

İlk Yüzyılı Biterken Cumhuriyet

Demokratikleşme Momentleri, Sıradan İnsanlar ve Siyaset

Derleyenler: **Gencer Özcan, Ömer Turan,
Büke Boşnak, Tuğçe Erçetin**

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

**İLK YÜZYILI BİTERKEN CUMHURİYET
DEMOKRATİKLEŞME MOMENTLERİ, SIRADAN İNSANLAR VE SİYASET**

DERLEYENLER
GENCER ÖZCAN, ÖMER TURAN,
BÜKE BOŞNAK, TUĞÇE ERÇETİN

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

**İLK YÜZYILI BİTERKEN CUMHURİYET
DEMOKRATİKLEŞME MOMENTLERİ, SIRADAN İNSANLAR VE SİYASET**

DERLEYENLER: GENCER ÖZCAN, ÖMER TURAN, BÜKE BOŞNAK, TUĞÇE ERÇETİN

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 745
SİYASET BİLİMİ 83

ISBN: 978-605-399-655-2
E-ISBN: 978-605-399-656-9

1. BASKI EKİM 2024
1. EDİSYON EKİM 2024

KAPAK FOTOĞRAFI: ZAFER MİTINGİ. 1930 YILINDA KADINLARA BELEDİYE SEÇİMLERİNE KATILMA HAKKININ TANIMLANMASININ ARDINDAN, TÜRK KADINLAR BİRLİĞİ TARAFINDAN İSTANBUL'DA DÜZENLENEN KUTLAMA MİTINGİNDEN BİR FOTOĞRAF. (YAPI KREDİ TARİH ARŞİVİ, SELAHATTİN GİZ KOLEKSİYONU)

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ

YAZIŞMA ADRESİ: HACIAHMET MAHALLESİ, PİR HÜSAMETTİN SOKAK, No:20, 34440, BEYOĞLU / İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA No: 51672

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYANLAR SİLA ARLI
DİZGİ VE UYGULAMA GÖRKEM DİDEM ÖZTUNCER

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ KATALOGLAMA BÖLÜMÜ TARAFINDAN KATALOGLANMIŞTIR.

Names: Özcan, Gencer, compiler. | Turan, Ömer, compiler. | Boşnak, Büke, compiler. | Erçetin, Tuğçe, compiler.

Title: İlk yüzyılı biterken cumhuriyet : demokratikleşme momentleri, sıradan insanlar ve siyaset / derleyenler Gencer Özcan, Ömer Turan, Büke Boşnak, Tuğçe Erçetin.

Description: İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2024. | Includes bibliographical references and index.

Series: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 745. Siyaset Bilimi; 83.

Identifiers: ISBN: 9786053996552 (paperback) | ISBN: 9786053996569 (e-ISBN)

Subjects: LCSH: Turkey --History --Revolution, 1918-1923. | Turkey --History --20th century. | Turkey --History --21st century. | Turkey --Politics and government --20th century. | Turkey --Politics and government --21st century. | Democratization --Turkey. | Secularism --Turkey. | Citizenship --Turkey. | Urbanization --Turkey. | Turkey --Economic policy.

Classification: LCC: DR590 .I45 2024

DERLEYENLER
GENCER ÖZCAN, ÖMER TURAN,
BÜKE BOŞNAK, TUĞÇE ERÇETİN

**İLK YÜZYILI BİTERKEN CUMHURİYET
DEMOKRATİKLEŞME MOMENTLERİ, SIRADAN İNSANLAR VE SİYASET**

İçindekiler

ix Katkıda Bulunanlar

xxiii Giriş

GENCER ÖZCAN, ÖMER TURAN, BÜKE BOŞNAK, TUĞÇE ERÇETİN

1 BİRİNCİ KISIM Erken Cumhuriyet'e Bakışlar

- 3** **1** Aşağıdan Milliyetçilik, Emek Süreçleri ve Türkleştirme:
Silahtarağa'dan Cumhuriyet'e Bakmak
EROL ÜLKER
- 13** **2** Mağduriyetin Ötesi: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Uluslararası Ticaret ve
Gayrimüslim Aktörler
AYŞE OZIL
- 27** **3** Lozan Nüfus Mübadelesi: Mübadil Örgütleri ve Toplumsal Muhalefet
E. TUTKU VARDAĞLI
- 47** **4** Cumhuriyet Hukuk Devriminin Aile İdeali, Medeni Kanun'un Ruhu ve
Kadınların Kurtuluşu
EYLEM ÜMİT ATILGAN
- 71** **5** Feminist Tarihyazımında Dalgaları Aşmak: 1930-1950 Arası Feminist
Mücadelede Sabiha Sertel
BAŞAK TUĞ
- 89** **6** Cumhuriyet'in Cumhur Husumetinin Doruğu Olarak Dersim-Kırım (1937-38)
BÜLENT BİLMEZ
- 119** **7** Hilmi Ziya Ülken ve *Yarım Adam*: Kolektif Travma Olarak Fantom Erkeklik
ÇİMEN GÜNAY-ERKOL

139 İKİNCİ KISIM Türkiye Siyasetinde Fikirler ve Davranışlar

- 141** **8** Türkiye'de Çok Partili Seçimler ve Seçmen Davranışı (1946-2023)
ERSİN KALAYCIOĞLU
- 169** **9** Türkiye Seçim/Seçmen Davranışları Çalışmalarının Gelişimi
EMRE ERDOĞAN
- 189** **10** Türkiye Cumhuriyeti'ni Dünya Düzeni Bağlamında Anlamak
İNAN RÜMA
- 203** **11** 1950'lerden Günümüze Türkiye Siyasetinde Popülizm
TUĞÇE ERÇETİN

- 227 12** Türkiye’de Solun Etki Momentleri ve Kamusal Alan Mücadeleleri: 1923-2023
ÖMER TURAN
- 281 13** Farklı İdeoloji Tanımları ve Kemalizm
MEHMET ALİ TUĞTAN
- 303 14** 2002 Sonrası Türkiye Sağı
AYŞEGÜL BOZAN
- 327 15** Avrupa’daki Türkiyeliler ve Türkiye’nin Dönüşen Diaspora Siyaseti:
Göçmenlerin Araçsallaştırılması
AYHAN KAYA
- 347 16** Cumhuriyet’in Yüz Yıllık Ortadoğu Politikası: Model Ülke, Denge Politikası
ve “İmparatorluk Mirası”
OZAN KUYUMCUOĞLU
- 365 ÜÇÜNCÜ KISIM Demokratikleşme Momentleri**
- 367 17** Türkiye Kurulurken Muhalefet
AHMET DEMİREL
- 381 18** Sloganlar Eşliğinde Cumhuriyet Tarihi
GENCER ÖZCAN
- 453 19** 1960’lı Yıllar, Yeni Umutlar, Yeni Açılımlar
EMRE GÖNEN
- 467 20** Dünyada ve Türkiye’de 1968 Kuşağını Yeniden Düşünmek
ASIM KARAÖMERLİOĞLU
- 479 21** Solda İletişim Patlaması: 1960’lar ve 1970’lerin Demokratik İletişim Ütopyası
U. CEREN ÜNLÜ
- 495 22** Edebiyatın Cumhuriyet’e Yönelttiği Eleştirel Bakış Neden Bir İmkândır?
EROL KÖROĞLU
- 507 23** 1990’lı Yılların Türkiye’de Kadın Hareketine Etkisini Yeniden Düşünmek
BÜKE BOŞNAK
- 523 24** Alevi Siyasallaşmasının Dinamikleri: Eşit Vatandaşlık, Kimlik ve İnsan
Hakları
CEMİL BOYRAZ
- 533 25** Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, Avrupa Birliği ve Avrupalılaşma
ÖZGE ONURSAL-BEŞGÜL

551 DÖRDÜNCÜ KISIM Laiklik**553 26** Ulusal Kimlik, Laiklik ve Demokrasi**NURAY MERT****567 27** Türk Usulü Laiklik Türkiye'yi Taşıma Kapasitesine Sahip mi?**İSMAİL KARA****577 28** Cumhuriyet'in 100. Yılında Laikliğin Anlamları ve Yaşamsal bir İhtiyaç olarak Laiklik**UMUT AZAK****585 BEŞİNCİ KISIM Yurttaşlık****587 29** Cumhuriyet ve Kürtler: Süreklilikler, Kırılmalar ve Potansiyeller**CUMA ÇİÇEK****609 30** Gayrimüslimlerin Cumhuriyeti**ARUS YUMUL****625 31** Sevr Sendromu ve Cumhuriyet'in Daha Az Eşit Vatandaşları Olarak Türk Yahudileri**KAREL VALANSI****637 32** Romanlara Yönelik Devlet Politikalarının Üç Ekseni: Düzene Sokma, Görmezden Gelme, Fayda Sağlama**PINAR SAYAN, ELMAS KÖÇKÜN****651 33** Göç ve Kültürel Etkileşimleri: Türkiye'den Almanya'ya Göçün Sinemada Temsili**DENİZ GÜNEŞ YARDIMCI****669 ALTINCI KISIM Kentsel Mekân****671 34** Başkent Ankara ve Cumhuriyet Şehirleri: Türkiye Şehirleri için bir Örnek Model Yaratmak**ALİ CENGİZKAN****683 35** Cumhuriyet Döneminde Konut Üretiminin Tarihsel Dönüşümü**EMRE ALTÜRK****691 36** İstanbul'da Neoliberal Kentleşme Dinamikleri**EVREN AYSEV****707 37** Kürt Sorununun Mekânsallığı: Diyarbakır'da Yerinden Edilme Coğrafyaları**FIRAT GENÇ**

723 YEDİNCİ KISIM Ekonomi ve Kurumlar

725 38 1920'lerden Günümüze Türkiye'de Sermaye İlişkilerinin Dönüşümü

EVREN HOŞGÖR

743 39 100. Yılda Türkiye'de Bütçeyi Konuşmak: Kamu Kurumlarının Gelir ve Giderlerinin Uzun Dönemli Bir Analizi

NURHAN YENTÜRK

761 40 Proje-merkezli Neoliberal niversite: Varsayılan Dayatmalar, "Araştırma" ve Etik

YAĞMUR NUHRAT

775 SEKİZİNCİ KISIM İlk Yüzyıl Nasıl Başladı ve Nasıl Bitiyor?

777 41 Türk Devrimi Hangi Yönleriyle Devrimdi?

İLTER TURAN

803 42 Yoğurtçu Parkı'ndan İstanbul Sözleşmesi'ne Cumhuriyet Reformları ve Türkiye'de Kadın Hareketi

YEŞİM ARAT

809 43 Cumhuriyet'in İkinci Yüzyılında "Nafile Biraderlik Sözleşmesi"ne Devam mı?

FATMAGÜL BERKTAY

823 SONSÖZ

825 Yüzyıllık Cumhuriyet'i Anlamak, Aktarmak ve Okumak

PINAR UYAN SEMERCI

KATKIDA BULUNANLAR

EMRE ALTÜRK

Mimar, akademisyen. Lisans ve yüksek lisans eğitimini ODTÜ’de tamamladı; aynı kurumda ve çeşitli mimarlık ofislerinde çalıştı. Doktorasını yaptığı TU Delft’te daha sonra öğretim üyesi olarak çalıştı, yüksek lisans tasarım stüdyoları ve kuram dersleri verdi. 2010 yılından bu yana İstanbul’da yaşıyor, Bilgi Üniversitesi’nde çalışıyor, mimari tasarım ve kent tarihi dersleri veriyor. Mimarlık kuramı, mimari temsil, kent tarihi, konut tarihi ve görsel kültür alanlarında çalışmalar yaptı; son dönem yayınlarında modernleşmenin mimarlığa, kentsel mekâna, insan yaşamına ve çevreye etkileri üzerine yoğunlaştı.

YEŞİM ARAT

Prof. Dr. Yeşim Arat, 1983-2022 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü’nde öğretim üyesi olarak çalıştı, bölüm başkanlığı ve akademik işlerden sorumlu rektör yardımcılığı yaptı. Araştırmaları, Türkiye’de kadınların siyasal katılımı, başörtüsü sorunları, kadınlara yönelik şiddet ve Türk siyasal hayatı konularında yoğunlaşıyor. Kitapları arasında, *The Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey* (1989), *Rethinking Islam and Liberal Democracy: Islamist Women in Turkish Politics* (2005), *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet* (Ayşe Gül Altınay ile, 2007; 2008 PEN Duygu Asena Ödülü), *Turkey Between Democracy and Authoritarianism* (Şevket Pamuk ile, 2019) bulunuyor. Çok sayıda bilimsel makalesi vardır. *Journal of Middle East Women’s Studies* ve *Hawwa* dergilerinin yayın kurulundadır. Bilim Akademisi üyesidir.

EVREN AYSEV

1996’da ODTÜ Mimarlık Bölümü’nden lisans derecesini, 1998’de Columbia Üniversitesi, GSAPP’dan *Advanced Architectural Design* (İleri Mimari Tasarım) yüksek lisans derecesini alan Aysev, 2013’te İTÜ’de “Kentsel Mekân Üretiminde Mimarın Rolü: İstanbul Örneği” başlıklı doktora tezini tamamlayarak doktor unvanını kazandı. 2000 yılına kadar New York’ta çeşitli mimari bürolarda çalışan Aysev, bu tarihten beri meslek hayatını İstanbul’da sürdürüyor. 2006-2014 yılları arasında Açıkofis Mimarlık’ın kurucu ortağı olarak profesyonel yaşamını yürüten Aysev, 2015 yılından beri İstanbul Bilgi Üniversitesi Mimarlık bölümünde öğretim üyesi olarak çalışıyor. 2015-2020 yılları arasında İstanbul Bilgi Üniversitesi Mimari Tasarım Tezsiz Yüksek Lisans Program Direktörlüğü görevini üstlenmiş olan Aysev, aynı kurumda tasarım araştırmaları, metodoloji, kentsel mekân, mimari tasarım, mimari temsil konularında lisans ve yüksek lisans dersleri veriyor, mimari proje stüdyoları yürütüyor. Ulusal ve uluslararası düzeyde akademik yayınları, bildirileri, mimari proje yarışmalarında kazanılmış ödülleri, profesyonel mimari projeleri ve uygulamaları bulunan Aysev, 2018 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından basılan *Bugünün Türkiye’sinde Mimarlık?* kitabının da editörüdür. Kentsel mekân üretimi, neoliberal kentleşme dinamikleri, İstanbul, mimari pratik-teori ara kesiti ve mimari tasarım, antroposen, ekolojik tasarım, araştırma konuları arasındadır.

UMUT AZAK

Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü 1997 yılında bitiren Umut Azak, yüksek lisans derecesini SOAS Londra Üniversitesi'nden, doktora derecesini 2007 yılında Leiden Üniversitesi Türkiye Çalışmaları Bölümü'nden aldı. Türkiye'de İslam, laiklik, kadın hareketi tarihi ve hafıza çalışmaları alanlarında çalışmalar yapan Azak, Leiden'deki Uluslararası Modern Dünyada İslam Çalışmaları Enstitüsü (ISIM), Berlin Özgür Üniversitesi (Forum Transregionale Studien), Tokyo Yabancı Çalışmalar Üniversitesi Barış ve Çatışma Çalışmaları Enstitüsü, Indiana Üniversitesi, Bloomington, Ortadoğu Çalışmaları Merkezi gibi kurumlarda misafir araştırmacı olarak bulundu; Hollanda ve Türkiye'de çeşitli üniversitelerde dersler verdi. 2010 yılından beri İstanbul Okan Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışan Azak'ın *Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State* (I.B.Tauris, Londra, 2010) ve *Türkiye'de Din ve Laiklik* (İletişim, 2020) başlıklı iki kitabı bulunuyor.

FATMAGÜL BERKTAY

İÜSBF Siyaset Bilimi Anabilim Dalı emekli öğretim üyesi olan Prof. Dr. Fatmagül Berktaş, eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ile York Üniversitesi'nde (İngiltere) tamamladı. Tarih Vakfı kurucu üyesi ve Kadın Eserleri Kütüphanesi Genel Kurul üyesi olan Berktaş, İÜSBF'de "Siyaset Teorisi", "Siyasal Düşünceler Tarihi", "Çağdaş Siyasal Teoriler", "Demokrasi Teorisi"; Kadın Çalışmaları Bölümü'nde ise "Feminist Teoriler" derslerini verdi. ABD, Avrupa ve Avustralya üniversitelerinde de ders ve konferanslar veren Berktaş'ın yurtiçinde ve yurtdışında yayımlanmış çok sayıda makalesi ve kitap bölümü bulunuyor. Yazarın *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın* (Metis, 1996) adlı çalışması *Women and Religion* adıyla Kanada'da (BlackRose Books, 1998), *Tarihin Cinsiyeti* (Metis, 2003) adlı kitabı ise *El Huviyye en Nisaiyye 'abr et Tarih* başlığıyla Lübnan'da yayımlandı (Dar Kreideh, 2009). *Politikamızın Çağrısı* (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010) ve *Dünyayı Bugünde Sevme: Hannah Arendt'in Politika Anlayışı* (Metis Yayınları, 2012) kitaplarından sonra *Düşünme Etiği* (Metis, 2021) adlı kitabı yayımlanan yazar, halen politik etik, politik kötülük ve feminist tarih üzerinde çalışıyor.

BÜLENT BİLMEZ

Lisans eğitimini ODTÜ Ekonomi bölümünde, doktorasını Berlin Humboldt Üniversitesi'nde tamamlayan Prof. Dr. Bülent Bilmez, 2005 yılından beri İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapıyor. Daha önce Almanya'da (Berlin Freie Universität, Europa-Universität Viadrina Frankfurt/Oder ve Humboldt-Universität zu Berlin), Arnavutluk'ta (Elbasan Alexander Xhuvani Üniversitesi), Kosova'da (Prishtina University Summer Schools) ve Türkiye'de Yeditepe Üniversitesi'nde dersler verdi; İngiltere'de (School of Slavonic and East European Studies, University College London) ve Bulgaristan'da (Centre for Advanced Study Sofia) misafir araştırmacı olarak görev yaptı. Bir dönem Tarih Vakfı'nın başkanlığını yürüten Bilmez'in araştırma ve ders konuları şunlardır: Küreselleşme, modernleşme, (az)gelişme ve emperyalizm teorileri; modernleşme ve demokrasi tarihi ve bu bağlamda modern kolektif kimlik inşa süreçleri ile modern Osmanlı, Balkan ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi; Türkiye'de azınlıklar ve bu bağlamda sözlü tarih, kolektif bellek ve geçmişle yüzleşme. Akademik yayınlarının (<https://bilgi.academia.edu/BulentBilmez>) yanı sıra *Artı Gerçek* (<https://artigercek.com/yazarlar/bulent-bilmez>) ve *Yeni Arayış* (<https://yeniarayis.com/yazar/bulentbilmez>) sitelerinde düzenli yazılarını sürdüren Bilmez, Kültürel Çoğulluk ve Dersim-kırım Tarihi konulu iki araştırma projesi yürütmektedir.

BÜKE BOŞNAK

Büke Boşnak, İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi ve Avrupa Enstitüsü'nde Yönetim Kurulu üyesidir. London School of Economics'ten Avrupa Siyaseti ve Yönetimi alanında yüksek lisans derecesine ve Almanya'daki Tübingen Üniversitesi'nden Siyaset Bilimi alanında doktora derecesine sahiptir.

Dr. Boşnak'ın araştırma alanları arasında sivil toplum, toplumsal cinsiyet, çevre politikası, insan hakları, Avrupalılaştırma ve Türkiye-AB ilişkileri yer almaktadır. Araştırmaları *South European Society and Politics*, ve *Journal of Immigrant and Refugee Studies* isimli dergilerde ve çok sayıda kitapta bölüm olarak yayınlanmıştır. Daha önce Birmingham Üniversitesi, Boğaziçi Üniversitesi ve Koç Üniversitesi'nde ders vermiştir. Halen sivil toplum, Avrupa entegrasyonu, AB'nin dış ilişkileri ve uluslararası ilişkiler dersleri vermektedir.

CEMİL BOYRAZ

İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi. Doktorasını İstanbul Bilgi Üniversitesi Siyaset Bilimi programından aldı. Kısa süre University of Denver'da misafir araştırmacı olarak bulundu. Türkiye Siyaseti, (Uluslararası) Ekonomi-Politik, Uluslararası İlişkiler Kuramları, Siyaset Sosyolojisi ve Devlet Kuramları alanlarında çalışmalarını sürdüren Boyraz'ın 2009 yılında yayımlanan *Gençler Tartışıyor: Siyasete Katılım ve Çözüm Önerileri* isimli bir derleme kitabı ile *Turkish Studies*, *BJMES*, *Philosophy and Social Criticism*, *Geopolitics*, *Democratization* dergilerinde yayımlanmış makaleleri bulunuyor.

AYŞEGÜL BOZAN

Ayşegül Bozan, lisans derecesini İstanbul Bilgi Üniversitesi Medya ve İletişim Sistemleri bölümünden, yüksek lisans ve doktora derecelerini Fransa, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales sosyoloji bölümünden aldı. Doktora tezinde Adalet ve Kalkınma Partisi bağlamında gençlik, siyaset ve siyasal angajman konusunu inceledi. Yeditepe, Bahçeşehir ve Bilgi üniversitelerinde doktor öğretim görevlisi olarak sosyoloji ve siyaset dersleri verdi. *Southeast European and Black Sea Studies*, *Confluences Méditerranée*, *Alternatif Politika* gibi dergilerde yayımlanmış çeşitli makaleleri bulunuyor. Siyasal sosyalleşme, toplumsal hareketler, hafıza politikaları ve gençlik konuları üzerine çalışıyor. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* yayın kurulu üyesi ve halen Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ne (IFEA) bağlı araştırmacı olarak çalışmalarını sürdürüyor.

ALİ CENGİZKAN

1954 yılında Ankara'da doğdu; mimar, mimarlık ve kent tarihçisi, tasarım eğitimcisi, şair. ODTÜ Mimarlık Fakültesi öğretim üyeliği sırasında bölüm başkanı ve dekan olarak da çalıştı. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* Derleyeni olarak akademik yayıncılık yaptı; TED Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'ni kurdu. Şu anda ODTÜ ve İD Bilkent Üniversitesi'nde yüksek lisans ve lisans dersleri vermekte. *Modernin Saati*; *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı*; *Mübadele Konut ve Yerleşimleri*; *Fabrika'da Barınmak*; *Yer'in Sesi: Ulus İşhanı'nın Söyledikleri*; *Bir Şehir Kurmak: Ankara 1923-1933* gibi kitapları, uzmanlaşmış olduğu erken Türkiye Cumhuriyeti dönemi mimarlık ve kent tarihçiliği yazıları ile konut tasarımı araştırmalarını barındırmakta. 1977'den beri şiir ve yazılarını yayımlamakta olan şair, *Türkiye Yazıları* ve *Yarın* dergilerinde yazı kurulu üyeliği yaptı; Edebiyatçılar Derneği kurucularından ve yöneticisi (1992-2002). Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı'nda (um:ag) ilk yaratıcı yazma kurslarını Emin Özdemir'le birlikte kurdu ve 10 yıl "şiir" derslerini verdi (1994-2004). Poetika yazıları ile çeviri şiir çalışmaları da bulunuyor. Mimarlık, kent ve şiir alanlarında çeşitli ödüllerin sahibi.

CUMA ÇİÇEK

İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Endüstri Mühendisliği Bölümü'nü 2004'te, Şehir ve Bölge Planlama Yüksek Lisans Programı'nı 2008'de tamamladı. 2009-2014 yılları arasında, Paris Politik Etütler Enstitüsü'nde (SciencesPo) Siyaset Bilimi Anabilim Dalı'nda, Siyaset Sosyolojisi ve Kamu Eylemleri alanında doktorasını tamamladı. Doktora sonrası Mardin Artuklu Üniversitesi ve SciencesPo'da çeşitli pozisyonlarda çalıştı. Kürt meselesi, Kürt İslamcılığı, yerel yönetimler, bölgesel eşitsizlik, sınıf ve kimlik ilişkileri, çatışma çözümü ve toplumsal barış inşası konularında ulusal ve uluslararası mecralarda makaleleri ve kitapları yayımlandı. Akademik çalışmalarını Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA) bünyesinde sürdürüyor. Diyarbakır'da yaşıyor. En son yayımlanan kitapları şunlar: *The Kurds of Turkey: National, Religious and Economic Identities* (Londra: I.B. Tauris, 2017); *Süreç: Kürt Çatışması ve Çözüm Arayışları* (İstanbul: İletişim, 2018); *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası* (İstanbul: İletişim, 2021, 2. baskı); *Kürt Meselesi ve Siyasi Barış Bağlamında Güç Paylaşımı ve Ademi Merkeziyet* (İstanbul: Hafıza Merkezi, 2021).

AHMET DEMİREL

1957'de Trabzon'da doğdu. Ortaöğrenimini 1976'da Darüşşafaka Lisesi'nde tamamladıktan sonra, 1980'de Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nü bitirdi. Yüksek lisans (1981) ve doktora (1993) çalışmalarını aynı üniversitede tamamladı. Marmara Üniversitesi'nde 2003'te doçent, 2012'de profesör oldu. Marmara Üniversitesi'nden 2017'de emekli olan Demirel, halen Medipol Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi'nde çalışıyor. *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* (1994), *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi* (1996), *İlk Meclis'in Vekilleri: Millî Mücadele Döneminde Seçimler* (2010), *Tek Partinin Yükselişi* (2012), *Tek Partinin İktidarı* (2013) ve *İkinci Grup'un Kurucularından Salihattin Köseoğlu'nun Millî Mücadele Hatıraları* (2017) adlı kitapları İletişim Yayınları'ndan çıktı. *İsmet İnönü, Defterler* (1919-1973) adlı kitabı 2001'de, *Nihat Erim, Günlükler (1925-1979)* adlı kitabı da 2005'te Yapı Kredi Yayınları tarafından yayımlandı. Mete Tunçay ve Yücel Demirel'le hazırladıkları *İlk Meclis Anketi: Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gelecekte Bekledikleri* adlı kitap da 2004'te TBMM Yayınları arasından çıktı. Demirel'in editörlüğünü yaptığı, içine iki de bölüm yazdığı ve 2013'te Anadolu Üniversitesi Yayınları tarafından yayımlanan *Türk Siyasal Hayatı* adlı bir de ders kitabı bulunuyor.

TUĞÇE ERÇETİN

Tuğçe Erçetin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nden Siyaset Bilimi doktorasına, Essex Üniversitesi'nden siyaset bilimi yüksek lisans derecesine ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nden uluslararası ilişkiler yüksek lisans derecesine sahiptir. Kutuplaşma, Türkiye'de NEET gençler, göç, popülizm, ötekileştirme, sivil toplum ve gönüllülük, bilgi düzensizliği konularını ele alan araştırma projelerinde görev almıştır. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde yayımlanan *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi*'nin yardımcı editörlüğünü üstlenmektedir. *Democratization, Southeast European and Black Sea Studies, Turkish Studies* ve *Philosophy & Social Criticism* gibi dergilerde ve ulusal-uluslararası kitap bölümleri olarak yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Farklı TÜBİTAK, Erasmus ve Ufuk Avrupa projelerinde yer almaktadır.

EMRE ERDOĞAN

Prof. Dr. Emre Erdoğan, siyasal katılım, dış politika, kamuoyu, çocuk ve gençlerin iyi olma hali, metodoloji ve istatistik alanlarında araştırmalar yapan bir siyaset bilimcidir. Türkiye’de gençlik, Suriyeli mültecilerin entegrasyonu, ötekileştirme, kutuplaşma ve popülizm gibi konularda çalışmalarını yürütmektedir. Araştırma projelerinde aktif olarak yer almakta, hakemlik yapmakta ve İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları’nın genel yayın yönetmenliğini ve *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi*’nin editörlüğünü üstlenmektedir. Farklı COST Aksiyonlarında görev yapmakta, H2020 ve Erasmus projelerinde yer almaktadır.

FIRAT GENÇ

İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde öğretim üyesi. Doktora derecesini Boğaziçi Üniversitesi Modern Türkiye Tarihi Bölümü’nden aldı. *Mülkiyet ve Müşterekler: Türkiye’de Mülkiyetin İnşası, İcrası ve İhlali* (Metis, 2023) başlıklı derleme çalışmanın editörlüğünü Begüm Özden Fırat’la birlikte üstlendi. *Kentlerin Türkiyesi: İmkânlar, Sınırlar ve Çatışmalar* (Çağlar Keyder, Fuat Keyman ve Ayşe Köse Badur’la birlikte; İletişim, 2021) ve *‘Milletin Bölünmez Bütünlüğü’: Demokratikleşme Sürecinde Parçalayan Milliyetçilikler* (Ferhat Kentel ve Meltem Ahıska’yla birlikte; TESEV, 2007) başlıklı kitapların yazarlarından biri. Kentleşme, mekân politikası, toplumsal hareketler, Kürt sorunu ve uluslararası göç üzerine yazıları çeşitli dergilerde ve derleme kitaplarda yayımlandı. Helsinki Yurttaşlar Derneği tarafından yayımlanan *saba* dergisinin genel yayın yönetmenliğini ve de İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından yayımlanan *REFLEKTİF: Sosyal Bilimler Dergisi*’nin editör yardımcılığını sürdürüyor. İstanbul Büyükşehir Belediyesi bünyesindeki İstanbul Planlama Ajansı tarafından yayımlanan *İPA İstanbul* dergisinin ise yayın kurulu üyesi.

EMRE GÖNEN

Emre Gönen, 1956 İzmir doğumlu. Kadıköy Saint Joseph lisesini bitirdi, Fransa’da Strasbourg Üniversitesi’nde sosyal antropoloji dalında lisans ve yüksek lisans yaptı. Université Libre de Bruxelles’den AB konusunda lisansüstü diploma aldı. Türkiye’de 1985-89 yılları arasında özel sektörde çalıştıktan sonra İktisadi Kalkınma Vakfı’na girdi. Vakıf Genel Sekreterliği görevini 1993-2000 yılları arasında üstlendi. Daha sonra İstanbul Bilgi Üniversitesi’ne intisap ederek hem akademik alanda, hem de CPS adlı Brüksel merkezli danışmanlık şirketinde Stratejik Danışman olarak çalıştı. 2002-2011 yılları arasında Avrupa Etüdları Yüksek Lisans Direktörlüğü yaptı. 2012-2023 yılları arasında Rektör Danışmanı olarak idari görevde bulundu. İngilizce basılan *Daily Sabah* gazetesinde altı yıl boyunca köşe yazarlığı yaptı. Üniversitede ders vermeyi sürdürüyor; Avrupa Siyasi Tarihi, Sömürgecilik, Batı Avrupa Kamu Yönetimi, Avrupa Kültürüne Giriş gibi dersler veriyor. Çok sayıda araştırması, makalesi, köşe yazısı ve söyleşi bulunuyor.

ÇİMEN GÜNAY-ERKOL

12 Mart 1971 darbesini konu edinen romanlar üzerine olan araştırmasıyla 2008 yılında Leiden Üniversitesi Edebiyat Çalışmaları Bölümü'nden doktora derecesini alan Doç. Dr. Çimen Günay-Erkol, dil ve edebiyat alanında çalışmaktadır. Araştırmaları travma, politik çatışma ve çatışma sonrasında edebiyattaki temsilleri, edebiyatta erkeklik/kadınlık normları ve toplumsal cinsiyet hiyerarşileri gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. Yürüttüğü güncel araştırma, toplumsal cinsiyet temelli hak ve özgürlük arayışlarının Türkiye'de karşılaştığı "geri tepme" üzerinedir ve erkek hakları temelli örgütlenmeleri odağa almaktadır. Kuruluşundan beri Eleştirel Erkeklik Çalışmaları İnisiyatifi (EEİİ) üyesi olan ve bu inisiyatifle birlikte eğitim ve atölyeler tasarlayan Günay-Erkol, Özyeğin Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

EVREN HOŞGÖR

"AKP, Devlet ve Sermaye: Türkiye'de Merkez ve Çevre Arasındaki Çatışmanın Sınıfsal Analizi" başlıklı doktora tezini tamamlayarak 2009 yılında Lancaster Üniversitesi (İngiltere) Sosyoloji Bölümü'nden doktora derecesi aldı. Aynı yıl Türkiye'ye dönerek, Bilgi Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. 2017 yılında Yönetim-Organizasyon alanından doçentliğini aldı. Halen aynı üniversitede İşletme Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapıyor. Neşecan Balkan, Ahmet Öncü ve Erol Balkan'ın hazırladığı *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP* (Yordam Kitap, 2014) başlıklı derleme kitabın yazarları arasındadır. Başlıca ilgi alanları, devlet-sermaye ilişkileri, iş sosyolojisi ve ekolojik krizdir; bu konularda çeşitli kitap bölümleri ve makaleleri yayımlandı.

ERSİN KALAYCIOĞLU

Ersin Kalaycıoğlu halen Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Daha önce İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi ve Siyasal Bilimler Fakültesi'nde (1977-1984) ve Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesi (1984-2002), Işık Üniversitesi'nde rektör olarak (2004-2007) çalıştı. Ersin Kalaycıoğlu, karşılaştırmalı siyaset alanında siyasal temsil ve katılma konularında uzmanlaşmıştır. Türkçe olarak yazdığı, derlediği altı kitabı, İngilizce olarak yazdığı, ortaklaşa derlediği ve ortaklaşa yazdığı altı kitabı bulunmaktadır. Türkçe ve İngilizce olarak yazdığı, hakemli dergilerde ve kitaplarda makale olarak yayımlanmış çok sayıda bilimsel araştırması vardır. Ersin Kalaycıoğlu, son yıllarda *Halk Yönetimi: Demokrasi ve Popülizm Çatışmasında Dünya* (Ankara: Efil Yayınları, 2021), *Fragile but Resilient? Turkish Electoral Dynamics 2002-2015* (Ann Arbor, Michigan: Michigan University Press, 2021) (Ali Çarkoğlu ile özgün eser), *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of 2018 Elections* (Londra, New York: Routledge, 2022) (Ali Çarkoğlu ile derleme) kitaplarını yayımlamıştır.

İSMAİL KARA

1955'te Günece/Rize'de doğdu. İstanbul İmam Hatip Okulu (1973), İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü (1977) ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih (1986) mezunu. "İslâmcılara Göre Meşrutiyet İdaresi 1908-1914" başlıklı teziyle siyaset bilimi doktoru (1993), 2000'de doçent, 2006'da İslâm Felsefesi profesörü oldu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2015'te emekliye ayrıldı. Halen İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Çalışma alanı çağdaş Türk düşüncesi ve çağdaş İslâm düşüncesidir. Akademik çalışmalarından bazıları: *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* (3 C. 1986-1994), *İslâmcıların Siyasi Görüşleri* (2 C. 1994, 2019), *Bir Felsefe Dili Kurmak-Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi* (2001), *Hilafet Risâleleri* (6 C. 2002-2014), *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (2003), *Hanya/Girit Mevlevihanesi* (2006), *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm* (2 C. 2008, 2016), *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not* (2011), *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağdaş Türk Düşüncesinde Din, Siyaset, Tarih, Medeniyet* (2017), *Ahmet Hamdi Akseki* (R. Gündoğdu ile, 2 C., 2019), *Bir Düşünce Tarihi Metni Olarak İstiklâl Marşı* (2021), *Din ve Milliyet: II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele Dönemlerinde Milliyetçilik Tartışmaları* (A. Aslısoy'la, 2023), *Bir Ahlâk Davası: Nurettin Topçu* (2023), *Resimli Cumhuriyet Din Kitabı* (3 C. 2023).

ASIM KARAÖMERLİOĞLU

Bornova Anadolu Lisesi'nden sonra Boğaziçi Üniversitesi Elektrik-Elektronik Mühendisliği'ni bitirdi. Yüksek lisans çalışmasını Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde, doktorasını Ohio State Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yaptı. 1998 yılından bugüne Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde öğretim üyesidir. *Orada Bir Köy Var Uzakta* adlı kitabının yanı sıra *Nations and Nationalism*, *Journal of Peasant Studies*, *Die Welt des Islams*, *Middle Eastern Studies*, *New Perspectives on Turkey*, *British Journal of Middle Eastern Studies*, *Toplum ve Bilim* gibi çok sayıda ulusal ve uluslararası dergide yazıları bulunmaktadır. *Sevişen Beyin* (Geoffrey Miller) adlı kitabı da Türkçeye kazandırmıştır. Türkiye'de evrimsel düşüncenin gelişimi, dünyada ve ülkemizde demografik dönüşüm, toplumsal kuşaklar, geç Osmanlı'dan günümüze Türkiye siyaseti, küresel popülizm ve blokzincir ve yapay zekâ teknolojisinin sosyal ve ekonomik etkileri gibi konularda çalışmalarını sürdürmektedir.

AYHAN KAYA

İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi Bölümü öğretim üyesidir. 2011 yılı itibarıyla Avrupa Birliği Komisyonu tarafından Jean Monnet Profesörü olarak ödüllendirilmiştir. Kaya, 2019 yılında başlayan ve 2023 yılı sonuna kadar sürecek olan Avrupa'da gençler arasında yükselen radikalleşme konulu bir Avrupa Araştırma Konseyi çalışması yürütmektedir (ERC Advanced Grant). Kaya, aynı zamanda, *Populism and Heritage in Europe: Lost in Diversity and Unity* (Londra: Routledge, 2019) kitabının yazarıdır. Kaya, son dönemde iki kitap derlemiştir: *Nativist and Islamist Radicalism: Anger and Anxiety* (Londra: Routledge, A. Benevento ve M. Koca ile birlikte); *Populism in European Memory* (Londra: Routledge, 2019, Chiara de Cesari ile birlikte). Kaya'nın, daha önceki yıllarda yayımladığı kitapları sırasıyla şu şekildedir: *Turkish Origin Migrants and Their Descendants: Hyphenated Identities in Transnational Space* (Palgrave, 2018); *Europeanization and Tolerance in Turkey: The Myth of Toleration* (Londra: Palgrave, 2013); *Islam, Migration and Integration: The Age of Securitization* (Londra: Palgrave, 2012); *Sicher in Kreuzberg: Constructing Diasporas* (Bielefeld: transcript verlag, 2001); *Berlin'deki Küçük İstanbul* (İstanbul: Buke Yayınları, 2000).

ELMAS KÖÇKÜN

İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Sosyal Projeler Dairesi Başkanlığı çatısında Çocuk Belediyesi Şube Müdürlüğü ve Roman Kültürü Araştırma Kütüphanesi'nde aktif görev almaktadır. Çocuk Belediyesi Şube Müdürlüğü'nün bir birimi olan Yenişehir Çocuk Faaliyet Merkezi ve Masalevi'nin sorumlusudur. Central European University (RGPP) Roman çalışmaları bölümünde hazırlık programına katılmış, Roman tarihi üzerine eğitim almış; Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde ve Türkiye'nin Erken Cumhuriyet Döneminde Devletsiz Roman Azınlıklara Bakış açısı üzerine tez çalışması yapmıştır. Lisans ve yüksek lisans eğitimini Uşak Üniversitesi Tarih anabilim dalında almıştır. Sosyal Bilimler Enstitüsü/Tarih anabilim dalında Cumhuriyet dönemi üzerine uzmanlığını tamamlamıştır. Lisans tez çalışmasında Osmanlıca dergi çevirisi, yüksek lisans tez çalışmasında ise "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Türkiye'ye Gelen Romanların Sosyoekonomik Durumu ve İskânı" nı araştırmıştır. Roman Eğitim Fonu'nun Burs projelerinde Roman üniversite öğrencilerine mentorluk yapmış, Roman Medya ve Neve Terne Roma gibi sivil toplum kuruluşlarında görev almıştır. Hâlâ Roman toplumu üzerine çalışma yapan sivil toplum kuruluşları ve yerel yönetimlerle kolaylaştırıcı olarak çalışmaktadır.

EROL KÖROĞLU

Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi. Edebiyat ve kültür tarihçisi. 1970'te İstanbul'da doğdu. Lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini Boğaziçi Üniversitesi'nden aldı. Koç ve Sabancı üniversitelerinde Türkçe dersleri verdi. Doktora tezinin Türkçesi *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandadan Millî Kimlik İnşasına* (İletişim, 2004) ve İngilizcesi *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Turkish Literature During World War I* (I.B. Tauris, 2007) başlıklarıyla yayımlandı. Türkçe ve İngilizce makaleleri çeşitli akademik ve akademi dışı süreli yayınlarda yayımlandı. Temel araştırma alanları 19. ve 20. yüzyıl modern Türk edebiyatı ve edebi kültür tarihi, Türk milliyetçilikleri, edebiyat ve tarih etkileşimi, anlatı kuramlarıdır. Şu anda Türkçede romanın ortaya çıkışı ile edebi bir tür olarak Kurtuluş Savaşı anlatıları üzerine çalışmaktadır. Yayınlarının pek çoğuna academia.edu profilinden ulaşılabilir. Artı Gerçek haber sitesinde haftalık köşe yazıları yazmaktadır. Ayrıca Artı TV'de her hafta "Erol Köroğlu ile Sözün Yarı" başlıklı bir okurluk programı yapmaktadır.

OZAN KUYUMCUOĞLU

Ozan Kuyumcuoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Şubat 2020'den beri Doktor Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. Doktorasını Mart 2018'de Yıldız Teknik Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi programında "Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasi Seçkinlerin Suriye'ye Bakışı" başlıklı teziyle tamamlamıştır. İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde "Uluslararası İlişkilere Giriş", "Dünya Politikası", "Dış Politika Analizi", "Türkiye ve Ortadoğu" ve "Türkiye Siyaseti" derslerini vermektedir. Kuyumcuoğlu çalışmalarında siyasi seçkinlerin paylaştığı düşünce ve değerler sisteminin Türk dış politikasına yansımalarına odaklanmaktadır.

NURAY MERT

İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden emekli profesör. 1960 yılında Trabzon'da doğdu. Siyaset bilimi ve tarih alanlarında lisans derecelerini 1983'te ve tarih yüksek lisans derecesini 1985'te Boğaziçi Üniversitesi'nden aldı. Siyaset bilimi doktorasını Boğaziçi Üniversitesi'nde 1992'de tamamladı. Yayımlanmış kitapları: *Erken Cumhuriyet Döneminde Laiklik*, İslam ve Demokrasi: Bir Kurt Masalı, *Hep Muhalif Olmak*, *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, *Batı İslâmı Çok Sevmiştii: Batı'nın İslam Siyasetleri*.

YAĞMUR NUHRAT

Yağmur Nuhurat, 2013 yılında Brown Üniversitesi'nden antropoloji alanında doktora derecesini aldı. Araştırmaları gündelik hayatta etik ve ahlak müzakereleri, açmazları ve buradan hareketle kurulan öznellik deneyimlerine odaklanıyor. Futbolda hakkaniyet, dil ve cinsiyet üzerine yoğunlaşan makaleleri çeşitli derleme kitaplarda, *American Ethnologist* ve *American Anthropologist* gibi dergilerde yayımlandı. Nuhurat, doktora sonrasında, etik ve ahlak mefhumlarını merkeze alarak kurduğu sorunsalı İstanbul trafiği bağlamında ele aldı. Bu çalışma *Mobilities* dergisinde yayımlandı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi olan Nuhurat, şu sırada yükseköğretimde intihal ve yoga etisinin tüketimle ilişkileneceği üzerine iki farklı çalışma yürütüyor.

ÖZGE ONURSAL-BEŞGÜL

1999'da Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olduktan sonra, İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı'nı (2001) ve London School of Economics Avrupa Siyaseti ve Yönetişimi Yüksek Lisans Programı'nı (2005) bitirmiştir. 2012 yılında Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Programı'nı tamamlayarak doktora derecesini almıştır. İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olan Onursal-Beşgül'ün uluslararası örgütler, Avrupa Birliği, Avrupalılaşıma ve AB eğitim politikası üzerine çalışmaları bulunmaktadır. Onursal-Beşgül, 2022'den beri Avrupa Birliği Erasmus+ Programı çerçevesinde ödüllendirildiği Jean Monnet kürsü başkanlığı ile "BILGINormsEU: JM Chair on Norms and Turkey-EU Relations" başlıklı proje kapsamında çalışmalarını yürütmektedir.

AYŞE OZİL

Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Programı'nda öğretim üyesidir. Lisans öğrenimini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde, yüksek lisans öğrenimini de aynı üniversitenin Tarih Bölümü'nde tamamladıktan sonra Londra Üniversitesi Birkbeck College'dan tarih doktorasını almıştır. Princeton Üniversitesi'nde doktora sonrası araştırmacı olarak bulunmuştur. Çalışma alanları son dönem Osmanlı İmparatorluğu toplumsal tarihi, Rum toplulukları, eğitim, şehirleşme ve mülkiyettir. *Orthodox Christians in the Late Ottoman Empire: A Study of Communal Relations in Anatolia* (Routledge, 2013) adlı bir kitabı vardır [*Anadolu Rumları: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Millet Sistemini Yeniden Düşünmek*, Kitap Yayınevi, 2016]. Çalışmaları ayrıca *Turkish Historical Review*, *International Journal of Turkish Studies* ve *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* gibi pek çok akademik dergide yayımlanmıştır. Ayşe Ozil, halen Galata rıhtım hanları üzerine TÜBİTAK 1001 desteğiyle bir araştırma yürütmektedir. Bu çalışmanın ilk bulguları, Sakıp Sabancı Müzesi desteğiyle çevrimiçi sergi olarak yayımlanmıştır: <https://artsandculture.google.com/story/HQWhQ-nXDqLkBg?hl=tr>.

GENCER ÖZCAN

Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde, doktora eğitimini Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladı. Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde (1983-1999), Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde (1999-2009) çalıştı. 2009'dan beri İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde çalışıyor. Türkiye dış politikası, Türkiye'nin Ortadoğu politikası Türkiye'de ulusal güvenlik ve dış politika karar alma süreçleri ile Türkiye'de Uluslararası İlişkiler disiplininin gelişimi gibi konularla ilgileniyor. Siyasal Tarih, Türkiye Dış Politikası, Türkiye Dış Politikasında Güncel Sorunlar, Modern Ortadoğu Tarihi gibi dersleri veriyor.

İNAN RÜMA

1997'de ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olan Dr. İnan Rüma, aynı bölümde Yüksek Lisans (2000) ve Doktora (2008) yapmıştır. Doktora tez araştırmaları esnasında 2004-2005 akademik yılında Paris-1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi'nde Siyasi Kurumlar üzerine ikinci bir yüksek lisans derecesi edinmiştir. 2005-2006 akademik yılının büyük kısmında Saraybosna Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde araştırmacı olarak doktora tezinin alan araştırmasını tamamlamıştır. 1997-2002 yılları arasında kısa (10 gün) veya uzun (6 ay) görevlendirmeler ile Bosna-Hersek ve Kosova'daki AGIT misyonlarının seçim departmanlarında seçim denetçiliği ve seçim denetçi eğitmenliği gibi görevlerde bulunmuştur. 1998-2004 yılları arasında ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak çalışan Dr. Rüma, 2009'dan beri İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesidir. Balkanlar ve Uluslararası Örgütler ile başlayan çalışmalarını, Siyasi İktisat boyutuna ağırlığı artırarak, bölge olarak Rusya ve Avrasya'ya merakla genişleterek ve her Uluslararası İlişkiler akademisyeni için kaçınılmaz hale gelen Türk Dış Politikası ile ilgilenecek devam ettirmektedir. Çeşitli ulusal ve uluslararası yayınları vardır.

PINAR SAYAN

Beykoz Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktor öğretim üyesi ve İstanbul Politik Araştırmalar Enstitüsü'nde araştırmacı olarak görev yapmaktadır. Lisans derecesini Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde; yüksek lisans derecelerini Boğaziçi Üniversitesi'nde aynı programda ve London School of Economics'te Karşılaştırmalı Siyaset programında; doktora derecesini ise Marmara Üniversitesi, Avrupa Birliği Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler programında almıştır. Daha önce, Cambridge Üniversitesi, Stockholm Üniversitesi, Raoul Wallenberg Enstitüsü ve Georg Eckert Enstitüsü'nde misafir araştırmacı; Imagine Center for Conflict Transformation'da Türkiye direktörlüğü; *Caucasus Edition – Journal of Conflict Transformation*'da editörlük; Roman Medya'da yöneticilik yapmış ve Columbia Üniversitesi'nde Alliance for Historical Dialogue and Accountability Fellowship programında yer almıştır. Çatışma dönüşümü, insan hakları, azınlık haklarıyla ilgili sivil toplum projelerinde yer almaktadır. Çalışma alanları arasında, Avrupa siyasetinde milliyetçilik ve etnik politika; barış inşası ve çatışma dönüşümünde yerel ve uluslararası aktörlerin rolü bulunmaktadır.

BAŞAK TUĞ

Başak Tuğ, 2009 yılından bu yana İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesidir. Osmanlı ve Cumhuriyet tarihinde toplumsal cinsiyet, namus söylemleri ve onur kavramının dönüşümü üzerine çalışmaktadır. New York Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Araştırmaları ve Tarih Programı'nda tamamladığı doktora tezi araştırmasına dayanan *Politics of Honor: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in Early-Modern Ottoman Anatolia* başlıklı kitabı 2017'de Brill Yayınevi'nden basılmıştır. Bu çalışma, *Namus Siyaseti: 18. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Irz, Şiddet, Hukuk* başlığıyla İletişim Yayınları tarafından 2023 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Yazarın makaleleri ayrıca *The Ottoman World* (der. Christine Woodhead, Routledge: 2012), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* (der. Feryal Saygılıgil, Dipnot: 2016) ve *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Cilt 10: Feminizm* (der. Feryal Saygılıgil, Nacide Berber, İletişim: 2020) kitaplarında yer almaktadır.

MEHMET ALİ TUĞTAN

2008 yılından bu yana İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü mezunu olan Mehmet Ali Tuğtan, yüksek lisans derecesini 2000 yılında *Soğuk Savaş Sonrasında Avrupa Güvenlik Mimarisi'nin Oluşumu*, doktora derecesini ise 2007 yılında *Türk-ABD Güvenlik İlişkileri 1945-2003: Kurumsal Etkinin Oyun Teorisi Yoluyla Analizi* başlıklı teziyle Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi bölümünden almıştır. Uzmanlık alanları Türk-Amerikan İlişkileri, Güncel Dünya Politikası ve Güvenlik Çalışmaları olan Mehmet Ali Tuğtan, bu alanların kesişme noktasında yer alan Türkiye siyasal tarihi ve Soğuk Savaş üzerine de makaleler ve kitap bölümleri yazmıştır.

İLTER TURAN

İlter Turan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Siyaset Bilimi Emeritus Profesörü'dür. Daha önce İstanbul Üniversitesi ve Koç Üniversitesi'nde çalışmış, Amerikan ve İngiliz üniversitelerinde misafir öğretim üyesi yapmıştır. Karşılaştırmalı Siyaset, Türk Siyaseti ve Dış Politika konularında İngilizce ve Türkçe geniş bir yayın listesine sahiptir. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin rektörlüğünü (1998-2001), ayrıca Uluslararası Siyaset Bilimi Derneği (2016-2018) ve Siyasi İlimler Türk Derneği'nin (2001-2009) başkanlıklarını yapmıştır. *Ekonomi* gazetesinin dış politika yazarıdır. Bazı şirket ve derneklerde yönetim kurulu ve vakıflarda mütevelli heyet üyesi yapmış ve yapmaktadır. Siyasal Bilimler alanında Oberlin College'dan lisans (1962), Columbia Üniversitesi'nden yüksek lisans (1964) ve İstanbul Üniversitesi'nden doktora (1966) derecelerini almıştır. Prof. Gül Turan'la evlidir, tek çocukları vardır.

ÖMER TURAN

İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi. Bilkent Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun olduktan sonra yüksek lisansını ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde, doktorasını ise Central European University, Sosyoloji ve Sosyal Antropoloji Bölümü'nde tamamladı. Çalışmaları *Philosophy and Social Criticism*, *Focaal*, *International Review for the Sociology of Sport*, *Turkish Historical Review*, *Uluslararası İlişkiler*, *Praksis* gibi dergilerde yayımlandı. Güven Gürkan Öztan'la ortak kitapları *Devlet Aklı ve 1915: Türkiye'de "Ermeni Meselesi" Anlatışının İnşası* 2018'de İletişim Yayınları tarafından yayımlandı. Feride Çiçekoğlu'yla birlikte derledikleri *The Dubious Case of a Failed Coup: Militarism, Masculinities, and 15 July in Turkey* başlıklı derleme kitap, 2019'da Palgrave Macmillan'dan çıktı. Editörlüğünü üstlendiği *1968: İsyân, Devrim, Özgürlük* başlıklı derleme kitap 2019'da Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayımlandı. Can Cemgil'le birlikte derledikleri *Kapitalizm ve Demokrasi: Bir Zıtlığın Anatomisi* başlıklı derleme kitap 2023'te Metis Yayınları'ndan çıktı. *Toplum ve Bilim*, *Toplumsal Tarih* ve *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* dergilerinde yayın kurulu üyesidir.

PINAR UYAN SEMERCİ

İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. 2007 yılından beri aynı üniversitede Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi müdürlüğü ve 2017 yılından beri Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi dekanlığı görevlerini yürütmektedir. Akademik çalışma alanları siyaset felsefesi, karşılaştırmalı siyaset, sosyal politika ve sosyal bilimlerde metodoloji olan Uyan-Semerci, adalet, haklar, vatandaşlık, insani gelişim, yapabilirlik yaklaşımı, yoksulluk, göç, gençlik, kolektif kimlik oluşumları, ötekileştirme, kutuplaşma, çocuk işçiliği ve çocuğun iyi olma hali konularında birçok araştırma projesi yürütmüş, makale ve kitap yayını yapmıştır.

EROL ÜLKER

Erol Ülker, Işık Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. 1999 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. 2003 yılında Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden, 2004 yılında Central European University, Milliyetçilik Çalışmaları Bölümü'nden yüksek lisans dereceleri aldı. 2013 yılında Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora eğitimini tamamladı. 2015-2016'da Berlin merkezli *Transregionale Studien – Europe in the Middle – the Middle East in Europe* (EUME) isimli program çerçevesinde bursiyer olarak doktora sonrası araştırmalarını sürdürdü. Başlıca akademik ilgi alanları arasında Osmanlı-Türkiye siyasal ve sosyal tarihi, milliyetçilik, sosyal hareketler, sosyalist ve komünist akımlar ve emek tarihi yer almaktadır. Türkiye Sosyal Tarih Araştırmaları Vakfı (TÜSTAV) Yönetim Kurulu Başkanı olan Ülker'in yayımlanmış kitapları arasında *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Mesleki Temsil ve Sol* (Yordam Kitap, 2023), *Mütareke'nin İlk Yıllarında İstanbul'da Direniş ve Sol, 1918-1920* (Sosyal Tarih Yayınları, 2020), *Türkiye'nin Yakın Tarihinde Emek, Toplum ve Siyaset: 1980-2002* (Tayfun Mertan ile derleme, Sosyal Tarih Yayınları, 2021), *Türkiye Komünist Partisi'nin Bolşevikleşmesi, 1925-1928* (Erden Akbulut ile, Yordam Kitap, 2021) bulunmaktadır.

EYLEM ÜMİT ATILGAN

1997 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamladı. 2000-2017 yılları arasında Ankara Üniversitesi Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalında görev yapan Ümit Atılğan, "Aristoteles'in Devlet Kuramı ve Modern Kuramlara Katkısı" başlıklı teziyle yüksek lisansı, "Kentte Suça Karışmış Çocuklarda Toplumsal Ortam ve Ceza Ehliyeti Araştırmaları" başlıklı teziyle doktorasını tamamladı. "Türkiye'deki İç Hukuk Kültürü Üzerine Sosyo-Hukuki Bir Araştırma, Haksız Tahrik Kararlarında Eril Tahakküm Kodları" başlıklı doçentlik teziyle 2015'te doçent oldu. Ankara Barosu yayınları arasında çıkan *Mekândan İmkâna: Çocuk Suçluluğunun Habitusu Ceza Ehliyeti İlişkisi* ve Mithat Sancar'la birlikte kaleme aldığı *Adalet Biraz Es Geçiliyor: Yargıda Algı ve Zihniyet Kalıpları ve Türkiye'deki İç Hukuk Kültürü Üzerine Sosyo-Hukuki Bir Araştırma, Haksız Tahrik Kararlarında Eril Tahakküm Kodları* başlıklı kitapları mevcut. Ayrıca *Haksız Tahrik: Bir Erkeklik Hakkı* başlıklı kitabı 2024'te İletişim Yayınları'ndan çıktı. Yakın Doğu ve Girne üniversitelerinde öğretim üyesi olarak çalışan Ümit Atılğan, Hukuk Sosyolojisi, Hukuk Felsefesi, Yargı Sosyolojisi gibi dersleri ve hukuk kliniklerini yürütmekte ve feminist hak savunuculuğu, insan ticareti, modern kölelik gibi konularda saha araştırmalarına devam etmektedir.

U. CEREN ÜNLÜ

Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladıktan sonra, aynı üniversitede tarih, sosyoloji ve antropolojinin disiplinlerarası bilgisine ulaşabileceği Atatürk Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora eğitimine devam etti. Doktora derecesini, Türkiye'de 1960-1980 arası toplumsal hareketleri incelediği teziyle, 2020 yılında modern Türkiye tarihi alanında aldı. 2006 ve 2016 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi'nde araştırma görevlisi ve öğretim görevlisi olarak çalıştı. 2016 yılından beri İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde çalışmakta, sosyal bilimler tarihi, yakın Türkiye tarihi, toplumsal ve kültürel tarih alanında dersler vermektedir. Akademik ilgi alanları modern Türkiye tarihi, toplumsal hareketler, kamusal bellek ve ütopya konuları çevresinde gezinmektedir.

KAREL VALANSİ

Karel Valansi, *T24* ve *Şalom* gazetesinde Ortadoğu ve dış politika ağırlıklı analizler yapan bir köşe yazarı ve İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde öğretim üyesidir. Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktora çalışmalarına devam eden Valansi'nin Türkiye-İsrail ilişkileri konusundaki kitabı *The Crescent Moon and The Magen David, Turkish-Israeli Relations through the Lens of the Turkish Public* 2018 yılında Hamilton Books tarafından yayımlandı. Başlıca çalışma alanları Ortadoğu, ontolojik güvenlik ve Türk dış politikasıdır. Dış Politikada Kadınlar inisiyatifi üyesi olan Valansi'ye @karelvalansi X hesabından, yazılarına ise karelvalansi.com'dan ulaşılabilir.

E. TUTKU VARDAĞLI

Akademik kariyerine 2004 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi'nde başlayan E. Tutku Vardağlı, doktora derecesini Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde Çağdaş Türkiye Tarihi alanında 2011 yılında tamamlamıştır. 2015-2016 yılları arasında, İsviçre'nin Cenevre şehrinde bulunan Graduate Institute of International and Development Studies'de Konuk Araştırmacı olarak Doktora Sonrası Araştırma Projesi yürütmüştür. Uluslararası Göç, Siyasal Örgütler, Türk-Yunan İlişkileri ve Yakın Doğu üzerine yayınları bulunan Vardağlı, Yıldız Teknik Üniversitesi ve İstanbul Aydın Üniversitesi'nde çeşitli dersler vermiştir. 2011 yılından bu yana İstanbul Aydın Üniversitesi'nde ders vermektedir. Vardağlı, Mutlu Dursun ile birlikte, *Düne Bakararak Bugünü Anlamak: 2008'den 1908'e Bakmak*, Bilge Y. Gönül ile birlikte *100. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi: Bellek, Kimlik, Yeniden İnşa* kitaplarının editörüdür.

DENİZ GÜNEŞ YARDIMCI

Deniz Güneş Yardımcı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü'nde DAAD (Alman Akademik Değişim Servisi) uzman araştırmacı ve öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Sosyolog, medya ve sinema bilimcisi Yardımcı'nın araştırma alanları arasında Türk-Alman ilişkileri, sanat sosyolojisi, kültürel kimlik ve medyada/sinemada göç ve diaspora çalışmaları yer alıyor. Yardımcı, Royal Holloway, University of London'da Medya ve Sinema alanında doktora yapmıştır. Ayrıca, Almanya'nın Johannes Gutenberg Üniversitesi'nden Sosyoloji ve İletişim/Sinema alanlarında iki lisans ve iki yüksek lisans derecesiyle mezun olmuştur. "Uzak Komşular: Türk-Alman İlişkilerinde Siyasi Anlatıları ve Görsel Kültürü Keşfetmek" başlıklı DAAD-TÜBİTAK projesinin yürütücüsü olan Yardımcı, "Türk-Alman Sineması'nda Kültür ve Kimlik Olgusu" üzerine kitap çalışmalarını sürdürmektedir.

NURHAN YENTÜRK

1988 yılında İTÜ'den doktorasını alan Nurhan Yentürk 1982 yılında İTÜ İşletme Fakültesi İktisat Anabilim Dalında araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı; 1988 yılında doçent ve 1998 yılında profesör oldu ve 1985-1986 yıllarında Imperial College, Londra; 1989-1990 yıllarında Paris-1 Sorbonne Üniversitesi'nde Misafir Araştırmacı olarak bulundu. Türkiye Ekonomisi, finansal krizler, yatırım politikaları ve teknolojik gelişmeler üzerine çalışmalarını sürdürdü. Söz konusu alanlarda birçok ulusal ve uluslararası makale ve kitabı yayımlandı. 2003 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde çalışmaya başladı. Aynı yıl İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Çalışmaları Merkezi'nin yöneticiliğini üstlendi, 2008 yılından beri kamu harcamalarının izlenmesine yönelik çalışmalar yapmaktadır. *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*, *İklim Pahası: Çevre Koruma ve İklim Değişikliği ile Mücadelede Kamu Harcamaları* isimli kitapları İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından yayımlandı. Nurhan Yentürk, hak temelli çalışan çok sayıda STK tarafından oluşturulan Kamu Harcamaları İzleme Platformu'nun sözcüsüdür.

ARUS YUMUL

Lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden, doktora derecesini ise Oxford Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden almıştır. Kuruluşundan bu yana İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde çalışmakta ve halen Sosyoloji Bölümü'nde ders vermektedir. Etnik kimlik, azınlıklar, ayrımcılık, beden ve kültür sosyolojisi ve popüler kültür üzerinde yoğunlaşan çalışmaları yurtiçi ve yurtdışında yayımlanmıştır.

Bu derleme kitap 28-30 Nisan 2023 tarihlerinde İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde düzenlediğimiz “İlk Yüzyılı Biterken Cumhuriyet Konferansı: Demokratikleşme Momentleri, Sıradan İnsanlar ve Siyaset” başlıklı konferansta sunulan katkıları bir araya getiriyor. Kitapta yer alan 43 bölümle konferansa konuşmacı ya da moderatör olarak katkı sunmuş akademisyenlerin çalışmalarını okurların dikkatine sunuyoruz. Tahmin edileceği üzere, her konuşmacımız maalesef tebliğlerini bir metne dönüştürme fırsatı bulamadı. Yine de, bu derleme kitabın ölçeğinin, konferansta sunulan tebliğlerin ötesine geçtiğini söyleyebiliriz. Okurların da fark edeceği üzere, kitapta yer alan bölümlerin önemli bir kısmı, sunulmuş tebliğlere göre çok daha kapsamlı bir versiyonla bu kitapta yer almakta. Bu kısa Giriş yazısında iki hedefimiz bulunuyor. İlk olarak konferansın ve dolayısıyla derleme kitabın çerçevesini tasarlarken nelere dikkat ettiğimizi özetleyeceğiz. İkinci olarak, derleme kitabın kısımları üzerinde duracak ve kitabın sekiz kısmında bir araya gelen katkıların temalarına dair özet niteliğinde bir bakış sunacağız.

Cumhuriyet'in 100. yılı sosyal bilimcilere, 1923-2023 döneminin geneline ilişkin disiplinlerarası bir bilanço yapma fırsatı sunuyor. Bunu sadece bir fırsat olarak değil, eleştirel sosyal bilimlerin bir görevi olarak da görmek gerek. Mevcut literatürdeki çoğu çalışmadan farklı olarak, elinizdeki derleme kitap Cumhuriyet'in 100 yılını eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmeyi hedefliyor. Bu hedef, abartılı ve yeknesak övgülerden oluşan bir Cumhuriyet yorumuna mesafeli olmayı gerektirdiği ölçüde, 1923-2023 dönemini sadece olumsuzluklara indirgeyen bir bakışa da karşı çıkmayı beraberinde getiriyor. Türkiye'de 1920-1923 döneminden itibaren ulusal egemenlik, yani bağımsızlığı temel hedef olarak belirleyen bir siyasal sistem ile halkın egemenliği birlikte düşünölmeye ve birlikte inşa edilmeye başlandı. Bu çerçevede Osmanlı'nın son yıllarında ortaya çıkan Meclis pratiğı Cumhuriyet'e temel teşkil etti. 100 yıl boyunca ulusal egemenlik esas çerçeveyi oluştururken, halkın egemenliğine dair bir dizi kesintiler de yaşandı. Bu nedenle 100 yıla ilişkin bilançonun bir ideal olarak cumhuriyet (ve cumhuriyetçilik) ile Türkiye'deki siyasal yaşam ve devlet-yurttaş ilişkilerini birlikte değerlendirmeye tabi tutması kaçınılmaz bir gereklilik. Bu bilançonun, yeni rejimin sıradan insanların hayatlarına nasıl etki ettiğini, haklara

ilişkin çerçevelerin nasıl şekillendiğini, siyaset yapma biçimlerinin dönüşümünü ve genel olarak demokrasi taleplerini kapsamaması gerektiğini ilk aşamadan itibaren çerçevemizin ana meselesi olarak değerlendirdik. Ayrıca, 100. yılda bütünlüklü bir bakışa ulaşmak için 100 yılın geneline bakan çalışmalar kadar, belirli dönem ve olaylara odaklanan çalışmalara da ihtiyaç olduğu tespitiyle hareket ettik. Bu kapsamda, disiplinlerarası perspektiften konuşan, makro meseleler ile mikro konuları birleştiren ve siyaseti geniş anlamıyla ele alan çalışmaları bir araya getirmeyi hedefledik. Cumhuriyet kararının Meclis pratiği içinde şekillenmesine karşın, 1923-2023 döneminin genel tablosunda konsolide olamamış bir demokrasi ve bir dizi demokratikleşme momenti önemli bir yer tutuyor. Bu demokratikleşme momentlerine baktığımızda formel temsil mekanizmalarının çalışır hâlde olduğu ya da tesis edildiği, farklı seslerin kamusal alanda yer bulduğu, işçilerin ve çalışanların hak taleplerinin görünürlük kazandığı dönemler karşımıza çıkıyor. “İlk Yüzyılı Biterken Cumhuriyet” başlığı altında bu 100 yılı, demokratikleşme çabalarını ve siyasetin (diğer bağlamların yanı sıra) dış politikaya, ekonomiye, kültüre ve kentsel mekâna etkilerini dikkate alarak yorumlamayı planladık.

Bu derleme kitapta siyaset bilimi ve uluslararası ilişkilerden, tarihe, sosyolojiye, mimarlığa ve edebiyata uzanan bir disiplinler yelpazesinde yer alan akademisyenlerin katkıları yer almakta. Kimi bölümler 100 yılın geneline dair bir analiz sunarken, kimi bölümler ise belirli bir döneme odaklanmakta. Böyle baktığımızda bu derleme kitabın disiplinlerarası perspektif ve makro ile mikro bakışları birleştirme hedeflerini belirli ölçülerde tutturduğunu düşünmekteyiz. Dahası kitapta yer alan 43 bölümün genelini değerlendirdiğimizde karşımıza siyaseti en geniş anlamıyla kavrayan, siyasi sloganlardan laiklik tartışmalarına, seçmen davranışlarından kentsel mekâna ve edebiyattaki travma izlerine uzanan bir hat çıkıyor. Bu hattın siyasetin farklı düzeylerini kapsadığını, farklı sosyal talepleri incelediğini ve bu taleplerin demokratikleşme momentleriyle ilişkilerine dair bir ufuk sunduğunu söyleyebiliriz. Bu hat, Türkiye’de demokrasi taleplerine dair detaylar sunarken bir yandan da demokratik taleplerin karşılanmasındaki eksiklikleri de göstermekte. Ve popülizm gibi demokratik siyasetin zorlu katmanlarına da işaret etmekte. Kitabın alt başlığında yer verdiğimiz “sıradan insanlar” vurgusunun da farklı bölümlerde karşımıza çıktığını söylememiz gerek. Kitap Erol Ülker’in kaleme aldığı bölümle açılıyor ve bu bölümde bugün İstanbul Bilgi Üniversitesi’nin Santral Kampüsü olarak işlev görev Silahtarağa Elektrik Santrali’nde yüz yıl önce çalışmış olan Recep Sadettin Efendi’nin 1921’den Cumhuriyet’in ilk yıllarına uzanan yabancı karşıtlığı ve milliyetçilik mücadelesini okuyoruz. Derleme kitabın son iki bölümünde ise Yeşim Arat’ın ve Fatmagül Berktaş’ın perspektifleriyle Türkiye’de toplumsal cinsiyet politikalarını ve kadınların mücadelelerini okuyoruz. Fakat sıradan insanların kitabın sadece başında ve sonunda karşımıza çıktığını düşünmemek gerek. Kitap boyunca seçmen davranışına, Kürtlerin siyasal mücadelelerine, Alevilerin ve Romanların taleplerine, Cumhuriyet tarihi boyunca azınlıkların maruz kaldıkları ayrımcılığa, kadınların demokratikleşme taleplerine, sendikal mücadelenin siyasete etkisine, mübadillerin deneyimlerine ilişkin tartışmaların hepsi farklı veçheleriyle bize sıradan insanların bu 100 yıllık döneme yayılan yüklerini aktarıyor.

Derleme kitabın kısımlarını nasıl düzenlediğimize geçecek olursak, “Erken Cumhuriyet’e Bakışlar” başlıklı birinci kısımda Erol Ülker, Ayşe Ozil, Tutku Vardağlı, Eylem Ümit Atılgan, Başak Tuğ, Bülent Bilmez ve Çimen Günay-Erkol’un katkıları yer alıyor. Bu kısımda milliyetçiliğin aşağıdan tarih yaklaşımıyla nasıl yazılabileceğini, Galata’da ticaretle meşgul olan gayrimüslim aktörlerin deneyimlerini, mübadillerin örgütlenme çabalarını ve Medeni Kanun’un çevrilmesi sürecine dair detayları okumaktayız. Ayrıca Dersim’de 1937-1938’de düzenlenen askerî harekâtı değerlendiren bir bölüm ve Sabiha Sertel ile Hilmi Ziya Ülken üzerinden entelektüel tarihe odaklanan iki bölüm de birinci kısımda yer almakta.

“Türkiye Siyasetinde Fikirler ve Davranışlar” başlıklı ikinci kısımda Ersin Kalaycıoğlu, Emre Erdoğan, İnan Rüma, Tuğçe Erçetin, Ömer Turan, Mehmet Ali Tuğtan, Ayşegül Bozan, Ayhan Kaya ve Ozan Kuyumcuoğlu’nun katkıları yer almakta. Bu kısım seçmen davranışına odaklanan iki bölümle açılıyor. Siyasetin “iç politika” ve “dış politika” şeklinde ayrıştırılmasını sorunlu bulduğumuz için Cumhuriyet dönemini dünya siyaseti ve bölgesel konjonktür bağlamında yorumlayan iki bölüme de bu başlık altında yer verdik. Türkiye’nin dönüşen diaspora siyasetiyle birlikte bu kısımda Türkiye’de popülizmin, sol dünya görüşü ve kamusal alan mücadelelerinin, Kemalizm’in ve AKP döneminin tarihine ilişkin bölümleri de okurların dikkatine sunuyoruz.

Her ne kadar Türkiye’nin son 100 yılı demokrasinin istikrara kavuşmamasının tarihine denk düşse de, bu 100 yıllık dönemi demokratikleşme momentlerini dikkate almadan yorumlamak da mümkün değil. “Demokratikleşme Momentleri” başlıklı üçüncü kısım, Ahmet Demirel, Gencer Özcan, Emre Gönen, Asım Karaömerlioğlu, Ceren Ünlü, Erol Köroğlu, Büke Boşnak, Cemil Boyraz ve Özge Onursal Beşgül’ün katkılarıyla bu türden bir yorum imkânı sunuyor. Bu kısımda yer alan çalışmaların geneline baktığımızda, 100 yıla uzanan süreçte üç ana demokratikleşme momentinin öne çıktığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi, 1920-1923 döneminde birinci Büyük Millet Meclisi’nin farklı görüşleri kapsayan yapısı. İkincisi, 1960’tan 1980’e uzanan dönem. Üçüncüsü ise, 1990’lardan 2000’lere uzanan dönem. “Demokratikleşme Momentleri” başlığı altında yer alan bölümler, bu üç momente ilişkin detaylar sunuyor. Bu detayları hak taleplerinin ve bu taleplerin karşılanmamasının tarihi olarak da okumak mümkün. Üç dönemin kendine özgü serüvenleri içerisindeki farklı deneyimler Türkiye siyasetinde geçmişten geleceğe bir analiz imkânı sunmakta.

“Laiklik” başlıklı dördüncü kısımda, Nuray Mert, İsmail Kara ve Umut Azak’ın katkıları 100 yıllık dönemin en yakıcı konularından biri olan laiklik hakkında önemli tartışmaları içermekte. Bu farklı perspektifleri birlikte okurken laikliğin ulusal kimlikle ilişkisi ve muhalefet talebi olarak laiklik üzerine düşünme ve farklı bakış açılarından değerlendirme imkânı buluyoruz.

Derleme kitabın çerçevesinde siyaset ve sıradan insanlar vurgusunu öne çıkardığımız ölçüde bir araya getireceğimiz değerlendirmelerin yurttaşlık tartışmalarını kapsamaması kaçınılmazdı. “Yurttaşlık” başlıklı beşinci kısım, Cuma Çiçek, Arus Yumul, Karel Valansi, Pınar Sayan, Elmas Köçkün ve Deniz Güneş Yardımcı’nın katkılarıyla siyasetin ve siyasetin farklı biçimlerde

üretimini yurttaşlığın sınırlarını nasıl çizdiğini ele alıyor. Bu kısımda Kürtlerin maruz kaldıkları asimilasyon politikasının ve buna yönelik itirazların, Cumhuriyet rejiminin Ermenilere, Yahudilere ve Romanlara yönelik ayrımcı bakışının tarihini okuyoruz. Ayrıca sinema mecrasının yurtdışındaki yurttaşların deneyimlerini nasıl ele aldığı üzerine bir yorum da bu kısımda yer almakta.

“Kentsel Mekân” başlıklı altıncı kısım, mimarların bakışını sosyolojik bir değerlendirmeyle birlikte sunuyor. Ali Cengizkan, Emre Altürk, Evren Aysev ve Fırat Genç’in katkılarının yer aldığı bu bölümde, Ankara’nın erken dönem kent planlaması ve bir başkente dönüşmesi, konut üretimini ve konut talebinin tarihsel dönüşümü, İstanbul’da neoliberalizmin kentsel mekânın yeniden üretilmesindeki etkisi ve Diyarbakır’da yerinden edilme pratikleri üzerine incelemeler yer alıyor.

“Ekonomi ve Kurumlar” başlıklı yedinci kısımda Evren Hoşgör, Nurhan Yentürk ve Yağmur Nuhurat’ın katkıları hem Türkiye’de kapitalizmin uzun tarihi üzerine düşünmeye, hem de Türkiye’nin özgünlükler taşıyan neoliberalizm deneyiminin kamu harcamaları ve bir kurum olarak üniversiteye etkileri üzerine düşünmeye alan açan bir hat oluşturuyor.

Sekizinci ve son kısım “İlk Yüzyıl Nasıl Başladı ve Nasıl Bitiyor?” başlığını taşıyor. Bu kısımda İlder Turan, Yeşim Arat ve Fatmagül Berktaş’ın katkıları yer alıyor. Cumhuriyet’in kuruluş yıllarını “süreklilik” ve “kopuş” tartışmasını önemseyerek yeniden yorumlayan bir bölümle açılan sekizinci kısım, Türkiye’de kadın hareketinin uzun tarihine bakan iki bölümle, bir bakıma içinden geçtiğimiz demokrasinin gerilemesi sürecinin toplumsal cinsiyet odaklı bir dökümünü yaparak, derleme kitabın kapanışını yapıyor. Derleme kitabın sonunda Pınar Uyan Semerci’nin kaleme aldığı sonsöz yer almakta. Uyan Semerci’nin sonsözü yeniden bölüşüm, tanım ve temsil/katılım eşitliğini esas alarak derleme kitaptaki metinlere dair bir sınıflandırma önerisi sunmakta.

43 bölümden oluşan bir derleme kitabın 100 yıllık bir döneme ilişkin sunacağı çerçevenin eksikleri olması kaçınılmaz. Derleme kitabın kalkış noktasının bir konferans olduğunu hatırlarsak, bu durumun da bir kısıt olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Bununla birlikte, okurlara sunduğumuz bu 43 çalışmanın 1923-2023 döneminin farklı yönlerine ışık tuttuğunu söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle, burada sunduğumuz, elbette eksikleri olan bir bilanço. Fakat bu kitapta bir araya gelen çalışmaların Cumhuriyet’in ilk yüzyılına dair eleştirel bir sosyal bilimler bakışına katkı sunacağını, önemli ve yeni sorulara bir zemin hazırlayacağını düşünüyoruz.

BİRİNCİ KISIM
Erken Cumhuriyet'e Bakışlar

Aşağıdan Milliyetçilik, Emek Süreçleri ve Türkleştirme: Silahtarağa'dan Cumhuriyet'e Bakmak

EROL ÜLKER

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında milliyetçiliğin yükselişi, bunun iktisadî ve demografik sonuçları üzerine önemli bir literatür ortaya çıkmıştır. Mütareke döneminin sonlarından erken Cumhuriyet dönemine uzanan süreçte ivme kazanan iktisadî milliyetçiliğin önemli sonuçlarından biri, gayrimüslimlerin devlet bürokrasisinden, iş hayatından ve emek piyasasından dışlanması olmuştur. Bu yazıda Silahtarağa Elektrik Santrali'ne odaklanarak söz konusu sürecin mikro ölçekte nasıl şekillendiğini, hangi aktörlerin Türkleştirme sürecinde ne gibi roller oynadığını tartışmayı amaçlıyorum. Böylece iktisadî milliyetçiliğin yalnızca hükûmet ve bürokrasi tarafından yönlendirilen devlet-merkezli bir politika değil, aynı zamanda aşağıdan yukarıya inşa edilen ve sıradan insanların milliyetçi bir çizgide siyasallaşmasını beraberinde getiren bir süreç olduğunu göstermeye çalışacağım.

SILAHTARAĞA'DA İŞGÜCÜNÜN ETNİK VE DİNÎ KOMPOZİSYONU

Millî Mücadele yıllarında İtilaf devletlerinin işgali altında olan İstanbul etnik ve dinî kompozisyonu itibarıyla oldukça heterojen bir nüfusa sahipti.¹ 1920 yılında İstanbul'da yaşayan yaklaşık 1,2 milyonluk nüfus içinde Müslümanların sayısı 560 bin civarındaydı (Criss, 1999, s. 20). Ortodoks Rum, Ermeni ve Yahudi toplumlarının yanı sıra çok sayıda Levanten ve yabancı uyruklu kişi İstanbul'da ikamet etmekteydi. Demografik yapı, savaş koşulları nedeniyle İstanbul'a göç eden Müslüman ve gayrimüslim mülteciler nedeniyle daha da karmaşık bir hal almıştı. (Johnson, 2008, s. 180). İç savaş koşullarında Bolşeviklerden ve Kızıl Ordu'dan kaçan çok sayıda Beyaz Rus mülteci geçici de olsa İstanbul'da ikamet ediyordu.² Silahtarağa Elektrik Santrali çalışanlarının etnik ve dinî kompozisyonu İstanbul nüfusuna benzer bir yapıya sahipti.

¹ İstanbul'un nüfusu hakkında 1921 yılına kadar üretilen istatistikler hakkında bkz. Johnson (2008), s. 24-27. Bu kitap ilk olarak 1922 yılında New York'ta *Constantinople Today or the Pathfinder Survey of Constantinople: A Study in Oriental Social Life* (New York: Macmillan Company, 1922) başlığıyla yayımlanmıştır.

² Beyaz Rusların göçleri ve İstanbul'daki yaşamları için bkz. Bakar (2012). Ayrıca bkz. Dağlar Macar ve Macar (2010).

Silahtarağa Santrali, Belçika merkezli Konstantinopol Tramvay ve Elektrik Şirketi'nin (Constantinopol Tramway and Electric Company, CTEC) İstanbul'daki iştiraklerinden Osmanlı Elektrik Şirketi tarafından yönetiliyordu, dolayısıyla daha büyük bir ekonomik kompleksin parçasıydı (Thobie, 1991, s. 431-434; Ülker, 2015, s. 318-324). CTEC 1914 yılında Alman sermayesinin hâkim olduğu bir konsorsiyum (İstanbul Konsorsiyumu olarak da bilinir) tarafından kurulmuştu. Ancak Cihan Harbi'nin sonunda, Belçika hükümeti bu şirketteki tüm Alman ve Macar sermaye hisselerine, eski düşman varlıkları olduğu gerekçesiyle el koydu; bu nedenle CTEC, Fransız ve Belçika sermayesinin hâkim olduğu bir çokuluslu şirkete dönüştü. CTEC'nin İstanbul'daki iştirakleri, Dersaadet Tramvay Şirketi, Osmanlı Elektrik Şirketi ile Galata ve Pera arasındaki füniküler sistemini işleten Tünel Şirketi'ydi. Silahtarağa Santrali, sanayi ve hane tüketiminin yanı sıra İstanbul'un Avrupa yakasında faaliyet gösteren tramvay şebekesi için de elektrik ürettiyordu.

1921 yılı başlarında CTEC'nin İstanbul'daki iştiraklerinde çalışan personel sayısı 2.665 (Ülker, 2013, s. 247), Mayıs 1923'te ise Elektrik Şirketi çalışanlarının toplam sayısı 572'dir.³ Aslında, Elektrik Şirketi çalışanlarının sayısı Eylül 1922'den önce daha yüksekti.⁴ Şirket yönetimi Eylül 1922 ile Mayıs 1923 arasında yaklaşık 129 geçici işçinin sözleşmesini feshetti. Bunlar 1921 yılında Silahtarağa'daki inşaat işleri için istihdam edilmişlerdi. İşten çıkarılan geçici işçilerin 80'i gayrimüslim, 49'u ise Müslüman olarak sınıflandırılmaktaydı. Yine Mayıs 1923 itibariyle Silahtarağa'da toplam 176 çalışan istihdam edilmekteydi. Bunların 112'si Müslüman, 26'sı gayrimüslim ve 38'i yabancı uyruklu olarak sınıflandırılmıştı. Yabancı uyrukluların önemlice bir kısmı Rus mültecilerinden oluşuyordu.⁵ Bunların sayısı Aralık 1921'de 33'tü. Elektrik Şirketi, Rus mültecileri belirli bir düzeyde teknik ve idari uzmanlık gerektiren pozisyonlarda istihdam ediyordu. Fabrika müdürü (Vesselowsky Serge) bir Beyaz Rus'tu. Baş mühendis Alexandrosky Eugene ve mekanik atölye şefi Ozel Jean de öyle. Rus uyruklu diğer pek çok personel süpervizör, teknisyen ve elektrikçi olarak istihdam ediliyordu ve bunlar arasında bir marangoz ve bir bahçıvan da vardı. Silahtarağa'daki Rus personelin büyük çoğunluğu fabrika yerleşkesinde şirket yönetimi tarafından sağlanan lojmanlara yerleştirilmişti.

MİLLİYETÇİLİK VE UMUM AMELE BİRLİĞİ

Anadolu'da Yunanistan ordusunun Eylül 1922'de yenilgiye uğraması, başta Ortodoks Rumlar olmak üzere gayrimüslimler açısından son derece zorlu bir dönemin başlamasına sebep oldu. İstanbul'da Eylül-Kasım 1922'de devam eden sokak gösterileri, Müslüman unsuru etkisi altına alan milliyetçi coşkuyu yansıtıyordu (Ülker, 2017, s. 180-183). Bazı durumlarda kitle hareket-

3 “Türkiye Büyük Millet Meclisi Nafia Vekaleti Dersaadet Komiseri Nafiz Ziya Beyefendiye,” Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 230.88.15.10, 26/05/1339, 1-2.

4 A.g.e., s. 1.

5 Bu konuda bkz. Ülker (2020), s. 315.

leri gayrimüslimlere, özellikle işgalcilerle işbirliği yapmak ve Yunanistan'la birleşme yönündeki milliyetçi projeyi desteklemekle suçlanan Ortodoks Rumlara karşı yönelmekteydi. Büyük Taarruz'un ardından yüz binlerce Rum, Anadolu'dan kaçmak zorunda kalmışken İstanbul Rumları da bu süreçten etkilenerek göç etmeye başladı (Ülker, 2017, s. 191-192).

İstanbul'a hâkim olan milliyetçi atmosferin en önemli tezahürlerinden biri, yabancıların ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının ekonomiden, bürokrasiden ve işgücü piyasasından tasfiye edilmesine yönelik politikalarıdır. İşgal İstanbulu'nda direniş hareketinin başlıca örgütü olan Müdafaa-i Milliye Teşkilatı, mevcut yazında "ekonomik milliyetçilik" olarak isimlendirilen bu politikayı uygulamaya koyan başlıca aktörlerden biriydi.⁶ 3 Kasım 1922'de, TBMM İstanbul'un yönetimini devraldığını açıklamadan bir gün önce bu örgüte bağlı olarak kurulan Teşkilat-ı İktisadiye Encümeni, milliyetçiliğin yayılmasında ve sosyal tabanını genişletmesinde önemli bir etken olmuştu. Bu encümen, 1923 yılı başlarına gelindiğinde, önemli sayıda Müslüman işçi, esnaf ve tüccarı, ekonominin Türkleşmesi hedefi etrafında bir araya getiren üç iktisadî konfederasyonun kuruluşuna öncülük etti: Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Merkeziyesi, Milli Türk Ticaret Birliği ve Umum Amele Birliği (UAB).

Konumuz açısından daha büyük bir öneme sahip UAB'nin kuruluşu işçi hareketinde bir dönüşüme işaret ediyordu.⁷ Mütareke döneminde İstanbul, işçi hareketlerinin canlanmasına sahne olmuştu. Şehirde otuzun üzerinde işçi grevi gerçekleşmiş, aynı zamanda, ekonominin çeşitli sektörlerinde çalışan işçiler arasında genel bir sendikalaşma eğilimi ortaya çıkmıştı (Yıldırım, 2013, s. 287-296). Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF), dönemin sendikalaşma ve grev hareketlerinin çoğuna öncülük etti. TSF, (İştirakçi) Hüseyin Hilmi liderliğinde, tramvay, tünel ve elektrik personeli de dahil olmak üzere farklı emek kesimlerini bir araya getirmiş, adeta bir işçi konfederasyonu haline gelmişti. TSF, çoğunlukla işçilerin ekonomik taleplerini gündeme taşıyan bir örgütlenmeydi ve TSF'ye bağlı işçi cemiyetlerinde gayrimüslimler de yer alıyordu. UAB ise gayrimüslimlerin işgücü piyasasından tasfiyesini destekleyen milliyetçi bir emek örgütüydü.

SILAHTARAĞA'DA MİLLİYETÇİLİK VE YABANCI KARŞITLIĞI

Silahtarağa Santrali'nde çalışan Müslüman işçiler arasında yabancı düşmanlığının ve gayrimüslimleri hedef alan bir milliyetçiliğin yükselişi UAB'nin faaliyetlerinden bağımsız değildi. CTEC kontrolündeki Tramvay Şirketi'nin Müslüman çalışanları, UAB'nin üye kazandığı ilk işçi kümeleri arasında yer alıyordu. Daha sonra bu örgütlenmenin bir kolu Tramvay, Tünel ve Elektrik Amelesi Cemiyeti (TTEC) adı altında kuruldu (Tunçay, 2009, s. 54-55). Silahtarağa Elektrik Santrali'nde milliyetçi ve yabancı düşmanı ajitasyonu yürüten de bu cemiyet oldu. Ermeni ve Rumların yanı sıra Rus mültecilerin istihdamı da başından beri bu faaliyetin başlıca hedefleri arasındaydı.

⁶ Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. a.g.e., s. 183-188. Ayrıca bkz. Özkan (2015).

⁷ UAB hakkında bkz. Tunçay (2009).

TTEC'nin Silahtarağa'da artan etkisi Recep Sadettin (bin Salih) Efendi'nin çabalarıyla yakından ilişkiliydi. Ekim 1917'de jandarma mülazımıyken emekliliğe sevk edilen Recep Sadettin, Nisan 1921'de Elektrik Şirketi'ne kabul edildi.⁸ Silahtarağa'daki inşaat faaliyetleri için işe alınan geçici işçilerden biriydi. Başlangıçta hamaldı, ancak daha sonra ücretinde 100 kuruştan 130 kuruşa önemli bir artışla beraber marangozluğa terfi ettirildi. Kasım 1922'de fabrika yönetimi tarafından işten çıkarılan geçici personel arasındaydı.⁹

Recep Sadettin, Silahtarağa çalışanları arasında dikkate değer bir mobilizasyon ortaya çıktığı sıralarda işe alınmıştı. Silahtarağa işçileri Mütareke döneminin başlarında örgütlenme girişimlerinde bulunmuş, Mart 1919 gibi erken bir tarihte şirket yönetimini greve gidebileceklerini belirterek ikaz etmişti.¹⁰ Daha yüksek ücretler ve daha iyi çalışma koşulları için mücadele eden Silahtarağa işçileri, Elektrik Şirketi'nin yanı sıra çokuluslu holding CTEC'nin diğer iştirakleri olan Tramvay ve Tünel Şirketleri çalışanlarıyla aynı hedefler doğrultusunda işbirliği yapmaktan geri kalmıyordu. TSF'ye bağlı olarak örgütlenen tramvay, elektrik ve tünel işçileri Ağustos 1921'de İstanbul'u özellikle kamu hizmetlerini etkileyecek bir genel grevin eşğine getirmişti.¹¹

Recep Sadettin'in bu aşamada TSF'yle ilişkide olup olmadığına dair elimizde kesin bilgiler yok. Kasım 1920'de Tramvay Şirketi karşısında işçileri temsil eden "tramvay amelesi Murahhası Recep Efendi"nin bu çalışmaya konu olan Recep Sadettin Efendi olup olmadığını henüz net olarak bilmiyoruz.¹² Kesin olarak bildiğimiz şey, Recep Sadettin'in Kasım 1922'de işten çıkarılmadan önce Silahtarağa'daki işçi mücadelelerinde yer aldığıdır. Haziran 1923'te Nafia Vekâleti'ne sunulan bir rapora göre, Silahtarağa işçilerinin kolektif eylemlerinde inisiyatif almış ve örgütlenme çabalarına katkıda bulunmuştur.¹³ Recep Sadettin'in Silahtarağa'daki Müslüman işçiler arasında hatırı sayılır bir nüfuza sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Silahtarağa'da çalışmamasına rağmen, kendisini TTEC'nin Silahtarağa örgütlenmesi temsilcisi olarak tanıtarak bu sıfatla dilekçeler imzalayabilmesi bu nüfuzun bir ifadesi olmalı.¹⁴

Recep Sadettin, Kasım 1922'de işten çıkarıldıktan sonra Silahtarağa Santrali yönetimine karşı sistematik bir muhalefet başlatır. İşten çıkarılma kararı kendisine iletdikten sonra olay çıkararak polisin müdahale etmesine sebebiyet verdiği, sonra da bazı Müslüman işçileri Refet Paşa'yla görüşerek Elektrik Şirketi'ni şikâyet etmeye teşvik ettiği bildirilmiştir.¹⁵ Recep Sadettin

⁸ BCA, 230.88.15.10, 26/5/1923. Bu konuda ayrıca bkz. İleri (2021).

⁹ BCA, 230.27.20.2, 12/7/1923.

¹⁰ Service Historique de l'Armée de Terre (SHAT), 20 N 421, 310/5, le Chef d'Escadron Ceccaldi, Cdt. Les Forces Prévôtales du C.A.A. à M. le General [S.A. ?], 16 Mart 1919.

¹¹ Tramvay, tünel ve elektrik işçileri bu dönemde Şirket-i Hayriye ve *Seyr-i Sefain* işçileri tarafından da desteklenmişti. Bkz. "Amelenin Umumi Grevi Mümkün müdür?," Ö, 10 Ağustos 1921, s. 3.

¹² "Tramvay Amelesi," *İleri*, 7 Kasım 1920, s. 1.

¹³ "...ve bilahare su-i ahvali görüldüğü ve fabrikada müstahdem bazı amelenin önüne düşerek cemiyet teşkilatıyla iştigal ettiği...", "Nafia Vekaleti Celilesine," BCA, 230.27.20.2, 12/7/1923, 1.

¹⁴ Nisan 1923'te "Tramvay, Elektrik ve Tünel İşçi Cemiyeti Merkez-i Umumi Azasından Silahtarağa Murahhası Recep Sadettin" imzasını kullanmaktadır. BCA, 230.27.19.5, 20/4/1923.

¹⁵ "Türkiye Büyük Millet Meclisi Nafia Vekaleti Dersaadet Komiseri Nakız Ziya Beyfendiye," BCA, 230.88.15.10, 26/5/1923.

Kasım 1922'den başlayarak Nafia Nezareti'nden TBMM'ye kadar birçok makama dilekçeler sunarak Elektrik Şirketi ve Silahtarağa Santrali yönetimi üzerinde baskı uygulamaya çalışır.

Recep Sadettin, dilekçelerinde Silahtarağa yönetimini gayrimüslim personeli Müslüman işçilere karşı kayırmakla suçluyor ve bu yüzden işten atıldığını iddia ediyordu. Ona göre, işten çıkarıldığında kendisine hâlâ ihtiyaç vardı, ancak Rus mültecilerin hâkim olduğu Santral yönetimi onun yerine Pandeli adında bir Rum'u işe almıştı.¹⁶ Yönetici kadro bir yandan daha fazla gayrimüslim istihdam etmeyi amaçlıyor, diğer yandan da Rum, Ermeni ve diğer Hıristiyan personeli maaşı daha yüksek pozisyonlara getiriyordu. Hıristiyan işçiler gerekli uzmanlığa sahip olmasalar bile çok hızlı bir şekilde eğitilirken, nitelikli ve yetenekli Müslüman işçiler genellikle herhangi bir teknik uzmanlık gerektirmeyen, sıradan ve daha düşük ücretli pozisyonlarda istihdam edilmekteydi. Silahtarağa çalışanları için fabrika yerleşkesinde inşa edilen konutların dağıtımında da ayrımcılık yapılmaktaydı Recep Saadettin'e göre. Müslüman işçilere daha az sayıda lojman ayrılmıştı ve onların elde edebildikleri dairelerin koşulları genellikle gayrimüslim ve mülteci personelin lojmanlarına kıyasla daha kötüydü.

Recep Sadettin, Silahtarağa'daki Rus mültecilere karşı ağır ithamlarda bulunuyordu. Bu tutum özellikle, TBMM'ye verdiği dilekçede belirgin hale gelmişti.¹⁷ Elektrik Şirketi'nin Silahtarağa Santrali'ni yönetirken bilinçli olarak Rumlara, Ermenilere ve yabancılara dayandığını iddia etmekteydi. Özellikle fabrika müdürü veya elektrik atölyesi şefi gibi kilit pozisyonları işgal edenlerin Çarlık Rusyası'nı desteklediklerini, bunların Türklerin ve Sovyet Rusya'nın düşmanı olan Rus mültecileri olduğundan bahsetmekteydi.

Elektrik Şirketi, Mayıs 1923'te Nafia Nezareti'ne gönderdiği yanıtta Recep Sadettin'in tüm suçlamalarını reddetti.¹⁸ Şirket yönetimine göre, Recep Sadettin'in işten çıkarılması, Müslüman işçilere karşı ayrımcılık yapıldığını göstermiyordu. Eylül 1922'den bu yana 129 geçici işçi, şirketin artık hizmetlerine ihtiyaç duymaması nedeniyle işten çıkarılmıştı. Recep Sadettin, çoğunluğu gayrimüslim olduğu halde yol verilen işçilerden sadece biriydi. Fabrika yönetimi ve teknik personel bazen işçileri azarlasa da, bu tür davranışlar kaçınılmazdı ve işçilerin milliyetiyle hiçbir ilgisi yoktu. Şirkete göre, Silahtarağa'da herhangi bir milliyete veya dine karşı önyargı yoktu. Rusya'dan İstanbul'a olağanüstü koşullar altında göç etmiş sınırlı sayıda mülteci Silahtarağa'da istihdam edilmekteydi. Ayrıca konutların dağıtımında da herhangi bir adaletsizlik söz konusu değildi. Müslüman işçiler toplam 68 lojmanın yarısına sahipti ve birçoğu kendi seçtikleri mahallelerde yaşamayı tercih etmişti.

Tahmin edileceği gibi bu yanıt hiçbir sorunu çözmedi. Recep Sadettin tarafından verilen dilekçelerin, hükümeti, gayrimüslimlerin, yabancılardan ve mültecilerin fabrikadan çıkarılması için Elektrik Şirketi'ne baskı yapmaya ikna etmeyi amaçladığı açıktır. Bu strateji, UAB'nin tramvay ve elektrik işçilerine, hükümetin şirketleri Türkleştirme politikasından yararlanabilmek için

¹⁶ “Ankara’da: Nafia Vekaleti Celilesi Canib-i Aliyesine,” BCA, 230.27.20.2, 12/7/1923.

¹⁷ “Büyük Millet Meclisi Riyaseti Cenab-ı Aliyesine,” BCA, 230.27.19.5, 25/4/1923.

¹⁸ “Türkiye Büyük Millet Meclisi Nafia Vekaleti Dersaadet Komiseri Nakız Ziya Beyfendiye,” BCA, 230.88.15.10, 26/5/1923.

kendi aralarında birlik kurmalarını tavsiye etmesiyle uyumluydu (Tunçay, 2009, s. 55.) Sonunda Recep Sadettin hükümetin yeni bir soruşturma komisyonu atamasını sağlamayı başardı. Üç üyeden oluşan bu komisyon, raporunu Mayıs 1923'te tamamladı.¹⁹ Komisyon, Recep Sadettin'in iddialarının doğruluğunu araştırmak için işçi temsilcileri Ahmet Salih ve Ömer İrfan'la görüşmeler yaptı. Mesut Fevzi ve Ali Hamdi adlı iki işçi de gönüllü olarak ifade verdi.

Komisyon, kısmen bu işçilerin ifadelerine dayanarak, Recep Sadettin'in fabrika yönetimiyle ilgili bazı iddialarını çürüttü. Örneğin, ayrımcılık nedeniyle işten çıkarıldığı iddiasıyla ilgili olarak, Ömer İrfan'ın ifadesine atıfta bulunuluyordu komisyon raporunda.²⁰ Ömer İrfan'a göre, Recep Sadettin sadece geçici olarak işe alınmış ve görevi sona erdiğinde işten çıkarılmıştı. Ömer İrfan ayrıca, Recep Sadettin'in Müslüman personele karşı ayrımcılık yapıldığına dair iddialarının abartılı olduğunu, karşıt örnekler de bulunduğunu belirtiyordu. Örneğin Abdullah Efendi adında bir işçi işe başladığında, kendisine sıradan görevler verilmişti, ancak şu anda makinist olarak çalışıyordu. Recep Sadettin'in kendisi de hamallıktan marangozluğa terfi etmiş ve bu terfi nedeniyle maaşına zam yapılmıştı.

Bununla birlikte komisyon, Silahtarağa Elektrik Santrali'nde çok sayıda yabancı uyruklu personelin, özellikle de Rusların çalıştırıldığı sonucuna vardı. Ülkede çok sayıda işsiz vardı ve bu nedenle idarenin Rusların istihdamını tercih etmesi kabul edilemezdi. Şirketler, sadece belirli bir uzmanlık ve ihtisas gerektiren pozisyonlar için ve bu tür pozisyonlar için gerekli nitelikler Türk uyruklular arasında bulunmadığı takdirde yabancıları işe alabilirdi. Komisyon üyeleri, gayrimüslim personelin istihdamı konusunda, Recep Sadettin'den çok daha temkinli bir yaklaşım sergilemekteydi. Kendilerini yabancı uyruklu çalışanlar meselesiyle sınırlamışlardı. Ancak hazırladıkları rapor, Hıristiyan personelin fiilen nasıl tasfiye edildiği hakkında da ipuçları vermektedir. Rapor, ayrıntılara yer vermese de, bazı işçilerin inisiyatifleriyle üç çalışanın Yunan uyruklu oldukları gerekçesiyle fabrikadan çıkarıldığına işaret ediyor.

Şirket yönetimi, ne Recep Sadettin'in ne de onun tutumlarının Silahtarağa'daki Müslüman işçileri temsil etmediğini vurguluyordu.²¹ Gerçekte işçiler tarafından seçilen üç temsilci vardı. Hem hükümet hem de şirket onların arabulucu olarak hareket etme, işçilerin şikâyet ve talepleriyle ilgilenme yetkilerini tanımaktaydı. Recep Sadettin, hepsi Müslüman çalışanlar arasından seçilmiş bu işçi temsilcileri arasında yer almıyordu. Şirket böylece Recep Sadettin'e ait aşırılıkların, tüm Müslüman işçilerin gayrimüslim personel ve çalışanlara karşı tutumlarını yansıtmadığına işaret etmekteydi. Ayrıca, TTEC'nin Silahtarağa işçileri arasındaki etkisinin sınırlı olduğu da ima ediliyordu. Şirkete ve gayrimüslim çalışanlarına karşı başlatılan kampanyanın öncüsü olan Recep Sadettin artık Silahtarağa'da çalışmıyordu ve öyle anlaşılıyor ki, seçilmiş işçi temsilcileri onun girişimlerini desteklemiyordu.

¹⁹ BCA, 230.88.15.10, 17/5/1923.

²⁰ "Murahhaslardan Ömer İrfan Efendinin Beyanattır," BCA, 230.88.15.10.

²¹ "Türkiye Büyük Millet Meclisi Nafia Vekaleti Dersaadet Komiseri Nakız Ziya Beyefendiye," BCA, 230.88.15.10, 26/5/1923.

Şirketin Nisan 1923 tarihli raporda vurguladığı bu hususlarda doğruluk payı olduğu vurgulanmalıdır. Haziran ayında yazılan bir başka hükümet raporunda da belirtildiği gibi, Recep Sadettin aslında hükümet ve şirket tarafından onaylanan üç işçi temsilcisi arasında yer almıyordu.²² Bunlar, Ömer İrfan, Ramazan ve Ahmet Salih'ti. Ömer İrfan, Nisan ayında komisyona verdiği ifadede, fabrika yönetiminin Rus mültecileri kayırdığını, çünkü müdürün kendisinin de Rus olduğunu, bu nedenle Rus personeli korumasının doğal olduğunu belirtmekteydi. Ancak daha sonra, Santral yönetiminin Hulusi Efendi adında bir Türk gencinin yeteneklerini fark ederek, onu daha yüksek bir pozisyona atadığını belirtiyor, böylece ayrımcılık içermeyen bir karşı örnek ortaya koyuyordu. Benzer şekilde, Ekrem Efendi de başlangıçta süpürgeci olarak işe alınmış, ancak daha sonra ikinci seviye bir makinist olarak kendine yer bulabilmişti.

Recep Sadettin'in Hıristiyan ve yabancı düşmanı tutumları açısından resmi işçi temsilcisi Ömer İrfan'dan çok daha radikal olduğu açıktır. Her ne kadar Ömer İrfan da Beyaz Rus yönetici kadrosunu kendi vatandaşlarına Müslüman işçilerden daha iyi davrandıkları için eleştirmiş olsa da bunu açık bir Hıristiyan karşıtı söyleme başvurmada, Rum ya da Ermeni işçileri böyle bir bakış açısıyla karalamadan yapıyordu. Recep Sadettin'in Müslüman çalışanlara karşı ayrımcılık yapıldığı için işten çıkarıldığı iddiasına da itiraz etmekteydi. Komisyon raporu ile Ömer İrfan'ın ifadeleri arasında paralellikler vardı, bu da şirketin Recep Sadettin'in dilekçelerinin genel olarak Müslüman personelin tutumunu temsil etmediği yönündeki iddialarını destekliyordu.

Ancak Müslüman işçilerin tutumları kısa süre içinde değişmeye başlayacaktı. Mayıs 1923'ün ikinci yarısında, aralarında Elektrik Şirketi'nin de bulunduğu İstanbul'daki yabancı şirketler, Türk hükümetinin baskısına boyun eğerek Nafia Nezareti'yle imtiyaz şartlarını yeniden müzakere etmek üzere Ankara'ya temsilciler gönderdiler. Yeni sözleşmeler bir sonraki ayın ortalarında imzalandı. Bakanlık ile Elektrik Şirketi arasındaki sözleşme 12 Haziran 1923 tarihliydi ve Bakanlar Kurulu tarafından 14 Haziran'da onaylandı.²³ Sözleşme şartlarından biri, altı ay içinde Elektrik Şirketi'nin tüm çalışanlarının Türk olmasıydı.

Ankara hükümetinin sözleşmeyi onayladığı gün yeni bir dilekçe, bu kez Şehremaneti'ne, Nafia Nezareti'ne ya da bir başka kamu otoritesine değil, doğrudan Elektrik Şirketi'ne verildi (Ülker, 2020, s. 322-323). Yeni dilekçe TTEC üyesi Recep Sadettin tarafından değil, işçi temsilcilerinden biri olan Ahmet Salih Efendi tarafından Silahtarağa'daki Müslüman işçiler adına imzalanmıştı. Bu, açıkça TTEC'den daha geniş bir temsiliyet anlamına geliyordu. Şirket yönetimi, Ahmet Salih'in üç işçi temsilcisinden yalnızca biri olduğunu ve onun da, gerçekte söz konusu dilekçeyi yazmış olan Recep Sadettin'in kardeşi olduğunu vurgulayarak bu yeni gelişmeyi önemsizleştirmeye çalışsa da Müslüman işçilerin şikâyetlerini dikkate alması gerekecekti. Şirketin verdiği yanıt, maalesef bir kopyasına ulaşamadığım işçi dilekçesinin içeriği hakkında da önemli bilgiler sunuyor. Bu yanıt, yine Müslüman çalışanlara karşı ayrımcılık konusuna odaklanmaktaydı. Şirket ayrımcılık yaptığı konusundaki suçlamaya itiraz ediyor, Müslümanların yüzde 65'le geçici ve

²² "Nafia Vekaleti Celilesine," BCA, 230.27.20.2, 4 /6/1923.

²³ BCA, 030.18.1.1/7.20.14, 14/6/1923.

daimi işçilerin mutlak çoğunluğunu oluşturduğunu, bu oranın giderek artacağını vurguluyordu. Ülkede buhar türbinleri ve elektrik santralleri konusunda deneyimli uzmanların sayısı sınırlı olduğundan, yabancı personel çalıştırma zorunluluğunu işçilerin kendileri de kabul etmekteydi. Başmühendisin elinden geldiğince Müslüman işçileri terfi ettirdiği, Rum, Ermeni ve yabancı işçilerin işten çıkarılmasının, bazı bölümlerde Müslümanların terfi etmesini kolaylaştırdığı bildirilmekteydi. Ayrıca geçici Müslüman işçilerden bazılarına daimî statü verilmişti.

Görünen o ki, Elektrik Şirketi üzerinde işgücünün Türkleştirilmesine yönelik baskı, Türk personel istihdamına ilişkin özel bir madde içeren sözleşmenin imzalanmasıyla artmaya başladı. Ahmet Salih'in Müslüman Silahtarağa işçileri adına imzaladığı dilekçeden iki hafta sonra, 28 Haziran 1923'te, UAB Elektrik Şirketi'ne bir muhtıra verdi (Ülker, 2020, s. 323-324). Bu milliyetçi emek örgütlenmesi, şirket yönetiminden, bir krizden kaçınmak için işçilerle münasebetlerinde dikkatli davranmasını talep edecek kadar cüretkâr ve kendinden emin bir tavra sahipti. Bu sıralarda Recep Sadettin halen dilekçeler göndermekle meşguldü. 15 Ağustos'ta Nafia Nezareti'ne bir yazı göndererek, Silahtarağa yönetiminin Ankara'da imzalanan sözleşmenin Türk olmayan personelle ilgili hükmünü uygulamakta isteksiz davrandığından şikâyet etti.²⁴ Recep Sadettin, işçi temsilcisi olarak hükümete art arda yaptığı başvurularla şimdiye kadar birkaç Rum'u işten attırmayı başardığını gururla ifade ediyordu.

SONUÇ YERİNE

Bu yazıda, işgücünü Türkleştirme politikalarının Ankara'daki millî hükümetin kontrolüne geçmekte olan İstanbul'da nasıl uygulandığına dair mikro ölçekte bir analiz ortaya koymaya çalıştım. Milliyetçi bir işçi örgütü olan UAB ve ona bağlı TTEC'nin temsilcisi olarak hareket eden Recep Sadettin'in izlediği temel strateji, hükümeti harekete geçirerek şirket üzerinde baskı kurmaktı. Recep Sadettin ve arkadaşları böylece mülteci ve gayrimüslim personelin işten çıkarılması için çabalyor, aynı zamanda Silahtarağa'daki Müslüman işçileri onlara karşı bir araya getirmeye çalışıyordu.

Bu strateji Silahtarağa'ya özgü olmaktan ziyade UAB tarafından genel bir yönelim olarak benimsenmişti. Bunun en önemli göstergesi 16 Ağustos 1923'te UAB genel sekreteri Şakir Rasim öncülüğünde tramvay ve tünel işçilerinden temsilcilerle düzenlenen basın toplantısıydı.²⁵ Toplantının amacı, yabancı şirketler tarafından çok sayıda gayrimüslimin istihdam edilmesine dikkat çekmekti. İşçi temsilcileri, yabancı şirketlerin yanı sıra, kamu hizmeti veren şirketlerde hükümeti temsil etmekle yükümlü müfettişleri de Müslüman ve Türk çalışanların haklarını gayrimüslimlere ve yabancılara karşı yeterince korumamakla suçladılar.

UAB, kuruluşundan itibaren yalnızca Müslüman işçiler arasında örgütlenmiş olan milliyetçi bir işçi örgütüydü kuşkusuz. Ancak önceleri bu örgütün hedefinde yabancı şirketler bulu-

²⁴ "Ankara'da: Nafia Vekaleti Celilesi Canib-i Aliyesine," BCA, 230.27.20.2, 15/08/1923.

²⁵ "Türk Amelenin Şirketlerden Haklı Şikâyeti," İleri, 17 Ağustos 1923, 1; "Şirketler Müslüman Amele Kullanmalıdırlar," *Vakit*, 17 Ağustos 1923, 1; "Tramvay ve Tünel Şirketlerinin Milletimiz Hakareti," *Tevhid-i Efkar*, 17 Ağustos 1923, 1.

nuyordu. UAB'nin misyonu, yalnızca kendi bencil çıkarlarını gözeten yabancı şirketlerle mücadele etmekte. Müslüman-Türk tüccarlar ve işçiler arasında sınıf çatışmasından bahsedilemezdi (Ökçün, 1981, s. 161-163). Türkiye'de gerçek kapitalist sınıfı temsil edenler Müslüman-Türk tüccarlar değil, yabancı sermaye sahipleriydi. Ancak 16 Ağustos'taki toplantı, UAB'nin odağını yabancı şirketlerden gayrimüslim işçilere kaydırıldığını açıkça ortaya koydu. Yabancı şirketler artık işçileri sömürdükleri için değil, gayrimüslimleri istihdam ettikleri için eleştiriliyor, hükümetten, işgücünü Türkleştirerek Müslüman işçilerin çıkarlarını koruması talep ediliyordu.

Bunun oldukça etkili bir strateji olduğuna şüphe yok. Yukarıda belirtildiği gibi, Elektrik Şirketi'nin Haziran 1923'te imzaladığı sözleşme, takip eden altı ayın sonuna kadar tüm elektrik işçilerinin Türk olmasını gerektiriyordu. Nitekim Mayıs 1923'ten Ocak 1924'e kadar Elektrik Şirketi'nde çalışan çok sayıda gayrimüslim ve yabancıların işini kaybettiği anlaşılıyor. Gayrimüslim ve yabancı elektrik çalışanlarının toplam sayısı Mayıs 1923'te 337'ydi ve bu rakam toplam işgücünün yüzde 59'unu teşkil etmekteydi. Ocak 1924'te ise bu sayı 157'ye, oransal olarak yüzde 26,5'e düşmüştü. Yani yabancı uyruklu ve gayrimüslim çalışanların yarısından fazlası artık Elektrik Şirketi çalışanı değildi.²⁶

İşçi hareketi içindeki milliyetçi bir eğilim bu sonucun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadı. Türk personel istihdamına ilişkin hükümlere Elektrik Şirketi'nin Haziran 1923'te imzaladığı sözleşmenin 11. Maddesinde yer verilmişti. Ancak bu maddede kimin Türk olarak tanımlanacağı açıkça belirtilmemişti. Recep Sadettin ve arkadaşları için bu kategorinin vatandaşlıktan çok farklı bir anlamı olduğu açıktır. UAB'nin temsil ettiği milliyetçi eğilim, başta Rumlar ve Ermeniler olmak üzere gayrimüslimleri, Beyaz Ruslar da dahil olmak üzere yabancı uyruklularla birlikte işgücünden tasfiye edilmesi gereken Türk olmayan unsurlar olarak görüyordu. Gayrimüslimleri Türklük kategorisinin dışında tutan bu yorum, ilerleyen yıllarda devletin ulus inşası politikalarına damgasını vuracaktı.²⁷

KAYNAKÇA

- Aktar, A. (2001). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İletişim Yayınları.
 Bakar, B. (2012). *Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar*. Tarihçi Kitabevi.
 Criss, N. B. (1999). *Istanbul under Allied Occupation, 1918-1923*. E. J. Brill.
 Dağlar Macar, O. ve Macar, E. (2010). *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*. Libra Kitap.
 İleri, N. (2021, 18 Mayıs). Nationalism on the Shop Floor: The Silahtarağa Electric Power Plant in the Early 1920s. TRAFO – Blog for Transregional Research. <https://trafo.hypotheses.org/28794>.
 İstanbul Umum Amele Birliğinin Milli Türk Ticaret Birliğine Sunduğu Rapor (1981). A. G. Ökçün (der.) *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar* içinde (s. 161-163) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

²⁶ BCA, 230.88.15.10, 26/05/1339, 1-2; BCA, 230.27.21.8, 07/09/1924; (Koraltürk, 2011, s. 241)

²⁷ Bu konuda bkz. Koraltürk (2011); Aktar (2001).

- Johnson, C. R. (1922). *Constantinople Today or the Pathfinder Survey of Constantinople: A Study in Oriental Social Life*. Macmillan Company.
- Johnson, C. R. (2008). *İstanbul, 1920*. S. Taner (çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Koraltürk, M. (2011). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*. İletişim Yayınları.
- Özkan, A. (2015). *İşgal İstanbul'unda İstibbarat ve Eylem: Mim Mim Grubu*. Salkımsöğüt Yayınevi.
- Thobie, J. (1991). European Banks in the Middle East. R. Cameron ve V. I. Bovykin (der.) *International Banking, 1870-1914* içinde (s. 406-441). Oxford University Press.
- Tunçay, M. (2009). *1923 Amele Birliği*. Sosyal Tarih Yayınları.
- Ülker, E. (2013). Mayıs 1920 Tramvay Grevi: Türkiye Sosyalist Fırkası ve İşçi Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme. *Kebikeç* 36: 243-257.
- Ülker, E. (2015). Emperyalizm, İşgal ve İşçi Hareketi: Konstantinopol Tramvay ve Elektrik Şirketi. A. Bekmen ve B. A. Özden (der.) *Emperyalizm: Teori ve Güncel Tartışmalar* içinde (s. 313-341). Habitus.
- Ülker, E. (2017). Turkish National Movement, Mass Mobilization, and Demographic Change in Istanbul. M. Ersoy ve E. Özyürek (der.) *Contemporary Turkey at a Glance II: Turkey Transformed? Power, History, Culture* içinde (s. 177-192). Springer.
- Ülker, E. (2020). Refugees, Foreigners, Non-Muslims: Nationalism and Workers in the Silahtarağa Power Plant, 1914-1924. L. Papastefanaki ve M. E. Kabadayı (der.) *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labor History from Empires to Nation States 1840-1940* içinde (s. 208-233). Berghahn Books.
- Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*. İletişim Yayınları.

Mağduriyetin Ötesi: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Uluslararası Ticaret ve Gayrimüslim Aktörler*

AYŞE OZIL

GİRİŞ

Bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte yaşanan toplumsal dönüşüme yeni bir gözle bakmayı deneyeceğim. Erken Cumhuriyet döneminde İstanbul'da uluslararası ticaret ilişkileri üzerinden gayrimüslim varlığının izini sürmeyi ve gayrimüslimleri birer özne olarak ortaya çıkararak bu döneme daha nüanslı bir bakış sunmayı hedefliyorum. Bu makaledeki temel savım, çok çeşitli kayıplara ve azınlık karşıtı politikalara rağmen ve bunlarla birlikte, 1920'li ve 1930'lu yıllarda İstanbul'da gayrimüslimlerin varlıklarını ciddi bir şekilde devam ettirdikleri ve toplumun etkin ve önemli bir parçasını oluşturduklarıdır.

Tarihyazımında farklı dil, din ve etnik kimliklere sahip grupların yaşadığı çok kültürlü bir imparatorluktan azınlık rejiminin uygulandığı ulus-devlete geçiş ele alınırken gayrimüslimler çoğunlukla devlet siyaseti ve yasal düzenlemeler ve buna bağlı olarak da Türkleştirme politikaları üzerinden incelenmiştir. (Bali, 1999; Okutan, 2004; Oran, 2018; vd.) Bu çerçevede özellikle 1934 Trakya Olayları, Varlık Vergisi (1942) ve 6-7 Eylül 1955 gibi bazı kritik tarihler ve siyasi gelişmeler üzerinde durulmuş (Güven, 2005; Bali, 2012; Aktar, 2018; vd.), bu gelişmelerin arkasında yatan Türkleştirme politikaları incelenmiş ve bu politikaların nasıl uygulandığı (Ülker, 2020) ortaya koyulmuştur. Söz konusu çalışmalar, hem Türkiye devleti ve toplumunda izlenen siyasetin anlaşılması hem de bu siyasetin gayrimüslim varlığı üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi açısından önemli bulgular sunmuştur. Fakat gayrimüslimlerin çoğunlukla mağdur ve/ya da edilgen bir kimlikle ortaya çıktığı bu tarihyazımına daha geniş bir perspektif getirmek –bu tarihyazımının bulgularını reddetmeden ve bu çalışmaları tamamlayıcı bir şekilde–, bakışımızı devletten, siyasi ideolojiden ve milliyetçi söylemden insanlara çevirip toplumsal aktörlerin Cum-

(*) Bu makalede, daha geniş bir araştırma kapsamında elde ettiğim bazı ön bulguları paylaşıyorum. Erken Cumhuriyet dönemine daha nüanslı bir bakış konusunda fikir ve bilgilerini benimle paylaşan Sevgi Adak ve İlker Aytürk'e çok teşekkür ederim.

huriyet dönemi koşullarında ne şekilde hareket ettiğini incelemek,¹ erken Cumhuriyet tarihinin gelişimi açısından daha bütüncül ve çok-katmanlı bir tablo ortaya çıkaracaktır.²

Bu çerçevede toplumun içine olabildiğince nüfuz ederek nitel bir araştırma yapmak önem taşıyor. Bu çalışmada da gayrimüslimleri toplum içinde etkinlikleri olan birer aktör olarak değerlendirmeye çalışacağım. Azınlık karşıtı politikalara mutlak bir güç ve etki atfetmeyen³ ve gayrimüslimleri sadece mağdur kimliğiyle sınırlandırmayan⁴ daha nüanslı bir perspektif sunmayı hedefliyorum. Söz konusu perspektifi, gayrimüslimlerin yoğun bir biçimde varlık gösterdikleri uluslararası ticaret üzerinden ele alacağım.

Erken Cumhuriyet döneminde İstanbul'da ticaret ve zanaat/sanayi alanında etkin olan nüfusun önemli bir kısmını gayrimüslimler oluşturuyordu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ticaret ve üretim dünyasının yaklaşık olarak yarısını oluşturan gayrimüslimlerin Cumhuriyet sonrasında sektörel varlıklarında bir devamlılık söz konusuydu (Çokgezen, vd, 2004; Ağır ve Artunç, 2021, s. 730). Bu ciddi oransal bağlam bize önemli bir ipucu sunuyor ve tek tek aktörler üzerinden nitel bir değerlendirme yapmanın yolunu açıyor. Ticaret alanında etkin olan tüccarların ve diğer işletmecilerin niteliklerini ve faaliyet gösterdikleri sektörlerin tarihsel gelişiminin izini sürmek, o dönemin daha iyi anlaşılması için bir fırsat sunuyor. Ticaret dünyasını incelerken, mekânsal olarak odak noktam, uluslararası ticaretin toplandığı Galata rıhtım bölgesi olacak. Uluslararası ticarete özellikle ön planda olan Rumları⁵ inceleyeceğim ve bağlama göre yer yer farklı gayrimüslim gruplarına da değineceğim.⁶

Bu çalışmada çeşitli nitelikteki birincil kaynakları bir araya getirerek nitel bir analiz yapmayı hedefliyorum. Öncelikle 1860'lardan 1940'lara kadar yayımlanmış olan Şark Ticaret Yıllıkları'ndan (*Annuaire Oriental*)⁷ ve Saadettin Fidan Koleksiyonu'ndan⁸ yararlanarak 1920'li ve 1930'lu yıllarda Galata rıhtımında aktif olan şirketlerden örnekler vererek dönemin ticaret dünyasının niteliklerini aktarmaya çalışacağım. Bu kaynaklardan elde ettiğim verileri, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, *Cumhuriyet* gazetesi ve Rumca günlük gazete *Apogevma-*

1 Toplumun ön plana çıkararak bazı çalışmalar için bkz. Aktar (2006); Ekmekçiöğlü (2016); Örs (2018), Suciyan (2018), vd.

2 Erken Cumhuriyet dönemine Müslümanlar bağlamında benzer bir eleştirelliği getiren çalışmalar için bkz. Akyol (2022); Cora (2023); Başaran Lotz (2023). Erken Cumhuriyet döneminde farklı temalar doğrultusunda nüanslı bir bakış getiren yakın tarihli bir diğer çalışma için bkz. Adak ve Lamprou (2022).

3 Daha geniş bir bağlamda erken Cumhuriyet dönemiyle ilgili katmanlı bir değerlendirme için bkz. Aytürk (2020).

4 Mağduriyet kimliğinin ötesine geçen bir çalışma için bkz. Türkyılmaz (2015).

5 Rum tanımlaması altında ismen Rum olan kişileri ele alıyorum. Coğrafi köken, vatandaşlık durumu ya da dinî aidiyet üzerinden var olabilen farklılaşmaları bu makale çerçevesinde değerlendirmeye almıyorum.

6 Bu makaleye gayrimüslim tanımlaması altında hem "yerli gayrimüslimleri" hem de "yabancılar/ecnebilere" dahil ediyorum. Her bir gayrimüslim topluluğun -Levantenler ve uluslararası nüfus da ("ecnebilere") dahil-, benzer olduğu kadar farklı deneyimleri ve birbirleriyle bağlantılı olarak değişebilen pozisyonları vardı (Koraltürk, 2008, s. 92-93). Fakat gayrimüslim, Levanten ve yabancı uyruklu kişileri hem analitik düzeyde hem de içerik düzeyinde, çeşitli tarihsel bağlamlarda birbirlerinden ayırmanın güçlüklerinin değerlendirilmesini, bu ayrımların netleştirilmesi olanaklarını, ayrıca hukuki ve pratik bağlamlarını bu makale kapsamında tartışmıyorum.

7 Tüccarların ve şirketlerin isim, adres, sektör gibi bilgilerinin yer aldığı bu yıllıklar için bkz. SALT Araştırma Merkezi, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/2301> erişim tarihi 5 Kasım 2023.

8 Ticari kartpostal, mektup zarfı, mühür gibi birincil kaynakların yer aldığı bu özel koleksiyon için bkz. aşağıda dn. no. 26.

tini'de tespit ettiğim tüccar varlığıyla destekleyeceğim. Daha sonra şirketlerin ticari, siyasi ve toplumsal ilişkilerini ortaya koymak amacıyla Cumhuriyet Arşivi⁹ ve SALT Araştırma Merkezi Koleksiyonları¹⁰ gibi çeşitli birincil kaynakları kullanacağım.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNDE TİCARET DÜNYASI

Cumhuriyet dönemindeki uluslararası ticaret faaliyetlerini incelemeden önce bu faaliyet alanının ne şekilde ortaya çıktığına, diğer bir deyişle Cumhuriyet döneminde var olan ticari alanın nasıl, neden ve hangi temeller üzerinde geliştiğine bakalım. Bu bağlamda öncelikle İstanbul'un 19. yüzyılın sonundaki sosyoekonomik durumu ve Galata özelinde uluslararası ticaret faaliyetlerinin gerçekleştiği rıhtım bölgesini ele almak önem taşıyor.

İstanbul limanı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ve Akdeniz'in sayılı limanlarından biriydi; 1880'lerde Londra'dan sonra dünyanın ikinci büyük limanı olarak faaliyet gösteriyordu. (Müller Wiener, 1998, s. 132) İstanbul limanının bu şekilde önem kazanması, özellikle Galata bölgesinin uluslararası transit ve ithalat limanı olarak büyük bir gelişim göstermesinin sonucuydu. Kırım Savaşı'ndan (1853-56) sonra gelişen siyasi ve ekonomik dinamikler çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu küresel kapitalizme etkin bir biçimde entegre olmaya başlamış ve Avrupa ülkeleriyle ilişkiler yoğunlaşmıştı (Pamuk, 1984, İkinci Bölüm). Uluslararası ticaret ve aynı zamanda bankacılık ve sigortacılık gibi ticaretle bağlantılı sektörler,¹¹ bölgedeki en önemli iş alanlarından biri haline gelmiş, yeni kentli sınıfların yükselişiyle birlikte modern şirketler kurulmuş ve Galata, ticari kapitalizmin etki merkezlerinden biri olmuştu. (Exertzoglou, 1999; Gökatalay, 2019; Ağır ve Artunç, 2021) Rıhtım bölgesinde transit ve ithalat ticaretiyle uğraşan kesimlerin büyük çoğunluğu gayrimüslimdi; gayrimüslimler içerisinde de Rumlar özellikle ön plandaydı (Eldem, 1992; Fidan, 2009, s. 200).

1914 yılında patlayan Birinci Dünya Savaşı, ardından gelen Mütareke dönemi ve 1923 yılında Cumhuriyet'in kurulması bu dünyayı derinden etkiledi. Savaş maddi, toplumsal ve insani bir yıkım getirdi; imparatorluğun sağladığı bazı ekonomik, siyasi ve idari bağlantıların dağılmasına neden oldu. Cumhuriyet'in ilk yıllarına geldiğinde İstanbul'da nüfus azalmıştı. Milliyetçiliğin ve ulus-devlet fikrinin yaygınlaşması gibi ideolojik ve siyasi nedenlerle İstanbul'da nüfusun yaklaşık yarısını oluşturan gayrimüslim nüfus da (uluslararası nüfus dahil) kayıplar yaşadı. Şehrin idari, ekonomik ve toplumsal durumunda bir daralma oldu. Buna bağlı olarak altyapı kötüledi ve uluslararası ticaret zayıfladı. Galata da global ve kozmopolit bir merkez olarak darbe aldı, transit ve ithalat hammadde, mal ve ürünlerinin satıcısı, aracısı ve alıcısı azaldı (Koraltürk, 1998).

⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri – Cumhuriyet Arşivi (BCA).

¹⁰ SALT Araştırma Merkezi'ndeki Ömer Abed Han Koleksiyonu için bkz. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/190612> erişim tarihi 5 Kasım 2023.

¹¹ Bu makalede ticaretin yoğunlaştığı rıhtım bölgesini ele alıyor, bankacılık ve sigortacılık sektörlerinin yoğunlaştığı Bankalar Caddesi'ni makalenin kapsamı dışında tutuyorum.

Fakat bu ilk darbeyi takiben 1920'li yılların devamında ve 1930'lu yıllarda Galata'da canlı bir ticaret dünyası görüyoruz. 1927 nüfus sayımına göre İstanbul'un 1/3'ü halen gayrimüslimlerden oluşuyordu (Dündar 2000, s. 124-127, 158). 1920'li ve 1930'lu yıllarda İstanbul'daki ticaret ve üretim sektöründe gayrimüslimler yoğundu (Koraltürk vd, 2004). Galata, Türkiye'nin ticaret merkezi olmaya devam ediyordu. Cumhuriyet döneminde bir yandan büyük dönüşümler yaşanırken bir yandan da imparatorluktan kalan ticari hayat, değişen koşullar altında da olsa, etkisini sürdürmekteydi. 1920'li yıllarda yönetici kadrolar, milli ekonomi politikalarını ve devlet temelli sanayileşmeyi ön planda tutarken, kapitalizmin gelişimini ve açık ekonomiyi de destekliyordu (Tezel, 1994, s. 133-157; Pamuk, 2014, s. 180-183). Ayrıca hem Lozan Antlaşması'na bağlı olarak devletin 1929 yılına kadar gümrük tarifelerini belirleyememesi nedeniyle hem de sanayiye geliştirebilmek amacıyla yabancı sermayeyle işbirliğini ve ticareti destekleyen bir politika benimsenmişti. Bu dönemde ithalat, ihracatın önünde seyrediyordu (Tezel, 1994, s. 149; Çokgezen vd. 2004, s. 4-5; Pamuk, 2014, s. 181). Ticaret dünyasının aktörleri de 19. yüzyılın getirdiği tarihsel mirasın takipçileri olarak, 1920'li ve 1930'lu yılların¹² koşullarına çeşitli şekillerde uyum sağlayarak, bir mücadele ve yaşam alanı geliştirmiş ve ticaret sektöründe bir süreklilik yaratmışlardı.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE TİCARET VE GEMİCİLİK

Uluslararası ticaret alanında, Galata'da Osmanlı döneminden miras kalan ithalat ve gemicilik alanlarında sektörel bir devamlılık vardı. İthalat alanında özellikle makine alımı öne çıkıyordu. 1920'li ve 1930'lu yıllarda İstanbul'da uluslararası ticaret yapan tüccarlara ve ticaret şirketlerine baktığımız zaman pek çok isim karşımıza çıkıyor. Örneğin, 1920'li yılların sonu ve 1930'lu yıllarda G. M. Coumaki¹³ ve Şürekâsı'nı Galata rıhtım bölgesinde komisyoncu ve temsilci olarak görüyoruz. Bu şirket Fransa, Almanya ve İngiltere'den makine ve dizel motoru ithal ediyordu.¹⁴ Makine ve malzeme sektöründe yer alan pek çok başka şirket daha vardı. 1930'lu yıllarda Panay Cardamenis Fransa, Almanya ve İngiltere'den makine, kimyevi ürünler, kauçuk ve tekstil ithalatı yapıyordu.¹⁵ Benzer şekilde, Const. A. Moschopoulos, Fransa ve Almanya'dan makine, çelik malzeme, radyo malzemeleri, ayrıca gıda maddeleri ithal ediyordu.¹⁶

Makine ithalatının geçmişi Osmanlı dönemine dayanıyordu. Özellikle 1880'li yıllardan itibaren Galata rıhtım bölgesinde yapılan uluslararası ticaretin iki temel ayağından biri ithalattı ve ithalat sektörü içinde makine ithalatı önemli bir yer tutuyordu. Makine ithalatı kapsamında

¹² 1920'li ve 1930'lu yılların arasındaki geçişler ve 1929 krizinin etkilerinin değerlendirilmesi, çok daha geniş bir tartışma gerektirdiği için bu konuyu bu makale kapsamında ele almıyorum.

¹³ Bu makalede gayrimüslim isimleri, kişilerin kendilerine ait belgelerde (örn. antetli mektup zarfları) ve/ya da Ticaret Yıllıkları'ndaki ilanlarda/listelerde yazıldığı şekliyle verilmiştir.

¹⁴ Sadettin Fidan Koleksiyonu, G. M. Coumaki'den Metall-Industrie Schönebeck'e gönderilen mektubun zarfı, 1927. *Annuaire Oriental* (1933), s. 306; *Cumhuriyet*, 21.10.1937, s. 8.

¹⁵ *Annuaire Oriental* (1933), s. 306.

¹⁶ *Annuaire Oriental* (1933), s. 309.

doğrudan tüketiciye yönelik makinelerin (kahve makinesi vb.) yanı sıra endüstriyel ve manüfaktürel makineler de ithal ediliyordu. Örneğin İstanbul'daki buğday değirmenleri için yurtdışından makine getiriliyordu. (Ozil, 2023) Bu çerçevede, yukarıda belirtildiği gibi, Cumhuriyet döneminde sektörel alan olarak makine alımında bir süreklilik olduğunu saptayabiliyoruz.

Makine ithalatı dışındaki mal ve madde ithalatında da 1890'lardan itibaren Galata ticaret dünyasında varlık gösteren tüccar ve komisyoncular, örneğin John Vafiadi, 1920'lerin sonlarında da ticaret hayatında yer alıyordu. Vafiadi, 1927'de İtalya'yla mermer ticareti yapmaktaydı. P. Lagopulo ve P. Fettel ise imparatorluğun son yıllarında Fransa'dan deri ve kumaş ithalatı yaparken, 1933'te de bu ticareti sürdürmekteydi; şirket Fransa, Almanya, İngiltere ve İtalya'dan işlenmiş deri ve tekstil ithalatı yapıyordu.¹⁷ John Cariciopoulo, 1909'lardan itibaren Galata'da ticaret sektöründeki tüccarlardan bir diğeri idi. İmparatorluğun son yıllarında duvar ve masa saati ithal ediyordu. 1920'li ve 30'lu yıllarda ithalatını yaptığı ürünlerin arasında dişçilik aletleri vardı.¹⁸

İthalat sektörünün yanı sıra Galata rıhtım bölgesini imparatorluk döneminden itibaren karakterize eden diğer bir önemli faaliyet alanı olan gemicilikte de sektörel bir devamlılık görülüyor. Cumhuriyet döneminde bölgede uluslararası gemicilik şirketlerinin temsilcileri bulunuyordu. Örneğin, Byron Line gemicilik şirketinin İstanbul acentası, Anağvasopulo ve Siskidi, transatlantik gemileri işletmesi gibi büyük çaplı gemicilik işlerinde etkindi.¹⁹ Bu şirketlerin bir kısmı imparatorluk döneminde kurulmuş, Cumhuriyet'ten sonra da faaliyetlerine devam etmişti. Örneğin 1900'lü yıllarda faaliyet gösteren Doros Biraderler²⁰ Cumhuriyet döneminde, büyük bir gemicilik şirketi olan Papayani Line'in temsilciliğini yapmaktaydı.²¹ 1908'de kurulan ve İngiliz buharlı transatlantiklerinin temsilciliğini yapan N.A. Konstantinidou gemi acentesi Cumhuriyet'te de varlığını sürdürmekteydi.²² Şirketlerin bir kısmı ise Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte ardıklarını bırakmıştı. Örneğin Stefanos G. Lazopoulos'un şirketini N.J. Zervoudakis devralmıştı; şirket Fransa'dan gemi ve tren malzemeleri tedarik ediyordu.²³

Şirketlerin hangi ithalat alanlarında faaliyet gösterdikleriyle ilgili saptamaların yanı sıra bu saptamalarla bağlantılı olarak dönemin ticaret dünyasının diğer bazı niteliklerini de ortaya çıkarmamız mümkün. Örneğin, tüccarlar ve işletme sahipleri açısından farklı büyüklük skalasında bir faaliyet genişliğinden söz edebiliyoruz. Cumhuriyet döneminde hem gemi acenteliği yapan Doros Biraderler gibi bazı büyük şirketleri görüyoruz hem de pek çok orta çaplı şirket ve tüccar da bu dönemde faaliyetlerini sürdürüyor. Söz konusu katmanlılığın Osmanlı İmpara-

¹⁷ Sadettin Fidan Koleksiyonu, P. Lagopulo ve P. Fettel'den C. Feinte & Fils & J. Beaujeu "Toiles", Armentieres Nord'a gönderilen mektubun zarfı, 1913; *Annuaire Oriental* (1933), s. 308.

¹⁸ Sadettin Fidan Koleksiyonu, John Cariciopoulo'dan Lederfabrik Prag (1914) ve Zahnfabrik Bad Nauheim'a (1929-30) gönderilen mektupların zarfları; *Annuaire Oriental* (1933), s. 306.

¹⁹ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, no. 2, Şubat 1932; *Annuaire Commercial* (1938), s. 561.

²⁰ Sadettin Fidan Koleksiyonu, Liverpool'dan Doros Brothers'a gönderilen mektubun zarfı, 1906; *Annuaire Oriental* (1922), s. 543.

²¹ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, no. 2, Şubat 1932.

²² *Apoyevmatini*, 27.05.1929.

²³ *Annuaire Oriental* (1933), s. 308; *Annuaire Commercial* (1938), s. 601.

torluğu'ndan sonra Cumhuriyet döneminin koşullarında da devam ettirilebiliyor olması, Rum topluluğunun canlılığı ve etkinliği hakkında ipuçları sunuyor.

Ayrıca, bir başka çeşitlilik, sektörel alanların işleyişinde de görülüyor. Şirketler, J. Cariopoulo örneğinde gördüğümüz gibi, tek cins ürün ya da malzemeye odaklanmamışlardı. Bazı sektörel yoğunlaşmalar olmakla birlikte ithalat alanında çeşitlilik vardı. Bu çerçevede, söz konusu şirketlerin Cumhuriyet döneminde tek bir alanla sınırlanmadıklarını ve farklı mal ve ürün ithalatında rol alabildikleri görüyoruz. İthal mal ve ürün alanındaki çeşitlilik Osmanlı döneminde de yaygın olarak pratik edilen bir durumdu (Fidan, 2009, s. 7). Gemicilik ve nakliyat şirketlerinin aynı zamanda kömür ithalatçısı olması gibi bazı sektörel yoğunlaşmalar olmakla birlikte özellikle ithal mal ve ürünlerde geçişkenlik vardı. Bu pratiğin Cumhuriyet döneminde de tamamen kaybolmamış olması ticaret dünyasındaki hareketliliğe işaret ediyor.

Bir yandan da ithal ürün çeşitliliğini, Osmanlı dönemine geri götürerek hem ticari kapitalizmin şartları altında hem de yerel ekonomi bağlamında tüccarların sahip olduğu bir uyum kapasitesiyle ilişkilendirmek mümkün. Ürün geçişkenliği, tüccarların halihazırda pratik ettikleri bir uygulama iken Cumhuriyet dönemindeki ekonomik ve toplumsal daralmalar ekseninde şirketlerin varlıklarını sürdürebilmeleri için önemli bir alan yaratıyordu. Bu esneklik durumunu ekonomi politikalarının değişimi ekseninde de görmek mümkün. Tüccarlar 1930'lu yılların devletçilik politikaları çerçevesinde getirilen bazı ithalat yasaklarında farklı mallara yönelebiliyorlardı. Osmanlı'nın son döneminde ticaret hayatında gördüğümüz Georges S. Papazoglou,²⁴ 1933 yılında Almanya'dan ithalat yaptığı şirkete yazdığı mektupta, Türkiye'deki kenevir ve ipek yasağı nedeniyle sadece hasır şapka gönderilmesini istiyordu.²⁵

Erken Cumhuriyet döneminde ticaret dünyasının etkinliğinin ve de gayrimüslimlerin bu dünyadaki varlığının diğer bazı dolaylı göstergeleri de vardı. Galata rıhtımında, şirketlerin faaliyetlerini sürdürdükleri ticaret hanlarının devamlılığı, bu hanlar etrafında gelişmiş olan kamusal hayat ve bu kamusal hayatın içinde gayrimüslimlerin etkinliği de ticari hayatın varlığına işaret ediyordu. Hanlar ticaretin taşıyıcısı konumundaydı ve hanlarda, tüccarlar dışında faaliyet gösteren diğer meslek grupları da ticaret dünyasına katkı sağlayan ve bu dünyayı canlı tutan aktörlerdi.²⁶ Diğer bir deyişle, erken Cumhuriyet döneminde tüccarların ve diğer işletmecilerin yanı sıra, onlara servis veren idari ve hizmet sektöründeki etkinlik de bize ticaret dünyası hakkında ipuçları sunuyor.

Bu bağlamda hanların idari işlerinden sorumlu olan odabaşları önemli bir meslek grubuydu. Odabaşlar, şirketlerin örgütlendiği ve ticaretin kalbinde yer alan han mekânının yönetiminde merkezî bir rol sahibiydiler. Tüccarların iş yaptıkları bu hanlardaki odabaşlar ara-

²⁴ Sadettin Fidan Koleksiyonu, Georges S. Papazoglou, 20.09.1912 tarihli mühür.

²⁵ Sadettin Fidan Koleksiyonu, Georges S. Papazoglou'ndan Wuppertal'a gönderilen ticari kartpostal, 1933.

²⁶ Modern ticaret hanlarının toplumsal tarihi üzerine yürütmekte olduğum çalışmanın bir çıktısı için bkz. Ayşe Ozil ve Sadettin Fidan, "Galata Hanları" (2022).

sında gayrimüslimler vardı. 1930'larda Ömer Abed Han'da odabaşılardan biri Kiryako idi.²⁷ Kiryako'nun yönettiği Ömer Abed Han da Galata'nın en büyük hanlarından biriydi. Karaköy rıhtımında yer alan bu handa tahıl ticareti başta olmak üzere farklı sektörlerden şirket sahipleri bulunuyordu.

Ömer Abed Han, odabaşılari dışında diğeri meslek gruplarına da ev sahipliği yapıyordu. Örneğin bu handa servis sektöründen berberler ve tütüncüler çalışmaktaydı. Berber Niko, berber İstamat ve tütüncü Yordan, Ömer Abed Han zemin kat kiracıları arasında görünüyor²⁸ ve burada dükkân işletiyorlardı. Sonuç olarak, ticaret dünyasıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili olan söz konusu kamusal ve mesleki alanlarda, diğeri bir deyişle ticaretin gündelik hayatında da gayrimüslim varlığını görüyoruz.

İş dünyasındaki canlılığın önemli göstergelerinden bir diğeri de gayrimüslim cemaat kurumlarıydı. Cemaat kurumları başta idari ve finansal olmak üzere cemaat tarafından destekleniyordu. Dolayısıyla kurumlardaki canlılık ve gelişkinlik, diğeri destekleyici verilerle birlikte iş dünyasındaki canlılığa da işaret ediyor, cemaatin, kurumlarını destekleyebilecek bir güçte olduğunu gösteriyordu. Bu konuda, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini takiben eğitim kurumları ve hayır kurumları dikkat çekiyor. Rum topluluğu özelinde bakacak olursak, erken Cumhuriyet döneminde Rum eğitim kurumları, bir geçiş döneminden sonra halen pek çok öğrencinin okuduğu, varlığı İstanbul genelinde hissedilen, etkin kurumlardı. Hatta bu tür pek çok modern kurumun 19. yüzyılın sonları ya da 20. yüzyılın başlarında kurulduğunu düşündüğümüz zaman bu kurumların asıl yaşam alanlarının Cumhuriyet döneminde olduğunu görüyoruz; örneğin 1893'te kurulan Zografyon Lisesi, Cumhuriyet döneminde, özellikle 1960'lı yıllara kadar, çeşitli dönemlerde genişleyen bir kurum olarak devam etmiştir (Strantzalis, 2003, Üçüncü Kısım, İkinci Bölüm). Bu tür eğitim kurumlarının arkasında topluluğun kendi finansal, idari ve toplumsal gayretleri vardı; bu bağlamda da yine iş kesimleri ön plana çıkıyordu ve iş kesimleri içinde de özellikle tüccarlar önemli bir varlık gösteriyordu.

Bu şekilde bir yandan ticaret hayatı devam ederken ve ticaretin bağlantılı olduğu kamusal hayat ve cemaat hayatı varlığını korurken bir yandan da Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllardan itibaren devlet, bazı azınlık-karşıtı politikalar geliştirmiyordu. Aşağıdaki bölümde bu politikaların uygulama pratiklerini değerlendirmeye çalışacağım.

TÜRKLEŞTİRME KANUNLARI, UYGULAMA ALANLARI VE MÜCADELE DİNAMİKLERİ

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren toplumun Türkleştirilmesi politikaları çerçevesinde doktorluk, eczacılık gibi meslekleri icra etmek için Türk olmakla ilgili kanunlar çıkmış (Sarısaman

27 Salt Araştırma Merkezi, Ömer Abed Han Dosyası. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/213313> erişim tarihi, 29 Temmuz 2023.

28 Salt Araştırma Merkezi, Ömer Abed Han Dosyası. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/213160> erişim tarihi, 29 Temmuz 2023.

ve Zorbacı, 2023), kamusal hayatta Türkçe kullanılması gibi çeşitli konular gündeme gelmiştir. Ticaret hayatı ile doğrudan ya da dolaylı olarak ise simsarlık, odabaşılık gibi mesleklerden yabancılar men edilmiş, ayrıca gayrimüslimlerin yoğun olarak faaliyet gösterdiği liman işlerinde ve de dükkân ve şirket sahipliğinde gayriresmi olarak Türkleştirme politikaları söz konusu olmuştur (Aktar, 1996, s. 9).

Fakat ticaret alanında yukarıda söz edilen şirketleri doğrudan etkileyen kanunlardan ziyade çeşitli büyük uluslararası altyapı şirketleri açısından Türkleştirme politikaları ön planda olmuştur. Bu şirketlerle tek tek anlaşmalar yapılarak bu şirketlerin belirli bir oranda Türk memur ve müstahdem alması kuralı getirilmiştir (Bali, 1999, s. 196-240). Türkleştirme kanunları genel olarak, yazımlarında muğlaklıklar barındırıyordu. Söz konusu kanunlarda, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren 1930'lu yıllara kadar devam eden bir süreçte Türk olmakla tam olarak ne kastedildiği de tartışılmaya başlanmış, etnik Türk olma ve Türkiye vatandaşı olma gibi ayrımlar üzerinde durulmuş, yabancıların statüsü netlik kazanmamıştır (Koraltürk, 2008; Sarısaman ve Zorbacı, 2023).

Bu kanunlar ayrıca zaman içinde tekrar eden ya da yürürlükleriyle ilgili olarak revizyonlar geçiren kanunlardır (Aktar, 1996, s. 11). Tam ve kesin bir uygulama alanı çoğunlukla bulamamış ve hayata geçirilmelerinde zorluklar yaşanmıştır. 1920'lerde ve 1930'larda gayrimüslimlere ait pek çok şirket ve meslek sahibi varlığını sürdürürken söz konusu kanunların uygulamada peyderpey işleyebilen, bazen işlemeyen ya da işlemesi zamana yayılan uygulamalar olduğunu görüyoruz. Bazı meslekler ve şirketler açısından farklı uygulamalar oluyor ve değişen tarihsel koşullar pratiği yönlendiriyordu (Koraltürk, 2008, s. 76). Örneğin, 1929'da bir Rum gazetesinde çıkan bir haberde, ticaret şirketlerinin bağlantılı olduğu sigorta şirketlerinin Türk çalışan istihdam etmesiyle ilgili kanun pratikte uygulanmadığı için bakanlığın yeniden harekete geçtiği belirtiliyordu.²⁹

Gemicilik ve ithalat sektörleri ve bu sektörlerde iş yapan kişiler tarafından kurulmuş tekil şirketlerin yanı sıra imparatorluk döneminde faaliyete geçen ve önemli altyapı hizmetlerini (su, tramvay, liman işletmesi vs.) karşılayan büyük şirketlerde de devamlılık vardı. Bu bağlamda, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte varlığını sürdüren şirketlerden biri olan Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepo Osmanlı Anonim Şirketi'ne yakından bakmak ekonomide gayrimüslim aktörlüğü hakkında bize bazı ipuçları verecek.

Rıhtım şirketi, geç Osmanlı döneminde kentsel altyapı hizmeti vermek üzere uluslararası sermaye tarafından kurulan, idaresi ve personeli çoğunlukla gayrimüslim ve uluslararası yönetici ve çalışanlardan oluşan imtiyazlı şirketlerden biriydi (Koraltürk, 2011). Yapısı ve verdiği hizmet gereği hem imparatorluğun son yıllarında hem de erken Cumhuriyet döneminde ön planda varlık göstermişti. Osmanlı döneminde 1890 tarihli imtiyaz mukavelesiyle kurulan şirket, Galata'da modern rıhtım inşaatını gerçekleştirmiş, rıhtım binaları yaptırmış ve liman işletmesini yürüt-

29 *Apogematimi*, 27.05.1929.

müştü. Cumhuriyet'in değişen ekonomik, idari ve toplumsal koşullarında bu koşullara uyum sağlayarak varlığını devam ettirmişti.

Şirketin idari heyeti içerisinde Cumhuriyet'e kadar, Osmanlı döneminin büyük Rum tüccar ve bankerlerinden Leonidas Zarifis vardır. Cumhuriyet döneminde önde gelen bazı Rum iş sahiplerinin İstanbul'dan ayrılmasıyla şirketin yönetim kadrosu diğer gayrimüslimler, Levantenler ve uluslararası yöneticilerle devam etmiştir.³⁰ Bu şekilde, gayrimüslim ve uluslararası kişilerle yönetilme ve işletilme özelliğiyle şirket sürekli bir mücadele alanındadır. 1925 tarihinde adı Rıhtım, Dok ve Antrepo Türk Anonim şirketi olarak değişir. 1924'ten itibaren şirketle yapılan anlaşma gereği ve bunu takiben hükümetin talimatı üzerine memur ve müstahdemlerden gayrimüslimler, Müslümanlar lehine işten çıkarılır (Koraltürk, 2008, s. 80).

Fakat gayrimüslimler işten çıkarılırken kimin hangi etnik/dini kritere ya da vatandaşlık statüsüne göre çıkarıldığı, kanunen farklılıklar gösteren bir durumdur ve pratikte de tartışmalı olmuştur (Koraltürk, 2008, s. 85-87). Örneğin, imtiyazlı şirketlerden biri olan Kadıköy Su Şirketi'nde gayrimüslimlerin ihracı söz konusu olurken, Dersaadet Telefon Şirketi için Yunanlıların ihrac edileceği belirtilmiş, Fenerler İdaresi'nde çalışan olmak için ise Türk olma kuralı getirilmiştir (Koraltürk, 2008, s. 74, 77).

Bu koşullar altında İstanbul'un önde gelen Rum gazetelerinden biri, hukuki çerçeveyi netleştirmeye çalışmış, belirli bir yasal düzenin hâkim olduğu söyleminden yola çıkarak durumu normalleştiren bir tavır benimsemiştir. Gazetenin 1929 yılında yaptığı bir haberde, Türkleştirmeye ilgili olarak yabancı devlet vatandaşlarını kapsayan bir yasanın meclise sunulduğu belirtilmektedir. Haberin devamında gazete, bu yasadaki Lozan Antlaşması'yla korunan azınlıkların muaf olacağı güvencesini vermiştir.³¹ Uygulamada pek de gerçekçi bir karşılığı olmayan bu söylem yine de önemlidir ve dönemin koşullarına bir tür uyum sağlama mekanizması olduğu hakkında ipuçları vermektedir.

Türkleştirme uygulamalarının ve aktörlerinin çok katmanlılığının ortaya çıktığı alanlardan bir diğeri toplumsal sınıf meselesidir. İmtiyazlı şirketlerle yapılan anlaşmalar gereği, şirketlerin yönetici kadrosu çoğunlukla işini koruyor, ayrıca teknik bilgisinden yararlanan eğitilmiş kadrolara dokunulmuyor ama çok çeşitli seviyelerde çalışanlar ihraç ediliyordu (Koraltürk, 2008, s. 85). Diğer bir deyişle, Cumhuriyet'in bu ilk döneminde imtiyazlı şirketler bağlamında uygulanan Türkleştirme politikaları aslen orta ve alt kademe çalışanlar üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştır. Üst kadrolar, hükümetle belirli bir uyum çerçevesinde varlıklarını korumuşlardır. Hükümet de bu yaklaşıma hem ekonomik gereklilikler bağlamında hem de tutum olarak açıktır (Koraltürk, 2008, s. 89-90). Dolayısıyla, Türkleştirme adı altında çeşitli şekillerde tektipleştirilebilen kanun ve uygulamalar çok daha detaylıdır ve gayrimüslimler açısından bakınca insanların hayatını doğrudan etkileyen nüanslar önemlidir.

³⁰ BCA, Nafia Vekâleti, 82-70-11, 12.06.1924.

³¹ *Apogevmatini*, 27.05.1929.

İmtiyazlı şirketler çerçevesinde Türkleştirme politikalarının meselelerinden bir diğeri, uygulamanın her zaman düzgün bir şekilde ilerlememesidir. 1924'te Nafia Vekâleti'nden Nafia Komiserliği'ne yazılan ve Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nde gayrimüslim çalışanların işlerine son verilmesiyle ilgili bir talimata cevaben Komiserlik, şirkette hâlâ gayrimüslim personel istihdam edilmekte olduğunu ve bu durumun düzeltilmesinin şirkete defalarca tebliğ edildiğini bildirir. Benzer şekilde 1925'te Kadıköy Su Şirketi'nde de, ihraç edilen personelin yanı sıra bazı gayrimüslimlerin halen çalışmakta olduğu belirtilmiştir (Koraltürk, 2008, s. 77).

Uygulamadaki durumu katmanlandıran bir diğer mesele de bazı emirlerin sözlü olarak yapıyor olması ve kanun önünde sorgulanabilir bir nitelikte bulunmasıdır. Çalışanların Türk olmasına yönelik olarak Tramvay, Tünel ve Rıhtım Şirketi'ne gönderilen bir talimata cevaben Komiserlik söz konusu talimatın anayasaya aykırı olduğunu belirtmiş ama talimatın şifahi olarak uygulandığı görülmüştür (Koraltürk, 2008, s. 75-76). Ayrıca basında Türk düşmanı gayrimüslimlerin çalıştırıldığıyla ilgili beyanlar çıkar, şirketler bunlara yanıt verirler.³² Tasfiyelere karşı bazı tekil itirazlar ve grup nezdinde karşı çıkışlar da gelir (Bali, 1999, s. 208; Koraltürk, 2008, s. 97). Sonuç olarak, 1934'te altyapı hizmetlerinin millileştirilmesi kapsamında imtiyazlı şirketler, devletleştirilene kadar bir mücadele alanı yaratır ve bunu sürdürürler.

Gemicilik sektöründe de, erken Cumhuriyet döneminde gayrimüslimler ve uluslararası çalışanlar rıhtım faaliyetlerinde etkin olmuşlardır. Bu konuda vapur donatanları ve gemi acenteleri sektörü öne çıkmaktadır. Bu yazının ilk bölümünde sözü edilen ve Galata rıhtımının önde gelen faaliyet alanlarından biri olan gemicilik sektörüne ait acenteler, 1902 yılında bir kurumsal yapı etrafında örgütlenmişlerdi. Ecnebi Seyr-i Sefain Kumpanyaları Dersaadet Bahriye Odası adı altında kurumsallaşan sektör, Cumhuriyet döneminde varlığını koruyarak (Öndeş, 2013, s. 42) vapur donatanları ve acenteleri örgütlenmesi altında günümüze kadar devam etmiş, 1980'li yıllara kadar da gayrimüslim ve uluslararası çalışanların etkinlik gösterdiği bir topluluk olmuştur (Öndeş, 2013, s. 152-153). Osmanlı döneminde faaliyetlerini gördüğümüz Doros Biraderler gibi şirket sahipleri, Cumhuriyet döneminde sektördeki etkinliklerini sürdürürken cemiyet çatısı altında idari görevlerde bulunmuşlardır (Öndeş, 2013, s. 44).

SONUÇ YERİNE

1920'li ve 1930'lu yıllarda İstanbul'da topluma makro düzeyden ve istatistiksel verilerden uzaklaşarak insanlar ve gruplar düzleminde doğrudan bakmak, bu toplumun niteliği hakkında daha farklı bulgulara ulaşmamızı ve bu şekilde erken Cumhuriyet dönemine ilişkin daha bütünlüklü bir tablo çizmemizi sağlıyor. Türkleştirme siyasetinden ve de Türkleştirmenin uygulayıcılarından ziyade söz konusu gelişmeler sırasında gayrimüslimlerin durumunu odak noktasına almak ve gayrimüslimlerin aktörlüğünü değerlendirmek, Türkleştirme uygulamalarındaki çok çeşitli mücadele alanlarını görmemize olanak veriyor. Türkleştirmenin siyah-beyaz bir uygulama ol-

³² BCA, Nafia Vekâleti, 82-71-9, 18.06.1925.

madığını, çeşitli uyum sağlama (Ekmekçioğlu, 2015) ya da karşı çıkma mekanizmalarıyla, ayrıca etnik/dinî, vatandaşlık ve sınıfsal katmanlarıyla nüanslı bir gelişme olduğunu gösteriyor.

Ticaret alanındaki nitel veriler aynı zamanda Türkleştirmenin birdenbire gelişmediği, bir zamansallığı olduğu ve çeşitli dönemlere yayılan bir şekilde dönüştüğüne dair ipuçları veriyor. İmparatorluktan ulus-devlete geçişte bazı şirketler varlıklarını koruyor, bazıları ardıklarını bırakıyor, bazı şirketler de çeşitli şekillerde değişen koşullara uyum sağlıyorlar. Bu şekilde bir dönüşüm içinde devam eden sektörel alanlar var. Osmanlı'dan devralınan ve gayrimüslimlerin etkin olduğu İstanbul toplumunun dağılması kolay olmuyor. Bu bağlamda söz konusu veriler, 1920'li ve 1930'lu yıllarda toptan bir dönüşüm yaşanmadığına dair bulgular sunarak Cumhuriyet dönemine ilişkin farklı bir dönemlendirme yapılabileceğinin altını çiziyor. Rum topluluğuna ait ve topluluğun kendisi tarafından desteklenen toplumsal kurumlarda 1940'lı ve 50'li yıllarda gözlemlenen canlılık ve etkinlik göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu büyük dönüşümün ancak 1960'lı ve 70'li yıllardan sonra dönemin tarihsel koşulları ve aktörleri bağlamında gerçekleştiği öne sürülebilir.³³

Sonuç olarak, bu makale erken Cumhuriyet döneminde geçişte ekonominin gayrimüslimlerden Müslümanlara doğru etnik temelli dönüşümüne dair bir katmanlandırma öneriyor ve erken Cumhuriyet döneminde etnisite-ekonomi bağlantısının yeniden değerlendirilmesine bir katkı yapmayı amaçlıyor. Eş zamanlı olarak erken Cumhuriyet dönemi politikalarının genel geçerli bir uygulama alanı bulduğuna dair kabulün sorgulanabileceğini saptıyor. Cumhuriyet siyasetinin yarattığı öz-söylemin tarihyazımı tarafından çoğunlukla doğrudan benimsendiğini³⁴ ve erken Cumhuriyet döneminin yarattığı güçlü söyleme ve sunduğu zengin tarihsel kaynaklara doğrudan bağlı kalındığını belirtiyor ve bu döneme eleştirel bir uzaklık yakalanabileceğini gösteriyor. Bu tür yeni bir eleştireliliğe yaklaşma yöntemlerinden biri de, bu makalede yapılmaya çalışıldığı gibi, yerel, spesifik ve nitel araştırmalara yönelmekle olabilir. Böyle bir bakış bizi çok daha bütüncül ve nüanslı bir tabloya götürecektir ve söz konusu söylemin ötesine geçebileceğimize işaret edecektir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Annuaire Oriental – Şark Ticaret Yıllığı, 1922, 1933, 1938.

Apyevmatini, 27.05.1929.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Nafia Vekaleti, 82-70-11; 82-71-9.

Cumhuriyet, 21.10.1937.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası, no. 2, Şubat 1932.

Sadettin Fidan Koleksiyonu.

Salt Araştırma Merkezi, Ömer Abed Han Dosyası.

³³ Vakıf siyaseti alanında benzer bir dönemleştirme için bkz. Ozil (2019).

³⁴ Paralel bir saptama için bkz. Cora (2023), s. 248.

İkincil Kaynaklar

- Adak, S. ve Lamprou, A. (der.) (2022). *Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek: Devlet, Toplum ve Siyaset*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ağır, S. ve Artunç, C. (2021). Set and Forget? The Evolution of Business Law in the Ottoman Empire and Turkey. *Business History Review* 95 (4): 703-738.
- Aktar, A. (1996). Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan "Türkleştirme" politikaları. *Tarih ve Toplum* 26 (156): 4-18.
- Aktar, A. (2006) Şark Ticaret Yıllıkları'nda "Sarı Sayfalar": İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938. A. Aktar. *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm* içinde (s. 157-208). İletişim Yayınları.
- Aktar, A. (2018). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*. İletişim Yayınları.
- Akyol, E. (2022). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Birikim ve Kapitalist Devlet. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul Üniversitesi.
- Aytürk, İ. (2020). Bir defa daha post-post-Kemalizm: Eleştiriler, cevaplar, düşünceler. *Birikim* 374-375: 101-119.
- Bali, R. (1999). *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1946)*. İletişim Yayınları.
- Bali, R. (2012). *1934 Trakya Olayları*. Libra Kitap.
- Başaran Lotz, N. (2023). Türkiye'de burjuvazinin gelişiminde tüccarlar: Müslüman Türk aileler ve ticaret ağları. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 21: 204-246.
- Cora, Y. T. (2023). Nemlizadeliler: Erken Cumhuriyet dönemi ekonomipolitikğinde milli tüccarı aramak. *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 21: 247-270.
- Çokgezen, M., Genç, H., Koraltürk, M. (2004). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İş Dünyasının Profili. *İktisat-İşletme-Finans* 19. https://www.researchgate.net/profile/Murat-Cokgezen/publication/23532850_Cumhuriyetin_Ilk_Yillarinda_Is_Dunyasinin_Profilini/links/570539b008ae13eb88b9449d/Cumhuriyetin-Ilk-Yillarinda-Is-Duenyasinin-Profilini.pdf erişim tarihi 8 Kasım 2023.
- Dündar, F. (2000). *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*. Çiviyazıları.
- Ekmekçiöğlü, L. (2015). Kalanlar: Savaş Sonrasında ve Tek Parti Döneminde İstanbul Ermeni Cemaati. F. Adanır ve O. Özel (der.) *1915: Siyaset, Tehcir ve Soykırım* içinde (s. 537-553). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ekmekçiöğlü, L. (2016). *Recovering Armenia: The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey*. Stanford University Press.
- Eldem, E. (1992). Galata'nın Etnik Yapısı. *İstanbul* 1: 58-63.
- Exertzoglou, H. (1999). The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914. D. Gondicas ve C. Issawi (der.) *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* içinde (s. 89-114). The Darwin Press.
- Fidan, S. (2009). *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Gökatalay, S. (2019). *The Political Economy of Corporations in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic (1908-1929)*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Güven, D. (2005). *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*. Tarih Vakfı Yayınları.
- Koraltürk, M. (1998). Mütareke sonrası dönemde İstanbul'un nüfusunun azalmasının nedenleri ve bunun kent ekonomisine yansımaları. *Toplumsal Tarih* 59: 38-42.
- Koraltürk, M. (2008). Yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerde işgücünü Türkleştirme uygulamaları (1923-1930). *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 7: 61-99.
- Koraltürk, M. (2011). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*. İletişim Yayınları.
- Müller-Wiener, W. (1998). *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*. Çev. Erol Özbek. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Okutan, Ç. (2009). *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları* (2. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Oran, B. (2018). *Etnik ve Dinsel Azınlıklar: Tarih, Teori, Hukuk, Türkiye*. Literatür Yayınları.
- Ozil, A. (2019). Whose property is it? The state, non-Muslim communities, and the question of property ownership from the late Ottoman empire through the Turkish nation state. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 6 (1): 211-235.
- Ozil, A. (2023). Galata'da uluslararası ticareti mektup zarflarından okumak. *Toplumsal Tarih Akademi* 2: 106-110.

- Ozil, A. ve Fidan, S. (2022). Galata Hanları. *Sakıp Sabancı Museum Google Arts and Culture*. Çevrimiçi sergi. <https://artsandculture.google.com/story/HQWhQ-nXDqLkBg?hl=tr> erişim tarihi, 28 Temmuz 2023.
- Öndeş, O. (2013). *Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi*. İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları.
- Örs, İ. R. (2018). *Diaspora of the City: Stories of Cosmopolitanism from Istanbul and Athens*. Springer.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*. Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sarısamam, S. ve Zorbacı, Y. C. (2023). Ulus devlete geçiş sürecinde TBMM'de millet tanımı tartışmaları ve kanunlardaki yansımaları. *Turcology Research* 76: 100-109.
- Strantzalis, P. (2003). *I Scholi tis Panagias (1833) kai to Zografeio Gymnasio (1893) Konstantinoupoleos. Etaireia Meletis tis Kath' Imas Anatonis*.
- Suciyan, T. (2018). *Modern Türkiye'de Ermeniler: Soykırım Sonrası Toplum, Siyaset ve Tarih*. Çev. Ayşe Günaysu. Aras Yayıncılık.
- Tezel, Y. S. (1994). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Türkyılmaz, Y. (2015). Devrim içinde Devrim: Ermeni Örgütleri ve İttihat-Terakki İlişkileri, 1908-1915. F. Adanır ve O. Özel (der.) *1915: Siyaset, Tehcir ve Soykırım* içinde (s. 324-353). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ülker, E. (2020). Refugees, Foreigners, Non-Muslims: Nationalism and Workers in the Silaharağa Plant, 1914-1924. L. Papastefanaki ve M. E. Kabadayı (der.) *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labor History from Empire to Nation-State 1840-1940* içinde (s. 208-233). Berghahn Books.

Lozan Nüfus Mübadelesi: Mübadil Örgütleri ve Toplumsal Muhalefet

E. TUTKU VARDAĞLI

GİRİŞ

Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi Lozan Barış Konferansı'nın kritik bir aşamasını oluşturmaktaydı. Bu Sözleşme'nin 30 Ocak 1923 gibi erken bir aşamada imzalanması, Konferans'ın bir biçimde sonuca ulaşabileceğine dair umutları artırmış ve tarafları uzlaşma konusunda motive etmişti. Ancak, Sözleşme'ye tabi olan kitleler açısından bu gelişme aynı ölçüde umut verici bir duruma işaret etmiyordu. Aksine, bu uluslararası düzenleme meçhul bir adreste belirsiz bir geleceğe adım atmak zorunda kalan insanlar açısından kaygı vericiydi. Müzakereci taraflar zorunlu nüfus mübadelesiyle ilgili bazı insani çekincelerini dile getirmiş olsalar da kalıcı barış açısından bu tedbirin gerekliliği görüşü ağır basmıştı (Meray, 1969, s. 128-130). Bir asır sonra gelinen noktada, bu Sözleşme'nin öngörülen kalıcı barışı sağlama noktasında ne derece etkili olduğu tartışmaya açık bir konudur.

Özellikle, bu nüfus değişiminin zorunlu niteliği Türkiye ve Yunanistan arasındaki ikili ilişkilerin ötesinde küresel düzeydeki tartışmalara da konu olmuştur. Bu noktada, sıklıkla eşi benzeri olmayan bir uluslararası sözleşme olarak tanımlanan Lozan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'nin uygulama düzeyinde benzerlerinin bulunduğunu da belirtmek gerekir. Özet olarak, bu çalışmada Türkiye özelinde incelenen Lozan Nüfus Mübadelesi vakası uluslararası toplum açısından da güncelliğini koruyan bir tartışma konusudur.

Bu çalışmada, Lozan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi kapsamında Türkiye'ye göç eden mübadillerin bu kitlesel zorunlu göç uygulaması karşısındaki tutumu, aktif ve pasif direniş stratejileri ve Türkiye'ye taşıdıkları toplumsal örgütlenme biçimleri ele alınmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Balkanlar'dan Anadolu'ya mübadiller aracılığıyla taşınan siyasal kültür, devlet-toplum ilişkisi bağlamında mercek altına alınmaktadır. Bu siyasal kültür aktarımı, tek taraflı bir akıştan ziyade bir etkileşim sorunsalı olarak ortaya konulmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, mübadillerin

Türkiye'ye taşıdığı toplumsal örgütler kadar, bu örgütlerin Türkiye siyasal ortamında geçirdiği değişim ve dönüşüm de önem taşımaktadır. Özellikle, Cumhuriyet rejiminin ilkesel ve kültürel anlamda dayandığı ve destek aldığı toplumsal kesimlerden biri olan mübadillerin (Erdal, 2007, s. 1263) sivil toplum-devlet ilişkisi bağlamında karşılaştığı engeller, erken Cumhuriyet döneminin bir özelleştirisi olarak düşünülebilir. Fakat sivil bir irade ortaya koyarak siyasi alanda kendisine yer açmaya çalışan bu toplumsal örgütlerin çok partili hayata geçiş süreciyle ilerlediği varsayılan demokratik standartlar çerçevesinde özgürleştiğini de söyleyemeyiz. Aksine, söz konusu örgütlenmelerin bu dönemde devletin göçmen örgütlerle girdiği patronaj ilişkisi sonucunda tamamen ortadan kalktığı bir süreç yaşanmıştır. Erken Cumhuriyet döneminden günümüze, Türkiye siyasal hayatında yaşanan gelişmelerden, kırılma noktalarından, krizler ve açılımlardan, duraklama ve ilerlemelerden bahse konu mübadil örgütler de etkilenmiştir. Bu çalışmada, bir bakıma Türkiye siyasetinin toplumsal örgütlenme nosyonuna yaklaşımı, mübadil örgütler ekseninde değerlendirilmektedir. Yöntemsel olarak, Türkiye'nin makro politikası mikro bir pencereden yorumlanmaktadır.

Konu gereği tarihsel referanslarla örülü bu çalışmada 1923'ten, hatta 1908'den bu yana Türk siyasal hayatının çeperlerinde yer alan mübadil örgütlerinin merkezdeki iktidarla kurduğu ilişkiler ele alınmaktadır. Bu çerçevede, sadece Balkan coğrafyasının siyasal kültürüne hâkim unsurlara değil, aynı zamanda gölgede kalmış irili ufaklı örgütlere ve onların siyasal katılım çabalarına da yer verilmektedir. Bu kapsamda, öncelikle mübadil grupların kaynak ülke Yunanistan'da yapılandırmaya çalıştığı örgütlere yer verilirken, ardından bu örgütlerin ev sahibi ülke olarak Türkiye'deki faaliyetleri ve devletle ilişkileri takip edilmektedir. 1950'ler ve sonrasında mübadil örgütlerinin dağılmasında etkili olan iç politik gelişmeler değerlendirildikten sonra son bölümde bu örgütlerin güncel siyasi gelişmeler ışığında yeniden toplumsal alanda varlık gösterme biçimi ele alınmaktadır. Genelde küresel siyasetin, özelde ise Türk-Yunan ilişkilerinin 1999 depremleri sonrası seyrinin her iki ülkede sivil toplum hareketini tetiklemesiyle birlikte Türkiye'deki mübadil örgütlerinin de bir yeniden oluşum sürecine girdiğine dikkat çekilmektedir. 2000 sonrası hızla gelişen mübadil örgütlerin Türkiye'de sivil toplum ve toplumsal muhalefete kattığı sınırötesi boyuta dikkat çekilmektedir. Türkiye'nin hem kendi toplumu ve geçmişiyle hem de Yunanistan üzerinden uluslararası toplumla kurduğu ilişkinin anahatlarını yansıtan Nüfus Mübadelesi vakası, ikinci yüzyıla aktarılacak değerlerin ve aynı zamanda ilerleme sağlanması gereken noktaların tespiti açısından da önem taşımaktadır.

LOZAN NÜFUS MÜBADELESİ: ULUSLARARASI BİR UZLAŞI VE SİYASİ MEŞRUIYET AÇIĞI

Tarihsel bağlamda, Lozan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'ni tekil bir vakadan ziyade bir sürecin sonucu olarak yorumlayabiliriz. Bu açıdan bakıldığında, Lozan Nüfus Mübadelesi, Balkan Savaşları'ndan itibaren devam eden göç hareketlerinin vardığı son nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Balkan Savaşları sonucunda sayıları milyonları bulan Müslümanlar, yenik düşen Osmanlı ordusunun peşi sıra Anadolu'ya sığınmıştı. Benzer bir trajediyi, 1922 yılında Yunan ordusunun

ardı sıra Anadolu'yu terk eden Rum Ortodokslar yaşadı. İlk başta can güvenliği nedeniyle harekete geçen bu kitleleri yöneten bir idari mekanizma yokken, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında hükümetlerin bu nüfusun yönetimini ele aldığı görülmektedir. Siyasi iktidarın demografik yapıyı düzenleme çabaları Balkan Savaşları akabinde öncü birtakım nüfus mübadelesi girişimlerini ortaya çıkarmıştır.

29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşması kapsamında Osmanlı ve Bulgar hükümetleri her iki tarafta kalan azınlık nüfusun gönüllü mübadelesine karar vermişti. Öncü bir uygulama kabul edebileceğimiz bu antlaşma çerçevesinde, her iki taraftan yaklaşık 50.000 kişi göç etmişti (Önder, 1990, s. 29). İstanbul Antlaşması çerçevesinde, göç edenlerin siyasi ve iktisadi haklarını, yani vatandaşlık ve mülkiyetlerini beraberinde taşıyabilmesi kararlaştırılmış ve bunun uygulanabilmesi için her iki ülkenin temsilcilerinden oluşan bir Karma Komisyon kurulmuştu. İlk kez İstanbul Antlaşması kapsamında ortaya çıkan bu Karma Komisyon yapısı diğer nüfus mübadelelerinde de etkin bir rol oynamıştır. Savaş sonrası kitlesel nüfus hareketlerinin yönetimi bakımından illere imza atan bu Antlaşma'yı, Birinci Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı ve Yunan hükümetleri arasında imzalanan Atina Antlaşması takip etmiştir. Mayıs 1914'te imzalanan Atina Antlaşması, Aydın Vilayeti Rumları ile Makedonya ve Epir Müslümanları arasında gönüllü nüfus mübadelesini öngörmekteydi (Çetin, 2013). Her iki göç vakasında da nüfus mübadelesi sözleşmeleri var olan durumu yasallaştırmıştı. Diğer bir ifadeyle, kitlelerin göç hareketi zaten yasal düzenlemeden önce başlamıştı (Önder, 1990, s. 27; Çetin, 2013, s. 150). Bu demek oluyor ki, her iki sözleşme de *ex post facto* bir biçimde gelişmişti. Bu özellik, Lozan Nüfus Mübadelesi için de geçerliydi. Anadolu Rumlarının büyük çoğunluğu zaten Sözleşme'den önce Yunanistan'a göç etmişti. Yaklaşık olarak, 1.200.000 Rum nüfusun sadece 200.000'i sözleşme çerçevesinde göç etmişti.

Nüfus Mübadelesi'yle ilgili ilk çalışmalardan birini yapan Pallis'in (1929) verdiği rakamlara göre, 1918 ile 1928 yılları arasında 1.220.000 Rum Ortodoks Türkiye'yi terk ederken, 1912 ile 1928 yılları arasında 485.000 ila 525.000 Müslüman, Yunanistan'ı terk etmiştir. Şüphesiz ki, bu kitlesel göç hareketi Türkiye ve Yunanistan'ın iktisadi yapısı ve iç siyaseti üzerinde gözle görünür bazı etkiler yaratmıştır (Salvanou, 2018). Mübadele kapsamında Yunanistan'a göç eden kitlenin sayıca üstünlüğü ve o tarihteki yerleşik Yunan nüfusa oranı bu etkilerin daha belirgin bir biçimde hissedilmesine sebep olmuşsa da, Balkan Savaşları'ndan itibaren Anadolu topraklarına göç eden Müslüman nüfus hesaba katıldığında genç Türkiye Cumhuriyeti'nin de azımsanmayacak ölçüde bir göçmen nüfus aldığı ortaya çıkmaktadır (McCarthy, 2010).

Lozan Nüfus Mübadelesi'ni kendinden önceki nüfus mübadelelerinden farklı kılan en önemli özelliği zorunlu göç hareketini yasallaştırmasıydı. Lozan Antlaşması'nı müzakere eden taraflar, kalıcı barışın acı reçetesi olarak bunu öne sürmüşlerdi. Lozan Konferansı'nda İngiliz İmparatorluğu'nu temsil eden Lord Curzon, 1 Aralık 1922 tarihli oturumda ilk kez Türkiye ile Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesinden söz etmişti. Aslında, nüfus mübadelesiyle ilgili arka kapı diplomasisi Konferans'tan önce başlamıştı. Milletler Cemiyeti adına mültecilerin so-

runlarını sahada incelemek ve olası bir nüfus mübadelesine zemin hazırlamak üzere görevlendirilen Fridtjof Nansen, bu konuda Venizelos'la ve aynı zamanda Ankara Hükümeti temsilcileriyle temaslarda bulunmuştu (Vardağlı, 2017). Türk ve Yunan temsilciler genel olarak Lozan Konferansı'nda nüfus mübadelesinin kapsamı konusunda bir pazarlık yürütmüşlerdi. Türk tarafı tüm Rumların ülkeyi terk etmesini isterken, Yunan hükümeti İstanbul'dakilerin kalması konusunda ısrarcı olmuştu. Lord Curzon ise kapsamla ilgili olarak Yunan tarafının savlarını desteklemekle birlikte, etkin bir sonuca ulaşmak için zorunlu mübadelenin gerekliliğini vurgulamaktaydı. Sonuç olarak, taraflardan hiçbiri zorunlu nüfus mübadelesini açıkça savunamamış, fakat bunun gerekliliği konusunda bir uzlaşya varmıştı (Meray, 1969, s. 212, 226, 229). 30 Ocak 1923 tarihli Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Sözleşme'nin 1. Maddesine göre, Türkiye'deki Ortodoks Rumlar ile Yunanistan'daki Müslüman Yunan uyrukları, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu göçe tabi tutulacaklar ve göç edenler Türk ve Yunan makamlarının izni olmadıkça geldikleri ülkelere yerleşmek amacıyla geri dönemeyeceklerdi.

Lozan Nüfus Mübadelesi, zorunlu niteliğinin dışında başka birtakım özgün unsurlar da içeriyordu. Uluslararası toplumu temsilen Milletler Cemiyeti'nin de sürece müdahil olması Lozan Nüfus Mübadelesi'ni özgün kılan bir başka unsurdur. Birleşmiş Milletler'in öncü formu niteliğindeki bu örgütün hem müzakere sürecinde hem de Karma Komisyon uygulamaları kapsamında konuya dahil olması bu zorunlu göç uygulamasının tartışmalı olan uluslararası meşruiyetini güçlendirmeye yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir. Ancak konuyla ilgili literatüre bakıldığında, bu uluslararası boyutun genellikle göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Aslında, bu durum son yıllarda konunun ağırlıklı olarak Türk-Yunan ilişkileri bağlamına oturtulmasının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Psomiades, 1962; Grigoriadis, 2012; Fortna vd., 2012; Bilgiç, 2015; Bayındır-Goularas ve Erkan, 2017). Türkiye ve Yunanistan'daki muhalif kesimlerin bu zorunlu göç vakasıyla ilgili ortak itirazları değerli bir uzlaş ve diyalog zemini yaratmış olsa da, konunun uluslararası düzen boyutu uluslararası hukuka atıf yapan birkaç çalışmayla sınırlı kalmıştır (Özsu, 2015; İğsız, 2018).

Milliyetçilik taraftarlığı ya da karşıtlığı çerçevesine sıkışmış, diğer bir ifadeyle azınlıklar yer değiştirmeli miydi ya da bu nüfus değişimi kaçınılmaz mıydı sorularını merkeze alan çalışmalar, ki bu çalışmalar güncel literatürün ağırlık merkezini oluşturmaktadır, konunun uluslararası düzen boyutunu basitçe göz ardı etmektedir (Aktar, 2003; Koraltürk 2011; Karpat, 1999; Erdal, 2009; Sofracı ve Kayam, 2019). Oysaki insanlara mal takası boyutunda iktisadi terimlerle yaklaşan bir uluslararası sistemin konuya salt banal milliyetçilik açısından değil, aynı zamanda bölgeler arası sermaye transferi odaklı iktisadi bir paradigmadan yaklaştığını da hesaba katmak gerekir. Bu noktada, literatürün neredeyse hiç değinmediği *dünya sistemi* yaklaşımının yeni bir tartışma alanı açma potansiyelini göz ardı etmemek gerekir (Wallerstein, 1979). Aslında, uzun yıllar hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da milliyetçilik muhasebesinin ana temalarından birini oluşturan nüfus mübadelesi, ürettiği iktisadi sonuçlardan bağımsız olarak tartışılmamıştır. Fakat bu tartışmaların "milli iktisat" düzlemini aşamadığı görülmektedir. Türk-Yunan ilişkileri

ekseninde tartışıldığında, ister muhalif ister taraftar olsun, 20. yüzyılın milliyetçilik bağlamından çıkamayan, uluslararası boyutta ele alındığında ise uluslararası hukuk ve temel insan haklarına vurgu yapmakla yetinen literatürün farklı bakış açılarıyla çeşitlenmesinde fayda vardır.

Uzun yıllar hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de bu konuya milliyetçilik savunusuna elverişli bir zemin olarak yaklaşılmıştır. 1990'lardan itibaren her iki tarafta da eleştirel bir tavır gelişmiştir. Ancak bu kez de her iki taraftaki zorunlu göç mağdurlarını iktisadi, siyasi, kültürel alanda yarıştıran bir külliyat ortaya çıkmıştır. İktisadi takas yönteminin insanlara uygulanamayacağı şeklindeki hümanist öncülden yola çıkan pek çok çalışmanın, sonunda yine göçmenleri taşıdıkları maddi ve manevi sermaye üzerinden sayılabilir şeylere dönüştürdükleri gözlenmektedir (Hirschon, 2003; Aktar, 2003; Keyder, Koraltürk, 2011). Türkiye'de ulus-devletin sancılı oluşumuna dikkat çekerek, eleştirel literatüre önemli katkılar sunan bu yazın, maalesef şeyleştirme tuzağından kaçamamıştır. Vardığı nokta itibarıyla, hangi devletin bu işten daha kârlı çıktığının hesabını yapan bu yaklaşım mantık olarak başlangıçtaki öncülünü yanlışlamaktadır. Özellikle, kültürel çalışmaların, yerel tarihçiliğin ve sözlü tarih çalışmalarının bu şeyleştirici etkinin aşılmasında önemli katkıları olmuştur. (Özsoy, 2003; Sepetçioğlu, 2007; Bayındır-Goularas, 2012; Okuşluk Şenesen, 2012).

Zorunlu göçe tabi tutulan insanların aktif, pasif direnişlerini ve örgütlü çabalarını ele alan bu çalışmada, mübadillerin devletle ilişkisi mercek altına alınmaktadır. Devlet ve vatandaş arasındaki hiyerarşi bağlamında, devletin bu ilişkinin baskın tarafında yer aldığı malum olmakla birlikte vatandaşın ya da tebaanın da mutlak bir tabiyet konumunda bulunmadığını, birtakım muhalefet yolları geliştirebildiğini siyasi tarih çeşitli kırılma noktalarıyla ortaya koymuştur.

Mübadil örgütlenmelerinin yüzyılın başından günümüze uzanan süreçteki serüveni, temelde üç döneme ayrılabilir. Birincisi, zorunlu göçle gelen büyük kopuş olarak adlandırılabilir. Bu dönemde, siyasal kültürle birlikte aktarılan toplumsal örgütlenmelerin Türkiye'deki rejime entegrasyon sürecinde karşılaştığı iktidar pratikleri ön plana çıkmaktadır. Bu dönemi devlet-vatandaş ilişkisinin sınırlarının çizildiği, vatandaşın siyasal alana hangi düzeyde katılabileceğinin belirlendiği dönem olarak niteleyebiliriz. 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelişiyle yeniden tanımlanan devlet-vatandaş ilişkisi ve devletin sivil toplum üzerindeki patronajı, ikinci kırılma noktası olarak ifade edilebilir. Bu sürecin devamında Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan gerilimler ve krizlerle birlikte söz konusu toplumsal örgütlenmelerin tamamen siyasal alandan silindiği gözlenmektedir. Üçüncü kırılma noktası ise, 1999 sonrası küreselleşme, AB ve Türk-Yunan ikili ilişkilerindeki yumuşama sonucu gelişen atmosferde yeni saiklerle ortaya çıkan ikinci kuşak mübadil örgütlenmeleri şeklinde dönemselleştirilebilir.

Bu dönemselleştirmenin aynı zamanda Türkiye'de devlet ve sivil toplum ilişkisinin genel bir özetini sunması şartıdır. Cumhuriyetimizin asırlık değerlendirmesini yaparken onu daha ileri demokratik standartlara taşımak ve kuruluş felsefesinin hakkını vermek adına mübadillerin 1920'lerdeki toplumsal taleplerinin ve devletle kurmaya çalıştıkları ilişki biçiminin yeniden gözden geçirilmesi vaka bazında önem taşımaktadır. Mübadillerin Cumhuriyet Türkiye'si'ne

taşıdıkları siyasal kültürü, devlet aygıtından beklentilerini ve nasıl bir muhalefet çizgisiyle siyasal alanda kendilerini var etmeye çalıştıklarını anlayabilmek için öncelikle yaşadıkları ülkede geliştirdikleri siyasal kültüre ve toplumsal örgütlenmelere bakmak gerekir.

NÜFUS MÜBADELESİ SÖZLEŞMESİ'NE KARŞI TOPLUMSAL TEPKİLER

Yunan Ordusu'nun peşi sıra Anadolu'yu terk eden Rumların büyük çoğunluğu için nüfus mübadelesi, geride bırakmak zorunda kaldıkları mallarını mümkün mertebe tazmin edebilme olanağı anlamına geliyordu. Çünkü Rumların büyük bir kısmı zaten sözleşmeden evvel Yunanistan'a sığınmıştı. Rumlar Yunanistan'a sığınırken, Yunanistan'da yaşayan Müslüman vatandaşlar da Anadolu'ya sığınmak üzere liman kentlerine akın etmeye başlamıştı. Fakat haberlerin geç ulaştığı iç kesimlerde ve küçük yerleşim yerlerinde bu zorunlu göç uygulaması teyide muhtaç bir söylenti, inanması güç bir haberdir. Yunan hükümeti Anadolu'dan gelen göçmenleri evlerine, tarlalarına yerleştirmeye başladığında, bu olasılık insanların gözünde gerçeklik kazanmaya başlamıştı. Yunanistan'dan gelen göçmenler evlerine karşılık onlara Anadolu'da bıraktıkları evlerini teklif ediyor, yolunu tarif etmeye çalışıyordu. O noktada her iki tarafın mübadilleri bir kader ortaklığı geliştirmeye başlamıştı (Güvenç, 2023, s. 28-29; Özsoy, 2014). Ancak bu kabullenme noktasına kolay gelinmemişti. Sürecin başında, her iki taraftan da karar alıcıları etkilemeye yönelik birtakım itirazlar yükselmişti.

Sözleşme 30 Ocak 1923'te imzalanmıştı, uygulamaya ise 1 Mayıs 1923'ten itibaren başlanacaktı. Bu süre içinde haberin ulaştığı bazı yerlerde insanlar süreci tersine çevirebilmenin olanaklarını aramışlardı. Bu amaca yönelik olarak bazı aktif ve pasif direniş yöntemlerine başvurmuşlardı. Toplumsal muhalefetin farklı yollarına işaret eden aktif ve pasif direniş kavramlarını tanımlamak gerekirse; aktif direniş zaman zaman toplumsal şiddet olaylarına da dönüşen açıktan müdahaleleri içerirken, pasif direniş çoğunlukla açıkça dile getirilmeyen fakat örtülü bir eylemlilik çerçevesinde anlaşılabilen dolaylı müdahaleleri, bu yolla istenmeyen iktidar pratiklerinden kaçınmayı ifade eder (Ghose, 1948). Aktif direniş unsurları arasında, halkın çoğunlukla yerel yöneticiler, din adamları ya da eşraftan kişiler aracılığıyla yazılı taleplerini otoritelere iletmeleri ve miting şeklindeki protesto gösterileri ön plana çıkmaktadır. Pasif direniş unsurları ise mübadele edilmekten kaçınmak için din değiştirme ve/veya cemaatler arası evliliği kapsamaktadır.

Aktif direniş unsurlarıyla başlayacak olursak, doğrudan en yetkili kişileri muhatap alan bir vakadan bahsetmek yerinde olacaktır. Venizelos'a hitaben, "Edremit, Bergama, Dikili, Foça vs. Rumları adına İzmir Metropoliti Chrysostomos önderliğinde kaleme alınan ve cemaatin önde gelenleri tarafından imzalanan mektupta Rumların Osmanlı vatandaşı olarak haklarından ve insanlığın yasalarından bahsediliyordu" (Alpan, 2023, s. 27). Diğer tarafta, Langaza Müftüsü, Lozan'a cemaati adına gönderdiği telgrafta: "Mübadele edilmeyi katiyetle reddediyoruz" diyordu (Clark, 2006, s. 108). Bu örneklerde görüldüğü üzere protestolarda dinî liderler başı çekmekteydi. Oysaki Sözleşme, Yunan tarafındaki Müslümanlar ile Türk tarafındaki Ortodoksların mübadelesini öngörmekteydi. Fakat her iki ülkede dinî homojenliği sağlamaya yönelik bu

tutumuna karşı başta dinî liderler tavır almıştı. Dinî otoritelerin bu konuya liberal, çok-kültürcü saiklerle yaklaşmadıkları muhakkaktır. Daha ziyade, yeni ulus-devlet nizamıyla bir çatışma içine girdikleri görülmektedir.

Toplumsal tepkilerin ölçeğine bakıldığında, ülkelerin nüfusunu dinî azınlıklardan “arındırma” girişiminin, yerelde bir dirençle karşılaştığı anlaşılmaktadır. Aslında, bu tutum yerelde kendi sınırlarını korumaya çalışan küçük cemaatlerin ve onların toplumsal liderliğini üstlenen dinî otoritelerin ve eşrafın verilen milli mücadeleye rağmen henüz millet gibi bir entiteyi “tahayyül etmeye”, ya da milli dava için kendi yerel otoritesini feda etmeye hazır olmadığına işaret etmektedir (Anderson, 1983; Salvanou, 2022). Bunun için Türkiye ve Yunanistan’da devletin din ve etnisiteyi siyasal milliyetçilik nosyonu içinde sırasıyla uzlaştırması, örtüştürmesi ve giderek birbirinin içinde eritmesi gerekecekti (Fortna vd., 2012). Karakasidou’nun (2010) dikkat çektiği gibi, bu nüfus mübadelesi aynı zamanda coğrafi ve mesleki tanımlı kimlikten, din ve etnisite eksensli ulus-devlet kimliğine geçişi de yansıtmaktadır. Toplumsal zihniyet ve kimliklerin dönüşümü, genel olarak uzun süreçlere yayılmaktadır ve eski rejimden yeni rejime geçiş sürecini çoğunlukla resmi ideolojilerin resmetmeye çalıştığı gibi hızlı ve sorunsuz bir devir teslim ya da bayrak değişimi töreni gibi sunmak, toplumun bilinen işleyiş mekanizmalarına aykırıdır. Nitekim, mübadil toplumsal örgütlenmelerinde Makedonyalı, Epirli, Giritli, Yanyalı, Serezli, Selanikli gibi coğrafi kimlik tanımlamaları ön plana çıkmaktadır. Siyasi otoritenin yeni kimlik inşasına yerel elitlerin tepkileri, devlet-merkezli anlatıdan uzaklaştıkça daha net bir şekilde ortaya çıkabilir.

Yereldeki bu tepkileri Osmanlı dönemine dayanan arzuhal geleneğinin bir uzantısı olarak açıklamak da mümkündür. On altıncı yüzyıldan itibaren kurumsallaşan arzuhal verme pratiği, devlet ile vatandaşın doğrudan bağ kurabilmesini sağlayan önemli iletişim kanallarından birini oluşturuyordu. Vatandaşlar bireysel ya da toplu olarak Kadı, Beylerbeyi ve Sultan’a arzuhal vererek uğradıkları haksızlıkların giderilmesini talep edebiliyorlardı. Çoğunlukla ticari haksızlıkları, gasp ve tecavüz gibi suçları konu alan bu arzuhal mekanizmasının genel olarak bir üst mahkeme gibi işlev gördüğü, bazen de af dileme veya devletin ihsanına mazhar olma niyeti taşıdığı anlaşılmaktadır (Gümrükçüoğlu, 2012, s. 192). Genelde, şahısların veya grupların diğer şahısları ve grupları devlete şikâyet etmesi şeklinde gerçekleşen bu uygulamalar sıklıkla görevini kötüye kullanan kamu görevlilerini ihbar ve ifşa etme şeklini de almıştır. Ancak bu şikâyet ya da itirazları muhalif bir eylemlilik çerçevesinde değerlendirmek güçtür. Çünkü bu itirazlara bakıldığında karar alıcının koyduğu hükümleri eleştiren bir tavrıdan ziyade uygulamadaki aksaklıkların giderilmesini talep eden bir tavır gözlenmektedir. İnalçık (1988), Ortadoğu devlet geleneğine has bu arzuhal uygulamalarının temelinde ilahi adaletin temsilcisi olarak görülen hükümdarın vasfından kaynaklandığını ve tebaanın bir bakıma en üst mahkeme olarak hükümdara başvurduğunu vurgulamaktadır. Bu hak arayışı yöntemi, Müslüman ve aynı zamanda gayrimüslim tebaayı kapsamaktaydı ve özellikle yerelden birtakım itirazların yükselebilmeye imkân tanınması açısından önem taşımaktaydı. Ek olarak, mübadele fikrine yerel itiraz, Şenişik’in (2016) vurguladığı gibi Giritli mübadillerle sınırlı değildi.

Nüfus mübadelesi, hem gayrimüslim hem de Müslüman tebaa açısından arzuhal geleneğinin toplumsal muhalefete dönüşmesinde kritik bir noktayı temsil etmektedir. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, din adamı ve eşraf öncülüğünde yerelin örgütlenmesini sağlayan arzuhal pratiği, bu kez doğrudan karar alıcıların aldığı kararlara yönelmektedir. Gerek Metropolit'in gerekse Müftü'nün kasaba halkını temsilen Venizelos'a ve Lozan Konferansı'na gönderdiği mektuplar zorunlu göçe tabi sıradan insanların bildikleri itiraz yollarının bir adım ötesine geçerek kendi kaderlerini tayin etme konumundaki siyasilere yetkilerine bir sınır çizme girişimine işaret etmektedir.

Mübadillerin bu açıktan ve aktif direniş yöntemlerinin yanı sıra bazı pasif direniş yöntemlerine de başvurdukları görülmektedir. Bunların başında din değiştirme ya da cemaatler arası evlilik yoluyla mübadeleden muaf olmayı sayabiliriz. Ataerkil toplum yapısı sebebiyle bu yola daha çok kadınlar başvurabilmekteydi. Yunanistan'da Ortodoks, Türkiye'de ise Müslüman bir erkekle evlenerek evinde kalmaya veya kimi zaman mülkünü korumaya çalışan kadınlar olmuştur (Emgili, 2009). Mülki idare ve dinî otoriteler uygulamada soru işareti oluşturan bu ihtida ve evliliklerin Mübadele Sözleşmesi'nden önce yapıp yapılmadığını anlamak için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardı. İhtida ederek veya etmeyerek evlenenler meseleyi uygulamayı daha da karışık hale getirmişti. Türkiye hükümeti, 27 Temmuz 1924'te aldığı kararla, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından önce ihtida ederek evlenmiş olan kadınlar ile Antlaşma'nın imzalanmasından evvel ihtida etmeyerek Müslümanlarla evlenmiş olan kadınların mübadeleye tabi olmadıklarına hükmetmişti (Emgili, 2009, s.228).

Mübadele edilecek kişiler ve gruplar dışında bu zorunlu göç düzenlemesine muhalefet eden bir Türk basınından da söz etmek mümkündür. Ağırlıklı olarak ulusalcı bir refleks gösteren Türk basını içinde mizah dergilerinin daha eleştirel bir tutum sergilediklerini görmek mümkündür. Örneğin, *Zümrüdüanka* gazetesi 4 Ekim 1923 tarihli sayısında yayımladığı bir karikatürde, nüfus mübadelesini kastederek, "Siyâset de Ticâret Gibidir, İhrâcâtı Vardır - İthalatı Vardır" diyordu. Aynı gazete, Orta Anadolu'da yaşayan ve Türkçe konuşan Ortodoksların, diğer adıyla Karamanlıların mübadeleye tabi tutulmasını ironik bir dille eleştirmiş, yola çıkmak üzere Selimiye Kışlası'nda toplanan Rumlar başta olmak üzere toplanma mekânlarında ortaya çıkan salgınların yarattığı trajediyi hicvetmişti (Firindioğlu Yılmaz, 2017, s. 83-85).

Bu muhalif sesler, mübadele sırasında olduğu gibi sonrasında da duyulmaya devam etmiştir. Şüphesiz ki, iskân ve malların tazmini konusunda yaşanan sorunlar itirazların temel noktasını oluşturmuştur. Şimdiye kadar bu konunun çokça altı çizilmiştir. Fakat konumuz açısından kritik soru; çoğu kez bireysel hak talebi şeklinde karşımıza çıkan bu itirazların hangi noktada ve nasıl bir toplumsal muhalefete evrildiği sorusudur. Bu noktada, "Hürriyetin Kâbesi" Selanik'ten devşirilen toplumsal örgütler ve İkinci Meşrutiyet'in ideolojik çeşitliliğine odaklanmak gerekir. Çünkü birinci kuşak mübadillerin siyasal kültürü, yeni tanıştıkları Cumhuriyet Türkiye'si'nden ziyade göç ettikleri topraklarda oluşmuştur. Oraya baktığımızda da İkinci Meşrutiyet'in siyasi çalkantıları ve bu dönemde orada yaşayan Müslüman cemaatin dahil olduğu toplumsal ve siyasi örgütlenmeler karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti baskın siyasal

örgüt olarak bu coğrafyada hâkim olmuşsa da irili ufaklı çok sayıdaki yerel ve bölgesel örgütlenmeyi göz ardı edemeyiz. Tunaya'nın (1986) sıraladığı çok sayıdaki cemiyet arasında, Müslümanların da içinde yer aldığı ve daha sonra mübadil örgütlenmelerine kaynaklık edecek olan bir kısım cemiyet bulunmaktadır, ki Makedonya ve Şarkî Makedonya Cemiyetleri bunların başında gelmektedir (Tunaya, 1986, s. 543-44). Adından da anlaşılacağı üzere bu örgütler çoğunlukla bölgesel kimliklere vurgu yapmaktadır. Bu yönden, bu örgütler uluslararası düzenin de oluruyla gelişen ve Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'ne damgasını vuran devlet merkezli siyaset milliyetçiliğe aykırı bir konumda bulunmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun çizgisindeki örgütler, bölge Müslümanlarını siyaset milliyetçi bir çizgiye getirmede etkili olmuşlarsa da, yerel ve bölgesel kimlikler etrafındaki örgütlenmelerin hâlâ etkin olduğu ve mübadillerin toplumsal muhalefetine de bu örgütlerin kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır.

Genel olarak, Balkanlardan Cumhuriyet Türkiye'si'ne transfer edilen nüfusun yeni rejimin reformasyon sürecini güçlendirici bir etki yarattığı yadsınamaz ise de bugünkü bilgi birikimimiz bu genellemeleri aşmaya ve muhalif seslere odaklanmaya olanak tanımaktadır. Mübadillerin deyimiyle “memleketten” anavatana taşınan örgütler arasında rejimi desteklediği hâlde muhacir politikalarına muhalefet eden ve aynı zamanda cılız bir sesle de olsa rejimin kendisine sosyalist bir çizgiden muhalefet eden toplumsal örgütler ve siyaset oluşumları da bulunmaktadır.

“MEMLEKETTEN” TAŞINAN SİYASAL ÖRGÜTLER VE MUHALEFET

Nüfus mübadelesi kapsamında göçmenlerin beraberinde taşıdığı mülkiyetin maddi ve manevi unsurları çeşitli çalışmalara konu olmuştur (Arı, 1995; Oğuzlu, 2013; Cingöz, 2019; Söylemez, 2021). Ancak siyaset kültür aktarımı konusu yeterince araştırılmamıştır. Oysaki “Kâbe-i Hürriyet”, “Didâr-ı Hürriyet” adlarıyla anılan Selanik'ten göçlerin zengin bir ideolojik çeşitliliği beraberinde taşıyacağı öngörülemeyen bir şey değildir (Kutlu, 2004). İrili ufaklı pek çok toplumsal ve siyasi örgütlenmeye ev sahipliği yapan bu şehrin Müslüman nüfusunun “Üç Tarz-ı Siyaset”ten fazlasını Anadolu'ya taşımış olması beklenir (Akçura, 1976). Belki dördüncü tarz olarak ifade edebileceğimiz sosyalist akımların da hâkim unsur olmasa bile bu siyaset kültür yelpazesinde bulunduğu bilinmektedir.

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla fitili ateşlenen bu fikir çeşitliliği ortamında, zamanın ruhuna uygun olarak Türk milliyetçiliğinin de içinde yer aldığı çeşitli milliyetçilikler hâkim rekabet unsurunu oluştursa da, yeni tohumlanan liberalizm, adem-i merkezîyetçilik ve sosyalizm gibi akımlar da kendi çapında bu rekabet ortamına katılmıştır (Dursun ve Vardağlı, 2009). İttihat ve Terakki ekseninde Selanik'ten Anadolu'ya yayılan ya da Anadolu'daki akımlarla birleşen Türk milliyetçiliği çokça tartışılmıştır (Georgeon, 1980; DüNDAR, 2008; Hacısalihoglu, 2008) Fakat bunun dışındaki fikir akımları ve örgütlenmelerin Anadolu'daki izlerini süren çalışmalara pek rastlanmamaktadır. Aslında, bu alternatif fikir akımları ya da ideolojilerin Anadolu siyaseti üzerindeki izlerini sürmek kolay değildir. Çünkü zaten bu siyasi oluşumlar ancak cılız bir sesle iktidara seslenebilmekteydi ve iktidardaki ideolojinin baskısıyla yok olmaya yüz tutmuştu. Ancak,

fiziki maddelerin doğada yok olmadığı gibi düşünceler de toplumsal hayatta bir iz bırakmadan kaybolmaz. Cumhuriyet'in erken dönemlerinden itibaren muhalefetin izini sürmek, bu alternatif düşünceleri ve etrafında oluşan toplumsal örgütlenmeleri mercek altına almayı gerektirir.

Balkanlar'daki savaşların ve çatışma ortamının faturasını ödemek zorunda kalan pek çok halk gibi Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaası da göçe zorlanmış ve bu zorunluluk karşısında örgütlü bir direniş sergilemeye çalışmıştı. Her şey bir kenara, tarihin, dinlerin ve mitolojinin de çeşitli anlatılarla ortaya koyduğu gibi kitlesel göçlerin kendisi hedefe güvenli bir şekilde varmak ve süreci en az kayıpla atlatmak adına insanları örgütlü bir çabaya sevk etmektedir. Balkan Savaşları'nın ardından Anadolu'ya göç edenler de kendi içlerinde bazı örgütler kurmuşlardı. Makedonya Cemiyeti bunların başında geliyordu. Bu örgüt, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonucunda zorunlu göçe tabi tutulan kitlenin sözcülüğünü yapıyordu. Kuruluş Nizamnamesi'nde Cemiyet'in amacı, "Makedonyalıların hukuk-ı siyasiye ve içtimaiye ve iktisadiyesini muhafaza etmek ve Balkan ve Umumi Harpleri müteakip hicrete mecbur olan Makedonyalıları müreffehen memleketlerine iade ve bunların oradaki emlak ve emvalinin tasarrufatını temin etmek" şeklinde açıklanmıştı (Tunaya, 1986, s. 544). Kurucu ve yönetici kadrosu; Tahsin Bey, Süleyman Kâni Bey, Celâl Derviş Bey, Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin Bey, Nâzım Bey, Kohen Efendi ve Nâfiz Bey'den oluşuyordu. Cemiyet, içtimaiyat, iktisadiyat ve neşriyat olarak üç şubeden oluşmaktaydı. Cemiyet'in bütçesi üyelerin bağışları, konser vb. faaliyetlerin hasılatlarından oluşmaktaydı. Makedonya doğumlular ve bu bölgede oturanlar Cemiyet'in doğal üyeleri sayılıyordu (Tunaya, 1986, s. 544-545). Cemiyet'in örgüt yapısı daha önce bahsi geçen coğrafi kimlik vurgusuyla ilgili tespiti destekler niteliktedir. Mütareke döneminde pek fazla bir faaliyet göstermediği anlaşılan bu Cemiyet'in Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi akabinde yeniden faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır.

Ağustos 1923'te, yani Müslüman ahalinin Yunanistan'dan tahliye işlemlerinin başlamasına üç-dört ay kala, Drama ve Serezliler Şarkî Makedonya Mübadele Cemiyeti'ni kurmuşlardı. Kurucular aynı zamanda Drama ve Serez sancaklarının İstanbul'da bulunan "muhacirlerini" de temsil ediyordu. Cemiyet, amacını mübadele sürecini izlemek olarak ifade etmişti (Tunaya, 1986, s. 547). Aslında, mübadele sürecinin yürütme ve izlenmesinden sorumlu, içinde Türk, Yunan ve tarafsız devlet temsilcilerinin bulunduğu bir Karma Komisyon yapısı vardı. İnsanlar göç etmeden önce bu Komisyon'un kendi bölgelerindeki temsilciliklerine bizzat mal beyanında bulunuyorlardı. Bu demek oluyor ki, bu yapının varlığı ve faaliyetlerinden haberdar olmalarına rağmen, göçmenler kendi izleme kurullarını oluşturma gereği duymuşlardı. Şarkî Makedonya Mübadele Cemiyeti varış noktasında lağvedilmemiş, yeni vatanda da faaliyetlerine bir süre devam etmişti. İşkân ve malların tazmini gibi meseleler bu örgütün devamlılığını sağlamıştı. Mesele göçmenleri güvenli bir limana götürmekle bitmiyor, belki de yeni başlıyordu. Şarkî Makedonya Cemiyeti kısa bir süre Türkiye basımında mübadillerin sözcüsü olarak hareket etmiş ve bir benzeri olan Makedonya Cemiyeti gibi bu cemiyet de Mübadele Cemiyeti'yle birleşmişti (Önder, 1990, s. 170). Tam olarak aynı tarihlerde Yunanistan'da kurulmuş bir başka örgüt daha bu-

lunuyordu; İskân ve Teavün Cemiyeti. Cemiyet'in Umumi Kongresi'nin Mübadele Encümeni Mazbatasında, Osmanlı Devleti'nin muhacir politikası şöyle eleştiriliyordu:

İmparatorluk yaklaşık bir asırdır iskân ve muhacirin meselesi ile uğraşmaktadır ama *hiçbir yerde ne siyasi ve iktisadi ne de içtimai hiçbir başarı gösterememiş ve yüzlerce insan ile milyonlarca paranın kaybedilmesine sebep olunmuştur...* 93 Muharebesi ve Balkan Harbini müteakib Rumeli'den Anadolu'ya geçen iki milyon İslam'ın uygun iklim ve zirai şartlara göre iskân edilmediğinden %80'i "Mahv ve helak" olmuştur (akt. Ergelen, 2014).

Aynı kongre metninde İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası şu sözlerle eleştirilmektedir:

8 Eylül 330 (1914) tarihli kanunla *Rum ve Ermeni emval-i metrukesine yerleştirilen yüz yirmi bini müteceviz* İslam nüfusunun mütarekeyi takiben Hristiyanların dönmesi üzerine *eşya ve hayvanatı dabi üste bırakıp* Yunanistan'a dönmeye mecbur kalmıştır. Bu insanlar, imparatorluk hükümetinin hatalarının kurbanı felaketzedelerdir ve şimdi yeni bir göçle daha karşı karşıyadırlar (akt. Ergelen, 2014).

Bu kongre metninde, Yunanistan'ın yaptığı gibi Türk hükümetinin de mübadillerin iskânını desteklemek için Milletler Cemiyeti'nden kredi almasından, "Ankara'da göçle ilgili mebuslardan bir teşkilat kurulmasına kadar" pek çok politika önerisi bulunmaktadır. Bu Cemiyet kendi varlık nedenini: "*Böyle unumi felaketlerde memleket mesailinde her ferdin Allah'ına ve vicdanına karşı bir vazifesi ve bir mesuliyeti vardır...*" denilerek işin yalnızca devlete bırakılmayacağı ve bunun adil de olmayacağı" şeklinde açıklamaktadır (akt. Ergelen, 2014). Kamuyu ilgilendiren konularda devletin politika yapım süreçlerine aktif olarak katılma niyetlerini açıkça beyan eden bu örgütlerin tek bir çatı altında toplanma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. İskân ve Teavün Cemiyeti de Kongre metninde bahsi geçen Muhacirin Cemiyeti gibi Mübadele Cemiyeti'ne katılma kararı almıştır.

Mübadele Cemiyeti'nin göçmenlerin kurduğu irili ufaklı örgütleri bünyesinde toplayan bir çatı örgütü olduğu anlaşılmaktadır. Genel merkezi İstanbul'da bulunan Cemiyet'in Anadolu'da da şubeleri bulunmaktaydı. Cemiyet, hükümetin mübadillerle ilgili politika yapım süreçlerine aktif bir biçimde katılmaya çalışmıştı. Bu amaca yönelik olarak, mübadillerin iskânıyla ilgili hükümete bir makro plan sunmuştu. Bu planın önerileri arasında; "Dahiliye Vekâleti'ne bağlı bir genel müdür yönetiminde ve mübadilleri nisbet dahilinde temsil eden Türk Mübadilleri Merkez Komisyonu" kurulması teklifi göze çarpmaktadır. Mübadillerin bu komisyondaki nisbi temsili yine coğrafi temele dayanıyordu. Teselya, Epir ve Ege Adaları'ndan gelen mübadiller komisyonda birer, doğu, batı ve orta Makedonya'dan gelenler ikişer temsilciyle temsil edileceklerdi (Tunaya, 1986, s. 345). Günümüz demokratikleşme standartları açısından mahzurlu görülmeyen, hatta söylem düzeyinde desteklenen bu girişim, dönemin hükümeti tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Devlet bu sivil girişimlere Ekim 1923'te Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'ni kurarak yanıt vermişti (Çelebi, 2019). Diğer bir ifadeyle, hükümet mübadele meselesini içinde toplumun olmadığı salt bürokratik bir mekanizmayla çözmeyi tercih etmişti.

Mübadele Cemiyeti ve Anadolu'daki şubeleri dışında, Edirne'de Muhacirun Mübadele Cemiyeti, İzmir'de Muhacirun-ı İslamiye İskân ve Teavün Cemiyeti ve Mülteci ve Muhacirun Amele Cemiyeti, Adana'da Mülteci ve Muhacir Teavün Cemiyeti gibi yerel oluşumlar bulunuyordu (Öksüz ve Köksal, 2017, s. 207). Bu örgütlerin hangilerinin bizzat mübadiller tarafından kurulduğu, hangilerinin yerli halk tarafından mübadillere yardım amacıyla kurulduğu net değildir. Fakat her iki koşulda da toplumun mübadele meselesinin çözümüne katkı sunma yönünde örgütlü bir çaba sarf ettiği görülmektedir. Devlet katında ise vatandaşın sadece finansal katkısına yer açıldığı gözlenmektedir. Diğer bir ifadeyle, vatandaş sürece sadece bağışçı olarak katılmıştır.

Politika yapım süreçlerine katılım talebine yanıt bulamayan Mübadele Cemiyeti'nin bu kez politik bir eylemlilik içine girdiği görülmektedir. Mübadele Cemiyeti 17 Ağustos 1924 tarihinde Sultanahmet'te, mübadillerin yaklaşık bir senedir çözülemeyen iskân sorunlarını protesto etmek üzere geniş katılımlı bir miting düzenlemişti. Mübadillerin iskân sorunlarının devam ettiği sırada, İstanbul'da yaşayan Rumlardan hangilerinin yerleşik (*etabli*) olması dolayısıyla mübadeleden muaf olduğu hangilerinin mübadeleye tabi olduğu sorusu Yunanistan ile Türkiye arasında diplomatik bir mesele haline gelmişti. Patrikhane sorunu da buna eklenince Milletler Cemiyeti de devreye girmişti. Yunanistan hükümeti mümkün olduğu kadar fazla sayıda Rum nüfusun İstanbul'da kalması ve göçe tabi olanların sevkinin de mümkün olduğunca geciktirilmesi için çaba harcıyordu. Türk hükümeti ise tersi yönde bir çaba içindeydi ve mübadillerin iskân sorunlarını Rumların Yunanistan'a gönderilememesine bağlıyor, mübadillere bunu gerekçe olarak sunuyordu. Bu sorunun çözülmesi için Türkiye ve Yunanistan arasında diplomatik müzakereler sürmekteydi. Karma Komisyon'un Türkiye temsilcisi Tefrik Rüştü'nün (Aras) Yunan tarafıyla Rumlar lehine bir anlaşma sağladığı haberlerinin basında yayılması üzerine mübadiller bunu bir mitingle protesto etme kararı almıştı. Her ne kadar bu haber yalanlanmış, Tefrik Rüştü görevinden istifa etmişse de bu geri adımlar mitingi engellemeye ya da ertelemeye yetmemişti (Gökçaftı, 2003).

O dönemde dış politikada Yunanistan'la sorunlar yaşayan hükümet, iç politikada da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın muhalefetiyle uğraşmak zorunda kalmıştı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın mübadillerin iskânıyla ilgili sorunları Meclis'te dile getirerek hükümet karşıtı söylemlerine bu meseleyi de eklemesi ve bu söylemlerin geniş çapta örgütlü mübadil nüfus arasında karşılık bulma potansiyeli (Babaoğlu, 2014, s. 84) Mübadele Cemiyeti'nin, siyaset yaptığı gerekçesiyle kapatılmasında etkili olmuştu. Mübadil örgütlerin siyasal eylemliliğe dair bir kapasite ortaya koyması, bununla birlikte muhalefet partisinin gündemine girmesi, bireysel hak arayışlarının artık toplumsal bir muhalefete dönüştüğüne işaret ediyordu.

Aslında, Mübadele Cemiyeti sadece bir toplumsal aktör olarak siyasal alana dahil olmaya çalışıyordu, rejimle bir sorunu yoktu. Aksine, sürecin en başından itibaren hükümetle dayanışmasını açıkça ifade etmişti. Fakat bu durum iskân uygulamalarına yönelik sorunları dillendirmesine de engel olmuyordu. Diğer bir ifadeyle, bu örgüt devletle mutlak bir tabiyet ilişkisi yerine kamu politikaları ekseninde bir diyalog zemini arayışındaydı. İlk çok partili hayata geçiş denemesinin başarısızlıkla sonuçlanması, Takrir-i Sükûn Yasası'na yol açan olaylar, siyasi ortamın

henüz böyle bir devlet-vatandaş ilişkisi kurmaya uygun olmadığına işaret ediyordu. Mübadillerin çatı örgütünün kapatılması Anadolu'daki şubelerinin de kapatılması anlamına geliyordu. Bahsi geçen diğer mübadil örgütler de bu ortamda momentum kaybetmişti. Bir bakıma, bu örgütler üzerinden devletle iletişim kanalları ortadan kaldırılmıştı. Bu aynı zamanda kamusal ve siyasal alandan dışlanma anlamına geliyordu.

Mübadile Cemiyeti'nin ılımlı muhalefetinin yanı sıra işçi mübadillerden gelen daha marjinde bir muhalefetten söz etmek mümkündür. Tütün işçilerinin ağırlıkta olduğu bir kesim, TKP içinde sınıf politikası yürütmeye çalışmıştı. Bu kitle Yunanistan'da komünizm ve sosyalizm gibi fikir akımlarıyla tanışmış, sendikal hareket içinde yer almıştı. Mübadiller 1920'lerin ikinci yarısında Türkiye Komünist Partisi'nin hem lider kadrosunda hem de kitlesel üye tabanında yer alıyordu. 1920'de devlet desteğiyle Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Partisi lider kadrosunun 1921'de yine devlet tarafından ortadan kaldırılmasının ardından Parti'yi yeniden canlandıran mübadil kökenli Şefik Hüsnü (Değmer) ve "memleketten" gelen yoldaşlarıydı. Şefik Hüsnü ve Cazım Aktimur gibi Parti'nin lider kadrosunda yer alan isimlerin anılarında TKP ve mübadile anlatısının iç içe geçtiği görülmektedir (Akar, 1989). Bunun yanı sıra, mübadiller arasından Zehra Kosova (1996) gibi kadın işçi liderler de çıkmıştır.

Sonuç olarak, bu göçmen topluluğun kaynak ülkede edindiği siyasal kimliği ev sahibi ülkeye aktarmasında şaşılacak bir şey yoktur. Kâbe-i Hürriyet'te açılan ideolojik yelpaze, göçle birlikte Anadolu'ya taşınmıştır. İşçi hareketi de bu yelpazenin bir parçasıdır. Bilindiği üzere, bu hareket Türk siyasi hayatının ancak çeperlerine tutunabilmiştir. Mübadillerin siyasal alandan tamamen çekilmesi ise 1950'lerde DP hükümetinin göçmen örgütleriyle ilgili politikasının bir sonucudur.

GÖÇMEN ÖRGÜTLERİNDEN PROPAGANDA MAKİNASINA

1920'lerde CHP yönetimiyle bir diyalog zemininde buluşmaya çalışan mübadil örgütler, 1950'lerde DP hükümetinin politikaları sonucunda tamamen siyasal alandan çekilmiştir. Demokrat Parti ülkedeki tüm göçmen örgütleri Türklük ülküsü etrafında bir çatı altına toplamıştı. 1954 yılında yedi göçmen örgütünün birleşmesiyle Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu kurulmuştu. Azerbaycan'dan, Kırım'dan, Türkistan'dan ve Kafkasya'nın çeşitli kesimlerinden göç eden Türklerle Batı Trakya ve Makedonya'nın çeşitli yerlerinden göç eden Türkleri aynı örgüt çatısı altında birleştirmeye çalışan bu yaklaşım aynı zamanda bu örgüt üzerinden iç ve dış siyasete yönelik bir propaganda makinası yaratmaya çalışmıştı. Bu Federasyon'un siyaset yapması kuruluş beyannamesinde açık bir şekilde ifade edildiği üzere yasaktı. Bu örgütün amacı:

"Göçmen ve mülteciler konusunda siyasi olmayan ve hükümetimizce veya kanunlarımızca tasdik edilmiş olan uluslararası teşkilat, federasyon, birlik ve enstitülerle ilmi, sosyal ve kültürel hususlarda haberleşme ve temasta bulunmak, neşriyat mübadelesi yapmak, Türk göçmen ve mülteci davalarını açıklamak ve meseleleri inceleme konusu yapan Uluslararası kongre ve

toplantılara katılmak, delege göndermek, bildiriler ve raporlar sunmak” şeklinde açıklanmıştır (Kafalı, 1966, s. 268). Beyanname’de, Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan’da Türk ve Müslümanların sistemli bir baskıya maruz kaldığı, Sovyet Rusya yönetimindeki Türkistan, İdil-Ural, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Kırım, Doğu Türkistan, Karaçay ve Balkar Türklerinin her türlü insan haklarından mahrum oldukları, Kıbrıs Türklerinin de Rumların Ada’yı Yunanistan’a ilhak etme isteklerinden derin endişe duyduklarına yer verilmişti (Kafalı, 1966, s. 269).

Geçmiş Birinci Dünya Savaşı’na dayanan yararlı-zararlı dernek ayrımı, askerî koşulların ortadan kalktığı sivil siyasette de geçerliliğini korumuştur. Hükümetin kontrolü ve himayesindeki derneklere yararlı dernek statüsü veriliyordu. Buna göre, devletle müzakere eden ya da buna niyet eden sivil oluşumlar sistem dışına itiliyordu. Peki, göçmen örgütlerinin kısıpaca alındığı bu dönemde mübadil örgütleri nerede duruyordu?

Türkiye ve Yunanistan arasında nüfus mübadelesinden kaynaklanan alacak-verecek sorunu 1930 yılında Ankara Antlaşması’yla sonuçlandırılmıştı. Yunanistan’da Milletler Cemiyeti himayesinde faaliyet gösteren Karma Komisyon da bu tarihte lağvedilmişti. Bu tarihe kadar Yunan hükümeti Karma Komisyon’a, Türkiye hükümeti ise Yunanistan’la devam eden diplomatik sorunlara dayanarak sorumluluktan kaçınma ve mübadillerden gelen talepleri bir başka merciye havale ederek erteleme yoluna gidebiliyordu. Fakat 1930 yılında varılan anlaşmayla bu durum ortadan kalkmıştı. Bu noktadan sonra hükümetler kendi başarı ya da başarısızlıklarıyla yüzleşecekti. Barınma gibi yaşamsal açıdan kritik bir meselenin çözümününün 1930’ları bulması, bu iddialı göç mühendisliği projesinin başarı/başarısızlık ölçütü olarak önemli bir gösterge oluşturmaktadır.

Devletin iskân politikalarına gözlemci konumda dahi katılamayacağını daha 1920’lerde anlayan mübadil örgütleri, 1930’lara gelindiğinde artık büyük ölçüde sahadan çekilmişti. Oysa göç sonrası uyum sorunu dar anlamda barınma meselesi olarak algılanan iskân sorununun çözülmesiyle bitebilecek bir şey değildi. Tütüncülerin üzüm bağlarına ve zeytinliklere yerleştirilmesi gibi üretim altyapısıyla mesleki becerilerin örtüşmediği durumları da iskân meselelerine katmak gerekir (Arı, 1995, s. 127). Üretim altyapısını ya da insan kaynağını dönüştürmek şüphesiz ki göçmenlere sığınacak bir çatı bulmaktan daha kapsamlı ve derinlikli politikalar gerektiren ve bu sebeple ister istemez daha uzun vadeye yayılan bir sorundur. Mübadele Cemiyeti’nin hükümete sunduğu makro planda bu konuya da değinilmiş, mübadillerin bir an evvel üretici konuma geçebilmesi için hangi üretici nüfusun ülkedeki hangi üretim altyapısıyla buluşturulması gerektiğine dair tavsiyelerde bulunulmuştu. Sonuç olarak, mübadillerin içinde Osmanlı bürokrasisinden gelen ve bu nedenle hem Anadolu’yu hem de Yunanistan’dan gelen nüfusu tanıyan eski bürokratlar ve memurlar bulunuyordu. Fakat Mübadele Cemiyeti’nin kısa süren sivil toplumcu kariyerinden hükümetin bu kadroya pek de kulak vermediği anlaşılmaktadır.

Uzun vadeye yayılan bir başka sorun ise kültürel entegrasyon meselesiydi (Alpan, 2012). Bu konuda en kritik mesele Türkçe bilmeyen mübadillerin entegrasyonuydu. Özellikle, Yunanca konuşan Yanyalı ve Giritli mübadillerin dışında Pomakça ve Slavca gibi diller konuşanlar da

vardı (Bayındır-Goularas, 2012, s. 135). Göçmenlerin yaşadığı bu sorun, büyük oranda ikinci kuşakta çözülebilmisti. Başta mübadillerin vatani sahiplenme ve çoğunluk toplumuna katılma iradesi ve aynı zamanda yaygın kamusal eğitim olanağı Türkiye’de doğan kuşağın dil sorununu çözebilmesini sağlamıştı. Ancak bunun için özel bir kamu hizmeti sağlanmadığından birinci kuşaklar epey zorluk çekmiştir. Mübadil örgütleri kültürel entegrasyon konusunda da devlet politikalarına yol gösterebilecekken, böyle bir olanaktan hem kendileri hem de devlet yoksun kalmıştır. Bu diyalogsuzluk bir demokratikleşme sorunu olarak ifade edilebilir. Zaten bundan sonra devletle ilişkisinde beklediğini bulamayan mübadil örgütleri dağılma sürecine girmiştir. Bu süreç, mübadil örgütlerin siyasal alanda muhacir örgütleriyle ikamesi sonucunu doğurmuştur.

Tek Parti döneminin devlet-vatandaş ilişkisi 1950’lerde kabuk değiştirerek milliyetçi popülizmin araçsallaştırdığı bir noktaya gelmişti. DP’nin yukarıda bahsi geçen göçmen dernekleri politikası bu sivil toplum kuruluşlarını bir propaganda makinasına dönüştürmüştü. Bu noktada, devletle ilişkisinde tabiyetten fazlasını talep eden mübadil örgütlerinin sahadan tamamen çekildikleri görülmektedir. Toplumsal örgütlerin siyasal iktidar tarafından araçsallaştırılması günümüzde de çeşitli şekillerde devam etmekte ve devlet-toplum ilişkisinin genel tonunu oluşturmaktadır (Doyle, 2018). İleriye dönük demokratikleşme hedefleri açısından geçtiğimiz yüzyılın siyasal ve toplumsal değerlendirmesini yaparken bu sürekliliği de not etmek gerekir.

DP’nin göçmen örgütlerine yaklaşımının yanı sıra, Türk-Yunan ilişkilerinin 1950’lerden 1990’ların sonlarına kadar içinde bulunduğu diplomatik hassasiyetler, gerilimler ve krizler de kendi barınma meseleleri üzerine dahi konuşmasına izin verilmeyen bir topluluğun büyük bir sessizliğe gömülmesine neden olmuştur. 6-7 Eylül olaylarıyla başlayıp Kıbrıs meselesiyle devam eden bu süreçte muhalefet iyice bastırılmıştır (Bali, 2010; Kızılyürek, 2021). Fakat 1990’ların sonu bu açıdan yeni bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Küreselleşme dinamiklerinin Türkiye ve Yunanistan gibi çevre ülkelerde de kendini hissettirmeye başladığı bu süreçte yaşanan 1999 depremleri, katalizör bir etki yaratarak Türk ve Yunan halklarının devletle kuramadığı diyalogu birbirleriyle kurabilmesini sağlamıştır. Avrupa Birliği’nin de sivil toplum düzeyinde zaman zaman kaldıraç etkisi yarattığı bu diplomatik yumuşama ortamında (Rumelili, 2003; Belge, 2004), mübadil örgütleri yeniden kamusal alanda varlık göstermeye başlamıştır. 2000 yılında Lozan Mübadilleri Vakfı (LMV) kurulmuştur. Kısa süre içinde yurt çapına yayılan mübadil örgütleri bir bakıma ikinci kuşakta kaybolan geçmişin üçüncü kuşakta yeni saiklerle geri çağrılması olarak da değerlendirilebilir. Şüphesiz ki küreselleşme ve kimlik politikalarının yükselişi gibi makro ölçekli siyasi dinamiklerin de belirleyici olduğu bu gelişmede yeni evrenselci bir çizgi de kendisini göstermektedir.

Günümüzde ülke çapında sayıları yüzü aşkın mübadil örgütü bulunmaktadır. Fiilî bir çatı örgüt olarak değerlendirilebilecek LMV’nin öncü faaliyetleri bir kenara, merkeziyetsiz bir yapıda çoğalan bu örgütler, “örgütsüz toplum” söylemlerini de boşa çıkarmaktadır. Yunanistan’daki örgütlerle ve kendi içinde kültürel, bilimsel, sanatsal etkinlikler, çok dilli yayınlar, sürdürülebilir örgütsel ağ faaliyetleri, yerel yönetimlerle ilişkiler, her iki ülkede kültürel mirasın ko-

runması gibi faaliyetlerle kendisini ifade eden mübadil örgütleri günümüzde yerelden-evrensele, evrenselden-yerele bir sınır ötesi toplumsal etkileşim alanı yaratmaktadır.¹

SONUÇ

Cumhuriyet'in kuruluşunun 100. yılı aynı zamanda geçen asırdan yükselen seslere kulak vermemize vesile olmuştur. Bu tarihsel dönemeç, Türkiye'de siyasal hayatın muhasebesini yapmak açısından değerli fırsatlar sunmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu antlaşması niteliğindeki Lozan Barış Antlaşması'nın günümüzde en çok tartışılan unsurlarından biri olan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'ne yer verilmiştir. Bu uluslararası sözleşme, imzalandığı tarihte "medeniyet", günümüzde ise "demokrasi ve insan hakları" standartları açısından pek çok kez eleştirilmiştir. Uluslararası hukuk açısından da kritik bir öneme sahip olan bu Sözleşme'nin Türkiye siyasetinde ve toplumsal muhalefetine yarattığı etkiler değerlendirilmiştir. Yunanistan'daki "memleketlerinden" zorunlu göçe tabi tutulmuş insanların ideolojik angajmanlarını, kurdukları ve içinde yer aldıkları toplumsal ve siyasal örgütleri yakın plana alan bu çalışma, Lozan Nüfus Mübadelesi'ne siyasal kültür aktarımı açısından yaklaşmakta, bu yönüyle ön plana çıkarmaktadır.

Bu çalışma aynı zamanda, konuyla ilgili birinci ve ikinci kuşak yazın karşısında üçüncü bir alternatif sunmaktadır. Birinci kuşak yazarların insanı dışarıda bırakan hamasi milliyetçi ve diplomatik tarihçiliğine eleştiri getiren bu çalışmada aynı zamanda, resmî ideoloji karşısında konumlandığını ifade eden ikinci kuşak "eleştirel" yazarların da mübadilleri ölçülebilir ve kıyaslanabilir şeylere indirgeme çabalarına karşı bir duruş sergilenmektedir. Hangi taraftaki mübadiller daha zengin, hangilerinin okuma-yazma oranı daha yüksek, hangileri daha çok acı çekti, hangileri daha medeni, hangi devlet bu işten daha kârlı çıktı gibi soruları soran ya da bu yönde sonuçlara varan çalışmalar, konunun muhatabı olarak mübadillerin kendisini değil, çeşitli "makbul vatandaş" tahayyüllerini irdelemektedir. Son zamanlarda mübadillere özne olarak yaklaşan, yerele ve kültüre odaklanan çalışmaların katkılarını yadsımamakla birlikte, bu çalışma, mübadilleri siyasi bir özne olarak betimlemeye çalışmıştır.

Bu çalışmada, atfedilen nitelikler ve önyargılar sebebiyle hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de pek de örgütlü bir topluluk olmadıkları düşünülen mübadillerin kaynak ülke ve varış noktasındaki siyasi faaliyetleri ve kurdukları örgütlerin bir envanteri ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci Meşrutiyet'in siyasal kimliklenme ortamını tüm çeşitliliğiyle Selanik'ten Anadolu'ya taşıdıkları öne sürülen mübadillerin genel olarak rejimin değerlerini sahiplenmelerine ve savunmalarına rağmen tek parti devletiyle sağlıklı bir devlet-vatandaş ilişkisi kuramadıkları gözlenmiştir. İrili ufaklı çok sayıda yerel örgütü içinde barındıran Mübadele Cemiyeti'nin kapatılmasıyla başlayan devlet-vatandaş diyalogsuzluğu bir demokratikleşme sorunu olarak ifade edilmiştir. 1950'lerden itibaren mübadil örgütlerin kamusal alandan tamamen çekilmesinde DP'nin

1 Bkz. Lozan Mübadilleri Vakfı web sitesi: <https://www.lozanmubadilleri.org.tr>.

göçmen örgütlerini kendi politikaları ekseninde araçsallaştırması etkili olmuştur. 1950-1980 aralığında ise, Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan krizler her türlü muhalefetin bastırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu yönüyle bu çalışma, aynı zamanda devlet-vatandaş ilişkisinin kuruluştan itibaren aksayan yönlerine de işaret etmektedir.

Küreselleşme, kimlik politikaları, konsolide demokrasi, sivil toplum gibi değerlerin yükselişe geçtiği dönemde yeniden toplumsal alanda varlık göstermeye başlayan mübadil örgütlerinin, bu kez yeni evrenselci bir çizgide ilerlediği gözlenmektedir. Bu örgütlerin Yunanistan'daki mübadillerle kader ortaklığı üzerinden kurdukları ilişki, aynı zamanda sınır ötesi ya da ulusötesi bir sivil toplum girişimi olarak da önem taşımakta ve ikinci yüzyılın kamusal alanını yeniden düşünme fırsatı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (1989). *Bir Kuşağın Son Temsilcileri "Eski Tüfek" Sosyalistler*. İletişim Yayınları.
- Akçura, Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Türk Tarih Kurumu.
- Aktar, A. (2003). Homogenising the Nation, Turkifying the Economy. R. Hirschon (der.) *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* içinde (s. 79-96). Berghahn Books.
- Alpan, A. S. (2012). But the memory remains: History, memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange. *The Historical Review/La Revue Historique* 9: 199-232.
- Alpan, A. S. (2023). Mübadele fikrinin doğuşu, hayata geçişi ve kaçırılmakta olan bir fırsat üzerine "Böyle bir şey insanın aklına nasıl gelir, anlayamıyorum!" *Toplumsal Tarih* 349: 24-31.
- Alpan, A. S. (2022). Trajectories of Displacement: A Comparative Historical Analysis of the 1923 Greco-Turkish Population Exchange. Yayınlanmamış Doktora Tezi. University of California San Diego.
- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.
- Arı, K. (1995). *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç*. 2. Baskı. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Babaoğlu, R. (2014). Nutuk ve Hatıralar Ekseninde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Olayı ve Süreci. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 11 (22): 63-108.
- Bali, R. (2010). 6-7 Eylül 1955 Olayları: Tanıklar-Hatıralar. Libra Yayıncılık.
- Bayındır-Goularas, G. (2012). 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve günümüzde Mübadil kimlik ve kültürlerinin yaşatılması. *Alternatif Politika* 4 (2): 129-146.
- Belge, T. U. (2004). *Voices for the Future: Civic Dialogue between Turks and Greeks*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bilgiç, B. S. (2015). Atatürk döneminde Türkiye-Yunanistan ilişkileri, 1923-1938. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31 (91): 1-28.
- Cingöz, Y. (2019). Bir Mübadil Ailenin Bellek-Sonrası: Mübadele ve Mülksüzleşme. Y. Cingöz (haz.) *Mübadil Kentler: Türkçe Konuşan Rum Ortodokslar* içinde (s. 162-184). Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları.
- Clark, B. (2006). *Twice a Stranger: How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*. Granta Books.
- Çelebi, E. (2019). *Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti: Kuruluşu, Teşkilât Yapısı ve Faaliyetleri*. Hiperlink.
- Çetin, N. (2010). 1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi girişimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24: 149-175.
- Doyle, J. L. (2018). Government co-option of civil society: Exploring the AKP's role within Turkish women's CSOs. *Democratization* 25 (3): 445-463.

- Dursun, M. ve Vardağlı, T. (der.) (2009). *Düne Bakarak Bugünü Anlamak: 2008'den 1908'e Bakmak*. TAREM Yayınları.
- Dündar, F. (2008). *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. İletişim Yayınları.
- Emgili, F. (2009). Mübadeleden kurtulma çabası olarak: İhtidâ. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28 (45): 221-234.
- Erdal, İ. (2007). Nüfus Değişiminde Mübadillerin Uyum Süreci ve Sosyo-Ekonomik Değişimdeki Roller. *International Congress of Asian and North African Studies* Cilt 10. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Erdal, İ. (2009). Rumeli ve Anadolu Muhacirlerinde kimlik ve vatan algısı. *Millî Folklor* 21: 78-82.
- Ergelen, E. (2014). Mübadele Encümeni Mazbatası. <https://esatergelen.wordpress.com/2014/10/24/mubadele-encumeni-mazbatası/> erişim tarihi 20 Mayıs 2023.
- Firindioğlu-Yılmaz, N. (2017). 1923 Nüfus Mübadelesine mizah penceresinden bakmak: Zümrüdüanka. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2): 76-91.
- Fortna, B. C. vd. (der.) (2012). *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830-1945*. Routledge.
- Georgeon, F. (1980). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Ghose, A. (1948). *The Doctrine of Passive Resistance*. Arya Publishing House.
- Gökacı, M. A. (2003). Mübadillerin protesto mitingi. *Tarih ve Toplum* 229: 4-13.
- Grigoriadis, I. (2012). *Instilling Religion in Greek and Turkish nationalism: A "sacred synthesis"*. Springer.
- Güvenç, S. (2023). Lozan Konferansı'nda tarafların mübadele konusuna yaklaşımı. M. Söylemez (der.) 100. *Yılında Mübadele* içinde (s. 22-40). İBB Yayınları.
- Hacısalihoğlu, M. (2008). Jön Türklerin Balkan politikası (1908-1913). *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24: 99-127.
- Hirschon, R. (2003). The consequences of the Lausanne Convention: An overview. R. Hirschon (der.) *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* içinde (s. 39-52). Berghahn Books.
- Iğsız, A. (2018). *Humanism in Ruins: Entangled Legacies of the Greek-Turkish Population Exchange*. Stanford University Press.
- İnalçık, H. (1998). Şikâyet hakkı: Arz-ı hal ve Arz-ı mazharlar. *Osmanlı Araştırmaları* 7-8: 33-56.
- Kaflı, K. (1966). *Türkiye'ye Göçler*. Çeltüt Matbaacılık.
- Karakasidou, A. N. (2010). *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri: Yunan Makedonyasında Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri, 1870-1990*. Çev. N. ElHüseyni. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karpat, K. (1999). Etnik Kimlik ve Ulus Devletlerin Oluşumu. *Osmanlı Ansiklopedisi* 2: 17-34.
- Keyder, Ç. (2003). The consequences of the Exchange of Populations for Turkey. R. Hirschon (der.) *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* içinde (s. 39-52). Berghahn Books.
- Kızılyürek, N. (2021). *Milliyetçilik Kısılcığında Kıbrıs*. İletişim Yayınları.
- Koraltürk, M. (2011). *Ekonominin Türkleştirilmesi*. İletişim Yayınları.
- Kosova, Z. (1996). *Ben İşçiyim*. İletişim Yayınları.
- Kutlu, S. (2004). *Didâr-ı Hürriyet: Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet, 1908-1913*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- McCarthy, J. (2010). *Population History of the Middle East and the Balkans*. Georgias Press.
- Meray, S. L. (1969) *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar ve Belgeler* Cilt 1. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Oğuzoğlu, Y. (2013). Giritli Mübadillerin ipekçilik deneyimleri ve bunun Bursa yöresine aktarılması. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (24): 59-66.
- Okur-Gümrükçüoğlu, S. (2012). Şikâyet defterlerine göre Osmanlı teb'asının şikâyetleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 61 (1): 175-206.
- Okuşluk-Şenesen, R. (2012). Çukurova bölgesi Girit göçmenlerinin Girit'e dair anlatılarının sosyal tarihe kaynaklık etmesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (1): 255-266.

- Öksüz, H. ve Köksal, Ü. (2017). Cumhuriyetin ilk yıllarında Balkanlardan Türkiye'ye gelen göçmenlerde sosyal ve kültürel uyum. A. Tilbe, S. Bosnalı ve Y. Topaloğlu (der.) *Göç Konferansı 2017 Seçilmiş Bildiriler* içinde (s. 196-215). Transnational Press.
- Önder, S. (1990). Balkan Devletleri ile Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri (1912-1930). Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Özsoy, İ. (2003). *İki Vatan Yorgunları: Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor*. Bağlam Yayınları.
- Özsoy, İ. (2014). *Mübadelelerin Yas Kardeşleri*. Bağlam Yayınları.
- Özsu, U. (2015). *Formalizing Displacement: International Law and Population Transfers*. Oxford University Press.
- Pallis, A. A. (1929). The Greek census of 1928. *The Geographical Journal* 73 (6): 543-548.
- Psoimiades, H. J. (1962). *Greek-Turkish Relations, 1923-1930: A Study in the Politics of Rapprochement*. Columbia University.
- Rumelili, B. (2003). Liminality and perpetuation of conflicts: Turkish-Greek relations in the context of community-building by the EU. *European Journal of International Relations* 9 (2): 213-248.
- Salvanou, E. (2018). Refugees and the State in Interwar Greece: A Story of Mutual Transformation. F. Jacob ve A. Luedtke (der.) *Migration and the Crisis of the Modern Nation State* içinde (s. 1-24). Vernon Press.
- Salvanou, E. (2022). *Mübadil Belleği Tarih ve Pratik Olarak Geçmiş*. S. Örnek (çev.). Kitap Yayınevi.
- Sepetçioğlu, T. E. (2007). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Girit'ten Söke'ye Mübadele Öyküleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sofracı, İ. E. ve M. Kayam. (2019). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve ekonomiye olan etkileri. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 23 (2): 187-201.
- Söylemez, M. (2021). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Türkofon Mübadillerin Türkçe sözlü ninni ve tekerleme örnekleri. *Etnomüzikoloji Dergisi* 4 (1): 43-59.
- Şenışık, P. (2016). 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet döneminde modern devlet pratikleri ve dönüşen kimlikler. *Studies of The Ottoman Domain* 6 (10): 84-120.
- Vardağlı, E. T. (2017). Doğu-Batı ekseninde Türk-Yunan diplomasisi: Lozan Barış Görüşmeleri ve Nansen Venizelos mektuplaşmaları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17 (34): 97-132.
- Wallerstein, I. (1979). *The Capitalist World-Economy*. Cambridge University Press.

Cumhuriyet Hukuk Devriminin Aile İdeali, Medeni Kanun'un Ruhu ve Kadınların Kurtuluşu

EYLEM ÜMİT ATILGAN

Cumhuriyet'in hukuk devriminin amiral gemisi olarak görülen Medeni Kanun,¹ 17 Şubat 1926'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde topluca görüşülüp onaylandı. Her bir maddenin ayrı ayrı görüşülmesi teklifi, kanun tasarısının bütünlük arz ettiği ve ülkenin Medeni Kanun'a olan ihtiyacının ivediliği gerekçeleriyle reddedilerek 937 maddeden oluşan, 743 sayılı Türk Medeni Kanunu bütün olarak oylandı ve kabul edildi. Tasarının görüşüldüğü oturumda, kürsüden yapılan dört konuşmanın ortak noktası tasarı hakkında övgü dolu sözler ve ülkedeki kadınlara borçlu olunan haklarının bu kanunla verileceği müjdesiydi. Hatta ilk söz alan Adliye Vekili Mahmut Esat'ın (Bozkurt) yeni kanunun aile kuruluşu ve miras hükümlerinin Türk tarihinin kendisine göre en acınası siması olan “şimdiye kadar istenildiği zaman kolundan tutularak bir esir gibi yerden yere vurulan, fakat ta ezelden hanım olan Türk annesini” lâyük olduğu saygın yere getireceği cümlesinin bravo sesleri ve alkışlarla kesildiğini öğreniyoruz (TBMM Zabıt Ceridesi, 1926, s. 230). Komisyon üyesi Şükrü (Kaya) ise, asırlardan beri Türk kadınının yaptığı fedakârlık ve gösterdiği fazilet nedeniyle hürmete hak kazandığını, Türk erkeklerinin bu hakkı teslim etmekte geç bile kaldığını söylüyor ve hemen ardından ekliyordu: “(...) Ve bu kanun doğrudan doğruya İsviçre Kanunundan ve harfiyen nakledilmiştir” (TBMM Zabıt Ceridesi, 1926, s. 231). Konuşmalar ve oylama dahil sadece bir saat süren oturum yine şiddetli alkışlarla kapanıyordu (TBMM Zabıt Ceridesi, 1926, s. 234).

Türk Medeni Kanunu'nun (TMK) kabulü sırasında yapılmış bu heyecanlı konuşmalardaki “kadınların kurtuluşu vaadi” ve İsviçre Medeni Kanunu'nun (Schweizerisches Zivilgesetzbuch, ZGB, İMK) birebir çevirisi olması övgüsü, kanunun esbab-ı mucibe layihasında yani gerekçesinde, ilk meclis tutanaklarında, kurucuların açılış konuşmalarında sık sık birlikte karşımıza çı-

¹ Amiral gemisi, taç giydirme töreni gibi benzetmeler özellikle TMK'nin kabulünün yıldönümlerinde düzenlenen toplantılarda dile getirilmekte. Örneğin, Akın (1978), s. 17.

kıyor. Kanunun kadınların kurtuluşunu vaat etmesi İsviçre Kanunu'nun birebir çevirisi olmasıyla, İsviçre Kanunu'nun birebir çevirisi olması da kadınlara kurtuluşu vaat etmekle açıklanıyor. Cumhuriyet'in hukuk devriminin aile idealini birbiriyle bağlantılı bu iki iddia odağında anlamaya çalıştığım bu kitap bölümünün asıl olarak iki sorusu var: Birincisi, Medeni Kanun'daki aile hukuku düzenlemelerinin *ratio legis*'i, (rasyonel amacı) gerçekten bu konuşmalarda vurgulanan ideal mi? İkinci soru, Medeni Kanun, özellikle aile hukuku hükümleri, ZGB'nin birebir çevirisi mi? TMK esbab-ı mucibesi, ilk meclis tutanakları, kurucuların konuşmaları hukuk devriminin aile siyaseti hakkında yeterli fikir veriyor. Cumhuriyet'in hukuk devriminin aile idealini düşünmek, Cumhuriyet'in üzerine kurulduğu cinsiyet ideolojisi üzerine önemli bir tarihî aydınlanma ama bunun yanında Türkiye'de ailenin bir asırlık sergüzeştini bu idealin penceresinden seyretmek ve bizi bu sıralar aileyle ilgili uğraştıran meselelere buradan bakmak da ayrıca faydalı. İlk soru TMK aile hukuku düzenlemelerinin *ratio legis*'ini, bir diğer tabirle kuralın aklını ortaya çıkarmak için bir kazı çalışmasını gerektiriyor. Bunun için kaynak teşkil eden kanunun ruhuna ve iktibas sürecine kısaca bir bakmak gerekir.

MEDENİ KANUN'UN RUHU

Roma hukukçuları, *Ratio legis est anima legis* yani “Kanunun akli, kanunun ruhudur” der. Türkçede rasyonel amaç da (Güriz, 1999, s. 62-63) denen *ratio legis*, kanun koyucunun bir kanunu çıkarırken güttüğü amaç, kanunun var olma gerekçesidir (Berger, 1991, s. 667). Bu amaçların ne olduğu kanunun metninden, gerekçesinden ve kanunlaşma sürecinde yasama organında yürütülen tartışmalardan anlaşılabilir. Rasyonel amaç kimi zaman gerekçe metninde açıkça yer alırken kimi zaman meclis tutanaklarında, kürsü konuşmalarında karşımıza çıkar. Kanunun *telos*'u, onu canlandıran ruhudur. (Von Schütz, 2018, s. 165). İMK ve TMK, kanunun temas ettiği konuda sözüyle ve ruhuyla geçerli olduğu kabulüyle başlar. Her iki kanunun, kelimelerin anlamının ötesine bakarak kanunların anlamının bulunacağı yolundaki bu tavsiyesini izleyerek ZGB'nin ruhuna ve TMK'nin *ratio legis*'ine odaklanalım.

ZGB dönemin ruhunu yansıtan bir kanun. 1907'de İsviçre Federal Meclisi oybirliğiyle ZGB'yi kabul ettiğinde İsviçre Kantonlarında uzun süredir devam eden istikrarlı bir barış ve ekonomik refah hâkimdi (Young, 1948, s. 161-164). Ancak sayıları 30'u bulan farklı hukuk rejimi, Kantonlar arasında artan ticari ilişkileri ve birleşme için gereken merkezi kurumları oluşturmayı güçleştirmekteydi. Nitekim sanayi devriminin arkasından giderek artan merkezileşmiş bir hükümet sistemine ve hukukta yeknesaklık ihtiyacına karşı koyamayıp İsviçre, IX. yüzyıl sonunda Federal Anayasa'sında hukuk birliğini güçlendiren değişiklikler yaptı. Aynı dönemde Almanca konuşan Kantonlar Medeni Kanun kodifikasyonu süreçlerini Alman Pandekt hukuku etkisinde tamamlayarak Kantonal Medeni Kanunları'nı kabul etmişti. ZGB'nin kodifikasyon sürecine, özellikle referanduma sunulmasına dahi ihtiyaç duyulmadan oybirliğiyle kabul edilmesine bakarken İsviçre'nin farklı Kantonlarındaki İtalyan, Alman, Fransız hukukunun ve kültürünün etkilerini ve

ülkede hukuki plüralizmin Ortaçağ'dan beri süregelen bir sosyal gerçeklik olduğunu akılda tutmak gerek (Thier, 2018, s. 27-43). Hatta bu hukuki plüralizmi, uluslararasılığı ve Alman Tarihçi Okulu'nun "halk ruhu" (*volksgeist*) kavramını odağına alan kodifikasyon sürecini (Pichonnaz, 2023, s. 295-301), TMK'nin kabul sürecine de ışık tutan önemli bir dipnot olarak düşmek gerek. Zira bir Alman ve kamu hukukçusu olan Huber'in İsviçre Kantonlarındaki kişilerarası ilişkileri düzenleyen hukuk uygulamalarını ve düzenlemelerini 20 yılda tamamladığı söylenen bir saha araştırmasıyla tedvin ettiği ZGB'nin metni, İsviçre'deki "yerli ve milli" hukuku, Alman, Fransız ya da İtalyan kanunlarının ışığında masa başında hazırlanmış bir kanuna tercih eden muhafazakâr kesimi de ancak bu şekilde ikna etmişti. Huber bunu kanunun gerekçesine de yazmış:

Hukukun birleştirilmesi ve geliştirilmesi için mevzuatın zaruri olduğu yerlerde yazılı kanunlar, "halk vicdanının eğilimlerini belirtmeye özgülünmüş araçlar"dan başka bir şey olmamalıdır. Kanunlar halkın vicdanından çıkmalıdır ki devrimin ihtiyaçlarını kavramış her zeki insan onların kendi kalbi ve kendi aklı tarafından emredilmiş olduğu kanaatine varabilsin (Huber, 1902, s. 124).

Hukuki plüralizme son vermek ve hukuk birliğini sağlamak idealine dair İsviçre için siyasal birlik kurmaktan daha çok dile getirilen motivasyon, Kantonlar arası ticari hayatı ve uluslararası ticareti hukuki güvenlik altına sokmak ve yeknesaklığı sağlamakken Türkiye'deki genç Cumhuriyet için hukuki plüralizmi terk etmek başka bir saikle de önemliydi. Pek tabii ki XX. yüzyılın başında gerçekleştirilen bu resepsiyonun itici güçleri arasında, ZGB'yle uyumlu şekilde, ulusal hukuku Avrupa'da Sanayi Devrimi'nden sonra ortaya çıkan Batı hukuk sistemiyle uyumlu hale getirmek için XIX. yüzyıldaki Osmanlı hukukunun "ekonomik amaçlarla" modernleştirilmesi kararlılığını en başta saymak mümkün (Özsunay, 2012, s. 1037-1038). Ancak bu motivasyon neden özellikle ZGB'nin iktibas edildiğini, Fransız ya da Alman Medeni Kanunlarının tercih edilmediğini açıklamıyor kanaatimce. Kurucu kadronun konuşmalarında, gerekçe ve tutanaklarda Alman Medeni Kanunu'nun soyut ve sistematüğının güç anlaşılır oluşu, ZGB'nin Avrupa'nın en yenisi oluşu, laik karakterli, kadın erkek eşitliğine yer vermesi ve sade, akıcı olması gibi gerekçelerle karşılaşılıyor.² Laik karakterli olmak, ZGB'nin çağdaşı Medeni Kanunlar için de geçerliydi. Alman Kanun sistematüğüne yöneltilen eleştiri geçerli olsaydı birkaç ay sonra Alman Ticaret Kanunu'ndan iktibas yapılmazdı. Bunlara ek olarak, ZGB'nin tercih edilmesinin altında yatan faktörlerden biri olarak Fransızca bilen, Lozan'da hukuk tahsili yapmış dönemin bazı aydınlarının varlığı sayılır. Ancak bu gerekçe de ZGB'nin Eugene Huber tarafından yazılan orijinal halinin Almanca olduğu ve sonradan Fransızcaya çevrildiği gerçeği karşısında anlamını yitirmekte. Hakikaten Avrupa'daki muadilleri de din ve devlet işlerini layıkıyla ayırmaktayken bunlardan özellikle ZGB'nin tercih edilmesinin altında yatan saik merak uyandırıcı. Buraya biraz daha yakından bakınca hem Medeni Kanun'un ruhuna hem de Cumhuriyet'in aile ideolojisine ilişkin birçok nokta aydınlanıyor.

2 Bütün bu gerekçeleri derli toplu ortaya koyan yazısı için, Ataay (1978).

İlk olarak hukuki plüralizmi terk etmenin genç Cumhuriyet için taşıdığı önemi ve ZGB'nin ruhunu bir arada düşünelim. Bozkurt, TMK'nin esbab-ı mucibesinde, İsviçre'deki hukuki plüralizmi bir tür karışıklığa, farklı ırklardan oluşan karışık bir topluma tahvil ederek anar ve ZGB'nin "çeşitli tarih ve geleneklere mensup Alman, Fransız ve İtalyan ırklarının kültür bakımından bile birbirinden farklı" bu ortamda uygulanma esnekliğini göstermesini över:

İsviçre, medeni kanununun yayınlanmasından önce kantonların sayısı kadar kanunlara sahipti. İsviçre Medeni Kanun'u çeşitli gelenek ve göreneklere içeren bu kanunların hepsini birden hükümden kaldırdı ve yerlerine bambaşka tek bir medeni kanun koydu. Bu örnekleri vermektense amaç, zamanın gereklerine ve uygarlığın zorunluluklarına göre ulusların gelenek ve göreneklerine bir adımda nasıl veda ettiklerini ve bu vedanın sanıldığı gibi zarar ve tehlikeyi değil, büyük çıkarları gerektirdiğini canlı bir biçimde göstermektedir. Yaşamın gereklerine uymayan gelenek ve göreneklere ısrardır ki, uluslar için felakete neden olur. Bu saydığımız kanunlarda esas din ile devletin mutlak biçimde ayrılığıdır. İsviçre, Almanya, Fransa siyasal ve ulusal birliklerini, ekonomik, toplumsal kuruluş ve gelişmelerini medeni kanunlarını yayınlamakta sağlamlaştırmış ve desteklemiştir. Bu yaşamsal zorunluluklar karşısında eski geleneklerin, yerel ve alışılmış hükümlerin ve dinsel alışkanlıkların sürmesi bu ülkelerin hiçbirinde, hatta İsviçre gibi kamuoyunun en geniş biçimde egemen olduğu bir ülkede bile istenmemiş, istenememiş, hatırlara gelmemiştir (Bozkurt, 1926).

Burada Bozkurt, hukuk tahsili yaptığı için gayet yakından bildiği İsviçre'deki "yerli-milli" yasa taraftarlarının uluslararasılığa karşı çıkışlarına gönderme yapıyor ve tek adımda eski geleneklerden kurtulan ülkelerin bundan kazançlı çıktığını vurguluyor. Huber'in İsviçre'deki itirazları söndüren zaferinin gölgesinde gerekçelerini sıralamaya devam ederken de din ile devleti birbirinden ayırmak zaruretini genç Cumhuriyet için ortaya koyuyor:

Dini dünyadan ayırmakla yüzyılımızın devleti, insanlığı tarihin bu kanlı sıkıntısından kurtarmış ve dine gerçek ve sonsuz bir taht olan vicdanı ayırmıştır. Özellikle çeşitli dinlere mensup uyruklara sahip devletlerde tek bir kanunun bütün toplumda uygulanma yetkinliğini kazanabilmesi için bunun dinle ilişkisini kesmesi ulus egemenliği için de bir zorunluluktur. Çünkü kanunlar dine dayanırsa, vicdan özgürlüğünü kabul zorunluluğunda bulan devlete, çeşitli dinlere girmiş uyrukları için ayrı ayrı kanun yapmak gerekir. Lozan Antlaşması ile kaldırılan kapitülasyonların ülkemizde sürmesi için yabancılar tarafından dile getirilen gerekçenin en önemli yönü bu nokta olmuştur. Bundan başka Fatih Sultan Mehmet döneminden son zamanlara kadar Müslüman olmayan uyruklar hakkında uygulanan ayrı hükümlere de özellikle bu dinsel durum neden olmuştur. Halbuki yeni Türk Medeni Kanunu Tasarısının hazırlanması nedeni ile yurdumuzda mevcut azınlıklar, Lozan Antlaşmasının kendilerine kabul ettiği haklardan vazgeçtiklerini Adalet Bakanlığına bildirmişlerdir (Bozkurt, 1926).

Bozkurt'un gerekçesinde, ZGB'nin kabulünün Lozan'da kapitülasyonların kaldırılmasına karşılık olarak verilmiş bir taahhüdün yerine getirilmesi anlamına geldiği açıkça anlaşılıyor. Lozan Antlaşması'nın görüşmelerinde sürecin tıkanmasına sebep olan azınlıklar ve özel hukuk ilişkilerinin düzenlenmesi meselesinin ZGB'nin tercih edilmesinde kilit rol oynadığını biliyoruz. Bozkurt bunu daha sonra kaleme aldığı *Türk Medenî Kanunu Nasıl Hazırlandı?* kitabında anlatır. Bozkurt'un, Medeni Kanun'un İsviçre'den iktibasında üç gerekçeden en fazla üzerinde durduğu kapitülasyonlardır:

(...) Ne vakit kapitülasyonlar kaldırılmak istenildi ise yabancı devletler hak sistemlerimizin geriliğini ve din esaslarına dayandığını ileri sürüyorlar, haklı isteklerimizi reddediyorlardı. Diyorlardı ki hak sistemlerinin, kanunların lâyük [laik] olması modern devlet anlamının bir icabıdır. Sizin kanunlarınız ise din esaslarından alınmıştır. Biz tebaamızı Müslüman dininin prensiplerine teslim edemeyiz. Nerede kaldı ki biz Hristiyan olduğumuz halde kendi memleketlerimizde bile Hristiyan hak sistemini kaldırmış bulunuyoruz. Siz tebaanıza din kanunlarını tatbik edebilirsiniz. Fakat başka dinden olan tebaamızı bunlara bağ ediremezsiniz. Yirminci asır böyle bir anlamı kabul edemez. Vicdan serbesttir. (1944, s. 8)³

Nitekim Medeni Kanun hazırlığı aşamalarını Lozan görüşmeleriyle birlikte düşünmek TMK'nin *ratio legis*'ine dair önemli ipuçlarını görünür kılmakta. Ermeni, Rum ve Musevi vatandaşlar için Türkiye'nin uygulayacağı aile ve kişiler hukuku mevzuatının tartışılmasında pozisyonlar, Türk heyetinin kapitülasyonlara açık kapı bırakmayacak şekilde hukuk birliğini sağlama ısrarı ve müzakereci devletlerin din referanslı hukuki çoğulculuğun devamı suretiyle dinsel azınlıkların haklarının uluslararası hukuk mekanizmalarıyla koruma altında tutulması talebiyle belirlenmişti. Bu iki pozisyon, Lozan tutanaklarında görebildiğimiz kadarıyla teorik olarak Ortantalizmin gölgesinde tartışılıyordu ve diplomatik olarak aslında kapitülasyonlara karşı bağımsızlığını korumaya çalışan bir ulus-devlet ile kapitülasyonlar ve sair emperyalist imtiyazların Osmanlı'daki gibi devam ettirilmesini savunan Batılı devletler blokundan oluşmaktaydı.

Türk heyeti, din temelli farklılaşan aile ve kişiler hukuku uygulamalarına son vermek ve tebaayı ayırt etmeksizin laik bir hukuk oluşturmak niyetini vurgularken, diğer tarafın temsilcileri, yani Batılı büyük güçlerin diplomatları, kendi tebaalarını kendilerine has hukuktan mahrum bırakmaya Türkiye'nin hakkı olmadığını savunuyorlardı. İtalyan diplomat, on yaşında evlenen "Müslüman kadını", 18 yaşına kadar bekleten bir Batı kanununa zapt etmenin mantıksız olduğunu, herkese aynı kanunu uygulamanın herkesi aynı anda mutsuz edeceğini söylerken, İngiliz temsilci ne evlenme ne boşanma hakkında hem Hristiyanlara hem Müslümanlara uygulanabilecek hiçbir hukuk kuralının olmadığını, bunun mümkün olmadığını iddia ediyor ve ekliyordu: "Bu mümkün olsaydı İngiltere tüm Hindistan'a uygulardı o kanunu" (Bilsel, 1933, s. 283-285). Müzakereci devletlerin Türkiye heyeti karşısında ortaklaştığı nokta: Batı ülkelerindeki hukuk birliği Türkiye'ye bu konuda örnek olamaz. Bu yüzden Türkiye, Hindistan "gibi" ülkelerin, hukuki plüralizm ve azınlıkların haklarının uluslararası mekanizmalara bağlı kontrolüne boyun eğmesi bir nevi eşyanın tabiatı gereğidir. Bu tartışma sırasında Münir Bey'in müzakereci devletlere yanıtı neden ZGB tercih edildi sorusuna da yanıt gibi. "Hindistan'ın İngiltere'nin bir sömürgesi olduğu için Türkiye'ye benzetilemeyeceği" cevabını veren Münir Bey, "farklı dinlerde

3 Kapitülasyonlara geçit vermemek için hukuk birliğini kurmak hedefi, kanun Meclis genel kuruluna sunulmadan önce son anda eshab-ı mucibe layihısından çıkarılan şu paragrafta da yer alır: "Özellikle çeşitli dinlere mensup tebaayı ihtiva eden devletlerde tek bir kanunun bütün camiada uygulanabilme kabiliyetini kazanabilmesi için bunun din ile münasebetini kesmesi milli hâkimiyet için de bir zorunluluktur. Çünkü kanunlar dine dayalı olursa ve vicdan hürriyetini kabul mecburiyetinde bulunan devlete, çeşitli dinlere mensup olan tebaası için ayrı ayrı kanun yapmak icap eder. Bu hal günümüz devletinde esas şart olan siyasi, sosyal ve milli birliğe tamamen aykırıdır. Hatırlamak gerekir ki; devlet yalnız tebaası ile değil, ecnebilerle de temastadır. Bu takdirde onlar için kapitülasyon adı altında istisnai hükümler kabul etmek zorunluluğu doğar. Lozan Anlaşması ile kaldırılan kapitülasyonların daimî kılınması için ecnebler tarafından sarfedilen gerekçenin en önemli amacı bu nokta olmuştur."

insanların yaşadığı Avrupa ülkelerinin medeni kanunlarında ayrı dinlere uygun olma kaygısının olmadığını, Türk kanun koyucusuna güvenilmesi gerektiğini, Türkiye'nin böyle bir kanunu koymaya azmettiği bir sırada, bu işler hakkında kanun koymamayı taahhüt edemeyeceğini" de belirtir (Bilsel, 1933, s. 285).

Lozan'da 1923'ün ilk günlerinde (9 Ocak 1923) bu taahhütler üzerinden pazarlıklar yapılırken o sırada Ankara'da borç ilişkilerini ve şahsın hukukunu ilgilendiren konularda kanun çalışması yapmak üzere Meclis'te iki komisyon görevlendirilmiş, medeni kanun reformu hazırlıkları başlamıştı. Gerek 1923'te görevlendirilen komisyonlar, gerekse bunların başarısız oldukları gerekçesiyle görevlerine son verilmesiyle 1924'te oluşturulan komisyonlar eski kanunların gözden geçirilmesi ya da değiştirilmesi yaklaşımıyla çalıştı. 1924'te kurulan komisyon ise buna ek olarak borçlar, aile ve kişiler hukukunu fıkıh esaslarına uyarak oluşturma yaklaşımını benimsemişti ve çalışmalarının sonucunda 1917 Tarihli Aile Hukuku Kararnamesi'ni hatırlatan 142 maddelik Aile Kanunu Tasarısını ve Mecelle ile İsviçre Borçlar Kanunu'ndan bazı maddelerin birleşiminden oluşan 251 maddelik bir Borçlar Kanunu Tasarısını Adalet Bakanlığı'na sundu (Velidedeoğlu, 1944, s. 339-406).

Bozkurt bu komisyonların taslaklarını hazırlarken Batılı modern kanun maddelerini ve Hanbeli, Hanefi, Şafi mezheplerinin değişik uygulamalarını sistemsiz şekilde yan yana getirerek taslak hazırladığından şikâyet eder. Bu eklektik kanun taslağını "gardırop" benzetmesi üzerinden Batı-Doğu ikiliğine yerleştirilmesi ilginç:

(...) İşin asıl hazin olan yanı, birbirine anlam bakımından bu kadar zıt olan hükümleri bir araya getirmekte, fakat, nasıl arz edeyim? Mesela İsviçre Medeni Kanunu Şarihi Redingotlu Curti'nin başına silindir şapka yerine yeşil sarık sararak kıyafetin üst tarafı olduğu gibi bırakılmış, yine İmam-ı Hanefi'nin yeşil sarığı çıkarılarak başına silindir şapka geçirildikten sonra, elbisenin üst yanı muhafaza edilmiş oluyordu (...) Şu hale göre, Türk hâkimi karşısında Müslüman görünce molla, Hristiyan'ı görünce papaz, Yahudi görünce de haham mı olacaktı? Durum bu kadar komik idi (Bozkurt, 1944, s. 8-9).

Komisyonlar dönemini bitiren Meclis konuşmasında Bozkurt, kanunlarımızı Batı'dan almak zorunda olduğumuzu, bunun önünde duracakların demirle, ateşle yok edilmeye mahkûm olduklarını söyleyerek iktibas çalışmalarının başladığı haberini verdi. 1925 yılında bir yandan ZGB'yi tercüme etmekle görevli 26 mebus çalışırken, Lozan Antlaşması 42. maddesindeki dinsel azınlıkların aile ve şahsın hukukunda, ilgili cemaatlerin örf ve âdetlerinden gelen kuralların dahil edilmiş olduğu özel mevzuatın geçerli olacağı hükmü gereği azınlık cemaatlerinin aile hukuku alanındaki dinî örf ve âdetlerini temel alarak yasa teklifi hazırlamakla görevli üç ayrı komisyon da kurulmuş ve çalışmaktaydı. Ancak üç cemaatin temsilcileri, (Yahudiler 15 Eylül 1925, Ermeniler 17 Ekim 1925, Rumlar 27 Kasım 1925 tarihli dilekçeleriyle) "artık aile hukuku ve şahsi hükümler bakımından ayrı bir muameleye tabi olmak ihtiyacını duymadıklarını" Adliye Vekâleti'ne bildirerek ve dahi "dinî düşüncelerden tamamıyla soyutlanmış esasların kabul edilmesi üzerine, gayrimüslim cemaatler için artık ayrı hükümler konmasına gerek olmadığını, bu Kanun'un

kendilerine de tatbikini” talep ederek komisyonlardan çekildiler ve 42. maddenin kendilerine verdiği özel düzenleme hakkından feragat ettiklerini açıkladılar (Bozkurt, 2015, s. 16).⁴

Neden ZGB'nin tercih edildiğine ilişkin sayılan gerekçelerin, yani en yeni, laik, modern, kolay anlaşılır olmasının etkili olduğunu gözlemek, pek tabii ki mümkün. Ancak yukarıda temel adımlarını gözden geçirdiğimiz resepsiyon sürecinde ön plana çıkan kurucu iktidarın dış ve iç politikada yaşadığı bu gerilimi ortadan kaldıracak bir özelliğin (diğer Batılı ve laik yasalarda olmayan) ZGB'nin iktibasındaki *ratio legis* olduğunu, yani bu resepsiyonun rasyonel amacını belirlediği kanaatindeyim. Huber'in taslağının hukuki çoğulculuk geleneğine sahip İsviçre'de federal düzeyde geniş kabul görmesini de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosunun ZGB'de karar kılmasını da sağlayan ZGB'nin örf âdet hukukuna kapı aralayan, hâkimin kanun koyucunun yerine geçebileceği durumları öngören ve hâkime geniş takdir yetkisi tanıyan bir kanun olması. ZGB'nin bu yönü, genç Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının içeride hukuki birliği sağlamak, dışarda egemen devlet iddiasını sürdürmek amacına hizmet ederken aynı zamanda ZGB bu özelliğiyle Türkiye'de uygulanırken Cumhuriyet hukuk devriminin “aile hukuku ideali”ni de dönüştüren bir işleve sahip. ZGB'nin “Değişir Kapsamlı Tabii Hukuk” görüşü ile Tarihiç Okul'un yaklaşımlarını birleştirmesi sonucu ortaya çıkan bu özelliği hem medeni kanunun ruhunu, hem de aile idealinin uygulanma imkânını belirliyor.

XX. yüzyılın bu en genç kanununda Alman Medeni Kanunu'nun aksine “Tabii Hukuk Rönesansı”nın tüm etkilerini görmek mümkün (Topçuoğlu, 1953, s. 115). Devredilmez-vazgeçilmez hakların düzenlendiği TMK 23. madde, eşitlik ilkesinin düzenlendiği 8. madde ve ahlakilik esasına dayanan yoksulluk nafakasının düzenlendiği 364. madde gibi birçok maddede Tabii Hukuk ilkelerini açıkça görmek mümkün (Güriz, 1999, s. 449-452). Ancak bu hükümlere geçmeden daha Başlangıç Hükümleri başlığında bizi Tabii Hukuk'un evrensellik ilkesi selamlar.⁵ Kanunun lafzı ve ruhuyla tüm beşerî ilişkileri kapsayan düzenlemeler içerdiği iddiası da, hukuk boşluğunun ortaya çıkması halinde hâkimin kanun koyucu gibi davranabilmesi yetkisi de ilgili evrensellik ilkesinin sonucudur (Abadan, 1951, s. 327-330). Hâkim hukuk boşluğunu doldururken Tabii Hukuk yaklaşımının her insanın öğrenmeden bildiğini varsaydığı ilkelerin yol göstericiliğinde akıl yürütecek ve hukuk yaratacaktır. Ancak Tabii Hukuk ilkelerinin yol göstericiliğine başvurmadan önce örf ve âdet hukukunda olaya ilişkin bir çözüm araması gerekmektedir. Ka-

4 İsmail Kara, “‘Türk’ Medeni Kanunu Lozan’dan mı Çıktı, Ankara’dan mı?” başlıklı makalesinde üç cemaatin temsilcilerinin Adliye Vekâleti’ne hitaben yazdıkları yazıların orijinal imzalı sayfaların faksimileleriyle birlikte Vekâlet tarafından yayımlanmış haline yer verir (Kara, 2012, s. 55). Görüleceği üzere feragat dilekçelerinin tarihleri TMK'nin kabulünden hayli önce. Turan'ın, bu feragatin kimi telkin ve verilen gözdağları (örneğin Rum cemaatinin komisyonunda feragat fikrine muhalif üç üyenin tutuklanması) sonucunda olduğu uyarısını hatırdan tutmak bu açıdan önemli (Turan, 2023).

5 Medeni Kanun'un sistematigi hakkında kısa bir bilgi vermekte fayda var. Medeni Kanun yedi maddelik Başlangıç Hükümleri ve ayrı başlık taşıyan dört kitap olmak üzere toplam beş kitaptan oluşur. “Şahsın Hukuku” kitabında gerçek ve tüzel kişiler ayrımına dayalı olarak hukukun öznesi olan kişileri, gerçek kişi olarak kabul edilen insanın hangi andan itibaren kişilik kazandığı, ne gibi haklara ve yetkilere sahip olduğu konuları hükme bağlanmıştır. Bunu izleyen ikinci kitap “Aile Hukuku”, üçüncü kitap “Miras Hukuku”, dördüncü kitap ise “Eşya Hukuku” başlığını taşır. “Borçlar Kanunu” TMK'yle birlikte aynı tarihte yürürlüğe girmiştir ancak ayrı bir kanun numarası vardır.

nunda olaya ilişkin çözüm bulunamaması durumunda ZGB'nin hâkime gösterdiği yol örf âdet hukukuna bakmaktır. Örf âdet hukukunda da çözüm bulamazsa şayet, Tabii Hukuk ilkeleri ışığında hukuk yaratacaktır. ZGB diğer kanunlardan farklı olarak iki tür boşluk olabileceğini öngörür ve iki farklı boşluk türüne ilişkin hâkimi farklı yetkilerle donatır. Kanun boşluğunda hâkimin yapması gereken, geleneklerde olaya uygulanabilecek, hukuk düzeniyle çatışmayan ve yasa koyucunun tanıma normuyla referans verdiği bir örf âdet kuralının varlığını aramaktır (Işıқтаç, 2009, s. 41 vd.). Bu örf âdet kuralı bulma, hâkimi yönlendirme ve hukukun kaynağına dolayimsız sosyal olguyu yerleştirme, çağdaş medeni kanunlarda yoktur. Von Overbeck'in belirttiği gibi Alman Medeni Kanunu çok kesin bir düzenleme yapmayı ve mümkün olduğunca az boşluk bırakmayı amaçlarken, İsviçre Medeni Kanunu'nun kasıtlı olarak birçok durumda esas ve ilkelerle sınırlı kalması ve yargının takdirine ve kanunun geliştirilmesine çok geniş bir alan bırakması iki kanun arasındaki en önemli farktır (von Overbeck, 1977, s. 685). Hâkimin takdir yetkisinin genişliği de bu yetkiyi kullanırken hakkaniyet ve nesafetle karar vermesi düzenlemesi de pozitif hukukun katılık ve aşırılıklarının giderilmesi amacını güder. Bütün bu zikredilen maddelerin de ötesinde ZGB'nin ruhuna ilişkin en doğru betimleme, özel hukuk kurallarında bile toplum lehine sınırlamalar-düzenlemeler içeren bir kanun olduğu(dur). Yani özel hukuk alanına giren ilişkilerin dahi toplumsal çıkarlara göre düzenlendiği, ruhuna tabii hukuk rönesansı rüzgârı üflenmiş bir kanun olması. Türkiyeli hukukçular bu tabii hukukun ilkelerini yer yüzüne indirmiş kanunu ayrıca örf âdet hukukunu barındırması, hâkime hukuk yaratma yetkisi vermesi dolayısıyla adalet ve düzen, yani ideal ve sosyal gerçeklik arasında mesut bir uzlaştırma yolu bulan ve bunları dengeleyen bir kanun olması hasebiyle özellikle överler. Örneğin Abadan, “Medenî kanunumuz tabii hukuk esaslarından mülhem olmakla beraber, örfî haklarla kollektif menfaatler, dolayısı ile hürriyet ile nizam arasında mesut bir uzlaştırma yolu bulmağa çalışmıştır” der (Abadan, 1951, s. 352).

Örf âdet hukukunun uygulanmasına ve hâkimin hukuk yaratmasına açılan bu kapının önünde biraz daha oyalanmak gerek; zira Aile Hukuku açısından çok mühim sonuçlara açılan bir kapı bu. ZGB için Huber, “Medeni kanun, bir folklor âbidesi değildir” demesine rağmen Huber'in ZGB'nin kodifikasyonu sürecindeki yöntemi folklor abidesinin keşfine benzer. Nitekim Young'ın ifadesiyle söylersek “ne de olsa halkın hukuki vicdanını dinleyerek cevherini teşkil eden hususları ifade etmiş, istikbali hazırlamak maksadıyla maziye gözden geçirerek Medeni Kanun'u hazırlamıştır” (Young, 1948, s. 163). Huber, oylamanın yapılacağı gün İsviçre Federal Meclisi'ne “istikbal maziye devam ettirmelidir” cümlesiyle biten bir mesaj gönderir. Bu cümleyle “bir kanun her şeyden evvel kendisi için yapılmış olduğu halkın hususi hassalarına uymak mecburiyetindedir” sözüne sadık kalarak kanunu hazırladığı mesajını yasa koyucuya verir (Young, 1948, s. 167). ZGB'nin ruhundaki bu Tarihçi Okul etkisi sadece hazırlanma yönteminde değil, görüldüğü üzere hukukun kaynağına tâli kaynak olarak halk vicdanını yerleştirmesiyle de teyit edilmekte. İsviçre yasa koyucusu da Türkiye yasa koyucusu gibi hukuk birliğini sağlarken değişime karşı yükselen tüm yerli-milli kaygıları dindirmek için Medeni Kanun'un içindeki zımni

kanunu yani “halk ruhu”nu (*volksgeist*) selamlamıştır. İşte maziyi istikbalde de devam ettirecek olan bu “halk ruhu”na TMK’deki örf âdet hukukunun uygulanmasına açılan kapıdan geçerek gidilir.

Türk Medeni Kanunu İsviçre’den alındı ama “Türk Medeni Hukuku İsviçre’den alınmamıştır” açıklamasını yapan hukukçuların vurguyu *halk ruhu*’na yaptığını gözden kaçırmamak gerek. Örneğin Yargıtay üyelerinden Senai Olgaç’ın Yargıtay’ın kuruluşunun 100. yılında yaptığı konuşmasını tüm hâkimlere *halk ruhu*’na başvurmaya yönelik bir davet olarak okumak mümkün:

Kanun bir çerçeve, bir kalıptır. Ona canlılık verecek olan onları uygulayacak hâkim ve bu uygulamanın sonucu meydana gelen içtihatlardır. Yasaların uygulamasında, memleketin sosyal, ekonomik, tarihî, dinî, mali ve geleneksel nitelikler etkili olurlar. Bu itibarla, kanunun uygulanmasından ulusal bir hukuk doğar. Örneğin Türk Medenî Kanunu ile İsviçre Medenî Kanunu aynı olmasına rağmen, Türkiye’deki Medenî Hukuk İsviçre Medenî Hukukunun aynı değildir ve birbirinden pek çok farklar göstermektedir. İsviçreli hâkim, İsviçre Medenî Kanununun kendi anlayışına göre ve memleketin sosyal, ekonomik, tarihî, dinî, mali ve geleneksel durumlarını göz önünde bulundurmak suretiyle uygulamasını yaparken; Türk hâkiminin uygulaması elbette başka türlü olacaktır. Türk hâkimi, İsviçre’den İktibas ettiğimiz hükümleri İsviçreli hâkim gibi anlamak ve uygulamak mecburiyetinde değildir ve zaten bu da mümkün bulunmamaktadır (Olgaç, 1968, s. 414).

Nitekim Olgaç’ın dediği gibi Türkiyeli hâkim kanunu İsviçreli hâkim gibi uygulamamıştır. Türkiyeli hâkimin İsviçreli hâkimden ayrıldığı maddelerin nerdeyse tamamının aile hukukuna ilişkin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Örneğin, TMK 182. maddesine göre “Mahkeme boşanma veya ayrılığa karar verirken, olanak buldukça ana ve babayı dinledikten ve çocuk vesayet altında ise vasinin ve vesayet makamının düşüncesini aldıktan sonra, ana ve babanın haklarını ve çocuk ile olan kişisel ilişkilerini düzenler.” Bu emredici hükme göre, İsviçre Medeni Kanunu’nda boşanma veya ayrılık durumunda çocukla kişisel ilişki kurma hakkı sadece anne ve babaya tanınmıştır. Çekirdek ailenin dışındakilerle çocuğun kişisel ilişki kurma hakkının düzenlenmemesi bir kanun boşluğudur. Oysa İsviçre Federal Mahkemesi bu konuda kanun boşluğu bulunmadığına karar vermiş ve bu hakkı yalnız ana babaya tanımıştır. Büyükanne ve büyükbabanın hâkimden çocukla ilişki temini talep ve dava ettiklerinde Türkiyeli hâkim ise bu kanun boşluğunu örf âdet hukukuna bakarak doldurmuştur. Türk toplumunda anne-baba dışında en az onlar kadar çocukla yakın kan bağı ve aile ilişkisi içinde bulunan büyükanne ve büyükbabalara da Türk toplumunun sağlam ve sıkı aile bağlarını göz önünde tutarak, torunla kişisel ilişki kurma hakkının tanınması gerektiği gerekçesiyle önce ilk derece mahkemesi hâkimleri tarafından sonra da Yargıtay’ın İçtihadı Birleştirme Kurulu tarafından kabul edilmiş İçtihadı Birleştirme Kararı’yla büyükanne ve büyükbabaların torunlarıyla kişisel ilişki kurma hakkı karar altına alınmıştır (YİBK 18.11.1959, 12/ 29, RG. T. 16.04.1960, s. 10482).

Aile hukukundaki kanun boşluklarını örf âdet hukukuna başvurarak doldurmaya ilişkin Türkiye’deki uygulamadan birçok örnek vermek mümkün. Üstelik örneklerin büyük çoğunluğu buradaki gibi çocuğun yüksek yararını koruyan boşluk doldurmalar değil, aksine kadın-erkek

eşitliğini ihlal eden, değer harcayan, ayrımcı ve cinsiyetçi örf âdet kurallarını referans alan içtihatlar.⁶ Bu kitap bölümünün hacmini aşmamak kaydıyla ZGB'nin, örf âdete kapı aralayarak Türkiye'deki ataerkil değer yargılarının aile hukuku uygulamasında etkili olmasında oynadığı role bir örnek daha verelim: Her tür evlilik öncesi mal anlaşması, (mehr vs.) dinsel esaslara dayansın dayanmasın, resepsiyonu gerçekleştiren siyasi irade tarafından Cumhuriyet devriminin aile idealini baltalayıcı ilkellikler olarak görülmüş, kadının mal gibi alınıp satılması görünümüne sebebiyet verdiği gerekçesiyle evlilik öncesi kadına, aileye yapılan her tür ödemenin karşısında bir tavır alınmıştır. Aslında mehr, başlık parası gibi uygulamaları ortadan kaldırmaya yönelik düzenlemeler ilk kez Cumhuriyet hukuk devriminde yapılmamıştır. Evlilik konusunu devletin düzenleme ve denetleme çabası her ne kadar Tanzimat'la başlayan Batılılaşma hareketlerinin bir sonucu olarak görülse de yapılan düzenlemelerin geneline bakınca İslam ve Batılılaşma momentinden çok başka bir dinamik yattığını söylemek mümkün. Özellikle evliliklerin ve buna bağlı olarak nüfusun azaldığı yönünde kaygıların evlilikle ilgili örf âdet kurallarını düzenleme saikinin altında yattığı görüşü oldukça ikna edici (İbiş, 2017, s. 14, 17, 68). Başlık parasının kaldırılması, evlilik öncesi ve sırasındaki benzer taleplerin üst limitlerinin belirlenmesi, kız kaçırımların yasaklanması gibi müdahalelerin yer aldığı emirnamelerde neslin çoğalmasına mâni âdetlerden sık sık söz ediliyor (Benedict, 1974, s. 13-17). Hatta Tanzimatçıların Fransız medeni kanununu kabul etme çabaları devam ettiği sırada 1862'de çıkarılan bir ferman evlenme öncesi anlaşmaları evlenmenin zorunlu koşulu olmaktan çıkarıyor ve kadının ailesine düğünden önce ve sonra verilecek her tür hediye yasaklıyor (Benedict, s. 14). Kısacası kanun koyucu ve uygulayıcıların uzun bir süredir evlilik öncesi para ve mal takasıyla mücadele ettiğini görüyoruz. Oysa evlenme öncesi tüm mal anlaşmaları, Sümer ve Babil'den bu yana her tür hediye alma verme evlenme akdini geçerli kılmaya yönelik şartlar görünümünde. Kime verildiğine bakılmaksızın başlık parası, çeyiz, mehir/mehr vs. hemen hemen her kültürde bir tür evlenme borcu olarak karşımıza çıkıyor. İslamiyet'le birlikte kadının babasına erkeğin soyunu devam ettirebilmesi için yaptığı ödeme niteliğindeki başlık parasından vazgeçilip kadının evlilik öncesi anlaşmayla kendi ukdesinde tutması kabul edilen bir mal ya da paraya, yani mehre izin veriliyor. TMK'de başlık parası ve mehri düzenleyen ya da yasaklayan bir hüküm bulunmamakta. Düğünlerde İsrafın Önlenmesi Kanununda yasağın bulunduğu dönemde dahi hâkimler örf âdet olarak varlığını sürdürdüğünü kabul ettikleri başlık parası ve mehrin uyuşmazlığa konu olarak önlerine geldiğinde bu konuda TMK'nin susmasını kanun boşluğu kabul etmekte ve genelde örf âdet hukuku yerine koydukları bu eşitliğe, insan haklarına, dolayısıyla hukuk düzenine aykırı teamülü hukukun kaynağı kabul etmekte (Üskül, 2014, s. 39).

Sorunun örf âdet ve örf âdet hukuku arasındaki farkı takdir edemeyen hâkimlerden kaynaklandığı tabii ki söylenebilir. Ancak burada asıl gözden kaçmaması gereken husus, ZGB'nin özellikle aile hukukuna ilişkin geleneksel karakteri. Velidedeoğlu, bu hususu vurgulamak için

6 Mahkemelerin ataerkil düzeni esas alarak oluşturduğu hükümler ve dava dosyalarının incelendiği bir çalışma için bkz. Ümit Atılğan (2024).

ZGB'nin "kökü yönünden İsviçre'de; geleneksel hukuktan doğduğu için 'muhafazakâr' olduğu"nu belirtir (Velidedeoğlu, 1951, s. 129). Huber'in ZGB'nin kodifikasyon sürecindeki çalışmalarında ataerkil aile anlayışını savunduğunu ve evli kadınlar için ayrımcı standartların hukukun muhafaza edilmesi gerektiği düşüncesini dile getirdiğini toplumun farklı kesimleriyle bir araya geldiğinde yaptığı konuşmalarda görüyoruz. Örneğin 1901 yılında İsviçre Kadınlar Derneği'nde kadınların konumu üzerine bir konferans veren Huber, yasa koyucunun karşı karşıya olduğu akut ve karmaşık sorunu şöyle vurgular: Bir yandan kadınların sosyal hayata katılımı gereklidir. Ancak öte yandan, bazı durumlar "kadınların çıkarları için" özel düzenlemeler gerektirir. Ona göre kadınlar "doğaları gereği" kadın ve annedir ve bu açıdan erkeklere indirgenemez, eşitlenemezler (Manai, 1990, s. 116-123). Böylece aile, evlilik otoritesine dayanmaya devam eder. Huber, evli kadınların medeni hak ehliyetini tanıırken, özgürlüklerinin "kadının evlenerek kendisine getirdiği yasal veya sözleşmeye dayalı kısıtlamalara" bağlı olduğunu belirtmektedir (Manai, s. 119-121).

ZGB'nin aile hukuku söz konusu olduğunda kadın erkek eşitliğine dayalı bir kanun olduğunu, çağdaşı olduğu kanunları ve diğer Avrupa ülkelerindeki kadının konumuyla İsviçreli kadınların medeni ve siyasal haklarını karşılaştırarak dahi söylemek oldukça güç. İsviçre'nin kadınlara seçme-seçilme hakkının tanınmasında Avrupa'nın en gecikmiş olduğunu hatırladığımızda ZGB'nin aile idealinin temelinde kadın-erkek eşitliğinin olduğu iddiası daha da soru işaretli hale geliyor. İsviçre'de erkekler kadınlara oy hakkı verilmesini ezici bir çoğunlukla ilk referandumda reddediyor ve bu referandumlar federal düzeyde, eyaletler düzeyinde defalarca tekrarlanıyor. Hayli uzun ve yorucu bir koşu İsviçre'de kadın-erkek eşitliği mücadelesi. Öyle ki bazı kantonlarda 1991 yılına kadar kadınların oy kullanmadığını hatırlamak gerek. İsviçre'deki kadın hakları mücadelesine ilişkin daha fazla ayrıntıya girmeden ülkenin hukuk kültüründeki cinsiyetçiliğin anlaşılabilmesi için son bir örnek verelim. "Ölüm sonucunda bu kişinin ölümünden dolayı destekten yoksun kalan kimselerin ölümüne neden olan kişiden tazminat istemeleri anlamına gelen destekten yoksun kalma tazminatı" kadınlar eşlerini ya da nişanlılarını kaybettiklerinde İsviçre Federal Sigortalar Bürosu tarafından düzenlenen bazı tablolardaki oranlara göre hesaplanmakta. Bu tablolardan en eskisi 1940'lardan öncesine kadar uzanan Hans Moser'e ve en yenisi Stauffer/Schaetzl'e ait. Bu tablolara bakarak mahkemeler "dul", "erkeksiz" yani desteksiz kalmış kadınların yeniden evlenme olasılıkları ve buna bağlı olarak zararlarını hesaplamakta. Sadece kadınlar için hazırlanmış olan bu tablolarda kadının yaşı, kaç çocukla dul kalmış olduğu gibi parametrelerle bir kadının yeniden evlenilebilirlik kapasitesi tartılmakta. Örneğin 3 çocuklu ve 51 yaşındaki bir kadının yeniden evlenme şansının çok düşük olduğunu bu tablolardan çıkararak hâkim, karşısındaki kadının subjektif koşullarını da (güzelliği, yaşadığı çevrede onu "alabilecek" bir erkeğin varlığı gibi) dikkate alarak kadına ödenecek tazminatı hesaplamakta. Erkeklerin eşlerini kaybetmeleri durumunda alacakları destekten yoksun kalma tazminatının hesaplanmasında bu tabloların kullanılmadığını, bir erkeğin kaç çocuklu, kaç yaşında ve ne durumda olursa olsun yeniden evlenebileceği öngörüldüğünün altını özellikle çizelim.

ZGB'deki kadın-erkek eşitliği ilkesinin mutlak bir eşitlik olmadığı Aile Hukuku hükümlerine bakınca açıkça ortaya çıkar. Kanunun ilk halinde eşitliği doğrudan ihlal eden kocanın evlilik birliğinin reisi olması (m. 152), kadının kocasının aile ismini taşıması (m. 153), ikametgâh bakımından kocaya tabi olması (m. 21), meslek ve sanatla uğraşmasının kocanın iznine bağlı oluşu (m. 159), çocukların velayetinde anlaşma olmazsa, babanın oyunun geçerli olması (m. 263) koca lehine borç altına giren kadının bu işleminin sulh hâkiminin tasdikine bağlı bulunması (m. 169), kadının daha erken yaşta evlenebilmesine karşılık (m. 88) boşanması halinde yeniden evlenebilmesi için ilke olarak üç yüz günlük bekleme süresi (m. 5) gibi birçok madde sayılabilir. Eşitliği doğrudan ihlal eden maddelerin yanı sıra eril tahakkümü perçinleyen başka maddeler de mevcut. Nesebi sahih çocukların düzenlendiği maddelerde, baba, meşruiyetin tek kaynağı. Kanun babayı bir çocuğu meşrulaştıran tek özne olarak tanımakta ve anneyi çocuğun devlet tarafından “meşru özne” olarak tanınmasında belirleyici bir rol oynamaktan muaf tutmakta. Benzer şekilde kanun babanın hayatını nasıl yaşadığına dikkat etmeksizin, gebe kalma anında bir kadının “uygunsuz yaşaması”/”ahlaksız bir hayat sürmesi” durumunda babalık davasını reddetmekte (Bulut, 2018, s. 159).

Yani aile hukuku düzenlemelerinde kanun boşluğu olmayan yerlerde de ataerkil görenek ve geleneklere aykırı bir düzenleme yapılmamış durumda. Kanunun laik karakterli olması ve dinî esaslara dayanmaması başlı başına kadın-erkek eşitliğine dayalı bir aile hukuku idealine sahip olması sonucunu doğurmuyor. Nitekim Kanun'un esbab-ı mucibe layihısından laik karakterli olma ve dinî esaslara dayalı yasa karşıtlığını dile getirdiği için son dakikada büyük tartışma, kavgaya kıyamet eşliğinde atıldığı söylenen (Kılıçoğlu, 2016, s. 1722) şu iki paragrafta asıl meselenin örf, âdet ve göreneklere karşı savaş açmış kanun söylemi olduğu kanaatindeyim. Zira laik karakterli olma ve dinî esaslara göre düzenlenmemiş olma, layihanın her satırında vurgulanmakta:

Şu yanı da belirtmek gerekir ki: çağdaş uygarlığı almak ve benimsemek kararıyla yürüyen Türk ulusu, çağdaş uygarlığı kendisine değil, kendisi çağdaş uygarlığın gereklerine her neye mal olursa olsun ayak uydurmak zorundadır. Yaşamak kararında olan bir ulus için bu şarttır. Hazırlanan Tasarı bu gereklerin önemli bölümlerini içermektedir. Gelenek ve göreneklere kesin olarak bağlı kalmak davası, insanlığın en ilkel durumundan bir adım dahi ileri götürmeyecek kadar tehlikeli bir kuramdır. Hiçbir uygar ulus böyle bir inanç çevresinde kalmamış ve yaşamın gereklerine uygun hareketle zaman zaman kendini bağlayan gelenek ve görenekleri yıkmakta duraklamamıştır. (Gerçekler karşısında babalardan ve atalardan gelen inançlara her ne olursa olsun bağlı kalmak akıl ve zekâ gereklerinden değildir) (Bozkurt, 1926).

Gerekçede ve kanunun oylanmasına geçilmeden yapılan sunuş konuşmalarında dinî esaslara dayalı kanunu terk etme iradesi çok net ifade edilmesine rağmen gelenek ve görenekleri yıkmak vurgusunun olduğu paragraftan vazgeçmek, TMK'nin aile hukukunda ataerkil gelenek göreneklere aykırı bir düzenleme getirmemesi ve kanun boşluğu olduğunda, boşluğu örf âdet hukukuna giderek doldurmanın yolunu açmasıyla birlikte düşünüldüğünde yerli yerine oturuyor. Ayrıca hak ehliyeti, fiil ehliyeti gibi birçok konuda kadın-erkek eşitliği idealini yükselten ZGB, dolayısıyla TMK'deki ailenin reisinin erkek belirlenmesi, çocuklarıyla birlikte kadının kocasının

soyadını taşıması, ikametgâh bakımından kocasına tâbi olması, bir meslek veya sanatla uğraşabilmesinin kocasının iznine bağlı olması, çocuklar üzerindeki velayet hakkının kullanılmasında eşler arasında bir anlaşmaya varılmadığı takdirde, kocanın oyunun üstün tutulması gibi kadını erkeğin kontrolüne teslim eden düzenlemelerin eşitliğin ihlali olarak görülmediğini de belirtmek gerek. Bilakis bu eşitsizliğin ailenin sosyal birliğin temeli olması bakımından istikrara kavuşması hedefini güden esaslar, zorunluluklar karşısında veya kadınların menfaatlerinin korunması amacıyla, evlilik birliği içinde düzenin sağlanması ve aile bağlarının kuvvetlendirilmesi amacıyla getirildiği gerekçeleriyle eşitsizlik savunulmakta (Ataay, 2011, s. 55). Aileyi ayakta tutabilmek için aile hukukunda kadın erkek eşitliğinin gözetilmediği itirafı da erkeğin kontrolü ve iktidarının hukuk eliyle tesis ve temin edildiği aile ideolojisinin kesintisiz sürekliliğinin bugüne kadar geleceği sinyalinin veriyor. Nitekim AYM'nin kadının evlenince erkeğin soyadını alması maddesini iptal eden 2023 tarihli kararındaki karşı oyu kaleme alan üyenin aile hukukunda eşitliğe yer olmadığı görüşü bu sürekliliğin kanıtı:

Kadın ve erkeğin anatomik, fizyolojik, psikolojik ve cinsiyet farklılıkları sosyal anlamda da eşitliği imkânsız kılan bir özelliğe sahiptir. Kısacası kadın erkek arasında yaratılış gerçekliği olarak yapısal eşitsizlik vardır. Bu durum genel olarak toplumda konuları itibarıyla kadın ve erkeğin eşitliğine engel olarak görülmektedir. Dolayısıyla üzerinde söz söylemeye fırsat bile verilmeden kabullenilmesi gereken dogmatik bir değer olarak öne sürülse de kadın/erkek eşitliği, modern hurafelerden birisidir ve ne ailede ne de toplumda huzuru, adaleti ve mutluluğu sağlayabilecek bir özelliğe sahiptir... Kadın ve erkek genel olarak kanunlar karşısında eşittirler, ancak toplumdaki rolleri itibarıyla eşdeğer olmaları ön plana çıkar. Kadın ve erkekten hangisinin soyadının aile soyadı olarak kullanılacağı meselesi de tarafların toplumdaki rollerine bağlı olarak taraflarca belirlenebilir... Belirtilen gerekçelerle yasa koyucunun takdir yetkisi kapsamında aile soyadı olarak kocanın soyadına öncelik vermesi eşitlik ilkesine aykırılık oluşturmamaktadır (AYM, 22/2/2023, E. 2022/155 K. 2023/38).

Muhalef üyenin ZGB'nin kadın erkek eşitliğine aykırı bu satırlarında görüldüğü üzere ZGB'nin bilinçli bir şekilde açık bıraktığı kapıdan süzülen ataerkil değer yargıları, kanunun aile idealinin eşitliğe dayanmadığını onaylıyor. Ancak TMK'nin aile idealini anlayabilmek için ZGB'den ayrılan, farklılaşan maddelerine de bakmak gerek.

ESNETİLMİŞ ÇEVİRİ, DEVLET VE MİLLETİ KARŞI KARŞIYA GETİRMEYEN LAİKLİK VE KADINLARIN KURTULUŞU

TMK'nin birebir çeviriyle İsviçre'den alındığı kanısı, Türkiyeli hukukçular, tarihçiler ve genel olarak sosyal bilimciler arasında çok yaygındır. Kurucu kadronun Meclis konuşmalarında, esbab-ı mucibe layihasında ve sair Cumhuriyet kurumunun açılış konuşmalarında (Ankara Hukuk Mektebi, Yargıtay gibi) ZGB'nin birebir (harfiyen) çevirisi olduğu sık sık vurgulanır. Oysa TMK'nin, mehzaz kanundan farkı aslında yabana atılır gibi değil. Farklı olan kısımların özellikle Aile Hukuku kitabındaki hükümlerde yoğunlaşması aile ideali açısından önem taşıyor. Buna bir de ZGB'den alınmayan ve değiştirilen yerlere yeni kavramlar üretilmemesi, bu hükümler yerine Mecelle'den ve özellikle 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nden alınmış kavramlar ve sü-

relerin kullanılması gerçeğini de ekleyince TMK, birebir çeviri iddiası ve kadınların kurtuluşu vaadi ışığında yakından incelenmeyi hak ediyor.

Ruth Miller'ın "esnek uyarılama" (Miller, 2000, s. 336) adını verdiği, TMK'nin komisyonunda geçirdiği bu dönüşümü anlatmak için Velidedeoğlu, "İsviçre'de dil bakımından şeffaf bir elbise taşıyan İsviçre Medeni Kanun'u, çeviri sırasında Mecelle'de bulunan hukuki anlatım varlığını duyurduğundan, Türkiye'ye gelince, kalın bir örtü içine bürünmüştür" der (Velidedeoğlu, 1951, s. 129). 17 Şubat 1926'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde topluca görüşülüp onaylanan 937 maddeyi mehz kanunla tek tek karşılaştırdığımda ben de Miller'a katılarak "esnek uyarılama", en hafif tabiriyle esnetilmiş bir çeviri olduğu sonucuna ulaştığımı söylemeliyim. Eşya Hukuku kitabında birebir çeviri oranı %90'lara ulaşırken Aile Hukuku kitabındaki örtüşme %65'te kalmakta. Benim de Miller gibi kanunun iktibasında mehz kanunundan farklılaştığını tespit ettiğim %35 oranındaki düzenleme, kanun kabul edilirken yani çeviri komisyonunda yapılan değişiklikler. Ayrıca bunlara kanunun yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra değiştirilen maddeler de eklenince mehz kanundan farklılaşma oranı daha da yükselmekte. Meclis'ten oylandığı şekliyle TMK'yi mehz kanunla karşılaştırarak değişen ve silinen maddelerin sayısını ve oranını kitap ve bölüm başlığına ayırdığımda çok detaylı bir çizelgeye ulaştım. Bu kitap bölümünün kapsamını ve sınırlarını aşacak böyle bir tabloya burada yer vermek yerine farklılığın oranlarını başlıklar arasında karşılaştırma yaparak (madde numaralarına yer vermeden) kimi çeviri farklılıklarını örnek olarak verme yolunu izleyeceğim.

Şahsın Hukuku kitabında silinmiş ve değiştirilmiş maddelerin oranı %24,4'tür. Bu kitapta basit farklılıklar gibi görünen doğumun tescil veya beyanı ile ölümün belgelenmesi ve tescilindeki sürelerin ve yer verilmeyen kavramların İslam hukukundaki babalık karinelerinin ışığında şekillendiğini görüyoruz. ZGB'nin şahsın hukukunu düzenlerken kişiliğin hukuken başlangıcı ve bitişi, yani devletin kişiyi özne olarak tanımamasını önceleyerek düzenleme yaptığını TMK'nin ise babalık hukukunu, nesebin sıhhatini öncelediğini söyleyebiliriz (Miller, 2000, s. 342-343). Aile Hukuku kitabındaki %35 farklılık oranı, kanunun alt başlıkları nişanlanma-evlenme-boşanma şeklinde ilerlerken giderek yükselmekte. Nişanlanmadaki %16 değişiklik oranı evlenme ehliyetindeki farklılık oranından daha düşük. Bu durum nişanlılığın hukuki bir müessese olmamasına ve buradaki hükümlerin daha çok örf ve âdete referans vermesine bağlanabilir (Öztañ, 1995, s. 88-89).

Kamu düzenine ilişkin olan evlenme engellerinde bu oran %33'e çıkmakta. Evlenme engellerindeki değişikliklere süt hısımlığının İslam hukukunda evlenme engeli sayılması, bu nedenle TMK'ye eklenmesi tartışmasını örnek verebiliriz. Süt hısımlığının evlilik engeli olarak sayıldığı haliyle metin Meclis'te oylandıktan sonra yayımlanmadan önce Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatıyla metinden çıkarılıyor ancak ZGB'den farklılaşan bir değişiklik metinde kalıyor. Evlenme engelleri ZGB'den farklı bir şekilde, evlenmeye hukuki engeller ve evlenme engelleri şeklinde ayrılıyor. Bu iki engeli bağlanan hukuki sonuçlar birbirinden farklı. Süt hısımlığının evlenme engeli sayılması hususunda çeviri komisyonu gri bir alan yaratıyor. İlgili madde ve ilerleyen fıkralarda hukuki engeller sayılırken hukuki olmayan evlenme engellerinin ne olduğu belirtilmiyor ve ucu

açık bırakılıyor. Yani mehaz kanununda bulunmayan iki ayrı evlenme engeli kategorisi oluşturuyor. Bunu komisyonda mebuslar tartışırken, kanunda sayılan haller dışında tam da süt hısımlığı gibi kadim kültürde yerleşik evlenmeye mâni halleri içine alacak şekilde oluşturmuş olmaları kuvvetle muhtemel. Ancak nüfus kayıtlarına işlenmesi ve kayıt altına alınması gibi sair hususlar konusunda altyapı oluşturmaya gidilmediğinden bu kategori uygulamaya geçemiyor. Aslında nüfus kayıtlarına süt hısımlığı şerhi düşülmüş olsa bu, Medeni Kanun'da hukuki olmayan evlenme engellerinden biri olarak değerlendirilebilir. Hatta bu durumda aile hâkiminin evlenmeyi fesih dahil karar verebileceği kanaatindeyim. Evlenme yaşına ilişkin değişiklikler üzerinde de kısaca durmakta fayda var. Çeviri sırasında “biyolojik sebepler” gerekçe gösterilerek hem erkekle kadın arasındaki makasın açıldığını, hem de ZGB'den oldukça düşük bir yaşın evlenmek için yeterli sayıldığını görüyoruz (Arık, 1963, s. 204). Biyolojik sebeplere referansla belirlenen bir evlenme ehliyetinin sadece buluğa ermeye, yani üreme yetkinliğine indirildiği çok açık. Cinsel olgunluğun dahi aranmadığı, sadece buluğa ermenin yeterli görüldüğü bir evlenme ehliyetinde İslam hukukunun etkisi aşikârdır. ZGB'de erkekler için 20, kadınlar için 18 olan evlenme yaşı, TMK'de olağanüstü bir halde erkek için 15, kadın için 14 yaşa kadar indirilmiştir. Bu haliyle, evlenme yaşını erkek için 18, kadın için 17 olarak tespit eden 1917 tarihli Hukuk-i aile Kararnamesi'nin de öncesine düşen düzenleme, İslam hukukuna daha da yaklaşmıştır (Cin, 1974, s. 64). Yasal evlilik yaşına gelmemiş çocuğun yasal temsilci rızasıyla, daha da küçük yaştaki çocuğun olağanüstü durumlarda ve pek önemli bir sebebe dayanarak hâkim izniyle evlendirilebilmesinin mümkün kılındığı düzenlemede ZGB'de ana babanın rızası aranırken, TMK ana babayı dinleyen hâkimin bu kararı verebilmesini hükme bağlar. Bugün birinci derece mahkemelerinden çıkan birçok olağanüstü evlenme izni kararındaki gerekçenin reşit olmayanla cinsel ilişki, çocuğun gebeliği ya da cinsel istismar failinin cezadan kurtulmak için evlilik olması tesadüf değil (Ümit Atılğan, 2023, s. 191). Çocuk yaşta ve zorla evliliklerin önlenememesi, reşit olmayanla cinsel ilişki ve çocukların cinsel istismardan etkin bir şekilde korunamaması gibi birçok yakıcı sorunun gündemimizden düşmemesinin buradaki düzenlemeyle bağlantısı muhakkak. Buradaki gibi erken ve zorla evliliklere kapı aralayan istisnaları kanundan ayıklamadıkça hukuk sistemi yetişkinlerin çocuklarla cinsel ilişkileneşine net bir yanıt veremeyecek.

Boşanmayı düzenleyen maddelerde silinme ve değiştirilme oranı %47'lere ulaşmakta. Burada zina, karı kocanın yükümlülükleri, kusur, terk, fena muamele ve nafaka gibi bizi şu anda dahi en fazla uğraştıran aile içindeki eril tahakkümün toplumsal cinsiyet eşitliği idealine dirençli konu başlıklarının olması tesadüf olmasa gerek. Burada kısaca belirtmek gerekirse, nafaka düzenlemesinde ZGB kusur ve boşanma sonucu ekonomik çöküntüye düşme kriterlerini ararken, TMK'nin evlilik bittikten sonra sınırlı bir süre için nafakayı düzenlemesi mehrin yarısının ön koşulsuz bir şekilde evlilik bitiminde ödenmesini hatırlatmaktadır. Evlilik bitiminden sonra eşler arasındaki bağın ekonomik olarak sınırlı bir süre devam etmesi, kadının yeni evlilik için bekleme süresi birbirleriyle paraleldir. Oysa ZGB'deki nafaka düzenlemesi yardım edilmezse yoksulluğa düşecek hısımların altında yatan ahlaki sorumlulukla ilgilidir, bu yüzden de boşanan taraf-

ların koşullarına bağlıdır. ZGB'deki mal ortaklığı yerine İslam hukukunun mal rejimi olan mal ayrılığının tercih edilmesi de boşanmadaki İslam hukukundan ikmal edilen bir başka değişikliktir (Öztañ, 1995, s. 120).

Örnekleri artırmak ve her maddedeki İslam hukuku ikamesi üzerine daha çok şey söylemek mümkün. Ancak bu şekilde uzayıp giden örnekleri sıralamaktansa laik, modern, Batılı aile hukuku düzenlemelerinin yerine İslam hukuku kavram ve sürelerinin tercih edilmesinin anlamı üzerinde duralım. ZGB'den alınmayan Aile Hukuku hükümlerinin Cumhuriyet hukuk devrimindeki laiklik vurgusuna rağmen dine dayalı bir hukuk düzeninden alınmış olmasını, Nuray Mert'in "kerhen laiklik" (2001, s. 209) Umut Azak'ın "dindar laiklik" (2016, s. 184) şeklinde kavramsallaştırdığı strateji içinde konumlandırmak mümkün. Girişte alıntılıdığım konuşmalarda görüldüğü üzere kurucu kadro, kadınların kurtuluşunu, hukuk düzenini dine dayalı hukuk kurallarından arındırarak laik, modern ve demokratik Batılı bir Aile Hukukunu iktibas etmeye bağlamaktaydı. Oysa ta ezelden hanım olan Türk annesini esaretten Batılı, laik, modern, ZGB'nin harfiyen tercümesi olan bir kanunun kurtaracağı müjdesiyle oylamaya sunulan TMK'nin maddelerinin ZGB'den farklılaşan %35'inde dine dayalı hukuk düzeninden gelen eski kavram ve kurallar yer bulmuş durumda. Meclis Genel Kurulunda 17 Şubat 1926 saat 14.00'te Meclis reisi Kazım Gökalp'in "Medeni Kanun'u kabul edenler, lütfen ellerini kaldırsınlar" demesiyle hep birlikte ellerini kaldıran ve oybirliğine varan vekillerin ne kadarının bu bilgiye sahip olduğunu, bu bilginin oyları etkileyip etkilemediğini söylemek güç. Zira daha önce de belirttiğim üzere kanun maddeleri, üzerinde tek tek görüşülüp oylanmıyor, bütün olarak oya sunuluyor. Örneğin boşanma hükümleri arasında Katolik mezhebinin "Tanrı'nın birleştirdiklerini ancak Tanrı ayırır" kuralı doğrultusunda düzenlenmiş sürekli ayrılık müessesesinin kasıtlı olarak alınmadığı, süt hısımlılığının İslam hukukundaki gibi evlenme engeli olarak muhafaza edildiği, İsviçre'deki murisin çocuğu veya torunu varken, ana babasına miras düşmez kuralının yerine İslam miras hukuku (feraiç) gereği üst soyun da alt soyla birlikte mirasa dahil edildiğini, İsviçre'deki mal birliğinin alınmayıp İslam hukukundaki gibi mal ayrılığının benimsendiği (Öztañ, 1995, s. 83), İsviçre'de 21 olan evlenme yaşının kız çocuklarında istisnaların yolu açılarak 14 yaşına kadar indirildiği, ZGB'deki "eşinin zinasına razı olanın (...) dâva hakkı yoktur" cümlesinin çıkarıldığı bilgisi vekillere verilmiş miydi? Yabancı bir ülkenin kanununun alınmasına karşı kısa bir süre öncesine kadar Meclis çatısı altında yükselen itirazların, kanunun kabulü sırasında duyulmasında bu ve diğer değişikliklerin ne kadar payı var bilemiyoruz. Ya da çeviri sırasında ZGB hukuk terimlerinin karşılığı olarak Türkçedeki anlamları yerine İslam hukukundaki kavramların (aslında tam karşılama da) tercih edilmesi bu itirazların üzerinde etkili olmuş muydu, yanıtlamak güç. Azak, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1970'lere kadar Türkiye'de İslam ve sekülerizmin serencâmını incelediği kitabında İslam'ın kontrolü aynı zamanda rejimin siyasi muhalifleri ortadan kaldırmak için kullandığı bir araçtı, der (Azak, 2010, s. 14). Azak'a göre din ve siyasi alanların birbirinden ayrılması yönündeki laiklik ilkesiyle çelişir görünse de bu, Kemalist laiklik için elzemdir. Oylamanın hemen ardından İslam hukukundan ikmalen alınan bu iki önemli de-

ğişikliğın çıkarılmış olmasđ da bu bağlamda gözden kaçmamalı. Arık, TMK meclisten bu şekilde geçtikten sonra, Lozan hükümleri uyarınca ölkemizde görevli bulunan yabancı hukukçuların yakından izlediği süreçte, evlenmenin hukuki engelleri arasından süt hısımlığı ile feraiz esaslarına göre murisin çocuğu ve torunu olmasına rağmen ana babanın mirasçı olmasını düzenleyen hükümlerin yürürlüğe girmeden önce Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatıyla kanun metninden çıkarıldığını aktarır (Arık, s. 1963, s. 201-202). Böylece sadece %65'i ZGB'den alınmış, %35'i İslam hukukundan ikmal edilmiş evlilik ve aile hukuku kuralları en azından yasalaşma sürecinde önemli bir itirazla karşılaşmadan yasalaşır. Gökhan Özgün (2016), Türkiye'deki laikliğin bu serüvenine Azak'la benzer bir yerden bakarak, biraz da sarkazm yaparak, "Türk tipi laiklik" sayesinde İslamcıların laikliğe karşı çıkmalarına da gerek kalmadığını söyler.

Miller, çok iyi dil bilen 26 komisyon üyesinin bu kadar kısa bir metni çevirmesinin neden bir buçuk sene sürdüğünü merak eder (Miller, 2000, s. 336).⁷ Nedeni, muhtemelen komisyon üyelerini oyalayan Fransızca kelimelerin Türkçedeki karşılıklarını aramak değildi. ZGB'deki Kişiler Hukuku, Aile Hukuku, Miras Hukuku kitaplarında aile ideolojisi ışığında ayıklanması gereken maddeleri belirleme ve bunların yerine Mecelle ve 1917 tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi hükümlerinden alıntılar yerleştirme üzerinde uzlaşđ sağlamak için yoğun tartışmalar yürütmekle meşgul olmaları kuvvetle muhtemel. Oysa yukarıda yer verdiğimiz konuşmasıyla Bozkurt, komisyonlar dönemini kapatırken bizi alafranga ile alaturkanın eklektikliği konusunda uyarılmıştı. Hatta o, "Redingotlu Curti'nin başına silindir şapka yerine yeşil sarık sararak kıyafetin üst tarafı olduğu gibi" bırakan komisyonun hazırladığı Medeni Kanun taslağını Babil kulesine benzetmişti. Bozkurt'un "Çağdaş uygarlık bir küldür. Ya aynen alınır ya alınmaz. Hiçbir değişikliğe tahammülü yoktur" (Özturanlı, 2008, s. 23) açıklamasına rağmen TMK'de yapılan bu uyarlama bir çelişkidir. Laiklik bakımından bu çelişkiye dikkat çeken Azak'ın, "daha başından beri laiklik iddiası adı altında gerçekleştirilen uygulamalar yazılı ve sözlü beyan edilen laiklik ilkeleriyle hep çelişki içinde oldular" tespitini haklı çıkarırken (Azak, 2016, s. 187) Tanıl Bora'nın erken Cumhuriyet dönemi için "muhafazakâr cumhuriyetçi" tanımlamasını da akla getiriyor (Bora, 2018, s. 135). Cumhuriyet'in hukuk devriminin Batılı, çağdaş, laik bir hukuk düzeninin ilkelere bağlı kalmakla özellikle İslamcı muhafazakâr kesimin itirazlarını yönetmek arasında denge gözettiği söylenebilir. Bu denge, "devlet ve milleti karşı karşıya getirmeyen bir laiklik"⁸ tahayyülüyle, dolayısıyla kadınların kurtuluşu vaadiyle de yakından ilişkili.

7 Bernard Lewis ve Halil Cin, Miller gibi ZGB'nin komisyon tarafından çevirisinin bir buçuk yıl sürdüğünü belirtirken Ercan Karaismailoğlu, süreci 1925 yılının son aylarında kurulduğu ilan edilen Şükrü Kaya'nın başkanlığındaki komisyonun ilk toplantısından başlatarak çeviri için geçen sürenin kısa olduğunu ileri sürer. Ancak 1924 yılında kurulan komisyonun talimatları arasında Avrupa kanunlarından faydalanarak kişiler hukuku ve aile hukuku mevzuatı hazırlama görevi de vardır. Dolayısıyla dönemin adliye Encümen mazbataları ve TBMM Ceridelerine bakarak komisyonun ZGB üzerine çalışmaya Şükrü Kaya başkanlığa atanmadan önce başladığını ve bazı isimler değişse de ZGB üzerindeki çalışmanın kesintisiz devam ettiğini söylemek mümkün; bkz. Lewis (1993), s. 271; Cin (1974), s. 376; Karaismailoğlu (2023), s. 553.

8 TBMM Başkanı İsmail Kahraman, "laiklik yeni anayasada olmamalı" önerisini tartışmaya açtığı konuşmasının ardından gelen tepkiler üzerine yaptığı açıklamada laikliğe karşı olmadığını, sadece devlet ve milleti karşı karşıya getirmeyen bir laiklik talebini ifade etmişti; bkz. Kahraman (2016).

Esasında iktibas edilen kanunların ülkenin sosyal gerçekliğine ve ihtiyaçlarına göre uyarlanması, değiştirilmesinden daha olağan bir resepsiyon politikası olamaz. Hatta resepsiyon iradesini gösteren siyasi iradeye ve hukuk uygulayıcılarına düşen görev, sosyal gerçeklik ve hukuki gerçeklik arasında ortaya çıkan boşluğu *ratio legis* ışığında analiz etmek ve *ratio legis* doğrultusunda sosyal politikalar üretmektir. Can'ın belirttiği gibi yabancı hukuk alımı, bir kez almakla sona eren bir süreç de değildir. Alıcı ülkenin öznel ve nesnel koşullarının verici ülkenin koşullarına benzer duruma getirilmesi, gerektiğinde alınan kanunu destekleyici mevzuat yapılması, alıcı ülkenin yargı organlarının verici ülkenin doktrin ve içtihatlarını takiple yetinmeyerek, amaca uygun yorumlarda bulunmaları, yasama organının verici ülkedeki yasa değişikliklerinin nedenlerini araştırarak, aynı ihtiyaçların kendi ülkesinde de ortaya çıkıp çıkmadığını tespit etmesi, alınan hukukun halk tarafından benimsenmesi için çaba sarf edilmesi gibi yasa koyucuya düşen görevler de yabancı kanun alımı iradesinin bir devamıdır (Can, 2012, s. 196-197). Ancak burada dikkat çektiğim husus, *ratio legis*'i söylemde İslam hukukunun tam aksi koordinatlara yerleştirilmiş laik, çağdaş ve Batılı medeniyeti benimsemek olarak dile getirilen TMK'deki İslam hukukunun sızmasına izin verilen çatlaklar. Nitekim Eşya Hukuku kitabında da yasa koyucunun ZGB'den farklı düzenlemeler yaptığını, bazı maddeleri hiç almadığını görüyoruz. Ancak bu kitaptaki farklılık oranı %10'da kalmakta. Yani şeylerin hukukunu düzenleyen kitapta da doğrudan, toplumsal gerçeklikten doğan ve aynı zamanda o gerçekliği değiştiren normlar bulunmasına rağmen yasa koyucu daha az değişikliğe ihtiyaç duymuştu. Kişilerin şeylerle ilişkisini düzenleyen kurallarda genelde süreler ve iki ülkenin teşkilat ve idari altyapısından kaynaklanan farklılara dayanan hususlar değiştirilmişti. Değiştirilen veya silinen maddelerin yerine İslam hukukundan alıntılar yapılmadığı gibi, aslında sosyal gerçekliğin ve altyapının benzemediği hususlarda yapılması gereken değişiklikler de yapılmamıştı. Hatta harfiyen tercüme edilen birçok kanun maddesinde, İsviçre'nin mülkiyet rejimi, tapu kadastro süreci gibi birçok sosyal gerçeklik Türkiye'yle örtüşmediği için *ratio legis* (rasyonel amaç) ve *ratio de facto* (uygulamadaki amaç) farklılaşmıştır. Fevkalade müruru zamanla gayrimenkul iktisabı bunlardan sadece biri. 1926'da kabul edildiğinde TMK 639. maddesinin ilk fıkrası “fevkalade müruru zaman”a ilişkindir ve şöyledir: “Tapu siciline kayıtlı olmayan bir gayrimenkulü nizasız ve fasılasız yirmi sene müddetle ve malik sıfatıyla yedinde bulundurmuş olan kimse o gayrimenkulün kendi mülkü olarak tescili talebinde bulunabilir.” ZGB'de bu maddedeki süre 30 yıldır. İsviçre'de pek de başvurulmamış bu hüküm, miri toprak sistemine tabi ve kadastro tamamlanmamış bir ülkede inanılmaz bir kullanım alanı bularak miri arazinin özel mülkiyete dönüşümüne ivme kazandırmıştı (Can, 2012, s. 186). ZGB'deki *ratio legis*'i toprağı işleyen, yani zilyet olan çiftçiyi topraklandırmakken Türkiye'de yalancı tanıklar ve sair usulsüzlüklerle bu maddenin *ratio de facto*'su toprak ağalığının pekişmesi olarak karşımıza çıkıyor. Hatta bu durumu lehine kullanan ilk mebuslardan Ali Saip Ursavaş, arazilerini genişletmek için bu düzenlemeleri suistimal etmiş, Anavarza ahalisine zulmetmiştir. Yani gereken değişiklikler yapılmadan alınan Eşya Hukuku kitabı İsviçre Medeni Kanun koyucusunun amacından farklılaşmış, erken Cumhuriyet döneminde toprakların tek elde

toplanmasına sebep olmuştur (Turan ve Ümit Atılğan, 2023, s.162-163). Tek başına bu örnek bile kişilerin şeylerle ilişkisini düzenleyen kurallarda ihtiyaç olmasına rağmen yapılmayan değişikliklerin aileyi ve evliliği düzenleyen kurallarda ziyadesiyle yapıldığını göstermekte.

Esnetilmiş çevirinin ve ZGB'den alınmayan hükümlerin, özellikle kavramların ve sürelerin İslam hukukundan alınanlarla yerinin doldurulmasının Cumhuriyet hukuk devriminin aile ideali ve kadınların kurtuluşu vaadi üzerinde etkili olduğu muhakkak. Ancak bu etkinin aile idealini kadın-erkek eşitliğinden uzaklaştıracak kadar büyük olmadığı kanaatinde olan birçok hukukçu var. Örneğin Velidedeoğlu, "... Sırf evlilik birliğinin düzgün işlemesi için ve erkeğin hayatta daha tecrübeli ve daha kuvvetli olduğu düşünülerek konulmuş olan bu farklar, aile hukukunun ruhunu teşkil eden kadın-erkek eşitliği esasını ortadan kaldıracak bir önem ve genişlik taşımamaktadır" (Velidedeoğlu, 1965, s. 12) şeklinde değerlendirir. Aslında TMK'nin, kabulüyle gelen erkeğin tekeşliliği, resmi nikâh, kadınlara boşanma hakkı, velayet hakkı, hak ehliyetinde, mirasta eşit pay gibi düzenlemelerle toplumsal hayatta yarattığı dönüşüm şüphesiz muazzam bir devrimdir. TMK'ye göre cinsiyet, din, dil, ırk ayrımı olmaksızın herkes medeni haklardan yararlanma hakkına sahiptir. Sözleşmeye taraf olma, mirasçı olabilme, aynı haklara sahip olma gibi Medeni Hukuk haklarından ve diğer yasalarda tanınmış olan haklardan yararlanma her şahıs için tanınmış olan bir haktır. Bu konuda kadın ve erkek arasında bir ayrım yoktur. Cumhuriyet'in eşit, tahakkümsüz yurttaş idealine belki de en çok yaklaşan hükümleri TMK'nin hak ehliyetini mutlak eşitlik ilkesine göre düzenleyen 8. maddesiyle "Şahsiyetin Himayesi" kenar başlığı altındaki medeni hakların vazgeçilmez ve devredilemez kullanımını ve haksız saldırılara karşı hukuken korunmasını düzenleyen maddelerdir. Bu hükümlerin bu şekliyle kabulü, ZGB'nin ataerkil örf âdete kapı aralayan ruhuna, TMK'deki diğer maddelerdeki esnetilmiş çeviriye rağmen resepsiyon iradesini gösteren siyasi iradenin medeni hayata geçişte attığı en büyük adımlardır. Sadece adım atmakla kalmayıp eleştirilere rağmen geri adım atmamakta da direnilmesini de resepsiyon iradesinde ısrar eden kurucu kadronun hanesine başarı olarak yazmak gerektiği kanaatindeyim. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra erkeklerin özellikle birden çok kadınla evlenememekten ve tek taraflı boşanma imtiyazlarını kaybetmekten duydukları memnuniyetsizliğe ve değişiklik için baskılarına karşılık 1944'te Mahmut Esat Bozkurt şu yanıtı verir: "Bu prensip [tekeşlilik ve iki tarafa da boşanma hakkının tanınması kastediliyor] Medeni Kanun'un ana prensibidir. Hatta, daha fazla bir şey. Bu medeni kanunumuzun direğidir. Çöktüğü gün bütün eser çöker ve bence de aile de beraber" (Bozkurt, 1944, s. 12).

TMK'nin aile idealine ilişkin belki de en başta söylenmesi gereken önemli bir diğer husus, aileyle ilgili her tür normu kişilerarası özel mesele olmaktan çıkarıp devlet kontrolüne sokmasıdır. TMK, aile hukukunu özellikle evlenme, boşanma, velayet ve vesayet hakkının kullanımını İslam hukukuna oranla zorlaştırmakla kalmamış, bunların devletin kontrolü, müdahalesi ve gözetimi altında olmasını ve kayıt altına alınmasını sağlamıştır. İslam hukuku, evliliği, boşanmayı, ana-baba ve çocuk arasındaki ilişkileri tamamen kişilerarası, kişilerin özel meselesi olarak görür ve devlet bu ilişkilere hiçbir şekilde müdahale etmezken TMK, modern devletin medeni hayatın düzenleyicisi ve denetleyicisi rolünü yerine getirmesinde önemli bir araçtır. TMK'nin resmi

nikâh, tekeşlilik temelini sarsan evlilik dışı birlikteliklere ilişkin Cumhuriyet'in ilk yıllarında çıkarılan, sonrasında da rutin bir uygulamaya dönen aflar, bu bağlamda modern devletin nüfus politikası için TMK'nin araç olarak kullanılmasına bir diğer örnektir. Resmi nikâh dini tören düzenlemesinde ilki Cumhuriyet'in 10. yıldönümü 1933'te olmak üzere önemli bir gedik açılıyor. Adına halkın af kanunları dediği, 1933'ten itibaren üçer beşer yıl aralıklarla çıkarılan tescil kanunlarıyla resmi nikâhsız birleşmeler, eğer çocuk varsa tescil ediliyor. Bu şekilde 70'lere kadar devam eden periyodik aflarla resmi nikâhsız imam nikâhlı birleşmeler medeni kanun nikâhları statüsüne kavuşurken halkta beklenti yaratarak imam nikâhına hukuki sonuç bağlamayan Medeni Kanun'dan önemli bir sapmaya yol açtığı aşikâr. Güriz de Medeni Kanun'un sözüne ve ruhuna uygun olmadığı halde imam nikâhına dayanan birleşmelerin çocuk doğmak şartıyla medeni evlilik olarak tanınması ve bu tür birleşmelerden doğan çocukların tescili için çıkarılan kanunların halkta alışkanlık ve beklenti yarattığını vurgular (Güriz, 1974, s. 151). Bu nedenle bu af yasalarının *ratio legis*'inin çocuğun yüksek yararı yanı sıra yurttaş istatistiğini artırmak isteyen bir modern devlet olduğunu düşünmeliyiz kanımca.

SONUÇ YERİNE

Bu kitap bölümünde birbiriyle bağlantılı iki soruya yanıt aradım: Birincisi, Medeni Kanun'daki aile hukuku düzenlemelerinin *ratio legis*'i, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının söylemlerinde ön plana çıkan kadınların kurtuluşu ideali mi? İkincisi Medeni Kanun, özellikle aile hukuku hükümleri, ZGB'nin birebir çevirisi mi? İlk sorunun yanıtı, bir rejim olarak Cumhuriyet'in olmazsa olmazı, eşit tahakkümsüz yurttaş idealinin, aile ve evlilik söz konusu olduğunda kesintiye uğradığı yönünde. Bunun da sebebi aile ideolojisinin aileyi korumayı kadınların haklarını korumaya yeğ tutması.⁹ İkinci sorunun yanıtı da TMK'nin İslam hukukuna geçit verecek şekilde esnetilmiş bir ZGB çevirisi olduğu.

Şükrü Kaya Bey'in, İsviçre Medeni Kanunu'nun "idraki beşerin hukuk namına ve kabili tatbik hak namına bulabildiği bütün" esasa sahip olduğunu, aileyi takviye ettiğini, faziletperver olduğunu, yetimleri ve çocukları koruduğunu söylerken kastettiği gibi (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 22, İçtima Senesi III, Elli Yedinci İçtima, 17.2.1926, s. 231 vd.) Tanıl Bora, "Cumhuriyetin kadın meselesini patriyarkal iktidarın modernlik şartlarında yeniden tesisi etrafında yorumlar ve kadın özgürlüğünün de kurucusu, düzenleyicisi, 'mucidi' olarak kuşkusuz, bu özgürlüğün sınırlarını çiziyordu" der (Bora, 2018, s. 153). Aşırı Batılılaşma ve Batı'nın tehdidi

9 Kurucu kadronun söylevlerindeki kadınların kurtuluşu taahhüdünün Medeni Kanun'un aile idealine baktığımızda sekteye uğradığını savunuyorum. Bu sava gerekçe olarak kanunun ruhundaki örf âdete açılan kapı ve mehaz kanundan farklılaşan aile hukuku maddelerini ortaya koyuyorum. Bu gerekçe ışığında bakıldığında, kadınların "kurtarılmış ve özgürleşmemiş" olduğu şeklinde formüle ettiği resmî ideolojinin kadın yaklaşımını feminist literatüre kazandıran Kandiyoti'ye bu noktada katılamıyorum (Kandiyoti, 2007, s. 78). Cumhuriyet rejiminin aile ideali, kadın kurtuluşunu tam anlamıyla barındırsaydı örf âdete geçit veren kapıya ve esnetilmiş çeviriyle eski hukuk kalıntılarına yer verilmezdi kanaatindeyim. Türkiye'de Cumhuriyet'in cinsiyet rejimine ilişkin feminist literatür son derece zengin ve farklı pozisyonlardan analizleri içeriyor. Bu makalenin sınırlarını aşan bu konuyu başka bir yazıda feminist literatürle diyalog içinde tartışmaya bırakıyorum.

altındaki kırılğan Türk ailesinin asıl gerilimi, “dinsel esaslara dayanmak mı, yoksa laik karakterli olmak mı” hattından çok Türk aile yapısını koruyacak kadar Batılılaşma dozunu tutturma anksiyetesinde zuhur ediyor, diye düşünüyorum. Kadının mal gibi alınıp satılması görüntüsü yaratan başlık parası ve mehr gibi uygulamalardan kurtulacak kadar Batılılaşmak, ama kadının erkeğin tahakkümüne ve insafına terk edilmediği bir aile içi eşitliği tasavvur etmeyecek kadar da yerli ve milli olmak. “Batı geleneklerine yaklaştırmak” çöl, Ortaçağ, Arap âdeti, ilkel, “uygarlığı yakalamak” söz öbekleri 100 yıl önce bir tür yankı odasında Cumhuriyet devriminin aile idealini kurarken bugünkü siyasi irade, “İstanbul Sözleşmesi’ne ihtiyacımız yok, yerli milli yasayla kurtaracağız kadınları” söylemine tutunuyor.

100 yıldır Türkiye’deki kadınlar esnetilmiş çeviriden ve örf âdet hukukuna geçit veren çatlaklarından süzülen ataerkil örf âdetlere, hatta devlet ve milleti karşı karşıya getirmeyen laikliğe rağmen TMK’deki kazanımlarını savunmak için soluksuz koşuyor. Soyadına sahip çıkarak, nafaka hakkı mücadelesi vererek, çocuk yaşta ve zorla evliliklerden kız çocuklarını kurtarmaya çabalayarak, evlilikteki tahakkümden boğulan kadınlar nefes almaya çalışıyorlar. Cumhuriyet’in olmazsa olmazı eşit, tahakkümsüz yurttaş idealini aile hukukunda da geçerli kılmak için mücadele veriyorlar. Medeni kanunlar ataerkil aile modelini muhafaza ettiği sürece aile içi eril tahakkümü de konsolide edecektir, toplumsal cinsiyet eşitliğinden uzaklaşacaktır. Sinop Vekili Yusuf Bey’in Medeni Kanun görüşmelerinde yaptığı konuşmada söylediği gibi, “bir kanun vardır ve bir kanun olacaktır”:

İhtimal örflerimizde bazı taarruz vaki olacaktır. Fakat demin arz ettiğim gibi onu kemali cesaretle, kemali memnuniyetle kabul edelim, örflerimiz o yola doğru teveccüh etsin. Demin bir arkadaşımızın buyurduğu gibi Türk Milleti zaten başka yola gidemezdi. Sonra görüyoruz ki, elimizde beşikten mezara kadar, hattâ mezardan sonra da bütün muamelâtı ihtiva eden bir kanun vardır, bir kanun olacaktır (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 22, İçtima Senesi III, Elli Yedinci İçtima, 17.2.1926, s. 233).

KAYNAKÇA

- Abadan, Y. (1951). Tabî Hukukun Medenî Kanunumuz Üzerindeki Tesiri. *Ankara Üniversitesi Dergisi* 8 (3-4): 309-353.
- Akın, İ. (1978). Açış Konuşması. *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu: 1. Tebliğler* içinde (s. 15-18). İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Enstitüsü Fakülteler Matbaası.
- Arık, K. F. (1963). Medeni Kanun ve Yapılan Bazı Tenkidler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 18 (01): 193-213.
- Ataay, A. (1978). Neden İsviçre Medenî Kanunu? İsviçre Medenî Kanununun Türkiye Cumhuriyeti Tarafından İktibası Nedenleri. *Medeni Kanun 50. Yıl Sempozyumu 1. Tebliğler* içinde (s. 59-72). İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Enstitüsü Fakülteler Matbaası.
- Ataay, A. (2011). Bir İnkılap Yapıtı Olarak Medeni Kanun. *Journal of Istanbul University Law Faculty* 45 (1-4): 49-58.
- Azak, U. (2010). *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*. I.B. Tauris.

- Azak, U. (2016). Dindar Laiklik. *Cogito* 84: 184-194.
- Benedict, P. (1974). Hukuk Reformu Açısından Başlık Parası ve Mehr. A. Güriz ve P. Benedict (der.) *Türk Hukuku ve Toplumunu Üzerine İncelemeler* içinde (s. 1-39). Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları.
- Berger, A. (1991). *Encyclopedic Dictionary of Roman Law, Transactions of the American Philosophical Society* 43 (2): 1-483.
- Bilsel, C. (1933). *Lozan*, C. II. Ahmet İhsan Matbaası.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar*. İletişim Yayınları.
- Bozkurt, G. (2015). Atatürk ve Hukuk. N. Tuna (der.) *Devlet Adamı Atatürk* içinde (s. 9-21). Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi.
- Bozkurt, M. E. (1926). Esbabı Mucibe Layihası. <https://hukukbook.com/wp-content/uploads/2020/05/743-Say%C4%B1%C4%B1-T%C3%BCrk-Kanun-u-Medenisi-Gerek%C3%A7esi.pdf>.
- Bozkurt, M. E. (1944). Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı? *Medeni Kanun'un XV. Yıl Dönümü İçin* içinde (s. 7-21). Kenan Matbaası.
- Bulut, S. Ö. (2018). Gender(ed) Subjectivity and Legitimacy in "Translation": The Case of the Old Turkish Civil Code of 1926. *Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (Nisan): 152-160.
- Can, C. (2012). *Türk Hukukunun Kökenleri ve Türk Hukuk Devrimi*. Kaynak Yayınları.
- Cin, H. (1974). *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 341, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Gellner, E. (2012). *Müslüman Toplum*. Kabalıcı Yayınevi.
- Güriz, A. (1974). Evlilik Dışı Birleşmeler ve Bu Birleşmelerden Doğan Çocuklar. A. Güriz ve P. Benedict (der.) *Türk Hukuku ve Toplumunu Üzerine İncelemeler* içinde (s. 93-162). Türkiye Kalkınma Vakfı Yayınları.
- Huber, E. (1901). Les droits de la femme dans le projet du CCS. Conférence faite à la réunion annuelle de la Société d'utilité publique des femmes suisses, le 20 juin 1901. Berne.
- Huber, E. (1902). *Code civil Suisse: Exposé des motifs de l'avant-projet du Département fédéral de justice et police* (Vol. 1). Büchler & Co.
- İşıktaç, Y. (2009). *Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Adet Hukuku*. Filiz Kitabevi.
- İbiş, Ş. (2017). Şer'i Hukuktan Medeni Hukuka Evlilik: Çorum Örneği (1840-1930). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. <http://earsiv.hitit.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11491/212/ibissuayip.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Kahraman, İ. (2016, 26 Nisan). Şahsi düşüncelerimi ifade ettim. *Dünya*. <https://www.dunya.com/gundem/039sahsi-dusuncelerimi-ifade-ettim039-haberi-314945>.
- Kandiyoti, D. (2007). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. Metis Yayınları.
- Kara, İ. (2012). "Türk" Medeni Kanunu Lozan'dan mı Çıktı, Ankara'dan mı? *Derin Tarih* 4: 54-57.
- Karaismailoğlu, E. (2023). Ahkâm-ı Şahsiye Komisyonunca Aile Hukukuna Dair Yapılan Çalışmalar. *Adalet Dergisi* 2 (71): 527-564.
- Kılıçoğlu, A. (2016). Medeni Kanunumuzu Nasıl Değiştirdik. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22 (3): 1713-1753.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Türk Tarih Kurumu.
- Manai, D. (1990). *Eugen Huber - Jurisconsulte charismatique*. Faculté de Droit de Genève.
- Mert, N. (2011). Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu. A. İnel (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Kemalizm* içinde (s. 197-209). İletişim Yayınları.
- Miller, A. R. (2000). The Ottoman and Islamic Substratum of Turkey's Swiss Civil Code. *Journal of Islamic Studies* 11 (3): 335-361.
- Olgaç, S. (1968). Adaletin Gerçekleştirilmesinde Hâkimlere ve Yargıtaya Düşen Ödevler. *Adalet Dergisi* 59 (7-8): 409-422.
- Özgün, G. (2016). Allah Türk tipi başkanlıktan ve laiklikten razı olsun! T24. <https://t24.com.tr/haber/gokhan-ozgun-allah-turk-tipi-baskanliktan-ve-laiklikten-razi-olsun,338664>
- Özsunay E. (2012). Legal Culture and Legal Transplants. Turkish National Report. J. A. S. Cordero (der.) *Legal Culture and Legal Transplants. XVIII International Congress of Comparative Law*. Instituto De Investigaciones Jurídicas Serie, Doctrina Jurídica Núm. I (638): 1035-1051.

- Öztañ, B. (1995). Medeni Kanun'un Kabulünün 70'nci Yılında Aile Hukuku. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 44 (1): 79-125.
- Özturanlı, M. İ. (2008). Devrimci ve Atatürkçü Mahmut Esat Bozkurt. *Mahmut Esat Bozkurt Anısına Armağan* içinde (s. 21-33). İstanbul Barosu Genel Yayın Sıra No (115).
- Pichonnaz, P. (2023). The Civil Codes of Switzerland from a Historical and Comparative Perspective: Some Reflections Based on the Swiss Experience. M. Graziadei ve L. Zhang (der.) *The Making of the Civil Codes: A Twenty-First Century Perspective* içinde (s. 295-315). Springer.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1926). Devre: II, Cilt: 22, İçtima Senesi: III, 57. İçtima.
- Thier, A. (2022). Legal History. M. Thommen (der.) *Introduction to Swiss Law*, 2. Baskı içinde (s. 27-47). Sui Generis.
- Topçuoğlu, H. (1953). *XX. Yüzyılda Tabii Hukuk Rönesansı*. İstiklâl Matbaacılık ve Gazetecilik Koll. Ort.
- Turan, Ö. (2023). 1923-1950 Dönemi İçin Bir Tarihsel Sosyoloji Modeli. A. Köse Badur ve E. Ülker (der.) *Cumhuriyetin Siyasal ve Düşünsel Serencamı* içinde (s. 151-199). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turan, Ö. ve Ümit Atılğan, E. (2023). Türkiye'de Özel Mülkiyet ve Devlet Etkisi: Üç Siyasal Proje. B. Özden Fırat ve F. Genç (der.) *Mülkiyet ve Müşterekler: Türkiye'de Mülkiyetin İnşası, İcrası ve İhlali* içinde (s. 117-166). Metis Yayınları.
- Ümit Atılğan, E. (2023). Türkiye'de Cinsel İstismarla Mücadelede Hukuk Uygulamasındaki Sorunlar. T. Yalçın (der.) *Çocuk Yazuları* içinde (s. 133-171). Savaş Yayınları.
- Ümit Atılğan, E. (2024). *Haksız Tabrik Bir Erkeklik Hakkı*. İletişim Yayınları.
- Üskül Engin, Z. Ö. (2014). Medeni Kanun ve Toplumsal Dönüşüm. F. Gedikli (der.) *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri* içinde (s. 31-43). XII Levha Yayıncılık.
- Velidedeoğlu, H. V. (1944). İsviçre Medeni Kanunu Karşısında Türk Medeni Kanunu. *Medeni Kanununun XV. Yıl Dönümü İçin* içinde (s. 339-406). Kenan Matbaası.
- Velidedeoğlu, H. V. (1957). The Reception of The Swiss Civil Code in Turkey. "The Reception of Foreign Law in Turkey" içinde. *International Social Science Bulletin UNESCO* 9 (1): 60-65.
- Velidedeoğlu, H. V. (1951). *Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları*. İstanbul Matbaacılık.
- von Overbeck, A. E. (1977). Some Observations on the Role of the Judge Under the Swiss Civil Code. *Louisiana Law Review* 37: 681-700.
- von Schütz, K. (2018) Immanent Ratio Legis? Legal Forms and Statutory Interpretation. V. Klappstein ve M. Dybowski (der.) *Ratio Legis: Philosophical and Theoretical Perspectives* içinde (161-187). Springer.
- Young, M. W. (1949). Eugene Huber ve İsviçre Medeni Kanununun Ruhu (1849-1923). *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6 (1): 162-180.

Feminist Tarihyazımında Dalgaları Aşmak: 1930-1950 Arası Feminist Mücadelede Sabiha Sertel

BAŞAK TUĞ

Şirin Tekeli 1998 yılında, o zamana kadar feminist literatürde yapılan tartışmaları özetleyen “Birinci ve İkinci Dalga Kadın Hareketlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme” (Tekeli, 1998) başlıklı bir makale yayımlar. Makale Cumhuriyet’in üç çeyrek asrının kutlandığı yıldönümü vesilesiyle Tarih Vakfı’nın düzenlediği bir seri etkinlik ve yayın faaliyetinin parçası olarak hazırlanan *75 Yılda Kadımlar ve Erkekler* cildinde basılmıştır. Yani Osmanlı-Türkiye kadın hareketi ve feminizmi 75. yıla iki dalga halinde tanımlanarak girer. Tekeli, bu makalesinde Türkiye’deki kadın hareketinin geçmişinin 19. yüzyıl ortalarına kadar uzandığını belirtmekle birlikte asıl olarak iki dönem tanımlar: 1910-1920’lerdeki kadın hareketi ve 1980’lerden sonraki feminist hareket. Üstelik, bu iki dönemin Batı’da I. Dünya Savaşı öncesi ortaya çıkan birinci dalga ve 1970’lerde yükselen ikinci dalga feminist hareketleriyle 5-10 yıl gecikmeyle de olsa paralellik gösterdiğini ileri sürer. Bu iddia, feminist tarihyazımının Türkiye’deki kadın hareketi tarihini ikili dalga metaforuyla ilk defa açıklama girişimi olduğu için özellikle önemlidir. Ayrıca, Batı’daki feminist tarihyazımıyla bir paralellik daha kurulur makalede. Tıpkı Batı’da iki dünya savaşı arası dönemde feminist hareketin gerilemesi gibi, 1930 ve 1980 yılları arasında Türkiye’deki feminist hareketin bir “duraklama dönemi” yaşadığı belirtilir. Tekeli bu dönemi “çorak yıllar” olarak tanımlar.

2000’lerle birlikte sayısı artan kadın hareketine dair tarihsel çalışmalar, hem birinci ve ikinci dalga olarak tanımlanan feminizmlerin homojen yapılar olmadığını hem de ayrı dalgalarda tanımlanan feminist hareketler arasındaki devamlılıkları gözler önüne serdiler. Bu çalışmaların sağladığı olgusal veriler, iki dalgalı anlatıyı sorgulama imkânını beraberinde getirdi. Elinizdeki bu makalenin birincil hedefi feminist tarihyazımında iki dalgalı anlatının kopuş vurgusuna alternatif oluşturan bu yeni yaklaşımların izini sürmektir. Bununla yakından ilişkili ikinci ama-

cı ise, Tekeli'nin "çorak yıllar" olarak adlandırdığı 1930 ve 1980 yılları arasındaki dönemin boşluklarını dolduran araştırmalara bir katkı sunmaktır. Bu dönem kadın hareketi hakkındaki dağarcığımızı genişlettikçe, boşluğun (çoraklığın) ve kopuş anlatısının yerine, Türkiye'de feminizmin tarihindeki süreklilikleri takip edebileceğimizi düşünüyorum. Aynı zamanda, 1930 ve 1950 arasındaki dönemde Kemalist rejim tarafından kabul görmeyen ve Cumhuriyet'in eril tahayyülü dışında kalan muhalif kadınların ve kadınlık mücadelelerinin hikâyeleri ayrı bir dikkati hak ediyor. Bu dönemin kadınlık mücadelesini açığa çıkarmak, otoriter rejim altında var olmaya devam eden feminist gayreti görünür kılmak ve faillerin hakkını teslim etmek açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu bağlamda bu çalışma, 1930-1950 arası dönemde feminist mücadeleyi devam ettirmiş olan bazı öncü kadınların hikâyelerine ışık tutarken, Sabiha Sertel'in hikâyesine özel olarak dikkat çekmektedir. Sertel'in Kemalist liberal feminizm çerçevesine sığmayan ve dönemi için radikal bir kadın hakları tahayyülü ve pratiğine sahip sosyalist feminist mücadelesinin dalgaları aşan özelliğinin, 1930-1950 arasındaki feminist failliklere çok önemli bir örnek teşkil ettiğini savunmaktadır.

"BİRİNCİ DALGA" NIN GÖREMEDİKLERİ YAHUT OSMANLI-TÜRK FEMİNİZMİNİN MİLLİLİĞİ

1998'de Şirin Tekeli'nin yukarıda bahsi geçen makaleyi yazmasındaki en önemli etkenin, kendisinin de dahil olduğu feminist hareketin 1980'ler sonu ve 1990'lar boyunca kazanmış olduğu ivme ve bilinç olduğunu düşünüyorum. Tekeli'nin dahil olduğu bu feminist kuşak, "Özel olan politiktir" şiarıyla ortaya çıkarak kendisini hem Cumhuriyet kazanımlarından memnun Kemalist annelerinden hem de 1960'lar ve 1970'lerde başlayan sol-sosyalist hareketlerden ayırıyordu. Tekeli (1982, 1991, 1995) ve Kandiyoti'nin (1987, 1997, 1998) teorik çerçevesini çizdiği bir Cumhuriyet tarihi anlatısının üzerine kurulmuş bu feminist mücadele, Zihnioğlu'nun (2003) tabiriyle kadınsız gerçekleştirilmiş bir inkılabın içinde "kurtarılmış ama özgürleşmemiş" (Kandiyoti, 1987), siyasi haklarını kazandıktan sonra iffetli, ölçülü bir biçimde tayyörleriyle erkekleşerek kamusal hayatın bir parçası haline gelmiş olan Cumhuriyet kadınına, yani kendi Kemalist annelerine bir başkaldırıydı. 1980'lerden 1990'lara uzanan dönemde şekillenen bu feminist kuşak, annelerinden farklı olarak özel olanı, aile içi namus söylemlerini, cinsel istismarı ve tacizi politikleştiriyor; bilinç yükseltme grupları ve politik eylemlilikleriyle eril devlet, solcu erkekler ve aile çemberindeki sömürüye, istismara ve ahlaki çifte standarda karşı çıkıyordu.

Tam bu yıllarda, feminist tarihyazımı geç Osmanlı-erken Cumhuriyet döneminde siyasi hakları için mücadele eden Osmanlı kadın hareketini keşfetti. Aynur Demirdirek'in *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Mücadelesi* (1993) ve Serpil Çakır'ın *Osmanlı Kadın Hareketi* (1994) çalışmaları, Tekeli'nin makalesinden (1998) henüz birkaç yıl önce yayımlanmıştı. Bu çalışmalar sayesinde, Türkiye feminizmi Cumhuriyet öncesinde kendileriyle benzer söylemler geliştirmiş,

kendi bilinç yükseltme gruplarına benzer “beyaz konferanslar” (Kasap, 2001)¹ düzenlemiş olan Osmanlı-müslüman kadın hareketini keşfetti. Başka bir deyişle, Kemalist annelerini reddeden 1980 sonrası feminist hareket, büyükannelerinin feminizmini keşfetti. Bu keşfi, Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet arasında görülen büyük linguistik ve epistemolojik kopuşa, yani “eski”nin “yeni” olan devrim tarafından hor görülmesi sonucunda Cumhuriyetçi kuşağın Osmanlı dönemini bir karanlık çağ olarak görmesine karşı bir itiraz olarak da okuyabiliriz. Nitekim, Tekeli (1998) de bu kitapların yayımlanmasından dört-beş yıl sonra Cumhuriyet’in 75. yılı için yazmış olduğu makalesinde Cumhuriyet tarihine odaklanıyor olmasına rağmen 19. yüzyıl sonu Osmanlı kadın hareketini birinci dalga feminizmine dahil ediyordu.

Geç Osmanlı feminizminin keşfi, Cumhuriyet kadınlarının davaya sadık kalmadığı yönünde bir yorumun ortaya çıkmasına da zemin hazırladı. Cumhuriyet’in erken dönemindeki kadın hareketinin Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarında yürütülen kadın mücadelesinin sadece bir izdüşümü olduğu ve tek parti rejimiyle birlikte feminist hareketin mücadeleyi bıraktığı yolunda yorumları beraberinde getirdi. Başka bir deyişle, 1926 Medeni Kanunu’yla yapılan evlilik ve aile düzenlemeleri ve 1934’te kadınların seçme ve seçilme hakkı kazanmasının ardından 1935’te tek-parti rejiminin Türk Kadınlar Birliği’ni (TKB) kapatması, Cumhuriyet kadınlarının siyasi haklarını elde ettikten sonra mücadeleden vazgeçtiği yönündeki bir anlatıya dönüştü.

Tekeli’nin (1998), 1910-1920’lerdeki erken Cumhuriyet birinci dalga kadın hareketi ile 1980’lerde ortaya çıkan ikinci dalga feminist hareket arasında kalan yılları “çorak yıllar” olarak adlandırdığını görmüştük. Bazı istisnalar dışında döneme dair bu yorum uzun süre egemen olmaya devam etti. Buna neden olan faktörler arasında feminist araştırma alanının güncel toplumsal sorunlar odaklı bakış açısı sebebiyle “tarih”le olan ilişkisini araçsallık dışına pek çıkar-mamasını ve tarihçiliğin “doğası gereği” (Berktay, 2003; Tuğ, 2016) eril söyleminin kadınlara ve kadın tarihine ilgisizliğini sayabiliriz. Gülhan Balsoy’un (2024) son çalışması, Osmanlı ve Türkiye tarihi kapsamında günümüze kadar uzanacak bir şekilde tarih disiplini içinde kadın çalışmalarının ve kadın çalışmaları içinde de tarihsel araştırmaların ne kadar az yer tuttuğunu gözler önüne seriyor. Ama “çorak yıllar” monolitik anlatısını ortaya çıkartan asıl neden, 1980 sonrası feminist hareketin kendilerini Kemalist annelerinden ayırıştırırken 1930-1980 arasındaki örgütlü ya da örgütsüz kadın hakları mücadelelerini feminist tarih içinde addetmemesiydi. Dahası bu anlatı, farkında olmadan Cumhuriyet’in eril totaliter söylemini ve Cumhuriyet tahayyülünü de besliyordu. Neyse ki 2000’lerden itibaren geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemine dair yayımlanan yeni tarihsel çalışmalar bazı eleştirel müdahalelerde bulunarak bu kopuk ve iki dalgalı feminist tarih anlatısını değiştirmeye başladı.

¹ Beyaz Konferanslar, 1911 yılında P.B. lakaplı bir kadının konağının tamamen beyaz eşyalardan oluşan salonunu feminist Fatma Nesibe Hanım’ın verdiği konuşmaları dinlemek üzere sadece kadınların katılımına açtığı konferans dizisidir. Dönemin feminist neşriyatından olan *Kadın* dergisinde yayımlanan konferans metinlerinden bu konferansların on seriden oluştuğunu, seanslara katılan üç yüze yakın kadının beyaz kıyafetler giydiğini ve Fatma Nesibe Hanım’ın II. Meşrutiyet’in özgürlük ortamında bir kadın devriminden bahsederek feminist bilinç aşılamaya çalıştığını öğreniyoruz.

Bu dönemde birinci dalga feminizminin tanımını farklı açılardan sorgulayan iki çalışmayı önemleri nedeniyle özellikle zikretmek istiyorum. Bunlardan birincisi, yaşam öyküleri geç Osmanlı döneminden Cumhuriyet Türkiye'si'ne kadar uzanan beş Ermeni feminist yazar ve aktivist üzerine Lerna Ekmekçiöğlü ve Melissa Bilal'in (2006) kaleme aldığı *Bir Adalet Feryadı* başlıklı kitaptır. Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında doğmuş bu Ermeni kadınlar, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde aynen müslüman kız kardeşleri gibi aile reformu, eşitlik, eğitim hakkı ve siyasal hakları için mücadele etmişler, dernekler ve dergiler kurarak yazmış, konuşmuş ve gerektiğinde sürgünde mücadelelerini sürdürmüşlerdi. Bu çalışma, Türkiye'de feminist tarihyazımının "Osmanlı kadın hareketi"ni ve birinci dalga feminizmini nasıl ulusçu bir bakış açısıyla "Türk-müslüman" bir kurgu içinde tanımladığına dikkat çeken ilk çalışmadır. Bu öncü çalışmadan sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni (Ekmekçiöğlü, 2016; Bilal 2020), Rum (Efi, 2016), Çerkes (Aksoy Arslan, 2008) ve Kürt (Kutlar, 2010) kadınların kadın hakları mücadeleleri üzerine çalışmalar yapıldı ve yapılmaya devam ediyor. Bu çalışmalar, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi kadın hareketinin aktörlerinin sadece Türk-müslüman kadınlardan oluşmadığını göstererek, Osmanlı İmparatorluğu ve genç Cumhuriyet arasındaki ilişkiyi ulusalcı bir devamlılık üzerine inşa etmediğimiz takdirde, birinci dalga olarak adlandırılan ilk dönem feminist hareket içindeki çeşitliliği görebilme imkânlarının yolunu açtılar.

Birinci dalga feminizmine dair ikinci eleştirel çalışma ise Yaprak Zihnioğlu'nun Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası ve Kadın Birliği üzerine olan *Kadımsız İnkılap* çalışmasıdır (2003). Zihnioğlu'nun kitabı, tek-parti dönemi Cumhuriyet projesinin kadınları tek tipleştirme planına tüm kadınların boyun eğmediklerini ve Nezihe Muhiddin gibi siyasi hakları için kıyasıya, belki de sesini fazlaca yükselterek mücadele eden kadınların bu Cumhuriyet projesinin dışında bırakıldıklarını gösterdi. Bu çalışma ve daha sonra 1920'ler ve 1930'lar üzerine yapılan diğer araştırmalar (Davaz, 2014; Kardam, 2005), TKB'nin siyasi katılım konusundaki mücadelesiyle kadınların 1930 belediye seçimlerinde aday olabildiğini, ayrıca Ortadoğu ve Avrupa'daki kadın kongrelerine katılarak uluslararası bir kadın hareketinin parçası olduklarını anlamamızı sağladı. TKB'nin Milletler Cemiyeti'nin silahsızlanma prensibini savunan Uluslararası Kadınlar Birliği konferansının 1935'te İstanbul'da yapılmasının ardından ve bu konferansın emperyalist güçlerin üçüncü dünya kadınları üzerinde oynadığı oyunlar olarak gören ulusalcı söylem tarafından lanetlenmesi sonucunda kapatıldığını bu çalışmalar sayesinde öğrendik. Fakat, ulusal davanın feminist kadınları içerme kapasitesini, 1935'te Mustafa Kemal'in atamasıyla meclise giren 18 kadın milletvekilinin hepsinin TKB üyesi olduğunu da gözden kaçırmamak gerekiyor tabii...

Kısaca, bu çalışmalar bize birinci dalga feminizmi diye adlandırılan geç Osmanlı-erken Cumhuriyet dönemi kadın hareketinin ne dinî-etnik aidiyet, ne de inandıkları "kadın davası" açısından yekvücut bir bütün olmadığını göstermiş oldu. Fakat hâlâ, bu çeşitli feminist duruşlar ve mücadeleler arasındaki bağlantılar ile kimlik ve mücadele çizgileri açısından anlaşmazlıklara, çatışma alanlarına dair yapılacak derinlemesine çalışmalara ihtiyaç var (Ekmekçiöğlü, 2022; Sancar, 2012). I. Dünya Savaşı ertesinde, imparatorluktan milli devlete geçiş sürecinde ulusal

kimliklerin ön plana çıktığı, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk-müslüman kimliği üzerine inşa edildiği bir dönemde, ulusal ve etnik aidiyetlerin ötesinde bir kızkardeşlik bağının mümkün olup olmadığı önemli bir tarihsel soru olmaya devam ediyor. Hangi siyasi ve toplumsal dönüm noktalarında ulusal ve etnik kimliklerin kadınlıktan kaynaklanan eşitsizliklere karşı verilen mücadeleyi harap ettiği veya kızkardeşlik bağının yükselen milliyetçiliklere rağmen hangi durumlarda mümkün olduğunu anlamamıza imkân verecek tarih araştırmalarına hâlâ ihtiyaç var (Taylı, 2020). Öte yandan, bu yöndeki çabaların 20. yüzyıl başı kadın mücadelesine bakarken kadınlık kimliğinin diğer aidiyetlerin ötesine geçtiği anakronist ve romantize edilmiş bir kızkardeşlik, feminist mücadele arayışına kapılmaması gerektiği de aşikâr.

“ÇORAK YILLAR” GERÇEKTEN ÇORAK MI? 1930-1980’DE FEMİNİST MÜCADELE

Osmanlı-Türkiye tarihinde birinci dalga feminizmi olarak tanımlanan kadın mücadelesinin ulusal kalıplara ve tek tip bir mücadele zeminine indirgenemeyecek olduğunu 2000 sonrası araştırmalar sayesinde görmeye başladık. Ancak Tekeli'nin (1998) tabiriyle “çorak yıllar” olarak adlandırılan 1930 ve 1980 arası döneme dair bildiklerimiz hâlâ oldukça sınırlı ve bu döneme dair yargıların da benzer sorgulamalara tabi tutulması gerekiyor. Çeşitli siyasi ve toplumsal sebeplerle “feminist hareket” olarak adlandırılmıyor olsa dahi, bu dönemde kadın mücadelesi yoklara karışmış değildi. Tıpkı 1930’lar öncesi ve 1980 sonrasında olduğu gibi yayın faaliyetleri yürüten ya da farklı toplumsal ve siyasi projeler içinde kadın haklarını savunan ve bu uğurda mücadele eden kadınlar vardı. Aslında Tekeli de bunu tamamen görmezden gelmez. Nezihe Muhiddin gibi, tek parti döneminde Halide Edib ve Sabiha Sertel’in, 1970’lerde İlerici Kadınlar Derneği üyesi kadınların baskıyla susturulmaya çalışıldığına ya da sürgüne gönderildiğine işaret eder. Fakat kadın hakları mücadelesi veren bu kadınları Cumhuriyet tarihinin belirleyici aktörleri olarak feminist dalgalara dahil etmez. Onların dışarıda bırakılmasında Türkiye’deki kadın hareketiyle Anglosakson dünyadaki feminist hareket arasında paralellik kurma eğiliminin ve bununla ilişkili bir biçimde iki dalgalı bir tarihsel anlatımın tercih edilmesinin payı büyüktür. Ayrıca, 1980 sonrası feminist bakışta Kemalist Cumhuriyet’e eleştirel yaklaşımın ağır bastığını hesaba katmamız gerekiyor. Kemalizm ve devlet eleştirisine odaklanan 1980’lerin yaklaşımı 1930’lardaki (ve takip eden dönemdeki) kadınların mücadelesinin (devletle, tek partiyle ilişkileri dışında) görülmesini zorlaştırıyordu. Bu dönemin kadın mücadelesini görmemizi mümkün kılacak tarihsel dikkate sahip çalışmalar 1990’larda ve hatta 2000’lerin ilk yıllarında bile henüz pek gelişmemişti. Bu eksiklik de bu iki dalgalı feminist hareket anlatısının uzun süre literatürde yer etmesinde etkili oldu.

Bu anlatı 2000’lerden itibaren özellikle feminist edebiyatçıların, tarihçilerin ve siyaset bilimcilerin farklı açılardan yapmış olduğu çalışmalar sonucunda kırılmaya başladı. Cumhuriyet tarihinden kadın monografileri ve biyografik çalışmalar (Aksoy, 2009; Saygılıgil, 2017a; Durakbaşa, 2000), kadınların yayın faaliyetleri ve eserleri üzerine yapılan incelemeler (Ekmekçioğlu,

2016), bu eserlerin bir kısmının tıpkıbasımları² ile dernekler, örgütler, emek ve işçi hareketleri içindeki kadınların hak mücadeleleri üzerine son yıllarda yapılmakta olan çalışmalarla (Davaz, 2014; Karaca, 2017; Özcan, 2017; Adak, 2020; Çağatay, 2020; Kutluata, 2020; Metinsoy, 2023) 20. yüzyılda Cumhuriyet'in kadın tarihi üzerine önemli bir külliyat oluşmuş durumda. Fakat yine de 1930-1980 arasındaki kadınların mücadelelerinin parçalı anlatıları, iki dalgalı feminist hareket anlatısının ötesinde bütüncül bir feminist tarihyazımına henüz dönüşmüş durumda değil. Serpil Sancar'ın *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti* (2012) böyle bir bütünsel anlatıyı oluşturma yolunda, özellikle erken Cumhuriyet kadın hakları savunucularıyla ilgili sorduğu samimi ve eleştirel sorularla önemli bir öncü çalışma niteliğinde. Sancar, 1930'larda kadınların bağımsız bir kadın hareketi teşekkül etmek ile dönemin milliyetçi ve anti-emperyalist söylemi arasında bir seçim yapmak zorunda kaldığına dikkat çekiyor ve Kemalist kazanımlar konusunda mutabık olmuş kadınlardan müteşekkil olan TKB'nin de ikinci yolu seçtiğine vurgu yapıyor. Hatta, bağımsız kadın hareketi ile modern ve milliyetçi görüşleri benimseyerek erkek siyaseti içinde kalıp kadın hakları savunusu yapmayı seçen Halide Edib ve Latife Hanım –ki bu gruba bu makalenin odağındaki Sabiha Sertel de dahildir– gibi kadınlar arasındaki mesafeye de dikkat çekiyor. Sancar, bu iki tür kadın hakları savunusu arasında ortak bir mücadele ve sistemli bir birlikte davranış yokmuş gibi görünmesine rağmen, “bunların arasında iletişimsizlik, işbirliği yapmama ve ortak asgariler siyaseti olmadığını söyleyebilir miyiz” (2012, s. 186) diye hâlâ araştırılmamış önemli bir soru da ortaya atıyor. Bu soru, Türkiye'deki kadın mücadelesi tarihine ve alanda yapılacak çalışmalara önemli bir katkı niteliğinde.

Yukarıda bahsettiğim külliyata paralel olarak Türkiye'deki kadın hareketi ve feminizm tarihinin iki dalgalı tarihyazımına eleştirel yaklaşımlar da son yıllarda duyulmaya başladı. Örneğin Aksu Bora, “feminizmin dalgalar halinde ilerlediği anlatısının bir tür ‘müfredat’a dönüşmesi”nin “feminist tarihin fazlasıyla tek boyutlu, yüzeysel ve eksik algılanmasına sebep olduğu”nu söylüyor (Bora, 2020, s. 507). Bora, Türkiye'nin feminizm tarihini yeniden düşünmemiz için akıntı metaforunun dalga metaforundan daha uygun olduğunu savunuyor. Böyle bir tarih anlatısının feminist hareketin çok katmanlı ve kapsayıcı yapısını çok daha iyi temsil ettiğine vurgu yapıyor. Erken Cumhuriyet tarihinde bağımsız kadın hareketinin aktif mücadeleyi bırakmasını bir “vazgeçip teslim olma” hikâyesi olarak değil, stratejik bir tercih hikâyesi olarak okumanın da mümkün olduğunu hatırlatıyor bize. “Parlamentoda yer alabilmiş pek az sayıda kadının çoğunun Birlik (TKB) üyesi olduklarını, kürsü konuşmalarının pek çoğunda ‘kadınlık davası’ni savunduklarını hatırladığımızda, bu tartışmanın ilk bakışta görünebileceğinden daha karmaşık olduğunu fark edebiliriz” diyor Bora (2020, s. 510). Bu sebeple dalgalardan ziyade, 1950'lerden 1970'lere kadar uzanan ve 12 Eylül darbesi sonrasında alevlenen feminist hareketi etkileyen akıntılardan bahsedebileceğimizi söylüyor. “Bazen kaynağını hemen göremediğimiz, kimi zaman birleşen, bazen coşup kaban, bazen yer altına inen...” diye tarif ediyor bu akıntıları (2020, s. 511).

2 Bunlara Burak Albayrak editörlüğünde İthaki Yayınları'ndan basılan Suat Derviş ile Can Yayınları'ndan basılan Halide Edib Adivar külliyatını örnek verebiliriz.

Feminizmin dalgalar üzerinden kategorize edilmesine yönelik benzer bir eleştiriyi Sevgi Adak ve Selin Çağatay (2023) da “Türkiye’de kadın hakları aktivizmi üzerine feminist tarihyazımını dalgalar üstanlatısının (*grand narrative*) ötesinde yeniden düşünmek” başlığı altında 1950-1980 arasındaki kadın hakları savunusu bağlamında kapsamlı ve zihin açıcı bir makaleyle dile getiriyorlar. Adak ve Çağatay, 2000’den itibaren Anglofon Kuzey Amerika’daki feminist literatürün, feminist tarihin dönemlendirilmesi açısından dalgalar metaforunu kadın mücadelesinin farklılıklarını görmezden geldiği ve belli bir tür (beyaz, orta sınıf ve örgütlü) kadın mücadelesini feminist sayarak diğerlerini dışladığı için ciddi bir biçimde eleştirmeye başladığına işaret ediyorlar. Bu eleştiriden yola çıkarak, Türkiye’de feminist tarihyazımının iki dalgalı (1935 öncesi ve 1980 sonrası) bir kadın hakları mücadelesi şablonuna oturtulmasının aslında homojen (Türk ya da Sünni-Müslüman, orta sınıf, şehirli, iyi eğitilmiş) ve kısıtlı bir aktivizm tanımı (örgütlü ya da entelektüel emeğe dayalı) çerçevesinde belirlenmiş bir feminist kimlik tahayyülüne dayandığını iddia ediyorlar. Böyle bir tanımın, sınıfsal, etnik ya da dinî kimlik gibi farklı aidiyetlerle çakışır bir biçimde kadın hakları mücadelesi yürüten; farklı örgütlülük ya da aktivizm tanımlarıyla kadın hakları savunusuna girişen veyahut siyasal ve toplumsal baskılar sonucu çeşitli stratejilerle ve daha az görünür olarak hayatta kalmaya çalışan kadınları içermeyi belirtiyorlar. Dahası, devamlılıktan çok, kopuşa odaklanan ve dalgalar arasında kalan dönemin göz ardı edilmesiyle yazılan bir feminist tarihin, esasen çok daha dayanıklı ve uzun soluklu olan bir kadın hakları mücadelesi tarihinin görülmesi önünde bir engel teşkil ettiğini belirtiyorlar.

Nihayetinde, Adak ve Çağatay, kendi çalışmaları da dahil olmak üzere 1950-1980 arası döneme dair yapılmış çeşitli ampirik çalışmalara dayanarak (Akal, 2003; Sarıtaş ve Şahin, 2015) 1950’ler, 1960’lar ve 1970’lerde devlet sekülerizmi ve Kemalist devrimlerle özdeşleşen kadın örgütleri, dernekleri ve CHP kadın kolları içindeki kadın hakları mücadelesi ile 1960’lı ve 1970’li yıllarda sosyalist hareket içindeki sol parti ya da örgütlere bağlı veya bağımsız kadın dernekleri ve birliklerinin verdiği kadın hakları savunusunun, 1980 sonrası feminist mücadelenin öncülleri olduğuna ve birçok alanda yapıtaşlarını inşa ettiğine işaret ediyorlar. Örneğin, kadının siyasete ve iş hayatına eşit katılımı, Medeni Kanun’un değiştirilmesi gibi konularda Kadın Haklarını Koruma Derneği, Türk Hukukçu Kadınlar Derneği ve Türk Kadın Dernekleri Federasyonu gibi Kemalist kadın örgütleri çok önemli çalışmalar yürütmüşken, İlerici Kadınlar Derneği, Demokratik Kadın Birliği ve Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği gibi sosyalist kadın örgütlerinin eşit işe eşit ücret, kürtaj ve kreş hakkı gibi alanlarda mücadele sürdürerek 1980 sonrası feminist taleplerin daha geniş kesimlere ulaşmasını sağlamış olduklarına dikkat çekiyorlar. Böylelikle, yazarlar 1950-1980 arası dönemde Kemalist ve sosyalist kadın örgütlerinin hem söylemsel düzeyde hem de kadınlara ulaşma potansiyeli açısından 1980 sonrası bağımsız feminist hareketle birçok ortaklıkları olduğunu göstermiş oluyor.

“ÇORAK YILLAR”IN EN AZ “MAKBUL”LERİ: 1930-1950 YILLARINDA KADIN HAKLARI MÜCADELESİ

Ben de bu bölümde benzer bir savunuyu feminist dalgaların dışında bırakılan 1930-1950 yılları arasındaki kadın hakları mücadelesi için yapmayı amaçlıyorum. Bora'nın 1935'te TKB'nin milliyetçi saiklerle kendini feshetmesiyle “kadınlık davası”nın sona ermediği ve bu kadınların “zamanın ruhuna uygun başka terimlerle” mücadeleyi sürdürdüğü tespiti çok yerinde bir müdahale (Bora, 2020, s. 510). Ancak eski TKB'li kadınların yanı sıra, bu dönemde Kemalist tek parti rejimi ve Cumhuriyet'in siyasal ve toplumsal politikalarıyla uzlaşmayan veyahut rejim tarafından kabul görmeyen muhalif kadınların yürüttüğü kadın mücadelesinin de feminist tarihyazımına dahil edilmesi gerektiği aşikâr. Eril, Kemalist Cumhuriyet projesinin kalıplarına uymayan, farklı stratejilerle kadınlık mücadelesi veren ya da sosyalizm gibi belirli bir toplumsal proje içinde kadın hakları savunusunu sürdüren muhalif kadınların varlığını ihmal etmememiz gerekiyor. Bunlar çoğunlukla Osmanlı kadın hareketinin içinde yer almış ve Cumhuriyet döneminde Türkiye'de ya da sürgünde kadınlık davasını savunmaya devam etmiş kadınlar.

19. yüzyılın ikinci yarısında cemiyetler kuran ve yazdıkları eserlerde kadın hakları mücadelesi yürüten Ermeni feministlerin yarattığı etkinin 1915 ya da 1923'te bıçakla kesilir gibi sonlandığını nasıl düşünebiliriz? Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nda yayımlanan ilk kadın dergisi *Gitar*'ın (1862) editörü Elbis Geseratsyan'ın kadınların eğitimindeki öncü rolünün (Boğosyan, 2006); yine kadınların eğitimi ve özgürleşmesi uğruna savaşan ilk Ermeni feminist Sırpuhi Düsap'ın (Rowe, 2006a) ve Düsap'tan etkilenerek Anadolu'da kız çocuklarının eğitimini örgütlemek amacıyla *Azkanver Hayubhyats Ingerutyun*'u (Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti) kuran ve yazılarında “feminizm” tartışmaları yürüten Zabel Asadur'un (Rowe, 2006b) Ermeni kadınlar üzerindeki etkisinin Cumhuriyet döneminde sona erdiği varsayımı olgularla kurduğu ilişki açısından sorunludur. Dahası böylesi bir ön kabul, bu kadınların feminist mücadelelerinin hakkının teslim edilmemesi anlamına geldiğinden, politik olarak da problemlidir. Nitekim, Düsap'tan 44, Sibil'den de 22 yaş genç olan Hayganuş Mark, anılarında bu öncü kadınlardan bahsederken “İstanbul Ermeni feminizmi” tabirini kullanır. Kendisi de bu geleneğin bir parçasıdır. Asadur yukarıda bahsettiğimiz cemiyete Mark'ı davet eder; Mark da 1905-1907'de editörlüğünü üstlendiği ve bir kadın dergisine dönüştürdüğü *Dzağig* (Çiçek) dergisinde başyazıyı Zabel Asadur'a yazdırmıştır (Bilal vd., 2006, s. 245).

1915'te eşi de dahil İstanbul'daki birçok Ermeni aydınının tutuklanması sonucunda, 1918'e kadar yazılarına ara veren ve bir suskunluk dönemi yaşayan Mark, 1919'dan 1933'te kapatılana kadar, 14 yıl boyunca *Hay Gin* (Ermeni Kadını) adlı kadın dergisini çıkarır. Mark, Nezihe Muhiddin ve Müfide Ferit Tek gibi dönemin Türk-müslüman feministleriyle paralel bir söylem içinde kadın-erkek eşitliği, kadınların eğitim ve meslek sahibi olma hakkı ve kamusal hayata katılımı konularında yazılar yazmış, Avrupa ve Amerika'daki kadın hareketini takip eden haberler ve yazılara yer vermiştir (Bilal vd., 2006, s. 249-256). Hatta, TKB'nin 1927'deki bir toplantısında dönemin İstanbul belediye meclisi üyesi Emin Ali Bey'in kadınların savaşmadıkları için erkekler

gibi siyasal haklara sahip olamayacağı yönünde yaptığı bir konuşmaya karşı Mark'ın hemen ertesi gün *Hay Gin*'de kadınların anneliğinin erkeklerin askerliğine eşdeğer olduğu yönünde yazdığı yazı çok ses getirmiştir. Mark'ın anılarında anlattığı kadarıyla o dönem İstanbul'da bulunan Uluslararası Kadınlar Birliği sekreteri Ann Stiss aracılığıyla TKB'ye üye olmaya davet edilmiş, fakat gazetelerde kendisi aleyhinde çıkan haberler sebebiyle üyelikten vazgeçmiştir (Bilal vd., 2006, s. 257; Ekmekçiöğlü, 2016, s. 151-152).

Hayganuş Mark'ın 1966 yılında son bulan hayatının 43 yılı ve *Hay Gin* dergisinin 14 yıllık yayın hayatının 10 yılı Cumhuriyet'le kesişir. Onun Ermeni kadınlar üzerindeki etkisi, Nezihe Muhiddin, TKB ve Cumhuriyet tarihindeki diğer kadın örgütleriyle ilişkisi, Ekmekçiöğlü'nun (2016, s. 159-163) da belirttiği gibi önemli ve hâlâ araştırılmayı bekleyen hususlardır. Milli anlatılar içinde unutulmuşluğa mahkûm bırakılmış Hayganuş Mark ve Nezihe Muhiddin gibi feministler farklı etnik kimliklere sahip olsalar da, benzer bir modernite tanımı içinde kadın hakları anlayışını sürdürürler ve yer yer ortak mücadele imkânlarını yoklarlar. Erken Cumhuriyet dönemi feministleri arasındaki kız kardeşlik bağlarının kurulmasını zorlaştıran, ortak mücadelelerini engelleyen faktörlerin neler olduğu üzerine tarihsel çerçeveden uzaklaşmadan samimiyetle sorular sormamız gerekiyor. Bu, hem dönemin farklı feminizm anlayışlarını anlamak hem de Cumhuriyet tarihinin soykırım, şiddet, ayrımcılık gibi hatırlanması zor meseleleriyle yüzleşmek açısından önemli bir husus (Ekmekçiöğlü, 2022, s. 49-50).

Osmanlı kadın hareketinden Cumhuriyet'e devrolmuş ancak çatışan milli kimlik aidiyetleri sebebiyle Ermeni, Kürt, Rum gibi “makbul” olmayan feminist faillikler, Türk feminizmiyle ortak bir Cumhuriyet anlatısı içine sığdırılamadılar ve uzun yıllar görmezden gelindiler. Sosyalist bir tahayyül içinde kadın hakları savunusu yapan Cumhuriyet'in diğer “makbul” olmayanları da feminist tarihyazımında belki de “yeterince” Kemalist olmadıkları için erken Cumhuriyet ya da birinci dalga feminizmi içine pek dahil edilmediler. Bu anlamda, Zabel Yesayan (1878 –1943) ve Sabiha Sertel (1895-1968), her ne kadar milli-etnik aidiyetleri açısından farklı ve hatta çatışan bir çizgide bulunuyor olsalar da sosyalist bir toplumsal proje içinde sınıf temelli yürüttükleri kadın hakları mücadelesi açısından paralel bir düzlemedirler. Bu anlamda, feminizmleri de Nezihe Muhiddin ve Hayganuş Mark'ın “liberal” feminizminden ayrılmaktaydı. Sosyalist oldukları için sürgünde tamamladıkları hayatlarıyla ikisi de “yerli ve milli” bir feminizm tarihi içinde yer alamamışlardı. Benzer sebeplerle Cumhuriyet'in “milli” feminizm envanterine girememiş olan başka öncü kadınları da bu listeye eklemeliyiz: *Kadınlar Dünyası* dergisinden *Aydınlık*'a uzanan bir yayın hayatı içinde şiiirleri ve yazıları vasıtasıyla sosyalist bir kadın mücadelesi yürüten Yaşar Nezihe (1882-1971); sınıfsal ve cinsel açıdan ezilenlerin hikâyelerini anlatan, sokaktaki işçinin, köylünün ve kadınların arasına karışarak bugün dahi örnek alınacak bir gazetecilik sergileyen sosyalist gazeteci ve romancı Suat Derviş (1905-1972) ve sosyalist bir işçi olarak Türkiye'nin ilk kadın sendikacısı olan Zehra Kosova (1910-2001) (Saygılıgil, 2017a, s. 55-92, 131-222).

Bu şekilde bakıldığında “çorak yıllar” olarak tanımlanan 1930-1980 arası dönemi, farklı toplumsal ve siyasi tahayyüllerden beslenen ve Cumhuriyet'in tek tip “milliyetçi” tanımına

sıgmayan feminizmlerinden ve bu feminizmlerin eril-milliyetçi tarih anlatısı içinde unutulmak istenen güçlü faillerinden bahsederek canlandırmak mümkün. Üstelik, tüm bu kadınların mücadelelerinin büyük feminist tarih anlatısı içinde Kemalist feminizmin ya da devlet feminizminin tahakkümü altında yok olmuş olduğunu varsaymak, bu kadınların failliklerini istemeden de olsa göz ardı etmek anlamına geliyor. Özellikle 1930-1950 arasındaki döneme ait feminist faillikleri ortaya çıkarmak, otoriter rejimler altında verilen mücadelelerin görünür olması ve haklarının teslim edilmesi açısından da büyük bir önem taşıyor.

SABIHA SERTEL: DALGALAR ÖTESİ BİR SOSYALİST FEMİNİST

Bu bölümde, dönemin “görmezden gelinenleri” arasında hakkında en çok bilgiye sahip olduğumuz Sabiha Sertel’in 1950’lere kadar kadın hakları alanında verdiği mücadelenin 1980 sonrası sosyalist ve radikal feminizmiyle ortak özelliklerini göstermeye çalışacağım. Sabiha Sertel’in hikâyesinin, erken Cumhuriyet feminizmini neden 1935’te bitirmememiz gerektiğine gayet iyi bir gerekçe teşkil ettiğini düşünüyorum. Cumhuriyet’in yüz yıllık tarihinin son yirmi yılına kadar Sabiha Sertel’in yayın faaliyetleri ve feminizmi, “Serteller” külliyesi içinde bir bakıma kaybolmuştur. Tek istisna 1990’ların sonunda Zafer Toprak’ın (1998) *Toplumsal Tarih* dergisinde yayımlanmış olan bir makalesidir.³ Bu uzun süre devam eden ihmalde, Sabiha Sertel de dahil olmak üzere ailenin üyelerinin anılarında Serteller’in verdiği sosyalist mücadeleye oranla Sabiha Sertel’in kadın hakları mücadelesinin çok fazla vurgulanmamış olmasının payı büyüktür (Sertel, 1987; Sertel, 1990, 1994; Sertel, 1977). Tabii Türk solunun Sabiha Sertel’i Zekeriya Sertel’den ayrı analiz etmek konusunda pek özen göstermemesinin etkisi de ihmal edilemez. Bu itina noksanlığının son yıllarda feminist tarihçiler kendisine müstakilen ilgi gösterinceye kadar devam ettiğini söyleyebiliriz.

Dönme bir ailenin kızı olarak 1895 yılında Selanik’te dünyaya gelen Sabiha (Nazmi), Terakki Mektebi’nde eğitim görmüş, genç yaşlarından itibaren *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe* gibi dergilerde yazıları yayımlanmıştır. 18 yaşında annesi ve kardeşleriyle birlikte İstanbul’a taşınmış ve 1915 yılında Mehmet Zekeriya’yla (Sertel) evlenmiştir. Bundan sonra, 1968’te Bakü’de hayata gözlerini yumuncaya kadar Sabiha’nın ömrü sadece hayat arkadaşlığında değil, yayıncılık ve siyasi yoldaşlıkta da eşi Zekeriya Sertel’le hep beraber geçer. 1930 yılında kadınların belediye seçimlerine katılma hakkını elde etmesiyle birlikte İstanbul’dan aday olması dışında Türkiye sınırları içinde örgütlü-siyasal bir aktivizm yürütmemiş olmasına rağmen, eşiyle birlikte çıkardıkları *Büyük Mecmua*, *Resimli Ay* ve *Resimli Hafta* (*Resimli Perşembe*) dergilerinde ve *Tan* gazetesinde kadın hakları, feminizm, toplumsal eşitlik ve adalet konularında birçok yazılar ve anketler yayımlamıştır. 1919 senesinde eşiyle birlikte yüksek öğrenim görmek için New York’ta, Columbia Üniversitesi ve New York School of Social Work’ta (kendisi “Sosyal İş Mektebi”

3 Bu vesileyle aynı dönemde Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü’nde yüksek lisans tez danışmanım olarak beni *Resimli Ay* külliyesiyle tanıştıran ve Sabiha Sertel’in “Cici Anne” sütununu keşfetmeme vesile olan, çok yakında kaybettiğimiz Zafer Toprak’a minnettarlığımı dile getirmek isterim.

olarak tercüme eder) tanıştığı sosyalizm, Sabiha Sertel'in düşünce ve fiiliyatı üzerinde büyük bir tesire sahip olmuş ve savunduğu sınıf temelli kadın hakları mücadelesini şekillendirmiştir. New York'ta okuduğu Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* ile August Bebel'in *Kadın ve Sosyalizm* eserleri, Sertel'in toplumdaki cinsel roller, aile ve ahlak eleştirileri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Sabiha Sertel, 1935 yılında Bebel'in kitabının çevirisine yazdığı önsözde, “kadın sorunu, hâlâ emperyalistlerin ve kapitalistlerin ellerinde bir kukla gibi oynattıkları kadın örgütlerine, bir uçurtma kuyruğu gibi yapışarak savunduklarını sananlara, gerçek hastalığın nerede olduğunu, kurtuluş hareketinde çıkarlarının hangi cephede bulunduğunu göstermek istedim” (Bebel, 1980, s. 16) diyerek dönemin “liberal” feminizmine karşı pozisyonunu belli eder. Devamında “evde, işte, makinede, dairede çalışıp sömürülen kadına, bu hayatın, kaderin alınına çizdiği bir damga olmadığını, bu hayatı, çıkarının nerede olduğunu bilinçle kavradığı gün, kendisinin yık-maya güçlü olduğunu göstermek için bu kitabı çevirdim” diyerek kadın mücadelesini sınıf mü-cadelesinden bağımsız görmediğini belirtmiş olur. 1935'te açıklıkla belirtmiş olduğu bu sosyalist feminist tutum, Sabiha Sertel'in 1923'te Cumhuriyet'in kurulması arifesinde ailesiyle birlikte Türkiye'ye dönüşünden sonra dergi ve gazetelerde kadın hakları konusunda yazdığı yazılarda, kadın-erkek eşitliği, evlilik ve aile meseleleri hakkında okur mektuplarına verdiği cevaplarda ve düzenlediği anketlerde de kendini gösterir.

Sabiha Sertel'in kendisini neden o dönemin “feminizm”i içinde tanımlamadığını anlayabilmek için, Kemalist devrimlere ve emperyalizme bakışına ve düşünce dünyasının zaman içindeki ideolojik dönüşümüne dikkat etmek gerekiyor. Sabiha'nın New York'a gitmeden önce *Büyük Mecmua*'da yayımladığı yazıları, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı kadın dergilerinin ve kadın örgütlerinin eşit yurttaşlık prensibi üzerinden eğitim, çalışma ve siyasal haklar temelli feminist yaklaşımıyla paralel bir çizgidedir (Dikmen, 2022, s. 79-80). 1923'te Amerika'dan İstanbul'a döndüğünde ise, sosyalist teori okumuş, kendi tabiriyle “cins bilinci” yanında “sınıf bilinci”nin önemini kavramıştır (Sertel, 1987, s. 37). O artık Amerika'daki Türk ve Kürt göçmen işçilerin örgütlenmesi ve sendikal hakları için çalışmış olan ve anti-emperyalist Cumhuriyet projesini desteklemek isteyen bir “devrimci”dir. 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ve Zekeriya Sertel'in de içinde bulunduğu birçok muhalif aydınının bu kanuna dayanılarak tutuklanması sonrasında Kemalist devrimlerin anti-demokratik uygulamalarını ve özellikle 1930'lardan itibaren tek parti hükümetinin otoriter rejimini kıyasıya eleştirmiş olsa da, Cumhuriyet'in Osmanlı “mutaassıplığı”na karşı savaşan seküler ve ilerlemeci modernizmini anti-emperyalist bir “burjuva” devrimi olarak desteklemiştir (Shissler, 2008, s. 14; Tuğ, 2000).

Sertel, 1930'larda TKB'nin politikalarını da anti-emperyalist sosyalist bir ideolojik duruşla eleştirmiştir. Ona göre TKB, Kemalist rejimin yetersiz kalan devrimleriyle uyumlu bir yaklaşım göstermiştir. Ayrıca *Kadın ve Sosyalizm*'e (Bebel, 1980, s. 16) yazdığı önsözde belirttiği gibi TKB “emperyalistlerin ve kapitalistlerin ellerinde bir kukla gibi oynattıkları kadın örgütlerine bir uçurtma kuyruğu gibi yapışarak” kadın haklarını savunmuştur. Bu ikinci eleştiride, TKB'nin

Millet Cemiyeti'ne bağlı, barış ve silahsızlanma yanlısı Uluslararası Kadınlar Birliği'ni İstanbul'da ağırlayarak Uluslararası Kadınlar Kongresi'ni gerçekleştirmiş olmasının payı büyüktür. Aynı dönemde yine sosyalist ve feminist olan Suat Derviş'in *Cumhuriyet* gazetesinde TKB'nin hükümet politikalarına paralel muhafazakâr ve sansürcü tavrını eleştiren ve uluslararası kadın hareketini destekler yönde yaptığı haberlerin aksine (Saygılıgil, 2017b, s. 139), Sabiha Sertel yine aynı gazetede TKB ve Uluslararası Kadınlar Birliği karşıtı birkaç makale yayımlamıştır (Erdemir, 2017, s. 108). Birincisinde kongredeki Anglosakson kadın örgütlerini “esaretin kökü”nü göremeyerek sadece siyasi ve içtimai hakları için savaştıkları için “yanlış yolda giden feminizm” olarak tanımlarken (Sabiha Zekeriya, 23 Nisan 1935), TKB'nin kapatılması üzerine kaleme aldığı “Kadınlar Birliği'ne Geçmiş Olsun” başlıklı ikinci makalede TKB'yi “Ulusal Kadın Birliği'nin çığırkanlığını yaptığı” ve “kendi davasını ve müdafaasını bilmediği” için suçlamaktadır (Dikmen, 2022, s. 78; Sabiha Zekeriya, 12 Mayıs 1935).⁴

Sabiha Sertel'in sosyalist ve anti-empyralist bir bakış açısıyla TKB özelinde bağımsız feminist hareketi eleştirmiş ve kadın örgütlerini kapitalistlerin kuklası olarak görmüş olmasından hareketle, Sertel'in “yanlış bilinç”le feminizme ihanet ettiğini düşünmek, onun uzun yıllar verdiği kadın hakları mücadelesine büyük bir haksızlık olur. Sabiha Sertel, sosyalist feminizmin Türkiye'deki öncülerindedir. Hatta, aile, evlilik ve ahlakta çifte standarda dair eleştirilerinde yer yer çağdaşlarından ve hatta 1980 sonrası sosyalist ve radikal feminizminden çok daha radikal fikirler savunmuştur. 1924-1931 yıllarında Zekeriya Sertel'le birlikte yayımladıkları *Resimli Ay*, *Sevimli Ay*, *Resimli Hafta* ve *Resimli Perşembe* dergileri, 1930-1931'de *Cumhuriyet* ve 1935-1945'te *Tan* gazetelerinde yayımlanan makaleleri, okur mektuplarına cevaben yazdığı *Cici Anne* sütunu ve belirli sorular çerçevesinde düzenlediği anketler ve müsabakalarda toplumsal cinsiyet eşitsizliği, patriyarkal aile ve ahlak anlayışı gibi konulara “okuyucunun ruhunu ve kalbini fethedecek” (Sertel, 1987, s. 80) bir şekilde yaklaşmış ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dair yapısal çözüm yolları önermiştir. Sertel'in feminizmi sokakta verilen örgütlü bir mücadele değildir. Ancak kendisinden önceki kadın hakları mücadelesine benzer bir biçimde popüler yayınlar aracılığıyla yürütülen bir “bilinç yükseltme” ve sosyalist bir gazeteci olarak sokağın, ezilenlerin ve kadınların sesine kulak vererek girilen bir “toplum mühendisliği” projesi olduğunu gözden kaçırmamak gerekir (Shissler, 2007, s. 9-11; Tuğ, 2020, s. 359).

Sabiha Sertel'in gözüpük ve zaman zaman cüretkâr feminist söylemini bu metnin boyutları içerisinde tam olarak ele alabilmek mümkün değil. Yine de birkaç çarpıcı örneğin onun feminizminin radikalliğini anlayabilmemiz için etkili olacağını düşünüyorum. Sabiha, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın-erkek eşitliğinin sağlanabilmesi ve kadının ailede ve kamusal hayatta haklar

4 Aynı entelektüel çevrelerde bulunmalarına rağmen Suat Derviş ve Sabiha Sertel arasındaki bu görüş ayrılığı ile bu dönemde ve sonrasında aralarındaki ilişki üzerine çok az bilgiye sahibiz. Kerestecioğlu'nun, Sabiha Sertel otobiyografisi üzerinden tespit ettiği gibi, “ataerkilliğin muhalif kamusal alanlarda zorlu varoluş sınavlarından geçen” Sabiha Sertel ve Suat Derviş gibi “dönemin kadınları arasındaki ilişkiler, üzerinde çalışılmamış bir konudur” ve “bu konuların çalışılması, kadınların kamusal özneler haline geliş sancılarının farklı boyutlarını açığa çıkarabilir” (Kerestecioğlu, 2022, s. 100-101).

kazanması açısından 1926’da kabul edilen Medeni Kanun gibi Kemalist devrimlere destek verir. Ancak 1928 sonrasında *Resimli Ay*’ın sosyalist karakterinin öne çıkması ve 1929 Ekonomik Buhranı sonucunda ailenin yaşadığı kriz sonucunda, üstyapıda gerçekleşen hukuki ve siyasi kazanımların ekonomik ve toplumsal altyapıda dönüşüm olmadan anlamlı olamayacağını net bir biçimde ifade etmeye başlar (Sertel, 1987, s. 81; Tuğ, 2000, s. 121-125; Erdemir, 2022, s. 124; Özman ve Dede, 2022, s. 153). 1929 yılında *Resimli Ay*’da hem *Cici Anne* sütununda (Cici Anne, Temmuz 1929) hem de bir anket yoluyla (“Aile Hayatınızdan Memnun Musunuz? ,” Ağustos 1929; “Aile Hayatınızdan Memnun Musunuz? ,” Eylül 1929) okurlarına evlilik ve aile hayatlarından memnun olup olmadıklarını sorar. Aldığı cevaplar sonucunda “otokratik aile”nin krizde olduğu konusunda genel bir tespitle bulunmakla birlikte, sorunun esas kaynağının eski ve yeni İstanbul’u birbirinden ayıran sınıfsal ve ekonomik farkta olduğunu şu şekilde belirtir: “Şişli ile İstanbul’u, kör gaz kandiliyle, elektriği ikiye ayıran köprünün her iki tarafındaki halk da bana ev hayatlarından şikayet ettiler... Kimbilir belki şikayetlerin en büyük sebebi bu Şişli ile İstanbul’u ikiye ayıran köprüdür” (Cici Anne, Temmuz 1929). Bir yıl sonra ise aldatıldığı için boşanmak istediği halde boşanamayan bir kadına cevaben kanunları yazanların erkekler olduğunu ve onların yazdığı kanundan hak beklemenin çocukluk olduğunu hatırlatır (Cici Anne, Mart 1930).

Toplumda ve ailedeki ahlaki çifte standart konusunda ise çok daha radikal bir tutum sergiler Sabiha Sertel. “Dul bir kadınla dul bir erkek arasında fizik ihtiyaç itibariyle hiçbir fark yoktur” dedikten sonra kadının ahlaki eşitliğinin önündeki en önemli engelin dinden ziyade toplumdan kaynaklandığını söyler (Sabiha Zekeriya, Mart 1929). Hatta “Ahlaki Müsavatı Tanımayan Dünkü ve Bugünkü Cemiyettir” başlıklı diğer bir yazısında, toplumun esir ticaretini yasaklamasına rağmen, “kadının bar köşesinde, umumhanede, hatta evde para mukabili bir erkeğe satılmasına müsaade” ettiğine dikkat çeker (Cici Anne, Haziran 1930). Üstelik “ailede kadın erkeğin inhisarı altına daha devamlı bir müddet için girer, bar kızı muvakkaten” diyerek, evlilikte kadının maddi bağımlılığının fuhuştan daha beter olduğunu radikal bir benzetmeyle dile getirir (Erdemir, 2022, s. 125). Bu anlamda, patriyarka açısından dini mutaassıplık ile Kemalist reformlar sonrası toplum yapısı arasında çok büyük bir fark olmadığını da tespit etmiş olur (Özman ve Dede, 2022, s. 157).

Sabiha Sertel’in *Resimli Ay*’da ve *Cumhuriyet*’te *Cicianne* ve *Bana Sorarsanız* adlı sütunlarında 1929-1931 arasında aile, evlilik, boşanma, ahlak ve kadınları erkeğe bağımlı kılan ekonomik ve toplumsal düzen konusundaki yazıları, Engels’in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* başta olmak üzere Marksist teorinin aile, evlilik ve toplumsal cinsiyete bakışından epeyce izler taşımaktadır (Özman ve Dede, 2022, s. 156). 1929’da başlattığı burjuva ailesi, evliliği ve ahlaki eleştirileri kapsamında, evliliği “kadının vücudunu, erkeğin ise parasını hasretmesinden ibaret bir şirket” olarak tanımlamaktan kaçınmaz (Cici Anne, 14 Ekim 1929; Özman ve Dede, 2022, s. 156) ve evli kadının erkeğe esaretinin metreslikten farkı olmadığını (Cici Anne, 4 Haziran 1930; Erdemir, 2022, s. 128) söyler. Ayrıca, çocuğun iyiliğini düşünmenin ayrılmaya mâni bir gerekçe sayılamayacağını, aksine “bu sahte rabitanın içinde onları tutarak, hayatın üzerine

perde çekerek onları aldatmanın yazık” olduğunu söyleyerek kadınları boşanabilmeleri için teşvik eder (Cici Anne, 24 Temmuz 1930; Erdemir, 2022, s. 128). Sahte rabita olarak tanımladığı medeni nikâhla kadının erkeğe esaretinin tescillenmesinin karşısına koyduğu ideal ise, kadının da erkek gibi ekonomik bağımsızlığa sahip olduğu ve hakiki aşka dayalı bir hayat arkadaşlığı modelidir (Cici Anne, 4 Nisan 1930, 14 Şubat 1930; Erdemir, 2022, s. 128).

Sabiha Sertel’in ahlaka, evliliğe, devletin siyasal ve hukuki alanda yaptığı aile reformlarına getirdiği eleştiriler yalnızca *Resimli Ay* ve *Cumhuriyet*’teki sütunlarında yer almaz. 1945 yılına kadar *Tan* gazetesinde de kadının aile ve çalışma hayatında eşit haklara sahip olması yönünde yazılar yazar, toplumsal cinsiyete dayalı çifte ahlaki standartları eleştirmeye devam eder (Sertel, 9 Mayıs 1938, 10 Senteşrin 1938). Sabiha Sertel’in hem özel hem kamusal alanda eşitlik için kadının ekonomik özgürlüğü, çocuk bakımının kamusallaşması, boşanma gibi konulardaki hak temelli aktivizmi, 1980 sonrası feminizminin mücadele alanlarıyla birçok açıdan çakışmaktadır. Ayrıca, işçi ve köylü kadınların toplumsal ve ekonomik mücadelesine vurgu yapan bir gazetecilik anlayışıyla çağdaş feministlerden ayrıldığı gibi 1980 sonrası sosyalist feminizme epey yaklaşımaktadır.

SONUÇ

Sabiha Sertel, hem otoriter rejim altında dahi vazgeçmediği sosyalist mücadelesiyle, hem de kendine özgü eşitlikçi ve radikal feminist yaklaşımıyla muteber ve dalgalara bölünmüş feminist tarih anlatısının dışında bırakılmıştır. Dinî, etnik ve siyasi aidiyetleri sebebiyle yeterince “yerli ve milli” bulunmayan Sabiha Sertel gibi kadınların özgün hikâyelerinin, feminist tarih anlatısından da çok uzun yıllar dışlanmış olması eril-milliyetçi tarih rejiminin bir başarısıdır maalesef. Sertel bu kalıplaşmış tarihi revize hatta altüst etme gerekliliğini ve 1930-1950 arasının çorak bir dönem olmadığını gayet güçlü bir şekilde gösteren bir örnek. 1930-1950 arası dönemdeki feminist faaliyetleri tüm renkleri ve farklılıklarıyla birlikte ortaya çıkarmak, otoriter rejimler altında verilen mücadelelerin görünür kılınması ve haklarının teslim edilmesi açısından, Cumhuriyet’in 100. yılında, bugün bulunduğumuz noktadan bakıldığında özellikle büyük bir önem taşıyor. Feminist hareket açısından “çorak yıllar” olarak tanımlanmış olan 1930-1980 arasındaki dönemin farklılıkları göz ardı etmeyen çok katmanlı bir feminist anlatısını kurabilmek, feminist mücadelenin her zaman çakışmayan fakat birbirini besleyen damarlarının haritasını çıkarabilmek açısından elzem. Bu şekilde, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan uzun soluklu bir mücadele tarihi yazabilmemiz, bu mücadeleyi gelecek kuşaklara aktarabilmemiz ve en önemlisi de “makbul” görülmemiş mücadelelerin hakkını teslim edebilmemiz mümkün olacaktır. 100. yılla birlikte var olan feminist külliyatı değerlendirerek feminist tarihyazımına katkıda bulunan çalışmalar çoğalmaya devam ettiği gibi (Bora, 2023), feminist mirası farklı yönleriyle irdeleyen ve içinde bulunduğumuz feminist kuşağın Cumhuriyet’in kadın hareketine bakışını farklı açılardan sorgulayan yeni çalışmalar yapılacağına da inanıyorum. Çünkü feminizm farklılıklarla çoğalan ve güçlenen uzun soluklu bir mücadeledir.

KAYNAKÇA

- Adak, S. (2020). Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi: Yeni Bir Feminizmin Ayak Sesleri. M. K. Kaynar (der.) *Türkiyenin 1970'li Yılları* (s. 609-629). İletişim Yayınları.
- Adak, S. ve Çağatay, S. (2023). Revisiting Feminist Historiography on Women's Activism in Turkey: Beyond the Grand Narrative of Waves. *Women's History Review* 32 (5): 723-744.
- Aile Hayatınızdan Memnun Musunuz? (1929, Ağustos). *Resimli Ay*, 25-26.
- Aile Hayatınızdan Memnun Musunuz? (1929, Eylül). *Resimli Ay*, 31-32.
- Akal, E. (2003). *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması*. Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı.
- Aksoy Arslan, E. Z. (2008). *Circassian Organizations in the Ottoman Empire (1908-1923)/Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çerkes Cemiyetleri (1908-1923)* Boğaziçi Üniversitesi.
- Aksoy, N. (2009). *Kurgulanmış Benlikler: Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*. İletişim Yayınları.
- Balşoy, G. (2024) (yayın aşamasında). Tarihçiliğin Görmediği: Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Analizi. N. Berber (der.) *Cumhuriyet'in 100 Yılı ve Toplumsal Cinsiyet*. Tarih Vakfı Yayınları.
- Bebel, A. (1980). *Kadın ve Sosyalizm*. S. Z. Sertel (çev.) İlk baskı 1935. Toplum Yayınevi.
- Berktaş, F. (2003). *Tarihin Cinsiyeti*. Metis.
- Bilal, M. (2020). Osmanlı Ermeni Feminizmi: Zabel Asadur'un Nesi Radikaldi? F. Saygılıgil ve N. Berber (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Feminizm* Cilt 10 (s. 33-42). İletişim Yayınları.
- Bilal, M., Ekmekçioğlu, L., ve Mumcu, B. (2006). Hayganuş Mark'ın Hayatı, Düşünceleri ve Faaliyetleri. Feminizm: Bir Adalet Feryadı. L. Ekmekçioğlu ve M. Bilal (der.) *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933* (s. 242-263). Aras Yayıncılık.
- Boğosyan, Y. (2006). Elbis Geseratsyan ve Gitar. L. Ekmekçioğlu ve M. Bilal (der.) *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933* (s. 22-34). Aras Yayıncılık.
- Bora, A. (2020). Feminizmin "Dalgalar"ı. F. Saygılıgil ve N. Berber (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Feminizm* Cilt 10 (s. 506-511). İletişim Yayınları.
- Bora, A. (2023). Kadınların Yüz Yılı. M. Ö. Alkan (der.) *Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe*. İletişim Yayınları.
- Cici Anne. (1929, Temmuz). Evlilik Hayatınızdan Memnun Musunuz? *Resimli Ay*.
- Cici Anne. (1929, 14 Ekim). Gençler Niçin Evlenmiyorlar? *Cumhuriyet*.
- Cici Anne. (1930, 14 Şubat). Hakiki Aşk Nedir? – Bana Sorarsanız. *Cumhuriyet*, 2.
- Cici Anne. (1930, Mart). Herkesin Kocası. *Resimli Ay*, 37.
- Cici Anne. (1930, 4 Nisan). Hayat Arkadaşlığı Ne Demek? – Bana Sorarsanız. *Cumhuriyet*, 2.
- Cici Anne. (1930, 4 Haziran). Cici Anne, Evli Kadınla Metres Arasında Fark Var mı? – Bana Sorarsanız. *Cumhuriyet*, 2.
- Cici Anne. (1930, 24 Temmuz). Çocuk Ayrılmaya Mani Midir? – Bana Sorarsanız. *Cumhuriyet*, 2.
- Cici Anne. (1930, Haziran). Diyor ki: Ahlaki Müsavatı Tanımayan Dünkü ve Bugünkü Cemiyettir. *Resimli Ay*, 7.
- Çağatay, S. (2020). Kemalist Feminizm. Kadın Hareketi Tarihinin Göz Ardı Edilmiş "Bariz Gerçeği". F. Saygılıgil ve N. Berber (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Feminizm* Cilt 10 (s. 313-330). İletişim Yayınları.
- Çakır, S. (1994). *Osmanlı Kadın Hareketi*. Metis.
- Davaz, A. (2014). *Eşitsiz Kız Kardeşlik – Uluslararası ve Ortadoğu Kadın Hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demirdirek, A. (1993). *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*. İmge Kitabevi.
- Dikmen, B. A. (2022). Liberal Feminizmden Sosyalizme Sabiha Sertel'de "Kadın Meselesi" ve Türk Kadın Hareketinin Ahvali. B. Çatal (der.) *Sabiha Sertel: Hayatı ve Entelektüel Mirası* (s. 77-87). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Durakbaşı, A. (2000). *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*. İletişim Yayınları.
- Ekmekçioğlu, L. (2016). *Recovering Armenia: The Limits of Belonging in Post-Genocide Turkey*. Stanford University Press.
- Ekmekçioğlu, L. ve Bilal, M. (2006). *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933*. Aras Yayıncılık.

- Ekmekçiöğlü, L. (2022). Majority Feminism and Mass Violence: How to Situate Armenians in Ottoman/Turkish Feminist Historiography. *Mapping Gender: What's New and What's Ahead in Ottoman and Turkish Women's, Gender, and Sexuality Studies* 36, 44-51.
- Erdemir, A. S. (2017). Sabiha Zekeriya Sertel: Bir Hayalin Peşinde Bir Ömür. F. Saygılıgil (der.) *Kadınlar Hep Vardı: Türkiye Solundan Kadın Portreleri* (s. 93-130). Dipnot Yayınları.
- Erdemir, A. S. (2022). Sabiha (Zekeriya) Sertel'in Cici Anne Sütunu (1924-1931). B. Çatal (der.) *Sabiha Sertel: Hayatı ve Entelektüel Mirası* (s. 113-129). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kandiyoti, D. (1987). Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case. *Feminist Studies* 13 (2): 317-338.
- Kandiyoti, D. (1997). Gendering the Modern: On Missing Dimensions in the Study of Turkish Modernity. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.) *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (s. 113-132). University of Washington Press.
- Kandiyoti, D. (1998). Some Awkward Questions on Women and Modernity in Turkey. L. Abu-Lughod (der.) *Remaking Women, Feminism and Modernity in the Middle East* (s. 270-288). Princeton University Press.
- Karaca, S. (2017). Zehra Kosova: Ve Hikaye, Bir İşçi Kadının Cüretiyle Değişir. F. Saygılıgil (der.) *Kadınlar Hep Vardı: Türkiye Solundan Kadın Portreleri* (s. 185-222). Dipnot Yayınları.
- Kardam, N. (2005). *Turkey's Engagement with Global Women's Human Rights*. Routledge.
- Kasap, S. (2001). Beyaz Konferanslar. N. Berber ve F. Saygılıgil (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Feminizm* Cilt 10 (s. 27-32). İletişim Yayınları.
- Keresteciöğlü, İ. Ö. (2022). Sabiha Sertel'in "Tercüme-i Hali": Cinsiyetlendirilmiş Bir Okuma Denemesi. B. Çatal (der.) *Sabiha Sertel: Hayatı ve Entelektüel Mirası* (s. 89-112). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kutlar, M. (2010). *Nuriye Ulviye Mevlan ve 'Kadınlar Dünyası'nda Kürtler*. Avesta.
- Kutluata, Z. (2020). Balkan Savaşları'nın ve Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı'da Kadın Hakları Söylemlerine Yansımaları. F. Saygılıgil ve N. Berber (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Feminizm* Cilt 10 (s. 68-77). İletişim Yayınları.
- Metinsoy, E. M. (2023). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Kadınları. Gündelik Yaşamda Siyaset ve Mücadele*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcan, C. (2017). Fatma Nudiye Yalçı: İnkılâba Bütün Bir Ömrünü Veren Kadın. F. Saygılıgil (der.) *Kadınlar Hep Vardı: Türkiye Solundan Kadın Portreleri* (s. 151-184). Dipnot Yayınları.
- Özman, A. ve Dede, K. (2022). "Kadını Esarete Tâbi Tutan Erkek Değil Cemiyettir": Sabiha Sertel ve Burjuva Ahlâkı Üzerine. B. Çatal (der.) *Sabiha Sertel: Hayatı ve Entelektüel Mirası* (s. 151-165). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rowe, V. (2006a). Öncü Anneler, "Gerçek Kız Kardeşler" ve Sırpuhi Düsap. L. Ekmekçiöğlü ve M. Bilal (der.) *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933* (s. 37-84). Aras Yayıncılık.
- Rowe, V. (2006b). Sorunun Temel Çözümü Eğitimdedir: Sibil. L. Ekmekçiöğlü ve M. Bilal (der.) *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar, 1862-1933* (s. 117-147). Aras Yayıncılık.
- Sabiha Zekeriya. (1935, 12 Mayıs). Kadınlar Birliği'ne Geçmiş Olsun! *Cumhuriyet*, 5.
- Sabiha Zekeriya. (1935, 23 Nisan). Kadınlık Dünyası: Yanlış Yolda Giden Bir Feminizm. *Cumhuriyet*, 7.
- Sabiha Zekeriya. (1929, Mart). Ahlakta Müsavat İsteriz. *Resimli Ay*, 6.
- Sancar, S. (2012). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İletişim Yayınları.
- Sarıtaş, E. ve Şahin, Y. (2015). Ellili Yıllarda Kadın Hareketi. M. K. Kaynar (der.) *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (s. 627-666). İletişim Yayınları.
- Saygılıgil, F. (2017a). *Kadınlar Hep Vardı: Türkiye Solundan Kadın Portreleri*. Dipnot Yayınları.
- Saygılıgil, F. (2017b). Suat Derviş: "Muharrir". F. Saygılıgil (der.) *Kadınlar Hep Vardı: Türkiye Solundan Kadın Portreleri* (s. 131-148). Dipnot Yayınları.
- Sertel, S. (1987). *Roman Gibi* (2. baskı, 1. Baskı: 1969 (Ant)). Belge Yayınları.
- Sertel, S. Z. (1938, 9 Mayıs). Erkek Kaçırma Davası. *Tan*, 5.
- Sertel, S. Z. (1938, 10 Sontesrin). Kadının Sokakta Sigara İçmesi Ayıp Mı? *Tan*.
- Sertel, Y. (1990). *Ardımdaki Yıllar*. Milliyet Yayınları.
- Sertel, Y. (1994). *Annem: Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı* (1. baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Sertel, Z. (1977). *Hatırladıklarım* (2. Baskı). Gözlem Yayınları.

- Shissler, A. H. (2007). "If You Ask Me": Sabiha Sertel's Advice Column, Gender Equity, and Social Engineering in the Early Turkish Republic. *Journal of Middle East Women's Studies* 3 (2): 1-30.
- Shissler, A. H. (2008). Womanhood Is Not for Sale: Sabiha Zekeriya Sertel against Prostitution and for Women's Employment. *Journal of Middle East Women's Studies* 4 (3): 12-30.
- Taylı, Ü. (2020). Kızkardeşliğin Feminist Dalgalarda Çalkantılı Yolculuğu. F. Saygılıgil ve N. Berber (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Feminizm* Cilt 10 (s. 512-519). İletişim Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1982). *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*. İletişim Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1991). *Devlet-Kadın-Siyaset*. Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı.
- Tekeli, Ş. (1995). *Women in Modern Turkish Society: A Reader*. Zed Books.
- Tekeli, Ş. (1998). Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme. A. B. Hacımırzaoğlu (der.) *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (s. 337-346). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1998). Sabiha (Zekeriya) Sertel ve Türk Feminizmi. *Toplumsal Tarih* 51 (Mart): 7-14.
- Tuğ, B. (2000). *The Claims on Modernity and Tradition: Marriage in Turkey in the 1910s and 1920s*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi.
- Tuğ, B. (2016). Tarih ve Toplumsal Cinsiyet. F. Saygılıgil (der.) *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları* (s. 33-49). Dipnot Yayınları.
- Tuğ, B. (2020). Sabiha Sertel. F. Saygılıgil ve N. Berber (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Feminizm* Cilt 10 (s. 356-361). İletişim Yayınları.
- Zihnioglu, Y. (2003). *Kadınsız İnkılap: Nezihce Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*. Metis.

Cumhuriyet'in Cumhur Husumetinin Doruğu Olarak Dersim-Kırım (1937-38)

BÜLENT BİLMEZ

6 Şubat 2023 Hatay depreminde kaybettiğimiz değerli dostum ve
genç meslektaşım (Gömemişli) Mehmet Yıldırım'ın anısına...

GİRİŞ

Kuruluşu Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı 1920 yılına kadar geri götürülebilecek Türkiye Cumhuriyeti'nin, ardılı olduğu İttihat ve Terakki diktatörlüğünden devralınan “devrimci popülist” politikasının *müşfik yüzü*, halk(çılık) romantizmi ve bu bağlamda halk güzellemesidir.¹ Diğer yandan, *kabir yüzü* de yukarıdan zorla medenileştirmeye, yani mutileştirilmeye (itaat ettirilmeye) direnç gösterenlere karşı sergilenen ve katliamlara kadar varan husumettir.

Cumhuriyetçi elitler için, “cumhur” veya halk, bazen hasım olarak bazen hısım olarak “ele alınan,” kendilerinin olduğunu iddia ettikleri, ama bir yandan da bunun için sürekli dönüştürülesi bir mefhumdur. Halk, dönüştürülmeye veya “biz” olmaya razı ve yatkın olduğu oranda kucaklanarak eritilecek, buna direndiği oranda tasfiye edilecek bir “öteki” olarak görülmektedir. Direnenler Cumhuriyet için bir hastalık, bela veya çıban muamelesi görmektedir. Sürekli merhem veya başka ilaçlarla iyileştirme çabası sürerken, bazen radikal ameliyatla (operasyon) çıbanı alma ve hatta yayılmaması için organı kesip atma seçeneklerine başvurulabilmektedir.

Cumhuriyet denilen rejimin (demokrasi ve hatta ulus-devlet gibi) halkın kendisini yönetmesi anlamına geldiği düşünülecek olursa, bu süreçte asıl söz konusu olanın, cumhurun/halkın, askerî ve sivil bürokrasi başta olmak üzere “halkçı” (veya ulusçu) modern-eğitilmiş elit tarafından ve kontrol altına alındıktan sonra bizzat devlet/merkez tarafından, bazen severek, bazen zorlayarak ilmek ilmek inşa edilmesinden ibaret olduğu görülür.

¹ Yayından önce makaleyi okuyarak, eleştirileri, önerileri ve uyarılarıyla önemli katkı sunan sevgili meslektaşlarım ve dostlarım Abdurrahman Ay, Ahmet İnel, Cemal Taş, Cihangir Gündoğdu, Fırat Genç ve Murat Özbek'a teşekkür ediyorum. Ayrıca yayına hazırlık aşamasında özenli okuma ve değerlendirmeleri sonucunda sundukları önerilerle makalenin birçok kusurunun, eksikliğini yayımlanmadan önce giderilmesini sağlayan, bu kitabın değerli editörlerine minnettarlığımı belirtmek isterim.

Batı-dışı modernleşme süreçlerinde genelde karşımıza çıktığı üzere, yukarıdan aşağıya (devlet veya muhalif aydınlar eliyle) gerçekleştirilen Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin sıkça zora başvurarak dönüştürmek veya tasfiye etmek istediği “geri” modern-öncesi kurumlar, değerler, topluluklar, söylemler, vb. arasında, mevcut hâkim paradigmanın belirleyeni olan din/inanç (cemaat) ve kan bağı (aşiret) başta geliyordu.

Osmanlı için tam bir hezimetle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı sonrasında bir grup Osmanlı askeri ve sivil eliti tarafından Ankara’da inşa edilmeye başlanan yeni güç merkezi, yüz yıllık birikime dayalı ve dönemin konjonktürüne uygun olarak bu politikaları özellikle cumhuriyetin ilanından sonra çok daha “başarılı” bir şekilde devam ettirdi.

İlan tarihi 29 Ekim 1923 olsa da inşa süreci 1920’de meclisin açılışıyla başlatılabilecek cumhuriyetin, tanımı gereği cumhur/halk yönetimi olması gerekiyordu, ama modernleşme sürecinin bir parçası olarak cumhuriyetin inşası, her zaman olduğu üzere, “halka rağmen, halk için” veya “cumhura rağmen, cumhur için” gerçekleştirildi.

Cumhuriyet ve cumhuriyetçilik üzerine mevcut engin literatüre dayalı kapsamlı bir analiz yapmak burada mümkün olmamakla birlikte, makalemizin konusu bağlamında kısaca şunu söylemek mümkün: Cumhuriyet anlayışının dayandığı cumhurun (zımnî veya açık, dolaylı veya dolaysız) rızası veya onayı, tarihte her zaman karmaşık bir mesele olmuştur, ancak modernleşme sürecinde birçok yönden daha karmaşık ve özgün bir nitelik kazandığı söylenebilir. Her şeyden önce rızanın ortaya konuluş veya sergilenme araçları süreç içinde değişirken, temsilciler üzerinden sergileme yöntemi olarak şûraların/meclislerin bu konuda en yaygın kanal olduğunu söylemek mümkündür. Karar süreçlerine katılım anlamında söz sahibi olması (kendi kaderini tayin etmesi) söz konusu olan cumhurun kesişimsel (*intersectional*) çeşitliliği ve çelişkileri ise meselenin karmaşık özünü oluşturur. Yirminci yüzyılda demokrasi tartışmalarıyla birlikte sınıfsal boyutuyla ele alınan bu meselede, toplumsal cinsiyet ve giderek daha fazla kolektif kimlik bağlamında kültürel çoğulluğun ve bu çerçevede çelişkilerin, yaygın analizlerde görece ihmal edildiğini söylemek mümkündür.

Bu makalede odaklanacağımız cumhurun kültürel çoğulluğu konusunda, modernleşme sürecinin adeta doğal ürünü olan ve hatta zamanla modern devletle eşanlı bir şekilde kullanılan ulus-devletler, ulusçuluğun da başlangıçta sahiplendiği özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri konusunda nihai olarak kötü sınav vermişlerdir. Hem modern Osmanlı örneğinde olduğu üzere etnisite-üstü ulus-devlet inşa süreçlerinde hem de daha yaygın olan etnisite-merkezli ulus-devletlerin inşa süreçlerinde karşımıza çıkan cumhuriyet (ve demokrasi), teorik olarak bu ilkelere sahip çıkar. Ancak, ulus-devletin oldukça çetrefil ve rafine bir şekilde inşa ettiği kendi ulusunun üyeleri için *kardeşlik*, daha çok (aslında tam da kardeşliklerden beklenebileceği üzere) *eşitsizlik* ve yurttaşların bir kısmı için *özgürlük yoksunluğu* anlamına gelebilmektedir.

Modernist (etniste-merkezli) ulus-devletler için geleneğin veya modern-öncesi yapıların tasfiyesi veya dönüştürülmesi, aynı zamanda devralınan ve genelde tehdit olarak görülen bu

çoğulluğun tasfiyesini veya dönüştürülmesini beraberinde getirir. Dönüştürme öncelikle *temdin* (medenileştirme) ve bazen *tedip* (edepli kılma / terbiye etme) adı altında gerçekleşir. Bu nedenle, bu süreçte ulus-devletin dayandığı, daha doğrusu dayandığını iddia ettiği genellikle nüfusun çoğunluğunu oluşturan etnisite de, dili ve inancı başta olmak üzere, benzer bir işleme tabi olur. Ancak “standardizasyon” adını verebileceğimiz bu sürecin doğal parçası olan bu gerçeklik genelde gözden kaçırılır. Nitekim “öteki” etnik gruplar veya “azınlıklar” için ek olarak ne gibi yöntemlerle uygulandığı düşünüldüğünde, “asli” etnik grup için görece daha dolaylı, barışçıl ve uzun vadeli yaşanan bu dönüştürme ve tasfiye işleminin gölgede kalması anlaşılabilir: Nakletmekten türetilmiş ortadan kaldırma veya tepeleme, sindirme yoluyla cezalandırma anlamında *tenkil*, hicret ettirmeden türetilmiş zorla göç ettirme anlamında *tehcir*, misal veya misilden türetilmiş aynı misale benzetme veya mislini yapma, yani asimile etme anlamında *temsil* ve katletmekten türetilmiş (boyun eğdirmek veya itaat ettirmek anlamında da kullanılan) toplu öldürme anlamında *taktil* kavramlarıyla ifade edilen farklı yöntemler öne çıkar.

Kısaca, dayanıldığı iddia edilen cumhurun aslında istenildiği gibi olmaması, yani “ideal”den uzak olması gerçekliği, modern(ist) cumhuriyet ve cumhuriyetçilerin önünde çözülmesi gereken ontolojik bir sorun ve hatta “baş belası” olarak durmuştur. Zamana ve coğrafyaya bağlı olarak bu sorunu çözmek veya (bazen “çıban” olarak adlandırılan) baş belasından kurtulmak için öngörülen bu yöntemlerden hangisinin ne kadar ve nasıl kullanıldığını, özellikle vaka çalışmalarını üzerinden araştırmak ve tartışmak, modern dönem tarihçilerinin temel uğraşlarından biri olmuştur. Ancak genel resmin farkında olmadan bunu yapmaya kalkışmak önemli bir sorundur.

Benim bu makalede yapmak istediğim, Türkiye Cumhuriyeti bağlamında örnek olarak Dersim-kırım vakası üzerinden bu yöntemleri ve uygulamaları, soykırım boyutlarına varan bir süreç çerçevesinde anlatmak olacaktır.

ADINI KOYMAK: İSYAN, KATLİAM, DİRENİŞ VE SOYKIRIM TARTIŞMALARI ARASINDA DERSİM-KIRIM

Uzun yıllar unutulmuş veya unutturulan, siyasi arenada en sağdan en sola söz konusu edildiği nadir durumlarda ise “gerici veya feodal isyanın bastırılması” meselesi olarak sunulan Dersim-1937-38, daha başından itibaren Dersimliler arasında (“zelzele” sözcüğünü andıran) *Tertele* (keşmekeş/karmaşa/altüst oluş) adıyla anılagelmiş, katliamlar ve sürgünlerden oluşan ve kesintiyle kuşaklararası aktarılan bir toplumsal travmadan ibarettir.

Dersim’de 1937 ve 1938 yıllarında yaşananlara ne isim verileceği meselesi, söz konusu tarihî vakanın özel niteliğinden dolayı sadece doğru analiz için elzem değildir; soykırıma varan katliamlar nedeniyle, mağdurlara karşı duyulması gereken sorumluluk bağlamında aynı zamanda etik meselesidir. Bence, konuyla ilgili her anlatının başında öncelikle vakaya verilen ismin sorunsallaştırılması gerekir.

Bu nedenle bu yazıda “1937 ve 1938’de Dersim’de ne oldu?” sorusuna cevap ararken, bazıları tarafından “isyan”, bazıları tarafından “katliam” olarak anılan bu vakaya en uygun adlandırmanın “soykırım” olacağını belirterek bu adlandırmanın nedenlerini açıklamaya 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Engellenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi’nde verilen soykırım tanımıyla başlamak isterim. “Ulusal, etnik, ırksal ve dinsel bir grubun bütünü-nün ya da bir bölümünün yok edilmesi niyetiyle” girilen eylemlerde, sözleşmenin 2. maddesinde sıralanan aşağıdaki kriterlerden herhangi birinin geçerli olması, soykırımın gerçekleştiğini iddia etmek için yeterlidir:

- Topluluğun üyelerinin öldürülmesi,
- Topluluğun üyelerine ciddi bedensel ya da zihinsel hasar verilmesi,
- Topluluğun yaşam koşullarının topluluğun bütününe ya da bir kısmına getireceği fiziksel yıkım hesaplanarak kasıtlı olarak bozulması,
- Topluluk içinde yeni doğumları engelleyecek yöntemlerin uygulanması,
- Topluluktaki çocukların zorla bir gruptan alınıp bir diğerine verilmesi.²

Burada sıralanan kriterlerden “topluluk içinde yeni doğumları engelleyecek yöntemlerin uygulanması” hariç tüm kriterler, 1937 ve özellikle 1938 yazında Dersim’de yaşananlarla örtüşmektedir. Biri hariç tüm maddelerin Dersim 1937-38 için geçerli olduğunu görmek için mevcut literatür ve kamuya açık bilgi ve belgeler yeterlidir şu anda. Daha önceki bir yazımda belirttiğim üzere (Bilmez, 2012c), kısa süre içinde asimilasyonu ve medenileştirilmesi; bu bağlamda rıza üretilmesi ve sisteme içerimlenmesi (*incorporation*) zor veya olanaksız görülen bir coğrafyanın, insanları, inançları, dilleri ve hatta ismiyle birlikte toptan tasfiyesi girişimi olarak bu süreç için en uygun adlandırmanın *Dersim-kırım* olduğunu düşünüyorum.

Bu makalede Cumhuriyet tarihi çerçevesinde bu süreci, kuruluşundan itibaren tüm cumhuriyetini yukarıdan zorla dönüştürme mühendisliğine soyunan devletin, bu sürece karşı *direnç* gösteren cumhuriyetin bir kesimine karşı sergilediği husumet ve hatta ilan ettiği savaş bağlamında anlatmak istiyorum. Dersim’de 1937 ve 1938 yıllarında doruğuna ulaşan bu süreci tarihsel arkaplanıyla birlikte anlatırken, maalesef “makro” düzeyde bir envanterle yetinmek zorundayım. Bunun bir nedeni, makale formatında bir çalışmada, mikro tarihlerden yola çıkılarak oluşturulacak detaylı bir envanterin mümkün olmamasıdır. Diğer bir nedeni ise 1937 ve 1938 yıllarında yaşanan toplamda birkaç ay süren katliamların detaylarının –aslında sadece 85-86 yıl önce gerçekleşmesine rağmen– bugüne kadar maalesef mikro düzeyde yeterince çalışılmamış olmasıdır.

Son on beş yıl içinde Cumhuriyet Tarihi bağlamında odaklandığım örnek vaka çalışmalarından biri Dersim 1937-38 tarihi olmakla birlikte, bu çalışmalarımın daha çok tarih yazımı-

2 Sözleşmenin tamamı şu adresten okunabilir: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide>

na (Bilmez, 2012a, 2012b)³ ve genel değerlendirmelere (Bilmez, 2012c; Bilmez vd., 2011) yer verdim. Diğer yandan, on yıllardır konuyla ilgili saha çalışması yapan yerel araştırmacı Cemal Taş'la birlikte üç yıldır sürdürdüğümüz “katliam yerleri ve vakaları envanter çalışması” sırasında sahada edindiğim, coğrafya, yer isimleri, aşiretler, inanç ve dil gruplarıyla ilgili olgusal bilgi sayesinde oldukça karmaşık sosyal-kültürel yapıyı daha iyi tanıma olanağı buldum. Kapsamlı bir internet sitesi ve kitap hazırlığı içeren bu çalışmanın⁴ parçası olarak yürütmeye çalıştığım, dönem basını, anılar, arşiv ve literatüre dayalı araştırmalarımın sonuçlarını bu kısa makalede mümkün olduğunca özetlemeye çalışacağım.

Cumhuriyet'in 100. yılında yapılacak genel bir muhasebe bağlamında bu tartışmanın, özellikle “Cumhuriyet'in cumhur husumeti” meselesini anlamamız için hayati önemde olduğunu düşünüyor ve ikinci yüzyılı inşa ederken bu vaka çalışmasının çok öğretici olacağına inanıyorum.

DERSİM NEDİR, NERESİDİR?

2010'lardan itibaren siyasette ve dolayısıyla medyada yeniden yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanan bir yer ismi olarak “Dersim” kavramının tam olarak neye tekabül ettiği konusunda farklı anlayışların ve hatta kafa karışıklığının mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

Bir kitap bölümü içinde yer alacak bu kısa bölümde söz konusu kavram karmaşasını gidermek gibi bir iddiam olamaz elbette. Ancak bu karmaşanın asıl nedeninin öncelikle mekân algısıyla ilgili modern(ist) anlayışımız olduğunu belirtmeliyim: Çok-anlamlılığa ve muğlaklığa kendisini büyük oranda kapatan modern düşünce için kavramların sınırlarının ve anlamının somut, açık, net (ve tercihen tek) olması beklenirken, birçok kavram için olduğu gibi, Dersim de bu beklentiyi karşılamaktan uzaktır; çünkü aynı anda farklı anlamlara gelebilmektedir.

En yaygın ve en kısa tanımı (bugünkü) “Tunceli'nin *eski adı*” olan bu kavramın, 1935 yılındaki isim değişikliği öncesinde ve sonrasında oldukça farklı anlamlarda kullanılageldiğini görüyoruz. Diğer yandan bölgeyi bilenler, Dersim kavramının işaret ettiği fiziki ve beşerî coğrafyanın bugünkü Tunceli'den çok daha büyük olduğu konusunda sıkça uyarıda bulunurlar. Ancak “daha büyük” denilen bu coğrafyanın sınırlarını çizmek neredeyse olanaksızdır. Modern dönemin tutkularından olan somut, kesin ve net “sınırlar” arayışı Dersim örneğinde karşımıza oldukça karmaşık bir tablo çıkarıyor.

Kısaca özetlenecek olursa, üç ayrı düzlemde ele alınabilecek Dersim'in sınırları, sadece birinci düzlem kabul edebileceğimiz “idari” düzlem bağlamında modern dönemde görece somut olarak karşımıza çıkar. Modern Osmanlı'nın idari birimleri ve sınırlarının tarihinde genelde

3 Yıllar önce yayımlanan, konuyla ilgili literatür analizi niteliğinde iki makalemden sonra yayınlanan çalışmaların (çoğu tekrardan oluşsa da) sayısı oldukça artmış durumdadır. Bu literatürün eleştirel analizini, uzun zamandır önüme koyduğum bir görev olarak başka bir yazıya bırakmak zorundayım.

4 Projenin “yan ürünleri” niteliğindeki video çalışmaları için bkz. “Dersim 1937-38 (Cemal Taş'ın Rehberliğinde Beş Katliam Mekânı)”, <https://www.youtube.com/watch?v=PHzfRr--XNE> ve ayrıca bkz. <https://www.youtube.com/playlist?list=PLOh94jT2FWVKEM-ZdtAMZcdjZKkELG43u>.

görüldüğü üzere, 1847 yılında sancak olarak kuruluşundan, 1935 yılında Tunceli vilayetinin kuruluşuna kadar sık sık isim ve sınırları değişmiştir (Yapıcı, 2013; Yılmazçelik, 1999, 2011).

1847-48'deki kuruluş süreci ve ondan sonraki gelişmeler hakkında, Osmanlı arşivlerine dayalı çalışmalar sayesinde bugün detaylı bilgiye sahip olduğumuz söz konusu sancağın isminin *Desimu* Aşiretinden geldiğini ve aslında sancak kurulduğunda *Desim* adıyla kurulduğunu, yazım hatası sonucu adının Dersim'e dönüşmüş olabileceğini yine Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak 2012 yılında yayımlanan makalesinde (Yıldırım, 2012) gündemimize sokan Mehmet Yıldırım, özellikle yerel anlatılar ve kolektif hafıza hakkındakiengin bilgisi sayesinde bu konuda bilinenleri revize etmiştir. Kendisinin konuyu özetlediği kısa bir pasajı 2013 yılında yayımlanan bir başka yazısından olduğu gibi aktarmayı uygun görüyorum:

Dersim, 1847'de teşkil edilen ve merkezi Hozat olan sancağın adı olup idari bir tanımlamadır ve sınırları da zamanla değişmiştir. Dersim, adını bölgedeki Désimli Aşireti'nden aldığı için 1847 öncesinde "Dersim" diye bilinen muayyen bir coğrafyaya tesadüf etmiş değiliz. Öncesinde aşirete istinaden "Désimli", "Désim dağı", "Désim ve Ducik ekradı", "Şih Hasanlı ve Désimi ekradı" gibi ifadeler kullanılmıştır. Désimli aşireti ise 15. yüzyılda Kiğı Sancağı'na bağlı ve bugünkü Nazımiye ilçesi civarında meskûnken, sonradan çeşitli şubelere ayrılmış ve yaşam alanını batıya doğru; Buger Gölü, Azizabdal Dağı, Türüşmek bölgesine kadar genişletmiştir. Civar beldelerde bu aşirete "Désimu/Désiman", yaşadığı bölgeye de Désim denilmiştir. Désim adının 1848 yılındaki okuma hatasından kaynaklı olarak Dersim'e dönüştüğü ihtimali yüksektir (Yıldırım, 2012; 23). (...) Dolayısıyla Désim, aşiret(ler) isminden hareketle daha dar bir bölgeyi tanımlarken, Dersim 1848 sonrası kullanılan idari bir isim olmuştur (Yıldırım, 2013).

Modern Osmanlı'da sürekli yaşanan idari (yeniden) yapılandırma ve sınırların değişimi nedeniyle takibi çok zor olan sancak, mutasarrıflık ve vilayetler tarihi içinde Dersim'in sınırlarının ve idari yapılanmasının da on dokuzuncu yüzyıl boyunca sürekli değiştiğini görüyoruz (Yılmazçelik, 2011, s. 88; Gül, 2015, s. 47). Kısaca, 1847-1848 yılında teşkilatlanması tamamlanan Dersim sancağı –vilayet statüsü kazandığı 1880-1888 arasındaki sekiz yıllık dönem dışında– genelde Mamuretülaziz vilayetine bağlı (farklı dönemler kaymakamlık veya mutasarrıflık yönetiminde olan) bir sancak statüsündeydi. Çekirdeğini Mazgirt, Hozat, Pah, Çemişgezek, Çarsacak, Pertek, Ovacık kazalarının oluşturduğu bu idari birim, zaman zaman bağlanan ve tekrar ayrılan Kuzucan (1894 yılından itibaren Pülümür), Kızılkilise (1923 yılından itibaren Nazımiye), Kemah, Koçgiri, Gercanis (Refahiye) ve Kuruçay (İliç) kazalarını kapsamış ve idari birimin merkezi genelde Hozat olmuştur.

İkinci bir düzlem olarak fiziki coğrafya düzleminde Dersim'in sınırlarını somutlaştırmak daha zordur. Literatürde genelde verilen tarife göre Dersim, kuzey ve kuzeydoğuda Munzur Dağları, batıda Karasu vadisi, Murat Suyu (bugün güneyde Keban Barajı) ve doğuda Peri Suyu'yla çevrili bölgeye verilen isimdir. Yalçın dağları ve sık ormanlarıyla dikkati çeken ve tarih boyunca merkezî otoritenin müdahalesinden uzak/muaf yaşantıya izin veren coğrafyasının, burada yaşayanların "biz" tanımındaki rolü (Yemen, Kuzey Lübnan ve Kuzey Arnavutluk gibi Osmanlı'nın diğer dağlık bölgelerinde olduğu üzere) belirleyici olabilir. Tarihyazımında ve genelde akademik çalışmalarda pek ihmal edilen "teritoryal" veya "bölgesel" kolektif kimliklerin, özel-

likle “dağlık” gibi coğrafi özelliğe dayalı kimliklerin, bugün anlaşılması ve açıklanması zordur. Ancak, özellikle Dersim ve Dersimlilik söz konusu olduğunda bu düzlemdeki kolektif kimliğin çok açıklayıcı olduğuna inanıyorum.

Son olarak beşerî coğrafya veya dilsel-inançsal-kültürel düzlemde ele alındığında, değişik dillerden ve inançlardan grupları barındıran bir coğrafya söz konusu olduğundan, “iç Dersim” veya “deruni Dersim” denilen dağlık bölgeyle sınırlı, çoğunluğu Zazaca konuşan Alevilerin yaşadığı daha dar bir alanın sınırları gelir gündeme. Dil bağlamında öncelikle Zazaca konuşanların genel nüfusa oranının en yüksek olduğu bölge olmasıyla dikkat çeken Dersim’de dil (modern öncesi toplumlarda normal olduğu üzere) kolektif kimliğin belirleyici unsuru olmamıştır. Buna ek olarak, Türkçe, Ermenice ve Kurmanci konuşan ve Dersim demografisinin önemli bir kısmını oluşturan toplulukların da çok uzun bir süreden beri bu bölgede yaşadığı bilinmektedir. Ancak eklemek gerekir ki, devlet başta olmak üzere “dışarıdan” gelebilecek güçlere geçit vermez nitelikte olan bu dağlık bölgede konuşulan Zazaca, Kurmanci ve Ermenicenin özgünlüğü bazen öne çıkarılır. Daha önemli bir özgünlük olarak, büyük çoğunluğu oluşturan Alevi/Kızılbaş topluluğun inancının –özellikle pratikte– “konvansiyonel” Anadolu Alevi/Bektaşiliğinden farklı olduğu da sıkça tekrar edilir. Kimilerine göre yüzyıllar içinde Anadolu’da geniş bölgeye yayılmış Alevi/Bektaşi toplulukları için tarihî merkez konumunda olan ve bu özelliğini yakın zamana kadar sürdüren Dersim’de –modern öncesi toplumlarda yaygın olduğu üzere– inancın kolektif kimlik tanımında asıl belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle “ocak sistemi” aracılığıyla yakın zamanlara kadar kuşaklararası aktarımı mümkün olmuş karmaşık yapısı ve Ortodoks İslam’dan çok uzak (Aleviliğe “halk İslamı” denilmesinden yola çıkarak “halk İslamı’nın halk İslamı” veya “heterodoksun heterodoksu” denilebilecek) teolojisi ve pratiğiyle Dersim Kızılbaşlığı (Alevi-Bektaşiliği), 1937-1938 Dersim-kırımının hedefi ve katliamın nedenleri tartışılırken önemli bir unsur olarak karşımıza çıkacaktır.

Beşerî coğrafya bağlamında Dersim’in çok önemli ve belki de belirleyici bir unsuru da aşiret yapısıdır. Aralarındaki karmaşık ama sağlam bağları modern zamanlara kadar sürdüren aşiretler ağı üzerinden (Koçgiri de dahil edilerek) Dersim’in sınırları farklı (ama en az diğerleri kadar makul) bir şekilde çizilebilir.

Sonuç olarak, coğrafya, dil, aşiret ve özellikle inanç bağlamında özgün nitelikleri nedeniyle Dersim’e bazen biriciklik veya eşsizlik atfedilmesi, buna dayalı romantizm riski nedeniyle, Dersim 1937-1938’i ve genelde Dersim’i tartışmayı zorlaştırmaktadır. Bu tuzağa düşmeden, ama özgünlüklerini kabul ederek meseleye yaklaşmaya çalışırken, yoğunluğu ve özgün yorumuyla Alevilik-Bektaşilik (Kızılbaşlık) üzerinden (Türkçe ve Kurmanci konuşulan) çok daha büyük coğrafyanın parçası olduğunu kabul etmemiz gerekiyor.

Bugün kamuoyunda kısaca Tunceli vilayetinin “eski adı” olarak bilinen Dersim’in 1935 yılında özel bir kanunla isminin değiştirilmesi Cumhuriyet tarihinde çok özgün bir vaka olmayabilir, ama bu değişikliğin aynı zamanda adeta koloni yönteminin ilan edilmesi, yani değişiklikle birlikte bunun arkasındaki neden ve niyet/plan bu vakayı oldukça özgün kılmaktadır.

DERSİM'DE NE OLMADI?

“Dersim’de aslında ne oldu?” sorusunu ele alırken, öncelikle *ne olmadı* sorusunu cevaplamakla başlamakta yarar var. Bu konudaki farklı tezleri/iddiaları sıralayarak, geçersizliklerini özet olarak göstermeye çalışırken, böylece dolaylı ve sınırlı da olsa bir tür “literatür değerlendirmesi” sunabilmeyi ümit ediyorum.

Her şeyden önce, Dersim’de 1937 ve 1938 yıllarında bir *isyan* yaşandığı iddiasının doğru olmadığını ve devletin operasyonlarının *isyan bastırma* olarak görülemeyeceğini belirtmek isterim. Cumhuriyet’in radikal modernleştirme/medenileştirme uygulamalarına/zorlamalarına veya ulus-devlet inşa sürecinin tekçi (Türk-İslamcı) kimlik politikalarına karşı (dilsel, inançsal, ekonomik ve toplumsal yerel yapılaraya/yaşama her düzlemde acımasız sert müdahaleye karşı) aslında memleketin neredeyse her yerinde olduğu üzere bir “direnc” söz konusu olsa da; Cumhuriyet’in kibirli, aceleci ve acımasız modernist devlet politikalarına rağmen Dersim’de örgütlü bir direniş veya talepleri veya planı olan bir hareket, yani bir isyan söz konusu olmamıştır.

Tarihyazımında, kolektif hafızada ve farklı politik söylemlerde hâkim olan, ancak eldeki verilerden kolayca yanlış olduğu anlaşılabilir olan, isyan söylemine dayalı tezleri ve her biriyle ilgili kısa değerlendirmemi şöyle sıralamak mümkün:

- “Beyaz adamın misyonu” (*white man’s burden*) olarak uyarlaştırma veya feodalizmin tasfiyesi yönünde politikalara karşı bir tür *feodal isyan* söz konusu değildir. (Bu tezi ileri süren çalışmalara örnek olarak bkz. Demir, 2011; Güntepe, Yeşilbursa ve Babaoğlu, 2016; Uluğ, 2007, 2010; Zengin, 2020).
- Devletin radikal Türkleştirme politikalarına karşı
 - bazı “Türkçüler”in katliama haklı “gerekçe” göstererek ve sonradan bazı “Kürtçülerin” yücelterek iddia ettiği gibi bir *Kürt isyanı* (Dersimi, 1992, 1997; Ertuna, 1974; Kahraman, 2013; Şimşir, 1975, 2009) söz konusu değildir.
 - bazı “Zazacılar”ın yine yücelterek iddia ettiği gibi, bir *Zaza isyanı* (Kaymak, 2014; Pamukçu, 1992, 1990) söz konusu değildir.
- Devletin Ankara’da yeniden tanımladığı “resmi” Müslüman kimliğini (aslında Sünni Müslümanlar dahil) halka dayatması anlamında Sünni-Hanefi İslamcı politikalarına karşı tepki olarak ortaya çıkmış bir *Alevi/Kızılbaş isyanı* (Günel, 2010) söz konusu değildir.
- Son zamanlarda bazı romantik Dersimcilerin iddia ettiği gibi eşsiz/biricik niteliklere sahip olan dağlık bir bölgenin direnişi anlamında bir *Dersim isyanı* (Aygün, 2009, 2010) söz konusu değildir.

Aslında niceliksel ve özellikle niteliksel olarak çok yetersiz olsa da mevcut literatür üzerinden bu dönemde bir isyan olmadığını tespit etmek kolaydır. Bizzat tersini iddia eden çalışmaların sunduğu olgusal bilgiden yola çıkarak da bunu göstermek mümkündür.

Eğer bilgisizlik veya bilgi eksikliği söz konusu değilse katliam veya soykırım inkârının asıl kaynağı mevcut olguları çarpıtmaktan çok, (bu konuda seçici algı ve çarpık bakış nedeniyle) savunmacı bir dil ve anlayışla gerçekleştirilen propaganda çabasından ibarettir. Diğer yandan, bunu göstermeyi mesleki görev bilen bir tarihçi olarak, yaşananların soykırım olduğunu *kanıtlamak* için ek veya yeni bilgi ve belgelere ihtiyaç olduğunu düşünmüyorum. Soykırımı kanıtlanmasının veya (seçici/ideolojik algıya dayalı) inkârla mücadele etmenin tarihçilik sayesinde yapılabileceğine inanmıyorum. Bunu amaçlayan “activist” tarih çalışmalarına büyük saygı duyuyorum, ancak meselenin aslen siyasi ve söylemsel çerçevede “seçilmiş körlük” olmasından dolayı, çözümün de tarih değil, siyaset ve belki (kişisel ve toplumsal) psikolojinin alanına girdiğini düşünüyorum. Bir “tarihçi” olarak, söylem hatta paradigma düzeyinde dönüşüm (ve hatta epistemolojik kopuş) için verilecek çaba/mücadele için kullanılabilir güvenilir tarihsel olguların bilinen mesleki kriterler ve yöntemlere dayanarak üretilmesine katkı sunmaya daha çok önem veriyorum.

Genellikle katliama uğrayanların sosyal-sınıfsal nitelikleri ve kolektif kimlikleriyle ilgili iddialara (feodal, barbar/ilkel, Kürt, Zaza, Alevi vs.) dayanan yukarıda andığım anlatıların detayları, mecraları ve kaynakları ayrı bir çalışmada ele alınmalıdır; ancak neden doğru olmadıklarını aşağıda “aslında Dersim’de ne yaşandığı” sorusunun cevabını vermeye çalışırken açıklamış olacağım.

DERSİM’DE NE OLDU: DERSİM-KIRIM SÜRECİ (1935-1947)

Ancak kapsamlı bir kitap çalışmasında hakkıyla ele alınabilecek olan, Dersim’de 1937 ve 1938’de olanlar hakkında “*nasıl oldu?*” sorusunu, yani mikro tarihlerden oluşacak detaylı envanteri bir yana bırakarak, Dersim’de “*ne oldu?*” sorusunun cevabını en kısa şekilde şöyle özetlemek mümkündür: 1920’lerde başlayıp 1940’ların sonunda tamamlanan Türkiye Cumhuriyeti’nin vatanın her parçasını modern anlamda içerikleme (iç-fetih) sürecinin finali olan Dersim (1935-47) örneğinde doruk olarak kabul edilebilecek 1937 ve 1938 yıllarında, planlı ve programlı *sürgünler*, *köy yakmalar*, *katliamlar* ve sonuç olarak *soykırım* yaşandı.

Dersim’de ne olduğunu ve yaşananın nasıl adlandırılması gerektiğini tartışan, makro düzeyde bir analiz niteliğindeki bu makale aracılığıyla süreci detaylarıyla anlatmak mümkün olmamakla birlikte, bugüne kadar yayımlanmış çalışmalar, böyle bir analiz için yeterli veri sunmaktadır.⁵

Yaşananların soykırım olduğunun kanıtlanması ve özellikle kamuoyunun (çoğunluğun) ikna edilmesi, belirttiğim üzere, tarihçiliğin veya tarihçilerin değil, aktivistlerin ve siyasilerin işi olabilir. Zira aslen “seçici algı” veya “seçilmiş körlük”le ilişkili olan “inkâr” veya “tarihle yüzleşme” meselesi, daha çok perspektif veya bakış açısıyla ilişkilidir. Bu bağlamda, bu makalenin böyle bir kanıtlanma çabası veya niyeti yoktur. Soykırım kavramını kullanmamın temel nedeni, kısa zaman önce yaşanmış tarihi bir “olay”ı anlama ve anlamlandırmaya çalışırken hemen karşımıza çıkan (en hafif tabirle) sivil katliamlarından kaynaklı toplumsal travma konusunda duyarlılık ve yaşayanlara saygıdır.⁶

⁵ Dersim 1937-38 literatürünün bir kesiti makalenin sonunda “Kaynakça” kısmında verilmektedir.

⁶ İnkârcılığa karşı mücadele edenler tarafından yeterli duyarlılık ve özen sergilenmezse bu tür vakaların konuşulması ve tartışılması sırasında ortaya çıkacak “travma pornografisi” riskine yıllar önce, 22 Mayıs 2015 tarihinde Agos gazetesinde yayımlanmış bir söyleşide dikkat çekmiştim (Bilmez, 2015).

İki yaz üst üste, (aslında niteliksel olarak farklı) iki aşamada yaşanan, soykırım niteliğinde olduğunu iddia ettiğim bu cürüm (*Tertele*) hakkında kurulacak her anlatıya, bu eylemin açık ve net bir şekilde adlandırılması veya kabulüyle başlanması, etik olarak gerekli olduğu kadar, cürümün adeta yeniden üretimine veya devamına katkısı olabilecek magazinleştirme veya araçsal-laştırma riskine karşı gerekli bir önlemdir.

Dersim’de 1935-47 arasında yaşanan, modern devlet olarak bir ulus-devletin bilindik “iç-fetih” girişimidir ve modern-öncesi dönemin bildiğimiz en vahşi fetih uygulamaları –bu sefer modern dönemin araç, yöntem ve mekanizmalarının yardımıyla– kullanılarak, nihai “başarı” elde edilmiştir. Fethin sonucu olarak Dersim zorla ve kanla “medenileştirilmiş”, yani –dönemin resmi belgelerinin diliyle– “muti”leştirilmiş (itaat ettirilmiş) veya ehlileştirilmiştir.

Ancak “fetheden” ya da “fatih” sonuçta Cumhuriyet, yani cumhurun (halkın) rejimi olduğuna göre ve fethedilen de cumhurun bir kesimini oluşturduğuna göre, bu süreçte yaşanan, başından beri “kendi” Cumhuriyetini tehdit ve hatta düşman belleyen, hatta bazen ona açıkça savaş ilan eden Cumhuriyet’in cumhuruna karşı işlediği cürümdür. Cumhuriyetin her kesimi için ayrı bir düşmanlık veya düşmanlaştırma hikâyesi vardır, ama resmi söylemde hısım olarak sunulan her biri farklı nedenlerle de olsa hepsi her zaman potansiyel tehdit ve çoğu zaman hasımdır:

- Ankara’nın belirlediği resmi İslamiyet kalıbına sığmayan veya direnç gösteren Sünni Müslümanlar;
- Son tahlilde Hanefi-Sünniliğe dayanan bu kalıbı Osmanlı din politikalarının daha rafine versiyonu olarak görerek aktif veya pasif direnç sergileyen Alevi-Bektaşiler;
- Onun da ötesinde Müslümanlaşmaları başından imkânsız görünen gayrimüslimler;
- Elbette Kürtler başta olmak üzere tüm gayri-Türkler.

Bu zihniyet ve ruh haliyle rejim, en ufak direnişi “isyan” olarak kabul ederek acımasızca ezmiş, bazen düşman hukuku uygulayarak katliamlara başvurmuştur. Total bir asimilasyon yönünde merkezî politikanın parçası olarak, tüm bu grupları enlemesine kesen bir kriter olarak (uzun zamandan beri devletin nüfuz alanı dışında kalmayı başarmış) “dağlı”, “ilkel”, “barbar”, “vahşi”, “geri(ci)” veya “yobaz” kesimlerin ilerlemeye/medenileşmeye dirençlerini kırma argümanı, bunun için başvurulan en yaygın yöntem olan askerî harekât için meşrulaştırıcı gerekçe olmuştur. Dönemin egemen aktörleri bunu “neşter vurma” veya “ameliyat” olarak değerlendirmiştir.

Bu sürecin son parçası olan 1937-38 Dersim-kırımı, her ne kadar (o zaman ve daha sonra) bir “isyan bastırma” girişimi olarak lanse edilse de bu iki yılda isyan yaşanmadığının ve dolayısıyla bir isyan bastırma girişiminin söz konusu olmadığını belki en açık kanıtı, sürgün ve katliamlar öngören bir “Dersim fetih planı”nın “isyan” çıktığı iddia edilen 1937’den çok daha önce devlet tarafından başlatılmış olmasıdır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin erken dönem Dersim politikasında dikkati çeken olgu, Osmanlı’nın “sel seferleri” politikasının devamı niteliğindeki, kısa süreli askerî operasyonlardır: 7 Ekim-

30 Kasım 1926 “Koçuşığı Ayaklanması” (Hallı, 1972a, s. 145-153; Timuroğlu, 1991, s. 19-21; Ulutin, 2018, s. 123-207) ve 8 Ekim–14 Kasım 1930 “Pülümür Ayaklanması” (Hallı, 1972a, s. 373-374; Timuroğlu, 1991, s. 49-50; Ulutin, 2018, s. 123-207). Resmi söylemde “ayaklanma” adıyla anılan bu operasyonlar, asayiş meselesini kaba askerî güçle çözmeye anlamında *tedip* ve *tenkil* hareketlerinden ibarettir aslında:

İnönü hükümeti Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra bir yandan Dersim'le ilgili bilgi toplarken diğer yandan da Dersim'e askeri operasyonlar düzenlemeye devam etti. 1926 Koçuşığı harekâtı ve 1930 Pülümür harekâtı bunlar arasında sayılabilir. Bu harekâtlar Osmanlı Devleti'nin Dersim'e düzenlediği tedip ve tenkil harekâtlarının bir devamı niteliğindedir aslında. Bu tedip ve tenkil geleneğinin ortak özelliği genellikle belirli aşiretlere yönelik olması ve kısmi kılması, tedipten sonra kapsamlı idari ve adli müdahalelere gidilmemesiydi (Gürboğa, 2021, s. 274).

Modern Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nde (Gürboğa'nın ifadesiyle) “kapsamlı idari ve adli müdahaleler”in aslında Dersim'in genelinde 1935 öncesinde yavaş da olsa sürekli ve oldukça başarılı bir çizgi izlediğini söylemek mümkündür. Gerçi söz konusu “başarı”, sonuçta hem coğrafi anlamda hem de eğitim, askerlik, kıyafet, vergi, vs. gibi müdahale konuları açısından kısmiydi ve inişli-çıkışlı bir seyir izlemişti. Ancak zaten o sırada Anadolu'nun birçok yeri için aynı şey söz konusuydu. Devletin hâkimiyet sembollerinden olan vergi alma, askere alma, askerî ve sivil teşkilatlanma gibi hususlar (ve hatta bazılarının göre reformların/devrimlerin uygulanması) Dersim'in genelinde (tedrici olarak artarak üzere) oldukça başarılı bir şekilde uygulanıyordu aslında.⁷ Ancak Dersim bağlamında Cumhuriyet'in en büyük sorunu, literatürde “iç Dersim” veya “deruni Dersim” olarak anılan bölgede “kapsamlı idari ve adli müdahaleler”in başarısızlığı, hatta uygulanamamasıydı.

Rejimin inşa sürecinde yaşanan Koçuşığı (1926) ve Pülümür (1930) gibi askerî “tedip” ve “tenkil” harekâtları sonraki Dersim 1937-38 “harekâtları”yla (özellikle kapsamı ve *master* plan olma bağlamında) doğrudan devamlılık niteliği taşımaz. Ancak bölgenin modern devlet tarafından içerimlenmesi ve derinlemesine kalıcı nüfuz bağlamında “yeni” bir olgu olarak ele alınması gereken Dersim 1937-38 için Koçgiri ve Pülümür askerî harekâtları, kısmen ve dolaylı olarak da olsa sürecin ön tarihini oluştururlar.

Sürecin dolaysız ön tarihini oluşturan adımlar ise katliam ve soykırım hazırlık sürecinin zemini olarak görebileceğimiz ulaşım ve iletişim (çevre illere demiryolları ve Dersim içine karayolları, köprüler, telgraf ve telefon hatları) alanında yapılanlar ve ordunun iç-Dersim'e doğru

⁷ Günümüzde Dersim konusunda katliamların kabul ve mahkûm edilmesi amaçlı hak savunuculuğu anlayışıyla yazan-çizen ve medyada konuşan bazı Dersimliler, Kemalist reformların/devrimlerin bölgede başarılı şekilde uygulanması ve hatta (sorunlu bir basitleştiricilikle Alevilik ile modernizm/Kemalizm arasında kurulan olumlu ilişkiye dayanarak) Dersimlilerin bu dönüşüme rızası veya bunu gönüllü kabullenmesi argümanı, söz konusu olanın bir isyan olmadığını ve yaşanan haksızlığın boyutunu göstermeye çalışmaktadırlar. Ancak iki nedenle bu argüman çok sorunludur: 1) Medeniyete açık/razı olma argümanı kaba modernist yaklaşımı ve bu yaklaşımla yazılmış “Tunceli Medeniyete Açılıyor” (Uluğ, 2007) söylemini, “zaten açılmıştı” karşı-iddiasıyla kabullenmek anlamına gelmektedir. 2) Devletlerin özellikle direnc/direnış karşısında orantısız şiddet ve katliama/soykırma varan uygulamalarını dolaylı olarak meşrulaştıran bu argümanın problemliliğinin ikinci nedenini “velev ki isyan” karşı-argümanı ile bir başka makalede tartışmıştım (Bilmez, 2012c).

yayılan tedrici nüfuzu için atılan (hummalı bir çalışmayla karakol, kışla ve yol yapımı gibi) adımlar olmuştur. Öncelikle, “bu meseleyi suret-i katiyede halletmek” veya “kökten halletmek” gibi bir retorikle “nihai çözüm” niteliğinde (askerî operasyonların yanı sıra tam ve kalıcı askerî kontrol amacıyla bizzat ordunun gözetiminde yol ve kışla yapımlarını kapsayan) *master* plan hazırlanmış ve mecliste tartışılmıştır.

Karakol, kışla ve yol yapımı aracılığıyla artan, ordunun İç-Dersim’e tedrici nüfuzu konusunda dikkat edilmesi gereken önemli bir mesele, devletin eskiden beri yerel güçler arasında yarattığı veya beslediği çelişkilerin ve karmaşık çatışmaların, 1930’ların ilk yarısında artık geleneksel aşiret ve ocak sistemini varoluşsal olarak tehdit eder hale gelmesidir. Bazen işbirlikçiler üzerinden komplolar aracılığıyla yol açılan aşiretler arası, aşiret içi ve hatta aile içi silahlı çatışmalar ve silahlı düzensiz küçük grupların çevre illeri de kapsayan “kol atma” adı verilen talan ve yağma baskınları, geleneksel dayanışma ve öz-kontrol mekanizmasını çöktürmeye başlamıştır. Modern devletin kabul edemeyeceği, hele Türkiye Cumhuriyeti gibi radikal merkezîyetçi, tekçi bir rejimin asla tahammül edemeyeceği merkez-dışı (ademimerkezi) öz yönetim ağı uzun süreden beri modern Osmanlı devletinin merkezîyetçiliğinin tehdidi altındaydı zaten: 1890’lardan itibaren Abdülhamid yönetimi, Ermeni katliamları başta olmak üzere birçok vesileyle devletin Kürdistan elitleriyle kurduğu çıkar ilişkilerinden, bölgedeki ayan ve eşraf çocuklarının modern eğitim kurumlarına gönderilmesine kadar farklı yöntemlerle birçok alanda önemli mesafe kat etmişti. Bu mirası devralan İttihat ve Terakki yönetiminin ve sonradan Kemalist rejimin bölgeyle ilgili politikaları (birçok konuda görüleceği üzere) sözüm ona karşı oldukları Abdülhamid politikasının devamı niteliğindedir. Bu politikalara uygun, bazen hukuk dışına çıkan taktikler aracılığıyla her gün Dersim’in biraz daha içlerine nüfuz etme politikaları sonucunda kurulan karakollar, kışlalar ve yapılan yollar üzerinden, eskiden beri bölgenin (aşiret ve ocak sistemine dayalı) iç hukuku çözülerek, devlet erki/tahakkümü, İç-Dersim’e tedrici olarak yayılmıştı. Bunu bilmek, müesses nizamın (dönemin basını başta olmak üzere) farklı araçlarla oluşturmayı başardığı alarmist ruh halinin, aslında bir manipülasyon ürünü olduğunu görmemize yardımcı olacaktır. Böylece, 1935 sonrası devletin aldığı, soykırıma varacak şiddet kullanımı üzerinden sorunu “kökten” çözüme kararını daha doğru anlamamız mümkün olacaktır.

İç-fethin Yasal Çerçevesi: Tunceli Vilayeti Kanunu ve IV. Müfettişlik (1935-36)

Dersim-kırım sürecinin, 1935 sonunda (yani isyanın başlangıcı sayılan 1937 bahar aylarından çok önce) TBMM’de kabul edilen “Tunceli Vilayeti Kanunu” ve 1936 başında kurulan Dördüncü Umumi Müfettişlik aracılığıyla bizzat devlet tarafından başlatıldığını söylemek mümkündür. Kürdistan’ın zora dayalı içerimlenmesi için yasal çerçeveyi oluşturan 1925 Şark İslahat Planı (Arslan, 2014; Bayar, 2006; Bayrak, 2013; Bulut, 2011; Çalışlar, 2010; Öztürk, 2004) ve 1934 İskan Kanunu (Bayrak, 2012; Beşikçi, 1977; *Doğu Anadolu’da Toplumsal Mühendislik: Dersim-Sason (1934-1946)*, 2010; Yeşiltuna, 2012a, 2012b) hukuki düzlemde ön-tarihin yapıtaşlarıdır. Ancak 1935 yılından itibaren Dersim için olağanüstü niteliklere sahip özel bir yasal

çerçeve oluşturulmuştur.

Cumhuriyet'in ilk döneminde (1923-35), Osmanlı'dan devraldığı *tedip ve tenkil* amaçlı askerî operasyonların ötesine geç(e)meyen Ankara Hükümeti, Türkiye'nin diğer birçok bölgesinde gerçekleştirdiği tedrici nüfuz ve içerikleme yöntemini bir yandan Dersim'de de (aslında oldukça “başarılı” bir şekilde) sürdürürken, 1935 yılının sonbaharından itibaren –aynı dönemde bir başka dağlık bölge Sason'da olduğu gibi (Baksi, 2018; *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik: Dersim-Sason (1934-1946)*, 2010; Kardaş, 2016; Yorulmaz, 2022)– bundan farklı olarak, bölgeyi içerikleme sürecinde “acil ve kestirme” bir yöntem olarak, ne pahasına olursa olsun gerçekleştirilecek bir iç-fetih projesini devreye sokmuştur.

Dersim Sorunu'na “köklü ve kalıcı bir çözüm” bulmak veya Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in 1926 yılında İçişleri Bakanlığı'nda sunduğu raporda kullandığı ifadeyle “hükümet-i Cumhuriyet için bir çıban” olan Dersim meselesini halletmek için “bu çıban üzerinde kat'i bir ameliye yapmak” (*Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik: Dersim-Sason (1934-1946)*, 2010; Hallı, 1972b) amacıyla hazırlanan proje için gerekli yasal çerçeve, başka bir örneği olmayan bir şekilde özel bir vilayet kanunu çıkarılarak ve mevcut üç Umumi Müfettişliğe Dersim için dördüncüsü de eklenerek oluşturulmuştur. Oysa Dersim o sırada zaten mevcut olan Diyarbakır merkezli Birinci Umumi Müfettişlik sınırları içinde ve kuzeyinde Erzurum merkezli Üçüncü Umumi Müfettişlik'le kuşatılmış bir şekilde olağanüstü rejim koşullarında yaşamaktaydı. Rejimin sözcüsü konumundaki gazetecilerden Falih Rıfkı Atay'ın 25 Aralık 1935 tarihinde *Ulus* gazetesinde yazdığı üzere, özel Vilayet Kanununun “... Kamutay'a [Meclise] sevk edilmesine sebep ne bir isyan ne de buna benzer anormal bir haldir. Ara sıra had nöbetlerle tepen, müzmin bir hastalığı kökünden gidermektir” (*Ulus*, 25 Aralık 1935).

Türkiye'de Kürt ve Kürdistan Çalışmaları konusunda öncü isimlerden İsmail Beşikçi'nin 1990 yılında yayımlanan münhasır çalışmasından (Beşikçi, 1990) bugüne kadar Dersim konusundaki literatürde Tunceli Vilayeti Kanunu (1935) her zaman önemli yer tutmuştur (Beşikçi, 1990; Ersal, 2016, s. 168-172; Ulutin, 2018, s. 123-207). Olgusal ve analitik bağlamda bu kitabı aşamayan çok sayıda çalışmaya rağmen, hâlâ aydınlatılmaya muhtaç birçok nokta nedeniyle konu halen araştırılması gereken bir mesele olarak ortada durmaktadır. Bu bölümde kısaca kanunun yapılış sürecini ve içeriğini özetlerken, bu noktalara da kısaca dikkat çekmeye çalışacağım.

Tam adı “Tunceli Vilayetinin İdaresi Hakkında Kanun” olan 2884 sayılı bu yasa teklifi ilk olarak 7 Kasım 1935 günü TBMM'ye sunulmuş ve 25 Aralık 1935 tarihinde oya sunulmuş kabul edilmiştir. TBMM'de bu konuda yapılan tartışmalardan yola çıkarak İsmail Beşikçi'nin yıllar önce sunduğu detaylı analiz aracılığıyla dönemin yönetici elitlerinin Dersim'e (sömürgeci gözüyle) bakışlarını öğrenmek mümkün olmuştur. Ancak, literatürde bolca tartışılmış olan “Dersim raporları” ve dönemin diğer metinleriyle bütünlük içerisinde, TBMM'deki tartışmaların günümüzde radikal söylem analizine veya yakın okumaya tabi tutulması, bir bütün olarak dönemin “cumhur” karşıtı devlet anlayışını ve özellikle Dersim konusundaki tutumunu anlamak için çok yararlı olacaktır.

Sonuç olarak 2 Ocak 1936 tarihli ve 3195 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren 2884 sayılı kanunla, başka bir örneği olmayan bir tür "iç-fetih yasal çerçevesi" oluşturulmuştur. Nitekim Dersim-kırım'ın tarihini 1935 yılında başlatmamın nedeni, bu kanun aracılığıyla devletin artık bir Dersim-kırım *master* planını kamuya duyurmasıdır. Genelde devletin 1937-38 operasyonlarını, 1937 baharında başladığı iddia edilen bir "isyan" karşısında doğal devlet refleksi olarak meşrulaştırmak üzere "isyan bastırma" harekâtı olarak sunan söylemin ne kadar sorunlu olduğu, tek başına bu kronolojik gerçek bile gösterir aslında. Aşağıda hem bu "isyan başlangıcı" efsanesine hem de *master* planının bir başka parçası olarak Tunceli Kanunu'ndan hemen sonra oluşturulan Dördüncü Umumi Müfettişliğin kuruluşuna değineceğim, ancak önce Tunceli Kanunu bağlamında aydınlatılması gereken noktalara değinmek isterim.

Konuyla ilgili hemen her kaynakta belirtildiği gibi, Meclis'e "Munzur Vilayeti" adıyla gelen kanun tasarısı, komisyon (encümen) tartışmaları aşamasında Dahiliye, Millî Müdafaa ile Adliye Encümenleri belgelerinde bu isimle kayıtlara geçmeye devam ederken, belli bir aşamadan sonra "Tunçeli" ismiyle anılmaya başlanmış ve Meclis'te oylamaya sunulmuştur. Nihayet kanun Tunçeli ismiyle kabul edilmiştir (*TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt: 7, 1935*).

Kanun teklifindeki Munzur isminin Tunçeli'ne dönüşüm süreci ve nedenlerinin bugüne kadar araştırılması bir yana, sorgulanması bile söz konusu olmamıştır maalesef. Ayrıca basın başta olmak üzere dönem metinlerinde bazen Tunç Eli şeklinde, yani ayrı olarak, bazen Tunçeli şeklinde bitişik olarak yazılan ismin doğrusunun ne olduğu, neden özellikle bu ismin seçilmiş olduğu sorusuyla birlikte tartışılmalıdır. Bazen, sanki bir madenmiş gibi bölgenin tunç zenginliği (!) nedeniyle bu ismin tercih edildiği gibi tuhaf anlatılara rastlamak mümkün olmakla birlikte, daha yaygın bir iddia, Dersim'in tepesine inen devletin tunç (kadar güçlü veya sert) eline referansla bu ismin verildiği yönündedir. Başbakan Celal Bayar'ın 29 Haziran 1938 günü mecliste yaptığı bir konuşmada kullandığı "bilmelidirler ki, şefkatimiz de kahrımız da boldur" (*TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt: 26, İçtima 3, 1938, s. 507*) ifadesini ve genelde dönemin devlet politikasını düşünecek olursak bu iddianın dayandığı algının anlaşılır veya doğru olduğunu anlamak mümkündür, ama yine de bu iddia, spekülâtif olmaktan öteye geçmeyen, araştırmaya muhtaç bir iddiadır.

Benzer bir şekilde, yeni vilayetin merkezi olarak seçilen, Munzur Irmağı ile Pülümür Çayı'nın buluştuğu yerdeki eski ve küçük bir yerleşke olan (Ermenice kaynaklı) Mameki yerine seçilen "Kalan" adının da "kırımdan kalanlar" anlamında konulduğu iddiası da aynı anlaşılır mantıkla Dersimliler tarafından sıkça dile getirilir, ama bunun doğru olmadığı iyi bilinmektedir: Yeni vilayetin merkezi olarak seçilen yerde oluşturulan yeni merkez ilçenin ismi, bölgedeki Kalan isimli aşiretler grubuna göndermeden ibarettir. Yeni isimlendirmelerle ilgili bu spekülâtif anlatılar, kırım mağduru halkın kolektif hafızası veya devlet algısının analizi bağlamında çok değerlidir, ancak yeni vilayete neden ve nasıl Tunçeli ismi verildiği, yani bu isimlendirme süreci ve asıl nedeni araştırılması gereken bir konudur.

Makalemiz açısından daha büyük önem arz eden, söz konusu kanunun içeriğine gelince, Erzincan'ın Pülümür ilçesi ile Elazığ'ın Dersim sancağına bağlı Nazımiye, Hozat, Mazgirt, Pertek, Ovacık ve Çemişgezek ilçelerini yeni kurulan Tunceli Vilayeti'ne bağlayan ve bu bölgede adeta sömürge yönetimi öngören 38 maddelik "Tunceli Vilâyetinin İdaresi Hakkında Kanun" a göre, Bakanlar Kurulu tarafından belirlenen "korkomutan rütbesinde" bir Vali-Komutan-Umumi Müfettiş, vilayeti oluşturan kaza ve nahiyelerin sınır ve merkezlerini değiştirme yetkisine sahip olacak, ilçe kaymakamlıklarına ve bucak müdürlüklerine muvazzaf subay atayabilecekti. Kanun gereğince, olağan ceza hukuku kuralları askıya alınmış ve soruşturma ve kovuşturmalarda olağanüstü hukuk yolları benimsenmiştir.

Yasal çerçevenin oluşturulmasında ikinci önemli adım, 6 Ocak 1936 tarihinde kurulan, *Dördüncü Umumi Müfettişlik* olmuştur (Akbulut, 2020; Özbay, 2019; Toparlak, 2013; Ulutin, 2018, s. 336-340; Ataman-Çelik, 2019; Bacanlı, 2012; Han, 2017; Koçak, 2003; S. Taş, 1997; Varlık, 2010). Adeta 19. yüzyılda Hindistan'ı yöneten İngiliz "Genel Vali" veya 20. yüzyılda Suriye Manda Yönetiminin başındaki Fransız "Yüksek Komiser" gibi sömürge yöneticilerinin yetkilerine ve ("beyaz adamın yükü" olan) medenileştirme misyonuna sahip bir Vali ve Umumi Müfettiş olarak 10 Ocak 1936 tarihinde atanan Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan (1878-1972), belirlenen yasal çerçeve uyarınca "korkomutan rütbesinde" bir üst subay, yani korgeneral olarak bu görevi üstlendi ve 1943 yılına kadar sürdürdü. Alpdoğan'ın bu görev için seçilmiş olmasında, yakın dönem Dersim tarihinde bir başka ordu terörü örneği olarak dönemin meclisi tarafından mahkûm edilmiş olan 1921 Koçgiri operasyonundan sorumlu Merkez Ordusu komutanı iken görevinden azledilen Sakallı Nurettin Paşa'nın damadı ve Koçgiri harekâtında görev almış olmasının ne kadar rol oynadığını bilmiyoruz. Ayrıca, "Nurettin Paşa'nın babası Müşir İbrahim Paşa; 1908-1909 yıllarında Dersim Ovacık'a yapılan askerî hareketleri yöneten kumandandı" (Soileau-Kızıldağ, 2013, s. 25). Bunun *tedip ve tenkil* konusunda failer için kuşaklararası bilgi ve hafıza aktarımına yol açtığı düşünülebilir: "Müşir İbrahim Paşa'nın bölgeye ve aşiretlere dair bilgi ve tecrübelerinin, oğlu Nurettin Paşa'ya, ondan da, Dersim 37-38 Harekâtında Vali ve Umumi Müfettişi olan damadı General Abdullah Alpdoğan Paşa'ya aile silsilesi ile intikal eden bir belleğin" (Soileau-Kızıldağ, 2013, s. 26) devam ettiğini iddia etmek mümkündür. Fail aktörler bağlamında Koçgiri 1921 ile Dersim 1937-38 arasında tam bir devamlılık görülürken, iki dönemin iki ayrı meclisinin verdiği tepki arasındaki radikal fark/kopuş üzerinde düşünmek, Cumhuriyet hakkında çok önemli mesaj verir bence: Cumhuriyet öncesi meclis (1920-23), Cumhuriyet sonrasındakilerden daha "cumhurcu" (demokrat) görünmektedir!

Bingöl ve Tunceli ile (Birinci Umumi Müfettişlik mntıkasından ayrılan) Elazığ vilayetlerini kapsayacak şekilde tasarlanan ve asıl hedefi Dersim-kırım operasyonunu gerçekleştirmek olan Dördüncü Umumi Müfettişlik, Elazığ merkezli olarak hemen faaliyetlerine başlamıştı. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere, müfettişliğin önceliği ve hatta asıl işi Dersim operasyonları için son hazırlıkları tamamlamak olmuştur.

Son Hazırlıklar (1936-37)

Korgeneral Abdullah Alpdoğan önderliğinde 1936 yılı boyunca yürütülen hummalı karakol, kışla ve yol yapımı çalışmaları ile oldukça başarılı silah toplama kampanyası, açıkça “katliama hazırlık çalışması” niteliğindedir. İç-fethin araçları olarak yapımı hızlandırılan kışla ve karakol ile telgraf ve yol ağı üzerinden bölgede askerî hazırlıklar devam ederken, bir yandan da bölgede (çoğu zaman orantısız şiddet kullanılarak ve yasa dışı yollarla) silah toplama faaliyeti oldukça başarılı bir şekilde gerçekleştiriliyordu.

İç-Dersim'in Fetih Sürecinde İlk Harp Harekâtı (1937)

Akademik ve popüler, resmi ve sivil çoğu anlatıda “ısyanın başlangıcı” olarak kabul edilen 21 Mart 1937 akşamı gerçekleştirilen köprü yakma veya yıkma “eylemi” ve ardından bahar aylarında karakol baskınları, aslında her zamanki asayiş olaylarından çok farklı eylemler değildi. Askerin İç-Dersim'e ilerleyişini durdurmak veya yavaşlatmak için, fethin araçları olarak görülen karakollara yönelik, çoğu taciz ateşini geçmeyen ve bazıları bir yerdeki karakol veya askerlerle yaşanan sorunlardan kaynaklanan saldırıların yanı sıra, telgraf direkleri ve telefon hatlarına karşı da nadiren eylemler düzenleniyordu. Ancak aynı zamanda bölgedeki bu hummalı askerî bayındırlık çalışmalarına bazen yerel elitlerin taşeron olarak ve halktan bazılarının zorunlu veya gönüllü ücretli işçi olarak katıldıkları da unutulmamalıdır.

1937 yılının bahar aylarında Türkiye ve dünya kamuoyunun dikkatinden uzak bir şekilde devam eden hazırlık sürecinde ve buna karşı direnç gösterenlerle küçük çaplı çatışmalar sırasında atılan önemli bir adım, “şedit ve müessir bir taarruz hareketi” öngören ve “köyleri kâmilten tahrip etmek ve aileleri uzaklaştırmak” gibi hedefler içeren 4 Mayıs 1937 Bakanlar Kurulu kararı olmuştur (*Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları* 2, 1991, s. 316-317). Böylece askerî harekât başlatılmış ve (operasyonun en önemli ayaklarından biri olmak üzere) yaz aylarından itibaren ulusal basın devreye girmiştir. Basının rolü, temel olarak bir yandan eşkıyalık ve anarşiden söz edip ordu güzellemeleriyle dolu askerî başarı haberleriyle bölge ve operasyon hakkında devletin istediği imajı yaratırken, bir yanda da Seyit Rıza'yı “elebaşı” bir “derebeyi” ve “zalim” imajıyla Türkiye gündemine sokmak olmuştur (Baran, 2014; Başaran İnce, 2014).

Son zamanlarda yapılan çalışmalar sayesinde Seyit Rıza'nın olaylardan on yıllar öncesine uzanan devlet kayıtlarındaki/hafızasındaki yeri ve bu dönemde hükümetle ilişkilerinin ne kadar karmaşık olduğu hakkında, bugün daha çok bilgiye sahibiz (Gülmez, 1996; Soileau-Kızıldağ, 2013; 2023; Yıldırım, 2018).⁸ Askerî operasyonların sürdüğü sıralarda bile bu karmaşık ilişkinin devam ettiğini ve Seyit Rıza'nın teslim olacağı (veya kimilerine göre yakalanacağı) 10 Eylül 1937 gününe kadar aynı karmaşıklığı koruduğunu görüyoruz.

Devlet ve onun sözcüsü olarak davranan basın, olaylar sırasında Seyit Rıza için isyancı, hain, eşkıya vs. imajı oluşturmuş ve devletin tüm birimleri bu imaja uygun şekilde hareket et-

8 Ayrıca akademik-entelektüel özenden ve etik sorumluluktan uzak bir çalışma örneği için bkz. Zelyut (2011).

miştir. Buna karşılık Seyit Rıza tarafı için bunu söylemek pek mümkün değildir. Herhangi bir örgütlü ve hatta sistematik silahlı direniş içinde ol(a)mayan ve sayıları giderek azalan yakınları ile ailesinin ve kendisini sorumlu kabul ettiği çocuk ve kadınlardan oluşan silahsız halkın can güvenliğini sağlamak için Seyit Rıza derdini kendilerine anlatma ve anlaş(ıl)ma ümidiyle devlet yetkilileriyle görüşme girişimlerinde bulunmuştur. Dönemin yerel aktörleriyle yapılmış müla-katlara dayalı kolektif hafızadaki anlatıya göre, Seyit Rıza'nın teslim olmamasının en önemli, belki de tek nedeni, bunu yapması durumunda da idamını engelleyemeyeceği düşüncesi ve teslim olmasının silahsız halkın katliamını engellemeyeceğine olan inancıdır. Bu anlatılardan Seyit Rıza'nın devletin “ne olursa olsun” Dersim’i silip süpürme kararlılığında olduğunu öngördüğü anlaşılmaktadır. Aşağıda göreceğimiz üzere, kendisinden önce teslim olmuş veya gönüllü olarak gittikleri devlet yetkilileri tarafından tutuklanmış diğer aşiret ve ocak önde gelenlerinin de kendisiyle birlikte Kasım ayında idam edilmeleriyle bu öngörüsünde haklı olduğu ortaya çıkacaktır. O zamana kadar devam eden askerî operasyonların hedefinde olan bu önde gelenlerin aileleri ve bağlıları, silahlı veya silahsız, yaşlı, çocuk veya kadın demeden öldürülecekler veya insani olmayan muameleyle ve insanlık dışı kötü koşullarda toplu sürgüne gönderileceklerdir. İlginçtir ki olaylar sırasında devletle işbirliği içinde çalışmış olan Seyit Rıza'nın yeğeni Rayber'in akıbeti daha kötü olacaktır: 1938 yılının Eylül ayında, operasyon tamamlandıktan sonra Deşt/Geyiksu-yu karakoluna çağrıldığında oğluyla birlikte gelen Rayber, karakolda çok feci bir şekilde işken-ceyle öldürülecek; dışarıda kendisini beklerken bağırtıları ve inlemeleri duyup kaçmaya çalışan oğlu da çok uzaklaşmadan yakalanarak öldürülecektir.

Her şeye rağmen 1937'deki devlet operasyonu birçok düzlemde sınırlıdır: Öncelikle, o zamana kadar düzenli devlet kontrolü olmayan veya asgari düzeyde olan İç-Dersim veya Deruni Dersim'le sınırlıdır bu operasyonlar. Aslında sınırları muğlak olan, 1937 yazında gerçekleşen operasyonlar, bir coğrafyadan çok, hedef seçilmiş altı aşiret ve bu aşiretlerin yaşadığı bölgelerle sınırlıdır: Bahtiyaran, Demanan, Haydaran, Kureyşan, Yukarı Abasan ve Yusufan. Ancak her aşiret içinde devlete itaat eden ve etmeyen farklı kollar veya ailelerin bulunduğunu unutmamak gerekiyor. O güne kadar görece özerk hareket eden birçok aşiret lideri, devletin bu kararlı ve çok kapsamlı saldırısı karşısında genelde direnmeyi ve itaat etmeyi (dönemin diliyle “muti” olmayı) seçmişlerdir. Ancak işbirliğine açık ve uyumlu bu tavırları, kendilerinin yargılamalar sırasında isyan lideri olarak görülmelerini ve idama mahkûm olmalarını engellemeyecek; aileleri ve bağlılarını da sürgün ve katliamdan kurtarmayacaktır. Eşkîya lideri ithamıyla idam edilenlerden, Seyit Rıza dışındaki tüm aşiret önde gelenleri, yakalanarak değil, (teslim olmak üzere veya bir iş için çağrıldıklarından dolayı) devlet yetkililerine veya kurumlarına gittiklerinde “ele geçirilmiş” (!) ve hapse atılmışlardır. Seyit Rıza'nın oğlu (Resik) Hüseyin vakası da böyledir, ki adeta Seyit Rıza'nın devlete güvenilmemesi gerektiği telkinini haklı çıkarmak için gerçekleştirilmiştir: Mayıs ayında bir bombardıman sırasında kolundan yaralanan Hüseyin, Elazığ'da hastaneye yatırılmış, babası yargılanmaya başlayınca mahkûmlar arasına alınmış ve (aşağıda göreceğimiz üzere yaşly-la ilgili tartışmalı bir kararla) babasıyla birlikte idam edilmiştir.

Genelde Dersim’de, özellikle İç-Dersim’de devletin bölgeye nüfuzu, zor kullanımına dayalı operasyonlar söz konusu olduğunda halkın direnciyle karşılaşmıştır. Devletin hedef seçtiği (devlete göre derebeyleri olan) kanaat önderlerine halkın aşiret ve ocak bağları nedeniyle sergilediği sahiplenme ve sadakat tavrının hem geleneksel sosyolojik hem de inançsal zemini eski ve derin bir tarihsel arkaplana sahiptir. Yüzyıllarca devleti sadece baskı ve zulüm kurumu olarak deneyimlemiş olan halkın, genel direncinin ve yer yer ortaya çıkan direnişe katılmasının somut nedeni budur.

4 Mayıs 1937 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Dersim’e harp ilan edilmesiyle başlayan askerî operasyonlar sonrasında, basında “köklü çözüm” amacıyla Şark Islahatı için harekete geçildiği manşetten duyurulur (Ulutin, 2018, s. 351; *Son Telgraf*, 14 Mayıs 1937). Hava bombardımanlarıyla sivil halka büyük zarar verilirken, askerî pilotlardan Sabiha Gökçen’e 28 Mayıs 1937 tarihinde, Dersim’de cumhuru “çok başarılı” bombaladığı için Cumhuriyet madalyası verilir (Ulutin, 2018, s. 353).

Dersim’de bu sırada bir direniş ordusu ve hatta silahlı birlikler, belli bir hedefe yönelik plan ve örgütlenme yoktur. Kişisel kahramanlıklara veya küçük gruplara dayalı silahlı direnişlerin ve askerle çatışmaların ise farklı nedenleri ve nitelikleri olabiliyordu.

Basında ve resmî yazışmalarda bolca yer verilen, farklı birey, aileler veya aşiretler arasındaki silahlı çatışmalar, son birkaç on yılda yerel inançsal, hukuki ve sosyolojik yapının zayıfla(tıl)mış ve hatta çözülmeye başlamış olması nedeniyle sayıca artıyordu. Resmî söylemde bazen devletle çatışmamış gibi eşkıyalık olarak sunulabilen, ama genelde asayiş meselesi olarak değerlendirilen bu çatışmalarda, taraf olan yerel aktörler her seferinde daha fazla devlet güçlerine dayanma ihtiyacı duyabiliyorlardı. Üstelik bu, daha önce de yaşanan ama “dışarıda” bilinmeyen bu çatışmaların daha çok görünür olması ve kayıt altına alınması anlamına geliyordu. Birçok olayda, ordunun yereldeki temsilcilerinin de bu karmaşık çatışmanın parçası olduğu ve bu anlamda kirli işlere bulaştıkları görülebiliyordu. Ancak daha sistematik ve genel olarak devletin merkezî politikası olarak aşiretler ve aileler arası çatışmaları (bazen bizzat manipüle ederek ve hatta yaratarak) yerel güç odaklarını zayıflatmak için kullanmaya çalışıyordu. Devlet, bir süredir, çıkar çatışmalarında kayırma, rüşvet, tehdit veya vaatler üzerinden Dersim’de toplumsal ilişkilere (hiç de olumlu olmayan şekilde) nüfuz etmiştir aslında. Burada çok önemli nokta, bu silahlı direnişçiler arasında, Seyit Rıza dahil aşiret ve ocak liderlerinin bulunmamasıdır. Gençliğinde silahlı birliklerle Osmanlı’nın yanında ya da karşısında savaşa katılmış, aşiret çatışmalarında rol oynamış olan Seyit Rıza 1930’lara geldiğinde silahlı işi olmayan kâmil insan konumundadır. Yanında koruma amaçlı silahlı adamları hep olmuştur, çünkü aşiretler arası düşmanlıklar nedeniyle bu kaçınılmazdır.

Bazen, devletin “suçlu” olarak aradıklarının halk tarafından teslim edilmemesi veya kaçakların buna direnmesi çatışmaya yol açabiliyordu. Ancak yakalama operasyonlarının çatışmaya dönüşmesi o sırada ülkenin neredeyse her yerinde yaşanan asayiş ve zabıta meselesinden ibaretti.

Diğer yandan, bazı gruplar hâlâ devletin eskiden olduğu gibi sadece operasyon için uygun yaz aylarında operasyonlar düzenlediği, mevsim değişimiyle birlikte bölgenin konvansiyonel sta-

tükosuna ve “normal” yaşama dönüleceği inancıyla hareket ediyordu. Bu nedenle yaşam alanlarına iyice nüfuz eden askeri püskürtmek veya en azından durdurmak için (çoğu taciz niteliğinde) saldırı düzenliyor veya çatışıyor. Bu konuda “başarılı” bulunan ve çoğu (elbette arkadaşı, akrabası/aile, aşiret ve inanç ağlarına dayanarak) bireysel veya küçük gruplar halinde hareket eden direniş önderleri çevrelerinde “kahraman” olarak görülürken, devlet yetkilerinin gözünde yok edilmesi gereken asi lidere dönüşüyordu.

1937 yılının yaz aylarında bu konuda en çok bilinen örnek bu sırada İç-Dersim’de askerî operasyonlara karşı silahlı direniş konusunda en çok öne çıkan isim olan, Bahtiyaran aşiretinden Şahin (yerel söyleyişle Saan Ağa) vakasıdır. Nitekim kendisini yakalama amaçlı düzenlenen tüm operasyonlardan ve çatışmalardan kurtulmayı başaran Şahin için kullanılan taktik, 26 Ağustos 1937 tarihinde kendisini en yakınındakilere, en çok güvendiği iki yakın akrabasına öldürtmek olmuştur.

Ancak ondan önce, Koçgiri olaylarının anahtar kişilerinden olup devlet tarafından arandığı için 1920’lerden beri Dersim’e sığınmış olan Alişer Efendi, devlet tarafından 9 Temmuz 1937 tarihinde en yakın dostları eliyle Kafat köyü yakınlarında öldürtülmüştür. Aynı zamanda ozan olup halk tarafından Alevi bilgesi olarak kabul gören Alişer’in bölgeye geldikten sonraki hikâyesi karışıktır (Dersimî, 2010; Özdemir, 2019, s. 57-58). Ancak 1937 yılına geldiğinde, isyan örgütlenme veya silahlı direnişlere katılma konusunda herhangi bir faaliyette bulunmadığı ve devletin en büyük hedeflerinden biri olduğu için, eşiyile birlikte saklanarak hayatını kurtarmaktan başka bir şey yapmadığı iyi bilinmektedir. Kendisine atfedilen önderlik rolü doğru değildir. Hayatını kurtarmak için daha önce sığındığı aşiretlerin artık kendisine koruma verememesi yüzünden, Seyit Rıza’nın aşiret bölgesinde ve kendisinin şahsi koruması altında devletin operasyonlarına karşı yaşam mücadelesi veren kâmil insan konumundadır.

Tanıkanlatılarına göre, bu suikast sonrasında büyük bir moral çöküntüsü yaşayan Seyit Rıza, en yakın adamları ve akrabaları dahil olmak üzere çevresindeki herkesin devlet tarafından kullanılabilceğini görmüş olması nedeniyle en azından ailesini katliamdan kurtarmak üzere evini terk eder ve çoğu çocuklardan ve kadınlardan oluşan ailesinin bir kısmıyla inanılmaz zor koşullarda, yanında sadece birkaç silahlı kişiyle dağlara sığınır. Devletin eline geçmemek veya Alişer’inkine benzer bir suikasta kurban gitmemek için ailesiyle birlikte yollara düşen Seyit Rıza’nın ailesinin katli, 1937 yazında yaşanan yargısız infaz niteliğinde toplu öldürmelerin başında gelmektedir. Ailesinin bir kısmını yanına alarak Temmuz ayının ortasından Ağustos ayının ortasına kadar, sürekli yer değiştirerek ve yerli halkın gizli desteğiyle hayatta kalmayı başaran ve operasyon alanının çeperine kadar giden Seyit Rıza ve ailesine karşı, nihayet 17 Ağustos 1937’de, Hozat ile Ovacık arasında kalan Semkan aşireti mensuplarının yaşadığı bölgede bulunan Birdo köyü yakınındaki (saha çalışmamız kapsamında 2020 yılı yazında ziyaret ederek çekimler yapma olanağı bulduğumuz) kuytu mevkide askerî operasyon düzenlenir. O sırada ailenin dinlenmek üzere sığındığı yerin biraz ilerisinde bulunan Seyit Rıza ve yanındaki birkaç adamı kurtulur, ama neredeyse hepsi savunmasız otuz kadar kadın ve çocuktan oluşan grubun

(cesetler altında yaralı kalarak ve son anda kaçarak hayatını kurtaran üç çocuk dışında) tamamı, çatışma yaşanmamasına rağmen önce yoğun bomba ve kurşun yağmuruna tutulur ve ardından yaralılar süngüyle öldürülür.

Basında isyan lideri imajını beslemek üzere Seyit Rıza hakkında yanıltıcı haberler aracılığıyla sürekli karalama kampanyası ve yakalandığı veya her an yakalanacağı yönünde asılsız haberler yayımlanırken, 17 Ağustos 1937'den itibaren Seyit Rıza, en sonunda yanında kalmış bir-iki yakın adamıyla tam bir yaşam mücadelesi içindedir. Bu tarihten Erzincan sınırında askerler tarafından ele geçirileceği 10 Eylül 1937 tarihine kadar yaşadıkları hakkında sözlü tanıklıklar aracılığıyla bildiğimiz, bu yaşadıklarının ardından ve özellikle o sırada Şahin'in en yakın adamları tarafından öldürüldüğünü (26 Ağustos 1937) duyduğunda dağlara ve halka sığınma konusunda umudunu tamamen yitirmiş olduğudur.

Sonuç olarak Seyit Rıza, 10 Eylül 1937 tarihinde yanındaki iki adamıyla birlikte Erzincan girişinde "ele geçirilir". Erzincan'a gitme nedeni konusunda farklı tezler öne sürülmekle birlikte, genelde bunları iki iddia etrafında toplayabiliriz: (1) Geçmişte ilişkisi olduğu bilinen Erzincan valisine teslim olarak doğrudan Ankara hükümetiyle temas kurmak ve (2) Erzincan üzerinden bölgeyi terk ederek (bir iddiaya göre) Rusya'ya kaçmak.

Bunlardan ikinci tezin pek akla yatkın olmadığı açıktır, çünkü o koşullarda Sovyet Rusya'yla herhangi bir ilişki mümkün bile değildir. Sovyetler Birliği ve Türkiye'deki yandaşları, "gerici isyan" ve "feodalizmin tasfiyesi" olarak gördükleri Dersim-kırım konusunda duyarsızdır. Ayrıca sımra kadar kat edilecek coğrafya ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin o dönem (özellikle Ağrı Ayaklanması [1926-30] sonrasında) buralarda kurduğu sıkı kontrol düşünülecek olursa bu tezin gerçeklikle ilgisi olmadığı anlaşılır. Çok sonradan dile getirilmiş bu tezin arkasında yatan mantık, kendisini bir "isyan lideri" olarak lanse etmek isteyen Kürt veya Zaza milliyetçileri başta olmak üzere Seyit Rıza kahramanlaştırmasında sınır tanımayan tüm çevrelerin "teslim olma" ihtimalini düşünülemez ve muhtemelen onur kırıcı bulmalarıdır. Daha doğrusu, kendi yarattıkları "kahraman isyan lideri olarak Seyit Rıza" imgesine, devlete teslim olmayı yakıştıramamalarıdır.

Birinci teze gelince, her şeyden önce buradaki "teslim" kavramının basit bir şekilde "süçunu kabul etme" (ikrar) anlamına gelmesi şart değildir. Seyit Rıza'nın (yukarıda anlattığımız) son iki ayına özellikle yerel anlatılar üzerinden baktığımızda, kendisi hakkında yaratılmış isyan lideri ve hain imajının yanlışlığını kanıtlamaya çalışan, devlete bunu anlatamamaktan mustarip bir "lider" çıkar karşımıza. İkrardan çok, ikna etmeye çalışan bir mağdur söz konusu olabilir. Her halükârda bunun için o sırada kolay temasa geçebileceği Tunceli Vilayeti idari veya askerî birimleri yerine Erzincan'ı seçmesi tesadüf gözükmemektedir. Bölgeye Vali-Komutan-Umumi Müfettiş olarak geldiği 1936 yılı başından beri tüm uygulamaları ve ilişki girişimleri nedeniyle, Seyit Rıza başta olmak üzere İç-Dersim ileri gelenleri nezdinde güvensizlik yaratmış olan Korgeneral Abdullah Alpdoğan'a güvenerek hareket etmeyeceği açıktır. Ayrıca yerel askerî birliklerin fırsat bulur bulmaz yargısız infaz niteliğinde operasyonla kendisini ortadan kaldırayabileceğini, haftalar önce Birdo'da ailesinin yaşadığı katliam nedeniyle bizzat tecrübe etmiştir. Bu tezle ilgili son

bir not, Seyit Rıza'nın mevcut Erzincan valisi Mehmet Fahri Özen'le eskiye dayanan bir temas geçmişi ve güven ilişkisi olduğu yönünde anlatırlardır. Hatta bu anlatılara göre, Seyit Rıza yola çıkmadan önce validen davet anlamına gelecek bir mektup almıştır.

Seyit Rıza'nın Erzincan'da yakalandığında veya teslim olduğunda ilk talebinin valiyle görüşmek olduğu ve nihai amacının Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'le görüşerek derdini anlatmak olduğu yönünde, sözlü anlatılara dayalı bilgiyi başka kaynaklardan kontrol edememizin en önemli nedeni, Erzincan'da yakalandığı andan itibaren yaşananlarla ilgili resmî belgelerin erişilebilir veya mevcut olmamasıdır. Ancak, yerel kolektif hafızaya ek olarak dönemin basınından takip edebildiğimiz kadarıyla, (bir iddiaya göre kendisine bu yönde söz verildiği için) Seyit Rıza, Ankara'ya götürüleceğini ümit ederken Elazığ'a götürülmüş ve (yaz aylarından itibaren teslim olmuş veya yakalanmış tutuklularla birlikte) yargılanmaya başlanmıştır. Sanıklara isnat edilen suçlama isyan olmuştur, ama sadece dönemin basın haberleri üzerinden kısmen erişebildiğimiz iddianameyi ve yine basın haberleri ve sözlü tanıklıklardan kısmen öğrenebildiğimiz yargılama sürecini bu kısa kitap bölümünde hakkıyla ele almam mümkün değildir maalesef.

Ancak resmi belgelerin erişilemezliği nedeniyle dönemin gazete haberlerinden ve kısmi tanık anlatılarından yola çıkarak, bu süreçte 58 sanığın olağanüstü muhakeme usulleri uygulanarak yargıldığını ve sonuç olarak 11 kişinin idama mahkûm edildiğini not düşebiliriz. Bunlardan dördünün idam kararı yaş haddi nedeniyle müebbet cezasına çevrilirken, (bir iddiaya göre çocuğu yaşında bir yalancı şahidin ifadesine dayanılarak) yaşı küçük gösterilen Seyit Rıza ve (yine iddiaya göre yaşı büyük gösterilen) oğlu (Resik) Hüseyin ile birlikte toplam yedi Dersimli ileri geleni idam edilmiştir (alfabetik sırayla):⁹

Ali Ağa (Mirza Süleyman oğlu, Demenan aşireti)
 Fındık Ağa (Kamer Ağa oğlu, Yusufan aşireti)
 Hasan (İbrahim oğlu, Kureyşan aşireti)
 Hasan Ağa (Cebrail Ağa oğlu, Demenan aşireti)
 Resik Hüseyin (Seyit Rıza oğlu, Abasan aşireti)
 Seyit Hüseyin (Kureyşan aşireti)
 Seyit Rıza (Abasan aşireti)

Yukarıda belirtildiği üzere, Seyit Rıza dışında idam edilenlerin tamamı Mayıs 1937'den itibaren teslim olmuş veya bazen davet üzerine yetkililerle görüşmeye gittiğinde tutuklanmıştır.

Umumi Müfettişlik Kanunu gereği, temyiz yolunun kapalı olması nedeniyle, mahkeme kararının infazı için Müfettiş-Komutan-Vali Alpdoğan'ın onayı yeterlidir. Bir iddiaya göre, infazın alelacele gerçekleştirilmesi için Alpdoğan, mahkeme kararından önce boş bir kâğıdı hüküm üste yazılacak şekilde "tasdik olunur" ibaresiyle imzalamıştır.

Her yönüyle İstiklal Mahkemeleri'ni andıran hukuk dışı bir mahkeme sürecinden sonra, hukuk dışı, hatta mevcut kanunlara aykırı bir şekilde infaz gerçekleşmiştir. Basının verdiği ge-

⁹ Yerelde bilinen isimleriyle: 1- Aliye Mirzê Sili; 2- Lazê Qemer Ağay Fındık Ağa; 3- Hesenê Ivraimê Qiji; 4- Lazê Civrail Ağay Hesen Ağa; 5- Lazê Sey Rızay Resik Usen; 6- Usenê Seyd ve 7- Sey Rıza.

nel bilgiler dışında, infazla ilgili tek yazılı kaynak olan İhsan Sabri Çağlayangil'in yıllar sonra anlattıkları sayesinde, infaz süreci iyi bilinmektedir: O sırada bölgede bulunan ve programında mahkemenin sürdüğü Elazığ ziyareti de bulunan Atatürk şehre gelmeden infazın gerçekleşmesi için açıkça hileye başvurulmuştur. Öncelikle, hafta sonu olması dolayısıyla toplanamayan mahkemenin hüküm duruşmasının 14 Kasım Pazar gününü 15 Kasım Pazartesi gününe bağlayan gece apar topar yapılması planına dayalı hileyi kabul etmeyen davanın savcısı tatile gitmeye ikna edilmiştir. Çağlayangil'in arkadaşı olan vekil savcı aracılığıyla gerçekleştirilen bu oldubittinin ardından, gece saat 24.00'ten sonra işgünü olan Pazartesi gününün başlamış olacağı gerekçesiyle gece mahkeme toplanarak hükmü açıklamıştır. Hemen arkasından (muhtemelen hazırlıkları önceden yapılmış olan) Elazığ Buğday Meydanı'ndaki idamlar, sabaha kalmadan infaz edilmiştir. Bu sırada Seyit Rıza'ya oğlunun idamının seyrettirilmesi hikâyesi ve idam sehvasında haykırdığı sözler Dersimlilerin kolektif hafızasında kalıcı yer etmiştir: *Evlâdı Kerbelayih, bihatayih. Ayıptır, zulümdür, cinayettir* (Çağlayangil, 1990, s. 52).

İnfaz gecesinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün Elazığ Yolçatı istasyonunda trende olduğu ve gizliden getirilen Seyit Rıza'yla görüştüldüğü iddiaları son yıllarda yaygınlaşsa da bu konuda bir kanıt yoktur. Ancak infazdan hemen sonra Elazığ'da treninde bulunan Atatürk'e idam fotoğraflarının gösterildiğini, buna sınırlanan Atatürk'ün negatifleriyle birlikte bu fotoğrafları toplatıp yok ettirdiğini yine Çağlayangil'in anılarından biliyoruz (Çağlayangil, 1990, s. 45-55).

Elazığ'da yargılamalar devam ederken, Ankara'nın siyasi ortamında önemli gelişmeler yaşanıyordu. 1937 ile 1938 arasındaki kategorik farkı ve her birinin farklı faillerini anlamak için bu gelişmeler çok önemlidir. Her iki dönemde de görev başında olan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak gibi devleti temsil eden yetkililerin rolleri ve sorumlulukları konusunda son yıllarda önemli tartışmalara yol açan bu gelişmeler, birçok spekülâtif tezin de kaynağı olduğu için büyük önem taşımaktadır.

Seyit Rıza'nın tutuklanmasından sonra 18 Eylül 1937 tarihinde mecliste yaptığı konuşmayla Başbakan İsmet İnönü, adeta Dersim harekâtının tamamlandığını ilan etmişti:

Cumhuriyet ordusu ve zabıtası, bu hadise esnasında yaptığı takiplerde, hurafe olarak zihinlerde yerleşen ne kadar uçurum halinde dere ve ne kadar çıkılmaz dağ varsa, hepsini Ankara sokakları gibi baştanbaşa geçmişlerdir. Kanun götüren ordu, jandarma neferlerinin ayak basmadığı yer, inmediği dere ve çıkmadığı tepe yoktur.

Cumhuriyet'in ıslahat ve imar programına muhalefet eden bütün engeller ortadan kaldırılmış ve program bir an fasıla vermeksizin ilerletilmekte bulunmuştur. Bugün orada yapılmakta olan yollar, kışlalar ve karakollar, mektepler, hükümet konakları ile memleketin en mamur ve en ziyade iş içinde bulunan bir muhitinin manzarasını görmek, size hepimize zevk verse gerektir (*TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt: 19, İçtima 2, 1937, s. 344; aktaran: Günteppe Yeşilbursa ve Babaoğlu, 2016, s. 59-60*).

Bu tarihten sonra Ankara'da yaşanan gelişmeler, en ince detaylarına kadar incelenmeye değer bir süreçtir. Nitekim bu sürecin önemli parçası olan Başbakan İsmet İnönü'nün "istirahate çekilme" gerekçesiyle 25 Ekim 1937 tarihinde istifasının sağlanarak pratik olarak görevden

uzaklaştırılmasında Atatürk'le yaşadığı başka anlaşmazlıklar kadar Dersim konusundaki tavır farkının da rol oynadığı bilinmektedir.¹⁰

Ancak Dersim konusunda İsmet İnönü'nün askerî operasyonlar sürecini bitirme tavrı karşısında, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın ısrarlı devam tavrı öne çıkmaktadır. Devam sürecinde İnönü'nün bıraktığı Başbakanlık makamı için seçilen isim ise İnönü'yle uzun süreden beri birçok konuda farklı kamplarda olan, geleceğin liberal (!) sağ politikasının öncüsü sayılacak Celâl Bayar olmuştur. Başbakan olduktan hemen sonra Atatürk'ün Doğu gezisine katılan ve Seyit Rıza ile arkadaşlarının idamları sırasında kendisiyle birlikte bölgede olan Celâl Bayar, Ankara'ya döner dönmez, Fevzi Çakmak'la birlikte sonraki yıl düzenlenecek soykırıma varan operasyonların hazırlıklarına başlamıştır.

Başbakan olarak İsmet İnönü'nün 1937'de yaşanan katliamlar ve sürgünlerden; yine başbakan olarak Celâl Bayar'ın da 1938'de yaşanan (aşağıda göreceğimiz açıktan soykırım amaçlı) operasyonlardaki sorumlulukları açıktır. Her iki dönemde de görev başında olan Atatürk ve Fevzi Çakmak'ın rol ve sorumluluklarına gelince, bir bütün olarak ve tüm süreç boyunca tek adam konumundaki Cumhurbaşkanı ve ordunun başındaki Genelkurmay Başkanı olarak ikisinin Dersim-kırım planları ve uygulamaları konusundaki yetki ve sorumlulukları açıktır.

Sonuç olarak 1937 yılının yaz aylarında gerçekleşen operasyonlar nedeniyle yaşanan can kayıpları ve sürgün edilenlerin sayısı konusunda güvenilir bir bilgi mevcut değildir. Belli bir coğrafya ve bazı aşiret grubuyla sınırlı bu operasyonların sonunda İsmet İnönü, 18 Eylül 1937 günü TBMM'de yaptığı yukarıda sözünü ettiğim konuşmasında şu sayıları verir:

Yazın başından beri devam eden faaliyette kaçınılması mümkün olmayan insan zayıflığının da neden ibaret olduğunu olduğu gibi söylemek isterim. Dün akşama kadar yani 17 Eylül 1937'ye kadar Dersim harekâtının başından itibaren, verilen zayıflık şudur: Subay, 1 şehit, 4 yaralı. Er; 28 şehit, 46 yaralı; Bekçi; 1 şehit, 1 yaralı. İsyanı iştirak edenlerden 265 maktul vardır. 20 yaralı, 27 yakalanmış ve müsademe esnasında 849 kişi teslim olmuştur (*TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt: 19, İçtima 2, 1937, s. 344.* Aktaran Güntepe Yeşilbursa ve Babaoğlu, 2016, s. 60).

Dersim meselesinin kapandığını ilan eden İnönü'nün bu konuşmasından bir süre sonra Dersim ileri gelenlerinin Elazığ'da hukuk dışı bir yargı sürecinin ardından kanun dışı bir şekilde idam edilmesinden üç gün sonra *Cumhuriyet* gazetesi başyazarı Yunus Nadi, 18 Kasım 1937 günü "Tarihe Gömülen Dersim'e Dair" başlıklı yazısında, "Senelerden beri adına Dersim denilen mesele tarihin ummanına katılmış ve ebediyen ölmüştür" diye yazar (*Cumhuriyet*, 18 Kasım 1937; aktaran Akyürekli, 2010, s. 114).

1937 ve 1938 Yazları Arası Dönem: İç-Dersim'de Uzun 1937-38 Kışı

Dersim'de kendisini daha sonbahar aylarında gösteren ağır kış koşulları, Tunceli'ye dönüştürülmüş olan, artık "medenileşmeye açık" bu coğrafyada hayatta kalmış İç-Dersimliler için çok

¹⁰ Bu konuda çığır açıcı ilk tartışma için bkz. Ş. Aslan (2007); ayrıca bkz. Güntepe Yeşilbursa ve Babaoğlu (2016).

acımasız bir durum yaratmıştı. Köy yakmalar, bombardımanlar ve sürgünler nedeniyle adeta savaş meydanına dönmüş dar bir coğrafyada ağır kış koşullarını atlatmaya çalışırken bir yandan da yaralarını sararak kayıplarından dolayı yaşadıkları büyük travmayla başa çıkmaya çalışıyorlardı. Her şeye rağmen hayatta kalanların büyük bir kısmı aynı kaderi paylaşmamak üzere dağlara sığınmışlardı ve insanlık dışı koşullarda varoluş mücadelesi veriyorlardı. Köylerde kalan diğer bir kesim ise inanç ve aşiret önderlerini kaybetmiş olarak, kana bulanmış bu topraklarda akıbetlerinin ne olacağını bekliyordu.

1938 yılının bahar ayları, bir yıl önce bölgeye yerleşmiş kışla ve karakollarının ve özellikle Dördüncü Umumi Müfettişlik askerî birliklerinin operasyonlarıyla başladı. Bazıları kaçaklar veya arananlar listesinde bulunan ve çoğu zaman aileleriyle dağlara sığınmış kişilerin peşine düşen ordu birliklerinin operasyonları, daha çok ülkenin diğer bölgelerinde de karşılaşılan otoriter bir rejimin asayiş operasyonları olarak görülüyordu. Özellikle yaz aylarına doğru bu operasyonlar yer yer dağdakilerle çatışmaya dönüşürken, ordunun bir önceki yıl operasyon düzenlemediği bölgelerde yaşayan aşiretler, devletin sürdürdüğü hummalı nüfuz ve bayındırlık çalışmalarından bu yıl da kendilerinin hedef alınacağını anlıyordu. Ancak 1938 yılının Temmuz ve özellikle Ağustos aylarında başlarına gelecek felaket, *Tertele* veya askerî terörden haberleri yoktu.

Dersim Genelinde Soykırım (Temmuz-Ağustos 1938)

1938 yılı yaz aylarında, özellikle Temmuz ve Ağustos aylarında yaşanan olayların detaylarına giremeyeceğim. Ancak kısaca, 1937 yılıyla ayırt edici yönlerini öne çıkararak, kısa bir özet sunmak isterim.

Her şeyden önce 1937 yılında bölgeye iyice yerleşmiş olan ve eskiden olduğu gibi “sel seferleri”yle yani mevsimlik askerî *tedip* operasyonlarıyla yetinmeyeceğini gösteren Dördüncü Umumi Müfettiş Alpdoğan komutasındaki askerî birlikler yaz aylarıyla birlikte operasyonlarını yoğunlaştırırken, Ankara’nın asıl planı, buna ek olarak Erzincan’daki 3. Ordu aracılığıyla bölgede büyük bir “tarama” harekâtı gerçekleştirmektir. Bir önceki yıldan çok büyük farkı, daha önce hedeflenmiş altı aşiretin ötesinde, yeterince nüfuz edilmemiş coğrafya başta olmak üzere, çok daha geniş bir alanda “tarama” kavramının düşündürdüğü gerçek anlamıyla, arada neredeyse bir şey bırakmayacak bir şekilde tam bir “silip süpürme” operasyonu gerçekleştirilmesiydi.

Ağustos ayında ordu manevrası adı altında Üçüncü Ordu’nun katılımıyla farklı boyut kazanan operasyonlar şunları kapsıyordu:

Her kesimden halka karşı, çok geniş coğrafyada katliamlar (mekânlar ve vakalar): Neredeyse her gün çocuk ve kadınların ağırlıkta olduğu sivil insanlar, belli yerlerde toplanıp kurşuna dizilerek, süngülenerek ve uçurumlardan atılarak toplu imhaya tabi tutuldu ki bazen bu gruplar yüzlerce kişiden oluşuyordu. Birkaç yıldır yürüttüğümüz “Dersim-Kırım Anatomisi – Katliam Yerleri ve Vakaları Envanteri” başlıklı çalışmamızın başlangıç noktasını oluşturan, Cemal

Taş'ın on yıllara dayalı çalışması sonucunda tespit edilen en az 120 katliam yeri ve vakasının çok büyük bir kısmı 1938 yılına aittir (Taş, 2019).

Sayılar: Genelde Dersim 1937-38 sürecinde, özellikle seri katliamlara sahne olan 1938 yılının yaz aylarında Dersim'de hayatını kaybedenlerin ve hatta devlet tarafından sürgüne gönderilenlerin sayısı bugün bile spekülasyon konusudur. Yerel anlatılarda veya kolektif hafızada “on binler”le ifade edilen öl(dürül)enlerin sayısı konusunda resmî kaynaklara dayalı güvenilir veriye ulaşmak mümkün değildir maalesef. Halen Cemal Taş'la birlikte yürütmekte olduğumuz saha çalışmalarında topladığımız bilgilerle birlikte mevcut tüm belge ve kaynaklardaki verileri bir araya getirerek oluşturmaya çalıştığımız bilanço, henüz başlangıç aşamasındadır. Ancak 2011 yılında dönemin başbakanı Tayyip Erdoğan tarafından, 1939 tarihli resmî bir belgeye (*İçişleri Bakanlığı'nın Dersim'le ilgili 2.11.1939 tarihli raporu (Sayılar)*, 1939) dayanılarak verilen (“Başbakan Erdoğan'dan Dersim özrü”, 2011; “Erdoğan'ın Açıkladığı Dersim Belgeleri”, 2011) sayılar, kayıplar konusunda alt sınır kabul edilebilir: 1938 yılında 13.160 sivil, 199 asker öldürülmüştür.

Sürgünler: Bir önceki yıldan çok daha geniş bir coğrafyada toplanan binlerce kişi, ağır koşullarda sürgüne gönderildi ki gittikleri yerlerde birbirleriyle olduğu kadar dilleri ve kültürleriyle bağlarının en kısa zamanda kopması için koşullar yaratılmaya çalışılıyordu. 1938 yılında hazırlanmış olan ve o yıl öldürülen sivillerin sayısını yine 13.160 olarak veren bir belgede, “garba gidenler” başlığı altında o yıl sürgün edilen “hane” sayısı 2.254 ve “nüfus” ise 11.918 olarak açıklanmıştır (Zeytinli, 2012, s. 333).

Köy yakmalar, yağmalar ve fiziki yıkım: Ev ve tarlalarıyla birlikte çok sayıda köy plana uygun olarak yakıldı, sürülere el konuldu ve hatta hayvanlar telef edildi ki bu, geride kalan canlıların hayatlarını sürdürmeleri için gerekli asgari koşulların da yok edilmesi anlamına geliyordu.

El konulan kız çocukları: Dersim-Kırım sürecinde ailelerinden koparılarak çoğu askeri veya sivil görevliler tarafından el konulan kız çocuklarının sayısı ile bu uygulamanın detayları ve bu “kayıp kızlar”ın onlarca yıl sürmüş travmaları hakkında bugüne kadar resmi kaynaklar tam bir sessizlik içindedir. Ancak bu konuda yaptıkları çığır açıcı çalışmaları sayesinde Kazım Gündoğan ve Nebahat Gündoğan çifti, uzun süreli saha çalışmaları sonucunda elde ettikleri örnek vakalar aracılığıyla (soykırım uygulamalarında karşımıza çıkan) bu uygulamanın somut örneklerini ve yaşanan vahameti ortaya koymayı başarmıştır (Gündoğan ve Gündoğan, 2012).

Mutilere ve işbirliği yapanlara Dersimli Alevi olma cezası: Bir önceki yıl operasyonların kısmen dışında kalmış aşiret ve ailelerin yanı sıra bizzat önceki yıl ordu birliklerine evlerini açmış yerleşim birimlerine ve hatta bu sırada komutanlarla dostluk yapmış kişi ve ailelere karşı 1938 yılı yazında, bazıları (kapalı bir mekâna çocuk, yaşlı ve kadınlar da dahil insanları toplayarak yakma gibi) vahşet boyutunda operasyonlar düzenlendi. Bu eylemler ordunun sadece Dersimli olduğu için bir halkı ve hatta bir bölgeyi mümkünse toptan yok etme amacını gösteriyordu.

Operasyonun başındaki 3. Ordu Müfettişi Orgeneral Kâzım Orbay'ın 4 Kasım 1938 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği yazıda, sadece 17 gün süren bu “manevra harekâtı” sırasındaki kayıplar hakkında şu bilgiler veriliyor: “Tarama bölgesi içinden ölü, diri 7954 nüfus çıkarılmıştır. 4. Umumî Müfettişliğinden isimleri verilen 101 kişiden 75'i ele geçirilmiştir. 1019 silah toplanmıştır” (*Milliyet*, 23.04.2012).

Bu arada, önceki yıl devletin sözcülüğünü yaparak, isyan, derebeyi ve ilkellik edebiyatı yapan dönem basını, bu defa da görmezlikten gelerek devletin “ordu manevrası” adıyla geçiştirmek istediği vahşeti sessiz sedasız kalarak sahipleniyordu.

Sonuç olarak 1938 yılının yaz aylarında yaşananlar, planlı ve programlı bir soykırımın “çok başarılı” bir şekilde uygulandığını göstermektedir.

1938 Sonbaharında Süren Operasyonlar

30 Ağustos 1938 tarihinde Elazığ'da düzenlenen büyük Zafer Kutlamaları töreninden sonra Erzincan'daki üslerine dönüş yolunda ikinci bir tarama harekâtı gerçekleştiren Üçüncü Ordu birlikleri, yaz aylarında bir şekilde hayatını kurtarmış grupları ve ayakta kalmış köyleri de silip süpürdü. Bu arada bölgede etki ve kontrol alanını giderek daha çok yayan ve kalıcılaşan Dördüncü Müfettişlik birlikleri de dağlara sığınmış silahlı kişileri ve küçük grupları (“kaçaklar”), istihbarat ağlarına, işbirliklerine ve yerelle ilgili edinilen bilgilere dayanarak yakalama ve sürgüne gönderme operasyonlarını sürdürüyordu. Köylerde devlet terörü, bölgede adeta sürekli savaş durumu devam ediyordu.

Kökten Çözümün Son Aşaması Olarak Yasaklı Bölgeler, Sürgünler ve Kaçak Avı (1939-47)

Dersim-kırımın 1938 yılında bitmediği iddiasının birçok dayanağı/kanıtı vardır. Ancak en önemli kanıt, İç-Dersim'de birçok yerin uzun yıllar yasaklı bölge olarak kalması ve dağınık şekilde sürgün yerlerine dağıtılanların 1947 yılında çıkacak affa kadar memleketlerine dönemeleridir. Böylece, üzerinden acımasız bir kırım makinesi geçmiş olan Dersim'in yaralarını sarması, kendini toparlaması ve yeniden yaşam bulması için tüm olanaklar ortadan kaldırılmıştır. Toplumun çok büyük çoğunluğunu oluşturan Dersim Alevilerinde merkezi yer tutan pir-talip, dede-mürir, musahiplik, düzenli cemler ile bunlara dayalı sözlü gelenek ve daha önemlisi sofistike ocak sistemi gibi geleneksel değerler ve pratikler, modernist Osmanlı dayatmaları nedeniyle zaten tehdit altında olageldiği için, Dersim-kırım sonrasında can çekişmeye başlamıştır. Ocak sisteminin dağıtılması aracılığıyla Dersim'in Alevi hafızasını yok etme girişimlerinde tam bir kırılma noktasına gelinmişti, çünkü geleneği ve hafızayı aktaracak aktörler yok edilmiş veya sürgüne gönderilmişti.

Toplumun ve devlet görevlilerinin sürekli baskı ve gözetimi altında sürgünde yaşamını sürdürenlere ise bu dönem boyunca inançları, dilleri ve yaşam tarzları bağlamında gerçek anlamda kültürel ve sosyal ölüm dayatılmıştır.

GENEL DEĞERLENDİRME

Sonuç olarak, 1937 ve 1938 yıllarında yaşanan ve yerel halk tarafından *Tertele* ismiyle anılan katliam ve soykırım süreci, (önceden planlanmış) bir sürecin parçasıdır. Yani devlet bir isyana tepki olarak bu katliamları gerçekleştirmemiş, 1935'ten itibaren adım adım gerçekleştirilen bir planın parçası olarak bu katliamlar hayata geçirilmiştir. Bu planın uygulanmasına tepki olarak (özellikle eskiden beri Osmanlı devletinin de nüfuz edemediği İç-Dersim'de) halkın sergilediği *itiraz* ve kitlesel *dirence* katliamlarla cevap verilmeye başlandığında, askerî operasyonlara karşı yer yer bireysel olarak veya küçük gruplar halinde silahlı *sporadik direnişler* ortaya çıkmıştır. Ancak devlete karşı ortaya çıkmış bir *isyan* ve hatta *örgütlü bir direniş* söz konusu değildir. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemi modernleşme sürecinin parçası olarak modern devletin nüfuz ve (hem niceliksel hem de niteliksel anlamda) “tam kontrol” girişimlerine karşı *sporadik* tepkiler şeklinde geleneksel silahlı veya silahsız direnç hiç eksik olmamıştır. Genelde dağlık, çoğu zaman kendiliğinden ortaya çıkmış, (aslında tüm Kürdistan'da oldukça yaygın olan) aşiret sistemine bağlı oldukça karmaşık dayanışma ve işbirliği dinamiğine dayalı direncin ve askerî operasyonlara karşı direnişlerin en sonucusu 1937 ve 1938 yıllarında gerçekleşmiştir ve her zaman katliamlar içeren cezalandırma veya fetih girişimleri sırasında gündeme gelen katliam girişimlerine karşı *nefsi müdafaa* niteliğindedir.

Meselenin bir fetih, yani “Cumhuriyet topraklarına katmak” meselesi olduğunu en iyi ifade eden, Hüsamettin Cindoruk'la bir konuşmasında şu sözleri sarf eden Celâl Bayar olmuştur: “Atatürk, sonunda bize vurun dedi, vurduk. Tenkil ve tedip ederek Cumhuriyet topraklarına Tunceli'yi kattık” (Güntepe Yeşilbursa ve Babaoğlu, 2016, s. 62).

Bu kanlı iç-fetih planının uygulanma sürecinde yaşananlar, gerçekten bir isyan söz konusu olsa bile soykırım niteliğinde bir suçtur. Kabul edilemez ve hiçbir şekilde meşrulaştırılamaz. 1947 yılında tamamlanan bu planın parçası olan kriminal boyutta acımasız sürgün uygulamaları, yasak bölgeler ve dağlara sığınmış her yaşta insana karşı devam eden kelle avcılığı, aynı cürmün farklı boyutlarını oluşturur.

Diğer yandan, kısaca şunu söylemekte büyük yarar var: Velez ki Dersim'de bir isyan yaşanmış olsun, önceden hazırlıkları yapılan ve ordunun tüm olanaklarıyla (savaş zamanında bile suç sayılacak silahlar ve yöntemlerle) büyük çoğunluğu silahsız sivil halka karşı gerçekleştirilen ordu harekâtı, yine de açık soykırımsal niteliklere sahiptir: Çocuk, kadın ve yaşlıların ağırlıkta olduğu sayısız sivil halk katliamları; yaygın ev ve köy yakmaları; kız çocuklarına el konulması ve tehcir uygulamasının en acımasız versiyonu olarak karşımıza çıkan toplu sürgünler.

Bu süreç, aslında modern devletlerin ve özellikle ulus-devletlerin tekçi anlayışla uyguladıkları standardizasyon sürecinin doğal parçasıdır ve Türkiye Cumhuriyeti'nin seçtiği modernleşme versiyonu içinde cumhur husumetini düşününce, bir sapma olarak görülmemektedir. Dersim'i özgün kılan, katliamlar dahil her türlü şiddete dayalı kısa süreli operasyonun arkasındaki acelecilik ve şiddettir.

Ancak, cevaplanması gereken bir soru ortada durmaktadır: Benzer kontrol veya içerimlenme sorunu yaşanan diğer bölgeler için “süreci zamana bırakma” veya “tedrici kontrol ve içerimlenme” eğilimi ağır basarken, neden Dersim’de bu acilci ve kanlı yöntem seçilmiştir?

Bunun zamanlamayla ilgili boyutu, o sırada küresel düzlemde yaşanan krizler nedeniyle rejimin uluslararası baskıdan çekinmemesiyle ilgilidir muhtemelen. Nitekim, sonuç olarak iki yıl süren Dersim-kırımı küresel düzeyde tepkisizlik ve duyarsızlık devletin bu hesabının doğru çıktığını göstermiştir.

Zamanlama bağlamında diğer bir önemli neden de on yıl içerisinde toplumsal mühendislik ve nüfus mühendisliği konusunda büyük başarılar elde etmiş olan Ankara elitlerinin köreltici kibirleridir.

Cevabın zor boyutu ise yazının başında sözünü ettiğim, Dersim’in inancı, coğrafyası, dili ve kültürü bağlamında özgünlüğüyle ilgilidir. Asıl zor olan, biriciklik/eşsizlik ve özcülük romantizmi tuzağına düşmeden bu tartışmayı yapabilmektir.

KAYNAKÇA

- Akbulut, A. (2020). IV. Umumi Müfettişliğin Kurulması ve Dersim İsyanlarına Giden Süreç. *Anasay*, 4 (12); 39-58.
- Akyürekli, M. (2010). *Dersim Sorunu (1937-38)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Arslan, R. (2014). *Jandarmanın Genel Komutanlığının Kürt Raporu: Devletin İç Düşmanı Kürtler*. İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları.
- Aslan, Ş. (2007). Neden İnönü Değil, Niçin Bayar? 1937’de Yaşanan Bir Politik Gerilimin Öyküsünü Yeniden Okumak! F. Başkaya ve S. Çetinoğlu (der.) *Resmi Tarih Tartışmaları-3: İttihatçılıktan Kemalizm’e* içinde (1. Baskı, s. 331-372). Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Ataman-Çelik, Z. (2019). Demographic Engineering, Forced Migration and Resettlement Policies in General Inspectorates. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü.
- Aygün, H. (2009). *Dersim 1938 ve Zorunlu İskan: Telgraflar, Dilekçeler, Mektuplar*. Dipnot Yayınları.
- Aygün, H. (2010). *Dersim 1938 Resmîyet ve Hakikat*. Dipnot Yayınları.
- Bacanlı, H. (2012). *Cumhuriyet Dönemi Olağanüstü Bölge Yönetim Uygulamaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Baksi, M. (2018). *Serbildana Mala Elîyê Ünîs*. Lis/Bizim Büro Matbaacılık.
- Baran, T. (2014). *1937-1938 Yılları Arasında Basında Dersim*. İletişim Yayınları.
- Başaran İnce, G. (2014). *Domatesi Çiçek Sananlar: Ağrı İsyanı ve Dersim Katliamı Örneğinde İç-Şarkiyatçılık, Erken Cumhuriyet Basını ve Kürtler*. Ayrintı Yayınları.
- Başbakan Erdoğan’dan Dersim özrü. (2011, 23 Kasım). *BBC*. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111123_dersim
- Bayar, C. (2006). *Şark Raporu*. Kaynak Yayınları.
- Bayrak, M. (2012). *Dersim-Koçgiri: Te’dir-Tenkil-Taqtıl-Tebcir-Temsil-Temdin-Tasfiye*. Öz-Ge Yayınları.
- Bayrak, M. (2013). *Kürtler’e Vurulan Kelepçe: Şark İslahat Planı*. Öz-Ge Yayınları.
- Beşikçi, İ. (1977). *Kürtlerin ‘Mecburi İskan’ı*. Komal.
- Beşikçi, İ. (1990). *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*. Belge Yayınları.
- Bilmez, B. (2012a). Dersim 38’i Araştır(ma)mak, Yaz(ma)mak ve Hatırla(ma)mak Üzerine – I. *Toplumsal Tarih* 217: 48-53.

- Bilmez, B. (2012b). Dersim 38'i Araştır(ma)mak, Yaz(ma)mak ve Hatırla(ma)mak Üzerine – II: Dersim '38'i Anlamak ve Anlamdırmak için Bazı Öneriler. *Toplumsal Tarih* 218: 54-59.
- Bilmez, B. (2012c). Sözlü Tarih ve Belgesel Film Aracılığıyla Bir Kıyımla Yüzleşmek ve Hesaplaşmak. Ö. Fındık (der.) *Kara Vagon (Dersim – Kırım ve Sürgün)* içinde (s. 7-40). Fam Yayınları.
- Bilmez, B. (2015, 22 Mayıs). "Travmaya çözüm üretmeden soykırım hakkında konuşmak acıları pornografikleştirir" E. C. Dağlıoğlu (haz.) Agos. Mülakat. (<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/11671/travmaya-cozum-uretmeden-soykirim-hakkinda-konusmak-acilari-pornografiklestirir>)
- Bilmez, B., Kayacan, G. ve Aslan, Ş. (2011). *Toplumsal Bellek, Kuşaklararası Aktarım ve Algı: Dersim '38*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bulut, F. (2011). *Dersim Raporları* (2. Baskı). Evrensel Basım Yayın.
- Çağlayangil, İ. S. (1990). *Anıların* (Yeni eklerle genişletilmiş 3. Baskı). Yılmaz Yayınları.
- Çalışlar, İ. (der.). (2010). *Dersim Raporu*. İletişim Yayınları.
- Demir, R. (2011). *Feodalizmin Devlete İsyarı ve Dersim Olayları*. Palme Yayınları.
- Dersimî, A. (2010). *Alişêr ve Zarişe Xatun: Dersim-Koçgiri Direnişleri*. Pêri Yayınları.
- Dersimi, N. (1992). *Dersim ve Kürt Milli Mücadelesine Dair Hatıratım*. Öz-Ge Yayınları.
- Dersimi, N. (1997). *Kürdistan Taribinde Dêrsim*. Doz Yayınları.
- Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik: Dersim-Sason (1934-1946)*. (2010). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erdoğan'ın Açıkladığı Dersim Belgeleri. (2011, 23 Kasım). *Anadolu Haber Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/erdoganin-acikladigi-dersim-belgeleri/392364>
- Ersal, A. (2016). *Şeyh Sait'ten Dersim'e Cumhuriyet'in Şark Meselesi*, N. Azakoğlu (der.) İkinci baskı. Tarihiçi Kitabevi Yayınları.
- Ertuna, H. (1974). *Türk İstiklal Harbi VI'ncı cilt, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*. Genelkurmay Basımevi.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyarıları 2*. (1991). Kaynak Yayınları.
- Gül, A. (2015). Dersim Sancağının İdari Yapısı ve İdarecileri (1846-1918). *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(17): 23-54.
- Gülmez, M. (1996). *Dêrsim'ra ve Dare Estene: Seyit Rıza*. Zed Yayın.
- Gündoğan, N. ve Gündoğan, K. (2012). *Dersim'in Kayıp Kızları: "Tertele Çenequ"*. İletişim Yayınları.
- Günel, N. (2010). *Dersim İsyarı*. Paraf Yayınları.
- Güntepe Yeşilbursa, E. ve Babaoğlu, R. (2016). Atatürk-İnönü Ayrılığı ve Dersim Olayları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 15 (58): 39-75.
- Gürboğa, N. (2021). Lozan'dan Dersim'e İsmet İnönü ve Kürt Politikası. M. Ö. Alkan (der.), *İsmet İnönü* içinde (s. 242-285). İBB Yayınları.
- Hallı, R. (1972a). *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Genelkurmay Basımevi.
- Hallı, R. (1972b). *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Genelkurmay Basımevi.
- Han, V. (2017). *İktisadi ve İdari Yönleriyle Umumi Müfettişlikler (1863-1952)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İçişleri Bakanlığı'nun Dersim'le ilgili 2.11.1939 tarihli raporu (Sayılar)*. (t.y.).
- Kahraman, A. (2013). *Kürt İsyarıları Tediş ve Tenkil*. Evrensel Basım Yayın.
- Kardaş, A. (2016). Cumhuriyet Dönemi'nde Sason İsyarıları ve Alınan Tedbirler. *The Journal of Academic Social Science Studies* 43: 49-70.
- Kaymak, W. (2014). *Zaza Halk Taribinin Büyük Hatları*. Arya Yayıncılık.
- Koçak, C. (2003). *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*. İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2009, 29 Kasım). Dersim İsyarı Etmedi. *Radikal* 2. <https://baskinoran.com/dersim-isyarı-falan-etmedi/>.
- Oran, B. (2011, 27 Kasım). Dersim'in öğrettikleri. *baskinoran.com*. <https://baskinoran.com/dersimin-ogrettikleri/>.
- Özbay, B. (2019). *Dördüncü Umûmi Müfettişlik (1936-1952)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı.
- Özdemir, U. (2019). Eşkiya Alişir Yahut Saz Şairi Taki: Tarihsel Etnomüzikoloji Bağlamında Koçgirili Alişer Efendi'nin Müzik Eserleri. *Eurasian Journal of Music and Dance* 15: 51-68.
- Öztürk, S. (2004). *İsmet İnönü'nün Atatürk'e Sunduğu Gizli Kürt Raporu – Kasadaki Dosyalar*. Ümit Yayıncılık.
- Pamukçu, E. (1992). *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihi Kökenleri*. Yön Yayınları.

- Pamukçu, E. (1990). 1937-38 Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri-4. *Piya* 11-13: 37-57.
- Soileau-Kızıldağ, D. (2013). Belgelerdeki mi, Belleklerdeki mi: Hangi Seyid Rıza? *Kebikeç* 36: 7-36.
- Şimşir, B. N. (Der.). (1975). *İngiliz belgeleriyle Türkiye’de “Kürt sorunu”, (1924-1938)*. Türk Tarih Kurumu.
- Şimşir, B. N. (2009). *Kürtçülük II 1924-1999* (C. 2). Bilgi Yayınevi.
- Taş, C. (2019). *Dersim 37-38 Tertesi Toplu Mezar ve Katliam Yerleri* (s. 39). İstanbul Bilgi Üniversitesi Türkiye Kültürleri Araştırma Grubu Türkiye’de Kültürel Çoğulluğun Bağımsız Araştırmacıları ve Sivil Toplum Kuruluşları İçin Ağ Oluşturma ve Eğitimi Projesi. <https://www.turkiyekulturleri.org/images/proje/urun/Tas%202019%20%20-%20Dersim%20Katliam%20Yerleri%20ve%20Toplu%20Mezarlar.pdf>
- Taş, C. (2023). Ovacıklı Seyid Rıza. Ş. Aslan, Ş. L. Yılmaz ve Z. Hepkon (der.) *Ovacık* içinde (s. 245-262). Ütopya Yayınevi.
- Taş, S. (1997). *Umûmi Müfettişlikler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt: 19, İctima 2. (1937).
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt: 26, İctima 3. (1938).
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt: 7. (1935).
- Timuroğlu, V. (1991). *Dersim Tarihi*. Yurt Kitap-Yayın.
- Toparlak, B. (2013). *Dördüncü Umumi Müfettişlik: Kurulması, Çalışmaları ve Kaldırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uluğ, N. H. (2007). *Tunceli Medeniyete Açılıyor*. Kaynak Yayınları.
- Uluğ, N. H. (2010). *Derebeyi ve Dersim* (1. Baskı). Kaynak Yayınları.
- Ulutin, H. H. (2018). *II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim (1908-1938)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarih Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı.
- Varlık, M. Bülent. (haz.) (2010). *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanaqları - 1936*. Dipnot Yayınları.
- Yapıcı, S. (2013). *Osmanlı Vilayet Salmamelerinde Dersim Sancağı (1869-1908)*. Tunceli Üniversitesi.
- Yeşiltuna, S. (Der.). (2012a). *Atatürk ve Kürtler: Resmi Kanun, Kararname, Rapor ve Tutanaqlarla*. İleri Yayınları.
- Yeşiltuna, S. (Der.). (2012b). *Devletin Dersim Arşivi*. İleri Yayınları.
- Yıldırım, M. (2012). Desimli Aşireti’nden Dersim Sancağı’na. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1): 23-37.
- Yıldırım, M. (2013). Dersim’in Cumhuriyet Öncesindeki Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir İnceleme. Ş. G. Tuna ve G. Orhan (der.) *Dört Dağa Sığmayan Kent: Dersim Üzerine Ekonomik-Politik Yazılar* içinde (s. 41-70). Patika Yayınları.
- Yıldırım, M. (2018). Hangi Seyid Rıza! Y. Çakmak ve T. Şur (der.) *Kürt Siyaseti ve Tarihinden Portreler* içinde (1. Baskı, s. 173-189). İletişim Yayınları.
- Yılmazçelik, İ. (1999). *XIX. Yüzyılım İkinci Yarısında Dersim Sancağı*. Çağ Ofset Matbaacılık.
- Yılmazçelik, İ. (2011). *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı: İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*. Kripto.
- Yorulmaz, A. (2022). Anılar Işığında Sason Olayı (1935-1938). *Kurdiyat* 6: 9-36.
- Zelyut, R. (2011). *Dersim İsyancıları ve Seyid Rıza Gerçeği*. Kripto.
- Zengin, E. (2020). Tarihsel Süreçte “Dersim Meselesi”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 64: 469-483.
- Zeytinli, M. (2012). *Zorunlu Göçler ve Türkiye’de Dersim 1938 Örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.

Hilmi Ziya Ülken ve *Yarım Adam*: Kolektif Travma Olarak Fantom Erkeklik

ÇİMEN GÜNAY-ERKOL

Aydın kimliğinin devlete referansla oluşturulduğu erken Cumhuriyet döneminde edebiyat, “yurttaş” inşa etme çabasına vekil kılınmıştır. Devletin üst kademeleri, “inkılâp edebiyatı” olarak da anılan bir hareketin ilk taşlarını döşemiş, yazarların devlet memuru olması gibi konular tartışılmış, hatta yazarlara belli konularda piyes ve romanlar ısmarlanmıştır (Eskin, 2023, s. 224-45). Afet İnan’ın anılarında aktardığına göre, Mustafa Kemal, “edebiyat nedir?” sorusunun tartışıldığı bir toplantıda, edebiyatın “... her insan cemiyeti ve bu cemiyetin hâl ve istikbalini koruyan ve koruyacak olan her teşekkülü için, en esaslı terbiye vasıtalarından biri olduğu”nu söylemiştir (İnan, 2018, s.394). Kastedilen “terbiye,” sadece ahlâki eğitim anlamında değildir; Mustafa Kemal, Cumhuriyet’in devrimlerinin anlaşılması için millî değerlerin aktarılması ve benimsetilmesini de kastetmektedir. Böylece edebiyat, bir tür “sorumluluk” üretimi için araç olarak kullanılmış ve *Devletin İdeolojik Aygıtları* kitabında, ideolojinin mevcut sisteme uymaya çağırıldığı özneleri birer birey olarak “celbettiğini” söyleyen Althusser’in de belirttiği gibi, toplum bu yolla biçimlendirilmeye çalışılmıştır (Althusser, 2016, s. 121).

Erken Cumhuriyet döneminde kültür politikalarının hedefi Batılılaşmadır ve edebiyat da bu hedefe kilitlenmiştir. Cumhuriyet rejimi, kültürü Batılılaştırmak için Osmanlı geçmişine bir set çekmiş, devletin devamlılığı konusunda kendisine rol düştüğünü kabul eden yazarlar da Batılılaşmanın halka anlatılmasını görev addederek öne çıkmıştır. Murat Belge, devlet bürokrasisine dahil olduğu ve kendisini devletin organik bir uzantısı olarak gördüğü için bu aydın tipini “aydın bürokrat” olarak adlandırır (Belge, 1983, s. 124). Türkiye’de aydınların resmî ideolojiden kopuş gerçekleştiremedikleri ve devlet aygıtından bağımsızlaşamadıkları, bu nedenle de yukarıdan aşağı toplumu dönüştürme hedefleri doğrultusunda “seçkin” bir konuma yerleşerek uzun yıllar “bürokratik” bir karakter taşımaya devam ettiklerine ilişkin tespitler de pek çok çalışmada karşımıza çıkar (Belge, 1983; Koçak, 2002; Altınkaş, 2011).

Bu yazının konusunu oluşturan Hilmi Ziya Ülken'in "romancılığı" meselesini de Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında tarif edilmeye çalışılan "Türk Rönesansı" ve "aydın bürokrat" tartışması ve bunların kör noktalarıyla birlikte düşünmek gerekiyor. Ülken'in romancılığı da edebiyatın ideolojik aygıt görevi üstlendiği bir dönemin ürünüdür; ancak bununla birlikte Ülken, romanlarını, devletin "kurmay" aydınından "muhalif" aydına dönüşümün bir nebze mümkün olduğu yıllarda yayımlamıştır. Devlet kadrolarında bürokrat olarak adlandırılacak kadar görev almamış; akademi ve öğretmenlikle sınırlı kalmıştır.

Osmanlı tebaası olarak doğmuş ve Cumhuriyet'in kuruluşunu bizzat yaşamış pek çok kişi gibi Ülken'de de hem Batılılaşmaya duyulan bir özlem hem de "Türklük" unsurunu yaşatma çabası bir arada bulunur. Ülken, Anadolu yönelimleriyle dönemin sosyalist aydınlarının da içinde olduğu çevrelerde yer almış ve tarihsel maddeciliği benimsemiş; ilerleyen yıllarda ise *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*'yi (1951) yazarak Anadoluçuluğun milliyetçiliğe evrildiği bir başka hatta yer almıştır. Bu arada kalma ve dönüşüm çerçevesinden hareketle bu yazıda ben, Ülken'in 1936'da *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilen ve 1943 yılında kitaplaşan romanı *Yarım Adam*'ın aydın kimliğini nasıl kurduğunu (ve yıktığını) ele alacağım. İddiam, Ülken'in "Türk Rönesansı"nın kör noktasının, geleneksel kültürle kuşatılmış türde bir "erkeklik" olduğunu fark etmiş bir yazar olduğu ve bu nedenle de erkekliği, romanının merkezindeki Batılılaşma meselesinin kurucu/yıkıcı unsurlarından biri olarak ele aldığıdır.

Hilmi Ziya Ülken, 1901 İstanbul doğumlu, çok yönlü bir entelektüeldir. Torunu Fatma Artunkal imzalı "Hilmi Ziya Ülken Kronolojisi" başlıklı yazıda belirtildiği üzere, anne tarafı Kazan'dan göçmüştür (Artunkal, 2021, s. 21-64). Ülken, orta ve lise öğrenimini İstanbul Sultanisi'nde tamamlar. Kimyager olan babası Mehmed Ziyaeddin'in (Ülken) isteğiyle Tıp Fakültesi'ne girmiş, sosyal bilimlere ve felsefeye olan ilgisi nedeniyle buradan Mülkiye'ye geçmiştir. 1921'de Mülkiye'den mezun olmuş, öğretmenlik ve memurluk yapmıştır. 1924'te Anadolu'ya gitme arzusuyla tayin istemiş ve daha sonra *Yarım Adam* romanının arka fonunu oluşturacak Bursa'da, Bursa Lisesi'nde Coğrafya öğretmeni olarak çalışmıştır. 1927'de Cumhuriyet döneminin ilk felsefe dergisi olan *Felsefe ve İctimaiyat*'ı yayımlayanlar arasındadır.

Ülken, 1933'te *Türk Tefekkür Tarihi*'nin ilk cildini yayımlar. Atatürk'ün bu kitabı çok beğenmesinin ardından Ankara'ya çağrılır ve MEB tarafından Berlin'e gönderilir. Anlatıldığına göre, Ankara'daki toplantıda Ülken, "Paşam, ben Fransızca biliyorum, Almanca bilmem" demiş, ama Reşit Galip, "Atatürk'e itiraz edilmez" diyerek sözün uzamasını engellemiştir (Öztürk, 2001, s. 19). Ülken, Almanya dönüşü, *Türk Tefekkür Tarihi*'nin ikinci cildini de hızla bitirir ve yeni kurulan İstanbul Üniversitesi'nde Türk medeniyeti doçenti olarak görevlendirilir.

Ülken, İstanbul Üniversitesi'nde felsefe, sosyoloji, Türk tefekkür tarihi gibi dersler vermiş, 1940 yılında felsefe profesörlüğüne yükseltilmiştir. Öğrencisi olan Mehmet Kaplan, *Hisar* dergisindeki bir yazısında, "en canlı" dersleri Ülken'in verdiğini ve sınıflarının "tıklım tıklım" olduğunu not düşer (aktaran Kazancıgil ve Kazancıgil, 2021, s. 84). 1950'de Nâzım Hikmet'in serbest bırakılması için imzalanan dilekçedeki 150 imzadan biri Ülken'indir (Bora, 2021, s.

426). 1955 yılında, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Sistematik Felsefe dersleri vermeye başlamıştır. Behice Boran, Niyazi Berkes, Muzaffer Şerif, Füsün Akatlı, İbrahim Yasa gibi isimlerin hocası olmuş, 1960 yılında, 27 Mayıs darbesinden sonra çıkarılan kanunla, 147'liler arasına sokularak İstanbul'daki pozisyonu sona erdirilince, derslerine Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde devam etmiştir. 1962'de İstanbul'daki görevine iade edilmiş; ama, bunu kabul etmeyerek Ankara'da kalmıştır. 1965'te Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi'nin kuruluşunda görev almıştır. Uluslararası Sosyoloji Derneği'nin kurucularından olan Ülken, 1966'da bir diğer önemli yapıtı olan *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'ni yayımlar.

Ülken'in Batılılaşma anlayışındaki “bütünleyici” bakışını *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'ndeki şu satırları açıklıkla gösterir:

Tekniği Batı'dan alalım, fakat ahlakımızda, hukukumuzda şarklı kalalım diyemeyiz. Hatta tekniği, ilmi milletlerarası bir fikir piyasasından alalım, fakat sanatımız, felsefemiz milli olsun hiç diyemeyiz. Böyle bir milletlerarası piyasa yoktur. Ancak çağdaş ve birleşik faaliyetleri olan bir milletler seviyesi vardır. O seviyeye erişmek için sanatta da, hukukta da, ahlakta da, felsefede de, ilimlerde de de yaratıcı olmak gerekir. Bu değerlerde yaratıcı olmayan bir milletin milletlerarası piyasadaki sanat örneklerini, hukuk şekillerini, felsefe eserlerini almasından bir sonuç çıkamaz. Hele bunların son yemişleri olan tekniği ve teknik ürünlerini almasından hiçbir sonuç çıkamaz. Çünkü onları yapan, o üstün kültürün yaratıcılığını ve üreticiliğini sağlayan, dünya görüşü ve zihniyettir. Toptan bir dünya görüşü seviyesine varmadıkça, bu zihniyeti almadıkça, çağdaş kültüre girmek mümkün değildir (Ülken, 1994, s. 23).

Bu satırlardaki kapsayıcı “tamlik” vurgusu, *Yarım Adam*'ın üzerinde yükseldiği “yarımlık” metaforuyla yakından ilgili. Batılılaşma meselesi, bu meseleyi Mütareke döneminin karamsar atmosferinde tartışmaya açan bir roman olan *Yarım Adam*'dan Ülken'in daha geç dönemlerindeki çalışmalarına dek, onu meşgul eden bir unsur olmuştur.

Ülken, 1971'de yaş haddinden emekli olmuş ama üniversitedeki görevi 1973 yılına dek devam ettirilmiştir. 1974'te hayatını kaybettiği düşünülecek olursa, son ana kadar çalışmış ve üretmiş biri diyebiliriz Hilmi Ziya Ülken için; zira, aynı yıl, Boğaziçi Üniversitesi'nden Çiğdem Kağıtçıbaşı'yla *Gençlik Hareketleri* kitabı için yazışmaktadır (Artunkal, 2021, s. 56). *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Hilmi Ziya Ülken maddesine göre, yazar 1.350'nin üzerinde telif ve tercüme kitap ve makale yayımlamıştır. Ayhan Vergili tarafından hazırlanan armağan kitaptaki bibliyografyaya göre ise 1.437 eserde ismi tespit ediliyor Hilmi Ziya Ülken'in. Bu sayıların arkasındaki hayatı, Ülken'in öğrencisi olan Mehmet Taplamacıoğlu şöyle özetliyor: Edebiyat Fakültesi'nde asistanken Hilmi Hoca “geceleri uyumamak için kovaya su doldurur, ayaklarını kovaya sokar, böylece sabaha kadar uyumadan çalışmış” (aktaran Bolay, 2021, s. 100).

Kurtuluş Kayalı'nın Ayhan Vergili tarafından hazırlanan kitaptaki “Türkiye'nin En Renkli ve En *İnterdisipliner* Entelektüeli: *Hilmi Ziya Ülken*” makalesi, Ülken'in farklı alanlara olan merakını ve öğrenme iştahını enine boyuna tartışır. *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri* kitabında Kayalı, Ülken'in “kendi düşünsel yönelimi konusunda olduğu gibi, şahsiyeti konusunda da sürekli bir hesaplaşma ve arayış içinde yaşamış” biri olduğunu belirtmektedir (Kayalı, 1994, s. 176). Ülken imzalı, sayısı bin dört yüzü geçen çalışmalar dağına bakınca, felsefe ve sosyoloji

gibi alanlardaki kurucu rolünün yanı sıra, tercüme yapan, şiir yazan, edebiyatla ilgilenen bir entelektüel görüyoruz. Kızı Gülseren Ülken, babasının “sevgi dolu, ciddi, saygıya önem veren, her türlü kabalığa karşı, hoşgörülü ve başkalarının düşüncelerini saygıyla dinlemeyi bilen” biri olduğunu söyleyerek, bunu Ülken’in “hoca olarak yaratıl[masına]” bağlıyor (Ülken, 2001, s. 26). Niyazi Berkes’in Ülken için “basitleştiren bir öğretmen değil, güçleştiren, korkutan” bir öğretmendi dediğini, Hasan Âli Yücel ile Hilmi Ziya Ülken’i karşılaştırdığı bir nota yer veren Tanıl Bora kayda geçirir (Bora, 2021, s. 159).

Ülken’in “çeviri yaparak telif eser oluşturma” gibi Osmanlı âdetlerinden mustarip olduğuna işaret ederek “öğrenme ve öğretme” iştahının tehlikeli taraflarından söz edenler de var: Felsefeci Hüseyin Batuhan örneğin, Ülken’in 1940’ta telif eser gibi yayımladığı ve tarihi maddeciliği savunan pasajlarıyla sık sık alıntılanan *20. Asır Filozofları*’nın aslında Almanca bir kitaptan yer yer atlamalarla çeviri yapılarak aktarma olduğunu ifade ederek “bu ölçüsüz öğrenme ve öğretme tutkusu, Hilmi Ziya’nın her alanda bir amatör hatta bazen *dilettant* (heveskâr) olarak kalmasına neden olacaktır” tespitini yapmaktadır (aktaran Kaynaradağ, 1986, s. 277).

Kalemini farklı türlerde deneyen bir yazar olan Ülken’in şiirleri, *Şadırvan*, *Anadolu*, *Mihrap* gibi dergilerde boy göstermiştir; *Mihrap* ve *Anadolu*, yazarın kendi çıkardığı dergiler arasındadır. Bunların yanı sıra Ülken, *Felsefe* ve *İçtimaiyat*, *İnsan*, *Felsefe Yıllığı*, *Galatasaray* ve *Sosyoloji Dergisi* gibi dergileri çıkarmıştır. *İnsan* dergisi, Muzaffer Şerif, Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu, Celalettin Ezine, Ahmed Ağaoglu, Mustafa Şekip Tunç, Pertev Naili Boratav, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Sait Faik gibi isimlerin katkıda bulunduğu, 1938’de Orhan Veli’nin “Yazık oldu Süleyman Efendiye” dizesiyle meşhur olan “Kitabe-i Sengi Mezar” şiirini yayımlayan, çizgisi hümanizm, Anadoluçuluk gibi kavramlarla ifade edilebilecek bir dergidir. Bu isimlere Nâzım Hikmet’in de katılması planlanmışsa da Hilmi Ziya’nın evinde yapılan bir toplantının gözaltıyla sonuçlanmasını takiben bu plan değişmiştir (Artunkal, 2021, s. 39). Türkiye’de temelde felsefeci olarak anılan; sosyolog ve tarihçi kimlikleri felsefeci kimliğinin gölgesinde kalan; tarihsel maddeciliğe önce yaklaşması sonra bu görüşlerden uzaklaşması nedeniyle yer yer gel-gitleri olan bir düşünce insanı portresiyle temsil edilen Hilmi Ziya Ülken, Türkiye’de Cumhuriyet’in ilk dönemlerindeki sentez arayışına kendine özgü bir damga vurmuştur.

Hilmi Ziya Ülken imzalı romanlara gelecek olursak, ne yazık ki, hepsi bugüne gelememiş metinlerle karşı karşıya olduğumuz gerçeğiyle yüzleşmek zorundayız. Hilmi Ziya Ülken’in kaç romanı olduğuna ilişkin bir tanıklık Rauf Mutluay’ın 1979’da yayımlanan bir yazısından yakalanabiliyor. Mutluay, Faruk Nafiz Çamlıbel’in Ankara Erkek Muallim Mektebi’nde beraber kaldığı Hilmi Ziya hakkında “Bir süre aynı evde kalmıştık. Hilmi Ziya uzun uyumazdı. Biz yatar, kalkar, onu hep masa başında çalışırken bulurduk. İnanın sandığımı karıştırırsanız en az on, on beş romanı çıkar” dediğini aktarıyor (Mutluay, 1979, s. 56).

Ülken’in “İnsan Meddücezzi” (İnsan Gel-gitleri) üst başlığını verdiği bir roman serisi bulunmaktadır. *Yarım Adam*, bu serinin ikinci romanıdır; önce üçüncü roman olan *Posta Yolu*

kitaplaşmıştır. *Posta Yolu*'nun ilk baskısında bir liste verilmiş ve bu romanın bir seri romanın parçası olduğu belirtilmiştir. Listeye göre, serinin ilk kitabı Bağ Bozumu'dur ve bu başlığın yanında “basılıyor” ibaresi bulunur; ama Bağ Bozumu, basılmamış veya basıldıysa da bugüne gelmemiştir. Serinin ikinci romanı *Yarım Adam* (1943) ile üçüncü romanı *Posta Yolu* (1941) yayımlanmış ve bugüne ulaşmıştır. Listedeki diğer bazı romanlar ise şöyle sıralanmıştır: Kurtlar ve Kuzular, Halil Pertev, Göç, Deli Dumrul, Yeni Komedy ve bunların yanında da “hazırlanıyor” ifadesi bulunmaktadır. Bu romanların akıbeti konusunda elimizde Mutluay'ın Çamlıbel'den aktardığından fazlası ne yazık ki yok.

Uzun yıllar sonra Ülken'in romancılığını gündeme getiren “Yarım kalmış bir nehir romanının Yarım Adam'ı” başlıklı yazısında Jale Özata Dirlikyapan, *Yarım Adam* ve *Posta Yolu*'nun 1940'lı yıllardaki baskılarından sonra, yetmiş yıl boyunca, yani İş Bankası Kültür Yayınları her iki romanı da 2012 ve 2014 yıllarında yayımlayınca dek, tekrar basılmadıklarını not ediyor (Özata Dirlikyapan, 2022). Bu sessizliği neye borçluyuz? Romanların teknik olarak çok başarılı olmaması bir etken olabilir. Ancak milliyetçilik “şuuru” bahsinin, Batılılaşma meselesiyle ve toplumsal sorunlarla iç içe geçtiği “İnsan Meddücezzi” fikrinin ve Hilmi Ziya Ülken gibi, dönemine etki etmiş, Türkoloji'de Kaplan ekolünü etkilemiş bir düşünce adamının romanlarının sessizliğe terk edilmesi pek de normal karşılanacak bir durum değil. Öyle görünüyor ki, edebiyatta erkekliğin tam olarak romancı addedilmeyen bir erkek yazar tarafından sorunsallaştırılmaya çalışılması pek rağbet görmemiş... Hatta belki de “erkeklik sözleşmesi”nde çatlaklar açan bir yorum olarak değerlendirilmiş ve rahatsız edici bulunmuş. Bu nedenle, bugün bu “unutulan” romanlara yeniden bakmak, Cumhuriyet'in getirdiği dönüşümü ve toplumun tecrübe ettiği kültürel karmaşayı anlamlandırmak için gerekli.

Deniz Kandiyoti, “Modernizmin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar” başlıklı makalesinde, Cumhuriyet döneminin “yeni adam”ının eskinin otoriter erkekliğinden farklılaşma çabası içinde olduğuna değinmişti (Kandiyoti, 1988, s. 99). Değişim içindeki bu erkeğin izini edebiyatta süren Ayşe Saraçgil, onu “bukalemun”a benzetmiş ve gerçek bir değişimin mümkün olup olmadığını sorgulamıştı (Saraçgil, 2005). Serpil Sancar ise *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*'nde Cumhuriyet'in Batılılaşma projesinde erkeklere düşen “kurtarıcı” rolüne dikkat çekmişti (Sancar, 2017, s. 206). Daha eşitlikçi bir aile kavramına yaslansa bile, ulus-devletin kuruluşuna eşlik eden “erkeklik tahayyülü”nün de milliyetçilik kurguları üzerinde yükseldiği ve dolayısıyla kadınları biçimlendirme derdiyle şekillendiği de pek çok araştırmacı tarafından vurgulandı (Yüval-Davis, 2016, s. 54; Coşar ve Özman, 2015, s. 329; Bora, 2013, s. 151).

Hilmi Ziya Ülken'in *Yarım Adam* romanına baktığımızda ise, baş rolün yukarıda sözü edilen modellere tam olarak uymayan bir erkeğe verildiğini görüyoruz: “Yeni adam” olma iddiasını tam olarak üstlenemeyen, çocuk kimliğinden erkek kimliğine geçemeyerek ailesini hüsrana uğrattığını düşünen, değişmesi gerektiğinin farkında olan ama bunu yapacak cesareten yoksun, kırılganlığı nedeniyle kurtarıcı rolüne de tam olarak oturmayan bir erkek, bu romanın baş

kahramanı... Yüzünü Anadolu'ya dönen, vatani kurtarma arzusunu entelektüel bir düzlemde, ekonomi ve toplum modelleri üzerine düşünerek hisseden bu erkeklığın kadınlar konusundaki sıkışmışlığı da romanda önemli bir yer tutuyor. Bu erkeklığe, güç yitimine ilişkin yeni bir bakışla yaklaşmamız gerekiyor.

YARIM ADAM, FANTOM ERKEKLİK VE FAUST

Orhan Koçak, Batılılaşma tartışmalarında, Batı'nın hem düşman hem de "erişilmesi gereken ideal" olarak içselleştirilmesinin yarattığı bölünmüşlüğe dikkati çeker (Koçak, 2002, s. 372). Cumhuriyet'in ilk yıllarında modern ulusal kültürü ifadelendiren egemen paradigma, Ziya Gökalp'in sözleriyle "Acem'den gelen felsefi, ahlâkî ve estetik zevkleri yıkmaya çalıştığı ölçüde" (s. 370) faydalı bulunan bir Avrupa etkisidir; ancak, Gökalp'in ulusal ile uluslararası olanı birleştirmeye çabalayan sentezci "hars ve medeniyet" formülasyonu, 1940'lı yıllara gelindiğinde Hasan Âli Yücel'in tercüme hamlesinin verdiği ivmeyle yerini, "hümanist kültür" dönemini açan, yeni bir sentez denemesine bırakır Koçak'a göre. Ülken'in felsefesinde de Batılılaşma tartışması merkezî önemdedir ve bölünmüşlük, olmadığı biri gibi davranmaya çalışan "sahte adam" metaforu ve Kemalist paternalizmin bireylerden çok gruplara atfettiği iktidarın sorgulanmasıyla karşımıza çıkmaktadır: Felsefe ve sosyolojinin Ülken'in arayışlarında yan yana gelmesi, onun yatayda kurulan ilişkileri önemsemesini, Kemalist bir çizgide olmakla birlikte, Cumhuriyet döneminin yutucu "bireyin toplum içinde erimesi" anlayışını ve ulusal kültürün Avrupalı tekniklerle biçimlendirilmesi şeklindeki Batılılaşma tahayyülünü sorgulamasını sağlamıştır. Ülken'in metinlerini doğru analiz edebilmek için bu "hümanist kültür" evresini de not etmek gerekir. Bu sentez çabası, Ülken'in de içinde bulunduğu bir grup entelektüel için Türk hümanizmasından "ananeci" inkılapçılığa açılan bir kapıyı aralamıştır. Ülken romanlarını, sentez konusundaki arayışlarını temsil eden bir sorumlulukla kaleme almıştır.

Ulusal kültürün Batı etkisinde uygun "sentez"i bulma çabalarını toplumsal cinsiyeti önemseyen bir gözlükle okumak istersek, milliyetçilik araştırmalarının toplumsal cinsiyet araştırmalarıyla kesişmiş olması sayesinde kullanabileceğimiz bir kavram seti kısmen oluşmuş durumda. Feminizm ve milliyetçilik araştırmaları, kadın bedeninin ve kimliklerinin ulus-inşa süreçlerinde nasıl araçsallaştırıldığını açıklıkla göstermekte (Durakbaşa, 1998; Altınay, 2000; Arat, 2010). Eleştirel erkeklik araştırmaları alanında da, İngiltere-Hindistan örneği üzerinden geliştirilen cinsiyetli okumalarda, "hiper-erkeklik" kavramı, kolonyalist erkeklikleri tarif etmek için kullanılıyor (Nandy, 1988). Bu kimliğin karşısında da travma çalışmalarından ödünç alınarak eleştirel erkeklik araştırmaları alanına sokulan, post-kolonyal araştırmaların da çokça referans verdiği kültürel olarak "kastre" edilmiş erkeklik var. Cynthia Enloe, milliyetçiliği kastrasyon korkusundan doğan erkeksi öfkeyle birlikte değerlendirir (Enloe, 2003, s. 79).

Ancak, gücü, iktidarı, kültürel egemenliğini yitirmiş erkekler için kastrasyon mantığı izlendiğinde ve bunu takiben "kadınılaşma" kavramı kullanıma sokulduğunda, ataerkilliğin kökenindeki ikili düşünce sistemi yeniden üretilmiş oluyor. Bu da kastrasyonun imgesel tanımına,

yani erkek çocuğunun penisini kaybetmekten korkması ve kız çocuğunun kendinde bir eksik olduğunu duyması şeklindeki çerçeveye saplanmak anlamına geliyor. Bu bağlamda Nurdan Gürbilek’in *Kör Ayna Kayıp Şark: Edebiyat ve Endişe* kitabında kullandığı ve çokça alıntılanan “kadınsılaştırma endişesi” kavramı da (Gürbilek, 2010, s. 85-93) ne yazık ki böyle bir olumsuz etkiye sahip. Edebiyatta milli kimliğin yitimine ilişkin korkuların erkekliğin yitimine ilişkin korkularla iç içe geçtiği bir gerçek; ama bunun adı “kadınsılaştırma” olarak sabitlenince, “sentezci” arayışı *cinsiyetli bir şekilde* tartışmıyoruz. Erkekliğin kaybı “kadınlaşma” olarak nitelendirildikçe, erkekliğin kendisini bir ötekiyle sentezlemesi de aynı eksilme mantığını peşinden sürüklemek zorunda kalıyor.

İmparatorluktan ulus-devlete kültürün oluşumu tartışmalarında ikiliklere bel bağlamadan cinsiyet meselesini ele alabilmek için, erkekliğin kolonyal tehlike karşısındaki anksiyetelerinin yer yer bilinç dışı bir şekilde sürdüğünü görünür kılan, ama erkekliğin güç yitimine tepkisindeki alternatifleri ve arayışları da tartışma imkânı veren bir kavrama ihtiyaç var. “Fantom erkeklik” kavramını bu nedenle öneriyorum. Travmatik bir güç kaybının ertesinde inkârı savrulan ama korkuları eşliğinde kendisini yeniden yapılandırmak zorunda olduğunun farkında olan erkekliğe, onu kastrasyon mantığıyla daraltılan bir alana sıkıştırmadan, başka terimlerle yaklaşabiliriz. Şüphesiz yine erkeklik kendisinden daha güçlü olan karşısındaki ezilmişliğiyle konu edilecek; ama burada onu Egem Atik’in Ahmet Hamdi Tanpınar’ın erkek kahramanlarını incelediği çalışmasında eleştirmenlerin yaklaşımını eleştirirken söylediği gibi, kadınsılaştırılmış veya “eşcinselliğe” itilmiş görmek zorunda değiliz (Atik, 2023, s. 41).

Fantom, Jacques Derrida’nın “hortlakbilim”inin (*hauntology*) bir ürünüdür. Bunu Avrupa emperyalizminin travmatize ettiği bir tarihsel süreçte kullanmak, travma çalışmalarına da uzanmayı gerektiriyor. Travma çalışmalarının, travmanın bitmiş bir kimlik üreten olay eksenli bir olgu olarak algılanması yerine, iyileştirilebilir, dönüştürülebilir bir süreç olarak algılanmasının yolunu açmaya çalışan; “kurban”ı “mağdur” veya “kazazede”yle yer değiştiren kolu da “hortlaklarla” konuşmanın taşlarını döşer. Tüm bu uçları bir de erkeklikle birleştirmek istediğimizde de karşımıza savaştan uzuv kaybıyla dönen hastalarının, kaybettikleri uzuvlarının ağrıldığını iddia etmeleriyle başlayan süreçte “fantom ağrı” fenomenini 1952-1954 yıllarında literatüre kazandıran hekim Ambroise Paré çıkar. Uzuv kaybının medikal yorumu, durumun “uyum süreci” gerektiren karmaşıklığını hatırlatır.

Olmayan bir uzvun ağrısını tarif etmek için “fantom ağrı” kavramını kullanan Paré’den ilhamla, yitirilmiş bir iktidarın/kimliğin gölgesinde bu kaybın ağrılarıyla yaşayan travmatize erkekliği, iyileşme olanaklarını da tartışma hevesiyle, “fantom erkeklik” olarak adlandırıyorum. Kastre erkeklik gibi fantom erkeklik de bir kaybın yasıyla ilişkilendirilebilir; ama “fantom,” erkekliğin kaybını kadınsılaştırma olarak değil, erkekliğin kaybı olarak okumayı öneren ve yüzünü iyileşme olanaklarına dönebilen bir kavram. Bu kavramı ilk olarak Güneş Sezen’le Türkçeye kazandırdığımız Mehmed Rauf’un *Son Yıldız* romanı için yazdığımız önsözde kullanmıştık (Sezen ve Günay-Erkol, 2021, s. 7-17). *Son Yıldız*’ın baş karakteri bir gazetecidir. Yaşlanır, gücünü ve

iktidarını yavaş yavaş yitirir. Mehmed Rauf, karakterinin güç yitimini sorgulayışını açık eder ve erkek kimliğinin kaygılarıyla onu yüzleştirir. Fantom erkeklik kavramını, Mahir Ünsal Eriş'in kendi iç sesiyle erkekliğini eleştiren kışkırtıcı bir erkek karaktere ses verdiği "İstop" öyküsünü incelerken de kullanmaya çalıştım (Günay-Erkol, 2021, s. 74-94). Hilmi Ziya Ülken'i incelerken bu kavram, tarihsel/sosyolojik bir açılıma da imkân veriyor; zira, ele alacağım roman bir Mütareke romanı olduğu için, fantom kavramı, İmparatorluktan ulus-devlete geçişin toplumsal sancılarını da yükleniyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yitiminden sonraki süreçteki erkeklikleri imparatorluk kaybının verdiği kaygıyla şekillenmiş, arayış içinde, kaygılı, güç ve iktidar gibi kavramları yeniden kurgulayan kimlikler olarak değerlendirebiliriz. Kayıp iktidarın ağrısı ve patriyarkal sistemi ayakta tutma kaygısı, "fantom erkeklik" tartışmasını davet eder. Burada erkeklikler yekpâre bir bütün değildir. "Türk Modernleşmesi ve Milliyetçiliğinde Erkeklik ve Endişe" başlıklı doktora tezinde Derya Doğuş, Derrida'nın *differance* kavramını anarak bu kavramın erkeklik çalışmalarındaki önemine değinirken, *differance*'ın bir literatür üretmesiyle birlikte, "ötekiler aleyhine ayrıcalıklı" kılınan kimliklerin arasından, bastırılan seslerin duyulmasına olanak veren bir alanın açıldığını belirtmektedir (Doğuş, 2017). Ülken'in romanına doğru ilerlemek için onun kavramlarını da işe katacaksak, "yarım adam"lar, aleyhlerine ayrıcalıklı "tam" erkekliklerin yanlarında değil karşılarında dururlar; çünkü "tamlık", varlığının onaylanmasını diğerlerini karşısına alma anlayışına borçludur. R. W. Connell, bu polarizasyonun, modern Avrupa/Amerikan kültüründeki erkeklik kavramının temelini oluşturduğunu belirtir (Connell, 2001, s. 31).

Tamlıktan ayrı düşmek [yarım adamlaşmak] ve buna bağlı güç yitimi bir travmadır; bu duruma verilen tepkiler de psikanaliz tarafından incelenmiştir. Fransız felsefesini Fransız psikanaliziyle birleştiren André Green, narsisistik kayıpla ve kaybın bıraktığı boşlukla ilgilenen ve bunu kuramsal bir yaklaşımla kavramaya çalışan, bunu yaparken Freud'un kastrasyon anlatısındaki "erkek merkeziliğe" işaret eden isimlerden biridir. Green, 1993 tarihli kitabı *Le Travail du Négatif*'te "eksiklik" teorisini yapar (Green, 1999). 1954'te *Simgesel Yaralar*'ı yayımlayan ve (sadece kadının erkeğe değil) her iki cinsiyetin birbirine imrendiğini düşünmek gerektiğini söyleyen Bruno Bettelheim ve kadın için de erkek için de eksik olanı simgeleyen "fallus" tanımıyla Jacques Lacan, kastrasyonun kültürel belirleyiciliğine dikkat çekerler: Kayba verilen tepkiler, içinde yaşadığımız güçler dengesini anlamak için cinsiyetli bir perspektiften kullanılır.

Psikanaliz, kaybın yarattığı *aporianın* deneyimle (*experience*) bunun bilgisi (*knowledge*) arasında sıkışmak anlamına geldiğini açıklıkla göstermektedir: Kişi, kaybı deneyimler ama kabullenemez, kaybın yasını tutamaz. Psikiyatride ve politik psikolojide, zamana dirençli yas süreçlerine özel bir dikkatle yaklaşılmış ve inkâr incelenmiştir. Fantom ağrı da teşhis edildiği ilk yıllarda inkâr çerçevesinde, psikolojik bir sorun olarak ele alınmış ama tıp ilerledikçe, yavaş yavaş omurilik ve beyindeki sinirlerin uzuv kaybı sonrasında yeniden organize olmalarındaki güçlüklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu nokta, bizi erkekliğin "yeniden inşa"sı tartışmasına getirir. Derrida'nın da "hortlakbilim"de işaret ettiği şey, "fantom"ların geçmişte kalmadığıydı...

“Yeniden organize olma”, Derrida’nın izinden giden Catherine Malabou’nun plastikiyet teorisinin de kurucu ögesidir. Burada yasin ertesindeki fazı konuşmaya başlıyoruz. Bu tartışmalardan, kaybı deneyimleyen ve burada inkâr nedeniyle hareketsiz kalan ve sıkışan özneleri, bu travmayı aşma yollarıyla birlikte düşünme imkânı doğar. Malabou plastikiyet teorisiyle beyni “eğilip bükülebilen, uyum sağlayabilen, plastik bir organ” olarak düşünmeyi önerir: “İhtiyaçlarımıza uygun çözümler üreten bir sistem” (Malabou, 2016, s. 64) olarak beyin fikrini, eleştirel erkeklik araştırmaları alanına ve ele almaya çalıştığım tarihsel çizgiye taşıyacak olursak, güç kaybının travmasını yaşayan erkeklerin yeniden organize olma çabalarına dikkat etmek gerektiği ortaya çıkar.

Böylece, kaçınılmaz şekilde “öz” bahsine dönüşü gerektiren toksik erkeklik ve hiper erkeklik/kastre erkeklik gibi kavramlara kıyasla, plastikiyetin öze değil “değişime” vurgu yapan tavrının ne kadar kullanışlı olduğunu da görebiliriz. Malabou’nun müdahalesi, “fantom”u tam da burada, bugünü etkilediği yerde işlevselleştirir. Toparlayacak olursam, fantom erkeklik, erkeklığe ilişkin *betimleyici*, *buyurgan* veya *yasaklayıcı* “kalıp yargı”ların baskısı altında ve dönüşümün içinde, yitirdiği gücün veya tamamına erdiremediği kimliğin ağrısıyla var olan bir erkeklığı ifade ediyor (Sakallı ve Türkoğlu, 2019, s. 54). Bitmiş ve tamamlanmış bir kimliğin aksine, arayış içinde ve değişim olanağını sürdüren bir kimlik, fantom erkeklik. Cumhuriyet’in çöken bir İmparatorluğun yerine geçmesinin ne anlama geldiğini ve romanlarda bu kaybın nasıl temsil edildiğini, bu hat boyunca, erkekleri merkeze alarak izleyebiliriz.

Ülken, aydın sorumluluğuyla, savaş ortamında, topluma ve bireye ilişkin kabullerdeki “teori” ile “pratiği” yan yana incelemeye yönelir. Adı sık sık “natüralizm”le yan yana getirilen yazar, toplumun yapıtaşı olarak bireye dikkatini yöneltir ve onu bir bütünlük içinde, hem onu çerçeveleyen doğanın ve toplumun bir parçası hem de toplumsal ahlâkın kurucusu olarak anlamaya çalışır. *Yarım Adam* için 12 Ekim 1936 tarihli *Cumhuriyet*’te çıkan ilk ilanlar, romanı şu sözlerle tanıtmaktadır: “Sakat kalmış bir şahsiyetin ve daha doğrusu tekâmül etmekten uzak kalmış bir cemiyetin hakiki tecellilerini, bu eserde okuyacaksınız”. Romanın baş karakteri Mehmet Demir’in fiziksel bir sakatlığı yoktur. Bu nedenle Ülken’in ruhsal bir yaralanmayı tarif etmek için seçtiği “sakat kalmış” sözünde biraz duraklamalıyız.

Derrida’nın “hortlakbilimi”ni Derrida’yı keskin sınırlarıyla bir model olarak benimsemenden sürdüren isimlerden biri olan Avery Gordon, Hortlaksal Şeyler: Hortlakbilim ve Sosyolojik Hayal Gücü (*Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination*) kitabında geçmişin “hortlaklar” aracılığıyla bugüne yaptığı “baskı”ya odaklanır ve bilim ciddiyetiyle işlemediği için, edebiyatta geçmişe ilişkin “farklı türde” bir sosyolojik bilgiye ulaşmanın mümkün olduğunu söyler (Gordon, 2004, s. 25). Ülken’in, adının çağrıştırdığı *erkeksi* sertlikle zıtlık oluşturacak şekilde, Mehmet Demir’e yakıştırdığı “sakat kalmış”lık işte tam böyle bir hortlaksal bilgidir: Almanya’da iktisat okuyan ve yurda dönen Mehmet Demir, “kurtarıcı” rolüne tam oturmamıştır, “yarımdır”, “eksik”tir ve bu metafor, yazara romanda çeşitli boşluklara ilişkin gözlemler yapma şansı verir.

Hilmi Ziya Ülken, roman türü üzerine yazdığı bir yazıda “roman, şiir veya mensur şiir, hutbe ve konferans değildir. Bir tezi kanıtlamaya kalkmaz. Okuyucuya ders vermez. Bununla birlikte romanda yaşayan tipler kendi açılarından konuşurken kendi dünyalarını aksettirirler. Romancı asla onların ağzından kendi fikirlerini söylemez” der; ona göre “romancı, hiçbir fikrin propagandasını yapmayacak fakat okuyucu eserin anlattığı dünyanın büyümesiyle bir fikre yönelecektir. Şu veya bu erdemin tezini savunmayacak ama bu erdemleri yaşayan insanları eserde sevdiğe onların havasına girecektir” (Ülken, 2004, s. 53). Bu, erken Cumhuriyet dönemindeki “inkılâp edebiyatı” tartışmalarındaki muhalif pozisyonudur; ancak yazısında bu görüşü savunsa da Ülken, romanını yazarken kendisini çeşitli tezlere yönelmekten alıkoymamıştır. Özellikle gazetecilik bahsi, romanın aydınlanmacı arkaplanını açık eder ve yer yer “aydın” tavrının eleştirisini de taşımakla birlikte, 1919 Bursası’nın toplumsal analizi için kullanılır. Bu da edebiyatı kültürel bir aygıt olarak işlevselleştiren “aydın” tavrının Ülken’de de sürdüğünü gösterir. Akademisyenlik ve öğretmenlik dışında görevler almadığından tam olarak bir “bürokrat aydın” veya “kurmay edebiyatçı”lardan sayılamayacaksa bile, Ülken’de de “aydınlatma” ülküsü baskındır. Bu aydınlatma çabası nedeniyle, metinde roman tekniğinin yer yer aksadığını görürüz.

Ülken’in roman kategorisinde değerlendirilen ama karşılıklı konuşma yapısı nedeniyle tam bir roman görüntüsü çizmeyen 1942 tarihli *Şeytanla Konuşmalar*’ı da düşünce dünyamızdaki tıkanmışlığı “aydınlatma” ülküsüyle kaleme alınmıştır ve anlatıcının şeytanla tartışarak Ziya Gökalp’ten Halide Edip Adivar’a kadar uzanan geniş bir yelpazede, dönemin ünlü figürlerini eleştirdiği zengin bir hicivdir. Bunun öncü teknik denemesi, *Yarım Adam*’da Mehmet Demir’in kendi iç sesiyle (*içindeki Şeytan’la?*) yürüttüğü özeleştirel kavgalar ve sayıklamalardır. Goethe’nin *Faust*’unda çizilen sınır ihlali (uhrevi/dünyevi veya iyi/kötü geçişliliğine imkân veren her türlü ihlal) konusuna özel bir ilgisi olan Ülken, “yarım adam”ı Mehmet Demir’i bir tür “yerli” Faust olarak tasarlamıştır.

Goethe’den sonra bir Faust daha üretme isteği, Ülken’in “Anadolucu” bakışının, kültürün kurucu ögesi olarak mitlere duyduğu ilginin bir sonucudur. Hasan Âli Yücel’in 1932’de *Goethe: Bir Dehanın Romanı* adlı bir biyografik roman yayımladığını ve Peyami Safa gibi çok okunan bazı romancıların Faust’a olan tutkusunu da hatırlayacak olursak, Ülken’in içinde hareket ettiği kültürel çerçeve biraz daha netleşir. Yücel’in Goethe’ye ilgisini Tanıl Bora (2021, s. 169), “modernliğin ve hümanizmin romantik mezhebiyle ilişkili” olan “deha kültü”ne ve bu kültürün etrafında geliştirilen Mustafa Kemal yüceltisine dikkat çekerek ele alıyor. Bilgiye doymayan ve ilahi bilgiye ulaşma hırsıyla ruhunu şeytana satan Faust, bir “yoldan çıkma” metaforu olarak Ülken’in “yarım” adamının tekinsizliğini besler ve onun sıkışmışlığının evrensel bir edebiyat unsuru olarak canlandırılmasına yardımcı olur.

Ülken’in romanında “yarımlık”, erkekligi, yazımın başında sözünü ettiğim yurttaş inşası çerçevesinde, hem ulus idealinin ilerleyişi veya tökezlemesiyle birlikte, hem de iyi ile kötü arasındaki denge ve sınır ihlalinin olası sonuçlarıyla birlikte düşünme olanağı yaratır. “Sınırlar ne tarafa doğru geçilecek, erkeklik nasıl tesis edilecek” sorusu, yarımlık/tamlık metaforu eşliğinde

tüm romana egemendir. Cumhuriyet'in yüzüncü yılı geride kalırken “neyi eksik yaptık?” sorusunun cevaplarını arıyorsak, bugün hâlâ bu soruya dönmemiz gerekiyor. Bu nedenle hortlaklarla konuşmaya gönül indirmeli ve fantom erkekliği sohbete davet etmeliyiz. Ben meseleyi cinsiyetli bir alana çekerek Ülken'in *Yarım Adam*'ını daha yaratıcı bir şekilde okuyabileceğimizi düşünüyorum; zira, “Türk Rönesansı”nın kör noktasının erkeklik olduğunu fark etmiş bir yazarla karşı karşıya olduğumuz iddiasındayım.

Roman, “yerli” Faust'un arzularının, iştahının, hırslarının cinsiyetli bir okumasına kapı aralıyor. 1933'te henüz on beş yaşındayken Nazi Almanyası'ndan İsviçre'ye kaçan tarihçi George Mosse'nin, erkekliği “ulus-devlet”in ve “savaş”ın kurucu ögesi olarak tespit eden araştırmaları, aslında radikalleşen anti-demokrasiyi anlama çabasının bir ürünüydü (Mosse, 1996, s. 3) Benzer bir savaş ortamında kalan Hilmi Ziya Ülken'in de aynı şekilde iktidara ilişkin sorulara gerektiren koşulların içine erkekliği incelemeye sivrulması bir tesadüf değil; etnik çalkantılarla dolu savaş dönemi, Mosse'ye ilerleyen yıllarda Alman İdeolojisinin Krizi'ni (1964) yazdırmış, Ülken'i de Mosse'nin ülkesini terk etmek zorunda kaldığı 1933'te yayımladığı *İnsani Vatanperverlik* kitabına temel oluşturan vatanseverlik, milliyetçilik gibi kavramları hümanizm çerçevesinden incelemeye yöneltmiştir. Ülken'in bir düşünce adamı olarak, erkekliğe ilişkin kriz ve kaygının anlatısı için roman türünü seçmesi, milliyetçilik bahsinde akademik düzlemde gündeme getiremediği, tartışmadığı bazı konuları romanlarında ele aldığını düşünmemizi sağlıyor.

Ben, Ülken'in *Yarım Adam*'ın başlığına, yakın arkadaşlarından Peyami Safa'nın *Türk İnkılabına Bakışlar*'daki bazı sözlerinden ilhamla karar vermiş olabileceğini düşünüyorum. Peyami Safa, Kemalist zamanlarında, Atatürk'ten önceki Batılılaşma çabalarına “yarım adamların yarım adımları” demiştir: “Atatürk'ten evvel Tanzimat ve Meşrutiyet gibi bütün inkılap hareketleri, yarım adamların yarım adımlarıydı. Milletın başına bütün belaları üşüştüren bu yarımlikti; Türk bünyesini hem Şark ve Garb, hem din ve milliyet arasında yarımşar ve sakat iki parçaya bölüyordu (alıntılayan Ögün, 1997, s. 120). Bu sözler gösteriyor ki, Mehmet Demir'e atfedilen “sakatlık” vurgusunun da Peyami Safa'ya uzanan bir tarafı olabilir. Mustafa Şekip Tunç, Peyami Safa ve Hilmi Ziya Ülken arkadaşlığının ruh-beden ikiliği, birey-toplum ilişkisi, gelenekçilik, maddiyatçılık gibi konulardaki ortak noktaları, bu sözün eleştirel çağrışımları nedeniyle bu romanın başlığı olarak seçilmiş olabileceğini düşündürüyor.

Ülken ile Safa'nın Faust ilgileri ve Mütareke dönemine odaklanan romanları da ortak özelliklerinden. Burcu Alkan, Peyami Safa'nın *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* romanını Faustyan bir anlatı olarak değerlendirir (Alkan, 2019). Ülken gibi Peyami Safa da mütareke dönemini çeşitli romanlarına konu etmiş ve “millî” duruşun nasıl olması gerektiğini tartışmıştır. Örneğin, Safa'nın 1937'de tefrika edilen ve 1959'da kitaplaşan *Biz İnsanlar* romanında, millî duruş, aşka kapılmamayı ve sevdiği kadını yönetebilmeyi başarması gereken bir erkeklik üzerinden ifadelendirilir. Bu açıdan, Ülken'in Mehmet Demir'i, Peyami Safa'nın hasta ve buhranlı ama yine de “öğretici” erkek karakterleriyle benzerlikler taşır; ancak, Ülken'in romancılığının henüz on dokuz yaşında *Dokuzuncu Hariciye Koşuşu*'nu kaleme alan Peyami Safa'nın seviyesinde olmadığını belirtmek

gerek. Ülken'in romanı hem kültüre içkin mizojiniye hem de paternalist muhafazakârlığın eleştirisine ilişkin nüveler de barındırdığı için, "Batı'ya özenen" kadınları "iç düşman" sayan Safa'nın konumundan uzaklaşır. Atatürk'ten önceki çabaların "yarım adamların yarım adımları" olarak nitelendirilmesi, devrimlerin tamlığını, erkeklığın de tamlığına eşitler. İşte bu nedenle, eğer bu romana bu günlerde yeniden bakacaksak, eleştirel bakışımıza bir de erkeklik boyutunu katmalıyız. Zira, Mehmet Demir'in "tamlığa" erişmesinin önündeki engelleri anlamalıyız.

YARIMLIK METAFORUNUN PEŞİNDE

Yarım Adam, 1919'da İstanbul'dan Bursa'ya yola çıkan *Nilüfer* vapuruyla açılır. Almanya'dan dönen Mehmet Demir, ailesinin bir miras davasını çözmek için Bursa'ya hareket etmiştir; vapurun sıkışıklığı, hissedilen ter kokusu, Mehmet Demir'in "vatanına" yabancılık hissettiğini vurgulamak için kullanılır. Çekingen, kitaplar arasında büyümüş ve buhranlı bir erkek olarak tarif edilen ve Almanya'da iktisat okuduktan sonra yurda dönen Mehmet Demir'i bu yolculukta zorlayan bir diğer unsur, güvertede Nur'la tanışması olur. Nur siyah çarşafın altından bir erkekle çekinmeksizin konuşan bir kadın olarak ayrıksıdır. Nur ve Mehmet arasında kısa bir sohbet geçer ve bu sohbette Nur, eski bir gazeteci olan babasının onu özgür yetiştirdiğini belirtir. Roman böylece, daha ilk sahneden modernizmin türlü (ve belki klişe denebilecek) kavşaklarını buluşturur. Dönemin modernleşme ülküsünü üstlenen gazetecilik mesleğine ve ilerleme düsturunun lokomotifini iktisat bilimine atıfla ve Avrupa'da eğitim almış bir erkek ile çarşafa rağmen özgür yetişmiş bir kadının buluşmalarıyla açılan romanın, Mehmet Demir'in Bursa'ya ayak basmasını takip eden bölümleri, bir tür şehir monografisi tadı verir: Ülken'in Anadolu'cu bakışı devreye girer ve okurlar, Mehmet Demir'in gözünden Bursa'yı izler.

Mahkeme işleri nedeniyle rastladığı eski tanıdıkları, Ali Sabir ve Cemal de Mehmet Demir'in Avrupa görmüşlüğüne belirginleştirmek ve kimi düşüncelerini sesli tartışmasına olanak vermek üzere onun karşısına yerleştirilirler. Örneğin Cemal, "yarım adamlık" tartışmasının yansıtıldığı ilk aynalardan biridir: Mehmet'e onun "yarım adam" olduğunu, bir büyüme hikâyesi içine yerleştiren şu sözlerle ifade eder: "Çocuk olmaktan utanmayın! Sizde benim sevdiğim çocuk kalan tarafınızdır. İçinizdeki ateşi söndürmeden, insanları tanıyabiliyor musunuz? İşte o zaman size 'tam adam' diye bakacağım" (Ülken, 2012, s. 45). Çocukluktan erkeklığe geçişe ilişkin kaygı ve korkuları kayda geçiren bu sözler, Mehmet Demir'in arada kalmışlığını belirginleştirir. Cemal, Mehmet Demir'in Anadolu'ya yabancılığını pekiştiren daha yetişkin bir figürken, ailesiyle kavgalı ve morfin alışkanlığının pençesindeki Ali Sabir ise yardıma muhtaç ve kurtarılması gereken bir çocuk gibidir. Erkekler arasındaki fikir tartışmaları, Mehmet Demir'in Nur'un babası olduğunu bilmeden Anadolu'da gazete çıkaran ve mücadelesi iflasla sonuçlanan gazeteci Bekir Kurdoğlu'yla tanışmasıyla, farklı memleket meselelerinin içine doğru ilerler. Millî sanayinin zayıflığından, işçinin köylünün ihtiyaçlarına dek pek çok konu romanda gündeme gelir. Bu çok "yüksek" konuların tartışıldığı evde karşısına birdenbire Nur çıkınca, Mehmet Demir'in gerçek sınavı başlar.

Bu roman üzerine yazılan pek çok yazıda, Ülken'in sosyoloğluğuna atıf yapılmakta ve “yarım adam”lığın “halka yabancı aydın”ın eleştirisi olarak okunması önerilmektedir. Romanın “aşk ile vatan” veya “aşk ile ideoloji” arasında kalan erkek şeklinde özetlenebilecek olan ana hattı da bu birbirini tekrar eden yorumlara yön vermiş olabilir. Ama Ülken, bu konuları işlemiş diğer yazarlardan farklı olarak, canlı bir şekilde romanda şu soruyu sormaktadır: El üstünde tutularak büyütülmüş, kitaplarla arkadaşlık etmiş, yurtdışında eğitim almış ve geri gelmiş bir genç, savaştaki bir ülkede nasıl erkek olur? Bu soru, aslında erkekliğin sınırlarının nasıl çizileceğiyle ilgili bir tartışmayı da bu romanın merkezine yerleştirmektedir. Romanın “sakat kalmış bir şahsiyetin” gerçekliği olarak sunulduğunu da hatırlayacak olursak, biraz da bu romandaki erkekliği şekillendiren kaygı ve korkulara bakmak gerektiği açığa çıkar.

Mehmet Demir'in temsil ettiği erkekliği “fantom erkeklik” olarak adlandırmak şu anlama geliyor: Mehmet Demir, ailesini ve toplumu ikna etmek için sergilemek zorunda olduğu rollerle olmak istediği kişi arasında sıkışmış, Almanya'da iktisat okuyup döndüğü ülkesinde insanlara ulaşamadığını gördüğü için, kültürel sermayesini bir güçsüzlük nişanesi olarak sırtında taşıyan, arzularını kendisine itiraf ederken bir bunaltı içine yuvarlanan, bu nedenlerle de Nur'la karşılaşmasından itibaren kendi kendisine pek çok anlamda daha da eleştirel bakan biridir. İmparatorluk yitirilmiştir; ulus dağınkı bir hayalden ibarettir ve Mehmet Demir toplumdaki yerini bulamaz. Burada bir hortlakla karşı karşıyayız; Nur da bu hortlağı gören ender kişilerden biridir.

Mehmet Demir ile Nur'un ilişkisinin suyun üzerinde görünen kısmında, Mehmet, Nur'a Almanca öğretir ve birlikte *Faust*'u okumaya çalışırlar. Suyun altındaki kısımda ise, Mehmet kâbuslar görmekte, rüyalarında Nur'la konuşmakta ve hisleriyle mücadele etmektedir. Ülken'in “sakat”lıktan kastı, pekâlâ ruhen yaşanan bir karmaşa, kadınlarla eşit düzlemde ilişki kurama ve cinsel hislerin erkekte panik yaratması olarak da düşünülebilir. Romanda Nur'dan kaynaklı moral panik, dönemin egemen erkeklik kodlarına ve kalıp yargılarına uymak konusunda Mehmet'i zorlayacak şekilde geliştirilir. Örneğin Nur, babasının borçlarını kapatabilmek için, koza fabrikasında sekreter olarak çalışmaya başladığında, bu durum Mehmet Demir'de bir kırılma yaratır. Patronunun kadınlara sarkmakla nam saldığını öğrenmesi, Mehmet Demir'in erkeklik için yürüttüğü “içerden” mücadeleyi iyice zorlaştırır: “Bugün daktilo olmak yarım her şeyi kabul etmektir” cümleleri havada uçuşurken erkekliği tesis etmek giderek güçleşir; çetrefilleşen koşullar Mehmet Demir'i günbegün daha zor durumda bırakır (Ülken, 2012, s. 200). Buradaki zorluk, Mehmet Demir'in toplumun Nur'a verdiği tepkinin yanlışlığını görmesinden, ama aynı kalabalığın onun bu konudaki tepkisizliğinden yola çıkarak “erkekliğinden” şüphe duymasından da endişe etmesinden kaynaklanır.

Üstelik, Bursa'nın zenginlerinden Hacı Kâmil Efendi, nam-ı diğer Hacı Toran'ın oğlu Şevki de Nur'a talip olduğu için mesele sadece Mehmet Demir ile Nur arasında da değildir. “Aydın”ların karşısına “hacı”ların çıkartılması da “inkılâp edebiyatı”nın romanları için alışıldık bir tutum gibi düşünülebilir; ancak Ülken, buradaki güç ve iktidar savaşını cinsiyetli bir karşılaştırma olarak sunuyor ve bu tutumuyla farklılaştırıyor. Mehmet Demir'in erkekliğini diğer

erkeklere kanıtlanması gerekmektedir; çünkü, sahneye ona rakip kişiler çıkmıştır. Ülken, para kazanan kadın fikrinin yarattığı ahlaki paniği bu romanda incelikle işlemiş ve bir yandan da Mehmet Demir'in para kazanarak işleri eline alma ve erkek kimliğinin içini doldurma çabasını görünür kılmıştır. Para ve güç olmadan erkekliğin toplumda kabul görmediği fikri, tüm açıklığıyla ortaya konur.

Kurdoğlu ve Mehmet Demir'in birlikte bir gazete çıkartmaya başlamalarıyla, “entelektüel sermaye”nin gerçek bir sermaye yaratıp yaratamayacağı sorusunun peşine düşeriz. Nur'un çalıştığı kozahane, Demir'in yazdığı yazılardan etkilenen işçiler tarafından basılır. Aynı gün çıkan yangında matbaa elden gider ve Mehmet Demir işçileri isyana sevk etmekten tutuklanır. Kendisini savunurken söylediği “fakat onlar hep ilmi yazılar” sözü, teori ile pratik arasındaki fiziksel güç farkının altını çizer (Ülken, 2012, s. 256). Romanın sonlarına doğru hem yangını söndürmeye giden tulumbacılara hem de işçilerin şiddetine entelektüel bir yerden bakıp, “kahramanlık ne boş şey!” diyen Mehmet Demir'den, nasıl gerektiğinde Anadolu için savaşılabilecek hakiki bir “yurttaş” çıkarabileceğimiz sorusuyla baş başa bırakılırız (Ülken, 2012, s. 239). Eyleme geçen erkekler, Mehmet Demir'de korku yaratmaktadır. Entelektüel erkeğin bu anlamdaki “yarımlığı” aşılabilecek midir?

Gazetede yazdığı yazılar nedeniyle hapse girdiğinde Mehmet Demir, “Bulutların üstünden yere bakmanın cezasını çekiyorum” der (Ülken, 2012, s. 263). “Aydın”ın yenilgisi böylece seslendirilir. Hapishane süreci onun için bir tür erkeklik eğitimi olur: “Ot minderin kenarına kıvrılan, ortaya konan kaçak tütünden sigara saran, ağız dolusu küfür savurup bu insanların dünyaya bakışını öğrenmekten büyük zevk duyan” Mehmet Demir, Bursa'yı terk etmesi şartıyla kefaletle salıverilince İstanbul'a döner, Nur'u unutmaya çalışır (Ülken, 2012, s. 262).

Romanın İstanbul'da geçen bölümünün daha aktif bir cinsel yaşam imasıyla çizilmesi, Mehmet Demir'in kendi sözleriyle “en küçük bir keder duymadan ayrılacağı” Feriha Fikret'le birlikte olması, ama yine de buhranlı, yorgun, karamsar ve mutsuz olmaktan kurtulamaması, değişime rağmen “yarım”lığın geçmeyeceği fikrini pekiştiren unsurlardır (Ülken, 2012, s. 296). Duygu Cankılıç-İlhan, “Hilmi Ziya Ülken'in Düşünce Dünyasında Bir Tezli Roman Olarak İnsan Meddücezzi” başlıklı yüksek lisans tezinde, *Yarım Adam* ve *Posta Yolu*'nu birer “tezli roman” olarak değerlendirirken, *Yarım Adam*'da Mehmet Demir'in İstanbul'daki hallerini eyleme geçememeye vurgu yapan bir “pasiflik”le işaretler ve bunun diğer Mütareke romanlarında da görüldüğünü ifade eder (Cankılıç-İlhan, 2016, s. 85). Evet “vatanseverlik” anlamında harekete geçemez Mehmet Demir ama İstanbul'da o, kadınlarla birlikte olan bir erkektir artık. Toplum tarafından kabulüne uğraştığı erkekliğinin “aşama”larında ilerlemiştir.

Bedenen “güçlenen”, İstanbul'daki kadınlar tarafından arzulanan, ama kendi arzularına yön veremeyen Mehmet Demir, gösterdiği “ilerleme”ye rağmen, yine de bir “başarısızlık”tır. Birlikte olduğu kadınlara karşı bir duygu hissedemeyen bir erkekliğin de yarım kalmış olacağı böylece ifade edilmiş olur. Ülken'in erkekliği ele alışında onu benzer temaları kullanan diğer ya-

zarlardan ayırt eden ilginç bir katman böylece görünür olur: toplumun beklentilerinin *erkekleri* sakatlayıcı yönleri... Romanda, ruh ve bedenin birleşmediği bir “aşk,” olgunlaştıran bir deneyim olarak sunulmaz. Romanın İstanbul’da geçen kısımlarında, olan bitenden bunaldıkça kendisini Kazlıçeşme’de bulan ve deri işçilerini izleyen Mehmet Demir’in aradığı çıkışın bir “amacın” parçası olmakla bulunabileceği sezdirilmektedir. Mehmet Bursa’dan uzaklaşmak zorunda bıraktığı ve artık bir “hortlak” olduğu için Nur, Hacı Toran’ın oğluyla evlenmeye mecbur kalır. Ancak yine de tüm olan bitenler tarihte “erkeklik” adına bir ilerlemedir; zira Mehmet Demir artık etrafındaki ihtimalleri tükettiğinin farkındadır ve Anadolu’ya geçme fikrine yönelmektedir.

Şöyle bir durum tespiti yapıyor anlatıcı artık sona yaklaşmış olan Mehmet Demir için: “Etrafında her şey temelsiz, dalgalarla sürüklenip gitmeye mahkumdu. Hiçbir şey yerli yerinde değildi: İrat sahipleri sosyalist ve işçiler dindardı. Münevverler mistik ve halk ilme hevesliydi. Askerler tüccar ve tüccarlar siyasiydi. Haydutlar itibar yerinde ve eşraf mahkeme kapılarındaydı” (Ülken, 2012, s. 299). Bunu bir de Mehmet’in ailesini anarak yaptığı özeleştiriler: “Bu vakte kadar onlara ne hayrım dokundu? Birkaç dükkânlarımı Avrupa’da yedim. Son ümitlerini Bursa’da bıraktım. [...] Hâlâ kendimi ıslah edeceğimi kurup duruyordum. Ne boş hülya! [...] Şüphesiz beni seviyorlar. Fakat tıpkı beceriksiz, sarsak bir çocuğu acıyarak sevdikleri gibi.” (Ülken, 2012, s. 311) Mehmet Demir’in ailesi ve toplum nezdinde, erkekliğin hegemonik kodlarını yerli yerine koyamayan biri olduğunu kendine itiraf etmesini, teoriden pratiğe geçmeye ve Anadolu’ya gitmeye ikna oluşu izler. Erkek olamamış “çocuk” Mehmet Demir anlar ki, onu “erkek” yapacak olan şey fiziksel eylemdir ve bu da bu romanın tarihsel evreninde, Anadolu’daki savaşa denk düşer.

Nur sahneye çıkar, Mehmet ona âşık olur, sonra da Nur sahneden çekilir. Ama bütün harekete yön veren, aslında Mehmet’in Nur’a duyduğu arzudur. Mehmet Demir arzusunu yönetmeyi beceremez; sevdiği kadını da elde edemez. Hilmi Ziya lken, romanın sonunda Mehmet Demir’i kadınlardan arındırılmış ve erkeklere ait kılınmış savaş sahasına sokarak, yarımılığı bizzat yaratan problemin kendisinden (yani kadınlarla eşit düzlemde ilişki kuramama probleminden) gayet profesyonel bir şekilde kaçmış olur. Toplumsal cinsiyet meselesini bu toplumun derin fay çatlağı olarak işaretlemesine, erkeklik konusundaki arızalı noktaları tespit etmesine ve eleştirel bir tavır geliştirmek istercesine bu tespitleri değerlendirmesine karşın, *Yarım Adam* da açık bir sonla okuru meseleye ilişkin kararda yalnız bırakmaktadır. Tanıtım yazılarında “tekâmül etmekten uzak kalmış bir cemiyetin” hikâyesi olarak ifade edildiği için ve Mehmet Demir’in aşkı bir buhran olarak yaşaması, kadınlarla fiziksel temasının ancak kadınlar onun için duygusal düzlemde değersiz olduğunda gerçekleşebilmesi ve Nur’un çalışmaya başlamasının yarattığı tepki karşısındaki çekimserliği gibi çeşitli uğrak noktalarından hareketle, lken’in toplumsal cinsiyet ilişkileri meselesini toplumun olgunlaşmamış unsurlarından biri olarak gördüğünü ve bu romanda kayda geçirdiğini söyleyebiliriz.

SONUÇ

Koçak'ın 1930'larda Ziya Gökalp'in "hars ve medeniyet" formülasyonundan 1940'larda Hasan Âli Yücel'in tercüme hamlesinin başladığı yıllarda "kaynaştırıcı sentez" düşüncesine geçişe vurgu yaptığından söz etmişim. Kaynaştırıcı sentez düşüncesi, eleştirel erkeklik çalışmalarında da verimli bir alandır; çünkü, erkeklerin toplumsal hareketler içinde farklı kimlikler edinebildiklerini görünür kılmaya yardımcı olur. Ne var ki, erkekler arasında kalan ve erkeklere özel bir mesele olmaktan öteye gidemeyen bir sentez fikri, kapsayıcı değil ve *Yarım Adam* da bize bunu hatırlatıyor. Erkeklige ilişkin kaygıların edebiyattaki yansımalarını Şerif Mardin, Jale Parla, Nurdan Gürbilek gibi isimlerin "züppelik", "kadınılaşma endişesi", "babasızlık" gibi izlekler üzerinden yaptıkları tartışmalarda bir ölçüde görebiliyoruz. Bu öncü araştırmaların döşediği yolu "Demir Adam'ların Toplumsal Cinsiyeti" başlıklı yazıda biraz açmaya çalışmışım (Günay-Erkol, 2019, s. 32-38). Hilmi Ziya Ülken'in *Yarım Adam*'ı da bu yazıda ele alınan, cepheye giden/gitmeyen erkek ikiliğine odaklı romanlardan biri ve ilk bakışta vatan savunmasının aşka üstün gelmesiyle de klasik bir son öneriyor gibi görünüyor. Ancak Ülken, erkek karakterindeki "dönüşümü" de görünür kılmaya çalıştığı için, farklı bir "demir adam" sunmaktadır.

Hilmi Ziya Ülken'in Almanya'da eğitim görmüş olması nedeniyle bir ölçüde kendisinden de izler taşıyan karakteri Mehmet Demir, Doğu ile Batı'yı, dinî ile seküleri, aydın ile köylüyü, teori ile pratiği harmanlamaya çalışırken, romandaki hemen hemen her duygu ve tespit bir çeşit sentez ve muhakeme konusu iken, erkekliğin, "erkek olmayan" kimliklerin uzağında ve onlara karşı olarak, yalnız ve yekpare kalmasının imkânsızlığını gösteriyor. Romanda "yarımlık," aydın tavrı, iktidar, erkeklik, çocukluktan çıkma, ilahi/dünyevi bilgiye sahip olma, cinsellik gibi pek çok farklı konudaki eksikliklere işaret ettiği için, tamamlanabilir bir açığı ifade eden bir kavram olmaktan çıkıyor: Öyle görünüyor ki Ülken, erkekliği, Sufi bir yorumla, bir konuda tamamlansa bile, diğer bir konuda "yarım" kalmaya mahkûm bir kimlik olarak ele alıyor. Bununla birlikte, Ülken, *Yarım Adam* romanında, "Türk Rönesansı"nın yumuşak karnının toplumsal cinsiyet ilişkileri olduğunu da açıkça işaret ediyor: Mehmet Demir'in bocalamaları, Cumhuriyet'in kadınları toplumsal hayatın bir parçası kılma gayretinin, ancak erkekler kadınlarla eşit düzlemde ilişki kurmak konusunda başarıya ulaşırlarsa gerçekleşeceğini haber veriyor.

Yarım Adam'da Ülken, "tamlığı" problematize etme işini, pekâlâ farkındalıkla cinselliğe ve kadın-erkek ilişkilerine kaydırmaktadır. Zira, gazeteci babanın siyah çarşafkı kızı Nur, Mehmet Demir'i Faust olmakla, Faust olmaya çalışmakla, onu baştan çıkarmakla suçluyor. Yani Nur, Mehmet Demir'den öğrendiği Almanca'yla okuduğu Faust'u anlayıp, aralarındaki gerilimli teması bir "bilinç ve irade" meselesi olarak belirginleştiriyor. İşte bu nedenle Nur, Mehmet Demir'in "hortlaksal" gerçekliğini görmüştür. Uykusundan feragat edip gece masa başına geçip roman yazan ve yazdıklarını sandığına saklayan Hilmi Ziya Ülken'in "İnsan Meddücezri" serisi için neden bir iki tane değil de bir dizi roman planladığını böylece anlıyoruz: Görünen o ki, Türkiye'deki ataerkil kültürün baskısı altında erkekliğin tamlığa ermesinin zorluklarını kavramış biriyle karşı karşıyayız.

Konferansta öz yaşamöyküsel bazı detayların bu romanda Mehmet Demir'e aktarıldığından söz ettiğim için, Hilmi Ziya Ülken'in aile yaşamına ilişkin bir soru sorulmuştu. Hatice Ülken, "Eşim Hilmi Ziya Ülken'in Özel Hayatı" yazısında evlerinin yazar ve sanatçılar için uğrak yeri olduğunu ve Sosyoloji Cemiyeti'nin toplantılarına da ev sahipliği yaptıklarını anlatır ve "filozof ve sanatkar" olarak andığı eşini sevgiyle yad eder (Ülken, 1979). Onu uykusundan uyandırıp Yunus Emre'den satırlar okuyan, tüm çalışmalarını da evin gürültüsüne eşlik ederek ortalıkta yapan Hilmi Ziya Ülken'in ev hallerini aktarırken kendisinin "edebiyatçı değil fenci" olduğunu söyleyen Hatice Ülken, Hilmi Ziya Ülken portresinin romandaki erkek karakterden ibaretmiş gibi düşünülmemesi gerektiğini hatırlatıyor.

Ülken, erkek kimliğinde arzulanan tamlığın zorluklarını romanda Türkiye'de işçi sınıfının yarı köylü-yarı işçi doğasını göstererek de perçinliyor: 1954'te yayımlanan Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde*'sine kadar bu yarı köylü-yarı işçi olma probleminin edebiyatta çok detaylı işlenmediği söylenir; ama, Hilmi Ziya Ülken'in *Yarım Adam*'ı da aslında Bursa'daki koza işçilerini, Kazlıçeşme'deki dericileri ve matbaacılık çevresini anlatırken "yarımlığı" ne tam köylü, ne tam işçi anlamına gelecek şekilde de kullandığı için, bu konuda da erken bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Ülken'in emek-sermaye çelişmesini merkezileştirmekten imtina ettiğini düşünenler olsa da romandaki "milli iktisat" tartışması ve köye dayalı ekonomiyle nereye kadar gidilebileceği gibi sorular, materyalist düşünceyle çarpışan bir yazarın elinden çıkmadığı (Kas, 2023, s. 376).

Benzer şekilde, Ülken'i, daha sonra Ahmet Hamdi Tanpınar'ın 1949'da yayımlanan *Huzur* romanında iktisat ve Batılılaşma problemleriyle harmanlayarak ele aldığı "erkekliğin huzursuzluğu" meselesinin de öncü incelemecilerinden sayabiliriz; zira Mehmet Demir'in yarımlığı, savaşa gidince de bir anda tamamlanmaz. Mehmet Demir'in beraber Anadolu'ya geçmek için Nur'u beklediği, ama Nur'un gelmediği "posta yolu," serinin üçüncü romanının başlığını oluşturur ve bu romanda Mehmet Demir yan karakterlerden biridir. Romanın merkezindeki olaylarda Anadolu'ya silah taşıyan İttihatçı Murat'ı görürüz. Ülken canlı bir şekilde gösterir ki, erkekliğin tesisine ilişkin çabalar, güç ve iktidar kavgalarının ortasında "endişe kaynağı" olmaya devam etmektedir. *Posta Yolu*'nda da "savaş zamanında fikir mi eylem mi önemli?" sorusu yankılanır (Kâtipoğlu, 2021, s. 1034).

Rauf Mutluay'ın Hilmi Ziya Ülken'i tarihsel bir çizgide Yakup Kadri ile Kemal Tahir'in arasına yerleştiren yorumu da önemli. Şöyle diyor Mutluay:

Öyle görünüyor ki Hilmi Ziya Ülken, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan sonra ama Kemal Tahir'den önce davranarak, İmparatorluğun yıkılışından başlayıp Yeni Türkiye'nin kuruluş sonralarına kadar uzanan büyük bir yorum bileşiğinin hazırlığındaydı. Onun için Mütareke'nin ilk aylarına iki ayrı cilt ayırmış, daha Anadolu eyleminin içine girmemiş konu geciktirmeleriyle işine iyice temelden başlamış, Mustafa Kemal adının bir kez bile geçmediği bu umut dönemi bile olmayan karanlık tedirginlikte, sonraki Anadolu devletinin asıl ipliklerini dokumaya katmak istemişti. Karaosmanoğlu'nun *Sodom ve Gomore-Yaban-Ankara-Panorama* dizisinde yaptığı; Kemal Tahir'in *Esir Şehrin İnsanları-Esir Şehrin Mahpusu-Yorgun Savaşçı-Yol Ayrımı-Kurt Kanunu* dizisinde gerçekleştirdiği hesaplaşmayı o daha köklü bir bileşimle kökünden anlatmaya girişmişti (Mutluay, 1979, s. 61-62).

Yarım Adam, kökü bulmak için Mütareke dönemine dönülen romanlardan. Bir kök mesele ararken erkeklığe de ulaşmış ama ona dokunmaktan tedirgin bir yazarla karşı karşıyayız. Ülken'in felsefe ve sosyolojiyi birleştiren bakışı, çok boyutlu düşünme çabası, ona kültürün erkeklığe yüklediklerini eleştirel bir gözle değerlendirmenin yolunu açmıştır.

Ülken, *Yarım Adam*'da Türkiye'yi ve Cumhuriyet'in ideal "yeni adam"ını anlamaya ve anlatmaya çalışırken, sentez fikrini basitleştirip tüm deneyimleri bünyesinde toplayarak ileriye doğru karşıtını içererek gelişen bir yapıyı değil, senteze ulaşmak uğruna krizlere giren ve ötekiyle yeni ve farklı türde ilişkiler kurmak zorunda kalan bir yapıyı görünür kılmıştır. Fantom erkeklik, karşıtıyla ilişki kurma konusunda krize giren bu yapıyı tartışabileceğimiz bir alan oluşturuyor ve eğer bugün hâlâ Batılılaşma meselesini tartışırken bir sentez tanımının peşindeyse, bunu plastikiyet düşüncesiyle yan yana yapmamız gerektiğini açıkça gösteriyor. *Hasan Âli Yücel* kitabında Tanıl Bora, "Hasan Âli'nin kuşağının modernist erkekleri, eşlerinin yârenlik edebilecek kadınlar olmasını istiyorlardı fakat onlardan esasen annelik ve zevcelik bekliyorlardı; genel olarak kadınların kamusal hayatta yer almasına taraftardılar fakat galiba kendi eşlerinin evde kalmasını tercih ediyorlardı!" diyerek Ülken'in *Yarım Adam*'da "takıldığı" meselenin dönemin diğer figürlerine doğru genişletilebilecek tarafları olduğunu göstermektedir (Bora, 2021, 89). Umarım diğer romanlar da ileride günışığına çıkar ve Ülken'in Türk Rönesansı'nı bir toplumsal cinsiyet rönesansıyla birlikte düşünmek gerektiğini "hissettiği" de daha iyi anlaşılır.

KAYNAKÇA

- Alkan, B. (2019) *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*'nda Bir Çatışma Alanı Olarak Psikanaliz. K24. https://t24.com.tr/k24/yazi/mnkoltugu-psikanaliz,2483#_ftn1.
- Althusser, L. (2016). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. A. Tümerekin (çev.) İthaki Yayınları.
- Altınay, A. G. (2000). Giriş: Milliyetçilik, Toplumsal Cinsiyet ve Feminizm. *Vatan, Millet, Kadınlar* içinde (s.15-32). İletişim Yayınları.
- Altınkaş, E. (2011). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeoloji'nin Seçkinleri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7 (14): 114-132.
- Arat, Y. (2010). Nation Building and Feminism in Early Republican Turkey. C. Kerslake, K. Öktem ve P. Robins (der.) *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century* içinde (s.38-51). Palgrave Macmillan.
- Artunkal, F. (2021). Hilmi Ziya Ülken Kronolojisi *Özne: Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları* 34: 21-64.
- Atik, E. (2023). *Kendini Yapmak: Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Romanlarında Erkeklik Temsilleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi.
- Belge, M. (1983). Tarihi Gelişme Süreci İçinde Aydınlar. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde (s.123-137). İletişim Yayınları.
- Bolay, S. H. (2021). Hocam Hilmi Ziya Ülken, *Özne: Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları* 34: 97-100.
- Bora, A. (2013). Modern Kadınlık: Politikadan Kültüre. B. Bilmez (der.) *Cumhuriyet Tarihinin Tartışılmalı Konuları* içinde (s.151-158). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bora, T. (2021). *Hasan Âli Yücel*. İletişim Yayınları.
- Cankılıç-İlhan, D. (2016). Hilmi Ziya Ülken'in Düşünce Dünyasında Bir Tezli Roman Olarak İnsan Meddücezi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Boğaziçi Üniversitesi.

- Connell, R. W. (2001). The Social Organization of Masculinity. S. M. Whitehead ve F. J. Barrett (der.) *The Masculinities Reader* içinde (s. 30-50). Polity Press.
- Coşar, S. ve Özman, A. (2015). Milliyetçiliğin Erkek Anlatısı: Eril Pasajlarda Kadın Silüetleri. S. Coşar ve A. Özman (der.) *Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet: Edebiyat, Medya, Siyaset* içinde (s.323-353). İletişim Yayınları.
- Doğuş, D. (2017). *Türk Modernleşmesi ve Milliyetçiliğinde Erkeklik ve Endişe*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kıbrıs Üniversitesi, Türkiye ve Ortadoğu Çalışmaları Bölümü. https://gnosis.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/7/39725/Derya_Dogus_PhD.pdf?sequence=5&isAllowed=y.
- Durakbaşı, A. (1998). Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler. A. B. Hacımiraçoğlu (der.) *75 Yılda Kadımlar ve Erkekler* içinde (s. 29-50). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Enloe, C. (2003). *Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset*. Çitlenbik Yayınları.
- Eskin, Ş. (2023) *İnkılâp Edebiyatı: Türkiye’de Uluslaşma, Kültürel İnşa Seferberliği ve Edebiyat*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gordon, A. (2004). *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination*. University of Minnesota Press.
- Green, A. (1999). *The Work of the Negative*. Free Association Books.
- Günay Erkol, Ç. (2019). Demir Adamların Toplumsal Cinsiyeti. *Notos* 5: 32-38.
- Günay-Erkol, Ç. (2022). Biyolojik Despottan Özgür İradeye: Mahir Ünsal Eriş’in İstop Öyküsünde Erkeklik Duygusu Olarak Fantom Erkeklik. E. Dicle (der.) *Edebiyatın Duygu Haritası* içinde (s. 74-94). Dergâh Yayınları.
- Gürbilek, N. (2010). *Kör Ayna Kayıp Şark: Edebiyat ve Endişe*. Metis Yayınları.
- İnan, A. (2018). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kandiyoti, D. (1988). Modernizmin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.) *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde (s. 99-117). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kas, B. (2023). Mütareke Devri Bursa’sı İktisadi Hayatına Hilmi Ziya Ülken’in *Yarım Adam* Romanından Bakış. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 8 (1): 373-389.
- Kâtipoğlu, N. (2021). Hilmi Ziya Ülken’in Romancılığı ve *Posta Yolu* Adlı Romanında Mütareke Devri Savaş Anlatısının Sosyolog-Yazar Kimliğine Yansımaları. *Özne: Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları* 34: 1027-1038.
- Kayalı, K. (1994). *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*. İletişim Yayınları.
- Kaynaradağ, A. (1986). *Felsefecilerle Söyleşiler*. Elif Yayınları.
- Kazancıgil, A. ve Kazancıgil, D. (2021). Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken’in (1901-1974) Yaşamından Bazı Kesitler. *Özne: Felsefe, Bilim ve Sanat Yazıları* 34: 79-96.
- Koçak, O. (2002). 1920’lerden 1970’lere kültür politikaları. T. Bora, M. Gültekinil (der.) *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce (Kemalizm)* (s.371-417) içinde. İletişim Yayınları.
- Malabou, C. (2016). *Beynimizle Ne Yapmalıyız?* Küre Yayınları.
- Mosse, G. (1996). *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. Oxford University Press.
- Mutluay, R. (1979). Hilmi Ziya Ülken’in Roman Dünyası: İnsan Meddüczeri. *Sosyoloji Konferansları* 17: 56.
- Nagel, J. (2013). Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik. A. G. Altınay (der.) *Vatan, Millet, Kadımlar* içinde (s. 65-101). İletişim Yayınları.
- Nandy, A. (1988). *The Intimate Enemy: The Psychology of Colonialism*. Oxford University Press.
- Öğün, S. S. (1997). Türk Muhafazakârlığının Kültür Kökenleri ve Peyami Safa’nın Muhafazakâr Yanılgısı. *Toplum ve Bilim* 74: 102-152.
- Özata Dirlıkyapan, J. (2022). Yarım kalmış bir nehir romanın Yarım Adam’ı. K24. <https://t24.com.tr/k24/yazi/yarim-kalmis-bir-nehir-romanin-yarim-adam-i,3739>.
- Öztürk, Y. (2001). Yüz Yaşında Keşfedilmeyi Bekleyen Bir Kültür Dağımız. *Bütün Dünya* 14-23. <https://core.ac.uk/reader/45609560>.
- Sakallı, N. ve Türkoğlu, B. (2019). Erkek Olmak ya da Olmamak: Sosyal Psikolojik Açıda Erkeksilik/Erkeklik Çalışmaları. *Türk Psikoloji Yazıları* 22 (44): 52-76.
- Sancar, S. (2017). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadımlar Aile Kurar*. İletişim Yayınları.

- Saraçgil, A. (2005). *Bukalemun Erkek, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ataerkil Yapılar ve Modern Edebiyat*. İletişim Yayınları.
- Sezen, G. ve Günay-Erkol, Ç. (2021). Seviyorum Öyleyse Varım: Fantom Erkeklik, Haset ve Büyük Aşk Romanı. *Son Yıldız*. G. Sezen ve Ç. Günay-Erkol (haz.) *Son Yıldız* içinde (s. 7-17). İletişim Yayınları.
- Ülken, G. (2001). Babam Hilmi Ziya Ülken. *Bütün Dünya* 24-26. <https://core.ac.uk/reader/45609560>.
- Ülken, H. (1979). Eşim Hilmi Ziya'nın Özel Hayatı. *Istanbul Journal of Sociological Studies* 17: 9-11. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9544/119186>.
- Ülken, H. Z. (1994). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2004). Roman. *Sosyoloji Yıllığı* 11: 49-76.
- Ülken, H. Z. (2012). *Yarım Adam*. İş Bankası Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2021). *Posta Yolu*. İş Bankası Yayınları.
- Yuval Davis, N. (2016). *Cinsiyet ve Millet*. A. Bektaş (çev.). İletişim Yayınları.

İKİNCİ KISIM
Türkiye Siyasetinde Fikirler ve Davranışlar

Türkiye’de Çok Partili Seçimler ve Seçmen Davranışı (1946-2023)*

ERSİN KALAYCIOĞLU

GİRİŞ

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı biter bitmez girdiği demokratikleşme sürecinde başlattığı çok partili seçim uygulamalarının yirmincisini 14 Mayıs 2023 Türkiye Millet Meclisi (TBMM) yenileme ve Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle yaşadı. Çok partili hayat ve seçimler üç kuşak boyunca sürmesine karşın 2023 seçimleri, birçok usulsüzlüğün ve seçim güvenliği sorunlarının seçmeni derinden etkilediği ve kamuoyunda çeşitli tartışmalara neden olan bir ortamda yapıldı. En son *Freedom House* yayımına göre Türkiye, “özgür olmayan” (demokrasi olmayan) bir ülke ve son on yılda dünyada Mali ve Orta Afrika Cumhuriyeti’nden sonra demokrasiden en fazla uzaklaşan üçüncü ülkedir. Dördüncü ülke ise Tanzanya’dır (Freedom House Report 2022 ve Freedom House, Country and Territory Ratings and Statuses_FIW_1973 - 2023). *Varieties of Democracy* (V-Dem) tarafından yapılan ölçümlerde 141/179. sırada, Ruanda’nın hemen üzerinde seçimli otokrasi (*electoral autocracy*), *The Economist Democracy Index* tarafından demokrasi indeksinde Gambiya ve Benin’in arasında 103. sırada melez (*hybrid*) rejim olarak kabul edilen bir konumda olan Türkiye, seçimlerin dürüstlüğü karşılaştırmasında da 167 ülke arasında 123. sırada yer alıyor (Norris ve Grömping, 2019). Üç kuşak çok partili seçimlerde oy kullanmaya devam ettiği halde, Türkiye hâlâ demokratik ve dürüst seçim yapmakta büyük zorluklara gark olmuş bir siyasal sisteme sahip. Oysa, Türkiye’yle birlikte İkinci Dünya Savaşı sonrasında demokrasileri yeni kurulan Almanya, İtalya ve Japonya hem demokratik seçim yapmak, hem de demokrasilerini pekiştirmek (*consolidation*) konusunda müthiş yol aldılar. Türkiye’nin 1952

(*) @copyright: Bu metin “İlk Yüzyılı Biterken Cumhuriyet Konferansı’nda” (İstanbul Bilgi Üniversitesi 28-30 Nisan 2023) sunulan bildiriden yararlanılarak aynı içerikte kitap olarak basılmak üzere yapılan davete yanıt olarak üretilmiştir. Belirtilen yayında makale olarak yayımlanması dışında, yazarın yazılı izni olmaksızın kullanılamaz. Bu yayında sunulan veriler, tablo ve çizelgeler, bu metnin yazarının yazılı izni olmaksızın başka bir yayında kullanılamaz.

yılında Birleşmiş Milletler (BM) kuvvetlerine katılarak istiladan kurtarmaya gittiği Güney Kore de 1980'lerden itibaren kırk yıldır demokratik seçimler yapabilen bir pekişmiş demokrasi olarak kabul ediliyor. Türkiye'de hukuk devletiyle uyumlu çalışan demokrasi (liberal demokrasi) uygulamasının aşınmaya uğramasına karşın, özgür ve hakça olmasa da çok partili seçimlere katılma, gayet yüksek düzeylerde seyretmektedir. Seçimler ve oy verme davranışı farklı rejim uygulamaları altında da düzenli ve istikrarlı olarak devam etmiş benzetilmektedir. Bu makalede İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan çok partili siyasal hayatta, çeşitli siyasal rejim değişiklikleri ve demokrasi performansları altında seçimler ve seçmen davranışlarını belirleyen koşullar araştırılmaktadır.

ÇOK PARTİLİ SEÇİMLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ (1946-2023)

1946 yılında ilki yapılan çok partili seçimler, açık oy, gizli tasnif ve yürütme organı ajanlarının etkili rol oynadığı bir uygulamayla demokratikleşme yoluna ilk adımda tökezleyerek çıktı. 1946 seçimleri erken seçim olarak yapılmıştı. Amaç daha yeni kurulan ve bir kısmı Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) üyeliklerinden ayrılanların kurdukları, başta Demokrat Parti (DP) olmak üzere muhalefet partilerinin her ilde seçime girebilecek hazırlığı göstermelerine fırsat vermeden seçim yapmış gibi duruyordu. Buna karşın seçmenleri iktidardaki CHP'ye oy vermeye zorlayacak şekilde açık oy kullanılması, buna rağmen seçmen muhalefete yönelirse de valiler başta olmak üzere yürütmenin ajanları eliyle yapılacak olan gizli oy tasnifi uygulamasıyla, CHP'ye TBMM'de yeterli bir çoğunluk temini hedefleniyormuş gibi duruyordu. DP başta olmak üzere muhalefet partilerinin, bu uygulamaya tepki göstererek 1948 yılında yapılacak ilk ara seçimlere ve ondan sonra yapılacak genel seçimlere katılmayacaklarını açıklamaları üzerine, CHP iktidarıyla muhalefet partileri ve özellikle DP arasında görüşmeler başladı.¹ Bu gelişmeler sonunda 1950 genel seçimleri yürütmenin gölgesinin seçim sandığı üzerinde olmayacağı, yüksek yargının tarafsız yönetiminde gerçekleştirilecek, "bir kişi-bir oy" ilkesine ve gizli oy, açık tasnif esasına göre düzenlenen, illerle örtüşen çok sandalyeli seçim çevrelerinde yapılan bir çoğunlukçu seçim uygulamasına dönüştü. 1950 seçimleri öncesinde yüksek yargıdan atanan yargıçlarla Yüksek Seçim Kurulu (YSK) kuruldu ve 1950 seçimleri onun yönetim ve denetiminde gerçekleşti. Böylece Türkiye'de ilk özgür ve hakça (demokratik) çok partili seçim gerçekleşti.

1 Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Stalin'in liderliğindeki Sovyetler Birliği tarafından tehdit edilmekte olduğunu gördü. Stalin 1878 Osmanlı-Rus Çarlığı sınırının yeniden ihya edilmesi için Kars ve Ardahan'ın Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti'ne geri verilmesini ve Boğazların etkili olarak korunması için Kızıl Ordu birliklerinin Türk Boğazları'na yerleştirilmesini talep ediyordu. Buna karşılık CHP hükümeti, Süper Güç olma yolundaki ve İkinci Dünya Savaşı galibi Sovyetler Birliği ordularına karşı caydırıcı bir korunma temini için müttefik arayışına girmiş ve yeni kurulmakta olan Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyeliği için başvurmuştu. Örgüte alınması Yunanistan'la birlikte dört yıl kadar sürecek olan Türkiye'nin, özellikle Birleşmiş Milletler (BM) kuvvetlerine katılarak Kore Savaşı'nda başarılı bir performans göstererek yer almasıyla 1952'de sonuçlanacaktır. Ancak, 1948 yılının zor uluslararası koşullarında aynı zamanda bir demokrasi kulübü olan NATO'ya ve benzer olan Avrupa Konseyi'ne başvurmakta olan Türkiye'nin bu girişimlerinin akim kalması sonucunu doğurabilecek bir çok partili seçim yapamama başarısızlığı CHP hükümeti için kabul edilebilir bir gelişme değildi. Onun için CHP, DP'yle özellikle 1949 ve 1950 yıllarında düzenli olarak yapılan görüşmelerle 1950 genel seçimlerinin özgür ve hakça bir içerikte yapılmasını sağlayacak adımlar atmamak gereğini duydu (Karpaz, 1959).

1950 sonrasında, askerî darbe dönemleri sonrasında demokratik çok partili hayata dönüş seçimleri olarak yapılan 1961 ve 1983 seçimleri hariç tüm seçimler 2018 seçimlerine kadar özgür ve hakça olma özelliklerini seçime giren muhalefet partilerini de tatmin edecek ölçüde başardılar. Hatta 24 Haziran 2018 TBMM genel seçimlerine kadar seçimlerin dürüstlüğü bir miktar daha geliştirilerek sürdü. 2018 yılında olağanüstü hal (OHAL) uygulaması altında ifade, toplantı, basın ve medya özgürlükleri kısıtlanmış bir ortamda yapılan genel seçimler özgür ve hakça olma özelliğini büyük ölçüde yitirdi. 2023 TBMM genel seçimleri de aynı nitelikte bir seçim oldu. 1946'da demokratik olmayan çok partili çoğunlukçu bir seçim sistemiyle başlayan süreç, 2023'te yine demokratik olmayan bir çoğunlukçu çok partili seçim sistemine dönüşerek tam bir siyasal yozlaşma görüntüsü çizmiş bulunuyor.

Tablo 8.1

Çok Partili Dönemde Seçim Sistemleri (1946-2023)

Seçimler	Seçim Sistemi
1946	Liste bazlı çoğunluk, açık oy, gizli tasnif, tek turlu, tek kişi-tek oy temelli seçimler.
1950	YSK denetiminde, liste bazlı çoğunluk, gizli oy, açık tasnif, tek turlu, tek kişi-tek oy temelli seçimler.
1954	Bir öncekiyle aynı.
1957	Bir öncekiyle aynı.
1961	YSK denetiminde, liste bazlı Nispi Temsil (d'Hondt) gizli oy, açık tasnif, tek turlu, tek kişi-tek oy temelli seçimler; tarafsız İçişleri, Adalet ve Ulaştırma Bakanları; seçmen yaşı 21. TBMM sandalye sayısı 450 olarak sabitleniyor.
1965	YSK denetiminde, liste bazlı Nispi Temsil (d'Hondt) gizli oy, açık tasnif, tek turlu, tek kişi-tek oy temelli seçimler; tarafsız İçişleri, Adalet ve Ulaştırma Bakanları; seçmen yaşı 21. TBMM sandalye sayısı 450 olarak sabitleniyor; milli bakiye uygulanıyor.
1969	YSK denetiminde, liste bazlı Nispi Temsil (d'Hondt) gizli oy, açık tasnif, tek turlu, tek kişi-tek oy temelli seçimler; tarafsız İçişleri, Adalet ve Ulaştırma Bakanları.
1973	Bir öncekiyle aynı.
1977	Bir öncekiyle aynı.
1983	Çift barajlı d'Hondt %10 ulusal baraj ve ayrıca seçim çevresi barajı; YSK denetiminde, liste bazlı Nispi Temsil (d'Hondt) gizli oy, açık tasnif, oy kullanmak zorunluluğu getiriliyor, tek turlu, tek kişi-tek oy temelli seçimler; tarafsız İçişleri, Adalet ve Ulaştırma Bakanları; TBMM sandalye sayısı 400'e düşürülüyor.
1987	Bir öncekiyle aynı, ama çevre barajı 6 sandalyeye kadar sandalye sayısı ile bölünerek hesaplandı, örneğin 6 sandalyede %20 çevre barajı, 6 sandalye sayısını aşan seçim çevrelerinde bir eksiğiyle bölünerek yapıldı; TBMM sandalye sayısı 450 olan seçimler.
1991	Bir öncekiyle aynı, ama bir de tercihli oy verme olanağı bulunan en büyük ortalama (d'Hondt) sistemi uygulanıyor.
1995	Ulusal %10 barajlı YSK denetiminde, liste bazlı Nispi Temsil (d'Hondt) gizli oy, açık tasnif, tek turlu, tek kişi-tek oy temelli seçimler TBMM sandalye sayısı 450'den 550'ye çıkartılıp seçmen yaşı da 18'e düşürülerek uygulandı.

Tablo 8.1 (devamı)
Çok Partili Dönemde Seçim Sistemleri (1946-2023)

Seçimler	Seçim Sistemi
1999	Bir öncekiyle aynı.
2002	Bir öncekiyle aynı.
2007	Bir öncekiyle aynı.
2011	Bir öncekiyle aynı.
Cumhurbaşkanlığı 2014	İki türlü çoğunluk, ilk turda %50'den bir oy fazla alan aday kazanıyor. İlk turda kazanan olmazsa ikinci turda en çok oy alan iki aday yarışıyor, en fazla oy alan aday kazanıyor.
2015 (Haziran/Kasım)	İki seçimde de bir öncekiyle (2011) aynı.
2018	Bir öncekiyle aynı olmakla birlikte; İçişleri, Adalet ve Ulaştırma Bakanları'nın tarafsızlığı kaldırıldı. Meclis sandalye sayısı 600'e yükseldi ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri de doğrudan halkoyuyla 2014'ten itibaren iki türlü basit çoğunluk esasına göre ikinci defa yapıldı.
Cumhurbaşkanlığı 2018	2014'le aynı ama bu kez TBMM yenileme seçimleriyle birlikte yapıldı.
2023	2018 TBMM seçimlerinde uygulanan kurallara yeni ittifak uygulaması ve %7'ye düşürülen ulusal baraj eklendi.
Cumhurbaşkanlığı 2023	2018 seçimlerindeki kurallarla aynı.

Kaynak: Tuncer, 2002; *Resmî Gazete* 2002-2018; Kalaycıoğlu, 2022; *Resmî Gazete* 6 Nisan 2021. (<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220406-1.htm>)

Türkiye'deki çok partili seçimler tek bir sistemin uygulanması biçiminde gerçekleşmedi. Ülke bir-iki bakımdan istikrarlı ama birçok açıdan ise istikrarsız seçim uygulamalarına sahip oldu (bkz. **Tablo 8.1** ve Kalaycıoğlu, 2019). Gizli oy, açık sayım ilke olarak 1950'den sonra kabul gördü ve değişmedi. Ancak tek kişi-tek oy ilkesi uygulamada 1980 askerî rejiminin 1983 düzenlemeleriyle kabul ettiği bir seçim sistemi değişikliğiyle birlikte anlamını kısmen yitirdi. Her ile nüfusundan bağımsız olarak bir meclis sandalyesi tahsis edildiğinde, nüfusu az olan illerde bir kişinin birkaç oyu olması şeklinde adlandırabileceğimiz bir sonuç ortaya çıktı. İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Adana gibi çok nüfuslu illerde yüz küsur bin seçmen bir milletvekili seçebilirken, Kilis, Bayburt, Tunceli gibi nüfusu az olan illerde bunun yarısı kadar seçmen bir milletvekilini TBMM'ye göndermeye başladı. 1983'ten itibaren demokrasinin eşitlik ilkesine tekabül eden bir kişi-bir oy ilkesi zedelenmiş ve yozlaşmış oldu. Bu yolla kırsal, muhafazakâr, Sünni mutekit, etnik milliyetçi bir seçmen kitlesinin seçim sonuçlarındaki ağırlığı artırılmış oldu.

1961 yılından itibaren seçimlerde Adalet, İçişleri ve Ulaştırma Bakanları'nın istifa ederek yerlerine tarafsız bakanların atanması uygulamasına başlanması da seçimlerin demokratik niteliğini, dürüstlüğünü yükselten bir uygulamaydı. 2000'li yıllara kadar sorunsuz işleyen bu uygulama, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetleri döneminde önce seçim sürecinde bakanlar yerine müsteşarlarının atanması şeklinde yozlaştırıldıktan sonra, 2018 Martı'nda yapılan bir yeni düzenlemeyle, 2018 seçimlerinden itibaren partizan bakanların görevlerinde tutulmaları uygulamalarına geri dönüldü. Aynı zamanda, 2004 yılında başlatılan seçmenlerin oy verdikten

sonra bir parmaklarının mürekkeple boyanması uygulaması da 2009 yılında sonlandırılarak mükerrer oy verilmesi tekrar kolaylaştırıldı.

2018 seçimlerinden itibaren sandık kurullarında memur başkan ve başkan yardımcısı atanması uygulaması başlatılarak yürütmenin seçim sürecindeki etkisi (gölgesi) iyice belirginleştirildi. 2023 seçimlerinde il seçim kurulları başkanlıklarına ildeki en kıdemli yargıcın atanması uygulaması sonlandırılarak bunun yerine birinci derece yargıçlar arasından kura çekilerek atama yapılması uygulamasına geçilerek, yürütmeden etkilenmesi en zor olan ildeki en kıdemli yargıç yerine, daha fazla etkilenebilir yargıçların il seçim kurulu başkanı olarak atanması uygulamasına geçildi.

Seçimlerde kullanılan seçim çevreleri büyük ölçüde illerle örtüşmeye devam ederken, çok sandalyeli seçim çevresi uygulaması da istikrarla devam etti (Tablo 8.1 ve 8.2). Ancak, 1946-1957 arasındaki seçimlerde kullanılan çoğunlukçu seçim sistemi terk edilerek 1961 sonrasında en büyük ortalama esaslı (d'Hondt formülü) nispi temsil uygulamasına, bir seçimde (1965'te) milli bakiye uygulaması da eklenerek devam edildi. 1980 darbesi sonrasında, TBMM seçimlerinde %10 ülke barajı getirilerek, bu barajı geçemeyen partilerin sandalye almalarının önüne geçildi. Ancak, d'Hondt formülü esaslı nispi temsil uygulaması da sürdü. Görünürde barajlı da olsa nispi temsilmiş gibi duran seçim sisteminin, barajın dünyanın en yükseği olması hasebiyle uygulamada çoğunluk esaslı ve temsil adaletini pek gözetmeyen bir sistem olarak çalışması söz konusu oldu.² Oysa 1995 yılında Anayasa'nın 67. maddesinde yapılan bir değişiklik sonucunda seçim yasalarının hem temsilde adalet hem hükümet istikrarını bağdaştırması gerektiği karar altına alındı. Böylece Türkiye, 2007'den itibaren AİHM mahkeme kararıyla da tescil edilmiş şekilde anayasayı ihlal eden bir seçim yasasıyla seçim yapmaya devam etti.

Nihayet 2018 yılında partilerin seçim ittifakı kurmalarına ve ittifak %10 barajından fazla oy alırsa, üye partilerin aldıkları oy oranına bakılmaksızın ittifak içindeki paylarına göre seçim çevrelerinde sandalye çıkarmalarına fırsat verildi. 2022 yılının Mart ayında TBMM'de çıkartılan ve 6 Nisan 2022'de *Resmî Gazete*'de yayımlanarak kabul edilen bir dizi değişiklikle birlikte 2023 seçimlerinde seçim barajı %7'ye indirilerek, seçim ittifakları yapan partiler eliyle ve yine seçim çevrelerinde d'Hondt formülüne göre bu partilerin oylarını meclis sandalyelerine dönüştürecek bir uygulama kabul edildi. Bu kez ittifak üyesi partilerin eğer ittifak ülke genelinde %7'den fazla oy alırsa sandalye kazanma hakkı elde ettikleri kabul edildi. Ancak 2023 seçimlerinde seçim sistemi ittifak içi her partinin ittifak %7 barajını ulusal düzeyde geçse de ayrıca bir seçim çevresinde aldığı oyun o seçim çevresinde, d'Hondt formülüne göre bir sandalye çıkartmaya yetmesi durumunda TBMM'de temsil edilebildiği bir uygulamaya dönüştürülmüş oldu.

2 2007 senesinin Ocak ayında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) tarafından 2002 seçimlerine itiraz olarak partileri DEHAP'ın %10 barajı altında kalması nedeniyle seçilemeyen Mehmet Yumak ve Resul Sadak tarafından yapılan bir başvuru üzerine verilen kararda, Türkiye'de uygulanan seçim sisteminin temsil adaletini göz ardı ederek hesap verilebilirliği (*accountability*) veya Türkiye'de kullanılması tercih edilen şekliyle sadece "hükümet istikrarını" hedefleyen bir çoğunlukçu uygulama olduğu kararı verildi.

SEÇİMLER VE HÜKÜMET TİPİ

Sık sık değişen seçim kuralları, bir yandan demokratik meşruluk sorunları ve tartışmalarına yol açarken, diğer yandan birbirinden farklı hükümet tiplerinin ortaya çıkmasına katkıda bulundu (bkz. **Tablo 8.2**). **Tablo 8.3**'te görüldüğü üzere seçim sonuçları sık sık seçmen tercihlerinin değişmesi (oynarlık, *volatility*) ve yeni partilerin yasama sistemine girmesiyle parçalanmış bir parti sistemine yol açtı. 1950'lerdeki seçimlerde uygulanan çoğunlukçu uygulamanın (**Tablo 8.4**), 1961 seçimleriyle terk edilerek yerine nispi temsil esaslı bir uygulamanın gelmesiyle birlikte seçimlerde Meclis sandalyesi alan parti sayısı ve parlamenter parçalanmışlık (*fragmentation*) arttı (**Tablo 8.3**) ve Türkiye'de ilk koalisyon hükümeti uygulamaları başladı (**Tablo 8.5**). 1961-1965 arasında koalisyon hükümetlerinin istikrarlı olmaması (**Tablo 8.2**), Başbakan'ın ABD ziyareti sırasında seçimleri zorlamak için koalisyon ortaklarından bir tanesinin koalisyonu bozması, özellikle hükümetle yakın iş yapmaya alışık büyük sermayeyi tedirgin etti. Oysa aynı koalisyon hükümetleri döneminde 1962 ve 1963 yıllarında iki defa genç subayların giriştiği askerî darbe girişimi olmuş, 27 Mayıs 1960'taki genç subay darbesinin parti hükümeti (DP) karşısındaki başarısına karşı bu darbe girişimleri koalisyon hükümetleri tarafından etkili bir biçimde bastırılmıştı. Ancak koalisyon hükümetleri, daha kısa ömürlü oluşları bir istikrarsızlık türü olarak yorumlanarak, ekonomi ve basın-medya çevrelerinde büyük bir anti-propagandanın hedefi olmaya başladılar.

Nispi temsil ve millî bakiye uygulaması gibi temsil adaletini artıran uygulamalara karşın 1965 ve 1969 seçimlerini Adalet Partisi (AP) tek başına kazanmayı başardı (bkz. **Tablo 8.5**). Ancak, parti hükümeti olmasına karşın AP, 12 Mart 1971'de yapılan kurumsal (emir-komuta zinciri içinde yapılan) askerî darbeye engel olamadı. Kısa bir aradan sonra 1973'ten itibaren devam eden çok partili seçim uygulamaları 1978 yılına kadar koalisyon hükümetleri eliyle sürdü (bkz. **Tablo 8.2**). Bu kez koalisyonlar, 1960'lardaki gibi büyük sağ ve sol partilerin ortak ulusal birlik hükümetleri niteliğinde de olmadı. Bazı bakımlardan benzer, bazı bakımlardan zıt ideolojik konumları olan CHP-Millî Selamet Partisi (MSP) gibi koalisyonların kurulmasıyla büyük sermaye, medya-basın ve siyasal seçkinlerin koalisyon hükümeti karşısı propagandası iyice arttı ve kökleşti. Yine ilginç olarak CHP-MSP koalisyonu Kıbrıs müdahalesini yapmakta gecikmedi ve sonuç aldı. Buna karşılık kısa süre sonra dağılarak sağ-aşırı sağ içerikli AP liderliğinde yeni bir koalisyonun kurulması söz konusu oldu. Kıbrıs dolayısıyla gelen silah ambargosu ve Yom Kippur Savaşı (Ekim 1973) sonrası etkin hale gelen OPEC ve hızla yükselen enerji fiyatları dolayısıyla ekonomik bunalım baş gösterdi. 1979 Senato ara seçimlerindeki başarısı sonrası AP tekrar, azınlık hükümeti olarak tek başına iktidara geldi ve 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarını alarak Türkiye'nin karma ekonomi rejimini liberal piyasa ekonomisi yönünde çevirdi. Ancak, ülkenin koalisyon ve azınlık hükümetleri eliyle yönetimi esnasında artan siyasal gerilim ve ideolojik kavga adeta bir içsavaşa dönüştü. 12 Eylül 1980'de gelen kurumsal darbeyle bu dönem sona erdi ve siyasal rejim de seçim yasaları da bir kez daha değişti (bkz. **Tablo 8.2, 8.5 ve 8.6**).

1980 darbesinden sonra yapılan ilk seçimler olan 1983 seçimlerinden itibaren bir süre parti hükümeti, Anavatan Partisi (ANAP) eliyle yönetilen ülke, yarı-parlamentar bir rejim içinde 1991'den 2002'ye kadar tekrar koalisyon hükümetleriyle yönetilmeye devam etti (Kalaycıoğlu, 2005). Bu dönem PKK ayrılıkçı terörüyle mücadele yılları oldu. Ancak, 1999'da PKK lideri Abdullah Öcalan'ın Kenya'da yakalanarak yurda getirilmesi ve yargılanmasıyla birlikte PKK terörüyle girilen mücadelede büyük yol alınmış ve ulusal tehdit olma özelliği bir hayli azaltılmış oldu. Buna karşılık 1991, 1994, 1999, 2000 ve 2001 yıllarında çeşitli iktisadi bunalımlar ortaya çıktı. 2002 seçimlerinde koalisyon hükümetleri son bularak AKP'nin kazandığı seçimler sonrasında parti hükümetleriyle yönetim tekrar başlamış oldu (bkz. **Tablo 8.2** ve **8.6**).

21. yüzyılda uygulanan seçim sistemi 2018 yılına kadar değişmemekle beraber, Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte 1995'te başlayan seçmen tercihlerinin sağa kayması devam etti. Bu olgu çoğunluk olmasa bile kritik bir azınlığın desteğiyle sağlanan ekseriyetle (*plurality*), 7 Haziran 2015 seçimlerine kadar çeşitli AKP hükümetleri üretti. AKP, TBMM çoğunluğunu ilk kez 7 Haziran 2015 seçimlerinde kazanamadı. Ancak, o yaz boyunca yaşanan bir terör dalgası sonrasında seçmen istikrar elden gitmesin diye tekrar AKP hükümetine bir destek daha verdiğinde (Çarkoğlu ve Yıldırım, 2015) tekrarlanan 2015 seçimleri (1 Kasım 2015) sonucunda AKP Meclis seçimlerini yeniden kazandı (Kalaycıoğlu, 2018). Buna karşın 24 Haziran 2018 seçimlerinde AKP yine TBMM sandalyelerinin çoğunluğunu kazanamadı ve Milliyetçi Hareket Partisi'yle (MHP) bir yasama koalisyonu kurmak zorunda kaldı. Bu koalisyonun 2016 yılının Ekim ayından itibaren yaptığı girişimlerle 1982 Anayasası bir kez daha 16 Nisan 2017'de değiştirilerek 2007 sonrasında kurulan yarı-başkanlık rejimi sonlandırıldı ve yürütmenin sadece Cumhurbaşkanı'ndan ibaret olduğu (Anayasa md. 8) neo-patrimonyal sultanizm içerikli bir başkanlık rejimi tesis olundu (Kalaycıoğlu, 2021). Artık hükümet istikrarı sorunu çözülecek ve koalisyon hükümeti kurulması olanaksız hale getirilecekti. Hükümet Cumhurbaşkanı ve anayasada tanımlanmamış olan Cumhurbaşkanı kabinesinden ibaret hale geldi. Ancak, yarı-parlamentar rejimin ve koalisyon hükümetlerinin son bulmasıyla birlikte ekonomik bunalımların, hayat pahalılığının, ekonomik istikrarsızlıkların da ortadan kalkacağı savı artık sınanabilecek hale geldi. Yürütme sadece Cumhurbaşkanı'ndan ibaret olduğu, Cumhurbaşkanı parti başkanı olduğu, dolayısıyla fiilen TBMM'deki en büyük parti grubu olan AKP'nin liderliğini sürdürdüğü ve Hâkimler ve Savcılar Kurulu'nu da Adalet Bakanı aracılığıyla sıkı denetim altına aldığı bu durumda fiilen kuvvetler birliği uygulamasına geçilmiş; kuvvetler ayrılığı ve çoğulculuk sonlandırılmış oldu (Kalaycıoğlu, 2021).

Seçim yasaları sultanizm rejimine 2017 yılında geçilene kadar **Tablo 8.2**'de görüldüğü gibi aynı kaldı. 2017 halkoylaması sonrasında kurulan yeni sultanizm rejimi içeriğindeki uygulamada (Kalaycıoğlu, 2021) Mart 2018 ve Nisan 2022'de seçim yasaları değiştirilerek partilerin seçim ittifakları kurarak genel seçimlere girmesi teşvik olundu. 2023 seçimlerinde daha önce %10 olarak uygulanan ülke seçim barajı %7'ye indirilerek uygulandı. 2018 seçimlerinde ittifaklara uygulanan barajlı (%10) d'Hondt sistemi eğer bir ittifakın aldığı oylar %10 barajını geçerse

Tablo 8.2
Seçim Yasaları ve Hükümet Türü

Seçimler	Seçim Yasaları	Hükümet Tipi
1950	Çok sandalyeli seçim çevresi (Çoğunlukçu Sistem)	Parti
1954	Çok sandalyeli seçim çevresi (Çoğunlukçu Sistem)	Parti
1957	Çok sandalyeli seçim çevresi (Çoğunlukçu Sistem)	Parti
1961	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama, d'Hondt; çevre kotası)	Koalisyon
1965	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama, d'Hondt; milli bakiye)	Parti
1969	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama, klasik d'Hondt)	Parti
1973	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama, klasik d'Hondt)	Koalisyon
1977	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama, klasik d'Hondt)	Koalisyon ve Azınlık
1983	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama d'Hondt, ulusal baraj %10)	Parti
1987	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama d'Hondt, çevre barajı ve ulusal baraj)	Parti
1991	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama d'Hondt, ulusal baraj ve tercihli oy)	Koalisyon
1995	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama d'Hondt, ulusal baraj)	Koalisyon ve Azınlık Koalisyonu
1999	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama d'Hondt, ulusal baraj)	Koalisyon
2002	Çok sandalyeli seçim çevresi (Nispi Temsil) (En büyük ortalama d'Hondt, ulusal baraj)	Parti
2007	2002 seçimleriyle aynı	Parti
2011	2002 seçimleriyle aynı	Parti
2014	Cumhurbaşkanlığı (iki turlu çoğunluk)	Yarı-başkanlık
2015	TBMM 2011 seçimleriyle aynı	Parti
2018	2015 seçimleriyle aynı ve seçim ittifakları Cumhurbaşkanlığı (iki turlu çoğunluk)	TBMM Koalisyon Sultanizm
2023	TBMM 2018'le aynı, ulusal baraj %7 ve seçim ittifakları Cumhurbaşkanlığı (iki turlu çoğunluk)	TBMM Koalisyon Sultanizm

üyesi olan partilere ittifak içinde aldıkları oy oranına göre TBMM sandalyesi dağıtılmasında kullanıldı. 2023 genel seçimlerinde ise ittifak oyları ülke çapında %7 barajını geçerse, ittifaka üye olan partilere, ancak seçim çevrelerinde Meclis sandalyesi almalarına yetecek kadar oy kazanmışlarsa, TBMM'de temsil olunmaları hakkı tanındı. Bu değişiklik birçok siyasal partinin

Tablo 8.3
Seçmen Oynarlığı ve Oyların Parçalanmışlığı (1950-2023)

Seçimler	Oynarlık	Parçalanmışlık-Oy	Parçalanmışlık-Sandalye	Etkili parti sayısı
1950	-	0,56	0,25	2,2
1954	10,7	0,54	0,14	2,2
1957	17,6	0,60	0,43	2,5
1961	-	0,71	0,70	3,3
1965	24,5	0,63	0,63	2,6
1969	11,4	0,70	0,59	2,3
1973	28,4	0,77	0,70	3,3
1977	18,3	0,68	0,60	2,5
1983	-	0,66	0,61	2,5
1987	-	0,75	0,51	2,0
1991	16,6	0,79	0,71	3,5
1995	23,0	0,83	0,77	4,3
1999	22,6	0,86	0,79	4,9
2002	43,9	0,81	0,46	1,2
2007	17,3	0,72	0,56	1,4
2011	9,0	0,66	0,57	1,5
2015 H	17,2	0,75	0,68	3,7*
2015 K	10,8	0,73	0,59	2,9*
2018	22,9	0,73	0,68	3,7*
2023	22,9	0,70	0,70	3,3*

Not: 2015'te hem 7 Haziran hem de 1 Kasım'da iki genel seçim oldu. Tablo'da "2015 H", 2015 Haziran seçimlerine, "2015 K" da 2015 Kasım ayında tekrarlatılan seçimlere işaret etmektedir. Yazar tarafından ilgili seçimlerde %10 barajını aşarak TBMM'de sandalye çıkartmaya hak kazanan siyasal partilerin oy oranları esas alınarak Laakso ve Taagepera tarafından önerilen etkili parti sayısı formülüne göre hesaplanmıştır (bkz. Laakso ve Taagepera, 1979, s. 3-27).

Kaynak: Özbudun, 2013, s. 66-76. 2011 sonrasındaki seçimler için tablo değerleri Özbudun'un izlediği yöntem uygulanarak yazar tarafından hesaplanmış ve (*) şeklinde gösterilmiştir.

daha fazla oy potansiyeli olan siyasal parti listelerinden seçime girmeleri sonucunu doğurdu. 2018 genel seçimlerinde siyasal partiler kendi başlarına ittifaklar içinde seçime girerken 2023 genel seçimlerinde kendi adlarına değil de ittifakın en fazla oy potansiyeli olan siyasal partisinin listesinden seçimlere girdiler. Bu büyük partiler adeta ittifak partisi haline geldi. Ancak, partili seçmenlerin bu duruma tam olarak intibakı pek mümkün olmadığından birçok seçmen partilerinin listelerinde kendi partilerinden olmayan adayların yer almasını eleştirerek seçime gittiler. Ancak, 2023 genel seçim sonuçları da 2018'e göre biraz farklı olsa da, Meclis'teki parti sistemini değiştirmedeği gibi iki tur yapılan seçimlerle belirlenen Cumhurbaşkanlığı'nın da, seçim ikinci tura kalsa da el değiştirmesine yol açmadı.

Tablo 8.4
Çoğunlukçu Seçimlerde Oy ve Meclis Sandalyesi Dağılımları (1946-1957)

Seçim Yılı	Oy ve Sandalye Payları (%)	Siyasal Partiler*					
		CHP	CMP	DP	HP	MP	Bağımsız**
1946	Oy	?	-	?	-	-	?
	Sandalye	85,4	-	12,7	-	-	1,2
1950	Oy	39,4	-	52,7	-	3,1	4,8
	Sandalye	14,2	-	85,2	-	0,2	0,4
1954	Oy	35,4	4,9	57,6	-	-	1,5
	Sandalye	5,7	0,9	92,8	-	-	0,6
1957	Oy	41,1	7,1	47,9	3,8	-	0,1
	Sandalye	29,2	0,6	69,6	0,6	-	0,1

Kaynak: Tuncer, 2002, s. 412-414.

Tablo 8.5
Nispi Temsil Esaslı Seçimlerde Oy ve Meclis Sandalyesi Dağılımları (1961-1977)

Seçim Yılı	Oy ve Sandalye Payları (%)	Siyasal Partiler*											
		AP	CHP	CKMP	DemP	MP	GP CGP	MHP	MSP	TİP	TBP	YTP	Bağımsız**
1961	Oy	34,8	36,7	14,0	-	-	-	-	-	-	-	13,7	0,8
	Sandalye	35,1	38,5	12,0	-	-	-	-	-	-	-	14,4	0,0
1965	Oy	52,9	28,7	2,2	-	6,3	-	-	-	3,0	-	3,7	3,2
	Sandalye	53,3	29,8	2,5	-	6,9	-	-	-	3,3	-	4,2	0,0
1969	Oy	46,5	27,4	-	-	3,2	6,6	3,0	-	2,7	2,8	2,2	5,6
	Sandalye	56,9	31,8	-	-	1,3	3,3	0,2	-	0,5	1,8	1,3	2,9
1973	Oy	29,8	33,3	-	11,9	0,6	5,3	3,4	11,8	-	1,1	-	2,8
	Sandalye	33,1	41,1	-	10,0	0,0	2,9	0,7	10,7	-	0,2	-	1,3
1977	Oy	36,9	41,4	-	1,9	-	1,9	6,4	8,6	0,1	0,4	-	2,5
	Sandalye	42,0	47,3	-	0,2	-	0,7	3,6	5,3	0,0	0,0	-	0,9

Kaynak: Tuncer, 2002, s. 324-328.

Seçim yasalarındaki değişikliklerin, çoğunluk sisteminden (1950-1960) nispi temsile geçişi (1961-1980) ve 1983'ten sonra çok yüksek barajlı nispi temsile geçişle birlikte tekrar bir tür çoğunluk sistemine geri dönüşünün seçimlere giren siyasi partilerin oy temin etme ve Meclis sandalyesi kazanmaları olanaklarını etkilediği görülmektedir. Nispi temsille birlikte TBMM'de temsil olunan parti sayıları artmış, genel oy artan sayıda siyasi parti ve onların temsil ettiği inanan ideolojik konuma dağılmış, parti sisteminde hem yasama içinde hem de TBMM'nin dışında parçalanmaya (*fragmentation*) neden olmuşa benzemektedir (Tablo 8.3). Ayrıca seçmenle-

Tablo 8.6

Milletvekili Genel Seçimlerinde Partilerarası Oy ve Meclis Sandalyesi Dağılımları (1983-2023)

Seçim Yılı	Oy ve Sandalye Payları (%)	Siyasal Partiler*											
		ANAP	HP SHP CHP	MDP	DSP	DP DYP	RP FP SP	MÇP MHP	AKP	HDP, YSP HADEP DEHAP	GP	İYİP	Bağımsız**
1983	Oy	45,1	30,5	23,3	-	-	-	-	-	-	-	-	1,1
	Sandalye	53,0	29,2	17,8	-	-	-	-	-	-	-	-	0,0
1987	Oy	36,3	24,8	-	8,5	19,1	7,2	2,9	-	-	-	-	0,4
	Sandalye	64,9	22,0	-	0,0	13,1	0,0	0,0	-	-	-	-	0,0
1991	Oy	24,0	20,8	-	10,8	27,0	16,9	***	-	-	-	-	0,1
	Sandalye	25,6	19,5	-	1,6	39,5	13,8	***	-	-	-	-	0,0
1995	Oy	19,6	10,7	-	14,6	19,2	21,4	8,2	-	4,2	-	-	0,5
	Sandalye	24,0	8,9	-	13,8	24,6	28,7	0,0	-	0,0	-	-	0,0
1999	Oy	13,2	8,7	-	22,2	12,0	15,4	18,0	-	4,7	-	-	0,9
	Sandalye	15,6	0,0	-	24,7	15,5	20,2	23,4	-	0,0	-	-	0,6
2002	Oy	5,1	1,4	-	1,2	9,5	2,5	8,4	34,3	6,2	7,3	-	1,0
	Sandalye	0,0	32,4	-	0,0	0,0	0,0	0,0	66,0	0,0	0,0	0,0	1,6
2007	Oy	-	20,9	-	-	5,4	2,3	14,3	46,6	5,2	0,0	-	****
	Sandalye	-	20,4	-	-	0,0	0,0	12,7	62,0	4,0	0,0	-	-
2011	Oy	-	26,0	-	0,3	0,7	1,3	13,0	49,8	6,6	-	-	****
	Sandalye	-	24,5	-	0,0	0,0	0,0	9,6	59,3	6,5	-	-	-
2015 H	Oy	-	25,0	-	0,2	0,1	2,1	16,3	40,9	13,1	-	-	1,1
	Sandalye	-	24,0	-	0,0	0,0	0,0	14,5	46,9	14,5	-	-	0,0
2015 K	Oy	-	25,3	-	0,1	0,0	0,7	11,9	49,5	10,8	-	-	0,1
	Sandalye	-	24,4	-	0,0	0,0	0,0	7,3	57,6	10,7	-	-	0,0
2018	Oy	-	22,7	-	-	-	1,3	11,1	42,6	11,7	-	11,1	0,15
	Sandalye	-	24,3	-	-	-	0,2	8,2	49,2	11,3	-	6,0	-
2023	Oy	-	25,4	-	-	-	-	10,1	35,6	8,8	-	9,7	0,4
	Sandalye	-	28,2	-	-	-	-	8,3	44,7	10,2	-	7,2	-

Kaynak: Tuncer, 2002, s. 324-335 ve s. 412-414; *Resmî Gazete*, 10 Kasım 2002, no: 24932, 39; YSK Web Portalı, Seçim Arşivi; *Resmî Gazete*, 30 Mayıs 2023, no: 32306 (Mükerrer Sayısı) ve tbmm.gov.tr sayfasından milletvekilleri parti dağılımları.

Tablo 8.4, 8.5 ve 8.6 için notlar: (*) Siyasal parti adları resmi olarak kullanılan kısaltmalar olarak tabloda yer almıştır.

(**) Bağımsız adaylar kendi adlarına, herhangi bir siyasi partiyle hukuki-resmî bağlantıları olmaksızın seçime katılan adaylardan oluşur.

(***) MÇP, 1991 seçimlerine Refah ve İslahatçı Demokrasi partileriyle birlikte ve Refah Partisi logosu altında tek liste olarak katılmıştır.

(****) Bağımsız adaylara yüzde olarak belirtilebilecek sayıda oy çıkmadığından bu tabloda yer almamışlardır.

rin parti tercihlerinin yüksek, hatta zaman zaman çok yüksek sayılabilecek oynarlık düzeylerine yükseldiği de görülmüştür (Tablo 8.3). Sürekli değişen parti yasaları, sık değişen rejimler, oyun partiler arasında parçalanmasına ve yüksek oynarlığa sahip olmasıyla sonuçlanarak siyasal hayatın istikrarsızlaşmasına neden olmuştur. Son seksen yılın siyasal hayatının en belirgin özelliği bu siyasal istikrarsızlıktır.

DEĞİŞEN DÜNYA VE TÜRKİYE'DE SEÇMEN DAVRANIŞI

Seçmen davranışları sadece seçim yasaları ve onların değişimiyle belirlenmemektedir. Ülke içinde ve dünyada oluşan başta siyasal rejim olmak üzere siyasal değişikliklerin de seçmenlerin siyasal zihniyetleri ve davranışları üzerinde önemli etkileri olmuştur. Özellikle askerî darbeler ve sonrasında Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte sosyo-ekonomik temelli siyasal değerlendirmelerden etkilenen düşünce sistemleri yerini 1991'den itibaren sosyo-kültürel kimlikler ağırlıklı siyasal değerlendirmeler, düşünce ve duygulara terk etmiştir (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2009 ve Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2024). 1995 ve sonrasında seçmenin yeniden saflaştığını görmekteyiz.

Türkiye'de seçmen Soğuk Savaş'ın bitmesiyle birlikte ciddi ölçülerde merkezden sağa doğru kayarak dinî ve etnik değerler, tutumlar ve beklentilerin ağırlık kazandığı bir muhafazakârlaşma ve yeniden saflaşmadan geçmiştir (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2009 ve 2021). Bu gelişme birkaç sosyo-ekonomik ve kültürel etken ile uluslararası siyasetteki değişimin ürünüymiş gibi görünmektedir.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonrasında geçtiği çok partili hayatla birlikte sadece demokratikleşme yoluna girmemiş, aynı zamanda çok hızlı bir toplumsal seferberlik (*social mobilization*) sürecine de girmiştir. 1950'lerde yavaş yavaş başlayan kırdan kente göç, 1980 askerî darbesi sonrasında bir büyük dalga veya *tsunami* halini almıştır. Kırsal nüfus ve toplum hızla küçülürken, kentte yaşayanlar ve kentsel toplum hızla büyümüştür. 1950 seçimlerinde kent nüfusu %25, kırsal seçmen %75 iken, 2000'de kent nüfusu %65, kır nüfusu ise %35'e değişmiş; 2011'de kent nüfusu %77, kır nüfusu ise %23 mertebesine gerilemiştir. 2022 sonundaysa kent nüfusu %94, kır nüfusu %6 kadardır.³ Tarım ekonomisinin ağırlığı hızla azalırken sanayi ve 1990'lardan itibaren de hizmetler kesiminin ağırlığı hızla artmıştır. Bu süreç çok hızlı olduğu ve on milyonlarca kişiyi aynı anda etkilediği için kentler bu gelen kırsal göçü yönetebilecek kaynak ve kapasiteye sahip olamamışlardır. Büyük kentlerin varoşlarında geniş kent yoksulları kümeleri oluşmaya başlamıştır. Bu demografik olgu, toplumsal tabakalaşmayı önemli ölçüde değiştirerek kent yoksulu bir kesimi seçmenler arasında en büyük seçmen bloku haline getirmiştir. Bu seçmen bloku bazı bakımlardan oldukça türdeş bir kitledir; köylü ve büyük çoğunluğu topraksız köylü, çoğu Sünni mutekit olan bir içeriktedir. Etnik bakımdan Kürt olan ve olmayan seçmenler olarak farklılık göstermektedir. Büyük bir kısmı, özellikle kadınların eğitim düze-

3 Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10736> ve <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30709>

yi fevkalade düşük, herhangi bir beceri veya meslek sahibi olmamaları dolayısıyla sadece işsiz değil, aynı zamanda önemli ölçüde istihdam edilemeyecek bir nitelikte vasıfsız emek görüntüsündedir. Bu seçmen blokunun ortaya çıkmasında 1984 yılında başlayan ve ilk Körfez Savaşı sonrasında (1991) hızlanan PKK ile silahlı mücadelenin de etkisi olmuştur. Bu mücadelenin özellikle etkili olduğu bölgelerden Batı kentlerine çok sayıda göç olmuştur. Bu durumda etnik kimlik bilinci, değer ve duyguları ön planda olan geniş bir kitle ortaya çıkmıştır. Yeni ve pek de aşına olmadıkları bir kent yaşamı içinde kendilerine bir çıpa arayan bu insanlar, içine düştükleri ortamı değerlendirmekte zorlanırken, hayatlarıyla ilgili her şey hızla değişerek kendilerini büyük bir belirsizlik içinde bulmuşlardır. Belirsizlik ise muhafazakârlığın ortaya çıkmasında en büyük etkendir (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2009). Anladıkları, aşına oldukları ve bildikleri bir toplumsal geçmişe dönmek arzusu ve onun tetiklediği nostalji duygusu, belirsizlik ve değişime karşı değişmez bir çıpa arayışlarını artırmıştır. Bu rolü en etkili olarak oynayabilen toplumsal olgu din ve sonrasında da etnik kimliklerdir. Bu kimlikler ya doğuştan ya da aile içinde başlayan toplumsallaşmayla birlikte çok küçük yaşlardan itibaren edinildiği gibi, genellikle hayat boyunca değişmez bir içeriktedir. Bu kitleler bir arayış ve tereddüt dönemi olan 1970'ler ve 1980'lerden sonra Soğuk Savaş'ın sonlanmasıyla birlikte sosyo-ekonomik değerler ve düşünce sistemlerinin de gözden düşmesiyle birlikte hızla dinî mutekitlik ve etnik dayanışmaya doğru yönelmişlerdir. Kendilerine bu değerler itibarıyla en fazla hitap edebilen siyasetçiler ve onların siyasal partilerini desteklemeye başlamışlardır.

1980 askerî darbesi hükümetinin Sovyet tehdidine karşı sosyalizm ve solun her türüyle savaşmak zorunda olduğu savına dayanarak desteklediği Türk-İslam Sentezi düşüncesi adeta bir resmî ideoloji halini almaya başladığında, muhafazakârlaşmakta olan geniş kent yoksulu kitleleri destekleyen bir hükümet gücü de ortaya çıkmıştır. 1970'lerde kent yoksullarına yol göstermeye çalışan orta sol, sosyal demokrat, sosyalist ve komünist örgütlenmeleri etkisiz hale getiren askerî hükümet, onların yerine dinî temelli siyasal çıkar örgütlenmelerinin geçmesini de teşvik etmiş, göz yummuştur. Bu ortam, daha önceleri en fazla %10 kadar oy alabilmekte olan siyasal partilerin 1991 seçimlerinden itibaren %16, 1995'te de %21 gibi oy oranlarına ulaşmasını sağlamıştır. 1990'ların sonu ve 2002 seçimlerinden itibaren ordunun da içinde yer aldığı Merkez'deki yapılanmalar aşındırılmaya, hükümette süren aşırı sağ parti ağırlıklarının artmasıyla birlikte taşranın ağırlığının büsbütün arttığı bir siyasal sistemin doğması söz konusu olmuştur. Özellikle 1990'lar sonrası, Sünni mutekit-Seküler ve Sünni mutekit-Alevi çatışmalarının yoğunlaştığı ve etnik Kürt milliyetçiliği ile etnik Türk milliyetçiliğinin de artan ölçüde çatıştığı bir dönem olmaya başlamıştır (Kalaycıoğlu, 2005).

Türkiye'nin toplum ve siyaset yapısında kültürel fay hatlarıyla birbirinden ayrılmış bulunan kitlelerin varlığı epeyce eskiye gitmektedir. Sünni mutekit-Alevi ayrışması 1520'li yıllardan beri Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si'nin toplumsal ve siyasal hayatında mevcuttur. Zaman zaman şiddetlenen bu ayrım, çatışmalara ve hatta ciddi kitlesel şiddete ve kan dökülmesine de yol açmaktadır. Sünni mutekit-Seküler ayrımı ise 18. yüzyılda Lale Devri ve sonrasında belirginleşen

ama özellikle III. Selim ve II. Mahmut dönemleri ve Tanzimat'la birlikte Osmanlı siyasal hayatını derinden etkileyen bir olgudur. Bir yanda Aklı, Pozitif Bilimi toplumsal hayatın merkezine koyan bir İyi Toplum İmgesi, diğer yanda da Gelenekleri, Dinî (Sünni) Muhafazakârlığı tüm toplumsal yaşantının merkezine yerleştiren bir başka İyi Toplum İmgesi arasındaki mücadele 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Osmanlı ve bilahare 1920'ler sonrasında da Cumhuriyet Türkiye'si'nin siyasal hayatını derinden etkilemiştir. Etnik kimlikler, 19. yüzyılda Balkanlardan başlayarak tüm Osmanlı İmparatorluğu'nu etkileyen, nihayet Kurtuluş Savaşı'nın temel siyasal düşüncesi haline gelen milliyetçilikle birlikte ön plana çıkmıştır. Bu dönem Türk, Arap ve bilahare Kürt milliyetçiliklerinin de olduğu ve çatıştığı bir dönem olmuştur. Önce Balkanlardaki dinî topluluklar (millet) için bir yeni ideoloji olarak ortaya çıkan uluslaşma hareketleri, zamanla, özellikle Rusya'dan kaçarak Osmanlı'ya sığınan aydınlar, Ağaoğlu Ahmet, Gaspıralı İsmail, Akçuraoğlu Yusuf gibi mütefekkirler eliyle etnik hatta ırk temelli bir milliyetçilik fikrini 1910'lardan itibaren özellikle üniversite öğrencileri arasında başlamak üzere yaygınlaştırmıştır (Kalaycıoğlu, 2005). Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesiyle birlikte bir ölçüde zayıflayan bu akımın yerine vatanı temel alan ve Misak-ı Milli sınırları içinde bir vatan kurmak hayali ve idealiyle işgal ve ilhakı reddeden bir üçüncü milliyetçilik türü de Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde gelişmiş ve etkili olmuştur. Etnik kimlikler ve çeşitli milliyetçilikler olabildiğince karmaşık bir biçimde birbirleriyle etkileşim içinde, kâh yarışarak, kâh çatışarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu gelişmelerin demokrasiyle birlikte ulaştığı sonuç, özellikle Soğuk Savaş'ın sonlanmasıyla birlikte 1990'lardan itibaren kültürel kimlik farkları üzerinden çatışma, Almancasıyla *kulturkampf* siyaseti olarak belirginleşmiştir (Kalaycıoğlu, 2012). Seçimler *kulturkampf* siyasetinin tüm çıplaklığıyla gün yüzüne çıktığı ortamlar olmuşlardır. Bu sayede siyasetçiler kendi destekçilerine siyasal mesajlarını kültürel simge ve mem'leri kullanarak ulaştırmaktadırlar. Bu, seçmenleri seferber eden ve aynı zamanda da bağdaşmayacak biçimde ayrıştıran bir süreçtir. Bu ayrışma mükemmel bir böl ve yönet (*divide et impera*) siyasetine de fırsat yaratmaktadır.

Kültürel kimlikler üzerinden kurulan siyasal dayanışma, aynı zamanda çeşitli dernek, vakıf, hareket, kuruluş veya siyasal parti üzerinden gelir desteği, yardım, hatta çıkar ilişkisine de dönüşmek eğilimindedir. Burada bir patron-yanaşma ilişkisi tesis etmek mümkün olabildiği gibi, kültürel kimlikler, geleneksel ilksel (*primordial*) bağlar üzerinden kan bağına (akrabalık), toprak bağına (hemşerilik) ve din bağına bağlı olarak kurulan güven esaslı dayanışmaların oluşturduğu dernekleşmelere de kucak açmışlardır. Ekonomik beklentiler, çıkarlar ve ekonomik gelişmelerden memnuniyet de bir ölçüde kültürel kimlikler üzerine oturan parti tutma olgusu ve orada tesis edilen karşılıklı güven ilişkilerinin türevi olarak ortaya çıkmaktadır (Kalaycıoğlu, 2022).

Aynı kültürel kimlikler sosyo-ekonomik kökenden geldiği düşünülen siyasal ideolojilerin oluşturduğu sol-sağ yelpazesinde yer alan seçmenleri de derinden etkilemektedir. Sol daha çok sekülerlik, sağ ise dinî ve etnik muhafazakârlıkla yakından ilişkilmiş gibi durmaktadır (Çarkoğlu, 2007). Kültürel kimlikler adeta siyasetteki tüm tutum, duygu ve değerlendirmelerin kaynağını oluşturuyormuş gibi görünmektedir.

Bu durumda Türkiye’de seçmen davranışını açıklayabilecek bir dizi denence sıralamamız söz konusudur:

- **Kimlik (Din):** Sünni mutekit seçmenler, dinî muhafazakâr partiye veya partilere oy verme eğilimindedir; aksine, bir seçmen ne kadar seküler olursa, o kadar seküler bir partiyi destekleme eğiliminde olacaktır.
- **Kimlik (Etnik):** Etnik Kürtler, Kürt kimliğini öne çıkartan partilere veya açıktan etnik Türk milliyetçiliğini desteklemeyen partilere oy verme eğilimindedir; Kürt olmayanlar ise sandıklarda Türk etnik veya yurttaş milliyetçiliğini benimseyen partileri tercih ederler.
- **Sosyal Sınıf:** Kazanç karşılığı çalışmayanlar hükümet partisine veya partilerine karşı oy kullanma eğilimindedir. Meslek, iş, eğitim sahibi olup istihdam edilmiş olanlar hükümetteki partiyi veya partileri destekleme eğilimindedir.
- **Parti Kimliği:** Kendini bir siyasi partiyle özdeşleştirenler, *ceteris paribus* koşulları altında o partiyeye oy verme eğilimindedir.
- **İdeolojik Konum:** Kendini solda konumlandıranlar sosyal demokrat ve laik kimliği olan siyasi partilere, sağda konumlananlar ise muhafazakâr, etnik milliyetçi ve İslami kimliği olan siyasi partilere oy verme eğilimindedir.
- **Ekonomik Memnuniyetsizlik/Memnuniyet:** İktidardaki partinin ekonomik refahı yönetiminden memnun olduğunu düşünen seçmenler, tercihlerini o partiyeye desteklemek, aksi takdirde muhalefetteki siyasi partilere oy vermek biçiminde göstereceklerdir.

TÜRKİYE SEÇİM ARAŞTIRMASI VERİLERİNE BİR BAKIŞ

2002 seçimlerinden itibaren Ali Çarkoğlu ve Ersin Kalaycıoğlu tarafından yürütülen Türkiye Seçim Araştırması’nın (TSA) saha taramalarından derlenen verileri kullanarak yukarıda önerilen denenceleri sınavladığımız zaman ortaya çıkan sonuçlar, aşağıdaki tablolarda sunulmuştur. **Tablo 8.7-8.11**’de etnik kimlik, Sünni mutekitlik-Sekülerlik, sosyal sınıf, parti tutma, seçmenlerin sol-sağ ideolojik konumları ve hükümetin ekonomik kararlarından memnuniyetlerinin etkilerinin ikili bağımlı değişken (*binary*) ölçümüne dayalı çoklu lojistik regresyon çözümlemesi (*binary logistic regression*) sonuçları görülmektedir.

Bu sonuçlara göre, AKP’nin 2010’lardan itibaren; Sünni mutekit, hayatı boyunca kazanç karşılığı hiçbir işte çalışmamış, sağ ideolojik konumda yer alan seçmenlerden daha yoğun destek ve oy almakta olduğu görülmektedir. AKP’nin zaman zaman hem Kürt olan hem de olmayan seçmenlerden geniş destek alabildiği de göze çarpmaktadır. Bu seçmenlerin aynı zamanda AKP hükümetlerinin ekonomik kararlarından olumlu olarak etkilendikleri, memnuniyet duydukları da görülmektedir (ayrıca bkz. Aytaç, 2022). Bu yıllarda tüm seçmenin üçte biri ile %40’ına varan bir kesiminin AKP’yi çeşitli yakınlıkta tutmakta olduğu da görülmekte ve bu duygusal bağın

Tablo 8.7
Parti Tercihleri(Temel Model-2023)

Bağımlı değişkenler [iki kategorili (<i>binary</i>) değişkenler]	AKP	CHP	MHP	İYİP	HDP/YSB
Bağımsız değişkenler	B	B	B	B	B
Etnik kimlik (Kürt=1, Diğer=0)	0,491 (0,171)	-2,099 (0,000)	-0,728 (0,497)	-2,508 (0,178)	2,601 (0,000)
Seküler-Sünni mutekit	-0,013 (0,911)	0,107 (0,278)	0,299 (0,198)	0,420 (0,042)	-0,366 (0,069)
Sosyal sınıf (Kazanç karşılığı hiç çalışmamış=1, Diğer=0)	0,382 (0,135)	0,189 (0,443)	-0,719 (0,281)	-0,060 (0,933)	-0,426 (0,344)
Siyasal parti tutma	3,439 (0,000)	4,111 (0,000)	5,493 (0,000)	7,074 (0,000)	1,917 (0,000)
Siyasal ideoloji (Deneklerin kendi kendilerini sol-sağ yelpazesine yerleştirmeleri)	0,393 (0,000)	-0,356 (0,000)	0,523 (0,001)	0,071 (0,507)	-0,282 (0,003)
Hükümetin ekonomi politikalarından duyulan tatmin	0,992 (0,000)	-0,476 (0,002)	-0,524 (0,064)	-1,159 (0,012)	0,126 (0,663)
Sabit	-4,877 (0,000)	-0,064 (0,822)	-8,410 (0,000)	-5,588 (0,000)	-4,106 (0,000)
Cox & Snell R2	0,60	0,53	0,10	0,14	0,14
Nagelkerke R2	0,81	0,75	0,52	0,65	0,52
Doğru tahmin edilen (%)	92,0	92,0	98,7	99,1	96,5
Örneklem büyüklüğü (n)	1.253	1.253	1.253	1.253	1.253

Not: Parantez içindeki değerler ilişkili regresyon katsayılarının istatistiksel anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Kaynak: Türkiye Seçim Araştırması seçim öncesi saha taraması verileri, 2023.

iktidar partisini değerlendirmekte etkili bir rol oynadığı gözlenmektedir (ayrıca bkz. Kalaycıoğlu, 2022 ve Tablo 8.7, 8.8 ve 8.9).

CHP'nin Kürt seçmenlerden pek oy almadığı, seküler seçmenler tarafından desteklendiği, sol ideolojik konumda olanların daha fazla tercihine mazhar olduğu ve CHP'ye oy vermekte olan seçmenin hükümetin ekonomik kararlarından memnuniyetsiz olduğu da saptanmıştır. AKP kadar yaygın olmasa da CHP'yi tutmakta (parti tutmakta) olan seçmen kitlesi seçmenin altıda biri ile beşte biri arasında bir kitleymiş gibi durmaktadır (Kalaycıoğlu, 2022). Sosyal tabakalar açısından bakıldığında CHP'nin kent yoksullarından da profesyonel tabaka olarak kabul edileceklerden de ayrıştırıcı ölçüde destek almadığı görülmektedir (Tablo 8.7, 8.8 ve 8.10).

MHP hem 21. yüzyılda Türkiye siyasetinde, hem kökleri 20. yüzyıla uzanarak önemli rol oynayan üçüncü parti konumundadır. MHP daha çok Kürt olmayan, ideolojik konumu itibarıyla sağda yer alan, sınıfsal desteği profesyonel iş sahibi seçmen kitleleri olan, dinî-seküler ayrımının pek etkili olmadığı, 2018 seçimlerine kadar AKP hükümetinin ekonomik kararların-

Tablo 8.8
Parti Tercihleri (Temel Model-2018)

Partiler	AKP	CHP	MHP	İYİP	HDP/YSP
Bağımsız değişkenler	B	B	B	B	B
Etnik kimlik (Kürt = 1, Diğer = 0)	-0,028 (0,938)	-2,103 (0,000)	-0,434 (0,629)	-17,721 (0,995)	3,382 (0,000)
Dindarlık (Sünni) – Sekülerlik	0,094 (0,253)	-0,335 (0,008)	0,100 (0,512)	-0,357 (0,046)	0,036 (0,862)
Sosyal sınıf (Kazanç karşılığı hiç çalışmamışlar = 1, Diğer = 0)	0,565 (0,022)	-0,015 (0,962)	-0,568 (0,226)	-0,531 (0,185)	1,197 (0,091)
Parti (AKP) tutma	3,982 (0,000)	3,564 (0,000)	5,088 (0,000)	4,981 (0,000)	5,573 (0,000)
İdeoloji / Denek gözünde kendi sol-sağ konumu	0,334 (0,000)	-0,496 (0,000)	0,126 (0,203)	0,069 (0,299)	-0,227 (0,045)
Ekonomik Tatmin / (Geriye ve İleriye Dönük Algı)	1,115 (0,000)	-0,247 (0,197)	0,147 (0,576)	-0,683 (0,001)	-0,716 (0,112)
Sabit	-4,388 (0,000)	-0,124 (0,751)	-5,157 (0,000)	-3,913 (0,000)	-5,959 (0,000)
Cox & Snell R2	0,610	0,456	0,166	0,215	0,341
Nagelkerke R2	0,814	0,754	0,560	0,560	0,869
Doğru tahmin oranı (%)	92,3	94,0	97,6	96,7	98,9
Örneklem büyüklüğü (n)	1.107	1.107	1.107	1.107	1.107

Not: Bağımlı değişkenler sütunlarda gösterilen partiye oy verim diyenler "1" diğerleri "0" olarak kodlanarak hesaplanmıştır.

Kaynak: Türkiye Seçim Araştırması, seçim öncesi saha taraması verileri, 2018.

dan olumsuz olarak etkilenen seçmenlerden oy alan bir siyasal parti görüntüsündedir (Tablo 8.7, 8.8 ve 8.11). 2018 seçimlerinden itibaren MHP'ye oy veren seçmenin ekonomik değerlendirmelerinin geri plana düştüğü, parti tutma, etnik kimlik, sağ ideolojik konum gibi duygusal-ideolojik olguların daha etkili olduğu dikkati çekmektedir (Tablo 8.7, 8.8 ve 8.11).

2018 seçimlerinden itibaren önemi artan iki siyasal parti solda Halkların Demokratik Partisi (HDP) ve sağda İYİ Parti (İYİP) olmuştur. Bu partiler 2015 seçimlerinden sonra kurulduklarından daha önceki dönemleri gösteren tablolarda yer almamaktadırlar. HDP gayet önemli etnik destek alan bir siyasal partidir; Kürt seçmenlerin çok büyük ölçüde destekledikleri parti görüntüsündedir. 2015 öncesinde AKP'yi destekleyen Kürt seçmenlerin 2018'den sonra büyük ölçüde bundan vazgeçtikleri ve HDP'yi desteklemekte oldukları görülmektedir. HDP'yi destekleyen seçmenlerin ideolojik olarak solda yer aldıkları ve ekonomik gelişmelerden ziyade parti tutma, etnik kimlik gibi daha çok *kulturkampf*'tan da etkilenen kültürel saiklerle oy kullandıkları görülmektedir (Tablo 8.7 ve 8.8).

Tablo 8.9
Seçmenin AKP Oy Tercihleri (2010-2015 Kasım)

	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
Bağımlı değişken AKP=1 Diğer=0																
Bağımsız değişkenler	2010	2010	2011	2011	2012	2012	2013	2013	2014	2014	2015 H	2015 H	2015 K	2015 K		
Etnik kimlik (4)	0,19	0,57**	-0,88**	-0,56	-0,37	-0,19	0,08	0,128	-1,45**	-1,47*	-1,04**	-0,65	-2,34*	-1,30*		
Sekülerlik (2)	-0,23*	-0,25	0,22*	-0,20**	-0,16	-0,19*	-0,05	-0,168	-0,50*	-0,35*	-0,21**	-0,31*	0,00	0,01		
Sosyal sınıf (Kazanç karşılığı çalışmamış=1, Diğer=0) (4)	0,59*	0,68**	-0,25	0,34*	0,24	0,20	0,38	0,46*	0,15	0,48*	0,59**	0,58*	-0,60**	-0,11		
AKP tutma (1)	3,48*	n/a	2,70*	n/a	4,45*	n/a	4,95*	n/a	5,63*	n/a	4,69	n/a	4,85*	n/a		
İdeoloji (Seçmenin kendi gözünde sol-sağ) (3)	0,16*	0,22*	0,15*	0,25*	0,09	0,35*	0,01	0,00	0,00	0,00	0,08	0,21	0,24*	0,49*		
Ekonomik tatmin (1)	0,44*	0,67*	0,76*	0,96*	0,84*	1,02*	0,15**	0,19*	0,23**	1,08*	0,45*	0,86*	1,00*	1,50*		
Sabit	-2,90*	-2,50*	2,16*	-2,04*	-2,65*	-2,55*	-2,48*	-0,376*	-2,28*	-2,28*	-2,86*	-2,14*	2,96*	3,31*		
Cox & Snell R2	0,37	0,20	0,42	0,28	0,58	0,31	0,56	0,04	0,60	0,17	0,56	0,26	0,62	0,46		
Nagelkerke R2	0,51	0,28	0,57	0,37	0,76	0,41	0,75	0,05	0,80	0,22	0,76	0,36	0,83	0,61		
Doğru tahmin (%)	64,2	74,9	81,1	72,4	90,4	75,2	91,7	56,6	93,0	69,4	92,1	74,5	92,1	85,7		
Örnek büyüklüğü (n)	1.569	1.569	1.665	1.665	1.604	1.604	1.620	1.620	1.666	1.666	794	794	954	954		

Not: "I" Temel Model, "II" Sosyo-ekonomik ve Kültürel Model; v.y. veri yok. Başka bir betimleme olmadığı takdirde bu tablodaki hücre değerleri ikili lojistik regresyon katsayılarından oluşmuştur. (*) 0,99 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı; (**) 0,95 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı.

Tablo 8.10
Seçmenin CHP Oy Tercihleri (2010-2015 Kasım)

	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
	2010	2010	2011	2011	2012	2012	2013	2013	2014	2014	2015 H	2015 H	2015 K	2015 K
Bağımlı değişken CHP=1 Diğer=0														
Bağımsız değişkenler														
Etnik kimlik (4)	-1,38**	-1,37**	-2,41**	-1,97*	-2,41*	-2,66*	-0,09	-0,76**	-0,03	-1,41**	-1,38**	-1,90*	-2,63*	-3,23*
Sekülerlik (2)	0,67*	0,59*	0,18	0,43*	0,31**	0,32*	0,23*	0,20*	0,39*	0,61*	0,58*	0,60*	0,41*	0,34*
Sosyal sınıf (Kazanç karşılığı çalışmamış=1, Diğer=0) (4)	-0,27	-0,30	-0,74*	-0,50*	0,31	0,04	0,15	-0,09	-0,66**	-0,17	0,73**	-0,07	-1,02**	-0,54**
CHP tutma (1)	4,67*	n/a	4,12*	n/a	4,98*	n/a	5,23*	n/a	5,63*	n/a	5,74*	n/a	5,43*	n/a
İdeoloji (Seçmenin kendini gözünde sol- sağ) (3)	-0,23*	-0,42*	-0,40*	-0,53*	-0,28*	-0,55*	-0,010**	-0,01*	-0,02	-0,02*	-0,36*	-0,50*	-0,65*	-0,68*
Ekonomik tatmin (1)	-0,36**	-0,47*	-0,38**	-0,67*	-0,18	-0,43*	-1,30*	-2,70*	-0,28**	1,15*	-0,29	-0,34*	-0,65*	-0,87*
Sabit	-1,49*	0,39	-0,25	1,34*	-1,82*	1,29*	-3,43*	-2,28*	-2,81*	-1,68*	1,18*	1,14*	0,16	1,89*
Cox & Snell R2	0,38	0,21	0,43	0,29	0,48	0,25	0,35	0,08	0,46	0,16	0,52	0,31	0,56	0,42
Nagelkerke R2	0,64	0,36	0,700	0,48	0,76	0,39	0,64	0,15	0,75	0,26	0,79	0,48	0,87	0,65
Doğru tahmin (%)	92,9	86,1	93,9	86,9	95,5	85,1	96,4	87,5	95,5	82,0	94,3	86,4	96,0	90,9
Örnek büyüklüğü (n)	1.569	1.569	1.665	1.665	1.604	1.604	1.620	1.620	1.666	1.666	794	794	954	954

Not: "I" Temel Model, "II" Sosyo-ekonomik ve Kültürel Model; v.y. veri yok. Başka bir betimleme olmadığı takdirde bu tablodaki hücre değerleri ikili lojistik regresyon katsayılarından oluşmuştur. (*) 0,99 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı; (**) 0,95 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı.

Tablo 8.11
Seçmenin MHP Oy Tercihleri (2010-2015 Kasım)

	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
	2010	2010	2011	2011	2012	2012	2013	2013	2014	2014	2015 H	2015 H	2015 K	2015 K	2015 K	2015 K
Bağımlı değişken MHP=1 Diğer=0																
Bağımsız değişkenler	2010	2010	2011	2011	2012	2012	2013	2013	2014	2014	2015 H	2015 H	2015 K	2015 K	2015 K	2015 K
Etnik kimlik (4)	-2,60**	-2,44**	-0,88	-1,15	-16,94	-18,33	-17,04	-18,88	-0,43	-1,97**	-1,77	-1,96**	-2,51	2,66*		
Sekülerlik (2)	-0,09	-0,06	0,11	0,13	0,08	0,09	-0,11	-0,05	-0,05	-0,02	-0,38*	0,16**	-0,18	0,02		
Sosyal sınıf (Kazanç karşılığı çalışmamış=1, Diğer=0) (4)	-0,41	-0,61**	-0,96*	-1,26**	-2,01**	-1,01*	-0,62	-0,46**	-0,41	-0,62*	-0,18	-0,42	-0,19	0,21		
MHP tutma (1)	6,67*	n/a	4,12*	n/a	7,90*	n/a	6,90*	n/a	6,06*	n/a	6,60*	n/a	6,81	n/a		
İdeoloji (Seçmenin kendini gözünde sol-sağ (3))	-0,04	0,18*	0,29*	0,46**	-0,17	0,22*	-0,01	-0,01*	0,010	0,01	0,11	0,28*	0,10*	0,20*		
Ekonomik tatmin (1)	-0,18	-0,26**	-0,26	-0,69**	0,16	-0,49*	-0,93*	-0,79**	-0,98*	-0,91*	-0,22	-0,48*	-0,88*	-0,79*		
Sabit	-3,12*	-3,04*	-4,94*	-5,31*	-2,94	-3,80*	-3,82*	-2,19*	-3,97*	-2,19*	4,35*	-3,82*	5,21*	3,42*		
Cox & Snell R2	0,28	0,05	0,25	0,09	0,28	0,04	0,31	0,03	0,34	0,04	0,37	0,10	0,38	0,08		
Nagelkerke R2	0,57	0,09	0,50	0,22	0,76	0,10	0,73	0,08	0,71	0,08	0,76	0,19	0,75	0,16		
Doğru tahmin (%)	95,6	89,3	95,6	92,8	98,5	93,6	98,1	92,3	97,2	90,0	97,4	88,7	97,1	88,8		
Örnek büyüklüğü (n)	1.569	1.569	1.665	1.665	1.604	1.604	1.620	1.620	1.666	1.666	794	794	954	954		

Not: "I" Temel Model, "II" Sosyo-ekonomik ve Kültürel Model; v.y. veri yok. Başka bir betimleme olmadığı takdirde bu tablodaki hücre değerleri ikili lojistik regresyon katsayılarından oluşmuştur. (*) 0,99 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı; (**) 0,95 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı.

İYİP de 2015 seçimlerinden sonra MHP'den ayrılan siyasiler tarafından kurulmuş çok yeni bir partidir. Bu partinin seçmenin sol-sağ yelpazesinin sağında yer aldığı, parti tutma gibi duygusal bağların etkisiyle de oy kullandığı görülmektedir. 2023 seçimlerinde azalmış olduğu görülmekle birlikte, İYİP'e oy veren seçmenin AKP hükümetinin ekonomik kararlarından olumsuz etkilenen seçmenler olduğu görülmektedir (Tablo 8.8).

Etnik kimlik farkları, özellikle Kürt seçmen açısından, önemli bir parti tercihi belirleyicisi gibi durmaktadır. Sünni mutekit-Seküler ayrımının da hem AKP hem de CHP seçmeni açısından, taban tabana zıt saiklerle de olsa önemli bir parti tercihi belirleyicisi olduğu görülmektedir. Sosyal sınıf farkları da önemli bir parti tercihi belirleyicisidir. Ancak gayet ilginç olarak, ekonomik zorluklardan en fazla etkilenen toplumsal kesim olan ve artan yoksullukla karşılaşan kent yoksulları kitlesinden en fazla desteği iktidardaki parti AKP'nin aldığı da görülmektedir (Tablo 8.7 ve 8.8). Bu destekte bu kitlenin kayıt dışı ekonomide yer alması, yoksulluğu kader olarak benim-

Tablo 8.12
Sosyal Tabaka (Kent Yoksulları) ve Statü Algısı

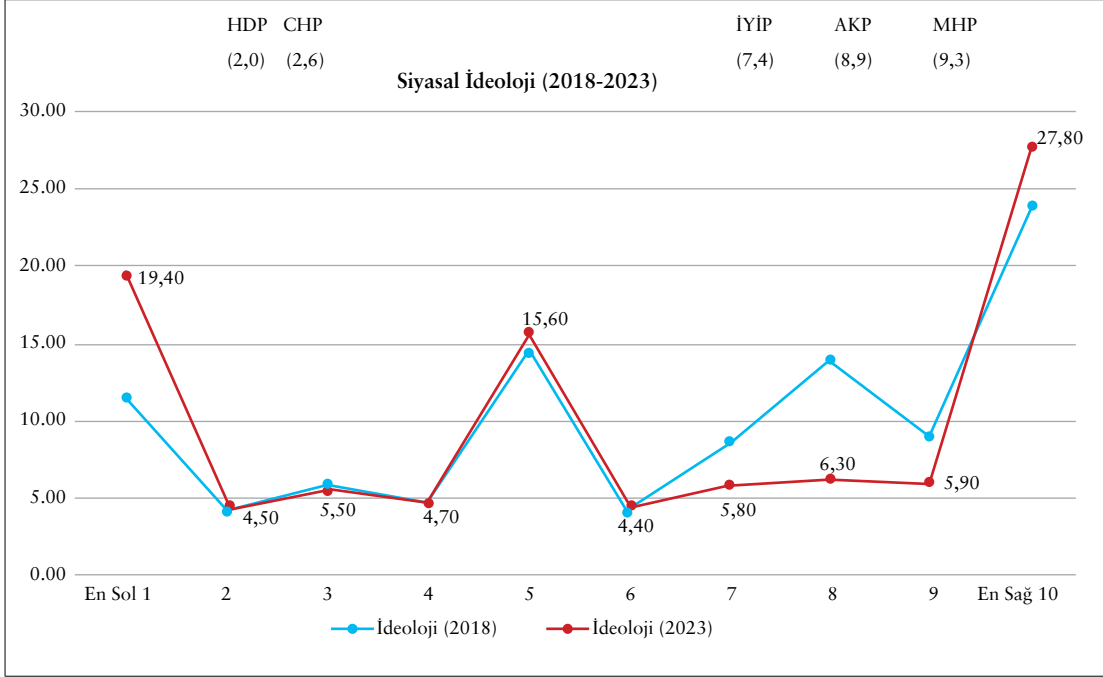
Toplumsal Statü Merdiveni	Kazanç karşılığı hiç çalışmadı (2010)	Kazanç karşılığı hiç çalışmadı (2011)	Kazanç karşılığı hiç çalışmadı (2012)	Kazanç karşılığı hiç çalışmadı (2013)	Kazanç karşılığı hiç çalışmadı (2014)	Kazanç karşılığı hiç çalışmadı (2015 Haziran)	Kazanç karşılığı hiç çalışmadı (2018)	Kazanç karşılığı hiç çalışmadı (2023)
En düşük (1)	%12,0	%3,4	%4,4	%4,1	%2,2	%2,8	%4,5	%5,9
2	%9,2	%6,4	%5,0	%4,6	%2,9	%2,5	%1,0	%3,2
3	%12,9	%9,6	%8,5	%9,8	%9,6	%11,5	%10,4	%8,7
4	%13,4	%14,2	%13,9	%14,0	%12,8	%15,8	%12,7	%10,5
5	%29,2	%40,4	%30,7	%32,6	%38,7	%33,1	%24,4	%28,2
6	%12,7	%13,4	%23,1	%16,3	%16,6	%15,8	%15,4	%16,6
7	%5,1	%6,1	%8,5	%12,8	%11,2	%11,4	%18,7	%11,6
8	%2,3	%3,6	%3,8	%3,1	%4,0	%4,0	%9,5	%6,9
9	%0,5	%1,4	%0,6	%1,6	%0,9	%2,1	%2,5	%4,9
En yüksek (10)	%0,3	%1,4	%1,7	%1,2	%1,2	%1,0	%1,0	%1,9
Bilmiyor/Cevap Yok	%2,3	%0,0	%0,0	%0,0	%0,0	%0,0	%0,0	%1,6
Toplam (n)	606	768	720	681	680	607	402	572
Toplam (%)	%100,0	%100,0	%100,0	%100,0	%100,0	%100,0	%100,0	%100,0
Kategoriler: 7-10	%8,2	%12,4	%14,6	%18,7	%17,3	%18,5	%31,7	%25,3
Kategoriler: 6-10	%20,9	%25,9	%37,7	%35,0	%33,9	%34,3	%47,1	%41,9

Not: Tabloda sunulan yüzdeler hayatı boyunca kazanç karşılığı hiçbir işte çalışmadığını belirten deneklerin verdiği yanıtlardan hesaplanmıştır.

Kaynak: TSA 2011, 2015, 2018 ve 2023; ISSP saha tarama çalışmaları 2010, 2012, 2013, 2014.

Şekil 8.1

Deneklerin Kendilerini Yerleştirdikleri Sol-Sağ İdeolojik Konum (2018 ve 2023)

Not: Şeklin üstündeki parti adları ve altında parantez içinde gösterilen değerler bu partiye oy vereceğini söyleyen seçmenlerin ortalama sol-sağ puanlarıdır.

Kaynak: Türkiye Seçim Araştırması, seçim öncesi saha taramaları verileri 2018 ve 2023.

semiş olması ve bir lokma, bir hırka zihniyetiyle hareket etmesi, bu kitlenin yoksulluğunu kültürel kimlikler, özellikle Sünni dindarlık üzerinden yönetmeyi AKP'nin gayet mahir bir biçimde becerdiği düşünülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yoksulluk kültürü ve ekonomik durağanlığı araştırmış olan Sabri Ülgener'in çalışmalarında (Ülgener, 2006) ortaya koyduğu, bir lokma, bir hırka ve şükür temelli zihniyetin, ekonomik gerilemeyi ve yoksulluğun kurumsallaşması ve yozlaştırıcı etkilerinin seçmenin en az üçte biri için Osmanlı'nın çöküşünün üzerinden yüz yıl geçmiş olmasına rağmen sürdüğünün görülmesi ilginçtir. Aynı zamanda kültürel-dinî simgeler, mem'ler, değerler ve duygular üzerinden bu kitleye yaklaşan iktidarın kent yoksullarına büyük bir sosyal tabaka atlama, toplumsal mevkilerinin yükselmesini sağlama (itibar ve güç) hissi verdiği de görülmektedir (Tablo 8.12). Diğer hiçbir siyasal partinin bu kent yoksulu seçmenle benzer bir iletişimi mevcutmuş gibi görünmemektedir. Bu konuda önermiş olduğumuz denence yanlışlanmakla birlikte kent yoksulluğu ile iktidar partisine olan destek arasında kuvvetli bir ilişki olduğu da saptanmış bulunmaktadır.

Siyasal parti tutma denencesi, sadece yanlışlanmamakla kalmamış, gayet güçlü bir etkiye sahip olduğu da görülmüştür. Etnik, dinî ve mezhebî kimliklerden kaynaklandığı da düşünülebi-lecek etkilerle çocukluktan itibaren belirlenen siyasal parti tutma olgusu (Kalaycıoğlu, 2022) tek başına parti tercihlerindeki varyansın yarısını (ortalama %49 kadarını) belirlemekteymiş gibi durmaktadır. Özellikle MHP, İYİP ve HDP gibi partiler için bu psikolojik bağın önemi görece olarak daha fazlamış gibi görünmektedir.

Siyasal ideolojinin de denencede belirtilen biçimde seçmenlerin siyasal parti tercihlerini belirlediği saptanmıştır. AKP, MHP, İYİP'in sağda; CHP ve HDP'nin solda konumlu olan seç-menlerin öncelikle tercih ettiği siyasal partiler olduğu görülmektedir (bkz. Şekil 8.1).

Hükümetin ekonomik kararlarından memnuniyetsizlik, muhalefet partilerini destekleyen seçmenler arasında nispeten yaygın olmakla birlikte, özellikle AKP seçmenleri arasında pek göz-lemellenmemektedir. AKP ve MHP'yi destekleyen seçmenlerin bu değerlendirmeyi ya pek göz önüne almadıkları, ya da kayıt dışı bazı uygulamalarla, özellikle patronaj ağlarıyla ekonomik krizden bir ölçüde de olsa korundukları düşünülebilir. Bu husus en azından daha sonraki araş-tırmalarda daha ciddi olarak çalışılmasının gerekli olduğu bir alanmış gibi durmaktadır.

SEÇMEN PARTİ TERCİHLERİNİN SİYASAL SONUÇLARI

1950 yılında başlayan özgür ve hakça seçimlerle çok partili seçim uygulaması, o dönemde CHP ve DP arasında geçen bir yarış halinde iki partili ve giderek DP'nin hâkim parti haline dönüştü-ğü bir parti sistemi ortaya çıkartmıştı. Çoğunlukçu bir seçim sistemi ve Şerif Mardin'in (1973) betimlemesiyle Merkez-Kenar olarak ayırmış bir siyasal sistemde ortaya çıkan bu siyasal parti sistemi, seçmenleri CHP veya onun içinden çıkan ve ona karşı taşra çıkar ve duygularına daha fazla hitap edebilen DP arasında bir seçimle karşı karşıya bırakmıştı. 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında seçim sisteminin nispi temsil olarak uygulanmaya başlaması ve 1961 yılında kabul edilen anayasanın sağladığı özgürlük ortamı, siyasal parti sayısını artırdığı gibi, seçmenlerin ken-di birinci tercihlerine göre oy kullanmaları olanağını da sağlamıştı. Türkiye, o koşullarda farklı siyasal ideolojilere sahip olan çok sayıda partiye yönelen seçmenler tarafından çok sayıda partiye sahip olan bir TBMM'nin ortaya çıkmasına sahne olmuştu. 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında DP'nin kapatılmış olması ve onun yerine hangi siyasal partinin geçmesi gerektiğine seçmenlerin 1961 seçimlerinde karar verememesi de parti tercihlerinin çeşitlenmesinde etkili olmuştu. Koa-lisyon hükümetleriyle yönetilmeye 1961'de başlayan Türkiye, 1970'ler boyunca kısa ömürlü ve zaman zaman çok farklı ideolojik konumlu partiler arasında kurulan koalisyon hükümetleriyle yönetilmeye devam etti.

1980 askerî darbesiyle bu kez tüm siyasal partilerin kapatıldığı ve sonrasında özgürlük-lerin kısıtlandığı bir yeni anayasayla, %10 barajlı nispi temsile dayalı ve her ile bir meclis san-dalyesinin, nüfustan bağımsız olarak verildiği bir seçim yasasıyla çok daha muhafazakâr, solu olabildiğince budanmış, dinî muhafazakâr ve etnik milliyetçi partilerin daha büyük güç ve ola-nak kazandığı bir döneme girildi. Bu dönem önce ANAP (parti) hükümetleriyle başlasa da 1991

sonrasında yine koalisyon hükümetleriyle yönetime geçildi (Tablo 8.2 ve 8.6). Bunda eski siyasal partilerin liderlerinin yeni partileriyle tekrar seçimlere katılmaya başlamalarının ve her ideolojik konumda birden fazla siyasal partinin vücut bulmasının da etkisi oldu. Seçmenlerin bir kısmı eski tuttukları liderin yeni partisine, bir kısmı da eski tuttukları partinin üye ve teşkilatlarıyla devam eden yeni partilere oy verdiler. Hem oydaki oynarlık arttı, hem de partiler arasında seçmen tercihleri çoğaldı ve parti sisteminde parçalanmış bir görüntü ortaya çıktı (Tablo 8.3).

Soğuk Savaş'ın 1991 sonunda bitmesiyle birlikte yeni bir dünya düzeni ortaya çıkarken, Avrupa'daki sınırlar yeniden çizilmeye başlandı. Kısa süre içinde ABD'nin de Ortadoğu'da yeni bir düzen getirmek için Irak'ı işgal etmesiyle başlayan süreç, Türkiye'nin sınırları ve bütünlüğü hakkında şüphelere yol açtı. Aynı zamanda yoğunlaşan PKK saldırılarıyla birlikte bu kuşkular korkuya dönüşürken etnik Türk milliyetçiliği büyük güç ve ivme kazandı. Merkez-Kenar kutuplaşması taşranın giderek Merkez'e egemen olması ve onun temel unsurlarını değiştirmeye başlamasıyla da geri plana itilirken, kültürel ayrımlar ve onlara tekabül eden kimlikler üzerinden siyaset mücadelesi önem ve ivme kazanmaya başladı. Askerî hükümetin 1980'de başlattığı Türk-İslam Sentezi uygulamasından meşruluk ve güç alan Sünni siyasal örgütlenmeler ve onlarla ilişkili olan siyasal partiler de büyük bir hızla kentlerde yoğunlaşan yoksul kitlelere etkili bir biçimde nüfuz ederek, onları siyasal olarak seferber etmeye başladı. 1991 seçimlerinden itibaren Refah Partisi'nin (RP) oyları artmaya başladı ve 1996 yılında da iktidarın büyük ortağı olarak Doğru Yol Partisi'yle (DYP) birlikte hükümet kurması ve başbakanlığı da RP lideri Necmettin Erbakan'ın alması mümkün oldu. 1997 yılında Türk-İslam Sentezi sacayağının etnik Türk milliyetçileri, Sünni siyasal hareket ve partilerle birlikte lideri konumunda bulunan ordu, bu gelişmelerden rahatsız olarak bir Milli Güvenlik Kurulu (MGK) toplantısında bunu düzeltmek için hükümete baskı uyguladıysa da uzun dönemde başarısız oldu. RP'nin Anayasa Mahkemesi (AYM) tarafından kapatılması ve onun yerine kurulan Fazilet Partisi'nin (FP) de hem fazla başarılı olamaması ve bilahare kapatılmasıyla 2000'lerin başında kurulan AKP ve Saadet Partisi (SP) Sünni dinci siyasal hareketin öncüleri olmak için mücadeleye başladılar. 2002 seçimlerinde en fazla oyu kazanan AKP, Genç Parti'nin (GP) 7 puan kadar oyu DYP ve MHP'den kendisine cebetmesiyle sadece CHP'nin AKP'yle birlikte %10 barajının üzerinde kalmasına katkıda bulundu. Böylece tekrar parti hükümeti uygulamasına dönülmüş oldu. Bu uygulama da 7 Haziran 2015 seçimlerine kadar sürdü. Ondandan sonra 1 Kasım 2015 seçimlerindeki istisna dışında TBMM'de tekrar koalisyonla temin edilen çoğunluklara dönüldü. Ancak 2007'de yapılan 21 Ekim halkoylamasıyla halkın hem TBMM'nin hem de Cumhurbaşkanı'nın doğrudan seçilmesinin kabulüyle birlikte yasamanın içinden başbakan ve bakanlar kurulunun seçilmesi ve TBMM'nin güvenoyuyla hizmet etmesi üzerine kurulu bir yarı-başkanlık rejimine geçilmiş oldu. Bu uygulama da 16 Nisan 2017'de yapılan bir halkoylamasıyla yürütmenin sadece Cumhurbaşkanı'ndan ibaret olduğu (Anayasa madde 8) bir başkanlık yapısına döndürülerek başbakanlık ve bakanlar kurulu Osmanlı ve Cumhuriyet tarihinde ilk defa olarak ortadan kaldırıldı.

Bu rejimle değişim süreçlerinde taşranın siyasal kuvvetlerinin denetiminin arttığı Merkez'deki tüm güçler tasfiye olunarak Şerif Mardin'in tanımladığı anlamdaki Merkez ortadan kaldırılınca, Türkiye'de siyaset sadece *kulturkampf* üzerine oturan, kültürel kimlikler, değerler, simgeler, mem'ler ve duygulara yaslanan bir içerik kazandı. Yukarıda **Tablo 8.7** ile **Tablo 8.11** arasında sergilenen veriler bu son dönemin güncel seçmen davranışını temsil etmektedir.

Bu değişmelerle birlikte siyasal rejim 1982'den itibaren üç kere değişmiş oldu. 1982-2007/2014 arasında yarı-parlamerter bir rejim uygulanırken (Kalaycıoğlu, 2005), 2007/2014'ten sonra yarı-başkanlık rejimi uygulamasına geçildi. Bu çok kısa sürdü ve 2017 halkoylaması ve 24 Haziran 2018 seçimleriyle neo-patrimonyal sultanizm içerikli bir başkanlık rejimi yapısına evrildi (Kalaycıoğlu, 2021). Bu değişim sırasında özgür ve hakça olarak yapılan seçimler, giderek hem özgürlükten hem de adaletten uzaklaştı (Kalaycıoğlu, 2022, Moral, 2022). Çok partili özgür ve hakça olmayan bir içeriğe dönüştü ve rejim de giderek daha fazla otoriter bir ölüntüye sahip oldu. *Freedom House* tarafından 2017-2018'den itibaren "özgür olmayan ülke", *Varieties of Democracy* (V-Dem) tarafından seçimli otokrasi (*electoral autocracy*), *The Economist Democracy Index* tarafından melez (*hybrid*) rejim olarak tanımlanarak demokrasi dışı bir rejim yapısı olduğu saptanan Türkiye'deki rejimin seçimlere olan yaklaşımı da değişti. Bu rejimde hakça olmayan bir yarışla seçimleri otoriter bir rejimin, öncelikle iktidardaki lideri seçmenlerin (halkın) ne kadar takdir ettiği, sevip saydığı, desteklediğini göstermek için yapılan bir tören veya ayin (*acclamation*) haline dönüştürmeye çabalaması söz konusu oldu. Gerek 2018 genel seçimleri (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2022) gerek 2023 seçimleri bu ortamda kültürel kimlik ve duyguların olabildiğince gerçek-ötesi kampanyalarla iktidar tarafından körüklenmesiyle kazanıldığı seçimler oldu.

SONUÇ: KULTURKAMPF, KENT YOKSULU, AŞIRI SAĞCILAŞAN SİYASAL ZİHNİYET SARMALINDA GENEL SEÇİMLER

Türkiye 1946'dan itibaren beş farklı siyasal rejime sahip olmuştur. Önce yasama üstünlüğüne sahip çoğunlukçu parlamerter demokrasi uygulanmıştır. 1961 sonrasında anayasa üstünlüğünde denge ve denetim yapılarının güçlendiği bir temsili parlamerter demokrasi uygulamasına geçilmiştir. 1982'de yarı-parlamerter, 2007'den sonra ve uygulamada 2014'ten sonra yarı-başkanlık rejimine geçilmiştir. Nihayet 2017 halkoylaması ve 2018 genel seçimleriyle de sultanizm rejimi ihdas olunmuştur. Siyasal rejim istikrarsızlığı, seçim yasalarındaki istikrarsızlıkla hayat bulmuştur.

1983 sonrasında seçmenlerin oyu farklı partiler arasında dağıldığında seçim sistemi yüksek baraj dolayısıyla TBMM'de temsil olunan parti sayısında azalma olabilmiş, 2002 seçimlerinde görüldüğü gibi seçim sonrasında iki partinin temsil olunduğu bir TBMM manzarası ortaya çıkmıştır. Seçmen davranışının da kritik bir rolü olmuştur tabii. Seçmenin zihniyet haritasının değişmesi, partiler arasında gezen seçmen tercihlerine ve oynarlığa (*volatility*) neden olurken, birçok partiye küçük küçük destekler ya parçalanmış bir Meclis tablosu ortaya çıkartmış, ya da oy çok parçalı desteğe dönüştüğünde birçok parti %10 barajı altında kalarak az sayıda partiye

azınlık destekleriyle Meclis çoğunluğuna sahip olma olanağı doğmuştur. Bu da demokratik, hat-ta popüler meşruluğu sınırlı Meclis çoğunluklarıyla yönetim gibi bir zorluğun ortaya çıkmasını ve meşruluk sorunlarıyla sarmalanmış yönetim zorluklarını doğurmuştur. Siyasetin sosyo-kül-türel bağlamından kaynaklanan etkiler altında seçmen davranışı daha da karmaşık ve oynarlık içeren bir görüntü almıştır.

Türk siyasal hayatında kültürel kimlikler tüm değerlerin kaynağı rolünü oynamaktadır. Etnik, dinî ve mezhebî kimlikler seçmenlerin zihniyet haritasının da çeşitli siyasal öznelere (si-yasal partiler, siyasal hareketler, çıkar grupları vb.) yönelimlerin temel belirleyicileri olarak rol oynamaktadır. Türkiye dindar/muhafazakâr değerler sisteminin derin etkisi altında kalan bir topluma sahiptir.

Toplumsal ortamda seçmenlerin başkalarına, özellikle tanımadıklarına olan güveninin düşük, toplumsal hoşgörünün oldukça sığ, dernekleşmenin de düşük düzeyde olduğu görül-mektedir. Diğer yandan yüksek ölçülerde yabancı düşmanlığı (*xenophobia*), şovenizm, ırkçılık ve özellikle anti-Semitizm, otoriterlik ve *anomie* (kural dışı düşünme ve yaşama) yaygın bir görüntüye sahiptir. Bu toplumsal yapının siyasal beklentisi, güçlü ve otokrat bir liderle yönetim arzusudur (bkz. Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2009).

Son yıllarda sürekli değişikliğe uğratılan seçim kurallarının değişmezi çoğunlukçuluk (*majoritarianism*) eğilimidir. Görünürde nispi temsil geçerliymiş gibi görünse de çoğunlukçu bir seçim sistemi uygulamasının alttan alta egemen kılınması tercih edilmektedir.⁴ Ekseriyete sahip olan siyasal parti/ittifakın en yaygın ve kalabalık seçmen kitlesinin etkilerini yansıttığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu etkiye sahip olan seçmen kitlesi de kısmen kent yoksullarından oluşmaktadır ki, bunun da tüm seçmenlerin en az %30'u kadar olduğu görülmektedir.

2017 Anayasa değişiklikleriyle “temsili kurumlar aracılığıyla millet egemenliği” yerine “doğrudan halkın temsilcisi bulunduğu savına dayanan popülist liderlik eliyle egemenlik” espri-sinde bir sultanizm rejimi uygulamasına geçilmiştir. 2018 ve 2023 seçimleri bu siyasal rejimin de içinde olduğu, yukarıda sunulan sosyo-kültürel ve siyasal rejim bağlamında cereyan etmiştir.

Türkiye’de kırsal toplum ve tarım ekonomisi ağırlığında ve köylü seçmen çoğunluğu al-tında 1950’de başlayan çok partili seçim uygulamaları 1990’lardan itibaren değişmiştir. 21. yüz-yılda artan ölçüde kent yoksulu ve aşırı sağ zihniyet eğilimli seçmen kitlelerinin ağırlığı altındaki bir toplumda, zayıf denge ve denetim mekanizmalarıyla çalışan bir yürütmenin başatlığında, çok partili ama özgür ve hakça olmayan seçimler yapılmaktadır. Bu seçimlerin hedefi, halkın partiler arasındaki tercihlerini iktidara yansıtmak olmayıp muktedir lider ve partisine olan halk teveccühü ve desteğini (*acclamation*) ortaya koymak gibi bir önceliğe sahiptir. Buna karşın iktidar olmaya çalışan geniş bir muhalefet partileri yelpazesi mevcuttur ve bunların başarıları mütevazı olmaya devam etmektedir.

4 Bu hususta Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) tarafından Ocak 2007’de verilen kararda, Türkiye’de seçim sisteminin büyük ölçüde hükümet istikrarı (*accountability*) teminine odaklandığı, temsililik (*representativeness*) ve demokratik seçim ilkesiyle pek bağdaşmadığı ifade edilmiştir (Güveyi, 2018, s. 60-62).

KAYNAKÇA

- Aytaç, S. E. (2022). The economic vote in the 2018 Turkish general election. A. Çarkoğlu ve E. Kalaycıoğlu (der.) *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of the 2018 Elections* içinde (s. 122-131). Routledge.
- Çarkoğlu, A. (2007). The Nature of Left–Right Ideological Self-Placement in the Turkish Context. *Turkish Studies* 8 (2): 253-71.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2009). *Rising Tide of Conservatism in Turkey*. Palgrave-Macmillan.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2021) *Fragile but Resilient: Turkish Electoral Dynamics 2002-2015*. University of Michigan Press.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (der.) (2022) *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of the 2018 Elections*. Routledge.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2024) *Türkiye’de Seçim Dinamikleri: Kırılğan ama Dirençli bir Süreç?* M. Doğan (çev.) Koç Üniversitesi Yayınları.
- Çarkoğlu, A. ve Yıldırım, K. (2015). Election Storm in Turkey: What Do the Results of June and November 2015 Elections Tell Us? *Insight Turkey* 17 (4): 57-79.
- Güveyi, Ü. (2018). Türkiye’de Seçme ve Seçilme Hakkı Boyutunda Yaşanan Demokratikleşme Sürecinin Kısa Tarihçesi ve Bu Süreçte Kadim Türk Kültürünün Rolü. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 137: 37-66.
- Kalaycıoğlu, E. (2005) *Turkish Dynamics: Bridge Across Troubled Lands*. Palgrave-Macmillan.
- Kalaycıoğlu, E. (2012). *Kulturkampf* in Turkey: The Constitutional Referendum of 12 September 2010. *South European Society and Politics* 17 (1): 1-22.
- Kalaycıoğlu, E. (2018). Two Elections and a Political Regime in Crisis: Turkish Politics at the Crossroads. *Southeast European and Black Sea Studies* 18 (1): 21-51.
- Kalaycıoğlu, E. (2019). Elections, Parties and the Party System. A. Özerdem ve M. Whiting (der.) *The Routledge Handbook of Turkish Politics* içinde (s. 83-102). Routledge.
- Kalaycıoğlu, E. (2021). *Halk Yönetimi: Demokrasi ve Popülizm Çatışmasında Dünya*. Efil Yayınları.
- Kalaycıoğlu, E. (2022). Party identification and vote choice in Turkey. A. Çarkoğlu ve E. Kalaycıoğlu (der.) *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of the 2018 Elections* içinde (s. 169-193). Routledge.
- Karpat, K. (1959). *Turkey’s Politics*. Princeton University Press.
- Laakso, M. ve Taagepera, R. (1979). Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies* 12 (1): 3-27.
- Mardin, Ş. (1973). Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics? *Daedalus* 2 (1): 169-90.
- Moral, M. (2022). Politics as (un)usual?: An overview of the June 2018 presidential and parliamentary elections in Turkey. A. Çarkoğlu ve E. Kalaycıoğlu (der.) *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of the 2018 Elections* içinde (s. 22-25). Routledge.
- Norris, P. ve Grömping, M. (2019). *Electoral Integrity Worldwide*. Harvard University, Technical Note. (DOI: 10.13140/RG.2.2.15294.33603).
- Özbudun, E. (2013). *Party Politics and Social Cleavages in Turkey*. Lynne Reinner.
- Tuncer, E. (2002). *Osmanlı’dan Günümüze Seçimler: 1877-1999*. Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı (Tesav) Yayınları.
- Ülgener, S. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. Derin Yayınları.

Türkiye Seçim/Seçmen Davranışları Çalışmalarının Gelişimi

EMRE ERDOĞAN

Eğer bir ülkenin siyasal sistemi demokrasiyse, o ülkede seçimlerin yapılması “olmazsa olmaz” bir koşuldur. Seçimlerin yapıldığı her ülke demokrasi olmasa bile, kendisini demokrat olarak nitelendiren ve uluslararası kuruluşların demokrasi olarak tasnif ettiği her ülkede seçimler yapılır. Seçimler vatandaşların yönetime katılması için mükemmel araçlar olmasalar bile en eski günlerden beri ilk başvurulan araçlardır, hatta her türlü yönetim, meşruiyetini büyük ölçüde seçimlerden alır.

Seçimlerin bu kadar yaygın olması, seçmenlerin nasıl davrandıkları konusunu da ilgi çekici kılmıştır. Ülkeyi kimin yöneteceğini –olabildiğince– oylarıyla belirleyen seçmenler oy verirken acaba nasıl davranmaktadır, hangi kriterleri değerlendirmektedir ve neleri göz önünde tutmaktadır? Batı demokrasilerinde, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri’nde seçimlerin kazanılması için kampanyalar sık sık yürütüldüğünden, seçmenlerin nasıl davrandığı da bu ülkelerde başlı başına bir akademik araştırma alanı oluşturmaktadır. Küresel olarak seçmen davranışı çalışmalarının ABD kaynaklı olması ve geliştirilen kuramların ABD merkezliliği de çok sayıda faktörün yanı sıra bu ülkedeki çalışmaların çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır.

Ülkemizde seçmen davranışları çalışmalarının nasıl evrildiğini anlamayı hedefleyen bu makale, demokrasiye geçtiğimiz 1950’lerden bu yana yayımlanan akademik yayınlara odaklanmakta, bu yayınlara ve araştırmacılara odaklanarak alanın kısa bir tarihçesini çıkarmaya uğraş vermektedir. Herhangi bir alanın gelişimini sadece niceliksel göstergelere ya da anekdotal verilere dayanarak anlatmaya çalışmak her zaman eksik kalacaktır. Çünkü akademik üretimler sadece bir işyeri olarak üniversitenin duvarları arkasında gerçekleşmez, akademisyenin zamanın ruhundan, sağlanan fırsatlardan ve mutlaka değinilmesi gereken engellerden etkilenmesiyle ortaya çıkar. Eğer alanın gelişiminin birebir belgelenmesini hedefleyen bir çalışma yürütülmek isteniyorsa kütüphanelerde ya da internetteki veritabanlarında yer alan yayınların yanı sıra alanın kıdemlileriyle ve çalışmaların şahitleriyle de yapılacak görüşmelerden istifade edilmelidir. Hatta

sadece anekdotlara dayanan bir “sözlü tarih” de yapılabilir. Bu makale, sayılan yöntemlere hakıyla ve sistematik bir şekilde başvurmadığı için eksik sayılabilecek bir makaledir. Dolayısıyla alanın gelişiminin belgelenmesinden ziyade, bir tür anlamlandırma ve kategorize etme girişimi olarak görülmelidir. Bitmiş bir çalışma olmaktan ziyade bundan sonraki çalışmalar için fikir verecek bir deneme olarak tanımlamak doğru olacaktır.

Bu çalışmada Türkiye merkezli ya da Türkiye’ye odaklanan çalışmalara değinilecektir. Önemli bir yöntemsel eksiklik olarak belli bir dönemden itibaren çoğunlukla İngilizce yayınlar tartışılacak ve gittikçe zenginleşmekte olan Türkçe yayınlar göz ardı edilecektir. Son dönemde “seçmen davranışı” ya da “oy verme davranışı” konulu binden fazla makale ve yüzlerce tez yazılmıştır ve bu çalışmaların çoğu üniversite dergilerinde yayımlanmıştır. Bu çalışmaların evrimi başlı başına bir araştırma konusudur ve bu makalenin kapsamını aşmaktadır. Daha kapsamlı bir çalışmada akademik bilgi üretiminin bu “gri” alanındaki araştırmalarının da analiz edilmesi gerekmektedir.

BAŞLANGIÇ YILLARI: 1960-1980 ARASI

Ülkemizde seçmen davranışına yönelik çalışmaların başlamasına birden fazla faktörün neden olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi 1950 seçimleriyle beraber ülkeyi yönetmekte olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin, yerini kendi içinden kopan Demokrat Parti’ye bırakmasıdır. Yapılan seçimin şu andaki demokrasi tanımına ne kadar uygun olduğu tartışmalı olsa da, vatandaşların iradelerinin sandığa tam olmasa da bir şekilde yansması, bu iradenin nasıl oluştuğuna dikkat çekmiştir (Karpas, 1972; Rustow, 1991; Tachau ve Good, 1973; Yılmaz, 1997).

İkinci etkili olan faktör, daha küresel bir gelişmenin sonucudur, Soğuk Savaş’ın yaygınlaşması ve kurumsallaşmasıyla birlikte “karşılaştırmalı siyaset” paradigması, özellikle the Social Science Research Council’in (SSRC) (Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi) kurmuş olduğu ve Almond’ın başkanlığını üstlendiği Karşılaştırmalı Siyaset Komitesi (1954-70) desteğiyle egemenliği kurmuştur (Sasaki, 2021). Bu kurum tarafından desteklenen saha çalışmaları Almond ve Coleman’ın derlediği *The Politics of the Developing Areas* (1960), Almond ve Powell’ın yazmış olduğu *Comparative Politics: A Developmental Approach* (1966) ve yine bu kurumun başkanlığını yürüten Lucien Pye ve Sidney Verba tarafından yazılmış olan *Political Culture and Political Development* (1965) başlıklı çalışmalarla zengin bir bilgi birikimi sağlanmıştır. Ward ve Rustow tarafından derlenen *Political Modernization in Japan and Turkey* (1964) ve Frey tarafından derlenen *The Turkish Political Elite* (1965) çalışmaları da bu kurum tarafından desteklenen araştırma projelerine dayanmaktadır. Örnek’in (2012) de belirttiği üzere ABD merkezli bilim anlayışının Türkiye üzerindeki etkisi sadece araştırma projelerini desteklemekle sınırlı kalmamıştır.

Mutlaka değinmemiz gereken üçüncü faktör de ABD merkezli sosyal bilim çalışmalarında davranışsal devrimin ve bununla ilişkili olarak Modernleşme Kuramı’nın artan etkisidir. Sosyal bilimi ölçülebilir kavramlar arasındaki ilişkileri keşfetme çabası olarak tanımlayan davranışsal devrim saha çalışmalarının önemini vurgularken; Modernleşme Kuramı da siyasal alanı

bir “ilerleme” süreci olarak tanımlamaktadır. Siyasi gelişme, geleneksel toplumlardan modern toplumlara doğru ilerleyen doğrusal bir süreçtir. Ekonomik gelişme modernleşmeyi tetikler, bu da kentleşme ve sanayileşme gibi sosyal değişimlere yol açar. Eğitim ve kitle iletişimi de siyasi değişime katkıda bulunur. Modern siyasi sistemler güçlü bir merkezî hükümete, bürokrasiye, siyasi partilere ve özgür bir basına sahiptir. Siyasi katılım da siyasi gelişmenin derecesi olarak algılanmaktadır (Huntington, 1971; Rustow, 1968). Bu bağlamda Türkiye de “gelişmekte olan” bir ülke olarak siyaset bilimcilerin ilgisini çekmiştir (Rustow, 1973; Szyliowicz, 1966).

Seçmen davranışına artan bu ilginin karşılığında bu konuda erişilebilecek veri olanaklarının da artması önemli bir fırsat alanı yaratmıştır. Özellikle Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulmasıyla (1960) ve özellikle sayısal analizlerde kullanılabilecek verileri sağlamasıyla ilk nesil seçmen davranışı çalışmalarını mümkün kılmıştır.

Bu üç faktörün bir arada oluşturduğu fırsat alanını değerlendiren ilk çalışmalardan biri Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Nermin Abadan-Unat ve Ahmet N. Yücekök tarafından yayımlanmış olan “1965 Seçimlerinde Büyük Şehirlerde Gelir Durumuna Göre Oy Verme Davranışları” (Abadan-Unat ve Yücekök, 1966) başlıklı makaledir.¹ Bu çalışmada, nüfusu 1961 yılında 100 binden fazla olan dokuz büyük şehirde üst, orta ve alt gelir grupların da olduğu sayılı mahalleler seçilmiş ve o mahallelerde seçim sonuçlarına bakılmıştır. Bu mahallelere örnek olarak “İstanbul’da gecekondü bölgesi olarak Zeytinburnu, İslambey, Döğmeciler ve Silahtar; orta tabakayı temsilen [Sahrayıcedit], Levent, Acıbadem; üst geliri temsilen ise Şişli, Harbiye ve Teşvikiye” verilmektedir (s. 104), bu mahallelerin seçilmesi konusunda yazarların kişisel değerlendirmeleri haricinde bir kriter kullanılmamıştır. Yazarlar 1961-1965 seçimlerinde bu noktalarda seçime katılım oranları ve parti oy oranlarını karşılaştırmışlar ve düşük sosyoekonomik grupların Adalet Partisi’ne, yüksek gelir gruplarının Cumhuriyet Halk Partisi ve Türkiye İşçi Partisi’ne oy verdikleri sonucuna varmışlardır (s. 105). Çalışmanın yöntemsel tercihlerinin o tarih için bile sorgulanabilir olmasına karşın, erken dönemli bu çalışma yazarları tarafından verilerin sınırlı olarak erişime açıldığı bir dönemde “mütevazı” olarak nitelendirilmiştir (s. 104).

Bulutay ve Yıldırım’ın 1968 yılında, Abadan-Unat ve Yücekök’le aynı dergide, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*’nde yayımlanmış olduğu “Türk Seçmenlerinin Oy Verme Eğilimlerinde İktisadi Sebeplerin Önemi Üzerinde Bir Deneme” (Bulutay ve Yıldırım, 1968) başlıklı çalışma, makro düzeyde ölçülmüş verilere dayanan analizlere erken bir örnek sayılabilir. Yazarların da belirttiği üzere verilerin tam olmaması nedeniyle çalışma “oy artışı yönünden en ilerde ve en geride kalan onar il” verilerine dayanmakta ve çıkarımların sınırlı olduğu, makalenin başında belirtilmektedir (s. 8). Yazarlar, ekonomik faktörlerin oy verme davranışına etkisini göstermek için bu illerde tarımsal üretimin yapısına ve tarım fiyatlarına odaklanmışlardır. Eldeki veriler herhangi bir istatistiksel analize tabi tutulmadan sergilenmiş ve sonuç olarak

¹ Nermin Abadan-Unat, Türkiye’de siyaset biliminin kurulmasında ABD merkezli çalışmaların ne kadar müdahil olduğunun iyi bir örneğidir. Kendisi çalışmalarının bir kısmını ABD’de yürütmüş ve döndüğünde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesinde “çağdaş” siyaset bilimi çalışmalarının yapılması için çaba harcamıştır.

iktisadi faktörlerin iktidar partisinin oyları üzerinde belirleyici olduğu öne sürülmüştür (s. 21). Verilerin kaynaklarını Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), Ziraat Bankası ve T.C. Şeker Şirketi A.O. oluşturmaktadır (s. 31). Bu çalışmanın verilerin sağladığı fırsat alanını değerlendirmeye yönelik erken dönemli çabalardan biri olarak not alınmasında yarar vardır. Keza, ilerleyen tarihlerde çok yaygın olarak tartışılan ekonomik oy verme davranışı üzerine de bir deneme olarak kaydedilmesi gerekir.

Ankara Üniversitesi okulundan gelenlerden Cenap Nuhrat'ın 1971 yılında yayımladığı "Türkiye Köylerinde Olağandışı Oy Verme" (Nuhrat, 1971) başlıklı çalışma daha önceki çalışmaları yönetsel olarak takip etmektedir. Nuhrat, "bir köy halkının hiç oy vermemesi, seçime çok düşük oranda katılması ya da tüm olarak tek bir partiye oy vermesi" gibi "ilginç" davranışları incelemek amacıyla 1961-1969 arasındaki seçimlere odaklanmıştır. Köy İşleri Bakanlığı Köy Envanter Etüdüleri (KİBKEE) kaynağından sağlanan verilerle bu olağandışı şekilde oy veren köylerin yapıları detaylı bir biçimde incelenmiştir. Yazar, Van ilinde "yüzeysel" bir araştırma yaparak makro düzeydeki ilişkilerin ne tür mekanizmalar oluşturduğunu anlamaya çalışmıştır, bu açıdan diğer araştırmalardan farklılaşmaktadır (s. 236). Bu çalışmada KİBKEE araştırmasının ne kadar kritik bir rol oynadığı açıktır.

Akşit tarafından 1976 yılında yayımlanan "Türkiye'de Siyasal ve İdeolojik Görüşlerin Toplumsal ve Sınıfsal Belirleyicileri: İller ve Mahalleler Düzeyinde Bir İnceleme" başlıklı makalede, 1973 ve 1975 seçimlerinde partilerin aldığı oylar analiz edilmiştir (Akşit, 1976). Akşit, illerin demografik özelliklerine odaklanarak partilerin oy oranlarındaki değişimi açıklamaya çalışmıştır. Okuma-yazma oranı, eğitim düzeyi, kentleşme ve benzeri siyasi modernleşme ölçütleriyle Adalet Partisi ve Millî Selamet Partisi oyları arasındaki negatif ilişkiye odaklanan yazar, çağdaşlık-geleneksellik ekseninin varlığına dikkat çekmiştir.

Seçimlere katılma ve oy verme davranışını bir modernleşme sorunsalı olarak çerçeveleyen başka yazarlar da olmasına karşın Ergun Özbudun'un bir dizi çalışması bu konudaki temel yaklaşımları oluşturmaktadır. Özbudun, "Sosyal Değişme ve Oy Verme Davranışları: 1973 Seçimleri" (1974) ve "Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma" makaleleriyle çizdiği çerçeveyi, 1975 yılında Tachau'yla yazmış olduğu "Social Change and Electoral Behavior in Turkey: Toward A 'Critical Realignment'?" (1975) başlıklı çalışmayla tamamlamıştır. Özbudun ve daha sonrasında Tachau, siyasi gelişmişliği ekonomik kalkınmayla koşut görmektedirler. Makalelerde Türkiye'deki illerde Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) ve diğer yazarlar tarafından hazırlanan gelişmişlik (modernleşme) endeksleriyle partilerin oy oranları arasındaki ilişki incelenmiş ve siyasi katılımın az gelişmiş bölgelerde daha yaygın olmasına karşılık zaman içerisinde sınıfsal oy verme davranışının yaygınlaştığı öne sürülmüştür. Yazarlar, geleneksel toplumdaki "mobilize edilmiş" oy verme davranışının, yerini sınıf temelli oy vermeye bıraktığını düşünmektedirler (s. 475). Özbudun'un çalışmaları, DPT ve diğer kurumlar tarafından sağlanan verileri daha bütüncül bir kuramsal çerçeveye birlikte sunması nedeniyle ayrı bir yer taşımaktadır, daha önce tartışılan çalışmaların birçoğunda oy verme davranışına yönelik bir kuramsal tartışma yer almamaktadır.

Üstün Ergüder'in 1981 yılında yayımlanmış olduğu "Türkiye'de Tarım Fiyat Destek Siyaseti ve Siyaset" başlıklı çalışma (Ergüder, 1981) hem siyasal katılıma hem de seçmen davranışına makro düzeydeki veriler ışığında bakmaktadır. Ergüder, bireysel düzeyde veri toplamak için gerekli kaynakların olmaması nedeniyle anket türü çalışmaların sayısının az olduğunu, bununla birlikte DİE ve DPT gibi kurumlar tarafından sağlanan makro düzeydeki verilerin erişilebilir olduğunu açıkça vurgulamaktadır (s. 42). Ergüder, eldeki verilere faktör analizi ve regresyon analizi gibi ileri istatistik yöntemleriyle yaklaşarak önceki çalışmalardan farklılaşmaktadır, yine de bu çalışmayı mümkün kılan faktörler arasında kamu kurumları tarafından sağlanan verilerin ve tabii ki ileri istatistik uygulamalarını yapabilecek bilgisayarlara erişimin artmasının da etkisi olduğu özellikle vurgulanmalıdır.

Ülkemizde seçmen davranışı konusundaki çalışmaların ilk döneminin makro düzeydeki verilerin analizine odaklanmasının ve bireysel düzeydeki çalışmaların ihmal edilmesinin temel nedeni olarak bu tür anket verilerini derlemenin fazlasıyla kaynak gerektirmesi nedeniyle zor olması belirtilmektedir. Öte yandan sadece verilerin değil, bu tür çalışmaların yapılabilmesini mümkün kılan bilgi birikiminin de ülkemizde o dönemlerde eksik olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu noktada, seçmen davranışını mikro veriyle anlamlandırmaya çalışan birkaç erken dönem çalışmadan bahsetmekte yarar bulunmaktadır.

Daha önce ismine değindiğim, ülkemizde siyaset bilimi alanının önde gelen akademisyenlerinden olan Abadan-Unat, 1965 yılında "Ankara Şehir Nüfusunun Siyasi Eğilimlerinden Bazı Örnekler" (Abadan-Unat, 1965) başlıklı bir makaleyi *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*'nde bireysel düzeyde yürütülmüş ilk akademik seçmen davranışı çalışması olarak yayımlamıştır. Abadan-Unat'ın da dahil olduğu Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari İlimler Enstitüsü'ne bağlı Halkoyu Araştırma Grubu (SİHAG), 1964 yılının Nisan ayında başkent nüfusu üzerinde bir anket çalışması yürütmüştür. Beş yüz kişinin katılımıyla tamamlanan anket çalışması -98 kişi reddetmiştir- seçmenlerin nesnel siyasal bilgilerinin düşük olmasına karşın "siyasal dinamizmlerinin yüksek olduğunu" ortaya koymuştur (s. 516). Anket çalışmasının sorularının ve örnekleminin "bilimselliği" tartışılır olsa da bu konudaki ilk girişim olması nedeniyle akılda tutulması gereken bir çalışmadır.

Yine Abadan-Unat'ın 1966 yılında yayımlanmış olduğu "Anayasa Hukuku ve Siyasal Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili" (Abadan-Unat, 1966) başlıklı çalışma da SİHAG'ın yürüttüğü bir kamuoyu araştırması verilerine dayanmaktadır. Söz konusu çalışma iki ilde yürütülmüştür, yani Türkiye'yi temsil eden bir anket çalışması değildir, çalışma Eskişehir ve Diyarbakır'da kanaat önderleriyle yapılan 270 kişilik bir görüşmenin yanı sıra partilerin adaylarının toplumsal kökenlerini de incelemesi açısından diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Abadan-Unat'ın erken dönemdeki sınırlı çalışmalardan kayda değer bir süre sonra yayımlanan bir akademik yayını, anket yöntemine dayanan çalışmaların ülkemizde de mümkün olduğunu göstermiştir.

Ersin Kalaycıoğlu ve İter Turan tarafından 1981’de yayımlanan “Measuring Political Participation: A Cross-Cultural Application” (Kalaycıoğlu ve Turan, 1981) başlıklı makale, Kenya, Kore ve Türkiye’de siyasi katılımın boyutlarını ve bu davranışın belirleyicilerini bireysel düzeyde analiz etmektedir. Iowa Üniversitesi bünyesinde yürütülen bu çalışmanın verileri Türkiye’de siyasi katılımın diğer “gelişmekte olan” ülkelere benzediğini göstermektedir. Keza bu yayının verilerininin 1974 yılında yüzyüze görüşmelerle derlenmesi de anket yönteminin ülkemizde yaygınlaşmasından öncesine denk gelmektedir.

1980-1990’LAR BİREYİN VE EKONOMİNİN GERİ DÖNÜŞÜ

Eğer 12 Eylül 1980 darbesi olmasaydı hem Türkiye’de seçmen davranışının hem de seçmen davranışını anlamaya yönelik akademik çalışmaların ne yönde ilerleyeceğini kestirmek kolay değildir, ancak bu darbeye ülkedeki siyasi partilere ve seçimlere dayanan demokratik anlayışın önemli bir kesintiye uğradığını söyleyebiliriz. 1970’lerin siyasi şiddet ortamı bir kenara bırakılırsa Sayarı’nın gözlemlemiş olduğu gibi “parçalanmış” ve “kutuplaşmış” siyasi parti sisteminin kurumlaşması önde gelen olasılıklar arasındadır (Sayarı, 1978). Siyasi partilerin faaliyetten men edilmiş olması ve Anavatan Partisi gibi yeni aktörlerin ortaya çıkması, seçmen oynaklığını ve parçalanmışlığını artırmış olsa da, 1990’lara doğru eski fay hatlarının yeniden ortaya çıkması ve yeni siyasi aktörlerin de bir tür hizalanma yaşamaları, çalışmaların değişime olduğu kadar sürekliliğe de odaklanmasına yol açtı (Ergüder ve Hofferbert, 1988; Turan, 1988).

Ergüder ve Hofferbert, 1983 seçim sonuçlarını inceledikleri “The 1983 General Elections in Turkey: Continuity or Change in Voting Patterns” (Ergüder ve Hofferbert, 1988) başlıklı makalelerinde 1965 sonrasındaki seçimlerin il bazındaki sonuçlarından yola çıkarak bir faktör analizi yapmışlar ve seçim sonuçlarının üç boyutta derlenebileceğini göstermişlerdir. Birinci boyut merkez-çevre, ikinci boyut sol-sağ ve üçüncü boyut ise sistem karşıtlığıdır ve 1983 seçimlerinde rekabet eden üç siyasi parti de bu uzayda anlamlı bir yer işgal etmektedir. Dolayısıyla bir süreklilikten bahsetmek mümkündür, bu süreklilik seçmenlerin davranışında da görülebilir.

1980 askerî darbesi ve izleyen yıllarda Türkiye’de seçmen davranışına yönelik akademik çalışmalar siyasetin durulmasını beklerken, Turgut Özal döneminde ülkenin yaşadığı değişimin izleri de her alanda olduğu kadar araştırmalar alanında da görülmeye başlamıştır. Abadan-Unat, 1988 yılında yapmış olduğu “Türkiye’de Toplumsal Değişme, Piyasa Araştırmaları ve Kamuoyu Yoklamaları” başlıklı konuşmasında Türkiye’nin bu dönemde yaşadığı dönüşümleri hızlı kentleşme, artan okuryazarlık, artan kitle iletişim olanakları, toplumsal hareketlilik ve piyasalaşma olarak özetlemektedir. Bu tür bir toplumsal dönüşüm reklamcılık ve piyasa araştırmaları gibi sektörlerin de hızla gelişmesine yol açmıştır, 1980 öncesinde birkaç cılız girişimciden oluşan bu sektörler, 1980’lerle hızla büyümüş ve otonom birer faaliyet haline gelmiştir. Bu dönüşümün sonucu da kamuoyu araştırmalarının yaygınlaşması ve bir anlamda demokratikleşmesidir, 1980’ler akademik olmayan seçmen araştırmalarının sıkça görüldüğü bir dönem olmuştur (Abadan-Unat, 1990; Tosun, 1993).

1980 öncesinde aktif olan liderlere getirilmiş olan siyasi faaliyet yasaklarının kaldırılmasına yönelik halkoylamasını takiben, Türkiye’de siyasi rekabet canlanmış ve 1991 seçimlerine doğru hem siyasal kampanyaların hem de kamuoyu araştırmalarının sayısı artmıştır (Tosun, 1993). Bu dönemde seçmen davranışlarının anlaşılmasına yönelik akademik çalışmaların artmasını sağlayan en önemli gelişmelerden biri 1990 yılında yürütülmüş olan “Türk Toplumunun Değerleri Araştırması” başlıklı saha çalışmasıdır. Ronald Ingelhart yönetiminde 1980 yılından itibaren çok sayıda ülkede hemen hemen aynı sorular kullanılarak yürütülen bu anket çalışması, 1990 yılında Yılmaz Esmer, Ersin Kalaycıoğlu ve Üstün Ergüder koordinasyonunda ve TÜSİAD desteğiyle Türkiye’de de yapılmıştır. Türkiye 18 yaş üstü nüfusu temsil eden 1025 kişinin katıldığı bu araştırma çalışması seçmen davranışını bireysel düzeyde anlamaya yönelik bir dizi akademik çalışmanın yayımlanmasını sağlamıştır (Ergüder vd., 1991).

Türkiye Değerler Araştırması verisi kullanılarak yayımlanmış çalışmalardan birincisi, Kalaycıoğlu’nun 1994 yılında *Comparative Politics* adlı dergide yayımlanmış olduğu “Elections and party preferences in Turkey: Changes and continuities in the 1990s” adlı makaledir (1994). Kalaycıoğlu bu makalesinde Türkiye’de seçmenlerin oy verme davranışını “discriminant analysis” adı verilen bir istatistik yöntemi kullanarak açıklamaya çalışmaktadır. Kalaycıoğlu, Türkiye siyasetinin önemli eksenlerinden biri olan “Merkez-Çevre” çatışmasını bireysel düzeyde alınan eğitim düzeyiyle ilişkilendirmiştir. Seküler eğitim basamaklarında yükselen bireylerin Merkez’i temsil eden partilere, düşük eğitim almış ya da İmam-Hatip okullarından mezun olmuş kişilerince Çevre partilerine (Refah Partisi vb.) oy verecekleri hipotezini test eden Kalaycıoğlu olumlu bir sonuca ulaşmıştır (s. 412, 421). Kalaycıoğlu’nun bu çalışması hem temsili bir örnekleme yürütülmüş bir anket verisine dayanması hem de kuramsal bir çerçevesi olması açısından önem taşımaktadır.

Aynı veri seti kullanılarak yapılmış bir yayın da Esmer’in 1995 yılında yazmış olduğu “Parties and the electorate: A comparative analysis of voter profiles of Turkish political parties” başlıklı kitap bölümüdür (1995). Esmer, bu çalışmada seçmen davranışını anlamak için makro düzeyde yürütülmüş çalışmaların yeterli olmayacağını ve anket verilerinin kullanılması gerektiğini vurgulamıştır (s. 75). Esmer, bu çalışmada Türkiye Değerler Araştırması verisinin yanı sıra İstanbul temsili örnekleme derlenmiş verileri de kullanarak bireylerin ideolojik konumlanmasının oy verme davranışı üzerinde etkili olduğunu belirtmiştir (s. 88). Çalışmada çok değişkenli analizler kullanılmadığından ideolojik konumlanmanın seçmen davranışını ne kadar belirlediği konusunda bir fikir edinmek mümkün olmasa da Esmer’in makalesi, Türkiye’de seçmen davranışı konusunda sonraki on yıllarda yapılacak tartışmaların bir öncülü olarak not edilmelidir.

Türkiye’de seçmen davranışı araştırmalarındaki anaakım tartışmalardan biri olan Ekonomik Oy Verme davranışı konusundaki daha önceki çalışmalardan farklı bir yaklaşım da Ali Çarkoğlu’nun 1997 tarihli “Explaining Electoral Support for Incumbents in Turkey: The Connection of Economics to Politics” (1997) başlıklı makalesinde görülebilmektedir, bu tartışma da

seçmen davranışı konusundaki tartışma eksenlerinden birini oluşturacaktır. Çarkoğlu, bu çalışmada “Akılcı Seçim” ekolünü takip ederek, makro-ekonomik ortamın seçmenlerin iktidar partisine desteğini belirlediğini öne sürmektedir. Bulguları, işsizlik ve enflasyonun iktidara olan oy desteğini etkilediğini göstermektedir (s. 87).

1990-2000 yılları arasında yürütülen bu üç çalışmanın her biri seçmen davranışı konusunda Türkiye’deki tartışmaların bir eksenini oluşturmaktadır. Birincisi, Merkez-Çevre paradigmasının bir tezahürü olarak “kültür çatışması” (*kulturkampf*) seçmen davranışını belirleyen bir faktör olarak etkilidir, bunu dindarlık-laiklik çatışması ekseninde somutlaştırabiliriz. İkincisi, ideolojik faktörlerin seçmenlerin oy verme davranışını etkilediği söylenmektedir. Son olarak da daha detaylı bir şekilde birazdan tartışacağımız ekonomik oy verme hipotezi de ekonomik konuların seçmenler üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir.

ÇATALLANAN YOLLAR

Türkiye’de seçmen davranışı çalışmaları açısından 2000’li yılların daha önceki dönemlere kıyasla çok daha canlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu canlılık sadece mikro veriye dayanan analizlerin sayısının artmasıyla sınırlı değildir, aynı dönemde ülkemizdeki seçmen davranışı çalışmaları küresel tartışmalara da bir derece eklenmiştir, daha önceki dönemlerde pek rastlanmayan derecede kuramsal tartışmalara katkı vermek ya da küresel olarak –Batı da diyebiliriz– geliştirilen kuramları Türkiye bağlamında test etmek giderek yaygınlaşan bir pratik haline gelmiştir. Bu eklenme sürecinin altında çok sayıda etken bulunmaktadır, bir kısmı da bu çalışmanın sınırları ötesindedir. Yine de kısaca listelemek yararlı olabilir.

Öncelikle daha önce “zor” olarak nitelendiren anket çalışmalarının sayısı artmıştır. Dünya Değerler Araştırması’nın 1997, 2002, 2007, 2011 ve 2018 yıllarında gerçekleştiren aşamalarına Türkiye, Yılmaz Esmer yönetiminde dahil olmuştur, bu verilerin derlenmesi hem karşılaştırmalı hem de Türkiye’ye özel olarak analizlerin yapılmasını mümkün kılmıştır. Esmer’in 2002, 2007 ve 2020 çalışmaları bu veri setleri kullanılarak yapılan analizlere dayanmaktadır. Benzer şekilde, ilki 2002 seçimleri öncesinde tamamlanmış olan Türkiye Seçim Çalışmaları (Comparative Study of Electoral Systems), 2008 yılından beri düzenli olarak yürütülen Uluslararası Sosyal Araştırma Programı (International Social Survey Program) ve benzeri uluslararası araştırmalar, erişilebilen veri sayısını artırmıştır. Keza, kamuoyu araştırmaları sektöründe faaliyet gösteren ticari kuruluşların da verilerini akademik çalışmalara açmaları, buna ek olarak akademisyenlerin kendi saha araştırmalarını yürütebilmeleri de veri konusunda “bolluk” olarak nitelendirebileceğimiz bir dönemin varlığını mümkün kılmıştır. Bu açıdan uluslararasılaşan pazarlama ve kamuoyu araştırmaları sektörünün bilgi birikiminin önemli bir etken olduğunu söylememiz gerekir (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2021a; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2021b).

İkinci olarak ülkedeki akademik profildeki değişimin de etkili olduğunu söylememiz gerekir. Özellikle 2000 yılı sonrasında doktorasını ABD’de tamamlamış genç akademisyenler ülkede çalışmaya başlamıştır, bu da akademik araştırmaların daha fazla görgül ve niceliksel olmasına

yol açan bir etken olarak devreye girmiştir (Erdoğan, 2022). Ayrıca ülkenin önde gelen üniversitelerinin ilgili bölümlerinde lisans ve lisansüstü düzeyde yöntem derslerinin sayısının artması da bir etken olarak sayılmalıdır.

Disiplinin kendi içerisindeki gelişmelerinin yanı sıra 2002 seçimlerinde AK Parti'nin iktidara gelerek 20 yıldan uzun sürecek bir tek parti yönetimini kurması da akademik çalışmaların sayısının artmasına yol açmıştır. Öncelikle 2002 seçimleri ve 11 Eylül 2001 saldırıları sonrasında demokrasi ve İslam'ın birbiriyle uyumlu olup olmadığı tartışmaları Türkiye'nin demokrasi deneyimine ve "ılımlı İslamcı" bir parti modeli olarak AK Parti'ye dikkati çekmiştir. Bu duruma 2011 yılındaki Arap Baharı ve sonrasındaki gelişmeleri de eklediğimizde Türkiye'nin bir "demokrasi laboratuvarı", "medeniyetler arası bir köprü" ya da "model ülke" olup olmadığının tartışılmaya başlandığı görülebilmektedir (Altunışık, 2005; Çarkoğlu ve Toprak, 2006; Diamond vd., 2003; Esposito vd., 2015; Özdamar vd., 2014; Stepan ve Linz, 2013; Toprak, 2013). Genelde Batı'ya özgü bir pratik olarak görülen seçmen davranışı çalışmaları açısından Türkiye anlamlı bir araştırma sahası olarak tanınmaya başlanmıştır, sonuç olarak da hem araştırma hem de yayın olanakları artmıştır.

Seçmen davranışı araştırmalarının sayısının niceliksel olarak artmasının yanı sıra araştırma soruları ve kuramsal modeller açısından bir ayrışmaya gidildiği ve bir önceki kısımda detaylı olarak değindiğim ana eksenlerin belirginleştiğini söylemekte yarar bulunmaktadır. Daha önce değindiğimiz "Kulturkampf", "Ekonomik Oy Verme" ve "ideoloji" yaklaşımları arasındaki ayrımlar hem daha keskinleşmiş hem de melezleşmiş bazı çalışmalar ortaya çıkmıştır.

İlk olarak "Ekonomik Oy Verme" yaklaşımındaki gelişmelere değinmekte yarar bulunmaktadır. Çarkoğlu'nun 1997 tarihli çalışması, ABD'de yaygın kabul gören bu perspektifi ülkemize taşıyan ilk örneklerden biri olması nedeniyle dikkat çekmektedir. Çarkoğlu'nun bu çalışmasını takiben bu perspektifi benimsemiş bir dizi çalışma ortaya çıkmıştır. Akarca, bir dizi çalışmasında makroekonomik faktörlerin iktidar partisinin oyu üzerindeki etkisini farklı seçim yılları kullanarak analiz etmiş ve bazı seçimler öncesinde tahminlerde bulunmuştur. Bu çalışmaların kendi başına bir "ekol" oluşturduğunu özellikle belirtmek gerek, çok sayıda araştırmacı Akarca ve ortak yazarlarının modellerini tekrarlamışlardır. Ortak bulgu olarak enflasyonun ve işsizliğin negatif, ekonomik büyümenin pozitif faktörler olarak iktidar partisine verilen oyu etkilediği ortaya çıkmıştır. Seçimin yerel olup olmaması, iktidarda koalisyon olup olmadığı ve benzeri faktörler de modellerde test edilmiştir (Akarca, 2011, 2019; Akarca ve Tansel, 2006, 2007; Hazama, 2004, 2006; Toros, 2011).

Makroekonomik verilere dayanan bu çalışmalardan farklı olarak "Ekonomik Oy Verme" davranışını mikro, yani bireylerin davranışları üzerinden analiz eden bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Bu yaklaşımda anket katılımcılarına ekonominin gidişatı hakkında bazı sorular sorulmakta ve bu sorulara verilen yanıtlardan iktidar partisine oy verip vermeyecekleri tartışılmaktadır. Mikro düzeydeki bu çalışmalara örnek olarak Başlevent ve Kirmanoğlu'nun farklı çalışmaları sayılabilir (Başlevent vd., 2005, 2009; Başlevent ve Kirmanoğlu, 2016). Benzer bir

yaklaşımı Çarkoğlu'nun erken dönem çalışmalarında da görmekteyiz, ekonominin gidişatından memnun olan seçmenler iktidar partisine oy verme eğilimini daha fazla taşımaktadırlar (Çarkoğlu, 2008; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2007; Çarkoğlu ve Toprak, 2006). Mikro düzeydeki bu yaklaşım genel olarak kabul görmüş ve farklı araştırmacılar tarafından da kullanılmıştır (Aytaç, 2020; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2021; Hazama, 2018).

Bununla birlikte, “Ekonomik Oy Verme” hipotezinin mikro düzeydeki ölçümüne karşı itirazlar da bulunmaktadır. Bu görüşe göre ekonominin gidişatı hakkındaki algılar büyük ölçüde partizan aidiyetlerden etkilenmektedir, dolayısıyla nedensel okun yönünün terse çevrilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede yaşanan yoğun yöntemsel tartışma ülkemize de kısmen yansımıştır. Erdoğan (2013) bir aracılık analiziyle siyasi parti taraftarlığının ekonomik algıları belirlediğini öne sürmüştür. Ülkemizde bu alternatif görüş tam anlamıyla kabul görmese de karşılaştırmalı çalışmalarda daha fazla görülmektedir (Anson, 2016; Brady vd., 2022; Doherty ve Hansen, 2022).

Ekonomik Oy Verme davranışına benzer bir tartışma da farklı isimlerle anılsa da “kulturkampf” ya da kültürel çatışma yaklaşımı konusundadır. Kalaycıoğlu'nun 1995 yılında işlemleştirdiği bu perspektif daha sonraki çalışmalarında da yer alırken, bazı çalışmalarda dindarlık olarak da analize dahil edildiği görülmektedir (Gidengil ve Karakoç, 2016; Kalaycıoğlu, 2012, 2021).

YENİ ÇALIŞMALAR

Bugün Türkiye’de seçmen davranışı çalışmalarının geçmişe göre görgül olarak daha zengin ve kuramsal olarak daha gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle 2013’teki Gezi Protestoları’nı takip eden süreçte yaşanan bir dizi seçim, Başkanlık sistemine geçiş referandumu ve diğer gelişmeler alanı daha ilgi çekici hale getirmiş ve yayın sayısının artmasına yol açmıştır. Çalışmanın bu kısmında bütün akademik yayınlara teker teker değinmek olanaksız olduğundan belli başlı çalışma alanlarına ve önde gelen yayınlara kısaca değinmek alanın durumu hakkında iyi bir fikir verecektir.

İdeolojik oy verme değerlendirmesiyle ilişkili olarak “Mekânsal Oy Verme” (Spatial Voting) yaklaşımı da Türkiye’de ilgi görmektedir. Seçmenlerin ideolojik skalada kendilerine yakın partiye oy verme eğilimleri taşıdığını söyleyen erken dönemli çalışmalar bulunmaktaydı. Bu çalışmalara Türkiye’de seçim uzayının sağ-sol eksenini gibi tek boyutlu olmadığı, birden fazla boyutun var olduğu yönünde itirazlar bulunmaktadır. Yakın dönemdeki çalışmalardaysa sağ-sol konumlanması yeniden analizlere dahil edilmiştir (Çarkoğlu, 2012; Çarkoğlu ve Hinich, 2006; Esmer, 2002; Gülhan, 2022; Gündem, 2023; Kumbaracıbaşı, 2019; Secor, 2001; Yağcı vd., 2023; Yağcı, 2022; Yılmaz vd., 2016).

Yine son dönemde sayısının arttığını gözlemlediğimiz çalışmalar da siyasi coğrafya üzerinedir. Türkiye’de siyasi partilerin seçmen tabanlarının belirli coğrafyalarda yoğunlaştığı daha ilk yıllardan belirtilmekte ve analizlerde yer almaktaydı. Ancak 2000’lerle beraber bir dizi çalışma oyların nasıl kümелendiğini sadece il düzeyinde değil, ilçe ve mahalle düzeyinde de analiz ederek hem süreklilikleri hem de farklılaşmayı sergilemiştir (Bekaroğlu ve Osmanbaşoğlu, 2021; Çar-

koğlu, 2000; Çınar, 2023; Jefferson West, 2005; Kumbaracıbaşı, 2019; Kumbaracıbaşı ve Fink, 2021; Özen ve Kalkan, 2017; Tuncer ve Sağdıç, 2017).

Türkiye’de medya yapısının değişmesi, medyanın oy verme davranışı üzerindeki etkisini tartışan çalışmaların da sayısının artmasına yol açmıştır. Medyanın farklı siyasi partilere nasıl yer verdiği ve bireylerin medya kullanım alışkanlıklarının oy verme davranışlarını nasıl etkilediği üzerine de yapılmış çalışmalar bulunmaktadır (Çarkoğlu vd., 2014; Çarkoğlu ve Yıldırım, 2023; Yağcı ve Oyvat, 2020; Yıldırım vd., 2021). Keza, sosyal medya araçlarının oy verme davranışı üzerine etkisi de araştırma ajandasında ağırlığını artırmıştır (Bulut ve Yörük, 2017; Doğu, 2020; Furman ve Tunç, 2020; Metin ve Ramaciotti Morales, 2022; Saka, 2019).

Dünyadaki oy verme davranışı çalışmalarında duyguların rolüne odaklanan araştırmaların çoğalmasının da etkisiyle ülkemizde de duygular ve oy verme üzerine bazı araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar hem öfke ve korku gibi duyguların oy verme davranışına etkisini göstermekte, hem de genelde akılcı bir eylem olarak görülen duygulara seçmen davranışı modellerinde yer açmaya çalışmaktadır (Erişen, 2015, 2018; Erişen ve Erdoğan, 2019; Erol, 2023; Hızlı-Sayar vd., 2020).

Türkiye’deki araştırma gündeminin küresel gelişmelerden fazla ayrılmadığını gösteren gelişmelerden biri ülkemizdeki popülizm tartışmalarının küresel tartışmalara paralel olarak artmasıdır. Özellikle AK Parti ve lideri Recep Tayyip Erdoğan’ın popülist parti ve lider örneği olarak karşılaştırmalı tartışmalarda yerini almasıyla, Türkiye’de popülist seçmenlerin nasıl oy verdiğine dair bir dizi çalışma yapılmıştır (Aytaç ve Elçi, 2019; Balta vd., 2022; Bulut ve Yörük, 2017; Çarkoğlu ve Elçi, 2022; Elçi, 2022; Erişen vd., 2021; Yıldırım ve Bulut, 2023). Benzer şekilde özellikle COVID-19 salgını sonrasında komplo teorilerine odaklanan çalışmaların da karşılığını Türkiye’de bulduğunu söyleyebiliriz (Alper vd., 2021; Balta vd., 2022). Yine son dönemde görünürlüğü artan çalışma alanlarından biri de kutuplaşma olarak dikkatimizi çekmektedir (Baysan, 2022; Bulut ve Yörük, 2017; Çakır, 2020; Ertan vd., 2022; Esmer, 2019; Laebens ve Öztürk, 2021; Moral, 2021).

Küresel araştırma gündemine adaptasyon haricinde, Türkiye’nin kendisine özgü sorunlarına da odaklanan çalışmalar bulunmaktadır. Türkiye siyasal hayatının önemli bir parçası olan “klijantalizm” (*clientalism*) konusunda yapılan bazı çalışmalar ilgi çekicidir (Arslantaş ve Arslantaş, 2022; Çarkoğlu ve Aytaç, 2015; Kaba, 2022; Kemahlioğlu, 2022; Kemahlioğlu ve Yeğen, 2021; Marschall vd., 2016; Yıldırım, 2020, 2023). Terörizmin oy verme davranışı üzerine etkisi (Aytaç ve Çarkoğlu, 2021; Kıbrıs, 2011); göçmenlerin varlığının vatandaşların oy verme tercihlerini nasıl etkilediği (Altındağ ve Kaushal, 2021; Fisunoğlu ve Sert, 2019) ve seçim kampanyalarında uygulanan şiddet (Toros ve Birch, 2019, 2020) üzerine yapılan çalışmaların sayısının da gelecekte artması beklenmelidir.

Bu analizin önemli eksikliklerinden biri Türkiye’nin siyasal topografyasında önemli bir kutbu oluşturan Kürtlerin oy verme davranışına yönelik çalışmaları yeterince incelememiş olmasıdır. Benzer şekilde kadınların oy verme davranışını açıklamaya çalışan az sayıda makaleye de

yer verilmemiştir. Gündelik siyasette önemli ağırlığı olan bu iki konuya yönelik akademik çalışma sayısı sınırlıdır, bununla birlikte çoğunlukla “eklektik” denilebilecek bir nitelik taşımaktadır. Neden bir Kürt oy verme davranışı araştırma alanı ya da neden Türkiye’de toplumsal cinsiyet perspektifinden oy vermeyi anlamaya yönelik gelenek yoktur, bunu anlamak kolay değil. Farklı açıklamalar arasında en akla yatkınlarından biri Kürtlerin blok olarak Kürt siyasal hareketini temsil eden HDP ve öncüllerine oy vermesi gelmektedir, diğer olası açıklamaları baskılayan bir değişken işlevi görmektedir. Toplumsal cinsiyet boyutu söz konusu olduğunda da tam tersi bir şekilde, eğitim, dindarlık, çalışma, değerler ve benzeri değişkenler toplumsal cinsiyeti açıklayıcı bir etken olmaktan çıkarmakta, yani baskılamaktadır. Başka ülke deneyimlerinde görülen “cinsiyet uçurumu” ülkemizde bu nedenle göz ardı edilmektedir. Yine gözlemlemiş olduğum bu eksikliğin detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekir.

SONUÇ YERİNE

Türkiye’de seçmen davranışı araştırmalarının evrimi üzerine yapmış olduğum bu kısa değerlendirme, siyaset biliminin önemli bir alt alanı olan bu konu üzerine yapılan çalışmaların ne derece çoğullaştığını ve zenginleştiğini göstermektedir. Alan üzerine yapılan çalışmaların ilk örneklerini gördüğümüz 1960’larda adı anılabilecek çalışma sayısı bir elin parmaklarını geçmezken, şu anda onlarca araştırmanın yayımlandığını görmekteyiz, muhtemelen önümüzdeki yıllarda da 2023 çifte seçimleri ve 2024 yerel seçimleri üzerine yapılmış araştırmaları okuma şansına sahip olacağız.

Alanın evriminin bu şekilde değerlendirilmesi, Türkiye gibi çevre sayılabilecek bir ülkede sosyal bilimlerin nasıl geliştiğini, sorunsalların nasıl oluştuğunu bize açıkça göstermektedir. Bu gelişimi siyaset bilimcilerin sevdiği şekilde kaynaklar ve fırsatlar olarak kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Öncelikle seçmen davranışı çalışmalarını yapabilmek için ihtiyaç duyulan kaynaklar, yapılan çalışmaların kapsam ve niteliğini de doğrudan etkilemektedir. Bu kaynakların en önemlilerinden birinin veri olduğu açıktır, 1960’larda il bazında makro veriler kullanılarak yapılan çalışmaların sayısının artmasının temel sebebi DPT ve DİE gibi kurumların verileri kullanılabilir şekilde sunmasıdır. Ergüder’in, Abadan-Unat’ın ve Esmer’in de farklı yayınlarında belirtildiği üzere anket yöntemine başvurulmasının gecikmesinin temel sebebi bu verilere erişimin zor, hatta neredeyse imkânsız olmasıdır. Pazarlama ve kamuoyu araştırmaları sektörünün 1980’lerdeki gelişmesi, ilki Türkiye Değerler Araştırması olmak üzere bir dizi saha çalışmasının yapılmasını mümkün kılmıştır.

Yine bu tür çalışmaları yürütmek için ihtiyaç duyulan kaynaklardan biri araştırmacıların bilgi düzeyidir. Daha önce de belirttiğim üzere Türkiye’de siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler bölümlerinin sayısının artmasının yanı sıra doktorasını yurtdışında tamamlamış akademisyenlerin bölümler tarafından tercih edilmesi sonucunda seçmen davranışı çalışmalarında yaygın olarak kullanılan niceliksel yöntemlere vâkıf araştırmacı sayısı artmıştır. Ayrıca istatistiksel analiz yapan programların ucuzlaması ve kolaylıkla erişilebilir hale gelmesi de araştırmacıların bu yöntemlere daha sık başvurmalarını sağlamıştır. Yöntem dersleri henüz sınırlı sayıda olsa da,

önde gelen üniversitelerin lisansüstü ve doktora programlarında bu tür araştırmaları yapmayı öğreten derslere daha sık rastlanmaktadır.

Seçmen davranışı çalışmalarının anket ve benzeri yöntemlerle derlenen saha verilerine dayanmasının maddi kaynak gerektirdiği açıktır. Daha önce bahsetmiş olduğum Turan ve Kalaycıoğlu'nun saha çalışmalarının finansmanı ABD kaynaklıdır, başka bir örnek de Türkiye Değerler Araştırması'nın birincisinin TÜSİAD tarafından desteklenmesidir. Bugün Türkiye'de öncelikle TÜBİTAK ve üniversite araştırma fonları bu tür araştırmalara kaynak aktarabilmektedir, bu kaynaklar 2000'lerin başındaki niceliksel sıçramada önemli bir rol oynamıştır. Alanın uluslararasılaşması da Avrupa Birliği ve benzeri kaynaklardan ihtiyaç duyulan fonların elde edilmesini kolaylaştırmıştır. Her ne kadar ülkenin değişen şartları seçmen davranışlarına yönelik araştırmaların desteklenmesini zorlaştırmış olsa da, daha öncesiyle karşılaştırılmayacak bir kaynak bolluğu olduğunu gözlemlemekteyiz.

Seçmen davranışı çalışmalarını hem niceliksel hem de niteliksel olarak biçimleyen bazı etkenleri de fırsatlar olarak tanımlayabiliriz. Hem küresel gelişmeler hem de ülkenin kendi iç dinamikleri seçmen davranışı çalışmalarını biçimlemektedir. Seçmen davranışı araştırmalarının ilk örneklerinin siyaset bilimi alanının uluslararasılaşması ve karşılaştırmalı çalışmaların ön plana çıkmasıyla eş anlı olduğundan daha önce bahsetmiştim. Soğuk Savaş'ın bir parçası olarak gelişen "modernleşme" perspektifi, bu tür karşılaştırmalı çalışmalar için alan yaratmıştır. Başka bir küresel gelişme örneği, 11 Eylül 2001 sonrasında yaşanan, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde demokrasinin mümkün olup olmadığına dair tartışmalar Türkiye'ye ve özellikle de AK Parti'ye ilginin artmasını sağlamıştır. Benzer şekilde Arap Baharı sonrasında da bu tür çalışmalara ilginin ve yayın olanaklarının arttığı gözlemlenmiştir. Donald Trump'ın ABD'de iktidara gelmesiyle başlayan popülizm araştırmaları dalgasından Türkiye de etkilenmiş ve çok sayıda çalışma yürütülmüştür. Yine bugünlerde demokratik gerileme konusunda yapılan tartışmalar Türkiye merkezli çalışmalara yer açmış, bu konuda çalışmak isteyen akademisyenlere fırsat alanı yaratmıştır.

Sadece küresel gelişmeler değil, ülkedeki siyasi gelişmeler de seçmen davranışı araştırmalarına yön vermiştir. 12 Eylül 1980 sonrası kurulan siyasi düzen nedeniyle araştırma çalışmaları daha çok süreklilik ve kırılma tartışmalarına yoğunlaşmışken, 1987 genel seçimlerinden itibaren en azından anaakım medyada seçim anketlerine yer verilmiştir, bu da 1991 sonrasında akademik çalışmaların sayısının artmasına yol açmıştır. Keza, 2002 genel seçimlerinde AK Parti'nin iktidara gelmesi ve parlamentonun neredeyse tamamının yenilenmesi de akademik ilgiyi artırmıştır. Mart-Haziran 2019 yerel seçimleri sonrasında da akademik yayın sayısında bir artış görüyoruz.

Yine fırsatlar başlığı altında tartışılması gereken bir konu da akademisyenlerin üretim süreçleri ve üretimin teşvik edilmesine yönelik düzenlemelerdir. Çok daha detaylı bir tartışmayı gerektirmekle birlikte son dönemde üniversiteler arası sıralamalara aşırı önem verilmesi ve belirli endekslerde yayın yapılmasının hem devlet üniversitelerinde hem de vakıf üniversitelerinde teşvik edilmesi, yayın sayısının artmasına doğrudan yol açmıştır. Öte yandan doçentlik düzenleme-

leri de en azından TR-Dizin tarafından endekslenen süreli yayınlarda ve çok yazarlı kitaplarda makale yayımlanmasına yönelik bir teşviktir. Bu teşvik sisteminin seçim davranışı araştırmalarının sayısının artmasıyla sonuçlandığını söyleyebiliriz, yine de bu iddiaların sistematik olarak araştırılması gerekir.²

Türkiye’de seçmen davranışını anlamaya yönelik akademik çalışmaların evrimini anlatmaya çalıştığım bu makalenin önemli bir eksiği ve kusuru bulunmaktadır. Kolayca fark edileceği üzere çalışma çoğunlukla İngilizce yapılan yayınlar üzerinden alanın evrimini tarif etmektedir, oysa kolayca tahmin edilebileceği üzere Türkçe yayınlar başka bir evren oluşturmaktadır. Google Scholar’da yapılan bir tarama “seçmen davranışı” ya da “oy verme davranışı” kelimelerini içeren 1470 kaynak getirmektedir. Bu kaynakların ilk 565 tanesinin Bibliometrix paketiyle incelenmesi ilginç sonuçlar göstermektedir. Öncelikle bu yayınların 479 tanesinin 2010, 189 tanesininse 2020 sonrasında olması sayıdaki hızlı artışı göstermektedir. Yayınların büyük kısmı üniversite ve enstitü dergilerinde yer almaktadır. Konular açısından da çok geniş bir yelpazenin kapsandığı görülmektedir. Keza YÖK Tez Veritabanı’nda bu konuda 271 yüksek lisans ve doktora tezi var olduğu da görülebilir, bu tezlerin 31 tanesi son üç yılda yazılmıştır, çok farklı coğrafi bölgeler ve konuları kapsamaktadır. Seçmen davranışı çalışmalarının evrimini daha iyi anlayabilmek için bu makaleleri ve tezleri daha detaylı incelemek gerekir.

Önümüzdeki dönemde seçmen davranışı çalışmalarını nasıl bir yön beklemektedir? Niceliksel olarak bir artış gözlemleyeceğimiz neredeyse kesindir, bahsettiğimiz fırsat ve olanaklar arttıkça seçmen davranışı çalışmaları da sayısal olarak artacaktır. Gerek bireysel kariyer planları gerekse de kurumsal teşvikler nedeniyle yönlemsel açıdan çeşitliliğin de artacağını düşünmekteyim, niceliksel çalışmalar, özellikle anket verilerini kullanan çalışmalar daha yaygınlaşırken, niteliksel çalışmaların da sayısı mutlaka artacaktır.

Öte yandan çalışma sayısının artması niteliksel bir artışa da işaret edecek midir, bu soruya vereceğim yanıt ne yazık ki olumsuz olacaktır. Burada dökümünü yaptığım çalışmaların ne kadarı küresel olarak seçmen davranışı çalışmalarına örnek olmaktadır, tartışılır. Merkez ülkeler haricindeki yürütülen çalışmaların kuramsal tartışmalara katkı vermesi zaten çok kolay değilken, Türkiye’de yürütülen araştırma çalışmalarının birer “vaka” olarak sunulması, genellebilirliği konusunda şüpheye düşürmektedir. Bu açıdan Türkiye merkezli seçmen davranışı çalışmalarının çevreyle/taşrayla sınırlı kalacağını öne sürebiliriz.

Son olarak değinilmesi gereken bir nokta, daha doğrusu önemli bir soru da, ülkemizin içinde bulunduğu ortamda seçmen davranışının bir anlamı bulunmakta mıdır, seçmen davranışı çalışmalarından öğrenilecek herhangi bir şey var mıdır sorusu... Bu soruyu yanıtlamak bu alanda çalışan herkesin bir ödevidir.

2 Akademik sıralamanın üretim süreçlerine etkisi konusunda şu tartışma iyi bir fikir verebilir: Semerci, P. U., Erdoğan, E., Toros, E., Taşkın, Z. ve Doğan, G. (2023). Akademiye Eşitsizlik Nasıl Kurumsallaşıyor: Sıralama, Ölçme ve Etki. *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (1), 127-156.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (1965). Ankara Şehir Nüfusunun Siyasi Eğilimlerinden Bazı Örnekler Nisan 1964. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 20 (02).
- Abadan-Unat, N. ve Yücekök, A. N. (1966). 1965 Seçimlerinde Büyük Şehirlerde Gelir Durumuna Göre Oy Verme Davranışları. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 21 (4): 102-118.
- Abadan-Unat, N. (1966). *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tablili*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Abadan Unat, N. (1988). Türkiye’de Toplumsal Değişme, Piyasa Araştırmaları ve Kamuoyu Yoklamaları. M. Varol (der.) *Kamuoyu Araştırmaları Birinci Uluslararası Sempozyumu* içinde (s. 29-47). Ankara Üniversitesi BYYO Yayınları.
- Akarca, A. T. (2011). Inter-election vote swings for the Turkish ruling party: The impact of economic performance and other factors. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy* 6 (3): 7-26.
- Akarca, A. T. (2019). Political determinants of government structure and economic performance in Turkey since 1950. M. Osińska (der.) *Economic Miracles in the European Economies* içinde (s. 35-60). Springer.
- Akarca, A. T. ve Tansel, A. (2006). Economic performance and political outcomes: An analysis of the Turkish parliamentary and local election results between 1950 and 2004. *Public Choice* 129 (1-2): 77-105.
- Akarca, A. T. ve Tansel, A. (2007). Social and economic determinants of Turkish voter choice in the 1995 parliamentary election. *Electoral Studies* 26 (3): 633-647.
- Akşit, B. (1976). Türkiye’de Siyasal ve İdeolojik Görüşlerin Toplumsal ve Sınıfsal Belirleyicileri: İller ve Mahalleler Düzeyinde Bir İnceleme. *ODTÜ Gelişme Dergisi* 13: 1-21.
- Almond, G. A., Coleman, J. S., Pye, L. W., Weiner, M., Rustow, D. A. ve Blanksten, G. I. (1960). *The Politics of the Developing Areas*. Princeton University Press.
- Almond, G. A. ve Powell, G. B. (1966). *Comparative Politics: A Developmental Approach*. Little, Brown.
- Alper, S., Bayrak, F. ve Yılmaz, O. (2021). Psychological correlates of COVID-19 conspiracy beliefs and preventive measures: Evidence from Turkey. *Current Psychology* 40 (11): 5708-5717.
- Altındağ, O. ve Kaushal, N. (2021). Do refugees impact voting behavior in the host country? Evidence from Syrian refugee inflows to Turkey. *Public Choice* 186 (1): 149-178.
- Altunışık, M. B. (2005). The Turkish model and democratization in the Middle East. *Arab Studies Quarterly* 27 (1-2): 45-63.
- Anson, I. G. (2016). Just the Facts? Partisan Media and the Political Conditioning of Economic Perceptions. *Political Research Quarterly* 69 (3): 444-456.
- Arslantaş, D. ve Arslantaş, Ş. (2022). How does clientelism foster electoral dominance? Evidence from Turkey. *Asian Journal of Comparative Politics* 7 (3): 559-575.
- Aytaç, S. E. (2020). *Economic Voting During the AKP Era in Turkey*. Oxford University Press Oxford.
- Aytaç, S. E. ve Çarkoğlu, A. (2021). Terror attacks, issue salience, and party competence: Diagnosing shifting vote preferences in a panel study. *Party Politics* 27(4): 755-766.
- Aytaç, S. E. ve Elçi, E. (2019). Populism in Turkey. D. Stockemer (der.) *Populism Around the World: A Comparative Perspective* içinde (s. 89-108). Springer International Publishing.
- Balta, E., Kaltwasser, C. R. ve Yağcı, A. H. (2022). Populist attitudes and conspiratorial thinking. *Party Politics* 28 (4): 625-637.
- Başlevent, C. ve Kirmanoğlu, H. (2016). Economic voting in Turkey: Perceptions, expectations, and the party choice. *Research and Policy on Turkey* 1 (1): 88-101.
- Başlevent, C., Kirmanoğlu, H. ve Şenatalar, B. (2005). Empirical investigation of party preferences and economic voting in Turkey. *European Journal of Political Research* 44 (4): 547-562.
- Başlevent, C., Kirmanoğlu, H. ve Şenatalar, B. (2009). Party preferences and economic voting in Turkey (Now That the Crisis Is Over). *Party Politics* 15 (3): 377-391.
- Baysan, C. (2022). Persistent polarizing effects of persuasion: Experimental evidence from Turkey. *American Economic Review* 112 (11): 3528-3546.
- Bekaroğlu, E. A. ve Osmanbaşıoğlu, G. K. (2021). Introduction to Turkey’s electoral geography: An overview since 1950. E. A. Bekaroğlu ve G. K. Osmanbaşıoğlu (der.) *Turkey’s Electoral Geography: Trends, Behaviors, and Identities* içinde (s. 1-23). Routledge.

- Brady, D. W., Ferejohn, J. A. ve Parker, B. (2022). Cognitive political economy: A growing partisan divide in economic perceptions. *American Politics Research* 50 (1): 3-16.
- Bulut, E. ve Yörük, E. (2017). Mediatized populism/Digital populism: Trolls and political polarization of Twitter in Turkey. *International Journal of Communication* 11: 4093-4117.
- Bulutay, T. (1968). Türk seçmenlerinin oy verme eğilimlerinde iktisadi sebeplerin önemi üzerinde bir deneme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 23 (04).
- Çakır, S. (2020). Polarized partisanship, over-stability and partisan bias in turkey. *Turkish Studies* 21 (4): 497-523.
- Çarkoğlu, A. (1997). Macro economic determinants of electoral support for incumbents in Turkey, 1950-1995. *New Perspectives on Turkey* 17: 75-96.
- Çarkoğlu, A. (2000). The geography of the April 1999 Turkish elections. *Turkish Studies* 1 (1): 149-171.
- Çarkoğlu, A. (2008). Ideology or economic pragmatism?: Profiling Turkish voters in 2007. *Turkish Studies* 9 (2): 317-344.
- Çarkoğlu, A. (2012). Economic evaluations vs. ideology: Diagnosing the sources of electoral change in Turkey, 2002-2011. *Electoral Studies* 31 (3): 513-521.
- Çarkoğlu, A. ve Aytaç, S. E. (2015). Who gets targeted for vote-buying? Evidence from an augmented list experiment in Turkey. *European Political Science Review* 7 (4): 547-566.
- Çarkoğlu, A., Baruh, L. ve Yıldırım, K. (2014). Press-party parallelism and polarization of news media during an election campaign: The case of the 2011 Turkish elections. *The International Journal of Press/Politics* 19 (3): 295-317.
- Çarkoğlu, A. ve Elçi, E. (2022). Populist attitudes and challenges towards liberal democracy: An empirical assessment of the Turkish case. *International Political Science Review* 44 (5): 729-746.
- Çarkoğlu, A. ve Hinich, M. J. (2006). A spatial analysis of Turkish party preferences. *Electoral Studies* 25 (2): 369-392.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2007). *Turkish Democracy Today: Elections, Protest And Stability In An Islamic Society*. I.B. Tauris.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2021). *Elections and Public Opinion in Turkey: Through the Prism of the 2018 Elections*. Routledge.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2021). *Fragile But Resilient?: Turkish Electoral Dynamics, 2002-2015*. University of Michigan Press.
- Çarkoğlu, A. ve Toprak, B. (2006). Değişen Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset. research.sabanciuniv.edu. <https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/5851/1/DegisenTRdeDin-Toplum-Siyaset.pdf>.
- Çarkoğlu, A. ve Yıldırım, K. (2023). Media effects in a polarized political system: The case of Turkey. *Political Behavior*.
- Çınar, K. (2023). The historical roots of right-wing populism in Turkey: A spatial examination of the DP, ANAP, and AKP governments. *Southeast European and Black Sea Studies* 24 (1): 1-23.
- Diamond, L. J., Plattner, M. F., Brumberg, D. vd. (2003). *Islam and Democracy in the Middle East*. Johns Hopkins University Press.
- Doğu, B. (2020). Turkey’s news media landscape in Twitter: Mapping interconnections among diversity. *Journalism* 21 (5): 688-706.
- Doherty, D. ve Hansen, K. (2022). Partisan identities and interpretations of economic data. *Politics, Groups, and Identities* 10 (4): 705-714.
- Elçi, E. (2022). Politics of nostalgia and populism: Evidence from Turkey. *British Journal of Political Science* 52 (2): 697-714.
- Erdoğan, E. (2022). Türkiye’de Uluslararası İlişkiler ve İlişkili Dallarda Görev Yapan Akademisyenlerin İlişkiselikleri: Bir Sosyal Ağ Analiz Denemesi. O. Çelik, C.U. Çiner ve A. Pekel (haz.) *Türkiye’nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye* içinde (s. 485-514). Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Erdoğan, E. (2013). Revising the equation: Economic voting behavior in the Turkish context. *İktisat İşletme ve Finans* 28 (325): 27-60.
- Ergüder, Ü. (1981). *Türkiye’de Tarım Fiyat Destek Siyaseti ve Siyaset*. Boğaziçi Üniversitesi.

- Ergüder, Ü., Esmer, Y. ve Kalaycıoğlu, E. (1991). *Türk Toplumunun Değerleri*. Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği.
- Ergüder, Ü. ve Hofferbert, R. I. (1988). The 1983 general elections in Turkey: Continuity or change in voting patterns. M. Heper ve A. Evin (der.) *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s* içinde (s. 81-192). De Gruyter.
- Erişen, C. (2015). Emotions, social networks and Turkish political attitudes on the Syria crisis. *Southeast European and Black Sea Studies* 15 (1): 1-18.
- Erişen, C. (2018). *Political Behavior and the Emotional Citizen*. Palgrave Macmillan UK.
- Erişen, C. ve Erdoğan, E. (2019). Growing perceived threat and prejudice as sources of intolerance: Evidence from the 2015 Turkish general elections. *Turkish Studies* 20 (1): 1-25.
- Erişen, C., Guidi, M., Martini, S., Toprakçıran, S., Isernia, P. ve Littvay, L. (2021). Psychological correlates of populist attitudes. *Political Psychology* 42 (S1): 149-171.
- Erol, F. (2023). Threats and the conservative shift in public opinion: Comparative causal mediation analyses from Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*: 1-22.
- Ertan, G., Çarkoğlu, A. ve Erdem Aytaç, S. (2022). Cognitive political networks: A structural approach to measure political polarization in multiparty systems. *Social Networks* 68: 118-126.
- Esmer, Y. (1995). Parties and the Electorate: A Comparative Analysis of Voter Profiles of Turkish Political Parties. Ç. Balım, E. Kalaycıoğlu, C. Karataş, G. Winrow ve F. Yasamee (der.) *Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s* içinde (s. 74-89). Brill.
- Esmer, Y. (2002). At the ballot box: Determinants of voting behavior. S. Sayarı ve Y. Esmer (der.) *Politics, Parties, and Elections in Turkey* içinde (s. 91-114). Lynn Rienner Publishers.
- Esmer, Y. (2019). Identity politics: Extreme polarization and the loss of capacity to compromise in Turkey. U. Beek (der.) *Democracy Under Threat: A Crisis of Legitimacy* içinde (s. 121-146). Palgrave Macmillan.
- Espósito, J. L., Sonn, T. ve Voll, J. O. (2015). *Islam and Democracy After the Arab Spring*. Oxford University Press.
- Fisunoğlu, A. ve Sert, D. Ş. (2019). Refugees and elections: The effects of Syrians on voting behavior in Turkey. *International Migration* 57 (2): 298-312.
- Frey, F. W. (1965). *The Turkish Political Elite*. The MIT Press.
- Furman, I. ve Tunç, A. (2020). The end of the Habermasian ideal? Political communication on Twitter during the 2017 Turkish constitutional referendum. *Policy & Internet* 12 (3): 311-331.
- Gidengil, E. ve Karakoç, E. (2016). Which matters more in the electoral success of Islamist (successor) parties – religion or performance? The Turkish case. *Party Politics* 22 (3): 325-338.
- Gülhan, S. T. (2022). The Election Day that Lasted 84 Days: Mapping the Electoral Geography of the 2019 Istanbul Metropolitan Mayoral Race. SocArXiv, Article ufvvtz. Center for Open Science.
- Gündem, F. (2023). Beliefs, economics, and spatial regimes in voting behavior: The Turkish case, 2007-2018. *Humanities and Social Sciences Communications* 10 (1): 1-15.
- Hazama, Y. (2006). Retrospective voting in Turkey: macro and micro perspectives. *Institute of Developing Economies Discussion Paper in Japan* (46): 37.
- Hazama, Y. (2004). *Electoral Volatility in Turkey*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
- Hazama, Y. (2018). Economic and corruption voting in a predominant party system: The case of Turkey. *Acta Politica* 53 (1): 121-148.
- Hızlı-Sayar, G., Ünübol, H., Arıboğan, D. Ü. ve Tarhan, N. (2020). Turkey's map of emotions and its political reflections. *New England Journal of Public Policy* 32 (2).
- Huntington, S. P. (1971). The Change to Change: Modernization, Development, and Politics. *Comparative Politics* 3 (3): 283-322.
- Jefferson West, W. (2005). Regional cleavages in Turkish politics: An electoral geography of the 1999 and 2002 national elections. *Political Geography* 24 (4): 499-523.
- Kaba, M. (2022). Who buys vote-buying? How, how much, and at what cost? *Journal of Economic Behavior & Organization* 193: 98-124.

- Kalaycıoğlu, E. (1994). Elections and party preferences in Turkey: Changes and continuities in the 1990s. *Comparative Political Studies* 27 (3): 402-424.
- Kalaycıoğlu, E. ve Turan, İ. (1981). Measuring Political Participation: A Cross-Cultural Application. *Comparative Political Studies* 14 (1): 123-135.
- Kalaycıoğlu, E. (2012). Kulturkampf in Turkey: The Constitutional Referendum of 12 September 2010. *South European Society and Politics* 17 (1): 1-22.
- Kalaycıoğlu, E. (2021). Kulturkampf and voting behaviour in Turkey. A. Çarkoğlu ve E. Kalaycıoğlu (der.) *Elections and Public Opinion in Turkey* içinde (s. 133-156). Routledge.
- Karpat, K. H. (1972). Political developments in Turkey, 1950-70. *Middle Eastern Studies* 8 (3): 349-375.
- Kemahloğlu, Ö. (2022). Distributive politics and electoral competition for the Kurdish vote. *Turkish Studies* 23 (2): 223-242.
- Kemahloğlu, Ö. ve Yeğen, O. (2021). Surviving the Covid-19 pandemic under right-wing populist rule: Turkey in the first phase. *South European Society and Politics* 27 (4): 577-606.
- Kıbrıs, A. (2011). Funerals and elections: The effects of terrorism on voting behavior in Turkey. *Journal of Conflict Resolution* 55 (2): 220-247.
- Kumbaracıbaşı, A. C. (2019). Analyzing party positions and electoral dynamics in Turkey. *International Journal of Political Science and Urban Studies* 7 (2), Article 2.
- Kumbaracıbaşı, A. C. ve Fink, S. (2021). Spatial diffusion and geographical patterns in the Turkish vote for pro-Islamist parties. *Southeast European and Black Sea Studies* 21 (1): 1-30.
- Laebens, M. G. ve Öztürk, A. (2021). Partisanship and autocratization: polarization, power asymmetry, and partisan social identities in Turkey. *Comparative Political Studies* 54 (2): 245-279.
- Marschall, M., Aydoğan, A. ve Bulut, A. (2016). Does housing create votes? Explaining the electoral success of the AKP in Turkey. *Electoral Studies* 42: 201-212.
- Metin, O. F. ve Ramaciotti Morales, P. (2022). Tweeting apart: Democratic backsliding, new party cleavage and changing media ownership in Turkey. *Party Politics* 30 (1): 108-125.
- Moral, M. (2021). Politics as (un)usual?: An overview of the June 2018 presidential and parliamentary elections in Turkey. A. Çarkoğlu ve E. Kalaycıoğlu (der.) *Elections and Public Opinion in Turkey* içinde (s. 22-50). Routledge.
- Nuhurat, C. (1971). Türkiye köylerinde olağandışı oy verme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 26 (01).
- Örnek, C. (2012). 1950'li Yıllarda Amerikan Sosyal Bilim Anlayışının Türkiye'de Disiplinler Üzerinde Yarattığı Metodolojik ve Tematik Etkiler. *Toplum ve Bilim* 123: 204-231.
- Özbudun, E. (1974). Sosyal değişme ve oy verme davranışları: 1973 genel seçimleri. *Özgür İnsan* 15: 34-40.
- Özbudun, E. ve Tachau, F. (1975). Social change and electoral behavior in Turkey: Toward a "critical realignment"? *International Journal of Middle East Studies* 6 (4): 460-480.
- Özdamar, O., Halistoprak, B. T. ve Sula, I. E. (2014). From good neighbor to model: Turkey's changing roles in the Middle East in the aftermath of the Arab Spring. *Uluslararası İlişkiler* 11 (42): 93-113.
- Özen, I. C. ve Kalkan, K. O. (2017). Spatial analysis of contemporary Turkish elections: A comprehensive approach. *Turkish Studies* 18 (2): 358-377.
- Pye, L. W. ve Verba, S. (2015). *Political Culture and Political Development*. Princeton University Press.
- Rustow, D. A. (1968). Modernization and Comparative Politics: Prospects in Research and Theory. *Comparative Politics* 1 (1): 37-51.
- Rustow, D. A. (1973). The Modernization of Turkey in Historical and Comparative Perspective. K. H. Karpat (der.) *Social Change and Politics in Turkey* içinde (s. 93-120). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004492813_006.
- Rustow, D. A. (1991). Political Parties in Turkey: An Overview. J. M. Landau ve M. Heper (der.) *Political Parties and Democracy in Turkey* içinde (s. 10-23). Routledge.
- Saka, E. (2019). *Social Media and Politics in Turkey: A Journey through Citizen Journalism, Political Trolling, and Fake News*. Rowman & Littlefield.
- Sasaki, Y. (2021). SSRC's Committee on Comparative Politics and the struggle to construct a general theory of political modernization using the Japanese model: Scholarly endeavors of Robert E. Ward. H. Nakajima (der.) *International Society in the Early Twentieth Century Asia-Pacific: Imperial Rivalries, International Organizations, and Experts* içinde. Routledge.

- Sayarı, S. (1978). The Turkish party system in transition. *Government and Opposition* 13 (1): 39-57.
- Secor, A. J. (2001). Ideologies in crisis: Political cleavages and electoral politics in Turkey in the 1990s. *Political Geography* 20 (5): 539-560.
- Stepan, A. ve Linz, J. J. (2013). Democratization theory and the “Arab spring”. *Journal of Democracy* 24 (2): 15-30.
- Szyliowicz, J. S. (1966). Political participation and modernization in Turkey. *Western Political Quarterly* 19 (2): 266-284.
- Tachau, F. ve Good, M.-J. D. (1973). The Anatomy of Political and Social Change: Turkish Parties, parliaments, and elections. *Comparative Politics* 5 (4): 551-573.
- Toprak, B. (2013). İslam and Democracy in Turkey. B. Rubin ve A. Çarkoğlu (der.) *Religion and Politics in Turkey* (s. 25-44). Routledge.
- Toros, E. (2011). Forecasting elections in Turkey. *International Journal of Forecasting* 27 (4): 1248-1258.
- Toros, E. ve Birch, S. (2019). Who are the targets of familial electoral coercion? Evidence from Turkey. *Democratization* 26 (8): 1342-1361.
- Toros, E. ve Birch, S. (2020). Framing electoral impropriety: The strategic use of allegations of wrong-doing in election campaigns. *British Journal of Middle Eastern Studies* 47 (5): 794-810.
- Tosun, G. (1993). Türkiye’de siyasal nitelikli kamuoyu araştırmaları ve 20 Ekim 1991 seçimleri örneği. *Amme İdaresi Dergisi* 26 (3): 105-124.
- Tuncer, G. ve Sağdıç, E. N. (2017). Spatial Analysis of Turkish Voter Behaviours: Does Regional Distribution of Public Expenditures Affect Voting Rate? D. Procházka (der.) *New Trends in Finance and Accounting* içinde (s. 323-334). Springer International Publishing.
- Turan, İ. (1988). Political parties and the party system in post-1983 Turkey. M. Heper ve A. Evin (der.) *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s* içinde (s. 63-80). De Gruyter.
- Ward, R. E. ve Rustow, D. A. (2015). *Political Modernization in Japan and Turkey*. Princeton University Press.
- Yağcı, A. H. (2022). Actual and Popularly Attributed Placement of Political Attitudes on the Left-Right Scale: Results from a Representative Survey of Turkey. *Siyasal: Journal of Political Sciences* 31 (2): 235-253.
- Yağcı, A. H., Harma, M. ve Tekgüç, H. (2023). Who wants left-wing policies? Economic preferences and political cleavages in Turkey. *Mediterranean Politics* 28 (1): 1-26.
- Yağcı, A. H. ve Oyvat, C. (2020). Partisanship, media and the objective economy: Sources of individual-level economic assessments. *Electoral Studies* 66: 102135.
- Yıldırım, T. M. ve Bulut, A. T. (2023). Gendered perceptions of personality traits, policy stereotypes, and support for right-wing populist parties: Lessons from Turkey. *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society*, 30 (1): 290-315.
- Yıldırım, K. (2020). Clientelism and dominant incumbent parties: Party competition in an urban Turkish neighbourhood. *Democratization* 27 (1): 81-99.
- Yıldırım, K. (2023). Who receives clientelistic benefits? Social identity, relative deprivation, and clientelistic acceptance among Turkish voters. *Turkish Studies* 24 (2): 231-257.
- Yıldırım, K., Baruh, L. ve Çarkoğlu, A. (2021). Dynamics of campaign reporting and press-party parallelism: Rise of Competitive authoritarianism and the media system in Turkey. *Political Communication* 38 (3): 326-349.
- Yılmaz, H. (1997). Democratization from above in Response to the International Context: Turkey, 1945-1950. *New Perspectives on Turkey* 17: 1-37.
- Yılmaz, O., Sarıbay, S. A., Bahçekapılı, H. G. ve Harma, M. (2016). Political orientations, ideological self-categorizations, party preferences, and moral foundations of young Turkish voters. *Turkish Studies* 17 (4): 544-566.

Türkiye Cumhuriyeti'ni Dünya Düzeni Bağlamında Anlamak

İNAN RÜMA

“Ben, inkılâbı hiçbir zaman hayatın dış şekillerini değiştirmek manasına almadım. Hele, bir konfor ihtiyacı, bir konfora eriş cehdi manasına hiç alamıyorum... Bu balo, bu otel... inkılâbımızın ateşinde dökülmüş kalıplar değil... Onun milli idealine göre vücut olması lazım gelen yeni Türk cemiyetinin üslûbu ne kerpiç duvarlar arasında bir örümcek gibi yaşayanlardan, ne de iğreti bir dekor içinde kurulmuş kuklalar gibi zıplayanlardan örnek alabilirdi.”

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, 1934

“Dövüştü pir aşkına,
yaralandı birkaç kere
ve saire.

Ve kavga bittiği zaman
ne çiftlik sahibi oldu, ne apartıman.
Kavgadan önce Kartal'da bahçivandı,
kavgadan sonra Kartal'da bahçivan...”

Nâzım Hikmet, *Kuvâyi Milliye Destanı*, 1941

“... halkın, anlatmaya çalıştığım ve anladığından emin olduğum o bilemediği bekleyişleri, idrâk edemediği ihtiyaçları, bulamadıkları için kavruk ve hattâ kısır kaldığı ihtiyaçları te'mine kimler medâr olacak?”

Tarik Buğra, *Yağmur Beklerken*, 1981

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı sonrasında liberal ve kapitalist dünya düzeninin yeniden tesis edilmesi çabalarının ürünüdür. Yüzyüncü yılı itibarıyla bakıldığında, birçok benzerinden daha başarılı bir seyir izlediği söylenebilir. Bu yazıda bu görece başarılı seyrin nedenlerinden ziyade, dünya düzeni ve onu açıklama iddiasında –aslında yetersiz kalan– Uluslararası İlişkiler teorileri çerçevesinde tartışılması amaçlanmaktadır. Çünkü Türkiye’deki çalışma ve tartışmalar gayet asal dünya düzeni bağlamını göz ardı ediyor gibi görünmektedir. Bu bağlamda, evrensel tarih anlatısında Türkiye Cumhuriyeti’nin öyküsünün nasıl ele alındığı üzerinden ilerlenecektir. Her bir tarihsel döneme denk düşen Uluslararası İlişkiler Teorileri ile Türkiye Cumhuriyeti’nin evrimi arasındaki ilişki de incelenecektir.

Türkiye Cumhuriyeti tipik bir modern kapitalist devlettir. Modern devletlerin oluşumunda endüstriyel kapitalizmin toplumları ve yönetimleri dönüştürmesi tüm dünyada gözlemlenen bir süreçtir. Küresel kapitalizm ve onunla eşleşen burjuva (tüccar) elit dünyayı dönüştürmek ve yönetmek hevesi göstermişti. Bu, devletlerinin yok olmasını ve toplumlarının geri kalmasını istemeyenler için de bir model oluşturmuştur zira ilerlemeyle güç, refah ve kültür üretmenin yolu bu modeli uyarlamaktan geçiyordu. Bu çerçevede, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Çin, Türkiye ve İran otokton devrimlere sahne olmuştur (Hobsbawm, 1994, s. 200). Böylece, bu ülkelerdeki toplumlar ve/veya elitler kapitalist dünya düzeninin etkilerinden muaf olmamakla beraber kendilerini yönetme konusunda özerk veya bağımsız irade sergileyebilmişlerdir (Rüma, 2020, s. 236). Bu kendini yönetme iradesinin ifadesi ulusal egemenlik olmuş, fakat sınıfsal ve kimlikli sömürü ile tahakküm çerçevesinde egemenlik daha ziyade devlet merkezli olarak tanımlanmış ve devlete hâkim olan sınıf ve kimlikle tezahür etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında liberal ve kapitalist dünya düzeninin yeniden kurulması Amerika Birleşik Devletleri’nin liberal başkanı Woodrow Wilson’la müsemmadır. Wilson ilkelereyle kurulmaya çalışılan dünya düzeni, Avrupa’da Sovyet komünizminin etkilerini sınırlamak ve Almanya’yı kontrol etmeyi amaçlıyordu. Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının dağılması sonucunda ortaya çıkan “boş geniş alanların” askerî güvenlik ile ekonomik verim sağlayabilecek ve savaşın nedenlerinden biri olarak görülen uluslar sorununa çözüm olabilecek “etnik-dilsel ulus-devletler” tarafından doldurulmasını amaçlamıştı (Thomson, 1990, s. 622, 571-73). Filhâkikâ, ulus-devlet insanî gelişimin ana siyasî birimi olarak görüldüğünden; Habsburg, Romanov ve Osmanlı hanedanlarının çok-uluslu toplumları yönetiminin sona ermesi ve ulusların kendi kaderlerini tayin süreci uluslararası ilişkilerde çığır açan bir ilerleme olarak görülmekteydi (Carr, 1945, s. 36).¹ Türkiye Cumhuriyeti bu yenilenen liberal ve kapitalist dünya düzenine doğdu.

1 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği bir ulus-devlet değildi elbette, ama ulus-devlet örgütlenmesine benzer cumhuriyetlerin birliği olarak federal bir devlettir. İmparatorluk topraklarının tek bir siyasî birim içerisinde büyük ölçüde korunabilmesi de bu Sovyet sosyalist anlayışının getirdiği federallikle mümkün oldu. Nitekim Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrasında o cumhuriyetler birer ulus-devlet olarak dünya düzenine katıldılar ve Birleşmiş Milletler üyesi oldular.

Nitekim meşhur Wilson prensiplerinin 12. maddesi doğrudan bu kuruluş süreciyle ilgilidir:

Bugünkü Osmanlı Devletindeki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Osmanlı yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır. Ayrıca Çanakkale Boğazı uluslararası güvencelerle gemilerin özgürce geçişine ve uluslararası ticarete sürekli açık tutulmalıdır (Oran, 2015a, s. 100).

Bunun uygulanması hiç kolay olmadı. Savaşı galip bitiren devletlerin Anadolu'yu paylaşma planına karşı çıkan ulusal direniş, Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi'nde kurum-sallaştı ve Ankara Hükümeti olarak anıldı. Ankara Hükümeti bu mücadeleyi başarılı bir sonuca ulaştırdı. Galip devletler “yeni, isyankâr ve etkin Türkiye” ile barış imzalayarak çekildiler (Thomson, 1990, s. 632). Sonrası, Cumhuriyet'in kuruluşuyla “sınırları küçülerek kompaktlaşan² yeni ve milliyetçi Türkiye devletinin katı bir reform süreci için serbest kalması” (Thomson, 1990, s. 632) oldu. Böylece de giderek yaygınlaşan “Millet [ulus] her zamankinden daha fazla insanların eşitlik talepleri ve hâkimiyet hırslarının yansıdığı üstün birim oldu” (Carr, 1946, s. 227) gözleminin en başarılı örneklerinden biri olageldi.

İKİ SAVAŞ ARASINDA KURULUŞ VE TEK PARTİ DÖNEMİ

Birinci Dünya Savaşı sonunda imparatorlukların yerini insanî gelişim için daha uygun siyasî birimler olan ulus-devletler almaktaydı. Özellikle Wilson liberalizminin 19. yüzyıldan miras aldığı liberal ve kapitalist düzen çerçevesinde bu ulus-devletlerin demokratik olması arzu edilmekteydi. (Nitekim 2023 itibariyle hâlâ da öyle arzu edilmektedir). Bu demokratik ulus-devletlerin siyasî istikrar, askerî güvenlik, barış, ekonomik verim, uluslar sorununa çözüm ve nihayet uluslararası işbirliği sağlayacakları düşünülmekteydi. Nitekim 2023 itibariyle hâlâ öyle düşünülmektedir: Güvenlik, istikrar, barış, ekonomik büyüme, etnik sorunlar güncel dünya siyasetinin de başlıca konularındandır.

Bu liberal bağlam 1920'lere damgasını vurdu. 1930'larda ise 1929 küresel ekonomik krizin iyi yönetilemeyerek bir Büyük Buhran'a dönüşmesi üzerine, milliyetçi-muhafazakâr otoriterlik arttı. Bunun Uluslararası İlişkiler'e yansımaları ise Realizm diye isimlendirilen ve devletçi güvenlik anlayışını merkeze alan yaklaşım oldu. Uluslararası İlişkiler disiplininin modern dönemde kuruluşunun İdealist-Realist denen bu tartışmayla başladığı genel kabul görür. İdealist denen liberal görüş (zira onlar kendilerine İdealist dememişlerdir), Birinci Dünya Savaşı'nın sonrasında savaşın dehşetinin etkisiyle ana amacı savaşı engellemek olarak ortaya koymuştur. (Güncel dünya siyasetinde, 2003'te ABD'nin Irak'ı işgalinden 2022'de başlayan Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısına uzanan savaşı engelleme sorunsalı hâlâ gayet yakıcıdır.) İdealist denen liberaller savaşın elitler arasındaki yanlış anlaşılmalardan kaynaklandığını ileri sürerek, demokratik devletlerin

2 Kompakt kelimesinin Türk Dil Kurumu'nun hazırladığı *Güncel Türkçe Sözlük*'teki anlamını aktarmak bu bağlamda ilgili görünüyor: Amaca uygun, kullanışlı ve küçük boyutlu olan.

uluslararası işbirliği içerisinde geliştireceği ortak güvenlik anlayışıyla savaşın engellenebileceğini ileri sürmüşlerdir. Immanuel Kant'ın etkileyici önerilerinden gelen liberal gelenekte demokratikleşme siyasî elitlerin savaş hırsının yurttaşlar tarafından dizginlenmesi için asıldır (Greenwood, 1916, s. 186-195; Osiander, 2000, s. 223-252). Sonuç iyisiyle kötüsüyle Milletler Cemiyeti oldu.

Milletler Cemiyeti ile temsil ettiği liberal işbirliği ve barış zihniyeti konusunda, kendine Realizm ismini veren okulun kurucularından E. H. Carr, Liberal yaklaşımda ima edilen Milletler Cemiyeti'nin güç ilişkilerinin uluslararası ilişkilerden silinmesi anlamına geldiği ve güç ilişkilerinin eski kötü dönemlerin belirleyeni olduğu iddiasını inceler. 1930'larda güç ilişkilerine geri dönüldüğü gözlemine dair de aslında bunun bir geri dönüş olmadığı, 1920'lerde ve 30'larda güç ilişkilerinin yeniden tanımlanmakta olduğu gözlemini aktarır (Carr, 1946, s. 103).

Bu bağlamda, Sevr ve Lozan antlaşmaları kıyaslanabilir: Bu iki antlaşmanın İdealist-Realist Tartışması denen çerçevede nasıl değerlendirilebileceği ilgi çekici bir soru. Bu çalışmanın sınırlarını aşmakla beraber, birkaç nokta aktarılabilir. Sevr'in savaş suçlarını cezalandırma unsuru içerdiği ölçüde İdealist bileşenleri olduğu ifade edilebilir. Ancak bunun Carr'ın güç ilişkilerinin yeniden tanımlanması çerçevesinde yer aldığı da söylenebilir. Savaş suçları ve suçluları konusunda adalet izlenimi vermeyen bir seçicilik ve dayatma söz konusu olmuştur. Galip devletlerin savaş suçları konu edilmemiştir. Dahası, Sevr Antlaşması'nın toprakların emperyalistler arasında paylaşımını ve dolayısıyla bu toprakların üzerinde yaşayanlara bu yönetimleri dayatmasının da İdealist denem liberal özgürlükler bağlamıyla ilişkisi, olabildiğince kuşkuludur. Bu anlamda Sevr Antlaşması daha ziyade Realist güç mücadelesi ve güçler dengesinin yansıması gibi görünmektedir. Lozan Antlaşması'nın ise sahadaki askerî durumu temel aldığı için Realist olduğu düşünülebilir. Öte yandan bu antlaşma ve sonrasında Türkiye'nin duruşu İdealist denem işbirliği ve barış çerçevesinin yansımasıdır. Başka bir deyişle, Türkiye Lozan Antlaşması'yla İdealist denem liberal dünya düzeninin bir parçası olmuştur. Türkiye'nin kuruluş öyküsü bu Uluslararası İlişkiler kuramları çerçevesinde değerlendirilecek olursa, genel bir gözlem Türkiye'nin dünya düzeyiyle uyumlu bir akışta seyrettiğidir. Lozan Antlaşması'nın onaylanmasının ardından, Türkiye revizyonizm diye isimlendirilen sınır değişikliği çabalarına karşı, sınırları anlaşıldığı gibi kabul eden statüko savunucusu, irredantizm (kurtarımcılık) denem bu anlaşılmalı sınırların dışındaki soydaşlarla siyaseten ilgilenilmesi hatta birleşilmesi zihniyetine karşı ve denge siyasetine yatkın bir devlet oldu. (2010'lara kadar da tutarlılıkla böyle geldi).

Filhâkikâ, Türkiye modern kapitalist dünya düzeni içerisinde kalacağını Mart 1923 gibi erken bir tarihte İzmir İktisat Kongresi esnasında –Lozan'da görüşmelerin kesilmesi gibi mâni-dar bir zamanda– net olarak bildirmişti (Oran, 2015b, s. 47-49). Mart 1924'te, Mustafa Kemal henüz altı aylık cumhuriyetin cumhurbaşkanı olarak yeni ülkenin dış politikasının antlaşmalarla oluşturulan barışın korunması olacağını açıkça duyurdu. Aynı şekilde, Kasım 1928'de memleketin reform ve kalkınma ihtiyacında olduğunu ve hem içeride hem çevresinde barış ve istikrar arzuladığını belirtti. Daha sonra, 1930'ların güç ilişkileri dönemi başlarken de Mustafa Kemal 1931'de Türkiye'nin güvenliği için temel ilkesinin kimseye özellikle karşı olmayan bir barış ol-

duğunu ifade etmiştir. Bu minvalde, Türkiye barış ve istikrar amaçlayan Briand-Kellogg Paketi ve silahsızlanma konferansını desteklemiştir (Gönlübol, 1993, s. 60, 94-95).

İdealist-Realist tartışması Türk dış politikasında da gözlemlenebilir. Cumhuriyet'in ilânından bile önce, Şubat 1920'de işgal güçleri tarafından kapatılmasından hemen önce İstanbul Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Milli, savaş sonrası toprak dağılımına karar verilmesinde referandumlar yapılmasına, denizlerde seyir hürriyetine ve azınlık haklarına atıflarla dünya düzeninin ana unsurlarına itirazı olmadığını gösteren bir metindir (Oran, 2015b, s. 107). Bu doğrultuda, Milletler Cemiyeti de Türkiye'de gelişmekte olan uluslararası ilişkiler [ve dünya düzeni] anlayışında yeni bir umut ve hava yaratmıştır (Erozan, 2014, s. 59, 66, 73).

Fakat Türkiye hemen Milletler Cemiyeti üyesi olmadı: Eşit statü kaygılarının bir yansıması olarak, dönemin dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras, 1931 yılında Meclis'te bir konuşmasında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti fikrine kendi fikriymiş gibi sahiplenecek kadar sıcak bakmakla beraber, bu örgütteki Cemiyet Konseyi konusunda çekinceleri olduğunu ifade etti (Gönlübol, 1993, s. 96). Cemiyet Konseyi'nin simgelediği güç ilişkileri konusundaki bu hassasiyet örneğindeki gibi Realist denilen yaklaşım 1920'ler ve özellikle de 1930'lar Türkiye'sinde açıkça gözlemlenebiliyordu. Örneğin, kendi amaçları için başkalarına güvenen milletlerin felâketle karşılaştığı, barışın savaşın başka araçlarla devamı olduğu ve hatta bunun Avrupalı devletlerin Türkiye'nin Lozan'da kazandıklarını geri alma çabalarında gözlemlenebileceği yazılmaktaydı (Bayur, 1942, s. 149-150, 174).

Sonuçta, Türkiye Cumhuriyeti İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna bağımsız ve egemen bir devlet olarak ulaşmayı başardı. 1920'lerin liberal hevesinde de 1930'ların güç mücadelelerine dönüş kaygılarında da en temel endişesi ve önceliği Lozan Antlaşması'yla elde ettiği eşit statüyü korumak olmuştur. Nitekim Lozan görüşmeleri sırasında yabancılara verilen ekonomik imtiyazları kaldırma çabası Cumhuriyet'in sistem karşıtı olmadığı gibi, sisteme eşit statüde bağımsız bir devlet olarak katılmak isteğinin örneklerindedir (Oran, 2015b, s. 218). Bu eşit statü talep ve söylemi Cumhuriyet'in 100. yılına kadar çeşitli şekillerde geldi.

SOĞUK SAVAŞ'TA ÇOK PARTİLİ GÜVENLİK DEVLETİNE EVRİLME

Kuruluş yıllarını ekonomik kriz ve savaşla çalkalanan dünya düzeninde Liberal-Realist tartışması çerçevesinde yaşayan Türkiye Cumhuriyeti savaş görmemiş, işgâle uğramamış, toprak ve nüfus bütünlüğüyle egemenliğini korumuş bir ülke olarak savaş sonrası düzen çabalarına katıldı (Rüma, 2020, s. 249). Küresel kapitalizm ve onunla eşleşen dünya düzeninin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki lideri Amerika Birleşik Devletleri ile bir komünist deneme olarak Sovyetler Birliği arasında dünya düzenine dair anlaşmazlıklar birkaç sene içerisinde Soğuk Savaş denilen çok yönlü ve sert bir rekabete evrildi. İki taraf da birbirini yok etmek istiyordu. Zamanla bunu yapamayacaklarını idrak edebildikleri bir denge oluştu.

Aslında bu iki ülke arasında doğrudan savaş riski düşük olageldi. Ama İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerikan merkezli küresel kapitalist elit için Fransa'dan Çin'e birçok yerde

gayet kuvvetli olan sol düşünce ciddi bir sorundu. Dolayısıyla bu sol alternatifi “Sınırlandırma Siyaseti” uygulandı ve bu tüm ülkeler için belirleyici oldu. Eski usûl güç siyasetleri –gene– geri dönmüştü (Hobsbawm, 1994, s. 231). Bu çerçevede Uluslararası İlişkiler’in kuramsal yaklaşımı da Siyasal Realizm³ denilen okul oldu. Bu okulun temsilcilerinden Alman asıllı Amerikalı akademisyen Hans J. Morgenthau, 19. yüzyıl pozitivizmini andıran bir şekilde evrensel yasalardan bahsetti. Bu çerçevede, uluslararası ilişkilerde temel dinamiğin güce göre tanımlanan çıkar olduğunu iddia etti. Buradan hareketle, uluslararası politikada devletin ana hatta tek fâil olduğu; uluslararası sistemde merkezî bir otorite yokluğundan kaynaklanan anarşi ortamında devletin ana amacının hayatını idâme ettirmek olduğu; güvensizliğin hâkim olduğu, dolayısıyla devletlerin sadece kendilerine güvenebilecekleri; bunların sonucunda devletlerin güçlerini maksimize etmek istedikleri iddiaları geliştirildi (Morgenthau, 2006, s. 4-16).

Bu zihniyetin Türkiye’ye yansımaları doğrudan kopyalama düzeyinde oldu. Fâil temelli anlayış karar alımı, diplomasi ve müzakerede merkezîleşti (Yalvaç, 2014, s. 120). Türkiye Cumhuriyeti en geç 1952’de NATO üyesi olduğundan itibaren ABD’nin Sovyetler’i sınırlandırma siyasetiyle şekillenmeye başladı. Buna oldukça gönüllü idi, zira Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den toprak talep ederek güvenlik tehdidi yarattığı düşüncesi Türkiye eliti için temel kaygı olmaktadır. Nitekim ABD’nin Türkiye ve Yunanistan’a yardımları cumhurbaşkanı İnönü tarafından dünya barışı adına olumlu karşılanmıştır (Gönlübol, 1993, s. 216).

Bu çerçevede, Türkiye’nin dünya düzeninde temel güç kaynağı, kaybının yaratacağı güvenlik sorunları oldu. Türkiye’nin NATO’ya katkısı SSCB’yle kara sınırı olan tek NATO üyesi olarak emlak değeri diye özetlenebilecek bir coğrafi konum siyaseti ve insan kaynakları iddiası olageldi (Güvenç, 2015, s. 101-104). Dönemin hâkim Uluslararası İlişkiler teorisi olan Siyasal Realizm diliyle, belirlediği çıkar için Türkiye’nin güç kaynakları coğrafi konumu ve insan kaynakları oldu. Güç ilişkileri açısından olduğu kadar üretim ilişkileri açısından bu insan kaynağının –kolay feda edilebilir– ucuz emek anlamına geldiği not edilmelidir.

Öte yandan, NATO üyeliği Türk modernleşmesinin ve ürünü Türkiye Cumhuriyeti’nin taçlanması olarak da görülüyordu. 1949’da Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, Anadolu’nun Avrupa politik ve ekonomik alanına dahil olmasının başlı başına önemli olduğunu bildiriyordu (Gönlübol, 1993, s. 227). Nitekim NATO üyeliği ülkede ciddi bir muhalefet de görmedi. Bunun memlekete demokratikleşme getireceği umuduyla desteklendiği de öne sürüldü (Oran, 2015b, s. 497). Bu demokratikleşme umudu ile Soğuk Savaş bağlamında gerçekleşen askerî darbelerde yaşanan dehşet uyandırıcı insan hakları ihlalleri arasındaki gerilim hâlen bir tartışma konusudur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupalı ve Amerikalı yöneticilerin komünizmi ve Sovyetler Birliği’ni sınırlama hırsı her şeye damgasını vurdu. Bu çerçevede demokratik seçimler önem kazandı. Zaten 1930’ların faşist yönetimleri altında yaşananlar demokrasiye duyulan hevesi artırmıştı. Dünya düzeninin işler ve meşru kılınması için de yeni yönetimlerin halk desteğiyle

3 Günümüzde Klasik Realizm de denmektedir.

kurulması gerekiyordu. Bu nedenle 1946 yılında hemen her ülkede seçimler yapıldı (Thomson, 1990, s. 825). Nitekim dünya düzeninin liderliğini üstlenmekte olan ABD, yabancı yatırımları kolaylaştıracak mülkiyet haklarını içeren ekonomik ve politik altyapıları kurmayı amaçlamaktaydı (Panitch ve Gindin, 2012, s. 105). Seçimlerle oluşacak iktidarlar bu altyapılarda rol almak üzere gayet önemli görünmekteydi.

1946 seçimleri hemen her yerde usulsüzlüklerle hatta hilelerle gerçekleşti. Fransa ve İtalya'da komünistler seçim başarılarına rağmen ABD ve Britanya tarafından iktidardan uzak tutulurken, Polonya ve Çekoslovakya'da komünistler seçim kazanamamalarına rağmen Sovyetler Birliği tarafından iktidara getirildiler. Halkın iradesinden ziyade bu ülkelerde askerleri bulunan yabancı ülkelerin müdahaleleri yeni yönetimleri oluşturdu. En trajik durum Kore'de yaşandı zira bu usulsüzlükler, hileler ve müdahaleler önce bir iç savaş sonra yabancı ülkelerin katılımıyla Soğuk Savaş'ın ilk vekil savaşı olarak fecî bir kan banyosuna yol açtı; hâlen de devam eden bir bölünmeyle sonuçlandı.

Türkiye bu açıdan ilginç bir farklılık arz eder, zira seçim usulsüzlüğü zaten ikisi de açıkça anti-komünist olan siyasî hareketin iktidar mücadelesinden ve daha ziyade tek parti iktidarının iktidar devrini geciktirme hevesinden kaynaklandı. İktidar değişimi 1950'de gerçekleşecekti. Seçimler yoluyla demokratik ve barışçıl bu meşru değişimin ülkede devlet-toplum ilişkileri açısından yaşamsal bir önem taşıdığı söylenebilir (Rüma, 2020, s. 252). Bu demokratik siyasî bağlam, dünya düzeniyle uyumlu olarak, seçimden seçime bile olsa iktidarların çeşitli toplumsal kesimlerin ihtiyaç ve taleplerini göz önüne almak mecburiyeti hissetmelerine asal bir katkıda bulunmuştur (Boratav, 2002, s. 94). Dünya düzeniyle uyumun önemli göstergelerinden biri de artık olgunlaşmakta olan Türkiye burjuvazisinin ABD merkezli küresel kapitalizmin ekonomik büyüme vaadi içinde yer almak istemesidir (Keyder, 2010, s. 150, 155). Nihayet, Türkiye siyasetindeki tüm çalkantılar, istikrarsızlıklar ve müdahalelere rağmen seçim yoluyla iktidara erişme ve seçimlerde çeşitli toplumsal kesimlerin taleplerini bir şekilde gözetme eğilimi Cumhuriyet'in 100. yılına kadar gelmiştir.

Sonuçta, Türkiye Cumhuriyeti küresel kapitalist elitin ve başat devlet ABD'nin Sovyetler Birliği ve komünizmi sınırlandırmayı ve hatta sonlandırmayı amaçlayan siyasetleri çerçevesinde Soğuk Savaş'ın güvenlik devleti hâline dönüştü. Uluslararası İlişkiler kuramları çerçevesinde Realizm'in siyasal alanın ayrı olduğu, ulusal çıkarın belirleyici olduğu ve güvenliğin temel ulusal çıkar olduğu görüşü –ABD'deki isminden hareketle– Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kurumsallaşmasında cisimleşti. Bu anlamda, Türkiye Cumhuriyeti birçok benzeri gibi Realistlerin mutlaklığını ve evrenselliğini iddia ettiği ulusal çıkarı kutsallaştıran bir milli güvenlik devleti olarak evrildi. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti varlığını MGK'yle müsemma bir milli güvenlik devleti olarak sürdürdü. Soğuk Savaş'ın son döneminde ise pek tartışmalı 12 Eylül darbesiyle bu milli güvenlik devleti Türk-İslam devleti olarak yeniden şekillendirilmeye başlandı (Özkan, 2020, s. 137). Nitekim dinci siyasetin rolü Soğuk Savaş belirleyenleri çerçevesinde 1950'lerden itibaren art(ırıl)maktaydı (Tuğtan, 2020, s. 121). Türkiye Cumhuriyeti Soğuk Savaş sonrası dünya düze-

nine Türk-İslam karakteri belirginleşmekte ve etkinleşmekte olan bir milli güvenlik devleti olarak girdi. Kuruluş dönemindeki (amaçlanan) karakter ile bu yeni karakter arasındaki farklılıklar ve gerilimin Cumhuriyet'in 100. yılı itibariyle hâlâ ana siyasî ve toplumsal tartışmalardan biri olduğu söylenebilir.

SOĞUK SAVAŞ SONRASI: DEMOKRASİYLE BÜTÜNLEŞME UMUTLARI VE YENİDEN GÜVENLİK DEVLETİ

Soğuk Savaş Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sona erince, ABD başkanı George Bush "Yeni Dünya Düzeni" diye duyurmayı tercih ettiği anlaşmazlıkların barışçıl çözümü, saldırganlığa karşı dayanışma, silahsızlanma, adil muamele gibi ilkeleriyle liberal dünya düzenini ilân etti (Bush, 1991, s. 451-452). Bu liberal unsurlar elbette Birinci Dünya Savaşı sonrasında Amerikan başkanı Wilson'u ve kurulması hedeflenen dünya düzenini hatırlattı. Bu liberal heves, Soğuk Savaş sonrasındaki ilk yıllara damgasını vurdu. Elbette Türkiye'nin de payına düştü ve Cumhuriyet'in artık demokratikleşmesi gerektiği söylemi ana-akımlaştı. Demokratikleşme, Türkiye'nin eski Sovyet (ve Yugoslavya) coğrafyasının liberal kapitalist dünya düzenine entegre edilmesi gibi büyük, önemli ve kârlı bir projede rol alma amacı için de gerekmekteydi (Oran, 2002, s. 231-33). Bu demokratikleşme bağlamında kuruluş dönemindeki tek parti iktidarı ile Soğuk Savaş milli güvenlik devletinin otoriterliğinin eş tutulduğu; arasındaki ayrımların ve milli güvenlik devletinin Türk-İslam sentezi yaklaşımıyla bezenmekte olduğunun genel olarak göz ardı edildiği söylenebilir. Bu tartışma daha ziyade 2010'larda, 2008 küresel ekonomik krizi sonrası dünya düzeninde yeniden (milliyetçi-muhafazakâr) otoriterliğin yaygınlaşması çerçevesinde gündeme gelecekti. Özellikle de Recep Tayyip Erdoğan merkezli "partili cumhurbaşkanlığı sistemi" ve (Türk milliyetçiliğinin Soğuk Savaş bağlamında cisimlendirildiği) Milliyetçi Hareket Partisi'yle⁴ ittifakı bu çerçevede konu edilecekti.

Yeni dünya düzeni siyasal iktisadî bağlamda neo-liberal küreselleşmeyle eşleşti. Neo-liberal küreselleşme çerçevesinde, dünya ölçeğinde ulaşım ve iletişimin önündeki teknik engeller elimine edilerek üretim ulusötesi tanımlanmaktaydı ve böylece devletin rolü ile etkisi giderek sınırlan(dırıl)maktaydı (Hobsbawm, 2003, s. 62-63). Türkiye zaten 1980'lerden itibaren içine girdiği siyasal iktisadî dönüşümle neo-liberal küreselleşmenin örnek gösterilen ülkelerinden biri haline gelmekteydi (Kazgan, 2009, s. 141). Bu bağlamda gerçekleşen ekonomik liberalleşme, başta komşuları, diğer ülkelerle ilişkilerine de yansıyor Türkiye'nin ihracat temelli ekonomik büyümesi için birer pazar olarak değerlendirilmeleri sürecine yol açtı. Giderek iç siyaset ve toplumsal ilişkilere de yansıyan Türk dış politikasındaki bölgeselleşme bu neo-liberal küreselleşmeyle belirlenen dünya düzenine entegrasyonla iç içe gelişti, zira bölgeselleşme ve neo-liberal küreselleşme birbirine tamamlayıcı ilerlemekteydi (Önder, 2007, s. 229-30).

4 MHP'nin Soğuk Savaş döneminde oluşumu ve seyri için örneğin bkz. Yaşlı (2020).

Liberal iyimserliğin bütün haklı cazibesine rağmen, belirsizlikler de ağırlığını hissettirdi. Devletlerin varlığını sürdürebileceği bile rahatlıkla düşünülemedi. Nitekim Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Çekoslovakya tarihe karıştı. 1945'te E. H. Carr etkileyici bir analitik öngörüyle Avusturya-Macaristan'ın dağılarak Yugoslavya ve Çekoslovakya'nın doğmasına yol açan etkenlerin bir gün bu iki ülkenin dağılmasına da yol açacağını yazmıştı (Carr, 1945, s. 24). Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında kurulan devletlerin bir kısmı yıkılırken, kalanları da yoğun reform süreçlerine girmiş, daha önceki iki dönemde olduklarından ciddi ölçülerde farklılaşmaya başlamıştı. Bu ahval ve şeraitte, Türkiye siyâsî elitinin devletin varlığına yönelik kaygıları da azalamadı.

Soğuk Savaş sonrası dönemin Uluslararası İlişkiler kuramlarındaki tartışma Neo-Liberaler ile Neo-Realistler arasında yaşandı ve Neo-Neo Tartışması olarak isimlendirildi. Aslında, İki Savaş Arası dönemdeki İdealist-Realist tartışmanın güncellenmesi olarak da görülebilir. Neo-Realistler uluslararası kurumların istikrar sağlayamayacağını çünkü devlet davranışları üzerine etkilerinin kısıtlı olduğunu ifade ettiler; Bosna-Hersek bunun (hazin) bir örneği olarak gösterildi (Mearsheimer, 1994, s. 7, 49). Liberal yanıtlar ise böyle kurumlara karşı bir zihniyetle hareket edilmesinin doğurduğu güvenlik tehditleri üzerinde durdu (Ruggie, 1995, s. 62). Farklı çıkarlar ve devletlerin güçleriyle sınırlanan dünya siyasetinde mütekabiliyet esasıyla hareket eden kurumların kalıcı bir barış için gerekli olduğu öne sürüldü (Keohane ve Martin, 1995, s. 50).

Türkiye'nin yolculuğu da bu ikilem arasında gerçekleşti. Geleneksel sağ siyasetçilerden Süleyman Demirel, en son ulaştığı makam olan cumhurbaşkanlığı seviyesinde Türkiye'nin kendini aşırı milliyetçi, hegemonik, saldırgan ve irredantist eğilimlerle çalkalanan bir coğrafyada bulunduğunu; gerginlik ve çatışmayı azaltmaya çalıştığını; etrafında barış ve istikrar yaratmak amacıyla demokrasi ve hukukun üstünlüğünü teşvik etmeye yardımcı olduğunu ifade etti (Demirel, 1999). Aynı minvalde, başbakanlık makamında bulunmakta olan yeni sağ siyasetçi Tansu Çiller de dostâne ve karşılıklı faydalı ilişkiler; barış ve işbirliğini teşvik etmek; anlaşmazlıkların barışçıl çözümü; bölgesel barış, istikrar, güvenlik ve refaha katkıda bulunma gibi liberal dünya düzeninin öğelerini dile getirdi (Çiller, 1996). Sosyal demokrat Dışişleri Bakanı İsmail Cem de Türkiye'nin muasır kuşaklarla küresel bir devlet özellikleri göstererek 21. yüzyıla taşınmasını ve 21. yüzyılı barışçıl ve müreffeh kılmak isteyenlerle el ele yürümeye hazır olduğunu söylerken dünya düzeninin öğelerine benzer bir uyumu simgeliyordu (Cem, 1997). Dünya düzenine uygun bu benzer söylemler iç siyasetteki mühim farkları örtmemeli: Soğuk Savaş güvenlik devletinin güncel tezahürleri konusunda Demirel, Çiller ve Cem gibi siyasetçiler farklı tavır ve söylemler içerisinde olmuşlardır. Örneğin Cem gibi sosyal demokratlar demokratik hukuk devleti konusunda ısrarlı olagelmüşlerdir.

Ekonomik ilişkiler çerçevesinde de liberal dünya düzenine atıf kaçınılmazdı. Soğuk Savaş sonrası hız kazanan neo-liberal küreselleşme çerçevesinde dış kredilere ve doğrudan yabancı yatırımlara ulaşabilmek, yeni ihracat pazarları ve uygun yatırım olanakları oluşturabilmek, yabancı hükümetlerle uygun anlaşmalar yapabilmek dış politikanın amaçlarından biri hâline geldi (Aydın, 2005, s. 21-22). Nitekim Çiller açıkça Türkiye'nin yatırım ortamı için gereken yabancı yatırım yasalarının çıkarılmasından bahsetmişti (Çiller, 1996). Türkiye iş dünyası yatırım ve teknoloji

edinme hevesiyle Avrupa Birliği'yle ilişkilerin artmasını teşvik etti (Eralp, 2002, s. 243). Bu liberal hava içerisinde, kurucu cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" özdeyişi ve memleketin dünya düzeniyle uyumu defalarca zikredildi (Sander, 1998, s. 147-47).

Neo-liberal küreselleşme çerçevesinde Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndan Avrupa Birliği'ne evrilen Avrupa bütünleşmesi içinde yer almak nitekim Soğuk Savaş sonrası dünya düzeninde yeniden tanımlanmakta olan Türkiye Cumhuriyeti için anlamlı bir hedef olarak ortaya çıktı. Milliyetçilik yerine uluslararası bütünleşmeyi öne süren liberal anlayışın yansıması Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerine ağırlık vermek oldu (Yalvaç, 2014, s. 122). Neo-liberal küreselleşme ve Avrupa Birliği'yle eklemleme çabasının sonuçlarından biri olarak Türkiye Cumhuriyeti, çıkarların çoğulluğunu yansıtan (yani, ilk etapta: çıkarların çoğulluğunu kabul eden) siyasetler izlemeyle eşleşen ekonomik büyüme anlayışını (Rosenau, 1971, s. 20) göstermeye başladı. 90'ların sonunda belirginleşen ve özellikle 2000'lere damgasını vuran bu Liberal dünya düzeniyle uyumlu yeni anlayış, milli güvenlik devletinin öge ve söylemlerinde kısmen de olsa bir hafifleme yarattı (Akgül-Açıkmeşe, 2013, s. 303). Dolayısıyla, ordunun siyasetteki gayet sorunlu ve pek tartışmalı rolü azaldı (Özcan, 2010, s. 23.)

Bu bütünleşme heves ve çabaları sonucu AKP iktidarının liberallerle işbirliği yaptığı 2000'lerde, özellikle 2007 seçimleri çerçevesinde ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin artık bir "ticaret devleti" (Kirişçi, 2009) veya "neo-liberal rekabet devleti" (Ünay, 2010) olduğu ifadeleri yürürlüğe girdi. Güvenlik merkezli siyasetlerin yerini ekonomik karşılıklı bağımlılık ve küresel bütünleşme öğeleri almaktaydı (Ünay, 2010, s. 26-7). Türkiye, ihracat pazarları, yatırım olanakları, turizm, enerji vb. ekonomik kaygılarla şekillenmekteydi; sivil toplum kuruluşlarının rolü artmaktaydı ve iş dünyası önem kazanmaktaydı (Kirişçi, 2009, s. 39, 50). Bu dönemin meşhur dışişleri bakanı Ahmet Davutoğlu'nun "Komşularla Sıfır Sorun" siyaseti alkışlanmakta ve böylece siyasî, ekonomik ve kültürel ittifaklarla ortak çıkar ve istikrar temelinde hareket eden bir bölgesel güç olma söylemi vurgulanmaktaydı (Ünay, 2010, s. 31). Fakat bu noktada, "Komşularla Sıfır Sorun" siyasetinin Davutoğlu'nun başkanlığının sadece bir dönemi olduğunu; komşu bir ülkede rejim değişikliğini hedef olarak duyurarak ve üstelik silahlı gruplara da destek verme boyutunda uygulayarak tam tersi yönde siyasetler uygulandığı da belirtilmelidir. Ayrıca önemli bir tartışma, Davutoğlu ve ait olduğu çizginin yaklaşımının medeniyet kimliğini esas alarak ulus-devlet yapısına mesafeli olduğudur (örneğin bkz. Adak ve Turan, 2011; Tuğtan, 2016).

Öte yandan, Soğuk Savaş sonrasında da güvenlik kaygıları ve Realist okula yatkın yaklaşımlar da ağırlığını sürdürdü. Örneğin, Soğuk Savaş'ın meşhur iki buçuk savaş stratejisi 1990'larda Türkiye'ye uyarlanarak –olası durumda– hem Yunanistan hem Suriye'yle savaşırken PKK ile de mücadelenin devam edebileceği bir hazırlık önerildi (Elekdağ, 1994). Bu kaygılar ve sonucu olan eylemler, elbette demokratikleşmede sorun yarattı. Demokratikleşme sorunlarının dış politikada da sıkıntılar yarattığı ifade edildi (Aydın, 2005, s. 11). Nitekim, neo-liberal küreselleşmenin aksi etkilerine rağmen ulus-devletler yok gibi hareket edilemezdi çünkü siyaseten onlar vardı (Hobsbawm, 2003, s. 41). Başka bir deyişle, ulusal siyasette merkez elbette ulus-dev-

let zihniyeti olageldi ve uluslararası bütünleşme form ve süreçleri ulus-devletin sağladığı kamu düzenine alternatif oluşturamadığı ölçüde ağırlık hissettiremedi. 2008 küresel ekonomik kriziyle neo-liberal küreselleşmenin sekteye uğraması bu ulusal ağırlığı –gene– pekiştirecekti.

Soğuk Savaş sonrası dönemde de güvenlik çerçevesinde NATO Türkiye için önemini sürdürdü (Demirel, 1999). Soğuk Savaş'ın bitişiyle azalacağı düşünülen “emlak değeri” bölgesel çatışmaların artmasıyla yenilenmiş oldu. Türkiye giderek artan ölçülerde barış koruma etkinliklerine destek veren bir ülke oldu (Güvenç, 2015, s. 111). Soğuk Savaş'ta NATO'nun ileri karakolu konumunda olan Türkiye Soğuk Savaş sonrası dünya düzeninin önemli sorunlarının merkezinde kalıverdi ve bölgeselciliğe olan yönelim arttı (Aydın, 2005, s. 2, 4). Siyasal iktisadî çerçevede ihracat pazarları arayışında önem kazanan bölgeselcilik güvenlik merkezli dış politika etkinliklerinde de önem kazanmaktaydı. Filhâkikâ, aslen güvenlik bağlamında olan NATO üyeliğinin kredilere ve yabancı yatırımlara erişmeyi kolaylaştırmak gibi siyasal iktisadî bir anlamı da olageldi (Kazgan, 2009, s. 127).

Nihayet 2010'lara gelindiğinde, millî güvenlik devleti neo-liberal küreselleşmenin ihracat temelli ekonomik büyüme gibi kazanımlarını sabit tutarak bölgeselleşmeyi daha ziyade siyasî güvenlik ilişkileri temeline –geri– alarak yeniden baş gösterdi. Dünya düzenindeki krizle eşzamanlı olarak “ticaret devleti” veya “neo-liberal rekabet devleti” yakıştırmaları geride kaldı, “devlet kapitalizmi” terimi –yeniden– yürürlüğe girdi (Öniş, 2019). Avrupa Birliği'yle bütünleşme olanağının zayıflaması, zaten düzenli olarak ifade edilmiş olan “merkez ülke” olma söylemine vurguyu artırıp “bölgesel güç” etkinlikleriyle iç içe geçerek, sinyalleri zaten gelmekte olan “kendisine aşırı güvenli ve meydan okuyan” bir eğilimin güç kazanmasına yol açan etkenlerden biri oldu (Taşpınar, 2011, s. 16-7). Bu kendine aşırı güven, komşularının geleceğinde söz sahibi olma iddiası da içermektedir (Yanık, 2016, s. 487-88); komşuların AKP Türkiye'si'nin bu iddiasıyla ilişkileri ise gayet ihtilafli oldu. Güvenikleştirmenin geri dönüşü artık kaçınılmaz görüldü (Haugom, 2019, s. 206). Suriye İçsavaşı'nın etkileri ve Kürt Sorunu'nun çözümünde PKK ile müzakere tercihinin başarılı olamaması bu güvenikleştirmenin ana kaynaklarını teşkil etti. Türkiye Cumhuriyeti dünya düzenlerindeki yüzyıllık evriminin güncel aşamasında neo-liberal küreselleşmeyle rahatsız bir ilişkideki bu yeni güvenlik devletinde, 1980'den beri süregelen Türk-İslam kimliği ağır basarak, seyrine devam etmektedir.

SONUÇ: TÜRKİYE CUMHURİYETİ'Nİ ANLAMAK İLE TARTIŞMAK

Kendini daha ziyade kendi ulusal bağlamında anlamayı sevenlerin ağırlıkta olduğu ülkelerden biri olan Türkiye Cumhuriyeti'ni dünya düzenindeki ana ögeler ve tartışmalar çerçevesinde ele almak yapıcı görünmektedir. Üretim ilişkileri açısından bakıldığında Türkiye küresel kapitalist üretim ve bununla eşleşen dünya düzeninin krizler ve reformlarla örülü seyrinde bu üretim ve düzenle uyumlu kendince yer edinme çabasını sürdürügelmiştir. Uluslararası İlişkiler kuramları açısından bakıldığında Türkiye Cumhuriyeti'nin, İki Savaş Arası dönemdeki kuruluş evresinde İdealist-Realist tartışması; Soğuk Savaş döneminde oluşan millî güvenlik devletiyle eşleşen

(Siyasal) Realizm ve Soğuk Savaş sonrası dönemde de Neo-Neo Tartışması diye isimlendirilen Liberal-Realist tartışması bağlamında şekillenmiş olduğu söylenebilir.

İmparatorlukları sona erdiren Birinci Dünya Savaşı sonrasında demokratik ulus-devletler kurulmasını amaçlayan Wilson liberalizminin ürünlerinden biridir Türkiye Cumhuriyeti. Türkiye, bu liberal kapitalist dünya düzeninde eşit statüyle yer almak istemiş, bu arzuyu Lozan Konferansı ve Antlaşması'ndan Cumhuriyet'in yüzüncü yılına kadar sürdürmüştür. 1929 küresel ekonomik krizi sonrasında 1930'ların milliyetçi otoriterlik ortamında ekonomik bağımsızlığını artırmak için çaba göstermiştir. 2008 küresel ekonomik krizi sonrasında 2010'ların milliyetçi otoriterlik ortamında yine egemen söylem budur ve fiiliyatı nitekim hararetle tartışılmaktadır. İkinci yüzyılına devreden mirasın bir unsuru bu eşit statünün içeriğinin ve yönteminin ne olacağı tartışmasıdır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Wilson liberalizmiyle belirlenen dünya düzeni bağlamında gerçekleşmesi ve dolayısıyla bunun ürünü olması gözlemi elbette tartışmaya açıktır. Ankara hükümeti Wilson ilkelerine atıfları kadar emperyalizme karşıtlığından da bahsetmekteydi. (Wilson'un da sömürge imparatorluklarının sona ermesini dile getirdiği bilinir). Nihayetinde Ankara hükümeti Osmanlı İmparatorluğu ordusu ve bürokrasisinden kurtarılabilenleri ve halktan toplanılabilenleri Sovyet yardımı ve Hilafet kampanyası gibi dış desteklerle birleştirerek Kurtuluş Savaşı için gereken devlet kapasitesini oluşturabildi. Bu devlet kapasitesi savaşı başarıyla tamamlayabildiği gibi, cumhuriyete giden yolu da açtı ve cumhuriyeti kurdu.

Soğuk Savaş boyunca Türkiye Cumhuriyeti devleti ABD merkezli küresel kapitalizmin ve onunla eşleşen dünya düzeninin başat faillerinin, bir komünist alternatif denemesi olan Sovyetler Birliği'ni sınırlandırma siyaseti çerçevesinde şekillenmiştir. Üretim ilişkileri çerçevesinde de ABD merkezli kapitalist dünyanın (politik) ekonomisinin belirlediği iş bölümü içerisinde hevesle yer almıştır. Her iki bağlamda da Türkiye coğrafi konumu ile insan kaynaklarından faydalanmayı denemiştir. Sonuç, Türkiye Cumhuriyeti'nin Soğuk Savaş'ın tipik milli güvenlik devletlerinden biri olmasıdır. İkinci yüzyılına devreden mirasın bir unsuru da –2010'larda yeniden öne çıkan– bu milli güvenlik devletinin etkinliği kadar demokratikleşmesi tartışmasıdır ve yakıcılığını sürdürmektedir.

Soğuk Savaş sonrası dünya düzeni bu güvenlik devletlerinin neo-liberal küreselleşme çerçevesinde liberal devletler olarak dönüştürülmesine dayanmıştır ve Türkiye de nasibini almıştır. Türkiye bu bağlamda siyasî iktisadî dönüşümünün gerektirdiği liberal açılımlar ile komşularındaki güvenlik tehditleri ve PKK şiddetine karşı mücadelenin simgelediği güvenlik bağlamı arasında gel-gitler yaşamıştır. 2000'lerin iç iktidar mücadelelerinde –henüz yeni olan– AKP iktidarının öncelikleri çerçevesinde liberal bir hava estirilmekteydi. Oysa, 2008 küresel ekonomik kriziyle dünyada –tekrar– yaygınlaşan milliyetçi muhafazakâr otoriter zihniyet, milli güvenlik devletinin –rejim değişikliği boyutunda bir cumhurbaşkanlığı sistemi ile– geri dönüşüyle vücut bulmuştur. Neo-liberal küreselleşmenin ihracat temelli ekonomik büyüme unsuru –ciddi devlet kapitalizmi tartışmaları arasında– hâlen vurgulanmaktadır. İkinci yüzyılına devreden mirasın bir unsuru

da ekonomik büyüme, güvenlik ve özgürlükler dengesinin nasıl kurulabileceğidir ki toplumsal birlik sorunsalını daha da hassaslaştırmaktadır.

Son kertede, 100. yılında Türkiye Cumhuriyeti anayasasında –hâlâ– “Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir” tanımı bulunmaktadır. 2023 yazı itibariyle bu ögelerin Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları tarafından nasıl hissedildiği hayli tartışmalı görünmektedir. Nitekim bu tartışmalar yakıcı boyutlarda sürmektedir. Dünya düzeni çerçevesinde evrilerek yoluna devam eden memlekette bâki kalan çok yazık ki sömürü ve tahakküm gibi görünmektedir. İkinci yüzyılına devreden mirasın muhtemelen en önemli unsuru huzur, dayanışma, adalet, hak gibi ögelerin yurttaşlar tarafından hakkıyla hissedilebilmesidir.

KAYNAKÇA

- Adak, S. ve Turan, Ö. (2011). Çatışma, diyalog, ittifak: Medeniyetçi söylemin yükselişi ve Türkiye-AB ilişkilerine etkileri. *Toplum ve Bilim* 120: 165-203.
- Akgül-Açıkmeşe, S. (2013). EU conditionality and securitization nexus in Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies* 13 (3): 303-323.
- Aydın, M. (2005). Turkish foreign policy at the end of the Cold War: Roots and Dynamics. *Turkish Yearbook of International Relations* 36: 1-36.
- Bayur, Y. H. (1942). *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. Siyasal Yayınları.
- Boratav, K. (2002). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*. İmge Yayınevi.
- Bush, G. (1991). The Possibility of a New World Order. *Vital Speeches of the Day* 15.
- Carr, E. H. (1945). *Nationalism and After*. MacMillan.
- Carr, E. H. (1946). *The Twenty Years' Crisis 1919-1939*. MacMillan.
- Cem, İ. (1997). Turkey: Setting sail to the 21st century. *Perceptions: A Journal of International Affairs* 2 (3).
- Çiller, T. (1996). Turkish foreign policy in its dynamic tradition. *Perceptions: A Journal of International Affairs* 1 (2).
- Demirel, S. (1999). Turkey and NATO at the threshold of a new century. *Perceptions: A Journal of International Affairs* 4 (1).
- Elekdağ, Ş. (1994, 27 Kasım). İkibuçuk savaş stratejisi. *Milliyet*.
- Eralp, A. (2002). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye ve Avrupa Birliği. A. Makovsky ve S. Sayarı (der.) *Türkiye'nin Yeni Dünyası* içinde (s. 235-254). Alfa Yayınevi.
- Erozan, B. (2014). Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Disiplininin Uzak Tarihi: Hukuk-ı Düvel (1859-1945). *Uluslararası İlişkiler* 11 (43): 53-80.
- Gönlübol, M. (1993). *Olaylarla Türk Dış Politikası 1919-1990*. Siyasal Kitabevi.
- Greenwood, A. (1916). International relations and the growth of freedom. A. Greenwood, A. J. Grant, J. D. I. Hughes, P. H. Kerr, F. F. Urquhart (der.) *An Introduction to the Study of International Relations* içinde (s. 183-191). MacMillan.
- Güvenç, S. (2015). NATO'nun evrimi ve Türkiye'nin Transatlantik güvenliğe katkıları. *Uluslararası İlişkiler*, 12 (45): 101-119.
- Haugom, L. (2019). Turkish foreign policy under Erdogan: A change in international orientation? *Comparative Strategy* 38 (3): 206-223.
- Hobsbawm, E. (1994). *The Age of Extremes, The Short 20th Century*. Vintage.
- Hobsbawm, E. (2003). *The New Century*. Abacus.

- Kazgan, G. (2009). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kirişçi, K. (2009). The transformation of Turkish foreign policy: The rise of the trading state. *New Perspectives on Turkey*, 40: 29-57.
- Keohane, R. O. ve Martin, L. (1995). The promise of institutionalist theory. *International Security* 20 (1): 39-51.
- Keyder, Ç. (2010). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İletişim Yayınları.
- Mearsheimer, J. (1994). False promise of international institutions. *International Security* 19 (3): 5-49.
- Morgenthau, H. J. (2006). *The Politics Among Nations, The Struggle for Power and Peace*. Knopf Yayınevi.
- Osiander, A. (2000). Re-reading early twentieth-century IR theory: idealism revisited. A. Linklater (der.) *International Relations: Critical Concepts in Political Science* içinde (s. 223-251). Routledge Yayınevi.
- Oran, B. (2015a). Dönemin Bilançosu. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler, Yorumlar*, Cilt I içinde (20. baskı, s. 97-109). İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2015b). İmparatorluktan ulus-devlet'e dış politika: Benzerlikler ve farklılıklar. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980 içinde (20. baskı, s. 46-53). İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2002). Küreselleşme ekseninde Türkiye: Dönemin bilançosu. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler, Yorumlar*, Cilt II:1980-2001 içinde (4. baskı, s. 203-243). İletişim Yayınları.
- Özcan, G. (2010). The changing role of Turkey's military in foreign policy making. *UNISCI Discussion Papers*. 23.
- Önder, N. (2007). The Turkish political economy: Globalization and regionalism. *Perspectives on Global Development and Technology*, 6(1-3): 229-259.
- Öniş, Z. (2019). Turkey under the challenge of state capitalism: The political economy of the late AKP era. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(2): 201-225.
- Özkan, B. (2020). Soğuk Savaş'ta Türkiye Müesses Nizamı ile Siyasal İslam'ın Kutsal İttifakı. B. Özkan ve T. Gürakar (der.) *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon* içinde (s. 122-166). Tekin Yayınevi.
- Panitch, L. ve Gindin, S. (2012). *The Making of Global Capitalism: The Political Economy of American Empire*. Verso Yayınevi.
- Rosenau, J. N. (1971). Study of foreign policy. J. N. Rosenau, K. W. Thompson ve G. Boyds (der.) *World Politics: An Introduction* içinde (s. 15-36). The Free Press.
- Ruggie, J. G. (1995). The false premise of realism. *International Security* 20 (1): 62-70.
- Rüma, İ. (2020). Üretim, Dünya Düzeni ve Türkiye. B. Özkan ve T. Gürakar (der.) *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon* içinde (s. 235-260). Tekin Yayınevi.
- Sander, O. (1998). *Türkiye'nin Dış Politikası*. İmge Yayınevi.
- Taşpınar, Ö. (2011). The rise of Turkish Gaullism: Getting Turkish-American relations right. *Insight Turkey* 13 (1): 11-17.
- Thomson, D. (1990). *Europe Since Napoleon*. Penguin.
- Tuğtan, M. A. (2016). Kültürel Değişkenlerin Dış Politikadaki Yeri: İsmail Cem ve Ahmet Davutoğlu. *Uluslararası İlişkiler* 13 (49): 3-24.
- Tuğtan, M. A. (2020). Soğuk Savaş ve Türkiye'de Siyasal İslam'ın yükselişi: 1945-1970. B. Özkan ve T. Gürakar (der.) *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon* içinde (s. 71-121). Tekin Yayınevi.
- Ünay, S. (2010). Economic diplomacy for competitiveness: Globalization and Turkey's new foreign policy. *Perceptions: Journal of International Affairs* 15 (2): 21-47.
- Yalvaç, F. (2014). Approaches to Turkish foreign policy: A critical realist analysis. *Turkish Studies* 15 (1): 117-138.
- Yanık, L. K. (2016). Bringing the empire back in: The gradual discovery of the Ottoman Empire in Turkish foreign policy. *Die Welt des Islams*, 56: 466-488.
- Yaşlı, F. (2020). Ülkücülük: Bir Soğuk Savaş İdeolojisi. B. Özkan ve T. Gürakar (der.) *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon* içinde (s. 206-234). Tekin Yayınevi.

1950'lerden Günümüze Türkiye Siyasetinde Popülizm

TUĞÇE ERÇETİN

GİRİŞ

Popülizm, yeni bir fenomen olmamakla birlikte uzun süredir farklı konular çerçevesinde ele alınıyor. Son yıllardaki çalışmalar popülizmin yeni olmadığını tarihsel dinamikleriyle irdelemekte, farklı tanımları sunmakta ve popülizmin dışlayıcı sağ kanadın tekelinde olmadığını hatırlatmaktadır. ABD (2020, Trump) ve Brezilya (2022, Bolsonaro) seçimleri sonrasında iki popülist liderin kaybetmesiyle “Popülizm bitti mi?” sorusu da gündeme gelmiştir. Tüm bu tartışmalarla beraber “The Loop” isimli, akademisyenleri ve uzmanları bir araya getiren bir “sosyal bilim” blog sayfası da “popülizme” özel bir yer vermekte ve popülizmle ilgili mitleri tartışmakta.¹ Oldukça ufuk açıcı bu platformda farklı disiplinlerde popülizm üzerine çalışmalar üreten akademisyenlerin yeni tartışmalarına veya eski tartışmalara yönelik perspektiflerine yer veriliyor. Bu bize gösteriyor ki, popülizm yeni değil, popülizm tek bir alana özgü değil ve popülizm tartışmaları devam ediyor. Zamanın ruhunu ve içerisinde yaşadığımız krizleri düşündüğümüzde, bütün bunlara belirsizlikler üzerinden tepki gösteren popülizm, sınırlı hale gelmiyor, devam ediyor ve üstelik değişimlere karşı kimi zaman el artırıyor. Fakat, şu soruyu sormak da mümkün: “Peki o zaman nasıl bir popülizm ve farklı popülizmleri nasıl tanımlayacağız?”. Bu soruyu düşünürken çeşitli popülist anlatıların olabileceğini farklı bağlamlar üzerinden tartışmak mümkün.

¹ Detay için bakınız: <https://theloop.ecpr.eu/category/articles/populism/>.

Bu çalışma 1950'lerden günümüze Türkiye siyasetinde popülizmin yansımalarını yukarıdaki soruyla birlikte düşünmektedir. Birden fazla belirsizliği; siyasal, ekonomik ve sosyal olarak içeren bu dönem farklı aktörlerin reaksiyonlarını ve bu aktörlerin söylem ve politikalarını benimsemiş toplumsal karşılığı içeriyor. Çok partili hayata geçiş, darbe dönemleri, kutuplaşma ve uluslararası gerginliklerle karşılaşılan dönemde siyasi aktörler tarafından popülizmin nasıl üretildiğine bakılıyor. Bu bağlamda Demokrat Parti (DP), Anavatan Partisi (ANAP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ve İyi Parti (İYİP) liderlerinin konuşmaları incelenmekte ve aktörlerin popülizmi arasındaki süreklilikler ve farklılıklar kritik dönemler çerçevesinde tartışılmaktadır.

Çalışmada öncelikle popülizm tartışmalarına değinilerek makale içerisinde nasıl tanımlandığı ele alınmaktadır, ardından çalışmanın yöntem bölümü aktörlerin hangi konuşmalarının içerildiğini aktarmaktadır. Bu makalede ilgili partilerdeki aktörlerin seçim kampanya dönemlerindeki konuşmaları ve medya yansımaları incelenmektedir. Son bölümde ise yukarıda belirtilen partilerin ilgili aktörler aracılığıyla popülizmi nasıl ürettiği seçim dönemlerine yansıyan konuşmalarıyla analiz edilecek ve Türkiye'de farklı dönemlerdeki aktörlerin popülist söylemleri üzerine tartışma kapsanacaktır.

POPÜLİZM NEDİR?

Popülizm çalışmalarının birçoğu literatürü ele aldığı kısımda popülizmin farklı tanımlarına ve muğlaklığına değiniyor. En görünür şekilde popülizm, “ince-merkezli ideoloji” (Mudde, 2004; Albertazzi ve McDonnell, 2008; Rooduijn ve Pauwels, 2011), “strateji” (Weyland 2001; Barr 2009; Weyland 2021; Custodi, 2021), “söylem ve tarz” (Taguief, 1995; Panizza, 2005) olarak ele alınmaktadır. Moffitt (2016) ise, siyasal tarz ve söylemsel yaklaşım farklılıklarını ele alarak popülist aktörlerin performans özelliklerini de belirtir. Yalnızca söylem karakteristikleri değil, vücut dilinin, tavırların, sunumun, jestlerin, retorik ve imajın önemini vurgular. Moffitt'in ayrımında performansın farklı şekillerde yansımalarının önemi belirtilmektedir. Aktörün siyaset sahnesindeki davranışlarından medyadaki konuşmaları ve mülakatları bu tanım özelinde değerlendirilebilir. Hugo Chavez'in halkla karşı karşıya geldiği zamanlardaki dansından Joseph Estrada'nın farklı biçimlerde güçlülüğünü simgeleyen mülakat alıntılarına kadar örneklendirmek mümkün. Görüldüğü gibi, farklı yaklaşımlarla karşılaşılsa da tanım açısından birbiriyle örtüşüklerini de söylemek mümkün. Dolayısıyla, bahsedilen “muğlaklık” içerisinde popülizmin varlığını anlamayı daha mümkün hale getiren unsurlara bakılmalıdır.

Unsurlarına baktığımızda ise popülizm, homojen, “saf” ve “makul” bir grup halkı “biz'lik” çerçevesinde inşa ederken bahsedilen halkın karşısına öncelikle seçkinleri ve diğer “tehlikeli ötekileri” yerleştirir (Canovan, 2002; Jagers ve Walgrave, 2007). Burada her söylemin neden popülist olmadığını açıklamak için Venizelos'un (2023) vurgusunun altını çiz-

biliriz: “Popülistler basit bir şekilde halka referans vermiyorlar, halkı düşmanlık üzerinden seçkinlere karşı konumlayarak inşa ediyorlar” (s. 3). Dolayısıyla, “halk ve seçkinler” ve “halk ve ötekiler” üzerinden bir anlatıyı üretmektedir popülizm. “Biz ve onlar” ayrımını repertuarlarına dahil eden siyasi liderler inşa ettikleri sosyal dünyada seçmenle bağlarını oluştururlar ve kitleyi mobilize ederler. “Biz’lik” toplum içerisindeki “gerçek halk” ve “halkın gerçek adayı” gibi makul olmanın ötesinde üstünlüğü çerçevelleyen kategoridir. Bu mobilizasyonda “biz’liğin” yüceltilmesi ve “halkın liderinin” sıradanlaştırılması arasında “biz’liğin” ahlakının çerçevelenmesiyle gruplar arasında hiyerarşi yaratır. Sıradan bir hiyerarşiden ziyade ahlakîliği öne çıkaran bir farklılık ortaya koyulmaktadır. Böylelikle “biz’lik” “mağdur veya ahlakî olarak “üstün” olarak kategorize edilir (Inglehart ve Norris, 2016). İnşa edilen homojen halk, ortak deneyimler, duygular, inançlar, fikirler, inanç sistemleri ve yaşam tarzı olarak “halkın gerçek temsilcisi” ilan edilen liderle ortaklaştırılır. Daha spesifik bir şekilde ifade etmek gerekirse, popülist söylemde “biz’lik” homojen bir halkın inşası ve idealize edilen halkla ortaklıkları paylaşan ve bunu iddia eden liderlerle özdeşleşmeyle olur (Erçetin, 2021). Bu kategoriye artı küle eden lider, kendini ortaklıklara dayanarak inşa edilen grubun üyesi olarak konumlanırken, müesses nizamdan veya halktan uzak olduğu iddia edilen “diğer” seçkinlerden ayrılarak “bizden biri-halktan biri” olarak yansıtılır (Müller, 2016; Wodak, 2013; Erçetin ve Erdoğan, 2023 içinde).

Bununla beraber, homojen halkın karşısında farklı olan, halkın refahına, birlikteliğine ve çıkarına zarar verdiği iddia edilen/aktarılan “ötekiler” yer alır. Öncelikle “yozlaşmış, bençil, halkın iradesini çalan, kendi gündeminin/çıkarının peşinde koşan, halkın mağduriyetini ve dertlerini umursamayan/görmezden gelen, halkın iradesini yok sayan, halkın sesini duymayan veya halkın sesini kısıyan, açgözlü” gibi tarif edilen siyasi seçkinler, medya seçkinleri, ekonomik seçkinler ve entelektüeller olabilir (Rooduijn vd., 2015; Wodak ve Krzyanowski, 2017). Seçkinlerin dışında bağlamın aktörlerce ele alınan konulara göre farklılık göstererek “halka tehdit oluşturduğu” bahsedilen “halkın düşmanları”; muhalefet, gazeteciler, bürokrasi, feministler, göçmenler, sanatçılar, azınlıklar, Avrupa Birliği seçkinleri veya sanayiciler olmaktadır (Palonen, 2009; Hamelers vd., 2019).

“Ötekiler” suçlama ve mağduriyet anlatısının merkezinde yer almakta ve günah keçisi ilan edilebilmektedir (Vasilopoulou vd., 2014). Demokrasinin zayıflaması, suç oranının artması, yozlaşmanın ilerlemesi, toplum değerlerinin bozulması, işsizliğin kaynağı, istikrarsızlığın sebebi, terörün artması, kaosun yükselmesi, ekonomik krizin nedeni olarak “ötekiler” suçlanır. Karşı kampı şeytanlaştırarak “düşman imajı” belirli konuların yarattığı mağduriyetler üzerinden kuvvetlendirilmektedir. “İşimizi çalan mülteciler” veya “demokrasiye zarar veren muhalefet” olarak kitleye sunulabilmektedir. Bu suçlama anlatısı “ötekiler”i yeniden tanımlarken seçkin karşıtlığıyla çerçevelenebilir; örnek vermek gerekirse “ülkeye mültecilerin girmesine izin veren siyasi seçkinler” söylemi son yıllarda, özellikle Avrupa ülkelerindeki popülist

anlatılarda oldukça görünür haldedir (Matthes ve Schmuck, 2017). Bahsedilen ülkede var olan mültecilerin yanı sıra, grupların varlığından sorumlu tutulan seçkinler vurgusu kampanyalarda rakiplere yönelik araçsallaştırılmaktadır. Krizleri, güvensizliği ve olumsuz koşulları hedefledikleri “düşmanlar” veya “tehlikeli ötekiler” aracılığıyla tanımlayarak kitle olumsuz duygularla mobilize edilirken “olağanüstü kişilikleriyle” (Taggart, 2000) “halkın kurtarıcısı” ve “halk ile birlik” söylemleri sevgi ve umut gibi olumlu duyguları da üretebilir. Krizler popülizmin esas özellikleri arasında yer almasa da yukarıda bahsedilen repertuarın çerçevelenmesini düşündüğümüzde inşa edilen halkın duygularına belirsizliği yaratan/derinleştiren krizler aracılığıyla başvurabilirler. Yani krizler liderlik (Taggart, 2000) ve eyleme geçme konusunda (Moffitt ve Tormey, 2014) popülizm için önemli bir rol oynayabilir; çünkü mağduriyetleri, tepki dilini ve talepleri daha vurgulu bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Moffitt (2015), krizlerin popülistler tarafından performans aracı olduğunu belirtir ve “başarısızlığın tarifi, krizi yükseltmek, halkın karşısında krizlerin sorumlularını çerçeveleme, medyayı kullanmak, basit çözüm önerileri ve güçlü liderlik, krizi üretmeyi devam ettirmek” gibi altı adımda gerçekleştiğini ileri sürer (s. 198). Popülizmin zorunlu bir özelliği olmasa da popülist söylem ve performansı görünür kıldığı söylenebilir. Bu çalışma da krizlerin veya kritik dönemlerin popülist söylemi görünür kıldığını düşünerek siyasetçilerin konuşmalarına yer vermiş ve Türkiye’de nasıl yansıdığını anlamaya çalışmıştır.

YÖNTEM

Bu çalışmada 1950’lerden günümüze Türkiye siyasetinde kritik dönemlerde popülizmin nasıl üretildiği ve nasıl bir yansıması olduğu irdelenmektedir. Dolayısıyla hem iktidarda hem de muhalefette olan siyasi partilerin ve temsilcilerinin popülist söylemine bakılarak dışlayıcı ve kapsayıcı popülizm üzerinden bir tarif anlaşılmaya çalışılmakta. Önemli kırılmaların/kritik dönemlerin ardından iktidarda olan ve sağ kanadı temsil eden üç parti ve liderleri (DP, ANAP ve AKP) iktidardaki popülizm olarak inceleniyor. Demokrat Parti iktidarı tek parti sisteminin sonlandırılması ve çok partili sisteme geçişi, ANAP dönemi 1980 darbesi sonrasında askerî rejimin yarattığı ortam sonrasını ve AKP dönemi 28 Şubat sürecinin su yüzüne çıkardığı muhafazakâr kesim üzerindeki baskıya ve sürece karşı reaksiyonla öne çıkmasıyla birlikte iktidarı boyunca 15 Temmuz, sistem değişimi veya ekonomik kriz gibi farklı kritik dönemleri içermektedir. Makale boyunca ayrıca, iktidardaki popülizmle birlikte dışlayıcı popülizme reaksiyon olarak daha (sınırlı) kapsayıcı bir popülizmi artiküle eden CHP 2019 yerel seçim konuşmaları ve İYİP 2018 cumhurbaşkanlığı seçimleri analiz edilmektedir.

DP (Adnan Menderes ve Celâl Bayar) ve ANAP (Turgut Özal) için seçim beyannameleri ve seçim konuşmalarının medyaya yansımaları incelenmekle beraber, ANAP’ın özelinde “İcraatın İçinden” isimli televizyon programı da yapılacak analize önemli bir katkı sunmaktadır. AKP (Recep Tayyip Erdoğan, Ahmet Davutoğlu, Binali Yıldırım) 2015, 2017 ve 2018 seçim

kampanyaları, İYİP (Meral Akşener) 2018 seçim kampanyasının konuşmaları ve CHP (Ekrem İmamoğlu) 2019 yerel seçim kampanyası konuşmalarıyla analiz edilmektedir. Seçim kampanyalarının/konuşmalarının parti tüzüğü, parti programı, seçim beyannamesi gibi metinlere göre daha az kontrollü ve daha çok spontane olmasından dolayı (Grbesa ve Salaj, 2018 içinde; Erçetin, 2021) öne çıkarılması amaçlanmıştır. Fakat belirtildiği gibi, sadece seçim mitinglerindeki konuşmaları değil, seçim dönemlerindeki toplantı ve meclis konuşmaları da analize dahil edilmiştir. Siyasi aktörlerin seçim dönemi boyunca dinleyiciye/kitleye aktardıkları vaatleri, bağlamın etkisi, konu, aktör ve sorunların çerçevesi daha baskın görülmesi sebebiyle tercih edildi. Bilindiği gibi, seçim zamanı parti temsilcileri kendilerini nasıl konumlandıklarını aktarmakta ve farklı aktörleri / “ötekileri” de aynı bağlam içerisinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla, popülist anlatının “biz ve onlar” çerçevesinde bu kritik dönemlerde daha öne çıktığını düşünebiliriz. DP ve ANAP için seçim kampanya konuşmalarının medyaya yansımaları incelenirken diğer partilerin daha önceki çalışmalar için cumhurbaşkanlığı, başbakanlık ve siyasi partilerin internet sitelerinden elde edilen konuşmaları seçilmiştir. Elde edilen verilerle cümle veya paragraflar gözetilerek standart içerik analizi yürütülmüştür. Popülist söylemin hangi konularla ve aktörlerle çerçevesini aktarabilmek için (Hawkins, 2009) kelimelerden oluşan kodlama yöntemi yerine metinler paragraf ve cümlelerle incelenmiştir.

TÜRKİYE SİYASETİNDE BİR SÜREKLİLİK OLARAK POPÜLİZM

Farklı şekillerde halk merkezli ve seçkin karşıtı anlatısı yoğun olan partiler için popülizm, kimi zaman bir süreklilik olarak gözüksün de (Aytaç ve Elçi, 2019; Çınar, 2023) içerik bakımından farklılık göstermektedir. Örnek vermek gerekirse, AKP'nin popülist söyleminde değerler ve yaşam tarzı üzerinden bir halk inşası görülürken, CHP'nin 2019 yerel seçimi itibarıyla söylemsel stratejisi daha çok ekonomik temelli beliriyor. Partilerin halk tanımı değerler, ekonomi ve yerlilik üzerinden üretilirken inşa edilen halkın karşısındaki seçkinler ve “ötekiler” bağlamının ve partinin kendini konumlandığı pozisyona göre farklılaşmaktadır. Potansiyel krizleri veya tehdit algısını yeniden üreterek halkın duygularına başvuran ve bu duygular aracılığıyla inşa edilen halkla ortaklıklar kurulmaktadır. Burada önemli olan, homojen bir grup halkın mağduriyeti (ve bu mağduriyetle ortaklaşma) ve bu mağduriyete sebep olduğu ilan edilen grupların suçlama ve düşmanlaştırma anlatısıyla çerçevesi. Dolayısıyla daha çok öfke ve korkunun üretildiğini ama bu anlatı seçmene iletilirken liderin “halkın gerçek temsilcisi ve kurtarıcı lider” imajının inşası doğrultusunda da umut gibi pozitif bir duygunun içerildiğini görmek mümkün. Tarif edilmeye çalışıldığı gibi, farklı aktörlerin farklı popülist artikülasyonları bağlamının ve pozisyonların etkisiyle değişmektedir. Aşağıdaki tabloda 1950'lerden günümüze partilerin popülizmi bahsedilen içerik ışığında dışlayıcı ve sınırlı kapsayıcı olarak ayrılıyor. Bu ayrımları partileri ayrı ele alarak aşağıda incelemekteyim.

Tablo 11.1
Siyasi Partilerin Popülist Söylemindeki Benzerlikler ve Farklılıklar

Siyasi partiler	Halk tanımının temeli	Ötekiler (Seçkin karşıtlığı ve müesses nizam karşıtlığı)	Sembolik Anlatı	Duygular	Popülizm Özelliği
DP	Değerler ve yaşam tarzı	Cumhuriyetçi seçkinler, komünistler, muhalif gazeteciler	Dinsel anlatı, kutuplaşma	Öfke ve korku	Dışlayıcı
ANAP	Ekonomik	Muhalefet seçkinleri, darbe öncesi “kaos yaratan” gruplar	Ekonomik, kriz temelli	Korku ve umut	(Sınırlı) Kapsayıcı
AKP	Değerler ve yaşam tarzı	Cumhuriyetçi seçkinler, medya, akademisyenler, muhalefet partileri, Geziciler, FETÖ vb.	Dinsel anlatı, milliyetçi, güvenlik, kutuplaşma, kriz temelli	Korku ve nostalji	Dışlayıcı
CHP	Ekonomik temelli	İktidar seçkinleri	Ekonomik	Umut ve sevgi	(Sınırlı) Kapsayıcı
İYİP	Ekonomik ve yerlilik temelli	İktidar seçkinleri	Ekonomik, yerlici, milliyetçi	Umut	(Sınırlı) Kapsayıcı

DEMOKRAT PARTİ VE POPÜLİZM

Demokrat Parti'nin Türkiye siyasetini ele alan çalışmalarda popülizmle tarif edildiğini sıklıkla görmekteyiz; halkın gündelik taleplerine ve değerlerine başvurması (Sunar, 1990), kendini tek parti seçkinlerinden ayıran müesses nizam karşıtlığı (Karaömerlioğlu, 2021) ve bürokratik seçkinler ile “köylü-esnaf” arasındaki ayrımı tekrarlayan seçkin karşıtlığı temelinde halkın iradesini ele alan (Sözen, 2020) popülizmi aktarırlar. “Yeter, söz milletin” sloganıyla önemli bir mobilizasyon sağlamış olan DP'nin “Vatan Cephesi” gibi hamlelerle otoriterleşen ve daha dışlayıcı bir popülizme yöneldiği görülür. Bu noktada iki örnekle hem halk merkezli referansları kullanarak hem de muhalif olan gruplara yönelik seçkin karşıtlığı ile dışlayıcı söylemleri kullandığını ekleyebiliriz: Birincisi, Menderes'in, İzmir mitinginde üniversite profesörlerini “kara cübbeliler” olarak tanımlaması (Taşkın, 2015). İkinci olarak, “DP'nin halkın toplumsal yaşamdaki hoşnutsuzlukları kopardığını ve aydın çevrelerin ‘avampirlik’ saydığı jestlerle, ‘bir çeşit halkçı’ gibi görünmeyi başarması” (Bora, 2017, s. 578).² Görüldüğü gibi “muhalif” olan yani “biz” ile benzerlikleri olmayan gruplara yönelik olumsuz tanımlamalar seçkin karşıtlığıyla çerçevelenmiştir.

Demokrat Parti'nin bu çalışmanın kapsamında ele alınan konuşmalarına da bakıldığında halk merkezli referansların daha çok “şehirli seçkinler ve köylüler” arasındaki ayrımla çerçevelendiğini görüyoruz: “köylü, çiftçi, esnaf, yoksul halk, yoksun halk, işçi, işsiz halk” gibi daha çok ekonomik ve aynı zamanda kullanılan dinî motifler ve değerlerle kültürel bir halk tanımı

2 Tanıl Bora'nın *Cereyanlar* kitabında (2017) Turan Güneş'in DP üzerine yazdığı notlardan da takip edilebilir.

karşımıza çıkıyor. Literatürde de yer aldığı gibi, DP'nin *kulturkampf* üzerinden tartışıldığını hatırlamakta fayda var. Tıpkı diğer popülist aktörler gibi Adnan Menderes de “çevre”de kalan halk ile seçkinler arasında farklılaştırma yapıyor. DP'nin konuşmalarında halkın karşısında “kozmpolitler, İstanbul elitleri, entelektüeller, medya elitleri”yle birlikte “konforlu apartmanda yaşayanların karşısında gecekonduda yaşayanlar ayrımı, şehirli-köylü ayrımı, ‘müzelik kadro’ kategorisinde siyasal elitler, zenginler, tek parti seçkinleri ve akademisyenler” yer alıyor.

Adnan Menderes ve Celâl Bayar'ın konuşmalarında parti; ekonomi ve değerler üzerinden marjinal olan grupların gerçek temsilcisi olarak tanımlanırken, “halktan biri” ve “halk ile ortaklıklara sahip” aktörler vurgusu oldukça hâkim. Bu nedenle “sıradan halkın gerçek temsilcisi” olduklarını ifade etmek için “partinin milletvekillerinin yoksul olduğunu” kitleye aktarmaktadırlar. Diğer parti aktörlerinden farklı olarak “halkın yaşantısına yakın” ekonomik koşullar ifadelerinde yer almaktadır. Benzer şekilde, kendilerini diğer seçkinlerden ayırmak için seçkin karşıtlığını halkın mağduriyeti üzerinden çerçevelerken; “cumhuriyetçi seçkinler” ile halkın farklılaştırılması, değerler ve “halkın anlaşılabilmesi” söylemi üzerinedir. Bu sebeple konuşmalarda yer verilen tanımlar veya parti için bazı ayrımların söz konusu olmadığına dair iddialar “diğer” seçkinler ve hem halkla hem de kendi parti temsilcileri arasında mesafe oluşturarak seçkin karşıtlığı ve halk-merkezli anlatıyı üretmektedir.

“Biz şehirli ve köylü arasında hiç fark gözetmeyeceğiz” (Bayar, 2 Mayıs 1950).

“Bizim milletvekillerimize bakınız. Fazla deşerseniz neredeyse sadaka vereceğiniz gelir” (Menderes, 22 Ekim 1957).

“Zenginler, Demokrat saflarında değil, Halk Partililer arasındadır” (Menderes, 20 Ekim 1957).

“Zulüm iddiasında kimler bulunuyor? İsmet Paşa. O İsmet Paşa ki memleketi 1946'ya kadar tek parti ile bırakmıştı. İsmet Paşa iki defa parti kurmaya teşebbüs edildiği halde bunları boğan adamdır” (Menderes, 21 Ekim 1957).

“14 Mayıs seçimleri memlekette şimdiye kadar yapılanlarla ölçülemeyecek ehemmiyettedir. Tarihinde ilk defa olarak millet iradesiyle iktidara gelen bir parti” (Menderes, 2 Haziran 1950).

Halk temelli referansların DP'nin popülist söyleminde dışlayıcı bir artikülasyonu olduğunu da yeniden belirtmek gerekir.

“Radyo devletin malıdır, devletin icra vasıtasıdır. Devlet malı ve vasıtasını devlet ve memleket menfaatine olarak hükümet kullanır. Devlet radyosunun orta malı olduğunu iddia etmek hiç kimsenin hakkı değildir” (Menderes, 2 Nisan 1951).

Halkın mağduriyeti; ekonomik koşullar ve tek parti dönemindeki baskıların dışında, konuşmalarda sıklıkla yer alan ve kriz olarak değerlendirilebileceğimiz 1946 seçimleriyle “halkın iradesini çalmak” şeklinde tarif ediliyor. “Halkın iradesini çalan, bir avuç ihtiras sahibi, halka yalan söyleyen, halkı unutan, halkı zehirleyen, kendi çıkarları peşinden koşan” gibi tariflerle siyasî seçkinler ve halk ayrımının sürekli olduğu ifade edilebilir. Bu noktada 1957 yılında Yaşar Kemal'in seçim dönemi *Cumhuriyet* gazetesindeki saha gözlemlerini içeren yazısına da

değinebiliriz. Yazar, CHP'lilerin Kuran'ı yasak ettiklerini, ezanı değiştirdiklerini, Allah'a soyadı taktıklarını söyleyen DP'liler olduğunu gözlemlemiştir. Yaşar Kemal'in sahadaki gözlemlerinin de yansıttığı gibi, halkın değerleri ile seçkinlerin karşı karşıya getirildiği-farklılaştırıldığı, dolayısıyla halk referansları ile seçkin karşıtlığının çoğunlukla aynı anda çerçvelendiği görülmektedir. Özellikle 1957 seçimlerinde kullanılan dilin sertleştiğini söylemek mümkün, "dünün diktatörleri" tanımıyla halktan uzak ve baskıcı bir CHP imajı üretilmektedir, kimi miting alanlarında da DP aktörleri; "matbuat baskıcıları" veya "hürriyet baskıcıları" gibi örneklendirmektedirler.

Seçim sonuçları/zaferi "halka hizmet, halkın gerçek temsilcisi, halkın kurtarıcısı" gibi anlatılarla meşrulaştırılmakta ve müesses nizam karşıtlığıyla çerçvelenmektedir. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, "halkın temsilcisi" referansları DP'nin seçim kampanyası konuşmalarında müesses nizam karşıtlığını da aynı anda üretmektedir. Bu doğrultuda "halkın itimatı, halkın kararı, halkın güveni, milletin huzurunda olmak" gibi içerikler halkın dertlerini ve ıstırabını anlayan "halkın partisi" DP olarak aktarılmaktadır. Özellikle tekrar eden seçim kazanımı bu meşrulaştırmayı kuvvetlendirir; 1950 seçimlerinden sonra gerçekleşen belediye seçimlerinin de kazanılmasıyla "halkın tercihi ve partisi" somut bir "gerçeklik" anlamını kazandırmak için vurgulanmaktadır. Halkla ortak değerler ve ortak kimlik; İslami ve dinî motiflerle de mevcuttur, bu nedenle "15 bin caminin inşa edilmesi, din adamı yetiştirmek, din mektepleri açmak veya 1957 seçimlerinde bahsedildiği gibi yedi yıl içerisinde camilerin yenilenmesi" kampanyada oldukça görünür. Müesses nizam karşıtlığı yalnızca CHP aktörlerine yönelik değildir, "biz ve onlar" ayrımı ile "komünistler" ve "gazeteciler" üzerinden de seçkin karşıtlığı görülmektedir. Anti-komünist söylemler, seçkin karşıtı vurgular, tek parti döneminde siyasetçilerin "komünist eylemleri engelleyememesi" gibi iddialarla görünür kılınmaktadır. Burada DP'nin yaklaşımları ve fikirleri konusunda ayrışan ve daha muhalefet tarafında konumlandırılan gruplar olduğunun altını çizmek gerekir. Seçkin ve müesses nizam karşıtı konuşmalar DP'nin kendine "hizmet" ve "halka duyulan ilgisi" anlamında olumlu bir imaj çizmesine de neden olmaktadır. "Yolların yapılması, ziraatın artırılması, sanayinin dört misline çıkarılması, ziraat borçlarının iyileştirilmesi, madencilik ve cami yenilemeleri" gibi halkın "ihtiyaç ve değerlerini" hatırlatan politika ve hizmetler, kampanyalarda partinin halk merkezli görünürlüğüne artırmaktadır. Halkın mağdur olduğu/olabileceği konularda "halka hizmet" vurgusu seçim dönemlerinde sürekliliğini korumaktadır. Muhalefet ve seçmen arasındaki mesafenin açılması daha çok ahlaki üstünlük üzerinden gerçekleştirilmiştir: "iftiracı, yalancı, bencil, medeni olmayan" cumhuriyetçi seçkinlerle, halkla kendini özdeşleştiren parti ayrımı DP'nin lehine ahlaki çerçevede vurgulanıyor ki, bunu diğer partilerin kampanya konuşmalarına baktığımızda Türkiye popülizminde önemli bir süreklilik olarak ifade edebiliriz.

"Türk milleti o hesabı 1950'de görmüş ve bizi iktidara getirmiştir. 1950 seçimlerinden sonra belediye seçimleri yaptık. Mebus seçimleri yaptık. Millet bize itimatını göstermiştir" (Menderes, 14 Ekim 1957).

"DP iş başına gelene kadar memlekette din adamı yetiştirmek diye bir şey yoktu. Biz din mektepleri açtık. Şayet din mekteplerinin kapatılmasını istiyorsanız muhalefete rey verebilirsiniz" (Menderes, 18 Ekim 1957).

“Sizin ıstırabınızı duyan ve anlayanlara vekâlet veriniz, sizin elemelerinizi kendi elemeleri olarak bilenlere vekâlet veriniz. Bunu yapmazsanız şimdide kadar olduğu gibi reylerinizi alır, Ankara'ya gider ve sizi unuturlar” (Bayar, 7 Mayıs 1950).

“Biz muhalefete de düşsek onlara medeni muhalefetin nasıl yapıldığını gösteririz. Biz iftira, yalan ve dolana tenezzül etmeyiz” (Bayar, 15 Ekim 1957).

1946 seçimlerine, başvuru duyular açısından da bakabiliriz. 1950 seçim kampanyasında daha baskın olmakla birlikte genel olarak 1946 seçimlerini “adil olmayan koşullar ve pratikler”le hatırlatarak “halkın iradesinin çalınması” yönünde bir mobilizasyonla öfkenin üretildiğini, daha sonraki kampanyalarda ise yoğunlukla belirsizliklere başvuru yaparak korkunun üretildiğini söylemek mümkün. “Seçim hilesi” anlatısı hem halk merkezli referansları hem de siyasi seçkinlere reaksiyonu dinamik tutmaktadır. Bununla birlikte seçmenin sosyoekonomik statüsüne değinerek gelecekteki zorluklar ve belirsizlikler karşısında muhalefetin faydalı olamayacağı veya muhalefetin iktidara gelmesi durumunda zorlukların aşamayacağı mesajları da korkuyu üretir. Bu anlamda duygulara sıklıkla başvuran popülizmin, DP bağlamında iki olumsuz duyguyu ortaya çıkardığı görülmekte. Dönemler arası düşüncecek olursak, 1950 kampanyasında daha çok öfke, 1954 ve 57 kampanyalarında korku baskın. Yukarıda da belirtildiği gibi, öfke halkın iradesini çalmak veya halkın egemenliğini yok saymak üzerinden halkın mağduriyeti ve halka yönelik adaletsizlikle çerçeleniyor. Somutlaştıran ortak deneyim ise 1946 seçimleri, “hileli seçim” anlatısı. Bu anlatıdaki öfke siyasi –CHP– seçkinlerini hedefe almakta ve halkın iradesi konusundaki mağduriyeti için sorumlu tutmaktadır. Korku literatürde de tartışıldığı gibi, belirsizlikten doğar; bir tehlikenin veya potansiyel tehlikenin olması, daha spesifik bir şekilde ifade etmek gerekirse, tehdit ve güvensizlik algısı korkuyu üretir (Svendsen, 2007; Lu ve Lee, 2018). Söylemlerde DP'yle ortaklıkları olmayan partilerin, “tehditkâr” grupların olası bir kazanımında; halkı değerler konusunda mağdur etme potansiyeli, dinî değerler konusundaki belirsizlik, krizler veya istikrarsızlıkla ilgili belirsizlik ile kitlenin korku gibi duygularına başvurulduğunu gösteriyor. Bu noktada sonraki bölümlerde de görüleceği gibi, Türkiye’de, özellikle DP ve AKP için sembolik krizlerin, güvensiz koşulların, mağduriyetlerin ve belirsizlikle çerçelenen gelecek senaryolarının kampanyalarda yer alması, popülist söylemin önemli hatlarından biri olarak belirmektedir. Tüm bu olumsuzlukların karşısında bahsedilen belirsizlikleri giderecek –halkla ortaklıklara sahip ve halkı gerçekten anlayabilen– “kurtarıcı” lider ve parti imajı çizilmektedir. “Komünizmin ülkeyi sarması” veya din mekteplerinin kapatılması gibi din ve ideolojik temelli belirsizliğin konuşmalarda yansıtılması bu açıdan önemlidir.

“O zamanlar (1946 seçimleri) kaymakamlar, valiler vatandaşı sıra dayağından geçirirlerdi” (Menderes, 22 Ekim 1957).

“Eğer DP iktidara gelmezse onlar millet hayatını baltalayacaklardır. DP'nin kahir bir ekseriyetle iktidarda kalması şarttır. Vatanın milletin menfaati buradadır” (Menderes, 20 Ekim 1957).

ANAVATAN PARTİSİ VE POPÜLİZM

Medya kullanımı ve kampanya profesyonellerinin işe alımı gibi konuları da önemseyen Anavatan Partisi (Baykan, 2018) vatandaşla bağıını farklı formüllerle oluşturmaya çalışmıştır. Kampanya içeriklerinden iktidar dönemindeki televizyon programlarına kadar olan iletişim stratejisi düşünüldüğünde halkla temas ve halka başvuru parti aktörleri tarafından önemsenmektedir. Anavatan Partisi'nin seçim beyannamesinde ve kampanya konuşmalarında ise halkın daha çok ekonomik temelli inşa edildiğini görüyoruz. Parti kendini “milliyetçi, muhafazakâr, rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan” olarak tanımlarken halk için de “orta sınıf, işçi, memur, çiftçi, esnaf, emekli” gibi ekonomik temelli referansları kullanmıştır. Birçok çalışmada da belirtildiği gibi, sınıflar arası bir koalisyon tasarlayan Anavatan Partisi, aynı zamanda milliyetçilik ve İslam çerçevesinde de referanslar veriyordu (Öniş, 2000, s. 300). Halk merkezli söylemler içerisinde en görünür ekonomik vurgulardan biri hem konuşmalarda hem de verilen reklamda karşımıza çıkar: “İşçinin dostu, kaşıkla verip kepçeyle alan değildir” cümlesiyle ahlaki bir ayırım belirginleştirilir. Ekonomik sorunlar ve çözümler sıklıkla dile getirilmiştir: Orta direğin güçlendirilmesi, işsizliğin azaltılması, konut sorununun çözümü, enflasyonun düşürülmesi, adil gelir dağılımı gibi ekonomik temelli bir popülist söylemi görünür kılınmıştır. Bu temelde vergilerin iyileştirilmesi, çiftçiye kredi verilmesi, geçim indirimi, ihracat teşviki, tasarruf, gönüllü tasarruflar (örnek bir şekilde alıntılanmak gerekirse: altyapı projelerinin işletmeye alınınca halka açılması vb.), konut kredilerinin ticari bankalarda yaygınlaştırılması, yabancı sermaye akışı, sulama projeleri gibi halkın ekonomik mağduriyeti üzerinden politika önerileri aktarılmıştır.

Halk merkezli anlatıda; devlet ve halk arasındaki aracılardan ortadan kaldırılmak istenmesi ve bu yönde bir çabanın ele alınması, bürokrasinin azaltılması veya bürokrasinin kaldırılması gibi vaatler sıklıkla dillendirilmiştir. Örneğin, belgelerin toplanmasında basitleştirme veya tapu-sağlık-ehliyet alma hizmetlerinin işlemlerinde basitleştirme gibi. “Vatandaşla doğrudan temas” ve “güven” söylemi aracılardan kaldırılması gerektiğine dair konularda öne çıkarılmıştır. Halkın doğrudan ulaşabilme ve hizmetlerden yararlanabilme imkânlarını kuvvetlendiren önerilere yer verilmektedir. Halkı öne çıkararak konuşmalarda aynı zamanda halkın oyu ile siyasi istikrar eş tutulmaktadır. Yani halkın iradesinin siyasi düzenin olumlu bir tamamlayıcısı olarak görülmesinin ANAP'ın popülizmine katkı sunduğu söylenebilir. Türkiye’de bir süreklilik ve popülizmin önemli göstergelerinden, “halktan biri-bizden biri” imajını konuşmalarda görmemek elde değildir: “Halkı gerçekten seven, halktan biri olan, halk için arı gibi çalışan, gerçek temsilci, halkı yatırımlara ortak eden” özellikler sıralanmaktadır; bu özellikler arasında halka sunulan hizmetler haricinde “halka imkân veren aktör” yansıması da partinin söylemsel farklılığını ortaya koymaktadır.

“Anavatan Partisi memleketini, milletini, insanları sevenlerin partisidir. Sizin içinizden çıkanların partisidir” (Özal, 24 Ekim 1983).

“Bizim konumuz milletin dertleriyle uğraşmaktır. Onları millete havale ediyorum” (Özal, 3 Kasım 1983).

“Biz vatandaşımıza itimat ediyoruz. Bizim getireceğimiz sistemde esas olan vatandaş itimatı. Biz, bürokrasi çarkını vatandaşın lehine çevireceğiz” (Özal, 18 Ekim 1983).

“Türkiye'nin kalkınması için akıllı idareye ihtiyaç vardır. Biz meseleyi biliyoruz, çözümünü de biliyoruz. Kârlı yatırımlara halkı ortak edeceğiz” (Özal, 24 Ekim 1983).

ANAP özelinde popülizm konusunu incelerken “İcraatın İçinden” isimli televizyon programını es geçmemek gerekir. Bahsedilen televizyon programı iktidardaki ve muhalefetteki popülizm arasındaki önemli bir farklılığı da gösteriyor. Çünkü iktidarda olan aktörler kurumlara daha hâkim olmanın yanında medyaya erişim konusunda da daha avantajlı koşullara sahiptir. Yaratılan medya fırsatı iktidardaki popülist aktörlerin alanını görünürlük açısından genişletir; çünkü bu yolla halkla yakın temas kurabilir, mesajlarını doğrudan iletebilir ve halkla bağlarını güçlendirebilirler. Dolayısıyla kendilerini halkın yanında konumlayıp mesajlarını engelsiz bir şekilde iletebilme olanağı söz konusudur. “Halkın gerçek lideri” imajını güçlendirmek adına popülist liderler için görünürlük ve vatandaşla direkt iletişim geleneksel anaakım partilerin temsilcilerinden daha hayati olabiliyor. Bu nedenle medya ve iletişim süreci popülizm konusunda ayrıca önemli. Örnek vermek gerekirse, Venezuela’da Hugo Chavez her pazar günü tam altı saat süren *Alo Presidente* isimli televizyon şovunda halkın dertlerini dinlerken karmaşık sorunlara basit çözüm önerileri sunabiliyordu. Kimi zaman balıkçıların koşullarındaki dertler kimi zaman da okullardaki eksiklikler vatandaş tarafından dile getirilirken bakanlarına/parti aktörlerine “ne yapabiliriz” sorusunu sorarak kamuya açık –herkesin şahit olabileceği şekilde– televizyondan “çözüm” götürüyordu (Caroll, 2013). Böylelikle halkın sorunlarıyla iç içe olan, halkın sorunlarından kaçınmayan ve hatta ilgili sorunlara basit bir şekilde çözüm getiren lider imajına sahip olabiliyordu.

Özal’ın “İcraatın İçinden” isimli programında da tek taraflı bir iletişimle de olsa halktan aldığı geribildirimlerle bir temasın sağlanabildiği söylenebilir. Halkın iktidardan memnuniyeti, halka sunulan hizmetler, halkın hizmetlerden nasıl faydalandığı, devlet yatırımları program kapsamında iletilen mesajlar arasındaydı. Herhangi bir seçim mitingine katılmayan “seyirci”, parti ve partinin icraatları konusunda bilgi alabilme imkânına sahipti. Köylere elektrik ve telefon götürülmesi, konut projeleri, sulama, zirai mücadeleler, çiftçi desteği, çiftçinin sosyal güvencesi, içme suyu gibi konular “sosyal icraatlar, iş bitirici icraatlar, sosyal adaletçi icraatlar” olarak aktarılmış ve bu içerik “memlekette sahipsiz insan bırakmamak” çerçevesinde sunulmuştur.

ANAP’ın lideri Turgut Özal’ın konuşmalarında müesses nizam karşıtlığı, 1980 darbesi öncesi olan seçkinler ve kurumlar üzerinden ele alınmıştır. Bu sürece değinen içeriklerde daha çok güvenlik temelli korkuya başvurulmakta; “bölücülüğe”, “anarşiye”, “teröre” “geri dönmek için” yeni dönemin çağrısı istikrar ve güven üzerinden yansıtılmış, geçmiş deneyimlerin tehditkâr hali vurgulanmıştır. Bu dönemde de 1980 darbesi ve öncesindeki krizler yeniden hatırlatılarak, güvenlik temelli belirsizlikle halkın mağduriyeti, yaşanmış ve yaşanabilecek potansiyel tehditlerle korku üretilmiştir. Yöntemi ANAP’ın 1983 seçim beyannamesinde yer alan bir kısım-

la özetleyebiliriz: “Ülkede ekonomik istikrarın bozulduğu dönemlerde anarşik olaylarda büyük bir sıçrama ve gelişme görülmektedir. Aşırı enflasyonun, yokluk ve kıtlıkların, işsizliğin hâkim olduğu bir ortam demokratik rejimin tartışılmasına, komünizme, aşırı cereyanlara, bölücülüğe, anarşi ve teröre çıkartılmış en güzel davetiyedir. [...] Dengesizlikleri gidermenin temel şartı iktisaden güçlü olmaktır.”

Güvenlik konusundaki tehdit algısıyla beraber ekonomik statüyü kaybetme ve işsizlik gibi sosyoekonomik konular da potansiyel sorunlar olarak eklenmiştir. Bu anlamda anarşi ve terör ile siyaset, işsizlik ve enflasyon ile ekonomik bağlam üzerinden güvenlikleştirilmiş bir dil söz konusudur. Tüm potansiyel krizler ve krizlerin beraberinde getirmiş olduğu/getirebileceği ortam artikülasyonunda seçkin karşıtlığı “alternatif olma ve yeni olma” üzerinden çerçevelenmiştir, böylece rakipleri olan diğer seçkinler ve müesses nizam ile kendisi arasında alternatif bir sınır inşa etmiştir. Diğer vakalarda da görüldüğü üzere, korkunun kaynakları karşısında Özal, halk ve ülke için umut olarak aktarılmaktadır. 1983 seçim kampanyasında vaat olarak görülse de özellikle 1987 kampanyasında baskın bir şekilde “çağ atladık” söylemi yer alır, burada vurgulanmak istenen “eski ve yeni” ayrımı, “biz ve onlar” arasındaki farklılığa işaret etmektedir. 1987 kampanyasında ekonomik temelli anlatının devam ettiğini “her aileyi araba sahibi yapacağız” referanslarını izleyerek okuyabiliriz. Sağ popülist iktidarlar açısından dönemsel farklılıkları da göz önüne alarak ANAP’ın DP’den daha farklı yaptığı; pozitif duygu üretimini ekonomik bağlamda öne çıkarmasıdır.

“Her aileyi araba sahibi yapacağız. Arabaları kullanacaksınız ki bana para ödeyesiniz. Bu kadar yol yapıyoruz, boş mu kalacak o yollar?” (Özal, 14 Kasım 1987).

“Bir daha eski zor günlere dönmek için iyi insanları iktidara getirin. Yoksa o günlere döneriz” (Özal, 16 Ekim 1983).

“Bir gözden geçiriniz, seçimlere atılan partilerin hangisi yeni, hangisi eski” (Özal, 12 Kasım 1987).

ADALET VE KALKINMA PARTİSİ POPÜLİZMİ

AKP’nin popülizmi son yıllarda yoğun bir şekilde farklı çalışmalarda yer almıştır (Selçuk, 2016; Yabancı, 2016; Gürsoy, 2019; Şahin, 2021; Çınar, 2023). AKP’nin popülist söylemi özellikle ortak kimlikle inşa edilmiş bir homojen halkın anlatısına hâkim olmakla birlikte kendisini cumhuriyet seçkinleri ve müesses nizam kurumlarından ayırmaktadır. Osmanlı imajının cumhuriyet seçkinleri ve müesses nizam kurumlarıyla mesafe yaratması açısından bir önemi vardır, ayrıca Türklük ve Müslümanlık gibi kimliğe ilişkin ortaklıklarla inşa edilmiş homojen bir halkın anlatısı görülür (Tokdoğan, 2018). Bu nostaljiye dayalı anlatı Osmanlı İmparatorluğu’nun “şanlı, gururlu, zafer dolu” günlerinin bir temsilcisi olarak partiyi yansıtabilmektedir (Elçi, 2022); yani bugünkü temsilcisi ve bahsedilen coğrafyanın “mirasçısı” olarak makul ve idealize edilen değerlerin ya da başarıların da temsilcisi. *Ecdadın İcadı* kitabında Reyhan Ünal Çınar da partinin Osmanlı referanslarını kullanmasını “hayali kapasite” kavramıyla açıklar. Osmanlı’nın miras-

çısı olarak kendilerini yansıtarak Kemalist seçkinlerin tüm kazançları (ve belki de “zafer dolu günlerin unsurlarını” diyebiliriz) kaybettiklerini, suçlayıcı söylem üzerinden seçkin karşıtlığıyla çerçevelemesine ve partiyi “kurtarıcı” olarak tanımasına imkân sağlar. Bu derleme kitapta AKP dönemini ele alan metinlerde de bahsedildiği gibi, farklı muhalefet grupları ve halk arasında seçkin karşıtlığı üzerinden bir ayrılık inşası görülmüştür. Sadece siyasal partilerin temsilcileri değil, muhalefet tarafında tarif edilebilecek medya aktörleri, sivil toplum kurumları/aktörleri, örgütler, entelektüeller, sanatçılar ve bağlama göre değişen Türkiye içerisindeki muhalif gruplar, Avrupa ülkeleri ya da İsrail zaman zaman hedefe konulmuştur. Parti lideri/yöneticileri kendilerini “sıradan halkın” yanında konumlayarak diğer siyasal seçkinleri kimi zaman “beyaz Türkler” kimi zaman ise “kendi halkına güvenmeyen” aktörler olarak mitinglerde tarif etmişlerdir.

Bu başlık geçmiş çalışmaların verileri ve çerçevesinde AKP'nin seçim kampanyalarındaki söylemine odaklanmaktadır (Erçetin ve Erdoğan, 2018; Erçetin ve Erdoğan, 2021). Ele alınan seçim kampanyalarında “tek millet, tek bayrak, tek vatan, tek devlet” ile homojen kolektif bir kimliğin, birliğin ve ortak bir coğrafyanın vurgusunun Türkiye'ye uyarlandığı görülmektedir. Öncelikle son zamanlarda AKP'nin öncüsü olduğu iktidar kanadında da korkunun üretildiği ve popülist mobilizasyonun güvenlik ve beka temelli söylemlerle gerçekleştirildiğinden bahsetmek gerekir (Erçetin ve Erdoğan, 2023). Bu açıdan Türkiye popülizmi açısından negatif bir duygu olan korkunun sürekliliği söz konusudur. Korku üzerinden açıklama sebebini biraz daha açmak gerekirse, korkunun geleceğe yönelik ve herhangi bir tehlikenin ya da güvensizlik koşullarının ortaya çıkabileceğine dair belirsizliklerle yükselmesiyle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Belirsizliklerle ilişkili algılanan tehdit veya güvensizlik hissi her zaman somut bir olay, vaka veya grupla ilişkili olmayabilir; bir tehdidin var olma ihtimali de belirsizliği yaratır. Popülizm ve korku üzerine düşündüğümüz çalışmamızda Sara Ahmed'in (2004) önemli sözlerine yer vermekteyiz: “Gelecek ile ilişkilendirilen korku, geçmiş deneyimlerin söylemsel olarak yeniden hatırlatılması ya da anlatısı ile de mümkün olabilir”. Burada anlatının ve kolektif deneyimlerin aktarılmasının sosyal grupları yeniden inşa eden popülist söylemde hayati olduğunu düşünmek mümkün. Geçmişte yaşanmış olumsuz deneyimlerin veya tehdit algısının günümüzdeki anlatısı yeni belirsizliklerle örtüşebilir – veya günümüz için belirsizlik ve güvensizlik hissi yaratabilir. Tıpkı yukarıda diğer partiler için de aktarıldığı gibi, korkunun yeniden üretilmesi hangi aktörün/grubun/örgütün/kurumun “zararlı, suçlu ve tehdit” olduğunu tanımlar ve popülizmdeki yansımaları da makul kategoriye, idealize edilerek yerleştirilen homojen halk için tehdidin kaynağını ve etkisini gösterir. Dolayısıyla “makul ve saf” homojen halk inşasında “ötekiler” mağduriyet yaratma ve suçlama anlatısıyla tanımlanmaya çalışılmaktadır. Bu durumda “ötekiler'in” “biz'i” tarif eden gruplarla ayrılması gerektiğine işaret eder.

Popülist mobilizasyonun önemli özellikleri arasında “basitleştirme, olumsuzlukların aktarılması ve duygulara başvuru” olduğu hatırlanabilir (Bucy vd., 2020). Bu üç unsurun da ortaklaştığını düşünebiliriz. Popülist liderler halkın duygularına başvurarak karmaşık sorunların “sorumlularını” ve çözüm önerilerini tarif ederek konuyu basitleştirirler. Tehdit ve güvensizlik

anlatısıyla kaos, kriz ve olumsuzluklar için potansiyel suçlular, mağdurlar ve potansiyel çözümleri mümkün kılan aktörler kitleye ulaştırılır. Sorunlara çözüm önermenin en basit yolu kaynağı belirlemek olduğu için nedensellik çerçevesinde belirsizlik giderilebilir; bu doğrultuda basit çözümlerden bahseden (ve bu çözümler için söz veren) kendilerini “kurtarıcı lider” olarak sunan popülist aktörler “başarılı” olabilir. Bir krizin yeniden üretilmesi ya da bir tehlike veya sorunun var olabileceğinin hatırlatılması, bu kriz/tehlike için potansiyel suçluların/ötekilerin tanımlanması ve bu krizlerden mağdur olabilecek kitlenin duygularına (ihtiyaçları, potansiyel kayıpları ve koşulları aktararak) başvurulmasıyla ortaya çıkan artikülasyon AKP’nin popülist söylemlerinde de oldukça görünürdür. Bu nedenle son dönemlerde AKP’nin popülizminde hâkim olan duygunun korku olduğunu savunmaktayız.

AKP’nin ilgili seçim kampanyalarına yukarıdaki tartışmanın temelinde baktığımızda popülist söyleminin değerler ve güvenlik üzerinden çerçvelendiğini ve bu içerikle duygulara başvurulduğunu öne sürebiliriz. Seçim kampanyalarında bir süreklilik olsa da 2015 seçimlerinde (7 Haziran ve 1 Kasım) daha öne çıkan söylem; müesses nizam karşıtlığı, askerî darbe, koalisyon dönemleri, vesayet politikaları ve 28 Şubat süreci gibi yaşam tarzı, asimilasyon politikaları ve istikrar gibi konularla halkın mağduriyetini aktarmaktadır. Bu süreçlerin karşısında AKP iktidarı, müesses nizam aktör ve kurumlarından farklılaşarak “halka hizmet” ve “halkla benzerlik”le tanımlanmaktadır. AKP’nin 2015’ten 2023 seçimlerine geçirdiği süreçlere baktığımızda ise “halka hizmet, halk için hizmet ve millet sevdası” söylemleri müesses nizamı karşısına alarak önemli bir yer tutmaktadır. Halkın mağduriyeti ve çözümleriyle çerçvelenen potansiyel sorunlardan, seçim kampanyalarında AKP’nin “istikrarsız, dışlayıcı, küstüren, mağdur eden” eski yönetimleri ve politikaları değiştirmesiyle birlikte bahsedilmektedir. Bahsedilen değişim “halka yakın olmak” ve “halkı önemseyerek hizmet etmek”le artiküle edilmektedir.

“Ret, inkâr ve asimilasyon politikalarının tüm ağırlığıyla milletimizin üzerine çöktüğü o kara günleri ibret vesikası olarak zihnimizde canlı tutmaktayız. 13 yıl önce biz göreve gelirken OHAL var mıydı? Vardı, peki OHAL’i 1 ay içerisinde kaldırmadık mı? Biz kaldırdık” (Erdoğan, 19 Ağustos 2015).

“Bunların ise, ülkeye ve millete faydaları olmadığı gibi, demokrasiye de tahammülleri yok. Tıpkı ağızlarından barış lafını düşürmeyip ülkeyi şiddete ve kana boğmaya çalışanlar gibi. [...] Kendi görüşlerinden başka hiçbir görüşe tahammülleri yoktur. Kendi sözlerinden başka hiçbir söze değer vermezler. Kendi hayat biçimlerinden başka hiçbir hayat biçimine saygı göstermezler” (Erdoğan, 26 Ekim 2015).

2017 yılında Binali Yıldırım’ın başbakan sıfatıyla referandum kampanyasını yürüttüğü süreçte referandumun yansıması olarak iki blok yer almıştır: “evet oyu verenler-evet bloğu” ve “hayır oyu verenler-hayır bloğu”. Referandum kampanya konuşmalarında “bizlik” “evet bloğu”yla çerçvelenmişken, “hayır bloğu” ise “öteki” kampa yerleştirilmiştir. “Halkın bloğu” olarak ifade edilen “evet oyu” güvenli ve istikrarlı bir gelecek senaryosunu mümkün kılmaktadır. Değişim ve refah “evet oyu”yla bağlantılı açıklanırken terör örgütleriyle mücadelenin kazanımı da “evet bloğu”yla birleştirilmiştir. “Evetçiler”-“halkın bloğu” anlatısının gösterdiği gibi siyasi yelpazede “güvenli” tarafta belirlenmiştir. Karanlık gelecek senaryosu da “hayır bloğu”yla

tasvir edilmiştir. “Hayır bloğu” içerisindeki muhalefet partileri terör örgütleriyle bağlantılı olarak tanımlandığından dolayı “hayır oyu” kullanmanın potansiyel tehditleri de, korku anlatısı çerçevesinde hâkim kılınmaktadır bu kampanyada da. Terör örgütlerinin “hayır bloğu”na ait olduğuna, hayır oyunu desteklediklerine ve “hayır” kampanyası için propaganda yaptıklarına dair seçmen ikna edilmeye çalışılmaktadır. Kısacası, “hayır” kampanyasını yürüten veya temsil eden muhalefet partileri ve siyasetçileri; terör örgütlerine üye olmak, terör örgütlerinin bayrağını dalgalandırmak, ülkenin bölünmesi, toplumun ayrıştırılması ve toplumun tehdit edilmesi gibi eylemlerle ilişkilendirilmiş ve böylece “güvensiz tehditkâr alanlar” inşa edilmiştir. En önemlisi ise “halka karşı olmak” meselesidir.

2017 referandum kampanya konuşmalarının içeriği açısından bir farkı ise kolektif deneyime yani 2016 yılında gerçekleşen darbe girişimine (15 Temmuz) dayanmasıdır. Darbe girişiminin sonrasında reklam panolarında iktidar partisine ait olan “Biz milletiz. Türkiye’yi darbeye teröre yedirmeyiz” sloganı halkı referans alarak gücün kime ait olduğunu (halk) ve halkın karşısındaki tehdidin ne olduğunu resmetmiştir (Erçetin, 2019). Darbe girişiminin sonlandırılması “halkın iradesi”yle aktarılmaktadır; “sokağa çıkan, darbecilere karşı mücadele eden halk” yüceltilerek makulleştirilmektedir. Halkı referans alan konuşmaların yanı sıra 15 Temmuz üzerinden sistem değişiminin de meşrulaştırıldığı görülmektedir: “15 Temmuz’dan sonra artık bu sistemin, bu mevcut düzenin değişmesinin şart olduğu ortaya çıktı. Bu mesele memleket meselesi, bu mesele memleketin beka meselesi dedik ve AK Parti olarak, Milliyetçi Hareket Partisi olarak bir araya geldik, bu Anayasa değişiklik teklifini hazırladık” (Binali Yıldırım, 2 Nisan 2017). Ortak grubun krizine ve mağduriyetine değinerek; sorun yarattığı ve kötü günleri yaşattığı iddia edilen sistemin değiştirilmesi gerektiği ve böylelikle müesses nizam karşıtlığının üretildiği anlaşılabilir.

“15 Temmuz bu milletin destan yazdığı gecedir. Kütahya Zafer Meydanı’na ay yıldızlı bayrağıyla koştuk, alçaklara, darbecilere geçit vermediniz, bu bayrak inmedi, bu ezanlar dinmedi; Allah sizden razı olsun. Bayrağımıza, demokrasimize, ülkemize sahip çıktınız” (Yıldırım, 13 Nisan 2017).

“Öyle bir sistem kuralım ki sandıkta sürekli iktidar, sürekli istikrar olsun. Öyle bir sistem kuralım ki Türkiye bir daha krize girmesin, kaos olmasın, 12 Eylül olmasın, 28 Şubat olmasın, 1960 27 Mayıs olmasın, daima istikrar olsun” (Yıldırım, 10 Mart 2017).

“Bizler, hep birlikte aynı kibleye yönelen, aynı camide saf tutunuz. İlahi huzurda kıyama dururuz. [...] Yeter ki sevgili Vanlılar, oynanan oyunu görelim. O Kandil sönecek, Kandil’i söndüreceğiz, terörün efendilerinin kan dilini mutlaka söndüreceğiz” (Yıldırım, 1 Nisan 2017).

2018 seçim kampanyasında ise “halkın güvenliğini sağlamak için” ülke sınırlarının tehdit altında olduğuna dair halkın potansiyel endişesine ve mağduriyetine başvurulduğu görülmektedir. Zeytin Dalı Operasyonu’na dair repertuar hem terörle ilişkili tehdit algısını hem de sınırlarda komşularını belirleyen bir aktör olduğunun altını çizerek “halkla birlikte mağduriyet” ve “halk için mücadele” referanslarıyla üstünlük vurgulanmıştır. 58 gün süren operasyonun seçimden önce başlatılması ve Çanakkale Zaferi’nin 103. yıldönümünde Afrin’in kontrol altına alındığının duyurulması da semboliktir (Erçetin, 2021). Bununla birlikte 2018 miting konuşmalarında Erdoğan, 24 Haziran günü yapılacak seçimler için üç önemli vurguyu tekrarlamıştır:

“Güçlü meclis, güçlü hükümet ve güçlü Türkiye”. Bu vurgularla birlikte kitleye sahnedeki “güçlü Türkiye için Cumhurbaşkanlığında şahsımı, Meclis’te Ak Parti’yi desteklemeye hazır mıyız” diye sırayla sormuştur. İktidarın kurduğu savunma sanayiinin övgüsü karşısında sıklıkla muhalefet “terör-terörist” imajıyla yansıtılmıştır. Özellikle CHP’nin 2018’deki cumhurbaşkanı adayı Muharrem İnce’nin hapisteki HDP eski eş genel başkanı ve cumhurbaşkanı adayı Selahattin Demirtaş’a yaptığı ziyareti, sıklıkla gündeme getirilmiş ve muhalefetin olası seçim kazanımında “potansiyel terör” işaret edilmiştir.

“Gidip de kendisini ziyaret ettiğin Demirtaş’a mı takacaksın o apoletleri? Benim 53 tane vatandaşımı, Kürt kardeşimi Diyarbakır’da ölümüne neden olan kişi bu ülkede cumhurbaşkanı adayı, bu Muharrem Efendi de gidip onu ziyaret ediyor, bir diğeri ziyaret etmek lazım diyor” (Erdoğan, 5 Haziran 2018).

“Terörle mücadeleyi biz yapıyoruz. Afrin’de 6600 teröristi etkisiz hale getirdik. Cerablus’ta 3 bin teröristi etkisiz hale getirdik. Niye? Vatan topraklarımızı korumak için. Bu CHP’nin böyle bir derdi var mı?” (Erdoğan, 16 Haziran 2018).

“Biz boşuna bunlara milli irade hırsızları demiyoruz. Biz boşuna bunlara eski Türkiye ittifakı demiyoruz. Biz boşuna bunlara yıkım ekibi demiyoruz” (Erdoğan, 8 Haziran 2018).

2023 seçimlerinde de AKP’nin popülist söylemleri farklılaşmamıştır, iktidar partisi kampanya boyunca daha çok; “yerli-milli, İHA, dünyanın ilk SİHA savaş gemisi, TOGG, başkomutan” gibi referansları öne çıkartmıştır. Bu açıdan daha çok yerlilik ve milliyetçilik üretilmiştir. Bu durum 14 Mayıs sonrası 28 Mayıs’taki ikinci tura gidilirken kampanya içeriğini muhalefet için de değiştirmiş ve daha negatif duygular ve sert söylemler seçmene her iki kamp tarafından da iletilmiştir.

MUHALEFETİN POPÜLİZMİ: CUMHURİYET HALK PARTİSİ VE İYİ PARTİ

Son dönemde muhalefetin popülizmini değerlendirmek için iki partiye odaklanabiliriz. Birincisi 2018 yılında seçimlere ilk defa girmiş ve o dönem yeni kurulmuş bir parti olan (25 Ekim 2017) İYİ Parti ve ikincisi yerel seçimlerde yeni bir aday gösteren Cumhuriyet Halk Partisi. CHP’nin İstanbul büyükşehir belediye başkan adayları CHP’lilerin ve kısmen kamuoyunun tanıdığı isimler tarafından gösterilirdi. 2009 yerel seçimlerinde CHP’nin İstanbul adayı SSK Genel Müdürlüğü görevi yapmış, o dönem partide de adını duyurmaya başlamış olan Kılıçdaroğlu idi. AKP’nin adayı Kadir Topbaş’ın yüzde 44 oy aldığı seçimde Kılıçdaroğlu yüzde 37 oy almıştır.³ 2014’te CHP’nin İstanbul adayı partinin gençlik kollarında yetişmiş, milletvekilliği, Şişli belediye başkanlığı yapmış ve genel başkanlığa aday olmuş Mustafa Sarıgül idi. Sarıgül, yüzde 47,9 oy alan Topbaş’a karşı yarışmış ve seçimde yüzde 40’ta kalmıştır. 2019 seçimlerinde ise CHP’de Beylikdüzü belediye başkanlığını yürüten, sadece kamuoyunun geneli değil CHP seçmenleri tarafından da çok tanınmayan Ekrem İmamoğlu aday gösterildi. Anavatan Partisi’nde Trabzon Merkez İlçe Başkanlığı yapmış olan babası Hasan İmamoğlu’nun etkisiyle kısa bir süre ANAP Gençlik

3 Detaylı bilgi için: <https://secim.star.com.tr/secim/29-mart-2009-yerel-secimleri>.

kollarında siyaset yapmış ve ardından 2008'de CHP'ye katılmış bir isimdir. İmamoğlu, hem parti seçmeni hem kamuoyu için yeni bir isimdi. Bu iki partinin yalnızca yerlici veya milliyetçi bir söyleminin olmaması, bu referansları popülist unsurlarla çerçevelemesi bu metnin de içerisine dahil etmek açısından önemli bir etken olmuştur. Bununla beraber, İYİ Parti ilk cumhurbaşkanlığı seçimlerinde yeni bir parti olmasıyla, CHP de ekonomik krizin görünür olduğu döneme yeni adayıyla seçime katılmasıyla önemli görüldü.

Meral Akşener'in 2018'deki cumhurbaşkanlığı kampanyasında öncelikle halk ile lider arasındaki bağın görünür kılındığını ve böylelikle "halktan biri-halkın lideri" imajı verildiğini söyleyebiliriz. En önemli gösterge ise kendisinin sahneye davet edilirken tanımlanma şekli, yani aile referansının kullanılması. "Kız kardeş, abla, anne" gibi tanımlar "bizden biri" imajını kuvvetlendirmiştir. "Aileden olmak" kimi zaman hiyerarşik bir vurgu sağlasa da "bizden olan-bizimle ortaklıkları paylaşan" tanımı oldukça baskındır. Bu perspektifte Akşener'in "aile üyesi" olarak yakınlık kurması, halkla bağ kurulması açısından etkili bir söylemsel strateji olarak değerlendirilebilir. Akşener'in kampanyasında ayrıca "alternatif parti" vurgusunun öne çıktığı ve bunu seçkin ve müesses nizam karşıtlığıyla çerçevelediği örneğini de "vatan çocukları ve bakan çocukları" ayrımıyla düşünmek mümkün (Erçetin, 2020). Var olan seçkinlerden farklı olarak imkânları olmayan sıradan vatandaşın yanında olduğuna dair bir aktarım mevcut. "Ayrıcalıkları olan bakan çocukları veya ayrıcalıkları sayesinde iktidara yakın olan gruplar" ile "sıradan" halkın mağduriyeti de böylelikle karşılıklı getirilmiştir. Akşener kendisini müesses nizamın karşısında "alternatif" ve "yeni" olarak tarif etse de uzun yıllardır siyasette aktif rol almış bir isimdir. Fakat popülist aktörlerin, kullandıkları retorik ve kendilerini konumladıkları pozisyon açısından anaakımla mesafelenmesi onlara bu imajı yaratabilir (Barr, 2009). Aile referansları veya "bakan çocukları" gibi Akşener'in kendini seçkinlerden ayıran söylemleri "daha iyi bir alternatif" iddiasına alan açmaktadır.

Kampanyada "kazananlar ve kaybedenler" ayrımında ekonomik temelli ve yerlici bir söylem mevcuttu. Akşener; "Türkiye Dayanışma Fonu" ya da "Vatandaş Maaşı" gibi ekonomik öneriler aracılığıyla işsiz, genç, emekli, çiftçi, öğrenci ve kadın gruplarını –onların dertlerini artı küle ederek– dile getirdiğini söylemiştir. Ekonomik temelli popülizmle beraber yerlilik de dahil edilmiştir. Akşener, "yerli halk"ın endişe ve belirsizliklerini "Suriyeli mültecilerin varlığı"yla seçmene yansıtmıştır. Halkın üzerindeki yükü ekonomik nedenlerle mültecilerin gelmesine "izin veren" iktidar seçkinleriyle tasvir ederken halk merkezli seçkin karşıtlığını yerlilikle çerçevelemektedir. Suriyeliler için yapılan harcamaların yerli halka sağlanması gerektiğine dair öneriler aracılığıyla halkın ekonomik endişelerini ifade etmektedir. Aynı zamanda Suriyelileri işaret ederek "insanların kendi vatanlarında daha mutlu olacaklarını" ve bu yüzden gitmeleri gerektiğini iletmiştir. Literatürün de bize yol gösterdiği gibi, Akşener'in popülizminde değişimlerden negatif bir şekilde etkilendiği iddia edilen grupların dertlerine ve mağduriyetlerine "cevap verebilir olmak, ihtiyaçlarını halkın yerine dile getirmek ve basit çözüm önerileri sunmak" müesses nizam karşısında "alternatif" imajı ortaya koyabilmektedir. Mağduriyet ve suçlama anlatısıyla birlikte

Suriyelileri hedefe alan ve halkın olumsuz ekonomik koşullarını yeniden üreterek/hatırlatarak ortak dertler üzerinden halk merkezli ve seçkin karşıtlığı referanslarıyla popülist mobilizasyon görülebilir.

“Eğer onlardan birini tanımiyorsanız, işsiz kalırsınız. Onlardan birini tanımiyorsanız aç kalırsınız. [...] Ama onların çocukları, kaymakam yanında, vali yanında, belediye başkanı yanında, rektör yanında 1 ay çalışıp 657'nin en ballı maaşlarına oturuyorlar” (Akşener, 13 Haziran 2018).

İktidar seçkinlerini yalnızca Suriyeliler üzerinden değil, genel yönetim performansı üzerinden de tanımlamaktadır, özellikle “tükenmişlik sendromu” ve “yorgun şoför” gibi tanımlar değişimle ilişkilendirilmektedir. “Adil olmayan politikalar, kayırmacılık, sıradan halkın görünmezliği” kampanyanın hâkim içeriğidir ve doğrudan iktidar seçkinlerini hedefe alır. Burada bir örnek daha verilebilir: İktidar seçkinleri lüks yaşam, korumalarla gezmek, devlet kaynaklarını orantısız kullanmak gibi örneklerle sunulurken halk ile iktidar seçkinleri arasında ciddi bir mesafe yansıtılmaktadır. Burada halkın yaşam tarzından farklı olmasının yanı sıra, iktidar elitlerinin halkla temasının da sorgulanabilir hale getirilmeye çalışıldığı söylenebilir. Kampanyanın içeriğinde yer alan “halkın ekonomik mağduriyeti” ve “yerlililik” anlatısı, Türkiye’de popülizm yansımalarının sürekliliği olarak liderin kendisini “değişim ve umut” olarak seçmene mitinglerde aktarmaktadır. “Sen kimsin be-hadi oradan-hadi bakalım-hadi görelim” gibi daha sert tonları kullanan Akşener için Moffitt’in önerdiği gibi bir performans yorumu yapılabilir. İktidardaki rakiplerine dair yaptığı konuşmalarda seçtiği agresif ton ve sert çıkışlar –kimi zaman el hareketleriyle de ifade ederek– liderin yalnızca konuları nasıl çerçevelediği açısından değil, sahnedeki tavırları ile performansından da görmek mümkün. Benzer şekilde miting sırasında vatandaşa “senin cebinde ne kadar para var” sorusunu dikkat çektiği konuları iletmek için kullanmıştır ve partisini “alternatif” göstermiştir.

“Gençlerin başını eğik gezdirmeyeceğiz. Bu çocuklara istihdam yaratana kadar bu çocuklara 500 lira maaş vereceğiz. [...] Bir tek bana soruyorlar bu kaynak sorusunu. 8 milyar Türk Lirası bu ne biliyor musunuz? 2018 bütçesinin yüzde biri. Bu para damatların, bakanların, bakan çocuklarının, bakan gelinlerinin bindiği lüks arabaların kira parası. Diyeceğim ki ‘inin o arabalardan’” (Akşener, 8 Haziran 2018).

Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) 2019 yerel seçimlerindeki sürecini iki ana boyutta inceleyebiliriz. Birincisi partinin özellikle büyükşehirlerde yaptığı ittifaklarla ortak aday belirlemesi. CHP ve İYİ Parti 2019 seçimlerine 23’ü büyükşehir olan 50 ilde ve pek çok ilçede işbirliğiyle gitti. Adana, Ankara, Antalya, Aydın, Eskişehir, Hatay, İstanbul, İzmir, Kahramanmaraş, Malatya, Muğla, Tekirdağ’da İYİ Parti CHP adaylarını, Balıkesir, Denizli, Gaziantep, Kocaeli, Kayseri, Konya, Manisa, Sakarya, Samsun ve Trabzon’da CHP, İYİ Parti adaylarını destekledi. Ayrıca HDP; İstanbul ve Ankara’da aday çıkarmayarak “adı konmamış ittifak ortağı” oldu.

Bu arada süreç boyunca CHP’nin söylemsel stratejisi, “ulusalcılığı” önceleyen referanslardan, yoksulluğu ve yozlaşmayı önceleyen bir şekle dönüştü (Erçetin ve Boyraz, 2023). 2019

seçimlerinde CHP'nin İstanbul özelinde ayrıca incelenmesi gerekiyor. Biraz önce altı çizilen ittifakların dışında yaşananlara yakından bakılabilir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, İstanbul Recep Tayyip Erdoğan için farklı bir önem taşımaktadır. Bir yandan; siyasetteki var oluşunun olmasa da (MSP 1976 Beyoğlu Gençlik Kolları) yükselişinin 1994'te İstanbul Belediye Başkanlığıyla başlamış olmasıdır. Diğer, kendi deyimiyle “İstanbul’u kazananın Türkiye’yi kazanacağı” söylemi/inancıyla ilişkili. Bu yüzden 2019 Mart seçimlerinde İstanbul’a MHP'nin de desteğiyle uzun süre Erdoğan’la yakın çalışmış, bakanlık ve başbakanlık yapmış, o günlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı olan Binali Yıldırım aday gösterildi. (MHP İstanbul’da üç ilçede AKP’nin desteğiyle aday çıkardı: Beşiktaş, Maltepe, Silivri.) CHP’nin adayı ise kamuoyunun büyük çoğunluğu tarafından fazla tanınmayan Beylikdüzü Belediye Başkanı Ekrem İmamoğlu oldu.

CHP’nin, 2019 seçimlerindeki diline baktığımızda iktidar tarafından farklılaşarak korku yerine daha pozitif bir duygu olan sevgiyle karşımıza çıkıyor. “Radikal sevgi”, “Mart’ın sonu bahar”, ve “her şey çok güzel olacak” mesajlarıyla umut ve sevgi anlatısına bu süreçte yer verildiği hatırlanabilir. İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı’na aday olan Ekrem İmamoğlu’nun, 31 Mart’taki seçimleri kazanmasının ardından, henüz seçimler YSK tarafından iptal edilmeden önce, 21 Nisan 2019’da Maltepe’de “İstanbul’a Yeni Bir Başlangıç” mitinginde kendisinin de ifade ettiği gibi, “yeni nesil bir siyasetçi olarak korkudan değil, sevgiden yana olacağım” diyerek pozitif duyguyla farklılığa gittiği gözlemlenebilir.

İmamoğlu’nun kampanyasında yerel anlatıda da halkla özdeşleştirilerek bir “biz’lik” inşa edilmiştir. “Şehrin terk edilmiş halkı, unutulmuş halk, düşük gelirli, zar zor geçinenler, işsizler, esnaf, emekliler, gençler, kadınlar, yoksul” gibi ekonomik olarak marjinalleşmiş olduğu iletilen gruplarla yeni bir halk tanımı vardır. İktidar ve muhalefet bloklarının popülist söyleminin inşalarını beraber düşündüğümüzde farklı tarifler ve “biz’lik” yankısı görülebilir. Yerel seçimde CHP’nin kampanyası ekonomik marjinalleşme ve memnuniyetsizlik/mağduriyet/dertler üzerinden bir halk tanımı sunuyor. Gündelik yaşamdaki geçim sorunlarını aşmak için sosyal politika ve ekonomik yardım önerileri oldukça hâkim idi. İmamoğlu’nun mitinglerde zaman zaman kullandığı “şehrin çocukları her birimizin çocukları” tanımı kapsayıcı bir çerçevede mağduriyeti simgelemektedir. Özellikle zengin-fakir mahallelerin halkını – yani farklı sosyoekonomik statüdeki kesimleri bir araya getireceği ifade edilirken “halkın katılımı” da sıklıkla vurgular arasında yer alır. Dolayısıyla, halkı temel alan katılımcı ve kapsayıcı bir zemin dizayn edilmiştir; bu vurguların popülizm olarak tanımlanması ise konuşmaların “halkın iradesi”, “halkın mağduriyeti” ve “halk için çözüm” çerçevesinde olmasıyla ilgilidir.

“Biz, sevgimizde sınır tanımıyoruz. Bu şehrin çocukları, hepimizin çocukları. ‘Şu parti, bu parti’ dedim mi ben hiç? Demedim” (İmamoğlu, Kağıthane).

“Onlar şehrin insanını unutmuşlar, biz insanları hatırlayan anlayış olduk” (İmamoğlu, Sancaktepe).

“Onlar ne diyor? İnatla ‘hayır, biz bu şehrin nimetlerini bir avuç insana dağıtacağız’ diyorlar. Ama bu fırtınaları ondan koparıyorlar. Bu ülkede 8 milyon işsiz var, bu ülkenin evlerinde tencere kaynamıyor,

onlar gitmiyor ama bu kardeşiniz pazar pazar geziyor, herkesle buluşuyor. Beni pazarcı da tanır, pazarlardaki hanımefendiler, gençler de tanır. Ama onlar pazara gidemezler, yüzleşemezler. Çocukların sıkıntılarını görmezler. Çünkü halktan koştular, üretmiyorlar. Sizlerle beraber üretmeye ve sizlerle tencerelerin feryatlarını duymaya geliyorum” (İmamoğlu, Esenyurt).

Seçkin karşıtlığını ise farklı tanımlar aracılığıyla görmek mümkün: “bir avuç insan” ve “israf düzeni” sıklıkla iktidarın seçkinlerini olumsuz bir imajla tanımlamak için yan yana getirilmiştir. Bu açıdan kampanyada iktidar seçkinlerinin yarattığı israf ve halka ekonomik yüküyle bunun karşısında “adil paylaşım” çözümü sunulmuştur. Halkın mağduriyeti iktidar seçkinlerinin “ekonomik yükü”yle ilişkilendirilmekte ve iktidar ile adayın partisi arasında ahlaki sınır “adil paylaşım ve halkın gerçek temsilcisi” üzerinden ulaştırılmaktadır. İktidara yakın kişilerin ayrıcalıkları ve harcamaları “kayırmacılık, halkın ekonomik yoksunluğu, ihalelerdeki suiistimaller, adaletsiz kaynak dağılımı”yla sorgulanmaktadır; dolayısıyla gündelik geçim derdi, sosyal adalet ve sosyal politikalar kampanyayı şekillendiren bir biçimde yer almıştır. Ekonomik mağduriyet temelli halk inşasının sonucunda odaklanılan sorunlara çözüm önerileri mahalle evlerinin kurulmasını, eğitim paketlerini, gıda yardımlarını, indirimli/ücretsiz ulaşımı, mahalle mutfaklarını kapsamaktadır. Farklı sorunları bir araya getiren çözüm önerileri günün geçinme sorunlarını merkezine almaktadır. Benzer şekilde, katılımcı bütçe yapmayı belirten ve partizanlığın olmadığı koşulların tahayyül edildiği belediyeçilik anlayışının içerilmesi de eklenebilir. Tüm bu çerçevede 2019 seçimleri incelendiğinde ekonomiyi, özellikle sosyal politikaları ve adil gelir dağılımını önemseyen, katılımcılığı ve kapsayıcılığı vurgulayan ve pozitif duyguları öne çıkaran bir popülizmi yansıtmıştır.

“İsrafa asla müsaade etmeyeceğiz, bu milletin kaynaklarını çarçur edenleri asla affetmeyeceğiz” (İmamoğlu, 10 Haziran 2019).

Bu arada İstanbul seçimlerinin Yüksek Seçim Kurulu tarafından dörde karşı yedi oyla iptalinin ardından (6 Mayıs 2019) İmamoğlu’nun söyleminde kimi değişiklikler de oldu. İptal olasılığının belirdiği günlerde “son sözü millet söyler”, “gerçek sözü millet söyler” veya “milletin sözü emir kabul edilmeli” gibi ifadelerle birlikte “vatandaşla arasında fiziki ve duygusal engeller koyan siyasetçilerin devri kapanmıştır” (22 Nisan 2019) ayrıştırması halkla birlikteliği görünür kılmaktadır. Seçimin iptal edildiği gün Beylikdüzü’nde yaptığı mitingde de kendini “halkın emirindeki-sadece halktan emir alan kişi olarak” tarif etmiştir. Önceki bölümlerde DP’nin “hileli seçim” anlatısı halkı merkeze alarak “halkın öfkesini” yansıtmaya olarak değerlendirilmişti. Seçimin iptali sonrasında CHP’nin yerel seçim kampanyası da “halkın iradesinin yok sayılması” çerçevesinde halk adına bir içeriği öfke aracılığıyla kapsamaktadır.

“Ben, niye kabul görmedim söyleyeyim mi size? Ne dedim ben? ‘Bir kişiden talimat almayacağım’ dedim, 16 milyon insandan talimat alacağım. Ne dedim ben? ‘Bana hizmet etmeyin’ dedim, ‘Bana değil 16 milyon insana hizmet edeceksiniz’ dedim. ‘Artık, Büyükşehir’de israf yok’ dedim. 15 günde elde

ettiğimiz bilgilerle alacağımız tedbirlerle sizin haklarınızı nasıl koruyacağımı bildiğim için, 'İsrafa artık izin yok' dedim. Onun için beğenmediler. Ne dedim? 'Artık kişilere, gruplara, partilere, derneklere, vakıflara, cemaatlere yer yok' dedim, millet var millet."

Bu mitingde söylemsel performansın yanında "kravatını çözüp, ceketini çıkartıp, gömleğinin kollarını sıvayarak" görsel bir "genç-dinamik lider" mesaj ve imajı da verildi İmamoğlu tarafından. Popülizmi benimseyen liderler için performansları kendilerini sahneleme veya sunma gibi konularda kimi zaman uzmanların da devreye girdiği bir çalışmanın sonucu olabilmektedir (Moffitt, 2016, s. 60). Bu bağlamda İmamoğlu'nun kendisini "dinamik" sahnelemesi halk ve lider arasında ortak duygunun kurulması çerçevesinde ele alınabilir. 23 Haziran 2019'da yenilenen İstanbul seçimlerinde, 31 Mart'taki 13 bin oy farkı İmamoğlu lehine 806 bin farka çıkarken (4 milyon 741 bin 885 İmamoğlu-3 milyon 935 bin 429 Yıldırım) seçimlere az bir süre kala Yıldırım'la çıktığı canlı yayındaki şu cümle, dildeki sürekliliği göstermesi açısından önemli: "Biz bu milleti eşitlemeye geliyoruz. Bağcılar'daki çocuk ile Kadıköy'deki çocuğu eşitlemeye geliyoruz."

2023 seçimleri bu metnin analizleri içerisinde yer almamakta ve daha geniş bir çerçevede incelenmelidir; ama yine de sürecin 2019 yerel seçiminden sonra farklılaştığı not edilmelidir. 2019 yerel seçimlerinden 2023 milletvekili ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine gidilen süreçte CHP ile İYİ Parti'nin ittifakı genişleyerek "Altılı Masa" haline dönüştü. CHP Lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nun ittifak içi tartışma ve çalkantılarla aday oluşunun ardından 14 Mayıs'taki ilk tur ile 28 Mayıs'taki ikinci tur arasında söylem-dil açısından farklılıklar olmuştur. 2019'dan itibaren başlayan umut hissini öne çıkaran kampanya dilinin ikinci turda özellikle yerlilerin ve olumsuz duyguların kapsandığı bir şekilde farklılaştığını söylemek mümkündür.

SONUÇ

Guardian'da Avrupa'da seçmenlerin oy tercihlerini popülist aşırı sol ve aşırı sağ partilerden yana daha fazla kullanmaya başladıklarına dair bir yazı yayımlandı. Yazı Amsterdam Üniversitesi'nden Matthijs Rooduijn'in yürüttüğü bir araştırmaya dayanarak anaakım partilerin oy potansiyelinde kayıp yaşadığını ve karşısında müesses nizam karşıtı partilerin yükseldiğini aktarıyor (Henley, 2023).⁴ Literatürde birçok faktör ile popülizmin yükselişi tartışılmaktadır, fakat son yıllardaki krizlerin derinleştirdiği belirsizlikler ve endişelerin rolünün altı mutlaka çizilmeli. Göç, pandemi, iklim, savaş, ekonomi gibi birçok faktörün sonucunda ortaya çıkan ekonomik, kimlik, güvenlik, kültürel temelli kaygılar seçmenleri siyasi yelpazedeki uçlara yakınlaştırıyor. Çünkü uçlarda belirmeye başlayan siyasi aktörlerin anaakım partiler gibi var olan seçmenini kaybetme riski taşımamasından ziyade bir konumu var. Bunun karşılığında da derdini, -mağduriyetini- endişesini dile getiren aktörler ile seçmen yakınlaşıyor. Bu durumu Türkiye için de düşünebilir ve kritik dönemlerde popülist yansımaların daha görünür olduğunu düşünebiliriz.

4 Lütfen bkz. <https://www.theguardian.com/world/2023/sep/21/revealed-one-in-three-europeans-now-votes-anti-establishment>, erişim tarihi 22 Eylül 2023.

Konuşmalarıyla incelenen beş siyasi partinin popülist anlatısında farklılıkları; halk tanımında, partinin pozisyonuna göre seçkin ve “ötekiler” tarifinde, duygulara başvurusunda görmek mümkün. Bir başka şekilde ifade etmek istersek, her ne kadar süreklilikler/benzerlikler mevcutsa da AKP’nin değerler ve yaşam tarzı üzerinden halk inşası ile CHP’nin son dönemdeki ekonomik temelli dertleri/mağduriyeti ele almasıyla ayrışma gözükür. Bir taraftan değerler-yaşam tarzı halk inşası, diğer yandan ise ekonomik temelli bir halk vurgusu vardır. Benzer bir şekilde, İslami motiflere vurgusu da olan ANAP’ın söylemlerinde ekonomik çerçeve baskındır. Burada popülist söylemin bağlamdan ayrışmadığı, aksine bağlamdaki konu ve sorunlar çerçevesinde kitleye aktarıldığı bir kez daha karşımıza çıkar. Seçim kampanyalarında liderlerin popülist anlatısında kapsayıcı ve dışlayıcı popülizm arasında bir farklılaşma da önemlidir. Birinci tabloda aktarıldığı gibi, dışlayıcı ve sınırlı kapsayıcı ayrımı Türkiye’nin siyasi repertuarı için semboliktir. Çünkü Türkiye’de son yıllardaki göç akımı beraberinde özellikle muhalefet partilerinin söylemlerinde yerli çerçeveye sınırlı bir kapsayıcılık söz konusudur.

1950 seçimlerinden günümüzde baktığımızda Türkiye siyasetinde yalnızca ele alınan partilerin popülist söyleme sahip olmadığını, Adalet Partisi, Refah Partisi, Halkların Demokratik Partisi gibi partilerin de popülist söyleme sahip olduğunu belirtmek gerekir. Tanıl Bora (2023), kaleme aldığı Demirel biyografisinde, Demirel’in kendisini halkın yanında konumlandığı ve seçkinlerden uzaklaştığı önemli bir kısmı şöyle aktarır: “Çok defa zikredilen iki konuşmasını ben de aktaracağım. Birisi, 1 Ekim 1965’te Urfa’da ‘asırlardır’ çektiği susuzluktan ötürü ‘geçmiş hükümetler adına, bütün Türk aydınları adına, meslektaşları adına’ özür dilediği köylü halkla beşeri hısımlığına göç kırparak ‘yağmur duası yapan bir bölgenin çocuğu’ olduğunu söyleyişi ve şu melodramatik söz: ‘Ben sizin ıstırabınızın çocuğuyum...’. İkincisi, 4 Haziran 1966’da Denizli’de toplumsal-sınıfsal menşeyi bayrak gibi salladığı şu pasaj: ‘Benim için nereden çıktı diyorlar, çok basit, bunun için gözlük takmaya lüzum yok! İşte senin içinden ben çıktım. Benim babam da eli nasırlı bu toprağın adamı! Ben bu toprağın içinden çıktım...’” (s. 119). Benzer şekilde, 1960’lı yıllarda “ortanın solu”yla birlikte adil gelir dağılımı ve sosyoekonomik düzendeki değişime dair söylemi ekonomik temelli bir halk tanımı aracılığıyla Ecevit’in popülizmi tartışılmaktadır (Boyraz, 2020). Bu metinde belirli kritik eşikleri ve değişimleri vurgulayan dönemleri içeren seçim kampanyalarına odaklanılmıştır ama görüldüğü gibi popülizm, Türkiye siyaset anlatısının repertuarında her zaman yerini korumaktadır. Farklı aktörlerin farklı popülist söylemi ve performansı zaman zaman görünür olmaktadır ve bu durum popülizmin hem Türkiye’de hem de dünya genelinde kolayca yok olmayacağını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, S. (2004). *The Cultural Politics of Emotion*. New York: Routledge.
 Albertazzi, D., Donnell, D. Albertazzi, D. ve McDonnell, D. (2008). *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy*. Palgrave Macmillan.

- Aytaç, S. E. ve Elçi, E. (2019). Populism in Turkey. D. Stockemer (der.) *Populism Around the World: A Comparative Perspective* içinde (s. 89-108). Springer.
- Baykan, T. S. (2018). *The Justice and Development Party in Turkey: Populism, Personalism, Organization*. Cambridge University Press.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2023). *Demirel*. İletişim Yayınları.
- Bucy, E. P., Foley, J. M., Lukito, J., Doroshenko, L., Shah, D. V., Pevehouse, J. C. ve Wells, C. (2020). Performing populism: Trump's transgressive debate style and the dynamics of Twitter response. *New Media & Society* 22 (4): 634-658.
- Canovan, M. (2002). Taking politics to the people: Populism as the ideology of democracy. Y. Mény ve Y. Surel (der.) *Democracies and the Populist Challenge* içinde (s. 25-44). Palgrave Macmillan.
- Carroll, R. (2013). *Comandante: Hugo Chavez's Venezuela*. Penguin.
- Custodi, J. (2021). Nationalism and populism on the left: The case of Podemos. *Nations and Nationalism* 27 (3): 705-720.
- Çınar, K. (2023). The historical roots of right-wing populism in Turkey: A spatial examination of the DP, ANAP, and AKP governments. *Southeast European and Black Sea Studies* 24 (1): 1-23.
- Elçi, E. (2022). Politics of nostalgia and populism: Evidence from Turkey. *British Journal of Political Science* 52 (2): 697-714.
- Erçetin, T. ve Erdoğan, E. (2021). Mirror mirror on the Wall, please tell me...: The populist rhetoric of the "new" media of "new Turkey" during the April 16, 2017 referendum. *Turkish Studies* 22 (2): 290-313.
- Erçetin, T. (2021). Discursive construction of geography in populist mobilization: Superiority or victimhood? *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2): 223-248.
- Erçetin, T. ve Boyraz, C. (2023). How to struggle with exclusionary right-wing populism: Evidence from Turkey. *Democratization* 30 (1):78-100.
- Grbeša, M. ve Šalaj, B. (2018). Textual analysis: An inclusive approach in Croatia. K. A. Hawkins, R. E. Carlin, L. Littvay ve C. R. R. Kaltwasser (der.) *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis* içinde (s. 67-85). Routledge.
- Gürsoy, Y. (2019). Moving beyond European and Latin American Typologies: The peculiarities of the AKP's populism in Turkey. *Journal of Contemporary Asia* 51 (1): 157-78.
- Hawkins, K. A. (2009). Is Chávez populist? Measuring populist discourse in comparative perspective. *Comparative Political Studies* 42 (8): 1040-1067.
- Inglehart, R. ve Norris, P. (2016). Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and Cultural Backlash. *Harvard Kennedy School Working Paper Series*. RWP16-026.
- Jagers, J. ve Walgrave, S. (2007). Populism as a political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Science* 46 (3): 319-345.
- Karaömerlioğlu, M. A. (2021). Populism in Turkey: From a political style to a model for global politics? J. Jongerden (der.) *The Routledge Handbook on Contemporary Turkey* içinde (s. 75-88). Routledge.
- Lu, Y. ve Lee, J. K. (2018). Partisan Information sources and affective polarization: Panel analysis of the mediating role of anger and fear. *Journalism & Mass Communication Quarterly* 96 (3): 767-783.
- Matthes, J. ve Schmuck, D. (2017). The effects of anti-immigrant right-wing populist ads on implicit and explicit attitudes: A moderated mediation Model. *Communication Research*, 44(4): 556-81.
- Moffitt, B. (2015). How to perform crisis: A model for understanding the key role of crisis in contemporary populism. *Government and Opposition* 50 (2): 189-217.
- Moffitt, B. (2016). *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford University Press.
- Moffitt, B. ve Tormey, S. (2014). Rethinking populism: Politics, mediatisation and political style. *Political Studies* 62 (2): 381-397.
- Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition* 39 (4): 541-563.
- Müller, J. W. (2016). *What is Populism*. University of Pennsylvania Press.
- Öniş, Z. (2000). Neoliberal globalization and the democracy paradox: The Turkish general elections of 1999. *Journal of International Affairs* 54 (1): 283-306.

- Palonen, E. (2019). Rhetorical-performative analysis of the urban symbolic landscape: Populism in action. T. Marttila (der.) *Discourse, Culture and Organization: Inquiries into Relational Structures of Power* içinde (s. 179-198). Springer Link.
- Rooduijn, M. ve Pauwels, T. (2011). Measuring populism: Comparing two methods of content analysis. *West European Politics* 34 (6): 1272-1283.
- Rooduijn, M., de Lange, S.L ve van der Brug, W. (2014). A populist zeitgeist? Programmatic contagion by populist parties in Western Europe. *Party Politics* 20 (4): 563-575.
- Selçuk, O. (2016). Strong presidents and weak institutions: Populism in Turkey, Venezuela and Ecuador. *Southeast European and Black Sea Studies* 16 (4): 571-589.
- Sözen, Y. (2020). Popular will against democracy: Populist autocratization in Turkey. *REFLEKTİF Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (1): 9-30.
- Sunar, İ. (1990). Populism and patronage: The Demokrat Party and its legacy in Turkey. *Il Politico* LV (4): 745-757.
- Svendsen, L. (2007). *A Philosophy of Fear*. University of Chicago Press.
- Şahin, O. (2021). How populists securitize elections to win them: The 2015 double elections in Turkey. *New Perspectives on Turkey* 64 (1): 7-30.
- Taşkın, Y. (2015). *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*. İletişim Yayınları.
- Taggart, P. (2000) *Populism*. Open University Press.
- Taguief, P. (1995). Political Science confronts populism: From a Conceptual Mirage to a real problem. *Telos* 103: 9-43.
- Tokdoğan, N. (2018). *Yeni Osmanlıcılık: Hınç, Nostalji, Narsisizm*. İletişim Yayınları.
- Vasilopoulou, S., Halikiopoulou, D. ve Exadaktylos, T. (2014). Greece in crisis: Austerity, populism and the politics of blame. *Journal of Common Market Studies* 52 (2): 388-402.
- Venizelos, G. (2023). "The People" in nationalism, populism, and popular culture. J. C. Chennattuserry, M. Deshpande ve P. Hong (der.) *Encyclopedia of New Populism and Responses in the 21st Century* içinde (s. 1-4). Springer Link.
- Weyland, K. (2001). Clarifying a contested concept: Populism in the study of Latin America. *Comparative Politics* 34 (1): 1-22.
- Weyland, K. (2020). Populism's threat to democracy: Comparative lessons for the United States. *Perspectives on Politics* 18 (2): 389-406.
- Wodak, R. (2013). Anything Goes! The Haiderization of Europe. R. Wodak, M. Khosravinik ve B. Mral (der.) *Right-wing populism in Europe: Politics and Discourse* içinde (s. 23-38). Bloomsbury.
- Wodak, R. ve Krzyżanowski, M. (2017). Right-wing populism in Europe & USA: Contesting politics & discourse beyond "Orbanism" and "Trumpism." *Journal of Language and Politics* 16 (4): 471-484.

Türkiye’de Solun Etki Momentleri ve Kamusal Alan Mücadeleleri: 1923-2023*

ÖMER TURAN

Türkiye’de sol dünya görüşünün 100 yılına ilişkin bir bilanço sunmak kolay değil. Bu zorluğun farklı nedenlerinden söz edilebilir. Elbette dünyada sol nasıl değiştiyse, 1923’ten 2023’e uzanan dönemde Türkiye’de de solun gündemi oldukça değişti. Bilanço çıkarmaya dair zorluklardan biri bu. Bir diğeri, bu yüzyılda siyaset yapma zemininin değişmesi. 100 yıllık Cumhuriyet tarihinin farklı dönemleri arasındaki farklar ve bu dönemlerde sol siyasetin yakalamış olduğu imkânların farklılıkları bilanço çıkarmanın bir diğer zorluğuna denk düşüyor. Bu zorluk karşısında bu çalışmanın en başında bilanço çıkartırken hangi odağı esas alacağımı belirtmem gerekiyor. Çalışma boyunca analitik araç olarak “etki momentleri”ni esas alıyorum. Başka bir ifadeyle, sunacağım bilançoda Türkiye’de solun yüzyıllık tarihini etki momentleri üzerinden değerlendiriyorum. İlk olarak sol derken nasıl bir tanımla esas aldığımı ve etki momentlerini nasıl tanımladığımla başlamam gerek.

Sol dünya görüşü derken bir yandan ideolojinin en temel tanımını hatırla tutarak, insanların siyasal eyleme geçmelerini sağlayan fikrîsel bütünlüklerden birini düşünüyorum. Bu temel tanıma ilaveten, toplumsal hareketler literatürünün Kaynak Mobilizasyonu Kuramı’nın içinde yer alan Politik Süreçler Kuramı’nın katkıları da solu tanımlama biçimime katkı sunmakta. Bu yaklaşıma göre bir toplumsal sorun ya da kolektif şikâyet (*grievance*) kendiliğinden bir siyasal eylem ya da çekişmeye yol açmaz. Bir toplumsal sorunun siyasal eylemi tetiklemesi, ancak belirli fırsat ve tehditlere dair değerlendirmeler, harekete geçiren yapılar ve çerçeveselendirme süreçlerinin varlığıyla olur. Politik Süreçler Kuramı, çerçeveselendirme süreçlerini olan bitene dair paylaşılan tanım ve yorumların üretilmesi şeklinde tanımlamakta (McAdam, Tarrow, Tilly,

(*) Bu metni okuyup yorum ve önerilerini benimle paylaşan Tuğçe Erçetin, Gencer Özcan, Can Cemgil, Beril Çakır, Nagihan Söylemez ve Özge Tuğçe Gündül’e teşekkür ediyorum.

2004, s. 16). Harekete geçiren yapılar ise her tür örgütlenmeyi kapsamakta. Sendikalar, siyasal partiler, öğrenci dernekleri harekete geçiren yapılar olarak karşımıza çıkmakta. Sidney Tarrow çerçevelendirme süreçlerinin bir toplumsal soruna dair genellemeler sundukları ölçüde “biz” ve “onlar” tanımını da gündeme getirdiğini, bunun da bir hareketin çatışma ve ittifaklarına etki ettiğini vurguluyor. Böylelikle, Tarrow (2011, s. 31) çerçevelenmeyi miras alınan ve yeni oluşturulan kolektif kimliklerle birlikte düşünmeyi öneriyor ve çerçevelendirme süreçlerinin ideolojiyle bağlantısını vurguluyor.

Bu terminoloji üzerinden düşündüğümüzde sol, hem bireylerin somut durumları tanımlama ve yorumlama biçimlerine, hem de harekete geçiren yapılar üzerinden kolektifleşen bir dünya görüşüne denk düşmekte. Bu tanımları esas aldığımızda Türkiye’de solun, 1923’ten bu yana kendisini beş ana gündem maddesi odağına inşa ettiğini söyleyebiliriz. Bu gündem maddelerini şu şekilde sıralayabileceğimizi düşünüyorum: (a) anti-empyrializm, (b) sınıf odaklı siyaset, (c) sosyal demokrasi, (d) sosyalizm fikri odağında belirginleşen radikal dönüşüm tahayyülü ve devrim düşüncesi ve (e) Kürtlerin mücadeleleriyle dayanışma. Bu beş gündem maddesini elbette yalıtılmış kompartmanlar gibi düşünmemek gerek. Farklı tarihsel dönemlerde aralarında farklı etkileşimler, geçişkenlikler olduğunu vurgulamalıyız. Türkiye solunun içinde kendilerini ifade eden siyasal aktörlerin bu gündem maddelerini nasıl sentezledikleri ve bu beş temel meseleye nasıl angaje oldukları da bize solun dönüşen gündemi hakkında bir perspektif sunmakta.

Burada sunacağım bilanço için kilit önemde olan etki momentlerini en kısa hâliyle, bir siyasal görüşün/ideolojinin geniş kamusal alana ve ülke gündemine etkisi olarak tanımlıyorum. Bir bakıma her siyasal hareketin etki momentleri yaratmayı hedeflediğini söylemek gerek. Elbette bu, siyasal hareketin destekçi sayısı, örgütleri, eylem düzenleme kapasitesi ve kendi mensubu olmayanları kendi görüşlerine yaklaştırma becerisi üzerinden tanımlayabileceğimiz gücüyle ilgilidir. Dolayısıyla etki momentlerini sola özgü görmek mümkün değil. Bu kısa tanıma ilaveten etki momentlerine ilişkin tanımları dört unsur üzerinden detaylandırıyorum: (a) genel ve yerel seçimlerde başarı, (b) insanları sol perspektife ikna etmek, yasal siyasetin sınırlarını genişletmek ve başta meclis olmak üzere temsil kurumlarını alternatif görüşlerin savunulduğu mecralara dönüştürmek, (c) sendikal mücadelenin büyümesi, (d) mevzuat değişiklikleri sağlamak.

Analitik araç olarak kullanacağım etki momentlerini bu dört unsur üzerinden tanımlarken, genel bir özelliği de vurgulamak gerekiyor. Solun etki momentlerine tarihsel olarak baktığımızda, bu momentlerin devletin yerleşik resmî söylemi ve anaakım siyaset tarafından şekillenen genel kamusal alana meydan okuyan, onun dışında karşıt-kamusallıklar yaratma anları olduğunu söyleyebiliriz. Nancy Fraser (2004), dezavantajlı grupların kendi kimlik, çıkar ve ihtiyaçları hakkında muhalif alternatif yorumlar ürettikleri mecraları karşıt-kamular (*counter-publics*) şeklinde adlandırıyor. Bu karşıt-kamusallıkları bütünsel olduğu düşünülen tekil/“ulusal” kamusal-alanda açılan yarıklar gibi düşünebiliriz. İşçi kamuları, köylü karşıt-kamuları, kadın karşıt-kamuları hem birbirleriyle hem de tekil ve belirleyici olma iddiasındaki “ulusal” kamusal alanla çatışma ve rekabet içine girer. Mücadele alanları çoğaldıkça karşıt-kamusal alanlar da ço-

ğalır (Fraser, 2004). Solun etki momentlerinin ve karşıt-kamusal alanların yaratılmasının önemli bir bölümü kamusal alanın sınırlarının genişlemesine dair bir mücadeleye denk düşer. Başka bir ifadeyle, Türkiye solunun 100 yıllık tarihine baktığımızda resmî yasaklara karşı mücadelelerle bir dizi sorunun gündeme taşındığını ve yasaklara karşı hak arama mücadelesi verildiğini görmekteyiz. Bu özellik münhasıran sol dünya görüşünün etki momentlerine özgü değildir. Başka siyasal hareketlerin de kamusal alanı genişletme yönünde etkilerinden söz edilebilir. Fakat kimi siyasal hareketlerin etki momentlerinin (örneğin aşırı milliyetçiliğin etki momentlerinin) kamusal alanı genişletme değil, tersine sınırlama çabasına denk düştüğünü de vurgulamak gerek.

Bu kapsamda burada sunduğum 100 yıllık bilançoda solun etki momentlerini kamusal alan mücadeleleriyle ilişkili olarak düşünmeyi öneriyorum. Kamusal alan mücadelelerini, demokrasinin kurumsallaşmadığı bir siyasal yapıda verilen, kişilerin ve grupların, siyasi liderlere, karar vericilere ve (asker ya da sivil) bürokratlara karşı giriştikleri mücadeleler ile devleti yönetenlerin ve kamu gücünün bu mücadelelere karşı tepkileri şeklinde tanımlıyorum. Bu kapsamda kamusal alan mücadelelerinde kişi ve gruplar seslerini duyurma, görünür olma, haklarını arama ve ilgili mevzuatları dönüştürme mücadeleleri verirler. Mevcut düzen adına karar verme konusunda olanlar, yani devleti yöneten seçilmiş ve atanmışlar ise bu mücadeleleri sınırlı tutmaya çalışırlar. Kimi zaman taleplerden bazılarını karşılamak da bu sınırlama gayretinin parçasıdır. Fakat hemen hemen her durumda, hakların alanının genişlemesi ve demokratikleşme, verilen mücadelelerin sonucunda gerçekleşir (Tilly, 2014).

Bu çalışmada solun etki momentlerini 100 yıllık dönemi dört alt döneme bölerek inceliyorum. Bu alt dönemler genel kabulleri takip ediyor. İlk dönem olarak 1923'ten 1960'a uzanan süreci ele alıyorum. İkinci olarak 1960-1980 dönemine odaklanıyorum. Üçüncü dönem olarak 1980-2002 dönemine bakıyorum. Son olarak ise 2002-2023 döneminde, yani AKP döneminde solun etki momentlerini inceliyorum. Bu çerçevede, bu çalışmanın üç temel argümanını şöyle özetleyebilirim: (1) Sol dünya görüşü Türkiye'de siyasal ve sosyal alanın inşasında, farklı hakların (işçilerin hakları, Kürtlerin hakları, kadınların hakları) savunuculuğunu yaparak önemli bir rol oynadı; (2) solun farklı dönemlere yayılan kamusal alan mücadeleleri bir dizi karşıt-kamusal alan yaratarak genel kamusal alanın siyasallaşmasına ve çoğulculaşmasına öncülük etti ve böylelikle (3) Türkiye solu genel anlamda toplumun ve siyasal sistemin demokratikleşmesine katkıda bulundu. Aşağıda detaylandıracağım üzere, bu üç argümanın iddiası sol dünya görüşüyle siyaset alanında yer alan aktörlerin farklı hakları aynı biçimde ve istikrarla savunduklarını ya da her durumda demokratikleşmeye katkı sunan adımlar attıklarını söylemek değil. Bu üç argümanın, daha ziyade bir genel bilanço çabası şeklinde yorumlanması gerektiğini öneriyorum.

1923-1960: KURULUŞTAN İLK DARBEGE

Türkiye'de solun bütünlüklü bir tarihini tartışmak için bu tarihin, 19. yüzyıl Osmanlısı'nda başladığını vurgulamak gerekiyor. Buradaki amacım, özet niteliği ağır basan bir bilanço sunmak olduğu için bütünlüklü bir perspektif hedeflemiyorum. Yine de 1908 öncesinde imparatorluğun

Bulgar ve Ermeni toplumlarında sosyalist hareketlerin gelişmeye başladığını not etmek gerek. Örneğin, 1890'da Tiflis'te kurulan ve farklı Osmanlı kentlerinde aktif olan Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun), 1907'de İkinci Enternasyonel'e kabul edilmişti. Farklı dinî grupların kurdukları işçi örgütleri sol düşünceye görünürlük kazandırıyor. 1908 yazında, yani Meclis-i Mebûsan'ın ikinci kez açılmasının arifesinde bir grev dalgasının ortaya çıkması sonrasında Ekim 1908'de grevleri yasaklayan Ta'til-i Eşgâl Kanunu kabul edildi. İştirakçi Hilmi'nin Osmanlı Sosyalist Fırkası 1910'da kurulmuştu. Dr. Şefik Hüsnü'nün Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası 1919'da kuruldu. Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi (TKP) ise Ekim 1920'de Bakü'de kuruldu. Yine Ekim 1920'de Ankara Hükümeti "resmî" Türkiye Komünist Fırkası'nı (TKF) kurdurdu. TKF'nin kuruluşu sonrasında Ankara Hükümeti bu resmî partinin dışında kalan tüm komünist ve Bolşevik yapılanmaları yasakladı (Ülker, 2020). Ocak 1921'de TKF yine resmi bir kararla kapatıldı ve 28-29 Ocak 1921'de, Anadolu'ya geçmeye çalışan Mustafa Suphi ve ekibi öldürüldü. Buna karşın 16 Mart 1921'deki Moskova görüşmelerinde Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalandı. Ankara hükümeti Moskova'daki hükümetin Sevr Antlaşması karşıtı tutumunu ve Moskova'dan gelecek yardımı önemişiyordu. Bununla birlikte, yeni rejim kuruluş aşamasında sol siyasete alan bırakmamaktan yanaydı.

Cumhuriyet'in ilanından sonra da bu tavır değişmedi. 1925'te yeni rejim tek-partili bir düzen olarak konsolide olduğunda daha da pekişti. Adım adım sol siyasetin alanı daraltıldı. Ocak 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde 1 Mayıs'ın işçi bayramı olmasının benimsenmesine karşın 1925'te kabul edilen Tahrir-i Sükûn Kanunu'yla 1 Mayıs kutlamaları yasaklandı. İttihatçılığın miraslarından olan çoğulculuk şüphesi, yeni rejimin "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kitle" şiarında somutlaşıyordu. Yasal düzenlemelerle sınıf temelinde siyaset yapılması yasaklandı. Tek-partili dönem boyunca, özellikle 1925'ten sonra, legal siyasetin dışında ve etkisiz olan TKP dışında, sol örgütlenmeden söz etmek mümkün gözükmemekte. Tek-parti rejimi kendi düşünce perspektifinde ve resmi söyleminde, başta anti-emperyalizm ve sekülerizm olmak üzere, solun önemsemediği fikirlere de yer verilmekteydi.¹ Bu durum sonraki yıllarda solun Kemalizm'e bakışını etkileyecekti ve o dönemde TKP'nin Kemalist rejime karşı katı bir muhalefet geliştirmemesine yol açtı. TKP yeni rejimin emperyalizme, feodalizme ve gericiliğe karşı mücadelesine destek vermekten yanaydı. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Türkiye'yle iyi ilişkileri önemişiyor oluşu da TKP'nin desteğinde bir etkendi (Bora, 2017, s. 633-634).

Yeni rejimin resmî söyleminin sol görüşle ilişkisini ve kesişimini düşünürken, 1932-1935 döneminde 36 sayı yayımlanan *Kadro* dergisini de hatırlamak gerek. 1930'larda Kemalist rejimin ideolojik çizgiyi belirginleştirme çabası belirginleşince, eski TKP kadrolarından rejimin safalarına katılmış olan entelektüeller, Kemalizm'i sol vurgusu belirgin şekilde tanımlayarak rejimin ideolojik hattını belirginleştirme çabasına giriştiler. Başta Şevket Süreyya (Aydemir) olmak üzere Burhan Asaf (Belge), İsmail Hüsrev (Tökin) ve Vedat Nedim'in (Tör) Mustafa Kemal'e yakınlı-

1 Tek parti rejiminin söyleminde anti-emperyalizmin ve laikliğin yerine ilişkin bkz. Göztepe (2016).

ğıyla bilinen Yakup Kadri'yi (Karaosmanoğlu) de ikna ettikleri ve önerilerini somutlaştıracakları dergiyi çıkarmak için başvekil İsmet Paşa'nın desteğini aldıklarını biliyoruz. *Kadro* dergisinin geneline baktığımızda, Kurtuluş Savaşı'nın sonrasında kurulan yeni rejimin "Millî Kurtuluş Hareketi" olarak nitelendiğini görmekteyiz. Şevket Süreyya bu nitelemeye ileride gerçekleşecek olan milli kurtuluş hareketleriyle dayanışma boyutunu da eklemiştir. *Kadro* ekibi temel çelişkiyi sanayileşmiş ve sömürgeleri olan ülkeler ile sanayileşememiş ve sömürge olan ülkeler arasındaki zıtlık olarak görmekteydi (Turan, 2014). Şevket Süreyya'ya göre Türk inkılabının gerçek anlamı, ancak bu sömürgecilik çelişkisi bağlamında yapılacak bir değerlendirilmeyle mümkündü. Sömürgecilik çelişkisi bir kez siyasetin merkezine konduğunda, bu siyaset "sınıf" değil, "ulus" odaklı olacaktı. Bunun en önemli sonuçlarından biri, rejimin "ulusal egemenlik" çabasına ve başarısına, "halk egemenliği" talebi yani demokrasi çağrısı olmadan verilen bir destektir. Sömürgecilik çelişkisi ve benzeri kavramların *Kadro*'da sıklıkla kullanılması ile sonraki yıllarda uluslararası literatürde karşımıza çıkacak olan Bağımlılık Kuramı arasında benzerliklerden söz edilebilir (Gülalp, 1995). Ayrıca Kadrocuların 1929 Büyük Buhranı'nı Türkiye'nin sanayileşmesi ve planlı ekonomiye geçiş için bir fırsat penceresi olarak görmeleri de Bağımlılık Kuramı'nın ana tezlerine yakın düşmekte (Özveren, 1996). Kadrocular temel çelişkiyi emperyalizm ve sömürgecilik üzerinden tanımladıkları ölçüde, Türkiye'deki rejimin özgün olması gerektiğini söylemekteydiler. Bu yaklaşımı özetleyen Şevket Süreyya, milli kurtuluş nizamından doğan inkılâp nizamının liberalizm ve parlamentarizmle tezat hâlinde olduğunu söylemekteydi. Dolayısıyla Şevket Süreyya, Türk inkılâbının mevcut hareketlerin hiçbirinin uydusu ya da kopyası olmadığını, müstakil bir hareket olduğunu vurgulamaktaydı (Tekeli ve İlkin, 2003, s. 131). *Kadro* Ocak 1935'te çıkan son sayısındaki imzasız başyazıda "imtiyazsız, sınıfsız bir millet = sosyal milliyetçilik" formülünün hayata geçmiş olduğunu söylüyor, bu formüle ve "iktisatta devletçilik, fikirde ve kültürde devletçilik, politikada devletçilik"e desteğini yineliyordu.

Kadro Türkiye'de solun bir etki momenti olarak değerlendirilebilir mi? Bu soruyu düşünürken şunu da vurgulamak lazım. Dergi rejimin kararıyla yayına son verirken sosyal milliyetçiliğin zaferinden söz etse de, Kadrocular da "iktisatta devletçilik" fikrinin Ankara'daki güç dengelerinde mutlak üstünlüğü olmadığını biliyorlardı. İsmet Paşa'ya karşı Celâl Bey (Bayar'ın) iktisatta devlet yatırımlarına çekinceli bakan tavrının güç kazanmasından rahatsızdılar. Mevcut duruma ilişkin betimlemeleri çoğu zaman, Kemalizm'e dair kendi yorumlarının öne çıktığı önerilerle karışık olarak dergide yer bulmaktaydı. Derginin dolaşımına dair somut verilere baktığımızda da derginin 3.000 adet basılarak yayına başladığını, Maarif Vekâleti'nin 600 adet dergiye abone olduğunu görüyoruz (Tekeli ve İlkin, 2003, s. 146-147). Ayrıca *Kadro*'da sol lafzının geçmediğini, yazarların titizlikle yeni rejimin Sovyet hattından da ayrı ve özerk olduğunu vurguladıklarını da hatırlamak gerekiyor. Bütün bunlara karşın, *Kadro*'nun solun kısmi bir etki momenti olduğunu düşünüyorum. Bunun iki nedeni var: (a) *Kadro*'nun Kemalizm yorumu, Kemalizm'in Atatürk'ün söylev ve demeçlerinden ibaret olmadığına dair bir ufuk sundu. Bu bakış bir siyasi lider olarak Atatürk'ün benimsediği pragmatizmin dışında, mutlak doğruları ve

köşeleri belirgin bir Kemalizm'i tahayyül etmeyi de mümkün kıldı. (b) *Kadro* sonraki yıllarda sol fikirleri yaygınlaştırmaya çalışanlara ilham verdi (Aydın, 1998). Sonraki yıllarda, evrensel sol perspektifleri değil, Türkiye'nin özgünlüklerini vurgulayan sol yazarlar için *Kadro* saygın bir kaynak niteliğindeydi. Bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında değineceğim, *Kadro*'ya göre yaygınlık derecesi çok daha fazla olan 1960'ların *Yön*'ünde Şevket Süreyya Aydemir ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu da yazmaktaydı, yani Kadrocular sonraki kuşaklarla bizzat ilişki içine de girmişlerdi.

1923-1960 döneminin genelinde *Kadro*'nun kısmi etki momenti dışında solun etki momenti olmadığını görmekteyiz. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte oluşan yeni konjonktürde, toplumsal tepkileri kontrol etmekte zorlanan rejim çok partili hayata dönüş kararı aldı (Karaömerlioğlu, 2006). Çok partili hayata geçiş kararında, toplumsal kesimleri devlet ağırlıklı politikalarla bir arada tutmanın olanaksız hâle gelmesinin (Makal, 1999, s. 462) de payını dikkate almak gerek. DP'nin kuruluşuyla birlikte siyasal rekabet ortamı oluşmasına karşın, sağ ve sol siyasi yelpazenin belirgin pozisyonları olarak görünürlük ve yaygınlık kazanmaz. Bunun en belirgin örneklerinden biri, Ocak 1946'da DP'nin kuruluşunun açıklandığı basın toplantısında parti liderlerinin sağ ve sol konusundaki sorulara verdikleri tereddütlü yanıtlarıdır. Yeni partinin yelpazenin sağında mı, yoksa solunda mı yer aldığını soran gazetecilere yanıt veren Celâl Bayar, DP'nin CHP'ye oranla hangi konuda sağda, hangi konuda solda olduğunu tespit etmenin zor olduğunu söylüyor, araya giren Adnan Menderes, "bazı hallerde iki parmak soldayız, bazı hallerde iki parmak sağda" diyordu (Demirel, 2009). Sağ ve sol dünya görüşlerinin belirgin bir tanıma kavuşup yaygın kullanıma girmelerini görmek için 1960 sonrasını beklemek gerekecekti. Solun yaygın bir kitlesel görünürlüğü olmasa da Soğuk Savaş dengelerinin şekillenmekte olduğu günlerde devleti yönetenler solla ilişkili gördükleri hemen herkesin alanını daraltmayı önemsiyorlardı. Bu teyakkuz hâlinin amacı hem uluslararası kamuoyuna Türkiye'de komünistler olduğunu ve hükümetin anti-komünist tutum aldığını göstermek, hem de içeriye solun radikal perspektifine izin verilmeyeceğini duyurmaktı. Başka bir ifadeyle, sol baskı altına alınarak hem uluslararası düzlemde "Hür Dünya"dan dayanışma isteniyor, hem de içeride siyasetin alanı daraltılıyordu.

Bu tavrın 1945'ten 1950'ye uzanan altı tezahürünü şöyle sıralayabiliriz: İlk tezahür, Sabiha ve Zekeriya Sertel'in çıkarmakta olduğu ve kendisini açıktan solda tanımlayan yazarların da katkıda bulunduğu *Tan* gazetesine yönelik 4 Aralık 1945'teki baskındır. CHP İstanbul örgütü tarafından yönlendirilen ve çoğunluğunu üniversite öğrencilerinin oluşturduğu kitle, gazetenin Sirkeci'deki binasına saldırdı. Tan matbaasının tahrip edilmesi sonrasında gazete yayına devam edemedi. İkincisi, 1946'da TKP kadrolarının kurduğu iki parti, Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin (TSEKP) kapatılmasıdır. Üçüncü olarak Haziran 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklik sonrası TSP ve TSEKP tarafından örgütlenen işçi sendikalarının önemli bir bölümününün 16 Aralık 1946'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatılmasını saymak gerek. 1946 sendikacılığı, CHP dışında ve belirli ölçüde TKP

çizgisinin çabasıyla şekillenmişti. TSP ve TSEKP, 40 civarında sendikal örgüt kurmuşlardı ve o dönemde İstanbul Sendikalar Birliği üyesi işçilerin sayısı 10 bini geçmekteydi (Çelik, 2010, s. 89 ve s. 101). Bir sendikal yükseliş dönemi olarak sadece 6 ay sürmüş olsa da, 1946 sendikacılığı güdümlü ve vesayet altında olmayan bir sendikacılığın örneği oldu. Dördüncü tezahür, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde 1945'te başlayıp 1948'de tamamlanan tasfiye sürecidir. Bu tasfiyeyle öğretim üyeleri Behice Boran, Pertev Naili Boratav, Niyazi Berkes ve Muzaffer Şerif Başoğlu, komünizmle ilişkili oldukları iddiasıyla üniversiteden uzaklaştırıldılar. Beşinci tezahür olarak, Nisan 1948'de toplumcu gerçekçi edebiyatçı ve tek-parti rejimini sert eleştiren kalemlerden olan Sabahattin Ali'nin devletin dahliyle öldürülmesini vurgulamak gerek. Altıncı tezahür olarak, 1950'de Türk Barışseverler Cemiyeti'nin kapatılmasını hatırlayabiliriz. Temmuz 1950'de kurulan derneğin başkanlığını Behice Boran, Genel Sekreterliğini Adnan Cemgil üstlenmişti. Dernek, kuruluşundan hemen sonra Türkiye'nin Kore Savaşı'na asker gönderme kararını protesto ettiğini kamuoyuna açıkladı. Bu açıklama sonrasında dernek kurucuları tutuklandı ve derneğin faaliyetine son verildi. Sol ile ilgili kişilere baskı politikası çerçevesinde devletin eliyle düzenlenen 1955'teki 6-7 Eylül pogromu sonrası Aziz Nesin, Hasan İzzetin Dinamo gibi solcu yazarlar günah keçisi ilan edildiler ve linçlerle hiç ilgileri olmadığı hâlde tutuklandılar (Dinamo, 1971).

1945-1950 döneminde resmi bir politika olarak solun baskılanmasından söz ederken, Şubat 1947'de kabul edilen Sendikalar Kanunu'ndan da söz etmek gerekiyor. Bu kanun esas olarak, devletin güdümlü olmayan sendikaların radikalleşeceğine dair korkusunu yansıtır ve 1946 Sendikacılığına bir tepkidir (Akgöz, 2014). Kanunun 5. maddesi sendikaları “milli teşekküller” olarak tanımlar ve sendikaların “Milliyetçiliğe ve milli menfaatlere aykırı hareket” edemeyeceklerini vurgular. İktidara sendikal hareketi yargı yoluyla bastırma imkânı veren bu kanunla CHP, sendikal hareketin önemli bir kısmını kontrolü altına alır ve muhalefetteki DP, işçilere grev ve sendikal özgürlükler vaadi sayesinde işçiler arasında destekçilerini artırır (Akgöz, 2014).

Fakat DP'nin iktidarda olduğu 1950'lerde sendikal özgürlüklerde belirgin bir ilerleme gözlenmez. Aziz Çelik'in (2010, s. 286) ifadesiyle DP iktidarında, CHP döneminin vesayetçi ve devletçi uygulamaları aynı ağırlıkla devam eder. Grev hakkı, DP'nin hükümet programında yer bulmasına ve ilgili kanun tasarısının hazırlanmasına karşın, bu 10 yıllık dönem boyunca yasalaşmamıştır. 1950'ler boyunca kamusal alanda kısıtlı bir görünürlük kazanan sosyalistler dolaylı bir dili tercih ediyorlardı. Eski TKP'li Dr. Hikmet Kıvılcımlı, kurduğu Vatan Partisi'nde “Şahıs nüfuzu yerine mutlak kanun”, “Millet: Devletten üstündür”, “Fukaralık: Vatanda ve cihanda barışı bozar” gibi doğrudan sola özgü oldukları söylenemeyecek sloganlar kullanmaktaydı (Bora, 2023).

1960-1980: KİTLESELLEŞME VE SOL HEGEMONYA

Cumhuriyet tarihinin ilk askerî darbesiyle başlayan 20 yıllık dönemi, burada incelediğim diğer üç dönemden ayıran en az iki özelliği vurgulamak gerekiyor. Bunlardan birincisi, bu 20 yıllık dönem, solun etki momentlerinin en sık ve en belirgin şekilde karşımıza çıktığı dönemdir. İkinci

olarak, karşımızda Türkiye solunun yüz yıllık dönemdeki temel gündem maddelerinin beşinin de, yani anti-emperyalizm, sınıf odaklı siyaset, sosyal demokrasi, sosyalizm ve Kürtlerin mücadeleleriyle dayanışmanın olduğu bir dönem var. Bu beş gündem maddesinin bu şekilde birlikte öne çıktığı başka bir dönem söz konusu değil.

27 Mayıs darbesinden sonra siyaset ve rejimin yeni hâlinin ne olacağına dair tartışmalar fragmante bir görüntü sergiliyordu. Bu fragmante yapının sol için kimi fırsat pencereleri sunduğunu vurgulamak gerek. Fragmante görüntüyü dört unsur üzerinden özetleyebileceğimizi düşünüyorum: (a) Bir yandan yeni bir döneme girildiğine dair düşünce toplumda yaygındı. Yeni bir Anayasa'nın hazırlıkları başlamıştı. Dönemin tartışmalarında "İkinci Cumhuriyet" tabiri sıkça kullanılmaktaydı (Onaran, 2023). (b) Fragmante görüntünün unsurlarından biri militarizmdi. Militarizmi seçilmiş siyasetçilerin idamlarından ibaret görmemek gerek. Örneğin, düzenlenen yurt gezisinde Van'da konuşan Milli Birlik Komitesi üyesi Albay Muzaffer Yurdakuler, "Ulusal devrimimize karşı gelmek cesaretini gösterecek köy, şehir ve insan kitlelerini jet ve toplarla imha edeceğiz" (Erozan ve Karayel Aslaner, 2013) diyordu. Darbeciler arasında erken normalleşme isteyenler ile uzun süre iktidarda kalmak isteyenler arasındaki çekişme ortaya çıktı. Sonuçta Türkeş ve arkadaşlarının tasfiyesiyle seçimler görece hızlı şekilde yapılsa da, 15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerden DP'nin mirasçısı partilerin askerin beklentisinin tersine yüksek oy oranlarına ulaşması (AP geçerli oyların %35'ini, Yeni Türkiye Partisi %14'ünü almıştı) ordu içinde iktidarı bırakmama fikrini alevlendirdi (Mura, 2021). Fakat son anda uzlaşma sağlanarak sivil hükümete geçiş sağlandı. Ancak Talat Aydemir'in iki girişimiyle (Şubat 1962, Mayıs 1963), askerî darbe somut bir olasılık olarak gündemde kaldı. (c) Yeni dönemle birlikte, 27 Mayıs darbesinin devrim olarak anılmasıyla, "devrim" bir tabir olarak (yeniden) resmi terminolojiye girmişti. Üniversite öğrencilerinin "demokrasi devrimi"nin savunucuları olarak görülmeyle birlikte öğrenci dernekleri hiç olmadıkları kadar güçlendi (Alper, 2018). (d) Yeni Anayasa'da sosyal devlet ilkesi yer almaktaydı. 1960'ta kurulan Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) ilk yönetici kadrosu ulusal-sol eğilimliydi ve Anayasa'dan aldıkları cesaretle birinci beş yıllık kalkınma planının bölüşümcü ve sosyal adaletçi vurgularla yapılmasından yanaydılar.

Bu fragmante görüntü, solun sonraki yıllardaki gündemine dolaylı olarak etki etti. Farklı darbe olasılıkları, sonraki yıllarda da sosyalizmin askerî müdahale, yani bir sol darbe yoluyla geleceği fikrini ateşledi. 9 Mart 1971'deki deşifre olacak olan darbe girişimini bu çerçevede düşünmek gerek. DPT kapsamındaki tartışmalarda kapitalistlerin CHP liderliğindeki koalisyon hükümetine yaptıkları baskılar sonucunda plan taslağında "komünistçe" olduğu iddia edilen noktalar tadil edildi, plan için gereken kaynağın yeni vergiler yoluyla değil, Merkez Bankası'ndan borç alarak sağlanması benimsendi. Ayrıca plandaki bölüşümcü retorik de değiştirildi. Bunun üzerine DPT'nin ulusal-sol eğilimli bürokratları Eylül 1962'de topluca istifa ettiler (Göker, 2006). Fakat 1960'tan 1962'ye uzanan DPT deneyimi, sonraki yıllarda sol cemahta ve kamuoyunun genelinde planlı kalkınma tartışmalarına ilham verdi. MTTB ve TMTF gibi üniversite öğrencileri örgütleri 1964 öncesinde solda konumlanmış değildi (Alper, 2018, s. 458) ve bu örgüt-

ler 27 Mayıs'ın sokak gücü gibiydiler. Ekim 1962'ye gelindiğinde bu örgütlere üye öğrenciler AP çizgisindeki *Yeni İstanbul*, *Tercüman* ve *Zafer* gazetelerine saldırdılar ve eşyaları pencerelerden attılar (Alper, 2018, s. 194). Temel mesele sağ cenahın Yassıada'da verilmiş cezalara af talebiydi. Üniversite öğrencilerinin bu örgütlülük ve eylemlilik hâli bir etki momenti olarak niteleyeceğim 1968-1969 öğrenci eylemleri için de ön açıcı nitelikteydi. Başka bir ifadeyle, 1960'ların başında sokakta olan, devrim/devrimci lafzını önemseyen öğrencileri solcu olmasalar da, 1960'ların sonunda ve sosyalist devrim tahayyülüyle sokakta olacak olan öğrencilerin siyaset yapacakları zemini şekillendiriyorlardı.

Bu fragmante görüntüyü dört unsuru üzerinden özetledikten sonra, solun etki momentlerine geçebiliriz. Solun ilk etki momenti olarak İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin 31 Aralık 1961'de düzenlediği Saraçhane Mitingi'ni saymak gerekiyor. Sendikaların miting yapmasının temel nedeni, sosyal haklara yer veren yeni Anayasa'da grev hakkı tanınmış olmasına karşın (madde 47), ilgili yasada grev hakkının güvenceye kavuşturulmamış olmasıydı. 155 sendikanın fiilen katıldığı mitingde "Bizim de sözümüz var", "Grevsiz sendika, silahsız askere benzer", "Hak verilmez, alınır" pankartları dikkat çekiyordu (Koçak ve Çelik, 2016). 100 bin civarında kişinin katıldığı tahmin edilen bu tarihî mitinge rağmen, grev hakkını içeren yasal düzenlemeler, ancak Temmuz 1963'te ve sınırlandırılmış şekilde kabul edildi. Sendikalı işçilerin eylemleri Saraçhane Mitingi'yle sınırlı kalmadı. 1961-1963 döneminde yasaklı olmasına karşın 10 grev, 6 oturma grevi, 7 sakal grevi yapıldı; 12 sessiz yürüyüş ve kimi diğer gösteriler gerçekleşti. Bu grevler arasında Ocak 1963'te, yani grev hakkı ilgili yasaya girmeden önce başlayan ve 62 gün süren Kavel grevini özellikle vurgulamak gerekiyor. Böylelikle, sınıf perspektifinin gücü ve görünürlüğü belirgin şekilde arttı. Saraçhane miting ve diğer eylemler, çoğu zaman duyduğumuz 27 Mayıs sonrası hakların tepeden inme şekilde verildiği yaklaşımının revize edilmesine işaret ediyordu (Koçak ve Çelik, 2016). Bu çerçevede etki momentlerine dair önerdiğim tanım kapsamında yer alan "sendikal mücadelenin büyümesi" ve "mevzuat değişiklikleri sağlamak" unsurlarını hatırladığımızda, bu iki unsurun örneğine denk düşen 1961-1963 sürecinin kamusal alandaki görünür başlangıcı olan Saraçhane Mitingi'ni solun etki momentleri arasında saymamız gerekiyor.

27 Mayıs sonrası dönemde sol dünya görüşünü takip edenlerin seslerini soldan duyurma ve sosyalist fikirleri görünür kılama mücadeleleriyle kamusal alana etki ettiklerini gözlemekteyiz. Hızlı bir şekilde solun içinde farklı görüşler ve gruplar, tasnifi zor bir çeşitlilik düzeyine ulaşacaktı. Böyle bir tasnifin bu çalışmanın sınırları içinde yapılamayacağı açık. Bununla birlikte *Yön* dergisine ve TİP'e değinmek gerekli görünüyor.

1961'de çıkmaya başlayan ve Haziran 1967'ye kadar devam eden *Yön* dergisinin temel etkisi Marksizm ve sosyalizm kelimelerini tabu olmaktan çıkarıp bunlara görünürlük kazandırmak oldu. Farklı yazarların görüşlerine yer veren *Yön*'ün ana hattını Doğan Avcıoğlu belirliyordu. Avcıoğlu'na göre sosyalizm hızlı bir kalkınma yöntemi idi ve bu sayede Türkiye'nin hızlı kalkınması mümkün olabilecekti. Avcıoğlu'nun başyazılarıyla *Yön*'ün teşvik ettiği, Atatürk

gençliğinin “milli uyanışı”ydı. Avcıoğlu, bu milli uyanışla gençliğin “yabancı petrole, Coca-Cola’ya, Sana ve Vita’ya” hayır demesini bekliyordu; çünkü bütün bunlar devletleri ve tüccarları içine alan dev bir menfaat şebekesiyle ilişkiliydi. *Yön* sıklıkla okurlarına üçüncü dünyacılık perspektifiyle Batı dışı coğrafyalardan haberler aktarıyordu. Derginin sayfalarında Fanon ya da Sartre’in yazılarına rastlamak mümkündü. *Yön* emperyalizmle tek ülkeyle sınırlı kalmayan bir savaşı gerekli gördüğü ölçüde üçüncü dünyacılığı savunmaktaydı. *Yön*’ün etkisi sosyalizm fikrini ve lafzını yaygınlaştırmakla sınırlı değildi. Dergi “Kürt Meselesi”ni kapağına taşımıştı. Avcıoğlu, 1966’da kaleme aldığı bir yazıda, sosyalistler de dahil olmak üzere kimsenin Kürt meselesi tabusunu tartışmaya cesaret edemediğini, oysa bir etnik grubun sahip olduğu kültür değerlerinin eritilmesinin sosyalizmin temel felsefesine aykırı olduğunu söylüyordu. Avcıoğlu’na (1966) göre, sosyalistler için bu önemli mesele hakkında düşünme zamanı gelmişti.

1965 seçimleri solun etki momentleri bakımından hem bir düşüş, hem de bir yükselişe sonuçlandı. İnönü, 1965 seçimlerinden hemen önce CHP’nin ortanın solunda bir kitle partisi olduğunu ilan etmişti. Fakat bu hamle, AP’nin tek başına iktidar olmasını engelleyemedi. TİP ise, küçük partilere avantaj sağlayan milli bakiye sisteminin sağladığı avantajla, 15 milletvekili kazandı ve 1965 seçimlerini kendisi için bir etki momentine dönüştürdü. TİP, 1961’de Savaşane Mitingi’nin düzenlenmesinde de aktif rol üstlenen 12 sendikacı tarafından kurulmuştu. 1962’de partinin sosyalist aydınları kapsayacak şekilde genişletilmesi TİP’i sendikal çevrelerle sınırlı olmaktan çıkardı. TİP belirgin bir şekilde sosyalist dünya görüşünü savunuyordu. Bu anlamda TİP’in Türkiye tarihinde belirgin bir ideolojisi olan ilk parti olduğu söylenebilir. Genel Başkan Mehmet Ali Aybar da TİP’in bir doktrin partisi olduğunu vurguluyordu. Bunun etkisi, diğer partilerin de ideolojilerini belirginleştirmesi ve sağ-sol yelpazesinde konum alması oldu. CHP’nin ortanın solunda bir kitle partisi olarak konumlanmasında da, CHP içi dinamiklerle birlikte, TİP’in de etkisi olduğunu söylemek mümkün. Böylelikle kamusal alan mücadeleleri yeni bir form alıyordu. TİP bu fırsatı mahirane şekilde kullanarak sosyalizmi Meclis platformunda görünür kıldı.

TİP’in üye sayısının 12 bin dolayında olduğu tahmin ediliyor. Bu üyelerin yaklaşık yüzde 30’u işçi, yüzde 9’u ise tarım işçisiydi (Aydınoğlu, 2007, s. 119). İşçilerin partideki ağırlığına karşın TİP bir sınıf partisinden çok halkçı özellikleri ağır basan bir partiydi. Programda “emekçi halk” vurgusu dikkat çekmekteydi. Dahası kuruluşu izleyen yıllarda parti programında özel olarak sosyalizm vurgusu dikkat çekmiyordu. Programa esas rengini veren emekçi sınıfların önceliğinde başarılması öngörülen “kapitalist olmayan kalkınma yolu”ydı. TİP esas olarak işçi sınıfı öncülüğünde kurulacak bir sosyalizm fikrine bağlıydı ve sosyalist devrimi savunuyordu (Şener, 2007). Genel başkan Aybar, “Türkiye Sosyalizmi”, “hürriyetçi sosyalizm”, “güler yüzlü sosyalizm” kavramlarını kullanarak bir politik hat önermekteydi. Aybar (1968, s. 205) demokratik rejimi, “emekçi halk yığınlarının siyasî, kültürel, ekonomik ve sosyal bütün hürriyetlerine sahip olduğu ve yurt işlerinde söz ve karar sahibi bulunduğu” rejim olarak görüyor, Batılı demokratik kurum ve ilkeleri savunan bir sosyalizm anlayışını benimsiyordu. 1968’de Sovyet tank-

ları Prag baharına müdahale edince Aybar ve partinin bir diğer önemli lideri Behice Boran, bu askerî müdahaleye karşı çıkmışlardı (Mumcu, 1993, s. 54). Aybar “Türkiye Sosyalizmi” diyerek Sovyet modelinin dışında bir sosyalizmi savunduklarını vurguluyor, “tam bağımsızlık” vurgusuyla Türkiye’nin her iki süper güce de eşit mesafede olması gerektiğini savunuyordu. Aybar’ın yaygınlaştırdığı sosyalizm perspektifinde emperyalizm karşıtlığı da önemli bir yer tutmaktaydı. Bir yandan Vietnam Savaşı odağında ABD’nin savaş politikalarını eleştiren Aybar, diğer yandan da Amerikan emperyalizminin Türkiye’nin toplumsal koşullarına etki ettiğini söylemekteydi. Aybar’a göre, Türkiye’deki temel çelişki “Amerikan emperyalizmi ve ortakları ağalar-kompradorlar-(A)merikancı bürokratlar üçlüsü ile bütün emekçi sınıf ve tabakalar arasında”ydı. “Türkiye sosyalizmi” bu çelişkiye verilen yanıtı (Aybar, 1968, s. 640). 1969 seçimleri öncesinde TİP “emekçi halk” vurgusunu daha belirginleştirmek için çark ve başaktan oluşan amblemini, köylü kasketinin belirgin olduğu bir insan figürüyle değiştirdi (Aysan, 2013, s. 25). Bu, partinin söyleminde sınıf ve sömürü kavramlarındansa ezilme ve horlanma kavramlarının öne çıkarılmasıyla da uyumluydu (Şener, 2007). Aybar’ın genel başkanlıktan ayrılması sonrasında parti çark-başaklı ambleme geri döndü.

TİP, Fikir Kulüpleri Federasyonları üzerinden üniversite gençliğini de etkiliyordu. Dünyanın farklı kentlerinde olduğu gibi Ankara ve İstanbul’da da üniversite öğrencileri yürüyüşler ve forumlar düzenlediler, üniversitelerinde boykotlar yaptılar ve binaları işgal ettiler. Üniversite öğrencilerinin ilk talepleri eğitime dairdi ama hızlı şekilde sistemin genelini sorgulayan eylemler öne çıktı ve devrim tahayyülleri belirginleşti. Sosyalist öğrenciler, işçi sınıfının eylemlerine de destek verdiler. 1968 ve 1969’da yaygınlaşan öğrenci eylemleri, insanları sol perspektife ikna etmeyi başardığı ölçüde bir etki momenti yarattı. Bu etki momenti Türkiye’nin siyasal gündemini değiştirdi. Sosyalist üniversite öğrencileri için ABD emperyalizmine karşı çıkmak önemli bir gündem maddesiydi. Özellikle ABD donanmasının İstanbul’a ziyaretlerine yönelik protestolar oluşan etki momenti bakımından önemliydi. 1967’deki ziyaret protestolarla karşılandı. Büyük protestolarsa 1968 ve 1969’daki ziyaretlerde gerçekleşti.

15 Temmuz 1968’de ABD’nin 6. Filo’suna bağlı bir uçak gemisi ile beş diğer savaş gemisi İstanbul’da Dolmabahçe açıklarına demirledi. Protestoların merkezinde Gümüşsuyu’ndaki İTÜ binalarında toplanan öğrenciler vardı. 16-17 Temmuz gecesi, polislin İTÜ öğrenci yurduna yaptığı baskın sırasında Vedat Demircioğlu ikinci kat penceresinden atıldı ve günlerce komada kaldıktan sonra hayatını kaybetti. 17 Temmuz’da öğrenciler önce Taksim’deki Atatürk Anıtı’na doğru yürüyüşe geçtiler. Sonrasında Devrimci Öğrenci Birliği üyelerinin inisiyatifiyle yürüyüş Dolmabahçe’ye kadar uzatıldı. “Bağımsız Türkiye”, “Kahrolsun Amerika”, “Amerikalı İt, Evine Git” sloganlarıyla yürüyen öğrenciler, sahilde ABD donanması erlerini denize attılar. 6. Filo’nun sonraki ziyareti Şubat 1969’da gerçekleşti. Sosyalist gençlik örgütleri bu ziyareti protesto etmek için Beyazıt’tan Taksim’e “Emperyalizme Karşı Mustafa Kemal Yürüyüşü” için Valilik’ten izin almıştı. Karşı kampta kitleselleşen Komünizmle Mücadele Derneği, solun eylemlerine saldırma stratejisini benimsemeye başlamış, daha önce de TİP mitingine saldırı organize etmişti. Kitlenin

Taksim Meydanı'na varmasıyla birlikte “Komünistlere ölüm” sloganları atanlar, ABD'yi protesto eden solculara saldırıya geçtiler. Yüzlerce insan yaralandı ve iki kişi bıçaklanarak öldürüldü. 16 Şubat 1969 hafızalara “Kanlı Pazar” olarak geçti.

TİP ve öğrenci hareketi, insanları sol perspektife ikna ederken resmî söylem ve mevcut siyasi konjonktürle benzer bir ilişki kuruyordu. TİP ilerici siyasetin başlangıç noktası olarak Kemalist reformları görmekteydi ve sosyalizmin Kemalizm'e ters düşmediğini, tersine sosyalizm sayesinde Kemalist ilkelerin hayata geçirileceğini savunmaktaydı. Dahası TİP anti-emperyalizm hattı üzerinden Kemalizme ilişkileneceğini ve böylelikle meşruluğunu artırabileceğini düşünüyordu (Ünsal, 2002, s. 118-121). Anti-emperyalizm perspektifi ve Kemalizm öğrenci hareketinin de meşruluğunu artırmaktaydı. Dahası 27 Mayıs sonrası bir lafz olarak “devrim” eskiye göre çok daha görünür olmuş, hatta resmî kabul görmüştü. 1960'lar Türkiye'sinde anti-emperyalist hattın yükselmesinde üçüncü dünyacılık gibi fikirlerin etkisi söz konusuydu, fakat aynı zamanda 1966'da ABD Başkanı Johnson'ın mektubu kamuoyuna duyurulunca, ABD'yle müttefiklik ilişkilerine dair sorgulama tavrı yaygınlaşmıştı. Bu konjoktürde sosyalist öğrenciler anti-emperyalist fikirleri Kıbrıs krizi ve Johnson mektubuna başvurarak özgürce ve meşru bir şekilde yama fırsatı bulmaktaydılar (Alper, 2018, s. 226-233). Dolayısıyla, Türkiye'deki öğrenci hareketi bir yanıyla küresel 68 protesto dalgasının içinde yer almaktaydı. Türkiyeli solcu öğrenciler başka yerlerdeki öğrenci eylemlerinden ilham almaktaydılar. Ve bununla birlikte Türkiye'deki öğrenci hareketi yereldeki imkânlar ve mevcut söylemlerle ilişkilenerken şekillenmekteydi (Turan, 2021).

Solun 1960'lardaki etki momentleri üzerine düşünürken farklı etki momentlerinin solun başka etki momentlerine zemin hazırladığını, öncülük ettiğini söyleyebiliriz. Örneğin, CHP'nin kendisini yenileyememesine tepki olarak çıkmaya başlayan *Yön* dergisi, CHP'nin kendisini ortanın solunda konumlandırmasında ve yükselen sol öğrenci muhalefetine pay sahibi olmuştu. Yukarıda vurguladığım üzere, TİP'in ideolojik temelli siyaset yapması, diğer tüm partiler gibi CHP'nin ideolojik hattını netleştirmesine etki etmişti. Fakat solun farklı etki momentlerinin hemen her durumda birbirine eklenerek, solun genel etkisini artırdıklarını düşünmemek gerek. Örneğin *Yön*'ün etkisi üzerine düşünürken, seçimlere, demokrasiye dair şüpheciliğinin *Yön*'de sıklıkla dile getirildiği hatırd tutulmalı. Dergide “tutucu güçler koalisyonu”nun kitle üzerindeki etkisi nedeniyle, sandığım beklenen sonucu vermeyeceğini öne süren yazılar yer almaktaydı. TİP'in parlamento odaklı mücadelesinin isabetsiz olduğunu savunan *Yön* başyazarı Avcioğlu'na göre sosyalizm milliyetçi devrimciler olarak nitelediği askerlerin ve aydınların iktidarı ele geçirmesiyle kurulacaktı. Bu demokrasi şüpheciliği öğrenci hareketinde de yankı buldu. Dahası, seçim sisteminin değişmesi sonrası TİP'in 1969 seçimlerinde sadece iki milletvekili çıkarması ve öğrenci hareketinin sönümlenmesiyle birlikte, Mart 1971'e gelindiğinde, Avcioğlu grubuyla ilişkili subaylar darbe hazırlıklarını son aşamaya getirdiler. 9 Mart diye anılacak sol darbe planlarının deşifre olup başarısız olması sonrası TSK'nın tepkisi Genelkurmay başkanı Memduh Tağmaç'ın emir-komuta zinciri içinde gerçekleştirdiği 12 Mart 1971 müdahalesi ve izleyen sıkı-

yönetim dönemi oldu. Cumhuriyet tarihinin bu ikinci askerî müdahalesi sol için kitlesel tutuklamalar, işkence ve TİP'in kapatılmasını getirecekti.

Yön bağlamında Kürtlerle dayanışmanın solun gündemine girdiğini vurgulamıştım. Fakat solun 1960'ların ikinci yarısındaki etki momentleri üzerine düşünürken Kürtlerle dayanışmanın TİP ve öğrenci hareketi için de bir gündem maddesi olduğunu söylemek gerek. 1967'de düzenlenen Doğu Mitingleri, Kürtlerin kamusal alanda görünürlüklerinde önemli bir momentti. Ağustos'tan Kasım'a kadar olan sürede, Silvan, Diyarbakır, Siverek, Batman, Tunceli, Ağrı ve Ankara'da gerçekleşen mitingler TİP içerisinde örgütlenmiş Kürtler ve legal alanın dışında örgütlenmeye başlamış olan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (TKDP) destekçileri tarafından düzenlendi. Mitinglerdeki konuşmalarda genel olarak bölgesel eşitsizliklerden şikâyet ediliyor, zaman zaman kitleye hitaplarda Kürtçe sözcükler kullanılıyordu. Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nda (DDKO) örgütlü TİP üyesi Kürt gençler, partinin Ekim 1970'te toplanan 4. Kongresi'nde TİP'in Kürt sorunuyla ilgili tarihî bir karar almasında etkili oldular (Demir, 2019). Bu kararda Türkiye'nin doğusunda Kürt halkının yaşamakta olduğu, Kürtlerin zulme ve asimilasyon politikasına maruz kaldıkları ve Kürt halkının anayasal vatandaşlık haklarını kullanmak ve tüm demokratik özlemlerine dair mücadelesinin TİP tarafından destekleneceği vurgulandı. Bu karar, Temmuz 1971'de TİP'in Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasında başlıca gerekçe oldu.

Solun etki momentlerini tanımlarken, sendikal mücadelenin büyümesini tanım unsurları arasında saymıştım. 1960'ların başındaki Saraçhane Mitingi sendikal mücadelenin büyümesine ve mevzuat değişikliği sağlamasına denk düşüyor. Nasıl 1960'lar işçilerin kamusal alanda yükselen mücadelesiyle açıldıysa, işçiler 1970'lerin başında da mücadelelerini kamusal alana taşıdılar. 15-16 Haziran 1970'te işçilerin protestoları İstanbul kent mekânının geneline damga vurdu. Protestoların kaynağı DİSK'in örgütlenmesine set çekmeyi amaçlayan mevzuat düzenlemesinin Meclis'in iki kanadından geçip, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından onaylanmasıydı. Bunun üzerine DİSK üyesi işçiler, belirli bir aşamadan sonra DİSK'in bile kontrol etmekte zorlandığı büyüklükte bir protestoya imza attılar. İstanbul'un her iki yakasından 150 bini aşkın işçi protestolara katıldı. Vapur ve otobüs seferleri iptal edildi ve işçilerin buluşmasını önlemek için Galata Köprüsü açıldı. Beş kişinin öldüğü ve yüzlerce kişinin yaralandığı protestolar sonrasında 200 kişi tutuklandı. Söz konusu yasal düzenleme sonradan Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Katılımcı sayısı, kentsel mekâna etkisi ve ilgili kararın iptal edilmesinde gördüğümüz mevzuat düzeyindeki etkisiyle 15-16 Haziran, işçi sınıfının kamusal alan mücadelelerinde başarılı olduğu bir etki momentleri olarak not edilmeli (Turan, 2023a).

12 Mart 1971'de ordu siyasete ikinci kez müdahale etti. Dönemin Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın müdahalenin gerekçesini açıklamak için kurduğu, meşhur "Sosyal hak arama cereyanları ekonomik gelişmenin çok ilerisine geçti" cümlesi, bir bakıma kamusal alan mücadelelerinin geldiği aşamayı özetliyordu: Solun işçi sınıfı mücadelesi ilerlemiş ve devlet aktörleri buna karşı hamle yapmıştı. Askerî müdahale sonrası ilan edilen sıkıyönetimde solcu gazeteciler,

yazarlar, akademisyenler ve çok sayıda aktivist tutuklandı ve işkence gördü. 12 Mart dönem cuntası sosyalist gençlik önderleri Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın idamına karar vererek, bir bakıma Menderes ve arkadaşları için verilen idam cezalarının rövanşını alma peşine düştü. Hukukla bağdaşmayan bu idamlar, Türkiye'de siyasetle ilgilenen sıradan insanlar için yeni bir travma anlamına geliyordu. Cunta, aleni sol karşıtlığına karşın, sosyal demokrat ve sosyalist solun yükselişini durduramadı. 1972'de CHP genel başkanı olan Bülent Ecevit, "Bu Düzen Değişmeli", "Toprak İşleyen Su Kullananın" gibi sloganlarla partiyi sosyal demokrasinin de soluna taşıdı. CHP bu yeni konumuyla 1973 seçimlerinde tarihî bir zafer kazandı. "Umudumuz Ecevit" sloganı ya da CHP seçmeninin "Karaoğlan" ifadesi üzerinden Ecevit'le kurduğu bağ, partinin eski devletçi kimliğinden sıyrılması anlamına geliyordu (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 251). 1970'ler boyunca CHP ile sosyalist sol arasında savunulan fikirler ve kadrolar bağlamında bir etkileşim görülecekti.

1974 Kıbrıs Harekâtı'nın da kamusal alana yansımaları oldu. Ecevit kendisine verilen desteğin artmasıyla bir hesap hatası yaptı ve erken seçim kararını zorlarken koalisyon hükümetini bozdu. Kıbrıs Harekâtı toplumun genelinde milliyetçi bir dalganın yükselmesine yol açtı. Gazetelerde "Ordu-Millet Elele" kampanyaları görülmeye başlandı. 1970'ler solun belediyeler üzerinden de etki momentleri yarattığı bir dönem olarak da hatırlanmalı. 1973 belediye seçimlerinde CHP'den Ahmet İsvan'ın İstanbul ve Vedat Dalokay'ın Ankara belediye başkanı seçilmesi, "toplumcu belediyecilik" pratiklerinin örneklerini görünür hâle getirdi. 1977'de Diyarbakır'da Mehdi Zana'nın, 1979 Fatsa'da Fikri Sönmez'in bağımsız aday olarak belediye başkanı seçilmeleri yerel yönetimin, belediyeciliğin temel görevlerinin ötesine geçen bir perspektifin görünür hâle geldiği örnek olarak not edilmeli.

Kamusal alan mücadeleleri tarihinde 1 Mayıs 1977 önemli bir dönemece denk düşüyordu. Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan beri yasaklı olan 1 Mayıs, bu sefer Taksim Meydanı'nda, DİSK'in ev sahipliğinde izinli ve kitlesel olarak kutlanıyordu. 1977'deki 1 Mayıs'ın önemi DİSK'in yaklaşan genel seçimlerde CHP'ye destek vereceğini açıklayacak olmasıydı (Turan, 2023a). Taksim Meydanı'nı dolduran insanların üzerine açılan ateş sonucunda, kaçanların birbirlerini ezmelelerinin de etkisiyle, 42 kişi hayatını kaybetti (Mavioğlu ve Sanyer, 2007). İlk ateşin istihbarat örgütlerinin silahlarından çıkmış olması en ikna edici olasılık olmakla birlikte, sonraki yıllarda paylaşılan tanıklıklar farklı sol grupların 1 Mayıs'a silahlı olarak gelmiş olmasının da panik havasına katkısı olduğunu gösteriyor. 1977'den 1980'e kadar olan dönemde kamusal alan mücadelelerinin önemli bir katmanı silahlı verildi. Gerek sol, gerekse sağ cenah kentlerin belirli bölgelerini kontrol altına almayı hedeflediler. Siyasi cinayetlerin rutinleştiği bu dönemde sadece siyasetin önde gelen isimleri kurşunlara hedef olmadılar. Aynı zamanda siyasetle ilgilenen sıradan insanlar da öldürüldüler. Özellikle devletle bir şekilde ilişkili güçlerin radikal sağın paramiliter güçleriyle birlikte organize ettiği katliamlar da kamusal alana damga vurdu. Maraş (Aralık 1978, 111 ölüm) ve Çorum'da (Temmuz 1980, 57 ölüm) şiddetin hedefinde Aleviler vardı.

1977 genel seçimlerini en çok oy alan parti olarak tamamlayan CHP, seçim başarısı üzerinden de solun etki momentine katkıda bulundu. Bunun dışında, solun 1970'lerdeki genel etkisi üzerine düşünürken üç ana eğilimi tespit edebiliriz. Bunlardan birincisi, artan işçi eylemleri ve işçi eylemlerinin radikalleşmesiydi. Ebru Deniz Ozan'ın (2012, s. 159) aktardığına göre, 1963-1971 döneminde grevler nedeniyle kaybolan işgünü sayısı 4.506 iken, bu sayı 1973-1980 döneminde 21.812'dir. Grev ve iş bırakmalara ilaveten işçi eylemlerinde de bir çeşitlenme gözlenmekteydi. İş yavaşlatma, yürüyüş, yemek boykotu, fazla mesaiye kalmama gibi eylemler de yapıyordu. Temkinli ve sol siyasetten uzak tarzıyla bilinen Türk-İş bile siyasi grev kararları almaktaydı.

İkinci eğilim olarak 1970'lerde devrimci hareketlerin ve legal alanın dışında konumlanan partilerin yakaladıkları kitleliliği vurgulamak gerekiyor. Bu eğilim bağlamında özellikle Devrimci Yol, Kurtuluş ve TKP'yi hatırlamak gerekmektedir. Bu hareket ve partiler genellikle bir dergi üzerinden görünürlük tesis etmişti. Üyeleri ve sempatanlarıyla ilişkilerini düzenleyen işbölümü, hiyerarşi ve disiplinleri vardı (Aydınoğlu, 2007, s. 415). Devrimci Yol ve Kurtuluş, resmiyete dökülmemiş bir hareket olmanın avantajını kullanıyordu. Her iki hareket de 1960'ların kır ve kent gerilla gruplarının eleştirel devamcıları olarak, 1974 affıyla cezaevinden çıkanların yeni kadrolarla buluşmalarıyla şekillendi. Sempatizan sayısı bakımından, 1960'lardaki gruplara göre 1970'lerde bir patlama yaşanmıştı. Hareket olarak kalan Devrimci Yol ve Kurtuluş sempati-zanları başta TMMOB ve TÖB-DER olmak üzere legal mecralarda da aktiftiler ve seçimlerde sol yelpazenin farklı adaylarını destekliyorlardı. Devrimci Yol çevresi kimi teorik tartışmaları önemsemekle birlikte, esas olarak eylem ve mahalle çalışmalarıyla siyaset üretmekten yanaydı. Bu çevre ilk olarak *Devrimci Gençlik* dergisini çıkardı. Sonrasında 1977'de ilk sayısı çıkan *Devrimci Yol* dergisi 100 bini aşan tiraja ulaştı. Devrimci Yol "şiddete dayanan" devrimi, yani silahlı mücadeleyi esas alıyordu. 1970'lerdeki ortamı ve artan silahlı saldırıları bir içsavaş olarak niteleyen Devrimci Yol, askerî örgütlenmeyi ve "direniş komitelerini" önemsiyordu (Pekdemir, 2007). Ancak Devrimci Yol'u sadece silaha odaklanarak anlamak isabetli olmayacaktır. Ergun Aydınoğlu'nun (2007, s. 435) ifadesiyle tabanın kitleliliği, silahlı pratiğin yeniden üretimini engellemekteydi. 1976'da çıkmaya başlayan aylık *Kurtuluş Sosyalist Dergi*'nin tirajı 15 bin civarında, 1978'de çıkmaya başlayan haftalık *Kurtuluş* gazetesinin tirajıysa 30 bin civarındaydı (Öngider, 2007). Dönemin sosyalist solunda Kürt meselesini önemseyen bir grup olarak Kurtuluş *Sorej* adlı Kürtçe dergiyi çıkarttı. TKP; Devrimci Yol ve Kurtuluş'tan sadece Sovyet çizgisinin temsilcisi olmasıyla değil, aynı zamanda silahlı mücadeleyle arasına mesafe koymasıyla da ayrı-lıyordu. 1974'te başlayan "atılım" döneminde TKP, uzun yıllardır benimsediği siyaset tarzından ayrılarak kitleleşmeye yöneldi. İlerici Gençlik Derneği (İGD) ve İlerici Kadınlar Derneği (İKD) partinin yasal düzendeki organlarıydı. Ayrıca bu kitleleşme kararı uyarınca TKP'liler DİSK ve meslek örgütlerinde de giderek artan şekilde varlık gösteriyorlardı.

Üçüncü ve son eğilim olarak solun kültürel hegemonyasından söz etmek gerekiyor. Kültürel hegemonya insanların sol perspektife ikna olmasındaki rolüyle, solun etki momenti yaratmasında kritik bir öneme sahiptir. 1970'lerdeki popüler kültür ürünlerinden, gazetelerdeki

entelektüel tartışmalara bu hegemonyanın yansımalarını gözlemek mümkündür. Sol kültürel hegemonyanın beyazperdedeki örneklerini düşünürken Atıf Yılmaz'ın *Köşeyi Dönen Adam* filmini hatırlayabiliriz (Turan, 2013a). Kemal Sunal'ın başrolde olduğu filmde temel odak bir eşeğin karnında olduğu düşünülen elmaslar üzerinden insanların zenginleşmek için neler yapabileceği hicvediliyordu. Film yüksek binaların cephelerinde yer alan reklamlarla yoksul Adem'in tükettiği simit arasındaki tezatı vurguluyordu. *Köşeyi Dönen Adam*'ın fonunda dönemin politik duvar yazıları bol bol perdeye taşınıyordu. Cüneyt Arkın'ın başrolü üstlendiği *Komiser Cemil* serisi filmlerini de bu kapsamda hatırlamak gerek. Cemil filmleri serisi boyunca yoksulluk, yoksulların hak arama mücadelelerindeki dezavantajları, halkın polise duyduğu güvensizlik gibi temalar öne çıkıyordu. Komiser Cemil, kimi zaman sınıf farklılıklarını kabul ederek işçilerin haklı eylemlerine destek olmaktaydı, kimi zaman Amerika'dan rüşvet alan şirketleri yakalamak için devrimci gençlerle işbirliği yapıyordu. Kafasında hep "ben bu düzenin polisi miyim" sorusu vardı. "Polis emekçinin karşısında iktidarın memuru mudur" sorusunu soruyordu. Mevcut bozuk düzen Cemil'in kâbusuydu. Cemil bu kâbusu şöyle söze dökmekteydi: "Bozuk düzen, nereye elimi atsam bir kötülük, bir çirkinlik çıkıyor. Hepsini düzeltmek istiyorum düzeltemiyorum" (Arslan, 2005, s. 167). Aynı dönemde Cüneyt Arkın, Yavuz Özkan'ın *Maden*'inde (1978), bu kez İlyas karakteriyle bir devrimci rolündedir. Film boyunca madendeki kötü çalışma koşulları, sarı sendika, göçük gibi sorunlar vurgulanıyordu. Grev, işçilerin politikleşmesi ve örgütlenme ise filmin önerdiği çözüm yollarıydı. Komiser Cemil serisinde de *Maden*'de de karşımıza çıkan sermayedarlar ile halk ve işçiler arasındaki çatışmaydı.

Sol hegemonya edebiyatta da hissedilmekteydi. Bir yanda politik roman türünün önemli eserleri 12 Mart müdahalesine ve askerî rejimin getirdiklerine odaklanıyordu. *Büyük Gözaltı* (Çetin Altan, 1972), *Kırk Yedi'liler* (Füruzan, 1974), *Yaralısın* (Erdal Öz, 1974), *Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu* (Sevgi Soysal, 1976) ilk akla gelen 12 Mart romanları arasında. Fakat bu hegemonyanın gücü ve daha uzun vadeli etkisi esas olarak dönemin romanının klasik ezen/ezilen çatışmasının ötesinde başka temaları önemsemesiyle belirir. Adalet Ağaoğlu'nun *Dar Zamanlar* üçlemesinde ve Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar*'ında (1972), kentli insanların, siyasal aktivistlerin ve aydınların sorunları romana taşınır. Ağaoğlu romanlarında, bir dizi yerleşik değeri, örneğin aile bağlarını cesaretle sorgular. *Tutunamayanlar*'da öne çıkan heykeli dikilenlere ve ortaokul tarih kitaplarına yönelik eleştiriyi, Ağaoğlu'nun Cumhuriyet'in kadın idealine yönelik sorgulamalarıyla birlikte düşünmek gerek. Romanlarda karşımıza çıkan yeni ufuklar, solun ortaya attığı radikal dönüşüm tahayyülüyle mümkün olmuştu. Yukarıda vurguladığım üzere, nasıl 1970'lerin siyasi hareketleri için 1960'ların birikiminin kolaylaştırıcılığı söz konusuysa, 1970'lerdeki kültür mecrası için de benzer bir birikimden söz edebiliriz. 1967'de yayımlanan *Devlet Ana* romanıyla solun Osmanlı tarihine bakışında özgün bir hat önermiş olan Kemal Tahir, 1971'den itibaren çevresindekilerle *Türkiye Defteri* dergisini çıkarmaya başlamıştı. Kemal Tahir derginin görevini tabularla mücadele, "tabulaşmaya yeltenen iç ve dış kandırmacılarla boğuşma" olarak tarif ediyordu. 1975'e kadar yayımlanmaya devam eden *Türkiye Defteri* Gramsci'den Parvus'un Türki-

ye'nin yarı sömürgeleşmesi analizlerine uzanan bir yelpazede dosyalar hazırlıyor, dergi Osmanlı tarihi hakkında Halil İnalıcık'ın görüşlerine yer veriyordu. Derginin ana gündemlerinden birini Batılılaşmacı perspektif oluşturuyor, geri kalmışlık, ilerencilik, tarihî roman, sentez, derginin diğer önemsedığı konular olarak öne çıkıyordu. Aynı anda 1970'ten itibaren Ali Gevgilili *Milliyet*'te "Düşünenlerin Forumu" başlıklı açikoturumlar düzenliyor, bu uzun tartışmalara Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, İdris Küçükömer, Haydar Kazgan, Tarık Zafer Tunaya, Şerif Mardin gibi farklı kuşaklardan entelektüeller katılıyordu. Açikoturularda Aydemir, Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist olduğunu iddia ederken, Küçükömer bu görüşe karşı çıkıyor, Kurtuluş Savaşı'nın sadece Yunanlılara karşı kazanıldığını vurguluyordu. Küçükömer, bu açikoturularda tek-parti dönemine ilişkin eleştirilerini de dile getiriyordu.

Bu üç eğilimin, yani kitleleşen ve radikalleşen işçi eylemleri, legal alanın dışına çıkan ve legal alanda da güçlü şekilde varlık gösteren sosyalist hareketler ile partiler ve solun farklı kesimlerinin kültürel hegemonyasının birlikte düşünülmesi gerekiyor. Birinci eğilim doğrudan sendikal mücadelenin büyümesi anlamında solun etki momentine katkı sağlıyordu. İkinci eğilim, legal mecralarda görünürlük kazanan sol görüşlerin tahayyüllerini düzen içi taleplerin ötesine taşıyor, devrimci görüşlerin dile getirildiği mecraları çoğaltıyordu. Ayrıca birinci ve ikinci eğilim arasındaki bağın görünür olduğunu da söylemek gerek. Örneğin, 1975'ten itibaren Devrimci Yol çevrelerince Yeraltı Maden-İş çerçevesinde örgütlenen Yeni Çeltek'te madencilik işyeri komiteleri aracılığıyla işletmenin karar alma süreçlerine müdahil olmuşlar, madenin tasarımında modifikasyonlar gerçekleştirmişler ve hatta nihai ürünün düşük fiyatla satılmasını dahi organize etmişlerdi (Bozkurt, 2008). Solun kültür alanındaki dinamizmi hem canlı bir tartışma ortamı anlamına geliyor, hem de radikal perspektiflerin kitleleşmesini sağlıyordu. Bu üç eğilim birleşerek sosyal demokrat hatta ilerleyen CHP'yi de farklı şekillerde besliyordu. Her ne kadar Ecevit CHP'nin sosyalist sol ile sınırını belirginleştirmeye çalışsa da, CHP örgütlerinin sosyalist sol kesimlerle diyalogu güçlüydü. CHP'nin 1970'lerde yakaladığı dinamizm ve seçim sonuçlarında, kendisinin solundaki gruplarla, yani sosyalist solla kurduğu ilişkinin de önemli bir payı vardı. Tam da bu noktada Necmi Erdoğan'ın (1998) CHP ile Devrimci Yol'un siyasal söylemlerinin popülist bir uğrakta buluştuğu tespitini hatırlamak gerekli. Erdoğan'ın ifadesiyle (1998) 1970'lerdeki sol popülizm, "toplumsal-siyasal alanı popüler kesimler ile egemen kesimler, halk ile iktidar bloku arasındaki antagonistik ilişki ekseninde tanımlayan ve hegemonize etmeye çalışan" bir siyasal söylem ve bu söylem hem CHP'de, hem de Devrimci Yol'da gözleniyordu.

Bu üç eğilimin toplam etkisinden söz ederken sosyalist solun 1970'lerin ikinci yarısındaki silahlı mücadelesine de değinmek gerekiyor. Bu sadece yukarıda ikinci eğilimin içinde tarif ettiğim grupların, örneğin Devrimci Yol'un, silahlı mücadeleyi kapsıyor olması nedeniyle gerekli değil. Dahası, sola yönelik saldırıların arttığı bir ortamda, siyaset ile silahlı mücadelenin sınırı giderek belirsizleşiyordu. Silahlı mücadelenin sadece savunma amacıyla sınırlı olduğunu da söylemek mümkün gözüküyor. O dönemde etkin olan farklı sosyalist gruplara göre silahlı eylemler kitleleri sarsmanın ve giderek bilinçlendirmenin bir yoluydu (Bozarslan, 2009). Başka

bir ifadeyle, silahlı mücadele kimi gruplar tarafından bir propaganda aracı olarak görülmeye başlandı. Bu ortamda sosyalist gruplar arasındaki mücadelenin de, yer yer birbirlerine yönelik şiddeti kapsar hâle geldiği gözlemlendi. Bunun sonucu olarak gerek silahlı mücadeleye uzak, gerekse yakın duran örgütlerde sekter bir siyaset dili egemen oldu.

Burada 1970'leri hatırlarken bu dönemin Kürt hareketinin örgütlenme süreci olduğunu da hatırlamak gerek. Ahmet Hamdi Akkaya (2013), 1975'ten itibaren yasal alanın dışında konumlanan en az yedi örgüt olduğunu, bu örgütlerden bazılarının geleneksel Kürt milliyetçiliğinin temsilcisi, bazılarının Kürt hareketinin özerkleşmesinin temsilcisi olduğunu, kimi örgütlerinse Türk sosyalist hareketinden kaynaklı olduğunu not ediyor. Bu örgütler "Kürdistan sömürgeci" ve "ayrı örgütlenme" tezlerini siyasi perspektiflerinin temeli olarak görmekteydi. Bu Kürt örgütlerinin hiçbiri silahlı mücadeleye teorik olarak karşı çıkmıyor, kimileri önceliği siyasi bilinçlenme faaliyetlerine verirken, kimi örgütlerse önceliği silahlı mücadeleye veriyordu. Silahlı mücadeleye öncelik tanıyan örgütler bile bunu kitlesel mobilizasyonla beraber yürütme çabasıydı. Bu mobilizasyonla 1977'de Mehdi Zana Diyarbakır'da, Nazmi Balkaş Lice'de ve 1979'da Edip Solmaz, Batman'da bağımsız belediye başkanı seçildi (Akkaya, 2013).

12 Eylül 1980 darbesi bu dönemin sonunu getirdi. Bu askerî darbeyi düzen güçlerinin solun etki momentlerine karşı şiddetli bir set çekmesi olarak görebilir miyiz? 12 Eylül darbesi solun etki momentlerine karşı mı yapıldı? Bu soruya verilecek kısa bir yanıt "evet" olacaktır. Bu yanıt toplumun farklı yönlerdeki siyasallaşmasının darbenin genel hedefinde olduğunu da eklemek gerek. Kısa yanıtı bir ölçüde detaylandırmak için 12 Eylül darbesinin 1960'tan itibaren benimsenmiş olan ithal ikameci sanayileşme modelinin (İİS) krizine bir çözüm getirmeyi amaçladığını da eklemek gerekiyor. İİS'nin krizinin demokratik bir yolla çözülemeyecek olması ve solun güçlü konumu 12 Eylül'ün başlıca nedenleri arasındaydı. 12 Eylül'ün arka planına bakarken toplumda 1977-1980 arasında gözlenen krize ilişkin altı noktayı vurgulamak gerekiyor (Turan, 2013a). Birinci nokta siyasal şiddet sarmalıdır. İkinci olarak, kimi ürünlerin piyasada bulunmaz hale gelmesiyle karaborsacılık yaygınlaşmıştı. Karaborsanın yaygınlaşması sıradan vatandaşların hükümetlerin ve genel olarak siyasetin sorun çözme becerisine duyduğu güveni azaltmıştı. Üçüncü nokta, döviz kıtlığıdır. İİS modeli, döviz bolluğunu verili kabul ederek sanayi burjuvazisi ile örgütlü işçi sınıfı arasında bir denge kurulabileceğini öngörmüştü. Döviz kıtlığı bu dengeyi bozdu (Keyder, 2013, s. 201 ve 227). Döviz kıtlığıyla birlikte sanayi sektörünün ithal girdi gereksinimi karşılanamaz hâle geldi. Dördüncü olarak, işçi sınıfının örgütlü mücadelesinin krizi derinleştirilmesi söz konusuydu. Kârların düştüğü bir ortamda grev dalgaları sermaye sınıfını sıkıştırıyordu.

Beşinci olarak, yaygın kıtlıklar petrol, petrol türevleri ve elektriği de kapsıyordu. Bu kıtlık doğrudan üretimi durduruyor ve sabit maliyetlerden tasarruf edilemediği ölçüde kâr sıkışmasını artırıyordu (Keyder, 2013, s. 231). Altıncı olarak, krizin bir unsuru da finansal kaynaklardaki kıtlıktı. Bu çerçevede sermaye sınıfı üretici yatırım ile azalan kâr oranlarına karşı hamle yapma olanağından yoksundu (Keyder, 2013, s. 202). Büyük sermayedarlar çıkışın üretim ölçeğini büyütme ve emek üretkenliğini artırmak olduğunu görüyorlardı; fakat bunun için gerekli finans

kaynakları mevcut değildi. 12 Eylül'e giden yolda dönemeçlerden biri olan TÜSİAD'ın Haziran 1979'da Ecevit hükümetine karşı verdiği gazete ilanında da, "şiddetle ihtiyaç duyulan dış krediler" vurgusu öne çıkıyordu. Sermaye sınıfı krizden kendi bekasını koruyarak çıkmak için hem işçi sınıfının örgütlülüğünün kırılmasını, hem de finansal liberalizasyonu gerekli görüyordu (Yaman-Öztürk ve Ercan, 2009). Dolayısıyla 1970'lerin sonundaki krizi sadece ithal ilkameciliğin sonu ve 1980'lerdeki liberalleşmeyle ilişkili olarak değil, aynı zamanda 1990'lardaki finansal liberalizasyonla olan bağı üzerinden düşünmek gerekiyor. Toparlamak gerekirse, 12 Eylül, krizin farklı katmanlarını (bu katmanlar arasında İİS modelinin de krizi yer almaktaydı), solun etki momentlerini ve toplumun genel siyasallaşmasını ketleyerek aşmaya dair bir yol haritasıydı.

1980-2002: DARBE VE DARBE SONRASI NORMALLEŞME

Yeni dönem 12 Eylül 1980'deki darbeyle açıldı. Müdahalenin hemen öncesinde de bir kamusal alan mücadelesi verildiğini söylemek gerek. Artan siyasal şiddet ortamında darbe beklentisini açık ya da örtük şekilde dillendirenler vardı. Bunların ötesinde devlet içindeki kimi güçlerin ya da istihbarat birimlerinin de kamusal alanın şiddetle dolmasından fayda umduklarına, bu istikrarsızlık ortamının darbeye zemin hazırladığını düşünerek kimi hamleler yaptıklarına dair işaretler olduğunu biliyoruz. Konuya ilişkin çalışmalarda Kenan Evren liderliğindeki cuntanın darbe sonrasına ilişkin detaylı planları olmadığı not ediliyor (örneğin Birand, 1984, s. 306). Buna karşın, cuntacıların kafasında kimi fikirler olduğu da anlaşılakta. Bunlardan biri, 10 yıl arayla gerçekleşen darbelerin orduya da zarar vereceği düşüncesiyle önceki askerî müdahalelere göre çok daha sert bir tavır benimsemek ve bu sayede bir daha darbeyi gerektirmeyecek bir ortam yaratmak fikriydi. 12 Mart 1971 müdahalesinin bilançosuyla 12 Eylül'ü kıyaslamak bu noktada resmi net olarak göstermekte. 12 Mart'ta 11 ilde sıkıyönetim ilan edildi; sıkıyönetim savcılarının verdikleri kararlarla tutuklananların sayısı 4 bine yakındı (Aydınoglu, 2007, s. 409). Buna karşın 12 Eylül cuntasının yol açtığı insan hakları ihlallerinin ölçeği kıyaslanamaz derecede büyüktür: 12 Eylül cuntasının ülkeyi fiilen yönettiği dönem boyunca 650 bin kişi gözaltına alındı. Gözaltı süresi 90 gündü ve işkence sistematik olarak uygulanmaktaydı. 171 kişinin işkence sonucu öldüğü resmi kayıtlarla belgelendi. 1 milyon 683 bin kişi fişlendi. 14 bin kişi vatandaşlıktan çıkarıldı. 30 bin kişi "sakıncalı" olduğu için işten atıldı. Bunlar arasında 3 bin 854 öğretmen, 120 öğretim üyesi ve 47 hâkim de bulunuyordu. 30 bin kişi "mülteci" olarak ülkeden ayrıldı. 23.677 derneğin faaliyeti durduruldu. 937 film "sakıncalı" olduğu gerekçesiyle yasaklandı.²

12 Eylül'ün bir diğer farkı, tüm siyasi partileri kapatma kararı oldu. Cunta kamusal alanı sadece askerlerin ve 12 Eylül'ü haklı görenlerin söz üretebildiği bir mecra olacak şekilde daralttı. Evren sürekli olarak önceki dönemdeki siyasetçileri kötülüyor, kitlelere her fırsatta siyasetin kaos yarattığını anlatıyordu. Yoğun bir sansür devreye girdi. Cuntanın kamusal tartışmanın

² Bu bilanço için bkz. "Tarihsel Adalet İçin Bellek Müzesi" adlı dijital müze ve insan hakları arşivi, <https://bellekmuzesi.org/muze/darbenin-bilancosu/> (erişim tarihi: 25 Kasım 2023).

sınırlarını nasıl belirlediğine dair en bariz örneklerden biri 1982 Anayasası için yapılan referandumdu. Referandum öncesinde “hayır” oyu verilmesine dair kampanya yapmak fiilen engellendi. Basında “hayır” kelimesi ve “hayır” oyunun rengi olan mavi renk görünmez hâle geldi. Baskı o kadar yoğun, tutuklamalar o kadar yaygındı ki, muhalif sesler kamusal alan mücadelesine katılmıyorlardı. Bu ortamda yapılan referandumda “evet” oylarının oranı yüzde 91,4 oldu. Yeni anayasa, başlangıç kısmında “kutsal devlet” fikrine atıf yapıyordu. İlerleyen yıllarda kamusal alanın sınırları çoğu kez devletin kutsallığı düşüncesine atıfla, devletin resmî görüşlerine ve güvenlik kaygılarına göre belirlenecekti.

1983'teki genel seçime gelindiğinde cunta liderleri sadece üç partinin seçime girmesine izin verdiler ve kimlerin aday olabileceğini denetlediler. Bu anlamda 1983'te seçimlerin demokratik özelliği belirgin şekilde zarar gördü. Bununla birlikte 1983 seçimlerinde askerlerin seçmenlerin iradesini şekillendirme gücünün sınırsız olmadığı da ortaya çıktı. Seçmenler, Kenan Evren'in televizyonda doğrudan Turgut Sunalp'in partisi için oy istemesine karşın, tercihlerini Turgut Özal'ın Anavatan Partisi'nden (ANAP) yana yaptılar. “Önce iktisat, sonra siyaset” şiarını benimseyen Özal bu dönemde demokrasiye dair sorunlarını önemsemeden, kural tanımaz bir piyasacı gündem takip etti.

1984'te Aziz Nesin, İlhan Tekeli, Uğur Mumcu gibi isimlerin öncülüğünde hazırlanan ve 1.300'den fazla imzayla basında duyurulan Aydınlar Dilekçesi, 12 Eylül'den sonra kamusal alan mücadelelerinin filizlenmesinde önemli bir noktaya denk düşüyor. Demokratik düzene ilişkin taleplerin sıralandığı bu uzun dilekçede, işkencenin ortadan kaldırılması için çağrı yapılıyor, davaların sonuçlandırılması ve kapsamlı af isteniyor, siyasetin katılım boyutuna işaret ediliyor ve çoğunluk iradesinin özgürce belirlenmesini engelleyen koşulların demokrasiye aykırı olduğu vurgulanıyordu. İmzacılar hakkında Askerî Savcılık tarafından açılan dava 1986'da beraat kararıyla sonuçlandı.

1987'deki referandum, dönemin siyasi aktörlerinin demokrasiye bakışı için bir turnusol kâğıdı işlevi gördü. Darbeyle getirilen siyasi yasakların kaldırılması önerisinin oylandığı referandumda dönemin başbakanı Özal, 1970'lerin liderlerinin yasaklarının kalkmasıyla ülkenin 12 Eylül öncesine döneceğini savundu ve hayır oyu için kampanya yaptı. Evet oylarının yüzde 50,16'yı bulabilmesiyle, Süleyman Demirel, Bülent Ecevit ve Necmettin Erbakan'ın siyasi yasakları kaldırıldı. Sonuçta seçmenlerin neredeyse yarısı Özal'ın demokrasi karşıtı tavrını destekledi ve hayır oylarının oranı yüzde 49,84 oldu.

12 Eylül darbesi, 1970'lerin canlı kamusal alanını ve siyasi tartışmalarını bitirme hedefine ulaşmıştı. Yeni dönemde merkez sağ Özal tarafından temsil edilirken radikal sağın temsilcileri cunta döneminde resmileşen Türk-İslâm sentezi anlayışına göre konumlanıyor ve devletin imkânlarını kullanıyorlardı. Örgütlü solun dağıldığı ve politik sınıf mücadelesini benimseyen sendikaların kapatılmasıyla işçi mücadelelerinin sönümlendiği bu yeni ortamda sol, sivil toplum kavramı üzerinde durarak kamusal söz üretmeye başladı. Örneğin, haftalık çıkan *Yeni Gündem*

dergisi sivil toplum perspektifinin yaygınlaşmasında önemli bir yere sahip oldu (Saraçoğlu ve Akdeniz, 2005). Sivil toplum perspektifiyle birlikte insan hakları gündemi de solun mesaisinde önemli bir unsura dönüştü. Sosyalist entelektüellerin ve yakınları cezaevinde olanların girişimiyle İnsan Hakları Derneği (İHD) 1986'da kuruldu. Sonraki yıllarda da kamusal alan mücadelesinde önemli olacak bu dernek Türk sosyalistleri ile Kürt siyasal hareketinin ortak bir zeminiydi. Aynı dönemde feministler örgütleniyor ve kamusal alan mücadelelerinde seslerini *Feminist*, *Kaktüs* gibi dergilerle duyuruyorlardı. 1987'de İstanbul'da düzenlenen Kadınlar Dayağa Karşı Dayanışmaya Yürüyüşü, 12 Eylül sonrası ilk izinli kitlesel yürüyüşü. İzleyen dönemde feministler “birahane ve kahvehane gibi kadınların giremediği mekânlara ziyaret” eylemi yaparak kamusal alanın farklı katmanlarına müdahale etmeyi hedeflediler.

1980'lerin kültürel iklimi üzerine yazan Nurdan Gürbilek, bir baskı dönemi olarak 1980'lerin ayırt edici özelliğinin, kurulan baskının kültürel alana dair özgürlük vaadiyle birlikte var olmasına işaret ediyor. Gürbilek'in ifadesiyle, “1980'ler bir yandan bu toplumda yaşanmış en sert baskı dönemi, devlet şiddetinin kendisini en çıplak biçimde hissettirdiği dönemdi, ama bir yandan da bir kültürel çoğullaşmayı, bugüne kadar bütünsel ideolojiler içinde hapis kalmış kültürel kimliklerin serbest kalmasını da beraberinde getirdi. Daha önce ancak siyasi tasarılar içinde var olabilen, bu tasarıların diline tabi olan kültürel talepler, kendilerini ifade imkânını ancak 80'lerde bulabildiler. Gelişim dinamikleri ne kadar farklı olursa olsun, Kürtlerin, kadınların, eşcinsellerin kendi söylemlerini oluşturmaları, kamuoyunda kendi adlarıyla var olmaları, kendi popüler dillerini aramaları ancak bu dönemde mümkün olabildi” (Gürbilek, 2001, s. 102). Sivil toplum ve insan hakları gündeminin yanında kültürel talepler ve kimliklere ilişkin perspektif solun sonraki dönemlerdeki etki momentlerine zemin hazırlayacaktı.

1989 yerel seçimlerinde Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) İstanbul, Ankara ve İzmir'i kazandı. Böylelikle sosyal demokratlar siyaset mücadelesine belediyeçilik pratikleri üzerinden müdahil olma fırsatını yarattılar. SHP'nin 1989'daki yerel seçim başarısını solun etki momentlerine eklemek gerek. Başka bir ifadeyle, 12 Eylül'ün devre dışı bırakmak için hemen her yolu denediği sol, yine siyaset yelpazesinde kendisine güçlü bir yer açmıştı. Bununla birlikte, SHP'li belediye başkanlarının bu fırsatı iyi kullanabildiklerini söylemek zor gözüküyor. Bu başarısızlık SHP ve CHP çizgisinin 1990'larda güçlenmesine engel oluşturacak etkenler arasında yer aldı.

Bu noktada 1980'lerin kamusal alanını hatırlarken, *GırGır*'a da değinmek gerek. Cuntanın ilk günlerinde birkaç haftalığına kapatılan bu karikatür dergisi, Oğuz Aral'ın mizahı sol ile bütünleştiren geleneğini sürdürerek 1983-1989 arasında Özal karşıtı bir muhalefetin mecralarından biri hâline geldi. Haftalık tirajı yüz binleri bulan *GırGır*'ın düzenli temaları arasında sadece bürokrasi eleştirisi ve otorite karşıtlığı yoktu. Aynı zamanda işçiler ile kapitalistler arasındaki zıtlık da karikatürlere konu oluyordu. Örneğin, 1986'da DİSK davası kapatma kararı ve sendika liderleri için mahkûmiyet kararlarıyla sonuçlanınca *GırGır* bunu Sakıp Sabancı, Vehbi Koç ve Halit Narin'in sevinç içinde “Yaşasın Adalet” çığlığı attığı bir karikatürle görmüştü (Çeviker, 2010, s. 483).

1990'ların başında Büyük Madenci Yürüyüşü, 12 Eylül cenderesinden çıkışta önemli bir aşamaya denk düşüyordu. Toplu iş sözleşmesi görüşmeleri tıkanınca, Zonguldak kömür havzasındaki madenciler 30 Kasım 1990'da greve çıktılar. Grev sürecinde hükümetin işçilerin taleplerine yaklaşan bir teklif sunmaması üzerine maden işçileri ve destek veren aileleri, 4 Ocak 1991 Cuma sabahı, Zonguldak'tan Ankara'ya bir yürüyüş başlattılar. Kilometrelerce uzanan kortejde 100.000 civarı insan olduğu tahmin ediliyordu. Beş gün boyunca süren yürüyüş hükümetin türlü engellemeleriyle Ankara'ya ulaşmadan sonlandırılrsa da işçi sınıfından yükselen kitlesel bir itirazı kamusal alana taşımış ve böylelikle hükümete de korku salmıştı. İlerleyen haftalarda hükümet Körfez Savaşı gerekçesine sığınarak grevler için iki aylık erteleme kararı aldı. Kamusal alan mücadelelerinde devletin müdahalesi bir kez daha kendisini göstermişti.

1991 genel seçimleri Süleyman Demirel'i bir kez daha başbakanlık koltuğuna taşıdı ve bu seçimleri SHP, ANAP'ın ardından, üçüncü sırada tamamladı. Yeni seçilen Meclis'in yemin töreni Kürtçenin kamusal alandaki görünürlüğü için tarihsel bir momente dönüştü. SHP listelerinden seçilen Halkın Emek Partisi'nden (HEP) Leyla Zana, yemin metnine Kürtçe, "Bu yemini Türklerin ve Kürtlerin kardeşliği için ediyorum" cümlesini ekledi. Bu basit cümle, Meclis'te ciddi tepkiyle karşılandı. İzleyen aylarda HEP'li milletvekilleri SHP'den istifa ettiler ve 1994'te Leyla Zana, Orhan Doğan, Hatip Dicle, Ahmet Türk, Sırrı Sakık ve Mahmut Alınak'ın dokunulmazlıkları Meclis kararıyla kaldırıldı. HEP'lilerin istifası sonrası sosyal demokratların Kürt sorununa alternatif bir perspektif sunma gayretleri cılızlaştı.

1991 seçimleri sonrasında kurulan DYP-SHP koalisyon hükümeti sosyal demokratların hükümete girmesi anlamına geliyordu. Fakat bu koalisyon hükümetinde SHP beklenen etkiyi yaratamadı. Demirel'in meclisteki sağcı partilerle dirsek temaslarındaki başarısı, SHP'nin etkisini daha da sınırlıyordu. SHP'nin, 1 Mayıs'ın "Çalışanlar ve Bahar Bayramı" olarak kutlanmasına yönelik önerisinin DYP ve ANAP işbirliğiyle önlenmesi, bu noktada hatırlanabilecek bir örnek. 1991'de tekrar meclise dönen Alparslan Türkeş'in içinde yer aldığı sağ blok, çatışmaların arttığı dönemde Kürt meselesinde sadece askerî çözümü mümkün gören bir bakışı tahkim etti (Aydın ve Yüksel, 2014, s. 387). SHP'nin koalisyon üyesi olarak etkisinin sınırı en trajik şekilde, 1993 Sivas Katliamı'nda görüldü. Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü'nün Vali'yle konuşarak duruma müdahale etme çabası sonuç vermemişti (Koçak, 2023).

1990'lar bir yönüyle toplumun çeşitliliğinin görünürlük kazandığı ve kamusal alanın genişlediği bir dönem olarak düşünülebilir. Bunda özel radyo ve televizyonların payını da hesaba katmak gerek. 1990'lara gelindiğinde radyo ve televizyon yayıncılığında TRT tekeli vardı. TRT hem resmî, hem de hükümet yanlısı bir çizgiyi takip ediyordu. Bir yandan da kurumun eski alışkanlıkları devam etmekteydi. Örneğin kitlelerin dinlediği "arabesk" müzik TRT nezdinde yasaklıydı; "yoz" diye tabir edilen bu müzik kurumun doğrularına ters düşüyordu. 1952'den beri yayında olan Polis Radyosu "arabesk" dinleyenlerin radyosu konumundaydı. 1990'larda ortaya çıkan özel radyolar 1993'te bir süreliğine kapatıldı. Dönemin başbakanı Tansu Çiller, "siyah kurdela kampanyası"yla kamusal alanda özel radyoların açılmasını savundu. İzleyen dönemde

anayasa değişikliği ve yasal düzenlemeler gerçekleşti. Özel televizyonlar toplumun kimi tabularının üzerine gidilmesinde etkili bir rol üstlendi. Farklı görüşlerin karşı karşıya geldiği programlar dönemin ruhunu yansıtıyordu. Özellikle Ali Kırca'nın sunduğu, onlarca kişinin katıldığı, canlı yayında sabahın erken saatlerine kadar süren "Siyaset Meydanı," farklı konuların çok farklı grupların temsilcileriyle tartışıldığı bir zemindi. Kürtçe, başörtüsü, Alevilik, Kemalizm, demokrasi, darbeler ve hatta yakın tarihin zor konuları özel televizyonların ekranlarında tartışılır olmuştular. Bu yeni mecra sol fikirlerin dolaşımına da yardımcı oluyordu.

Fakat 1990'lar kamusal alanın genişlemesinden de ibaret görülemez. 1990'larda şiddet ve cinayetlerin de siyaset sahnesine etki ettiğini, bu cinayetlere yönelik tepkilerin ve yasaların da kamusal alanda önemli bir yer tuttuğunu söylemek gerek. Solcu ve Kemalist bir gazeteci olarak bilinen ve farklı konularda (Aydınlar Dilekçesi'nden, Kürt sorununa ilişkin yazılarına) entelektüel sorumluluğuyla kamusal tavır almış olan Uğur Mumcu'nun Ocak 1993'te bir bombayla öldürülmesi toplumda önemli bir tepki yarattı. Ankara'daki kitlesel cenazeye ilaveten çok sayıda şehirde protestolar düzenlendi. 1993 aynı zamanda Sivas Katliamı'na tanıklık etti. 1980'lerin sonlarından itibaren Alevilik inancı ekseninde kurulan dernek ve vakıflar Aleviliğin görünürlük kazanması ve bir bakıma siyasallaşması anlamına geliyordu. Bunda Avrupa'daki Alevilerin örgütlenmeleri de etkili olmuştu. 1993'te Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin Sivas'ta düzenlediği Pir Sultan Abdal Şenlikleri devam ederken, etkinliklere katılan Aziz Nesin'in kimi açıklamalarını bahane eden binlerce kişi, şenliğe katılanların kaldıkları otele saldırdı ve oteli ateşe verdi. Şenliğe katılanlardan 35 kişi ve iki otel çalışanı bu katliamda hayatını kaybetti. 1990'daki Muammer Aksoy, Turan Dursun ve Bahriye Üçok cinayetleri sonrasında gelen Ocak 1993'teki Uğur Mumcu cinayeti ve Temmuz 1993'teki Sivas Katliamı, siyasal İslâm'ın yükselişinden kaynaklanan korkuyu katladı. 1994 yılında Refah Partisi (RP) lideri Necmettin Erbakan'ın partisinin iktidara mutlaka geleceğini, belirsiz olanın "geçiş dönemi sert mi olacak, yumuşak mı olacak, kanlı mı olacak, kansız mı olacak" olduğunu söylediğinde, bunu Erbakan'ın diğer cümleleriyle de birleştirenler daha da belirgin şekilde korku duymaya başladılar.

1990'lar aynı zamanda Doğu ve Güneydoğu'da devam eden düşük yoğunluklu savaşın kamusal alana belirgin etkileriyle geçti. PKK ve devlet güçleri arasındaki çatışmalardaki ölümler ve devletin askerî çözüm dışı perspektifleri mutlak olarak dışlaması Kürtlerin taleplerinin duyulması ve tartışılması imkânlarını sınırladı. Çatışmalarda ölenlere dair haberlere düzenli olarak asker ve polisin bölgede insan hakları ihlallerine ilişkin haberler eşlik ediyordu. Bu haberlerden en semboliklerinden biri özel timcilerin Cizre'nin Yeşilyurt köyünde sekiz kişiye insan dışkısı yedirmesine dair haberdir. Ocak 1989'da düzenlenen gece baskımındaki olay, izleyen haftalarda Celal Başlangıç tarafından *Cumhuriyet* gazetesinde haberleştirildi. Yargılanan binbaşı para cezası aldı ve cezası ertelendi. Bir mücadele süreciyle AİHM'de açılan dava sonucunda 1994'te Türkiye köylülere tazminat ödemeye mahkûm oldu.

Kürtlerin taleplerinin dile getirilmesinin imkânlarının sınırlandığı bu ortamda Halkın Emek Partisi (HEP) 1990'da kuruldu. Kuruluş sürecinde 1989'da Paris'teki Kürt Konferansı'na

katıldığı için SHP'den ihraç edilen Kürt milletvekilleriyle birlikte Aydın Güven Gürkan, Abdullah Baştürk ve Fehmi Işıklar gibi solcu siyasetçiler yer aldılar. İlerleyen süreçte partinin Kürt siyasal hareketi partisi olduğu netleştiğinde bu isimler HEP'ten uzaklaşacaklardı. HEP'in kuruluşunu Kürt siyasal hareketinin yeni bir evresi olarak yorumlamak mümkün. Bu yeni evrede legal alanın dışında devam eden silahlı mücadele ile legal alanda var olacak siyasal partinin, siyasal hareketin iki odağı olduğu gözleniyor. Bu iki odak arasında mecburi olarak görünmez olmak durumunda olan bir koordinasyon söz konusuydu. Ve bu ilişkide silahlı kanat bariz şekilde baskın konumdaydı. Bu ikili durum Kürt partilerinin siyaset yaparken hitap ettikleri toplumsal grupları ve argümanlarını da belirliyordu. Ayrıca açılacak kapatma davaları da ikili yapının legal odağının sürekli olarak isim değiştirmesine yol açacaktı. Dahası getirilen siyasal yasaklar, legal siyasette öne çıkan aktörlerin sıklıkla değişmesine neden oluyordu. Genel seçimlerdeki yüzde 10'luk ulusal baraj Kürtlerin meclisteki siyasal temsilcilerini de engellemekteydi.

HEP'in iki temel hedefi devlet ve toplum ilişkilerini de kapsayacak şekilde Türkiye'nin en genel anlamda demokratikleştirilmesi ve Türkiye'deki Kürt çatışmasına demokratik ve barışçı bir çözümün bulunmasıydı (Güneş, 2013, s. 292). Darbe döneminin ürünü olan 1982 Anayasası'nın yerine sivil bir Anayasa yapılması ve çoğulcu bir Türkiye'nin geliştirilmesi HEP'in hedefleri arasındaydı. Elbette HEP'in (ve onu takip edecek diğer Kürt partilerinin) temel perspektifi devam eden çatışmanın siyasal çözümle sona ermesiydi. Parti programı Türkiye'nin bütünlüğü içinde bir barışçı çözümün savunulduğunu da vurgulamaktaydı. HEP ve takipçisi diğer partiler Türkiyelileşme hedefini önemsediklerini açıklıyor ve çoğu zaman bu hedefi sol perspektife ağırlık vererek görünür hâle getiriyordu. Cengiz Güneş'in (2013, s. 295) ifadesiyle HEP kapatılana kadar Türkiye'nin tamamını temsil eden bir parti olma amacına bağlı kaldı; ancak esas olarak Kürtlerden destek aldı ve giderek artan bir şekilde bir "Kürt partisi" olarak görüldü. Partinin 1992'de açıklanan yeni programı Kürt sorununun çözümünde HEP'in "Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı" ilkesine bağlı olduğunu belirtiyor ve "Türk ve Kürt uluslarının özgür, eşit ve gönüllü birliği" temelinde bir çözümü savunuyordu.

Mayıs 1993'te Demokrasi Partisi (DEP) kuruldu. HEP Anayasa Mahkemesi tarafından 14 Temmuz 1993'te kapatıldı. 1994 Martı'na gelindiğinde DEP milletvekilleri Leyla Zana, Ahmet Türk, Hatip Dicle, Sırrı Sakık ve bağımsız milletvekili Mahmut Alınak'ın dokunulmazlıkları kaldırıldı. Oluşan baskı ortamında DEP 27 Mart 1994 yerel seçimlerinden çekildi (Güneş, 2013, s. 304) ve Haziran 1994'te DEP de kapatıldı. Aynı yıl kurulan Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) 2003'te kapatıldı. Kürt siyasal hareketinin kurulan her yeni partisi Türkiyelileşme hedefini tekrar vurgulamaktaydı. Tekrar vurgulama ihtiyacı hareketin legal alanın dışındaki mücadelesi ile legal siyasetteki varlığına dayalı iki odaklılığından kaynaklanıyordu. Legal alanın dışındaki mücadele Türkiyelileşme hedefini zora sokuyordu. HADEP'in 1996'da yapılan ikinci kongresinde Türk bayrağının salondan indirilmesi, HADEP'in bir "Türkiye partisi olma" iddiasına gölge düşürdü ve HADEP genel kamuoyunda giderek ayrılıkçı bir parti olarak görüldü (Güneş, 2013, s. 304).

Türkiye’de siyasallaşan Kürtler 1970’lerden itibaren 21 Mart’ı Newroz olarak kutlamakta ve bu kutlamaları kimliklerinin görünür kılınması açısından da önemsemekteydiler. 1990’larda kitlesel kutlama girişimleri devlet güçlerinin şiddetli tepkileriyle karşılaştı. 1991’de farklı şehirlerdeki Newroz gösterilerine katılanların üzerine güvenlik güçleri tarafından ateş açılması sonucunda 31 kişi öldürüldü. 1992’de çoğunluğu Şırnak ve Cizre’de olmak üzere 94 kişi güvenlik güçlerinin kurşunlarıyla öldürüldü. Anaakım *Milliyet* gazetesi olan biteni “Bayram değil isyan” manşetiyle okurlarına duyuruyordu. Kürt siyasal hareketi 1993, 1994 ve 1995 yıllarında Newroz’u kapalı salonlarda kutlarken, devlet 1995’ten itibaren Newroz’a karşı bir Türk geleneği olarak lanse edilen Nevruz’u konumlandırdı (Aydın, 2023). Her yıl ateşin üzerinden atlayan askerler ve mülki erkân fotoğrafları basında yer almaya başladı.

1990’larda gündemde yer bulan hak ihlalleri arasında gözaltında kayıpları da saymak gerek. Güvenlik güçlerinin faili meçhul cinayetlerden insanları kaybetmeye yönelmelerinde kritik yıl olarak 1994 beliriyor. İHD ve diğer insan hakları örgütleri 1994’te 229 ve 1995’te 121 kişinin gözaltında kayıp olduğunu rapor ettiler. “Gözaltında kayıp”lar ailelerin yas tutma haklarını da ellerinden alıyordu. 1993’te bir grup feminist aktivist “Arkadaşıma Dokunma” kampanyası başlatmıştı. Kürtlerle dayanışma amacıyla başlayan bu sivil inisiyatif zamanla gayrimüslim azınlıkları hedef alan ayrımcılığa tepki vermeyi de önemsendi ve *Express* ve *Leman* gibi dergilerin desteğiyle yaygınlaştı. Kampanyayı yürütenler 1995’te Gazi Mahallesi olayları sonrası gözaltında kaybedilen ve daha sonra cesedi bulunan Hasan Ocak’ın öldürülmesine ve diğer kayıplara dair tepkilerini her cumartesi aynı saatte Galatasaray meydanında sessiz oturma eylemleriyle göstermeyi kararlaştırdı. Slogansız ve pankartsız oturma eyleminde her hafta bir gözaltında kayıbın öyküsü anlatılmaya başlandı. İzleyen dönemde İHD’nin desteğiyle devam eden bu eylemler Cumartesi Anneleri ve Cumartesi İnsanları adıyla anıldı ve kayıpların bellekte yer etmesine dair çağrılarla kamusal alan mücadelelerinde önemli bir yer edindi. Cumartesi Anneleri sayısız kez polis müdahaleleri ve gözaltılarla karşılaştılar. 1999’dan 2009’a kadar eylemlerine ara veren Cumartesi Anneleri 2009’dan bu yana her Cumartesi eylemlerine ve kentsel mekânda vicdan çağrısı yapmaya devam ediyorlar.

Kürt sorununa resmi bakış farklı düşüncelerin dile getirilmesini de engellemeye çalışıyordu. Bu noktada Yaşar Kemal’in Ocak 1995’te *Der Spiegel*’de çıkan yazısı için Devlet Güvenlik Mahkemesi’nde yargılanmasını hatırlayabiliriz. Yazar, yazısında, devam eden savaşta kontrgerillanın faili meçhul cinayetlerini, Kürtlerin binlerce köyünün yakıldığını ve bu savaşta inanılmaz katliamlar ve işkenceler yapıldığını anlatıyordu. Yazının çevirisinin yer aldığı *Düşünce Özgürlüğü ve Türkiye* başlıklı derleme kitap, Şubat 1997’de piyasaya çıktıktan iki gün sonra toplatıldı.

1996 yılında Özgürlük ve Dayanışma Partisi’nin (ÖDP) kurulması, sosyalist sol için bir dönüm noktasıydı. ÖDP’nin kuruluş aşamasında önemli bir heyecan yaratmasının temeli, 1970’lerin iki önemli (ve o dönemde partileşmemiş) grubu, Devrimci Yol ve Kurtuluş’un devamı olan grupların rekabetlerini paranteze alarak bir parti çatısı oluşturması ve bu çatıyı diğer gruplara ve bağımsızlara da yer bırakacak şekilde tasarlamasıydı. Partinin adında yer alan iki

terim, partinin sentez arzusunu somutlaştırıyordu: Dayanışma eski tarz sosyalist mücadeleye saygıyı ifade ederken, özgürlük yeni perspektiflere dair açıklığı sembolize ediyordu. ÖDP, “özgürlükçü, özyönetimci, enternasyonalist, demokratik planlamacı, doğa-insan ilişkilerini yeniden tanımlayan, militarizm karşıtı, cinsiyetçi olmayan bir sosyalizm doğrultusunda, sermaye güçlerinin egemenliğini, emperyalizmin tahakkümünü ortadan kaldırarak, emek güçlerinin siyasi iktidarının kurulmasını” amaçladığını söylüyor ve “üretenlerin yönetimde, ekonomik karar ve planlama süreçlerinde söz sahibi olduğu, çoğunluğun iradesine dayanan; baskı, sömürü, şiddet ve eşitsizlik biçimlerinin ortadan kaldırıldığı bir dünyayı” hedeflediğini duyuruyordu. Partinin en bilinen sloganları arasında “Aşkın ve devrimin partisi” ve “Parti olmayan parti” vardı. O dönemde halen devam eden devlet memurlarının siyasi parti üyesi olması yasağına karşın konferans sistemini geliştirmek ÖDP’nin detaylarda yakaladığı farklardan biriydi. ÖDP’nin anaakım medyada yakaladığı görünürlük, partinin bir etki momenti yaratabileceği olasılığını gündeme getirdi. Bununla birlikte parti bir dizi tereddütlü pozisyonu da aşamamıştı. Bunların en ünlüsü Türkiye’nin AB üyeliği hedefine “*havet*” şeklinde verilen yanıtı. ÖDP üyelerinin çoğu partinin bu konudaki tutumunu özetleyemiyordu.

1990’larda çalışanların verdikleri mücadelelerden biri de, kamu çalışanlarının sendika kurma hakkı içindi. Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) Aralık 1995’te kuruldu. Bu kuruluşun öncesinde beş yıllık bir eylem dönemi vardı. Kamu çalışanları farklı kereler Ankara’ya yürüdüler (birinci Ankara yürüyüşü Haziran 1991; ikinci Ankara yürüyüşü Temmuz 1993). 1994’te 22 sendika başkanı kamu çalışanlarına grevli toplu sözleşmeli sendika hakkı için Ankara Güven Park’ta üç günlük açlık grevine başladı. Açlık grevi sonrasında Kızılay’da toplanan 30 bin kamu çalışanı Başbakanlığa yürüdü. Haziran 1995’te Ankara’daki eylemlere 150 bin kamu çalışanı katıldı. Bu eylem sonrasında Anayasa’da yapılan değişiklikle kamu çalışanları sendikalarının üyeler adına toplu görüşme yapma hakkı kabul edildi (Evren, 2014). Eylemler mevzuat değişikliği bakımından tam hedeflerine ulaşmamış olsalar da önemli bir yasal zeminin oluşmasını sağlamışlardı. KESK kuruluşundan itibaren Türkiye solunun Kürt siyasal hareketiyle ortak mücadele platformu olarak önem kazanacaktı. Başlarda KESK bünyesinde cılız da olsa yer bulan CHP’nin sonrasında bu mecradan kopması sosyal demokratların kitlelerin mücadelelerinden kopukluğu bağlamında önemli bir örnek teşkil edecekti.

1990’lara damgasını vuran bir diğer gelişme RP’nin 1994 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara’yı kazandıktan sonra 1995 genel seçimlerini birinci parti olarak tamamlaması oldu. 1995 seçim sonuçları oldukça fragmente bir meclis görüntüsü sundu. RP sadece oyların yüzde 21’ni alarak birinci parti olmuştu. Merkez sağdaki iki parti, DYP ve ANAP, yüzde 19’ar oy oranına ulaşmıştı. Ecevit liderliğinde Demokratik Sol Parti (DSP) oyların yüzde 15’ini almıştı. Deniz Baykal liderliğindeki CHP, barajı sınırdan geçerek, yüzde 11’le meclise girdi. Kamuoyunda görünen ve görünmeyen aktörlerin telkinleriyle ilk olarak RP’yi dışarıda bırakan bir koalisyon formülüyle hükümet kurulmuş olsa da, bu hükümet uzun vadeli olmadı ve RP-DYP koalisyonunun görevi devralmasıyla Erbakan, Haziran 1996’da başbakan oldu. RP’nin ilk hamleleri

gündelik hayatta sembolik İslamlaştırma denemeleri, İslam ülkeleriyle iktisadi ve siyasi işbirliği arayışlarıyla, ABD ve AB hegemonyasına karşı uluslararası İslami alternatifleri gündeme getirmek oldu. İsmet Akça'nın (2023) ifadesiyle, RP'nin bu hamleleri burjuvazinin belirleyici kesimlerinin (TÜSİAD, TOBB, TİSK), örgütlü emeği büyük oranda temsil eden sendikaların (DİSK, Türk-İş) ve kentli orta sınıfların önemli bir kesiminin tepkisini çekti. Ordu'nun da bu hamlelere yönelik tepkisi eski tarz bir askerî müdahale yerine zaten mevcut olan kamuoyu tepkisini yönlendirmek, hatta DİSK ve TÜSİAD gibi yan yana gelmeyecek örgütleri hükümet karşıtı kampta bir araya getirmek oldu. DİSK'in TÜSİAD'la yan yana gelmesi, solun özerk gündemi üzerinden etki momenti yaratamamasının bariz bir örneği olarak not edilmeli.

MGK'nın 28 Şubat 1997'de aldığı kararlar, hükümetten sekiz yıllık kesintisiz eğitime geçilmesini, tarikatların faaliyetlerine son verilmesini, tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okulların Milli Eğitim Bakanlığı'na devrini istiyordu. MGK üyesi olarak kararda imzası bulunmasına karşın Erbakan bu kararları uygulamaya sokmayınca ordunun yeni hamlesi geldi. Genelkurmay Başkanlığı'nda düzenlenen brifinglerle farklı meslek grubu mensuplarına silahlı kuvvetlerin ülkedeki irtica tehlikesini nasıl gördüğü anlatıldı. Haziran 1997'de düzenlenen brifinglerden biri Anayasa Mahkemesi, Yargıtay ve Danıştay başkan ve üyeleri için düzenlenmişti. Diğer bir brifing gazeteciler, rektörler ve dernek temsilcileri için düzenlenmişti. Brifinglere katılanların çoğu ordunun perspektifine hak vermekte ve kamuoyunu ordunun görüşleri doğrultusunda şekillendirmeye çalışmaktaydılar.

28 Şubat, önceki müdahaleler gibi sıkıyönetim ya da kitlesel tutuklama dalgalarıyla şekillenmedi. RP'nin DYP'yle imzaladığı (başbakanlıkta rotasyon öngören) sıra dışı koalisyon protokolü uyarınca Erbakan başbakanlıktan istifa etti ve Cumhurbaşkanı Demirel, hükümeti kurma görevini ANAP lideri Mesut Yılmaz'a verdi. Darbenin kamusal alana en doğrudan etkisi üniversite öğrencilerine uygulanan başörtüsü yasağının daha da sıkılaşması olmuştu. 1999 seçimlerinde RP'nin yerine kurulan Fazilet Partisi'nden (FP) milletvekili seçilen Merve Kavakçı'nın yemin törenine başörtüsüyle katılması Meclis'te protesto edildi. 28 Şubat'ın bakışını benimsemiş olan dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in Kavakçı'ya hitaben söylediği "Burası, devlete meydan okunacak yer değildir. Lütfen bu hanıma haddini bildiriniz!" cümlesi merkez solun bir liderinin devletin ve ordunun görüşlerini dillendirmesi bakımından az rastlanan bir örnek olarak hatırlanmalı. Ayrıca 28 Şubat sürecinde Deniz Baykal liderliğindeki CHP sosyal demokrat bir çizgiden hepten uzaklaşıp siyasi hattını laiklik ve Kemalizm ekseninde formüle etti (Uçan Çubukçu, 2009). Pozitif bir programdan ziyade "karşı olmak" üzerinden inşa edilen negatif politik söylem, partinin güç kaybıyla birleştiğinde, CHP'nin karşı olduğu şeye engel olma gücünden de uzaklaştığı görüldü.

1999'da kamuoyu Öcalan'ın yakalanması ve yargılanması süreçlerine tanıklık etti. Yakalanma sürecinde, Öcalan'ı iade etmeyen İtalya'ya yönelik kitlesel protestolar ve boykot çağruları düzenlendi. Protestolarda Öcalan'ı temsil eden maket, İtalyan bayrakları ve bir İtalyan buzdolabı yakıldı. Dönemin sembol olaylarından biri de Ahmet Kaya'nın maruz kaldığı linç

oldu. Şubat 1999'da, Magazin Gazetecileri Derneği'nden ödül alan Ahmet Kaya, konuşmasında Cumartesi Anneleri'ni andı ve yakınlarında çekeceği Kürtçe video klbin Türkiye televizyonlarında yer bulması gerektiğini söyledi. Bu kısa konuşmanın üzerine ödül töreninde bulunan popüler müzik dünyasının ünlüleri Ahmet Kaya'ya çatal bıçak fırlatmaya başladılar ve tepkilerini 10. Yıl Marşı'nı söyleyerek gösterdiler.

Milliyetçi retoriğin tekel kurduğu bir ortamda gerçekleşen Nisan 1999 seçimlerinden oyların yüzde 22'sini alan DSP birinci, yüzde 18'ini alan MHP ise ikinci parti olarak çıktı. Nisan 1999 seçimleri hem merkez sol, hem de sosyalist sol için kayda değer bir başarısızlık ve krizle sonuçlandı. Bülent Ecevit, DSP lideri olarak MHP ve ANAP'la kurduğu üçlü koalisyonla başbakan olmuştu. Buna karşın oyları yüzde 9'u bile bulamayan CHP barajın altında kaldı ve meclise giremedi. ÖDP de girdiği bu ilk genel seçimi yüzde 1 oranına dahi ulaşmadan tamamladı. Böylece bu partinin yakaladığı görünürlük, bir seçim başarısı üzerinden etki momenti yaratmadan sönümlenme kulvarına girdi. 18 Nisan 1999'da genel seçimlerle aynı gün yapılan ve genel seçimlerin gölgesinde kalan yerel seçimlerde de sosyal demokrat partiler siyasal İslamcılarını yenmeyi başaramadılar. Özellikle Ankara'da Melih Gökçek'in tekrar seçilmesinde CHP içinde parti içi demokrasinin yerleşmemiş olmasının ve CHP-DSP rekabetinin rolü belirgindi. Büyükşehir adayının merkez yoklamasıyla belirlenmesine karşı çıkan Doğan Taşdelen, CHP'den istifa etti ve DSP adayı oldu. CHP de seçime Murat Karayalçın'ı aday göstererek girdi (Turan, 2008, s. 304). Fazilet Partisi adayı olan Gökçek, geçerli oyların yüzde 33,8'ni, CHP'li Karayalçın ise yüzde 32'sini aldı. DSP adayı Taşdelen de oyların yüzde 10,6'sını almıştı. Başka bir ifadeyle, iki parti kendi aralarındaki rekabet nedeniyle Gökçek'in büyükşehir belediye başkanlığına devam etmesini engelleyemediler. Böylelikle DSP, nasıl 1994 yerel seçimlerinin İstanbul ve Ankara'da sosyal demokratlarca kazanılmamasında pay sahibi olduysa, bir kez daha merkez solun oylarında parçalanmaya yol açmış oluyordu. Nisan 1999'da, CHP'nin meclis dışında kalmasıyla Ankara ve İstanbul'da yerel seçim yenilgileri birleşti.

DSP'nin liderliğinde koalisyon hükümetinin aldığı kritik kararlar, 1999-2002 döneminde merkez solun yaşadığı krizi daha da derinleştirdi. Ecevit'in 2000 ve 2001 ekonomik krizlerine çare olarak Kemal Derviş'i davet etmesi ve çözümü tamamen neoliberal çerçevenin içinde görmesi, 19 Aralık 2000'de 20 cezaevinde başlatılan operasyonla gerçekleşen katliam, merkez sol bir partinin liderliğinde kurulan koalisyonda solun etkisizliğini gösterdi. DSP'nin koalisyonda ANAP'ın da desteğini alarak MHP'yi ikna ettiği zamanlarda AB konusunda önemli reformlar yapıldı ve Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde yakınlaşma ortamı oluştu. Fakat 1999'da kurulan üçlü koalisyon bu olumlu adımlardan çok, Ecevit'in hastalığı ve DSP'nin dağılma süreciyle akıllarda kaldı (Kınıklıoğlu, 2002).

1999'da yapılan yerel seçimlerin bir diğer sonucu olarak Kürt siyasal hareketi adayları çok sayıda kentte belediye başkanlıklarını kazandılar. HADEP'lilerin, Diyarbakır başta olmak üzere, Van, Batman, Siirt, Ağrı, Bingöl'de yerel yönetimleri yönetmeye başlamaları oluşan çatışmasız ortamla birleşince izleyen yıllara uzanacak etkiler yaratmaya başlamış oldu. Belediyelerin

ev sahipliğinde kutlanan Newroz'lara yüz binlerce kişi katılıyordu. 2002'de Diyarbakır'daki Newroz kutlamalarında Sezen Aksu sahne aldı ve yüz binlerce dinleyiciyle birlikte şarkılarını söyledi. Newroz kutlamalarındaki dönüşüm yeni bir dönemin işaretini veriyordu.

1980-2002 döneminin genelinde solun etki momentlerine baktığımızda dört noktayı tespit etmek önemli: Birinci olarak, bu dönemde 1989 yerel seçimleri solun etki momenti yaratan tek seçim başarısı olarak beliriyor. İzleyen yıllarda, DSP'nin 1999 genel seçimlerinden birinci parti olarak çıkması (ve Ecevit'in siyasi kariyerinin son aşamasına denk düşen koalisyon hükümeti liderliği) dışında seçim başarısı olmaması, merkez solun etkisizleşmesi anlamına geldi. 1994 ve 1999 yerel seçimlerindeki başarısızlık, sosyal demokrat belediyeçiliğin genele hitap etmekten çok laik yaşam tarzına önem veren kent ve ilçelere sıkışması anlamına geliyordu. İkinci olarak, bu dönemde sol partilerin işçi sendikalarıyla olan bağlarının güçsüz olduğunu gözlemekteyiz. Solun dönemin en belirgin işçi eylemi olan 1990 Büyük Madenci Yürüyüşü'yle ilişkilenebilmesi bu durumun en bariz örneği olarak karşımıza çıkmakta. Üçüncü olarak, 1990'lar Türkiye solunun, hem merkez/sosyal demokrat, hem de sosyalist kanadıyla Kürt soluyla kopuşunun daha da güçlendiği bir dönem oldu (Bozarlan, 2007). SHP döneminde konuya dair sosyal demokrat bir hat önerme girişimleri tutarlı bir çizgiye dönüşemedi. Çatışmalar süreklilik gösterdikçe merkez sol milliyetçi reflekslere teslim oldu.

Dördüncü olarak, solun karşıt-kamusallık yaratmaya devam ettiğini gözlemekteyiz. Yukarıda devletin yerleşik resmî söylemine ve anaakım siyaset tarafından şekillenen genel kamusal alana meydan okuyan, bunlar dışında karşıt-kamusallıklar yaratma anlarının solun etki momentlerinin örnekleri olduğunu söylemişim. İHD ve KESK gibi bu dönemde kurulan örgütler bir yandan belirli mücadeleleri verirken, bir yandan da karşıt-kamusallıklar yaratarak sol perspektifin sesinin daha fazla sayıda insana ulaşmasını sağladılar. Örneğin, Cumartesi Anneleri'ni İHD örgütlenmesinin desteğiyle şekillenen bir karşıt-kamusallık olarak düşünmemiz gerek. KESK'in devlet memurlarına sendika hakkını sağlayan mevzuat değişikliğini de bir etki momenti olarak not etmemiz gerek. Bu karşıt-kamusallıklar sayesinde kadın hakları, ayrımcılık ve ekoloji gibi konular toplumun gündemine geldi. 1990'lar boyunca sol ile ilişkili entelektüellerin karşıt-kamusallıkların yaratılmasında pay sahibi olduğu da gözlemlendi. Ve bu karşıt-kamusallıklar sayesinde sol, toplumun demokratikleşme taleplerine ivme kazandırdı.

2002-2023: AKP DÖNEMİNDE SOLUN ETKİ MOMENTLERİ

Yüzde 10 barajı nedeniyle Kasım 2002 seçimleri, koalisyon hükümetinde yer alan üç siyasal partiyi meclis dışında bırakıp, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ve CHP'den oluşan bir meclis so-nucunu verdi. Anayasa Mahkemesi'nin önce RP, sonra da FP'yi kapatması, 11 Eylül bağlamında İslâmcılığın yerel ve küresel ölçekte meşruiyet krizi, Türkiye'nin 1999'da AB tam üyeliğine aday olması ve parti kurucularının merkeze doğru hamle yapmayı hedeflemesi gibi faktörlerin birleşmesiyle AKP İslâmi değerleri merkez sağ bir bakışla birleştiren bir parti olarak iktidara geldi (Tuğal, 2010; Delibaş, 2015; Özselçuk, 2015). 2002 seçimlerinde DSP-MHP-ANAP üçlü koa-

lisyonunun üç partisi ve muhalefetteki DYP'nin Meclis dışı kalmasıyla siyasette yeni bir dönem başladı. Bu yeni dönemde CHP, üç önemli noktada AKP'yle uzlaşma tavrını benimsedi. Bu uzlaşma noktalarına ilaveten, 2004 Annan Planı'ndan itibaren CHP, AKP'ye karşı tutumunda milliyetçi ve demokrasi şüpheci tavrılar da sergilemeye başladı.

İlk uzlaşma, seçimden hemen sonra gerçekleşti. Siyasi yasağı nedeniyle Kasım 2002 seçimlerinde aday olamayan Tayyip Erdoğan'ın milletvekili seçilebilmesi için yapılan yasal düzenlemeye Deniz Baykal liderliğindeki CHP, Meclis'te destek verdi. 9 Mart 2003'te yenilenen Siirt seçimlerinde Tayyip Erdoğan milletvekili seçildi ve böylelikle Başbakan olabildi. CHP'nin AKP'ye ikinci büyük desteği, Meclis'ten peşi sıra geçen AB uyum paketleri bağlamında geldi. Mayıs 2004'te yürürlüğe giren VIII. Uyum Paketi'yle DGM'ler kaldırıldı ve YÖK'te bulunan asker üye çıkarıldı. Ayrıca Anayasa'nın 90. maddesinde yapılan değişiklikle, temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası antlaşmalar ile kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi durumunda, uluslararası antlaşmaların esas alınması ilkesi Anayasa hükmü hâline getirildi. CHP'nin de desteklediği bu uyum paketlerinin ardından AB Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyi, 17 Aralık 2004'te Türkiye'yle üyelik müzakerelerinin başlatılması kararını aldı (Aydın ve Yüksel, 2014, s. 473).

AKP'nin bu yasal düzenlemeleri Meclis'ten geçirmek için yeterli çoğunluğu vardı. CHP'nin desteği sadece Anayasa değişikliğini mümkün kılmadı, dahası AKP'nin AB perspektifinin toplumsal bir uzlaşma ile destek görmesini sağladı. CHP'nin AKP'ye sunduğu üçüncü destek ise, Baykal'dan sonra partinin başına geçen Kemal Kılıçdaroğlu döneminde geldi. Başörtüsü konusundaki bu destek, CHP için önemli bir zihniyet dönüşümüne denk düşüyordu. Konunun önemi çerçevesinde kimi ayrıntıları hatırlamanın yararlı olacağını düşünüyorum. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, AKP'li bakan Bülent Arınç'ın resmî törene başörtülü eşiyile katılması sonrası tepki göstermiş ve “özel alanda özgürlük kapsamına girdiğine kuşku bulunmayan başörtüsünün, kamusal alanda kabul edilip edilemeyeceği sorunu Anayasa Mahkemesi kararıyla çözülmüştür... Anayasa Mahkemesi'nin yerleşik kararlarına göre, artık, Anayasa'yla bağdaşmayacağı için, kamusal alanda başörtüsünü serbest bırakacak bir yasal düzenleme yapılması olanaksızdır” açıklamasını yapmıştı. Dönemin YÖK başkanı Erdoğan Teziç de üniversite öğrencilerinin taleplerini “kamusal alanda başörtüsü olmaz” yaklaşımı çerçevesinde değerlendiriyordu.

AKP üniversite öğrencilerinin başörtüsü özgürlüğünü önemsemesine karşın 2008'e kadar bu konuda bir adım atmamayı tercih etti. 2008'de AKP, 2007 seçimlerinde Meclis'e dönen MHP'yle uzlaşarak ve Demokratik Toplum Partisi'nin (DTP) de desteğini alarak, iki maddelik bir anayasa değişikliğini Meclis'ten geçirdi ve üniversitelerde başörtüsü yasağının hukuki dayanakları yoksun hâle geldiğini savundu. Bu anayasa değişikliğinden sonra kimi üniversitelerde başörtüsü yasağı sona erdi, kimi üniversiteler ise yasağı uygulamayı sürdürdü. Kamuoyunda tartışmalar sona ermedi. Düzenlemeye verilen tepkilerin en belirginini ve bir bakıma özeti, *Hürriyet* gazetesinin 10 Şubat 2008'de kullandığı “411 el kaosa kalktı” manşetiydi. CHP düzenlemeyi Anayasa Mahkemesi'ne götürdü ve değişiklikler Haziran 2008'de Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. İzleyen dönemde, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, Mart 2008'de AKP

aleyhine kapatma davası açtı. Davada kapatma isteminin ana gerekçesi partinin laikliğe aykırı faaliyetin odağı olduğu suçlamasıydı ve bu suçlamaya ilişkin en önemli dayanak, başörtüsüyle ilgili yapılan Anayasa değişikliği ve AKP'lilerin başörtüsüne özgürlük verilmesini savundukları demeçleriydi. Bir başka ifadeyle, Başsavcılık iddianamesine göre, başörtüsü yasağına son verme çabası AKP'nin kapatılmasını gerektirecek denli önemli bir anayasal düzeni değiştirme girişimiydi. Açılan dava, kapatma kararıyla değil, AKP'nin hazine yardımının yarısından mahrum bırakılmasıyla sonuçlandı. İzleyen yıllarda Kemal Kılıçdaroğlu'nun genel başkan olmasıyla, CHP üniversitelerde başörtüsü yasağına karşı tavır aldı. Bu siyasi uzlaşa, YÖK'ün de tavrını değiştirmesiyle birleşince yasak fiilen kalktı.

CHP'nin 2002 sonrası AKP'ye muhalefet ettiği noktalara gelirsek, ilk olarak Kıbrıs'a çözüm olarak BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın planına Baykal'ın karşı çıkışını hatırlamak gerek. AKP Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Türkiye'nin AB adaylığına dair vetosunu aşmak için Kıbrıs'ta çözüm çabalarını ve Annan Planı'nı destekliyordu. Baykal ise Annan Planı'nda kabul edilemez noktaların olduğunu dünyaya anlatmak gerektiğini söylüyordu. Baykal'a göre planın en ciddi kusuru Kuzey'i Türk toplumunun olmaktan çıkarıp Türk-Rum toplumu haline getirmesiydi (Sarıkaya, 2004). AKP'nin perspektifinin Kıbrıs Türkleri nezdinde bulunduğu destek, bu itirazları ısrarla gündemde tutma fırsatını CHP'nin elinden aldı.

İkinci olarak CHP'nin kısmen destek verdiği Cumhuriyet Mitingleri'ni hatırlamak gerekiyor. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in görev süresinin dolmasıyla, AKP'nin çoğunlukta olduğu Meclis'in yeni cumhurbaşkanını seçecek olması, toplumun AKP'yi desteklemeyen kesimlerinde kaygı yarattı. AKP'li bir cumhurbaşkanı seçilmesi olasılığına karşı beş farklı kentte mitingler düzenlendi. İlk miting, 14 Nisan'da Ankara'da Tandoğan Meydanı'nda yapıldı ve miting sonrasında yüz binlerce insan Anıtkabir'i ziyaret etti. İkinci miting, 29 Nisan'da İstanbul'da Çağlayan Meydanı'nda yapıldı. Manisa ve Çanakkale mitinglerinden sonra son miting 13 Mayıs'ta İzmir'de organize edildi. Mitinglerde CHP, DSP ve Doğu Perinçek'in İşçi Partisi'nden gruplar vardı. Ayrıca Atatürkçü Düşünce Derneği, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, DİSK ve KESK üyeleri mitinglere katıldılar. Mitinglerde "Ne ABD Ne AB, Tam Bağımsız Türkiye", "Ne Şeriat Ne Darbe, Tam Bağımsız Türkiye", "Mustafa Kemal'in Askerleriyiz" sloganları dikkat çekiyordu. Mitinglere katılanların bir bölümü için temel talep demokrasi ve laiklikti. Fakat ilk mitingden itibaren taşınan "Ordu Göreve" pankartları en azından kimi katılımcıların AKP'ye karşı darbeden yana olduklarını göstermekteydi.

İlk mitingden sonra, 27 Nisan'da Genelkurmay Başkanlığı bir bildiri yayınlarak, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde AKP'nin adaylarına itiraz etti. "E-muhtıra" olarak anılacak olan bu bildiride ordu irticai anlayışın gayretlerinin arttığını söylüyor ve eşi başörtülü olan birinin Cumhurbaşkanı seçilmesine karşı çıkıyordu. Ayrıca Abdullah Gül'ün, Atatürk'ün "Ne mutlu Türküm diyene" cümlesine dair çekinceler ifade etmesi de ordu nezdinde olumsuz değerlendirilmekteydi. Bu açıklamadan iki gün sonra 29 Nisan'da Çağlayan'da yapılan mitingde konuşan akademisyen Nur Serter şunları söylüyordu: "Türk ordusunun genelkurmay başkanına memur diyen bir zih-

niyete karşı, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin önünde, şanlı ordumuzun önünde saygıyla eğiliyoruz. Türk ordusu çok yaşa. Türk ordusu... Türk ordusu, 27 Nisan'da bizim sesimizi duymuş, bizim sesimize sahip çıkmış, demokrasiye sahip çıkmıştır. Türk ordusu 27 Nisan'da cumhuriyete, laik cumhuriyete, Türk milletinin gerçek iradesine sahip çıkmıştır." Cumhuriyet Mitingleri ve ordunun e-muhtırası, darbe çağrılarının siyaset sahnesinde halen yer bulabildiğini göstermişti. O dönemde, CHP Genel Başkan Yardımcısı olan Onur Öymen, bildiriye "Genelkurmay'ın tespitleri bizim tespitlerimizden farklı değildir. Altına imzamızı atarız. 'Ne mutlu Türküm diyene' sözünü kimse küçümseyemez ve bunu küçümseyenleri devletin düşmanı sayarız. Türkiye'yi Atatürk düşmanlarına teslim etmeyeceğiz" sözleriyle desteklemişti (Milliyet, 2012). Öymen'in tavrının CHP içindeki tek görüş olmadığını da not etmek gerek. Fakat Öymen'in açıklaması, CHP'nin darbe çağrılarıyla mesafelenemediğini gösteriyordu. Mitinglerden sonra yapılan ilk genel seçimde Nur Serter, CHP milletvekili olarak Meclis'e girecekti.

AKP hükümeti e-muhtıraya karşı erken seçim kararı aldı ve yenilenen meclis Abdullah Gül'ü cumhurbaşkanı seçti. Temmuz 2007'de yapılan seçimlerde AKP, 2002'de yüzde 34 olan oy oranını yüzde 47'ye çıkartarak önemli bir başarı kazandı. CHP ise oyların yüzde 21'ini aldı. 2007 seçimlerine "Bin Umut Adayları" kampanyasıyla bağımsız adaylarla giren Kürt hareketi 22 milletvekili kazandı. 2007 seçimleri sonrası Onur Öymen'in açıklamaları CHP içinde demokrasi şüpheciliğinin ne kadar destek bulabildiğini göstermesi bakımından önemli. Öymen seçimden sonra CHP Bursa İl Teşkilatı'nda yaptığı açıklamada şunları söylüyordu: "AKP'nin oylarının artmasına nedenlerden birincisi, AKP'nin halkın dinî duygularını istismar etmesi. Halk bu yaşadıkları olumsuzluklara rağmen dinî unsuru dikkate alarak, bu partiye oy vermeye devam ediyor demektir. İkincisi de demokratik ülkelerde örneği görülmeyen bir şekilde, seçimden önce, çok miktarda halka yiyecek, içecek, kömür dağıtılması, seçim rüşveti olarak kabul ediliyor. Üçüncüsü ise kamu olanaklarını seçimde kullanmasıdır. AKP'nin oylarındaki artışı bu unsurlar kısmen de olsa izah ediyor" (İnternethaber, 2007). Öymen'e göre, siyasette mantık dışı unsurların bu derece belirleyici olması demokrasi açısından düşündürücüydü.

CHP'nin AKP'ye desteklerini ve muhalefetini solun etki momentleri bakımından nasıl yorumlayabiliriz? İki noktayı vurgulamak gerekiyor: Birincisi, CHP'nin AB uyum paketlerine verdiği destek Türkiye'nin demokratikleşmesi yönünde atılan adımları kolaylaştırdı. Fakat bununla beraber, CHP içinde dile getirilen demokrasiye şüpheli yaklaşımlar, ordunun vesayetini siyaset için gerekli gören tavırlar nedeniyle merkez solda demokratikleşme talepleri ana gündem maddesine dönüşemedi. Ayrıca CHP, AKP'nin neoliberal siyasetine karşı belirgin bir muhalif hat örgütlemeye de öncelik vermedi. Dahası, Kıbrıs bağlamında gördüğümüz üzere kimi durumlarda AKP'ye karşı milliyetçi statükodan yana tavır aldı. İkinci olarak Cumhuriyet Mitingleri'ni bir etki momenti olarak görmek gerekiyor. Bu mitingleri CHP'ye indirgemek, ya da CHP'nin bu mitinglerin perspektifini bütünüyle desteklediğini söylemek yanlış olur. Bu mitingler seçmen desteğini artıran AKP'ye karşı olan kesimlerin, laiklik hassasiyeti odağında ve bir ölçüde AB

karşıtlığını öne çıkararak kitleleri mobilize edebildiğini gösterdi. Ayrıca bu mitingler, merkez soldaki kimi siyasi aktörlerin AKP'ye karşı ordunun vesayetinden medet umduklarını gösterdi.

AKP döneminin ilk yılları üzerine düşünürken rengini tek bir dünya görüşünden almayan kolektif eylemleri de hatırlamak gerekli. Bu kolektif eylemler, farklı ideolojik pozisyonlardan insanları bir araya getiriyordu. Bunlardan birincisi, 2003'ün başlarında düzenlenen "Irak'ta Savaşta Hayır Koordinasyonu" nun eylemleriydi. Siyasete ve hatta dış politikaya doğrudan etkisi olan bu eylemleri solun başka görüşten gruplarla işbirliği yaparak minör bir etki momenti yarattığı bir kolektif eylem olarak tanımlayabiliriz. Irak'ı işgal etmeye hazırlanan ABD, Irak'ın kuzeyinden yürüteceği operasyonda Türkiye'nin toprak ve hava sahasını kullanmak istiyordu. AKP hükümeti buna izin verecek yetki tezkeresini meclise getirdi. Bu tezkere meclise gelmeden önce Aralık 2002'de İstanbul'da Çağlayan Meydanı'nda İHD ve EMEP gibi sol dünya görüşünün örgütleriyle, İnsani Yardım Vakfı (İHH) ve Mazlum-Der gibi İslamcı örgütler ortak miting düzenleyerek, "Türkiye bu savaşa destek olmamalı" mesajını kitlesel olarak verdiler. Benzer eylemler devam etti ve bunların en büyüğü 1 Mart 2003'te Ankara Sıhhiye'de yapıldı. Meclis'teki vekillerin sokaktan gelen sese kulak vermiş oldukları anlaşılıyor. CHP milletvekillerinin tamamının ve AKP'den de 93 milletvekilinin tezkere karşıtı oylarıyla, yetki tezkeresi meclisten geçmedi. *Yeni Şafak* Meclis'in bu kararını "Demokrasi Kazandı" manşetiyle okurlarına duyuruyordu. 1 Mart 2003, Türkiye'de savaş karşıtı kolektif eylemlerin en somut başarısı olarak not edilmeli.

İkinci olarak Ocak 2007'deki Hrant Dink için düzenlenen cenaze törenini hatırlamayı öneriyorum. Hrant Dink, 1996'da çıkarmaya başladığı *Agos* gazetesiyle Türkiye toplumuna ve Türkiyeli Ermenilere Anadolu Ermenilerinin 1915-1917 döneminde nasıl kırıma uğradıklarını hatırlama ve konuşma çağrısı yapmaktaydı. Dink aleyhine açılan davalar, Türkiye'de düşünce özgürlüğünün sınırlarını göstermekteydi. Dink'in Atatürk'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in bir Ermeni yetimi olabileceğine dair iddiayı *Agos*'un manşetine taşıması sonrasında hakkında sembolik bir linç başlatıldı. Bu linçi izleyen günlerde Dink, gerek emniyet istihbarat, gerekse jandarma istihbaratın bildiği bir planla öldürüldü. Dink için düzenlenen cenaze törenine on binlerce kişi katıldı. Ermeni cemaati mensupları, sol görüşlü insanlar, iş dünyasının kanaat önderleri bu cenazede bir araya gelmişlerdi. Cenazeye katılanların önemli bir bölümünün benimsediği "Hepimiz Hrant'ız, Hepimiz Ermeniyiz" sloganı kamuoyunda hem şaşkınlık, hem de tepkiye yol açtı. Dönemin başbakanı Tayyip Erdoğan, sloganı "can sıkıcı" olarak niteledi.³ Erdoğan'a göre, öldürülen kişinin etnik kimliğini vurgulamak toplumdaki "hassasiyetleri" artırmaktaydı ve bir tür ayrımcılığa denk düşmekteydi; bu cinayetten de büyük bir kötülüktü. Hrant Dink'in öldürülmesine verilen tepkiyi bir karşıt-kamusallığın oluşma anı olarak görmek gerek. Bu karşıt-kamusallığın kısa sürecek bir etkisinden söz etmek mümkün.

Bu iki örneğe bakarak, yeni dönemde toplumun eski tabularından ve milliyetçi reflexlerden bağımsızlaştığını düşünmek yanlış olur. Bir yandan kimi inisiyatiflerle tabular tartışma-

3 "Hepimiz Ermeniyiz sloganı can sıkıcı", *Milliyet*, 27 Ocak 2007.

ya açılıyor, diğer yandan bu tartışmalar milliyetçi tepkilerle karşılaşılıyordu. Örneğin, 6-7 Eylül pogromunun 50. yılında, 2005'te Karşı Sanat ve Tarih Vakfı'nın ortaklaşa düzenlediği serginin açılışı, "hainlere ölüm" sloganı atan bir grup tarafından basıldı; saldırganlar fotoğrafları söküp yırttılar.

İzleyen dönemde Türkiye-AB ilişkilerinin gündemdeki yeri azalsa da, tamamen de sıfırlanmadı. Ocak 2009'da TRT Şeş kanalında Kürtçe televizyon yayını başladı. 1999'da Ahmet Kaya'nın henüz çekilmemiş bir Kürtçe video klip nedeniyle maruz kaldığı linç hatırlarsak, bundan 10 yıl sonra devletin televizyonunda Kürtçe yayının başlamasının önemi daha iyi anlaşılır. TRT Şeş, dönemin ruhuna ilişkin önemli bir semboldü. Hükümet cenahı büyük bir adım attıklarını düşünmekte, Kürt siyasal hareketi ise yayınların içeriğini fazla muhafazakâr bulmaktaydı. Neticede Kürtçenin görünürlüğü artmış, bir dil olarak inkârı zorlaşmıştı. Bu esnada, DTP belediyelerinin de Kürtçe hizmet verme girişimleriyle Kürtçenin kullanım alanları genişledi (Watts, 2014). Böylelikle toplumun genelinin Kürtlere dair bakışı dönüşüyor ve Kürtlüğün kamusal alanda görünürlüğü artıyordu.

2009 Ekimi'nde alışılmadık fikirler görünürlük kazandı ve tarihi bir moment yaşandı. Levent Semerci'nin yönettiği *Nefes: Vatan Sağolsun* filmi 16 Ekim'de vizyona girdi. 38 hafta vizyonda kalan film sinemalarda 2.400.000 kişiyi aşan bir izleyici sayısına ulaştı. Eski Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt, görevde olan Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ, PKK ile savaşılan askerlerin öyküsünü anlatan filmi beğenenler arasındaydı. *Nefes* dönemin kafa karışıklıklarını yansıtıyordu bir bakıma. Eski ezberler ve yeni fikirler filmin içinde birlikte yer almaktaydı. Filmde milliyetçi ve militarist retoriğe bolca rastlanmaktaydı. Filmin ana karakteri olan yüzbaşıya göre çatışma bölgesinde kaybedilirse, İstanbul ve Ankara da kaybedilecekti. Şaşırtıcı kısma gelecek olursak, aynı yüzbaşı savaşın böyle kazanılamayacağını bildiğini söylüyor, "Savaşta haklı taraf yoktur" diyordu. Yüzbaşı savaşın biteceğini de vurguluyordu filmde. Savaş sonrasında kendisinin yargılanacağını da söylüyordu. *Nefes* bir yanıla kararsız bir film olsa da, havanın döndüğüne, eskinin tek çare olarak askerî çözümü gören yaklaşımının her şeyi belirlemediğine işaret ediyordu.

Nefes vizyona girdikten kısa süre sonra 21 Ekim'de "Barış Grubu" olarak da adlandırılan 34 PKK'lı Habur sınır kapısından Türkiye'ye girdiler, sorgulanmaları sonrası serbest bırakıldılar ve DTP otobüsü üzerinde farklı kentleri ziyaret ettiler. Kürt kentlerinde "Barış Grubu"nu karşılayanlar somut bir barış olasılığını coşkuyla karşılıyorlardı. Fakat ülkenin batısındaki kentlerde bu görüntüler oldukça farklı yorumlandı. MHP ve CHP'nin tepkisi üzerine AKP hükümeti o aşamada gözlerden uzak yürütmekte olduğu (ve sonradan Oslo süreci olacak adlandırılacak olan) PKK ile görüşmeleri sonlandırdı.

AKP döneminin başlarında işçilerin mücadelelerinde öne çıkan momentleri hatırlayacak olursak, 2007-2008 döneminde Tuzla tersaneler bölgesinde iş kazalarına ve taşeronlaşmaya karşı iş bırakma eylemlerini ve protestoları hatırlamak mümkün. TEKEL'deki işçi direnişi Aralık 2009'da özelleştirme sürecinde 4-c statüsünde çalışmaları dayatılan TEKEL işçilerinin Anka-

ra'da toplanmasıyla başladı. İşçilere önerilen 4-c statüsü düzensiz istihdama denk düşüyor, ilk öneri çerçevesinde işçilerin çalışacakları süre dört aya kadar düşebiliyordu. Farklı şehirlerden gelen işçiler, Türk-İş genel merkezinin civarına kurdukları çadırlarda direnmeye başladılar. 17 Ocak 2010'da Türk-İş'in TEKEL direnişi için Sıhhiye Meydanı'nda gerçekleştirdiği, "Emek, Barış, Özgürlük için Demokrasi ve Haklar" mitingine on binlerce kişi katıldı. Direnişin başından itibaren TEKEL işçileri sendika bürokrasisiyle de mücadele ediyorlardı. Direniş sırasında işçiler, kısa süreliğine Türk-İş Genel Merkezi'ni de işgal ettiler. Referandumlarla eyleme devam kararı alan işçiler, açlık grevini de başlatarak taleplerini kamuoyunda görünür kılmayı hedeflediler. Bu çalışmanın giriş bölümünde, kamusal alan mücadelelerini sınırlı tutmayı hedefleyen resmî yetkililerin, kimi zaman taleplerden bazılarını karşılamayı, mücadeleleri sınırlama bakımından önemli gördüklerini vurgulamıştım. 78 gün süren çadırlardaki direniş, aynı zamanda bir mekân işgaliydi ve 4-c statüsünde çalışmanın 11 aya çıkarılması ve bir ay yıllık izin hakkı verilmesiyle sona erdi.

Bu dönemde AKP hükümetinin bir dizi açılımı kamuoyuna yansıdı. Azınlıklar açılımı kapsamında Başbakan Erdoğan ve kabineden Bülent Arınç, Patrik Bartholomeos'la buluştular. Azınlık vakıflarının mülkiyet sorunlarını gidermek için çalışmalar yapıldı. Eylül 2010'da Van Gölü'ndeki Akhtamar Adası'nda bulunan Surp Haç Ermeni Kilisesi'nde 1915'ten beri ilk kez ayin düzenlendi. Alevi açılımı kapsamında Haziran 2009 ve Ocak 2010 arasında yedi çalıştay düzenlendi ve bu çalıştaylar kapsamında cemevlerinin statüsü başta olmak üzere Alevi örgütlerinin talepleri kamuoyunda daha fazla yer buldu. Fakat bu açılımlar, mülkiyet bahsindeki kimi somut düzeltmeleri saymazsak, belirgin bir sonuca ulaşmadan sönmüldü. AKP açılımlarının bu şekilde bitmesini düşünürken iki nedeni hesaba katmak gerekiyor. Bunlardan birincisi; parti yöneticileri, İslamcılıktan gelen muhafazakâr görüşleri nedeniyle seküler eşitlik yaklaşımını benimsemediler. Örneğin bir dizi açıklamada AKP elitlerinin cemevini camiyle eşit görmediklerini gördük. Dahası partinin muhafazakâr seçmenleri de bu açılımlara mesafeli bakıyorlardı. Başbakan Erdoğan, 2011 genel seçimi öncesi düzenlediği yedi farklı mitingde Kemal Kılıçdaroğlu'nu Alevi olduğu için yuhalattı.⁴

Taksim Meydanı, miting yapmak isteyenler için her zaman şehrin en merkezi ve en istenen yeri konumundaydı. Yukarıda bir etki momentleri olarak saydığım 1961'deki Saraçhane Mitingi'ni düzenleyen sendikalar da önce Taksim'i istemişler, Valilik'ten gelen olumsuz yanıt üzerine mitingi Saraçhane'de düzenlemişlerdi. 1969'daki Kanlı Pazar ve 1 Mayıs 1977'deki katliamın mekânı da Taksim Meydanı'ydı. 2007 ve 2008'de de sol gruplar 1 Mayıs'ı Taksim'de kutlamak istediler. Fakat hükümet buna izin vermedi ve polis göstericilere müdahale etti. 2009'da Meclis bir kanun değişikliğiyle 1 Mayıs'ın, "Emek ve Dayanışma Günü" adıyla tatil olmasına karar verdi ve beş bin kişilik bir grup 1 Mayıs'ı Taksim'de kutladı. 2010, 2011 ve 2012 yıllarında kutlamalar izinli olarak ve geniş katılımıla Taksim'de yapıldı. Bu dönemde Şubat 2012'de Taksim'de hükümetin

⁴ 30 Nisan, Muş Mitingi; 4 Mayıs, Kastamonu Mitingi; 5 Mayıs, Amasya Mitingi; 8 Mayıs, Kahramanmaraş Mitingi; 10 Mayıs, Afyon Mitingi; 13 Mayıs, Denizli Mitingi; 18 Mayıs, Malatya Mitingi (Büyükhahin, 2012).

zımnî desteğiyle yapılan Hocalı Mitingi'ni de kamusal alan mücadeleleri kapsamında anmak gerek. Mitinge katılanlar “Kuzey güney bir olsun, Ermenistan yok olsun”, “Dişe diş, kana kan, intikam intikam”, “Bozkurtlar burada, Hrantlar nerede?” sloganları atıyordu.

2013 yılı Türkiye'nin kamusal alan mücadelelerinin 100 yıllık tarihinin en istisnai yılı oldu. Ocak ayının hemen başında medyaya yeni bir çözüm sürecinin başladığı bilgisi yansıdı. Oslo sürecine göre, yeni sürecin tasarımı farklıydı. İstihbarat yetkilileri Öcalan'la doğrudan görüşüyorlar, Kürt siyasal hareketinin milletvekilleri de hükümet, Öcalan ve Kandil arasındaki iletişimi sağlıyorlardı. Çözüm sürecinin başlaması kamusal alanda dolaşıma giren fikirleri radikal şekilde dönüştürdü. Nurdan Gürbilek (2001: 106) *Vitrinde Yaşamak*'ta 1980'lerde Türkiye toplumunun kendi periferisini ve Kürtleri keşfetmek zorunda kaldığını söylemişti. 1980'lerde başlayan keşif sürecinin epey yavaş ilerlediğini, keşfin Kürtlere dair bir öğrenme sürecine ancak 2000'lerde geçtiği ve bu öğrenmenin çözüm süreciyle ivmelendiğini söyleyebiliriz. Televizyonlarda AKP milletvekilleri yakın dönemin tarihini Kürtlerin mağduriyetlerine vurgu yaparak, Kürtçenin yasaklanmasını eleştirerek anlatmaya başladılar. Hükümete yakın kanaat önderleri, 12 Eylül sonrasında Diyarbakır cezaevinde yapılan işkencelerin örgüte katılımlara yol açtığını, hükümetin çözüm süreci kapsamında attığı adımlarla bu sorunu çözme yoluna girdiğini dile getiriyorlardı. 2013 Newroz'u'nda Diyarbakır kutlamaları kesinlikle tarihî oldu. Öcalan'ın mektubu sahnedeki Kürtçe ve Türkçe olarak okundu ve anaakım televizyon kanallarında canlı yayında verildi. Öcalan mektubunda “Artık silahlar sussun, fikirler ve siyasetler konuşsun” noktasına geldiğini söylüyor, silahın yerine siyasetin öne çıkacağı yeni bir dönemin başladığını vurguluyordu. 21 Mart'ta bu mesajın okunmasından sonra 3 Nisan'da Türkiye kamuoyunu bilgilendirmek ve sürecin olumlu yönlerine ikna etmek için Akil İnsanlar Heyeti kuruldu. Başbakan Erdoğan 4 Nisan'daki Twitter mesajında “her yıl belli sayıda şehit vermeyi kabullenen bir anlayış ne insanidir ne de vicdanidir” diyordu. 8 Mayıs'ta PKK militanlarının sınır dışına çekilme süreci başladı. Kamusal alanda militarist retorik güç kaybetmişti. İzleyen dönemde CHP çözüm sürecine mesafeli yaklaştı. Partinin içinde ulusalcı perspektiften siyaset yapanlar sürecin geneline karşı çıkarken, partinin resmî görüşü Meclis'in devre dışı kalmasına dair bir eleştiriyi vurguladı.

Mayıs ayının sonuna gelindiğinde Taksim'deki Gezi Parkı'nda az sayıda protestocu parktaki ağaçların kesilmesini önlemeye yönelik bir eyleme başladı.⁵ Bu mütevazı eylemin çok kısa sürede 79 ilde, 2,5 milyon insanın katılacağı (Şardan, 2013) bir eylem dalgasını başlatacağını öngörmek imkânsızdı. Gezi Parkı'nda ağaçların kesilmesine engel olmaya çalışanlar, Erdoğan'ın buraya eski bir kışla replikası formunda AVM yapma planına karşı çıkıyorlardı. Polis ve zabı-talar protestocuların Gezi'de kurdukları kampa müdahale ettiler. 31 Mayıs Cuma günü polis bu sefer basın açıklamasını engellemeye yönelik bir müdahalede bulundu ve bunun üzerine 24 saatten fazla sürecek çatışmalar başladı. Biber gazı, TOMA'lardan sıkılan su, hükümete yönelik istifâ çağruları, alkışlı protestolar, Taksim sokaklarındaki atmosferi belirledi. Taksim'de topl-

5 Gezi direnişi üzerine bkz. Tuğal (2013); Turan (2013b); Ercan ve Oğuz (2015); Saraçoğlu (2015); Turan (2015); Eder ve Öz (2017); Gümüş (2017).

nan istisnai kitlenin farklı protesto nedenleri olduğu anlaşılıyor: Halka açık bir parkın AVM'ye dönüştürülmesini yani neoliberalizasyonu protesto edenler, Erdoğan'ın Atatürk ve İnönü'den "iki ayyaş" diye söz etmesine öfkelenenler, AKP hükümetinin otoriter eğilimlerinden rahatsız olanlar, alkol satışına getirilen kısıtlamaları eleştirenler, AKP'nin kadınların hayatlarına müdahil olmasına kızanlar Gezi Parkı direnişinde buluşmuşlardı. Çok sayıda kente yayılan protestolar bize kamusal alandaki mücadelelerin şiddetle ilişkisini de göstermekteydi. Protestocular polisin şiddetine karşı kendilerini ve buldukları alanı koruma yoluna gittiler ve özellikle Taksim'de barikatların sembolik sınırlarıyla mekânsal ayrımlar yarattılar. 1 Haziran'daysa protestocular Gezi Parkı'nı işgal ettiler, parkta polis şiddetinin olmadığı iki haftalık bir dönem yarattılar. 1 Haziran'da polisin Gezi Parkı'ndan çekilmesinde, CHP'nin önceden aynı gün Kadıköy'de yapmayı planladığı "Demokrasi ve Özgürlük Mitingi"ni iptal ederek katılımcıları ve milletvekillerini Taksim'e yönlendirmesinin de payı vardı. Farklı tahayyüller bu iki hafta boyunca kentin merkezinde mekân bulmuştu: Gezi'de düzenlenen forumlar, parkı "paranın geçmediği bir yere" dönüştürme fikri ve pratiği, farklı sol parti ve grupların stantları, feminist küfür atölyesi, sanat performansları Gezi'deki bu iki hafta boyunca öne çıkan unsurlardı. LGBTİ+ bireyler de bu iki hafta boyunca Gezi'de kendi seslerini görünür kıldılar. Gezi Parkı protestoları örgütlü siyasetin göstermediği tepkiyi, kendiliğinden yükselen bir halk hareketinin göstermesiydi. Gezi'de işgal devam ederken, Antakya, Eskişehir, Ankara ve İstanbul'un farklı semtlerinde polis şiddeti yaygındı ve insan öldürecek ölçüde pervasızdı. Sekiz kişi farklı şehirlerde polis şiddetiyle öldürüldü.

Gezi'nin yarattığı etki 2013'te "Direniş" temasıyla düzenlenen Onur Haftası'nda somut olarak gözlendi. İstanbul'da Onur Yürüyüşü 2003'ten beri yapılmaktaydı. 30 Haziran 2013'teki 10. Onur Yürüyüşü 100 bin kişinin katılımıyla en kitlesel yürüyüş oldu. Yürüyüş boyunca "Aşk aşk hürriyet! Uzak olsun nefret", "Diren Lice, eşcinseller yanında", "Susma haykır, eşcinseller vardır", "Nerdesin aşkım, buradayım aşkım", "Okulda, işte, mecliste, eşcinseller her yerde", "İsyân, devrim, özgürlük", "Bu daha başlangıç, mücadeleye devam", "Ahlak baskı şiddetse, biz ahlaksızız", "Homofobik anayasa istemiyoruz", "Jin, jıyan, azadi" sloganları atıldı. Yürüyüş sırasında Büyük Birlik Partisi'ne yakınlığıyla bilinen Alperen Ocakları üyelerinin Galatasaray Lisesi önünde yaptığı eylem kamusal alan mücadelelerinin somutlaştığı bir ana denk düşüyordu. Polislerin oluşturduğu sınır sayesinde Alperen Ocakları üleriyle Onur Yürüşü kitlesi arasında fiziki bir çatışma yaşanmadı. 2013'teki bu en kitlesel Onur Yürüyüşü'nden sonra 2014'te de Onur Yürüşüyü polis müdahalesi olmadan gerçekleştirdi.

13 Mayıs 2014'te Soma Kömür İşletmeleri madeninde çıkan yangın nedeniyle 301 madenci hayatını kaybetti. Soma faciası, Cumhuriyet tarihinin en çok can kaybıyla sonuçlanan maden kazası olarak kayıtlara geçti. Üç günlük ulusal yas ilan edildi. Farklı şehirlerde ölenler için anmalar düzenlendi ve özelleştirme sonrası oluşturulan düşük güvenlik seviyesi protesto edildi. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Soma'ya gittiğinde protestolarla karşılandı. Bu protestolar sırasında Başbakan Erdoğan'ın Özel Kalem Müdür Yardımcısı Yusuf Yerkele'in polislerin yere yatırdığı bir madenciye attığı tekme uzun süre hafızalardan çıkmadı. Soma'daki faciannın büyük-

lüğüne karşın, DİSK, KESK, TMMOB ve TTB'nin 25 Mayıs'ta Kadıköy'de düzenledikleri “Kaza Değil, Kader Değil, Cinayet!” mitingi kitleleri sokağa çekmeyi başaramadı. İzleyen dönemde Soma Faciası'na ilişkin mücadele dava takibi üzerinden devam etti.

Ağustos 2014'te yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimi de devam eden Çözüm Süreci atmosferinde yapıldı. Örneğin Erdoğan'ın seçim billboard'larında Çözüm Süreci vurgusu ve Erdoğan'ın Barzani'yle fotoğrafı öne çıkıyordu. 2013'te başlamış olan süreç Ekim 2012'de kurulmuş olan Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) etki alanını genişletmesine de denk düşüyordu. Kürt hareketinin siyasal partileri için Türkiyelileşmek her zaman önemli bir hedef olmuştu. Ama Çözüm Süreci'ne hazırlık kapsamında kurulan HDP'de bu hedef daha da belirgin hâle geldi (Celep, 2023). HDP Kürt hareketinin söylemini başarıyla yeniden üretiyor, hemen her fırsatta “yeni yaşam çağrısı”nı dile getiriyordu. Bu çağrı toplumun geneline dair bir dönüşüme ve ulus-devlet çerçevesini aşan bir tahayyüle işaret etmekteydi. Ataerkilliğin sorgulanması da HDP'nin önemli gündem maddelerinden biri oldu. HDP parti genel başkanlığından belediyelere ve ilçe örgütlerine kadar her kademede eş başkanlık sistemini devreye sokarak toplumsal cinsiyet eşitlikçiliğinde yeni bir eşik tesis etti. 2013'te yapılan kongrede Sebahat Tuncel ve Ertuğrul Kürkçü, 2014'te yapılan kongrede Figen Yüksekdağ ve Selahattin Demirtaş eş genel başkan seçildiler. Ekoloji konusuna dair duyarlılık da “yeni yaşam çağrısı”nın unsurlarından biriydi. İşçi ve sendika hakları ve LGBTİ+ hakları da HDP'nin önem verdiği konular arasındaydı. Eğitim bağlamında HDP hem anadil temelli çok dilli eğitimi, hem de kamusal bir hak olarak parasız eğitimi savunuyordu. Parti sözcüleri tek-mezhepçi ve ulusalcı anlayışları eleştiriyorlar, devletin küçüldüğü, yerel yönetimlerin öne çıktığı bir modeli benimsiyorlardı. Siyasallaşmış Kürtler için HDP Kürdî bir partiydi ve en büyük başarısı CHP'nin solundaki seçmenin ciddiye aldığı Türkiyeli bir sol alternatif sunuyor olmasıydı. 7 Haziran 2015 seçimlerine giderken HDP'nin beyannamesinde “Bizler kadınıız”, “Bizler genciz”, “Bizler çocuğuz”, “Bizler işçiyiz”, “Bizler gökkuşağıyız” ifadeleri öne çıkıyor, tekil bir kimlik yerine toplumun genelini temsil iddiası vurgulanıyordu. Bu seçimde HDP oyların yüzde 13'ünü aldı. Bu seçim başarısı, AKP'nin mecliste çoğunluğunu koruyamamasının başlıca nedenleri arasındaydı. Bu başarının arkaplanında HDP'yi önemsemeyen Kürt olmayan sol ve sosyalist seçmenlerin desteği kadar, Çözüm Süreci ortamından memnuniyet duyan muhafazakâr Kürtlerin ve kimi aşiretlerin de partiye yönelmesi vardı (Özgür, 2015).

HDP'nin Türkiyelileşme çabasının geldiği en üst nokta, Demirtaş'ın Erdoğan'a hitaben dile getirdiği “Seni başkan yaptırmayacağız” çıkışı oldu. Mart 2015'te partisinin Meclis grubunda konuşan Demirtaş, Kürt hareketinin AKP'yle kirli bir işbirliği ve pazarlık içinde olmayacağını ve siyasal sistemin başkanlık esasına göre düzenlenmesine karşı çıkacaklarını açıkladı. Türkiyelileşme konusunda yeni bir seviyede olan HDP, somut ilerlemeler sağlanamamış olan Çözüm Süreci devamına kıyasla ülkenin genel anlamda demokratikleşmesi mücadelesine katkı sunmayı önemsedini duyurmuş oluyordu. Bu tavrın Haziran'da yapılan seçimlerde partinin elde edeceği oy artışında pay sahibi olduğunu eklemek gerek.

2015 yılında iki yıldır devam etmekte olan çözüm süreci çöktü. Çözüm sürecinin çökmesinde Kürt siyasal hareketinin Erdoğan'a başkanlık sistemine geçişte destek vermemesi ve iki tarafın Suriye denklemine dair perspektiflerinin farklılığı etkili oldu. Ayrıca taraflar arasında karşılıklı güvenin olmaması, belirli bir takvimin olmaması ve müzakerelerin toplumsallaşmaması, sürecin tıkanmasına yol açtı (Çiçek, 2015). Çözüm sürecinin sona ermesi uzun sürecek bir şiddet dalgası yarattı. PKK militanlarının 6 Eylül 2015'te Dağlıca karakoluna saldırarak 16 askeri öldürmesinden sonra Kürtlere yönelik bir linç dalgası başladı. İçişleri Bakanlığı'na göre, bu linç dalgasında iki kişi öldürüldü, 51 kişi yaralandı; 69 parti binası ve 30 ev ve işyeri zarar gördü. HDP ise 126'sı kendi bürolarına yönelik olmak üzere 400'den fazla saldırı yapıldığını bildirdi. HDP genel merkezi de saldırıya uğrayan yerler arasındaydı. Ayrıca İstanbul Büyükçekmece, Balıkesir Edremit, Mersin Silifke ve Mezitli, Alanya ve Malatya'daki HDP büroları da yakıldı. Kırşehir'de bir Kürt'e ait kitabeve ateşe verildi.

Kamusal alanda çözüm sürecinin çökmesine dair güçlü bir tepki, 10 Ekim'de Ankara'da KESK, DİSK, TMMOB ve TTB'nin düzenlediği "Emek, Demokrasi, Barış" mitingiyle verilmek istendi. HDP'liler ve CHP'liler de kitlesel şekilde mitinge katılıyorlardı. IŞİD'in iki canlı bombayla miting için toplanan binlerce insana saldırmasıyla 103 kişi hayatını kaybetti. Polis mitinge katılanları koruma önlemi almamış olmakla kalmadı, saldırının gerçekleşmesi sonrası yaralılara biber gazı sıktı. İlk andan itibaren Savcılığın yazılı açıklamaları failin IŞİD olduğuna işaret etse de, hükümet fail olarak PKK'yı işaret etme stratejisini benimsedi. AKP yanlısı medya bu yönde manşetler attı. Dönemin Başbakanı Ahmet Davutoğlu, "kokteyl terör" kavramını ortaya atarak IŞİD'in tek fail olduğunu saklama gayretine girişti. İzleyen günlerde Mülkiye müfettişlerinin raporlarından IŞİD'in bu saldırıyı gerçekleştireceğine dair istihbaratın polisin elinde olduğu, saldırının isminin de raporlarda yer aldığı ve polisin takibinde olduğu öğrenildi (Göktaş, 2016). Barış talepleriyle kamusal alana çıkanlar, devletin bilgisi dahilinde öldürüldüler.

Çözüm sürecinin çökmesi sonrasında Güneydoğu'daki kentler kısmen savaş mecrasına dönüştü. Diyarbakır'da Sur, ayrıca Cizre, Nusaybin, Silopi ve İdil başta olmak üzere PKK ile bağlantılı olarak hendekler kazıldı ve sembolik özerklik ilanları yapıldı. Bunun üzerine güvenlik güçleri öldürme ve kentsel mekânı imha etme planını devreye soktu. Valilikler tartışmalı hukuki dayanaklarla 24 saat kesintisiz sokağa çıkma yasakları ilan ettiler. 2015 sonbaharından 2016 Martı'na kadar geçen süre zarfında yaklaşık iki bin kişi hayatını kaybetti. Yıkımlar Ağustos 2016'ya kadar devam etti. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin raporu yıkımın Sur'daki boyutuna ilişkin detayları sundu: Rapora göre Ocak 2016'dan Ağustos'a kadar olan dönemde tahminen 187.000 metrekairelik kentsel yapı yerle bir edildi. Sur'un doğu bölümündeki yapıların takriben yüzde 70'i tahrip edildi. Sur'daki 120.000 vatandaştan 45.000'i bölgeden ayrıldı ve geri dönmelerine veya evlerini yeniden inşa etmelerine izin verilmedi (BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, 2017). Güvenlik güçleri Nusaybin'de kontrolü sağladıklarında çekilen fotoğraf, yıkılmış binalar ve asılmış bayraklarla bir ordunun savaş sonrası işgal anının fo-

toğrafını andırıyordu. Kent savaşları sırasında insanların yaşam hakları ihlal edilmekle kalmadı, yakınlarını gömme hakları bile ellerinden alındı. Yaşanan hak ihlallerine ülkenin genelinde tepki verilmediğini not etmek gerek. Barış İçin Akademisyenler bildirisine imza atarak tepki veren ve Çözüm Süreci'ne dönülmesi talebini dile getiren yüzlerce akademisyen izleyen dönemde kamu hizmetinden yasaklanarak işlerini kaybettiler ve çalışma haklarından mahrum bırakıldılar.

Çözüm sürecinin çökmesi, 2013'ten itibaren güç kaybetmiş olan militarizmin yeniden güçlenmesini beraberinde getirdi. Çözüm sürecinin çökmesinden sonra CHP, AKP'nin Meclis'e getirdiği dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin anayasa değişikliği teklifine evet oyu vermeyi kararlaştırdı. CHP'nin bu tutumu beklenmedik nitelikteydi, çünkü Kılıçdaroğlu AKP'nin durumu istismar etmemesi amacıyla, teklif "Anayasa'ya aykırı" olmasına rağmen destekleyeceklerini söylemekteydi (Diken, 2016). Dokunulmazlıkların kaldırılması HDP'li siyasetçilerin tutuklanmasına giden yolu açtı.

Militarizmin güçlenmesinde ikinci aşama 15 Temmuz 2016'da başarısız darbe girişimiyle başladı. AKP hükümeti darbe olasılığına karşı uzun yıllar boyunca Gülen cemaatinin ordu içinde güçlenmesini ve terfilelere etki etmesini desteklemişti. 15 Temmuz'a gelindiğinde ise hükümet ordu içindeki Gülencilerin düzenlediği darbeye devrilmek istendi. 15 Temmuz gecesi 248 kişi darbeciler tarafından öldürüldü. İki bini aşkın kişi yaralandı. Ayrıca 36 darbeci de öldürüldü. Darbe girişiminin başarısız olmasına karşın, sonrasındaki OHAL döneminde (21 Temmuz 2016-18 Temmuz 2018) sistematik düzeyde hak ihlalleri yaşandı. KHK'larla binlerce kişiyi yargı kararı olmadan kamu görevinden uzaklaştıran hükümet, sadece Gülen cemaati mensuplarını değil, Kürt siyasal hareketi mensuplarını da hedef aldı. KHK'larla Kürtçe yayınlar ve televizyon kanalları da kapatıldı. KHK'ların kamusal alan mücadelelerinde hükümetin bir hamlesine denk düştüğü şüphesiz. Buna ilaveten 15 Temmuz'un hemen sonrasında hükümetin kamusal alana dair iki hamlesini daha not etmek gerek. Bunlardan ilki, hükümetin düzenlediği "Demokrasi Nöbetleri"ydi. 15 Temmuz gecesi darbecilere karşı sivilleri sokağa çağıran hükümet, darbenin önlenmesinde sivillerin rolünü vurgulamak ve hayatını kaybedenleri anmak için demokrasi nöbetleri organize etmeye başladı. Çok sayıda kentte düzenlenen bu nöbetlerde etkinlikler akşam saatlerinde başlıyor, gelenlere yemek dağıtılıyor, çoğu zaman bir konser etkinliğin ana unsuru oluyordu. Taksim Meydanı'ndaki demokrasi nöbetlerine çadırlarıyla gelen AKP'liler, Gezi Parkı protestolarında sokağa çıkmamış kişilerdi ve şimdi kentsel mekânda fikirlerini görünür kılmaya çalışıyorlar. Kendilerinde olduğunu düşünüyorlardı. Fakat hükümetin düzenlediği etkinlik kutlama ile öldürülenleri anmanın dengesini tutturmakta bile zorlandı.

AKP hükümetinin kamusal alan mücadelelerindeki bir diğer hamlesi 7 Ağustos'ta Yenikapı'da düzenlenen "Demokrasi ve Şehitler Mitingi"ydi. Kimi gözlemcilere göre beş milyon, kimi gözlemcilere göre bir buçuk milyon insanın katıldığı bu mitingde MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli, CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Başbakan Binali Yıldırım ve Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan konuşma yaptılar. Farklı parti liderlerinin Erdoğan'ın düzenlediği mitingde

kürsüye çıkmış olmaları, “Yenikapı Ruhu” olarak niteleniyordu ve HDP'nin davet edilmemiş olması darbe sonrası ortamda Kürt siyasal hareketinin dışlandığını gösteriyordu. Mitingin en şaşırtıcı tarafı üniformasıyla sahneye çıkan Genelkurmay Başkanı Hulusi Akar oldu. Cunta günlerinde halka üniformasıyla hitap eden Kenan Evren'den bu yana bir genelkurmay başkanı halka bu şekilde hitap etmemiştir. Erdoğan insanları mitinge davet ederken “başkomutan” unvanını kullanmıştı. Hazırlanmış olan devasa “Gençlik Başkomutanın Emrinde” pankartının açıldığı mitingde, Erdoğan idam cezası talebine destek verdiğini ifade ediyordu. Darbe başarısız olmuştu. Fakat sahnede militarist söylem ve sembollerin hâkimiyeti görülmekteydi.

Protesto yasakları OHAL öncesi dönemden itibaren hükümetin kamusal alan mücadelelerine verdiği tepkilerden biriydi. OHAL'le birlikte protesto yasaklarının hem sayısı, hem de kapsamı arttı. İki yıl süren OHAL döneminde 241 protesto yasağı kararı valilik ya da diğer kamu görevlileri tarafından alındı (Erkmen ve Arslanalp, 2020). Bu kararlar, protestolar, basın açıklamaları, yürüyüşler başlamadan yasaklanmış oluyordu. Bu 241 yasaktan 76'sı bir ilin tamamındaki bütün kolektif eylemleri çoğu zaman bir aylığına yasaklayan, 115'i ise sokağa çıkma yasağını da içeren kararlardı. Fakat OHAL döneminde de tarihî bir protestonun gerçekleşmiş olduğunu hatırlamak gerek. Bu tarihi protesto Kemal Kılıçdaroğlu'nun başlattığı ve kitlesel bir protestoya dönüşen “Adalet Yürüyüşü”ydü. Kılıçdaroğlu, 15 Haziran 2017'de Ankara Güvenpark'ta “adalet” yazılı bir dövizle yürüyüşü başlattı. Yürüyüşün temel protestosu CHP İstanbul Milletvekili Enis Berberoğlu'nun *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan MİT tırları haberi nedeniyle yirmi beş yıl hapis cezası alması ve tutuklanmasına yönelikti. Güvenpark'tan başlayan yürüyüş ilk aşamada çok kitlesel değildi. Hükümetin OHAL koşullarında engelleme yönünde nasıl adımlar atacağı kestirilemiyordu. Fakat hükümetten mutlak bir engelleme gelmedi, 420 kilometrelik yürüyüş 25 günde tamamlandı. Yürüyüşün engellenmeyeceği belli oldukça Kılıçdaroğlu'yla yürüyenlerin sayısı ciddi biçimde arttı. Kortejin uzunluğunun yedi kilometreyi aştığı günler oldu. Yürüyüş kitleleştiğinde, adalet talebi Berberoğlu'nun aldığı cezaya itirazı aşan, daha genel anlamda OHAL'in ve KHK'ların adaletsizliğine işaret eden bir talebe dönüştü. Kortejde “herkes için adalet”, “taşeron işçiler için adalet” pankartları gözleniyor, sanatçılar, meslek örgütleri ve sıradan insanlar Kılıçdaroğlu'yla birlikte yürüyorlardı. Yürüyüşün bir gününde HDP'liler de Kılıçdaroğlu'na eşlik ettiler. Diğer partilerin yöneticileri de yürüyüşe katıldı. Yol boyunca kimi AKP'li belediyeler kortejin kamp alanı olarak belirlediği yerlere gübre dökmek gibi rahatsızlık yaratıcı hamleler yaptı. Yürüyüş 9 Temmuz'da İstanbul Maltepe'de düzenlenen mitingle sona erdi. Bu yürüyüş, siyasetin AKP iktidarı ve OHAL tarafından belirlenmesine kitlesel bir karşı çıkışa dönüştü ve ülkenin gündemini belirledi. Ayrıca, CHP ölçeğinde kitlesel bir gücün kamusal alan mücadelelerine dahil olduğunda yarattığı etkiyi de gösterdi. Bu kapsamda Kılıçdaroğlu'nun “Adalet Yürüyüşü”nü, solun etki momentleri arasında saymak gerek.

Haziran 2018'de cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turu ve genel seçimler aynı gün yapıldı. CHP'nin adayı Muharrem İnce oyların yüzde 31'ini aldı ve Tayyip Erdoğan yüzde 53'le ilk turda

Cumhurbaşkanı seçildi. Genel Seçimde AKP oyların yüzde 41'ini, MHP ise yüzde 11'ini aldı ve böylelikle Cumhuriyet İttifakı'nı oluşturan bu iki parti Meclis'te çoğunluğu elde etti. HDP ise yüzde 12'yle bir kez daha barajı geçti.

Haziran 2018'deki iki seçim sol için bir etki momentumuna dönüşmedi. Ama 2019 Mart'ta yapılan yerel seçimlerde CHP önceden yönetiminde olmadığı beş büyükşehir belediyesini (İstanbul, Ankara, Adana, Antalya, Mersin) kazandı. CHP'nin yerel seçimler için ana stratejisi merkez sağ seçmenin oyunu almak üzerinedir. Bu kapsamda Aralık 2018'de CHP ve İYİ Parti, 2019 yerel seçimlerinde 21 büyükşehir ile bazı il ve ilçelerde işbirliği yapma kararı aldı. CHP'nin Ankara ve İstanbul adayları da merkez sağdan oy alma olasılığı yüksek isimlerden seçildi. Ankara adayı Mansur Yavaş, MHP kökenli olmasıyla biliniyordu. İstanbul adayı Ekrem İmamoğlu da siyasete ANAP'ta başlamıştı. ANAP geçmişi çok ön plana çıkmasa da CHP'li seçmenlere hitap ettiği kadar, dindar seçmenlerle de diyalog kurabiliyordu. İmamoğlu ve Yavaş, CHP vurgusunun öne çıkmadığı kampanyalarla seçime gittiler. İmamoğlu'nun kampanyasında özellikle israf karşıtlığı önemli bir odak teşkil etti. CHP'li adaylar kampanyalarında kutuplaştırma dilinin siyasete egemen olmasından yakındılar ve bu tarzın dışında bir üslup tutturmayı hedeflediler. Örneğin İmamoğlu, "Kim ne derse desin, ben tek bir gün bile kötü bir söz kullanmayacağım. Kirli siyasetten uzak duracağım" diyor, partizanlığı bitirmeyi hedeflediğini söylüyordu. HDP de İstanbul ve Ankara'da aday çıkarmayarak, seçmenlerini AKP adayları karşısında CHP'ye oy vermeye yönlendirdi. Başka bir ifadeyle merkez sol İYİ Parti ve HDP seçmenlerinin desteğini almayı başardığı için seçim başarısı üzerinden bir etki momenti yaratabildi. 31 Mart'taki seçim tamamlandığında, AKP'nin başvurusu ve iktidar imkânlarıyla yarattığı atmosfer sonunda Yüksek Seçim Kurulu (YSK) İstanbul Büyükşehir Belediyesi seçimlerinin iptal edilerek yenilenmesine karar verdi. Ortada hiçbir hukuki gerekçe yokken verilen bu kararı Türkiye demokrasi tarihinin seçimlere en açık müdahalesi olarak nitelememiz gerekiyor. 23 Haziran'da yapılan ikinci seçimi İmamoğlu oy oranını yüzde 54'e çıkartarak kazandı. Bu seçim başarısı, ilk etki momentumunu konsolide etmekle kalmadı; ayrıca merkez solun ittifak kurarak parti-devlet bütünleşmesi yönünde ilerleyen AKP'nin demokrasi karşıtı hamlelerine engel olabileceğini gösterdi.

2002-2023 döneminin sonuna geldiğimizde işçilerin ve feministlerin mücadelelerine de bakmak gerekmektedir. 2022 Ocak ve Şubat aylarında Türkiye'de bir grev dalgası gözlemlendi. Farklı kentlerde 107 fiili grev gerçekleşti ve bu grevlere yaklaşık 25 bin emekçi katıldı (Birelma vd., 2023). Sağlık emekçilerinin iki grevi ve belediye işçilerinin iki grevi dışındaki 103 grev özel sektörde gerçekleşti. Motokuryeler, gemi söküm işçileri, metal işçileri ve tekstil işçileri farklı sayılarda grevler gerçekleştirdiler. Bu 107 grevden 53'ü emekçilerin belirli kazanımlarıyla sona erdi. Alpkan Birelma ve meslektaşları (2023), bu grev dalgasını açıklarken şu faktörlere dikkat çekiyorlar: İlk olarak yüksek enflasyon ortamında asgari ücretin yüzde 50 artmış olmasına karşın, diğer ücretlere getirilen artışlar bu oranın gerisinde kalmıştı. Böylelikle, asgari ücretler ile daha yüksek ücretler arasındaki fark azaldı. Grevlerin en belirgin motivasyonu daha yüksek oranda ücret artışı elde edebilmektir. Yüksek enflasyon ortamında hükümet de grevlere görece toleranslı

yaklaşmak durumunda kaldı. Bu 107 grevin dörtte biri bir sendika tarafından örgütlenmişti. Trendyol, Migros ve Yemek Sepeti gibi kamusal alanda yansımaları güçlü olan grevlerde sosyalist/militan nitelikli bağımsız sendikaların etkisi belirleyici oldu.

Feministler 2003'ten bu yana farklı şehirlerde, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nde düzenledikleri Feminist Gece Yürüyüşleriyle kamusal alan mücadelelerinde yer almaktalar. Bu yürüyüşlerde feminist talepler dile getiriliyor ve kadınların geceleri ve sokakları terk etmediğini göstermek hedefleniyor (Büyüköze, 2021). İstanbul'daki feminist gece yürüyüşünün ulaştığı kitlelilik bu yürüyüşleri etki momentleri hâline getirdi. 2014 yılından bu yana bu yürüyüşlere düzenli olarak polis müdahalesi gerçekleşmekte. Feministler bu müdahalelere karşı güzergâhı tersine çevirmek ya da yürüyüş hattını İstiklal Caddesi'nden Siraselviler Caddesi'ne kaydırmak gibi hamleler yapıyorlar. 25 Kasım Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Günü eylemleri de polisin müdahalelerine karşın devam etmekte. Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu ve Eşitlik İçin Kadın Platformu (EŞİK) halen aktif olan feminist örgütlenmeler olarak öne çıkarken, solun farklı partilerinde de feministler siyasi mücadelelerine devam ediyorlar. Kadın cinayetleri, mevcut mevzuattaki nafaka hakkının korunması ve İstanbul Sözleşmesi son dönemde feminist mücadelenin ana gündem maddelerini oluşturmakta. AKP hükümeti öteden beri toplumsal cinsiyet eşitliğine şüpheyle yaklaşmaktaydı. Bu şüpheliğin bir yansıması olarak 2011'de Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı kapatılmış, yerine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı kurulmuştu. AKP'nin dünya görüşünde öncelikli olan, kadınların haklarının savunulması ve geliştirilmesi değil, ailenin güçlendirilmesi ve böylelikle manevi değerleri yüksek bir topluma ulaşılmasıydı. Bu tavrın ulaşacağı en uç nokta, 20 Mart 2021'de İstanbul Sözleşmesi'nden Cumhurbaşkanlığı kararıyla çekilmek oldu. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı çekilme kararını "başlangıçta kadın haklarının güçlendirilmesini teşvik etmeyi amaçlayan İstanbul Sözleşmesi, Türkiye'nin toplumsal ve ailevi değerleriyle bağdaşmayan eşcinselliği normalleştirmeye çalışan bir kesim tarafından manipüle edilmiştir. Türkiye'nin sözleşmeden çekilme kararı alması da bu nedene dayanmaktadır" şeklinde açıkladı. Kararın açıklanmasından hemen sonra kadınlar ve LGBTİ+'lar 40'tan fazla şehirde protestolar düzenlediler. Bu protestolara ilaveten muhalefet partileri, barolar, Fenerbahçe Spor Kulübü'nden Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği'ne uzanan (TÜSİAD) bir dizi kurum çekilme kararının geri alınmasını talep eden açıklamalar yaptı.

İzleyen günlerde başta Türkiye Kadın Dernekleri Federasyonu ve EŞİK olmak üzere çok sayıda kadın derneği, CHP, HDP, DEVA ve TİP'ten kadınlar, Eğitim-Sen, Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası üyeleri ve çok sayıda baro Danıştay'a dava açarak fesih kararının iptalini istediler. İYİ Parti Genel Başkanı Meral Akşener de, İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme kararının iptali için Danıştay'a başvurdu. Farklı dosyalara ilişkin duruşmalar Nisan ve Haziran 2022'de yapıldı. Özellikle Danıştay'ın büyük salonunda Haziran'da yapılan duruşmalar Türkiye idari yargı tarihi bakımından tarihî bir kalabalığın katılımıyla gerçekleşti. Danıştay savcısının sözleşmeden çekilme kararının hukuka aykırı olduğu ve bu nedenle iptali gerektiği yönünde

mütalaa vermesine karşın Danıştay 10. Dairesi, Sözleşme'den çekilme kararına karşı açılan davaları, 2'ye karşı 3 oyla reddetti. Bu anlamda Danıştay'a açılan davalar İstanbul Sözleşmesi'nin ulusal mevzuattan, hukuka uygun olmayan bir şekilde,⁶ çıkartılmasını engelleyemedi. Yine de bu süreç hukuk mücadelesi üzerinden bir karşıt-kamusallık yaratılması örneği olarak not edilmeli.

Mayıs 2023'te Genel Seçim ve Cumhurbaşkanlığı seçimi birlikte yapıldı. Merkez solun bu seçim için ana stratejisi AKP'ye muhalif olan merkez sağ partilerle ittifak kurmak oldu. Kılıçdaroğlu, İYİ Parti'yle ittifak kurmanın önemini 2018'den beri savunuyordu. Ayrıca bu ittifak 2019 yerel seçimlerinde bir etki momenti yaratmıştı. Seçime giderken yapılan çeşitli kamuoyu araştırmaları, seçmenlerin yarısından fazlasının güçlendirilmiş parlamenter sisteme dönüşü desteklediğini tespit etmişti. Seçim öncesinde CHP ve İYİ Parti öncülüğünde Altılı Masa diye tabir edilen seçim ittifakı kuruldu bu ittifakta yer alan altı partinin ortak cumhurbaşkanı adayı çıkarılması fikri benimsendi.

Kılıçdaroğlu, Altılı Masa'ya öncülük ederken, toplumun farklı kesimlerinin mağduriyetlerine duyarlı bir siyaset hattı öneriyor, bu hat üzerinden AKP'nin dayattığı ve faydalandığı kültürel kamplaşmayı aşabilmeyi umuyordu. Bu bağlamda Kılıçdaroğlu "helalleşme" çerçevesini ortaya attı. 2021'de partisinin grup toplantısında "helalleşme"yle ne kastettiğini şöyle açıklamaktaydı: "28 Şubatçıların açtığı yaraları kapatıp helalleşeceğiz. İnkı odularına sokulan başı kapalı kızlarımızla helalleşeceğiz. Roboski ile helalleşeceğiz. Hukuk başka helalleşme başka. İnsanlara devlet tazminat ödeyecek ama bir taraftan da helalleşeceğiz. Sivas, Kahramanmaraş mağdurlarıyla helalleşeceğiz. Diyarbakır hapisanesi mahkûmlarıyla helalleşeceğiz. Mahalleleri gasp edilip sürülen Romanlarla helalleşeceğiz. Varlık vergileri altında inim inim inleyen azınlıklar, 6-7 Eylül olaylarının mağdurlarıyla helalleşeceğiz. Mahkemelerle süründürülen askerlerimiz ve aileleri ile helalleşeceğiz. Darbeciler tarafından bir sağdan bir soldan gencecik çocuklarımız asıldı bu ülkede, o insanlarımızla helalleşeceğiz." Kılıçdaroğlu'nun "helalleşme" çağrısı merkez sol için bir açılım anlamına geliyordu. Bu çağrıyla Kılıçdaroğlu dindarların ve Kürtlerin mağduriyetlerini teslim ediyor, bir tür yüzleşme gereğinden söz ediyor ve böylelikle milliyetçi ve muhafazakâr kesimlerle ittifak kurma niyetini güçlendirmeye çalışıyordu. İzleyen dönemde Kılıçdaroğlu helalleşmekten söz ettiği kesimlere ziyaretler gerçekleştirdi. Örneğin Ağustos 2022'de Roboski'ye giderek 2011'de savaş uçaklarının bombalaması sonucu öldürülen 34 kişinin aileleriyle görüştü ve "Adalet olmalı, olay aydınlatılmalı. Olay aydınlatıldıktan sonra ancak helalleşme olabilir" dedi. Kılıçdaroğlu'nun bu açılımının partililer tarafından ne derece benimsendiğini kestirmek kolay değil. CHP içinde hatırı sayılır bir kesimin dindarların mağduriyetlerini teslim etme tavrına mesafeli olduklarını söylemek mümkün. Buna karşın bu çağrıyla Kılıçdaroğlu CHP'nin siyaset tarzında belirli bir dönüşüm yaratmış oldu.

6 İlgili çekilme kararının hukuka uygunsuzluğuna dair başlıca görüş, Meclis tarafından onaylanmış bir uluslararası antlaşmadan Cumhurbaşkanlığı kararıyla çekilmenin mümkün olmadığını vurguluyordu. Başka bir ifadeyle bu görüş, Meclis'in görev alanına giren bir yetkinin Cumhurbaşkanı tarafından kullanılamayacağına işaret ediyordu.

Altılı Masa'nın Ocak 2023'te açıklanan temel vaatleri erozyona uğramış demokrasiyi güçlendirmek ve kurumlarda liyakati ve özerkliği tesis etmektir. Yargı bağımsızlığı vaatlerin önemli bir odağını oluşturdu. Ayrıca Altılı Masa'nın Cumhurbaşkanı'nın kararname çıkarma yetkisine son vermek, Cumhurbaşkanı'nın meclisten geçen kanunlar hakkındaki veto yetkisini kaldırarak sadece "geri gönderme yetkisi" tanımak gibi Türk tipi başkanlık sisteminin arazlarını gidermeye yönelik somut planları da vardı. Altılı Masa sürecinde adaylığa dair iki belirgin kriz yaşandı. İlk krizi yargının hukuk dışı bir şekilde seçime müdahalesi şeklinde de görmek mümkün. İmamoğlu'nun, açıklamalarında Yüksek Seçim Kurulu üyelerine hareket ettiği iddiasıyla açılan davada karar 14 Aralık 2022'de verildi ve mahkeme İmamoğlu'na 2 yıl 7 ay 15 gün hapis cezası ve siyasi yasak kararı verdiğini açıkladı. Böylelikle Altılı Masa'nın önemli bir aday adayı devre dışı kalmış oldu. Diğer kriz Altılı Masa'nın içinde yaşandı. İYİ Parti lideri Meral Akşener, aday belirleme prosedürüne itiraz ederek partisini ittifaktan çekti. Kriz İYİ Parti'nin ittifaka dönüşü ve Kılıçdaroğlu'nun Cumhurbaşkanı aday olarak açıklanmasıyla aşıldı. HDP ve TİP'ten müteşekkil Emek ve Özgürlük İttifakı da Cumhurbaşkanlığı seçiminde aday göstermeyerek Kılıçdaroğlu'nu destekleme kararı aldı. Böylelikle merkez sol; HDP, TİP ve bir dizi merkez sağ partinin desteğini alarak Tayyip Erdoğan'ın karşısına çıkmış oldu. Seçim öncesinde farklı araştırma şirketleri ve kayda değer sayıda siyaset yorumcusu Kılıçdaroğlu'nun seçim galibiyeti olasılığında söz ettiler. Seçim öncesi dönemde Kılıçdaroğlu lehine bu iyimser hava, merkez solun ittifak kurma kapasitesi sayesinde Türkiye'de demokrasinin yeniden tesis edilmesinde önemli bir rol üstleneceği beklentisine yol açtı. Kılıçdaroğlu'nun kazanma olasılığı daha fazla dile getirildikçe, "helalleşme" açılımı yerini "hesaplaşma" söylemine bıraktı. Kılıçdaroğlu, "hesaplaşma" söylemini AKP hükümetinin yolsuzluklarıyla sınırlasa da, kampanya boyunca "hesaplaşma"nın AKP döneminin geneliyle yapılacağı da dile getirilir oldu. Bunun AKP seçmenlerinin partilerine olan bağlılığını artırdığı yorumları yapıldı. Cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turunda Erdoğan oyların yüzde 49,52'sini aldı ve aynı gün yapılan seçimde AKP-MHP ittifakı Meclis'te çoğunluğu elde etti. Kılıçdaroğlu ise yüzde 45'te kaldı. İkinci turda Erdoğan, oyların yüzde 52'sini alarak yeniden Cumhurbaşkanı seçildi. Kılıçdaroğlu'nun birinci tur ile ikinci tur arasında Zafer Partisi lideri Ümit Özdağ'la görüşerek yedi maddelik bir protokolde uzlaştıklarını açıklaması ciddi eleştirilere konu oldu.

2023 seçimlerini yorumlarken ilk olarak şunu söylemek gerek: Seçmenlerin yarısı otoriterleşmiş siyasal sisteme ve bu sistemin merkezinde yer alan parti-devlet bütünleşmesine onay verdi. Merkez sol cumhurbaşkanlığı seçiminde hem İYİ Parti hem de HDP'den destek olsa da, AKP'nin bunu kendi lehine bir söylem üstünlüğüne çevirmesine engel olamadı. Ayrıca Altılı Masa'nın sol bir hatta yaslanmayan ekonomiye bakışı, seçmenler nezdinde kabul görmedi. Erdoğan'ın piyasaya müdahaleci pratiğine karşı, Altılı Masa kurumların özerkliğine ve piyasa kurallarına dayalı ekonomi programını öne sürdü. Bu nokta tam da bir açmaza işaret ediyor: Altılı Masa'da kurumların özerkliğine dayalı görüş benimsenmese muhalefet cephesi daha küçük olurdu. Ama

orta yolcu ekonomi görüşü de çözüm üretme kapasitesi bakımından ikna edici olamadı. Bu çerçevede 2023 seçimleri merkez solun bir etki momentumuna dönüşemedi.

2023 seçimleri TİP'in sosyalist siyasete görünürlük kazandırdığı bir seçim olarak da hatırlanmalı. Gezi protestoları sonrasında TKP'de başlayan fikir ayrılığı sonucunda bir grup 2017'de TİP'i yeniden kurmuştu. TİP 2023 seçimlerine girerken Emek ve Özgürlük İttifakı'nda olmasına rağmen HDP'yle mesafesini korumayı tercih etti ve aynı zamanda farklı sosyalist grupları içermeyi ve aday listelerini farklı alanlardan meşhur kişilerle güçlendirmeyi önemsendi. TİP'in seçim bildirgesinde saray rejimiyle hesaplaşma vurgusu öne çıkıyordu. Partinin vaatleri arasında siyasal düzeni ve eğitim sistemini dinselmeden kurtarıp tarikatlardan, cemaatlerden ve dogmalardan arındırmak vardı. Ayrıca TİP, özelleştirilen kamu iktisadi teşekküllerini geri alma ve neoliberal yağmanın hesabını sorma hedefinden bahseden bir propaganda yapıyordu. Mavi ve beyaz yakalı emekçilerin dayanışması çağrısı TİP'in seçim çalışmalarında dikkat çekti. Şubat 2023 depreminde sonra özellikle Antakya'da yürüttükleri çalışmalar, TİP'in ulaştığı kitleyi daha da genişletti. Seçim öncesinde Genel Başkan Erkan Baş'ın radikal ve popülist tahayyülü de gündemde yer buldu. Baş'ın açıkladığı "sosyalist Türkiye'de ilk yapılacaklar" listesinin ilk sırasında bir kanun hükmünde kararnameyle herkesin oturduğu evin sahibi hâline getirilmesi vardı. HDP'yle yaptığı ittifak sayesinde baraja takılmayan TİP, 2023'te dört milletvekilliği kazandı. Böylelikle, merkez sol ve HDP dışında sosyalist bir parti, üçüncü odak olarak Meclis'teki sol yelpazede yer aldı.

2002-2023 döneminde solun etki momentlerini düşünürken dört noktanın altını çizmek gerek. Birincisi, bu dönem çok partili hayatın yerleşik hâle geldiği 1950 sonrasında bir siyasal partinin en uzun süreli iktidar dönemine denk düşüyor. 2002-2023 boyunca AKP genel seçimler ve ilaveten yapılan referandumlar düzeyinde sürekli olarak başarı yakaladı. Buna karşın etki momentumunu seçim başarısı üzerinden tanımladığımızda solun iki kritik seçim başarısıyla etki momentumu yarattığını görüyoruz. Bunlardan birincisi 2019 yerel seçimleri. Bu seçimde AKP'nin Türkiye genelinde oylarını korumasına karşın, CHP beş büyükşehri AKP'den alarak bir seçim başarısına imza attı. Üstelik bu, Türkiye'de demokrasinin bariz şekilde gerilediği, dahası İstanbul özelinde AKP parti-devletin seçimini iptal etme fütursuzluğuna dahi başvurduğu bir konjonktürde sağlandı. Bu etki momentumunun yaratılmasında merkez solun, Kürt siyasal hareketi ve sosyalist sol ile işbirliğinin de pay sahibi olduğunu hatırlamak gerek. İkinci olarak, 2007 ve 2011 seçimlerinde Kürt siyasal hareketi bağımsız milletvekilleriyle seçimlere girdi ve Meclis'te grup kurmaya yetecek sayıda milletvekilliği kazandı. 2015'te yapılan iki seçimde de HDP parti olarak barajı aştı. Sonrasındaki 2018 ve 2023 seçimlerinde de Kürt siyasal hareketi Meclis'te yer buldu. Bu başarının meclisi alternatif görüşlerin savunulduğu bir mecraya dönüştürmek bakımından etkisi belirgindir. Bu iki seçim başarısının Türkiye'de işlev gören bir demokratik siyaset sisteminin sürdürülmesine katkıda bulunduğundan da söz etmek gerek.

İkincisi, solun etki momentumlarını siyasetin alanını genişletmek üzerinden tanımladığımızda, 2013'teki Gezi Parkı direnişini ile farklı şehirlerdeki Gezi Parkı protestolarını ve 2017'deki Adalet Yürüyüşü'nü bu dönemin önemli etki momentumları arasında saymamız gerek. Bu etki mo-

mentlerinden ilki, mevcut sol partilerin kurumsallıklarını belirgin şekilde aşan, partilerin ve sendikaların eklemlemekte zorlandığı bir direnişti. Gezi direnişi kent hakkını, ekolojiyi ve polis şiddetinde cisimleşen hükümetin artan otoriterliğini gündeme taşıdı ve farklı görüşten insanların itirazlarını birlikte yükseltebildikleri, sıra dışı bir protesto mecrası oldu. Saydığım ikinci etki momenti, yani Adalet Yürüyüşü ise, merkez solun liderinin odakta olduğu bir protestoydu. Özellikle OHAL devam ederken gerçekleşmiş olması, bu etki momentinin önemini artırdı. Böylelikle, sol OHAL döneminde de toplumun demokratikleşme taleplerinin taşıyıcısı konumunda oldu. Bu iki etki momentinde de karşımıza merkez sol ile sosyalist sol arasında etkileşim çıkıyor. Gezi Parkı direnişinde CHP'nin Kadıköy'de planladığı "Demokrasi ve Özgürlük Mitingi"ni iptal ederek kitlesini Taksim'e yönlendirmesinin önemi büyüktü. Sosyalist sol ve HDP de Adalet Yürüyüşü'nü önemsemi ve Kılıçdaroğlu'nun yürüyüşüne katkı verdi.

Üçüncü olarak şunu vurgulamak gerek: 2002-2023 döneminde AKP'nin sürekli olarak iktidarda olması istisnai bir dönem yarattı. Bu istisnai dönemde AKP iktidarının siyasal alanı genişletmeye yönelik hamleleri de, daraltmaya yönelik hamleleri de solun siyasal aktörlerinin taleplerine ve hamlelerine etki etti. Mikro bir örnek olarak AKP iktidarının Taksim'de 1 Mayıs kutlamalarına verdiği izni hatırlayabiliriz. Elbette DİSK'ten bir dizi küçük politik gruba uzanan sol aktörlerin talebi 2010'da bu iznin verilmesine etki etmişti. Ve bu kapsamda mutlaka 2013-2015 dönemi Çözüm Süreci'ni düşünmek gerekli. AKP Çözüm Süreci'yle birlikte güvenlikçi siyaseti geriletmeyi ve bu denklem içinde kendi hegemonyasını tahkim etmeyi hedefliyordu. Bu dönem, sol perspektifi yaygınlaştırmak adına Kürt siyasal hareketine müthiş bir imkân verdi. Dahası, Çözüm Süreci Gezi Parkı direnişini de mümkün kıldı. Gezi Parkı'nın iki hafta boyunca protestocular tarafından işgal edilmesi, TSK ile PKK arasında çatışmaların devam ettiği bir dönemde mümkün olmazdı.

Dördüncü olarak, bu dönemde solun etki momenti yaratmayan karşıt-kamusallıkları mobilize ettiğini de vurgulamak gerek. Örneğin Barış İçin Akademisyenler bildirisini ve İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme kararı hakkında Danıştay'da açılan davaları bu kapsamda düşünebiliriz. Bu örnekleri AKP'nin kamusal alanı toplumun taleplerinden ve çoksosli tartışmalardan tamamen koparma gayretine karşı anlamlı karşı çıkışlar olarak not etmek mümkün.

SONUÇ: DEMOKRATİKLEŞME VE SOLUN ETKİ MOMENTLERİ

Çalışmanın başında 1923'ten 2023'e uzanan dönemde Türkiye'de solun tarihi üzerine bir bilanço sunmanın zorluğuna değinmişim. Bu zorluğu yaratan kaynaklardan biri, yüz yıllık dönemin genelinde devlet-vatandaş ilişkisinin değişmesi. Devlet-vatandaş ilişkisinin dönüşümüyle, siyaset zemininde ideoloji temelli siyasal faaliyetlere açılan alan ve bu kapsamda sol siyasal aktörlerin karşı karşıya kaldıkları fırsatlar da değişiyor. Zorluğun bir diğer kaynağı, kendisini solda gören siyasal aktörlerin sol dünya görüşüne ilişkin tanım ve öncelikli gündem maddelerinin dönüşmüş olması. Bu zorluğu aşmak için bu çalışma boyunca "etki momentleri" şeklinde tanımladığım bir analitik araca odaklandım. Etki momentlerine ilaveten karşıt-kamusallık

örneklerini ve kamusal alan mücadelelerini de incelediğim tarihsel sürecin anlamlı duraklarını belirlemek için kullandım.

Solun etki momentleri derken önerdiğim ilk tanım, insanların siyasal eyleme geçmelerini sağlayan bir fikrinsel bütünlük olarak solun ülke gündemine ve kamusal alana etkisi. Genel ve yerel seçimlerde başarıyı, sol fikirleri daha fazla insanı sol dünya görüşüne ikna edecek şekilde yaygınlaştırmayı ve siyasetin belirlenmiş sınırlarına meydan okuyarak daha fazla meseleyi siyasallaştırmayı, yani siyasetin sınırlarını genişletmeyi de etki momentlerinin tanım unsurları arasında görmekteyim. Ayrıca, sendikal mücadelenin büyümesi ve haklar ve özgürlükler lehine mevzuat değişiklikleri sağlamayı da etki momentlerinin tanım unsurları arasında sayıyorum.

Bu çalışma boyunca etki momentlerine eşlik eden bir diğer analitik araç, kamusal alan mücadeleleri. Kamusal alan mücadelelerini bireylerin ve grupların seslerini duyurma, görünür olma, haklarını arama ve ilgili mevzuatları dönüştürme mücadeleleri şeklinde tanımlamayı öneriyorum. Bu kapsamda kamusal alan mücadelesi dediğimde demokrasinin yerleşik kurallarına göre gerçekleşen bir fikir alışverişini değil, kimi durumda kamu gücünün temsilcilerine ya da karşıt politik gruplara karşı verilen mücadeleyi anlıyorum. Bu mücadele, fikirler ve destekçi sayısı üzerinden verilebileceği gibi, engellenmek istenen bir yürüyüşün gerçekleşmesi ya da bir bina ya da bir parkın protestocular tarafından işgal edilmesi örneğinde olduğu gibi politik fikirlerin motive ettiği fiziksel mücadele üzerinden de verilebilir. Bu kapsamda seçim dönemi propaganda faaliyetleri ya da izinli bir miting, kamusal alan mücadelesi kapsamına gireceği gibi, izinsiz bir yürüyüş ya da oturma eylemi de kamusal alan mücadelelerinin parçası olarak görülmeli. Sonuç olarak, etki momentleri her durumda kamusal alan mücadelelerinin sonunda somutlaşır.

1923-2023 dönemini sola dair bir bilanço çıkarmak amacıyla incelerken, sol dünya görüşü kapsamında verilen hemen her mücadelenin bir karşıt-kamusallık yaratma anına denk düştüğünü akılda tuttum. Bu mücadeleler kamusal alanın sınırlarının genişletilmesine ilişkin kolektif çabalara denk düşmekte. Başka bir ifadeyle, solun mücadelesinin, siyasetin, çelişkilerin ve hak arama mücadelelerinin yeterince yer bulamadığı “apolitik” bir kamusal alanı siyasi hâle getirme mücadelesi olduğunu söyleyebiliriz. Yüz yıllık döneme ilişkin bu inceleme bize her karşıt-kamusallığın bir etki momenti yaratmadığını da göstermekte.

Çalışmanın sonunda, burada sunmuş olduğum incelemenin sonuçlarının üç noktada özetlenebileceğini düşünüyorum. İlki, etki momentlerinin kronolojisine dair bir sonuç. Sunduğum bilançoda, solun ilk etki momentinin 1961 Saraçhane Mitingi olduğunu iddia ediyorum. Başka bir ifadeyle, etki momentlerini bu şekilde tanımladığımızda tek-parti dönemi boyunca ve 1950’lerde solun bir etki momenti bulunmadığını söylemiş oluyoruz. Örneğin TKP çizgisinin örgütlediği 1946 Sendikacılığı bir kitlelilik düzeyi yakalamasına rağmen, bir etki momenti yaratamadı. Saraçhane Mitingi’ni ilk etki momenti olarak tespit ettiğimizde, bu aynı zamanda literatürde karşımıza çıkan, hakların tepeden inme şekilde verildiği iddiasına da karşı çıkmak anlamına gelmekte. Bu, özellikle aşağıda üçüncü sonuç bağlamında tekrar döneceğim bir vurgu. İlk etki momenti olarak Saraçhane Mitingi, aynı zamanda solun hegemonyasının güçlü olduğu

1960-1980 döneminin de başlangıcı olarak görülebilir. 1961 Saraçhane Mitingi, 15-16 Haziran 1970’in de öncüsü olarak yorumlanmalı. 1961’de Saraçhane Mitingi’ni izinli olarak örgütleyen sendikalar, 1970’e gelindiğinde DİSK’in dahi kontrol etmekte zorlandığı bir kitleliliğe ve izinli protesto düzenlemeyi aşan bir siyasallık düzeyine ulaşmıştı.

Ayrıca 1960-1980 döneminin başında, siyasetin yeni çerçevesinin ne olacağına ilişkin farklı fikirler arası rekabetin sol için kimi fırsat pencereleri sunduğunu iddia etmek mümkün. Yukarıda vurguladığım üzere, 27 Mayıs darbesi sonrasında “devrim” tabiri resmî ve meşru kabul edildi. Yeni Anayasa, sosyal devlet ilkesini vurgulamaktaydı ve DPT’nin kuruluşunda sol planlama fikri hâkim görüş olarak öne çıkmıştı. Bütün bunlar 1980’e kadar uzanan dönem boyunca solun önemli gündem maddeleri olacaktı. Dahası darbeyle güç kazanan demokrasi şüpheliği de solun içindeki bir damarla bütünleşecekti. Örneğin dönemin önemli dergisi *Yön*’de karşımıza çıkan parlamenter demokrasiyi küçümseme tavrı, 27 Mayıs müdahalesinin etkisinden bağımsız düşünülemez. Ve elbette, solda 27 Mayıs eleştirisi oldukça zayıf kalsa da, dönemin devingenliği içinde darbe ortamının retoriğini katbekat aşan, işyerleri ve yerellerden ülke yönetimine kadar farklı katmanlarda demokrasiyi savunan bir sol perspektif de ortaya çıkacaktı.

Bu incelemeden çıkan ikinci sonuç, Türkiye’de solun değişen gündemine ilişkin. Bu çalışma, solun beş gündem maddesini tespit ediyor: (a) Anti-emperyalizm, (b) sınıf siyaseti, (c) sosyal demokrasi, (d) devrim düşüncesi, radikal dönüşüm tahayyülü, (başka bir ifadeyle sosyalist perspektif) ve (e) Kürtlerin mücadeleleriyle dayanışma. Cumhuriyet’in 100 yıllık tarihini dörde bölerek baktığımızda, etki momentine rastlamadığımız 1923-1960 döneminde bu beş unsurdan sadece ikisinin, anti-emperyalizm ve sosyalist perspektifin gündemde yer bulduğunu gözliyoruz. Bu gündem maddelerinden ilki, yani anti-emperyalizm, solun dönemin resmî söylemiyle de ortaklaştığı noktayı oluşturuyordu. Solun hegemonyasını kurduğu 1960-1980 dönemi, beş gündem maddesinin de görünür olduğu tek dönem olma özelliğini taşıyor. Bu dönemde sosyalist devrim tahayyülü ve sosyal demokrasi ortak bir etkiyle genel siyasi yelpazenin şekillenmesine de etki etmişti. Anti-emperyalizm ve Kürt meselesi de gündemde yer almaktaydı. Ve bu 20 yıllık dönem, sınıf perspektifinin solun gündemine damga vurduğu bir zaman dilimiydi. 1980-2002 döneminde radikal dönüşüm fikri, elle tutulur bir somutluk olmaktan çıkmıştı. Soğuk Savaş’ın bittiği ortamda anti-emperyalizm çerçevesi de solun gündeminde belirleyici olmaktan çıktı. 1995’te KESK’in kuruluşu gibi, çalışanların haklarında kimi ilerlemeler sağlanmış olsa da, bu dönemde sol siyaset ile işçi mücadelesi arasındaki kopukluk da dikkat çekici. Örneğin Ocak 1991’de başlayan Büyük Madenci yürüyüşü, önceki dönemin önemli kilometre taşları olan Saraçhane Mitingi ya da 15-16 Haziran 1970 eylemleri gibi sol bir perspektife sahip değildi. 1980-2002 döneminde solun başlıca gündemini sosyal demokrasi ve Kürt meselesi oluşturmaktaydı. SHP ve CHP’nin temsil ettiği merkez sol, Kürtlerin sorunlarıyla dayanışma adına kimi tarihsel adımlar attıysa da, bu dayanışma tutarlı bir politik hatta dönüşmedi. İncelediğim dördüncü dönem olan 2002-2023 dönemindeyse iki belirleyici gündem maddesinin sosyal demokrasi ve Kürt meselesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde Kürt siyasal hareketinin radikal dönüşüm

gündemi olduğunu, Gezi Parkı direnişi gibi kimi protesto anlarında da solun radikal dönüşüm tahayyülü gündeminin öne çıktığını vurgulamak gerek.

Üçüncü sonuç için çalışmanın temel argümanına geri dönmemiz gerekiyor. Hatırlanacağı üzere, girişte ana argümanı şu şekilde serimlemiştim: Türkiye solu, farklı hakların (işçilerin hakları, Kürtlerin hakları, kadınların hakları) savunuculuğunu yaparak siyasal ve sosyal alanın inşasında önemli bir rol oynadı ve böylelikle toplumun ve siyasal sistemin demokratikleşmesine katkıda bulundu. Bu kapsamda solun gündeme taşıyıp savunuculuğunu yaptığı haklar arasında ekoloji meselesini de saymamız gerek. Türkiye’de çevre ve ekoloji konusunda hak savunuculuğunda sol ile ilişkili aktivistlerin payı son derece belirgin. Ayrıca Türkiye’de LGBTİ+’ların görünürlüğü konusunda da solun katkısı son derece önemli. Ve solun toplumun ve siyasetin demokratikleşmesine katkısından söz ederken hemen bir şerh düşmemiz gerekiyor. Bu argüman genel anlamda doğru olsa da, ilk etki momentinin karşımıza çıktığı 1960’lardan günümüze sol adına atılan bütün adımlar demokratikleşmeye katkı sunmuştur demek mümkün değil. 9 Mart 1971’deki darbe planı, 1970’lerde siyasete sekter tavrı dayatan silahlı mücadeleler ya da 2007 Cumhuriyet Mitingleri’nde askerî vesayete davetiye çıkarılanlarla yan yana durmak örneklerini hatırladığımızda kimi sol aktörlerin demokratikleşmeyle mesafesini akla getirmemiz gerekiyor. Fakat bu çalışmanın bilanço çıkarma amacına dönecek olursak, Türkiye solunun hakların ve özgürlüklerin gelişmesi için verdiği mücadelenin, siyasetin demokratikleşmesine önemli bir katkı sunduğunu iddia ediyorum. Başka bir ifadeyle, Türkiye’nin demokratikleşme tarihi, kamusal alan mücadelelerinde solun farklı dönemler boyunca verdiği mücadele dikkate alınmadan yazılamaz.

Bu bilançonun bize ilave bir sonuç için ilham verdiğini düşünüyorum. Giovanni Sartori’nin 1970’lerde siyasal partiler üzerine yazdıklarından beri, ideolojilerin kutuplaşma yarattıkları için demokrasiyi olumsuz etkiledikleri iddiası anaakım siyaset biliminin argümanlarından biri hâline gelmiş durumda. Bu yaklaşıma göre, radikal fikirlerin güçlenmesi ve siyaset mecrasının meşruiyetinin sorgulanır hâle gelmesi demokrasiye zarar verici niteliktedir. Bu iddiaya karşın, bu çalışma boyunca değindiğim etki momentlerinin ve etki momentleri yaratmamış karşıt-kamusalılıkların toplam etkisine baktığımızda bir fikirsel bütünlük olarak solun Türkiye’nin demokrasi deneyimlerine olumlu katkısı olduğunu vurgulamak gerek. Başka bir ifadeyle bu çalışma sonunda ortaya çıkan bilanço, sol dünya görüşünün kutuplaşma bağlamına indirgenmesi gerektiğini söylüyor. Toplum basit bir işlevsel işbölümünden fazlası olduğuna göre, solun vermiş olduğu siyasal mücadelenin toplumun yeniden üretilmesine katkısını vurgulamak gerek. Bu mücadelelerin kapsamında haklar ve özgürlüklere ilişkin mücadeleler yer alıyor. Ayrıca çalışma boyunca kamusal alan mücadeleleri olarak analize dahil ettiğim her türlü kolektif çaba da toplumun yeni taleplere duyarlı şekilde kendisini ve toplumun parçası olarak siyasal alanı yeniden tanımlamasına yol açmakta. Siyaset mecrasının meşruiyeti sorgulandıkça yeni gündem maddeleri, yeni talepler, yeni hak arayışları kamusal alan mücadelelerinde yer buluyor. Bu noktayı gözden kaçırmadan, solun savunuculuğunu üstlendiği eşitlik ve demokrasi ideallerinin toplumu ve siyaseti dönüştürücü etkisi üzerine düşünmeyi öneriyorum.

KAYNAKÇA

- Akça, İ. (2023). Türkiye’de Siyaset ve Devlet İçinde Ordu: Cumhuriyet’in Uzun 100 Yılı’nın Kısa Bir Muhasebesi. *Mülkiye Dergisi* 47 (5):43-88.
- Akgöz, G. (2014). Sınıfın Söylemsel Kuruluşu: 1947 Sendikacılığının İlk Yıllarında Milliyetçi ve Anti-Komünist Söylemler. *Praksis* 35-36: 61-82.
- Akkaya, A. H. (2013). Kürt Hareketinin Örgütlenme Süreci Olarak 1970’ler. *Toplum ve Bilim* 127: 88-120.
- Alper, E. (2018). *Jakobenlerden Devrimcilere: Türkiye’de Öğrenci Hareketlerinin Dinamikleri (1960-1971)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arslan, U. T. (2005). *Bu Kâbuslar Neden Cemil? Yeşilçam’da Erkeklik ve Mazlumluk*. Metis Yayınları.
- Avcıoğlu, D. (1966). Kürt Meselesi. *Yön* 194: 3. 16 Aralık.
- Aybar, M. A. (1968). *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm: Seçmeler, 1945-1968*. Gerçek Yayınevi.
- Aydın, D. (2023). Bir Mit Olarak Newroz: Geleneğin Siyasal Olanla Buluşması. A. Işık vd. (der.) *Kürtler ve Cumhuriyet* içinde (s. 537-544). Dipnot Yayınları.
- Aydın, S. (1998). “Millî Demokratik Devrim”den “Ulusal Sol” a Türk solunda özgücü eğilim. *Toplum ve Bilim* 78: 59-89.
- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2014). *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İletişim Yayınları.
- Aydınoğlu, E. (2007). *Türkiye Solu (1960-1980)*. Versus Kitap.
- Aysan, Y. (2013). *Afişe Çıkmak, 1963-1980: Solun Görsel Serüveni*. İletişim Yayınları.
- Birand, M. A. (1984). *12 Eylül, Saat: 04:00*. Karacan.
- Birelma, A. vd. (2023). Otoriterlik Koşullarında İşçi Sınıfı Eylemleri: 2015 Sonrası Türkiye Vakası. *Praksis* 62: 25-49.
- BM, İnsan Hakları Yüksek Komiserliği. (2017). Türkiye’nin güneydoğusundaki insan hakları durumuna ilişkin rapor: Temmuz 2015-Aralık 2016. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/TR/OHCHR_South-East_Turkey2015-2016_TURK.pdf. erişim tarihi: 25 Kasım 2023.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2023). Yüz Yılda İdeolojik Akışlar. M. Ö. Alkan (der.) *Cumhuriyet: Asırlık Bir Muhasebe* içinde (s. 225-270). İletişim Yayınları.
- Bozarslan, H. (2007). Türkiye’de Kürt Sol Hareketi. M. Gültekinil (der.) *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8 içinde (s. 1169-1207). İletişim Yayınları.
- Bozarslan, H. (2009). Türkiye’de Siyasî Şiddetin Fikrî Kaynakları. Ö. Laçiner (der.) *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9 içinde (s. 370-385). İletişim Yayınları.
- Bozkurt, S. (2008). The Resistance Committees: Devrimci Yol and the Question of Revolutionary Organization in the late 1970s. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Büyükgöze, S. (2021). Feminist Gece Yürüyüşü. feministbellek.org. <https://feministbellek.org/feminist-gece-yuru-yusu/> erişim tarihi: 25 Kasım 2023.
- Büyükaşahin, T. (2012). “Sizin inancınızı binlerce kişi aynı anda hiç yuhaladı mı?” T24. 18 Haziran. <https://t24.com.tr/haber/sizin-inancinizi-binlerce-kisi-ayni-anda-hic-yuhaladi-mi,206585> erişim tarihi: 25 Kasım 2023.
- Celep, Ö. (2023). Türkiye Kürt Solunun Türkiyelileşmesi: Halkların Demokratik Partisi (HDP). A. Çarkoğlu vd. (der.) *Türkiye Siyasetinin Sınırları: Siyasal Davranış, Kurumlar ve Kültür, Ersin Kalaycıoğlu’na Armağan* içinde (s. 417-438). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, A. (2010). *Vesayetten Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967)*. İletişim Yayınları.
- Çeviker, T. (2010). *Karikatürlerle Cumhuriyet Tarihi, 1923-2008, cilt 2, 27 Mayıs’tan Liberalizme (1960-1991)*. NTV Yayınları.
- Çiçek, C. (2015). Çözüm Süreci’nde Kırılmalar: Çatışmalar, Müzakereler ve Sınırlar. N. Alpay ve H. Tahmaz (der.) *Çözüm Süreci’nde Ne Oldu?* içinde (s. 220-243). Metis Yayınları.
- Delibaş, K. (2015). *The Rise of Political Islam in Turkey: Urban Poverty, Grassroots Activism and Islamic Fundamentalism*. I.B. Tauris.
- Demir, D. C. (2019). 68 Rüzgârında Türkiyeli Kürtler. Ö. Turan (der.) *1968: İsyan, Devrim, Özgürlük* içinde (s. 357-406). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Demirel, T. (2009). 1946-1980 Döneminde “Sol” ve “Sağ”. Ö. Laçiner (der.) *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler*, cilt 9 içinde (s. 413-450). İletişim Yayınları.

- Diken. (2016). Kılıçdaroğlu: AKP'nin dokunulmazlık teklifi Anayasa'ya aykırı ama "Evet" diyeceğiz. 13 Nisan. Dinamo, H. İ. (1971). *6-7 Eylül Kasırgası*. May Yayınları.
- Eder, M. ve Öz, Ö. (2017). Spatialities of contentious politics: The case of Istanbul's Beşiktaş neighborhood, çArşı football fandom and Gezi. *Political Geography* 61: 57-66.
- Ercan, F. ve Oğuz, Ş. (2015). From Gezi resistance to Soma massacre: Capital accumulation and class struggle in Turkey. *Socialist Register* 51 (1): 114-135.
- Erdoğan, N. (1998). Demokratik soldan Devrimci Yol'a: 1970'lerde sol popülizm üzerine notlar. *Toplum ve Bilim* 98: 22-37.
- Erozan, B. ve Karayel Aslaner, G. (2013). Anadolu'da 27 Mayıs: Bursa, Erzurum, Gaziantep (1960-61). *ODTÜ Gelişme Dergisi* 40: 209-238.
- Erkmen, D. ve Arslanalp. (2020). "Mobil OHAL Yönetimi" ve Türkiye'de Protesto Yasakları. *Birikim Güncel* 20 Temmuz.
- Evren, S. (2014). Kamu Çalışanlarının Çeyrek Yüzyıllık Yürüyüşü. *bianet*. 14 Aralık.
- Fraser, N. (2004). Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı. M. Özbek (der.) *Kamusal Alan* içinde (s. 103-132). Hil Yayın.
- Göker, E. (2006). Sınıf Mücadelesi Neyi Açıklar?: Türkiye'de Kalkınma Sürecinde Devlet-Kapitalist Çekişmesi, 1958-1967. B. Ülman ve İ. Akça (der.) *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazıları: Kemâli Saybaşı'ya Armağan* içinde (s. 107-139). Bağlam Yayınları.
- Göktaş, K. (2016). Bombacıyı biliyorlardı. *Cumhuriyet*. 13 Nisan.
- Göztepe, Ö. (2016). *Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Söylemi: Halkçılık, Milliyetçilik, Batıcılık, Laiklik (1919-1938)*. NoteBene Yayınları.
- Gülalp, H. (1995). Ulusçuluk, Devletçilik ve Türk Devrimi: Bir Erken "Bağımlılık" Teorisi. N. Coşar (der.) *Türkiye'de Devletçilik* içinde (s. 173-188). Bağlam Yayıncılık.
- Gümüş, P. (2017). Negotiating "the political": a closer look at the components of young people's politics emerging from the Gezi Protests. *Turkish Studies* 18 (1): 77-101.
- Güneş, C. (2013). *Türkiye'de Kürt Ulusal Hareketi: Direnişin Söylemi*. Dipnot Yayınları.
- Gürbilek, N. (2001). *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*. Metis Yayınları.
- İnternethaber. (2007). Öymenden tartışılan sözler. <https://www.internethaber.com/oymenden-tartisilan-sozler-95769h.htm>. 23 Temmuz. erişim tarihi: 25 Kasım 2023.
- Karaömerlioğlu, A. (2006). Türkiye'de Çok Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri. *Toplum ve Bilim* 106: 174-191.
- Keyder, Ç. (2013). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İletişim Yayınları.
- Kınıklıoğlu, S. (2002). The Democratic Left Party: Kapıkulu Politics *Par Excellence*. B. Rubin ve M. Heper (der.) *Political Parties in Turkey* içinde (s. 4-24). Frank Cass.
- Koçak, H. ve Çelik, A. (2016). Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi. A. Makal, A. Çelik ve H. Koçak (der.) *Sınıf, Sendika, Siyaset: Türkiye Emek Taribinden Kesitler* içinde (s. 263-303). İmge Kitabevi.
- Kıvanç, K. (2023). Erdal İnönü. K. Koçak ve T. Bora (der.) *Yüz: Cumhuriyet Taribinden 100 Portre* içinde (s. 279-283). İletişim Yayınları.
- Makal, A. (1999). *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*. İmge Kitabevi.
- Mavioğlu, E. ve Sanyer, R. (2007). 30 yıl sonra kanlı 1 Mayıs (4). *Radikal*. 2 Mayıs.
- McAdam, D., Tarrow, S. ve Tilly, C. (2004). *Dynamics of Contention*. Cambridge University Press.
- Milliyet. (2012). Baykal'ın e-muhtıra pişmanlığı. 27 Nisan.
- Mura, B. (2021). 27 Mayıs'ı Çoklu Bir Darbe Süreci Olarak Anlamak. *Toplumsal Tarib* 329: 24-31.
- Mumcu, U. (1993). *Aybar ile Söyleşi: Sosyalizm ve Bağımsızlık*. Tekin Yayınevi.
- Onaran, B. (2023). 27 Mayıs dönemi Cumhuriyet tartışmaları: Sürekli ve sayılı mı? Tek ve ebedi mi? *Toplum ve Bilim* 163: 5-31.
- Ozan, E. D. (2012). *Gülme Sırası Bizde: 12 Eylül'e Giderken Sermaye Sınıfı, Kriz ve Devlet*. Metis Yayınları.
- Öngider, S. (2007). Kurtuluş: "Öncü Savaşı"ndan Sosyalist Demokrasiye. M. Gültekingil (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8 içinde (s. 952-960). İletişim Yayınları.
- Özgür, B. (2015). HDP aşiretleri nasıl ikna etti?. *Radikal*. 11 Mayıs.

- Özselçuk, C. (2015). AKP'nin Hizmet İdeali ve Popülizm Üzerine. Y. Madra (der.) *Türkiye'de Yeni İktidar Yeni Direniş* (s. 81-95). Metis Yayınları.
- Özveren, E. (1996). The Intellectual Legacy of the Kadro Movement in Retrospect. *METU Studies in Development* 23 (4): 565-576.
- Pekdemir, M. (2007). Devrimci Yol. M. Gültekingil (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8 içinde (s. 743-778). İletişim Yayınları.
- Saraçoğlu, C. (2015). Haziran 2013 Sonrası Türkiye'de İdeolojiler Alanının Dönüşümü: Gezi Direnişi'ni Anlamanın Yöntemleri Üzerine Bir Tartışma. *Praksis* 37: 299-321.
- Saraçoğlu, C. ve Akdeniz, E. (2005). 12 Eylül'den Çıkışta Solda Üç Tarz-ı Siyaset ve Yeni Gündem Dergisi. *Birikim* 198: 108-116.
- Sarıkaya, M. (2004). Baykal'ın Annan Planı'na bakışı. *Sabah*. 9 Ocak.
- Şardan, T. (2013). 2,5 milyon insan 79 ilde sokağa indi. *Milliyet*. 23 Haziran.
- Şener, M. (2007). Türkiye İşçi Partisi. M. Gültekingil (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol*, cilt 8 içinde (s. 356-417). İletişim Yayınları.
- Tarrow, S. (2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge University Press.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2003). *Bir Cumhuriyet Öyküsü: Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tilly, C. (2014). *Demokrasi*. E. Arıcan (çev.) Phoenix.
- Tuğal, C. (2010). *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Tuğal, C. (2013). *Gezi'nin Yükselişi, Liberalizmin Düşüşü*. Agora Kitapları.
- Turan, A. E. (1999). *Türkiye'de Yerel Seçimler*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Turan, Ö. (2013a). Alternatif Tahayyüller, Devingenlik, Popülizm: 1970'ler İçin Bir Çerçeve Denemesi. *Toplum ve Bilim* 127: 3-24.
- Turan, Ö. (2013b). Gezi Parkı Direnişi ve Armağan Dünyası. *Toplumsal Tarih* 238: 62-73.
- Turan, Ö. (2014). Emperyalizm Karşıtlığı ve Kemalizm: Tek-Parti Döneminde "Europacentrisme'in Tasfiyesi" ve "İktibasçı İnkılâb" Tartışmaları. *Uluslararası İlişkiler* 11 (43): 81-104.
- Turan, Ö. (2015). Gezi Direnişi: Kamusal Alan ve Çekişmecî Siyaset Üzerinden Bir Analiz. P. Uyan Semerci vd. (der.) *Siyasetin Bilimi: İlder Turan'a Armağan* içinde (s. 409-429). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Turan, Ö. (2021). The '68 Movements around the World and in Turkey: One Movement or Many? *Turkish Historical Review* 12 (2-3): 131-156.
- Turan, Ö. (2023a). 1923'ten 2023'e Türkiye'de mitingler. *Gazeteduvar*. 7 Ağustos.
- Turan, Ö. (2023b). Leftism in Turkey. A. Özerdem ve E. Öztürk (der.) *A Companion to Modern Turkey's Centennial: Political, Sociological, Economic and Institutional Transformations since 1923* içinde (s. 78-89). Edinburgh University Press.
- Uçan Çubukçu, S. (2009). Türkiye'de Merkez Solun "Sosyal Demokratlaş(ama)ma" Vakası. Ö. Laçiner (der.) *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Dönemler ve Zibniyetler*, cilt 9 içinde (s. 519-544). İletişim Yayınları.
- Ülker, E. (2020). "Kemalist Komünistler": İşgal İstanbul'unda Ankara'ya Bağlı Bir Sol Eğilim. *Toplumsal Tarih* 319: 52-57.
- Ünsal, A. (2002). *Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Watts, N. F. (2014). *Sandıkla Meydan Okumak: Türkiye'de Kürtlerin Siyasî Yolculuğu*. İletişim Yayınları.
- Yaman-Öztürk, M. ve Ercan, F. (2009). 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler. *Praksis* 19: 55-93.

Farklı İdeoloji Tanımları ve Kemalizm

MEHMET ALİ TUĞTAN

GİRİŞ: İDEOLOJİNİN ÜÇ FARKLI TANIMI

Kemalizm, siyasal literatürde en sık yanlış anlaşılan terimlerden biridir. İçeriği ve tarifi hakkında bir uzlaşmayı bir kenara koyalım, Kemalizm diye bir ideolojinin var olup olmadığı dahi büyük bir tartışma konusu olmuştur. Bu çalışmanın amacı, hem teorik hem de tarihsel anlamda Kemalizmin bir ideoloji olarak tanımlanmasına katkı yapmaktır. Bu amaçla önce giriş kısmında Terry Eagleton'ın *İdeoloji: Bir Giriş* (1991) adlı eserine referansla ideolojinin üç farklı tanımı yapılacaktır. Ardından birinci kısımda, Kemalizmin 1919'da Anadolu'da başlayan işgale karşı direnişin fikriyatını ve liderliğini betimleyen bir terim olarak ortaya çıkışı ve Kemalistler ile İttihatçılar arasındaki ortaklık ve farklılıklar irdelenecektir. İkinci kısımda, Kemalizm teriminin 1930'lardaki gelişimi incelenerek, Cumhuriyet'in kurucu ideolojik prensipleri olarak altı okun CHP parti programlarına girişinden Atatürk'ün ölümüne dek geçen sürede Atatürk ve çevresindeki aktörlerin Kemalist bir ideolojinin oluşturulması yönündeki çabaları anlatılacaktır. Üçüncü kısımda, Atatürk'ün ölümü sonrası İkinci Dünya Savaşı sırasında ideoloji tartışmalarının akamete uğramasının ardından, Soğuk Savaş döneminde Atatürkçülük teriminin ortaya çıkışına ve bu terimin komünizm karşıtı mücadeleyle ilişkisine değinilecektir. Dördüncü kısımda, Soğuk Savaş sonrasında canlanan post-Kemalizm ve nihayet günümüzdeki post-post Kemalizm tartışmalarına değinilerek Kemalizmin tarihsel izleği tamamlanacaktır. Sonuç bölümünde, önceki kısımlarda dile getirilen tarihsel evrimi ve Eagleton'a referansla oluşturulan üç farklı ideoloji tanımı çerçevesinde Kemalizmin bir ideoloji olarak nitelikleri tartışılacaktır.

Eagleton, ideolojiye dair tartışmasına terimin tek bir kapsayıcı anlamı olmadığı uyarısıyla başlar (Eagleton, 1991, s. 1). En geniş anlamıyla ya da betimleyici tanımıyla ideoloji, sosyal grup ya da sınıfların söylemsel olan veya olmayan unsurlardan oluşan inanç sistemlerine verilen genel

bir isimdir. Bu tanımlar çerçevesinde ideoloji, dünya görüşü [*worldview* ya da *Weltanschauung*] terimine yakındır (Eagleton, 1991, s. 43). İdeolojilerin onları benimseyen grup veya sınıflara tutarlılık sağladığı, kendi içinde farklılaşsa da tekil bir kimlik etrafında topladığı ve topluma paylaşılan ortak değerler aracılığıyla birlik empoze ettiği söylenebilir. Frankfurt Okulu'nun tanımına göre ideoloji, dile içkindir ve bireylerin öznelliklerini atar. Yaşanmışlığın tecrübesi ideolojinin dolayımı olmaksızın mümkün değildir (Eagleton, 1991, s. 18). Macherey'e göre ideoloji, günlük hayatın görünmez rengidir; tıpkı suyun içindeki balık gibi bizlerin de içinde olduğumuz bu ortamı tamamen kavrama yeteneğimiz yoktur (Eagleton, 1991, s. 46).

Bu geniş ve kapsayıcı tanımların bir alt seviyesinde ise ideolojinin daha sosyolojik ve akılcı tanımları karşımıza çıkar. Bu seviyedeki tanımlarına göre ideoloji, sosyal grup veya sınıflar için birleştirici, eyleme yönelik, rasyonelleştiren, meşrulaştıran, evrenselleştiren ve doğallaştıran bir işleve sahiptir (Eagleton, 1991, s. 45). Bu bağlamda “başarılı” bir ideoloji, toplumun gerçek talep, istek ve ihtiyaçlarına hitap etmek durumundadır. Bu seviyedeki ideoloji tanımlarını da kabaca iki ayrı grup halinde değerlendirmek mümkündür: Olumsuz anlamda ideoloji tanımları, daha ziyade ideolojinin iktidarın baskıcı amaçlarına hizmet eden meşrulaştırıcı, yanıltıcı ve çarpıtıcı işlevine işaret ederler. Marksist gelenek ideolojinin bu olumsuz anlamı üzerine yoğunlaşır. Bu olumsuz anlamda ideoloji, ya kitlesel sosyal yanılgıya yol açtığı, ya ampirik açıdan desteklenebilir olsalar da ahlaki açıdan sorunlu fikirleri yaydığı; ya da temelde savunulamaz bir amaca hizmet ettiği için olumsuzdur (Eagleton, 1991, s. 43). Olumsuz anlamda ideoloji, hâkim grupların hâkimiyetini korumak, meşrulaştırmak ve bu hâkimiyetin baskıcı sonuçlarını, yönetilen grupların bilincinden uzaklaştırmak işlevini görür. Her hâkim ideoloji, hâkim bir sosyal bloğun ideolojisidir ve bu blok da kendi içinde sınıf ve fraksiyonlara bölünmüştür. Bu fraksiyonların çıkar ve görüş farklılıkları ideolojinin kendisine de yansır. Hatta denilebilir ki, ideolojinin gücünün bir kısmı da ne ölçüde farklılık ve bölünmeyi taşıyabildiğiyle ilişkilidir. Nitekim ideolojilerin yönetenleri yönetilenlerin gözünde meşrulaştırma başarısı, ideolojinin kendi kendini evrenselleştirebilme ve ebedileştirebilme kapasitesiyle ilişkilidir. Çünkü kendi amaçlarını evrenselleştirmeyi başarmış bir sınıf ya da grup, dar bir çıkar grubu gibi görünmeyecektir (Eagleton, 1991, s. 58).

Martin Selinger'in bu tarife uygun tanımıyla olumlu anlamda ideoloji, insanların örgütlü sosyal eylemliliklerini konumlandırmak, açıklamak ve meşrulaştırmak için kullandıkları fikir setleridir (Eagleton, 1991, s. 6). Bu anlamda ideoloji, olumlu görülen politik amaç ve çıkarların gerçekleştirilmesine ilham kaynağı olur. Lenin'in olumlayarak bahsettiği sosyalist ideoloji, bu tip bir tanıma örnektir (Eagleton, 1991, s. 44). Olumlu tanımlarda ideolojinin epistemolojik yanından ziyade sosyolojik ve işlevsel yanı öne çıkar. Bunun için ideolojinin bir yandan analitik ve betimleyici ifadeler, bir yandan da ahlaki ve teknik reçeteler içermesi gerekir (Eagleton, 1991, s. 48). Takip eden kısımlarda Kemalizmin tarihsel izleşimini okurken, bu üç ideoloji tanımını akılda tutmak faydalı olacaktır.

KEMALİZM TERİMİNİN KÖKENLERİ

Kemalist teriminin kökeni Kurtuluş Savaşı'nın başlangıcına dayanır: Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'nda yenilgiyi kabul ettiği 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması'nın hükümlerine dayanan İtilaf Devletleri'nce işgal edilmektedir. İngiliz, Fransız ve İtalyan güçlerinin ülkenin çeşitli yerlerinde konuşlanmaya başlamasını, 15 Mayıs 1919'da Yunan ordusunun İzmir'e çıkışı takip eder. Padişah Vahdettin ve görevlendirdiği hükümetler, devam eden işgale direniş göstermemektedir. Ancak, Kuvâ-yi Milliye genel adıyla tarif edilen yerel milis güçleri, Mondros Ateşkesi itibariyle Osmanlı kontrolünde kalmış pek çok yerde işgale karşı direnmektedir. Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Müfettişi sıfatıyla Samsun'a çıktığı 19 Mayıs 1919'dan itibaren, o zamana dek dağınık ve bölgesel amaçlara yönelik olarak süren direniş hareketini, hızla bütün ateşkes sınırları içinde örgütlü ve ulusal amaçlara yönelik bir direnişe dönüştürmeye girişir. Kendi ifadesine göre, 1918 Kasımı'nda İstanbul'a varıp işgal filosunun gemilerini Boğaz'da gördüğünden beri, içinde bir ulusal sır olarak tuttuğu gerçek amacı da zaten budur (Atatürk, 2017, s. 39-40).

Mustafa Kemal, İstanbul hükümetinin tekrar eden uyarı ve görevden alma tehditlerine karşı Temmuz 1919'da askerlikten istifa ederek, İtilaf Devletleri ve onların kontrolündeki İstanbul hükümetine karşı isyanın önderi konumuna geldiği andan itibaren, işgalciler ve İstanbul hükümeti, Anadolu'da karşılaştıkları isyancılardan "Kemalistler" ya da (16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı'ya isyan eden Celalilere atıfla) "Kemaliler" diye bahsetmiştir (Albayrak, 2010). 1919-1921 dönemi belgelerinde, Anadolu'daki isyanın liderinin Mustafa Kemal, onun liderliği altındaki isyancıların da "Kemalist" olarak tanımlandığı görülmektedir: Yunan işgal kuvvetleri komutanı General Paraskevopoulos, Haziran 1920'de yayınladığı bir bildiriye, "Kemalistler, yalnız itilaf devletlerinin kararlarına karşı koyan asiler olmakla kalmayıp kendi ülke ve padişahlarının da düşmandırlar" demektedir (Şimşir, 1972; aktaran Yaltırak, 2010). Anadolu'daki mücadelelerin Kemalistlerin liderliğinde yürütüldüğü fikrinin özellikle dış basında yayılmasının bir başka önemli nedeni, "bir dizi erkek ve –daha da önemlisi– kadın gazeteci, seyyah ve romancının isyan halindeki Anadolu'yu ziyaret etmesiyle 1921 yılında Batı'da/Avrupa'da bir Mustafa Kemal hayranlığı ortaya çıkmaya başlamıştı" (Clayer vd., 2019, s. 28).

The Washington Post, Anadolu'da devam eden savaşa diplomatik bir çözüm bulmak için Şubat 1921'de toplanan Londra Konferansı hakkında şu yorumu paylaşıyordu:

Londra Konferansı ile ilgili en dikkat çekici taraf, Türkler ve Yunanlıların aynı anda davet edilmeleri ve İtilaf Devletleri'nin her iki milletin temsilcileri ile görüşecek olmasıydı. İtilaf Devletleri, aslında pek istekli olmasa da Türklerin, Sevr Antlaşması'nda değişiklik taleplerini görüşeceklerdi. Mevcut şartlar altında, anlaşmazlık Kemalistler ve Yunanlılar arasındaydı (Uzuner, 2021, s. 205).

Bu tarif çerçevesinde, Kurtuluş Savaşı da aslen, Türk ulusal direnişine liderlik eden Kemalistler ile işgal kuvvetleri ve onların yerel destekçileri arasında gerçekleşmiş ve Kemalistlerin zafariyle sonuçlanmıştır. Aşağıdaki harita (Şekil 13.1), aynı dönemde durumu İngilizlerin gözünden özetlemesi açısından değerlidir:

Şekil 13.1
Ankara Hükümeti ve Talepleri

The **Angora** Government and its Claims

Special SPHERE map

The Kemalists or Nationalists control more or less effectively the area shaded. They have been driven away from the Aegean by the Greeks, but claim Thrace, Smyrna, Armenia, and all Mesopotamia down to the Persian Gulf

“Kemalistler ya da Milliyetçiler gri bölgeyi az çok etkili bir biçimde kontrol ediyorlar. Yunanlılar tarafından Ege’den çıkarıldılar fakat Trakya, İzmir, Ermenistan ve Basra Körfezi’ne dek tüm Mezopotamya’yı talep etmekte.”

Kaynak: “The DELEGATES Arrive for the London Conference”, *The Sphere*, 5 Mart 1921, s. 230.

5 Mart 1921 tarihinde, Londra Konferansı devam ederken yayımlanan bu haritada, “Ankara Hükümeti” [Angora Government] olarak tanımlanan Büyük Millet Meclisi Hükümeti’ne bağlı orduların kontrolündeki bölge, “Kemalist Etki Alanı” [Kemalist Influence] ifadesiyle tarif edilmektedir. Aşağıdaki açıklamada, “Kemalistler ya da Milliyetçiler, gölgeli alanı kontrol etmektedir” ifadesi yer alıyor. Bu alanın dışında kalan, ancak Misak-ı Milli çerçevesinde Meclis Hükümeti’nce egemenlik iddiasına konu diğer bölgeler için ise “Türklerce hak iddia edilen” [Claimed by Turks] ifadesi kullanılmaktadır. Buradan da anlaşılmaktadır ki:

- i) Anadolu’daki direnişin merkezi olan Büyük Millet Meclisi, Kemalistlerin kurduğu ve hâkim olduğu bir hükümet ve
- ii) Bu hükümetçe dile getirilen egemenlik iddiaları da Türkler adına dile getirilen egemenlik iddiaları olarak görülmektedir.

Sadece İtilaf Devletleri ve onların işbirlikçileri değil, Anadolu'daki mücadeleye dışarıdan bakan diğer aktörler de Türk ulusal direnişinin liderini Mustafa Kemal, onunla ülkü birliği içindeki kişileri de Kemalist olarak tanımlamaktadır:

Kemalist Hareket, o yıllarda yalnızca Anadolu'da değil, aynı zamanda Doğunun sömürge konumundaki bütün Müslüman toplumlarında da giderek saygınlık kazanmış, bu toplumlar maddi ve manevi destek verdikleri bu direnişin başarısını "Kemalist Zafer" olarak nitelendirmişlerdir. (Şimşir 1981, aktaran Albayrak 2010, s. 309).

İngiliz sömürgesi Hindistan'da Müslümanlar arasında Türk bağımsızlık mücadelesi bir ilham kaynağı olmuş, savaş sırasında Ankara hükümetine maddi yardımlar ulaştırılmıştır. Savaştan sonra, Irak'tan Bengal'e manda ve sömürge yönetimi altında çok sayıda ülkede kendisini Kemalist olarak tanımlayan bağımsızlıkçı hareketler ortaya çıkacaktır. 1926 yılında etrafındaki genç aydınlarla birlikte Bengal Kemalistler Topluluğu'nu kuran Dakka Üniversitesi edebiyat profesörü Gazi Abdul Wadud, "Mustafa Kemal Üzerine Birkaç Söz" başlıklı makalesinde şöyle der:

Bir gün bizler de Türkler gibi fikrî ve manevi mirasımızı yeniden değerlendirebileceğiz. Gerçek odur ki; Müslüman milletler arasında bugün yalnız Türkiye, dogmatik uykusundan uyanabilmiş ve bir şuurlanma, kendine güvenme aşamasına gelebilmiştir. Yalnız Türkiye hem fikrî hem de manevi planda verdiği mücadele ile ideallerini gerçekleştirme başarısını gösterebilmiştir (Gültekin, 2009).

Kemalistlerin kadrolarını, teşkilat yapılarını ve daha da önemlisi, Türk milliyetçiliğine dayalı bir idare kurma ilhamını, Mustafa Kemal dahil büyük kısmının mensubu olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden (İTC) aldıkları şüphesizdir. Ancak gerek liderliğinin savaş sonunda ülke dışına kaçışı, gerekse savaş sonrası uluslararası ve ulusal düzeyde özellikle Ermeni Tehciri gibi eylemlerden sorumlu tutulması, İTC'nin bir kurum olarak varlığını sürdürmesine imkân tanımamıştır (Zürcher, 1987). Bu durum, önceki 10 yıl boyunca Enver başta olmak üzere İTC liderliğini pek çok konuda sert biçimde eleştirmiş olan Mustafa Kemal'in, kendi projesini hayata geçirmek için İTC altyapısı ve kadrolarından yararlanabilmesine imkân vermiştir. Nitekim Kurtuluş Savaşı'nın başından itibaren Mustafa Kemal ve destekçileriyle İTC'nin Enver Paşa başta olmak üzere eski liderlerine ve programına bağlı kalan kadrolar arasında bir güç mücadelesi alttan alta devam edecek ve ancak 1926 İzmir suikastı yargılamaları aracılığıyla rakiplerinin tasfiyesi sonucu Mustafa Kemal lehine nihai bir karara bağlanacaktır.

İTC ile Kemalistler arasındaki girift ilişkinin ideolojik temelinde, paydaşı oldukları Türk milliyetçiliği vardır. Ancak Türk milliyetçiliği ortak paydası, Kemalistlerle İttihatçıların farklı projelere sahip oldukları gerçeğini göz ardı etmemize yol açmamalıdır: Öncelikle, İTC aslen emperyal bir düzenin Türk etnisitesine dayanan bir çekirdek etrafında devam etmesini savunurken, Mustafa Kemal ve destekçileri Anadolu'da cumhuriyet idaresine dayalı bir Türk ulus-devleti kurmayı tasavvur etmiştir. İttihatçılar, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya, sonrasında Sovyet-

ler Birliği topraklarında kalan Türk kökenli halkları hâkimiyet altına alarak Osmanlı İmparatorluğu'nu bir Turan İmparatorluğu olarak sürdürmek niyetindedirler. Kemalistler ise Misak-ı Milli'den itibaren sınırları belli bir halkın Wilson Prensipleri çerçevesinde kendi kaderini tayin hakkını savunmuşlardır. Bu temel farklılık, iki savaş arası dönemde mağlup devletlerin ya da ardıllarının bir karakteristiği olan rövanşizm ve revizyonizm eğilimlerine Türkiye Cumhuriyeti örneğinde rastlanmamasının nedenini de teşkil ettiği için özellikle önemlidir. Zira Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Kemalistler, İttihatçıların aksine, kendilerini Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu olarak değil, Kurtuluş Savaşı'nın galibi olarak görmüştür. İttihatçılarla Kemalistler arasındaki ikinci önemli farklılık, iki tarafın rejimin meşruiyet kaynağına ve dolayısıyla Halife-Padişah'ın konumuna bakışında yatar: İttihatçılar, iplerin kendi ellerinde olduğu, ancak içeride ve dışarıda Müslümanlar üzerinde simgesel etkisinin büyük olacağını hesap ettikleri Halifelik kurumunu korumak taraftarıdır. Padişahlığı da hem halifelikle bağlantısı hem de rejimin devamlılığı açısından korumayı tercih etmektedirler. Kemalistler ise bilindiği üzere cumhuriyetçidir. Bu nedenle her iki makamı da ilga etmiş, egemenliği doğrudan TBMM nezdinde millete tevdi ederek meşruiyet kaynağını da sekülerleştirmişlerdir.

Bu farklılıklar göz önüne alındığında, Kemalistlerin Kurtuluş Savaşı ve sonrasında İTC'nin bir devamı olmaktan ziyade, Osmanlı'nın ardılı ancak yeni ve farklı bir rejimin kurucuları oldukları açıktır. Ne cumhuriyetin kuruluşu, hatta ne de 1926 İzmir Suikastı sonrası uğradıkları tasfiyeler, İttihatçıların tamamen sonunu getirmemiştir. Aksine, Türk milliyetçileri arasında İttihatçı eğilimlerini sürdürenlerle Kemalistler arasındaki ayrım ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Nitekim İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş ortamında yeniden güçlenen ve ilhamını büyük ölçüde İttihatçıların Turan projesinden alan Türk milliyetçisi akımlar, cumhuriyetle kavgalı olmasalar da cumhuriyetin kurucu ideolojisi olarak Kemalizme referans vermekten kaçınmıştır. Aşağıda göreceğimiz üzere bu gruplar, Kemalizm teriminin yerine Atatürkçülük terimini kullanmıştır.

CUMHURİYET'İN KURUCU İDEOLOJİSİ OLARAK KEMALİZM

Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden ilk yıllar, yönetim şekli ve anayasa başta olmak üzere çok sayıda devrimsel değişikliğin hayata geçtiği bir dönemdir. Bu dönemde Türkiye'ye dışarıdan bakan gözlemciler, kurulmakta olan yeni rejim için "Kemalist" Cumhuriyet terimini kullanmıştır. Ancak, 1927'de Büyük Nutuk'la kendi siyasal ve askerî eylemlerinin bir hesabını çıkartan Mustafa Kemal, ya da etrafında oluşan ve yeni rejimin fikrî ve fiilî inşasında yer alan Cumhuriyet'in banileri bu terimi 1930'lara dek kullanmamıştır.

Kemalizmin Cumhuriyet'in ideolojisi olarak tarif edilmesinin başlangıcı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin önce dört (Cumhuriyetçilik, Halkçılık, Milliyetçilik, Laiklik) daha sonra Devletçilik ve Devrimciliğin eklenmesiyle altı ilkeyi yaptığı işlerin kavramsal temeli olarak benimsemesidir. Bu benimseyişin yazılı ifadesi ise Mayıs 1931'de yapılan üçüncü büyük kurultayda parti programına altı ok olarak yansımıştır. Kırmızı zemin üzerinde beyaz altı ok, 1933'ten itibaren

parti amblemi olarak kullanılmaya başlamıştır. Altı okun simgelediği ilkeler, Şubat 1937’de anayasaya da girecektir.

1930’larda ideolojiye dair tartışmalar üç ana platformda gerçekleşmiştir: Bunlardan birincisi, yukarıda belirtildiği üzere Cumhuriyet Halk Partisi’nin resmi kurultay ve toplantılarıdır. Ancak ideoloji tartışması bu formel platformla sınırlı kalmayacaktır. Kemalizmin Cumhuriyet’in özgün kurucu ideolojisi olarak tarifi çabasının ikinci önemli aracı, dönemin düşünce dergileri olmuştur. Bunlar içinde özellikle etkili olanlar, her ikisi de 1932 yılında yayın hayatına başlayan *Ülkü* ve *Kadro* dergileridir. *Ülkü*, 1930’lar Avrupası’nda yükselen sağın fikirlerini taşıyarak sentezini yaparken *Kadro* ise sol için aynı işlevi görmektedir. Her iki derginin başlıca yazarları aynı zamanda Cumhuriyet’in önemli kurumlarında görev almaktadır ve Atatürk’le sürekli iletişim içindedirler. Tek parti rejiminin kısa süren Serbest Fırka deneyi ardından konsolide olduğu 1930’larda, birbirine zıt fikirleri Kemalizm çerçevesinde tartışan bu iki derginin, bunu Atatürk’ün onay ve himayesi haricinde yapması mümkün değildir. 1929 Büyük Buhranı sonrasında liberal demokrasiler gerileyip faşizm, Nazizm ve sosyalizm güçlenirken, Atatürk hem radikal sağ hem de radikal solun siyasal deneylerinden feyz alan bir füzyon yaratmak ister gibi görünmektedir.

Serbest Fırka’nın kapatılmasının ardından 17 Kasım 1930’da üç ay süren kapsamlı bir yurt gezisine çıkan Mustafa Kemal, bu gezi sırasında hem temas ettiği yerlerde halkın nabzını tutmuş hem de kendisiyle birlikte seyahat eden heyetle ülkenin sorunlarını ve Cumhuriyet Halk Fırkası’nın eksikliklerini sorgulamıştır (Gülcan, 2001, s. 155-160). Bu seyahate müşavir sıfatıyla katılanlar arasında Ahmet Hamdi (Başar) da vardır ve onun gibi daha genç kuşaktan çoğu katılımcının fikri, temel eksikliğin Cumhuriyet’in formel olarak tarif edilmiş bir ideolojik çerçevesi olmamasıdır (Başar, 1981, s. 1-8). Ali Naci (Karacan), 2 Aralık 1930’da *İnkılâp* gazetesinde yayımlanan “Rusya’da Nasıl Komünizm İtalya’da Nasıl Faşizm varsa, Bizde de Kemalizm olmalıdır” başlıklı makalesiyle bu tespiti ifade etmektedir (Karacan, 1930). Nitekim Atatürk’le bu yurt gezisine katılan ve gezi sırasında parti, düzen ve özellikle o dönemin önemli tartışması olan ekonomide devletçiliğin kapsamı ve uygulaması konusundaki formülasyonlarıyla Atatürk’ün takdirini kazanan Recep (Peker), 9 Mart 1931’de CHF Genel Sekreteri olarak atanır. Öte yanda, 1931’in Ocak ayında Şevket Süreyya (Aydemir) tarafından Türk Ocağı’nda verilen “İnkılap ve Kadro” başlıklı konferans, parti içinde ve dışında da ses getirir ve *İnkılâp* gazetesinin yazarlarının da katılımıyla *Kadro* dergisi Ocak 1932’de yayın hayatına başlar (Yalıtırak, 2004, s. 71). *Kadro* dergisini kuranlar, “Atatürk ulusçuluğu üzerinde şekillenen bir devlet doktrini kurmak için çalışmışlardır. Türk devlet ideolojisinin/Kemalizmin pek çok tezi *Kadro* dergisi tarafından ortaya konulmuş veya geliştirilmiştir. Türk devlet ideolojisinin oluşmasına katkı sağlayan en önemli parçalardan biri de *Kadro*’dur” (Sunar, 2004, s. 513).

Kadro etrafında bir araya gelen heyetle ideolojik olarak zıt görüşler taşıyan Recep (Peker) ise, 1932’de *Ülkü* dergisi’ni parti kontrolündeki Halkevleri’nin yayın organı olarak çıkartır.

Mayıs 1932’de Başbakan İsmet (İnönü) ile birlikte çıktığı İtalya gezisi ardından yıldızı daha da parlayan ve parti teşkilatında en güçlü yönetici konumuna gelen Peker, bir yandan ideolojik olarak uzlaşmadığı *Kadro* ekibinin Atatürk nezdindeki itibarını kırmaya çalışırken (Tör, 1973, s. 130-136), bir yandan da ilhamını İtalya ve Almanya’da gelişen faşizan sistemlerden alan bir Kemalizm hayal etmektedir.

İdeoloji ve geleceğe dair fikirlerin tartışıldığı üçüncü platform da bizzat Atatürk’ün Çankaya’daki sofrasıdır. Sofranın en önemli işlevi, dönemin en hassas ve hararetli tartışma konularının masaya yatırıldığı ve neredeyse sınır konulmaksızın tartışıldığı bir platform olmasıdır (Bozdağ, 2019). Nitekim İnönü başta olmak üzere daha geleneksel siyasetçiler özellikle 1930’ların ikinci yarısından itibaren sofranın bu düzen ve denge bozucu işlevinden rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir.

Bu üç platformda “pişen” fikirler, bir yandan Cumhuriyet’in kurumlarınca icraata dökülürken, bir yandan da CHP’nin ve devletin resmî belgelerine geçerek Kemalizmin çerçeve ve içeriğini oluşturmaktadır. 1934 yılına gelindiğinde rejim, artık dışarıya karşı da kendi niteliğini Kemalist terimiyle ifade etmeye hazırdır: Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından Fransızca olarak yayımlanan *La Turquie Kemaliste* (Kemalist Türkiye) 1949 yılına dek yayın hayatına devam eden bir propaganda dergisi olarak genç Cumhuriyet’in atılımlarını Avrupa’ya anlatan bir mecra olacaktır.

Kemalizmin altı okta özetlenen çerçevesinin Cumhuriyet’in resmi ideolojik temelini oluşturduğu, Mayıs 1935’te toplanan CHP Dördüncü Büyük Kurultayı’nda onaylanan programın giriş kısmında şu şekilde ifade edilmiştir: “Cumhuriyet Halk Partisinin programına temel olan ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak ortaya konulmuştur. (...) Yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamalizm prensipleridir”¹ (CHP, 1935).

Aynı metinde Birinci Kısımın “Devletin Esas Kuramı” yan başlığıyla verilen üçüncü maddesi, “Türkiye; ulusçu, halkçı, devletçi, laik ve devrimci bir cumhuriyettir” diyerek, altı okla tarif edilen Kemalizmin “devletin esas kuramı” olduğunu kayda geçirir. “Cumhuriyet Halk Partisinin Ana Vasıfları” başlıklı ikinci kısımda da bu ilkelerin her birinden ne anlaşıldığı ayrı ayrı anlatılmaktadır (CHP, 1935).

Belirtilmelidir ki, ideolojiye dair bu açılımlar, CHP içinde ve hükümette devam eden muazzam bir güç mücadelesinin gölgesinde gerçekleşmektedir. Parti Genel Sekreteri Recep Peker, altı oku Kemalizm prensipleri olarak kayda geçiren 1935 kurultayında sunulmak üzere, parti program ve tüzüğüne İtalyan sisteminden esinlenen değişiklikler yapmayı önermiştir. Hasan Rıza Soyak’ın tanıklığına göre Atatürk, Peker tarafından hazırlanan ve kurultayda oylanacak

1 Dönemin öz Türkçeleştirme akımının bir parçası olarak Atatürk, ismini “Kamal Atatürk” olarak kullanmakta olduğundan metinde Kemalizm yerine Kamalizm terimi kullanılmaktadır. Bu dönemde *La Turquie Kemaliste* dergisinde de “Kamaliste” ifadesi kullanılmıştır.

tüzük taslağı önüne geldiği zaman, metni sabaha dek dikkatle okuduktan sonra odadan hışımla çıkar. Metinde, şekilden ibaret bir meclis ve üç kişiden ibaret bir parti/devlet yönetimi öngörülmesi; İtalya ve Almanya'dakine benzer üniformalı gençlik teşkilatları kurulmasının önerilmesi karşısında şöyle der: “Kim bu zorbalara, bu kuvveti kimden alıyorlar, kendilerini milletin iradesinin üstünde zannediyorlar, İsmet bunu okumamış herhalde!” Hasan Rıza Soyak'ın “Efendim imzası var okumamış olması mümkün değil” sözlerini de: “Okumamış, okumamış, geri verin iyice okusun” diyerek yanıtlar (Soyak, 1974, s. 57-59, aktaran Yalıtırak, 2004, s. 76). Peker, Haziran 1936'da görevden alınarak parti genel sekreterliği görevi İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya verilirken, Peker'in etkin olduğu CHP teşkilatının il başkanları yerine de il valileri atanır. Böylece Atatürk, devlet bürokrasisi üzerinden Peker ve parti içindeki destekçilerini tasfiye etmektedir.

Ancak Atatürk sadece Peker nezdinde aşırı sağı reddetmekle kalmamıştır: 1932'de Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Vedat Nedim (Tör), Şevket Süreyya (Aydemir), Burhan Asaf (Belge) ve İsmail Hüsrev (Tökin) tarafından kurulan *Kadro* dergisi ve temsil ettiği sol çizgi de 1935 sonu itibarıyla benzer bir akıbete uğramıştır. Ekonomide devletin çok daha büyük bir rol oynamasını savunan *Kadro*'nun etkisi, özellikle benzer görüşler savunan Şerif Önay'ın Sanayi ve Mesai Umum Müdürlüğü'ne atandığı dönemde devletin ekonomi politikasına da yansır. *Kadro* hareketinin öncüleri de tıpkı Peker gibi, ancak Peker'in aksine sol tandanslı bir ideolojik formülasyon talep etmektedir. Fakat gerek devletin ekonomide tüm süreçleri kontrol etmesini öngören görüşleri, gerekse parti genel sekreteri Recep Peker ile Kadrocular arasında büyüyen gerilim, sonunda Atatürk'ün derginin sahibi Yakup Kadri'yi Tiran'a büyükelçi olarak ataması ve böylece derginin 1935 yılının Aralık ayında kapanmasıyla sonuçlanacaktır. Yakup Kadri'nin derginin kapatıldığı yıl Atatürk'le yaptığı bir görüşme, ideoloji tartışmaları açısından önemlidir: Bu görüşmede Atatürk'e “Paşam partinin bir doktrini yok” diyen Yakup Kadri'ye Atatürk'ün cevabı, “Elbette yok çocuğum, eğer doktrine gidersen donarız” olmuştur. Yakup Kadri aradan uzun yıllar geçtikten sonra bu görüşmede geçen doktrin kelimesini ideoloji olarak hatırlayacak ve ifade edecek, bu da Kemalizm ve ideoloji tartışmalarının daha çetrefilli hale gelmesine yol açacaktır (Yalıtırak 2004, s. 74).

İdeoloji tartışmalarının yansımaları, Atatürk ile “müşkülât arkadaşım” dediği dostu ve yoldaşı İsmet İnönü arasındaki gerilimde de gözlemlenebilir: Yukarıda belirtildiği üzere, Peker tarafından hazırlanan ve Atatürk'ün şiddetle reddettiği 1935 Parti tüzük taslağının altında İnönü'nün de imzası vardır. İnönü'nün parti ve teşkilat konularında Peker'e, ekonomi alanında ise *Kadro* ekibine yakınlaşan görüşleri Atatürk'le arasını açacaktır. Buna, yaklaştığı artık giderek bariz hale gelen İkinci Dünya Savaşı öncesinde takınılacak tutum konusundaki anlaşmazlıklar eklenir. Zira Atatürk, Türkiye'nin Batı Avrupa demokrasileriyle daha sıkı bir işbirliği içinde olmasını savunurken, İnönü daha tarafsız ve dengeli bir tutum takınmaktan yanadır. Bu farklılıklar, Atatürk'ün Eylül 1937'de İnönü'nün başbakanlıktan istifasını istemesine yol açar.

İnönü'nün yerine, özellikle ekonomi alanında Atatürk'ün görüşlerine çok daha yakın duran Celâl Bayar getirilecektir. Yeni başbakan Bayar, oldukça hırslı bir sanayileşme hamlesi öngören II. Kalkınma Programı üzerinde Ocak 1936'da toplanan Ankara Birinci Sanayi Kongre-

si'nden bu yana Atatürk'le birlikte çalışmıştır. Bu planın uygulanabilmesi için, kuruluşundan bu yana Avrupa'yla ekonomik ilişkilerinde son derece muhafazakâr bir tutum izleyen Cumhuriyet yönetimi, büyük miktarda kredi almaktan çekinmemiştir. Bu planla yetinmeyen Atatürk, buna ek olarak elde bulunan maden kaynaklarının değerlendirilmesi için de üç yıllık bir madencilik planı yapılmasını ister. 1 Kasım 1937'de Meclis açılışında yeni dönemin merkezine Sanayi ve Maden Planlarını koyan Atatürk'ün konuşmasını, 8 Kasım'da hükümet programını sunan Başbakan Celâl Bayar'ın konuşması takip eder. Bu konuşmada Bayar, Kemalizm ve Kemalist rejim ifadelerini kullanarak hükümetin ekonomik hedeflerini ayrıntılarıyla açıklarken, eski başbakan İsmet İnönü daha sonra bu konuşmaları “Hükümet için 1937 Teşrin (Kasım) nutukları ve sonraları baştan aşağı sansasyon ve demagoji oldu” ifadesiyle değerlendirecektir (İnönü, 1987, s. 323, aktaran Yalıtırak, 2004, s. 82). İnönü'nün anılarından, 1936 sonrasında Atatürk'le arasında giderek büyüyen ideoloji ve yöntem farklılıklarını Atatürk'ün ilerleyen hastalığına bağladığı anlaşılmaktadır.

1937 kışı ve takip eden 1938 bahar ve yazında uygulanan aktif diplomasi sonucu Hatay krizi sonuca bağlanarak Hatay'ın bağımsızlığı 3 Eylül 1938'de gerçekleştiğinde, Hatay Başbakanı Dr. Abdurrahman Melek, hızla Türkiye Cumhuriyeti kanunlarına uyum sağlamayı amaçlayan hükümetinin programı için “Programımızın ruhu ve esası Kemalizm rejimi ve bütün icabatıdır” ifadesini kullanacaktır. Aynı ay, 16 Eylül 1938'de bir önceki Kasım'dan bu yana üzerinde çalışılan yeni üç yıllık madencilik planı ve (artık üç numaralı program olarak anılan) genişletilmiş Sanayi Planı hükümet kararnamesiyle yürürlüğe girer. Hastalığı iyice ilerlemiş olan Atatürk, hükümetin ekonomik planına dair son brifingini, Başbakan Bayar'dan 26 Ekim 1938'de alır.

SOĞUK SAVAŞ VE BİR ANTI-KOMÜNİZM DOKTRİNİ OLARAK “ATATÜRKÇÜLÜK”

Atatürk'ün ölümü ardından Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü, İkinci Dünya Savaşı ve takip eden savaş sonrası dönemde ideoloji tartışmalarını rafa kaldırmayı seçmiştir. Yukarıda değinildiği üzere, zaten bu konularda Atatürk'le aynı görüşleri paylaşmamaktadır. Bunun sonucunda Kemalizm kelimesi, 1939'dan itibaren devlet, parti, basın ve entelijansiyanın dilinden düşecektir. Yerine, 1950'lerin başından itibaren Atatürkçülük teriminin ikame edildiği, ancak “Atatürkçülük”le kastedilenin, 1930'larda “Kemalizm”le kastedilenden oldukça farklı bir içeriğe ve amaca sahip olduğu görülecektir.

Cumhuriyet'in kurucu ideolojisini Kemalizm olarak tanımlayan son kitaplardan birinin yazarının, aynı zamanda Atatürkçülük teriminin geçtiği ilk kitabın yazarı olması, tarihin ilginç ironilerinden biridir: 1900 Kıbrıs doğumlu Mehmet Saffet Engin, 1920'de New York'a giderek Kurtuluş Savaşı sırasında (1920-1922) buradaki Türk Yardımlaşma Derneği'nin Yazmanlığını yürütmüştür (Göbel, 2022, s. 11). 1922-1927 arasında Columbia Üniversitesi'nde eğitim, sosyoloji, psikoloji ve felsefe alanlarında dersler takip eden Engin, o dönemde Türkiye'ye eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması konusunda görüşleri alınmak üzere davet edilen, Anglosak-

son demokratik sosyalizm geleneğinin önde gelen düşünürlerinden John Dewey'in de öğrencisi olmuştur. 1926'da lisans, 1927'de ise yüksek lisans eğitimini bitirerek Türkiye'ye gelen Engin, 1927-1928'de Robert Kolej, 1928-1933 arasında ise Gazi Eğitim Enstitüsü'nde İngilizce, felsefe ve sosyoloji öğretmenliği yaptı. 1933'te Atatürk'ün emriyle Türk Tarih Kurumu'na atandı ve Eti, Hitit ve Sümer kazılarında çalışarak bu konularda dönemin Türk Tarih Tezi'ne paralel yayınlar yaptı (Göbel, 2022, s. 12).

Engin'in Kemalizm üzerine ilk eseri, *Kültür İnkılabının Prensipleri: Kültür İnkılabı ve Kemalizmin Başka Rejimlerle Mukayesesi* 1936'da yayımlandı. Bu eseri, 1938 sonunda Atatürk'ün ölümünden sonra basılan üç ciltlik *Kemalizm İnkılabının Prensipleri* izledi. Engin'in eserleri, yukarıda değindiğimiz Kemalizmi bir ideoloji olarak tarif etme girişimlerinin sürdüğü 1930'larda yayımlanan Şevket Süreyya'nın (Aydemir) *İnkılap ve Kadro* (1932), Ağaoğlu Ahmed'in *Devlet ve Fert* (1933), Sadri Etem'in *Türk İnkılâbının Karakterleri* (1933), Recep Peker'in *İnkılap Dersleri* (1935), Munis Tekinalp'in *Kemalizm* (1936), M. Şeref Aykut'un *Kemalizm: CHP Programının İzahı* (1936) gibi eserlerle kıyaslanabilecek nitelikte olmasına karşın (Göbel, 2022, s. 2), tam da bu dönemde Atatürk'ün ölmesi ve yerine gelen İnönü'nün ideoloji tartışmalarını sona erdirmesiyle devlet katında Engin'in beklediği yankıyı bulmadı. Öte yandan, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması Engin için bambaşka bir hayat macerasının da kapısını aralayacaktı.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmış, Almanya'nın 1941 Haziranı'nda Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla savaş yeni bir aşamaya girmişti. Savaşın ilk aylarında Kızıl Ordu'yu bozguna uğratarak Sovyet topraklarında hızla ilerleyen Almanlar, hem ülkenin önemli bir kısmını işgal etmiş, hem de milyonlarca Kızıl Ordu askerini esir almıştı. İşgal altındaki topraklarda ve esir askerler arasında çok sayıda Türk ve Müslüman kökenli Sovyet tebaası da bulunuyordu. Nazi yönetimi, bu insanları Sovyetlere karşı seferber ederek kullanmayı umarken, Türk hükümeti ise bir yandan Türk ve Müslüman savaş esirlerinin iyi muamele görmelerini sağlamaya çalışıyor, bir yandan da Sovyetler Birliği çökerse Türk ve Müslüman halkların bağımsızlığını ve egemenliğini tesis etmek istiyordu.

İsmet İnönü, iktidara geldikten sonra ideoloji tartışmalarını rafa kaldırırken, Atatürk'ün sağlığında fiilen sürgünde yaşamak zorunda kalan çok sayıda İttihatçının da yurda dönmesine izin vermişti. Bu çerçevede, Enver Paşa'nın Almanya'da yaşayan kardeşi, eski Osmanlı Paşası Nuri Killigil de 1938 sonunda Türkiye'ye döndü ve Zeytinburnu'nda bir silah ve cephane fabrikası açtı. Savaşın eşliğinde bir ülkede Killigil gibi bir geçmişi olan bir figürün bunu hükümetin, yani İnönü'nün onayı olmadan yapmış olması düşünülemez. Killigil'in hem Birinci Dünya Savaşı sırasındaki silah arkadaşlıkları, hem de Almanya'da geçirdiği süre sonucunda Nazi yönetimi içerisinde çok sayıda bağlantısı vardı. Hükümet, bu bağlantılardan yararlanmaya karar vererek Eylül 1941'de Nuri Killigil ve dönemin Harp Akademileri Komutanı Korgeneral Ali Fuat Erden'i Almanya'ya gönderdi. Killigil, Alman muhataplarına Türk ve Kafkas kökenli Müslümanlardan Sovyetlere karşı savaşıacak gönüllü lejyonlar kurmalarını tavsiye etti. Alman Ordusu Yüksek Komutanlığı ve işgal altındaki toprakların yönetiminden sorumlu sivil otorite olan Doğu Bakanlığı

da Ural ve Kafkas Dağları ardındaki Türk ve Müslüman halkların Sovyetlere karşı savaşta kullanılması savunuyordu. Hitler de hem Birinci Dünya Savaşı sonrasında kendilerine dayatılan Sevr Antlaşması'na direnerek kazanmış Türk halkına saygı duyuyor, hem de bu direnişin lideri olan Atatürk'e öykünüyordu (Tuğtan, 2020, s. 75).

1942 itibariyle Naziler, bir yandan Türk ve Müslüman kökenli savaş esirlerinin ve işgal ettikleri topraklardan toplanan gönüllülerin katıldığı lejyonlar kurarken, bir yandan da Sovyet yönetimi altındaki Müslüman halkları temsil eden komiteler kurdurarak bunlar üzerinden Sovyet karşıtı propaganda faaliyetlerine giriştiler. Kasım 1943'ten itibaren bu propaganda savaşı, Esir Milletler Komitesi [The Committee of Subjugated Nations -CSN] adlı bir şemsiye örgüt altında örgütlenen Milli Birlik Komiteleri üzerinden sürdürüldü.

Türkiye de Doğu Cephesi'ndeki savaşı yakından takip ediyordu. Nazi Almanyası'yla önemli temas noktalarından biri, Killigil Paşa gibi Nazi yönetimi içinde çok sayıda tanıdığı bulunan eski İttihatçılardı. Bir başka temas noktası, Almanya üzerinden Türkiye'deki faaliyetleri desteklenen Turancı örgütler ve yayınları. Türk hükümeti Alman büyükelçiliği üzerinden Nuri Killigil aracılığıyla organize ve finanse edilen bu faaliyetleri sıkıca takip ediyor, ancak Almanya'yla dengeleri korumak için bunlara göz yumuyordu (Mumcu, 2014).

Mehmet Saffet Engin, işte tam bu dönemde, yani 1942 Kasımı'nda öğretmenlikten istifa ederek Almanya'ya gitti ve savaş boyunca burada kaldı. Engin, aniden Almanya'ya gidişinin gerekçesini "millî tarihe ilişkin ilmî araştırmalar yapmak ve bilhassa İstanbul'un Türkler tarafından alınışının beş yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle hazırlayacağı kitap için bazı materyalleri toplamak" olarak ifade etmektedir (Engin'in o sırada ya da daha sonra İstanbul'un fethi üzerine bir kitap yazdığına dair kayıt yoktur). Engin'in o dönem genç bir öğrenci olarak Ankara'da yanında kalan yeğeni Semih Said Umar'a göre dayısının Almanya'ya gitmesi, "Hitler tutkunu Alman arkadaşlarının daveti" sebebiyledir (Göbel, 2022, s. 15). 1943 ortasından itibaren savaşın artık Almanya aleyhine döndüğü görülürken, Türkiye de Almanya'yla ilişkilerini azaltıp Müttefik zaferiyle sonuçlanacak bir savaş sonrasına hazırlanmaya başlar. Bu çerçevede Almanya'yla ticari, ekonomik ve nihayet diplomatik ilişkiler Ağustos 1944'te kesilmiştir. Aralarında Engin ve ailesinin de bulunduğu Almanya'daki Türklere yurda dönme emri verilir, ancak savaş koşulları nedeniyle bu dönüş yolculuğu 1945 baharına sarkacaktır. Bu sürece paralel olarak 3 Mayıs 1944'te başlayan ırkçılık-Turancılık davalarında dönemin Alparslan Türkeş ve Nihal Atsız gibi önde gelen Turancılarına hapis cezaları verilir, savaş boyunca Almanya'yla ilişkilerin tesisi ve devamını sağlayan önde gelen askerî ve siyasi liderler, müttefiklere daha yakın bilinen isimlerle değiştirilir. İnönü hükümeti açısından esas amaç hâsıl olmuş, Türkiye 60 milyon kişinin hayatını kaybettiği büyük savaşta yer almamıştır.

Atatürkçülük teriminin uluslararası basında ilk kullanımlarından biri, 23 Şubat 1945'te Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilanı sonrasında gerçekleşmiştir: Nazi Partisi'nin gazetesi *Völkischer Beobachter*, 25 Şubat'ta Türkiye'nin savaş ilanına dair yayımladığı üç makalede Türkiye'nin bunu yapmaya "Yalta Gangsterleri" tarafından zorlandığını, Türk hükümetinin bu hareketle

uzaklaşmış olduğu “Atatürkçülüğün gerçek koruyucularının” ise kendileri (yani Naziler) olduğunu iddia etmekteydi (Ihrig, 2014, s. 219).

Savaşın sona ermesinin ardından ABD ve Sovyetler Birliği arasında Soğuk Savaş başlarken, eski müttefiklerine karşı harekete geçen Amerikan istihbarat örgütleri, Sovyetlere karşı yeterli kaynaklardan yoksun olduklarını fark ettiler. Bu da kısa süre içinde iki temel kaynağa yönelmelerine yol açtı: Savaşın sona ermesinin ardından teslim olan eski Naziler ve savaş sırasında onlarla işbirliği yapmış Sovyet vatandaşları. Böylece, CSN üyesi Milli Birlik Komitelerinin temsilcileri, İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası’yla işbirliği içinde sürdürdükleri komünizm ve Sovyetler Birliği’ne karşı mücadeleyi aynı doktrinler ve örgütlenmeler çerçevesinde bu sefer ABD adına sürdürmeye başladılar. CSN örgütlenmesi de, aşağı yukarı aynı aktörler ve yöntemlerle ABD’nin kontrolü altına girdi ve faaliyetlerini Batı Almanya’nın Münih şehrinde, “Anti-Bolshevik Bloc of Nations” ya da Almanca ismiyle “Antiboschevistische Nationen” (ABN) olarak sürdürmeye başladı (Simpson, 2014). ABN’nin temel söylemi, esir milletler teması üzerine kuruluydu ve ana amacı, bir “esir milletler hapisanesi” olan Sovyetler Birliği halklarında komünist rejimin bastırıldığı etnik ve dinî kimlik duygularını ve milli bağımsızlık isteğini yeniden canlandırmaktı.

Savaşın sona ermesinin ardından Türkiye’ye dönen Mehmet Saffet Engin, 1950’den itibaren adını Arın Engin olarak değiştirmiştir. Ancak Engin’in değiştirdiği tek şey adı değildir: 1950’den itibaren başlığında Atatürkçülük ifadesi geçen çok sayıda kitap, broşür ve dergi yazısı kaleme alacak, bunların önemli kısmını da Atatürkçülük ya da Atatürkçülük Kültür Yayınları gibi isimlerle yayımlayacaktır. Böylece Engin, Atatürkçülük ifadesinin başka yazarlarca da kullanılmaya başladığı 1960’lardan on yıl, devlet katında genel kullanıma girdiği 1980’lerden otuz yıl önce bu terimin ilk kullanıcısı olarak kendini tescil eder (Göbel, 2022, s. 3). 1953 tarihli *Atatürkçülük: Türklük Moskofluk Mücadelesi* adlı eserinden itibaren, Engin’in Atatürkçülükle kastettiği, temelde anti-komünizm ve Turancı bir Türk milliyetçiliğidir. Atatürk’ün sadece Türkiye’nin değil, bütün Türklüğün atası olduğunu belirten Engin, komünist Sovyet ve Çin zulmü altındaki esir Türk halklarının hürriyete kavuşması uğruna mücadele etmenin Atatürkçüler için bir ödev olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda Atatürkçülerin en büyük düşmanı Sovyetler Birliği, en büyük müttefikleri ise Amerika’dır.

Engin’in 1930’larda tarif ettiği Kemalizmden hem içerik hem de entelektüel sofistikaşyon açısından ciddi farklılıklar gösteren “Atatürkçülüğü”yle ABN’nin esir milletler söylemi arasındaki benzerlik tesadüf değildir: Kendi ifadesine göre Engin, ABN’nin iki ayda bir yayımlanan *ABN Correspondence* adlı dergisine Türklük ve Türkiye üzerine İngilizce yazılar yazmaktadır. Engin, ABN’nin aynı zamanda Ukrayna milliyetçisi direniş örgütü OUN’un (Organization of Ukrainian Nationalists) liderlerinden olan başkanı Yaroslav Stetsko; 1959’da Washington’da kurulan bir diğer benzer örgüt olan Ulusal Esir Milletler Komitesi başkanı Lev Dobriansky ve ABN altındaki Türkistan Milli Birlik Komitesi başkanı ve ABN 2. başkanı Veli Kayyum Han’la yakın arkadaşlığından da övünçle bahsediyordu (Göbel, 2022, 325-326). Hem Stetsko hem de

Veli Kayyum, aynı görevleri Engin'in Almanya'da olduğu İkinci Dünya Savaşı sırasında Naziler tarafından örgütlenen CSN altında da ifa etmişlerdi (Tuğtan, 2020, 75).

Engin sadece ABN liderleriyle değil, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti kurucusu İsa Yusuf Alptekin gibi komünizm altında yaşayan Türki milletlerin Türkiye'deki liderleriyle de temas içindeydi ve hem düzenli olarak Türki halklara yönelik Sovyet ve Çin zulmüne dair yayınlar yapıyor, hem de bu yayınlarına maddi ve manevi destekleri için Alptekin gibi sürgündeki liderlere teşekkür ediyordu (Engin, 1964).

Bu yapılar ve liderleriyle temas ve amaç birliği içinde olan tek kişi Arın Engin değildi: Soğuk Savaş Türkiye'sinde komünizmle mücadele, içeride ve dışarıda devlet eliyle destekleniyor; Türk devlet bürokrasisi, milliyetçi-muhafazakâr sağ ve ABD güdümündeki istihbarat yapıları komünizmle mücadele ortak paydasında buluşuyordu (Tuğtan, 2020, s. 96-100). Bunun sonucu olarak, ideolojik anlamda Kemalizm, 1960'lar itibariyle sadece Milli Demokratik Devrim yanlısı solun kullanmaya devam ettiği bir terim olurken Türkiye'de sağın ve devletin kullandığı terim, Atatürkçülük haline geldi. Bu benimseyişte, CHP'nin aynı dönemde ideolojik temel olarak 1935 programında ifade edilen şekliyle Kemalizmden giderek uzaklaşması ve Bülent Ecevit liderliğinde ortanın solu olarak tarif edilen ideolojik çizgiye yerleşmesi de önemli bir rol oynamıştır. Aynı şekilde, 1950'den itibaren merkez sağın en büyük partisi olan Demokrat Parti (ve 1960'tan sonra onun ardılı Adalet Partisi) de Atatürk'e ve Cumhuriyet'in kurucu ilkelerine şeklen saygı göstermeye devam ederken, uygulamada bu ilkelerden uzaklaşmıştır (Kalaycıoğlu, 2022; 67-68). Özellikle 1965'ten sonra siyasal yelpazede kendini Kemalist olarak tarif eden bir parti yoktur. İdeolojik anlamda Kemalizm terimi bu dönemde, Türkiye İşçi Partisi içinden çıkan ve *Yön* dergisi ve *Devrim* gazetesi çevresinde büyüyen milli demokratik devrimci sol tarafından –ve yine Soğuk Savaş koşullarının bir sonucu olarak– daha sosyalist bir yorumla ifade edilmektedir. Anaakım siyaset ve devlet bürokrasisi ise bu yorumu şiddetle reddederek onun karşısına “Atatürkçülüğü” koymaktadır. Daha da önemlisi, anaakım siyaset ve devlet açısından kendisini Kemalist olarak tanımlayan devrimci sola kıyasla, alını secdeye değen, milliyetçi ve muhafazakâr sağ çok daha elverişli bir müttefiktir. 1960'ların ortalarından itibaren devlet katındaki bu tercih giderek daha da belirginleşecek, 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında sola yönelik devlet şiddeti, sistemli işkence, hapis ve idam cezalarıyla kendini gösterecektir.

Atatürkçülük teriminin esas yaygınlaşması 12 Eylül 1980 darbesi sonrasında olmuştur. Çünkü darbenin liderleri, söylemde Atatürkçülük ya da Atatürkçü Düşünce Sistemi olarak adlandırdıkları ve temelde Atatürk ve Cumhuriyet'e şekilsel bir bağlılıktan öte anlam ifade etmeyen bir doktrini yaygınlaştırmış, uygulamada ise sol siyasal partileri ezip sendikalar ve üniversiteler başta olmak üzere solun toplumsal dayanak noktalarıyla bağlarını kesmiştir. Solu ezen darbe yönetimi, milliyetçi muhafazakâr sağın ise önünü açarak, bir yandan komünizmle mücadele genel amacına hizmet ederken, bir yandan da popüler dilde Kemalizmin yerine Atatürkçülüğün ikamesini tamamlamıştır. Entelektüel anlamda bu öyle bir yıkımdır ki, 1980'lerin ve Soğuk Savaş'ın sonuna gelindiğinde Türkiye'de kendini hâlâ “Kemalist” olarak tanımlayan bir avuç insan kalmıştır.

POST-KEMALİZM VE POST-POST KEMALİZM TARTIŞMALARI

Kemalizme yönelik en ciddi eleştirel akımın, Türkiye’de hâlâ kendisini Kemalist olarak tanımlayan bu kadar az insan varken ortaya çıkması garip görünmekle birlikte, temelde bir kafa karışıklığının sonucu olduğu için normaldir. Daha sonra post-Kemalizm olarak adlandırılacak eleştiri ekolü, Kemalistleri İttihatçıların, Atatürkçülüğü de Kemalizmin devamı olarak görmüştür. Bu bakış açısına göre 12 Eylül darbesi sonrasında solun ezilmesiyle 1930’ların milliyetçi uygulamaları arasında, onlarla da İttihatçıların 1912’den başlayan otoriter yönetimi ve Ermeni Tehciri gibi uygulamaları arasında ideolojik bir devamlılık vardır ve bu devamlılığın adı Kemalizmdir (Aytürk, 2015). Post-Kemalizm aslen, 12 Eylül’ün topluma milliyetçi-muhafazakâr bir siyasi ve neoliberal bir ekonomik kalıbı dayatan zihniyetine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Post-Kemalistlerin Kemalizm olarak adlandırıp tepki gösterdiği şeyi, darbe yönetimi ise, Atatürkçülük olarak adlandırmaktadır:

1975’ten sonra içine düşülen iç savaş ortamının, geniş kitlelerin zihinlerinde hâlâ çok canlı olan hafızasına yaslanan askerler, bir diğer koldan da Türk-İslam Sentezi’ne eklemledikleri Atatürk üzerinden bir resmi ideoloji inşa etmeye giriştiler. Yöncülerden bu yana üzerine yapışan sol tını nedeniyle artık makbul görmedikleri Kemalizm terimini yok sayarken, büyük harflerle Atatürkçü Düşünce Sistemi’ne dönüştürmek istedikleri Atatürkçülük’ü bir sağ muhafazakâr darbe ideolojisi olarak icat ettiler (Kalaycıoğlu, 2022, s. 7-8).

Tabii burada eklemek gerekir ki, Atatürkçülüğü 12 Eylül darbecileri icat etmediler, zira yukarıda özetlendiği üzere, 1950’lerden bu yana formüle edilmiş bir milliyetçi-muhafazakâr komünizmle mücadele doktrini olarak Atatürkçülük zaten mevcuttu. 12 Eylül, bu doktrinin devlet eliyle ve zorla yaygınlaştırılmasını hızlandırdı.

Hepsi darbecilerin değişik şekillerde gadrine uğrayan farklı kesimlerden muhaliflerin, özellikle de siyasal İslamcılarla sınıf temelli soldan kimlik soluna dönen sol entelijensiyanın giderek artan diyalog ve işbirliği, post-Kemalizmin toplumsallaşmasının temelini tesis etti. Bu ikiliye 1980’lerin ikinci yarısından itibaren benzer güncel ve tarihsel mağduriyetler ve taleplerle Kürt kimlik siyaseti de katılmıştır. Denilebilir ki post-Kemalizm, o dönemde solun, İslamcılarının ve Kürtlerin güncel ve tarihsel mağduriyet anlatılarının, yine o dönemde sosyal bilimlerde gerçekleşen post-modern paradigma kaymasıyla füzyonu sonucu ortaya çıkmıştır. Nitekim resmî tarih anlatısının reddine dayanan eleştirel tarih anlatıları giderek yaygınlaşırken, post-Kemalistler, modern Türkiye tarihinde otoriterliğin jenerik formu olarak gördükleri Kemalizmin “1923’ten 2000’lere kadar değişmeden vesayetini sürdürdüğünü iddia ederek, Soğuk Savaş’ın etkisi, milli güvenlik devletinin kurulması gibi yapısal faktörleri ve otoriterliğin diğer aktörlerini, mesela popülist Demokrat Parti liderlerini, sağ iktidarları, en son olarak da siyasal İslamcılarını önemsizleştirdiler” (Kalaycıoğlu, 2022, s. 16).

Post-Kemalist anlatıya göre Kemalizm, Şerif Mardin’in merkez-çevre ikiliğindeki merkezin elitist, bürokratik, otoriter ve dışlayıcı ideolojisiydi. Bunun karşısında ise çevrenin özgürleştirici muhalif güçleri yani solcular, İslamcılar ve Kürt kimlik siyaseti vardı. Modern Türk siyasal

tarihinde otoriterliğin Kemalizm adı altında devamlılık ve bütüncüllük gösterdiği varsayımına dayanan bu anlatı, 1990’larda giderek toplumsallaştı ve kurulu düzene muhalefetin kabul gören formu haline geldi. Sol liberal, siyasal İslamcı ve Kürtler başta olmak üzere etnik kimlikçi siyaset bu şemsiyenin altında toplumsal örgütlenmelerini genişletirken, Kemalizmle bağlarını on yıllar önce yitirmiş merkez sağ ve solun kitle partileri ise, Soğuk Savaş sonrası itibariyle genel bir ideolojik vizyon fakirliğinden mustarıpti. Bu süreçte siyasal İslamcı Refah Partisi, önce Ankara ve İstanbul büyükşehir belediyelerini kazandı, ardından bir koalisyon hükümetiyle kısa süreliğine iktidara geldi. Refah Partisi 28 Şubat darbesiyle iktidardan uzaklaştırıldıysa da kısa süre içinde Refah’ın Milli Görüş çizgisinden ayrıldığını ilan eden bir grubun 2001’de AK Parti’yi kurmasıyla Kasım 2002 seçimlerinde AK Parti iktidara geldi. Böylece, post-Kemalist muhalefetin 1980’lerden bu yana hayal ettiği üzere “çevre”yi temsil eden güçler iktidara gelmişti. Türkiye’nin Avrupa Birliği tam üye adaylığına paralel olarak yürüyecek bir süreçte otoriter, seçkinci ve dışlayıcı Kemalist devlet yapıları sökülerek halk iradesi üzerindeki bürokratik vesayet ortadan kaldırılacak ve demokrasinin önü açılacaktı. AK Parti’nin siyasal İslamcı amaç ve gündemini yitirmediği, demokratikleşmeyi bu gündemi gerçekleştirmek için bir araç olarak gördüğü yönündeki uyarılar büyük ölçüde otoriter Kemalist rejim savunusu olarak kulak ardı edildi. Bu post-Kemalist anlatı, dönemin en önemli dışsal referansı olan Avrupa Birliği ilerleme raporlarının da ana çerçevesini oluşturuyordu.

Post-Kemalist varsayımlar, AK Parti yönetiminin 2010’lardan itibaren giderek muhafazakârlaşması ve otoriterleşmesi sonucunda artan ölçüde eleştiriye maruz kalmıştır. Çevreyi ve dolayısıyla demokratikleşme ve özgürleşmeyi temsil etmesi gereken AK Parti iktidarı, siyaset ve devlet içindeki rakiplerini tasfiye ettikten sonra düzeni kalıcı biçimde demokratikleştirmek yerine devlet bürokrasisini ve toplumu kendi ideolojik saiklerine göre yeniden şekillendirmeye girişmiştir. Üstelik bunu yaparken giderek artan ölçüde Soğuk Savaş’tan kalma milliyetçi-muhafazakâr güvenlik bürokrasisi ve milliyetçi-muhafazakâr siyasal partilerle işbirliği kurmuştur. Vesayeti kaldırıp özgürlük getirmesi beklenen aktörün bizzat kendisinin otoriterleşmesi, modern Türkiye siyasetinde otoriterliğin yegâne kaynağı olarak Kemalist bürokratik vesayeti gören post-Kemalist varsayımın çökmesine yol açmıştır.

2010’larda Post-Kemalist tezin uygulamada görülen yanlışlamaları karşısında Türkiye siyaseti çalışmalarında yeni bir paradigma arayışı başlayacaktır (Aytürk, 2015). Bu arayış dönemin toplumsal gelişmelerini de yansıtmaktadır: 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrasında ilan edilen olağanüstü hal ve ardından başkanlık sistemine geçiş sonucu yürütmeyi dengeleyen yasa ve yargı güçlerinin etkilerinin azalmasıyla birlikte, iktidarın muhafazakâr ve milliyetçi dünya görüşünü topluma dayatmasının önündeki engeller de azalmıştır. Bu ortamda, özellikle kentli orta sınıflar, kadınlar, aydınlar ve örgütlü işçi sınıfı için Cumhuriyet’in temel kazanımlarını teşkil eden laiklik ve halkçılığın değeri öne çıkmıştır. İktidarın izlediği sığınmacı politikası, Türkiye’yi dünyanın en kalabalık sığınmacı topluluğunun ev sahibi haline getirirken, laik milliyetçi kesimlerden bu duruma artan tepkiler ortaya çıkmıştır. Bu dinamikler, on yıllardır Kemalizmin

temel ilkelerinden uzaklaşmış olan toplumun merkez sağ ve solda yer alan kesimlerinin ortak bir muhalefet çizgisinde tekrar buluşmasına vesile olurken, bu buluşmanın halk nezdindeki simgesi de Atatürk'ün şahsı ve fikirleri olmuştur. İlginç bir biçimde aynı dönemde iktidar bloğu da özellikle 2016 darbe girişimi sonrasında öne çıkardığı “yerlilik ve millilik” vurgusunu Cumhuriyet'in tam bağımsızlıkçı ve anti-empyralist karakterine referansla tarif etmiştir. Böylece günümüze gelindiğinde Atatürk ve fikirleri, hem muhalefet hem de iktidar nezdinde beklenmeyen bir geri dönüş sergilemektedir. Bunun nasıl bir yöne evrileceğini ise zaman gösterecektir.

SONUÇ: ÜÇ İDEOLOJİ TANIMI, ÜÇ KEMALİZM

Kemalizmin tarihsel izleğine Eagleton'dan türettiğimiz üç farklı ideoloji tanımı açısından bakarsak, Kemalizmin üç anlamda da ideoloji olarak nitelendirilebileceğini görürüz: En kapsayıcı anlamda Kemalizm, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi olarak ideolojinin kapsayıcı tanımına uygun biçimde Cumhuriyet'in dil, vatandaşlık, devlet ve sosyal ilişkilerini tesis eden paradigması ya da arka planıdır. Bu arka plan öylesine güçlüdür ki, bizzatı Cumhuriyet'in gayrimeşruluğu, hatta “yanlışığın” inanan ve Kemalizmi olumsuz anlamdaki ideoloji tanımı çerçevesinde eleştirenler dahi, bunu Cumhuriyet paradigmasının harcı olan Cumhuriyet'in dili ve kavramlarıyla yapmaktadır. Nitekim Türkiye'de etnik ayrılıkçılığın da, İslamcılığın da literatürü Cumhuriyet devrimlerinin bir ürünü olan Türk dili ve alfabetiyle Cumhuriyet devrimlerinin ürünü olan kavramlar ve terimler çerçevesinde yazılmıştır. Bu anlamda Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi olarak Kemalizm, Macherey'in dediği gibi düşmanları dahil Türkiye siyasasındaki tüm aktörlerin “içinde yüzdüğü ama varlığını ayırt edemediği sudur.”

Cumhuriyet siyasasının toplumun çoğunluğuna hitap eden anaakımı içinde yer alan aktörler içinse, şeklen dahi olsa Cumhuriyet'in kurucu değerlerine ve Atatürk'ün şahsiyetine bağlılık ifade etmeden siyaset yapmak mümkün değildir. Bu mecburiyetin toplumun çoğunluğuna içkin bir beklentiden ziyade bilfiil devletin zorundan kaynaklandığı iddiası, yukarıda özetlemeye çalıştığımız üzere özellikle son on yıl içinde çökmüştür. Ancak belirtmek gerekir ki, ideolojinin bu kapsayıcı tanımı çerçevesinde bahsedilen, 1930'larda üretilen ve CHP programlarında yazıya dökülen formel Kemalist ideolojiden çok, 1935 kurultayında “Cumhuriyet Halk Partisinin programına temel olan ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak ortaya konulmuştur” cümlesinde ifade edildiği şekliyle, cumhuriyetin kuruluşuna yansıyan temel fikirlerdir. Bunlar, Cumhuriyet'in anayasasında ya da CHP parti programında yazılı oldukları için değil, Cumhuriyet'in –deyim yerindeyse– harcına dahil oldukları için kapsayıcı anlamda Kemalist ideolojinin yapı taşlarıdır. Nitekim Cumhuriyet siyasası içinde Türkçe dışında bir dille siyaset yaparak geniş kitlesel destek kazanılamayacağı; vatandaşlık, millet hâkimiyeti, vatanın sınırları, bağımsızlığın niteliği, dinin toplumsal alanda ifadesi gibi konularda, çeşitli aktörlerin bunların her birini değiştirmek için uzun yıllara yayılan ciddi çabalarına karşın bir paradigma kayması görülmemektedir. Bazı gözlemciler bu durumu, “Cumhuriyet'in fabrika ayarları” olarak tarif etmektedir.

İdeolojinin daha sosyolojik ve akılcı tanımları çerçevesinde bakıldığında da bir Kemalist ideolojiden söz etmek mümkündür. Bu ideoloji, Selinger'in tarif ettiği olumlu anlamda Anadolu'da Mondros ateşkesi sınırları içinde kalmış Türk ve Müslüman çoğunluğun karşılaştıkları yok olma tehlikesine çözüm bulmak için ürettikleri birleştirici ve eyleme yönelik fikir setlerini içerir. Kemalizm sayesinde Anadolu'nun Türk ve Müslüman çoğunluğu, manda ya da himaye yönetimleri veya başka halkların egemenliği altında birer azınlık olmaktan kurtulmuş, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan yeni uluslararası düzene eşit egemen bir devlet aktörün vatandaşları olarak katılmışlardır. Kemalist ilkeler doğrultusunda kurulan Cumhuriyet, takip eden yüz yılı uluslararası sistemde aynı niteliklerini koruyarak ve bazı açılardan geliştirerek sürdürmeyi başarmıştır – ki aynı şeyi 20. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış ve kâğıt üzerinde Kemalist projeden çok daha iddialı ve yaygın görünen başka ideolojik projeler için söylemek mümkün değildir.

İç siyaset açısından Kemalist ilkeleri benimseyen Cumhuriyet idaresi, Türk ve Müslüman çoğunluğun vatandaşlık niteliklerinde Cumhuriyet tarihi boyunca genel olarak olumlu yönde ilerleyen bir gelişimle sonuçlanmıştır. Bu nedenle, olumlu açıdan bakıldığında Kemalizm öncelikle, "Türkiye Türklerindir" cümlesinde ifadesini bulan Türk çoğunluğun yararına çalışan, bu çoğunluğun ideolojisidir. Ancak Kemalizmin bir ideoloji olarak toplumsal kapsayıcılığı sadece siyasanın Türk ve Müslüman unsurlarıyla sınırlı kalmaz. Dil, kültür ve kader birliği üzerinden tarif edilen bir üst kimlik olarak Kemalist milliyetçilik, etnik açıdan Türk olmayan Müslümanları da içerirken, modern şehir hayat tarzının temelini oluşturan Kemalist laiklik, başka hiçbir Müslüman ülkede olmadığı şekilde Müslüman olmayanın kamusal ifadesine alan açar. Burada kasıt, yalnızca hatta başlıca Cumhuriyet'in gayrimüslim vatandaşları ya da Sünni olmayan Müslümanlar değildir: Kemalist laiklik, siyasal İslamcılarının sık sık şiddetle eleştirdiği üzere (her türden) la-dinî olanın (her türden) dinî olanla aynı günlük hayat pratiği içinde ve aynı kamusal alanda bir arada var olmasını ve normalleşmesini mümkün kılmıştır. Bu da kamusal alanın ve günlük hayatın dokusunun başka biçimde mümkün olamayacak şekilde renklenmesi ve çeşitlenmesi sonucunu doğurur. Bu durumun Kemalizmin değil, modernitenin bir sonucu olduğu öne sürülmekle birlikte, bu tez çerçevesinde benzer modernleşme süreçlerinin başka Müslüman ülkelerde neden benzer sonuçlar vermediği açıklamaya muhtaçtır.

Kemalizmin bir diğer önemli ilkesi olan cumhuriyetçilik de aynı şekilde ideolojinin hem daha geniş kitlelerce içselleştirilmesine, hem de toplumsal çıkar çelişkileri karşısında daha dayanıklı olmasına katkı sağlar. Cumhuriyet'in vatandaşlık kalıbı, farklı etnik, dinî ve sınıfsal gruplar arasındaki temel hukuksal eşitleyicidir. Tıpkı milliyetçiliğin kültürel tarifi ve laikliğin günlük hayat pratiğini dönüştüren etkisi gibi, Cumhuriyet'in vatandaşlık nitelik, hak ve sorumluluklarının evrenselliği, Kemalist sistemi iç çelişkilere karşı dayanıklı kılan en önemli özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunda vatandaşlığın, Fransız Devrimi'nden gelen anaakım cumhuriyetçi geleneğe uygun biçimde toprak temelli ve tek tip olarak tanımlanmış olmasının rolü büyüktür.

İdeolojinin sosyolojik ve akılcı tanımının olumsuz anlamıyla ele alındığı zaman da Kemalizm hiç şüphesiz bir ideoloji olarak tanımlanmalıdır. Zira olumlu anlamda ideoloji tarifi

çerçevesinde bahsettiğimiz nitelikleri nedeniyle Kemalizm, temelde Türk ve Sünni Müslüman bir iktidar bloğunun toplumsal hâkimiyetini evrenselleştiren ve meşrulaştıran bir niteliğe sahiptir. Sınıfsal açıdan bakıldığında Kemalizm, bir Türk burjuvazisi inşa projesidir ve bu burjuvazinin yönetilen kitlelere devlet aracılığıyla empoze ettiği bir düşünüş şeklidir. Bu perspektiften bakıldığında Kemalizmin yukarıda olumlu anlamda ele aldığımız milliyetçilik, laiklik ve cumhuriyetçiliği, esasen Türk ve Sünni Müslüman burjuva, toprak sahibi ve devlet bürokrasisinden oluşan bir iktidar bloğunun hâkimiyetini meşrulaştıran araçlardır. İktidarın bu sınıfsal özünü sorgulayan tüm siyasal aktörler, Cumhuriyet tarihi boyunca devlet zoruyla cezalandırılmıştır. Bu anlatının çözümlenmekte güçlük çektiği şey, Kemalizmin halkçı, devrimci ve bunlarla ilişkili olan devletçi yanısıdır. Nitekim yukarıda değinildiği gibi, 1960'larda Türk solu bu soruna çözümü, Kemalizmin sol yanını benimseyerek ve bunu geliştirmek suretiyle sosyalizme doğru evriltmeyi teklif etmekte bulunmuştur. Ancak bu çözümün, Kemalizmi Türk milliyetçisi özünden uzaklaştırdığı ölçüde toplumsal kabulünün azaldığı ve marjinalleştiği de görülmüştür.

Kimlik açısından baktığımızda, Kemalizm etnik ya da kültürel anlamda Türk olmayan (ya da kendini böyle tanımlamayan), Müslüman veya Sünni olmayan birey ve gruplardan, Türk ve Sünni-Müslüman iktidar bloğunun hâkimiyetini içselleştirmelerini beklemektedir. Nitekim Kemalizme yönelik eleştirilerin önemli bir kısmı da bu kitlelerden yükselmiştir. Zira yukarıda ifade edildiği üzere, Kemalist anaakım içerisinde geniş toplumsal destek bulabilmenin gerek şartları, bu tür siyasal aktörleri kaçınılmaz biçimde marjinalleştirmektedir. Buna ek olarak, sınıfsal meydan okumalara verdiği tepkiye benzer biçimde Türk ve Sünni Müslüman iktidar bloğu, bu aktörlere karşı devleti bir zor aracı olarak kullanmakta, toplumsal taban ve yaygınlık bulmalarını aktif olarak engellemektedir.

Ancak kimlik bahsinde ilk akla gelen bu kitleler, Kemalizmin başlıca ya da en güçlü eleştiricileri değildir: Kemalizme en ciddi eleştiriler bizzat Türk milliyetçisi ve Sünni İslamcı muhaliflerinden gelmiştir. Türk milliyetçilerinin etnik milliyetçi kolu, yukarıda da anlatılmaya çalışıldığı gibi Kemalizmin ulusal sınırlarla yetinen ve evrensel eşit vatandaşlık ve demokrasiye yönelen cumhuriyetçi ve halkçı yanına karşı çıkmış, Kemalistleri ulusal sınırlar dışında kalan Türkleri kaderlerine terk etmekle suçlamıştır. Bu anlayış Soğuk Savaş sırasında Kemalizmin devrimcilik ilkesini sosyalist bir yorumla vurgulayan sola karşı Atatürkçülüğü etnik milliyetçi ve muhafazakâr bir alternatif olarak öne sürmüştür. Böylece, iktidar bloğunun ana unsurunu oluşturan Türk milliyetçileri, Soğuk Savaş konjonktüründen Kemalizmi kendi anladıkları anlamda etnik milliyetçi-muhafazakâr bir komünizmle mücadele doktrini olarak yorumlamak ve uygulamak için faydalanmışlardır. Sünni İslamcılar ise, Cumhuriyet'in erken döneminde İslamcılığın siyasal ve toplumsal dayanak noktalarının tahrip edilmesini asla affetmemiş ve Kemalizmi Osmanlı'nın yok oluşundan sorumlu İttihatçılık ve Cumhuriyet'in laiklik ilkesini dinsizlikle eşitleyen bir anlatı geliştirmiştir. Etnik Türk milliyetçilerinin de devlet katında önce kabul görmesini, ardından hâkim olmasını sağlayan Soğuk Savaş konjonktürü, bu İslamcı anlatının da kabul görmesini ve bir komünizmle mücadele aracı olarak toplumsallaşmasını sağlamıştır. Nitekim siyasal İslamcı

anlatı, Soğuk Savaş sonrasında önce yerel, ardından ulusal düzeyde iktidara gelmiştir. Ancak bu iktidar onu destekleyen değişik toplum kesimlerinin umduğu sonuçları doğurmamış, Cumhuriyet'in kurucu parametreleri 100. yılına büyük ölçüde değişmeksizin ulaşmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Kemalizm, ideolojinin olumlu sosyolojik ve rasyonel tanımı bağlamında uzun bir zamandır Türkiye'deki siyasal aktörler tarafından benimsenen bir ideoloji değildir. İdeolojinin olumsuz tanımı çerçevesinde bakıldığında da Türkiye'de iktidarın meşrulaştırılması ve sürdürülmesinin aracının Kemalizm olduğu iddiası, özellikle son on yılda büyük ölçüde geçerliliğini yitirmiştir. Ancak ideolojinin kapsayıcı tanımı bağlamında Kemalizm, Cumhuriyet'in dokusunu oluşturduğu için Cumhuriyet varlığını sürdürdüğü sürece, Kemalizm de ona içkin olmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, M. (2010). Kemalizmin Düşünsel Temelleri ve Tarihsel Oluşumu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 26: 307-344.
- Atatürk, M. K. (2017). *Nutuk (Söylev)*. İnkılap Yayınevi.
- Atatürk, M. K. (1937). Yeni hükümet programı demeci. *Ayın Tarihi* 48.
- Aytürk, İ. (2015). Post-Post Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken. *Birikim* 319: 34-47.
- Başar, A. H. (1981). *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan sonra Türkiye*. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Bozdağ, İ. (2019). *Atatürk'ün Sofrası*. Truva Yayınları.
- CHP Programı. (1935). Ulus Basımevi.
- Clayer, N., Giomi, F. ve Szurek, E. (2019). Oluşum aşamasında Kemalizm: Çok-anlamalı bir terimin ulusaşırı dokusu. N. Clayer vd. (der.) *Kemalizm: Osmanlı Sonrası Dünyada Ulusaşırı Siyaset* içinde (s. 21-45). İletişim Yayınları.
- Eagleton, T. (1991). *Ideology: An Introduction*. Verso Books.
- Engin, A. (1964). The Voice of Turkism. *Atatürkist Cultural Publications* 18. Kurtulmuş Yayınları.
- Göbel, A. (2022). *Mehmet Saffet (Arm) Engin'in Modern Türk Siyasal Düşüncesine Katkıları Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülcan, Y. (2001). *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*. Alfa Yayınları.
- Gültekin, A. (2009). *Milli Mücadele Döneminde Hindistan Müslümanları ile Ankara Hükümetleri Arasındaki Münasebetler (1918-1924)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ihrig, S. (2014). *Atatürk in the Nazi Imagination*. Harvard University Press.
- İnönü, İ. (1987). *Hatıralar*. Bilgi Yayınları.
- Kalaycıoğlu, E. (2022). Kemalizm ve Post-Kemalizm ayrışmasında Türkiye'de siyaset bilimi. İ. Aytürk ve B. Esen (der.) *Post-Post Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar* içinde (s. 51-96). İletişim Yayınları.
- Karacan, A. N. (1930, 2 Kasım). Rusya'da nasıl komünizm İtalya'da nasıl faşizm varsa, bizde de Kemalizm olmalıdır. *İnkılap*.
- Mumcu, U. (2014). *1940'ların Cadı Kazanı*. UMAG Yayınları.
- Simpson, C. (2014). *Blowback: America's Recruitment of Nazis and Its Destructive Impact on Our Domestic and Foreign Policy*. Open Road Media.
- Soyak, H. R. (1974). *Atatürk'ten Hatıralar*. YKB Yayınları.
- Sunar, L. (2004). Kadro Dergisi/Hareketi ve Etkileri: Türk Devlet İdeolojisi ve Sol Kemalizmin Oluşumu Bağlamında Bir Analiz. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2 (1): 511-526.

- Şimşir, B. N. (1972). *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1922*. Milliyet Yayınları.
- Şimşir, B. N. (1981). *Atatürk ile Yazışmalar, Cilt: I*. Kültür Bakanlığı.
- Tör, V. N. (1973). *Kemalizm'in Dramu*. Hürriyet Yayınları.
- Tuğtan, M. A. (2020). Soğuk Savaş ve Türkiye'de Siyasal İslam'ın yükselişi: 1945-1970. T. Gürakar ve B. Özkan (der.) *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni* içinde (s. 71-122). Tekin Yayınları.
- Uzuner, Ş. O. (2021). *Amerikan Basınında Milli Mücadele Dönemi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Yaltırak, C. (2004). Resmi/Gayri Resmi Tarih Aldatmacası: Bir Dönemin Arka Yüzü Kemalizm Nedir? Ne Değildir. A. Işınduran vd. (der.) *Aydınlanma 1923 Devrimi: 21. Yüzyılda Kemalizm* içinde (s. 11-24). Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Yaltırak, M. (2004). Kemalizm Ne Zaman ve Kimler Tarafından Yazıldı? Atatürkçülük Kimler Tarafından İcat Edildi? Kemalizm Düşmanlığının Çeşitleri. *Aydınlanma 1923* 51: 5-13.
- Zürcher, E. J. (1987). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. Bağlam Yayınları.

2002 Sonrası Türkiye Sağ

AYŞEGÜL BOZAN

Cumhuriyet tarihinin 2002 sonrası süreci kuşkusuz sağ siyaset açısından oldukça derin ve çok boyutlu bir muhtevaya sahip. Lakin, söz konusu dönemi en baştan bir cümleyle özetlemeyi denersek sanırım şöyle bir ifadede bulunmak çok yanlış olmayacaktır: “2002 sonrası Türkiye sağının hikâyesi, Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) merkez sağ parti olma iddiasıyla, siyasi yelpazenin sağ kanadının önemli bir bölümünü kendi safına katma ya da ‘fethetme’ mücadelesidir.”

Durumu bu şekilde formüle etmek için öncelikle Kasım 2002 genel seçim sonuçlarına geri dönmek yeterli. Zira, AKP’yi iktidara taşıyan bu seçimlerde toplumun %32’si küçük siyasi oluşumları tercih etmişti. Buna karşın, Haziran 2011 genel seçimlerine gelindiğinde küçük siyasi oluşumlara yönelim %4,5’e (Konda, 2011, s. 33), Kasım 2015’te ise %2,5’e kadar düştü (Konda, 2015, s. 6). Buna paralel olarak AKP’nin oy oranı %35’ten %49’a yükseldi. Diğer bir deyişle, 13 sene içerisinde küçük partiler 30 puanın üzerinde bir kayıp yaşarken, AKP, MHP harici sağın önemli bir bölümünü kendi tarafına çekebildi.¹

Buna karşın, AKP 2015’e kadar sağda kayda değer oranda bir bütünleşme sağlamış olsa bile böylesi bir konsolidasyonu temin etmenin de 2011’den itibaren kolaylaştığını, çünkü (ilerde ayrıntılandırılacağı gibi) iktidar partisinin devlet, yargı kurumları ve anaakım medya üzerindeki artan ağırlığının sağ seçmenin tercihleri üzerinde de daha kolay etkili olabilmesini sağladığını baştan ifade etmek gerekli. Bu nedenle, 2002-2011 ve 2011-Kasım 2015 dönemlerini ayrı incelemek doğru olacaktır.

¹ İlgili veri ve tespitler Konda Araştırma Raporları’nın 2002 sonrası gerçekleştirilen genel ve yerel seçim sonuçları üzerinden değerlendirmesidir.

Kasım 2015 genel seçimlerinden sonra ise sağ siyasette taşların yeniden örülmeye başladığını söylemek mümkün. Bu çerçevede, bir yandan AKP-MHP arası yakınlaşma ve Cumhuriyet İttifakı'nın sağın İslami milliyetçi seyrini gitgide uçlara taşıdığını, öte yandan, bu iki partiden kopuşların sağın yeniden parçalanmasına yol açtığını ifade edebiliriz. Öyle ki, 2023 seçimlerine gelen süreçte, AKP'yle birlikte sağda 11 bilinen sağ oluşum (MHP, BBP, İyi Parti, DEVA, Gelecek, Saadet, Yeniden Refah, Hüda-Par, Demokrat Parti ve Zafer Partisi) ortaya çıktı. Buna karşın, sağda yeni lider ve örgütlenmeler ortaya çıkmış olmasına rağmen, AKP halen oy oranı ve oyun belirleyicilik anlamında gücünü korumaya devam ediyor.

Bu tablo karşısında, sağ siyasetin son yirmi senesini anlaşılır kılmak için sanırım öncelikle AKP'nin nasıl 2002-2011 yılları arasında MHP harici sağı konsolide edebildiğini anlaşılır kılmak gerekli. Bu metinde en geniş çerçevede bu soruya odaklanacağım ve söz konusu sorunsal konuya dair akademik literatür ve anket çalışmaları yanında, esasen sahası 2006-2011 yılları arasında gerçekleştirilen AKP gençlik kollarında siyasete katılan gençlerin politik sosyalleşme süreçlerini inceleyen doktora çalışmamın tespitleri etrafında inceleyeceğim.² Sonrasında, 2011-2015 arası dönemde AKP'nin kurumlar ve medya üzerindeki artan etkinliğinin ve artan toplumsal kutuplaşmanın hükümetin sağ seçmeni kendi tarafında tutmasını ne şekilde etkilediğini ele alacağım. En son bölümde de, 2015 sonrası sağda gerçekleşen siyasal parçalanma etrafında, AKP-MHP ittifakının kendi taraftarları üzerindeki olası etkilerine ve iktidar partisinin 20 sene sonra nasıl hâlâ siyasi gücünü koruduğuna açıklık getirmeye çalışacağım.

KASIM 2002-HAZİRAN 2011

Siyasal Deneyim ve Pragmatikleşme

AKP'nin Türkiye sağı üzerindeki artan gücünü incelerken öncelikle partiyi, Türkiye İslami hareketinin önde gelen siyasal temsilcilerinden ve "ortak bir amacı, dayanışma ağı, sürdürülebilirliği olan ve sistemin belirlediği kurallara meydan okuyan" (Tarrow, 2011, s. 9) bir sosyal hareket olarak gördüğüm Milli Görüş Hareketi'nin aynısı değil, ama devamı olarak değerlendirdiğimi belirtmek istiyorum. Bu çerçevede, Milli Görüş Hareketi'nin Türkiye siyaset alanına mahsus özellikler içinde, Türkiye siyasal "fırsat yapısının" (*opportunity structure*) (Tarrow, 2011, s. 18) sağladığı olanaklar ve engeller doğrultusunda şekillendiğinin de altını çizerek başlamak gerekli diye düşünüyorum. Zira, bir yandan, yasal kuralları Türkiye laikliğiyle kısıtlı bir şekilde çerçeveslendirilmiş, öte yandan, diğer (Mısır vb.) birçok müslüman ülkeden farklı olarak İslamcı aktörlere (Milli Nizam Partisi'yle birlikte) 1969 yılından beri siyasete katılım olanağı sunan Türkiye siyasal fırsat yapısı, Milli Görüş Hareketi'nin kısıtlı alanda uzun süreli politik deneyim edinebilmesini sağlamıştır. Uzun süreli siyaset pratiği de hareketin önemli ölçüde pragmatikleşmesini beraberinde getirmiştir.

2 Araştırma İstanbul, Antalya, Alanya, Kayseri, Aksaray, Sivas, Ordu ve Van illerine ait parti teşkilatlarında çalışan (39 kadın, 63 erkek), toplamda 103 gençle hayat hikâyesi ve derinlemesine mülakat araştırma metodları kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Kısıtlı alanda siyasal deneyim edinimi ve getirisi pragmatikleşme 28 Şubat askerî müdahalesinden sonraki süreçte AKP'nin yükselişini hazırlamıştır. Zira, bunun sonucunda AKP liderleri, İslami aktörlere ait ekonomik, sivil, siyasal veya medya kurumlarının kapatılmasına ya da zayıflamasına neden olan 28 Şubat kararları sonrasında, Türkiye'de laik devletle (başörtüsü, imam-hatip liseleri gibi konular ya da dinî semboller üzerinden) çatışarak siyasal kazanım elde edilmeyeceği dersini çıkarmış ve AKP'yi "muhafazakâr demokrat" kimliği etrafında bir merkez sağ partisi olarak tanımlamıştır (Marcou, 2004, s. 559).

Aynı şekilde siyasal deneyim ve pragmatikleşme, AKP liderlerinin milenyuma girerken Türkiye'nin içinde bulunduğu dış politik bağlamı da iyi okumalarını, Avrupa Birliği'ne katılım süreci, IMF'yle 2001 ekonomik krizi sonrası derinleşen ilişkiler ve 11 Eylül terörist saldırıları sonrasında radikal İslamcı gruplar karşısında ılımlı İslamcı hareketleri destekleyen küresel konjonktürü parti adına nasıl fırsata dönüştürebileceklerini görmelerini sağlamıştır. Diğer bir deyişle, evvelde "Hıristiyan kulübü" olarak tanımlanan Avrupa Birliği'ne katılım süreci reformlarının ordunun siyasal rolünü azaltan ve siyasal partilerin kapatılmasını zorlaştıran maddeleri ya da IMF'yle derinleşen ilişkilerin sonucunda artan özelleştirme uygulamalarının İslami gruplara alan açma açısından sunduğu fırsatlar fark edilmiştir. Bu minvalde, Refah Partisi'nin sekiz aylık hükümet deneyimi ve 28 Şubat müdahalesinden de dersler çıkararak ulusal ve uluslararası konjonktüre uygun, AB reform paketleri ve IMF ekonomik programının devamlılığını öngören bir siyasal program benimsenmiştir.

Dolayısıyla, kısıtlı alanda uzun süreli siyaset pratiğinin getirisi pragmatikleşme, İslamcı hareketin Türkiye'nin fırsat yapısının sunduğu olanakları fark ederek bunları hareket adına avantaja dönüştürebilmesini sağlamıştır. Bu minvalde, AKP'li siyasetçilerin partilerini merkez sağda konumlandırarak seçmen tabanını genişletme stratejisini benimsemelerinin ve 2002 sonrası süreçte gitgide siyasal anlamda güçlenmelerinin de yolu açılmıştır.

Sağ Partilerin Temsiliyet Krizi, AKP Liderleriyle Kategorik Özdeşleşme

AKP'nin siyasal yükselişi elbet sağ siyasetin o dönem içinden geçtiği temsiliyet kriziyle de birebir ilişkiliydi. Zira, 90'lı yıllar boyunca Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller liderliğinde ANAP ve DYP'de yerini bulan merkez sağ siyaset artık toplum gözünde itibarını yitirmeye başlamış, muhafazakâr alt orta sınıf seçmen için, Özal dönemindeki gibi özdeşleşebilen yapılar olmaktan çıkmıştı (Taşkın, 2008, s. 59; Çınar, 2012). Sadece yükselen etnik ve mezhepsel çatışma, Susurluk skandalı, devlet kurumu temsilcilerinin müdahil olmadaki yetersizliğini, acizliğini ortaya koyan 1999 depremi ve 2001 ekonomik krizinden dolayı değil, küreselleşme süreciyle birlikte gitgide kimliklere ayrılan Türkiye'de, ANAP, DYP gibi merkez sağ partiler –özellikle 28 Şubat sürecinden sonra– modernist, elit ve başörtüsü konusunda sistem taraftarı yapılar olarak görülmeye başlanmıştı (Taşkın, 2008).

Keza 1999 seçimlerinde başörtüsü sorununu çözeceğini vaat ederek koalisyon yönetiminin parçası olan MHP için de durum çok farklı değildi. Seçimlerden sonra yemin töreni esnasında Merve Kavakçı'nın meclise başörtülü girmesine karşın DSP lideri Bülent Ecevit meclisin özel

alan değil, Devlet'in en yüce kurumu olduğunu ve sorumluların kurallara uyması gerektiğini hatırlatırken (Hürriyet, 1999) MHP Genel Sekreteri Koray Aydın da Türk geleneklerinde devletin kutsallığına ve prensiplerine saygının gerekliliğine vurgu yaparak konuya dair tavrını belli etmişti (Hürriyet, 1999). “Merve Kavakçı olayı” MHP için sembolik öneme sahipti çünkü bu tavırla parti kamusal alanda başörtüsü konusunda devletin laiklik prensibiyle örtüşen pro-sistem bir yapı olarak kalacağı mesajını veriyordu (Öniş, 2003, s. 37). Buna karşın, söz konusu tavrı MHP'nin parti içi ve parti dışında eleştirilmesine neden oldu. Parti üyelerinin bir bölümü yönetimin tavrını iki yüzlülükle, seçim kampanyası boyunca verilen sözleri unutmakla suçlarken (Çınar ve Arıkan, 2002, s. 35), seçmen tabanında da benzer bir tepki ortaya çıktı. Örneğin, Ağustos 1999 tarihinde Konya'da gerçekleştirilen bir anketin verilerine göre, seçmenlerin %75'i MHP'nin üniversitede başörtüsü izni konusunda sözünü tutmadığını düşünmekteydi. Aynı şekilde, ülke çapında Temmuz 2000'de gerçekleştirilen başka bir araştırmanın verileri, MHP seçmenlerinin %29'unun aynı nedenle partilerine bir daha oy vermeyeceklerine işaret etmekteydi (Kentel, 2001, s. 43, 46).

Sahamda görüştüğüm MHP kökenli AKP gençlik kolu çalışanı gençlerin aktivizm hikâyelerinde de benzer ifadeler mevcuttu. Örneğin Aksaray'da görüştüğüm, evvelde MHP teşkilatlarında siyasete katılan bir erkek görüşmeci, MHP'den ayrışma sürecini din ve başörtüsüne ilişkin gerekçelerle şu şekilde açıklamaktaydı:

“Milliyetçi Hareket Partisi'nin artık değerlerden biraz soyutlandığını gördük. Eski MHP değil, mevcut MHP artık sistem partisi oldu. Hani ANAP'tan DYP'den çok bir farkı kalmadı. Ve CHP ile yakınlaşması. CHP bizim değerlerimize saygısız bir parti. Bu zamana kadar hep bunu yapmış [...] Başörtüsü konusunda yani zaten orada tiksiniştik biz bu samimiyetsizlikten. MHP'nin bir Antalya milletvekili başını açmıştı meclise girerken, o zaman ben dedim ‘Allah kahretsin’, bitti artık bunlar. Demek ki her şey, değerleri kullanıyorlar. MHP'de –seçim sürecinde– adam çıkıyordu, ‘ürkekçe değil erkekçe’ falan diyordu ve herkes diyordu ki, bu adam başörtüsünü çözer. Kahvelerde de bunlar, berberlerde bunlar konuşuluyordu. Ama MHP meclise girdi iktidar ortağı olarak, ilk MHP'nin milletvekili başını açıyor” (erkek, mühendis, Aksaray).

MHP'nin koalisyon ortağı olarak iktidar deneyimi, seçmenin bir bölümü için reel politikte yüzleşme sınavı oldu. Aynı zamanda, Alparslan Türkeş sonrası Devlet Bahçeli'nin liderliğiyle birlikte siyasal İslam, ekonomik liberalizm gibi konularda MHP ideolojisinin zamanla dönüşüm geçirmesi –veya yukarıdaki görüşmecinin ifadesiyle CHP'yle yakınlaşması– bu dönemde parti içerisinde “akademikler” (parti ana lider kadrosu) ile “teşkilat” (teşkilat kökenli daha düşük düzey liderler) arasında bölünmeye neden oldu. İkinci grup Bahçeli tarafından uygulamaya geçirilen değişikliklere daha direnme eğilimindeydi (Çınar ve Arıkan, 2002, s. 37-38). Neticede, 28 Şubat krizi sonrası, ANAP, DYP ve MHP'yi de kapsayan sağ siyaset yelpazesinde, başörtüsü meselesi, dinî talepler etrafında bir temsiliyet krizi oluştu ve böylesi bir bağlam, AKP liderlerinin hem 2001 ekonomik krizini çözmeye yetkin, hem de başörtüsü talebinin farkında ve muhafazakâr alt orta sınıf seçmenin tekrar Özal gibi özdeşleşebileceği sosyal profilde figürler olarak görülmesini sağladı (Taşkın, 2008).

Elbet temsiliyet problemi sadece milliyetçiler ve merkez sağ içerisinde değil aynı zamanda hareketin eski kadrolarına güvenini yitirmiş Milli Görüş seçmen kitlesinin bir bölümünde de mevcuttu (Kalaycıoğlu ve Çarkoğlu, 2007, s. 46). Refah Partisi kapatıldıktan sonra kurulan Fazilet Partisi, başörtüsü konusunda geri adım attığı ya da parti sistem karşısında yeterli derecede güçlü görülmediği için (Gülalp, 2002, s. 86-87) veya İslami sosyal ve ekonomik ağların en çok siyasal İslam RP döneminde zirve yaptığından zarar gördüğü düşünüldüğü için eleştirilen Erbakan kadrosu (Dağı, 2008, s. 27) seçmen gözünde itibarını yitirmişti.

Benzer yönde tenkitler 90'lı yıllarda Milli Görüş hareketine yakın duran veya sivil toplum ya da parti aracılığıyla bu harekete angaje olan AKP gençlik kolu üyelerinde de mevcuttu. 2006, 2007 yıllarında gerçekleştirdiğim görüşmelerde, bu siyasi profilden gençler Türkiye'de din eğitimi sorununun imam-hatiplerin sayısını artırarak çözülemeyeceğini söylüyor, Necmettin Erbakan "İmam hatip liseleri arka bahçemizdir" diyerek bu kurumlara bir misyon atfettiği için, ya da yüksek sesli ve provokatif bulunan yaklaşımından dolayı eleştiriliyordu (Bozan, 2007).

Bundan öte, 90'lı yıllarda Milli Görüş hareketine angaje olmuş AKP gençlerinin anlatıları, 28 Şubat sonrası süreçte hareketin siyasal gücünün zayıflamasının gençlerin aktivizm coşkusu da etkilediğini gösteriyordu. Kendilerinin "idealizm kaybı" ya da "Ülkenin halini düşünmek-tense Galatasaray maçını izlemeyi tercih etmek" (erkek, sivil toplum çalışanı, İstanbul) şeklinde tanımladıkları bir siyasal kopuş ya da ilgi kaybı yaşadıkları görülmekteydi (Bozan, 2007). İstanbul'un Sultanbeyli ilçesindeki benzer bir durumu gözlemleyen Cihan Tuğal'ın yerinde ifadesiyle, "bu dönemde siyasal toplum ile sivil toplum arasındaki bağ, 1980'ler ve 1990'larda ilkin çok sıkı olmasına karşın, gevşemişti" (Tuğal, 2010, s. 124). 28 Şubat müdahalesi, aktivist seferberliğini demobilize etmede bir ölçüde başarılı olmuştu. AKP'nin kurulması ise başta 90'lı yıllarda büyüyen aktivist Milli Görüş'lüler olmak üzere sağın farklı eğilimlerinden gençlerin yeniden seferber edilmesini mümkün kıldı.

Farklı Eğilimleri İçine Alan Siyasal Profil ve Muğlak Siyasal Kimlik

2002-2011 yılları arasında tabanı genişletme stratejisi kapsamında AKP Milli Görüş kökenliler ağırlıklı olmak üzere sağın farklı eğilimlerini içine alan bir siyasal yapıya dönüştü. Pollmark araştırma şirketi tarafından 2005 yılında AKP yerel parti örgütlenmelerinde çalışan yürütme kurulu üyeleri üzerine gerçekleştirilen kapsamlı bir araştırmanın verileri,³ parti üyelerinin %55,9'unun 1999 seçimlerinde FP'ye, %10,6'sının ANAP'a, %9,4'ünün MHP'ye, %6,3'ünün de DYP'ye oy vermiş kişilerden oluştuğunu göstermekteydi. Görüşmecilerin %40,1'i evvelde RP (%38,7), FP (%16,1), ANAP (%15,5), DYP (%8,7) ve MHP (%6,4) gibi siyasi partilerde çalışmış, yaklaşık %60'ı da ilk defa AKP'yle siyasete katılan kişilerdi (Aydın ve Dalmış, 2008, s. 205-206).

³ AKP parti örgütü üyelerinin demografik, sosyoekonomik ve politik profillerini görmeyi amaçlayan bu araştırma, 12.235 kişiyle 432 yerel örgütte yapılan 165 açık ve kapalı uçlu soru içeren bir anket çalışmasıdır.

Milli Görüş geleneği ağırlıklı sağ siyasal çeşitlilik, 2003 yılında AKP milletvekilleri üzerine yapılan başka bir araştırmada da görülmekteydi. Bu çalışmada vekillere kendilerini Türkiye tarihinden en çok hangi siyasal kimlik, parti veya harekete yakın hissettikleri sorulduğunda görüşmeciler (yaşlarıyla ilişkili olarak) %24 oranında RP, %12 MSP, %8 FP, %11 ANAP, %5,7 AP, %4,7 DYP ve %6,7 oranında MHP şeklinde cevap vermişti⁴ (Aydın ve Dalmış, 2008, s. 216).

Ben ise AKP gençlik kolları üzerine saha araştırmamda dört farklı grup gözlemlemekteydim. En kalabalık ilk grup, Milli Görüş geleneği içerisinde siyasallaşmış gençlerden oluşmaktaydı. Bu gençlerin bir bölümü 90'lı yıllarda imam-hatip liselerinde dinî eğitim almış, Milli Gençlik Vakıfları veya Refah ya da Fazilet partilerinde siyasallaşmış ve 28 Şubat sonrası aktivizme AKP'de devam etmeyi tercih etmiş kişilerdi. Bu gruba zamanla dinî eğitimi (İHL katsayı yasasından dolayı) çoğunlukla aile, Kuran kursu ve çeşitli cemaatlerde alan, harekete dair siyasal referans ve hafızayı anne, babalarından edinen ama aktif siyasete ilk defa AKP'yle katılan Milli Görüşlü ailelerin çocukları eklendi. İki alt grup için de parti için çalışmak Milli Görüş mücadelesinin devamını temsil etmekteydi. Aktivist eylem "dava" ya da "gönül işi" şeklinde tanımlanmaktaydı. Birçoğu eylemlerine oldukça idealist anlamlar yüklemesine karşın, 2000'lerde büyüyen Milli Görüş kökenli ailelerin çocuklarında, ailevi siyasal sosyalleşme her örnekte partide çalışmaya yönelik motivasyonu doğurmayabiliyordu. Bu gençler arasında, bizzat aileleri tarafından çevre edinme ve konuşma, hitabet becerilerini geliştirme amaçlı partide çalışmaya yönlendirilenler de vardı (Bozan, 2013).

İkinci grup, AKP evvelinde MHP, BBP ya da ülkü ocaklarında çalışmış veya aileleri bu partileri aktif ya da sadece seçmen olarak destekleyen gençlerden oluşmaktaydı. Bu gençlerin bir kısmı İslami referans ve pratikleri ailevi sosyalleşme içinde edinirken, daha seküler ailelerden gelen diğerleri 17-18 yaşlarında üniversite eğitimi esnasında cemaat sohbetlerine katılarak veya sonradan Kuran kursuna giderek ve bireysel okumalar yaparak dini öğrenmekteydi. Milliyetçi gelenekten gelen gençlerde çoğunlukla lider figürü kişisel aktivizm hikâyesini başlatan ve parti bağlılığında belirleyici olan unsurdu. Gençler, Tayyip Erdoğan ve AKP'yi milliyetçiliği en iyi temsil eden lider ve parti olarak tanımlarken, mafyatik örgütlenmeler, kavga ve cehaletle özdeşleştirdikleri MHP milliyetçiliği karşısında kendi milliyetçiliklerini "halka hizmet", "vatan aşkı" ve ülkenin somut çıkarları üzerine temellendiriyorlardı.

Üçüncü grup, büyük çoğunluğuyla Van ilinde gördüğüm Milli Görüşlü, ANAP, DYP ya da HADEP gibi farklı partilere mensup ailelerden gelen dindar Kürtlerden oluşmaktaydı. Bu gençlerin AKP'ye katılım süreçlerinde, ailevi, dinî ve siyasi referanslar haricinde, Kürt hareketiyle politik zıtlasma da etkindi. Görüşmeciler partilerini "Türkiye'de yaşayan her gruba eşit mesafede, bir grubu diğerine tercih etmeyen ve her zaman mazlumun yanında olan bir parti" (erkek, esnaf, Van) olarak tanımlıyor ve AB reform paketleriyle birlikte gerçekleşen Kürtçenin kullanımına dair özgürlüklerin Refah Partisi'ne göre AKP'nin farkını ortaya koyduğunu belir-

4 Araştırma 212 AKP milletvekiliyle Kasım-Aralık 2003 tarihlerinde gerçekleştirilen bir anket çalışmasıdır.

tiyordu. Son olarak, sayıları az olmakla birlikte (dindar, Kürt, Alevi), her sosyal grubun siyasal hak talebine açık ve AKP’de “ideolojik değil somut hizmet odaklı” (erkek, mimar, Sivas) veya “muhafazakâr sağ bir partiye göre oldukça liberal, sol yaklaşım barındıran” (erkek, öğrenci, Van) bir parti gören gençler de mevcuttu.

Görüşmeciler farklı dinî, siyasal sosyalleşme süreçlerinden geçerek partiye angaje olmalarına karşın dinî/İslami talepler, anti-sistem AKP algısı, parti örgütü ve liderle özdeşleşme ve sosyal mobilite beklentileri gibi –ilerde ayrıntılandıracağım– temel noktalarda da birleşmekteydi. Gençler ve parti örgütü/lideri arasındaki ilişkiyi daha iyi açıklamak için özdeşleşme kavramını kısaca derinleştirmek faydalı olacaktır.

“Özdeşleşme (*identification*) aidiyetlerimiz ve evvelki nesillerden bize miras kalan kimliklerimize yönelik bireysel ve kolektif algılarımızın yanı sıra bunların üretimine, içselleşmesine, benimsenmesine veya reddine yol açan düşünce biçimlerini de ifade eder” (Surdez vd., 2010, s. 24). Amerikalı araştırmacı Roger Brubaker, ilişkisel ve kategorik olmak üzere iki tür özdeşleşmeden (*identification*) bahseder.⁵ İlişkisel özdeşleşme (*relational identification*), kişinin bir ilişki ağındaki (aile, akrabalık, arkadaşlık, patron-müşteri, öğretmen-öğrenci) pozisyonundan dolayı, kategorik özdeşleşme ise kategorik bir özelliği paylaşan bir gruba (ırk, etnik aidiyet, ulusal vatandaşlık, cinsiyet, cinsel yönelim) aidiyetten dolayı da (*categorical identification*) gerçekleşir (Brubaker, 2000, s. 14-15).

Görüşmeci genç partililerin siyasal katılım süreçlerinde aile, akraba ya da arkadaşlarının yönlendirmesi de etkin rol oynamakla birlikte, dinî siyasal kültürel gruba aidiyet üzerinden “kategorik özdeşleşme” grubun bütününe tanımlayan ortak nokta olarak ön plana çıkmaktaydı. AKP lider kadrosunun önemli bir bölümünün İslami hareketin içinden ya da dindar, muhafazakâr çevreden geliyor olması veya İstanbul harici illerden bakıldığında Anadolu’yu temsil ettiklerinin düşünülmesi, bunun yanında bu kişilerin sosyal mobilite başarılarının takdir edilmesi de (2006-2011 yıllarında) gençlerin partiyle özdeşleşmesini sağlıyordu.⁶

“Ali Babacan gibi olmayı herkes isteyebilir. Sadece genç olduğundan dolayı değil. Onun hayat hikâyesi, hayat başarısı önemli. Hâlâ ODTÜ’de en yüksek puanı alan kişi mesela. Hâlâ kürsüde onun adını taşıması. Düşünsenize, herkes sizi konuşuyor. Herkes Ali Babacan’ın o başarısını biliyor mesela. Çok mükemmel. İmam Hatip’ten gelip bu kadar yüksebilmesi çok mükemmel bir şey” (erkek, devlet hastanesinde sekreter, Ordu).

2000’li yıllarda AKP lider kadrosu, İslami/muhafazakâr kesimlerin hem kimliksel (başörtüsü, İHL katsayı yasasına dair) ya da ideolojik yönde beklentilerini hem de sosyoekonomik

5 Roger Brubaker, statik, değişmez gibi görünen ve grupları homojenize eden anlamından dolayı “kimlik” (*identity*) kavramından ziyade aynı taşlaşmış anlamı taşımayan *identification* yani kimlikleşme/özdeşleşme kavramını tercih etmektedir. Yazara göre “özdeşleşme” kavramın süreçsel anlamını çok daha iyi ortaya koyarak araştırmacıyı özdeşleşmeyi gerçekleştiren kurum ve aktörleri belirginleştirmeye davet eder. Buna karşın kavram (mesela devlet gibi) güçlü yapılara özdeşleşmenin doğrudan bir grup içi aynılık doğurduğunu var saymaz. Kimlik kavramının sosyal hareketler literatüründe kullanımına dair bkz. Melluci (1995); Wieviorka (2005).

6 AKP’de lider ve kadrosuyla özdeşleşmeyi ayrıntılı bir şekilde ele alan bir çalışma için bkz. Bozan (2018).

anlamda yükselme arzularını gerçekleştirmeye aday siyasetçiler olarak görüldü. Bu minvalde gerçekleşen özdeşleşme de sağın farklı eğilimlerinin aynı çatı altında buluşmasını mümkün kıldı.

Öte yandan, AKP'nin muğlak bir siyasal kimliğinin olması da söz konusu bir aradalığı kolaylaştırdı. Zira, yukarıda da görüldüğü gibi sahada görüşülen genç destekçilerin gözünden bakıldığında, AKP aynı zamanda “Milli Görüş’ün devamı”, “İslami milliyetçiliğin daha pragmatik bir versiyonu” ya da “Kürtlerin etnik kimlik haklarına açık” veya “bütün ötekileştirilen grupların haklarına saygılı” bir parti olarak tanımlanabilmekteydi.

Fransız siyaset bilimci Michel Offerlé, siyasal partileri incelemenin hem particilerin partiyi hem de partinin particileri neye dönüştürdüğünü sorgulamayı gerektirdiğini ifade eder. Zira bu çift yönlü ilişkide partinin particiler üzerindeki etkisi kadar, particilerin partiyle ne şekilde bağ kurduğunu anlamak da oldukça önemlidir çünkü “particilerin her zaman partiyi kendi tahayyüllerinde var etmek için bir manevra alanı vardır” (Offerlé, 2012, s. 18). AKP seçmen ve aktivist tabanının genişlemesi de “muhafazakâr demokrat” kimliğin muhtevasına içkin muğlaklıkla ve bu minvalde talep edilen değişimden kastın ne olduğunun içinin pek doldurulmamış olmasıyla bağlantılıydı. Hem muhafazakâr hem de değişim vektörü olmanın ortaya çıkardığı belirsizlik ve istenilen dönüşümün somut seyrinin ne olacağının net olarak ortaya konmamış olması farklı kesimlerin desteğini almayı kolaylaştırdı. (Yavuz, 2009, s. 87-88).

AKP dinî ya da etnik talepleri, Kemalist sisteme yönelik eleştirileri ve yükselme beklentileri olan farklı yaş gruplarından kişilere ekonomik anlamda liberal, AB katılımını destekleyen ve yerel değerleri küresel perspektiflerle birleştiren bir modern müslüman vizyonu sundu, ki bu da 2000’li yıllarda büyüyen muhafazakâr gençlerin modernleşmeyle dönüşen hayatlarıyla uyumluydu. Bu sayede parti bir yandan muhafazakâr İslami grupların dinî ekonomik çıkarlarının savunuculuğunu üstlendi. Öte yandan da kendi içinde çeşitli aktivist ve seçmen tabanını partinin reel siyasetine adapte etti.

Siyasal Çerçeveleme

AKP'nin seçmen kitlesi üzerindeki uzun süreli etkisini açıklayabilmek için ele alınması gereken en önemli noktalardan biri de partinin seçmenini kendi siyasetine adapte edebilme becerisidir çünkü AKP iktidara geldiğinde siyasal ajandası dış siyasette AB, Amerika veya İsrail’le ilişkilerin yürütülmesi, ekonomi alanında IMF ekonomik programı kapsamında devlete ait birçok işletmenin özelleştirilmesi gibi uygulamaları içermekteydi. Buna karşın (özellikle ilk iktidar döneminde) AKP destekçilerinin önemli bir bölümünü evvelde Fazilet Partisi’ne oy vermiş Milli Görüş seçmeni oluşturmaktaydı (Kumbaracıbaşı, 2016).

Tablo bu iken, hem bu tabanı tutup hem de kitleselleşerek oylarını artırmayı hedefleyen AKP, eğer bu noktada başarılı olduysa, bunun başlıca nedeni evvelde bahsedilen partiyle özdeşleşmedir (Kalaycıoğlu, 2007). Zira partiyle özdeşleşme aktivist ya da seçmen tabanının AKP siyasetçilerine belirgin ölçüde güven duymasını (Tuğal, 2010) ve bu minvalde onların sunduğu

argümanları kabul etmeye açık olmasını beraberinde getirmektedir. Bu sayede, parti iktidara geldiğinden beri, kendi siyasetine dair tabanında rıza oluşturmada oldukça başarılı olmuştur.

Erdoğan ve kadrosu her politikaya dair seçmenlere onların kabul edebileceği şekilde bir “çerçeve” (*frame*) sundu, yani, Erwing Goffman’ın *frame* kavramına yönelik tanımıyla olup biteni “görüngüleri yerleştirmeye, algılamaya, teşhis etmeye ve etiketlemeye” yarayan bir “yorum şeması” etrafında aktardı (Goffman, 1986, s. 21). Bu minvalde, Türkiye’nin AB üyesi olması Müslüman kimliğin özünü yitirmesine neden olmayacak, aksine Avrupa’nın Müslüman farklılıkla zenginleşmesini sağlayacak ya da özelleştirmeler devletin kurumlarının satılmasını değil, aksine “kurumlara kan getirecek”, onların daha etkin işlemlerini sağlayacak ve devletin kasasını zenginleştirecek uygulamalar olarak çerçeveselendirildi.

AKP ilk iktidara geldiğinden bugüne farklı siyasal mevzulara dair partinin sunduğu yorum şemalarının tabanda hep bir karşılığı oldu. Örneğin AB’ye katılım konusunda 2006 yılında gerçekleştirilen bir araştırma, AKP seçmenlerinin desteğinde %20 oranında artış, buna karşın CHP seçmenlerinde %23 oranında düşüş tespit etmekteydi (Yılmaz, 2006, s. 101). Her ne kadar diğer başka araştırmalar söz konusu desteğin toplumun gerçek anlamda etnik, mezhepsel, ya da cinsel azımlık gruplarının haklarına saygılı bir düşünce yapısına geçtiği anlamına gelmediğini gösterse de (Bayramoğlu 2006; Somer, 2011, s. 533) AKP’nin sağ seçmenin bir bölümünde rıza oluşturma becerisine de işaret ediyordu.

Aynı şekilde parti içi siyasal sosyalizasyon da AKP gençlik kolu üyelerinin belli siyasi konularda bakış açılarını değiştirmelerini, örneğin ülkenin ekonomik yükselişi adına özelleştirme politikasını gerekli bulan yönde liberal perspektife geçmelerini sağlamaktaydı. Örneğin, görüşmecilerin önemli bir bölümü partiye ilk girdikleri dönemde devlete ait Telekom gibi kurumların özelleştirilmesine karşı çıktıklarını, bununla birlikte zamanla parti toplantıları, lider konuşmaları ve partiye yakın medya gibi kanallardan beslendikten sonra fikirlerini değiştirdiklerini “partinin doğru yaptığını çünkü bu kurumların ülkenin sırtına kambur olduğunu” (kadın, halkla ilişkiler uzmanı, Antalya) buna karşın özel kurumlarda “çok daha fazla kâr ve kaliteli hizmet” gerçekleştirebildiğini, işlerin çok daha ciddiye alındığını ifade ediyorlardı. Benzer şekilde dış politika konularında da, örneğin Amerika’yla askerî işbirliğine dair bir grup genç, parti angajmanı aracılığıyla AKP’nin “komşularla sıfır problem” politikası etrafında reel siyaset diline geçiş yapıyordu.

“Bir defa şimdi düşündüğünüzde hepsi güzel, hepsi normal ama eskiki düşündüğümüzde bir Amerika soğukluğu bizde de vardı. İşte emperyalist güçler falan filan bayağı bir insanı gaza getiriyorlardı. Biz de gençlik; niye bu kadar yakınlık gösteriyorsun, niye karşı gelmiyorsun diye partimize, başbakanımıza sitem ediyorduk. Sonra bakıyorsun herkese küs olma ile olmuyor, herkese karşı olma ile olmuyor. Dost olmak lazım. ‘Türk’ün Türk’ten başka dostu yoktur’ saçma bir laf yani [...] Ben Amerika’yla ters olayım, karşı olayım. E zaten ben silahım, tankımı oradan alıyorum. Oradan bir destek görüyorum. Babasının hayrına vermiyorlar sonuçta. Onlarla da bir şekilde dost olmak zorundasın. Sadece Amerika değil yani, bunun Rusya’sı da aynı, Uzakdoğu’sundan İtalya’sına ya da hemen yakınımızdaki Moskova’ya kadar. Hepsine kadar yani hepsiyle bir uyum içerisinde olmak zorundasın” (erkek, belediye çalışanı, Antalya).

“Denge siyaseti izlemek zorundasın. Denge siyaseti izlemeden hiçbir şey olmayacak. Amerika’nın çok fazla Türkiye yanlısı ya da –genelde– dostu olan bir ülke olduğunu düşünmüyorum ama bir yerlere gelmek için denge siyaseti izleyeceksin, gücünün yanında olmalısın. Başka yolu yok. Güçlüyü karşına aldığın zaman büyüme de olmuyor. O yüzden doğru buluyorum yani” (erkek, öğrenci, Kayseri).

Parti içi siyasal sosyalleşme gençlerin bir bölümünün dış siyasete dair politik tutumunu dönüştürmekte ve reel siyaset dinamikleri etrafında parti programına uyumlu hale getirmekteydi. Başka bir ifadeyle AKP, sosyal hareketler literatüründe “çerçeve dönüşümü” (*frame transformation*) şeklinde adlandırılan, sosyal hareket liderlerinin eski anlayış ve mânâları değiştirip yeneden üretmesi anlamına gelen (Benford ve Snow, 2000, s. 613) uygulamayı gerçekleştirmekteydi. Bu sayede görevleri seçmen tabanının rızasını sağlamak olan AKP aktivistlerinin düşüncelerini parti siyasetine uyumlandırmaktaydı (Bozan, 2018; Bozan, 2021).

Bununla birlikte, görüşmecinin aynı kolaylıkla yeni söyleme geçiş yapmadığını, bir kısım gencin (mesela AB’ye katılım konusunda) eleştireliliklerini korumaya devam etmekle birlikte, partinin henüz yeteri kadar güçlenmediğini, güçlenince daha farklı bir tavır takınacağını düşünerek AKP’ye siyasal anlamda adapte olduğunu da eklemek gerekir.

2002-2011 arası dönemde özellikle başörtüsü veya imam-hatip liseleri katsayı uygulamasının değiştirilmesine dair talepler ya da İslami ideolojik kimliğe ilişkin (yine Amerika veya İsrail’le ilişkiler gibi) konularda bireysel eleştiriler ileriye yönelik sabırla da sadakate dönüşmekteydi. Bu da aktivist tabanın parti desteğinin sürerliliğine katkıda bulunmaktaydı (Bozan, 2018).

AB, Reformizm ve Siyasal Güçlenme

Adalet ve Kalkınma Partisi, 2002’de iktidara gelir gelmez Avrupa Birliği’ne adaylık sürecinin ilerlemesi amacıyla bir dizi anayasal değişim ve reform paketinin geçirilmesi için hızlıca angaje oldu. Bu noktada hem bizzat bu angajmanın kendisi, hem de anayasal reformlar çerçevesince özgürlükler, insan hakları, siyasal haklar ve sivil-asker ilişkileri gibi birçok alanda gerçekleştirilen iyileştirmeler partinin siyasal anlamda güçlenmesine katkı sundu.

Söz konusu politikalar öncelikle AKP’nin asker ve hükümet karşıtları karşısında manevra alanını önemli ölçüde genişletmesine neden oldu. Zira, en başta AB reformları aracılığıyla MGK’daki sivil üye sayısının artırılması, kurulun yürütme gücünün azaltılarak danışma komitesine dönüşmesini sağladı (Cizre, 2008, 138). Bunun yanında, özelleştirme ve AB yanlısı politik uygulamalar iktidar partisinin içerde ve dışarda müttefikler edinmesini, hem TÜSİAD veya liberal sosyal demokrat entelektüellerin hem de AB ve ABD’nin desteğini alabilmesini mümkün kıldı. Sonuç olarak, AKP’nin ilk döneminde insan haklarında AB norm ve değerlerini benimsemesi, bir yandan, asker ve geleneksel Batıcı kanadın iç veya dış politik konularda statüko yanlısı bir konuma itilmesine ve iktidar partisinin bu gruplar karşısında üstünlüğü ele geçirebilmesine zemin hazırladı. Öte yandan, partinin İslamcılıktan gelen Batı karşıtı şüphecî tutumunun değiştiğine dair güven oluşturmaya da katkı sundu (Usul, 2008, s. 180). Böylelikle AKP, demokra-

tikleşme yanlısı söylem ve pratikleri aracılığıyla değişim talebindeki farklı kesimleri kendi yanına çekebildi. Bu şekilde 2007 seçimlerinde doğu ve güneydoğu da Kürtlerden gerçekten demokratikleşme arzusunda olan sosyal kesimlere birbirinden farklı gruplara hitap edebildi.

Aynı dönemde diğer sağ partiler (mesela DYP/ANAP birleşiminden oluşan DP), başörtüsü, Kürt meselesi gibi konularda Kemalist, modernist kalırken AKP siyasetçileri, hem eşlerinin başörtülü olmasından dolayı hem de hayat hikâyeleriyle çevre grupları temsil etmede daha samimi bulundu (Taşkın, 2008). Öte yandan, MHP, Avrupa Birliği konusundaki içe kapanmacı söylemiyle gençlerin uzun vadeli hayallerine somut bir gelecek projeksiyonu sunamazken, AKP sunduğu dindarlıkla küresel değerleri bir araya getiren kimlik modeliyle 18-30 yaş grubunda önemli oy oranı elde etti. Temmuz 2007 seçimlerinden evvel gerçekleşen bir araştırmanın verilerine göre sağ kanatta kendini konumlandıran gençlerin %70,65'inin siyasal tercihi AKP idi (Kılıç, 2010, s. 35). 2011 seçimlerinden hemen sonra gerçekleştirilen başka bir anketin sonuçları, AKP'nin halen (%38,3 oy oranıyla) genç seçmenin birinci tercihi olduğunu, MHP'nin ise %12,7 düzeyinde kaldığını gösteriyordu⁷ (Türkmen, 2011).

Berberinde para vergi disiplininin iyileşmesi, enflasyonun düşmesi ülke ekonomisinin de yabancı sermayeye güven veren yönde ilerleme katetmesini sağladı. 90'lı yıllarda 1 milyar dolar civarında olan yabancı yatırım 2005 yılında 9,8 milyar dolara, 2006 yılında 20,2 milyar dolara yükseldi, ki bu meblağın önemli bir bölümü devlete ait şirketlerin özelleştirilmesinden elde edildi (Jenkins, 2008, s. 177). Ümitvar bir piyasa ve toplumsal ortamın ortaya çıkması da iktidarın 2007 genel seçimlerindeki başarısında başat rol oynadı.

Kutuplaşma ve Muhafazakâr Popülizm

Türkiye 2007 genel seçimlerine cumhurbaşkanlığı seçimlerinin belirlediği gündem içinde, *first lady*'nin başörtülü olmasıyla şekillenen laiklik tartışmalarıyla girdi. Böylelikle ülke kısa süre içinde laik/muhafazakâr, çevre/merkez kültürel karşıtlığı ekseninde tekrar ciddi ölçüde kutuplaşmaya başladı. Genç AKP üyelerinin angajman anlatıları söz konusu kutuplaşmanın görüşmecilerin partiye yaklaşmasında önemli rol oynadığını göstermekteydi. Cumhurbaşkanı seçim sürecinde 367 kararıyla başlayıp 2007 genel seçimleri sonrasında AKP kapatma davası, beraberinde Ergenekon/Balyoz davaları ile 2010 yılına kadar devam eden dönemin gençlerin siyasal katılımı üzerinde etkili olduğu görülmekteydi.

Örneğin 2007'ye kadar AKP'nin tamamen merkeze kaydığını, siyasal sistem içinde eridiğini, Kemalist siyasal yapının bir parçası haline geldiğini düşünen Van'dan bir erkek görüşmeci Cumhurbaşkanlığı seçim süreciyle birlikte söz konusu algıların değişmeye başladığını ifade etti: "AKP için siyasal süreç bu şekilde ilerlemedi. Artık sisteme müdahil olmaya başladıklarını görüyorduk ve bir yerden sonra bu süreç beni bu kapıdan içeri soktu" (erkek, öğretmen, Van).

7 Araştırma CHP'nin talebi üzerine Konsensus araştırma şirketi tarafından gerçekleştirildi.

Aynı şekilde İstanbul'dan, 2007 seçimlerinden sonra partide çalışmaya başlayan bir diğer kadın görüşmeci özellikle bu dönemde Cemil Çiçek'in konuşmasının kendi için önemine işaret etti: "Dedi ki, 'Sen askersin ve bu hiyerarşide benden aşağıdasın. Laikliği savunuyorsan, benim sayemde.' Yani onlara emir-komuta ilişkisinde yerlerini göstermeleri, dik duruşları, Erbakan'ın 28 Şubat'ta yapamadığını bu hükümetin yapabilmesi AKP'ye oy vermemin nedeni oldu" (kadın, öğrenci, İstanbul). Farklı siyasal profillerden birçok genç aynı algıda birleşiyordu. Sisteme karşı dik duramamış Refah Partisi karşısında AKP, "boyun eğmeyen", "sisteme siyasal yapılara müdahil olabilen", "cesur", "kararlı" parti olarak tanımlanıyordu.

Berberinde AKP kapatma davası ve Ergenekon ve Balyoz davalarına dair süreçler de aynı şekilde "anti-sistem AKP" algısının pekişmesini, AKP'nin devletin içindeki karanlık güçlerle mücadele eden", "yerleşik sisteme karşı savaşan" aktör, Tayyip Erdoğan'ın da derin devletle mücadele eden lider olarak yükselmesini sağladı. Antalya'dan bir erkek görüşmeci şu şekilde ifade etti: "[Tayyip Erdoğan,] kimsenin söyleyemediğini söyleyebildi. Mesut Yılmaz bildiğini ama söylemeye cesaret edemediğini ifade etti. Bu kadar cesaretli olması, 'benim bir canım var, onu da ancak Allah alır demesi' beni çok etkiledi" (erkek, esnaf, Antalya).

Sonuç olarak, 2007'den itibaren laik/muhafazakâr karşıtlığı etrafında şekillenen kutuplaşma bağlamı "anti-sistem AKP" algısının ön plana çıkmasını sağlayarak, Milli Görüş, ANAP, MHP kökenli kendini Türk ya da Kürt olarak tanımlayan farklı profillerden görüşmecilerin aynı ortak algıda buluşabilmesini mümkün kıldı.

Bu noktada, Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan'ın muhafazakâr popülist söylemleri de söz konusu algıların pekişmesine katkı sundu. Sağ siyasette aşına olunan "küçük ama etkili azınlık" karşısında "hakkı yenmiş sessiz Müslüman çoğunluk" ikiliği üzerine kurulu muhafazakâr popülizm (Taşkın, 2008) kendi içinde çeşitlenmeye başlamış AKP grubunu anti-elitist CHP karşıtlığı ekseninde kimlikleştirmede işlevsel oldu. AKP lideri bu minvalde bu "sessiz çoğunluğu" siyasi, ekonomik basamakları tırmanmaya teşvik etti. Gençleri "yedek kulübesinde kalmamak, ilk 11'de oynamak" üzere parti saflarına davet etti.

Kutuplaşmayı pekiştiren muhafazakâr popülist söylemlerin, gençlerin kendilerinin ve toplumsal ötekilerinin kim olduğuna dair bireysel algıların oluşturmada ve toplumsal grupları etiketlemedeki etkisi oldukça belirgindi. Örneğin, Van'dan Milli Görüş kökenli bir görüşmeci AKP'yle siyasal yakınlığını şu şekilde ifade diyordu. "Şöyle söyleyeyim benim evimdeki eşyalarla onların evindeki eşyaların bir bütünlüğü söz konusu. AB: Mesela? G: Mesela evde seccadenin olması veya içki reyonunun olmaması. Bunu şey için söylemiyorum yalnız, yanlış anlaşılma olmasın. Burada kenara ittiğim birilerinin varlığından hareketle söylemiyorum. Fakat dayatılan veya itilmiş hayatların çatışmasından kaynaklanan bir şey var ortada" (erkek, öğretmen, Van).

Lider söylemleri Roger Brubaker'ın ifadesiyle, gençlere "konumlanmış –bir– öznellik" sunmaktaydı, yani onlara "kim olduklarına veya sosyal alanda nerede durduklarına dair bir kavrama biçimi" sağlamaktaydı (Brubaker, 2000, s. 77). Sağın farklı eğilimlerinden gençlerin

kendilerini, “kibirli” görülen seküler “öteki”den ayırarak tanımlaması AKP’de sınıfsal, etnik ve dinî ayrışmaların geri planda kalabilmesini sağlamaktaydı.

Lider Faktörü

AKP’nin sağın önemli bir bölümünü kendi tarafına çekebilmesini sağlayan en önemli nedenlerden biri de kuşkusuz lider faktörüdür. Görüşmecilerin gözünden Tayyip Erdoğan hem hayat hikâyesi, sosyal profili doğrultusunda kategorik olarak özdeşleşilen, hem de kitleleri arkasından götürüebilme becerisinden dolayı pragmatik anlamda da takdir edilen bir liderdi (Bozan, 2019). Buna karşın, lider temsiliyeti sadece yukarıdan aşağı parti propagandasıyla değil, yatay düzeyde parti üyelerinin kendi aralarındaki konuşmalar, birbirlerine anlattıkları hikâyeler aracılığıyla da sürekli yeniden üretilmekteydi.

Tayyip Erdoğan, AKP içindeki Milli Görüş, MHP ya da merkez sağ kökenli veya kendini Türk ya da Kürt olarak tanımlayan, genç, yaşlı, işçi, iş adamı; farklı sosyal kesimleri birleştiren ortak noktalardan biri olduğu için, lider figürü grupları bir arada tutma ve parti-destekçi arası yakınlığı kurmada gitgide artan düzeyde işlevselleşti. Buna partinin uzun süreli iktidarının getirdiği memnuniyetsizlikler de eklenince, AKP hareketi ile destekçi arası bağı korumak adına, lideri arındırarak partiyi eleştirmek zamanla iktidarı eleştirmenin tek meşru yolu haline geldi.

Buna karşın, her ne kadar AKP’de liderin gitgide ön plana geçmesi farklı sosyal profilleri bir araya getirmede ve eleştirilere rağmen seçmen bağlılığını daim kılmada oldukça işlevsel olsa da beraberinde kayda değer ölçüde itaatkâr bir örgüt yapısı ve meclis grubu ortaya çıktı. Öyle ki, Yüksel Taşkın’ın altını çizdiği gibi, 1950’den bu yana hiçbir merkez sağ partisinin parti örgütü ve meclis grubu AKP kadar itaatkâr olmadı (Taşkın, 2019, s. 117). Ve AKP’den evvelki merkez sağ partilerin hiçbirinde parti lideri örgütüne bu kadar hâkim ve onlara karşı bu kadar korkusuz olmadı (Taşkın, 2022).

Kuşkusuz 2002’den itibaren sağ siyasette Erdoğan kadar etkili, güçlü görülen bir liderin çıkmamış olması sağın AKP’de bütünleşmesine oldukça katkı sundu. Buna karşın, AKP’nin gücüne güç katan lider faktörü aynı zamanda partinin içerden dönüşerek demokratikleşmesine de önemli ölçüde ket vurdu (Yavuz, 2009, s. 100).

Sosyal Mobilite Aracı Olarak AKP

AKP’nin yükselen siyasal gücünde en önemli noktalardan bir tanesi de Menderes Çınar’ın ifadesiyle partinin “dağıtıcı iktidar kardeşliği”, yani parti destekçilerine sunulan ve vaat edilen sosyoekonomik yükselme fırsatlarıdır (Çınar, 2013, s. 307). Aslında, söz konusu duruma iktidar-sermaye ilişkileri çerçevesinden bakıldığında partinin benimsediği liberal devlet kuramının evvelki dönemlerle devamlılık arz eden noktaları mevcuttu. Yani yine sermaye birikimi ve şirketlerin büyümesi hükümetle geliştirilen yakın ilişkilere bağlı olarak (Buğra ve Savaşkan, 2012, s. 32-35) ve yine devlet “tarafsız bir hakem değil, kendilerine yakın seçkinlerin iktisadi çıkarları

lehine düzenlemeler yapan bir taraf” olarak belirmektedir. Burada ayırt edici olan, etkinliği artan aktörlerin sosyal profilinin farklılaşmasıydı, ki bu da AKP'nin siyasal yükselişinin ekonomik zeminini hazırladı.

Türkiye'nin yükselen yeni elitlerini artık seküler kentli büyük sermayedarlardan ziyade, Anadolu'nun KOBİ'ler üzerinden büyüyen ve küreselleşen Kayseri, Antalya, Gaziantep, Denizli gibi farklı kentlerinden köklenen, dindar muhafazakâr burjuvazisi temsil etmekteydi (Yankaya, 2012). AKP'nin “dağıtıcı iktidar kardeşliği” bu yeni yükselen muhafazakâr KOBİ sahibi, tüccar ya da esnaf iş çevrelerinin, siyasal iktidarla işbirliğinin sunduğu fırsatlardan yararlanarak gelirlerini artırmalarını sağladı. Bu sayede, iktidarın sunduğu tanışıklık ağından (yani sosyal sermayeden) faydalanarak ticari, mesleki fırsat alanını geliştirmek isteyen birçok kişi parti saflarında yerini aldı. İktidar partisinin tanışıklık ağının parçası olarak edinilen sosyal sermayenin, ekonomik ve sembolik sermayeye dönüştürülmesi sayesinde, AKP 20 sene içerisinde kendi elitlerini önce oluşturan ve sonra yeniden üreten bir yapıya dönüştü.

Bunun yanında, neoliberal politikalar doğrultusunda (özellikle 2009'dan itibaren) artan genç işsizliği ve beraberinde bireyselleşme dinamikleriyle birlikte gitgide, kendini gerçekleştirmek isteyen, hırslı, geleceğe yönelik kariyer ve iyi hayat hayalleri kuran bir genç profilinin ortaya çıkması da Türkiye bağlamında AKP'yi çekim merkezi haline getirdi. Bu çerçevede, bir yandan işsizlik problemine parti çevresi aracılığıyla çare arayan, öte yandan, profesyonel anlamda ilerlemek isteyen, mesela avukat ya da genç iş adamı olarak fırsat alanını genişletmeyi ya da öğretmen olarak milli eğitime takılacağını düşünüp siyasete girerek gelir düzeyi ve sosyal statüde yükselmeyi hedefleyen birçok genç, iktidar partisinde çalışmayı gerekli/faydalı bir çözüm yolu olarak gördü.

Özellikle iş bulma umudunda birçok genç kendi inisiyatifleriyle ya da bizzat aileleri tarafından parti örgütünde çalışmaya yönlendirilmekteydi. Zira, parti kendi bünyesinde çalışmış, lise mezunu, çok kalifiye olmayan gençlere, kamu kurumlarına bağlı taşeron şirketlerde ya da belediyelerde iş bulabildiği için, parti desteği hem ekonomik soruna çözüm bulmalarını hem de gençlerin kendilerini bir güvence ağı içinde hissetmelerini, “Bir şey olursa, onlar benim arkamda durur” (kadın, güvenlik memuru, Sivas) diyebilmelerini sağlıyordu.

Buna karşın, bu şekilde her ne kadar işsizlikten kurtulsalar da güvencesiz işsizlikten kurtulamabiliyorlardı çünkü çoğunluğu asgari ücretle çalışan birçok genç, mesai ücretlerini (kimi zaman maaşlarını) ya da tatillerini çalışma kanununa uygun şekilde alamabiliyordu. Bu nedenle, ücretler ve güvencesiz işsizlik konusu kamuya bağlı taşeron hizmet veren şirketlerde çalışan birçok gencin eleştirdiği mevzuların başında geliyordu. Buna karşın, bütün tenkitlere rağmen, parti aracılığıyla edinilen işlerin sürerliliğini AKP iktidarının devamlılığına bağlamaları, başka bir parti geldiğinde işten atılacaklarını düşünmeleri veya bu yönde bir korkuyla çerçevelendirilmeleri gençlerin eleştirilerinin sadakate dönüşmesini sağlıyordu.

Neticede, AKP'nin “dağıtıcı iktidar kardeşliği” sağ seçmeni kendi safına çekmede önemli rol oynadı. Öyle ki, zamanla DP, MHP gibi diğer sağ partiler, hatta 2010'da kurulan HAS Parti

de aynı nedenle sosyal mobilité arzularını gerçekleştirmeye yetkin görülmemeye, AKP'nin kurulduğu ilk vakitlerde Saadet'ten kopamayan kişilerin de zamanla iktidar partisine kaymasına, HAS Parti'nin yutulmasına, Saadet Partisi ve Büyük Birlik Partisi'nin de Erdoğan'ın yörüngesinde hareket eden aktörler haline gelmesine yol açtı (Doğan, 2019, s. 54, 61).

Sonuç olarak, yukarıda ifade edilen bir dizi siyasal strateji, pratik ve söylem, AKP'nin 2002-2011 yılları arasında siyasal gücünü artırmasında önemli rol oynadı. Doğrusu, iktidar partisi sadece bu dönemde sağ siyasetin en etkin gücü olmakla da kalmadı. 2010 senesi referandumunda sivilleşme, demokratikleşme sözüyle anayasal değişiklik paketini geçirdikten ve beraberinde Haziran 2011 genel seçimlerinde %46 oranında oyla tek başına iktidarı elde ettikten sonra AKP, asker karşısında AP ve DYP zamanında Süleyman Demirel'in ya da Turgut Özal'ın Anavatan Partisi'nin düşünemeyeceği kadar güçlendi (Cizre, 2015).

HAZİRAN 2011-KASIM 2015

2010 referandumu ve Haziran 2011 genel seçimleri sonrası süreçte Türkiye siyasette asker müdahil yapıdan, AKP'nin anaakım medya, hukuk, eğitim politikaları, kentsel mekânın düzenlenmesi ya da sosyal medya gibi birçok alanda artan kontrolüne tanıklık etti. Aslında, 2011 sonrasında kamusal alanda başörtü kullanımı ya da imam-hatip liseleri katsayı yasasına dair düzenlemelerin değiştirilmesinden sonra, demokrasinin diğer sosyal grupların (etnik ve mezhebe dayalı) taleplerini de kapsayarak derinleştirilmesi mümkündür. Buna karşın, 2011 sonrası süreçte, hükümet, yargı vb. devlet kurumlarını demokratikleştirmektense fethetmeyi amaçlayan (Somer, 2017) ve anaakım medyada gitgide teksesliliği hâkim kılan bir gidişatı benimsedi. Bu minvalde, AKP'nin sağ seçmeni kendi tarafında tutması da kolaylaştı.

En başta anaakım medyanın sahibi iki önemli grubun (Sabah ATV grubu ve Doğan Medyası) 2007'den itibaren süreç içerisinde hükümete yakın iş çevreleri tarafından satın alınması, bu minvalde birçok muhalif gazetecinin işten atılması, ya da Ergenekon veya PKK davalarıyla tutuklanması ya da hüküm giymesi⁸ medyada gitgide sansür, otosansür ve tekseslilik ortamını hâkim kıldı. Buna Türkiye genelinde en yaygın yayın ağına sahip TRT'nin hükümete yakın bir yayın çizgisi izlemesi eklenince sağ seçmenin iktidarın aleyhine haber ya da yorumlara ulaşma ve değerlendirme olasılığı büyük ölçüde sınırlandı. Neticede, böylesi bir ortamda gerçekleşen siyasal seçimler de farklı kaynaklardan bilgiye ulaşımın mümkün olduğu bir ortamın ve doğurduğu iradenin yansıması olmaktan çıktı (Gümüüşçü ve Esen, 2016). Aksine AKP'nin sunduğu ve zaten kendi seçmeni üzerinde oldukça belirleyici olan yorum şemasının anaakım medyanın hâkim söylemi haline gelmesi sağ seçmenin bir arada tutulmasında başat rol oynamaya başladı.

Buna ek olarak, 2013'ten itibaren Gezi Hareketi'yle birlikte yükselişe geçen kutuplaşma (2007 sonrasında olduğu gibi) AKP ve muhalefet kampları arasındaki sınırları yeniden netleştirerek sağ seçmenin parti saflarında kalmasına katkı sundu. Aslında Gezi Hareketi'nde sadece sol

⁸ 2011 itibarıyla 104 gazeteci ve 33 medya çalışanı, çoğunluğu terörizm suçundan hapisteydi. Bkz. Gülcan (2013).

grupların değil anti-kapitalist Müslümanlar gibi iktidara eleştirel dindar grupların da bulunması geleneksel laik/muhafazakâr kampları arasındaki çizgilerin artık o kadar da kalın olmadığını ve kent hakkı, betonlaşma gibi farklı sosyal gruplara hitap eden meselelerin de gündeme geldiğini göstermekteydi.

Buna karşın, AKP, konu temelli tartışma ve müzakere alanını açan bir kriz çözümünden ziyade kutuplaşmayı derinleştiren bir strateji benimsedi. Bu çerçevede Gezi Hareketi dindarların siyasal ve ekonomik kazanımlarını ele geçirmeyi amaçlayan dış destekli, seküler bir tehdit olarak sunuldu (Öniş, 2015). Eğer bu çerçevelendirme AKP tabanında kayda değer bir karşılık bulduysa, nedeni, muhafazakâr kesimlerin o dönemde başörtüsü, imam-hatip liseleri gibi sorunlara dair hafızasının henüz taze olması ve Başbakan Tayyip Erdoğan'ın hem bu beklentileri yerine getirebilmiş hem de asker-hükümet arası ilişkileri dönüştürebilmiş bir lider olarak takdir edilmesi olabilir.

Medyadaki tekselelik ve derinleşen kutuplaşmadan öte, AKP'nin devlet kurumları üzerindeki artan gücü partinin sağ siyaset üzerindeki etkinliğini önemli oranda perçinlemesini sağladı. Zira, iktidar partisi çok defa yürütmedeki gücü aracılığıyla devlet kaynaklarını partizan bir şekilde kullanmaktan ve bu şekilde muhalefetin kazanma şansının önüne geçmekten çekinmedi. Örneğin 2014 yerel seçimlerinde muhalefet partileri oy sayım süreçlerine dair Yüksek Seçim Kurulu'na birçok usulsüzlük bildirmiş olmasına karşın (üye yapısı 2010 referandumunda hükümet lehine düzenlenmiş olan) YSK, bu şikâyetleri cevapsız bırakmayı tercih etti (Gümüşçü ve Esen, 2016, s. 1586). Bunun yanında, seçim kanunu kampanya dönemini kısıtlamasına karşın, hükümet kamuya yönelik açılış, kutlama vb. olayları parti yararına seçim kampanyasına dönüştürerek, iktidar konumunu muhalefet karşısında avantaja çevirdi. En belirgin örneklerinden biri 2015 Cumhurbaşkanlığı seçimleri evvelinde Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanı pozisyonunun tarafsızlığına karşın, kamu yararına açılışlar aracılığıyla kampanyanın bizzat parçası olması ve YSK'nın buna yönelik birçok şikâyeti reddetmesi ya da cevapsız bırakmasıydı.

Öte yandan yerel yönetimler ve belediyeler de kamu kaynak ve hizmetlerinin siyasal amaçlı araçsallaşmasında etkin oldu. Belediye çalışanlarının seçim kampanyasında çalışmak üzere mobilize edilmesi ya da AKP mitinglerinde otobüs, deniz seferi yapan toplu ulaşım araçlarının ücretsiz hizmet vermesi gibi yöntemlerle, hükümet muhalefetin siyasal oyun alanını daralttı. Böylelikle kitlesel düzeyde seçim hilelerine veya baskıya gerek duymadan iktidarda kalabilmek de mümkün hale geldi. (Gümüşçü ve Esen, 2016, s. 1585).

Sonuç olarak, 2011 sonrası süreçte iktidarın medya ve kurumlar üzerinde artan gücü, derinleşen kutuplaşma ve partinin dinî ve ekonomik kazanımların garantisi olarak görülmesi/sunulması, hükümetin sağ seçmen üzerindeki etkinliğini sürdürmesini sağladı. Her şeye rağmen AKP, Numan Kurtulmuş, Süleyman Soylu gibi isimleri AKP saflarına katarak sağ siyasetteki olası alternatiflerin önünü kesmeyi de ihmal etmedi.

AKP'nin Haziran 2015 seçimlerine doğru sağ siyasetteki ağırlığını azaltan tek politikası Kürt meselesinde müzakere yolu çözümünü hedefleyen Barış Süreci'di. Lakin, Suriye İç Savaşı'n-

da PYD ağırlıklı Kürt grupların bulunduğu yerlerde demokratik özerk yönetim ilan edilmesinin Türkiye'ye sınır ötesi yansımaları ve AKP'nin süreci "Erbil ve Diyarbakır" kardeşliği çerçevesinde dinî bağları önceleyip sol seküleri dışlayan şekilde ve başkanlık rejimine endeksli biçimde götürmesi, demokratik çoğulcu ortak bir dilin kurulamamasına neden oldu.

Sonuç olarak, Barış Süreci'nin AKP'nin milliyetçi seçmeninin bir bölümünde yarattığı tepki ve HDP'nin sadece Doğu ve Güneydoğu'da değil, Batı'da da yükselen potansiyeliyle barajın altında kalmayıp %13,12 oranında oya ulaşması, AKP'nin Haziran 2015 genel seçimlerinde %40,87'de kalarak ilk defa tek başına hükümet kurmak için yeterli çoğunluğu yitirmesini beraberinde getirdi. Bu da partinin yaz boyu gerçekleşen koalisyon görüşmeleri esnasında milliyetçi ve güvenlikçi siyasal dili yeniden benimsemesiyle sonuçlandı. Barış Süreci'nin sonlandırılmasıyla yeniden yükselen terör ve çatışmaların ortaya çıkardığı korku atmosferi, "kaos"la eşleştirilerek çerçevelendirilen çok başlı koalisyon hükümeti yerine, tek başlı, dolayısıyla "güçlü" tek parti iktidarına yönelik toplumsal ihtiyacın oluşturulması için uygun ortam sağladı. Böylelikle Kasım 2015 tarihinde yinelenen seçimlerde AKP %49,49 oranında oy elde ederken üç ay evvel MHP'ye devrettiği seçmenini tekrar geri kazanabildi.

Sonuç olarak, Haziran 2015 seçimleri Türkiye'de sağ siyasetin seyrini önemli ölçüde değiştirdi. Zira, öncelikle iktidar partisinin Kürtlerle gitgide zayıflayan bağı, bu tarihten itibaren güvenlikçi milliyetçi dilin benimsenmesiyle neredeyse kopuş aşamasına geçti. Böylelikle 2000'li yıllarda demokratikleşme ve kalkınma talebi etrafında muhafazakâr Kürtler ile Türkleri aynı yapı bünyesinde bir araya getiren AKP bu tarihten itibaren Kürt illerinde gitgide oy kaybetmeye ve MHP harici sağın konsolidasyonunu sağlayan çeşitliliğini yitirmeye başladı (Konda, 2015). Gezi hareketi sonrası partiyi destekleyen liberallerin de desteğini kaybettikten sonra, AKP artık ortak ve farklı taleplerin bir arada durduğu, dinî kimliği küresel perspektiflerle harmanlayan bir parti olmaktan çıktı. Yerine yerlilik, millilik şiarında İslami milliyetçi söylemle ve MHP'ye yaklaşarak partinin oy üstünlüğünü koruyan bir yönelim benimsendi, ki bunun da sonraki süreçte sağ siyasetin seyrinde önemli etkileri oldu.

KASIM 2015-2023

Kasım 2015 tarihinden itibaren siyasetin sağ kanadı, bir yandan AKP-MHP yaklaşmasına, öte yandan bu iki partiden ayrışmalarla birlikte tekrar bir siyasal parçalanma sürecine tanıklık etti. Bu çerçevede, bir taraftan sonradan Cumhuriyet İttifakı diye adlandırılacak kanatta İslami milliyetçilik yükselişe geçerken, diğer yandan, muhalefet tarafında farklı İslami ve milliyetçi programlar ve perspektifler ortaya çıktı.

AKP-MHP yaklaşmasının öncelikle iki tarafın da siyasal çıkarlarına uygun olduğu için vuku bulduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira, AKP tarafında, partili cumhurbaşkanlığı sistemi için gerekli milletvekili sayısının ancak siyasal ittifakla gerçekleşebileceği, bunun için de en uygun yolun (CHP ya da HDP olamayacağına göre) MHP'yi ikna etmek olduğu açıktı. MHP tarafındaysa Kasım 2015 genel seçimlerinde parti oylarının %16'dan %11'e düşmesi Devlet

Bahçeli'nin liderliğine yönelik tartışmalar çevresinde parti içi muhalefeti yeniden alevlendirmiş ve Bahçeli'nin pozisyonunu zayıflatmıştı.

Bu minvalde, 2016'dan itibaren ittifak çerçevesinde iki parti arası yakınlaşmanın yolu açıldı (Eren, 2019, s. 87). MHP kanadında Bahçeli, 2016'dan itibaren parti grup toplantı konuşmalarının İslami tonunu artırdı (Cengiz, 2021, s. 470). Beraberinde, Nisan 2017'de yapılan başkanlık sistemi referandumunda, MHP lideri parti içi muhalefetle anlaşmazlığa düşülmesi pahasına AKP hükümetinin yanında saf tuttu (Eren, 2019, s. 87). Öte yandan, Ankara 3. Asliye Hukuk Mahkemesi de Haziran 2017 tarihinde MHP'de muhaliflerin bir sene evvel düzenlediği olağanüstü genel kurulu iptal kararı verdi. Sonucunda, MHP'de Bahçeli liderliği korunmuş ve buna karşın muhaliflerin partiden ayrışmasının yolu da açılmış oldu. Böylelikle bir yandan, AKP-MHP İttifakı'nın taşları yavaş yavaş örülürken aynı zamanda Cumhuriyet İttifakı kanadında İslami milliyetçi ton, söylem ve siyasal pratikler zamanla artmaya başladı.

Söz konusu İslami milliyetçi popülizmin artışı elbet 2016 ve sonrası sürecin siyasal bağlamı içinde ele almak gerekli. Bu noktada, dönüm noktası niteliğinde olay 300'den fazla kişinin hayatını kaybettiği 15 Temmuz darbe teşebbüsü oldu. AKP meydan siyasetini organize ederek ve darbeyi gerçekleştiren Fethullah Gülen cemaatine karşı kent mekânında kendi siyasal gücünü görünür kılarak krizi aşma yoluna gitti. Böylelikle, şehitlik anlatıları, vatana feda, dava için ölme temalarının kutsandığı demokrasi mitinglerinde ilk defa HÜDA-Par liderleri konuşmacı olarak boy gösterdi ve ilk defa bu harekete dair marşlar çalındı (Küçük ve Türkmen, 2018, s. 8). Beraberinde, şehit isimleriyle bezenen metrobüs, metro durakları, okullar, şehitlik anıtlarıyla donatılan kentsel mekânlar ve 15 Temmuz'un demokrasi bayramı olarak milli takvime işlenmesiyle, hükümet bir yanda taraftarlarını kendi saflarında tutarken, öte yandan milli kimliği zaman ve mekânda yeniden inşa etmeye başladı.

Hafıza siyaseti de sağ seçmeni konsolidasyon amaçlı İslami milliyetçi popülizmin üretimine katkı sundu. Örneğin, 18 Mart 2018 tarihinde gerçekleştirilen Çanakkale Savaşı anmalarında Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan konuşmasını şu şekilde sonlandırdı: “Bizim milletimiz, gençliğimiz şehadete yürüdü. 15 Temmuz'da şehadete yürüdü. Birileri var. Bu ülkeyi ecdadımız kanları ile yoğurarak vatan haline getirmişti, şimdi de milleti olarak yine topraklarımızı kanlarımızla yoğurarak vatanımıza sahip çıkıyoruz. Ezansızlığın, bayraksızlığın ne demek olduğunu dünyadaki pek çok örnekte görüyoruz” (Yeniçağ, 2018).

Bu bağlamda Çanakkale Savaşı'nın anlamı 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sonrasında çok daha İslami bir çerçevede inşa edildi (West ve Aktar, 2017). 15 Temmuz ve Çanakkale şehitleri, darbe teşebbüsüne karşı direnişle Birinci Dünya Savaşı'nda itilaf devletleri karşısında verilen mücadele arasında paralellik kurarak siyasal hafıza seçmenin konsolidasyonu amaçlı araçsallaştırıldı. Buna ek olarak, 2015 sonrasında çok daha profesyonel bir şekilde organize edilmeye başlanan Çanakkale, Sarıkamış ve Malazgirt Savaşlarına dair gençlere yönelik anma etkinlikleri ya da TRT'de bolca yer bulan, Ertuğrul, Barbaros gibi Osmanlı veya eski Türk devletlerine dair tarihsel figürlerin, olayların işlendiği diziler aracılığıyla hafıza siyaseti İslami milliyetçi popüliz-

min yaygınlaşmasını sağladı (Bozan, 2019; Yılmaz ve Ertürk, 2023, s. 91-112). Dahası, siyasal krize eklenen ekonomik kriz de yine tabanı konsolide etmek için hafıza siyasetine başvurulmasını beraberinde getirdi. Pandemi sürecinde Ayasofya'yı tekrar ibadete açan hükümet, artan enflasyon ve düşen alım gücünden dolayı iktidara eleştirel İslami milliyetçi sağ seçmeni iktidar safında tutmaya çalıştı (Konakçı, 2023, s. 52).

Sonuç olarak, AKP-MHP yaklaşması çerçevesinde 2016'dan itibaren artan İslami milliyetçi tonun seçmen üzerinde birtakım etkileri olduğu görülüyor. Örneğin Aslan'ın Haziran 2015 ve Kasım 2018 seçimlerinde MHP'ye oy veren seçmen gruplarını mukayeseli analiz ettiği bir araştırma, 2018 seçimlerinde kendini aşırı sağda konumlandırıanların en yüksek olasılıkla; buna karşın dinî ibadetleri yerine getirmeyen kişilerin de en düşük olasılıkla MHP'ye oy verenler arasında belirlediğini gösteriyor (Aslan, 2022, s. 233). Sonuç olarak, araştırma verileri MHP seçmeninin gitgide dindarlaşan ve aşırı sağda konumlanan karakterini ortaya koyuyor.

Bu verilere 2008'den sonra daha seküler milliyetçi bir eğilim benimseyerek Orta Anadolu'daki geleneksel seçmenini bir ölçüde yitiren MHP'nin, 2018'de, AKP'yle ittifaka girdikten sonra dindar muhafazakâr seçmenin yoğun olduğu Orta Anadolu'da en yüksek oy oranına ulaştığını da eklemek gerekiyor (Aslan, 2022). Neticede, İslami popülizm ve Cumhur İttifakı deneyimi yanında, MHP'den memnuniyetsiz daha seküler Atatürkçü seçmenin İyi Parti'ye kaymasının da MHP seçmeninin aşırı sağ ve İslami karakterini 2018'den itibaren belirginleştirmeye başladığı görülüyor (Aslan, 2022).

Dolayısıyla, AKP-MHP işbirliği ve yükselen İslami milliyetçi popülizm, sağ siyasetin Cumhur İttifakı tarafının aşırıya kaymasına yol açtı. Ya da Bahadır Türk'ün ifadesiyle, "hem AKP'nin milliyetçi şahlanması iktidarın ideolojik araçlarıyla diri tutan siyaseti, hem de MHP'nin buna destek çıkması zamanla, çok katmanlı düşmanlar içeren (dış güçler terör örgütleri LGB-Tİ+) bir güvenlik fetişizminden beslenen banal bir milliyetçilik ikliminin ortaya çıkmasına neden oldu" (Türk, 2023).

Buna karşın, evvelde ifade edildiği gibi, AKP-MHP siyasal yaklaşması bu iki partiden içsel ayrışmalarla kol kola ilerledi. MHP'de siyasal tartışma ve ihraçlar İyi Parti'nin kurulmasına vesile olurken, AKP kanadında da lider odaklı siyaset, Ahmet Davutoğlu, Abdullah Gül, Ali Babacan, Bülent Arınç gibi AKP'nin kuruluşunda yer almış önemli isimlerin sırayla marjinalleştirilmesine yol açtı. Bu siyasal ayrışmalar yanında, 2015 sonrası Suriye Savaşı'ndan kaçan çok sayıda mültecinin Türkiye'de yaşam kurmasıyla ortaya çıkan ekonomik kaynak paylaşım sorunları ve İslamlaşma korkuları, sağ ve sol milliyetçi grupların "belirgin ötekilerine", Kürtler yanında, Suriyeli göçmenleri de ekledi. Bu da göçmen karşıtı yeni bir milliyetçiliğin doğmasını beraberinde getirdi.

Sonuç olarak, bütün bu faktörler sağ siyasetin uzun vadede yeniden parçalanmasına ve muhalefette farklı siyasal görüş ve programları dillendiren bir siyasal çeşitliliğin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Merkez parti olma hedefini benimseyen ve daha çok seküler, kentli milliyetçi bir seçmen kitlesinin desteğini toplayan İyi Parti; kendini post-İslamcı bir siyasal perspektife

yerleştiren Ahmet Davutoğlu liderliğinde Gelecek Partisi; ekonomik ve toplumsal minvalde daha liberal bir düşünsel zemine dayanan Ali Babacan liderliğindeki Deva Partisi; Suriyeli göçmen karşıtlığı üzerinden milliyetçi kimliği tasarlayan Zafer Partisi; Milli Görüş geleneğinin geleneksel temsilcisi Saadet Partisi; AKP'nin absorbe ettiği koyu muhafazakâr grupları kendine bağlamayı hedefleyen İslami popülist Yeniden Refah Partisi ve radikal Kürt İslamcı tabanı siyasete taşımayı amaçlayan HÜDA-Par.

Aslında, 2023 seçimlerine doğru ilerlerken sağın, Cumhuriyet ve Millet ittifaklarıyla hem iktidara yakın hem de muhalif tarafta kümelenmiş olması, Türkiye siyasetinin yerleşik dinamiği olan dindar/seküler kutuplaşmasını aşabilme potansiyeli taşıyordu. Zira 2023 seçimleri evveli Kılıçdaroğlu'nun başörtülü kadınlarla helalleşme talebi ya da kendisinin Cumhurbaşkanı adaylığının Saadet Partisi genel merkez binası önünde açıklanması bu yönde önemli siyasal sembolik anlama sahipti.

Buna karşın, AKP 2023 genel seçimleri evveli siyasal propogandasında –2016'dan beri sağ seçmen tabanını etkileyen– İslami milliyetçi popülizmden bolca faydalandı. Kürtler ve HDP'nin Kılıçdaroğlu'na destek vermesinin hükümet tarafından “Millet ittifakı PKK ile işbirliği yapıyor” şeklinde sunulması ya da seccade polemigi üzerinden muhalefet adayının Alevi kimliğinin ima edilmesi gibi kampanya sürecinde yer eden olaylarla Cumhuriyet İttifakı toplumsal fay hatlarını siyasal amaçlı araçsallaştırmaya devam etti. Söz konusu etnik, mezhepsel, dinî kutuplaştırma stratejisi iktidarın TRT ve anaakım medya üzerindeki etkinliğiyle birleşince muhalefet adayının helalleşme etrafında toplumsal kesimleri barıştırmaya girişimleri gerekli etkiyi gösteremedi.

Bunun yanında, iktidarın Cumhuriyet ittifakı ve adayını muhafazakâr kesimlerin dinî ve ekonomik kazanımlarının garantisi olarak sunma stratejisi de yine etkili olmuş görünüyor. Ya da Yıldırım Oğur'un ifadesiyle “mahalleden kaçarsanız sizi kurtlar kapar”, yani laiklere güvenirseniz size yine aynı şeyleri yaşatırlar hikâyesi ve buna yönelik içeriklerin sosyal medyada yaygınlaştırılması etkili olmuş görünüyor (Oğur, 2023). Sosyal gruplar arası güvensizliklerin gereken düzeyde aşılamamış olması, iktidara eleştirel AKP seçmeninin her şeye rağmen hükümet ya da Cumhuriyet İttifakı içindeki Yeniden Refah, MHP, BBP gibi diğer sağ partileri desteklemesine neden olduğu anlaşılıyor.

Sonuç olarak, 20 senelik iktidarın getirisi yıpranmaya rağmen Tayyip Erdoğan, evvel muhalifi MHP'yi yanına çekerek, İslami milliyetçi popülizm, kutuplaştırma, korku siyaseti ve toplumsal fay hatlarının yeniden üretimi sayesinde sağ siyaset üzerindeki etkinliğini koruyabildi. Bu minvalde Erdoğan, Türkiye siyasetini sağcılaştırmayı da başardı (Çınar, 2023, s. 14).

Bunun yanında, iktidarın medya üzerinden toplumsal algılar ve kurumsal kaynaklar üzerindeki gücü sadece kendi seçmen kitlesi üzerindeki etkisini değil, muhalefetin oyun alanını da belirledi. Bu nedenle, CHP de bu sağcılaşmaya katkı sundu (Çınar, 2023, s. 14). CHP, terörist addedilmemek için HDP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasına, Batı karşıtlığına, LGBTQ+ karşıtı ayrımcı söylemlere ya da aslında laik yaşam tarzını hedef alan alkollü

içkilere üst üste zamlara karşı çıkmayarak AKP'nin belirlediği söylemsel alanda muhafazakâr seçmeni ürkütmeden yanına çekebilmek adına birçok konunun insan hakları ve bireysel özgürlükler boyutunu ortaya koymaktan kaçındı.

SONUÇ

2002 sonrası sağ siyasette AKP deneyimi Cumhuriyet modernleşme hikâyesinin temel sosyo-politik ve kültürel yarılma noktalarından laik/İslami-muhafazakâr karşıtlığında güç ilişkilerini önemli ölçüde etkiledi. Türkiye'nin laik prensipler çerçevesinde kısıtlanmış ama İslami aktörlere siyasete katılım olanağı sunan siyasal alanında 20 senelik iktidar deneyimi İslami kesimlerin dinî ya da ekonomik mağduriyetlerinin ve toplumsal dışlanmışlık hissiyatlarının giderilmesine katkı sundu.

Buna karşın, söz konusu deneyim kurumları “fetih” zihniyetinden ziyade demokratikleştirme niyeti ve çabasına doğru evrilsen (Somer, 2017) sağ siyasette belki düşününsel anlamda daha çoğulcu eğilimler de ortaya çıkabilirdi. Bugün ise içinde bulunduğumuz koşullarda, iktidarın devlet kurumları ve ideolojik araçları üzerindeki monopolü hem haber alma hem de yeni tartışma zeminleri oluşturma yolunu önemli ölçüde kapattı. Bu yüzden çoğulculuğu beslemek de çok daha zorlaşmış görünüyor.

Cumhuriyet'in birinci yüzyılı biterken toplumsal uzlaşmanın kişiden ziyade kurumlara, kurumsal hak ve işleyişlerin ciddiyetine güvenmekten geçtiğini unutmamak lazım. Sağ siyasetin son yirmi yılında demokratikleşme potansiyeli taşıyan dönemlerde ilerleme sağlanamadıysa, bu deneyimden en başta siyasal partiler ve topluma yerleşmiş lidercilik anlayışına dair birtakım dersler çıkarmak gerekiyor.

KAYNAKÇA

- Aslan, M. Ç. (2022). The Impact of Nationalist Action Party's realignment with the ruling party on the demography and ideological self-placement of the nap voters: comparison of the (June) 2015 and the 2018 parliamentary elections. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 10 (2): 222-239.
- Aydın, E. ve Dalmış, İ. (2008). Social bases of the Justice and Development Party. Ü. Cizre (der.) *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party* içinde (s. 201-222). Routledge.
- Bayramoğlu, A. (2006). “Çağdaşlık Hurafe Kaldırılmaz”: *Demokratikleşme Sürecinde Dindarlar ve Laikler*. Tesev Yayınları.
- Benford, R. ve Snow, D. (2000). Framing processes and social movements: an overview and assessment. *Annual Review of Sociology* 26: 611-639.
- Bozan, A. (2007). *Une étude sur le jeune cadre du Parti de la Justice et du Développement*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Bozan, A. (2013) Politikleşme ve siyasal katılımı etkileyen faktörler: Adalet ve Kalkınma Partisi gençlik kolları örneği. *Alternative Politics* 5 (2): 153-173.
- Bozan, A. (2018). *L'engagement des jeunes de l'AKP. La Trajectoire de l'Islam politique en Turquie*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

- Bozan, A. (2018). Tayyip Erdoğan et les jeunes de l'AKP. Identification et co-production d'une figure de leader. *Confluence Méditerranée* 4 (107): 29-42.
- Bozan, A. (2019). Evolution et mise en pratique d'une commémoration. La marche de fidélité au 57e Régiment. *Çalıştay Mémoire Politique en Turquie IFEA*.
- Bozan, A. (2021). The Alevi issue and democratic rights in Turkey as seen by young AKP activists: social conflict, identity boundaries and some perspectives on recognition. *Southeast European and Black Sea Studies* 2 (21): 273-292.
- Brubaker, R. (2000). Beyond identity. *Theory and Society* 29: 1-47.
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2012). Politics and class: The Turkish business environment in the neoliberal age. *New Perspectives on Turkey* 46: 27-63.
- Cengiz, F. Ç. (2021). Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey. *Turkish Studies* 22 (3): 462-480.
- Cizre, Ü. (2008). The Justice and Development Party and the military: recreating the past after reforming it. Ü. Cizre (der) *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party* içinde (s. 132-171). Routledge.
- Cizre, Ü. (2015, 23 Ocak). Tayyip Erdoğan Süleyman Demirel'in nesi olur? T24. <https://t24.com.tr/haber/iki-yarali-demokrasi-iki-lider,284731>
- Çınar, A. ve Arıkan, B. (2002). The nationalist action party: Representing the state, the nation or the nationalists? *Turkish Studies* 3 (1): 25-40.
- Çınar, M. (2012). Explaining the Popular Appeal and Durability of the Justice and Development Party in Turkey. E. Massicard ve N. F. Watts, (der.) *Negotiating Political Power in Turkey: Breaking up The Party* içinde (s. 38-54). Routledge.
- Çınar, M. (2013). AKP ve İslami Hareketler: Defansif ve Dağıtıcı İktidar Kardeşliği. İ. Uzgel (der.) *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu 2002-2009* içinde (s. 307-315). Phoenix Yayınevi.
- Çınar, M. (2023). 2023 seçimleri ardından bir muhasebe denemesi. *Birikim* 410-411: 9-18.
- Dağı, İ. (2008). Turkey's AKP in power. *Journal of Democracy* 19 (3): 25-30.
- Doğan, S. (2019). *Mahalledeki AKP: Parti işleyişi, Taban Mobilizasyonu ve Siyasal Yabancılaşma*. İletişim Yayınları.
- Eren, S. (2019). *Türkiye'de milliyetçi sağın kurumsallaşması ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin evrimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erikson, E. (1968). *Identity, Youth and Crisis*. Norton Company.
- Goffman, E. (1986). *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Northeastern University Press.
- Gülalp, H. (2002). *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri*. Metis Yayınları.
- Gülcan, E. (2013, 28 Ocak). Bia Medya Gözlem 2012 / Tam Metin. *Bianet*. <https://bianet.org/haber/bia-medya-gozlem-2012-tam-metin-143889>
- Gümüşçü, Ş. ve Esen, B. (2016). Rising competitive authoritarianism in Turkey. *Third World Quarterly* 37 (9): 1581-1606.
- Hürriyet. (1999, 3 Mayıs). Erbakan, işte eserin. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erbakan-iste-eserin-39077125>.
- Jenkins, G. (2008). *Political Islam in Turkey, Running West, Heading East?*. Palgrave Macmillan.
- Kalaycıoğlu, E. (2007). Politics of conservatism in Turkey. *Turkish Studies* 8 (2): 233-252.
- Kalaycıoğlu, E. ve Çarkoğlu, A. (2007). *Turkish Democracy Today: Elections, Protest and Stability in an Islamic Society*. B. Taurus.
- Kentel, F. (2001). Turquie: conquête du centre par le loup gris. *Critique Internationale* 3 (12): 39-46.
- Kılıç, K. (2010) Kentsel gençlik araştırması anketi bağlamında: gençlerin siyasal eğilimlerini etkileyen faktörler. C. Boyraz (der) *Gençler Tartışıyor: Siyasete Katılım, Sorunlar ve Çözüm Önerileri* içinde (s. 17-55). Türkiye Sosyal Ekonomik ve Siyasal Araştırmalar Vakfı.
- Konakçı, M. (2023). Electoral consolidation through Islamic populism and religious grievance: the case of transformation of Hagia Sophia in Turkey. *Lectio Socialis* 7 (2): 47-56.
- Konda. (2011). *Konda barometresi ile 16 ay*. Siyasal ve toplumsal araştırmalar dizisi 4.ara rapor. <https://konda.com.tr/uploads/2011-06-konda-barometre-4-aylik-rapor-secim-analizi-c8019051149f3f6e2ec6c8f5f07e30070ab003f04b1cb6daae3cf33f00efa5d5.pdf>

- Konda. (2015). *1 Kasım sandık seçmen analizi*. Siyasal ve toplumsal araştırmalar dizisi. <https://konda.com.tr/uploads/konda-1kasim2015sandikvesecmenanaliziraporu-18645a36452a71946e53e0fb7e23e6a705cf2c312cdadb24ae94371ae417506c.pdf>
- Kumbaracıbaşı, A. C. (2016). An aggregate analysis of the AKP vote and the electoral continuities in the Turkish party system. *Turkish Studies* 17 (2): 223-250.
- Küçük, B. ve Türkmen, B. (2018). Remaking the public through the square: invention of the national cosmology in Turkey. *British Journal of Middle Eastern Studies* 47 (2): 247-263.
- Melluci, A. (1995). The Process of Collective Identity. H. Johnstone, B. Klandermans (der.) *Social Movements and Culture* içinde (s. 41-63). University of Minnesota Press.
- Offerlé, M. (2012). *Les partis politiques*. Presses Universitaires de France.
- Oğur, Y. (2023, 15 Mayıs). Mümkün mü?. *Serbestiyet*. <https://serbestiyet.com/gunun-yazilari/mumkun-mu-128532/>
- Öniş, Z. (2003). Globalization, democratization and the far right: Turkey's Nationalist Action Party in critical perspective. *Democratization* 10 (1): 27-52.
- Öniş, Z. (2015). Monopolising the centre: the AKP and the uncertain path of Turkish Democracy. *The International Spectator* 50 (2): 22-41.
- Somer, M. (2011). Does it take democrats to democratize? Lessons from Islamic and secular elite values in Turkey. *Comparative Political Studies* 44 (5): 511-545.
- Somer, M. (2017). Conquering versus democratizing the state: political Islamists and fourth wave democratization in Turkey and Tunisia. *Democratization* 24 (6): 1025-1043.
- Surdez, M., Voegtli, M. ve Voutat, B. (2010). *Identifier, S'identifier. A propos des Identités Politiques*, Antipodes.
- Taşkın, Y. (2008). AKP's move to "conquer" the center-right: its prospects and possible impacts on the democratization process. *Turkish Studies* 9 (1): 53-72.
- Taşkın, Y. (2019). *AKP Devri: Türkiye Siyaseti, İslamcılık, Arap Baharı*. İletişim Yayınları.
- Taşkın, Y. (2022). *Türkiye'de Siyasi Düşüncenin 100 Yılı: Sağ ve Sol Düşünceden Kemalizme Akımlar, Yaklaşımlar*. Tarih Vakfı. https://www.youtube.com/watch?v=deE_6mbkDLy&ab_channel=TarihVakfi%C4%B1
- Tuğal, C. (2010). *Pasif Devrim. İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Türk, B. (2023). 14 Mayıs seçimleri üzerine bir değerlendirme: Milliyetçiliğinizi nasıl alırdınız?. *Birikim* 410-411: 26-38.
- Türkmen, H. (2011, 9 Temmuz). Gençler kime oy verdi. *Milliyet*. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/hamdi-turkmen/gencler-kime-oy-verdi-1412151>
- Usul, R. A. (2008). The Justice and Development Party and European Union: From euro-scepticism to euroenthusiasm and euro fatigue. Ü. Cizre (der) *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of Justice and Development Party* içinde (s. 175-198). Routledge.
- West, B ve Aktar, A. (2017, 21 Nisan). How a more divided Turkey could change the way we think about Gallipoli. *The Conversation*. <https://theconversation.com/how-a-more-divided-turkey-could-change-the-way-we-think-about-gallipoli-74252>
- Wieviorka, M. (2005). *La Difference. Identité Culturelles. Enjeux, Débats et Politiques*. Aube.
- Yankaya, D. (2012). *La Nouvelle Bourgeoisie Islamique: le Modèle Turc*. Presses Universitaires de France.
- Yavuz, H. (2009). *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*. Cambridge University Press.
- Yeniçağ (2018, 18 Mart). Erdoğan Çanakkale zaferi programında konuştu. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/erdogan-canakkale-zaferi-programinda-konustu-187096h.htm>
- Yılmaz, İ ve Ertürk, Ö. (2023). *Populism, Authoritarianism and Necropolitics: Instrumentalization of Martyrdom Narratives in AKP's Turkey*. Springer.
- Yılmaz, H. (2006, 27 Eylül). Aile, ekonomi, din, batı – araştırma tam metin. *Bianet*. <https://bianet.org/haber/aile-ekonomi-din-bati-arastirma-tam-metin-85831>

Avrupa'daki Türkiyeliler ve Türkiye'nin Dönüşen Diaspora Siyaseti: Göçmenlerin Araçsallaştırılması

AYHAN KAYA

GİRİŞ

Cumhuriyet'in yüz yıllık tarihinde altmış yılı aşan bir öykü vardır ki, çok özel bir yere sahiptir. Bu öykü öyle bir öyküdür ki, Türkiye siyasal elite, bilim insanlarına ve sivil toplum aktörlerine sağladığı tecrübe kazanımlarıyla ülkeye farklı zamanlarda gelen Suriyeli mülteci ve diğer göçmen gruplara karşı devlet ve sivil toplum aktörlerinin nasıl yaklaşması gerektiği yönünde daima ipuçları sunmuştur. Bu öykü, altmış yılı aşkın Avrupa'ya işçi göçünün ve kuşaklar boyu devam eden göçün sosyolojik, antropolojik, siyasal, iktisadi, kültürel ve dinî boyutlarını içeren çok katmanlı bir sürecin öyküsüdür. Bu çalışmada 1960'lı yılların başlangıcından itibaren bugüne gelinceye değin Avrupa'da yaşayan Türkiyeli göçmen işçilerin ve onların çocuklarının Türkiye'ye etkileri ele alınırken, asıl odağı Türkiye Cumhuriyeti devletinin bu insan gruplarını geçmişten bugüne nasıl tanımladığı noktası olacaktır. Bu çerçevede, sırasıyla Felix Guattari'nin günümüz toplumları üzerine yaptığı bazı değerlendirmelerden hareketle göçmenlerin ve onların çocuklarının nasıl görülmeleri gerektiği yönündeki önermelerle başlayıp, ardından yine günümüzde küreselleşme süreçleriyle birlikte giderek görünür olan ulusötesi alanlarda göçmenlerin tecrübe ettikleri kimliksel dönüşüm biçimleri ele alınacaktır. Bu bağlamda Avrupalı Türklerin Türkiye toplumunu nasıl etkilediği konusu tematik olarak ayrıca ele alınmaktadır. Bir sonraki kısım Avrupa devletlerini odağa alıp, göç alan devletlerin Müslüman göçmenleri büyük ölçüde Avrupa medeniyetinin dışında görmelerinden ötürü göçmenlerin inanç bazlı ihtiyaçlarının giderilmesi konusunun Türkiye gibi göç veren devletler tarafından ele alındığı vurgusu yapılacaktır. Sonraki kısımda ise göçün başlangıcından bu yana Türkiye Cumhuriyeti devletinin zaman içinde Türk göçmen işçileri ve onların çocuklarını nasıl sırasıyla iktisadi aktörler, siyasal aktörler ve lobicilik yapan aktörler olarak tanımladığı şeklindeki değerlendirmeler yazarın kendi araştırmalarına da referansla tartışılacaktır. Son olarak AKP'li yıllarda gerek AKP'nin

kendi ajandası, gerek 11 Eylül sonrası belirginlik kazanan konjonktürel nitelikli medeniyetçi paradigma ve gerekse ev sahibi devletlerin İslam dininin kültürel dünyalarına yabancı bir unsur olduğuna inanmalarından kaynaklanan nedenlerle diasporada İslam'ın ne denli güç kazandığı konusu ele alınacaktır. Bu tartışma yapılırken de Diyanet'e ve diğer bazı kurumlara verilen sorumlulukların ayrıntılarına yer verilecektir.

DİASPORA POLİTİKALARI İLE ENTEGRASYON POLİTİKALARI ARASINDA GÖÇMENLERİN EKOSOFİK OLUŞUMLARI

Fransız filozof Felix Guattari (2000), orijinali 1989 yılında yayımlanan Üç Ekoloji (*Trois écologies*) adlı ufuk açıcı eserinde temel bir soru ortaya atar. Bu soru, sanayisizleşme, kentleşme, göç, hareketlilik, yersizyurtsuzlaşma, güvenlikleştirme, medyatikleşme, otomasyon, ulusötesileşme süreçlerinin yanı sıra hareketlilik, uluslararası ticaret, şiddet, güvensizlik ve belirsizlikle nitelendirilebilecek neoliberal küreselleşme çağında bireylerin süregelen yoğun tekno-bilimsel dönüşümlere nasıl tepki verdiği sorusudur. Guattari'nin daha önce sıraladığı bu dönüşümlere toplumsal ve siyasi kutuplaşma, yabancılaşma, "alternatif gerçeklerin" ve sahte haberlerin yükselişi, süper çeşitlilik ve çokkültürlülük gibi kavramlarla nitelenen diğer sorunsalları da ekleyebiliriz (Guattari, 2000, s. 34). Başka bir deyişle, Felix Guattari'nin daha önce de belirttiği gibi, sorun insanın kendisini yeniden var edebilme olgusunun yeni tarihsel bağlamlarda nasıl gerçekleştiğidir. Diğer tüm topluluklar ya da bireyler gibi, göçmen kökenli topluluklar ve onların soyundan gelenler de küresel ölçekteki tekno-bilimsel, yapısal ve ekolojik değişimlere uyum sağlamak için kendi hayatta kalma yöntemlerini üretme eğilimindedir. Guattari, kitabında modern bireylerin sosyal ekolojisini, ahlaki ekolojisini ve çevresel ekolojisini kısıtlayan tekno-bilimsel dönüşümlere nasıl yanıt verdiklerini açıklamak için *ekosofik* bir yaklaşım geliştirmiştir. Guattari'ye göre

Yeni sosyal ve estetik pratiklere, ötekiyle, yabancıyla, yabancı olanla ilişki içinde yeni benlik pratiklerine ihtiyacımız var. Yine de nihayetinde, çağımızın büyük krizlerinden ancak yeni doğmakta olan bir öznelik [ahlaki ekoloji], sürekli mutasyona uğrayan bir toplum [sosyal ekoloji] ve yeniden keşfedilme sürecindeki bir çevrenin [çevresel ekoloji] eklemlenmesiyle kurtulabiliriz... Bu üç ekoloji ortak bir etik-estetik disiplinden kaynaklanır... Farklı tarzları benim heterojenez dediğim şey, yani sürekli yeniden tekilleştirme süreçleri tarafından üretilir. Bireyler hem daha birleşik hem de giderek daha farklı hale gelmelidir. Aynı şey okulların, belediye meclislerinin, şehir planlamasının vs. yeniden tekilleştirilmesi için de geçerlidir (Guattari, 2000, s. 68-69).

Genel olarak göçmenleri ve onların soyundan gelenleri, özel olarak da Türkiye kökenli göçmenleri ve onların soyundan gelenleri Guattari'nin önerdiği üç ekolojinin merceğinden değerlendirerek, küreselleşme çağındaki tekno-bilimsel, yapısal ve çevresel dönüşümlerle baş edebilmek için göç bağlamında neden ve nasıl farklı öznellikler ürettiklerini daha iyi anlayabiliriz. Bunu yapmak için, diğer herkes gibi, kimliklerini, örneğin İslam'ın bireyselleştirilmesi veya etno-kültürel ve dinî farklılıkların kutsanması şeklinde tekilleştirebilecekleri ahlaki bir ekoloji

üretmeleri gerekir. Ayrıca hip-hop gibi karşı-hegemonik kültürel anlatılar oluşturabilecekleri veya mevcut yerel sosyal, politik ve ekonomik bağlamın sağladığı fırsatların eksikliğinden kaynaklanan asabiyenin (sosyal uyum) (Ibn Khaldun, 1969) bozulması karşısında mücadele edebilmek için inanç, etnik köken, kültür ve namus gibi anlatıları inşa edebilecekleri bir sosyal ekoloji üretmeleri gerekir. Nihayetinde, göçmenlerin ve onların çocuklarının herkes gibi, eski siyasi, dinî ve militan bağlılık biçimlerini terk edebilecekleri ve bunun yerine çoklu kimlikler, ulusötesi siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel oluşumlar ve küresel dayanışma ağları geliştirebilecekleri bir çevresel ekoloji üretmeleri gerekmektedir.

Bu makale, Avrupa'da yaşayan Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların çocuklarının göçün başlangıç yıllarından bu yana anavatanın göçmen işçi ve diaspora politikaları ile ev sahibi Batı Avrupalı devletlerin segregasyon ve entegrasyon politikaları arasında kendi ekolojilerini yaratma çabası içinde oldukları varsayımından hareket edecektir. Bu çerçevede, Türkiye Cumhuriyeti devlet aktörlerinin bugüne kadar göçmenlerin ve onların soyundan gelenlerin sosyal ekosistemini nasıl şekillendirdiğini incelemektedir. Türk devletinin göçmenlere yönelik bakış açısını betimleyerek, 1960'lardaki göç süreçlerinin başlangıcından bu yana Türk göçmenlerin Türkiye Cumhuriyeti devlet aktörleri tarafından her zaman araçsallaştırıldığı savunulacaktır. Mevcut Türk hükümetinin, diasporadaki Türkiye kökenli göçmenlerin Müslümanlaştırılmasına ya da başka bir deyişle "Müslüman" olarak etiketlenmelerine katkıda bulunması muhtemel politika ve uygulamalarına odaklanılacaktır.

ULUSÖTESİ ALAN VE ULUSÖTESİ GÖÇMENLER

Ulusötesi alan kavramı William Safran, Arjun Appadurai, Ulf Hannerz, Aihwa Ong, Steven Vertovec, Paul Gilroy, Stuart Hall, Homi Bhabha, Robin Cohen, Thomas Faist ve Ludiger Pries gibi çoğu antropolog olan birçok bilim insanı tarafından geliştirilmiştir. Genel olarak dünya genelinde, özel olarak da Avrupa'da Türkiye kökenli göçmenler ve onların soyundan gelenler arasında sınır aşan kültürel yeniden üretimin, sermaye birikiminin, siyasi angajmanın, tireli kimliklerin ve akışkanlık içindeki kültürlerin artan görünürlüğü nedeniyle ulusötesi alan çalışmaları özel bir ilgiyi hak etmektedir. Günümüz ulusötesi toplulukları, sınır aşan nüfusların tipik biçimleri olmaları bakımından örnek teşkil etmektedir. Nina Schiller, Linda Basch ve Christina Blanc-Szanton, göçün yeni küresel durumunu ve yeni göçmen tipini çok iyi tanımlamışlardır. Değindikleri nokta tam olarak alıntılanmaya değerdir:

Daha önceki göçmen ve göçmen kavramlarımız artık yeterli değil. Göçmen kelimesi, kalıcı kopuş, kökünden sökülme, eski kalıpların terk edilmesi ve yeni bir dil ve kültürün acı verici bir şekilde öğrenilmesi gibi imgeleri çağrıştırmaktadır. Artık, ağları, faaliyetleri ve yaşam biçimleri hem ev sahibi ülkeyi hem de anavatanlarını kapsayan kişilerden oluşan yeni bir tür göçmen nüfus ortaya çıkmaktadır. Bu yeni kavramsallaştırmayı "ulusötesicilik" olarak adlandırıyor ve yeni göçmen türünü "transmigrant" olarak tanımlıyoruz... (Schiller vd., 2004).

Ulusötesicilik çağında, birçok göçmen yoksulluk ya da ulaşım ve iletişim araçlarına erişim eksikliği nedeniyle artık menşe ülkelerinden fiziksel olarak kopmuş durumdadır. Ulusötesicilik, Faist ve Bauböck (2010) tarafından da açıkça ortaya konulduğu üzere, bir bilimsel yaklaşım biçimidir ve herhangi bir ideolojiyle ilişkilendirilmemelidir. Ulusötesicilik kavramı hem sınır ötesi milliyetçiliği hem de kozmopolitanizm veya çokkültürlülük gibi ulusötesi siyasi topluluk anlayışlarını açıklayan analitik bir perspektif olarak algılanmalıdır. Kozmopolitanizm literatüründe, genellikle artan ulusötesi bağlantılılık ve hareketliliğin kozmopolitan tutumların oluşmasında bir katalizör görevi gördüğü varsayılmaktadır. Bazı bilim insanları, ulusötesi ve kozmopolit terimlerini birbirinin yerine kullanmaktadır. Ulf Hannerz (1992) ulusötesi öznelere sosyal ağlara gömülü anlamları beraberinde taşıyanlar, kozmopolitleri ise “Öteki ile ilişki kurmaya istekli olanlar” şeklinde ayırtmaktadır.

Son 60 yılda, Türkiye kökenli birçok göçmen ve onların soyundan gelenler, yerleştikleri ülkeler ile Türkiye’yi birleştiren ve birçok kültürel geleneği bir araya getiren ulusötesi bir alan inşa etmişlerdir. Müzik, resim, dans ve edebiyat alanındaki kültürel ürünleri, göç yolunda yenden bir şeyler geliştirdiklerinin tanıklarıdır. Kendileri ve geldikleri ülke olan Türkiye arasında gerçekleşen yoğun kültürel, siyasi, ekonomik, sosyal ve dinî alışveriş ağları hem Avrupa’nın hem de Türkiye’nin kültürel-politik ekonomisini karşılıklı olarak şekillendirecek şekilde iki alanı birbirine sıkı sıkıya bağlamaya hizmet etmiştir. Bugün bu insanlar, çoklu ve tireli kimlikleriyle Avrupa kamusal alanının tanınan ve oldukça aktif bir bölümünü oluşturmaktadır. Örneğin, Almanya’da altmış binden fazla Türk kökenli işletme, yüz farklı faaliyet alanında yaklaşık 500.000 işçi istihdam etmektedir.¹ Bu işletmeler, tüm ülkeye fayda sağlayan dinamik ve esnek bir istihdam alanı oluşturmaktadır. Öte yandan, Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkiye kökenli göçmenler tarafından kurulan sivil toplum örgütleri de Türkiye üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Inderpal Grewal ve Caren Kaplan’ın (1994) feminist bir perspektiften ifade ettiği üzere, ulusötesi ağlar, toplumsal varoluşun her düzeyini, küresel-yerel ya da uluslararası-ulusal şeklindeki Kartezyen ikilikleri büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların soyundan gelenlerin de Türkiye toplumu, siyaseti, ekonomisi ve kültürleri üzerinde büyük bir etkiye sahip oldukları görülmektedir. Alevi örgütleri, Avrupa Millî Görüş Teşkilatı (AMGT) ve Gülen hareketi gibi dinî örgütler, Kürt örgütleri ve bazı LGBTİ+ örgütleri Türkiye’de muadillerini yaratarak Türkiye üzerinde gözle görülür bir etkiye sahip olmuşlardır (Kaya, 2022).

Hiç şüphe yok ki, Avrupa’daki Türkler göçün başlangıcından 2000’li yıllara kadar Türkiye’ye sağladıkları işçi dövizleriyle anavatanlarına ekonomik açıdan büyük katkı sağlamışlardır. Türkiye’nin ödemeler dengesi, 2000’li yıllara kadar işçi dövizlerinin cari transfer kaleminin büyük bir bölümünü oluşturduğunu ve cari işlemler hesabının mal, hizmet ve gelir kalemlerindeki açığı dengelediğini ortaya koymaktadır. 1990’ların sonu ve 2000’ler, işçi dövizleri hacminde kes-

1 Bkz. <http://www.zft-online.de/english.phd> erişim tarihi 7 Temmuz 2023.

kin bir düşüşün gözleendiği dönemdir. Önce 1999'daki durgunluk, ardından 2000 ve 2001'deki iki ekonomik kriz bu önemli düşüşün önemli belirleyicileri olarak görülebilir. Genel kanının aksine, Türkiye örneğine ilişkin resmi işçi dövizleri, işçi dövizleri akışlarının zayıf ekonomik koşullardan olumsuz etkilendiğini ortaya koymaktadır (FEMIP, 2006). Mouhoud ve diğerleri (2006), ekonomik aktörlerin ekonomiye olan güveninin önemli ölçüde azaldığı böyle bir iktisadi bağlamda, göçmenlerin resmi kanallar yerine gayriresmi kanalları kullanarak havale yapmayı ya da doğrudan yatırım yapmamayı tercih etme olasılığına dikkat çekmektedir. Öte yandan, hem Sayan ve Tekin-Koru (2007) hem de Ülkü (2010), 2000'li yıllardaki resmi işçi dövizleri hacmindeki düşüşün büyük ölçüde, Türkiye Merkez Bankası'nın göçmen işçiler tarafından tutulan döviz hesapları ve Türkiye'ye yapılan ziyaretler sırasında harcanan paranın alınan işçi dövizlerinden hariç tutulması ve bunun yerine cari işlemler hesabının turizm gelirleri kalemine kaydedilmesi şeklinde toplanan işçi dövizleri verilerini raporlama geleneğindeki bir değişiklikte açıklanabileceğini ifade etmişlerdir. Daha geniş bir bağlamda, işçi dövizlerinin hacmindeki düşüşün, toplam Türk göçmen sayısındaki düşüşün yanı sıra yurtdışında yaşayan Türk göçmenlerden oluşan potansiyel işçi dövizlerinin sayısındaki düşüşle de ilişkili olması muhtemeldir, çünkü bu grup, anavatanla daha zayıf bağları olan ve dolayısıyla işçi dövizleri gönderme olasılığı daha düşük olan 3. veya 4. kuşakları temsil etmektedir.

Batı Avrupa ile Türkiye arasındaki güçlü kültürel ve siyasi bağlar da iktisadi alanda olduğu gibi anavatanı derinden etkilemiştir. 2002 yılından bu yana, AB ülkelerinde ikamet eden Türkiye kökenli birçok kişi Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne milletvekili olarak seçilmiştir. Ali Rıza Gülççek, 2002 genel seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) İstanbul Milletvekili olmadan önce Köln'de ikamet ediyordu ve Almanya merkezli Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu'nun (AABF) başkanıydı. İlerleyen yıllarda diğer siyasi partiler de Türk diasporasını Ulusal Parlamento'ya temsilci göndermek üzere harekete geçirmiştir. 2015 genel seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nden Mustafa Yeneroğlu ile Halkların Demokratik Partisi'nden (HDP) Ali Atalan, Feleknas Uca ve Ziya Pir Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne seçilmiştir.² Mustafa Yeneroğlu, genel seçimlerdeki başarısından önce Almanya'daki Millî Görüş hareketinin önde gelen isimlerinden biriydi. Ali Atalan, Feleknas Uca ve Ziya Pir de Almanya'daki Kürt hareketinde aktif rol oynamışlardır. Benzer şekilde, 24 Haziran 2018 genel seçimlerinde Alman-Türk adaylar arasından üç milletvekili Ulusal Parlamento'ya seçildi. Mustafa Yeneroğlu AKP'den yeniden seçildi. Avrupalı Türk Demokratlar Birliği (UETD) eski genel sekreteri Zafer Sırakaya, AKP'den, Avrupa Türk Konfederasyon Başkanı Cemal Çetin ise Milliyetçi Hareket Partisi'nden seçilmiştir. 2023 genel seçimlerinde de AKP'den Zafer Sırakaya, Oğuz Üçüncü, Meryem Göka; Yeniden Refah Partisi'nden Ali Yüksel, Deva'dan da eski AKP'li Mustafa Yeneroğlu olacak şekilde Almanya kökenli beş kişinin TBMM'ye milletvekili olarak seçildiği görülmüştür.³

² Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne 2015 yılında seçilen milletvekilleri ve her bir siyasi partinin Türk diasporasında aldığı oy yüzdeleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hürriyet (2015, 3 Kasım).

³ Bkz. Gazete Duvar (2023, 27 Mayıs).

Ancak ulusötesi toplulukların anavatanları üzerindeki etkisi sadece siyasi ve ekonomik yaşam alanlarıyla sınırlı kalmamakta, aynı zamanda geldikleri ülkelerin popüler kültürü üzerinde de güçlü bir etkiye sahip olmaktadır. Bu bağlamda, Avrupa’da doğup büyüyen ve daha sonra Türkiye’de kariyer yapan birçok pop müzik şarkıcısı, futbolcu ve sanatçı akla gelmektedir: Tarkan, Candan Erçetin, Özcan Deniz, Azer Bülbül, Sibel Sezal, Can Kat, Cartel, Erci-E, Karakan, Bay X, Rafet El Roman, Ahmet ve Ünlü, Azize A, Fuat ve Killa Hakan bunlardan sadece birkaçı. Cartel’in Türk toplumu üzerindeki etkisi, özellikle 1990’ların ikinci yarısında etno-kültürel bir söylemi kendi milliyetçi tüketimleri için kötüye kullanan Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) gibi aşırı sağcı gruplar arasında olağanüstü olmuştur. Türkiye’deki Türk hip-hopçular sıklıkla Alman-Türk rapçilerle olan bağlantılarına atıfta bulunuyorlar (Kaya, 2001). Örneğin, tanınmış rapçi Ceza, Berlin-Türk hip-hop sahnesinin kendi müzikal kariyeri üzerinde büyük bir etkisi olduğunu sık sık dile getirmektedir (Kaya, 2022). Benzer şekilde bir başka popüler Türk rapçi Ezhel de Berlin’i Türkçe rap’in doğduğu yer olarak tanımlıyor.⁴ Futbol da bir başka örnek: Mesut Özil, Nuri Şahin, Hamit Altıntop, İlkay Gündoğan, Emre Mor veya Yunus Mallı gibi pek çok Avrupalı Türk, sadece Türkiye’deki Türklerin değil, başka yerlerdeki Türklerin de hayranlık duyduğu dünyaca ünlü futbolcular haline geldi (Arkılıç, 2020).

DIASPORADA TÖZSELLEŞEN MÜSLÜMAN KİMLİĞİ: DINDAR MÜSLÜMANLAR İÇİN SİYASİ FIRSAT YAPILARININ EKSİKLİĞİ

Avrupa’da ikamet eden Türkiye kökenli pek çok kişi sınıfsal, etno-kültürel ve inançsal kökenlerine ve yerleştikleri ülkelerin siyasi, kültürel ve toplumsal yapısına bağlı olarak farklı kimliklenme biçimleri sergilemiş olsalar da önemli bir kısmının 2010’lu ve 2020’li yıllardaki Türkiye genel seçimlerindeki oy kullanma tercihlerinden de görüleceği gibi dindar-muhafazakâr kimlikler geliştirdiklerine tanık olunmuştur. Hiç şüphesiz, her bir Batı Avrupa ülkesi, İslam’ın kamusal alanda yer almasını hedefleyen politika ve uygulamalar açısından elbette farklılık göstermektedir (Koenig, 2005; Fetzer ve Soper, 2005; ve Kaya, 2012). Türkiye kökenli göçmenlerin ve onların soyundan gelenlerin çoğunluğu Almanya’da ikamet ettiğinden, Alman devletinin dindar Müslümanları siyasi olarak entegre etme konusundaki kayıtsızlığı ile Türkiye Cumhuriyeti devlet aktörlerinin dindar Müslüman tebaasını Sünni-Müslüman temelli bir dinî ideolojiyle birlikte yönetme arayışları arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için Almanya örneğine biraz daha odaklanalım. Almanya siyasi sistemi şimdiye kadar bu tür dindar Müslümanları etno-kültürel açıdan Alman olan vatandaşlarıyla eşit şartlarda kucaklayacak şekilde siyasi fırsat yapıları sunmakta başarısız olmuştur. Bunun yerine, Alman devlet aktörleri şimdiye kadar bu tür grupları sivil ve siyasi kanallardan ziyade kültürel, medeniyetçi ve dinî kanallar aracılığıyla entegre etmeye çalışmıştır. Onlarca yıldır Alman Federal Meclisi’ne seçilen az sayıda Türkiye kökenli milletvekili bulunmaktadır. Ancak 2021 Federal Seçimlerinde Federal Meclis’e seçilen 18 Türkiye kökenli

⁴ Ezhel’le yapılan mülakat için bkz. <https://taz.de/Rapci-Ezhel-ile-soeylei/!5582764/> Erişim tarihi 6 Temmuz 2023.

milletvekilinin siyasi yelpazenin seküler, sol, sosyal demokrat ve yeşil kesimlerinden gelmesi dikkat çekicidir; bunların hiçbiri Alman-Türk nüfusunun dindar Müslüman kesimlerinden gelmemektedir (Kaya, 2022).

Bu durum 11 Eylül 2001 New York İkiz Kuleler terör saldırıları sonrasında CDU hükümetinin Ulusal Entegrasyon Planı'nı uygulamaya koymasıyla daha da belirgin hale gelmiştir. 2006 yılında Federal Başbakanlıkta her yıl tekrarlanacak olan Entegrasyon Zirvesi ve Alman İslam Konferansı başlatıldı. Her iki çaba da Alman siyasetinin göçmenlerle aktif bir diyalog içinde olmayı hedeflediğini göstermeyi amaçlıyordu (Musch, 2012). Entegrasyon Zirvesi, göçmenlerin sosyal ve kültürel katılımlarına odaklanan Ulusal Entegrasyon Planı⁵ ve Entegrasyon için Ulusal Eylem Planı'yla sonuçlandı. Alman Entegrasyon ve Göç Vakıfları Uzmanlar Konseyi (*Die Beauftragte für Migration, Flüchtlinge und Integration*, 2007) entegrasyonun itici güçlerini şu şekilde belirlemiştir: diyalog ve tanınma, sivil toplum, güçlü göçmen toplum örgütleri, sosyal yardım kuruluşları ve vakıflar ile eğitim ve çalışma yoluyla daha iyi bir yaşama öncelik verilmesi.⁶

2006 yılında Şansölye Angela Merkel, İslam Konferansı ve Ulusal Entegrasyon Konseyi'ni kurmuş, bu da özellikle 11 Eylül sonrasında Türklerin ve Müslümanların entegrasyonu ile İslam hakkındaki olumsuz söylemlerin ortadan kaldırılması açısından olumlu bir gelişme olarak görülmüştür (Wilpert, 2013). Buna karşılık Alman hükümeti iki tür danışma prosedürü oluşturdu: biri genel olarak göçmen entegrasyonu konuları için, diğeri de ayrı bir devlet-İslam diyalogu. Bu da devletin göçmenlere erişimini sağlayarak diyalogu mümkün kılmayı ve göçmenlerin örgütlenebileceği kanallar yaratmayı amaçlıyordu (Musch, 2012). İslam Konferansı, o zamandan bu yana Almanya'da üretilen yeni bir Alman İslamı biçimini inşa etme çabası olduğu yönünde akademik çevrelerde birtakım tartışmalara neden olmuştur (Humphrey, 2009; Schirin, 2011; Kaya, 2012). Müslüman kökenli nüfusu bölen ulusal, etnik ve doktrinsel ayrılıklar nedeniyle Avrupa İslamı'nı veya Almanya özelinde Almanya İslamı'nı örgütlenme girişimleri başarılı olmamıştır. Avrupa'da İslam'ı kurumsallaştırma girişimleri, bir yandan dinî tanınma talepleri için yeni yasal çerçeveler, kültürel fırsat yapıları ve kültürel repertuarlar yaratmıştır. Öte yandan, dinî yönetim alanındaki yerleşik aktörleri güçlendirmiş ve onları göç geçmişine sahip toplulukların temsilcileri olarak yeniden çerçevelendirerek tarihsel kurumsal düzenlemelere yeni bir meşruiyet kazandırmıştır. Ayrıca bu tartışma, İslam'ın ve Müslüman kimliğinin medeniyetler söylemini yeniden üreten monolitik bir şekilde tanımlandığı ve algılandığı Almanya'da İslam'ın uyumlaştırılması açısından da ele alınmaktadır (Kaya, 2012).

2007 yılında Hamburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden kriminologlar Katrin Brettfeld ve Peter Wetzels (2007) tarafından Almanya'daki Müslümanlar üzerine "Almanya'daki Müslümanlar: Entegrasyon, entegrasyonun önündeki engeller, din ve demokrasiye, hukukun üstün-

5 Ulusal Entegrasyon Planının tam metni için bkz. www.bundesregierung.de/Content/DE/Archiv16/Artikel/2007/07/Anlage/2007-07-12-nationaler-integrationsplan.pdf?_blob=publicationFile&ndv=3. Erişim tarihi 10 Temmuz 2023.

6 Planın ayrıntıları için bkz. *Die Beauftragte für Migration, Flüchtlinge und Integration* (2007) The National Integration Plan: Driver of Integration Policy. <https://ec.europa.eu/migrant-integration/?action=media.download&uid=2A91BC23-E195-CC2E-3F70DDECB0A02D10> Erişim tarihi 10 Temmuz 2023.

lüğüne ve siyasi/dinî motifli şiddete yönelik tutumlar” başlıklı önemli bir akademik araştırma gerçekleştirilmiştir. Gençlerin tutumlarını araştıran anket, entegrasyon, din, demokrasi ve şiddet konularındaki tutumlarını ölçmeye ve tanımlamaya çalışarak İslami radikalleşme riski taşıyan “sorunlu grubu” tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu anket, Almanya’daki Müslümanların kendilerini daha çok köken ülkeleriyle özdeşleştirdiklerini, ancak bu eğilimin okul çocukları arasında en yüksek olduğunu ve yaşla birlikte azaldığını ortaya koymuş, köken ülkeyle özdeşleşmenin entegrasyonun reddi anlamına gelmediği bulgusuyla tamamlanmıştır.⁷ Araştırma aynı zamanda İslam Konferansı’nın “güvenlik ve İslamcılık” çalışma grubunda da sunulmuştur. Ancak Dornhof (2009), anketin tasarımının ve yorum kategorilerinin Almanya’daki Müslümanların kültürel, dinî ya da siyasi yaşamından ziyade araştırmacıların varsayımlarına işaret ettiğini, zira toplumda anti-demokratik değerlere sahip olma potansiyeline sahip tek grubun Müslümanlar olmadığını ifade etmiştir. Beyaz ırkın üstünlüğünü savunanlar ve aşırı sağcı popülistler de benzer anti-demokratik istek ve uygulamalar üretmiştir.⁸

Ayrıca Federal Göç ve Mülteciler Dairesi (BAMF) 2008 yılında 16 yaş üstü 6.000 Müslüman’la yaptığı temsili ankette Almanya’daki Müslüman nüfusun büyüklüğüne ilişkin ampirik temelli bir tahmin sunmuştur (Haug vd., 2009). Bu anket Müslümanların 49 olası menşe ülkesini içermiştir. Örneklem gruplarındaki Müslümanların ilgili oranları daha sonra çalışmanın geneli için tahmin edilmiştir. Sonuçlar, Almanya’da 3,8 ila 4,3 milyon arasında bir Müslüman nüfusun olduğunu ve bunun ülke nüfusunun yaklaşık %5’ini temsil ettiğini göstermektedir. BAMF araştırmasına göre Almanya’da yaşayan Müslümanların 2,5 ila 2,7 milyonu Türk kökenli; 496.000 ila 606.000’i Güneydoğu Avrupa ülkelerinden; 292.000 ila 370.000’i Ortadoğu’dan ve 259.000 ila 302.000’i Kuzey Afrika’dan gelmektedir (Haug vd., 2009, s. 80-83). Almanya’daki Müslüman nüfusun çoğunluğunu Sünniler oluştururken (%74), onları Aleviler (%13) ve Şii Müslümanlar (%7) takip etmektedir. Çalışma, Almanya’daki en önemli dört kuruluşun varlığını tespit etmiştir. Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V. (DİTİB, Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği), İslamische Gemeinschaft Millî Görüş (IGMG, İslam Toplumu Millî Görüş), Verband der Islamischen Kulturzentren (VIKZ, İslami Kültür Merkezleri Birliği) ve Alevitische Gemeinde Deutschland (AABF, Almanya Alevi Toplulukları Federasyonu). DİTİB, Almanya’daki Türk göçmenler için, AKP iktidarından önce laikliğe vurgu yapmasına rağmen, son zamanlarda AKP iktidarı altında Türk İslamı’nın resmi versiyonuyla karakterize edilecek bir İslam kolu kurmayı amaçlamaktadır. IGMG, devlete bağlı olmayan en büyük Sünni örgüttür ve 1980’lerde Türkiye’deki İslamcı Refah

7 Bu noktada Müslüman gençlerin kendilerini buldukları Avrupa ülkesiyle değil daha çok anavatanla özdeşleştirmeleri daha sonraki yıllarda yapılan bilimsel araştırmalarda da tespit edilmiştir. Küreselleşmeyle artan iletişim ve ulaşım olanakları sonrasında ortaya çıkan ulusötesi alanda bu tür kimliklenmelerin kaçınılmaz olduğu, ancak anavatanla kurulan bu tür özdeşleşmelerin söz konusu gençlerin buldukları ülkeyle yurttaşlık kurumu üzerinden siyasal-civic bir aidiyet geliştirmelerine engel olmadığı görülmüştür. Bu konuda ayrıntılı yayınlar için yazarın 2019-2024 yılları arasında Almanya, Belçika, Fransa ve Hollanda’da yürüttüğü ve Avrupa Araştırma Konseyi tarafından desteklenen Prime Youth (Sözleşme No. 785934) adlı araştırma çerçevesinde üretilen açık erişimli yayınlara bakılabilir (<https://bpy.blgi.edu.tr>).

8 Batı’daki izolasyon ve Müslüman karşıtlığının Batı Avrupa’da İŞİD yanlısı radikalleşmeyi de artırdığını savunan benzer bir argüman için bkz. Mitts (2019).

Partisi'ne ve AKP'ye bağlılık göstermiştir. VIKZ, İslam'ın Ortodoks Sünni kolunu temsil etmektedir ve 1960'larda federal düzeyde birleşik bir hareket kurulması çağrısında bulunan ilk örgüttür. AABF ise, ülkedeki en önemli Alevi örgütüdür ve öncelikli hedefi Aleviliğin Sünni İslam'ın yanında bağımsız bir kol olarak kurulmasıdır (Halm, 2013; Arkılıç, 2020).

Alman devlet aktörleri tarafından üretilen bu tür politikalar, uygulamalar, girişimler ve çalışmalar, birçok Avrupa devletinin bugüne kadar entegre edilemeyeceği varsayılan ve “Yahudi-Hıristiyan” Avrupa kültürüne yabancı olarak algılanan dindar Müslüman nüfuslara nasıl davrandığını temsil etmektedir. Almanya ve Fransa gibi pek çok ülkede, göçmen kökenli dindar Müslüman nüfusa ulusal siyasette eşit vatandaşlar olarak temsil edilmeleri için siyasi fırsat yapıları sunulmamıştır. Pek çok Batı Avrupa ülkesinde göçmenlerin entegrasyonu olgusu sivil, siyasi, sosyoekonomik içerme yaklaşımlarını öne çıkarmak yerine daha çok kültürel ve medeniyetçi çizgiyi benimsemiştir (Kaya, 2012; Arkılıç, 2020). Avrupa devletlerinin göçmen kökenli dindar Müslümanları eşitlikçi sivil ve siyasi katılım temelinde tanıma konusundaki sergiledikleri başarısızlık, köken ülkelerinin diasporadaki göçmenlerine ve onların çocuklarına ulaşmada dinî açıdan daha aktif hale gelmesine neden olmuştur. Avrupa devletlerinin 1960'lardan bu yana göçün başlangıcından itibaren göçmenlerin dinî alanına müdahil olma konusundaki isteksizliği, Avrupa devletlerinin özellikle göçün başlangıcından yakın zamana değin dinî alanı göçmen gönderen devletlere devretme uygulamaları ve nihayetinde dünyayı dinî olarak tanımlanmış medeniyet kuşaklarına bölen Huntingtoncu medeniyet söyleminin yükselişi, göçmen gönderen devletlerin diasporadaki dindar Müslüman tebaalarını manipüle etmede daha aktif hale gelmelerinin itici güçleri olmuştur. Ayrıntılı olarak tartışılacağı üzere Diyanet, AKP iktidarı altında Sünni İslam'ın Türk versiyonunun resmi versiyonunun Avrupa'da uygulanmasına giderek daha aktif bir şekilde dahil olmuştur. Bu rekabet sadece Türkiye, Fas, Cezayir veya Tunus gibi göçmen gönderen ülkelerle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda Suudi-Katar Vahhabiliği ve İran Şii İslamı gibi kendi İslam versiyonlarını tanıtmaya çalışan bazı Ortadoğu ve Körfez ülkelerini de kapsamaktadır (Haynes, 2021; Kaya, 2021; Kaya ve Drhimeur, 2023).

TÜRKİYELİ GÖÇMENLERE YÖNELİK TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET POLİTİKALARI: GÖÇMENLERİN ARAÇSALLAŞTIRILMASI

Avrupa'ya göçlerinden bu yana, Türk göçmenler ve onların çocukları anavatanlarında resmi olarak ya “gurbetçi” ya da “yurtdışındaki vatandaşlarımız” olarak tanımlanmıştır. “Gurbetçi” terimi, anavatandan uzaktaki göçmenlerin göç deneyiminden mustarip olduklarına inanıldığı için empatiye ihtiyaç duyduklarını varsayan paternalist/pederşahi bir varsayımı beraberinde taşımaktadır. Aslında, göçmenleri paternalist bir bakış açısıyla algılayan sadece Türk devleti değil, aynı zamanda Türkiye'deki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıdır (Kaya, 2019). Türkiye'deki vatandaşlar, nereden geldiklerine bakmaksızın, Türk göçmenleri hâlâ basmakalıp bir şekilde “Almanyalı”, “Almancı” ya da “Gurbetçi” olarak tanımlamaya devam etmektedirler (Kaya ve Kentel, 2008). Bu tür kavramlar, Türkiye'de oldukça olumsuz çağrışımlar yapmaktadır. Türkiye

devletinin bu göçmenleri çerçevelemesi üç farklı dönemde analiz edilebilir: a) 1960'lar-1980'ler arasında Türkiye'ye işçi dövizleri sağlayan ekonomik aktörler olarak; b) 1980'ler-2000'ler arasında yurtdışındaki merkezkaç gruplara karşı ulusal çıkarların savunulmasında Türk devletinin bir uzantısı olarak hareket eden siyasi aktörler olarak ve c) 2000'lerden günümüze kadar olan süreçte Türk göçmenlerin lobicilik yapan gruplar olarak görülmesi (Kaya, 2019).

Türk devletinin göçmenlerini yönetme politikaları pratikte 1980'lerde başlamış olsa da bu politikalar 2000'lerin başında artan medeniyet söylemine paralel olarak ivme kazanmıştır. 1980'lerden önce, göçmenler Türk devleti tarafından basitçe Türkiye'ye işçi dövizleri aktaran ekonomik aktörler olarak algılanıyor ve araçsallaştırılıyordu. İşçi dövizleri –göçmen işçiler tarafından elde edilen ve ülkelerine gönderilen kazançlar– uzun zamandır gelişmekte olan ülkeler için önemli bir döviz geliri kaynağı olmuştur ve Türkiye de işçi dövizlerinin yörüngesinde, özellikle 1960'lardaki göçün ilk günlerinden 2000'lerin başına kadar bir istisna değildir (Sayan ve Tekin-Koru, 2007; Ülkü, 2010). Özellikle 1960'larda, işçi dövizleri, özellikle ticaret açıklarını dengeleyen önemli bir dış finansman kaynağı olarak görülmüştür. 1960'larda göçün ilk yılları, diasporadaki dinî kimlikler açısından başka bir nedenle daha önemliydi. Türkiye'de 1960 ve 1971 yıllarında gerçekleşen her iki askerî darbenin ardından, Süleymancılar gibi bazı tarikatların mensupları ekonomik ve siyasi fırsat alanları için yurtdışına yönelmişlerdir (Arıklıç, 2020). Önemli bir Türk göçmen işçi nüfusuna sahip olan Almanya, Fransa, Belçika ve Hollanda'daki Türk işçiler arasında kendilerine özgü bir Türk İslam cemaati inşa ettiler (Kaya, 2012). Dolayısıyla, Türkiye'den göç edenlerin İslamcı cemaati, 1960'lar ve 1970'lerde Türkiye'deki siyasi gelişmelerle doğrudan ilişkiliydi. Kürtler, Aleviler, radikal sol görüşlü bireyler ve Süryaniler gibi binlerce sığınmacının göç etmesiyle sonuçlanan 1980 askerî darbesini takip eden dönem, Türkiye devletinin yurtdışında yaşayan vatandaşlarıyla ilişkilerinin güvenleştirilmesi, Türkiye'nin küresel ekonomiye dahil olması ve Türk-İslamcı tarihî ve ahlaki değerlere daha sıkı bir vurgu yapan devlet öncülüğündeki milliyetçi retorik pekiştirilmesiyle büyük ölçüde yan yana gelmiştir (İçduygu vd., 1999).

1980'lerde Türk göçmenler, yurtdışındaki Ermeniler, Süryaniler, Kürtler, Aleviler ve İslamcılar gibi merkezkaç etno-kültürel ve dinî unsurların bu “yurtdışında yaşayan makbul Türk vatandaşları” tarafından kontrol altına alınabilmesini sağlamak için Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından siyasi olarak araçsallaştırılmıştır. Bu vatandaşlar çoğunlukla, Türk devletinin bekasına meydan okuyan muhalif ideolojik ve siyasi görüşlere sahip diğer grupları ve bireyleri kontrol etmek için Türk devleti adına hareket eden devlet ajanları olarak algılanmıştır (Kaya, 2019). Bu arada, 1980'lerde ABD, Kanada ve Avustralya gibi diğer ülkelere vasıflı insanların göçü de başlamıştır (Kaya ve Şahin, 2007). Türkiye'den batıya göçün ikinci dönemi, 1984 yılında başlayan Almanya'dan kitlesel geri dönüş göçüyle paralel gitmiştir. Geri dönenlerin sayısı 1984 ve 1985 yıllarında 300.000 civarındaydı. Geri dönüş göçü 1987 yılında 150.000'le zirve yapmış, ancak o tarihten bu yana sürekli olarak azalmıştır (Hönekopp, 1990).

2000'lerde başlayan son dönem, Türkiye'nin ekonomik, yasal, sosyal ve siyasi açıdan artan piyasa liberalizmi ve Avrupa entegrasyonuna doğru yönetilmesiyle damgasını vurmuştur. Daha da önemlisi, bu dönem AKP'nin altı dönem üst üste iktidara gelmesiyle şekillenmiş ve Türkiye'deki eski yönetim modellerinde ve resmî devlet ideolojisinde giderek artan kırılmalar yaratmıştır. Mevcut aşamada Türk devleti, göçmenleri Türk devletinin Avrupa'da artan hegemonyasına katkıda bulunmaları beklenen aktif lobi ajanları olarak algılama eğilimindedir (Öniş, 2012). Bu tür bir diaspora stratejisi aynı zamanda göçmenleri ulusal seçim organına dahil edecek seçim bileşenleri olarak görme eğilimindedir. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti devleti, göçmenlerin kendilerini aktif lobi aktörleri olarak harekete geçirmelerine yardımcı olmak için yeni kurumlar kurmuştur: Yurtdışı Yunus Emre Enstitüsü (YEE, 2007)⁹ ve Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB, 2010)¹⁰ bu dönemde yurtdışında yaşayan göçmenleri harekete geçirmek için kurulmuştur (Arkılıç, 2020). YTB, Türkiye'yle güçlü bağları olan güçlü ve başarılı bir diaspora oluşturarak siyasi bir lobi oluşturmayı ve buldukları ülkelerle yakın ekonomik bağlar kurmayı amaçlarken, YEE ise Türk göçmenlerin aktif katılımı yoluyla dünyayı Türk dili ve kültürüyle tanıştırmayı hedeflemektedir.

Yukarıda kısaca aktarılan iki resmi kurum dışında, daha önceki bir dönemde, 2004 yılında Avrupalı Türk Demokratlar Birliği (UETD) adı altında bir yapılanmanın Köln'de AKP'nin yönlendirmesi ve desteğiyle kurulduğu bilinmektedir (Aksel, 2019). Türkiye'den gelen AKP temsilcileri ve T.C. devlet görevlileri için toplantılar, konferanslar, mitingler ve canlı yayınlar gibi kampanya etkinlikleri düzenleyerek Türk hükümetini destekleyen bir lobi grubu olarak kurulan UETD, 2015 yılında yapılan genel seçimler çerçevesinde Türkiye Cumhurbaşkanı'nın halka açık konuşmalar yaptığı Köln, Brüksel ve Strazburg'da mitingler düzenlemek üzere Türk hükümeti tarafından harekete geçirilmiştir (Aksel, 2019).¹¹ Yurtdışında oy verme işlemi, ancak Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'da 18 Mayıs 2014 tarihinde yapılan bir değişiklikte mümkün hale gelmiştir. Bu değişiklik, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı olan göçmenlerin ve onların çocuklarının siyasi haklarını iyileştirmiş ve Türkiye'deki milletvekili seçimleri, cumhurbaşkanlığı seçimleri ve referandumlarda yurtdışından oy kullanabilmelerini sağlamıştır (Abadan-Unat vd., 2016). Anayasa Mahkemesi'nin 2012 yılında aldığı bir kararla başlatılan bu değişiklikten önce, Türk gurbetçiler yurtiçi seçimlere katılmak için havaalanları ve sınırların gümrük bölümlerindeki sandıklara gelmek zorundaydı. Yeni kurallar ilk olarak 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan doğrudan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde uygulanmıştır. AKP'nin UETD'yle yakın bağları her zaman görünür olmuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 10

⁹ Yunus Emre Enstitüsü, Kültür ve Turizm Bakanlığı şemsiyesi altında hizmet vermektedir. Bkz. <https://www.yee.org.tr/en> Erişim tarihi 8 Haziran 2023.

¹⁰ YTB de Kültür ve Turizm Bakanlığı çatısında hizmet vermektedir. Bkz. <https://www.ytb.gov.tr/en> Erişim tarihi 8 Haziran 2023.

¹¹ Bkz. http://www.uetd.org/cms/front_content.php Erişim tarihi 10 Temmuz 2023. UETD, 2018 yılında isim değişikliğine giderek Uluslararası Demokratlar Birliği (UID) adını almış ve daha uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Bkz. <https://u-i-d.org/?lang=en> Erişim tarihi 10 Temmuz 2023.

Mayıs 2015 tarihinde Karlsruhe’de UETD tarafından düzenlenen halka açık bir etkinlikte Almanya’da yaşayan Türkiye kökenlilere hitap etmiş ve onlara dinlerini ve kültürlerini korumalarını tavsiye etmiştir:

Önce dininizi, inancınızı, kültürünüzü güçlü bir şekilde koruyacak ve yaşadığımız ülkenin tam bir vatan-daşı olduğunuzu kabul edeceksiniz. Ondan sonra bunu başkalarına kabul ettireceksiniz. Siz bu müca-deleyi vermezseniz kimse size bir hak tanımaz. Anadilinize, Türkçenize güçlü bir şekilde sahip çıkacaksınız. Şunu açıkça söyleyeyim, anadilini kaybeden her şeyini kaybeder. Konuştuğunuz dili unutmayın (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2020).

Cumhurbaşkanı aynı konuşmasında Türk diasporasının önemini vurgulamış, hatta onları “Türkiye’nin bölgesel ve küresel gücünün en önemli kaynağı” olarak nitelendirmiştir. Dönemin Başbakanı Ahmet Davutoğlu da 3 Mayıs 2015 tarihinde Dortmund’da benzer bir konuşma yapmış ve Türkiye’nin entegrasyon perspektifinin altını çizmiştir:

Yaşadığımız ülkenin sosyal, siyasi ve ekonomik hayatına dahil olmalısınız... Kimsenin bize entegrasyon-dan bahsetmesine ihtiyacımız yok. Biz entegrasyonu gerçekleştiriyoruz. Ama her zaman söylediğimiz gibi asimilasyonu asla kabul etmeyeceğiz... Kültürünüzü, kimliğinizi, dilinizi ve dininizi korumalısınız (AK Parti, 2015).

Önde gelen Türk siyasetçilerin diasporaya hitap eden bu açıklamaları, iktidardaki siyasi elitin Türkiye’ye dinî-kültürel bir yakınlığı teşvik ettiğini ortaya koymaktadır. Bu husus, tekrar-lanan “asimilasyon” reddiyle birleşerek AKP’li siyasetçilerin konuşmalarının ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Ancak bilimsel araştırmalar, Türk devletinin Türk diasporasındaki resmî lobi faaliyetlerinin, Avrupalı Türkleri ideolojik zeminde birbirleriyle rekabet ettirme biçimiyle yapıcı olmaktan çok kutuplaştırıcı ve yıkıcı olabileceğini de göstermektedir (Öztürk ve Sözeri, 2018; Kaya, 2019; Arkılıç, 2020).

Osmanlı mirasını, geçmişini, mitlerini, anılarını ve İslam’ı yeniden canlandıran Cumhurbaşkanlığı Erdoğan, birçok Türkiye kökenli göçmeni, özellikle de gençleri, göç alan devletler ve yerli halklar tarafından daha önce yaratılan aşağılanma duygularına karşı durmaları için güç-lendirmiştir. Türkiye kökenli göçmenler ve onların soyundan gelenler, Avrupa entegrasyonunun hızı ve başta Fransa ve Almanya olmak üzere AB Üye Devletleri tarafından yaratılan engeller karşısında da hayal kırıklığına uğramışlardır. 2000’li yılların ikinci yarısında, müzakerelerin “açık uçlu” niteliğine ve “kalıcı derogasyon” olasılığına yapılan vurgunun ardından, Türkiye’nin üyelik perspektifi Avrupa’da yaşayan Türk göçmenlerin ve onların soyundan gelenlerin gözünde belirsizleşti (Paçacı Elitok ve Straubhaar, 2012). AB içinde artan İslamofobi, Türkofobi ve sağ popülizmin yanı sıra Türkiye-AB ilişkilerinin bozulması, birçok kişide yerleştikleri ülkelere karşı yabancılaşma hissi uyandırmış ve kendilerini anavatana daha bağlı hissetmelerine yol açmıştır (Kaya, 2019).

Bununla birlikte, Türk devlet aktörlerinin eylemleri, AKP iktidarı altında Türkiye kökenli toplulukların daha da kutuplaşmasıyla sonuçlanmış ve bu toplulukları kendi ayrı inanç, etnik

köken ve kültür topluluklarını oluşturmaya sevk etmiştir. Sünni Müslüman topluluklar, Alevi topluluklar, Kemalist topluluklar, Kürt topluluklar, Süryani topluluklar, Çerkes topluluklar ve Ermeni topluluklar, Türk kökenli göçmenler ve onların torunları tarafından oluşturulan farklı toplumsal ekoloji biçimlerini gösteren örneklerden sadece birkaçıdır. Anavatan aktörleri tarafından başlatılan kutuplaşmanın yıkıcı doğası, Türkiye’de 16 Nisan 2017 tarihinde gerçekleştirilen anayasa referandumu öncesinde sadece Türk diasporasının kutuplaşmış kesimleri için değil, aynı zamanda Avrupa ülkelerinin yerli halkları için de görünür hale gelmiştir.¹² AKP’nin kampanya faaliyetleri çoğunlukla Almanya, Hollanda, Avusturya, İsveç, Belçika ve Danimarka’daki yerel ve ulusal devlet aktörleri tarafından, kampanyaların ülkelerindeki kamu düzenini bozduğu gerekçesiyle engellenmiştir. Bu gerilim, AKP’nin yurtdışındaki referandum kampanyalarını yasaklayan Hollanda ve Almanya devletlerinin eylemlerine atıfta bulunmak için “Nazi” benzetmesini kullanan Türkiye Cumhurbaşkanı’nın açıklamalarından sonra AB üye devletleri ile Türkiye devleti arasında daha da hafiflemiştir.¹³ Bu gerginliklerin iç siyasette de yansımaları olmuştur. Özellikle Hollanda’yla artan diplomatik gerilimin ardından dönemin İçişleri Bakanı Süleyman Soylu, 18 Mart 2016 tarihinde imzalanan Türkiye-AB Mülteci Mutabakatı’nın birinci yıldönümünden sadece birkaç gün önce Avrupa’yı “her ay 15.000 mülteci” göndermekle tehdit etti.¹⁴ Soylu’nun açıklamaları, Türkiye Cumhurbaşkanı’nın Almanya Şansölyesi Angela Merkel ve Hollanda Başbakanı Mark Rutte gibi Avrupalı siyasetçileri “Naziler”le ilişkilendiren son derece polemikçi benzetmesinin ardından geldi.¹⁵

Tüm bunlar, göçmen gönderen ve alan ülkelerin her iki tarafınca da dikkate alınan ulusötesi siyasetin farklı örnekleridir. Türkiye ve AB arasındaki ulusötesi alan siyaseti, anavatan ve diaspora arasındaki sınırların önemli ölçüde bulanıklaştığı Avrupa entegrasyon süreciyle birlikte son on yılda daha da karmaşık hale gelmiştir. AKP hükümeti Türk diasporasını önceki Türk hükümetlerine kıyasla daha fazla işlevselleştirmiştir. Daha önce de açıklandığı üzere, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’nın lobi faaliyetleri, AB başkentlerinde Yunus Emre Kültür Merkezleri’nin kurulması, Türk hükümeti ile diaspora toplulukları arasında bir irtibat organı olarak Avrupalı Türk Demokratlar Birliği’nin kurulması, DİTİB’in Avrupa’da güçlendirilmesi, AKP’nin diaspora üzerindeki gücünü pekiştirmek için Avrupa’daki Gülen hareketi ağlarının en azından 2010’lu yılların ilk yarısına kadar araçsallaştırılması, AKP hükümetinin ideolojik faaliyetleri için Avrupa’daki konsolosluk kurumlarının aktif olarak devreye sokulması ve AKP’li siyasetçilerin Avrupa şehirlerinde düzenledikleri mitingler, AKP’nin Türk diasporası

¹² Hollanda genel seçimleri (15 Mart 2017) ve Türkiye’deki anayasa referandumu (16 Nisan 2017) öncesinde Türkiye Cumhurbaşkanı ile Hollanda Başbakanı arasında yaşanan polemğin ayrıntılı bir anlatımı için bkz: The Guardian (2017, 12 Mart).

¹³ Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. The Guardian (2017, 15 Mart).

¹⁴ Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.euractiv.com/section/global-europe/news/trkey-threatens-to-send-europe-15000-refugees-a-month/> Erişim tarihi 11 Temmuz 2023.

¹⁵ Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Nazi benzetmesi hakkındaki tartışma için bkz. <http://www.reuters.com/article/us-germany-turkey-idUSKBN16D1FO> Erişim tarihi 11 Temmuz 2023.

üzerindeki düzenleyici gücünün pekiştirilmesi açısından çok önemli olmuştur. Türk diasporasının AKP tarafından düzenlenmesi esas olarak İslamcı bir söylemin kullanılması yoluyla gerçekleştirilmiştir.

DIYANET'İN DİASPORADA DEĞİŞEN YÜZÜ

Diyanet'in rolü hem Türkiye'de hem de diasporada önemli ölçüde artmıştır. Şu anda Diyanet'in yıllık bütçesi 1,6 milyar ABD doları ve 80.000'den fazla çalışanı var. Bütçesi diğer 37 devlet bakanlığının bütçesinden daha fazladır. Türkiye'deki 90.000'den fazla caminin yapımını ve bakımını sübvansede etmekte, yasal hutbelerin içeriğine karar vermekte, ülkedeki Kuran kurslarını kontrol etmekte, tüm imamları istihdam etmekte ve Mekke'ye yıllık hac ziyaretlerini organize etmektedir (Öztürk ve Sözeri, 2018). AKP döneminde Diyanet, Parti'nin söylem, eylem ve politikalarını onaylama ve bunlara dinî meşruiyet kazandırma işlevi görmüştür. Parti, "sapkın radikallere" karşı kimin meşru dinî otoriteye sahip olduğunu belirlemek için Diyanet'i kullanarak İslami dinî faaliyetler üzerindeki uzun devlet kontrolü geleneğini sürdürmüştür. Avrupa, Balkanlar ve Orta Asya'da dinî hizmetlerin sağlanmasında, camiler inşa edilmesinde, dinî eğitim verilmesinde, imamlar gönderilmesinde ve hatta dinî personel yetiştirmek için eğitim kurumları kurulmasında aktif rol oynamıştır. Diyanet ayrıca, radikal söylemlerin ortaya çıkmasını önlemek için Türk göçmenlerin yoğun olduğu ülkelere odaklanarak Türk İslamı'nı yurtdışında tanıtmakla da görevlidir (Öztürk, 2018). Diyanet, Suudi Arabistan ve İran'la (Lord, 2018) bölgesel nüfuz rekabetine girmek ve Türk Müslümanların Türk devletine bağlılığını korumak için camiler, din dersleri ve yurtlar aracılığıyla Sünni İslam'ı insan hakları, etik ve vatandaşların devletlerine karşı görevlerini açıklamaya odaklanarak yaymaya başlamıştır. Diyanet, Türk devletiyle başta Almanya, Fransa, Belçika ve Hollanda olmak üzere Avrupa'daki Türk göçmenler arasında bağlantılar kurmaya ve sürdürmeye hizmet etmektedir. Ev sahibi Avrupa ülkelerinin Diyanet'i memnuniyetle karşılamasının nedeni, dinî boşluğun radikal İslami grupların yükselişine yol açarak sosyal uyumlarını bozmasından korkmalarıdır (Öztürk, 2018). Diyanet; Gülen cemaati (Seufert, 2014), Selefi gruplar (Lord, 2018) ve diğerleri gibi diğer bazı rekabetçi dinî temelli kurumlar tarafından da sunulan bu tür dayanışma ağları aracılığıyla genç Müslümanları kendi saflarına çekme konusunda son yıllarda daha da aktif hale gelmiştir.

Diyanet, 2010 yılı öncesinde olduğundan çok daha fazla bir şekilde devletin dinî kimliğinin "uluslararası bir sembolü" haline gelmiştir (Öztürk, 2018). Böylece hem Türkiye sınırları içinde hem de yurtdışında "resmî" ve "meşru" İslam'ı kimin temsil ettiği konusunda bir tekel oluşturmuştur (Bruce, 2018). Türk dış politikası her zaman iç politikanın bir uzantısı olmuştur ve bu durum 2002'den bu yana AKP iktidarı altında da değişmemiştir. Ancak, AKP iktidarında Diyanet'in dış politikadaki sorumlulukları ve aktivizmi, örneğin Almanya ve Hollanda'da burs sağlamayı (Lord, 2018) ve daha fazla cami inşa etmeyi de içerecek şekilde genişletildi. Artık Diyanet, AKP'nin İslam ve milliyetçilik anlayışını Türkiye'de ve yurtdışında yaymaktan ve İslami ahlaki değerleri hem Türkiye içinde hem de dışında genç nesillere tanıtmaktan sorumludur.

Diyanet, Sünnî İslam'ın görünürlüğünü artırmak için Kuran'ın ve dinî kitapların farklı dillerde basılması ve dağıtılmasından sorumlu olarak dış politikada önemli bir araç haline gelmiştir (Öztürk, 2018). Diyanet'in bu denli aktif bir rol oynamaya başlaması özellikle 2016 yılındaki başarısız askerî darbe girişiminin ardından gözlemlenmiştir. Başka bir deyişle, Recep Tayyip Erdoğan tarafından ortaya konan “yeni Türkiye” imajını hem yurtiçinde hem de yurtdışında yaymaya çalışmıştır (Öztürk ve Sözeri, 2018).

Dolayısıyla AKP'nin, din işleri üzerindeki kontrolünü ve bunun getirdiği ekonomik, sembolik ve en önemlisi siyasi kazanımları koruma stratejisinin bir parçası olarak yurtdışındaki Müslüman toplumla ittifaklar kurduğu görülmektedir (Bruce, 2018). AKP'nin Avrupa'daki ittifaklarını değiştirme biçimi, aynı zamanda iç politikadaki ittifaklarını ve biçimlerini nasıl değiştirdiğinin de bir yansımasıdır. Ayrıca AKP, Avrupa'da sadece kendi diasporası içinde faaliyet gösteren İslamcı olmayan hareketlerle işbirliği yapan uzun süreli devlet geleneğini sona erdirmiştir. Böylece AKP, başta Almanya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinde de cami işleten ve dinî hizmetler sunan Millî Görüş hareketiyle işbirliği yapmaya başlamıştır (Vidino, 2019).

Bu bağlamda Diyanet, 1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Kemalist müesses nizam tarafından kurulduğundan bu yana önemli ölçüde büyümüştür ve özellikle de 15 Temmuz darbe girişiminin ardından diasporada daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır (Öztürk, 2018). Artık Diyanet'in etki alanı ulusal sınırların ötesine geçerek dinî diplomasinin temsilcisi haline gelmiştir. AKP, Diyanet'e “küresel bir vizyon” vermekte ve dış politikasında önemli bir rol oynamasına olanak tanımaktadır (Bruce, 2018). Diyanet, 36 ülkedeki 61 şubesiyle Türk devletinin diaspora siyasetinin yanı sıra dinî diplomasinin de itici gücü haline gelmiştir. İktidardaki siyasi elit için Türk Sünnî İslamı, Avrupa'daki Müslüman topluluklar içinde başrolü oynamalıdır (Akgönül, 2019). AKP tarafından yurtdışında tanıtılan İslam, Türkiye'nin uluslararası İslami lider konumunu tesis etmek ve pekiştirmek amacıyla resmi Sünnî İslam, bir yandan daha hoşgörülü ve ılımlı sufi İslam'a ve diğer yandan daha radikal olan Suudi Vahhabiliğine karşı bir alternatif olarak sunulmaktadır.

Hatırlanması gereken önemli bir diğer husus, Avrupalı devletlerin onlarca yıldır dindar Müslüman topluluklarla temas ağları kurma konusunda çok istekli davranmamış olmalarıdır. Birçok Avrupa devletinin dindar Müslümanlara yönelik bu tür kayıtsızlığı, İslam'ın diasporada yönetimi konusunun büyük ölçüde Türkiye, Cezayir, Fas gibi göç veren devletlere devredilmesine neden olmuştur. Örneğin Alman devleti, teolojik konuları Türk hükümetinin bir uzantısı olan Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği'ne (DİTİB) havale etmeyi tercih etmiştir (Koopmans ve Stattham, 1999). Çünkü Türk göçmenler geçici bir varlık olarak algılandığından, İslam da Almanya toplumuna ait olmayan bir din olarak algılanagelmiştir. DİTİB'in Almanya'daki rolü camileri işletmek, din eğitimini desteklemek ve Türk devletinin maaş verdiği din adamlarını sağlamaktır. Türkiye Cumhuriyeti devleti bunu “laik” rejiminin rasyonel bir uzantısı olarak görüyordu (Humphrey, 2009).

SONUÇ

Avrupa'ya göçün ilk yıllarından 1990'lı yılların başlangıcına değin Türkiye Cumhuriyeti devleti Avrupa'daki Türk göçmenleri ve onların çocuklarını ülkeye döviz sağlayan iktisadi aktörler olarak görürken, 1990'lı yıllardan 2000'li yılların başına değin ülkede yükseliş trendi gösteren siyasal İslam tehdidi karşısında devletin "bekasını" koruyan ideolojik aktörler olarak görmüştür. AKP'li yıllarla birlikte ise İslami temelleri daha ağır basan diaspora siyasetinin daha ön plana çıktığı görülmüştür. Cumhuriyet'in yüz yıllık serüveninde 1960'lı yıllardan bugüne yaklaşık 62 yıldır süren Avrupa'ya işçi göçü öyküsü, Türkiye'nin siyasal, toplumsal, iktisadi ve kültürel hayatını her zaman yakından etkilemiştir. Bu süreçte, Avrupa'daki Türkler genellikle Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından araçsallaştırılmışlardır. İşçi göçü öyküsünün ilk kırk yılında Cumhuriyet daha milliyetçi ve militarist bir yaklaşımla Avrupa'daki Türkiyeli göçmenlere erişmeye çalışmış ve dinî hassasiyetleri yüksek olan muhafazakâr toplumsal grupları belli ölçüde denklemin dışında tutmaya çalışmıştır. Bu zaman zarfında yerel ve folklorik özellikler taşıyan cemaatlerin Avrupa'da Türkler arasında geliştiği gözlemlenmiştir. Cumhuriyetin son 20 yılında AKP iktidarında Türkiye Cumhuriyeti devlet aktörleri Avrupa'daki Türk diasporası üyelerine ulaşmak için İslam'ı araçsallaştırmış olsa da Türk diasporasının laik, Kemalist, sol görüşlü, Alevi, Kürt, Süryani, Ermeni, Çerkez, kadın ve LGBTİ üyeleri arasında çok daha fazla sayıda insanı yabancılaştırmıştır.

Son zamanlarda bu gruplar, Türk devletinin kendilerine yönelik paternalist yaklaşımından şikâyet etmek için seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Artık pasif, itaatkâr, psikolojik desteğe tabi ve anavatanları için döviz kazandıran para makineleri olarak algılanmak istemiyorlar. Üretkenlikleri sadece kültürel, sanatsal ve estetik yaşam alanlarıyla sınırlı değil. Ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda da giderek daha görünür hale gelmişlerdir. Yaşadıkları ülkelerde geçirdikleri görece uzun zaman dilimi, Türkiye kökenli göçmenleri ve onların soyundan gelenleri, meşru siyasi zeminleri her zamankinden daha fazla kullanmalarına yol açacak şekilde gündelik siyasete daha fazla angaje etmiş görünmektedir. Yerel, bölgesel, ulusal ve Avrupa parlamentoları düzeyinde Türkiye kökenli seçilmiş temsilcilerin sayısındaki artış bu gelişmenin bir işaretidir. Bu nispeten yeni bir olgudur ve kısmen 11 Eylül saldırılarının ardından AB ülkelerinde İslamofobik ve ırkçı eğilimlerin tırmanmasından da kaynaklanmıştır. Bu dışlayıcı siyasi ve sosyal manevralara karşılık olarak, Türkiye kökenli göçmenler ve onların soyundan gelenler siyasi olarak eskisinden daha refleksif hale gelmişlerdir. Muhafiz diasporik topluluklar, 2013 yazında patlak veren Gezi protestolarının¹⁶ ardından AKP hükümetine karşı protestolarını daha da yüksek sesle dile

¹⁶ Gezi protestoları Mayıs 2013'ün sonlarında İstanbul'un merkezi Taksim Meydanı'nda patlak vermiş ve daha sonra başta Ankara, İzmir, Eskişehir ve Hatay gibi diğer büyük şehirler olmak üzere Türkiye'nin geri kalanına yayılmıştır. Protestolar ilk olarak, merkezi devlet aktörlerinin tarihî şehir merkezindeki tek yeşil alan olan Taksim Gezi Parkı'na devasa bir alışveriş merkezi inşa etme fikrine karşı kampanya yürüten protestocuları bastırmak için orantısız zorlayıcı güç kullanan Türk polisinin bir avuç çevre aktivistine acımasızca davranmasına bir tepki olarak başladı. Hemen ardından çevreci aktivistlere, devletin İslamlaşması ve otoriterleşmesi, devasa kentsel merkezileşme projeleri, kentsel sorunlar, toplumun kutuplaşması ve devletin vatandaşların yaşam tarzlarına doğrudan müdahalesi gibi AKP hükümetiyle çözülmemiş sorunları olan farklı etno-kültürel, sosyal ve siyasi geçmişlere sahip binlerce genç katıldı. Gezi Protestoları hakkında daha fazla tartışma için bkz. Kaya ve Bee (2016), Hemer ve Persson (2017).

getirmeye başlamışlardır. Bu gruplar, ayrıca anavatanlarını siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan doğrudan etkilemeye devam etmişlerdir.

Bu makale, Türkiye Cumhuriyeti devletinin bugüne kadar Türk göçmenleri nasıl çerçevelediğini ve tanımladığını sorunsallaştırmıştır. Türk devlet aktörlerinin göçmenleri her zaman mali, ekonomik, siyasi ve dinî olarak araçsallaştırdığı savunulmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne 2002 genel seçimlerinden itibaren göçmen kökenli milletvekilleri seçilmiştir. Bu durum, göçmenlerin Türk siyasetindeki statüsünü kesinlikle yükseltmiştir. AKP'nin 2002'de iktidara gelmesinden bu yana Türk devlet aktörleri, Türk diasporası içinde bölünme ve kutuplaşma yaratma pahasına göçmenlere ve onların soyundan gelenlere yönelik İslamcı bir bakış açısı üretmiştir. AKP'nin bugüne kadar Uluslararası Demokratlar Birliği (UID) gibi bazı irtibat kurumları aracılığıyla Türk diasporasını nasıl araçsallaştırdığı vurgulanarak, Türk devletinin Avrupa'daki lobi faaliyetlerinin bugüne kadar yapıcı olmaktan ziyade yıkıcı olduğu iddia edilmiştir. Sonuç olarak bu çalışma, AKP liderliğinin son dönemde çeşitli Avrupa başkentleriyle ilişkilerini nasıl yürüttüğünü ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.

Türk devlet aktörlerinin göçmenleri devletin mali, ekonomik, siyasi, ideolojik ve dinî öncelikleri doğrultusunda araçsallaştırdığı sonucuna varılmıştır. Mevcut hükümetin Türk göçmenlere yönelik politika ve eylemleri çoğunlukla Türk göçmenleri daha da Müslümanlaştıran İslamcı varsayımlara dayanmaktadır. Avrupa'ya Türk işçi göçünün başlangıcından bu yana, Türk devleti göçmenlerin sosyal ekosistemini sürekli olarak şekillendirmiştir. Bugün, AKP hükümetinin diaspora politikası, diaspora topluluklarını dinî fay hatları boyunca kutuplaştırmak ya da daha doğrusu bölmek pahasına, dindar Müslümanlar üzerinde gözle görülür bir etki yaratmaya devam etmektedir. AKP'nin din temelli diaspora siyaseti, 11 Eylül'den bu yana küresel ölçekte yükselen medeniyet söyleminin yanı sıra Avrupa devletlerinin dindar Müslümanlara sivil ve siyasi fırsat yapıları sunmak yerine onları dinî kimlikleri üzerinden tanımlayan yaklaşımları ve tutumlarınınca da desteklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (2002). *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Abadan-Unat, N., Kadirbeyoğlu, Z., Çıdam, V., Çınar, D., Erdoğan, M., Kaynak S. ve Özay, B. (2016). Yurtdışında yaşayan seçmenlerin siyasal davranışları: ilk saptamalar. *Research Report on the 1 June 2015 General Elections*. Boğaziçi Üniversitesi ve Friedrich Ebert Foundation.
- AK Parti (2015, 8 Haziran). Preserve your culture, Davutoglu urges Turks in Germany. *Official website of AK party*. <https://www.akparti.org.tr/english/haber-ler/preserve-your-culture-davutoglu-urges-turks-in-germany/73974#1>
- Akgönül, S. (2019). Turkish Islam in Europe: political activism and internal conflicts. *Fondazione Internazionale Oasis*. <https://www.oasiscenter.eu/en/turkish-islam-in-europe-akp-vs-gulen>
- Aksel, D. B. (2019). *Home States and Homeland Politics: Interactions between the Turkish State and its Emigrants in France and the United States*. Routledge.

- Amir-Moazami, S. (2011). Pitfalls of consensus-orientated dialogue: the German Islam conference (Deutsche Islam Konferenz). *Approaching Religion* 1 (1): 2-15.
- Arkılıç, A. (2020). Empowering a fragmented diaspora: Turkish immigrant organizations' perceptions of and responses to Turkey's diaspora engagement policy. *Mediterranean Politics*, 1-26.
- Brettfeld, K. ve Wetzels, P. (2007). *Muslims in Deutschland: Integration, Integrationsbarrieren, Religion und Einstellungen zu Demokratie, Rechtsstaat und politisch-religiös motivierter Gewalt; Ergebnisse von Befragungen im Rahmen einer multizentrischen Studie in städtischen Lebensräumen*. Bundesministerium des Innern.
- Bruce, B. (2018). *Governing Islam Abroad: Turkish and Moroccan Muslims in Western Europe*. Springer.
- Dornhof, S. (2009). Germany: constructing a sociology of Islamist radicalisation. *Race and Class* 50 (4): 75-82.
- Faist, T. ve Bauböck, R. (der.) (2010). *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam University Press.
- FEMIP (Facility for Euro-Mediterranean Partnership). (2006). *Study on Improving the Efficiency of Workers' Remittances in Mediterranean Countries*. European Investment Bank.
- Fetzer, J. S. ve Soper, J. C. (2005). *Muslims and the State in Britain, France and Germany*. Cambridge University Press.
- Gazete Duvar (2023, 27 Mayıs). Almanya'dan TBMM'ye beş vekil. <https://www.gazeteduvar.com.tr/almanyadan-tbmmye-bes-vekil-haber-1620651> Erişim tarihi 11 Temmuz 2023.
- Grewal, I. ve Kaplan, C. (der.) (1994). *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Perspectives*. University of Minnesota Press.
- Guattari, F. (2000). *The Three Ecologies*. The Athlone Press.
- Halm, D. (2013). The current discourse on Islam in Germany. *Journal of International Migration and Integration* 14 (3): 457-474.
- Hannerz, U. (1992). *Cultural Complexity*. Columbia University Press.
- Haug, S., Müssig, S. ve Stichs, A. (2009). *Muslimisches Leben in Deutschland: BAMF Forschungsbericht 6* [Muslim life in Germany: Research report 6].
- Haynes, J. (2021). Religion in International Relations: Theory and Practice. J. Hanynes (der.) *Handbook on Religion and International Relations* içinde (s. 5-23). Edward Elgar.
- Hemer, O. ve Persson, H. A. (der.) (2017). *In The Aftermath of Gezi: From Social Movement to Social Change?* Palgrave.
- Humphrey, M. (2009). Securitisation and Domestication of Diaspora Muslims and Islam: Turkish immigrants in Germany and Australia. C. Inglis, S. Akgonul ve S. De Tapia (der.) *Turks Abroad: Settlers, Citizens, Transnationals-Introduction* içinde (s. 104-118). IJMS, 11.
- Hürriyet (2015, 3 Kasım). Almanya'dan dört milletvekili seçildi. <https://www.hurriyet.com.tr/avrupa/almanyadan-dort-milletvekili-secildi-40009386> Erişim tarihi 8 Temmuz 2023.
- Ibn Khaldun, M. (1969). *The Muqaddimah: An Introduction to History*. N. J. Dawood, (der.) ve F. Rosenthal (çev.). Princeton University Press.
- İçduygu, A., Çolak, Y. ve Soyarık, N. (1999). What is the matter with citizenship? A Turkish debate. *Middle Eastern Studies* 35 (4): 187-208.
- Kaya, A. (2001). *Constructing Diasporas: Turkish Diasporic Youth in Berlin*. Transcript Verlag.
- Kaya, A. (2012). *Islam, Migration and Integration: The Age of Securitization*. Palgrave.
- Kaya, A. (2019). *Turkish Origin Migrants and Their Descendants: Hyphenated Identities in Transnational Space*. Palgrave Pivot.
- Kaya, A. (2021). Religion and International Migration. J. Haynes (der.) *Handbook on Religion and International Relations* içinde (s. 156-170). Edward Elgar.
- Kaya, A. (2022). Home-state politics vis-à-vis Turkish emigrants. *Middle East Critique* 31(4): 327-340.
- Kaya, A. ve Bee, C. (2016). Between practices and demands: Ambiguities, controversies and constraints in the emergence of active citizenship in Turkey. *Southeast Europe and Black Sea Journal* 17 (3): 301-324.
- Kaya, A. ve Drhimeur, A. (2022). Diaspora politics and religious diplomacy in Turkey and Morocco. *Southeast European and Black Sea Studies* 23 (2): 317-337.

- Kaya, A. ve Şahin, B. (2007). *Kökler ve Yollar: Türkiye'de Göç Süreçleri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Koenig, M. (2005). Incorporating Muslim migrants in western nation states: a comparison of the United Kingdom, France, and Germany. *JIMI/RIMI* 6 (2): 219-234.
- Koopmans, R. ve Statham, P. (1999). Challenging the liberal nation-state? postnationalism, multiculturalism, and the collective claims making of migrants and ethnic minorities in Britain and Germany. *American Journal of Sociology* 105 (3): 652-696.
- Mitts, T. (2019). From isolation to radicalization: anti-Muslim hostility and support for ISIS in the West. *American Political Science Review* 113 (1): 173-194.
- Mouhoud, El M., Oudinet, J. ve Unan, E. (2006). Migration and remittances in the Mediterranean basin: the case of Turkey. *CEPN-CNRS, Working Paper*, 2006 (10).
- Musch, E. (2012). Consultation structures in German immigrant integration politics: the national integration summit and the German Islam Conference. *German Politics* 21 (1): 73-90.
- Öniş, Z. (2012). The triumph of conservative globalism: the political economy of the Justice and Development Party era. *Turkish Studies* 13 (2): 135-152.
- Öztürk, A. E. (2018). Transformation of the Turkish Diyanet both at home and abroad: three stages. *European Journal of Turkish Studies* 27.
- Öztürk, A. E. ve Sözeri, S. (2018). Diyanet as a Turkish foreign policy tool: evidence from the Netherlands and Bulgaria. *Politics and Religion* 11 (3): 624-648.
- Paçacı Elitok, S. ve Straubhaar, T. (der.) (2012). *Turkey, Migration and the EU: Potentials, Challenges and Opportunities*. Hamburg University Press.
- Sayan, S. (2004). Guest workers' remittances and output fluctuations in host and home countries: the case of remittances from Turkish workers in Germany. *Emerging Markets Finance and Trade* 40: 68-81.
- Schiller, N. G., Basch, L. ve Blanc-Szanton, C. (2004). Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. M. Mobasher ve M. Sadri (der.) *Migration, Globalization, and Ethnic Relations* içinde (s. 213-227). Prentice Hall.
- Seufert, G. (2014). Is the Fethullah Gülen movement overstretching itself? A Turkish religious community as a national and international player. *Stiftung Wissenschaft und Politik* RP (2), 31.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2015). President Erdoğan Attends "Karlsruhe Youth Meeting" in Germany, *Presidency of the Republic of Turkey*. <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/32418/yeni-Turkiyenin-insasi-ve-2023-hedefleri-icin-yeni-hamlelere-ihtiyacimiz-var.html>, ziyaret tarihi 10 Temmuz 2023
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2020). Tek millet, tek bayrak, tek devlet şuuruyla daha parlak bir Türkiye inşa etmeliyiz. <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/3414/we-should-build-a-brighter-turkey-with-the-awareness-of-one-nation-one-flag-one-country-and-one-state> Erişim tarihi 10 Temmuz 2023.
- The Guardian (2017, 12 Mart), Dutch police expel Turkish minister as "Nazi remnants" row escalates. <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/11/erdogan-brands-dutch-nazi-remnants-for-barring-turkish-mp> Erişim tarihi 11 Temmuz 2023.
- The Guardian (2017, 15 Mart), Erdoğan ratchets up anti-Dutch rhetoric despite German verbal ceasefire plan. <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/15/recep-tayyip-erdogan-rails-against-dutch-in-televised-speech-netherlands-srebrenica> Erişim tarihi 11 Temmuz 2023.
- Ülkü, H. (2010). Remitting behaviour of Turkish migrants: evidence from household data in Germany. *BWPI Working Paper* 115. University of Manchester.
- Vidino, L. (2019, 7 Mayıs). Erdoğan's Long Arm in Europe. *Foreign Policy*.
- Wilpert, C. (2013). Identity issues in the history of the post-war migration from Turkey to Germany. *German Politics and Society*, Issue 107 31 (2): 108-131.

Cumhuriyet'in Yüz Yıllık Ortadoğu Politikası: Model Ülke, Denge Politikası ve “İmparatorluk Mirası”

OZAN KUYUMCUOĞLU

GİRİŞ

Bu çalışmada Türkiye'nin yüz yıllık Ortadoğu politikası ele alınacaktır. Çalışmada dönemsel kırılmalar göz önünde bulundurularak Ankara'nın Ortadoğu'da odaklandığı meselelerin ve gelişmelerin üzerinde durulacaktır. Türkiye'nin Ortadoğu politikasını yedi döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, 1923-1948 dönemini kapsayan, Türkiye'nin ulus-devlet inşasına devam ederken bir taraftan kendisini bölgeye model ülke olarak tanıttığı dönemdir. İkincisi ise Ankara'nın Batı kampına dahil olduğu ve Ortadoğu politikasını Soğuk Savaş perspektifiyle belirlediği 1948-1960 aralığıdır. Üçüncüsü, Ankara'nın Batı kampına “sıkı sıkıya” tutunmanın getirdiği dezavantajları fark ettiği ve Batı'yla ilişkilerini dengelemek için Arap ülkelerinin de dahil olduğu üçüncü dünyayla dengelemeye çalıştığı 1960-1980 dönemidir. Dördüncüsü, 12 Eylül darbesinin ardından Ankara'nın Körfez ülkelerine yakınlaşmaya odaklandığı süreci kapsamaktadır. Türkiye bu ülkeleri memnun edebilmek için Filistin yanlısı bir söylem benimsemiş ve İsrail'le diplomatik ilişkilerini 1986'ya kadar İkinci Kâtiplik seviyesinde tutmuştur.

Beşinci dönem, 1991'de Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle başlar. Birinci Körfez Savaşı'nın ardından Kuzey Irak'ta güç boşluğunun ortaya çıkmasıyla ivmelenen Kürt sorunu ve “İran kaynaklı” yükselen İslamcılık karşısında Ortadoğu'ya yönelik güvenlikçi bir dış politika izlenmiştir. Altıncı dönem ise 1999'da Türkiye'nin güvenlik kaygılarının büyük ölçüde azalması ve Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in çok yönlü dış politika anlayışı doğrultusunda Ortadoğu ülkeleriyle ilişkileri canlandırmak istemesiyle başlar. Kasım 2002'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesiyle hızını artıran Ortadoğu açılımı, çeşitli iniş çıkışlarla 2015'e kadar devam eder. Türkiye, bu dönemde eski Osmanlı coğrafyasında yeniden etkinlik kurmayı hesaplasa da iç siyasetteki krizler ve bölgesel gelişmeler nedeniyle uzun bir aradan sonra yeniden güvenlikçi bir politika izlemeye başlar. 2015'te başlayan güvenlik odaklı Ortadoğu politikası, Kürtlerin

Suriye’de siyasi birim oluşturmamasını engellemeyi hedefler. Gerek Suriye’deki faaliyetler, gerekse Müslüman Kardeşler’le devam eden yakın ilişkiler, Ankara’nın Arap ülkeleri, İsrail ve İran’la eşzamanlı sorun yaşamasına ve bölgede yalnızlaşmasına neden olur. 2022’den itibaren İsrail ve Körfez ülkeleriyle ilişkiler düzelme eğilimi gösterse de Ekim 2023’te başlayan İsrail-HAMAS savaşının ardından benimsenen İsrail aleyhtarı tutum bölge ülkeleriyle ilişkileri normalleştirme siyasetinin beklenenden zor geçeceğine işaret etmektedir. Üzerinde durulan dönemlere bakıldığında Türkiye’nin Ortadoğu politikasının, uluslararası dinamikler ve iç siyasetteki gelişmelerin karşılıklı etkileşimiyle belirlendiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

MODEL ÜLKE (1923-1948)

1923’te Cumhuriyet ilan edildiğinde Avrupa siyasetinde görece yumuşama ve barış ortamı mevcuttu. Kendi kaderini tayin hakkı çerçevesinde ortaya çıkan ulus-devletler dünya siyasetine uyum sağlamaya çalışıyor, Birinci Dünya Savaşı’nın galipleri İngiltere ve Fransa, Almanya’nın bir daha güçlenmemesi için bu ülkenin ekonomisini zayıflatmaya çalışıyordu. Savaşın sonunda kurulan Milletler Cemiyeti (MC) ise yeni uluslararası düzenin kurumsal boyutunu oluşturuyordu. Gelgelelim sömürgecilik devam ediyor, İngiltere ve Fransa işgal ettikleri Osmanlı topraklarında MC kararları doğrultusunda manda rejimleri oluşturuyordu. Kendi kaderini tayin hakkının sömürge ülkelerinde uygulanmaması, Asya, Afrika ve Ortadoğu’daki gerginliklerin sürmesine neden oluyordu. Bu dönemde Türkiye, yaygın kanının aksine, Ortadoğu ülkeleriyle yakından ilgilenmiş; bu ülkelerin bağımsızlık ve modernleşme çabalarını desteklemiş; bu ülkelerin “Türkiye modelini” takip etmeleri teşvik edilmiştir (Bein, 2017, s. 20).

Ulus-devletleşme sürecinde “Türk kültürünü Arap etkisinden kurtarma” politikası doğrultusunda Arapların Türkleri Birinci Dünya Savaşı sırasında arkadan vurduğu anlatısı sıkça kullanılır (Hanioğlu 2011, s. 176; Bein 2017, s. 64). Gelgelelim toplumu dizayn etmeye yönelik iç politikayla sınırlanan bu anlatı, Arap ülkelere yönelik bir düşmanlık üretmez. Aksine otuzlu yıllarda özgüveni artan Ankara, Ortadoğu ülkelerinin bağımsızlık ve modernleşme hamlelerini desteklemeye başlar. 1931’de Tunus’ta ortaya çıkan isyan kamuoyu ve siyasi seçkinler tarafından yakından takip edilir. *Cumhuriyet*’ten Muharrem Feyzi (Togay) milli bilincin Kuzey Afrika Müslümanları arasında yükseldiğini sevinçle ifade eder (Feyzi, 1931). Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ise Türkiye’nin yakın çevresindeki ülkelerin bağımsızlığını dilerken İngiltere ve Fransa’nın Ortadoğu’daki varlığından Ankara’nın duyduğu rahatsızlığı dile getirir (Akşam, 1937). 21 Haziran 1937’de Irak’ı ziyaret eden Aras, Osmanlı’dan kopan Arap ülkelere sevgi beslediklerini ve bağımsızlıklarından mutluluk duyduklarını belirtir. Bunun yanı sıra Arapların birleşmesi fikrinin Ankara tarafından destekleneceğini söyler (Cumhuriyet, 1937). İzleyen günlerde *Cumhuriyet*’te Irak’la ilgili haber ve yorumlar yer alır. Yorumlarda “Türkler ve Iraklılar arasındaki kardeşlikten” söz edilir (Cumhuriyet, 1937). *Akşam*’da ise Irak’ın “Türkiye’yi örnek alarak” modernleşmesi övülür (Akşam, 1937). *Ulus*’ta çıkan yazıda Arapların ve Türklerin “ortak hedefleri” vurgulanır. Bu hedefler “barış ve ilerlemedir” (Ulus, 1937).

Cumhuriyet reformlarının tanıtma faaliyetleri ise Türkiye'nin Ortadoğu politikasının temelini oluşturur. Türkiye'yi ziyarete gelen Arap turistlere Cumhuriyet devrimlerinin başarısını anlatan Arapça ve Fransızca broşürler dağıtılır. Arap ülkelerinden daha fazla turist gelmesi için Mısır, Filistin ve Suriye'de turizm büroları kurulur (Ulus, 1935). Bunun yanı sıra Ankara tarafından sübvansede edilen Kahire merkezli *Muhadenet* gazetesi Türkiye'deki gelişmeleri Mısır halkına aktarır. Yine Kahire'de faaliyet gösteren Al-Anba al Sharqia haber ajansı Türkiye'deki bazı haber ve köşe yazılarını Arapçaya çevirir. Ocak 1937'de ise Ankara ve İstanbul radyoları Arapça yayına başlarlar. Bu yayınların Kuveyt'e kadar ulaştığı bilinmektedir (Bein, 2017, s. 139-142).

Kemalist seçkinler, Ortadoğu ülkelerinin modern ve bağımsız ulus-devletler haline gelmesini üç nedenden dolayı istemiştir. Bunların başında Ankara'nın güvenlik kaygısı gelmektedir. Büyük devletlere güvenmeyen Türkiye, Ortadoğu'yu bir paylaşım alanına dönüştürüp istikrar-sızlaşması olasılığı yüzünden bölgedeki manda rejimlerinin sona erdirilmesini savunmaktadır. Otuzlu yıllarda İtalya'nın Doğu Akdeniz'e yönelik yayılma planları da Ankara'nın güvenlik kaygılarının bir başka nedenidir (Uzgel ve Kürkçüoğlu, 2009, s. 273-275). İkincisi, İslam ülkelerinin modernleşmesi Türkiye'deki rejim karşıtlarının elini zayıflatacak, Kemalist seçkinlerin iktidarını pekiştirmesini kolaylaştıracaktır. Son olarak, modern ulus-devletlerden oluşan eski Osmanlı coğrafyasıyla kurulacak ticari ilişkiler Türkiye'nin ekonomik gücünü artıracaktır.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türkiye'nin model ülke rolü sekteye uğrar. Öyle ki bu dönemde reformları devam ettirme motivasyonu azalırken hayatta kalma kaygısı öne çıkar (Deringil, 2015, s. 108-110). Ayrıca kısa sürede cephe haline gelen Ortadoğu ülkeleriyle iletişim büyük ölçüde kesilir. Gelgelelim savaş sonrası dönemde Ankara'nın model ülke rolünü yeniden benimsediği görülür. Ortadoğu'daki manda rejimlerinin sona ermesi Türkiye tarafından memnuniyetle karşılanır. Savaşın hemen ardından Irak'la ilişkiler yeniden canlanır. Irak Kral Naibi Abdülilah, 15 Eylül 1945'te Türkiye'yi ziyaret eder. 29 Mart 1946'da iki ülke arasında Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalanır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009a, s. 616).

Bunun yanı sıra Filistin'de bir Yahudi devleti kurulması ihtimaline karşı Arap ülkelere destek verilir. Türkiye, Filistin'in Araplar ve Yahudiler arasında taksim edilmesini öngören 29 Kasım 1947 tarihli Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu oylamasında aleyhte oy kullanır. Ankara bu tutumuyla Arap ülkelerinin takdirini kazanır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009a, s. 617). Ne var ki, siyasi seçkinlerin zihin dünyasını işgal eden bir diğer mesele Sovyetler Birliği'nin (SSCB) Türkiye'yi sıkıştırılmaya yönelik politikası ve Ortadoğu'ya yayılma ihtimalidir. Dolayısıyla Geç Osmanlı döneminden miras kalan "Moskof korkusu" seçkinlerin karar alma süreçlerini etkilemeye başlar.

SOĞUK SAVAŞ ODAKLI POLİTİKA (1948-1960)

Kırkılı yılların sonlarından itibaren dünya siyasetini etkisine alan Soğuk Savaş histerisi Geç Osmanlı'dan kalan "Moskof korkusu"yla birleşir. Buna karşın ABD'nin SSCB'ye karşı başlattığı çevreleme politikası doğrultusunda Türkiye'ye verdiği destek seçkinlerin kaygısını hafifletmekle

kalmaz, özgüvenini artırır. Ankara SSCB'nin Ortadoğu'ya "yayılmasına" karşı Batı kampının ileri karakol rolünü üstlenir ve bölge ülkelerini "komünizm karşıtı" cephede toplanmaya davet eder. Bu süreçte bazı seçkinler, Osmanlı tarihini referans göstererek Ankara'nın bölge ülkelerine liderlik edebileceğini düşünür.

Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün konuya ilişkin görüşleri bu çerçevede değerlendirilebilir. Köprülü, İnönü hükümetlerinin Arap ülkelerini yalnız bıraktığına inanır. Ona göre Ankara'nın yaklaşan komünizm tehlikesine karşı tarihî ve kültürel bağları öne çıkararak Arap ülkelerine liderlik etmesi gerekmektedir (Bağcı, 2004, s. 175). Köprülü'nün, Bağdat Paketi'nin kurulduğu günlerde Türkiye'nin Ortadoğu barışını "koruma sorumluluğunu" vurgulaması (TBMM Tutanak Dergisi, 1955, s. 909) dikkat çekici bir diğer ayrıntıdır.

Diğer taraftan Türkiye komünizmin bölgede yayılmasını engelleme misyonuyla hareket ettiği için Batı kampına dahil olacağını anladığı andan itibaren İsrail'i destekler (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009a, s. 617). Ankara Arap ülkelerinin komünizm tehdidinin farkına vararak İsrail'le uzlaşacağını düşünerek tarafları bir araya getirmeye çalışır. Bu doğrultuda 12 Aralık 1948'de kurulan BM Uzlaştırma Komisyonu'na katılır. Diğer taraftan Arap ülkelerinin komünizmden ziyade İsrail'i tehdit olarak algılaması Türkiye'nin işini zorlaştırır. Manda rejimlerinin sona ermesine rağmen Büyük Devletlerin Ortadoğu'daki etkinliklerini sürdürmek istemesinden endişelenen Mısır ve Suriye gibi ülkeler Türkiye'nin İngiltere ve ABD'yle yakın ilişkisini kaygıyla izler. Söz konusu devletler gerek İsrail'in kurulması gerekse Batı'ya yönelik kuşkuları nedeniyle SSCB'ye yaklaşır. Bu çerçevede 1949'da İsrail'in Ankara tarafından tanınması Türkiye ve Arap ülkelerinin ayrı kutuplara savrulmasına neden olur. (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009a, s. 617). Suriye'nin Pan-Arap milliyetçiliğini öne çıkartan bir tutum izlemesi ve Hatay meselesini yeniden gündeme getirme çabaları da Türkiye'nin İsrail'i tanımada rol oynayan etkenler arasındadır. Ankara, İsrail'in yükselen Arap milliyetçiliğine karşı bir set oluşturacağını ummuştur (Gruen, 1970, s. 27). Bu dönemde Arap ülkeleriyle gerilen ilişkiler Cumhuriyet'in ilk yıllarında kullanılan "Araplar bizi arkadan vurdu" anlatısının kısa süreliğine yeniden yürürlüğe sokulmasını beraberinde getirir (Can, 1948).

Demokrat Parti (DP) Mayıs 1950'de iktidara geldikten sonra Türkiye'nin ileri karakol rolünü sürdürür ve bölge ülkeleriyle "kızıl tehdiye" karşı ortak bir platformda buluşmaya çalışır. ABD ise Türkiye'nin tarihsel bağlarını ve askerî gücünü kullanarak Ortadoğu'ya liderlik etmesini teşvik eder (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009a, s. 618-619; Bağcı, 2006, s. 177-178). Washington'un desteğini alan Türkiye, iddialı ve zaman zaman agresif bir politika izlemeye başlar. Yukarıda da belirtildiği gibi Ankara'nın özgüveni artarken bazı iktidar seçkinleri Osmanlı geçmişini referans alan bir söylem benimser. Bu söylem, hükümetin içerideki iktidarını pekiştirme gayretini yansıtmakta, bununla birlikte Osmanlı nostaljisinin seçkinlerin zihin dünyasındaki etkisine işaret etmektedir. Söz konusu etkiyi DP milletvekillerinin Bağdat Paketi'nin kurulmasının ardından Meclis'te gerçekleştirdikleri konuşmalarda fark etmek mümkündür. Birinci Dünya Savaşı yılları

rında Cemal Paşa'nın davetiyle Suriye'deki Türk kültürünü canlandırma faaliyetlerini yürüten Hamdullah Suphi Tanrıöver (Adivar, 2015, s. 267), konuşmasında Türkiye'nin "Peygamber'den aldığı mirasa" yeniden sahip çıkacağını ve yüzlerce yıllık Arap kardeşleriyle birlikte Sovyetler'e karşı mücadele edeceğini söyler (TBMM Tutanak Dergisi, 1955, s. 816). Rıfki Salim Burçak, Türkiye'nin bölgedeki etkisinin arttığını ileri sürer. Ona göre Türkiye "sözü daima ehemmiyetle dinlenecek bir devlet haline gelmiştir". (TBMM Tutanak Dergisi, 1955, s. 821). Burhanettin Onat ise "tacını başından düşürmemiş, tahtından inmemiş Türk milletinin" yıllar sonra Irak'la aynı bayrak altında buluştuğunu belirtir (TBMM Tutanak Dergisi, 1955, s. 908).

Türkiye, Irak, İran ve Pakistan arasında imzalanan Bağdat Paktı, beklentilerin aksine Türkiye ile Irak haricindeki Arap ülkeleri arasındaki ayrılığı derinleştirir. Manda rejimlerinden yeni kurtulan bu ülkeler Bağdat Paktı'nı Batı emperyalizminin bir uzantısı olarak görür (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009a, s. 621-622). Batı karşıtı blokun lideri Mısır, Türkiye'nin girişimini bölgesel hegemonya kurma gayreti olarak değerlendirir (Liel, 2001, s. 199). 1956'daki Süveyş krizi ise Ankara ile Arap ülkeleri arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirir. Türkiye, Süveyş Kanalı'nın millileştirme kararına tepki gösteren İngiltere ve Fransa'ya destek verir. Öyle ki bu ülkeler İsrail'le birlikte Mısır'ı işgale kalkıştığında dahi Ankara olayların sorumluluğunu Mısır'a yükler. İngiltere ve Fransa doğrudan kınanmazken Arap ülkelerini memnun etmek için İsrail'le diplomatik ilişkilerin düzeyi düşürülür. Gelgelelim bu karar, Arap ülkelerinin Türkiye'ye bakışını değiştirmez. İngiltere ve Fransa'ya verilen destek, Arap dünyasının Türkiye'den uzaklaşmasına katkı sağlar (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009a, s. 628-629).

Türkiye'nin dahil olduğu Batı yanlısı ülkeler ile SSCB'ye yakınlaşan Mısır ve Suriye arasındaki kutuplaştırmayı derinleştiren bir diğer faktör Ankara'nın İsrail'le ilişkisidir. Türkiye İsrail ile Arap ülkelerini uzlaştıracabileceğini varsaymıştır. Bazı İsrailli siyasi seçkinlerden bu yönde taleplerin gelmesi de (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2009a, s. 642) Ankara'yı cesaretlendirmiş görünmektedir. Başbakan Adnan Menderes'in ABD ziyareti sırasında Arap ülkelerinin İsrail'i tanıması gerektiğini ifade etmesi bu motivasyonun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ancak bu hamleler Arap ülkelerindeki Türkiye aleyhtarı havanın daha da güçlenmesini sağlar. Diğer taraftan İsrail, Irak'ın üyeliğinden ötürü Bağdat Paktı'nı kendisine yönelik bir tehdit olarak değerlendirir (Liel, 2001, s. 203). Dolayısıyla DP'nin Arap ülkelerine liderlik etme motivasyonu Türkiye'nin izolasyonu ile sonuçlanır.

1958'deki General Kasım darbesinin ardından Irak'ın Batı karşıtı bloğa katılması Bağdat Paktı'nı işlevsiz hale getirir. Bu tarihten itibaren Türkiye içe dönük güvenlikçi bir politika izlemeye başlar. Türkiye'nin içe kapanmasına neden olan diğer iki etken ise süregiden ekonomik ve siyasi kriz ile ABD'den gelen mali yardımların azalmasıdır. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Milli Birlik Komitesi (MBK) ve izleyen hükümetler Türkiye'nin yalnızlığının sürdürülebilir olmaktan çıktığını fark edecek ve Arap dünyasına yönelik yaklaşma politikası izleyecektir.

DENGE POLİTİKASI (1960-1980)

Altmışlı yıllarda Ankara'nın Arap ülkelerine yakınlaşma stratejisinin ardında yer alan bir dizi faktörden söz edilebilir. Bunlardan birincisi, yukarıda da ifade edildiği gibi Kıbrıs konusunda Arap dünyasının desteğini almaktır (Yavuz, 2004, s. 240-241). İkincisi, ABD'yle ilişkilerde yaşanan hayal kırıklığıdır. 1962'deki Küba füze krizinin ardından ABD'nin Türkiye'ye danışmadan İzmir'deki Jüpiter füzelerini sökeceğine dair SSCB'ye söz vermesi hayal kırıklığının birinci nedenidir. İkincisi ise, 1964'te Türkiye'nin Kıbrıslı Türklerin güvenliğini sağlamak için adaya yönelik askerî operasyon düzenleyeceğini duyurduğu anda ABD'den gördüğü tepkidir. ABD Başkanı Lyndon Johnson, Başbakan İsmet İnönü'ye yazdığı mektupta Türkiye'nin Kıbrıs'a yönelik bir operasyonda ABD silahlarını kullanamayacağını, SSCB'nin duruma müdahale etmesi halinde ise Washington'un Türkiye'yi korumayacağını belirtir. Söz konusu mektup kamuoyunda büyük tepki yaratır (Sönmezoğlu, 2006, s. 362). Üçüncü etken, kamuoyundaki ABD aleyhtarlığına paralel gelişen üçüncü dünya ülkeleriyle yakınlaşma eğilimidir. Sağ muhafazakâr çevrelerin sempatisi "Müslüman dayanışması" etrafında şekillenirken, sol çevreler "üçüncü dünyacılığı" emperyalizm karşıtlığı üzerinden savunmaya başlar. Vietnam Savaşı nedeniyle ABD aleyhtarlığının dünya genelinde artması da kamuoyunu etkilemiştir (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2009b, s. 797; Yavuz, 2006, s. 240). Son faktör ise Küba Füze Krizi'nin ardından ortaya çıkan bloklar arası yumuşama sürecidir. ABD ve SSCB nükleer savaş felaketinden kaçınmak için iletişimlerini artırırken bloklar arası ilişkiler gelişmeye başlar. Türkiye hem Doğu bloku hem de Bağlantısızlar'la temasını artırır.

Adalet Partisi'nin (AP) 1965'teki hükümet programında yer alan "kardeş Arap ülkeleri" vurgusu dış politikadaki dönüşüm hakkında fikir vermektedir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009b, s. 788). AP iktidara geldikten kısa süre sonra Türkiye ile Arap ülkeleri arasında uzun yıllardır görülmeyen diplomasi trafiği başlar (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009b, s. 789; Sönmezoğlu, 2006, s. 364). 1967 Arap-İsrail savaşında (Altı Gün Savaşı) Arap ülkelerine yakın bir politika izlenir. Türkiye savaş öncesinde topraklarındaki askerî üslerin İsrail'e destek için ABD tarafından kullanılmayacağını açıklar (Özcan, 2004, s. 334). Savaşın ardından bu ülkelere gıda ve ilaç yardımı gönderilirken İsrail'den işgal ettiği Sina, Golan Tepeleri, Batı Şeria ve Gazze'yi boşaltması talep edilir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009b, s. 790; Sönmezoğlu, 2006, s. 363). Ankara, 1969'da İsrail işgalindeki Mescid-i Aksa'da çıkan yangının ardından düzenlenmeye başlayan İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) toplantılarına katılarak Arap ülkeleriyle ilişkilerini derinleştirmeye çalışır (Sönmezoğlu, 2006, s. 366). Örgütün ele aldığı temel mesele Arap-İsrail çatışması ve Kudüs olduğu için Türkiye bu tarih itibarıyla Filistin merkezli bir politika izlemeye başlar. Mescid-i Aksa yangınının ardından halihazırda gücünü artıran İslamcılar, Kudüs odaklı ve İsrail karşıtı bir söylemle kitleleşirler ve sol örgüt üyeleri "ABD destekli İsrail istilacılığına karşı" Filistinli örgütlerin bulunduğu Bekaa Vadisi'ne giderler (Özcan, 2017a, s. 243-244). Dolayısıyla altmışlı yılların sonlarından itibaren Arap-İsrail çatışması "iç siyaset" konusu haline gelir ve bu durum hükümetlerin Filistin politikasını etkiler.

Yetmişli yıllardaki siyasi ve ekonomik istikrarsızlığa eşlik eden şiddet ortamı tutarlı bir dış politikanın izlenmesini engeller. Bu dönemde 1974 Kıbrıs harekâtı nedeniyle Batı'yla ilişkiler bozulurken 1973 petrol krizi nedeniyle petrol üreticisi Ortadoğu ülkelerine bağımlılık artar (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009b, s. 794; Sönmezoğlu, 2006, s. 368). Türkiye bu dönemde Arap ülkelerine yakınlaşma politikası izlerken Ankara'nın Filistin yanlısı tutumu belirginlik kazanır.

Türkiye 1973'teki Arap-İsrail savaşında da (Yom Kippur Savaşı) Arap ülkelerini destekler. Öyle ki Ankara İsrail'e yardım ulaştırmak isteyen ABD'nin İncirlik üssünü kullanmasına izin vermemiş; Arap ülkelere destek veren Sovyet uçaklarının ise hava sahasından geçmesine müsaade etmiştir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009b, s. 795; Sönmezoğlu, 2006, s. 367). 1973 petrol krizinin yarattığı ekonomik buhranın üstesinden gelmek ve 1974 Kıbrıs harekâtının ardından Batı'yla kötüleşen ilişkilere alternatif bulabilmek için Arap ülkelere daha da yakın bir politika izlenir. Bu doğrultuda 1975'teki BM Genel Kurulu'nda siyonizmi ırkçılığın bir türü kabul eden oylamada lehte oy kullanılır ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) Filistin halkının meşru temsilcisi olarak tanınır. 1976'da İKÖ toplantısı İstanbul'da organize edilirken 1979'da FKÖ'nün Ankara'da diplomatik temsilcilik açmasına izin verilir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009b, s. 793-795; Sönmezoğlu, 2006, s. 363).

Gelgelelim bu politikalar savrulmayı tetikleyen sonuçlar doğurur. İKÖ toplantılarına katılımın laiklik ilkesiyle çeliştiğine ilişkin tartışmalar kamuoyunu meşgul eder. İslam ülkelerinin İsrail'le ilişkilerin kesilmesine yönelik talepleri de Türkiye'nin hareket alanını daraltır. Ankara, Filistinlileri destekleyen tutumuna karşın İsrail'le diplomatik ilişkilerini sürdürmeye çalışır. Diğer taraftan Batı ülkelerinin terör örgütü olarak gördüğü FKÖ'yle ilişkilerin gelişmesi güvenlik bürokrasisini rahatsız eder. Mısır'ın Camp David süreciyle İsrail'le barış imzalaması ve Batı kampına dahil olmasının ardından bu ülkeyle ilişkilerini geliştirmekte zorlanır. Bunun nedeni bu dönemde Milliyetçi Cephe (MC) hükümetinde yer alan Milli Selamet Partisi'nin (MSP) İsrail aleyhtarı tutumu ve Ankara'nın petrol ithal ettiği Libya ve Irak'ın Mısır'a yönelik tepkisidir (Liel, 2001, s. 199-200). Kahire'yle ilişkiler CHP iktidarı döneminde de atıl kalır. Bunun nedeni Başbakan Bülent Ecevit'in üçüncü dünyacı (Yalman, 2009, s. 249) dış politika anlayışıdır.

Ecevit'in üçüncü dünyacılığı İran İslam devriminin ardından bu ülkeyle kurulan ilişkide de belirleyici olur. Türkiye yeni rejimi hemen tanıırken Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün, Humeyni'yi ziyarete gider. CHP iktidarı devrimden kısa bir süre sonra sona erince iktidara gelen AP üçüncü dünyacı dış politikayı bir kenara bırakarak İran devrimi aleyhine bir söylem benimser (Sönmezoğlu, 2006, s. 370; Çetinsaya, 2004, s. 222-223). AP iktidarı, MSP tarafından dışarıdan desteklenen bir azımlık hükümeti kurabildiği için dış politikada istediği manevraları gerçekleştirmez. Temmuz 1980'de İsrail'in Kudüs'ü ebedi başkent ilan etmesi karşısında hükümet, Türkiye'nin Kudüs Başkonsolosluğu'nu kapatmakla yetinir. MSP ise İsrail'le ilişkilerin tamamen kesilmesini talep ederek Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'i İsrail yanlısı politika izlemekle suçlamasıyla Erkmen'in aleyhine Meclis'te gensoru önergesi verir. CHP'nin desteğiyle gensoru kabul edilir ve 5 Eylül 1980'de ilk defa bir Dışişleri Bakanı koltuğundan indirilir. Bir gün sonra yine MSP ta-

rafından Konya’da düzenlenen Kudüs mitingi, 12 Eylül 1980 askerî darbesini düzenleyen cunta tarafından darbenin gerekçelerinden birisi olarak gösterilir. Görüldüğü gibi iç ve dış politikadaki karmaşa savrulmayı besleyen başlıca etkenlerdir. Altmışlarda takip edilen denge politikası, 1980 yılına gelindiğinde tamamen rayından çıkmıştır. Süregiden savrulmaya 12 Eylül askerî darbesi “son verecektir” (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009b, s. 796).

KÖRFEZ ÜLKELERİNE YAKINLAŞMA (1980-1991)

12 Eylül darbesi, Türkiye’nin Ortadoğu politikası açısından yeni bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Askerî rejim ve onu takip eden Turgut Özal hükümeti bir dizi nedenle Körfez ülkeleriyle siyasal, finansal, askerî ve kültürel/dinî alanlarda çok boyutlu ilişki kurmaya yönelir. Bu nedenlerden birincisi bölgesel gelişmelerdir. Şubat 1979’daki İran İslam devrimi ve aynı yılın Aralık ayında SSCB’nin Afganistan’ı işgal etmesi Ortadoğu’yu yeniden Soğuk Savaş’ın odağı haline getirir. ABD’nin amacı, Suudi Arabistan, Pakistan ve Mısır gibi “ılımlı” İslam ülkelerinin bir araya gelmesini sağlayarak SSCB ve İran’a karşı “Yeşil Kuşak” oluşturmaktır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010a, s. 124). Türkiye 12 Eylül 1980 askerî darbesinin ardından Yeşil Kuşak projesine uygun bir politika izlemeye başlar. İkincisi, Türkiye’nin, petrol krizi nedeniyle petrol üreticisi Körfez ülkelerine yakınlaşma ihtiyacıdır. Yetmişlerin son çeyreğinde başlayan yakınlaşma politikası darbenin ardından yoğunlaşır (Liel, 2001, s. 100). Üçüncü gelişme mali darboğazdan kurtulmak isteyen Türkiye’nin 24 Ocak 1980 kararlarıyla ithal ikameci politikadan vazgeçip ihracat odaklı bir ekonomi modeli benimsemesidir. Ortadoğu ülkeleri, kısa süre içerisinde Türkiye’nin ihracat pazarı haline gelir (Sönmezoğlu, 2006, s. 370; Özcan, 2004, s. 338). Bu süreçte yükselen Anadolu burjuvazisinin Ortadoğu’ya yatırımları bölgeyle etkileşimin artmasını sağlar. Dördüncüsü ise 12 Eylül darbesinin ardından askerî yönetimin toplumu sosyalizmden uzak tutmak için dini araçsallaştırmasıdır (Öniş, 1997, s. 750; Bozdağlıoğlu, 2003, s. 130-131). Askerî rejimin bu politikası ABD’nin Yeşil Kuşak doktriniyle de uyumludur. (Yavuz, 2004, s. 243). Son gelişme ise insan hakları ihlalleri nedeniyle Türkiye’nin Avrupa’dan dışlanmasıdır. Avrupa’yla ilişkileri kötüleşen Ankara yalnızlığını gidermek için Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerine daha da sarılır (Sönmezoğlu, 2006, s. 440).

1980 ile 1983 yılları arasında Türkiye Körfez ülkeleriyle güvenlik ve askerî işbirliği anlaşmaları imzalamış, İran-Irak savaşında tarafsızlık ilan etmiş ve İsrail’le diplomatik ilişkilerini asgari (İkinci Kâtiplik) düzeyine indirmişti. Turgut Özal başbakan olduktan sonra Türkiye Körfez ülkelerinin ordularının eğitiminde rol oynamaya çalışır. Bunun yanı sıra söz konusu ülkelerle ticaretin canlandığı görülür. Arap sermayesi Türkiye’ye akarken Türk inşaat firmaları Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Bahreyn’deki faaliyetlerini artırır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010a, s. 125-127). Dikkat çekici bir diğer nokta da Türkiye’nin İKÖ toplantılarına Cumhurbaşkanlığı seviyesinde katılmasıdır. 1984 Kazablanka toplantısında Türkiye’yi temsil eden Kenan Evren, Ekonomik ve Ticari İşbirliği Sürekli Komitesi başkanlığına seçilir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010a, s. 128).

Körfez ülkelerine yakınlaşma politikası çerçevesinde Filistin yanlısı ve İsrail aleyhtarı bir tutum benimseyen Türkiye, seksenlerin ikinci yarısından itibaren taraflar arasında denge politikası gözetmeye çalışır (Sönmezoğlu, 2006, s. 441). Bu çerçevede 1986'da İsrail'le diplomatik ilişkiler Maslahatgüzarlık seviyesine yükseltilir. Maslahatgüzarlık görevine Büyükelçi Ekrem Güvendiren atanır. Tel Aviv'de bir büyükelçinin görevlendirilmesi, Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini geliştirme konusundaki isteğini gözler önüne sermektedir. Yirmi iki Türkiye Yahudisi'nin hayatını kaybettiği Neve Şalom Sinagogu'na yönelik saldırı ile Güvendiren'in atanması aynı tarihlere denk gelir. Bu dönemde Filistinli örgütlere yönelik kamuoyunda olumsuz algının yaygınlık kazandığını söylemek mümkündür.

Diğer taraftan işgal altındaki Batı Şeria ve Gazze'de Aralık 1987'de başlayan ayaklanma (İntifada) Ankara'nın yeniden Filistin yanlısı ve İsrail aleyhtarı bir söylem benimsemesine neden olur. Bunun yanı sıra Kasım 1988'de ilan edilen bağımsız Filistin devletini ABD ve İsrail'in tepkisi pahasına hemen tanıır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010a, s. 129; Sönmezoğlu, 2006, s. 451). FKÖ'nün İsrail'in var olma hakkını kabul etmesi ve İntifada sürecinde dünya kamuoyunun Filistinlilere gösterdiği sempati Türkiye'nin işini kolaylaştırır. Ancak 1980-1983 döneminin aksine Türkiye'nin amacı İsrail'i kötüleyerek Arap ülkelerinin desteğini almak değil, taraflar arasında arabuluculuk rolü oynamaktır (Sönmezoğlu, 2006, s. 449). Adnan Menderes gibi Özal da Türkiye'nin Arap ülkelerini ve İsrail'i barıştırabilecek kapasiteye sahip olduğuna inanmıştır. Ona göre Türkiye'nin Ortadoğu'daki itibarı eskiyle kıyas kabul edilemeyecek ölçüde artmış; sözü dinlenen bir ülke haline gelmiştir (Milliyet, 1988).

Doksanlı yıllara girildiğinde ise Körfez ülkeleriyle çok boyutlu ilişki kurma politikası bir dizi nedenle etkisini kaybetmeye başlar. Birincisi petrol fiyatlarının düşmesiyle Türkiye'nin petrol üreticisi Arap ülkelerine bağımlılığı azalır. İkincisi, İran-Irak savaşı sona erdikten sonra İran'la ilişkiler gerilir. İki ülke arasında bölgesel rekabet ve ideolojik çatışma Türkiye'nin savunmacı bir dış politika izlemeye başlamasına katkı sağlar. Üçüncüsü, Ankara Filistinlilere desteğine rağmen Arap ülkelerinden Kıbrıs sorunu ve Bulgaristan'daki Türklerin yaşadığı sıkıntılar konusunda yeterince yardım görmez. Dördüncüsü, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından Türkiye'nin siyasi, kültürel ve ekonomik ilişki kurabileceği Orta Asya'daki Türki Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını kazanmasıdır. Beşinci neden Turgut Özal'ın siyasi gücünü kaybetmesidir. Özal 1989'da Cumhurbaşkanı olunca Anavatan Partisi (ANAP) dağılma sürecine girer ve Ekim 1991 genel seçimlerinde iktidarı Doğru Yol Partisi (DYP) ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) koalisyonuna devretmek zorunda kalır. Son olarak Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan Körfez Krizi, Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik ihracat politikasını olumsuz etkiler. Bunun yanı sıra ABD'nin Irak'a müdahalesinin ardından Kuzey Irak'taki güç boşluğundan faydalanan Kürtler, kendi siyasi birimlerini oluşturma yönünde adım atarlar. Dolayısıyla Ortadoğu, Ankara için bir fırsatlar bölgesi olmaktan çıkarak çeşitli tehdit ve sınamalarla karşılaştığı bir coğrafyaya dönüşür (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010b, s. 551).

GÜVENLİK ODAKLI DIŞ POLİTİKA VE İZOLASYON (1991-1999)

Türkiye'nin doksanlı yıllardaki Ortadoğu politikasını şekillendiren unsurların başında Kürt sorunu gelmektedir. 1991'deki Körfez Savaşı'nın ardından Kuzey Irak'ın ABD tarafından uçuşa yasak bölge ilan edilmesi, Irak Kürtlerini siyasi birimlerini oluşturma yönünde cesaretlendirir. Bunun yanı sıra 1984'ten itibaren Türkiye'deki askerî ve sivil hedeflere saldıran ve halihazırda Suriye topraklarına yerleşen PKK, güç boşluğundan faydalanarak Kuzey Irak'ta da örgütlenme imkânı bulur. Her iki gelişme güvenlik bürokrasisinin tehdit algısını güneye kaydırır (Kirişçi, 2004, s. 313; Özcan, 2003, s. 39-40).

Kuzey Irak'a yönelik düzenlenen operasyonlar ve İsrail'le gelişen ilişkiler bölge ülkelerini Ankara'dan uzaklaştırır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010b, s. 558; Sönmezoğlu, 2006, s. 542). Türkiye'nin Arap dünyasıyla ilişkilerinin kötüleşmesinin bir diğer nedeni ise Suriye'nin su sorununu gerekçe göstererek PKK'nın kendi topraklarında örgütlenmesine izin vermesi ve Abdullah Öcalan'ı iade etmemesidir (Pamukçu, 2004, s. 257). Ankara, 1996'dan itibaren Suriye'ye karşı askerî tedbirleri göz önünde bulundurmaya başlar. İsrail'le askerî işbirliği anlaşmalarının imzalanması aynı döneme rastlar. Arap ülkeleri ve İran ise Suriye'nin yanında yer alır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010b, s. 560).

Bölge ülkelerinin Suriye'yi desteklemesi Türkiye'yi vazgeçirmez. Eylül 1998'de Kara Kuvvetleri Komutanı Atilla Ateş, Hatay'daki konuşmasında Türkiye'nin Suriye'ye yönelik sabrının tükendiğini söyler (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010b, s. 565). Türkiye'nin sert tutumu karşısında İran ve Mısır tarafları bir araya getirmeye çalışsa da Türkiye geri adım atmaz. Ankara ve Şam, Ekim 1998'de Adana mutabakatını imzalar. Mutabakat doğrultusunda tüm PKK kampları yasaklanır, örgüt üyeleri tutuklanır ve Öcalan sınır dışı edilir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010b, s. 566; Hale, 2013, s. 234).

Kürt sorununun yanı sıra İslamcılığın yükselişi de Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik güvenlikçi politika izlemesinin nedenleri arasındadır. İran-Irak savaşı bittikten kısa bir süre sonra Humeyni'nin Türkiye karşıtı açıklamaları ve İran Büyükelçiliği'nin 10 Kasım'da bayrağı yarıya indirmemesi iki ülke arasında ideolojik bir savaşın başlayacağını haber verir (Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2010, s. 157). Kısa sürede İslamcıların İran tarafından desteklendiğine ilişkin kamuoyunda yaygın bir kanı oluşurken Uğur Mumcu ve Çetin Emeç cinayetlerinin arkasında İran olduğu varsayılır (Hale, 2013, s. 239). İran aleyhtarlığı yükselirken, Refah Partisi'nin (RP) 1996'da iktidara geldikten sonra İran'a yakınlaşma politikası izlemesi güvenlik çevrelerinde ve kamuoyunda endişe yaratır (Hale, 2013, s. 239; Çetinsaya, 2004, s. 232).

Türkiye'nin doksanlı yıllardaki Ortadoğu politikasının bir diğer sacayağı da İsrail'le ilişkileridir. ABD'nin öncülüğündeki liberal uluslararası düzenin Ortadoğu'daki temsilciliğini üstlenen iki ülke, ekonomik ve askerî ilişkilerini daha önce olmadığı kadar geliştirir. Her iki devletin Suriye ve İran'ı tehdit kabul etmesi söz konusu yakınlaşmaya katkı sağlar. Güvenlik bürokrasisi, İsrail'le ilişkileri aynı zamanda RP'nin iç siyasette güçlenmesini engellemek için kullanır. Bürokr-

ratik seçkinlere göre bölgedeki tek seküler ve demokratik ülkeyle ilişkilerin gelişmesi İslamcılığa karşı bir panzehir işlevi görecektir (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2010, s. 569). RP'nin 1995 seçimlerini kazanmasının ardından iki ülkenin daha da yakınlaştığı görülür. Şubat 1996'da başlayan askerî anlaşmalar serisi RP'nin DYP'yle koalisyon kurarak iktidara geldiği Haziran 1996'dan sonra da Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) baskısıyla devam eder. Anlaşmaların yanı sıra ortak tatbikatlar ve eğitim programları düzenlenir (Erhan ve Kürkçüoğlu, 2010, s. 572).

ORTADOĞU AÇILIMI VE "İMPARATORLUK BAKİYESİ" (1999-2015)

1999 yılından itibaren Türkiye'nin güvenlik kaygılarının azaldığını ileri sürmek mümkündür. Abdullah Öcalan'ın yakalanması, PKK kamplarının Suriye tarafından tasfiye edilmesi, İran'da reformist Muhammed Hatemi'nin 1997'de iktidara gelmesi (Sönmezoglu, 2006, s. 572), 28 Şubat sürecinde RP'nin kapatılması ve Erbakan'ın siyasetten uzaklaştırılması, deprem dayanışmasının ardından Yunanistan'la ilişkilerin düzelmesi ve Atina'nın desteğiyle Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) aday statüsü kazanması güvenlik odaklı dış politikayı sona erdirir. Türkiye'nin yakın çevresine yönelik çok boyutlu bir politika izleyebileceğine inanan İsmail Cem'in dışişleri bakanlığını üstlenmesi de dış politikanın seyrini değiştirir.

Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle çok boyutlu ilişki kurmaya yöneldiği 1999-2015 aralığını üç alt döneme ayırmak mümkündür. Birincisi İsmail Cem'in Ortadoğu barış sürecine Türkiye'yi dahil etmeye çalıştığı, ayrıca İran ve Suriye'yle ilişkilerin düzelmeye başladığı 1999-2002 dönemidir. İkinci dönem ise Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesinin ardından bu süreci devam ettirdiği ve dinî bağları da kullanarak Ortadoğu'daki bütün ülkelerle yakın ilişki kurduğu 2002-2009 aralığına denk gelmektedir. Üçüncüsü ise 2009-2015 dönemidir. Türkiye 2009'da İsrail'e yönelik eleştirel bir tutuma yönelerek Ortadoğu halklarının sempatisini kazanır. Ancak arabuluculuk ve barışa katkı sağlama rollerini terk ettiği için 2015'ten itibaren güvenlik sorunlarıyla yüzleşmek zorunda kalır.

1999-2002 döneminde Türkiye çok yönlü dış politika izlemeye başlar. Buna göre Türkiye, Suriye'yle ilişkilerini düzeltmeye ve Ortadoğu barış sürecine katkı sağlamaya yönelir. Adana mutabakatının ardından başlayan yakınlaşma süreci Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in 10 Haziran 2000'de Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın cenazesine katılmasıyla hızlanır (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2010b, s. 567; Pamukçu, 2004, s. 260). Türkiye, İran'la ilişkilerini de güçlendirmeye çalışır. İsmail Cem ve Kemal Harzai'nin karşılıklı ziyaretleri, güvenlik krizinin sona erme eğilimine işaret eder (Sönmezoglu, 2006, s. 576).

Ortadoğu barış sürecine aktif katılım, Türkiye'nin bölge ülkeleriyle yakın ilişki kurmak için başvurduğu bir diğer araçtır. Ankara, Eylül 2000'de başlayan Filistin ayaklanması (İkinci İntifada/El Aksa İntifadası) sırasında tarafları bir araya getirmek ister. Bir başka ifadeyle Ankara ellili ve seksenli yıllardaki gibi İsrail ve Filistinlileri uzlaştırabilecek kapasiteye sahip olduğuna inanır. Bu doğrultuda İsmail Cem, İsrail ve Filistin'e beşten fazla ziyaret düzenler (Yeşilyurt,

2012, s. 403; Özcan, 2004, s. 351). Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in BM bünyesinde İsrail ve Filistinliler arasında yaşanan hak ihlallerini ve şiddet eylemlerini araştırmak için kurulan komisyonunda yer alması da (Erhan ve Kürkcüoğlu, 2010, s. 578) Türkiye'nin tarafları barıştırma konusundaki motivasyonunu ortaya koyar.

Ankara taraflar arasında diyalog kurulmasına katkı sağlamak istese de tarafsız bir pozisyon benimsemez. Seksenli yıllardaki gibi arabuluculuk çabaları sırasında söylemlerinde Filistin yanlısı bir tutum izler. Bunun nedeni bir taraftan da Arap ülkelerindeki imajını güçlendirmek istemesidir. Bu çerçevede Mayıs ve Ekim 2000'deki BM Genel Kurullarında İsrail'in kınanmasına yönelik kararlara olumlu oy verir. Filistinli yaralılarından bazıları Türkiye'de tedavi edilir. Başbakan Bülent Ecevit yetmişli yıllardaki üçüncü dünyacılığını hatırlatırcasına İsrail aleyhtarı bir söylem benimser (Sönmezoğlu, 2006, s. 585). Gelgelelim iç siyasetteki istikrarsızlık ve derinleşen ekonomik sıkıntılar nedeniyle bölge ülkeleriyle çok boyutlu ilişki kurma politikası başarıya ulaşamaz (Yeşilyurt, 2012, s. 404; Sönmezoğlu, 2006, s. 584).

Ne var ki, 2002-2009 arasındaki iç ve dış gelişmeler Türkiye'nin Ortadoğu'da daha etkin bir politika izlemesini sağlar. Dış gelişmelerin başında 11 Eylül 2001'deki terör saldırıları gelmektedir. 11 Eylül sonrasında ABD'nin Ortadoğu politikası müdahaleci bir nitelik kazanır. Liberal uluslararası düzeni bölgeye yarma konusunda agresif bir tutum izlerken müttefiklerinden destek bekler (Sönmezoğlu, 2006, s. 551-552). İç gelişme ise Kasım 2002'de AKP'nin iktidara gelmesidir. Partinin İslamcı çizgisini liberal demokrasiyle harmanlama iddiası Washington'un dikkatini çeker ve "İslamcı demokratların" popülaritesi Batı kamuoyunda kısa sürede yükselir. Böylelikle AKP için İsmail Cem'in başlattığı çok boyutlu dış politikayı uygulaması kolaylaşır.

Hükümetin dış politika danışmanı Ahmet Davutoğlu, söz konusu politikaya "derinlik" kazandırmayı amaçlar. Bu yaklaşıma göre, Türkiye, Müslüman kimliğini daha fazla vurgulamalı ve Osmanlı'dan miras aldığı tarihsel misyonunu yerine getirmekten çekinmemelidir. Bu misyon, Ortadoğu'daki çatışmaların çözümüne katkı sağlayarak bölgede etkinlik kurmaktır (Yeşilyurt, 2017, s. 67-68). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan "koruyucu, arabulucu ve düzenleyici" rolü referans alan anlayış dış politika yapım sürecine hâkim olur.

Gelgelelim AKP hükümetinin Ortadoğu'daki ilk deneyimi ABD'nin Irak işgaline denk gelir. ABD harekât planlarına devam ederken İsmail Cem'den devralınan çok boyutlu dış politika anlayışı uygulamaya konur. Ankara tüm Ortadoğu ülkeleriyle konuşarak işgalin engellenmesine yönelik platform oluşturmaya çabalar (Yeşilyurt, 2012, s. 405). ABD ordusunun işgal için Türkiye'deki askerî üsleri kullanma talebi ise TBMM'de gerçekleştirilen oylamada kabul edilmez. Meclis'in bu kararı ABD'nin tepkisiyle karşılaşırken bölge ülkelerinin takdirini kazanır (Hale, 2013, s. 234).

Türkiye, bu politikasını ABD'nin Irak işgalinin ardından da devam ettirerek Ortadoğu'da çatışan tüm taraflarla diyalog kurmaya çalışır. Ortadoğu'daki marjinal grupları zayıflatmayı hedefleyen ABD, Türkiye'nin bu çabasını destekler (Yeşilyurt, 2017, s. 68). Öyle ki Haziran 2004'te Türkiye'ye gelen ABD Başkanı George Bush, Türkiye'nin Ortadoğu'ya demokratikleşme konusunda rehberlik etmesi gerektiğini söyler (Balci, 2015, s. 266).

ABD'nin desteği ellili ve seksenli yıllardaki gibi Türkiye'nin özgüvenini artırır. Bu doğrultuda Ankara bölgede arabulucu ve düzenleyici rol oynamaya çalışır. Irak'taki tarafları bir araya getirme ve Irak'ın kalkınmasına destek verme politikası bu bağlamda ele alınabilir (Yeşilyurt, 2012, s. 408-409). Türkiye'nin Irak politikasındaki çekincesi ise Saddam Hüseyin'in devrilmemesinden sonra Kuzey Irak Kürtlerinin devletleşme yönünde attıkları adımlar ve PKK'nın bu coğrafyada toparlanma fırsatı bulmasıdır. Savaşın hemen ardından Kuzey Irak'a yönelik güvenlikçi bir yaklaşım sergileyen Türkiye, 2007'de AKP'nin seçimleri yeniden kazanması ve TSK'nın siyasete yön verme kapasitesinin azalmasıyla birlikte Erbil'e yönelik ticari ilişkileri ve tarihsel bağları öne çıkaran bir politika izlemeye başlar (Balcı, 2015, s. 295).

Türkiye'nin Ortadoğu'da etkinlik kurma politikasının temelini ise Suriye'yle gelişen ilişkiler oluşturur. Önceki hükümet döneminde başlayan yakınlaşma süreci devam eder. Bu dönemde tarihî ve kültürel bağlar vurgulanır ve Anadolu ile Suriye toprakları arasında Osmanlı döneminde olduğu gibi güçlü bağlar kurulmak istenir. "Ortak geçmiş, ortak kader ve ortak gelecek" ikili ilişkileri tanımlayan slogan olarak belirlenir (Özcan, 2017b, s. 178). Bu doğrultuda doksanlı yıllarda taraflar arasında düşmanlık üreten su sorunu büyük ölçüde çözüme kavuşturulur. Türkiye, Suriye'nin talep ettiği su miktarını bırakırken 2004'te Asi nehrinde iki ülke arasındaki barışı simgeleyen bir barajın inşa edilmesine karar verilir. "Dostluk Barajı" 2011'de faaliyete başlar. 2004'te Beşar Esad'ın Türkiye'yi ziyaretine Başbakan Tayyip Erdoğan aynı yıl cevap verir (Balcı, 2015, s. 275-276; Sönmezoglu, 2006, s. 562). 2005'te ise Lübnan Başbakanı Refik Hariri'nin suikast sonucu hayatını kaybetmesinden Suriye sorumlu tutulunca Türkiye Şam'a destek verir (Balcı, 2015, s. 276).

2009'da turistik vizeler kaldırılır ve kısa sürede karşılıklı ziyaretçi sayısı bir önceki yıla göre iki kat artar. Dışişleri Bakanı Davutoğlu seyahat ve ticaret serbestisini Lübnan ve Ürdün'ü de içine alacak şekilde genişletmeyi hedeflediklerini açıklar (Yeşilyurt, 2012, s. 422-423; Hale, 2013, s. 235). Son olarak, Türkiye Şam ile İsrail arasında diplomatik kanalları canlandırarak Ortadoğu'daki düzenleyici ve arabulucu rolünü pekiştirmeye çalışır (Yeşilyurt, 2012, s. 349). Gelgelelim Aralık 2008'de başlayan Gazze Savaşı nedeniyle bu girişim başarısızlıkla sonuçlanır. Ancak İsrail'in Gazze saldırısı Türkiye'nin etkinlik kurma hesaplarını pratiğe dökmesi için "başka kapılar" açacaktır.

Çok boyutlu Ortadoğu politikasının üçüncü alt dönemi 2009-2015 evresidir. Bu yılları öncekilerden ayıran temel unsur Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik görülmemiş ölçüde iddialı ve müdahaleci bir tutum benimsemesidir. Bu dönemde ABD ve Avrupa büyük bir ekonomik krizden geçmekte, Washington Ortadoğu'daki yükümlülüklerini azaltmayı, dolayısıyla Irak'tan çekilmeyi planlamaktadır. Bölgede ortaya çıkması muhtemel güç boşluğu Türkiye'nin iddialı dış politika izleme motivasyonunu artırmıştır. Bu sırada İsrail'in Aralık 2008'de Gazze'ye yönelik düzenlediği hava harekâtının binden fazla kişinin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanması Türkiye'nin sert tepkisiyle karşılaşılır. Ocak 2009'daki Davos Ekonomi Zirvesi sırasında Erdoğan'ın

İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e gösterdiği tepki ise Ankara'nın Ortadoğu politikasını değiştiren kırılma anıdır.

Erdoğan, Peres'in İsrail'in operasyon gerekçelerini sıralamasına tepki gösterir ve İsrail ordusunun çocukları katlettiğini söyleyerek oturumu terk eder. Erdoğan'ın tepkisi, Ortadoğu halkları tarafından coşkuyla karşılanır (Yeşilyurt, 2012, s. 432). Bu dönemden itibaren Gazze odaklı bir Ortadoğu politikası izlenir (Özcan, 2018, s. 23-24). İsrail şeytanlaştırılırken, Filistin sorunu Türkiye'nin "iç meselesi" olarak değerlendirilir. Böylelikle Türkiye, "Ortadoğu'yu İsrail'e karşı koruyarak" Osmanlı'dan miras kalan "tarihsel misyonunu" oynamaya çalışır. Mayıs 2010'da Gazze'ye yardım götürülen Mavi Marmara gemisinin İsrail askerlerinin saldırısına uğraması ise söz konusu politikanın daha da etkili bir biçimde uygulanmasını artırır. Türkiye, İsrail Büyükelçisini geri çağırırken ortak askerî tatbikatlar askıya alınır.

Gazze odaklı yaklaşımla belirginleşen iddialı ve müdahaleci Ortadoğu politikası Arap Baharı'yla birlikte daha da güçlenir. Arap ülkelerindeki ayaklanmalar Türkiye tarafından desteklenir. Otokratik liderlerin devrildiği Tunus, Mısır ve Libya'yı ziyaret eden Başbakan Erdoğan'a halk büyük ilgi gösterir (Yeşilyurt, 2017, s. 428). Türkiye, bu ülkelerdeki Müslüman Kardeşler ağını kullanarak Ortadoğu'da nüfuz oluşturmayı hedefler (Yeşilyurt, 2017, s. 66; Özcan, 2017b, s. 181) ve önceki yıllarda takip edilen barıştırmacı, uzlaştırmacı ve yapıcı politika bir kenara bırakılır. Siyasi seçkinlerin söylemlerinde "mazlumların hamisi Türkiye" ifadesi sıklıkla yer bulur (Yeşilyurt, 2017, s. 79).

Gelgelelim Suriye iç savaşı Türkiye'nin Ortadoğu'da etkinlik kurma politikasını çıkarma sokar. Ankara, Müslüman Kardeşler ağının Suriye'yi de etkisi altına alacağını varsayar. Bu nedenle örgütün iktidara gelme ihtimali, Baas rejimiyle ilişkileri geliştirme politikasından daha cazip bir seçenek olarak değerlendirilir. Eylül 2011'den itibaren Türkiye Şam'la ilişkilerini kademeli bir şekilde sonlandırır. Başbakan Erdoğan, Suriye'de yaşananların Türkiye'nin iç meselesi olduğunu söyleyerek müdahaleci ve iddialı Ortadoğu politikasının Suriye'yi de kapsayacağını belli eder. Davutoğlu ise Ankara'nın bölgedeki değişimin öncüsü olacağını ileri sürer. Erdoğan'ın "Suriye devriminin öncüleri"yle birlikte Bilal Habeşi, İbn-i Arabi ve Selahaddin Eyyubi'nin türbelerini ziyaret etmek ve Emevî Camii'nde namaz kılmak istediğini söyler (Özcan, 2017b, s. 183-184; Hale, 2013, s. 244-245).

Suriye'deki barışçıl gösteriler kısa sürede silahlı çatışmaya dönüşür. El Kaide bağlantılı gruplar Suriye'deki güç boşluğundan faydalanırken Baas rejiminin ayakta kalmasını isteyen İran ve Rusya savaşa müdahil olur. Türkiye ise rejim karşıtı Özgür Suriye Ordusu'nu destekleyerek vekâlet savaşının bir parçası haline gelir. Diğer taraftan Ankara'nın Müslüman Kardeşler'le yakın ilişkisi bu örgüte olumsuz yaklaşan Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gibi ülkelerin Türkiye'den uzaklaşmasına neden olur (Yeşilyurt, 2017, s. 75). Suriye'nin kuzeyinde Ankara tarafından PKK'nın uzantısı kabul edilen PYD'nin güç boşluğundan faydalanarak kuvvetlenmesi ise Türkiye'nin güvenlik kaygılarını diriltir. Diğer taraftan Arap İsyancıları sırasında muhaliflere destek veren ABD ve AB, bölgede El Kaide bağlantılı grupların güçlenmesinden

rahatsızlık duyar. Batı kamuoyu, Irak Şam İslam Devleti'nin (İŞİD) Suriye'de etkinlik kurması karşısında bu örgütle mücadele eden PYD'ye sempatiyle bakar. Bu gelişmeler Türkiye'nin güvenlik kaygılarını derinleştirir (Özcan, 2017b, s. 188).

İZOLASYON (2015-2022)

Türkiye, Suriye iç savaşının yarattığı olumsuz etkilere rağmen iddialı ve müdahaleci politikasını sürdürür. Bu nedenle bölge ülkelerinin gözündeki imajı zarar görür. 2002-2009 arasında takip edilen arabulucu ve yapıcı politikanın yarattığı olumlu etki neredeyse kaybolur (Yeşilyurt, 2017, s. 76). Eylül 2015'te Rusya'nın Suriye iç savaşına doğrudan müdahalesiyle Türkiye'nin hareket alanı tamamen kısıtlanır (Özcan, 2017b, s. 198). Kasım 2015'te Rus savaş uçağının Hatay sınırında düşürülmesi ise iki ülke arasında krize neden olur.

Bu tarihten itibaren Türkiye bir taraftan ABD'yle PYD üzerinden sorun yaşarken diğer taraftan Rusya'nın Eylül 2015'te başlayan askerî müdahalesi sonucunda Suriye'deki girişim üstünlüğünü bütünüyle kaybeder. Ankara için Suriye politikasının öncelikleri değişir. Rejim değişikliği politikası yerini Suriye'de PKK etkisi altında bir bölgenin oluşumunun engellenmesi, Suriye'den gelen mülteci akınının durdurulması gibi amaçlara bırakır. Dolayısıyla Türkiye, Suriye'nin kuzeyinde bir Kürt devletinin kurulmasını engellemeye odaklanır. Ankara uçak krizini sonlandırmak için Moskova'dan özür diler. Haziran 2016'dan itibaren ilişkiler düzelirken, 15 Temmuz 2016 darbe girişimi sırasında Rusya'dan gelen destek tarafları daha da yakınlaştırır (Balta, 2019, s. 79-80). Bu tarihten itibaren Türkiye, Rusya ve İran'la düzenli olarak bir araya gelerek Suriye'de istikrarlı bir siyasi yapı oluşturmanın yollarını arar. Astana Süreci olarak adlandırılan bu toplantılar serisinde Türkiye Suriye muhaliflerinin taleplerini Esad rejimini destekleyen Rusya ve İran'la müzakere eder (Balta, 2019, s. 80).

Rusya'yla gelişen ilişkiler Türkiye'nin Suriye'nin kuzeyine operasyon düzenlemesinin önünü açar. Ağustos 2016'daki Fırat-Kalkan Operasyonu'nu 2018'de Zeytin Dalı ve 2019'da Barış Kalkanı operasyonları takip eder. Gelgelelim Ankara, Şam yönetiminin İdlib'deki rejim muhaliflerine yönelik harekât hazırlıklarına karşı çıkınca taraflar arasında gerginlik yeniden su yüzüne çıkar. Şubat 2020'de TSK ile Suriye güçleri İdlib yakınlarında karşı karşıya gelir. 27 Şubat'ta Rus uçaklarının saldırısı sonucu 34 asker hayatını kaybeder. Saldırının ardından başlatılan Bahar Kalkanı Operasyonu'yla Suriye güçleri İdlib'den uzaklaştırılır. Ardından 5 Mart 2020'de Rusya'yla Moskova'da mutabakat imzalanır. Mutabakata göre iki ülke ortak devriye oluşturacak ve İdlib etrafındaki radikal örgütleri izole edecektir. Bu gelişmeler Ortadoğu'da etkinlik kurma politikasının sona erdiğini, buna karşın doksanlı yıllardakine benzer güvenlikçi ve reaksiyoner bir anlayışın benimsendiğini göstermektedir.

Türkiye'nin izolasyonunu pekiştiren bir diğer mesele de Ankara'nın Müslüman Kardeşler'le devam eden ilişkisidir. Bu örgütten rahatsızlık duyan Körfez ülkeleri Türkiye'den uzaklaşmıştır. 2013'teki Mısır darbesinin ardından Ankara Müslüman Kardeşler'e desteğini sürdürür ve bu nedenle Mısır'la ilişkileri bozulur. Örgütün güçlenmesini istemeyen Suudi Arabistan ve BAE

de Türkiye'ye karşı Mısır'a destek verir. Başbakan Erdoğan ve hükümete yakın basın kuruluşları ise Körfez ülkelerine sert tepki gösterir (Yeni Şafak, 2013). 15 Temmuz 2016'daki darbe girişimi özellikle BAE'yle ilişkileri kopma noktasına getirir. Çünkü Ankara, darbecilerin BAE tarafından finanse edildiğini ve yönlendirildiğini öne sürer. Libya iç savaşında Türkiye'nin Müslüman Kardeşler bağlantılı Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni desteklemesi de Körfez ülkelerinin Türkiye'ye tepkisini artırır. Dolayısıyla Türkiye'nin bu dönemde ilişki kurabildiği tek ülke Müslüman Kardeşler'le bağımlı koruyan Katar'dır. Suudi Arabistan, BAE ve Bahreyn, bu örgüte desteği nedeniyle 2017'de Katar'a yönelik ekonomik ambargo uygular. Ambargo, Türkiye'nin Ortadoğu'daki yalnızlığını derinleştirir (Aras ve Akpınar, 2017, s. 5-6). İsrail, BAE, Bahreyn ve Fas arasında 2020'de imzalanan İbrahim Antlaşmaları ve bu ülkelerin Doğu Akdeniz'deki doğalgaz ve petrol rezervlerinin kullanılması konusunda Güney Kıbrıs ve Yunanistan'la işbirliğine yönelmesi Ankara'nın çevreneme kaygısını güçlendirir. Türkiye'nin yalnızlığı sürdürülebilir olmaktan çıkınca 2022'den itibaren Ortadoğu ülkeleriyle ilişkileri düzeltmeye yönelik adımlar atılır.

2022 SONRASI VE SONUÇ

Türkiye, Ortadoğu'daki yalnızlığını sona erdirmek için İsrail'le ilişkilerini yeniden büyükelçilik seviyesine yükseltir. İsrail Cumhurbaşkanı Isaac Herzog, Mart 2022'de Türkiye'yi ziyaret eder. Ziyaretin ardından Ankara'nın Filistin meselesinde İsrail'i eleştirmekten kaçındığı gözlenir. İsrail'le düzelen ilişkileri Suudi Arabistan ve BAE'yle imzalanan anlaşmalar takip eder. 2023 yılında bu ülkelerle ticaret hacminin artırılması hedeflenir. Ankara, 2013'ten itibaren sorun yaşadığı Mısır'la da ilişkilerini düzeltmeye ve Suriye rejimiyle de iletişim kurulmaya çalışır. Gelgelelim Ekim 2023'te başlayan İsrail-HAMAS savaşıyla birlikte Türkiye yeniden İsrail aleyhtarı bir tutum benimsemiştir. Bu yaklaşımın bölge ülkeleriyle normalleşme çabalarını ne yönde etkileyeceğini zaman gösterecektir.

Sonuç olarak Türkiye'nin Ortadoğu politikasının dünya siyasetindeki dönüşümler ve iç siyasetteki dinamiklerin karşılıklı etkileşimiyle şekillendiğini söylemek mümkündür.

Seçkinler erken Cumhuriyet döneminde kendi deneyimleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan Ortadoğu ülkelerinin içinden geçtiği süreç arasında özdeşlik kurmuş ve bu ülkelerin bağımsızlığını ve modernleşme hamlelerini desteklemiştir. Türkiye Soğuk Savaş yıllarında ise bölge ülkelerini "kızıl tehlikeye" karşı ortak platforma davet etmiş; Batı'ya bağımlılığını dengelemek için 1960-1980 aralığında Arap ülkelerine yakınlaşmak istemiş; güvenlik kaygısının azaldığı 1980-1991 ve 1999-2015 dönemlerinde ise Ortadoğu ülkeleriyle çok boyutlu ilişki kurmaya çalışmıştır. Öyle ki bu politika 2010'lu yıllarda, İmparatorluk mirasını referans alan Ortadoğu'da etkinlik kurma motivasyonunu artırmıştır. Gelgelelim bu motivasyon, uluslararası ve bölgesel sistemdeki değişimlerin göz ardı edilmesine neden olmuş ve savrulma, izolasyon ve güvenlik kriziyle neticelenmiştir.

KAYNAKÇA

- Adivar, H. E. (2015). *Mor Salkımlı Ev* (16. Baskı). Can Yayınları.
- Akdevelioğlu, A. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2010). İran ile İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1980-2001*, Cilt II içinde (12. Baskı, s. 152-157). İletişim Yayınları.
- Akşam. (1937, 15 Haziran). Hariciye Vekili Tefik Rüştü Aras Diyor ki.
- Akşam. (1937, 27 Haziran). Irak Gün Geçtikçe Terakki Ediyor.
- Aras, B. ve Akpınar, A. (2017). *Turkish Foreign Policy and the Qatar Crisis*. İstanbul Politikalar Merkezi.
- Bağcı H. (2004). Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası. F. Sönmezoğlu (der.) *Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 171-205). Der Yayınları.
- Balcı A. (2015). *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*. Etkileşim Yayınları.
- Balta, E. (2019). From Geopolitical Competition to Strategic Partnership: Turkey and Russia after The Cold War. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 16 (63): 69-86.
- Bein, A. (2017). *Kemalist Turkey and the Middle East*. Cambridge University Press.
- Bozdağlıoğlu, Y. (2003). *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructive Approach*. Routledge.
- Cumhuriyet. (1937, 21 Haziran). Rüştü Aras'ın Suriye Gazetecilerine Beyanatı.
- Cumhuriyet. (1937, 25 Haziran). Kardeş Memlekete Umumî bir Bakış.
- Çetinsaya G. (2004). Türk-İran İlişkileri. F. Sönmezoğlu (der.) *Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 207-234). Der Yayınları.
- Deringil, S. (2015). *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. İletişim Yayınları.
- Erhan, Ç. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2009a). Filistin Sorunu ve İsrail ile İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1919-1980*, Cilt I içinde (15. Baskı, s. 635-648). İletişim Yayınları.
- Erhan, Ç. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2009b). İsrail ile İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1919-1980*, Cilt I içinde (15. Baskı, s. 796-801). İletişim Yayınları.
- Erhan, Ç. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2010). İsrail ile İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1980-2001*, Cilt II içinde (15. Baskı, s. 568-579). İletişim Yayınları.
- Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2009a). Arap Devletleri ile İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1919-1980*, Cilt I içinde (15. Baskı, s. 615-635). İletişim Yayınları.
- Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2009b). Arap Devletleri ile İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1919-1980*, Cilt I içinde (15. Baskı, s. 784-796). İletişim Yayınları.
- Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2010a). Arap Devletleri ile İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1980-2001*, Cilt II içinde (12. Baskı, s. 124-148). İletişim Yayınları.
- Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2010b). Arap Devletleri ile İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1980-2001*, Cilt II içinde (12. Baskı, s. 551-567). İletişim Yayınları.
- Gruen, G. E (1973). *Turkey, Israel and the Palestinian Question, 1948-1960: A Study of Ambivalence*. Columbia University.
- Hale, W. (2013). *Turkish Foreign Policy since 1774*. (3. Baskı). Routledge.
- Hanioglu, M. Şükrü. (2011). *Atatürk: An Intellectual Biography*. Princeton University.
- Kirişçi, K. (2004). Huzur mu Huzursuzluk mu: Çekiş Güç ve Türk Dış Politikası (1991-1993). K. Han. F. Sönmezoğlu (der.) *Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 311-328). Der Yayınları.
- Liel, A. (2001). *Turkey in the Middle East: Oil, Islam, and Politics*. Lynne Rienner Publishers.
- Milliyet. (1988, 22 Mart). Ortadoğu'da Türk Barış Atağı.
- Muharrem Feyzi. (1931, 4 Haziran). Tunus Hadiseleri. *Cumhuriyet*.
- Öniş, Z. (1997). The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective. *Third World Quarterly* 4 (18): 743-766.

- Özcan, G. (2003). Dört Köşeli Üçgen Olmaz: Irak Savaşı, Kürt Sorunu ve Bir Stratejik Perspektifin Kırılması. *Foreign Policy* 25 (1): 38-39.
- Özcan, G. (2004). Türkiye-İsrail İlişkileri. F. Sönmezoğlu (der.) *Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 329-358). Der Yayınları.
- Özcan, G. (2017a). Altmışlı Yıllarda “Dış” Politika. M. K. Kaynar (der.) *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* içinde (s. 217-256). İletişim Yayınları.
- Özcan, G. (2017b). If the Crisis is What We Make of It: Turkey and the Uprisings in Syria. F. Aksu ve H. S. Ertem (der.) *Analyzing Foreign Policy Crises in Turkey: Conceptual, Theoretical and Practical Discussions* içinde (s. 178-198). Cambridge Scholars Publishing.
- Özcan, G. (2018). The JDP’s Changing Discursive Strategies towards Israel: Rhetoric vs. Reality. *Uluslararası İlişkiler Dergisi* 15 (57): 19-32.
- Pamukçu, K. (2004). Su Sorunu Çerçevesinde Türkiye, Suriye ve Irak İlişkileri. F. Sönmezoğlu (der.) *Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 253-270). Der Yayınları.
- Sabah Can. (1958, 15 Mayıs). Manda Vefat Ederken. *Ulus*.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası*. Der Yayınları.
- TBMM Tutanak Dergisi*. (1955, 26 Şubat). Toplantı 50, Cilt 1.
- TBMM Tutanak Dergisi*. (1955, 27 Şubat). Toplantı 51, Cilt 1.
- Ulus. (1935, 9 Nisan). Mısır’da bir Türkiye Turizm Bürosu.
- Ulus. (1937, 1 Haziran). Türkiye ve Arab Âlemi.
- Yalman, G. (2009). *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in 1980s*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yavuz, M. H. (2004). İkicilik (Duality): Türk-Arap ilişkileri ve Filistin Sorunu (1947-1994). F. Sönmezoğlu (der.) *Türk Dış Politikasının Analizi* içinde (s. 235-251). Der Yayınları.
- Yeni Şafak. (2013, 11 Temmuz). Suud-İsrail Aynı Çizgide.
- Yeşilyurt, N. (2013). Ortadoğu’yla İlişkiler. B. Oran (der.) *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 2001-2012*, Cilt III içinde (2. Baskı, s. 401-462). İletişim Yayınları.
- Yeşilyurt, N. (2017). Explaining Miscalculation and Maladaptation in Turkish Foreign Policy towards the Middle East during the Arab Uprisings: A Neoliberal Realist Perspective. *All Azimuth* 6 (2): 65-83.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Demokratikleşme Momentleri

Türkiye Kurulurken Muhalefet

AHMET DEMİREL

Türkiye'nin siyasal kültüründe muhalefet hoş karşılanmaz. Hele hele devletin kuruluş yılları olan 1910 ve 1920'li yıllarda hiç ama hiç hoş karşılanmaz! Öyle ya, Osmanlı devleti çözüme ve yıkılma sürecine girmişken ve Anadolu toprakları üzerinde yeni bir devlet kurulurken iktidarda olanlara muhalefet etmek de neyin nesidir?

Mustafa Kemal Paşa'nın 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında Ankara'da toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın İkinci Büyük Kurultayı'nda, günde ortalama 6 saatin üzerinde kürsüde kalmak suretiyle, 6 günde ve toplam 36,5 saatte tamamladığı ve siyasal kültürümüzün temel eserlerinden biri olan *Nutuk*'ta muhalefet için kullandığı sıfatlar bu durumu açık olarak gösterir.

Taha Parla, Atatürk'ün *Nutuk*'unun Türk Tarih Enstitüsü tarafından hazırlanıp İstanbul'da Maarif Basımevi tarafından 1962 yılında basılan ikinci cildinden yaptığı alıntılarla, onun muhalefet hakkında kullanmış olduğu sıfatlar üzerinden şu tespiti yapar: "Atatürk muhalefeti hoş karşılamaz ve iyi sözlerle anmaz. Başkumandanlık olayında 'hükümeti ve orduyu yıkmak için (sorunları) kurcala(yan)'lardan (s. 662) sonra 'muhalefet vadisinde ileri gitmek isteyenler', 'muhalif cereyanlarda teşvikçi rolü oynayanlar', 'Grupun çalışmasını zorluklara (uğratanlar)', 'olumsuz direnişlerini tecrübe (edenler)', 'olumsuz ve karamsar rol yapanlar' (s. 637), 'Aciz ve korkak insanlar' (s. 637), 'düşmana ümit (verenler)' (s. 639), 'şaşkın ve cahil beyinler' (s. 690), muhalefeti niteleyen sözlerinden sadece bazılarıdır" (Parla, 1991, s. 100).

Yine Taha Parla'nın belirlemelerine göre, "Meclis'teki hizip ve gruplardan hazzetmeyen Atatürk, ilk örgütlü muhalefet partisine de iyi gözle bakmaz. Bunun bir nedeni, yeni partiyi cumhuriyet düşmanı, muhafazakâr, hatta gerici (ya da gericileri tahrik edici) bulması ise, bir nedeni de kurucularının, geçiş döneminin en önde gelen siyasal ve askerî kişileri olmasıdır. Bu partinin ardında 'komplo' vardır, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası muhaliflerin 'maskelerini atmaları'nın sonucudur, programı 'gizli eller tarafından' çizilmiştir, 'ciddi, samimi, iyi niyetli, dürüst' değildir, programı 'en hain beyinlerin ürünü'dür" (Parla, 1991, s. 149).

1926'daki İzmir suikastı günlerinde rejimin yarı resmî gazetesi olan *Cumhuriyet*'in kurucusu, sahibi ve başyazarı olan Yunus Nadi (Abalıoğlu) muhalefet hakkındaki görüşlerini ortaya koyarken iktidarın muhalefete bakışını çok daha açık bir biçimde belirtir:

1. Bizde muhalefet behemehâl hıyanet ve ihanete tereddidi eder.
2. Her muhalefet fikrinde, hususiyle bu fikir taazzuv etmeye başlarsa, mutlaka bir hıyanet hamîri farz etmelidir.
3. Bazen de hıyanet ve ihanet bizde muhalefetin teşekkülü sebebi olur (Cumhuriyet, 1926).

Açık ve net! Yunus Nadi'ye göre Türkiye'de “muhالیf” zaten “vatan haini” demektir: Muhalif olan her kim olursa olsun mutlaka hain olarak soysuzlaşır; zaten herhangi bir yerde bir muhalefet fikri ortaya çıkmışsa içinde mutlaka bir hıyanet hamuru vardır; bazen de insanlar, örgütler, zaten vatan haini oldukları için muhalif olurlar!

Müthiş bir tespit!

Durum böyle olunca, sonraki dönemlerdeki Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminin incelendiği çalışmalarda, ilk BMM'deki iktidar ve muhalefet arasındaki mücadele ya tamamen ihmal edilmiş ya da birkaç cümleyle o mecliste Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesine karşı çıkan “dinci ve gerici” bir muhalefetin varlığından söz edilmiştir. Bu yapılırken de birtakım klişeler, birincil kaynaklara bakıp doğrulama gereği duyulmadan tekrarlanmıştır. Bu klişeler, en genel hatlarıyla şöyle özetlenebilir: Birinci Grup, çökmüş Osmanlı kurumları ve kültürünü ortadan kaldırıp yerine modern, laik, demokratik kurumlarla, rasyonel bir ideoloji ve zihniyet getirme hedefiyle hareket eden ve sonunda bunu başaran laik, devrimci, demokrat radikallerin grubuydu. Bunların karşısına dikilen İkinci Grup ise sıkıca sarıldığı Osmanlı kurumlarının muhafazasını amaçlamıştı ve esas olarak, Meclis'in şeriat yanlısı, dinci, muhafazakâr, gerici unsurları tarafından oluşturulmuştu. Bunlar laik, modern bir devletin kurulmasına karşıydılar.

Mesela bu klişenin öncülerinden Enver Behnan Şapolyo, 1944'te çok sayıda basılan *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi* adlı kitabında “Meclis Birinci Grup ve İkinci Grup adıyla ikiye ayrıldı. Birinci Grup Mustafa Kemal'in taraftarı radikaller, İkinci Grup da muhafazakârlar olup, ekseriyeti ulema sınıfı teşkil ediyordu” demektedir. (Şapolyo, 1958, s. 416) Şapolyo, daha sonra kaleme aldığı *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'nin İç Âlemi* adlı kitabında bu bakış açısını bir adım daha ileri götürmektedir: “Birinci Millet Meclisi'nde ‘Birinci’ ve ‘İkinci’ Grup denilen iki grup vardı. Birinci Grup Atatürk'ün dâhil olduğu radikallerdi. Bunlar tamamen Osmanlı'dan kalan müesseseleri kökünden yıkmak isteyen demokrat laik zümre idi. İkinci Grup muhafazakârlar olup, dindar ve milliyetçi bir zümre idi. Birinci Grup hep bunlarla çarpıştı. Nihayet radikaller galip gelerek, memlekette birçok inkılaplar yapıldı” (Şapolyo, 1967, s. 100).

Şimdi bu tespitleri göz önünde bulundurarak, önce 1920-1923 meclisindeki, İkinci Grup muhalefetine bakalım. Ardından, Mustafa Kemal Paşa'nın, iki kişi hariç, aday gösterdiği herkesin milletvekili olduğu 1923 seçiminden sonra ortaya çıkan muhalefeti gözden geçirelim.

Muhalefet ve ona eşlik ettiği iddia edilen “ihane”i görebilmemiz için, öncelikle söz konusu muhalefetin ne yaptığını bilmemiz şart.

BİRİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ DÖNEMİ (1920-1923)

Osmanlı devletinden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecinde bir ara durak olan Birinci BMM dönemi (1920-1923), Türkiye’nin demokrasi tarihinde önemli bir yer tutar. Bu dönemde de tıpkı İkinci Meşrutiyet’in ilk Meclis-i Mebusanı döneminde (1908-1912) olduğu gibi çoksesli bir meclis yapısı göze çarpar. Yine bu dönemde de 1908-1912 arasında olduğu gibi “tek adam rejimi”nden uzaklaşma ve demokratikleşme yolunda önemli anayasal düzenlemeler yapılmıştır.

İlk BMM döneminin yaklaşık ilk iki buçuk yılı savaş, son altı ayı ise savaşta elde edilenleri Lozan’da barış koşullarının ele alındığı masada karşı tarafa kabul ettirip bir uluslararası antlaşmayı imzalatma mücadelesiyle geçmiştir. Dolayısıyla dönem çok zorlu bir dönemdir. Dahası bu süreç içinde saltanat kaldırılacak, Osmanlı devleti tarihe karışacak, yerine kurulan ve bir sonraki meclis döneminde cumhuriyete dönüşecek olan yeni devletin yapısının temel taşları döşenmeye başlayacaktır. Bu süreç bir askerî cunta veya dar bir olağanüstü komiteyle değil, ülke genelinde ve o zamanın standartlarına göre nispeten demokratik yolla seçilen olağanüstü yetkilerle donatılmış bir meclis tarafından yürütülmüştür. Ve bu meclis içinde, şaşırtıcı bir biçimde, demokrasi tarihi açısından önemli, sert bir iktidar-muhalefet mücadelesi yaşanmıştır.

Bu mücadelenin temelinde 1913-1918 arasında yaşandığı türden bir kişisel iktidar yolunun açık tutulması veya tamamen kapatılması vardır. Mücadele teknik olarak yasamanın üstünlüğü / yürütmenin üstünlüğü, kuvvetler ayrılığı / kuvvetler birliği, hukukun üstünlüğü, kanuna dayalı bir yönetim kurulması, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması gibi çok temel ilkeler üzerinden yürütülmüştür. Bu tartışmanın tarafları meclis içinde ikiye bölünen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin iktidardaki birinci meclis grubu ile yine aynı örgütün muhalefetteki ikinci meclis grubudur. Bu mücadelenin ayrıntılarına girmeden önce meclisin açılışını izleyen ilk bir yıl içinde oluşturulan rejimin yapısını ve iktidar ve muhalefet gruplarının kuruluş sürecini özetleyelim.

23 Nisan 1920’deki ilk toplantının ardından, 24 Nisan’da Mustafa Kemal Paşa hükümetin kurulmasına yönelik önergesini açıkladı. Kuvvetler birliği esasına dayalı önerge, yasama ve yürütme yetkilerinin meclisin elinde toplanmasını, meclisten seçilmiş bir heyetin hükümet işlerini yürütmesini ve Meclis Başkanı’nın bu yürütme heyetinin de başkanlığını üstlenmesini istiyordu. Aynı gün Mustafa Kemal Meclis Başkanı seçildi ve 25 Nisan’da da kendisinin başkanlığında yedi kişilik bir Geçici İcra Encümeni kuruldu. 29 Nisan’da Hıyanet-i Vataniye Kanunu kabul edildi ve bu kanunla meclisin meşruluğuna karşı koyanların vatan haini sayılacağı hükme bağlandı. 2 Mayıs’ta İcra Vekillerinin Seçim Şekline Dair Kanun kabul edildi. Bu kanunla 11 kişilik bir bakanlar kurulu kurulurken, bakanların hiçbir sınırlama olmaksızın meclis üyeleri arasından salt çoğunlukla teker teker seçilmesi esası kabul edildi.

3-4 Mayıs'ta da vekiller birer birer seçilerek heyet-i vekile oluşturuldu. Meclisteki herkesin bakan adayı olabildiği veya aday gösterilebildiği bu kanunla Mustafa Kemal Paşa'nın birlikte çalışmayı arzu etmediği bazı mebusların da bakan seçilmeleri üzerine, 4 Kasım'da İcra Vekillerinin Seçim Şekline Dair Kanun'da bir değişiklik yapıldı ve bakanların meclis üyeleri arasından doğrudan seçilmesi esasından vazgeçilerek, Meclis Başkanı'nın gösterdiği adaylar arasından meclisçe seçilmesi yöntemine geçildi.¹

Rejimle ilgili en önemli adım Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla, bir başka deyişle, 20 Ocak 1921 Anayasası'yla atıldı. Hiçbir tartışma olmadan kabul edilen birinci maddede egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, yönetim usulünün halkın kaderini doğrudan doğruya ve fiili olarak kendisinin yönetmesi esasına dayandığı belirtiliyordu. İkinci maddeyle yasama ve yürütme yetkileri halkın yegâne temsilcisi olan meclise veriliyor, üçüncü maddede Türkiye devletinin BMM tarafından yönetildiği ve adının BMM hükümeti olduğu ifade ediliyordu. Yedinci maddede, BMM'nin görevleri sayılırken, bakanların görevlerinin özel bir kanunla belirleneceği belirtiliyordu. Dokuzuncu maddeyle Meclis Başkanı'na meclis adına imza koyma ve vekiller heyetinin kararlarını onaylama yetkileri veriyordu. Dokuzuncu madde, ayrıca, heyet-i vekilenin aralarında toplanarak kendi üyelerinden birini başkan seçmelerini hükme bağladı. Bununla birlikte aynı maddede Meclis Başkanı'nın heyet-i vekilenin de doğal başkanı olduğu yazılıydı. Bu madde uyarınca, 24 Ocak 1921'de Fevzi (Çakmak) Paşa tek tek seçilmiş bakanlar tarafından ilk Heyet-i Vekile Reisi seçildi.

Böylece 1921 ilkbaharına kadar rejimin temelleri atılmıştı. Sistem esas itibarıyla yasanın üstünlüğüne dayalı demokratik bir öze sahip olsa da bazı yasal düzenlemelerle Mustafa Kemal'in şahsında önemli bir yetki toplulaşması da gerçekleşmişti. Bir yandan Anayasa'ya göre BMM ülkedeki tek meşru yasama ve yürütme organıydı; öte yandan da Mustafa Kemal Paşa hem yasama hem yürütmenin başı idi; ayrıca aday gösterme yöntemi sayesinde artık yalnızca birlikte çalışmayı istediği kişiler bakan seçilebiliyordu. Mustafa Kemal Paşa kısa bir süre sonra muhalifleri dışarıda bırakarak ve kendine yakın mebusları bir araya getirerek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin meclis grubunu oluşturdu ve böylece 10 Mayıs 1921'de Birinci Grup'u kurdu. Artık Mustafa Kemal Paşa, önceki yetkilerine ek olarak bu grup sayesinde meclis çoğunluğunun kesin olarak elinde bulunmasını sağlamış oldu. Bu tarihten itibaren bir yılı biraz aşkın bir süre örgütsüz olarak faaliyet gösteren muhalif mebuslar sonunda 1922'nin Temmuz ayında İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk adıyla örgütlendiler.

YETKİ TOPLULAŞMASI

Dönem içinde yetkiler giderek Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında toplanmaya başlayınca meclis içindeki muhalefet, buna, esas olarak anayasal ilkeler üzerinden karşı çıkmaya başladılar. Muha-

1 Mustafa Kemal Paşa'nın İcra Vekilleri Heyeti üyesi seçilmesini hoş karşılamayıp istifa etmeye zorladığı kişilerden biri, meclisteki gizli Türkiye Halk İştirakiyün Fırkası'nın Genel Sekreteri Tokat Mebusu Nazım (Öztelli) Bey, bir diğeri Tesanüt Grubu'nun Yönetim Kurulu Üyesi (ve Orhan Kemal'in babası) Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey'dir. Ayrıntılar için bkz. Demirel (1994).

lefezin temel endişesi 1913'teki Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra kurulan tek parti diktatörlüğünün ve hemen ardından gerçekleşen Enver, Cemal ve Talat Paşaların üçlü kişisel yönetimine benzer bir yönetimin yeniden tesis edilebileceğiydi. Bu endişelerini muhalefet grubunun liderlerinden Mersin mebusu Selahaddin (Köseoğlu) Bey'in 1946'da yazdığı bir makalesinde Birinci BMM'nin mesaisi hakkında yaptığı gözlem net olarak gösterir.

Makalesinde, kendisinin de içinde bulunduğu muhaliflerin, mecliste “otokrat şef usulü bir idareye” karşı çıktığını ve esas ilkelerinden birinin ve başlıcasının “şahsi hâkimiyetler yerine kanuni hâkimiyetler ikamesi” olduğunu belirten Selahattin Bey ayrıca şunları söyler: “Birinci Büyük Millet Meclisi, ‘Diktatörlü Büyük Meclis’ veya ‘Diktatör Büyük Meclis’ mümeyyiz vasıflarından her birini zaman zaman irâe eder. Meclisin ilk teşekkülü esnasında (24 Nisan 1336/1920) ikinci celsede Mustafa Kemal Paşa'nın ‘Anadolu’da muvakkat kaydıyla da olsa bir Hükümet Reisi veya bir Padişah Kaymakamı ihdas etmenin hiçbir suretle kabil-i cevaz olmadığı, binaenaleyh meclisin hem icrai hem teşrii vezaifi deruhte edeceği” hakkındaki teklifi o gün hazır bulunan zevatın ittifakıyla kabul olunmuş ve buna göre Meclis Reisi hem meclisin teşrii mahiyette riyasetini hem de icrai mahiyette vekillerin riyasetini nefsinde cem ederek şekle uygun ve fakat ruh ve mana itibarıyla bir meclis diktatoryasını bilfiil istimaline muktedir olmuştur. (...) Meclisin hakiki teşekkülündeki bu hususiyet onun bütün devamı müddetince yer yer münazara ve münakaşalara sebep oldu ve milletvekilleri icrai ve teşrii hak ve salahiyetlerini tam olarak kullandıkça ‘Diktatör Büyük Meclis’ ve bu hakkı kullanamadıkça ‘Diktatörlü Büyük Meclis’ ortada göründü. İşte Birinci Büyük Millet Meclisi'nin hayatı, doğumu şartlarına uygun olmak üzere bu hususiyeti tamamen gösterir” (Köseoğlu, 1946, s. 6).

Benzer bir gözlemi Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çalışma arkadaşı ve Birinci BMM'nin milletvekillerinin oylarıyla yapılan seçimle gelen ilk Heyet-i Vekile Reisi olan Rauf (Orbay) Bey de yapar. Rauf Bey ilk BMM'deki İkinci Grup muhalefeti değerlendirirken şunları söyler: “Muhaliflerin başında görülen Hüseyin Avni, Çolak Salahattin ve onlara iltihak eden Kara Vasıf Beyler, benim de Mustafa Kemal Paşa'nın da arkadaşlarımızdı. Bunların başlıca muhalefetleri ‘devlet ve hükümet işlerinin meclis murakabesinden sıyrılarak tek elden yürütülmeye doğru gittiği’ kanaatlerinden doğup, bunu önlemeye matuf görünüyordu. Bu noktada, pek hassas olduklarını belirterek, bilhassa Mustafa Kemal Paşa'nın hem meclis hem hükümet başkanı ve aynı zamanda başkumandan olarak bütün yetkileri elinde toplamış olmasından endişe ettiklerini gizlemiyorlardı” (Kandemir, 1965, s. 57).

Rauf (Orbay) Bey'in de sözünü ettiği ve Birinci TBMM döneminde yetki toplulaşması açısından büyük tartışmalara yol açan başkumandanlık meselesi kanunla düzenlenmiş bir yetkidir. Kısaca özetlemek gerekirse, Kütahya-Eskişehir Muharebelerindeki yenilgi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığa getirilmesi fikri ağırlık kazandı. 5 Ağustos 1921'deki gizli toplantıda Mustafa Kemal Paşa, “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin sahip olduğu meşru yetkileri fiilen kullanmak koşuluyla” başkumandanlığı kabul edeceğini belirtti ve bu olağanüstü yetkilerin üç aylık bir süreyle sınırlandırılmasını istedi. Muhalif mebuslar, Mustafa Kemal Pa-

şa'nın başkumandanlığa getirilmesine karşı çıkmayıp buna destek de verdiler, ama bu kanunla Başkumandana meclis yetkilerini kullanma hakkının verilmesine şiddetle karşı çıktılar. Mustafa Kemal Paşa bu itirazı şöyle karşıladı: "İtiraf etmek lazımdır ki bu yetki büyük bir yetkidir. Meclisin yetkisidir – ki bana veriyor. Böyle olmakla beraber, üç ay sonra elbette ya yenilersiniz veya yürürlükten kaldırırsınız. Böyle bir yetki vermek doğru değildir. Bunun için üç ay gibi kısa bir zaman ile sınırlayınız" (TBMM GCZ, s. 166).

Kanun o gün kabul edildi ve kanuna göre artık Mustafa Kemal Paşa'nın, başkumandan sıfatıyla vereceği emirler, kanun niteliği taşıyacaktı. Bu bir anlamda, Meclis başkanına, kişisel olarak kanun hükmünde kararname çıkartması anlamına geliyordu ve yasama ve yürütme yetkilerinin sadece mecliste toplandığını belirten 1921 Anayasası'nın ikinci maddesiyle açık bir biçimde çelişiyordu.

Kanunun kişisel olarak kanun çıkarma yetkisini veren ikinci maddesine yönelik muhalefet giderek büyümesine rağmen, üç ayda bir süresi dolan bu yetki 5 Kasım 1921'den ve 5 Şubat 1922'den itibaren iki kez daha aynı koşullarla uzatıldı.

4 Mayıs 1922'deki uzatma teklifinde mecliste çoğunluk sağlanamadı ve kanunun süresi uzatılmadı. Muhaliflerin bu direnişi karşısında, Mustafa Kemal Paşa sorunu çözmek üzere 6 Mayıs 1922'de bir gizli toplantı yapılmasını istedi. Yapılan gizli toplantıda, iki gün önceki toplantıya rahatsızlığı nedeniyle katılmadığını, görev süresinin uzatılması işlemi tamamlanamayınca, toplantılarda söylenen her sözü gözden geçirdiğini, verilen oyları da incelediğini, böylece cereyan eden görüşme konusunda, toplantıda hazır bulunanlar kadar bilgi sahibi olduğunu belirtti ve kanuna yöneltilen eleştirileri sert bir dille cevaplandırdı.

Mustafa Kemal Paşa bu konuşması sırasında meclis kararını tanımayacağına dair ender sarf ettiği sözlerinden birini söyledi: "Ben görüyorum ki mecliste çeşitli doğrultularda birbirlerine muhalif birtakım tezahürat vardır. Bunun sonucunda ne oluyor? Bunun sonucunda Başkumandanlık bir gün yahut iki gün belirsiz ve boşlukta kalıyor. Ordu kumandansızdır. Ordu bu dakikada kumandansızdır. Eğer ben orduya kumanda ediyorsam kanuna aykırı olarak kumanda ediyorum. Çünkü derhal kumandadan çekilmek istedim. Meclisin tezahüratı üzerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne ve Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne dedim ki, Başkumandanlığım bitmiştir. Derhal bana Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Paşa dedi ki, benim de beraber bitmiştir. Ordu kumandansız mı kalacak, ne olacak? Bundan dolayı bırakamam ve bırakmayacağım. Fakat bu muhalefet belirtisi beni iki günden beri kanuna aykırı olarak Başkumandanlık yapmaya sevk etmiştir" (TBMM GCZ, s. 341).

Mustafa Kemal Paşa daha sonra tekrar söz alarak bu sözlerini şöyle düzeltmiştir: "Deminki değerlendirmeme bir cümle ilave etmek istiyorum. Başkumandanlığın muhafazası ve devam ettirilmesi o kadar çok lüzumlu demiştim ki, bunu bırakamam demiştim. Yani Yüksek Meclisiniz bu lüzumu mutlaka anlamıştır ve bana bıraktırmaz" (TBMM GCZ, s. 341).

Bu toplantıda kanun, zor da olsa, 5 Ağustos 1922'den itibaren geçerli olmak üzere üç ay süreyle ve aynı koşullarla üçüncü kez uzatıldı. Bu üçüncü uzatma sırasında iyice şekillenmeye başlayan muhalefet birkaç ay içinde örgütlü bir yapıya büründü.

Muhaliflerin ilkelerinden başlıcası anayasaya aykırı gördükleri kanunların yürürlükten kaldırılmasıydı. Aslında daha 1921 sonbaharında muhaliflerin ağırlıkta olduğu bir meclis özel komisyonu, doğrudan kuvvetler ayrılığına gidilmesini önermişti. Yaptıkları teklife göre meclis, heyet-i vekile reisini seçecek, seçilen kişi heyet-i vekileyi oluşturarak meclisin güvenoyuna başvuru- racaktı. Meclis Başkanı ise adeta “sorumsuz bir cumhurbaşkanı” konumuna getiriliyordu. Oysa bu sırada, Mustafa Kemal Birinci Grup sayesinde meclis çoğunluğunu elinde tutuyordu; meclis ve heyet-i vekilenin reisi ve aynı zamanda olağanüstü yetkili Başkumandandı. Bu ortam içinde yetkilerinin başka bir güç odağıyla paylaşılması uygun görülmeyince, teklif, büyük tartışmalar sonucunda, iktidarı destekleyen milletvekillerinin oylarıyla reddedilmişti.

BÜYÜK TAARRUZ'UN HEMEN ÖNCESİNDE YETKİLERİN KALDIRILMASI

Temmuz 1922'de meclisteki çoğunluğu ele geçiren muhalifler Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında yetki toplulaşmasını sağlayan kanunların teker teker yürürlükten kaldırılmasını sağladılar.

İlk önce bakan seçimlerinde Meclis Başkanı'nın gösterdiği adaylardan başkasına oy verilememesine yönelik kanun yeniden düzenlendi. 8 Temmuz 1922'de aday gösterme yöntemi yürürlükten kaldırıldı ve meclisin ilk günlerinde uygulanan, hiçbir sınırlama olmadan herkesin dilediği herkese oy verebileceği bakan seçimi esasına dönüldü. Bu arada, tıpkı bakanlar gibi heyet-i vekile reisinin de doğrudan doğruya meclisçe seçilmesi esası benimsenerek kuvvetler ayrılığı yönünde çok önemli bir adım atıldı. Kanun kabul edildikten sonra, ismi üzerinde anlaşmaya varılan Rauf (Orbay) Bey Heyet-i Vekile Reisi seçildi.

İki hafta geçmeden 20 Temmuz 1922'de Başkumandanlık Kanunu'nun süresinin 5 Ağustos 1922'den itibaren, aynı koşullarla, üç ay daha uzatılması gündeme geldi. Bununla birlikte muhaliflerin ağır bastığı bir mecliste, kanunun süresinin aynı koşullarda bir kez daha uzatılmasının mümkün olmadığını gören Mustafa Kemal Paşa, kanunun ikinci maddesinin kendisine verdiği olağanüstü yetkileri sürdürmesine gerek kalmadığını söyledi ve bu yetkilerin kaldırılmasını istedi. Böylece kanunun olağanüstü yetkiler veren ikinci maddesi yürürlükten kaldırıldı ve muhaliflerin de desteğiyle, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık unvanı, oybirliğiyle, süresiz olarak uzatıldı.

Muhaliflerin demokratikleşme yolunda attıkları bir başka adım da olağanüstü yetkilerle donatılmış İstiklal Mahkemelerinin kaldırılması oldu. İstiklal Mahkemeleri, 11 Eylül 1920'de, büyüyen asker kaçakları sorununu çözmek amacıyla kabul edilen Firariler Hakkında Kanun'la kurulmuştu. 26 Eylül 1920'de mahkemelerin görev alanı, vatan hainliği, casusluk, memleketin maddi ve manevi gücünü her ne şekilde olursa olsun kırmaya çalışmak suçlarını da kapsama

olarak iyice genişletildi. Meclisin seçtiği milletvekillerinden oluşan ve olağanüstü yetkilerle donatılan bu olağanüstü mahkemeler başından beri ciddi itirazlarla karşılaştı. İtiraz, mahkemelerin meclisin denetimi dışında kalmasına, kararlarının sertliğine ve kararlara itiraz yolunun tamamen kapalı olmasına yönelikti. Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in mecliste yaptığı şu konuşma bütün bu muhalefetin billurlaşmış ifadesidir: “Olağanüstü önlem almak için İstiklal Mahkemeleri kuruldu. Fakat bir zaman oldu ki, hükümet bütün icraatı İstiklal Mahkemeleri'ne verir bir şekilde, bize bir kanun kabul ettirdi. Artık İstiklal Mahkemeleri'nin el uzatmadığı, el koymadığı şey kalmadı ve bütün hükümetin icraatını eline aldı ve meclis adına hükümler verdi. Efendiler, siz memleketi kurtarmak istiyorsanız siz mahkemeleri yaşatmak istiyorsanız, işte burada 350 mahkemeniz var. Onun kudretini artırın, onun kudreti olmazsa, dört mahkeme, beş mahkeme, devletin bütün teşkilatını yürütemez. İhtilalin de hukuku vardır. Olağanüstülüğün de hukuku var. Fakat böyle kendi oyuyla hüküm verecek maddi ve manevi suç, zarar takdiriyle hüküm verecek bir kuruluş dünyada mevcut değildir. Bu, dünyanın adaletine sığacak şeylerden değildir. Asker kaçakları için gerekli ise, yalnız onunla sınırlayalım. Böyle maddi, manevi zarar takdirine yetkili; genel cümlelerle, sınırsız yorum ve tersyüz etmeye müsait cümlelerle verilen yetkiyle ve kendi oyuyla her şeyi hüküm altına almak, her şeye hüküm vermek yetkisini artık ortadan kaldırmak, üzerimize farzdır” (TBMM GCZ, s. 614-615).

İstiklal mahkemelerine yönelik muhalefet iyice artınca 17 Şubat 1921'de, Ankara dışındaki İstiklal Mahkemeleri'nin faaliyetlerine son verildi. Ama 5 Ağustos 1921'de, Mustafa Kemal Başkumandanlığa getirilince, İstiklal Mahkemeleri doğrudan Başkumandan'a bağlandı ve yeni mahkemeler kuruldu. Mahkemelerin yeni üyeleri de Başkumandan'ca atandı. İstiklal Mahkemeleri'nin Başkumandan'a bağlanması ve üyelerinin Başkumandan'ın emriyle atanması mecliste bu konuda yeniden huzursuzluk yarattı ve sert tartışmalara yol açtı.

20 Temmuz 1922'de, Başkumandanlık Kanunu'nuyla verilen olağanüstü yetkilerinin kaldırılmasıyla, Başkumandanlık emriyle kurulan İstiklal Mahkemeleri'nin görevlerine bir kez daha son verildi. 31 Temmuz 1922'de muhalefetin çabaları sonucunda yeni bir kanun çıkarıldı ve o tarihten sonra kurulacak İstiklal Mahkemelerinin kararları üzerine meclis onayı şartı getirildi. Ayrıca muhalifler gönülsüz davrandığı için fiilen çalışan yeni bir mahkeme kurulmadı.

Büyük Taarruz öncesindeki bu gelişmeler, beklenebileceği gibi, Mustafa Kemal Paşa'yı rahatsız etmiştir. Nitekim İsmet İnönü'nün günlüklerine bakılırsa Mustafa Kemal Paşa başkumandanlık kanununun kendisine verdiği olağanüstü yetkilerin kaldırıldığı gün Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya bir telgraf çekerek meclisi “ıslah ve feshetmeyi” düşündüğünü bildirmiştir (Demirel, 2001, s. 32). Her ne kadar meclis feshedilmemiş ve 1 Nisan 1923'te kendisi oybirliğiyle yeni seçim kararı almışsa da “ıslah” düşüncesi 1923 seçimleriyle birlikte büyük ölçüde gerçekleşmiş ve ülkede kısa süre içinde hızla bir tek parti rejimi kurulmuştur.

Bir-iki cümleyle özetlemek gerekirse ilk BMM dönemi yeni Türkiye'nin temellerinin atıldığı dönemdir. Bu dönemde ileride nasıl yürüneceğinin ipuçları açık bir biçimde karşımıza çıkar. Savaş koşullarına rağmen meclis hep açık kalmış, dönem boyunca ülkeyi ve savaşı yöneten en

temel organ olma özelliğini büyük ölçüde korumuş, ama yukarıda aktardığım üzere bu özellikten zaman zaman uzaklaşan uygulamalar da yaşanmıştır. Her olduğunda da, hemen iktidara “rahatsızlık verici” bir muhalefet belirmiştir.

İKİNCİ BÜYÜK MİLLET MECLİSİ DÖNEMİ (1923-1927)

1 Nisan 1923'te yeni seçim kararı alındıktan iki hafta sonra 15 Nisan 1923'te Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'nda görünüşte basit, ama anlam olarak önemli bir değişiklik yapılarak, Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesini hâlâ kabul etmemiş olan İttihatçıların, Birinci Grup adaylarının siyasi rakipleri olarak, seçimlere katılmaları olanaksız hâle getirilmiştir. Meclis, son toplantısını 16 Nisan 1923'te yapmış, muhalif İkinci Grup da ileride partileşme niyetleri olduğunu, ama Lozan Antlaşması'nın henüz imzalanmamış olduğu bir dönemde iç siyasi çekişmelere meydan vermek istemediğini açıklayarak seçime katılmama kararı alınca, seçimde Birinci Grup tek başına kalmıştır.

Seçimden sonra oluşan 287 kişilik İkinci Meclis'te Birinci Grup'un adayları dışında sadece iki bağımsız mebus yer alırken ilk meclisteki muhalefet tarih sahnesinden tamamen silinmiştir.

11 Ağustos 1923'te ilk toplantısını yapan İkinci BMM önce Lozan Antlaşması'nı imzalamış, ardından 29 Ekim 1923'te cumhuriyeti ilân etmiştir. Lozan Antlaşması imzalanırken Misak-ı Millî'den tavizler verildiğini öne sürerek antlaşmaya ret oyu veren bazı mebuslar çıkmış olsa da cumhuriyetin ilânı sırasında kayda değer bir muhalefet görülmemiştir.

Bu meclisteki ilk ciddi muhalefet 20 Nisan 1924'te kabul edilen 1924 Anayasası üzerindeki görüşmeler sırasında ortaya çıkmıştır. Gerçekten de anayasanın kabul edildiği süreçte mecliste yoğun tartışmalar yaşanmış ve tasarıda yer alan bazı önemli noktalar meclis çoğunluğunca benimsenmeyerek tasarıdan çıkarılmıştır. Bunlar arasında cumhurbaşkanının yetkileri ve görev süresiyle ilgili olan maddeler bir hayli dikkat çekicidir.

Tasarlakta cumhurbaşkanının görev süresi 7 yıl olarak düzenlenmişken, bu süre bir seçim süresiyle sınırlanmıştır. [Hemen eklemek gerekir ki 1921 anayasasına göre 1923 seçimlerinde seçilen meclisin görev süresi 2 yıldır. Bu süre 1924 anayasasıyla 4 yıla çıkarılmıştır (madde 13). İşbaşındaki meclisin bu maddeden muaf tutularak görev süresinin seçim sırasında öngörüldüğü üzere 2 yıllı sınırlı kalması yönündeki önerge 16 Mart 1924'te yapılan oylamada 2 çekimser, 69 kabul oyuna karşılık 98 oyla reddedilmiştir].

Tasarıda tatil döneminde meclisi toplantıya çağırma hakkı yalnızca cumhurbaşkanına verilirken, meclis bu yetkiyi meclis başkanına da vermiştir.

Hükümetin görüşünü almak ve gerekçe göstermek suretiyle cumhurbaşkanına meclisi feshetme yetkisi veren tasarı maddesi meclis tarafından reddedilmiş ve bu yetki sadece meclisin kendisine verilmiştir.

Tasarıda cumhurbaşkanına meclisin çıkaracağı kanunlarla ilgili olarak güçlü bir veto yetkisi verilmiştir. Buna göre cumhurbaşkanınca veto edilen kanunların mecliste tekrar benimsenebilmesi için üçte iki çoğunluk aranırken, meclis bunu basit çoğunluğa indirmiştir.

Tasarıda başkumandanlık cumhurbaşkanına verilmiş, ancak meclis bunu kendi manevi şahsiyetinin üzerine almış ve cumhurbaşkanına sadece temsil yetkisi vermiştir.

Tasarı, cumhurbaşkanının tayin edeceği başbakanın kuracağı hükümetin programını meclise bildirmesiyle yetinirken, meclisteki tartışmalar sonucunda programın en geç bir hafta içinde meclise sunulması ve güvenoyuna başvurulması esası getirilmiştir.

Görüldüğü gibi anayasa metninden çıkartılan maddeler doğrudan cumhurbaşkanının görev süresi ve yetkileriyle ilgilidir. Burada ilginç olan nokta, Mustafa Kemal Paşa'nın görev süresini kısaltan ve yetkilerini kısıtlayan bu değişiklikler, 1923 seçiminde Mustafa Kemal Paşa tarafından milletvekili adayı olarak gösterilip seçilen ve seçimden sonra da 9 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında kurulan Halk Fırkası'na katılan milletvekillerinin oylarıyla gerçekleşmiştir.

İkinci BMM içinde kurulan tek muhalif parti ise, bilindiği gibi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'dır (TpCF). 17 Kasım 1924'te kurulan bu partinin başkanlığını Kâzım (Karabekir) Paşa, ikinci başkanlıklarını Rauf (Orbay) ve Adnan (Adivar) Beyler, genel sekreterliğini ise Ali Fuat Paşa gibi milli mücadele döneminin önemli asker ve sivil bürokratları üstlendi. (Bu arada adımda "cumhuriyet" kelimesi olan yeni bir partinin kurulacağı iyice açığa çıkınca, 10 Kasım 1924'te Halk Fırkası, başına cumhuriyet kelimesini ekleyerek, adını Cumhuriyet Halk Fırkası şeklinde değiştirmişti.)

Her ne kadar, partinin kuruluşunda, parti önderlerinin, Mustafa Kemal Paşa'yla kişisel anlaşmazlık ve çekişmeleri ile onun bir "tek adam" yönetimine doğru yöneldiği endişeleri önemli bir etken olarak görülebilirse de bu parti, ilk BMM'deki İkinci Grup muhalefetinin bir devamı olarak da düşünülebilir. Partinin İstanbul il örgütünün neredeyse tamamını, 1923 seçiminde meclis dışında kalan eski İkinci Grup mensuplarının oluşturması ve İkinci Grup kurucularından Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in 23 Kasım 1924 tarihli *Vakit* gazetesine verdiği demecinde yeni fırkanın eski İkinci Grup'u doğuran ihtiyacın mahsulü olduğunu belirtmesi, bu iki muhalif hareket arasındaki sürekliliğin bir göstergesi sayılabilir. Bununla birlikte, yine de TpCF içinde yer alan bütün milletvekillerinin ilk BMM döneminde Mustafa Kemal Paşa'yla beraber Birinci Grup içinde yer almış oldukları da gözden kaçırılmamalıdır.

TpCF'nin 58 maddelik programda ve basına açıklanan parti beyannamesinde, halk hâkimiyeti (demokrasi), hürriyetperverlik (liberalizm), umumi hürriyetler (genel özgürlükler) kavramlarına özel önem verilmiştir. 64 maddelik tüzükte de iç işleyişinde oldukça demokratik bir yapı gösteren bir parti resmi çizilmiştir. Kısa ömürlü olan bu parti, Şeyh Sait İsyanı'nın patlak vermesinden sonra 4 Mart 1925'te çıkartılan ve hükümete olağanüstü yetkiler veren Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak, 3 Haziran 1925'te hükümet tarafından temelli kapatıldı. Sonraki dönemde de Milli Kalkınma Partisi'nin kurulduğu 1945'e, hatta Demokrat Parti'nin kurulduğu 1946 başına kadar Türkiye'de kayda değer bir muhalefet partisi olmadı.

SONUÇ

Türkiye devletinin kuruluş sürecinde ilk BMM’de ve ikinci BMM’nin ilk bir buçuk yılı içinde muhalefet eksik olmamıştır. Bununla birlikte, egemen tarihyazımında, ilk meclisteki İkinci Grup muhalefeti uzun yıllar boyunca hiç araştırma yapma ihtiyacı duyulmadan “dinci, gerici, saltanatçı, hilafetçi” gibi sıfatlarla anılmıştır. 1924 Anayasası’nın kabul edilme sürecinde ortaya çıkan parti içi muhalefet konusunda ise tamamen sessiz kalınmış ve bu muhalefet sessizlik içinde unutulup gitmiştir. TPCF muhalefeti üzerinde ise başlangıçta “hain” denecek kadar ağır sıfatlar kullanılmış olsa da başta Kâzım Karabekir, Rauf Orbay ve Ali Fuat Cebesoy olmak üzere partinin önde gelenlerinin hatıralarının birbiri ardına yayımlanmış olmasıyla parti üzerindeki sis perdesi çok uzun bir süre önce neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır.

Benim 1994 başında yayımlanan *Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup* kitabım ise, bugüne kadar, doğrudan ilk meclisteki İkinci Grup hakkında yazılmış olan tek akademik araştırma olarak kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın, 1923 başında İzmit’te gazetecilere, İkinci Grup hakkında sığacağı sığacağına bilgi verirken, “şimdi bu ayrılan adamlar; bu grup ile öteki grup arasında, hakikatte aramızda bir prensip ihtilafı yoktur. Bu ihtilaf, fikir ve içtihat ihtilafı mıdır diye mukayese ettiğimiz takdirde görürüz ki sırf menfaat ve hissi şeylerden doğma bir şeydir” demesine rağmen bu ilgisizlik devam etmiştir (İnan, 1982, s.10).

Mustafa Kemal Paşa’nın 1923 yılı başında gruplar arasında ilkesel bir ayrımın bile olmadığını ileri sürmesine karşılık, sonradan yakıştırılmış olan şematik “laik-devrimci-ilericiler / şeriatçı-Saltanat yanlısı-dinci-gericiler” klişesinin genel kabul görmesi birçok nedene bağlanabilir:

Birincisi, Birinci Meclis, aynı zamanda savaş koşullarının meclisi olduğundan, bu meclisteki her türlü muhalif hareket, ulusal direnişe karşı çıkan İstanbul’daki saltanat ve hilafet makamıyla aynı konuma düşen bir hareket olarak algılanmıştır.

İkincisi, İkinci Grup’un muhalefet ettiği iktidardaki Birinci Grup’un başında Mustafa Kemal Paşa gibi son derece karizmatik bir lider vardı. Ulusal direniş hareketini başarıyla sonuçlandırıp Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran böyle bir lider olumlanırken, ona ve hareketine yönelik her türlü muhalefet, bu arada İkinci Grup muhalefeti için olumsuz sıfatlar kullanma gereği duyulmuştur.

Üçüncüsü, meclisin amacı, açılıştan itibaren uzun süre saltanat ve hilafet makamının, vatan ve milletin kurtarılması olarak tanımlanmıştır. Bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından da muhafazakâr kesimlerin tepkisini çekmemek, desteğini kaybetmemek kaygısıyla, önceleri sık sık vurgulanan bu sözde gaye daha sonra yanlış bir biçimde İkinci Grup’a mal edilmeye çalışılmıştır.

Dördüncüsü, İkinci Grup, resmî tarihte, sonuca bakılarak mahkûm edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve önderlik ettiği Birinci Grup’un sonuçta Osmanlı devletinin yıkıntıları üzerinde Türkiye Cumhuriyeti’ni kurmuş olmaları, bu süreç içinde kendilerine yönelik her türlü muhalefet hareketinin eski düzen yanlısı olarak suçlanmasını kolaylaştırmıştır.

Beşincisi, Birinci Meclis'te Birinci ve İkinci Grup'tan başka çoğunluğunu hocaların oluşturduğu bağımsız bir grup da vardı. Mustafa Kemal Paşa, 1923 başında bağımsızlar için şu değerlendirmeyi yapmıştır: “İki grup arasında kalmış birtakım mürteciler, birtakım menfaatperestler vardı. Bunlar kendi menfaatini hangi taraf alırsa, o tarafı tercih ederdi. Ve bu hariç kalan insanlar hiçbir menfaati temin edilecek insanlar değillerdi ve onun için dürüst hareket etmek isteyen Birinci Grup'tan bunlar ekseriya mütebaid [*uzak*] bulundular.” Böyle bağımsız bir grubun da Birinci Grup'a muhalefet etmiş olması, konuyu daha sonra inceleyenlerin, bu bağımsızlarla İkinci Grup'u özdeşleştirmelerini kolaylaştırmıştır. Ayrıca grupların üye listelerinin sağlıklı olarak bilinmemesi, araştırmacıları Birinci Grup'un dışındaki tüm mebusları İkinci Grup üyesi sayma yanılığına düşürmüştür.

Altıncısı, İkinci Grup'un örgütlü olarak faaliyeti, bir yılı bile bulmayan kısa bir süreyle sınırlıdır. Ayrıca grubun faaliyetleri, görüşlerini açıklamak amacıyla, 19 Ocak-8 Nisan 1923 tarihleri arasında *Tan* gazetesini yayımlamak dışında, meclis çerçevesi dışına taşmamıştır. Meclis dağıldıktan sonra da grup, faaliyetine son vermiştir. İkinci Grup'un bu kadar sınırlı bir süre faaliyet göstermesi ve geriye yeterli belge bırakmaması nedeniyle, grubun niteliği anlaşılamamıştır. Bunun yerine Türkiye'de birçok muhalif hareketin başına geldiği gibi, İkinci Grup da “irtica” damgası vurularak kolay yoldan mahkûm edilmiştir.

Yedincisi, Meclis kapandıktan sonra Türk siyasal sahnesinden çekilen İkinci Grup üyeleri, tek parti döneminin ağır baskı koşulları altında, hareketlerine yöneltilen suçlamalara cevap verme imkânı bulamamış; bu yüzden, yöneltilen suçlamaların genel kabul görmesi kolaylaşmıştır.

Sekizincisi, ama önem bakımından belki de birincisi, akademik çevrelerde hâkim olan yöntem sorunudur. Türkiye'de akademik çevrelerin ve araştırmacıların bir bölümünde olguları araştırırken, bunları birincil kaynaklardan bakıp doğrulamak yerine genel kabul gören değerlendirmeleri sorgusuz sualsiz kabul etme ve tekrarlama anlayışı egemendir. İkinci Grup için yapılan yakıştırmalar da kitaptan kitaba olduğu gibi aktarılmıştır. İkinci Grup hakkında şimdiye kadar söylenenlerin oldukça sınırlı kalmasının önemli bir nedeni de budur.

Bütün bunlar bir tarafa, her rejimde mutlaka bir iktidar vardır, ama herhangi bir rejimin demokratik olduğunu söyleyebilmek için de o rejimde mutlaka bir muhalefetin varlığına ihtiyaç vardır. Türkiye'nin kuruluş sürecinde, kişiler üzerinde yetki toplulaşmasına karşı çıkan ve güçler ayrılığı ilkesine dayanan bir muhalefetin varlığı Türkiye'nin iktidar-muhalefet ilişkileri tarihi içinde oldukça değerli bir mirastır. Kaldı ki, ülke işgal altında iken, savaş en ağır koşulları dayatırken ve yeni bir devlet kurulurken, bu sürecin, içinde demokratik tartışmaların eksik olmadığı meclislerin yönetimi altında başarıya ulaşıp ulaşmaması bu mirası daha da değerli hale getirir.

KAYNAKÇA

- Demirel, A. (1994). *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup*. İletişim Yayınları.
- İnan, A. (1982). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnönü, İ. (2001). *Defterler 1919-1973*. Cilt 1. A. Demirel (haz.) Yapı Kredi Yayınları.
- Kandemir, F. (1965). *Hatıraları ve Söylemedikleriyle Rauf Orbay*. Yakın Tarihimiz Yayınları.
- Köseoğlu, S. (1946). Birinci Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup. *Mesuliyet* 1: 6.
- Nadi, Y. (1926, 8 Ağustos). Bizde Muhalefet. *Cumhuriyet*.
- Parla, T. (1991). *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Cilt 1, Atatürk'ün Nutuk'u*. İletişim Yayınları.
- Şapolyo, E. B. (1958). *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi* (3. Basım). Rafet Zaimler Yayınları.
- Şapolyo, E. B. (1967). *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Âlemi*. İnkılap ve Aka Kitapevi.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ) (s. 166-615). Cilt 2.

Sloganlar Eşliğinde Cumhuriyet Tarihi*

GENCER ÖZCAN

GİRİŞ

Siyasal yaşantı üzerinde yarattığı etkiler göz önünde bulundurulduğunda sloganların önemi uzun uzadıya açıklanması gerekmeyen bir olgudur. Seçim manifestoları, hükümet programları, konuşmalar unutulup giderken akılda sloganlar kalır (Bailey, 1976; Newsome, 2002; Mullins, 2013). Bazı sloganların siyasal parti ya da hareketlerle özdeşleşmesi, bu oluşumların ayırt edici özelliği haline gelmesi ya da yıllar boyunca unutulmayıp birden çok seçimde kullanılması sık rastlanan bir durumdur. Sloganlar seçim dışı zamanlarda da seçmenlerin partiye bağlılıklarını sürdürmek, toplantı ve gösterilere katılım sağlayıp canlılık kazandırmak gibi işlevler görür. Partilerin yanı sıra toplumsal ölçekte etki yaratmak isteyen demokratik kitle örgütleri ve çeşitli siyasal hareketler sloganlar aracılığıyla destek edinmek ve bu desteğe kalıcılık kazandırmak için etkili sloganlar yaratmaya çalışır (Routledge, 2017, s. 77-79; Metinsoy 2007, s. 22-32). Dolayısıyla, büyük ölçüde siyasal partilere ve seçimlere özgülenseler de, sloganlar siyasetin yapıldığı her zaman ve yerde etkili olabilen, yaşayan söz varlıklarıdır (Hodges, 2019). William Safire, sloganı “insanları birlikte davranması için yapılmış çağrı, etkileyici ifade, bir düşünceyi özlü halde anlatan, bir meseleyi tanımlayan, en iyileri heyecanlandıran, ikna eden, ilham veren kısa mesajlar” olarak tanımlar (Safire, 1978, s. 16). Bu çalışma da gösterilerde açılan pankart ve dövizlerde yazılarak ya da “atılarak” kullanılan, siyasal isteklerin kalıcılık ve yaygınlık kazanması amacıyla tasarlanmış her türden çağrı ve tepkiyi slogan ve slogan benzeri söz varlığı olarak tanımlamaktadır.

(*) Bu çalışmanın bir bölümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından sağlanan Bilimsel Araştırma Projesi desteğiyle yürütülen "Türkiye Siyasetinin Toplumsallaşması Sürecinde Sloganlar (1968-1973)" başlıklı araştırmadan edinilen verilerle hazırlanmıştır. Bölümün yazılması sırasında benimle görüş, eleştiri ve önerilerini paylaşan Soli Özel, Deniz Ş. Sert, İnan Rüma, Ömer Turan, Boğaç Erozan, Behlül Özkan, Cangül Örnek, Nazan Aksoy, Günay Göksu Özdoğan, Nihal İncioğlu, Özlem Cihan ve Nagihan Söylemez'e teşekkür borçluyum.

Sloganların yaratılma süreçleri değişik etkenler tarafından belirlenir (Bellak, 1942). Çok sayıda sloganın dinsel ve edebi metinlerden ödünçlenmesi Türkiye siyasetinde sık rastlanan bir durumdur. Ağustos 1969'da İstanbul Üniversitesi'nin önünde yapılan bir gösteride söz ve müziği Necip Mirkelâmoğlu'na ait olan "Gül ağacı değilem, her gelene eğilem" şarkısından uyarlanan "Çek elini yurdundan... Ben sömürge değilem!" sloganının yazılı olduğu bir döviz sergilenir. Yetmişli yıllarda Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından kullanılan "Komşusu açken tok yatan bizden değildir!" dinsel metinlerden alıntılanan bir slogandır. Futbol seyircilerinin yarattığı sloganların siyasal amaçlarla kullanılmak üzere uyarlanması da sık rastlanan bir durumdur. İki binli yılların başında Beşiktaşlı taraftarların Pascal Nouma için attıkları, "Pascal bizi diskoya götür!", Şubat 2018'de yapılan *Zeytin Dalı Harekâtı* sırasında AK Parti mitinglerinde "Reis bizi Afrin'e götür!" olarak karşımıza çıkar (Yeni Şafak, 2018).

Başka ülkelerde etkili olan sloganların uyarlanması ya da doğrudan ödünçlenmesi de sık karşılaşılan bir durumdur. Fransız Devrimi'nin ünlü "*Liberté... Égalité... Fraternité!*" sloganı 1908 Devrimi sırasında Türkçeye "*Hürriyet... Müsavat... Uhuwvet!*" olarak çevrilir. Bu konuda akla gelen bir başka örnek ise ilk kez 28 Mayıs 1950'de Doğu Almanya'da ABD'nin başlattığı Marshall Planı'na karşı yapılan bir gösteride kullanılan "*Go home yankee!*" sloganının Ankara'da 1964'te düzenlenen bir miting sırasında ABD'nin Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri müdahalesine karşı çıkmasını kınamak için önce İngilizce olarak, sonraki yıllarda ise "*Amerikalı it... Evine git!*" biçiminde uyarlanarak kullanılmasıdır (Alpat, 2012, s. 405). İlk önce otuzlarda Kolombiyalı sosyalist lider Jorge Eliécer Gaitán'ın konuşmalarında kullandığı, sonraları yetmişlerde Şili'de Salvador Allende'nin başkanlığı sırasında Şilili müzik grubu Quilapayún tarafından bes-telendikten sonra tüm dünyaya yayılarak sloganlaşan "*El pueblo unido... Jamas será vencido!*", seksenlerin ikinci yarısında üniversite öğrencilerinin gösterilerinde "Örgütlü bir halkı... Hiçbir kuvvet yenemez!" olarak çevrilir. Kıbrıs'ta 27-28 Ocak 1958'de başlayan olaylar sırasında Türk göstericiler, Yunanistan'la birleşmek yanlısı Kıbrıslı Rumların kullandıkları, "*Enosis kae mono Enosis!*" [Enosis yalnız enosis] sloganını Türkçe "*Taksim... Yalnız taksim!*" olarak uyarlarlar (Cankut, 2022, s. 4). Türkçeye, "*Ne sağdayız ne solda... Hak yoldayız hak yolda!*" biçiminde uyarlanan, Arapçası "*La şarkıyye ve la garbiyye... İslamiyye... İslamiyye...*" de doksanlı yıllar boyunca İslamcı gösterilerin tutulan sloganlarındandır (Ercan, 2023).

Hangi biçimde yaratılmış olursa olsun, sloganlar yüzyıllar sürmüş bir metinlerarası ilişkinin ürünü olarak karşımıza çıkar. Gündeme getirdiği sorunun tarihsel artalanı ya da bu artalanı anımsatan başka metinlerle kurduğu ilişki, bir sloganın etkileyici olmasını sağlayan koşulların belki de en önemlisidir. Bu bakımdan başarılı sloganların anlaşılması, alt metinlerle kurabildiği ilişkinin açığa çıkartılmasına bağlıdır. Bu metinlerarası ilişkileri kuran "atkıların" çözümlenebilmesi sloganın oluşturulduğu bağlamın yanı sıra, sloganların ilişki kurduğu öteki metinlerin de bulunup açığa çıkarılmasını gerektirir (Hodges, 2014; Hodges, 2015, s. 364). Başarılı ticari sloganlar partiler ya da toplumsal hareketler tarafından benimsenebilmektedir. Ünlü bir bira markasının çok bilinen sloganı "*Bira bu kapağın altındadır!*", fötr şapkasıyla özdeşleşmiş De-

mirel için, 24 Ekim 1991 Seçimlerinde “İktidar bu şapkanın altındadır!” biçiminde uyarlanır. Sonraları aynı slogan, Sinop’un Gerze ilçesinin Yaykıl Köyünde söz konusu birayı üreten grubun inşa etmek istediği termik santrale karşı 2008’de düzenlenen protestolarda, bu defa “*Kömür bu kapağın altında!*” biçiminde karşımıza çıkar (Bianet, 2015). Bir söz ya da tutumun bir slogan için esin kaynağı olduğu durumlarla da karşılaşılır. Örneğin, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Ekrem İmamoğlu'nun mitinglerde ceketini çıkarıp gömleğinin kollarını sıvaması “*Çıkar ceketini... Kolları sıva!*” sloganının atılmasına neden olur.

Yaratılış süreçlerine, biçim ve içerik bakımından geçirdikleri dönüşüme bakıldığında, sloganların öncelikle toplumsal değişimin ivme kazandığı dönemlerde ve yine değişim yanlı çevreler tarafından tasarlanıp kullanıma sokulduğu görülür. Muzaffer Şerif, toplumsal değişim taleplerinin arttığı dönemlerde yaratılan kısa söz varlıkları olan sloganların insanların karşı karşıya kaldığı karmaşık sorunlara basit çözümler önerdikleri için kolaylıkla benimsenebildiklerini belirtir (Sherif, 1937, s. 451). “*Yeter!*” bu çözümlerin en sık dile getirilenidir. Türkiye siyasetinin en etkili sloganı olarak bilinen “*Yeter! Söz Milletindir!*” (Özkan, 2004, s. 32), Aralık 2010’da başlayan Arap İsyanları Ortadoğu’yu sardığında en sık duyulan sloganı olan “*Kefaya! [Yeter]*”, Türkiye’de de sık sık duyulan Kürtçe “*Edi bese! [Artık yeter]*” de bu türden sloganlardandır. Sovyet Devriminin ünlü sloganları “*Vsya vlast’ sovetam! [Tüm iktidar sovyetlere!]*” ve “*Mir, khleb i zemlya! [Barış, ekmek ve toprak!]*” da değişimin eşliğindeki topluma yön gösteren çağrılardır. 1929 Dünya ekonomik krizinin tetiklediği siyasal sorunlarla çalkalanan Avrupa ülkelerinde yükselen faşist hareketlerin sloganları benzer bir durumu örnekler. Nazilerin farklı siyasal eğilimlere sahip hareketler tarafından da kullanılacak olan “*Gemeinnutz vor Eigennutz! [Bireyinkinden önce toplumun çıkarı]*” ya da “*Brechung der Zinsknechtschaft! [Faiz köleliğine son]*” gibi sloganlar Weimar Cumhuriyeti’nde ekonomik ve siyasal bunalımdan çıkış arayan “küçük insanlara” kısa yollar gösterir (Sherif, 1937, s. 453-4). İtalyan faşistlerinin “*Credere, Obbedire, Combattere! [İnan, İtaat Et, Dövüş]*” ya da “*Chi si ferma è perduto! [Tereddüt eden kaybeder!]*” gibi sloganları siyasal tercih yapabilmek için fazla düşünülmemesi gerektiğini önerirken, “*Molti nemici... Molto onore! [Daha fazla düşman... Daha fazla onur!]*” da toplumsal kutuplaşmanın, hatta savaşmanın doğal bir durum olduğunu ileri sürüp uyum içinde yaşamayı olumsuzlar. Bu örneklerden de çıkarsanabileceği gibi, kolaycı çözümler öneren sloganlar, bireyleri önemli siyasal konular üzerinde derinlemesine ve soğukkanlı bir biçimde düşünmekten alıkoyabilir. Bu durum, sözgelimi kutuplaştırıcı ya da ilkel korkuları harekete geçirmeye yönelik, içeriği gerçeği çarpıtmak üzere tasarlanmış sloganlar için geçerlidir. ABD’de II. Dünya Savaşı bitmek üzereyken Japon şehirlerine gereksiz yere atılan atom bombalarını haklı çıkarmak için kullanılan “*Remember Pearl Harbour! [Pearl Harbour’ı hatırla]*” bu türden sloganlar için örnek verilebilir (Newsome, 2002, s. 23).

İnsanların yeni bir durumla karşı karşıya bulduklarını düşündükleri, dolayısıyla yeni davranış normları aradıkları devrimci zamanlarda sloganlar, tıpkı sözcüğün Keltçe kökünde taşıdığı anlamdaki gibi, savaş, dayanışma ve ölümüne direniş çağrısı işlevi görür (Sherif, 1937, s.

460). Bu işlevlere Fransız Devrimi'nin ünlü sloganı, “*Vivre libre... Ou mourir!* [Ya özgür yaşa... Ya da öl!]" ya da Amerikan Devrimi'nin dayanışma ya da direniş çağrılarını içeren “*Resistance to tyranny is obedience to God!* [Tiranlığa direniş... Tanrı'ya itaat]", “*Liberty or Death!* [Ya Özgürlük... Ya ölüm]" (Thompson, 1999, s. 211-212), “*United we stand... Divided we fall!* [Birleşirsek direniriz... Bölünürsek düşeriz]", “*Give me liberty... Or give me death!* [Ya özgürlük ver... Ya ölüm!]" ve “*If we don't hang together... We'll all hang separately!* [Birlikte durmazsak... Birer birer asılırız]" sloganları örnek gösterilebilir (Bellak, 1942, s. 509). İlk kez Flora Tristan'ın 1843'te yayımladığı kitabı *L'Union Ouvrière*'de [İşçilerin Birliği] “*Dünya işçileri... Birleşiniz!*" biçiminde kullandığı, *Komünist Manifesto*'da “*Proletarier aller Länder, vereinigt Euch!* [Bütün ülkelerin proleterleri.... Birleşiniz]" olarak değiştirilen, zamanla bütün dünyaya yayılıp –Türkiye’de de olduğu gibi– 1 Mayıs kutlamalarının en çok kullanılan sloganı olan “*Bütün ülkelerin işçileri... Birleşiniz!*" de dayanışma çağrısı içeren ünlü sloganlardandır.

İster egemen çevreler, ister muhalif partiler, ister halk, isterse yasadışı örgütler tarafından dolaşıma sokulsun, ya da tekerlemeler biçiminde yaygınlaşmış olsun, sloganlar ve slogan temelli siyasal dil, Türkiye’de yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin nasıl değiştiğini sergileyen gösterenlerin başında gelir. Zamana direnip unutulmayan sloganlar, Türkiye siyasetinin izlediği yörüngenin önemli uğraklarını imler. “Slogan” sözcüğünün Türkiye siyaset dilinde kendisine yer edinmesi süreci de bu yörüngeyle uyumludur. Sloganın Türkçe sözlüklerde görünmeye başladığı yıllar, yakın tarihimizde siyasetin toplumsallaştığı evre olarak bilinen altmışlı yıllara rastlar. Altmışlara kadar siyasi dilimizde slogan sözcüğüne karşılık “şiar”, “düstur” ve zaman zaman da “nida” ve “umde” sözcükleri kullanılır. Ali Vahid Bey’in 1924’te yayımlanan İngilizce-Türkçe sözlüğünde “slogan” sözcüğüne yer verilmez. TDK’nın 1959’da yayımlanan Türkçe sözlüğünde de “slogan” sözcüğü yoktur. “Şiar” sözcüğü ise yeni bir sözcükle karşılır: “belgi”. 1959’da yayımlanan *Türkçe-İngilizce Büyük Lugat*'ta da (Tarhan Kitabevi) slogan maddesiyle karşılaşılmaz. Buna karşılık slogan kendisine ancak “düstur” sözcüğünün ikinci karşılığı olarak yer bulabilir. A. D. Alderson ve Fahir İz tarafından 1959’da yayımlanan *Turkish Dictionary*'de ise “slogan” sözcüğünün karşılığı “düstur” ve “şiar” olarak verilir. *Akis* gibi siyasal içerikli yayın yapan dergilerde altmışların başında kullanılmaya başladığı görülse de slogan sözcüğü kendisine ancak 1968’den sonra yayımlanan sözlüklerde yer bulabilir (Toker, 1961, s. 5). TBMM kürsüsünden yapılan konuşmalarda kullanılmaya başlaması da bu evreye özgüdür. Süleyman Demirel, kendisinden önce hiçbir başbakanın kullanmadığı slogan sözcüğünü TBMM kürsüsünde ilk kullanan başbakan olur.

Çok yönlü işlevlerine karşılık Türkiye siyasal tarihinde sloganları inceleyen kapsamlı bir yazının bulunmayışı çarpıcı bir eksikliklerdir. Siyasal iletişim alanında çalışan akademisyenler tarafından yapılan incelemeler (Nedimoğlu, 1990; Topuz, 1991; Tokgöz, 1991, 1999; Polat, 1997; Karahan, 1995; Çiftlikçi, 1996; Şimşek, 1996; Bir ve Yeles, 1998; Özkan, 2002; Tan, 2002; Görgün, 2002; Çubukçu, 2005; Balcı, 2007; Doğu, 2011; Demirci, 2016; İpekeşen, 2012; Şeker

ve İşliyen, 2012; Doğan ve Göker, 2013; Tokgöz, 2019; Batu, Yanık ve Tos, 2021) bir yana bırakılacak olursa, Siyaset Bilimi açısından Türkiye siyasetinde sloganları inceleyen çalışmalar dikkat çekecek ölçüde azdır (Özkul ve Balcı, 2022; Ergin, 2017; Macit 2015; Oral, 1977; Koçak, 2017; İskender, 2018; Esmer, 2008; Öztan, 2014; Alkan, 2015; Nar, 2020; Karataş, 2023). Seksenlerden önce kullanılan sloganlarla ilgili bilgi edinmek isteyenler de siyasal propaganda süreçlerine odaklanan çalışmalarla yetinmek durumunda kalmaktadır (Alkan, 2006; Alçora, 2015; Unat, 2016; Atayakul, 2007; Aysan, 2013; Gökgöz, 2020; Tekin, 1998; Özkan, 2014; Mahmutoğlu, 2015; Uyar, 1994; Duman ve İpekşen, 2013; Burgaç, 2013). Bunun da ötesinde seçim ve seçmen davranışı odaklı çalışmalar, ulusal ölçekte iktidar mücadelesine taraf olan demokratik kitle örgütleri ile toplumsal hareket ve örgütlerin kullandığı sloganları görmezden gelmektedir. Bu eksiklik sloganların seçim dönemleri dışındaki zamanlarda yerine getirdikleri işlevlerin gözden kaçırılmasına yol açtığı gibi, toplumsal ve siyasal değişimin sloganlar aracılığıyla anlaşılabilirlik yanlarını görmemizi de engeller. Bu çerçevede, siyasetten soyutlanıp söz hakkından yoksun bırakılmış madun kesimlerin yarattığı sloganlara, Türkiye Siyaset Bilimi yazını ilgi göstermez. Dolayısıyla, bu çalışma Türkiye siyasetinde etkili olan sloganların siyasal artalanlarını, yaratılma süreçlerini, kullanıldıkları siyasal süreçleri açıklayan göstergeler olarak okuyarak Cumhuriyet tarihinin gelişim izleğini sloganlar eşliğinde tanımlamayı amaçlamaktadır. Çalışma, siyasal partilerin yanı sıra Türkiye siyasetinde etkili olmuş hareket ve yapılanmaların ve demokratik kitle örgütlerinin kullandığı sloganları ele almakta, sınır tanımayan söz varlıkları olması ve başta dinsel metinler olmak üzere çeşitli kaynaklardan beslenmesi nedeniyle, sloganların ne türden metinlerarası ilişkilerin ürünü olduğu sorusuna da yanıt aramaktadır.

Çalışma erken Cumhuriyet evresini yenilenen devletin, yeni yurttaşlar yaratma sürecinde kullandığı “şiar ve düsturlar” üzerinden irdeleyerek işe koyulmaktadır. Tek Parti dönemini izleyen evrenin tanımlayıcı özelliği muhalefet partilerinin Türkiye siyasetinde etkili olmaya başlamasıdır. Partiler arası mücadelenin ürünü olan sloganlar, bu evrede siyasal yaşantıyı hangi etkenlerin yönlendirdiğini anlamamızı kolaylaştırır. Çalışmanın üçüncü evresi, Türkiye siyasetinin yapıldığı mekânların değiştiği, yeni siyasal öznelerin seslerini duyurmaya çalışarak siyaset yapma biçimlerinin köklü bir değişime uğradığı yılları ele almaktadır. Kısaca altmışlı yıllar olarak adlandırılan bu evrede, sokaklar siyaseti besleyen ana damarlardır. Sokaklarda siyaset yapmaya çalışan yeni özneler, topluma seslerini çarpıcı sloganlarla duyurmaya çalışırlar. Değişimden yana siyasal öznelerin düzen yanlısı çevrelerin tepkisine karşı direnişe geçmesi sloganları da biçim ve içerikleriyle değişime uğratır. Yetmişlerden başlayarak siyasetin toplumsallaşması Cumhuriyet tarihinin ikinci yarısının zamansal bir izlek uyarınca okunmasını zora sokar. Çalışma, seksenli yıllardan başlayarak siyasal cinayetlerin kurbanları için düzenlenen cenazelere, kurtuluşu silahlı mücadelede arayan siyasal örgütlerin, kadın hareketinin, İslamcılarının gösterilerine, 1 Mayıs törenlerine yakından bakmakta, Türkiye siyasetinde toplumsallaşma sürecinin en önemli dönüm noktalarından birisi olan Gezi protestolarının sloganlarıyla sona ermektedir.

YENİ DEVLETİN ZAMANI...

Meşruiyetin yeni kaynağını belirten düstur olarak, “*Hâkimiyet Milletindir!*” erken cumhuriyet yıllarının en fazla kullanılan sloganıdır. 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun ilk maddesinin başlangıcında yer alan “*Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir*” cümlesinin kısaltılmış biçimidir. Mustafa Kemal, 30 Ocak 1923’te İzmir’de gazetecilerle yaptığı bir görüşmede bu düsturun “nusus-ı Kur’aniye mertebesinde [Kuran hükümleri düzeyinde]” önemli olduğunu belirtir (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 2006, s. 285). Düstur, 30 Kasım 1925’te, Büyük Millet Meclisi (BMM) açıldığında kürsünün arkasına yerleştirilmiş olan ve Şûra Sûresi’nin 38. ayeti “*Ve emruhum şûrâ beynehum* [İşlerini onlarla danışarak yürütürler]” ayetinin yazılı olduğu levhanın yerine asılır (Oktay, 2017, s. 19). Meclisin görevini danışarak yapması gerektiğini emreden bir ayetin yerine, yeni yönetim biçiminin “halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına” dayanmasını öngören anayasa maddesini özetleyen bir düsturun konulması, Osmanlı geleneksel siyasetinden ayrılışı imler. Sloganın kavram biçimindeki ifadesi olan “*Hâkimiyet-i Milliye*” de önceleri BMM Hükümetinin, sonraları CHP’nin resmi yayın organının adı olur. “*Hâkimiyet Milletindir!*” düsturu otuzlu yıllarda “*Egemenlik milletindir!*” biçimini alır ve günümüze kadar konumunu korur. Gelgelelim ulusun egemenliğini nasıl kullanacağı sorusu gündemden düşmez. Necip Fazıl Kısakürek, Meclis’in duvarına “*Hâkimiyet Milletindir!*” yerine “*Hâkimiyet Hakkındır!*” yazılmasını ister (Bora, 2017, s. 443). Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, 23 Nisan 2006’da yaptığı bir konuşmada egemenliğin “kayıtsız şartsız duvarda değil, milletin kendisinde” olması gerektiğini söyleyerek yerleşik demokrasilerin benimsediği genel oyla oluşan iktidarın denge-denetleme mekanizmalarıyla sınırlandırılması ilkesini tartışmaya açar (Birgün, 2006). Erdoğan, Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine AK Parti Genel Başkanlığı görevini bırakırken partililere 27 Ağustos 2014’te yaptığı veda konuşmasında egemenliğin kaynağı konusundaki görüşünü değiştirerek, egemenliğin “kayıtsız şartsız Allah’ın” olduğunu söyler (Erdoğan, 2015).

Yirmili yılların başında kullanılmaya başlayan ve günümüze kadar kullanımı süren sloganlardan birisi de “*Türkiye Türklerindir!*” olur. Slogan 1823’te ilan edilen Monroe Doktrini’nin sloganı olan, zamanla pek çok ülke milliyetçilerinin de benimsedikleri “*Amerika Amerikalıdır!*” sloganının Türkçe uyarlamasıdır. Mustafa Kemal (1921), bu sloganı *Associated Press* muhabiriyle 2 Eylül 1921’de yaptığı söyleşide, “Yıllarca savaşmak zorunda olsak bile Yunanlıları, Anadolu’dan çıkarmaya kesin olarak karar verdik. ‘Türkiye Türklerindir’. İşte milletseverlerin ilkesi budur” diyerek kullanır. “*Türkiye Türklerindir!*” sloganını Refet Bele, İstanbul’a giren BMM Ordusunun komutanı olarak Ekim 1922’de Norveçli diplomat Fridtjof Nansen’le görüşmesinde söz azınlıklardan açıldığında, zorunlu mübadelenin gerekliliğini belirtirken kullanır (Aktar, 2005, s. 59). *Hürriyet*’in Yahudi sermayesiyle çıkarıldığına ilişkin söylentilerin önünü almak için, 18 Kasım 1949’da gazetenin başlığında yer alan Türk bayrağının altına “*Türkiye Türklerindir!*” mottosu konulur (Doğan, 2022, s. 36-38). “*Türkiye Türklerindir!*” 12 Eylül cezaevlerinin duvarlarında da boy gösterir (Bildirici, 2012). Kurtuluş Savaşı’nın ünlü emri, “*Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz’dir... İleri!*” de Cumhuriyet yıllarında kullanılan çeşitli sloganlar

için uyarlanır. 27 Mayıs darbesini yapan MBK üyelerinden Kenan Kocatürk, darbenin amacını anlatırken, ünlü emri, “*Gençler! İlk hedefiniz hürriyettir... İleri!*” biçiminde sloganlaştırır (Altuğ, 1991, s. 32).

Cumhuriyet’in ilk on yılında tasarlanan düstur ve şiarlardan, yurttaşların yeni devlete ve devletin kurucularına bağlılıklarını güçlendirmek, yeni ulusal kimlik ve inkılâpları benimsetmek gibi işlevleri yerine getirmesi beklenir (Çakan, 2004, s. 309). Erken umhuriyet bu beklentilerin karşılanması için genç nesillere bel bağlar. Falih Rıfkı Atay, yeni devletin gençlere “Tam sert, müsamahasız, açık bir mefkûreler disiplini, bir ruhlar organizasyonu ve bir dava ahlâkı” kazandırması gerektiğini vurgular (Şirin, 2014, s. 195). 1927 Seçimleri’yle oluşan meclisin ilk oturumunda, Mustafa Kemal’in yaptığı ve *Nutuk* olarak bilinen uzun konuşmayı sonlandıran “*Ey Türk gençliği! Birinci vazifen Türk istiklâlini, Türk cumhuriyetini ilelebet, muhafaza ve müdafaa etmektir. Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur*” cümleleri de slogana dönüştürülür. “*Türk genci! Birinci vazifen Türk Cumhuriyetini, Türk istiklâlini korumaktır!*” sözleri Cumhuriyet tarihi boyunca, büyük bir olasılıkla, en yaygın kullanılan düstur olur. Bu amaçlara yönelik hazırlanmış görsellerde ve anıtlarda kurucuların Kurtuluş Savaşı sırasında kazandığı başarıyı anımsatan sloganlar kullanılır. “*Ne mutlu Türküm diyene!*”, “*Türk!... Öğün!... Çalış! Güven!*”, “*Milli olan her şey bizimdir!*”, “*Hayatta en hakiki mürşit ilimdir!*”, “*Yurtta sulh... Cihanda sulh!*” gibi sloganlar yöneticilerin kuruluş yıllarına özgü beklenti ve önceliklerini yansıtır. 1919’da toplanan kongrelerde sık sık duyulan “*Ya istiklâl... Ya ölüm!*” sloganından uyarlanan bu düstur sonraki yıllarda çeşitli biçimlerde dile getirilir. Bursa’da 1929’da Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için hazırlanan bir dövizde “*Cihan bilsin ki, kayıtsız şartsız istiklâl baş davamızdır!*” yazılıdır. 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında Kenan Kocatürk, darbecilerin felsefesini ortaya koymak için hazırladığı metinde söz konusu düstur için “besmele” benzetmesi yapar (Altuğ, 1991, s. 31). Bu konuda verilecek bir başka örnek ise Mustafa Kemal’in 1 Kasım 1928’de TBMM’nin açılış konuşmasında öksüzlerin haklarının korunması için alınan önlemleri anlatırken, “Cumhuriyetin bilhassa kimsesizlerin kimsesi olduğun[ul]” vurgulayan sözleri de zamanla “*Cumhuriyet kimsesizlerin kimsesidir!*” biçiminde slogana dönüşür (TBMM Zabıt Ceridesi, 1928, s. 3). Bu slogan 1999 Seçimlerinde büyük başarı kazanan MHP’nin dikkat çeken sloganlarından birisi olarak karşımıza çıkar: “*MHP kimsesizlerin kimsesi olacak!*” (Bora ve Can, 2014, s. 465).

Otuzlu yıllarda kullanıma sokulan sloganların bir bölümü de 1931’de yeni parti programı uyarınca alınan, CHP ile devletin bütünleştirilmesini ve ulusun yeknesak bir yapıya dönüştürülmesini öngören kararları yansıtır. Genel Sekreter Recep Peker, bu kararlara “sınıflaşmayı reddediyor ve bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa ediyoruz” sözleriyle açıklık kazandırır (Çakan, 2004, s. 165). “İmtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir milletiz!” bu amacı vurgulayan sloganların en fazla bilinenidir. Parti devletine dönüşüm sürecini Ali Fuat Başgil’in bu yıllarda dile getirdiği, Benito Mussolini’nin 28 Ekim 1925’te totaliter devleti tanımlarken kullandığı, zamanla bir faşist slogana dönüşecek olan, “*Tutto nello Stato, niente fuori dallo Stato, niente*

contro lo Stato” [Hep devlet içinde, hiçbir şey devlete karşı, hiçbir şey devlet dışında!] sözlerini anımsatan düsturu anlatır: “Her şey devlet içinde ve devlet için, hiçbir şey devlet dışında ve başka bir şey için değildir!” Recep Peker’in 1935’te yenilenen parti programını açıklamak üzere yaptığı konuşmada söyledikleri de slogan benzeri bir tını taşır: “Bizim siyasal [sic.] yaşamımızda idarenin halk tarafından ve halk için oluşunu tebarüz ettirecek noktaları şöyle sıralayabilirim: Bir defa bizde, devlet varlığında ‘kuvvet birdir’ yani ‘tevhidi kuva’ dediğimiz ana prensip hüküm sürer; o da ulustur. Her şey ulustadır” (aktaran Parla, 1991, s. 137).

Tek Parti döneminden başlayarak tüm Cumhuriyet tarihi boyunca en fazla kullanılan sloganlardan bir başkası olan “*Yurtta sulh... Cihanda sulh!*”, Mustafa Kemal Atatürk’ün 1931 seçimleri öncesinde yaptığı bir açıklamadan alıntıdır: “Cumhuriyet Halk Fırkasının müstakar [istikrarlı] umumî siyasetini şu kısa cümle açıkça ifadeye kâfidir zannederim: Yurtta sulh, cihanda sulh için çalışıyoruz.” Heykel kaideleri başta olmak üzere tüm kamusal alanlarda sergilenerek kullanılan “*Yurtta sulh... Cihanda sulh!*” 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında MBK tarafından yayımlanan ilk bildiri de yinelenerek hatırlatılır: “Büyük Atatürk’ün ‘Yurtta sulh, cihanda sulh!’ prensibi bayrağımızdır. Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadığız. NATO’ya inanıyoruz ve bağlıyız. CENTO’ya bağlıyız. Tekrar ediyoruz; düşüncelerimiz, yurtta sulh, cihanda sulhtur.” Bu sloganın yaygın kullanım kazanmış olmasına bakılarak militarist sloganların kullanılmadığı söylenemez. Erken cumhuriyet döneminde Türklerin ordu millet olduğunu anlatan, “*Bütün Türkler bir Ordu!*”, “*Her Türk asker doğar!*” gibi sloganlar dolaşımda tutulur. Ziya Gökalp’in “Altun Yurt” başlıklı şiirinin “*Türk bir millet, bir ordu, Katılmayan kaçaktır / Yasamızda yazılı harpten kaçan alçaktır.*” biçimindeki dizeleri Nihal Atsız tarafından yayımlanan *Atsız Mecmua*’da “*Bütün Türkler bir ordu / Katılmayan kaçaktır / Yasamızda yazılı / Harpten kaçan alçaktır!*” (Özdoğan, 2001, s. 193) biçiminde sloganlaştırılır. Ülkücüler yetmişli yıllarda zamanla unutilan dizeleri hatırlayıp slogan olarak kullanırlar.

Cumhuriyet’in eşit yurttaşlık anlayışını vurgulayan, “*Köylü milletin efendisidir!*” de zamanını aşır kullanımında kalan bir başka slogandır. Yakın çevresinin Atatürk’ten çeşitli kereler duyup kayıt altına aldığı sözler İttihat ve Terakki’nin Selanik’te köylülere yönelik olarak çıkarttığı *Vatandaş*’ta A. İsmet’in 7 Aralık 1910’da yayımlanmış bir yazısından esinlenmiş gibidir: “Şehirliler hizmetçi, köylüler efendi olmalıdır.” (Odabaşı, 2011, s. 7) Falih Rıfkı Atay’ın deyişiyle, “köylüyü vatandaşa dönüştürmek” (Şirin, 2014, s. 281) çabasını yansıttığı söylene de bu slogan da eşitsiz gelir dağılımından en kötü etkilenen toplumsal kesimin gönlünü almaktan öteye geçemediği için inandırıcı olduğu söylenemez. Şubat 1970’te direnişe geçen tütün işçilerinin kullandığı bir slogan bu içeriksizliği sorgular: “*Atatürkçüler... Milletın efendisi hani bizdik?*” (Çallı, 1970, s. 5)

Erken Cumhuriyet yıllarında sloganların etkin bir biçimde kullanıldığı bir başka alan ise ekonomidir. 1929 Ekonomik Bunalımının etkilerini azaltmak, yerli malların kullanımı ve tasarrufunu özendirmek için çok sayıda slogan tasarlanır. Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin bu konuda hazırladığı afişlerde özellikle yüksek gelirli toplumsal kesimlerin ithal malları tüketiminden kaçınması ve yerli malların tüketiminin özendirilmesi için, “*Vatandaş! Yeni içtimai*

ablak, yerli malı kullanmayı emrediyor, Kim ki yerli malı kullanmıyorsa, O, içtimai ahlaka karşı hareket ediyor demektir. Ona kem gözle bak!”, gibi ifadeler eşliğinde “*Milli mücadelede ilk hedef Akdeniz’de, şimdi iktisat!*”, “*İş bankası kumbaraları, iktisat seferberliğinin cephanesidir. Vatandaş, iktisat harbinde silahlan!*”, “*Vatandaş para biriktir!*”, “*Tasarruf kumbarası olmayan bir aile, penceresiz bir odaya benzer*”, “*Yurttan çıkan her onluk ya tüfektir ya fişek, / Yarım gelip buraya beynimizi delecek.*”, “*Yerli malı kullanmayanın düşmana cephane satan hainden farkı var mı?*” gibi sloganlar kullanılır (aktaran Güven-Toker, 2019, s. 660). Aynı çerçevede yurttaşları çeşitli devlet kurum ve kuruluşlarını desteklemeye çağıran sloganlardan da söz edilebilir: “*Yurdu ordunun ve çalışan milletin gücü korur!*”, “*Tayyare Cemiyeti’ne bir kurban vermek bir tayyaremize yarım kanat takmak demektir*” sloganı ise sonraki yıllarda kurban derilerinin kime bağışlanacağı sorusu etrafında büyüyecek bir tartışmanın habercisidir.

Erken Cumhuriyet’in en tartışmalı sloganlarından birisi “*Vatandaş! Türkçe konuş!*” olur. Slogan Dâr-ül-fünûn Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti’nin 13 Ocak 1928’de düzenlenen kongresinde azınlıkların kamusal alanlarda Türkçeden başka bir dilde konuşmalarının engellenmesi kararıyla başlatılan, ancak devlet kurumları tarafından da el altından desteklenerek yaygınlaştırılan bir kampanyanın amacını özetler (Bali, 1966, s. 5-8). Dernek tarafından yapılan bir açıklamada, “*Vatandaş Türkçe konuş!*” levhaları önünde Türkçeden başka dillerle konuşanlara “mükemmel bir dayak” atılacağından söz edilir. Kampanya süresince Türkçe konuşmayanlar uyarılır, uyarılara aldırmayanlar tehdit edilip tartaklanır (Aslandaş ve Bıçakçı, 2021, s. 225). Bir bakımdan erken Türkçülerin “*Dilde birlik*” düsturunu, bir başka bakımdan da yirmili yılların başında Filistin’de çeşitli ülkelerden gelen göçmenlerin ortak bir dil konuşmasını sağlamak için başlatılan “*Yehudi, daber ivrit!* [Yahudi, İbranice konuş!.]” sloganıyla başlatılan kampanyayı anımsatır. Türkiye’ye katıldıktan sonra Hatay’da da benzer bir uygulamaya girilerek, Arapça konuşan yeni yurttaşlara yönelik, “*Hataylı, Türkçe konuş!*” kampanyası başlatılır (Duman, 2016, s. 369, 373). “*Vatandaş Türkçe Konuş!*” kampanyası 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında da yeniden gündeme getirilir. Bu kez kampanyayla azınlıkların yanı sıra, Kürtçe ve Arapça konuşan yurttaşlar da hedef alınır. Milli Türk Talebe Birliği [MTTB] ve Mustafa Kemal Derneği gibi yapılar tarafından Ağustos 1960’ta başlatılan kampanya için, “*Vatan aynı dili konuşanların toprağıdır. Milli Birlik hareketine sen de katıl! Vatandaş Türkçe konuş!*” çağrısıyla biten afişler asılır. Tepkiler üzerine kampanya İstanbul Valisi Refik Tulga’nın yaptığı açıklamayla durdurulur (Bali, 2009, s. 85-91). Yurttaşları Türkçe konuşurmaya yönelik uygulamalar, 12 Eylül darbesi sonrasında Diyarbakır hapishanelerinde “*Türkçe konuş... Çok konuş!*” sloganıyla dayatılan uygulamalarla yeniden gündeme gelir. 12 Eylül yönetiminin 1983’te kabul ettiği 2932 sayılı “*Türkçe’den Başka Dillerde Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun*”un 2. Maddesi’yle getirilen “*Türk Devleti tarafından tanınmış bulunan devletlerin birinci resmi dilleri dışındaki herhangi bir dilde düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanması*” yasağı 1991’de kaldırılincaya kadar bu ayıplı uygulama yürürlükte kalır. Her ne kadar tarihe mal olmuş gibi görünse de daha sonraları da “*Türkçe konuş... Ya da sus!*” gibi sloganları kullanan çevreler ortaya çıkabilmektedir.

Yurttaşlara gündelik hayatlarının en sıradan işlerini bile nasıl yapacaklarını buyuran sloganlar konusunda başka örneklerle de karşılaşılır. 1934'te Trakya'da Yahudi azınlığa yönelik saldırılar sırasında, "*Vatandaş Türkten alışveriş yap!*" yazılı el ilanları dağıtılır (Bali, 2008, s. 121). 28 Ağustos 1969'da Mescid-i Aksa'nın yakılması olayı sonrasında önderliğini MTTB ve *Bugün* gazetesinin yaptığı "Mescidi Aksa ve Yahudiye Lânet Haftası" başlatılır. "*Yahudiye ebedi boykot*" haftanın temel sloganıdır. Yürüyüşlerde, "*Kabrolsun Yahudiler!*", "*Kabrolsun Siyonistler!*", "*Yahudi ile alışveriş yapan dinsizdir!*", "*Yahudileri boykot edelim!*" sloganları atılır (Bali, 2009, 167).

Cumhuriyet'in 10. yılını kutlamak üzere çok sayıda slogan tasarlanır. Sloganlar ve benzeri söz varlığının etkili bir biçimde kullanılması, yeni devlet kurucularının, büyük çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen yurttaşlar katında meşruiyet kazanma çabasının bir sonucudur. Sloganlar, afişler ve pankartlar üzerinde büyük harflerle yazılarak halkın görebileceği her yere asılarak sergilenir. "*Türk inkılâbı asrı yula sığdırdı!*", "*Türk inkılâbı eşsizdir!*", "*Ülkümüze son yoktur!*", "*Türk İnkılâbı dinlenmeyen bir irade, zapt edilmeyen bir heyecan, yetişilmeyen bir sürattir*", "*Türk İnkılâbı cihanda ileri gidişin bir remzidir*", "*On Yıllık Cumhuriyet, Türkün Engin Gücünü Tanıtır*" gibi sloganlar "az zamanda büyük işler başaran" genç Cumhuriyet'in kendine duyduğu özgüveni anlatır. 10. yıl sloganları öteki erken dönem Cumhuriyet sloganlarında olduğu gibi, yurttaşların Cumhuriyet'e bağlılıklarını güçlendirmeyi amaçlar. Çok sayıda slogan Cumhuriyet'in siyasal başarılarını öne çıkartarak devrimleri över: "*Dumluşumar... Lozan... Sivas... Ve daha ileri!*", "*Bu devirden önce devletin ve milletin adı ne idi?*", "*Öz tarihimizi, öz dilimizi Cumhuriyet öğretti!*", "*Mektepli, seni nasara yensurudan, karabaş tecvitten kurtaran Cumhuriyettir!*", "*Devletin yapıcılık kuvvetine inan!*", "*Dayan başarırın!*", "*Halkın bağrından Müdafaa-i Hukuk, Müdafaa Hukuk'un bağrından C.H.F. Doğdu!*", "*Görüşte bilgiye, gidişte ilköğe inanırız!*" (Unat, 2016, s. 114).

10. yıl törenleri için tasarlanıp yurttaşlardan birlik ve beraberlik içinde olmalarını, Gazi'ye bağlı kalmalarını isteyen sloganlar arasında, "*Türk genci! Gazi Cumhuriyeti sana emanet etti!*", "*Türk kadını! Sana hakkını veren cumhuriyettir!*", "*Durmamalım düşeriz!*", "*İnkılâbı seven yayar!*", "*Dünü unutma, bugünü iyi anlarsın*" gibileri vardır. Sloganların önemli bir bölümü de Atatürk'ün kurtarıcı ve birleştirici kimliğini vurgulayarak ulusal birliğin korunması gerekliliğinden söz eder: "*Gazi en güçlü bir tarihin, en genç bir iradesidir!*", "*Gazi bizden biridir, bizim en büyüğümüzdür, bizim bütünümüzdür*", "*Ne mutlu milletimize, kendi bağrından bir Mustafa Kemal çıkardı!*", "*Gazi en güçlü tarihin en genç iradesidir*", "*Yeni Türkiye Devleti; milletin ve hükümetin bir birbirine bağlayan bütünlüğüdür*", "*Şimdi imtiyazsız, Sınıfsız Kaynaşmış Bir milletiz*", "*En büyük kuvvet milli birliktir*", "*Seni senden, seni milletinden, seni hükümetinden soğutacak her telkine dikkat et, bunda mutlak bir fesatlık vardır*", "*En büyük kuvvet milli birliktir. Dağılan çöker, daima bir, daima toplu*", "*Hükümet otoritesine saygı; şerefimiz için, emniyetimiz için, hürriyetimiz için ve kazancımız için.*" (Toprak, 1998, s. 66; Unat, 2016, s. 114). Benzeri sloganlardan, "*Birimiz hepimiz... Hepimiz birimiz için!*", Ziya Gökalp'in "Ben, sen yok biz varız... Biz demek birdir... Ben, sen ona taparız" dizesini çağrıştırır.

10. yıl sloganları arasında Cumhuriyet'in ekonomik kazanımlarını vurgulayanlar dikkat çeker: “Denk bütçe, düzgün ödeme, işte cumhuriyet maliyesi!”, “Milli iktisadı cumhuriyet doğurdu. Sekiz yılda dört bin kilometre demiryolu!”, “İktisadi savaş devam ediyor; uzun sürecek tir, fakat bunda da mutlak muzaffer olacağız”, “Önce; buğdayı bile dışarıdan alırdık. Şimdi ipekliyi bile memlekette yapıyoruz”, “Ferd olarak en çok kazandığımız kadar yer, millet olarak en çok sattığımız kadar satın alırız”, “Milli biriktirme, on yıl da dört milyondan kırk milyona çıktı”, “Demirağlarla ördük anayurdu dört baştan...”, “Demiryollar ile; kömüre, bakıra varıyoruz; Akdeniz’i Karadeniz’e bağladık, Balıkesir’e vardık, Sivas’ı aştık, yarın Erzurum’dayız!”, “Memleketi çelik ağla örüyoruz!”.

Tek Parti dönemi boyunca Türkiye’de geniş kitleler için siyasetin “plebisiter” oylamalara katılmak anlamına gelmesi nedeniyle, (Kalaycıoğlu, 2016, s. 191) seçimlerde kullanılan sloganların öncelikli işlevi seçmenleri oy vermeye teşvik etmektir. Cumhuriyet’in ilanından sonra ilk genel seçimler 1927’de yapılır. Seçimler öncesinde *Takrir-i Sükûn Kanunu* uyarınca konulmuş yasaklar nedeniyle siyasal içerikli herhangi bir etkinlik düzenlenmez. Seçimlerden önce kabul edilen “CHF Nizamnamesi” taşra örgütünün seçimler sırasında parti örgütünün seçim süreçlerinde yürüteceği çalışmaları “Halkı tenvir ve irşat eylemek”, “Fırkanın maksat ve emellerinin tahakkuk ve intişarına çalışmak” ve “Her türlü intihaplarda Fırka namzetlerini kazandırmak” olarak tanımlar. Gazetelerde seçmenlere oy vermenin önemli bir yurttaşlık görevi olduğunu anımsatan yazı ve ilanlar yayımlanır. Bu yazılarda “*Vatandaşlar reyinizi veriniz!*”, “*Rey vermek vatan vazifesidir!*”, “*Vatandaşlar reylerinizi veriniz. Esas amaç vatan borcu...*” gibi sloganlar kullanılır (Unat, 2016, s. 92).

Bu evrenin seçimlerinde kullanılan sloganlar da okunmak için kaleme alınmış, dolayısıyla uzunca tutulmuş, oy vermenin yurttaşlık görevi olduğunu hatırlatan buyurgan içerikleriyle dikkat çeker: “*Seçim vatandaşın en mukaddes hakkı ve vazifesidir*”, “*Vatandaş reyini kullanmayı ihmal etme; çünkü vereceğin reyle milletin siyasi kudretini kuracaksın*”, “*Yurttaş reyini kullanman ve bunu Cumhuriyet Halk Fırkası namzetlerine vermen bir yurtseverlik borcudur.*” 1935 seçimlerinde gazetelerde yayımlanan ilanlarda oy kullanmanın “kutlu yüküm” olduğu vurgulanarak yurttaşlara “Sandık başına” gitmeleri hatırlatılır (Unat, 2016, s. 121). Bu dönemin seçimlerinde kullanılan slogan ve slogan benzeri söz varlığının bir başka ortak özelliği ise Cumhuriyet’in kazanımlarının ortaya konulması çabasıdır. 1939 seçimleri öncesinde CHP Genel Sekreterliği tarafından parti örgütüne gönderilen tebligatta seçimler sırasında “Cumhuriyet rejiminin millet ve memleket için meydana getirdiği müsbet işleri ve neticeleri vatandaşların gözü önüne koymak” çalışmaları yapılması istenir (Alkan, 2006, s. 334). Tek Parti döneminin sloganlarına ilişkin bir başka ilgi çekici nokta ise 10. Yıl Kutlamaları için hazırlanan görsel malzeme ve sloganların en azından bazılarının 1935’te toplanan CHP Dördüncü Büyük Kurultayı, 1935 ve 1939 seçimleri için de kullanılmış olmasıdır. Bu durum bir ölçüde kolaylık sağlamak ve kaynak israfının önüne geçmek gibi amaçlarla açıklanabilirse de bu kullanım biçiminin CHP’nin topluma bakışında köklü bir değişim geçirmediğini, toplumla arasında kurduğu ilişkilerin durağanlığını ortaya koy-

duğu söylenebilir. Tek Parti döneminin sloganlarıyla ilgili belirtilmesi gereken bir başka nokta sokak gösterileriyle ilgilidir: Vagon-Li olayı, Tan Matbaası Baskını gibi güdümlü “nümayişler” sırasında atılan sloganlar genellikle “*kahrolsun*” ya da “*yaşasın*” gibi sözcüklerle başlayan ya da “*son*”, “*hayır*” ya da “*ölüm*” gibi sözcüklerle biten basmakalıp çağrılardan ibarettir.

Atatürk’ün ölümünden sonraki ilk seçimler olan 1939 seçimleri iki nedenle önceki seçimlerden ayrılır. Öncelikle, 1939 seçimleri İsmet İnönü için Cumhurbaşkanı olarak gireceği ilk siyasal sınavdır. Bu sınavdan başarıyla çıkmak isteyen İnönü, propaganda çalışmalarını önemser. CHP yerel örgütlerinden “intihabın kudsiyet ve ciddiyetiyle münasip yayımlar” yapılması istenir (Alkan, 2006, s. 333). İnönü için güvenoyu anlamına gelen seçimlerdeki başarı ölçütü yüksek katılım oranıdır. Dolayısıyla sloganların önemli bir bölümü seçimlere katılım çağrısı içeriklidir: “*Yurttaş! Çarşamba günü başlayacak olan seçime iştirak et. Bu seçim devresinin milli bayramlardan olduğunu hatırla ve vatana karşı büyük hizmet ifa edeceğine kani olarak reyini muntıkandaki sandığa atmayı unutma!*” (Mahmutoğlu, 2016, s. 49) Bir başka slogan da yurttaşları oy vermeye özendirmeye yöneliktir: “*Bir milletin siyasi erginlik imtihan zamanları intihab günleridir*” (Unat, 2016, s. 137). “*Mebus seçmek güneşten, havadan faydalanmak gibi tabii bir hal, memleketi müdafaa etmek gibi yüksek bir vazifedir. Vatandaş, bu hakkını kullan. Bu vazifeni yap!*” ise oy kullanmanın bir hak olduğu kadar önemli bir görev olduğunu belirtir.

İkinci önemli neden ise seçimlerin, İnönü’nün kendi sözleriyle, “[h]arici siyaset sahasının şüpheli ve karışık bir devrinde” ve “[i]nsanlığın büyük facialar karşısında kalması ihtimali[nin] her zamandan ziyade art[tığı]” günlerde yapılmasıdır. “Türkiye’nin hangi vazifeler karşısında bulunacağını” bilinemediği bu belirsizlik ortamında, İnönü’ye göre, yurttaşların “reyleriyle gösterecekleri kalbî beraberlik ile itimad, milletimizin kudretine yeni bir delil olacaktır” (Alkan, 2006, s. 340). Bu nedenle de çok sayıda slogan uluslararası gerginlik günlerinde ulusal birliğin önemine gönderme yapar: “*Memleketimiz Büyük Millet Meclisinin yeni seçiminin başında göz kamaştırıcı bir vaziyette bulunuyor. Türk milleti beynelminel siyasetin yarın için beklenmedik hadiseler hazırlanması ihtimali karşısında her türlü nifaktan masun ve müteneffir bir halde, kendine güvenir bir vaziyettedir.*” “*Milli birliğin korunması*” sloganların en sık kullandığı temalardandır: “*Milletimizin birlik kudreti, çok kuvvetli ve çok ümitlidir. Vatandaş mebus seçiminde vereceğin reyle bu hakikati bir kerre daha ispat edeceksin*”, “*Türk milleti her türlü nifak tesirinden uzak ve salim bir birlik ve beraberlik havası içinde kendini göstermektedir.*” Fitneye karşı uyarıp milli birlik çağrısı yapan sloganlar yurttaşların İsmet İnönü’nün arkasında birleşmesini ister: “*İnönü Türk birliğinin timsalidir*”, “*Hükümet için, millî şefimizin gösterdiği kimselere, doğrudan doğruya onun güvenine sahip olduğu için güvenmekliğimiz, millî şefimize karşı millî ve vicdanî bir görevimizdir.*” Bunların yanı sıra CHP’nin toplumsal eşitliğe önem verdiğini vurgulayan “*Kanunlar önünde mutlak müsavat kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertlerini halktan ve halkçı olarak kabul eden C.H.P.’dir*”, ya da CHP’nin kurucu kimliğine dikkat çeken –“*C.H.P.’nin tarihi büyük milli zaferlerle doludur*”

ya da CHP'nin kadın hakları konusunda yaptıklarını anımsatan “*Türk kadınına da hürriyetini ve rey hakkını ilk veren C.H.P.’dir*” gibi– sloganlar kullanılır (Mahmutoğlu, 2016, s. 50-51).

1939 seçimlerinde kullanılan bir dizi slogan ise CHP'nin siyaset anlayışını öne çıkartır. Bunlardan birisi CHP'nin “şiarının gündelik siyaset takip etmek” olmadığını vurgulayan slogandır: “*C.H.P.’nin şiarı, yapmak iktidarında olmadığı işlerle uyuşturucu ve oyalayıcı sözlerle millete karşı gündelik siyaset takip etmek değil Türk vatanını her cepheden layık olduğu yere çıkarmaktır.*” Bir başka slogan ise kurucu parti olarak CHP'nin inkılâplara bekçilik ettiğini belirtir: “*Milletimizin büyük fedakârlıklarla elde ettiği inkılâp esaslarını muhafaza eden ve inkılâp prensiplerinin hiçbirinden fedakârlık kabul etmeyen teşekkül C.H.P.’dir*” (Unat, 2016, s. 137; Alkan, 2006, s. 331-333).

MUHALEFETİN ZAMANI...

Sloganlar konusuna eğilen çalışmalar, Cumhuriyet tarihinin ilk çok partili seçimleri olması bakımından 21 Temmuz 1946 seçimlerini bir dönüm noktası olarak alır. Çok partinin yarışmasının yanı sıra, ilk tek dereceli seçim olan 1946 seçimleri, Tek Parti yönetiminde iktidar ile halk arasında kurulmuş idari nitelikli dikey ilişkiyi, yatay bir siyasi bir eksene yaklaştırır. CHP yönetimi artık sloganlardan seçimlere katılımı artırmanın ötesinde işlevler beklemektedir. Bu değişikliklerin etkisiyle 1946 Seçimleri partilerin yurttaşlara seçimin kazanmaları durumunda yapılacak işlere dair sözlerin verildiği, Engin Alçora'nın deyişiyle, Türkiye siyasetinin “vaat kültürü”yle tanıştığı seçimler olur (Alçora, 2015, s. 205). Gelgelelim, CHP yönetiminin DP'nin daha fazla örgütlenmesine meydan vermemek için erkene aldığı 1946 seçimleri, adil olmayan koşullar altında yapılması ve sayım sırasında yaşanan yolsuzluklar yüzünden Cumhuriyet tarihine olumsuz bir örnek olarak geçer.

CHP yönetimi seçim çalışmalarında iki konuyu öne çıkarır: İnönü'nün dış politikadaki ustalığı ile demokratik rejimin kurucusu olması. CHP propagandası savaşın sona erdiği, ancak dış tehditlerin sürdüğü tehlikeli günlerde ülkeyi İnönü gibi deneyimli bir siyaset insanının yönetmesi gerektiğini vurgular (Alçora, 2015, s. 297). CHP tarafından hazırlanan bir propaganda broşürü, “Eğer bu memleket CHP'nin başında olanlar gibi isabetli görüşleri türlü tecrübelerle denenmiş devlet adamları tarafından idare edilmeseydi şimdiki gibi huzur içinde ve çoluk çocuğunuzla bir arada bulunacak mıydınız? Eğer bu memleket böyle bir talihi olmasaydı, sağ kalanlar ikinci bir istiklal savaşı yapmaya mecbur olmayacaklar mıydı?” sorularıyla İnönü'nün liderlik özelliklerini öne çıkarır (Unat, 2016, s. 203). Kullanılan sloganlar seçmenlere bir yandan partinin devletin kurucularının partisi olduğunu anımsatırken, öte yandan yaşanacak bir iktidar değişikliğinin yaratacağı risklere dikkat çeker. CHP yönetimi “*Macera yok! Huzur, güven, plân, kalkınma, refah var!*” sloganıyla iktidar değişikliği konusunda uyardığı seçmenleri vefakârlığa davet eder: “*Atatürk ve İnönü Cumhuriyet Halk Partisi'nin başlarıdır oylarımızı onların partisine vereceğiz.*”, “*Atatürk'ün evlatları biz, mirasçısı Halk Partisi.*”, “*İnandılar... Kurdular... Başardılar... Oylarımızı Cumhuriyet Halk Partisi'ne verelim.*”, “*C.H.P.’nin listesi İnönü'nün kendi listesidir. Liste üzerinde değişiklik yapmak kimseyi kazandırmaz, partiyi kaybettirir.*” Bu sloganların yanı

sıra CHP'nin kadınlara yönelik afişlerinde, “*Türk kadını sandık başına!*” başlığı altında “*Bugün sana bu hakları veren inkılâba yarın sen de oyunu vereceksin Türk kadını!*” çağrısı yapılır (Unat, 2016, s. 238-41). 1947’de yapılan ara seçimlerde CHP’nin kullandığı sloganlar yine katılımı artırmaya yönelik çağrılardan oluşur: “*Vatandaş oyunu kullanmak vatan vazifesini yapmaktır. Hür insan oyunu kullanır*”, “*Milli irade oy sandığında tecelli eder*” (Atayakul, 2007, s. 112).

DP’nin seçim propagandasında milli irade kilit kavram olarak öne çıkartılır. Bir seçim beyannamesinde DP’nin amacı “milli iradenin her an, her türlü tesirden azade olarak gereği gibi tecelli etmesini mümkün kılacak demokratik bir sistemin teessüs ve inkişafına hizmet etmek” olarak tanımlanır (Unat, 2016, s. 201). DP propagandasının ağırlık merkezi doğal olarak iktidar yorgunu CHP’dir. Celal Bayar’ın “Bugünkü halinizden memnun iseniz oylarınızı iktidara, değilseniz bize veriniz” sözleri DP’nin 1946 seçimlerinde uyguladığı stratejinin özeti gibidir (Cumhuriyet, 1950). Türkiye’nin en etkili sloganı olarak bilinen “*Yeter! Söz milletin!*” DP’nin 1946 seçimlerinde kullandığı afişte karşımıza çıkar. Slogan Yunus Nadi’nin 6 Mart 1931’de *Cumhuriyet*’te yayımlanan yazısının “Söz Milletindir!” biçimindeki başlığıyla benzeşir. Slogan kısa, yalın, açık olmak gibi temel özelliklere sahip olmasının yanı sıra, halkın jandarma baskısı, pahalılık vb. sorunlar karşısında içine düştüğü bıkkınlığı yalın bir biçimde yansıtmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir, sloganı “istenmeyen bir iktidara karşı ... aşağıdan gelen ve yukarıya doğru dalgalandırılan bir protesto ve ihtar bayrağı” olarak tanımladıktan sonra “halkın iç âleminde biriken bir özlemin, basit, sade ama nice kale duvarları gücünde, bir direniş” sözleriyle selamlar (Aydemir, 2000, s. 188).

Sloganın yarattığı etki CHP yönetiminde rahatsızlığa yol açar. Recep Peker, Kütahya’da yaptığı bir konuşmada, sloganı “Muhafif partinin seçim afişinde ‘*Yeter söz milletindir!*’ yazıyor. Sanki Partimizin şerrinden kurtuluşu tebcil eder [yüceltir] gibi” diyerek eleştirir (Alçora, 2015, s. 361). CHP’nin afişinde de “*Yeter söz milletindir!*” göndermesi vardır: “*Dedikodu Yeter... Birlik, Düzenlik ve Müsbet İş... Oyunu C. Halk Partisi’ne Ver!*” (Unat, 2016, s. 316). Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel, afişi “İnsanda hayranlık uyandıran çok üstün bir başarı” sözleriyle övdükten sonra, “yeter” sözcüğüyle neyin anlatıldığını sorduğunda Selçuk Milar’dan, “Muhafifleri destekleyen vatandaşlara yapılanlar yeter; her gün gazetelerde okuduğumuz tatsız olaylar yeter; devletin görevi olan hizmetlerin muhalefetteki vatandaşlardan esirgenmesi yeter” yanıtını alır (İskender, 2018, s. 74).

İçerdiği itiraz tonu, vuruculuğu, sözcük ekonomisi, görseliyle uyumu vb. özellikleriyle hem 1946, hem de 1950 seçimlerinin en etkili sloganı olan “*Yeter! Söz Milletindir!*” Türkiye siyasetinin unutulmaz sloganları arasına girer. Gelgelelim, tepkisel tınısı bir yana bırakılacak olursa, “*Yeter! Söz milletindir!*” içerikten yoksundur. Milletın söz sahibi olmasını isteyen slogan, söz hakkının nasıl kullanılacağı sorusunu, “*Hâkimiyet milletindir!*” sloganı gibi, yanıtsız bırakmaktadır. Sağ muhafazakâr siyaset insanları yetkinin millete ait olduğunu belirten söz kalıbını kullanmayı sürdürür. 1999 seçimlerine Erol Olçok’un hazırladığı tanıtım kampanyasıyla giren DYP’nin sloganı “*Yeter hak milletin!*” olur. AK Parti 12 Eylül 2010 Anayasa referandumu

öncesinde “Söz milletin... Karar milletin” sloganını kullanır. AK Partili Başbakan Yardımcısı Numan Kurtulmuş, 14 Ekim 2016’da Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçiş için yapılacak referandum konusunda konuşurken benzer bir kalıp kullanır: “Siyasiler olarak biz görüşlerimizi söyleriz, partiler olarak bu konudaki yaklaşımımızı milletimizle paylaşıyoruz. Söz de karar da milletindir.” (Alkan, 2016). Cumhurbaşkanı Erdoğan 2023’te yapılacak seçimlerin tarihini 14 Mayıs olacağını “Yeter söz milletin!” sloganıyla duyururken seçim kampanyasını “Sözü de kararı da geleceğini de tayin hakkını milletimize bırakmak istemeyen vesayet heveslilerine rağmen Türkiye Yüzyılı’nı başlatacağız” diyerek açar. Ancak, bu sloganın 20 yılı aşkın bir süredir iktidarda olan partisine karşı kullanılması nedeniyle Erdoğan kısa bir süre içinde “Yeter söz milletin!” sloganını terk eder.

14 Mayıs 1950 seçimleri Cumhuriyet tarihinde muhalefetin kazandığı ilk seçim olarak ayrı bir yerde durur. CHP yönetimi tarafından hazırlanan “1950 Seçim Kampanyası için Propaganda Programı” başlıklı yayında tanıtım çalışmalarında “halkı düşünmeye mecbur etme[yen]”, “vatandaşların aklına değil, duygularına hitap” eden bir dil kullanılması gereği üzerinde durulur (Unat, 2016, s. 255-6). CHP afişlerinde yer verilen sloganlar içerdikleri yalın ve açık çağrılarla dikkat çeker. CHP propagandası öncelikle Tek Parti döneminin başarı ve kazanımlarını öne çıkarır. CHP Genel Sekreterliği tarafından örgüte gönderilen bir yönerge, seçimler için hazırlanacak ilanlarda, “1923’te 3162 Kilometre demiryolumuz vardı. Bunların hepsi yabancıların elinde idi. Bugün 6807 Kilometre Demiryolumuz vardır. Hepsi devletindir, milletindir”, “Bu devirden önce devletin ve milletin adı ne idi? Hasta adam! Bugün nedir? Balkanların, Yakın ve Uzak Doğunun en sağlam devleti! En diri milleti! Bu devri kuranlara ve onları yaşatanlara oyunu ver!”, “İnkılap devri, Türk’ü Türk’e inandırdı. Yalnız bu mu? Dünyayı Türk’e inandırdı. Bu devri kuranlara ve onu yaşatacak olanlara oyunu ver!” gibi sloganlara yer verilmesini belirtir (Unat, 2016, s. 266). CHP 1950 seçimleri için tasarladığı ve hepsi “Oy’unu C. Halk Partisi’ne ver!” çağrısıyla son bulan seçim afişlerinde kullanılan sloganların çeşitliliği dikkat çeker. Bir afişte büyük harflerle yazılmış “Uyanık ol!” uyarısının üzerinde “Şiddet ve baskı ile demokrasiye çelme takıyorlar” ifadesine yer verilir (Unat, 2016, s. 312). “İnönü diyor ki:” ifadesiyle başlayan bir afiş ise işçilere seslenir: “Türkiye’de işçiler, vatan bütünlüğünün ve vatan hürriyet ve istiklâlinin en samimi müdafaacılarıdır.” Bir başka afiş ise “Türk Köylüsü için güttüğümüz siyaset” başlığı altında partinin köylülere yönelik “Topraksıza toprak”, “Toprağa tapu”, “Ucuz ve yeter kredi” gibi vaatleri sıralanır. Muhalefet partisine oy vermeyi düşünen seçmenlere yönelik uyarılar içeren afiş de ilgi çekicidir: “Onları da deneyelim deme... Deneme zamanında değiliz... Husumetçilere kapılma... Milli Birliği Tut!” 1950 seçimlerinde CHP’nin propaganda stratejisini yansıtan bir başka afiş ise “İnkâr haksızlıktır!” sloganıyla başlar: “Eser ortada: Yeni Türkiye!” Afişte seçmenler bir deyimle uyarılır: “Dimyat’a pirince giderken evdeki bulgurdan olursun!” (Unat, 2016, s. 313-315). CHP’nin 14 Mayıs 1950 seçimlerinde 1930’lardan kalma bir sloganı yeniden kullandığı göze çarpar: “Seni senden, seni milletten, seni hükümetten soğutacak her telkine dikkat et. Bunda mutlak fesatlık vardır” (Atayakul, 2007, s. 191). Bu slogana benzer bir slogan ise

CHP seçmenlerinden birlik olmaları ve iktidarı desteklemelerini ister: “*Dağılan çöker... Daima bir... Daima toplu...*” (aktaran Atayakul, 2017, s. 191).

CHP propagandasının bir ayağını da DP’nin olumsuz muhalefetini boşa çıkarmaya yönelik sloganlar oluşturur: “*Muhalefet eşeği görür, uçağı görmez. Öküzü görür, traktörü görmez.*”, “*Dağılan çöker, daima bir daima toplu...*”, “*Ne mutlu Halk Partiliyim diyene!*” CHP tarafından hazırlanan broşürlerde ise “*Cehaletle savaşıyoruz!*” ya da “*Onlara kanma!*” gibi sloganlar yer alır. Söz konusu broşürlerde “*Vatandaş! Hür bir memlekette ‘İstibdat var!’ diyenden kork!*”, “*Hürriyet sayesinde hür hareket edenler, hürriyeti katledebilirler. Oy vereceğın partiye dikkat et!*” uyarılarına yer verilir. CHP’nin bir el ilanında “*İçtimai adalete dayanmayan bir hürriyetin kıymeti olur mu?*” sorusuyla işçilerden sahte özgürlük vaatlerine kanmamaları istenir (Unat, 2016, s. 264). Kapağında bir köylü yurttaşın resminin bulunduğu bir broşürde aynı konu bir başka sloganla vurgulanır: “*Unutan yolunu şaşırır!*”. 1950 seçimlerinde DP “*Yeter! Söz milletin!*” sloganı dışında, Adnan Menderes’in afişe bakanlara yönelmiş işaretparmağı açılmış el resminin altına yerleştirilmiş, “*Büyük Türkiye için desteğini istiyorum!*” sloganı bulunan görseli kullanır. Afiş, Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD’de gençlerin askere yazılmasını teşvik etmek üzere hazırlanmış, sonraki yıllarda hem ABD’de hem de başka ülkelerde aynı amaçla kullanılmış “*I want you!*” [*‘Seni istiyorum!’*] sloganının yazılı olduğu afişlerden esinlenir. DP yöneticileri seçim konuşmalarında sık sık “*Devri sabık yaratmayacağız!*” sloganını dile getirirler.

14 Mayıs 1950 seçimleriyle iş başına geçen DP açısından 2 Mayıs 1954 seçimleri bir güvenoyu niteliği taşır. DP bu seçimlerde seçim afişlerinde resim, çizgi, fotoğraf kullanımını yasaklar. Bu yasağın gerekçesi DP’nin, “*Yeter! Söz Milletindir!*” afişindeki el gibi, halk katında etkili olacak bir görselle karşılaşmaktan çekinmesidir (Alkan, 1960, s. 104). DP bu seçimlerde İnönü’yü boy hedefi haline getirir. Menderes seçim konuşmalarında, “*Vazifemiz memleketin İsmet Paşasız da idare edilebileceğini dünyaya ispat etmektir*” diyerek İnönü’ye yüklenir (Alçora, 2015, s. 408). DP 1954 seçimlerinde, “*Kalkman Türkiye senin eserindir, onu yıktırma!*”, “*Güvenden seçtin, eserini koru!*”, “*Türkiye’de işi azaltacaklara, yapılan işleri durduracaklara rey verme!*”, “*İşçi vatandaş, DP haklarının bekçisidir!*”, “*Her işçiye bir çatı*”, “*Buğdayına 80 kuruşu çok görenlere oy verme!*”, “*Işık, sağlık, okul, su. Yolumuz köye doğru!*” gibi sloganlarla çeşitli toplumsal kesimlerin DP iktidarına verdiği desteğin sürmesini amaçlar (Atayakul, 2007, s. 263; Donat, 2022). DP’nin bu seçimlerde kullandığı bir başka Selçuk Milar tasarımı olan, “*Yaptıklarımız yapacaklarımızın teminatıdır!*” sloganı da etkili olur. Bu slogan ileriki yıllarda yeri geldikçe başka sağ muhafazakâr iktidar partileri tarafından da kullanılır. DP’nin 1954 seçimlerinde kullandığı bir dizi slogan DP’nin imar faaliyetleri olarak tanımladığı çalışmalarını öne çıkartır: “*Asırlardan beri ihmal edilen büyük şehirlerimiz onarıldı ve onarılıyor*”, “*Yepyeni bir İstanbul, Yepyeni bir Ankara, Yepyeni bir İzmir, Yepyeni bir Adana, Yepyeni bir Anadolu, Yepyeni bir Türkiye*”, “*İthal ederdik, imal ediyoruz, ihraç edeceğiz...*”, “*İşçi vatandaş, daha çok kazanmak istiyor-san reyini D.P.’ye ver.*” DP tarafından düzenlenen toplantılarda taşınan dövizlerde de çarpıcı sloganlarla CHP eleştirilir: “*Atatürk’ün evlatları biz, mirasçısı Halk Partisi*”, “*Halk Partisinin*

muhalefeti yalan, tezvîr ve inkardır”, “*Gaz karnesi, ekmek karnesi, karaborsa Cumhuriyet Halk Partisinin keşfidir*”, “*Dam üstünde saksâğan, vur beline kazmayı. Halk Partisi’ne kim öğretti böyle tenkit yapmayı*”, “*C.H.P, senden de paşandan da usandık*” (Cumhuriyet, 1954), “*Biz palavra atmıyoruz, temel atarız!*” (Bayur, 1954). DP’nin yayın organı *Zafer* de “*Köylüye, baldırı çıplak kasketliler diyenleri unutma!*” (Köylü, 1954), “*Biz susalım çimento konuşsun*” (Zafer, 1954) gibi manşetlerle slogan temelli bir dil kullanarak etkili olmaya çalışır.

CHP ise “*Partizan idareye paydos!*”, “*Ucuzluk dediler, pahalılık getirdiler...*”, “*Vatandaş önce çarşırı pazarı dolaş, sonra reyini kullan!*”, “*İşçi, hür dünya işçisinin bütün haklarına kavuşacaksın!*”, “*Kader günü, hürriyet ve demokrasi tehlikededir!*”, “*Ya gerilere, çok gerilere gideceğiz ya da gerçek demokrasiye kavuşacağız.*” CHP tarafından 1954 seçimleri için hazırlanan broşürlerde kullanılan “*Adı ile münasebeti olmayan bir parti*”, sloganı da benzeri söz varlığına örnek oluşturur. Broşürün kapağında “*Adı demokrat şiarı istibdat*” ve “*Hürriyet adına ne vaat ettilerse aksini yaptılar*” gibi slogan benzeri ifadelere yer verilir. Gelgelelim her iki parti de 1954 seçimleri için “*Yeter! Söz milletin!*” gibi kalıcı etkili ve yaratıcı bir slogan yaratamaz.

27 Ekim 1957 seçimleri, yaşanan ekonomik bunalım yüzünden yorulan DP iktidarının kazanmakta zorlandığı ilk seçimler olur. 6-7 Eylül 1955 olayları sonrasında uluslararası toplum katında büyük itibar kaybı yaşayan DP yönetimi parti içinde artan ayrışmalarla derinleşen bunalımla baş etmeye çalışmaktadır. DP’den ayrılan muhaliflerin 19 Aralık 1955’te kurdukları Hürriyet Partisi’yle (HP) muhalefet daha fazla güç kazanır. Muhalefetin sokağa çıkması olasılığına karşılık DP yönetimi 27 Haziran 1956’da kabul edilen “Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu”yla siyasi partilerin seçim dönemleri dışında açık hava toplantıları ve gösteri yürüyüşleri yapmasını yasaklar. DP’nin baskıcı tutumunu sertleştirmesi üzerine muhalif partiler 4 Eylül 1957’de bir araya gelerek, “insan haklarına bağlı istikrarlı bir hukuk devleti” kurmak amacı doğrultusunda “Güç Birliği” adı altında işbirliği yapma kararı alır. Bu gelişmeye karşı önlem almak isteyen DP yönetimi 1958’de yapılması gereken seçimleri, kaybedebileceği endişesiyle erkene alır.

İktidarın kaybetmek endişesi ve muhalefetin ise kazanmak beklentisiyle girdiği 27 Ekim 1957 seçimleri zengin bir slogan çeşitliliğine yol açar. CHP’nin kullandığı afiş ve sloganlar yaratıcı siyasal içeriklerinin yanı sıra “renkli, nükteli ve ironik” üslûplarıyla göze çarpar (Unat, 2016, s. 434). Bu sloganlar arasında seçimlerin adil koşullarda yenileneceği sözü veren iki afiş dikkat çeker. “*Taahhüt ediyoruz: 6 ay sonra nisbî temsille yeni seçim!*”, “*Demokrasiyi kurduk. Tamamlayacağız. Mayıs 1958’de Hür Seçim!*”. Bir CHP afişinde, “*Yok*” başlığı altında yokluğu çekilen, “*nal muhı*”, “*penisilin*”, “*yedek parça*”, “*lastik*” vb. ihtiyaç maddelerinin arasında “*demokrasi*” sözcüğü farklı boyut ve renkte yazılarak öne çıkartılır. Bir başka CHP afişi ise DP’nin kötü yönetimine son verileceğini vaat etmektedir: “*Adam kayırmağa... Hırsızlıklara... Kötü idareye... Gelişi güzel işlere.... Dalkavuk radyoya... Paydos!*” CHP tarafından kullanılan “*Kahve gitti... Adı kaldı yadigâr!*” sloganı yokluğu çekilen kahve ile “*Bir fincan kahvenin 40 yıl hatırı vardır*” deyişi arasında başarılı bir metinlerarası ilişki kurar. Ayrıca mitinglerde “*Bu*

millet kahvesizliğe tahammül eder... Fakat adaletsizliğe asla!" yazılı dövizler açılır (Unat, 2016, s. 428). 1957 seçimlerinde CHP'nin "*Ne yazık ki traktörü öküzle çekiyoruz...*" sloganı da bir başka ilgi çekici örnektir. DP döneminde gerçekleştirilen kırsal kalkınmanın simgesine dönüşüp adı Menderes'le özdeşleşen (Aslandaş ve Bıçakçı, 2006, s. 151), ancak artan akaryakıt fiyatları ve yedek parça yokluğu yüzünden çalıştırılmayan traktörlere gönderme yapan bu slogan DP'yi belki de en başarılı olduğu yerden sınar. CHP afişlerinde "*Kuyruk...! Kuyruk!... Kuyruk!... Bu mu bolluk?*", "*Mal yok... Milli korunma kanunu var!*", "*Altıok Ata'nın emaneti. C.H.P. o emanetin bekçisidir!*", "*Yok'lara Son!*" gibi sloganlar da kullanılır. CHP mitingleri sırasında "*Salta-nata paydos!*" sloganları işitilir (Unat, 2016, s. 421). Bu seçimlerde CHP'nin işçilere yönelik çok sayıda afiş hazırlamış olması da üzerinde durulması gereken bir noktadır.

27 Ekim 1957 seçimlerinde DP'nin sloganları ise iktidarda geçen yedi yılın başarılarını vurgular. İktidar yorgunluğu yaşayan DP, "*1950: Geri kalmış bir millettik; 1957: İleri bir dünya milleti olduk!*" sloganıyla dikkati geçmişe ve dışarıya çekmeye çalışır. "*Onların ucuzluk dedikleri şey senin mahsulünü ucuza almaktır!*" gibi retorik sloganların yanı sıra seçmenlere Tek Parti döneminde yaşanan olumsuzlukları anımsatan afiş ve sloganlar öne çıkar: "*Rey çalanı... Mazbata sahtekârlığı yapamı... Dayak atanı... Unutma!*", "*Köylü vatandaş DP seni kimseye ezdirmez*". "*Az laf çok iş DP*", "*Dağlar yol, viraneler bağ oldu...*", "*Her köye su! Her köye yol! Her köye mektep!*" gibi sloganlarla DP döneminin kazanımları vurgulanır. CHP'nin DP'nin baskıcı politikalarına yönelik eleştirilerini karşılamak için, "*Madem ki reyini istediğine verebiliyorsun, işte demokrasi budur!*", "*Senin partin DP. Demokrat Parti seni düşündüğü, seninle çalıştığı için muvaffak oldu...*", "*Daha çok iş işçiyeye refah ve emniyet...*" gibi sloganlar kullanılır. (Atayakul, 2007, s. 375) DP mitinglerinde açılan bazı dövizlerde DP seçmenlerinin bulunduğu sloganlar okunur: "*Temel atma varken, laf atmağa paydos!*", "*Çarık yerine çizme giyiyoruz*", "*Yol parasını almıyoruz... Yol yapıyoruz*", "*Fasulyeden meded uman zihniyet, mağlubiyeti peşinen kabul etmiştir...*", "*Kabve, peynir dillerinde... Akılları hep midelerinde...*", "*Dünya hayran eserine... Can kurban Menderesime*", "*C.H.P. teşkilatının tamamına Adnan Menderes bedel!*", "*Palavra istemez... Kıbrıs 12 adaya benzemez!*" (Atayakul, 2007, s. 394).

27 Ekim 1957 seçimlerinde Hürriyet Partisi'nin [HP] sloganları da siyasal içerikleri ve yaratıcılıklarıyla öne çıkar. Bu sloganlar arasında, "*Kuyruk, yokluk, eşittir DP!*", "*Milli Koruma dediler, milli kurutma yaptılar!*", "*Öküzü 3 liraya nallıyordun, şimdi 15 liraya nallıyorsun...*", "*İlaç, parça, lastik, peynir yok... İşte D.P. Kalkınması!*", "*Hırsızla uğursuzun belası ispat hakkıdır!*", "*Şoförü cezadan, arabaları takozdan kurtaracağız*", "*1950 altın 40 lira, buğday 26 kuruş, 1957 altın 140 lira, buğday 40 kuruş...*", "*Köye oy için değil millet için gideceğiz...*", "*Adı demokrat, bayrağı istibdat, korkusu hakikat, sonu milletten tokat!*" gibi sloganlar önceki seçim dönemlerinin sloganlarından ayırır (Alkan, 2015, s. 107; Atayakul, 2007, s. 394). HP'nin "*6-7 Eylül'e Karşı İnsan Hakları*" sloganı ise bu seçimlerde kullanılan hak temelli sloganlar arasındadır. Yeri gelmişken Hikmet Kıvılcımlı'nın 1957 seçimleri sırasında Eyüp'te yaptığı ünlü konuşmayı anımsatmak ve genel başkanı olduğu Vatan Partisi'nin kullandığı sloganlardan söz

etmek gerekir: “Şahıs nüfuzu yerine mutlak kanun!”, “*Millet Devletten üstündür!*”, “*Fukaralık: Vatanda ve cihanda barışı bozar!*” (Bora, 2023, s. 240).

Zorlukla kazandığı 27 Ekim 1957 seçimlerini izleyen üç yıl boyunca DP yönetimi çeşitli ekonomik ve siyasal sorunlarla uğraşmak zorunda kalır. Menderes hükümeti, CHP'nin gitgide sertleşen muhalefetini etkisizleştirebilmek üzere çeşitli yollara başvurur. Bu yollardan en ilgi çekici olanlarından birisi de onlarca şehirde Türkiye'nin Kıbrıs konusunda “Taksim” tezinden vazgeçmeyeceğini göstermek için kitlesel mitingler düzenlenmesini sağlayarak siyasal gündemi değiştirmeye çalışmasıdır (Geçer ve Köse, 2023, s. 130). 27-28 Ocak 1958'de Kıbrıs'ta yayımlanan *Bozkurt*'ta “İngiltere Taksimi Kabul Etti” biçimindeki yanlış bir haber yüzünden başlayan gösterilere İngiliz güvenlik güçlerinin müdahale etmesi, müdahale sonucunda yedi Türk göstericinin öldürülmesiyle tırmanan olaylar Türkiye'de tepkilere neden olur. 1958 yılının Haziran ayı boyunca 40'ı aşkın şehirde DP yönetiminin desteğiyle düzenlenen mitinglere işçi sendikaları ve öğrenci derneklerinin çağrısı üzerine yüz binlerce insan katılır. Ahmet Hamdi Başar anılarında, mitinglerin derinleşen ekonomik bunalım nedeniyle gündemi değiştirerek hükümete yönelik tepkiyi etkisizleştirmek, “Kıbrıs meselesini alevlendirerek halkı ayaklandırma[k] ve heyecana getirme[k] ve iç davalardan gözünü ayartma[k]” amacıyla düzenlendiğini ileri sürer (Başar, 2007, s. 370).

Mitinglerde Kıbrıs'ın taraflar arasında paylaşımını öngören yaklaşımı yansıtan “*Ya taksim... Ya ölüm!*” sloganı dışında, “*Ölmek var... Dönmek yok!*”, “*Ya böleceğiz... Ya öleceğiz!*” gibi sloganlar atılır. İlk büyük miting 8 Haziran 1958'de İstanbul'da düzenlenir. Miting sırasında göstericiler, üzerinde “*Yunan... Kıbrıs'a giderken evdeki bulgurdan olursun!*”, “*Kıbrıs sana uzanan eli kırarız!*”, “*Palikarya sürüsü değiliz biz, Şanlı Bozkurtlarız!*”, “*Sakalının her telinde kin ve cinayet saklı papaz, seni kabul edecek kilisene dön!*”, “*Vatan, Bayrak, Hürriyet, Adalet Türk'ün kendisidir!*”, “*Türk'e savaş gıdadır ekmekten evvel!*”, “*Unutma Sakarya, İnönü Savaşını... Mezardan çıkar da sor Trikopolis'in başını!*” yazılı dövizler taşıyıp Makarios kuklalarını yakarlar (Çakmak, 2010, s. 559). İstanbul'dan sonra 12 Haziran 1958'de Ankara'da düzenlenen miting sırasında taşınan dövizlerde “*Dedem koynunda yattıkça... Benimsin ey güzel toprak*”, “*Taksime razı olmazsan... Gelir hepsini alırız!*”, “*Kıbrıs'a yol... Anadolu'dan gider...*”, “*Baş verir, Kıbrıs'ı vermeyiz...*”, “*İnsan kalpsiz, Kıbrıs Türksüz olmaz!*”, “*Sayın Başvekilimiz, trafik fenerlerinin yeşil yanmasını emret yeşil adaya yol alalım*”, “*1453'te Fatih'i, 1922'de Atatürk'ü, 1958'de de torunlarını karşında bulacaksın!*” sloganları okunur. Bu dövizler arasında “*Yunan dikkat et... Menderes'i taşırma... Oniki Adaları sel alır!*”, “*Taksim Kıbrıs için son fedakarlığımızdır!*” sloganları yazılı olanları dikkat çekicidir (Çakmak, 2010, s. 561).

Bu evrede yaşanan 17 Ekim 1958 Zile, 30 Nisan 1959 Uşak, 4 Mayıs 1959 Topkapı ve 25 Mart 1960 Yeşilhisar olaylarıyla siyaset sıradan insanların seçim dönemleri dışında, sokaklarda da yapabilecekleri bir etkinlik olarak algılanmaya başlar. DP yönetimi sokak gösterilerini engellemeye çalışırken, muhalefet partileri gösteriler düzenlemek konusunda giderek ısrarcı olur. İsmet İnönü, Zile olayları sonrasında “halkla temas maksadıyla daha sık seyahat etmek benim için vazife olmuştur” diyerek yurttaşlarla sokakta iletişim kurmaya öncelik vereceğini vurgu-

lar (aktaran Demirel, 2011, s. 306). İnönü, Uşak olayları sonrasında kendisine sorulan, “Yine geziye çıkacak mısınız?” sorusuna da benzer bir yanıt verir: “Ömrümün seyahat etmeyle geçeceğinden şüphe etmeyin” (Dündar ve Çaplı, 2007, s. 84) Buna karşılık DP hükümetinin İçişleri Bakanı Namık Gedik aynı günlerde “kitleleri günün 24 saati ve senenin 365 gününde esir gibi emrinde tutan siyasi nümayişlerden vatan sathını temizlemek” için önlemler alınacağından söz eder (aktaran Demirel, 2011, s. 289).

Gerek 1958 Kıbrıs mitingleri, gerekse 1960’ın bahar aylarında DP yönetimine karşı düzenlenen gösteriler üniversite gençliğine sokakta siyaset yapma alışkanlığı kazandırır. Özellikle İstanbul’da 28 Nisan olayları ve Ankara’da 5 Mayıs 1960’ta Kızılay’da saat 5’te düzenlenen 555 K gösterileri üniversite gençliğinin iktidarla karşı karşıya geldiği ilk gösteriler olur. Olaylarda muhalefet partisinin de etkisi olmakla birlikte, gösterici gençlerin açıkça iktidarı hedef alması, polisle karşı karşıya gelip çatışması Türkiye’de sokak gösterilerinin tarihinde ilk kez görülür. “*Menderes istifa!*”, “*Hürriyet istiyoruz!*”, ya da “*Diktatör istifa!*” gibi sloganlar, bir toplu gösteride doğrudan siyasal iktidarı hedef alan içerikleriyle, muhtemelen Cumhuriyet tarihinin ilk örnekleridir. 28 Nisan olayları sırasında göstericiler bir yandan iktidarı hedef alan sloganlar atarken, öte yandan olayları bastırmak için gelen askerlere, “*Türk ordusu çok yaşa!*”, “*Ordu ile beraberiz!*”, “*Ya ya ya, şa şa şa... Ordu ordu çok yaşa!*”, “*Ordu... Gençlik... El ele!*” diye seslenir (aktaran Dikici, 2009, s. 82). Bu sloganlar aynı zamanda Türkiye siyasetinde üniversite gençliği ile ordu arasında kurulan ve onyıllık ikinci yarısında çarpıcı bir değişime uğrayacak ittifak ilişkisini yansıtır. Yeri gelmişken, İsmet İnönü’nün 27 Nisan 1960’ta TBMM’de “Baskı tertipçileri bilsinler ki Türk milleti, Kore milletinden daha az haysiyetli değildir” sözleriyle uyardığı Menderes yönetimine karşı yapılan 28 Nisan gösterilerinde atılan sloganların Güney Kore’de Başkan Rhee Syngman’ın 29 Nisan 1960’ta istifasıyla sonuçlanan Nisan Devrimi’nin sloganlarını çağrıştırdığı belirtilebilir (Birand, Dündar ve Çaplı, 2017, s. 115).

Bu gösteriler sırasında hep bir ağızdan söylenen Plevne ve Gençlik marşları, gençlerin ortak duygulanım içine girmesini sağlar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Plevne Kaleşi’nde direnen Gazi Osman Paşa için 1910’da yazılan, “Osman Paşa Marşı” olarak da bilinen, darbeden sonra “Hürriyet Marşı” olarak adlandırılan Plevne Marşı’nın sözleri günün gereksinimlerini yansıtacak biçimde değiştirilir. Marşın özgün sözleri, “Tuna nehri akmam diyor / Etrafımı yıkmam diyor / Şanı büyük Osman Paşa / Plevne’den çıkmam diyor / Olur mu böyle olur mu / Evlât babayı vurur mu / Sizi millet hainleri / Bu dünya size kalır mı” biçimindedir. Enver Gökçe, 1946 Tasfiyesi sırasında DTCF’den uzaklaştırılan Pertev Naili Boratav için Plevne Marşı’nı “Tuna nehri akmam diyor / Etrafımı yıkmam diyor / Ünü büyük Pertev Hoca / Dil Tarih’ten çıkmam diyor” biçiminde uyarlar (Bengi ve Zat, 2020, s. 33). 27 Mayıs öncesindeki gösteriler sırasında marşın sözleri “Türk Gençliği korkmam diyor / Etrafımı yıkmam diyor / Atatürk’ün çocukları, / Hak yolundan çıkmam diyor / Olur mu böyle olur mu? / Kardeş kardeşi vurur mu? / Kahrolası diktatörler / Bu dünya size kalır mı? / Kılıcını vurdun taş / Taş yarıldı baştanbaşa

/ Şanlı büyük Türk ordusu / Askerinle binler yaşa” biçiminde değiştirilir (Meriç, 2016, s. 131-2). Darbe sonrasında plaklara da okunan marş, darbenin resmi marşı olur. Behiye Aksoy marşı plağa okuduğunda ünlü dörtlüğün son dizelerini “Hürriyete susayınca / Türk gençliği hiç durur mu?” biçiminde değiştirir. Plevne Marşı’nın yarattığı duygulanımdan İslamcı/Milliyetçi hareketler de yararlanır. MTTB tarafından, 3 Ağustos 1968’de İstanbul Beyazıt Meydanı’nda düzenlenen Komünizmle Savaş mitingi sırasında marşın sözleri, “Olamaz böyle olamaz / Kardeş kardeşi vuramaz / Milliyetçi Türk Milleti hak yolundan ayrılmaz / Kem gözle kimse bakamaz / Vatana fesat sokamaz / Kahrolası sosyalistler / Bu vatan sizin olamaz” biçiminde uyarlanır (Şimşek, 2018, s. 97). Plevne Marşı yetmişlerde unutulmaya terk edilir. Son olarak 1976’da yaptığı ünlü şarkısı “Parka”nın sonundaki “Parkasıyla vurulmuş, yatar iken buldular” dizesini Cem Karaca Plevne Marşı ezgisiyle okur (Bianet, 2013).

DP yöneticileri ise muhalefet partilerinin sokağı harekete geçirmek için düzenlenen toplantı ve gösteri yürüyüşlerini “tertiplenmiş nümayişler” ya da “ayak patırtıları”¹ yakıştırmalarıyla küçümseyerek, bu türden gösterilere “pabuç bırakmayacaklarını” belirtirler. Başbakan Adnan Menderes, 2 Mayıs 1960’ta yaptığı konuşmada “1960 Türkiyesi’nde birkaç bin kişiyi harekete geçirmenin, muayyen tahrik ve hareket yuvaları hazırlamanın, iktidara gelmenin yolu olmadığını” vurgulayarak sorar: “[N]ümayişçilerin ayak patırtısı ile sökülüp atılacak, yere vurulup yok edilecek bir iktidar mı var karşılarında?” Menderes 18 Mayıs’ta Manisa’da yaptığı bir başka konuşmada da “Türkiye’nin kaderi 2 km’lik bir bulvarda yahut 4 km’lik caddede halledilir işlerden değildir” diyerek sözü yine ayak patırtılarına getirir: “Bizi seçimden başka hiçbir kuvvet iktidardan uzaklaştıramaz. Ayak patırtıları ile sokakta, aldatılmış, şaşırtılmış ve hatalı yollara saptırılmış insanlarla iktidara geleceklerini zannediyorlarsa, kendilerini vahim akıbetlerin beklediğini bilmelidirler” (aktaran Demirel, 2013, s. 375-376).

Bu gösteriler sırasında gençliğin kazandığı deneyimin en önemli boyutunu şiddete başvurmadan geniş katılımlı gösteriler örgütleyebilmek yeteneği oluşturur. Gösteriler sırasında topluca marşlar söylenip şiirler okunması, sloganlar atılması, göstericilerin birlikte davranmak alışkanlığı kazanması, ortak duygulanım yaşamasını sağlarken yeni bir siyasal kimlik edinmelerini kolaylaştırır. Gösteriler sırasında iki öğrencinin yaşamını yitirmesi, şehitlik mitinin yine gösterilerde kullanılan sloganlar aracılığıyla gündelik siyasal dile yerleşmesine yol açar. Öğrenciler tarafından hazırlanan anonim bildirimlerde kullanılan, “*Katiller cezalandırılmadıkça susmayacağız!*”, “*Katillere ölüm!*”, “*Şehitlerimizin kanları üzerine taht kurduurmayacağız!*” gibi ifadeler izleyen yıllarda siyasal söylemin merkezine yerleşecek ölüm, şehitlik ve intikam temalarının erken örnekleridir. 27 Mayıs 1960 darbesi öncesinde ve ertesinde yapılan gösterilerde taşınan dövizlerde okunan “*Hürriyet isteriz!*”, “*Ölürken Hürriyet dediler...*”, “*Hürriyet dedik... Kurşun yedik!*” gibi sloganların Türkiye siyasetinin 1908 Devrimi’nden sonra unutulmaya yüz tutan “özgürlük” kavramını anımsatması başlı başına ilgi çekici bir durumdur.

1 “Ayak patırtısı” özgün anlamıyla TBMM’de milletvekillerinin ayaklarını yere vurarak konuşmacıyı protesto etmesi demektir.

SOKAĞIN ZAMANI...

Altmışlı yıllarda artan siyasallaşma, zaman zaman birbiriyle kesişen üç farklı damardan akar. Üniversite gençliği *antiemperyalist* bir gündem doğrultusunda örgütlenirken, emek hareketi *toplu sözleşme ve grev hakkı* için sokaklarda ve işyerlerinde yeni mücadele yöntemlerine başvurmakta, Kürtler ise *eşit yurttaşlık* haklarına ilişkin taleplerini yüksek sesle dile getirmektedir. Önceki onyıllarda “Vagon Li Olayı”, “Hatay Mitingleri”, “Tan Baskını” gibi “tertip edilmiş nümayişler” için iktidar partilerinin isteği doğrultusunda sokağa dökülen (Yolcu, 2017, s. 189-241) gençliğin önemli bir kesimi altmışlı yılların ikinci yarısında düzeni sorgulayan bir siyasal izlek benimseyerek kendi öncelikleri uyarınca gösteri yürüyüşleri düzenlemeye yönelir (Lüküslü, 2015, s. 71-82). Dönemin gençlik önderlerinden Harun Karadeniz anılarında, onyılın ilk yarısındaki gençlik eylemlerinin “genel çizgi olarak Atatürk İlkeleri ve 27 Mayıs savunuculuğu”yla sınırlı kaldığını belirterek bu dönüşüme değinir (Karadeniz, 1976, s. 170). MTTB, 19 Mayıs’ı “yurt mutluluğu için çarpışan ülkücülerin, devrimcilerin, ulusalcıların, Atatürkçülerin bayramı” olarak selamladıktan sonra, “ulusun asil duygularını kendi çıkarları için sömürenleri, toplumumuzu uygar uluslar katına çıkarmaktan alıkoyanları lanet[ler].” (Karadeniz, 1976, s. 40). Onyılın başında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, “Üniversiteye inanıyoruz. Hatta inanmakla kalmıyor, iman ediyoruz!” derken, onyılın sonuna gelindiğinde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, “Bugünkü okullar birer anarşi yuvası haline geldi. Bu okullarda yetişen gençlere memleket idaresi teslim edilemez” demektedir (Hakyemez, 2020, s. 277).

Bu yıllarda siyasallaşmanın ana eksenini emek hareketi oluşturur. Hareketlilik 13 Şubat 1961’de “Ezilen işçi sınıfının haklarını korumak” iddiasıyla yola çıkan Türkiye İşçi Partisi’nin (TİP) kuruluşuyla ivmelenir. Bu ivmelenme bir yandan CHP içindeki ayrışma dinamiklerini harekete geçirirken bir yandan da öğrenci gençlik hareketini etkileyip dönüştürür. 31 Aralık 1961 Saraçhane Mitingi, sendikalaşma, grev ve toplu sözleşme hakkının yasal düzenlemelerle uygulamaya geçirilmesi ve kapsamının genişletilmesi için yapılan çok sayıda eylem ve gösterinin başlangıcıdır. Kurthan Fişek, Grev ve Toplu Sözleşmeleri düzenleyecek yasalar yapılmadan önce, 1961-1963 yılları arasında 10 grev, 6 oturma grevi, 7 sakal grevi, 12 sessiz yürüyüş, 5 miting ve gösteri yapılmış olduğuna dikkatimizi çeker (Koçak ve Çelik, 2016, s. 275). 3 Mayıs 1962’de Yapı İşçileri Federasyonu’na bağlı işçilerin “Açların Yürüyüşü” (Sargın, 2001, s. 125; Şafak, 2017), 27 Temmuz 1966’da Çorum Belediyesi’nde çalışan temizlik işçilerinin “Yalınayakların Yürüyüşü” (Ateş, 2017) gibi eylemler ve 10-13 Mart 1965’te kötü çalışma koşullarının ve ücretlerin iyileştirilmesi için Zonguldak Kozlu’da maden işçilerinin giriştiği “Kozlu Direnişi” gelişen emek hareketinin yol işaretleri olur. Emek hareketinin dönüşümü TÜRK-İŞ’ten ayrılan sendikacıların 13 Şubat 1967’de kurduğu DİSK’le birlikte yeni bir ivme kazanır.

Kürt siyasal hareketinin oluşum ve örgütlenme süreci de bu evrede başlar. Kürt siyaset insanlarının yasal dernekler kurarak örgütlenmesi bu evreye özgüdür. Ayrımcılık karşıtı ve hak arayışı temelli bir hareket olarak başlayan Kürt siyasal hareketi için ilk önemli dönüm noktası 1967’nin ikinci yarısında düzenlenen Doğu Mitingleri’yle geçilir. 1938 Dersim Harekâtı

sonrasında sessizliğe bürünen Kürt siyasal hareketi 1967’de düzenlenen mitinglerle, bir bakıma yeniden hayata döner. 1969’da tekrarlanan Doğu Mitingleri on binlerce Kürt yurttaşın çeşitli taleplerini dile getirmesine olanak sağlayarak siyasallaşma sürecini hızlandırır.

Ülkücü ve İslamcı hareketlerin AP’den ayrı siyasal yapılar içinde örgütlenmesi de altmışlı yılların sonuna rastlar. Onyılın ikinci yarısında Alpaslan Türkeş’in yönetimine girerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi’nin (CKMP) Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını alması ve Ülkücü hareketi başlatması, İslamcıların ise AP’yle bağlarını kopartıp Milli Nizam Partisi (MNP) çatısı altında örgütlenerek kendi siyasal gündemlerini oluşturması Türkiye’de siyaset yapma biçimlerine çeşitlilik kazandırır.

Altmışlı yıllarda toplumsal ölçekte siyasallaşmayı imleyen eylemler arasında, katılımın yüksekliği ve yarattığı etki bakımından 31 Aralık 1961’de İstanbul’da düzenlenen Saraçhane Mitingi’nin özel bir yeri vardır. Miting, “Hükümet programında en mühim işçi konusu olan grev ve kolektif akid haklarının tahditsiz ve kısa zamanda kanunlaş[ması]” amacıyla düzenlenir. Resmi makamlar Türkiye emek tarihinin ilk büyük kitlesel eylemini engellemek için olmadık yollar dener. İstanbul Valisi Refik Tulga, 20 Aralık 1961’de kendisini ziyaret eden Miting Tertip Komitesi üyelerini, “Ayaklar yürüyeceğine, başlar düşünmeli. Yürüyüşle ne elde edilir. Çalışmak gerek. Şehrin trafiğini tıkamaktan başka bir işe yaramıyor. Zaten şehirde iki köprü iki yol var. Boş cadde bulsun yürüsünler. Maksat yürüyüş yapmaksa Çamlıca’ya, Yıldız’dan Levent’e doğru bir yürüyüş yapsınlar” diyerek miting yapmaktan vazgeçirmeye çalışır. TÜRK-İŞ Genel Başkanı Seyfi Gürsoy, miting başladığında işçileri “Sendikaları ümmetsiz Muhammed gibi gösterenlere bu muhteşem topluluk en güzel cevaptır” sözleriyle selamlar. Mehmet Ali Aybar, yıllar sonra büyük mitingi “Emekçiler sanki birden yüzyıllık uykularında uyanmışlardı” sözleriyle hatırlar (Koçak ve Çelik, 2016, s. 281, 294, 301). İşçiler gösteri sırasında “*Grev ve Toplu Sözleşmeyi Geciktirmek Demokrasiyi Geciktirmektedir!*”, “*Milli Refah Çoğunluğun Refahıdır!*”, “*Bu Millettin Çoğunluğu İşçidir!*”, “*Grev ve Toplu Sözleşme Demokrasi Ailesinin Temel Direkleridir!*”, “*İnsan Gibi Yaşamak, İnsandan Sayılmak İçin Grev ve Toplu Sözleşme!*”, “*Şartsız grev istiyoruz!*”, “*Patronun sahanında et, işçinin sahanında dert kaynar*” yazılı dövizler taşır (Petrol-iş, 2011). Saraçhane Mitingi sırasında taşınan dövizler arasında, “*Partilerin seçim propagandasını namus sözü saydık*”, “*Kollektif müzakere işverene huzur, işçiye refah sağlar*”, “*Sosyal adalet kollektif müzakere ile tahakkuk eder.*”, “*Grev bir sudur... Grevsiz bırakılan işçinin hayat damarları kurur...*”, “*Grevsiz sendika silahsız askere benzer*” gibi, Süreyya Algül’ün nitelemesiyle, ılımlı denilebilecek sloganların yanısıra; “*Mebusa zam... İşçiye gam!*”, “*Tecrübeli kaptan... Tayfaların aç!*”, “*Göbeğimiz yok ki kemer sıkalım!*”, “*Lütuf değil hak istiyoruz!*”, “*Patronlar Cadillac... İşçiler yalmayaklı!*”, “*İşçiye hıyar... Patrona havyar!*”, “*Grevi suç sayan zihniyet suçludur!*”, “*Harpte en öndeyiz... Hakta en arkadayız!*” gibi içeriği daha sert sloganlar da okunur (Algül, 2015, s. 149-150).

Saraçhane Mitingi’yle yükselen emek hareketinin denetiminden çıktığını gören TÜRK-İŞ 22 Aralık 1962’de Ankara’da “Milletçe düşmanı bulunduğumuz kominizmi ve demokrasiye ay-

kırı davranışları telin maksadıyla” [sic.] bir miting düzenler. TÜRK-İŞ miting öncesinde yaptığı açıklamada Türk işçisinin “servet ve sermayenin dostu, emek istismarının düşmanı” olduğunu belirtir (TEKGIDA-İŞ Sendikası, 2012). Sıklıkla “*Kabrolsun komünizm!*” sloganlarının atıldığı “Komünizmi Telin” mitinginde işçiler, üzerlerinde “*Türk âleminin en büyük düşmanı komünizmdir. Her görüldüğü yerde ezilmelidir*”, “*Komünizm insanlığın baş belasıdır*”, “*Hür dünyadan komünizm mezalimi altında hürriyet diye inleyenlere selam*”, “*İnsanlık idealinin bekçisi ve koruyucusu NATO ve CENTO’yu destekliyoruz*” sloganları yazılı dövizler taşır (Coşkun, 2022).

Bir yandan 1961 Anayasası’nın sağladığı olanaklardan yararlanan, öte yandan dünya siyasetinden esinlenen gençlerin yaratıcılığı, sloganları içerik ve biçim olarak büyük bir değişime uğratır. Bu değişimde yeni siyasal öznelerin egemen çevrelerin iradesinden bağımsız, toplantı ve gösteri yürüyüşleri düzenlemesi önemli rol oynar. Gösterilerin dönüşümünde Kıbrıs sorunu öne çıkar. 21 Aralık 1963’te Kıbrıs’ta yaşanan “Kanlı Noel Olayları”yla başlayan gerilim, yeniden Kıbrıs mitingleri düzenlenmesine yol açar. İlk büyük miting 24 Aralık’ta İstanbul’da üniversite öğrencilerinin geniş katılımıyla gerçekleşir. Miting sırasında, “*Kıbrıs Türktür!*”, “*Ordu Kıbrıs’a!*” sloganı duyulur. 1964’ün ilk aylarında düzenlenen mitinglerde ise Yunanistan ve Kıbrıslı Rumlar hedef alınır: “*400 Yıllık uşaklığımızı unuttunuz mu?*”, “*Akıl yetmedi... Çizme gerek!*”, “*Yavru vatan seni bizden alamazlar!*” (İstanbul Kıbrıs Mitingi, 1964) 8 Ağustos 1964’te Türk Hava Kuvvetleri (THK) uçaklarının gerçekleştirdiği müdahale ve bu müdahale sırasında Yüzbaşı Cengiz Topel’in öldürülmesi sokak gösterilerine neden olur. Ankara sokaklarında gençler Türk Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel’e, “*Bombala Tansel... Bombala!*” diye seslenirler (Uluengin, 2002). Gösterilerde kullanılan sloganlar artık İnönü Hükümeti tarafından alınan adaya müdahale kararına karşı çıkan ABD’yi hedef almaktadır. “*Amerika, gururumuzla oynama!*”, “*Dolarlarımızla bizi satın alamazsınız!*”, “*Menfaat eşittir Amerika!*” “*Yankee go home!*” gibi sloganlar içeren dövizlerin taşındığı gösteriler altmışlı yılların ikinci yarısında yaygınlaşacak ABD karşıtlığının ilk örnekleridir. İktidar odakları tarafından yönlendirilen bu gösteriler kısa süre içinde denetim dışına çıkar. 27 Ağustos 1964’te Ankara’da düzenlenen mitingde çoğunluğu öğrencilerden oluşan göstericilerden sık sık “*Ordu Kıbrıs’a!*” sloganları duyulur. Göstericiler “*Dostumuz sanmıştık seni, ama düşmanımız çıktın*”, “*Amerika, dost musun düşman mı?*”, “*Johnson, Kennedy’nin kemiklerini sızlattın*”, “*İnönü, Kıbrıs’a giden yol sağ ve solun ortasıdır*”, “*İnönü, politika uysallık değil, kurnazlık*”, “*NATO neredesin?*” yazan dövizler taşır. Ertesi gün de sürdürülen protestolarda göstericiler ABD Büyükelçiliği önüne geldiklerinde “*Kabrolsun Amerika*”, “*Kalleş Amerika*”, “*Kahpe Amerika*”, Başbakan İnönü’nün evinin önüne geldiklerinde ise “*İsmet Paşa... Çizmeyi giy!*” vb. sloganlar atarlar. 29 Ağustos’ta İstanbul Üniversitesi Merkez Binası’nda yapılan toplantıdan sonra yürüyüşe geçen göstericiler de Ankara’daki mitinglerde duyulan sloganları atarlar. Aynı günlerde İzmir’de İzmir Enternasyonal Fuarı’nda bulunan ABD pavyonu önünde yapılan gösteriler kontrol dışına çıkar. Ellerinde “*Johnson sahte arkadaşı*”, “*Yankee go home*”, “*İnsan hakları nerede?*” gibi sloganların yazılı olduğu dövizler

taşıyan göstericiler ABD, Rusya, Çekoslovakya, Bulgaristan, Mısır ve Yunanistan pavyonlarını tahrip eder (Geçer ve Köse, 2023, s. 138-40).

Artık toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin ne zaman ve nasıl yapılacağına eylemciler karar vermektedir. Siyasetin toplumsallaşmasına koşut olarak sloganlar gerek içerik gerekse biçim olarak hızlı bir dönüşüm geçirir. Bu yılların daha geniş bir toplumsal tabandan beslenen siyaseti, yönetilenlere neyi nasıl yapmaları gerektiğini buyuran sloganlar yerine, yönetenleri eleştiren, sınavan, kurulu düzenin değişmesi çağrısı yapan, bunun için de 15-16 Haziran 1970 direnişinin ünlü sloganı “*Gücümüz birliğimizden gelir!*” gibi, beraberce eylemek gereğini vurgulayan sloganlar yaratılması için canlı bir ortam sunar. Altmışlı yılların ikinci yarısında sol öğrenci hareketlerin kullandığı sloganların geçirdiği değişim bu etkileşimi örnekler. 1968 yazında Ankara ve İstanbul üniversiteleri öğrencilerinin protesto gösterilerinde kullandıkları “*Eğitimde reform!*” sloganı kısa bir süre içinde, “*Eğitimde devrim!*”, ardından da “*Devrim için eğitim!*” çağrısına dönüşür (Fahri Aral’la 1 Şubat 2022 tarihinde yapılan mülakat). Yeni kurulan partilerden çeşitli gençlik hareketlerine kadar sözümüz duyulsun, diyen yeni siyasal öznelerin sesini yükseltmesiyle birlikte bu çeşitlilik görülmedik ölçüde artar. Her özne kendi dilini oluşturup siyasal yelpazede ayrı bir konum edinmek için yaratıcı sloganlar bulmaya çalışır.

Sloganlar, sokağa dökülen öğrencilerin ve emekçi gençlerin birlikte davranıp ortak bir kimlik edinmeleri ve dayanışma içine girmelerine yardımcı olur. Bu eylemlerde göstericiler hep bir ağızdan slogan atıp marş söylemenin yarattığı güçlü duygulanımın ayırımına varır. Pankart ya da afişlerde okunmak üzere tasarlanan sloganların meydanlarda hep birlikte haykırılmak ya da duvarlara yazılmak üzere uyarlanması da bu yıllara özgü bir gelişmedir. “Slogan atmak”, “yazıya çıkmak”, “yazılmamak” deyimleri siyasal dile bu yıllarda yerleşir. Göstericiler bir yandan “Plevne”, “Eskişehir” ve “Ankara’nın Taşına Bak” gibi marşlara yeni sözler yazıp söylerken, bir yandan da okunmak için yazılmış sloganları hep birlikte yüksek sesle söyleyebilecekleri biçimlere sokarlar.

Altmışlı yıllarda öğrencilerin iktidar odaklarının yönlendirmesi olmaksızın yaptıkları ilk geniş kapsamlı eylem İTÜ Öğrenci Birliği’nin (İTÜÖB) 13 Ocak 1965’te başlattığı Milli Petrol kampanyası olur. Bu kampanya sırasında kartonlara yazılmış “*Vatandaş! Yerli Petrol Kullan!... Petrolünü Petrol Ofis’ten Al!*”, “*Yabancı Petrole Hayır!*” vb. sloganlar kullanılır. Kampanya sırasında Afyon Zafer Anıtı resminin kullanıldığı afişlerde, “*Kahrolsun Emperyalizm, Ezilen Uluslar Ezenleri Bir Gün Yok Edecektir, Türkiye’yi Sömüren Yabancı Şirketler Kahrolsun, Petrol Millileştirilecektir*” sloganlarına yer verilir (Karadeniz, 1976, s. 69). Bu eylemlerin de bir kamu kuruluşu olan Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı’nın daha fazla petrol kuyusu açmak için kamuoyundan destek almaya çalışması nedeniyle başlatıldığı, dolayısıyla bir ölçüde güdümlü olduğu belirtilmelidir. Bu kampanyayla birlikte sürdürülen eylemlerin konumuz açısından en ilginç sonuçlarından birisi de 26-27 Mayıs 1965 gecesi TMTF’li gençlerin “*Milli Petrol*” kampanyası için İstanbul yollarına, “*Milli Petrol*”, “*Petrol millileştirilecektir!*”, “*Kahrolsun Emper-*

yalızım!”, “*Kabrolsun yabancı petrol şirketleri!*” sloganlarını yazmasıdır. Yetmişlerde öne çıkan siyasal hareketlerin en temel tanıtım yöntemlerinden birisine dönüşecek olan “yazıya çıkmak” ya da “yazılamak” bu olayla birlikte ilk örneğini sergiler. İlk kez yere yazılarak yollara dökülen sloganlar kısa bir süre sonunda duvarlarda boy göstermeye başlar (Mater, 2009, s. 355).

Öğrenci gençler 1965’te yaptıkları ilk eylemlerde kullandıkları “*Ne Amerika... Ne Rusya... Bağımsız politika!*” gibi sloganlardan da anlaşılabilceği gibi, ABD ile SSCB’ye eşit uzaklıkta durmaya çalışan bir tarafsızlık çabası içinde olurlar. 12 Haziran 1968’de İstanbul Üniversitesi’ni işgal eden öğrencilerin ana sloganı da bu çabayı yansıtır: “*Sağ-sol yok... Boykot var!*” (Nuhoğlu, 2009, s. 23). Gelgelelim sosyalizm konusundaki çekingenliğin izleyen birkaç yıl içinde bütünüyle terk edildiği, SSCB’nin sloganların hedefi olmaktan çıkarıldığı görülür. Bu çerçevede dış politikayı sorgulayan ilk gençlik eylemi, 14 Mayıs 1968’de yapılan NATO karşıtı eylem olur (Karadeniz, 1976, s. 96). Artık bağımsızlığın kazanılması için ABD emperyalizminin yenilmesi gerekmektedir. Deniz Gezmiş, 19 Kasım 1968’de *Türk Solu*’nda yayımlanan yazısında Devrimci gençliği, pek çok ülkede gençlerin yaptığı gibi, ABD emperyalizmine karşı “döğüşmeye” çağırır:

Çağımız, devrimcilerin Amerikan emperyalizmini adım adım kovaladığı çağdır. Çağımız, gençliğin Çekoslovakya’da ve diğer revizyonist ülkelerde devrimci olduğu çağdır. Çağımız, biz yaştakilerin Vietnam’da, Dominik’te, Meksika’da Amerikan emperyalizmine karşı dövüşerek öldüğü çağdır. Az gelişmiş dünya halkları emperyalizme karşı bir savaş verirken gençlik bunun dışında kalamaz. ... Devrimci gençlik, Amerikan emperyalizmine ve oportünizmine karşı duran gençliktir onların görevi, sayısının azlığına, düşmanın çokluğuna bakmadan, Amerikan emperyalizmine karşı sonuna kadar dövüşmektir. O, en iyi biçimde karar veren ve uygulayandır. O, boş gecelerini değil, boylu boyunca ömrünü bu kavgaya verendir. Yaşasın Bağımsızlık Savaşı Veren Dünya Halkları! Yaşasın Tam Bağımsız Türkiye. (Feyizoğlu, 2011, s. 13-14).

Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGF), Devrimci Öğrenci Birliği, Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF), 27 Mayıs Milli Devrim Derneği gibi çeşitli öğrenci derneklerinin 30 Ekim 1968’de düzenlediği, Samsun’dan başlayıp 10 Kasım 1968’de Ankara’da Anıtkabir ziyaretiyle son bulacak biçimde tasarlanan “*Tam Bağımsız Türkiye İçin Mustafa Kemal Yürüyüşü*”, Mamak’ta sonlandırılrsa da büyük ses getirir. Aynı günlerde yapılan “*Kızlar Yürüyüşü*” sırasında “*Ya istiklâl... Ya ölüm!*” sloganının bulunduğu pankartın yanı sıra ellerde taşınan dövizlerde, “*6. Filo defol!*”, “*Yeni Halide Edipler geliyor!*”, “*Türkiye 6. Filo’nun genelevi değildir!*”, “*Türk kadını 6. Filoya bir eşya gibi sunan iktidarı istemiyoruz!*”, “*Türk kadınının onuru korunacaktır!*”, “*Demirel... Ya istifa... Ya sehp!*”, “*Bağımsız Türkiye!*”, “*Amerikalı it! Evine git!*” gibi sloganlar okunur (Keskin, 2009, s. 75). 6. Filo’nun 8 Şubat 1969’da gerçekleştirdiği İstanbul ziyaretini protesto gösterileri için hazırlanan bildirinin başlığı ilgi çekicidir: “*Amerikan Gavuruna ve 6. Filoya Direniyoruz... Sen de Katıl!*” (Karadeniz, 1976, s. 172). Türkiye limanlarına yaptığı ziyaretler 6. Filo’nun Devrimci öğrencilerin gözünde bir nefret nesnesine dönüşmesine yol açar. Üniversiteli gençler İstanbul ve İzmir’de “*Bahriyeli avı*” yaparak buldukları Amerikan deniz piyadelerini tartaklarlar (Alpat, 2012, s. 58). Ağustos 1969’da İstanbul Üniversitesi’nin önünde

yapılan bir gösteride üzerinde “*Sana buranın genelev olmadığını öğreteceğiz!*” yazılı bir döviz okunur (Milli Hareket, 1968, s. 25).

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi, başka ülkelerde kullanılan sloganlardan esinlenen ya da onları doğrudan çevirerek ödünçleyen Devrimci gençlerin sloganlarında uluslararası boyut belirgindir. Öncelikle uluslararası destek ve dayanışma çağrıları içeren bu sloganlarda “Vietnam”, “Küba” gibi uzak ülkelerin adı ya da “Ho Şi Min”, “Che Guevara” gibi isimler geçer. Vietnam’dan, Küba’ya uzanan geniş bir coğrafyada olup bitenleri izleyen Devrimci öğrenciler birbirlerine “Kastro Nuri, Zapata Şaban, Panço Nail, Endi Mustafa, Rudy Ruhi, Brejnevcı İbrahim” gibi adlar takarlar. Sol sloganların “değişim” ve “devrim” çağrılarına karşılık sağ sloganlarda “devlet” ve “düzen” vurgusu öne çıkar. Sağ sloganları kuşatan söylemin aydın karşıtlığı bir başka önemli farklılıktır. Sağ muhafazakâr yapılanmalar sıradan insanların duygu dünyasına yönelik, “milli ve yerli” bir söyleme başvurup, sol örgütlerin kökünün dışarda olduğu, milletin değerlerine yabancı oldukları temasını kullanarak, “milli ve manevi” değerlere bağlı “yurdum insanlarını” kazanmaya yönelir. Bu yılların “*Vietnam değil Türkistan!*”, “*Dünya Halkları için değil, Türklük için savaş!*” gibi Ülkücü sloganları bu karşıtlığı yansıtır. Sol sloganlarda dinsel göndermelerin azlığına karşılık, sağ sloganlar solcuların “Allahsız”, “dinden diyanetten nasipsiz” olduklarını vurgular. Ankara’da AP, MNP ve MSP tarafından 15-16 Haziran olaylarını protesto etmek için ortaklaşa düzenlenen protesto mitinginin en çok kullanılan sloganı da “*Allah bizimle!*” olur (Ayдын, 2020, s. 540).

Darbeyi izleyen ilk seçimler 15 Ekim 1961’de ordunun yoğun müdahalesi ve 17 Eylül 1961’de Adnan Menderes’in idam edilmesinin yarattığı olumsuz havada gerçekleştirilir. Bu seçimlerde yüksek katılımın sağlanmasına karşılık, propaganda kampanyalarında etkili olabilen bir slogandan söz edilemez. Partiler programlarını kamuoyuyla seçim beyannameleri aracılığıyla paylaşırlar. CHP’nin bu seçimler için ana sloganı, “*Yurtta huzur ve istikrar...*” olur (Toker, 1961, s. 5). DP seçmenlerinin oyunu almak isteyen AP açıkça DP’nin ardılı olduğunu anlatan bir propaganda yapmaktan, bu yönde etki yaratacak çarpıcı sloganlar kullanmaktan kaçınır. AP’nin ana sloganı “*Eserlere eserler katacağız!*” ve “*Her yönden kalkınma*” olur. Buna karşılık, Celâl Bayar’ın kızı Nilüfer Gürsoy’a seçimlerdeki tercihini soran bir gazeteciye söylediği, “*Gözlerime bakarsanız, anlarsınız...*” sözleri kulaktan kulağa yayılarak etkili bir slogana dönüşür (Tuna, 2020, s. 239).

10 Ekim 1965 genel seçimlerine “*Köylüye toprak... Herkese iş!*” sloganıyla giren TİP, yoksul toplumsal kesimleri ve bu kesimlerin sorunlarına duyarlılık gösteren geniş bir kesimi etkiler. Bir başka etkili TİP sloganı ise “*Nasırlı eller meclise!*” olur. AP Genel Başkanı Demirel de 10 Ekim 1965 seçimleri sırasında yaptığı konuşmalarda TİP’in “*Nasırlı eller meclise!*” sloganını hedef almak ihtiyacını hisseder. 4 Haziran 1965’te Denizli’de yaptığı konuşmada nasırlı ellerin atacağı oylara sahip çıkarak TİP’e çıkışır: “Benim için nereden çıktı diyorlar, çok basit, bunun için gözlük takmaya lüzum yok! İşte senin içinden ben çıktım. Benim babam da eli nasırlı bu top-

rağın adamı! Ben bu toprağın içinden çıktım. Neresinden bahsediyorsun, ‘eli nasırlı, emekçi kardeşim, maraba kardeşim!’ diye? Nasırlı el burada, sahtekârlık yapmaya lüzum yok.” (aktaran Bora, 2023, s. 119). Doğan Avcioğlu ise bu sloganı yanlış bulur. Avcioğlu’na göre öncü işçiler değil, işçi sınıfının öncüsü olan partidir. Parti sosyalist bir parti olacağı için ve sosyalist olmak için illa işçi ya da köylü olma mecburiyeti söz konusu olmadığından, TİP’in “*Eli nasırlılar Meclise*” sloganı yanlıştır. Doğrusu, “*En iyi sosyalistler Meclise*” olmalıdır (Ateşoğlu, 2006, s. 55).

1965 seçimlerinde AP’nin temel sloganı ise “*Su, yol ana davalarımızdandır!*” olur. Slogan AP’nin siyaseti hak ve özgürlükler için yürütülen iktidar mücadelesi olmaktan çok, eser yapma ve hizmet götürme aracı olarak gördüğünü anlatır. Yol sorununu ana dava olarak tanımlayan slogan, Tek Parti döneminin “Yol Vergisi” olarak adlandırılan angarya uygulamasına ve yine demiryoluna öncelik veren İnönü’yle özdeşleşmiş ulaşım politikasına yönelik dolaylı bir eleştiri olarak da okunabilir. Yol, elektrik, su, köprü, baraj inşaatı gibi konuları siyasetin temel uğraşı olarak gören bu anlayış, Türkiye’de anaakım partilerin hepsi tarafından paylaşılsa da özellikle sağ muhafazakâr partilerin sahiplendiği bir anlayışı yansıtır. Süleyman Demirel’in çeşitli konuşmalarında “*Cumhuriyet kiremittir! Cumhuriyet elektriktir!*” biçiminde tanımladığı bu anlayış siyasetin “hak temelli” bir uğraş olarak görülmemesi olgusuyla da yakından ilgilidir. Süleyman Demirel, 10 Ekim 1965 genel seçimleri öncesinde yaptığı konuşmalarda “Siyasi mücadeleyi, hizmet yapmak savaşı olarak” anladığını, politikayı “[m]emlekette hem hürriyetimiz olacak hem selamet olacak hem refah olacak hem dirlik düzenlik olacak, politika budur” diyerek tanımlaması; particiliği ya da siyaseti, “memleketin ünranı, memleketin iyiliği, büyük Türk milletine hizmetin nuru added[i]ğini” belirten sözleri bu anlayışı ifade eder (aktaran Türk, 2014, s. 89). Yeri gelmişken, sağ muhafazakâr çevrelerin temel haklar ve özgürlükler konusunu, din ve vicdan hürriyetiyle sınırlı gördüğü; altmışlı yılların ikinci yarısında Başbakan Demirel’in konuşmalarında “*Korkmadan Müslümanım diyebilelim*” (İnönü, 1993) diyerek bu anlayışı dile getirdiği belirtilmelidir.

1965 seçimlerinde CHP’nin kullandığı sloganlar yükselen emek hareketinin desteğini almak için çalışanların hak ve isteklerini önceleyen bir siyasal izlek arayışına girdiğini gösterir: “*Ücretli Tatil... Sosyal Sigorta... Hür Sendikacılık... Grev... İşçiye ev... CHP verdiği sözü tutar!*”, “*Yapmadılar, yaptırmadılar... Toprak reformunu CHP yapacak!*”; “*Ne ezilen ne ezen, insanca, bakça bir düzen!*” CHP’nin 1965 seçimleri öncesinde açıkladığı “*Ortanın solu*” sloganı da parti seçmeninin TİP’e kaymasını engellemeye yönelik stratejiyi yansıtır. CKMP’nin 1965 seçimlerinde kullandığı sloganlar TİP’in söylemine yanıt olsun diye tasarlanmış gibidir: “*Türkiye aç hürlerin, tok esirlerin ülkesi olmamalıdır!*”, “*Faşizm, Nazizm ve komünizmin karşısındayız!*”, “*Türk’üm diyen herkes Türk’tür!*”, “*Milliyetçiliğimiz; barışçı, hürriyetçi, demokratik, sosyal ve iktisadidir!*” Bunlar arasında en dikkat çeken CKMP’nin ardılı olacak MHP’nin daha sonraları ağzına almaktan kaçınacağı bir slogandır: “*Batı Türkiye sayesinde, Türkiye Batı sayesinde kuvvetlidir*” (Şanlı, 2020, s. 44).

İlk kez 1965 seçimleri sırasında duyulan “*Toprak işleyenin, Su kullananın!*” Türkiye siyasetinin unutulmayan sloganları arasına girer. Slogan hem CHP hem de TİP tarafından kullanılır.

Bu yıllarda topraksız köylülerin ağalara karşı mücadelesi sırasında ortaya çıkan slogan, Ertuğrul Kürkçü'nün belirttiği gibi, “bedavadan ortaya çıkmış, akla geldiği için söylenmiş bir slogan olmadığı, hakiki, gerçek bir mücadeleyi ve çıkarı ifade ettiği için zihinlere, kalplere işle[r]” (HE-DEP Raporlar, 2018). Bu sloganın esin kaynağı, ilk kez İngiltere’de kullanıldıktan sonra Etiyopya’dan Çin’e varıncaya kadar çok geniş bir coğrafyada yaygınlaşan “*Land to the tiller!* [Toprak işleyene!]” sloganıdır (Horowitz, 2005, s. 266). Slogan CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit tarafından 11 Ağustos 1969’da bir basın toplantısında açıklandıktan sonra partinin 1969 seçimleri için hazırladığı *Düzen Değişikliği Programı* başlıklı manifestoda da kullanılır. CHP için alışılmadık ölçüde sola dönük olan bu slogan, “*Ne ezen ne ezilen, insanca, hakça bir düzen*”, “*Vurguna, soyguna, sömürüye son!*”, “*Devlete de servete de kul olmayacağız!*”, “*Tekelleri kuşatacağız!*” gibi sloganlarla birlikte 14 Ekim 1973 seçimlerinde de kullanılır (Yıldırım, 2013, s. 21).

Altmışların ikinci yarısında Kürt siyaseti de suskunluğundan sıyrılır. 1967 Doğu Mitingleri Kürt siyasal hareketinin parlamenter siyasetin nesnesi olmaktan çıkıp siyasal bir özneye dönüşüm sürecinin başlangıcıdır (Akkaya, 2013, s. 6). Nihal Atsız’ın Nisan 1967’de Ötüken dergisinde yayımlanan ve Kürtlerin “Türk milletinin başını belaya sokmadan, kendileri de yok olmadan çekip gitsinler. Nereye mi? gözleri nereyi görür, gönülleri nereyi çekerse oraya gitsinler. İran’a, Pakistan’a, Hindistan’a, Barzani’ye gitsinler. Birleşmiş Milletler’e başvurup Afrika’da yurtluk istesinler” türünden ifadelere yer verdiği yazısına tepki göstermek için düzenlenir (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Tarihi Ansiklopedisi, 1988, s. 2129). 3 Eylül 1967 Diyarbakır Mitingi’nde açılan bir dövizde “Ey Turan ve Kızılelma maceraperestleri! Menfur ve meşum teşebbüsünüze geçtiğiniz an kefensiz ve mezarsız olarak Dicle ve Fırat’ın engin sularında yok olup gideceksiniz” (Kurt, 2017, s. 84-5) biçiminde şiddet iması içeren dövizlere karşın, Doğu Mitingleri bir eşit haklar hareketi olarak tanımlanabilir. Silvan Mitingi için hazırlanan ve “Doğu ve Güney Doğulu kardeş!” çağrısıyla başlayan bildiride her türlü doğal kaynağın bulunduğu bölgede “bir fabrika bacasının bile” görülemediği, buna karşılık bölge insanının “Kürtçe konuştuğu ve Kürt olduğu” için “ilkel” bulunup küçümsendiği vurgulanır. 1961 Anayasası’nı “kutsal” bir metin olarak selamlayan bildiri, “Dilinin saygıya layık olduğunu ve kendinin de şerefli bir insan olduğunu artık etrafa duyurmalısın” diyerek Kürtleri anayasanın yurttaşlara tanıdığı hak ve özgürlüklere sahip çıkmaya çağırır (Kurt, 2017, s. 3).

Mitinglerde kullanılan sloganlarda Doğu-Batı farklılığı ve eşit yurttaşlık çağrıları öne çıkar. Mitingler sırasında 1961 Anayasası’nın sağladığı hak ve özgürlükler alanını korumak ve geliştirilmesi çağrıları içeren “*Anayasa ilerde... Onu geriletemezsin!*”, “*Anayasaya ‘Evet’ diyen Doğu halkı Anayasayı koruyacaktır!*”, “*Bana bak arkadaş! Birlik eşitlik ile olur!*” gibi istekler dile getiren çok sayıda slogan kullanılır. Bu sloganların göze çarpan ilk özelliği, çağrılarının özünü oluşturan hak ve eşitlik taleplerinin anayasa güvencesi altında olduğuna yapılan vurgudur. Taşınan dövizlerin bazılarında Anayasa’nın herhangi bir nedenle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunulmayacağı ve yurttaşların dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep açısından kanun önünde eşitliğini öngören maddelerinin metinleri yazılıdır. Doğu

Mitinglerine katılanlar ellerinde “Doğuya yatırım”, “Komando zulmüne son!”, “Doğuya özgürlük!”, “Baskıya son!”, “Doğuda demokrasi istiyoruz!”, “Bu vatan bizimdir!”, “Kimse bizi buradan kovamaz!”, “Hiçbir kuvvet haklı haykırışımızı susturamaz!”, “Bazuka değil fabrika isteriz!”, “Doğu 20. asır Türkiye’sinin yüz karasıdır!”, “Savaşta doğulu vurur barışta vurulur!”, “Bir gün güleceğiz!”, “Petrol, bakır, krom bizde... Yaşamak sizde!”, “Yaşama hürriyeti okuma hürriyeti!”, “İnsanlık haysiyeti istiyoruz!”, “Hodri meydan doğuluyu kovmak isteyenler kovulacaktır!” gibi sloganlar yazan dövizler taşır (Bozçalı’dan aktaran Akkurt, 2019, s. 333). Ayrıca “Batıda kurdele doğuda yol kesilir!”, “Millet aya... Doğulular yaya!”, “Dinlerim direnirim hakkı tutar kaldırırmı!”, “Petrol kanımızdı onu da aldınız”, “Batıya fabrika yol, doğuya komando karakol!” şeklinde sloganlar kullanılır (Kutlay’dan aktaran Akkurt, 2019, s. 333). Bu arada Batman imzası taşıyan ve Kürtçe yazılmış bir dövizde Türkçeye “Bayar’ın varisi olan Morrison’dan sakın. Elini düşman çarkına kapıtırma. Kölelerin başını kırarlar” biçiminde çevrilecek sözler okunur (aktaran Beşikçi, 1970, s. 449).

Sağ-muhafazakâr çevreler Doğu Mitingleri’ne tepki göstermekte gecikmez. Yaklaşık 40 dernek, mitingleri “Memleketi bölmek için faaliyet gösteren zihniyete her ne suretle olursa olsun, daima karşı olacağız” diyerek protesto eder. Esnaf Dernekleri, Komünizmle Mücadele Dernekleri (KMD), Milliyetçi Öğretmenler Birliği vb. dernekler tarafından Erzurum’da düzenlenen “Anadolu Şahlanma Mitingi” için saptanan slogan “Gitmeden din, iman, mahvolmadan vatan, davran” olur. Miting sırasında ayrıca “Komünistler geliyor... Din elden gidiyor!”, “Milli bütünlüğümüz parçalanıyor!” gibi sloganlar kullanılır (Beşikçi, 2014, s. 78-79). Oysa mitinglerde, İsmail Beşikçi’nin sözleriyle, “bölücülük, bölgecilik, Kürtçülük gibi hiçbir siyasal amacın güdümediği [gibi], sadece Anayasa tarafından garanti altına alınan bazı hakların alınması ve Doğu ile Batı arasındaki dengesizliğin giderilmesi” amaçlanır (Beşikçi, 1992).

1969’da düzenlenen Doğu Mitingleri ise AP hükümeti tarafından hazırlanan “Anayasa Nizamını Koruma Kanunu” tasarısını protesto etmek üzere düzenlenir. 13 Nisan 1969’da Diyarbakır Mitingi’ne çağrı metni, tasarının “Siyasi iktidarın Doğu ve Güneydoğu’nun geri kalmışlığını pekiştiren, insan temel hak ve hürriyetleri ile düşünce özgürlüğünü ortadan kaldıran ve bu konuda yapılacak tenkitleri susturmak amacıyla” hazırlandığını belirtir. Miting sırasında atılan sloganlar da sorunlara yasal sınırlar içinde çözüm arandığını, çözüm için 1961 Anayasası’nın sağladığı hak ve özgürlükler alanının korunması gerektiğini vurgular. Bu eylemlerin yarattığı ivmeyle TİP üyesi olan üniversite öğrencisi Kürt gençler tarafından 21 Mayıs 1969’da Ankara’da kurulan Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO) bu sürecin örgütsel ayağını oluşturur.

“Slogan” sözcüğü TBMM’de bu yıllarda duyulmaya başlar. Başbakanların 1965’e gelineye kadar TBMM’de yaptıkları konuşmalarda slogan sözcüğünü bir kez bile kullanmamış olması ilgi çekici bir olgudur. Başbakan olarak TBMM çatısı altında slogan sözcüğünü ilk kez kullanan siyaset insanı 10 Ekim 1965 genel seçimlerini kazanarak başbakanlık koltuğuna oturan AP Genel Başkanı Süleyman Demirel’dir. Muhafazakâr bir siyasal söylemle iktidara gelen Demirel, bir yandan sloganların dillendirdiği değişim isteklerine karşı bir tutum alırken, öte yandan

konuşmalarında sloganları olumsuzlar. Demirel, TBMM çatısı altında slogan sözcüğünü kullandığı bütün konuşmalarda sloganları, deyim yerindeyse, muzır bir sözcük olarak nitelendirirken sloganların içerik olarak yanılıcı ya da hayatın gerçekleriyle uyumsuz, içi boş sözler olduğunu ileri sürer. Demirel 9 Şubat 1967’de TBMM’de yaptığı konuşmada muhalefetin eleştirilerini, “tekrarlana tekrarlana çürümüş” sloganlara benzeterek küçümser:

A.P.’nin politikasını böyle birtakım basmakalıp, tekrarlana tekrarlana çürümüş millet tarafından yüzlerine fırlatılmış sloganlarla değil, A.P.’nin programıyla, seçim beyannamesiyle, Hükümet programıyla mütalaa ediniz geliniz deyiniz ki, şunları şunları şunları yanlış yaptınız, şunları şunları şunları yapmadınız. Bunun dışında bir esas düşünmeye imkân yok (aktaran Neziroğlu, Yılmaz, Efe, 2014, s. 299).

Başbakan Süleyman Demirel’in 27 Şubat 1967’de TBMM’de yaptığı bir başka konuşmada muhalefetin AP hükümetlerine yönelttiği “zengini daha zengin, fakiri daha fakir” yapmak eleştirisini de “slogan haline” getirilmiş “bir balon” olarak tanımlayarak muhalefeti “bir tekerlemenin arkasına sığın[makla]” suçlar.

Bu balonu bir delelim: Nasıl yaparsınız zengini daha zengin, fakiri daha fakir? Demin izah ettim, tekrar onlara girecek değilim. Ama “zengini daha zengin yapmak, fakiri daha fakir yapmak” bu güzel bir slogan. Yalnız zengini daha zengin, fakiri daha fakir nasıl yaptığımız hususu bizim kusurumuz ise, A.P. politikasının eseri ise, bu tahlil ister, delil ister. Yok vergi düzenimizin, bugünkü rejimimizin icabı ise onun da delillerinin ortaya konması lazımdır. Geliniz kimse zengini daha zengin yaptı, fakiri daha fakir yaptı gibi bir tekerlemenin arkasına sığınmasın (Aktaran Neziroğlu, Yılmaz, Efe, 2014, s. 361).

Başbakan Demirel, slogan sözcüğüne yaptığına benzer bir biçimde, toplumsal değişiklik isteklerinin dile getirildiği toplantı ve gösteri yürüyüşlerine de olumsuz anlamlar yükler. 8 Kasım 1968’de AP Ankara İl Kongresi’nde, kürsüye yaklaşıp “Komünistler bu tarafa doğru yürüyorlar” diye seslenen bir delegeyi yatıştırmak için söylediği “Yürüsünler ne olacak, yollar yürümekle aşınmaz. Tabanları yanana kadar yürüsünler” sözleri de Demirel’in gösteri yürüyüşlerinin umursanmaması gerektiğine ilişkin düşüncelerini yansıtır (Hürriyet, 2015). 25 Şubat 1969’da TBMM’de yaptığı konuşmada sloganları, Doğu Mitingleri’nden üniversite işgallerine kadar bütün protesto gösterilerini “sokakçılık” diyerek küçümseyip eleştirir:

2 Haziran 1968 tarihinden bu yana, 9 Haziran’da başlayarak tevali eden [süre gelen] hadiseler olmuştur, Türkiye’de. Bunlar muayyen mihraklar tarafından yönetilmektedir, sloganları ayındır. Yüce Meclisin bu sloganları bilmesinde fayda vardır. Aslında bunlar biraz daha geriye gider: Mart’ta yapılan mitingler... Biraz daha geriye gider: Doğu bölgemizde yapılan mitinglere... Aynı sloganlar kullanılmakta ve aynı fikriyat işlenmekte ve aynı şahıslar, her defa sahnededir. Bu sloganlar şunlardır: Düzen değişikliği; Anti Emperyalist mücadele, İkinci Kurtuluş Savaşı... Ben bunların özetlerini veriyorum, yani bunlar şöyle veya böyle kullanılmaktadır: Bağımsız Türkiye; Amerikan düşmanlığı, NATO aleyhtarlığı; yabancı sermaye düşmanlığı, devrim için eğitim mücadelesi, ki, bunun içinde “Halka dönük üniversite” de var; montaj sanayii ve Ortak Pazar düşmanlığı... Şimdi bunlara bir de Anayasa nizamını koruma kanunu tasarısı aleyhtarlığı eklendi. “Bağımsız Türkiye’nin içerisinde hemen arkasından “Sosyalist Türkiye” var zaten. Yani, Türkiye sosyalist olmadıkça, birtakım zihinler işte bu sokakta bu işleri çıkaranlar, bunları, Türkiye’yi “Bağımsız Türkiye” kabul etmiyorlar. ... Bunlar hangi çeşit fikriyat? Türkiye batmış da bunların sayesinde mi çıkacak yukarıya? Bunlar kimi temsil ediyor? ... Bunları yapanların hepsi

malumdur. Diyeceksiniz ki, peki malum, bunlar hakkında ne yapıyorsunuz? Bunlar hakkında hiçbir şey yapmıyor musunuz? Kanunlara uymayan her hareket, takip görmüştür, mahkemelere götürülmüş, teslim edilmiştir. Bunların failleri hapisanelere girmiştir, girmemiştir, serbest bırakılmıştır, çıkmıştır. Biz ne yapacağız, bunları götürüp denize mi atacağız? (Gülüşmeler) (aktaran Neziroğlu, Yılmaz, Efe, 2014, s. 718-719).

Artan toplumsal hareketlilik karşısında iktidarın aldığı ilk önlem 15 Temmuz 1965 gün ve 654 sayılı Toplum Zabıtası Kanunu olur. Ankara, İstanbul, İzmir, Adana ve Zonguldak illerinde oluşturulması öngörülen yeni birimin görevi ilgili kanunun 1. maddesinde “Cumhuriyet ve hürriyet düzenini demokratik usullerle korumak, kanun dışı sokak ve meydan hareketlerini önlemek, toplumun ve kişinin maddi ve mânevî varlıklarının kısmen ya da tamamen tahribe uğramasının önüne geçmek, toplumun kendisi veya kaderi üzerinde büyük ölçüde olumsuz etkisi olabilecek her çeşit kanunsuz toplumsal olayların meydana gelmemesini sağlamak ve geldiğinde gerekirse zor kullanarak etkisiz hale getirmek” olarak tanımlanır. Hükümetin kanun teklifinde toplum zabıtasının üç büyük ilde kurulması öngörülürken İçişleri Komisyonunda bu iller arasına yoğun işçi eylemlerine sahne olan Zonguldak da eklenir. 1971’de kanunun 1. maddesi değiştirilerek toplum zabıtasının görev ve yetkileri önemli ölçüde genişletilir. Doğrudan gösterilere yönelik görev ve yetkilerle donatılmış bir polis biriminin kurulması değişimden yana gençlik örgütlerinin toplum polisinin kaldırılması için eylemler düzenlemesine yol açar. Toplum polisine gazoz kapağına benzeyen şapkaları ve bindikleri araçlardaki oturma düzenlerinin gazoz kasaları taşıyan kamyonlara benzemesi nedeniyle “*Fruko*” adı takılır. Bu yıllarda atılan bir slogan gençliğin orduya ve polise bakışı arasındaki farklılaşmayı özetler: “*Ordu gençlik el ele... Polis hergele!*”

Değişim taleplerini gerçekleştirmek için dayanışmaya, doğal olarak da örgütlenmeye çağırılan sloganların geniş toplumsal kesimler tarafından benimsenmesi kurulu düzen yanlısı iktidar çevrelerini yönlendirebilecekleri odaklar oluşturmaya ya da var olan bazı odakları desteklemeye yönelir. Ancak siyasal gündemi yakalayabilmek konusunda sol eğilimli çevrelerin sergilediği yetkinlikle karşılaştırıldığında sağ-muhafazakâr çevrelerin kullandığı sloganlar, dinsel ve kültürel göndermeler bir yana bırakılacak olursa, çeşitlilikten yoksundur. Egemen ilişki biçimlerini sorgulayan hak ve değişim talepleri içeren sol sloganlara karşılık “ahlâk”, “maneviyat” gibi kavramlar kullanılarak “millî değerlerin korunması” gibi somut biçimde tanımlanması olanaksız amaçlar ortaya konur. TCK’nın 163. maddesi uyarınca cezalandırılmaktan çekinen İslamcıların sloganları sıradan anti-komünist kınamaları yinelemekle yetinir. Sağ-muhafazakâr çevreler dini duyarlılıklarını solcuları “*Allahsızlık*” ya da “*besmelesizlik*” veya “*kitapsızlık*”la suçlayan sloganlar atarak sergiler. AP’li partizanlar TİP toplantılarını dağıtmak için yaptıkları saldırılarda “*Allah’tan bahset!... Allah’tan bahset!*” diyerek slogan atarlar (aktaran Doğan, 2022, s. 255). Bu çevrelerin emekçilerin gündelik sorunlarına dokunan, “*Köylüye toprak, herkese iş!*” gibi dünyevi sloganlara, “*Kahrolsun komünizm!*” ya da “*Komünistler Moskova’ya!*”, “*Türk kıızı iffetli kalmak istiyorsan komünizmle mücadele et!*”, “*Ezan Sesleri Moskof nefesini kesecek!*”, “*Komünizme lanet... Dinimize Şahadet!*” sloganlarıyla karşılık vermeye çalışır. (Atılğan, 2002,

s. 147) Gelgelelim özellikle İslamcı çevrelerin sloganları 1967 Arap İsrail Savaşı'nda Kudüs'ün işgali, 1969'da Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'nın yakılması gibi gelişmeler sonrasında Yahudi karşıtlığına dayanan, Kudüs temalı bir içerikle çeşitlenir.

Altmışların ikinci yarısında sokağı denetlemeye başlayan sol hareketlere karşı İslamcı yapılanmaların eylemleri ivme kazanır. MTTB ve KMD'nin 20 Mart 1966'da düzenlediği ve 20 bin kişinin katıldığı “Komünizmi Telin” mitingi sırasında üzerinde “*Anmeniz Katerina mı?*”, “*İhtar ediyoruz. Yolumuza Giriniz*”, “*Allahına inananlar inanmayanlara karşı mutlaka muzaffer olacaktır*”, “*Komünizmle mücadele etmek Allah'a ibadet etmek kadar sevaptır*”, “*Su uyur komünist uyumaz*”, “*Her komünist vatan hainidir*”, “*Komünizm insanları hayvanlaştırır*”, “*Türkoğlu benliğine dön*”, “*Türk köylüsü tarlan, herşeyin alımacak. Bir tek ırgat olacaktır*”, “*Domuzdan post, Moskoftan dost olmaz*”, “*Komünistleri ezeceğiz*” gibi sloganlar görülür (Koca, 2017, s. 564). FKF'nin 8 Temmuz 1967'de düzenlediği “Birinci Uyanış Mitingi” ve 25 Şubat 1968'de düzenlenen “İkinci Uyanış Mitingi”yle üniversite öğrencileri arasındaki etkisini artırması üzerine MTTB bu mitinglere karşı 3 Mart 1968'de “Şahlanış Mitingi”yle karşılık verir. MTTB öncülüğünde, KMD gibi oluşumların da katılımıyla düzenlenen miting kurulu düzen yanlısı çevrelerin en büyük gövde gösterilerinden birisi olur. Mitinge çağrı bildirisinde solcular “Türkiye’yi bir Kore, bir Vietnam, bir Küba haline sokmak istemenin fatura bedeli hayattır. Böylesine ham hayallere kapılanlara vatanımızda hayat hakkı yoktur. Tanımayacağız” biçiminde uyarılır. MTTB Başkanı İsmail Kahraman'ın ise solcu gösterileri karalamak için kadınları hedef alan sözler kullanması dikkat çekicidir: “Karşımıza çıkanlar kara cübbeli ilim yobazları dahi olsalar tepeleyeceğiz, mini etekli fahişelerin giriştikleri yürüyüşlere göz açtırmayacağız. İmanlı yumruğumuz, Allahsız komünistlerin beyninde patlayacaktır” (Bora, 2017, s. 296). Mitingde, üzerinde “*Türk'ün Ebedi Düşmanı Moskoftur!*”, “*Götürse de bu aziz vatanda gövdeyi seller gibi kan... Mukaddestir İslam ve iman için giriştiğin davan...*”, “*Komünizme karşı İslam!*”, “*Karakaşlı Behicem... İpini ben çekicem!*”, “*Cellât Kara Ali zengin olacağın günler yakındır!*” gibi sloganların yazılı olduğu dövizler taşınır. Göstericiler zaman zaman hep bir ağızdan “tek-bir” getirirler ve “*Komünizmi ezeceğiz, Türkistan'da gezeceğiz*”, “*Bu gelen... İslam... Ordusudur!*”, “*Kızıl köpekleri havlatmayacağız!*” gibi sloganlar atarlar (Bulut, 2009, s. 97).

12 Şubat 1969'da solcu öğrenciler tarafından Beyazıt Kulesi'ne üzerinde “*6. Filo'ya Hayır!*” yazan kırmızı renkli flama asılmasını, İslamcı çevreleri “Beyazıt Kulesine Kızıl Bayrak Asıldı” biçiminde yansıtır (Bora, 2017, s. 456). İslamcı *Bugün* gazetesinin “Müslüman İstanbul halkı! Kızılıra gereken cevabı vermek için Beyazıt'a gelme[ye]” çağırması sonrasında düzenlenen “Bayrağa Saygı Mitingi” sırasında göstericiler ellerinde “*Komünizmle mücadele etmek Allah'a ibadet etmek kadar sevaptır*”, “*Allah'ına inananlar inanmayanlara karşı muhakkak muzaffer olacaktır*” gibi sloganlar yazan dövizler taşır (Koca, 2017, s. 564). Bunlar arasında, 22 Ocak 1967'de yayımlattığı ve orduyu komünizme karşı uyanık olmaya davet eden emir için Genelkurmay Başkanı Cemal Tural'a minnet beslediklerini ifade eden, “*Sayın Tural sana candan bağlıyız*” dövizini de görülür (Bora, 2017, s. 456).

Sol gösterilere karşı ilk kanlı müdahale ise izleyen günlerde sol örgüt ve sendikalar tarafından düzenlenen “Emperyalizm ve Sömürüye Karşı İşçi Yürüyüşü” sırasında gerçekleştirilir. 19 Şubat 1969’da gerçekleştirilen yürüyüşte “6. *Filo Defol!*”, “*Kahrolsun Emperyalizm!*” sloganları atılır; “*Amerika seni Vietnam’da duyduk... Singerde bildik!*”, “*Köylüye toprak yok, Amerikan üslerine toprak çok!*”, “*Vietnam’da barmamayan Türkiye’de tutunamaz!*”, “*Köylüye vaad... Amerika’ya toprak!*”, “*35 milyon metre kareden haberimiz var*” yazılı dövizler taşınır (Karadeniz, 1976, s. 192). Taksim’de toplanan göstericilere karşı girişilen ve Cumhuriyet tarihine Kanlı Pazar olarak geçen saldırıda Ali Turgut Aytaç ve Duran Erdoğan adlı iki gösterici saldırganlar tarafından öldürülür (Koçak, 2021, s. 343).

AP iktidarı tarafından yükselen sol dalgayı denetlemesi için desteklenen Ülkücü sloganların içeriği de komünizm eleştirisiyle sınırlı kalır. Sloganlar ya da slogan benzeri yakıştırmalarla sol eğilimli gençler SSCB’den para alıp Türkiye’ye karşı 5. kol faaliyeti yürütmekle suçlanır. MHP Genel Başkan Yardımcısı Osman Yüksel Serdengeçti, 1969’da *Büyük Doğu*’ya verdiği beyanatta solcuları, “*Cepleri rubleli... Moskova kibleli*” olarak nitelendirir (Serdengeçti, 1969, s. 29). Ülkücüler tarafından atılan “*Allahsız komünistler... Vatan sizden ne bekler!*” ya da “*TİP, TİP, tiipsizler, bir avuç ipsizler, Amerika gitsin Rusya mı gelsin, Allahsız Komünistler!*” (Baydar, 2017) sloganları bu konuda verilebilecek iyi bir örnektir. Türkeş, 1965’te yayımlanan *Milli Doktrin: Dokuz Işık*’ta daha sonra Ülkücü Hareketin sloganlarına dönüşecek olan “*Türk milleti için, Türk’e doğru, Türk’e göre*” ve “*Türklük gurur ve şuuru ile İslam ahlak ve fazileti*” gibi düsturları öne sürer (Şanlı, 2020, s. 86). *Dokuz Işık*’ın daha sonra yapılan genişletilmiş baskılarında “*Tanrı Türk’ü korusun!*” sloganı öne çıkartılır. Önceleri AP tarafından kolanıp desteklenen MHP, 1969’dan başlayarak AP’ye yönelik eleştirilerini sertleştirir. MHP’nin slogan dağarcığına “*Tanrı dağı kadar Türk... Hıra dağı kadar Müslümanız!*” gibi sloganlarla katkı veren Yüksel, 1969 seçimlerinde AP’yi Ordu’yla yürüttüğü dengeli politika nedeniyle eleştirerek ve AP seçmenlerini konuşmalarında “*Vazgeçmezsen kıvattan... Geçemezsin sıratan*” gibi sloganlarla MHP’ye davet eder (Şanlı, 2020, s. 61). Yüksel, “ürkek, korkak parti” olarak adlandırdığı AP’nin seçmenlerini, “erkek parti” dediği MHP’yi desteklemeye çağırır. “Ürkek değil, erkek parti” yakıştırması MHP tarafından slogana dönüştürülerek bir kez de doksanlı yıllarda 28 Şubat süreci sırasında İslamcı bir söylem kullanmaktan kaçınan RP’ye karşı da kullanılır.

Ülkücü hareket bir yandan “*Her şey Türk için, Türk tarafından, Türk’e göre...*”, “*Bin Cihana değişmem... Şu Öksüz Türklüğümü...*”, “*Dünya halkları için değil, Türklük için savaş!*”, “*Bilge, Atilla, Alparslan, Vietnam değil Türkistan!*” gibi sloganlarla devrimci sloganların evrensel içeriğine tepki gösterirken, bir yandan da “*Ya tam susturacağız... Ya kan kusturacağız*”, “*Kana kan... İntikam!*”, “*Vatanım! Ha ekmeğini aşım... Ha uğruna bir kurşun yemişim!*” gibi sloganlarla devrimcilere karşı silahlı mücadeleyi yüceltir. İstanbul Çapa Yüksek Öğretmen Okulu Milliyetçi Öğrencileri tarafından Şubat 1970’te yayımlanan bildiri yetmişli yılların başında Ülkücü gençliğe egemen anlayışın temel dayanaklarını ortaya koyar. “Bizler yalnız kökü dışarıda olan mala değil, ithal edilmiş fikirlere de karşıyız. Biz Amerikan emperyalizmine karşı

çıkarken ağızlarında yabancı ıslıklar, kafalarında yabancı fikirler, gönüllerinde yabancı Halkların sevgisini taşıyan, Batılı gibi yaşayan, Kuzeyli gibi düşünen devrimci gençlere şunu hatırlatırız: Türkiye maymun değildir. Taklit etmeyecektir” (Feyizoğlu, 2003, s. 511).

Siyasal partiler arasındaki tartışmalarda bu evrenin en fazla tartışılan sloganı, “*Ortanın solu*” olur. Slogan sadece iktidar partisi AP tarafından değil, doğrudan CHP’nin parti içi muhalefeti tarafından da eleştirilir (Ecevit, 1966, s. 9). Süleyman Demirel, CHP’nin “*Ortanın solu*” ve “*Bu düzen değişmeli!*” sloganlarını bu sloganların tutarsız, içerikten yoksun ve halk katında karşılığı olmayan boş sözler olduğunu ileri sürerek değersizleştirir: “Bir müddettir bir düzen kavgasıdır gidiyor. ‘Bu düzen değişmelidir’ iddia da bu, slogan. Ee, bu enteresan bir slogan. Yani biz bunu bilmeye mecburuz, neresi değişmeli, nasıl değişmeli, niçin değişmeli ve ne değişmeli?” (aktaran Neziroğlu, Yılmaz, Efe, 2014, s. 537). Slogan AP tarafından “*Ortanın Solu... Moskova yolu...*” ya da “*Ortanın sağındayız... Allah’ın yanındayız!*” gibi enformel sloganlar aracılığıyla etkisizleştirilmeye çalışılır.

DİRENİŞİN ZAMANI...

Altmışlı yıllar sona ererken Türkiye siyaseti üç boyutlu bir ayrışmaya tanıklık eder. Sol gençlik örgütlerinin önemli bir bölümü TİP’ten ayrışarak Milli Demokratik Devrim (MDD) olarak adlandırılan bir çizgiye kayarak radikalleşir. Aynı yıllarda AP çatısı altında siyaset yapan İslamcılar kendi siyasal örgütlerini kurmaya başlarken MHP de 1969’da Türk-İslâm sentezi olarak adlandırılacak bir izleğe yönelir. MHP yeni çizgisini, “*Türklük gurur ve şuuru... İslam ahlak ve fazileti!*” ile ilk kez Osman Yüksel’in 1944’te dile getirdiği “*Tanrı dağı kadar Türk... Hıra dağı kadar Müslümanız!*” sloganlarıyla ifade eder (Özkul ve Balcı, 2022, s. 170).

15-16 Haziran 1970 olayları Türkiye siyaseti ve emek hareketi tarihi açısından bir dönüm noktasıdır. DİSK’in etkisizleştirilip TÜRK-İŞ’in tek yetkili sendika olmasına yol açacak yasa değişikliklerine karşı çıkan yüz binlerce işçi İstanbul’da yürüyüşe geçer. Gösteriler sırasında işçilerin kullandıkları sloganlar on yılın ikinci yarısında işçilerin katılımıyla yapılacak kitlesel gösterilerde kullanılacak sloganlarla karşılaştırılmayacak kadar sadedir. İşçilerin taşıdığı dövizlerde, “*Anayasaya aykırı kanunu çıkaranlar işçi düşmanıdır!*”, “*Kanunlar Meclisten alınuncaya kadar direneceğiz!*”, “*Hükümet istifa*”, “*Demirel... Kendine gel!*”, “*İşçiyiz... Güçlüyüz... Haklıyız!*”, “*Sendika seçme hakkımız... Söke söke alırız!*” ve “*Bağımsız Türkiye!*”, “*İşçi millet el ele!*” gibi sloganlar göze çarpar (Maden-İş Tarihi Çalışma Grubu, 2017, s. 385). İşçilere destek vermek için yürüyüşlere katılarak işçilere kendi sloganlarını attırmak için uğraşan gençlerin slogan dağarcığı daha geniştir. Dev-Genç üyesi ve TİP Sarıyer ilçe başkanı Fahri Aral, işçilerin daha çok “*Yaşasın DİSK!*”, “*DİSK kapatılamaz!*”, “*Yaşasın işçi sınıfı!*” gibi sloganlar attıklarını, buna karşılık gençlerin işçilere “*Kahrolsun emperyalizm!*” ya da “*Kahrolsun Amerika!*” gibi sloganlar attırmaya çalıştıklarını, işçiler bu sloganları attığında “zevkten dört köşe” olduklarını anlatır. 15-16 Haziran’da işçi ailelerinden kadınların arasına karışarak yürüyüşe katılan İlkey Alptekin

Demir de işçilerin pek slogan bilmediklerine değinerek sıklıkla “*Dağ başını duman almış*” marşı söylediklerini aktarır (Aydın, 2020, s. 432-433).

Altmışların ikinci yarısında yükselen sol harekete karşı gösterilen sert tepki ve devlet tarafından kollanan Ülkücülerin saldırıları devrimci örgütleri silahlı mücadeleye yöneltir. On yıl biterken en büyük gençlik örgütü olan Dev-Genç’in ilk sayısı 15 Mart 1971’de çıkan yayın organı *Kurtuluş*’un mottosu bu yönelimi imler: “*Devrim için savaşmayana sosyalist denmez!*” (Göztepe, 2022). Bu evrede Devrimciler arasında “*İktidar namlunun ucundadır!*” mottosu sık duyulur. Devrimci örgütlerin önderleri 12 Mart 1971 darbesini izleyen iki yıl içinde öldürülür. Özellikle 30 Mart 1972’de Mahir Çayan ve dokuz arkadaşının Kızıldere’de girdikleri çatışmada vurularak; 6 Mayıs 1972’de Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan’ın idam edilerek öldürülmesi devrimci hareketler arasında savaş, ölüm ve şehitlik temalarının oluşmasına neden olur. Che Guevera’nın Havana’da toplanan Üç Kıta Konferansı’na gönderdiği “*İki, üç daha fazla Vietnam yaratın!*” başlıklı mesajının son bölümü yetmişli yılların ikinci yarısında Dev-Gençliler tarafından Devrim Andı’na eklenir: “*Ölüm nereden ve nasıl gelirse gelsin... Savaş sloganlarımız kulaktan kulağa yayılacaksa ve silahlarımız elden ele geçecekse ve başkaları mitralyöz sesleriyle, savaş ve zafer naralarıyla cenazelerimize ağıt yakacaklarsa, ölüm hoş geldi, sefa geldi...*” (Alpat, 2012, s. 93). Bir sonraki kuşaktan gençlerden de savaşmalarını isteyen, “*Mahir... Hüseyin... Ulaş... Kurtuluşa kadar savaş!*” gösteri ve cenazelerin en çok atılan sloganı olur.

1974 affı sonrasında yeniden hareketlenen sol örgütlenmelerin bir bölümünün, ABD/NATO karşıtlığını temel alan söylemlerini sürdürmekle birlikte, bir yanda Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin (SBKP), öte yanda Çin Komünist Partisi’nin (ÇKP) etkisi altında kalarak birbirinden ayrıştığı, bir bölümünün de bu ayrışmanın dışında kalmaya çalıştığı görülür. SBKP’nin kararıyla Türkiye Komünist Partisi’nin (TKP) Türkiye’de yeniden örgütlenme faaliyetlerine girişmesiyle birlikte, TKP, SB’nin bu dönemde savunduğu “Barışçıl Geçiş” ya da “Barış içinde Bir Arada Yaşama” tezlerine uygun bir biçimde şiddete başvurmayan siyasal mücadeleyi öne çıkaran bir anlayışı savunmaya başlar. Buna karşılık, Proleter Devrimci Aydınlik (PDA) grubu ise ÇKP’nin yaklaşımlarını Türkiye’ye uyarlar (Üngör, 2013, s. 184). PDA, ÇKP’nin izinden giderek Sovyetler Birliği’ni emperyalist bir ülke olmakla suçlar. “*Dünya halklarının baş düşmanı ABD ve SSCB’dir!*” ya da “*Ne Amerikan ne Rus Tankları; Yaşasın Dünyanın Özgür Halkları!*” gibi sloganlar bu tutumu yansıtır (Üngör, 2013, s. 184). PDA için SSCB, Türkiye için sadece askeri bir tehdit değil, onu sömürmeyi amaçlayan emperyalist bir güçtür. Gitgide saldırganlaştığı ileri sürülen “Sovyet sosyal emperyalizmi ile mücadele” öncelikli görev olarak tanımlanır. PDA için “*Brejnev takipçilerinin yeri halk cephesi değil, karşı-devrim saflarıdır!*” (Aydınoglu, 2007, s. 368). Bir başka PDA sloganı, örgütün Türkiye siyasetine bakarken hangi mercekleri kullandığını anlatır: “*TİP, TSİP, TKP... Pis revizyonistler! Amerika gitsin Rusya mı gelsin? ... Sosyal Faşistler!*” (Gürakar, 2017, s. 206). Yetmişli yıllar biterken PDA devletten SSCB’ye karşı askeri önlemler alınmasını ister: “*Dördüncü Ordu Rus sınıma!*”. Bu onyılıda SBKP-ÇKP çizgisi

dışında kalan ve “Orta Yolcular” olarak adlandırılan örgütler ise “*Kabrolsun faşizm... Yaşasın mücadelemiz!*”, “*Halka kalkan faşist eller kırılır!*” gibi sloganlar kullanır.

CHP'nin kullandığı “*Umudumuz Karaoğlan!*”, “*Umudumuz Ecevit!*” sloganları 14 Ekim 1973 seçimlerinin en etkili sloganları olur ve CHP'nin seçim başarısında önemli rol oynar. Bu seçimlerde CHP söylemi belirgin bir biçimde sola kayar: “*Tekelleri kuşatacağız!*” bu yönelişi anlatan çarpıcı sloganlardandır. Bu yıllarda MSP ana sloganı olan “*Önce ahlâk ve maneviyat!*” dışında ilgi çekici sloganlar kullanır: “*Uydu değil, lider Türkiye!*”; “*Turist döviz getirir... Ahlâk götürür!*”, “*Hayra motor... Şerre fren!*”, “*100 bin motor, 100 bin Tank...*”; “*Zafer inananların olacaktır!*” gibi sloganlar vardır. Son sloganın kullanıldığı afişlerde TCK 163'ten kaçınmak için “zafer” ve “inananların” sözcükleri arasına dikkatle bakılmadıkça görülemeyecek ölçüde küçük yazılmış “*Millî Görüş*” yazısı yerleştirilir.

Yetmişli yılların ikinci yarısında en sık duyulan sloganlardan olan “*Fabrikalar, tarlalar ve siyasi iktidar, ... Her şey emeğin olacak!*” 1917 Rus Devrimi'nin ünlü sloganı “*Halka barış... Köylülere toprak... İşçilere fabrika ve değirmenler!*” sloganını anımsatır. Slogan yıllar sonra Ocak 2019'da TEKEL işçilerinin direnişi sırasında bir sendikacı tarafından “*Fabrikalar, tarlalar, siyasi iktidar, hepsi sizin olsun biz haklarımızı istiyoruz*” biçiminde yorumlanır (Odman, 2010). Bu yıllarda en çok kullanılan bir başka slogan ise İkinci Dünya Savaşı yıllarında Yugoslav partizanlarının kullandığı “*Smrt faşizma... Sloboda naroda!*” çevirisi olan “*Faşizme ölüm... Halka Hürriyet!*” olur. “*Faşizme karşı omuz omuza!*” da evreye özgü bir başka slogandır. Bu evrede kullanılan bir başka slogan olan “*Faşizme geçit yok!*” ise önce I. Dünya Savaşı Verdun Muharebesi sırasında Fransız General Robert Nivelle'in “*On ne passe pas!*”, sonrasında İspanyol iç savaşında Cumhuriyetçiler tarafından kullanılan “*Ya basta... No pasaran* [Yeter artık geçemeyecekler]”in uyarlamasıdır. Yetmişlerin sonunda gerçekleşen kıyımlar da savaşarak direniş çağrısı yapan sloganların yaratılmasına yol açar: “*Dün Maraş'ta, bugün Sivas'ta... Çözüm faşizme karşı savaştta!*”, “*Alevi-Sünni bir olsun... Faşistler kabrolsun!*” (Alpat, 2012, s. 29). Bu yıllara özgü bir slogan örüntüsü ise bir yer ya da okul adından sonra “*... faşizme... Mezar olacak!*” biçiminde sonlandırılan sloganlardır.

Yetmişlerin ikinci yarısında yükselen işçi sınıfı hareketinin düzenlediği kitlesel 1 Mayıs mitingleri ve büyük grevler sırasında çok sayıda slogan üretilir ve kullanılır. Bu gösterilerin en büyüğü 1977'de Taksim Meydanı'nda yapılan, göstericilere açılan ateş sonucunda onlarca göstericinin yaşamını kaybettiği 1 Mayıs mitingi olur. Bu mitingde en çok duyulan sloganlar arasında “*Üreten biziz... Yöneten de biz olacağız!*”, “*Faşizme geçit yok!*” vardır. Bu sloganlardan birisi de Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) yarasının engellenmesini ve Madeni Eşya İşverenleri Sendikası'nı hedef alan mücadeleyi vurgulayan “*DGM'yi ezdik... Sıra MESS'te!*” sloganı işçi sınıfının özgüvenini yansıtması açısından anlamlıdır (Alpat, 2012, s. 113).

MHP'nin 1977 genel seçimlerinde kullandığı sloganlar partinin işlevlerini nasıl tanımladığını ve kendisini öteki partiler karşısında nasıl konumlandığını ortaya koyar: “*Millî Dev-*

let-Güçlü İktidar”, “*Dinsiz Millet, Kanunsuz Devlet, MHP’siz Hükümet Olmaz*”, “*Komünizmi CHP Besler, AP Seyreder, MSP Affeder, MHP Ezer*” (Şanlı, 2020, s. 78-9).

Yetmişlerin ikinci yarısında kullanılan Ülkücü sloganlarda da ölüm ve şehitlik temaları yüceltilir: “*Yastığımız mezar taşı yorganımız kan olsun... Biz bu yoldan dönersek namus bize ar olsun?*”, “*Türk’e kefen biçenin ölümü korkunç olur!*”, “*Türk’sün ki... Görecek davan var cihanda. Susarsan eğer soracak elbet Tanrı; ne yaptın o asil kanla?*” (Neoldu.com, 2017). Yetmişlerin sonuna doğru en gözde ülkücü slogan “*Kanımız aksa da zafer İslâmın!*” olur (Bora, 2017, s. 315-316). Bu evrenin en dikkat çekici sloganlarından birisi olan “*Davadan döneni vurun!*”, Ülkücü hareketin siyasete bakış açısını ve hareketin bütünlüğünü korumak konusundaki duyarlılığını yansıtır. Ülkücüler yetmişli yıllarda solcuların “*Rus askerine selam dur... Türk askerini sırtından vur!*” biçiminde bir slogan kullandıklarını ileri sürerler. “*Komünizme selam dur Türk askerini sırtından vur!*” biçiminde de söylenen slogan bir kara propaganda örneğidir. Türkiye solunda askerlere karşı böylesi bir tutumun görüldüğüne ilişkin bir genelleme yapılamaz. Örneğin sözlerinin Nâzım Hikmet’e ait olduğu ileri sürülen ve “*Jandarma*” türküsü olarak bilinen, nakaratı “*Jandarma biz sosyalistiz / dostuz yalnız biz sana / kurtuluşun bizimledir / elini uzatsana*” olan marş yetmişli yıllar boyunca sol örgütler tarafından yaygın bir biçimde söylenir.

Geniş çaplı gösterilerde hep bir ağızdan haykırılan kısa ve çarpıcı sözcüklerden oluşan sloganların yarattığı ortak duygulanımı kendi çevrelerinde deneyimlemek isteyen Ülkücü ve İslamcılarının bazı sol sloganları uyarlayarak kullanmaları da sık rastlanan bir durumdur. Ülkücü çevrelerin 1975-1979 yılları arasında yayımladıkları *Genç Arkadaş* dergisi 1975’teki “*Savaşımız vurguncu düzenedir!*”, “*Sağlı sollu yumruklarımızı kullanalım!*”, “*Yaşasın devlet... Yıkılsın düzen!*” gibi sloganlara yer verilen kapaklarla çıkar (Bora, 2017, s. 311). İslamcı çevrelerin de sol sloganlardan etkilendiği açıktır. İslamcı hareketler “*Tek yol devrim!*” sloganını “*Tek yol İslâm!*” olarak uyarlar. Onyıl biterken İslamcı gençliğin kullandığı sloganların sol örgütlerinkini anımsatacak biçimde “keskinleşme” eğilimine girdiği gözlemlenir. İslamcı gösterilerde “*Dinsiz devlet yıkılacak elbet!*”, “*Şeriat gelecek... Yüzler gülecek*”, “*Şeriat İslâm’dır!.. Anayasa Kur’an’dır!*” gibi sloganlar atılır. İstanbul’un fethinin 525. yılı nedeniyle 29 Mayıs 1978’de Konya’da yapılan Fetih Mitingi sırasında Erbakan’ın konuşması izleyiciler tarafından atılan “*Mücahit Erbakan!*”, “*Dinsiz devlet... Bir gün gider elbet!*”, “*Mücahitler geliyor!*” sloganlarıyla sık sık kesilir (aktaran Altuğ, 2006, s. 95).

1979 İran Devrimi İslamcı çevrelerin sloganlarında gözle görülür bir radikalleşmeye yol açar. İran’da İslamcılarının başını çektiği muhalefetin ABD destekli Şah rejimini devirmesi Türkiye İslamcılarını için esin kaynağı olur. Bu günlerde İslamcı gençliğin kullandığı, ya da “*Şah, Butto, Hüveyda... Sıra Bizim Masonda!*”, “*İran son değil başlangıç!*”, “*İran’da Humeyni; Türkiye’de Erbakan!*” gibi sloganlar (Feyizoğlu, 2015, s. 332) İran’da olup bitenlere benzer gelişmelerin Türkiye’de de olabileceği beklentisine işaret eder. AK Gençlik olarak adlandırılan İslamcı örgütlenmenin İran İslâm Devrimi sonrasında kullandığı sloganlar da bu radikalleşmeyi örnekler: “*Her Akıncı bir mermi... Kuracağız İslam devletini!*” (aktaran Koçak ve Bora, 2023, s. 435),

“Yaşasın İslam Devleti Kavgamız!”, “Yasamız Ordumuz; İslâmiyettir Yolumuz!”, “Sabır... Savaş... Zafer!”, “Zincirler Kırılın... Ayasofya açılın!” (Feyizoğlu, 2015, s. 266). İran Devrimi, “devrim”, “özgürleşme” ve “anti-emperyalizm” gibi kavramların Türkiye İslamcılığının diline yerleşmesine yol açar. Nureddin Şirin bu etkileşimi şöyle anlatır:

Devrimden önce devrimci İslam demiyorduk. Hatta o dönemde devrim kelimesi Marksistleri çağrıştırdığı için sıcak baktığımız bir kelime de değildi. O dönemde Marksistler “Tek Yol Devrim” derlerken, bizler “*Devrim Yok, Diriliş Var, İslam’a Yöneliş Var*” diyorduk. Halbuki istediğimiz bir devrimdi. Devrimci kelimesi İslam Devrimi’nden sonra dilimize girdi. Hatta, İslam Devrimi olunca en çok devrim diyenler bizler olmuştuk (aktaran Elhan, 2017, s. 41).

1 Nisan 1979’da Sakarya’da düzenlenen “Dünya Müslümanları Katliamını Protesto Mitingi ve Yürüyüşü” İslamcı hareketin Türkiye’de gerçekleştirdiği en kitlesel gösteri olur (Zengin, 2021, s. 194, 196-197). Bu gösteride atılan “*Küfür Tek Millettir!*”, “*Ne Sağdayız ne Solda... Hak yoldayız... Hak yolda!*”, “*Zulme rıza zulümdür!*”, “İran, Pakistan... Sıra sende Müslüman!” sloganları İslamcı çevrelerin İran ile Pakistan’daki gelişmelerle Türkiye siyaseti arasında ilişkiler kurduğunu gösterir. Yetmişler sona ererken MSP’nin düzenlediği toplantılarda gençler tarafından atılan “*Şeriat Hakkımız... Söke söke alırız!*”, “*Vur de vuralım, öl de ölelim!*” gibi sloganlar parti tabanında yer alan gençlerin radikalleştiğini ortaya koyar (Yalçın, 1995, s. 176-177). 6 Eylül 1980’de gerçekleştirilen, daha sonra 12 Eylül darbesinin gerekçelerinden birisi olarak gösterilecek “Kudüs ve Millî Gençlik Mitingi” sırasında “*Şeriat gelecek... Vahşet bitecek!*”, “*Tek halife... Tek devlet... Tek millet!*”, “*Ayasofya açılın!*” (Doğan, 1985, s. 23); Necmettin Erbakan’ı dinleyenler sık sık “*Laik devlet... Yıkılacak elbet!*”, “*Emret Ölelim!... Vur de vuralım!*”, “*Cihada Hazırız!*”, “*Asker Erbakan... Akıncı komutan!*” gibi sloganlar atılır (Altuğ, 2006, s. 96).

SESSİZLİĞİN ZAMANI

12 Eylül darbesi değişim taleplerinin toplumsal ölçekte karşılık bulduğu bir dönemi sonlandırır. Darbecilerin amacı, Ergun Aydınoglu’nun sözleriyle, “solu ve sosyal hareketi yok etmek, onların yokluğunu kalıcılaştıran yeni bir siyasal üst yapı oluşturmak ve çalışanları nesne olarak gören bir sözde ‘toplumsal uzlaşma’ modelini zorla dayatmaktır” (Aydınoglu, 2007, s. 405). Onyıllık ilk yarısı siyaseti besleyen toplumsal damarların kesildiği, muhalefetin susturulduğu bir dönem olur. Gösteri yürüyüşlerinin yasaklandığı bu evrede slogan kullanımından söz edilemez. Milli Güvenlik Konseyi yönetiminin duyuruları ve konsey üyesi generallerin bütün konuşmalarında “*Huzur ve güven ortamı*” kalıbı slogan gibi kullanılır. 1961 Anayasası’nda 16 kez kullanılan “*Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü*” ifadesi 1982 Anayasası’nda 25 kez geçirilerek bu evreyle özdeşleşir. 12 Eylül yönetimi sırasında slogan denildiğinde akla hapisanelerde sağ ve sol örgütlerden tutukluların aynı koşullara yerleştirilmesi gibi uygulamaları anlatan “*Karıştırmak... Barıştırmak!*”, tutukluların yakınlarıyla Türkçeden başka dillerle konuşmasını engelle-

meye yönelik, “*Türkçe konuş... Çok konuş!*” gibi komutlar gelir. Kenan Evren’in konuştuğu mitinglere katılanlar slogan olarak, “*Türkiye... Türkiye...*” diyerek hep birlikte tempo tutarlar. 1982 Anayasası için yapılan referandum öncesinde düzenlenen toplantılara katılanlar ellerinde “*Demokrasi için Evet!*” yazılı dövizler taşır.

12 Eylül yönetiminin yasakları sol örgütleri gösteri yapmak ve sloganlarını duyurmak için yaratıcı çözümler bulmaya yönelir. Bu çözümler arasında az sayıda göstericinin kısa konuşmalar dinleyip sloganlar attıktan sonra hızla dağıldığı “korsan mitingler”, üzerinde sloganların yazılı olduğu küçük kâğıtları havaya fırlatarak yapılan “kuşlamalar”, yine üzerinde sloganlar bulunan bir yüzü yapışkan küçük kâğıtları duvarlara yapıştırarak yapılan “pullamalar” vardır (Alpat, 2012, s. 231-310). Bu yıllardan akılda mahkeme salonlarında, hapishane koridorlarında atılan, “*İnsanlık onuru işkenceyi yenecek!*”, “*Direne... Direne... Kazanacağız!*” gibi sloganlar kalır.

Kâğıt üstünde Milli Güvenlik Konseyi yönetimini sonlandıran 6 Kasım 1983 seçimleri darbecilerin dayattığı kısıtlar altında yapılır. Turgut Özal liderliğindeki ANAP propaganda çalışmalarında seçmenlerine artık eski siyaset anlayışının sona erdiği, yeni bir evrenin başladığını, bu evrede Demirel, Ecevit, Erbakan, Türkeş gibi siyasetçilere yer olmadığı mesajını verir. Özal, “*Eskilere itibar etmeyin; denenmiş denemeyin*” sloganlarıyla 12 Eylül yönetiminin dayattığı siyasetten uzak yönetim anlayışının savunuculuğuna soyunur. ANAP’ın 1983 seçimleri için kullandığı “*Sokaktan korkmamak ne güzel şey!*” sloganı ilk bakışta yetmişli yıllarda sokaklarda yaşanan çatışmalara gönderme yapıyor gibi gözükmesine karşın, sağ muhafazakâr çevrelerin sokağa inen toplumsal muhalefetten duyduğu korkuyu yansıtmaktadır. ANAP için yapılan bir tanıtım videosunda kullanılan “*Ve Allah Özal’ı yarattı!..*”, “*Türkiye’yi bataktan kurtaran adam Özal!..*” benzeri sloganlarla Özal kurtarıcı bir kişilik olarak tanıtılır. Özal’ın siyaset insanı olmaktan çok, bir teknisyen olduğu izlenimi yaratan sloganlar da bu durumu örnekler. Dilinden düşürmediği “*Başkalarının hayalleri bizim icraatımıza yetişemez; akılları almaz...*” gibi sloganlarla eski siyaset insanı kuşağını küçümserken, “*Biz hesap kitap adamıyız; lâf değil iş yaparız; helva yapmasını biliriz...*” gibi sloganlarla sağ muhafazakâr çevrelerde egemen olan “eser ve hizmet siyaseti” anlayışını öne çıkarır. ANAP’ın bu seçimlerde vurguladığı bir başka slogan ise “*Millet devlet için değil... Devlet millet için vardır!*” sloganı olur. 1983 seçimlerinde MGK’nin desteğiyle seçimlere giren MDP de ANAP gibi stratejisini “*Dünü unutma Türkiye’de... Yarına güvenle bak!*” sloganının yaptığı gibi, “12 Eylül öncesine dönülür” korkusuna dayandırır. Seçimlerden bir gün önce gazetelerde yayımlanan bir MDP ilanı, seçmeni benzer bir biçimde uyarılmaktadır: “Yarın, ülkenin maceraya sürüklenmesine izin verme. Yarın, yurdunu 11 Eylül’e götüreceğin yolu kimseye açma. Yarın, Türkiye’yi seç. Yarın MDP’yi seç.”

ANAP 6 Kasım 1983’te izlediği temel stratejiyi 6 Eylül 1987’de siyasi yasakların kaldırılması için yapılan referandumda da kullanıp, yasakların kalkmaması için uğraşır. ANAP, “*80 öncesine evet mi hayır mı?*”, “*Kavgasız Türkiye’ye sahip çıkmaz!*” sloganlarıyla yasakları savunur. Referandumda Süleyman Demirel’in DYP’si “*Yasaklı demokrasi olmaz!*”, Erdal İnönü

liderliğindeki SHP, “*Türkiye’ye Nefes Aldırmak için, Evet!*” sloganıyla kampanyalarını yürütür. Referandum sonrasında yapılan 29 Kasım 1987 seçimlerinde ANAP 1983 seçimlerindeki tanıtım izleğinden ayrılmaz. “*Çağ atlayan ülke Türkiye!*” temel sloganını kullanan ANAP, “*Çağrı*” başlıklı bir seçim ilanında 1980 öncesinin sorunlarını hatırlatarak Süleyman Demirel yönetimini hedef alır: “*Hatırlayın bakalım hangi sözcükleri unuttuk: Kıtık, yokluk, darlık, kıyruk, kaçakçılık, karaborsa, 70 sente muhtaç olmak...*” (Macit, 2015). 1987 seçimlerinde SHP’nin “*Beş yıl daha bir limon gibi sıkılmaya gücünüz var mı?*” gibi sloganıyla yürüttüğü limonlu kampanya Türkiye siyasetinin unutulmazları arasına girer. RP’nin bu seçimler için kullandığı sloganlar ise Millî Görüş hareketinin sloganlarından esinlenir: “*Önce ahlak ve maneviyat!*”, “*Uşak değil... Lider Türkiye...*”, “*Ne İMF... Ne AET... Milli şuur... Milli hamle!*”, “*Yeter artık... Faizciye de, solcuya da paydos!*” (Tek Çözüm Refah Partisi, 1987).

12 Eylül sonrası dönemin ilk kitlesel öğrenci eylemleri, bağımsız öğrenci derneklerinin yerine “güdümlü öğrenci dernekleri” kurulmasını öngören yasa değişikliklerine karşı 14-16 Nisan 1987’de İstanbul, Ankara ve İzmir’de düzenlenen gösteriler olur. Yasa teklifinin rafa kaldırılmasıyla sonuçlanan gösterilerde özgüven kazanan öğrenciler, 16 Mayıs 1987’de İzmir’de 12 Eylül sonrası ilk kitlesel gösteri olan Gençlik ve Demokrasi Mitingi’ni gerçekleştirirler. Çevre illerden “*Faşizme, zulme, emperyalizme hayır diyorsan mitinge katıl!*” çağrısına uyan öğrenciler, “*Demokratik Türkiye*” sloganları atarlar. Öğrenciler tarafından 13 Haziran 1987’de Ankara’da düzenlenen ikinci Gençlik ve Demokrasi Mitingi’nde “*Demokrasi Güçleri Omuz Omuz!*” afişleri asılır, “*Örgütlü bir halkı... Hiçbir kuvvet yenemez!*”, “*Yaşasın özerk, demokratik üniversite mücadelemiz!*”, “*Demokratik, bağımsız Türkiye!*” sloganları atılır (Kazankaya, 2020).

Türkiye doksanlı yıllara Sovyetler Birliği’nin çözülmesi, Irak’ın Kuveyt’i işgal etmesi ve ardından gelen Körfez Savaşı’nın yarattığı sonuçların etkisi altında girer. Doksanların başında Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte ilk kez Henry Kissinger tarafından dile getirilen “*Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Türk dünyası*” ifadesi Süleyman Demirel’in kullanımıyla slogana dönüşür. Turgut Özal’ın SSCB’nin çözülmesiyle birlikte Türkiye’nin önünde “hâcet kapıları” açıldığı öngörüsüne karşın, artan PKK saldırıları, yükselen İslamcılık ve hayatın her alanında etkisi hissedilir hale gelen yolsuzluk tartışmaları, Türkiye siyasetinin militarizmin gölgesinden çıkmasına olanak tanımaz.

Bu evrede kullanıma sokulan bir başka slogan ise “*Ya sev, ya terk et!*” olur. MHP örgütleri tarafından kullanıma sokulan slogan doksanların ikinci yarısında yaygınlaşır. Yaygınlaşmasına karşılık, MHP yönetimi dışlayıcı içeriği yüzünden sloganın partiye ait olmadığını açıklar. “*Ya sev, ya terk et!*” ABD’de Vietnam Savaşı yıllarında savaş karşıtları tarafından kullanılan yirmili yıllarda sevilen bir aşk şarkısının bir dizesi olan “*Love it or leave it*”in çevirisidir. Slogan doksanlı yıllarda çok sayıda ülkede yabancı düşmanlığına bel bağlayan çevreler tarafından yeniden kullanıma sokulur. Özellikle Fransa’da Ulusal Cephe’nin ana sloganı “*La France, aimez-la ou quittez-la*” olarak yaygınlık kazanır. “*Ya sev, ya terk et!*” Necip Fazıl Kısakürek’in altmışlı

yıllarda dindarları eylemli Müslümanlığa çağırarak üzere *Büyük Doğu*'nun kapak resimlerine iliştirdiği “*Ya ol... Ya öl!*” ya da “*Ya bizden ol... Ya ayrıl!*” (Bora, 2017, s. 445) biçimindeki açmazlı ikilemelerini de çağrıştırır.

Kısıtlara karşılık, doksanlı yıllarda başta emekçiler, kadınlar ve çevreciler olmak üzere çeşitli toplumsal kesimler taleplerini eylemlerle dile getirmeye başlarlar. Siyasal partilerin slogan yaratmak konusunda yaşadığı tikanıklığa karşılık, toplumsal hareketlerin yeniden siyasal öznellik kazanmaları yeni sloganların yaratılması için uygun bir ortam yaratır. 1989 baharında TÜRK-İŞ'e bağlı sendikalar tarafından başlatılan ve yüz binlerce işçinin çeşitli eylemlerle katıldıkları *Bahar Eylemleri* doksanlı yıllarda yükselecek emek hareketinin habercisi olur. Doksanların ilk büyük işçi eylemi, TİS'te istedikleri sonuçları alamayan Zonguldak Türkiye Taş Kömürü Kurumu'na bağlı işyerlerinde Genel Maden İş üyesi işçilerin greve çıkmaları ve ardından 4 Ocak 1991'de “İş, Ekmek, Özgürlük!” sloganıyla başlattıkları yürüyüş olur (Güler, 2019, s. 60). Madenciler, kendilerini tembellek ettikleri, yeterince çalışmadıkları gibi sözlerle aşağılayan Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a “*Çankaya şişmani, İşçi düşmanı!*” diye seslenirler. Eylemciler yürüyüşün başını çektiği için kendisine *Yerli Walesa* adı takılan Genel Maden İş Başkanı Şemsi Denizler'e, “*Silkele başkan, Düşecekler!*” sloganıyla seslenir (Özgönül, 2021).

Hareketliliğin bir başka öznesi ise öğrenci gençlik hareketidir. YÖK'ün kuruluş yıldönümü olan 6 Kasım günleri üniversiteler yoğun protesto gösterilerine sahne olur. İlk bakışta bu gösterilerde kullanılan sloganların yetmişli yıllarda kullanılanlardan farklı olduğu dikkat çeker. Doksanlı yılların başında öğrenci eylemlerinde atılan, “*Direne... Direne... Kazanacağız!*”, “*Susma... Sustukça... Sıra sana gelecek!*”, “*Kurtuluş yok tek başına... Ya hep beraber... Ya hiçbirimiz!*” gibi sloganların işçi eylemlerinde de kullanıldığı görülür. Öğrenci eylemlerinde yetmişli yılların “*Tek yol Devrim!*”, “*Tam bağımsız Türkiye!*” ya da “*Kahrolsun faşizm!*” gibi sloganları yerine, harçlar, hayat pahalılığı gibi somut sorunları vurgulayan, üniversite özerkliği ve özgürlük gibi talepler dile getiren sloganlar atılır. YÖK'ü hedef alan gösteriler sırasında öğrenciler, “*YÖK kalkacak, polis gidecek... Üniversiteler bizimle özgürleşecek!*”, “*Ferman devletin... Üniversiteler bizindir!*”, “*Artık haraç ödemiyoruz!*” gibi sloganlar atarlar (Aksakal, 2014). İstanbul üniversitelerinde okuyan öğrencilerin yürüyüşlerde harçları protesto etmek için bir grubun sorduğu sorulara bir başka grubun verdiği yanıtlardan oluşan ve son bölümü koşarak atılan slogan yaygın bir biçimde kullanılır: “*Ne istiyoruz? / Özgürlük! / Ne zaman? / Hemen şimdi! / Vermeyecekler... / Alacağız!*”

İzleyen onyıllarda gitgide etkisini artıracak çevreci eylemler de doksanlı yıllarda başlar. Bu eylemlerin en etkili ve en uzun süreli Bergama'da siyanür kullanarak altın madeni işletmek isteyen şirkete karşı “*Siyanürcü şirket... Türkiye'yi terk et!*” sloganıyla başlatılan direniş olur. Onyılın başındaki ilk gösteriler 1996'da firmanın ağaç kesimine başlaması üzerine kitleleşir. CHP İlçe Başkanı Oktay Konyar öncülüğünde örgütlenen gösterilerde Bergamalılar, “şiddetsiz ama ses getiren” eylemlerle seslerini bütün Türkiye'ye duyururlar. 15 Kasım 1996'da Bergamalı köylülerin İzmir-Çanakale yolunu trafiğe kapatması, ardından sağanak yağmur altında ellerin-

de taşıdıkları tabutlarla “*Mezarımızı kazmayın!*” sloganları atarak belediye bandosunun çaldığı Chopin’in cenaze marşı eşliğinde yaptıkları yürüyüş ile direniş tüm Türkiye’de ilgiyle izlenir. Binlerce Bergamalı köylü 30 Kasım 1997 nüfus sayımında “*Hükümet bizi saymıyorsa biz de sayılmayız*” sloganıyla kendilerini saydırmaz. Eylemler sırasında Bergamalılar için “*Galyalılar*”, Konyar için “*Asteriks*”, eylemlere çizgili pijamasıyla katılan Bergamalı Bayram Yıldız için ise “*Hopdediks*” yakıştırmaları yapılır (İnce, 2014). Maden şirketinin göstericilere karşı uyguladığı kara propaganda yöntemleri yüzünden immesini kaybetmiş olsa bile Bergama Direnişi Türkiye’de ve dünyada çevre hareketleri için örnek ve esin kaynağı olur.

3 Kasım 1996’da Susurluk’ta meydana gelen kaza sonrasında açığa çıkan karanlık ilişkiler ve yolsuzluk tartışmaları ülke siyasal gündemine oturur. Başbakan yardımcısı Tansu Çiller’in kazada ölen Abdullah Çatlı için “Devlet için kurşun atan da, yiyecek de bizim için şerefli” diyerek konuşması kamuoyunun olaya duyduğu tepkiyi artırır. Bir grup yurttaş suçluların yargılanması, yargılamada görev alacak yargı mensuplarının korunmasına karşı çıkmak, devletin içine uzanan karanlık ilişkiler ağının ortaya çıkarılmasını sağlamak gibi amaçlarla bir araya gelerek ulusal ölçekte bir protesto gösterisine ön ayak olur. Ersin Salman tarafından tasarlanıp 1 Şubat 1997’de başlatılan “*Sürekli aydınlık için 1 Dakika Karanlık*” eylemine yurttaşlar her gece 21.00’de ışıklarını kapatarak ve düdük çalarak katılırlar. Türkiye siyasetinin en çarpıcı kitlesel gösterilerinden birisi olarak tarihe geçen protestoların temel sloganı “*Kamyon’dan sonra Türkiye’de artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak!*” olur. Protestolar kısa bir süre sonra tüm Türkiye’ye yayılır ve sokağa iner. Bazı yurttaşlar sokak eylemlerinde tencere ve tavalara vurarak ya da “*Temiz siyaset için süpür gitsin!*” sloganıyla süpürge dağıtarak eylemlere katılır. Buna karşılık Refahiyol hükümetinin ortağı RP’li yetkililer gösterileri “*Glu glu dansı yapıyorlar*”, “*Mum söndü oynuyorlar*” vb. ifadelerle küçümseyip olumsuzlar. MHP yönetiminin Abdullah Çatlı’yla arasına mesafe koyma girişimine karşın, Ülkücü gösterilerde zaman zaman “*Susurluk Ovası... Bozkurt yuvası...*”, “*Işıklar sönmez... Çatlılar ölmez!*” sloganları duyulur (Can ve Bora, 2016, s. 427). Gelgelelim, 28 Şubat Süreci’nin başladığı günlerde Refahiyol hükümetini baskı altına almaya çalışan ordu, protestoları kendi gündemi uyarınca araçsallaştırmayı başarır. Sokak gösterilerinde atılan “*Çeteler halka hesap verecek!*” sloganının yerini “*Türkiye laiktir, laik kalacak*” sloganı alır. Bu değişimle birlikte halkın eyleme yönelik ilgisi giderek azalır. Çetelere karşı soruşturmaların savsaklanması üzerine 6 Nisan 1997’de “*İsyan ediyorum, ısrar ediyorum!*” sloganıyla ışık söndürme eylemleri yeniden başlatılsa da ilk günlerdeki coşku ve katılım sağlanamaz. Kazanın ilk yıldönümünde yapılan eylemlerin sloganı bir bakıma yapılması gerekenlerin yapılmadığını anlatır: “*Çetelere dokunun, dokunulmazlıkları kaldırm!*” (Göze Orhon, 2007, s. 80; Şanlı, 2022).

Onyılın ilk seçimleri olan 20 Ekim 1991 seçimlerine katılan siyasal partilerin sloganları 12 Eylül darbesiyle toplumsal kaynaklarından kopartılmış siyasetin etkisi altında kalır. Bu seçimlerin en dikkat çekici özelliği tüm partilerin seçim kampanyalarını reklam ajanslarına hazırlatmış olmasıdır. Gelgelelim Refah Partisi’nin [RP] “*Sizi anlıyoruz...*” teması üzerinden bir

dizi toplumsal kesimin isteklerini yansıtan seçim kampanyası bir yana bırakılacak olursa seçim vaatlerini sözcük oyunlarına başvurarak anlatan sloganların biçim ve içerik olarak yaratıcı ve kalıcı oldukları söylenemez. RP kampanyası emekliler, ev kadınları, seks işçileri, Kürtler gibi toplumun farklı kesimlerine yönelik “*Emekli insan huzur ister...*”, “*Faiz beni batırdı...*” gibi mesajların uyumlu görsellerle birlikte kullanıldığı başarılı afişler kullanır (Ergenel, 1993, s. 94). Özellikle, RP’nin “*Başkalarının hayatının kadımıyım... Ya kendi hayatım?*” ya da “*Doğulu Olmak Suç mu? - Doğulu Olmak Elbette Suç Değil. Suç Bizi Bölmeye Çalışan Emperyalist Güçlerde...*” afişlerindeki görseller ve sloganlar akıllarda kalır (Macit, 2015).

ANAP yabancı bir tanıtım şirketi tarafından tasarlanan seçim kampanyasında Mesut Yılmaz’ın genel başkanlığında girdiği ilk seçim olan 1991 seçimlerine “*Aklın yolu Mesut...*”, “*2000’li Yıllara: Mesut Yılmaz...*” sloganlarıyla girer. “*Türkiye çağı yakalamak için dünyaya açılmayı sürdürecekseniz...*”, “*Türkiye, her vatandaşıma sosyal güvence sağlayacaksa...*”, “*Türkiye’de çalışan herkes emeğinin karşılığını alacaksa...*”, “*Türkiye dünyaya açılırken kendi öz değerlerine sahip çıkacaksa...*”, “*Türkiye gençlerine eğitim ve iş imkânı sağlayacaksa...*”, “*Türkiye’de kadınlar hak ettikleri yere gelecekse...*”, “*Türkiye’de, hızlı gelişmenin devamı için siyasi istikrar şartsa...*”, “*Türkiye’de barış ve hoşgörü siyasete hâkim olacaksa...*” başlıklarını taşıyan sekiz gazete ilanı “*Çünkü daha yapacak çok iş var... Mesut Yılmaz...*” ibaresiyle sonlandırılır (Göksu, 2018).

“*Haydi Türkiyem ileri!*” sloganıyla meydanlara çıkan DYP lideri Demirel vaatlerini sloganlaştırır: “*Herkese yeşil kart*”, “*500 günde enflasyonu çözeceğiz*”. DYP’nin afişlerinde kullanılan “*21 Ekim sabahı yeni bir Türkiye!*” ile “*Kararlı Kararsız Herkes DYP’ye*”, “*Tek başına iktidar*”, “*Hepimiz DYP’de bütünleşelim*”, “*Herkes hakkını alacak*”, “*Halkın iktidarı geliyor!*” gibi sloganlar kullanır (Ergenel, 1993, s. 89). Bu sloganlar arasında sadece herkesin bir ev bir bir de otomobil sahibi olacağını söyleyen “*Herkese iki anahtar!*” sloganı inandırıcı olmamasına karşılık en kalıcı sloganlardan birisi olarak hatırlanır. “*Sandıklarda güller açacak...*” temel sloganıyla seçimlere giren SHP Erdal İnönü’nün farklı bir siyaset insanı olduğunu “*Farklı olan o...*” sloganıyla vurgular. Ecevit’in DSP’si “*Gözün aydın Türkiye, ak güvercin geliyor*” sloganıyla 14 Ekim 1973 Seçimlerini anımsatır. Ancak bu seçimlerden geriye meydanlarda halkın Süleyman Demirel’e seslenirken kullandığı sözler kalır: “*Kurtar bizi baba!*”. “Baba” imgesinin yaygınlaşması üzerine ANAP, partiye yakın bir TV kanalında “*Dön Baba Dönelim*” adlı bir belgesel yayınlamaya başlar (Karahana, 1995, s. 59).

CENAZELER ZAMANI

Partilerin basmakalıp ve yaratıcılıktan uzak sloganlarına karşılık, doksanlı yılların başında 31 Ocak 1990’da Muammer Aksoy’un öldürülmesiyle başlayan, 7 Mart 1990’da Çetin Emeç, 6 Ekim 1990’da Bahriye Üçok, 5 Temmuz 1991’de Vedat Aydın, 20 Eylül 1992’de Musa Anter, 24 Ocak 1993’te Uğur Mumcu ve 2 Temmuz 1993’te Sivas katliamında 33 aydının öldürülmesiyle

süren suikast ve katliamlar sonrasında düzenlenen kitlesel cenaze törenlerinde yükselen İslamcılığ ve faili meçhul cinayetleri hedef alan farklı sloganlar duyulur. Bu türden cenazelerde atılan “*Katiller bulunsun... Hesap sorulsun!*” gibi alışıldık sloganların yanısıra “*Türkiye laikdir... Laik kalacak!*” gibi sloganlar gelecek onyılin en çok duyulan sloganlarından olur. 2 Temmuz 1993’te Pir Sultan Abdal Şenlikleri için Sivas’a gelen, çoğunluğunu sanatçıların oluşturduğu ve Madımak Oteli’nde yakılarak öldürülen 33 insan için düzenlenen kitlesel cenaze törenlerinde atılan sloganların hedefinde de İslamcılar vardır: “*Almanya’da dazlaklar... Türkiye’de yobazlar!*”, “*Şeriat devlet el ele... Katlettiler bile bile...*”, “*Türkiye uyudu... Yobazlar vurdu!*”, “*Yobazlar... İran’a!*”.

Vedat Aydın’ın öldürülmesiyle başlayan, 2015’te Diyarbakır Barosu Başkanı Tahir Elçi’nin öldürülmesiyle süregelen Kürt siyaset insanlarına yönelik ve neredeyse hepsinin failleri meçhul kalan cinayetler sonrasında düzenlenen cenazeler de siyasal protesto eylemlerine dönüşür. Bu törenlerde Kürtçe “*Edi bese! [Artık yeter!]*”, “*Şehit Namurun! [Şehit Ölümsüzdür!]*” sloganları duyulur.

Uğradığı suikast sonucunda öldürülen Ahmet Taner Kışlalı için 23 Ekim 1999’da düzenlenen, başta Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu ve kuvvet komutanlarının yanı sıra beş bin subayın üniformalarıyla katıldıkları cenaze ise 28 Şubat Süreci’nin havasını yansıtır (Bayer, 1999). Cenazeye katılanlar askerlere, “*Türkiye sizinle gurur duyuyor!*”, “*En büyük asker bizim asker!*”, “*Ordu millet el ele... Atatürk’ün yolunda!*”, “*Bir Kemalist ölür, binlerce Kemalist doğar*” sloganlarıyla sevgi gösterisinde bulunurken, başta Cumhurbaşkanı Demirel ve Başbakan Ecevit olmak üzere siyasilere, “*Suskun Meclis... İstemiyoruz!*” sloganıyla tepki gösterir (Ergin, 1999). Cenazeye CHP bayrağıyla katılan partili gençler ise “*Başbuğ Ecevit!*”, “*Mücahit Ecevit!*” sloganlarıyla Başbakan Ecevit’i hedef alır. Cenazede Gölcük Depremiyle Ordu’nun cezalandırıldığını ileri süren çevreler de “*Kışlalılar sağlamdır... Bir şey olmaz!*” sloganıyla eleştirilir (Hürriyet, 1999).

PKK saldırılarında yaşamlarını kaybeden askerler için yapılan cenaze törenleri geniş bir PKK karşıtı sloganlar dağarcığı oluşmasını beraberinde getirir (Bora ve Can, 2004, s. 103-13). Katılanların zaman zaman “*Şehit Yakını*” yazılı tişörtler ya da askeri kıyafetler giydiği cenaze törenleri sırasında, “*Türk Kürt kardeşdir... Ayrım yapan kalleştir!*”, “*Hepimiz askeriz... PKK’ya yeteriz!*”, “*Bizi de... Askere... Al Komutanım!*”, “[*Şehit askerin adının -Mehmetler- gibi çoğul hali] burada... PKK nerede!*” ve “*Meclis’te... PKK... İstemiyoruz!*” (Öz, 2014, s. 27; Değirmencioğlu, 2016, s. 27). Bunlar arasında belki de kullanımı en fazla yaygınlık kazananı “*Şehitler ölmez... Vatan bölünmez!*” sloganı olur. “*Şehitler ölmez!*” bölümü ilk kez 1970’de öldürülen ülkücü Süleyman Özmen’in cenazesinde, MHP ileri gelenlerinden Dündar Taşer tarafından kullanılan slogan, *Bakara Suresi*’nin “*Allah yolunda öldürülenler için ‘ölüler’ demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz.*” ayetini çağırıştır (Bora, 2017, s. 255-257).

Gösteriye dönüşen cenazeler arasında 25 Mayıs 1992’de İzmir’de Dev-Sol’un düzenlediği silahlı saldırıda öldürülen iki güvenlik görevlisinin cenaze törenine de değinmek gerekir. Cenazeye katılanlar tekbir getirip hükümeti istifaya çağırın sloganlar atarlar. Atılan sloganlar arasında

“*Kabrolsun insan hakları!*” “*Kana kan intikam!*”, “İzmir Komünistlere mezar olacak!”, “*Yetki isteriz... Hepsine yeteriz!*” gibi sloganlar dikkat çeker (Önal ve Uçar, 1992). 19 Kasım 1992’de İstanbul’da öldürülen güvenlik görevlileri için düzenlenen cenaze töreni de valiliğin “Türküm ve İstanbulluyum diyen herkes katılsın” çağrısı üzerine, Ülkücülerin de katılımıyla siyasal gösteriye dönüşür (Cumhuriyet, 1992). Beşiktaş’tan Beyazıt’a kadar süren yürüyüş sırasında işkence ve kötü muamele “iddialarının” önüne geçmeye dönük düzenlemeler öngören Ceza Usulü Muhakemeleri Kanunu (CMUK) değişikliğine tepki gösterir. “*CMUK’a Hayır!*” pankartının taşındığı yürüyüşe katılanlar “*Komünist hükümet istifa!*”, “*Adalet Bakanı istifa!*”, “*Halk önünde idam isteriz!*”, “*İstanbul Dev-Sol’a mezar olacak!*” sloganları atar. Bu cenazelerde duyulan “*Kabrolsun insan hakları!*” sloganı doksanlı yıllarda Türkiye’de en azından güvenlik bürokrasisinin bir kesimini etkisi altına almış havayı yansıtır.

11 Aralık 2000’de İstanbul’da Dev-Sol tarafından gerçekleştirilen bir eylemde öldürülen iki Çevik Kuvvet mensubu polis memurunun cenaze töreni de binlerce güvenlik görevlisinin katılımıyla gösteriye dönüşür (Şimşek, 2019). 13 Aralık’ta da sürdürülen eylemler sırasında güvenlik görevlileri hükümeti istifaya çağıran, İşçileri Bakanı Sadettin Tantan’ı “*Tantan uyuma... Polisine sahip çık!*”, “*Bizi satan... Biz de satarız!*” diyerek hedef alan, “*Rahşan’ın affı... Polisi vurdu!*” gibi Başbakan Bülent Ecevit’in eşine tepki gösteren sloganlar atarlar.

19 Ocak 2007’de Agos genel yayın yönetmeni Hrant Dink’in uğradığı bir suikast sonucunda öldürülmesi Susurluk Kazası sonrasında oluşana benzer bir toplumsal tepkinin karmasına neden olur. Türkiye’de toplumsal barış ve hak savunuculuğu denildiğinde ilk akla gelen insanlardan olan, “*Ama’sız barışçılık*”, “*Ne gücün terörü... Ne terörün gücü!*” gibi sloganların yaratıcısı (Agos, 2024) olan Dink’in cenazesine yüz binlerce insan katılır. Cenazede taşınan dövizlerde Türkçe, Ermenice ve Kürtçe yazılmış “*Hepimiz Hrant Dink’iz... Hepimiz Ermeniyiz!*” sloganları okunur. Karin Karakaşlı’nın ifadesiyle, “Bu acıda biriz, ayrımız gayrımız yok” (Karakaşlı, 2012) duygusuyla söylenmiş bu yas sözlerine İslâmcı ve Ülkücü çevreler tepki göstermekte gecikmez. Saadet Partisi Genel Başkan Yardımcısı Şevket Kazan işi, “*Hepimiz Ermeniyiz!*” sloganının ABD’ye “yağcılık” yapmak için kullanıldığını söylemeye kadar götürür: “‘Biz Hepimiz Hrant’ız’, ‘Biz Hepimiz Ermeniyiz’ diye başlık atmak, bu millete yakışmaz. Biz Mehmetleriz, Hasanlarız, Hüseyinleriz. Biz Hrant değiliz, biz Ermeni de değiliz, ama uşaklığın burasına kadar iniliyor” (Keyhude, 2012). Dink’i öldüren Ogün Samast’ın yakalandıktan sonra götürüldüğü Samsun İl Jandarma Komutanlığı’nda, üzerinde “*Vatan toprağı kutsaldır, kaderine terk edilemez!*” yazısı bulunan poster önünde ve elinde bayrak tutarak görüldüğü fotoğrafın basına dağıtılması cinayet davasının hangi siyasal atmosfer içinde görüleceğini gösteren erken bir işaret olur. Dink ailesi avukatlarının bütün çabalarına karşın cinayet davasında Samast’ı kimlerin azmettirdiği sorusu yanıtsız kalır. “*Hepimiz Ermeniyiz!*” sloganı 1992’de Azeri sivil-lerin öldürüldüğü Hocalı kıyımını kınamak için 26 Şubat 2012’de Taksim’de yapılan mitingde de anımsanır. Mitinge katılanlar üzerinde “*Hepiniz Ermenisiniz, Hepiniz piçsiniz!*”, “*Hepimiz Ogün Samast’ız!*”, “*Bugün Taksim, yarın Erivan!*”, “*Bir gece ansızın gelebiliriz...*”, “*Biz Ogün*

Samastlarız. Hrant'ız diyenler nerede?" sloganları yazılı dövizler taşır. Miting sırasında "Boz-kurtlar burada... Hrantlar Nerede?", "Türk'e kefen biçenin ölümü korkunç olur!" sloganları atılır (HyeTert, 2012; Kılıç, 2012). Dink'in sevenleri cinayet güzellemelelerini, "Faşizme inat... Kardeşimsin Hrant!" sloganıyla yanıtlar. Bu tepkilere karşın Samast'ın 16 Kasım 2023'te iyi hal gerekçesiyle erken tahliyesi tepkilere yol açar. Yapılan gösterilerde, "Biz bitti demeden... Bu dava bitmez!", "Öldür diyenler yargılansın!" sloganları duyulur.

1994 yerel seçimlerinde İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerini kazanan RP'nin 27 Aralık 1995 genel seçimlerini de kazanması, Türkiye siyasetinde yeni bir dönüm noktasını imlerken İslamcılar ile başta Ordu yönetimi olmak üzere kendini laik olarak tanımlayan kesimler arasında yaklaşık 15 yıl sürecek bir gerginliği başlatır. Ordu'nun, RP'nin DYP'yle kurduğu koalisyon hükümetini, çeşitli baskılar uygulayarak düşürmesi doksanların sonundan başlayıp inişli çıkışlı olarak 2011'e kadar sürecek bir gerilimin tepe noktası olur. "28 Şubat Süreci" olarak adlandırılan evrede Türkiye siyasetini dolaysız yollardan etkilemeye çalışan Ordu'nun kendini yükselen İslamcılık karşısında konumlandırırken kullandığı sloganlardan birisi askerî garnizonların dış duvarlarına yazılan, "Orduya sadakat şerefimizdir!" olur. Bu slogana, Refah-yol koalisyon hükümetinin başbakanı olan Necmettin Erbakan'ı destekleyen İslamcı çevreler, "Hocaya sadakat şerefimizdir!" biçiminde karşılık verirler. Sadakat ve şeref sözcüklerini bir araya getiren bu sloganlar akla Almanya'da Nazi döneminde *Schutzstaffel*'in (SS) "Meine Ehre heißt Treue! [Onurumun adı sadakattir!]" düsturunu getirir (Bora, 2018, s. 81-83). Bu evrede asker uğurlama törenlerinde duyulan "En büyük bizim asker!" ile çeşitli toplantılarda atılan, "Mustafa Kemal'in askerleriyiz!" sloganları militarist dilin toplumsal yaşam üzerindeki etkisini anlatır. 25 Mayıs 1997'de İstanbul'da düzenlenen "Ne şeriat... Ne darbe!" konulu mitingde hem Ordu'nun olağan siyasete müdahalesi hem de RP'nin laiklik karşıtı tutumu "Ne Refahyol... Ne hazrol!" sloganıyla eleştirilir (Hongur, 2006, s. 122).

27 Aralık 1995 seçimlerine, DYP, "Haydi Türkiyem... İleri!"; ANAP, "Bu işi biz çöze-riz", "Yeniden göreve hazırız", RP, "Refah'ın vakti geldi!", CHP ise İngiliz İşçi Partisi'nin başarılı olmuş tanıtım kampanyasından esinlenerek "Dünyada yeni sol, Türkiye'de yeni CHP..." sloganlarıyla girer. 18 Nisan 1999 genel seçimlerinde Deniz Baykal liderliğindeki CHP'nin afiş-lerinde, "Eşe dosta devlet ihalelerini dağıtanlar mı, hazine arazilerini yandaşlarına tahsis eden-ler mi temiz ve onurlu bir Türkiye yaratacakmış? Bir dakika düşün... Boş verme karar ver!", "300 bin işçiyi işinden çıkaranlar mı? Esnafın kepengine kilit vurduranlar mı? Çalışan, üreten insanları faize, bankaya ezdirenler mi? Vergi yasasıyla esnafı, halkı canından bezdirenler mi?.. Türkiye'yi kurtaracakmış... Boş vaat değil, çözüm istiyorsan... Boş verme karar ver. Aydınlık bir Türkiye için çözüm sosyal demokrasi" (Uluğkay, 2006, s. 70) ifadelerine yer verilir. ANAP'ın seçim kampanyasında "Sessiz çoğunluk iş arıyor!", "Sessiz çoğunluk şabittir!", "Terörle kav-gam var!" sloganları öne çıkar (Uluğkay, 2006, s. 63-67). DYP, "Çare bizde", "Kuyruklar ya bitecek ya bitecek!", "Vergi oranı ya düşecek ya düşecek!"; FP, "Türkiye'yi sizimle yöneteceğiz" ve "Ya millet başa, ya millet başa!"; DSP, "Gözün aydın Türkiye!", "Doğru, doğru dosdoğru

DSP!"; MHP, "Devletin başına Devlet geçecek!", "19 Nisan'da bir şey değişecek, MHP'yle her şey değişecek!", "Denenmişler milleti yaktı, iktidar Milliyetçi Hareket'in hakkı"; ÖDP ise "Evet, en sola", "Türkiye sola mecbur", "Doğru soldur!", "Ellerimiz temiz, ÖDP'liyiz!" sloganlarıyla seçimlere girer (Yılmaz, 1999). Bu seçimlerde sloganları en fazla etki uyandıran parti kendisini "Aşkın ve Devrimin Partisi" olarak tanımlayan Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖDP) olur. İlgi çekici sloganları ve seçim kampanyasıyla, TİP'in 1965 seçimlerindeki benzer bir başarı yakalayacağı beklentisi içindeki ÖDP'nin seçimlerde uğradığı başarısızlık partililer arasında düş kırıklığına yol açar.

28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) "irticayla mücadele" kararları uyarınca üniversitelere başörtüsüyle girilmesini engelleyen yasakların uygulamaya konulması üzerine türban eylemleri başlar. Bu eylemler arasında en geniş katılımlı olanı 11 Ekim 1998'de yapılan "İnanca Saygı Düşünceye Özgürlük için Elele" eylemi olur. Binlerce kadının slogan atılmaksızın 20 dakika süreyle yol kenarlarında el ele tutuşup sessiz durarak gerçekleştirdikleri gösteri, İslamcı kadınların yanlarında erkekler olmaksızın eylem yapmak alışkanlığı kazanmaları açısından bir dönüm noktası olur. Başörtüsü eylemlerinden "Türban zulmü 75 yaşında..." ile ilk kez yetmişlerin ikinci yarısında kullanılmış olan "Başörtüsü onurumuzdur!" gibi sloganları kalır (Benli, 2010).

KADINLARIN ZAMANI...

Seksenli yılların sonunda başlayan kadın hareketi, doksanlı yıllarda gelişerek iki binli yıllarda toplumsal ölçekte etkili olan en önemli siyasal hareketlerden birisine dönüşür. Kadınların ilk eylemlerinden birisi 1987'de "Dayağa Karşı Dayanışma" mitingi olur. Sınırlı ölçüde katılıma karşın miting ilk ses getiren kadın eylemi olur. Doksanların hak mücadelesinde ilk olarak 9 Mart 1994'te bir araya gelen kadınlar tarafından ırkçılık ve ayrımcılığa karşı başlatılan, Semra Somersan'ın önerdiği, "Arkadaşıma Dokunma!" sloganıyla yaygınlaşan kampanya öne çıkar. Slogan, Fransa'da seksenli yılların ortasında etkili olan ırkçılık karşıtı SOS Racisme hareketi tarafından kullanılan, sonraları Belçika, Hollanda, Danimarka ve Almanya'da da yaygınlık kazanacak olan "Touche pas a mon pote!" çevirisidir (Günaysu, 2014).

Kadın hareketinin kullandığı sloganlar siyasal partilerinkilerle karşılaştırılmayacak kadar yaratıcı ve etkileyicidir. İstanbul'da 25 Kasım 2006'da "Dayağa Karşı Yürüyüş"le başlayarak kitlesel boyut kazanan gösterilerde erkek-devlet şiddetine karşı kadınların mücadelesini özetleyen "Gelsin baba... Gelsin koca... Gelsin devlet... Gelsin cop!.. İnadına isyan, inadına isyan, inadına özgürlük!" en sık duyulan slogan olur. Türkiye'de kadınların en sık kullandığı sloganlardan bir başkası da "Korkmuyoruz! Susmuyoruz! İtaat Etmiyoruz!" olur. Kadınlar Başbakan Erdoğan'ın üç çocuk doğurma çağrısına "Bana bak başbakan tepemizi attırma... Kendin yat kuluçkaya... Bir Türkçük, iki Türkçük, üç Türkçük doğurmaya!" sloganıyla karşı çıkar (Taşlıdan, 2010). "Kadın Cinayetlerine Karşı İsyandayız" kampanyası ve 8 Mart Kadınlar Günü

dolayısıyla yapılan yürüyüşlerde “Kadınlar alana, erkekler mutfağa”, “Erkek vuruyor... Devlet koruyor”, “Yaşasın halkların kız kardeşliği” sloganları atılır (Bianet, 2011).

Şilili gösteri sanatçısı Daniela Carrasco'nun gözü altında öldürülmesi üzerine feminist kolektif *Las Tesis*'in öncülüğünde 25 Kasım 2019'da Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele Günü'nde gerçekleştirdiği ve tüm dünyada ilgi uyandıran “*Un violador en tu camino* [Yolunda Bir Tecavüzcü]” adlı dans performansı Türkiye’de de yankı bulur (Kahraman, 2019). *Las Tesis*'in öncülük ettiği gösterilerde hep bir ağızdan söylenen, “*El violador eres tu* [Tecavüzcü sensin!]” vb. sloganlar tüm dünyada olduğu gibi Türkiye feminist hareketi tarafından da benimsenir (Altay, 2019). Latin Amerika’dan dünyaya yayılan “*Ni una menos* [Bir kadın daha eksilmeyeceğiz]” sloganı da “*Bir kişi daha eksilmeye tahammül etmeyeceğiz!*” biçiminde Türkçeleştirilir.

Kadın hareketinin AK Parti iktidarının erkek egemen, cinsiyetçi ve aileci uygulamalarını ve yaklaşımlarını eleştiren sloganların sergilediği çeşitlilik etkileyicidir. Türkiye’de yaşanan sorunları çeşitli açılardan irdeleyen sloganlar iktidarın toplumun önemli bir bölümünü kadınlar üzerinden denetlemeye yönelik girişimlerini hedef alır: “*Bedenimiz, hayatımız, kararımız bizim olsun... Aileniz sizin olsun!*”, “*Eteğimin boyuna, saçımın tokasına karışma*”, “*Namus bizden korksun!*”, “*Evi kuran dişi kuş olmayacağız... Arka sayfa güzeli olmayacağız... Fabrikada ucuz işçi olmayacağız... Akşam erken evde olmayacağız!*”, “*Ev işlerini Marslılar yapısın... Cadrysam süpürge bana kalsın...*”, “*Polis bizden korksun!*”, “*Babalar bizden korksun!*”, “*Militarizm bizden korksun!*”, “*Devlet, elini bedenimden çek!*”, “*Bırak, evi bok götürsün.*” Kadınların toplumsal cinsiyet sorunlarına dikkat çeken sloganları da aynı ölçüde çarpıcıdır: “*Ar değiliz biz... Zar değiliz biz... Mal değiliz biz... Feministiz*”, “*Namusumu kaybettim, bulmayacağım. Kimsenin namusu olmayacağım*”, “*Kız değil kadın yurdu*”, “*Geceler bizimdir... Sokaklar da...*”, “*Çiçeği kendine al... Bana huzur ver!*”, “*Kadın kadındır... Çiçek babandır!*”, “*Külkedisi değiliz... Ev işçisiyiz!*”, “*8 Mart'ta ağdayı baban yapısın!*”, “*Ataerkiyi yıkarım bulaşıklara karışmam!*” ya da benzeri olan “*Tabuları yıkarım... bulaşıklara karışmam!*”, “*Patriyarka yok olsa, wingardium leviosa!*”, “*Pedim değil siyasetiniz kirli!*”. Çok sayıda slogan, kadın cinayetlerini ve erkek şiddetini hedef alır: “*Bana ne giyeceğimi değil, oğluna tecavüz etmemeyi öğret*”, “*İsyanımız yasımızı aşıyor... Kadın dayanışması yaşıyor!*”, “*Kadınları değil katilleri durdurun*”, “*Asla yalnız yürümeyeceksin*”, “*Ne seninim... Ne kara toprağım!*”, “*Bağır herkes duysun... Erkek şiddeti son bulsun!*”. Kadın hareketinin bazı sloganları açıkça siyasal içeriklidir: “*Ne mutlu darbe ve muhtıraya hayır diyen kadınlara!*”, “*Tarikatlara karşı barikatlardayız!*”, “*Dünya yerinden oynar, kadınlar özgür olsa...*”, “*Tek adama karşı çok kadın!*”. Kadın hareketinin bazı sloganları ise çevre sorunlarına karşı gösterilen duyarlılığı yansıtır: “*Kadınlar kömür değil yaşam istiyor!*”, “*Ç..... değil karbon ayak izini ölç!*” Kadınlar tarafından atılan bir başka slogan ise her defasında hep birlikte “*İyi bilirsiniz!*” diyerek yanıtlanan “*tabrik olmayı*”, “*taciz etmeyi*”, “*tecavüz etmeyi*”, “*kadın öldürmeyi*”, “*indirim almayı*”, “*nasıl bilirsiniz?*” biçiminde beraberce söylenen slogandır (Karabağlı, 2016).

Kürt siyasal hareketi içinde yer alan kadınların kullandıkları sloganlar ise anadilde eğitim, demokratik özerklik ve savaş suçlularının bulunması gibi taleplerden oluşan bir siyasal içerikle ayrışır: “Örgütlü mücadeleyle demokratik özerkliğe yürüyoruz”, “*Hakikatleri Araştırma Komisyonu kurulsun, savaş suçları açığa çıksın*”, “*Analar toplu mezarların hesabını soracak*”, “*Kadın dili özgürlüğün dilidir, kadın özgürleştikçe dünya da özgürleşir*”, “*Örgütlü kadın örgütlü toplum*”, “*Kadın kırımına hayır*”, “*Kadına yönelik şiddete son*”, “*Kadın... Yaşam... Özgürlük...*”, “*Dilimiz onurumuzdur!*”, “*Askere gitme kardeş kanı dökme!*”, “*Cinsel, ulusal, sınıfsal sömürüye son*”, “*Kadınlar barış istiyor!...*” (Belge ve Vardar, 2013) “*Biji biratiya gelen! [Yaşasın halkların kardeşliği]*” (Karabağlı, 2016). İki binli yılların başında İran’da Kürtçe olarak yaratılan, ancak Tahran’da saçlarını örtmediği gerekçesiyle gözaltına alınması sonrasında 16 Eylül 2022’de yaşamını kaybeden Kürt kadını Mahsa Amini’nin cenazesinde kullanıldığında ünlenerek dünyaya yayılan “*Jin! Jiyan! Azadi!* [Kadın! Yaşam! Özgürlük!]” sloganı Türkiye’de kadın hareketi tarafından Kürtçe olarak atılır.

2000’li yıllar başlarken Türkiye siyasetinin gündemi Şubat 2001’de patlak veren ekonomik bunalım ve ABD’nin Irak’ı işgali sonucunda ortaya çıkan koşulların etkisi altına girer. Başta emekçiler olmak üzere muhalif çevreler gösterilerinde işsizlik, hayat pahalılığı ve savaş karşıtlığını ele alan sloganlar kullanırlar. 14 Nisan 2001’de “*Yolsuzluğa ve Yoksulluğa Hayır*” mitinglerinde çalışanlar, “*Anlayana sivrisinek saz... Anlamayana yazar kasa az!*”, “*Dünyanın Bütün Emekçileri Birleşin!*”, “*Sadaka değil, toplu sözleşme!*”, “*IMF değil... Çalışanlar yönetsin!*”, “*İş güvencesi hakkımız... Söke söke alırız!*”, “*Bankalara değil... Çalışanlara kaynak!*” döviz ve sloganlarıyla isteklerini dile getirirler. 1 Mayıs 2001 eylemlerinde hükümetin Dünya Bankası’ndaki görevinden ayrılıp Türkiye’ye gelen Kemal Derviş’in kemer sıkma politikalarını hedef alan sloganlar atılır. Mitingin en dikkat çeken sloganları, “*Yolsuzluğa, yoksulluğa karşı alanlardayız*”, “*IMF defol... Bu memleket bizim!*”, “*Sermaye mezara... Emek iktidara!*”, “*Ne ABD, ne Avrupa... Bağımsız Türkiye!*” ve “*Ne IMF, ne Derviş... Hep birlikte direniş*”, “*Ne ABD, ne Derviş... Genel grev... Genel direniş!*” olur. 9 Kasım 2001 “Küreselleşmeye Hayır Mitingi” sırasında güvenlik güçleri bazı yollardan geçişi engellediğinde göstericiler “*Emekçiye değil çetelere barikat*” ve “*IMF’ye kıyak... Emekçiye dayak!*” sloganları atar. 1 Aralık 2001’de düzenlenen “Yoksulluğa, Yolsuzluğa ve İşsizliğe Hayır” mitinginde ise baskın slogan yine “*İşçi memur el ele genel greve!*” olur. Göstericilerin attığı ilgi çekici sloganlar arasında “*Kabrolsun Avrupa emperyalizmi*”, “*Ecevit alana... Derviş bedava!*”, “*12 dev adam, 40 milyon aç adam!*” gibi sloganlar vardır (Avrupa Postası, 2013).

2000’li yılların ilk on yılında kadınlar, emekçiler çevreciler ile LGBT+ bireyler bir yandan yaratıcı eylem biçimleriyle kamuoyunun ilgi odağı olurken, bu toplumsal hareketlerin gündemleri belirgin bir biçimde ortaklaşır. Çevre sorunları, savaş karşıtlığı, insan hakları, yolsuzluk ve toplumsal cinsiyet konuları çok sayıda toplumsal hareketin gündemlerinde üst sıralara çıkarken, ortaklaşan gündemler bu hareketleri birlikte eylem yapmaya yöneltir. Bu nedenle, iki binli yıl-

ların en çarpıcı sloganları, ulusal gündemi etkileme yeteneği kazanarak siyasal partilerin önüne geçen toplumsal hareketlerin birlikte eyledikleri gösterilerde yaratılır.

İSLAMCILARIN ZAMANI...

3 Kasım 2002 seçimlerinde beklenmedik bir başarı gösterip TBMM’de çoğunluğu eline geçiren AK Parti’ye karşı ordu tarafından yönlendirilen çevrelerin sınamalarıyla artan gerginlik Türkiye siyasetinin yörüngesini değiştirir. 1. Olağan Büyük Kongresi’ni 12 Ekim 2003’te gerçekleştiren AK Parti’nin kuruluş sloganı “*Her şey Türkiye için!*” ve “*Bu ışık sönmeyecek!*” olur (Öztürk, 2017). AK Parti’nin bu seçimler için ana sloganları “*Tek başına... İş başına!*”, “*Her şey Türkiye için*” olur. CHP 3 Kasım 2002 seçimlerinde öteki partileri olumsuzlayan sloganlar kullanarak öteki partilerden ayrışır. Gazetelerde yayımlanan ilanlarda görülen incir fotoğrafının altında, “*Ocağımıza incir ağacı dikilmesin*”, kabak fotoğrafının altında, “*Başımıza patlamasın*” uyarıları konulur. AK Parti’yi hedef alan kavun fotoğrafının altında ise “*Kelek çıkmasın*” uyarısıyla birlikte “*içi dışı farklı olan değil, gizlisi saklısı olan değil, özü sözü farklı olan değil dürüst olan kazansın*” yazısı okunur (Sarıhan ve Taşçıoğlu, 2022, s. 106). CHP’nin çarpıcı slogan kullanmak çabasına karşılık, Genç Parti’nin “*Mazot 1 TL olacak!*”, “*Ezilenler iktidar olacak!*”, “*Her aileye devlet arazisinden 200 m2 arsa verilecek!*”, “*Namussuzum fındık 8 TL olacak!*” gibi inandırıcı olmasa da ilgi çeken sloganları akılda kalır.

AK Parti’nin iktidara gelişinden sonra yapılacak ilk genel seçimlerin öncesinde 11 Kasım 2006’da yapılan 2. Olağan Büyük Kongre’nin sloganları ise “*Türkiye’nin Partisi...*” ve “*Türkiye’nin Lideri...*” olur (Öztürk, 2017). İki binli yıllarda AK Parti etkili seçim sloganlarıyla öne çıkar. Erol Olçok tarafından tasarlanan seçim kampanyalarının sloganları AK Parti’nin başarısında önemli bir rol oynar (Munyar, 2016). AK Parti 22 Temmuz 2007’de “*Durmak Yok Yola Devam*”, 29 Mart 2009’da “*İşimiz Hizmet... Gücümüz Millet*”, “*Sen Türkiye’sin Büyük Düşün*”, 12 Haziran 2011’de “*Hayaldi... Gerçek oldu!*”, “*Onlar konuşur, AK Parti yapar!*” ve “*Bize her yer Türkiye!*” sloganlarıyla girdiği seçimleri kazanır. 3 Ekim 2009’da yapılan AK Parti 3. Olağan Büyük Kongresi’nin sloganı ise “*Biz Birlikte Türkiye’yiz!*” olarak belirlenir.

2011’den sonra AK Parti propagandası belirgin bir biçimde Recep Tayyip Erdoğan’ın liderlik özelliklerini vurgulayan bir söylem etrafında kurgulanır. Erdoğan 12 Haziran 2011 seçimlerini, siyasal kariyerinin ustalık döneminin başlangıcı olarak tanımlar (Hürriyet, 2011). Bu kurgunun köşe taşı 29 Ocak 2009’da Davos’ta Dünya Ekonomik Forumunda katıldığı panelde sözünü kesmek isteyen moderatör David Ignatius’a tepki gösterirken kullandığı “*one minute*” ifadesi olur. Erdoğan Türkiye’ye döndüğünde “*Davos Fatihi*” olarak karşılanır. 12 Haziran 2011 seçimleri için hazırlanan propaganda broşürlerinde, Başbakan Erdoğan, “*Haksızlıklara one minute diyen*”, “*Türkiye’nin itibarını yükselten*” lider olarak tanımlanır. Seçim broşürlerinde “*Türkiye haksızlıklara hayır dedi...*” başlığının altında Başbakan Erdoğan’ın artık uluslararası düzeyde bir devlet adamı olduğunu vurgulayan ifadeler kullanılır: “*Yıllardır kanayan*

yara olan Filistin sorununu Davos zirvesindeki haklı tepkisiyle dile getiren Başbakanımız Recep Tayyip Erdoğan, dünyanın gündemine oturdu. Uzun yıllardır susturulan seslerin, bastırılan yüreklerin sesini uluslararası arenada duyuran Başbakanımız ‘One Minute’ diyerek hem Doğu’da hem de Batı’da barış ve kardeşliğin sembolü olan uluslararası bir sosyal kampanyanın da startını vermiş oldu.” (Dış Politika: Türkiye’nin Dünyada İtibarını Yükselttik, 2011, s. 1) Bir SETA yayınında, One Minute çıkışının “seçmenin özgüven, saygınlık ve güç ihtiyaçlarını harekete geçirecek bir motivasyonla doğal olarak kampanyaya eklemeliği”, kampanya sırasında Başbakan Erdoğan’ın, “dünyadaki mazlumların sesi” olarak gösterildiği belirtilir (Yığıtbaşı, 2015, s. 32). Sonraları kullanıma giren “5 dil bilsen ne olur?... ‘One minute’ diyemedikten sonra!” sloganı da Davos tepkisini anımsatır.

İslamcı örgütlerin iki binli yıllarda düzenledikleri gösterilerde ise Filistin’le dayanışma amaçlı toplantı ve yürüyüşler öne çıkar. Bunların en kitlesel olanı 31 Mayıs 2010’da İsrail Ordusu tarafından gerçekleştirilen ve Gazze’ye yardım götürmek için *Mavi Marmara* gemisine binen 10 eylemcinin ölümüyle sonuçlanan baskını protesto etmek üzere düzenlenen gösteriler olur. *Mavi Marmara* baskınının 1. yıldönümünde düzenlenen gösterilerde, “*Bekle Filistin... Mavi Marmara Geliyor!*”, “*Kabrolsun İsrail!*”, “*İsrail Hesap Verecek!*”, “*Katil İsrail... Filistin’den defol!*”, “*Filistin’e selam, direnişe devam!*”, “*Mavi Marmara... Onurumuzdur!*”, “*Şehitlerin yolunu... Sürdüreceğiz!*”, “*Siyonist İsrail... Filistin’den defol!*”, “*Mescidi Aksa... Yalnız degildir!*” gibi sloganlar görülür (Yeni Şafak, 2011; Özdemir, 2018).

AK Parti’nin 2011’den sonra kullandığı “*Milletin Adamı*”, “*Değişimin Lideri...*”, “*Dünya Lideri...*”, “*Suskun dünyanın hür sesi...*”, “*Adam gibi adam... Recep Tayyip Erdoğan...*” gibi sloganları da lider kültürünü destekleyecek biçimde tasarlanır. Bu eğilim Aralık 2010’da başlayan Arap İsyanlarıyla daha da belirginleşir. 30 Eylül 2012’de yapılan 4. Olağan Büyük Kongre’nin sloganı ise AK Parti yönetiminin Arap İsyanları sonrasında Türkiye’yi bölgesel güç olarak tanımlama isteğini yansıtır: “*Büyük Millet... Büyük Güç...*” (Öztürk, 2017). Başkanlık sistemi tartışmalarının gündeme getirilmesi ve 2014’te Cumhurbaşkanı seçilmesi sonrasında Erdoğan’ın BM Güvenlik Konseyi’nin 5 daimî üyesini hedef alan “*Dünya 5’ten büyüktür!*” sözleri de Erdoğan’ın küresel sorunlara çözüm öneren bir dünya lideri olduğunu gösteren bir slogana dönüşür (Alan, 2019, s. 71). Parti toplantılarında açılan ve üzerinde “*Son Osmanlı Padişahı: 1. Recep Tayyip Erdoğan.*”, “*III. Abdülhamit*” gibi yakıştırmalar yazılı pankartlar da aynı olgunun görüntüleridir. Erdoğan’ın cumhurbaşkanı olması sürecinde parti toplantılarında AK Partili gençlerin kullanacakları sloganların bulunduğu listelerde yer verilen slogan ve marşlarda da Erdoğan liderliği öne çıkarılır: “*AK Gençlik olarak korku bilmeyiz / Osmanlı torunu Asım nesliyiz / Vazgeçilmez seveda hep yüreklerde / Bir bayrak, bir vatan, bir de Erdoğan*”, “*Tarih yazan başbakan / Recep Tayyip Erdoğan*”, “*Hem korkusuz aslan, hem bir başbakan / Adam gibi adam, Recep Tayyip Erdoğan*” (Cumhuriyet, 2013). AK Parti toplantılarında Erdoğan için “*Samanyolu*”, “*Taht kurmuşsun kalbime*” gibi ünlü aşk şarkılarının söylenmesi, bazı ünlü aşk şarkılarının sözlerinin, “*Sevemez kimse seni, benim sevdiğim kadar / Reisim sen olmasan, yaşamak neye*

yarar” ya da “Gözleri aşka gülen taze söğüt dalısın / Gel bize her sene sen gönlüme dolmalısın” biçiminde uyarlanarak söylenmesi de bu evreye özgüdür. Söz ve müziği Arslanbek Sultanbekov’a ait olan “Dombra” şarkısına Uğur Işılak tarafından sözler yazılarak yapılan uyarlama 30 Mart 2014 Yerel Seçimlerinde AK Parti’nin propagandasının en fazla kullanılan unsuru olur. Şarkının “*Recep... Tayyip... Erdoğan...*” biçimindeki slogana dönüştürülen nakaratı artık Cumhuriyet tarihinde bir Erdoğan zamanı yaşandığını anlatır (Yiğitbaşı, 2015). 2017’de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nde güçler ayrılığı ilkesini ortadan kaldıran anayasa değişiklikleri Erdoğan’ın kişisel yönetim anlayışını egemen siyaset biçimine dönüştürmesine yasal zemin oluşturur. AK Parti yetkilileri tarafından yapılan, “Biz ‘Tayyip Erdoğan’ dediğimiz zaman bu memleketin başına gelmiş en güzel olaylardan, şahıslardan, bir lider olarak onu gördüğümüz zaman ‘Salli Alâ Muhammed’ deriz”, “Erdoğan giderse, Türkiye çöker, 2023 yılında da adayımız Erdoğan’dır”, “Erdoğan bize Allah gibi geliyor”, “Bütün bakanların adı Recep Tayyip Erdoğan’dır; gelenin de adı Recep Tayyip Erdoğan’dır, gidenin de adı Recep Tayyip Erdoğan’dır” gibi açıklamalar söz konusu lider kültürünün yerleşip geliştiğini gösterir.

İki binli yılların ilk on yılında AK Parti’nin etkili ve kalıcı sloganlarına karşılık muhalefet partileri etkili sloganlar bulmakta yetersiz kalır. Bu yetersizliğin belki de en açık örneği CHP ve MHP’nin ortak cumhurbaşkanı adayı Ekmeleddin İhsanoğlu’nun desteklenmesi için tasarlanan “*Ekme için Ekmeleddin*” sloganıdır. Belki de 12 Eylül 2010’da yapılan anayasa referandumunda AK parti tarafından önerilen değişikliklerin yargı erkinin bağımsızlığını ortadan kaldıracağı eleştirilerine karşılık, “*Yetmez ama evet!*” sloganıyla “evet” oyu verilmesini isteyen sol-liberal çevrelerin bu sloganla özdeşleştirilip “*yetmezamaevetçi*” olarak adlandırılması muhalefetin bir kesiminin yarattığı kalıcı sloganlardan birisi olarak kaydedilebilir.

1 Mart 2003’te Ankara’da Sıhhiye Meydanı’nda düzenlenen “*Savaşa Hayır Mitingi*”, iki binli yılların başında çeşitli toplumsal kesimlerin katılımıyla gerçekleştirilen ilk büyük eylem olur. Mitingin ana sloganı, “*Harbiye değil, Sıhhiye!*” olur. Mecliste, savaş tezkeresinin görüşüldüğü saatlerde, Ankara Sıhhiye meydanında toplanan yüz bine yakın kişi savaş karşıtı binlerce pankart ve dövizin yanısıra “*Halk bu savaşı durduracak!*”, “*Çıkarsa tezkere... Meclis gitsin askere!*”, “*Katil ABD... İşbirlikçi AKP!*”, “*Kabrolsun ABD emperyalizmi!*”, “*Savaşa değil... Emekçiye bütçe!*”, “*Savaşa karşı genel grev genel direniş!*”, “*Şalter inecek savaş bitecek!*”, “*Şarjörünü boşalt... Barışa teslim ol!*”, “*Mehmet barışı seviyor!*”, “*Biz çocuklarımıza onurlu bir gelecek bırakacağız ya siz?*” sloganları atar (Basın-ış, 2014; Evrensel, 2003). Bergama köylüleri de mitinge “*Savaştan utanıyık*” pankartıyla katılır.

2000’lerin başında düzenlenen 1 Mayıs gösterilerinde emekçiler isteklerini dile getirme fırsatı bulur. Bu gösterilerde kullanılan sloganlar savaş ve hayat pahalılığının yanı sıra özelleştirme ve taşeronlaştırma gibi uygulamaları hedef alır. 1 Mayıs 2002’de Ankara’da yapılan büyük mitingde DSP-MHP koalisyon hükümetine karşı atılan “*Kurtlar, kuşlar geldiler... Memleketi yediler!*” sloganının yanı sıra, “*Savaşa değil eğitime bütçe*”, “*Siyaset IMF’den takdir aldı... Ül-*

kede sınıfta kaldı!”, “İşsizliğe, yoksulluğa, özelleştirmeye ve savaşa karşı 1 Mayıs’ta emeğin birleşik mücadelesini yürütüyoruz”, “Geçici işçiler daimî kadroya geçirilsin” gibi sloganlar atılır (Avrupa Postası, 2013). 1 Mayıs 2004 İstanbul ve Ankara’da yapılan kutlamalarda “NATO’ya hayır!”, “İşçiler NATO’yu İstanbul’dan kovacak!”, “Katil ABD Ortadoğu’dan defol!”, “Kahrolsun IMF... Bağımsız demokratik Türkiye!”, “İşçilerin birliği sermayeyi yenecek!”, “Yaşasın halkların kardeşliği”, “Fabrikalar kalemiz hırsızlara vermeyiz!”, “Telekom vatandır, vatan satılmaz!”, “Özelleştirmeye hayır”, “Gerçek iş güvencesi”, “Hak grevi istiyoruz”, “Kölelik yasası iptal edilsin!” “Çalışıyoruz, insanca yaşayacak ücret istiyoruz!” “Çocuk katili Bush’a... Savaş örgütü NATO’ya... Büyük Ortadoğu Projesi’ne ve Sermayenin küresel saldırılarına karşı direneceğiz”, “IMF Dediler Hakkımızı Yediler” slogan ve pankartları dikkat çeker (Basın-iş, 2014).

1 Mayıs, 2005’te yurt genelinde kutlanır. Mitinglerde, “En büyük güç... Örgütlü güçtür!”, “Özelleştirmeye, taşeronlaştırmaya hayır!”, “Yaşasın işçilerin birliği!”, “Yolsuzluğa ve yoksulluğa hayır!”, “Emeğimiz, ülkemiz, onurumuz için yürüyoruz!”, “Özelleştirmeye ve AB dayatmalarına hayır!”, “Ülkemi seviyorum!”, “Fabrikamı seviyorum!”, “İşimi seviyorum!”, “Demokrasi, barış kardeşlik ve özgürlük için mücadeleyi yükseltelim!”, “Eğitim satılmaz, okullar kapatılmaz!”, “Eğitim-Sen kapatılmaz!”, “Telekom halkındır... Sattırmayız!”, “Yoksulluğa, işsizliğe savaşa ve ırkçılığa karşı yaşasın mücadelemiz!” gibi slogan ve dövizler dikkat çeker. 1 Mayıs 2006’da “Sosyal Güvensiz ve Sağlıksız Bir Geleceğe Hayır” mitinglerinde de “Pancar tarımı daralacak, Cargill para kazanacak...”, “Pancar çiftçisine Kasımpaşalı, Cargill’e Amerikalı!” gibi ilginç sloganlar duyulur. Emeklilik yasasında yapılan düzenlemeler de “Bu emekliler gördüğümüz son emeklilerdir... Bundan sonra emeklilik mezarda...” slogan ve dövizleriyle protesto edilir. DİSK ve KESK’in Ankara 29 Kasım 2008’de düzenlediği “İşsizliğe, Yoksulluğa ve Zamlara Karşı Emek Barış ve Demokrasi Mitingi” sırasında kullanılan sloganlar ise emek hareketinin değişen gündemini yansıtır: “Krizin faturasını patronlar ödesin”, “Yapılan zamlar geri alınsın”, “İşçi, memur el ele genel greve”, “Hamd olsun... Direniyoruz!”, “Genel grev... Genel direniş!” sloganları atıp, “Ürettik kazandık... İşimizi istiyoruz!”, “İşten atılmalara, zamlara son!”, “Şirketleri değil, gezegeni kurtarın!”, “Enerjiye değil, emekçiye zam!”, “İşten çıkarmalar durdurulsun!” (Basın-iş, 2014).

2007’de yapılacak Cumhurbaşkanlığı seçimi öncesinde düzenlenen “Cumhuriyet Mitingleri” olarak adlandırılan gösteriler iki binli yıllarda düzenlenen en geniş katılımlı mitingler olur. Atatürkçü Düşünce Derneği’nin 14 Nisan 2007’de Ankara’da düzenlediği “Cumhuriyetine Sahip Çık” mitingi Cumhuriyet tarihinin en kalabalık mitinglerinden birisi olarak bilinir. Amacı “Laik Türkiye için gösteri” olarak tanımlanan mitingde, “Devrimlere sahip çık... Yarın çok geç olacak!”, “Türkiye laiktir, laik kalacak!”, “Ne postal ne takunya... Cumhuriyet Çankaya!”, “Millî devrim... Millî Hükûmet!”, “Ne ABD ne AB; Tam bağımsız Türkiye!” “Çankaya yolları Şeriatla kapalı”, sloganları atılırken, bazı göstericiler “Ordu görev!” yazılı dövizler taşır. Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği’nin 29 Nisan 2007’de İstanbul Çağlayan’da düzenlediği miting ise tüm zamanların en kalabalık mitingi olarak tanımlanır. Dernek Başkanı Türkan Say-

lan yaptığı konuşmada, Başbakan Erdoğan'ın Ankara mitingi için yaptığı "Bindirilmiş kıtalar" yakıştırmasını kalabalığa, "Bin Dirilmiş kıta" diye seslenerek yanıtlar. 10. Yıl Marşı'nın çalındığı mitingde sık atılan sloganlardan birisi de "*Tayyip baksana... Kaç kişiyiz saysana!*" olur (Habertürk, 2007). 27 Nisan e-muhtırasıyla tepe noktasına çıkan bunalım, AK Parti yönetiminin aldığı erken seçim kararı ve ardından yapılan seçimlerde aldığı başarılı sonuç sonrasında yatıştır.

TEKEL işçilerinin 15 Aralık 2009'da Ankara'da özelleştirme yüzünden uğradıkları hak kayıplarına karşı "*Gemileri yaktık... Geri dönüş yok!*" (Ceviz, 2017) diyerek başlattıkları, engelleme girişimlerine ve soğuğa karşı, "*Kar geliyor kar geliyor / Ankara Tayyip'e dar geliyor...*" sloganıyla (Ballıktaş, 2010) sürdürdükleri direniş AK Partili yıllardaki emek hareketinin en çarpıcı eylemlerinden birisi olur (Yıkılmaz ve Kumlu, 2011). Ankara kışında 78 gün yürütülen direniş, özellikle de daha önce böylesi bir eyleme katılmamış kadın işçilere dayanışma ve birlikte eyleme deneyimi kazandırır. Eyleme katılan bir TEKEL işçisi bu durumu, "Biz aslında işçi haklarını da yeni öğreniyoruz. Nasıl mücadele verilir, slogan atmaya bilmiyorduk. Bu özelleştirme ne zaman kapımıza geldi, o zaman öğrendik. Slogan atmaya korkuyorduk, utanıyorduk" sözleriyle anlatır (Coşkun ve Şentürk, 2012, s. 65-69). AK Parti'nin önde gelen isimlerinden TBMM Başkanı Bülent Arınç, işçilerin başını çektiği bir toplumsal muhalefetin oluşması, işçilerin sokağa inmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirirken açık sözlüdür: "Ben, toplumsal muhalefetin genişlemesinden, büyümesinden, bir cephe haline gelip sokaklara çıkmasından memnun değilim. Bir siyasi iktidar bundan memnun olmaz. Parlamentonun içindeki siyasi partilerin eleştirisi veya bizi yıpratmasına biz gülüp geçiyoruz. Çünkü hiç etkili değiller ama karşıımızdaki muhalefet sokağa çıkar da bunun içerisinde hanım kardeşlerimiz, gençler, onların yavruları çıkar ve bunlar üzerinden iktidar yıpratılmaya çalışıyorsa ben bir siyasetçi olarak bundan çekinirim, endişe ederim" (Coşkun ve Şentürk, 2012, s. 65-66).

Direniş sırasında TEKEL işçilerine destek vermeye gelenler üzerinde "*4 C onursuzluk ve esarettir / Boyun eğmemek iradeden gelir / O halde geleceğimiz elimizde / Selam olsun direnenlere*" yazılı dövizler taşır. Direnişçiler, "*Hak verilmez alınır, zafer sokakta kazanılır*", "*Her yer Tekel... Her yer direniş*", "*İşçiler... Sendika Yönetimine!*", "*Ne 4B, Ne 4C... Herkese güvence!*", "*Kahrolsun sendika ağaları!*" gibi sloganların yanı sıra (Atalay, 2010), geçmişi eskilere giden, ancak bir zamandır duyulmayan "*Ölmek var... Dönmek yok!*" ve "*Yılgınlık yok... Direniş var!*" gibi sloganlar atarlar (Odman, 2010). Direnişe son veren işçiler Ankara'dan ayrılırken kendilerine destek olanlara, "*TEKEL Ankara'yı unutmayacak!*", "*Sakarya Esnaflı Teşekkürler!*", "*Ankara Halkına Teşekkürler!*" sloganlarıyla seslenirler (Ballıktaş, 2010).

Genel Maden İşçileri Sendikası'nın Zonguldak'ta 27 Ocak 2013'te iş cinayetleri ve taşeron çalıştırmaya karşı düzenlediği "Emeğe Saygı" mitinginde bir araya gelen 25 bin işçi, genel grev çağrısı yaparken "*İstikamet Ankara!*", "*İşçi, memur el ele genel greve!*", "*Ankara... Ankara... Duy sesimizi... Bu gelen madencinin ayak sesleri!*", "*Madencinin feneri... Sönmeyecek!*", "*İşçi düşmanı... Taşeron AKP!*", "*Genel grev, genel direniş!*", "*IMF uşağı hükümet istifa!*", "*Yolsuzluğa hayır, yoksulluğa son!*", "*Memurdan işçiden aldılar... Hırsıza verdiler!*", "*İşçi me-*

mur burada hükümet nerede?” sloganları atar. Başta İş Güvencesi Yasası’nın çıkarılması olmak üzere işten atılmaların durdurulmasını, resen emeklilik uygulamasına son verilmesini, bölge müdürlüklerinin kapatılması kararının geri alınmasını isteyen işçiler, “*Uzlaşma yok direniş var!*”, “*Şalter inecek... Bu iş bitecek!*”, “*Genel grev... Genel direniş!*” sloganlarıyla yürürler (Avrupa Postası, 2013).

İlki küçük bir grup tarafından 2003’te yapılan, 2007’den sonra ise engellemelere karşın düzenli olarak gerçekleştirilen Onur Yürüyüşleri gitgide artan katılımcıları ve atılan sloganlarıyla bu onyılın en fazla ilgi uyandıran gösterileri olur. Göstericiler gökkuşağı renkli bayraklarla ve “*Ya hep birlikte... Özgürleşeceğiz... Ya hep bir arada... Çürüyeceğiz!*”, “*Okulda, işte, mecliste... Eşcinseller her yerde... Kabul et ya da etme... Eşcinseller her yerde!*”, “*Gettoları değil, kentlin tamamını istiyoruz!*”, “*Susma, Haykır... Eşcinseller vardır!*”, “*Eşcinseller susmayacaklar... Susmayacaklar... Susmayacaklar!*” sloganlarıyla yürürler. 2015’ten sonra getirilen yasaklar ve engellemelere karşın, Onur Yürüyüşleri “*Eşit yurttaşlık haklarımız için mücadelemizi sürdürüyoruz. Her alanda lubunyalara, translara eşitlenene kadar direniyoruz; haklarımızı rica etmiyor, istiyoruz!*” talebiyle ve “*Kudurun ayol!*”, “*Dön-Me-Yiz!*” gibi sloganlar eşliğinde gerçekleştirilir (Tar, 2022).

GEZİ ZAMANI

Türkiye’de toplumsallaşan siyasetin yarattığı slogan dağarcığının kullanıma sokulduğu, uyarlandığı ve yeniden ürettiği bir gelişme olması bakımından Gezi Olayları zamanını aşan benzersiz bir deneyim sunar. Olaylar, 31 Mayıs 2013’te Taksim Gezi Parkı’na AVM yapılmasına tepki gösteren çevreciler tarafından başlatılmakla birlikte, kısa bir zaman içinde tüm Türkiye’ye yayılarak kurulu düzenle sorunu olan herkesin katıldığı bir toplumsal muhalefet hareketine dönüşür. Gösteriler sırasında bir yandan, “*Bu daha başlangıç... Mücadeleye devam!*” gibi doksanlı yıllara özgü sloganlar atılırken, bir yandan da eski sloganların yeni uyarlamaları kullanılır. Pankartlarda ve duvar yazılarında kullanılan bu uyarlamalar genç kuşakların evrensel değerleri önceleyen bir siyaset üslûbuna yöneldiklerini gösterir. “*Kahrolsun ‘bağzı’ şeyler!*” (Dağtaş, 2016), “*Slogan bulamadım...*” gibi sloganlar da Gezi eylemcilerinin bir bakıma yetmişlerin siyaset anlayışından uzak durma çabalarını yansıtır. Olaylar sırasında yaratılan sloganların çeşitliliği benzersizdir. Çeşitlilik Gezcilerin edebiyat metinleri, taraftar sloganları, şarkı sözleri ve eski sloganlarla kurduğu başarılı metinlerarası ilişkinin ürünüdür. İki binli yılların başında meydanlarda duyulan “*Mustafa Kemal’in askerleriyiz!*” sloganı, Gezi Olayları sırasında önce “*Mustafa Keser’in askerleriyiz!*” ve “*Müslüm Gürses’in askerleriyiz!*”, ardından “*Zeki Müren’in askerleriyiz!*”, sonrasında “*Freddie Mercury’nin askerleriyiz!*”, “*Eren Keskin’in sürmeleriyiz!*”, sonrasında “*Kimseinin askeri olmayacağız!*” gibi türevlere bozuşturularak bir bakıma geçersizleştirilir. Bir Starbucks dükkânının duvarlarına yazılan “*Yaşasın tam bağımsız Kurukahveci Mehmet Efendi!*”, Aziz Nesin’in “*Ne sağcıyım ne solcu... Futbolcuyum futbolcu!*” sloganını değiştiren, “*Ne sağcıyım ne solcu... Çapulcuyum çapulcu!*”, İslâmcıların yetmişlerde sıkça attıkları “*Laik devlet... Yıkacağız*

elbet!” sloganını değiştiren “*Homofobik devlet... Yıkacağız elbet!*” ya da “*TOMA'lara göğüs geren / İşte benim Zeki Müren!*”, “*Bir AVM uğruna ya Rab... Ne hayatlar batıyor!*” gibi sloganlar gösteriler sırasında kurulan metinlerarası ilişkinin ilk akla gelen örnekleridir (Hakan, 2013).

Türkiye’ye yayılan bazı Gezi sloganları statlarda ve spor salonlarında atılmaya devam eder. Fenerbahçe taraftarı olan Ali İhsan Korkmaz’ın Eskişehir’de Gezi Olayları sırasında güvenlik güçlerinin göz yumduğu bir saldırıda esnaf tarafından sokak ortasında dövülerek öldürülmesi üzerine uzun bir süre Fenerbahçe tribünlerinde “*Ali İhsan Korkmaz... Fenerbahçe yıkılmaz!*” sloganları duyulur. Gezi Olayları sırasında hep bir ağızdan topluca söylenen sloganlar arasında, “*Sık bakalım sık bakalım... / Biber gazı sık bakalım... / Kaskını çıkar, copunu bırak... / Delikanlı kim bakalım...*”, uyağı, ezgisi ve içeriğiyle olaylar sırasında en sık kullanılan slogan olur. Beşiktaşlı taraftar grubu *Çarşı* tarafından yaratıldıktan sonra 1 Mayıs 2013’te (t24, 2013) alanlarda duyulan dizeler Gezi Olayları’yla siyasal bir kimlik kazanarak tüm Türkiye’ye yayılır (Meydan Gazetesi, 2013). “*Her yer Taksim... Her yer direniş!*” sloganı da başta futbol maçları olmak üzere çeşitli yerlerde uzun süre kullanımda kalır. Gezi Olayları sırasında evinden ekmek almak için çıktığında başına çarpan biber gazı kapsülüyle yaralandıktan sonra daha 15 yaşındayken hayatını kaybeden Berkin Elvan’ın ölümü ülke çapında protestolara yol açar. Göstericiler hükümeti istifaya çağırın, Elvan’ın ölümünden güvenlik güçlerini sorumlu tutan sloganların yanı sıra “*Hırsız var!*”, “*Tayyip Bilal’i ekmek almaya yolla!*” gibi 17/25 Aralık soruşturmalarını da anımsatan sloganlar atar. Diyarbakır’daki gösterilerde atılan, “*Önce Şerzan, Zınar, Ceylan, şimdi de Berkin Elvan!*” sloganı bölgede öldürülen çocukları anımsatmak için tasarlanır (Sendika.org, 2014). Elvan için 12 Mart 2014’te düzenlenen cenaze töreni de yüz binlerce kişinin katılımıyla siyasal gösteriye dönüşür. Cenaze sırasında Elvan’ın ölümünden hükümeti sorumlu tutan sloganların yanı sıra, “*Anne ağlama... Evlatların yanında!*”, “*Umudun çocuğu... Berkin Elvan!*”, “*Berkin Elvan... 15’inde bir fidan!*” sloganları atılır (Kural ve Akgül, 2014).

AK Parti yönetimi Gezi Olayları sırasında savunmada kalır. Başbakan Erdoğan başlangıçta yaptığı “*Mesaj alınmıştır*” gibi yatıştırıcı açıklamaların ardından, “*Perdenin önü başka, arkası başka. Önde samimi gençler, arkada illegal örgütler var*” (BBC Türkçe, 2013) diyerek konumunu değiştirir. “*Şu anda evlerinde bizim zorla tuttuğumuz bu ülkenin en az yüzde 50’si var*” sözleriyle olayların toplumsal çatışmaya dönüşebileceği olasılığını gündeme getirir. Gösterilerin dış güçlerce kurgulandığı anlatısına yönelir. Taksim Meydanı’nın boşaltılmasının ardından eleştirilerini sertleştirir. “*Tencere tava... Hep aynı hava...*”, “*Büyük Oyunu Bozmaya, Haydi Tarih Yazmaya...*” gibi sloganlar bu tutumu yansıtır. 21 Haziran 2013’te Kayseri’de yaptığı bir konuşmada, Taksim Meydanı boşaltıldıktan sonra başlayan “*duran adam*” eylemlerini AK Parti’nin “*Durmak yok, yola devam!*” sloganını kullanarak eleştirir:

2001 yılında Ak Parti’yi kurup yola çıktığımızdan beri ne diyoruz: Uzun ince bir yoldayız, gidiyoruz gündüz gece. “*Durmak yok, yola devam!*” diyoruz. Peki bunlar ne diyor? Duran adam... Bunlar on yıllar boyunca Türk’e durmak yaraşmaz deyip tam aksine durdular. Hâlâ duruyorlar. Bunların hayatları boyunca en iyi yaptıkları şey, durmaktır ve durdurmaktır. Üniversite kapılarında bizi durdurdular,

devlet kapılarında bizi yıllarca durdurdular, tüp gaz kuyruklarında, ekmek, şeker kuyruklarında bizleri durdurdular... Milleti durduramayanlar hamdolsun artık kendileri duran adam oldular. Ama biz duramayacağız. 2023'e doğru emin adımlarla ilerleyeceğiz. (BBC Türkçe, 2013(a))

Mısır'da 3 Temmuz 2013'te AK Parti yönetiminin yakından desteklediği Devlet Başkanı Muhammed Mursi'nin devrilmesiyle sonuçlanan askeri darbe sonrasında İslamcı çevreler meydanlara çıkar. 14 Ağustos 2013'te Kahire Rabia Meydanı'nda gerçekleştirilen katliam sonrasında Arapça dört anlamına gelen *rabia* sözcüğünü simgeleyen el işareti Türkiye siyasetinde Mursi yönetimini desteklemek için kullanılan bir simgeye dönüşür. İslamcı çevreler tarafından 16 Ağustos 2013'te İstanbul'da Fatih Camii avlusunda Cuma namazı çıkışında düzenlenen gösterilerde açılan pankartlarda “*Kahrolsun demokrasi... Kahrolsun Sisi... Geliyor hilafetin sesi!*”, “*Ne darbe ne demokrasi... Biz ümmetten ve hilafetten yanayız!*”, “*Demokrasi demokrasi dediniz... Ümmetin kanını emdiniz!*”, “*Demokrasinin döktüğü kanların hesabı sorulacak!*”, “*Demokrasi eşittir küfür sistemi!*” gibi sloganlar okunur (Haber Sol, 2013). Ülke çapında yapılan gösterilerde, “*İhvan'a selam... Direnişe devam!*”, “*Firavunlar hesap verecek!*”, “*İnsanlık uyuma mazlumlara sahip çık!*”, “*Zalimler için... Yaşasın cehennem!*”, “*Seyyid Kutup, El Benna... Selam olsun İhvan'a!*”, “*Ankara'dan Mısır'a... Kardeşlere bin selam!*” ve “*Dik dur eğilme... Bu ümmet seninle!*” sloganları atılır. Mursi'nin yeniden iktidara gelmesi olasılığının ortadan kalkmasından sonra AK Parti yönetimi *rabia* işaretini 2016'dan sonra benimsediği siyasal çizgiye yansıtacak bir biçimde “*Tek millet... Tek bayrak... Tek vatan... Tek devlet!*” sloganıyla yeniden anlandırılır.

2000'li yıllar başlarken bazı slogan örüntülerinin yaygın bir biçimde kullanıldığı dikkat çeker. Sağ muhafazakâr çevreler destekledikleri kişiler için “*Türkiye seninle gurur duyuyor!*” sloganını atarken, sol çevreler de destek verdikleri çevreler için “*... onurumuzdur!*”, kaybettikleri yoldaşları için “*... ölümsüzdür!*” sözleriyle biten sloganlar kullanırlar. “*Haklıyız... Kazanacağız!*” biçiminde kurgulanan slogan ise “*İşçiyiz... Kazanacağız!*” ya da “*Ülkücüyüz... Kazanacağız!*” vb. biçimlerle uyarlanır. Genellikle sağ muhafazakâr çevreler tarafından düzenlenen gösterilerde, “*Avrupa... Avrupa... Duy sesimizi... Bu gelen Türklerin ayak sesleri...*” ya da genellikle bir yabancı ülkeyi, sözcelimi Abdullah Öcalan'a sığınma hakkı tanınması olasılığı ortaya çıktığında, İtalya'yı uyaran, “*İtalya şaşırma... Sabrımızı taşırma!*” gibi sloganlar atılır. “*İşte ordu... İşte komutan!*” da benzeri sloganlardandır (Sözcü, 2018). Bu örüntülerden bir başkası da “*Vur... Vur... İnlesin...*” biçiminde başlayan, hedef alınan isim, kurum ya da devletin adı söylendikten sonra “*... dinlesin!*” diyerek bitirilen slogandır. İlk kez 2008'de Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt tarafından (Bora, 2018) dile getirilen “*Mevzubahis vatansa gerisi teferruattır!*” Atatürk'ün sözü olduğu iddiasıyla slogan olarak kullanıma sokulur. Atatürk tarafından dile getirildiği kanıtlanamayan slogana (t 24, 2017) Sevilay Çelenk, “Oysa zaten hayatlarımızın gündelik olarak son derece teferruattan sayıldığı bir toplumda, cumhuriyet de demokrasi de vatan da yaşatılacaksa ve gerçekten yaşatılmak isteniyorsa hayata, yaşamının kıymetine vurgu yapılmak zorunda” bulunduğu düşüncesiyle itiraz eder (Çelenk, 2017). Slogan 2008'de bir grup kadın tara-

findan tersine çevrilerek kullanılır: “Söz konusu olan özgürlükse, hiçbir şey teferruat değildir.”

2000’li yılların ikinci onyılında bestesi Rüştü Şardağ’a, güftesi Ümit Yaşar Oğuzcan’a ait ünlü bir aşk şarkısının bir dizesinin bir slogana dönüşmesi bu yıllarda Türkiye siyasetine egemen olan militarist havayı yansıtır. Şarkının “Bir gece ansızın gelebilirim” dizesi altmışlı yıllarda Kıbrıs Rum radyolarının Türkiye’nin çıkartma yapmasını bekleyen Kıbrıs Türklerin moralini bozmak için yayınladıkları “Bekledim de gelmedin / Hiç mi beni sevmedin?” şarkısına karşılık, Kıbrıslı Türklerin Bayrak Radyosu tarafından çalınır. “Bu kadar yürekten çağırma beni / Bir gece ansızın gelebilirim” dizelerini uzun bir aradan sonra, Devlet Bahçeli 15 Aralık 2005’te yaptığı bir konuşmada “gerekirse Kandil dağında bir gece görünmekte yarar var” diyerek anımsatır (Gazete Duvar, 2017). Sonraları Cumhurbaşkanı Erdoğan dizeyi Türkiye’nin Kuzey Irak’ta gerçekleştirdiği sınırötesi harekâtler öncesinde kullanır. Erdoğan 29 Nisan 2017’de “Vakti saati geldiğinde ne yapacağımızı biz gayet iyi biliriz. Bir gece ansızın gelebiliriz” der (Purtul Uçar, 2017). 25 Eylül 2017’de Kuzey Irak’ta düzenlenecek bağımsızlık referandumu için Mesud Barzani’yi, “Oldu bittiye izin vermeyiz. Bir gece ansızın gelebiliriz” diyerek uyarır. 14 Ocak 2018’de ise “‘Bir gece ansızın gelebiliriz’ demiştim. Tabii geceler bitmez” diyerek bu dizenin artık kararlarına yön veren bir slogana dönüştüğünü belirtmiş olur (Erdoğan, 2018). 7 Ekim 2023’te yaptığı bir X paylaşımında, karşısına çıkanları, “‘Bir gece ansızın gelebiliriz’ ikazının vatanımızın bekasına kasteden alçakların yüreklerine saldıği korkuyu hiç eksiltmeyeceğiz” diyerek uyarır.

SONUÇ YERİNE

Karmaşık siyasal ve toplumsal süreçlerin sonucunda oluşan sloganlar öncelikle siyasal yaşantının değişime uğradığı, değişim taleplerinin toplumun değişik kesimleri tarafından paylaşıldığı dönemlerde yaratılır ve kullanılır. Türkiye’de de sloganların günümüzdeki biçimleri kazanması ile siyasetin toplumsallaşması süreçleri arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Siyasallaşmanın ivme kazandığı zamanlarda sloganlar, siyasal özne olmak arayışına giren değişim yanlısı toplumsal hareket ve örgütlerin kendilerini görünür, seslerini duyulur kılabilmelerine olanak sağlayan etkili araçlara dönüşür. Sloganlar artık sadece yasal partilerin önceliklerini değil, yeni siyasal öznelerin de gereksinim ve isteklerini yansıtmak işlevi üstlenir. Bu durum, sloganların seçim dönemlerine ve seçimlere katılan partilere özgülenebilecek süreçlerin ürünü olarak ele alınmasını gerektirir. Bu dönemlerde basit, ilk okunduğunda anlaşılabilen, sıradan insanın kullandığı sözcüklerden yapılmış ve açık bir çözüm öneren slogan ve slogan temelli dil, toplumsallaşan siyasetin en belirgin göstergelerinden birisi olur.

Altmışlı yılların ortasından başlayarak sloganlar, Türkiye’de yönetenlerden çok, yönetilenlerin başvurduğu en önemli siyasal araçlardan birisi olur. Artık yaratıcı ve kalıcı sloganlar iktidar çevreleri, partiler ya da devlet değil, siyasal öznellik kazanıp seslerini duyurmaya çalışan muhalif çevreler ya da toplumsal kesimler tarafından tasarlanıp kullanılır. Bu dönüşüm Türkiye’de siyasetin toplumsallaştığı, deyim yerindeyse, siyasetin “sokağa döküldüğü” bir dönemde

yaşanır. Türkiye’de sloganların değişim sürecinin eksenlerinden birisi afiş, döviz ve pankart vb. görsellerde yazılan, dolayısıyla okunmak için tasarlanan sloganlardan sokaklarda hep birlikte bağırılmak –atılmak– için tasarlanan sloganlara geçiş biçiminde ortaya çıkar. Sloganlarını afiş ve ilanlarda kullanan siyasal partilere karşın, siyasal öznellik kazanmaya çalışan siyasal hareketler sloganlarını gösteri yürüyüşleri sırasında ve hep birlikte “atmak” üzere kullanıma sokarlar. Altmışlı yılların ikinci yarısında başbakanlık koltuğunda oturan Süleyman Demirel’in deyişiyle “bu devrin bir icadı” olan yürüyüşlerden beklenen işlevler artık “atılan” ve duvarlara “yazılan” sloganların da etkisiyle başkalaşır. Siyasal agoranın çeperine tutunmaya çalışan yeni öznelerin güç kazanmaları da büyük ölçüde etkili sloganlar yaratmalarıyla kolaylaşır. Altmışlı yılların ortasından başlayarak sloganlar, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin sürdürülebilir olmaktan çıktığını, yeni bir uzlaşya gereksinim duyulduğunu, böylesi bir uzlaşya için egemen çevrelerin sağlaması gereken koşulların neler olduğunu açığa vuran göstergelere dönüşür.

Sloganlar, Türkiye siyasetinde bir dizi sürekliliği ve çeşitli siyasal hareket ve örgütler arasındaki ortak bölünleri ortaya koyar. Bunların başında siyasetin savaş benzeri bir karşılaşma eylemi olarak görülüp gösterilmesi gelmektedir. Özellikle Tek Parti yönetiminin, karşılaştığı, özellikle ekonomik sorunları savaşılmaması gereken düşman olarak görüp dış dünyayla ilişkilendirilmesi biçimindeki siyasal pratikleri sloganlara yansıtması bilindik bir durumdur. Çok partili hayatta bu türden pratikler bir ölçüde terk edilse de, altmışlı yıllarda savaş olarak siyaset anlayışının yeniden öne çıktığı görülür. Bu evrede yeni siyasal özneler savaş olarak siyaset anlayışını bir adım ileri götürmekte, karşıtlarını ve karşıtlarıyla özdeşleştirdikleri kurulu düzeni ortadan kaldırılması gereken nesnelere olarak görüp göstermeye çalışmaktadır. Daha önceki evrelerde de yaygın bir biçimde kullanılan ve genellikle “*Kabrolsun...*” diye başlayan, ya da “... *Ölüm!*” biçiminde son bulan sloganlar bu kez savaşı ve silahları güzelleyen biçimler olarak yeniden üretilir.

Bu olgunun en açık görüntüsü sloganlarda “*kan*”, “*intikam*” gibi sözcüklerin ya da “*ezmek*” gibi yüklemelerin kullanımında görülen artıştır. “*Komünistleri ezeceğiz!*”, “*Kanımız aksa da zafer İslam’ın!*” bu evrede yaratılan ve izleyen onyıllar boyunca Ülkücü ve İslamcı hareketler tarafından yoğun bir biçimde kullanılacak olan sloganlardır. Sloganlarda kullanılan bu türden sözcüklerin yanı sıra değişik siyasal eğilimleri yansıtan metinlerde karşımıza çıkan “*kefen*”, “*tabut*”, “*mermi*” vb. sözcükler ve “*kurşun yemek*”, “*ölmek/öldürmek*”, “*can vermek*”, “*vurmak/vurulmak*”, “*düşmek*” gibi yüklemeler, siyasetin ucunda ölüm olan, ölümüne yapılması gereken bir iş olarak algılanmasını, muhaliflerin de bir biçimde yok edilmesi gereken insanlar olarak görülmesini beraberinde getirir. Altmışlı yıllarda sağ muhafazakâr çevreler tarafından düzenlenen toplantılarda Behice Boran için, “*Karakaşlı Behicem... İpini ben çekicem...*”, sosyalist eylemciler için “*Cellat Kara Ali... Zengin olacağın günler yakındır!*”, “*Komünizmi ezeceğiz!... Türkistan’a geçeceğiz!*”, sol eğilimli öğrencilerin gösterilerinde Demirel için kullandıkları “*Morrison... Yolculuk ne zaman?*” ya da “*Ya istifa... Ya sehpâ!*” vb. sloganlar bu konuda akla gelen ilk örneklerdir. Yetmişli yıllarda Ülkücülerin kullandığı, “*Kanımla yükselecekse Hz. Muhammed’in dini... Kılıçla parçala beni!*”, İslamcılarının “*Her Akıncı bir mermi... Kuracağız İslam devletini!*” gibi slo-

ganları aynı anlayışı yansıtır. Cumhuriyet'in ilk yüzyılımı tamamladığı yıllarda, “*Kefenli liderin... Kefenli... Askerleriyiz!*” gibi sloganların hâlâ kullanılabilen oluşu ayrıca düşündürücüdür.

Bu anlayışın bir başka görüntüsü ise sloganlar ile tarihsel savaşlar arasında kurulan analojik ilişkidir. Genel olarak bütün partiler, özel olarak siyasal öznellik kazanmaya çalışan toplumsal hareketlerin –vicdani reddi savunan hareketler dışında– neredeyse bütünü amaçlarını ve bu amaçlarına ulaşmak için yapmaya çalıştıkları işleri savaşlara benzetir. Altmışların sonlarında sol örgütler mücadelelerini Vietnam Savaşı ve Filistin direnişi gibi görürken bir yandan da yaptıkları işler için İkinci Kurtuluş Savaşı benzetmesi yapar. İslamcı hareket açısından sıklıkla kullanılan iki savaş imgesi Malazgirt ve İstanbul'un fethi olur. Parti örgütlerinin orduya benzetilmesi de söz konusu sürekliliğin bir başka belirtisidir. Bu benzeti, “*İşte ordu... İşte komutan!*” sloganında olduğu gibi, genel başkanın komutan olarak görülmesi, partililerin de asker gibi davranması gerekliliğini beraberinde getirir. “*Komutan Erbakan... Akıncı Asker!*”, “*Biz Biz Biz... Alparslan Türkeş'in askerleriyiz!*”, “*Madem ki Türksün, askersin!*” sloganları böylesi bir anlayış ve beklentiyi örnekler. Siyaseti savaşarak yapılması gereken bir iş gibi görmenin kaçınılmaz sonucu, bir siyasal partide olması gereken bağlılık ve disiplin gibi unsurların “*itaat*” ve “*biat*” biçiminde tanımlanmasıdır. İtaat beklentisinin öne çıktığı siyasal partilerde örgüt içi tartışma ve sorgulama süreçlerinin tıklandığı, eleştiri mekanizmalarının bir biçimde çalıştırılmadığı, örgüt üyelerinden yöneticilere “*körü körüne bağlılık*” beklendiği görülür. Eleştiri ve tartışma ortamının bulunmadığı yapılanmalarda önderlik kültürünün oluşması kolaylaşmakta, genel başkanlar onyıllar boyunca koltuklarından ayrılmadan parti yönetimini sürdürebilmektedir.

Araştırmanın ele aldığı evrede sloganların ortaya koyduğu bir başka süreklilik ise “*eser ve hizmet siyaseti*” olgusudur. Yol, su, köprü, baraj inşaatı gibi konuları siyasetin temel uğraşı olarak gören bu anlayışın, Türkiye’de bütün ana akım partilerce paylaşılsa da öncelikle sağ muhafazakâr partilerin kısıncı bir biçimde sahiplendiği görülür. Bu anlayışın en belirgin özelliği siyasetin “*hak temelli*” bir uğraş olarak görülmemesidir. Süleyman Demirel’in “*Cumhuriyet kiremittir!... Cumhuriyet elektriktir!*” biçiminde özetlediği, AP’nin seçim afişlerinde “*Su ve yol ana davalarımızdır!*” sloganlaştırdığı bu anlayış siyaseti hak ve özgürlükleri genişletmek için yapılan bir mücadele olarak gören anlayıştan ayrışır. Bir DP yayınında söylendiği gibi “*Bırakın çimento konuşsun!*” anlayışı siyasal başarının ölçütlerini yol uzunluğu, baraj sayısı üretilen elektrik olarak görüp tanımlar. Yapılan yolların uzunluğuna ve yolların yapımı için yapılan harcamalara ilişkin rakamlar verilirken bu harcamaların hangi öncelikler uyarınca yapıldığı, nasıl hesaplandığına ilişkin bilgiler saydamlıkla paylaşılmadığı gibi bu yolların işlevleri, sağlamlığı vb. sorular da fazlaca tartışılmaz. AK Parti yönetiminin hegemonik bir nitelik kazanması, sokakta siyaset yapmak olanaklarının kısıtlanması ve sloganlara olumsuz bir anlam yüklenmesi atbaşı giden süreçler olarak karşımıza çıkar. “*Gösteri*”, “*örgüt*”, “*halk*”, “*özgürlük*” gibi, “*slogan*” da sağ muhafazakâr çevrelerin anlam dünyasında olumsuzlanan bir sözcüktür. Başbakan Erdoğan 5 Ekim 2013’te Adana’da yaptığı bir konuşmada milliyetçilik anlayışını açıklarken “*Biz slogan milliyetçisi değiliz. Bizim için milliyetçilik, millet için hizmet üretmek, milletin itibarını yücelt-*

mek, milletin ihtiyaçlarına cevap vermektir. Her sabah çocukları sıraya dizip, yağmurun, karın, soğğun, sıcakın altında o çocuklara 1933’lerden kalma, geri kalmış ülkeleri çağrıştıran, Soğuk Savaş döneminin demir perde ülkelerini hatırlatan sloganlar attırmak milliyetçilik değildir” sözleriyle eser ve hizmet siyasetini överken sloganları olumsuzlar (Erdoğan, 2013). Erdoğan, eser ve hizmet siyaseti anlayışını, “laf milliyetçiliği” değil, “hizmet milliyetçiliği” yaptıklarını söyleyerek açıklar (Erdoğan, 2014). Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın zaman zaman söylediği, “Slogan gençliği istemiyorum; icraat gençliği istiyorum” biçimindeki sözleri de bu dönüşümü yansıtır. AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Cevdet Yılmaz, 31 Mart 2019 yerel seçimleri öncesinde sloganlar üzerine söyledikleri sokakta siyasetten duyulan hoşnutsuzluğu anlatır: “AK Parti bir hizmet partisidir, slogan partisi değildir. Bazı partilerin slogan atmaktan başka yaptıkları bir şey yok ama sloganlarla toplumun sorunları çözülmüyor, sloganlarla bir ilerleme sağlamıyoruz. Bu kadar slogan yeter. Gitsinler başka yerde slogan atsinlar. Bizim slogana değil hizmete ihtiyacımız var” (AK Parti Hizmet Partisidir, Slogan Partisi Değildir, 2019).

Siyasetin sayılarla ifade edilen somut nesnelere üretimine indirgenmesi, hakların ve özgürlüklerin genişletilmesi işi olması gerçeğinin yadsınması, dolayısıyla, devletin bütün erleriyle hak ve özgürlüklerin korunup geliştirilmesi için çaba harcaması gerekliliğinin arka plana itilmesi sonucunu yaratır. Siyaseti eser üretimi olarak tanımlayan anlayış için sözgelimi, “düşünce ve ifade özgürlüğü” gibi istekler ister istemez öncelikli konular olmaktan uzaktır. Bu durumun açık belirtisi Türkiye’de sloganların en az değindiği kavramın “*hürriyet*” ya da “*özgürlük*” olmasıdır. 1908 devriminin “*Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet*” sloganında ilk sıraya konulmuş “hürriyet” unsurunun kısa bir süre içinde devre dışında bırakılması, yerine “adalet” kavramının geçirilmesi de bu olguyla ilişkilendirilebilir (Mardin, 2011). Esin kaynağı Fransız Devrimi’nin “*La liberté ou la mort!* [Ya özgürlük... Ya ölüm]” olan “*Ya İstiklâl... Ya Ölüm!*” sloganında uğruna ölünecek bir kavram olarak kullanılan “özgürlük” yerine “*istiklâl*” sözcüğünün konulmuş olması bir ölçüde İstiklâl Savaşı’nın amacıyla açıklanabilirse de Türkiye siyasetinde iktidar sahiplerinin özgürlük kavramına hayat hakkı tanımaması olgusuyla yakından ilgilidir. 27 Mayıs 1960 darbesi öncesinde yapılan gösterilerde özgürlük talebinin yüksek sesle “*Hürriyet isteriz!*” sloganıyla dile getirildiği kısa dönem bir yana bırakılacak olursa, siyasal parti ve örgütlerin özgürlük taleplerini seslendirmek konusunda isteksizlik içinde oldukları görülür. Cumhuriyet’in 90. yılında başlayan Gezi Olayları, bu eksikliğin giderildiği, çeşitli toplumsal hareketlerin her türden özgürlük isteklerini yaratıcı sloganlar aracılığıyla ifade ettiği bir dönüm noktası olmakla birlikte, Cumhuriyet’in 100. yılına girerken kararlı bir biçimde ketlenmektedir. Gezi Olayları’nın ardından, Anayasa tarafından güvence altına alınmış bir hak olan toplu gösteri ve yürüyüş yapma hakkının fiilî önlemlerle askıya alınmış olmasına karşın, kadın, çevre ve emek hareketlerinin düşünce ve ifade özgürlüğüne sahip çıkmak için kararlı bir mücadele yürüttükleri görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin daha özgürlükçü ve demokratik bir cumhuriyet olması için verilen bu mücadeleler umut vericidir.

KAYNAKÇA

- 19 Ocak Bu Toprakların Vicdan ve Kardeşlik Günüdür, Öyle Kutlanmalıdır. (2024, 19 Ocak). Agos. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/29704/19-ocak-bu-topraklarin-vicdan-ve-kardeslik-gunudur-oyle-kutlanmalidir>.
- 1930'ların Atatürk Türkiye'sini Özleten 200 Fotoğraf. Mustafa Kemalim. <https://mustafakemalim.com/1930larin-ataturk-turkiyesini-ozleten-200-fotograf/>.
- 1960-70 Arasında Kürt Hareketi. (1988). *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Tarihi Ansiklopedisi*, C. 7 içinde (s. 2110-2133). İletişim Yayınları.
- 2003-2007 Sendikal Mücadele ve Basın-İş. (2014). *Basım-İş*. <http://www.basin-is.org.tr/2003-2007-sendikal-mucadele-ve-basin-is,2,2,160>.
- 654 sayılı Toplum Zabıtası kurulması hakkında Kanununun 1 ve 3. maddelerinin değiştirilmesine dair Kanun (Resmî Gazete ile yayımı: 14.7.1971 - Sayı: 13895).
- Abadan-Unat, N. (1966). *Anayasa Hukuku ve Siyasal Bilimler Açısından 1965 Seçimleri'nin Tablivi*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Ahmad, F. (1976). *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1947)*. Bilgi Yayınları.
- AK Parti Hizmet Partisidir, Slogan Partisi Değildir. (2019, 19 Ocak). AK Parti. <https://www.akparti.org.tr/haberler/ak-parti-hizmet-partisidir-slogan-partisi-degildir/>
- Akan, A. K. (2016, 14 Ekim). Başbakan Yardımcısı Kurtulmuş: Söz de karar da milletindir. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/basbakan-yardimcisi-kurtulmus-soz-de-karar-da-milletindir/664822>.
- Akkurt, M. (2019). 1961-1971 Yılları Arasında Türkiye'de Kürtçülük. *SEFAD* 42: 323-340.
- Aksakal, E. (2014, 29 Aralık). 90'larda Öğrenci-Gençlik Hareketi. *HyeTert*. <https://hyetert.org/2014/12/30/90larda-ogrenci-genclik-hareketi/>.
- Aktar, A. (2005). Türk Yunan Nüfus Mübadelesinin İlk Yılı: Ekim 1922-Ekim 1923. M. Pekin (der.) *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi* içinde (s. 41-74). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Alan, B. (2019). "The World is Bigger than Five": A Salutary Manifesto of Turkey's New International Outlook. *Insight Turkey* 21 (4): 71-95.
- Alçora, E. (2015). *Türkiye'de Siyasal Parti Propagandası (1946-1960)*. SAV.
- Algül, S. (2015). *Türkiye'de Sendika-Siyaset İlişkisi: DİSK (1967-1975)*. İletişim Yayınları.
- Alkan, E. v.d. (1960). *Milli İnkılap Nasıl Oldu-Olayların İç Yüzü*. Balkanoğlu.
- Alkan, M. Ö. (2006). Milli Şef'li Tek Parti Döneminde Seçimler (1939 ve 1943 Seçimleri). M. Ö. Alkan (der.) *Prof. Dr. Bülent Tanör Armağanı* içinde (s. 320-360). Oğlak Yayınevi.
- Alkan, M. Ö. (2015). Seçim Afişleri, Parti Amblemleri ve Demokrasi Tarihimize Dair Notlar. *Birikim* 313 (Mayıs): 114-26.
- Alpat, İ. (2012). *Popüler Türkiye Solu Sözlüğü: Solun Yüzyıllık Öyküsü*. Siyah Beyaz.
- Altay, E. (2019, 25 Aralık). Dünya Kadınları Aynı Şarkıyı Söylüyor: Las Tesis. *Sivil Sayfalar*. <https://www.sivilsayfalar.org/2019/12/25/dunya-kadinlari-ayni-sarkiyi-soyluyor-las-tesis/25>.
- Altuğ, H. A. (2006). 1968-1980 Yılları Arasında Konya'da Toplumsal Hareketler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi.
- Altuğ, K. (1991). *27 Mayıs'tan 12 Mart'a* (İkinci baskı). Yılmaz Yayınları.
- Amy, M. (2013, 5 Ağustos). What Makes a Good Political Slogan? *The Guardian*.
- Aslandaş, A. ve Bıçakçı, B. (2006). *Popüler Siyasî Deyimler Sözlüğü* (3. Baskı). İletişim Yayınları.
- Atalay, C. (2010, 7 Aralık). Sendika TEKEK Direnişinden Nasıl Feragat Etti? *Bianet*. <https://bianet.org/yazi/sendika-tekel-direnisinden-nasil-feragat-etti-126450>.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. (2006). Ankara Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Atatürk'ün "Söz konusu vatansa, gerisi teferruattır" diye bir lafı yok, kılı kırk yarardı. (2017, 22 Eylül). *T24*. <https://t24.com.tr/haber/ataturkun-soz-konusu-vatansa-gerisi-teferruattir-diye-bir-lafi-yok-kili-kirk-yarardi,446675>.
- Atayakul, F. (2007). Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950-1954-1957). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Ateş, A. (2017, 19 Haziran). İşçilerin 51 Yıl Önceki Adalet Yürüyüşü. *Birgün*. <https://www.birgun.net/makale/isçilerin-51-yil-onceki-adalet-yuruyusu-165458>.
- Ateşoğlu, E. (2006). Türk Siyasal Yaşamında Milli Demokratik Devrim Düşüncesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi.

- Atılgan, G. (2002). *Yön-Devrim Hareketi: Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*. Yordam.
- Aybar, M. A. (2014). *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*. İletişim Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (2000). *Menderes'in Dramı*. Remzi.
- Aydın, Z. (2020). İşçilerin Haziranı: 15-16 Haziran 1970. Ayrıntı.
- Aydınoğlu, E. (2007). *Türkiye Solu (1960-1980)*. Versus.
- Aysan, Y. (2013). *Afişe Çıkmak: 1963-1980 Solun Görsel Serüveni*. İletişim Yayınları.
- Bahçeli: 2005'te "Bir Gece Görünmekte Yarar Var" Demiştim. (2017, 2 Mayıs). *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2017/05/02/bahceli-2005te-bir-gece-gorunmekte-yarar-var-demistim>.
- Bahriye. (2022, 29 Ocak). *Istanbul-Kıbrıs Mitingi-1964* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=nkFuPjWGYfY>.
- Bailey, T. ve Dobbs, S. (1976). *Voices of America: The Nation's Story in Slogans, Sayings and Songs*. The Free Press.
- Balci, Ş. (2007). Türkiye'de Negatif Siyasal Reklamlar: 1995, 1999 ve 2002 Genel Seçimleri Üzerine Bir Analiz. *Selçuk İletişim* 4 (4): 122-142.
- Bali, R. (1966). "Vatandaş Türkçe Konuş!" www.rifatbali.com/images/stories/dokumanlar/turkce_konusma_birgun.pdf.
- Ballıktaş, B. (2010, 3 Mart). TEKEL İşçileri Çadırlarını Toplarken Hüzünlü Ama Umutlu. *Bianet*. <https://bianet.org/yazi/tekel-iscileri-cadirlarini-toplarken-huzunlu-ama-umutlu-120386>.
- Başar, A. H. (2007) *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları*, C. 2. M. Koraltürk (haz.) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Başbakan: "2011'de Ustalık Dönemi Başlayacak". (2011, 3 Nisan). *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-2011de-ustalik-donemi-baslayacak-17450622>.
- Batu, M., Yanık, A. ve Tos, O. (2021). İdeolojik Bir Söylem Olarak Slogan Üzerine Düşünmek: Türkiye'de Mart 2019 Yerel Seçimlerinde Kullanılan Parti Sloganları Üzerine Kıyaslayıcı Bir Analiz. *Erciyes İletişim Dergisi* 8 (1): 257-275.
- Baydar, O. (2017, 15 Kasım). "Amerika gitsin Rusya mı gelsin, Allahsız Gomonistler!" T24. <https://t24.com.tr/yazarlar/oya-baydar/amerika-gitsin-rusya-mi-gelsin-allahsiz-gomonistler,18515>.
- Bayer, Y. (1999, 24 Ekim). "Uğurlar olsun" Kışlah! *Hürriyet*.
- Bayur, H. (1954, 15 Mayıs). 1954 Genel Seçimleri Üzerine Düşünceler. *Akis*.
- Bekle Bizi Filistin Mavi Marmara Geliyor. (2011, 1 Haziran). *Yeni Şafak* <https://www.yenisafak.com/gundem/bekle-bizi-filistin-mavi-marmara-geliyor-322100>.
- Belge, B. ve Vardar, N. (2013, 30 Ekim). Pankart, Döviz ve Sloganlarla 8 Mart. *Bianet*. <https://bianet.org/haber/pankart-doviz-ve-sloganlarla-8-mart-128367>.
- Bellak, L. (1942). The nature of slogans. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 37 (4), 496-510.
- Bengi, D. ve Zat, E. (2020). "Her Savaştan Bir yara": 100. Yılında Cumhuriyet'in Popüler Kültür Haritası - 1(1923-1950). Yapı Kredi Yayınları.
- Benli, F. (2011). 1964-2011 Türkiye'de ve Dünyada Başörtüsü Yasağı Kronolojisi. <https://www.mazlumder.org/fotograf/yayinresimleri/dokuman/turkiyede-dunyada-basortusu-yasagi-kronolojisi.pdf>.
- Beşikçi, İ. (1970). *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller* (2. Baskı). E Yayınları.
- Beşikçi, İ. (1992). *Doğu Mitingleri'nin Analizi* (1967). Yurt Kitap Yayın.
- Beşikçi, İ. (2014). *Doğu Mitinglerinin Analizi*. İsmail Beşikçi Vakfı Yay.
- Bildirici, F. (2012, 20 Haziran). Ortak Paydamız Türkiye. *Hürriyet*.
- Bir, A. ve Yeles, S. (1989). 29 Kasım Seçimleri TV Propagandalarında Kim Kime Ne Söz Verdi? Simgeler, Sloganlar, Vaadler. *Kurgu Dergisi* 5: 277-278.
- Birand, M. A., Dündar, C. ve Çaplı, B. (2007). *Demirkurat: Bir Demokrasinin Doğuşu* (14. Baskı). Doğan Kitap.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasal İdeolojiler*. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2018). *Zamanın Kelimeleri: Yeni Türkiye'nin Siyasal Dili*. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2023). Yüz Yılda İdeolojik Akışlar. M. Ö. Alkan (der.) *Cumhuriyet: Bir Asırlık Muhasebe*. İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2023). *Demirel*. İletişim Yayınları.

- Bora, T. (28 Şubat, 2018). Teferruat. *Birikim*. <https://birikimdergisi.com/haftalik/8761/teferruat>
- Bora, T. ve Can, K. (2004). *Devlet ve Kuzgun: 1990'lerden 2000'lere MHP*. İletişim Yayınları.
- Bulut, F. (2009). 68 Kuşağı Düşünce Yapısında Atatürk ve Atatürkcülük. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Burğaç, M. (2013). 1946 Genel Seçimlerinde Propaganda. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 13 (26): 163-184.
- Cankut, A. (2022). Kıbrıs Türklerinin varoluş mücadelesinde 27-28 Ocak olaylarının önemi. *Uluslararası Akademi Dergisi* 1 (1): 1-9.
- Celal Bayar Elazığ'da Dün Bir Konuşma Yaptı. (1950, 7 Mayıs). *Cumhuriyet*. <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1950-05-07/0>.
- Cenaze Töreni Gösteriye Dönüştü. (1992, 20 Kasım). *Cumhuriyet*. <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1992-11-20/0>.
- Ceviz, S. (2017, 19 Mayıs). TEKEL Direnişi: "Gemileri Yaktık, Geri Dönüş Yok". *Evensel*.
- Coşkun, V. (2022, 31 Ocak). "Komünistin Eşkâli" (1): Ordu Gençlik Elele, Komünistler Hergele. *Serbestiyet*. <https://serbestiyet.com/yazarlar/komunistin-eskali-1-ordu-genclik-elele-komunistler-hergele-82626/>.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan AKP-MHP İttifakının İsmi Açıkladı: Cumhur İttifakı. (20 Şubat, 2018). *Sözcü*. <https://web.archive.org/web/20180221002854/http://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/akp-grup-toplantisi-43-2234166/>.
- Çakan, İ. (2004). *Konuşunuz Konuşturunuz: Tek Parti Döneminde Propagandanın Etkin Silahı: Söz. Otopsi*.
- Çakmak, F. (2010) Türk Kamuoyunda Kıbrıs Algısı: 1958 Yılı Kıbrıs Mitingleri. U. Keser (haz.) İkinci Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu (21-25 Ekim 2010) içinde (s. 541-569). Kıbrıs Türk Kültür Derneği.
- Çallı, O. (1970, 10 Şubat). Akhisar'da 15 bin Emekçi Soyguna Karşı Birleşti. *ANT* (163).
- Çarşı'dan 1 Mayıs Sloganı: Sık Bakalım, Biber Gazı Sık Bakalım, Kaskını Çıkar Copunu At, Delikanlı Kim Bakalım. (2013, 1 Mayıs). *T24*. <https://t24.com.tr/haber/carsidan-1-mayis-slogani-kaskini-cikar-copunu-at-delikanli-kim-bakalim,228986>.
- Çelenk, S. (2017, 29 Haziran). Teferruat Olarak Hayatlarımız. *Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/06/29/teferruat-olarak-hayatlarimiz>.
- Çevik Ergenel, S. (1993). *Siyasi Afişler (1946-1993)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi.
- Çiflikçi, A. (1996). *Siyaset Pazarlaması ve Siyasi Partilerin Malatya'daki Uygulamaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi.
- Çubukçu, İ. (2005). *Siyaset Pazarlaması: Genel ve Yerel Seçim Ayrımına Göre Seçmen Davranışlarının Analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi.
- D.P.nin Dün Çatalca'da Yaptığı Büyük Miting. (1954, 23 Nisan). *Cumhuriyet*.
- Dağtaş, M. S. (2016). "Down with Some Things": The Politics of Humour and Humour as Politics in Turkey's Gezi Protests. *Etnofoor, Humour* 28 (1):11-34.
- Demirci, K. (2016). Modern Seçim Kampanyalarının Türkiye'deki Seyrine Dair Bir Eleştiri ve Dönemselleştirme Denemesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 71 (3): 889-918.
- Demirel, A. (2013). *Tek Partinin İktidarı – Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2011). *Türkiye'nin Uzun Onyılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dış Politika: Türkiye'nin Dünyada İtibarını Yükselttik. (2011). AK Parti İstanbul İl Başkanlığı.
- Dikici, A. (2009). Demokrat Parti Döneminde İç Güvenlik ve Türk Polis Teşkilatı. *Akademik Bakış Cilt 3* (5): 61-94.
- Doğan, A. ve Göker, G. (2013). *Siyasal İletişim Araştırmaları*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Doğan, E. (2013). *Siyasal Seçimlerde Kullanılan Görsellerde Anlamın Yaratılması: 2011 Genel Seçimlerinde AK Parti ve CHP Kampanyaları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Doğan, Y. (1985). *Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)*. Tekin.
- Doğan, Z. (2022). *Yakın Tarihimizde Garip Olaylar*. İthaki.
- Doğu, N. (2011, 17 Mayıs). 3 Partinin Reklam Analizi. *Radikal*.
- Donat, Y. (2022, 19 Ocak). Yeter! Söz Milletindir! *Sabah*.
- Duman, D. ve İpekşen, S. (2013). Türkiye'de Genel Seçim Kampanyaları (1950-2002). *Turkish Studies* 8 (7): 117-135.

- Dündar, C. ve Çaplı, B. (2007). İsmet Paşa: Her Devir Bir Hayat. İmge.
- Ecevit, B. (1966). *Ortanın Solu*. İstanbul Matbaası.
- Egemenlik Duvarda Değil Milletin Kendisinde Olacak. (2006, 26 Nisan). *Birgün*. <https://www.birgun.net/haber/egemenlik-duvarda-degil-milletin-kendisinde-olacak-26761?amp>.
- Elhan, N. (2017). İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: "İrancılık" ve "İrancı" İslamcılık. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 3 (2): 28-57.
- Ercan, N. (2023). İmbik: Bir Zamanlar Sloganlarımız Vardı. İlkadım. <https://ilkadimdergisi.net/arsiv/yazi/imbik-bir-zamanlar-sloganlarimiz-vardi-2984>.
- Erdoğan, R. T. (2014, 24 Şubat). Yozgat Mitingi'nde Yaptığı Konuşma'nın Tam Metni. <http://www.akparti.org.tr/site/haberler/basbakan-erdoganin-yozgat-mitingindeyaptigi-konusmanin-tam-metni/59777#l>.
- Erdoğan, R. T. (2018). Sınırlarımızdaki En Ufak Bir Taciz, Bizim İçin Atılması Gereken Adımların İşaret Fişegi Olacaktır. 14 Ocak 2018 AK Parti Tokat İl Kongresi Konuşması. *Yeni Türkiye Vizyonu Yeniden Diriliş Yolunda-1*, (Mayıs 2017-Şubat 2018) içinde (s. 335-342). Cumhurbaşkanlığı Yayınları.
- Erdoğan, R. T. (2013, 5 Ekim). Slogan Attırmak Milliyetçilik Değildir. AK Parti. <http://www.akparti.org.tr/site/haberler/slogan-attirmak-milliyetcilik-degidir/52877>.
- Erdoğan: Gezi Parkı Mesajı Alınmıştır. (2013, 14 Haziran). BBC Türkçe. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/06/130614_erdogan_gezi.
- Erdoğan: Milleti Durduramayanlar Duran Adam Oldular. (21 Haziran, 2013). BBC Türkçe. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/06/130621_erdogan_kayseride.
- Erdoğan: Milletimiz 73 yıl sonra aynı gün "Yeter söz milletin" diyecektir. (2023, 18 Ocak). DHA. <https://www.dha.com.tr/politika/erdogan-milletimiz-73-yil-sonra-ayni-gun-yeter-soz-milletin-diyecektir-2192335>.
- Ergin, A. (2017). *Türkiye'de 1954 ve 1957 Genel Seçimlerinde Siyasi Afiş ve Slogan Kullanımı (DP-CHP Örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Ergin, E. (1999, 24 Ekim). Prof. Kışlalı'yı Uğurlarken. *Hürriyet*.
- Fatih Camisi'nde Mısır Protestosu: "Kahrolsun Demokrasi, Geliyor Hilafetin Sesi". (2013, 16 Ağustos). *Haber Sol*. <https://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/fatih-camisinde-misir-protestosu-kahrolsun-demokrasi-geliyor-hilafetin-sesi-haberi>.
- Feyizoğlu, T. (2003). *Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket*. Ozan.
- Feyizoğlu, T. (2011). *Denizler ve Filistin*. Alfa Basım Yayın.
- Feyizoğlu, T. (2015). *Akıncılar ve AK Gençlik'ten AKP'ye: Akıncı Gençlik Tarihi (1969-2001)*. Tekin.
- Geçer, A. ve Köse, R. (2023). Türk Halkının Kıbrıs Çözumsuzluğuna Tepkisi (27 Ağustos-1 Eylül 1964). *Belgi Dergisi* 25: 123-157.
- Gerze'de Termik Santrali Nasıl Yaptırmadık! (2015, 4 Mart). *Bianet*. <https://bianet.org/yazi/gerze-de-termik-santrali-nasil-yaptirmadik-162960>.
- Gökgöz, T. (2020). Türkiye'deki Siyasi Partilerin Kampanya Şarkılarının Bir Analizi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi.
- Göksu, O. (2018). 1991 Genel Seçimlerinde ANAP'ın Seçim Kampanyasının Siyasal Kültür Ekseninde Değerlendirilmesi ve Mesut Yılmaz'ın Rolü. *Erciyes İletişim Dergisi* 5 (4): 1-20.
- Görgün, A. (2002). *Çamurda Dans: Negatif Politik Reklam*. Bas-Haş Yayınları.
- Göztepe, Ö. (2022, 29 Mart). Kızıldereli Katliamının 50. Yılı: Teoride ve Pratikte THKP-C I: Engebeli, Dolambaçlı, Sarp Bir Yolun Başlangıcı. *Ağır Express*. <https://birartibir.org/engebeli-dolambacli-sarp-bir-yolun-baslangici/>
- Gülen, A. (2019). Siyasî Partilerin Propagandaları Ekseninde 1977 Genel Seçimi. *Atatürk Yolu Dergisi* 65: 119-157.
- Güler, M. A. (2019). Zonguldak Havzasında İşçi Hareketleri ve 1990-1991 Büyük Madenci Grevi. *Çalışma ve Toplum* 1 (60): 509-530.
- Günel, K. (2004). *Planlı Yıllar [Anılarla DPT'nin Öyküsü]*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Günaysu, A. (28 Aralık, 2014). Savaşa, Milliyetçiliğe, Irkçılığa Karşı: Arkadaşıma Dokunma! *Bianet*.
- Gürakar, T. (2017). *Aydınlık Hareketi: Küreselleşme Çağında Ulusal Tarz-ı Siyaset*. Asi Kitap.
- Güran Yiğitbaşı, K. (2015) 22 Temmuz'dan 7 Haziran'a Kampanyalar Ekseninde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) Siyasal İletişimi. İ. Çağlar ve Y. Özkır (der.) *Türkiye'de Siyasal İletişim 2007-2015*. SETA.

- Güven-Toker, N. (2019). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Toplumla Bütünleşme Projesi Olarak Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti. *History Studies* 11 (2): 655-679.
- Hakan, A. (2013, 24 Haziran). En Deli, En Şahane 20 Gezi Sloganı. *Hürriyet*.
- Hakyemez, D. (2020). Sermayenin Altın Programı: Tepeden İslamlaştırma. B. Özkan ve T. Güraka (der.) *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düzeni: Ordu, Sermaye, ABD, İslamizasyon* içinde (s. 261-282). Tekin Yayınevi.
- Hepar Raporlar. (2018, 12 Nisan). Kürkçü: "Toprak İşleyen Su Kullananın" Sloganı "Fabrikalar, Tarlalar, Siyasi İktidar, Her Şey Emegün Olacak," Sloganıyla Geri Dönecek. *Halkın Demokrasi ve Emek Partisi Raporlar*. <https://hdp.org.tr/tr/kurucu-toprak-isleyen-su-kullananin-slogan-fabrikalar-tarlalar-siyasi-iktidar-her-sey-emegin-olacak-sloganıyla-geri-donecek/11871/>.
- Hocalı Katliamı Bahane Edilerek Ermeniler Terörize Edilmeye Çalışılıyor! (25 Şubat, 2012). *Hyeert*. <https://hyeert.org/2012/02/25/ihd-basin-aciklamasi-hocali-katliami-bahane-edilerek-ermeniler-terorize-edilmeye-calisiyor/>.
- Hodges, A. (2011). *The "War on Terror" Narrative: Discourse and Intertextuality in the Construction and Contestation of Sociopolitical Reality*. Oxford University Press.
- Hodges, A. (2014). "Yes, We Can": The Social Life of a Political Slogan. C. Hart ve P. Cap (der.) *Contemporary Critical Discourse Studies 1* içinde (s. 348-366). Bloomsbury Publishing.
- Hodges, A. (2015). Intertextuality in Discourse. D. Tannen, H. E. Hamilton ve D. Schiffrin (der.) *The Handbook of Discourse Analysis* içinde (s. 42-60). Blackwell.
- Hodges, A. (2019, 21 Ekim). "Yes, We Can" and the Power of Political Slogans. *Anthropology News*. <https://www.anthropology-news.org/index.php/2019/10/21/yes-we-can-and-the-power-of-political-slogans>.
- Hongur, A. (2006). 28 Şubat Sürecinde Ordu, Medya ve Siyasal İktidar. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Horowitz, M. C. (2005). *New Dictionary of the History of Ideas*. Thomson Gale.
- İl İl, Barikat Barikat Berkin İçin Eylemler (2014, 12 Mart). *Sendika.Org*. <https://sendika.org/2014/03/il-il-barikat-barikat-berkin-icin-eylemler-174375>.
- İnce, E. (2014, 13 Aralık). Bergama Altın Madeni Direnişi: Toprağın Bekçileri. *Bianet*. <https://bianet.org/haber/bergama-altin-madeni-direnisi-topragin-bekcileri-160766>, erişim tarihi: 10 Ekim 2023.
- İpekeşen, S. (2012). 2011 Genel Seçimlerindeki Siyasal İletişim Faaliyetleri: AKP, MHP, CHP Örneği. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- İrfan Aktan'ın Behlül Özkan ile söyleşi. (2021, 15 Mart). Behlül Özkan: Kürt Sorununa Yaklaşımında İYİ Parti ile MHP'nin Farkı Yok. *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/behlul-ozkan-kurt-sorununa-yaklasiminda-iyi-parti-ile-mhpnin-farki-yok-makale-1516091>.
- İskender, T. (2018). *Demokrat Parti'nin Seçim Sloganları ve Propagandalarının Türk Siyasal Kültürüne Etkileri (1946-1957)*. Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- İşte AKP Mitinginde Atılan Sloganların Listesi. (2013, 17 Aralık). *Cumhuriyet*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/iste-akp-mitinginde-atilan-sloganlarin-listesi-19935>.
- Kadınlar Barış, Özgürlük ve Eşitlik İçin Sokaktaydı. (2011, 5 Mart). *Bianet*. <https://bianet.org/haber/kadinlar-baris-ozgurluk-ve-esitlik-icin-sokaktaydi-128366>.
- Kahraman, S. (2019, 3 Aralık). Manifesto Gibi Dans: Şili'deki Kivilcim Dünyaya Yayılıyor. *Dadanizm*. <https://dadanizm.com/manifetso-gibi-dans-silideki-kivilcim-dunyaya-yayiliyor/>.
- Kalaycıoğlu, E. (2016). Türkiye'de Siyasal Katılım ve Siyasal Kültür. M. Kabasakal (der.) *Türkiye'de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın* içinde (s. 183-220). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karabağlı, U. ve Arslan U. (2016, 3 Ocak). Henüz Özgürleşmemiş Beyinlerde Duyulduğu Anda Balyoz Etkisi Yaratan 16 Feminist Slogan. *Onedio*. <https://onedio.com/haber/henuz-ozgurlesmemis-beyinlerde-duyuldugu-anda-balyoz-etkisi-yaratan-16-feminist-slogan-645673>.
- Karadeniz, H. (1976) *Olaylı Yıllar ve Gençlik*. May Yayınları.
- Karahan, Z. (1995). 1991 Erken Genel Seçimleri ve Reklam Ajanslarının Etkinlikleri. *Marmara İletişim Dergisi* 9: 57-79.
- Karakaşlı, K. (2012, 6 Mart). Bu Kadar Yürekten Çağırma Beni. *Agos*. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/775/bu-kadar-yurekten-cagirma-beni>.

- Karataş, M. (2023). *Beyanname ve Yayınlarla Türkiye’de Seçim Propagandası (1923-1960)*. Yaz.
- Kazankaya, N. (2020, 14 Haziran). Yarın ve Yarıncılar. *sendika.org*. <https://sendika.org/2020/06/yarin-ve-yarincilar-590012>.
- Keskin, Ç. (2009). Yeni Halide Edipler Geliyor... Ya İstiklal Ya Ölüm. N. Mater (der.) *Sokak Güzeldir: 68’de Ne Oldu?* Metis.
- Keyhude. (2012, 21 Ocak). Biz Hrant değiliz, Ermeni de değiliz. *Siyaseten Doğru: Hafıza-i Beşer*. <https://siyasetendogru.wordpress.com/2012/01/21/biz-hrant-degiliz-ermeni-de-degiliz/>.
- Kılıç, O. (2012, 28 Şubat). Hocalı mitingine katılan gazeteler. *Birgün*. <https://www.birgun.net/haber/hocali-mitingine-katilan-gazeteler-60821>.
- Koca, B. (2017). Altmışlı yıllarda Türkiye’de Anti-Komünizm: Truman Doktrini’nden Komünizmle Mücadele Dernekleri’ne. M. Kaynar (der.) *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* içinde (s. 545-590). İletişim Yayınları.
- Koçak, C. (2017). *Demokrat Parti Karşısında CHP: Bir Muhalefetin Analizi*. Timaş.
- Koçak, H. (2019). 68’de Öğrenci-İşçi Dayanışması: İşçi-Gençlik El Ele. Ö. Turan (der.) *1968: İsyân, Devrim, Özgürlük* içinde (s. 333-356). Tarih Vakfı Yayınları.
- Koçak, K. ve Bora, T. (2023). *100: Cumhuriyet Tarihiinden 100 Portre*. İletişim Yayınları.
- Koçak, M. H. ve Çelik, A. (2016). Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi. A. Makal, A. Çelik ve H. Koçak (der.) *Sınıf Sendika Siyaset: Türkiye Emek Tarihiinden Kesitler* içinde (s. 263-304). İmge. Köylü. (1954, 23 Nisan).
- Kural, B. ve Akgül, E. (2014, 12 Mart). Berkin Elvan Uğurlandı. *Bianet*. <https://bianet.org/haber/berkin-elvan-ugurlandi-154113>.
- Kurt, K. (2017). Doğu Mitingleri ve Kamuoyundaki Yansımaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi.
- Lüküslü, D. (2015). *Türkiye’nin 68’i: Bir Kuşağın Sosyolojik Analizi*. Dipnot.
- Macit, M. (2015). *Siyasal Afiş ve İlanların Dilinden Türkiye’de Toplumsal Değişim ve Siyaset*. Gece Kitaplığı.
- Mahmutoğlu, T. B. (2015). 1923-1960 Yılları Arasında CHP’nin Seçim Çalışma ve Propagandaları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi.
- Mardin, Ş. (2011). Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi. *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi* 1 (1-3): 58-76.
- Mater, N. (2009). *Sokak Güzeldir: 68’de Ne Oldu?* Metis.
- McGuire, M. (2010). Three Simple Words: A Rhetorical Analysis of the Slogan “Yes We Can.” *Advances in Communication Theory and Research*. http://www.k-state.edu/actr/2010/12/20/three-simple-words-a-rhetorical-analysis-of-the-slogan-25e2_2580_259cyes-we-can_25e2_2580_259d-mollymcguire/default.html.
- Meclis Tarihinde İlk Defa Kitlesele Gösteriye Sahne Oldu: Büyük Protesto. (1999, 24 Ekim). *Hürriyet*.
- Menemencioglu, S. (2014). Bu Bir Cinnet: “Bizi de Askere Al Komutanım!” S. M. Menemencioglu (der.) “Öl Dediler Öldüm”: *Türkiye’de Şebitlik Mitleri* içinde (s. 23-30). İletişim Yayınları.
- Meriç, M. (2016). *100 Şarkıda Memleket Tarihi*. Ağaçkakan.
- Metinsoy, M. (2007). *İkinci Dünya Savaşında Türkiye: Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mihçioğlu, C. (1998). Yine Devlet Planlama Örgütünün Kuruluşu Üzerine. *AÜ SBF D* 43 (1): 113-143. *Milli Hareket*. (1968, Ağustos). 25. Kapak resmi.
- Mullins, A. (2013, 5 Ağustos). What makes a good political slogan? *Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/aug/05/australian-election-slogan-a-new-way>.
- Munyar, V. (2016, 16 Temmuz). AK Parti’ye 11 Kez Seçim Kazandıran Reklamcı. *Hürriyet*. AK Parti’ye 11 kez seçim kazandıran reklamcı | Vahap MUNYAR Köşe Yazısı - Hürriyet Haberler (hurriyet.com.tr)
- Müzikli İhtilal: Osman Paşa Marşı ve 27 Mayıs. (2013, 24 Mayıs). *BİA Haber Ajansı*. <https://bianet.org/haber/muzikli-ihtilal-osman-pasa-marshi-ve-27-mayis-146896>.
- Nar, M. (2020). Siyasal Bir Ritüel Olarak Seçimler: Türkiye Örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9 (5): 4121-4153.
- Nedimoğlu, M. (1990). Siyasal İletişimde Dönüşümler, Yeni Bir Olgu: Siyasal Reklamlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.

- Newsome, C. (2002). The Use of Slogans in Political Rhetoric. *The Corinthian* (4) 3. <https://kb.gcsu.edu/the Corinthian/vol4/iss1/3>.
- Neziroğlu, İ. Yılmaz, T. ve Erdem Efe, G. (haz.) (2014). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları (Cumhuriyet Hükümetleri Dönemi)* C. 5. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.
- Nuhoğlu, B. (2009). İstanbul Hukuk'ta işgal var... Sağ sol yok boykot var! N. Mater (der.) *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?* içinde (s. 17-28). Metis.
- Odabaşı, A. (2011). Selanik İttihat ve Terakki Üçüncü Kulübü'nün Köylü / Köycü Gazetesi: Vatandaş. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 10 (22): 47-63.
- Odman, M. (2010, 14 Şubat). Sloganlar. *Sol Haber*. <https://haber.sol.org.tr/yazarlar/mesut-odman/sloganlar-24083>.
- Oğuz, S. (2008, 15 Kasım). “Ya Sev Ya Terk Et”in Sahibi Var! *Milliyet*.
- Oktay, C. (2017). “Hum” Zamirinin Serencamı: Kanun-ı Esasî'nin İlanına Muhalefet Üzerine Bir İnceleme. C. Oktay (der.) *Siyasi Kültür Okumaları* içinde (s. 15-28). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Onbinler Savaşa Karşı Barikat Oldu. (2003, 1 Mart). *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/haber/139182/onbinler-savasa-karsi-barikat-oldu>.
- Oral, Z. (1977). Politik Afişin Bir Türü Olan Seçim Afişlerinde “Etki” Sanat Akımlarından Yararlanılarak Sağlanıyor. *Milliyet Sanat Dergisi* 233: 4-9.
- Önal, S. ve Uçar, M. (27 Mayıs, 1992). Polis Cenazede Slogan Attı. *Milliyet*.
- Öz, A. (2016). Anlam Kaybının Telifisi ile Siyasi Konular Arasında: Türkiye'deki İslâmcılığın Şehitlik ve Şahitlik Anlayışları Üzerine Bir Tasvir Denemesi. S. Değirmencioğlu (der.) *Öl Dediler Öldüm: Türkiye'de Şehitlik Mitleri* içinde (s. 24-31). İletişim Yayınları.
- Özdemir, İ. (2018, 1 Haziran). Mavi Marmara 8 Yaşında. AA. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/mavi-marmara-8-yasinda/1162267>.
- Özdoğan, G. G. (2001). *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*. İletişim Yayınları.
- Özgönül, E. (2021, 10 Ocak). Tam 30 Yıl Önce 150 Bin Kişi Yollarda Bu Sloganla Yürüdü: Çankaya'nın Şişmanı İçşi Düşmanı. *Sözcü*. <https://www.sozczu.com.tr/tam-30-yil-once-150-bin-kisi-yollarda-bu-sloganla-yurudu-cankayanin-sisman-iscu-dusmani-wp6204682>.
- Özkan, M. K. (2002). Türkiye'de Siyasal Reklam ve Siyasi Afişler (1946-1977). Yayınlanmamış Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Özkan, N. (2002). *Seçim Kazandıran Kampanyalar*. Mediacat.
- Özkan, N. (2004) *Türkiye ve Dünyadan Örneklerle Seçim Kazandıran Kampanyalar* (2. Baskı). MediaCat Kitapları.
- Özkan, N. (2014). *Türkiye ve Dünyadan Örneklerle Seçim Kazandıran Kampanyalar*. Mediacat.
- Özkul, O. ve Balcı, E. (2022). Kutsallık Bağlamında Türk İslam Ülküsü ve Dinî Eklektik Sloganlar. *Asya Studies Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar* 6 (22): 167-178.
- Öztan, G. G. (2014, 24 Mart). Sağın Slogan Repertuarı ve AKP. *Bianet*.
- Öztürk, K. (2017, 19 Mayıs). AK Parti'nin Sloganları ve Hayalleri. *Yeni Şafak*. <https://www.yenisafak.com/yazarlar/kemalozturk/ak-partinin-sloganlari-ve-hayalleri-2037985>.
- Parla, T. (1991). *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u*, Cilt III. İletişim Yayınları.
- Perdisa, B. (2013, 9 Haziran). Medyalens: Gezi Sloganları. *Everywhere Taksim*. <https://everywheretaksim.net/index.html?p=13138.html>.
- Petrol-İş. (2011). Saraçhane Mitingi. <https://www.petrol-is.org.tr/olay/sarachane-mitingi-3908>.
- Polat, N. (1997). Siyasal Partiler ve Siyasal Reklamcılık: 1991 Erken Genel Seçimlerinde Uygulanan Siyasal Reklamlar. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi.
- Purtul Uçar, B. (2017, 29 Nisan). Bir Gece Ansızın Gelebiliriz. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bir-gece-ansizin-gelebiliriz-40442567>.
- Recep Tayyip Erdoğan Sözleri, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Resimli Kapak Sözleri. (2015, 26 Aralık). *Ne Oldu*. <https://www.neoldu.com/en-guzel-recep-tayyip-erdogan-sozleri-10737h.htm>
- Routledge, P. (2017). *Space Invaders: Radical Geographies of Protest*. Pluto Press.
- Safire, W. (1978). *Safire's Political Dictionary 3d ed. An enlarged, up-to-date edition of The New Language of Politics*. Random House.

- Sargın, N. (2001). *TİP'li Yıllar (1961-1971) (Anılar-Belgeler)*. C. I. Felis.
- Sarıhan, Z. ve Taşcıoğlu, R. (2022). Türkiye'de 2002 Genel Seçimleri Örneğinde Gazete Siyasal Reklamları Üzerine Bir Analiz. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi* 10 (1): 86-113.
- Savaş, Milliyetçiliğe, Irkçılığa Karşı: Arkadaşıma Dokunma! (2023, 10 Eylül) *Bianet*.
- Sefer Görev Emri Olanlar Hazır Olsun. (2018, 25 Şubat). *Yeni Şafak*.
- Serdengeçti, O. Y. (1969). Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkan Yardımcısı ve Antalya Milletvekili Osman Yüksel'in Büyük Doğu'ya Beyanatı. *Büyük Doğu* 14 (2).
- Sezer Şanlı, A. (2022). Bir Yurttaş Protestosu Olarak Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık Eylemleri. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 48: 23-45.
- Sherif, M. (1937). The Psychology of Slogans. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 32: 450-461.
- Sık Bakalım. (2013, 17 Temmuz) *Meydan Gazetesi*. <https://anarsistarsiv.org/meydan1.org/2013/07/17/sik-bakalim/index.html>.
- Sulukçu, B. (1958, 22 Kasım). İmzalı yazısız karikatür. *Taş*.
- Süleyman Demirel'in Türk Siyasetine Damga Vuran Sözleri. (2015, 17 Haziran). *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/suleyman-demirel-in-turk-siyasetine-damga-vuran-sozleri-29305259>.
- Şafak, C. (2017, 23 Kasım). Fukara Tahir'in Anısına. *sendika.org*. <https://sendika63.org/2017/11/fukara-tahirin-anisina-can-safak-457698/>.
- Şanlı, A. (2020) Türk Milliyetçiliği Siyasetinin İnşası: Kurum, Doktrin, Kritik (1965-1980). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Şeker, T. ve İşliyen, M. (2012). 2011 CHP Seçim Reklamları Bağlamında Siyasal Reklamcılığın İzleyiciler Üzerindeki Etkilerine Yönelik Alımlama Analizi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 32 (Aralık): 327-349.
- Şimşek, A. (2018). Türkiye'de Antikomünist Faaliyetler: Propaganda Araçları, Teşekküller ve Portreler (1945-1971). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Şimşek, M. (1996). Refah Partisi'nde Halkla İlişkiler ve Reklam. *Yeni Türkiye Dergisi Medya Özel Sayısı* 1 (11): 875.
- Şimşek, Ş. (2019). 12-13 Aralık 2000 Tarihlerinde Meydana Gelen Çevik Kuvvet Olaylarının Örgütsel Kriz Yönetimi Açısından Değerlendirilmesi. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 2 (1): 45-59.
- Şirin, F. (2014). İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Bir Aydın: Falih Rıfkı Atay. Tarihçi.
- Tan, A. (2002). *Politik Pazarlama*. Papatya Yayıncılık.
- Tanıklık: Belkis Kaya "Geriye Dönecektik Ama Birbirimizden Ayrılmıyorduk". *Derinden Gelen Kökler*, 15-16 *Haziran Büyük İşçi Direnişi*.
- Tar, Y. (2022, 21 Haziran). Adım Adım İstanbul Onur Yürüyüşü: Bir İsyanın Özet Tarihi. *Heinrich Böll Stiftung*. <https://tr.boell.org/tr/2022/06/21/adim-adim-istanbul-onur-yuruyusu-bir-isyandin-ozet-tarihi>.
- Taşlıdan, N. (2010, 26 Kasım). Kadınlar Şiddete, Tacize, Tecavüzlere Karşı Kol Kola. *Bianet*. <https://bianet.org/haber/kadinlar-siddete-tacize-tecavuzlere-karsi-kol-kola-126259>.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Teşrinisani 1928, C. 5, s. 3.
- Tek Çözüm: Refah Partisi. (1987). Refah Partisi yayını.
- Tekin, N. (1998). Türkiye'de Seçim Propagandaları (1908-1946). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Thompson, O. (1999). *Easily Led: A History of Propaganda*. Sutton Publishing.
- Toker, M. (1961, 25 Eylül). Partilerin Sloganı. *Akis*.
- Tokgöz, O. (1991). Türkiye'de 1983 ve 1987 Genel Seçimleri'nde Kullanılan Siyasal Reklamlar. *Amme İdaresi Dergisi* 24 (1): 13-28.
- Tokgöz, O. (1994). 1991 Genel Seçimlerinde Refah Partisi: Siyasal Reklamlarda Yer Alan İmgeler ve Söylem Üzerinde Bir Araştırma. *Amme İdaresi Dergisi* 27 (1): 19-41.
- Tokgöz, O. (2019). *Seçimler, Siyasal Reklamlar ve Siyasal İletişim*. İmge.
- Toprak, Z. (1998). *Bir Yurttaş Yaratmak: Muâssır Bir Medeniyet için Seferberlik Bilgileri (1923-1950)*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

- Topuz, H. (1991). *Siyasal Reklamcılık: Dünyadan ve Türkiye'den Örneklerle*. Cem Yayınevi.
- Tuna, I. (2020). 27 Mayıs'ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş: 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi XX (40)*: 227-251.
- Türk, B. (2014). *Muktedir*. İletişim Yayınları.
- Türk-İş'in Kendi Tarihini Tahrif Etme Çabası. (2012, 29 Mayıs). *TEKGIDA-İŞ Sendikası*. <https://www.tekgida.org.tr/turk-isin-kendi-tarihini-tahrif-etme-cabasi-15708/>.
- Türkiye Tarihine Damgasını Vuran Mitingler. (2007, 11 Mayıs) *Habertürk*. <https://web.archive.org/web/20071011214918/http://haberturk.com/haber.asp?id=22879&cat=110&dt=2007%2F05%2F11>.
- Türkiye Türklerindir. (2022, 7 Ocak). *Atatürk Araştırma Merkezi*. <https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/turkiye-turklerindir>.
- Tütüncü, E. G. (2008). Propaganda, Söylem ve Sloganlarla Ortanın Solu. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 10 (3)*: 69-85.
- Uluengin, H. (2002, 14 Kasım). Kıbrıs Kuşağı mı? *Hürriyet*.
- Uluğkay, S. R. (2006). Türkiye'de Siyasal Afişin Gelişimi 1990-2000 Yılları Arası Örnek İki Parti (ANAP-CHP) Seçim Afişlerinin İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Unat, K. (2016). *Durmayalım Düşeriz! İktidardan Muhalefete CHP'nin Seçim Propagandaları*. Siyasal Kitabevi.
- Uyar, H. (1994). Tek Parti Yönetimi'nde Köylüye Yönelik Propaganda: Yurt Gazetesi. *Toplumsal Tarih 1 (1)*: 51-58.
- Uyusuz, M. (1959, 1 Nisan). Yazısız karikatür. *Taş-Karikatür*.
- Ülkücü Sözleri: En Güzel Ülkücü Sözleri, Bozkurt Sözleri. (2017, 21 Ekim). <https://www.neoldu.com/ulkucu-sozleri-en-guzel-ulkucu-sozler-31449h.htm>.
- Ünsal, A. (2020). *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*. Kırmızı Kedi.
- Yalçın, S. (1995). *Hangi Erbakan* (4. Basım). Öteki.
- Yaşlı, F. (2020). "Halkçı Ecevit": *Ecevit, Ortanın Solu, CHP (1960-1980)*. Yordam.
- Yıkılmaz, G. ve Kumlu, S. (der.) (2011). *Tekel Eylemine Kenar Notları*. Phoenix Yayınevi.
- Yıldırım, K. (2013). 1950-2011 Yılları Arasında Yapılan Genel Seçimlere Yönelik Seçmen Davranışları Üzerine Bir Araştırma. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2 (4)*: 13-34.
- Yılmaz, İ. (1999, 6 Mart). Doğru Slogan Seçim Kazandırıyor. *Milliyet*.
- Yolcu Y. S. (2019). *Cumhuriyet Misyonerleri: 1930-1946 Arası Türkiye'de Bir Politik Özne Olarak Gençlik İnşası*. Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Zafer*. (1954, 24 Ocak).
- Zengin, E. (2021). *Akmcılar Hareketi: 70'lerde İslamcı Gelişimin Oluşumu ve Eylem*. İletişim Yayınları.
- Zonguldak'ta İşçiler Genel Greve Çağırıldı. (2013, 27 Ocak). *Avrupa Postası*. <https://www.avrupa-postasi.com/zonguldakta-isciler-genel-greve-cagirdi>.

1960'lı Yıllar, Yeni Umutlar, Yeni Açılımlar

EMRE GÖNEN

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren belirli karakteristiklere sahip değişik dönemlerden geçmiştir. Bu dönemlerin en önemlilerinden biri de şüphesiz 1960-1970 arası yılları kapsayan dönemdir. 1923-1938 Ebedi Şef dönemi sonrası İkinci Dünya Savaşı başlamış, büyük ölçüde savaş ekonomisi uygulanmış, Tek Parti döneminin kimi politikaları sürdürülmüş (Milli Korunma Kanunu¹, ithal ikameci politikalar), kimi politikalar ise terk edilmiştir (Köy Enstitüleri'nin alelade okullara dönüştürülmesi, 1948).

İsmet İnönü'nün şahsında simgelenen 1938-1950 dönemi, tümüyle savaş koşullarına direnme ve sonrasında başlayan Soğuk Savaş dönemine uyum çabalarıyla geçmiştir. Bu dönem esasen bir geçiş dönemi olarak da betimlenebilir. 1950 yılında Tek Parti dönemi son bulmuş, Demokrat Parti'nin on yıl sürecek ve üç seçim zaferiyle güçlenecek iktidar süreci başlamıştır. Aynı bir araştırma konusu olabilecek bir husus da, 1950-1960 döneminin kurumları ve iktidar anlayışının, Tek Parti döneminden pek farklı olmamasıdır. Tek Parti kurumları ve uygulamaları sürdürülmüş, ancak Tek Parti döneminden farklı olarak kurumsal bir muhalefet de var olduğu için, muhalefetin siyasi rakip olarak değil, ezilmesi gereken bir olgu olarak görülmesi de bu dönemi belirleyen noktalardan biri olmuştur. 1950-1960 döneminin, önceki dönemlerden farkını oluşturan en önemli sosyal ve siyasal etkilerinden biri ise, siyasetin sosyal tabanının hızla gelişmesi ve çok ciddi boyutlara ulaşması, siyasal örgütlenmenin ve çatışmaların toplumun çok geniş kesimlerini kapsayacak ölçüde yaygınlaşmasıdır. Bu süreç, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk askerî darbeyle sonlanmış ve 1960'larda yaşanacak derin değişimin kapısını açmıştır.

1960'lar, Türkiye'de hem derinleşmeye başlayan bir kutuplaşmanın hem kentlere kırsal kesimden göçle birden hızlanan şehirleşmenin, özel sektörün küçük adımlarla sanayileşme ve üretimde giderek büyümesinin, az da olsa yurtdışına açılmanın, ilk kez halk yığınlarının edine-

1 Bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4417.pdf>.

bileceği tüketim mallarının piyasaya sürülmesinin, ilk hatırı sayılır miktarda turistin Türkiye'yi ziyaret etmeye başlamasının, ilk özgür sendikalaşmaların miladıdır. Bunların hepsine birden dokunmak mümkün olamayacağı için bu makalenin çerçevesi bu on yıl boyunca gerçekleşen seçimler, kurulan Devlet Planlama Teşkilatı ve karma ekonomi anlayışı, Avrupa Birliği'yle bütünleşmede atılan kurumsal adımlar ve tüketim mallarının piyasaya sürülmesi gibi hususlara değinilerek çizilmiştir.

DEVLETİN YAPILANMASINDA BİR KÖŞE TAŞI: DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI

1963 yılında kabul edilen ve yürürlüğe konan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Sovyet sisteminden ve planlı ekonomiden esinlenen bir girişimdir. Ne var ki rejimin temel yapısıyla ilgili bir değişiklik göze alınmamış, devletçiliğin ve ithal ikameci politikanın daha ağırlıklı olduğu, adına “Karma Ekonomi” denilen bir sistem geliştirilmiştir. 1960'lar, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin ve ekonomik sisteminin hâlâ ciddi bir prestij ve etki sahibi olduğu dönemlerdir. “Kapitalist olmayan yoldan kalkınma” yaklaşımının, özellikle kalkınmakta olan ülkelerde çok ciddi bir alternatif olarak algılandığı ve ele alındığı bu döneme, Sovyet tipi “planlı ekonomik kalkınma” ve uzun vadeli plan yapma geleneği damga vurmuştur.

Planlı ekonomik kalkınma sistemi, yalnızca Sovyet sisteminden esinlenen gelişmekte olan ülkeleri etkilememiştir. İşgal altındaki Fransa'da 1941 yılından itibaren ciddi bir altyapı planlaması için adımlar atılmış, ancak esas olarak 1946 yılında Jean Monnet tarafından kurulan *Commissariat Général au Plan* (Genel Planlama Teşkilatı), beş yıllık kalkınma planları hazırlayarak, serbest piyasanın temel olduğu ancak kamu yatırımlarının ve destek mekanizmaların yönlendirileceği bir sistem kabul edilmiş ve uygulamaya konmuştur. Fransa'da beş yıllık kalkınma planları 1993 yılına dek sürer. Doğal olarak her yatırımın devlet eliyle yapıldığı Sovyet sisteminden farklı olarak hem kamu hem de özel sektör yatırımlarını, sadece tavsiye ve öngöründe bulunarak, yönlendirme işlevi görmekteydi.

Türkiye'de Başbakanlığa bağlı bir Devlet Planlama Teşkilatı kurulması, aslında 1940'lı yıllarda gündeme gelmiş,² savaş ekonomisinin yarattığı sorunların üstesinden gelebilmek için yatırımları yönlendirici bir sistem arayışı içine girilmiştir. Ne var ki, 1950 sonrası, bu konu sıklıkla gündemde olmasına rağmen, bürokraside ciddi bir değişiklik getirecek bu reform yapılamamış, ancak 1960 sonrasında oluşturulmuştur.

1962 yılında yeni kurulan Devlet Planlama Teşkilatı, bilinen ve benimsenen adıyla DPT, ilk “Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı” hazırlamıştır. Plan hazırlanırken, Türkiye bürokrasi tarihinde belki de ilk kez iyi işleyen bir “sosyal ve ekonomik işbirliği” sistemi kurgulanmıştır. Adına “Özel İhtisas Komisyonu” denilen, çeşitli alt çalışma gruplarına ayrılan ve bürokrasi, özel sektör ve

2 Esasen Türkiye'de ilk planlama deneyleri 1930'lu yıllara dayanır. Bu dönemde, yerli hammaddeyi mümkün nispette çekici kılmak ve “ithal ikamesi” temelli politikalar oluşturmak için beş yıllık kısmi planlar yapılmıştır. Sonraları, 1947 sonrası ve Marshall Yardımı çerçevesinde daha liberal politikalar oluşturulmuşsa da, 1960 sonrası planlı ekonomi temel alınmıştır. Bkz. Günce (1981).

akademiya temsilcilerinin bir araya gelmesiyle oluşan bu komisyonlar ayrıntılı toplantılar ve görüş teatileriyle raporlar hazırlarlar. Bu raporların hazırlanmasında DPT, raportörlüğü üstlenir, yani yazman işlevini üstlenerek görüşlerin tutarlı biçimde kâğıda dökülmesini sağlar. Söz konusu raporlar çok çeşitli sektörleri kapsar, bu alanlardaki gelişmeler, varolan potansiyel ve yapılabilecek yatırımlar raporların içeriğini oluşturur. Dünya ekonomisindeki gelişmeler de bu raporlarda yer alır. Son haline getirilen rapor, Başbakanlık tarafından uygun görülen haliyle Meclis'e sevkedilir ve parlamento onayı aldıktan sonra "Beş Yıllık Kalkınma Planı" olarak yürürlüğe girer. Parlamento onayı aldığı için yasa kuvvetindedir, yıllık uygulama programları çerçevesinde, özellikle Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndan başlayarak, kamu yatırımları açısından yönlendirici olmanın da ötesinde bir rol oynar. Kamu yatırımlarının Beş Yıllık Kalkınma Planı öngörülerini çerçevesinde yapılıp yapılmadığını kontrol eden de yine Devlet Planlama Teşkilatı olacaktır.

Bu sistem, tahmin edilmeyen iki önemli gelişmeye yol açmıştır. Bunlardan ilki, DPT'nin, tüm eksikliklerine rağmen, kamunun yatırımlarına ve siyasetine yön veren, belirli ölçülerde de bağımsız çalışabilen bir kurum haline gelerek daha liberal bir yol izlemeye çalışmış olmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti geleneğinde, iktidarın hareket ve siyaset serbestisini kısıtlayacak/dengeleyecek, hata denetleyecek kurumların varlığının hiç hoş görülmediği bir gerçektir. Bugün de bu "bağımsız" ya da "özerk" kurumların çalışmaları mümkün nispette kısıtlanmakta, seçilerek gelmiş iktidarların bu tür denge/denet mekanizmalarından bağımsız çalışabilmeleri savunulmakta, bunun da demokrasi gereği olduğu öne sürülmektedir. 1960 İhtilali sonrası, çok sayıda özerk ya da dengeleyici kurum devlet mekanizmasına dahil edilmiştir. Anayasa Mahkemesi, Danıştay, iki kamaralı (Millet Meclisi ve Senato) parlamento bunlardan bazılarıdır. Ne var ki, 1961 Anayasası hazırlanırken, DPT'nin böylesi "kontrol edici" bir rol oynayabilecek bir kurum olacağı muhtemelen pek düşünülmemiştir.

Kamu yatırımlarının fevkalade dikkatle hazırlandığı ve devlet politikalarına yön veren bir araştırma/geliştirme kurumu olarak DPT, özellikle de Ankara'da iyi eğitim görmüş genç kitleler açısından son derece önemli bir çekim merkezi oluşturmuştur. Bürokraside yeni ve "elit" bir grup doğmuş, DPT tüm iktidarlar açısından gayet önemli bir kurum olarak belirlenmiş, yapısı itibarıyla de her zaman "soru işareti" uyandırmıştır.

DPT'yle ilgili öngörülemeyen bir diğer gelişme de, bu "çekim merkezi" işlevidir. Bu işlevin Ankara'ya ve kamuya cezbettiği, o dönem sayıca zaten az olan parlak üniversite mezunu beyinleri, Mülkiye'den veya ODTÜ'den, İstanbul'un iyi üniversitelerinden çekebilmiş olmasıdır. Sol ideolojinin saygınlığını muhafaza ettiği ve SSCB'nin uygulamalarının ciddi alternatif olduğu 1960'lı yıllar, kısa süre içinde ilerici fikirli, iyi yetişmiş kadroların Devlet Planlama Teşkilatı'nın masalarını doldurmasıyla neticelenmiştir. Tıpkı "Köy Enstitüleri komünist yetiştiriyor" mülhazasıyla bu kurumların tamamen içlerinin boşaltılmasına benzer bir siyaset tarzı, 1965 seçimlerinden itibaren Adalet Partisi'nin bakış açısını oluşturacak, Devlet Planlama Teşkilatı içine kendi kadrolarının yerleşmesine çok ciddi önem verecektir.

1963 YILINDA TÜRKİYE’NİN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın önsözü, Türkiye’nin gerçekçi bir tablosunu çizmekte, o güne dek belki de bir iktidar tarafından yapılmış en gerçekçi ve en muhalif durum tespitini yapmaktadır. Başvekil İsmet İnönü imzasıyla yayımlanan rapor, aşağıdaki satırları içermektedir.

Türkiye’nin toplum yapısı hızla değişmektedir. Bu değişme durmadan büyüyen meselelerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Nüfus yılda yüzde 3 gibi çok yüksek bir hızla artmaktadır. Büyük kütleler çok kötü şartlar içinde ve uygarlık araçlarından yoksun olarak yaşamaktadır. Okuma yaşında bulunan ve bu yaşı aşmış olanların yüzde 60’ı okuma yazma bilmemektedir. Köylerin yüzde 53’ü, kasabaların yüzde 55’i içme suyundan yoksun veya yeteri kadar suyu bulamayacak durumdadır. Nüfusun yüzde 69’u elektrikten faydalanamamaktadır. Doğun her 1000 çocuktan 165’i bir yıl içinde ölmektedir. Nüfusun yüzde 2,5’u veremlidir. Buna karşılık 4 bin kişiye bir doktor düşmektedir. Şehir konutlarının yüzde 30’u oturulamıyacak durumdadır. En büyük üç şehirdeki nüfusun yüzde 30’u tek odalı evlerde yaşamaktadır. Gecekondularda yaşayan insan sayısı 1, 2 milyondur. Nüfus artışıyla gittikçe büyüyen kütlelerin ihtiyaçlarının karşılanması ve yaşama seviyelerinin yükseltilmesi şarttır. Her yıl artan sayıda insan çalışacak yaşa gelerek bugün bile tamamı iş bulamayan işgücüne katılmaktadır. Bunların çalışabilecekleri yeni iş alanları yaratmak gereklidir. Bütün bu meselelere zamanında ve önemleriyle oranlı çözüm yolları bulunamazsa, ilerde içinden çıkılmaz durumlarla karşılaşılacaktır. Türkiye’nin gelir seviyesi düşüktür. Meselelerin bu gelir seviyesinde tatmin edici bir şekilde çözülmesi güçtür. Bu bakımdan üzerinde durulması gereken en önemli konu, meselelerin çözülmesine yönelecek kaynakları arttırmak için gelir seviyesini yükseltmektir. Daha iyi yaşama isteği şeklinde ortaya çıkan halk beklentileri gelir seviyesinin yükselmesini toplum düzeninin temel şartı haline getirmiştir. Türk ulusunun, insan haysiyeti ile bağdaşabilecek bir yaşama seviyesine ulaşması ve onuruna uygun şartlarda yaşaması için, yüksek bir kalkınma hızı sağlamak üzere gerekli bütün çabanın gösterilmesi zorunlu bir hale gelmiştir.³

İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın girişinde çizilen bu karanlık tablo, gerçek verilerle desteklenmektedir; ancak ne Tek Parti dönemi ne de Demokrat Parti Dönemi boyunca bu tür bir üsluba alışık olmayan Türkiye’de, ciddi bir ihtilalin meşruiyetinin güçlendirilmesi için bu denli çarpıcı bir değerlendirme yapılmış olması da ihtimal dahilindedir. Bu felaket tablosundan çıkmak için ise, hızla artan nüfustan daha da hızlı artacak bir büyüme oranı hedeflenecektir.⁴ İlginç olan, 1965 yılında yüzde 53’e yakın oy alarak iktidara gelen Adalet Partisi’nin ve onun genç Başbakanı Demirel’in, Demokrat Parti döneminin devamı gibi planlamaya muhalif bir tavır sergilememesidir. Ona atfedilen (ve bir AP milletvekili tarafından TBMM’de sarf edilen) “Bize plan değil pilav lazım” sözü, Demirel’in politikalarını tanımlamamaktadır. Ne var ki, yeni Başbakan’ın hedeflediği planlama sistemi, pek de DPT’nin ilk kadrolarının düşünceleriyle örtüşen bir sistem olmayacaktır. Bunun ilk uygulaması, DPT Müsteşarı Memduh Aytür’ün görevinin devam etmemesi ve 1967 yılında yerine, ilerde Türk siyasetinde önemli bir yer tutacak olan bir ismin, Turgut Özal’ın DPT Müsteşarlığı’na atanması olacaktır. Aynı tarihlerde Süleyman Demirel’in

3 T.C. Resmi Gazete, sayı 11272, tarih 3 Aralık 1962, s. 1, alıntı yazım hatalarına dokunulmaksızın yapılmıştır.

4 DPT kadrolarının ilk kuruluştaki yapısı hızla değişecektir. İlk istifalar 1962 yılında gerçekleşecek, daha sonra çok sayıda kadro artışı yaşanacaktır. DPT’nin kuruluşundan yaklaşık 15 yıl içinde kadroları SSCB Planlama Teşkilatı kadrolarından daha fazla sayıya ulaşacaktır. Bu konuda Gencay Şaylan’ın *ODTÜ Dergisi*’nde kaleme aldığı makalesi (Şaylan, 1981) son derece ufuk açıcı bilgiler içermektedir.

yakın çalışma arkadaşı Ekrem Ceyhun da Devlet Planlama Teşkilatı'na Koordinasyon Daire Başkanı olarak atanacak, böylelikle “takunyahılar” denilen dönem ve partizan kadrolaşması etkin biçimde başlayacaktır.⁵

DPT, 2011 yılında kurum olarak sonlandırılmış, yerini T.C. Kalkınma Bakanlığı almıştır. 2018 yılında bu bakanlık da Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü'yle birleştirilmiş, Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Strateji ve Bütçe Başkanlığı oluşturulmuştur. Başbakanlığa bağlı bir Müsteşarlık olarak çalıştığı dönemlerde, DPT çok ciddi bir koordinasyon ve sosyal ve ekonomik konsey görevi ifa etmiştir. Bunun da ötesinde gerek kamu, gerek özel sektör için elit yönetici yetiştiren çok önemli bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. Bakanlığa dönüştürülen bütün kurumlar gibi, tümüyle hükümetin icraatine bağlı kalan bir kurum haline gelmiş, koordinasyon görevi, Başbakanlığa bağlı olmadığı için ağırlığını yitirmiştir.

DPT, 1962 yılından başlayarak yaptığı araştırma ve yönlendirme görevlerinin de ötesinde, hükümet politikalarının ve alternatif politikaların çatıştığı bir alan olma özelliği de taşımıştır. Türk siyasi ve iktisadi yaşamında önemli yer tutacak, fikirleri ve yaptıklarıyla Türkiye'nin yakın geçmişinde kendisine yer edinecek çok sayıda isim DPT kökenlidir.

1960'LARDA AVRUPALILAŞIYORUZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren düsturu, “Batı” olarak genel bir tanıma sokulan Avrupa ülkelerinin hukukunu tatbik etmek ve kurdukları uluslararası kurumlara katılmak olmuştur.⁶ 1947 yılından itibaren başlayan Soğuk Savaş, bu alanda Türkiye'nin elini güçlendirmiş, ABD öncülüğünde kurulan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Alanında Genel Anlaşma (GATT) sistemine taraf olmuş, hatta yegâne “federalist” Avrupa oluşumu olan Avrupa Konseyi'nin kurucu 10 üyesi arasına girmiştir. Bu çerçevede, 1958 yılında kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Türkiye için adeta katılmanın doğal olduğu bir hedef haline gelmiştir.⁷

Türkiye Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği ilişkileri, başlangıcı itibariyle ikili ve birbiriyle çelişen bir yapıya sahip olmuştur. 1952 yılında kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'yla başlayan bütünleşme, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana temel stratejisi olmuş

5 Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Ekrem_Ceyhun.

6 UEFA (Avrupa Futbol Federasyonları Birliği) kurulduktan çok kısa bir süre sonra 1955 yılında Türkiye müracaat edecek ve kurucu üye statüsünü alarak Avrupa futbolunun kurumsal bir parçası olacaktır. Bu, “Avrupalılaştırma” ülküsüne verilen önemi hatırlatan bir örnek olarak dikkat çekicidir. O dönem Türk futbolu ancak ulusal çapta örgütlenebilme aşamasındadır. Ne var ki Asya gruplarında kalmak coğrafi olarak mümkün olsa dahi, siyasi irade daima “Avrupalı” olma yönünde tecelli edecektir.

7 Bu hedefin çok ciddi tartışma yarattığı, “Müşterek Pazar” konusunda yerli sanayicinin ve bürokrasinin önemli bir bölümünün ciddi muhalefeti olduğu açıktır. Bu konuda dönemin ilginç makalelerinden birinde genel algı kısaca özetlenmektedir: “Kuruluş, sermaye ve işletme bünyesi zayıf olan ve ayrıca dolgun kâr hadleriyle çalışmaya alışmış bulunan sanayi teşkilatının amansız bir serbest rekabet rejimi altında zorluk çekeceği tabiidir. Pahalı ve kalitesiz istihsal, elbet müstehlik ihtiyaçlarına ve menfaatlerine uygun mutedil fiyatlı yabancı mamullerle piyasada yanyana rekabet edemeyecektir. Bu itibarla, bir kısım sanayicilerin Müşterek Pazara karşı bir kampanya cephesi açmaya teşebbüs etmeleri, beklenebilecek bir harekettir” (Ergin, 2015, s. 211).

“Batı Dünyası’nın kurumlarıyla bütünleşmek ve ittifakları içinde yer almak” ilkesiyle örtüşmektedir. Daha 1957 yılında, AET henüz kurulmadan Menderes hükümetinin “kurulması mutasavver müşterek pazarda yer alma” arzusu resmen açıklanarak Türkiye’nin bu alandaki stratejisi belli edilmiştir. AET kurulur kurulmaz, Yunanistan’la birlikte Türkiye, ilerde tam üyeliğe yol açacak bir ortaklık ilişkisi içine girmek için girişimde bulunmuşlar,⁸ bunun sonucunda 1961 yılında Atina, 1963 yılında Ankara Ortaklık Anlaşmaları akdedilmiştir.

Türkiye ve Yunanistan, “Truman Doktrini”⁹ çerçevesinde Batı ittifakının güneydoğu kanadını oluşturan iki ülke olarak görülmektedir. İki ülkenin de AET’ye katılmayı hedeflemeleri, Birleşik Krallık tarafından oluşturulan ve rakip bir serbest ticaret bölgesi olan EFTA’ya karşı (Avrupa Serbest Mübadele Birliği) Fransa ve Federal Almanya tarafından büyük bir zafer olarak nitelendirilmiştir.

Bu iki anlaşma, o dönemde Avrupa kıtasında ABD’nin ağırlığını hiç değilse ekonomik ve ticari açıdan hafifletmeyi amaçlayan Fransa-Almanya ittifakı için son derece önemli olmuş, bu iki anlaşmayla ortak ülkelere verilen “tam üyelik” sözü, daha sonra akdettikleri hiçbir anlaşmada yer almamıştır.

Türkiye ile Avrupa Birliği’nin uyuşmadıkları nokta ise, AET’nin kuruluşunda yatan “serbest piyasa ekonomisi” ve “büyük pazarlar teorisi” olmuştur. Ankara Anlaşması’nın akdedildiği tarihler, Türkiye’nin ithal ikamesi temelinde yükselen karma ekonomiyi benimsediği, sosyalist ekonomilerde sıklıkla uygulanan beş yıllık kalkınma planlarının uygulanmaya yeniden başlandığı, gümrük tarifelerinin çok yüksek olduğu ve tüm korumacılığın bu gümrük tarifeleriyle yapıldığı dönemdir.

Kısacası, Türkiye ile AET, siyasi açıdan uyuşmakta hiçbir güçlük çekmezken, asıl hedef olan ekonomik bütünleşme açısından birbirine ters düşen bakış açıları ve uygulamalara sahip görünmektedirler.

Ankara Anlaşması’yla öngörülen sistem (Atina Anlaşması da aynı sistem üzerinde yükselmektedir), Türkiye’yi üçlü bir aşamada tam üyeliğe hazırlamayı hedeflemekteydi. Buna göre Türkiye, beş yıllık bir “hazırlık dönemi” (1964-1969) boyunca altyapı yatırımlarına odaklanacak, AET buna destek verecek, bu dönemin sonunda da Türkiye ekonomisi AET’yle gümrük

8 “AET’ye Yunanistan’ın 15 Temmuz 1959’da başvurusu üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Türkiye’nin de üyelik başvurusunda bulunması için harekete geçmiştir. Zorlu, Celal Bayar ve Adnan Menderes ile görüşüp, Amerika Birleşik Devletleri’nin de olurlarından sonra başvuru belgesini hazırlamış ve 31 Temmuz 1959’da Türkiye’nin AET’ye üyelik için başvurusunu sağlamıştır. Başvuru, kamuoyundan gizlenmiştir. Çünkü AET’nin başvurusu olası reddi, sıkıntılı günler geçiren DP’nin muhalefete karşı güç kaybetmesine neden olabilecektir” (Gaytancıoğlu, 2009).

9 “1947 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Harry Truman tarafından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tehdidine karşı hazırlanmış ve 22 Mayıs 1947’de ABD Kongresi’nde kabul edilerek doktrin hâline getirilmiş plandır (...) ABD tarafından, 20 Haziran 1947’de Yunanistan ile 12 Temmuz 1947’de de Türkiye ile yardım anlaşması yapıldı. Anlaşmaya göre ABD, Türkiye’ye silah, askeri mühimmat ve uzman gönderecekti. Türk askerî personelinin eğitilmesine destek verilecekti. Ayrıca yol, liman ve askerî tesis inşası için mali ve teknik yardımda bulunacaktı. Anlaşma, TBMM’de 1 Eylül 1947’de oturuma katılan 339 milletvekilinin oybirliğiyle onaylanarak yürürlüğe girdi” (Atatürk Ansiklopedisi, 2020).

indirimleri yapmaya başlayarak nihayetinde bir Gümrük Birliği tahsis edebilecek hale gelecek, 12 yıllık (kimi hallerde 10 yıllık bir ek süre almak suretiyle toplam 22 yıllık) “geçici dönemde” ise gümrük birliği tesis edilecekti. Bunu takip eden “nihai dönem” ise, Türkiye’nin tam üyeliğe hazırlanacağı ve tarafların tam üyelikten doğan yükümlülükleri Türkiye’nin nasıl üstleneceğini birlikte araştıracakları dönemdi.

Bu ortaklık ilişkisi, siyasi açıdan 1980 yılına dek kabul edilebilir bazı aksaklıklara karşın sorunsuz yürütülebilmiştir. İlk üç mali protokol yürürlüğe girmiş, Keban Barajı, ilk Boğaz köprüsü gibi önemli yatırımlar için AB’den krediler ve hibeler bu vasıtayla alınmıştır.

Ekonomik entegrasyon ve Gümrük Birliği’nin oluşturulması açısından bakıldığında ise, Katma Protokol’le 1970 yılında imzalanarak 1973 yılında yürürlüğe giren takvimin gereklerinin, Türkiye tarafından bir türlü yerine getirilmediği ortaya çıkar. Aslında, geniş bir zaman aralığına yayılmış gümrük vergisi indirimleri ikili bir amacı hedeflemiştir:

- i. Türkiye ile AET arasında malların serbest dolaşımı tedricen gerçekleşecektir.
- ii. Bu bütünleşme gerçekleşirken Türkiye pazarını, tercihli olarak AET ülkelerine açacağı için siyasi ilişkiler gittikçe sağlamlaşan bir ekonomik zemin üzerine daha sağlıklı olacaktır.

Bu sistemin temel yararlarından biri, taviz olarak AET’nin o dönemde (1971) tek taraflı olarak tüm sınai mallarda Türk menşei olan ürünlere gümrük vergilerini kaldırmış olması; bir diğeri ise yapılacak gümrük indirimlerinin miktarları ve tarihlerinin bir takvime bağlı olarak gerçekleşeceği için, ulusal sanayii sarsıntılara maruz bırakmaksızın yumuşak bir bütünleşme öngörmesiydi. Ne var ki, bu tür bir ekonomik yapılanma stratejisi, DPT ve Yüksek Planlama Kurulu tarafından öngörülen “karma ekonomi” yaklaşımına uygun değildi. 1970’li yıllarda bu çelişki giderek belirginleşecek ve tarafların birbirlerinden uzaklaşmasına sebep olacaktır.

1960’LARIN SEÇİMLERİ

İhtilalin ertesinde, 1957 seçimlerinden sonra yapılması gereken genel seçimler ilk kez çevre barajlı d’Hondt sistemi uygulanarak yapılmış, böylelikle nispi temsil yeteneği olan ilk seçimler olarak öne çıkmıştır. Seçime katılan partiler Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), yeni kurulan Adalet Partisi (AP) ve Yeni Türkiye Partisi (YTP), birleşme kararı alan iki partiyi temsilen (Millet Partisi ve Köylü Partisi) Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) olmuştur. “Sosyalist” kimliği taşıyan Türkiye İşçi Partisi (TİP) de kurulmuş, ancak on beş vilayette örgütlenmesini tamamlayamadığından seçime katılmasına izin verilmemiştir. Ne var ki böylesi durumlarda Türkiye Cumhuriyeti tarihinde alışlageldiği gibi TİP kapatılmamış, bir sonraki seçimlere katılabilmektedir.

Bu seçimlerin iki önemli dinamiğe işaret ettiği barizdir. Birincisi, devrik Başbakan Adnan Menderes 17 Eylül 1961 tarihinde İmralı adasında infaz edilmiş, bundan üç hafta sonra Meclis

ve Senato seçimleri düzenlenmiştir. Bu seçimlerde CHP, birinci parti olmasına rağmen 1957 seçimine kıyasla 5 puan oy kaybetmiş, (%36,7) Demokrat Parti'nin (DP) devamı olarak kurulmuş olan AP ve YTP ise toplam %48,5 oy almışlardır. Buna CKMP'nin oyları da ilave edilirse, %62,4 gibi bir rakama ulaşılmaktadır, bunu da dönemin basını "Menderes'in zaferi" olarak satır aralarında tarif etmiştir.

İkinci önemli dönüşüm, siyasi partilerin ocak ve bucak teşkilatlarının yasaklanması olmuştur. Böylelikle nüfusun kahir ekseriyetinin yaşadığı köy ve bucaklarda¹⁰ siyasi parti örgütlenmesi yasaklanmış, seçmenlerin ancak ilçe ve daha büyük yerleşim merkezlerinde yaşayan kesiminin aktif siyasetle uğraşmasına cevaz veren bir sistem uygulanmıştır (Tuna, 2020). İhtilal sonrası atmosferde "kardeş kavgasına son" havası verilerek gerçekleştirilen bu uygulama, çok ciddi sonuçlar verecek, Türk siyasetinde merkezileşmeyi ve "tepeden inme" siyaseti güçlendirecek, Türkiye'de oluşturulan cumhuriyet ve laiklik ilkelerini hayatta tutan "siyasi parti işlevlerini" çok ciddi ölçülerde kısıtlayacaktır.

Asıl ilginç gelişmeler 1965 seçimlerinde yaşanacaktır. 1961-1965 yılları arasında başbakanlık yapacak olan İsmet İnönü liderliğine Adalet Partisi (AP) zoraki destek vermiştir. Askeri cihetle arayı bozmamak için genel başkanlığa getirilen eski Genelkurmay Başkanı Orgeneral Ragıp Gümüşpala (Milli Birlik Komitesi'nce re'sen 1960 yılında emekli edilen 5000 subaydan biridir), koalisyon hükümetlerine bakan olarak katılmamıştır. 1964 yılında vefat eden bu yaşlı askerin yerine, siyasi geçmişi olmayan ancak gelecek vaat eden bir isim olarak sürpriz biçimde genç bir mühendis, Süleyman Demirel getirilmiştir. Onun genel başkanlığa seçilmesiyle muhafefet sertleşmiş, AP meclis içi kulisleriyle hükümetin 1965 bütçe tasarısının genel kurulda reddedilmesini sağlamış, İsmet İnönü bu gelişmeler üzerine istifasını vermiştir. Ancak milletvekili seçimlerinden önce gerçekleştirilen 1963 yerel yönetimler ve 1964 Senato yenileme seçimleri, sağ partiler arasında AP'nin çok hızlı bir yükselişte olduğunu ve diğer DP ardılı siyasi hareketlerin çok zayıfladığını göstermiştir. Bu anlamda, yeni bir sistem getirilmiş, adına da Milli Bakiye Sistemi (Ulusal Artık Sistemi) denmiştir. Buna göre alınan oyla eşit oranda milletvekili sayısı oluşturulacaktır. TİP'in de seçimlere katılmasıyla 1965 seçimleri, Türk siyasi tarihine en demokratik ve eşitlikçi seçimler olarak geçecektir.

Yeni seçilen Genel Başkan Demirel, Milli Bakiye Sistemi'ne ciddi biçimde karşı çıkmaktadır. Çok da haksız olmayan bir eleştiri yapmakta, Milli Bakiye Sistemi'nin eşitlikçi bir seçim sistemi oluşturmak için değil, küçük partilerin sandalye sayılarını yükselterek Meclis'te hiçbir siyasi hareketin salt çoğunluk sağlamamasını hedeflediğini, böylelikle CHP'yle koalisyon yapmak

¹⁰ Bucak ya da eski adıyla Nahiye, iletişim ve ulaştırma sorunlarının çok ciddi olduğu Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde başarılı olmuş bir uygulamadır, Bucak, Müdürleri aracılığıyla Kaymakamlık ya da Valiliklere kırsal kesimden ulaşmayı ciddi biçimde kolaylaştırmıştır. Altyapı ve iletişim çalışmalarının hızlanmasıyla bu sistem işlevselliğini kaybetmiş, 1970'li yıllardan itibaren Bucak Müdürlüklerine yeni atama yapılmamış, 2012 yılında da bu teşkilatlanma feshedilmiştir. Bu konuda önemli bir çalışma için bkz. (Özçağlar, 2005).

zorunda bırakılacak “destek” küçük parti grupları yaratılması istendiğini söylemektedir. 1965 seçimlerini %52,9 oy alarak tek başına kazanan Adalet Partisi, Meclis’te salt çoğunluğu elinde tutmasına rağmen, Milli Bakiye Sistemi’nin kaldırılması için üç yıl boyunca uğraşacak, 1968 yılında seçim kanununda yapılan bir değişiklikle bunu başaracaktır. AP’nin ve Demirel’in 1965 seçim başarısına rağmen süregiden Milli Bakiye Sistemi karşıtlığı, o dönem meclise girmeyi başaran 15 Türkiye İşçi Partisi milletvekilinin varlığı ve gösterdikleri performansla da yakından ilgilidir (Uyar, 2020). Mehmet Ali Aybar, Behice Boran, Sadun Aren, Tarık Ziya Ekinci, bağımsız seçilip sonradan TİP’e katılan Çetin Altan, hükümetin kâbusu haline gelmişler, sosyalist muhalefete hiç alışık olmayan siyaset kesiminde birden ciddi bir rahatsızlık belirmiştir. AP milletvekillerinin 1968 yılı bütçe tartışmaları esnasında¹¹ Çetin Altan ve Sadun Aren’e Meclis’te saldırmaları ve linç girişimi, Çetin Altan’ın Yunus Koçak’ın onun üstüne kapanmasıyla kurtulması, Yunus Koçak’ın dört yerinden yara alarak hastaneye kaldırılması olayı, “komünist” olarak gördükleri TİP milletvekillerine olan nefretlerini betimler.

TİP milletvekillerinin ve partinin sloganlarının, siyasetinin yarattığı başka önemli dinamikler vardır. Bütün muhalefet, başta CHP Genel Başkanı İsmet İnönü olmak üzere, “sol” söylemin halkın ciddi sorunlarına değindiğini ve kamuoyunda ses getirdiğinin farkındadır. İsmet Paşa’nın meşhur “Ortanın solundayız” çıkışı TİP’in etkisiyle olmuştur.¹² Benzer biçimde CKMP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı da (muhtemelen sol ile popülizmi karıştırarak) “Biz de ılımlı sol sayılırız” açıklamasında bulunur (Aren, 2006, s. 132). Prof. Aren, anılarında bir kez dönemin CHP Genel Sekreteri olan Bülent Ecevit’in Meclis kürsüsünden “toprak işleyen, su kullananındır” sloganını telaffuz ettiğini, ancak bunun istisnai bir durum olduğunu ve herhangi bir siyasi açılıma yol açmadığını belirtir. Ne var ki, TİP’in siyasetinin ve önerilerinin, CHP’nin 1969 “Düzen Değişikliği” seçim programını¹³ çok ciddi ölçüde etkilediği de gerçektir.

1968 yılında değiştirilen seçim yasası, Milli Bakiye Sistemi’ni ortadan kaldıracaktır. 1969 seçimleri, Türkiye Cumhuriyeti seçmenlerinin en az katılım sağladıkları seçim olarak tarihe geçecektir. Aşağıda 1960’lı yıllarda gerçekleşen üç genel seçim katılım ve oy kullanma oranları karşılaştırma için gösterilmiştir:¹⁴

¹¹ Çetin Altan konuyla ilgili az sayıda söyleşi yapmıştır. En yakın dönemde isimler vererek yaptığı söyleşi için bkz. <https://www.odatv4.com/siyaset/cetin-altan-mecliste-linc-edilmekten-nasil-kurtuldu-1729>.

¹² “TİP’in Meclis’e girmesinin çok önemli bir etkisi olmuştur. O da şudur: Öbür partileri kendi konularını düşünmeye sevk etti. Çünkü biz açıkça, ‘toplumcu’ diyorduk (o zaman sosyalist tabiri kullanılmıyordu), o zaman öbür partiler ‘Peki biz neyiz?’ demek zorunda kaldılar” (Aren, 2006, s. 132).

¹³ “1969 CHP seçim bildirgesi düzen değişikliği programı olarak adlandırılmaktaydı ve sosyal reformlar önermekteydi. 1969 seçimi 1965’dekinden de kötü bir yıl oldu (%27,3). 1969 seçiminden sonra, parti içinde yeni muhafazakâr muhalefet grupları ortaya çıktı. Bunlar, ortanın solu hareketi ve Ecevit’in radikal sloganlarının seçimlerde yenilgiye neden olduğunu ileri sürüyorlardı. Buna rağmen Ecevit, ortanın solu hareketine bağlı kalacağını ısrarla vurguladı” (Ayata, 2013).

¹⁴ Bkz. <http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Contribution%20Folders/SecmenIslemleri/Secimler/1950-1977-MVSecimleri/Turkiye.pdf>.

Tablo 19.1
1960'lı Yıllarda Türkiye'de Genel Seçimlere Katılım

	1961 Genel Seçimleri	1965 Genel Seçimleri	1969 Genel Seçimleri
Toplam Seçmen	12.925.395	13.679.753	14.788.552
Toplam Kullanılan Oy	10.522.716	9.748.678	9.516.035
Toplam Geçerli Oy	10.141.233	9.307.563	9.086.296
Katılım Oranı (%)	81,4	71,3	64,3
Milletvekili Sayısı	450	450	450

1961-1969 yılları arasında yapılan üç genel seçim, seçmen nezdinde ciddi bir siyasetten uzaklaşma eğilimini simgeler. Bunun bedelini de büyük ölçüde Cumhuriyet Halk Partisi ve diğer muhalif siyasi hareketler ödeyecektir. 1961'de 12.925.395 olan seçmen sayısı, sekiz yılda %14 artarak 14.788.552 sayısına ulaşmış, oysa 1961 seçiminde 1969'a nazaran neredeyse bir milyon oydan fazla oy kullanılmıştır. DP dönemlerinde yapılan seçimlerde katılım, üç seçimde sırayla 1950 yılında %89,3, 1954 yılında %88,6, 1957 erken seçiminde ise %77,6 olmuştur. Bu yüksek katılımlar, bir anlamda 1960 ihtilali değerlendirmesi kabul edilebilecek 1961 seçimlerinde de sürmüş, katılım %81,4 düzeyinde olmuştur. 1961 Anayasası için yapılan halkoylaması ise yine %81 düzeylerinde bir katılım görmüştür.

Sadece seçimlere katılım düzeylerine bakarak ciddi bir analiz yapmak zor olsa da CHP 1950 seçimlerinde elde ettiği %40'lar civarındaki oyu 27 Mayıs ihtilalinden sonra bir daha görebilmek için 1977 yılını bekleyecektir. Seçmenin askeri müdahale sonrasında katılımı giderek azalan düzeylerde kalacak, ancak DP ve devamındaki AP oy oranlarında ciddi bir azalma görünmeyecektir. Bu dönemlerde seçmen ilgisizliğinin temel kurbanı CHP olacaktır. Bunun çeşitli analizleri yapılmış ve yapılmaktadır. Kurucu Meclis aşamasında ve 1961 Anayasası hazırlıkları süresinde de (Özbudun, 2011, s. 10) CHP ve CKMP temsilcilerinin çalışmalarına katılması, Demokrat Parti temsilcilerinin ve destekçilerinin tamamen anayasa ve rejim tartışmalarından uzaklaştırılması, o kesimlerde bir "rövanş" duygusu yaratmıştır.

1969 seçimleri, Adalet Partisi'nin ve Başbakan Demirel'in iktidarını perçinleyen bir seçim olmuştur. Güven Partisi adı altında Turhan Feyzioğlu'nun CHP'den kopması, Halk Partisi'ne ciddi oy kaybı yaşatmış, Adalet Partisi ve onun giderek popülerlik kazanan lideri Başbakan Demirel, oyları 7 puan kadar düşmüş olsa da, mecliste salt çoğunluğu 256 sandalyeyle sağlamıştır.¹⁵

Bu seçimin bir diğer sonucu da, Adalet Partisi'ni sağ seçmeni çok geniş bir yelpazede temsil eden egemen parti haline getirmiş olmasıdır. Demokrat Parti geleneğinin devamı olmak isteyen Yeni Türkiye Partisi silinmiş, Millet Partisi "kişiyle kaim" görüntüsünü korumuş, liderleri Osman Bölükbaşı'nın yerel popülaritesi sayesinde %3,2 oy alabilmiş, CKMP'nin adının

¹⁵ 1965 seçimlerinde %53'e yakın oy alan AP, sadece 240 sandalye kazanmış, 1969 yılında ise %46,55 oyla 256 sandalye sayısına ulaşmıştır. Milli Bakiye Sistemi'nin terk edilmesinin büyük partilere sağladığı sandalye avantajı da açıkça görülmektedir.

değişerek Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olduğu ve 1960 darbesinin güçlü albayı Alpaslan Türkeş'in genel başkanlığı üstlendiği hareket de %3 civarında oy alabilmiştir. Bir önceki seçimde 15 sandalye alabilen Türkiye İşçi Partisi, oy oranını muhafaza etmesine rağmen yeni seçim sistemiyle ancak iki sandalye kazanabilmiştir.

Kısaca AP, neredeyse bütün sağ ve DP geleneğini temsil eden mütehakkim bir konumdadır. Halk Partisi ise 1960 darbesinin ve oluşturmakta güçlük çektiği "Ortanın Solu" kimliğinin etkisinde, ne seçmenini harekete geçirebilmekte ne de "eşraf ve mütegalibe partisi" etiketinden kurtulabilmektedir. "Sol" parti etiketi, yalnızca Güven Partisi olarak yeni bir hareket oluşturan, Turhan Feyzioğlu'nun temsil ettiği sağ kanadın ayrılmasına ve Halk Partisi'nin çok kötü bir seçim sonucu almasına neden olmuştur. Bir diğer önemli gelişme de bir dizi Alevi önde gelen iş insanı ve siyasetçinin kurdukları "Birlik Partisi" ve onun seçimlerde aldığı %2,8 oy olmuştur.

1969 yılı, Batı dünyasında "30 altın yıl" olarak tanımlanan, tam istihdam, ekstansif üretim, yüksek büyüme yıllarının sonuna yaklaşıldığı dönemdir. 1974'te ilk petrol bunalımına dek devam edecek olan bu süreç, hem Türkiye'de hem de Avrupa ülkelerinde, seçimle iş başına gelen hükümetlerin işlerini büyük ölçüde kolaylaştıracak, iktidarlarını sağlamlaştıracaktır. Süleyman Demirel yönetimindeki Adalet Partisi'nin altın yılları bu süreci, yani 1965-1971 yıllarını kapsar. Hiç beklenmedik bir 12 Mart 1971 muhtırasıyla sonlanana dek bu durum devam edecektir. AP'nin temsil ettiği sağ yelpaze, 1973 seçimlerinden sonra tamamen dağılacak, bir dizi başka ve değişik sağ partilerle iktidar bloğunun oyları bir daha düzelmemesine bölünecektir. Ancak 1960'ların sonunda, hemen hiç kimse böylesi bir gelişmeyi öngörmemektedir.

TÜKETİM TOPLUMUNA İLK ADIMLAR

1960'lı yıllar, hem Avrupa'da savaş sonrası kıtlığın iyice azaldığı, "baby boom"¹⁶ denilen dönemin yaşandığı umutlu yıllardır. İkinci Dünya Savaşı sonrası, toprakları ve altyapısı hiç zarar görmemiş, inanılmaz boyutlarda bir silah endüstrisi kurmuş, Batı ülkelerine 1919'da Woodrow Wilson'un önerdiği ancak neredeyse hiçbirini kabul ettiremediği tüm ilkeleri 1944 yılından itibaren dayatmış, muzaffer bir egemenlik oluşturmuş ABD'nin altın dönemidir. Liberal kapitalist dünyanın tartışmasız lideri olan ABD, bu üstünlüğü itibarıyla bir "rol model" işlevi de görmektedir. "American Way of Living" anlayışı, sinema filmlerinden haftalık dergilere yansıyan bir "özlem" haline gelmiştir. Burada kastedilen, kentli nüfus açısından özlenen tüketim ve yaşam biçimleridir. ABD'de çok popüler olan *LIFE Magazine*, Türkiye'de "Hayat Mecmuası" adıyla tıfdruck baskı tekniğiyle yayımlanmakta ve kent nüfusu tarafından beğenilerek okunmaktadır. Pek kimsenin Almanca bilmemesine rağmen, Almanca yayımlanan ve Türkiye'de satışa sunulan *Burda* dergisi, içinden çıkan dikiş patronları yüzünden kentlerde büyük rağbet görmekte, bu patronlar (kalıplar) komşular veya akrabalar aracılığıyla paylaşılmaktadır.

¹⁶ 1946-1964 dönemi demografik artışı, doğumlardaki patlama, ekonomik büyüme, düşük enflasyon, ucuz enerji kaynakları ve tam istihdamla birlikte oluşan "geleceğe güven" duygusuyla açıklanır ve "baby boom" olarak adlandırılır.

Türk sineması, bilhassa televizyon yayınlarının yokluğunda, düşük bütçeli ancak çok sayıda film üreterek büyük bir patlama yaşamakta, ne var ki “ecnebi” filmler büyük dağıtım şirketleri aracılığıyla, çok ciddi ölçülerde ABD yapımı filmlerden oluşmaktadır. İlk televizyon deneme yayınları da 1960’lı yılların sonuna doğru İstanbul Teknik Üniversitesi stüdyolarında gerçekleşecektir. Dış ülkelerde var olduğu bilinen, Türkiye’de ise henüz üretilmeyen Coca-Cola, bu dönemde ilk kez tüketicilerin beğenisine sunulacak ve büyük bir talep yaratacaktır.¹⁷

Kentli nüfusun artışı, esasen kırsal kesimden kentlere göçün ciddi ivme kazanacağı 1962 yılından itibaren hissedilir hale gelecektir.¹⁸ Şehirlerin altyapı ve barınma sorunları, gecekondulaşma, Türk toplumunun çok uzun on yıllar başını ağrıttacak ve “çarpık kentleşme” olarak adlandırılacak sürecin temelini oluşturacaktır. Tüketim malzemesi üretmekte zorlanan ekonomi, ithal ikamesi politikası çerçevesinde kalitesi düşük yerli ürünler almak mecburiyetinde olan kentli nüfusun hayallerini yok etmemektedir. “Yerli Mallar Haftası” gibi Tek Parti dönemi kampanyalar, giderek ses getirmekten uzak, anlamını yitirmiş sembollere dönüşmektedir.

1960’lar, küreselleşmenin başladığı ve yaygınlaştığı çağlardır. Savaş sonrası Avrupa ülkeleri başta olmak üzere, İkinci Dünya Savaşı öncesi bulunmayan veya çok pahalı olduğu için yalnızca çok küçük bir kesime hitap eden tüketim mallarının geniş üretimi yaygınlaşmaktadır. Orta sınıfa yönelik çok sayıda ve talebi karşılayacak “ekstansif” üretim yapıldığı yıllar bu dönemdedir. En önemlileri, bugün “beyaz eşya” olarak tanımladığımız, havagazıyla çalışan fırın, ocak; elektrikle çalışan çamaşır makinesi ve ev ekonomisinde devrim yaratan buzdolaplarıdır. Gerek Arçelik, AEG gibi lisans altında üretilen, gerek Nurmetal gibi daha yerli görünümümlü markalar bu dönemlerde ortaya çıkacak ve yaygınlaşacaklardır.

Bir önemli gelişme de otomotiv endüstrisinde gerçekleşecektir. Binek otomobili, ABD dışındaki ülkelerde İkinci Dünya Savaşı öncesi sadece küçük bir kesime hitap eden, lüks bir taşıttır. Savaş sonrasında ise yaygınlaşacak ve orta sınıfa hitap eden çok sayıda model geliştirilecektir. 1950 yılları daha önce otomobil üretimi yapmamış ülkelerin otomotiv sanayii geliştirmeye çalıştıkları dönemdir. Japonya 1945 öncesi çok kısıtlı sayıda binek otomobili üretmiş olmasına rağmen savaş sonrası ciddi üretime geçmiştir. Güney Kore ise 1960’lı yıllardan sonra benzer biçimde üretime geçebilmiştir (Çokgezen, 2021, s. 378). Bu dönemlerde üretilen otomobiller genelde iç pazara dönük, ufak şasili ve motorlu, basit modellerden oluşmaktadır. “Yerli otomobil” 1960’lı yılların en büyük hayalidir. 27 Mayıs darbesinden sonra, yeni iktidarın meşruiyet pekiştirme sembollerinden biri de “Devrim” marka dört adet otomobilin Eskişehir TCDD tesislerinde üre-

¹⁷ Coca Cola, Kadir Has tarafından üretilmeye 1964 yılında başladı. İlk şişelerin kapaklarında müseccel marka yanında tüketiciyi telaffuzuna alıştırmak için olsa gerek, Türkçe olarak “Koka Kola” yazısı da bulunurdu.

¹⁸ “İstanbul’da nüfusun patlaması 1950’li yıllarda başlar. 1950 yılında hâlâ bir milyon civarında bulunan nüfus 1970 yılında üç milyona, 1975’te dört milyona, 1985’te altı milyona, 1995’te dokuz milyona yükselmiştir. 1945’i izleyen yarım yüzyıl boyunca yıllık artış hızı olarak %4-5 aralığında seyreden bu büyümenin büyük bir bölümü, köyden kente göç ve kente yeni gelenlerin daha yüksek doğum oranlarına sahip olmasından kaynaklanıyordu. Mevcut konut sayısının kente yeni gelenlerin gereksinimlerine cevap verememesi, beraberinde yaşadığı yapılaşmayı, hukuki güvenceye sahip özel mülkiyet alanlarının, gayrimüslimlerin terk ettiği alanların, vakıf arazileri, eski tarımsal topraklar ve kamu arazilerinin hızlı bir gecekondulaşma sürecine girmesini getirdi” (Yanıkaya, 2003, s. 8-9).

tilmiş olmasıdır. Beş aydan kısa bir sürede prototip üretimi her ne kadar destansı bir başarıya ve algılamaya neden olduysa da, seri üretime geçilebilecek bir altyapı oluşturmamıştır. Türkiye’de seri üretimi (daha ziyade montajı) yapılan ilk otomobil Nobel marka otomobildir. Dünyanın çeşitli ülkelerinde değişik isimlerle monte edilen bu otomobilin ömrü uzun olmamış, 1958-1961 yılları arasında üretilmiş, daha sonra genel olarak üretimi terk edilmiştir. Yerli otomobil olarak Türk toplumunun ilk “göz ağrısı” diyebileceğimiz model 1966 yılında tanıtılan, 1967 yılında satışa arz edilen Anadolu markasıdır.¹⁹ İngiliz Reliant modeli ve Ford Cortina motoru kullanılarak oluşturulan model, Koç Holding tarafından bir basın kampanyası aracılığıyla “isim yarışması” düzenlenerek, gayet başarılı bir tanıtımla piyasaya sunulmuştur. O dönem ortalama bir fiyattan tüketiciye sunulması için fiberglass karoseri kullanılarak yapılan Anadolu, bu açıdan çok eleştiri aldıysa da, tüketici tarafından beğenilmiş ve benimsenmiştir. Yıllık 7000 otomobil üretim kapasiteli bir başlangıçla piyasaya giren Anadolu, 1971 yılında iki önemli Avrupa markasının, Fiat ve Renault’nun Bursa fabrikalarında ürettikleri Fiat 124 ve Renault 12 modelleriyle rekabet etmek zorunda kalacaktır.

“Anadol”, yerli otomobil üretimi için doğru bir tarihte, doğru modellemeyle piyasaya girmiştir. Ne var ki, 1973 yılında yaşanan petrol krizi ve petrol fiyatlarının başını alıp gitmesi, fiberglass karoseri kullanımını ekonomik olmaktan çıkarmıştır. Bütün gelişmiş sanayiye sahip ülkeler az yakıt kullanan otomobil motorları üzerine çalışmaya ve giderek daha az karbon salımı yapan, daha az yakıt kullanan modeller geliştirmeye başlamışlardır. Ar-Ge alanında çok yeni olan, belki de bu alana yeterli yatırımı zamanında yapmamış bulunan Anadolu ise, yaklaşık 74 bin binek otomobili ürettikten sonra üretimini durdurmuştur. Kamyonet üretimi bir süre daha devam etmiştir. STC 1600 spor Anadolu modeliyle rallilere katılan ve marka görünürlüğünü artıran Anadolu, bu son spor modelinden 180 adet kadar üretmiştir. Bugün bu modeller koleksiyon parçaları olarak hâlâ revaçta ve kullanımdadır.

1990’lardan sonra Endonezya, Malezya gibi ülkeler de yerli imalat otomobilleri piyasaya sürdülse de artık dünya pazarlarında kendilerine yer bulmaları olanaklı değildir. Sadece Çin ve Hindistan gibi ülkelerde, devasa bir iç pazar bulunduğu için yerli otomobil modelleri piyasada yer tutabilmiştir. Bunun dışında dünya piyasasında ABD ve Avrupa ülkesi kökenli lisans altında üretim yapan markalar dışında yalnızca Japon ve Güney Kore markaları pazar payı alabilmişlerdir. 1960’ların sonundan itibaren piyasaya “yerli” markayla girmek isteyen hiçbir ülke bunu başaramamıştır. Bu anlamda “Anadol”, doğru zamanda üretime başlayan, treni kaçırmayan, ancak sermaye azlığından, iç pazarın darlığından ve belki de strateji yanlışlarından terk edilen büyük bir yerli otomobil hatırası olarak zihinlerde. Bugün ise, sembolik anlam dışında “yerli otomobil üretimi”, ekonomik açıdan ciddiyet taşımamaktadır.

¹⁹ “Anadol, o günlerin yan sanayi yokluğunda çok iyi düşünülmüş bir otomobildi ve Anadolu’nun üretimiyle Koç, Türkiye’de otomotiv endüstrisinin kurucusu oldu” (Altun ve Sarioğlu, t.y.)

SONUÇ ANLAMINDA

Neler söylenebilir altmışlı yılların Türkiye için... Her şeyden önce demokratik işleyiş bir daha düzelmemesine sarsılacaktır. Silahlı Kuvvetler, bir anlamda “gölge aktör” olarak siyasete girecekler, bu etkileri çok uzun bir süre var olacaktır. İkincisi Ocak/Bucak teşkilatlarının kaldırılması, zamanında pek anlaşılmasa da merkezîyetçiliği giderek artıracak bir sarmal dinamiği başlatmıştır. Öte yandan ilk kitlesel iş göçü Federal Almanya Cumhuriyeti’ne gerçekleşecek, Avrupa’da ilk Türk diasporası kurulacak, işçi dövizleri, döviz bulmakta çok zorlanan ithal ikamesi ekonomisine nefes alacak bir katkı yapacaktır. Seçim sistemi demokratikleşecek, yükselme temayülü gösteren sosyalist hareket ve sınıf sendikacılığı karşısında aşırı sağ örgütlenecektir.

Umutların yeşerdiği, dünyaya pencerelerini giderek daha fazla açan bir Türkiye’dir 1960’lar toplumu. İlk tüketim malları, otomobil, buzdolabı vb. ev eşyası üretimi ve tüketimi başlamış, ev hayatı giderek kolaylaşmıştır. Giderek artan nüfus kentlere akmaktadır, “apartmanlar” dikilmekte, “kapıcı” olarak tabir edilen yeni bir “meslek kategorisi” oluşmaktadır. Siyasette ise 1965 seçimlerinden itibaren merkez sağ egemenliği vardır. Süleyman Demirel tüm saği birleştiren egemen siyasetçi ve lider konumundadır (Bora, 2023, s. 10). Ne var ki, bu istikrar ve umut atmosferinin, kutuplaşmanın ve sosyal çalkantının yetmişli yıllarda toplumda yaratacağı etkileri saklayan bir rol de oynadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Altun, Ş. ve Sarıoğlu, C. (t.y.) “Anadol otomobillerin hikâyesi nasıldır?” <https://www.uzmanlar.com/otomotiv/otomobil-tarihi/anadol-otomobillerin-hikayesi-nasildir>.
- Atatürk Ansiklopedisi. (2020). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu – Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara.
- Ayata, A. (2013). CHP’de Ortanın Solu Hareketi. *Sosyal Demokrat Dergi* 34. <https://www.sosyaldemokratdergi.org/ayse-ayata-chpde-ortanin-solu-hareketi/> erişim tarihi 25 Kasım 2023.
- Bora, T. (2023). *Demirel* (2. Baskı). İletişim Yayınları.
- Çokgezen, M. (2021). “Milli Otomobil” Projesine Başka bir Açıdan Bakmak. M. Tiryakioğlu (der.) *Türkiye’nin Yerli Üretimi ve Politik Ekonomisi* içinde (s. 377-384). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ergin, F. (1957). Hususi Sanayi ve Müşterek Pazar. *İstanbul İktisat Dergisi* 19 (1-4): 191-218.
- Gaytancıoğlu, K. (2009). Türkiye’nin Avrupa Ekonomik Topluluğu’na Üyelik Başvurusu’nun Basına Yansımaları. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 8 (2): 47-64.
- Günçe, E. (1981). Türkiye’de Planlamanın Dünü, Bugünü, Yarını. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 Özel Sayısı: 117-132.
- Özbudun, E. (2011). *The Constitutional System of Turkey: 1876 to the Present*. Palgrave Macmillan.
- Özçağlar, A. (2005). Türkiye’de Mülki İdare Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi. *Coğrafi Bilimler Dergisi* 3 (1): 1-25.
- Sadun, A. (2006). *Puslu Camın Arkasından*. İmge Yayınevi.
- Saylan, G. (1981). Planlama ve Bürokrasi. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 Özel Sayısı: 183-206.
- Tuna, I. (2020). 27 Mayıs’ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş: 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XX (40): 227-251.
- Uyar, H. (2020). Türkiye İşçi Partisi (1961-1980). *Atatürk Ansiklopedisi*.
- Yanikkaya Aydemir, P. (2003). *Moda Senti Arkaplan Çalışması*. Tarih Vakfı Akdeniz Sesleri Projesi: 8-9.

Dünyada ve Türkiye’de 1968 Kuşağını Yeniden Düşünmek

M. ASIM KARAÖMERLİOĞLU

Türkiye’nin son yüz yılının kaderini iki önemli “hegemonik kuşak” belirledi. Burada hegemonik sözcüğünden kastedilen kendilerinden sonra gelen kuşakları etkisi altında tutabilme kapasiteleri. Bunlardan birincisi Jön Türk kuşağı. Bu kuşağın mensupları aşağı yukarı 1865 ile 1885 yılları arasında doğuyorlar. 1908 Devrimi’nin mimarları, Cumhuriyet’in kurucu kuşağı. Etkileri 1950’li yılların başlarına kadar gidiyor. İkincisi ise 1968 kuşağı. Bu kuşak İkinci Dünya Savaşı sonrasında doğuyor ve sadece Türkiye’de değil, tüm dünyada son derece etkin oluyor. Hem de sadece 1960’larda değil, günümüze kadar süren bir etkinlik bu. Hegemonik bir kuşak çünkü. Bazıları İngilizcede genel kabul gören “baby boomer” kavramının çevirisini kullanmayı tercih ederek bu kuşağa “bebek patlaması kuşağı” da diyor. Malum, 1945 sonrası tüm dünyada doğum oranlarında ciddi bir patlama var. Bu kuşak farklı ülkelerde spesifik özellikler sergileseler de aslında ortak yönleri daha fazla. Bu makale bu ortaklıkları tartışmayı, bu uluslarüstü kuşağa global bir perspektiften bakmayı, onu ortaya çıkaran dipten gelen dalgaları araştırmayı ve de böylece Türkiye 68’ini daha büyük bir resim içinden okumayı hedefliyor.

1968 dünya tarihi açısından son derece ilginç bir yıl. Dünyanın hemen her yerinde gençler düzene başkaldırıyorlar. Sadece siyasi anlamda değil, yaşam biçimleri de sorgulanıyor, geleneksel olan her şey eleştirilerin odağında. ABD, Fransa, Almanya, İtalya, Türkiye, Meksika, Japonya, Tunus, Brezilya, Hindistan, İspanya, İrlanda, Pakistan 1968’de sarsılan ülkelere sadece bazıları. Dünya tarihinde buna benzer belki de bir tek yıl var: 1848. O dönemde de çok sayıda ülkede çok sayıda siyasal hareket ve bunların ideolojileri rekabet halinde. Milliyetçiler ve liberaler kıyasıya kapışıyorlar ama sosyalistler de tarih sahnesinde yavaş yavaş yerlerini alıyorlar. Aynı yıl içinde pek çok ülkede büyük toplumsal altüst oluşlar yaşanıyor. 1789 Fransız ve 1917 Rus devrimleri her ne kadar tüm dünyayı orta ve uzun vadede etkilemiş olsalar da 1848 ve 1968 gibi “aynı anda” ve birbirine benzeyen siyasal hareketlenmelere neden olmadılar. İlginçtir, her ikisi

de sonuçta siyasi olarak yenilmiş olsalar da hem 1848, hem de 1968 dünyayı tepeden tırnağa değiştirdi. Her ikisinde de değişim daha çok “kültürel” boyutta oldu, yani hayatın temellerinin sorgulandığı, destekçilerinin de karşıtlarının da artık farklı bir dünyanın oluştuğu algısını hissettikleri büyük altüst oluşlardı.

Elbette tüm ülkeler bu iki yılı kendi coğrafyalarında, kendi kültürel ve tarihsel miraslarıyla farklı yaşadılar; bundan doğal bir şey de olamazdı. Ancak benzerlikler, farklılıklardan daha fazlaydı ve meseleyi asıl ilginç kılan bu benzerliklerin çokluğuuydu. Bu dipten gelen dalga olmasaydı, dünyanın belli başlı hemen her ülkesinde aynı anda ve birbirine şaşırtıcı derecede benzer hareketlerin yaşanması mümkün olmazdı. Bu dip dalga, bir kuşağın sahneye çıkışıyla kendini göstermiştir. Bir başka deyişle, dipten gelen bu sosyolojik dalga yeni, farklı, özgün bir kuşağın kendi özellikleriyle bir dönemi belirlemesinde kendini gösterir. Ancak bu şekilde bakıldığında, ülkeler arasındaki farklılıklara rağmen, neden aynı zaman diliminde pek çok ülkede benzer hareketlenmelerin yaşandığı olgusu yerli yerine oturtulabilir.

Oysa 1968 üzerine yazılan literatüre baktığımızda kuşak olgusu ekseninden yapılan analizlerin çok az olduğunu görürüz. Elbette herkesin bir “68 kuşağı” vurgusu vardır, ancak burada kuşaktan anlaşılan şey, bu konuda yazılmış literatürle doğrudan alakalı değildir. 1968 denince ilk anda akla gelen pek çok ülkeyi sarsan siyasal hareketlerle, bunlara eşlik eden kültürel dönüşümler olageldi. 68 anlatıları da daha çok siyasal düzlemin bir türevi olarak kurgulandı (Maeckelbergh, 2011, s. 302). İşte üniversite işgalleri, grevler, sokak çatışmaları, Vietnam, Prag Baharı, anti-sömürgecilik, siyasal şiddet, sınıf mücadeleleri gibi olgular, “kişisel olanın siyasal olduğu” gibi sloganlar ilk göze çarpanlar. Siyasetle iç içe geçmiş bir ideolojiler şöleni de bu anlatıyı zenginleştirdi: Yeni Sol’un yükselişi, Marksizmin revizyonu, anarşizm ve nihilizmin yaygınlığı, Çin Kültür Devrimi’nin yarattığı heyecan, sömürgecilik karşıtı milliyetçiliğin başarıları bunlardan bazıları. Tüm bunların faili olan 68 kuşağına da bu tablo içinde sadece tarihsel taşıyıcılık rolü biçildi. Adeta “yeni” bir siyasal “bilinç” keşfetmiş, farklı ideolojilerin etkisiyle “yeni” bir hayat tahayyülü gerçekleştirilmeye çalışan, var olan düzene başkaldırmış insanların eylemleri ekseninde dönen bir anlatı. Kuşak olgusunun bir türevi olarak siyaset değil, siyasetin türevi olarak kuşak algısı yerleşti.

Daha çok görüntüye odaklanan bu anlatı, dipten gelen sosyolojik derin dalgaları ıskalıyor. Oysa büyük tarihsel olayları belki deprem analogisiyle anlamak mümkün: Fayların uzun dönemli hareketlerinin ardından tetikleyici bir kıvılcımın büyük altüst oluşların önünü açması gibi. Bir yandan uzun dönemli sosyolojik ve demografik etkenlerin dipten, yavaş ama sürekli devinimi, diğer yandan bir toplumsal kıvılcımın ani bir patlama biçiminde tezahür edişi. İşte böyle bakıldığında 68 patlaması aslında uzun dönemli dipten gelen dalgaların, Fransa merkezli ama farklı coğrafyaların da birbirlerini tetiklediği küresel bir altüst oluş. 68’de bu dipten gelen dalga yeni bir kuşağı tarih sahnesine çıkartıyor. Demek ki söz konusu olan kendileri tarih tarafından biçimlenen, ama dönüp o tarihe yön veren bir sosyal olgu olarak kuşak etkisi.

Deprem metaforuyla bakmak aynı zamanda bu tür sosyolojik olayları tahmin etmenin zorluğunu açıklayabildiği için de önemli. Gerçekten de hem 1848, hem de 1968 patlamalarını hemen hiç kimse tahmin edemedi. Arrighi, Hopkins ve Wallerstein’in yaptıkları ortak saptama bu konuda manidardır:

1968 patladığında –Columbia Üniversitesi’nde, Paris’te, Prag’da, Meksiko City ve Tokyo’da ve İtalyan Ekimi’nde– bir patlama oldu. Merkezi bir yönlendirme yoktu, hesaplanmış taktiksel bir planlama yoktu. Patlama, katılımcılar için olduğu kadar karşıtları için de bir anlamda sürprizdi. En çok şaşırانlar, kendilerine o kadar adaletsiz ve politik olarak tehlikeli görünen bir perspektiften nasıl saldırılabileceğini anlayamayan “eski sosyalist” hareketlerdi (Arrighi, Hopkins ve Wallerstein 1989, s. 103).

Benzer bir şey Türkiye’de 2013 Gezi Direnişi sürecinde de yaşanmıştı. Bu başkaldırıyı da hemen hiç kimse tahmin edememişti. Bunun nedeni de diğer iki önemli “patlama” gibi kuşak olgusunun es geçilmesindendi. Ekonomik ve siyasal değişimleri gözlemlemek görece olarak kuşaksal, bu anlamda da kültürel değişimleri fark etmekten çok daha kolaydır. Birincisi daha göz önünde, daha kısa dönemli gerçekleşirken, ikincisi sessiz ve derinden ve uzun dönemli birikimlerin birdenbire patlaması biçiminde açığa çıkıyor. Deprem metaforu ve kuşaklar perspektifinden meseleye yaklaşılmadığında bu tür sosyal olayları tahmin edebilmek ve anlamlandırabilmek hemen hemen imkânsız.

Kuşak meselesi aslında en azından Platon’dan beri tartışılmasına rağmen sosyal bilimlerde hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Daha çok ideolojilere, sosyal sınıflara, askerî ve diplomatik tarihe ve ekonomik ve yapısal meselelere odaklanmak yaygın kullanılan analiz biçimleri. Kuşak meselesini ilk araştıranlardan biri olan Platon, onu toplumsal değişimin “önemli bir motoru” olarak görür. Auguste Comte da benzer şekilde kuşakları “tarihsel sürecin itici gücü” olarak tanımlamıştır. Bu konuya en çok kafa yormuş ünlü düşünür José Ortega y Gasset ise kuşak kavramını “tarihteki en önemli kavram” olarak tanımlar. Belki biz de şunu ekleyebiliriz: Kuşaklar sosyal “seçilim” yoluyla toplumsal evrimin motoru işlevini görürler. O nedenle de nerede, ne zaman sıkça bir “kültür değişiminden” söz ediliyorsa orada mutlaka yeni ve hegemonik bir kuşağın tarih sahnesine çıktığı düşünülmelidir. Burada kültür kavramını bir toplumun tarihten aktarılan yaşam biçimi ve inanç sistemlerinin bir bütünü olarak çok genel bir anlamda kullanıyorum. İşte kuşaklar bu kültürel değişimi hayata geçiren kuvvet, ona yaşam enerjisini sağlayan kaynaktır.

Tarihsel değişimin asıl motoru, yeninin gerçek taşıyıcısı ağırlıklı olarak kuşaklardır; onların birbirleriyle olan ilişkilerindeki değişimlerdir. Eski ve geleneksel zihniyetler aslında savunucularının yaşadığı dönemlerde kolay kolay yenilgiye uğramıyor, yeni ve farklıların sahneye çıkmasıyla ve diğerlerinin yavaş yavaş ömürlerini tamamlamasıyla gerçekleşiyor. Max Planck’ın bir yerde söylediği şu sözler bu açıdan manidar: “Yeni bir bilimsel gerçek, karşıtlarını ikna edip onlara ışığı göstererek zafer kazanmaz; aksine, karşıtları sonunda ölür ve o gerçekliğe aşına yeni bir kuşak büyür.”

Kuşak meselesini anlamayı zorlaştıran, hatta zaman zaman onu ihmal etmemize neden olan sebeplerden biri de bu konuya olan ilginin belirli dönemlerde çokça öne çıkması, belirli dönemlerde ise neredeyse unutulmasıdır (S. R. G., 1978, s. vi). Kuşak meselesi hakkında önemli bir çalışmaya imza atan Robert Wohl (1978, s. 207), kuşak çalışmalarına ilginin dalgalı bu geçiciliğine (*temporality*) vurgu yapmış, ancak maalesef bunun nedenini açıklayamamıştır. Adeta gizemli bir döngü söz konusudur. Oysa ünlü ABD başkanı Franklin Roosevelt, bu konunun çok daha fazla farkındadır: Roosevelt, “toplumsal olaylarda gizemli bir döngü vardır. Bazı kuşaklara çok şey verilir, bazılarında ise çok şey beklenir” ve kendi kuşağının “kaderle bir randevusu” olduğunu belirtirken, bu geçiciliği anlamış gibi gözükmektedir (Roosevelt, 1936). Bu meseleye en çok kafa yormuş düşünürlerden Karl Mannheim, kendisini kuşaklar üzerine düşünmeye iten nedenin 1920’lerde pek çok kişinin bu konuyu merak etmesi olduğunu yazmıştır (Wohl, 1979, s. 73). Peki neden?

Bunun bir nedeni her on beş-yirmi yılda yeni bir kuşağın ortaya çıkmasına rağmen hepsinin hegemonik bir kuşak olamamasıdır. Kuşak analizleri böylesi bir kuşak ortaya çıktığında yaygınlaşır. Bir başka deyişle, bu hegemonik kuşağın etkisinin ve gücünün hissedildiği dönemlerde kuşak çalışmalarına ilgi artar. İlginçtir, bu dönemlerde herkes “yeni olandan”, farklı bir “kültürel” yönelimden bahsetmeye başlar. Bu dönemler *kültürel* olanın *siyasal* ve *sosyal* olanın önüne geçtiği dönemlerdir. Böyle zamanlarda gençlerin yaşlılara göre görece daha çok öne çıktığını, hayatın pek çok yönüne bu yeni kuşağın yavaş yavaş damgasını vurduğunu gözlemledik. Bu tür dönemlerde “kültürel” yenilenmeye ilgi artar.

Bu arada şunu da not etmek isterim: Kuşak çalışmalarını “gençlik” çalışmalarıyla karıştırmamak lazım. Bilindiği gibi gençlik doğrudan biyolojik bir kategori, oysa kuşak aynı zamanda tarihsel, sosyolojik de bir kategori. Kuşaklar kendilerini tarihsel süreçte oluşturup, spesifik karakterler kazanıyorlar. Tabiri caizse bu anlamda “kuşak doğunmaz, kuşak olunur” diyebiliriz.

Ayırt edici ortak deneyimler, yaşanan ortak travmalar, ortak bir kelime dağarcığı, yeni iletişim teknolojileri bağlamında gündeme gelen birbirlerine bağlanma biçimleri, “yeni” bir dönemin başladığına duyulan inanç gibi etkenler bir kuşağı özgün yapan öğelerden. Kendisinden önceki kuşağın toplumsal ve kültürel “kaynakları” ne kadar tükettiği de önemli. Bir kuşağın karizmasının boyutu ise kendisinden sonra gelen kuşakları ne denli etkilediğine, onları hegemonyası altında tutabilmelerine bağlı. İşte bu nedenledir ki her kuşak “hegemonik kuşak” olamaz.

Kuşak meselesi hakkındaki bu genel gözlemlerimiz ışığında o zaman 68 kuşağına nasıl bakmak gerekir? Öncelikle şu söylenebilir: Eğer sahiden 68’de bir hegemonik kuşak olgusu varsa ve bu aynı zamanda küresel bir olgu ise bu kuşağın farklı coğrafyalarda ortak noktaları olmalıdır. Bu kuşağın diğer kuşaklardan radikal biçimde farklı ve kendine özgü olması gerekmektedir. 68 kuşağında tüm bunları bulmak mümkündür.

Peki, 68 kuşağı eğer ilk uluslarüstü kuşaksa ona bu niteliği veren ortak noktalar ne olabilir? Bu soru son derece kritik, çünkü eğer tüm farklılıklarına rağmen önemli ortaklıklar, benzerlikler olduğu gösterilebilirse, o zaman küresel düzlemde bir kuşağın oluştuğunu söylemek

mümkün olacaktır. Böylesi bir saptama yapıldıktan sonra bu kuşağın oluşmasının altında yatan sosyolojik derin dalgaların neler olduğunu araştırmanın yolu açılabilir.

68 kuşağının en önemli ortak özelliklerinden ilki mevcut düzene karşı bir başkaldırıdır. Bu noktada farklı ideolojilere sahip olmanın pek bir önemi yok. Eski olan, yaşlı olan her şeye karşı bir başkaldırımı dünyanın hemen her yerinde gözlemlemek mümkün. Bu başkaldırı, Batı’da daha çok kültürel hayatın normlarını hedef alırken (Segal, 1988, s. 61-84), sosyal dokusu Türkiye gibi yerlerde doğrudan siyasal iktidar hedef alınmıştır. Mevcut düzene karşı bu tavır alışını illa da iktidar kavramının her türüsüne karşı olmak olarak okumamak gerekir (Foucault, 1998, s. 130). 68 kuşağı aslında iktidara düşkün bir kuşaktır, ama kendi iktidarı olmak kaydıyla! Nitekim asıl en büyük iktidar ilişkilerini içinde barındıran cinsiyet ilişkilerinde bu kuşak nasıl bir tavır almıştır diye baktığımızda öyle çok da bu meselelere ilgi gösterildiğini söylemek pek mümkün değil. Örneğin, Batı’da bile kadınların bu hareket içinde önemli bir rol oynadığını göremiyoruz. Üstelik, dikkat edilirse, 68’in siyasal sembollerinde pek fazla kadın imgesine rastlanmaz.¹ 68’de cinsiyet ilişkileri maalesef sahici ve derin bir şekilde sorgulanmamıştır. 68 kuşağı iktidara ilişkin bu önemli meselede başarılı olamamıştır.

Bir başka ortak özellik ise 68 kuşağının kendi ebeveynleriyle bir kuşak çatışması yaşamış olmasıdır. Onların ebeveynleri daha çok 1920’lerde ve 1930’larda ergenliklerini geçiren ve iki savaş arası dünyanın büyük sosyal ve siyasal altüst oluşlarını yaşayan insanlardı. 1945 sonrasında yaşanan pek çok büyük dönüşüme ayak uydurmaları son derece zordu. Artık Hobsbawm’ın deyimiyle kapitalizmin altın çağı yaşanıyor ve ekonomiden siyasete, teknolojiye günlük yaşam pratiklerine kadar hemen her konuda 1945 sonrasında farklı bir dünya oluşmuştu. Bu kuşak çatışması özellikle de kırdan kente göçün yoğun ve hızlı yaşandığı coğrafyalarda çok daha belirgin bir hal alabiliyordu (Hobsbawm, 1995, s. 329). 68’liler ebeveynlerinin yaşadığı büyük felaketleri yaşamadılar, o nedenle de onların korkularını, endişelerini, dünyaya bakışlarını anlamlandıramadılar. Söz konusu olan ortada bir kuşak çatışmasının, bir kuşaksal farklılaşmanın yaşanmasıydı. Bir anlamda dünya artık onların bildiği dünya değildi ve onların bilgi birikimleri ve yaşam tecrübeleri yeni dünyanın isteklerine yeterince cevap veremiyordu.

Bu noktada Ortega y Gasset’in şu belirlemesinin çok çarpıcı olduğunu düşünüyorum: “Uzun dönemli bir tarihsel bakış açısından yaşlılar dönemi ve gençler dönemi arasındaki ritim o kadar aşikâr bir olgudur ki bunun herkes tarafından fark edilmemiş olması şaşırtıcıdır” (Gasset, 1951, s. 18). Gençlerin damgasını vurduğu bu dönemlerden biri olan 1960’lar dünyası, eski kuşağın hegemonyasının hızla azalmasını simgeliyordu. “Genç” ve “yeni” kavramlarının bu denli çok kullanılması bunun da bir göstergesidir. Türkiye’de dönemin en etkin siyasal örgütlerinden

¹ 2013 Türkiye’sinde yaşanan Gezi Direnişi’nin bu konuda ne kadar derin bir farklılık arz ettiğini vurgulamak gerekir. Gezi, hemen her sembolünde kadınların etkili olduğu bir toplumsal hareketti.

birinin adının “Dev-Genç” olması rastlantı olmasa gerek. 1960’larda basılan herhangi bir siyasi ya da edebi dergiye baktığınızda yazarlarının medyan yaşlarının 30’dan az olduğu görülür. Dönem gerçekten de gençlerin dönemidir. Bilginin akış yönünün artık yaşlılardan gençlere döndüğü bir dönem yaşanmaktadır. Bu nedenle de bu yıllarda en önemli sloganlarından birinin “30 yaşını geçen hiç kimseye güvenme” olması şaşırtıcı olmasa gerek.

68 kuşağını anlamak için son derece kritik bir başka özellik de tüm dünyada hareketin liderlerinin ağırlıklı olarak eğitilmiş, orta sınıf ailelerden gelmiş olmalarıdır (Hobsbawm, 1978, s. 133; Esler, 1984, s. 101; Siegfried, 2005, s. 728). Bunun nedeni “yeni dünyada” sosyal statünün artık giderek hemen her yerde eğitim tarafından belirlenmesiydi. Geçmişte binlerce yıl boyunca sosyal statü büyük ölçüde ailenin gücüyle doğru orantılıydı. Bu durum özellikle 1945 sonrasında radikal biçimde değişti. Artık daha çok öne çıkan okuldaki başarınızdı. Bunu aslında eğitilmiş bir orta sınıfın geleneksel sosyal sınıflarla olan rekabeti diye okumamız da mümkündür. Üstelik 68 kesinlikle ekonomik yoksunluktan kaynaklanmadı, bilakis bizzat kendisi uzun süreli bir refah döneminin içine doğdu (Boskin ve Rosenstone, 1969, s. ix). Hatta bu refah döneminin doğrudan bir ürünüydü. Keza 68 eylemlerinde rol alan öğrencilerin pek çoğu zamane teknolojisi ve entelektüel birikimiyle donanmış gençlerdi. Protesto yerine düzenle işbirliği yapsalardı düzenin iyi bir gelecek vaat edebileceği insanlardı (Eisen ve Steinberg, 1969, s. 94; Mankoff ve Flacks, 1971, s. 55). Bu özellikleri 68’in devrimci dalgası geriye çekildiğinde onların iş hayatında, siyasette ve akademik hayattaki başarılarını da açıklayacaktır. Ahmet Taner Kışlalı’nın 1970 Türkiye verilerini kullanarak yaptığı çalışmada da bu durum çok net biçimde ortaya çıkmaktadır. Dış hekimliği gibi düzenin çok daha refah vaat ettiği mesleklerde öğrenim gören gençlerin görece daha fazla siyasallaşması bunu göstermektedir (Kışlalı, 1974, s. 149.) Nitekim ODTÜ gibi aslen düzene iş gücü yetiştirmek gayesiyle kurulmuş bir üniversitede yaşanan radikalizm de bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Bu kuşağın bir başka ortak özelliği “yeninin” peşinde koşmaktır. “Yeni sol” kavramı bile aslında bize bir şeyler anlatıyor. Türkiye gibi ülkelerde ise hiçbir zaman müesses nizam içinde olmasına izin verilmemiş Marksizm gibi ideolojilere duyulan merak da yine “yeni” olma bağlamında anlaşılabilir. Batı’nın tarihinde önemli olmuş “eski” sosyalist hareketler Türkiye’de “yeni” sahne alıyordu (Belge, 1998, s. 158). Bu kuşak yeni ve farklı bir toplum tahayyülünü hayata geçirmeye çalışmış, o nedenle de var olan düzene karşı tavrı almıştır. Böyle olduğu için de savunmacı değil, var olan düzene karşı *taaruz* içinde olmuş, başkaldırmış bir kuşaktır. Nitekim 2010’larda Türkiye ve Arap ülkelerinde gözlemlediğimiz var olan iktidarların kendilerinin üstüne gelmesine karşı savunma hatlarını tahkim etmeye çalışan *direnışlerden* farklı olarak, kendisi yeni bir dünya tahayyülü ve tasavvuruyla düzenin sınırlarına ve sosyal dokusuna karşı bayrak açmış bir harekettir 68. Bu durum aynı zamanda onların neden son derece eylem odaklı hareketler oluşturabildikleri gerçeğini de, umudun yükselişini de açıklığa kavuşturmaktadır.

68 kuşağının oluşumunda üniversiteler çok kritik bir rol oynuyor ki bu da global özelliklerden bir diğerini oluşturuyor. Üniversiteler gençlere sosyal ağlar kurmalarının bir zeminini

sundu. Toplumsal hareketlere katılımın genişlemesinde ve düzenle kültürel hesaplaşmada üniversiteler çok önemli roller oynadılar. Bu kurumlar her şeyden önce bilginin üretilmesine yönelik oldukları için, kültürel savaşımın da öncüleriydiler. Öte yandan demografik gelişmelerin de zorunlu bir sonucu olarak dünya genelinde üniversite öğrencilerinin sayısında ciddi bir artış yaşanıyordu. Türkiye de bundan muaf değildi. ODTÜ, Hacettepe, Atatürk, Ege gibi önemli ve büyük üniversitelerin pek çoğunun 1950’li yıllarda kurulması bir tesadüf olmasa gerek. Türkiye’de üniversite öğrenci sayısındaki artış 1960-1968 arasında yüzde 100’lük bir artışla 146 bine çıkıyordu ki bu yükseköğrenim çağındaki öğrenciler yüzde 6,5 gibi bir orana denk düşüyordu. Batı’daki rakamlar ise daha çarpıcıydı. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri’nde 1950 yılında toplam 2,3 milyon öğrenci varken bu rakam 1970’de 8,5 milyona çıkmış, neredeyse 4 katı artmıştı (Kışlalı, 1974, s. 41-53). Öte yandan üniversitelerin idari yapısı ve işleyiş mekanizması hâlâ çok hantal ve zamanın gereksinimlerine uygun olmadığı için eğitimdeki devasa sorunları merkeze alan öğrenci hareketlerinin 60’lı yıllarda hemen her yerde gündeme gelmesi doğaldı. Dolayısıyla üniversite olgusu, 68 kuşağını şekillendiren önemli bir ortak payda olarak benzerlikler kataloğuna dahil edilmelidir.

Bu kuşağın önemli bir başka küresel ortak noktası da insan doğasının *hızlı ve kolayca* değiştirilebileceğine, şekillendirilebileceğine dair güçlü inançtı. Bu inanç, Batı’da Aydınlanma geleneğinin ayrılmaz bir parçasıydı, ancak insan doğasının uzun dönemli evrimsel gelişmelerini yeterince göz önüne almayan bir naiflik de içeriyordu. Bu nedenle de “var olan” üzerine fazla kafa yormayan, “var olması gerekene” odaklanmış bir düşünce sistemiydi (Buss, 2001, s. 955-978). Daha çok eğitilmiş kesim tarafından benimsenen bu inanç, her ne kadar Batılı gençler tarafından reddediliyormuş gibi görünse de, bizim gibi ülkelerde zaten belirgin bir şekilde var olan bir sosyal mühendislik projesiydi ve bu nedendir ki 68 kuşağında sıkça görülen ortak bir özellikti. Bu durumun sonuçlarından biri ise hem Batı’da, hem de diğer yerlerde “teorinin fetişleştirilmesi” sonucunu doğurmasıydı.

İnsan doğasının karmaşık yapısının göz ardı edilmesi kendisini aynı zamanda bu hareketin ütopyaya yaptığı vurguda da görülür. “Gerçekçi ol, imkânsız iste” sloganıyla ete kemiğe bürünen bu nitelik Türkiye’de de başka yerlerde de gözlemlenebilen bir tarz. Üstelik bu ütopya söyleminin en önemli özelliklerinden biri insanların harekete bir nevi “ahlaki saflık” (*moral purity*) güdüsüyle katılmış olmasıdır. 68 kuşağı iç dünyaların sorgulanması gibi, “hayatın manası nedir?” gibi varoluşsal sorulara sürekli cevap aramıştır. Bu nedenle bazı araştırmacılar, bu kuşağın “peygamberlere” özgü bir ruhsal dünyaya sahip olduğunu iddia etmişlerdir. Bu tür sorulara cevapları bazen Yeni Sol, bazen nihilizm, bazen de modifiye edilmiş Marksizmin varyantlarında bulmuşlardır. Sosyal ve siyasal yönü ağır basan *eski sol* ideolojilere göre daha kültürcü ve ahlakçıdır (Strauss ve Howe, 1997, s. 240). Muhtemelen bunun bir nedeni, bu kuşağın öne çıkan temsilcilerinin öğrenci konumları nedeniyle parayla “kirlenmemiş” olmalarıdır (Kriegel, 1978, s. 26). Gerçek hayatın deneme/yanılmaya dayanan, var olan somut koşulların renksiz dünyasının

dan farklı olarak bilgisiyle yenilik peşinde koşarak ahlaki yalınlığa ulaşan, can sıkıcı ve tekrara dayalı pratiklerden azade özgürlüğünün tadını çıkararak insanlar olmalarıdır.

Son olarak, 68 kuşağında gördüğümüz dünya çapında ortak vurgulardan biri de onların dışlayıcı milliyetçiliğe uzak, kozmopolit değerlere dayalı bir kuşak olmalarıdır. Bu kuşak içe dönük bir yapıya sahip değildi. Kozmopolit değerleri benimsemeleri, dışlayıcı milliyetçilikten uzak durmalarını sağladı (Mead, 1970, s. 59). Bir bakıma, tüm dünyanın kurtuluşu için mücadele ettiklerine inanıyorlardı. 1930'larda yaygın olan dışlayıcı milliyetçilikten farklı olarak, ezilen ulusların milliyetçiliğini destekliyor, toplumda azınlıkta kalmış, marjinalleşmiş kesimlerin "kurtuluşu" için de mücadele verdiklerini dile getiriyorlardı.

Eğer Türkiye'den Amerika'ya, Meksika'dan Fransa'ya kadar pek çok ülkede bu ortaklıklar varsa, bu bize 1968'de uluslararası bir kuşak oluştuğunu göstermektedir. Elbette bu kuşağın farklı ülkelerdeki temsilcilerinin pek çok değişik özellikleri vardı. Bu da çok doğal. Örneğin Türkiye'de 68 kuşağı aile, cinsellik gibi özel hayata ilişkin önemli meseleleri hemen hemen hiç tartışmadı. "Karşı-kültür" denilen tarzda çok fazla bir birikim de gerçekleşmedi. Bizde daha çok geleneğin icadı bağlamında yeni tarz bir Kemalizm ile sosyalist literatürün çeşitli varyantlarının bir bileşimi gündeme geldi. Bu nedenle de olsa gerek, özgürlük meselesi merkezî bir gündem teşkil etmedi; bağımsızlık ve anti-emperyalizm temaları ideolojik ve söylemsel düzeyde öne çıktı. Batı'da güçlü olan kimlik siyaseti vurgusu Türkiye'de çok zayıftı. Bir farklılık da şiddete eğilimin bizde özellikle 1969 sonrasında gençler arasında giderek daha fazla yandaş bulabilmesiydi. Türkiye toplumu hızla nüfusu artan ve ağırlıklı olarak bir köylü toplumu olduğu için göç olgusunun yarattığı sosyolojik sorunların çok önemli bir belirleyiciliği söz konusuydu. Batı'da ise endüstri sonrası toplumun sorunlarına vurgu ön plana çıkarken, Türkiye'de "kalkınmacılık" meselesi çok merkezî bir önemi haiz idi. Velhasıl, hem kuşağın niteliği hem de yaşananlar açısından çok sayıda farklılık vardı.

Ama asıl ilginç olan yukarıda tartıştığımız ortaklıklardır ki bu bize uluslararası bir kuşağın hem dünyada, hem de Türkiye'de ortaya çıktığını net bir şekilde göstermektedir. Bu yaklaşım bize ülkemizde yaşanan gelişmeleri daha genel bir bağlam içinden okuma fırsatı sunabilmesi açısından önemli. Bu sayede hem tek tek ülkelerin özgünlüklerini hem de benzerliklerini anlayabilir, 68 ve kuşak meselelerini daha yaratıcı ve derinlemesine tartışabiliriz.

Tabii bu noktada en kritik meseleye geliyoruz: Eğer burada ortak özelliklerini gösterdiğimiz bir uluslararası kuşak oluşmuşsa ve 68 dediğimiz küresel olgunun ortaya çıkması bu kuşağın tarih sahnesine çıkmasının bir türevi ise, nasıl oluyor da böyle bir kuşak ortaya çıkıyor? Yazımın başında deprem analogisiyle anlaşılabilirliğini iddia ettiğimiz bu durumu anlamak için sosyolojik derin dalgalara, fay hatlarına bakmak icap ediyor. Ama bunu küresel düzlemde kanıtlamak bu makalenin sınırlarını aşıyor. Yine de çok özet olarak dipten gelen dört dalganın bu kuşağı hegemonik bir kuşak olarak ortaya çıkardığını vurgulayarak bitirelim.

Birincisi, toplumsal değişimin temposunun akıl almaz boyutlarda hızlı ve derinden değişimidir. Hegemonik kuşaklar yukarıda da tartışıldığı üzere çok hızlı değişim ve dönüşüm dönemlerinde oluşurlar ve bu değişimin ve dönüşümün taşıyıcısı olurlar. Özellikle beş alanda yaşanan değişimlere bakılırsa bunların baş döndürücü biçimde toplumların sosyal dokularına sirayet ettiğini görürüz. Bu beş alan eğitim, ekonomi ve teknoloji, kentleşme ve kırsal yapıların çözülüşü, sosyal ve coğrafi mobilite ve uluslararası siyasetin dinamikleridir. Burada ayrıntılarına giremeyeceğim bu beş alanın her birinde hem dünyada hem Türkiye’de 1945 ile 1968 yılları kıyaslanırsa çok radikal ve hızlı bir dönüşümün tüm dünyaya damgasını vurduğunu görebiliriz. Çok kısa bir sürede dünya çok hızlı bir şekilde değişmiştir. Bu devasa gelişmelere genç kuşakların adapte olabilmeleri yaşlılara nispeten çok daha kolaydır. Bu nedenle de böyle dönemlerde Gasset’in bahsettiği o “gençlerin döneminin” önü açılır.

İkinci dipten gelen dalga 1945 sonrasında yaşanan büyük demografik değişimlerdir. Doğumlarda görülen patlama nüfus artış hızını ciddi bir sorun olarak ortaya çıkartmıştır. “Nüfus Bombası” gibi kitapların 1960’larda yazılması bir rastlantı değil. “Bebek patlaması kuşağı” da denilen 68 kuşağı toplam nüfus içinde büyük bir orana tekabül etmekteydi ve 1968’e gelindiğinde her türlü toplumsal kaynağın paylaşılması hususunda önemli sorunların ortaya çıkmasını tetikledi. Öte yandan nüfus içindeki oranın fazlalığı, bu gençlerin yaşlılar tarafından “kontrolünü” de zorlaştırmıştır. İktisatçı Easterlin’in vurguladığı gibi sayıları görece çok olan bir kuşağa yaşlı kuşağın muhafazakârlığını dikte etmek çok daha zor. Hal böyle olunca yaşlıların boyunduruğundan kurtulabilmeleri daha kolay olmuştur (Easterlin, 1980, s. 159).

Üçüncü dipten gelen dalga, iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde bu kuşağın bir-birleriyle çok daha hızlı etkileşime girebilmelerinin altyapısının ortaya çıkmasıdır. Bilgiye hızlı ve kolay erişim imkânlarına ek olarak, iletişim teknolojileri, bir kuşağın temsilcilerini birbirine bağlama konusunda önemli bir işlev üstlenir. Gelişmiş ülkelerde televizyonun yaygınlaşması, diğerlerinde ise gazete, dergi ve radyo gibi iletişim araçlarının artan kullanımı, dünyanın bir köşesinde meydana gelen önemli bir olay hakkında yazılı ve görsel bilgiye hızlıca erişme olanağı sunmaktaydı. Özellikle üniversite kampüslerinde gençler, bu teknolojiler sayesinde küresel sorunlar üzerine tartışabiliyor ve fikir alışverişinde bulunabiliyorlardı. Bu bağlamda, dünya neredeyse bir “küresel köy” haline gelmişti.

Son dipten gelen dalga ise uluslararası sistemin hegemonya krizinin yarattığı fay hatlarıdır. 68’in global niteliğinin anlaşılması için birbirlerine dünya çapında bağlanmış fay hatları ve sosyal deprem metaforunun izini sürersek uluslararası sistemin hegemonik kuvvetlerinin fayların istikrarını ne kadar sağlayıp sağlamadığı önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Hegemonik devletler dünya sisteminin işleyişi, istikrarı ve istikbali için son derece önemli, çünkü onlar uluslararası sistemin normlarını, kurallarını ve regülasyonunu sağlıyorlar. Eğer hegemonik devletin kendisi hem içeride hem de dışarıda bir kriz yaşarsa, bu bütün bir sistemin istikrarsızlaşması anlamına gelebilir. Bu noktada özellikle 68 kuşağını belirleyen ve biçimleyen bir unsur olarak hiç kuşkusuz Amerikan hegemonyasının bunalımını dikkate almak gerekiyor (Çavdar,

1969, s. 5). Bretton Woods sisteminin çöküşü, Vietnam, anti-sömürgeci dalga'nın yükselmesi gibi pek çok olguda gözleyebileceğimiz bir hegemonya krizi dünya çapında bir istikrarsızlık sürecini tetiklemiştir. “Yeni” ve farklı olan her şeyin bu açıdan önünün açılmasının şartları olgunlaşmıştır. Bu nedenle de olsa gerek hem Türkiye’de hem de başka yerlerde anti-Amerikancılık ciddi bir siyasi ve ideolojik unsur olarak ortaya çıkmıştır. Tabii bu noktada diğer hegemonik güç olan Sovyetler Birliği’nin de bu yıllarda hem içeride hem de dışarıda ciddi krizlerle karşı karşıya kaldığını hatırlamakta fayda var. Elbette bunun en çarpıcı örneği Çekoslovakya’nın işgali ve ona karşı tüm dünyada oluşan tepkidir.

Türkiye 68 deneyimi açısından bakıldığında son derece zengin ve ilginç bir ülkedir. Bu yıllar “yeninin” peşinde koşulduğu, gençlerin öne çıktığı bir dönem olmuştur. Sığ ama çok renkli bir entelektüel ararış yıllarıdır. Müthiş bir dinamizme sahne olmuştur. Hemen her şey tartışılmış, “eski” olan pek çok şey sorgulanmıştır. Böylesi dinamik bir dönem belki 1908 Devrimi sonrasına benzetilebilir. Her iki dönemde de kuşak olgusu aslında bütün olan bitenin merkezindedir. Üstelik bu sadece ülkemize özgü bir durum da değildir. Küresel düzlemde ortaya çıkmış, uluslarüstü bir kuşağın damgasını taşıyan bir dönemdir söz konusu olan. Bu nedenle olan bitene küresel bakabilmek belki de 68 Türkiye’si’ni anlamak için olmazsa olmaz bir yaklaşım olarak belirmektedir. Böyle bakıldığında hem ortak yönlerin hem özgünlüklerin anlaşılmasının yolu açılacaktır.

KAYNAKÇA

- Belge, M. (1988). 68 ve Sonrasında Sol Hareket. *Toplum ve Bilim* 41: 153-166.
- Boskin, J. ve Rosenstone, R. (1969). Introduction. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 382: ix-x.
- Buss, D. (2001). Human Nature and Culture, An Evolutionary Psychological Perspective. *Journal of Personality* 69 (6): 955-978.
- Çavdar, T. (1969). *Türkiye 1968*. İzlem Yayınları.
- Easterlin, R. (1980). *Birth and Fortune: The Impact of Numbers on Personal Welfare*. Basic Books.
- Eisen, J. ve Steinberg, D. (1969). The Student Revolt against Liberalism. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 382: 83-94.
- Esler, A. (1984). “The Truest Community”: Social Generations as Collective Mentalities. *Journal of Political and Military Sociology* 12 (1): 99-112.
- Foucault, M. (1998). Mayıs 68 Boyunca “Sözcükler” ile “Şeyler” Arasında. *Cogito* 14: 126-130.
- Gasset, J. (1951). *The Modern Theme*. Harper & Row.
- Hobsbawm, E. (1995). *The Age of Extremes*. Abacus.
- Hobsbawm, E. (1978). 1968 – A Retrospect. *Marxism Today* 22 (3): 130-136.
- Kışlalı, A. (1974). Öğrenci Ayaklanmaları. Bilgi Yayınevi.
- Kriegel, A. (1978). Generational Difference: The History of an Idea. *Daedalus* 107 (4): 23-38.

- Maeckelbergh, M. (2014). The Road to Democracy: The Political Legacy of “1968”. *International Review of Social History* 56 (2): 301-332.
- Mankoff, M. ve Flacks, R. (1971). The Changing Social Base of the American Student Movement. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 395: 54-67.
- Mead, M. (1970). *Culture and Commitment*. The Natural History Press.
- Roosevelt, F. (1936). Franklin Roosevelt’s Re-Nomination Acceptance Speech (1936). <https://www.americanyawp.com/reader/23-the-great-depression/franklin-roosevelts-re-nomination-acceptance-speech-1936/> erişim tarihi 28 Aralık 2021.
- Segal, L. (1988). Aileyi Parçalayacak mıyız? *Toplum ve Bilim* 41: 61-84.
- Siegfried, D. (2005). “Don’t Trust Anyone Older Than 30?”: Voices of Conflict and Consensus between Generations in 1960s West Germany. *Journal of Contemporary History* 40 (4): 727-744.
- S. R. G. (1978). Preface to the Issue, “Generations”. *Daedalus* 107 (4): v-vii.
- Strauss, W. ve Howe, N. (1997). *The Fourth Turning*. Broadway Books.
- Wohl, R. (1979). *The Generation of 1914*. Cambridge University Press.

Solda İletişim Patlaması: 1960'lar ve 1970'lerin Demokratik İletişim Ütopyası*

U. CEREN ÜNLÜ

GİRİŞ: “AYDINLANMA ÇAĞI”

Zafer Toprak (1998, s. 158), “1968’i Yargılamak ya da 68 Kuşağına Mersiye” makalesinde, Türkiye’de aydınların ve gençliğin hiçbir zaman 1960’lardaki kadar çok okumadıklarını söyler ve dönemi bir “aydınlanma çağı” olarak tanımlar. Toprak’ın bu tanımını haklı çıkaracak biçimde, 1960-80 yılları arasında Türkiye’de, özellikle de sol çevrelerde, yayıncılık ve iletişim alanında bir patlama yaşanmıştır. Bu çalışma, dönem içinde basılmış kitapları, dergileri, sendikaların ve gençlik örgütlerinin broşürlerini, bildirilerini, afişlerini, duvar yazılarını, forumlarını ve tartışmalarını inceleyerek bu iletişim patlamasını yorumlayıp dönemin politik kalkışması içinde siyaset yapma ve iletişim kurma biçimlerinin nasıl değiştiğini araştırıyor.¹ 1960’ları ve 1970’leri farklı toplumsal kesimlerden yükselen farklı seslerin kamusal alanda yer bulabildiği, dolayısıyla politikleşmeyle paralel biçimde, görece daha demokratik bir iletişim pratiğinin yükselebildiği bir dönem, bir *demokratikleşme momenti* olarak ele alıyor.

Okuma ve yazma pratiklerinin çoğalmasıyla birlikte ilerleyen yayınlardaki bu patlama, 1960’larda başlamış ve 1970’lerde de devam etmişti. Dünyadaki ve Türkiye’deki politik ve kültürel bağlam, radikal ve alternatif iletişim araçları yaratmıştı. Bu çalışmada, yükselen politikleşme ile yayınlardaki sayısal artış, politik örgütlerin çoğalması ile iletişim patlaması arasında bir paralellik olduğunu öne sürüyorum. İletişim meselesi, 1960’lar ve 1970’lerde solda ortak bir

(*) Bu makale, “Utopia and History: Political Movements, the Explosion of Communication and Education, and Unimaginable Encounters in the 1960s and 1970s in Turkey (Ütopya ve Tarih: 1960’lar ve 1970’ler Türkiye’sinde Politik Hareketler, İletişim ve Eğitim Patlaması ve Hayal Edilemez Karşılaşmalar)” başlıklı doktora tezimin bir bölümünden uyarlanmıştır.

1 Bu çalışmada, Amsterdam’daki International Institute of Social History (Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü) ve Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) arşivlerinden yararlandım.

temaydı. Dönemin sol eylemcileri bir yandan sözlerini topluma ulaştırmayı isterken, bir yandan da “halka gitme” ve onları bilinçlendirme düşüncesini bir görev olarak benimsemişlerdi. “Halka gitme”, onları örgütlenme ve ideolojik olarak bilinçlendirme girişimleri, hiyerarşik bir ilişki üzerine kurulu olsa da toplumun sınıfsal ve coğrafi olarak farklı kesimleri arasında bir karşılaşma ve etkileşim olasılığı doğurmuştu. Solun yayınlar, eylemler ve köylere ve kasabalara yapılan gezilerle halkı bilinçlendirme ve örgütlenme çabaları, 1960’ların ve 1970’lerin iletişim patlamasının ana ögesi idi. Bu nedenle, yalnızca sol örgütlerin yayınlarına ve konuşmalarına odaklanıyorum. Sözün kiteselleştiği bu dönemde hem öğrencilerin hem işçilerin iletişim pratiklerini inceliyorum. Kürsülerin karşısında ders dinlemekle yükümlü öğrencilerin ve fabrikalarda kol emeğiyle çalışıp kafa emeğinin uzak ve lüks görüldüğü işçilerin ana öznesi oldukları bu yeni iletişim ağları, bize dönemin iletişim patlamasının sınıfları aşma ve iletişimi demokratikleştirme olasılığını gösteriyor. Devrimci pratik içinde filizlenen bu yeni iletişim pratiği bulaşıcı ve bir noktaya kadar merkezizdi; toplumun farklı kesimlerinden gelen insanları içererek sınıflar, coğrafyalar ve cinsiyetler arasındaki hiyerarşileri esnetebiliyordu. Hiyerarşiler, geleneksel olarak yazarların, okuyanların, bilgiyi ve fikirleri yayanların lehine korunsada sonuçta okuyan, yazar ve söz üreten kamuoyu genişlemişti.

Bu çalışma, kültürel üretimdeki çoğalmanın tarihsel bir fenomen olarak yükseldiği anda tarihsel zamanı kırarak, Türkiye’nin 1960’larını ve 1970’lerini incelemeyi amaçlıyor. Tam bu noktada, Fredric Jameson’ın (1984, s. 179) tarihsel dönemde kültürel üretimi bir kriter olarak kullanmanın yaratacağı analitik tuzak hakkındaki uyarılarını dikkate almak gerekiyor; kültürel üretimi sosyoekonomik kırılmalar ya da politik pratiklerle eşitlemek tarihçiyi tanısal bir yanlışlığa itebilir. Bu nedenle, 1960’lar ve 1970’ler Türkiye’inde tarihsel bir olasılık olarak yükselen iletişim patlamasını bir milat olarak değil, tarihsel/toplumsal düzlemde ortaya çıkan tematik bir fragman olarak ele alıyorum. Dahası, iletişim patlamasını yüceltmeyi değil, iki on yılı birbirinden tamamen ayrı gören güncel algının tersine 1960’lardan 1970’lere devam eden ve dönemi tanımlayan tarihsel bir olasılık olarak açığa çıkarmayı amaçlıyorum. Sonuç olarak, 1960-80 arası dönemi iletişim patlaması üzerinden incelemek, bir yandan, Türkiye Cumhuriyeti’nin yüz yıllık tarih yazımı ve bellek tartışmalarına eleştirel bir katkı sunacaktır. Öte yandan, 1960’lar ve 1970’ler sözün geniş toplumsal gruplar arasında kiteselleştiği bir dönem olarak demokratikleşme tartışmaları açısından da ufuk açıcudur.

İLETİŞİM PATLAMASI: SÖZ ÜRETME OTORİTESİNİ SORGULAMAK

İstatistikler, 1960’larda ve 1970’lerde okuma ve yazma sayılarında dönem boyunca bir artış olduğunu gösteriyor. Örneğin, Türkiye İstatistik Kurumu (*İstatistik Göstergeler*, 2012, s. 87) verilerine göre, Türkiye’deki devlet kütüphanelerinin sayısı 1950’de 78’ken, 1970’te 327’ye ve 1980’de 517’ye çıkmıştı. Yalnızca kütüphane binalarının değil, o binaları dolduran insanların da sayısı artmıştı. 1950 yılında 808.087 kütüphane kullanıcısı varken, bu sayı 1964’te 5.583.918

ve 1980'de 8.944.172 olmuştu. 1968 ve 1969 yılları arasında, kütüphane kullanıcılarının sayısında %43,4'lük bir artış yaşanmıştı. Kütüphane imkânlarının, kullanıcıların ve basılı yayınların artmasıyla birlikte kütüphanelerdeki kitapların sayısı da yükselmişti. Devlet kütüphanelerindeki kitapların sayısı 1952'de 987.207, 1962'de 1.668.639 ve 1977'de 4.201.606'ydı (a.g.e., s. 87). Bu sırada, Türkiye'de basılan kitapların sayısı da 1956'da 3.080'den 1964'te 5.745'e, 1966'da 6.099'a çıkmıştı (Kabacalı, 2000, s. 227, 236). Buna paralel olarak, Kemal Karpat (2011, s. 145) 1936 ile 1950 arasında yılda basılan ortalama kitap sayısının 2.600 olduğunu ve bu sayının 1960 yılında 4.100'e çıktığını söylüyor. Bu bağlamda, İstanbul'daki yayınevlerinin sayısı 1959'da 399'ken, 1963-1964 yıllarında 556'ya yükselmişti (*Türkiye'de Gazeteler*, 1964, s. 17). 1973'e gelindiğinde Türkiye'deki yayınevlerinin sayısı 1.651'di (Kabacalı, 2000, s. 244). Türkiye'de 1962'de 1.653, 1978'de 2.256 dergi ve gazete basılmıştı (a.g.e., s. 15; *İstatistik Gösterge*ler, 2012, s. 84-85).

Dönem içindeki okuyucular üzerine belli bir istatistik olmasa da yukarıdaki rakamlar 1960'larda ve 1970'lerde okumada ve yazmada belirgin bir artış olduğunu gösteriyor. Arşivlerde yapılan kısa bir gezinti bile çeşitli kitaplar, dergiler, broşürler, bültenler, afişler, duvar yazıları, forumlar ve tartışmalarla dolu bir iletişim patlamasını gün yüzüne çıkarıyor. Her sol örgütün kendisine ait çeşitli yayın araçlarının bulunduğu bu yeni ve belirgin iletişim pratiğinin temelini 1960'ların ve 1970'lerin yükselen politikleşmesinde aramak gerekir. Politikleşmiş üniversite kampüslerinde ve fabrikalarda öğrenciler ve işçiler kendi sözlerini ve seslerini ele geçirmek için mücadele etmişler, hem kendi iletişim araçlarını (herkese açık forumlar, şehir duvarlarını dolduran afişler gibi) geliştirmişler hem de otoritenin bilgi ve söz üzerindeki tekeline kırmaya çalışmışlardır.

Orhan Koloğlu (2006, s.140), 1960'larda ve 1970'lerde Türkiye'de öğrencilerin ve işçilerin radikalizmini yönlendiren ve biçimlendiren şeyin dergiler olduğunu söyler. Her tartışma, eylem, işgal ya da grev daha fazla tartışmak, eleştirmek, okumak ya da yazmak için olanak yaratıyordu. Bu, 1961 Anayasası'yla artan toplumsal ve politik hak ve özgürlüklerin² iletişimdeki patlamayı tetiklediği ve aynı zamanda iletişimdeki patlamanın haklarla ilgili farkındalığı çoğalttığı iki yönlü bir süreçti. Başka bir deyişle, ifade özgürlüğü ve yayınlardaki sayısal artış, yükselen politikleşmenin hem nedeni hem sonucuydu. Kristin Ross, 1871 Paris Komünü'nü incelediği kitabında, Paris çevresindeki devrimci kulüplerin ve toplantıların çeşitli sınıflardan gelen vatandaşların ateşli tartışmaları sonucunda komün düşüncesini komünden önce ürettiğini söyler ve bu kulüpleri dönemin "uğuldayan arı kovanları" olarak tanımlar. 1860'ların son yıllarının politik atmosferi kulüpler arası dayanışma ve ortaklığı artırmış, komün düşüncesinin tohumlarının atıldığı canlı bir tartışma ortamı yaratmıştı (Ross, 2015, s. 21, 36). Ross'un analizinden yola çıkarsak, 1960'lar ve 1970'ler Türkiye'sindeki politik örgütlerin ve onların söz haklarını eyleme dönüştürdükleri forum ve yayınlarının dönemin "uğuldayan kovanları" olduğu söylenebilir.

2 1961 Anayasası'nın temel hak ve özgürlüklerle ilgili maddeleri için bk. Tanör (2014).

1968 yazında, üniversitelerin karar alma süreçlerinde söz haklarını, üniversite koşullarının iyileştirilmesini ve entelektüel ortamın özgürleşmesini talep eden üniversite öğrencileri, ülkenin neredeyse tüm fakültelerini işgal ettiler. Ankara’da başlayan işgaller kısa sürede İstanbul’a yayıldı. İstanbul Üniversitesi’nde (İÜ) Hukuk Fakültesi’ndeki sınav boykotuyla başlayan eylemler, üniversitedeki neredeyse tüm fakültelerin işgaliyle devam etti (Toprak, 2018, s. 73). 19 Haziran 1968’e gelindiğinde, Ankara’da dört fakülte ve İstanbul’da on fakülte ve yedi yüksekokul öğrencilerce işgal edilmişti; bunların dışında, İstanbul Teknik Üniversitesi’nin tüm fakülteleri işgal altındaydı. Ankara, İstanbul, İzmir, Erzurum ve Eskişehir’deki on iki fakülte ve yüksekokulda, işgal olmadan, dersler ve sınavlar boykot ediliyordu (*Milliyet*, 1968c, s. 1). Öğrenciler “bozuk düzeni, köhne eğitimi” protesto ediyorlar, kapsamlı bir eğitim reformu yapılmasını istiyorlardı (*Türk Solu*, 1968, s. 1).

İşgallerin ve boykotların sonucu, bildirilerin, afişlerin, kitapların doğduğu bir tartışma ve yaratım ortamı oldu. Bu, aynı zamanda, profesör ile öğrenci arasındaki hiyerarşik mesafeyi azaltan bir deneyimdi. İÜ İşgal Komitesi, Haziran 1968’de tartışmalarla şekillenmiş ve öğrencilerin rektör seçimleri dahil üniversite karar alma süreçlerinde söz hakkını talep eden bir yükseköğretim reform taslağı hazırladı (*Milliyet*, 1968a, s. 1, 7). Taslak, üniversite senatosuna sunuldu ve senato öğrencilerin taleplerini dinlemeye karar verdi (Toprak, 2018, s. 75). Öğrenciler, Üniversiteler Kanunu’nun öğretim üyelerinin özlük haklarını düzelterek şekilde değiştirilmesini, öğretim üyeleri arasındaki hiyerarşinin kaldırılmasını, asistanların yönetime ortak olmasını, öğretim üyelerinin mali durumlarının düzeltilmesini, öğrencilerin yönetimde oy hakkına sahip olmasını, bilimin halkla buluşturulması amacıyla halka açık konferansların düzenlenmesini, öğrencilerin üniversitelerdeki toplumsal ve ekonomik durumlarının düzeltilmesini, Öğrenci Disiplin Yönetmeliği’nin demokratikleştirilmesini ve özel okulların devletleştirilmesini talep ediyorlardı (*Milliyet*, 1968a, s. 1, 7).

İÜ’deki işgalci öğrenciler, reform tasarısını kamuya açmak için, üniversitelerdeki koşulları protesto eden ve Üniversiteler Kanunu’nu hedef alan kırk sekiz sayfalık bir kitap yayımladılar (*Türk Solu*, 1968, s. 2).³ Harçlardan sınav sistemine, kampüs koridorlarının öğrencilere açılmasından temizlik görevlilerinin maaşlarına kadar üniversitenin her alanında reform talep eden bu kitap (Arolat, 2009, s. 64-65) aynı zamanda *Milliyet* gazetesinde de bölümler halinde yayımlanmıştı. Okumanın gitgide daha çok rağbet gördüğü bir dönemde, öğrenciler daha önce görülmemiş bir söz üretme ve kamuoyuna katkıda bulunma olanağı bulmuşlar, yazarlar safına katılmışlardı. 1968 yazında Türkiye’deki üniversite öğrencileri farklı kampüslerde kolektif ve eşzamanlı oturma eylemlerine, işgallere ve boykotlara girişmişler, bu canlı politik atmosferi mekânları aşan tartışmalara, sınıfları aşan eylemlere ve edebi ve edebi olmayan entelektüel üretime dönüştürmüşlerdi. İşgaller ve boykotlarla ilerleyen politikleşme dalgası, öğrenci örgütleri arasında hiyerarşik olmayan, eşitlikçi özyönetim yöntemlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştı (Al-

3 Kitap, “İstanbul Üniversitesi İşgal Komiteleri Konseyi. (1968). *İstanbul Üniversitesi Genel Reform Tasarısı ve Fakülterle Özgü İstekler*. Ülke Matbaası” künyesiyle yayımlandı (Toprak, 2018, s. 74).

per, 2019, s. 441). Politik hareketlilik içinde oluşan bu örgüt içi dinamikler daha kapsamlı bir demokratikleşme amacını yükseltmiş, öğrencilerin haberi ve bilgiyi yaymanın, halkla kurulacak ilişkilerin ve en nihayetinde Türkiye'nin yönetiminin de hiyerarşik olmayan, eşitlikçi bir yöne gitmesi için mücadele etmelerine yol açmıştı.

Yine Haziran 1968'de, Ankara Üniversitesi (AÜ) Hukuk Fakültesi'nde yapılan bir eylemde, öğrenciler fakültedeki neredeyse bütün kürsüleri dışarı çıkardılar. Kürsüler, kendi deyişleriyle, "hakiki sahiplerini bulana kadar" dışarıda kalacaktı (*Milliyet*, 1968b, s. 1). Sonuç olarak, 1968 yazının boykot ve işgalleri tartışma, iletişim ve entelektüel üretimle örülü coşkulu ve dinamik bir kamuoyu yaratmıştı. Michel de Certeau'nun Fransız '68'yle ilgili söylediği gibi, üniversitelerdeki gençler toplumun ayrıcalıklı söz sahiplerine karşı ayaklanmışlar ve kendi söz hakları için mücadele etmişlerdi (de Certeau, 1997, s. 12). Türkiye'deki öğrenciler de Fransa'daki çağdaşları gibi önce kürsülerden barikatlar yaparak üniversitelerdeki söz haklarını, daha sonra kaldırım taşlarından barikatlar yaparak sokaklardaki söz haklarını talep etmişlerdi.

AÜ'de kürsülerin ele geçirilmesinden yaklaşık bir ay önce, 20 Mayıs 1968'de ünlü Fransız filozof, edebiyatçı ve edebiyat eleştirmeni Jean-Paul Sartre Avrupa'da Mayıs '68'in ünlü öğrenci liderlerinden Daniel Cohn-Bendit'le bir röportaj yaptı.⁴ Roller tersine dönmüştü. Toplumsal ve entelektüel olarak söz hakkı tescilli olanlar yeni gelenlere yer açıyorlardı. Bu kısa süren ama yoğun zaman diliminde, Pierre Bourdieu'nün (1990, s. 183) deyişiyle, profesörler öğrencileri dinlemeye başlamışlardı. Soruları yanıtlayanlar filozoflar ya da profesörler değil, öğrencilerdi. Öğrenciler, yalnızca üniversitelerin durumunu değil, profesörlerin söz söyleme otoritesini de sorguluyorlardı. Söz söyleme, yalnızca devlet, öğretmen, profesör, anaakım medya gibi otoritelerin değil, bugüne kadar karar alma süreçlerinin ve iletişim araçlarının dışında kalanların da hakkıydı. Profesörlerin egemen konumları, akademinin şimdiye kadar sorgulanmamış entelektüel üstünlüğünün büyüsünü bozan öğrencilerce alaşağı edilmişti. Üniversitelerin yarattığı hayal kırıklığı politik bir harekete dönüşmüş ve bu hareketliliğin içinden beklenmedik söz sahipleri ve söz alanları yeşermişti.

Sonuç olarak, sosyoekonomik sorunlardan bahseden, her türlü otoriteyi sorgulayan ve demokratik biçimde söz üretilen yeni radikal bir medya doğmuştu. 1960'ların sonuna gelindiğinde, Ankara'daki Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nden (ODTÜ) bir grup öğrenci egemen medyaya kafa tutup kendi iletişim araçlarını yaratmaya karar verdiler. Mimarlık Fakültesi öğrencileri yeni öğrendikleri ipek baskı tekniğiyle afişler hazırlamaya başladılar. ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesi'nin afişleri kolektif, kendiliğinden ve çoğunlukla anonim olarak hazırlanıyordu (Aysan, 2008, s. 9). ODTÜ öğrencileri, afiş tasarımını bir iletişim yöntemi olarak benimseyerek iletişim ve söz üretme alanlarını önce kampüs duvarlarına, sonra şehir duvarlarına taşıdılar. Bu afişler ya da duvar yazıları, öğrencilerin kendi dünya görüşlerini şehir halkıyla paylaştıkları birer duvar gazetesi gibiydi. Güncel politik sorunları hedef alan bu afişlerle sözlerini halka duyurmak isteyen

4 Röportaja ulaşmak için bkz. Jean-Paul Sartre Interviews Daniel Cohn-Bendit (2018 [1968]).

eylemci öğrenciler, iletişimin coğrafyasını genişletip şehirle yeni ve aracısız bir şekilde haberleşmenin yolunu bulmuşlardı. Devrimci Afiş Atölyesi'nin sanatçıları bir Türkiye gezisi düzenleyip yaklaşık on beş şehri ziyaret ederek ipek baskı afiş üretme tekniklerini başka eylemcilerle paylaştılar (Aysan, 2008, s. 14). 1960'larda ve 1970'lerde, Türkiye'nin pek çok şehrinde afişler ve duvar yazıları sol eylemciler arasında yeni bir iletişim ve mücadele yöntemi olarak benimsendi. Toplumsal olarak sıralarında oturup dersleri dinleme rolü biçilen öğrenciler, kaldırımlarda ve şehir duvarlarında kendi derslerini vermeye başlamışlardı. "Üniversiteler de Mücadele Alanımızdır", "Gericileri Emperyalist Uşaklarını Kovacağız", "Bilimi Halkın Emrine Vereceğiz", "Amerikan Emperyalizmini İşbirlikçi Burjuvaziye Toprak Ağalığını Yıkacağız", "Sosyalizme Varacağız" diye haykırıyorlardı (Aysan, 2008, s. 101-113). Bu, radikal diliydi.

Türkiye'nin 1960'larda yaşadığı yükselen politikleşme ve iletişim patlaması, 12 Mart 1971 askerî muhtırasıyla sendeledi. Darbe, pek çok solcu için baskı ve ancak 1974'teki genel aflla birlikte bitecek mahkûmiyet anlamına gelmişti (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 257-258). 1980'den sonra kurulan "kamusal bellek"⁵ (Özyürek, 2007, s. 8-9) ve dönem üzerine yazılan pek çok çalışma ve anlatı⁶ 1971 darbesini iki on yıl arasında adeta doğal bir fay hattı yaratan tarihsel bir kırılma anı olarak ele alır. Darbe gerçekten de sol hareketler için sert ve baskıcıydı. Ancak kitaplar, dergiler, bildirimler, afişler, duvar yazıları ve forumlar başka bir hikâye anlatıyor.

Alpay Kabacalı'nın aktardığı verilere göre, Türkiye'de basılan kitap sayısı 1966 yılında 6.099'ken, bu sayı 1972 yılında 6.913'e çıkmıştı. 1973'te 7.479 kitap basılmıştı. 1971 darbesi sol örgütlerin ve sendikaların iletişim kanallarını tıkamaya çalıştıysa da⁷ 1971'den sonra basılan kitapların sayısında azalma olmamıştı. Kitap sayısında azalma ancak 1970'lerin son yıllarında yaşanacaktı. 1978'de 5.033, 1979'daysa 5.071 kitap basılmıştı (Kabacalı, 2000, s. 236, 244). 1970'lerin sonu Türkiye için tırmanan politik ve etnik gerilim yıllarıydı. Hükümetlerdeki tıkanıklığın ve ekonomik krizin yanı sıra, politik bir çatışma ve şiddet dalgası ülkeyi sarmıştı (Aydın ve Taşkın, 2014, s. 295-301). Dahası, 1978'den 1980'e, Malatya, Sivas, Maraş ve Çorum'da Alevileri ve solcuları hedef alan katliamlar yaşanmıştı.⁸ Şiddet ve baskı yükseldikçe, basılan kitapların sayısı da azaldı. 1980'de sayı 4.318'e düşmüştü (*İstatistik Göstergeler*, 2012, s. 84). Kısaca, yayıncılık konusunda, 12 Mart darbesi tarihsel bir kırılma değildi, ama 12 Eylül darbesi ve ona giden süreç öyle olacaktı.

Öğrenciler arasındaki politik hareketlilik ve onunla birlikte yükselen iletişim 1970'ler boyunca devam etti. Özellikle boykotlar ve forumlar çok yaygındı. Örneğin, 1975'te Türkiye Komünist Partisi'nin gençlik örgütü, yeni öğrencilerle tanışmak ve üniversitenin sorunlarını tar-

5 Bu çalışma, kolektif ya da toplumsal bellek yerine, Esra Özyürek'in "kamusal bellek" terimini kullanıyor. Bir grup içinde anıların her zaman paylaşılmayabileceğini, paylaşılan anıların yanı sıra farklılaşan ve hatta çatışan anıların da olabileceğini söyleyen bu yaklaşımın, politik tartışmalar ve çekişmelerle dolu bir dönem olan 1960'ların ve 1970'lerin uyumlu ve çatışan tanıklıklarını içermek için uygun olduğunu düşünüyorum.

6 Bu anlatılara ve çalışmalara birkaç örnek için bkz. Bingöllü (2009); Koç (2009); Koç ve Koç (2001) ve Ersan (2013).

7 Daha fazla bilgi için bkz. Ünlü (2020).

8 Bu katliamlarla ilgili bilgi için bkz. Ertan (2021).

tışmak için İTÜ'de bir forum düzenlemişti (*İlerici Yurtsever Gençlik*, 1975a, s. 2). Aynı yıl, Ortaköy Eğitim Enstitüsü öğrencileri, öğretmen olmalarını zorlaştıracak yeni hükümet politikasını protesto etmek üzere öğretmen okulu öğrencilerinin örgütlediği boykot dalgasına katılmışlardı (*TÖB-DER*, 1975, s. 4). Birkaç yıl sonra, 1978 yılında İzmir, Samsun, Bursa, Diyarbakır gibi şehirlerde kayıtlı olan uzaktan eğitim öğrencileri dil laboratuvarı, ek final sınavı hakkı, staj olanakları, mezuniyet sonrası meslek garantisi, ikinci Milliyetçi Cephe hükümetinin getirdiği disiplin yönetmeliğinin gözden geçirilmesi ve antidemokratik davranan yöneticilerin görevden alınmaları gibi taleplerle süresiz bir boykot başlattılar. Boykot kararı, on iki uzaktan öğretim kurumunun 1977'de Ankara'da düzenlediği forumda alınmıştı. Tartışmalar sonucunda, çeşitli şehirlerden gelen öğrenciler, sorunların bireysel girişimlerle değil ortak bir eylemle çözüleceğine karar vermişlerdi (*Genç Öncü*, 1978, s. 12-13).

1974'te ODTÜ'nün ipek baskı afişleri yeniden duvarlarda boy göstermeye başladı. Afişlerin yeniden ortaya çıkışı üniversitede büyük bir ders boykotunun örgütlediği döneme denk gelmişti. ODTÜ Direniş Afiş Atölyesi, afişleri direniş komitesinin ve öğrenci birliğinin sloganlarıyla donatıyordu (Aysan, 2013, s. 222-224). 1960'ların önce üniversiteyi, sonra tüm toplumu demokratikleştirme ideali 1970'lerde de devam ediyordu. Bir önceki on yılın sloganları sokak duvarlarında yankılanıyordu: "Bağımsız Türkiye", "Üniversite Gençliği Sömürücülere Karşı Emekçi Halkın Yanındadır", "Özerk ve Demokratik Üniversite Yolunda İleri", "Faşizm Hakkı Direnişimizi Kıramıyacak" (Aysan, 2013, s. 228-232). Öğrenciler, 1960'larda olduğu gibi 1970'lerde de politik görüşlerini ve gelecek hayallerini görselleştirip şehir duvarlarında sergileyerek kampüs ile şehir arasında bir iletişim hattı kurmaya devam ettiler.

1960'larda Türkiye'de söz söyleme haklarını ellerine alan gençler, 1970'lerde de bu haklarının peşinde koşmayı sürdürdüler. Ancak bu hak arayışı giderek yükselen sağ şiddet ve hükümet baskısı altında zorlaşmıştı. 1975'te İTÜ'de düzenlenen öğrenci forumu, sağcı öğrencilerin müdahalesiyle sonlandı (*İlerici Yurtsever Gençlik*, 1975a, s. 2). 25 Kasım 1975'te Atatürk Eğitim Enstitüsü öğrencileri birinci Milliyetçi Cephe hükümetinin kampüse bir polis karakolu açılmasını da içeren politikalarına karşı bir ders boykotu başlattılar (*İlerici Yurtsever Gençlik*, 1975b, s. 2). Boykot sırasında, sağcı öğrencilerin çeşitli saldırılarına uğradılar (*Sosyalist Gençlik*, 1975, s. 6). Yine de kitaplar, dergiler, afişler, forumlarla kendisini gösteren iletişim patlaması devam ediyordu.

ORAK, ÇEKİÇ VE KALEM: 1960'LARDA VE 1970'LERDE YÜKSELEN DEMOKRATİK İLETİŞİM OLASILIĞI

Türkiye'nin 1960'lar ve 1970'lerdeki politik kalkışması yalnızca öğrencilerden ibaret değildi. 1960'larda öğrenciler siyaset sahnesine çıkmadan daha önce, işçiler sendikalarda örgütleniyor (TÜSTAV, 1955), boykotlar ve mitingler düzenliyor (TÜSTAV, 1961), dergilerde ve gazetelerde seslerini duyuruyorlardı (TÜSTAV, 1956). 1961 yılının son gününde, yaklaşık 200.000 işçi Saraçhane'de toplanıp örgütlenme haklarını talep ettiler (*Milliyet*, 1962, s. 1). Mitingde kürsünün

karşısında büyük bir afiş vardı; afiş, iş tulumları içindeki bir işçiyi şöyle bağırıırken resmediyordu: “Bizim de Sözümüz Var!” (Aybar, 2014, s. 153). Saraçhane Mitingi, işçilerin kendi sözlerini söylemek için mücadele ettikleri bir dönemin başlangıcıydı. Türkiye’de işçi hareketi, 1960’lar ve 1970’ler boyunca büyüyerek devam etti. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) verilerine göre, DİSK’in kurulduğu 1967 yılında yaklaşık 17.500 üyesi varken, bu sayı Eylül 1980’de yaklaşık 523.700’e çıkmıştı (Koç ve Koç, 2001, s. 89, 636). 1960’lar ve 1970’ler boyunca, işçiler basın bültenleri yayımladılar (TÜSTAV, 1966), şenlikler düzenlediler (TÜSTAV, 1969) ve yazdıkları makaleler ve mektuplarla dönemin dergilerine katkıda bulundular (*Maden İşçisinin Sesi*, 1975, s. 3). Öğrenciler kampüsleri işgal ederlerken, işçiler fabrikaları işgal ediyorlardı; öğrenciler forumlar düzenlerlerken, işçiler politik ve yasal tartışmalara giriyorlardı (TÜSTAV, 1963; TÜSTAV, 1962b). Öğrencilerin proletaryanın icat ettiği grev, boykot, işgal gibi politik araçları keşfi, iki kesimin de politik hareketliliğini canlandırmış ve iki kesim arasındaki sosyopolitik karşılaşmaların olasılığını artırmıştı.

Yani, bu yıllarda politikleşme ve iletişim yalnızca öğrencilerin ve aydınların tekelinde değildi. Ayrıca bu yeni politikleşme döneminde, iletişimdeki patlama yalnızca büyük şehirlerde değil, kasabalarda ve köylerde de göze çarpıyordu. Dahası, yalnızca aydınlar ve öğrenciler değil, işçiler ve köylüler de dergileri, yazıları ve eylemleriyle bu yeni iletişim pratiğine katılmışlardı. Arşivler, 1960’larda ve 1970’lerde özellikle işçi ve köylü hareketlerinin ortaya çıktığı şehirlerde ve kasabalarda basılan dergilerle doludur. Örneğin, İzmir’de yayımlanan haftalık *Memet: Emekçi Halkın Sesi* gazetesi, politikacıları ve patronları kızdırmamak için işçilerin yaşadıkları adaletsizlikleri görmezden gelen ana akım medyaya karşı proletaryanın kendi adına konuşabileceği bir gazeteydi (*Memet*, 1965a, s. 1; *Memet*, 1965b, s. 1). Benzer bir biçimde, Malatya’da ayda iki kez çıkan *Halkın Derdi* gazetesi, Malatya halkının anaakım medyanın umursamadığı dertlerini yayımlamayı amaçlıyordu (*Halkın Derdi*, 1966, s. 2). Karadeniz Çay Sanayii İşçileri Sendikası’nın Rize’de basılan dergisi *Çay-İş’in Sesi*, İstanbul’daki Mesudiye köylülerinin dergisi *İşçi-Çiftçi: Mesudiye Köylülerinin Sesi*, Zonguldaklı işçilerin çıkardıkları *İşçinin Sesi: Haftalık Müstakil Siyasi İşçi Gazetesi* ve Yeraltı ve Yerüstü Devrimci Maden İşçileri Sendikası işçilerinin Ankara’da yayımladıkları *Maden İşçisinin Sesi*, isimlerinden anlaşılacağı gibi, işçilerin ve köylülerin “seslerini” duyurmayı amaçlayan yayınlardı.

İşçi-Köylü dergisinin 1969’daki ilk sayısında yayımlanan bir karikatür, işçilerin ve köylülerin kendi iletişim araçlarını yaratmak konusundaki yaklaşımlarını açıkça gösteriyordu. Karikatürde bir işçi ve bir köylü anaakım medyadan ya da haberi üretme gücünü elinde tutanlardan bıkkınlıklarını bir politikacı, bir patron ve bir imamın yüzüne haykırıyordu: “Aldattığınız yeter! Kendi gazetemizi okuyacağız!” (*İşçi-Köylü*, 1969, s. 1). Benzer bir şekilde, Ankara’da yayımlanan, kendi deyimiyle “İşçilerin ve Köylülerin Gazetesi” *Kurtuluş*’un sayfaları arasında, öğrenci, işçi ve köylü hareketlerini anlatan haberlerin yanı sıra, işçi-yazarlara ya da köylü-şairlere ayrılmış pek çok sayfa vardı (*Kurtuluş*, 1970, s. 4; *Kurtuluş*, 1970, s. 2).

Başka bir örnek, Adana'da iki ayda bir yayımlanan, “Yazarları İşçiler ve Köylülerden” oluşan *Proleter* dergisiydi. Derginin ikinci sayısında, minibüsüne “Proleter” adını veren minibüs şoförü Yalkın Özerden, işçi Ali Kaya, kitapçı Şükrü Yıldızoğlu, inşaat işçisi Abbas Topçu, bağlama ustası Hasan Sariaslan ve çiftçi Kadir Usluer’in sosyoekonomik sorunlarını anlattıkları, dünya görüşlerini tartıştıkları ve edebi yazıları bulunuyordu (*Proleter*, 1967). Derginin dokuzuncu sayısı da elleri yalnızca orak ve çekice değil, kalem ve kâğıda da alışkın işçiler ve köylülerce çıkarılmıştı. Bu sayıda yazısı yayınlanan Malatyalı sıvacı Mehmet Tuncer, “Her şehirde, her köyde gözümüz, kulağımız, dilimiz var. Göreceğiz, duyacağız, haykıracağız... Eli nasırlıların meclise girmesini ve iktidara gelmesini kimse önleyemeyecektir” diyordu (*Proleter*, 1969, s. 4).

Bütün bu örneklerle karşın, bu işçi ve köylü yazarların çoğunun anonim oldukları, bir anda ortaya çıkıp sonra kaybolan isimler olduğu bir gerçektir. Yine de bu dönemde, işçiler arasından daha etkili ve kalıcı isimler ve dergiler de ortaya çıkmıştı. Örneğin, *Sendika* dergisini, yazar ve şair İbrahim Yıldız'ın da içinde olduğu, Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nda çalışan sendikalı üç işçi çıkarıyordu. Dergide eli kalem tutan ile eli çekiç tutan arasındaki duvarın incelendiğini gösteren politik ve yasal tartışmalar, sanat eleştirileri, şiirler yer alıyordu. Derginin ikinci yaşına girdiği yirminci sayısının başyazısında, derginin amacının işçiler, sanatçılar ve aydınlar arasında bir köprü kurmak olduğu söyleniyordu. Derginin profesörlere, yazarlara, yayıncılara, öğrenci örgütlerine, kütüphanelere, milletvekillerine ve sendikanın diğer şubelerine dağıtılan sayılarının yanı sıra, çeşitli köylerde ve şehirlerde yaklaşık dört bin okuyucusu vardı (*Sendika*, 1967, s. 1).

1960'ların ve 1970'lerin aydınlar ve öğrenciler arasında kabul gören önemli tartışmalarından biri halka, işçilere, köylülere bilinç götürmektir. Ama bu dergiler ve yazılar, dönemin eli kalem tutan işçilerinin sosyoekonomik sorunlardan haberdar olduklarını ve sınıf bilincine ulaştıklarını gösteriyor. Farklı bölgelerde basılan bu dergileri birbirine bağlayan, politik bir doğrultuda ilerleyen bir aks vardı. Eli kalem tutan işçiler yazılarında yaşadıkları geçim sıkıntılarını değiniyorlardı. Örneğin, *Çalışanlar* dergisinin 16 Haziran 1962 sayısında tekstil işçilerinin gönderdiği, işçi olarak yaşadıkları ekonomik sorunlardan bahseden bir mektup yayımlanmıştı (*Çalışanlar*, 1962, s. 1, 4). Ama yazarların çoğu sosyoekonomik sorunları daha geniş bir işçi sınıfı mücadelesi bağlamında değerlendiriyor ve işçilerin sorunlarını daha geniş bir politik bağlama oturtuyordu. *Ekmek* dergisinde, su tesisat işçisi İkrâm Taş, sosyalizmi işçi sınıfının tek kurtuluşu olarak tanımlıyordu (*Ekmek*, 1969, s. 2). *Sendika* dergisinin 22 Aralık 1967 tarihli başyazısı, burjuvazinin sömürsünü durdurmak için, işçilerin kitlesel bir biçimde sınıf bilinci edinmeleri gerektiğini vurguluyordu (Ayvalı, 1967, s. 1, 3). İlkokul Öğretmenleri Sendikası'nın dergisinde, işçi-şair Ayhan Keçeli, madencileri, göçmen işçileri köleleştiren düzeni eleştirip insanları bu düzeni devirmeye çağırıyordu (Keçeli, 1970, s. 4). *İşçi-Köylü* dergisine gönderilmiş ve Haziran 1969'da yayımlanan bir mektupta, Akhisar'ın Selendi Köyü'nden bir bütün emekçisi, örgütlenmeyi güçlendirerek ve bütün mitinglerini artırarak demokratik ve sosyalist mücadeleye katkıda bulunacaklarını söylüyordu (*İşçi-Köylü*, 1969, s. 3). İşçi ve köylü yazarların kaleme aldığı yazılar, sosyalist mücadeleyi, bu mücadele içindeki yerlerini ve Türkiye'nin genel politik bağlamını

anlatıyordu. Ama işçiler ve köylüler yalnızca politik görüşlerini kâğıda dökmüyorlardı. Bu dergilerde, işçilerin kalemlerinden çıkmış şiirler, sanat eleştirileri de vardı. *Sendika*, bir “Fikir ve Sanat Gazetesi”ydi. Dergide J. J. Rousseau, Jack London, Âşık İhsani, Mahmut Makal ve çeşitli yazarlar ve kitaplar üzerine incelemelerin yanı sıra, pek çok şiir yer alıyordu (Osmanoğlu, 1967, s. 2; Yıldız, 1967a, s. 3). Şöyle yazıyordu İbrahim Yıldız, daha sonra *İşçi Şair Olursa* adlı kitabında da basılan şiirinde: “Şimdi şafak söker fabrikalarda kıpkızıl / bir kol var kumlara karışmış ağır / çatırtısı duyulan bir kopmadan artakalan / bu elin içinde bir kitap yazılıdır” (Yıldız, 1967b, s. 2). Sosyoekonomik sistem içinde çekiç tutmakla kısıtlanmış eller makaleler, şiirler yazıyordu. Burada, politikleşme sayesinde gerçekleşmiş, ama politikanın dışına taşan, daha geniş bir yeni hayat tahayyülü vardı.

Jacques Rancière, *Proleterlerin Geceleri* kitabında, 1830 ve 1848 devrimleriyle çalkalanmış Fransa’da, gündüzleri fabrikalarda çalışıp geceleri entelektüel tartışmalar ve okuma grupları düzenleyen, dergiler çıkaran, şiirler yazan bir grup işçinin hikâyesini anlatır. Sistemin dayattığı normalleşmiş mesai-dinlenme rutinini aşan insanların hikâyesidir bu. Rancière (1989, s. viii, xii, 22), bu işçi-entelektüellerin yazılarının, şiirlerinin, resimlerinin işçi sınıfının genel zihniyetini yansıtmadığını kabul etmekle birlikte, bu örneklerin “hayatları el emeğine mahkûm olanları düşünmenin ayrıcalığına sahip olanların altına yerleştiren o klasik hiyerarşiyi” zedelediğini düşünür. Bir benzerlik kurmak gerekirse, 1960’lar ve 1970’ler Türkiye’sinde, köylülerin ve işçilerin okur ve yazar olarak varlıkları, eli kalem tutan ile eli çekiç tutan arasındaki geleneksel ayrımın bir nebze de olsa bulanıklaştığını gösteriyordu.

Sendika ve benzeri dergiler, yalnızca endüstriyel ve entelektüel yaratım arasındaki ayrımı bulanıklaştırmadı, aynı zamanda toplumun farklı kesimleri arasında ortak bir proletaryayı özgürleştirme amacı doğrultusunda bir bağ da kurdu. Dönemi, özellikle politikleşmenin ve hak arayışının yükseldiği anlarda, basılan, okunan ve tartışılan kitapların, bildirilerin, dergilerin, çevirilerin sayısında bir patlamanın yaşandığı bir “aydınlanma çağı” olarak ele alırsak, mesaiden kalan zamanlarını entelektüel üretime ayıran İbrahim Yıldız ve kalemdaşları kesin olarak bu çağın insanlarıydılar. 1871 Paris Komünü’ndeki “yalnızca ellerle değil akılla da üreten” “eksiksiz insan” olma tartışmalarını hatırlatır biçimde (Ross, 2015, s. 98), Türkiye’de 1960’ların ve 1970’lerin işçi-yazarları el emeğiyle düşünsel emeği birleştirmişlerdi. Bu da İstanbul Gazeteciler Sendikası’nın bir bildirisinde belirttiği gibi “fikir ve beden işçilerinin işbirliği ve dayanışma ruhu içinde buldukları” bir dönemde mümkün olmuştu (TÜSTAV, 1962a). Bu toplumsal sınır aşımını olası kılan şey, 1960’ların ve 1970’lerin yükselen politikleşmesiydi. Toplumun farklı kesimlerini ve farklı düşünme biçimlerini birbirine bağlayan politik eylemler ve rutinler, toplumsal ayrımları görünür ve mücadele edilebilir kılmıştı. Politikleşme, toplumsal hiyerarşileri esneterek, okuma ve yazmanın ortak bir eylem haline geldiği tarihsel bir an yaratmıştı. Okumak, yazmak, tartışmak ve dergilerle, şiirlerle, duvar yazılarıyla sözünü kamusal alana yaymak yalnızca geleneksel olarak buna hakkı olan kesimlerin tekelinde değildi. Söz üretiminin ve dolaşımının merkezileştiği ve hiyerarşik olmayan iletişimin kamusal alanın sınırlarını zorladığı, başka bir

deyişle, toplumun farklı kesimleri arasında doğrudan iletişim ütopyasının geçici ama güçlü bir momentte mümkün hale geldiği bir çağdı bu. 1960'larda ve 1970'lerde Türkiye'de sol yalnızca kendi sözünü ve demokratik mücadelesini değil, farklı kesimler arasında eşitlikçi bir düzlemde kurulan ilişkileri ve daha demokratik bir iletişim olasılığını da görünür kılmıştı.

Ancak dönem üzerine kurulu olan “kamusal bellek” dönemin politikleşmesini çoğunlukla öğrenciler, üniversiteler ve gençlik liderlerine indirgeyip proletaryanın etkisini görmezden geliyor.⁹ Bu unutmaya hali, ikonik figürleri hatırlayıp işçilerin eylemlerini unutarak dönemi depolitize etme riski taşıyor. Dahası, bu perspektif 1960'lar ile 1970'ler arasına aşılmaz bir duvar örüp bellette iki on yılı birbirinden tamamen ayırıyor. Oysa iletişim patlaması ve proletaryanın iletişim eylemleri, iki on yıl arasındaki sürekliliği net bir biçimde gösteriyor.

DÜNÜN OLASILIKLARI, BUGÜNÜN BELLEĞİ: “KAMUSAL BELLEK” VE TARİHYAZIMINDA 1970'LER

Arşivler 1960'larda ve 1970'lerde eli kalem tutmuş işçi-şairlere, işçiler ve aydınlar arasında kurulmuş bağlara ve 1960'lardan 1970'lere süreklilik gösteren iletişim patlamasına ev sahipliği etse de dönem üzerine yazılanlar ve döneme dair hatırlananlar çoğunlukla bu olguları yok saymaktadır. İlk olarak, bahsedilen iletişim patlaması 1960'lardan 1970'lere devam etmesine karşın, Türkiye'de 1980 sonrasında kurulmuş tarih anlatısı ve kamusal bellek, 1960'lar ve 1970'ler arasında aşılmaz bir duvar örmüştür. 12 Eylül iktidarının kurumsallaştırdığı resmi tarih içinde, 12 Mart, daha *masum* olan 1960'lar ile *kardeş kavgası ve terör* ortamına dönmüş 1970'leri neredeyse simetrik bir biçimde birbirinden tamamen ayıran bir tarihtir (Tura, 1999, s. 36-37).

Dönemin ve bugünün solcuları kendi bellekleri içinde 1970'leri bir *terör* dönemi olarak nitelendirmeyi reddedip bu tarihyazımına karşı çıksalar da anıların gösterdiği kadarıyla, 12 Mart'ı aşılmaz tarihyazımsal bir duvar olarak hâlâ tarihyazımının merkezine koymaktadırlar. Örneğin, Diş Hekimliği Talebe Cemiyeti Başkanı Kazmir Pamir, anılarında 1960'ların “masum” aktivizminin 1970'lerde şiddete dönmesini eleştirir (Feyizoğlu, 2003, s. 49, 51). Muharrem Kılıç'a göre, 1960'ların ilerici hareketleri 1970'lerde şiddet tuzağına düşmüştür. 12 Mart elbette yakın Türkiye tarihinin önemli dönüm noktalarından biridir ve özellikle 1960'ların yükselen sol hareketliliği üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuştur. Ama onu tarihyazımının sorgulanamaz, hegemonik bir mihenk taşı olarak kabul etmek, 1960'lar ve 1970'ler arasındaki örneğin iletişim ve politikleşme alanlarındaki devamlılıkların buğulanmasına ve bellekten kaybolmasına neden olur. Bu tarihyazımsal ve belleksel duruşu kurumsallaştıran da 1970'leri bir *terör dönemi* olarak gösterip kendi varlığını meşrulaştırmak isteyen 12 Eylül iktidarı olmuştur. Başka bir deyişle, 12 Eylül darbesi bir yandan tarihsel kırılma noktası görevi görürken, öte yandan tarihyazımını inşa eder; tarihsel olarak kırıcı, tarihyazımsal olarak yapıcıdır. Oysa terör ve kaosa indirgenmemiş bir 1970'ler anlatısı, dönemin dinamik politikleşmesini ve sunduğu olasılıkları görünür kılabilir (Turan, 2013, s. 3-4).

⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Ünlü (2020).

İkinci olarak, 12 Eylül sonrası tarihyazımı, 1960-80 arasının politikleşmesi içinde ortaya çıkan iletişim patlaması gibi yeni olasılıklara dair miyopik bir bakış açısı kurar. Bourdieu (1992, s. 5), dönemin politik çerçevesi, ahlaki eğilimleri ve kavramsal araçlarınca kavranamayan, tahayyül edilemeyen şeyler için “düşünülemez” kavramını önerir: sosyopolitik olasılıklar sepetinde var olmayan şeyler. Dönem üzerine bir bellek araştırması, iletişim patlamasının, işçi-şairlerin ya da farklı kesimler arasında kurulan ilişkilerin tarihsel söylemlerde çoğunlukla es geçildiğini gösteriyor. Bu çalışma, bu tarihsel öğelerin 1980 sonrası tarihyazımı ve “kamusal bellek” içinde “düşünülemez” hale geldiğini iddia etmektedir. David Harvey (2007, s. 23-24), neoliberalizmin hegemonik bir söylem geliştirdiğini, politik-ekonomik pratikler ve düşünce üzerinde her yöne nüfuz eden bir etki yaratarak, dünyayı anlama ve yorumlamada söylemsel bir tekel oluşturduğunu söyler. Bu tekel içinde, kimi tarihsel öğeler imkânsızlık sepetine hapsedilmiştir. 1980 sonrasında, baskıcı 12 Eylül iktidarı sponsorluğundaki tarihyazımı, 1970’leri karartarak politik olarak daha dinamik, görece özgür ve demokratik iletişim araçlarının geliştirildiği, toplumsal kesimler arasındaki bariyerlerin incelendiği bir 1970’ler anlatısını baskılamıştır. Aynı dönemde ülkeye giriş yapan neoliberalizmse, 1960-80 arası politik ve toplumsal hareketliliği belirli ikonik figürlere ve 1968 tarihine hapsederek, dönemin sosyopolitik bağlamında ortaya çıkabilmiş yeni olasılıkları ve anti-sistemik öğeleri gizlemiş, daha uysal bir tarih anlatısı yaratmıştır. Kısaca, 1960’larda ve 1970’lerde yaşanan iletişim patlamasının unutulmasının ve hatırlanmasının kendisi tarihsel olarak kurgulanmıştır.

1960’lar ve 1970’ler üzerine yapılan arşiv çalışmasının ortaya çıkardığı dergiler, broşürler, bültenler, afişler, duvar yazıları, forumlar ile 1980 sonrasında yazılmış ve dönemi anlatan tarihsel çalışmalar ve anılar arasında kimi alanlarda söylemsel boşluklar bulunuyor. Bu söylemsel boşlukları kazıp ortaya çıkarmak ve anlamlandırmak, Cumhuriyet tarihinin bugün sisler içinde kalmış demokratikleşme momentlerinin anlaşılmasına katkı sunabilir. Yaşanan ile anlatılan arasındaki ayrım, 1960-80 arası dönemin politikleşmesinin ortaya çıkardığı, ama bugünün koşullarından bakıldığında sisler altında kalan yeni olasılıklara ya da ütopyalara denk geliyor olabilir mi? Ütopyayı imkânsız bir hayal olarak değil, ayakları bulunduğu dönemin somut gerçekliğine basan, toplumsal hareketliliğin ve değişimin doğurduğu geleceğe dair genişlemiş olasılıklar olarak ele alırsak (Jameson, 2005, s. xiv), tamamen özgürleşmiş ve demokratikleşmiş bir iletişim şeklinin, işçiler ve aydınlar, öğrenciler ve köylüler arasındaki bariyerlerin incelendiği bir toplumsallığın 1960’ların ve 1970’lerin ütopyaları olduğunu söyleyebiliriz. Bir zamanlar bu ülkede yeşermiş bu olasılıkların hatırlanması ve unutulmasıysa, 1980 sonrası dönemin politik ve sosyoekonomik çerçevesinin bir sonucudur.

SONSÖZ: ÜTOPYA VE BELLEK

Bu inceleme, proleter yazarların ve köylü okurların varlığı gibi resmî tarihin perdelediği ya da unutulmuş tarihsel anların izini sürmeyi amaçladı. Burada amaç, tarihsel öğelerin kamusal bellekte hayatta kalma başarısını ya da başarısızlığını test etmek ya da geçmişte olanları şu an

hatırlananlarla karşılaştırmak değil. 1968 üzerine yazdığı makalesinde Eleni Varikas (2002, s. 104), bizi 1968'den ayıran mesafenin geçmişten günümüze uzanan bir neden-sonuç ilişkisinden çok, şimdiki zamanımızın geçmişin gerçekleşmemiş olasılık, umut ve arzularıyla kurduğu ilişki üzerinden ölçülebileceğini söylüyor. Dönem üzerine yapılan pek çok inceleme geriye kalanlara odaklanıp bellekte hayatta kalmayanlar aleyhine geçmişini bulanıklaştırıyor. 1960'larda ve 1970'lerde orada olan ama gerçekleşmemiş tarihsel olasılıkları keşfetmek için, tarihsel zamanın içerdiği olasılıkları ve potansiyelleri açığa çıkaracak biçimde kırılması gerekiyor. Walter Benjamin'in (1969, s. 262) savunduğu gibi, devamlılık yanılışmasını dağıtmak için tarihe müdahale etmek gerekir. Tarihsel zamanı kırmak, hegemonik anlatıları yok edip tarihteki boş olasılık alanlarını keşfederek tarihi sınırlayıcı neden-sonuç ilişkisinden kurtarmak için gereken analitik temeli sağlar. 1960'ların ve 1970'lerin "öteki belleğini" açığa çıkarmak için, tarih bugünden ve politik olarak sorgulanan bir kopuş olarak ele alınmalıdır (Ross, 2002, s. 129). Son tahlilde, hatırlamak politiktir. Bu görüşten yola çıkarak, bu çalışma 1960'larda ve 1970'lerde yaşanmış olan ile bugün hatırlanan arasındaki tarihsel boşluğu ve bu tarihsel boşluğu dolduran öğelerden biri olan iletişim patlamasını araştırdı.

Paul Ricoeur (1986, s. 15), geçmişte olasılıklarla dolu nişlerin keşfinde, ütopyaya içkin "hiçbir yer" kavramını kullanmayı öneriyor. Şimdiki zamana ait arzuları ve geçmişin olasılıklarını düşünme olanağı sağlayan ütopya kavramını kullanarak, bugüne kalan tarihsel öğeleri ön plana çıkarıp gerçekleşmemiş tarihsel olasılıkları arka plana atan, bellekte hayatta kalma başarısına sabitlenmiş o at gözlüğünü çıkarabiliriz (Varikas, 2002, s. 102). Bugünün ütopyasının dönün olasılığı olduğu ancak böyle anlaşılabilir. Ütopya, tarihsel kozmosa ait olmayan olanaksız bir *hiçbir yer* değil, kurulu toplumsal sistemlerin iktidarının engellediği bir olasılıktır (Marcuse, 1969). Şimdiki zamanın hegemonyası bir zamanlar olası olan ütopyalara gizleyebilir, olasılık dışı, mantıksız ya da ölü olarak gösterebilir. Var olan sosyoekonomik sistem ve resmi tarih anlatısı, geçmişin olasılıklarını olasılık dışı sepetine hapsedebilir ya da unutturabilir. Bu çalışma, bu bağlamda, 1960-80 arası dönemde öğrencilerin ve işçilerin kendi seslerini duyurdukları iletişim pratiklerini inceledi. Türkiye'de 1960'ların ve 1970'lerin genişlemiş olasılık anlarından birine, doğrudan, merkezlessiz ve demokratik iletişim arzusunun tarihsel bir olasılık olarak yükseldiği, yazılı materyallerde ve konuşmalarda kendisini gösteren iletişim patlamasına odaklandı. Bu noktada, arşivler ve tarihyazımı/bellek arasındaki boşluk, bize tarihin ve belleğin egemen anlatılarını sorunsallaştırmak için bir araç sunuyor.

KAYNAKÇA

- Alper, E. (2019). *Jakobenlerden Devrimcilere: Türkiye'de Öğrenci Hareketlerinin Dinamikleri (1960-1971)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Arolat, O. S. (2009) Böyle Bir Gençlik Büyük Mutluluk! Hep Sokaklardaydık. N. Mater (der.) *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?* içinde (s. 61-73). Metis Yayınları.
- Aybar, M. A. (2014). Türkiye İşçi Partisi Tarihi. K. Koçak (der.) İletişim Yayınları.

- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2014). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İletişim Yayınları.
- Aysan, Y. (2008). '68 Afişleri: ODTÜ Devrimci Afiş Atölyesinin Öyküsü. Metis Yayınları.
- Aysan, Y. (2013). Afişe Çıkmak, 1963-1980: Solun Görsel Serüveni. İletişim Yayınları.
- Ayvalı, M. N. (1967). Sınıf Bilincine Varmak Zorundayız. *Sendika* 27: 1, 3.
- Benjamin, W. (1969). Theses on the Philosophy of History. H. Arendt (der.) H. Zhon (çev.) *Illuminations* içinde (s. 253-264). Schocken Books.
- Bingöllü, K. (2009). İstanbul Üniversitesi İşgal Ediliyor. N. Mater (der.) *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?* içinde (s. 31-39). Metis Yayınları.
- Bourdieu, P. (1990). *Homo Academicus*. P. Collier (çev.) Polity Press.
- Bourdieu, P. (1992). *The Logic of Practice*. R. Nice (çev.). Stanford University Press.
- De Certeau, M. (1997). *The Capture of Speech and Other Political Writings*. L. Giard (der.), T. Conley (çev.). University of Minnesota Press.
- Çalışanlar* (1962, 16 Temmuz). Dokuma İşçileri Geçim Zorluğundan Şikâyetçi. 1, 4.
- Ekmek* (1969, 5 Temmuz). Tek Kurtuluşumuz Sosyalizmdir. 2.
- Ersan, V. (2013). *1970'lerde Türkiye Solu*. İletişim Yayınları.
- Ertan, M. (2021). *Aleviliğin Politikleşme Süreci: Kimlik Siyasetinin Kısıtlılıkları ve İmkânları*. İletişim Yayınları.
- Feyizoğlu, T. (2003). Fırtınalı Yılların Gençlik Liderleri Konuşuyor. Ozan Yayıncılık.
- Genç Öncü* (1978, 1 Haziran). Boykottaki Yay-Kur Öğrencileriyle Omuz Omuz. 12-13.
- Halkın Derti* (1966, 17 Kasım). Şehirden Dertler. 2.
- Harvey, D. (2007). Neoliberalism as Creative Destruction. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 610: 21-44.
- İlerici Yurtsever Gençlik* (1975a, 17 Kasım). Türkiye Gençliğinden Haberler. 2.
- İlerici Yurtsever Gençlik* (1975b, 20 Aralık). Atatürk Eğitim Enstitüsünde Boykot. 2.
- İstatistik Göstergeler* (2012). Türkiye İstatistik Kurumu.
- İşçi-Köylü*: Milli Demokratik Devrim Mücadelesinde Omuz Omuz (1969, 8 Temmuz). İşçi ve Köylü. 1.
- İşçi-Köylü*: Milli Demokratik Devrim Mücadelesinde Omuz Omuz (1969, 8 Temmuz). Devrimcilere Köyden Mektup. 3.
- Jameson, F. (1984). Periodizing the 60s. *Social Text* 9 (10): 178-209.
- Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. Verso Books.
- Jean-Paul Sartre Interviews Daniel Cohn-Bendit. (2018 [1968]). <https://www.versobooks.com/blogs/news/3819-jean-paul-sartre-interviews-daniel-cohn-bendit>. erişim tarihi 10 Temmuz 2023.
- Kabacı, A. (2000). *Başlangıçmdan Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*. Literatür Yayınları.
- Karpat, K. (2011). *Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi*. Timaş Yayınları.
- Keçeli, A. (1970). Kurtuluş. *İlkin Sesi: İlkokul Öğretmenlerinin Sesidir* 36: 4.
- Koç, C. ve Koç, Y. (2001). DİSK Tarihi: Efsane mi, Gerçek mi? (1967-1980). Epos Yayınları.
- Koç, R. (2009). Kars'ta Peynir, Tosya'da Sarımsak Mitingi. N. Mater (der.) *Sokak Güzeldir: 68'de Ne Oldu?* içinde (s. 49-59). Metis Yayınları.
- Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*. Pozitif Yayınları.
- Kurtuluş: İşçilerin Köylülerin Gazetesi* (1970, Haziran). 10 Lira Gündelikle İrgatlık Yapıyoruz. 2.
- Kurtuluş: İşçilerin Köylülerin Gazetesi* (1970, Ağustos). İşçiler Ne Diyorlar? 4.
- Maden İşçisinin Sesi* (1975, 11 Aralık). Kırka'dan Ortak Mektup Yollayan İşçi Arkadaşlara Cevabımızdır. 3.
- Marcuse, H. (1969). *An Essay on Liberation*. Beacon Press.
- Memet: Emekçi Halkın Sesi* (1965a, 1 Mayıs). Başyazı. 1.
- Memet: Emekçi Halkın Sesi* (1965b, 22 Mayıs). Niçin Susarlar? 1.
- Milliyet* (1962, 1 Ocak). İşçiler Büyük Mitinglerini Olgunluk İçinde Yaptılar. 1.
- Milliyet* (1968a, 18 Haziran). İstanbul'da Boykotçular Reform Tasarısını Hazırladı. 1, 7.
- Milliyet* (1968b, 18 Haziran). Ankara'da Hukukta Kürsüler Dışarıya Çıkarıldı. 1.
- Milliyet* (1968c, 19 Haziran). Yüksek Öğrenim Kurumlarında Son Durum. 1.
- Osmanoğlu, Y. (1967). *Yararlı Yayınlar*. Sendika 14: 2.
- Özyürek, E. (2007). *The Politics of Public Memory in Turkey*. Syracuse University Press.

- Proleter. (1967, 15 Aralık).
- Proleter. (1969, 10 Mayıs). Sıvacı Mehmet Tuncer. 4.
- Rancière, J. (1989). *The Nights of Labor: The Worker's Dream in Nineteenth-Century France*. J. Drury (çev.). Temple University Press.
- Ricoeur, P. (1986). Introductory Lecture. G. H. Taylor (der.) *Lectures on Ideology and Utopia* içinde (s. 1-18). Columbia University Press.
- Ross, K. (2002). *May '68 and Its Afterlives*. University of Chicago Press.
- Ross, K. (2015). *Communal Luxury: The Political Imaginary of the Paris Commune*. Verso Books (E-pub baskısı).
- Sendika* (1967, 5 Ağustos). Başyazı: İki Yaşına Girenken. 1.
- Sosyalist Gençlik* (1975, 26 Aralık). Eğitim Enstitüleri Faşist Yuvalar Haline Getirilmek İsteniyor. 6.
- Tanör, B. (2014). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Toprak, Z. (1998). 1968'i Yargılamak ya da 68 Kuşağına Mersiye. *Cogito* 14: 154-159.
- Toprak, Z. (2018). 1968-1969 İstanbul Üniversitesi Boykot ve İşgalleri. *Toplumsal Tarih* 293: 72-82.
- TÖB-DER Tüm Öğretmenleri Birleşme ve Dayanışma Derneği İstanbul Şubesi Yayın Organı* (1975, 28 Kasım). Eğitim Enstitülerinde ve Öğretmen Liselerinde Boykotlar Genişliyor. 4.
- Turan, Ö. (2013). Bu Sayıda: Alternatif Tahayyüller, Devingenlik, Popülizm: 1970'ler İçin Bir Çerçeve Denemesi. *Toplum ve Bilim* 127: 3-25.
- Türkiye'de Gazeteler, Dergiler ve Basımevleri (1964). Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü.
- Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) (1955, 8 Ağustos). Gece Postası Yazı İşleri Müdürlüğü'ne Yeni Bir Sendika Kurulması Hakkında İstanbul İçki ve Meşrubat Sanayi İşçileri Sendikası Başkanı Necmi Aksoylu'nun Mektubu. Kemal Sülker Arşiv Fonu, Kutu no. 19, Zarf no. 1010.
- Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) (1956, 12 Mart). İstanbul Müstakil İşçi Sendikaları Birliği'nin Grev, Journaller Konusuna ve 09.03.1956 tarihli Gece Postası Gazetesinde Yayınlanmış Yazıya Cevabı. Kemal Sülker Arşiv Fonu, Kutu no. 26, Zarf no. 1366.
- Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) (1961, 11 Ekim). T.C. İstanbul Örfi İdare Komutanlığı'nın İstanbul Sendikalar Birliği'ne Mısır Liman ve Yakıt İşçileri Sendikası'nın Türk Gemilerine Karşı Aldığı Boykot Kararına Karşı Düzenleyeceği Açık Hava Mitingine İzin Verilmemesi Hakkında Yazı. Kemal Sülker Arşiv Fonu, Kutu no. 32, Zarf no. 1673.
- Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) (1962a, 9 Ocak). İstanbul Gazeteciler Sendikası'nın Gazetelere Gönderdiği "Gazeteciler Bayramı" ile İlgili Yazı. Kemal Sülker Arşiv Fonu, Kutu no. 11, Zarf no. 616.
- Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) (1962b, 14 Mayıs). İstanbul Tekstil, Örmeye ve Giyim Sanayi İşçileri Sendikası 3 No'lu Bülteni. Kemal Sülker Arşiv Fonu, Kutu no. 26, Zarf no. 1359.
- Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) (1963, 14 Mart). Türkiye Karayolları İşçileri Sendikası'nın Sendikalar Kanunu Tasarısı Üzerine Görüşleri. Kemal Sülker Arşiv Fonu, Kutu no. 18, Zarf no. 992.
- Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) (1966, 9 Mart). Türkiye Sağlık İşçileri Sendikası Basın Bülteni ("Türkiye Kızılay Derneği Merkez Yöneticileri Kanunları Tanıtıyor" başlıklı Kızılay Merkez Yöneticilerini Protesto Açıklaması). Kemal Sülker Arşiv Fonu, Kutu no. 1, Zarf no. 38.
- Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) (1969). Devrimci Lastik İşçileri 20. Yıl Şenlikleri'ne Herkesi Çağırır, 5 Nisan 1969 Cumartesi Saat 18.00, Spor ve Sergi Sarayı'nda' Afişinin Fotokopisi. İnci İşbulur Arşiv Fonu, Kutu no. 1, Zarf no. 48.
- Türk Solu (1968, 18 Haziran). Bozuk Düzene, Köhne Eğitime Karşı İşgal. 1.
- Türk Solu (1968, 25 Haziran). İşgalci Öğrenciler Kitap Yayınladı. 2.
- Ünlü, U. C. (2020). *Utopia and History: Political Movements, the Explosion of Communication and Education, and Unimaginable Encounters in the 1960s and 1970s in Turkey*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Boğaziçi Üniversitesi.
- Varikas, E. (2002). *The Utopian Surplus*. Thesis Eleven 68: 101-105.
- Yıldız, İ. (1967a). Harfler ve İnsanlar. *Sendika* 14: 3.
- Yıldız, İ. (1967b). Diyet. *Sendika* 21: 2.

Edebiyatın Cumhuriyet'e Yöneltiği Eleştirel Bakış Neden Bir İmkândır?

EROL KÖROĞLU

Cumhuriyet'in yüzüncü yılı ile edebiyatı birlikte düşünmenin belirli bir yolu var mı? Aslında bir değil, pek çok yolu olsa gerek. Örneğin, öncelikle cumhuriyetin erdemlerini, olumlu yönlerini, güzelliğini anlatan edebî eserlerin peşine düşülebilir. Neticede yüzüncü yıldönümü bir kutlama vesilesi. O zaman bu tür olumlu yönlere odaklanan edebî eslere, özellikle hangi mutlu ve olumlu olaylara yoğunlaştıklarına bakılabilir. Fakat böyle bir yol, oldukça sınırlı ya da tek taraflı bir patikaya açılmamızı da beraberinde getirebilir. Bunun nedeni, basit biçimde cumhuriyete olumlu ve olumsuz bakan edebî metinler listelerinin ya da taraflarının varlığı da olmayacaktır. Çünkü edebiyat söz konusu olunca, bu tür ayrımlar oluşturulabilir ama ayrılan hatlar sadece bir taslağa dayanacaktır. Cumhuriyet rejimini ve yol açtığı olumlulukları ele alan edebî metinler silsilesi, sonuçta farklı dönemlerde ve siyasi yelpazenin farklı yerlerinde duran edebiyatçılar tarafından üretileceği için, benzerliklerin yanı sıra farklılıklar da içerecektir. Bu anlamda cumhuriyet rejimi gibi belirli bir olguya taraf ya da karşı olan metinler farklı semptomatik özelliklere sahip olacak ve birbirlerinden ayrılan yorum ve okumalara yol açacaktır.

Bu varsayımsal ya da karşı olgusal (*counterfactual*) düşünme alıştırmaları bir yana, Cumhuriyet'in ilanından bu yana geçen bir asırda yukarıda tartışılan tarzda bir "cumhuriyetçi" edebiyatın şu veya bu oranda üretildiği düşünülebilirse de, buna karşıt, diyelim saltanatçı ya da herhangi bir ideoloji üzerinden cumhuriyete muhalif, "Cumhuriyeti ilga edelim" diyecek bir edebiyat çizgisi ancak zorlanırsa ve zayıf bir hat olarak tespit edilebilir. Dolayısıyla cumhuriyet ve edebiyat ilişkisini bu tür bir kültürel ikilik ve karşıtlık üzerinden düşünmek verimli olamaz.

CUMHURİYET VE EDEBİYAT İLİŞKİSİNİ DÜŞÜNMENİN ÜÇ YOLU

Cumhuriyet ve edebiyat ilişkisini tartışmanın daha sağlam ve güvenli olduğu düşünülebilecek bir yolu, bu bir asır içinde edebiyatın yaşadığı gelişimi tartışmak ve sergilemek olurdu. Bu yol da çeşitli edebiyat tarihçileri tarafından denenmiştir. Cumhuriyet dönemi edebiyatını, edebî biçim ya da türlerini, kendi iç dönemsellikleri üzerinden tartışan kalın kalın edebiyat tarihlerimiz var. Akımlar, yaklaşımlar, denemeler, kavgalar ve bireysel yazarların üretimleri tartışılır. Fakat burada cumhuriyetin, zamansal bir bağlam oluşturmaktan öte pek bir ilişkisi yok edebiyatla. Edebiyatın üretildiği dönem hasbelkader ya da mecburen cumhuriyet dönemine denk gelir.

Aslında Cumhuriyet'in yüz yıllık tarihi ile edebiyatın gelişimini, tarihi basit bir zaman cetveli olarak kullanan klasik edebiyat tarihçiliğinden daha doyurucu biçimde tartışacak, daha olgusal ama emek yoğun bir tartışma yöntemi de mevcuttur. Kanadalı karşılaştırmalı Latin Amerikan edebiyatları tarihçisi Mario Valdes, bunun için edebî kültürel tarih (*literary cultural history*) olarak adlandırdığı bir yöntem öneriyor (Valdes, 2002, s. 63-115). Edebî kültürel tarihi hem geleneksel edebiyat tarihçiliğinden hem de kültürel tarihten ayıran nokta, edebiyatı aynı anda iki farklı biçimde ele almaktan kaynaklanır. Buna göre, edebiyat belirli zaman ve mekânda belirli aktörler, yani yazardan başlayarak metnin tüm üretim öznelere ve farklı zaman dilimlerine konuşlanmış okur kitlesi tarafından var kılınan ya da gerçekleştirilen tarihsel bir olaydır. Metnin edebî niteliğinden ayrı olarak böyle bir boyutu vardır ve önemlidir. Öte yandan, edebî metin aynı zamanda bir estetik deneyim odağıdır. Elbette üretim ve alımlanma bağlamları göz ardı edilemeyecek biçimde, yine de her ele alınışında metnin dilsel kuruluşunun çağıracağı bir yorumlama yordamı söz konusu olacaktır.

Dolayısıyla edebî kültürel tarih, edebiyat metnini aynı anda hem bir estetik deneyim hem de tarihsel olay olarak ele almaya çalışır. Bunu yaparken, materyal koşulları, maddi belirlenimleri hep göz önünde bulunduracaktır. Edebiyat eleştirmeninin yorumlama kuramları ya da kendi izlenimlerinden kaynaklanan okuması önemlidir ama yeterli değildir. Metin hangi koşullarda, nasıl bir ekonomik, toplumsal, sosyal psikolojik ve siyasal üretim bağlamında yazılıp yayımlanıyor ve hangi koşullarda okunuyor, değerlendiriliyor, eleştiriliyor, kanona alınıyor ya da alınmıyor; kısacası nasıl alımlanıyor?

Buradan başlayacak bir çalışma, Cumhuriyet dönemi edebiyatının, farklı üretim ve alımlanma bağlamlarında nasıl gerçekleştiğini anlamayı hedefleyecektir. Burada, bırakın yüz yıllık Cumhuriyet ve edebiyat ilişkisini, belirli bir konu ya da döneme odaklanan bir monografi ya da derleme kitap yüzlerce sayfaya ihtiyaç duyacaktır. O yüzden bu kısa çalışmada böyle bir şeye teşebbüs bile edilemez. Ayrıca Türkiye'de ya da Türkiye dışından Türk edebiyatına yönelik olarak bu şimdiki kadar izlenmemiş yol, bir makaleler derlemesi şeklinde hemen ortaya çıkarılabilecek bir çalışma da olamaz. Bu konunun ağır ağır, serinkanlılıkla ve uzun soluklu bir tartışmanın ardından ürün vermesi beklenmeli. Bu çabanın bir an önce başlaması şu anda sadece umut edilebilecek bir şey.

Fakat Türk edebiyatının son yüzyılı, Cumhuriyet'le etkileşimi içinde ele alınmaya başlandığında, edebiyatın tarihi ve tarihin edebiyatı bilindik ve yeknesak biçimlerde kullanmasından çok daha farklı ve yeni bir bilgi ortaya çıkacaktır. Bugün edebiyatı, dil aracılığıyla dış gerçekliği sorunsuzca yansıtan bir şey olarak algılamaktan uzağız. Edebiyatın dış gerçekliği dil aracılığıyla, dille kırıp değiştirerek, dönüştürerek, temsil ederek yeniden yarattığını düşünüyoruz. Öyle ki, bazen dış gerçeklik edebiyat tarafından yeniden düzenlenebiliyor ve bazı edebî metinler ya da anlayışlar doğrultusunda yaşanmaya başlanabiliyor. Bir başka deyişle, Cumhuriyet'in edebiyatı var ettiğini düşünür ve söylerken, edebiyatın da Cumhuriyet'i kendine özgü biçimlerde kurduğunu, geliştirdiğini söyleyebiliriz.

Edebiyatın elbette farklı kolları, kapsadığı tür ve biçimler var. Bunlardan birine, romana dikkatimizi yönelterek, edebiyatın Cumhuriyet'i nasıl kurduğuna dair daha somut bir değerlendirme yapabiliriz. Roman, her ne kadar çok değişken ve farklılıkları kapsayıcı bir gelişim yolu izlemişse de Rus edebiyat kuramcısı Mihail Bahtin'in dikkatimizi çektiği üzere, kendisinden önceki kurmaca türlerinden ayırt edici özelliği çokdillilik ve çok bilinçlilik olmuştur. Roman tek bir yazara aittir ama bu mecranın uzlaşmaları doğrultusunda romancı, tahayyül ettiği farklı karakterleri kendi dil ve bilinçlerini az veya çok oranda ortaya koyabilecek biçimde bir araya getirir. Bu da roman biçimini kaçınılmaz olarak diyalojik kılacaktır. Tezli romanlar gibi belirli bir ideolojinin sözcülüğünü yapmak üzere yola çıkan romanlar bile, belirli bir oranda diyalojizm içereceklerdir.

Çok bilinçli, çokdilli ve diyalojik roman, karakter ya da karakterlerinin konumlandığı ya da ilişkili olduğu toplumsallığı, belirli bir zaman ve mekâna özgü, Bahtin'in terimiyle kronotopik olarak inşa eder. Burada öznellikten farklı bir değerlendirme boyutu olduğuna dikkat etmek gerekir. Yazarın ele aldığı dönem ve toplumla ilgili kendi öznel düşüncelerini romana yedirdiğini ya da karakterlerin özellikleri doğrultusunda onların öznelliklerini tahayyül ettiğini düşünmekten fazlasına ihtiyaç var. Romancı aracılığıyla toplumsallıktan etkilenen bir farklı bilinçler ve diller bileşimini varsayıyoruz roman okurken. Böyle olunca, bir roman toplumsallık ve onunla ilgili siyasal, ekonomik, tarihsel ve kültürel boyutların farklı bireyler tarafından nasıl ele alındığını, bu ele alışlar arasındaki her tür olumlu ya da olumsuz etkileşimi simüle edip anlaşılır kılan bir arena hâline gelir. Dolayısıyla romanlar, yazarlarının ideolojik tercihlerini de aşan biçimlerde, ele alınan toplumsallıkla ilgili çok özgün yorum ve eleştirileri ortaya koymuş olurlar. Bir romandan kaynaklanan eleştirel bilgi, tamamıyla kendine özgü ve edebî ya da kurmaca değerine aşkın bir bilgi sunar.

Aşağıdaki tartışma, romandan kaynaklanacak eleştirel bilgi hakkında tadımlık bir örnek sunmayı hedefleyecek. Burada üç romana odaklanacağım. Birinci roman, Adalet Ağaoglu'nun 1973 yılında yayımladığı ve "Dar Zamanlar Dörtlemesi" adını vereceği dizinin ilk romanı olan Ölmeye Yatmak olacak. Bunu yine 1973'te yayımlanmış ve edebiyatımızın bir diğer önemli ismi Sevgi Soysal'a ait *Yenişehir'de Bir Öğle Vakti*'nden bir kesitin tartışılması izleyecek. Son olarak, bu defa 1974'ten bir romana, Füzünan'ın *Kırk Yedi'liler*'ine göz atacağız. Her üç romandan

alınacak kesitler, sundukları bütüncül ve özgün eleştirel bilginin farklı yönlerine odaklanacak. Ağaoglu'nun romanında bireyin en yüksek ve kurucu otoriteyle, Soysal'ın romanında kurucu otoriteye yakın "baba"ların durumuyla ve Füzuran'da otoriteyle ilgili söylemin bireyler ve çekirdek ailelere ikiyüzlülük olarak yansımalarına bakacağız.

KADININ ÖZNE OLMA MÜCADELESİNDE KURUCU ÖNDERE BAKIŞ

Önce *Ölmeye Yatmak*'tan uzun bir pasaja bakalım. Bu pasajda, 1968 Mayıs'ında bir otel odasında bir buçuk saatlik bir süre boyunca, öğrencisiyle girmiş olduğu cinsel ilişki nedeniyle utanç yaşayan ve bu utanç üzerinden ilkokuldan mezun olduğu 1938'den bu yana geçen otuz yıla hesaplaşan akademisyen Aysel'in gördüğü bir rüyayı izleriz. Okuması keyifli ama rüyayı gören Aysel'e kâbus etkisi yaşatan bir rüyadır bu.

Doçentlikten profesörlüğe geçme sınavındaymışım. Profesörlük tezimi sunacaktım sözde. Türkiye'nin nasıl kalkıp kurtulacağı üstüne en kesin formülü bulmuşum. Mumya müzesi gibi bir yerdeyim. Bir ulu kapının önünde Viktorya Hanedanı'nın iki muhafızı duruyor. Hiç kımlıdamıyorlar. Kendime büyük bir güvenle bu ulu kapıdan geçiyorum. Muhafızların beni durduramayacaklarını, çünkü onların birer mumya olduklarını biliyordum. Kapıdan geçince kendimi dar, uzun bir salonda buluyorum. Tam karşımda ince uzun bir masa, bu salonu bir haç gibi kesiyor. Masanın ardında harmanilere sarınmış yeşil yüzlü bir dizi yaşlı adam. Onlar da kımlıtsız duruyorlar. Fakat ben tezimi savunur savunmaz onların mumyalaşmışlıklarından çıkacaklarına kesin inanıyordum. Tezimi duyar duymaz harmanilerinin içinde birden canlanacaklar, yeşil yüzleri pembeleşip beyazlaşacak ve "Yaşa!.. Yaşa!.." diye bağıracaklar... Atatürk beni alınımdan öpecek, diyorum kendi kendime. Sağ elinin işaret parmağını ileri doğru uzatarak, "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!" der gibi, "Türk milleti! Hedefiniz bu bayanın gösterdiği yoldur, ileri!" diyecek... Masanın ardında yanyana duran harmanili, yeşil yüzlü ve ellerinde göğüslerine bastırtdıkları kalın, yabancı ciltli birer kitap bulunan profesörlerin tam ortasında nedense Atatürk de varmış işte. Sağ yanında altı yeşil yüzlü profesör, sol yanında yine altı yeşil yüzlü profesör. Atatürk'ün yüzü yeşil değil ama. Kanarya sarısı. Üstünde de traktör kullandığı zaman giydiği geniş yakalı beyaz –ya da açık renk– kostümü var. Başında geniş kenarlı bir şapka. Ortada traktör falan yok. Fakat Ata'nın başı üstünde, o resimdeki traktörün üstünde görünen tente, gölgelik gibi bir şey. Tentenin kıyısından bir yüz görünüyor. Başındaki subay şapkasına benzeyen bir şapkanın siperliğine tayarreci gözlüklerini takmış olan bir yüz. Tentenin kıyısından görünen bu başın gövdesi yokmuş. Atatürk'ün sol elinde bir deri eldiven. Sağ elinden çıkardığı bu tekini eldivenli sol elinde tutuyor. İki muhafızın ortasından geçip de bu dar, uzun salona girerken şimdiki yaşındaydım. Fakat Atatürk'le yaşlı profesörlerin önünde dururken bir de bakıyorum on yaşındayım. Ayaklarımda yılan derisi ökçeli iskarpinler... Eyvah, öğretmenlerim şimdi beni süs düşkünü bir kız sanacaklar, diye telaşlanıyorum. İskarpinlerin teki o sıra bir kuyuya düşüyor. Kuyuya ip sallandırıp alayım derken bir de bakıyorum, ayağımda. Ama bu sefer de ökçesi yok. Ata'nın ve on iki yeşil yüzlü profesörün karşısında bir süre oraya buraya koşmaya çalışırken topallıyorum. Topallaya topallaya bir şey arıyorum. Yazılı tezimi arıyordum galiba. Koşmam, acele etmem gerekiyordum. Karşımdakiler sabırsızlanıyorlarmış. Ama ben hep topallıyorum. Bir türlü çabuk olamıyorum. Çok sıkılıyorum. Yılan derisi iskarpinlerden kurtulmak istiyorum. Kurtulamiyorum. Topallamaktan da bir türlü tezimi bulamıyorum. Üstelik artık her yeri aradığımı sanırken bir de bakıyorum henüz hiçbir yeri arayamamışım... Sonunda, "Hah, buldum işte!" diyorum ve bir çuval bulgurun içinden bir plak çıkarıyorum. Plak, Edith Piaf'ın Non, rien de rien'iymiş. Fakat kapağında bir jandarma resmi var. Plağı uzun masanın üstüne koyuyorum. O masa bir pikapmış sözde. Ben pikaptan Edith Piaf'ın sesinin yükselmesini beklerken, "Odeon rekor!" diye Hafız Burhan'ın sesine benzer bir ses duyuyorum. Ardından, "Tanrı uludur!.. Tanrı uludur!.." diye ezan okunuyor. Çırpınıyorum. Boynumdaki tilki kürkünün başı o sırada canlanıyor. Tilkinin ağzı habire çenemi ısırıyor. Konuşamıyorum. Tilkinin ağzı derdimi anlatma engel oluyor. Tilkinin ağzını çenemden kovuyorum kovuyorum

gitmiyor... Kovuyorum kovuyorum gitmiyor... Ben böyle kırk ökçe, plak ve tilkinin başıyla uğraşırken Atatürk birden kımıldıyor. Sol elinde tuttuğu deri eldivenini yüzüme doğru sallıyor. Ürkerek başımı kaçırıyorum. Ata, sönmekte olan bir ateşi yelpazeler gibi durmadan yüzümü eldiveniyle yelpazeliyor. Fırtınaya tutulmuşum sanki. Bir türlü gözlerimi tam açamıyorum. Açıp kapıyorum, açıp kapıyorum. Bu nedenle Ata'nın yüzünü güçlkle görebiliyorum. Yüzü sanki bir ocağın küllerini üfler gibi. Bir yandan üflüyor, bir yandan, "Hani tezin? Göster bakalım tezini!" diyor. Çok zorluyor beni. Paralanyorum, yoruluyorum, tükeniyorum, tilkinin başını kovuyorum; Türkiye'yi kalkındırıp kurtaracak olan kesin formülü bir türlü bulup çıkaramıyorum. Sözde o formül küçücük bir kâğıtta yazılmış ve bu kâğıdı da önlüğümün cebine koymuşum. Bir elimle tilkinin başını tutup, öteki elimle okul önlüğümün ceplerini karıştırıyorum. Elim cebime daldıkça dalıyor. Cebimin dibini bir türlü bulamıyorum. Atatürk ise durmadan, "Hani tezin? Hani tezin?" diye beni yelpazeleyip yüzüme yüzüme üflüyor. "Nerde tezin? Göster tezini? Hani tezin? Hani tezin?" Sağ yanındaki yeşil gözlü altı profesörle sol yanındaki yeşil yüzlü altı profesörün ellerindeki ağır, kocaman ciltler meğer kitap değilmiş. Birer yemek tabağıymış. Çatal bıçakları da var. Masanın çevresinde oturuyorlar bu kez. Çatal bıçaklarıyla tempo tutuyorlar: "Getir tezini, getir teziini!.. Getir tezini, getir teziini!.." Önlere telaşla bir tencere dolma koyduğumun ayırında değilmişim. Birden anlıyorum ki tezim değil, dolma tenceresi bu. Çok utanıyorum. Hele Atatürk'ten çok utanıyorum. Ona asil tezinin bu olmadığını söylemek istiyorum. Ama Atatürk'ü göremiyorum. Atatürk olduğunu sandığım kişi, bir de bakıyorum bir avcı. Boynumdaki tilkiyi vurmaya çalışıyor. Bir av tüfeğini üstüme doğru çevirmiş, nişan alıyor. "Canlı tilki değil o. Müsamere kürkü, müsamere kürkü..." demek istiyorsam da sesim çıkmıyor. Tayyareci gözlükleri olan o avcı, üstüme üstüme nişan alıyor hep. Ay vuruldum, vurulacağım derken..." (Ağaoğlu, 2000, s. 298-300)

Bu uzun rüya pasajında anlatılanlar romanın bütünüyle uyumlu ve bağlantılıdır. Aysel'in anlatı şimdisini oluşturan 1968 Mayıs'ındaki bir buçuk saatlik ölmeye yatma süresince, Aysel'in zihni üzerinden geçmişe döner ve çocukluk yıllarından itibarenki olayları, çoğul anlatı sesleri üzerinden izleriz. Arada üçüncü tekil şahıs tanrısal anlatıcı tarafından anlatılan bölümler olduğu gibi, gazete manşetlerini sıralamaya dönük parodi bölümleri ve Aysel'in ilkokul arkadaşı Aydın'ın günlükleri ya da bir başka okul arkadaşı olan Ali Usta'nın öyküsü de izlenebilir. Fakat bu anlatı sesleri bolluğu hep bir tek zihinden, bir otel odasında geçmişiyile hesaplaşmakta olan Aysel'in zihin temsili üzerinden verilir. Romandaki diğer anlatıcı ve karakterlerin zihinsel dünyalarını da Aysel tahayyül eder.

Aslında Adalet Ağaoğlu, dört romanlık "Dar Zamanlar" dizisinin tamamını Aysel'in zihin temsili filtresi üzerinden yazmıştır. Bu durum, söz konusu dörtlemeyi sadece edebî açıdan önemli kılmaz; dört romanı kapsayan toplumsal eleştiriyi tek bir zihnin süzgecinden sunarak muazzam bir değerlendirme yordamı oluşturmuş olur. Buradan baktığımız zaman, yukarıdaki rüya pasajında Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk üzerinden otoriteyle yüzleşme ve hesaplaşma çok kıymetli hâle gelecektir. Anlatı şimdisinde Aysel kırk yaşını geçmiş ve profesör olmaya hazırlanan, ülkesinin sorunlarına çözümler üretmek için çaba harcayan bir akademisyendir. Rüyanın başındaki özgüven de bununla bağlantılıdır. Başlarında Atatürk'ün bulunduğunu göreceği, yeşillikleri üzerinden donmuşluk ve mumyalaşmışlığı andıran devlet otoritesine teziyle kendisini kanıtlayacağından emindir.

Fakat bunun yerine ne olur? Kendisini 1938'deki ilkokul mezuniyet müsameresindeki çocuk hâlinde ve üzerinde kentli meslek sahibi hanımı temsil eden kıyafetlerle buluverir. O andan itibaren de her şey, tıpkı hayatının o ilk yıllarında olduğu gibi, kendini her tür otoriteye kabul

ettirme ve otoritelerin izin verdiği dar yollar üzerinden bir kadın özne olarak kendini var etme mücadelesiyle uyumlu gelişecektir. Türkiye'nin sorunlarını çözeceği inancının verdiği özgüvenle girdiği jüride, otoriteye bir türlü yaranamayan, hep geride kaldığı hissi ve utancıyla yaşayan bir kız çocuğuna dönüşmüştür. Atatürk de, jüri üyeleri de, boynunda durup birden canlanan ve onu ısırmaya başlayan tilki kürkü de onu sıkıştırır. Bu koşullarda tezini arar ve bulduğu zaman bunun bir dolma tenceresi olduğunu görür. Atatürk ve jüri ondan, erkeklerin bekleyeceği biçimde doyurulmayı beklemektedir. Nitekim son aşamada, Atatürk'ün yerinde bir avcıyla, boynundaki tilkiyi ve daha doğrusu onu vurmaya, yok etmeye çalışan bir avcıyla, belki de ataerkil düzenin kendisiyle karşılaşacaktır.

Aysel'in rüyası bize görünürdeki özgürleştirici söyleme rağmen, kadının nasıl Cumhuriyet içinde de ikincil konumda olduğunu, kendini gerçekleştirebilmek için ortalama bir erkekten çok daha fazla çalışması gerektiğini gösterir. Cumhuriyet toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dair üzerine düşeni yapmış mıdır? Yoksa, kendisinden önce de var olan eşitliksiz ve adil olmayan yapıyı güçlendirerek yeniden mi üretmiştir? *Ölmeye Yatmak* bunu düşünmemize vesile olacak bir romandır.

KURUCU BABALAR KÖTÜ BABA OLDUKLARINDA OLANLAR

Buradan Sevgi Soysal'ın *Yenişehir'de Bir Öğle Vakti*'ne geçelim. Ankara'da bir kavak ağacının devrilme hikâyesi etrafında, bu roman bize pek çok karakterin zihinlerine girip bellek ve beklentileri üzerinden portrelerini çizecektir. Roman ortalara ulaştığında, devrimci gençlerle tanışır ve toplumdaki sorunları yansıtmaya dönük portreler geçidinden farklı bir yola, sorunlu düzene alternatif oluşturmaya çalışan devrimcilerin bireyselliklerini de içerecek etkileşimleri izleme yönüne doğru ilerleriz. Portrelerden devrimcilerin ilişkisine geçiş aşamasında kilit konumda bir karakter vardır: Devrimci kardeşler Olcay ve Doğan'ın annesi, hukuk profesörü Salih Bey'in karısı Mevhibe Hanım.

Eski Halk Partililerdendi Mevhibe hanım. Yıllardır kadın kollarında çalışıyor ve bu kollara bağlı yardım derneklerinden birini yönetiyordu. Her Perşembe dernek yöneticileri ya hastaneye, ya öksüzler yurduna, ya da düzenledikleri sünnet düğününe giderlerdi. Çarşamba öğleden sonraları, briç oynardı. Ayda bir kabul günü vardı. Kabul günü çok kalabalık olurdu. Ankara'nın bütün eski, tanınmış ailelerinin hanımları gelirlerdi. Mevhibe hanımın babası, Atatürk zamanında vekillik yapmıştı. Ankara'nın bütün kalburüstü ailelerini tanırdı. Mutfaktan çıkıp yemek odasına gitti. Sofraya bir göz attı. Şu Nurten sofraya kurmayı öğrenemedi gitti. İnsanın içinde, mayasında olmadığı... Babası çok sertti Mevhibe hanımın. Babasına kahve götürürken yüreği korkudan patlayacak gibi çarpardı. Hiç affetmezdi babası, hiçbir kusuru affetmezdi. Bu dikkatliliğiyle Paşanın gözüne girmişti. Anasının dediğine göre, o da çok hesaplıydı. Atatürk kendisine birkaç eski Ankara bağı hediye etmişti. Sağlığında hiç gün göstermemişti çocuklarına. Mevhibe hanım hiç lükse alışmamıştı kızlığında. Şimdi de sevmezdi lüksü. Sadece evinin temiz, düzenli, iyi aileye yakışır biçimde döşenmiş olmasına özen gösterirdi. İyi terziden giyinirdi. Eski gazeteleri bile atmazdı. Boşalan her kavanozu saklardı. Ev çok büyük olduğu halde, bir yığın gömme dolap ağızına kadar doluydu. Yatakların altı, dolapların üstü, her yer büyük bir özenle yerleştirilmiş eşyayla doluydu. "Ev değil, kiler burası" diye söylenirdi kızı. Çok savruktu kızı. "Bu eve girince, zamanı gelince kullanılmak üzere kilere kapatılmış turşu küpü gibi hissediyorum kendimi. Boğuluyorum bu

evde..." diye bağırmişti anasına. Boğuluyormuş. Boğulsun nankör. Okul taksitlerini unuttu. Üstelik ben verdim parasını. Mevhibe hanım babasından kendisine kalmış olan ve kolay tükeneceğe benzemeyen mirasını tümüyle kendine ayırmıştı. Kocasına hiç vermezdi bu paradan. Evine bakmak onun işiydi. Mevhibe hanım kendi parasıyla, tabii hiç boşa harcamazdı parasını, gerekli bulduğu harcamaları yapardı. Kızının kolej taksidini de o vermişti. Geçen yıl mezun oldu Olcay, şimdi de üniversiteye başladı. Oğlu Avrupa'dayken, bursu kesilince borçlarını ödemesi için ona da para göndermişti bir iki kez. Keşke orada tahsili için para göndermeye razı olsaydım, dedi. Şimdi burada üniversiteye başlayalı, daha beter oldu. Anlaşılmaz, tasvip edilmez çocuklardı bunlar. Kendi tam bir Atatürk çocuğuydu. Türklüğüyle, babasıyla övünür, sorumluluklarını, ödevlerini bilirdi... Çalışkan... Sözü'nün eri... Babam iyi yetiştirdi beni (Soysal, 2003, s. 105-106).

Mevhibe Hanım, kendisinin düşündüğünden öte, hesabını bilir filan değil, düpedüz nekes ve sevgi veremeyen biridir. Ailesi dışındaki kimseye bir şey koklatmak istemez. Kimseyi sevemez. Fakat kendisine eleştiri gelir gibi olduğunu düşündüğünü anladığı anda Halk Partililiğini, Atatürkçülüğünü öne çıkarır. Bütün bunların temel dayanağı da Atatürk zamanında milletvekilliği ve bakanlık yapmış bir babası olmasıdır. Atatürk, kendi adamı olan bu babaya Ankara'da mal mülk verdirtmiştir. Aslında Trabzonlu bir çiftçi olan baba, yeni rejimde bir vekil olunca, ailesi ve memleketindeki etkisi çok büyümüştür. Ankara'ya gelirken karısını getirmesela, Ankara'da ikinci karısıyla yaşar. Kükreyen sesiyle evde herkesin ödünü kopartır. Çocuk Mevhibe için babasına karşı gelmek "vatana ihanet gibi akıl dışı" bir şeydir (Soysal, 2003, s. 129). Hemşerileri ve görev yaptığı yerdeki memurlar için de "her sözü buyruk kabul edilen" (Soysal, 2003, s. 129) biri hâline gelmiştir.

Mevhibe hanım genç kızken, soluk benizli, sivilceli, kılıksız bir kıza, bunu babası istemişti Mevhibe hanıma göre ve bu iyiydi böyle. Böyle münasip görmüştü çünkü beybabası.

Beybaban münasip görürse!

Bu Mevhibe'ye her gün söylenen ve onun kuşkusuz kabullendiği bir cümleydi. "Vekil beybaba" neyin münasip olup olmadığını bilir. "Vekil beybaba" münasip olanı uygun görür. Çünkü hükümdür, devlettir "Vekil beybaba". Mevhibe de hükümetin, devletin kızıdır. Devleti, hükümeti o saymayacak da kim sayacak? Vekil beybabaya karşı çıkmak, bir anlamda hükümete, devlete karşı çıkmaktır. Mevhibe hanım daha ufak yaşta, devletin, hükümetin dokunulmazlığını, yüceliğini kavrayıp yerleşirdi kafasına. Ve zamanla kişiliğini belirleyen başlıca özelliklerinden biri, ağızından hükümete, büyüklere, kanunlara saygı kavramlarını düşürmemek oldu. Ve herkesin, evde ve dışarda, kendisine düşen görevleri, beybabasının gümüş çerçeve içindeki resminin tozunu alır gibi, sessizce yerine getirmesi gerekirdi.

Beybabasının gümüş çerçeveli resminin yerini hiç değiştirmezdi Mevhibe. Babası, misafir odasının, hep aynı yükseklikteki, aynı yerinden, gözlükleriyle bakardı herkese.

Bu resmi yerinden oynatmak devletin temellerini sarsmak gibi bir şeydi Mevhibe Hanım için. Ona göre hükümet, aynı bu resim gibi, hep aynı yerde ve yükseklikte, aynı durumda kalması gereken bir şeydi kısaca. Değişmezdi, değişmezliği temsil ederdi. Değişme sözcüğünü sevmez Mevhibe Hanım. "Vekil beybaba" zamanında bir hükümet değişikliği dolayısıyla kabine dışı bırakılalı böyle bu. Çok büyük bir darbe olmuştu bu "Vekil beybaba" ve yakınları için. Bu değişikliğin nasıl olabildiğine yatmamıştı akılları. Şimdi "Vekil beybaba" yeniden herhangi biri mi olacaktı? Nasıl değişebilirdi hükümeti "Vekil beybaba" artık nasıl "Vekil" olmazdı? (Soysal, 2003, s. 129-130)

Soysal'ın Mevhibe'siyle, Ağaoğlu'nun Aysel'indekinden farklı bir durumla karşılaşırız. Aysel büyük bir savaş vererek kendi yolunu seçebilmiştir. Belki de bunu yapabilmesinde, ailesi-

nin sıradan bir taşra esnaf ailesi olmasının kolaylaştırıcılığı da söz konusudur. Mevhibe ise, hasbelkader ya da belki liyakat doğrultusunda Atatürk dönemi hükümetlerinde bakanlık yapan bir siyasetçinin, bir “kurucu baba”nın kızıdır. Onun hem Aysel gibi bir zekâsı yoktur hem de babası son derece despottur. Bir taşra mütegalibesi olabilecek bu adam, siyasal ve tarihsel konjonktür sonucu kurucu otorite olan Atatürk’ün yakın çalışma arkadaşı olabilmıştır. Fakat onun şu veya bu şekilde ulaştığı bu güç, kızının kendi yaşam isteğini yok eden ve bu durumu çevresindeki herkese bir ayna gibi yansıtan bir travmaya dönüştürmüştür.

CUMHURİYETÇİ NÜVEYRE ÖĞRETMEN SINIF ATLAMA UĞRAŞINDA

Son olarak Füzûzan’ın 1974 tarihli *Kırkyedililer* romanına bakalım. Burada artık direkt kurucu baba ya da onun siyasi çevresiyle ilişkilenecek değil, Erzurum’daki üç çocuklu bir çekirdek öğretmen ailesini görürüz. Ailenin babası ve özellikle anne Nüveyre Hanım, 1950’lere denk gelen Erzurum yaşamları sırasında, son derece Atatürkçü bir görünüm çezeceklerdir. Fakat onların dillerine yansıyan erken cumhuriyet ülkücülükleri, her zaman eleştirel bir çerçeveden okura ulaşacaktır. Çünkü onlarla ilgili her şeyi 1960’ların sonunda bir devrimci olan ve bu yüzden polis tarafından tutuklanıp işkenceden geçirilen kızları Emine’nin anımsamaları üzerinden öğreniriz. Emine, romanın sonuna kadar tam olarak anlayamayacağımız biçimde annesini sert hatırlamaktadır. Şu örneğe bakabiliriz:

Sabahları okula gitmek için uyanan Emine, uykunun ona getirdiği çocuk diriliğini çevresinde yatağının altında sürüp giden bu renksiz, sık bakılmadığından kendilerine özgü ince bir toz kokusuna bürünen şeyleri görüp düşününce yitirdi. Yaşlanıvermiş de annesinin sözlerinin tümünü anlayıverecekmiş karnısına kapılırdı. Annesinin “Biz sorumlu kişileriz. Bu yurdun küçük beyinleri bizim verdiğimiz aydın insan, medenî insan olma idraki ile yetişiyor”, deyişindeki kuru sıralamayı çözerim sanısı uyanırdı içinde. Bu sözleri öylesine sık söylerdi ki annesi Emine’de artık içeriğini yitirmiş bir dua etkisi yapıyordu (Füzûzan, 1974, s. 41).

Emine roman boyunca annesine karşı çok daha sert olacaktır. Henüz burada o kadar ileriye gitmez. Fakat Nüveyre Öğretmen’in hep bu tür kalıpları kullanarak aslında gayet sınıfsal ve sınıf atlamaya dönük bir çaba içinde olduğunu da izleriz. Nüveyre’nin söylemiyle pratiği hiç örtüşmez, bir idealist diliyle konuşurken, sınıfsal olarak kendisinin altındaki herkesi ezmeye çalıştığını da görürüz. Nüveyre’nin söylemi, öğretmen okulundayken maruz kaldığı endoktrinasyondan kaynaklanıyor gibidir:

Sizlerin yaşındayken okulda muavin hanımlara sevimli görünmeğe çalışır dururduk. Sınıf temizlik günleri aramızda paylaşılmıştı. Biz gencecik kızlar aşk erkek düşünmeden sabahın köründe kalkıp toz alıp tebeşirleri dizer, sıraları nemli bezle silerdik. Sonra gidip koca okul bahçesine açılan macunları kopmuş zangırdayan pencerelerde sessizce beklerdik. Neden mi diyeceksin? Nedeni felan şu: Bize büyüklerden Allaktan korkar gibi korkmayı belletmişlerdi. Dünya işsizlikten kırılıyordu. Bizse bükülmez bir Türklük onuruyla yetiştiriliyorduk. Her şey para değildi. Bizim görünüşümüz okumuş yazmış olduğumuza tanıklık ederdi. Çalışmamız desen eksiksiz. Hele büyüklerimizden kuşkulananak ne ayıp. Bir müdremiz vardı, Bursa Kız Muallim’i iftiharla bitirmişlerden, diñç bir kadın. Cumhuriyetin ilk öğretmenlerinden.

Cumhuriyetin Batılı aydın yetiştirme eğitimini öyle soylu, gözleri yaşararak anlatmıştı ki, o gün avlunun soğuşunda ilköğretimin batılılaşmanın ne olduğunu bilip onun yüce ateşiyle yanmışık (Füruzan, 1974, s. 55-56).

Nüveyre ve kocası, büyük kızları Seçil son derece zengin bir avukatla evlenince, daha rahat koşullarda Ankara'da yaşamaya başladılar. Artık Nüveyre de sınıf atlamıştır. Bu durum romanda şöyle aktarılacaktır:

Annesi bilgiç, orta yaşlı bir kadındı artık. Daha çok Seçil ablasının annesiydi. Bundan onurlanıyordu. Etkinliği olan bazı çevrelerle bağlantılara girmişti. Baştan tanışılmasa da rastlantılarla, iki üç anlatımla ortaya çıkıveren aynı kadın kolay dostluklarına açıktı. Türk-Amerikan Üniversiteler Birliğindeki toplantılara her katılışında ötekilerin benzeri yeni tanışlar ediniyor, evde bunların altını önemle çizerek anlatıyordu. Annesi Ankara'yı benimsemişti. Düzenli, rahat ettirici bir konumu olan bu kentin Türkiye'nin genç cumhuriyetine çok uyduğu, yaşadığı kanısındaydı. "Varoşlarına gelince, orda yaşayanların da işsiz olduğunu kimse iddia edemezdi. Yoksulluk mu, o her yerde vardı. Yavaş yavaş... yavaş yavaş... çözümlenecekti her bir şey" (Füruzan, 1974, s. 69).

Nüveyre bu aşamaya geldiği sıralarda, bir gün uzun uzun kendini Emine'ye anlatır ve savunur. Kendi bakış açısını ve hayatı nasıl ele aldığını açıklar. Bu uzun pasaj, cumhuriyet söylemi ile sınıf atlama kaygısının nasıl ve ne yollardan birleştiğini çok çarpıcı biçimde sergileyecektir.

Aileyi, çocuklarımı bir arada tutmaya çalıştığım yıllarda çektiğim acıları sizlerle paylaşamazdım ki. Küçüktünüz. Kolay sanıyorsun şimdi. İclâl öğretmen'i örnek mi alaydım kendime? Beni o yarı bunak anneannen mi destekleyecekti. Yoksa düşler içinde yaşayan melankolik teyzen mi? Yoksa yakışıklılığıyla çevresini etkileyen, göstermelik yumuşak başlılığından ötürü, evini anında unutan baban mı? Babanı sana anlatmayı yersiz buluyorum. Belleğin, şaşmaz dikkatin tespitler yapmıştır. Bir erkekle kadının karı koca olduktan sonraki geçen yıllarında kadına düşen ezilme payının, ilerde tanıyanlarca "mütehakkim kadındı" dedikleri eşi ortaya çıkardığını unutmama. Ya da tam tersi olup "Ne kadar iyi kadındır, başına vur lokmasını ağzından al", dedikleri. Ben ilkini seçtim. Babanı sevdiğimde ikimiz de gençtik, başkaydık; yıllar geçince en uygunu neyse o yapıyor. Kural dışı kalmak ailemizde neyi kurtarırdı. Yok Emine, sandığın gibi değil, bugünkü varlığımızı eniştene değil bana borçlusunuz. Seçil'i bıraksaydık ne okuyacaktı, ne bir şey. Subay macerası onu yarı çılgına çevirmişti. Anneanneniz budaladır, "Ne olur efendim, kızın gönlü kimi severse dirlik olur", diye konuşan bir ihtiyar. İhlamur Kasrı'nın geçirdiği dönemleri unutup unutup yeniden anlatan, Sultan Reşat'ın cuma divanında serptiği paraları hâlâ toplayan müzelik biri. Bense bir cumhuriyet öğretmeniyim. Babanıza âşıktım. Anneanneniz söylemiştir size, bilirim hiç dili durmaz. Âşıktım evet. Çünkü saklamak için neden kalmadı artık. Okulda yatakhane geceler boyu hülyalara, hayallere dalardık. Genç öğretmenlerin çoğunluğu gibiydik biz de. Ülkücüydük. Evlendik. Anadolu'ya gidip küçük bir ev, küçük bir mutlulukla yetinmek için çalışmaya başladık. Önemli olan insanlarımızı yararlı olmaktı. Çok değişik yerlere atandık. İlçeler, iller, hatta köyler. Baban da başlarda tutkuluydu. "Yapacak çok şey var Nüveyre", diyordu. Günlerce bizi yabancılayan bakışlarla dolu yorgun çocuk yüzlerini izliyorduk. Her çocuğu kendi yavrumuz sayıp iyilikler düşünüyorduk. Ne oldu sanıyorsun sonunda? Kuşkuyla bakmaya başladılar bize. Orta Anadolu'daki ilçelerden birinde anca altı ay kalabildik. Körüklü pantolon giyen alabros saçlı kaymakam babanı çağırıp, "Kardeşim Selahattin Bey, bence program dışı teşebbüslerinizi kısın, Maarif vekâletinin uygundur dediğinden ötesine geçmek bilmem ki..." demişti. Pek bir şey de yapmıyorduk aslında. Geçim zorunda olup da okuyamayan, çalışan çocukların durumlarını falan araştırıp yardımcı olabilecek makamlara duyurmayı istiyorduk. Biz de durulup, cayıp öteki öğretmenlere katıldık. Çatışmalar bitti. Dostlar edindik. Anadolu insanıysa hiç de sizlerin sandığınız saflıkta değildir. Bizler ne desek inanmazlıkla dinliyorlardı. Dağ köylerinden çocuk toplamaya gittiğimizde, bunların çoğu da köy enstitülerine seçiliyordu. Kavruk, koca kemikli bir adam

çıkı karşıma. Ardından köyün olanca insanı. Kadınlarsa ortada yok. Üstelik kaç göçü olmayan bir köymüş, ebe söylemişti. Gören de sanır ki istilacıyız da başka bir milletteniz. Kararmış yüzleriyle düşman düşman bakıyorlar bize. Anlattık. Her aileden hiç olmazsa bir çocuk istedik. Çocuklarının ilerde ne yapabileceklerini uzun uzun söyledik. Gülmeyen yüzlere durmadan gülümsedik. Burnumuzu ekşiten gübre, çocuk kakası, çukurlara birikmiş insan pisliği kokularını duymamışça gülümsedik. Aramızdaki farkı görmeliydin. Altın alarak, nerdeyse okşayarak, rızalarını almaya çabalıyorduk. Oysa hükümet bizdik orda. Her istediğimizi yapabiliriz hiç karşı koyamazlardı. Evlilikleri resmi değildi. Çocuklar devlet kayıtlarına bile geçmemişti. Elimizi kolumuzu bağlayan da buydu. Saklıyorlardı bizden, ispat edemiyorduk. Onuncu kez çocuklarının okumuş, eli ekmek tutan adamlar olabileceklerini, devletin aylıklı memuru olabileceklerini anlattık. Koca kemikli, gözünün teki akmış, karşılayıcı adamın sekiz çocuğu varmış. Tın etmeden dinledi bizleri. Sonra topraktan açılan deliğe doğru seslendi. “Birini sal Züre”, diye. Yarı karanlıktan çipil, gözleri sıskalıktan pörmüş, karnı şiş, dunsuz bir çocuk çıktı. “Seni mi koy-verdi anan Ebubekir?” dedi adam. “Demek ki kurt olmaya seni salacağız okumuşların içine.” Böylesi bir nankörlüğü aklın alıyor mu? Hepimiz şaşırık. Ebe hanım olanlara ilgisizdi. Dayanamadım. “Niçin kurt olacaktı çocuğun?” dedim. “Kurt olur, kurt olur hanım”, dedi. “Okur eder, buraları soyunu bilip tanyamaz artık. Kalan yedisi yeter. Öleni de olur ya, suyumuz çekilmedi, dölümüz sürer.” İşte senin halkımız halkımız dediğin Anadolu köylün böyledir (Füruzan, 1974, s. 246-249).

Nüveyre, yoksul bir kız olarak ve yatılı okuyarak öğretmen olmuş ve kendisine göre çok daha yakışıklı olan kocasıyla evlenmeyi başarabilmiştir. Tüm hayatını da bu kocayı elinden çıkarmamak üzerinden işletir. Belki de biraz da kocasının hatırına, gençliklerinde daha ülkücü faaliyetlerde bulunmaya çalışmıştır. Bu faaliyet temelde, yoksul köylülerin çocuklarını alarak yatılı okullara göndermek biçimindedir. Köye gidilir, aileler ikna edilerek çocuk alınır ve yatılı okula verilir. Özellikle son anekdotun geçtiği dağ köyleri ise, bu romanda adı pek geçmeyen Kürt köylerinden olmalıdır. Köylü, emek gücündeki eksiliş nedeniyle çocuklarının elinden alınmasına sıcak bakmaz. Fakat öğretmenlerin aşırı ısrarlarıyla çocuklarını vermeye razı olurlar. Bu ve buna benzer dirençler, hem Nüveyre’yi hem kocasını bezdirecek ve belirli bir noktada bu işlerden çekilmelerine yol açacaktır. Zaten sınırlı ve ancak arkasına devleti alarak ilerleyen ülkücülük, kendini buraya adayınların bile sınıf atlama yarışına girmelerini engellemez.

SONUÇ YA DA BİR BAŞLANGIÇ?

Romancıların önümüze koydukları bu tahayyül ve temsiller, toplumsal ve siyasal açılardan düşünülmesi gereken imkânlar hâline geliyorlar. Cumhuriyet nasıl bir iktidar, kudret ve otorite yapısı üzerinden kuruldu? Rejimin kurucuları kendi hayatlarından topluma açılan nasıl bir örnek oluşturuyorlardı? Görünürde kadınların önünü açıyormuş gibi görünen cumhuriyet modernleşmesi, acaba bir yandan ve yeni biçimlerde kadını ikincilleştiren ve erkeğe ram eden ataerkilliği yeniden mi üretiyordu?

Bunlar kolay yanıtlar üzerinden kapatılabilecek sorular değil. O nedenle romanlarda bu ve bunun gibi soruların önümüze koyduğu imkânları değerlendirebilmemiz lazım. Romanları ve onlardaki öykü ve olay örgüsü ilişkilerini takip ettiğimizde, cumhuriyetin geçmişiyle ilgili bir araştırmaya da girmiş oluyoruz. Kurmaca, yazarın çok yönlü emeği doğrultusunda ortaya çıktığı için, yazar tarihsel belgeler ya da tarih kitaplarından yola çıkmış olsa bile, bir arşivin temin

edemeyeceği bir çok yönlü gelişimi kapsayacaktır. Geçmiş bu çok yönlülük üzerinden düşündüğümüzde, daha sağlam bir tarihsel anlayış ve kolektif belleğe ilerlemek mümkün olabilecektir. Cumhuriyetin yüzüncü yılında edebiyatın sunduğu imkânların daha fazla değerlendirildiği ve daha iyi hazmedilebilecek bir geçmiş anlatısına ulaşmamız tüm toplum adına büyük bir kazanç olacaktır. Bu kazançtan toplumca mahrum kalmamayı umalım.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (2000). *Ölmeye Yatmak*. (10. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
Füruzan. (1974). *Kırk Yedi'liler*. Bilgi Yayınevi.
Soysal, S. (2003). *Yenişehir'de Bir Öğle Vakti*. İletişim Yayınları.
Valdes, M. J. (2002). Rethinking the History of Literary History. L. Hutcheon ve M. J. Valdes (der.) *Rethinking Literary History: A Dialogue in Theory* içinde (s. 63-115). Oxford University Press.

1990'lı Yılların Türkiye'de Kadın Hareketine Etkisini Yeniden Düşünmek*

BÜKE BOŞNAK

GİRİŞ

Türkiye tarihinde sivil toplum ve toplumsal hareketler alanında yaşanan gelişmeler, dünyadaki benzer süreçlerin de etkisiyle Cumhuriyet döneminin en çarpıcı dönüşümleri arasındadır. Küresel ölçekte özellikle 1990'larda Doğu Avrupa'da büyüyen ve dalgalar halinde tüm dünyaya yayılan yeni toplumsal hareketler ve demokrasi talepleri, sivil toplumu bu tartışmaların merkezine oturtmuştur. Kuşkusuz 1990'lardaki örgütlenmeleri ve talepleri diğer dönemlerden ayıran en önemli özellik, sivil toplumun devletten bağımsız olarak örgütlenmesidir. Totaliter yönetimlere karşı bu özerk oluşumların devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi dönüştürmesi ve demokratikleşme süreçlerinde etkin bir rol oynaması yoluyla, sivil toplum toplumsal değişimin lokomotifi ve normatif bir değer olarak yerini almıştır. Polonya'daki dayanışma hareketi, Doğu Almanya'da ve Macaristan'daki çevre hareketleri ve Çekoslovakya'daki 1977 bildirgesi gibi kritik olayların muhalif sivil inisiyatifler olarak diğer coğrafyalardaki izdüşümü, 1990'lardan itibaren siyasi ve toplumsal dönüşümü ve günümüz tartışmalarını nasıl şekillendirdiğini anlamak açısından önem taşımaktadır.

Türkiye özelinde baktığımızda ise sivil toplumun Cumhuriyet tarihi boyunca hem süreklilikler hem de kopuşlar sergileyerek bir dizi dönüşümden geçtiğini görmekteyiz. Türkiye'de sivil toplum, bir yandan Osmanlı döneminin mirası güçlü merkezi devlet geleneği bağlamında şekillenirken, diğer yandan da toplumsal dönüşümde devleti denetleyen, anti-demokratik politikalara ve söylemlere karşı çıkan ve geleneksel olmayan siyasi bir katılım alanı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla sivil toplum ve toplumsal hareketler, tüm siyasi ve toplumsal süreçlerin analizinde ve demokratikleşme momentlerinin çözümlenmesinde önemli bir öge haline gelmiştir. Bu yazıda,

(*) Bu bölümü okuyup, yorum ve önerilerini benimle paylaşan Ömer Turan ve Serpil Açıklalın'a çok teşekkür ediyorum.

toplumsal hareket çalışmalarında önde gelen isimlerden biri olan Donatella della Porta (2020)'dan hareketle, teorik ve ampirik bağlantıları olan sivil toplum ve toplumsal hareketler literatürü, bir-biriyle diyaloga giren ve etkileşen bir bilgi alanı olarak tanımlanmıştır. Buna göre sivil toplum; kurumları, üçüncü sektörü, gönüllüleri, toplumsal hareketleri ve aktivistleri içine alan geniş bir kavrama dönüşür.

Sivil toplumun ayrılmaz bir bileşeni olarak kadın hareketi, geçmişten günümüze süregelen en dinamik örgütlenmeler olarak varlığını sürdürmektedir. Bu kitap bölümünde, Türkiye'deki önemli demokratikleşme momentlerinden olan 1990'ların hem küresel hem de Türkiye'ye özgü dinamiklerin ve aradaki etkileşimlerin devamlılıklar-kesintiler-dönüşümler yoluyla sivil toplum ve toplumsal hareketler üzerindeki etkisi kadın hareketi üzerinden detaylı bir değerlendirmeye sunulacaktır. Böylece 1990'lar mercek altına alınarak kadın hareketi odağında sivil toplumun kazanımlarına dikkat çekmek ve hak kazanımlarını ve demokrasi mücadelesini görünür kılmak amaçlanmaktadır.

1990'ları ön plana çıkaran bu çalışma, söz konusu dönemin Cumhuriyet tarihinde kritik gelişmeleri barındırdığını öne sürmektedir. Ancak yine de bu döneme özgü gelişmeleri odağına alarak toplumsal hareketlerin geçmişteki izi ve günümüzü nasıl şekillendirdiği incelenirken, bu süreç bir kırılma noktası olarak değil hem geçmişle güçlü bağlantısı olan, hem de bir demokratikleşme momentumu olarak ele alınmaktadır. 1990'lı yıllar, yaşanan yoğun hak ihlallerinin karşın, aynı zamanda Türkiye'nin uluslararası aktörlerle etkileşime girdiği ve dünyadaki diğer örneklerde göze çarpan demokratikleşme ve kapsayıcılık vurgusuyla toplumsal hareketlerin farklı düzlemlerde daha görünür bir hale gelerek büyüme gösterdiği bir zaman dilimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmada, sivil toplum ve toplumsal hareketler literatüründeki üç ana tartışma alanı olarak siyasi konjonktürdeki değişimler, söylemler ve ittifak oluşturma odakları ele alınacaktır. İlerleyen sayfalarda, bu çerçeveden hareketle Türkiye'nin başat toplumsal hareketlerinden olan kadın hareketi demokratikleşme bağlamında değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde ise Türkiye'de kadın hareketinin mevcut durumu güncel meselelerle bağlantılı olarak tartışılacaktır.

TÜRKİYE'DE KADIN HAREKETİ VE DEMOKRATİKLEŞME

1990'ların en önemli özelliklerinden birisi sivil toplumun demokratikleşme ve katılımcılık tartışmalarının merkezine yerleşmesidir. Türkiye'de 1980'ler sonrası "yeni sivil toplum tarihi" olarak adlandırılan (Kuzmanovic, 2012, s. 11-12) ve bu dönemde daha görünür hale gelen demokratikleşme ve sivil toplum ilişkisi, 1990'lı yıllara ulaştığında hem Türkiye'deki hem de uluslararası düzeydeki siyasi konjonktürün değişmesiyle dönüştürücü bir rol kazanmıştır. Keyman ve İçduygu'nun (2003) işaret ettiği gibi alternatif modernite perspektifinin yaygınlaşması, güçlü devlet geleneğinin krizi, AB'ye katılım süreci ve küreselleşme, Türkiye'deki toplumsal ve siyasi değişimlere ivme kazandırmıştır. Özellikle 1990'ların sonlarında Türkiye'nin AB adaylık süreci ve Habitat II konferansı gibi iki önemli faktör, siyasi konjonktürde sivil toplumun önemini daha

da ön plana çıkarmıştır. AB'nin sivil toplumu demokrasinin ve yönetişimin kritik aktörü olarak kabul etmesi bu dönüşümde etkili olmuştur (Rumelili ve Boşnak, 2015). Buna göre sivil toplumun güçlenmesi üye ülkelerde devletin demokratik dönüşümünü sağlayan, anti-demokratik politikaları denetleyen ve demokratik kültürü yaygınlaştıran bir etmen olarak görülmektedir.

1990'larda sivil toplum söyleminin genel çerçevesi demokrasi konusu etrafında şekillenmiştir. Bu tartışmalarda demokrasi ile ilintili “katılımcılık”, “kapsayıcılık”, “hak”, “eşitlik”, “adalet”, “temsil” ve “toplumsal değişim” gibi kavramların bir referans noktası haline geldiği görülmektedir. Demokrasi kavramının nasıl tanımlandığı ve kullanıldığı da ideolojik konumlanmayla doğrudan bağlantılı olarak çeşitlilik göstermektedir. Bununla birlikte, demokrasinin bir ana çerçeveleme haline gelmesi, sivil toplumu meşrulaştırmanın ve demokratik ve katılımcı toplum yaratmaya katkı sağlayan bir aktör olarak görülmesinin yolunu açmıştır. Bu durum, son dönemde sivil toplum üzerinden aktif vatandaşlık anlayışının gelişmesine de katkı sağlamıştır.

Son olarak, demokratikleşme tartışmalarının önemli unsurlarından biri olan ittifak ve ağ oluşturmanın yansımaları 1990'larda oldukça görünür hale gelmiştir. Sivil toplumun hem içeriden devlet ile ittifaklar oluşturmak suretiyle devlet-toplum ilişkisini dönüştürdüğü hem de dışarıdan demokrasi yanlısı ittifaklar kurarak devlete baskı yaparak, tüm politika yapım süreçlerine müdahil olmaya çalıştığı görülmektedir. Bu açıdan, ittifaklara odaklanmak kadın hareketinde devlet-sivil toplum karşıtlığını ve ilişkiselliğini anlamak açısından son derece önemlidir. Sonuç kısmında da tartışılacağı üzere, 1990'larda kazanılan bu deneyimler sivil toplum pratiklerini halen şekillendirmektedir.

Aşağıdaki bölümde, tüm bu eylem repertuarlarının 1990'larda Türkiye'de nasıl bir rol oynadığı ve sivil toplum örgütlenme pratiklerini nasıl şekillendirdiği kadın hareketinin tarihsel gelişmeleri ve örnekler ışığında anlatılmaktadır.

1990'LARDA SİYASİ KONJONKTÜR VE KADIN HAREKETİ

Akademik yazında kadın hareketinin tanımı konusunda tam bir mutabakat olmasa da karşılaştırmalı kadın hareketi araştırmalarında bir uzlaşma oluşmuştur. Karşılaştırmalı kadın hareketi çalışmalarının önde gelen isimlerinden Karen Beckwith (2013, s. 416) kadın hareketlerini “kadınların toplumsal cinsiyete dayalı deneyimlerinin, kadın sorunlarının ve kadınların liderlik ve karar alma süreçlerinin önceliği ile karakterize edilen siyasi hareketler” olarak tanımlar. Bu geniş tanım feminist hareketleri bir kadın hareketi türü olarak kapsamakla birlikte, feminist olmayan kadınların ve solda olduğu kadar sağda da yer alan kadınların hareket örgütlenmelerini kapsamaktadır. Günümüzde Türkiye'de feminist bir hareketten çok tam da bu tanımın işaret ettiği gibi feministlerin de dahil olduğu bir kadın hareketinden bahsetmek mümkündür (Arı, 2023b, s. 284). Dolayısıyla, bu bölümde kadın hareketi yukarıda tanımlandığı şekilde kavramsallaştırılmaktadır.

1980'lerde başlayan feminist hareketin örgütlü mücadelesi 1990'larda ivme kazanmıştır. Aslında feminist hareketin çıkış noktasına baktığımızda demokratikleşme süreçleri ve talepleri ile iç içe geçtiğini görmekteyiz. Feminist hareket, 1980'lerde siyasi ideolojilerin tekelden sıyrıl-

mıştır (Tekeli, 1986, s.192-195) ve 1980 askeri darbesi ve hiyerarşik örgütlenme karşıtı talepler doğrultusunda ortaya çıkmıştır (Bora ve Günal, 2009; Tekeli, 2010, s. 31). Şirin Tekeli bu durumu (1986, s. 195) “Kadınların ‘eşitlik, özgürlük, dayanışma’ talepleri, feminist bakış açısını doğal olarak demokrasi mücadelesinin ön saflarına taşıdı” sözleriyle ifade etmektedir. 1980’lerde tamamen görünür hale gelen ve 1990’larda farklı örgütlenme biçimleriyle kök salan kadın hareketi, Türkiye’nin en önemli muhalif ve demokratik hareketlerinden biri olarak adından sıklıkla söz ettirmektedir. Bu noktada, kadın hareketinin de yekpare olmadığı ve kadın konusunun ele alınışında devlet ile ilişkilene şekline bağlı olarak farklı sorunsallaştırma şekillerinin ve örgütlenme modellerinin ve eylemlilik çeşitlerinin olduğu vurgulanmalıdır. 1990’larda, kadın hareketinin kurumsallaşarak feminist düşüncüyü ve politikaları merkezine aldığı ve demokratik mücadele ekseninde bir yaklaşım benimsediği görülmektedir. Burada kadın hareketindeki iç dinamikler, Türkiye’nin değişen siyasi iklimi ve uluslararası konjonktür son derece belirleyici olmuştur. Kadına yönelik şiddetle mücadele, medeni kanunda değişiklik talepleri ve başörtüsü mücadelesi gibi konular 1990’lara ve sonrasında 2000’lere yön veren temel meseleler arasında yer almıştır.

1990’lardaki kadın hareketini, siyasi fırsat yapılarından bağımsız bir şekilde anlamak mümkün değildir. 1980 askeri darbe sonrası siyasi ortamın yumuşamasıyla, 1980’lerin sokak eylemleri yerini farklı örgütlenmelere bırakmıştır. Diğer bir değişle, örgütlenme pratikleri olarak 1990’lı yıllar sokak hareketinin azaldığı ve toplumsal muhalefetin kırılma yaşadığı bir dönem olarak kadın hareketini ve pratiklerini de etkilemiştir (Bora ve Günal, 2009, s. 8). 1980’lerdeki bilinç yükseltme grupları ve sokak eylemleri şeklindeki gevşek örgütlenmelerden 1990’lara geçilen dönemde kadın hareketinde kurumsallaşma, çeşitlenme, ideolojik farklılık ve farklı şehirlere yayılma da göze çarpmaktadır. Aksu Bora ve Asena Günal (2009), 1989’da gerçekleşen I. Feminist Hafta Sonu ve I. Kadın Kurultayı¹ sonrasında kadın hareketinin politik ve ideolojik sorunlarla karşı karşıya geldiğini ve bu sorunlara karşı “kalıcı yapılar kurmaya” çalışma arayışına girildiğini vurgulamaktadır. Örneğin 1990 yılında İstanbul’da Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ve üniversiteler bünyesinde araştırma merkezleri ve kadın çalışmaları programları kurulmuştur. İlk kez İstanbul Üniversitesi’nde 1989 yılında kurulan Kadın Araştırmaları Merkezini, 1990 yılında aynı üniversitede Kadın Çalışmaları Yüksek Lisans programı ve ilerleyen zamanlarda diğer merkezler ve programlar takip etmiştir (Arat, 2008, s. 400; Yelsali Parmaksız, 2023, s. 430). Şiddete uğrayan kadınlara güvenli barınma imkanı sağlamak amacıyla kurulan Mor Çatı Kadın Sığınma Vakfı (Mor Çatı) bünyesindeki ilk bağımsız kadın sığınma evi, kadın hareketinin dayanışmasını simgelemektedir. Kadın adayların siyasete katılımını destekleyen, Kadın Adayları Destekleme ve Eğitim Derneği’nin (KA-DER) kurulması, kadın hareketinin

1 11-12 Şubat 1989 tarihinde Ankara’da düzenlenen I. Feminist Hafta Sonu İstanbullu ve Ankaralı farklı feministlerin bir araya gelmesiyle örgütlenme, hiyerarşi sorunu ve feminist politika deneyimlerinin tartışıldığı önemli bir toplantıdır (Timisi ve Ağduk Gevrek, 2009). I. Kadın Kurultayı ise 19-21 Mayıs 1989 tarihinde sadece feminist kadınların değil feminist olmayan 2500 kadının bir araya geldiği ve ideolojik farklılıkların daha ön plana çıktığı bir kurultaydır (Timisi ve Ağduk Gevrek, 2009).

kurumsallaşmasının ve sivil toplum kuruluşlarının dernekler şeklinde oluşturulmasının bir başka örneğini yansıtmaktadır. Benzer bir şekilde, Antalya ve diğer illerde kurulan dernekler, kadın hareketinin İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirler dışına çıkmasının ve yayılmasının en güzel örneklerindedir. Tüm bunlara, barolarda kadın birimlerinin kurulması da eşlik etmiştir. Dolayısıyla, 1990'larda hareket büyük şehirler dışındaki şehirlere de yayılarak kurumsallaşmıştır ve çeşitlenmiştir.

1990'larda kurumsallaşma çok katmanlı bir süreçti ve kadın hareketinde dergi ve yayınlar önemli bir boyutunu temsil ediyordu. Osmanlı döneminden itibaren kadınlar için önemli bir araç olan dergiler, 1980'lerden itibaren feminist sözün üretildiği ve güç ve iktidar ilişkilerinin sorgulandığı bir mecra haline dönüşür. 1980'lerde üretilen *Somut* (1983), *Feminist* (1987), *Sosyal Feminist Kaktüs* (1988) gibi dergileri takiben 1990'larda feminist içerik üreten ve patriyarkanın kadınları ezen türlü biçimlerini ele alan yayınlar çıkartılır. Bu minvalde, *Pazartesi: Hanımlara Mahsus Gazete*'nin, 1990'lar Türkiye'sinde kadın hareketi içerisinde özgün bir yeri vardır. *Pazartesi*² bir yandan 1995-2002 yılları arasında uzun soluklu bir feminist yayıncılık deneyimi sunmuş ve kamusal alanda dile getirilmeyen toplumsal cinsiyet konularına odaklanarak Türkiye'deki İslamcı ve Kürt meselelerine alternatif yaklaşımlar sunarak siyasi yelpazeyi genişletmiştir (Arat, 2004). Diğer yandan ise, taban hareketinin ve örgütlenmesinin önemli örneklerinden birisini temsil etmektedir. *Pazartesi* yerel bağlamda kadınların çeşitliliğinin farkına varmış ve Türkiye'nin her yerinden daha geniş kitleleri hedefleyerek ülkedeki en yaygın sorunlardan olan aile içi şiddet meselesine öncelik vermiştir (Arat, 2004, s. 282).

1990'larda kimlik temelli şekillenen siyaset, kadın hareketinde örgütlenme biçimlerini ve deneyimlerini etkilemiştir. Kürt hareketi ve İslami hareket içinde yer alan kadınların feminist talep ve örgütlenmeleri, bir yandan kadın hareketini çeşitlendirerek genişletirken diğer yandan kadınlar arasında çekişmelere ve ayrışmalara da neden olmuştur (Arat, 2008; Bora ve Günel, 2009; Diner ve Toktaş, 2010). Her iki hareketteki kadınlar, kendi içlerindeki ataerkilliği sorgulayarak ayrımcılığı görünür kıldılar ve Kemalist siyasetle örtüşen baskıcı devlet otoritesini, sivil oluşumlarını ve kadın gruplarını eleştirdiler. Kürt kadın hareketi çatışma bölgelerindeki şiddete dikkat çekerken, başörtüsü meselesi İslami kadın hareketinde en önemli mücadele alanı olmuştur.

1990'lar Kürt kadın hareketinin kitleselleşmesine; diğer bir değişle kadınların kitlesel eylemlere, mitinglere ve Kürt siyasi partilerine aktif bir şekilde katılımına ve "politik öznelere" (Çağlayan, 2017) olarak kamusal alana dahil olup görünürlük kazanmasına tekabül eder (Arı, 2023a, s. 38). Aynı zamanda, 1990'larda Kürt kadın hareketinde kadınlar kamusal alanda mücadeleye devam ettiler ve kadın örgütlenmeleri için yeni bir alan yarattılar. Örneğin, Yurtsever Kadınlar Derneği, Özgür Kadın Derneği, Dicle Kadın Kültür Merkezi, Ulusal Demokratik Kadın

² *Pazartesi: Hanımlara Mahsus Gazete*'sinin 1995-2005 yılları arasında yayınlanan tüm sayılarına ulaşılabilecek bir internet arşivi mevcuttur. Derginin ilk sayısı 1995'te çıktı. 2002'ye kadar 32 sayfalık tabloid bir dergi olarak yayınlanan *Pazartesi*, 2003-2005 yılları arasında standart bir dergi formatında yayımlandı. 2006-2007 arasında ise üç ayda bir tematik kitaplar formatında şekline aldı. Ayrıntılı bilgi için bakınız; <https://www.pazartesidergisi.com>.

Derneği, Kürt Kadın Dayanışma, Kadın Sorunları Araştırma Vakfı, ARJİN, JİYAN Kadın Kültür Evi gibi kuruluşların yanında kendilerini feminist olarak tanımlayan ve feminist söz üreten, *Roza* ve *Jujin* dergileri gibi örgütlenmeler de varlık gösterdi (Arı, 2023a, s. 40). Semiha Arı'nın (2023a, s. 41) işaret ettiği gibi Kürt kadın hareketi kendisini doğrudan feminist bir hareket olarak tanımlamayan, ancak hem Türkiye'de hem de uluslararası alanda feminist ve kadın hareketleriyle ortaklıklar kuran bir harekettir.

Türkiye'de Doğu ve Güneydoğu'nun 23 ilinde örgütlü, en büyük kadın sivil toplum kuruluşu olan ve 1997'de "haklı şiddet yoktur" sloganıyla kurulan Kadın Merkezi (KAMER Vakfı) kendini Kürt hareketinin bir bileşeni olarak tanımlamasa da ağırlıklı olarak Kürt kadınlardan oluşmaktadır ve Türkiye'de kadına karşı şiddetle mücadeledeki örgütlenmede önemli bir yeri vardır (Altınay ve Arat, 2008; Arat ve Altınay, 2015). 1990'ların yoğun şiddet ortamında kurulan ve şiddetin aileden başladığını savunan KAMER, Diyarbakır'da şiddeti önlemek ve öncelikle aile içinde farkındalık yaratmak amacıyla kurulmuştur. KAMER'in kurucusu Nebahat Akkoç çatışmalar sırasında bizzat devlet şiddetine maruz kalmış, ifade özgürlüğü kısıtlanmış, daha sonra ise gördüğü işkenceyi ve kocasının öldürülmesini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne taşımış ve devletten aldığı tazminatla KAMER'i kurmuştur (Arat ve Altınay, 2015, s.14).

KAMER şiddetle mücadelede yereldeki kadınların ihtiyaçlarından yola çıkarak bilinç yükseltme grupları ve Acil Yardım Hattı'nın yanı sıra çocuk evi projesini de hayata geçirmiştir. KAMER'in 1999 yılında geliştirdiği "çocuk evi" projesi, yuva merkezli çocuk projelerine ilham olmuş ve kapsayıcı bir eğitim sunarak, çocukların cins ayrımı yapmadan birey olarak yetişmelerine ve şiddet yaşamış kadınların en büyük ihtiyacı olan çocuk bakımı konusunda desteklenmesine katkıda bulunmuştur (Akkoç, 2009, s. 215). Silahlı çatışmaların kutuplaştırdığı bir bölgede, çoğu Kürt kökenli kadınlardan oluşan bir grup olarak, KAMER'in kendini bağımsız bir feminist örgüt olarak tanımlaması ve özerklik vurgusu zaman zaman "apolitik bir grup" olarak görülmesine de yol açmıştır (Arat ve Altınay, 2015, s.16). Aşağıdaki sayfalarda gösterileceği gibi KAMER kadına yönelik şiddet konusunda bir yandan kadın hareketi ile diğer yandan ise devlet ile ittifaklar oluşturmuş ve bu iş birlikleri yüzünden Kürt siyasal hareketi tarafından eleştirilmiştir.

Muhafazakâr çevrelere baktığımızda ise hem resmi örgütlenmeyle kurumsallaşan hem de tüzel kişiliğe sahip olmayan platformlar ve girişim grupları ortaya çıkar. İslami kesimlerde başörtüsü meselesi genel olarak insan hakları ihlallerine ve ayrımcı politikalara işaret ederken, özel olarak eğitim hakkı ve inanç özgürlüğünün ihlaline vurgu yapar. Aynı zamanda, kadın hareketinde başörtü meselesi farklı örgütlenmeleri, ideolojik farklılıkları ve hareket içinde bölünmeyi gösterir. Örneğin, Ayrımcılığa Karşı Kadın Hakları Derneği (AK-DER) ve Gökkuşuğu Kadın Platformu (GİKAP)³ gibi yapılanmalar, başörtülü kadınlara yönelik ayrımcılığa son vermek amacıyla oluşturulmuştur (Boşnak, 2022, s. 195-196). Ankara'da 1995 yılında kurulan Başkent Kadın Platformu Derneği'nde, Müslüman feministlerin önemli bir kısmı örgütlenmeye

3 GİKAP ayrımcılığı başörtüsü özelinde merkeze alan İstanbul'da kırk-altı kadın grubundan oluşmuştur.

ve taleplerini dile getirmeye başlamıştır. Sivil itaatsiz forumları başörtülü öğrencilerin üniversite kapılarında oturma eylemleri kadınların kamusal alanda başörtüsü ile var olma mücadelelerini gündeme getirir. Canan Aslan Akman (2008, s. 77), bu bağlamda, dindar kadın hareketliliğinin “eğitilmiş, şehirli ve meslek sahibi dindar kadının aktivizmi olarak İslamcı hareketin bir yeni toplumsal hareket yönünü temsil ettiğini” öne sürmektedir.

1990'ların en önemli kamplaşmalarından birisi olan Kemalist ve İslami çevreler arasındaki gerilim kadın hareketine de yansımıştır. Dolayısıyla, başörtüsü meselesi 1990'larda, iki zıt kutbun üzerinde uzlaşmadığı ve kadın hareketinde bölünmeyi tetikleyen ana tartışma konularından birisi olmuştur. Kemalist çevreler başörtüsünü siyasal bir sembol olarak kabul eder ve devletin bölünmezliğine ve laikliğe karşı bir tehdit olarak algılar. Başörtüsü takmanın dini bir gereklilik olmadığı argümanı bunun temelini oluşturur. Kamu kurumlarında kadınların örtünme biçimlerine yönelik başlatılan tartışma sürecinde, Laikliğe Çağrı grubu olarak başlayan buluşmalar sonrasında, Laikliğe Saygı mitingleri (1989) ve Çağdaş Hukukçular Derneği'nin Şeriata Karşı Kadın (1997) yürüyüşleri Kemalist çevrelerde karşı örgütlenme biçimleri olarak kendini gösterir (Çakır, 2023, s. 12). 1997'de kurulan Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği bu toplumsal fraksiyonun bir sonucudur.

Özetle, Sema Akboğa'nın (2020, s. 96) vurguladığı gibi “... başörtülü kadınlar eğitim ve çalışma hayatına devam etmek gibi en temel haklarını korumak için, diğer kadınlar da bu hakkın gaspına yol açan ve onlar açısından Türkiye'deki seküler sistemi korumak adına uygulanan başörtüsü yasağını desteklemek için organize oldular” vurgusundan anlaşıldığı üzere, kadın hareketi içinde ideolojik konumlanma ön plana çıkmıştır. Bu durum, sonraki dönemlerde ayrışmaları ve kutuplaşmayı derinleştirirse de başörtüsü konusu, ileriki sayfalarda açıklanacağı gibi, 1990'larda kadın hareketi içerisindeki farklı ideolojik konumdaki kadınların dayanışmasını, aralarında oluşturdukları ittifakları da beraberinde getirmiştir.

1990'lı yıllarda yaşanan diğer önemli bir gelişme, Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerden doğan yükümlülükleri, küresel kadın hareketinin kazanımları, ulusötesi iş birlikleri ve bunun Türkiye'deki kadın hareketine yansımalarıdır. 1970'lerden itibaren küresel kadın hareketinin kazanımları ve günümüz toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarına ve söylemlerine yön vermesi, uluslararası alandaki siyasi fırsat yapılarının önemine işaret etmektedir. Türkiye'nin 1985 yılında Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'ni (CEDAW) imzalaması, kadın hareketinin mobilizasyonu için bir fırsat yaratmıştır. CEDAW aşağıda açıklanacağı gibi kadın hareketinde örgütlenmede, hak temelli bir söylem geliştirilmesinde ve ittifaklar oluşturulmasında etkili olmuştur. Örneğin, 1986 yılında gerçekleşen dilekçe kampanyasında CEDAW'ın ivedilikle uygulanması talep edilmiştir (Arat, 2008, s. 397; Ecevit, 2007, s. 195). Kadınlar, Medeni Kanunu ve Ceza Kanununu eleştirmeye başlamışlardır ve yasal olarak eşitlik talepleri artmıştır. Ayrıca ulusötesi kadın hareketine katılım, ulusal ve uluslararası kurumlarla iş birlikleri ve BM Dünya Kadın Konferanslarında yer alma sıklığı da artmıştır (Arat, 2022; Diner ve Toktaş, 2010). Örneğin, 1995 yılında Pekin'de yapılan IV. Dünya Kadın Konferansına

kadınların katılımı sonrasında devlet kurumları ile iş birliği içerisinde hazırlanan Ulusal Eylem Planına kadın örgütlerinin önerileri de dahil edilmiştir. CEDAW bu bağlamda hem kadın hareketinin 1980’lerde başlayan mobilizasyonuna katkıda bulunmuş, hem de sonraki yıllarda yasal düzenlemelere zemin hazırlamıştır.

1990’lar sonunda uluslararası siyasi fırsat yapılarının değişmesi, AB’nin koşulluluk politikası ve sivil toplum vurgusu kadın hareketinde fırsatlar yaratmanın yanı sıra derin tartışmalar da ortaya çıkmıştır. AB’nin sivil topluma sağladığı fonlar ve reform ve demokratikleşme paketleri, sivil toplumun işleyiş ve gelişimine elverişli bir ortam yaratmıştır ve hem sivil toplumun devlet nezdinde önemli bir aktör olarak görülmesini teşvik etmiştir, hem de sivil toplum örgütleri arasında iş birliklerini kolaylaştırmıştır (Rumelili ve Boşnak, 2015). Alınan fonlar kadın hareketi içerisinde daha önceleri başlayan fakat AB sürecinde tamamen görünür hale gelen ve derin ayrılıklar yaratan “proje feminizmi” tartışmalarını gündeme getirmiştir. Kadın hareketinde oldukça eleştirilen “proje feminizmi” depolitizasyonu ve rekabeti hızlandıran, siyasi amaçların teknik proje çıktıklarına, militanlığın ise aktivizme dönüştüğü bir süreç olarak tanımlanmakta ve eleştirilmektedir (Bora ve Günel, 2009, s. 8-9; Kümbetoğlu, 2009). Ayşegül Altınay ve Yeşim Arat (2008, s. 33), kadın hareketinde gündeme gelen eleştirileri şu şekilde özetlemektedirler: “Kadın grupları proje üreterek özellikle dış kaynaklı fon almaktan, fon veren kurumun genelde kapitalist gelişmeci hedefler saptayan söylemine teslim olup, o kurumun değerlerine ve amaçlarına hizmet edeceklerini düşündükleri için çekinmektedirler.” Burada konunun bir boyutunu sivil toplumun ana karakteristiği olan özerklik ilkesinin fonlar aracılığıyla farklı kurumlara bağımlılık yaratılarak zedelenmesi tartışmaları, diğer boyutunu ise sosyalist feminizmin ön plana çıkardığı ve Türkiye’de kadın hareketi içerisinde önemli bir tartışma konusu olan kapitalizm ve patriyarka ile inşa edilen düzenin kurumlarından gelen fonlara mesafeli duruş argümanları oluşturmaktadır.

1990’LARDA DEMOKRATİKLEŞME SÖYLEMİ VE KADIN HAREKETİ

1990’larda ideolojik farklılıklara rağmen demokratikleşme ve demokratikleşme ile bağlantılı söylemlerin kadın hareketinde ana çerçeve olarak kullanılması yaygınlaşmıştır. Kadın hareketinde 1990’ların en öne çıkan vurgularından birisi kadının insan hakları söylemidir. 1993 Viyana Dünya İnsan Hakları Konferansı’nda küresel kadın hareketinin en önemli kazanımlarından biri olarak “kadın hakları insan haklarıdır” ifadesinin kullanımı ile kadına karşı şiddet ve ayrımcılık bir insan hakları ihlali olarak tanımlanmıştır (Boşnak, 2022, s. 472). 1993 yılında İstanbul’da kurulan Kadının İnsan Hakları-Yeni Çözümler Derneği (KİH-YÇ) bu söylemden ilham almış ve Türkiye’de kadının insan hakları söyleminin yaygınlaştırılmasında kadın hareketi içinde kilit bir rol oynamıştır (Boşnak, 2022, s. 473). KİH-YÇ ayrıca “katılımcılığı” temel değerlerinden birisi olarak tanımlamaktadır. “KİH-YÇ katılımcılık için çaba gösterir ve çalışmalarının her düzeyinde katılımcı karar alma mekanizmalarını kullanır. Toplumsal cinsiyet eşitliği ve demokratik vatandaşlık çerçevesinde değişikliklere ve yeniliklere açıktır” (KİH-YÇ, 2023) ifadesinde demokratik vatandaşlık ve aktif vatandaşlığın temelindeki katılımcılık ve toplumsal değişim vurgusu

dikkat çekmektedir. Buradaki demokratik vatandaşlık vurgusu, aktif vatandaşlığın temelinde yer alan, demokratik toplumu yaratmaya katkı sağlayan, katılımcı ve toplumsal değişimin bir öznesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

1997 yılında KA-DER'in kuruluş basın açıklamasındaki “Siyasette Eşitlik, Temsilde Adalet” sloganı, kadınların karar alma mekanizmalarına katılımının önemine ve Türkiye'deki eşitsiz kadın temsiline dikkat çekmektedir. Siyasette eşit temsili sağlamak için kurulan KA-DER'in (2022) tüzüğünde derneğin amacı aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır: “... kadınların seçimle ve atamayla gelinen her türlü karar alma mekanizmaları ile siyasal görevler ve kamu görevlerindeki sayısını ve oranını arttırmak, kadın seçmenlerin eşit temsil hakkından yararlanmasını sağlayarak demokrasinin ve tüm toplumun güçlendirilmesi için çalışmaktır”. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, kadın erkek eşitliği demokrasinin bir gereği olarak ifade edilmektedir ve eşit temsile güçlü bir referans vardır. KA-DER'in kurucularından Tekeli, “Kadınları Siyasete Taşımak İçin Kurulmuş Bir Dernek: KA-DER” başlıklı çalışmasında KA-DER'in kuruluş motivasyonunu “demokrasinin temsil krizi” (Tekeli, 2017, s. 319) tartışmalarına referans vererek anlatırken, kadın-erkek eşitsizliğinden ve siyasette eşitlik taleplerinden bahseder. Bu söylem temelini kadınsız demokrasinin eksik olduğu ve temsil krizi yarattığı tartışmalarından almaktadır. KA-DER'in daha sonraki yıllardaki “Meclis'e girmek için erkek olmak şart mı? (2007)”, “275 Kadın Milletvekili (2011)” gibi kampanyaları bu söylem temelinde inşa edilmiştir (KA-DER, 2021).

İslami kadın derneklerine baktığımızda, başörtüsü birçok anlam barındırırken 1990'larda esas olarak başörtü yasağını insan hakkı ihlali olarak tanımlayıp karşı çıkmışlardır (Akboğa, 2020; Akman, 2008, s. 76; Boşnak, 2022). Tıpkı diğer ideolojilerdeki kadınlar gibi İslami kadın dernekleri farklı örgütlenmeler ve yaklaşımlardan beslenmektedir. AK-DER özelinde baktığımızda dernek her ne kadar geniş hak savunuculuğu yaptığını ifade etse de, çalışmalarının başörtüsü odaklı olduğu dikkat çekmektedir; AK-DER'in internet sayfasında yayınlanan haberler, makaleler, yayınlar ve araştırma raporları bunun en güzel örneğidir (AK-DER, 2023). Akman'ın (2008, s.79) ifadesiyle, “Ayrımcılıkla mücadele ederken eşitlik odaklı bir dernek izlenimini verse de, özellikle türban konusunda kadının eğitim hakkının elinden alınması noktasında eşitlik değil, adalet kavramını vurgulamaktadır”. AK-DER'in faaliyetlerinde (AK-DER, 2023) sıkça görünür olan “adalet” kavramı, “başörtülü kadınların” ellerinden alınmış haklarının geri talep edilmesi ve bunun için mücadele edilmesi ile özdeşleştirilmektedir. Buradaki “adalet” vurgusu son derece önemlidir. Toplumsal cinsiyet tartışmalarının merkezindeki “cinsiyet adaleti” kavramı daha sonraki dönemlerde toplumsal cinsiyet eşitliğine bir alternatif olarak sunulurken, demokratik gerileme ve toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler gibi güncel tartışmalarda da belirleyici bir rol oynamıştır.

KAMER'in duyurularında sıkça vurguladığı “Demokrasinin yolu cinsiyet eşitliğinden geçer” (KAMER, 2014) söylemi çalışmalarında da görünür hale getirdiği demokrasi ve cinsiyet eşitliği arasındaki ayrılmaz ilişkiye işaret etmektedir. Çalışmalarında ayrımcılıkla mücadeleye odaklanan KAMER, “coğrafi konumla ilintili etnik farklılıklar temelinde karşılaştıkları ayırım-

çılığı” demokratik başarısızlığa referans ile açıklar (Keysan, 2016, s. 174). KAMER’in temel ilkelerinden ve kuruluş amaçlarından olan ayrımcılıkla mücadele ve şiddetsizlik demokrasinin olmazsa olmazı konumundadır. Hem kadın hareketinde hem de Kürt kadın hareketi odağında demokratikleşme ile yakından ilişkili olan diğer bir söylem, hiyerarşi karşıtlığı ve yatay örgütlenme olarak karşımıza çıkmaktadır. KAMER’in temel ilkeleri çerçevesinde tanımlanan “Hiyerarşinin olmadığı bir dünya istiyoruz!” (KAMER,2023) söylemi de hiyerarşik ilişkileri reddederek eşitliği merkezine almaktadır. Diğer bir değişle bu söylem, “eşitler arası ilişki geliştirmenin mümkün olduğunu” ve dolayısıyla hiyerarşi karşıtı demokratik bir söylemi vurgulamaktadır.

Kadın hareketinin ayrırcı özelliği, demokratikleşme konusunu toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında kamusal gündeme etkin bir biçimde sokması ve eşitlik taleplerini açıkça dile getirmesidir. Yukarıda detaylı örneklendirildiği gibi demokratikleşme söylemi bu açıdan işlevsel bir rol oynamıştır. Ayrıca söylemlerde ideolojik konumlanmanın demokrasiye ilişkin talepleri farklı etkilediği de görülmektedir.

1990’LARDA DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİ, SİVİL AĞLAR, İTTİFAK OLUŞTURMA VE KADIN HAREKETİ

1980’lerden 1990’lara geçişte devlet- toplum ilişkilerinde ve sivil oluşumlarda önemli değişimler yaşanmıştır. Feminist mücadeleyi ve kadın hareketini anlamak devlet-sivil toplum ilişkisini de kavramak açısından elzemdir. 1980’lerde devletle daha çekişmeli ilişkiler sergileyen ve devleti “patriyarkanın gardiyanı” olarak tanımlayan kadın hareketinin, 1990’lara gelindiğinde devlet ile daha yapıcı ilişkiler oluşturduğu görülmektedir (Coşar ve Onbaşı, 2008, s. 330). Yukarıdaki kısımlarda vurgulandığı gibi, Türkiye’de kadın hareketi hem farklı tür feminizmlerle özdeşleşen feministleri hem de siyasi spektrumun farklı noktalarında duran feminist olmayan kadınların hareket örgütlenmelerini içerir. Sonuç olarak devlet ile ilişki şekli kadın hareketindeki çeşitliliğin bir yansımasıdır. Kürt kadın hareketinin ve sol örgütlenmeler içindeki kadınların devlet kurumlarına karşı mesafeli duruşu, diğer yandan KAMER’in özerklik vurgusu ve Kürt hareketinden örgütsel anlamda bağımsızlığı ve farklı devlet kurumlarıyla iş birliği bu çeşitliliğin önemli bir göstergesidir. KAMER’in şiddetle mücadele alanında emniyet, polis, jandarma, savcı, yerel baro, il valisi, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu gibi çok sayıda devlet kurumlarıyla iş birliği 1990’larda kurulan ittifaklara bir örnek olarak düşünülebilir. Ne var ki Yıldız Ecevit’in (2007, s. 187) işaret ettiği üzere Cumhuriyet tarihi boyunca fırsatlar olduğu kadar cinsiyete dayalı rollerin devamı da gerçekleşmiştir: “Bir yandan devlet, parafeminist bir duruş sergileyerek yasal ve idari reformlarla kadınlara yeni fırsatlar açtı. Öte yandan, kadının aile içindeki geleneksel rolünü desteklemiş, doğum yanlısı politikalar izlemiş ve kadının erkeğe bağımlılığını sürdürmüştür.” Deniz Kandiyoti’nin (1987) ifade ettiği gibi Cumhuriyet’in kurucuları tarafından başlatılan reformlar sonrasında Türkiye’deki kadınlar “kurtulmuş ama özgürleşmemiştir”. Dolayısıyla, Kandiyoti (1987), kadınların yasal haklar edinmiş olsalar da toplumsal cinsiyet rollerinde henüz özgürleşmediğini ileri sürmektedir. Öte yandan, Arat (2000) kadınların devletle olan ilişkilerini

tam anlamda dönüştüremeseler de bireysellik üzerinden yeniden tanımladıklarını ifade eder. Bu süreklilik günümüz devlet-toplum ilişkilerini de şekillendirmektedir.

Devlet düzeyinde kadın konusunda 1990 yılında Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü'nün (KSGM) kurulması Cumhuriyet tarihinde devlet-toplum ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. CEDAW'ın koşulu olarak (Çelik Levin, 2007, s. 206), uluslararası alandaki değişim sonucu ve kadın sorunlarına yönelik ulusal bir mekanizma oluşturmak amacıyla kurulan KSGM, aslında kadın hareketinin girişimi sonucu kurulmamıştır. KSGM'nin kurulmasına, dönemin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Anavatan Partisi üyesi İmren Aykut'un 1985 Birleşmiş Milletler Nairobi Dünya Kadınlar Konferansı'na katılması öncülük etmiştir (Acuner, 2009; Altınay ve Arat, 2008). 1990 yılında iktidarın muhafazakâr bir parti olmasına rağmen tek bir parti, Anavatan Partisi, olması KSGM'nin kurulmasında kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur (Acuner, 2009, s.128). 1991 seçimlerinin ardından ise koalisyon hükümeti kuran Doğruiyol Partisi ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti kadın sorunlarından sorumlu bir devlet bakanlığı kurmuş ve bir kadın bakan atamıştır⁴ (Arat ve Pamuk, 2019, s.237).

Başlangıçta kadın örgütleri KSGM'nin kuruluşuna şüpheyle yaklaşmış ve toplumsal cinsiyet söylemini kontrol altına alacak ve "milli görüşe" sahip örgütlerin faaliyetlerini yönlendirecek bir mekanizma olacağı gerekçesiyle endişelerini dile getirmiş olsalar da KSGM zamanla kadın örgütleri tarafından kabul görmüştür (Acuner, 2009; Ecevit, 2007, s. 196; Arat, 2008, s. 398-399). Kadınların KSGM ile işbirliğinin iki konuda önemli olduğu söylenebilir. Birincisi, aşağıda daha detaylı sunduğum kadınlara karşı ayrımcılık yapan ve bağımlılıklarını pekiştiren Medeni Kanun ve Ceza Kanunu'nun değiştirilmesi için kadın örgütlerinin mobilize edilmesi ve lobi faaliyetlerinde bulunulmasıdır. İkincisi ise 1995 yılında Pekin'de düzenlenen BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı için ülke raporu hazırlama süreci ve kadın örgütleri ile KSGM arasındaki işbirliğidir. Aynı şekilde, Pekin Konferansı izleyen Ulusal Eylem Planı taslakları ve 1998'deki CEDAW rapor taslakları da kadın örgütlerinin önerilerini içermiş, kadınların öncelikleri doğrultusunda gözden geçirilmiş ve tavsiyelerine göre şekillenmiştir (Ecevit, 2007, s. 197).

Kadın konusunda devlet nezdinde mekanizmaların oluşturulması, devlet-toplum arasında iş birliklerinin geliştirilmesinde, yeni bir mücadele alanının açılmasında ve yaygınlaşmasında önemli bir rol oynadı. Görüldüğü gibi önceleri kadın hareketinde derin ayrılıklar yaratan devlet ile ilişki biçimi, KSGM'nin kurulmasıyla kadınların müdahil olup kadın hareketinin de şekillendiği bir süreç haline gelmiştir. Aslında feminist çevrelerde çokça tartışılan sistem içi siyasi aktörlerle ilişki biçiminde kadın hareketi farklı yaklaşımlar benimsemiştir. Buna göre, devlet-toplum arasındaki iş birlikleri ve sivil toplumun devlet düzeyinde kurulan mekanizmalara dahil olması, sistemin içeriden dönüştürülmesi ve demokratikleşme tartışmalarıyla yakından ilişkilidir.

1990'larda kadınlar arası ortaklaşma ve ağ oluşturma pratikleri bir güçlenme ve dayanışma aracı olarak hem ulusal ve yerel hem de ulusötesi düzeyde yaygınlaştı. Ülfet Taylı'nın

⁴ Kadın hareketinin itirazlarına rağmen 2011 yılında Kadın ve Aileden Sorumlu Devlet Bakanlığı kapatılmış ve yerine Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı kurulmuştur.

(2020, s. 516) ifadesiyle, ulusal ölçekte “...Kürt, Müslüman, sosyalist, LBTİ ya da parti kimlikleri ile feminist pratiğe katılımı, dayanışma politikasının alanını genişletti”. Türkiye’nin birçok yerinden farklı ideolojik çevrelerde ve politik çizgide olan kadın örgütleri ortaklıklar kurdu ve dayanışma örnekleri sergiledi. Örneğin 1996’da Kürt feministler *Roza* ve *Jujin* dergilerini çıkardıklarında yukarıda anlatılan *Pazartesi* dergisinin feministleri bu dergileri destekledi (Arat, 2004; Arat ve Pamuk, 2019, s. 250). 1997’de *Pazartesi* dergisinin çağrısı ile İstanbul’da 8 Mart platformunda feministlerle sosyalist ve Kürt hareketinden kadınlar bir araya geldi (Taylı, 2020, s.516). İzleyen yıllarda bu oluşumda LGBTİ+ örgütlenmeleri de yer aldı. *Pazartesi* aynı zamanda üniversitelerde başörtü eylemlerini ve kadınların kendi bedenleri üzerinde söz sahibi olma hakkını savundu. Başörtü meselesi farklı kesimlerden destek aldı.

Farklı ideolojik duruşa sahip olan kadınların yer aldığı ortaklaşmanın önemli örneklerinden bir diğeri kadına karşı şiddetle mücadele alanında gerçekleşti. 1998’de Mor Çatı, Kadın Dayanışma Vakfı ve KAMER’in öncülüğündeki dayanışma merkezleri aralarında bir iletişim ağı oluşturdular ve her yıl düzenlenen kurultaylar aracılığıyla kadına karşı şiddetle mücadelede ortak politikalar üretmeye çalışıyorlar (Taylı, 2020). Kadın Sığınakları ve Da(ya)nışma Merkezleri Kurultayı⁵ bu anlamda farklı ideolojik ve politik özelliklere sahip kadın örgütlerini bir araya getiren en uzun süreli ve en geniş platformlardan biri oldu. Milliyetçilik konusunda yaşanan tartışmalar zaman zaman gerilimler yarattı; örneğin Kürt kadın hareketi milliyetçi çizgideki kadınlar tarafından ayrımcılığa uğradı ve Kurultay’dan çekilme noktasına geldi (Arı, 2023a, s. 41). Yine de ilerleyen dönemlerde dayanışma, dönüştürme ve mücadele etme hedefinde örgütlenen kadınlar birbirleriyle etkileşime girdi ve farklı mecralarda da örgütlendi.

İzleyen yıllarda toplumun farklı kesimlerinden kadınlar 1990’lı yıllar boyunca kadın sorunları etrafında mobilize olmaya ve ağlar oluşturmaya devam etti. Ağlar 1990’larda aynı zamanda yasal kazanımların elde edilmesinde etkin oldu. 1991’de İzmir Kadın Platformu tarafından başlatılan “Medeni Yasa Kadına Tasa Olmamalı” kampanyası (İnce, 2014), İstanbul, İzmir ve Ankara’daki kadın platformlarının Medeni Kanun’un ayrımcı maddelerinin değiştirilmesi için ülke çapında bir kampanya başlatmasına yol açmıştır (Özdemir, 2014, s. 127). Diğer bir deyişle, 1992 yılında kadın hareketinin yasal çerçevede değişiklik yapılması yönündeki talepleri ülke çapında oluşan platformların örgütlenmesi ve ortaklaşması sonucunda etkili oldu.

Kadın hareketinin eylemliği ve CEDAW’ın baskısı, 1998 yılında kadına karşı şiddetle mücadelede en önemli yasal kazanımlardan olan Ailenin Korunmasına Dair Kanun’un (4320 sayılı Kanun) kabul edilmesinin önünü açmıştır (Altınay ve Arat, 2008; Arat ve Pamuk, 2019). İstanbul’da Mor Çatı, Feminist Kadın Çevresi, Jujin, Jiyan Kadın Kültürevi, Roza gibi platformlarda örgütlü kadınlar kampanyalar başlatmışlar (İnce, 2014), bu kampanyalar sayesinde kanna dair talepler Meclis gündemine taşınmıştır. Aynı zamanda CEDAW çerçevesinde feminist

5 Kadın Sığınakları ve Da(ya)nışma Merkezleri Kurultayı Türkiye’de 1998’den beri toplanan ve kadınlara karşı şiddetin önlenmesi için farklı ideolojik yaklaşımları benimseyen kadın örgütlerini ve kamu kurumlarını bir araya getiren önemli bir örgütlenmedir. Daha detaylı bilgi için, bkz. <https://signaksizbirdunya.org>.

akademisyen ve bürokratlar tarafından 1996 Türkiye raporunda getirilen eleştiriler, kanunun çıkartılmasında işlevsel bir rol oynamıştır (Altınay ve Arat, 2008, s. 27). Kanun şiddet uygulayan erkeğin evden uzaklaştırılmasını ve ihtara uymazsa cezalandırılmasını içermektedir. Dolayısıyla, kadınların aile içi şiddetten korunması için yeni tedbirler getirmiş ve kadınlara ve çocuklara yönelik aile içi şiddetin cezalandırılması öngörülmüştür. Bu kanun kapsamında aile içi şiddet özel bir mesele olmaktan çıkmış ve kamusal alanda önemli bir sorun haline gelmiştir.

1990'lar Türkiye'de bir yandan yerel ve ulusal ağları güçlendirirken diğer yandan kadın hareketinin küresel kadın hareketiyle ortaklaşması ve dayanışmasını da beraberinde getirdi. BM Kadın Konferanslarına katılım ve deneyimler, Türkiye'de hem yukarıdaki satırlarda anlatıldığı gibi kadın mücadelesini güçlendirmiştir hem de hukuki alandaki değişimlere zemin hazırlamıştır.

SONUÇ YERİNE: DEMOKRATİK GERİLEME VE KADIN HAREKETİNİN GÜNÜMÜZE DAİR DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Bu kitap bölümü, kadın hareketinin 1990'larda değişen siyasi konjonktüre nasıl uyum sağladığını, demokratikleşme üzerine söylemlerini, devlet ile oluşturduğu ilişkileri ve sivil ağları ulusal ve uluslararası dinamiklerin etkileşimini göz önünde tutarak analiz etmiştir. Kadın hareketinin farklı stratejiler kullanarak önemli bir toplumsal aktör haline gelişini ve demokratikleşme sürecindeki rolünü yeniden gözden geçirmiştir. Aynı zamanda bu aktörler arasındaki farklılıklara ve çatışmalara da dikkat çekerek 1990'ların eleştirel bir analizi sunulmaktadır. 1990'larda kadın hareketindeki çeşitliliğe vurgu yapan bu çalışma, kadın hareketinin tekil olmadığını aksine çoğulluğunu gösterirken siyasi alanı nasıl dönüştürdüğünü de irdelemektedir. Bu bağlamda kadın hareketi Cumhuriyet tarihinde kadınların bireysel ve kolektif özne olarak güçlenmesini sağlamış, farklı örgütlenme pratikleri ve farklı mücadele biçimlerini göstererek, demokratikleşme sürecinde son derece önemli bir rol oynamıştır.

Bu çalışma, günümüzde kadın hareketi bağlamında 1990'ların nasıl bir anlamı olduğu üzerine düşünürken, iç ve dış dinamiklerin etkileşimini ve kadın hareketi ile ilişkisini üç eksende incelemiştir. Peki 1990'lar günümüze dair neler söylüyor? Yukarıdaki tartışmadan hareketle, 1990'ların günümüz için önemini üç açıdan değerlendirilmiştir. İlk olarak 1990'lardaki siyasi konjonktürde kadınlar siyasi alana yeni bir şekilde eklenmiştir ve kurumsallaşma ve çeşitlenme kendini göstermiştir. Kurumsallaşma bir yandan günümüzde önemli bir örgütlenme biçimi olarak kendi gösterirken, diğer yandan da özellikle 2000'lerin ikinci yarısından sonra demokrasinin küresel bir kriz içinde olması ve popülist liderliğin kadın hareketini hedef alması, aktivizm alanının daralmasına ve toplumsal cinsiyet karşıtı politikalar izlemesi kadın hareketini daha esnek örgütlenmelere yöneltmiştir. Esasında, kadın hareketi tüm anti-demokratik uygulamalara rağmen ayakta kalan ve günümüz şartlarına uyumlanarak yeni stratejiler geliştiren bir demokratik aktör olarak kendini bugün de göstermektedir. Türkiye'nin kadına karşı şiddetle ilgili İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmesinin tartışmaya açılması ve sonrasında çekilmesi sürecinde, kadın hareketinin geliştirdiği kampanyalar bunun en canlı örneklerindedir. Bu süreçte kadınlar farklı

şehirlerde eş zamanlı kampanyalar yürüterek İstanbul Sözleşmesi'ne sahip çıktı ve bu süreci demokrasi mücadelesinin bir parçası olarak gördü.

1990'larda yaygınlaşan demokratikleşme söylemi, daha sonraki dönemlerde de Türkiye'deki kadın hareketinde tüm farklılıklara rağmen ortak payda ve ana çerçeveleme olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, 1999 Helsinki Zirvesi sonunda Türkiye'nin AB adaylık ilanından sonra, üyelik sürecinde demokrasinin olmazsa olmaz olarak tanımlanması ve bunu takiben kabul edilen reformlar ve demokratikleşme paketleri, sivil toplum içerisinde de demokrasi söylemlerini yaygınlaştırmıştır. Dolayısıyla, kadın hareketi tarih boyunca devam eden mücadelesinde ve taleplerinde AB sürecini aynı zamanda bir "itici güç" olarak kullanmıştır. 2005 sonrasında Türkiye'nin AB'de uzaklaşması ve yakın zamanda artan toplumsal cinsiyet karşıtı politikalar ve söylemler, demokratikleşme söyleminin kadın hareketi içinde sıklıkla kullanımını da beraberinde getirmiştir.

1990'lar aynı zamanda kadın hareketinin kamu kurumlarıyla etkileşime girdiği ve toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik kurulan yapılar içinde yer aldığı en canlı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ne var ki demokratik gerilemenin bir sonucu olarak günümüzde bu tür ortaklıklar kadın hareketi ve kamu kurumları arasındaki ilişkiyi topyekûn değiştirmiştir. Kadın örgütlerinin kamu politikalarına dahil edilmesi sadece Türkiye'de değil tüm dünyada giderek azalmaya başlamıştır. Burada da demokratik gerileme devletin kendi örgütlerini yaratması ve politika sürecine dahil etmesi yoluyla kendini göstermektedir. Bu örgütler sadece devlet politikalarını meşrulaştırmamış aynı zamanda toplumsal cinsiyet üzerine kabul gören normları da tartışmaya açmıştır. Örneğin toplumsal adalet ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin hükümet güdümlü/destekli sivil toplum kuruluşları tarafından iki karşıt kavram gibi sunulması tüm bu politikaların merkezinde yer almaktadır.

1990'larda farklı amaçları olan derneklerin bir araya gelmeleriyle platformlar kurulmuştur ve lobicilik deneyimi kazanılmıştır. Temel yasaların değiştirilmesi aşaması sonradan yaşanmıştır. Aile içi şiddete karşı kadınları korumak için 1998 yılında çıkarılan yasa, Medeni Kanun'un kadınların talepleri doğrultusunda modernleşmesi (2001) ve Ceza Kanunu (2004) reformu, kadın hareketinin ve AB'nin hep birlikte hareket etmesiyle baskı yaratarak gerçekleşmiştir. 2000'lerde AB kadın hareketinde tüm tartışmalara rağmen kritik bir aktör haline gelmiştir. Buradaki reformlar, kadın hareketinin talepleriyle örtüşme sonucunda gerçekleşmiştir. Ne var ki, Cumhuriyet tarihi boyunca kadın hareketinin mücadelesi sonunda kazanılan haklar günümüzde ciddi bir tehdit altındadır.

Türkiye'de kadın hareketi toplumsal cinsiyet karşıtı politikalara sessiz kalmamıştır. Tüm dünyada kendini gösteren toplumsal cinsiyet karşıtı politikalar ve hareketler, Türkiye'de de kadın hareketini ve yasal kazanımlarını hedef almıştır. 2010 yılında oluşturulan Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu,⁶ kadın cinayetlerini kadınların yaşadığı birincil sorun olarak tespit etti

6 Daha detaylı bilgi için bkz. <https://kadincinayetleriniurduracagiz.net>.

ve birçok kadın ve LGBTIQ+ örgütünün katılımıyla mücadele örgütüne dönüştü. İstanbul Sözleşmesi'ne katılım sürecinde aktif rol alan platform, daha sonraki yıllarda İstanbul Sözleşmesi'ni uygulamaya çalışmış ve bugün de çoğulculuk zemininde ittifaklar kurarak hem eşit, demokratik ve katılımcı ve kapsayıcı bir mücadeleyi hedeflemiş, hem de İstanbul Sözleşmesi'ni savunarak mücadeleye devam etmiştir. İstanbul Sözleşmesi'ni ve diğer hukuksal kazanımları savunmak için 2020 yılında kurulan Eşitlik İçin Kadın Platformu (EŞİK) ise “kazanımlara yönelik tehditlere karşı ortak mücadele” (EŞİK, 2023) zemininde esasen 1990'larda kazanılan ağ oluşturma/ittifak kurma deneyimlerinden hareketle kurulmuştur. Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmesi süreci ve kadın hareketinin geliştirdiği mücadele ve direnme stratejileri, aslında kadın hareketinin Türkiye'de neden en önemli demokratik aktörlerden biri olduğunun en önemli göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Akboğa, S. (2020). Türkiye siyasî ve toplumsal hayatında başörtüsünün değişen anlamları. *Liberal Düşünce Dergisi*, 25 (98): 83-101.
- Acuner, S. (2009). 90'lı Yıllar ve Resmî Düzeyde Kurumsallaşmanın Doğuş Aşamaları. A. Bora ve A. Günel (der.), *90'larda Türkiye'de Feminizm*, (3. Baskı, s. 125-158) içinde. İletişim Yayınları.
- Akkoç, N. (2009). Diyarbakır Ka-Mer'in Kuruluş Hikayesi ve Yürüttüğü Çalışmalar. A. Bora ve A. Günel (der.), *90'larda Türkiye'de Feminizm*, (3. Baskı, s. 205-216) içinde. İletişim Yayınları.
- AK-DER. (2023). <https://www.ak-der.org/anasayfa>.
- Akman, C. A. (2008). Sivil toplumun yeni aktörleri olarak İslami eğilimli kadın dernekleri. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 2(4):71-90.
- Altınay, A. ve Arat, Y. (2008). *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddet*. 2. Baskı. Punto Baskı Çözümleri.
- Arat, Y. (2000). From emancipation to liberation: The changing role of women in Turkey's public realm. *Journal of International Affairs*, 54 (1): 107-123.
- Arat, Y. (2004). Rethinking The Political: A Feminist Journal In Turkey, *Pazartesi. Women's Studies International Forum*, 27 (3): 281-292.
- Arat, Y. (2008). Contestation and Collaboration: Women's Struggles for Empowerment in Turkey. R. Kasaba (der.), *The Cambridge History of Turkey, Volume 4: Turkey in the Modern World*, (s. 388-418) içinde. Cambridge University Press.
- Arat, Y. ve Altınay, A. G. (2015). “KAMER, a women's center and an experiment in cultivating cosmopolitan norms. *Women's Studies International Forum*, 49, 12-19.
- Arat, Y. ve Pamuk, Ş. (2019). *Turkey Between Democracy and Authoritarianism*. Cambridge University Press.
- Arı, S. (2023a). Türkiye'de Kürt kadın hareketi: Ulusal mücadele içinden yükselen bir toplumsal hareket. *Toplumsal Tarih*, 351: 38-41.
- Arı,S. (2023b). Değişen Kadın Hareketleri ve Feminist Politikada Örgüt ve Örgütlenme Sorusu. G.B. Tüzel, A. Kurtoğlu, A. G. Atakan ve A. Çoban (der.) *Feminist Olan Politiktir: Yıldız Ecevit'e Armağan*, (s. 281-269) içinde. NotaBene Yayınları.
- Beckwith, K. (2013). The Comparative Study of Women's Movements. G. Waylen, K. Celis, J. Kantola ve S. L. Weldon (der.), *The Oxford Handbook of Gender and Politics*, (s. 385-410) içinde. Oxford University Press.
- Bora, A. ve Günel, A. (2009). *90'larda Türkiye'de Feminizm*. İletişim Yayınları.
- Boşnak B. (2022). Türkiye'de insan hakları temelli sivil toplum kuruluşları ve mobilizasyon stratejileri: Gözlemleyici, norm-dönüştürücü ve kanun yapıcı bir sivil toplum ideali. *Alternatif Politika*, 14(3):453-485.
- Çoşar,S., ve Onbaşı, F. G. (2008). Women's movement in Turkey at a crossroads: From women's rights advocacy to feminism. *South European Society & Politics*, 13(3), 325-344.

- Çağlayan, H. (2017). *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*. İletişim Yayınları.
- Çakır, S. (2023). Türkiye’de feminist isyan. *Toplumsal Tarih*, 351: 8-13.
- Çelik Levin, Y. (2007). The Effect of CEDAW on Women’s Rights. Z. Kabasakal Arat (der.), *Human Rights in Turkey*, (s. 202-213) içinde. University of Pennsylvania Press.
- Della Porta, D. (2020). Building bridges: Social movements and civil society in times of crisis. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 31 (5), 938-948.
- Diner, Ç. ve Toktaş, Ş. (2010). Waves of feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish women’s movements in an era of globalization. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12 (1): 41-57.
- Ecevit, Y. (2007). Women’s Rights, Women’s Organizations, and the State. Z. Kabasakal Arat (der.), *Human Rights in Turkey*, (s. 187-201) içinde. University of Pennsylvania Press.
- EŞİK. (2023). <https://esikplatform.net/hikayemiz/>
- İnce, E. (2014). KA.DER’in 17 Yılı <https://m.bianet.org/bianet/siyaset/161121-ka-der-in-17-yili>
- KA-DER.(2021).<http://ka-der.org.tr/wp-content/uploads/2021/05/KADER-YATAY-KITAPCIK.pdf>
- KA-DER .(2022). Kadın Adayları Destekleme Derneği Tüzük 2022<https://ka-der.org.tr/tuzuk/>.
- KİHYÇ. (2023). Değerlerimiz <https://kadinininsanhaklari.org/hakkimizda/degerlerimiz-2/>.
- KAMER. (2014). KAMER Vakfı 8 Mart 2014 Basın Bildirisi https://www.kamer.org.tr/icerik_detay.php?id=184.
- KAMER. (2023). https://www.kamer.org.tr/menuis/kamer_brosur.pdf.
- Kandiyoti, D. (1987). Emancipated but unliberated? Reflections on the Turkish case. *Feminist Studies*, 13 (2): 317-338.
- Keyman, E. F. ve İçduygu, A. (2003). Globalization, civil society and citizenship in Turkey: Actors, boundaries and discourses. *Citizenship Studies*, 7(2):219-234.
- Keysan, A. Ö. (2016). Türkiye’de kadın aktivistlerin sivil toplum söylemleri: Alternatif yaklaşımlar. *Mülkiye Dergisi*, 40 (4): 149-192.
- Kuzmanovic, D. (2012). *Refractions of Civil Society in Turkey*. Palgrave Macmillan.
- Kümbetoğlu, B. (2009). Kadınlara İlişkin Projeler. A. Bora ve A. Günel (der.), *90’larda Türkiye’de Feminizm*, (3. Baskı, s. 159-181) içinde. İletişim Yayınları.
- Özdemir, B. (2014). The role of the EU in Turkey’s legislative reforms for eliminating violence against women: A bottom-up approach. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 16 (1): 119-136.
- Rumelili, B. ve Boşnak, B. (2015). Taking Stock of the Europeanization of Civil Society in Turkey: The Case of NGOs. A. Tekin (der.), *The Europeanization of Turkey: Polity and Politics*, (s. 127-144) içinde. Routledge.
- Taylı, Ü. (2020). Kızkardeşliğin Feminist Dalgalarda Çalkantılı Yolculuğu. F. Saygılıgil ve N. Berber (der.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 10, Feminizm*, (s. 512-519) içinde. İletişim Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1986). The Rise and Change of the New Women’s Movement: Emergence of the Feminist Movement in Turkey. D. Dahlerup (der.), *The New Women’s Movement*, (s. 179-199) içinde. Sage.
- Tekeli, Ş. (2017). *Feminizmi Düşünmek*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Timisi, N. ve Ağduk Gevrek, M. (2009). 1980’ler Türkiye’sinde Feminist Hareket: Ankara Çevresi. A. Bora ve A. Günel (der.), *90’larda Türkiye’de Feminizm*, (3. Baskı, s. 13-39) içinde. İletişim Yayınları.
- Yelsali Parmaksız, P. M. (2023). Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Lisansüstü Programlarında Feminist Bilginin Kurumsallaşması ve Feminist Metodoloji. G.B. Tüzel, A. Kurtoğlu, A. G. Atakan ve A. Çoban (der.) *Feminist Olan Politikadır: Yıldız Ecevit’e Armağan*, (s. 428-451) içinde. NotaBene Yayınları.

Alevi Siyasallaşmasının Dinamikleri: Eşit Vatandaşlık, Kimlik ve İnsan Hakları

CEMİL BOYRAZ

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ: BASKI VE KAPANMA I

Cumhuriyet tarihi boyunca sekülerleşme projesinin hayata geçmesi ve ona uygun bir sosyoekonomik ve hukuki rejim inşasında, din alanının düzenlenmesi ve kontrol altına alınması, beraberinde sonuçları çokça tartışılır uygulamaları getirdi. Bir yanda anayasal bir kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) 1924 yılında kuruluşu, yine aynı yıl kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 1925 yılında Tekke ve Zaviyelerin kapatılması ve Medeni Kanun'un kabulü, diğer yandan Anayasa'daki "devletin dini İslam"dır ibaresinin 1928 yılında çıkarılışı ve 1932 yılında Ezan'ın Türkçeleştirilmesi gibi çok sayıda resmi uygulama dinin toplumsal anlamını ve toplumsal alanda tezahürlerini sınırlandırmayı ve kontrol altına almayı amaçladı. Hâkim Sünni-Hanefi grupların büyükçe tepkisini çekecek şekilde, gündelik yaşamın en ince ayrıntısından ders kitaplarına kadar söz konusu sınırlandırma pratiklerinin etkisi 1950'lere kadar gözlendi. Kurucu sözleşme olarak tanımlanabilecek Lozan'da gayrimüslimlerin statüsü garanti altına alınsa da, onları da bekleyen ekonomik ve kültürel homojenleştirme süreçleri (örneğin Trakya ve 6-7 Eylül pogromları, Varlık Vergisi gibi) sorunu daha da karmaşık hale getirdi. Her ne kadar hâkim Sünni-Hanefi dinî pratiklerin yaşam alanı DİB kontrolünde bir biçimde korunsa da,¹ başta Alevi inancı olmak üzere alternatif dinî pratikler ve düşünceler gerek inancın gereklerini yerine getirme, gerek kuşaktan kuşağa dinî-kültürel aktarım (talip, mürşit, dede gibi unvanların kalkması ve başta Hacı Bektaş-ı Veli Dergâhı da olmak üzere tüm Alevi türbeleri ve dergâhlarının ya da alternatif ibadet yerlerinin kapatılması nedeniyle) bağlamında çok daha sınırlı bir zeminde nefes alabildi.

¹ Alevi inancının ve pratiklerinin hâkim Sünni-Hanefi inançtan farklılaştığı noktalar üzerine, bkz. Melifoff (1998), Karakaya-Stump (2015).

Modern bir burjuva devleti ve ona uygun hukuksal rejim inşa edilirken, elbette sekülerleşme projesi dünya ekonomisiyle de hızlı bir bütünleşmeyi hedefliyordu (Boyras, 2019). Bu yolda özellikle 1920'li yılların ikinci yarısında hızlı bir reform dalgası etkisini hissettirirken, 1929 Dünya Buhranı'nın yarattığı ekonomik ve siyasi bunalım, genç cumhuriyeti derinden sarsacaktı (Emrence, 2015). Söz konusu bunalımın sonucunda ortaya çıkan tepkilerin içerilmesi adına zaten otoriter bir bağlamda devlet-parti bütünleşmesine gidilecek ve alternatif bir sosyal-siyasal örgütlenme mekanizması bırakmayacak şekilde baskı ve kapanma toplumsal alanın her veçhesinde kendini gösterecekti. Sosyoekonomik bunalımın beraberinde getireceği tepkilerin en hızlı bir şekilde kitlesel seferberliğe dönmesinde din alanına dair sorunlar ve dinî aktörlerin işlevsel önemi tarihsel tecrübeyle açıkça bilindiğinden; denetim, kontrol ve gerekli görüldüğünde resmî zor pratikleri 1930'larda arttı (Peker, 2016). Bu çerçevede, açık bir kültürel ve inançsal yeniden üretim krizi içerisinde olmasına rağmen; Alevi toplulukları için söz konusu denetim ve kontrol, kapsamlı Sünnileştirme ve kıyım politikalarıyla şekillenmiş geç Osmanlı pratiklerine ve Sünnileşme tehdidine (Küçük, 2002) nazarla ehven-i şer olarak görüldü. Özetle, tek partili dönemde ne dinî pratiklerini özgürce yerine getirme, ne buna uygun merkezleri ve aktörleri hayata geçirebilme anlamında imkânı olmayan Aleviler için, tek partili dönem bir kapanma ve gizlenme gerçekliğiyle deneyimlendi.

ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ: GÖÇ, KENTLEŞME, SİYASALLAŞMA

Tek parti iktidarının 1950'deki Demokrat Parti'nin seçim zaferiyle sonlanmasıyla, her ne kadar rejimin dinin kontrolü anlamındaki pratiklerinden radikal bir değişme gözlemlenmemiş olsa da, muhafazakâr popülizmin imkânlarıyla hâkim dini cemaat ve gruplar daha rahat nefes alır hale geldi diyebiliriz. Öte yandan Aleviler açısından esas dönüşüm, hızlanan göç ve kentleşme dinamikleriyle şekillendi. 1961 Anayasası'yla garantiye kavuşan örgütlenme imkânlarıyla artan dernekleşme, sendikalaşma ve siyasi parti çoğulculuğu Alevilerin siyasallaşma dinamiklerine katkı sunacaktı. Bu çerçevede, her ne kadar siyasal parti kurma yolu genel olarak tercih edilmese de,² kentsel alanda büyüme-birikim rejimine ve kültürel eşitsizliklere itirazları artıracak ve 1970'lerin sonuna kadar yükselen sol hareketle derin bir ilişki kurulacaktı.³ Bu ilişki, yeni sosyal belediyeçiliğin ve örgütlenme imkânlarıyla, kentsel mekânda konut sorunlarından sosyoekonomik alanda görünür olmaya, avantajları beraberinde getirecekti. Söz konusu görünürlük ve siyasal katılım

2 Alevi hareketinin genel olarak siyasi partileşme üzerinden bir tercihinin olmadığı açıkça görülsede, bu döneme özgü bir oluşum olarak 1966 yılında kurulan Birlik Partisi'nin (1973 itibarıyla Türkiye Birlik Partisi) 1969 seçimlerinde 8 milletvekillik performansını belirtmek lazım. Öte yandan, her ne kadar partinin amblemi Hz. Ali'yi simgeleyen bir aslanla, onun çevresinde 12 imamı temsil eden 12 yıldızdan oluşsa da, kurucusunun asker kökenli olması, partili vekillerin bazılarının daha sonra Adalet Partisi'nden vekil olması ve genel olarak da Alevilerin bugün de süregelen ve o dönem ortanın solu siyasetini benimseyen CHP ve sol hareketler etrafında kümelenmesi, partinin geniş bir tabana yayılmasını sağlayamadı (Massicard, 2007, s. 56-57). Ayrıntılı bir çalışma için, bkz. Güler (2008). Benzer bir girişim Barış Partisi adıyla 1996 yılında olacak ve 1999 seçimlerinde varlık göstermeden sönmülenecekti.

3 Bu konuda etkileyici bir çalışma için, bkz. Ertan (2019).

elbette hâkim birikim rejiminin aktörleri ve onların siyasal temsilcileri tarafından olumlu karşılanmamış, “Alevilere ders verme zamanının geldiğine” dair kararlar alınmış ve sonuç olarak da sol muhalefete yönelik şiddet dalgasından Aleviler de 1978 Maraş ve 1980 Çorum katliamlarında görüldüğü üzere derinden etkilenmişti (Poyraz, 2013, s. 25-31). Söz konusu katliamlar, sadece Alevilerin toplumsal, ekonomik ve siyasal seferberlik imkânlarını hedeflememiş, aynı zamanda yükselen sol hareketin de Milliyetçi Cephe’nin hâkim olduğu alanlarda yükselişinin önüne geçmek amacıyla resmi devlet imkânlarıyla da organize edilmişti. Üç yıl sürecek 12 Eylül 1980 askeri rejimiyle toplumsal hareketliliğin her anlamda durdurulması ve kontrol altına alınması hedeflenmiş, Aleviler için de yeni bir baskı ve kapanma döneminin kapıları aralanmış oluyordu.

1980 SONRASI: BASKI VE KAPANMA II

12 Eylül askeri rejimiyle, tüm siyasi partiler, dernekler ve sendikaların kapatılması toplumun örgütlü kesimleri için olduğu kadar Aleviler için de yeni bir içe kapanma, gizlenme ve sessizlik dönemini işaret ediyordu. Askeri rejimin toplumsal kontrolü inşa etme anlamında dinî ve milli değer ve sembolleri işlevsel olarak hayata sokma projesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Türk-İslam sentezi politikaları (Kurt, 2010) ve güçlendirilmiş Diyanet yapısı, etkileri kültürel alanda da hissedilecek yeni sorunları beraberinde getirecekti (Toprak, 1981; Turam, 2007). Dahası, 1982 Anayasası 24. maddesiyle Sünni değerleri esas alan ve Alevi inancına değer vermeyen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerini ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu ders hâline getiriyordu. Yeni dönemde hem ekonomik (Hoşgör, 2011), hem siyasal hem de kültürel alanda görünürlüğü ve faaliyetleri artacak dinî cemaat ve tarikatlar, 1990’larda siyasal İslam’ın yükselişinde önemli bir rol oynayacaktı.⁴ Gerek kültürel aktarım gerekse dinî pratikleri yerine getirme anlamında yeni kent mekânında sıkışan (Dressler, 2008), çocuklarını sayıları her mahallede giderek artan Kuran kurslarına göndermek durumunda kalan, zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde türlü aşağılanmalara ve dışlamalara (Gürcan, 2015) maruz kalmamak için kimliğini gizleyen ve cem ibadetini akşamları gizlice komşu şikâyetlerini göze alarak evlerde yapan (Es, 2013) Alevi toplumu için, söz konusu durum, bu sefer soldan bağımsız bir şekilde cemlevleri ve vakıflar-dernekler aracılığıyla 1990’larda siyasallaşma dinamiklerinin yükselmesinde etkili olacaktı.

1990: YENİ BİR SİYASALLAŞMA/ÖZ ÖRGÜTLENME

1980 sonrası gerek Türk-İslam sentezi politikaları, gerek sosyoekonomik gücü ve siyasal bağlantıları artan dinî cemaat ve tarikatlar gerçekliğinin yanında, 1990’ların başı itibarıyla Alevi uyanışının ortaya çıkışında (Çamuroğlu, 1998) etkili uluslararası faktörleri de eklemek gerekiyor. İlk

⁴ Bu yükseliş sadece Alevileri değil, 1980’lerin sonları itibarıyla ve 1990’lar boyunca yeni Atatürkçü örgütlenmelerin de sayısını artıranı beraberinde getirecekti: örneğin, Atatürkçü Düşünce Derneği (1989), Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (1989), Çağdaş Eğitim Vakfı (1994), Cumhuriyet Kadınları Derneği (1997) gibi.

olarak Soğuk Savaş'ın bitişiyle öldüğü ya da ölmesi gerektiği iddia edilen sınıf siyasetinin ve mücadelesinin yerine kimlik siyaseti küresel ölçekte destek bulurken ve yeni hegemonya inşasında işlevselleştirilirken; demokrasi-insan hakları-çoğulculuk vaatleri, ulus-devlet çatısı altında türlü homojenleştirme pratikleriyle uğraşan dinî ve etnik gruplar için bir söylemsel imkânı hazırladı, denebilir. İkinci olarak, gerek 1960'ların başından 1970'lerin ikinci yarısına kadar ucuz emek gücü olarak, gerek 12 Eylül rejiminin baskı ortamından kaçarak mülteci olarak Avrupa'ya giderek yeni bir diaspora oluşturan Alevilerin uygun koşullarda örgütlenmesi, hak taleplerini formüle etmesi ve çoğu zaman da başta Almanya olmak üzere bu taleplerin/dinî kimliğin tanınmasının yarattığı etkiden bahsetmek yerinde olacaktır (Massicard, 2007; Özyürek, 2009). 1989 yılında ortaya çıkan Alevi Manifestosu bu uluslararası dinamiklerin katkısıyla oluştu, denebilir.

Tüm bu süreçler, ulusal/yerel bağlamda iki dinamikle daha da görünür hale geldi. Bunlardan ilki, 1993 yılında Sivas'ta gerçekleşen geleneksel Pir Sultan Abdal şenliklerinin şeriatçı sloganlarla ve devletin kurum ve aktörlerinin tüm kayıtsızlığında basılması, etkinliklerin iptali ve şehre gelen konukların kaldığı adreslerden biri olan Madımak Oteli'nin yakılması sonucunda da ikisi otel görevlisi 35 kişinin katledilmesi olarak bilinen Sivas pogromudur. Devlet kurumlarının konu hakkındaki kayıtsızlığı, davaların zaman aşımına uğraması ve taleplere rağmen otelin bir utanç müzesine dönüştürülmemesi Alevi toplumunda hayal kırıklığı yaratmış ve devlete olan güvensizliği artırmıştır. Söz konusu hayal kırıklığı ve güvensizlik, bu sefer içe kapanma yerine öz örgütlenme pratiklerinin hayata geçmesinde etkili olacaktır. Gerek dernek gerek vakıf kurmak yoluyla, örneğin Pir Sultan Abdal Kültür Derneği (1988), Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı (1994), Cem Vakfı (1995), bu dönemde Alevi gönüllü kuruluşlarının sayısındaki artış dikkat çekicidir. Söz konusu oluşumlar kentsel mekânda cemevlerinin inşası yoluyla hem toplu ibadet merkezlerinin oluşumu hem de dinî-kültürel mirasın aktarımı ve sosyalizasyon anlamında önemli işlevler görmeye başlamıştır. Söz konusu kuruluşlar içerisinde, bu işlevlerin haricinde, kurucusunun da uluslararası hukuk profesörü olması sebebiyle, Cem Vakfı'nın Alevilerin kamusal kaynaklardan yararlanması için siyasal ve hukuki girişimleri de olmuştur. İkinci olarak, Sivas sonrası 1994 yerel seçimlerinden Refah Partisi'nin önce İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerini sonra da 1995 genel seçimlerini kazanmasının yarattığı kaygılar, siyasal-toplumsal hareketlilik için itici güç oluşturmuştur. Üçüncü ve son olarak da, 1980 sonrası kent mekânında sıkışan Alevilerin etkisi daha da artacak biçimde kamu kaynaklarından açık bir ayrımcılık sonucu faydalanmamalarının yarattığı tepkiden söz etmek gerekir. Söz konusu cemevlerinin ve hizmet veren dedelerin herhangi bir hukuki statüden muaf bir şekilde, mahalle aralarında, varsa yerel belediye imkânlarının da kullanılması, yoksa toplanan yardım ve bağışlarla sınırlı bir kapasiteyle faaliyet göstermesi, Alevi toplumunda aynı mahallede yer alan camilerin ve imamların DİB ve dini cemaatler destekli durumuyla karşılaştırılması sonucunu beraberinde getirmiştir.

Bu çerçevede insan hakları ve eşit vatandaşlık ya da eşit saygı-muamele her zamankinden daha fazla bir biçimde Alevi örgütlerinin ve toplumun öne çıkardığı öğeler olmaya başlayacak-

tır. Cemevlerinin hukuki statüsü konusu,⁵ statünün beraberinde getirdiği kamu kaynaklarından yararlanma, arazi tahsisi sorunlarının çözümü gibi imkânların sağlanmasından öte bir tanınma politikası olarak önemli bir gündem başlığı olma 2000’li yıllarda da devam edecektir.

AKP DÖNEMİ: OYALAMA VE KENDİNE YETME DÖNEMİ

1999 Marmara depremi, 2000-2001 finansal krizleri ve ortaya çıkan derin ekonomik-siyasal hoşnutsuzluğun gölgesinde girilen 2002 genel seçimlerinin siyasal İslam’ın bu sefer Milli Görüş gömleğini çıkarttığını iddia ettiği temsilcisi olan Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından kazanılması, Alevi siyasallaşmasının ve toplumsal dayanışmasının yeni bir evreye girmesi anlamına geliyordu. Keza yeni iktidar, 1990’larda donmuş ama 1999 Helsinki Zirvesi’yle yeniden canlanmış AB üyeliği gündemini hem uluslararası ve ulusal meşruiyet amacıyla hem de DECAF (Democratic Control of the Armed Forces, Silahlı Kuvvetlerin Demokratik Kontrolü) projesinde örneklenildiği üzere devlet kurumlarının yeniden inşası anlamında canlandırarak ve bu yönde demokratik açılımları hayata getirecekti. Türkiye’nin resmi adaylık statüsünü kazandığı döneme kadarki ve sonrasında tam üyelik müzakereleri sürecindeki dinamikler, dernekleşme ve sivil toplum alanında önemli reformlar sadece Alevilerin değil Kürtlerin siyasal örgütlenmesinde de olumlu bir ivmeyi beraberinde getirecekti. Avrupa diasporasının da katkılarıyla (Sökefeld, 2008) iktidarının ilk döneminde konu hakkında sessizliğini koruyan AKP’nin gerek AB süreci İlerleme Raporları’nda konunun gündeme gelmesi ve 2004 yılındaki Brüksel zirvesini takiben 2005 yılında tam üyelik müzakerelerinin başlaması, gerekse yükselen toplumsal taleplerin etkisiyle, 2009 Haziran ayında Alevi Çalıştayları’nı toplaması önemli bir tarihsel durak olarak değerlendirilebilir.

Toplam üç yüzden fazla katılımcıyla 2010 yılının Ocak ayına kadar süren yedi çalıştay toplantısına, tüm önyargılarına rağmen geniş bir katılım gösteren Alevi örgütleri ve temsilcileri, özellikle çalıştayların sonucunda ortaya çıkan Nihai Rapor’la yeniden hayal kırıklığına uğradılar. Alevilerin 2000’li yılların başından itibaren, başta cemevlerinin hukuki statüsü ve ibadethanesi olmak üzere dile getirdiği somut talepler çözülmemiş, talepler ütöpik ve fazla bulunmuş, toplantılar Aleviliğin nasıl tanımlanacağı ve çerçveleneceği odağıyla ilerlemiştir.⁶ Bir nevi teolojik teste tabi tutulan Aleviler, tartışmalar boyunca hem toplantının amacını hem de yapılış biçimini, katılımcıların profilini sorgular hale gelmiş, defalarca dile getirilen somut yol haritasının çıkmayışına tepki göstermişlerdir. İslam dini içerisindeki yegâne meşru ibadethanenin cami olduğunun savunusu (Şirin vd. 2016), cemevlerinin ibadethane statüsü kazanarak tanınması yönündeki bir gelişmenin diğer inanç gruplarının da bu yöndeki taleplerini tırmandı-

5 Statü konusunda kapsamlı bir tartışma için bkz. Yıldırım (2014). Elbette statüsü tanınsa da, uygulamalarda ayrımcılığa uğrayan gayrimüslimlerin de benzer problemler yaşadığı söylenmelidir. Bunun için bkz. Freedom Initiative / İnanç Özgürlüğü Girişimi’nin “Monitoring Report on the Right to Freedom of Religion or Belief in Turkey” başlıklı 2022 raporu ve ayrıca bkz. Yıldırım (2017).

6 Aleviliğin tanımlanmasına dair tükenmek bilmeyen ve hak-eşitlik temelli bir yaklaşımdan uzak şekilde tartışmanın ana eksenini dağıtmayı hedefleyen çabaların bir eleştirisi için, bkz. Ecevitoglu (2011); Borovali ve Boyraz (2015).

racağı görüşü, bu söz konusu olursa İslam'ın özünün ve inançta birliğin bozulacağı düşüncesi, Alevilerin tüm toplumu ikna edecek bir tavır sergilemesi gerektiği, Alevi örgütlerinin 2002'den bu yana ortak taleplerini formüle etmek için bir araya geldiği kongrelerin varlığına rağmen farklı ve birbiriyle uyumsuz görüşler ileri sürdükleri gibi oldukça sorunlu argümanlar çalıştaylarda dile getirilmiştir.⁷ Bu bağlamda Alevi Çalıştayları, Alevilerin kaygılarını yeniden üretmiş, onarılması zor bir güvensizliğe sebebiyet vermiştir. Daha sonraki yıllarda da, başta 2013 Demokratikleşme Paketi olmak üzere, statü konusu belirsizliğini korumuş ve Diyanet İşleri'nin öncülüğünü yaptığı Aleviliği ve ibadethanelerini kültürel kodlarla okuma pratiği devam etmiştir. Bununla da sınırlı kalmayıp, çalıştaylar sonrasındaki süreçte ana muhalefet liderinin Alevi kimliğini hedef alan açıklamalar, 2011 yılı itibariyle Suriye'yle patlak veren kriz sonrasında Sünni kimlik eksenli dış politika tercihleri, siyasal demeçlerde Alevileri incitici cümlelerin sarf edilmesi, İstanbul'daki üçüncü köprüye Alevi katliamlarıyla anılan Yavuz Sultan Selim adının verilmesi, Reyhanlı'daki patlamalar sonucu ölen vatandaşların Sünni kimliklerini vurgulama tercihi, cemevinin hiçbir şekilde ibadethane olamayacağı yönündeki sert açıklamalar, söz konusu güvensizliği ve hayal kırıklığını artırmıştır.

Siyasal katılım, çözüm ve temsiliyet mekanizmalarından mahrum kalan Aleviler, daha da fazla kendi kendilerine yetmeye, aynı zamanda da önemli bir sosyalizasyon işlevi de gören cemevleri ve çevresinde örgütlenmeye başlamışlardır. Bu süreçte de her zamankinden daha fazla hukuki süreçlere başvurmayı tercih etmişlerdir. Alevi toplumunun ve örgütlerinin hak ve özgürlükler bağlamında ihlalleri son yirmi yılda her zamankinden daha fazla AİHM'e taşıdıkları gözlemlenebilir, örneğin Hasan-Eylem Zengin v. Türkiye (2008), Sinan Işık (2010) ve Mansur Yalçın v. Türkiye (2015). Söz konusu davaların dışında nüfus cüzdanında din hanesinin belirtilmesinden zorunlu DKAB dersleri ve bu derslerin içerikleri gibi unsurlar da çeşitli davaların konusu olmuştur. Bu çerçevede kısa bir tur yapmak gerekirse, Hasan ve Eylem Zengin v. Türkiye davasındaki kararında AİHM öncelikle "eğitimde çoğulculuğun", "demokratik toplumun korunmasında" gerekli olduğuna açık bir vurgu yapmakta; çoğulcu demokratik bir toplumda tarafsızlık ilkesinin devletin, inançların meşruiyeti hakkında değerlendirmede bulunmasıyla bağdaşmadığına ve ek olarak da devletin dini toplulukların tek bir çatı altında toplanmasını sağlamasına gerek bulunmadığına dikkat çekmektedir. Sinan Işık v. Türkiye davasında da AİHM "çoğulculuğun, özellikle de dini çoğulculuğun koruyucusu olması gereken devletin, dinin bir yorumunu destekleyerek ayırmış bir inanç grubunu tek bir önderlik altında toplanmaya zorlamaması" gerektiğini hatırlatmış; tarafsızlık gereği devletin "inançların meşruiyetini değerlendiremeyeceği" ve bu durumda üzerine düşen görevin "uyumsuzluk içerisindeki grupların birbirlerini hoş görmesini sağlamak" olduğunu belirtmiş ve sonuç olarak da "ulusal mahkemelerin, başvuranın inancını değerlendirirken İslam dini alanını ilgilendiren konularda yetkili bir makamın görüşünü esas almasının devletin tarafsızlığı ilkesini ihlal ettiği" şeklinde hükme varmıştır (Borovalı ve Boyraz, 2016, 74-78). Mansur Yalçın v. Türkiye (2015) davasındaki kararında da mahkeme, DKAB

7 Alevi Çalıştayları ve hazırlanan Nihai Rapor hakkında bilgi almak için, bkz. Yurttaşlık Derneği (2010).

dersinin nesnel, eleştirel ve çoğulcu bir biçimde okutulmadığına dair itirazları haklı bulmuş ve ayrımcılığın varlığına hükmetmiştir. Gerek AIHM (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. ve 14. maddeleri uyarınca) gerek Yargıtay ve Danıştay dairelerinin arka arkaya Alevi örgütleri ve aktörleri lehine verdiği ihlal kararları,⁸ ayrımcılığın ve dinî özgürlüklerin kısıtlanmasının daha da fazla su yüzüne çıkmasını sağlamıştır. Bu da uygulanan ayrımcılığa siyasal tepkilerin artması, özgüven artışı ve hak taleplerinin daha da fazla insan hakları, özgürlük ve eşit vatandaşlık ekseninde dile getirilmesi sonucunu doğurmuştur denilebilir.

Alevi siyasallaşmasının temel dinamiklerindeki söz konusu haklar ve eşitlik söylemi dönüşümünü perçinleyen unsurların başında cemevlerinin statüsü, sonuçlanan davaların yarattığı ulusal ve uluslararası meşruiyet gibi faktörlerin yanında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın konumu da ayrıca ele alınmalıdır. 2023 bütçesi %110'un üzerinde bir artışla 36 milyar TL olarak belirlenen ama her zaman olduğu gibi ek bütçe (14 milyar TL) kullanan başkanlığın 2024 yılı bütçesi 92 milyar olarak planlanmıştır. Bu bütçe içinde yine personel giderleri $\frac{3}{4}$ oranındaki ağırlığını korumuştur. 90 bin cami ve 140 binin üzerinde personeli de olduğu dikkate alınır, Başkanlığın din hizmetlerinin görülmesinde ve Türkiye gibi dinî süreçlere dair düzenleme-kontrol endeksinin yoğun olduğu bir coğrafyada (Grim ve Finke, 2006) önemli bir siyasal-toplumsal işlevi olduğunu belirtmek gerekir. Öte yandan dinî özgürlüklerin deneyimlenmesi, ibadethanelerin özgürce faaliyet gösterebilmeleri ve kamu kaynaklarından yararlanmaları anlamında başkanlığın devlet politikalarına denk düşecek şekilde ayrımcılıktan uzak bir tutum içinde olduğunu söylemek imkânsızdır. Resmi veriler olmasa da nüfusun yaklaşık %20'sini oluşturan Aleviler (Erdemir, 2005) başta olmak üzere diğer dinî gruplar söz konusu imkânlardan yararlanamamakta,⁹ karar alma süreçlerinde temsilcileri söz konusu olmamaktadır. Oysa Başkanlığın bütçesinin sadece %2'si sayıları 1000'i geçmeyen cemevlerinin faaliyetleri için yeterli olacaktır.

Alevi cemevleri ve dedeleri için tahsis edilmiş özerk kullanılabilir kaynaklar olmadığı gibi, gerek dedelerin eğitime tabi tutulmaları, gerek 9 Kasım 2022 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan 112 numaralı Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan Alevi-Bektaşî Kültür ve Cemevi Başkanlığı kontrolünde ekonomik imkânların kullandırılabilirliği gibi öneriler, Alevi örgütlerinde ve toplumunda tepkiyle karşılanmıştır. Özerklik kaybı ve endoktrinasyon tehlikesi şeklinde okunan bu önerilere dair kuşkuların süreklilik kazanmasında, çalıştaylar tecrübesinin yarattığı travma, çözümsüzlük, mahkeme kararlarının uygulanmayışı, cemevleri için arazi tahsisinde yaşanan sorunlar (Özkan, 2018; Kurtarı ve Ökten, 2018), hatta kimi durumlarda hazine arazisini işgal ettikleri iddialarıyla haklarında açılan davalar,¹⁰ kentsel dönüşüm projeleri içinde yer almamaları ve cami-cemevi projesi gibi sorunlu öneriler etkili olmuştur denilebilir.

⁸ Gerek bu süreçler, gerekse AIHM içtihadının başka vakalarda nasıl uygulandığına dair kapsamlı bir çalışma için, bkz. Borovalı ve Boyraz (2016).

⁹ Bu noktada, büyük ölçüde Alevilerin kendilerini dinî azınlık olarak tanımlamadıklarını (Shakland, 2003) kurucu unsur olarak eşit vatandaşlık temelinde taleplerini dile getirdiklerini belirtmekte fayda var.

¹⁰ Bir örnek vaka için, bkz. Bianet (2013).

Genelde cemevlerine gelenlerin başlılarıyla, kısmen de belediyelerin katkılarıyla cem ibadeti ve cenaze-Muharrem ayı faaliyetlerinin maliyetini karşılayan, buna alışan ya da deyim yerindeyse kendi kendilerine yetmeyi öğrenen Aleviler için, hak ve eşitlik talepleri, elbette mali yardım konusuna indirgenmeyecek kadar merkezî bir önemde yer alıyor. Hatta, başta DİB ve belediye imkânları olmak üzere, konuyu bir mali yardım meselesine indirgeyen yaklaşımların ciddi bir tepki çektiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Son dönemde ana muhalefet partisi belediyelerinde dahi gözlemlenen bu indirgeyici bakış, hak ve eşitlik temelli Alevi siyasallaşmasının özünü kavrayamamış durumdadır.

SONUÇ YERİNE

Ayrımcılık ve eşitsizliği farklı veçheleriyle sürekli yeniden deneyimleyen Alevi toplumunun, her türlü demokratikleşme dinamiği ve toplumsal muhalefet hareketlerine karşı daha da fazla refleks geliştirdiği de eklenmelidir. En açık örneğiyle, 2013 Gezi Protestoları sürecinde gözlemlenen bu durum; ayrıştırıcı ve ayrımcı söylemlerin yanı sıra sosyoekonomik eşitsizlikler ve tartışmalı kent-sel dönüşüm projeleriyle uğraşmak zorunda olan kentli Alevilerin kitlesel protestolarda tarihte olduğu gibi önümüzdeki dönemlerde de yer alacağını söylemek zor olmayacaktır. Alevilerin haklar ve özgürlükler bağlamında eşitlikçi eleştirileriyle gelişen siyasallaşma süreçlerinin; Türkiye’de cumhuriyetçiliğin ve sekülerizmin açmazlarını ortaya çıkarması, ayrımcı ve paternalist yaklaşımların deşifre edilmesi açısından bir kazanım olarak görülebileceği söylenebilir. Alevi çalıştayları boyunca ve nihai raporunda da açıkça görüldüğü üzere, hatta maalesef kimi akademik metinlerde ve medya içeriklerinde de yeniden üretildiği üzere, taleplerin siyaseten angaje ve hatta dış bağlantılı gruplar ya da kesimler tarafından üretildiği, tek bir ideolojik kaynaktan beslendiği yönündeki sorunlu eleştiriler bu minvalde bir kazanımın önünü perdelemeye yöneliktir.

Artık açıkça görülmelidir ki, gerek Kürt talepleri bağlamında Çözüm Süreci’nin gerek Alevi talepleri bağlamında çalıştaylar sürecinin başarısızlıkla sonuçlanması, Türkiye’deki siyasal İslami projenin demokratikleşmenin derinleşmesi için sunabileceği katkının sınırlarını da göstermiştir. Benzer bir durum, belli jestler ve sembolik adımlar haricinde sesleri duyulmayan gayrimüslimler ve Romanlar başta olmak üzere diğer etno-dinsel gruplar için de geçerlidir. Bu bağlamda, haklar ve özgürlükler ekseninde eşitlikçi bir kamusal alanın inşasında ve farklılıkların siyasal ve kültürel temsilini mümkün kılan çok kültürlü yeni bir felsefenin Cumhuriyet’in yeni yüzyılında deneyimlenmesinde, Alevi siyasallaşmasının ortaya çıkardığı tecrübeler ve sunacağı katkılar önemli olacaktır.

KAYNAKÇA

- Bianet. (2013). The state is responsible for unlicensed alevi houses of worship. <https://bianet.org/haber/the-state-is-responsible-for-unlicensed-alevi-houses-of-worship-140161> erişim tarihi 8 Kasım 2023.
- Borovalı, M. ve Boyraz, C. (2015). The Alevi workshops: an opening without an outcome? *Turkish Studies* 16 (2): 145-160.
- Borovalı, M. ve Boyraz, C. (2015). AKP'nin Alevi Açılımı: Aleviliği Tanım(lam)ak. *Birikim* 309-310: 143-147.
- Borovalı, M. ve Boyraz, C. (2016). Türkiye'de Cemevleri Sorunu: Haklar ve Özgürlükler Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım. *Mülkiye Dergisi* 40 (3): 55-86.
- Boyraz, C. (2019). Türkiye'de Sekülerizmin Ekonomi-Politiki: Tarihsel ve Eleştirel Bir Analiz. *Cogito* 94: 77-92.
- Dressler, M. (2008). Religio-secular metamorphoses: The re-making of Turkish Alevism. *Journal of the American Academy of Religion* 76 (2): 280-311.
- Ecevitoglu, P. (2011). Aleviliği tanımlamanın dayanılmaz siyasal cazibesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 66 (3): 137-156.
- Ecevitoglu, P. ve Yalçinkaya, A. (2013). *Aleviler 'Artık Burada' Oturmuyor*. Dipnot Yayınları.
- Emrence, C. (2000). Politics of discontent in the midst of the Great Depression: The Free Republican Party of Turkey (1930). *New Perspectives on Turkey* 23: 31-52.
- Erdemir, A. (2005). Tradition and modernity: Alevi's ambiguous terms and Turkey's ambivalent subjects. *Middle Eastern Studies* 41 (6): 937-951.
- Ertan, M. (2019). The latent politicization of Alevism: The affiliation between alevi and leftist politics (1960-1980). *Middle Eastern Studies* 55 (6): 932-944.
- Es, M. (2013). Alevi in cemevis: religion and secularism in Turkey. M. Burchardt, J. Casanova ve I. Becci (der.) *Topographies of Faith: Religion in Urban Spaces* içinde (s. 25-45). Brill.
- Grim, B. J. ve Finke, R. (2006). International religion indexes: Government regulation, government favoritism and social regulation of religion. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion* 2: 1-38.
- Güler, S. (2008). *Aleviliğin Siyasal Örgütlenmesi: Modernleşme, Çözülme ve Türkiye Birlik Partisi*. Dipnot Yayınları.
- Gürcan, A. E. (2015). The problems of religious education in Turkey: Alevi citizen action and the limits of ECTHR. IPC-Mercator Policy Brief. Istanbul Policy Center.
- Hoşgör, E. (2011). Islamic capital/Anatolian tigers: Past and present. *Middle Eastern Studies* 47 (2): 343-360.
- Kadioğlu, A. (2005). Can we envision Turkish citizenship as non-membership? E. F. Keyman ve A. İçduygu (der.) *Citizenship in a Global World* içinde (s. 105-123). Routledge.
- Karakaya-Stump, A. (2015). *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Koçan, G. ve Öncü, A. (2004). Citizen Alevi in Turkey: Beyond confirmation and denial. *Journal of Historical Sociology* 17 (4): 464-489.
- Kurt, Ü. (2016). The doctrine of "Turkish-Islamic synthesis" as official ideology of the September 12 and the "intellectuals" Hearth-Aydınlar Ocağı as the ideological apparatus of the state. *European Journal of Economic and Political Studies* 3 (2): 111-125.
- Kurtarı, E. ve Okten, A. N. (2018). Planlama Kurumunun Görmedikleri: Kimlik ve İbadet Mekânı Olarak Cemevleri. *METU Journal of the Faculty of Architecture* 35 (1): 157-182.
- Lord, C. (2017). Rethinking the Justice and Development Party's "Alevi Openings". *Turkish Studies* 18 (2): 278-296.
- Massicard, E. (2007). *Alevi Hareketinin Siyasallaşması*. İletişim Yayınları.
- Melikoff, I. (1998). Bektashi/Kızılbaş: Historical Bipartition and its Consequences. T. Ollson, E. Özdalga, C. Raudvere (der.) *Alevi Identity: Cultural, Religious and Social Perspectives* içinde (s. 1-9). Routledge.
- NHC: İÖG, Monitoring Report on the Right to Freedom of Religion or Belief in Turkey (İstanbul).
- Özkan, N. (2018). Infrastructures of urban religious management: Who should pay for the utilities of cemevis in Turkey? *Middle East-Topics & Arguments* 10: 86-94.

- Özyürek, E. (2009). The light of the Alevi fire was lit in Germany and then spread to Turkey: A transnational debate on the boundaries of Islam. *Turkish Studies* 10 (2): 233-253.
- Peker, E. (2016). A Comparative-Historical Sociology of Secularisation: Republican State Building in France (1875-1905) and Turkey (1908-1938), Paris 1 Panthéon-Sorbonne Üniversitesi ve Simon Fraser Üniversitesi ortak doktora program. Yayımlanmamış doktora tezi.
- Shankland, D. (2003). *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*. Routledge.
- Sökefeld, M. (2008). *Struggling for Recognition: The Alevi Movement in Germany and in Transnational Space*. Berghahn Books.
- Toprak, B. (1981). *Islam and Political Development in Turkey*. Brill.
- Turam, B. (2007). *Between Islam and the State: The Politics of Engagement*. Stanford University Press.
- Yıldırım, M. (2014). A Trapped Right: The Right to Have Places of Worship in Turkey. Ö. H. Çınar ve M. Yıldırım (der.) *Freedom of Religion and Belief in Turkey* içinde (s. 164-185). Cambridge Scholars Publishing.
- Yıldırım, M. (2017). *The Collective Dimension of Freedom of Religion: A Case Study in Turkey*. Routledge.
- Yurttaşlık Derneği. (2010). Alevi Çalıştayları Nihai Raporu. <https://hyd.org.tr/tr/calismalar/tartisilan-kurum-diyamet/633-rapor-alevi-calistaylari-nihai-raporu>.

Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye, Avrupa Birliği ve Avrupalılaşma

ÖZGE ONURSAL-BEŞGÜL

Cumhuriyet'in ilk yüzyılında, Türkiye'nin hem iç politikası hem de dış politikası bağlamında en önemli ilişkilerinden biri Avrupa Birliği'ye (AB) olmuştur. Altmışıncı yılını kutladığımız Ankara Anlaşması'yla kurulan bu kurumsal ilişki, zaman içinde evrilmiş ve adaylık süreciyle daha da derinleşmiştir. AB'nin tarihine benzer şekilde, Türkiye-AB ilişkileri de kesintisiz ve düz bir çizgide ilerlememiştir. İlişkide birçok iniş çıkış yaşanmış olsa da taraflar en sancılı dönemlerde bile işbirliğini sürdürmekte kararlı davranmışlardır.

1959 yılında Avrupa bütünleşmesinin ilk adımlarının atılmasından kısa bir süre sonra Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) ortaklık başvurusunda bulunmuş ve 1963 yılında Ankara Anlaşması olarak bilinen ortaklık anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşma, AET'nin ilk ortaklıklarından birinin temelini atmış olup örgütün meşruiyetini artırmıştır. Türkiye'de ise bu ortaklık, ülkenin batılılaşma ve modernleşme çabalarının doğal bir uzantısı olarak kabul edilmiştir. Ülkenin siyasi aktörleri ve genel olarak kamuoyu, anlaşmayı sadece iktisadi yönüyle görmemiş, aynı zamanda sembolik değerine yoğunlaşmış ve ülkenin, Avrupa'nın bir parçası olmasının önemine vurgu yapmışlardır (Eralp, 1993; Kramer, 1996). Bir diğer deyişle, AET'yle imzalanan anlaşma, Türkiye'nin Avrupa Konseyi, Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyeliklerinde olduğu gibi, Batı'nın güvenlik sisteminde yer almasının devamı olarak görülmüştür. Ayrıca bu anlaşma, aynı dönemde AET'yle ortaklık anlaşması imzalayan Yunanistan'la olan rekabetin bir unsuru olarak da göze çarpar (Turan ve Barlas, 1998).

Kitabın bu bölümünde, Türkiye-AB ilişkilerinin gelişimine Avrupalılaşıma (*Europeanisation*) kavramı üzerinden bakıldığı tarihsel bir analiz yapılacaktır. Tarihsel olarak Türkiye-AB ilişkilerini ele alırken, AB'nin bir örgüt olarak Türkiye üzerindeki etkileri özellikle vurgulanmalıdır. AB, Türkiye'nin sadece dış politikasını değil, iç politikasını da doğrudan etkileyen bir aktör olmuştur. Avrupalılaşıma kavramı, bu etkileri bilimsel olarak inceleyen birçok çalışmanın odak noktası olmuştur. 1990'lı yıllarda AB'nin, kendine özgü (*sui generis*) bir siyasi yapı olduğunu öne süren çalışmaları takiben, Avrupalılaşıma kavramı Avrupa bütünleşmesi tartışmalarının merkezine gelmiş ve örgütün etkileri üzerindeki araştırmalar artmıştır (Avrupa bütünleşmesinin kuramsal gelişimi için bkz. Wiener vd., 2019).

Aşağıdaki ilk kısımda Avrupa bütünleşmesi ve bu bağlamdaki Avrupalılaşıma kavramı tanımlanacak ve AB'nin aday ülkeler, komşu ülkeler ve üçüncü ülkelerle ilişkilerinde kullandığı "koşulluluk" ilkesi ele alınacaktır. Ayrıca, Türkiye'deki Avrupalılaşımanın ana mekanizmaları olan gümrük birliği ve adaylık süreci üzerinde durulacaktır. Türkiye'de gümrük birliği ve adaylık süreci, birbirini besleyen iki süreç olarak görülmüştür. AB, 1990'lar Türkiye'si'nin değişim ve demokratikleşme momentinde bu iki mekanizma yoluyla bir çıpa görevi görmüştür. Bu dönemde Türkiye, AB üyeliği hedefi doğrultusunda öncelikle gümrük birliğini tamamlamak, ardından da adaylık statüsü elde etmek üzere çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. AB de bu sürece genişleme politikalarıyla rehberlik etmiştir. Ancak, 1990'lı yıllardaki Avrupalılaşıma döneminin ardından, ülkedeki dönüşüm süreci 2005 yılından itibaren ivme kaybetmiş ve ülke, bu sefer de Avrupalılaşımadan uzaklaşma (*de-Europeanisation*) sürecine girmiştir. Bölümün son kısmında, Türkiye'nin Avrupalılaşımadan uzaklaşmaya geçtiği bu dönem özetlenecek ve ilişkilerin günümüzdeki durumu değerlendirilecektir. İlişkide yaşanan tüm zorluklara rağmen AB halen Türkiye'nin en değerli ortağıdır ve Türkiye için bir referans noktası olmaya devam etmektedir. Cumhuriyet'in 100. yılını kutladığımız bu dönemde, altmış yıllık bu kurumsal ilişkinin, tüm sorunlara rağmen sürdürülmesini sağlayan dinamikleri anlamak elzemdir.

AVRUPA BÜTÜNLEŞMESİ VE AVRUPALILAŞMA: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

AB'nin temelleri, 1951 senesinde Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg arasında imzalanan Paris Antlaşması'yla kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'yla (AKÇT) atılmıştır. Bu topluluk, ulus üstü yapıların dünyadaki ilk örneğidir. AKÇT'nin kuruluşuyla birlikte, aynı altı devlet tarafından 1957 senesinde imzalanan iki farklı Roma Antlaşması'yla Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu ve AET oluşturulmuş ve günümüz AB'sinin temelleri atılmıştır. Bugün ise AB, içinde 448 milyon nüfusu barındıran 27 ülkeden oluşmaktadır. AB'yi kendine özgü bir örgüt olarak tanımlayabiliriz: "devletlerin azı, uluslararası örgütlerin ise fazlası bir yapı" (Schimmelfennig, 2015, s. 99).

Avrupa bütünleşmesini inceleyen akademik çalışmalara ve kuramsal yaklaşımlara tarihsel bir bakış açısıyla baktığımızda, bunların odak noktalarının ve sorularının dönemsel olarak

değiştiğini görüyoruz. Bütünleşmenin ilk yıllarında çalışmalar genellikle devletlerin rolünü ve devletlerin neden işbirliğine gittiklerini ve bunu yaparken egemenliklerinden hangi koşullarda feragat ettiklerini incelemiştir. Bu dönemde, araştırmalara hâkim olan iki ana kuram, yeni işlevselci ve hükümetler arası yaklaşım olmuştur (bu kuramlara genel bir bakış için, bkz. Rosamond 2000). 1980’lerde ise bütünleşme sürecinin daha da derinleşmesiyle, büyük kuramların Avrupa’nın karmaşık doğasını anlamada zorlandığı kabul edilmiştir. Sürecin dinamikleri, tartışmaları ulusötesi-hükümetler arası ikiliğinin ötesine taşımıştır. Avrupa bütünleşmesi çerçevesinde çeşitli AB kurum, norm ve kuralları ortaya çıkmıştır. Kuramsal çalışmaların bu döneminde, Avrupa bütünleşmesinin kendine özgü bir siyasi yapı olarak görüldüğü, dolayısıyla devletlerin neden bütünleştiği sorusunun geri plana atıldığı ve AB’nin işleyişiyle politika yapım süreçlerinin nasıl ilerlediği gibi konulara yönlendiği görülmektedir (Wiener vd., 2019).

Avrupa bütünleşmesinin zaman içinde iktisadi bir işbirliğinden kendine özgü bir siyasi yapıya dönüşmesiyle, 1990’lı yıllarda Avrupalılışma, kilit bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa çalışmalarında bütünleşmenin etkilerini vurgulamakta kullanılan Avrupalılışma kavramının tanımlanması ve kuramsallaştırılması üzerine derin bir literatür oluşmuştur. Kavramın aşırı esnetildiği yönündeki eleştirilere rağmen (Flockart, 2010), Avrupalılışma, halen AB’yle ilgili tartışmalarda öne çıkmaya devam ediyor. Bu literatür, Avrupa bütünleşmesinin belirli dönüşümleri tetikleyip tetiklemediği, eğer böyle etkileri varsa sürecin dinamikleri ve mekanizmalarının nasıl araştırılacağı (örneğin, Börzel ve Risse, 2000) soruları üzerinde duruyor. AB’nin, üye devletler, AB adayları ve komşuları üzerine etkilerini inceleyen birçok çalışma yapılmıştır (literatürün özeti için bkz. Vink ve Graziano, 2007). Bu kavramın ana soruları, uluslararası örgüt ve kurumlar üzerine yapılan çalışmalardaki dönüşümü de yansıtır (Checkel, 2005b). Uluslararası kurumların varlık sebepleri ve ortaya nasıl çıktıkları sorularına dayanarak, örgütlerin devletler ve birbirleri üzerindeki etkilerine odaklanılması önemlidir (bkz. Finnemore, 1996). Bu sorular aynı zamanda küresel düzlemde devlet dışı aktörlerin rolünü, küresel normların nasıl oluştuğunu ve yayıldığını anlamamızı da sağlar.

Bu minvalde, Avrupalılışma kavramı, akademik çalışmaları çok boyutlu tartışmalara yönlendirmiştir. 1994 yılında Ladrech, Avrupalılışmayı “devletlerin AB üyeliğiyle bağlantılı olarak değişen bağlama verdikleri tepkiyle iç politikalarının değişmesi” olarak tanımlamıştır (1994, s. 70). Bu ilk çalışmayı takiben, Avrupalılışma kavramını tanımlayan birçok çalışma olmasına rağmen (Olsen, 2002), en sık atıf yapılan tanım Radaelli’ye (2003, s. 30) aittir: “Avrupalılışma, ilk aşamada AB politika sürecinde tanımlanan ve pekiştirilen, resmi ve gayriresmi kuralların, prosedürlerin, politika paradigmalarının, tarzların, ‘iş yapma biçimlerinin’ ve paylaşılan inanç ve normların a) inşası, b) yayılması ve c) kurumsallaşması süreçlerinden oluşur” (2003, s. 30). Literatürdeki bu farklı tanımlar, kavramın teorik olarak çalışılmasını da zorlaştırmıştır. Genel olarak ise Avrupalılışma üzerine yapılan araştırmalar, teorik olarak yeni kurumsalcı (*new institutionalist*) yaklaşımlardan yararlanmışlardır (Eilstrup-Sangiovanni, 2006). Bu yaklaşımlar temel varsayımlarını kurumların önemi ve dolayısıyla etkileri üzerine kurmuşlardır.

Avrupalılılaşmayla ilgili ilk çalışmalar, AB'nin üye devletleri üzerinde, yukarıdan aşağıya doğru nasıl etkiler yarattığını incelemiştir. Ancak zamanla, Avrupalılılaşmanın yalnızca AB'den üyelerine doğru bir etkiyle sınırlı olmadığı, üye devletlerin de AB'nin kendisi üzerinde, bu sefer aşağıdan yukarıya doğru, etkilerinin olduğu anlaşılmıştır. Avrupalılılaşma, AB ve üye devletler arasında çok yönlü bir ilişkiye dikkat çeker (Börzel ve Risse, 2000; Bulmer ve Radaelli, 2004). Bu süreç üye ülkelerden AB'ye politika ve uygulamaların (yukarıya) aktarılmasını (*uploading*); politika ve uygulamaların AB'den üye ülkelere (yukarıdan) indirilmesini (*downloading*) ve politika ve uygulamaların bir devletten diğerine (çaprazlama) taşınmasını (*cross-loading*) içerir (Bache vd., 2020).

Bu kavramın özellikle değerli yanı, AB'nin etkisini ve AB ile üye devletler arasındaki ilişkilerin değişken doğasını vurgulamasıdır. Birinci nesil Avrupalılılaşma çalışmaları, AB üyeliğinin resmi ve gözlemlenebilir sonuçlarını vurgularken, ikinci nesil çalışmalar, fikirlerin, değerlerin ve kimliklerin değişimini ön plana çıkarmıştır (Bache vd., 2020). Avrupalılılaşma kavramı eşliğinde, sosyalleşme ve içselleştirme süreçleri de önemli hale gelmiştir. “Sosyalleşme, yeni aktörlerin belirli bir topluluğun normlarına, kurallarına ve davranış biçimlerine dahil edilmesi sürecini ifade eder. Bu sürecin doruk noktası, topluluk norm ve kurallarının, sorgusuz sualsiz kabul edildiği içselleştirilmedir” (Checkel, 2005, s. 7). Bu süreçler Avrupalılılaşmayla yakından ilişkilendirilmiş ve süreçlerin mekanizmaları, dinamikleri ve etkileri üzerine yapılan araştırmalar artmıştır.

Özetlemek gerekirse, Avrupalılılaşma kavramı çok yönlüdür. En büyük tartışma konusu, sürecin sadece AB'yle sınırlı olup olmadığı, yoksa daha geniş bir çerçeveyi kapsayıp kapsamadığıdır. Bu bağlamda Wallace, “Avrupalılılaşma” (*Europeanisation*) ve “AB-leşme” (*EU-ization*) kavramları arasında bir ayırım yapar (2000). Bu iki farklı kavram, “AB'nin hukuk ve kurumlarıyla resmi bir uyum sürecinde AB-leşme ile daha geniş bir sosyopolitik ve normatif bağlamı gösteren Avrupalılılaşma” arasındaki ayrımı gözler önüne serer (Kaliber, 2013). Ayrıca Avrupalılılaşma sürecini anlamının zorluğu, bu süreci iç dinamiklerden ya da küreselleşme gibi genel dinamiklerden ayırmaktan geçer. Avrupalılılaşma gibi görünen bir sürecin başka yerel, ulusal veya uluslararası faktörler eşliğinde de ortaya çıkabileceğini unutmamak gerekir. Avrupalılılaşma çalışırken öncelikle dikkat edilmesi gereken husus, gözlemlenen değişimin Avrupa bütünleşmesi olmadan da gerçekleşip gerçekleşmeyeceği ihtimalini değerlendirebilmektir (Haverland, 2007; Checkel, 2005).

Son yıllarda yapılan araştırmaların ortak bir vurgusu, AB üye devletlerinin bu politika ve süreçlere farklı tepkiler gösterdikleri ve Avrupalılılaşmanın çeşitlendiğidir. Başka bir deyişle, tek tip, standart bir Avrupalılılaşma tarzı yoktur. AB üye devletleri arasında bir standartlaşma veya homojenleşme eğilimi gözlenmemiştir. Ayrıca, Avrupalılılaşma sürecine aracılık eden iç faktörler de vardır (Börzel ve Risse, 2000). Bu nedenle, AB'nin etkisiyle gerçekleşen değişimler bile Avrupalılılaşma sürecini otomatik olarak bir uyumlaştırma veya homojenleştirme sonucuna götürmez. Her devlet, küreselleşme, Avrupalılılaşma, bölgeselleşme ve yerelleşme süreçlerine farklı şekillerde tepki gösterir ve bu süreçler farklı sonuçlar doğurur.

Bu tartışmalarla bağlantılı olarak AB çalışmalarında son yıllarda gündeme oturan “farklılaştırılmış bütünleşme” (*differentiated integration*) tartışmalarından da bahsedebiliriz. AB, bütünleşmenin herkes için aynı şekilde, tek bir yol izlenerek gerçekleşmeyeceğini kabul etmiştir. Esnek bütünleşme olarak tanımlayabileceğimiz bu kavram, dikey ve yatay olarak iki farklı boyutta tartışılmaktadır (bkz. Schimmelfennig vd., 2015). Dikey farklılaşma, AB politikalarındaki bütünleşme süreçlerinin farklı hız ve biçimlerde ilerlemesini ifade eder. Yatay farklılaşma ise, AB üye ülkelerinin aynı hızda bütünleşmediklerini gösterir. Buna ek olarak, bazı üye ülkeler tüm AB politikalarına katılmazken (iç yatay farklılaşma), AB üyesi olmayan bazı devletler ise AB politikalarına katılırlar (dış yatay farklılaşma). Daha sonraki kısımlarda değinileceği gibi, Türkiye bağlamında da dış yatay farklılaşma kavramı tartışılmaktadır.

Avrupalılışma kavramı Avrupa bütünleşmesinin etkilerini anlamaya yönelik yapılan çalışmalarda önemli bir anahtar kelime olmuştur. Bu çalışmalar, AB'nin etkilerinin sadece üye devletlerle sınırlı kalmadığını, uyguladığı politikalar sonucunda aday ülkeleri, komşuları ve hatta ilişki kurduğu üçüncü ülkeleri de dönüştürdüğü gözlemlenmiştir. Bir sonraki bölümde AB'nin, etkileşime girdiği aktörleri koşulluluk ilkesi yoluyla nasıl dönüştürdüğü tartışılacaktır.

AB'NİN ADAYLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: KOŞULLULUK İLKESİ

Üyelerin ötesinde gerçekleşen Avrupalılışma sürecinin mekanizması, koşulluluk ilkesidir. AB, özellikle 1980'lerin sonlarından itibaren genel olarak dış politikasını ve özel olarak da üçüncü ülkelerle işbirliğini siyasi koşullara bağlamış, “koşulluluk” ilkesi üzerine kurmuştur. Koşulluluk ilkesi, bir ülkenin veya uluslararası örgütün, üçüncü bir ülkeye maddi yardım veya destek sağlamanın, o ülkedeki insan hakları ve demokrasi gibi siyasi koşullara bağlanması anlamına gelir (Grabbe, 2006). Bu ilkeyi, bir devletin politikalarını etkilemek için başka bir devlet ya da örgüt tarafından sağlanan teşvikler olarak da tanımlayabiliriz.

Koşulluluk ilkesi, 2004-2007 yıllarındaki genişleme dalgası sırasında öne çıkmış, Avrupalılışma literatürü de AB'nin aday ülkelere etkileri üzerinde durmuştur. Goetz, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine genişleme sürecini “Doğu tarzı” Avrupalılışma olarak kavramsallaştırmış (2001) ve aday ülkelerdeki Avrupalılışmanın farklı dinamikler taşıdığına dikkat çekmiştir. Doğu tarzı Avrupalılışma daha çok “yukarıdan aşağıya” nitelikler gösterirken, Batı'da görülen bunun tersi şekilde, yani “aşağıdan yukarıya” gerçekleşir. Grabbe, koşulluluk ilkesinin yardımıyla, “katılım sürecinin, üye başvurusunda bulunmuş ülkeleri, halihazırda AB içinde gerçekleşenden daha çok belirli politika modelleriyle yakınlaşmaya yönlendirdiğini” ileri sürer (2003, s. 306; ayrıca bkz. Goetz, 2005). Dolayısıyla Batı tarzı Avrupalılışmayla karşılaştırıldığında Doğu tarzı Avrupalılışmada daha yüksek düzeyde uyumlaşma gözlemlenmiştir. Bunun bir sebebi, Doğu'daki Avrupalılışmanın, Batı'dakine kıyasla daha “hiyerarşik” ve “dayatmacı” olmasındandır (Goetz, 2005). Aday ülkeler genellikle (yukarıdan) indiren konumda olup AB politika, kurum ve normlarına doğrudan uyum sağlarlar. Ancak henüz, mevcut üye devletler gibi tercihlerini (yukarıya) aktarma fırsatına sahip değildirler (Goetz, 2005).

1993 yılında kabul edilen ve Türkiye bağlamında da iyi bilinen Kopenhag Kriterleri, koşulluluk ilkesinin temel örneklerinden biridir. AB, getirdiği üyelik koşullarıyla aday ülkeleri hem üyeliğe hazırlamış hem de bu ülkelerin iç ve dış politikalarını şekillendirme imkânı elde etmiştir. AB, bu ülkelerde değişimi tetiklemek için koşulluluk ilkesini kullanırken “ödülle pekiştirme” (*reinforcement by reward*) stratejisini benimser:

Koşulluluk ilkesi uygulanırken, bir sosyal aktörün başka bir aktörün davranışını değiştirmesi yararına pekiştirme mekanizması kullanılır. Pekiştirme, toplum yanlısı davranışların ödüllendirildiği, toplum karşıtı davranışların da cezalandırıldığı bir sosyal kontrol biçimidir. Zaman içinde, pekiştirmeye tabi tutulan aktörler, cezadan kaçınmak ve ödüllendirilmeye devam etmek amacıyla toplum yanlısı davranışları sürdürme eğiliminde olurlar (Schimelfenning vd., 2003, s. 496).

Bu yönetime göre, AB, kendi politika ve kurallarını benimseyen ve uygulayan devletleri ödüllendirdiği gibi, kuralların reddedilmesi veya bunlara uyulmaması durumlarında da ödülleri geri çeker. Bu süreçte doğrudan bir baskı ya da zorlama yoktur. Aslında zorlama olmadığı gibi, büyük ölçekli destek de sağlamaz. Avrupalılaştırmanın başarısını belirleyen faktörler, koşulluluk ilkesinden beslenir (Börzel, vd., 2017).

Bu bağlamda, yukarıda verilen sosyalleşme tanımından bahsetmek mümkündür. Sosyalleşme süreci farklı yaklaşımlarla kuramsallaştırılır. Avrupalılaştırma literatüründe kullanılan rasyonel kurumsalcı yaklaşım “sonuçlar mantığı”na (*logic of consequentialism*) atıfta bulunur (Börzel ve Risse, 2000). Bu mantığa göre, devletler rasyonel aktörlerdir ve kâr-zarar hesabı yaparak hareket ederler. Genişleme sürecini anlamak için kullanılan rasyonel yaklaşımlar, stratejik hesaplar ve pekiştirme yoluyla gerçekleşen sosyalleşmeden bahsederler. Bu yaklaşıma göre değişimi sürdürülebilir kılan en önemli etkenlerden biri üyelik sözüdür. Genişleme sürecinde, “topluluk örgütlerine üyeliğin siyasi ve maddi faydalarından yararlanmanın bir koşulu olarak topluluk normlarına uyum belirlenir ve üye olmayan hükümetler bu faydaları, uyumun içereceği iç siyasi maliyetlere karşı tartarlar” (Schimmelfennig, 2005, p. 856). AB’nin ödülleriyle büyüklüğü ile üye olmayan devletlerin AB politikalarına uyum sağlayarak katlandıkları maliyet arasında denge kurulması önemlidir. Aday ülkeler için en büyük ödül, üyeliktir. Bunun da yolu, siyasi, idari ve ekonomik katılım kriterlerinin karşılanmasıdır. Tam bu noktada elzem olan, AB’nin sözlerinin güvenilir olması, son ödülün kesinliğidir. Sosyolojik kurumsalcı yaklaşım ise “uygunluk mantığı”na (*logic of appropriateness*) değinir ve ikna yöntemine dikkat çeker. Bu mantığa göre, AB’yle etkileşim, “neyin uygun olduğuna dair kolektif olarak paylaşılan bir anlayış”ın oluşturulmasına katkıda bulunur (Börzel ve Risse, 2000). AB’yle temas halindeki aktörler öğrenme yoluyla zaman içinde AB’nin norm ve kurallarını içselleştirme sürecinden geçerler ve bu süreçte kimlik ve çıkarlarında dönüşüm yaşarlar. Bu yaklaşıma göre, “aktörler, ikna ve sosyal öğrenme süreçleri yoluyla yeni normlara ve uygunluk kurallarına sosyalleşir ve çıkarlarını ve kimliklerini bunlara göre yeniden tanımlarlar” (Börzel ve Risse, 2003). Aday ülkeler açısından koşullulukla başlayan sosyalleşmenin uzun vadede üyelik sonrasında içselleşmeyle sonuçlanması beklenir.

Koşulluluk ilkesi, AB üyesi olmak isteyen ülkelerde belli bir dönüşüme yol açarken AB'nin de kendisini korumasını sağlar. Nitekim, 2004 genişlemesiyle birlikte, bu amacı ifade eden “hazmetme kapasitesi” (*absorption capacity*) terimi ortaya çıkmıştır. Bu kavram, Birliğin yeni üyeleri kabul ederken bütünleşme immesini sürdürecektir kapasiteye sahip olması gerektiğine işaret eder. Başka bir deyişle, genişleme, bütünleşmeye zarar vermemeli ve derinleşmeyi engellememelidir. Komisyon, 2006-2007 genişleme stratejisi kapsamında “hazmetme kapasitesi” yerine “bütünleşme kapasitesi” (*integration capacity*) kavramını kullanmaya başlamıştır. Genişleme bağlamında bütünleşme kapasitesi, iç ve dış bütünleşme kapasiteleri olmak üzere iki boyutta tanımlanır. Dış bütünleşme kapasitesi terimi, aday ülkelerin üyeliğe geçiş süreciyle ilgilidir. Mevcut bütünleşme düzenini korumak ve sürdürmek için AB, aday ülkeleri üyeliğe hazırlamalıdır. İç bütünleşme kapasitesi terimi ise AB'nin, genişlemeye kendi içinde hazırlıklı olması gerektiğini ifade eder. Bu iki kavram birbirlerini destekleyici niteliktedir. Aday ülkeler, üyeliğe ne kadar iyi hazırlanırsa, üye olduklarında bu ülkelerin AB içindeki uyum ve işleyişi bozma ihtimalleri de o kadar düşük olacaktır. AB, genişleme kararlarını alırken, bu ilke üzerinden de hareket etmektedir (Börzel, vd., 2017).

Özet olarak, AB'nin genişleme politikası önemli bir dış politika aracı haline gelmiştir. AB, bu politika sayesinde, aday ülkeler üzerinde etkili bir değişim sağlamış, Avrupalılaştırma süreçlerini başlatmıştır. Ancak AB'nin bütünleşme kapasitesi, üyelik perspektifine sahip olmayan devletler açısından zayıf kalabilir. Ekonomik işbirliği, siyasi bütünleşme olmadan dönüşüme yol açmada yeterli olmamıştır (Börzel, vd., 2017). AB, insan hakları ve demokrasi standartlarına uyum sağlamayı teşvik etmek için çeşitli araçlar kullanmıştır. AB, insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkelerini üçüncü ülkelerle yaptığı anlaşmalara dahil eden ilk uluslararası örgütlerden biri olmuştur. Örneğin, 1989 yılında AB ile Afrika, Karayipler ve Pasifik ülkeleri arasında imzalanan 4. Lomé Anlaşması, AB'nin ilk siyasi koşulluluk ilkesini içeren anlaşmasıdır. Bu anlaşma bu ilkelerin desteklenmesi için mali yardım ve siyasi diyalog öngörmekte ve ilkelerin ihlali halinde yaptırım uygulanmasını içermekteydi (Börzel ve Risse, 2009). Ancak üyelik teşviğinin, demokratik koşulluluk mekanizmalarının en etkin unsuru olduğu kanıtlanmıştır (Grabbe, 2006; Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005). Elbette, iç siyasi maliyetlerin düşük olduğu ülkelerde bu etki daha yüksek olmaktadır (Schimmelfennig vd., 2003).

AB'nin bütünleşme kapasitesinin ve dolayısıyla Avrupalılaştırmanın da sınırları vardır. Orta ve Doğu Avrupa'ya genişleme dalgası sonrasında AB'nin genişleme yorgunluğu yaşamaması ve ardına gelen krizlerin etkisiyle AB'nin içinde bulunduğu zorluklar artmıştır. Euro krizi, göç krizi, yönetim krizi, yükselen Avrupa şüpheciligi, Brexit ve son olarak da Ukrayna krizi gibi olaylar, AB'nin yaşadığı sancılara örneklerdir. Bu tür krizler, AB tarihinde zaman zaman öne çıkan “genişleme mi, yoksa derinleşme mi, hangisine öncelik verilmeli” sorusundan kaynaklanan tartışmaları tetiklemiştir (Phinnemore ve İçeren, 2016). Günümüzde AB-Türkiye ilişkilerini değerlendirirken özellikle AB'nin içinde bulunduğu bağlamı ve geçmişteki krizleri göz önünde bulundurmak gerekir. Sonraki kısımlarda Türkiye-AB ilişkilerinin tarihsel bir analizi yapılacaktır.

AVRUPALILAŞMANIN ARAÇLARI: TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ

Avrupa bütünleşmesinin Türkiye üzerindeki etkilerini anlamakta iki temel aracı öne çıkar. Bu araçlar, tam anlamıyla birbirinden bağımsız olmayıp birbirini besler. İlk araç, tarafları iktisadi olarak birbirine yakınlaştıran ve sıkıca bağlayan gümrük birliğidir. 1963 yılında başlayan bu sürecin temeli, Türkiye’yi AET’yle Gümrük Birliği’ne ve sonunda “nihai üyeliğe” götürmeyi amaçlayan bir ortaklık anlaşmasıyla atılmıştır. Anlaşma, Türkiye ile Topluluk arasındaki ekonomik bütünleşmeyi, “hazırlık”, “geçiş” ve “nihai” evreler olarak adlandırılan farklı aşamalarla gerçekleştirmeyi hedeflemiştir (Kramer, 1996; Öniş, 2000). Hazırlık sürecinin bitiminde taraflar, 1970 yılında Katma Protokol’ü imzalayarak geçiş dönemine adım atmışlardır. Ancak bu süreç, beklendiği gibi ilerlememiş ve Türkiye’nin, ihracata değil, içe dönük bir sanayileşme politikası izlemesi nedeniyle inişli çıkışlı olmuştur. 1980’lerdeki liberalleşme tedbirleri sonucunda ancak 22 yıllık bir geçiş aşamasından sonra 1995 yılında gümrük birliğini oluşturan anlaşmaya varılmıştır.

Bu uzun süreç, iktisadi Avrupalılaşmanın temelini oluşturmuştur. İktisadi Avrupalılaşma, Türkiye’nin gümrük birliği kuralları doğrultusunda ticaret politikasını, gümrük, rekabet, vergi ve fikrî mülkiyet konuları dahil iç hukukunu AB müktesebatıyla uyumlu hale getirme çabalarını ifade eder (Alpan, 2021). Gümrük Birliği’nin yürürlüğe girmesiyle, Türkiye gümrük vergi ve harçlarını kaldırmış ve üçüncü ülkelerden ithal ettiği ürünler için Topluluğun Ortak Gümrük Tarifesi’ni kabul etmiştir. Gümrük Birliği, endüstriyel ürünleri ve endüstriyel içerikli işlenmiş tarım ürünlerini kapsar. Ancak tarım ürünleri, bu kapsamın dışında bırakılmıştır. Bu dönemde gerçekleşen çoğu politika değişikliği, ülkenin Ortaklık Anlaşması’ndan kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmesini amaçlar.

Türkiye’deki Avrupalılaşmanın ikinci aracı ise AB üyelik perspektifiyle yakından ilintilidir. Bu süreç, resmi olarak 1987 yılında Türkiye’nin üyelik başvurusuyla başlamış ve 1999 yılında AB’nin ülkeye aday üyelik statüsü vermesiyle ivme kazanmıştır. Özellikle 1999’dan sonra Türkiye’de gerçekleşen demokratik reformlar, ülkenin AB’yle kurumsal bağının ve üyelik umudunun bir uzantısı olmuştur. Bu dönemde AB’den gelen doğrudan baskılar ve katılım kriterlerini karşılama zorunluluğu, ülkedeki iç dinamikleri desteklemiştir. Avrupalılaşma süreci, AB üyeliğinin güçlü bir olasılık haline geldiği ve AB’nin Türkiye’ye somut bir taahhütte bulunduğu durumlarda hız kazanmıştır. Başka bir deyişle, Türkiye’nin AB üyelik perspektifi netleşip, gerekli siyasi koşullarının yerine getirilmemesi durumunda katılım müzakerelerine başlanamayacağı aşikâr hale gelmiş, süreç hızlanarak reformlar birbiri ardına gelmiştir (Müftüler Baç, 2011). AB, Türkiye’deki değişimi tetikleyen ve destekleyen güçlü bir aktör olmuştur. Bir sonraki bölümde üzerinde durulacak olan bu reform süreci, daha önce değinilen “yukarıdan aşağıya” Avrupalılaşmaya güzel bir örnektir. Elbette Türkiye’deki demokratikleşme sürecinin tamamen ve sadece AB sayesinde gerçekleştiği iddia edilemez; ancak AB’nin teşvik edici rolü de inkâr edilemez. Türkiye’deki Avrupalılaşmanın zemini, iç ve dış dinamiklerin harmanıdır. Aşağıda, 1990’lı yıllarda Türkiye’deki Avrupalılaşma sürecinin arka planı anlatılacaktır.

GÜMRÜK BİRLİĞİNDEN ADAYLIĞA: 1990-2000'Lİ YILLAR

Bu kısımda, Türkiye'nin 1990'lı yıllarında gerçekleşen demokratikleşme momentinde Avrupa bütünleşmesinin rolüne odaklanılacaktır. AB'yle ilişkiler açısından bu dönemde dört önemli tarihten bahsedebiliriz: 1995'te gümrük birliğinin tamamlanması, 1997 Lüksemburg zirvesi, 1999 Helsinki zirvesi ve 2004 Brüksel zirvesi. Türkiye'de gümrük birliği ve adaylık süreci, iç içe geçmiş iki süreç olarak yürümüş ve ortaklık anlaşmasına dayanan gümrük birliğini tamamlama, adaylık statüsüne yönelik bir adım olarak görülmüştür. Bu iki sürecin birbirini destekler şekilde tanımlanması, AB'nin ülke üzerindeki Avrupalılaştırma etkisini artırmıştır.

Bu dönemde gerçekleşen reformları anlamak için öncelikle 1995 yılında gümrük birliğine giden yoldan bahsetmek gerekir. Türkiye'nin 1987 yılında yaptığı tam üyelik başvurusu, 1989 yılında Avrupa Komisyonu tarafından reddedilmiştir. Komisyonun 1989 yılında bildirdiği olumsuz mesaj, Türkiye'nin, Topluluk için büyük bir kurumsal, siyasi ve mali yük olacağı yönünde olmuştur (Avrupa Komisyonu, 1989). Raporda, ülkenin Topluluk üyeliği öncesi geniş kapsamlı ekonomik ve siyasi reformları gerçekleştirme gerekliliği vurgulanmıştır. Bu kararın arkasında, Türkiye'deki iç dinamikler kadar, uluslararası sistemdeki değişim ve Topluluğun o dönemde tek pazarın tamamlanmasına odaklanmış olması da rol oynamıştır. Dolayısıyla bu dönemde Avrupa Topluluğu'nun gündemindeki ana konu, genişlemeden ziyade derinleşmedir. Ancak başvuru reddedilirken, Komisyon Türkiye'nin üyeliğe uygunluğunu teyit etmiş olur ve böylece Türkiye için kapı açık bırakılır. Komisyon ayrıca, Türkiye'yle daha yakın bir ilişki kurma fırsatı verecek olan gümrük birliği yolunun izlenmesini tavsiye eder. Bunu, Konsey'in, 1990 yılında, Matutes Paketi'ni kabul etmesi izler. Bu paket, gümrük birliğinin tamamlanmasını, dördüncü mali protokolün uygulanmasını, Türkiye'yle sınai ve teknolojik işbirliğinin desteklenmesini ve siyasi/kültürel diyalogun geliştirilmesini öngörmüştür (Aydın-Düzgüt ve Tocci, 2015). Bu gelişmeler sonucunda, gümrük birliği ile adaylık süreci, Türkiye açısından birbirini besleyen süreçler olarak ortaya çıkmıştır.

Türkiye, gümrük birliği hedefini gerçekleştirmek amacıyla siyasi ve ekonomik reformlar yapma teşviki kazanmış, bu doğrultuda 1995 yılında bir dizi önemli anayasa değişikliği gerçekleştirmiş, aynı yıl gümrük birliğini oluşturan anlaşmaya varılmıştır. 1995 yılında yapılan anayasa reformu 15 maddede değişiklik içermiştir. Örneğin, Siyasi Partiler Kanunu'nda ve Terörle Mücadele Kanunu'nda değişiklikler yapılmış ve sendikalara siyasi faaliyette bulunma izni verilmesiyle ifade ve örgütlenme özgürlüğü artmıştır (Kalaycıoğlu, 2011; Özbudun, 2007). Bu anayasa değişiklikleri 1990'lardaki "siyasi liberalleşme çabaları"nın ve "ürkek bir siyasi açılım süreci"nin yansımasıdır (Aydın-Düzgüt ve Tocci, 2015, s. 160).

Gümrük birliğinin tamamlanmasını takiben 1997 Lüksemburg zirvesinde alınan karar, ilişkilerde bir dönüm noktasıdır. Bu zirvede Türkiye, AB üyeliğine uygun olduğu beyanına karşın, adaylık standartlarını karşılayamadığı gerekçesiyle aday ülke olarak kabul edilmemiştir. Doğu Avrupa aday ülkelerinin o dönemdeki sorunlu siyasi ve ekonomik durumları göz önüne alındığında, Ankara bu politikayı açık bir ayrımcılık olarak algılamış ve tepki olarak Birlik'le

siyasi diyalogunu dondurmıştır (Aydın-Düzgüt ve Tocci, 2015). Bu tepki başarılı bir sonuca ulaşmış ve 1999 yılında gerçekleşen Helsinki zirvesinde, AB Türkiye’yi aday ülke ilan etmiştir.

Helsinki kararının arka planında, 1997-99 yılları arasına bakıldığında, Türkiye’deki iç gelişmelere nazaran dış etkenler rol oynamıştır. Zira Türkiye 1997-99 döneminde genişleme sürecinin dışında tutulduğunda, aksi yönde bir teşvik de bulunmamış ve iç siyasi reformlar konusunda çok az ilerleme kaydedilmiştir. İleriye doğru atılan tek adım, ceza kanununda yapılan küçük değişiklikler, şüpheli suçlar için polis gözaltı süresinin azaltılması ve askeri hâkimlerin devlet güvenlik mahkemelerinde görev yapmasının kaldırılması olmuştur. Bu dönem aslında AB’nin ödülleri geri çekmesiyle veya bu ödülleri güvenilirliğini yitirmesiyle, adaylar üzerindeki etkisinin azaldığı güzel bir örneği sunar. 1997-98 yılları hem Türk demokrasisi hem de AB-Türkiye ilişkileri açısından karanlık bir dönem olmuştur (Özel, 2009).

Bu nedenle, AB’nin Helsinki kararıyla politikasını değiştirmesi, Türkiye’deki reformlardan ziyade dış faktörlerle anlaşılabilir (Öniş, 2000). Balkan Savaşları, AB’nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası ve Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası bağlamında Türkiye’yle olan işbirliğinin önemini gözler önüne sermiştir. Ayrıca, ABD’den, özellikle de Clinton yönetiminden, Türkiye’nin AB adaylığının kabul edilmesi için güçlü baskılar gelmiştir. AB üye ülkelerinde de siyasi değişiklikler yaşanmış, Almanya’da siyasi iktidar, Türkiye’nin üyeliğine büyük ölçüde karşı olan Hıristiyan Demokratlardan, üyeliği destekleyen Sosyal Demokrat-Yeşiller koalisyonuna geçmiştir. Bununla birlikte, Ağustos-Eylül 1999’da Türk-Yunan yakınlaşması da dış faktörlere örnek gösterilebilir (Aydın-Düzgüt ve Tocci, 2015).

Helsinki kararı, Türkiye’nin AB üyeliğine yaklaşmasını sağlayarak AB’nin ülkedeki etkisini artmıştır. Helsinki zirvesi sonrası yıllar, “verimli döngü” dönemi diye adlandırılır (Aydın-Düzgüt ve Tocci, 2015; Aydın-Düzgüt ve Rumelili, 2021). Kararın ardından 2000 yılında Türkiye’de Avrupa Birliği Genel Sekreterliği kurulmuştur. 2001 yılında Kopenhag kriterlerinin karşılanmasına yönelik öncelikleri belirleyen ilk Katılım Ortaklığı Belgesi, Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanmış, Konsey tarafından da onaylanmıştır. Buna cevaben Türkiye, AB müktesebatının üstlenilmesine yönelik “Ulusal Program”ını duyurmuştur. Bu süreçte, ülkede kapsamlı bir anayasal reform paketi kabul edilmiş ve Ekim 2001’de 34 anayasa maddesi değiştirilmiştir (Özbudun, 2007). Kopenhag kriterlerine uyum açısından bakıldığında, anayasa değişikliklerinin kayda değer kısmı 1995 ve 2001 yıllarında yapılmıştır. Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin derinleşmesine farklı ideolojik arka planlara sahip siyasi elitlerin destek verdiği bu dönem, Türkiye’nin siyasi tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Bu iki dönemde reformlar koalisyon hükümetleri tarafından gerçekleştirilmiştir. 1993-2002 yılları arasında siyasi özgürlükleri ve hakları geliştiren anayasa değişikliklerinin tümü, 1982 Anayasası’nın maddelerini değiştirmek için TBMM’de üçte iki çoğunluğu sağlamak üzere bir araya gelen çeşitli siyasi partilerin eylemleriydi (Kalaycıoğlu, 2011).

Avrupalılaştırma açısından, Ağustos 2002’de onaylanan geniş kapsamlı yasal uyum paketi de önemlidir. Bu uyum paketi, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından idam cezasının kaldırıl-

ması, Türkçe dışındaki dillerde yayın ve öğretim hakkı, ifade, örgütlenme ve toplanma özgürlüklerinin serbestleştirilmesi ve dinî azınlıkların mülkiyet haklarının tanınması konularını içeriyordu. 2002 yılı sonunda yapılan genel seçimlerde Meclis'in ezici çoğunluğunu eline geçiren Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) tek başına hükümet kurmasını müteakip reformlar (2002-2007) muhalefeti de içeren bir tartışma ortamının dışında gerçekleşti. Dolayısıyla önceki dönemlerdeki reform süreçlerinde gözlenen uzlaşmacı çalışma tarzından uzaklaşıldı (Kalaycıoğlu, 2011). Türkiye'nin katılım müzakerelerine başlamak için tarih almayı amaçladığı bu dönemde, özellikle 2003 ve 2004 yıllarında, büyük çaplı bir anayasa reformu, bir dizi yasa paketi, yeni bir ceza kanunu ve ülkenin yasal ve siyasi sisteminin en çok kısıtlayan unsurlarının çoğunu değiştiren pek çok yasa ve yönetmelik kabul edilmiştir (Aydın-Düzgit ve Tocci, 2015).

Bu gelişmelere istinaden, 2004 yılında yapılan Brüksel zirvesinde Komisyon'un tavsiyeleri üzerine AB, Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini "yeterince" yerine getirdiğini ve 2005 yılında katılım müzakerelerine başlayabileceğini teyit etmiştir. Bir sonraki yıl ise Konsey, müzakere çerçevesini kabul etmiş ve müzakereler resmen başlamıştır. Bu süreç, AB politikalarına, kurumlarına ve normlarına, Türkiye'nin, müzakere yoluyla uyum sağladığı bir dönemi başlatmıştır.

Özetle, 1990'lı yılları değerlendirdiğimizde, Türkiye'nin AB üyeliği hedefi doğrultusunda ilk olarak gümrük birliğini tamamlamak, ardından da adaylık statüsü elde etmek üzere çeşitli reformlar gerçekleştirdiğini ve bu reform sürecinde AB'nin de kendisine rehberlik ettiğini görüyoruz. Türkiye'ye adaylık statüsü verilmesiyle 1999-2004 yılları arasında bu reformlar hız kazanmış, AB'ye uyum paketleri kabul edilmiş ve katılım sürecine yönelik anayasa değeriklikleri gerçekleşmiştir. Bu demokratikleşme momentinin AB katılım süreciyle yakından ilişkili olduğu açıktır. Güçlü ve güvenilir bir AB koşulluluk politikası, ülkedeki reformları desteklemiştir. Bu dönemde, AB demokratikleşmeyi teşvik eden iç dinamikleri destekleyici nitelikte bir çıpa görevi görmüştür (Özel, 2009).

ADAYLIğIN DURAKSAMASI VE AYRIŞAN YOLLAR: 2005 SONRASI

2005 sonrası dönemde Avrupalılaşma süreci yavaşlamış, taraflar arasında yollar ayrışmaya başlamıştır. Günümüze kadar süregelen süreç "kısırdöngü" dönemi olarak nitelendirilmektedir (Aydın-Düzgit ve Tocci, 2015). 2005'ten itibaren taraflar arasında giderek artan bir uzaklaşma yaşanmıştır. Bu dönem, 1997-99 arasındaki güvensizlik dönemine benzerdir. Bu dönemin başlamasında müzakerelerin durdurulması büyük rol oynamıştır ve bu sebeple taraflar arasındaki ilişkiler belirgin şekilde ayrışmıştır. 2006 yılında, Komisyon, Kıbrıs konusunda ilerleme kaydedilmemesi nedeniyle Türkiye'yle üyelik müzakerelerinin kısmen askıya alınmasını tavsiye etmiş ve AB Dışışleri Bakanları da bu tavsiyeye uyarak Türkiye'yle müzakereye konu 35 alandan sekizinin askıya alınmasına karar vermiştir. Kıbrıs konusundaki anlaşmazlık, gümrük birliğiyle de bağlantılıdır ve Türkiye'nin Kıbrıs Rum gemi ve uçaklarının, limanlarına ve hava sahasına erişimine izin vermemesi üzerinedir. Türkiye, bu erişim izni için öncelikle AB'nin Kuzey Kıbrıs'a yönelik uyguladığı ticaret ambargosunun sona erdirilmesini istemektedir (Müftüler-Baç, 2017).

İç politikadaki değişimler de bu uzaklaşmada önemli bir rol oynamıştır. 2007 yılından itibaren Türkiye, hem iç hem de dış politikasında AB odağını kaybetmeye başlamıştır. 2007 ile 2011 arasındaki dönemde demokratik reformlar konusunda bir durgunluk yaşanmıştır. 2011 sonrası ise demokratikleşme açısından gerileme süreci başlamıştır (Öniş, 2015). Dolayısıyla, 2010 yılındaki anayasal değişiklikler ve ülkedeki diğer iç gelişmeler, Avrupalılaşmadan uzaklaşmanın başlangıç noktası olarak görülmektedir (Aydın-Düzgüt ve Kaliber, 2016). Avrupalılıktan uzaklaşma, Türkiye’de AB reformlarından sapma ve Kopenhag kriterlerine uyum konusunda gerileme olarak değerlendirilebilir. 2014 yılına gelindiğinde, AKP, iktidarının ilk zamanlarında yürüttüğü Batı yönelimli söylemlerini ve AB üyeliği konusundaki politikalarını terk etmiştir (Öniş, 2015).

Bu dönem aynı zamanda tarafların dış politika alanlarında da ayrışmaya başladıkları bir dönemdir. 2010 ve 2011 yıllarında başlayan Arap isyanlarına, Ortadoğu’da değişen siyasi ve toplumsal değişimlere ve Suriye savaşına yönelik izlenen farklı politikalar, AB ile Türkiye arasındaki ayrışmayı daha da derinleşmiştir (Müftüler-Baç, 2017). Özellikle 2019 ve 2020 yıllarında, dış politika konularında da tarafların tamamen ayrıştıklarını görmekteyiz. Suriye ve Libya gibi bölgelerde farklı politika tercihleri benimsenmiş ve taraflar ortak hareket edememiştir. Bu örneklerle, hidrokarbon arama ve deniz yetki alanları konularında Doğu Akdeniz’de yaşanan sorunlar da eklenebilir.

Bu dönemde ilişkileri canlandırmak için çaba harcanmış, ancak tam anlamıyla başarılı olunamamıştır. 2012 yılında AB, Türkiye’yle ilişkileri canlandırmak amacıyla “pozitif gündem” adı verilen bazı önerilerde bulunmuş, ancak bu öneriler üyelik müzakerelerinin yeniden başlamasını içermemiştir. 2018’deki AB zirvesi kararı ise yeni fasılların açılmayacağını beyan etmiştir. Kararda, Türkiye’nin demokrasi, hukukun üstünlüğü ve temel haklar konularında kaydettiği sürekli gerilemeye dikkat çekilmiştir (AB Konseyi, 2018). Bu eleştiriler, adaylık statüsünün sona erdirilmesi veya müzakerelerin sona erdirilmesine doğrudan değinirse de müzakerelerin fiilen askıya alındığı anlamına gelmiştir. 2020 yılında, ilişkileri yeniden canlandırmak amacıyla ikinci bir pozitif gündem denemesinde bulunulsa da başarılı olunamamıştır. Müzakerelerin durdurulması, Türkiye’nin AB politikalarına uyum sağlama çabaları ile bu çabaların getirdiği iç siyasi maliyetler arasındaki dengeyi bozmuştur. Bölümün başlarında bahsedildiği üzere, üyelik hedefi adına yapılan reformlar, aday ülkelerdeki iç siyasi maliyetler düşük olduğunda daha etkili olmaktadır. Ancak Türkiye’deki iç siyasi maliyetler yüksek olduğu gibi, üyelik hedefine dair güven de eksik olduğundan, ilişkilerde kısır döngü yaşanmaktadır.

Ayrıca, Avrupa kamuoyunda Türkiye’ye yönelik şüpheler ve kararsızlık da uzun süredir gündemdedir (Güneş-Ayata, 2003). Avrupa’da, Türkiye’nin AB üyeliğinin arzu edilirliliği konusundaki tartışmalar son yıllarda aşırı sağ popülizmin ve İslamofobi’nin yükselmesiyle daha fazla görünür hale gelmiştir (Kaya, 2020). Literatürde, aday ülkelerin üye devletlerce desteklenmesinin adaylık sürecindeki önemine vurgu yapılırken (Müftüler Baç ve McLaren, 2003), “akrabalık temelli bir sorumluluk hissini” etkisinden de bahsedilmektedir (Sjursen, 2002). Örneğin,

AB'nin Orta ve Doğu Avrupa'ya karşı bir "akrabalık" hissi beslemesi, genişlemenin önünü açmıştır. Ancak Türkiye'nin üyeliği söz konusu olduğunda, bu tür bir destek ve sorumluluk hissinin eksikliği göze çarpmaktadır.

Özetle, bu dönemde Türkiye'nin iç politikada yaşadığı dönüşüme yönelik AB'nin eleştirmeleri ve AB'nin kendi iç sorunları nedeniyle üyelik süreci fiilen askıya alınmış gibi görünmektedir. Türkiye'deki aktörlerin, AB'ye/Avrupalılaşmaya atıfta bulunmaktan "bilinçli bir kaçınma" içinde oldukları bir dönem başlamıştır. "AB/Avrupa'nın normatif/politik bir bağlam olarak ve yerel ortamlarda ve ulusal kamuoyu tartışmalarında bir referans noktası olarak kaybolması veya zayıflaması" ve "AB'ye atıfta bulunmaktan bilinçli bir kaçınması" "Avrupalılaşmadan uzaklaşma" olarak tanımlanabilir (Aydın-Düzgüt ve Kaliber, 2016). Kısacası, normatif veya politik bir bağlam olarak AB/Avrupa, reform sürecinden sorumlu aktörler için meşruiyetini kaybetmiş görünmektedir. Değişim anlatıları açasından da bakıldığında, söylemlerde Avrupalılaşmadan çok az bahsedildiği görülmektedir (örneğin bkz. Onursal-Beşgöl, 2016). Tüm bu süreçler, demokratikleşme momenti açasından AB'nin etkisinin azalmaya başladığına işaret etmektedir. AB'nin güvenilirliğinin sorgulanması, itibarını kaybetmesi ve iç politikada yaşanan değişimler bir kırsırdöngü yaratmış, demokratikleşme reformlarında durağanlığın ve geriye gidişin başlangıcına neden olmuştur (Aydın-Düzgüt ve Keyman, 2013). Ancak bu süreçte AB'nin etkilerinin tamamen bittiğini ya da Avrupalılaşmanın tümüyle durduğunu söylemek de yanılıcı olur. Bir sonraki kırsımda ilişkilerin devamını sağlayan dinamiklere örnekler verilecektir. Türkiye'de demokrasinin yeniden sağlamlaştırılabilmesi için AB'yle olan ilişkiler hâlâ önem taşımaktadır.

YENİDEN CANLANMA ÜMİTLERİ: İLİŞKİLERİN GELECEğİ

Türkiye'nin AB adaylığı sürecinin yeniden canlanması, ülkenin hem iç politikası hem de dış politikası açasından pek mümkün görünmemektedir. Bu sürecin tekrar yeniden başlaması için öncelikle Türkiye'de Kopenhag kriterlerine uygun demokratik reformların yeniden başlatılması gerekmektedir. Avrupa Komisyonu 2022 yılı Türkiye Raporu (daha önce ilerleme raporları olarak bilinen), "Demokrasinin, hukukun üstünlüğünün, temel hakların ve yargı bağımsızlığının gerilemeye devam etmesine ilişkin AB'nin ciddi endişeleri giderilmemiştir. Pek çok alanda daha fazla gerileme yaşanmıştır. Ekonomik yönetişim ve piyasa ekonomisinin iyi işleyişine ilişkin endişeler artmıştır" demiştir (2022). Buna ek olarak, ilişkiler önündeki en önemli engellerden biri Kıbrıs meselesi olmayı sürdürmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, Kıbrıs meselesine çözüm bulunmadan Türkiye-AB ilişkilerinde ilerlemenin zor olduğu görülmektedir (Nas, 2023). En son gerçekleşen Dış İlişkiler Konseyi toplantısında da bu konular vurgulanmıştır. Bakanlar, toplantı sonrası yayımladıkları basın açaıklamasında ilişkilerin yeniden canlandırılması için "bir yandan mevcut farklılıklar arasında köprü kurmaya çalışırken diğer yandan da ortak çıkarlar üzerine inşa etmesi gerekliliğini" vurgulamışlardır (2023). Bu açaıklamada, ilişkiler açasından Doğu Akdeniz'deki anlaşmazlıkların giderilmesi ve Kıbrıs sorununun, BM Kararları doğrultusunda ele

alınması gerekliliği ifade edilmiş, ayrıca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde ülkedeki temel özgürlüklerin ve değerlerin korunmasının da altı çizilmiştir.

Temmuz 2023 tarihinde Avrupa Parlamentosu Dış İlişkiler Komitesi, Türkiye hakkında bir raporu kabul etmiştir. Bu rapor, Türkiye'nin artık AB üyeliği perspektifine sahip olmadığı, bunun yerine alternatif bir modelin düşünülmesi gerektiği yönünde bir görüşü savunmuştur (Avrupa Parlamentosu, 2023). Raporda, Türkiye'yle ilişkilerin farklı bir şekilde geliştirilmesi, işbirliğine dayalı, çıkar temelli, üyelik dışında bir formatın düşünülmesi önerilmiştir. Bu ilişki modelini tanımlamak için "ayrıcılıklı ortaklık" kavramı da kullanılmıştır. Bu tartışmalar yeni değildir ve daha önceleri de farklı platformlarda ilişkileri yeniden tanımlamak için stratejik ortaklık ya da kademeli bütünleşme gibi kavramlar da kullanılmıştır. Bu öneri, AB bağlamında yapılan esnek bütünleşme tartışmalarıyla da örtüşmektedir (Schimmelfennig vd., 2015). Dış yatay farklılaşma, AB üyesi olmayan bazı devletlerin AB politikalarına katılmasını öngörmektedir. Türkiye bağlamında da ayrıcalıklı ortaklık aslında dış yatay farklılaşmaya güzel bir örnek oluşturur. Ancak bu ilişki türlerinin hiçbiri, AB üyeliği sözü kadar etkili değildir. AB'nin bütünleşme kapasitesinin etkisi, üyelik perspektifi olmayan devletler üzerinde çok zayıftır. Siyasi bütünleşme olmadan ekonomik işbirliğinin başarılı bir dönüşüme yol açmadığı daha önce de birçok kez deneyimlenmiş bir gerçektir.

Türkiye'de de AB adaylık sürecinin güvenilirliği sorgulanır hale gelmiştir (Müftüler-Baç, 2017). AB'nin üyelik konusunda güçlü bir duruşunun olmaması, Türkiye'nin AB'ye olan güvensizliğini artırmış ve reddedilme duygularını tetiklemiştir. Tekrarlamak gerekirse, koşulluluk ilkesi söz konusu olduğunda ödülün, yani üyeliğin güvenilirliği elzemdir. Reiners ve Turhan'a göre bu durum, "yıkılan 'itibar'ın kısır döngüsü"ne işaret eder. "Değişen mütakabiliyet algıları, karşılıklı güven eksikliği ve diğer tarafın adil olmayan veya tutarsız kararları ve muamelesine ilişkin duygular, hem AB'nin hem de Türkiye'nin sürekli olarak birbirlerinin kilit aktörlerinin ve kurumlarının itibarını sorguladığı bir kısır döngüye yol açmıştır" (Reiners ve Turhan, 2021, s. 418). AB ve Türkiye arasındaki ilişkiye baktığımızda "artan karşılıklı bağımlılıklar ile normatif ve maddi tercihlerin giderek farklılaşmasının paradoksal birlikteliği"ni görmekteyiz (Reiners ve Turhan, 2021, s. 410).

Mevcut halinde ilişkilerin, karşılıklı bağımlılık ilkesi çerçevesinde şekillendiği ve Türkiye'nin AB müktesebatının bazı politika alanlarına entegre olduğu, katılım odaklı olmaktan ziyade işbirliğine dayalı ve işlevsel bir ilişki türü olduğu söylenebilir (Saatçioğlu, 2020). Bu işlevselci (*functionalist*) yaklaşımın en somut örneği, 2016 Mülteci Anlaşması'dır çünkü taraflar birbirlerine işlemsellik (*transactionalist*) üzerinden yaklaşmakta, ancak aralarında, katılım ve dolayısıyla değer odaklı bir ilişki kurmamaktadır (Turhan ve Reiners, 2021). Bu yaklaşım, katılım temelli bir ilişki yerine stratejik bağlara öncelik vermektedir. Türkiye'nin katılım sürecinden bağımsız olarak, farklı politika alanlarında AB'yle işbirliği yapması, yukarıda değinilen dış yatay farklılaşmasına örnek verilebilir (Müftüler-Baç, 2021).

SONUÇ YERİNE

Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı sonrasında küresel siyasi dengeler ve AB'nin öncelikleri büyük ölçüde değişmiştir. Bu kriz, aynı zamanda AB'nin Türkiye'yle olan ilişkilerini de etkilemiştir. Özellikle Türkiye'nin NATO içindeki rolü ve güvenlik konularındaki önemi tekrar gözler önüne serilmiştir. AB, Türkiye'yle stratejik ve güvenlik alanlarında işbirliği yapmayı arzu etmekte ise de bu işbirliğini katılım sürecinden ayrı tuttuğu da aşikârdır. Söylemsel olarak, AB, Türkiye'nin değerli bir ortak olduğunu, kendi göç, güvenlik ve enerji politikalarında bu ülkenin vazgeçilmez olduğunu vurgulamaktaysa da bunlar, genişleme sürecinden ayrı tutulmaktadır. Sonuçta, bu tür işbirlikleri, Avrupalılaşmanın yeniden canlandırılmasında yeterli değildir.

Tüm bu sancılara rağmen, Türkiye'de halkın AB'ye desteğinin halen devam ettiğini ve azalmadığını not ederek bitirebiliriz. Bunun en güncel örneklerinden biri 2023 yılında, aralarında Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV), Türkiye Sanayici ve İş İnsanları Derneği (TÜSİAD) ve Türkiye-AB Derneği'nin (TURABDER) de bulunduğu 14 iş dünyası örgütü ve sivil toplum kuruluşunun imzacısı olduğu dikkat çekici mektupta görülmektedir. Mektubun öne çıkan noktası, Türkiye'nin AB sürecine toplumun yüksek düzeyde destek verdiği gerçeğidir. Bu minvalde Türkiye'nin adaylık statüsünün sürdürülmesi desteklenmekte, katılım sürecinin canlandırılmasına önem atfedilmektedir (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2023).

Türkiye açısından AB üyeliği uzun vadeli bir hedef olsa da ilişkileri daha derinleştirmenin farklı yolları da vardır. Öncelikli olarak gümrük birliğinin güncellenmesi ve vize serbestisi gibi daha derin bütünleşme adımları atılabilir. Gümrük Birliği, Türkiye'nin Avrupalılaşma sürecinde önemli bir araç olmuştur, ancak 1995'ten bu yana dünya ticaretinin ve Türkiye-AB ticaretinin dinamikleri değişmiştir. Bu nedenle, anlaşmanın güncellenmesi konusu ele alınmalıdır. Ayrıca, AB'nin 2020'de ortaya koyduğu Yeşil Mutabakat'ın da bu bağlamda tartişılması gerekir. Bu tür bütünleşme adımlarıyla ilişkilerin canlandırılması mümkündür. Ancak bu işbirliklerinin katılım odaklı bir ilişkiyle beslenmesi şarttır.

Adaylık süreci, AB'nin en önemli dış politika araçlarından biridir. Tarihsel olarak bakıldığında, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde AB önemli bir rol oynamış ve belirlediği kriterler aracılığıyla ülkeyi yönlendirmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de 1990'lar ve 2000'li yılların başında gerçekteşen demokratikleşme momentini, AB ve adaylık sürecini göz önüne almadan anlamak mümkün olmayacaktır. Ancak AB'nin Türkiye'deki etkisi, karşılıklı güven ve itibarın zedelenmesiyle azalmıştır. AB'nin gücünün temeli temsil ettiği normlardadır. Türkiye'yle olan ilişkilerde AB'nin normatif veya politik bir bağlam olarak sorgulanması, ilişkilerdeki en temel sorundur.

KAYNAKÇA

- AB Konseyi (2018). *Enlargement and Stabilisation and Association Process – Council conclusions*, Brussels, 26 June 2018 (OR. en), 10555/18.
- Alpan, B. (2021). Europeanization and EU-Turkey Relations: Three Domains, Four Periods. W. Reiners ve E. Turhan (der.) *EU-Turkey Relations: Theories, Institutions, and Policies* içinde (s. 107-137). Palgrave Macmillan.
- Avrupa Komisyonu (1989). *Commission opinion on Turkey's request for accession to the Community*, SEC (89) 2290 final. Brussels: 20.12.1989.
- Avrupa Komisyonu (2022). *Türkiye 2022 Raporu*, SWD(2022) 333 final. Brussels: 12.10.2022. <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/T%C3%BCrkiye%20Report%202022.pdf>.
- Avrupa Parlamentosu (2023, 18 Temmuz). *MEPs call on EU and Türkiye to look for alternative ways to cooperate* [Basın Açıklaması]. <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230717IPR03018/meps-call-on-eu-and-turkiye-to-look-for-alternative-ways-to-cooperate>.
- Aydın-Düzgüt, S. ve Kaliber, A. (2016). Encounters with Europe in an era of domestic and international turmoil: is Turkey a de-Europeanising candidate country? *South European Society and Politics* 21 (1): 1-14.
- Aydın-Düzgüt, S. ve Keyman, E. F. (2013). EU-Turkey relations and the stagnation of Turkish democracy. *Global Turkey in Europe: Political, Economic, and Foreign Policy Dimensions of Turkey's Evolving Relationship with the EU (Vol. 2)*. Edizioni Nuova Cultura.
- Aydın-Düzgüt, S. ve Rumelili, B. (2021). Constructivist Approaches to EU-Turkey Relations. W. Reiners ve E. Turhan (der.) *EU-Turkey Relations: Theories, Institutions, and Policies* içinde (s. 63-82). Palgrave Macmillan.
- Aydın-Düzgüt, S. ve Tocci, N. (2015). *Turkey and the European Union*. Palgrave Macmillan.
- Bache, I., Bulmer, S., George, S., Parker, O. ve Burns, C. (2020). *Politics in the European Union*. Oxford University Press.
- Börzel, T.A. ve Risse, T. (2000). When Europe hits home: Europeanization and domestic change. *European integration online papers (EIoP)* 4 (15).
- Börzel, T. ve Risse, T. (2003). Conceptualizing the Domestic Impact of Europe. K. Featherstone ve C. M. Radaelli (der.) *The Politics of Europeanization* içinde (s. 57-80). Oxford University Press.
- Börzel, T.A. ve Risse, T. (2009). Venus Approaching Mars? The European Union's Approaches to Democracy Promotion in Comparative Perspective. A. Magen, T. Risse ve M. A. McFaul (der.) *Promoting Democracy and the Rule of Law* içinde (s. 34-60). Palgrave Macmillan.
- Börzel, T. A., Dimitrova, A. ve Schimmelfennig, F. (2017). European Union enlargement and integration capacity: concepts, findings, and policy implications. *Journal of European Public Policy* 24 (2): 157-176.
- Bulmer, S. J. ve Radaelli, C. M. (2004). *The Europeanisation of national policy?* (No. p0042). Queens University Belfast.
- Checkel, J. T. (2005). It's The Process Stupid! Process Tracing in the Study of European and International Politics. *Arena Working Paper* 26.
- Checkel, J. T. (2005b). International institutions and socialization in Europe: Introduction and framework. *International Organization* 59 (4): 801-826.
- Dış İlişkiler Konseyi (2023, 20 Temmuz). *Main Results* [Basın Açıklaması]. <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/fac/2023/07/20/>.
- Eilstrup-Sangiovanni, M. (2006). Introduction. M. Eilstrup-Sangiovanni (der.) *Debates on European Integration: A Reader* içinde (s. 1-14). Palgrave Macmillan.
- Eralp, A. (1993). Turkey and the European community in the changing post-war international system. C. Balkır ve A. M. Williams (der.) *Turkey and Europe*, 1. Baskı içinde (s. 24-44). Pinter.
- Finnemore, M. (1996). *National Interests in International Society*. Cornell University Press.
- Flockhart, T. (2010). Europeanization or EU-ization? The transfer of European norms across time and space. *JCMS: Journal of Common Market Studies* 48 (4): 787-810.
- Goetz, K. H. (2001). Making sense of post-communist central administration: modernization, Europeanization or Latinization? *Journal of European Public Policy* 8 (6): 1032-1051.
- Goetz, K. H. (2005). The New Member States and the EU. C. Lequesne ve S. Bulmer (der.) *Members States and the European Union* içinde (s. 254-284). Oxford University Press.

- Grabbe, H. (2003). Europeanisation Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process. K. Featherstone ve C. M. Radaelli (der.) *The Politics of Europeanization* içinde (s. 303-327). Oxford University Press.
- Grabbe, H. (2006). *The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*. Palgrave.
- Güneş-Ayata, A. (2003). From Euroscepticism to Turkey-scepticism: Changing political attitudes on the European Union in Turkey. *Journal of Europe and the Balkans* 5 (2): 205-222.
- Haverland, M. (2007). Methodology. M. P. Vink ve P. Graziona (der.) *Europeanization: New Research Agendas içinde* (s. 59-70). Palgrave Macmillan.
- İktisadi Kalkınma Vakfı (2023, 19 Haziran). *Sivil Toplum Kuruluşları Türkiye'nin AB Üyelik Hedefini Destekleyen Bir Mektubu AB Yetkililerine İletti* [Basın Açıklaması]. https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=8609&id=8779.
- Kalaycıoğlu, E. (2011). The Turkish-EU odyssey and political regime change in Turkey. *South European Society and Politics* 16 (2): 265-278.
- Kaliber, A. (2013). Contextual and contested: Reassessing Europeanization in the case of Turkey. *International Relations* 27 (1): 52-73.
- Kaya, A. (2020). Right-wing populism and Islamophobia in Europe and their impact on Turkey-EU relations. *Turkish Studies* 21 (1): 1-28.
- Kramer, H. (1996). The EU-Turkey customs union: Economic integration amidst political turmoil. *Mediterranean Politics* 1 (1): 60-75.
- Ladrech, R. (1994). Europeanization of domestic politics and institutions: The case of France. *JCMS: Journal of Common Market Studies* 32 (1): 69-88.
- Müftüler-Baç, M. (2011). Turkish foreign policy, its domestic determinants and the role of the European Union. *South European Society and Politics* 16 (2): 279-291.
- Müftüler-Baç, M. (2016). Turkey's Ambivalent Relationship with the European Union: To Accede or not to Accede. *Uluslararası İlişkiler* 13 (52): 89-103.
- Müftüler-Baç, M. (2021). *External differentiated integration: the modalities of Turkey's opting into the European Union*. EUI RSC, 2021/19, Integrating Diversity in the European Union (InDivEU) - <https://hdl.handle.net/1814/70210>.
- Müftüler-Baç, M. ve McLaren, L. (2003). Enlargement preferences and policy-making in the European Union: Impacts on Turkey. *Journal of European Integration* 25 (1): 17-30.
- Nas, Ç. (2023). Türkiye-AB Gündemi: AB Üyelik Hedefinde Canlanma Mümkün mü? Olasılıklar ve Sınırlar. *İktisadi Kalkınma Vakfı*. 16-31 Temmuz E-Bülteni. https://bulten.ikv.org.tr/?ust_id=13794&id=13795.
- Olsen, J. P. (2002). The many faces of Europeanization. *JCMS: Journal of Common Market Studies* 40 (5): 921-952.
- Onursal-Beşgül, Ö. (2016). Policy transfer and discursive de-Europeanisation: Higher education from Bologna to Turkey. *South European Society and Politics* 21 (1): 91-103.
- Öniş, Z. (2000). Luxembourg, Helsinki and beyond: Towards an interpretation of recent Turkey-EU relations. *Government and Opposition* 35 (4): 463-483.
- Öniş, Z. (2015). Monopolising the Centre: The AKP and the Uncertain Path of Turkish Democracy. *The International Spectator* 50 (2): 22-41.
- Özbudun, E. (2007). Democratization reforms in Turkey, 1993-2004. *Turkish Studies* 8 (2): 179-196.
- Özel, S. (2009). A Passionate Story with Europe. *European Security* 17 (1): 47-60.
- Phinmore, D. ve İçener, E. (2016). Holding the door half (?) open: the EU and Turkey 10 years on. *Journal of Contemporary European Studies* 24 (4): 446-462.
- Radaelli, C. M. (2003). The Europeanization of Public Policy. K. Featherstone ve C. M. Radaelli (der.) *The Politics of Europeanization* içinde (s. 27-56). Oxford University Press.
- Reiners, W. ve Turhan, E. (2021). Current trends and future prospects for EU-Turkey relations: Conditions for a cooperative relationship. W. Reiners ve E. Turhan (der.) *EU-Turkey Relations: Theories, Institutions, and Policies* içinde (s. 397-432). Palgrave Macmillan.
- Rosamond, B. (2000). *Theories of European integration*. Palgrave Macmillan.

- Saatçioğlu, B. (2020). The European Union's refugee crisis and rising functionalism in EU-Turkey relations. *Turkish Studies* 21 (2): 169-187.
- Schimmelfennig, F. (2005). Strategic calculation and international socialization: Membership incentives, party constellations, and sustained compliance in Central and Eastern Europe. *International Organization* 59 (4): 827-860.
- Schimmelfennig, F. (2015). Efficient process tracing: Analyzing the causal mechanisms of European integration. A. Bennett ve J. T. Checkel (der.) *Process Tracing: from Metaphor to Analytic Tool* içinde (s. 98-125). Cambridge University Press.
- Schimmelfennig, F., Engert, S. ve Knobel, H. (2003). Costs, commitment and compliance: The impact of EU democratic conditionality on Latvia, Slovakia and Turkey. *JCMS: Journal of Common Market Studies* 41 (3): 495-518.
- Schimmelfennig, F., Leuffen, D. ve Rittberger, B. (2015). The European Union as a system of differentiated integration: interdependence, politicization and differentiation. *Journal of European Public Policy* 22 (6): 764-782.
- Schimmelfennig, F. ve Sedelmeier, U. (der.) (2005). *The Europeanization of Central and Eastern Europe*. Cornell University Press.
- Sjursen, H. (2002). Why expand?: The question of legitimacy and justification in the EU's enlargement policy. *JCMS: Journal of Common Market Studies* 40 (3): 491-513.
- Turan, I. ve Barlas, D. (1998). Turkish-Greek balance: A key to peace and cooperation in the Balkans. *East European Quarterly* 32 (4): 469-488.
- Turhan, E. ve Reiners, W. (2021). Unpacking the new complexities of EU-Turkey relations: Merging theories, institutions, and policies. W. Reiners ve E. Turhan (der.) *EU-Turkey Relations: Theories, Institutions, and Policies* içinde (s. 397-432). Palgrave Macmillan.
- Vink, M. P. ve Graziona, P. (2007). Challenges of a New Research Agenda. M. P. Vink ve P. Graziona (der.) *Europeanization: New Research Agendas* içinde (s. 3-20). Palgrave Macmillan.
- Wallace, H. (2000). Europeanization and Globalization: Complementary or contradictory trends. *New Political Economy* 5 (3): 369-382.
- Wiener, A., Börzel, T. A. ve Risse, T. (2019). *European Integration Theory*. Oxford University Press.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Laiklik

Ulusal Kimlik, Laiklik ve Demokrasi

NURAY MERT

Türkiye Cumhuriyeti, bir ulus devlet olarak kuruldu ve laiklik bu ulus devletin temel ilkelerinden biri olarak Anayasa’da yerini aldı. Cumhuriyet’in ulus kimliği veya milli kimlik tanımı üzerine pek çok çalışma ve tartışma mevcuttur. Bu çalışma ve tartışmaların odağındaki iki temel konudan biri, Cumhuriyet’in tanıttığı ulus kimliğinin etnik (Türk) ve dinî (İslam) bileşenleri arasında; ikincisi seküler ve dinî referanslar arasındaki ilişkiye dairdir. Bu çerçevede, bir yandan “Türk” kimliğinin etnisite veya ulus devlet vatandaşlığı (*civic*) odaklı olup olmadığı sorgulanmış, diğer yandan ise yeni ulus devletin laiklik iddiasına karşın, ulusal veya milli kimliğin aslında dolaylı yoldan da olsa dinî kimliği esas aldığına işaret edilmiş, bu durumun bir çelişki olduğu iddia edilmiştir.

Cumhuriyetçi yorumlar, Cumhuriyet rejiminin “Türk” kimliğini etnik kökenden bağımsız vatandaşlık temelinde tanımladığını iddia ederler, buna karşın Kemalizm eleştirileri temelli bakışlar ise, resmî vatandaşlık tanımında yer almamasına karşın, vatandaşlığın Türk etnisitesi temelli olduğuna işaret ederler. Diğer taraftan, Kemalist çevreler, ulusal kimliğin seküler temelde tanımlandığını, dinin kültürel bir öge olduğunu iddia ederken, İslamcı/muhafazakâr çevreler, ulusal kimliğin İslam diniyle belirlenmesinin kaçınılmaz olduğunu ileri sürerler. Bu ikinci yaklaşıma göre, Müslüman bir ülkenin laiklik ilkesini benimsemiş olması zaten başlı başına bir çelişkidir.

Ulus veya millet tanımının bir kurgu olduğunu dikkate alırsak, bu kurgunun mahiyetinin nasıl belirlenmesi gerektiği üzerine de geniş bir yorum külliyatı mevcuttur. Günümüzde genel kabul gören, Benedict Anderson’ın bu kurguya işaretlerle “millet”i “hayali cemaat” (Anderson, 1993) olarak tanımlaması, kuşkusuz bu olgunun, aslında bir karşılığı olmayan, hayal mahsulü olduğuna işaret etmez. Bu tanım, daha ziyade, milliyetçi yaklaşımların “millet”i tarih ötesi bir kategori olarak görmesine karşın, “millet”in tarihselliğine ve modern siyasal bir olgu olduğuna

işaret eder. Bu noktada, tüm modern siyasal kavramların temelde bir kurgu olduğunu, tarihsel, toplumsal gelişmelere denk düşmek adına icat edilen ve zaman içinde kendi gerçekliklerini üreten kategoriler olduğunu hatırlamak gerekir. Bu açıdan her millet tanımı, kendi tarihsel serüveni içinde tanımlanmış ve mahiyet kazanmıştır. Zaman içinde çözülen modern öncesi toplumsal, siyasal ilişki ve kategorileri yansıtan, dinî, yerel, feodal kimlik tanımlarının yerini, modern toplum inşasını yansıtan gelişmeler doğrultusunda başta ulus/millet olmak üzere modern toplumsal ve siyasal tanımlar almıştır. Modern siyaset kurgusu, siyasal egemenliğin, eşit vatandaşlar tarafından özgür biçimde belirlendiği veya belirlenmesi gerektiği fikri üzerine kurulmuştur. Modern siyasetin iki temel belirleyici ilkesi olan özgürlük ve eşitlik fikrine dayalı modern siyasal toplum tanımı, milleti öncelikle vatandaşlık (*civic*) çerçevesinde tanımlar. Diğer taraftan, bu tanımlar kuşkusuz, soyut vatandaşlık ötesinde, belli ölçüde tarihsel, kültürel arkaplanları yansıtır. Millet kurguları, bu çerçevede, etnik, kültürel, dinî ve hatta mezhepsel, dilsel, coğrafi öğeler içerir. Ulus devletlerin inşa süreçlerinin her biri, vatandaşlık tanımı ötesinde kendi tarihsel serüvenlerini yansıtan millet tanımları kurgulamıştır.

Bu çerçevede, farklı millet tanımları içinde, ortak coğrafya, etnisite, ortak dil, ortak tarih, ortak din veya mezhebin bileşik veya baskın biçimde yer aldığı iddia edilebilir. Hatta en erken modernleşmiş Batı Avrupa ülkelerinde dahi, başta Britanya monarşisi olmak üzere bazı millet tanımları, modern öncesi kurum ve semboller içerebilir. Modern siyasal kimliklerin tanımı icabı seküler kategoriler olmasına karşın, millet tanımları dolaylı yoldan da olsa pek çok durumda, din ve mezhep öğeleri taşır. Laiklik ilkesinin anavatanı sayılan Fransa’da dahi Fransız milli kimliği, kültürel olarak Katolikliği barındırır. Pakistan ve İsrail örneklerinde olduğu gibi, bazı durumlarda, dinî kimlik seküler ulus devlet inşasının temelini oluşturabilir.

Bu noktada, hatırlamamız gereken en önemli husus, ulus devlet inşaları sürecinde, modern siyasal toplum tanımlarını mümkün kılacak “ortaklık” zeminlerinin hemen hepsinin ayrıca kurgusal olduğudur. “Ortak coğrafya” dediğimiz, sonuçta belli bir yere işaret etmekle birlikte, sabit bir yer olmaktan ziyade, pek çok savaş ve anlaşmayla belirlenmiş siyasal bir alandan oluşur. Bu alanların sınırı hep tartışmalı da olsa, sonuçta hiçbir zaman sabit bir alanı tanımlamaz. “Ortak tarih” dediğimiz, tümüyle kurgusal olmasa da, sonuçta tarihsel arkaplanın farklı yorumlanma biçimlerini yansıtır. Türklerin, Fransızların, Arapların vb. ortak tarihinin nerede başladığı ve neyi kapsadığı, tarihsel olgulardan ziyade, millet kurgularının mahiyetini yansıtır. Her ulus devlet ve millet tanımı dil ortaklığına dayalı olmaktan ziyade, modern kamu alanı ve siyaset kurgusunun gereği olan “ortak dil” üretmek durumunda kalmıştır. Diğerlerinden daha tartışmasız gibi görünen, “ortak din” tanımı dahi tarih ötesi bir ortaklıktan ziyade siyasal-tarihsel gelişmelerle belirlenir. Özellikle evrensel iddialı büyük dinlere mensup topluluklar, modern dönem bir yana tarihin hiçbir döneminde ortak bir siyasal egemenlik altında yaşamamıştır. Hatta “ortak din” temasının, milli kimliklerin inşa sürecinde daha fazla önem kazandığı söylenebilir. Bu meydana, tüm Müslümanların ortak bir siyasi temsili fikrine dayalı Panislamizm’in dahi modern bir siyasal ideoloji olduğunu hatırlatalım.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu ulusal kimliği, bu çerçevede modern eşit vatandaşlık kavramı, Türklüğün milliyetçi inşası ve Sünni Müslümanlık bileşkesi olarak tezahür etti. Buna karşın, resmi vatandaşlık tanımı dinî mensubiyeti içermiyordu, ancak öncelikle Sünni Müslüman dinî kurumlaşma çerçevesinde dolaylı yoldan referans alıyordu. Diğer taraftan, resmî “azınlık” tanımının etnik ayırım değil dinî farklılık (gayrimüslimler) çerçevesinde belirlenmiş olması da bu dolaylı referanslardan biridir. Kurucu ideolojinin Türklük tanımı, Aleviler ve az sayıda da olsa Anadolu'da var olan Şii Müslümanları olduğu kadar, başta Kürtler olmak üzere etnik farklılıkları kapsama iddiasındadır. Diğer bir deyişle, gayrimüslim topluluklar dışında kalanların mezhep ve etnisite farklılıkları ötesinde Türklük ortak paydasında buluşması beklenmiştir. Tam da bu nedenle, gayrimüslimlerin farklı dillerinde eğitim ve ibadet hakkı olmasına karşın, diğerleri için ortak dil Türkçe, ortak dinî kurumlaşma ise Sünnilikle belirlenen Diyanet İşleri Başkanlığı olarak kabul edilmiştir. Zaman içinde, bu kurucu tanımın hedeflediği ulusal/millî kimliği üretmekte zorlandığını biliyoruz. Öncelikle, Kürtlerin, başta dillerini kullanmak olmak üzere, kamusal talepleri ortak payda sayılan “Türklük” tanımını tartışmalı hale getirdi. Diğer taraftan, muhafazakâr itirazlar, laiklik ilkesine karşı hoşnutsuzluk temelinde siyasal ağırlık kazandı. Başlangıçta, yüzyılların biriktirdiği Sünnilik baskısına karşı yeni kurulan ulus devletinin laiklik ilkesini benimsemesiyle rahatlayan Aleviler, daha sonra sağ-muhafazakâr partilerin siyasî hegemonyası karşısında, laik Cumhuriyet vurgusuna sahip çıktılar. Sonuçta, Türkiye'de modern siyasal tarih, bir noktada bu gerilimlerin seyri çerçevesinde şekillendi.

Bu gerilim hatlarının çatışmalar yerine, farklılıkların kabulü ve çoğulculuk anlayışı içinde ifade bulması adına, demokratikleşme tema ve talepleri özellikle doksanlı yıllardan itibaren siyasal gündemin merkezî konusu haline gelmiştir. Doğrusu, tüm ulus devlet deneyimleri, bu açıdan benzer bir seyir izler, yani millî kimlikler tarihsel kurgular olarak, zaman içinde değişime zorlanır. Türkiye'de bu açıdan ilk kırılma, çok partili hayata geçişle birlikte muhafazakâr itirazların en büyük partisi olan Demokrat Parti tarafından siyasî ifade buldu. 1950 yılında iktidar olan Demokrat Parti, her kitle partisi gibi çeşitli siyasal talep ve çevrelerin bulunduğu bir çatı partisi idi. Devletçi ekonomik modele karşı liberal ekonomik model tercihi ve laik rejim tanımına karşı muhafazakâr kültürel itirazlar bu çatı altında bulundu. Diğer taraftan, Tek Parti Dönemi'nde soyut vatandaşlık çerçevesinde tutulmaya çalışılan Türk millî kimlik tanımına karşı özellikle otuzlu yıllarda siyasî ifade bulmaya başlayan etnik Türk milliyetçiliği, daha sonra DP çatısı altında yer buldu. Doğrusu, Cumhuriyet'in inşa süreci ve kurucu parti CHP yönetimi döneminde Türk millî kimliği tanımı içinde, dolaylı yoldan da olsa etnik vurgu mevcut idi. Ancak, İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanya taraftarlığıyla buluşan doğrudan etnisite referanslı Türk milliyetçiliği, CHP yönetimi tarafından dışlandı. Diğer taraftan, seküler etnik Türkçülük toplumsal bir karşılığı olmayan dar bir çevrenin ideolojisi olarak kaldı.

Çok partili hayata geçiş sonrası Türkiye'de siyasete damgasını vuracak olan sağ siyaset gövdesini oluşturan temel öğelerden biri olarak Türk milliyetçiliği, DP döneminde dinî referanslarla buluştuğu ölçüde kökleşebildi. Sonuçta, Türkiye'de millî kimlik tanımının çok partili

hayata geçiş sonrası siyasi ayrışmaları belirleyen ihtilaflı bir konu haline geldiği söylenebilir. Zaman içinde, Türklük ve Müslümanlığı buluşturan milli kimlik tanımının baskın hale geldiğini biliyoruz. Sağ muhafazakâr siyaset yorumları, bu durumu, seküler milli kimlik tanımının “yapay” olduğu için toplum nezdinde kabul görmediği şeklinde yorumlar, Türk-İslam bileşkesini bu çerçevede “otantik” kimlik tanımı olarak kabul eder. Oysa tüm kimlik tanımları siyasal kurgular olarak, büyük ölçüde yapaydır. Türklüğün milli bir kimlik şeklinde tanımı da, Müslümanlıkla özdeş olarak tanımlanması da (“millet-i hakime”) (Kutlu, 2010)¹, öncelikle Osmanlı modernleşmesi sürecinin bir ürünüdür.

Modern öncesi Osmanlı döneminde Türklük siyasi ve toplumsal bir ortak kimliğe işaret etmiyordu. Osmanlı modernleşme sürecinin, imparatorluk bünyesinde modern bir devlet inşası süreci olduğu sıklıkla gözden kaçır. Modern devlet inşası her şeyden önce bürokratik bir merkezleşme sürecidir, bu süreç öncelikle eğitim, hukuk ve bürokrasi alanlarında ortak kamusal dil ihtiyacını zorunlu kılar. İslamcı politikaların öne çıktığı II. Abdülhamid döneminde dahi modernleşme sürecinin kesintisiz devamı çerçevesinde, vilayetlerde öncelikle bürokrat yetiştirecek Türkçe eğitim kurumlarının yaygınlaşmasının nedeni bu idi. Yerelden bakıldığında, bu süreç bir dayatma olarak görülebilir ve nitekim görülmüştür. Diğer taraftan, her modern siyasallaşma sürecinde olduğu gibi Osmanlı anayasacılık hareketinin seyri de aynı şekilde ortak dili zorunlu kılmıştı ve Birinci Meclis-i Mebusan’da Türkçe konuşma zorunluluğu bu çerçevede görülmek gerekir.

Tüm dünyada modern tarihsel süreçler ideolojileri, ideolojiler modern tarihsel süreçleri karşılıklı biçimde şekillendirmiştir. Osmanlı modernleşme sürecinde Türk milliyetçiliğinin gelişimini de bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Diğer taraftan, dış siyasi gelişmeler de benzer bir biçimde modernleşme süreçlerini ve milli ideolojilerin içeriğini doğrudan etkiler. İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı sürecinde, Türk milliyetçiliğinin seyri, Osmanlı devletinin çözülme süreciyle birlikte şekillenmişti. Osmanlı gayrimüslim toplulukların bağımsızlık ve milliyetçilik çerçevesinde merkezden kopması, merkezin giderek daha fazla Müslüman nüfusun temsilini ifade etmesi anlamına geliyordu. Daha sonra, siyasi temsil giderek daha ziyade Türk Müslümanlık ekseninde ilerledi. Modern öncesinde de, Osmanlı siyasal merkezi kuşkusuz Müslümanların hâkimiyetini temsil ediyordu, Tanzimat döneminde eşit vatandaşlık kavramı yönünde atılan adımlar ise kısa soluklu oldu. Ancak, Tanzimat sonrası Müslümanlığın, milli kimliğin ayrılmaz bir parçası olması, modern öncesi kimlik tanımlarına geri dönüşten ziyade, Müslümanlık tanımının da, modern bir formatta yeniden üretilmesi şeklinde oldu. Bu yeniden üretimin en önemli işareti, Müslümanlığın Türklükle, Türklüğün de Müslümanlıkla özdeş hale gelmesidir.

Batı dünyasında öteden beri, Osmanlı devletinin bir yandan Müslümanlığın temsili olarak, diğer taraftan Türkiye olarak adlandırılması, bu özdeşliğin tarihsel arkaplanı olarak görülebilir. Nitekim Balkan topraklarında Müslüman olanlara etnik fark gözetmeksizin “Türk”

1 “Millet-i Hâkime”, Hüseyin Cahit’in (Yalçın) 7 Kasım 1908 tarihli *Tanin* yazısının başlığı.

denilmesi, Osmanlı geri çekilişı sürecinde bu bölgeden Anadolu'ya göç edenlerin bu toprakları Müslümanların sığınağı olarak görmeleri milli kimlik tanımının oluşması açısından kuşkusuz etkili olmuştur. Diğer taraftan Rus İmparatorluğu yönetimi altında yaşayan ve Türki diller konuşan Müslüman toplulukların arasında gelişen milliyetçilik akımının etkisini de hesaba katmak gerekir. Ancak Osmanlı idaresi altında yaşayan Türk olmayan Müslüman topluluklar (Arnavutlar ve Araplar) açısından Türklük ve Müslümanlık özdeşliğinin kabulü söz konusu değildi. Dolayısıyla bu özdeşliği tümüyle tarihsel bir miras olarak göremeyiz, kaldı ki, modern dönem öncesinde aidiyet ilişkileri din, mezhep ve onların ötesinde yerel ve kan bağı grupları (geniş aile, aşiret) çerçevesinde belirleniyordu.

Nitekim Cumhuriyet rejiminin inşa sürecinde yaşanan siyasi çatışmalar büyük ölçüde ulusal veya milli kimlik tanımı çerçevesinde olmuştur. Muhafazakâr Cumhuriyet tarihi yorumcuları ve popüler tarihçiliği, Milli Mücadele sürecinin Müslümanlık adına yapılmasına karşın kurulan Cumhuriyet rejiminin sekülerlik yönünde yapay ve yabancı bir temele oturtulduğunu iddia etmişlerdir. Bu iddia, her ideolojik yorum gibi “yarım doğru”ya işaret eder. Zira Milli Mücadele sürecinde söz konusu olan kadim Müslüman kimlik değil, dinî öğeleri öne çıkarmasına karşın sonuçta elde kalan coğrafya sınırları içinde yaşayanlara yönelik modern bir ulus devlet kimliği idi. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Osmanlı tebaasının Müslümanları hâkim unsur ve gayrimüslimlerin İslam şeriatına göre korunma güvencesi verilen ehl-i kitap (Yahudi ve Hıristiyan topluluklar) temelinde tanımlandığı millet sistemi, Tanzimat'tan itibaren resmi düzeyde de olsa geçerliliğini yitirdi. Birinci Meşrutiyet döneminde Meclisli yönetim tarzı İslami “şura” yani danışma ilkesine dayandırılmakla birlikte gayrimüslim mebusların durumu bu çerçevede tartışma konusu oldu. Cemil Oktay, bu süreci renkli bir ifadeyle, “‘Hum’ Zamirinin Serencamı” (Oktay, 1991) olarak tanımlar; zira Al-i İmran suresinde geçen “hüküm verirken onlara danışın” (*veşawir’hum fi’l- amr*) ifadesinde “onlar” demek olan “hum” zamirinin gayrimüslimleri kapsamaması gerektiği iddia edilmişti. Ancak sonuçta “hum” zamiri gayrimüslimleri kapsadı ve aynı durum İkinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra da devam etti. II. Abdülhamid'in Birinci Meşrutiyet'i ilanının ardından, Osmanlı-Rus savaşını gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ı tatil etmesi, hukuki durumu değiştirmeye yönelik bir girişim değil, Meclisli düzenin merkezî siyasi otoriteyi ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni zayıflatacağı kaygısına bağlı idi. Meclis-i Mebusan'ın tümüyle ortadan kaldırılması yerine “tatil edilmiş” olduğunu hatırlarsak, Meşrutiyet ilanından sonraki süreci, Meclis-i Mebusan'ın kapalı olduğu dönem dahil, modern monarşik düzene geçiş olarak tanımlamak gerekir.

Diğer taraftan, Milli Mücadele başlangıcında vurgulanan Halife Sultan'a sadakat teması, Sultan Vahdettin'in Milli Mücadele'ye karşı çıkan tutumu dolayısıyla saltanatın meşruiyetini büyük ölçüde zedelemişti. Bu nedenle, saltanatın ilgası ciddi bir itirazla karşılaşmamış, buna karşın Cumhuriyet ilan edildikten kısa süre sonra hilafetin ilgası ciddi tartışmalara neden olmuştur. Ancak bu noktada, hilafetin aslında ancak meşruti düzende mümkün olduğu yönünde tek iddia sahibi Hüseyin Cahit Yalçın'dı. Hilafet konusu da dahil olmak üzere, Milli Mücadele ve Cum-

huriyet rejiminin inşa sürecinde yaşanan ayrışma ve tartışmaların temel konusu, yeni kurulan ulus devletin kurumsal ve milli kimliğe ilişkin tanımlarının dinî referanslar taşıyıp taşımayacağı idi. Diğer bir deyişle, tartışma konusu olan, eski düzeni ihya veya yeni modern ulus devletine itiraz değil, yeni devlet ve ulusal kimliğinin seküler mi, yoksa dini öne çıkararak yani muhafazakâr çerçevede mi tanımlanması gerektiği idi.

Milli Mücadele sürecinin, Müdafa-i Hukuk cemiyetleri olarak örgütlenen Anadolu ve Trakya’da yaşayan Müslümanların hak ve hukukunu esas aldığı tartışılmaz bir gerçektir. Bu çerçevede “millî” tanımı zaten öncelikle Müslümanlık’la belirlenmişti. Ancak daha önce de işaret ettiğimiz gibi, ulus devlet ve ulus kimliğinin inşa sürecinde etkin olan dinî kimlik, artık modern milliyetçilik çerçevesinde yeniden tanımlanmıştı. Muhafazakâr muhalefetin dini öne çıkararak millet tanımı da sonuçta, ortak din öğesini ulus devlet çerçevesinde belirlemişti. Tam da bu nedenle, muhafazakâr muhalefetin önde gelen isimlerinden Hüseyin Avni (Ulaş), Birinci Meclis tartışmaları esnasında yaptığı bir konuşmada, “Türkiye’de artık Arnavut mebus, Arap Mebus bulunmayacaktır” ifadesini kullanmıştı (Çelik, 1996). Modernleşme öncesi Osmanlı devletinde, din ve mezhebe işaret eden “millet” tanımı çoktan değişim geçirmiş, önce tüm Osmanlı tebaasını kapsayacak mânâ kazanmış, daha sonra yaşanan tarihsel gelişmeler sonucu Türk-Müslüman bileşkesini ifade eden “millet-i hâkime”, Milli Mücadele sürecinde ise, Misak-ı Milli sınırları içinde kalan Müslüman nüfusu Türklük çatısı altında birleştiren bir mânâ kazanmıştı.

Milli Mücadele’ye adını veren “millet”, öncelikle Birinci Dünya Savaşı sonrası çözülmüş olan Osmanlı Devleti’nden geri kalan coğrafya içinde yaşayan Müslüman nüfusa ve bu nüfusun “Türklük” çatısı altında buluşmasına işaret ettiği ölçüde yeni bir ulus kurgusu idi. Milli Mücadele’nin örgütlenmesine zemin teşkil eden Müdafa-i Hukuk cemiyetlerinin çıkış noktası, İttifak Devletlerinin Büyük Savaş sonrası gerçekleşen işgallerine karşı olduğu kadar, Anadolu’da yaşayan gayrimüslim topluluklara karşı bir mücadele olarak belirlenmişti. Bilindiği gibi, Anadolu’da yaşayan gayrimüslimlerin savaş esnasında ve sonrasındaki durumu tartışmalı bir konudur. Milli Mücadele hareketi, bu toplulukları savaş esnasında “düşman” yanında yer alan mensuplarının uzantısı olarak tanımlamış ve dışlamakla kalmayıp toptan cezalandırma yoluna gitmiştir. Bu süreç Lozan’da belirlenen “azınlık hukuku”nun kabulü ve Cumhuriyet kurulduktan sonra gerçekleşen nüfus mübadeleleriyle sonuçlanmış oldu. Sonuçta, Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında yaşayan nüfus öncelikle dinî açıdan büyük ölçüde homojenleşmişti, bu esnada Müslüman nüfus lehine servet transferi gerçekleşmiş oldu. Başta Kürtler olmak üzere Müslüman unsurun Türklük çatısı altında buluşması, dayanışma veya bir ulus devlet dayatması olmanın ötesinde, gayrimüslim nüfusa karşı “ortak” çıkar ittifakı olarak şekillenmiştir. Kısacası bu süreç, ne sadece resmi Türk milliyetçiliği ideolojisinin dayatması ne de Müslümanlık ortak paydasında romantik bir dayanışma çerçevesinde izah edilebilir.

Özetle, Türkiye Cumhuriyeti de, tüm ulus devlet ve ulusal kimlik inşa süreçlerine benzer şekilde bir yandan modernleşme dediğimiz köklü ekonomik, toplumsal ve siyasal değişimin dinamikleri, diğer yandan ise bu süreçte yaşanan tarihsel olaylar çerçevesinde şekillenmiştir.

LAİKLİK, DEMOKRASİ VE ULUSAL KİMLİK

Cumhuriyet'in kurucu resmi ideolojisinin tanımladığı, resmi düzlemde eşit vatandaşlık, dolaylı referans olarak Türklük ve Müslümanlıkla belirlenen ulusal kimlik, doğal olarak zaman içinde değişim göstermiştir. Modern ulus devleti belirleyen laiklik, demokrasi ve ulus kimliği ilişkisi bu çerçevede gelişti. Cumhuriyet rejiminin ve ilkelerinin kabulü, bilindiği gibi, kurucu bir lider kadronun siyasal ve toplumsal projesinin hayata geçirilmesi şeklinde olmuştur. Bu sürecin bir “devrim” olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı tartışma konusudur. Dahası, tüm siyasal kavramlar gibi “devrim” kavramı da genel olarak siyaset kuramları çerçevesinde farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Devrimi en genel anlamıyla “köklü siyasi değişim” olarak tanımlarsak, Cumhuriyet rejiminin kurulmasını devrim mahiyetinde bir tarihsel gelişme olarak tanımlayabiliriz. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve çözülüş sürecinin devamı niteliğinde olmakla birlikte, ulus devlet aşamasının köklü bir kopuşu ifade ettiği açıktır. Cumhuriyet rejiminin inşa sürecinin otoriter siyasetler çerçevesinde gerçekleştirilmiş olması da bu kopuşun derinliğine işaret eder. Diğer taraftan, bu tür süreçlerin demokratik siyaset arayışının konusu olamayacağı açıktır. Türkiye'de bu konuda yaşanan tartışmalar, tarihsel vakayı tespitten ziyade, bir taraftan kuruluş sürecinin otoriter mahiyetini göz ardı etmek, diğer taraftan ise bu süreci “siyasal kültür” olarak mutlaklaştırmak çabalarının ifadesi olmuştur. Kuruluş sürecinin otoriter mahiyetini göz ardı etmek çabası, başta ve en önemlisi “laiklik” olmak üzere, Cumhuriyet rejiminin kurucu ilkelerini “gerekirse” demokratik siyasete karşı “korumak” veya diğer bir deyişle, bu ilkeler adına otoriter siyasetleri mazur görmek eğiliminin sonucu olmuştur. Diğer taraftan, Tek Parti Dönemi'nin sona ermesi ve çok partili siyasete geçiş sürecinde “demokrasi”, yine başta laiklik olmak üzere Cumhuriyet'in kurucu ilkelerine karşı tepkilerin temsili olarak tanımlanmıştır. Bu koşullar altında, bir yandan laikliğin demokrasiye rağmen tahkimi cumhuriyetçi otoriter bir siyasal çizgi, diğer yandan ise demokrasinin laiklikle karşıt tanımı ise çoğunlukçu otoriter bir siyasi çizginin temelini oluşturmuştur.

Çok partili hayata geçişle iktidar olan Demokrat Parti'nin etkin sloganı, “Yeter! Söz Milletindir!” ifadesi, Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarının temel tartışma ekseninin ihyası idi. Bu yazının başlangıcında işaret ettiğimiz gibi, Mustafa Kemal ve ekibiyle muhalifleri arasındaki çatışmalar, şahsi rekabet ve iktidar mücadeleleri bir yana, temelde “millet”e atfedilen farklı anlamlardan kaynaklanıyordu. Genel olarak “muhafazakâr” olarak tanımlanan muhalefetin “millet” tanımı, dinî sembol ve vurguları öne çıkarıyordu. Demokrat Parti'nin siyasi çıkışı da bu zeminde oldu. DP, laiklik ilkesi ve onun ötesinde Batılı, modern, seküler bir toplum projesinin dışarda bıraktığı veya henüz dönüştüremediği çoğunluğun temsiline soyundu. Bu çerçevede, nüfusun çoğunluğunu oluşturan kesimin geleneksel, dinsel, yerel kültürel kimlikleri buluşturan muhafazakâr bir “millet” tanımını, toplumun sahici (otantik) kimliğinin temsili olarak vurguladı (Mert, 2000). Böylece, Cumhuriyet ve kurucu partisi CHP'nin, seküler ulus kimliği kurgusuna karşı, dindar/muhafazakâr ulus kimliği tanımı siyasi rekabet alanına çıkmış oldu. Ellili yıllardan itibaren, bu rekabetin muhafazakâr ulus kimliği lehinde işlemesi, sağ-muhafa-

zakâr siyasi söylemlerin bu kimlik tanımının otantikliğine işaret olarak takdim etme çabasını pekiştirdi. Dahası zaman içinde, “ulus” ve “millet” gibi aynı şeye işaret eden iki farklı tabir, iki ayrı şeyi temsil eder hale geldi.

Sonuçta, Türkiye’de ulus devletin aidiyet, sadakat ve meşruiyet zemininin seküler vatandaşlık tanımından ziyade dinî ortaklığa işaret eden siyasi bir kimlik tanımı üzerinden pekişmiş olduğu bir gerçektir. Cumhuriyet’in Batılı, seküler, modern toplum yaratma projesinin, geniş toplum kesimleri tarafından yadrganıp yabancılanmış olması da kolaylıkla anlaşılabilir bir vakadır. Ancak Cumhuriyet döneminde rekabet eden iki ulus/millet kimliği tanımının birincisinin yapay, diğerinin ise otantik olarak görülmesi, sorgulanması gereken bir iddiadır. Öncelikle, tüm modern siyasal kimlik tanımlarının “otantiklik” iddialarının kendisinin kurgusal olduğunu hatırlamak gerekir. Siyasal, toplumsal, dinî, kültürel ve hatta sınıfsal, cinsel vb. kimlikler, tarihsel gelişmeler çerçevesinde şekillenir. Bir siyasal kimlik tanımının daha az veya daha çok benimsenmesi veya yadrganmasında, kuşkusuz, kültürel ve tarihsel etkenler rol oynar. Ancak toplumsal kabulün bu arkaplanla ilişkili biçimde şekillenmesi “otantiklik” anlamına gelmez. Nitekim bu yazının başında da işaret ettiğimiz gibi, Türkiye’de ulus devlet inşa sürecinde muhafazakâr muhalefetin, Türk-Müslüman bileşkesinde dinî unsurunu öne çıkaran milli kimlik tanımı da önce Osmanlı’nın son dönemi, sonra Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan tarihsel gelişmeler çerçevesinde şekillenmiş bir “kurgu”dur. Bu kurgu çerçevesinde, “Türklük”, Müslümanlıkla özdeşleşirken, diğer taraftan Müslümanlık “Türkleşmiş”tir. Hilafete dair tartışmalar esnasında Hüseyin Cahit, hilafetin “Türklüğe güç vereceği”ni ısrarla vurgulayanlardandı (Hüseyin Cahit, 1923).²

İleriki yıllarda, Türkiye’de İslamcılığın “Milli Görüş” olarak tanımlanmasının nedeni, sadece “İslami” tabirinin sakıncalarından kaçınmak adına onun yerini “milli” tabirinin alması değildi. Türkiye İslamcılığı başından beri bazen doğrudan, bazen ise dolaylı yoldan Türk milliyetçiliğiyle örtüşür (Mert, 2000). Osmanlı geçmişine yapılan vurgular üzerinden Türklerin Müslüman dünyanın temsili açısından ayrıcalıklı rolü ve “Türklerin İslam’a yaptığı hizmetler” teması vurguları aynı çerçevede görülebilir.

Diğer taraftan, DP döneminden itibaren muhafazakâr milli kimlik kurgusunun siyaset alanında öne çıkması, sadece kültürel olarak tanıdık veya “yerli” kültürel öğeleri öne çıkarmasının sonucu değildi. DP iktidarı savaş sonrası koşullarda ekonomik kalkınma politikaları çerçevesinde, köylülükten şehirliliğe, yoksulluktan zenginliğe geçiş özelemlerini temsil ediyordu. Diğer taraftan, Soğuk Savaş dönemi koşullarında, dinî, kültürel, milli aidiyetler “komünizmle mücadele” konsepti çerçevesinde yeniden ihya edilmiş oluyordu. Türkiye’de laiklik ve muhafazakârlık tartışmaları bu husus dikkate alınmadan kavranamaz. Daha doğrusu, Türkiye’nin modern siyasal tarihini, sadece kültürel çatışmalar çerçevesinde değerlendirmek yanıltıcı olur ve olmuştur.

Daha ziyade sağ-muhafazakâr siyaset anlayışını yansıtan ve meşrulaştıran bu anlayış, özellikle doksanlı yıllardan itibaren sol liberal çevrelerde karşılık bulmuştur. Ellili yıllardan itibaren

2 Hilafet-Türklük ilişkisi, hilafetin kaldırılmasına dair görüş ve ifadeler Meclis tartışmaları tutanaklarından izlenebilir.

laikliği topluma rağmen bir dayatma, ona karşı tepkileri “demokratik isyan” olarak kodlayan sağ muhafazakâr anlayış, doksanlı yıllardan itibaren öne çıkan kimlik siyasetleriyle buluşarak bir ölçüde ihya edilmiş oldu. Kemalist çevrelerin, muhafazakâr siyasetleri “gericiliğe” indirgemesi ve laikliği bir dayatma olarak siyasete tercüme etmesi karşısında, muhafazakâr söylemlerin kendini “demokrasi”nin temsili olarak tanımlamasının kolaylaştığı bir gerçektir.

“DEMOKRASİ”NİN TARİHSEL ARKAPLANI TARTIŞMALARI

Türkiye’de bu konuda yapılan tartışmalar, yeni ulus devletin, tarihsel devamlılıkları göz ardı edecek biçimde, bu kopuşu mutlaklaştırma çabasına karşı gelişen tepkisel bakışları yansıtır. Resmi ideolojinin, Cumhuriyet’i; modernleşme, uluslaşma, sekülerleşme süreçlerinin miladı olarak tanımlamasına karşın, resmi ideolojiye eleştirel bakışlar da sıklıkla, devamlılıkları vurgulayarak Cumhuriyet rejiminin beyhude olarak otoriter dayatma olduğu iması taşır. İslamcı muhafazakârlara göre, Osmanlı devlet yapısının yerini Cumhuriyet rejiminin almasının nerdeyse yegâne nedeni İslami kimlikten uzaklaşmadır. Doksanlı yıllardan itibaren öne çıkan sol liberal, demokrat eleştirilere göre ise, modernleşme süreci zaten on dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Cumhuriyet’in eseri sayılan tüm gelişmelerin, üstelik bedeli otoriter siyasetler olan devamından ibarettir.

Birinci yaklaşıma göre, Osmanlı modernleşme süreci Tanzimat’tan itibaren zaten İslami kimliğe ihanetin serüvenidir, bu süreçte II. Abdülhamid döneminde İslami kimlik yeniden öne çıktığı halde, bu dönem Jön Türk devrimiyle sonlandırılmış ve nihayet Cumhuriyet’in kuruluşuyla ihanet katmerli bir hale gelmiştir. Sol liberal demokratlara göre, Cumhuriyet döneminin sorunu, toplumsal evrim içerisinde gerçekleşecek modernleşme süreci, demokratik siyasete zemin teşkil edebilecekken, toplumdan kopuk radikal dönüşüm çabası ancak otoriter siyasetler eşliğinde olabileceği için, otoriter bir siyaset kültürü üretmesidir.

Türkiye’de ulus devlet inşasının otoriter bir modernleşme projesiyle birlikte gerçekleştiği tartışma götürmez. Ancak Osmanlı modernleşme süreci de, otoriter bir modernleşme sürecidir. Örneğin, geleneksel başlıkların yerini “fes”in alması, şapka devriminden daha az itirazla karşılanmış veya daha az yukarıdan dayatılmış değildi (Koloğlu, 1978).

Aslında, modernleşme süreçlerinin Batı Avrupa’da aşağıdan (toplum tarafından ve burjuva sınıfı önderliğinde), Batı dışı toplumlarda ise yukarıdan (devlet tarafından) gerçekleştiği de bir sosyal bilim efsanesidir. Bu tasnif, her şeyden önce Batı’nın türdeş ve özcü tanımı üzerine kurulmuştur. Oysa Batı Avrupa’da ulus devlet ve farklı modernleşme süreçlerinin her biri, devlet ve toplum ilişkileri açısından uzun ve karmaşık süreçlerdir. Başta İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya olmak üzere Batı Avrupa örneklerinin her biri farklı tarihsel aktör ve ilişkiler seyri arz eder. Amerika Birleşik Devletleri’nin siyasal serüveni, bilindiği gibi, tümüyle farklıdır. 1776 Amerikan Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi arasında etkileşim, benzerlik ve farklılıklar üzerine büyük bir külliyat mevcuttur. Diğer yandan, Britanya’yla tarihsel bağlantısı ve Anglosakson kültür ortaklığı, ABD deneyimini Batı Avrupa’ya bağlayan bir diğer unsurdur. Türdeş bir Batı kavramı ve ortak demokrasi deneyimi kurgusu bu çerçevede kurgulanmıştır. Bu kurguya dayalı

kavramsallaştırmalar, tarihsel süreçler arasındaki farklılıkları fazlasıyla göz ardı ederek, Batı dışı toplumların modernleşme süreçlerine bakışı şekillendirmiştir. Demokrasi'nin Batı tarihinin ötesinde, kültürünün özgün bir ürünü olduğu fikri bu çerçevede gelişmiştir. Tam da bu nedenle, Batı demokrasilerinin inşa süreçlerinde söz konusu olan modern öncesi yapılarla devamlılıklar, modernleşme sürecinin ulus devletle, ulus devletlerin modernleşme süreçleriyle karşılıklı etkileşimi, ulus devletlerin inşa süreçlerinde öne çıkan militarizm gibi olgular, Batı dışı toplumlara özgü arızalar olarak görülmüştür. Kısacası, gerek ABD, gerekse Batı Avrupa'da demokrasilerin inşa sürecinin en az Batı dışı toplumlar kadar karmaşık bir süreç olduğu gerçeği sıklıkla görmezden gelinmiştir. Özellikle, İkinci Dünya savaşı sonrası liberal tarihyazımı, kapitalist Batı demokrasilerini, "faşizm ve totalitaryanizme karşı" tarihsel bir model olarak kurguladı. Soğuk Savaş döneminde, iki kutuplu küresel rekabetin ideolojik boyutu, yani komünizme karşı mücadele, bu kurgu çerçevesinde şekillendi. Kolonyalizmin çözülmesi ardından şekillenen yeni ulus devletleşme süreçleri ise, Batı ittifakı içinde veya Sovyetler Birliği nüfuz alanı içinde olan veya "bağlantısız" blok oluşturmaya çalışanlar için farklı şekillerde değerlendirildi. Batı ittifakı içinde yer alan ülkelerde bu süreçler, modernleşme teorileri çerçevesinde "yukardan modernleşme" ve demokrasi inşası süreçleri olarak tanımlanırken, diğerleri Sovyetler Birliği'nin emperyal boyunduruğu altına girmek şeklinde görüldü.

Özetle, demokrasi tanımları, kuramsal bir tartışmanın konusu olduğu kadar, küresel siyasetlerin seyri ve tarihyazımıyla şekillenmiştir. Bu çerçevede, modernleşme ve ulus devlet inşa süreçlerinde tanımlanan ulusal kimlik ve demokratik siyaset ilişkisi siyasal-tarihsel seyir çerçevesinde sürekli olarak yeniden kurgulanır. Batı dışı ülkelerin demokrasi serüvenini kavramak için, sabit bir "Batı demokrasisi" modelinden yola çıkmak yerine, Batı demokrasilerini de kendi tarihsellikleri içinde değerlendirmek daha anlamlı olur. Pek çok Batı dışı örnekte olduğu gibi, Türkiye'de demokratik siyasetin seyri ve ulusal kimlik arasında bağ kurmak açısından özgün bir tarihsel arka plan okuması yanıltıcı olur. Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşuyla milli kimlik tanımı kısmen Osmanlı modernleşme süreciyle devamlılık, kısmen ise modern, seküler bir ulus devlet kurma projesinin idealleriyle belirlenmişti.

Seküler bir ulus kimliği tanımının dolaylı yoldan da olsa kültürel, dinsel aidiyetler barındırması bu ülkeye özgü ve çelişkiye işaret eden bir durum değildir. Zaman içinde, ulus/millet kimliğinin seküler içeriğinin yerini giderek daha fazla etnik ve dinî unsurların doldurmuş olması da, hayalî bir kimlik kurgusunun toplumsal tepkiler sonucu sahici bir içerik kazanması değildi. Cumhuriyet'in inşa sürecinde kurucu kadro arasında, milli kimliğin tanımı çerçevesinde çıkan tartışmalar, her ikisi de kurgusal olan iki modern siyasal kimlik arasındaki ayrışmadan kaynaklanıyordu. Daha sonra Kemalist diye adlandırılan ekiple, onlara muhalefet eden ekip arasında bu noktada temel anlaşmazlık, milli kimlik kurgusunun seküler veya muhafazakâr vurgulu olup olmayacağı idi. Her iki çerçevede şekillenen kimlik tanımı da, ulus devlet inşası çerçevesinde hayalî bir cemaati oluşturma yönünde bir dayatmanın ifadesi idi. Biri seküler, modern, Batılı türdeş bir ulus yaratmayı, diğeri ise modern, muhafazakâr türdeş bir ulus yaratmayı hedefliyordu. Ulus

devletin inşa sürecinin demokratik siyaset yönünde seyretmesinin koşulu, milli kimlik kurgusunun seküler veya muhafazakar çerçevede tanımlanmış olmasından ziyade, türdeş bir topluluk yaratma hedefinin yerini çoğulcu bir anlayışın siyasi temsil bulmasına bağlıydı.

Çok partili hayata geçişle demokratik bir açılım yapılmış, Cumhuriyet projesinin baskıladığı kesimler temsil imkânı bulmuş oldu. Ancak bu kez de, milli kimliğin muhafazakâr tanımı üzerinden türdeş bir toplum anlayışı öne çıkmış, ulus devlet bu temelde restore edilmiş oldu. Siyasetin demokratikleşmesi, hangi çerçevede olursa olsun, bir ulus kimlik tanımının yerini diğerinin alması değil, katı sınırlarını aşmakla mümkün olur. Türkiye’de doksanlı yıllarda öne çıkan demokrasi söylemleri, sağ/milliyetçi/muhafazakâr bakış açılarının, Cumhuriyetçi seküler kimlik dayatmasına karşı, toplumun “otantik temsili” olarak tanımladığı muhafazakâr karşı kimlik kurgusunu “demokratikleşme dinamiği” olarak değerlendirdiler. Diğer taraftan, sol siyaset cenahında kimlik siyasetleri söyleminin öne çıktığı koşullarda demokratik çoğulculuk, çoğul kimlikler olarak tanımlanmaya başladı. Oysa tarihsel, dinî, etnik, kültürel arkaplanı olsa da tüm kimlik tanımları kurgusaldır. Demokratik siyaset, kimliklerin çoğullaşmasından ziyade bu kimliklerin demokratik değerler çerçevesinde kurgulanmasıyla mümkün olur. Muhafazakâr kimlik kurgusu, Sünni Müslüman Türklükle tanımlanan türdeş bir toplum anlayışına dayalı olduğu ölçüde, dayatmacı, yani otoriter siyasetler üretti.

Diğer taraftan, nüfus çoğunluğunun temsili iddialı muhafazakâr Türk milliyetçisi kimlik kurgusuna karşı çıkan etnik, dinî, mezhepsel farklılıklarla tanımlanan kimlik kurguları da, türdeş azınlık tanımları olmanın ötesine gidemez. Türkiye’de, Kürt kimliği etrafında şekillenen siyasi itirazlar, ulus devlet tanımının dayattığı tekilliği sorgulamaya açmak açısından kuşkusuz demokratikleşme talebi yönünde bir dinamik oluşturdu. Ancak çoğul kimlik kurgularının varlığı, tek başına demokratik bir siyaset seyrini garantilemez. Nitekim Kürt kimliği kurgusu bir yandan Kürt milliyetçiliği, diğer yandan ise sol otoriter bir siyasal söylem çerçevesinde geliştiği ölçüde, demokratik bir kamu alanı yaratmaktan ziyade, halihazırda tepkisel Türk milliyetçiliği veya Kürt siyaset adacıkları üretme işlevi gördüler.

SONUÇ

Özetle, cumhuriyetçi seküler ulus/milli kimlik tanımı laikliği bir tür dayatmacılığın, muhafazakâr milli kimlik tanımı bir başka dayatmacılığın temelini oluşturdu. Bu kimlik tanımları birbirleriyle çatışırken, her ikisinin bulunduğu ulus devletçi tekilcilik azınlıkları dışarda tutmaya devam etti. Kürtlerin ulus devlet tekilciliğine itirazının oluşturduğu siyasal rekabet ortamında, muhafazakâr milli kimlik tanımı temelli sağ siyasetler Müslümanlık ve onun ötesinde Sünnilik ortak paydasını devreye soktular. AK Partisi döneminde, barış veya çözüm süreci siyasetleri de, özellikle bu zeminde şekillendi.

Kıscacası, demokrasi, laiklik ve milli kimlik tanımı ilişkisi karşılıklı etkileşimler çerçevesinde ve değişip dönüşerek şekillendi. Cumhuriyetçi seküler ulus yaratma projesi demokratik bir laiklik anlayışından ziyade siyasal bir dayatma aracı, buna karşı muhafazakâr bir ulus devlet

anlayışı çoğunlukçu bir otoriter siyaset biçimi ürettiler. Cumhuriyet'in seküler toplum yaratma projesi, daha ziyade şehirlerle sınırlı bir etki alanı yarattığı ölçüde, kendini bu projenin dışında bulanların ulus devlete aidiyet ilişkisi Sünni Müslüman Türk milli kimliği çerçevesinde pekişti. Muhafazakâr ulus devlet ve kimlik kurgusu Aleviliği dışarda bıraktığı oranda, Aleviler kaçılmaz olarak laik cumhuriyetçi kimliğe sahip çıktılar ve bu çerçevede dayatmacı laiklik anlayışının sosyolojik payandası olarak algılandılar. Sağ Kürt milliyetçiliği Sünni Müslümanlık temelinde kurgulandığı ölçüde Alevi Kürtleri dışarda bırakırken, sol Kürt siyasetleri ortak seküler bir alanın önünü açmış oldu. Ancak cumhuriyetçi seküler ulus kimlik tanımı sonuçta Türk kimliği tekilciliğiyle belirlendiği ölçüde, seküler Kürt siyasetleriyle buluşmaktan uzak kaldı. Diğer taraftan, seküler Kürt siyasetinin radikal sol söylemler üzerinden gelişmesi ve silahlı mücadeleye yönelmiş olması, Kemalist seküler bir "ulusalcılık" fikrinin gelişmesinde tesirli oldu.

1980 askerî darbesi sonrası bastırılan sol siyaset alanında, seksenli yıllardan itibaren öne çıkan liberal sol söylemler Türkiye'nin demokratikleşme adına Kürt siyasetlerini daha fazla önemsemeye başladılar. Bu alanda, ortak zemin ulus devlet tekilciliğine itiraz çerçevesinde oluştu. Ancak demokratikleşme söylemleri kimlik siyasetlerini öne çıkardığı ölçüde laiklik konusu göz ardı edildi ve Kemalist ulusalcılığın, yani dayatmacı bir siyasi anlayışın sınırları içine hapsedilmiş oldu. Bu çerçevede, bir yandan demokrasi ve laiklik kavramları birbirine karşıt biçimde tanımlanmaya, diğer yandan ise çok kültürcülük ve kimliklilik siyasetlerinin demokratikleşme açısından sınırları göz ardı edilmeye başlanmış oldu. Diğer bir deyişle, muhafazakâr-İslamcı kimlik kurgularının sonuçta çoğunlukçu bir demokrasi anlayışına dayalı olduğu gerçeği dikkatlerden kaçtı. Diğer taraftan, Kürt kimliğinin temsili adına öne çıkan siyasal hareketin, sol otoriter bir toplum tasavvuru çerçevesinde şekillenmiş olduğu göz ardı edildi.

Türkiye'de siyasal demokratikleşme adına, ulus devlet inşa sürecinin seküler, Batılı, modern insan/toplum tasavvuru çerçevesinde dayattığı tekilci modern siyasal/toplumsal kimlik kurgusunun aşılması ve dönüşmesi önemliydi. Ancak, diğer taraftan, bu kurguya alternatif olarak siyasallaşan tekilci muhafazakâr kimlik kurgusunun da aynı şekilde sorgulanması ve aşılması gerekiyordu. Birinci kimlik kurgusu laiklik ilkesini demokrasiye rağmen dayatmacılığın aracı haline getirmişti. İkinci kurgu ise bir yandan dinsel/tarihî/kültürel değerler temelinde, diğer yandan ise toplumun otantik temsili olma iddiası çerçevesinde demokrasiyi çoğunlukçuluk olarak gören bir dayatmacılığa dönüştü. Her iki kimlik kurgusu da Türk milliyetçiliği ortak paydasında dışlayıcı idi. Türk milliyetçiliğinin dışlayıcılığına itiraz, sol cemahta Kürt siyasal kimliği, sağ cemahta ise İslamcılık çerçevesinde ifade buldu. Ancak başından beri içkin biçimde Türk milliyetçiliği barındıran İslamcılık kısa parantezler dışında bu özelliğini hep korudu. İslamcılığın Kürtleri kapsama çabaları her dönemde din ve mezhep unsurunu öne çıkarsa da, Türklükle belirlenen ulus devlet fikri her zaman öncelikli oldu. Seküler Kürt siyasal kimliği ise Kürt milliyetçiliği ve sol siyaset iddiası ikiliği arasında salınımlar çerçevesinde şekillendi.

Sonuçta, bu siyasal kimlik kurguları arasındaki ilişki demokratik siyaseti beslemekten ziyade, birbirinin önünü kesmek yönünde gelişti. Seküler cumhuriyetçiler, kendini muhafazakâr olarak tanımlayanları, muhafazakârlar laikliği demokrasi tanımlarının dışında tuttu. Her iki tarafın üzerinde anlaştığı milliyetçilik Kürtleri dışarda tutarken, muhafazakârlar ile Kürtlerin buluştuğu zemin Sünni Müslümanlık üzerinden Alevileri dışlıyordu.

Doksanlı yıllardan itibaren öne çıkan demokratikleşme arayışları ulus devletin dayattığı tekil kimlik kurgusuna itiraz olarak şekillenen farklı kimlik kurgularının siyasal ifade bulmasını demokrasinin yeter şartı olarak algıladılar. Bu karşı kimlik kurgularının her birinin demokratik bir kamu alanı tahayyülünden ziyade birbirine karşıtlık ve farklı otoriter siyaset anlayışları çerçevesinde şekillenmiş olduğu hususu göz ardı edildi. Bu süreçte öne çıkan demokrasi söylemleri, bir yandan İslamcı ve/veya muhafazakâr kimlik kurgusunun da aslında otoriter bir siyaset anlayışına dayalı biçimde şekillenmiş olduğu gerçeğini dikkate almaktan kaçındı. Diğer yandan, siyasal Kürt kimliği kurgusunun da sol otoriter bir ideolojinin sınırları içinde şekillenmiş olduğu hususu sorgulama dışı bırakıldı.

Ulus devlet inşası adına kurgulanan ulus veya milli tanımının (aslında kaçınılmaz olarak) tekilcilik anlayışı üzerinde şekillenmesi demokratik siyasallaşmayı zora sokan bir etkendi. Ancak bu tekilci kimliğe itiraz olarak şekillenen farklı kimlik tanımları da sonuçta “hayalî cemaat” kurgularıdır. Demokratikleşme, tekil kimliğin yerini, çok kimlikliliğin alması değil, çoklaşan kimliklerin her birinin çoğunlukçu demokratik siyaset anlayışı temelinde kurgulanmasıyla mümkündür. Zira demokratik siyaset, farklı kimliklerin özgürce siyasal ifade bulması ötesinde, toplumsal müzakere ve uzlaşmaya açık bir kamu alanı inşası zemininde mümkün olur. Nitekim Türkiye’de ulus devlet inşası sürecinde seküler/Batıcı bir milli kimlik tanımının yerini muhafazakâr/yerlici bir milli kimlik kurgusunun alması ellili yıllarda da, AK Parti yönetiminin son on yılında da, çoğunlukçu otoriter tek parti siyasetleriyle sonuçlandı. Diğer taraftan, çoğunluklar karşısında şekillenen azınlık grupların kimlik kurguları da, sadece azınlık olmak suretiyle demokratik siyaset anlayışının temsili olarak düşünülmemelidir. Sonuçta, Sünni Müslümanlık ortak paydası çerçevesinde devletle eklemlenen kesimin dışında kalanların temsili olan Kürt siyasal kimliği de, etnik, dinî, kültürel çoğulculuk vurgusuna sahip olmakla birlikte, sol otoriter bir siyaset anlayışının dayatılması üzerine inşa edildi. Diğer taraftan, Sünni çoğunluk hoyratlığına karşı anlaşılır koşullar altında olsa da sonuçta dayatmacı laiklik siyasetlerinin payandası olarak siyasallaştı.

Türkiye’de ulus devlet inşası sürecinin bir parçası olan milli kimlik kurgusu ve siyasetin demokratikleşmesi arasındaki ilişkiyi sorgulamak zorundayız. Ancak kimlik kurguları ve siyaset arasındaki ilişkileri sorgulamayı bu noktadan öteye taşımadan demokratikleşme veya demokratikleşememe süreçlerini hakıyla kavrayamayız.

KAYNAKÇA

- Anderson, B. (1993). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Metis Yayınları.
- Çelik, M. (haz.) (1996). *Hüseyin Avni Ulaş*. Erzurum Kitaplığı.
- Hüseyin Cahit (Yalçın). (1923) *Tanin*.
- Koloğlu, O. (1978). *İslamda Başlık*. Türk Tarih Kurumu.
- Kutlu, S. (2010). Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Millet-i Hâkime ve Müsavat Tartışmaları. M. Ö. Alkan (der.) *Tarık Zafer Tunaya Anısına: Yedigâr-ı Meşrutiyet* içinde, s. 159-178. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mert, N. (2000). Türkiye’de Merkez Sağ Siyaset: Merkez Sağ Politikaların Oluşumu. S. Yerasimos ve G. Seufet (der.) *Türkiye’de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* içinde. İletişim Yayınları.
- Oktay, C. (1991) “Hum” *Zamirinin Serencamı*. Bağlam Yayınları.

Türk Usulü Laiklik Türkiye'yi Taşıma Kapasitesine Sahip mi?

İSMAIL KARA

İlk soru, “Hıristiyanlıkla, hususen Katolik kilisesiyle alakalı büyük ve sarsıcı bir meselenin İslâm dünyasında, Osmanlı ve Türkiye topraklarında işi ne?” şeklinde sorulabilir. Müslüman mahallesinde salyangoz satmak gibi bir şey mi bu? Laiklik bahsinde sıhhatli ve derinlikli tahliller ve değerlendirmeler yapmak için dinî, felsefî ve tarihî, kültürel yönleri de olan bu başlangıç sorusundan kaçarak yol almak herhalde mümkün değil. “Muasır medeniyet seviyesi”ne yükselmek gibi sadece hissî ve hamasî açıklamalarla ve ciddi müzakerelere konu edilmeden geçirilebilecek cinsten bir problem olmadığı için de bu soru hep karşımıza çıkacak.

Ayrıca Sünnî İslâm dünyasında din ile devlet hep iç içe (eski tabirle “tev'em”, ikiz) olagelmıştır. Osmanlıların çok kullandığı “Din ü devlet, mülk ü millet” kalıp ifadelerinin bir yanında din, diğer yanında devlet vardır. Birinin diğerine göre konumu karşı karşıya değil yan yana-bitişik olmuştur. Millet, din demektir, bu sebeple din üzerinden tanımlanan cemaatin-cemiyetin, toplumun adı da millettir. Bu millet *nation* değildir. Bir de “Din asıl, devlet onun fer'idir” kalıp ifadesi var. Burada devlet kökü ve ana gövdesi din olan bir büyük yapının dalları olarak resmedilmiştir. İslâm tarihinin ve kültürünün asırların içinden genişletip derinleştirerek önümüze getirdiği, giderek din, dil ve dünyamıza yerleştirdiği bu sosyokültürel gerçek Müslüman Türkler için muhtemelen İslâmiyet öncesi Türk kültürünün din-devlet anlayışıyla da teyit edilmiş, güçlendirilmiştir. Mütedeyyin halkın, vatandaşın meseleye bakışı da farkına varılsın varılmasın böyle teşekkül etmiştir.

Nazarî ve fikrî bir müzakerede elbette din ve devlet birbirinden ayrı olarak ele alınabilir, bunun önünde hiçbir engel yoktur. Hatta bazı bakımlardan alınmalıdır bile denebilir; çünkü din insanı siyasî, kültürel köleliklerden, kurulu nizamların, mekanizmaların ve hiyerarşilerin boyunduruğundan kurtarmak çağrısıyla gelmiştir. Bu kademedeki kurulu bir mekanizmaya, yerleşik geleneklere, hiyerarşiye işaret eden devlet dinin olmazsa olmazı değil aksine karşıtıdır. İlk

zahit ve sũfilerin dine-sũnnete bağlı kalabilmek için yeni teœekkũl etmeye baœlayan “devletlu” œehirleri, yeni œehir ve saray hayatını, yeni siyasi hiyerarœileri, giyim kuœam biçimlerini ve mesafeli münasebetleri (medeniyeti) terk ederek bir muhalefet hareketi baœlattıkları biliniyor. œehre karœı badiyeyi, çölü; mesafeli münasebete karœı ünsiyeti, yakınlığı ve medeniyete karœı “vahœet”i tercih etmek...

“Ferman padiœahın dağlar bizimidir” meydan okumasının fikri kœkleri belki buralara kadar gidiyordu.

Peki, oryantalist Louis Gardet'nin yahut Massignon'un birbirini çağırıştırırcasına kurdukları “İslâm laik ve eœitlikçi bir dindir/bir teokrasidir” (*L'İslam est une religion/théocratie laïque et égalitaire*) cümlesinin baœlangıç sorusu etrafında bir anlamı olabilir mi yoksa bir rüşvet-i kelâm yahut bir saptırma olarak mı ele alınmalı? Oryantalist geleneğin esas itibariyle tek dilli/tek yüzlü konuşmadığı hesaba katılırsa her ikisi de olabilir demek lazım. Zaten onların bu cümle dairesinde kastettiği œey İslâm'da din ile devletin felsefi veya fiili olarak ayrı oluœlarından ziyade Hıristiyanlıkta olduğu gibi iktidarın tanrısal kaynağının olmadığı ve eœzamanlı olarak neredeyse baœka hiçbir din ve kültür havzasında olmayan, gayrimüslimlerin (farklı dine mensup olanların) din ve vicdan özgürlüklerinin garanti altına alınması, nihayet hukukun, mahkemelerin müslim-gayrimüslim ayırımı yapmadan herkes için eœitlikçi ve adaletli karakteridir.

Fakat bu soruların ve meselelerin önemi laikliğin hem fikri hem de fiili olarak Osmanlıların son dönemlerinden itibaren Türkiye'yi ve İslâm dünyasını ciddi ölçüde etkilediği ve birçok yeni gelişmelere, fikri ve fiili değişmelere ve giderek biçimsizliklere sebebiyet verdiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Modernleşme (Tanzimat ve İslahat) süreçlerinin, çağdaş İslâm düşüncesinin baœat kavramlarından “tecdid” ve “ıslah” fikrinin (Yeni Selefilik, yeni din yorumlarının) neredeyse bütün aœamaları ve taşıyıcı unsurlarının bir şekilde laiklik düşüncesiyle, sekülerizmle ilişkilendirilmesi mümkündür. Söylem düzeyinde modernleşmeyi ve daha sert bir şekilde laikliği reddeden radikal İslâmcılıkta bile, “Anayasamız Kur'an'dır” sloganı baœta olmak üzere köklü laik-seküler unsurlar vardır.

Türkiye'de ve İslâm dünyasında laiklikle doğrudan irtibatlı modernleşme teœebbüsleri ile yeni dinleşme düşünce ve hareketlerinin iç içe tezahür etmesi de bu karmaœık süreçleri beslemiştir. Bu problemler sadece siyasi merkezlerin değil, dindar halkın da tercihi ve talebi gibi durmaktadır. Dinle modernleşme/laik temayüller arasındaki ciddi mesafe yahut felsefi ve fiili zıtlık, elitler ve dindarlar tarafından da yeteri kadar önemsenmemiş gözükmektedir. Onun için laiklik problemi merkezli olarak hem dünü ve bugünü anlamak hem de gelecek için Türkiye'yi taşıyabilecek fikirler geliœtirmek Türk aydınlarının önünde duran bir meseledir.

HEM AYNI HEM FARKLI...

Bütün Cumhuriyet tarihini, özellikle de 3 Mart 1924 sonrası laiklik anlayışları ve politikaları açısından tek tip ve değişmez bir yorum, aynı mevzuat ve uygulamalar manzumesi olarak değerlendirmek ne kadar doğru olur? Dindarların esas itibariyle değişmeyen laiklik politikalarının

değişen taraflarına verdiği cevaplar ve tepkiler nasıl olmuştur? Bu sorular etrafında, değişmeyen “dayanıklı” unsurları ihmal etmeden farklılaşan dönemlere ve başlıklara işaret etmek için siyasî merkezin, aydınların, asker-sivil bürokrasinin, basın-yayın organlarının, iç dinamiklerin ve uluslararası şartların değişmesine paralel olarak bir kısmı ciddi denebilecek laiklik tadil ve tashihlerine gidildiğinden bahis açılabilir.

Tadil ve tashihleri, değişmeleri hareketlendiren, belki bir şekilde icbar eden iki önemli sebep var; biri II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin ağır aksak da olsa demokratikleşme mecburiyeti hissetmesi, buna paralel olarak katı laiklik politikalarını gevşetmesi, normalleştirilmesi veya mütedeyyin halkın pasif ama ısrarlı muhalefetine ve geniş manada din merkezli taleplerinin artık tek parti idaresinin eski yasağcı ve sınırlayıcı politikalarıyla idare edilemez hale gelmesidir. (Unutmamak lazım, dindar halkın Türkiye'nin yeniden dindarlaşmasındaki rolü eğitimli dindarlardan daha fazla ve daha politik bir derinliğe sahiptir).

Diğeri ise, bununla irtibatlı olarak yine II. Dünya Savaşı sonrası şartlarda Türkiye'nin girmek zorunda kaldığı uluslararası ilişkilerin neticelerinden, uzantılarından biri olarak mütalaa edilebilir. Artık eski dünya yoktur ve eski laiklik politikaları da yürütülemez. Mustafa Kemal Paşa'nın vefatı ve yeni devletluların kendilerine kuvvetli ve itibarlı yeni bir yer ve statü aramaları da belki üçüncü bir sebep olarak zikredilebilir.

Bu sebeplerden birinin öne çıkartılması neticeyi çok fazla değiştirmeyecektir sanırım; fakat 40'lı yılların ikinci yarısında daha bariz bir şekilde görülmeye başlayacak, katı laikliğin tadil ve tashih çabalarına tekaddüm eden bazı ön/cü çıkışlardan ve yoklamalardan da bahsetmek lazım:

- Nurettin Topçu'nun 1939 Şubatı'nda *Hareket* dergisini çıkarmaya başlaması ilk hatırlanması gereken muhalif ve yol açıcı çıkış olmalıdır.
- Oryantalistlerin yayımladığı *İslâm Ansiklopedisi*'nin tercüme, tadil ve çok az telif yoluyla hazırlanma ve devlet tarafından yayımlanma kararının alınması ve yürürlüğe konması yeni dönemin resmi başlangıcı olarak düşünülebilir (1939).
- 1925 yılında kapatılan *Sebilürreşad* mecmuası çevresinin, *İslâm Ansiklopedisi*'ne karşı “sivil” ve muhalif bir hareket olarak *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'ni ve *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'ni devreye sokması (1940; ilk sayfalarında “koruyucu tilsim” olarak İsmet İnönü'nün tam sayfa bir fotoğrafı yer almaktadır).
- Millî Eğitim Bakanlığı yayınları arasında, tasavvuf, tarih ve edebiyat ağırlıklı *Şark-İslâm* klasikleri neşriyatının başlaması (1942).
- İlk cami yaptırma derneklerinin kurulması (1944) bunlar arasındadır.

1950 yılına, DP iktidarına kadar son tek parti-Halk Partisi iktidarlarının bu sahada yaptıkları aslında çok partili hayatta laiklikle ilgili yapılacakların hem sahalarını ve sınırlarını hem de dil ve üsluplarını belirleyip gösterecektir:

- İlk cami yaptırma derneklerinden Ankara Kocatepe Camii için kurulanı 1944 yılında, Şişli Camii için kurulanı 1945'te faaliyete geçti. İstanbul Feneryolu Camii 1947'de, Şişli Camii 1949'da tamamlanarak ibadete açıldı.
- 1947 (24 Nisan): İslâmcılık akımının önde gelen isimlerinden Ahmet Hamdi Akseki, Diyanet İşleri Başkanlığı'na getirildi.
- 1947 (Temmuz): Okulların dışında fakat Milli Eğitim'in denetimi altında hususi din eğitimi programı (resmi adıyla Din Bilgileri Dershaneleri) kabul edildi.
- 1947: Muhtemelen 1924 yılından itibaren döviz kıtlığı, yol emniyeti, bulaşıcı hastalık, "Araplara para yedirmemek" gibi gerekçelerle fiilen yasaklanan hac ibadetine izin verildi.
- 1949 (15 Ocak): Eski İslâmcılardan Şemsettin Günaltay son CHP iktidarının başbakanlığına getirildi.
- 1949 (15 Ocak): İmam Hatip Kursları tedrisata başladı.
- 1949 (16 Şubat): 20 küsur yıl sonra ilkokulların 4. ve 5. sınıflarına seçmeli ve velilerin isteğine bağlı olarak din dersleri kondu. Kontrol altında tutulmak kaydıyla okulların haricinde de (özellikle camilerde) din eğitimi verilmesine müsaade edildi.
- 1949 (21 Kasım): Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi açıldı.
- 1949: Bakanlar Kurulu kararlarıyla Kur'an kurslarının açılmasına izin verildi.
- 1950: 28 Mayıs 1927 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti Dahilinde Bulunan Bircümle Mebânî-i Resmîye ve Millîye Üzerindeki Tuğra ve Medhiyelerin Kaldırılması Hakkındaki Kanun"la devlet dairesi olarak kullanılan eski binalardaki, bir kısmı örtülmüş, bir kısmı badana-boya ile kapatılmış Arap harfli hatlar açılmaya başlandı.
- 1950 (1 ve 24 Mart): 1925'ten beri kapalı olan türbelerden 19 tanesinin ziyarete açılmasına karar verildi.

Laiklik, hususen tek partili yıllardaki baskılarla birleşen uygulamalar halkın sisteme ve siyasete katılımının da önündeki engellerden biri olmuştur. Bu bariyerlerin kısmen veya psikolojik olarak kalkması hem büyük şehirlerde hem de taşrada halkın dinî taleplerini ve ısrarlarını da artırmış, aralanan kapılardan yol bularak sisteme dahil olma çabalarıyla birlikte dinîleşme teşebbüslerine de destek vermiştir. MSP çizgisi dahil muhafazakâr partileri ve kurumları değiştirip dönüştüren, biraz da 40'lı yıllardan itibaren giderek alan genişletecek olan halkın bu davranışlarıdır.

DP iktidarının genişlettiği bu karar ve uygulamaların hepsi tek parti iktidarının son yıllarında oldu. Çok partili hayata geçildikten sonraki dönemlerde laiklikle ilgili karar ve uygulamaların değişmesi, geri dönüşler yaşanması, yahut yeni veçheler kazanmasının dönüm noktaları askerî darbeler ve müdahalelerle olacaktır (27 Mayıs 1960 darbesiyle başlayan bu müdahaleler

dizisi, laiklik ve din politikalarıyla mütedeyyin halkta bulduğu-bulamadığı karşılık, pasif fakat ısrarlı karşı davranışlar açısından yeterince tetkik edilmemiştir). Bununla beraber çok partili hayatla birlikte iktidara gelen muhafazakâr partiler takip ettikleri politikalar ve kendilerine yönelik sert tenkitler sebebiyle, paradoksal olarak yahut beklenebileceği şekilde katı laiklik politikalarının ve Kemalist fikriyatın yerleşmesine, katılmasına da sebebiyet vermişlerdir.

LAİKLİK MUĞLAKLIK VE MÜPHEMLİK KALDIRIR MI?

Evet, laiklik politikalarında çok partili hayat boyunca kısmen iktidarlardan, halkın taleplerinden, kısmen dönemden, zamanın ruhundan ve nihayet uluslararası şartlardan kaynaklanan, menfi veya müspet olarak değerlendirilebilecek birçok değişiklik olmuştur. Fakat bir asır gibi uzun sayılabilecek bir tarih içinde değişmeyen, zamana dayanıklı hale gelmiş/getirilmiş bazı ana kararları, uygulamaları ve mümkünse bunların mantığını gündeme getirmek ve tartışmak muhtemelen daha önemlidir.

Bunlar arasında bizce birinci sırada zikredilmesi gereken husus, Türk usulü laikliğin bütün tarihini kuşatan “muğlaklık” ve “müphemlik” özelliği, yahut tercihidir. Özellikle işin tabiatı ve tekniği icabı açık ve net olması gereken laiklikle, din ve vicdan özgürlüğüyle, din eğitimiyle, bunlarla irtibatlı kurumlarla alakalı kanunların, mevzuatın da muğlak ve müphem bir tarzda düzenlenmesi, öyle bırakılması şuurlu ve ısrarlı bir tercihten başka nasıl açıklanabilir acaba? Açıklanabilir mi?

Bazı örnekler verelim:

- Meselâ hilafeti ilga eden kanunda (1924) yer alan “Hilafet Hükümet ve Cumhuriyet mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan...” ibaresi niçin buraya, bu şekilde konulmuştur ve ne demek istenmektedir? Hilafet Cumhuriyet’in ve Türk hükümetinin içinde nasıl bulunmaktadır? (Başvekil Adnan Menderes’in Meclis’e hitaben “siz isterseniz hilafeti bile getirebilirsiniz” sözünü, bir şekilde bildiği veya siyaseten anladığı bu muğlak mevzuat beyanına yaslanarak söylediği, bir sırrı faş ettiği için de bedelinin ağır olduğu rivayet edilir).
- Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun medreseleri re’sen kapatmak yerine “Bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâleti’ne devir ve raptedilmiştir” gibi bir ibareyi tercih ederek, kapatmayı kanun mevzuu değil de sadece bakanlığın kararı ve icraatı seviyesine düşürmesi niçin tercih edilmiştir? Medreseleri kapatan Tevhid-i Tedrisat Kanunu değil, bakanlığın bir kararıdır (Bugün Millî Eğitim Bakanlığı kanun yoluyla kendisine devredilmiş medreseleri kapattığı gibi tekrar açabilme yetkisine hukuken sahip gözükmektedir. Latife gibi gelebilir ama hukuken durum budur. “Devrim Kanunları”ndan sayılan bir mevzuattaki düzenleme böyle muğlak ve müphem yapılmış, öyle uygulanmıştır).

- Aynı muğlaklık ve siyaset tarzı ezanın Türkçe okunmasını düzenleyen kanunda, iki imamlık kadrosunu muhafaza ederek Ayasofya Camii'ni müze haline getiren resmi yazışmalarda, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın bu yazışmaların altındaki imzasında da vardır. 1934 yılından tekrar cami olarak açıldığı 2020 yılına kadar resmi olarak Ayasofya Camii adıyla bir kurum olmamakla beraber Ayasofya Camii imamlık kadrosu ve bu kadronun görevlisi fiilen hep olagelmış ve o kadrodan maaş almıştır.
- Dindar insanların başında uzun yıllar muğlak fakat tehditkâr bir afet habercisi gibi doluşan meşhur 163. Madde öyle düzenlenmiştir ki gerektiğinde bu maddeden, –kanunu yapan kişiler, CHP erkânı dahil– tutuklanamayacak hiçbir dindar insan yok gibidir.

CHP'nin 1949 yılında çıkardığı, DP iktidarının da tahkim ederek arkasına sığındığı bu madde, yahut DP iktidarının çıkardığı 1953 tarihli Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun esas itibarıyla din ve vicdan hürriyetini kullanılamaz, en yumuşak tabiriyle yöneticilerin, kolluk kuvvetlerinin, hâkim ve savcılarının, bürokratların insafına bırakmış hale getirecektir.

Ceza Kanunu'ndan, Soğuk Savaş bittikten sonra, 1991 yılında ancak çıkartılabilen 163. Maddenin, 1983'te dili bir miktar sadeleştirilmiş ve müeyyideleri artırılmış hali şöyledir:

Laikliğe aykırı olarak, devletin sosyal veya ekonomik veya siyasi veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla veya siyasi amaçla veya siyasi menfaat temin ve tesis eylemek maksadıyla dinî veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanınan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse beş yıldan on yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır.

Şahsi nüfuz veya menfaat temin etmek maksadıyla dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes tanınan şeyleri veya dini kitapları alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse iki yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır.

Yukarıdaki fıkralarda yazılı fiilleri devlet daireleri, belediyeler veya sermayesi kısmen veya tamamen Devlete ait olan iktisadi teşekküller, sendikalar, işçi teşekkülleri, okullar, yükseköğrenim müesseseleri içinde veya bunların memur, müstahdem veya mensupları arasında işleyenler hakkında verilecek ağır hapis cezası üçte bir nispetinde artırılır.

Üçüncü ve dördüncü fıkralarda yazılı fiiller, yayın vasıtaları ile işlendiği takdirde verilecek ceza yarı nispetinde artırılır.¹

1953 tarihli Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun'un birinci maddesi de çok partili hayata geçişle, DP iktidarıyla birlikte dinî sahadaki muhtemel özgürlük

1 CHP iktidarının son başbakanı, eski İslâmcılardan Şemsettin Günaltay'ın imzasıyla 9 Mayıs 1949 tarihinde Meclis'e sevk edilen kanunun gerekçesi şöyle başlıyor: "Son zamanlarda komünistlik ve dincilik propaganda ve cereyanları dikkati çekecek bir mahiyet almıştır. Hal ve vaziyetin imkân ve müsaadesine göre çeşitli ve çok değişik şekillerde çalışmalar ve cemiyet nizamlarını komünist esasları ve dinî akidelere uydurmak isteyenlerin gizli ve açık her nevi hareket ve faaliyetleri memleketin ve halkın emniyet ve selâmeti ve saadet ve refahı ve ilerleme ve gelişmesi namına bir tehlike teşkil etmeye başlamış ve cemiyeti içinden gevşetip çökertmeye matuf bu türlü bozguncu faaliyetlerin layık oldukları şiddet ve ehemmiyetle takip ve tenkilini gerekli kılmıştır."

genişlemelerinin ve rahatlıkların hem şahsi olarak hem de eğitim-öğretim ve kurumsallaşma bakımından önünü kapatmak için kaleme alınmış gibidir:

Siyasî veya şahsî nüfuz veya menfaat temin etmek maksadıyla dini veya dinî hisleri yahut dince mukad-des tanılan şeyleri veya dinî kitapları alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir seneden beş seneye kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Fiil neşren [yayın yoluyla] işlenirse hükmolunacak ceza yarı nisbetinde artırılır.²

Özgürlükçü olduğu sürekli vurgulanan 1961 Anayasası'nın din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 19. Maddesi de aynı istikamette ve muğlaklıktadır:

Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka veya bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmiyan ibadetler, dini âyin ve törenler serbesttir. Kimse ibadete, dini âyin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz. Kimse, dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz. Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanuni temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Kimse, devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler, yetkili mahkemece ve siyasî partiler, Anayasa Mahkemesi'nce temelli kapatılır.

1982 Anayasası'nda din ve vicdan hürriyeti maddesi 24. Madde olacak ve Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersini mecburi hale getirmesi dışında önemli bir yenilik ve sarahat getirmeyecektir.

Bu mevzuatın metinleri din ve vicdan hürriyeti için neredeyse hemen hiçbir serbest saha bırakmamakta kararlı, katı/keyfi yorumlandığı zaman keyfi tasarruflara, istismarlara açık bir niyet ve görüntü veriyor. Uzun yıllar uygulama da böyle olmuş; yüzlerce mahkemede Kur'an-ı Kerim, enam-ı şerif başta olmak üzere içinde eski harfli metinler olan ilmihal, namaz hocası ve dua kitapları, ayrıca takke, tesbih, sarık, muska vb. metinler, öğeler, halk Müslümanlığı unsurları gerekçe gösterilerek "suç unsuru" kabul edilmiş, normal ibadetlerini yerine getirenlerle çocuklara dinî bilgiler, Sübhâneke duası ve Kur'an öğretenler, birlikte dinî muhtevalı dersler yapanlar vb. "âyin yapıyor", "devletin temel düzenini dinî esas ve inançlara uyduruyor", "devleti yıkmaya teşebbüs ediyor" diye suçlanmış ve binlerce insan sudan sebeplerle tutuklanmış, yargılanmış, hakaret ve işkence görmüş, hüküm giyerek hapis yatmış; birçok vakıf, dernek, kurum laiklik karşıtlığı, irtica ve taassup, dini istismar suçlamasıyla yargılanmış ve kapatılmıştır. Bunların kaynağı ve mesnedi her tarafa çekilebilecek, bugün de muğlak ve müphem olan laiklik mevzuatıdır (Dönmezler, 1984; Önder, 1985).

2 Başbakan Adnan Menderes'in imzasıyla 20 Temmuz 1953 tarihinde Meclis'e sevk edilen kanunun gerekçesinde şu paragraf da yer alıyor: "Dinî sâik ve gayeler adı altında girilen bazı hareketlerin siyasî veya şahsi menfaatleri istihdaf eylediği ve meşru kisveye bürünen ve memlekette hakim hürriyet havası suistimal edilerek yapılan bir kısım siyasî toplantıların, müesses temel nizamları baltalamak ve irtica ve taassubu canlandırmak maksadına matuf bulunduğu yer yer tezahür eden hadiselerin takibi neticesinde meydana çıkmıştır."

DP iktidarının daha başlarında çıkarılan Atatürk'ü Koruma Kanunu da bir tür 163. Madde olarak işlemiş, daha doğrusu istismar edilerek, aleyhte yorumlanarak çokça insanın mahkûmiyetine veya ilmî ve fikrî kanaatlerini, siyasî tenkitlerini açıklayamayacak hale gelmesine sebebiyet vermiştir. Bu kanun aslında bir kişinin korunmasından ziyade Cumhuriyet idaresinin ve ideolojisinin, bu arada laikliğin tartışılması ve tamire, tadile tabi tutulmasının önünü tıkamış, belki daha da önemlisi Türk siyasetini, asker-sivil bürokrasiyi, üniversiteleri, ilim ve fikir hayatını ikiyüzlülüğe ve sathiliğe sürüklemiş,³ tarih anlayışını dar ve verimsiz bir alana hapsetmiş, konumuz itibarıyla de laiklik çalışmalarını ve dinî alanla ilgili tartışmaları, yorumları derinliksiz bırakmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönem itibarıyla bu kanun gerekçe gösterilerek yapılan sorgulama ve cezalandırmalar çok azalmış olmakla beraber ilim ve fikir hayatına getirdiği kısıtlamalar ve suniliklerle bir suçlama unsuru olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Bakın iş nerelere varıyor:

[...] Geçenlerde İlim Yayma Cemiyeti namıyla Müslüman Türkler[ın] teşkil ettikleri cemiyetin programında neşredebilecekleri eserler meyanında dinî eserler de olduğu için yetmiş kişi kurucuları bu [Cemiyetler Kanunu'ndaki "dinî mahiyette cemiyet teşkili memnuiyeti" hakkındaki] madde ile ceza mahkemesine sevkolundular [...] (Edip, 1952, s. 100-101).

Uzun yıllar Türkiye'yi meşgul eden, yarın edip etmeyeceği de meçhul olan, 1966 yılından beri birçok haksızlığın ve mağduriyetin sebebi olmuş başörtüsü problemiyle ilgili kanuni düzenlemelerde ve mahkeme yorumlarında da aynı muğlak ve müphem tavır düne kadar devam edegelmiştir. (Hukukçu olmamakla beraber bugün muğlaklığın tamamen kalktığından hiç emin değilim).

Başka birçok örnek daha var. Fakat muğlaklığın ve müphemliğin niçin dayanıklı bir siyaset etme biçimine ve aracına dönüştüğü yeterince düşünülmüş ve tartışılmış değil. Her konuda "ahkâm kesen" hukukçuların bile hiç tartışmamış olması daha da dikkat çekici.

Acaba siyasî merkezle Cumhuriyet ideolojisi ve kurumları hedef mi küçültmektedir yoksa din merkezli talepleri ve muhalefeti harekete geçmekten alıkoymak, kademeli mesafe almak için zaman mı kazanmaktadır? Yahut istediği zaman müspet, gerektiği zaman menfi yorumlayıp dilediği gibi kullanabileceği bir düzenlemenin varlığı üzerinden kendisini milletine ve dış baskılara karşı daha mı güçlü ve garantide hissetmektedir?

Aslında din ve laiklik bahsinde tabir caizse felsefî muğlaklık ve müphemlik diyebileceğimiz ve yine maalesef hemen hiç tartışmadığımız başlıklar, sorular da var. Meselâ:

3 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hem 12 Eylül'den hem de 28 Şubat sürecinden sonra Atatürk'le ilgili birer kitap ve dergi sayıları çıkarmak mecburiyetinde kalması; 12 Eylül darbesinden önce Anıtkabir ziyaretlerine gitmemekle meşhur olan Erbakan'ın, Refah Partisi sürecinde ziyaretlere başlaması, "Atatürk yaşasaydı Refah Partili olurdu" cümlesini telaffuz etmesi ve Cumhuriyet ideolojisi tenkitlerini 90'lı yıllarda 70 yıldan 50 yıla indirmesi (Atatürk dönemini dışta tutmaya başlaması) sathiliğin boyutlarını göstermesi bakımından iyi birer örnek olmalıdır.

- Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı, İmam Hatip Okulları, İlahiyat Fakülteleri vb. dinî kurumlar mı laik kurumlar mı?
- Cemaat ve tarikatlar, dinî gruplar ve mütedeyyin “sivil toplum” kuruluşları dindar mı laik mi?
- Türkiye’de teknik manada din eğitimi var mı? Mecburiliği devamlı tartışma konusu olan okullardaki din dersleri gerçekten dinî dersler mi yoksa laik din kültürü dersleri mi?..

Mevzuat itibariyle ve hukuken bu kurum ve uygulamaların laik oldukları söylendiğinde acaba bu beyan yeterli açıklayıcılıkta olacak mı, söylenmesi gereken her şey söylenmiş kabul edilecek mi? Elbette değil. Meselâ vatandaşlara, büyük kalabalıklara, öğrenci velilerine, hocalara bu soruları yöneltsek nasıl cevaplar alacağız dersiniz? Muhtemelen dinî kurumlar oldukları, din eğitimi verdikleri, hakiki din dersi oldukları istikametinde cevaplarla karşılaşacağız. Soruları eğitilmiş insanlara yöneltsek neyle karşılaşacağız acaba?

Farklar, mesafeler, boşluklar nereden, niçin ortaya çıkıyor?

DEVLET DİNDEN, DİN DEVLETEN AYRI MI?

Ankara’nın tarihinin hiçbir döneminde din ile devleti bütünüyle birbirinden ayıran bir laiklik anlayışı ve buna bağlı olarak din politikaları ve mevzuatı peşinde olmaması, bize göre muğlaklık ve müphemlikten sonra bütün Cumhuriyet tarihi boyunca değişmeyen ikinci ana çizgidir. (Bilebildiğimiz kadarıyla 1924 yılından bugüne hiçbir üst devlet yetkilisinin ağızından “Türk devletinin dini yoktur” ibaresi duyulmamıştır. Halbuki laik bir ülkede bu normal, telaffuz edilebilir bir cümle olmalıdır ve öncelikle de devletin dinler karşısında tarafsızlığını ifade eder. Ayrıca siyasî aktörler, askerî-sivil bürokrasi, üst yargı temsilcileri, basın din bahsinde birçok kaba ifadeyi telaffuzda hiç de perhizkâr ve riayatkâr davranmış sayılmaz. Niçin böyle bir cümle telaffuz edilemiyor?)

Bu gerçek, Cumhuriyet ideolojisini inşa eden kurucu kişilerin ve sürdüren kadroların alt düzeyde de olsa bu topraklardaki din-devlet ilişkileri hakkında felsefî ve kültürel olarak doğru bazı bilgilere sahip oldukları ve pratik-pragmatik sebeplerle de olsa buna dikkat ettiklerini gösterir. Cumhuriyet idaresinin bir taraftan her manasıyla katı laikliği muhkemleştirirken ve mütedeyyin insanların alanını daraltırken, bu sahaya baskılar uygularken diğer taraftan kendisinin tehlikeli görmediği dindarlıkları muhafaza etmek ve devamlılıklarını sağlamak için kurumlar kurduğu, açık kapılar bıraktığı ve bunlarla birlikte cemaat ve tarikatlarla dinî gruplar üzerinden de bu sahaya destek verdiği söylenebilir.

Anayasa Mahkemesi’nin laiklikle problemlili olup olmadığı açısından Diyanet İşleri Başkanlığı için yaptığı, 1972 tarihli aşağıdaki (AYM, Esas 1970/53, Karar: 1971/76) yorum ve değerlendirme din-siyaset ilişkileriyle alakalı bütün meselelere, kurumlara ışık tutacak vasıflara ve gözeneklere sahiptir:

[...] Diyanet İşleri Başkanlığı, *dini bir teşkilat değil*, Anayasanın 154'üncü maddesinde saptandığı üzere genel idare içinde yer almış *idari bir teşkilat* durumundadır. [...] Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasada yer almasının ve mensuplarının memur niteliğinde sayılmasının, [...] *birçok tarihi nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla ihtiyaçların doğurduğu bir zorunluk sonucu* olduğunda kuşku yoktur. [...] Dinin devletçe denetiminin yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi yoluyla *dini taassubun önlenmesi ve dinin toplum için manevi bir disiplin olmasının sağlanması ve böylece Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi, yücelmesi ana ereğinin gerçekleştirilmesi* gibi nedenlere dayan[maktadır]. [...] Devletin bu alandaki yardımı ve Diyanet İşleri kuruluğu görevlilerinin memur sayılması, devletin din işlerini yürüttüğü anlamına gelmeyip ülke koşullarının zorunlu kıldığı ihtiyaca uygun bir çözüm yolu bulmak erek ve anlamını taşımaktadır” (*Resmî Gazete*, 15 Haziran 1972, vurgular bizim).⁴

Bütün muğlaklığına rağmen Türkiye’de laiklik anlayışının niçin böyle olduğunu ve din işlerinin neden müstakil hale gelemediğini bundan daha iyi anlatacak metin bulunabilir mi acaba? Bu mantığın hem siyasî merkez hem de mütedeyyin halk tarafından bir şekilde ama farklı gerekçelerle kabul edilmiş olması devletin muhalif odak olma istidadı gösteren dinî grupları içine çekme alışkanlıklarına meşruluk sağlarken cemaat ve tarikatların da siyaset etme biçimine karşı olduğu devletin içine dahil olma arzularını ve arayışlarını meşru hale getirmiştir. (Çift taraflı işleyen bu mekanizma menfi yorumlandığında taraflar karşısındakini mahkûm etmek için en uygun ifadelerini muhtemelen “sızma” kelimesi üzerinden kuracaklardır).

Evet, soru(n) bütün ciddiyetiyle önümüzdedir ve Cumhuriyet’in bir asrı bitmişken genişliğine ve derinliğine tartışılmaya ziyadesiyle muhtaçtır: Türk usulü laiklik Türkiye’yi taşıma kapasitesine sahip mi?⁵

KAYNAKÇA

- 1953 tarihli *Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkındaki Kanun*.
 25 Temmuz 1951 tarihli *Atatürk’ü Koruma Kanunu*.
 3 Mart 1924 tarihli *Tevhid-i Tedrisat Kanunu*.
 Daver, B. (1955). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik*. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
 Din ve Vicdan Hürriyeti 24. Madde, 1982 *Anayasası*.
 Din ve vicdan hürriyetini düzenleyen 19. Madde, 1961 *Anayasası*.
 Dönmezer, S. (1984). Din Hürriyeti Aleyhinde Cürümler. *Özel Ceza Hukuk Dersleri* içinde (8:52). İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları.
 Edip, E. (1952). Müslüman Türk Milleti Din Hürriyetine Tamamen Sahip midir? *Sebilürreşad*, VI/132: 100-01.
 Esas 1970/53, Karar: 1971/76, *Anayasa Mahkemesi Kararı*. <https://normkararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/Dosyalar/Kararlar/KararPDF/1971-76-nrm.pdf>
 Kara, İ. (2016). *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2*. Dergâh Yayınları.
 Önder, A. (1985). Hürriyet Aleyhinde İşlenen Cürümler. *Türk Ceza Hukuku-Özel Hükümler* içinde (s. 1-42). Beta Yayınları.

⁴ Bülent Daver’in “hukuk tekniği bakımından laiklik prensibinin kabul şeklinde bir aksaklık görüyoruz. O da şudur: “Laiklik prensibi Anayasa’da tayin ve tarif olunmamış ve sadece devletin laik olduğunun belirtilmesi ile yetinilmiştir” ifadeleri için bkz. *Türkiye Cumhuriyeti’nde Laiklik* (Daver, 1955, s. 90.)

⁵ Laiklik meselesinin Cumhuriyet tarihi boyunca ele alınış biçim, mevzuat ve uygulamaları, din-siyaset ilişkileri konusunda daha geniş okumalar için bkz. *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2* (Kara, 2016, s. 11-203).

Cumhuriyet'in 100. Yılında Laikliğin Anlamları ve Yaşamsal Bir İhtiyaç Olarak Laiklik

UMUT AZAK

Türkiye'nin yüz yıllık cumhuriyet ve yetmiş sekiz yıllık demokrasi deneyiminin temel taşlarından biri olan laiklik, "din ve devlet işlerinin ayrılması" gibi bir tanımla sınırlanamayacak; birbiriyle çelişen uygulamalar ve zaman içinde farklılaşan yorumlamaları da içeren çok boyutlu bir tarihsel birikime sahip. Cumhuriyet'in laiklik serüvenini iki ayrı dönem ve dört başlık altında ele almak mümkün: Tek parti döneminde laiklik, hem (1) dinden bağımsız bir eşit vatandaşlık zemini olarak ilerlemeci ve özgürleştirici bir kuruluş ilkesine; hem de (2) uygulamada Türk milliyetçiliği ve Sünni İslam'la ilişkisi içinde anlamlandırılabilir bir din-devlet ilişkisi düzenlemesine işaret eder. Çok partili dönemde ise, bunlara ek olarak, artık (3) eleştirilen ve demokratik parti rekabeti içinde çoğunluğun dininin lehine törpülenerek dönüştürülen; buna tepki olarak ise (4) bir muhalefet talebi haline gelen laiklikten söz edilebilir.

Laikliğin önceki dönemlere göre daha da geniş muhalif kitlelerin ihtiyaç ve talebine dönüştüğü günümüzde, laikliğin sadece resmî bir ilke değil, siyasetin merkezinde, farklı şekillerde tanımlanabilen bir kavram olduğunu; demokrasiye geçildiğinden beri, her zaman iktidardakiler tarafından değil, çoğu zaman iktidara rağmen ve iktidardakilere karşı savunulageldiğini hatırlamakta fayda var. Anayasal olarak laiklik devam etmekle birlikte, siyasi iktidarın laiklik ilkesiyle bağının oldukça zayıfladığı bugünün Türkiye'sinde, yüzyıl boyunca laikliğe yüklenen anlamları ve bunların dönüşümünü hatırlamak büyük önem taşıyor. Aşağıdaki değinme, bu doğrultuda, maddeler halinde bir hafıza tazeleme denemesi olarak görülebilir.

İLERLEMECİ VE ÖZGÜRLEŞTİRİCİ BİR KURULUŞ İLKESİ OLARAK LAİKLİK

Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında laiklik henüz yeni devletin anayasal bir özelliği olarak yazılı olmasa da Cumhuriyet'in ilanını önceleyen bir kuruluş ilkesiydi. Lozan Konferansı'nda Türk temsilciler, yeni devletin Müslüman olmayan uyruklara da eşit yurttaşlık haklarının uygulanacağı laik bir sistem kuracağı taahhüdünü vermişlerdi. Lozan Barış Antlaşması'nın 39. maddesine göre, Türkiye'nin tüm halkı din ayırt edilmeksizin yasalar önünde eşit olacaktı. Antlaşmanın din-devlet ilişkileri açısından bir diğer önemi de gayrimüslimlere azınlık statüsü verilerek haklarının yasal güvence altına alınmasıydı. Antlaşmada belirtildiği şekliyle, Osmanlı döneminde "millet" statüsünde olan Ermeni, Rum ve Yahudiler, nüfusun çok büyük oranda Müslümanlaştığı bir ülkede "azınlık" olarak dinî örgütlenme ve anadilde eğitim haklarını koruyabildiler.¹

Bu doğrultuda, 1924 anayasasının 88. maddesinin vatandaşlığı din farkı gözetmeksizin tanımlaması; 2. maddesindeki "Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslam'dır" ibaresinin 1928'de çıkartılması ve 1937'de laikliğin değiştirilemez ilke olarak anayasaya girmesiyle; dinden bağımsız olarak tüm vatandaşların, özellikle de gayrimüslimler ve azınlık statüsünde olmayan Alevilerin eşitliği teorik olarak garanti altına alındı. Laik eğitim ve kurumların dinsel ve kültürel farklılıkları görünmezleştirme vaadi, azınlık mensubu vatandaşlar için, pratikte her ne kadar sınırlı olsa da, en azından ilkesel olarak ortak kamusal alana eşit katılım imkânı sağladı.²

1924 Mart'ında, siyasî egemenliğin saltanattan millete geçmesinden on beş ay, cumhuriyetin ilanından da üç ay sonra, dört yüz yıldır İstanbul'da bulunan hilafet makamının lağvedilmesi laik Cumhuriyet'in attığı en radikal adımlardan biriydi. Millet Meclisi'nin hanedan üyeleri arasından seçtiği son halife, şehzade Abdülmecid'in diğer hanedan üyeleriyle birlikte yurtdışına çıkartılması, millî egemenliğe ve Ankara'daki genç cumhuriyete gölge düşürebilecek olası bir dinî otorite odağını ortadan kaldırdı.

Aynı tarihte kaydedilen ve devrim niteliğindeki diğer bir laiklik reformu, eğitim birliği yasasıyla (Tevhid-i Tedrisat Kanunu) tüm eğitim faaliyetlerinin dinî kurumların elinden alınıp eğitim bakanlığı altında birleştirilmesi idi. Sadece medreseler kapatılmadı, zaman içinde din dersleri de müfredattan kaldırıldı. İlk aşamada imam ve hatip yetiştirilmesi için açılan birkaç okul da bir süre sonra kapatıldı. Eğitim alanını dinî içerikten arındırarak bilimsel temele oturtan bu reformla ülkeyi ilerletecek yeni nesillerin yetiştirilmesi hedefleniyordu.

Nitekim laiklik, ilerleme ve çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşma hedefine yönelik bir gereklilik olarak görüldü. Osmanlı'nın son döneminde, Batı'yı onun silahlarıyla yenme amacıyla, geleneksel dinî otorite, eğitim, hukuk ve siyaset alanlarından tedricî bir şekilde uzaklaştırılmaya

1 Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde kaybedilen Balkan topraklarından Anadolu'ya Müslüman göçü ve Osmanlı hükümetinin tehcir politikasıyla Ermenilerin kitlesel katliam ve göçleri sonucu Anadolu nüfusu büyük ölçüde Müslümanlaşmıştı. Lozan'da ayrıca, Türkiye sınırları içindeki Rum Ortodokslar ile Yunanistan'daki Müslüman nüfusun karşılıklı değiştirilmesi kararı verilmişti. Bu nüfus mübadelesiyle Anadolu'da, Balkan Savaşları'ndan beri oranı artırılan Müslüman nüfus daha da büyük bir çoğunluk haline gelecekti.

2 Ermenilerin laik modernleşme düzleminde Cumhuriyet projesine gönüllü dahil olabildiklerini; fakat bu sürecin, ötekileştirme ve dahil etmenin iç içe geçtiği bir tür "seküler zimmilik" deneyimi olarak gerçekleştiğini gösteren eleştirel bir çalışma için bkz. Ekmekçiöğlü (2021), s.164-185.

başlanmıştı. Bilimsel eğitim, rasyonel bürokrasi, güçlü ordu ve merkezî devleti oluşturma çabası bu sekülerleşme sürecinin bileşenleriydi. Cumhuriyet döneminde de laiklik ilkesi, Osmanlı döneminde başlayan modernleşme ve sekülerleşme süreçlerini hızlandırma, Batılılaşarak ayakta kalma ve Batı medeniyeti içinde yer edinme azminin adı konmuş haline dönüştü. Kıyafetlerden alfabeyle, rakamlardan zaman ve ölçü birimlerine kadar Avrupa'ya uyum sağlayarak topyekûn bir kültürel dönüşümü hedefleyen reformlar bu yüzden laiklikle ilişkilendirildi.

Cumhuriyet'i laikleştiren yasalar aynı zamanda, kadınlar ve erkeklere eşit vatandaşlık hakları ve hayatın her alanına dahil olabilmeleri için fırsat eşitliği tanıdı. Karma eğitime geçilmesi sayesinde geleneksel ve dinî değerlere dayalı cinsiyet ayrımcılığına meydan okundu. Evlilik yaşı, erkek çokeşliliği gibi konularda toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik önemli adımların atılmasını sağlayan Medenî Kanun ile İslam hukukunun geçerli olduğu son yasal düzenleme olan aile hukuku da dinî çerçeveden çıkartıldı. Yine de kadın cinselliğinin denetimine dayalı köklü ataerkil normların özel ve kamusal alanı belirlemeye devam ettiği; kadınların, en azından feminist hareketin 1980'lerdeki canlanışına kadar, "kurtulmuş fakat özgürleşmemiş" oldukları haklı olarak söylenebilir (Kandiyoti, 1997, s. 71-91). Fakat laiklik reformları Osmanlı-Türk kadın hareketinin eşitlik mücadelesinin hem bir sonucu hem de sonraki özgürleşme mücadelelerinin zemini olarak görülmelidir.

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ VE SÜNNİ İSLAM'LA SINIRLANAN LAİKLİK

Laiklik reformları aynı zamanda ulusun inşasının da temeliydi. Medreseler kapatılıp din eğitimiyle birlikte Arapça ve Farsça öğretimine son verilirken, tüm eğitim kurumlarında Türkçe dil ve Türk tarihi dersleri zorunlu hale getirilmişti. Eski alfabe ve ölçü birimlerinin Batı versiyonlarıyla değiştirilmesi; namaz duaları değilse de, Cuma hutbelerinin ve ezanın Türkçeleştirilmesi, İslam'la özdeşleşen Arap dili ve kültürünün tesirinden arınmaya yönelik çabalardı. Türklüğün ayrıştırılması ve vurgulanması yoluyla, ümmet anlayışından uzaklaşmaya çalışılıyordu. Bu yüzden laikleşme aynı zamanda Türkleşme, ulusal kimliği oluşturma anlamına da geliyordu.

Lağvedilen ya da yasaklanan dinî sembol, kurum ve pratiklere rağmen, "laikliğin dinsizlik olmadığı" iddiası Türkiye laikliğinin daimî bir teması oldu. Laikliğin dinsizlik anlamına gelmediği ve devletin, İslam'ın koruyucusu olmaya devam ettiğinin başlıca kanıtı, 1924'te kapatılan Şeriye Vekâleti/Bakanlığı'nın yerine kurulan Diyanet İşleri Reisliği/Başkanlığı idi. Kamu hizmeti olarak din hizmetini tekeline alan Diyanet, hem devletin dinî alanı denetleyip merkezîleşmesine hizmet ediyor, hem de ona Müslüman çoğunluğun gözünde meşruiyet kazandırarak, laikliğin dinsizlik olmadığını kanıtlamış oluyordu.

Laik devlet sadece "dinsizlik" yaftasından sıyrılmak değil, rejimin devamını sağlamak amacıyla modern şartlara uyum sağlayacak şekilde dinin dönüşümünü, dinin/İslam'ın özünü ortaya çıkarıp yaygınlaştırmayı da hedefledi. Bilimle ve modern yaşamın gereklilikleriyle çeliştiği düşünülerek yanlış, yabancı veya zararlı addedilen yerleşik İslami kurum ve pratiklere "hurafe, irtica, gericilikle savaş" şiarlarıyla savaş açıldı. Laik devletin, tarikatların yasaklanmasını da

kapsayan bu yasaklayıcı tutum ve politikası, çeşitli senkretizmleri içeren popüler halk inanışlarını ve en çok da Aleviliği dışlayan Sünni Hanefi Osmanlı ulemasının yaklaşımıyla örtüşüyordu. Diyanet çatısı altında işlevlerini sürdüren “ulema” hurafeye ve din dışı addettiklerine karşı mücadelesini laik rejim adına da yürütme görevini üstlendi.

Dinî alanın devlet tarafından sınırlandırılması ya da dönüştürülerek denetlenmesi her şeyden önce rejimi koruma amaçlıydı. Örneğin, halifelğin kaldırılması, 1922’den itibaren artık padişah olmayan bir halifenin muhtemel siyasi rekabetini engellemek için gerekli görülürken; 1925’te tekke ve zaviyelerin kapatılması, Şeyh Sait İsyanı’nda olduğu gibi Kürt başkaldırılarının Nakşibendilik gibi güçlü yerel ağlarla örtüşmesini engellemek amacıyla taşıyordu.

Tek-parti iktidarına karşı muhalefet de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası örneklerinde olduğu gibi, “irtica” yani dini siyasete alet etmeyle itham edilerek tasfiye edildi ya da yıpratıldı.

Lozan Barış Antlaşması ve anayasadaki, dinden bağımsız eşit vatandaşlık taahhütlerine rağmen, Cumhuriyet’in laiklik ilkesi yıllar içinde artan bir şekilde, homojen ve tekil millî kimlik tahayyülleriyle çelişki içinde oldu. Laik devlet pratikte, farklı inançlara karşı ne eş mesafede ve ne de tarafsız olabildi. Türklük ve Türkçenin Anadolu’da hâkim kılınması için tüm kültür sahası Türkleştirilmeye çalışılırken, Müslüman olmayanların Türk olup olamayacağı sorusuna pratikte verilen yanıt çoğunlukla olumsuzdu. Gayrimüslimlerin Türklüğü sorunlu, farklı etnik kimliğe mensup Müslümanların Türklüğü ise zorunlu addedildi. Sünni Hanefi İslam ve Türklüğü harmanlayan etno-dinsel milliyetçi politikalar nedeniyle, bu sentezin dışında kalanlar pratikte, aslı ve makbul vatandaş tanımının da dışına itildiler. Çok partili yıllarda da sahiplenilecek olan bu milliyetçi miras, 1940’larda Varlık Vergisi, 1950’lerde 6-7 Eylül pogromu, cumhuriyet tarihi boyunca gayrimüslimlere yönelik nefret dilinin sorgulanmaması gibi uygulamalarda su yüzüne çıkarak laiklik ilkesine gölge düşürdü.

DEMOKRASİYLE BİRLİKTE REVİZE EDİLEN LAİKLİK

Laikleşme, Batılılaşma süreciyle iç içe geçerken, Batıcılık karşıtı İslamcı ve milliyetçi itirazlar, tek parti rejiminin muhalefete yer vermemesi nedeniyle –medreseler ve tarikatlar gibi– yeraltına inmişti. Çok partili demokrasi döneminde ise basın özgürlüğünün genişlemesiyle birlikte, İslam’ı yerli kültürle, Batı’yı ise Hıristiyanlıkla eşitleyen muhafazakâr milliyetçi görüşler seslerini duyurmaya ve yaymaya başladılar. 1960’larda bu muhafazakâr akım, laikliği temelden reddeden daha radikal ve İslamcı bir çizgiye doğru da evrildi. Tanzimat döneminden itibaren uygulanan Batılılaşma siyasetinin ve Cumhuriyet dönemindeki laiklik politikalarıyla eşitlikçi cinsiyet politikalarının eleştiri ve reddine dayalı bu İslamcı çizgi, laikliği, gönüllü sömürgeleşme, özünü inkâr, Batı taklitçiliği, ahlakî çöküş ve İslam düşmanlığıyla eş görüyordu. Soğuk Savaş koşullarında, anti-komünist siyasi ittifakların önemli sacayağı haline gelen bu akım, 1970’lerden itibaren, özellikle de 1980 darbesinden sonraki Türk-İslam Sentezi’ne dayalı resmi politikalarla beslenerek manevra alanını genişletti.

Laiklik her ne kadar eleştirilse de –1937’den beri değiştirilemez bir anayasal ilke olması nedeniyle– doğrudan ve açıkça reddedilemedi; laiklik ilkesine aykırı bulunan siyasi partiler kapatıldı. Buna rağmen, laik devletin dinle ilişkisi yıllar içinde Sünni Müslüman çoğunluk lehine dönüştü. Din-devlet ilişkilerinin dönüşümü, kamu hizmeti olarak din hizmetinin yaygınlaştırılması yoluyla gerçekleşti. Halihazırdaki din hizmeti ve denetleme mekanizması olan Diyanet İşleri Başkanlığı, 1961 ve 1982 anayasalarıyla kurumsal olarak güçlendirildi. Kurum, resmî bir İslam adına laik rejimi tehdit edebilecek radikal İslami oluşumları engelleme ya da içine alarak etkisizleştirme işlevini sürdürdü. Devlet adına caiz dinî pratikleri belirlemeye, Müslümanları denetim ve gözetim altında tutmaya devam eden Diyanet’in bütçedeki payı gitgide arttı. Özellikle 2000’lerde hizmet alanı ve kapsamı hiç olmadığı kadar genişledi.³ Çok-partili dönem boyunca, imam-hatip kurs ve okulları yeniden açıldı, din öğretimi hem Diyanet hem eğitim bakanlığı hem de yükseköğretim bünyesinde kurumsallaştı.⁴

Tüm bu dönüşümün laiklik ilkesinden tümüyle feragat etmeden sağlanabilmesi, laiklik ve vicdan özgürlüğü kavramlarına yeni anlamlar yüklenmesiyle mümkün olabildi. Cumhuriyet’in Batıcı görüşü benimseyen kurucu kadrosunun laiklik anlayışına göre, özgürlük ve eşitliğe dayalı bir toplum için, vicdanları dinin baskısından kurtarmak gerekiyordu. Diğer bir deyişle, laiklik ilkesi, vatandaşları dinin ve dini tahakküm aracı olarak kullananların baskısından azade kılmak için şarttı; dinden bağımsız bir vicdan ve ahlâk da mümkündü.⁵ Oysa din ve vicdanı –ve ahlâkı– ayıramaz kabul eden muhafazakâr ve dindar çizgi için, laiklik her şeyden önce dini ve vicdanları devletin baskısından korumalıydı. Akademik sözcülüğünü Ali Fuat Başgil’in yaptığı bu laiklik anlayışı, dindar kitleleri arkalarına alan tüm sağ siyasetçilerce dile getirip savunuldu.

Laiklik tartışmalarında, örneğin 90’lı yıllara damgasını vuran başörtüsü sorununda, taraflar arasındaki fikir ayrılığı bir yönüyle, vicdan özgürlüğü kavramına bu iki farklı yaklaşımdan kaynaklanıyordu. Kamu ve eğitim kurumlarındaki örtünme yasağı, başörtüsünün laiklik karşıtlığına işaret eden siyasi bir sembol veya kadınlar üzerinde baskıcı bir İslam anlayışının yansıması olarak görülmesiyle gerekçelendiriliyordu. Yasağa karşı çıkanlar ise, başörtüsü yasağının din ve vicdan özgürlüğünü ihlal ettiğini, gerçek bir laik devletin bireylerin vicdanına ve yaşam tarzlarına müdahale edemeyeceğini öne sürüyorlardı.

Özetle, çok partili dönemde dinin siyasette artan rolüyle birlikte laiklik çoğunluk diniyle daha da entegre edilerek dönüştürüldü. Sünni Müslümanlar için din hizmetlerini artırmayı ve

³ En büyük sıçrama, bütçedeki payın iki katına çıktığı 2012’de oldu: %0,54’ten %1,2’ye. Diyanet personeli ve cami sayılarındaki artış için bkz. Diyanet İşleri Strateji Geliştirme Başkanlığı (2022).

⁴ 2022 itibarıyla 81 ilde Diyanet İşleri’ne bağlı toplam 16.672 Kuran kursu (Diyanet İşleri Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2022), 61 üniversitede ilahiyat programı (<https://istatistik.yok.gov.tr>), 1.694 adet din öğretimi yapılan ortaokul; 3.541 imam hatip lisesi (<https://istatistik.meb.gov.tr>) bulunuyor.

⁵ Örneğin, Türkçe ezan uygulamasının ve tek-parti dönemindeki din üzerindeki sınırlamaların devamını savunan *Cumhuriyet* başyazarı Nadir Nadi, bu görüşünü bu şekilde gerekçelendiriyordu: “Atatürk yasaklarından bir tekine olsun dokunmaya kendimizde hak görmemeliyiz. Çünkü ancak o yasaklar sayesinde ki, gerçek vicdan hürriyeti bu memlekette kök salabilecektir” (Nadi, 1950, s. 3).

devlet bütçesini bu doğrultuda kullanmayı öngören bir din ve vicdan özgürlüğü anlayışıyla laiklik eşitlendi. Bugüne kadar sağ muhafazakâr ve İslamcı siyasetçilerin laiklikle barışması, böyle bir “vicdan özgürlüğü olarak” laiklik anlayışı ve uygulamasıyla mümkün olabildi. Fakat burada söz konusu edilenin, Sünni Müslüman çoğunluğun özgürlüğü olduğunun tekrar altını çizmek gerekir. İslam dışındaki dinlere veya inançsızlığa karşı tahammülsüz, kısıtlı bir “vicdan özgürlüğü” anlayışydı bu. Nuray Mert’in bu kitaptaki yazısında belirttiği gibi çoğulcu olamayan, çoğunlukçu demokrasi anlayışından mustarip bir “laiklik” yorumu devlete egemen hale geldi (ayrıca bkz. Mert, 1994).

MUHALEFET TALEBİ OLARAK LAİKLİK

Çok partili demokrasi döneminde laiklik açısından diğer bir önemli kırılma, laikliğin artık sadece bir iktidar söylemi olmaktan çıkıp muhalefetin sahip çıktığı bir ilke haline gelmesiydi. 1947’deki CHP 7. Büyük Kurultayı sonrasında ve 1950 seçimleri öncesinde hükümetin değişen laiklik politikasına verilen tepkiler, muhalefetteki laikliğin miladı olarak düşünülebilir. CHP hükümetinin son yıllarındaki, Kuran kursları açılarak dinî eğitimin devlet eliyle verilmeye başlanması, nitelikli İslam âlimleri yetiştirmek amacıyla İlahiyat Fakültesi açılması vb. politikaları, partiye seçimi kazandırmaya yetmedi, ama laikliğin ilk kez iktidar dışındaki odaklarca savunulmasına neden oldu. Daha sonraki tüm hükümetler, yoğunluğu artan bir şekilde laiklikten ödün vermekle suçlandılar. İktidarı ve yürütme gücünü elinde bulundurmamakla birlikte, devletin kurucu ilkelerinin koruyucusu olduğunu düşünen kesimler laikliğin bekçiliği görevini üstlendiler.

Bu misyonu üstlenenler bazen ordu, bazen yüksek yargı mensupları, gazeteciler, hukukçular gibi farklı meslek grupları ve 1990’lardan itibaren ise kitleselleşen sivil toplum kuruluşları idi. Onlara göre laiklik, Atatürk’ün Cumhuriyet’in gelecek kuşaklarına bıraktığı ve en ödün verilmemesi gereken miras; mirasa sahip çıkmamak ve ilkededen ödün vermek ise “irtica” ve gerilemeye meydan vermek, yani Cumhuriyet’e ihanetti.⁶ 1950’lerde Demokrat Parti’ye karşı örgütlenen Millî Tesevüt Birliği; 1980’lerin sonunda yükselen İslamcılık hareketine tepki olarak açılan Atatürkçü Düşünce Derneği ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi oluşumlar laikliğin sadece resmî bir anayasal ilke değil, sıradan vatandaşların gündelik yaşamlarında sahiplendikleri bir dünya görüşü olarak köklenmesine katkıda bulundu.

Muhalefetteki laikliğin sivil ve demokratik potansiyelinin sınırlılığı ise, laikliği korumak adına ordu ve yargı aracılığıyla anti-demokratik önlemler uygulanmasını olumsuzlamasından ve tıpkı İslamcılar gibi karşı saftakileri gayri-millî addetmesinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle İslamcı siyasetçiler demokrasi talep eden farklı kesimlerle birlikte demokrasi bayrağının taşıyıcısı

6 “İrtica” tehdidi söylemi sadece muhalefet değil, gerekli görüldüğü zamanlarda iktidarlarca da kullanıldı. Bu söylemi eleştirdiği için muhafazakâr kesimlerce sahiplenen Demokrat Parti dahi, iktidardayken, Millet Partisi’ne karşı aynı söylemi kullanarak kendisine karşı konum alan İslamî muhalefeti saf dışı bırakmaya çalıştı.

rolüne bürünebildiler. Artık İslamcıların iktidarındaki ve her türlü muhalefetin gayri-millîlik ve ihanetle yaftalanarak etkisizleştirildiği, gitgide otoriterleşen bugünün Türkiye'sinde ise, özgürlük ve eşitlik için direnenleri birleştirebilecek tek ortak paydanın çoğulcu bir demokrasi ve laiklik talebi olduğunu söyleyebiliriz.

ÇOĞULCU DEMOKRASİNİN TEMEL TAŞI OLARAK LAİKLİK

Özetleyecek olursak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ilkesi olan laiklik; millî egemenliğin ve cumhuriyetin temeli, dinî otoritelerin gücünün seküler otorite lehine sınırlandırılması ve denetimi, dinî azınlıklar ve kadınlar için eşit vatandaşlık vaat eden bir güvence kaynağı, bilim temelli eğitim ve aydınlanmanın dayanağı ve Batı medeniyetine dahil olma azminin göstergesi olmuştur. Bu anlamda laiklik, din ve devlet ilişkilerini devlet lehine dönüştürdüğü kadar, geleneksel ve dinî otoritelerden özgürleşen yeni insanı ve zihniyeti de yaratmayı hedeflemiştir. Bu hedefe ulaşmadaki başarısı ve/veya başarısızlığının kaynağı, devletin dinle olan iç içeliği ve araçsallaştırıcı ilişkisidir. Nitekim laiklik ilkesi, Türk millî kimliğini inşa, reforme edilmiş bir Türk İslamı'nı yaygınlaştırma ya da muhalefet bastırma aracı olarak da kullanılmıştır. Cumhuriyet'in laiklik deneyiminin, farklılıkların eşitlik içinde yaşamasını mümkün kılan özgürleştirici potansiyeli kadar, demokratik ilkelere ters düşen baskıcı ve dışlayıcı politikaları gerekçelendiren boyutları olmuştur.

Bu boyutlarından dolayı Cumhuriyet, laikliği, tek parti döneminde örtük bir şekilde, çok partili yıllarda ise açık bir şekilde eleştirilmiştir. Anayasal bir ilke olarak sabit kalmakla birlikte, laiklik yıllar içinde, çoğunluğu oluşturan dindar Sünni Müslüman vatandaşlar lehine revize edilmiş ve yeniden yorumlanmıştır. Çok parti döneminin en büyük kazanımı ise, siyasi iktidarların laikliği törpüleyen politikalarına ve siyasal alanda etkisini artıran İslamcı harekete karşı sivil ve muhalif bir hareketin ortaya çıkmasıdır.

Muhafazakâr ve İslamcı siyasi kadroların devletin tüm mekanizmalarında egemenlik kurduğu, devlet kadrolarının İslami cemaatlerce paylaşıldığı, millî olanın dar bir İslam anlayışıyla eşitlendiği, farklı dinî ya da cinsiyet kimliklerinin marjinalleştirildiği 2000'ler Türkiye'sinde; laiklik, iktidarın dinî yaklaşımını paylaşmadığı için makbul vatandaşlığın dışına itilen tüm vatandaşlar, Kemalistler, Aleviler, feministler, sosyalistler ve hatta iktidarı eleştirebilen muhafazakârlar da dahil tüm sivil ve siyasi oluşumların birincil talebi haline gelmiştir. İkinci yüzyılda muhalefet için en önemli sınav, laikliği çoğulcu bir demokrasiyle uyumlu bir şekilde yeniden anlamlandırmak olacaktır.

KAYNAKÇA

- Azak, U. (1994). *Türkiye’de Laiklik ve İslâm*. İletişim Yayınları.
- Beyinli, G. (2021). *İslam ve Sair Halk: Laik Türkiye’de Hurafeler, Kadınlar, Türbeler*. Kitap Yayınları.
- Çakır, R. (1990). *Ayet ve Slogan: Türkiye’de İslami Oluşumlar*. Metis.
- Çıtak, Z. (2022). Post-Kemalizm ve Laiklik: Bir Eleştiriyi Yeniden Düşünmek. İ. Aytürk ve B. Esen (der.) *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar* içinde (s. 315-354). İletişim Yayınları.
- Diyaret İşleri Strateji Geliştirme Başkanlığı. (2022, 31 Aralık). *İstatistikler*. <https://stratejigelistirme.diyaret.gov.tr/sayfa/57/istatistikler>.
- Ekmekçiöğlü, L. (2021). *Bir Milleti Diriltmek 1919-1933: Toplumsal Cinsiyet Ekseninde Türkiye’de Ermeniliğin Yeniden İnşası*. Aras Yayınevi.
- Kandiyoti, D. (1997). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. Metis.
- Mert, N. (1994). *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*. Bağlam Yayıncılık.
- Nadi, N. (1950, 7 Haziran). Ezan. *Cumhuriyet*, s. 1,3.
- Özyürek, E. (2008). *Modernlik Nostaljisi; Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

BEŞİNCİ KISIM
Yurttatlık

Cumhuriyet ve Kürtler: Süreklilikler, Kırılmalar ve Potansiyeller

CUMA ÇİÇEK

Klee'nin *Angelus Novus* adlı bir resmi vardır. Bir melek betimlenmiştir bu resimde; meleğin görünüşü, sanki bakışlarını dikmiş olduğu bir şeyden uzaklaşmak ister gibidir. Gözleri, ağzı ve kanatları açılmıştır. Tarihin meleği de böyle gözükmelidir. Yüzünü geçmişe çevirmiştir. Bizim bir olaylar zinciri gördüğümüz noktada, o tek bir felaket görür, yıkıntıları birbiri üstüne yığıp, onun ayakları dibine fırlatan bir felaket. Melek, büyük bir olasılıkla orada kalmak, ölüleri diriltmek, parçalanmış olanı yeniden bir araya getirmek ister. Ama cennetten esen bir fırtına kanatlarına dolanmıştır ve bu fırtına öylesine güçlüdür ki, melek artık kanatlarını kapayamaz. Fırtına onu sürekli olarak sırtını dönmüş olduğu geleceğe doğru sürükler; önündeki yıkıntı yığını ise göğe doğru yükselmektedir. Bizim ilerleme diye adlandırdığımız, işte bu fırtınadır (Benjamin, 1992, s. 37).

Walter Benjamin, tarih meleği alegorisiyle ilerlemeyi arkasında büyük yıkıntılar bırakan fırtına olarak tanımlar ve tarihi ilerleme olarak okuyan yaklaşımın radikal bir eleştirisini yapar. Bizleri ilerleme adına inşa edilenlerin üzerinde yükseldiği ya da bir kenara ittiği yıkıntılara odaklanmaya çağırır. Toplumsal olaylarda merkeze odaklanan yaklaşımlar yerine çepere bakmaya, yüzümüzü marjinalere ve marjinlerde kalanlara dönmeye ve merkezi onlar üzerinden anlamaya davet eder.

Bu çalışma, Benjamin'in tarih meleği alegorisinden esinlenerek Cumhuriyet'in yüzyılını Kürt alanında bıraktığı yıkıntılar üzerinden tartışıyor. Bu yıkıntıları anlamaya ve ilerleme/modernleşme olarak çerçevelenen “merkezin hikâyesini” bu yıkıntılar üzerinden yeniden anlamlandırmaya çalışıyor.

Metnin ana tezi şudur: Kürt meselesi Cumhuriyet'in ilk yüzyılında siyasal alanda otoriterlik kaynağı, ekonomik alanda ise eşitsizlik kaynağı olarak işlev gördü. Ankara'daki farklı siyasi yelpazedeki aktörler meseleyi araçsal bir akılla ele aldı ve iktidar mücadelesinde işlevsel bir enstrüman olarak değerlendirdi. Bu işlev çoğunlukla “şiddet politikası” üzerinden cereyan ederken, özellikle sorunun çözümüne dönük girişimlerin olduğu 2005-2015 döneminde seçim odaklı bir “barış politikasıyla” hayat buldu. Geride ağır kayıplar ve yıkımlar bırakan Kürt meselesi, yüzyıllık hikâyeye rağmen, önümüzdeki dönemde siyasal alanda demokratikleşme, ekonomik alanda eşitlik için büyük bir potansiyel taşıyor.

Metinde ilerleyen bölümlerde, Cumhuriyet'in Kürtlerle kurduğu ilişkiler; süreklilikler, kırılmalar ve potansiyeller üzerinden ele alınıyor. Referans noktalarını belirlemek için öncelikle Kürt meselesine ilişkin birbiriyle ilişkili altı tanımlama çerçevesi sunuluyor.

REFERANS NOKTALARI: KÜRT MESELESİ NEDİR?

Kürt meselesi nedir? Bu soruya bugüne kadar farklı aktörler, bazen çatışan bazen örtüşen cevaplar verdiler. Bununla birlikte, birbiriyle ilişkili altı farklı tanımlama yapılabilir:

1. Teritoryal egemenlik meselesi: Kürt meselesinin 19. yüzyılın başlarına uzanan hikâyesi, sorunun kök nedeninin teritoryal egemenlik olduğunu gösterir. Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının merkezileşme ve doğrudan yönetim inşa etme çabalarına karşın (Hassanpour, 2005; Şemo, 2005; Xanî, 2010), Kürtler iki imparatorluk arasında bir tampon bölge olan kadim topraklarında yerel hükümetler ve beylikler (mirlikler) olarak 19. yüzyılın başlarına kadar teritoryal egemenliklerini kısmi olarak korudular (van Bruinessen, 1992). Bu teritoryal egemenlik sınır boylarına yakın, stratejik önemi fazla ve erişimi zor olan alanlarda genişlerken, merkezin erişiminin görece daha kolay olduğu alanlarda daraldı (Özoğlu, 2004).

Türkiye'ye Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan Kürt meselesi, esas olarak 19. yüzyılda Osmanlı modernleşme ve Batılılaşma sürecinin doğurduğu merkezileşmeyle beraber Kürt hükümetlerinin ve beyliklerinin tasfiye edilmesi ve söz konusu topraklarda Osmanlı doğrudan yönetiminin inşası sonucu ortaya çıktı (Bozkurt ve Akpınar, 2011; Sönmez, 2012). Bu merkezileşme bir üniter-devlet olarak kurulan Cumhuriyet'le birlikte daha da arttı (Keskin, 2007).

2. Kimlik meselesi: Kürt meselesi bir kimlik meselesi olarak da tanımlanabilir. Zira, Türk kimliği üzerine inşa edilen Cumhuriyet, diğer kimlikler üzerinde baskı oluşturdu. Türklük dışında kalan etnik/ulusal gruplardan Müslüman olmayanlara dönük ayrımcı politikalar uygulanırken, "müstakbel Türkler" olarak değerlendirilen Kürtler gibi Müslüman toplulukların Türklüğe asimilasyonu hedeflendi (Öztürk, 2008; Yayman, 2011; Yeğen, 2006).

3. Jeopolitik mesele: Kürt meselesi teritoryal egemenlik ve kimlik meselesi olduğu kadar, aynı zamanda bir jeopolitik mesele. Osmanlı ve Safevi imparatorlukları döneminde iki ayrı devletin siyasi egemenliği altında yaşayan Kürtler ve coğrafyaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte ikinci kez parçalandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bakiyesi üzerine üç ulus-devletin inşasıyla Kürtler ve kadim toprakları, Türkiye, İran, Irak ve Suriye devletlerinin siyasi egemenliği altında yeniden bölündü. Bu bölünme hem Kürtler arası ilişkileri hem de üç devletin kendi arasındaki ilişkileri belirleyen bir dinamığe dönüştü. Kürtler ve devletler nezdindeki sınır-ötesi ilişkilerin bütünü olarak jeopolitik, Türkiye'nin Kürt meselesinin formasyonunu belirleyen en önemli dinamiklerden biri haline geldi. Kürt meselesinin sadece bugün değil Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana bir jeopolitik mesele olduğu iddia edilebilir (Çiçek, 2017, 2018; Yeğen 2020b).

4. Bölgesel eşitsizlik ve kaynak bölüşümü meselesi: Kürt meselesinin aynı zamanda bir bölgesel eşitsizlik ve kaynak bölüşümü meselesi olduğu söylenebilir. Kimlik meselesinin bir sembolik kaynak sorunu olduğu dikkate alındığında Kürt meselesinin bir maddi ve sembolik kaynak bölüşümü ya da eşitsizliği sorunu olduğu iddia edilebilir (Çiçek, 2012, 2021).

5. Demokrasi meselesi: Sınıf siyasetinden kimlik siyasetine, iç politikadan dış politikaya, siyasal katılımdan güç paylaşımına, olağanüstü hâl yönetiminden siyasal örgütlenme hakkına kadar farklı boyutları olan Kürt meselesinin aynı zamanda Türkiye ölçeğinde bir demokrasi meselesi olduğu söylenebilir. Zira, Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa, Van gibi şehirlerde siyasal, ekonomik, kültürel, idarî, askerî gibi farklı alanlarda yaşananlar Kürt coğrafyasından öteye Türkiye ölçeğinde siyasal rejimin formasyonunu belirliyor. Umum-i Müfettişliklere kadar uzanan bu ilişkisellik (Tunçay, 1999), 2016 sonbaharından bu yana süren kayyum uygulamalarıyla sürüyor. 2013-2015 Çözüm Süreci'nin çökmesi sonrası başlayan kayyum uygulamalarıyla Türkiye'de gücün/iktidarın yeniden organizasyonu arasında doğrudan bir ilişki var. 2016 sonrası iktidar bir yandan yeniden merkezileşerek (*resantralizasyon*) yayıldı (*dekonsantrasyon*), öte yandan yasa-yargı-yürütme arasındaki denge ve denetleme mekanizması çöktü ve iktidar yürütme odaklı yeniden kuruldu.

Güncel bir tartışma üzerinden örneklemek gerekirse, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne atanan kayyumlar, Kanal İstanbul projesinin yollarının taşlarını döşedi. İstanbul şehrinin nüfusunu, mekânsal yapısını, günlük temiz su tüketiminden atıklarına, ulaşım hatlarından eğitim ve sağlık altyapısına kadar tüm yapısını şekillendirecek bir proje, İstanbul halkının ve yönetiminin onayı ve rızası olmadan Ankara'dan planlanabiliyor. Bu siyasal yönetimi mümkün kılan en önemli dinamiklerden biri Kürt meselesi. Zira, seçimle başa gelmiş belediye başkanlarının merkezî hükümet tarafından görevden alınmasına, belediye meclislerinin feshedilmesine ve seçilmişlerin yetki ve sorumluluklarının merkezî hükümetin yereldeki bir uzantısı olarak konumlanan kayyumlar tarafından yürütülmesine ilişkin üretilen toplumsal rıza, aynı zamanda yeniden merkezileşmeye ve dekonsantrasyona verilen bir rızaya dönüşüyor. Bu toplumsal rıza üretimi, sadece Kürt alanıyla sınırlı kalmayıp Kanal İstanbul projesinde, Boğaziçi Üniversitesi'ne dışarıdan atanan rektör ve uygulamaları örneklerinde görüldüğü gibi bir yönetim yaklaşımı ve tekniği olarak tüm Türkiye'ye yayılıyor.

6. Onur ve haysiyet meselesi: Son olarak, yukarıdaki beş ana maddenin tamamıyla ilişkili olarak, Kürt meselesinin aynı zamanda bir onur ve haysiyet meselesi olduğu söylenebilir. Kürtlere yönelik yapısal ve sembolik şiddetle birlikte doğrudan şiddetin de (Galtung, 1996, 2012) eksik olmadığı Cumhuriyet uygulamaları, sorunu bir haysiyet sorunu haline getirdi. Bu noktada bir adım öteye giderek, Türkiye'deki Kürt meselesini yeniden üreten ana dinamiğin dil ve kimlik dinamikleri kadar "yara" olduğunu söyleyebiliriz. Tarihsel hikâyeye baktığımızda mezar-sürgün-zindan-dağ üzerinden inşa olan "Kürt yarası", kültürel Kürtlükten öteye bir politik Kürtlük inşa etmiş durumda. Onur ve haysiyet mücadelesi bu anlamda yarayla baş etmenin bir yolu olarak değerlendirilebilir.

Özetlemek gerekirse, Kürt meselesi siyasal, ekonomik, idari, kültürel ve jeopolitik boyutlarıyla devlet politikalarından gündelik hayat deneyimlerine kadar birbiriyle ilişkili, bununla birlikte özgün boyutlar içeren bir mesele olarak tanımlanmaktadır.

SÜREKLİLİKLER

Yukarıda özetlenen altı referans üzerinden Cumhuriyet'in yüzyıllık hikâyesine baktığımızda en az beş alanda süreklilik bulunuyor: 1) Yüzyıllık istisnai yönetim. 2) Teritoryal egemenlik. 3) Asimilasyon. 4) Bölgesel eşitsizlik. 5) Kürt itirazı.

Yüzyıllık İstisnai Yönetim

İlkini "istisnai yönetim" (Agamben, 2010) oluşturuyor. Tüm üniter-yapı iddialarına rağmen, Cumhuriyet tarihi boyunca Kürt coğrafyası ülkenin geri kalanından farklı olarak özgün idari, askerî, kültürel ve sosyoekonomik yapılarla yönetildi. Kürt coğrafyası ile ülkenin geri kalanında birbiriyle ilişkili iki ayrı rejim, iki ayrı hukuk ve iki ayrı yönetim inşa edildi.

1925 Şeyh Said ayaklanmasından sonra ilan edilen sıkıyönetimin yerini 1927 yılında Umumi Müfettişlikler aldı. Bir tür olağanüstü hal yönetimi (OHAL) olan Müfettişlikler 1952 yılında sona erdi (Koçak, 2010). Ancak 1960, 1971 ve 1980 darbeleriyle birlikte Kürt coğrafyasındaki istisnai hal dönemseller kesintilerle birlikte sürdü. 1980'lerin ortasında ülke genelinde siyasal hayat görece normalleşirken 1987 yılında Kürt coğrafyasında OHAL ilan edildi ve bu yönetim 2002 AK Parti iktidarına kadar kesintisiz sürdü. Bu veriler Kürt coğrafyasının 20. yüzyıl boyunca neredeyse kesintisiz olarak olağan hukukun dışında yönetildiğini gösterir.

AK Parti döneminde Kürt çatışmasının sonlanmasına yönelik barış umutlarının arttığı yaklaşık 13 yıllık kısmi bir normalleşme dönemi yaşandı. Ankara'daki siyasal yapıda ve aktörlerde meydana gelen radikal değişimler ve Avrupa Birliği (AB) üyelik sürecinin getirdiği demokratikleşme dalgasıyla bir araya gelen barış girişimleri, Kürt coğrafyasında neredeyse yüzyıllık istisnai yönetimden olağan yönetime geçişi sağladı.

Kısmi olağan yönetim dönemi kısa sürdü. 2013-2015 Çözüm Süreci'nin sonlanmasından sonra çatışmalar kentsel alanlara kaydı. Ayrıca, 15 Temmuz 2016 askerî darbe girişimi sonrasında ilan edilen OHAL'in sunduğu olanaklarla AK Parti hükümeti 2016 sonbahar döneminde anaakım Kürt hareketinin yönettiği belediyelerin neredeyse tamamına kayyum atadı. 2019 yerel seçimlerinde anaakım Kürt hareketi söz konusu belediyelerin çoğunda seçimleri kazanmasına rağmen Ağustos 2019 tarihinden itibaren, bu belediyelerin neredeyse tamamına yeniden kayyum atandı (Halkların Demokratik Partisi, 2019). Kayyumlarla birlikte Kürt coğrafyasında seçme ve seçilme hakkının da ortadan kalktığı yeni bir istisnai yönetim dönemi başladı ve belediyeler kaymakamlıkların ve valiliklerin birer departmanına dönüştü. Bölgede çoğunlukla AK Parti ve HDP'nin hegemonik partiler olduğu dikkate alındığında, 2016 yılından bu yana Kürt coğrafyasında tek-parti rejiminin hâkim olduğu iddia edilebilir.

Teritoryal Egemenlik

İkinci süreklilik teritoryal egemenlik paylaşımı meselesi. Kürt meselesinin tarihsel köklerine baktığımızda iki ana kırılma ânı bulunur. İlki, teritoryal egemenliğe sahip Kürt hükümetlerinin ve beyliklerinin 19. yüzyılın ortalarına doğru tamamlanan tasfiye sürecidir (Bozkurt ve Akpınar, 2011). İkincisi, Cumhuriyet'in kuruluşudur. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında da teritoryal egemenlik meselesi kilit konulardan birini teşkil eder. Nitekim 1921 Anayasası'na da yansıyan vilayetlerin muhtariyeti tartışmaları Kürtlerin teritoryal egemenlik haklarına dairdir.

Teritoryal egemenlik meselesi, kuşkusuz, Cumhuriyet'in kuruluşu ve Kürt itirazlarının bastırılmasından sonra görünmez kılındı. Bununla birlikte hem Kürt politik aktörlerinin söylemlerinde hem de Türk devleti ve siyasetinin Kürt meselesine yaklaşımında hep belirleyici oldu. 1923-1938 yılları arasında bastırılan Kürt itirazı 1960'lı yıllarda yeniden ortaya çıktı ve Kürt meselesi 1970'li yıllarla birlikte bir sömürge sorunu olarak çerçevelendi (Beşikçi, 1992). 1970'li yıllarda içinde Kürdistan İşçi Partisi'nin de (Partiya Karkerên Kurdistanê – PKK) bulunduğu çoğu yasadışı Kürt örgütü, “Kürdistan sömürgeci!” tezini sahiplendiler ve bu söylem etrafında mobilize oldular (“1971-1980 Arasında Kürt Sorunu”, 1988). PKK bu söylemi 1990'lı yılların sonlarına kadar sürdürdü.

1990'lı yılların başlarında dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın gündeme getirdiği federasyon tartışmaları (Doğan, 1994), dönemin başbakanı Tansu Çiller'in işaret ettiği İspanya/Bask modeli (Milliyet, 1993), 2000'li yılların ortasından itibaren anaakım Kürt hareketinin “demokratik özerklik” üzerinden dile getirdiği politik statü talebi (Çiçek, 2014; Gürer, 2015; Yeğen, 2011) ve bugün HDP dışındaki Kürt partilerinin neredeyse tamamının federasyon ya da bağımsızlık talebinde bulunması (Çiçek, 2015) teritoryal egemenlik paylaşımı meselesinin kesin-tili de olsa yüzyıllık sürekliliğine işaret eder.

Türk siyaseti ve devleti de teritoryal egemenlik meselesine özel bir önem atfetti. Türk siyasetine, bürokrasisine ve sokağına hâkim olan Sevr korkusu, Irak Kürdistan Bölgesi (IKB) ve Suriye Kürt bölgelerine (Rojava) dönük güvenlik kaygısı, sınır-ötesinde Kürtlerin hak mücadelesini bir bekâ meselesi olarak kodlayan yaklaşımlar (Altun, 2017; Kekilli, 2017; Özçelik, 2017), 2015 sonrasındaki Türk siyasetinin sınırlarını belirleyen “milli” ve “yerli” siyaset aynı soruna işaret eder: teritoryal egemenlik.

Asimilasyon

Asimilasyon üçüncü sürekliliği oluşturur. Kürtlere yönelik asimilasyon politikalarının kökleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar uzanmakla birlikte, esasında Cumhuriyet'in kuruluşuyla başladı ve 1924 Anayasası'yla kurumsallaştı. Bu politikayı birçok belgeden ve uygulamadan takip etmek mümkün. Bununla birlikte, Kürt meselesi konusunda M. Yeğen'in ifadeyle “Cumhuriyet'in rehberi” olan Şark Islahat Planı'ndan özellikle bahsetmek gerekir (Bayrak, 2009). Zira, iskân, tehcir, eğitim, yatılı okullar, kız mektepleri, konuşma yasaklarına varan

sınırlandırmalar gibi araçların kapsamlı ve detaylı ele alındığı bu plan, Kürtlere yönelik asimilasyon politikasının kaynağını ve çerçevesini anlamak için yeterlidir.

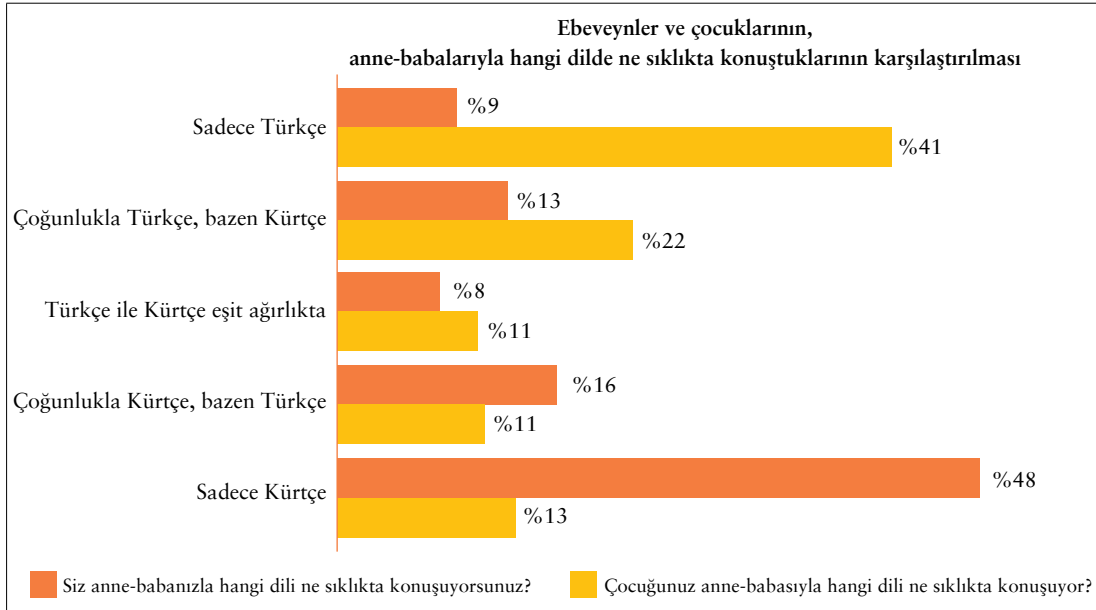
Şark Islahat Planı'nın ruhunu oluşturan ve plana altlık teşkil eden Abdülhalik Renda'nın raporu, asimilasyon politikalarının amaçlarını net bir şekilde ortaya koyar. Kürt coğrafyasında bir nüfus sayımı yapan Renda, Kürtlerin Türklüğe asimile edilmesinin gerekçelerini açıkça dile getirir:

Fırat'ın şarkında bulunan Kürtler, iktisaden ve lisanen tamamen hâkim mevkidedirler... Elimizde kalan Türkiye arazisinde iki milletin aynı ırktan ve salahiyetle hâkim bulunması imkânını katıyen görmüyorum. Binaenaleyh bütün memlekette Türk nüfuz ve nüfusunu hâkim kılmağı farz ve zaruri görüyorum (Bayrak, 2009, s. 92, 97).

Asimilasyon politikasının sürekliliğini 1935 İsmet İnönü Şark Seyahat Raporu'nda (Öztürk, 2008), ardından Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 1961 Doğu Raporu'nda izlemek mümkün (Yayman, 2011). Yine, dil meselesinde daha sınırlandırıcı bir çerçeve sunan 1980 Anayasası'nı not etmek gerekir. Örneğin, “devletin resmi dili” olan Türkçeyi “devletin dili” haline getiren bu anayasayı 1983 tarihli ve 2932 sayılı “Türkçeden Başka Dillerle yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun” takip eder.

İlk dalgası 1990'larda, ikinci dalgası ise 2000'lerin başında görülen kısmi bir tanıma siyasetinden bahsetmem mümkün. Bununla birlikte bu kısmi tanımanın asimilasyon politikalarında

Şekil 29.1
Kürtçe ve Kuşaklararası Dil Aktarımı

Kaynak: Rawest Araştırma (2019).

bir kırılmayı ifade etmediğini, aksine sürekliliği mümkün kıldığını söyleyebiliriz. Rawest Araştırma ve Kürt Çalışmaları Merkezi tarafından 2019 yılında yapılan bir araştırmanın da teyit ettiği üzere dil ölümünün ana kaynağı olan kuşaklar arası dil aktarımının kesintiye uğraması, Kürtler için hâlâ geçerli (Bkz. **Şekil 29.1**) (Rawest Araştırma, 2019). Kürtlerin kuşaklararası dil kullanımı kıyaslandığında yaşlılardan çocuklara doğru Kürtçenin kullanımının yok olmaya doğru gittiği görülüyor (Çağlayan, 2014). Kürt kültürel kimliğinin ana taşıyıcısı olan Kürtçenin yeni kuşaklara aktarılamaması ve Türkçenin Kürt çocuklarının birincil diline dönüştürülmesine yönelik çabalar büyük oranda başarılı olmuştur.

Bölgesel Eşitsizlik

Dördüncü süreklilik bölgesel eşitsizlik. Kürt meselesi tartışmalarında bu konu yeterince ele alınmasa da sorunun kök nedenlerinden birini oluşturur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölgeler arası gelişmişlik farkı önemli sorun alanlarından biri değildi. Zira İstanbul ve İzmir ile çevreleri, diğer il ve bölgelerden ayrışsa da kalan iller ve bölgeler arasında dikkate değer bir gelişmişlik farkı bulunmuyordu.

Tablo 29.1
Sınai İşletmelerin Coğrafi Dağılımının Seyri

	1927 (a)	%	1939 (b)	%	1955	%	1960	%	Devlete ait İşletmeler	%
Marmara Bölgesi	19.170	29,6	581	-	4.961	47,8	2.561	47,2	61	27,0
İstanbul	8.634	45,0	341	58,7	1.184	60,4	1.665	64,3	32	55,5
Ege Bölgesi	11.550	17,9	232	20,0	812	19,8	1.078	19,6	15	6,8
İzmir	3.552	30,5	136	58,6	450	55,7	652	60,6	30	60,6
Orta Anadolu Bölgesi	10.220	15,8	83	8,0	488	10,9	676	12,3	49	22,4
Ankara	1.276	12,5	33	39,8	186	41,5	282	41,7	30	61,2
Karadeniz Bölgesi	7.947	12,3	73	6,0	280	6,8	337	6,2	44	20,1
Trabzon	691	8,7	18	24,7	51	18,2	48	14,2	4	9,9
Akdeniz Bölgesi	4.294	6,6	79	7,0	288	7,0	384	7,0	9	4,1
Adana	970	22,6	34	43,0	159	55,2	226	58,9	5	55,6
Doğu Anadolu Bölgesi	6.213	9,6	62	5,0	157	3,8	210	3,8	14	6,4
Erzurum	880	14,2	-	-	32	20,4	47	22,4	2	14,3
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	5.325	8,2	34	3,0	159	3,9	205	3,8	9	4,1
Gaziantep	2.016	37,9	15	44,1	59	37,1	71	24,6	-	-
Toplam	64.725	100,0	1.144	100,0	4.106	100,0	5.503	100,0	201	91,3
Öteki Kentler	-	-	-	-	5	-	4	-	18	8,2

Kaynak: Serin (1963), s. 147. Not: (a) Rakamlar küçük işletmeleri kapsıyor. (b) Rakamlar yalnız Sanayi Teşvik Kanunu kapsamına giren büyük işletmeleri de kapsıyor.

Tablo 29.2
İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Kademeleri

Kaynak: Acar, Kazancık, Meydan ve Işık (2019).

Tablo 29.1'de detayları görüldüğü üzere, Cumhuriyet'in kuruluşundan dört yıl sonra, 1927'de Doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olarak sınıflandırılan Kürt bölgesi, toplamda %17,8 oranıyla nüfus oranına yakın oranda sanai işletmelere ev sahipliği yapıyordu. Bununla birlikte bu oran 1939'da %8'e, 1960 yılında ise %7,6'ya indi. Buna karşın, ülkenin eşitsiz bölgesel gelişiminden en fazla payı alan Marmara Bölgesi 1927 yılında sanai işletmelerin %29,6'sına ev sahipliği yaparken bu oran 1960 yılında %47,2'ye çıktı. 1927-1960 yılları arasında Ege ve Akdeniz bölgelerinde kısmi bir artış yaşanırken, bu oran Karadeniz Bölgesi'nde %12,3'ten %6,2'e; Orta Anadolu Bölgesi'nde ise %15,8'den %12,3'e indi (Dinler, 1994, s. 236).

Bölgeler arası eşitsizlik geçen yıllar içerisinde arttı ve kronik bir hal aldı. İlki 1969 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından, sonuncusu 2017 yılında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'na bağlı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü tarafından yapılan *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (SEGE)* verilerine göre bölgesel eşitsizlik geçen yıllar içinde artarak devam etti (Acar vd., 2019). Şekil 29.2'deki haritada detayları üzere görüldüğü üzere, 2017 araştırmasına göre Türkiye'nin altı kademeli gelişmişlik ölçeğinde Kürt illerinin büyük çoğunluğu en az gelişmiş, başka bir ifadeyle bölgesel eşitsizlikten en fazla mağdur olmuş bölgeyi oluşturuyor.

Tüm bu veriler, bölgesel eşitsizlik ve kaynak bölüşümü konusunda bir sürekliliğin olduğunu gösteriyor. Sonraki bölümlerde tartışıldığı üzere sosyoekonomik alanda Kürt bölgesi ve diğer bölgeler arasındaki eşitsizlik hem makro düzeyde ülkenin siyasi ve ekonomik politikala-

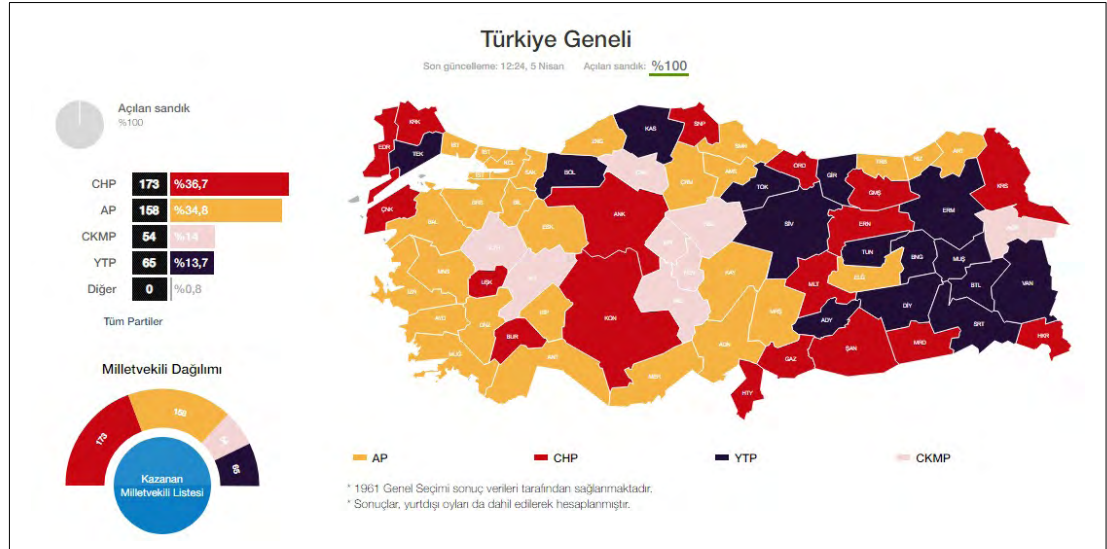
rının şekillenmesinde hem de Kürt itirazının formasyonunda belirleyici bir dinamik olarak işlev görmektedir.

Kürt İtirazının Sürekliliği

Son olarak Kürt itirazının altını çizebiliriz. Kürtlere yönelik süreklilik arz eden olağan hukuk dışı yönetim, bölgesel eşitsizlik ve asimilasyon politikalarına karşı Kürt itirazında da devamlılık bulunur.

“Etnikleştirilmiş, merkezileştirilmiş dışlayıcı bir siyasal alan inşa eden” Cumhuriyet’in kuruluşu sonrası yükselen Kürt itirazları, özellikle 1937-1938 Dersim Tertelesi’yle birlikte bastırıldı (Jwaideh, 2006). Bununla birlikte 20 yıllık siyasi sessizlikten sonra 1960’lı yıllarda Kürt itirazı yeniden ortaya çıktı. Kürt itirazının 1960’lı yıllarla birlikte canlanmasında iki ana dinamik etkili oldu: 1961 Anayasası’nın sağladığı siyasi liberalizasyonla birlikte Türkiye sosyalist hareketinin güçlenmesi ve Irak Kürdistan Bölgesi’nde Mele Mustafa Barzani liderliğindeki ulusal kurtuluş mücadelesinin yükselişi (Barkey ve Fuller, 1998; H. Bozarslan, 2009, 2012; McDowall, 2007). Nitekim bu yıllarda, Kürt muhalefetinin ana damarı Demokrat Parti ve ardılı partilerde temsilini bulurken, daha sınırlı düzeyde bir Kürt itirazı ise Türkiye İşçi Partisi başta olmak üzere sosyalist hareket içinde ve 1965 yılında kurulan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi’nde (TKDP) temsilini buldu.

Tablo 29.3
1961 Genel Seçim Sonuçları – Türkiye Geneli

Kaynak: *Yeni Şafak*. 1961 Genel Seçim Sonuçları. <https://www.yenisafak.com/secim-1961/secim-sonuclari> erişim tarihi 19 Haziran 2023.

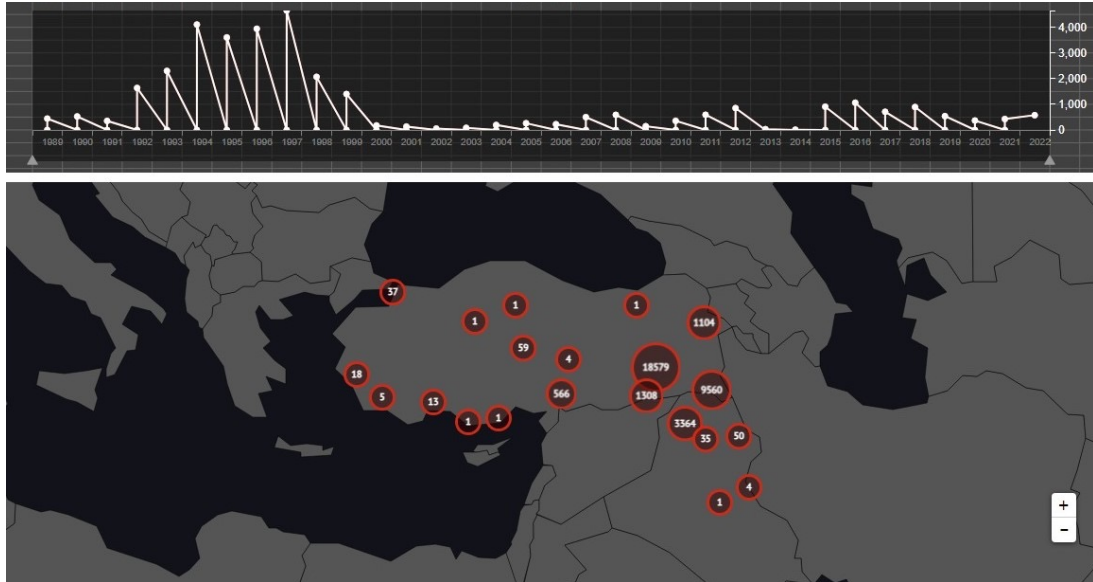
Örneğin, Demokrat Parti'nin mirası üzerinden kurulan partilerden biri olan ve Kürtlükle ilk kez ilişkilendirilen Yeni Türkiye Partisi (YTP) 1961 genel seçimlerinde Türkiye genelinde %13,7 oy alırken, Kürt illerinin çoğunda birinci parti oldu (Şekil 29.3). YTP'nin birinci olduğu 15 ilin 10'u Kürt bölgesinde bulunuyordu. Ayrıca partinin kimi Kürt illerinde aldığı oy oranı %54'lere varıyordu.

1960'lı yıllarda Kürt meselesi esas olarak "Doğu Sorunu" olarak tartışıldı ve sosyoekonomik kalkınma ve bölgesel eşitsizlik ile devlet şiddeti üzerinden tanımlandı (Bozarslan, 1966). 1967-1969 yılları arasında düzenlenen Doğu Mitinglerinde öne çıkan "Batıya fabrika yol, Doğuya karakol!" sloganı "Doğu Sorunu"nu özetliyordu (Bozçalı, 2006; Kutlay, 2006).

1970'li yıllarla birlikte Kürt itirazı hem radikalleşti hem de Türkiye sosyalist hareketinden koparak kendi mecrasını inşa etti (Bozarslan, 2012). Bu yıllarda neredeyse tüm Kürt örgütlerine hâkim olan söylem, "sömürge" teziydi. 12 Eylül 1980 askerî darbesi Türkiye sosyalist hareketinin yanı sıra Kürt itirazını da büyük oranda tasfiye etti. Bununla birlikte, 1970'li yılların radikalizasyonu, 1980'li yıllarda, özellikle de Diyarbakır Cezaevi'yle özdeşleşen devlet şiddetiyle birlikte Kürt meselesinde şiddetin belirleyici olduğu yeni bir dönem açtı. 1980'li yılların ortalarından itibaren başlayan Kürt çatışması Şekil 29.4'te görüldüğü üzere 1990'lı yılların başlarında yılda 4.000'leri aşan can kayıplarına neden oldu (Uppsala Üniversitesi, 2023).

Tablo 29.4

Kürt Çatışmasından Kaynaklı Yıllık Can Kayıpları ve Mekânsal Dağılımı, 1989-2022

Kaynak: Uppsala Conflict Data Program, "Turkey: Kurdistan", erişim tarihi 19 Haziran 2023.

Tablo 29.5
1925 Şark Islahat Planının Uygulandığı İller

Kaynak: Amed (2019).

2000’li yıllarla birlikte Kürt itirazının ana temsil alanı legal Kürt siyaseti oldu. Halkın Emek Partisi’nin (HEP) 7 Haziran 1990’da kurulmasıyla birlikte başlayan legal Kürt siyasi parti geleneği, kesintilerle birlikte 2015 yılına kadar süren barış süreçlerinde büyüyerek genişledi ve Kürt itirazının ana mecralarından birine dönüştü. 1990-2014 döneminde %6,5 oy oranını aşa-mayan legal Kürt partileri, 2013-2015 Çözüm Süreci’nde kurulan HDP’yle birlikte 7 Haziran 2015 genel seçimlerinde %13,12 oranında oy aldı. Bununla birlikte, Çözüm Süreci’nin sona ermesi ve Kürt meselesinin yeniden şiddet zeminine kaymasıyla birlikte HDP görece gç kaybetti ve en son Yeşil Sol Parti çatısı altında girdiği 2023 Mayıs seçimlerinde %8,8 oranında oy aldı.

Kürt itirazını bugün esas olarak HDP temsil ediyor. Bununla birlikte iki odağın daha olduğunu belirtmek gerekir. İlki, Kürt meselesinde eşit yurttaş haklarından bağımsız devlete kadar farklılaşan siyasi talepleri olan diğer Kürt partileri. HDP geleneği dışında ilk olarak 2000’li yıllarda kurulan Kürt partilerinin sayısı özellikle barış süreçlerinde arttı. Bugün legal alanda HDP dışında  İslami çizgide, altısı seküler çizgide toplam dokuz Kürt partisi bulunuyor. Bu partilerin temsil güçlerinin sınırlı olduğunu not etmek gerekir.

İkinci ana odağı ise merkez partilerdeki Kürtler oluşturuyor. zgn örgütlenmeden ziyade merkez partilerin bir tür bölgesel uzantısı olan Kürt itirazı, esas olarak bugün AK Parti ve CHP’de temsilini buluyor. Muhafazakâr ve liberal kimlikleriyle ne çıkan Kürt itirazı HDP’nin yanı sıra AK Parti içinde temsil edilirken, Alevi Kürt itirazı ise HDP’nin yanı sıra CHP’de temsil ediliyor.

Kürt itirazındaki srekliликler diğer srekliликlerle birlikte irdelendiğinde bir hususun dik-kat çektiği görülür: Aşağıdaki haritaların teyit ettiği üzere Kürt itirazını gösteren siyasi haritalar ile Türkiye’nin kültürel, sosyoekonomik ve idari haritaları önemli oranda çakışır. Bu akışmalar

Tablo 29.6
1927-1935 Umumi Müfettişliklerin Kapsadığı İller

Kaynak: Amed (2019).

Kürt meselesinin idari, siyasi, kültürel ve sosyoekonomik boyutları arasında bir bütünsellik olduğunu gösterir. Devletin Kürt meselesini yönetirken sadece askerî ve idari düzenlemeleri içeren “güvenlik idaresine” başvurmadığını, aynı zamanda “kültür idaresi” ve “kalkınma idaresi” gibi

Tablo 29.7
1987-2002 Olağanüstü Hal Yönetimi Bölgesi

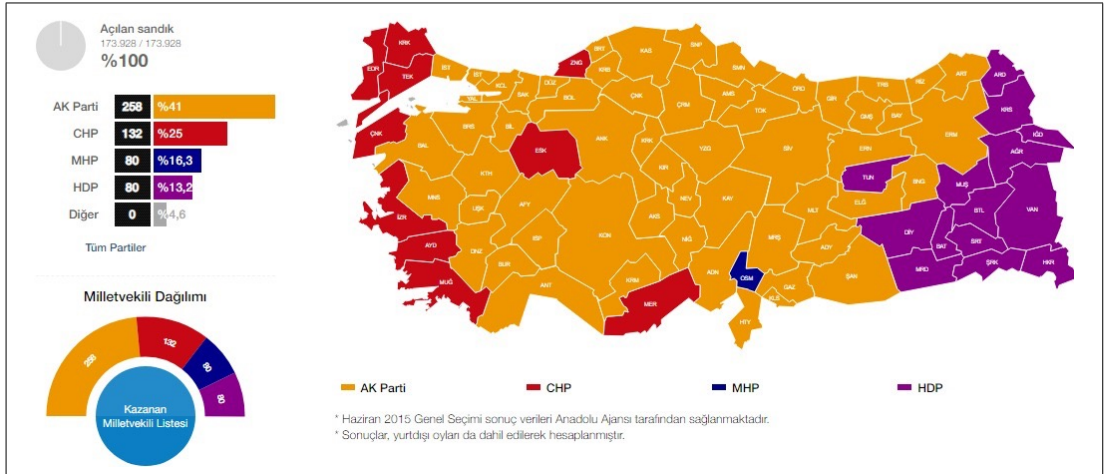
Kaynak: Amed (2019).

Tablo 29.8
2016 Sonrası Kayyum Atanan Belediyeler

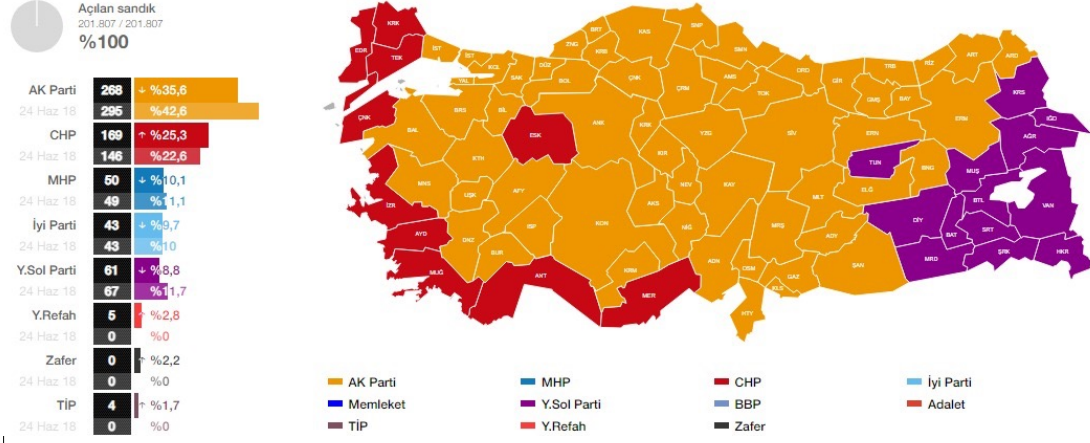
Kaynak: Amed (2019).

Tablo 29.9
7 Haziran 2015 Genel Seçim Sonuçları – Türkiye Geneli

Kaynak: Yeni Şafak. Haziran 2015 Genel Seçim Sonuçları. <https://www.yenisafak.com/secim-2015/secim-sonuclari>, erişim tarihi 19 Haziran 2023.

Tablo 29.10
14 Mayıs 2023 Genel Seçim Sonuçları – Türkiye Geneli

Kaynak: Yeni Şafak. 14 Mayıs 2023 Genel Seçim Sonuçları. <https://www.yenisafak.com/secim-2023/secim-sonuclari>, erişim tarihi 19 Haziran 2023.

farklı idare biçimlerine de başvurduğunu gösterir.¹ Öte yandan, Kürt itirazının formasyonunda kimlik meselesi kadar, sınıf meselesinin belirleyici olduğuna işaret eder.

KIRILMALAR

Kürt meselesinin yüzyıllık Cumhuriyet hikâyesi büyük oranda süreklilikler üzerine kuruluyken, göz ardı edilemeyecek kırılmalar da yaşandı. Bu kırılmalar, tarihsel dönemler olarak ele alınabileceği gibi niteliksel dönüşümler odaklı da değerlendirilebilir. Aşağıda bu kırılmalar iki başlıkta ele alınıyor: 1) Dönemsel kırılmalar. 2) Niteliksel Dönüşümler: Jeopolitik, Genişleyen Kürtlük Tahayyülü ve Metropolleşme.

Dönemsel Kırılmalar

Dönemsel kırılmalara baktığımızda Cumhuriyet'in kuruluş yılları önemli bir kırılma anını oluşturur. Özetle, 1921 Anayasası'ndan 1924 Anayasası'na geçişle birlikte (Demirkent, 2018) Kürt kimliğini içeren ve Kürtlerin kendi coğrafyalarında vilayetler üzerinden muhtariyetlerini tanıyan bir anayasadan, "Türklük Sözleşmesi"ne dayalı (Ünlü, 2018), zamanın ve mekânın etno-milliyetçi bütünlüğünü (Ökten, 2004) esas alan 1924 Anayasası, Cumhuriyet'in Kürtlükle çatışmasının zeminini oluşturur.

¹ Kürt meselesi bağlamında devletin başvurduğu farklı idare biçimlerinin analizi için bkz. Bozçalı (2008).

1937-38 Dersim Tertelesi ikinci kırılma dönemidir. Zira, Cumhuriyet karşısında yükselen Kürt itirazı, 1925 Şeyh Said İsyanı ve 1926-1930 Ağrı Dağı İsyanlarından sonra büyük oranda bastırıldı. Nüfusun üçte birinin öldürülmesi ve bir o kadarının da sürgüne gönderilmesiyle sonuçlanan Dersim Tertelesi'yle Cumhuriyet'in doğrudan yönetimi tüm Kürt coğrafyasında tahsis edildi.

Üçüncü kırılma dönemini Kürt itirazının “Doğu Sorunu” etrafında yeniden ortaya çıktığı 1960'lı yıllar oluşturur. Özellikle 1961 Anayasası'yla başlayan yeni dönem, bugüne kadar farklı formlarda da olsa sürecek olan Kürt itirazının 20 yıllık bir sessizlikten sonra ortaya çıkışını sağladı. Türkiye içindeki dinamikler kadar, bu dönemde Irak'ta Kürdistan bölgesinde Mele Mustafa Barzanî liderliğinde 11 Eylül 1961 tarihinde başlayan ve 1970 yılında Irak merkezi hükümetiyle sağlanan 1970 Otonomi Anlaşması'yla sonuçlanan *peşmerge*² öncülüğündeki Eylül Devrimi'ni not etmek gerekir.

1975 yılında Mele Mustafa Barzanî hareketinin Irak'ta yenilmesi dördüncü kırılma dönemidir. Zira, Kürtlerin Irak'ta yenilgisi, Türkiye'deki Kürt hareketlerinin Türkiye sosyalist hareketinden koparak otonomlaşmasını ve radikalleşmesini getirdi (Bozarşlan, 2012). 1960'lı yıllarda “Doğu Sorunu” etrafında mobilize olan Kürtler içerisinde sömürge tezi hâkim olmaya başladı.

12 Eylül 1980 askerî darbesi beşinci kırılma dönemi olarak değerlendirilebilir. Zira, askeri darbe sonrası hem Türkiye siyasetinin hem de Kürt siyasetinin bağlamı değişti. Bir yandan Kürt sol siyasetin, içinde sosyalize olduğu sosyalist hareketler büyük oranda tasfiye edildi, diğer yandan Diyarbakır cezaeviyle özdeşleşen devlet şiddeti Kürt itirazını radikalleşti. 1984 yılında başlayan Kürt çatışması özellikle 1990'lı yıllarda ivme kazanarak sürdü.

Altıncı kırılma dönemini 1990'lı yıllar oluşturur. Bu dönemde üç büyük olay Kürt çatışmasının bağlamını değiştirdi. 1991 yılında Sovyetler Birliği yıkıldı. Ayrıca 1991 Körfez Savaşı sonrasında IKB *de facto* kuruldu. Bu iki olayla ilişkili olarak Kürt çatışmasının şiddeti arttı. 1990'lı yıllarda yıllık ortalama can kayıpları kimi yıllarda 4.000'leri aştı (bkz. Şekil 29.4). Bu yıllarda bir yanda şiddetin yoğunluğu artarken, öte yanda çözüm modelleri de konuşuldu. Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal, federasyon dahil tüm çözümleri konuşabileceklerini ifade ederken, dönemin Başbakanı Tansu Çiller İspanya/Bask modelini tartışmaya açtı.

Kesintili barış dönemi olarak tanımlayabileceğimiz 1999-2015 dönemi yedinci kırılma dönemi olarak değerlendirilebilir. 1999-2004 İmralı Süreci, 2007-2011 Oslo Süreci ve 2013-2015 Çözüm Süreçlerinin yaşandığı bu dönemde, Kürt alanında bir yandan siyasi çözüm seçenekleri ön plana çıkarken, bir yandan da Kürt muhalefeti büyüdü (Çiçek, 2018). Öte yandan 2002 yılında tek başına iktidar olan AK Parti hükümetiyle birlikte Ankara'daki güç ilişkileri de radikal bir şekilde değişti. 2000'li yıllarda AB üyelik sürecinin sağladığı destekle bu dönemde ayrıca Kürt dili ve kimliğine yönelik kısmi bir tanıma gerçekleşti ve Kürt dili kamusal alanda ve kamu kurumlarında kısmi de olsa alan buldu.

2 *Pêşmerge* Kürtçede “ölümün önünde koşanlar” anlamına geliyor.

2000’li yılları bir kırılma dönemine dönüştüren bir diğer önemli gelişme, Kürt meselesinin jeopolitik denkleminde meydana gelen iki büyük değişimdi. 2003 yılında ABD’nin Irak’a müdahale etmesi sonucu 1990’lı yıllarda *de facto* olarak kurulan IKB *de jure* hale geldi ve Kürtler Irak’ta bir yandan kendi topraklarında teritoryal bir egemenlik inşa ederken, öte yandan Irak merkezî hükümetine dahil oldular. 2017 yılında bağımsız Kürdistan referandumuna giden Kürtlerin Irak’taki teritoryal egemenlik mücadelesi sürüyor.

IKB’nin 1990’lı yıllarda *de facto*, daha sonra 2000’lerde *de jure* olarak kurulmasından sonra Suriye Kürtleri 2012 Temmuz ayında kadim toprakları Rojava’da *de facto* otonom bölge inşasına yöneldiler. Üç küçük yerleşim yerinde kanton inşasıyla başlayan süreç, zaman içerisinde ABD’nin desteklediği askerî, siyasi ve idari bir bölgesel yönetime dönüştü (Duman, 2016). IKB’den farklı olarak Rojava bölgesinin inşası Türkiye’nin Kürt meselesinin bir parçası haline geldi. Nitekim Rojava, 2013-2015 Çözüm Süreci’nin hem başlamasında hem de bitişindeki en önemli dinamiklerden biriydi (Çiçek, 2018; Çiçek ve Coşkun, 2016).

Son olarak 15 Temmuz 2016 sonrasında Türkiye’ye hâkim olan milli ve yerli siyaseti Kürt meselesinin formasyonunda radikal etkiler yaratan bir kırılma dönemi olarak değerlendirilebiliriz. Erdoğan’ın seçim sonrası balkon konuşmalarına yansıyan ve bir dönem neo-Osmanlıcı siyaset olarak değerlendirilen bölgesel ölçekte yayılcı politikalar, yerini içe kapanan ve savunmaya çekilen bir siyasete bıraktı. Nitekim bu dönemde Kürt meselesi hem içerde hem de dışarda yeniden “güvenlikleştirildi”. Kürt meselesini “terör” ve “bekâ” sorunu olarak çerçeveleyen bu yaklaşım, bir yandan sivil ve siyasi alanı seçme ve seçilme hakkını ortadan kaldıracak düzeyde daraltırken öte yandan “terörle mücadele” ana yöntem olarak benimsiyor.

Niteliksel Dönüşümler: Jeopolitik, Genişleyen Kürtlük Tahayyülü ve Metropolleşme

Kürt meselesinin bağlamında radikal kırılmalar yaratan dönemler sonucunda sorunun formasyonunda üç radikal dönüşüm gerçekleşti. İlki, jeopolitik kırılmalar; Türkiye’deki Kürt meselesinin formasyonunu belirleyen ana dinamik haline geldi. 1990’lı yıllarda IKB’nin *de facto* inşası birinci jeopolitik kırılmayı, bu *de facto* yapının 2003-2005’te tanınması ve *de jure* bir bölgeye dönüşmesi ikinci jeopolitik kırılmayı, Suriye iç savaşı sonrası 2012 yılında Rojava’da bölgesel otonominin *de facto* inşası ve 2017 Irak Kürdistan Bölgesi bağımsızlık referandumu üçüncü jeopolitik kırılmayı oluşturur.

İkinci olarak, 1990’lı yıllarla birlikte Kürtlük tahayyülünün kapsamı genişledi. Seküler, sol mirasa sahip, toplumsal cinsiyet eşitliği ve özgürlüğüne duyarlı Kürtlük tahayyülünün yanı sıra, dindar-muhafazakâr Kürtlük tahayyülü gelişti. Cumhuriyet’in ilk yıllarında Kürt itirazına liderlik eden şeyhler ve seyitler gibi dinî liderlerin direncinin kırılmasından sonra 1960’lı yıllarda bu itiraza Kürt solu liderlik etmişti. 1990’lı yılların başlarında Kürt solunun yanı sıra dindar-muhafazakâr Kürtler içerisinde de meseleye dair tutumlar gelişti (Çiçek, 2015).

1990’lı yılların başlarında Nurcu cemaatleri milliyetçi ve devletçi olmakla eleştiren Kürtler, Türk İslamcılığından fikrî ve kurumsal kopuşa giderek otonomlaştılar. Kürt meselesinin

çözümü için İslami referanslarla Kürtler ve Türkler arasında eşitlik talep ettiler. Kürt Nurcular olarak adlandırılabilir olan bu gruplar, özellikle 1990'lı yılların başlarında tamamı Kürtçe olan ve bir tür İslami kültür-sanat-edebiyat dergisi niteliği taşıyan *Nubihar* dergisi etrafında örgütlendiler. Bugün Zehra cemaati olarak da bilinen bu geleneğin 1990'lı yıllarda Kürt meselesine dair geliştirdikleri söylemler hâlâ dindar-muhafazakâr Kürt siyasetinin söylemsel temellerini ve limitlerini oluşturuyor.

1990'lı yıllarda Zehra cemaatiyle Türk İslamcılığından yollarını ayırıp otonomlaşan Kürt İslamcılığı, Hizbullah'la radikalleşti. PKK ile çatışma içerisinde siyaset alanına dahil olan Hizbullah, 1990'lı yılların başlarında Kürt meselesinin çözümünü siyasal söylemlerinin bir parçası yapmadı. Öte yandan PKK ile olan çatışmasında devlet tarafından desteklendi. Bununla birlikte, Hizbullah Kürtlerin kurduğu ve esas olarak Kürtlere hitap eden bir örgüttü. Ancak Zehra cemaati gibi Hizbullah da bir kitle hareketine dönüşemedi.

Dindar-muhafazakâr Kürtlük tahayyülünün geniş kesimlere ulaşması daha çok 2000'li yıllarda gerçekleşti. Birçok dinamiğin yanı sıra özellikle iki faktör bu kitleleşmede kritik rol oynadı. İlki, AK Parti'nin 2000'li yıllarda Kürt kimliğine dönük kısmi tanıma siyaseti ve Kürt diline ilişkin reformları,³ birçok dindar-muhafazakâr Kürt için daha önce seküler ve sol kimliğiyle öne çıkan ve bu anlamda "din-dışı" olarak görülen Kürtlük karşısında dindar-muhafazakâr bir Kürtlüğü tahayyül etmeyi mümkün kıldı. İkinci olarak, IKB'nin 2003-2005 yılları arasında resmi olarak kuruluşu ve özellikle 2007-2009 sonrası AK Parti hükümeti ile IKB arasında kurulan siyasi ve ekonomik işbirliği Mesut Barzani'yi ve IKB'yi dindar-muhafazakâr Kürtlük için bir referans haline getirdi. Bugün birinci Kürtlük tahayyülünü esas olarak HDP taşıırken, ikinci Kürtlüğün ana siyasi adresi AK Parti (Çiçek 2015, 2021).

Jeopolitik kırılmalar ve Kürtlük tahayyülünün genişlemesinin yanı sıra, üçüncü olarak, Kürt itirazının metropolleşmesi önemli bir kırılma olarak not edilmeli. Kürt siyasetinin bugün artık Kürt coğrafyası kadar metropoller alanı var (Çiçek, 2017). HDP, 20 Kürt ilinde aldığı oylar kadar, bazen o oyları da aşan bir desteği Türkiye'nin 12 büyük metropolünde alabiliyor. İstanbul, İzmir, Antalya, Mersin ve Adana başta olmak üzere, Kürt itirazının 1990'lı yıllar sonrasında metropollere taşması ve bu itirazın özellikle 2014 sonrası metropollerdeki güçlenmesi Türkiye'nin Kürt meselesinin gelecek formasyonunu belirleyen ana dinamiklerden birini oluşturuyor.

POTANSİYELLER

Kürt meselesinin yüzyıllık Cumhuriyet hikâyesindeki süreklilikler ve kırılmalar dikkate alındığında, sorunun bundan sonra alacağı seyre ve çözüm potansiyeline ilişkin neler söylenebilir? Kürt meselesi bugüne kadar "sürdürülebilir bir sorun" olarak siyasi alanda otoriterlik, ekonomik alanda ise eşitsizlik kaynağı olarak araçsallaştırıldı. Temel soru şu: Kürt barışı, Türkiye'de

3 Devlet kanalı TRT Kurdî'nin açılması, üniversitelerde lisans ve yüksek lisans düzeyinde Kürt dili ve edebiyatı bölümlerinin açılması, siyasi propaganda faaliyetlerinde Kürtçeyi yasaklayan mevzuatın değişmesi bu alandaki reformlara örnek olarak gösterilebilir.

siyasi alanda demokratikleşme, ekonomik alanda kapsayıcı bir büyümenin/gelişmenin kaynağı olarak değerlendirilebilir mi?

İmtihanlar

Kürt meselesinin yönetilebilirliğinin birkaç nedenden ötürü zora girdiğini iddia edebiliriz. Bunun en önemli nedeni, sorunun jeopolitik denkleminde meydana gelen kırılmalar sonucu Türkiye'nin güneyinde yükselen iki Arap modeli. Kürt meselesinin sınır-ötesi tablosunda iki büyük yenilik var. Irak'ta IKB'nin ve Suriye'de Rojava'nın kuruluşu, Türkiye için büyük bir meydan okuma. Türkiye söz konusu iki Arap modeli karşısında bir "Türk modeli" geliştirme imtihanıyla karşı karşıya (Çiçek, 2021).

Türkiye, kendi içinde Kürt meselesini bir sorun alanı olarak tutmaya devam edebilir. Bununla birlikte, iki komşuda yükselen modellere bir cevap üretmediği sürece sorunun maliyetlerinin daha da artması beklenebilir. Bu anlamda, Kürt meselesi bölgesel ölçekte değerlendirildiğinde, Türkiye'nin gelecek yıllardaki en büyük meydan okumasının Kürt meselesi olacağı iddia edilebilir.

İkinci olarak, bir devlet mühendisliğiyle baş edilemeyecek bir mesele var: nüfus ve coğrafya. Kürtler, büyük nüfusa sahipler. Resmi nüfus sayımı olmasa da Türkiye'deki Kürt nüfusunun %18-24 arasında olduğu tahmin ediliyor. Üstelik bütün metropolleşme dinamiklerine rağmen Kürtler hâlâ kadim topraklarında çoğunluğu oluşturuyorlar. Bu coğrafya aynı zamanda sınır ötesine; İran'a, Irak'a ve Suriye'ye taşan bir coğrafya. Türkiye'nin doğu ve güneydoğu sınırlarının ötesinde de Kürtler yaşıyor.

Son olarak Kürtlerin sınır-aşan kolektif kimlik inşasının altını çizmek gerekir. Bugün Türkiye, İran, Irak ve Suriye'de yaşayan Kürtler kendilerini aynı gruba ait hissediyorlar ve bu grubu Türklük, Araplık, Farslık, Almanlık, Fransızlık gibi kimliklerle eşdeğer görüyorlar. Irak'ta IKB'nin ve Suriye'de Rojava'nın kuruluşunun kolektif kimlik inşasında radikal değişimler yarattığını ve yeni eşikler oluşturduğunu not etmek gerekir. Özetle, kolektif kimlik inşası da nüfus ve coğrafya gibi bir devlet mühendisliğiyle geriye çevrilmesi zor toplumsal dönüşümleri ifade ediyor.

Çözümün İmkânı?

Tüm bu meydan okumalar dikkate alındığında Türkiye'nin Kürt meselesinin gelecekte alacağı seyirde iki senaryonun öne çıktığı söylenebilir: Birincisi, Mesut Yeğen'in ifadesiyle Kürtlerin varlığını tanıyan ama haklarını tanımayan siyasetin sürmesi (Yeğen, 2020a). Türk devleti ve siyasetinin bu tercihi yapması durumunda Cumhuriyet'in ilk yüzyılında ortaya çıkan çatışmalı ilişki bir-iki kuşak daha sürebilir. İkinci senaryo olarak, ortak gelecek inşasına yönelim gelişebilir. Bu konuda çatışma kuramında öne çıkan iki yaklaşıma dayanarak Kürt meselesinde istikrarlı bir çözümün bölgesel ademi merkeziyet olabileceğini iddia edebiliriz.

Johan Galtung'a göre uzun süreli çatışmalar sonrasında taraflar vakayı sıfır toplamli bir oyun olarak görmeye başlar. Bir tarafın kazancını diğer taraf kayıp olarak algılar. Bundan dolayı sorunun çözümü için bu kazan-kaybet denkleminin değiştirilerek kazan-kazan denklemine dönüştürülmesi gerekir. Çatışmaları dönüştürerek aşmak olarak tanımlanan bu yaklaşıma göre, çatışmaların çözümü ve barışın inşası için ideal eşitliğe değil, tarafların ihtiyacına odaklanmak gerekir (Galtung, 1996, 2012).

Kürt çatışmasında, Türk sokağının, siyasetinin ve devletinin temel ihtiyacı toprak kaybının engellenmesi. Geçmişte Sevr tartışmalarıyla, bugün ise bekâ meselesi, milli ve yerli siyaset etrafında yürüyen tüm tartışmalar, esasında bir toprak kaybı endişesine dayanıyor. Öte yandan, Kürtlerin iki büyük ihtiyacı var: Kürt sokağında üzerinde mutabakat inşa edilen iki ihtiyacın birincisi, kendi kimliklerini koruma, çocuklarına bu kolektif kimliği aktarma; ikincisi ise yerel ve merkezî düzeyde siyasal hayata katılma, kendi gündelik hayatlarını yönetme ihtiyacı (Çiçek, 2015).

Siyaset, her zaman rasyonel akıl üzerine inşa olmasa da bölgesel ademi merkeziyetin Kürtlerin ve Türklerin ihtiyaçlarını aynı anda sağlayabilecek bir rasyonel seçenek sunduğunu iddia edebiliriz. Zira, bölgesel ademi merkeziyet Kürt çatışmasının çözümünü Türkiye'nin dört büyük meselesiyle ilişkilendirerek Türkiye'de Kürt barışından öteye bir kazan-kazan denklemi kurabilir. Bu meseleler şunlar: (1) demokratikleşme, (2) dengeli ve kapsayıcı büyüme, (3) sürdürülebilir bir çevre/ekoloji politikası ve (4) kamu idaresinin modernizasyonu ve rasyonelizasyonu (Çiçek, 2011).

Bölgesel ademi merkeziyet, yatay düzlemde yasama-yürütme-yargı arasında kurulacak bir denge ve denetleme sistemini dikey düzlemde merkez ve bölgeler arasındaki bir denge ve denetleme sistemiyle destekleyebilir. Ayrıca siyaseti yerelleştirerek ve yerel ölçekte rekabeti artırarak demokratikleşmeye katkı sunabilir.

Türkiye'nin kronikleşen bölgesel eşitsizlik sorunu karşısında, bölgesel ademi merkeziyet bir yandan kaynakların daha dengeli bir mekânsal organizasyonunu, öte yandan yerel kaynakların yerel gelişme için mobilizasyonunu mümkün kılarak dengeli ve kapsayıcı bir büyüme sağlayabilir.

Siyasi gücün bölgeler arasında paylaşıldığı, ekonomik kaynakların daha dengeli dağıtıldığı bir ortamda ayrıca siyasi idare, ekonomi ve ekoloji arasında denge kurmak mümkün hale gelebilir. Doğayla, çevreyle, toprakla, suyla daha barışık olduğumuz bir toplum inşasını mümkün kılabilir. Deprem gibi doğal afetlerle daha iyi baş etmeyi, riskleri azaltıcı bir mekânsal dizaynı sağlayabilir.

Son olarak, Türkiye gibi büyük bir coğrafyaya ve nüfusa sahip ülkelerde bölgesel ademi merkeziyet daha rasyonel bir kamu idaresi sunabilir. Bugün İstanbul gibi nüfusu 20 milyona yaklaşan bir metropol ile nüfusu 100 binin altında olan Bayburt, aynı idari sistemle yönetiliyor. İdarenin merkezleşmesi ve tektipleşmesi yerel ihtiyaçlara ve koşullara kör bir idareyi getirmiş durumda. Oysaki her bir yerelin ihtiyacına ve koşullarına uygun farklılaşmış kamu idareleri ademi merkeziyetle mümkün olabilir.

Türkiye bölgesel ademi merkeziyet konusunda beş ana kaynağa sahip (Çiçek, 2021). İlk olarak, bir tarihsel kaynak olarak Osmanlı vilayet sisteminin altını çizmek gerekir. Türkiye'nin mevcut topraklarında Osmanlı döneminde 17 vilayet bulunuyordu (Efe ve Aydın, 2009) ve bu vilayet sistemi bölgesel ademi merkeziyetin ölçeği konusunda değerlendirilebilir.

İkinci olarak, sosyoekonomik gelişmenin altını çizebiliriz. İller ve bölgeler arasındaki sosyoekonomik ilişkilere dayalı bir ölçeklendirme yapmak mümkün. Bu konuda 1980'li yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan 16 fonksiyonel bölge (Yurttaşlık Derneği, 2016) ya da halihazırdaki 26 ikinci kademe istatistiki bölge birimi ya da 12 birinci kademe istatistiki bölge birimi değerlendirilebilir.

Türkiye'nin idari birikimi bir diğer kaynağı oluşturuyor (Gezici, 2014). Halihazırda hem Devlet Su İşleri, Karayolları gibi kamu kurumlarının hem de özel sektörün bölgesel teşkilatları bulunuyor. Söz konusu bölgesel teşkilatlar zaten Türkiye'de kamu ve özel sektör hizmetlerinin bölgesel ölçekte yapılandırıldığını gösteriyor.

Dördüncü olarak metropolleşme dinamiğinin altını çizebiliriz. Türkiye'de halihazırda 30 büyükşehir bulunuyor. Türkiye nüfusun yaklaşık %78'ine ev sahipliği yapan büyükşehirler siyasi ve idari yapılanmanın da merkezleri olarak yeniden kurulabilir.

Son olarak, siyasi idareyi ekonomi ve ekolojikle birlikte düşünmeye olanak tanıyacak 26 su havzası bölgesel ademi merkezleşmenin zemini olarak değerlendirilebilir. Su havzalarına dayalı bir siyasi ve idari yapının kurulması (Efe ve Aydın, 2009) orta ve uzun vadede sürdürülebilir bir ekonominin inşasını kolaylaştırabilir (Çiçek, 2021).

SONSÖZ

Bu çalışmada Benjamin'in ilerleme anlayışına getirdiği radikal eleştiriler ve “yıkıntı” kavramından esinlenerek Cumhuriyet'in yüzyıllık hikâyesi Kürt meselesi etrafında süreklilikler, kırılmalar ve potansiyeller üzerinden ele alındı.

Tarihsel hikâyeye baktığımızda Kürt meselesi bağlamında beş ana sürekliliğin altı çizildi: 1) yüzyıllık olağanüstü hâl yönetimi, 2) teritoryal egemenlik paylaşımı meselesi, 3) ilerleyen asimilasyon, 4) bölgesel eşitsizlik ve 5) Kürt itirazı.

Bununla birlikte dönemsel kırılmaların altı çizilerek üç ana kırılmaya işaret edildi: 1) Kürt meselesinin sınır-ötesi dinamiklerinde meydana gelen değişimler sonucu ortaya çıkan jeopolitik kırılmalar, 2) farklı Kürt tahayyüllerinin ortaya çıkışı ve genişleyen Kürt itirazı ve 3) Kürt itirazının metropolleşmesi.

Süreklilikler ve kırılmalar dikkate alınarak, Türkiye'nin Kürt meselesi bağlamındaki dört ana imtihanı olan jeopolitik, nüfus, coğrafya ve sınır-ötesi kimlik inşasının altı çizilerek, yüzyıllık çatışmalı ilişkinin sona ermesi ve istikrarlı bir çözüm için bölgesel ademi merkeziyetin rasyonel bir seçenek olabileceği ileri sürüldü.

Bölgesel ademi merkeziyet, Kürt barışını Türkiye'nin dört büyük meselesiyle ilişkilendirerek herkes için bir kazan-kazan denklemi sunabilir. Bu meselelerden ilkini demokratikleşme,

ikincisini dengeli ve kapsayıcı büyüme, üçüncüsünü sürdürülebilir bir çevre/ekoloji politikası, dördüncüsünü ise rasyonel ve modern kamu idaresinin inşası oluşturuyor.

KAYNAKÇA

- 1971-1980 Arasında Kürt Sorunu. (1988). *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi* içinde (s. 2304-2323). İletişim Yayınları.
- Acar, S., Kazancık, L. B., Meydan, M. C. ve Işık, M. (2019). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017*. Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü.
- Agamben, G. (2010). Olağanüstü Hal. A. Çelebi (der.) *Şiddetin Eleştirisi Üzerine* içinde. Metis Yayınları.
- Altun, F. (2017). KAOS Referandumu: Bu Maceranın Kazanani Olmaz. *Kriter* 17. <https://kritierdergi.com/cerceve/kaos-referandumu-bu-maceranın-kazanani-olmaz>.
- Amed, Ö. (2019, 19 Haziran). Tüm Türkiye Kayyımlaşırken. *Demokrasi İçin Birlik*. <https://demokrasiicinbirlik.com/2019/11/27/tum-turkiye-kayyimlasirken/> erişim tarihi: 19 Haziran 2023.
- Barkey, H. J. ve Fuller, G. (1998). *Turkey's Kurdish Question*. Rowman & Littlefield Publisher.
- Bayrak, M. (2009). *Şark Islahat Planı: Kürtlere Vurulan Kelepçe*. Özge Yayınları.
- Benjamin, W. (1992). *Pasajlar* (1. baskı). Ahmet Cemal (çev.) Yapı Kredi Yayınları.
- Beşikçi, İ. (1992). *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*. Yurt Kitap.
- Bozarslan, H. (2009). *Conflit kurde: Le brasier oublié du Moyen-Orient*. Edition La Découverte.
- Bozarslan, H. (2012). Between Integration, Autonomization and Radicalization. Hamit Bozarslan on the Kurdish Movement and the Turkish Left. M. Casier ve O. Grojean (haz.) *European Journal of Turkish Studies (Online)* 14. <http://ejts.revues.org/4663>.
- Bozarslan, M. E. (1966). *Doğunun Sorunları*. İş Matbaası.
- Bozçalı, V. F. (2008). Türkiye'nin Kürt Sorunu: 1999-2007. *Birikim* 225: 9-19.
- Bozçalı, H. (2006). DDKO'lu Siyasi Serüvenim. *Bir Araştırma-İnceleme Dergisi* 5: 205-206.
- Bozkurt, S. ve Akpınar, A. (der.) (2011). *Osmanlı Kürdistanı – Kurdistanı Osmanî*. bgst Yayınları.
- Çağlayan, H. (2014). *Aynı Evde Farklı Diller*. Diyarbakır Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü.
- Çiçek, C. (2012). Etnik ve Sınıfsal İnşa Süreçleri Bağlamında Kürt Meselesi: Bölgesel Eşitsizlik ve Bölgesel Özerklik. *Praksis* 28: 11-42.
- Çiçek, C. (2014). Demokratik Özerklik: Bir Ulusal ve Sosyal İnşa Projesi Mi? *İktisat Dergisi* 525: 35-48.
- Çiçek, C. (2015). *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası*. İletişim Yayınları.
- Çiçek, C. (2017). *The Kurds of Turkey: National, Religious and Economic Identities*. I.B. Tauris.
- Çiçek, C. (2018). *Süreç: Kürt Çatışması ve Çözüm Arayışları*. İletişim Yayınları.
- Çiçek, C. (2021). *Kürt Meselesi ve Siyasi Barış Bağlamında Güç Paylaşımı ve Ademi Merkeziyet*. Hafıza Merkezi.
- Çiçek, C. ve Coşkun, V. (2016). *Dolmabahçe'den Günümüze Çözüm Süreci: Başarısızlığı Anlamak ve Yeni Bir Yol Bulmak*. Barış Vakfı Yayınları.
- Demirkent, D. (2018). Türkiye'de Cumhuriyetin Kuruluşu Sorunu: 1921 ve 1924 Anayasaları. *Ayrıntı Dergi* 25. <https://ayrintidergi.com.tr/turkiyede-cumhuriyetin-kurulusu-sorunu-1921-ve-1924-anayasalari/>.
- Dinler, Z. (1994). *Bölgesel İktisat* (4. baskı). Ekin Kitabevi Yayınları.
- Doğan, K. (1994). *Turgut Özal Belgeseli*. Türk Haberler Ajansı Yayınları. <https://www.canajanstv.com/turgutozal/giris.htm>.
- Duman, Y. (2016). *Rojava: Bir Demokratik Özerklik Deneyimi*. İletişim Yayınları.
- Efe, M. ve Aydın, B. S. (2009). İdari Sınırlara Dayalı Planlamanın Değiştirilebilirliği ve Havza Temelli İl Sınırları Önerisi. *Ege Coğrafya Dergisi* 18 (1-2): 73-84.
- Galtung, J. (1996). *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. SAGE Publications.
- Galtung, J. (2012). *Çatışmaları Aşarak Dönüştürmek*. H. Kök (çev.) Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları.

- Gezici, F. (2014). Bölüm 2: Bölge Sınırlarının Saptanmasında Yararlanılacak Ölçütler. F. Toksöz ve F. Gezici (der.) *Türkiye’de Bölgesel Yönetim: Bir Model Önerisi* içinde (s. 17-29). TESEV Yayınları. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Turkiyede_Bolgesel_Yonetim_Bir_Model_Onerisi.pdf.
- Gürer, Ç. (2015). *Etnik-Ulusal Sorunların Çözümünde Özerklik Uygulamaları Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik*. Ankara Üniversitesi.
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil, 1918-1985*. Avesta Yayınları.
- Jwaideh, W. (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse University Press.
- Kekilli, E. (2017). IKBY Referandumu Irak’ta İç Savaş Senaryosu. *Kriter* 17. <https://kritierdergi.com/dis-politika/ikby-referandumu-irakta-ic-savas-senaryosu>.
- Keskin, N. E. (2007). Cumhuriyet Döneminde Toprağa Dayalı Örgütlenme: İl Yönetimi Sisteminin Kuruluşu. *MEMLEKET Siyaset Yönetim* 2 (5): 119-174.
- Koçak, C. (2010). *Umumî Müfettişlikler (1927-1952)*. İletişim Yayınları.
- Kutlay, M. N. (2006). Devrimci Doğu Kültür Ocakları ve Öncesi. *Bir Araştırma-İnceleme Dergisi* 5: 162-164.
- McDowall, D. (2007). *A Modern History of the Kurds* (5. baskı). I.B. Tauris.
- Milliyet. (1993, 11 Ekim). Demirel-Çiller: İspanya krizi. *Milliyet*.
- Ökten, K. (2004). Incorporating the Time and Space of the Ethnic “Other”: Nationalism and Space in Southeast Turkey in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Nation and Nationalism* 10 (4): 559-578.
- Özçelik, N. (2017). Türkiye’nin Kuzey Irak’a Müdahale Seçenekleri. *Kriter* 17. <https://kritierdergi.com/dis-politika/turkiyenin-kuzey-iraka-mudahale-secenekleri>.
- Özöglü, H. (2004). *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities*. State University of New York Press.
- Öztürk, S. (2008). *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*. Doğan Kitap.
- Rawest Araştırma. (2019). Ebeveyn ve Çocuk Arasında Anadilin Durumu: Saha Araştırması Bulguları - Özet. https://rawest.com.tr/wp-content/uploads/2020/02/Ebeveyn_Ana_Dil_Arastirmasi.pdf, erişim tarihi: 18 Ağustos 2023.
- Serin, N. (1963). *Türkiye’nin Sanayileşmesi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Sönmez, E. (2012). *İdris-i Bidlisi: Ottoman Kurdistan and Islamic Legitimacy*. Libra.
- Şemo, E. (2005). *Dimdim Kalesi*. Evrensel Basım Yayın.
- Tunçay, M. (1999). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ünlü, B. (2018). *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. Dipnot Yayınları.
- Uppsala Universitet. (2023, 19 Haziran). *Turkey: Kurdistan*. Uppsala Conflict Data Program. <https://ucdp.uu.se/conflict/354>
- van Bruinessen, M. (1992). *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structure of Kurdistan*. Zed Book Ltd.
- Xanî, E. (2010). *Mem û Zîn*. J. Dost (haz.) Avesta Yayınları.
- Yayman, H. (2011). *Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası* (1. baskı). Doğan Kitap.
- Yeğen, M. (2006). *Müstakbel Türk’ten Sözde Vatandaşa Cumhuriyet ve Kürtler*. İletişim Yayınları.
- Yeğen, M. (2011). Demokratik Özerklik Üzerine. *Karadeniz Barış Ağı 2011 – Toplantı Raporları ve Makaleler* içinde. Helsinki Yurttaşlar Derneği (hYd). https://hyd.org.tr/attachments/article/124/demokratik_ozerklik_-_agustos_2011.pdf.
- Yeğen, M. (2020a). Devlet Söyleminde Kürt Sorunu ve Çıkış. *Kürt Çalışmaları Bahar Akademisi 1* içinde. İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları.
- Yeğen, M. (2020b). Kürt Meselesi: Etnopolitikadan Jeopolitikaya. *Kürt Araştırmaları Dergisi*. <http://kurdarastirmalari.com/yazi-detay-k-rt-meselesi-etnopolitikadan-jeopolitikaya-78>.
- Yurttaşlık Derneği. (2016). *Bölgesel İdare ve Yerel Demokrasi*. Yurttaşlık Derneği. <https://yereldemokrasi.net/bolgesel-idare-ve-yerel-demokrasi>.

Gayrimüslimlerin Cumhuriyeti*

ARUS YUMUL

“Heyeti Murahhasımıza şunu arz etmek istiyorum ki, biz borçsuz, ekalliyetsiz, istiklali tamam, hudutlarından mazlum ve zincir sesi olmayan bir vatan istiyoruz ve buna layık bir sulh muahedesi istiyoruz.”

İsmail Safa Bey (Özler), Mersin Milletvekili, 3 Kasım 1922 (Çoker, 1995, s. 362)

“Bugün eğer Ege’de Rumlar ve Türkiye’nin pek çok yerinde Ermeniler yaşamaya devam etseydi, acaba Türkiye aynı milli devlet olabilir miydi?”

Vecdi Gönül, Milli Savunma Bakanı, 10 Kasım 2008 (*Birgün*, 12 Kasım 2008)

Mersin milletvekili İsmail Safa Bey’in alkışlarla karşılanan, Lozan Barış Konferansından beklentilerini sıraladığı 3 Kasım 1922 günkü meclis konuşmasında dile getirdiği, azınlıklardan arındırılmış bir Türkiye özlemine rağmen Lord Curzon, konferansın azınlıklar konusunun tartışıldığı 12 Aralık 1922 tarihli oturumunda, savaşın bitiminden bu yana azınlıkların korunmaya hakları olduğuna ve barış antlaşmasında bununla ilgili özel hükümler bulunmasına dair Türkiye ile müttefikler arasında ilkeler bakımından bir anlaşmaya varıldığını açıklar (Murray, 1969, s. 181).

MÜBADELE: RUMLAR

Belli ki –varlıkları Amerikalı delege Richard Washburn Child’a göre Türklerin gözünde “enfeksiyona davetiye çıkaran açık bir yaraya” tekabül eden– gayrimüslimler (Child, 1925, s. 105) Türkiye’de kalacaklardır. Mesele ne kadarının kalacağıdır. Bu bağlamda mübadele konusu ön plana çıkar. Bu, önceden kararlaştırılmış bir husustur. Zira Lozan’a giden Türk temsilci heyetine Ankara hükümetinin verdiği on dört maddelik talimatnamenin dokuzuncu maddesi “Ekalliyet: Esası mübadeledir” demektedir (Şimşir, 2019, s. xiv). Bu talimat uyarınca İsmet Paşa (İnönü),

(*) Metin boyunca yapılan alıntılarda günümüz Türkçesi imla kurallarına uyulmuştur.

Lozan'da “mübadele sorunu ile azınlıklar sorununun birbirine bağlılığının” kabul edilmesini ister (Meray, 1969, s. 119), Türkiye'deki “azınlıkların kaderinin iyileştirilmesi [...] her şeyden önce Türk ve Rum halklarının mübadelesiyle” mümkün olacaktır der (Meray, 1969, s. 200). Dinî azınlıklar konusunda Heyeti Vekile Reisi Rauf Bey (Orbay) de aynı görüşü dile getirir: “Bunlar için yapılacak bir şey vardır: Mübadele, efendiler bunları mübadele etmek lazımdır” (Çoker, 1995, s. 348).

Türk basını da azınlıklar konusunda hükümet ve meclisle tam bir fikir birliği içindedir. Amaç mümkün olduğunca ülkeyi azınlıklardan arındırmaktır. *Renin* (*Tanin*) gazetesi, Milletler Cemiyeti görevlisi Doktor Fridtjof Nansen'in İstanbul'da görüştüğü Ankara hükümeti temsilcisi Hamit Bey'e mübadelenin gönüllülük esasına dayanması ve İstanbullu Rumların mübadeleden muaf tutulmasına dair yaptığı önerileri haberleştirip, Rumlar Yunanistan'a gönderilecekken Ermenilerin nereye gönderileceğinin henüz belli olmadığını, ancak bu durumun onların mübadeleden muaf tutulacağı anlamına gelmediğini, “Türkiye'nin iç siyaseti açısından her türlü azınlığın mübadelesi çok önemli ve temel bir mesele” olduğundan “acıısını sonradan tatmamak için yarım yamalak çözümlerden” kaçınmak gerektiğini (aktaran Ermenice günlük gazete *Aravod*, 6 Kasım 1922); *Vakit* gazetesi ise Venizelos ve Lord Curzon'un İstanbullu Rumların mübadeleden muaf tutulması yönündeki teklifine Türk heyetinin sonuna kadar direnme kararında olduğunu, sadece bu yolla “başımıza bela olan” azınlıklar sorununun kökten çözüleceğini belirtir (aktaran Ermenice günlük gazete *Verçin Lur*, 7 Aralık 1922). Suphi Nuri (İleri), “Hazret-i Fatih'in bir türlü akıl erdiremediğimiz” kayıtsızlığı nedeniyle “biz vatanımızda Rumları rahat bırakmıştık” sözleriyle başladığı –14 Aralık 1922 tarihli *İleri* gazetesindeki– “Bizim Rumlar” başlıklı makalesinde, İstanbul alındığında Rumları Türkleştirmek çok kolayken, Fatih'in bu yolu tercih etmeyerek “torunlarını gayet fena” bir duruma soktuğu için hayıflanır (aktaran Sağlam, 2023a, s. 54). Halihazırda geline nokta, Türklerin kendi vatanlarında kendi başlarına kalma hakkına kavuştukları için şükreder: “Anadolu ve Trakya'da hamd olsun kendi kendimize kalmak üzereyiz” (s. 55). Suphi Nuri'ye göre, Lozan Konferansı'nda mübadelenin gerçekleşmesi için çok çaba harcayan İsmet Paşa, mübadele meselesi halledilirse, “Hazreti Fatih'ten fazla Türklere hizmet” etmiş olacaktır (s. 56).

Mübadele tartışmalarına katılan Ermenice *Aravod* gazetesi başyazıda, doğu Hıristiyanları için en önemli mesele olan mübadelenin, “yarım asırdan fazla bir süredir komşularımızın zihinlerini marazi bir sıklıkla meşgul eden bu inatçı fikrin,” savaş sırasında İttihatçı liderler tarafından “Türkiye Türklere” programı çerçevesinde zaten uygulanmış olduğunu; İzmir felaketinden sonra artık ülkede Hıristiyanların istenmediği yetkili kişiler tarafından beyan edildiğinden meselelerin “bağlayıcı, dolayısıyla ağır” bir hal aldığını yazar (*Aravod*, 6 Kasım 1922).¹

Ebuziyazade (Velid Ebüzziya), *Tevhid-i Efkâr*'da yazdığı “Azınlık Sorununu Kim Çözecek” başlıklı makalesinde, hain olarak yaftaladığı Rum ve Ermenilerle birlikte yaşama ihtimali-

1 Dahiliye Nazırı Fethi Bey (Okyar) “vatan hainleriyle hemşeri olarak yaşamamız mümkün değil” demişti (Ebuziyazade'den aktaran *Jogovurti Tzayını Jamanak*, 9 Aralık 1922).

nin artık kalmadığını, mübadelenin “eksiksiz ve ayırım gözetmeksizin” gerçekleşmesi gerektiğini, yarım tedbirin fayda yerine zarar getireceğinden mübadelenin sadece Anadolu’yla sınırlı kalmayıp İstanbul için de uygulanması gerektiğini belirtir. “Nihai kararımızı vermiş olduğumuz” mübadele konusu Barış Konferansında çözülmezse, “bu karar er ya da geç uygulanacaktır. Bundan asla şüphe edilmemelidir” (aktaran Ermenice günlük gazete *Jogovurti Tzaynu Jamanak*, 9 Aralık 1922) sözleriyle gelecekte uygulanacak azınlık karşıtı politikalar ve gayrimüslimlerin Cumhuriyet’in kuruluşundan bugüne ülkede sürekli düşen sayıları ve nüfus içindeki oranları göz önüne alındığında oldukça isabetli bir öngörüdür bulunur. Benzer bir kehanete ya da hedefe, 1944 yılında yazıldığı tahmin edilen CHP’nin Azınlıklar Raporu’nda rastlarız. Bahsedilen hedef “fethin beş yüzüncü yıldönümüne değin İstanbul’u tek Rumsuz bir hale getirmektir” (aktaran Akar, 1998). Bu hedefe Eski Özel Harp Daire Başkanı Sabri Yirmibeşoğlu’nun “bir Özel Harp işidir ve muhteşem bir örgütlenmeydi; amacına da ulaştı” (CNN Türk, 21 Eylül 2010) sözleriyle betimlediği 1955 yılındaki 6-7 Eylül pogromu² ve 1964 yılındaki Rum sürgünüyle³ hemen hemen ulaşılmıştır.

Tüm çabalara rağmen İstanbullu Rumlar Lozan’da mübadele dışı bırakılır. Türk heyeti, Batı Trakya’daki Müslümanların mübadele kapsamı dışında tutulmasını ister. İsmet Paşa 5 Aralık 1922 tarihli telgrafında Yunanlıların “İstanbul Rumlarını Garbi Trakya Müslümanlarına karşı” tuttuklarını Ankara’ya bildirip “Mübadelenin en çetin noktası İstanbul Rumları görünüyor” der (Şimşir, 2019, s. 169). Nihayet 30 Ocak 1923 günü İstanbullu Rumlar ile Batı Trakya Müslümanlarını mübadeleden muaf tutan “Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Sözleşme ve Protokol” imzalanır. 2 Mart 1923 günkü meclis gizli oturumunda Rıza Nur Bey, Batı Trakya’yı mübadelenin dışında tutmak için İstanbul’u mübadeleden hariç tutmayı kabul ettiklerini açıklar (Çoker, 1995, s. 600). İstanbul doğumlu Rumların mübadeleye tabi olmayacağı 13 Aralık oturumunda kabul edilmiştir (Meray, 1968, s. 210). İsmail Muştak (Mayokan) *Tanın*’de, bir hafta öncesine kadar Rum mahallelerinde ülkeden ayrılmak için hazırlık yapanların, “Lozan müjdesinden” sonra bavullarını boşaltıp lateraların saplarını yağlamaya başladıklarını, yakın zamanda –Yunan bayrağına atıfla– yeniden bir mavi-beyaz çılgınlığı görmemek için “yediden yetmiş vatan, dine, şerefe ve bağımsızlığa âşık” bütün Türklere, Rumlara karşı birleşik bir ekonomik ve milli cephe oluşturması çağrısı yapar (aktaran Ermenice günlük gazete *Cagadamart*, 30 Aralık 1922). *Tercüman* gazetesi ise yapılması gerekenleri detaylandırır: “Rum unsuru ve Rum tüccarlarına karşı kanımızın son damlasına kadar savaşmalıyız.” Anadolu’da ticaretin hemen hemen Türklerin eline geçtiğini ancak İstanbul’da şimdilik aynı derecede başarı gösterilemediğini, bunun için çok çalışmak ve büyük bir azim göstermek gerektiğini, Türk ve Müslüman İstanbul’un bu gücü kendisinde hissettiğini, uygulanan boykot sayesinde İstanbul’da şehrin yönetiminin TBMM Hükümeti’ne geçtiği Kasım 1922’den beri 485 Rum dükkânının kapandığını, bu şekilde devam edildiği takdirde binlerce dükkânın daha kapanacağını, Rum tüccarların

² Bu konuda bkz. Güven (2006).

³ Bu konuda bkz. Akar ve Demir (1994).

iflas edeceğini ve günün birinde bu boykot sayesinde ülkedeki Rumların hepsinden kurtulmanın mümkün olacağını yazar (aktaran *Jogovurti Tzaynu Jamanak*, 27 Haziran 1923). Ancak bu öngörü gerçekleşmez, Rumların ve diğer gayrimüslimlerin iktisadi hayattaki varlıkları devam eder. Buna son vermek için 1942 yılında uygulamaya konan Varlık Vergisi⁴ gibi daha radikal tedbirlere ihtiyaç vardır. Verginin mimarı Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun amacını “Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları böylece ortadan kaldıracak Türk piyasasını Türklere vereceğiz” (Barutçu, 1977, s. 263) sözleriyle açıkladığı, gayrimüslimlere ayrımcı bir şekilde uygulanan Varlık Vergisi'yle –yabancı olarak yaftalanan– Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı gayrimüslimlerin ticaretteki varlıkları önemli ölçüde azaltılır. Dönemin İstanbul Defterdarı Faik Ökte anılarında, “Yan yana iki dükkânda çalışan, aynı kirayı veren, aynı istidatta olan Müslim ve gayrimüslim iki vatandaşa tarh ettiğimiz vergilerin arasındaki ölçüsüz fark, verginin ilanı günü foyamızı meydana vurmuştu” der (Ökte, 1951, s. 15). Vergiyi ödeyemeyenlerin malları haczedilerek haraç mezat satılır, bunun yeterli olmadığı durumlarda bu kişiler Anadolu'ya çalışma kamplarına gönderilir. Görünüşte savaş zenginlerini vergilendirmek amacıyla 1942 yılında bir defaya mahsus olarak çıkarılan Varlık Vergisi, Rıdvan Akar'ın sözleriyle söyleyecek olursak, “münferit, konjonktürel bir istisna” değildi (Akar, 2009, s. 164), İttihat ve Terakki'nin uyguladığı ekonominin Türkleştirilmesi politikalarının bir devamıydı. Sermayenin el değiştirmesi için uygulanan Varlık Vergisi de yeterli olmamıştır ki CHP'nin Azınlıklar Raporu gayrimüslimlerin nüfus güçlerini kaybetmelerine rağmen süregelen ekonomik güçlerini vurgulayıp, azınlıkların ticaret hayatındaki yerlerinin ve sanayideki iş sahalarının daraltılması için devletin önlem almasını önerir (aktaran Akar, 1998).

PATRİKHANE

Mustafa Kemal, 25 Aralık 1922 günü *Le Journal* gazetesine verdiği mülakatta, memlekette nifak tohumu saçan, ülkedeki Hıristiyanların refah ve huzurunu bozan “bir fesat ve hıyanet ocağı” olarak tanımladığı “Rum Patrikhanesini artık topraklarımız üzerinde bırakmayız” demişti (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 1997, s. 79). Lozan'da Türk heyeti de Patrikliğin ülke dışına çıkarılması konusunda ısrar edip İstanbul'da “Rumların yerlerinde bırakılmasını, Patrikliğin kaldırılması şartına bağlamaya” çalışır (Meray, 1969, s. 324): “İstanbul'un Rum halkı bu şehirde kalmak istiyorsa, Patrikliğin İstanbul'dan çıkarılması zorunludur; böyle olmasa, Rum halkının İstanbul'dan çıkıp gitmesi gerekecektir” (Meray, 1969, s. 341). Ancak İsmet Paşa, “Patrikliğin siyasal ya da yönetime ilişkin işlerle bundan böyle hiç uğraşmayacağı, yalnız salt din alanına giren işlerle yetineceği konusunda” verilen sözleri senet sayarak Patrikliğin İstanbul'da kalmasını kabul eder (Meray, 1969, s. 331).

Bu kararı kabul etmek istemeyen Süleyman Nazif, *İleri* gazetesinde “İsa, dinî olanı dünyevi olandan ‘Sezar’ın hakkı Sezar’a, Tanrı'nın Hakkı Tanrı'ya” sözleriyle ayırdı. Buna rağmen yıl-

4 Bu konuda bkz. Çetinoğlu (2009), Aktar (2021).

lardır siyasetin işyeri, isyan yuvası olmuş bir Hristiyan kilisesi tanıyorum. Kilise olması gereken o fitneci yapı Fener'in Rum kurumudur. Lozan Konferansı hangi kararı alırsa alsın Rum Patrikhanesi İstanbul'da kalmayacaktır. Beş yüz yıl önce bir hata yapıldı” (aktaran *Joğovurti Tzaynu Jamanak*, 11 Ocak 1923) diyerek Fatih Sultan Mehmet'in yaptığı hatayı “ikinci Fatih” olan Mustafa Kemal'in düzeltceğini yazar (aktaran *Cagadamart*, 11 Ocak 1923). Hüseyin Cahit –Osmanlı'nın gayrimüslimleri yönetmek için uyguladığı millet sisteminin bir sonucu olduğunu ve bu sıfatın kendisine Osmanlı devleti tarafından verildiğini göz ardı ederek– Rum Patrikliğini kendisini sadece dinî bir kurum olarak görmediği, patriği kendisini milletbaşı olarak gördüğü için eleştirir (aktaran *Joğovurti Tzaynu Jamanak*, 6 Temmuz 1923).

Rıza Nur, Lozan Antlaşması'nın müzakere edildiği 2 Mart 1923 günkü meclis gizli celse-sinde yaptığı konuşmada, patrikhane ülke dışına çıkarılırsa “aleyhimize faaliyette bulunacağına şüphe yoktur,” en iyi çözüm “pençemizin altında bir papaz gibi İstanbul'da her şeyden tecrit edilmiş bir halde” bırakılmasıdır der (Çoker, 1995, s. 598); yeni düzenlemeyle siyasi ve idari yetkileri elinden alınmış patriğin resmi bir sıfatı olmayan “adi bir köy papazı” statüsünde olduğunu söyler (Çoker, 1995, s. 597). Türk heyetinin, Lozan'da defalarca evrenselliği vurgulanan bu tanıma itiraz etmediği, ekümenik patrikten “Fatih Kaymakamlığına bağlı başpapaza” giden yol açılmış, patriğin “ekümenik” sıfatını kullanmasına Lozan'a aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz edilmiştir. Misal, 2002 yılında Patrik I. Bartholomeos'a Trabzon'da “Ekümenik Patrik Bartholomeos” yazılı Trabzonspor forması hediye edilmesi üzerine Fatih Kaymakamlığı Patrikhane'nin kendisine bağlı bir dinî kuruluş olduğu, ekümeniklik iddiasının hukuki gerçeklerle bağdaşmadığı, Lozan'a aykırı olduğu yönünde bir açıklama yapıp, ekümenik ifadesine tepki göstermişti (*Cumhuriyet*, 15 Ağustos 2022). Oysa Lozan Antlaşması'nda patriğin ekümenikliği konusunda herhangi bir madde yoktur ve dinî bir sıfat olan ekümeniklik Ortodoks dünyasındaki hiyerarşiye işaret etmektedir.

ERMENİLER VE MÜBADELE

Yukarda değinildiği üzere, Rumlarla birlikte Ermenilerin de mübadeleye tabi tutulması gündemdedir. Ancak, 25 Kasım 1922 günü İsmet Paşa Heyet-i Vekile Riyaseti'ne çektiği telgrafta “Benim fikrimce Ermenilerin memleket haricine çıkarılmasını âleme karşı” açıklamak “mümkün değildir” der ve Anadolu'dan bu sırada “yeniden tehcir ve tebid yapılmamasını” kesin bir dille talep eder (Şimşir, 2019, s. 124-125). Buna rağmen, Rauf Bey, 28 Kasım 1922 tarihinde İnönü'ye gönderdiği telgrafta Ankara'nın “Türkiye'deki Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi... fikir ve kararında” olduğunu bildirir (Şimşir, 2019, s.143). Bunun üzerine İsmet Paşa, 29 Kasım'da özel bir konuşmada Amerikan delegesi Child'a sadakatsizlik ve hıyanet aracı olarak Ermeniler ve Rumların ülkede kalmalarına izin vermeyeceklerini açıklar (Child, 1924, s. 97). 4 Aralık tarihli telgrafında Rauf Bey, bir kez daha İsmet Paşa'ya Ankara'nın “Yerli Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadele” edilmesi fikrinde olduğunu bildirir (Şimşir, 2019, s. 163). Bu telgrafta 6 Aralık 1922 günü verdiği cevapta İnönü, “Yerli Ermenilerin Türklerle

mübadelesini kimle görüşeyim?” diye sorar. Ermenilerin mübadelesi konusunu görüşebileceği bir muhababın olmadığını açıklayıp gayrimüslimler için “Rumların mübadelesi ve diğerlerinin memlekette kalmasından başka” bir çözüm görmediğini bildirir (Şimşir, 2019, s. 172).

Burdur mebusu İsmail Suphi Bey (Soysallıoğlu), 25 Aralık 1922 tarihinde mecliste gizli celsede yaptığı konuşmada “Gâvur kalmadı Anadolu toprağı üzerinde. Yalnız İstanbul’da kalmıştır. [...] Binaenaleyh İstanbul Rumları Ermenileri behemehâl mübadele edilmeli” der (Çoker, 1995, s.396). Ama Cumhuriyet döneminde Anadolu’da hâlâ kalan “gâvurlar,” özellikle Ermeniler vardır. Yukarda zikredilen Azınlıklar Raporu’nun bu “soruna” çözümü, Ermenilerin ilk olarak Anadolu’dan “temizlenerek” İstanbul’a gönderilmeleridir ki “Bu suretle hem çoğalmalarının önüne” geçilecek “hem de yarın bu mesele halledilirken topluca hal imkânı hazırlanmış” olacaktır (aktaran Akar, 1998). Bu hedefin ilk kısmı gerçekleşir, Anadolu Ermenilerinin çok büyük bir çoğunluğu İstanbul’a göç etmek zorunda kalır/bırakılır.

GENEL AF VE ERMENİLERİN DÖNÜŞÜ

Ülkede kalan Ermeniler mübadeleye tabi tutulmasa da ülke dışında bulunan çok sayıda Ermeni’nin Türkiye’ye dönüşü konusu çözüm beklemektedir. İsmet Paşa, 15 Aralık 1922 tarihinde Heyeti Vekile Riyaseti’ne çektiğı telgrafta “Ermeni meselesinde er geç varacağımız en müşkül nokta muhacirlerin avdeti meselesidir. Cidden muzdarip bulunuyorum” (Şimşir, 2019, s. 220) der. Rauf Bey, 17 Aralık’ta memleketi dışındaki Ermenilerin geri dönüşüne izin verilmeyeceğini İsmet Paşa’ya bildirir (Şimşir, 2019, s. 232). Amaç Ermenileri ilan edilecek genel affın dışında tutmaktır. Lozan Konferansı’nın 4 Haziran 1923 günkü toplantısında İsmet Paşa, Türk hükümetinin “Türk ülkesinden ayrılmış kimselerin kütle halinde dönüşüne ilişkin olarak hiçbir yüküm altına” girmeyeceğini açıklar. Zira İnönü’ye göre Suriye’de bulunan yüz bin Ermeni’nin genel af uyarınca dönmesine izin verilmesi “devletin güvenliğini yakından ilgilendirir” (Meray, 1972 s. 162).

Konu 17 Temmuz’daki oturumda tekrar görüşülür. İngiliz temsilci Horace Rumbold, Türk heyetinin daha önce kabul etmiş olmasına rağmen şimdi “kendi öz uyruklarından pek önemli bir kategorinin Türk ülkesine dönmesine” karşı çıktığını; Fransız temsilci General Pelle ise “genel affın etkilerini önceden ortadan kaldıran” ve “söz konusu kimselerin mallarından yoksun kalmaları sonucunu veren” Emval-i Metruke Kanunu’nu eleştirir (Meray, 1972, s. 191) ki, zaten meselenin özü de burada yatmaktadır. Sözü geçen kanun, “gerekçesi ister devletin sürgün etmesi, isterse kişinin ‘gönüllü veya zoraki’ kendi kararı olsun ‘Türk ve Müslümanın istisna olması’ kaydıyla sahibi başında olmayan her emvali bir ‘emval-i metruke’ yani ‘terk edilmiş mal’ olarak” tanımlar ve ‘emval-i metruke’ olarak tanımlanan her malın tasfiyesini” amaçlar (Onaran, 2013, s. 168).

İsmet Paşa genel af ile Ermenilerin geri dönüşünün birbirinden ayrı meseleler olduğunu ve yüz binlerce kişinin geri dönüşünün konferansın çözebileceğı bir mesele olmadığını söyler (Meray, 1972, s. 194). Türk hükümetinin “karışıklık ve ayaklanma çıkarıcı unsurların” ülkeye

girişini yasaklamak zorunda olduğunu, ancak bunu yaparken, “elden geldiği ölçüde, kendi halindeki kimselerle, iyi yurttaşların söz konusu tedbirler yüzünden sıkıntıya düşmemelerine” dikkat edeceğini açıklar. Bir başka deyişle ülke dışına çıkmış olanların “Türkiye’ye dönüşleri, Türk Hükümetinin iznine bağlıdır ve bu izin ancak, kendi halinde yaşayan ve geçmişte kötü davranışları bulunmayan” kişilere verilecektir (Meray, 1972, s. 194). Başka bir ifadeyle, Ermeniler genel affın dışında kalacaktır.

Ermenice *Verçin Lur* gazetesinin müdürü Hraçya Der Nersesyan, Lozan’dan gönderdiği 19 Temmuz tarihli haberinde “Tek kelimeyle, yeni Türkiye liderlerinin gözünde Ermeniler istenmeyendir” tespitinde bulunup, “Yeni Türkiye liderlerinin Ermenilere karşı bu kadar uzlaşmaz olmasının sebebi nedir?” diye sorar. Ülkenin tüm unsurları için kabul edilen genel affın neden Ermenilere reddedildiğini merak eder. Ermeniler gerçekten suçlu olmuş olsalardı bile “eski Türkiye’yi oluşturan unsurlar arasında acı çekenler ve tamamen yok edilenler” Ermenilerdir, çektikleri ceza yetmemiş midir? Dinî bağları nedeniyle Müslüman unsurların işledikleri ihanet çok daha ciddi bir suçken, bu suçu işleyen “devrimci Kürtler, Araplar, Çerkezler ve bizzat Türkler,” diğer Hıristiyan unsurlar ve Siyonistler genel afftan yararlanacakken Ermeniler neden yararlanamayacaktır? (*Verçin Lur*, 26 Temmuz 1923). Rıza Nur, Der Nersesyan’a Ermenilerin yurda dönmeleri meselesinin “ispat etmeleri gereken bir hüsnü niyet meselesi” olduğunu açıklar. “Öncelikle iyi niyetli olduklarını tamamen teyit etsinler ve bizi ikna etsinler” der ve devam eder: “o zaman doğal olarak kamuoyu ve hükümet çevreleri bu konuyla ilgilenecek ve ona göre hareket etmeye başlayacaktır” (*Verçin Lur*, 31 Temmuz 1923). Ancak ileriki yıllarda “Ermenilerin ülkeye gelip, mallarını almalarının [...] önüne geçilecektir. Deyim yerindeyse, Türkiye’nin etrafı Ermenilerin geri dönüşlerini engellemek amacıyla bir kale gibi örülecektir” (Akçam ve Kurt, 2012, s. 108).

GİDENLERİN MALLARI KİME KALACAK?

Burdur mebusu İsmail Suphi Bey, İstanbul’da Rumların kalması kadar Ermenilerin de kalmasına karşıdır: 25 Aralık 1922 tarihli meclis gizli oturumunda “Rumların İstanbul’da kalmasına tahammül edemeyeceğimiz gibi Ermenilerin de İstanbul’da kalmasına tahammül edemeyiz” der. Zira Suphi Bey’e göre, “Rumlara git Ermenilere otur demek Rumların bıraktığı” malları “sen otur yalnız başına ye iç demektir. Onların ekmeğine yağ sürmektir. Pekâlâ biliyorsunuz ki; İstanbul’da erbabı ticaret Rumlardan ve Ermenilerdendir. Rumlar gittiği gibi Avrupa fabrikalarının mutavassıtları, vekilleri Ermeniler olacaklardır.” O yüzden Ermenileri yerinde bırakmak demek “bütün servetlerimizi Ermenilerin ağızına doldurmak demektir” (Çoker, 1995, s. 396).

Hıristiyanların tasfiyesinden çıkar sağlayanların Müslümanlar olması gerektiği fikri Yahudiler bağlamında da dile getirilir: “Kanımızı Emenler” başlıklı başyazısında “Ermeniler ve Rumlar Trakya’dan göç ettiler ve Yahudiler onların mallarını neredeyse bedavaya ele geçirdiler” diyen *İleri* gazetesi, Türklerin Trakya’nın tarlalarını ekip binlerce zahmetle elde ettikleri mahsulü Yahudilerin çok düşük fiyatlarla satın aldığından şikâyet eder. Yine aynı yazıda “Muzaffer ordumuz İzmir’i ele geçirdiğinde Yahudiler gruplar halinde İzmir’e koşarak Mehmetçik’in kanı

pahasına kazandığı zaferi paraya çevirmeye başladılar. Ancak İzmir'in kendini adanmış Türkleri bu karga sürüsüne karşı cephe oluşturup yağmaya engel olmak istediler” der. Rumlar ve Ermeniler Trakya'dan giderken Yahudileri de beraberlerinde götürmediklerine içerlenir (aktaran *Joğovurti Tzaymı Jamanak*, 2 Aralık 1922). Trakya Umumi Müfettişi İbrahim Tali de *İleri* gazetesıyla hemfikirdir. Tali, 1934 yılında bölgeye gerçekleştirdiği gezinin Teftiş Raporu'nda şöyle yazar: “Trakya Türkünü canlandırmak ve iktisadi kalkınmaya mahzar kılmak için iktisadi sahada” öncelikli girişim “Trakya'nın kazanç ve hayat kaynaklarını sağlam tedbirlerle öz Türk çocuklarına intikal ettirmek ve bütün Trakya piyasalarını Musevi hâkimiyetinden kurtarmak” olmalıdır (aktaran Bali, 2008 s. 457). Yahudilerin Trakya'daki varlıkları uzun sürmeyecek, 1934 Trakya Olayları/Pogromu'yla tasfiyeleri sağlanacaktır.⁵

Her ne kadar İsmet Paşa 12 Aralık 1922 günü Lozan'da yaptığı konuşmada Yahudiler için “Yahudi topluluğuna gelince, bu topluluğun Türk Hükümetine karşı her zaman göstermiş olduğu bağlılık zihniyeti, bu topluluk üyelerinin, Türk yurttaşlarıyla birlikte memleketin kalkınması ve refahı için gürlütü çıkarmadan işbirliği yapmaya ara vermeyeceklerini düşündürmektedir” (Meray, 1969, s. 199-200) demiş; 31 Aralık 1922 günü mecliste “Son zamanlara kadar adı hiçbir antlaşmada geçmeyen bu çalışkan ve zeki unsur, kendi halinde ve her türlü sarsıntıdan uzak yaşayışıyla öteki unsurlara örnek gösterilmelidir” (Çoker, 1995, s. 210) sözleriyle benzer bir görüşü dillendirmiş olsa da, Yahudiler de diğer gayrimüslimler gibi istenmeyendir. 2 Mart 1923 günkü meclis oturumunda Rıza Nur Bey, Yahudilerin Türkiye'de kalacağını bu konuda gönülsüz olan meclise “Şimdiye kadar bir mazerrat iras etmeyen insanlardır. Museviler malum, nereye çekilirse oraya giden insanlardır” diyerek açıklar ve sözlerine “Tabi olmasalardı daha iyi olurdu derdim” ifadesiyle son verir (Çoker, 1995, s. 599). CHP'nin Azınlıklar Raporu da aynı fikirdedir: “İki bin yıldan beri vatan ve toprak bağlılığı gibi bir millete yüksek gurur ve şeref veren hislerden mahrum yaşayan Yahudi, dünyada para kuvvetini kendisine tek hedef bilmıştır” sözleriyle genelgeçer antisemitik kalıpyargıları tekrarlayıp, “Evela bunların dışarıdan gelme suretiyle memlekette çoğalmalarına müsaade etmemek, imkân buldukça memlekette çıkma-larında her türlü kolaylığı göstermek suretiyle mevcutlarını azaltmak ve iktisadi menfaat kaynaklarından bunları uzaklaştırmak için devlet teşebbüslerinde ve taahhütlerinde yer vermemek” gerektiğinin altını çizer (aktaran Akar, 1998).

Lozan Konferansı'nın müzakere edildiği 6 Mart 1923 tarihli gizli oturumda mübadele hakkında konuşan Yusuf Ziya Bey, “Efendiler, iki tarafın vaziyeti maliyesi ve mevcudiyetini mukayese yapacağım ve nazarı dikkatinizi celbedeceğim. [...] Buradaki Rumlar asırlardan beri tebaa olarak yaşamışlar. Tebaa, eski tabirle, reaya olarak yaşayanlar demektir. Onlar hiçbir vakit kendilerini emniyet içinde bulmaz. Emniyet içinde bulmazsa bilir misiniz ne yapar? Eline geçen parayı cebinde taşır, daima koynunda saklar. Ne akara verir ne araziye verir ne emlake verir. Çünkü emniyeti yoktur. [...] Fakat arkadaşlar Selanik'ten gelecek olan İslamlar hâkim bir

5 Bu konuda bkz. Bali (2008).

milletin efradı olarak bütün emniyet içerisinde ve bütün istiklal yüzüne gülerken varını yoğunu koynundan çıkarmış yere serpmiş. Şimdi bu iki millet arasında mübadeleyi kabul ediyoruz. Buradan giden varlığını sırtında götürecektir, oradan gelen varlığını bırakarak gelecektir” der. Mübadele anlaşmasının “buradakilerin mali vaziyetini, oradakilerin mali vaziyetlerini nazarı dikkate” almadan yapıldığından dolayı birisi varlığını yerinde bırakacak, diğeri varlığını koynunda götürecektir (Çoker, 1995, s. 789). Yusuf Ziya Bey, mübadil Rumların ülkede bırakacakları gayrimenkullerini göz ardı ederek dile getirdiği “tehlikeye” karşı –görmeye kendi ömrü vefa etmemiş olsa da– Yunan uyrukluların 1964 yılında sınır dışı edilirken yanlarında sadece 20 kilo eşya ve 20 dolar almalarına izin verilmesiyle önlem alınır. 2 Kasım 1964 tarihli gizli kararnameyle de “bu kişilerin Türkiye’deki taşınmaz malları üzerindeki her türlü temlikî tasarruflar” durdurulup, “bu taşınmaz mallardan elde ettikleri gelirler bloke” edilir” (Oran, 2009, s. 733).⁶

Gidenlerin malları kadar kalanların malları da güvencede değildi. 1974 yılında keyfî ve hukuksuz bir kararla vakıfname olarak kabul edilen 1936 Beyannamesi’nde gayrimüslim vakıflarının listelenmeyen mülklerine, 1936 yılından sonra bağış dahil her türlü yolla edindikleri mallara Lozan Antlaşması’na aykırı olarak el konulmaya başlandı ve yeni mal edinmeleri yasaklandı. Mülksüzleştirme siyaseti devam ediyordu.⁷

AZINLIK HUKUKU

İsmet Paşa, Lozan’dan 15 Aralık 1922 günü Ankara hükümetine gönderdiği telgrafta “ekalliyetler hukukunun mevzubahis olmasına tahammül edemeyeceğiz” der. İnönü’nün sözlerinin de gösterdiği gibi azınlıklara tanınacak haklar da itiraz meselesidir. Bu konuda Sinop mebusu Hakkı Hami (Ulukan), 3 Kasım 1922 günü mecliste yaptığı konuşmada Türkiye’nin kanunlarının dinî ekalliyetler dahil herkes için uygulanabilir olduğunu, kendisi için “mevkii imtiyaz” talep eden herhangi bir kişinin bu vatanda hakkı olmadığını, bu haklara kesinlikle izin verilmemesini ve antlaşma metninin “herhangi bir tarafında hükmü ihtiva etmeyip kelime halinde dahi geçmemesini” talep eder (Çoker, 1995, s. 357). Bitlis vekili Yusuf Ziya Bey de azınlık haklarına karşıdır. 3 Ocak 1923 günü bu karşıtlığını mecliste bir atasözünden yola çıkarak anlatır: “Bizde bir darbimesel vardır. Derler ki: Kucağına oturmuş, sakalını yoluyor. Zannedersen bu teklif aynı buna muvafıktır. Bu vatanda, bu yurttan bir ekalliyet varsa ve bu yurttan oturmak istiyorlarsa, bu yurttan oturmayı bu vatandan olmalarıyla teyit ederlerse neden bu vatanın öz evladından, neden ekseriyet addettikleri evladından fazla hak, hukuk talep ediyorlar? Arkadaşlar, bir vatanda, bir yurttan, bir toprakta bir Yanko, bir Serkis neden bir Ahmet’ten, bir Mehmet’ten ziyade hak talep etsin? Bunun avukatları neden bu davayı ateşliyorlar, körüklüyorlar? Çünkü kucağına oturtmak, sakalımızı yoldurtmak [...] boynumuzu kopartmak. Efendiler, dünyada hiç akıllı selim tasavvur eder misiniz ki akılla, kendi ihtiyarıyla kendisini bu vaziyete koysun?” (Çoker, 1995, s. 470).

⁶ Kararname 5 Şubat 1988’de kaldırıldı (Oran, 2009, s. 733).

⁷ Bu uygulama Avrupa Birliği’ne uyum sürecinde yapılan reformlar çerçevesinde değiştirildi. 2000 yılında cemaat vakıflarına mal edinme ve bu mallar üzerinde tasarruf hakkı tanındı ve el konulmuş bazı gayrimenkulleri vakıflara geri verildi.

Barış Konferansı'nın 9 Ocak 1923 tarihli oturumunda azınlıkların korunmasına dair kararlar ve Azınlıklar Alt Komisyonu Raporu açıklanır. Rapora göre, “Türk Temsilci Heyeti Müslüman-olmayan azınlıkların, Müslümanlara tanınmış aynı yurttaşlık haklarıyla siyasal haklardan yararlanmalarını, Türkiye’de oturan herkesin kanun önünde, din ayırımı gözetilmeksizin, eşit olmasını, bütün Türk yurttaşları için, özel ya da ticari ilişkilerinde olduğu gibi, din, basın konularında ve açık toplantılarında istedikleri dilleri serbestçe kullanmalarını garanti etmeyi kabul etmektedir. Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyrukları mahkemeler önünde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından, uygun düşen kolaylıklardan yararlanacaklardır. Hayır işleri ve din kurumlarıyla sosyal kurumlar, okullar ve öteki öğretim ve eğitim kurumları bakımından, Müslüman-olmayan azınlıklar, bütün Türk yurttaşlarıyla aynı haklara sahip olacaklar, fakat, Müslüman olmayan azınlıkların önemli bir oranda oturdukları il ve ilçelerde genel öğretim konusunda kendilerine uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır” (Meray, 1969, s. 301).

Azınlık hukukunun kabul edilmesi üzerine Ahmet Cevdet *İkdam* gazetesinde 12 Ocak 1923 tarihli “Ermenilere Nasihat” başlıklı makalesinde, “Ben beklerdim ki hareket-i akilane gösterebilirler. Bunu yapmadılar. [...] Ekalliyetlerden bahsedildiği bir zamanda Ermeniler bir olup hukuki ekalliyet denilen ve memleketimiz için gayet eski olan bir hukuki mevzunun mahiyetini ecnebilerden daha iyi takdir ederek ‘Biz ekalliyet hukuku talipleri değiliz. Biz [...] ekseriyet olan Türk vatandaşımızdan bizi daima ayrı tutacak bir vaziyeti reddediyoruz. Türk’ün hukuku ne ise biz de o hukuka talibi müşteregiz’ demeli idiler” diyerek gayrimüslimlere Lozan’da tanınan hakları eleştirir (aktaran Sağlam, 2023b, s.126).

ASKERLİK

Gayrimüslimlerin askerlik hizmetinden bağışık tutulması Lozan’da Türk tarafına teklif edilir. Türk heyeti bu teklife “herkesin kanun önünde eşitliği ilkesine aykırı olacağı” (Meray, 1969, s.299) gerekçesiyle karşı çıkar. İsmet Paşa bir memleketin çocuklarının aralarında “soy ve din ayırımı olmaksızın” aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olmaları gerektiğini söyler (Meray, 1969, s.307). Yunan heyeti başkanı Eleftherios Venizelos ise Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında askerlik hizmeti bakımından zaten bir eşitliğin olmadığını, “Müslümanlar, subay ve astsubay kadrolarını dindaşlarının doldurduğu bir orduda hizmet ederlerken,” gayrimüslimlerin yalnızca er olarak hizmet ettiklerini söyler (Meray, 1969, s. 299) ki, bu halen devam eden bir uygulamadır. Hrant Dink’in sözleriyle, “1986’da Denizli 12. Piyade Alayı’na sekiz aylık kısa dönem askerlik için gittiğimde, devremdeki tüm arkadaşlarıma yemin töreninden sonra erbaş rütbesi taktılar ve bir tek beni ayırıp er olarak bıraktılar. İki çocuk sahibi koca bir adamdım, umursamamam gerekiyordu belki. Amma velakin fena koymuştu bu ayrımcılık” (aktaran Çandar, 2010, s. 212); zira “Her türlü rütbeden daha da büyük olan onurum kırılmıştı. Bana bir kez daha Ermeni olmanın ne demek olduğu hissettirilmişti” (s. 214).

Venizelos, Lozan’da gayrimüslimlerin askerlikten muaf tutulması karşılığında “Müslüman-olmayan azınlıkların memleket işlerine karıştırılmamasını teklif” eder; “azınlıkların siyasal

hakları ellerinden alınır, eşitliğin yeniden kurulacağını düşünür.” Bu teklifin kabul edilmemesine rağmen Müslüman ve gayrimüslimler siyasal haklar açısından eşitlenmez. Gayrimüslimlerin kamu hizmetine girme hakları 1926 yılında çıkartılan ve 1965 yılına kadar yürürlükte kalan, memur olmayı “Türk olma” şartına bağlayan kanunla ellerinden alınır. Ancak ileriki yıllarda Baskın Oran’ın bu konuda söylediği “kimi kurallar yazılı değildir, ama yazılı olanlardan daha sıkı uygulanır” (Oran, 2005, s. 91), kuralı uyarınca gayrimüslimlerin üniversiteler haricindeki kamu hizmetlerindeki mevcudiyeti fiilen sona erer. Cumhuriyet tarihinin ilk Ermeni kaymakamı 2022 yılında atandığında atanması, Nuray Mert’in sözleriyle, “sıradan bir şey olması gerekirken, haber” olur (Mert, 2022).

Askerlik konusu mecliste de tartışılır. Gayrimüslimlerin Osmanlı’da zimmi hukuku uyarınca askere alınmadıkları tamamen göz ardı edilerek sık tekrarlanan, hatta Varlık Vergisi’ni meşrulaştırmak için de kullanılan, “biz savaşırken onlar zengin oldu” söylemini Rauf Bey de dilendirir: “O insanlar, o hainler ki, bu memlekette müreffeh yaşıyorlardı. Sanat ellerinde, ticaret ellerinde, servet ellerinde, askere gitmezler. Bu hudutlarda kanımı döken Mehmet’in sayesinde sahibi servet ve saman sahibi olmuşlarken...” (Çoker, 1995, s. 348). Antalya mebusu Rasih Bey (Kaplan), bütün memleketin ticaretini ele geçirmiş olan, “memlekette refah ve saadet denilen şeyden” sadece kendileri yararlanan gayrimüslimlerin askerlikten muaf tutulması tartışmaları için “diyorlar ki bu anasırı askerlikten istisna edeceksiniz. Bu istisna ne demektir? Demek ki, Türkler mütemadiyen askerlik etsinler ve bu yüzden ticaretten mahrum kalsınlar ve aynı zamanda tenasülden mahrum kalsınlar” bunun karşılığında gayrimüslimler “Türklerin zararına olarak memleketin ticaretine hâkim olsunlar, memlekette mütemadiyen tekessür etsinler. Hiç şüphesiz Avrupalılar bunu istiyorlar” der (Çoker, 1995, s.472).

Benzer bir görüşü Rıza Nur hatıralarında dile getirir. Ancak onun farklı bir hedefi, farklı bir hesabı vardır: “Onlar Hıristiyanları hizmet-i askeriyeden istisna etmek istiyorlar ve buna çok ehemmiyet veriyorlar” (1967, s. 1046). “[...] Benim zorum: Behemehâl asker olmalı ve istenilen yerde kullanılmalı. Bunda kararlıyım. Israrımın sebebi şu: Türkler askere gidiyor, dükkânını kapatıyor, ticareti gidiyor. Hıristiyan ise kalıp zengin oluyor. Türk karısının yanında kalamıyor. Çocuk yapamıyor, Hıristiyan yapıyor. Türk harpte kırılıyor, Rum kırılmıyor, çoğalıyorlar” (1967, s. 1049). Korku üzerine kurgulanan bir vatandaşlık anlayışından ve bunun faydalarından bahseder:

Keza Rum ve Ermeni askerlikten korkuyorlar. Hele Harbi Umumide yapılan amele taburları gözlerini pek yıldırılmış. Demek askerlik olursa gençler askerlik çağına gelince Yunanistan’a kaçacaklar. Yirmiden yukarı yaştakiler de ecelleriyle öle öle bitecekler. Demek ki kur’a yaşı Hıristiyanlar için bir hendektir. Bu suretle mübadele ile atamayacağımız Hıristiyanları da otuz yılda her yıl safra döker gibi dökeceğiz. Kırk elli yıl içinde bu askerlik onları bitirecektir. Bu hesabı yapıyorum. Bu sebeple bu nokta üzerinde tutundum durdum. Asla sarsılmadım. Beni yerimden sökemediler ve nihayet muvaffak oldum. Hakikaten sulthan sonraki beş yıllık pratik, askerlik çağına gelen Rum, Ermeni ve Yahudilerin ekseriyetle kaçıklarını gösterdi. Bir asker kaçağı da tabii ceza korkusuyla bir daha dönemiyor. Bin şükür... Bu muvaffakiyetimden pek memnunum (Rıza Nur, 1967, s. 1049-1050).

Birinci Dünya Savaşı'nda büyük çoğunluğunu Ermenilerin ve onların yanı sıra Süryani ve Rumların oluşturduğu (Zürcher, 2005, s. 210) amele taburları deneyiminin tekrarlanmasından gayrimüslimlerin çekinip korkmakta haksız olmadıklarını İkinci Dünya Savaşı sırasında 1941 yılında, aralarında daha önce askerliğini yapmış olanlar dahil gayrimüslim erkeklerin sağlık durumları da dikkate alınmadan ve önceden haber verilmeden apar topar askere alınıp amele taburlarında yol, tünel, havaalanı inşaatında çalıştırıldıkları, ağır çalışma koşullarına dayanmayanların hayatlarını kaybettiği Yirmi Kur'a Nafia Askerliği deneyimi göstermiştir.⁸ 2011 yılında askerlik hizmetini yerine getirirken tam da bir 24 Nisan günü Sevağ Balıkçı'nın bir diğer er tarafından öldürülmesi, kendisine daha önce "Ermenistan'la savaş çıksa ilk seni vururuz" (*Cumhuriyet*, 24 Nisan 2016) demiş olması askerliğin gayrimüslimler için hâlâ tamamen güvenli olmadığının kanıtıdır.

HUKUKU GUGUK ETMEK

Lozan Antlaşması uyarınca Türkiye'de yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudiler azınlık statüsündedir. Lozan Antlaşması'nın "Azınlıkların Korunması"yla ilgili (37-45) maddelerine göre, Türkiye'de yaşayan gayrimüslim azınlıklar, yurttaşlık ve siyasi haklardan, dolaşım ve göç özgürlüğünden Müslümanlarla eşit olarak istifade edecekler; hukuken ve fiilen diğer Türk vatandaşlarıyla eşit olacaklar, aynı güvencelerden yararlanacaklardı. Din, inanç ve mezhep farklılığı bilhassa kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltme veya muhtelif mesleklerde ve iş kollarında çalışmalarının önünde engel teşkil etmeyecekti. Antlaşma bu topluluklara diğer vatandaşların sahip olduğu hakların ötesinde kendi dinî, sosyal, eğitim ve hayır kurumlarını kurup yönetmek ve denetlemek, bu alanlarda faaliyet gösterip kendi dillerini serbestçe kullanma ve dinsel ayinlerini serbestçe yapma haklarını da tanımıştır. Antlaşma uyarınca Türk hükümeti azınlıkların vakıflarına, din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylık ve izni sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda bu tip kurumların kurulması için, benzer kurumlara sağlanan tüm kolaylıkları bu azınlık kurumlarına da sağlayacaktı. Azınlıklar aynı zamanda eğitim, din ve hayır işlerine genel gelirlere sağlanacak paradan yararlanacaklardı (Meray, 1973, s. 11-14). Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinin kendilerine evlenme, miras gibi "aile durumları ve kişisel durumları" konularında kendi hukuklarına, gelenek ve göreneklerin uygun davranma hakkını tanıyan fıkralarından azınlıklar çeşitli baskılar nedeniyle feragat ettiler/ettirildiler (Alexandris, 1983, s. 135-139; Bali, 1999, s. 54-102).

Temmuz 1923'te Kurban Bayramı ve Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması vesilesiyle kendisine tebrik ziyaretinde bulunan Rum Patrik vekiline İstanbul komutanı Selahattin Adil Paşa, "Türkiye, Fatih'in Hristiyanlara verdiği imtiyazı korumuştur. Türkiye, Lozan kararlarını harfiyen uygulayacak ve verdiği sözü yerine getirecektir" güvencesini verip, azınlıkların bu yeni

8 Bu konuda bkz. Bali (2008).

dönemde mutluluğa, adalete ve barışa kavuşacaklarını, azınlıkları bekleyen tehlike söylentilerinden korkmamaları, endişelenmemelerini söyler. Azınlıkların da kendi üzerlerine düşen görevleri yerine getireceklerine olan inancını dile getirir (*Joğovurti Tzaymı Jamanak*, 26 Temmuz 1923). Oysa İsmet Paşa yukarıda zikredilen Ermenileri mübadeleye dahil etme fikrinden vazgeçilmesini Ankara'ya önerdiği 6 Aralık 1922 tarihli telgrafında kendi fikrinin Ermenilere “vatandaş yüzü” gösterip onlara “Ermeni yurdu ve mümkünse ekalliyetler hukuku fikirlerini” reddettirmek olduğunu bildirmişti (Şimşir, 2019, s.172). Gayrimüslimlere gösterilen vatandaşlık yüzü ayrımcılıkla bezenmiş, haklardan ziyade görevlere vurgu yapan bir vatandaşlıktı. İsmet Paşa'nın temennisinin aksine azınlık hakları Lozan'da kabul edildi. Amerikan delegesi Child, Lord Curzon'un antlaşmanın bu bölümünün ihlal edilmesini önlemek için Milletler Cemiyeti'nin bir tür bekçi olarak atanmasını istediğini, ancak “şerife ihtiyaç duyulan,” gönülsüzce kabul edilmiş bir antlaşmanın “kötü bir düzenleme” olduğunu ifade eder; “isteksizlik ve zorlama” içeren bir antlaşmayı fazla umut verici bulmaz (Child, 1925, s.106-107). Onu tasdik edercesine Rıza Nur, 2 Mart 1923 günü gizli celsede, Lozan'da Türk heyetinin başlangıçta “ekalliyetler hukukundan kaçınmak” istediğini ancak karşı taraf “büyük bir kıyamet” kopardığından bu hakları kabul etmek zorunda kaldıklarını açıklar (Çoker, 1995, s. 596).

Lozan Barış Konferansı sırasında hem Türk temsilci heyetinin, hem Ankara hükümeti ve meclisin hem de Türk basınının azınlıklar konusundaki tavrı, azınlıkların ülkedeki gelecekleri hakkında önemli ipuçları, kehanetler ve hedefler barındırıyordu. Aksine verilen sözler, yapılan beyanatlara rağmen Lozan Antlaşması'nın hemen hemen tüm maddeleri azınlıklar aleyhine ihlal edildi. Henüz Lozan Konferansı'nın görüşüldüğü 4 Ocak 1923 tarihli meclis oturumunda Lazistan mebusu Dr. Abidin Bey (Atak): “Efendiler! Ekalliyet hukuku, inşallah onu guguk yapacağız” demişti (Çoker, 1995, s. 482). 6-7 Eylül Pogromu, Varlık Vergisi gibi uygulamalarla hem canlarına hem mal ve servetlerine kastedildi. Tüm bu uygulamalardan sadece azınlık statüsündeki Rum, Ermeni ve Yahudiler değil, bu statünün dışında bırakılan, dolayısıyla azınlık haklarına sahip olamayan gayrimüslimler de etkilendi. Zira aksine iddialara rağmen gayrimüslimler azınlık statüsünde olsun veya olmasın eşit vatandaş sayılmadılar, Osmanlı'nın hiyerarşik dinî yapısından devşirilen millet-i hâkime/millet-i mahkume anlayışı baki kaldı. Onların vatandaşlığı “şartlı”, “kısıtlı”, “kenarda kalmış”, “ne de olsa bizden olmayan” bir vatandaşlıktı (Parla, 1992, s. 209). Sonuç “göçü sürekli aklın bir köşesinde tutan” tedirgin bir yaşamdı (Erol ve Muti, 2022). Nitekim gayrimüslimlerin ülkedeki sayıları sürekli düştü. Bu, Albert O. Hirschman'ın (1970) durumundan memnun olmayanların başvurduğu “çıkış-ses-sadakat” modelindeki “çıkış”a, yani ülkeyi terk etmeye tekabül ediyordu. “Azınlık kaçtı yok oldu” diyor bir Yahudi, “Eğer bunlar mutlu yaşasalar gitmezlerdi” (Gökçe ve Morgül, t.y.). Kalanların yaşam stratejisi büyük ölçüde Hirschman'ın modelinde en muhafazakâr seçeneği oluşturan sadakat oldu. Ülkedeki varlıklarını çoğunluğun gözünde meşrulaştırmak çabasıyla sistemin hakkaniyetine, çoğunluğun yüce gönüllülüğüne, kendi geleceklerine olan inançlarını tekrar tekrar dillendirip, uğradıkları haksızlıkları sessizce geçiştirip eşit vatandaşlık taleplerini bilinmeyen bir geleceğe ertelediler. Henüz

Temmuz 1923'te *Verçin Lur* gazetesi müdürü Türkiye'de yaşamak isteyen Ermenilerin herhangi bir siyasi amaçları olmadığını, "azınlıklar kanununun kendilerine sağladığı avantajlarla yetinerek, Yeni Türkiye'nin genel kalkınmasına destek olarak kendi ticaret ve zanaatlarıyla ilgileneceklerdir" (*Verçin Lur*, 26 Temmuz 1923) derken bu seçeneğin benimseneceğinin sinyalini veriyordu. Etnik olmanın moda olduğu doksanlı yıllar ve onu izleyen çokkültürcülükle kısa flörtleşme döneminde o güne kadar kamusal alandan dışlanmış, sembolik gettolarının özel alanına sıkıştırılmış gayrimüslimler "sessiz öteki" konumundan sıyrılıp uğradıkları haksızlıkları yüksek sesle dillendirmeye ve eşitlik talep etmeye başladılar. Sadakat döneminin sessizliği yerini "ses"e bırakmıştı. Bu ses, Hrant Dink'in öldürülmesiyle susturulmaya, bastırılmaya çalışıldı. Gazeteci Sarkis Seropyan'a göre Dink'i öldürtenler, "Yine bunların sesleri çıkmaya başladı. Bir tokat atmak lazım" (Kılıç, 2007) diye düşünmüşlerdi. Ancak ses tamamen kısılamadı, siyaset dahil, farklı platformlarda dile geldi. Bugün gelinen noktada çıkış, sadakat ve ses, çakışan kategoriler olarak varlıklarını sürdürmekte, göç ve konformizm seçenekleri ile sorgulayan, haksızlığa, ayrımcılığa itiraz edip eşitlik talep eden ses seçeneği gayrimüslimlerin farklı kesimlerince benimsenmektedir.

KAYNAKÇA

- Akar, R. ve Demir, H. (1994). *İstanbul'un Son Sürgünleri*. İletişim Yayınları.
- Akar, R. (1998). Bir Resmi Metinden Planlı Türkleştirme Dönemi. *Birikim* 110: 68-75. https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-110-haziran-1998/2305/bir-resmi-metinden-planli-turklestirme-donemi/3831#_ftn3.
- Akar, R. (2009). *Aşkale Yolcuları ve Çalışma Kampları*. Doğan Kitap.
- Akçam, T. ve Kurt, Ü. (2012). *Kanunların Ruhunu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*. İletişim Yayınları.
- Aktar, A. (2021). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* (Genişletilmiş Basım). Aras.
- Alexandris, A. (1983). *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*. Centre for Asia Minor Studies.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III* (1997). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bali, R. N. (1999). *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni [1923-1945]*. İletişim Yayınları.
- Bali, R. N. (2008). *1934 Trakya Olayları*. Kitabevi.
- Bali, R. N. (2008). *Yirmi Kur'a Nafta Askerleri: II. Dünya Savaşında Gayrimüslimlerin Askerlik Serüveni: Mayıs 1941-Temmuz 1942*. Kitabevi.
- Barutçu, F. A. (1977). *Siyasal Anılar 1939-1954*. Milliyet Yayınları.
- Çandar, T. (2010). *Hrant*. Everest Yayınları.
- Çetinoğlu, A. S. (2009). *Varlık Vergisi 1942-1944: Ekonomik ve Kültürel Jenosid*. Belge Yayınları.
- Child, R. W. (1925). *A Diplomat Looks at Europe*. Duffield & Company.
- Çoker, F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, 1919-1923*, Cilt II. Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.
- Erol, M. ve Muti, Ö. (2022, 11 Eylül). Darbe ve toplumsal kriz dönemlerinde Türkiye'de Ermeni ve Yahudi Olmak. *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/haber/469919/darbe-ve-toplumsal-kriz-donemlerinde-turkiyede-ermeni-ve-yahudi-olmak>.
- Gökçe D. ve Morgül, T. (t.y.) Röportaj: Türkiye'de Azınlık Olmak. <http://www.suryaniler.com/suryani-tarihi.asp?id=43>.

- Güven, D. (2006). *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*. İletişim Yayınları.
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Harvard University Press.
- Kılıç, E. (2007, 16 Eylül). Türkiye’de Ermeni Olmak Depremi Beklemek Gibi (Sarkis Seropyan’la Röportaj). *Sabah*.
- Meray, S. L. (çev.) (1969). *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar Belgeler*, Takım I, Cilt I, Kitap I. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Meray, S. L. (çev.) (1972). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım II, Cilt I, Kitap I. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Meray, S. (çev.) (1973). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım II, Cilt II. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Mert, N. (2022, 4 Eylül). İlk Ermeni Kaymakam. *Politik Yol*. <https://www.politikyol.com/ilk-ermeni-kaymakam/>.
- Onaran, N. (2013). *Cumhuriyet’te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930): Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-II*. Evrensel Basım Yayın.
- Oran, B. (2005). *Türkiye’de Azınlıklar. Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama*. İletişim Yayınları.
- Oran, B. (2009). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar: 1919-1980*, Cilt I. İletişim Yayınları.
- Ökte, F. (1951). *Varlık Vergisi Faciası*. Nebioğlu Yayınevi.
- Parla, T. (1992). *Türkiye’de Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku*. Cilt III. İletişim Yayınları.
- Rıza Nur (1967). *Hayat ve Hatıratım*. Cilt III. Altındağ Yayınevi.
- Sağlam, N. (haz.) (2023a). *Türk Basınında Lozan: Suphi İleri’nin Lozan Mektup ve Makaleleri*. Al Baraka Yayınları.
- Sağlam, N. (haz.) (2023b). *Türk Basınında Lozan: Ahmet Cevdet’in Lozan Makaleleri*. Al Baraka Yayınları.
- Şimşir, B. (2019). *Lozan Telgrafları: 1922-1923*. Cilt I. Türk Tarih Kurumu.
- Zürcher, E. J. (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*. E. Aydınmoğlu (çev.) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Sevr Sendromu ve Cumhuriyet'in Daha Az Eşit Vatandaşları Olarak Türk Yahudileri

KAREL VALANSI

GİRİŞ

Atatürk'ün "Gençliğe Hitabe"si şu sözlerle başlar; "Ey Türk gençliği! Birinci vazifen; Türk İstiklalini, Türk Cumhuriyetini, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir. Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur." Devletin varlığına ve geleceğine yönelik yapılan bu öncelikli vurgu, İstiklal Marşı'nın ilk dizelerinde de kendini gösterir; "Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak." Günümüzde ise devletin geleceğine dair bu endişe kendisini "beka sorunu" adı altında, özellikle siyasette gösteriyor. Arapça kökenli bir kelime olan ve ölümsüzlük veya kesintiye uğramadan geleceğe devam etmek anlamına gelen "beka", devlet söz konusu olduğunda, toprak bütünlüğünün, hukuk ve anayasal düzeninin iç ve dış tehditlere karşı korunması suretiyle devamının sağlanması anlamını taşır.

Cumhuriyet'in yüzüncü yılının kutlandığı bugünlerde dahi var olan bu kaygının tarihsel bir temeli mevcut. Türkiye Cumhuriyeti'nin halefi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesinin yarattığı büyük travma, Osmanlı'nın yıkılmasına sebep olarak devlet idaresinin ve ordu teşkilatının bozulması, ilmiye sınıfının yetersiz kalması, adliye mekanizmasının ve ekonomik yapısının bozulması gösterilebilir. Ancak zihinlerde imparatorluğun yıkılışının başlıca sebebi olarak dış güçlerin ülkeyi parçalama arzusu ve çeşitli azınlıkların bağımsızlık hareketleri başlatarak ihanetleri ön plana çıkar. Bu dönemin yarattığı ontolojik güvensizlik, imparatorluk mirasının üzerine kurulan Cumhuriyet'in zihinsel yapısını ve özellikle gayrimüslimlere yönelik bakışını derinden etkiledi. Her ne kadar vatandaşlık bağı üzerinden devlet ile birey arasında toplumsal bir sözleşme yapılmış olsa dahi, gayrimüslimler yeni kurulmuş olan bu ulus-devletin üvey evladı (Ekmekçiöğlü, 2015), yerli-yabancı (Tural, 2013) veya kurucu ötekisi (Aktoprak, 2010) olmaktan öteye gidemedi.

Bu metin, Türkiye’de var olan Yahudi karşıtlığına/düşmanlığına (antisemitizm) (*The working definition of antisemitism*, t.y.) ve gayrimüslimleri Türk toplumunun kalanından ayırıştırarak devlet politikalarının nedenlerine odaklanıyor. Genel söylemde Türkiye’de antisemitizmin var olduğu dahi kabul edilmezken, yabancı ve sadakatinden şüphe edilen bir grup olarak gösterilen Yahudilere (ve diğer gayrimüslim gruplara) yönelik ayrımcı uygulamalara yüz yıllık Cumhuriyet tarihinde sıklıkla rastlanır. Bu durumun önemli bir sebebi eğitimde yatıyor.

Devletin kontrolü altındaki Milli Eğitim Bakanlığı’nın hazırladığı ve şekillendirici etkisi olan ders kitaplarında Yahudi (Cohen Yanarocak, 2019) ve diğer gayrimüslim topluluklar, yabancı, düşman veya potansiyel tehdit unsuru olarak gösterilmektedir. Basının bu kalıpları benimseyip tekrarlamasıyla antisemitizm zamanla toplumun tabanına yayıldı ve doğallaştı. Antisemit söylem o kadar normalleştirildi ki, söylenenlerin nefret söylemi olduğunun çoğu zaman farkına dahi varılmıyor. Bu nedenle bu durumu belli bir dönem, hükümet veya partiyle özdeşleştirmek pek doğru olmaz. Gayrimüslimlere yönelik güvensizlik ve kuşku her dönemde kendini farklı şekillerde göstermeye devam etmektedir.

Gayrimüslimlere yönelik şüpheden kaynaklanan ayrımcı ve dışlayıcı uygulamaların nedenlerinin başında ise Sevr sendromu olgusu gelir. 1920 tarihli Sevr Antlaşması, birkaç yıl sonra kurulacak Türkiye için travmatik bir anıyı temsil eder. Sevr Sendromu olgusu, iç ve dış düşmanların geçmişte Osmanlı devletini bölüp parçaladıkları gibi fırsat bulurlarsa Türkiye’yi de zayıflatma ve parçalama niyetlerine yönelik kolektif bir endişeyi temsil eder. Komplo teorilerini besleyen bu varoluşsal kaygı günümüzde dahi Türkiye’nin iç ve dış politikasını etkiler.

Bu metinde, Sevr sendromu olgusunun Türkiye’deki “biz” ve “öteki” arasındaki güvensizlik üzerine kurulu ilişkinin inşasındaki rolü anlatılırken, gayrimüslimleri Türk ulusundan dışlamak için kullanılması üzerinde duruluyor. “Türk milletini yok etmek isteyen yabancı güçler ve onların yerli işbirlikçileri” anlatısı gayrimüslimleri hedef olarak başlasa dahi, Cumhuriyet tarihi boyunca birçok farklı grup için de kullanılması nedeniyle dikkat çekicidir. Bu korku anlatısı, kimin “bize” ait olduğuna, kimin “öteki” olduğuna dair söylemsel sınıflandırma için kullanılmaktadır. Bu kimlik anlatımının etkilediği vatandaşlık anlayışı, devletin ayırıştırıcı politika ve uygulamaları, Yahudilerin bu durumla baş etme stratejileri bu metnin ana başlıklarını oluşturuyor. Bu nedenlerle nüfustaki oranlarına ve toplumdaki konumlarına bakmaksızın Türk Yahudilerinin cumhuriyet tecrübesini anlamak, Türk toplumunu anlamının önemli bir anahtarını oluşturmaktadır.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, devlet ile Yahudi vatandaşları arasında sorunlu ve çelişki dolu bir ilişki kuruldu. Bir yandan güvensizlik sürerken, öte yandan, devletin gözünde Ermeni ve Rumlara nazaran daha farklı bir konuma sahip olan ve gerektiğinde onlara “model vatandaş” (Bali, 2012) olarak tanıtılan Yahudiler, bir dış politika aracı olarak devlet katında önem kazandılar (Ojalvo Oner, 2005; Valansi, 2023). Yahudilerin bu rolü istekle ve hevesle kabul etmelerine ve makbul vatandaş olabilmek için verdikleri tüm çabaya rağmen inançları tam eşit görülmelelerinin önünde hep bir engel oluşturdu. Diğer gayrimüslim gruplar gibi Yahudiler

de Müslümanlığı önceleyen Türk kimliği anlatısının dışında bırakıldı ve devletle kuşku, sadakat, hoşgörü, misafirlik anlatıları üzerine sağlıklı bir ilişki kurabildi. Sevr sendromu bu durumun ana nedenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

SEVR SENDROMUNUN DERİN ETKİSİ

Birinci Dünya Savaşı, ileride kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'nin zihninde derin bir yara açtı. Bu yenilgi, son dönemlerinde "Avrupa'nın hasta adamı" olarak adlandırılan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan tamamen ayrıldığı, zayıfladığı, toprak kaybettiği, reform ihtiyacı duyduğu, onlarca yıldır süregelen Batı'yla çatışma halinin üst noktasını oluşturdu. Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlanan bu durum, bir yandan Türklere egemenlik kazandırırken, öte yandan mirasını devraldığı Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirdi. Türkler kazandıkları askerî ve siyasi başarıdan gurur duyarak Cumhuriyet'le birlikte tarihte yeni bir sayfa açarken, aynı zamanda bir zamanların güçlü imparatorluğunu yitirmenin ve maddi şartları kısıtlı, liderlik iddiası bulunmayan bir devlet olarak yeniden başlamanın travmasıyla başa çıkmak zorundaydı (Zarakol, 2011). Bu paradoks içinde Türkiye, Osmanlı'dan devraldığı nüfus ve siyasi yapıların üzerine Batıcılığı, moderniteyi, laikliği önceleyen yeni bir ulus-devlet inşa etti.

O günden bugüne Türkiye'nin üzerinde bir gölge dolaşüyor; Sevr Antlaşması'nın korkutucu gölgesi. Sevr Antlaşması (1920) son derece sert hükümler içeren, Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı'yı cezalandırmayı amaçlayan ve özellikle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı topraklarına yönelik emellerini tatmin etmeyi hedefleyen bir anlaşmaydı. Sevr Antlaşması hiçbir zaman kabul edilmedi. Kurtuluş Savaşı'nın ardından 1923 yılında yerini Lozan Antlaşması'na bıraktı.

Günümüzden bir asır öncesine dayanan ve hiçbir zaman uygulanmayan Sevr Antlaşması'nın gölgesi, şartlar tamamen değişmiş olsa dahi günümüzdeki varlığını koruyor ve ülkedeki ortak zihniyetin temellerinden birini oluşturuyor. Bu durum Türkiye'nin hem iç hem dış politikasını derinden etkiliyor. Sevr Antlaşması Türkiye için (Batılı) dış güçlerin ve içerideki işbirlikçilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya çalışmasını temsil ediyor. Sevr anlatısı, bir yandan bölünme tehdidi ve egemenliğin mütemadiyen tehlikede olduğu mesajını verirken, öte yandan Türkiye'nin dış ve iç düşmanlarının varlığını hatırlatıyor. Bu durum toplumsal bir endişeye sebep olurken, ihanet korkusu ve yalnızlaşma duyguları yaratıyor. Literatürde Sevr sendromu (Göçek, 2011, s. 98-185; Jung, 2003; Nefes, 2015) veya Sevr paranoyası (Bardakçı, 2020; İnce, 2003; Oran, 2007; Özdağ, 2010) olarak adlandırılan bu travma, o dönemden bugüne kuşatma altındaki bir ulusun hayatta kalma mücadelesini simgeliyor.

Sevr anlatısı, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde ana anlatılardan biri halini aldı ve Türk ulus-devletinin inşasıyla ulusal kimliğinin oluşturulmasında kullanıldı. Ontolojik güvensizlik yaratan bu anlatı, yeni kurulan ülkede bölünme ve parçalanma korkusunu canlı tuttu. Osmanlı'nın çağın gerisinde kalması, zayıflaması, yabancı orduların işgali, (Hristiyan) azınlıkların sadakatsizliği ve Osmanlı padişahlarının ihaneti o dönemin ulusal söyleminin şekillenmesinde önemli bir yer aldı. Bunun sonucunda, Türkiye'nin Osmanlı'nın kaderini tekrarlayacağı korkusu hep

canlı kaldı. Parçalanma korkusu ülkede kolektif bir endişe nedeni olurken, Türk milliyetçiliği bu travmanın ana panzehrini oluşturdu.

Bir yandan Osmanlı'dan miras kalan tüm farklı gruplar “Türk” üst kimliği altında birleştirilirken, güvenilmeyen ve bu kimliğin içinde yer verilmeyen gayrimüslimler başta olmak üzere kurucu elitlerin “öteki” olarak tanımladığı gruplar, Sevr anlatısına uygun olarak iç mihraklar veya beşinci kol olarak tanımlandı. Bu durum “ülkeyi bölmek isteyen dış düşmanlara ve onların işbirlikçileri” olarak gösterilen gayrimüslim topluluklara karşı güvensizlik ve şüphe yarattı, sadakatleri sorgulandı ve birçok kez ülkeye sadakatlerini ispata davet edildiler.

Sevr anlatısı, Cumhuriyet tarihi boyunca, birçok farklı sorun karşısında siyasi ve askerî elitler tarafından gerekli görüldüğünde yeniden üretildi ve dönüştürüldü. “Türk’ün Türk’ten başka dostu yoktur” söyleminin zihinlerde bu kadar güçlü bir şekilde yer etmesinde bu anlatının önemli bir yeri vardır. Bu durum vatandaşlık anlayışını da derinden etkilemektedir.

DAHA AZ EŞİT VATANDAŞ OLMA HALLERİ

Osmanlı'nın gerileme döneminde ülkenin birliğini korumak için öne çıkan ideolojilerden biri, imparatorluğu demokratik kavramlarla tanıştıran Osmanlılık oldu. Amaç “Osmanlı” üst kimliğiyle Müslim ve gayrimüslim tebaanın ortak bir vatandaşlık anlayışı etrafında birlikteliğinin sağlanmasıdır (Kayalı, 1997; Topal, 2021). Fransız İhtilali'nin (1789) ardından yükselen milliyetçilik düşüncesi ve bağımsızlık hareketlerine karşı ülke bütünlüğünü korumak üzere bazı reformlar yapıldı. Millet Sistemi'nin (Barkey ve Gavrilis, 2016; Efrat Aviv, 2016) artık işlevsiz kaldığı bu dönemde, Batı'nın da etkisiyle, hukuksal eşitliğin sağlanması adına 1839 yılında Tanzimat Fermanı, 1856 yılında ise Islahat Fermanı ilan edildi. Bu fermanlar 1876'da Kanun-ı Esasi'yle hukuksal nitelik kazandı.¹

Tüm bu sosyal ve siyasal düzenlemelerle amaç, yükselen milliyetçilik akımı karşısında, Osmanlılık üst kimliği ve ortak vatandaşlık anlayışıyla bir bütünleşme sağlanması ve devletin devam ettirilmesi idi. Ancak Osmanlılık güçlü milliyetçilik akımı karşısında yetersiz kaldı ve bağımsızlık hareketlerini engelleyemedi. Osmanlılık ideolojisi, birliği korumak açısından başarısız olsa dahi, Osmanlı'da ve sonrasında kurulan Türkiye'de demokrasi ve eşitlik kavramlarının gelişimi için önemli bir ilk adım oldu.

1 Tanzimat Fermanı'yla (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) tüm Osmanlı tebaasının fark gözetmeksizin kanunlar önünde eşit kabul edildiği, can, mal, namus ve konut dokunulmazlıklarının devletin güvencesi altına alınacağı ilan edildi. Böylece insani haklar, ceza ve vergi hukuku alanlarında ilk kez pozitif hukuk kuralları saptanmış oldu (İbrahim, 2022, s. 66). Islahat Fermanı ise sadece gayrimüslimlere yönelik eşitlik ilkesi konusundaki düzenlemelerden oluşuyordu. Hukuki statüleri, dini ve sosyal yaşamlarına dair değişiklikler söz konusuydu. İslam hukukundaki zimmi (cizye vergisi ödeme karşılığında İslam ülkesinde sürekli oturma hakkına sahip gayrimüslim) statüleri değiştirilip onları müslümanlarla kanun önünde eşit vatandaş haline getiren hak ve görevler vurgulandı. Buna göre gayrimüslimler devlet hizmetinde ve idaresinde söz sahibi olabilir, devlet memuriyetinde çalışabilir, askerî dahil tüm okullara kabul edilebilir oldular. Ayrıca, vergilerde eşitlik ilkesi uygulanacaktır ve bedel usulü geçerli olmak üzere askerlik de yapmaları beklenmekteydi. İbadet özgürlüğü garantisi devam ederken, gayrimüslimler artık Osmanlı vatandaşı sayıldılar (Karmi, 1986).

Tıpkı Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de "Türk" üst kimliği, farklı etnik kökenden oluşan nüfusu bir çatı altında birleştirmek amacıyla devlet eliyle sunuldu. Amaç etnik ve dinsel farklılıkları ortadan kaldırarak Osmanlı'daki milletlerin içselleştirebileceği bir kimlik olarak Türk üst kimliğinin kullanılmasıydı. Buna göre 1924 Anayasası'nda yurttaşlık tanımı şu şekilde kabul edilmiştir; "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur (denir)." Böylece, Türk adının etnik köken değil, devlet-yurttaş ilişkisini tanımlamak için kullanıldığı kabul edilebilir.

Ancak bu durum Lozan Antlaşması'nın resmileştirdiği Türk çoğunluk-gayrimüslim azınlık anlayışını değiştirmeye yeterli gelmedi. Yukarıda da bahsedilen Sevr sendromu ve beslendiği varoluşsal endişe, bu üst kimliğin nüfusu oluşturan tüm toplulukları kapsamasına izin vermedi. Şener Aktürk'ün (2013, s. 279) belirttiği gibi; "Üst kimliğin kapsayıcılığı en dışlanmış, gayrimüslimler üzerinden ölçülebilir. Elbette Rum, Musevi ve Ermeni kökenliler kendilerini çoğulcu bir Türk kimliğinin mütemmim yüzü olarak görmektedir."

Ancak, Türk üst kimliğinin Hanefi Sünni Müslüman olarak kurulması ve bunun sonucu olarak Türk ve Müslüman kavramlarının özdeş hatta eşanlı hale gelmesi, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Yahudileri (ve diğer gayrimüslimleri) diğer vatandaşlardan ayırdı. Gerekli görüldüğü zamanlarda ise özellikle Türk dili ve kültürü zorlanarak asimile edilmeye çalışılmış olsalar da temelde asimile olmaları mümkün olmayan hatta asimile olmalarına izin verilmemesi gereken bir toplum olarak görüldüler. Bunun bir nedeni bu gruplara karşı yaratılan güvensizlik ve kuşku olsa da, bir diğer nedeni de özellikle Ortadoğu ve Balkanlarda ulusal kimliğin temel unsurunun din, hatta mezhep olmasıydı (Oran, 2018, s. 278).

Bu anlayışa göre, uygulamada devlet etnik kökenine bakmaksızın tüm Müslümanları Türklük tanımına dahil etti. Etnik olarak Türk veya Sünni olmayan Müslüman halklara karşı (Kürt, Çerkes, Alevi) asimilasyon, yok sayma gibi politikalar uygulanırken, gayrimüslimler ise ayrımcılık ve dışlanmaya maruz bırakıldılar. Gayrimüslimler, kendi iradelerinin dışında, eşit vatandaştan ziyade dinî cemaatlerinin doğal bir üyesi olarak kabul edildiler. Osmanlı'daki "millet" anlayışı, Cumhuriyet'le birlikte "azınlık" tanımına evirildi ve Lozan Antlaşması'yla bu tanım resmileşti.

Böylece, Türk üst kimliğinden gayrimüslim toplulukları dışlayan bir anlatı geliştirildi. Gayrimüslimler devlete sadakati sorgulanan ve her an ihanet edebilecek gruplar olarak ayrıştırıldı. Bu zihinsel kodlamaya göre, azınlık görülen Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler, çoğunluğu tanımlayan Türklerin karşısında doğal ötekiler olarak yer aldı ve milliyetçiliğin talep ettiği nüfusun homojenleşmesinin önündeki en büyük engel olarak görüldüler. Her ne kadar anayasal olarak eşit vatandaş statüsü kazanmış olsalar da, gayrimüslim toplumlar uygulamada daha az eşit oldular.

AYRIŞTIRICI POLİTİKA VE UYGULAMALAR

Türkiye'nin tapu senedi olarak kabul edilen Lozan Antlaşması'yla Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları belirlendi. Aynı zamanda dinî azınlık olarak kabul edilen Ermeni, Rum ve Yahudilerin eğitim, sosyal ve dinî haklarının korunması amaçlandı. Azınlık hakları, Lozan Antlaşması'nın "Ekalliyetlerin Himayesi" başlığı altındaki 37-45. maddeleriyle düzenlendi. Bu maddelerle azınlıklara dinî serbestlik, kanun önünde eşitlik, kamu hizmetlerinden yararlanma, kendi dillerinde eğitim ve kendi dilini serbest kullanma hakkı, hayır, din, sosyal dernek ve okul kurma hakkı, aile hukuku konusunda geleneklerini devam ettirebilme hakkı verilmiştir (Bektaş ve Eryılmaz, 2018).

Ancak Türk üst kimliğini kullanarak homojen bir toplum oluşturmak isteyen devlet erkânı için azınlık olarak tanımlanan gayrimüslim toplumlara yönelik bu imtiyaz ve garantiler rahatsız ediciydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında tanık olduğu üzere, Avrupalı güçlerin kendi iç işlerine karışmasının tekrarlanmasını önlemek istediler. Bu topluluklara yapılan baskı sonucunda –Lozan Antlaşması'na taraf olmadıkları için hukuksal bir bağlayıcılığı olmamasına rağmen– 1926 yılında Yahudiler ve ardından Ermeni ve Rumlar Türk Medeni Kanun taslağı lehine ilgili Lozan Antlaşması maddesinden (42. madde) feragat ettiler (Ozan, 1999). Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan bu olay, eşit vatandaş olarak görülmeyen gayrimüslimlere uygulanacak baskı ve dışlayıcı politikaların habercisiydi.

Oysa vatandaşlık ilkesi, devletlerin bireysel ve grup kimliklerinden bağımsız olarak vatandaşlarına aynı hakları sunması ve aynı görevleri beklemesini zorunlu kılar. Bununla birlikte, azınlıkların varlığı, Türkiye örneğinde olduğu gibi farklı bir muamelenin yolunu açabilir. Çoğunluk, azınlıkların birden fazla bağlılığa sahip olabileceğine inanma eğiliminde olabilir. Osmanlı'nın son yıllarındaki ayaklanmalar ve Sevr Antlaşması'nın hatırası, Cumhuriyet elitlerinin ideolojik yapılanmasında güçlü izler bıraktı. Gayrimüslimler söz konusu olduğunda bu, sadakatsizlik ve ihanet olasılığıydı.

Öte yandan Türkiye laik bir devlet olduğunu ilan etti. Ancak uygulamada çoğunlukta Sünni Müslüman nüfusun çıkarlarını gözetiyordu. Türklüğün Sünni İslam'la güçlü bir şekilde ilişkilendirilmesi, "gayrimüslimler Türk vatandaşı olabilir ama asla Türk olamaz" (Rodrigue, 2022, s. 2) görüşünü pekiştirdi. Tarihçi Kemal Karpat'ın belirttiği gibi, "Türk adı, bir soy grubunu değil, yakın Osmanlı-İslam geçmişinin kültürel özelliklerini taşıyan ve dilini, yani Türkçeyi kullanan bir milleti" tanımlıyordu (aktaran Kösebalaban, 2016, s. 50).

Oysa Yahudiler Cumhuriyet'i coşkuyla karşılamışlardı. Beklentileri olumluydu ve eşit vatandaş olma umutları öne çıkıyordu. Ekim 1922 tarihli *El Tyempo* (Ladino dilinde "Zaman") gazetesindeki başyazısında gazeteci David Fresko, "Yahudiler dört yüz yıldır Türkiye'de yaşıyorlar. Bu uzun yıllar içinde din özgürlüğü, adalet ve hoşgörü buldular. Bütün arzumuz kutsal ve sevgili vatanımızın her alanda ilerlemesini görmektir. Vatanımıza içtenlikle bağlıyız [...] çünkü biz bu vatanın çocuklarıyız," diye anlatıyordu duygularını (aktaran Levi, 1996, s. 20).

Yahudiler, Türk toplumunun bir parçası olmaya hevesliydi ve Kemalist kültür devrimine (Bali, 1999) destek verdiler. Herhangi siyasi bir taleplerinin olmaması, bağımsızlık hareketlerine katılmamış olmaları, Kurtuluş Savaşı'na destek vermiş olmaları ve Cumhuriyet'in eşit vatandaşlık vaadi onları umutlu olmaya sevk ediyordu. Yeni ulusal kimliği ve onun kurucu unsuru olan Türklüğü benimsediler. Kendilerini Ermeni ve Rum olarak tanımlamaya devam eden diğer dinî toplulukların aksine kendilerini Türk Yahudisi olarak adlandırdılar.

Ancak gayrimüslimlere duyulan güvensizlik, Yahudiler ile devlet arasındaki organik bir ilişkinin önündeki en büyük engel oldu. Yahudiler eşit vatandaşlar olarak değil, "ebedi misafir" olarak algılandı. Bu durumda Türk toplumunun pek çok üyesi, misafir olarak gördükleri Yahudilerden en iyi davranışlarını korumalarını ve minnettarlık göstermelerini beklidiler.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, birçok dinî azınlık gibi Yahudiler de devletle güvensizlik üzerine sıkıntılı bir ilişkiye sahipti. Türkleştirme terimi, heterojen olan ulusun kültürel ve sosyo-ekonomik homojenleştirilmesi sürecini tanımlar. Türkleştirme (Akar, 1998; Aktar, 2021; Bali, 1999, 2014) ortak bir dil ve kültüre sahip tek tip bir ulus yaratmak için Türk kimliğinin çeşitli araçlarla dayatılmasını anlatır. Türkleştirme politikaları, gayrimüslimleri ve Türk olmayanları olabildiğince Türk kimliği idealine asimile etmeye zorladı. Devlet, Yahudileri basın yoluyla, örgütsel yapılarını dağıtarak ve ekonomideki aktif rollerini zayıflatmak için yasalar çıkararak baskı altına almaya çalıştı. Açıkça ifade edilmese de, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1944 tarihli Azınlık Raporu'nda belirtildiği gibi (Bulut, 1998), Yahudi toplumunu "kendi iradeleriyle" ülkeyi terk etmeye zorladılar.

Pek çok yasa Yahudiler üzerinde baskı oluşturdu, onları sermaye ve ticaret piyasalarından ve kamu sektöründen dışladı. 1928 tarihli "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyası, çeşitli serbest dolaşım yasaları, 1929 Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu ve 1932 tarihli Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun yabancı olarak görülen gayrimüslimleri hedef alan önemli mevzuatlardı. Ayrıca Yahudilere yönelik tehditkâr mektuplar ve basında yer alan antisemit yazılar şeklinde başlayan 1934 Trakya Olayları, Yahudi işletmelerinin boykot edilmesi, Yahudilere yönelik fiziksel şiddet, baskın ve yağmayla sonuçlandı (Bali, 1999, ss. 39-52).

İkinci Dünya Savaşı döneminde, devlet 1941 yılında sadece gayrimüslim erkekleri amele taburlarına (Yirmi Kur'a Nafia Askerleri) seferber etti. Ailelerinden ve mesleklerinden koparıldılar, bu da ekonomik durumlarını zayıflattı (Bali, 2010, ss. 299-319). 1942 yılındaki Varlık Vergisi, gayrimüslim topluluklara ödenmesi mümkün olmayan yüksek oranda vergiler koydu. Vergiyi ödeyemeyenler Erzurum'a bağlı Aşkale'de kurulan çalışma kamplarda amele olarak çalışmaya zorlandı (Aktar, 2021). Avrupa'daki dindışları Holokost'tan (Yahudi soykırımı) kaçmaya çalışır ancak barınacak ülke bulamazken, Türk Yahudileri aynı dönemde devletin insafına kalmıştı. Bu yasa, azınlıkların ekonomik temellerini ve geçim kaynaklarını yok ederken ekonomiyi Türkleştirme yolunda atılan en radikal adımdı.

6-7 Eylül 1955 olayları, homojen bir ulus-devlet yaratmak için gayrimüslimlerin ötekileştirilmesi açısından çok daha geniş bir bağlamda gerçekleşti. Yüzeyde olaylar, Atatürk'ün Sela-nik'teki evine bombalı saldırı düzenlendiği haberleriyle başladı. Gerçekte ise bu, gayrimüslimlere yönelik organize bir saldırıydı. 1955 olayları, daha önceki ayrıştırıcı olaylardan sonra olduğu gibi, doğrudan ve dolaylı olarak gayrimüslimleri ülkeyi terk etmeye zorladı (Güven, 2010).

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki olaylara ek olarak, İstanbul'daki sinagoglara yönelik ölüm-cül terör saldırıları, Yahudi toplumunda endişe ve önemli bir azalmaya neden oldu. 15 Kasım 2003'te İstanbul'un en büyük sinagogu Neve Şalom ile Şişli'deki Beth Israel sinagoglarına eşza-manlı bombalı saldırılar düzenlendi. El Kaide bağlantılı Türk teröristlerin düzenlediği saldırılar sonucunda 24 kişi öldü, 300'den fazla kişi yaralandı. Aynı yılın ağustos ayında ise Dış Hekimi Yasef Yahya Şişli'de bulunan muayenehanesinde, Yahudi öldürmek istediğini belirten bir grup tarafından öldürülmüştü ("Musevi diye öldürdük", 2004). Neve Şalom Sinagogu 2003 yılından önce de terör saldırılarına sahne oldu. 1986 saldırısında 22 Yahudi sinagoga giren Filistinli terö-ristler tarafından öldürüldü. 1992 saldırısında ise artan güvenlik önlemleri sayesinde can kaybı yaşanmadı. Ancak Yahudilerin endişesi her bir olayla pekişti.

ANTİSEMİTİZME TEPKİ OLARAK GÖÇ VEYA SESSİZ KABULLENİŞ

Cumhuriyet hayalinin çökmesinin ardından Yahudilerin göçü de hız kazandı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de yaklaşık 80.000 Yahudi yaşıyordu. 1927 ile 1965 yılları arasında Türki-ye'nin nüfusu iki katına çıkarken, Yahudi nüfusu yarı yarıya azaldı (Dündar, 2000, s. 61). En büyük göç dalgası ise İsrail'in kurulmasıyla yaşandı. Türkiye'deki Yahudi toplumunun yaklaşık yüzde 40'ını oluşturan toplam 34.547 Yahudi, 1948-1951 yılları arasında İsrail'e göç etti (Statisti-cal Abstract of Israel, 2013). Bu kitlesel göç, 1960'lardan itibaren Avrupa'ya gerçekleşen işçi göçü-nün (Akgündüz, 1993) ardından Türkiye'den gerçekleşen en büyük ikinci göç dalgasını oluşturdu (Toktaş, 2006, s. 514).

Türkiye'den Yahudi göçü kendilerine yönelik her büyük ayrımcı olaydan ve ülkedeki si-yasi ve ekonomik kriz dönemlerinin ardından arttı. Günümüzde Yahudilerin büyük çoğunluğu kozmopolit karakteri nedeniyle İstanbul'da yaşamaktadır. 1965 yılından itibaren resmi nüfus sayımları inanca göre ayrılmadığı için Türk Yahudilerinin kesin sayısı bilinmiyor. Ancak Yahudi toplumu üyeleri, 2023 itibarıyla 15.000 civarında olduklarını dile getiriyorlar.

Göç etmeyip ülkede kalanlar, yaşadıkları ayrımcılığa ve dışlanmaya karşı *kayadez* (La-dino dilinde sessizlik) taktiğini benimsediler. *Kayadez*, sesini çıkarmamayı, eleştirmemeyi, karşı çıkılmamayı öğütlerken, haksızlıklara karşı sessiz kalmayı hatırlatan bir öğretiler. Türk Yahu-dilerini kamusal alanda adeta görünmez olmaya çağırır. Özellikle devletle herhangi bir sorun yaratmamak gerektiğini ve örnek vatandaş olmayı öğütler. Bu sadece bir düşünme biçimi değil, kuşaktan kuşağa geçen bir yaşam biçimidir. Bir başka deyişle *kayadez*, Türk Yahudilerinin eşit olmadıklarını kabul etmeleri anlamına gelir.

Kayadez, güvensizlik, endişe, sosyal ve ekonomik ayrımcılığa rağmen devletin koruması altında kalma ihtiyacının bir sonucudur. Örnek ve makbul vatandaş olma isteği de bu korunma ihtiyacından doğar. Türk Yahudileri, Sefarad (İbranice dilinde İspanya) Yahudilerinin Osmanlı topraklarına kabulünün 400. (1892) ve 500. (1992) yıldönümü kutlamalarında görüldüğü gibi, Osmanlı yöneticilerinin ve Türk liderlerinin cömertliğini övdüler, Türk hoşgörüsünü öne çıkardılar. Cumhuriyet'in tarih anlayışını benimseyerek 500. Yıl Vakfı ve İsrail'deki Türkiyeliler Birliği gibi kurumlar aracılığıyla Türk devleti lehine özellikle ABD'de lobicilik faaliyetlerini üstlendiler.

1989 yılında devletin de desteğiyle kurulan 500. Yıl Vakfı, internet sitesinde amacını şu şekilde açıklar (“500. Yıl Vakfı”, t.y.):

Türklerin devlet ve toplum olarak üstün insanlık vasıflarını her türlü olanaktan yararlanarak tüm dünyaya tanıtmak, din ve vicdan hürriyetlerini korumak için bağnazlık ortamından kaçarak Türk toprağını vatan seçen Musevilere kucak açan Türk Milleti'nin insancıl yaklaşımını en geniş şekilde yurt içinde ve yurt dışına duyurmak ve Musevi yurttaşlarımızın şükran ifadelerinin açıklanmasına yardımcı olmaktadır.

Ancak tüm bu çabaya rağmen Türk toplumunun pek çok üyesi, Yahudileri eşit vatandaş olarak değil, ebedi misafir olarak algılar. Her misafirlikte olduğu gibi, onlardan en iyi davranışlarını sergilemelerini ve minnettarlık göstermelerini bekler. Sadakatlerini ispat etme çağrılarında ise her dönemde rastlanır. Mesela, Cumhuriyet'in ilk yıllarında *İkdam* gazetesi, Yahudilerin devlete olan sadakatlerini göstermeleri için Türk Hava Kuvvetleri'ne üç uçak almalarını önerir (Ozan, 1999). Son yıllarda ise, Türk Yahudilerinin İsrail'in politikalarından sorumluymuş gibi görülmesi nedeniyle, *Yeni Akit* gazetesi Türk Yahudilerini İsrail'i kınamaya çağırdı (Köse, 2014a, 2014b). İsrail'i protesto etmek için seçilen mekân ise Neve Şalom Sinagogu oldu (“Alperen Ocakları bunları nasıl yapıyor?”, 2017; “Sinagogda pankart hareketliliği”, 2014).

SONUÇ

Bu bölüm Türkiye'de var olan antisemitizme ve resmi olarak eşit vatandaş olan Yahudilere (ve diğer gayrimüslim topluluklara) yönelik ayrıştırıcı ve dışlayıcı uygulamalara odaklandı. Gayrimüslimleri Türk toplumunun kalanından ayrıştıran devlet politikalarının sebeplerini ve tarihsel temelini ise Osmanlı İmparatorluğu tecrübesinden hareketle anlatmaya ve anlamlandırmaya çalıştı. Sevr Sendromu olgusu bu konuda dikkat çeken ve Türkiye'nin iç ve dış politikasını derinden etkileyen toplumsal bir endişe kaynağı olarak ön plana çıkmaktadır.

Öte yandan, şaşırtıcı olan bir ikilem de mevcuttur. Bu bölümde anlatıldığı üzere birçok örneği bulunmasına rağmen, Türkiye'de antisemitizm olmadığına inanılır. Birçok devlet yetkilisi dönem dönem bu yönde açıklamalar yapar; “Türkiye'de antisemitizm yoktur” (“AKP'li Çelik: Türkiye'de Antisemitizm, Hristiyan Karşıtlığı Yok”, 2021), “Tarihimizde Yahudi karşıtlığı yoktur” (“Tarihimizde Yahudi Karşıtlığı Yok”, 2012), “Antisemitizmi ve ırkçılığı insanlığa karşı

suç olarak gördüğümüz en üst düzeylerde defaatle vurgulanmıştır” (“Türkiye’nin tarihinde Yahudi karşıtlığı yok”, 2012), “Musevi düşmanlığının Türkiye’de yeri yok. Kültürümüze yabancı bir unsurdur” (“Erdoğan’a Cesaret Ödülü”, 2005).

Bu çelişkili durumun başlıca sebebi, Türkiye’de önemli bir kesimin antisemitizmin kökenini Hz. İsa’nın öldürülmesinin sorumluluğunu Yahudilere yükleyen Hıristiyanlık inancına dayandırmasında yatar. Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Yahudilerin Avrupa’daki dindaşlarına nazaran daha rahat yaşamaları, Holokost’u yaşamamış olmaları örnek gösterilerek, antisemitizmin Anadolu topraklarında var olmadığı savunulur (Yılmazkaya, 2021). Oysa yukarıda da örnekleri verildiği üzere, yüzyıllık Cumhuriyet tarihi boyunca birçok ayrımcı karar ve uygulama ardı ardına sıralanabilir.

Var olduğuna inanılmayan bir sorun ise çözülemez. Antisemitizm sorununu çözebilmek için önce bu sorunun varlığını kabul etmek ve adını koymak gerekir. Bunun için de eğitim başta olmak üzere gerekli adımların kararlılıkla atılması ve öncelikle vatandaşlık kavramının Müslümanlıkla özdeşleştirilmesi durumunun değiştirilmesi gerekmektedir. Bunları yapabilmek için ise öncelikle geçmişle yüzleşmek gerekir.

Geçmişle yüzleşmek, söz konusu acılı dönemlerdeki olayları tartışmak, pasif olarak hatırlamak veya anmakla başarılılabilecek bir şey değil. Tam aksine, geçmişin günümüzdeki izdüşümlerini bulmak ve tekrar etmesini engellemek gerekir. O sorunun köküne inip, o olayı mümkün kılan kişi ve kurum ilişkilerinin, yasa ve pratiklerinin, genel kabul gören tutum ve algılar gibi yazılı olmayan kuralların, düşmanlaştırıcı söylemlerin günümüzdeki varlıklarını belirlemek gerekir. Geçmişle yüzleşme bir intikam silahı olarak değil, yeniden tekrarlanmaması için elzem bir önlem olarak görülmelidir. Böylesi bir yüzleşmenin eksikliğinde ve cezasız kalan her durumda bir başka grup için, bir başka zaman diliminde benzerinin yaşanması olasılığı hep mümkündür. Yüzleşme ayrıca, demokrasi, eşitlik, insan hakları gibi Cumhuriyet ideallerine ulaşmanın da etkili bir yoludur. Cumhuriyet’in siyasal kültürünü yeniden oluşturmak, devlet-yurttaş ilişkilerinin de düzenlenmesi ve ezilen tarafın özlediği saygı ve eşit olma güvencesine sahip olunmasıyla sonuçlanacaktır. Bu da toplumsal barışı beraberinde getirecektir.

Antisemitizmin varlığının kabul edilmemesi, hatta bir sorun olarak dahi görülmemesi ise Cumhuriyet idealleri konusunda başarısız olunan bir sınav olmuştur. Konu gayrimüslimler olduğunda, Türkiye’deki Cumhuriyetçi idealin eşitlik ilkesinin hayata geçemediğini söylemek mümkün. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 10. maddesi, eşitlik ilkesinin koruma altına alındığı temel hükümdür. Bu maddede “*Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir,*” denmektedir. Yasama, yürütme ve yargı organları eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar. Ancak uygulamada, daha az eşit görülen gayrimüslimler için durum bu metinde de anlatıldığı üzere bazı hallerde farklılık gösterebilmektedir.

Cumhuriyet’in 100. yılında bir muhasebe yapıldığında, Türkiye’nin demokrasi ideallerini

ilerletmesi, yurttaşlık haklarını garantiye alması ve eşitlik ilkesini toplumun tamamına yönelik işletmesi gerektiği söylenebilir. Yeni yüzyılda beklenen ise demokratik haklarda ilerleme, ifade özgürlüğü ve eşitlik olarak sayılabilir. Böylece o çok özlenen toplumsal barışı inşa etmek mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

500. Yıl Vakfı. (t.y.). *500. Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesi*. https://www.muze500.com/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=121&lang=tr erişim tarihi 10 Ekim 2022.
- Akar, R. (1998). Bir Resmî Metinden Planlı Türkleştirme Dönemi. *Birikim* 110. https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-110-haziran-1998/2305/bir-resmi-metinden-planli-turklestirme-donemi/3831#_ftn3.
- Akgündüz, A. (1993). Labour Migration from Turkey to Western Europe (1960–1974): An Analytical Review. *Capital & Class* 17 (3): 153-194. <https://doi.org/10.1177/030981689305100107>.
- AKP'li Çelik: Türkiye'de Antisemitizm, Hristiyan Karşıtlığı Yok. (2021, 11 Mart). *Avlaremos*. <https://www.avlaremos.com/2021/03/11/akpli-celik-turkiyede-antisemitizm-hristiyan-karsitligi-yok/>.
- Aktar, A. (2021). *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları: Genişletilmiş Basım*. Aras Yayıncılık.
- Aktoprak, E. (2010). Bir “Kurucu öteki” olarak Türkiye’de gayrimüslimler. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İnsan Hakları Merkezi*. https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid=1498.
- Aktürk, S. (2013). *Türkiye'nin Kimlikleri: Din, Dil, Etnisite, Milliyet, Devlet ve Medeniyet*. Etkileşim.
- Alperen Ocakları bunları nasıl yapıyor? (2017, Temmuz). *Gazete Duvar*. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2017/07/22/alperen-ocaklari-bunlari-nasil-yapabiliyor>.
- Aviv, E. (2016). *Milliet System in the Ottoman Empire* (ss. 9780195390155-9780195390231) [dataset]. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/obo/9780195390155-0231>.
- Bali, R. N. (1999). *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni, 1923-1945* (1. baskı). İletişim Yayınları.
- Bali, R. N. (2010). *Devlet'in Yahudileri ve “Öteki” Yahudi*. İletişim Yayınları.
- Bali, R. N. (2012). *Model Citizens of the State: The Jews of Turkey During the Multi-Party Period*. Fairleigh Dickinson University Press.
- Bali, R. N. (2014). “Azınlıkları Türkleştirme Meselesi”: *Ne idi? Ne değildi?* (1. baskı). Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Bardakçı, M. (2020, 8 Kasım). Sevr Paranoyası. *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/2770073-sevr-paranoyasi>.
- Barkey, K. ve Gavrilis, G. (2016). The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and its Contemporary Legacy. *Ethnopolitics* 15 (1): 24-42. <https://doi.org/10.1080/17449057.2015.1101845>.
- Bektaş, M. ve Eryılmaz, B. (2018). Lozan Perspektifinden Türkiye’de Azınlık Politikaları (1923-2016). *Siyasal Bilimler Dergisi* 5 (2): 25-50.
- Bulut, F. (der.) (1998). *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları: Devlet ve Parti Raporları, Yerli ve Yabancı Öneriler*. Ozan Yayıncılık.
- Cohen Yanarocak, H. E. (2019). The Portrayal of Jews and Israel in Turkish School Textbooks. *The Journal of the Middle East and Africa* 10 (2): 137-156. <https://doi.org/10.1080/21520844.2019.1585702>.
- Dündar, F. (2000). *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*. Çivi yazıları.
- Ekmekçiöğlü, L. (2015). Yeni Türkiye'nin Üvey Evlatları. *Toplum ve Bilim* 132: 50-77.
- Erdoğan'a Cesaret Ödülü. (2005, 10 Haziran). *Sabah*. <http://arsiv.sabah.com.tr/2005/06/10/siy99.html>.
- Göçek, F. M. (2011). *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era*. I.B. Tauris.
- Güven, D. (2010). *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül 1955 Olayları*, 4. baskı. B. Şahin (çev.) İletişim Yayınları.
- İbrahim, A. (2022). Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Hukuki Durumu. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5 (1): 63-91.

- İnce, Ö. (2003, 9 Şubat). Demek Sevr paranoyası!.. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/demek-sevr-paranoyasi-168823>.
- Karmi, I. (1986). *The Tanzimat and the Non-Muslims: 1839-1878. The Implications of the Reforms in Nineteenth-Century Ottoman Empire on the Legal, Political, Economic and Social Status of Non-Muslims* [The University of Wisconsin]. <https://www.proquest.com/docview/303516271?fromopenview=true&pq-origsite=gscholar>.
- Kayalı, H. (1997). *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. University of California Press.
- Köse, F. (2014a, 15 Temmuz). Hahambaşı'na çağrı!.. *Yeni Akit*. <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/faruk-kose/hahambasina-cagri-6854.html>.
- Köse, F. (2014b, 27 Temmuz). Türk vatandaşı Yahudilere çağrı. *Yeni Akit*. <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/faruk-kose/turk-vatandasi-yahudilere-cagri-7013.html>.
- Kösebalaban, H. (2016). *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*. Palgrave Macmillan.
- Levi, A. (1996). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler: Hukukî ve Siyâsî Durumları* (1. baskı). İletişim Yayınları.
- Musevi diye öldürdük. (2004, 18 Mart). *Gazete Vatan*. <http://www.gazetevatan.com/musevi-diye-oldurduk-24483-gundem/>.
- Nefes, T. S. (2015). Understanding Anti-Semitic Rhetoric in Turkey Through the Sèvres Syndrome. *Turkish Studies* 16 (4): 572-587.
- Ojalvo Oner, V. D. (2005). *Le lobbysme Juif en Turquie*. Galatasaray Üniversitesi.
- Oran, B. (2018). *Etnik ve dinsel azınlıklar: Tarih, teori, hukuk, Türkiye: gayrimüslimler, Kürt hakları, alevi hakları, OHAL rejimi*. Literatür Yayınları.
- Oran, B. (2007, 3 Eylül). Türkiye'nin "Sevr paranoyası" Kürtler ve İslam. *BirGün*. <https://www.birgun.net/haber/turkiye-nin-sevr-paranoyasi-kurtler-ve-islam-32073>.
- Ozan, N. (1999). Türkiye'de antisemitizm. E. Groepler (der.) S. Kaya (çev.) *İslâm ve Osmanlı dünyasında Yahudiler içinde* (s. 95-104). Belge Yayınları.
- Özdağ, Ü. (2010, 30 Aralık). Sevr Paranoyası. *Yeniçağ Gazetesi*. <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/sevr-paranoyasi-366575h.htm>.
- Rodrigue, A. (2022). Prologue: The Long Twilight. K. Öktem ve I. Yosmaoğlu (der.) *Turkish Jews and Their Diasporas: Entanglements and Separations* içinde (s. 1-9). <https://doi.org/10.1007/978-3-030-87798-9>.
- Sinagogda pankart hareketliliği. (2014, 7 Kasım). *CNNTürk.com*. <https://www.cnntrk.com/haber/turkiye/sinagogda-pankart-hareketliliği>
- Statistical Abstract of Israel*. (2013). Central Bureau of Statistics of Israel: s. 237. cbs.gov.il
- Tarihimizde Yahudi Karşıtlığı Yok. (2012, 22 Aralık). *SonDakika*. www.sondakika.com/dunya/haber-tarihimizde-yahudi-karsitligi-yok-4192108/.
- The Working Definition of Antisemitism*. (t.y.). IHRA. Geliş tarihi 15 Haziran 2023, gönderen <https://www.holocaustremembrance.com/resources/working-definitions-charters/working-definition-antisemitism>.
- Toktaş, Ş. (2006). Turkey's Jews and Their Immigration to Israel. *Middle Eastern Studies* 42 (3): 505-519.
- Topal, A. E. (2021). Ottomanism in History and Historiography: Fortunes of a Concept. J. Chovanec ve O. Heilo (der.) *Narrated Empires: Perceptions of Late Habsburg and Ottoman Multinationalism* içinde (s. 77-98). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-55199-5_4.
- Tural, N. (2013, 14 Ağustos). "Yerli-yabancılar" olarak gayrimüslimlerin vatandaşlık halleri. *T24*. <https://t24.com.tr/haber/yerli-yabancılar-olarak-gayrimüslimlerin-vatandaslik-halleri,236839>.
- Türkiye'nin tarihinde Yahudi karşıtlığı yok. (2012, 22 Aralık). *Mynet*. www.mynet.com/turkiyenin-tarihinde-yahudi-karsitligi-yok-110100668888.
- Valansi, K. (2023). Bir Dış Politika Enstrümanı olarak Türk Yahudileri. E. Karaoğlu ve N. Elhan (der.) *İsrail: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi* içinde (s. 347-368). İnkılâp Kitabevi.
- Yılmazkaya, O. (2021, 27 Haziran). "Kahrolsun Siyonizm, yıkılsın İsrail" sloganı neden günceldir. *Marksizm Bibliyoteği*. <https://marksizmbibliyoteği.org/kahrolsun-siyonizm-yikilsin-israil-slogani-neden-gunceldir-orhan-yilmazkaya/>.
- Zarakol, A. (2011). *After Defeat: How the East Learned to Live with the West*. Cambridge University Press.

Romanlara Yönelik Devlet Politikalarının Üç Eksenli: Düzene Sokma, Görmezden Gelme, Fayda Sağlama*

PINAR SAYAN, ELMAS KÖÇKÜN

GİRİŞ

Avrupa'nın en büyük azınlık grubu olarak nitelendirilen Romanlar, bugün Avrupa'nın birçok ülkesinde yaşamaktadır. Fakat tarihsel olarak önemli bir bölümü yüzyıllarca Osmanlı İmparatorluğu altında yaşamış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla da Türkiye, en fazla Roman nüfus barındıran Avrupa ülkesi olmuştur. Dolayısıyla biz de Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 yıllık tarihinde Roman politikalarını ele almadan önce kısaca Osmanlı dönemi Roman politikalarından bahsedeceğiz. Çünkü bu makalede göstermeyi amaçladığımız gibi Osmanlı'dan günümüze Romanlara yönelik devlet politikaları üç eksenli şekillenmiştir: Düzene sokma, görmezden gelme ve fayda sağlama.

Öncelikle, kullanacağımız terimlere dair bir parantez açacağız. Osmanlı İmparatorluğu'nda Roman topluluklar daha çok "Çingene" ve "Kıpti" olarak kaydedilmiştir. Diğer taraftan, bizim bu bölümde "Roman" kelimesiyle tanımlamayı tercih ettiğimiz topluluklar tarihsel olarak Türkiye ya da diğer devletlerde Rom, Manush, Sinti, Kalo, Kalderaş, Mıtrıp, Peripatetik, Abdal, Poşa, Karaçi gibi birçok isimle tanımlanmışlardır. 18. yüzyılın sonuna kadar Avrupa'da Roman toplulukların Mısır'dan geldikleri düşünülerek onlara Kıpti anlamını da taşıyan *Gypsy*, *Egyptian* ve *Gitano* gibi isimler verilmiştir ancak yapılan dil çalışmaları bu toplulukların Hindistan kökenli bir kavim olduklarını göstermiştir (Fraser, 2005). Osmanlı kaynaklarında sıkça kullanılan Kıpti kelimesi bu toplulukların Mısır'dan geldikleri düşüncesiyle Mısır'ın kadim halklarından biri olan Koptlardan üretilmiştir. Bir başka yaklaşım ise Türkçede "Mısır" olarak telaffuz edi-

(*) Bu bölümde yazarların şu yayınlarından faydalanılmıştır: Sayan ve Duygulu (2022a); Sayan ve Duygulu (2022b); Köçkün (2021); Köçkün (2022).

len ülkenin İngilizcesi olan *Egypt*'e dayanmaktadır. Buradan hareketle kelime incelendiğinde –egypt, gypt, kopt, kıpti– Kıpti kelimesine ulaşılmaktadır (Gökbilgin, 1963). Tartışmalı çağrışımlar içeren *gypsy* kelimesi de bu Kıpti kelimesinin türevidir. Bu durumda daha çok Anglosakson dillerinde kullanılan *gypsy* kelimesinin Türkçe söylenişi ya da Türkçeye çevrilmiş hali “Çingene” değil, “Kıpti” olmak durumundadır.

Roman toplulukların köken ve anayurt sorununa ilişkin bir diğer yaklaşım, dilleri üzerinden hareket etmektir. Bu yaklaşıma göre Roman topluluklarının Hint-İran dil grubu içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir (Kenrick, 2006). Türkiye’de Sanskritçenin Pen ve Ben lehçelerini kullanan topluluklar Dom, Lom ve Rom gruplarıdır (Köçkün, 2021). Rom grupların daha çok Batı Anadolu, Trakya, Marmara ve Ege bölgelerinde; Dom grupların Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde; Lom grupların ise daha çok Doğu Karadeniz, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde yaşadığı düşünülmektedir (Foggo vd., 2013). Fakat Türkiye’de etnisiteye bağlı veri toplanmadığı için bu bilgiler daha çok gözleme dayanmaktadır. Yine aynı sebeple, Türkiye’deki nüfus tam olarak bilinmemekte fakat beş milyona kadar olabileceği düşünülmektedir (Foggo vd., 2013). “Roman” kelimesi ise 1971 yılında ilk defa toplanan Dünya Roman Kongresi’nde farklı grupları içerecek bir çatı terim olarak kabul edilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda bu çalışmada, Türkiye’de birbirlerine dil ve kültür açısından yakınlık gösteren Rom, Dom, Lomlar ve benzer yaşam şartlarına sahip Abdallar için “Roman toplulukları” tanımını kullanmayı tercih etmekteyiz. Fakat yine de topluluk mensuplarının kendilerini farklı terimlerle tanımlayabileceklerinin de altını çizmemiz gerekir.

Türkiye’deki Romanları, sosyolojik olarak azınlık olarak nitelendirilebilmek mümkün olmasına rağmen, Romanlar resmî olarak azınlık olarak kabul edilmemektedir. Osmanlı’dan miras aldığı geleneği sürdüren Türkiye, Lozan Antlaşması’yla gayrimüslim gruplardan Rum, Ermeni ve Yahudileri azınlık gruplar olarak tanımlamıştır (Oran, 2014). Ayrıca “azınlık” kelimesinin yarattığı çağrışımlardan hoşlanmayarak kendilerini, “asli unsur”¹ ya da “öncelikle Türk ve Müslüman, daha sonra Roman” olarak ifade eden birçok Roman’la karşılaşmak mümkündür.

Fakat bu bölümde değineceğimiz gibi resmî olarak azınlık olmayan ve çoğunun kendisini azınlık olarak da görmediği Romanlar günümüzde birçok sosyoekonomik sorunla ve sosyal dışlanmayla karşılaşmaktadır. Bu sorunlar konusunda devlet ya kayıtsız kalmış ya da düzene sokma ve fayda sağlama ekseninde politikalar üretmiştir. Üretilen politikalar özellikle Osmanlı dönemi; erken Cumhuriyet dönemi ve 2000’ler sonrasına tekabül etmektedir. Ekseriyetle devlet politikalarına odaklandığımız için bu üç dönemde devlet politikalarını Osmanlı İmparatorluğu’nda mahkeme emirleri, vergi kayıtları ve yerel yönetimlerin çeşitli evrakları; Cumhuriyet’ten itibaren ise ilgili kanunlar, resmi dokümanlar ve araştırmalar temelinde sonraki kısımlarda kısaca tartışacağız.

1 “Atatürk getirdi bizi, biz asli unsuruz” (Kolukırık, 2006); “Atatürk’ün hemşehrileri iyidir”... “Biz Atatürkçüyüz”... “Selanik’ten gelen safır” (Aktaran Kolukırık, 2004).

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE ROMANLAR

Bu kısımda çeşitli belgeler ışığında Osmanlı dönemi Roman politikalarını kısaca inceleyeceğiz. Osmanlı arşivinde Roman topluluklarına ait binlerce belge mevcuttur. Bunlar arasında 1430 Tımar kayıtları, 1475 Fatih Sultan Mehmet dönemi nüfus kayıtları ve 1522-1523 Kanuni Sultan Süleyman döneminde Rumeli’de Roman toplulukların gelir ve vergi listesi; 1530 Kanunname-i Kıptıyan-ı Vilayet-i Rumeli öne çıkmaktadır. “Çingene Sancağı”² kurulması ve oradakilere dair tüm önemli bilgilerin kayıt altına alınması, Roman topluluklardan alınan vergiler (ispence³/gezende⁴), vergi düzenlemeleri ve göç etmelerini engellemek için 1551 yılında Kanuni Sultan Süleyman, 1574 yılında III. Murat, 1630 yılında IV. Murat, 1845’te Abdülmecid tarafından çıkarılan kanunnameler detaylı bilgiler sunan belgelerdir (Marushiakova ve Popov, 2006). Ayrıca 1891 yılında Siroz İdadi ve Mülkiyesinde Osmanlıca ve Farsça muallimliği yapan Said Bey tarafından II. Abdülhamid’e sunulan raporda Roman toplulukların uğradığı ayrımcılık, devlete faydalı bir toplum olmamaları, asayiş sorunlarına sebep olmaları anlatılmaktadır. Dönem içinde Roman topluluklara dair ayrıntılı bilgi veren bu önemli belgede Said Bey, Romanların ıslah edilip onlardan fayda sağlanması için önerilerde bulunmuştur (Uçar, 2010).

Bu belgeler genel olarak Osmanlı’nın Roman toplulukların göç etmesini engellemeye yönelik politikalarına dair bilgiler vermektedir, çünkü imparatorluk için önemli olan vergi alabilmektir. Göçer bir gruptan vergi almak bir hayli zordur ve ülke ekonomisine katkı sağlamak için de yerleşik olmaları gerekmektedir. Ayrıca millet sistemine istinaden alınan vergiler Romanları da etkilemiştir. 15. ve 16. yüzyıl kaynaklarında Roman topluluklar çoğunlukla Hıristiyan olarak kaydedilmiş ama bu durum ilerleyen yüzyıllarda tam tersi yönde değişmiş ve Romanların Müslümanlaştığı görülmüştür (Marushiakova ve Popov, 2010). Osmanlı, Hıristiyan Romanlar ile Müslüman Romanların birlikte yaşamasını istememiştir. Öyle ki, Hıristiyanlarla yaşayan Müslüman Romanlardan gayrimüslimlerden aldığı haraç vergisini alacağını belirtmiştir⁵ (Şanlıer, 2013).

Osmanlı İmparatorluğu gücünü yitirmeye başladıktan sonra ise Roman toplulukları daha farklı belgelerde görmektediriz. Bu durum daha çok içinde bulunulan siyasi atmosferin bir sonucu olarak Roman gruplara yansımıştır. Osmanlı’da Balkan savaşlarından sonra Türkçülük fikri daha da önem kazanmış, devlet daha çok Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yönelmiş ve nüfus politikaları milliyet esasına göre yapılandırılmıştır. Balkan topraklarını kaybeden Osmanlı’nın Anadolu topraklarına yoğun Müslüman göçü başlamıştır. Bu göçün nedeni yeni kurulan Balkan devletlerinin etnik ve dinî aidiyetleri doğrultusunda kendilerinden olmayan grupları dışlamasıdır.

Aynı şekilde Osmanlı Devleti’nde de İttihat ve Terakki hükümeti, kalan topraklarda homojen bir nüfus oluşturmak için faaliyetler yürütmüştür. Balkan Savaşları sırasında ve sonra-

2 Osmanlı ordusuna yardımcı hizmet için oluşturulmuştur, örneğin; müfreze ve yamaklar (Marushiakova ve Popov, 2010).

3 Osmanlı’da tarımla uğraşan Hıristiyanlardan alınan vergidir (Marushiakova ve Popov, 2006).

4 Osmanlı’da göçebe Roman topluluklarından alınan vergidir (Marushiakova ve Popov, 2006).

5 Hıristiyan Roman topluluklardan “Çingene Cizyesi” alınmıştır (Kanun-u Cizye-i Çinganeh) (Şanlıer, 2013).

sında Osmanlı Devleti azınlıkları yurtdışına göndermeye çalışmıştır. Bu durum hem Osmanlı Devleti'nin hem de Bulgaristan'ın gündemi haline gelmiş ve 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'nın gizli protokolüne göre Türklerin ve Bulgarların gönüllü mübadelesi gerçekleşmiştir (Dündar, 2002). Balkan Savaşları'ndan sonra başta Türk olarak görülen Boşnaklar, Pomaklar, Arnavutlar ve Roman topluluklar olmak üzere birçok Müslüman göçmen Trakya ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Ancak Anadolu'ya göç eden Roman topluluklarının bir kısmı “Müslüman olmayan Çingeneler” olarak damgalanmış ve göçmen olarak kabul edilmemiştir (Dündar, 2002). Bu durum bize Osmanlı'da gerçekleşen reformların Osmanlı'nın dinî bakış açısını değiştirmedeğini; yurttaşlık için din şartının hâlâ çok önemli olduğunu ve “çingene” etiketinin de bazı belgelerde göçebe Roman topluluklara ithafen kullandığını göstermektedir (Köçkün, 2022).

Osmanlı'nın, son döneminde Roman topluluklara dair perspektifini gösteren diğer başlıca belgeler iskân kanunlarıdır. 1917'de Osmanlı Devleti'nin İttihat ve Terakki hükümeti tarafından hazırlanan Aşair ve Muhacir Kanunu taslağının birinci bölümünde yer alan üçüncü madde oldukça önemlidir. Bu madde ülkeye giremeyecekleri şu şekilde sıralamıştır: “frenge ve cüzam gibi hastalıklara sahip olanlar, bunların akrabaları, mecnunlar ve refakatsiz olan sakatlar, kumar oynayanlar ve dilenciler, adam öldürmekten hüküm giyenler, anarşistler, casuslar ve Çingeneler” (TC Başbakanlık Arşivi, BCA, TİGMA 272 00 11 11 30). Bu kanuna göre İttihat ve Terakki'nin yaklaşımı, sorunlu gördükleri grupları dışlamak olmuştur. İttihat ve Terakki tarafından Osmanlı Devleti'nde ekonomik ve tarımsal kalkınmanın göçün ortadan kaldırılmasıyla mümkün olduğu vurgulanmış yani Roman toplulukları göçebe ve düzene uymayan, etno-devlet için ekonomik olarak verimsiz ve dağınık toplumlar şeklinde tanımlamıştır.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ise Romanlarla ilgili düzenlemeleri yine özellikle göç ve nüfus politikalarında görmekteyiz. 30 Ocak 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine Dair Sözleşme ve Protokol” ile Romanlar da mübadeleye dahil edilmiştir. Türkiye, Yunanistan'daki Romanları Müslüman olma temelinde, kendi nüfus sorunlarını çözmek ve onları emek gücü bağlamında kullanabilmek adına mübadeleye dâhil etmiştir. Gelenlerin kayıtlarının tutulduğu belge olan Tasfiye Talepnameleri'ne göre, getirilen Roman mübadillerin çoğu şehir ve kaza merkezlerinden gelmiş, Ege, Marmara, Trakya ve Karadeniz gibi tarımsal ve tütüncülüğün yoğun olduğu yerlere yerleştirilmişlerdir. Bu değişim sırasında sayısal olarak ne kadar Roman'ın Türkiye Cumhuriyeti'ne geldiği net olarak bilinmemekle birlikte gelenler Başbakanlık Arşivi'nde “Kıpti” olarak kayıt altına alınmıştır. Mübadele sonrasında devlet içi yazışmalara bakıldığında ise; Roman mübadillerin iskân edildikleri bölgelerde sosyoekonomik problemleri, yer değişikliği talepleri, meslekleri dâhilinde dükkân ve arazi talepleri, mesleklerine göre iskân edilmeme şikâyetleri, firarları ve iç göçleri sorunları tespit edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkardığı iskân yasaları ve iç yazışmalar dikkatle incelendiğinde devlet “çingene” kategorisini “bir dizi ahlaki sapmaya sahip etnik grup” olarak nitelemiştir. Bu

sebeple hükümet ve yerel yönetim yetkilileri bu grupların hareketliliğini kısıtlamış ve buldukları bölgelerde denetlemeye çalışmıştır (Köçkün, 2021).

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yürürlüğe giren iskân kanunları, göç hareketlerini kontrol eden ve uygulanan göç politikalarında başvurulan temel yasal düzenlemeler olmuştur. Bunlar: 1926 tarihli 885 sayılı İskân Kanunu ve 1934 tarihli 2510 sayılı İskân Kanunu'dur. 1926 ve 1934 yıllarında tartışmalarla gündeme gelen İskân Kanunu yıllarca yürürlükte kalmış ve ancak 2006 yılında değiştirilmiştir.

Romanlara dair incelenmesi gereken diğer önemli belgeler ise meclis raporlarıdır. 30 Mayıs 1926'da Meclis'te İskân Kanunu görüşülmüş, mebus Esat Efendi muhacirlerin iskân sebepleri hakkında bilgi istemiştir. Cevap olarak, ülkenin ekonomik ve tarımsal kalkınmasının önünde çok önemli bir engel olan eşkıyalığın ortadan kaldırılması için göçebe aşiretlerin yerleşmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu göçebeler arasında ülkenin dört bir yanını dolaşıp hayvan ticareti yapan çingeneler ile yine göçebe olup kuyumculuk ve dövmecilikle uğraşan İran Kıpti kabilelerine dikkat çekilmiştir. Öneriler arasında, yasa çıktıktan sonra bu yerleşime karşı çıkanların zorla ve şiddet kullanılarak yeniden yerleştirilmesi gerektiği de vurgulanmıştır. Bu meclis tutanağına göre, Roman grupların göçmen oldukları için seyahat etmeleri ve göç etmek istedikleri yerlere gitmeleri yasaklanmış ve gerekirse şiddetle durdurulacakları açık bir şekilde ifade edilmiştir (Şanlıer, 2017).

Yine meclis raporlarında hem yararlılık, hem de Türklük konusunda 3. ve 7. maddede şu görüş dile getirilmiştir:

Hükümet tüm Çingenelerin kabul edilmemesini önermiş olsa da Balkanlar'da ve özellikle Bulgaristan'da yaşayan Müslüman çingeneler var. Türkçeden başka dil bilmezler. Bulgarlar Çingenelere siyasi haklar vermek istemedikleri için bu ismi kullanarak Çingene olmayan birçok kişiyi siyasi haklarından mahrum bırakmışlardır. Bulgaristan'da Çingene adı verilen bu çalışkan insanlar hayvancılıkta, tarımda ve ziraat sanatlarında çok ileri düzeydedirler. Birçok işkenceye maruz kalmalarına rağmen Türklüklerini bırakmamışlar ve bununla gurur duymuşlardır. Sadece yolcuların değil, yerleşiklerin alınması daha faydalı görüldü (Meclis Raporları, 1934).

Aynı belgede kültürel asimilasyona dair yorumda şu şekilde ifade edilmiştir:

Türk tarımı ile bağlantısı olmayan gezgin Çingeneler ve göçerlerin ailece Türk tarımı yapılan köylerimize yerleştirilmeleri hükümet teklifinde yazılmasına rağmen, büyük köylere iskân edilmemek şartıyla köylere yerleştirilmişlerdir. Bir mahallede veya birbirine bitişik bir yerde kolayca toplanabilmişlerdir, oysa amaç bir an önce adadillerini unutup Türklerin arasına karışmaktır. Bu amaçla yerleştirildikleri zaman yan yana gelmemeleri ve sık sık birbirlerini görmemeleri için serpiştirilmesi uygun görülmüştür (Meclis Raporları, 1934).

Dolayısıyla hem Osmanlı hem erken Cumhuriyet dönemlerinde Romanların dini ya da "Türklüğü" nün yanı sıra özellikle göçebe olanların "düzensizliği" Roman politikalarının temelini oluşturmuş ve dolayısıyla da uygulanan politikalar düzene sokma mümkünse de düzene sokarken fayda sağlama temelli olmuştur. Yaşanan birçok sorun ise hem bu dönemler hem de

sonrasında, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği gündeme gelene kadar devlet politikaları nezdinde çoğunlukla görmezden gelinmiştir. Romanlar ise toplumsal hayat, medya ve popüler kültürde kimi zaman “renkli”, “eğlenceli” ve “farklı” hayat tarzları kimi zaman ise “suç” ve “tehlike”yle özdeşleştirilerek tahayyül edilmiştir.

2000'LER VE SONRASI

Günümüzde ise Romanlar marjinalleşme ve derin sosyoekonomik sorunlarla özdeşleşmiştir. Avrupa'nın birçok ülkesinde yaşayan Romanlar, yaşadıkları her ülkede benzer sosyoekonomik sorunlarla karşılaşmalarına rağmen, Romanların sorunlarının Avrupa'nın gündemine taşınmasının ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Hem Romanların örgütlenmesi ve hak talepleri artmış hem de bağımsızlığını elde eden Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin demokratikleşme ve AB üyeliği süreci, bu ülkelerde yoğun olan Roman nüfusunun sorunlarının çözümü konusunda yerel, ulusal ve uluslararası seviyede politikalar üretilmesine yol açmıştır. Avrupa'nın en fazla Roman nüfusunun yaşadığı Türkiye'de ise uzunca bir süre görmezden gelinen sorunlarla ilgili özellikle 2000'lerin başından itibaren araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Romanların yaşadığı sorunlar genel olarak barınma, eğitim, sağlık, istihdam başlıkları altında toplanmaktadır.

Onlarca yıllık düzene sokma politikaları sonucu Romanların çoğu yerleşik hayata geçmiştir. Fakat Romanlar Türkiye'nin birçok ilinde “Roman mahallesi” olarak damgalanan mekânlarda ya da geçici yerleşim birimlerinde yaşamaktadır. Yerleşim birimleri kayıtlı ve betonarme evlerden oluşabildiği gibi kayıt dışı, gecekondular, konar göçer ve çadır, teneke, karton gibi malzemelerden yapılmış da olabilir. Bu yerleşim birimlerinde su, elektrik ya da kanalizasyon tesisatının ve/ya toplu taşımanın olmaması sıkça rastlanan altyapı sorunları arasındadır ve çevresel risk faktörleri de yüksektir (Uzpeder vd., 2023). Kayıtsız Roman yerleşimlerinin yanı sıra kayıtlı olanlar da kentsel dönüşüm politikalarının hedefi olmaktadır. Acele kamulaştırma, zorunlu tahliye gibi yöntemlerle birçok Roman yerleşimi kentsel dönüşüme uğramış ve yerinden edilen sakinleri şehrin daha dış bölgelerine gitmek zorunda kalmıştır (Foggo vd., 2013; MRG, 2017). Yapılan sosyal konutlar ise her zaman Romanların yaşam koşullarına uygun olmamaktadır (MRG, 2017). Bunlar arasında en bilinen vaka Avrupa'nın en eski Roman yerleşim birimlerinden biri olan Sulukule için 2006 yılında alınan kentsel dönüşüm kararı olmuştur. Büyük bir kentsel direniş sergilenmesine rağmen Sulukule'nin yıkımı ve dönüşümü engellenememiştir (Uysal, 2012).

Barınmadaki segregasyon Türkiye'de uygulanan adrese dayalı eğitim sistemi nedeniyle eğitimde de segregasyona yol açmaktadır. Bu nedenle tıpkı “Roman mahalleleri” gibi “Roman okullarının” da varlığından söz etmek mümkündür. Bu okullarda eğitim kalitesinin düşük olduğu farklı çalışmalar tarafından belgelenmiştir (Foggo vd., 2013; MRG, 2017). Çoğunluğunu ya da tümünü Roman öğrencilerin oluşturduğu okulların yanı sıra, eğitimde yaşanan sorunlar arasında yüksek devamsızlık ve okul terk oranları da sayılabilir. Bu sorunların temelinde sosyo-

ekonomik sorunlar ve ayrımcılık yer almaktadır (SODEV vd., 2021).

Romanların çoğu geçimini kâğıt toplama, hurdacılık, mevsimsel tarım işçiliği gibi kayıt dışı, geçici, güvencesiz ve düşük gelirli işlerle sağlamaktadır (Foggo vd., 2013). Sepetçilik, kalaycılık, metal işleme gibi Romanların yaptığı geleneksel mesleklerin bazıları ise işgücü piyasasında işlevlerini gittikçe yitirmektedir. Dolayısıyla çoğu düzenli bir gelirden yoksundur ve istihdamda ayrımcılığa maruz kalabilmektedir. Özellikle pandemi sonrasında bu sorunların derinleştiği gözlemlenmiştir (Adaman vd., 2022; Uzpeder vd., 2023; SODEV vd., 2021). Tüm bu sorunların nedeni ve sonucu olarak da Romanların çoğu derin bir yoksulluk döngüsünde yaşamaktadır.

Sağlık hizmetlerine erişimde ise gelişme kaydedilmesine rağmen özellikle kimi yerleşim yerlerindeki çevresel kirlilik, temiz içme suyu erişimi olmaması, ısınma problemleri; elverişsiz çalışma koşulları; sağlık hizmetlerinde karşılaştıkları ayrımcılık gibi faktörler Romanların sağlık durumlarını kötüleştiren faktörler arasındadır (Uzpeder vd., 2023).

Ayrımcılık ve dışlanmanın en uç boyutunu ise pogrom ve linç girişimleri oluşturmaktadır. 1970’te Çanakkale’nin Bayramiç, 2010’da Manisa’nın Selendi ve 2013’te Bursa’nın İznik ilçelerinde Romanlara yönelik linç girişimleri bu şiddet momentlerinin en önemli örneklerdendir (Vardar, 2013a; Vardar, 2013b; Özateşler, 2016; Özbek, 2015).⁶ Tüm bu kolektif şiddet vakalarında kamu görevlilerinin yetersiz müdahalesi, sonrasında Romanların yerinden edilmiş olması ve çoğunda yetersiz cezalar verilmiş olması ayrıca dikkat çekmektedir.

AVRUPA BİRLİĞİ’NİN ETKİSİ VE ETKİSİZLİĞİ

Romanların yaşadığı sorunlar, 2000’li yıllara kadar devlet nezdinde görünür değildi. 1990’ların sonu ve 2000’lerin başı itibarıyla Türkiye’nin Avrupa Birliği üyelik sürecinin ivme kazanmasıyla Romanların yaşadıkları sorunlar da gündeme gelmeye başladı. Bunun en büyük nedeni AB’nin Romanların sorunlarının giderilmesini bir üyelik şartı olarak Türkiye’nin karşısına çıkarmasıydı. Dolayısıyla AB’nin Romanlar konusunda Türkiye üzerindeki en önemli etkisi Romanların yaşadığı sorunları gündeme getirmesi ve bu sorunların giderilmesi için devlet politikaları üretmesini sağlamak olmuştur. Bu kapsamda en belirgin adımlar, ayrımcı ifadeler içeren yasaların değiştirilmesi ve Romanların sosyal içermesi için strateji belgesi ve eylem planı oluşturulmasıdır.

2000’li yılların başında Türkiye-AB ilişkilerinde yakalanan ivmeyle ayrımcı söylemler içeren kanunlar yeniden düzenlenmiştir. AB tarafından her sene yayımlanan ilerleme raporlarında

⁶ Özateşler’in aktardığına göre 1970 yılında Çanakkale’nin Bayramiç ilçesinde yaklaşık üç bin kişi Romanların evlerini taşıyıp, saldırarak onları kasabayı terk etmek zorunda bıraktı. Saldırıların arkasında Romanların ahlaksız tavırları, şiddete meyilli olmaları, haksız rekabet gibi sebepler sıralanırken Özateşler özellikle dönemin sosyoekonomik dönüşümlerine ve taşımacılık sektöründeki çıkar kavgalarına odaklanmaktadır (Özateşler, 2016). 2010 yılında Manisa’nın Selendi ilçesinde bir tartışmayla başlayan olayların devamında yaklaşık bin kişi yaklaşık 75 kişilik Roman nüfusa saldırdı. Saldırıya uğrayan 21 Roman aile Selendi’den zorunlu olarak göç ettirildi (Vardar, 2013a). Açılan dava sonucunda, 38 kişiye 8 ay ile 45 yıl arasında hapis cezası verildi (Roman Medya, 2015). Benzer bir şekilde, bir tartışma sonucu birinin hayatını kaybetmesiyle 2015 yılında Bursa’nın İznik ilçesinde çıkan olaylarda yüzlerce kişi Romanların evlerine saldırdı. 31 sanık için 1 ile 5 ay arasında değişen hapis cezaları verilmesine rağmen mahkeme hükmün geri bırakılmasına karar verdi (Vardar, 2015).

sıkça eleştirilen 1934 tarihli İskân Kanunu yerine 2006 yılında yeni bir İskân Kanunu (5543) çıkartıldı (TC Resmî Gazete, 2006). 1950 tarihli Yabancıların Türkiye’de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun, 2011 yılında tekrar düzenlenerek “yabancı devlet tebaası olan Çingenelerin” ifadesi kaldırıldı (Erten 2015; TC Resmî Gazete, 2011) ve 2013 yılında yeni bir Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (6458) çıkartıldı (TC Resmî Gazete, 2013). Avrupa Birliği ilerleme raporlarına konu olmamasına rağmen bu dönemde yeniden düzenlenen kanunlar arasında polis yönetmeliği de bulunmaktadır. 1942 tarihli Polisin Disiplinine, Merasim ve Topluluklardaki Rolüne ve Polis Karakolları Teşkilatı ile Vazifelerine Dair Talimatname’de karakol amirlerinin gerekli tedbirleri alması gereken kişiler arasında “esaslı bir mesleki olmayan çingeneler” maddesi 2006 yılında mülga edilmiştir (Foggo, 2006).

AB adaylık sürecinin bir diğer etkisi 2010 yılında başlatılan “Roman Açılımı” süreci ve bu sürece bağlı olarak geliştirilen devlet politikaları olmuştur. Aynı dönemde Türkiye ile AB arasında başlatılan vize serbestisi diyalogu çerçevesinde Türkiye’nin AB’yle vize serbestisi edinmesi için yerine getirmesi gereken şartlar Avrupa Birliği Komisyonu tarafından belirlenmiştir. Bu şartlar arasında Türkiye’nin Romanların içermesi için bir strateji ve eylem planı geliştirmesi; bu strateji ve eylem planının gerçekleştirilmesi için yeterli mali kaynak ayırması; veri toplaması; barınma projelerini desteklemesi ve ayrımcılık karşıtı yasa geliştirmesi bulunmaktadır (European Commission, 2014; European Commission, 2016). AB’yle vize serbestisi sağlanması dönemin hükümetlerinin öncelikleri arasında yer aldığı için ilk defa Romanlar 62. (2014-2015) ve 64. (2015-2016) hükümet programlarında ve 64. hükümetin 2016 eylem planında kendilerine yer bulmuştur (TBMM, 2014; T24, 2015; TUSEV, 2016).

Nihayetinde 2016 yılında Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi 2016-2021 ve onu takriben 2016-2018 için 1. Eylem Planı ve 2018 yılında 2019-2021 için 2. Eylem Planı çıkartılmıştır. Strateji Belgesi’nde Romanların eğitim, istihdam, sağlık, barınma, sosyal hizmetler ve sosyal yardım konularında durumlarının iyileştirilmesi konusunda izlenecek politikalar yer almaktadır (TC Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2016). Fakat bu doküman izleme ve değerlendirme göstergelerinin belirlenmemiş olması, mali kaynağının belirsiz olması ve yeterli bir eylem planına sahip olmamasının yanı sıra daha önce Roman sivil toplum temsilcileriyle birlikte hazırlanmış olan taslak metinden daha az ana politika alanı, stratejik hedef ve yatay politika alanı içermesi nedeniyle özellikle Roman sivil toplumunda hayal kırıklığı yaratmıştır (Sayan ve Duygulu, 2022b).

Strateji Belgesi’nde belirlenen hedeflerin gerçekleştirilmesi için mali kaynak ayrılmamış, bunun yerine mali boyutu AB katılım süreci kapsamında IPAII bünyesinde desteklenen “Romanların Yoğun Olarak Yaşadığı Alanlarda Sosyal İçermenin Desteklenmesi (SIROMA)” projesine bağlanmıştır. 11,5 milyon avro bütçeyle 12 pilot ilde uygulanan SIROMA projesi kapsamında kurulan Sosyal Hizmetler Koordinasyon Birimleri bünyesinde arabulucular istihdam edilmiş ve kamu kurumlarıyla eğitim, mesleki eğitimler, hayat boyu öğrenme, sağlık, sosyal korunma, sosyal yardım konularında koordinasyon sağlanmıştır. Ayrıca, çeşitli araştırmalar yürütülmüş ve

eğitimler verilmiştir (TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, t.y.). Fakat SIROMA'nın üç sene yerine yaklaşık bir buçuk sene uygulanmış olması, proje tasarımı ve tamamlandıktan sonra sonuçlarının ve araştırma bulgularının kolay erişilebilir olmaması eleştiri konuları arasında yer almıştır (Sayan ve Duygulu, 2022b).

2020 yılından itibaren ise yine AB destekli “Roman Strateji Belgesi için Etkili Bir İzleme, Değerlendirme ve Koordinasyon Mekanizması Kurulması Projesi (ROMSİD)”, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından uygulanmaktadır. ROMSİD projesinin daha çok ilgili kamu kurumlarının kapasitelerini geliştirmeye yönelik faaliyetlere odaklandığı anlaşılmaktadır (IPA Temel Haklar, 2023). 8 Nisan 2021 itibariyle 8 Nisan günü dünyadaki uygulamalarla paralel olarak “Romanlar Günü” olarak belirlenmiş ve bugüne özel etkinlikler düzenlenmesi öngörülmüştür.

2023 yılında ise Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi 2023-2030 ve I. Aşama Eylem Planı 2023-2025 yayımlanmıştır. Önceki strateji belgesinde belirlenen hedeflere ek olarak, bu belgede yerleşmenin altı çizilmiş ve her faaliyetle ilgili kamu kurumlarının bütçelerinden kaynak ayrılması öngörülmüştür (TC Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023). Fakat I. Aşama Eylem Planı'nda daha önceki eylem planlarında yer almayan bazı eylemler planlandığı görülmektedir. Mesela ilk defa Diyanet İşleri Başkanlığı sorumluluğunda “Roman vatandaşlara yönelik dini ve manevi hizmetlerin yoğunlaştırılması ve hizmetlere erişimlerinin artırılması” eylemi kapsamında Roman mahallelerinde din hizmetlerinin geliştirilmesi; ailenin güçlendirilmesi; gençlik çalışmaları yönünde faaliyetler tanımlanmıştır. Bu faaliyetlerin beklenen sonuçlarından biri “Roman gençlere yönelik faaliyetlerle gençlerin milli bilince sahip, vatanını seven ve vatandaşlık şuuruna sahip bireyler olmalarına katkı sağlama” olarak belirtilmiştir (TC Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023, s. 71). Roman öğrenciler için düzenlenmesi öngörülen ziyaretler arasında “Çanakkale Savaşları Mobil Müzesi” yer alırken bu ziyaretlerin amacının “Çanakkale ruhunun genç yaştaki Roman vatandaşlar arasında yaygınlaştırmak” olduğu belirtilmiştir (TC Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023, s. 81). Dolayısıyla yeni strateji belgesi ve eylem planında ilk defa dinî ve milli değerlere yönelik eylem ve amaçlar planladığı görülmektedir. Son olarak, 2023 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan Roman Koordinasyon Merkezi Yönergesi ile 25 ilde valilikler bünyesinde Roman Koordinasyon Merkezleri kurulmuş ve saha koordinatörleri atanmıştır (İçişleri Bakanlığı, 2023).

SİVİL TOPLUM VE SİYASİ KATILIM

Romanların yaşadığı sorunların görmezden gelinmesinin nedenlerinden biri yakın döneme kadar kamusal alanda neredeyse hiç katılımlarının olmamasıydı. Bu bağlamda AB'nin Roman politikaları üzerinde etkisini sivil toplum örgütlenmesi ve siyasete katılım alanlarında da gözlemlemek mümkündür. 1983 tarihli Dernekler Kanunu'nun 5. maddesi gereğince “... Türkiye Cumhuriyetinde ırk, din, mezhep ve bölge farklılığı veya bunlara dayanarak azınlık yaratmak” maksadıyla dernek kurmak mümkün değildi (TC İçişleri Bakanlığı). Bu nedenle 1996 yılında Romanlar

Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği kapatılmış ve İzmir’de kurulmak istenen Çingenerler Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği’ne ve 2000 yılında Ankara’da kurulmak istenen Çingene Kültürünü Araştırma, Geliştirme, Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği’ne izin verilmemiştir (Akgül, 2010). Dernekler Kanunu’nun 2004 yılında mülga edilmesiyle isminde “Roman” geçen sivil toplum örgütleri kurulmaya başlanmıştır. AB etkisiyle Romanların sorunlarının giderilmesi konusunda politika üretmek ve uygulamak zorunda kalan devlet, bilmediği bu alana girebilmek için sivil toplum kuruluşlarının aracılığından faydalanmaya başlamıştır. Dolayısıyla, AB’nin teşviki ve açılım süreciyle de birlikte Roman STK’lerinin sayısı hızla artmış ve Haziran 2020 itibariyle 34 ilde 336 STK olarak belirlenmiştir (Sayan ve Duygulu, 2022a). Bu artışın sebepleri arasında maddi kaynak ya da sivil topluma yönelik fonlardan faydalanabileceklerine inanmaları, STK liderliğinin ekonomik ya da sosyal fayda sağlamalarına yardımcı olabileceğine inanmaları ve var olan STK’ler içinde kendilerine alan bulamamaları yer almaktadır (Sayan ve Duygulu, 2022a).

Çoğu mahalle ya da ilçe düzeyinde örgütlenen STK’lerin sayısının artması, bir yandan Romanların sivil örgütlenmesi ve siyasal katılımını artırırken diğer yandan kutuplaşmalarına yol açmıştır (Sayan ve Duygulu, 2022a). Kaymakamlık, belediye gibi kamu kurumları aracılığıyla yerel sorunları çözmeye ve sosyal yardım edinmeye çalışan birçok STK kendilerine daha faydalı olacağını düşündüğü için Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) için özellikle seçim öncesi dönemlerde desteklerini açıkça belirtmeye başlamıştır. Özellikle ilk defa açık Roman kimlikleriyle 2015 yılında Özcan Purçu’nun CHP’den, Cemal Bekle’nin ise 2018 yılında AKP’den İzmir milletvekili seçilmesi Roman sivil toplumu arasında kutuplaşmanın artması yönünde rol oynamıştır (Sayan ve Duygulu, 2022a). Fakat 2023 genel seçimlerinde açık Roman kimliğiyle milletvekili seçilen kimse olmamıştır. Dolayısıyla diğer alanlarda olduğu gibi Romanların temsili siyasette de sınırlı kalmıştır.

SONUÇ

Bu bölümde göstermeye çalıştığımız gibi Türkiye’nin Romanlara yönelik devlet politikaları, Osmanlı döneminden itibaren düzene sokma, fayda sağlama ve görmezden gelme eksenlerinde şekillenmiştir. Osmanlı, Müslüman ve Hristiyan Romanlar arasında ayrıma gitmiş ve daha çok vergi toplama amacıyla düzene sokmaya çalışmıştır. Geç Osmanlı ve devamında erken Cumhuriyet dönemlerinde ise nüfus ve göç politikalarıyla Romanlar kontrol altına alınmaya ve düzene sokulmaya çalışılmıştır. Bu politikalar devletin en fazla fayda sağlayacağı şekilde tasarlanmış ve yaşanan toplumsal sorunlar (önyargı, eşitsizlikler, yoksulluk, eğitim, mekânsal segregasyon, göç) görmezden gelinmiştir.

Daha sonra ise Romanların yaşadığı sorunlar Avrupa Birliği’nin gündemine girinceye kadar bu konuda belirgin bir politika görülmemektedir. Ancak 2000’li yıllardan itibaren Türkiye’nin AB üyeliği ve AB’yle vize serbestisi sağlama amaçları doğrultusunda AB talebiyle Romanlara yönelik politikalar üretilmeye başlanmıştır. Bu sebeple sosyal içerme yönünde strateji belgeleri ve eylem

planları hazırlanmış ve çeşitli AB destekli projelerle uygulanmaya çalışılmıştır. Fakat bu politikalar Romanların yaşadığı derin sosyoekonomik sorunları çözmekte yetersiz kalmıştır.

Son olarak ise içinde bulunduğumuz AB'yle yürütülen sürecin duraksadığı dönemde ilk defa eylem planlarında “dinî” ve “millî” değerlere yönelik eylemler planlandığı görülmüştür. Bu da aslında Osmanlı’dan beri Romanları yerleşik hayata geçirme ve düzene sokma eğilimini yine niteliktedir. Diğer taraftan ise Roman mahalleleri ve Roman sivil toplum kuruluşları özellikle seçim dönemlerinde fayda sağlamak için siyasi partilerin gündemine girmektedir. Dolayısıyla, AB süreci Romanların sorunlarını daha görünür hale getirmiş fakat Romanlara yönelik devlet politikalarını henüz düzene sokma ya da fayda sağlama eksenlerinden çıkartamamıştır.

KAYNAKÇA

- Adaman, F., Demir, İ. A., Uncu, B. A. ve Yeniev, G. (2022). *Covid-19’un Türkiye’deki Roman Toplulukları Üzerindeki Sosyo-Ekonomik Etki Araştırması*. Roman Diyalog Ağı (RODA). <https://www.sivilsayfalar.org/wp-content/uploads/2022/02/Covid-19un-Tu%CC%88rkiyedeki-Roman-Topluluklari-U%CC%88ze-rindeki-Sosyo-ekonomik-etkisi-raporu.pdf>.
- Akgül, B. (2010). Türkiye Çingenerinin Politikleşmesi ve Örgütlenme Deneyimleri. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9 (34): 213-222.
- Akkan, B. (2018). *Roma and Representative Justice in Turkey*. ETHOS country report for ETHOS report D, 5.
- Anadolu Ajansı. (2017, 22 Aralık). “Romanlar Türkiye’nin asli unsurudur.” <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/romanlar-turkiyenin-asli-unsurudur/1012615>.
- Dündar, F. (2002). İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918). İletişim Yayınları.
- Erten, R. (2015). Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (1): 3-52.
- European Commission (2014). *On progress by Turkey in fulfilling the requirements of its visa liberalisation roadmap* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52014DC0646>.
- European Commission (2016). *Second report on progress by Turkey in fulfilling the requirements of its visa liberalisation roadmap* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0140>.
- Foggo, H. (2006). Çingeneri dışlamak ırkçılık sayılmıyor mu? *Bianet*. <https://m.bianet.org/bianet/toplum/77322-cingeneri-dislamak-irkcilik-sayilmiyor-mu>.
- Foggo, H., Gokcen, S., Müller, S., Jovanovic, D., Gergely, D., Powell, M. ve Berisha, D. (2013). *Turkey: Country Profile*. ERRC Report.
- Fraser, A. (2005). Çingener. Homer Kitabevi.
- Gökbilgin, M. (1963). Çingene Maddesi. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3: 424-426.
- Güllü, R. (2018). Lozan Antlaşması sonrası Türkiye’nin azınlıklara yönelik politikaları. *Journal of Eurasian Inquiries* 7 (2): 268-298.
- Gürboğa, N. (2016). Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ve Devletin Mübadil Romanlara İlişkin Söylem ve Politikaları. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9: 109-140.
- IPA Temel Haklar (2023). Roman Strateji Belgesi için Etkili Bir İzleme, Değerlendirme ve Koordinasyon Mekanizması Kurulması Projesi. <https://ipatemelhaklar.ab.gov.tr/roman-strateji-belgesi-icin-etkili-bir-izleme-degerlendirme-ve-koordinasyon-mekanizmasi-kurulmasi-romsid-projesi/>.
- Kenrick, D. (2006). Çingener: *Ganj’dan Thames’e*. Homer Kitabevi.
- Kolukırık, S. (2004). *Aramızdaki Yabancı: Çingener*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kolukırık, S. (2006). Geçmişin Aynasında Lozan Çingeneri: Göç, Hatıra, Deneyimler. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*: 1-12.
- Köçkün, E. (2021). Tasfiye Talepnamelerine Göre Yunanistan'dan Mübadil Olarak Gelen Romanların Sosyoekonomik Durumu ve İskânı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köçkün, E. (2022). Stateless Roma Minorities in the Last Years of the Ottoman Empire and The First Years of the Turkish Republic: Perspectives and Practices. Yayınlanmamış RGPP Tezi. Central European University-RGPP.
- Marushiakova, E. ve Popov, V. (2006). *Osmanlı İmparatorluğunda Çingenerler*. B. Tırnakçı (çev.) Homer Kitabevi.
- Marushiakova, E. ve Popov, V. (2010). Osmanlı İmparatorluğunda Çingenerler. H. Suver, B. Kara, A. Kara (haz.) *Bir Çingene Yolculuğu* içinde (s. 101-115). Fatih Belediyesi Yayınları.
- Meclis Raporları. (1934, 3-7 Haziran).
- Minority Rights Group (MRG) ve Sıfır Ayrımcılık Derneği. (2017). *Görmezlikten Gelinen Eşitsizlik: Türkiye'de Romanların Barınma ve Eğitim Hakkına Erişimi*. <https://minorityrights.org/wp-content/uploads/2017/06/MRG-Rapor.pdf>.
- Oran, B. (2014). Azınlıklar Nasıl Azınlık Oldu. Y. İnceoğlu ve S. Çoban (der.) *Azınlıklar, Ötekiler ve Medya* içinde (s. 17-49). Ayrıntı Yayınları.
- Özatesler, G. (2016). Çingene: *Türkiye'de Yaftalama ve Dışlayıcı Şiddetin Toplumsal Dinamiği*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Özbek, T. (2015). *Manisa Selendi İlçesindeki Linç Girişimi Sonrasında Başka İlçelere Sürülen Romanların Ekonomik ve Psikolojik Durum Tespiti Araştırma Raporu*. Roman Hakları Derneği. http://www.romanmedya.org/wp-content/uploads/2020/11/Manisa_Selendi-Raporu_Roman-Haklari-Derneği_2015.pdf.
- Roman Medya. (2015, 23 Aralık). Selendi Davası'nda karar: 38 kişiye 8 ay ile 45 yıl arasında hapis cezası. <https://www.romanmedya.org/selendi-davasinda-karar-38-kisiye-8-ay-ile-45-yil-arasinda-hapis-cezasi/>.
- Sayan, P. ve Duygulu, Ş. (2022a). NGOization, politicization and polarization of Roma civil society in Turkey. *Southeast European and Blacksea Studies Journal* 22 (3): 419-440.
- Sayan, P. ve Duygulu, Ş. (2022b). Roma inclusion policies between Europeanisation, de-Europeanisation and transactionalism. *Beykoz Akademi Dergisi* 10 (2): 352-373.
- Sosyal Demokrasi Vakfı (SODEV), İstanbul Planlama Ajansı ve Sıfır Ayrımcılık Derneği. (2021). *Türkiye'de Roman Toplulukları ve Yoksulluk Araştırması Raporu*. <https://sodev.org.tr/wp-content/uploads/2022/01/TURKIYEDE-ROMAN-TOPLULUKLARI-VE-YOKSULLUK-ARASTIRMASI-RAPORU-30.11.2021.pdf>.
- Şanlıer, S. (2013). *Hukuki Düzenlemeler Işığında Osmanlı Çingeneri*. Doğu Kütüphanesi.
- Şanlıer, S. (2017). *Göçebeliliğin Çingene Halleri ve Selanik Efsanesi*. The Migration Conference. Atina, 22-27 Ağustos.
- T24. (2015). 64. Hükümet Programı. https://media-cdn.t24.com.tr/files/20151125175322_64.hukumet_programi.pdf.
- TBMM. (2014). 62. Hükümet Programı TBMM'de. <http://tbmm.akparti.org.tr/haberler/62-hukumet-programi-tbmmde/>.
- TC Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2016). *Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi (2016-2021) ve II. Aşama Eylem Planı (2019-2021)*. <https://www.aile.gov.tr/media/30906/roman-vatandaslara-yonelik-ii-asama-eylem-pli.pdf>.
- TC Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023). *Roman Vatandaşlara Yönelik Strateji Belgesi 2023-2030-I. Aşama Eylem Planı 2023-2025*. https://www.aile.gov.tr/media/127013/yeni-roman-strateji-belgesi-20221222_v19.pdf.
- TC Başbakanlık Arşivi. BCA, TİGMA 272 00 11 11 30.
- TC Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (t.y.) Romanların Yoğun Olarak Yaşadığı Alanlarda Sosyal İçermenin Desteklenmesi (SIROMA). <https://harita.ikg.gov.tr/#>.
- TC İçişleri Bakanlığı. Dernekler Kanunu 2908. https://www.siviltoplum.gov.tr/kurumlar/siviltoplum.gov.tr/Mevzuat/Mulga/2908_Sayili_Dernekler_Kanunu_1983.pdf.
- TC İçişleri Bakanlığı. (2023). Roman Koordinasyon Merkezi Yönergesi.

- TC Resmî Gazete. (1934). İskân Kanunu 1934 (2510). <https://resmigazete.gov.tr/arsiv/2733.pdf>.
- TC Resmî Gazete. (2006). İskân Kanunu 2006 (5543). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/09/20060926-1.htm>.
- TC Resmî Gazete. (2011). Yabancıların Türkiye’de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 6097. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/01/20110119-1-1.htm>.
- TC Resmî Gazete. (2013). Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu 6458. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-2.htm>.
- TC Resmî Gazete. (2018). Genel Kolluk Disiplin Hükümleri Hakkında Kanun Hükümünde Kararnamenin Kabul Edilmesine Dair Kanun 7068. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/03/20180308M1-1.htm>.
- TUSEV. (2015). 64. Hükümet 2016 Yılı Eylem Planı. <https://www.tusev.org.tr/usrfiles/files/64.HukümetEylemPlanıKitapçık.pdf>.
- Uçar, A. (2010). Çingenelere Dair II. Abdülhamid’e 1891 Yılında Sunulmuş Bir Rapor. H. Suver, B. Kara, A. Kara (haz.) *Bir Çingene Yolculuğu* içinde (s. 128-141). Fatih Belediyesi Yayınları.
- Uysal, Ü. E. (2012). An urban social movement challenging urban regeneration: The case of Sulukule, Istanbul. *Cities* 29 (1): 12-22.
- Uzpeder, E., Gül, S. ve Yıldırım, G. (2023). COVID-19 Pandemisinden Çıkış Sürecinde Türkiye’de Romanlar. Romani Godi (Roman Hafıza Çalışmaları Derneği). <https://romanigodi.org/wp-content/uploads/2023/07/Eo-mani-Godi-Rapor-Turkce.pdf>.
- Vardar, N. (2013a, 1 Şubat). Üç Yılda Ancak İfadeler Alınabildi. *Bianet*. <https://bianet.org/haber/uc-yilda-ancak-ifadeler-alinabildi-144051>.
- Vardar, N. (2013b, 9 Eylül). Linç girişimleri bugün de devam etti, Romanlar evleri terk etti. *Bianet*. <https://m.bianet.org/bianet/toplum/149776-linc-bugun-de-devam-etti-romanlar-evleri-terk-etti>.
- Vardar, N. (2015, 23 Ekim). *İzmit’te Romanlara linç girişiminde herkese beraat*. *Bianet*. <https://bianet.org/bianet/toplum/168585-izmit-te-romanlara-linc-girisiminde-herkese-beraat>.

Göç ve Kültürel Etkileşimleri: Türkiye'den Almanya'ya Göçün Sinemada Temsili

DENİZ GÜNEŞ YARDIMCI

Uluslararası bireysel ve kitlesel göç, göç veren ve göç alan ülkelerin politik, ekonomik ve sosyokültürel alanlarını etkilediği gibi, sinema kültürlerini de etkiler ve kendine has değişimleri tetikler. Bu yazı, 1960'larda başlayan Türkiye'den Almanya'ya işçi göçünün 60 yıllık tarihinde iki ülkenin sinema diline nasıl yansıdığını ve sinema kültürlerini hangi açıdan etkilediğini ele alacak. Bu bağlamda kültür ve kültürel kimlik temsilinin yıllar içerisinde nasıl bir değişime uğradığına değinecek.

Türkiye'den Almanya'ya göçün siyasal ve toplumsal tarihini özetleyen ilk bölümün ardından, ikinci bölümde özgün anlatım kodlarına ve görsel kültüre sahip olan Yeşilçam sinemasının dış göç temsiline etkisi ve göç konusunun 1990'lar sonrası Yeni Türkiye Sineması'na yansımalarına odaklanacak. Üçüncü bölüm, 1960'lar ve 1980'ler arası birinci kuşak göçmenlerin ve ailelerinin yaşadığı yabancılaşma, yabancı düşmanlığı, yalnızlık ve iki kültür arasında sıkışmışlık gibi sorunları ele alan Almanya'daki toplumsal gerçekçi "Misafir İşçi Sineması" (Gastarbeiterkino) ve "Görev Sineması"nın (Cinema of Duty), ikinci ve üçüncü kuşak yönetmenlerin çokdilliliği ve kültürel çeşitliliği ön plana çıkaran filmleriyle bir "Kültürel Hibrit Sinema"ya nasıl dönüştüğünün izlerini sürecektir.

TÜRKİYE'DEN ALMANYA'YA EMEK GÖÇÜNÜN TARİHSEL ÖZETİ

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan işgücü sıkıntısı ve hızlı ekonomik büyüme nedeniyle Almanya Federal Cumhuriyeti; İtalya (1955), Yunanistan ve İspanya (1960), Türkiye (1961), Fas (1963), Portekiz (1964), Tunus (1965) ve Yugoslavya'yla (1968) işçi alım sözleşmeleri yapar

(Yano, 2007, s. 2; Münz vd. 1999, s. 43). Kaya ve Adaman (2012), Türkiye’deki göç kalıplarının ülkenin siyasi ve sosyoekonomik gelişmeleriyle bağlantılı olduğunu belirtir. Türkiye’deki göç hareketlerine bakıldığında, iki temel sosyoekonomik faktör öne çıkar. Birincisi, Türkiye’de tarım sektörünün bitişi. 20. yüzyılın ilk yarısında Türkiye’de tarımın egemen olduğu göz önüne alındığında, 1950’lerde makineleşme, kırsal kesimde tarım sektöründe çalışanlar için bir sorun haline gelir ve Türkiye’nin kırsal bölgelerinden başta kentsel alanlara göç hareketleri başlar. Özellikle İstanbul’a ve sonrasında Batı Avrupa ülkelerine göç edilir. Akgündüz, tarım sektöründeki “küçük burjuvaların” proleterleşme tehlikesinden kaçmaya çalışmasıyla birlikte dış göçün başladığını savunur (Akgündüz, 1993, s. 171). İkili iş sözleşmeleri Batı Almanya’yla (1961, 1964’te revize edildi) olduğu kadar Avusturya, Hollanda ve Belçika (1964), Fransa (1965) ve İsveç (1967) gibi diğer ülkelerle de imzalanır (Akgündüz, 1993, s. 155). İkinci faktör ise işsizliğin artmasına neden olan hızlı nüfus artışıdır (Abadan-Unat, 1976, s. 5). Abadan-Unat, Türkiye’deki işgücü göçü için üç ana itici faktörü, “işsizlik, yoksulluk ve ekonomik geri kalmışlık” olarak özetler (Abadan-Unat, 1976, s. 3).

Batı Almanya’da işe alım politikasının sadece geçici göçü içermesi ve rotasyon ilkesinin uygulanması nedeniyle, yabancı işçilerin çalışma ve oturma izinleri genellikle bir veya iki yıla sınırlandırılmıştır (Münz vd., 1999, s. 47). Yurtdışından gelen bu işçilerin, sözleşmeleri dolduktan sonra ülkelere geri gönderilmeleri ve yerlerine yeni işçiler alınması öngörüldüğü için toplumda onlar için “misafir işçi” (*Gastarbeiter*) kavramı yaygınlaşır (Bade, 2004, s. 418). İşgücü talebinin devam etmesi, hükümetin Türk işçiler için bu kısıtlamayı 1964’te kaldırmasına neden olur. 1960’ların sonlarına doğru rotasyon modelinin popülaritesi giderek azalır. Birçok göçmen işçi, paralarının çoğu geçim masraflarına gittiği için, tasarruf hedefine bir veya iki yıl içinde ulaşamaz. Türkiye’ye dönüp bir iş kurmak, arazi satın almak, evlenmek veya ekonomik hedeflerine ulaşmak için yeterli para biriktirememişlerdir. Zaten işgücünün sürekli rotasyonu şirketler ve işverenler için önemli bir dezavantaj olduğundan Almanya, 1971’de işçilerin oturma izinlerinin uzatılabileceği olanaklar sunar (Münz vd, 1999, s. 48). Bu gelişmeyle birlikte Alman işverenler, işçileri hemşerilerini davet etmeleri için teşvik eder ve bu, aile birleşimleriyle birlikte, zincirleme göçe yol açar. 1973’e kadar Batı Almanya’da çalışan işçi göçmenlerin sayısı, çoğu Türkiye ve Yugoslavya’dan olmak üzere yaklaşık 2,5 milyona ulaşır (Yano, 2007, s. 4).

Almanya’daki göçmen nüfusun hızla artması ve göçmenlerin sosyal, kültürel ve politik hayata dahil olması, 1970’lerin başında “*misafir işçi sorunu*” hakkında bir kamuoyu tartışmasına yol açar. Özellikle okullarda artan göçmen çocuk sayısı “yabancılaşma” korkusunu tetikler (Yano, 2007, s. 4). Misafir işçi modeliyle ilgili kamuoyu tartışmaları, ama özellikle OPEC’in (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) petrol ambargosu ve ardından gelen ekonomik durgunluk, Almanya’nın 1973 sonunda işe alım politikasını değiştirmesine neden olur (Yano, 2007, s. 5; Bade, 2004, s. 439; Motte vd., 1999, s. 191). 1973 yılında Almanya’da 2,595 milyon göçmen işçi bulunur ve bunların 600.000’den fazlası Türk’tür (Herbert, 2001, s. 224). İşe alım durduğunda, göçmen çalışan sayısı düşer ancak toplam göçmen nüfusu artmaya devam eder. İstihdam

edilen göçmen sayısı Eylül 1973 ile Eylül 1980 arasında yaklaşık 2,6 milyondan yaklaşık 2,1 milyona düşerken, aynı dönemde göçmen nüfusun toplam sayısı yaklaşık 3,5 milyondan yaklaşık 4,5 milyona çıkar (Yano, 2007, s. 5).

1973'te işe alma aşamasının sona ermesi, aile üyelerini Almanya'ya taşınmaya teşvik eder, çünkü bu artık onların göç etmek için tek şansları olur. Özellikle Türkiye'den çalışanlar (ve aileleri), Avrupa Toplulukları üyesi olmayan bir ülkeden göç edenler olarak Almanya'ya tekrar girmelerine izin verilmediğinden çoğunluk Almanya'dan ayrılmaz ve kalıcı olarak yerleşirler. Aile birleşimleri, Türkiye'den yapılan evlilikler ve Türk göçmenlerin yüksek doğum oranları nedeniyle Almanya'daki Türk topluluğu büyümeye devam eder. Zamanla göçmenlerin işçi lojmanlarından çıkarak büyük şehirlerdeki fabrikaların yakınındaki ucuz konutlu mahallelere yerleşmesi, getto benzeri ortamların oluşmasına neden olur. Göçmenlerin tasarruf oranı düşmüş, tüketim oranı artmış ve anavatanlarıyla bağları zayıflamıştır, ki bu özellikle çocukları olan ikinci nesil işçi göçmenler için geçerlidir (Herbert, 2001, s. 232-236). Göçmenlerin çalışma koşulları kötüdür ve düşük ücretli sektörlerde çalışırlar. İş yükleri ağır ve sağlığa zararlıdır, tehlikeli ve kirli iş sektörlerinde istihdam edilirler. 1970'lerdeki ekonomik krizden en çok göçmenlerin mesleki alanları etkilendiği için, göçmen işçiler arasında işsizlik giderek artmaya başlar (Herbert, 2001, s. 237). O yıllardaki durum şu şekilde özetlenebilir: ikinci bir neslin ortaya çıkmasına neden olan aile göçü; göçmenlerin kötü çalışma ve yaşam koşulları ve Alman toplumu ile göçmenlerin arasında giderek gerginleşen ilişkiler.

1980'ler ve 1990'lardaki yeni mülteci hareketi nedeniyle Türkiye'den göç durmak yerine değişir. 1980'de, Türkiye'deki askerî darbe ve sonrasında Türk ve Kürt siyasi muhaliflerin kaçmasıyla sığınmacıların sayısı artar (Hanrath, 2011, s. 16). Bu yeni göç, Alman toplumunu bir kez daha tedirgin eder ve “yabancılaşma” korkuları bir kamu sorunu haline gelir. Almanya'nın bir göç ülkesi haline geldiğini inkâr etmesi, “yabancılar” ve sığınmacılara yönelik olumsuz tartışmalar ve göçün seçim kampanyalarında araçsallaştırılması, özellikle Türklerin sorun olarak görülmesiyle birlikte toplumun göçmen algısını olumsuz etkiler. Medyada, Türklerin entegre olmaya isteksiz olduğu tartışılır. Farklı kültürleri ve İslami inançları da bir sorun olarak görülür (Herbert, 2001, s. 259). 1986'da mültecilere yönelik şiddetli saldırılar artar ve göçmen konusu, 1987 Federal Meclisi seçim kampanyalarında yeniden ön plana çıkar. 1987'de “yabancı” nüfus toplam 4,8 milyona ulaşır (Yano, 2007, s. 7). Ağırlıklı olarak çalıştıkları endüstriyel sektörlerin (metal ve tekstil endüstrileri) öneminin azalması nedeniyle, sosyal marjinalleşme sorunu ortaya çıkar ve istihdam piyasasında göçmenlere ve ailelerine karşı ayrımcılık tetiklenir. Özellikle ikinci kuşak iş bulmakta zorlanır. Çağdaş bir “Yabancılar Yasası” ancak 1991'de yürürlüğe girer. Kısımları ilerici ama aynı zamanda kısıtlayıcı “Yabancılar Yasası”, aile birleşimi politikası getirir ve ikinci nesil için vatandaşlığa kabulü kolaylaştırır. Ancak aynı zamanda, Yabancılar Dairesi'nin sınırlı ikamet izinlerini uzatma konusundaki takdir yetkisini de artırır (Yano, 2007, s. 7). Sonuç olarak, vatandaşlığa kabul sürecindeki bu değişiklikler ilk kez yabancılar için uygun göçmen statüsü sunsa da, Almanya hâlâ bir göç ülkesi haline geldiğini kabul etmez.

1999'da Vatandaşlık Yasası'nda reform önemli bir gelişme sağlar, çünkü Alman vatandaşlığı artık yalnızca kan bağı (*jus sanguinis*) değil, doğum yeri ilkesine (*jus soli*) bağlıdır. Ocak 2000'deki yeni yönetmelik, Almanya'da doğan "yabancıların" çocuklarına, 23 yaşına kadar ek olarak Alman vatandaşlığı verir ve bu yaştan sonra hangi vatandaşlığı koruyacaklarına kendileri karar verebilirler (Yano, 2007, s. 8-9). Bir başka yenilikçi adım 2005'te Yeni Göç Yasası'nın kabul edilmesidir. Bu, Almanya'nın tüm göçmenlik konularını yöneten ilk göç yasası, Almanya'nın bir göç ülkesi olduğunun ilk resmi kabulüdür. 2015 yılında Alman dili, Alman tarihi ve kültürü ile Almanya'ya (yeni gelen) göçmenler için zorunlu "entegrasyon" kurslarının uygulanması, Almanya'nın entegrasyonu ciddiye aldığını gösterir. Kurslar, zorunlu olması ve cezalara yol açabilmesi nedeniyle göçmen örgütleri ve mülteci dernekleri tarafından eleştirilir.

Son yıllarda Türkiye'den Almanya'ya "beyin göçü" olarak nitelendirilen yeni bir göç hareketi başladığını söylemek mümkün. Almanya, ülkede artan kalifiye işçi sıkıntısına çözüm olarak 2023'te Avrupa Birliği dışından kalifiye işçi alımını kolaylaştıran "Nitelikli Göçmenlik Yasası"nı onayladı. Türkiye'den Almanya'ya 60 yıllık göç tarihi devam ediyor. Yeni gelen göçmenler, eski göçmen işçiler, mülteciler, çocukları ve torunları heterojen, çokkültürlü ve çokdilli bir topluluk, bir Türk diasporasını veya daha doğrusu Türkiyeli diasporayı oluşturuyorlar. 60 yıllık göç süreci tüm değişimleriyle iki ülkenin sinemasına yansdığı gibi sinema kültürlerine de etkisi olur. Bu değişimle beraber, kültür ve kültürel kimlik temsili de yıllar içerisinde farklı işlenmeye başlanır.

YEŞİLÇAM VE YENİ TÜRKİYE SİNEMASI'NDA DIŞ GÖÇ TEMSİLİ

Göçmenler ve aileleri, 1960'lar sonrası Alman ve Türk ulusal sinemalarına yansımaya başlar. Türkiye'deki dış göçü ve yurtdışındaki Türk göçmenlerin yaşamlarını ele alan 80'e yakın film bulunuyor ve bu filmlerin çoğu (yaklaşık 70) Almanya'ya göçü (emek göçünü) konu alıyor (Yardımcı, 2017). Bu bölüm Almanya odaklı filmleri ele alacak. Filmleri iki kategoriye ayırmak mümkün. İlk kategorideki filmler, göç konusunu arka planda ve bir yan veya yardımcı karakter üzerinden işleyen filmlerdir. Bu, özellikle 2000'lerden sonra çekilen filmlerde yaygındır. İkinci kategori ise, göç deneyimine odaklanan filmleri içerir.

Göçün ana hikâyesinin arka planını oluşturduğu *İntizar* (1973, Oksal Pekmezoğlu), bir matbaada çalışan Neşe ile minibüs şoförü Kemal'in aşkını anlatır. Yeni bir minibüs alıp Neşe'yle evlenmek isteyen Kemal, para kazanmak için bir süreliğine Almanya'ya göç etmeyi planlar. Neşe, gitmesini istememesi üzerine bir gece kulübünde şarkıcılık yaparak daha çok para getirecek bir işe girer. Gece kulübü sahibi, Neşe'nin sevgilisinin planını bozmaması için Kemal'in arabasına uyuşturucu saklar ve Kemal tutuklanır. Neşe, Kemal'in kendisine haber vermeden Almanya'ya gittiğini düşünür ve gece kulübü sahibiyle evlenir. Âşıkların yeniden bir araya gelmesiyle mutlu sonla biten bu film, Neşe ve Kemal'in karşılaştıkları tuzaklara odaklanır. *İntizar*, Almanya'ya göç ve bunun birey veya toplum üzerindeki etkisine odaklanmaz. Filmin başlan-

gıcındaki göç ihtimali, hikâye ve yaşanacak olaylar için sadece bir zemin hazırlar. Bir sonraki iki film, Almanya'ya göç konusuyla başlar ve aslında köylerden İstanbul'a iç göçü konu alırlar. *Banker Bilo* (1980, Ertem Eğilmez), Almanya'dan gelip köyünü ziyaret eden Maho'nun, köylüleri Almanya'ya götürme sözüyle başlar. Paralarını alan Maho, adamları İstanbul'da terk eder. Önce Almanya'da olduklarını zanneden köylülerin hikâyesi, ana karakter Bilo'nun büyük şehre uyum sağlama sorunlarına ve köyden kente göçün zorluklarına odaklanır. Ünlü çocuk (arabesk) şarkıcı Emrah'ın oynadığı arabesk film *Ayrılamam* (1986, Temel Gürsu) ise, Emrah'ın babası Hasan'ın Almanya'dan köyünde bekleyen eşi ve iki çocuğuna dönmesiyle başlar. Yeni Alman eşi Anita ve oğullarıyla gelen Hasan ile Anita bir araba kazasında ölürlere ve sadece oğulları hayatta kalır. Emrah onu küçük kardeşi olarak kabul eder ve Hasan'ın biriktirdiği 100.000 Alman markını tüm aileyi İstanbul'a taşımak için kullanır. Film, köyden kente göçün zorluklarına odaklanırken, ailenin kentte tecavüz, soyulma, kandırılma gibi maruz kaldığı tüm kötülükleri detaylı anlatır.

Bu filmlerden farklı olarak Türk sinemasında Almanya'ya göçün çeşitli yönlerini detaylı konu alan filmler mevcuttur. *Almanya Acı Vatan* (1979, Şerif Gören) bu ikinci kategoriye temsil eden göç filmlerinden biridir. Göçmen işçi Güldane ile eşi Mahmut'un Berlin'in Kreuzberg semtindeki yaşamlarını anlatır. Zengin olmak ve araba alabilmek hayaliyle Almanya'ya gitmek isteyen Mahmut'un, Almanya işçi göçmenleri kabul etmediğinden, tek şansı Almanya'da çalışan Güldane'yle göstermelik bir evliliktir. Almanya'da bir fabrikada çalışan Güldane, Türkiye'ye yaptığı bir ziyaret sırasında köyünden Mahmut'la bu evliliği yapmayı kabul eder. Almanya'ya geldiklerinde yolları ayrılır ve seyirci Güldane'nin Berlin'deki monoton ve zor göçmen yaşamına tanık olur. Üç Türk göçmen kadınla aynı odayı paylaşan Güldane, arkadaşlarıyla beraber erkenden kalkar ve hızlı bir kahvaltı sonrası koşarak işe yetişirler. Yönetmen bu tekrarlayıcı ve stresli sabah rutininin insanlık dışılığını vurgulamak için film boyunca aynı sahneyi birkaç kez tekrarlar. Sabah rutini bir daktilo fabrikasında sıkıcı ama stresli montaj işi izler. Bu sahneler, işçilerin rutininin sıkıcılığını ve zorluğunu göstermek için çok az değişiklikle veya hiç değişiklik olmaksızın birkaç kez tekrarlanır. Mahmut da Güldane gibi üç Türk erkekle aynı odayı paylaşır ama çok çalışmak yerine Batı'nın sunduğu kötü alışkanlıklara yönelir. Barlarda bira içer, kumar oynar, seks shop'lara gider ve bir Alman kadınla birlikte olur. Mahmut, Güldane'yi hamile bırakınca kürtaj yaptırmasını ister. Artık Mahmut'a güvenemeyeceği ve çalışma koşulları ağırlaştığı için, Güldane doğmamış bebeğiyle Türkiye'ye dönmeye karar verir. Filmin sonunda Güldane, Türkiye yolunda kriz geçirir ve adeta delirir. Havaalanında ağlayarak yerde oturmuş, mekanik bir sesle tekrar tekrar "ev, metro, fabrika, vida" diyerek çılgınca gülmeye başlar. Almanya'da göçmen işçilerin sorunlarına odaklanan bu filmin göç deneyimine olumsuz bakış açısı, birçok filmde tekrarlanıyor. Makal, filmi göçmen işçilerin zor yaşam koşullarını yeterince yansıtmaması nedeniyle eleştirir (Makal, 1987, s. 80). Ancak *Almanya Acı Vatan*, göçmenlerin hayatlarını ayrıntılı bir şekilde anlatan dış göç konulu az sayıdaki Türk filminden biridir.

İntizar, *Banker Bilo* veya *Ayrılamam* filmleri metinlerinin odağı göç olmasa da, bu tür birinci kategorideki filmler Almanya'ya göçün Türkiye'nin sosyokültürel hayatının önemli bir gerçeği olduğunu gösterirler ve bu anlamda çok değerlidirler. *Almanya Acı Vatan* gibi ikinci kategorideki filmler ise dış göçü ana tema olarak işledikleri için yazının devamında odak noktası olacaklar.

YEŞİLÇAM'IN TÜRK GÖÇ SİNEMASINA ETKİSİ

Türk sinemasındaki göç filmlerinin çoğu 1970'ler ve 1980'lerde çekilmiştir. Bilinen toplam 52 filmde Almanya'ya göçü konu alan 46 filmin bu senelerin yapımı olması, göç filmlerinin önemli bir kısmının Yeşilçam dönemine ait olduğunu gösterir (Yardımcı, 2017). Bu nedenle Yeşilçam'ı ve Türk göç sinemasına etkilerini incelemek gerekir. Yeşilçam döneminin baskın türleriyle (*genre*) ilgili olarak Arslan (2009; 2011) ve Erdoğan ve Göktürk (2001), tüm türlerde bir “melodramatik modalite”nin varlığını vurgularlar. Bu kavramı ilk Gledhill (2000) ve Williams (1998) kullanır ve melodramın bir türden ziyade bir “melodramatik modalite” veya “melodramatik mod” olarak düşünülmesi gerektiğini öne sürerler. 1960'lardan günümüze Türkiye'de yapılan göç filmleri iki ana türe ayrılabilir: Birincisi, komedi filmleri, ikincisi ise şarkıcı filmleri ve arabesk alt türlerini içeren (romantik) melodramlar.

Komediler ve Melodramatik Modalite

Kemal Sunal, Şener Şen, Sadri Alışık, Zeki Alasya ve Metin Akpınar gibi sanatçılar komedi filmlerinde genelde kendilerine özgü bir karakter canlandırırlar. *Cilalı İbo Almanya'da* (1970, Osman F. Seden), *Turist Ömer Almanya'da* (1966, Hulki Saner), *Gurbetçi Şaban* (1985, Kartal Tibet) ve *Katma Değer Şaban* (1985, Kartal Tibet); *Cilalı İbo*, *Turist Ömer* veya Şaban gibi popüler komedi film serilerinin Almanya konulu sevilen bölümleridir. Kemal Sunal'ın oynadığı çoğu komedi, iktidardaki kişiler tarafından aldatılan ve tacize uğrayan, ancak kötülüğü ortadan kaldırmayı başaran naif bir köylüyü konu alır. Şaban, iyi niyetli, sıradan bir adamdır. Saf, temiz, beceriksiz ama ahlaklıdır çünkü haksız durumlara başkaldırıyordur (Arslan, 2011, s. 216). Şaban karakteri özellikle köyden kente göçün zorluklarıyla baş etme çabasını anlatır. Şaban komedilerinde melodramatik anlar çoğu zaman fakir-zengin, iyi-kötü, kır-kent çatışmalarına dayanır (Arslan, 2011, s. 217). Bu çatışmalar Almanya'ya göçü konu alan komedilerde sıklıkla kullanılır. Göçmen, Doğu'yu, köyü, yoksulluğu ve masumiyeti; Almanya ise Batı'yı, kenti, kapitalizmi ve ahlaksızlığı temsil eder. Kemal Sunal sık sık naif, beceriksiz, masum ve kent yaşamının kötülüğüne uyum sağlamakta zorlanan bir karakteri canlandırır ve Almanya'daki Türk göçmenleri konu alan beş komedide rol almıştır. *Davaro* (1981, Kartal Tibet) ve *Katma Değer Şaban* (1985, Kartal Tibet) filmlerinde Sunal, Almanya'dan dönen bir karakteri canlandırırken, *Gurbetçi Şaban* (1985, Kartal Tibet) ve *Polizei* (1988, Şerif Gören) filmleri Almanya'da çekilir ve yurtdışındaki göçmenlerin hayatlarını ele alır. Mizah ise kültürel ve yine kent-köy, zengin-fa-

kir, geleneksel-modern değerlerin çatışmalarından ortaya çıkar. Bu iyi-kötü ikilemleri, Sunal'ın filmlerindeki melodramatik modu oluşturur. Ayrıca hem Almanya'da hem Türkiye'de ötekileştirilen göçmen karakterler, göçe dair karamsar bir bakış açısı sergiler.

Fikrimin İnce Güllü – Sarı Mercedes (1987, Tunç Okan) Almanya'dan gelen bir Türk işçiyi konu alan ilk komedidir. Film, Almanya'dan Türkiye'deki köyüne arabayla dönen Bayram'ı anlatır. Almanya'da geçirdiği üç yılda uğruna çok çalıştığı sarı Mercedes'ini çok seven Bayram, arabasını ve Almanya'da başardıklarını köyündeki arkadaşlarına ve ailesine göstereceği için heyecanlıdır. Bayram, bencil, kurnaz, maddiyata önem veren ve insanları etkileme ihtiyacı duyan bir karakterdir. *Flashback* sahnelerinden Bayram'ın annesiz babasız, zor bir çocukluk geçirdiğini ve köyünde çoğu zaman dışlanıp baskı gördüğünü öğreniriz. Bayram, başarısından dolayı kendisine hayran kalacak büyük bir kalabalık tarafından nasıl bir kutlamayla karşılanacağını gözünün önünde canlandırır. Yolda birçok talihsizlik yaşayan Bayram'ın başarı ve zenginlik sembolü olan Mercedes'i tamamen bozulur. Köyüne vardığında her şeyin değiştiğini görür. Köyü boştur ve evlenmeyi planladığı çocukluk aşkı Kezban evli ve hamiledir. Film, Bayram'ın hasarlı Mercedes'yle köyünün önünden geçmesi ve bir yol ayrımında durup hangi yöne gideceğini düşünmesiyle biter. Filmin sonundaki karamsar bakış açısını yaratan da bu yabancılaşma duygusudur. *Fikrimin İnce Güllü – Sarı Mercedes*, Almanya, kent zenginlik ve Türkiye, kırsal, yoksul olarak zıt kutuplar inşa eder. Yüzeysel değerleri, parayı, hırsı temsil eden Bayram yalnızlıkla cezalandırılır. Anık, Bayram'ın bu kibirli ve bencil tavrının Türk sinemasındaki Almanya'dan gelenler için kullanılan bir genelleme olduğunu savunur (Anık, 2012, s. 40). Ama Bayram oldukça trajik bir karakterdir. Tam İlyas Salman'ın sıklıkla canlandırdığı karakterlerden biri.

Baldız (1975, Temel Gürsu), *Alman Avrat 40 Bin Mark* (1988, Ali Avaz) ve devamı niteliğindeki *Alman Avradın Bacısı* (1990, Ali Avaz) filmleri Almanya'dan göçü konu alır. Kültürel çatışmalar ve Batı/Almanya ile Doğu/Türkiye ikililiği bu komedilerde de melodramatik modu yaratır.

Almanya'ya dış göçü ele alan komediler genellikle sanayileşmiş Almanya'daki liberal, modern Batı kültürü ile kırsal, geleneksel Doğu kültürü arasındaki karşılaşmalardan kaynaklanan kültürel çatışmaları yansıtır. Tüm komediler bu ikili karşıtıklara eşlik eden melodramatik modu kullanır. Almanya, Almanlar ve asimile olmuş Türk göçmenler genellikle bireycilik ve yozlaşma gibi kentleşme ve refahla ilişkilendirilen kötü değerleri temsil ederken, Türkiye ve köylüler sıklıkla masumiyeti, dürüstlüğü, sadakati ve yüksek ahlaki değerleri temsil eder. Diğer baskın temalar, göçmenlerin ve geri dönenlerin yalnızlık, işsizlik, yabancılaşma veya uyum sağlama güçlüğüdür. Göç olgusu oldukça karamsar yansıtılır ekranlara. Farklı siyah-beyaz ikiliklerin inşası, Yeşilçam komedilerinin tipik bir geleneğidir ve Yeşilçam döneminde yapılan göç komedileri bu gelenekten oldukça etkilenmiştir. Sonuç olarak, göçü ele alan neredeyse tüm komediler melodramatik bir moda sahiptir. Bu nedenle bir komedide bile göç her zaman hüznü veya melankolik bir deneyim olarak gösterilir.

Yeşilçam Etkisinde Göç Melodramları

Yeşilçam melodramları, komedilerdeki melodramatik modun geleneklerine benzer şekilde, genellikle zıt ikiliklere dayanır: zengin-fakir, kent-kır, burjuva-alt sınıf, Batı-Doğu (Erdoğan ve Göktürk, 2001, s. 536). Üst sınıf/kent/Batı, ahlaki yozlaşmayı temsil eder ve Amerikan arabaları, çekici kadınlar, kokteyl partileri, viski ve kumar gibi semboller üzerinden işlenirken alt sınıf/kır/Doğu özellikle kadınların iffeti, sadakati ve mütevazı giyimi üzerinden anlatılır (Dönmez-Colin, 2008, s. 31). Batı, çoğunlukla olumsuz çağrışımlar taşımaya rağmen, arzunun yeri olmaya devam eder. Dönmez-Colin, Batı'nın ötekileştirilmesini Yeşilçam'ın kendine özgü bir bileşeni olarak görür. Almanya'ya Türk göçünü konu alan melodramlarda Almanya, Batı'nın/kentin simgesi olarak İstanbul'un yerini alır. Erdoğan (2006) ve Kayaoğlu (2011), Yeşilçam'ın bu ikilikler üzerinden ulusal kimlik inşa etmeye çalıştığını öne sürerler.

Göç konulu Türk filmlerinin neredeyse tamamı Yeşilçam melodramatik geleneğinden yararlanır. Bu filmlerde melodramatik modun nasıl kullanıldığını göstermek için Türkan Şoray'ın bilinen *Dönüş* (1972, Türkan Şoray, Kaya Ererez) filmi temsilen örnek alınabilir. Film, göçün hayatın çeşitli yönleri üzerindeki yıkıcı etkisini ele alır. Göçmenin anavatanı Türkiye'den yabancılaştırılması ve çekirdek ailenin parçalanması ana temalarıdır. Film, göçün etkilerini ele alırken belirli Yeşilçam geleneklerine sadık kalır. *Dönüş*, Türkiye'de kadınların tarlalarda çalıştığı bir köyde başlar. Gülcan bu kadınlardan biridir. Eşi İbrahim'le bir arazi satın alırlar ve bir çocukları olur. Ancak bu mutlu aile hayatı, İbrahim tarla borcunu ödeyemeyince sarsılır. Araziyi kaybeden İbrahim, aileyi geçindirmek için para kazanmak amacıyla bir süreliğine Almanya'ya göç etmeye karar verir. Köyüne döndüğünde değişmiştir. Takım elbisesi, tüylü şapkası, omzundaki fotoğraf makinesi ve taktığı saat gibi zenginlik ve modernliği temsil eden simgelerin yakın plan çekimleri, İbrahim'in yabancılaştırılmasının ilk belirtileridir. Sürekli Almanya'dan coşkuyla söz eden İbrahim'in içsel değişimi daha da netleşir. Gülcan'ın kendisine bir kova su döktüğü bir banyo sahnesinde İbrahim, modern Almanya'daki üstün tesisleri hatırlar. Paralel kurgu yöntemini kullanan sahnede köy hayatını sembolize eden kova, Batı'yı sembolize eden duş başlığıyla karşılaştırılır. Sembollerin bu görsel yan yana gelişi başka sahnelerde de görülür. Örneğin İbrahim, Gülcan'ın eski ayakkabılarını gördüğünde Alman kadınlarının güzel topuklu ayakkabılarını hatırlar veya yanan bir mumu lambayla karşılaştırır. İbrahim Almanya'da gördüğü modern yaşama olan arzusundan dolayı bir iç çatışma yaşar. Almanya'da borçlarını ödeyecek kadar para biriktiren İbrahim'in Almanya'ya dönmek için maddi bir zorunluluğu yoktur. Ancak köydeki eski hayatına alışamadığı için yeni bir arabayla geri geleceğine söz vererek daha fazla para kazanmak için tekrar Almanya'ya dönmeye karar verir. Gülcan, İbrahim'den çok uzun süre haber alamaz. Bu sırada köylülerle sorunlar yaşar, tecavüze uğrar, çocuğunu kaybeder ve sonunda İbrahim'in Almanya'dan getirdiği tüm hediyeleri yakar. Son sahnede her şeyini kaybetmiş olan Gülcan, köyün yollarında umutsuz bir şekilde yürürken bir trafik kazası görür. İbrahim yanında bir Alman kadını yerde ölü yatıyordu. Hayatta kalan tek kişi, Gülcan'ın yanına aldığı küçük çocuklarıdır.

Dönüş'te Almanya'ya göç, göçmen İbrahim'in ve Türkiye'deki ailesinin hayatına zarar verir. İbrahim filmin sonunda ölür, çok büyük acılar çeken ve oğlunu kaybeden Gülcan, bebekle baş başa kalır. *Dönüş*, İbrahim'in Almanya'ya göç etmesiyle genç çekirdek ailenin çöküşünü anlatarak göçün yıkıcı olduğunu gösterir. Anlatı yine Yeşilçam melodramlarında popüler olan ikilemlere dayanır: Almanya kentsel İstanbul'un yerini alır ve Batı'yı zengin, modern, ama ah-laksız bir ülke olarak yansıtır. Film, Almanya'nın bu imajını İbrahim'in yaşadıklarından yola çıkarak kurgulamaktadır. Almanya, arabalar, çekici sarışın kadınlar, partiler ve bira gibi sembollere kodlanmıştır. Bu resim, taşralı/Doğulu, köyünde sadık bir şekilde erkeğini bekleyen eşi Gülcan'la keskin bir tezat oluşturur.

Şarkıcı Filmleri ve Arabesk Filmler

Şarkıcı filmlerin öne çıkması, Doğu melodramına ve özellikle Mısır şarkıcı filmlerinin popüla-ritesine dayanır. Bu filmler, şarkılar, danslar ve şovların romantik hikâyelerle birleştirilmesiyle tam bir eğlence programı sunarlar (Arslan, 2011, s. 197). Ortak bir anlatı, kadın kahramanın ailesinden ayrı düştüğünde geçimini şarkıcı olarak kazanmasıdır (Gürata, 2006, s. 249). Bir gecede keşfedilir ve ünlü ve sofistike bir şarkıcı olur. Sevgilisinden ayrılrsa bile sevdiği adama her zaman sadık kalır ve yeniden bir araya geldiklerinde şarkıcılık kariyerine son verir. Gürata, şarkıcı filmlerinde tipik olarak ekonomik anlamda özgürleşen kadın kahramanın anne ve ev hanımı pozisyonuna geri döndüğünü belirtir. Artık bir şarkıcı olarak erkek bakışının (*male gaze*) nesnesi değildir (Gürata, 2006, s. 249). Gece kulüplerinde şarkı söylemeyi ve bazen de dansı içeren filmlerde genellikle müziği filmde yer alan ünlü bir şarkıcı rol alır. Bu mekânlar, farklı sosyal sınıfların buluşma noktasıdır. Fakir ve saf kızın, yozlaşmış ve ahlaksız sosyeteyle bulunduğu bir ahlaki çatışma sahnesi işlevi görür.

Arabesk filmler şarkıcı filmlerinden bazı önemli yönlerden farklıdır ve kendi kökenlerine sahiptir. Arabesk veya arabesk kültürü, 1960'ların sonlarında Türkiye'nin kırsal kesimlerinden İstanbul gecekondularına göç edenler arasında çok popüler olur. İç göçe bir tür tepki olarak arabesk, aynı zamanda kent kültürüne ve kent yaşamının koşullarına karşı bir protestodur (Arslan, 2011, s. 69). Türk devleti ve üst sınıf, arabeski kırsal ve dolayısıyla geri bir kültür olarak algılar ve 1970'ler ve 1980'lerde devlet televizyon ve radyolarında arabesk müziği yasaklanır. Arap, Hint ve Anadolu müziklerinden etkilenen arabesk müziği melez bir türdür. Arabesk müzik zamanla sosyokültürel bir fenomen haline gelir ve sinemada arabesk film olarak kendine özgü bir tür yaratır. Başrollerde Müslüm Gürses, İbrahim Tatlıses, Ferdi Tayfur, Orhan Gencebay, Küçük Emrah ve Küçük Ceylan gibi ünlü arabesk şarkıcıların olduğu filmlerde şarkı sözleri olaylar hakkında yorum yapar. Bu filmler, tipik olarak Anadolu göçmenlerinin metropol yaşamına uyum sağlamadaki zorluklarını konu alır ve buna bağlı olarak köyü romantikleştirir. Bir başka ana konu da karşılıksız aşk, kara sevdadır (Dönmez-Colin, 2014, s. 42). Kara seveda terimi, bir ölüm arzusuyla sonuçlanacak kadar acı verici, ulaşılamaz aşkta var olan melankoliyi ifade eder.

Stokes (1992), arabesk anlatılarda kara sevda ve bunun sonucunda ortaya çıkan melankolinin yanı sıra başka duygu ve temaları da tanımlar. Bu filmlerin ve özellikle müziklerinin gurbet, özlem, hasret, yalnızlık, hüsrân ve kader etrafında döndüğüne dikkat çeker. Gurbette olma hali, yalnızlık, hasret, hüsrân ve özlem duygu durumlarını başlatır (Stokes, 1992, s. 142-146). Arabesk filmlerin öyküleri, ailenin parçalanmasını, göçmen emeğini, kentteki yabancılaşmayı, uzak ve manipülatif bir öteki'nin yol açtığı bir yalnızlık ve çaresizlik durumunu içerir (Stokes, 1992, s. 141). Mutlu son yerine trajediyi tercih eder filmler (Stokes, 1992, s. 138). Stokes, kaderin önemli rolünü vurgular. Karakterler kaderlerine karşı güçsüzdür ve aslında kader gerçek düşmandır (Stokes, 1992, s. 154).

İç göçe odaklanan popüler arabesk türünün, Almanya'ya göç ve göçmenlerin yaşamlarını konu alan filmlerde önemli bir etkisi var. *Ayrılamam* (1986, Temel Gürsu), *Batan Güneş* (1978, Temel Gürsu), *Son Sabah* (1978, Natuk Baytan) ve *Almanya Acı Gurbet* (1988, Yavuz Figenli) gibi birçok filmde Ferdi Tayfur, Küçük Emrah ve Küçük Ceylan gibi ünlü arabesk şarkıcılar yer alır ve filmler tipik bir arabesk anlatıma sahiptir. Göçün ve İstanbul gibi büyük şehirlerde yaşamın zorluklarını konu alan ve kırsalı romantikleştiren bu türde, Almanya'ya göç çoğunlukla buruk ve umutsuz bir olgudur. Komedi ve melodramlara benzer şekilde, arabesk filmleri de Almanya'yı İstanbul'un yerine koyar. Özet olarak, Almanya'ya Türk göçünü konu alan filmlerin, Yeşilçam'ın anlatı öğelerinden, sinematografisinden ve yapıım koşullarından büyük ölçüde etkilendiğini söylemek doğru olacaktır.

YENİ TÜRKİYE SİNEMASI'NDA GÖÇ VE DIASPORA TEMSİLİ

Yeşilçam sonrası döneme bakıldığında göç konusunu ele alan çok az film olduğu görülür. 1990 ile 1994 yılları arasında bu konuda bilinen sadece sekiz film çekilmiştir. Almanya'daki Türk diasporası uzun bir aradan sonra *Made in Europe* (2007, İnan Temelkuran) filmiyle yeniden ekranlara gelir. Kayaoğlu, bunun nedenini 1990'lar ve 2000'lerdeki Türkiye genelinde film üretiminin önemli ölçüde azalmasından kaynaklandığını vurgular (Kayaoğlu, 2012, s. 101). *Vavien* (2009, Yağmur Taylan, Durul Taylan), *Mavi Pansiyon* (2011, Nezih Ünen) ve *Kaledeki Yalnızlık* (2011, Volga Sorgu Tekinoğlu) gibi birçok filmde, Almanya, göç ve Türk diasporası yan hikâye veya yan/yardımcı karakter olarak işlenir.

Vavien'de kadın kahraman Sevilay'ın anne ve babası Almanya'da yaşarlar ve babası düzenli olarak biriktirdiği parayı Türkiye'ye gönderir. Sevilay babasıyla sadece üç kez telefonda görüşse de aldığı para (toplam 75 bin Euro) hikâye için çok önemlidir. *Mavi Pansiyon* örneğinde Halil ve Alman eşi Erika, belki de filmin alt metnini oluşturur. İlk sahnelerinde Halil, Bodrum'da bir otelin diğer konuklarına gençliğini Almanya'da gurbette geçirdiğini anlatır. Seyirci, Halil'in, Erika'yla tanıştığı Münih'te doğup büyüdüğünü öğrenir. Erika ise ana hikâye için çok önemli bir karakterdir. Otelde muhafazakâr kocasıyla birlikte çalışan Zeynep'in Erika'yla karşılaşmasıyla hayatı değişir. Zeynep güzelliğinin farkına varır ve kocasının isteği dışında bir filmde başrol

oyunar. *Kaledeki Yalnızlık*, eşini kaybettiği bir trafik kazasında sakatlanarak futbolu bırakmak zorunda kalan eski kaleci Nurettin'in hayatını konu alır. Nurettin amatör bir takımda oynamaya devam eder ve profesyonel statüsüne geri dönmeye çalışır. Ancak bir gün oğluyla yaşadığı ıssız hayat, Nurettin'in Almanya'dan baldızı Zenoş'un onları ziyarete gelmesiyle değişir. Rahat ve eğlenceyi seven Zenoş yeni bir enerji getirir. Üçüncü kuşak bir göçmen olan ve Almanya'daki Türk diasporasını temsil eden Zenoş, renkli saçları, dövmeleleri ve alternatif görünümüyle yalnızca görsel olarak değil, aynı zamanda pozitif enerjisi, saflığı ve güçlü duruşuyla da farklıdır.

Vavien'de birinci kuşak göçmen işçi, *Mavi Pansiyon*'da ikinci kuşak Halil ve Alman eşi Erika, *Kaledeki Yalnızlık*'ta ise üçüncü kuşak yer alır. Türkiye'nin yeni sineması tüm kuşakları kapsamaya başlamıştır. Göçü konu alan Yeşilçam filmlerindeki sembol ve temalar, Yeşilçam sonrası filmlerde hâlâ kullanılır ama çoğu zaman anlam değiştirmiştir. Örneğin *Vavien*'de havale konusu ele alınır. *Mavi Pansiyon*, çekici sarışın Alman kadın sembolünü kullanır, ancak bir tehdit oluşturmaz ve aksine saygı görür ve ilham verir. *Kaledeki Yalnızlık*'ta Almanya'dan getirilen hediyeler artık cazibesini kaybetmiştir. Ayrıca Almanya'dan gelen Zenoş ahlaksızlığı değil, saflığı temsil eder. Bu örnekler Türk diasporasının Türkiye sinemasının önemli bir parçası haline geldiğini gösterir.¹ Eski göçmenlerin ve Türk diasporasının Türk dizilerine ve televizyon filmlerine sıklıkla konu olması bu gözlemi doğrulamaktadır.²

Made in Europe (2007, İnan Temelkuran), *Mülteci* (2007, Reis Çelik), *Berlin Kapları* (2012, Hakan Algül) ve *Mevsim Çiçek Açtı* (2012, Ali Levent Üngör) 2010 civarında çekilen ve Türkiye'den Almanya'ya göçü ve Türk diasporasını farklı açılardan ele alan nadir filmlerdendir. İlk ikisi siyasi mültecilerin hayatlarına odaklanırken, komedi filmi *Berlin Kapları* üçüncü nesil Türk-Alman Ayhan'ın Türkiye'ye dönüş deneyimlerini konu alır. Sosyal dram *Mevsim Çiçek Açtı* ise, Almanya'daki Türk kadın göçmenlerin yaşadığı zorlukları anlatır. Almanya'nın Nürnberg şehrinde geçen *Mevsim Çiçek Açtı*, Almanya'da misafir işçi olan Nazmi'yle 15 yaşında evlendikten sonra Türkiye'deki köyünden ayrılan Çiçek'in hikâyesini anlatır. Nazmi, Çiçek ve kızı Mevsim'i döven bir kumarbaz olduğu için Çiçek bir kadın sığınma evine sığınır ve burada benzer deneyimler yaşamış diğer kadınlarla tanışır. Toplumsal gerçekçi bir yaklaşım sergileyen film, görücü usulü evlilikleri, kadına yönelik şiddeti, dil zorluklarını ve göçmenlerin Almanya'daki hakları konusundaki bilgi eksikliklerini ele alıyor. Almanya ihtiyacı olanlara destek sunan bir sosyal devlet olarak temsil ediliyor. Kadın sığınma evi, gençlik dairesi ve iş bulma kurumu gibi Almanya'daki bu sosyal kurumlar ve hizmetlerin faydaları sıklıkla vurgulanır. Film, Almanya'daki Türk diasporasının ne kadar heterojen olduğunu da gösterir. Birinci kuşak göçmenler,

¹ Türkiye sinemasında göçe ve Türk diasporasına yan hikâyede veya yan/yardımcı karakter olarak değinen diğer filmler: *Neredesin Firuze* (2004, Ezel Akay), *Son Ders* (2008, Mustafa Uğur Yağcıoğlu ve İraz Okumuş) ve *Bizim Büyük Çaresizliğimiz* (2011, Seyfi Teoman).

² Örnek diziler: *Bizimkiler* (1989-2002), *Yazlıkçılar* (1993-1998), *Kavak Yelleri* (2007-2011), *Seksenler* (2012-2022), *Gurbette Aşk Bir Yastıkta* (2013-2014), *Bir Aşk Hikâyesi* (2013-2014), *Hayat Şarkısı* (2016-2017) ve *Kebribar* (2016). Televizyon filmi örnekleri: *Babam Geri Döndü* (2005, Temel Gürsu), *Kin ve Gül* (2005, Savaş Esici) ve *Kenan'da Bir Kuyru* (2005, Gül Güzelkaya).

Çiçek gibi yeni gelen göçmenler ve 1980’de Türkiye’deki askerî darbeden sonra siyasi mülteci olarak Almanya’ya göç eden Türklerin nasıl beraber yaşadıklarını anlatır.

Made in Europe ve *Mülteci* filmleri de *Mevsim Çiçek Açtı* gibi göçü toplumsal gerçekçi bir bakış açısıyla ele alır. *Made in Europe*, göç sonrasına odaklanır. İspanya, Fransa ve Almanya olmak üzere üç farklı ülkede geçen *Made in Europe*, göç ettikleri ülkeden bağımsız olarak Türk ve Kürt siyasi mülteci erkeklerin hayatlarının ne kadar benzer olduğunu anlatır. ABD’nin 2001’de Afganistan’ı işgal ettiği gece Madrid, Paris ve Berlin’de üç arkadaş grubuna eşlik eder seyirci. Üç başkentin sokak sahneleri, Avrupa’daki yeni yaşamlarının tristesini ve istikrarsızlığını yansıtmak için bir el kamerasıyla siyah beyaz olarak çekilir. Mülteci erkeklerin çoğunun statüsü illegaldir. Daha iyi bir yaşam arayışındaki solcu siyasi mülteciler birçok Avrupa ülkesine yerleşir ve oturma izni almak için mücadele ederler. Mülteciler amaçsızca sokakta gezerek veya evde arkadaşlarıyla boş vakit geçirerek sürdürürler gündelik hayatlarını. Özellikle ev sahneleri, hissettikleri yalnızlığı ve melankolik bir çaresizliği yansıtır. Alkol ve uyuşturucu eşliğinde kirli ve kasvetli evlerdeki diyaloglar umutsuzluk, işsizlik, gelecek hayalleri ve kadınlar dörtgeninde döner.

Mülteci, mülteci sürecinin farklı aşamalarına yer verir ve göç nedenlerini, yolculuğun kendisini ve son olarak yeni ülke Almanya’daki zor koşulları anlatır. Türkiye’nin güneydoğusunda köyünü kundaklamakla suçlandıktan sonra kendisini devlet ve terör örgütü arasında bulan Kürt Şivan’ın öyküsüne odaklanan *Mülteci* filminde de bir umutsuzluk hâkimdir. Hapishaneden ve ölümden kurtarmak için dedesi onu yasadışı bir göçmen ağının yardımıyla Almanya’ya kaçıtır. Şivan, Nürnberg’e vardıkdan sonra bir mülteci kampına yerleştirilir. Anlatı daha sonra iki temel konuya odaklanır. Birincisi, kendilerini Almanya’da oturma izni almak için atılması gereken yasal adımların sonsuz bir döngüsü içinde bulan yeni mültecilerdir. Sıkı tıbbi kontroller gibi sıklıkla insanlık dışı bürokratik prosedürlere maruz kalırlar. İkincisi, mültecilerin kötü yaşam koşulları, yalnızlık, yabancılaşma, dil ve iletişim sorunları ve memleket hasreti filmde detayla işlenir. Umutsuzluk ve bir gelecek perspektifinin olamaması, kahramanın intihar etmesine yol açar.

Bu üç film, aynı 1970’ler ve 1980’lerdeki Alman sinemasındaki ilk göçmenlerin kötü yaşam ve çalışma koşullarını, yabancılaşmayı, yalnızlığı, dil sorunlarını anlatan filmler gibi toplumsal gerçekçi bir yaklaşım izler. Yaklaşık 30 yıl sonra Türkiye sinemasında çok benzer temalar ortaya çıkar, ancak işçi göçmenlerin yerini mülteciler alır. Her iki göçmen grubu farklı sosyo-ekonomik ve sosyokültürel geçmişlere sahiptir ve Almanya’ya göç nedenleri farklıdır. Ancak göçmenlerin ilk yıllarını ele alan filmler göçü karamsar bir deneyim olarak işler. Yeni Türkiye sinemasındaki göç filmlerini Alman sinemasının ilk göç filmlerinden farklı kılan, ulusötesi yapılar olmalarıdır. Yapım, finansman, dağıtım, film ekibi, oyuncu kadrosu ulusötesidir. Hepsisi farklı ülkelerde çekilmiş, ulusötesi temalar, karakterler ve çok dillilik içerir. Bu filmler Alman sinemasının aksine, göçmenlerin ulusal, etnik, kültürel, sosyoekonomik ve politik geçmişleri açısından heterojenliğini temsil etme eğilimindedirler. *Berlin Kaplanı* da ulusötesi bir yapımdır. Diğer filmlerden farklı olarak bu komedi, üçüncü kuşak Türk-Alman kahraman Ayhan’ı çokdilli ve çok-kültürlü çizer. Filmdeki çeşitli kültürel karşılaşmalar değerli olduğu gibi, diasporik karakterlerin

kültürel hibrit kimlikleri de bir avantaj olarak işlenir. Ancak *Berlin Kapları* kültürel çeşitliliğe olumlu bakış açısıyla yaklaşan tek filmidir ve bir istisna oluşturmaktadır.

ALMAN SİNEMASINDA GÖÇ: GÖREV SİNEMASI'NDAN KÜLTÜREL HİBRİT SİNEMA'YA

Turna, Almanya'da işçi olarak çalışan kocası Dursun'un yanına Hamburg'a gelir ve küçük bir dairede beraber yaşamaya başlarlar. Dursun, Turna'yı dört duvar arasında hapseder. Kadın çaresiz, güçsüz, yalnız, ezilmiştir, Alman toplumundan ve yeni yaşam alanından kopuk bir hayat sürdürür ve kocasının otoritesine karşı gelemez. Tefik Başer'in 1986 yılında çektiği *40 Quadratmeter Deutschland/40 Metrekare Almanya* filmindeki ana kadın karakterdir Turna. Yaklaşık yirmi yıl sonra, Alman göç sinemasında çizilen bu kadın tablosu değişir ve Fatih Akın'ın Sibel'i kendine güvenen, güçlü bir kadın olarak çıkar seyircinin karşısına. *Gegen Die Wand/Duvara Karşı* (2004, Fatih Akın) filminin ana kadın karakteri Sibel, Turna gibi ataeril bir aile yapısından gelmesine rağmen, Cahit'le kâğıt üzerinde bir evlilik yaparak kendi özgürlüğü için mücadele eder. Sibel, hayatta ne istediğini bilen ve kişisel mutluluğunu ön plana koyup savaşan bir kadındır. Türkiyeli göçmenlerin ikinci kuşağını temsil eden karakter, baskıcı, toplumsal hayattan kopuk, dört duvar arasında bir yaşamdan kendini kurtarmıştır ve yönetmen bunu yoğun dış çekimleriyle yansıtır. Sibel'in ev sahneleri azdır; seyirci onun Hamburg ve İstanbul sokaklarında, barlarda geçen hayatına ve yaşam mücadelesine eşlik eder. Çokdilli ve çokkültürlü Sibel, Alman, Türk ve Hamburg kültürlerinden kendine özgü bir hibrit kültürel kimlik oluşturmuştur. Bu iki örnek, Alman sinemasının göç konusunu ele alış biçiminin zamanla nasıl değişime uğradığını gösterdiği gibi, bu iki film, aynı zamanda Alman göç sinemasındaki iki ana dönemi temsil eder.

Gastarbeiter ve Görev Sineması'nda Göçmen Temsili

1960'lı yıllarda Türkiye'den ve çoğunlukla Güney Avrupa ülkelerinden Almanya'ya işçi olarak gelen birinci kuşak göçmenler ve hayatları ilk Alman yönetmenler tarafından ele alınır. "Misafir İşçi Sineması" (*Gastarbeiterkino*) olarak adlandırılan bu dönemin en önemli filmleri arasında, Rainer Werner Fassbinder'in *Katzelmacher* (1969) ve *Angst Essen Seele Auf/Korku Ruhü Kemirir* (1974), Helma Sanders Brahm's'in *Shirins Hochzeit/Şirin'in Düğünü* (1975) ve sonraki yıllarda Fatih Akın'ın hocası olacak Hark Bohm'un *Yasemin* (1988) filmi sayılabilir. Bu filmlerin ortak noktası, yönetmenlerin göç konusunu sosyal realist, yani gerçekçi bir perspektiften yorumlama eğilimi göstermeleridir. İlk kuşak işçilerin yaşadıkları sıkıntıları ve sorunları ele alan "Misafir İşçi Sineması", konu olarak işçilerin ve ailelerinin kötü konaklama ve iş koşullarını, ötekileştirilme, yabancılaşma, yabancı düşmanlığı, göçmenlerin yalnızlığı, dil sorunlarını, uğradıkları ayrımcılığı ve iki kültür arasında kalmalarının getirdiği zorlukları beyazperdeye yansıtır.

Alman yönetmenlerden sonra, kendilerinin göç deneyimi olan birinci kuşak Türkiyeli göçmenler, filmlerinde göç konusunu işlemeye başlarlar. Burns'ün (2006) "Etkilenenin Sineması" (*Cinema of the Affected*) olarak adlandırdığı bu kategorideki filmlerin önde gelen yönetmeni

Tevfik Başer'in 1980'li yıllarda çektiği filmleri, *40 Quadratmeter Deutschland/40 Metrekare Almanya* (1986) ve *Abschied Vom Falschen Paradies/Yanlış Cennete Elveda* (1989), "Misafir İşçi Sineması"nın konularını işlemeye devam etse de, Başer'in göçü yaşamışlığından ve göç sürecinden etkilendiğinden dolayı ayrı bir kategoriye girerler.

1960'lı yıllardan 1990'lı yılların başına kadar Alman sinemacıların ve Türk yönetmenlerin çektiği bu göç filmlerini, benzer anlatı yapıları, görsel kodları ve sinematografileri nedeniyle aynı kategoriye alan Göktürk (1999), "Görev Sineması" (*Cinema of Duty*) kavramını kullanır. "Görev Sineması", ilk dönem Alman göç sinemasını temsil eder ve göç olgusuna bir sosyal sorumluluk ve toplumsal görev perspektifiyle yaklaşır; çoğu zaman gerçekçi ve belgeselcidir. Bu dönemin yönetmenleri, göçmenlerin ve özellikle kadın göçmenlerin yaşadığı problemleri konu alarak, toplumsal eşitsizliğe, cinsiyet eşitsizliğine ve kültürel önyargıya ilişkin bilinçlendirmeyi hedefler. "Görev Sineması"na yönelik eleştiriler ise dikotomik ve homojen bir kültür, kültürel kimlik ve dünya bakış açısını beyazperdeye taşımasıyla ilgilidir, çünkü bu filmler yerli Alman toplumu ve göçmenler arasındaki farklılıkları vurgular ve iki kültürün arasında kalmış göçmenlerin problemleri konularını öne çıkarır. Daha çok sorun odaklı ve genel olarak karamsar bakış açısı sergileyen ilk dönemin göç filmleri, 1990'ların başına kadar Alman sinemasında egemen kalır. Ancak, ikinci ve üçüncü kuşak göçmen çocukları kamera arkasına geçince bu baskın imge değişir.

Göçmen İşçi Çocuklarının Ulusötesi ve Kültürel Hibrit Sineması

1990'lı yılların ortasında, o zamana kadar popüler olan göç temsili, ikinci ve üçüncü kuşak Türk ve Kürt göçmenlerle beraber değişir. Farklı kültürlerle büyümüş olan Fatih Akın, Thomas Arslan, Ayşe Polat, Yüksel Yavuz, Aysun Bademsoy, Kutluğ Ataman ve Yasemin Samdereli kendilerini sinema yoluyla ifade etmeye başlarlar. Çektikleri filmler dikotomik kültürel bir pozisyondan uzaklaşır ve göç olgusunu ve kültürel kimliği farklı bir perspektiften yansıtır. Öncelikle, bu ikinci dönemde göç olgusu artık çeşitlenir ve değişik türlerde işlenir (Yardımcı, 2017) Bunların arasında, *Evet, Ich Will* (2009, Sinan Akkuş) veya *Soul Kitchen/Ruh Mutfağı* (2009) komedileri ve *Ich Bin Die Tochter Meiner Mutter/Annemin Kızıyım* (1996, Seyhan Derin) ve *Mädchen Am Ball/Sahadaki Kızlar* (1995, Aysun Bademsoy) belgesel filmleri de yer alır. Göçmenlerin ve Almanya'da doğup büyüyen çocuklarının hayatları artık karamsar yansımaz beyazperdeye ve bir çeşit normallik kazanır. "Görev Sineması"ndaki kurban perspektifi ve sorunlara odaklanma biter ve göç deneyimi daha iyimser işlenir. Yabancılaşma ve iki kültür arasında kalma yerine, çokkültürlülüğün avantajlarına odaklanır filmlerin anlatısı ve sinematografisi. Artık çok kültürle büyümenin verdiği sabit değil, değişken bir kültürel kimlik taşır filmdeki karakterler. Göktürk (1999) ve Burns (2007 ve 2012), bu filmlerin iki kültür arasında yeni bir "üçüncü alan" (*third space*) oluşturduklarını belirterek, ne Türk ne de Alman sinemasına ait olduğunu savunurlar ve İngilizce kökenli *hybrid* (hibrit/melez) kavramını tercih ederek "Hibrit Sinema" (*Cinema of Hybridity*) diye adlandırır bu yeni olguyu. Malik (1996), bu bağlamda "melezliğin hazzından/hibritliğin keyfinden" bahseder. Olumlu bir anlam taşıyan "hibrit" kavramının sosyal-kültürel

anlamı, postkolonyal teorisyen Homi Bhabha'dan gelir. Bhabha (1994), düalist ve dikotomik kültürel anlayışı yıkar ve iki kültür arasında, “üçüncü alanda” yepyeni bir kültürün oluştuğunu savunur. Kültür anlayışı heterojendir ve kültürel kimlik böylece dinamizm ve değişkenlik içerir, her an yeniden oluşturulur. Hibrit kültürel kimlik pozitif tanımlanır.

“Hibrit Sinema” teriminin yanı sıra bu yeni filmleri tanımlama amacıyla belirli filmleri kapsayan dar veya daha geniş çerçeveli akademik yaklaşımlar ve kavramları ortaya çıkar. Bunlardan en önemlileri “Melez Sineması” (*Cinéma du Métissage*) (Seßlen, 2000), “Diasporik Sinema” (*Diasporic Cinema*) (Naficy, 2001), “Kültürlerarası Sinema” (*Intercultural Cinema*) (Marks, 2000), “Aksanlı Sinema” (*Accented Cinema*) (Naficy, 2006) ve “Çift (Kültürel) Kimlik Sineması” (*Cinema of Double Occupancy*) (Elsaesser, 2005). Bu yeni hibrit film estetiğini tanımlamak için ise “diasporik optik” (*diasporic optic*) (Moorti, 2003; Berghahn, 2011), “dokunsal görsellik” (*haptic visibility*) (Marks, 2000) ve “çokdilli” (*polyglot*) (Wahl, 2005; Berger ve Komori, 2010; Dwyer, 2005) gibi daha spesifik terimler yaratılır. Bu ifadelerin ve kavramların bulunduğu ortak nokta ise ulusal sinemanın artık sorgulanmasıdır. Yaklaşık otuz yıl önce, sinemanın üretiminin, dağıtım ve temalarının ulusötesi hale geldiği kabul edilmeye başlanır. Filmlerin artık ekonomik olarak (yerli film endüstrisi) ve anlatı olarak (ulusal karakterin temsili) ne kadar ulusal olduğu tartışılır (Higson, 1989). “Ulusötesi Sinema” (*Transnational Cinema*) kavramı iki ana sosyokültürel ve ekonomik değişime yanıt olarak ortaya çıkar: Birincisi, “ulusötesi” teriminin insanlar, kurumlar ve organizasyonların uluslar arasında nasıl bağlantılı olduğunu belirtmek için ve ikincisi, filmleri ulus-devletlerin sınırlarının ötesinde inceleme ve filmleri yeni bir açıdan değerlendirme arzusuna yanıt olarak (Higson, 2000; Higbee ve Lim, 2010; Ezra ve Rowden, 2006).

1990'lar sonrası birçok film gibi Fatih Akın'ın *Gegen Die Wand/Duvara Karşı* (2004) filmi de bu ikinci dönem göç sinemasını temsil eder ve filmin kendisi ulusötesi, *polyglot* ve hibrit olmasıyla beraber, ne Alman sinemasına, ne de Türk sinemasına aittir. Filmin yapımı, finansmanı, dağıtımı, ekibi ve oyuncularını ulusötesidir. Akın, filmde Türkçe ve yabancı müziklere yer verir. İlk sahnelerden biri olan Cahit'in arabayı duvara karşı sürüp intihara kalkışmasına Depeche Mode'un “I Feel You” şarkısı eşlik eder, Selim Sesler Orkestrası ve İdil Üner ise Türk sanat müziğiyle hikâyenin akışını destekler ve bir başka örnek olarak Cahit ve Sibel'in dolma yapıp rakı içtiği sahnede Sezan Aksu'nun yorumuyla “Yine mi Çiçek” şarkısı çalar. Berghahn (2006 ve 2015), Cahit ile Sibel'in aşkını “kara sevda” olarak yorumlayarak *Duvara Karşı*'nın Türk arabesk sinemasından da etkilendiğini savunur. Böylece, Batı'yı ve Doğu'yu harmanlaştıran film, yeni, hibrit bir olgu ortaya çıkarır. Filmdeki ana karakterler ise, Alman ve Türk kültürünün arasında kalıp kimlik sorunu yaşamamaktadırlar, zira artık hibrit kültürel kimlikleriyle yansılar ekrana. Çokdillilik, bir dili aksanlı konuşmaları veya iki dili karıştırmaları olumsuz değildir ve onların değişken kültürel kimliklerinin bir parçası olarak avantaja dönüşür.

40 *Metrekare Almanya*'daki Turna'ya dönecek olursak; o, hibrit bir kültürel kimliğin verebileceği hazıyı yaşayamamıştır, fakat bu durum ikinci kuşağı temsil eden Sibel'de değişmiş ve yeni kuşak Türk-Alman yönetmenleri bunu beyazperdeye yansıtmayı başarmışlardır. 2022 Berlinale

Panorama Belgesel-İzleyici Ödülü'nü kazanan *Liebe, Mark und Tod/Aşk, Mark ve Ölüm* (2022, Cem Kaya), Almanya'daki Türkiyeli göçmenlerin, çocuklarının ve torunlarının müzik kültür tarihini anlatırken, türkü, arabesk ve rap gibi değişik müzik stillerini kapsayan bu 60 yıllık göç tarihinin aslında ilk senelerden beri ne kadar ulusötesi, çokkültürlü ve kültürel hibrit olduğunu gösterir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye'den Almanya'ya 60 yıllık göç tarihinin iki ülkenin sinemasına nasıl yansıdığı ve ulusal sinema kültürlerini hangi açıdan etkilediği incelendi. Bu bağlamda kültür ve kültürel kimlik temsilinin yıllar içerisinde nasıl bir değişime uğradığına odaklanıldı. Türk sinemasında göç konusunu ele alan filmlerin önemli bir kısmının Yeşilçam dönemine ait olması nedeniyle, özgün anlatım kodlarına ve görsel kültüre sahip olan Yeşilçam sinemasının Almanya'ya göçü konu alan filmlerinin bu kendine has anlatı öğelerinden, sinematografisinden ve yapım koşullarından büyük ölçüde etkilendiğini söylemek mümkün. Çoğunlukla melodram ve komedi türlerinde işlenen dış göç olgusu Yeşilçam'da oldukça karamsar yansıtılır. Göçmenlerin ve geri dönenlerin yaşadıkları ağır çalışma ve yaşam koşulları, yalnızlık, işsizlik, yabancılaşma ve kültürel uyum sorunları sıkça işlenen konulardır. Göç nedeniyle dağılan aileler diğer bir baskın temadır. Bu temalar genellikle Yeşilçam'ın kendine özgü olan ve bir tür "melodramatik mod" içeren siyah-beyaz ikilikler üzerinden işlenir. Bu zıt ikilikler Batı-Doğu, kent-kır, zengin-fakir, burjuva-alt sınıf ayrımı üzerine kurulmuştur. Almanya, Almanlar ve asimile olmuş Türk göçmenler Batı'yı, kenti, üst sınıf ahlaki yozlaşmayı ve kentleşme ve refahla ilişkilendirilen kötü değerleri temsil ederken, Türkiye ve köylüler masumiyeti, dürüstlüğü ve yüksek ahlaki değerleri temsil eder. Filmlerin büyük bir kısmı sanayileşmiş Almanya'daki modern Batı kültürü ile kırsal, geleneksel Doğu kültürü arasındaki karşılaşmalardan kaynaklanan kültürel çatışmaları yansıtırken, dikotomik ve homojen bir kültür anlayışından beslenir.

Almanya'daki "Misafir İşçi" (*Gastarbeiter*) ve "Görev Sineması" da benzer şekilde göçü karamsar bir bakış açısıyla ele alır. Yabancı düşmanlığı, yalnızlık, kötü çalışma ve barınma koşullarına odaklanan filmler, Almanlar ve göçmenler arasındaki kültürel farklılıkları vurgular. Bu ilk göçmenleri ve hayatlarını konu alan filmler, iki kültürün arasında kalmış göçmenlerin problemleri konularına odaklanırken, kültür ve kültürel kimlikleri homojen ve dikotomik yansıtır. İki ulusal sinemanın göçe karamsar bakış açısı ve homojen kültür anlayışı Fatih Akın gibi ikinci ve üçüncü kuşak diasporik yönetmenlerin çokdilliliği ve kültürel çeşitliliği ön plana çıkararak ulusötesi filmleriyle değişir. Bu "Kültürel Hibrit Sinema", kültür ve kültürel kimliği sinematografik ve anlatı olarak heterojen ve değişken kurgular ve çoğu zaman bunu yaparken günümüzdeki artan göç hareketleriyle beraber oluşan kültürel heterojen toplumların kültürel etkileşimlerinin doğallığını ve güzelliğini vurgular.³

3 Bu çalışma Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)-UİDB-2531-DAAD İkili İşbirliği Programı kapsamında 221N423 proje numarasıyla yürüttüğümüz "Uzak Komşular: Türk-Alman İlişkilerinde Siyasi Anlatıları ve Görsel Kültürü Keşfetmek" isimli proje çerçevesinde desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (1976). Turkish Migration to Europe 1960-1975: A Balance Sheet of Achievements and Failures. N. Abadan-Unat (der.) *Turkish Workers in Europe 1960-1975 içinde* (s. 1-44). E. J Brill.
- Abadan-Unat, N. (2011). *Turks in Europe: From Guest Worker to Transnational Citizen*. Berghahn Books.
- Akgündüz, A. (1993). Labour Migration from Turkey to Western Europe (1960-1974). An Analytical Review. *Capital & Class* 51 (1): 153-194.
- Anık, M. (2012). Türk Sinemasında Yurtdışına Göç Olgusu. E. Yılmaz (der.) *Türk Sinemasında Sosyal Meseleler içinde* (s. 31-58). Başka Yerler Yayınları.
- Arslan, S. (2009). The New Cinema of Turkey. *New Cinemas: Journal of Contemporary Film* 7 (1): 83-97.
- Arslan, S. (2011). *Cinema in Turkey. A New Critical History*. Oxford University Press.
- Bade, K. J. (2004). *Sozialhistorische Migrationsforschung (Studien zur Historischen Migrationsforschung)*. V&R Unipress.
- Berger, V. ve Komori, M. (2010). *Polyglot Cinema: Migration and Transcultural Narration in France, Italy, Portugal and Spain*. Lit Verlag.
- Berghahn, D. (2011). Seeing Everything with Different Eyes: The Diasporic Optic in the Films of Fatih Akin. P. Cooke ve C. Homewood (der.) *New Directions in German Cinema içinde* (s. 235-252). I. B. Tauris.
- Berghahn, D (2015). *Head-On (Gegen die Wand)*. BFI Film Classics. Palgrave.
- Berghahn, D. (2006). No Place Like Home? Or Impossible Homecomings in the Films of Fatih Akin. *New Cinemas: Journal of Contemporary Film* 4 (3): 141-157.
- Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. Routledge.
- Bundesministerium des Inneren. (1982). *Betrifft: Ausländerpolitik*. Bonn: Bundesministerium des Inneren.
- Burns, R. (2006). Turkish-German Cinema: From Cultural Resistance to Transnational Cinema? D. Clarke (der.) *German Cinema since Unification içinde* (s. 127-149). Continuum.
- Burns, R. (2007). Towards a Cinema of Cultural Hybridity: Turkish-German Filmmakers and the Representation of Alterity. *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 15 (1): 3-24.
- Burns, R. (2012). From Two Worlds to a Third Space: Stereotypy and Hybridity in Turkish-German Cinema. G. Karanfil ve S. Şavk (der.) *Imaginaires Out of Place: Cinema, Transnationalism and Turkey içinde* (s. 56-88). Cambridge Scholars Publishing.
- Dönmez-Colin, G. (2008). *Turkish Cinema: Identity, Distance and Belonging*. Reaktion Books.
- Dönmez-Colin, G. (2014). *The Routledge Dictionary of Turkish Cinema*. Routledge.
- Dwyer, T. (2005). Universally Speaking: Lost in Translation & Polyglot Cinema. *Linguistica Antverpiensia New Series* 4: 295-310.
- Elsaesser, T. (2005). Double Occupancy and Small Adjustments: Space, Place and Policy in the New European Cinema since the 1990s. T. Elsaesser (der.) *European Cinema: Face to Face with Hollywood içinde* (s. 108-130). Amsterdam University Press.
- Erdoğan, N. (2006). Narratives of Resistance: National Identity and Ambivalence in the Turkish Melodrama between 1965 and 1975. D. Eleftheriotis ve G. Needham (der.) *Asian Cinemas: A Reader and Guide içinde* (s. 229-241). University of Hawaii Press.
- Erdoğan, N. ve Göktürk, D. (2001). Turkish Cinema. O. Leaman (der.) *Companion Encyclopedia of Middle Eastern and North African Film içinde* (s. 533-573). Routledge.
- Ezra, E. ve Rowden, T. (2006). *Transnational Cinema: The Film Reader*. Routledge.
- Gledhill, C. (2000). Rethinking Genre. L. Williams ve C. Gledhill (der.) *Reinventing Film Studies içinde* (s. 221-243). Arnold.
- Göktürk, D. (1999). Turkish Delight-German Fright: Migrant Identities in Transnational Cinema. *Working Paper for the ESRC Transnational Communities Programme Working Paper Series*, 99 (1): 1-14.
- Gürata, A. (2006). Translating Modernity: Remakes in Turkish Cinema. D. Eleftheriotis ve G. Needham (der.) *Asian Cinemas: A Reader and Guide içinde* (s. 242-254). University of Hawaii Press.
- Herbert, U. (2001). *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge*. Beck.
- Higbee, W. ve Lim, S. H. (2010). Concepts of Transnational Cinema: Towards a Critical Transnationalism in Film Studies. *Transnational Cinemas* 1 (1): 7-21.

- Higson, A. (1989). The Concept of National Cinema. *Screen* 30 (4): 36-46.
- Higson, A. (2000). The Limiting Imagination of National Cinema. M. Hjot ve S. MacKenzie (der.) *Cinema and Nation* içinde (s. 63-74). Routledge.
- Kaya, A. ve Adaman, F. (2011). The Impact of Turkish-Origin Returnees/Transmigrants on Turkish Society. Ş. Ozil, M. Hoffmann ve Y. Dayıoğlu-Yücel (der.) *Türkisch-Deutsche Studien Jahrbuch 2011: 50 Jahre türkische Arbeitsmigration in Deutschland* içinde (s. 37-58). V&R Unipress.
- Kayaoğlu, E. (2011). Das Deutschlandbild im Türkischen Film. Ş. Ozil, M. Hoffmann ve Y. Dayıoğlu-Yücel (der.) *Türkisch-deutsche Studien. Jahrbuch 2010. Türkisch-deutsche Kulturkontakt und Kulturtransfer. Kontroversen und Lernprozesse* içinde (s. 95-106). V&R Unipress.
- Kayaoğlu, Ersel (2012). Figurationen der Migration im türkischen Film. Ş. Ozil, M. Hoffmann ve Y. Dayıoğlu-Yücel (der.) *Türkisch-deutsche Studien. Jahrbuch 2012. 51 Jahre türkische Gastarbeitermigration in Deutschland* içinde (s. 81-104). V&R Unipress.
- Makal, O. (1987). *Sinemada Yedinci Adam. Türk Sinemasında İç ve Dış Göç Olayı*. Marş Matbaası.
- Malik, S. (1996). Beyond The Cinema of Duty? The Pleasures of Hybridity: Black British Film of the 1980s and 1990s. A. Higson (der.) *Dissolving Views: Key Writings on British Cinema* içinde (s. 202-215). Cassell.
- Marks, L. (2000). *The Skin of Film: Intercultural Cinema, Embodiment, and the Senses*. Duke University Press.
- Moorti, S. (2003). Desperately Seeking an Identity: Diasporic Cinema and the Articulation of Transnational Kinship. *International Journal of Cultural Studies* 6 (3): 355-376.
- Motte, J., Ohlinger, R. ve von Oswald, A. (1999). 50 Jahre Bundesrepublik – 50 Jahre Einwanderung. J. Motte, R. Ohlinger ve A. von Oswald (der.) *50 Jahre Bundesrepublik – 50 Jahre Einwanderung. Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte* içinde (s. 15-28). Campus Verlag.
- Münz, R., Seifert, W. ve Ulrich, R. (1999). *Zuwanderung nach Deutschland. Strukturen, Wirkungen, Perspektiven* (gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. baskı). Campus Verlag.
- Naficy, H. (2001). *An Accented Cinema. Exilic and Diasporic Filmmaking*. Princeton University Press.
- Naficy, H. (2006). Situating Accented Cinema. E. Ezra ve T. Rowden (der.) *Transnational Cinema: The Film Reader* içinde (s. 111-129). Routledge.
- Seefßen, G. (2000). Das Kino der doppelten Kulturen / Le Cinéma du métissage / The Cinema of Inbetween. Erster Streifzug durch ein unbekanntes Kino-Terrain. *epd Film* 12: 22-29.
- Stokes, M. (1992). *The Arabesk Debate: Music and Musicians in Modern Turkey*. Clarendon Press.
- Wahl, C. (2005). Discovering a Genre: The Polyglot Film. *Cinemascope* 1. <http://www.cinema-scope.net>.
- Yano, H. (2007). Migrationsgeschichte. C. Chiellino (der.) *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*, özel baskı içinde (s. 1-17). J. B. Metzler.
- Yardımcı, D. G. (2017). *The Representation of Turkish Immigration to Germany in German, Turkish German and Turkish Cinema*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Royal Holloway, University of London. https://pure.royalholloway.ac.uk/ws/portalfiles/portal/28937264/Deniz_G_ne_Yard_mc_PhD_Thesis.pdf.

ALTINCI KISIM
Kentsel Mekân

Başkent Ankara ve Cumhuriyet Şehirleri: Türkiye Şehirleri İçin Bir Örnek Model Yaratmak

ALİ CENGİZKAN

Cumhuriyet'in 100. yılında Türkiye plancılığına bakış konusunda pek çok üniversite, pek çok dergi özel toplantılar düzenliyor, özel sayılar yapıyor, özel görüşler alıyor. Benim, genelde Cumhuriyet Şehirleri'ne ve özelde başkent Ankara'nın planlanmasına bakışım, kuşkusuz, mimarlık tarafından olacak, ama planlama derslerini de çalışan bir mimarım: Üstelik de 2002 yılında Ankara'nın ilk planı Lörcher 1924-1925 Planlarını "ortaya çıkararak"; Ankara'nın üçüncü planı 1954 Uluslararası Yarışması'yla elde edilen 1957 Yücel-Uybadin Planı üzerine "ilk kez yazan", bir mimarlık tarihi ve tasarım öğretim üyesiyim. O kadar ki, herkes benim doktora konumun bu araştırmalar olduğunu zannediyor. Hepimiz, kendi disiplinimizin, disiplinlerimizin güçlü yönlerini-zayıflıklarını; dolgun ve güçlü yaklaşımlarını-boşluklarını en iyi bilen profesyonelleriz aynı zamanda. Bu nedenle de, 2000 yılında tamamladığım *Discursive Formations in Turkish Residential Architecture: Ankara, 1948-1962* (Türk Konut Mimarlığında Söylemsel Oluşumlar: Ankara 1948-1962) başlıklı doktora tezindeki esas konuya, yani konut oluşumlarının ruhuna ve 20. yüzyıl ortası gelişmelerine bir kitap bağlamında giremedim henüz: İlgili dönemin planlama çalışmaları üzerine yapılanlar ve yapılmayanlar beni meşgul ediyor hâlâ. "Planlama çalışmalarında yapılamayanlar" dedim, gerçekten de; ve konuyu daha da dallandırıp budaklandırmadan konuya girmek gerek, çünkü sunuşumu bir üst dil üzerine, Foucaultgil bir yaklaşımla temellendirmek isterim.

Cumhuriyet'in ilk yüz yılında Türkiye kentlerine damgasını vuran planlama yaklaşımları nasıl özetlenebilir? Bunu üç başlık altında sunmayı düşünmekteyim: Ankara'nın yeni bir başkent olarak planlanması ve bununla ilgili süreçlerin belirlenmesinde oluşturulan yaklaşım, kural, düzenek, yönetmelik, yasalar ve "teamüllerle" diğer Anadolu kentlerine örnek olunması dönemi (ki bunu 1923-1950 tarihleri arasına yaymaktayım); rayına girmiş bir devletçi ekonomiyle demokratik ilkelere açılım sağlanan bir ortamda, Anadolu kentlerinin 19. yüzyıl kalıplarından kurtulmasını sağlayacak bir kentleşme ve yenilenme çabası ortamı kurulması, bunun getirdiği belirsizlik ve gevşemeler dönemi (1950-1990); ülkesel sınırların küreselleşme etkisi altında sınır kabul etmez biçimde genişlemesiyle özgül ve denenmiş kurallarını unutan kentsel alan planlama ve genişleme ortamı olarak tanımlanabilecek son dönem (1990-2023)... Böylece içinde yaşadığımız büyük resmi de görebilme ve materyalize edebilme-içselleştirebilme şansı bulabileceğimizi düşünmekteyim. Dönemleri sırasıyla şöyle adlandırmayı önermekteyim:

- a. Özgül Arayış ve Özerk Planlama Dönemi (1923-1950)
- b. Yabancı Modeller eşliğinde Özgül Planlamayı Arama Dönemi (1951-1990)
- c. Özgül olandan Uzakta: Neo-Liberal "Her Şey Geçerli" Dönemi (1991-2023)

ÖZGÜL ARAYIŞ VE ÖZERK PLANLAMA DÖNEMİ (1923-1950)

Bence ilmi gaye odur ki, bir şehir kendini ıslah edebilmek için her şeyden evvel kendi ilmini tesis etmek endişesiyle şu suali kendine sorsun: ben neyim? Sonra bu sorunun cevabını bulmak kolaylaşır: ben ne istiyorum? Halbuki Türk şehirleri bu suali henüz kendilerine sormamışlar ve aynı suali soran yabancıların verdiği cevabı henüz işitmemişlerdir (Baltacıoğlu, 2007, s. 64).

Bu denli yalıtık bir nokta ve naif bir kavrayışla başlamıştık yüz yıl öncesine: Şehir nedir, biz neye şehir diyoruz? Şehirlerimiz nasıl oluştu ve biz şehri "nasıl yapıyoruz?" Başkaları, başka kültürler ve ülkeler, kendi şehirleri konusunda ne yapıyorlar, şehirlerini nasıl idare ediyor ve geliştiriyorlar? Geleceklerini nasıl düşünüyorlar? Kuşkusuz bu naif noktada olmamızda, yalnızca görece kapalı bir toplum olmamız kadar, şehircilik disiplininin mimarlık içinde ve yanısıra geç gelişmişliği ve bağımsız şehir plancılığı eğitiminin, evrensel biçimde, mimarlık içinden koparak kuruluşunun da gecikmişliği olgusu pay sahibidir.

Ancak yeni başkent olarak seçilen 20 bin nüfusluk kasaba irisi Ankara için, tam da bu naif noktada oluşuyor her şey. Bu dönemin anlatısını klasik biçimde dile getirmeye başlayabiliriz: Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının önderliğinde ve özellikle de Mustafa Kemal Atatürk'ün entelektüelliği ve "okumuş"luğunun yol göstericiliğinde, savaşa liderlik eden merkez Ankara'nın stratejik mevki olarak seçimi sonrası yeni başkent kararı alınınca, zaten Milli Meclis'in kurulduğu ve Kurtuluş Savaşı'nın sonuçlandırıldığı coğrafi merkezin, Osmanlı Devleti'nin 470 yıllık payitahtı yerine başkent olarak seçilmesi gerçekleşir. Mustafa Kemal'in deyişiyle bu bir seçim değildir; adeta, Ankara'ya "gelinmiş ve kalınmıştır" (bu arada Ankara da rüştünü ispat etmiştir.)

Başlangıçtan itibaren bu dönemde bütün kararlar gözden geçirildiğinde, önce yeni ve modern bir kent kurulması, sonra bu kentin “başkent” olması, dolayısıyla modern dünyadaki arayışlarla çakışan biçimde, “yeniliğe açık ve en çağdaş arayış ve buluşlarla birlikte” kurulması gerçekleşir. Hızlı olmak gerektiği için, zaten İstanbul’da yangın yerlerindeki planlama çalışmalarıyla denenmiş olan ve o dönemde Almanya Büyükelçiliği yapılarını tasarlamak için Ankara’da bulunan mimar Dr. Carl Christoph Lörcher’e plan ısmarlanır. Lörcher’in Eski Ankara, yani kale çevresi için tasarladığı plan uygulanmadan kadük kalır, ancak 1925’te kendisine ısmarlanan ve içinde Parlamento’yu da bulundurması istenen “Yeni ve İdari Şehir Planı” benimsenerek uygulamaya sokulur; 1925 Büyük Kamulaştırma kararıyla birlikte yürürlüğe girer. Çok sadeleştirilmiş olarak aktardığım bu gelişme, bir dizi, deyim yerindeyse, “tepişme” sonucunda ortaya çıkar: Bugün bile, süreci başlatanın kim olduğu belirsizdir, ama büyük ölçüde bu kişi, Avrupa görmüşlüğüyle Mustafa Kemal’dir; ancak o dönemde bir dizi ordu subayı (ki bu olgu, çok doğaldır, çünkü orduda 19. yüzyıl içinde geliştirilen kısmi modernizasyon sonucunda ordu üyeleri, toplumun ve imparatorluğun en eğitilmiş kesimini oluştururlar) imparatorluğu yenilikler ve modern olan konusunda, onun modern olduğunu bilmeden, bilgilendirirler.

Aslına bakarsanız bu dönem, 1923 öncesi gelişmelerin doğal bir uzantısıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun son evrelerinde, gerek başkent İstanbul, gerekse bağlantılı olan eyaletler, özellikle “millet kültürü”nün de uzantısı olarak, “orantısız bir gelişme ve modernleşme süreci” içinde, aralarında mücadele ve denetim olmadan “birbirlerine rakip” olarak gelişmektedirler. Eşitsiz gelişme süreci içinde, sınırları geniş bir imparatorluk içinde bazı avantajlarla ileri gelişmişlik içindeki yerleşimler için öne çıkmak-öncülük yapmak, erişilmesi gereken bir çaba haline gelmektedir. Örneğin başkent İstanbul, ya da payitaht, 1850’lerden başlayarak dünya ticaretine eklenme, kendi ticaret sektörünü yenileme, bunun sonucu olarak rıhtımlarını yeniden düzenleme, “payitaht” İstanbul’u aydınlatma, şehir içi “seyrüseferi” (toplulaşım) karadan ve denizden hızlandırma ve İstanbul sakinlerinin yanısıra konuk olan sakinleri içinde de daha iyi yaşam koşulları sunmak peşindedir. Bunun yanısıra kendi ticaretini geliştirmek, daha kolay dışalım-dışsatım yapmak, donanmasını-ordusunu yenilemek ve çağdaşlaştırmak da, bilinçli bir modernleşme rotası seçimi olarak değil, doğal birer refleks olarak gelişir. Bu nedenledir ki, kentsel işletmelerin çoğunda ayrıcalık (kapitülasyon) antlaşmaları kullanılarak, yap-işlet-devret modelleri kullanılır. Rıhtım, gümrük, tramvay, şehir aydınlatması, havagazı, yol yapımı, demiryolları hatları ve işletmeleri, şehir hatları işletmeleri ve benzerleri, ayrıca doğal olarak bunların kurumsal tüzel kişilikleri, ayrıcalık olarak yabancı kişi ve kurumlara verilir, çünkü hızlı sonuç almak ancak böyle olanaklıdır.

Cumhuriyet’in kurucu yönetimi ise, bu “kalkınma modeli”nin yarattığı devletlerarası sömürünün getirdiği yükün gayet farkındadır ve başta bankacılık sistemi olmak üzere, demiryolu taşımacılığı, madencilik, tarımsal kimi sektörler ile posta-telgraf-telefon alanlarına öncelik vererek bu yatırımları hızla kamulaştırır ve devlet bünyesinde toplar. Yeni başkent Ankara’da 30.000 nüfus varken kurulan Ankara Belediyesi, İstanbul Şehremaneti örnek alınarak yeniden yapılan-

dırılır (16 Şubat 1924); ancak yürütme yetersiz olunca İstanbul'dan getirilen belediye başkanı ve deneyimleriyle, başkent, özel bir statüde olmasa bile, üzerine titrenen bir ilgi ve dikkatle yeniden kurulur ve genişletilir. Bu ilgi ve dikkatin temeli planlama ve uygulamadır. Bunun sonucu olarak 28 Mayıs 1928 tarihinde kurulan Ankara İmar Müdürlüğü ve kendi şemsiyesi altındaki İmar İdare Heyeti, Türkiye'nin başkenti Ankara'ya özgü kararlar alırken, bir örnek olarak öne atılmakta ve izleyen yıllarda, merkezî devlet otoritesinin kararlarıyla uyumlu biçimde, aldığı kararlar, tüm Türkiye kentleri için geçerli kılınacak bir “model oluşturulmakta”dır. Kentsel alanlardaki imar ve geliştirmenin, kentsel ve kırsal kalkınmanın yol ve yordamını tanımlayan bu yıllarda, İmar İdare Heyeti'nin kararlı duruşu ve etkileri, 1960'lı yılların başına kadar sürmüştür. 1924 Köy Kanunu; 1930 Belediye Kanunu (No 1580); 1930 Umumi Hıfzısıhha Kanunu (No 1593); 1933 Yapı Yollar Kanunu (No 2290); 1933 Belediyeler Bankası Kanunu (No 2301, 1945 yılından itibaren İller Bankası olacaktır); 1934 Belediyece Yapılacak İstimlak Hakkında Kanun (No 2497); 1935 Belediyeler İmar Heyetinin Kuruluşuna Dair Kanun (No 2763), bu dönemde kurallı kentleşmeye ve düşünülmüş kıra duyulan inanç ve güvenin hem ürünü, hem de göstergesidir. Ancak bu düzenlemelerin tümünün de merkezî bir otorite yarattığı, dolayısıyla zımnen merkezîliği (hatta evrensel olan/olduğu zannedilen merkezîliği) ve dolayısıyla homojenliği, yani heterojenliği, yere özgü olanı ve çeşitliliği değil, tektipleşmeyi teşvik ettiği unutulmamalıdır.

Türkiye'ye ilk kez 1927 yılında gelmiş olsa da, 1929-1939 arasında başta başkent Ankara olmak üzere Adana, Mersin, İzmit, Gaziantep, Tarsus gibi kentleri planlayan Jansen, İstanbul ve İzmir için de varolan ada-parcel düzenleri için düzeltme (revizyon) planları yapmıştı. Jansen, şehirleri işlevsel semtlere ayırdığı (*zoning*) bölgeleme planlarıyla, ayrıca kendi mimari ve kentsel tasarım ölçek ekiplerinde bulunanlar yoluyla yarattığı kendine özgü planlama tarzıyla, adeta bir ekol oluşturmuştur. Jansen'in, planlamanın bu emekleme döneminde, Türkiye'de ilk kez makro ölçekli bölge planlarını düşündüğü ve ona uygun planlama yaptığı da söylenebilir.¹ Bu ekolün yaklaşımı (henüz 2000'li yılların başlarında yabancı uzmanlar tarafından da bulgulandığı gibi), şehri büyümeye yatkın bir organizma olarak ele alan “stratejik planlama”dır denilebilir. Şehrin gelecek planına yeşil alanlar çerçevesinde eklenen-eklenecek olan mahallelerin oluşturduğu semtlerle, şehrin genişlemesi ve varolan (yol-yolun taşıdığı altyapı-merkez sosyal donatısı) beslenme eksenlerinden yararlanması sağlanmıştır. Jansen ve ekibi, yaptıkları ve kısmen uygulanan tasarımlarla, plan hiyerarşileri, yaklaşımları yanısıra, temsil biçimleriyle de örnek alınan ekol yaratmıştır, denilebilir. Kısmen Egli tarafından da sürdürülen bu ekolün etkileri (ki Egli de, Türkiye'de bulunduğu dönemde, Niğde, Edirne, Balıkesir, Samsun kentlerini planlamış, Denizli'nin (Tavas, Kale Tavas, Kızılcabölük, Çal, Çivril, Yeşil Yayla) ilçe ve kazaları için planlar yapmıştır. 1950'li yılların sonlarına kadar bu ve benzeri yaklaşımlar belirleyici olacak; İller Bankası için plan üreten şehir plancıları bile, Puginvari birer kent silüeti/panoramasıyla planlarını somutlaştırmaya, açıklama ve paylaşmaya çalışacaklardır. Tekeli'ye göre, bu dönemde yapılan planlama çalışmaları mahalle (*siedlung*), köy planları, eski kentlerin planlanması, yeni kentlerin planlan-

1 Bu konuyu ayrıntılı olarak yakında yayımlanacak olan kitapta tartışmaktayım: Cengizkan (2024).

ması ve bölge planlarının yapılması şeklinde gerçekleşir (Tekeli, 2011, s. 98). 1923'ten İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar 22 yılda yaptırılan küçüklü büyüklü imar planlarının sayısı 260'ı geçkindir; bu da bütün ülke sathına yayılan, ilgili belediye ve fen heyetlerini ilgilendiren, içinde olan kurumlara deneyim ve birikim sağlayan bir etkinlik demektir.

Bu çerçeve içinde 1950'li yıllara gelindiğinde, Türkiye kentlerinin ve kent planlamasının düzenli bir biçimde izlenmesi önemini yitirecektir. Demiryollarına karşı karayollarının öne çıkarılmasıyla, karayolu yatırımı, otomotiv endüstrisinin öncelenmesi, otomotive bağımlı sektörlerin gelişmesi ağırlık kazanır. Erken Cumhuriyet kentlerinin yeni ulaşım ağlarına feda edilmesi, yalnızca ulaşım tercihiyle değil, inşaat teknikleri ve teknolojik tercihleri alanındaki kontrolsüzlük nedeniyle de birikim yitirecektir. O kadar ki, mimarlık ve şehircilik eğitimleri alanlarında yapılan müfredat değişiklikleri ve yeniliklerle çağa uyulsa bile, anaakım söylemsel gidiş değiştirilemeyecek, denetlenemeyecektir: Aslında 1950'ye gelirken, ülke kentsel coğrafyasında henüz betonarme inşaatın öncelenmediğini; betonarmenin çoğunlukla hâlâ kamu yapılarında inşaat tekniği olarak kullanıldığını; hatta kent merkezlerinde, geleneksel ahşap karkas ve yığma konut yapılarının baskın olduğunu; tarihî kent dokusu çalışmalarında akademik açılım ve birikimler kazanıldığını; hatta kimlik kurma peşindeki Ulusal Mimarlık söyleminin ve getirdiği paralel araştırmaların, mimarları tarihî dokuyla uyumlu yeni yapılaşmalara sevk ettiğini söylemek mümkündür. Ancak savaşa girilmese bile savaşın bedelini kentten kıra göçle temsil edilebilecek bir ekonomik daralmayla ödeyen Türkiye, değişime hazır hale gelmiştir.

YABANCI MODELLER EŞLİĞİNDE ÖZGÜL PLANLAMAYI ARAMA DÖNEMİ (1951-1990)

Toplu olarak kalkınma çabası içinde bulunan Türkiye'de çözüm yolu bulmak zorunda olduğumuz çeşitli problemlerin arasında konut konusu hiç şüphesiz ön sırada yer almaktadır. // Zira çağdaş uygarlık seviyesine gerçek anlamda yükselebilmemiz anca bu vatan üzerinde yaşayanları insan gibi yaşanılır konutlara sahip kılabilmemize bağlıdır. // Bugün halkımızın büyük çoğunluğu ya ilkel kasaba ve köy toplulukları halinde toprak evlerde ve izbelerde, ya da şehirlerde en derme çatma malzeme ile kötü düzen, işçilik ve sağlık bakımından elverişsiz olarak yapılan gecekondularda yaşama çabası içindedir. // Bu gecekondu bölgelerinde yaklaşık olarak **üçyüzbün** gecekondu bulunmakta ve bir buçuk milyon insan yaşamaktadır (Mesken Dairesi Proje Fen Müdürlüğü, 1957).

Türkiye'de 1950'li yıllar, aslında Cumhuriyet'in kurucu partisi içinden yetişen kadroların demokratik seçimle iktidarı devraldığı, ancak dünya açısından da, İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürünün ortamı belirlediği etkiler altındaki bir ortama denk düşmektedir. Bu ortamın gerilimleri altında yürütme, yasama ve cumhurbaşkanını da arkasından sürükleyerek, adeta "kamp değiştirir". 1933 yılında iyice ortaya çıkmış olan Sovyetler Birliği'yle dostluk ortamı, savaş sırası ve sonrasında her iki tarafça da değiştirilen politikalarla zedelenmiş, başka bir küresel ekonomik ve kültürel ortam doğmuştur. Bu ortamda Türkiye, kolayı seçer: Kendisine, savaşa girmediği halde, vaat edilen Marshall Yardımı ve diğer olanaklar çerçevesinde her türlü yardım ve desteği kabul eder; konut kredilendirme ve regülasyonları; imar ve planlama mevzuatı; çevre

alanında etkin hemen bütün kamu kurumlarının tekrar örgütlenmesi gibi konularda tavsiye-lerle uyumlu yeniliklere gider.² 1957 yılında İmar ve İskân Bakanlığı kurulu. İller Bankası'na ve Bakanlığa davet edilen yabancı uzmanlar, farklı konularda ve ciddi sayıda tavsiye raporları hazırlarlar.

Yurtdışı fonlarla gerçekleştirilen yeni yatırımlar, bir yandan kamu kurumları ve üniversite gibi eğitim kurumlarının oluşturulması için kullanılırken, öte yandan deprem-sel baskını-toprak kayması ve yeniden yerleştirme gibi yerleşim politikalarının örneklem envanterlerine katkıda bulunurlar. Kuşkusuz bu dönemin en etkin politikalarından bir diğeri barajlar politikasıdır ve gerek tarımı desteklemek, gerekse ülke içi genel su politikasını oluşturmak için kullanımını öncelikle, önemli bir yatırım kanalı olarak belirlenmiştir. Tarımsal kalkınma, küresel ölçekte verilmiş bir ödev gibi takip edilmektedir; alanın alt bileşenleri de egemen politik tanımlarla belirlenir. Türkiye tarımının endüstrileşmesi, ağalık düzeninin kaldırılmaması koşuluyla gerçekleştirilecek, ürün ve girdi politikalarında “dışa bağımlılık” bir önemli kısıt olarak uygulanacaktır.

1954 yılında açılan Uluslararası Ankara Planı Yarışması, 1957 Ankara İmar Planı'yla sonuçlanır; ancak daha yarışma sırasında, Bölge Kat Nizamı olarak anılan kararlarla, plan sürecinde geleceğin planı “delinmiştir.” Zaten gerçekleştirilen 1956 Yeni İmar Kanunu (No 6785), Türkiye kentlerini mimari yapı açısından tektipleştirmeye doğru gidecektir. Uluslararası Yarışma'nın çoğu katılımcısının çizim ve belgelerinde bile, kentsel mimari yapı blokları açısından adeta Uluslararası Üslup yaklaşımlarına uyan, kentlerin figüral oluşumunu önemsemek yerine, figür bloklar ve nokta yapı bloklarla kenti yapmaya başlayan tutumlar görülür. Uluslararası ortamda yeni önemsenen ve gelişmeye başlayan kentsel tasarım ölçeği, Türkiye'de bu tikel yapılaşmalarla ölçek bulacak; ancak bu yapılaşma tarzı uygulama içinde varolan kent dokusunun bütünlüğünü unutturacak biçimde değiştirecek, kentlerde alt merkezlerin yapılarla belirlenmesine yol açacak ve giderek geleneksel dokunun ortadan kaldırılmasını meşrulaştıracaktır.

Kuşkusuz Türk kentlerinin ana omurgasını oluşturan “apartman bloğu” türü yapılaşma, 1965 Kat Mülkiyeti Kanunu'yla (No 665) meşrulaşır. Bu stereotip blok, arz-talep dengesi içinde güçlü bir söylemsel varlıkla günümüzde de baskın yapılaşma karakterini belirlemektedir. Kuşkusuz bu yapılaşma türü, bir kamu kurumu olan Emlak Kredi Bankası mimarlık bürolarının arayış ve tasarımlarıyla vücut bulmuş ve konut kredilendirme sistemiyle hayata geçmiş; peşine takıldığı, 1959'la başlayan çimento fabrikaları yatırımlarını artırma rüzgârıyla kemikleşmiş; 1960'lı yılların başından itibaren de artık özel sektör aktörleri küçük girişimciler elinde “yap-sat” müteahhitliğinin doğması ve gelişmesine yol açmıştır. 1960'ların başından itibaren yaygınlaşan bir başka konut türü ise “gecekondu”dur. İlk örnekleri 1930'lu yıllarda Ankara'da ortaya çıkan gecekondu, 1950'li yıllarda tarımın makineleşmesi ve dolayısıyla, köyden kente göçün yarattığı kentlerde artan baskının karşılığı olarak gelişen, yeni ve ucuz konut talebinin yurttaşlar tara-

2 Örneğin Bayındırlık Bakanlığı'na bağlı olan şube müdürlükleri, Devlet Su İşleri, Karayolları Genel Müdürlüğü, Yol Su Elektrik, Köy Hizmetleri, Deprem Enstitüsü, Devlet İstatistik Enstitüsü, Türk Standartları Enstitüsü, Devlet Arsa Ofisi bu dönemde, çoğu mimarlık ve kentleşmeyle ilgili olan ve kabuk değiştiren kuruluşlardır.

findan bulunmuş karşılığıdır: Hazine toprağına bir gecede yapılan kaçak yapılaşma... Aslında plancılar ve mimarlar, 1940'lı yılların ikinci yarısından başlayarak ucuz konut mahalleleri tasarlayarak, farklı kent topraklarını farklı kullanıcı gruplara sunarak bu yayılmayı önlemeye ve konutun imarlı alanlarda meşru ve yasal süreçlerle elde edilmesine çalışmışlar, ancak sonuçta teknokratlar, politikacılara karşı yenilmişlerdir. 1960'lı yılların başlarından itibaren özellikle genel seçimlerde politikacıların attığı adımlarla elektrik-su-kanalizasyon-yol ve otobüs hatları gibi kentsel hizmetlerden yararlanmaya başlayan gecekondular, masum girişimcilik ürünü olma özelliğini de kaybederek bir özel sektör yatırımı haline gelirler: artık “gecekondu müteahhitliği” söz konusudur. Ancak 1980'li yılların başında Tekeli, bu konut sunumunun sivil yurttaşlar tarafından bulunmuş, merkezî otoritenin üzerindeki baskıyı azaltan bir “çözüm” olduğu perspektifini geliştirecek ve eleştirel bakışlar aşılabacaktır. Kuşkusuz bu çözüm, planlama kurumunu anlık çözüm vaatleri ve bunun pratiğıyle zorlayan, plansız mahalleler kurulması, yollar açılması ve bunların getirdiğı bütçe zorlukları gibi yeni problemler yaratacaktır.

Bu dönemde çıkarılan 1983 Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu (No 2863), çözülen ve değer yitiren geleneksel ve tarihî konut stokuna karşı duyulan koruma ilgisinin artmasının da göstergesidir. Uluslararası yasalarla desteklenen bu ilgi, Cumhuriyet'in erken yıllarından beri izlenmekte olan telif hakları konusundaki kaygının, 1951'de yasalanan Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'yla (No 5846) yeni dönemde vücut bulan belirtkesidir. Artık eski şehir parçaları ile tekil yapılar ve yeşil alanlar, koruma altına alınacak, kolay yıkımla karşılaşmayacaktır. Kültür ve Tabiat Varlıkları alanında oluşturulan kurullar, gerek merkezî otorite, gerekse ilgili yerel yönetimlerin içindeki aykırı ve uzlaşmaz görüşlerle zorlanacak, uygulamada yeni çelişkili ortamlar yaratılacaktır.

Yine 1984 tarihli Büyükşehir Yasası (No 3030) şehirleri ilçe bazında özgür kılarak kolay ve hızlı hizmet götürülmesini amaçlamış; ancak pratikte farklı siyasi partilerin kazandığı bölge olarak ilçeler ile Büyükşehir arasında uyumsuzlukların yansımaları tetiklenmiş ve yerel yönetim hizmetlerinin aksamasına yol açmıştır. 1985 İmar Kanunu'yla (No 3194) yeni uyumlar amaçlanmıştır.

ÖZGÜL OLANDAN UZAKTA: NEO-LİBERAL “HER ŞEY GEÇERLİ” DÖNEMİ (1991-2023)

İmar planları ne kadar iyi tanzim edilirse edilsin, Belediye'ye (ve dolayısıyla halka) kanuni ve mali kolaylıklar sağlanmadıkça istenilen neticeler alınmaz. Belediyeye yapılacak en büyük kolaylık, Yapı Yollar kanunu ile ilgili “Hamur Kanunu”nun şumullendirilmesi olacaktır. Bu suretle yalnız yanan ve tahribe uğrayan yerlere tatbik olunan bu kanun, inkişaf sahalarına da tatbik edilebilecek ve inkişaf sahalarında yapılacak hamurlarla, parselasyon işleri kolaylaşabileceğı gibi, Belediye hakkı olan muayyen bir yüzde de amme hizmetleri masraflarını karşılayabilecektir (Yücel ve Uybadin, 1954).

1950'li yılların sonlarında dile getirilen bu görüşlerin, bir dar görüşlülük ifadesini olduğunu saklamaya gerek yoktur. Ancak bu dar görüşlülüğü, 1970'li yıllara kadar ifade edip vurgulayan ve aşmayı önerenler de ne yazık ki yoktur. Ülke, 1960-1971 arasında bir özgürleşme fırtınası

yaşamaktadır; Devlet Planlama Teşkilatı gibi kuruluşlar çok nitelikli planlama çalışmaları yapmakta; İmar ve İskân Bakanlığı çevresinde gelişen entelektüel birikim, ülke planlama pratiğine bilfiil yansımaktadır. 1940'lı yılların SBF Şehircilik Enstitüsü ve Ernst Reuter ile Gustav Oelsner gibi plancılarının katkıları, başta Ankara olmak üzere bütün kentlere yansıyan konut kooperatifçiliğiyle olumlu ürünlerini vermektedir. Ancak bu olumlu kentsel geliştirme taktiklerinin farkında olanlar çok azdır.³

Küreselleşme sözcüğünün Türkiye’de uzman ve entelektüel dünyanın parçası olmaktan 1990’lı yıllarda çıktığını ve halk arasına da karışmaya başladığını biliyoruz. Çünkü erken dönemlerde son Osmanlı kentlerindeki modernleşme ve çağdaşlaşma gibi, dönemin yaşanan gerçekliği, ya da “çağın gerekleri”, bunu zorunlu kılmaktaydı. Postmodernizm gibi neoliberalizmin de söylemsel dalgaları ülkeye daha erken girmişti, ancak 1990’larla beraber, Özalcı politikalarla 1980’lerden beri geliştirilmeye çalışılan liberal yaklaşımdaki küreselci ekonomi oturma eğilimindeydi: Artık dış-satımda farklı pazarlara açılma, üretimi küresel istemlere göre düzenleme, bunları devlet teşvikleriyle ve özel anlaşmalarla yapabilme, bu karşılık iç pazarda da, ikili tüketim politikası geliştirme gibi yöntemleri kullanır olmuştur. Mimarlık da müteahhitlik piyasasıyla dış pazarlara açıldı: Komşular başta olmak üzere Libya, Cezayir, Mısır, Lübnan gibi Akdeniz ülkeleri, Suudi Arabistan, Rusya, Karadeniz ülkeleri, Azerbaycan ve Türki Cumhuriyetler, bu dış pazarların kimilerini oluştururlar. Kuşkusuz bu ilişkilerin yan etkisi olarak mimari tasarım ve müteahhitlik-müşavirlik firmaları, uluslararası tanınırlık kazanırlar; niteliklerini artırır ve evrensel hizmet kurumları içinde rekabete girebilir hale gelirler; sermaye birikimleri artar. Ancak 2000-2023 arası izlenen ne-liberal olabilen ve neo-liberal politikalarla, gerek ülkesel imar politikaları, gerekse uluslararası tanınırlık olgusu, büyük ölçüde törpülenecektir. Özgün ve özgül birikimlerin hemen tümüne karşı çıkan ve her türlü karara “yarı muğlak dava kisvesiyle ideolojik bakan” bir yönetim anlayışı, ülkeyi ve topraklarını özel sektör ve yabancı sermaye yatırımlarına kayıtsız biçimde açacaktır. Örneğin İstanbul’un Beyrut yerine Ortadoğu’da bir “finans kapital merkezi olabilirliği” uzun süre tartışılacaktır, durum Maslak-Levent bölgesinin çok katlı yapılaşmasıyla sonuçlanır. Yine aynı perspektifle “Kanal İstanbul” yatırımcı sermaye çekme tutkusuyla kol kola biçimde önerilir. Ataşehir Finans Merkezi, aynı “yarı muğlak dava kisvesiyle ideolojik bakan” yönetim anlayışının icraatı olarak 20 yılı aşkın bir tarihe sahiptir. Örneğin Ankara Kalesi’nin bütün olarak tek özel sektör şahsına satışı, “an meselesi” şansı ile engellenir, ancak yine aynı belediye yönetimi sırasında, 1950’li yıllardan beri yapılaşma yasağı olan dere ve akarsu boyları ve eski yatakları, imar kuralları değiştirilerek yapılaşmaya açılır. Üstelik de çok katlı yapılaşma, başkent Ankara’nın 1970’den beri aynı kurullarla gelişen iki-üç katlı banliyö semtlerini, 12-15 katlı yapılarla teslim alır. O kadar kuralsızlık hâkimdir ki, Ulus’ta bulunan Ankara Belediyesi’ne ait Nezih Eldem tasarımı yapı, esnafa satılır, onlar da yapıyı alt

3 Türkiye 1948-1962 arasında bir konut kooperatifçiliği cennetidir; bu sürede kurulan 391 kooperatiften 184’ü Ankara’dadır. Reuter’in “konut topluluğu” yaratma temelinde geliştirdiği bu model, kentlerin komüniteler aracılığıyla toplumsal açıdan uyumlu büyümesini de sağlamaktadır (Cengizkan, 2000).

kiracılara (*sub-rent*) ve alıcılara, parçalayarak dağıtır. Büyük ölçekli Üçüncü Boğaz Köprüsü, Kanal İstanbul, İstanbul Finans Merkezi, Marmaray gibi kıtasal ölçekte büyük yatırımlar, parti ölçeğinde ya da yakınlık bazlı gruplar içinde istismara yol verir; ancak asla zaten süreç içinde yol açacakları bilimsel birikimlere ve yeni çalışma alanlarına ışık tutmaları, yol açmaları istenmez.

Kırsalda da aynı saldırganlık hüküm sürer: Su kaynakları HES; rüzgâr dolu tepeler RES; yeraltı kaynakları kömür ve taş ocakları olarak düşünülür ve yerli-yabancı özel sermayeye kiralanırken, yakınlarındaki kırsal ve kentsel yerleşmelerin bunlardan nasıl etkileneceği düşünülmez. Bu denli liberalleşmiş (!) bir ortamda, “bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” ötesinde, her teklife açık bir tüccar zihniyet, her türlü yatırım ve girişimi gündelik yaşamın temelinde adeta yadsır.

[100 yıl boyunca] Uygulanmayan planlardan bahsettik, planlama yok dedik. Aslında planlama var, çünkü plansız bir sistemde kapitalizm varolamaz ama “gereği kadar planlama”, yani minimum gereklerle güçsüzlerin uyması gereken planlama var. [...] [B]izim plan yapma biçimimizin eskidiğini, dünya biliminin geldiği noktada artık o mevcut planlardan ya da plan kademelenmelerinden bahsedemeyeceğimizi düşünüyorum. Ölçek problemi dolayısıyla elbette bir kademelendirme olacak; alt ve üst ölçek planlar arasında bir tutarlılık da olmalı ama bu tek yönlü bir şekilde, emir-komuta zinciri içinde tepeden aşağıya inmemeli; her kademe için ayrı ayrı müzakere edilerek, kademeler arası tutarlılık kurulmalıdır (Tekeli, 2023).

- Türkiye kentleri için düşünülen deneyim üzerine geliştirilen şehirleşme “model”i, Ankara’nın örneklik oluşturduğu bu model, 100 yıllık Cumhuriyet Dönemi kentleşme deneyiminde ayrıcalıklı bir önem taşır; ancak bu uygulama, başlangıç kaygılarından koptuğunda, kendiliğinden bir merkezleşme ve tektipleşme yaratır.
- Geldiğimiz noktada, yani 100 yıllık Cumhuriyet Dönemi kentleşme deneyimi birikimi sonrası en büyük eksikliğimiz “özgüven eksikliği”dir. Bugün durmagit değişen kurumsallıklar içinde “Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı”, kentlerin planlanması ve Türkiye mimarlığının kural ve koşullarının belirlenmesi konusunda “tek yetkili makam” haline getirilmiştir. Kurum, dünyada evrensel değer kazanan şehirleşme politikaları, yerel yönetim strateji ve yenilikleri konularında araştırma yaptırmakta, ama iş icraata gelince, öğrenilenleri uygulamaya dökmemektedir.
- “Özgüven eksikliği”nin bir başka sonucu, bu süre içinde bir Mimarlık Yasası çıkarılmamış olmamızdır. Özellikle erken Cumhuriyet dönemindeki özgün arayışlar ve özgüven dolu dönüştürücü tutumlara karşın şu anda, örneğin Mülkiyet ve İmar, Yerellik ve İmar, Kentin Geleceği ve Planlama konusunda bölgelere ve şehirlere özgü kurallar geliştirmek akla gelmemekte, ya da bunlar, gerçeklikten uzak bulunarak uygulanmamaktadır. Kıyı Kanunu ya da İstanbul Boğazı öngörünüm bölgesi kararları, ya da İstanbul Tarihi Yarımada Yapılaşma Koşulları’nın durmaksızın değiştirildiği ve uygulanmamaya çalışıldığı bilinmektedir. Yine çok yakın zamanda, acı sonuçlarıyla milletçe travma yaşamakta olduğumuz 6 Şubat Adıyaman ve Hatay depremlerinden sonra, akarsu yatakları ve baraj havzalarına özgü yeni yapılaşma kuralları ve yasaları

geliştirmemiz gerektiği açıktır. Nedense bakanlıklar ve ilgili kurumların kitabî olarak benimsediği anlayışların uygulama söz konusu olduğunda ya da tikel olarak kimi yerlerde ve zamanlarda benimsenmediği bilinmektedir!

- 1923-2023 arasında planlama kültürü, dolayısıyla, birikimi, deneyimi ve eğitimi de çok değişmiştir. Sitte-Jansen öğretisi ve birikiminden-uygulamasından, daha bilimci ve nesnel, ancak uygulamanın oldukça gerisinde kalan, katılımcı olmaya çalışan bir planlama ve yönetişimci olmaya çalışan bir yerel yönetim dönemine geçiyoruz. Ancak gelinen nokta yetersizdir.
- “Planlamada katmanlılık”, yani farklı dönem ürünlerinin (bu durumda yapı ve semtlerinin) biraradalığı, iskanlanmış olan bir çevresel birikim ve kentsel değerdir. Yalnızca arkeoloji alanına sıkışan “çok katmanlılık” da, ne yazık ki, yanlış anlaşılmaktadır; çünkü çok katmanlılık, dönemlerin ve bu durumda plan dönemlerinin, birlikte ve aynı anda yaşarlığı ve içiçe varoluşları olarak anlaşılmadıkça, Anadolu kentlerine ilişkin bu ayrıcalıklı değer, başka ülkelerin kültürlerinde bulunmayan ya da zayıf olan bu değerlerin tam hakkı verilemeyecektir.
- Türkiye coğrafyası ve toplumu, kendi yerleşimlerinin geleceğini planlamakta ve programa bağlamakta, pek çok özgür ve özgül seçenекle karşı karşıyadır ve bunu hak eden bir potansiyele sahiptir. Önümüzdeki yeni yüzyılın, bu dar görüşlülükleri aşan dinamikler getireceğine inanıyorum.

KAYNAKÇA

Bu çalışmada dipnotlu-kaynakçalı bir yöntem kullanılmaması özellikle tercih edilmiştir. Ancak çok anlamlı bir biçimde bu çalışmaya yazarın kendi çalışmalarının yanı sıra, aşağıdaki isimlerin ve eserlerinin tümünün doğrudan-dolaylı katkıları açık ve kaçınılmazdır: Tuğrul Akçura; Sevgi Aktüre; Haluk Alatan; Özcan Altaban; Seyfi Arkan; Raci Bademli; Murat Balamir; Afife Batur; Cengiz Bektaş; Rauf Beyru; İhsan Bilgin; Feridun Duyguluer; Ernst A. Egli; Sedad Hakkı Eldem; Cevat Geray; Sümer Gürel; Hermann Jansen; Doğan Kuban; Aptullah Kuran; Ruşen Keleş; Henri Prost; Ernst Reuter; Zeki Sayar; Tarık Şengül; Gönül Tankut; Uğur Tanyeli; Bruno Taut; İlhan Tekeli; Erol Tümertekin; Şevki Vanlı; Stefanos Yerasimos; Erik Jan Zürcher... Minnetle.

- Baltacıoğlu, İ.H. (2007). 1924. B. Tanju (der.) *Tereddüd ve Tekerrür / Mimarlık ve Kent Üzerine Metinler: 1873-1960 içinde* (s. 56-67). Akın Nalça Kitapları.
- Cengizkan, A. (2000). *Discursive Formations in Turkish Residential Architecture, Ankara: 1948-1962*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- Cengizkan, A. (2002). *Modernin Saati: 20. Yüzyılda Modernleşme ve Demokratikleşme Pratiğinde Mimarlar, Kamusal Mekân ve Konut Mimarlığı*, Uğur Tanyeli'nin Önsözü ve Sibel Bozdoğan'ın Değerlendirme Yazısı ile, Arkadaş Yayınevi, Ankara, Üçüncü Baskı Temmuz 2022.
- Cengizkan, A. (2004). *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekân Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları*, Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayınevi, Ankara; Mayıs 2004. İkinci Baskı: Arkadaş Yayınevi, Ankara; Aralık 2018.

- Cengizkan, A. ve M. Cengizkan, ed. (2019). *Bir Şehir Kurmak: Ankara 1923-1933*, Vehbi Koç Vakfı ve KÜ VEKAM Yayını, Ankara; Dördüncü Baskı Mayıs 2023.
- Cengizkan, A. (2024). *Jansen'in Ankarası / Planlanan ve Gerçekleşen (1927-1939)*. Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Mesken Dairesi Proje Fen Müdürlüğü. (1957). *Halk Konutu Projelerinden Örnekler*. İmar ve İskân Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü Yayını.
- Tekeli, İ. (2011). *Türkiye'nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2023). Son Yüzyılın Kentleşme ve Planlama Deneyimi: Birikenler, Başarılanlar, Geride Kalanlar. *Arredamento Mimarlık* 357: 73-84.
- Yücel, N. ve Uybadin, R. (1954). *1957 Ankara İmar Planı Raporu*.

Cumhuriyet Döneminde Konut Üretimine Tarihsel Dönüşümü

EMRE ALTÜRK

Yüz sene uzun bir süre ve konut kapsamlı bir konu. Cumhuriyet dönemi konut tarihini bir sunuş veya bildiri ölçeğinde özetlemek de bu nedenle kolay değil. Ancak odağı konut, kentleşme veya mimarlık olmayan bir etkinlik çerçevesinde, konutun hikâyesini kısaca anlatmak mümkün. Ben de bu metinde konut üretiminin geçtiğimiz yüz sene içinde geçirdiği dönüşümlerden bahsedeceğim. Bu hikâye ister istemez kentleşme tarihiyle iç içe geçecek ve sürenin uzunluğu nedeniyle ayrışan dönemleri içerecek. Türkiye kentleşme tarihinin anlatısında kullanılan ve ana hatları yaygın kabul gören bir dönemleme var. Bu dönemler, beklenebileceği üzere ülkenin siyasi ve ekonomik tarihiyle büyük oranda çakışıyor; yaklaşık olarak 1950, 1980 ve 2000 yıllarının birbirinden ayırdığı dört dönemden bahsetmek mümkün. Kentleşmenin başat alanlarından biri olan konutun tarihine bakmak için de bu dönemler genel bir çerçeve olarak kabul edilebilir. O nedenle, 1950'lerden itibaren farklı büyüklüklerde de olsa süreklilik arz eden konut talebini ve konutun değişen üretim bağlamını bu dört dönemde özetlemeye çalışacağım. Bunu yaparken 1950-1980 arasına diğer dönemlerden biraz daha fazla ağırlık vermeyi diğer bildirimleri hesaba katarak uygun buldum.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kitlesel bir kentleşmeden, dolayısıyla da kitlesel bir kent konutu ihtiyacından bahsetmek mümkün değil. Bunun en önemli istisnası yeni başkent Ankara. Bu kentin ve dönemin en önemli uzmanlarından biri olan Ali Cengizkan'ın makalesi zaten bu istisnayı, erken Cumhuriyet dönemi Ankarası'nı içeriyor. Evren Aysev'in makalesi ise neoliberal kentleşme dinamikleri üzerinde duruyor. Bu metin haliyle 1980 sonrasında ortaya çıkan ve 2000'li yıllarda keskinleşen ekonomik ve politik bağlamı açıyor. Bu nedenle ben, tüm bu dönem-

lere elbette değinecek olsam da metnin ağırlık merkezini 1950-80 arasında tuttum. Bu tercihin aynı zamanda konut konusunda yaşanan güncel sorunların tarihsel olarak nasıl ortaya çıktığına bakmak için de bir fırsat sunduğunu düşünüyorum. Bu sorunların en önemlilerinden biri konut üretimi ve ihtiyacı arasındaki ilişkiye dair. Burada konut üretimi ve ihtiyacı arasında paralellikler olsa da belirleyici bir örtüşmezlik olduğunu ve bunun aksi yöndeki kısıtlı çabalara rağmen kitlesel kentleşmenin başından bu yana yaşandığını ifade etmeye çalışacağım.

1950 ÖNCESİNDE KONUT

Türkiye’de konut açısından en önemli kırılma, 20. yüzyıl ortasında yaşandı. Bu, kitlesel kentleşme ve ani kentsel nüfus artışıyla yaşanan niceliksel bir kırılma idi. Malum olduğu üzere, bu Türkiye’ye özel bir durum olmaktan ziyade Avrupa ve Kuzey Amerika’da 19. yüzyılda yaşanan, büyük oranda sanayileşmenin tetiklediği kentleşme trendinin belirli bir faz farkıyla küreselleşmesi, 20. yüzyıl ortalarından itibaren dünyanın geri kalanına da yayılması gibi daha genel bir çerçeve içinde değerlendirilebilecek bir olguydu. Yine birçok yerde farklı dönemlerde yaşandığı üzere bu patlamayı andıran büyüme, Türkiye’de de kentlerin inşa temposunu altüst etti, yönetimini krize soktu. Dörtte üç oranında kırsal olan nüfusun, dörtte üç oranda kentli olması yarım yüzyıllık kısa bir süreye sığıdı. Toplam nüfus artışı da hesaba katıldığında kent nüfusu 20. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse 10 katına çıktı; bu da hem ülkenin yaşadığı köklü dönüşümü hem de ortaya çıkan kent konutu ihtiyacının dramatik boyutlarını gösteriyor.

Elbette modernleşmenin etkileri geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde de gözlemlenebilir; örneğin dönüşen kentsel morfoloji ve ortaya çıkan yeni yapı tipleri üzerinden. 19. yüzyıldan itibaren Batı’da olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da eski ve yeni ulaşım altyapıları üzerinde artan hareketliliğin tetiklediği modernleşme, özellikle liman kentlerinde ve demiryolu hatları üzerinde bulunan şehirlerde izler bırakır. Ancak bu dönemde Osmanlı kentlerinde Avrupa’nın erken sanayileşen ülkelerinde görülen nüfus artışının bir benzeri yaşanmadığı için bu etki sınırlıdır. Yeni kentsel alanların üretiminin çoğunlukla iki şekilde gerçekleştiği söylenebilir. Bunlardan ilki, küçülen imparatorluğun kaybettiği topraklardan göç edenlerin iskân edilmesi için mevcut kentlerin çeperinde üretilen yeni alanlardır. İkincisi ise ahşap yapı stoku nedeniyle sık sık çıkan ve yıkıcı sonuçlar doğuran yangınlar sonrasında eski kentsel alanların, özellikle İstanbul örneğinde görüldüğü gibi yeniden inşa edilmesidir. İki durumda da 1830’lardan itibaren gelişen mevzuatın etkisiyle yol genişlik ve geometrisinin düzenlendiğini, yapı malzemelerinin bir oranda değiştiğini görebiliriz. Yine geç Osmanlı döneminde sıra ev ve apartman gibi yeni konut tipleri görülmeye başlanır.

Erken Cumhuriyet döneminde de kentsel nüfus artışı düşük olduğu için kentler kayda değer ölçüde büyümemiştir; konut ihtiyacında ve konut üretim biçimlerinde de çok önemli değişiklikler yoktur. Aslında “biçimleri” demek bile pek doğru sayılmaz, zira bu dönemde neredeyse tek bir konut üretim biçimi, ya da İlhan Tekeli’nin (1982) deyişiyle “konut sunum biçimi” var-

dır: Bireysel konut üretimi. Yeni konutun üretimi, konutun müstakbel sahiplerinin inisiyatifiyle, önce gerekli finansmanı sağlamaları, sonra ilgili kurumlardan gerekli izinleri, tasarım ve inşaa profesyonellerinden de gerekli hizmetleri satın almalarıyla gerçekleşir. Başka bir deyişle yeni konut bu dönemde “satın alınan” bir şey olmaktan çok ancak “yaptırılan” bir şeydir. Zira konut henüz emtia haline gelmemiş, baştan satılmak üzere üretilen, piyasaya, genel tüketiciye sunulan bir “ürün” olmamıştır. Bunu gerektirecek niceliksel kırılma henüz yaşanmadığından ev sahibi olmak isteyen ancak inşaat alanında amatör olan gerçek kişilerin sınırlı organizasyon kapasitesi, usta/kalfa düzeyindeki küçük ölçekli yapımcıların üretim kapasitesi ve yerel yönetimlerin kent- sel arsa üretme ve altyapı sunma hızı büyük oranda bu dönemin konut ihtiyacını karşılamakta yeterli olmuştur. Mübadele ve doğal afetler gibi akut durumlar bir kenara bırakıldığında, daha önce değindiğim üzere, bu düşük tempolu kentleşmenin en önemli istisnası Ankara’dır. Ülke ortalamasının üç katı hızda artan nüfusu nedeniyle Ankara’da bireysel konut üretiminin karşıla- yamadığı bir konut ihtiyacı ortaya çıkmış, bu nedenle de toplu konut, kooperatif ve gecekondu gibi farklı konut üretim biçimleri bu erken yıllarda görülmeye başlanmıştır.

1950-1980 ARASINDA KONUT

20. yüzyıl ortasında yaşanmaya başlanan kitlesel kentleşme sonraki yıllarda konutu, aslında daha doğrusu konutun inşasını ülkenin en önemli meselelerinden biri haline getirmiştir. Ancak Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren önemsenen ve özellikle 1950’li yılların ortasından itibaren ağırlığı artan bir gündemi daha vardır: sanayileşme. Bu iki gündem elbette ilişkilidir ve ikisi de yüksek maliyetlidir. Sıklıkla tekrar edilen yorum şudur: Türkiye bu yol ayrımında sınırlı kamu kaynaklarını sanayileşme amacı doğrultusunda kullanmayı seçmiş, genel anlamda kentleşmenin bedelini ödemekten kaçınmış, konut meselesini de ucuza getirmeye çalışmıştır (Bilgin, 1999; Tekeli, 2012, s.109). Bu durumda yeni kentliler konut sorunlarını kamu finansmanından büyük oranda mahrum bir biçimde, kendi imkânları dahilinde çözmek durumunda kalmış, konut üre- timi de neredeyse tümüyle özel sektör tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde büyük serma- ye, kurumsal şema ve düzeyde organize olmuş inşaat şirketleri henüz konut inşa etmediğinden, özel sektör denildiğinde küçük girişimciler, yarı-profesyonel yapımcılar ve barınma sorununu kendisi çözmeye çalışan gerçek kişiler anlaşılmalıdır. Örgütlenme ve üretim ölçeği küçük olsa da yaşanan kentsel nüfus artışı düşünüldüğünde girilen iş devasadır. Bu yıllarda toplumun tüm kesimlerinin imkânları dahilinde parçası olduğu bir inşaat patlaması yaşandığı söylenebilir. Merkezî yönetimin sektörü düzenleme ve yönlendirme çabaları olmuşsa da ardı ardına gelen hükümetlerin ortaklaşan rolünün büyük oranda devletin pek de katkıda bulunmadığı konut üretimini kolaylaştırmak, en azından pek zorlaştırmamak olduğu iddia edilebilir. Bu bağlamı biraz açmaya çalışayım.

1950’lerden itibaren kentlere akmaya başlayan nüfus için neredeyse sadece iki konut seçe- neği vardı. Gücü yetenler, orta ve üst gelir grupları, sayıları hızla artan apartmanlarda yaşarken,

yetmeyenler ise kendini gecekondularda buldu. Bunlardan ilki, apartmanlar, çoğunlukla yap-sat veya kat-karşılığı denilen bir modelle üretildi. Bu modelde arsa sahipleri bitmiş binadaki dairelerin bir kısmı karşılığında müteahhitlere arsalarında yapı yapma izni veriyor, arsa maliyetinden kurtulan müteahhitler, kendi imkân ve ilişkileriyle inşaatı gerçekleştiriyor, biten daireleri satın alan veya kiralayanlar da bu sacayağının üçüncü parçasını oluşturuyordu. Tüm yeni kentsel alanlar tipik apartmanların ancak sığacağı ölçüde parselleniyor, eski müstakil konutlar yıkılarak ve eğer parselleri büyükse bölünerek yerlerine apartmanlar yapılıyordu. Zira nüfusun artış hızına paralel kentsel parsel üretilemediğinden yapı yoğunluğunun artması, yani müstakil konut değil apartmanların inşa edilmesi kaçınılmaz görünüyordu. Zaten kentsel parsellerin yüksek ekonomik değeri, hem üzerine yapılacak konutun müstakil olmasını hem de apartman dahi olsa tek mülkiyetli olmasını güçleştirmişti. Bir apartmanın tümüne değil de ayrı ayrı dairelerine sahip olma imkânı sağlayan mevzuatı 1954'ten itibaren geliştiren hükümetler de yap-sat modelini mümkün kılmış ve teşvik etmiş oluyordu. Bu küçük parseller yoğunluğu artırmanın yanı sıra küçük sermayeli, çoğunlukla tek kişilik şirketler olan müteahhitlerin kotarabileceği üretim ölçeğini de kurmuş oluyordu. Büyük toprak, büyük sermaye, büyük şirket, vasıflı işgücü, gelişmiş yapı malzeme ve bileşenleri gerektirmeyen bu formül, kitlesel kentleşmenin ilk dönemlerinde öylesine başarılı oldu ki, dar parseller üzerine inşa edilmiş çoğunlukla ayırık, bazen bitişik nizam az katlı apartmanlar Türkiye kentlerinin baskın morfolojisi haline geldi.

Diğer yaygın konut üretim biçimi olan gecekondular, kent yoksullarının barınma ihtiyacının, hayatta kalma mücadelesinin bir sonucu olarak ortaya çıktı. Zira kentleşmeyi ucuz getirmenin bir sonucu Batılı anlamda sosyal konutun, yani mülkiyeti kamuya ait, düşük kiralı konut stokunun sunulmaması idi. Gecekondular ayrıca emeğin yeniden üretimi maliyetini sanayi sermayesi açısından düşürüyor, ucuz işgücüne kentte ev sahipliği yaparak sadece kentleşmeyi değil sanayileşmeyi de ucuzlatıyordu. Ruhsatlı konutların hem sayı olarak yetersiz hem de dar veya düzensiz gelirli için ekonomik olarak erişilmez olması gecekonduları kaçınılmaz kıldı. Bu kaçınılmazlığın kabullenilmesiyle de gecekonduların yıkım tehlikesi giderek azaldı; belediyeler gecekonduların alanlarına giderek daha çok altyapı ve hizmet sağlamaya başladı. İlk zamanlar bireysel olarak, yakın çevrenin yardımıyla, çoğunlukla hazine arazisi üzerine, yani arsa maliyetinden kaçınılarak üretilen gecekondular zaman içinde aracılara, hisseli tapu üzerinden arsaya para verilmeden yapılamaz oldu; piyasa mekanizmaları oluştu, alınıp satılması olağanlaştı, hatta satılmak üzere yapılmaya başlandı.

Özellikle büyük şehirler bu dönemde bu iki konut türüyle ülkede daha önce görülmemiş bir hızla büyüdü. Bu konut talebini daha iyi anlamak için artan kentsel nüfus dışında dönemin ekonomik bağlamından da kısaca bahsetmek gerekli. Sanayileşme ile kentleşme arasında yukarıda andığım seçimin kentlere etkisinin birbiriyle ilintili iki ana boyutu olduğu düşünülebilir. İlk boyut kentleşme ve konut üretiminin kamu finansmanından büyük oranda yoksun kalması idi. Bu sadece kamu eliyle sosyal konut üretilmemesi değil, konut işinin bırakıldığı özel sektörü ve konut sahibi olmak isteyenleri destekleyecek finansal mekanizmaların kısıtlılığı anlamına da ge-

liyordu. Bu dönemde özel bankaların uzun vadeli konut kredisi kullandırması kanunen mümkün değildi. Konut kredisi veren başlıca kurumlardan Emlak Kredi Bankası'nın ayırdığı kaynaklar kısıtlıydı ve daha ziyade orta ve üst gelir gruplarınca kullanılıyordu. Sigortalı çalışanların faydalandığı Sosyal Sigortalar Kurumu kredilerine erişmek de oldukça güçtü. Bu kurumun verdiği krediler verebileceği miktarın %30'unu hiçbir zaman geçmedi ve kurum kredi verdiği dönemde yıllık konut üretiminin ancak %2,5'ine finansman sağlayabildi (Keleş, 2004, s. 453, 462). Konut kredilerinin toplam banka kredileri içindeki payı zaten yüksek değildi ve bu dönem boyunca sürekli düştü. Buna karşın sanayi yatırım kredilerinin önceliği vardı. 1950'lerin ortasından itibaren, artan ithalatı dizginlemek, yerli sanayiye güçlendirmek ve uluslararası rekabetten sakınmak amacıyla korumacı gümrük tarifeleri ve ithalat kotalarının kullanıldığı bir ithal-ikame ekonomisi uygulanmaya başlandı. Toplam sanayi yatırımının yarısını kamu yapıyor, bilhassa özel sektörün ihtiyaç duyacağı ara malları üretiyordu. Aynı zamanda sermayeyi üretken alanda tutmak amacıyla finans piyasası sıkı bir biçimde kontrol ediliyor, yalnızca kredi faizleri değil mevduat faizleri de suni bir biçimde düşük tutuluyordu. İşte bu ekonomik bağlam sanayi odaklı ekonomi politikalarının kente etkisinin ikinci boyutunu oluşturuyordu. Zira düşük faizler ve kısır finansal enstrümanlar nedeniyle kişisel birikimlerin değerini korumanın ve artırmanın neredeyse yegâne yolu, sürekli artan talebin cazip kıldığı arsa ve konut piyasası oldu. O nedenle bu dönemde yaşanan inşaat furiasını aynı zamanda toplumun üst gelir gruplarından başlayarak neredeyse tüm kesimlerinin oluşan kentsel ranttan pay alma mücadelesi olarak da görmek mümkün.

Konutun ekonomik değeri nedeniyle bir yatırım aracı olarak görülmesi kanıksanmış bir durum olabilir. Ancak kamuya ait bir konut stokunun olmadığı ve idarenin konut piyasasını anlamlı bir şekilde düzenlemediği durumlarda piyasada oluşan talep ile toplumun, özellikle de düşük ve orta gelir gruplarının ihtiyaç ve imkânlarının farklılaşması olasıdır. Bu dönemin ruhsatlı konut piyasasında da bunu gözlemlemek mümkündür. Yap-sat apartmanlar sadece kent içi imarlı parsellerde üretildiğinden, giderek daha çok rant baskısı altında üretim yapan müteahhitler daha büyük ve pahalı konut üretme eğilimindeydi. Zaten bu nedenle giderek küçülen bir kesime hitap eden bu konut üretim biçimi kitlesel ihtiyaca cevap veremez hale gelerek bu dönemin sonunda tıkanı. 1960'lı yıllarda yapılan kalkınma planları, parayı sanayi kesiminde tutmak amacıyla konut yatırımlarını kamu ve özel toplam yatırımların %20'si düzeyine çekmeyi ve bu yatırımla daha küçük, daha ucuz ve daha çok konut yapılmasını, yani konut sektörünün kalkınma ajandası ve sosyal devlet rotasına çekilmesini hedefledi (Altürk, 2023). Bu amaçla birtakım konut standartları, özellikle de büyüklük sınırları getirilerek ancak bu kıstaslara uyan konutların kredi imkânlarından ve vergi muafiyetlerinden yararlanmasını olanaklı kılan düzenlemeler yapıldı. Dönemin planlama bürokratlarının sık sık dile getirdiği üzere, gerçekten de bu yıllarda Türkiye'de üretilen ruhsatlı konutlar çok daha zengin Avrupa ülkelerinde üretilen konutlardan hatırı sayılır biçimde büyüktü. Fakat konut kredisi kullanılarak üretilen konut miktarı az olduğundan bu düzenlemelerin etkisi de sınırlı oldu. Zaten, yeni konutlara büyüklük sınırları getiren düzenlemeler kısa sürede gevşetildi. Kitlesel kentleşmenin bu ilk döneminde, bugün hâlâ aşına olduğumuz bir

tür “riyetsizlik kültürü”nün konut ve inşaat sektöründe geliştiğini, en azından pekiştiğini, bu ve benzeri örneklerde gözlemlemek mümkün. Toplumun genelince paylaşılan mevzuat ile uygulamanın örtüşmeyebileceği bilgisinin, kuralların uygulanmaması, gevşemesi, onları çiğneyenlerin affedilmesi ve kazanımlarının yanlarına kâr kalması beklentilerini doğurduğu söylenebilir. Dönemin kentsel sorunları ile kayırmacı (*klientalist*) politikaların ilişkisi üzerinde sıklıkla durulur (Öncü, 1988, s. 44-45). Doğrudan bir bedel ödmeden siyasi kazanç elde etmenin yolu olarak politikacıların, idarenin düzenleme ve denetleme gücünü kullanmaması, veya kullanacağı halleri seçmesi; afların, kazanılan veya artan yapılaşma haklarının özellikle seçim dönemlerinde yine aynı amaçla gündeme gelmesi günümüze kadar gelen sıradanlaşmış uygulamalardır.

1960’lı yıllarda da, merkezî idarenin finanse etmediği konut piyasasını düzenleme kapasitesinin sınırlı olduğunu, üstüne üstlük bu yönde gösterilen iradenin de kararlı bir şekilde devam ettirilmediğini gözlemlemek mümkün. Bu dönemdeki düzenleme çabalarından en çok etkilenen, bir başka konut üretim biçimi olan kooperatiflerdi. Zira, özellikle ücretli kesimin kurduğu konut kooperatifleri, konut kredilerine en bağımlı modeldi. Ancak kooperatifler 1980 öncesi dönemde toplam konut üretimi içinde ancak küçük bir paya sahipti. Bu pay sürekli arttıysa da 1980 yılında hâlâ %10’un atındaydı. Sadece bir on yıl sonra kooperatiflerin toplam konut üretiminin dörtte birini oluşturur hale gelmiş olması ancak 1980’lerdeki köklü konut politikası değişimi ve Toplu Konut İdaresi’nin (TOKİ) ortaya çıkışıyla açıklanabilir. Zaten büyük oranda da bu nedenle 1980 sonrasına ayrı bir dönem olarak değinmek gerekiyor.

1980-2000 ARASINDA KONUT

1980’li yıllar 24 Ocak kararları olarak anılan ekonomik paketle açıldı. Bu paket, serbest piyasa ilkelerini düstur ediniyor, finansal yatırım imkânlarını genişletiyor, banka faizleri üzerindeki kontrolü hafifletiyordu. Bu gelişmeler konuta yatırım aracı olarak ilgiyi azalttığından bu yıllarda konut talebi önceki dönemde görülmemiş bir dip seviyeye geriledi. Konut üretiminde de ciddi bir düşüş yaşandı. Yap-sat mekanizması da zaten büyük oranda tıkanmıştı. Konut üretimini canlandırmak için 1984 yılında çıkarılan Toplu Konut Yasası’yla oluşturulan Toplu Konut Fonu, Türkiye için radikal bir politika değişikliği anlamına geliyordu. Önceki dönemde konut üretken olmayan bir yatırım olarak görüldüğünden konut yatırımlarının baskılanması ve kamu kaynaklarının konut üretimi için kullanılmaması temel politika idi. Ancak 1980’lerin başında talebin azalmasıyla konut yatırımları bu sefer de fazla düşmüştü. Bu aşamada merkezi yönetim otuz yıldır uygulanan politikayı kökten değiştirerek konut üretimini kamu kaynaklarıyla finanse etmek amacıyla büyük bir fon kurdu. Üstelik bu, Ronald Reagan’lı ve Margaret Thatcher’lı 1980’lerde, yani bugün neoliberalizm denen ekonomik düzenin kurulduğu dönemde ve bu düzene eklemlemeye çalışan Turgut Özal hükümeti tarafından gerçekleştiriliyordu. Thatcher, Britanya’nın sosyal konut stokunu (*council housing*), kamu mülkiyetinde bulunan ve düşük gelirliilere uygun bedelle kiralananan evleri satmakla meşgulken, Özal, Türkiye’de devleti, tarihinde

eşi benzeri görülmemiş bir biçimde konut piyasasına soktu. Bunu devleti ekonomiden çekmeye ve serbest piyasa mekanizmalarını hâkim kılmaya çalışırken yapmak durumunda kaldı, zira 1980'lerin başında düşen üretimin konut açığını ve bağlı sektörlerde yavaşlamayı getirmesi olası görünüyordu.

Bu fonun kaynakları 1960'lardan beri büyütülmek istenen ancak olumlu örneklerle rağmen konut üretiminde payı düşük kalan toplu konut üretim biçimini yaygınlaştırmak için kullanılacaktı. Bu nedenle de aslında bu müdahale o zamana kadar gerçek anlamda çözülememiş birkaç sorunu birden çözüme potansiyeline sahipti. Toplu konut üretimi, tipik bir kentsel parseli aşan büyük ölçeği sayesinde üretim teknolojilerini dönüştürebilir, aynı zamanda kentleşmiş alanın dışında büyük arsa teminini kolaylaştırma imkânı sayesinde birim başına düşen maliyetin düşürülmesine katkıda bulunabilirdi; ayrıca toplu konut fonu sayesinde sabit gelirli için uzun süreli ve düşük faizli finansman sağlanabilirdi. Bütün bunlar bir oranda gerçekleşti de. TOKİ kooperatif ve müteahhit eliyle yapılan toplu konutlara fon sağlamanın dışında kendi de konut üretti. Bir önceki dönemin yaygın konut tipi dar parsellerde az katlı apartmanlar idi; apartmanlar bu dönemde de üretilmeye elbette devam etti, hatta önceki dönemde oluşan gecekonduların ıslah imar planlarıyla dönüştürülmesi sonucunda bu alanlar da apartmanlaştı; ancak bu dönemde yeni bir konut çevresi de yaygınlaşmaya başladı: Büyük parsellerde birbirinden ve yoldan mesafelenmiş, nispeten büyük ve yüksek konut bloklarının kurduğu çevreler. Konut üretiminin ölçeğinin değişmesi şimdiye kadar yapı malzemeleri dışında konut inşaatına neredeyse hiç girmemiş olan büyük sermayenin de bu alana girişini teşvik etti. 1980'lerde hizmet, turizm, perakende ticaret alanlarına faaliyeti artan bu nedenle ofis, otel ve alışveriş merkezleri üreten sermaye grupları, konut üretimini de bir yatırım alanı olarak görmeye başladı.

2000 SONRASI DURUM

Toplu konut fonu yap-sat'a alternatif bir konut üretim biçimini yaygınlaştırmış ve konut inşasını bir süreliğine hızlandırmıştı. Bu etki, toplu konut fonunun peyderpey genel bütçeye aktarılması, idarenin finansman imkânlarının ve konut piyasasına etkisinin giderek düşmesiyle 1990'larda sönümlendi. 2000'li yılların başında ise TOKİ yeniden düzenlenerek sadece konut sektörü değil, tüm ekonominin ve siyasetin önemli bir aktörü haline getirildi. Bilindiği üzere, geniş yetkilerle donatılan bu kurum, 2000'li yıllarda yürütülen inşaata dayalı ekonomi politikasının ve neticesinde yaşadığımız inşaat furçasının itici gücü oldu. Son yirmi senede Türkiye genelinde on bir milyondan fazla bağımsız birim üretildi; bu, güncel ortalama hane halkı büyüklüğüyle otuz beş milyondan fazla kişinin barınabileceği kadar konut anlamına geliyor. Bu sayı ise aynı dönemdeki nüfus artışının iki katından fazla; aynı dönemde yıkılan konutlar hesaba katıldığında bile ihtiyacın çok ötesinde bir konut üretiminden bahsetmek mümkün. Elbette burada akla konut pazarının artık sadece yerel bir pazar olmaması gelebilir. Çevre ülkelerde yaşanan savaş ve krizlerle tetiklenen uluslararası kitlesel nüfus hareketi, gayrimenkul alanlara vatandaşlık verilmesini

mümkün kılan yasal düzenleme ve değersizleşen Türk Lirası'nın ülkedeki varlıkları ucuzlatması gibi nedenlerle son yıllarda konuta daha önce görülmemiş düzeyde bir uluslararası ilgi olduğu gerçek. Ancak son on yılda yabancı ülke vatandaşlarına satılan konut sayısı dört yüz binin altında. Yani konutta, Türkiye dışına yapılan satışların kapatmadığı düzeyde bir arz fazlası var. Zaten bu muhasebeye gerek duymadan da var olduğunu bildiğimiz boş konut stoku mevcut. Örneğin İstanbul'da Büyükşehir Belediyesi'nin tahminlerine göre, dört yüz elli ila yedi yüz elli bin arası boş konut bulunuyor. Belki daha çarpıcı olan ise şu: 2000 sonrasında yapılan bunca üretime ve çok sayıda boş konuta rağmen aslında Türkiye'de tarihsel olarak yüksek olan konut sahipliği oranı aynı dönemde %15'ten fazla düştü, dolayısıyla kiracılık arttı.

Bu durum, daha önceki dönemlerde de gördüğümüz, konutun yatırım niteliğinin artmasıyla ilişkilendirilmeli. Aslında biliyoruz ki, 1960'lardan itibaren muhtemelen, 1970'lerden itibaren ise kesinlikle nüfus ne hızla artmış olursa olsun Türkiye'de konut üretimi yeni konut ihtiyacından fazla oldu (Tekeli, 1982, s. 92). Ancak yine neredeyse 1960'lardan beri ekonomik bağlam ve konut piyasasında oluşan talep, konut ihtiyacını en yakıcı biçimde yaşayan toplum kesimlerinin imkânlarının ötesinde konutların üretilmesini teşvik etti. Son dönemde de üretilen konutların önemli bir oranda yatırım amacıyla alındığını düşen ev sahipliği oranları üzerinden gözlemlemek mümkün. Kısacası, uzunca bir süredir konut sorunu üretim kapasitesiyle ilgili değil. Gelir dağılımında eşitsizliğin arttığı, gayrimenkul fiyatları ve ücretler arasındaki makasın giderek açıldığı günümüzde konut ihtiyacına özel mülkiyet çerçevesi dışında çözüm aranan pratiklerin gelişmemesi, düşük gelirliler ve ücretliler lehine veya daha geniş anlamda kamu yararına düzenlemelerin gündeme gelmemesi durumunda konut sorununun keskinleşeceğini görmek zor değil.

KAYNAKÇA

- Altürk, E. (2023). A Big Plan for Small Homes: The Effort to Set Housing Standards in Turkey. *Journal of Urban History* 49 (3): 668-690.
- Bilgin, İ. (1999). Bedelsiz Modernleşme. *Mimarlık* 37 (4): 26-27.
- Keleş, R. (2004). *Kentleşme Politikası* (8. Baskı). İmge Kitabevi Yayınları.
- Öncü, A. (1988). The Politics of the Urban Land Market in Turkey: 1950-1980. *International Journal of Urban and Regional Research* 12 (1): 38-64.
- Tekeli, İ. (1982). *Kent-Koop: Konut '81*. Özgün Matbaası.
- Tekeli, İ. (2012). *Türkiye'de Yaşamda ve Yazında Konutun Öyküsü (1923-1980)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İstanbul'da Neoliberal Kentleşme Dinamikleri*

EVREN AYSEV

GİRİŞ

Günümüzün küresel kenti, değişen iletişim, bilişim, ulaşım biçimleri ve artan bilgi, sermaye ve insan akış hızıyla tariflenebilir (Castells, 1989). Akışkanlık ve hareketlilik, dönemin anahtar sözcükleridir. Bu dönemde esnek olmayan, hiyerarşik yapılanmaya dayalı fordist üretim, yerini ağ tipi organizasyonlarla örgütlenmiş esnek yapılarla işleyen post-fordist üretim biçimlerine bırakır. Bilişim, iletişim, hizmet, reklamcılık ve imaj sektörlerinin, dönemin yeni endüstrileri haline geldiği küresel kentin yapılaşma dinamiklerini belirleyen ana aktör, büyük ölçekli sermayedir.

Küreselleşmenin kent mekânına yansımaları keskindir. Ulus-devletin gücünü yitirmesi ve ağ yapıları içinde hareket eden küresel sermayenin başat aktör haline gelmesi, “küresel kent” kavramını ön plana çıkarır (Sassen, 2001; Friedman, 1986). Günümüzün neoliberal politikaları doğrultusunda küresel sermayenin kentlere dayattığı mekânsal organizasyon biçimi, ülkesinden ve yerel bağlamından bağımsız olarak sermaye ağlarının ve ilişkilerinin içinde var olma savaşı veren kentlerdir (Sassen, 2001). Kent mekânının “küresel ilişki ağı içinde var olanlar ve olmayanlar” şeklinde bölünmesi sonucunu yaratan bu yapılanmanın, bir açıdan sürekli eşitsizlik ürettiği söylenebilir (Keyder, 2000). Öte yandan, küresel ilişki ağları içindeki kent parçalarının, coğrafi yakınlıklarından bağımsız olarak, farklı ölçeklerde küresel ilişkiler kurması da mümkün olabilmektedir.

1990’lardan itibaren yoğun bir sermaye akışına sahne olan inşaat sektörü, büyük sermayenin ilgi alanına girerek dünya ekonomisinde kilit rol oynamaya başlar. Karma kullanımlı, kentsel bağlamdan kopuk bir iç dünya üreten büyük ölçekli projeler gündeme gelir. Büyük sermayenin güdümünde geliştirilen bu projelerde asıl pazarlanan, kentsel kalitelerin üzerine çıkan

(*) Bu makale, kaynakçada verilen iki çalışmanın bulgu ve savlarının yeniden ele alınarak birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır: Aysev (2013) ve Aysev (2022).

bir “yaşam biçimi” ve bu yaşam biçiminin sürdürülebilmesini sağlayan işletme servisidir. Bu çerçevede, eskiden kentsel arsanın kendisi değer arz ederken, şimdi proje, kentsel arsaya rant değeri getirir (Aysev, 2013).

Kentin sunduğu ortalama değerın üzerine çıkmak, özellikle büyük ölçekli projelerde kârlılığın artırmanın en kesin yoludur. Bu nedenle büyük sermaye güdümünde şekillenen projeler, kendi alanlarını kentin geri kalanından keskin biçimde ayıran, kentten kopuk ve bağımsız bir yaşantı üzerinden kurgulanır. Bu bağlamda artık kent, Lefebvre ve Harvey’in altını çizdiği “kent hakkı”nın mevcut olduğu serbest mekânlar değildir (Lefebvre, 1996; Harvey, 2008). Kentsel mekânı tümüyle metalaştırmaya odaklı neoliberal politikalar doğrultusunda şekillenen kentin yeni kamusal alanları; önceden kurgulanmış, tüketime yönelik, alışveriş, kültür ve eğlence merkezleri, temalı parklar gibi süreç-mekânlardır (Boyer, 1994).

Hızla büyüyen bir metropol olan İstanbul’un da yukarıda çerçevelenen neoliberal kentleşme dinamiklerine paralel bir gelişme içinde olduğu söylenebilir. 20. yüzyılın ortalarına kadar bir milyon nüfusu aşmamış olan kent, 1950’lerin sanayileşme hamleleriyle birlikte emekçi yoğunluklu bir iç göçün sahnesi olur. Hızlı nüfus artışına bağlı alt sınıf konut ihtiyacı, popülist kentleşme politikaları doğrultusunda gecekondulaşma süreçleriyle karşılaşırken, özellikle 60’lı yılların ortalarında yürürlüğe giren kat mülkiyeti kanunuyla birlikte orta-üst gelir grubuna yönelik konut arzı, yap-sat yöntemiyle gerçekleştirilecektir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren küresel bir süper güç olarak ortaya çıkan Amerika Birleşik Devletleri’nin, Türkiye’nin sanayileşme ve kentleşme dinamiklerine ciddi etki ettiği söylenebilir. ABD’ye özgü sosyal, ekonomik ve kültürel unsurların farklı toplumlar tarafından benimsenmesi anlamına gelen Amerikanlaşmaya bağlı olarak gelişen otomobilleşme, yüzyılın ikinci yarısında giderek etkisini artırarak İstanbul’un kentleşme süreçlerine yön verecektir. 20. yüzyılın son çeyreğinde otomobilleşmenin İstanbul’un kentsel büyümesine etkisi 1970’li ve 1980’li yıllarda inşa edilen iki Boğaz köprüsü üzerinden okunabilir. Kentin bu dönemde kuzeye doğru kontrolsüz büyümesini anlamak için, başta Boğaz köprüleri ve bağlantı yolları olmak üzere ulaşım altyapısının gelişimine bakmak önemlidir. Elli yılda Boğaz geçişi için inşa edilen üç otoyol köprüsü, deniz ve raylı ulaşım sistemleri yerine otoyollara odaklanan, toplu ulaşım karşı özel araç sahipliğini teşvik eden, alternatif enerjiler yerine fosil yakıtlara dayalı; kısacası otomobil odaklı kentsel ulaşım politikasının göstergesidir.

1973’te hizmete açılan 15 Temmuz (Boğaziçi) Köprüsü ve 1988’de açılan Fatih Sultan Mehmet (FSM) Köprüsü’nün İstanbul’un arazi kullanımı, kentsel gelişimi ve ulaşım örüntüleri üzerinde büyük ve geri döndürülemez etkileri olur. Her bir köprü, şehri daha da kuzeye taşıyarak, nüfus ve arazi kullanımı açısından kentsel yoğunluğu tetikler. Transit ulaşım amacıyla yapılan köprüler çok kısa sürede şehir içi ulaşım ağının ana omurgası haline gelerek Anadolu ve Avrupa yakasının nüfus ve istihdam dengesini değiştirir. Boğaz köprülerinin asıl işlevi, yolculardan çok araç taşımak olmuştur. İkinci köprü (FSM) ve bağlantı yolu (TEM) kuzeye doğru kentleşme baskısını daha da artırır. Köprü’nün açılışını takip eden on yıl içinde Gaziosmanpaşa, Ümraniye,

Sultanbeyli gibi mahalleler sıfırdan ortaya çıkarak, TEM'le ulaşılabilen şehirleşmemiş arazileri yutar (Çalışkan, 2010). Kuzeye doğru kentsel büyüme ve nüfus artışını tetikleyen Boğaz köprülerinin şehir içi trafiğe temel etkilerinin ise özel araç sahipliğinin artması ve köprülerin kendi trafiğini oluşturması nedeniyle şehrin iki yakası arasındaki ulaşımın daha da sıkışması olduğu söylenebilir (Aysev, 2022).

İlk iki Boğaz köprüsü ve bunların bağlantı yollarının İstanbul makroformu üzerindeki etkilerine bakıldığında, 2016 yılında hizmete açılan üçüncü Boğaz köprüsünün (Yavuz Sultan Selim Köprüsü ve Kuzey Marmara Otoyolu) kentsel büyüme açısından olası etkilerini kestirmek mümkündür. Boğaz'ın en Kuzeyine, Karadeniz kıyısına konumlandırılan üçüncü köprü'nün kentin doğal rezervlerini barındıran Kuzey İstanbul Ormanlarını ve su havzalarını yutacak bir kentsel gelişmenin tetikleyicisi olacağı öngörülebilir (Aysev, 2022).

1980'lerden itibaren Türkiye'nin kademeli olarak küresel piyasalarla bütünleşmesiyle birlikte, küresel kent tartışması İstanbul bağlamında da geçerlilik kazanır (Keyder, 2000). 1980-2000'li yıllar arasında Türkiye'de küreselleşmeye yönelik neoliberal politikalar, enformel kentsel mekân üretimlerine taviz veren popülist yaklaşımlarla eşgüdüm içinde uygulanır. 2000'li yıllarla birlikte, İstanbul'un kentsel yönetiminde kökten değişikliklerin yaşandığı söylenebilir (Kuyucu, 2009). Bu yıllara kadar uygulanan popülist politikalar nedeniyle, geçmişte kentsel mekân üretiminin birincil mekanizması olan gayriresmi piyasalara gösterilen müsamaha ortadan kalkar; kent mekânını tümüyle kapitalist sistemin içine alarak metalaştırmayı hedefleyen neoliberal politikalar kurumsallaşır (Aysev, 2013). Kentin 21. yüzyılın ilk çeyreğinde maruz kaldığı büyük ölçekli kentsel dönüşüm süreçleri, küresel sermaye güdümündeki mega projeler, TOKİ öncülüğündeki konut üretimleri, "yıkarak yapmayı" hedefleyen neoliberal politikalar bağlamında değerlendirilebilir (Öktem, 2005; Kurtuluş, 2005). Günümüz kent yönetimlerinin hayal ettikleri "küresel" İstanbul'un kentsel biçimleri ise, kent çeperine yığılan toplu konut mahalleleri ve kapalı siteler, büyük sermayeye ait "çok-işlevli" prestij projeleri, ofis ve AVM'ler olarak göze çarpar (Ünsal, 2011). Yoğun bir inşaat faaliyetinin yaşanmakta olduğu kentin sınırları her geçen gün biraz daha genişlerken, merkezdeki yapı stoku rantın artırılması adına çeşitli mekanizmalarla yıkılarak yeniden üretilir. Kent toprağının tümüyle kapitalist ekonomiye katılması hedefiyle yürütülen bu politikaların, sadece fiziksel değil sosyal ve demografik etkilerinin de keskin olacağı öngörülebilir (Aysev, 2013).

Bu makalede İstanbul'un neoliberal dinamikler üzerinden kentleşmesi, kentsel dönüşüm ve mega projeler olmak üzere iki başlık üzerinden ele alınmaktadır. Kentsel dönüşüm süreçleri çerçevesinde kent çeperindeki gecekondu alanlarının, tarihî kent merkezlerindeki konut doku sunun ve yeni kent merkezindeki konut alanlarının kapitalist emlak piyasasına dahil edilmesi süreçleri yaşanmaktadır. Bu bölümde kentsel dönüşüm süreçleri, sürecin başat aktörü TOKİ ve yap-sat mekanizmaları üzerinden tartışılmaktadır. Mega projeler başlığı altında ise değerli kamu arsalarının özelleştirilerek karma kullanımlı projeler üretilmesi, eski sanayi alanlarının yeniden işlevlendirilmesi ve doğal kaynakların kapitalist emlak piyasasına dahil edilmesini içeren mega

altyapı projeleri sayılabilir. Makale akışı içinde, neoliberal kentleşme süreçlerini özetleyen bir giriş bölümünün ardından İstanbul'un 2000'li yıllardaki kentleşme dinamikleri sırasıyla Kentsel Dönüşüm ve mega projeler üzerinden ele alınacaktır. Sonuç bölümünde ise, İstanbul'un neoliberal kentleşme dinamiklerine dair toparlayıcı tespit, yorum ve görüşler verilecektir.

KENTSEL DÖNÜŞÜM

Aslında II. Dünya Savaşı sonrasında yıkılan Avrupa kentlerini yeniden inşa etme sürecinde geliştirilen müdahalelerle ilgili bir kavram olan kentsel dönüşüm, 20. yüzyılın son çeyreğinde sanayinin kent dışına çıkmasıyla oluşan terk edilmiş sanayi altyapılarının yeniden kente katılması adına geliştirilen müdahalelerle de ilişkilendirilir. 1990'lardan itibaren ise, sermaye birikiminin bir aracı ve neoliberal bir kentleşme pratiği haline gelir. Harvey'in "sermayenin kentsel arazi üzerinden birikimi" (1996) olarak tanımladığı kentsel dönüşüm, kent mekânının küresel ekonomiye entegre olmuş kesimler için yeniden üretimine yönelik bir mekanizma haline gelir.

Günümüzde kentsel mekân üretim süreçlerinin, ağırlıklı olarak mekânın kentsel dönüşüm yoluyla metalaştırılması ve rantın yükselen sınıflara aktarılması şeklinde işlediği söylenebilir (Yıldırım, 2006). Kentsel gayrimenkulün yeniden üretimi, mülkiyet ilişkileri üzerinden toplumsal ilişkilerin bütününe yeniden üretimi anlamına gelir (Lefebvre, 1991). Bu noktada kentsel dönüşüm kendine has, rant odaklı yeni bir ekonomi oluşturur (Gündoğan, 2006). Kentsel dönüşüm, söylemde tüm sosyal sınıflar için avantajlı görünse de özellikle son yıllarda Türkiye'de rastlanan örnekler değerlendirildiğinde görüldüğü gibi, uygulamada meşruiyetini yitirir. Dönüşüm alanının sosyoekonomik sorunlarını çözmeye yönelik müdahalelerden ziyade, mekânın yeniden yapılanması üzerinden ekonomik çıkar sağlamayı hedefleyen rant odaklı uygulamalar ve yatırım mekanizmaları haline gelir. Mekânı kentselliğin üretildiği bir zemin olarak değil, ekonomik kaynak olarak gören ve sosyal problemleri göz ardı eden neoliberal yaklaşımlar, dönüşümü gerektiren sorunları çözmekten ziyade, bu sorunları kentin rantı daha düşük noktalarına transfer eder (Şen, 2006; Kuyucu, 2009; Kurtuluş, 2006). Özetle, günümüz İstanbulu'nda merkezî ve yerel yönetimlerin işbirliğiyle, neoliberal politikalar doğrultusunda kurgulanan kentsel dönüşüm süreçlerinin, özel girişimcinin spekülâtif baskısının kent mekânına yansıdığı, rant odaklı yeni bir kentsel ekonominin araçları haline geldiği söylenebilir (Aysev, 2013).

Kent Merkezindeki Konut Alanlarının Kapitalist Emlak Piyasasına Dahil Edilmesi: Yeni Yap-sat

Türkiye'nin kademeli olarak sanayileştiği 1950'li yıllardan, küresel piyasalara entegre olmaya başladığı 1980'lere kadar, yoğun göç alan kentlerde orta sınıfın konut ihtiyacı büyük ölçüde yap-satçı olarak tanımlanan küçük ölçekli girişimci tarafından karşılanır. 1950'lerde yap-satçı kimliği, belli mimari kaygılar taşıyan mimar müteahhitleri de kapsarken, 1970'lere gelindiğinde bu mekanizma minimum standartlarda inşaat yapan, yapı ve tasarım kalitesinin göz önüne

alınmadığı bir noktaya evrilir. 1950'lerde başlayan sanayileşmeyle birlikte Türkiye, kademeli bir kapitalistleşme ve kentleşme sürecine girer. Kentsel arsaya olan talebin artmasıyla kent toprağının mülkiyeti, orta-üst sınıfın birikimlerini değerlendirdiği önemli kanallardan biri haline gelir. Ekonominin enflasyonist yapısı, menkul değerleri hızla eriyen orta sınıfın birikimlerini koruma mekanizması olarak, arsa sahipliğinin yaygınlaşmasına sebep olur (Tekeli, 2009). Neticede kent toprağının bir spekülasyon aracı halini alması, 1950'lerden itibaren Türkiye'deki yaygın konut yapım süreçlerini dönüştüren önemli etkenlerden biri olarak görülebilir.

Yap-sat sisteminde küçük ölçekli girişimci, tanımsız bir kullanıcı için, yapımdan sonra satılmak üzere konut üretir. Girişimcinin enflasyonist piyasadan etkilenmemesi adına uygun olan bu durum, girişimciyi anonim bir kullanıcı profili için üretim yapar duruma getirir. Zaten enflasyonist piyasa şartlarında bir yatırım aracı haline gelen gayrimenkulün değişim değeri, kullanım değerinin önüne geçmektedir (Tekeli, 2009). Dolayısıyla dönemin yap-sat mantığının ortaya çıkardığı konut dokusu, kullanıcıyı ilgilendiren tasarım, malzeme ve yapı kalitesi kıstaslarından ziyade, girişimciyi ilgilendiren kısa zamanda üretilebilirlik ve kârlılık kıstasları üzerinden üretilir.

Yap-satçı girişimci için nitelik değil, nicelik ve hız önemlidir. Mekânsal kalitenin kaybına rağmen imar haklarının azamisinin sonuna dek kullanılması, tipik bir yap-satçı eğilimidir ve bu eğilim doğrultusunda yap-satçı, imar haklarının artırılması için uğraşan bir baskı grubu oluşturur (Tekeli, 2009). Alıcılar ise, gayrimenkulün kullanım değerinin değil, değişim değerinin ön plana çıktığı piyasa şartlarında kaliteli tasarım ve malzeme talep etme refleksi oluşturmuş değildir. Neticede konut üretimi, piyasada geçerli olduğuna inanılan niceliksel değer yargılarına göre gerçekleşir ve bu yargı sistemi toplumun beğenisini şekillendiren genelgeçer bir kabul hâline gelir. Konut üretiminin temel dinamiklerinden biri haline gelen yap-sat mekanizması, neredeyse tek tipleşmiş, çok katlı, yoğun ve vasat yapıları çevrelerin, ülkenin kentsel mekân standardına dönüştürmesinde önemli rol oynar.

Kısaca 1950-1980 yılları arasındaki yap-sat mekanizmasının temel özellikleri:

- Orta-üst sınıfa konut üreten bir mekanizma olması,
- Öncü aktörün küçük ölçekli girişimci olması,
- Sonuç ürünün değişim değerinin kullanım değerine baskın olması; dolayısıyla tasarım ve yapı kalitesinin değil, niceliksel piyasa şartlarının kıstas alınması,
- Kentsel mekân üzerinde yoğunluğu artırıcı bir baskı üretmesi,
- Kent mekânını yıkıp yeniden yapmak suretiyle dönüştürmesi,
- Küçük ölçeği nedeniyle yeni teknolojilere kapalı ve yavaş bir inşaat sürecine sahip olması şeklinde özetlenebilir.

Yap-satçılık, konut yapım sürecini metalaştırarak sağlıklı kent parçaları oluşturmasına rağmen uzun süre Türkiye kentlerinin konut dokusunu oluşturan hâkim mekanizma olarak ka-

lır. Öte yandan birim başına yüksek maliyetli ve uzun süreli bir imalat olması sebebiyle, ülkenin konut ihtiyacını karşılamakta yetersizdir. Ancak 1970'lerin ortasından sonra, belli devlet destekleriyle üretilen toplu konut mekanizmaları gündeme gelir. 1980'li yıllardan itibaren ülkenin küresel piyasalarla kademeli olarak bütünleşmesiyle birlikte inşaat piyasasını yönlendiren aktörler, küçük girişimcilerden büyük sermayeye doğru kaymaya başlar. Böylece, asgari başlangıç sermayesi gerektirecek biçimde örgütlenen, küçük ölçekli ve düşük standartlara sahip yap-sat, Türkiye kentlerini şekillendiren başat mekanizma konumunu büyük sermaye gerektiren, büyük ölçekli toplu konut projelerine bırakır.

Günümüzde yap-sat hâlâ orta-üst sınıfın konut ihtiyacını karşılayan önemli bir konut üretim mekanizmasıdır. 2000'li yıllarda, özellikle deprem tehlikesinin etkisiyle ölçeği ve hızı oldukça büyümüş yeni bir yap-sat mekanizmasından bahsetmek mümkündür. Anadolu yakasında Fikirtepe gibi büyük kentsel adaların topyekûn dönüşümünden Bağdat Caddesi civarı, Kartal, Maltepe gibi bölgelerdeki hummalı kentsel dönüşüm çalışmalarına ve Avrupa yakasında Şişli, Nişantaşı, Levent, Etiler civarında parsel bazında gerçekleşen dönüşümlere kadar tüm kentin yapı stokunun orta ölçekli müteahhit eliyle dönüşümü gerçekleşmektedir. Bu hızlı süreçlerde Bağdat Caddesi civarı, Moda, Nişantaşı gibi nitelikli kentsel dokuların ölçek, yoğunluk, yükseklikler ve kentsel kesitler anlamında ve rant odaklı olarak, geri dönüşsüz biçimde dönüştüğü gözlemlenmektedir.

Tarihî Kent Merkezindeki Konut Alanlarının Kapitalist Emlak Piyasasına Dâhil Edilmesi

Kentsel mekânın fiziki, sosyal ve kültürel anlamda özelleştirilmesi, diğer bir deyişle toprağın metalaşması sürecinde rantın en yüksek olduğu alanlar, tarihî kent merkezleri, kent merkezinde kalmış çöküntü alanları ve gecekondu mahalleleri olarak görünmektedir. Sadece merkezî konumları ve var olan tarihî, kültürel, mekânsal değerleri değil; halihazırdaki kullanıcılarının kırılğan, güçsüz ve savunmasız sosyal sınıflardan oluşması da bu bölgeleri kentsel dönüşüm projeleri için öncelikli hedefler haline getirir. Son yıllarda İstanbul'da belediyeler tarafından üretilen önemli sayıda kentsel dönüşüm ve yenileme projesinin altında yatan gerekçe, yerel otoriteler tarafından sıklıkla dile getirildiği üzere, yukarıdaki avantajlara sahip alanlarda kentsel yenilemeye bağlı bir turizm ekonomisi yaratma hedefidir (Şen, 2006). Zukin, kentlerin kültürel niteliğinin bir dönüşüm aracı olarak kullanıldığı bu mekanizmayı "kültür temelli kent ekonomisi" olarak adlandırır (1998). Dünyanın çeşitli kentlerinde olduğu gibi İstanbul'da da yerel ve merkezî yönetimler, kent mekânının kültürel tüketim adına düzenlenmesi yoluyla turizm, kültür ve eğlenceye dayalı yeni bir kentsel ekonominin oluşumunu destekler. Tarihsel koruma / yeniden üretme ve kültür altyapılarının oluşturulması, kentte kültür endüstrisinin güçlenmesi için üretilen çeşitli stratejiler arasında sayılabilir (Zukin, 1998; Aksoy, 2008).

Bu çerçevede, dönüşüm alanının mevcut sakinlerinin öncelikleriyle, yukarıda betimlenen yeni kent ekonomisinin savunucularının gündeminin belli noktalarda çatıştığı söylenebilir. Çoğu dönüşüm sürecinde, bölgedeki rantın yükselmesiyle birlikte bölgenin mevcut sakinleri farklı mekanizmalar sonucunda yer değiştirmekte ya da yerinden edilmektedir. Özellikle tarihî kent

merkezlerinde, parçalı mülkiyet hakları ve kiracılık statüsüyle barınan yoksul toplumsal sınıfların yerinden edilmesini meşrulaştırıcı bir dizi söylem arasında, bölge sakinlerinin “şiddete ve teröre eğilimli olmaları”, bölgedeki “sağlıksız yaşam koşulları”, “mekânsal eskime / köhneme”, “deprem tehlikesi”, “tarihsel mekânların yeniden kullanılabilmesi” sayılabilir (Kurtuluş, 2006; Şen, 2006). Tarlabası, Sulukule, Fener Balat Kentsel Dönüşüm Projeleri bu süreçlere örnek olarak verilebilir. Yıkım ve soylulaştırma mekanizmalarıyla yoksul sınıfların yerinden edilmesinin kaçınılmaz sonucu ise, toplumsal ayrışma ve mağduriyetin derinleşmesidir. Kurtuluş’un da (2006) belirttiği üzere kentsel dönüşüm süreçleri “sürtünmesiz – matematiksel bir uzamda değil, sosyal, ekonomik ve kültürel olarak örülmüş, maliyetleri toplumsal sınıflar tarafından ödenmiş sosyo-mekânsal ölçekler” üzerinden gerçekleşir (2006). Bu nedenle, dönüşüm süreçlerindeki karar mekanizmalarına ve üretilen kentsel değer paylaşımına bu maliyeti ödemiş tüm toplumsal sınıfların katılımı hayati önemdedir. Ancak, özellikle 2000’li yılların ikinci yarısından itibaren, İstanbul’u “küresel bir çekim merkezi” haline getirme hedefli kentsel projeler bağlamında, kamu yararının ve katılımın göz ardı edildiği bir dönem yaşanmaktadır. Bu noktada dönüşüm projelerinin başlıca aracı olan “yıkım”, günümüz İstanbulu’nda “kentsel politikaların mekânsal izdüşümü” haline gelir (Ünsal, 2011).

Gecekondu Alanlarının Kapitalist Emlak Piyasasına Dâhil Edilmesi

Kentsel arazilerin neoliberal emlak piyasalarına sunumunun bir diğer mekanizması da gecekondu alanlarının kapitalist emlak piyasalarına dâhil edilmesidir. Kentsel yoksulun yerinden edilerek şehrin ulaşım açısından özellikle zor olan, altyapıları eksik toplu konut alanlarına yerleştirilmelerinin demografik, sosyal, politik ve ekonomik anlamda keskin ve sert etkileri olacağı açıktır. Öncelikle, kırılğan sosyal örüntüler içinde hayatta kalmayı başarabilen insanların varoluş pratikleri altüst olur (Kuyucu, 2009). Kentin nispeten merkezinde yaşayan insanların çepere taşınarak kent hayatından soyutlanmaları; çalışma, birbirlerine destek olma biçimlerinin altüst edilmesi; yani “insanların gecekonduardan alınarak yeni gettolar oluşturulması” sonucunda sosyal ayrışma kaçınılmazdır (Ünsal, 2011). Toplu konut bölgelerine yerleştirilen ve borçlandırma yoluyla finansal sisteme dâhil edilmeye çalışılan insanların bu bölgelerde varlıklarını sürdürmeleri kolay değildir. Bu insanların büyük bir yüzdesi kısa bir süre içinde konutlarını satarak ya kenti terk etmekte ya da bir önceki yaşam alanlarının kıyılarına geri dönmeye çalışmaktadır (Kuyucu, 2009). Ayazma, Gaziosmanpaşa gibi kent çeperinde kalmış gecekondu bölgelerindeki kentsel dönüşüm süreçleri, bölgeyi sadece fiziksel olarak değil, demografik, sosyal ve ekonomik olarak da tamamen dönüştürmeyi hedefleyen; yerinden etme ve soylulaştırma üzerinden mağduriyet ve mekânsal eşitsizlik üreten “yaratıcı yıkım” süreçleri olarak okunabilir.

Yukardaki kentsel dönüşüm süreçlerini okuyabilmek için, bu süreçlerin başat aktörü olan TOKİ’nin kurumsal yapısı, yasal çerçevesi, inşai etkinliği ve kentsel mekân üretiminde oynadığı rolün tartışılması önemlidir. Aşağıda, 2000’li yıllardan itibaren Türkiye’nin konut üretimi ve kentsel dönüşüm süreçlerinde kilit rol oynayan TOKİ, kısaca ele alınmaktadır.

T.C. Toplu Konut İdaresi (TOKİ)

Günümüz kentsel mekân üretim süreçlerinin en baskın aktörlerinden birinin kamu kuruluşları olduğunu söylemek yanlış olmaz. Gayrimenkul sektörünün küresel ölçekte büyümesi, kaynak yaratma eğiliminde olan merkezî ve yerel yönetimlerin bu yöndeki girişimlere yoğun destek vermesi sonucunu doğurur. 1980 öncesinde devlet eliyle yapılan inşaat yatırımları genelde kamu ve sanayi yapılarıyken, günümüzün neoliberal politikaları doğrultusunda konut üretimi ve kent merkezlerinde rantı artırmayı amaçlayan kentsel dönüşüm projeleri, kamu kuruluşlarının odaklandığı etkinlikler haline gelir.

2001 sonrası neoliberal kentsel rejimin oluşumundaki en önemli unsurlardan biri, geçekondü üretimine büyük ölçüde son veren, mali piyasalarla bütünleşmiş formel alt gelir grubu konut piyasasının oluşturulmasıdır. Piyasanın kilit aktörü ise, özellikle 2003 yılında geçirdiği yapısal dönüşümlerle geniş bir hareket alanı kazanan TOKİ'dir.

Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı, kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olarak 1984 yılında, 1982 Anayasası'nın çevre ve konut haklarına dair 56. ve 57. maddeleri uyarınca kurulur (TOKİ b, 2011). Kurumun kuruluş amacı; "hızlı nüfus artışı ve hızlı kentleşme sebebiyle oluşan konut ve kentleşme sorunlarının çözülmesi", özellikle dar gelirli konut ihtiyacının karşılanmasıdır (TOKİ c, 2011). Bu tarihte yürürlüğe giren 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu'yla oluşturulan Özerk Toplu Konut Fonu, kurumun birincil finansman kaynağı olur. Kurumun ilk yıllarındaki politikası, kredi verme yoluyla kooperatiflerin desteklenerek konut üretiminin canlandırılmasıdır. Bu politika, 80'li yılların sonuna doğru faizlerin yükselmesiyle sekteye uğrar. 1990 yılında kurum, Toplu Konut İdaresi Başkanlığı ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı olmak üzere iki ayrı idari yapıya bölünerek örgütlenir.

1990'lı yıllarda belli ölçülerde etkinliğini sürdüren kurum, 2001 kriziyle birlikte iki önemli darbe alır. Bu darbeler, Toplu Konut Fonu'nun 20.6.2001 tarih ve 4684 sayılı Kanun'la kaldırılması ve Türkiye Emlak Bankası'nın iflasıdır. Alt-orta gelir grubuna devlet destekli konut kredisi sağlanmasında kritik rol oynayan bu iki kurumun ortadan kalkması, TOKİ'nin mali kaynaklarının büyük ölçüde kısıtlanarak neredeyse işlevsiz bir kurum haline gelmesine sebep olur.

2000'li yıllara geldiğinde, Türkiye ekonomik olarak çökmüştür. Fiziksel olarak ise, 1999 depreminin ortaya koyduğu üzere, kalitesiz bir yapı stokuna sahiptir. Böyle bir iklimde yapılan Kasım 2002 seçimleriyle iktidara gelen AKP için şartlar, konut üretimi konusunda radikal adımlar atmaya elverişlidir. Nitekim kentsel dönüşüm ve yenileme projelerinin meşrulaştırılmasında sıkça kullanılan söylemlerden biri, 1999 depremine referanslarla "sağlıksız, güvensiz, yasadışı" yapılaşmayı kaldırarak "sağlıklı, güvenli, hijyenik" yapılar üretmektir (TOKİa, 2011).

Böyle bir ortamda iktidar partisi, Ocak 2003'te kabul edilen Acil Eylem Planı doğrultusunda konut sektörünü radikal bir biçimde dönüştüren kararlar almaya girişir (TOKİb, 2011). Ekonomik, sosyal ve kentsel anlamda kritik sonuçlar doğuran bu kararların önemli noktalarından biri hükümetin, konut piyasasının küçük/orta ölçekli aktörlerini kredi ve fonlarla destekleyerek sürece müdahil olma politikasını tamamen değiştirmesi ve alt-orta gelir grubu ko-

nutlarının TOKİ eliyle inşasından birebir sorumlu hale gelmesidir (Kuyucu, 2009). Bu kararlar sonucunda devlet, konut piyasasına direkt müdahale ederek enformel aktörleri devre dışı bırakmayı, gecekonduların üretimine son vermeyi ve devlet eliyle üretilen bir alt-orta gelir grubu konut piyasası yaratmayı hedefler. Bu hedef doğrultusunda hükümet TOKİ'nin yasal, yönetsel ve mali kapasitelerini önemli ölçüde artırarak kurumun ülkedeki en güçlü gayrimenkul geliştiricisi ve konut piyasasının en etkili aktörü haline gelmesini sağlar. 2002-2008 yılları arasında yapılan bir dizi yasal düzenleme sonucunda TOKİ, kamu arazilerinin neredeyse tümünün parsellenmesi ve satışı konusunda düzenleme yetkisine sahip olur. Arsa Ofisi, Emlak Bankası gibi kapanan kamu kuruluşlarının stoklarının da TOKİ'ye devredilmesiyle ciddi bir arsa stoku bulunan ve bu arsalar üzerinde imar planını dahi değiştirme yetkisine sahip olan kurum, mevcut yapısıyla Türkiye inşaat piyasasının en önemli yönlendiricisidir. Kamu arazilerinin kuruma bedelsiz devredilmesi sonucunda TOKİ, çok ciddi bir arsa portföyüne sahip olur (TOKİb, 2011). Bu stokun bir kısmı özel sektöre satılmış; bir kısmında ise sosyal konut projeleri, orta-üst gelir grubuna yönelik konut projeleri ya da çeşitli kamu yapıları yapılmıştır.

Bayındırlık Bakanlığı'ndan ayrılarak doğrudan Başbakanlık'a bağlanmasıyla uygulama ve karar mekanizmalarında özerklik kazanan kurumun, geniş kentsel alanlar üzerinde her türlü tasarrufu yapabileceği hukuki altyapı oluşturulur. Merkezî hükümetten doğrudan parasal kaynak aktarılmasa bile hazine arazileri üzerinde geniş tasarruf yetkileri tanınan TOKİ, sadece İstanbul'da değil tüm Türkiye'de kentsel mekân üretiminin en önemli şekillendiricisidir. Özetle TOKİ:

- Özel işbirliklerle ortaklık kurarak kâr amaçlı projeler yaptırma;
- Kentsel yenileme ve dönüşüm adı altında kamuya ait kentsel alanlarda imar planları hazırlama, proje yaptırma, uygulama, satış yapma ve gerektiğinde kamulaştırma yoluyla özel mülkleri de projelerine katma yetkilerine sahiptir.

Bu geniş yetkiler sayesinde TOKİ, bir kamu kuruluşundan ziyade kâr amacı güden, neredeyse sınırsız yetkilerle donatılmış bir özel işbirlik gibi davranır. Bedelsiz olarak devraldığı kamu arazilerini istediği imar kurallarıyla düzenleyip özel sektörle ortaklıklar kurarak projelendiren ve satışından gelir elde eden TOKİ, bu çerçevesiyle Türkiye konut piyasası üzerinde asimetrik bir etki alanına sahiptir. Kurum 2002'den bu yana kendisine verilen geniş arazi kaynakları ve tanınan yasal olanaklar sayesinde konut piyasasının dinamiklerini yönlendiren, kentlerin gelişim yönlerini, yoğunluklarını ve demografilerini belirleyen başat organ haline gelmiştir.

TOKİ'nin proje üretiminde kullandığı iki farklı finansal modelden bahsedilebilir. Birinci model, alt gelir grubuna yönelik sosyal konutların yapılması amacıyla uygulanan "ihale yöntemi"dir. Bu modelde arsayı kamudan bedelsiz olarak elde eden TOKİ, elindeki tip konut projelerini, 4734 sayılı ihale kanununa bağlı olarak yaptığı kamu ihaleleriyle götürü bedel usulü ihale eder. Yapıların tamamlanmasını takiben TOKİ, uzun vadeli ve düşük faizli borçlandırma yoluyla hak sahiplerinin konutlara yerleştirilmesini denetler. Alt gelir grubu konutların kullanıcıları,

genellikle geçmişte gecekondu mahallelerinde yaşayan fakat kentsel dönüşüm projeleriyle yerinden edilmiş dar gelirli vatandaşlardır. Birinci model, yukarıda tartışılan gecekondu alanlarının kapitalist emlak piyasasına dâhil edilmesi süreçlerine denk düşmektedir.

TOKİ'nin konut üretiminde kullandığı ikinci finansal model olan “gelir paylaşımı” modelinde ise kurum, bedelsiz elde ettiği arsa üzerinde özel sektörden bir ortakla proje geliştirir, özel kişilere satar ve gelirini paylaşır. Bu modelde yüklenici, Kamu İhale Kanunu'na tabi olmayan, TOKİ'nin kendi yönetmelikleri çerçevesinde yapılan ihaleler sonucunda belirlenir. Gelir paylaşımı modeli, arsa değerinin yüksek olması sebebiyle özellikle İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde yoğunlukla uygulanır.

Gelir paylaşımı modelinde TOKİ'nin İmar Planlama Dairesi tarafından imar durumu yenilenerek inşaata hazır hale getirilen arsa, açılan ihale sonucunda bir ön projeye birlikte en düşük bedeli veren yükleniciye ihale edilir. Proje üretimi tamamen yüklenici firma tarafından yapılır, TOKİ projelendirme sürecine müdahil olmaz. Proje üretimi ve inşaat süreci, yüklenici tarafından finanse edilir. Satışların başlamasıyla birlikte elde edilen gelir, TOKİ'nin kasasında toplanır ve hak ediş usulüyle yükleniciye ödeme yapılır. Gelir paylaşımıyla üretilen projeler genellikle Ataşehir, Bahçeşehir, Halkalı, Bakırköy, Ümraniye gibi son yıllarda emlak fiyatları ciddi biçimde artan gelişme bölgelerinde kurgulanır. Gelir paylaşımli projelerin işleyiş modeli, kamu arsalarının özel sektöre ve özel kullanıcılara pazarlanmasıyla elde edilen kârla, sosyal konut adı altında kentsel yoksulluğu çeperlere transfer edecek projeler üretilmesi olarak özetlenebilir.

Yukarıda özetlenen iki üretim modeli de tartışılması gereken sosyoekonomik, demografik ve fiziksel sorunlar barındırır. Bu noktada öncelikle, “konut üretimiyle ilgili bütün birimleri barındıran, arsa üretiminden satış sonrası hizmetlere, site yönetimine kadar; proje, uygulama, ihale, finansman, imar planlaması gibi birçok dalda uzmanlaşmış insanların çalıştığı büyük bir kurum” olarak tanımlanan TOKİ bünyesinde, mimari tasarımla ilgili herhangi bir üretim olmaması tartışılmalıdır. Bu durum, konut üretim sürecinden mimari tasarımın dışlanmış olduğu gerçeğini yansıtır. Sosyal konutlar kimin tarafından ne zaman ve ne şekilde üretildiği bilinmeyen tip projelerin ülkenin her bölgesinde uygulanması suretiyle inşa edilir. Gelir paylaşımı modeliyle üretilen konutlarda ise yapıların mimari özellikleri, programı, mekânsal organizasyonu ile ilgili herhangi bir ön çalışma yapılmaksızın projelendirme süreci yüklenici firmaya bırakılır. Sonuçta, yegâne kriterin kârlılık ve üretim hızı olduğu uygulama sürecinin sonunda, ürünün büyük sayılarıyla tekrar eden bir vasatlık olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Her iki modelde de hızlı ve çok sayıda üretim yapabilmek için tünel kalıp yapım sistemi uygulanır ve tip projeler tekrar edilir. Biri “sosyal konut”, öteki ise “lüks konut” üreten iki model arasında mimari anlamda tek fark, kullanılan malzeme ve sosyal donatılardır. Sonuç olarak yer, bağlam, finansman modeli, kullanıcı profili gibi değişkenlerden bağımsız olarak ülke genelindeki tüm konut projelerinde aynı konut tipleri yeniden üretilir. “Toplu konut mantığı” olarak ortaya koyulan bu biteviye tekrar mantığı, kurumun üretiminin niceliksel büyüklüğü göz önüne alındığında korkutucu boyutlara ulaşır. Kısaca süreçteki temel sorun, ülkenin konut politikasına

yön veren, kentleşme dinamiklerinin başat aktörü olan kurumun, tasarımcı akıldan yoksun üretim mekanizmalarıyla işlemedir.

TOKİ'nin, kentin sosyoekonomik, fiziksel ve altyapısal problemlerine nitelikli, bütüncül ve katılımcı politikalar üretmek yerine kâr amaçlı, niceliksel, kısa vadeli çözümler öneren yaklaşımının mekânsal sonuçlarının geri dönüşsüz olacağı öngörülebilir. Yasa ve yönetmeliklerle sınırsız güce kavuşan kurumu denetleyecek ve dengeleyecek bir yapının bulunmayışı ve kamunun kentle ilgili karar alma süreçlerinden dışlanması, durumun vahametini artırır. Bu bağlamda esas sorun, konut politikasını yönlendiren kurumlara verilen denetimsiz özerklik ve otoritedir.

2000'li yıllarda sadece İstanbul'un değil tüm Türkiye kentlerinin neoliberal kentsel dönüşüm süreçlerinin birincil aktörünün TOKİ olduğu söylenebilir. Harvey (2008) tarafından “*smıfsal boyutu olan ‘yaratıcı yıkım’* yüzünden nükseden kentsel yeniden yapılandırma nöbetleri” olarak tanımlanan neoliberal kentsel dönüşüm süreçleri, 2000'li yıllarda TOKİ'nin İstanbul başta olmak üzere çoğu Türkiye kentindeki mekân üretimlerinde net olarak gözlemlenmektedir. Bu süreçlerde arada kalan ve “yapılaşma mekânı olarak gezegen” ile “varoşlar gezegeni”nin çarpışması sonucunda zarar görenler ise yoksullar, ayrıcalıksızlar ve siyasi iktidardan dışlananlardır. Harvey'in de belirttiği gibi kapitalist kentleşmenin özünde yerinden etme ve “mülksüzleştirme yoluyla birikim” yatar ve eskinin enkazı üzerine yeni kentsel dünyayı yapmak için şiddet gerekir (2008).

MEGA PROJELER

Kentlerin “küresellik yarışında” ön plana çıkabilmeleri için büyük ölçekli altyapı projeleri üretilmesi, yabancı yatırımların teşviki, kentin pazarlanması amacıyla yeni kültürel imgelerin üretilmesi, son yıllarda çoğu kent yönetimi tarafından benimsenen stratejilerdir (Öktem, 2005). 21. yüzyılda mega projeler, kentsel arazinin metalaştırılması için bir araç ve kentsel dönüşüm için küresel bir strateji hâline gelir. Mega projeler; devasa proje ölçeği, yüksek bütçeleri, tasarım, teknoloji ve lojistik açıdan karmaşık ve özel proje kapsamı, karmaşık ve çok disiplinli üretim ve işletme süreçleri ve derin, yıkıcı sosyal, ekonomik ve çevresel etkileriyle tariflenebilir. Flyvbjerg'in (2014) tanımıyla mega projeler, “topluluklar, çevre ve bütçeler üzerindeki büyük etkileri nedeniyle halkın aşırı ilgisini çeken, son derece büyük ölçekli yatırım projeleridir”. Mega projeler devasa ölçekleri ve etkileriyle mevcut kentsel dokunun, yapıların ve kuralların çoğu zaman özümseyemediği orantısız bir bozulma yaratır (Prosperi ve Öner, 2015). Bu büyüklükteki kentsel projeler, metropol formunun mekânsal yapısını değiştirebilecek kadar etkili ve dönüştürücü olabilir.

Mega projelerin gerçekleştirilmesi büyük ölçekli yatırımcılar ile merkezî ve/veya yerel yönetimlerin işbirliğini gerektirir. Bu anlamda mega projeler, “küresel kent” yarışında öne geçmek için bir araya gelen küresel sermaye ile siyasi gücün ittifakının mekânsal tezahürleridir. Çoğunlukla yukarıdan aşağıya; kentinin muhalefeti fazla göz önüne alınmadan empoze edilirler. Mega projeler yoluyla kentleşme süreçlerinin sonucu, küresel sermayenin baskısı altında, siyasi gündemlerle desteklenen ve özel sektör tarafından yürütülen inşaat patlamaları ile –kentsel veya yaban– mekânın metalaşmasıdır (Aysev, 2022). Mega projeler, arazinin değişim değerinin kulla-

nım değerini aşmasını sağlayarak canlı bir rant ve gayrimenkul ortamı yaratan girişimci kentsel politika oluşturma araçlarıdır. 2000’li yıllarda mega projeler, küreselleşmenin yeni ve abartılı ölçekleri ve biçimlerini üreten bölgesel yeniden yapılandırma stratejileri olarak tüm dünyada sıklıkla uygulanmaktadır.

Kamu Arsalarının Karma Kullanımlı Mega Projeler İçin Özelleştirilmesi

1980’lerden itibaren İstanbul’un kentsel mekân üretimini şekillendiren küresel kent projesinin, Türkiye’yi küresel kapitalist sisteme entegre etme yönündeki politik eğilimlerin sonucu olduğu söylenebilir. Günümüz İstanbulu’nda küreselleşme dinamiklerinin etkisi yoğun olarak hissedilmektedir. Servis ve emlak sektörlerinin hızlı gelişimi, yeni tüketim biçimlerinin mekânsallaşması, yerel kültürün metalaştırılarak küresel piyasalara sunumu gibi pek çok kentsel olguda, küreselleşme dinamiklerinin gündelik hayat ve kentsel mekân üzerindeki geri dönüşsüz etkileri gözlenebilir (Aksoy, 2008). Bu etkilerin en önemlilerinden biri, Özellikle AKP’nin iktidara gelişiyle birlikte sıklıkla kullanılan bir kentsel rant üretme yöntemi haline gelen, değerli kamu arazilerinin büyük ölçekli özelleştirme ve arsa geliştirme operasyonlarıyla özel sektöre pazarlanmasıdır. Merkezî ve yerel otoritelerin İstanbul’un pazarlanmasına odaklı planlama vizyonunun temelinde, yatırımcıları kente çekebilecek altyapıları hazırlama gündemi yatar. Sonuçta 2000’li yılların İstanbulu’nda arazi meta haline gelir (Keyder, 2005). Değerli kamu arsalarının büyük ölçekli karma kullanımlı projeler için özelleştirilmesinin, kentte kamuya ait açık ve serbest mekânın giderek daralması ve kamusal mekân kavramının özelleşmiş ve tüketime yönelik karma kullanımlı projeleri ifade edecek şekilde bir anlam kaymasına uğraması sonucunu doğurduğu söylenebilir. Bu projelerin bir diğer sonucu ise, devasa ölçekleriyle kentsel dokuda orantısız bir yoğunluk artışına sebep olmaları, dolayısıyla ulaşım başta olmak üzere tüm kentsel donatı ve servisleri zorlayan bir yük oluşturmalarıdır. Tüm İstanbul dokusuna yayılmış karma kullanımlı büyük ölçekli projelerin özellikle yoğunlaştığı Maslak-Büyükdere hattında yer alan Zorlu Center, Torunlar Center, Kanyon, bu tipolojinin ilk akla gelen örnekleri olarak sıralanabilir.

Eski Sanayi Alanlarının Mega Projeler Olarak Yeniden İşlevlendirilmesi

İstanbul’u dönüştüren küreselleşme dinamikleri, sadece gayrimenkul odaklı olmanın ötesinde kültürel projeler olarak da ele alınmalıdır (Aksoy, 2008). “Kamu” kelimesinin, onu oluşturan tekil bireylerin ortak adından ziyade, bu birlikteliği tasarlayan iktidara vurgu yaptığı düşünülürse, kentlerin modernleşme/küreselleşme süreçleriyle birlikte iktidarın gündemi doğrultusunda şekillenen bir kamusal alan anlayışının gerçekleşmekte olduğu söylenebilir (Altın, 2011).

Eski sanayi yapılarının kültürel fonksiyonlarla yeniden işlevlendirilmesi, küresel kent söylemi çerçevesinde, kültür endüstrisine yönelik hamleler olarak 2000’li yılların İstanbulu’nda sıklıkla gözlenmektedir. 2000’lerin başında Feshane, Sütluce Kongre Merkezi, Rahmi Koç Müzesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Santral İstanbul Kampüsü ve Kadir Has Üniversitesi gibi bir dizi kültür

ve eğitim odaklı projeye Haliç bölgesi tamamen yeni bir mekânsal kimliğe kavuşmuştur. Kent içinde âtil kalmış sanayi altyapılarının yeniden işlevlendirilerek kente kazandırılmaları, özünde olumlu müdahaleler olsa da, projelerin gündemi ve inisiyatif sahibi aktörün eğilimleri, projenin kamusallaşabilme kapasitesini, kullanım biçimlerini ve mekânsal kalitelerini belirlemektedir. Bu projeler Hasanpaşa'daki Gazhane Müzesi gibi kamuya açık kültürel müşterekler olarak ele alındığı sürece kamusalılığı güçlendiren, kentlinin serbestçe kullanabildiği mekânlar haline gelebilir.

Öte yandan kentin kamusal alanları küresel sermayenin etkisi altına girdikçe, kamusal mekânlar giderek “önceden tasarlanmış tüketim deneyimleri” haline gelir (Bilgin, 2006). İstanbul'un en büyük karma kullanımlı mega projelerinden olan Galataport projesi, bu duruma çarpıcı bir örnektir. İstanbul'un tarihî liman bölgesinde 1,2 kilometrelik kıyı şeridine yayılan 400.000 m²'lik karma kullanımlı bir mega proje olan Galataport, kentin bu en özel noktasına neredeyse bir havaalanı kadar jenerik ve tüketime yönelik bir *yok yer* olarak yerleşir (Augé, 1992). 1992 yılında Marc Augé tarafından ortaya atılan “yok yer” kavramı, küreselleşmeye bağlı hiper modernleşme süreçleriyle birlikte ortaya çıkan yeni bir tür mekânsallaşmayı tanımlar; tarihî, coğrafi ya da kültürel bağlarıyla herhangi bir ilişki kurmayan, “yer”lerinden tamamen kopuk olarak tasarlanmış otoban, havaalanı, otel odası, AVM gibi geçiş ve tüketim mekânlarını ifade eder. Herhangi bir AVM'de rastlanabilecek küresel markaların ardı ardına dizildiği, devasa yolcu gemilerinin limana yanaşması ve gümrük duvarlarının kalkmasıyla Boğaz girişiyle fiziksel ve görsel ilişkinin tamamen kesildiği, özel bir otel işletmesine tahsis edilen kıyı kullanımıyla Karaköy'e uzanan kıyı şeridinin aniden bloke olduğu proje, kentin tarihî liman bölgesinin kültür ve turizm endüstrisine yönelik olarak özelleştirilip pazarlandığı bir örnek sunar.

Kamu arsalarının karma kullanımlı mega projeler için özelleştirilmesi ve eski sanayi alanlarının mega projeler olarak yeniden işlevlendirilmesi süreçleri sonucunda üretilen kentin yeni kamusal mekânları, tüketim ve boş zaman geçirme aktivitelere odaklı programların paketlenip sunulduğu alışveriş merkezleri, temalı parklar gibi çok kullanımlı, özel sermayeye ait mekânlar haline gelir. Kentlilerin bireysel ifade ve politik eylem alanı olan, kentin gerçek kamusallığının yaşandığı sokak ve meydanların aksine, bu mekânlar belli bir işletme anlayışı ve servisinin kullanıcıya dikte edildiği, giriş çıkışları kontrollü, içine kapalı, kentsel dokudan kopuk, ticari amaçlı alanlara dönüşür. Kamu yararının yerini serbest piyasa aktörlerinin taleplerinin aldığı, neoliberal politikalarının güdümünde oluşan kent mekânı, giderek kentlilere ait olmaktan çıkarak özelleştirilir. Bu durumu “yeni dünya düzeninde kentlerin ve kamusal alanın çözülüşü” olarak nitelendiren Bilsel'e göre bu mekânlar, gerçek kamusallığın gerektirdiği eylem özgürlüğüne izin vermeyen, kenti dışlayan, ticaret, eğlence ve boş zaman geçirme aktivitelerinden ibaret kısıtlanmış bir kamusal yaşam simülasyonundan ibarettir (Bilsel, 2004).

Doğal Kaynakların Kapitalist Emlak Piyasasına Dâhil Edilmesi: Mega Altyapı Projeleri

Son yıllarda İstanbul'da gözlenen en tartışmalı mega projelerin kentsel altyapıya yönelik projeler olduğu söylenebilir. Bu bağlamda ilk göze çarpan proje grubu, kentin büyüme aksını ve ağırlık

merkezini kuzeye atan Kuzey İstanbul mega projeleridir. Geçtiğimiz on yılda İstanbul'un kuzeyinde gündeme gelen mega altyapı projelerinin, kentin ekolojik sistemlerine büyük çaplı ve geri dönüşsüz etkileri olacağı açıktır. Kuzey ormanlarının içinden geçerek İstanbul'un ulaşım altyapısını ve ağırlık merkezini Kuzey'e taşımayı hedefleyen mega projelerin ilki olan ve 2016 yılında kullanıma açılan Yavuz Sultan Selim Köprüsü ve Kuzey Marmara Otoyolu, hemen ardından 2018 yılında tamamlanan İstanbul Havaalanı ve hâlâ yoğun tartışmaların gündemi olan Kanal İstanbul projeleri, kenti kuzeye doğru genişleterek küresel bir ulaşım merkezi haline getirme stratejisinin parçaları olarak görülebilir. Bu üç proje, kentin doğal eşiklerinin zorlanarak kuzeye büyümesini tetikleyen, daha önce küresel emlak piyasalarına açılmamış doğal kaynakların ve tarım arazilerinin kentleşmeye açılmasını hedefleyen projelerdir. Kuzey İstanbul Ormanlarının, su havzalarının ve doğal alanların bu projeler aracılığıyla yapılaşmaya açılmasının ekolojik bir yıkım olacağı açıktır. Buna rağmen projeler, İstanbul il Çevre Düzeni planındaki prensip kararlarına aykırı olarak ve ÇED raporu hazırlanmadan, tepeden inme karar alma mekanizmalarıyla ve şaşkınlık verici bir hızla uygulamaya koyulup tamamlanmıştır.

SONUÇ

2000'li yılların İstanbulu'nda merkezî ve yerel yönetimlerin büyük sermayeyle eşgüdüm içinde benimsediği neoliberal kentsel politikalar, küresel kent söylemleri doğrultusunda hızlı ve parçalı bir kentsel büyümenin tetikleyicisi olmuştur. Günümüzün planlama paradigmalarının, sağlıklı yaşam çevresi, barınma hakkı, kamu yararı kavramları yerine küresel sermaye ve emlak pazarının dayattığı koşullara odaklı bir yapıya büründüğü görülmektedir (Yıldırım, 2006).

1980 sonrasında, dünyada ve Türkiye'de kentlerin mekânsal dönüşümünün temel dinamikleri:

- Yeniden biçimlenen kent yönetimi-sermaye ilişkisine paralel olarak alt sınıflardan üst sınıflara, kamu mülkiyetinden özel mülkiyete doğru hak ve sermaye transferinin gerçekleşmesi sonucunda, kentlerde hak sahipliğinin yükselen sınıflar lehine yeniden kurgulanması ve
- Kentsel mekânın metalaştırılmasıyla birlikte kentin kamu mekânı varlığının giderek küçülmesi olarak ifade edilebilir (Kurtuluş, 2006; Kuyucu, 2009; Yalçın ve Çavuşoğlu, 2003).

Çılgın, Yalçın ve Çalışkan'ın İstanbul Dönüşüm Coğrafyası'nda belirttiği gibi, "kentsel dönüşüm süreçlerini yürüten büyüme koalisyonları, ekolojik, ekonomik, toplumsal, hukuki bağlamda karşılaştıkları bütün dirençlerin üzerine basarak ilerlemekte, büyük bir motivasyonla mekânın yeniden üretim sürecini doğal alanları da kapsayacak şekilde kent bütününe yaymaktadır" (2014).

2000'li yılların İstanbulu'nda neoliberal kentleşme süreçlerini mümkün kılan belli başlı mekanizmalar:

- Soylulaştırma yoluyla kentsel kullanıcı profiline değiştirilmesi,
- Yıkım,
- Mega projeler üzerinden ilerleyen parçacı planlama ve yatırım kararları,
- Devlet eliyle bir kayıt dışılık ve de-regülasyon ortamı yaratılarak kent toprağının metalaştırılması ve dönüşümün kolaylaştırılması yönünde yasal düzenlemeler yapılması / mevzuatların düzenlenmesi,
- Ekonomik kalkınma, sosyal ve fiziksel güvenlik, sağlıklılık, depreme dayanıklılık gibi teknokrat belagatin kullanılması olarak sıralanabilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 21. yüzyılı, inşaat hacmi ve kentsel büyüme anlamında doğal, sosyal, ekonomik ve hukuki sınırların eşi görülmedik biçimde zorlandığı bir neoliberal kentleşme dönemi olarak görülebilir. Özellikle İstanbul bağlamında 1950'lerden itibaren başlayan sanayileşmeye bağlı kentleşme ve nüfus artışı, 20. yüzyılın son çeyreğinde küresel emlak piyasalarına entegrasyon süreçleriyle birlikte hız kazanır. 2000'lerde ise kent toprağının tümüyle küresel emlak piyasalarına transferini öngören ve bu çerçevede doğal, tarihi, sosyal dokulara sert müdahalelerden çekinmeyen, bu müdahalelerin fiziksel, ekonomik ve hukuki altyapılarını hızlıca üreten bir kentleşme politikası benimsenir. 20. yüzyılın hızlı kentsel konut üretim talebine cevaben ortaya çıkan ve gecekondulaşma gibi kayıt dışı kentsel biçimleri üreten popülist politikaların, 2000'li yıllarda ortadan kalkarak yerini devlet eliyle üretilen, neoliberal gündemler doğrultusunda yasa ve yönetmelikleri hükümsüz kılmaktan ve değiştirmekten kaçınmayan yeni bir tür kayıt dışılığa bıraktığı söylenebilir (Aysev, 2022). 2000'lerin neoliberal kentleşme süreçlerinin kaçınılmaz sonuçları ise, toplumsal ve mekânsal ayrışma, rant artışı, kentsel yoksulluğun sürekli yer değiştirerek kent çeperine kayması, eşitsizlik ve mekânsal adaletsizlik, mülksüzleştirme ve yerinden edilme, ekolojik yıkım ve kentsel toprağın mülkiyet ve kullanım hakkının kentlilerden emlak piyasasının başat aktörlerine transferi olarak ortaya çıkmaktadır. Çeşitli gündemlerin sürekli çarpıştığı bir kamusal alanı olan kent mekânını kurmak ve yeniden düzenlemek noktasında söz sahibi olmak her kentlinin hakkıdır. Bu hakkın bilinçli olarak sahiplenilmesi ve savunulması, neoliberal kentleşme süreçlerinin yoğun yaşandığı günümüzde hiç olmadığı kadar önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, A. (2008). Istanbul's Choice. *Third Text* 22 (1): 71-83.
- Altın, E. (2011). Ölü Doğmuş Bir Kavram Olarak "Kamusal Mekan" ve "Öteki" Kamu. *Metropolistanbul*.
- Augé, M. (1995). *Non Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Verso.
- Aysev, E. (2013). *Kentsel Mekân Üretim Süreçlerinde Mimarın Rolü: İstanbul Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi.

- Aysev, E. (2022). Urbanization Processes of Northern Istanbul in the 2000's: Yavuz Sultan Selim Bridge and the Northern Marmara Highway. *METU JFA* 39 (1): 137-164.
- Bilgin, İ. (2006). Kent Üretimini ve Kamu Yaşamının Örgütlenmesinde Güncel Eğilimler. *Toplum ve Bilim* 105: 166-177.
- Bilsel, C. (2004). Yeni Dünya Düzeninde Çözülen Kentler ve Kamusal Alan: İstanbul'da Merkezkaç Kentsel Dinamikler ve Kamusal Mekân Üzerine Gözlemler. *Metropolistanbul*.
- Boyer, C. (1994). *The City of Collective Memory*. MIT Press.
- Castells, M. (1989). *The Informational City*. Blackwell.
- Çalışkan, Ç. O. (der.) (2010). *3. Köprü Projesi Değerlendirme Raporu*. TMMOB Şehir Plancıları Odası İstanbul Şubesi.
- Çalgin, K., Yalçın, M. C. ve Çalışkan, Ç. O. (2014). İstanbul Dönüşüm Coğrafyası, Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar. A. Bartu Candan ve C. Özbay (der.) *Yeni İstanbul Çalışmaları Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* içinde. Metis.
- Flyvbjerg, B. (2014). What You Should Know about Megaprojects and Why: An Overview, *Project Management Journal* 45 (2): 6-19.
- Friedmann, J. (1986). The World City Hypothesis. *Development and Change* 17 (1): 69-83.
- Gündoğan, Ö. (2006). Kentsel Dönüşüm, Tarihsel ve Güncel Bir Kırılma Noktası mı? *Planlama* 2 (36), ISSN 1300-7319.
- Harvey, D. (1996). *Justice Nature and the Geography of Difference*.
- Harvey, D. (2008). The Right to The City. *New Left Review* 53.
- Keyder, Ç. (2000). İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında. Metis.
- Keyder, Ç. (2005). Globalization and Social Exclusion in Istanbul. *International Journal of Urban and Regional Research* 29 (1): 130.
- Kuyucu, T. (2009). *Poverty, Property and Power: Making Markets in İstanbul's Informal Low-Income Settlements*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. University of Washington.
- Kurtuluş, H. (2006). Kentsel Dönüşüm Modern Kent Mitinin Çöküşü Çerçevesinden Bakmak. *Planlama* 2 (36): 7-13. ISSN 1300-7319.
- Lefebvre, H. (1991). *Production of Space*. Oxford.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on Cities*. E. Kofman ve E. Lebas (der. ve çev.) Blackwell.
- Öktem, B. (2005). Küresel Kent Söyleminin Kentsel Mekânı Dönüştürmedeki Rolü: Büyükdere-Maslak Aksı. H. Kurtuluş (haz.) *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* içinde (s. 25-76). Bağlam Yayınları.
- Proserpi, D. ve Oner, A. C. (2015). Spatial Impacts of Megaprojects on The Form of Metropolitan Regions: A Theoretical Inquiry. *International Journal Society Systems Science* 7 (1): 23-46.
- Sassen, S. (2001). *The Global City*. Princeton University Press.
- Şen, B. (2006). Ekonomik Gelişimin Kültürel Stratejileri: İstanbul Kent merkezleri ve Tarihi Kentsel Alanların Yeniden Yapılandırılması. *Planlama* 2 (36), ISSN 1300-7319.
- Tekeli, İ. (2009). *Konut Sorununu Konut Sunum Biçimleriyle Düşünmek*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TOKİa. (2011). *Gecekondu Dönüşüm ve Kentsel Yenileme Projeleri*. TOKİ.
- TOKİb. (2011). *TOKİ Kurum Profili*. TOKİ.
- TOKİc. (2011). *TOKİ kurumsal web sitesi* [çevrimiçi]. [30.04.2011 tarihinde girildi] <http://www.toki.gov.tr>
- Ünsal, Ö. (2011). (Yıkılarak) Yeniden Kurulan Kent: 2000'li Yılların İstanbul'u. *Betonart*, 29.
- Yalçın, M. C. ve Çavuşoğlu E. (2003). Haliç; Mağrur ve Mağdur. *Haliç Dergisi* 1. IBSB Yayınları.
- Yıldırım, E. (2006). Güncel Bir Kent Sorunu: Kentsel Dönüşüm. *Planlama* 1: 7-24.
- Zukin, S. (1998). Urban Lifestyles: Diversity and Standardization in Spaces of Consumption. *Urban Studies* 35 (5-6): 825-839.

Kürt Sorununun Mekânsallığı: Diyarbakır'da Yerinden Edilme Coğrafyaları*

FIRAT GENÇ

Kürt sorununa ilişkin akademik çalışmalar son yıllara dek ağırlıklı zaman-odaklı bir perspektife sahip olmuştur. Tarihsel dinamik ve dönüşümlere odaklanan bu türden çalışmalar, mekânı, sabit ve edilgen bir unsur olarak görme eğilimindedir. Çoğu zaman disiplinler sınırları da aşan bu eğilim gereği odağa, başat aktörlerin (örneğin devletler) strateji, yönelim ve tercihleri yerleştirilir; dolayısıyla vurgu kaçınılmaz olarak makro düzeydeki gelişme ve dinamiklere kayar. Bu ardışık (*diachronic*), yani olayların zaman içindeki akışına odaklanan bakış açısı, mekânı sabit ve edilgen varsaydığı ölçüde, eş zamanlı (*synchronic*) olarak farklılıklar da içeren karmaşık ve çok-boyutlu çatışma dinamiklerini ve iktidar yapılarını hakkıyla açıklayamaz (Gambetti ve Jongerden, 2015, s. 3). Kuşkusuz mekânsal/coğrafi analiz, büsbütün zamansal/tarihsel analizin alternatifi ya da karşıtı değildir. Fakat mekânsal boyutu ıskalayan, yani mekânın toplumsal olarak nasıl üretildiğini, bu üretim sürecinin politik dinamiklerle nasıl bir karşılıklı kuruculuk içerisinde olduğunu, sıradan insanların ya da güç sahibi aktörlerin eylem ve tercihlerini mekânda nasıl konumlandıklarını, bunu yaparken mekânı hangi biçimlerde hayal edip gördüklerini ve tecrübe ettiklerini hesaba katmayan çözümlenmeler, kaçınılmaz olarak iktidar yapılarını ve çatışma süreçlerini indirgemeci bir yaklaşımla ele alırlar. İndirgemenin istikameti kimi zaman devletler arasındaki jeopolitik mülahazalar, kimi zaman ekonomik çıkar ilişkileri olabilir; fakat son tahlilde çözümlenmenin indirgemeci niteliği değişmez. Buna karşılık mekânsal/coğrafi perspektif, toplumsal yapıların, iktidar mekanizmalarının ve en genel anlamda politik çatışma ve çekişmelerin hem ilişkisel vasfını hesaba katar hem de bu sayılan unsurların pratikte mekânsal anlamda farklılıklar içereceğini varsayar (Lefebvre, 1991; Massey, 2005; Soja, 1989).

(*) Bu yazının daha geniş bir versiyonu İngilizce olarak *Antipode* dergisinde yayımlandı, bkz. Genç (2021).

Kürt sorunu etrafında süregiden uzun erimli çatışma ve çekişmelerin 2000’li yıllardaki zikzaklı seyrini anlamlandırabilmek adına bu perspektif önemli ipuçları barındırıyor. Pek çok araştırmacının altını çizdiği gibi, 2000’ler çatışma ile çatışmasızlık, baskı politikaları ile reform girişimleri arasında dramatik salınımların olduğu bir evreye tekabül eder (Güneş, 2019). 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), 2014 yılına dek izlediği hegemonyacı yaklaşımla Türkiyeli Kürtler arasında kayda değer oranda rıza devşirip siyasal anlamda Kürt hareketinin yegâne alternatifi haline gelmeyi başarmıştır (Günay ve Yörük, 2019). Nitekim oy tercihleri düzeyinde de bunu izlemek mümkündür; 2002 sonrasında AKP, Kürt illerinde tarihsel olarak merkez sağ ve İslamcı partilerin aldıkları oyları kendisinde konsolide etmeyi başarmıştır. Oy davranışlarına yansıyan bu hegemonyacı yaklaşımın siyasal, ekonomik ve kültürel boyutlarını ise kısaca şöyle özetleyebiliriz: Birincisi, yer yer çatışma dinamiği tekrar açığa çıksa da bu dönemde devlet ile Kürt hareketi arasında süregiden müzakereler, Kürt nüfusun bir kesiminde AKP kadrolarına dönük beklentileri ve desteği pekiştirmiştir. İkincisi, AKP, ülke genelinde izlediği makroekonomik modelin bir parçası olarak bölge illerine yönelik piyasa-odaklı bir kalkınma perspektifi benimsemiştir. Böylelikle bölgenin akut problemleri olan işsizlik ve yatırım noksanlığına çare olarak yeni ve kısmen bölgeye özgü bir ekonomik büyüme modeli ortaya konmuştur.¹ Bu modeli tamamlayan bir diğer önemli bileşen ise, miktarı ve kapsamı genişleyen sosyal yardımlardır. Son olarak, kültürel düzeyde Kürtçenin kamusal alanda görünürlüğünü artıran –TRT 6 gibi– kimi girişimlerin AKP’nin bu dönemde rıza üretebilme kapasitesinin gerisinde yatan etmenlerden olduğunu belirtmek gerekir.

2014 sonrasında ise devlet ile Kürt hareketi arasındaki müzakereler başarısızlıkla sona ererken, uluslararası ölçekteki gelişmelerin de etkisiyle, hegemonyacı yaklaşım yerini hızla ve yeniden baskı politikalarına bıraktı (Ercan, 2019; Toktamış, 2018). Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiği şehirler ise bu salınımların izlerinin en net biçimde gözlemlenebildiği yerler olarak öne çıktı. Cuma Çiçek’in de vurguladığı gibi (2015), 1990’lar sonrasında Kürt sorununun artık aynı zamanda kentsel bir sorun haline geldiği hesaba katıldığında, siyasal konjonktürdeki değişimlerin izlerini kentlerde takip edebiliyor olmak pek şaşırtıcı değildir. Nitekim Kürt sorununun çözümü açısından iyimser beklentilerin yaygınlaştığı dönemde kaydedilen mütevazı ekonomik canlanma, en görünür etkisini şehirlerde göstermişti (Yüksel, 2011). Ya da tersinden düşünecek olursak, 2014 sonrasında tanık olduğumuz şiddet ve baskı politikalarının öncelikli mahalli, geçmişteki gibi kırsal yerleşimler değil kentler oldu (Taş, 2022).

1 Bu modelin üç temel ayağı olduğu söylenebilir: Birincisi, GAP Bölgesel Kalkınma İdaresi çatısı altında tesis edilen ve AB tarafından finanse edilen GAP-GİDEM (Girişimci Destekleme Merkezleri) gibi kurumsal yapılar marifetiyle bilhassa tarımsal üretim alanında yerel girişimcilik teşvik edilmiştir. Böylelikle daha etkin ve kalıcı piyasa mekanizmalarının oluşturulması hedeflenmiştir. İkinci olarak, bölgesel yatırım teşvikleri gibi politika araçları marifetiyle sanayi üretim kapasitesinin artırılması öngörülmüştür. Kürt bölgesindeki akut istihdam noksanlığı ve işsizlik, bu bağlamda üretim maliyetlerini düşürecek bir avantaj olarak değerlendirilmiştir. Bu ekonomik modelin son ve bilhassa Diyarbakır ya da Mardin gibi kent merkezleri için önem arz eden boyutu ise turizm yatırımlarına ilişkindir. Aşağıda tartıştığım gibi, “cazibe merkezleri” programı altında kentsel merkezlerin kültürel ve tarihî peyzajının yeniden biçimlendirilmesi, bu yolla turizm gelirlerinin artırılması amaçlanmıştır.

Ben bu bölümde Kürt sorununu mekânsallığı üzerinden ele alacağım. Bunu yapabilmek adına da Diyarbakır'ın tarihî merkezi Suriçi'nin kentsel peyzajını yeniden tanımlamak için 2000'li yıllar boyunca süregelen mücadelelere odaklanacağım. Yerel ve ulusal düzeydeki bürokratların, AKP kadrolarının ve ileri gelenlerinin, Kürt hareketi bünyesindeki belediyelerin yönetici ve uzman kadrolarının, mimar ve kent plancısı gibi profesyonellerin, sivil toplum örgütlerinden aktivistlerin ve Suriçi sakinlerinin müdahil olduğu çeşitli mekânsal girişimler, çekişmeler ve müzakereler sonucunda Suriçi'nin fiziki ve toplumsal mekânının ne şekilde dönüştüğünü ele alacağım. Böylelikle 2015 yılında Suriçi'nde muazzam bir yıkıma ve yerinden etmelere neden olan kentsel çatışmalar –basında ve kent sakinleri arasında sıklıkla “hendek olayları” olarak bilinen çatışmalar– esnasında ve sonrasında tanık olduğumuz şiddet biçimlerini, bilhassa kent mekânını hedefleyen, bir yer olarak Suriçi'ni silen ve yeniden tanımlayan devlet şiddetinin gerisinde yatan tahayyül ve rasyonaliteleri anlaşılır kılmaya çalışacağım. Nihayetinde amacım, yukarıda işaret ettiğim çatışma ve çatışmasızlık salınımını, bu uğraklar arasındaki iç bağları sorunsallaştırmak.

Kuşkusuz Suriçi böylesi bir tartışmaya imkân veren çok-katmanlı bir yer. Uzak geçmiş bir yana, 1990'lı yıllardan bugüne devlet ile Kürt hareketi arasındaki askerî-politik çatışmanın izlerinin, dahası Kürt toplumunun ihtiva ettiği toplumsal ve kültürel çeşitliliğin işaretlerinin tıpkı bir palimpsest gibi üst üste kazındığı bir yer (Öktem, 2019). Zorunlu göçle birlikte nüfusun yoğunlaşmasından 2010'lu yıllarda belediye ve hükümet işbirliğiyle sürdürülen yeniden canlandırma girişimlerine, 2015 kent çatışmaları ve beraberinde gelen yıkımdan bugün dahi sürmekte olan yeniden inşa ve turistikleştirme çabalarına bu katmanları izlemek mümkün. İlk bakışta, bir çırpıda sıraladığım bu ıslah, yıkım, yeniden inşa anları, devletin, yerel, bölgesel ve uluslararası ölçeklerde ve farklı zamanlarda benimsediği farklı stratejilerin mekân üzerindeki yansımaları olarak görülebilir. Ancak tam bu noktada zaman-odaklı perspektifin yeterince açıklayıcı olmadığını bir kez daha vurgulamak gerekir. Keza böylesi bir bakış açısı, son tahlilde, Kürtlerin yaşadığı şehir ve bölgeleri bir “geri kalmışlık” ya da “kural-dışılık” coğrafyası olarak tasavvur etmemize neden olur. Buna göre, Kürt coğrafyası, ister devletten isterse devlet dışı aktörlerden geliyor olsun, şiddetle karakterize olmuş, yani akıldışılığın hüküm sürdüğü, ekonomik rasyonalitelerin ve kalkınma hedeflerinin şiddetin akıldışılığı karşısında zayıf kaldığı bir coğrafyadır.

Böylesi bir yorumun ekonomi-siyaset, devlet-piyasa, rasyonalite-irrasyonelite gibi bilindik ikilikleri yeniden ürettiği açık. Buna karşılık siyasal süreçlerin mekânsallığını hesaba katan, senkronik bir bakış açısı, çatışma ve çatışmasızlık süreçlerinin birbirinin içine aktığını, jeopolitik yönelimlerle piyasa dinamiklerinin birbirini kurduğunu anlamamıza daha fazla katkı sunacaktır.² Buradan hareketle ben bu bölümde ulusal ve yerel düzeydeki bürokratların ve de AKP kadrolarının 2000'ler boyunca Suriçi'nin kentsel peyzajını yeniden tanımlarken ürettikleri mekânsal tahayyüllerin ve rasyonalitelerin Suriçi sakinlerinin kentsel tecrübelerini değersizleştirerek onları yerinden edilebilir özneler haline getirdiğini iddia ediyorum. Nihayetinde son dönemde tanık

2 Benzer iddiaları Beyrut örneği üzerinden dile getiren ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Bou Akar (2018).

olduğumuz şiddet biçimlerini tasavvur edilebilir kılanın da bu yerinden edilebilirlik konumu olduğunu öne sürüyorum.

1990’LARDA SURİÇİ VE TRAVMATİK KENTLEŞME

Diyarbakır’ın demografik, mekânsal ve ekonomik açılardan kaderi, 1980’lerin sonunda uygulamaya konan, asıl etkisini ise 1990’ların ilk yarısında gösteren zorunlu göç politikasıyla değişti. 12 Eylül Darbesi’ni izleyen dönemde silahlı tedhiş yoluyla nüfuz alanını genişleten PKK ile mücadelede benimsenen bu yeni strateji, kırsal nüfusun seyreltilmesini, bu yolla örgütün lojistik ve siyasal desteğinin kırılmasını hedefliyordu (Jongerden, 2005). Bu çerçevede yerleşik kır nüfusunun bir kısmı koruculuk programına dahil edilirken, daha büyük bir kesim geçimlik araçlarını da kaybedecek biçimde göçe zorlandı. Resmî kurumların ya da ilgili STK’lerin hazırladığı raporlarda rakamlar dramatik değişiklikler gösteriyor olsa da bu strateji kapsamında yaklaşık on sene içerisinde bir milyona yakın köylünün kentlere göç ettirildiği söylenebilir (Ayata ve Yüksek, 2005). Göçmenlerin önemli bir kesimi ilk aşamada Diyarbakır, Mardin gibi bölgesel merkezlerle geldiler. Bunların bir kısmı buralarda kalıcı hale gelirken, daha büyük çoğunluğu göçün ikinci aşamasında İstanbul, İzmir, Antalya, Adana, Mersin, Gaziantep gibi illere yerleştiler. İlgili literatürde de sıkça altı çizildiği gibi, zorunlu göç deneyimi, 1950 sonrası evrede Türkiye’de tanık olduğumuz zincirleme göç deneyiminden pek çok açıdan farklılık gösteriyordu. Her şeyden önce zorunlu göç mağdurları, kente entegrasyonlarını mümkün kılacak maddi birikim, beceri ve dayanışma ağlarından yoksun biçimde, çok kısa bir süre içinde ve geniş aileler halinde göç etmek durumunda kalmışlardı. Tüm bunlar onların kentsel alanda tutunma imkânlarını daraltmaktaydı.

Diyarbakır kent merkezi, bu göç akımının başat varış noktalarından biri oldu. 1950’li yıllardan beri ekonomik nedenlerle göç çeken kent merkezinin –ki bu esasen Suriçi ve Yenişehir’i içeriyordu– 1980 itibarıyla nüfusu 170 bindi. 2000’e gelindiğinde ise bu rakam, şehir dışarıya önemli oranda göç vermiş olsa da 545 bine çıkmıştı (Genç, 2014). Bu hızlı artış, kısa süreli bir geçiş döneminin ardından, kent merkezinde yoğun ve ağırlıkla enformel nitelikte bir inşaat faaliyetini tetikledi. Suriçi dışında yer alan Bağlar, Benusen, Huzurevleri gibi semtler bu dönemde inşa edilen, çoğu hisseli tapuya sahip, çok katlı apartman binalarıyla ya da gecekonduyla kaplandı. Suriçi’ndeki mevcut kentsel doku ise, yeni eklenen göçmen nüfusu barındıracak yine enformel nitelikteki yapılarla yoğunlaştı (Genç, 2014). Kısacası, 1990’lı yılların zorunlu göç politikası Diyarbakır ölçeğinde travmatik kentleşme denebilecek türden bir kentleşme sürecini başlatırken, Suriçi bu sürecin demografik ve mekânsal olarak odak noktalarından biri haline geldi.

Zorunlu göç bir devlet politikası olsa da ilk aşamada göç edenlerin zararlarını tazmin etmeye ya da ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik resmî bir sosyal yardım mekanizması söz konusu değildi (Jongerden, 2005). Üstelik geçmişte tarım ya da hayvancılıkla uğraşan göçmenler şehirlere akın ederken geçimlik araçlarını da kaybetmiş, darbe sonrası uygulamaya konan neoliberal politikalarla zaten sınırlı olan ekonomik imkânları iyiden iyiye daralan Diyarbakır’da ancak enformel dayanışma mekanizmaları yoluyla kentsel yaşama tutunmaya çalışmak zorunda

kalmışlardı (Yadirgi, 2017; Zeybek, 2020). Tüm bunlara ek olarak, resmî ve paramiliter güçlerin kentsel ortamı terörize eden, yargısız infazlar, insan kaçırma, gözaltında kayıplar, muhbir ağları gibi uygulamaları söz konusuydu. Ramazan Aras'ın (2014, s. 91-2) ifadesiyle, bu türden “hayaletimsi” pratikler nihayetinde devleti kent sakinleri gözünde “bir korku nesnesi”ne dönüştürmüştü. Yani travmatik kentleşme deneyimi yalnızca şehrin fiziki mekânının yoksunluklarla örülmesine neden olmamış, tüm bu yoksunluklar karşısında hane ve akrabalık ilişkilerine sığınan göçmenler devleti karşılarında bir güç olarak tasavvur eder olmuşlardı.

Ancak, tüm bu etmenleri sayarken travmatik kentleşme dinamiğinin Suriçi'ni topyekûn bir yoksunluklar mekânına dönüştürdüğünü de düşünmemek gerekir. Pek çok araştırmacının altını çizdiği gibi, bu yıllarda kentin kendisi, ama özellikle de Suriçi, göçmenler için bir sığınak, kolektif bir ev (Küçükırca, 2018), direniş ve mücadele (Bakan, 2020; Şengül, 2014) mekânı işlevi görmüştür. Bu bağlamda birey ve hanelerin bilhassa yeniden üretim alanını kolektif biçimde örgütlediklerine, örneğin çocuk ve yaşlılar söz konusu olduğunda bakım emeğinin çekirdek ailenin dışına taşacak biçimde üstlenildiğine ya da tandırların, kahvehanelerin ve hatta kapalı avlulu konut yapısı ya da çıkmaz sokaklar gibi mekânsal özelliklerin göçmenler için güçlendirici bir rol oynadığına dikkat çekilmiştir. Ağırlıkla enformel karşılıklılık ağları ve fiziki yakınlık ilkesi üzerinden işleyen bu dayanışma biçimleri, travmatik kentleşme karşısında bir tür savunma yastığı işlevi görmüştür. Göçmenler, karşı karşıya oldukları gündelik sorunları, ördükleri dayanışma ağlarıyla aşmaya çalışırken, zaman içinde yer-temelli bir kimlik ve aidiyet bağı da oluşturmuşlardır. Bir anlamda “Sur'dan olmak” göçmenlerin özellikle genç kuşaklarının kendilerini tanımlarken kullandıkları, onları şehir nüfusunun kalanından ayıran, kimlik kurucu bir etmene dönüşmüştür. Bu yönüyle Suriçi'nin salt maddi imkânsızlıklarla karakterize olmuş bir “çöküntü alanı” olduğunu düşünmek yalıttıcıdır.

Tüm bunların yanı sıra Suriçi, 1990'lı yıllardan itibaren Kürt hareketinin kent içindeki örgütlülüğünün kuvvetli olduğu mahallerden biri olmuştur. Devlet baskısının tetiklediği direniş nosyonu, zaman içinde hem etnik hem de politik boyutlarıyla Kürt kimliğinin kurucu bir unsuru haline gelirken, Suriçi bu kimliğin belirleyici olduğu bir yer haline gelmiştir. Kürt siyasal hareketine bağlı eylemciler, Kürt toplumu arasındaki bağlarını genişletirken, Bağlar ya da Benusen gibi yine zorunlu göç döneminde oluşmuş kimi semtlerle birlikte Suriçi, bu örgütlülüğün en görünür olduğu yerlerden biri haline gelmiştir. Nitekim 1980'lerin sonundan itibaren tanık olduğumuz kitlesel protestoların, oturma eylemlerinin, kutlamaların ve hatta ayaklanmaların (*serhildanlar*) şehir içindeki başlangıç noktalarından biri Suriçi'nin özellikle doğu yakasındaki yoğun yerleşim alanlarıdır (Bakan, 2020). Şengül'ün (2014, s. 11) ifade ettiği gibi, tam da bu ayaklanmalar, cezaevi direnişleri, kepenk kapatma eylemleri, ölüm oruçları ve kendini feda eylemleri nedeniyle Kürtlerin kolektif siyasal muhayyilesinde Diyarbakır bir mücadele şehridir. Suriçi ise hem sembolik hem de pratik anlamda bu kolektif hafızanın merkezinde durur.

Sonuç itibarıyla, devletin “normatif bir kentsellik grameri”ni biçimlendirecek araçlardan –örneğin, etkin bir sosyal yardım mekanizması, sosyal konut politikası ya da kentsel planlama

pratiği– yoksun olduğu 2000’ler öncesi evrede Suriçi, bir tür karşıt-gramerin inşa olduğu başlıca yerlerden biri haline gelmiştir. İspanyol kent kuramcısı Alvaro Sevilla-Buitrago (2017, s. 172), “normatif kentsellik grameri” kavramını “belirli bir toplumsal düzeni meydana getiren ve perçinleyen çevreleri üretecek sosyo-maddi ilişkiler ağını ve mekânsal prosedürleri aktive eden [...] düzenleyici manevralar”ı tartışmak için kullanır. Bu vasıftaki düzenleyici manevraların mevcut olmadığı, dolayısıyla Kürt sorununun idaresinin salt şiddet araçlarına indirgenmediği, yerleşik nüfusun rızasını kazanmayı gözetmeyen bir yönelimin başat olduğu bir bağlamda biçimlenen Suriçi, devletin gözetim altında tuttuğu, ama tam anlamıyla yönetemediği bir mekânsallığa sahiptir.

Ancak Suriçi’nin karşıt kentsel gramerin mahalli haline gelişi, yalnızca siyasal alanda sonuçlarını izleyebileceğimiz bir dinamik değildir. Burada kullandığım anlamıyla karşıt gramer, Kürt hareketine sempatiyle bakan kesimlerin bu mahallelerde yoğunlaşmış olmasından öte bir dinamiğe işaret eder. Çetin şartlar altında dayanışmayla bir arada duran göçmenlerin ürettiği gündelik pratiklerin, mekânsal biçimlendirmelerin ve temsillerin bir bütün olarak merkezkaç niteliğe sahip olmasını, yani devlet ve sermaye güçlerinin erişimlerinin ötesine taşmasını ifade eder. Kuşkusuz tüm bu pratik ve temsillerle siyasal alandaki tercih ve yönelimler arasında bir bağ vardır. Ancak bu, tek yönlü değil, dolayimli bir bağlıdır.

SURİÇİ’Nİ YENİDEN HAYAL ETMEK

Kısaca tasvir ettiğim bu manzara, 2000’li yıllarda köklü biçimde farklılaştı. Bir yandan Suriçi’nin fiziki çehresi adım adım değişmeye başlarken, diğer yandan Suriçi’nin kentsel peyzajını yeniden tanımlamaya yönelik müdahaleler devlet ile Kürt hareketi arasındaki mücadelenin unsurlarından biri haline geldi. Bir anlamda Suriçi, AKP iktidarının Kürt sorununun idaresine yönelik olarak benimsediği hegemonyacı yaklaşımın, yani şiddet araçları kadar rıza üretimini de önüne koyan yönetimsel mantığın sonuçlarının doğrudan gözlemlenebileceği bir yer olarak öne çıktı. Bununla birlikte, Suriçi’nin dönüşümü, devletin Kürt nüfus nezdinde meşruiyetini yeniden tesis etmesinin koşuluna dönüştü. Diğer bir deyişle, 1990’lı yıllardan farklı olarak, Suriçi’nde normatif bir kentsellik gramerinin tesis edilmesine dönük girişimler, Kürt sorunu bağlamında gündeme gelen hegemonyacı arayışların hem koşulu hem de bir sonucu haline geldi.

Suriçi’ni yeniden canlandırmayı, nihayetinde onu fiziki ve toplumsal anlamda ıslah etmeyi amaçlayan ve çeşitli kamu kuruluşları eliyle uygulamaya konan bir dizi plan ve projeyi bu çerçevede ele almak yerinde olacaktır. Örneğin Diyarbakır’ın 2008 yılında Cazibe Merkezi Destekleme Programı kapsamına alınmasıyla turizm yatırımları yoluyla yerel ekonomik kalkınmanın sağlanmasına yönelik girişimlere kurumsal bir çerçeve oluşturulmuş olur (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2010). Program kapsamında tarihî kent merkezindeki kimi anıtsal yapıların –örneğin, Ulu Camii, Dört Ayaklı Minare, Hasanpaşa Hanı, surlardaki kimi burçlar, tarihi konutlar, vb.– restorasyonu Diyarbakır Valiliği’nin koordinasyonu ile sürdürülür (Karacadağ Kalkınma Ajansı, 2012). Yine benzer bir motivasyonla Suriçi’nin ana ticari aksını oluşturan

Gazi Caddesi üzerindeki dükkân ve tesislerin ön cepheleri standartlaştırılarak yenilenir, sokak düzenlemeleri yapılır.

Bu türden adımları ya da aşağıda detaylandıracağım daha geniş kapsamlı kentsel dönüşüm projelerini, yani Suriçi'ni bir turizm destinasyonu olarak konumlandırmayı önceleyen girişimleri mümkün kılan bağlamı anlayabilmek içinse öncelikle aynı dönemde Suriçi'nin kent merkezi içindeki değişen konumunu hesaba katmak gerekir. Keza Suriçi, 1990'lı yılların sonuna dek şehrin en yoğun yerleşime sahip konut alanlarından biri iken, bu denge ilerleyen yıllarda hızla değişmeye başlar. 2000'lerle beraber ulusal ölçekte yaşanan ekonomik canlanma ve siyasal rahatlama ortamında Diyarbakır'da, başta inşaat ve uluslararası ticaret sektörlerinde görece bir büyüme kaydedilir (Yüksel, 2011). Her ne kadar bu büyüme, uzun erimli bölgesel eşitsizlikleri giderecek ölçüde olmasa da (Yadığı, 2017), artan kamu yatırımları, sosyal transferler ve başta Irak Kürdistan bölgesi olmak üzere dış pazarlardaki yeni sermaye birikimi imkânları sayesinde Diyarbakır ekonomisi kayda değer ölçüde büyür (Kılıç, 2017). Bunun neticesinde kentli orta sınıflar genişlerken, bu kesimin tetiklediği konut talebi inşaat sektöründe belirgin bir canlanmaya neden olur. Keza 2001-2011 döneminde Diyarbakır il merkezini oluşturan dört merkez ilçede verilen inşaat ve iskân ruhsatlarına bakıldığında konut inşaatı temposunun Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu görülür (Genç, 2014). Aynı verilere, yeni konutların şehir içerisinde nasıl bir dağılım gösterdiği kıstası üzerinden baktığımızda ise, şehrin batı ucunda oluşan yeni mahallelerin başı çektiğini görürüz.

Şehrin bu “yeni” ve “modern” yüzü, 2015 öncesi dönemde, siyasal yelpazenin farklı kollarından pek çok gözlemcinin ilgisini çekmekteydi. En başta anaakım medya, AKP'nin Kürt sorununun çözümü adına giriştiği reformların kanıtı olarak Kayapınar ve çevresindeki çehre değişimini gösteriyordu (örneğin Aköz, 2010). Buna göre OHAL'in kaldırılması, ateşkes görüşmeleri, kimi kültürel hakların tanınması gibi adımlarla politik atmosferin yumuşaması Kürt orta sınıflarının yıllardır gerçekleştiremedikleri taleplerine kavuşmasını mümkün kılmıştı. Sahiden de Kayapınar'ın oluşum süreci fiziki çevreye dair beklentilerin ve tüketim kalıplarının değişmeye başladığı bir döneme denk geliyordu. 1990'larda Diyarbakır merkezindeki kentleşme süreci, varsıl ve yoksullar arasındaki mekânsal ayrışmanın görece daha belirsiz olduğu bir yapıyı çevre ortaya çıkarmıştı. Halbuki bu son evre, travmatik kentleşme dinamiğinin fiziki ve toplumsal kısıtlarının geride bırakılmaya başladığı, dolayısıyla beklentilerin de dönüştüğü bir evreydi.³

Şehir genelindeki bu demografik ve ekonomik hareketliliğin Suriçi açısından dolaysız sonucu nüfus kaybı olmuştur. Orta sınıflar konut piyasasını canlandırır ve de imkânı olan aileler hızla Suriçi'ndeki ekonomik ömrünü tamamlamış konut alanlarını terk ederken, Suriçi'nin kimi kesimlerinde belirgin bir köhneleşme yaşanır. Ana akslar üzerindeki ticari faaliyet hız kazanırken, özellikle güney uçtaki ve doğu yakasındaki mahalleler nüfus kaybeder, konutlar terk edilir.

3 Şehrin bu yakasının oluşum sürecinde yerel yönetimlerin rolüne ilişkin daha detaylı bir tartışma için bkz. Genç (2024).

Böylelikle ekonomik canlanmanın ve siyasal ortamdaki rahatlamanın sonucu olarak Suriçi, gerek resmi görevliler gerekse şehir sakinleri nezdinde ıslah edilmesi gereken bir “çöküntü alanı” olarak işaretlenir. Örneğin Ankara’da görüştüğüm orta düzey bir Toplu Konut İdaresi (TOKİ) yöneticisi, Suriçi’nde yaşanan bu değişimi aslen bir “eksik piyasalaşma” sorunu olarak çerçevesiyordu:

Buradaki tapuların birçoğu geçmişten gelen tapular. Ama babalar dedeler vefat etmiş. Torunlar da şehir dışında, yurtdışında vs. O yüzden bu evleri kullanamıyorlar, ilgilenmiyorlar. Bir araya gelip yenilemiyorlar. Kiracısı var, kira alamıyorlar. Yüzde 50’nin üzerinde kiracılık var burada. İnsanlar bu evlerden kurtulmak istiyor genellikle. Taş ev olmasıyla, tescilli olmasıyla pek tatmin olmuyorlar. Tamam babadan kalma bir anı, ama pek de ilgilenmiyorlar. Dönüşüm olmasa kimse alım satım yapmıyor, çünkü bir piyasa yok. Belki sadece alanın kuzeyindeki ticari alanlarda. Kalan yerlerde bir piyasa yok, kimse alım satım yapmıyor, en fazla kiracılık. Onlar da alır mı alamaz mı kiralarını belli değil (Mülakat, Ocak 2014).

Tüm bu etkenleri yeniden çerçeveleyen bir diğer dinamiği de tam bu noktada anmak gerekir. 2000’li yıllar aynı zamanda Kürt hareketinin kapsamlı bir programatik dönüşüm geçirdiği, bunun sonucunda yasal siyasi partilerin hareket alanının genişlediği bir dönem olmuştur. 1999 yılında Abdullah Öcalan’ın yakalanmasıyla başlayan, ardından başta Öcalan’ın mahkeme savunmaları olmak üzere kimi mecralarda çerçevesi netleştirilen bu ideolojik-politik-örgütsel dönüşüm, en azından normatif olarak, bağımsız bir Kürt devletinin tesisi hedefinin terk edilmesi ve bunun yerine Kürtlerin siyasal ve kültürel özerkliğini ete kemiğe büründürecek yeni bir yönelimin stratejik öncelik kazanması anlamına gelir (Akkaya ve Jongerden, 2012; Gambetti, 2005). “Demokratik özerklik” olarak adlandırılan bu yeni yönelimin kentsel politika anlamında sonuçlarından biri, Kürt hareketi bünyesindeki partilerin yerel yönetimlere gelmesi olmuştur. Böylelikle belediyeler demokratik özerkliğin ve Kürt bölgesinde “alternatif yönetimsel mevcudiyet”in tesis edilmesi yolunda bir tür kaldıraç olarak görülmeye başlar (Watts, 2010, s. 142). Buna göre, Kürt hareketi açısından yerel yönetimlerin öncelikli işlevi, siyasal ve kültürel özerklik hedefini pratikte hayata geçirmektir.⁴

Bunun basitçe bir ideolojik değişimden ibaret olmadığını, yeni yönelimin gündelik hayatta ve şehir peyzajında doğrudan gözlemlenebilir sonuçlar ürettiğini akılda tutmakta fayda var. Bu açıdan örneğin belediyelerin sokak, park ya da meydan isimlerini değiştirmek gibi uygulamalarını kent mekânını yeniden temellük etme çabaları olarak yorumlamak mümkün (Gambetti, 2009; Güvenç, 2011). Yine Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi (DBB) eliyle sürdürülen kapsamlı restorasyon projelerini ya da şehir surlarının UNESCO dünya kültürel mirası listesine alınması için yürütülen kampanyayı ve hatta Suriçi Koruma Amaçlı İmar Planı’nın revize edilmesi

4 2015 yılında müzakerelerin sonlanması ve çatışmaların bir kez daha yoğunlaşmasıyla birlikte gündeme gelen ve bölgedeki bir dizi il ve ilçenin belediye yönetimlerine resmi devlet görevlilerinin kayyum olarak atanmasını getiren politika değişikliğini bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Keza 2016 Kasım’ında Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi’ne İçişleri Bakanlığı’nca kayyum atanmasıyla birlikte yaşananlar, örneğin kadın destek birimlerinin, kültür merkezlerinin ve Kürtçe oyun sahneleyen tiyatroların kapatılması, ismi değiştirilmiş olan sokak, park ya da meydanların isimlerinin bir kez daha değiştirilmesi gibi uygulamalar, belediyeler tarafından benimsenen özerklik hedefinin bir çatışma konusu olduğunu kanıtlar.

çalışmalarını bu minvalde ele alabiliriz. Tüm bunlar, belediye yöneticileri nezdinde, Suriçi'nin çok-kültürlü mirasını yeniden hatırlamaya, böylelikle Cumhuriyet tarihi boyunca Türkleştirme politikalarının konusu olmuş kentsel mekânı yeniden tanımlamaya dönük müdahaleler olarak tasavvur edilir (Gambetti, 2009; Güvenç, 2011; Öktem, 2019). Bu bağlamda 2004-2014 yılları arasında Sur ilçesi belediye başkanlığını üstlenmiş olan Abdullah Demirbaş'ın, plan çalışmaları hakkında sorduğum soruya verdiği yanıt çarpıcıdır:

1930'lardaki Diyarbakır'ı hayal ediyoruz biz. O dar sokaklar, farklı inançların, kültürlerin, çanların, ezanların birbirine karıştığı bir Diyarbakır. Damlardan damlara atladığımız, dar sokaklarında saklam-baç oynadığımız Diyarbakır'ın planını yaptık aslında. Açık hava müzesi bir kent. Asfaltın olmadığı, her yerde bazalt taşların olduğu, çocukların sokaklarda top oynadığı bir Diyarbakır. O yüzden ben bunu kentsel dönüşüm projesi olarak değil, tarihle buluşma projesi olarak değerlendiriyorum. Çünkü burası tek tipleştirilmeye çalışılan, modernlik adına yeknesaklaştırılan bir kent oldu. Konut ihtiyacı adına sağ-lıksız, kalitesiz binalar yapıldı. Modernitenin ne kadar da çürük, sağlam olmadığını, sağlıksız olduğunu ortaya koyuyor. Bizim istediğimiz, çok dilli, çok dinli, insanların birbirini yakından tanıdığı yüz yüze baktığı bir kent (Mülakat, Mayıs 2013).

Özetleyecek olursak, Suriçi 2000'li yıllarda, Kürt hareketinin geçirmekte olduğu dönüşü-me paralel olarak, özerklik mefhumu üzerinden çerçevesi çizilen bu yeni belediyecilik anlayışının bir sahnesi konumuna dönüşmüştür. Yukarıda andığım ekonomik ve demografik dinamiklerle birlikte düşünüldüğünde, Suriçi'nin sembolik ve siyasal anlamda edindiği bu yeni konum, onun, devlet bürokrasisi ve AKP çevreleri ile belediye kadroları arasında biçimlenmekte olan rekabet, çatışma ve müzakerelerin cisimleştiği odak noktalarından birine dönüşmesine neden olmuştur. Bu dönüşümü daha iyi anlamak için 2009-2014 yılları arasında inişli çıkışlı bir seyir izleyerek devam eden kentsel dönüşüm projelerine biraz daha yakından bakmakta fayda var.

SURİÇİ'NDE KENTSEL DÖNÜŞÜM: PİYASALAŞTIRARAK GÜVENLİLEŞTİRME

Suriçi'nin iki ayrı noktasında –İçkale ve çevresi ile Alipaşa-Lalabey mahallelerinde– eşzaman-lı olarak uygulanmak üzere gündeme gelen kentsel dönüşüm projeleri, resmî olarak 14 Ekim 2009'da, yani Kürt hareketi kadrolarının hem büyükşehir hem de ilçe ölçeğinde önemli bir ba-şarı kazanarak ikinci kez yerel yönetimlere geldiği seçimlerin üzerinden sadece birkaç ay geçmiş-ken imzalanan protokollerle başladı. Aslında her iki proje de bu tarihten önce, ayrı ayrı ve farklı aktörlerce gündeme getirilmişti. Ancak imzalanan protokollerle TOKİ, Diyarbakır Valiliği, DBB ve Sur ilçe belediyesi resmî bir işbirliğine girmiş oldular. Protokollere göre projelerin öncelik-li hedefi, Suriçi'nin kuzeydoğu ve güneybatı uçlarına denk gelen bu iki alandaki gecekondu dokusunu ortadan kaldırmak, buralardaki köhnemiş yapı stokunu turizm hizmetlerine öncelik vererek yeniden işlevlendirmektir. Bu çerçevede İçkale çevresinde, yaklaşık 15 hektara yayılmış ve çoğu 1990'lı yıllarda inşa edilmiş 352 yapı yıkılacak ve ardından bir şehir parkı inşa edilecekti. 14 hektarlık bir alanı kapsayan Alipaşa-Lalabey projesi ise yine çoğu zorunlu göç mağdurlarınca inşa edilmiş 850 gecekonduyun ortadan kaldırılmasını, buradaki mülkiyet haklarının kamu-

ya transfer edilmesini ve nihayetinde TOKİ'nin açılan alanda, yenilenecek olan Suriçi Koruma Amaçlı İmar Planı'na uygun olarak, konut ve ticari birimler inşa etmesini öngörüyordu. Türkiye'nin diğer kentlerindeki benzer projelerde görüldüğü üzere, projelerin tasarım ve uygulama aşamasında asıl sorumlu TOKİ idi. Ayrıca hak sahipleri için şehrin batı ucunda inşa edilecek olan toplu konut alanının inşası TOKİ'nin yükümlülüğündeydi. Buna karşılık, hak sahiplerinin belirlenmesi, onlarla ilk müzakerelerin sürdürülmesi, ardından mülkiyet devri için gereken rıza formlarının toplanması gibi mahalle sakinleriyle doğrudan teması gerektiren fasıllar belediyeler eliyle sürdürülecekti.

İçkale ve Alipaşa-Lalabey projeleri, AKP'nin, yukarıda da kısaca andığım, Kürtlerin ağırlıkta olduğu bölgeleri "modernleştirme" girişimlerinin bir parçası olarak ortaya çıktı (Yüksel, 2011). Özellikle turizm altyapılarının geliştirilmesiyle kentsel ekonomiyi canlandırmayı öncelleyen bu neoliberal kalkınmacı mantık, Diyarbakır'ın sahip olduğu düşünülen kimi yere-özü tarihî ve kültürel öğelerin ekonomik açıdan bir "varlığa" tahvil edilmesini öngörüordu. Bu çerçevede Suriçi, özellikle resmî kamu görevlileri nezdinde, bir "medeniyetler beşiği" olarak görülecek, Diyarbakır'ın bir cazibe merkezi olması için gereken "marka değeri" Suriçi'nde bulunacaktı (örneğin, Anadolu Ajansı, 2012). Projelerin günlük işleyişi içinde doğrudan yer alan bürokratlar açısından ise, Suriçi'ni markalaştırmaya dönük bu girişimlerin en beklenen sonucu eksik piyasalaşma sorununun giderilmesiydi. Gayrimenkul alım satımı yaygınlaştıkça Suriçi'nin ticari aksları üzerindeki mütevazı canlanmanın da genişleyeceği hesap ediliyordu. Tam da bu beklenti nedeniyle, yukarıda andığım TOKİ yöneticisi gibi alt ve orta düzey bürokratlar için söz konusu projelerin kısa vadede getireceği ekonomik kayıplar tolere edilebilir kayıplardı. "İmaj projesi" olarak görülen bu türden girişimler, uzun vadede metalaşma düzeyini artıracak ve etkin bir piyasa işleyişini mümkün kılacağı için önemseniyordu. Nitekim 2015 yılına gelene dek bu öngörünün kısmen gerçekleştiğini de belirtmek gerekir. Her ne kadar proje kapsamında öngörülen yeni yapılar bu tarihe kadar tamamlanmamış olsa da, projelerin başlamış ve yıkımların önemli ölçüde tamamlanmış olması Suriçi'nin kuzey kısımlarındaki ticari faaliyeti canlandırmaya yetmişti. Daha da önemlisi, hükümetle yürütülen müzakerelerin yarattığı iyimser atmosferin de etkisiyle, Suriçi'nin yeniden canlandırılması hem ulusal kamuoyu nezdinde hem de kentteki iş çevreleri ve orta sınıflar arasında çatışma-sonrası Diyarbakır'ın ete kemiğe bürünmesinin bir alameti olarak görülür olmuştur.

Hiç şüphesiz, kamu görevlileri cephesinden bakıldığında, Suriçi'nin ıslah edilmesi, ekonomik öncelikler kadar güvenlik kaygılarına da yaslanıyordu. Nitekim hırsızlık, uyuşturucu kullanımı ve satışı, siyasal şiddet gibi öğeler üzerinden bir "risk alanı" olarak kodlanan Suriçi'nin dönüştürülmesi, en başından itibaren, bir güvenlik meselesi olarak çerçevelenmiştir. Dahası, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın il müdürlüğünde memur olarak çalışan bir görüşmecimin ifade ettiği gibi, Suriçi'ndeki girişimler, Benusen, Fiskaya, Huzurevler ya da Bağlar gibi şehirdeki diğer "risk alanları"nın ıslahı için gereken adımların da sınanacağı bir deneme aşaması olarak görülüyordu.

Bekleneceği üzere, kentsel dönüşümün gerisindeki temel fikirlerden biri, kent yoksullarını dağıtarak Kürt hareketinin tabanındaki radikal unsurları pasifize etmektir. Ancak burada asıl dikkat çekici olan, 1990'lardan farklı olarak, Suriçi'nde normatif bir kentsellik grameri tesis etmeyi amaçlayan bu türden düzenleyici manevraların, zaten şehrin bu kısmını terk etmiş olan kentli orta sınıflar ve iş çevreleri nezdinde meşru ve arzu edilir olmasıydı.

Suriçi'nin ve burada yaşayanların, özellikle de genç erkeklerin damgalanması ve bir asayiş meselesi olarak tanımlanması elbette ki son döneme özgü bir şey değildir. Kürt hareketinin taban örgütlenmesinin şehirdeki önemli ayaklarından birini teşkil eden Suriçi on yıllardır güvenlik güçlerinin sıkı gözetimi altında tutulan bir mahal olmuştur. Bu açıdan yeni olan, bizatihi şehrin ıslah edilmesi gereken bir sorun kaynağı olarak tasavvur edilmeye başlamasıdır. Burada ıslah etmek tabiriyle kentsel mekâna dair hâkim tahayyülleri ihlal eden merkezkaç pratiklerin baskılanmasını kastediyorum. Nitekim Diyarbakır üzerine yapılmış, iki yazarından biri 2009-2015 arasında AKP'nin Merkez Karar ve Yürütme Kurulu üyesi olan bir akademik çalışmada yer alan şu cümleler, güvenlik meselesiyle kentsel sorunlar arasında kurulan bağa işaret eder:

Aile reisi (baba) baskısı başta olmak üzere her türlü otoriteye başkaldırmak, kentli yaşlıların özgürlük kalıplarını benimsemek, kırsal kesimden gelen gençler için bir kendini kanıtlama, kısıtlı olanaklarına meydan okuma yolu olabilmektedir. Bu durum, göç eden ailelerde aile içi huzursuzluklara, çatışmalara neden olmakta, farklı kültürler içinde farklı çatışmaları yaşayan gençlerde benlik krizleri ortaya çıkmaktadır. Bu da, genel anlamda hem kentin geleneksel bir kimlik kazanmasını engellemekte hem de fiziki olarak planlı bir kentin gerçekleşmesini sekteye uğratmaktadır (Bağlı ve Binici, 2005, s. 12).

Geleneksel otorite biçimlerinin ortadan kalkışı ile kentsel mekânın üretimi arasında doğrudan bir bağlantı kuran bu anlatı, Diyarbakır'daki güvenlik sorununun göçün neden olduğu sorunların mekânsal olarak yoğunlaşmasından kaynaklandığına inanan devlet görevlilerinin politika tercihlerinin gerisindeki rasyonaliteyi de ifade eder. Bu yaklaşımı 1990'lardan farklı kılan ise, piyasalaşmayı artırarak merkezkaç pratikleri ortadan kaldırmayı hedefleyen kentsel yenileme girişimlerinin Kürt sorununa ilişkin yönetsel mantığın bir unsuru haline gelmesidir. Dolayısıyla, İçkale ve Alipaşa-Lalabey projelerini ayrıksı kılan, güvenleştirme kaygısıyla (yani jeopolitik mantıkla) piyasalaştırma gayretinin (ekonomik mantık) iç içe geçmiş olmasıdır. Böyle bir rasyonalite, güvenleştirmenin esasen piyasa dinamiklerinin etkin biçimde çalışmasıyla sağlanacağına duyulan inanç üzerine bina olmuştur.

Benim "piyasalaştırarak güvenleştirmek" diye tanımladığım bu yönelim, 1990'lı yılların aksine, devletin şedit değil hizmetkâr yönünü öne çıkarır. Yalnızca baskı ve şiddeti değil, rızayı önceler. Dolayısıyla Suriçi'ni neoliberal bir rasyonaliteye uygun biçimde turistikleştirme çabasının gerisinde 1990'ların tehditkâr devlet imgesini hizmetkâr devlet imgesiyle ikame etmeyi vaat eden revizyonist bir siyasal muhayyile vardır (Küçük ve Özselçuk, 2015). Burada piyasalaştırma, AKP'nin muhafazakâr-ideolojik evreniyle uyumlu olacak biçimde, Kürt hareketinin ortaya koyduğu iddia karşısında devletin otoritesini mekânsallaştıracak yaratıcı/üretken bir araç rolü

üstlenir. Bu yönüyle kentsel dönüşüm projeleri, daha etkin işleyen bir iktidar yapısı tesis edilemek adına benimsenmiş sosyo-mekânsal bir stratejiyi ihtiva eder.

SURİÇİ'NDE YIKIM VE YERİNDEN EDİLEBİLİRLİK

Mart 2014 yerel seçimlerine gelindiğinde her iki proje alanındaki gecekonduların yıkımı büyük ölçüde tamamlanmış ve mülkiyet transferi için yapılacak sözleşmeler yarından fazla oranda sonuçlandırılmıştı. Bununla beraber projelerin akıbeti konusunda büyük bir belirsizlik havası hâkimdi. Belediye kanadı ile devlet bürokrasisi arasındaki eşgüdüm ortadan kalkmış, tarafların birbirine olan güvensizliği iyiden iyiye aşikâr hale gelmişti.⁵ Seçimlerle birlikte belediye üst yönetiminin değişmesinin ardından projelere yönelik yaklaşım daha belirgin biçimde olumsuzla döndü. Ancak ipleri gerçek anlamda koparan 2014 yılının Ekim ayındaki geniş kapsamlı Kobani protestoları oldu.⁶ 2015 yazında gerçekleşecek olan kent çatışmalarına dek ise projeler için herhangi bir adım atılmadı.

Eylül 2015 ile Mart 2016 arasında süregelen ve ağır silahların devreye girdiği çatışmalar ve güvenlik operasyonları esnasında Suriçi topyekûn bir şiddet dalgasına tanık oldu. Altı aya yayılan çatışmalar esnasında alanın neredeyse tamamı fiili ambargo koşulları altında kaldı.⁷ Güvenlik önlemleri kapsamında Dağkapı-Mardinkapı aksının doğusunda kalan, çatışmalar öncesinde yaklaşık yirmi beş bin kişinin ikamet ettiği ve operasyonlar nedeniyle zaten boşaltılmış olan altı mahallenin sakinleri resmî olarak tahliye edildi. Çatışmaların neden olduğu tahribata ek olarak, operasyonlar sonrasında da yapıları çevrenin kamu idaresi eliyle yıkımı devam etti. Dahası 21 Mart 2016'da Suriçi'nde bulunan 7.714 parselden 6.292'si için kamulaştırma kararı alındı ve bu parseller üzerindeki mülkiyet hakkı kamuya devredildi. Böylelikle, daha öncesinde yürütülmekte olan kentsel dönüşüm projeleri kapsamında kamulaştırılmış olan ya da hâlihazırda kamu mülkiyetinde bulunan arsalar de hesaba katıldığında, tarihî merkezin neredeyse tamamının mülkiyeti kamu idaresine geçmiş oldu. Özellikle Suriçi'nin doğu yakasındaki mahallelerde ve güneybatıdaki Alipaşa-Lalabey'de cami ve kilise gibi az sayıdaki anıtsal yapının dışında kalan yapı stokunun bütünü ortadan kalkmış oldu. Buna karşılık TOKİ ve Çevre ve Şehircilik Bakan-

5 Aslında tam manasıyla güvene dayanan bir işbirliğinin hiçbir zaman var olmadığını da not etmek gerekir. Tam da bu nedenle, örneğin, henüz 4 Kasım 2012'de Suriçi'nin bütünü Bakanlar Kurulu kararıyla "riskli alan" ilan edilmiştir. Takip eden aylarda ise dönüşüm projesi kapsamında tahliyeleri hızlandırmak adına yine Bakanlar Kurulu proje alanı için acele kamulaştırma kararı almıştır.

6 Suriye'nin kuzeyinde Kürt hareketi tarafından kontrol edilen alanlara yönelik olarak IŞİD saldırılarının artması ve bu gelişme karşısında Türkiye devletinin takındığı tavır, hem ülke içindeki hem de yurtdışındaki Kürtler arasında geniş çaplı protestolara neden oldu. Diyarbakır başta olmak üzere kimi kent merkezlerindeki protestolar esnasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Yaklaşık bir haftalık süre zarfında otuzdan fazla kişi hayatını kaybetti, güvenlik güçleri de dahil yüzlerce kişi yaralandı. İlerleyen aylarda, Kobani protestoları, Kürt hareketinin özellikle sivil ayağına yönelik cezalandırma politikasının meşrulaştırılmasında sıkça kullanıldı.

7 Ayrıntılı kronoloji için bkz. Küçükürca (2018), s. 45-52. OHCHR (2017) bu süreçte yaşanan hak ihlallerine, TMMOB (2019) ise bilhassa fiziki mekânda yaşanan tahribata dair ayrıntılı bir döküm verir. Kent çatışmalarının Diyarbakır'da yerel ekonomik aktörler üzerindeki etkilerine dair bir değerlendirme için bkz. DTSO, 2016.

lığı altı yıl boyunca sivillerin erişimine kapalı tutulan bu alanlarda geniş kapsamlı bir yeniden inşa faaliyetine girişti. Bugün gelinen noktada Suriçi'nde ticari alan, anıtsal yapılar ve yeşil alan düzenlemeleriyle sınırlı sayıda konut yapısından oluşan yepyeni bir kentsel peyzaj açığa çıkmış durumda.⁸

Tüm bu gelişmeler karşısında, ilk bakışta, bu yazıda ele aldığım kentsel dönüşüm projelerinin başarısızlıkla sonuçlandığı, dolayısıyla bunların temelinde yattığını iddia ettiğim piyasalaştırarak güvenileştirme rasyonelitesinin geçersiz hale geldiği düşünülebilir. Ancak bu, çatışma ile çatışmazlık momentlerini zıt kutuplara yerleştiren aceleci bir yorum olur. Buna karşılık ben 2015-2016 dönemecinde ve sonrasında tanık olduğumuz, bir yer olarak Suriçi'ni fiziki ve sembolik manada silen şiddeti tasavvur edilebilir kılan dinamiklerin tam da bir önceki evrede ortaya çıkıp olgunlaştığını ileri sürüyorum. Suriçi'nde normatif bir kentsellik grameri kurmaya soyunan ıslah girişimlerinin, nihayetinde Suriçi sakinlerini yerinden edilebilir özneler konumuna sürüklediğini iddia ediyorum.

Oren Yiftachel (2020, s. 161), İsrail devletinin Arap nüfus karşısında uyguladığı mekânsal stratejilerin gerisindeki mantığı açıklamak için kullandığı “yerinden edilebilirlik” (*displaceability*) kavramını, kentin maddi ve kültürel kaynaklarından, kent hakkından gönülsüzce koparılmaya açık olma hali olarak tanımlar. Kuşkusuz bu konuma itilmek, biteviye bir belirsizlik ve kırılma durumuna mahkûm bırakılmak anlamına gelir. Bu çerçevede düşünenecek olursak, 2015 öncesindeki yeniden canlandırma çabalarının, Suriçi'ni gündelik ve sıradan tecrübe biçimlerinden soyutlanmış bir tarihsel anıt olarak tasavvur ederken, aynı zamanda Suriçi sakinlerini yerinden edilebilir özneler konumuna sürüklediğini iddia edebiliriz. Çünkü bu girişimler Suriçi'nde var olagelmış, Suriçi'ni kelimenin gerçek anlamıyla bir yer olarak var etmiş kentsel tecrübe biçimlerini değersizleştirir. 1990'lardan bugüne Suriçi'ni bir yaşam alanı olarak yeniden inşa etmiş yoksul ve Kürt kent sakinlerinin yaratıcılıklarını kolaylıkla ihmal edilebilir kılar. Diyarbakır'da konut projeleri üreten bir inşaat firmasının sahibinin dönüşüm projelerinin içerdiği risklere dair sorduğum soruya verdiği şu yanıt, tam da ekonomik ve siyasal elitler nezdinde bu değersizleştirmenin nasıl işlediğine bir örnek teşkil eder:

Bir kere buranın Sulukule ile aynı olmadığını görmek gerek. Bu yoksulluk içindeki yaşam bu insanların kültürü değil. Zorunlu koşulların sonucu bir şey bu. Dolayısıyla siz bu insanları buradan çıkardığımızda onları kültürlerinden etmiş olmayacaksınız. Hatta, aksine Suriçi'nin özgün kültürünün korunması için buraların yıkılması gerekir. Bu bir kültürel asimilasyon değil, aksine kültürün korunmasıdır. Bu insanlar da insani koşullar altında yaşama hakkına sahiptirler, bu durum onların kültürü değil ki. Göç yüzünden bu hale düştüler; onların kültürüymüş gibi düşünmek bu hali, onlara da büyük günahdır (Mülakat, Mayıs 2013).

⁸ Suriçi'nin yeniden inşası, yepyeni sorular doğuran, dolayısıyla başlı başına ele alınması gereken bir konu. Özel mülkiyet hakkının ihlali, sakinlerin derin bir belirsizlik durumuna mahkûm edilmiş olması, mekânsal hafızanın silinmesi, dayanışma mekânlarının ortadan kalkması gibi pek çok önemli vechesi olan bu aşamayı burada uzun uzadıya ele almak mümkün değil.

Buradan da anlaşılacağı üzere, geçmişteki yerinden edilme koşulları karşısında hayatta kalmayı mümkün kılmış dayanışma ağları ve pratikleri, Suriçi'nin marka değerini oluşturacak "otantik" anıtsallık karşısında bir değer teşkil etmez.

Kuşkusuz bu yönüyle Suriçi'nde yaşanan, 2000'li yıllar boyunca Türkiye'nin başka kentlerinde tanık olduğumuz kentsel dönüşüm projelerinde yaşananlardan büsbütün farklı değildir. Bağlamsal özgünlükler bir yana, bu projelerin ortak yanı, marjinalize edilmiş, damgalanmış toplulukların kentsel tecrübe ve pratiklerinin "değersiz" görülüyor olmasıdır. Güncel yazında da sıkça altı çizildiği üzere, TOKİ'nin başını çektiği dönüşüm projeleri, yalnızca arsaların ya da yapıların maddi değerini artırmaz, tam da bunu yapabilmek için yer-temelli topluluk bağlarını çözer, tehlikeli ve gayri-medeni görülen kesimlerin pratik ve normlarını geçersiz kılar. Sonuç olarak, Suriçi'nde piyasalaştırarak güvenleştirme rasyoneli çerçevesinde gördüğümüz de yönetsel dinamikler ile iktisadi dinamiklerin hayli militarize olmuş, çatışmalı bir kentsel bağlamda birbirine eklenmesidir. Bir diğer deyişle, Suriçi örneği, bize, yalnızca Kürt sorununun ihtiva ettiği şiddet biçimlerinin farklı konjonktürlerde ne şekilde maddileştiğini göstermekle kalmaz. Aynı zamanda, jeopolitik mantık ve tahayyüller ile ekonomi-politik mantık ve tahayyüllerin ne denli yıkıcı sonuçlar üreterek birbirini kurduğunu ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- Akkaya, A. H. ve Jongerden, J. (2012). Reassembling the political: The PKK and the project of radical democracy. *European Journal of Turkish Studies* 14.
- Aköz, E. (2010, 31 Ağustos). Diyarbakır: Kalıyor mu gidiyor mu? *Sabah*.
- Anadolu Ajansı. (2012, 21 Şubat). Diyarbakır kültür turizminin en önemli durağı olacak.
- Aras, R. (2014). State sovereignty and the politics of fear: Ethnography of political violence and the Kurdish struggle in Turkey. C. Güneş ve W. Zeydanlıoğlu (der.), *The Kurdish Question in Turkey: New Perspectives on Violence, Representation, and Reconciliation*, 1. Baskı içinde, (s. 89-113). Routledge.
- Ayata, B. ve Yüksek, D. (2005). A belated awakening: National and international responses to the internal displacement of Kurds in Turkey. *New Perspectives on Turkey* 32: 5-42.
- Bağlı, M. ve Binici, A. (2005). *Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi*. Bilim Adamı Yayınları.
- Bakan, R. (2020). Socio-spatial dynamics of contentious politics: A case of urban warfare in the Kurdish region of Turkey. *Kurdish Studies* 8 (2): 245-270.
- Bou Akar, H. (2018). *For the War Yet to Come: Planning Beirut's Frontiers*. Stanford University Press.
- Çiçek, C. (2015). *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası*. İletişim Yayınları.
- DTSO. (2016). *Sokağa Çıkma Yasakları ve Güvenlik Sorunlarının İlimiz Ekonomisine Etkileri*. Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası.
- Ercan, H. (2019). Is hope more precious than victory? The failed peace process and urban warfare in the Kurdish Region of Turkey. *South Atlantic Quarterly* 118: 111-127.
- Gambetti, Z. (2009). Decolonising Diyarbakır: Culture, identity, and the struggle to appropriate urban space. K. A. Ali ve M. Rieker (der.), *Comparing Cities: The Middle East and South Asia*, 1. Baskı içinde, (s. 97-129). Oxford University Press.
- Gambetti, Z. (2005). The conflictual (trans)formation of the public sphere in urban space: The case of Diyarbakır. *New Perspectives on Turkey* 32: 43-71.

- Gambetti, Z. ve Jongerden, J. (2015). Introduction: the Kurdish issue in Turkey from a spatial perspective. Z. Gambetti ve J. Jongerden (der.), *The Kurdish Issue in Turkey: A Spatial Perspective*, 1. Baskı içinde (s. 1-23). Routledge.
- Genç, F. (2014). *Politics in Concrete: Social Production of Space in Diyarbakır, 1999-2014*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Boğaziçi Üniversitesi.
- Genç, F. (2021). Governing the Contested City: Geographies of Displacement in Diyarbakır, Turkey. *Antipode* 53 (6): 1682-1703.
- Genç, F. (2024). New Municipalism in the Global South: The Antinomies of Kurdish Municipalism. G. Balamir Coşkun, T. İnal Çekiç ve E. Tombuş (der.) *Reclaiming Democracy in Cities* içinde. Routledge.
- Günay, O. ve Yörük, E. (2019). Governing ethnic unrest: Political Islam and the Kurdish conflict in Turkey. *New Perspectives on Turkey* 61: 9-43.
- Güneş, C. (2019). *The Kurds in a New Middle East: The Changing Geopolitics of a Regional Conflict*. Palgrave Macmillan.
- Güvenc, M. (2011). Constructing narratives of Kurdish nationalism in the urban space of Diyarbakır, Turkey. *Traditional Dwellings and Settlements Review* 23 (1): 25-40.
- Jongerden, J. (2005). Villages of no return. *Middle East Report* 235: 38-41.
- Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2012). *Diyarbakır Kültür ve Turizm Projeleri Raporu*. KDA.
- Karacadağ Kalkınma Ajansı. (2010). *Diyarbakır Turizm Stratejisi ve Eylem Planı: 2011-2016*. KDA.
- Kılıç, A. (2017). Interests, passions, and politics: Business associations and the sovereignty dispute in Turkey. *Economy and Society* 46 (2): 275-301.
- Küçük, B. ve Özselçuk, C. (2015). "Mesafeli" devletten "hizmetkâr" devlete: AKP'nin kısmi tanıma siyaseti. *Toplum ve Bilim* 132: 162-190.
- Küçükkırca, A. (2018). *Suriçi'ni Ev Mekâm Üzerinden Düşünmek*. DİSA.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Blackwell Publishing.
- Massey, D. (2005). *For Space*. Sage.
- OHCHR. (2017). *Report on the Human Rights Situation in South-East Turkey*. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights.
- Öktem, K. (2019). Erasing palimpsest city: Boom, bust, and urbicide in Turkey. H. Yacobi ve M. Nasasra (der.) *Routledge Handbook on Middle East Cities*, 1. Baskı içinde (s. 295-318). Routledge.
- Sevilla-Buitrago, A. (2017). Gramsci and Foucault in Central Park: Environmental hegemonies, pedagogical spaces, and integral state formations. *Environment and Planning D: Society and Space* 35 (1): 165-183.
- Soja, E. (1989). *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Social Theory*. Verso.
- Şengül, S. R. (2014). *Broken (His)stories inside Restored Walls: Kurds, Armenians, and the Cultural Politics of Reconstruction in Urban Diyarbakır, Turkey*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. University of Texas at Austin.
- Taş, D. (2022). Turkey's military urbanism and neocolonial architecture in Kurdish cities. *The Commentaries* 2 (1): 49-62.
- TMMOB. (2019). *Yıkılan Kentler Raporu (2015-2016)*. Türkiye Mimar ve Mühendisler Odası Diyarbakır İl Koordinasyon Kurulu.
- Toktamış, K. F. (2018). A peace that wasn't: friends, foes, and contentious re-entrenchment of Kurdish politics in Turkey. *Turkish Studies* 19 (5): 697-722.
- Watts, N. F. (2010). *Activists in Office: Kurdish Politics and Protest in Turkey*. University of Washington Press.
- Yadigri, V. (2017). *The Political Economy of the Kurds of Turkey: From the Ottoman Empire to the Turkish Republic*. Cambridge University Press.
- Yiftachel, O. (2020). From displacement to displaceability. *City* 24 (1/2): 151-165.
- Yüksel, A. S. (2011). Rescaled localities and redefined class relations: Neoliberal experience in south-east Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 13 (4): 433-455.
- Zeybek, S. O. (2020). Security, dispossession, and industrial meat production in Turkey. O. İnal ve E. Turhan (der.) *Transforming Socio-Natures in Turkey: Landscapes, State, and Environmental Movements*, 1. Baskı içinde (s. 73-89). Routledge.

YEDİNCİ KISIM
Ekonomi ve Kurumlar

1920'lerden Günümüze Türkiye'de Sermaye İlişkilerinin Dönüşümü

EVREN HOŞGÖR

GİRİŞ

Kapitalizmin, emperyalizm ve tekelci aşamasından son dönemdeki küreselleşme uğrağına evrildiğı bir süreçte Cumhuriyet'in ilk yüzyılımı karakterize eden, egemen olan ile belirleyici olanın özdeşliğı prensibidir. Başka bir ifadeyle, kapitalist genişlemeyi niteleyen dinamikler, yüzyılın başından bugüne Türkiye'de kapitalizmin gelişiminin temel unsurlarını belirlemiştir. Sistemin ilk yerel meta üretiminden dünya pazarı düzeyine doğru karşı konulamaz ilerleyişi, dünya ölçeğinde bir dizi iç içe geçmiş ilişkiler ağı oluşturdu (Lipietz, 1993). Bu genişleyici dinamikle bağlantılı, hatta paradoksal olarak onunla eşzamanlı bir biçimde uluslaşma sürecini tamamlamış, iç dinamiklerle gelişen bir kapitalizmin hâkim olduğu "merkez" ülkeler arasında hız kazanan rekabet, yüzyılın başında bu güçleri dünya pazarlarını ve hammadde kaynaklarını ele geçirmek üzere savaşa sürükledi. İki dünya savaşından sermayenin egemenlik krizlerini yöneterek çıkması, küresel bir sistem olarak kapitalizmin varlığını sürdürdürebilmesindeki temel unsurlardan biridir. Üretim ve sermaye yoğunluğunun ulaştığı yüksek aşama, emperyalist güçler arasında yeni askerî ve diplomatik ilişkilerin kurulması ve buna paralel olarak farklı ülkelerin iktidar blokları arasındaki ekonomik ilişkilerin yeni biçimler etrafında örgütlenmesi ve kurumsallaşmasıyla sonuçlandı. Sürekli sermaye birikiminin yarattığı çelişkiler ve çıkar çatışmaları, açık jeopolitik mücadele ve/veya askerî hamle içermeyen biçimler ve ekonomik koordinasyon mekanizmaları aracılığıyla soğurulmaya yöneldi. Bu yönelim, dünya ekonomisinin işleyişini değiştirdi; merkez ülkeler arası ilişkiler kadar, ilki ile "çevre" olarak nitelenen ülkeler arasındaki ilişkileri (ya da uluslararası

işbölümünü) şekillendirdi ve hiyerarşik bir yapı yarattı (Arın, 1985, 1986). Siyasi bağımsızlığını yeni kazanmış çevre ülkelerin dünya ekonomisine entegrasyonu böylece “eşitsiz ve bileşik gelişme yasası” çerçevesinde gerçekleşti ve tüm bunların sermaye birikimi açısından yapısal kümülatif sonuçları oldu (Savran, 1986). Nihayetinde, kapitalist dünyayla birlikte onun bir parçası olan Türkiye, 1920’li yıllardan itibaren ekonominin kurumsal çerçevesi, birikimin yasal-politik belirlenimleri ve sermaye değerlendirme süreçleri açısından kapsamlı dönüşümler geçirdi.

Bu yazıda, dünya ekonomisine entegrasyon bağlamında sermaye birikim süreçleri, dinamikleri ve sermaye içi bileşenler arası ilişkiler ile sürecin yarattığı dönüşümleri değerlendireceğim. İlk olarak, Türkiye’de kapitalizmin dönemsel eşikleri ve sermaye birikiminin tabii olduğu farklı belirlenimlere dair bir arka plan sunacağım. Sırasıyla; kapitalizm öncesi ilişkilerle karakterize olan ilk evrede tarımsal ürünlerin metalaşarak uluslararası ölçekteki sermaye döngüsü içine çekildiğini ve ticari birikim koşullarının oluştuğunu görürüz. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren hâkim kapitalist biçim olan kitle üretiminin dünya geneline yayılması, sürece eklenmek isteyen ülkelerde sermaye birikim koşullarını sistemin ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirdi. Birikim sürecinde ticari sermayeden üretken sermayeye geçiş, Türkiye’de ithal ikameci ekonomi politikaları aracılığıyla gerçekleşti. İlerleyen dönemleri tartışmadan önce sermaye içi ayrışmalara dair bir ara değerlendirme yapacağım. Birikimin yeniden ölçeklendirilmesi sektörel-organizasyonel değişimler getirdi ve bunların az ya da çok dolaysız sonucu olarak mekânsal örgütlenme pratiklerinde farklılıklar yarattı. 1980 sonrası dönemde ise kapitalizmin global düzeyde yeniden üretimi-düzenlenmesiyle birlikte beliren uluslararası işbölümüne Türkiye’nin eklenme tarzı ile buna özgü birikim stratejisi ve sermaye ilişkisini serimleyeceğim. Görüleceği gibi, küresel düzeyde sermayenin her yeni uyarlaması ve mutasyonu sadece Türkiye sermayelerinin dönüşümünde farklı bir aşamaya tekabül etmekle kalmamış, aynı zamanda sermaye birikiminde yeni bir aşamanın koşullarını oluşturmuştur. Öte yandan her aşama, karşıt sınıfsal oluşumlar (emek-sermaye) arasında gerilimler kadar sınıf içi bir dizi çelişki ve eşitsiz güç ilişkisi doğurmuştur. Egemen sınıfın kendi içindeki güç çatışmaları-uzlaşmaları ve bunların ekonomik, siyasi ve ideolojik sınıf egemenliği üzerindeki etkileri günümüz Türkiye’si açısından oldukça belirleyicidir. Dolayısıyla son olarak, günümüzdeki gelişmeler bağlamında birikime dair değişimler ile farklı sermaye çıkarlarının izledikleri temel stratejilere dair bazı gözlemleri paylaşacağım. Bu tartışmadan çıkan sonuç, mevcut birikim mantığının artık sürdürülemez olduğu ve yeni bir politika rejimiyle değiştirilmesi gerektiğidir. Ancak böyle bir olasılık siyasal egemenlik düzeyindeki sınıf ittifaklarının tamamen özgün konjonktürü gereği pratik olarak sınırlanmıştır. Yine de bir politika evresinden diğerine geçiş bir yandan sınıfsal ilişkiler, diğer yandan çeşitli siyasi güçlerin eylem ufukları ve devlete ilişkin siyasal tahayyüllerinin biçimlendirdiği özgün stratejiler etrafında toplumsal güçleri eklemledikleri ve harekete geçirdikleri çelişik ve karmaşık bir süreç tarafından belirlenir. Kısaca, içinden geçtiğimiz dönemi tamamlanmış bir süreç olarak değil, uzun bir geçiş döneminin habercisi olarak yorumlamak da mümkündür.

TEMEL META İHRACATINDAN İTHAL İKAMECİ SANAYİLEŞMEYE GEÇİŞ

Türkiye ekonomisinin dünya kapitalizmine eklemleme tarzı, ne ürettiğini, kimin için ve nasıl ürettiğini, ücret ilişki biçimlerini, hangi ardıl birikim stratejilerinin niçin ve nasıl geliştiğini belirler niteliktedir. Örneğin, 19. yüzyıl sonlarında Batı Avrupa ticari sermayesine eklemelenen Osmanlı, hem sermaye malları için bir dış pazar haline geldi, hem de uluslararası para sermaye trafiğinin, üzerinden akıp geçtiği bir coğrafyaya dönüştü (Kazgan, 2006, s. 22-26). Temel meta (geleneksel tarım ürünleri ve hammadde) ihracatı ve karşılığında işlenmiş mamul ithalatı yoluyla dünya kapitalizmine eklemleme, ilk aşamada ticari sermaye birikimini belirleyici kıldı (Tören, 2014). Cumhuriyet ise kapitalist ilişkilerin derinleşmesi sürecinin yeni bir aşamasını ifade eder: Başka bir ifadeyle dar anlamda üretim, dolaşım ve mübadele ilişkileri bakımından eklemlemenin ötesinde, kapitalist gelişmenin potansiyelini açığa çıkaracak, teşvik edecek, yönlendirecek farklı kurumsal yapıların oluşturulması, rekabetçi sosyoekonomik ağların yaratılması, dolayısıyla toplumsallaşma tarzının bütünüyle uyarlanması demektir.¹ Az gelişmiş ülkelerde kapitalizmin gelişmesi, dünya ekonomisinin yarattığı genel ve özgül konjonktürün ülke içindeki etkisiyle biçimlenir. Nitekim 1950'lilerin ikinci yarısından itibaren dış konjonktür tarım aleyhine gelişti; Türkiye'nin tarımsal ürünlerine olan dış talep azaldı, dolayısıyla ithalat zorlaştı ve ithalat lisansları ticaretinden kaynaklanan ithalat rantlarının da sonuna gelindi. Küresel sermaye birikiminin farklı ihtiyaçlarına paralel bir şekilde, içsel ve dışsal faktörlerin karşılıklı etkileşimi sonucu olarak iç ticaret hadleri üretken sermaye faaliyetleri lehine değişti. Yeterli sermaye donanımı olan bir kısım ticari sermaye sürece uyum sağladı; niteliksel bir dönüşüm yaşayarak sanayi sermayesine evrildi (Boratav, 2004, s. 107-117). Başlangıçta montaj sanayii biçiminde ilerleyen sanayileşme olgusu, 1960-1970 arasındaki on yıllık dönemde yerli katkı payının artmasıyla önemli bir ilerleme kat etti. Türkiye'de büyük sanayi sermayesinin oluşumu içe yönelik sermaye birikim stratejisiyle (İthal İkameci Sanayileşme, İİS) uyumlu kalkınma planları, ara ve yatırım malları sektörlerine yapılan kamu yatırımları, gümrük duvarları, kredi ve teşvik mekanizmaları vb. politikalar eşliğinde gerçekleşti (Pamuk, 1981).²

Konjonktürdeki değişiklikler aynı zamanda yerli sermayenin uluslararası sermayeyle kurduğu eşitsiz ve bağımlılık ilişkileri matrislerine dair önemli ipuçlarını barındırır. 1960-70'lerin iç pazara dayalı sanayileşme stratejisi, yatırım alanlarının değişmesine ve dayanıklı tüketim malları gibi daha yoğun sermaye gerektiren sektörlerle yönelimi getirdi (Sönmez, 1999). Bu durum gelişmiş kapitalist ekonomilerle ilişkilerin derinleşmesini zorunlu kıldı (Gülalp, 1985). Merkezden

¹ Çalışmanın örgütlenmesinden ücretlilerin yaşam koşullarına dair tüm öğeleri kapsayan sermaye-ücret-emek ilişkisi, sermayeler arası rekabete yönelik kurallar ve normlar, para ve kredi arzını düzenleyen finansal sistemin yanı sıra devletin yasal düzenlemeler, kamu harcamaları ve yatırımlar yoluyla ekonomiye müdahale biçimi ile dış ticareti, yabancı sermaye yatırımları ve dış borç-kredi ilişkilerini düzenleyen kuralları ve koşulları da içerecek şekilde temel toplumsal ilişkiler bütünüyle yeniden yapılandırılmıştır.

² İthal ikamesine dönük sanayileşme stratejisinin amacı, ithal edilen fakat hammaddeleri yurtiçinden karşılanabilecek olan bazı sanayi mallarını yurtiçinde üretmektir. Koruyucu politikalar, çeşitli sübvansiyonlar ve fiyat kontrolleri gibi devlet müdahalesini içeren mekanizmalarla hem yerli sanayi dış rekabetten korunur hem de teşvik edilmiş olur. İthalat yerli ürünle ikame edilebildiği ölçüde dış bağımlılığın azalacağı öngörüülür.

sermaye transferi, yerli ve yabancı sermaye arasındaki doğrudan ya da dolaylı stratejik işbirliklerini hızlandırdı (Karasapan, 1986). Yatırım malları (makine, alt ekipman vb.) yanı sıra sistem, süreç, tasarım gibi teknik bilgi transferini içeren ve lisans anlaşmalarını kapsayan yabancı şirket ortaklıkları, yerli sanayinin finansal, teknolojik ve yönetsel açılardan dış bağımlılığını artırdı. Yine de İİS, belli bir büyüklüğe ve sermaye birikimine ulaşmış yerli sanayi sermayesinin uluslararası entegrasyonunu mümkün kıldı; bunlar için örgütlenme ve kurumsallaşma açısından sayısız olanaklar yarattı (Silier, 1977; Tekeli ve Menteş, 1977; Öztürk, 2010). Üretimde birleşmeler ve yoğunlaşmalar, banka-ticaret-sanayi sermayesinin bütünleşmesi (gruplaşma-holdingleşme), yatırımlarda çeşitlenme ve üretimin mekânsal örgütlenmesinde dönüşümler yaşandı.

Bu aşamaya kadar genel bir değerlendirme yaparsak; İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde merkez ülkelerde konumlanan üretken sermayenin uluslararası hareketliliğinin arttığı görülür. Bu durum, etkisini Türkiye'de on yıl sonra hissettirdi. Kapitalist gelişmenin tarihsel olarak aldığı somut biçimler, ancak toplumsal formasyonların kendi bütünlükleri içinde ve kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsallaşmasının ritmine bağlı olarak anlaşılabilir. Dolayısıyla ağırlığı dış dinamiklere veren bu olgulara karşı toplumsal formasyonların iç dinamiklerinin belirleyiciliğini de gözetmek gerekir. Karşılaştırmalı olarak şu şekilde değerlendirebiliriz; Amsden (1992, s. 57-8), geç gelişen ülkelerde sanayileşmeyi ve büyümeyi teşvik eden farklı faktörleri sıralarken, sermaye malları olarak da adlandırılacak Alfa teknolojilerin yanı sıra Beta teknolojilerin (Güney Kore'deki Chaebol ya da holding tarzı ağ tipi örgüt yapısı, eğitilmiş bir işgücü ve toprak reformu gibi) önemini vurgular. Asya'daki başarılı geç sanayileşme örneklerinden farklı olarak Türkiye'deki İİS deneyimi, belli açılardan güdük kaldı (Arın, 1986; Boratav, 2004, s. 117-145): Feodal ilişkileri çözerek ortakçılık, yarıcılık gibi emek biçimlerini kaldıracak radikal bir toprak reformu yapılamadı (Karaömeroğlu, 2006). Tarımdaki artışın üretken sermaye birikimi devrelerine entegre edilememesi, sanayileşme açısından önemli bir sorun oldu. Oysa sınai derinleşme *seçici* devlet müdahalesini gerekli kılar. Kaynak aktarımından yararlanacakların üretken ve maliyetten tasarrufta bulunan firmalar lehine belirlenmesi gibi özel sermayelerin teknolojik kapasitelerini artırmaya yönelik ve yatırım tercihlerini *disipline* edici mekanizmaların yanı sıra stratejik sektör seçimi, sektörler arasında tamamlayıcılık ve endüstriler arasında ileri-geri bağlantıların kurulmasına dönük uygulamalar, *seçici* devlet müdahalesinin dayanaklarını oluşturur. Bu tarz politikalar ya eksik kaldı ya da uygulamada sürdürülemedi. Bunlara işçi sınıfının teknik becerilerini veya yönetim kadrosunun idari kapasitelerini geliştiren eğitim gibi destekleyici kurumların yetersizliği de eklenebilir. Yabancı sermaye yatırımları yönetsel ve mühendislik becerilerinin çoğunu kendileri tedarik etti. Yatırımların ezici bir çoğunluğu, dayanıklı, dayanıksız tüketim malları üretimi aşamasında kaldı, ara ve yatırım malları sektörlerine genişletilmedi ve iç piyasadaki yerli talebi hedefledi. Az sabit sermaye gerektiren kolay ikame aşaması geçildiğinde, sorunlar kısa zamanda baş gösterdi. İthal edilen teknolojiyi ikame edecek herhangi bir yerli teknolojik kapasitenin yokluğunda, yatırımların ve ithal edilen sermaye mallarının maliyeti beklenmedik bir oranda arttı; bu da cari açığı körükledi. Nihayetinde ithal ikameci birikim 70'lerde krize girdi.

Bununla birlikte bu dönemki gelişmeleri salt tekno-ekonomik paradigmadaki değişimler bakımından değil, dünya ölçeğinde karmaşık sınıf ilişkilerinin bir parçası olarak ele almak gerekir. Bir kere, uluslararası işbölümü sadece mübadele aracılığıyla ülkeler arasında değer aktarımı mekanizmalarını içermez. Aksine, üretimin örgütlenmesinin ve denetiminin uluslararası ölçekte sermaye hâkimiyetine geçmiş olduğunu gösterir. Bu nedenle ithal ikamesine dayanan birikim rejimi (ya da alt-Fordizm), Türkiye'deki hâkim sermaye koalisyonunun ulus-ötesi karakterini dışa vurur. İkincisi, 1970'ler aynı zamanda ulus-ötesi sermayenin ulus-devlete dayalı egemenlik işleyişinin krizi niteliğindedir. Bu kriz, üretim ilişkileri kadar bölüşüm ilişkilerini de belirlemiş; birikimin etik-politik belirlenimlerinin yanı sıra sermayenin iktidar stratejilerini de güdümlenmiştir. Türkiye'de emek hareketi ekseninde yaşanan mücadelelerin devrimci bir krize dönüşmemesinde bu karmaşık ilişkiler belirleyici olmuştur. 1980 askeri darbesi ise sermayenin içerisi ve dışarıyı ayırmasını aşan yeni bir hâkimiyet ilişkisi biçiminin somutlaşmış halidir; dolayısıyla, ulus-ötesi iktidar bloğunun ekonomik olduğu kadar siyasal konsolidasyonu açısından yaşamsal öneme sahiptir.

Özetle; uluslararası işbölümüne ithal ikamesiyle eklenmenin sermaye ilişkileri bağlamında temel sonuçları şunlardır: Meta ithalatının yanı sıra sermaye ithalatının gelişmesi ve özel önem kazanması; üretim ve sermaye yoğunluğunun ulaştığı yüksek aşama sonucu tekellerin ekonomik yaşamda belirleyici rol oynaması ve piyasanın bunlar arasında paylaşımı; para sermaye (banka ve ticaret) ve üretken (sanayi) sermayenin kaynaşması sonucu bir finans oligarşisinin ortaya çıkışı. Tüm bunlar yerli sermaye içi ayrışmanın da habercisiydi.

ARA FASIL: İSTANBUL-ANADOLU FAY HATTI YA DA SERMAYE İÇİ ÇELİŞKİLER

İthal ikameci büyüme stratejisi eşitsiz gelişmeyi yapısal bir gerçeklik olarak ortaya serer. Büyük ölçekli sanayi sermayesine hızlı birikim sağlayan bu süreç, küçük ve orta ölçekli yerli sanayinin bir kısmını değersizleştirdi ve ulusal ölçekte yeni bir coğrafi işbölümünü ortaya çıkardı (Gündoğdu, 2009). İstanbul-Kocaeli koridoru merkez olmak üzere, iç pazar bütünleşmesi görece yüksek büyük kentlerde yoğunlaşan büyük sanayi firmaları ile Bursa'dan Gaziantep'e kadar geniş bir coğrafyadaki küçük-orta işletmeler arasındaki ilişki, “ana sanayi-yan sanayii” ya da “taşeron, tedarikçi, bayii ilişkileri” çerçevesinde eşitsiz bir biçimde yeniden örüldü (Tuna, 2009). Denizli, Kayseri, Antep, Konya örneğinde somutlaştığı gibi, ücretlerin düşük, emeğin örgütsüz ve püriten muhafazakâr kültürün hâkim olduğu bu ikinci grup bölgeler, dolaşıma ucuz girdi ve işgücü sağlayarak ithal ikameci sermaye birikiminin hiyerarşik dizgesinin alt kademesini oluşturdu. İkili ekonomik bir yapının toplumsal olarak ortaya çıkmasına ve sermaye içinde ayrışmaya neden olan bu süreç, Anadolu'nun batısını sermaye birikim süreçlerinde egemen kıldı. Bilmukabele, İstanbul ve onun tamamlayıcısı olan çeperde konuşlanan ithal ikameci sanayinin gerektirdiği yan ürünlerin üreticileri ve ilintili ticaret grupları olarak Anadolu firmalarını dolaylı/dolaysız olarak üretken sermaye devrelerine entegre etti. Öyleyse, firmalar arasındaki girdi çıktı bağlantıları vb.

kurumsal ilişkiler nedeniyle Batı ve Orta Anadolu arasındaki iktisadi bağ birbirlerini tamamlayacak, ancak çelişkili bir tarzda gelişti.

İstanbul sermayesinin etkelerinde ulusal üretim ağlarına eklenen ancak düşük kâr marjlı piyasalarda var olmaya çalışan Anadolu'daki küçük-orta sanayi ve ticaret gruplarının derinleşen eşitsiz gelişme koşulları içinde rekabet şansları zordu. Söz konusu aktörler, içinde buldukları rekabetçi çevresel koşullara adapte olabilmek ya da bu koşulları kendi avantajlarına uygun bir biçimde şekillendirmek için yerleşik oyuncuların sınırlı bir biçimde nüfuz ettiği az sayıdaki yalıtılmış alana, piyasaya ve ilişki ağlarına yöneldi. Karşılıklılık, gönüllülük ve dayanışma çizgisinde oluşan bağıntılar, gayriresmi ticari ittifaklar vb. özellikler, Anadolu sermayelerini karakteristik olarak belirlese de başvuru yöntemler kapitalist sermaye birikiminin rasyoneline uygun tasarruflardı. Öz sermaye sorununu aşabilmek ya da dışarıdaki sermaye kaynaklarına daha kolay ulaşarak yatırımların devamlılığını sağlamak için “iç sermaye piyasası” oluşturmak bu yöntemlerin arasındadır (Öztürk, 2014). Tedarik-dağıtım ağları kurmak ya da para sermayeyi kendi ağ portföylerindeki işletmeler arasında kaydırmak gibi finansal mekanizmaların yanı sıra birbirinden görerek öğrenme, bir diğerini taklit/takip etme gibi yönetsel pratiklerle bu sermayeler hem birbirleri içine hem de bölgelerinin siyasal ve ekonomik yaşamının dokusuna nüfuz etmiştir (Özcan ve Çokgezen, 2003).

1970'ler boyunca toplumsal bir taban oluşturmuş milliyetçi-mukaddesatçı harekete gömülü gönüllü kuruluş ve cemaatlerin bunda belirleyici rolü vardır. Anadolu sermayelerinin başat hoşnutsuzluğu, devletin stratejik seçiliği, yani kaynakların, teşviklerin Batı'daki metropollere ve tekellere akmasıydı. İslamcı-muhafazakâr ideoloji, “Anadolu'nun görmezden gelinmesi”, “bürokratik elitin yabancılaşmışlığı”, “kültürel ve ahlaki yozlaşmanın sorumlusu olarak Batı” vb. söylemler eşliğinde Kemalist modernleşmeye reaksiyon olarak serpildi. Modernleşme projesine dönük tepki bilhassa, büyük sanayi ve finans sermayesinin “açgözlülüğünü” ve “gaddarlığını” cisimleştirmekte araşsalcı olurken; aynı söylem, karşıtını Anadolu'nun temiz, saf “öz/yerli” Müslüman-Türk sermayesi olarak yüceltilmesinde buldu. Sonuç itibarıyla dostluk ve ahbaplık ilişkileriyle sağlanan güvene dayalı enformel bağlar ve siyasal partiler vb. örgütler aracılığıyla kurulan diğer ilişki biçimleri, Anadolu sermayesine kaynak transferinde oldukça önemli oldu (Hoşgör, 2014). 1980'li yıllara gelindiğinde ise, yerel düzeyde ortaklıkları pekiştirmek için geliştirilen diğer mekanizmalar sayesinde ağ dahilindeki işadamları (ve firmalar) bu bölgelerdeki girişimlerin çekirdeğini oluşturdu.

İÇE DÖNÜK BİRİKİMDEN KÜRESEL REKABETE

Dünya kapitalizminin girdiği kârlılık krizi, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye gibi çevre ülkelerde hissedilmeye başladığında, iç pazara dönük birikim süreci kendi iç çelişkilerinin (ithalat bağımlılığı, üretim maliyetlerinin artması, tasarruf oranlarının ve döviz rezervlerinin yetersizliği, düşük verimlilik, bütçe harcamalarının ve dış ticaret açıklarının artması, enflasyonun hızlanması, iç piyasanın yetersizliği, bölgesel eşitsizlikler vb.) yarattığı yapısal sorunlar nedeniyle

tıkandı (Arın, 1986, s. 106-112). Sanayinin, maliyetleri kırmak ve üretkenlik oranlarını artırmak üzere emek süreçlerine dönük attığı adımların örgütlü emekten gelen direniş dalgalarıyla karşılaşması ise krizi derinleştirdi. Kimi çevre ülke İİS modelini genişletmeye yönelirken, diğerleri ihracata yöneldi ve ekonomilerini dışa açan neoliberal politikalar uygulamaya başladı. 24 Ocak Kararları'yla uygulamaya konulan bu ikinci alternatif, Türkiye'nin özel ve somut koşullarında 12 Eylül askerî rejimi ve ardından gelen Özal hükümetleri tarafından yürürlüğe kondu.³ İdeal-tipik formunu İngiltere'de *Thatcherizm* ve Amerika'da *Reaganizm*'de bulan neoliberalizm, artık değer üretme ve gerçekleşme koşullarında kökten değişiklikler içerdi: Emek piyasasının kuralılaşmasıyla esnek, güvencesiz, taşeron çalışma biçimleri yaygınlaştı; ciddi sosyal hak kayıplarının yaşandığı ve iş güvencesinin ortadan kalktığı yeni bir çalışma düzeni geldi. Sermaye, uluslararası piyasalarda rekabet edebilmek için karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu *emek* ve *kaynak* yoğun sektörlerde ihracat gelirlerini artırma işine girişti (Köse ve Öncü, 2000, s. 84). Bunda temel güdü, ihracat gelirleriyle tekeli sanayinin ihtiyaç duyduğu ithalat malları için kaynak akışı sağlamaktı. Ticari serbestleşmenin ve emek maliyetindeki düşüşün sağladığı ivmeyle sermaye, kârlılık oranlarını *geçici* olarak restore etme imkânı buldu. Görünen o ki, Türkiye sermayeleri bir yanda somut politikalar üzerine anlaşmazlıklar yaşarken, diğer yanda neoliberalizmin çözüm olduğuna dair temel bir uzlaşmaya varmıştı.

Asya'daki yeni sanayileşen ihracat odaklı ekonomiler gibi iki haneli büyüme oranlarından ya da ihracat patlamasından söz edemesek de yerli firmaların girdiler (işgücü, sermaye ve hammadde), teknoloji ve pazara erişim gibi yerli ve yabancı kaynakları bir araya getirmesini mümkün kılan ekonomik ve politik koşullardaki değişiklikler çarpıcıdır. Daha önemlisi ihracata yönelim, sermayenin farklı unsurlarını ulus ötesi kapitalist bir düzlemde kaynaştırdı. Bunun başlıca nedeni 1970'lerin derin krizini takip eden dönemde üretimin parçalanmasına eşlik eden *uluslararası taşeronluk* olgusudur: yani, küresel sermayelerin üretime dair bir dizi maliyetleri dışsallaştırmasına ve riski (ve olası zararı) zincirin bir sonraki halkasına yıkmasına izin veren *küresel meta ve tedarik zincirlerinin* kurulmasıdır (Gereffi, 1994). Emek sürecini parçalamak, mekândan bağımsızlaştırmak ve coğrafi olarak ayrıştırmak bu eğilimin önemli parçalarını oluşturduğundan, Türkiye sermayeleri küreselleşmiş kapitalizmin yapısına farklı halkalardan dahil oldu. Merkez ekonomilerin araştırma-geliştirme, tasarım vb. katma değeri yüksek alanlara ve finansmana çekilmesiyle üretim çevreye kaydı. Emegün ucuz ve örgütsüz olduğu çevre ülke ekonomileri girift taşeron ilişki ağlarıyla sürece eklemelendi. Üretim (hizmet ve tedarik) birimle-

3 “24 Ocak Kararları” olarak bilinen istikrar paketi, 1980 yılında uluslararası sermaye çevrelerinin temsilcileri olan Dünya Bankası ve IMF gibi kurumların güdümünde Turgut Özal tarafından hazırlanmıştır. Böylece ihracata yönelik birikim rejimine geçilmiş; devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılması gibi “şok tedavisi” öğeleriyle ekonomi dış rekabete açılmıştır. Yalnız bu kararlar, sadece bir istikrar programı niteliği taşımamaktadır. Kamu hizmetlerinin piyasalaştırılması, kamu kaynaklarının özelleştirilerek yok pahasına satılması ve eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik gibi alanların yeni metalaştırma alanları olarak tarif edilmesi anlamına gelen yeni bir yasal, politik ve kurumsal çerçeve getirmiştir. Refah devleti kurumlarının terk edilmesi, halkın geniş kesimlerini konut, eğitim, sağlık, emeklilik, tüketim gibi temel ihtiyaçları için giderek piyasaya bağımlı kılmıştır. Velhasıl 1980 sonrası dönemde ekonomik büyüme küçük bir azınlığa refah sağlarken, nüfusun büyük bir kısmını yoksulluğa mahkûm etmiştir.

rinin ademi merkezileşmesi ise, üretimin belli aşamalarının farklı coğrafyalardaki alt yüklenici firmalar tarafından üstlenilmesi ve merkezde tekrar birleştirilmesi tarzında bir yapı doğurdu. Bu süreçlere artan doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), şirketler arası birleşme-satın almalar ve stratejik işbirlikleri gibi ulus-ötesi korporasyonlar ile yerli sermaye gruplarının birbirleri içine nüfuz etmesine olanak tanıyan mekanizmalar eklenebilir.

1980 sonrası süreçte farklı büyüklükteki sermayeler arasında işbirliği olanağı doğarken, merkezdeki büyük çokuluslu korporasyonlarla bunların uydusu olarak işlev gören yerel tedarikçi şirketler arasında ağ tarzı yapılanmalar gelişti. Bu durum KOBİ'lere küresel pazardan pay kapma ve uluslararası pazarda rekabet edebilmek için gerekli olan sermaye birikimini yaratma fırsatı sunduğu kadar, büyük firmalara da talepteki ve piyasa koşullarındaki değişiklikler karşısında belli bir esneklik kazandırdı. KOBİ'ler, taşeronluk ilişkileri içerisinde dolaysız olarak ya da büyük sermaye gruplarına yaptıkları fason üretim aracılığıyla dolaylı yollardan küresel bir hiyerarşik ve hegemonik yapıya bağlandı. Zincirin ilk aşamalarının emek-yoğun niteliği, standart mallarda ucuz ve bol emek potansiyeline sahip olan bu bölgelere küresel rekabette avantaj sağladı. 1980'li yıllarda KOBİ'lerin sayısındaki hızlı artış, Özal ve sonrası hükümetlerince yeni kalkınma stratejisinin temel aracı olarak gösterilmelerinin arkasındaki mantık bu şekilde yorumlanabilir (Tanyılmaz, 2006).

1980'lerde bir dizi gelişme, sürece ivme kazandırdı: Devletin piyasa üzerindeki denetiminin azaltılması (kürsüleştirme), uluslararası ticaretin serbestleşmesi, gerekli girdilerin komisyon ödenmeden ithal edilmesi ve ürünlerin doğrudan ihraç edilmesiyle oluşan fırsatların yanı sıra kamu bankalarından sağlanan krediler ve organize sanayi bölgelerinin oluşturulması yönündeki devlet teşvikleri belirleyici faktörlerdir. Birikimin Anadolu'ya saçılmasında finansal serbestleşme, dolayısıyla faizsiz bankacılık sisteminin gelişmesi önemlidir. Faizsiz Kazanç Bankaları (FKB), sermaye sıkıntısı çeken, özel bankalardan ve kamu bankalarından kredi alma imkânları kısıtlı olan küçük sermaye gruplarına can suyu oldu (Özcan ve Çokgezen, 2006). Bu kurumlar gömülü oldukları politik, ekonomik ve toplumsal yapıların desteğiyle yurtiçi tasarruflar haricinde, Avrupa ve Körfez ülkelerindeki göçmen işçilerin birikimlerini de içerdi. 1990'lı yıllarda büyük ölçüde çeşitlenmiş iş portföyleri olan Anadolu holdingleri ortaya çıktı (Demir vd., 2004). 1980'lerin yükselen sektörlerinde (giyim-tekstil, perakende, gıda, inşaat ve turizm) varlıkları devam etmekle beraber, Anadolu sermayeleri son otuz yılda kimya, madencilik, gıda, mobilya, ormancılık, makine ve yedek parçaları, otomotiv aksesuarları ve yardımcı ürünler, elektronik ve tüketim ürünleri gibi sanayinin yeni kollarına girdi; enerji ve hizmet (medya, eğitim, sağlık, perakende vb.) sektöründeki payını artırdı (Buğra, 2015). Yalnız şirket/holding faaliyetlerindeki çeşitlilik yanılıcı olmamalı. Uzun vadeli riskli yatırımlar, vasıflı işçi ve teknolojik donanım gerektiren sektörler yerine, bunların büyük çoğunluğu nakit akışının hızlı ve güvenli olduğu alanlarda, dayanıklı-dayanıksız tüketim malları ile iç piyasanın genişlemesinin sağladığı büyüme potansiyelinden yararlanan sektörlerde yoğunlaştı.

Bu yönelimin üzerinde durmak gerekir: 1980'lere kadar Türkiye'nin sanayi haritası İstanbul (ve çevresi) ile İzmir'den halliceyken, ihracata yönelik sanayileşme buna Anadolu Kaplanları efsanesini ekledi. Ancak aktörler ve potansiyel olarak taşıdıkları güçler yalnızca ampirik gözlemden yola çıkılarak anlaşılabilir. Bir kere tekelci finans kapital, ilişki içinde bulunduğu diğer aktör ve yapılarla olan etkileşimleri bağlamında farklı kaynaklara çok daha kolay ulaşabilir ve onların avantajlarından çok daha kolay yararlanabilir durumdaydı; dolayısıyla, Anadolu sermayelerinin değişen koşullara uyum gösterme becerileri halihazırda gömülü oldukları asimetrik güç ilişkilerinden çok da bağımsız gelişemezdi. Diğer taraftan 1980 sonrası birikim süreçleri finans kapitalin uluslararası sermayeyle daha ileri düzeyde bütünleşmesini mümkün kılacak biçimde evrildi (Ercan, 2004; Öztürk, 2011). Devlet temelli rantların yanı sıra uluslararası konjonktürde edinilen roller ve bunların sağladığı olanaklar, eşzamanlı olarak farklı birikim stratejilerinden yararlanmalarına izin verdi; daha ileri bir birikim düzeyi için de gerekli ivmeyi sağladı. Güç ilişkilerinin giderek eşitsiz bir konum aldığı koşullarda Türkiye sermayeleri, işgücü piyasaları, emek ve üretim örgütlenmeleri, sınıai genişleme biçimleri, küresel birikim (ve eklemleme) biçimleri ile tüm bunların finansmanı için gereken para-sermaye kaynakları açısından ayrıştı.

Bu gelişmeleri somut politikalar eşliğinde özetlersek; 1980'li yıllarda ihracat çeşitli uygulamalarla (sübvansiyon, vergi iadesi, düşük ücretler, devalüasyon vb.) teşvik edildi. Yine de ihracat temelli birikim kısa zamanda sınırlarına dayandı (Şenses, 1990; Öniş, 1993; Yentürk, 1994): Dönemin başında ekonomi yüksek oranlarda âtil kapasite içermekteydi. Bunlar devreye sokulmasına karşın, yüksek faiz ve sıkı para politikaları eşliğinde iç talebin kısılması yeni yatırımları olumsuz etkiledi. İşletmelerin çoğu için iç pazar halen itici gücü oluşturuyordu. Verimlilik artışı da pek olmadı; zira yatırım maliyetini düşürücü teşvikler cılızdı. Oysa ihracata yönelen sektörlerin ortak özelliği düşük beceri, teknoloji ve sermaye kullanımının yaygın olmasıydı. Teşvikler, üreticiden çok, tekelci finans kapitalin denetimi altında olan az sayıda dış ticaret firmasında yoğunlaştı (Öztürk, 2011, s. 118-119). İthalat rejimindeki serbestleşme ve tarife oranlarının kademeli olarak düşürülmesi yine bu gruba yaradı. Mal hareketlerinin serbestleşmesi, ticari kârları artırırken üretken yatırımları olumsuz etkiledi. Kısaca süreç, bu aktörlerin dolaşım alanı üzerinden uluslararası piyasalarla bütünleşmesini hızlandırdı ama üretimlerinde yapısal bir değişim yaratmadı. Enerji ve hammadde ithalatına ek olarak makine ve diğer üretim araçları açısından sanayi halen dışa bağımlıydı. Döviz kurunun değersiz tutulması, enflasyonun yanı sıra ithal girdi maliyetini körükledi; kârlılık koşulları yeniden üretilemez oldu. İhracat artışı aslında iç ve dış koşulların olağanüstü elverişli seyretmesinin sonucuydu.

Hatırlayalım, ihracatın artmasındaki en önemli unsur dışa açılan sektörlerin küresel üretim zincirlerine entegre olmasıydı. Buna karşın uluslararası piyasalarda rekabeti mümkün kılan diğer faktörler karşısında düşük emek maliyetinin cazibesi zaman içinde görece olarak azaldı. Birikim koşullarının yeniden oluşması için katma değeri ve teknoloji düzeyi daha yüksek ürünlere doğru uzmanlaşmak, üretkenlik/verimlilik artışı sağlayacak yatırımları devreye sokmak gereki-

yordu (Gültekin-Karakaş, 2009, s. 101). Bunun için daha fazla yerel ve küresel fonlara ulaşmak lazımdı. Tekelci sermaye hizbi içerisindeki bankalar, kendi grup şirketlerine kısmen daha büyük miktarlarda para-sermaye erişimi sağlasa da bankacılık sektörünün, tüm sermaye kesimi için bunu oluşturabilme derecesi sınırlıydı. 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve ardından sabit kur rejiminin sonlandırılmasıyla başlayan bir dizi gelişme bir şekilde bunu mümkün kıldı. 1990'lı yıllarda dünya ekonomik sisteminin temel yapıtaşlarını oluşturan finansallaşma süreci (kısa vadeli) yabancı sermaye girişine dayalı yeni bir sermaye birikim stratejisini beraberinde getirdi. İthalat ve üretken yatırımlar için gerekli olan para sermaye, uluslararası finans piyasalarından temin edilebilir hale geldi (Ercan, 2004). O dönemde devlet, bütçe açıklarını finanse edebilmek için gittikçe artan ölçüde, yerli ve yabancı piyasalardan borç almaya yönelmişti. Finansal faaliyetlerin yüksek getiri sağladığı bir ortamda, özel ticari bankalar uluslararası piyasalardan düşük faizle borç alan ve devlete yüksek faiz karşılığı borç veren araçlara dönüştü. Birçok sanayi firması ve medya kuruluşu, banka satın aldı ya da kendi bankalarını kurdu. Para-sermayeye erişim, sermaye içi ilişkileri yeniden tanımlamış oldu: Bankası olmayan üretken sermaye ve bir bütün olarak KOBİ'ler bu süreçten olumsuz etkilendi. Holdinglerin sermaye birikimi öncelikleri de değişti. Finansın getiri oranı, üretken yatırımların normal kâr oranının kat kat üstünde idi. Finansal rantla beslenen sermaye, böyle bir ortamda giderek reel ekonomik faaliyetlerden uzaklaştı.

Spekülatif sermaye akımları, sermayenin büyük bir kesimi için temel birikim kaynağı oldu ama ülke 1994, 1998 ve 2000-2001 yıllarında bu yüzden bir dizi ekonomik kriz yaşadı. Özellikle son krizin ardından değersizleşme süreci (İslami holdingleri ve FKB'leri de içerecek şekilde) hızlandı: Kriz, irili ufaklı bankaların diğer bankalarla ortaklığa gitmesi ya da büyükler tarafından sindirilerek yutulmasıyla, dolayısıyla sektörde tekelleşmeyle sonuçlandı (Gültekin-Karakaş, 2009, s. 110-112). Tasfiyeler burada kalmadı; tekelci holding sermayesinin bir kısmını içerecek şekilde genişledi. Aslında devlet kaynaklı finansal rantlar holdinglerin tümü açısından hızlı birikim olanağı yaratmıştı. Ancak spekülatif kâr biçimlerinin yaratıcı yıkıcılığı miadını doldurmuş, geriye salt yıkıcı etkileri kalmıştı. Ekonomideki döngüsel daralma, birikim kalıplarındaki genel farklılaşmaları yansıtan bir biçimde doğal seleksiyon ilkesini işletti: Düşük katma değerli, mutlak artı-değer sömürüsüne dayalı ve sübvansiyona bağımlı sektörlerde yoğunlaşmış olanlar yeniden yapılanma sürecinde bütünüyle tasfiye olmasa da eşige takıldı. Finans korumacılığının artırlarını küresel bütünleşmeyi artıracak şekilde yeni birikim biçimlerine yansıtabilenler ise değişen koşullara daha kolay ayak uydurabildi (Gültekin-Karakaş, 2009, s. 122-124). Velhasıl 2000'ler Türkiye'sinde sermaye içi ilişkiler küresel sermayeyle bütünleşme kapasiteleri ve biçimleri ölçütünde daha net tanımlanır oldu.

2001 krizi sonrası uygulanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı bu gidişatı besledi (Akçay, 2012): Yüksek faiz oranları enflasyon hedefinin yanı sıra daralan iç talep koşullarında sermayeleri ihracata yönlendirmek içindi. Faiz oranlarının dünya piyasalarının üstünde olması TL'yi cazip bir yatırım aracına dönüştürdü. 2002-2008 dönemindeki küresel likidite bolluğu,

yatırımları tahrik edercesine sermaye girişlerini teşvik etti. Büyük oyuncuların yatırımları hızlandı (Öztürk, 2011, s. 124-5); doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının da desteğiyle büyük ölçekli özelleştirme ihalelerini kapmaları mümkün oldu. Sadece Türkiye'ye giren sermaye (DYY) değil, yurtdışına ihraç edilen sermaye de arttı. Holdinglerin yatırım stratejileri de farklılaştı (Öztürk, 2012): Yatırım portföylerinde çeşitlendirme yerine yeniden odaklanma stratejilerine yöneldikleri; bazı iş kollarından tümüyle çıktıkları ve grup şirketlerinin belli başlı kilit sektörlerde yoğunlaştığı görüldü. Yeni satın alınan şirketlerin ve yurtdışı ortaklıkların da büyük ölçüde bu eğilime uygun seçildiği söylenebilir. Üretimin, dolayısıyla da ihracatın bileşiminde bazı değişiklikler oldu; ihracatta tüketim mallarının payı önceki dönemlere göre gerilerken, ara malların ve yatırım mallarının payı görece arttı (Yükseler ve Türkan, 2008, s. 13-14).

Uluslararası rekabete yönelik stratejiler ekonominin çeşitli dallarının her zamankinden daha karmaşık bir şekilde yeniden yapılandırılmasını ve farklı ölçeklerin yeniden eklenmesini gerektirir. Türkiye'nin gelişme stratejisini giderek belirler hale gelen bu yönelim, revize edilen bölgesel kalkınma politikalarıyla perçinlendi (Gündoğdu, 2009; Atıyas ve Bakış, 2015): Sanayi politikalarının temel hatları üretkenlik, verimlilik, uluslararası rekabet gücü vb. ölçütler etrafında şekillenirken, teşvikler de coğrafi, fiziki koşullardan çok giderek bölgelerin yüksek teknoloji sektörlerindeki gelişmişlik düzeyine bakılarak sınıflandırılmaya başladı. Ne pahasına olursa olsun ülkenin ihracat kapasitesini artırmayı amaçlayan yeni rejim, sadece uluslararası ölçekte değil, ulusal, bölgesel hatta mikro ölçekte rekabet olanaklarını sabitledi. Teşvik sistemi yoluyla bir yandan oyunun dışında kalmanın faturası bir tehdit olarak her an canlı tutulurken, diğer yandan potansiyellerine göre sektör ve bölgelerin ihracat olanakları genişletildi. Neoliberal niteliği gayet belirgin olan bu yapı, bütün alanlarda rekabeti artırma, yabancı yatırımları destekleme, ücretleri ve mal fiyatlarını piyasa denetimine bırakma yönünde daha önce yapılan reformları daha kapsamlı biçimde uygulamaya koymuş oldu. Bu doğrultuda emek piyasaları bir dizi yapısal dönüşüme tabi tutuldu (BSB, 2015); sadece üretim alanı değil yeniden üretim alanlarındaki denetim ve kontrol mekanizmaları tüm sektör ve bölgeleri kapsayacak şekilde yapılandırıldı (Oğuz, 2012). Tam zamanlı çalışan sayısı azalırken, yarı zamanlı ve geçici işler arttı; güvensiz çalışma koşulları taşeron-fason alt-sözleşme ilişkilerine dayalı üretim ilişkileri genelleşti.⁴ Özellikle emek-yoğun sektörler ve bu sektörlerin teşvik edildiği bölgeler için zorlu bir dünyanın kapılarını açtı. Diğer sektörlerde emek verimliliği artarken reel ücretler oldukça düşük seyretti. Nihayetinde, Türkiye sermayelerinin küresel entegrasyonu, emeğin mutlak ve göreceli artı-değer yaratma koşullarının eşzamanlı açığa çıkarılması biçiminde gerçekleşti.

⁴ Çalışma yaşamını esnekletiren birçok yasa (2003 yılındaki İş Kanunu, Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Grev Lokavt Yasası, Türkiye İş Kurumu Yasası vb.) ile emek piyasasını düzenleyen kurumsal inovasyonlar (Özel İstihdam Büroları vb.), yeni birikim rejiminin yasal-kurumsal altyapısını oluşturur. Emeğin örgütlenme olanaklarını zayıflatan atipik istihdam biçimleri (eve iş verme ve evden çalışma, kısa süreli çalışma ile çağrı üzerine çalışma vb.) ile toplu işten çıkarmaları kolaylaştıran yasal düzenlemeler ve zorunlu ücretsiz izin gibi uygulamalarla emek piyasasının "katılıkları" giderildi. Kamu sektöründe gerçekleştirilen reformlar (sözleşmeli çalışma, esnek çalışma, Toplam Kalite Yönetimi, bireysel performansa dayalı ücretlendirme, norm kadro vb.) eklendiğinde, bu uygulamaların, sermayenin emek üzerindeki despotik kontrolünü sağlamlaştırmanın yanı sıra ülkenin uluslararası piyasalardaki rekabet gücünü artırmaya dönük olduğu açıktır.

SONUÇ YERİNE: GÜNÜMÜZ TÜRKİYESİ'NE DAİR GÖZLEMLER

Şimdiye kadar anlatılanlardan sermaye değerlenme sürecinin birçok unsurunun tezatlar içerdiği; birikimin üzerindeki teknolojik ve ekonomik baskılar yüzünden sürekli istikrarsız bir nitelik arz ettiği anlaşılacaktır. Yine de 20'lerden bugüne dünya ekonomisine entegrasyon sürecindeki tüm aşamaların dönüp dolaşıp sermayenin bazı kısımlarının genişlemesi üzerinde etki yarattığı da ortada. Sanayi, ticaret, bankacılık faaliyetleri genişlediği ve kaynaştığı oranda bunlar gelişme kaydetti, sermayesini artırdı ve diğer sermaye bileşenlerini geri plana itti. 1980 sonrası dönemde bu olanaklar tekelci sermayenin avantajlı durumlardan çok daha kolay yararlanmasına ve dönüşebilmesine yol açtı. Küçük-orta ölçekli sermayeler ise güçleri ve potansiyelleri oranında çeşitli fırsatlar yakaladı. Ancak mekânsal işbölümü ilişkileri bağlamında önceki dönemlerden devralınan eşitsiz yapılarda bir değişiklik yaratmadı. Yerel coğrafyaları yoğunlaşan eşitsiz gelişme dinamiklerinin eline bırakan neoliberal dönüşüm, bir yanda uluslararası sermaye ağlarına görece kâr alanı yüksek sektörlerden eklenen firmalar, diğer tarafındaysa bu tür bir eklenme süreci yaşayamadığından, emeğin piyasa değerinin çok düşük olduğu, ücretleri aşağıda tutmanın türlü mekanizmalarının bulunduğu bölgelere yığılan firmalarla ikili bir yapı oluşturdu: Birikimini İİS döneminde gerçekleştiren büyük sermaye grupları, sanayinin kâr oranı düşük ve mutlak artı-değer sömürüsüne dayalı sektörlerinden çekilerek, holding organizasyonunun sağladığı “yaratıcı” çözümlerle finansal ve kentsel rantların yanı sıra kazançlı özelleştirme ihaleleri ile enerji ve ağır sanayi yatırımlarına yönelip, küresel piyasalarda rekabet sağlayacak yüksek teknoloji üretimine dayalı sektörler (telekomünikasyon, bilişim vb.) girerek iş sahalarının dışındaki aktivitelerini çeşitlendirdi.⁵ Terk edilen sektörleri de doğal kaynak kullanımında ve emek-yoğun sektörlerde uzmanlaşan Anadolu sermayelerine bıraktılar (Köse ve Öncü, 1998; Atiyas ve Bakış, 2013). Küresel katma değer zincirlerine “geri eklenme” biçiminde gerçekleşen bu ilişki, İİS döneminde İstanbul üzerinden büyük holdinglerle yürütülürken, 1980 sonrasında Anadolu ve Marmara'daki küçük ve orta ölçekli sermayeler üzerinden yeniden kurulmuş oldu. Nihayetinde, ihracat piyasalarında rekabet üstünlüğüne giden yolda ucuz ve örgütsüz emek sömürüsüne dayalı, girdilerini artan ölçüde ithalatla karşılayan, düşük maliyetlerle çalışan, düşük-orta kaliteli mal üretebilen, düşük-orta teknoloji sektörlerine sıkışmış ve düşük katma değerli ürünlere odaklanmış, konjonktüre bağlı olarak inişli çıkışlı bir seyir izleyen, büyük holdinglere ve yabancı sermayeye taşeronluk yapan bir sanayi yapısı ortaya çıkardı.

Bu sürecin tekelci holding sermayesi açısından farklı sonuçları vardı: İhracat pazarlarındaki bilgi ve teknoloji yoğun ürünler üzerinden rekabet, bunlar için sanayide yüksek katma değer üretimine ve makineleşmeye yönelik yapısal bir dönüşümle bu yeni teknolojileri üretecek ve kullanacak nitelikli işgücüne yönelik bir ihtiyaç doğurmuştu. Sanayinin derinleşmesiyle bu

5 Kuşkusuz emek ve diğer girdi maliyetleri halen önemlidir. Örneğin dış yatırımlarda ucuz işgücü, hammadde ve enerji olması gayet belirleyici (Sönmez, 2018). Yine de bu firmalar için fiyat rekabetinden ziyade fiyat-dışı rekabet unsurları (kalite, ürün çeşitliliği, markalaşma, inovasyon vb.) gittikçe öne çıkmakta. Yurtdışından satın alınarak bünyelerine kattıkları katma-değeri yüksek, üst-segment markalar bu noktada gayet çarpıcıdır (Öztürk, 2011, s. 125).

kesim daha fazla küresel “kaynaklara” dayalı birikim stratejilerine yöneldi. Lakin 90’lı yıllarda finansal mekanizmalarla el konulan artı-değer her zaman üretken yatırımlara aktarılmadı. Bunlardan bir kısmı eski ve güçlü sanayi odakları olmalarına, hatta dış yatırımları ya da yatırımcıları olmasına rağmen, mekâna bağımlı rantıye çıkarları olmaktan öteye geçemedi. Diğer bir kısmının ekonomik faaliyetleri ve birikime dair stratejileri ise küresel olarak bütünleşmiş sermaye süreçlerinin özgül gereksinimlerine paralel bir dönüşüm geçirdi. Birikimlerini ulus ötesi kapitalist bir düzlemde kaynaştıran kişisel-örgütsel bağlantılar dahil olmak üzere, sahip oldukları çeşitli araçların sayesinde bu aktörler, yerel kaynaklara bağımlı olan benzerlerinin etrafından dolandı, dışarıdan altlarını oydu, hatta onları içeriden çökerterek değersizleştirdi. Sonuçta bu evre, dar maddi çıkarların, ölçek ya da sektörel ayrıma dayalı bir kümelenme ötesinde sermaye birikiminin kazandığı yeni yönelim doğrultusunda sermaye içi farklılıkları daha net ayırıştırıran bir konjonktür oldu.

Bu evrede birikim mantığındaki değişim, üretim yapısının teknolojik olarak daha sofistike ve daha fazla katma değer üretmeye yönelik ürünlere yöneldiğine işaret ediyordu. Ne var ki, birikimin ihtiyaçları ile buna dönük stratejiler, vizyonlar ve davranış biçimleri arasında zorunlu bir ilişki olsa da böyle bir potansiyelin gerçekleşmesi her zaman olumsuzdur, belirli kısıt ve koşullara tabidir. Bir kere, 2000’lerin başında hızlı bir artış gösterse de orta ve ileri teknoloji ürünlerin ihracat içerisindeki payı kısa zamanda doygunluk seviyesine ulaşarak sabitlendi (Akçay, 2011, s. 158). Oysa sermayenin birikim temposu yeni üretken yatırımları gerçekleştirmek için çok daha yüksek kârları gerekli kılmaktaydı. İkincisi, 2008 kriziyle birlikte koşullar değişti: Sanayi çıktıkları belirgin olarak düştü; otomotiv ve elektronik/beyaz eşya gibi kilit sektörlerin üretimleri daraldı ve ihracatı ciddi oranda geriledi (Öztürk, 2011, s. 127-8). İnşaat ve hizmet gibi son dönemin yükselen sektörlerinde de ciddi durgunluklar görüldü. Kriz, özellikle üretken yatırımlar için gerekli olan dış kredi olanaklarını sınırladı, buna paralel DYY akımları hız kesti. Tüketici harcamalarındaki düşüşle beraber çöküş, sadece küçük işletmeleri ve tedarikçileri değil, büyük şirketleri de vurdu. Birçok şirket üretim kapasitelerini düşürdü, fabrikalarını kapattı. Rekabet büyük ölçüde ücretlerden elde edilen tasarrufa yöneldi; iş güvencesini imkânsızlaştıracak yoğun geçici işçi çalıştırma ve yüksek oranda işçi çıkartma yaygınlaştı, sendikal faaliyetler engellendi (BSB, 2015). Üretken kapasiteyi artırmaya yönelik daha önceki tüm girişimlere rağmen Türkiye’nin uluslararası pazarlardaki rekabet gücü, yine güçlü bir şekilde ucuz işgücü arzına bağlı kaldı.

2008 sonrasında ekonominin büyüme temposu zaman içerisinde giderek yavaşladı ama kriz “fırsatlar” da doğurdu. Başta ABD olmak üzere merkez ülkelerde uygulanan parasal genişleme politikaları bu ülkelerdeki reel ekonomiyi canlandırmaktan ziyade “yükselen piyasalara” yöneldi. DYY’ler azalırken, dış kaynak girişi arttı (Sönmez, 2018, s. 5). Türkiye ekonomisi bu politikadan çeşitli açılardan fayda sağladı: Bir kere borsa, tahvil, döviz ve diğer menkul kıymetler gibi sermaye piyasaları üzerinden ülkeye milyarlarca dolar girdi; bu durum likidite bollaşmasına neden oldu. İkincisi bu dış kaynaklar büyük altyapı ve üstyapı projelerine, konut-emlak ve inşaat sektörüne yöneldi. Bu süreç 2013’e kadar sürdü. FED’in faiz artışı kararından sonra bol ve ucuz likidite dö-

nemi kapandı. Küresel sermaye akımlarının tersine (merkeze) dönmesi ve özellikle 2015'ten sonra ihracatın sert bir şekilde daralması iç talebin canlı tutulmasını önemli kıldı.

Sanayide yapısal dönüşümün sancılı olması, belirli bir zaman/mekân bağlamında koşulların değişmesi kadar üretkenlik artışı yönündeki geçişin içsel zorluklarıyla yakından ilişkilidir. Burada ekonomideki belli sorunların varlığını inkâr etmek güç gözükmekte: imalat sanayiinin ithalata bağımlılığı, emek-yoğun üretim yapısındaki geleneksel ihracat sektörlerinde daralma, dolayısıyla cari açık sorunu başta olmak üzere istihdamsız büyüme olguları belirginlik kazandı (Akçay, 2023). Bu sorunlar çeşitli yöntemlerle aşılmaya çalışıldı ama uluslararası piyasalara eklenme tarzı hedeflenen sonuçlardan sapmalara neden oldu. TL'nin yeniden değerlendirildiği, ithalatın arttığı ve büyümenin önemli ölçüde iç talepten kaynaklandığı bir konjonktüre girildi. Birçok sermayenin kârlılığı ulusal pazarın büyüklüğüyle sınırlı durumdaydı. Hedefler uzun soluklu stratejik tercihler gerektirse de uygulanan ucuz kredi politikasının da etkisiyle yerel ekonomi büyümenin anahtarı durumuna geldi. Aslında bu, olası bir birçok senaryodan biriydi.⁶ Türkiye'nin geleneksel ihracat sektörleri düşük-orta teknolojilere kilitlenmiş ve küresel değer zincirinin alt kademelerinde konumlanmıştı. Bunlar, ileri tasarım, AR-GE, pazarlama gücü gerektiren daha yüksek kalite kesimlerine yöneltilerek, rekabet güçlerini geliştirmeye zorlanabilir ya da belli bir kesimine üretkenlik farklarını düzeltmeleri için çeşitli destekler sağlanabilirdi. Üretkenlik çıtasının altında kalan sermayelerin ayıklanması anlamına gelecek bu süreç her hâlükârda iflaslar, el değiştirmelerle sonuçlanırdı. Sadece spekülâtif ranta dayalı faaliyet sürdürenler değil, uluslararası sermaye entegrasyonu olan, ana üretici firmaların uzantısı bir tedarik/değer zinciri içinde üretim yapan firmaların dahi hiç azımsanmayacak bir bölümü farklı destekler çekildiğinde gerçek anlamıyla bir değersizleşme yaşardı. Değersizleşme kümülatif, yani birikerek ilerleyen bir süreç olduğundan, ivmesi giderek artarak, özellikle bölge ekonomileri için toplumsal ölçekte çok büyük bir yıkımla sonuçlanma ihtimalini beraberinde getiriyordu. Sermayenin kendi krizini aşması için gerekli olan ayıklanma ertelendi, kriz çözüme kavuşmadan varlığını sürdürdü. Bunalımdan çıkış için yurtiçi efektif talebin uyarılması ve bu yolla değersizleşme baskısının azaltılması amaçlandı. Politika yapıcılar açısından bu seçim, sermaye birikiminin yönünü önemli ölçüde belirledi; merkezinde inşaat sektörünün yer aldığı iç talep odaklı büyüme stratejisine geçildi. Ekonomik yavaşlama karşısında krediler canlandırılarak büyüme desteklendi. Siyasi getiriler açısından verimli olan bu seçim, reel ücretlerin düşürülmesi pahasına istihdamın korunmasını, hatta artırılmasını sağladı.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında günümüz Türkiye'sindeki piyasa aktörlerini şu şekilde somutlaştırmak mümkün: Bir yanda uluslararası yatırım ve yatırımcıları bulunan, küresel piyasalara ve para kaynaklarına oldukça sorunsuz erişimi, dolayısıyla tüm sermaye devrelerini uluslararası düzleme taşımış olan büyük sermaye kesitleri vardır. Diğer taraf ise çok daha geniş bir yelpaze barındırdığından bunları, üretimin emek yoğun ve düşük katma değerli sektörleri da-

⁶ Farklı yönde telkinde bulunan raporlar için bkz. Akçay (2012), s. 159-164.

hil olmak üzere, birikimi giderek artan bir ölçüde mekâna bağlı büyük şirketlerin de faal olduğu bir haritalandırma içerisinde anlamlandırmak gerekir. Çünkü bu kategoriler büyümenin yavaşlamasıyla beraber daha fazla mekâna bağımlı, yani devletin geniş çaplı düzenlemesine konu olan sektörler ile yerel “kaynaklara” dayalı stratejilere yöneldi. Kendi içlerinde heterojen olmakla birlikte bu tip sermayelerin ortak keseni, ticaret ve üretim faaliyetlerine yönelik çabalarının genel olarak küresel çapta rekabet edici nitelikte olmayan emek yoğun-düşük teknoloji üretim alanları ile yavaş büyüyen, istikrarsız sektörler veyahut gelişmemiş bölgelerle sınırlı olmasıdır. Bunlara kamu ihalelerinden ve kentsel dönüşüm projelerinden doğrudan kâr elde eden inşaat, enerji, altyapı gibi sektörler ile iç piyasanın büyümesinin neden olduğu ürün ve hizmetlere yönelik artan talepten yararlanan eğitim, sağlık, medya gibi hizmet alanlarında yoğunlaşmış olanlar da dahildir.

İnşaat odaklı büyüme örneğinden gidersek, bu stratejinin farklı büyüklükteki ve sektörel yönelimdeki sermayelere sağladığı fırsatları görmemiz kolaylaşır (Sönmez, 2013): Sanayinin birçok alt sektörü (çimento, demir-çelik, metal, tuğla, seramik, ağaç, cam, plastik, ısıtma, aydınlatma, boya kimyasalları vb.) ve buna bağlı olarak zincirleme birçok sektör (beyaz eşya, elektronik gibi dayanıklı tüketim eşyaları, ev tekstili, hatta otomotiv ile ulaştırma, depolama, sigorta, emlak pazarlama, ilanlar yolu ile medya, turizm ve otelcilik) inşaat çarkları, yani konut, rezidans, ofis, stadyum, AVM, metro, okul, hastane, kentsel altyapı, HES, köprü, liman ve havaalanı yatırımları devam ettiği sürece birikimlerini yeniden değerlendirebilir hale geldi. Unutulmaması gereken bir diğer husus, iç piyasaya dönük ekonomik faaliyetlerin farklı yerlerdeki ve farklı büyüklüklerdeki teşebbüsleri bir araya getiren çok katmanlı ve çok aktörlü yapısıdır. Piramidin tepesinde projeleri yüklenen dev firmalar bulunurken piramidin tabanını ona bağımlı konumundaki çok sayıdaki küçük firma oluşturmaktadır. Altyapı geliştirme, enerji ve inşaat gibi yüksek bütçeli yatırım projelerinde ana ve alt yüklenici firmalar arasındaki girift ilişkiler, daha geniş bir kesimin iç talep odaklı birikim stratejisinden nemalanmasını sağladı. Bu noktada özellikle küçük firmaların faaliyetlerini artırıcı her türlü yasal-kurumsal etken devreye sokuldu (Buğra ve Savaşkan, 2014, s.125-130). KOBİ'ler ve diğer mikro-ölçekli işletmeler söz konusu pastadan pay almış oldu. Talebin yaratılmasına ve yatırımların finanse edilmesine banka sektörü tüketici, konut ve yatırım kredileri aracılığıyla dahil olduğundan rantıye ve spekülâtif kazanç elde eden kesim olağanüstü bir düzeyde genişledi.

İç büyümeyi bir telafi mekanizması olarak kullanan bu model, söz konusu bu gruplara mekâna bağlı sıra dışı tekelci ayrıcalıklar sağladı. Ancak bunlara serpilip boy atabileceği yeni bir alan da açmadı. Talebin ve kârlılığın süreceği beklentisiyle piyasaya giren çok sayıda firma, giderek daha az kârla çalışarak, ucuz kredilerle borçlandı. Türkiye ekonomisindeki yapısal sorunlarının bir uzantısı olarak kur krizi şeklinde kendisini açığa vuran kriz sarmalı (TL'nin deşersizleşmesi, kredilerin çöküşü, enflasyon ve halkın alım gücünün düşmesiyle açığa çıkan hızlı yoksullaşma ve artan işsizlik oranları) 2018'den günümüze devam etti (Akçay, 2023). Çeşitli mekanizmalarla iç talebi daraltarak, ihraç piyasaları için artık oluşturma çabası (“rekabetçi kur

stratejisi”) ise, sermayeyi ihracat piyasalarında rekabet edici nitelikte olmayan, fiyat temelli bir kâr arayışına itti. Oysa 1980’lerin sonunda bu tarz bir ihracat modeli, birçok firmayı teknolojik yenilenme nedeniyle dışlamıştı. Şimdi ise, 2020’lerin ortalarına gelirken benzer bir tabloyla bir kez daha karşılaşmaktayız. Son yirmi yıllık dönem, devletin ucuz kredi, ucuz girdi, gerekli altyapı hizmetleri ile ucuz işgücünün sürekliliğinin sağlanması gibi bir dizi “rahatlatıcı” rolü sayesinde bu sermayeler çeşitli rantlardan nemalandıysa da son kertede iktidarın yoksullaştırıcı ihracat-sanayileşme stratejisi bunları birikimin ilkel aşamalarına hapsetti. Aynı anda hem görece ileri teknolojik üretim biçimlerinin hem de ağır aksak geri teknolojik üretiminin yaygın olduğu bu ikili yapıda bütün aktörler için yararlı olabilecek politika kararları üretmek de zorlaştı. Tüm politika araçlarının tekrar tekrar tüketildiği günümüz koşullarında artık “başarı”, aynı “kaderi” paylaşmanın sağladığı dışsal ekonomilere göre değil, tek tek firmaların iç kapasitelerine, potansiyellerine ve dahil olabildikleri yerel, ulusal veya uluslararası ağların gücüne ve bu firmaların bu ağlar içindeki konumlarına göre şekillenmekte. Ancak güçlüler zayıfları eler biçiminde özetlenebilecek *ekonomik Darwinizm*’in dolaysız yansımından ziyade bu durum, Türkiye’de sermaye birikiminin vardığı aşama ve bunun açmazlarıyla ilgilidir. Nihayetinde rekabet ve tekel, yoğunlaşma ve saçılma, merkezileşme ve ayıklanma, işbölümü ve ayrışma arasındaki gerilimlerin tümü 100 yıldır süren bu sürecin zaman-mekânsal tezahürleridir.

KAYNAKÇA

- Akçay, Ü. (2012). 2011 Krizinin gölgesinde yeni sanayi politikaları üzerine bir not. *Praksis* 2: 145-166.
- Akçay, Ü. (2023). Türkiye’de 2002-2023 arası uygulanan para politikalarının ekonomi politiği. *ODTÜ Gelişme Dergisi* 50: 195-236.
- Amsden, A. (1992). A Theory of Government Intervention in Late Industrialization. L. Putterman ve D. Rueschemeyer (der.) *State and Market in Development* içinde (s. 53-84). Lynne Rienner.
- Arın, T. (1985). Kapitalist düzenleme, birikim rejimi ve kriz (I): Gelişmiş kapitalizm. *Onbirinci Tez* 1: 104-138.
- Arın, T. (1986). Kapitalist düzenleme, birikim rejimi ve kriz (II): Azgelişmiş kapitalizm ve Türkiye, *Onbirinci Tez* 3: 86-125.
- Atiyas, İ. ve Bakış, O. (2015). Structural change and industrial policy in Turkey. *Emerging Markets Finance and Trade* 51 (6): 1209-1229.
- Atiyas, İ. ve Bakış, O. (2013). The regional dimension of productivity and exports in Turkey: Evidence from firm-level data. Comparative Analysis of Enterprise Data Konferansı. Atlanta.
- Boratav, K. (2004). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*. İmge Kitabevi.
- BSB. (2015). *AKP’li Yıllarda Emegın Durumu*. Yordam Yayınları.
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2015). *Türkiye’de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*. İletişim Yayınları.
- Demir, Ö. vd. (2004). Anatolian tigers or Islamic capital: Prospects and challenges. *Middle Eastern Studies* 40 (6): 166-88.
- Ercan, F. (2004). Türkiye’de kapitalizmin süreklilik içinde değişimi (1980-2004). *İktisat Dergisi* 452: 98-109.
- Gereffi, G. (1994). The organization of buyer-driven global commodity chains: How US retailers shape overseas production network. G. Gereffi ve M. Korzeniewicz (der.) *Commodity Chains and Global Capitalism* içinde (s. 95-122). Praeger.
- Gülalp, H. (1985). Patterns of capital accumulation and state-society relations in Turkey. *Journal of Contemporary Asia* 15 (3): 329-348.

- Gültekin-Karakaş, D. (2009). Sermayenin uluslararasılaşması sürecinde Türkiye banka reformu ve finans kapital içi yeniden yapılanma. *Praksis* 19: 95-132.
- Gündoğdu, İ. (2009). Sermayenin bölgesel kalkınma eğilim(ler)i: Kalkınma ajansları yasası üzerine tarihsel-coğrafi materyalist bir inceleme. *Praksis* 19: 267-302.
- Hoşgör, E. (2014). İslami Sermaye. N. Balkan vd. (der.) *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP* içinde (s. 215-251). Yordam Yayınları.
- Karaömeroğlu, A. (2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*. İletişim Yayınları.
- Karasapan, Ö. (1986). Turkey's super-rich. *Middle East Report* 142: 30-34.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Köse, A. H. ve Öncü, A. (1998). Dünya ve Türkiye ekonomisinde Anadolu imalat sanayii: Zenginleşmenin mi yoksa yoksullaşmanın mı eşğindedir? *Toplum ve Bilim* 77: 135-58.
- Köse, A. H. ve Öncü, A. (2000). İşgücü piyasaları ve uluslararası işbölümünde uzmanlaşmanın mekânsal boyutları: 1980 sonrası dönemde Türkiye imalat sanayii. *Toplum ve Bilim* 86: 72-90.
- Lipietz, A. (1993). Uluslararası işbölümünde yeni eğilimler: Birikim rejimleri ve düzenleme tarzları. B. Peker (çev.) *Toplum ve Bilim* 56-61: 58-82.
- Oğuz, Ş. (2012). Türkiye'de kapitalizmin küreselleşmesi ve neoliberal otoriter devletin inşası. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi* 12 (45): 2-17.
- Öniş, Z. (1993). The dynamics of export-oriented growth in a second generation NIC: Perspectives on the Turkish case 1980-1990. *New Perspectives on Turkey* 9: 75-100.
- Özcan, G. B. ve Çokgezen, M. (2003). Limits to alternative forms of capitalization: The case of Anatolian holding companies. *World Development* 31 (12): 2061-84.
- Özcan, G. B. ve Çokgezen, M. (2006). Trusted markets: The exchanges of Islamic companies. *Comparative Economic Studies* 48 (1): 132-55.
- Öztürk, Ö. (2010). *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*. SAV Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2011). Türkiye finans kapitalinin dışı açılması. *Devrimci Marksizm* 13-14: 106-132.
- Öztürk, Ö. (2014). Türkiye'de İslamcı büyük burjuvazi. N. Balkan vd. (der.) *Neoliberalizm, İslamcı Sermayenin Yükselişi ve AKP* (s. 181-213) içinde. Yordam Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2012). The search for a new development model: Global Crisis and the Turkish economy. *Vlaams Marxistisch Tijdschrift* 46 (3): 168-173.
- Pamuk, Ş. (1981). Political economy of industrialization in Turkey. *Middle East Report* 93: 26-32.
- Savran, S. (1986). Az gelişmişlik: Eşitsiz ve bileşik gelişme. *Onbirinci Tez* 3: 49-72.
- Silier, O. (1977). Genel olarak ve Türkiye sanayiinde yoğunlaşma, toplulaşma, tekelleşme. *Türkiye Sanayiinde Tekelleşme*. TMMOB Makina Mühendisleri Odası Yayın No: 106/2.
- Sönmez, M. (1999). 75 Yıllın Sanayileşme Politikaları. O. Baydar (der.) *Çarklardan Chip'lere* içinde (s. 1-19). Türk Tarih Vakfı Yayınları.
- Sönmez, M. (2013). *Kent, Kapital ve Gezi Direnişi*. Notabene Yayınları.
- Sönmez, M. (2018). Türkiye'nin Dış Yatırımları ve Sanayi. Sanayinin Sorunları ve Analizleri (XXXVI) TMMOB Makine Mühendisleri Odası Bülten 236 özel eki.
- Şenses, F. (1990). An Assessment of the Pattern of Turkish Manufactured Export Growth in the 1980s and its Prospects. T. Arıcanlı ve D. Rodrik (der.) *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability* içinde (s. 60-77). Macmillan.
- Tanyılmaz, K. (2006). Aslan mı kâğıttan kaplan mı? KOBİ'lere dayalı kalkınma yaklaşımının eleştirisi, *Ekonomik Yaklaşım* 17 (60-61): 27-47.
- Tekeli, İ. ve Menteş, G. (1977). Türkiye'de holdingleşme ve holding sistemlerinin mekândaki örgütlenmesi, *Toplum ve Bilim* 4: 16-45.
- Tören, T. (2014). Sermaye Birikimi: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçiş Anlamada Bir Anahtar. S. Kurt (der.) *Almanak 2012-2013 Analizleri* içinde (s. 138-164). SAV Yayınları.
- Tuna, G. (2009). Birikim Sürecinde TOBB'un Tarihsel Gelişim Uğrakları. *Praksis* 19: 303-336.
- Yentürk, N. (1994). *Türkiye Ekonomisinde İhracatın İthalata Bağlılığı*. DEİK.
- Yükseler, Z. ve Türkan, E. (2008). *Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm*. TÜSİAD Yayınları.

100. Yılda Türkiye’de Bütçeyi Konuşmak: Kamu Kurumlarının Gelir ve Giderlerinin Uzun Dönemli Bir Analizi*

NURHAN YENTÜRK

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT’ler) hariç kamu kurumlarının gelir ve giderlerini, verileri mümkün olan en uzun dönem için incelemek ve kamunun önemli alanlarda yaptığı harcamaları bütünlüklü ve karşılaştırmalı olarak ele almaktır. Çalışmanın ilk bölümünde, kamu kurumlarının sınıflandırılması ve tanımlarına yer verilmiş ve Genel Devlet gelir-gider dengesi üzerinde durulmuştur. En büyük bütçeye ve açığa sahip olan Merkezî Yönetim gelir ve giderleri ayrı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, vergi adaletinin sağlanması için önemli olan Merkezî Yönetim vergilerinin dağılımına ve uluslararası karşılaştırmalara yer verilmiştir. Söz konusu gelir ve giderlerin uzun dönemli analizi, uygulanan iktisat politikalarıyla bağlantı kurulabilmesi bakımından önemlidir. Ancak bütçede yaşanan gelişmelerin uluslararası karşılaştırılması konunun uluslararası gelişmelerle karşılaştırılmasına olanak verecektir. Bu gerekçelerle, çalışmada gerek uzun dönemli gelişmelere gerekse uluslararası karşılaştırmalara yer verilmektedir.

Türkiye’de kamu kurumlarının yoksullara yönelik harcamalarına, askerî harcamalarına ve iklim kriziyle mücadele, depremlerin etkisini azaltma gibi akademisyenleri ve kamuoyunu yakından ilgilendiren alanlara yönelik harcamalara ulaşılabilmesi için ciddi bir veri toplama ve derleme yapılması gerekmektedir. Çalışmanın ikinci bölümü böyle bir çabanın ürünüdür: İkinci bölümde Genel Devlet kurumlarından sosyal koruma, yoksullara yönelik sosyal yardım harcamaları ve askerî harcamalara yer verilmiş ve uluslararası karşılaştırmalara başvurulmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde de Merkezî Yönetim’in iklim kriziyle mücadele ve deprem ve afetlerin etkisini azaltmaya yönelik ayrılan kaynakları ayrıntılı olarak hesaplanmış ve karayolları harcamalarıyla karşılaştırılmıştır.

(*) Bu çalışma Temmuz 2023’te tamamlanmıştır. Bu nedenle veriler esas olarak 2022 yılına aittir.

GENEL DEVLET KURUMLARI

Kamu sektöründe yer alan kurumların sınıflandırılması, 2003 yılında kabul edilen 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'na dayanarak yapılacaktır. 5018 sayılı ve 10/12/2003 tarihinde kabul edilen Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, Genel Yönetim kapsamındaki idareleri kapsar. Bu Kanun'a göre¹: "Genel Yönetim kapsamındaki idarelerin bütçeleri; Merkezî Yönetim bütçesi, sosyal güvenlik kurumları bütçeleri ve mahallî idareler bütçeleri olarak hazırlanır ve uygulanır. Kamu idarelerince bunlar dışında herhangi bir ad altında bütçe oluşturulamaz."

Bu kanunla yapılan sınıflandırmaya göre, Türkiye'de mali yönetim sisteminin içinde yer alan idareler; Genel Yönetim kapsamında yer alan idareler (Merkezî Yönetim, sosyal güvenlik kurumları, mahalli idareler) ile fonlar ve döner sermayelerden oluşmaktadır. Toplam Kamu'ya ise KİT'lerin de dahil edilmesiyle ulaşılmaktadır.²

Kanun'da belirtildiği gibi, Merkezî Yönetim kapsamındaki idareler; genel bütçeli idareler, özel bütçeli idareler ve düzenleyici ve denetleyici kurumları kapsamaktadır. Merkezî Yönetim kapsamındaki genel bütçeli idareler, bakanlıklar ve bakanlıklara bağlı taşra teşkilatlarıdır. Bu kurumların giderleri Genel Bütçe'den karşılanır. Bunun dışında Genel Bütçe'den birçok özel bütçeli kurumun, sosyal güvenlik kuruluşları ve fonlar gibi birçok kamu kurumunun bütçesine de transferler yapılır. Merkezî Yönetim kapsamındaki özel bütçeli idareler de genel bütçeli idareler gibi kamu hizmeti vermektedirler. Bu kurumlar genellikle bir bakanlığa bağlıdır ve verdikleri hizmet karşılığında gelir elde edebilirler. Ancak gelirlerinin giderleri karşılayamadığı durumlarda Genel Bütçe'den hazine yardımı almaktadırlar. Diğer yandan, özel bütçeli idareler arasında, yükseköğretim kurumları da bulunmaktadır. Üniversitelerin gelirleri arasında harçlar, yurt ücretleri, kira gelirleri, araştırma ve eğitim hizmeti gelirleri gelmektedir.

Sosyal güvenlik kurumları dendiğinde Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ve Türkiye İş Kurumu (İŞKUR) düşünülmektedir. Her iki kurumun prim gelirleri vardır. Her iki kuruma da ayrıca Genel Bütçe'den transfer yapılmaktadır. Özellikle SGK'ya Genel Bütçe'den yapılan transferin miktarı çok önemlidir. SGK'ya faturalı ödemeler, ek karşılıklar, emeklilere yapılan ek ödeme, prim indirimi ve engelli primi teşviki karşılığı olmak üzere genel bütçeden transfer yapılmaktadır. Bu ödemeler SGK'nın kendi görev kapsamına ek olarak katlandığı ilave maliyetler olarak aktarılan kaynaklardır. Bu transferlerden sonra açığı olan SGK'ya açığı kadar bir kaynak yine Genel Bütçe'den sağlanmaktadır.

Mahalli idare kapsamında bulunan kamu idareleri; il özel idarelerini, belediyeleri ve büyükşehir belediyelerini kapsamaktadır. Mahalli idareler bütçesine büyükşehir belediyelerine bağlı su, kanalizasyon, doğalgaz, toplu taşıma hizmetlerini yürüten kuruluşlar da dahildir. Bu kapsamdaki bütün idarelerin bütçeleri mahalli idareler bütçesini oluşturur. Mahalli idarelerin bütçeleri kendi organları tarafından hazırlanır. Mahalli idarelere ilgili kanunda öngörülen oran-

1 Bkz. <http://www.sp.gov.tr/documents/5018kmykk.pdf>.

2 Kurumlar, kurumların sınıflandırılmasıyla ilgili olarak bkz. Falay vd. (2006); Mutluer vd. (2007).

lar ve miktarlar çerçevesinde Genel Bütçe'den katkı yapılır. Belediyelerin gelirleri arasında Genel Bütçe'den yapılan transferler dışında, yerel vergiler de bulunmaktadır.

Genel Devlet, Genel Yönetim kapsamında idarelerin dışında, bütçe dışı fonları, İşsizlik Sigortası Fonu'nu ve döner sermaye kuruluşlarını kapsamaktadır. Bütçe dışı fonlar ise, belirli bir amaca yönelik olarak, kanunla belirtilmiş şekilde bütçe dışında oluşturulan mali kaynak olarak tanımlanabilir. Bütçeler mali yılla birlikte sona ererken, fonlarda biriken mali kaynağın harcanması mali yılı aşabilir, yani fonda mali kaynak birikebilir. Örneğin Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu'nun (SYDTF) kanunla belirlenmiş gelirleri arasında gelir ve kurumlar vergisinden, trafik para cezalarından, RTÜK gelirlerinden alınan paylar ve her nevi bağış ve yardımlar bulunmaktadır.

Savunma Sanayiini Destekleme Fonu'nun (SSDF) gelirleri arasında her yıl bütçeye bu maksatla konulacak ödenek, Türk Silahlı Kuvvetleri'ni güçlendirmek amacıyla kurulmuş bulunan vakıflardan (Türk Silahlı Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı, TSKGV) Fon'a yapılacak transferler, Millî Piyango'dan, talih oyunlarından elde edilen gelirler, Fon'un malvarlığından elde edilecek gelirler, bedelli askerlikten elde edilecek gelirler, bağış ve yardımlar bulunmaktadır.

İşsizlik Sigortası Fonu'nun gelirleri, prim gelirleri, bütçe katkısı ve faiz gelirlerinden oluşmaktadır. İşsizlik sigortası, bir işyerinde çalışırken, kendi istek ve kusuru dışında işini kaybedenlerin, uğradıkları gelir kayıplarını kısmen de olsa karşılayarak kendilerinin ve aile fertlerinin zor duruma düşmelerini önlemek amacıyla sigortacılık tekniğiyle faaliyet gösteren, zorunlu bir sigorta koludur.

GENEL DEVLET: VERİLERİN GÖSTERDİĞİ

Çalışmanın bu bölümünde, Genel Devlet gelir ve giderleri mümkün olan en eski tarihlerden günümüze kadar ele alınacak, gelir-gider farkının gelişimi incelenecek ve son yıllar için gelir ve Genel Devlet gelir ve giderlerine yönelik uluslararası karşılaştırma yapılacaktır. **Tablo 39.1**'de Genel Devlet kurumlarının gelir ve giderleri, bütçe açıkları ve gelirlerin giderleri karşılama oranları verilmektedir; 1994, 2007, 2020, 2021 ve 2023 yılları seçilmiştir. Bu yıllar seçilirken bazı kurumlarla ilgili verilere ulaşılabilen en eski yıllardan olan 1994 ve 2007 yılları ile son yıllar karşılaştırılmaya çalışılmıştır. **Tablo 39.1**'de yer alan 1994 yılı kamu kurumlarının gelir giderlerine bakıldığında tüm kurumların gelir gider farkı olduğu görülmektedir. Kamu kurumlarının gelirleri ile giderlerinin karşılama oranı ortalama %80 düzeyindedir. Önemli bir ekonomik krizin yaşandığı 1994 yılında tüm kamu kurumlarının önemli giderleri gelirlerinden fazla olmuştur.

Tabloda dikkat edilmesi gereken bir nokta, özellikle Merkezî Yönetim'den diğer kurumlara aktarma yapıldığıdır. 2007 yılı verileri üzerinden gidilirse sosyal güvenlik kurumlarının gelir gider farkı 25 milyar 41 milyon TL'dir. Bu açık karşılığında Merkezî Yönetim bütçesinden 25 milyar 824 milyon TL transfer edilmiştir. Bu transfer Merkezî Yönetim'in giderleri arasında yer almaktadır. Bu transfer olmasa, 2007 yılı için Merkezî Yönetim'in gelir gider farkı olmadığı

Tablo 39.1
Kamu Kesimi Genel Dengesi (cari fiyatla, milyon TL)

1994 Yılı, milyar TL	Gelir	Gider	Gelir-Gider farkı	Gelir / Gider
Merkezî Yönetim (Konsolide Bütçe)	745.116	897.296	-152.180	83
Mahalli İdareler	110.903	134.085	-23.182	83
Sosyal Güvenlik Kuruluşları	164.793	206.371	-41.578	80
Bütçe Dışı Fonlar	132.458	167.507	-35.049	79
İşsizlik Sigortası				
Döner Sermaye Kuruluşları				
KİT'ler (İşletmecî ve Özelleştirme Kap.)	1.071.427	1.144.823	-48.603	94
2007 Yılı, milyar TL	Gelir	Gider	Gelir-Gider farkı	Gelir / Gider
Merkezî Yönetim	190.360	204.068	-13.708	93
Mahalli İdareler	26.851	30.699	-3.848	87
Sosyal Güvenlik Kuruluşları	54.591	79.632	-25.041	69
Bütçe Dışı Fonlar	9.594	2.343	7.251	409
İşsizlik Sigortası	7.390	404	6.986	1.829
Döner Sermaye Kuruluşları	17.794	17.334	640	104
KİT'ler (İşletmecî ve Özelleştirme Kap.)	82.490	81.464	1.026	101
2020 Yılı, milyar TL	Gelir	Gider	Gelir-Gider farkı	Gelir / Gider
Merkezî Yönetim	1.028.446	1.203.737	-175.291	85
Mahalli İdareler	141.466	137.814	3.652	103
Sosyal Güvenlik Kuruluşları	455.572	525.962	-70.390	87
Bütçe Dışı Fonlar	33.811	33.149	662	102
İşsizlik Sigortası	38.270	66.599	-28.329	57
Döner Sermaye Kuruluşları	104.172	104.675	-503	100
KİT'ler (İşletmecî ve Özelleştirme Kap.)	218.923	218.649	274	100
2021 Yılı, milyar TL	Gelir	Gider	Gelir-Gider farkı	Gelir / Gider
Merkezî Yönetim	1.402.038	1.603.545	-201.507	87
Mahalli İdareler	198.879	190.459	8.420	104
Sosyal Güvenlik Kuruluşları	618.338	637.963	-19.625	97
Bütçe Dışı Fonlar	44.989	33.597	11.392	134
İşsizlik Sigortası	46.029	58.490	-12.461	79
Döner Sermaye Kuruluşları	157.548	151.072	6.476	104
KİT'ler (İşletmecî ve Özelleştirme Kap.)	480.253	473.635	6.618	101

Tablo 39.1 (devamı)
Kamu Kesimi Genel Dengesi (cari fiyatla, milyon TL)

2023 Yılı, milyon TL (Program)	Gelir	Gider	Gelir-Gider farkı	Gelir / Gider
Merkezî Yönetim	3.810.179	4.469.570	-659.421	85
Mahalli İdareler	502.464	516.539	-14.075	97
Sosyal Güvenlik Kuruluşları	1.478.939	1.538.131	-59.192	96
Bütçe Dışı Fonlar	118.870	114.429	4.441	104
İşsizlik Sigortası	121.650	104.900	16.750	116
Döner Sermaye Kuruluşları	332.351	330.929	1.422	100
KİT'ler (İşletmeci ve Özelleştirme Kap.)	2.149.968	2.247.136	-97.168	96

Kaynak: Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 1996, 2009, 2023 Yılı Programları.

anlaşılabilir. **Tablo 39.1**'den görülebileceği gibi, 2007 yılı için gerek fonlarda, gerekse İşsizlik Sigortası Fonu'nda önemli kaynaklar birikmiştir. KİT'ler ve döner sermaye kuruluşları açık vermemektedir. Mahalli idarelerde bir açık görülmektedir.

2020 ve 2021 yıllarında gerek Merkezî Yönetim gerek SGK önemli açıklar vermektedir. İşsizlik sigortası fonu özellikle COVID-19 pandemisi koşulları nedeniyle önemli bir açık vermektedir. Mahalli idarelerde ve KİT'lerde bir açık görülmektedir.

2023 yılında mahalli idareler ve KİT'ler 1994 yılından sonra ilk kez açık vermiştir. Özellikle KİT'lerdeki artış özel incelemeye değerdir, ancak bu çalışmanın kapsamı dışındadır. **Tablo 39.1** Merkezî Yönetim ve SGK açıklarının önemine işaret etmektedir.

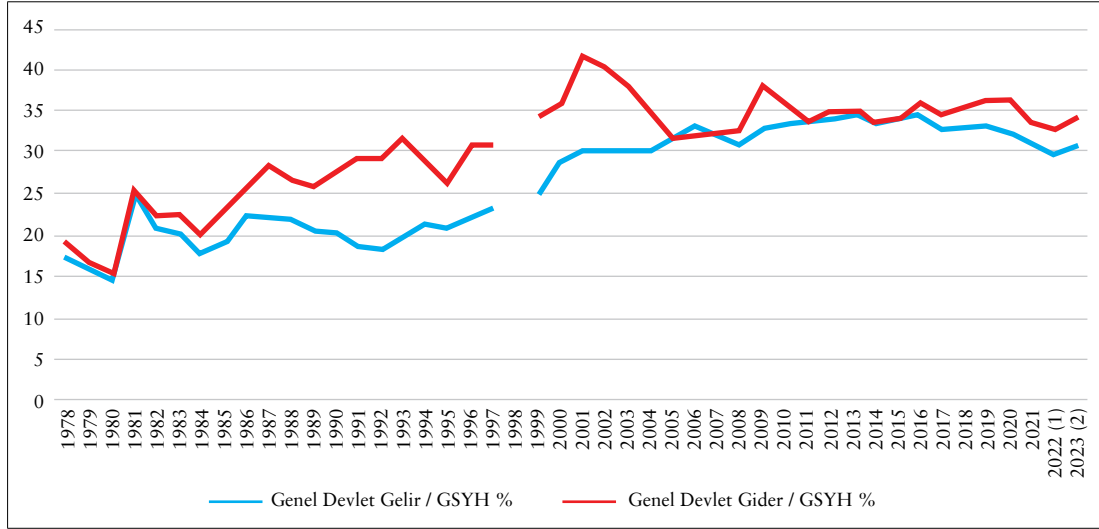
Toplam Genel Devlet giderlerinin ve gelirlerinin Gayrisafi Yurt İçi Hasıla'ya (GSYH) oranlarına uzun dönemli olarak bakıldığında (**Şekil 39.1**), giderlerin gelirlerin üzerinde olmasının 1978 yılından bu yana geçerli olduğu görülmektedir.³ 1987-2003 yılları arasında açık önemli oranda artış göstermiştir. 2018 yılından sonraki yıllarda tekrar artış eğiliminin ortaya çıktığı görülmektedir.

Türkiye ekonomisinde kamu gelirlerinin düşüklüğü ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. OECD verilerine göre, Genel Devlet vergi gelirlerinin GSYH'ye oranı ülkede üretilen mal ve hizmetin ne kadarının hükümet tarafından vergiler yoluyla toplandığını göstermektedir. Hükümetin ekonomi üzerindeki kontrol yeteneğini ve derecesini gösterir. OECD verilerine bakıldığında⁴ 2020 yılı için 37 OECD ülkesinin vergi gelirlerinin GSYH'ye oranının ortalama %33,5 olduğu görülmektedir. En yüksek gelir/GSYH oranı Danimarka (%46,5); Fransa (%45,4); Belçika (%43,1); İtalya (%42,9) ve İsveç'e (%42,6) aittir. Türkiye'de Genel Devlet'in gelirlerinin GSYH'ye oranı %23,9'dur ve bu bakımdan geçebildiği sadece beş OECD ülkesi bulunmaktadır (Kosta Rika %22,9; İrlanda %20,2; Şili %19,3; Kolombiya %18,7 ve Meksika %17,9).

³ 1978-1997 yılı verilerinin kapsamı ve kullanılan GSYH için bkz. Kepenek ve Yentürk (2010).

⁴ <https://data.oecd.org/tax/tax-on-goods-and-services.htm#indicator-chart>.

Şekil 39.1
Genel Devlet Gelir ve Giderlerinin GSYH'ye Oranı (%)

(1) Gerçekleşme tahmini (2) Program

Kaynak: 1978-1997: Kepenek ve Yentürk, 2000, 10. Baskı, s. 245 Tablo IX.I; 1999-2022: Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Kamu Kesimi İstatistikleri.

Bu verilere dayanılarak Türkiye’de vergi toplama kapasitesinin hâlâ kısıtlı olduğu söylenebilir. Vergi gelirlerindeki artış ve vergilendirme işleviyle yeniden dağıtım gerçekleştirilebilir. Vergilerin kamunun yeniden dağıtım ve kapitalist sistem içinde ortaya çıkan eşitsizlikler ve adaletsizlikleri düzeltmek, yoksulluğu hafifletmek, vatandaşların sağlık sistemi dışında kalmalarını önlemek gibi önemli işlevleri olabilir. Refah devletinin sorumluluğu olarak belirtilen kamunun bu işlevi⁵ ve sorumluluğu vergi toplamak ve toplanan verginin oranından ve yaşanan değişimin vergi oranları üzerinden çok verginin kimden alındığı sorusunun üzerine yoğunlaşması gerektiği açıktır. Genel Devlet gelirleri içinde ulaşılabilen dağılım verilerine göre, 1999 yılından bugüne dolaylı vergiler en büyük paya sahiptir.⁶

Bu vergilerin daha ayrıntılı incelenmesi Merkezî Yönetim vergileri kapsamında yapılacaktır. Çalışmada bundan sonra, Genel Devlet kurumları içinde en önemli açık nedeni olan ve en yüksek geliri olan Merkezî Yönetim gelir gider dengesi ve harcamalarının dağılımı ayrı olarak ele alınacaktır.

5 Refah devleti kapsamında yapılan bu tartışmalar için bkz. Esping-Andersen (2008), s. 12-13; Marshall (1992); Esping-Andersen, (1990).

6 Strateji ve Bütçe Başkanlığı, <https://www.sbb.gov.tr/yillar-bazinda-genel-devlet-istatistikleri/>.

MERKEZİ YÖNETİM BÜTÇESİ: VERİLERİN GÖSTERDİĞİ

Genel bütçeli idareler ve özel bütçeli idarelerin gelir ve harcamalarının bir arada görülebileceği Merkezî Yönetim bütçesinin hem gelir hem giderler bakımından Genel Devlet içinde en önemli paya sahip olduğunu yukarıda ele alınmıştı.

Merkezî Yönetim bütçesinin gelirlerinin giderlerini karşılama oranı 1924-1970 yılları arasındaki 46 yılın 27 yılında 100' ün üzerinde olmuştur; yani gelirleri giderlerini karşılamaya yetmiştir. 1924-1970 arası gelirlerin giderleri karşılama oranı ortalama %103'tür. En son 1970 yılında Merkezî Yönetim bütçesinde gelirler giderlerini karşılayabilmiştir.⁷

Merkezî Yönetim gelirlerinin %83'ü vergi gelirlerinden oluşmaktadır. Vergi gelirlerinin kimler tarafından ödendiğinin en iyi görülebileceği dağılım Merkezî Yönetim vergi gelirlerine ilişkindir. Merkezî Yönetim vergilerinin en kaba ayrımı dolaysız ve dolaylı vergiler olarak yapılabilir. Dolaysız vergiler vergi adaleti bakımından daha önemlidir çünkü gerçek kişiler ve kurumlar tarafından kazançlarına ve ekonomik güçlerine bağlı olarak verilmektedir. Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün yayımladığı verilere göre 2021 yılında vergi adaleti bakımından önemli olan dolaysız vergilerin toplam vergilere oranı %34'le sınırlıyken dolaylı vergilerin toplam vergilere oranı ise %54'tür.

Dolaysız vergilerin dağılımı kendi içinde incelendiğinde, sadece oran olarak düşük kalmakta, %34'ün sadece %15'inin kurumlar tarafından verilen kazanç vergileri olduğu görülmektedir. Kalan %19 ise gerçek kişiler tarafından verilen gelir vergileridir. Gerçek kişiler tarafından verilen gelir vergilerinin kırılımı incelendiğinde ise esas verginin sabit gelirli çalışanlar tarafından verildiği gözler önüne serilmektedir. Çünkü gerçek kişiler tarafından verilen vergilerin %17'si tevkifat yoluyla kaynağında vergilendirilen, kamu dahil, çalışanların vergilerden oluşmaktadır. Sadece %2'si beyana dayalı vergilerdir (Şekil 39.2).

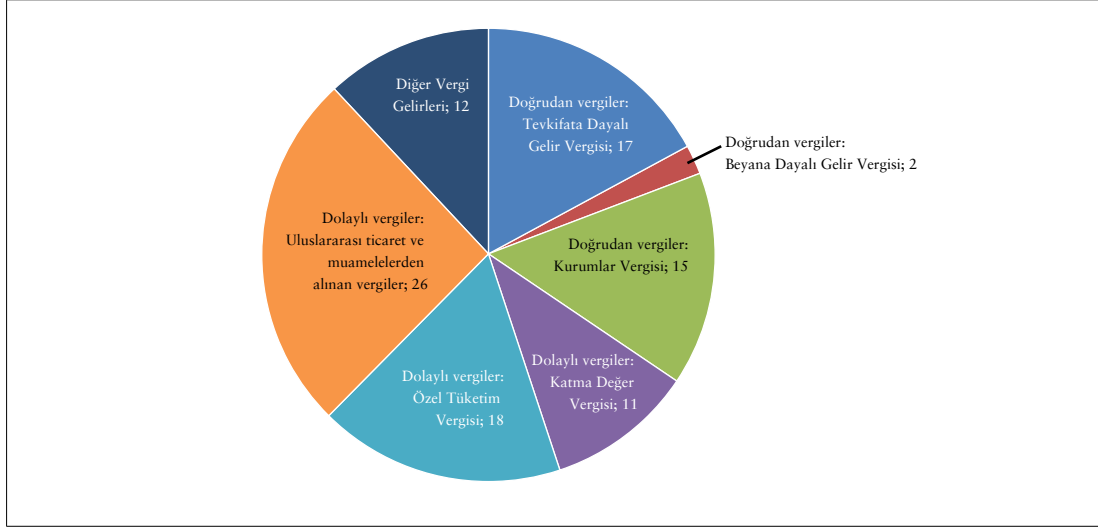
Dolaylı vergilerde vergi, vergiyi veren kişinin gelir düzeyinden bağımsızdır. Yurtiçinde tüketilen en temel gıda maddelerine de, satın alınan diğer mal ve hizmetlere de gelir düzeyi ne olursa olsun herkes aynı vergiyi vermektedir. İthal ürünlerde, buğdaydan cep telefonuna, satın alan kişinin gelir düzeyinden bağımsız olarak alınan vergiler de aynıdır.

2021 yılında, dolaylı vergiler ise toplam vergilerin %54'ünü oluşturmaktadır. Dolaylı vergiler ülke içinde alınan katma değer vergisi (KDV), özel tüketim vergisi (ÖTV) ve ithalde alınan katma değer vergisi ve gümrük vergilerini kapsar. Mal ve hizmet satın almak için harcama yapıldığında alınan vergilerdir. 2021 yılı için incelendiğinde (Şekil 39.2), toplam vergilerin içinde %11 KDV, %18 ÖTV ve %26'sı gümrük ve ithalde alınan KDV'dir.⁸

⁷ Merkezî Yönetim uzun dönemli gelir ve giderleri için bkz. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler.

⁸ Merkezî Yönetim gelirlerinin alt kalemleri için bkz. Muhasebat Genel Müdürlüğü, <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>.

Şekil 39.2
Vergi Gelirlerinin Dağılımı – 2021

Kaynak: <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>.

ÖTV daha yüksek gelir düzeyindeki vatandaşlardan alınan vergiler olarak düşünülmemelidir, çünkü 2021 yılında toplanan ÖTV'nin %33'ü petrol ve doğalgaz ürünlerinden; %30'u tütün mamullerinden alınmaktadır. %22 ise motorlu taşıtlardan alınan ÖTV'dir. Söz konusu motorlu taşıtların içinde ticari kullanımla ilgili taşıtlar da yer almaktadır.

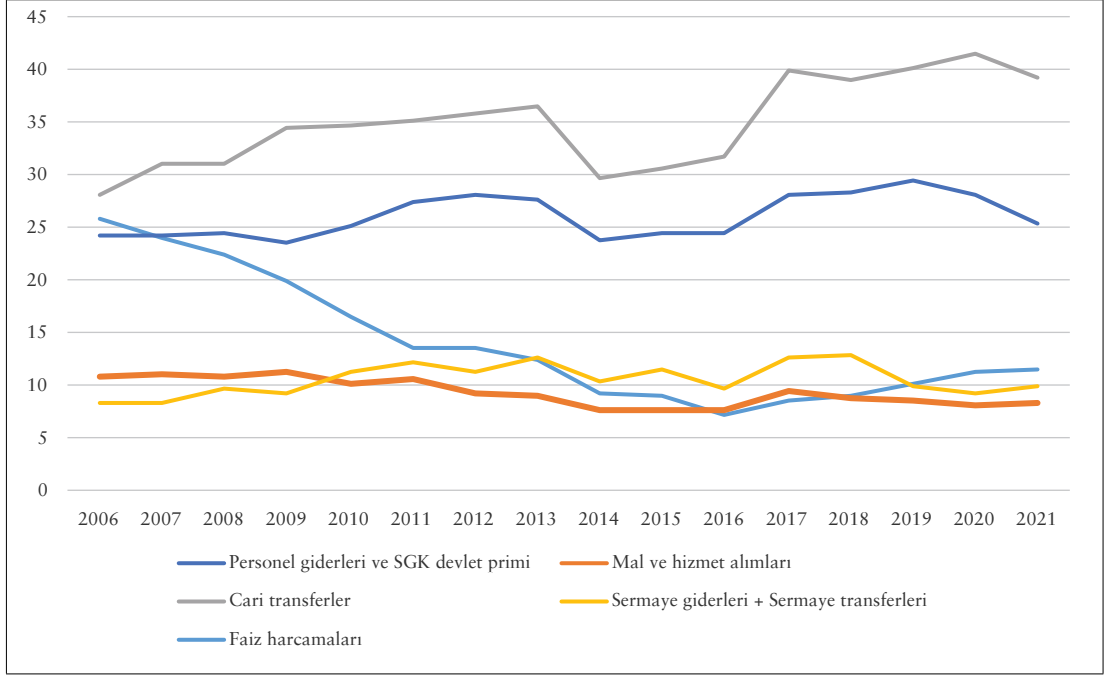
Merkezî Yönetim'in vergi gelirlerinden sonra, Merkezî Yönetim giderlerinin alt kalemleri için giderlerin ekonomik sınıflandırılmasına yer verilecektir.⁹ Bu sınıflandırma, Merkezî Yönetim giderleri için yapılan harcamanın ekonomik içeriğini, genel anlamda ekonomiye etkisini gösterir. Personele ödenen, yatırıma ve faiz ödemesine ayrılan kaynaklar, mal ve hizmet alımları ve cari transferler başlığında görülen karşılıksız yapılan transferler bu sınıflandırma altında izlenebilir (Şekil 39.3).

Şekil 39.3 ekonomik sınıflandırmaya göre Merkezî Yönetim giderlerinin toplam giderlere oranını vermektedir. Faiz oranlarının payındaki düşüş dikkate değerdir. Diğer bir önemli nokta ise yatırım ve mal ve hizmet alımlarının oranlarının çok düşük olduğudur. Yatırım harcamalarının payı (sermaye giderleri ve sermaye transferleri toplamı) toplam giderler içinde %13 civarında iken personele yönelik harcamalar (personel giderleri ve SGK primleri) %28'lere çıkmaktadır.

Merkezî Yönetim giderleri içinde yüksek paya sahip iki gider, cari transferlerin oranı ve personele yönelik giderlerin oranıdır. Cari transferlerin oranı sadece en yüksek olmakla kalmayıp aynı zamanda hızla artış göstermiştir. Cari transfer, içinde birçok farklı harcamayı barın-

⁹ Merkezî Yönetim giderlerinin sınıflandırılması için bkz. Yentürk (2011) ve Mutluer vd. (2006).

Şekil 39.3
Merkezî Yönetim Giderlerinin Dağılımı (%)

Kaynak: <https://muhasabat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri>.

dırmaktadır. Özellikle konunun başında belirtildiği gibi SGK'nın açıklarını kapamak ve faturalı ödemeler, ek karşılıklar, emeklilere yapılan ek ödeme, prim indirimi ve özürlü primi teşviki karşılığı olmak üzere genel bütçeden transfer yapılmaktadır. 2021 yılında, SGK'ya yapılan transferlerin toplamı cari transferlerin %42'sini oluşturmaktadır.¹⁰ Cari transferler içinden mahalli idarelere bütçeden verilen paylar %22, ekonomik amaçlı transferler %6, sosyal amaçlı transferler %4, tarım ve hayvancılığa yönelik transferler %4'ünü oluşturmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde kamu harcamalarına ilişkin daha net sonuçlara ulaşabilmek için Merkezî Yönetim, fonlar, sosyal güvenlik kurumları ve mahalli idarelerin, bir başka deyişle Genel Devlet'in yoksullara yönelik harcamaları, sağlık harcamaları, askerî harcamaları, iklim değişikliğine yönelik harcamaları olarak Türkiye'nin gündemindeki önemli temalar çerçevesinde harcamalar ayrıntılı olarak incelenecektir.

¹⁰ Emekli Sandığı, SSK, Bağkur'un 1970'li yıllardan itibaren gelir ve giderleri, 1990'lı yıllardan itibaren kamunun sosyal güvenlik kurumlarına yaptığı transferlerin gelişimi, 2006 yılında yapılan sosyal güvenlik reformunun gelir ve giderler üzerine etkisi için bkz. Yılmaz ve Yentürk (2018a).

GENEL DEVLET KURUMLARININ ÇEŞİTLİ ALANLARA YÖNELİK HARCAMALARI

Merkezî Yönetim harcamalarının yukarıda gördüğümüz ekonomik sınıflandırmaları, Merkezî Yönetim dışında, mahalli idarelerden, fonlardan ve sosyal güvenlik kurumlarından önemli kaynağın ayrıldığı alanların incelenmesine olanak vermemektedir. Bu alanların başında, sosyal koruma harcamaları, askerî harcamalar ve iklim kriziyle mücadeleye yönelik kamu harcamaları, depreme yönelik harcamalar, karayollarına yönelik harcamalar gelmektedir. Tüm bu alanlarda yapılan kamu harcamalarının izlenebilmesi bir yandan Genel Devlet kaynaklarının nerelere aktarıldığının izlenmesine olanak sağlayacak, diğer yandan ise, buna bağlı olarak politika önerilerinin oluşturulması için veriye dayalı bilgiyi sağlayacaktır.

Çalışmanın bu bölümünde Genel Devlet kapsamındaki kamu kurumlarının sosyal koruma harcamalarına yer verilecektir. Sosyal koruma harcamaları çok geniş bir alanı kapsamaktadır; sosyal hizmet ve sosyal yardımlar, sağlık, işsizlik, emeklilik, sosyal konut harcamalarının merkezî, yerel yönetimler, sosyal güvenlik kurumları ve fonlar tarafından yapılanlarının tümü kapsam dahilindedir.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), 2014 yılından itibaren sosyal koruma harcamaları istatistiklerini yayımlamaya başlamıştır. TÜİK Sosyal Koruma istatistiklerine göre, Türkiye'nin toplam sosyal koruma harcamalarının GSYH'ye oranı 2000 yılında %7,87 iken 2009 yılında %13,37'ye yükselmiş, daha sonraki yıllarda azalma göstererek 2020 yılında %12,99'a düşmüştür (TÜİK, 2022). Bu verilerden sosyal koruma harcamalarının artış eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır.

Eurostat ESSPROS (Avrupa Birleştirilmiş Sosyal Koruma İstatistikleri Sistemi) yöntemine bağlı olarak AB (27) ülkeleri için sosyal koruma harcamalarının GSYH'ye oranlarını hesaplamaktadır. AB (27) ülkelerinin ortalama sosyal koruma harcamalarının GSYH'ye oranı 2006 yılında %25,6 iken 2010 yılında %27,3'e yükselmiş, 2019 yılında ise %26,9 olmuştur (Eurostat, 2021). Aynı veritabanına göre Türkiye'nin 2010-2019 yılları arasındaki ortalama sosyal koruma harcamalarının GSYH'ye oranı %12'dir ve Türkiye bu oranla 27 ülke arasında en sonuncu sıradadır. AB tarafından Eurostat kapsamında yayımlanan sosyal koruma harcamaları dışında, OECD tarafından yayımlanan sosyal koruma harcamaları verileri bulunmaktadır (OECD, 2022). Bu veritabanı sosyal koruma harcamaları bakımından Türkiye'yle karşılaştırma yapılabilecek gelişmekte olan ülkeleri de kapsamaktadır. Türkiye 2019 yılında kamu sosyal koruma harcamaları bakımından sadece Meksika ve Şili harcamalarını geçebilmektedir. OECD ülkelerinin ortalama sosyal koruma harcamaları ise %20'dir. Her ne kadar bu ciddi artış görülse de Türkiye'de kamu sosyal harcamalarının GSYH içindeki oranı, karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, Türkiye'nin halen "refah gayretinin" (*welfare effort*) sınırlı olduğu söylenebilir (Yılmaz ve Yentürk, 2018b).

Kamu sosyal koruma harcamalarını alt alanlarına göre ayırtırmak emeklilik, sağlık ve sosyal hizmetler ve sosyal yardım gibi üç temel alt alanın ağırlıklarını ve gelişimini göstermek,

sosyal politika alanının gelişimi ve dönüşümünü anlamak için kaçınılmaz bir çaba olacaktır. TÜİK'in ürettiği sosyal koruma verilerinden benzer bir üçlü ayrıma ulaşmak mümkün olmaktadır. Türkiye'deki sosyal koruma harcamalarının içinde, özellikle sosyal güvenlik kapsamında olan, ya da sigortası olup işsiz kalmış olanlara yönelik harcamaların önemli bir yer tuttuğunu, prim ödememiş yoksul kesime yönelik harcamaların payının ise çok düşük kaldığı gösterilmektedir (Yentürk, 2023a, yayımlanmak üzere). Genel Devlet kurumlarının yoksullara yönelik sosyal yardım harcamalarının GSYH'ye oranı, 2006 yılından itibaren göstermiş olduğu artışa rağmen 2021 yılında %1,17'dir. Türkiye'de emeklilik ve sağlık halen kamu kurumlarının sosyal harcamalarının merkezinde görünmekte ve yoksullara yönelik sosyal yardım ve sosyal hizmetlere kaynak ayrılması gereği dikkat çekmektedir.

GSYH'ye oranı ortalama %1'lerle sınırlı olan yoksullara yönelik kamu harcamalarını kamunun askerî harcamalarıyla karşılaştırmak anlamlı olacaktır. SIPRI (Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü) ülkelerin askerî harcamalarıyla ilgili çalışmalar yapmaktadır. SIPRI'nın askeri harcamaları hesaplama metodolojisine göre, silahlı kuvvetlerin, savunma bakanlıklarının ve savunma projeleri üreten diğer kamu kurumlarının (örneğin, Savunma Sanayii Destekleme Fonu) cari ve sermaye transferi harcamaları; eğitimi ve silah donanımı askerî operasyonlara yönelik yapılmış ve askerî operasyonlarda kullanılabilen paramiliter güçler (örneğin köy korucuları); askerî uzay harcamaları, askerî araştırma geliştirme harcamaları; sayılan bu harcamalarda belirtilen güçlerde görevli tüm askerî ve sivil personel harcamaları ile bunlara ait sosyal güvenlik kurumlarına yapılan ödemeler, emekli olanlara yönelik emeklilik ödemeleri; operasyon, bakım ve mal ve hizmet alımları; diğer ülkelere yapılan askerî bağışlar (örneğin KKTC'ye); barışı korumaya yönelik barış gücü harcamaları askerî harcamalar kapsamında kabul edilmektedir. SIPRI metodolojisine göre, sivil savunma harcamaları askerî harcamalara dahil edilmemelidir (SIPRI, 2011). SIPRI metodolojisine göre hesaplanmış askerî harcamaların GSYH'ye oranı yeni GSYH serisine oranı 2015 yılında %1,9 iken GSYH'den daha hızlı bir askerî harcama artışı hızı yaşandığı için 2016 ve 2017 yıllarında %2,1 ve 2,2'ye yükselmiştir. 2018-2020 döneminde askerî harcamaların GSYH'ye oranına bakıldığında Türkiye'de son yıllarda önemli bir askerî harcama artışı olduğu anlaşılmaktadır (Yentürk, 2023b, yayımlanmak üzere).

Uluslararası bir karşılaştırma yapmak gerekirse, SIPRI metodolojisine göre hesaplanan 2019 yılı askerî harcamalarının GSYH'ye oranları incelendiğinde,¹¹ Türkiye'nin askerî harcamalarının GSYH'ye oranı %2,69 iken bu oranın üzerinde, NATO ülkeleri arasında sadece ABD (%3,43) ve Bulgaristan (%3,15) bulunmaktadır. Yunanistan %2,67; Letonya %2,30; Litvanya %2,01 ve Birleşik Krallık %1,98'le Türkiye'nin arkasından gelen ülkelerdir. Bunların dışında kalan NATO ülkelerinin tümünün askerî harcamalarının GSYH'ye oranı %2'nin altındadır. Askerî harcamalar bakımından Türkiye'nin yeri dikkat çekici olmaktadır.

11 Bkz. <https://milex.sipri.org/sipri>.

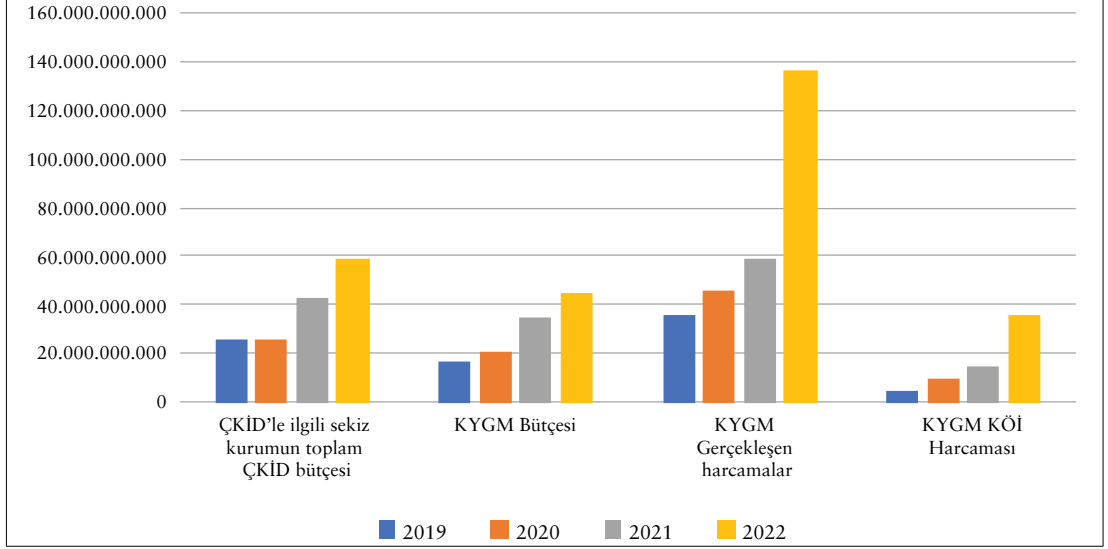
MERKEZÎ YÖNETİMİN İKLİM DEĞİŞİKLİĞİYLE MÜCADELE VE AFETLERE HAZIRLIK İÇİN AYIRDIĞI KAYNAK

Küresel ısınmanın yavaşlatılması, iklim değişikliğiyle mücadelede azaltım ve uyum politikalarının uygulanması ve finansman konularında BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Kyoto Protokolü, Paris Anlaşması gibi birçok uluslararası sözleşme ve bu sözleşmeleri onaylayan ya da onaylamayı taahhüt eden çok sayıda ülke vardır. Anlaşmalar arasında en önemlisi, Türkiye'nin 22 Nisan 2016'da imzaladığı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu tarafından 6 Ekim 2021'de onaylanan Paris Anlaşması'dır. Bununla beraber, 2021 yılından önce, Türkiye İklim Değişikliği Stratejisi ve İklim Değişikliği Eylem Planı ve Niyet Edilen Ulusal Olarak Belirlenmiş Katkı Belgeleri yayımlanmış ve bunlara bağlı olarak çok sayıda mevzuat değişiklikleri yapılmıştır. Bu konularda çok çeşitli kaynaklara ve bilgilere ulaşılabilmektedir ancak Türkiye'nin çevre ve iklim değişikliğiyle ilgili uluslararası anlaşmalardaki taahhütleri, gerçekleştirdiği mevzuat değişikliklerine uyumu, üretilen stratejik dokümanlarda ve eylem planlarında yer alan hedeflere ve taahhütlere ulaşmak için ayırdığı bütçenin incelenmesi, bu amaçla bütçeden ayrılan payın hesaplanması ve izlenmesi önemlidir. Çalışmanın bu bölümü, Türkiye'de kamu kurumlarının bu konuya ayırdıkları kaynağın incelenmesine ayrılmıştır.

Türkiye'nin İklim Değişikliği Eylem Planı'nda (İDEP), eylem alanlarının neler olduğu ve tüm bu hedeflere ulaşılmasından hangi kurumların sorumlu oldukları belirtilmiştir (ÇŞİDB, 2012). İklim değişikliği ve çevre koruma kapsamında aşağıda belirtilen Merkezî Yönetim kurumlarının ayırdıkları bütçe performans programları üzerinden incelenmiştir. Bu kurumlar Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı (ÇŞİDB), Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB), Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ), Meteoroloji Genel Müdürlüğü (MGM), Orman Genel Müdürlüğü (OGM), Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (ETKB), Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı (UAB), Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (STB), Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) ve Ticaret Bakanlığı'dır (TB). Bunlar arasında yer alan son üç kurumun (STB, TB, AFAD) görev ve sorumlulukları arasında iklim değişikliğiyle mücadele bulunmasına rağmen performans programında ilgili hedef ve bütçeler ayrı olarak yer almamaktadır.

Yukarıda sayılan Merkezî Yönetim kurumları için performans programları teker teker incelenerek, bu programlarda yer alan çevre koruma ve iklim değişikliğiyle (ÇKİD) ilgili hedefler ayrıştırılmıştır. Daha sonra bu hedeflere ayrılan bütçeler eklenmiştir. Söz konusu yöntem izlenerek yapılan hesaplamaların sonucu Şekil 39.4'te yer almaktadır. Şekil 39.4'te karşılaştırma yapabilmek amacıyla ÇKİD bütçesi Karayolları Genel Müdürlüğü'nün (KYGM) bütçesi ve harcamasıyla karşılaştırılmaktadır. Karayolları, gerek fosil yakıt kullanımını teşvik etmek konusunda en önde gelen, gerek plastik partiküllerin doğaya yayılması konusunda en olumsuz etkisi olan bir sektör olduğu için seçilmiştir.

Şekil 39.4
ÇKİD ve Karayolları Karşılaştırması

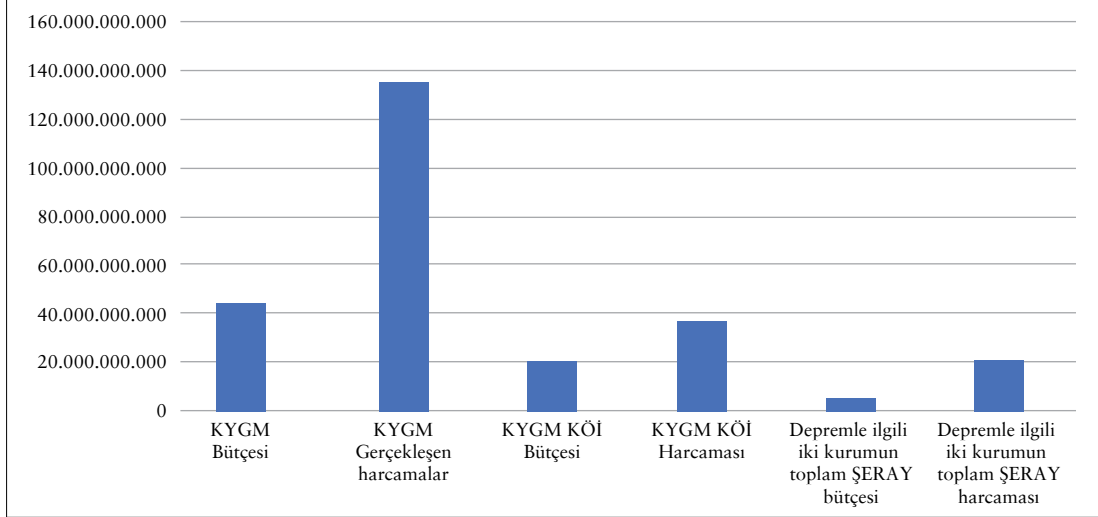
Kaynak: Yentürk (2020) ve Yentürk vd. (2021).

ÇKİD'le ilgili sekiz merkezî hükümet kurumunun ÇKİD'le ilgili bütçeleri 2019-2022 yılları arasında cari fiyatla artış göstermektedir. Bu artış 2021-2022 arasında %40 civarındadır. Ancak yarı yıl enflasyonu %60'ın üzerinde olarak açıklanmıştır. Dolayısıyla ilk vurgulanması gereken konu, ÇKİD'le ilgili artırılmak istenen bütçenin enflasyon karşısında eridiğidir. Bu erime tüm bütçesi %60'ın üzerinde olmayan tüm kurumlar için geçerlidir.

KYGM'nin bütçesi de Şekil 39.4'te görüldüğü gibi cari fiyatla artmaktadır. 2022 yılındaki artış ise %30'dur. KYGM'nin bütçesi de enflasyon karşısında erimiştir. Ancak Şekil 39.4'te görülebileceği gibi, KYGM'ye eklenen bütçeyle harcamaları her yıl olduğu gibi 2022 yılında da artış göstermiştir. Ancak 2022 yılındaki artış göze çarpıcıdır. ÇKİD'le ilgili bütçenin ne kadarının harcanabildiğine ilişkin veriler sadece 2019 performans programlarında yer almaktadır. Buna göre 2019 harcaması, bütçesinden daha düşük olmuştur. Ayrıca sekiz kuruma her yıl eklenen bütçelere bakıldığında da hiçbirinin KYGM kadar önemli bir ek bütçeye kavuşmadığı görülmektedir (Yentürk, 2023a, yayımlanmak üzere). KYGM bütçesine ilave yaparak harcamalarının olağanüstü artırılabilmesi için bulunan kaynağın yarısının bile ÇKİD için kullanılmasının ne kadar önemli bir fark yaratacağı Şekil 39.4'ten görülebilir. KYGM'nin Kamu Özel Sektör İşbirliği (KÖİ) çerçevesinde köprü geçiş garantileri için yapılan ödemelere de Şekil 39.4'te ver verilmiştir. Bu ödemelerin garantileri genellikle dolar olarak verilmiş olduğu için 2021 yılında 14 milyar TL ödeme yapılmışken 2022 yılında bu ödeme 36 milyar TL'ye çıkmıştır.

Şekil 39.5

Şehircilik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi (ŞERAY) ve Karayolları Bütçe ve Harcaması, 2022

Kaynak: Kurumların 2022 Performans Programları ve Faaliyet Raporları.

Bir deprem ülkesi olan Türkiye’de kamunun depremin yaratabileceği can kayıplarını en aza indirmek ve olumsuz etkilerini hafifletmek için ayırdığı kaynağın incelenmesi ve izlenmesi oldukça zor bir konudur. Özellikle Türkiye’de iki önemli kurumun depremin etkilerini azaltmaya yönelik çalıştığı görülmektedir. Bunlardan biri AFAD, ikincisi ise ÇŞİDB’dir. AFAD’ın tüm bütçesi afetlerle ilgili olarak izlenebilir. Ancak ÇŞİDB’nin bu konudaki bütçesi birçok genel müdürlük ve daire başkanlığından gelmektedir. Bunların içinde en önemlisi Altyapı ve Kentsel Dönüşüm Hizmetleri Genel Müdürlüğü’dür. En hızlı yöntem AFAD ve Altyapı ve Kentsel Dönüşüm Hizmetleri Genel Müdürlüğü’nün bütçelerini izlemek olabilir. Ancak böyle bir inceleme ayrılan bütçeyi incelemeye olanak verse de harcamanın incelenmesine olanak vermemektedir. Halbuki, ne yazık ki, yaşanan deprem ve afetlerin etkilerini azaltmak için, birçok kaynak afet öncesinde değil, afet yaşandıktan sonra mobilize edilmektedir. Dolayısıyla ayrılan bütçe kadar gerçekleşmiş harcamanın incelenebilmesi de önemlidir.

Bu nedenle 2000 yılından itibaren geçilen program esaslı bütçelemede yer alan Şehircilik ve Risk Odaklı Bütünleşik Afet Yönetimi (ŞERAY) verileri dikkate alınarak bir izleme yapılabilir. ŞERAY programı, afet ve deprem dışında bazı harcamaları da içermektedir. Bu programın üç alt başlığı vardır. Bunlar Akıllı Şehirler ve Ulusal Coğrafi Bilgi Hizmetleri, Çevreye Duyarlı ve Güvenli Yapılaşma ve Mekânsal Planlama ve Kentsel Dönüşüm’dür. Bunların tümü doğrudan deprem ve afetin olumsuz etkilerini azaltmayla ilgili olmasa da dolaylı olarak etkisi olduğu kabul edilirse, deprem ve afetler için ayrılan kaynaktan daha fazla da olsa izleme yapmakta kullanılabilir bir veriye ulaşılabilir.

Söz konusu verileri içeren performans programı ve faaliyet raporu yayımlanmış olan tek yıl 2022'dir. Bu yılın verilerinden bütçeler, performans programından; gerçekleşen harcamalar ise faaliyet raporundan derlendiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır: AFAD ŞERAY bütçesi 2 milyar 165 milyon TL, harcaması 15 milyar 513 milyon TL; ÇŞİD Bakanlığı ŞERAY bütçesi 1 milyar 917 milyon TL, harcaması 5 milyar 414 milyon TL olmak üzere toplam 2022 yılı için 4 milyar TL bütçe ve 21 milyar harcama görülmektedir. Kamunun yılbaşında ayırdığı bütçeyi göstermek konuya verilen önemi anlamak bakımından izlenebilecek bir veridir. Ancak harcamaların içinde ne kadarının kamu dışında toplanan bağışların oluşturduğu gelirlerden kaynaklı olduğunun izlenemediği akılda tutulmalıdır.

Deprem (ve afetler) için ayrılan bütçe ve harcanan kaynak 2022 yılı için KYGM bütçe ve harcamalarıyla, hatta KYGM KÖİ bütçesi ve harcamasıyla karşılaştırma sonuçları **Şekil 39.5**'te yer almaktadır. Şekilden izlenebileceği gibi, 2022 yılı için deprem ve afetlerle ilgili iki kamu kuruluşunun bütçesi ve harcaması KYGM bütçe ve harcamasından çok düşük olmakta, ancak KYGM bütçesi içinden KÖİ için yapılan ödemelerin bile çok altında kalmaktadır.

SONUÇ YERİNE

Türkiye'de, 1978 yılından günümüze Genel Devlet'in giderlerinin gelirlerinin üzerinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de bütçe açığının istisna değil kural olduğu vurgulanabilir.

2020 yılı için Genel Devlet gelirlerinin GSYH'ye oranı 37 OECD ülkesinin ortalaması %33,5'tir. Türkiye'de Genel Devlet'in gelirlerinin GSYH'ye oranı %23,9'dur. Merkezî Yönetim gelirlerinin en önemli bölümünü oluşturan vergi gelirleri incelendiğinde, dolaylı vergilerin (ithalattan alınan vergiler, ÖTV ve KDV) toplam vergiler içindeki oranı %54 iken vergi adaletini sağlamak bakımından daha önemli olan doğrudan vergilerin (gelir ve kurumlar) %34'le sınırlı kaldığı görülmektedir ki, bu da önemli bir vergi adaletsizliğine işaret etmektedir. Bu adaletsizlikle, vergiler yoluyla toplumda var olan derin eşitsizliklerin azaltılabilmesi mümkün iken artırılmış olmaktadır.

Çeşitli alanlara yapılan Genel Devlet harcamaları ayrıntılı olarak incelendiğinde, Türkiye'nin sosyal koruma için ayırdığı kaynağın artış gösterdiği görülmektedir. Ancak bu artışa rağmen Türkiye 27 AB ülkesi arasında en sonuncu sıradadır. Uluslararası karşılaştırmalar, Türkiye'de sosyal koruma harcamalarının önümüzdeki yıllarda daha çok artırılmasının gereğini ortaya koyarken sosyal koruma harcamalarının prim verenler ve yoksullar arasındaki dağılımı, yoksullara yönelik harcamaların payının çok düşük olduğunu göstermektedir. Genel Devlet kurumlarının yoksullara yönelik sosyal yardım harcamalarının GSYH'ye oranı, 2006 yılından itibaren göstermiş olduğu artışa rağmen 2021 yılında %1,17'dir. Türkiye'de emeklilik ve sağlık, halen kamu kurumlarının sosyal harcamalarının merkezinde görünmekte ve yoksullara yönelik sosyal yardım ve sosyal hizmetlere kaynak ayrılması gereği dikkat çekmektedir.

Yoksullara yönelik harcamaların askerî harcamalarla karşılaştırılması çarpıcı sonuçlar vermektedir. SIPRI metodolojisine göre hesaplanmış askerî harcamaların GSYH'ye oranı 2015

yılında %1,9 iken 2019 yılından sonra %2,8'e kadar yükselmiştir. Uluslararası karşılaştırma yapıldığında 2019 yılında Türkiye'nin askerî harcamalarının GSYH'ye oranının üzerinde harcama yapan NATO ülkeleri arasında sadece ABD (%3,43) ve Bulgaristan (%3,15) bulunmaktadır. Yunanistan %2,67; Letonya %2,30; Litvanya %2,01 ve Birleşik Krallık %1,98'le Türkiye'nin arkasından gelen ülkelerdir.

Merkezî Yönetim kurumlarının ÇKİD bütçelerinin, son dört yılda artış göstermekle birlikte enflasyon karşısında eridiği vurgulanmalıdır. Bir karşılaştırma yapmak için sekiz merkezî yönetim kurumunun ÇKİD bütçeleri, KYGM harcamalarıyla bir arada değerlendirildiğinde, ek bütçe olanağından ÇKİD bütçelerinin yararlanmadığı; KYGM'nin ise ek bütçe ile harcamalarını ÇKİD bütçesinin katbekat üzerinde artırdığı görülmektedir.

Merkezî yönetim kurumları tarafından depremle ilgili ayrılan bütçenin izini sürmek ise çok zordur. AFAD'ın tüm bütçesi depremle ilgili kabul edilebilecekken, ÇŞİDB bütçesi içinden depremle ilgili olabilecek bütçe ancak program esaslı bütçelemeye geçişle mümkün olmaktadır. Depremden daha kapsamlı olan ve şehircilik uygulamalarını da kapsayan ŞERAY programı, gerek bütçe gerekse gerçekleşen harcama olarak çok düşüktür. KYGM'nin bütçesinden gerçekleştirilen KÖİ ödemelerinin bile çok altında kalmaktadır.

Özetle, Türkiye'de vergi adaleti konusunda alınması gereken önemli bir yol olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmada yoksullukla mücadele, iklim kriziyle mücadele, depreme hazırlık için askerî harcamalar ve karayollarına yönelik harcamalar içinden ayrılacak kaynakların olduğu gösterilmeye çalışıldı. Bu tartışmayı her ile bir futbol stadyumu için ayrılan kaynak ile kadın sığınma evlerine ayrılan kaynağı karşılaştırarak; orman yangınlarına Hazine'den ayrılan kaynak ile turizm teşviklerine ayrılan kaynağı karşılaştırarak; koruyucu sağlık hizmetlerine ayrılan kaynak ile şehir hastanelerine ayrılan kaynağı karşılaştırarak genişletmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- ÇŞİDB (2012b). İklim Değişikliği Eylem Planı 2011-2023. https://webdosya.csb.gov.tr/db/iklim/editordosya/file/eylem%20planlari/iklim%20degisikligi%20eylem%20plani_TR.pdf.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (2008). The Three Political Economies of the Welfare State. S. Leibfried ve S. Mau (der.) *Welfare States: Construction, Deconstruction, Reconstruction, Volume II Varieties and Transformations* içinde (s. 3-28). Edward Elgar.
- Eurostat (2021). Statistical Database: Social Protection. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database
- Falay, N., Şahin, M. ve Kesik, A. (2006). *Kamu Maliyesine Yeni Bir Bakış*. Seçkin Yayıncılık.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2010). *Türkiye Ekonomisi*. 10. Baskı. Remzi Kitabevi.
- Marshall, T. H. (1992). Citizenship and Social Class. T. H. Marshall ve T. Bottomore (der.) *Citizenship and Social Class* içinde (s. 3-51). Pluto Press.
- Mutluer, K., Öner, E. ve Kesik, A. (2007). *Kamu Maliyesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- OECD (2022). Social Expenditure Database (SOCX): <http://www.oecd.org/social/expenditure.htm>.

- SIPRI. (2011 ve çeşitli yıllar). *SIPRI Yearbook: Armements, Disarmements and International Security*. Oxford University Press.
- TÜİK (2022). Sosyal Koruma İstatistikler. TÜİK.
- Yentürk, N. (2011). *Kamu Harcamaları Okuma-Yazma Kılavuzu*. STK Çalışmaları Eğitim Kitapları, Kamu Harcamaları İzleme Dizisi No. 1. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. <http://stk.bilgi.edu.tr/stkButce.asp>.
- Yentürk, N. (der.) (2018). *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yentürk, N. (2020). İklim Pahası: *Çevre Koruma ve İklim Değişikliği ile Mücadelede Kamu Harcamaları*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. <https://bilgiyay.com/wp-content/uploads/2020/09/İKLİM-PAHASI-150920-TESLİM-2.pdf>.
- Yentürk, N. (2023a, yayımlanmak üzere). Kamu Kurumlarının Gelir ve Giderleri: Türkiye için Tematik ve Tarihsel Bir İnceleme. M. Eder ve B. A. Özden (der.) *Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı* içinde. İBB Yayınları.
- Yentürk, N. (2023b, yayımlanmak üzere). Türkiye'de Kamu Kurumlarının Askeri Harcamaları: Uzun Dönemli bir Analiz. *Gülay Günlük-Şenesen'e Armağan* içinde. SODEV Yayınları.
- Yentürk, N., Sayıbaş Akyüz, Y., Karabacak, Y. K., Ertür, G., Baştuğ, I., Doruk, Ö., Doğan, O., Tatari, F., Bayram, G., Çelik, Ö., Düzel Ayrıl, M., Abanus, Y. E., Demircan, B., Genç, B., Kışınbay, S. ve Baykal Fide, E. (2021). *Türkiye'de Çevre Koruma ve İklim Değişikliği (ÇKİD) ile Mücadeleye Ayrılan Kamu Kaynaklarının İzlenmesi: 2021 Bütçesi bir Değişikliğe İşaret Ediyor mu?* https://www.kahip.org/wp-content/uploads/2021/11/CKID-RAPOR-121121_.pdf.
- Yılmaz, V. ve Yentürk, N. (2018a). Türkiye'de Sosyal Güvenlik Reformu: Sosyal Güvenlik Harcamalarının Uzun Dönemli Analizi. N. Yentürk (der.) *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe: Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)* içinde (s. 71-83). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yılmaz, V. ve Yentürk, N. (2018b). Türkiye'de Sosyal Politika Alanının Dönüşümü. N. Yentürk (der.) *Sosyal Yardımlardan Güvenliğe: Türkiye'nin Kamu Harcamaları (2006-2017)* içinde (s. 3-24). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Proje-Merkezli Neoliberal Üniversite: Varsayılan Dayatmalar, “Araştırma” ve Etik

YAĞMUR NUHRAT

GİRİŞ

Yüksek öğretim üzerine düşünmek kaçınılmaz. Ben, yaklaşık 10 yıldır, önce kısmi zamanlı, sonra da kadrolu olarak, bu kitaba vesile olan konferansın düzenlendiği İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde çalışıyorum. Üniversitede yaptığımız işle, daha genel olarak eğitimle ve daha da geniş ölçekte bilgiyle ilişkilene meselesini intihal olgusu üzerinden ele almaya başladım. Seneler içinde farklı derslerde, farklı biçimlerde öğrencilerin kendi yazmadıkları birtakım yazıları kendilerininmiş gibi sunduklarını gördüm. Bu durumlar karşısında konumlanmak, öğrenciyle, işle, öğretim, eğitim ve bilgiyle ilişkilene beni düşündürmeye ve zorlamaya başladı. Bütünüyle başka bir alanda (spor) etik ve ahlak antropolojisinin kuramsal açılımlarını (bkz. Mattingly ve Throop, 2018) ele alarak çalışırken, kendimi intihal deneyiminin çeşitli boyutları üzerine bir araştırma kurgularken buldum.¹ Bu yazıda bu araştırmayı değil, fakat bu araştırmanın beni taşıdığı geniş bağlamı tartışacağım. Türkiye’de üniversitenin neoliberalleşmesini, özellikle proje fonu almaya verilen önem üzerinden inceleyeceğim; bu durumu “projecilik” olarak anıyorum. Projecilik vurgusunun, özellikle vakıf üniversiteleri bağlamında, akademik-kendiliğe ilişkin birtakım dayatmaları olduğunu, bu dayatmaların her geçen gün birer varsayım haline geldiğini ve “araştırma” sözcüğünün gitgide içi boşalan bir güzellemeye dönüştüğünü öne sürüyorum.

¹ Etik ve ahlak kavramlarının farklı disiplinler için farklı tanımları var. Özellikle 2010 sonrası konuyla ilgili antropoloji yazınında da bu iki kavramın nasıl kullanıldığı üzerine bir tartışma var (bkz. Zigon ve Throop, 2014). Ben kendi çalışmalarında etik kavramını daha çok çeşitli eylem, davranış ya da icraatlardan söz ederken, ahlak kavramını ise özellikle inşasına ilişkin kullanıyorum. Tüm bu yelpazeye ilgilendiğim, antropoloji içinde bu şekilde ifade etmek yaygın olduğu için ise bu yazıda etik ve ahlak sözcüklerini birlikte ve yan yana kullanıyorum.

Neoliberalizm her bağlamda aynı biçimde şekillenmiyor ama neoliberalizmi teşhis etmeye yardım eden birtakım özellikler var. Bunlar, piyasa mantığının merkeze alınması, özelleşme, kurumsallaşma/şirketleşme, tüketimin öncelik kazanması, topluluğu gözetmektense bireysel ilerlemenin öne geçmesi ama bir yandan da azami randımanlı kitlesel modeller benimsenmesi ve hiper-rekabet (Harvey, 2005). Bu örüntülerin yüksek öğretim özelinde ne anlama geldiği, hem Türkiye hem de uluslararası bağlamda, “metalaşma,” “piyasalaşma” ve “özelleşme” gibi anahtar kavramlar üzerinden, etraflıca çalışıldı (Tekeli, 2003; Olssen ve Peters, 2005; Önal, 2012; Di Leo, 2013; Tight, 2018). Özellikle akademik emeğin “terhaneleşmesi” (Sharff ve Lessinger, 1994), değersizleşmesi (Soday, 2021) ve prekarlaşması (Navarro, 2017), performans ölçütü dayatmaları, sıralamalar ve akreditasyon süreçlerini içeren ve gitgide yerleşen “denetim kültürü” (Shore ve Wright, 1999), akademisyenlerin kendi kendinin pazarlamacı haline gelmesi (Thorkelson, 2019) ve öğrencilerin müşterileşmesi (Gounari, 2012), hatta “ürün”leşmesi (Urciuoli, 2008; Önal, 2012) çokça eleştirildi.

Yüksek öğretimin neoliberalleşmesi beraberinde üniversitelerin her adımda (işe alım, araştırma konusu seçimleri vs.) kazancı önceleyen birer işletme, bilginin meta ya da hizmet, akademik öznelerin ise “uysal” ve “pasif” olmasını getiriyor (Di Leo, 2013; Naidoo ve Williams, 2014). Bu durum üniversiteleri birer “müşterek” ya da “kamusal alan” olmaktan çıkarıyor (Gounari, 2012), özelleşme üzerinden eğitim, hatta yurttaşlık hakkını gasp ediyor (Yıldız, 2008) ve akademiye içkin olması gereken eleştirel ve özgür düşünceyi köreltiyor (Di Leo, 2013). Tüm bu eleştirilerle beraber, elbette hem gündelik protesto ve grev haberlerinden (McGeown ve Taylor, 2022) hem de akademik yazından bildiğimiz üzere direnişi hayal ve icra etmek (Maisuria ve Cole, 2017; Saunders ve Ramirez, 2017; Ataç, 2017) hatta “alternatif üniversite”leri hayata geçirmek mümkün (Ivancheva, 2023). Diğer bir deyişle, üniversitenin neoliberalleşmesine sorgusuzca boyun eğmek yerine, kendi öznellik ve failliklerimizi yeniden düşünmek ve bu durumla nasıl ilişkileneceğimize karar vermek gibi bir seçenek var (Thorkelson, 2019).

Tekeli (2003) bundan 20 yıl önce üniversitenin dönüşümüne eleştirel bakmak gerektiğini yazdı. Amerika Birleşik Devletleri bağlamında yüksek öğretimin neoliberalleşmesinin ırk ve cinsiyet açısından akademik emeği nasıl etkilediğini inceleyen Navarro da (2017) antropologları, disiplinin bugün temel taşlarından biri haline gelmiş özdeşünümsellik ilkesini benimseyerek, bu durumla nasıl ilişkilendiklerini kaydetmeye ve harekete geçmeye teşvik etti. Bu yazıda bu iki çağrıya kulak veriyorum. “Üniversitelerin neoliberal işletmeler”e dönüştüğü (Ataç, 2017, s.10), Uğur’un (2020, s. 162-164) anlattısıyla “ülkenin her yanında plansız programsız” üniversiteler açılıp; akademyanın “göz boyamacılık,” “kâr arayışı,” “formasyon vermek” yerine “enformasyon yüklemek” ve “değerlendirme kaygısıyla” biçimlendiği ve “birlikte öğrenme takım”larının (*learning community*) inşa edilemediği Türkiye’de bu gidişi projecilik üzerinden anlatarak söze başlıyorum.² Sonrasında projeciliğin hayal ettiği neoliberal kendiliği tarif ediyorum. Ardından,

2 Türkiye’de üniversite kurumu ve mefumu birden çok biçimde dönüşüyor ve tehdit ediliyor. Ben bu yazıda projecilik odağıyla neoliberalleşmeyi inceliyorum. Farklı kapsam ve bağlamlarda üniversite üzerine düşünmek elbette mümkün. Bkz. Gambetti ve Gökankşel (2022).

Bourdieu'nün (1998) "çıkarsızlık çıkarı" (*interest in disinterestedness*) mefhumuna da gönderme yaparak, yukarıda söz ettiğim gibi "araştırma" sözcüğünün bir güzellemeye evirildiğini anlatıyorum. Yazıyı, bu tablodan hareketle vardığım, özellikle de birtakım dayatmaların varsayım haline gelmesinin kurgulamamıza izin verdiği, etik ve ahlakla ilişkili çıkarımlarla bitiriyorum.

VAKIF ÜNİVERSİTELERİ VE "PROJECİLİK" VURGUSU

Bu yazıyı hazırladığım sırada, yani 2023 yılı ortasında, Türkiye'de 204 üniversite var. Bunların 129'u devlet üniversitesi, 75'i ise vakıf üniversitesi. Bu ikili devlet/vakıf (ya da daha sık dile getirilen biçimiyle devlet/özel) sistemi, 1980 darbesi sonrası Yükseköğretim Kanunu'nu (1981) ve ardından da tüm üniversitelerin bağlı olacağı Yüksek Öğretim Kurulu'nun kurulmasını içeren, merkezileşme amaçlı birtakım kapsamlı değişimlerle belirdi (Birler, 2012). Türkiye'deki üniversitelerin küresel rekabete dahil olmalarını sağlayacağı gerekçesiyle 1984 yılında vakıflar üniversite kurma hakkını elde ettiler ve hemen ardından yine 1984'te Ankara'da Bilkent Üniversitesi, yani Türkiye'nin ilk vakıf üniversitesi kuruldu. Bunu takiben 1990'larda 19 (biri dışında hepsi İstanbul ya da Ankara'da), 2000'lerde 26, 2010'larda ise 42 yeni vakıf üniversitesi kuruldu.³ Henüz yarısı dahi tamamlanmamış 2020'lerde ise şimdiden üç yeni üniversite kurulmuş durumda (YÖK, 2023).

Yukarıda Uğur'a (2020) referans vererek anlatmaya başladığım gibi, Türkiye'deki vakıf üniversitesi sayısının bu hızlı artışı çeşitli açılardan eleştirildi. Özel sektörün eğitim alanına kontrolsüzce girmiş olması, arsa spekülasyon süreçlerinin eğitimde kendini belirgin biçimde göstermesi ve tüm ülke ölçeğinde eğitimin ve bilginin metalaşmasıyla niceliğin niteliğin önüne geçmesi bu bağlamda tartışıldı (Birler, 2012; Önal, 2012). Bu yazın içinde araştırmacıların dile getirdiği önemli bir nokta şu: Araştırma konuları gitgide piyasa dinamikleri tarafından şekillene-meye başladı, yani, hangi araştırmanın projelendirileceği böylece de hangi konunun entelektüel gündemlerde baskın olacağı doğrudan hibeler çevresinde, yani piyasaya bağlı olarak şekillenir oldu. Birler (2012, s. 147) bundan "piyasa-yönelimli proje gündemleri" olarak söz ediyor. Buna göre, bir konu ancak ileriye dönük kazançla ilişkiliyse maddi destek alabilir. Dolayısıyla, konunun "önemi" kendi için entelektüel değerinden soyutlanıp kurumlara kazandırdığı parayla ölçülür hale gelir.

Proje-merkezciliğin yoğunlaşması her ne kadar hem devlet hem de vakıf üniversiteleri için geçerli olsa da vakıf üniversiteleri özelinde bu odağın, neoliberalleşmenin diğer birtakım örüntüleriyle iç içe geçerek iyice palazlandığını ve meşrulaştığını görüyorum. Önde gelen vakıf üniversitelerinde projelere verilen önemi anlayabilmek için okulların internet sitelerini inceledim. İlk dalga vakıf üniversiteleri arasında olan Kadir Has Üniversitesi'nin (2023a) ana sayfasında karşımıza ilk çıkan haber *Times Higher Education* sıralamasına ilişkin bir duyuru. "Araştırma" sekmesinde ise şu ifade yer alıyor: "Türkiye'nin en önemli araştırma üniversitelerinden biri

3 Bu üniversitelerin 16 tanesi 15 Temmuz 2016'ya takip eden süreçte kapatıldı.

olmayı hedefleyen Kadir Has Üniversitesi'nde doğru stratejilerle ilerlemeye ve birçok başarıya imza atmaya devam ediyoruz.” Yine aynı sekmede üç yeni COST (*European Cooperation in Science and Technology*) Aksiyonu üyeliği, üniversite bünyesinde yeni açılan bir araştırma merkezi ve yine bir sıralama haberi veriliyor; üniversitede yürütülen ve tamamlanan projelerin listesi ve bunlarla ilgili birimlerin sitelerine geçişler sunuluyor. Bir bağlantı ise kullanıcıları kütüphaneye sevk ediyor; fakat tam da Uğur'un (2020) formasyon/enformasyon ikiliğini hatırlatacak şekilde “kütüphane” yerine kullanılan isim “Bilgi Merkezi” (Kadir Has Üniversitesi, 2023b). Bu kuruma ilişkin bence en çarpıcı örnekse her kıdemde öğretim üyesinden proje yürütücülüğü beklentisi olması. Üniversitenin “akademik dönemsel asgari performans kriterleri”ne (Kadir Has Üniversitesi, 2023c) göre her doktor öğretim üyesi ve doçentin “ilgili değerlendirme döneminde başlamış en az 1 araştırma projesinde yürütücülük yapıyor olması,” her profesörün ise yine bir dönemde “en az 2 araştırma projesinde yürütücülük yapmış veya yapıyor olması [...] bunlardan birinin tamamlanmış, diğerinin ilgili dönemde başlamış olması” gerekiyor. Böylece akademisyenin iş güvencesi (ki bu üniversitede bazı kadrolar için kontratlar altı aya kadar düşmüş durumda) doğrudan kendi aldığı fonla belirleniyor.

Yine ilk dalga vakıf üniversitelerinden olan Koç Üniversitesi, 2021 yılında YÖK tarafından bir “araştırma üniversitesi” olarak sınıflandırıldı. Açılış sayfasında bizleri “Avrupa'dan fon desteği” haberiyle karşılıyor (Koç Üniversitesi, 2023a) ve “Araştırma projeleri” başlığı altındaki ilk paragrafı şöyle:

2022 yılında 141 proje 302,8 [Milyon] TL bütçeyle [desteklenmiştir]. 2 ERC Projesi (80,4 M TL), 1 EIC Projesi (32,2 M TL), 1 Twinning Projesi (25 M TL), 5 Cooperation Projesi (13,1 M TL), 3 Erasmus projesi (8 M TL) 2 ERC PoC Projesi (8 M TL), 11 TÜBİTAK 2247 projesi (24 M TL), 2 Marie Curie Projesi (6,6 M TL), proje portföyüne yapılan en önemli eklemelerdir. Ocak-Nisan arasında, 24 proje 154,7 Milyon TL bütçeyle desteklenmiştir. Nisan 2023 itibariye 307 adet proje (919,6 Milyon TL bütçe) üniversitemizde yürütülmektedir (Koç Üniversitesi, 2023b).

Sayılar, meblağlar, hibe kurumları ve kriptik kısaltmalarla dolu bu paragraf sadece şekil itibarıyla bile “projecilik” derken neyi kastettiğimi özetlemeye yetiyor. Bu paragrafı okumasak, sadece baksak dahi nicel göstergelerin ve piyasa mantığının merkeze alındığını, üniversitesinin kendi temsilinde piyasa ölçüt, dinamik ve simgelerini kullandığını anlayabiliyoruz.

Başka üniversitelerin sitelerine girdiğimde de benzer anlatılar görüyorum. Örneğin Özyeğin Üniversitesi'nin (2023a) ana sayfası da bir sıralama haberiyle açılıyor. Üniversite kendini “Türkiye'nin örnek girişimci araştırma üniversitelerinden biri olma yolunda” olarak tanıttıyor; araştırma merkezlerini listelediği sayfada ise “Girişim Fabrikası” isimli bir oluşum var (Özyeğin Üniversitesi, 2023b). Bahçeşehir Üniversitesi (2023) araştırma-geliştirme kapsamında “girişimcilik ekosistemini yeniden tasarlamak” hedefliyor. Bu hedefi gerçekleştirmenin bir parçası olarak “girişimcilik eğitimi alan akademik personel sayısını” ve “akademik personel tarafından kurulan şirket sayısı”nı artırmayı amaçlıyor. Yine YÖK tarafından “araştırma üniversitesi” olarak sınıflandırılan Sabancı Üniversitesi (2023) “araştırma projelerinin girişimci bir ruh ile

gerçekleştirilmesi[ni]" ve araştırma merkezlerinde "profesyonel [...] iş ağı" kurma imkânlarının olmasını önemsiyor; "yenilikçi ekosistemin performansının geliştirilmesini" hedefliyor.

Tüm bu örneklerde sadece terminolojiye bakmak bile yeterli: sıralamalar, girişimcilik, fabrika, şirketler, profesyonellik, ağlar ve performans! Bu "ekosistem" alenen piyasa mantığıyla işliyor, rekabeti teşvik ediyor, akademik emeğin saygınlığı hatta meşruiyeti fonlara bağlandıkça, iş güvencesinin altı oyuluyor. Projeciliğin özellikle prekarlaşmayla ilişkisi üzerine yukarıda sözü geçen üniversitelerden birinde çalışan bir meslektaşımınla sohbet etme fırsatı buldum; fikirlerini takip edebilmek için kendisine bu yazıda Can diyelim.⁴ Can, her ne kadar tüm üniversiteyi temsil ettiğini düşünmese de projecilik üzerinden bireyselci ve rekabeti yücelten bir ortam kurulduğu görüşünde. Özellikle maaşların bireysel olarak pazarlık edildiği bir vakıf üniversitesi ortamında, proje fonlarıyla ya da maaşlara eklenen proje teşvikleriyle iş güvencesini ancak kişinin kendisinin kurabildiğini anlattı. Proje yürütücülüğü, işverenin dayattığı bir zorunluluk olduğunda iş güvencesi doğrudan alınan fona bağlanıyor; ama böyle olmadığında da yerini sağlama alabilmek için yapılması gerekenin fon almak olduğu açık. Yine bu konuyla ilgili sohbet ettiğim meslektaşım Yasemin de "proje fonuyla her kapı açılır" yaklaşımının üniversite iç kaynaklarını gittikçe daha az erişilebilir kıldığını, buradan hareketle de üniversitenin kazanç kaygısının akademik hareket alanını kısıtladığını ifade etti. Can'la konuşurken öne çıkan bir nokta da projeler üzerinden devam eden akademik hayatların ta kendilerinin, yani projeyi aldıktan sonraki adımların da belirgin olarak prekar olduğuydu. Birçok yeni doktoralı akademisyenin kadrolu olarak çeşitli akademik kurumlarda çalışmak yerine, kısa dönemli kontratlarla projelerde istihdam edildiğini, birine başlarken, bir başkasına başvurmak zorunda olduğunu biliyoruz (bkz. Tekeli, 2003). Can bu durumun insanların yaşam seyirlerini derinden etkilediğini; akademik devinimin parçalı ve kırılğan yaşamlar sayesinde ve onlara rağmen mümkün olabildiğini anlattı.

Bunun bir çözümünün uzun vadeli yüksek meblağlı fonlar almak olduğu düşünülebilir. Fakat Can'a göre bu da bir çözüm değil çünkü böyle olduğu zaman, akademisyen "KOBİ'leşiyor." Bütünüyle "kapitalist" bir durum söz konusu, "büyüdükçe büyüyörsünüz," "dükkân işlettir gibi," bürokrasiyle, faturalarla, maaşlarla uğraşmaya başlıyorsunuz. Can bunu bir "tehlike" ve bir "yük" olarak tanımladı. Ayrıca tam da yukarıda söz ettiğim gibi, bu durum yüzünden niceliğin niteliğin önüne geçtiğini ifade etti. Projelerin vadesiyle kısıtlı ve ritmiyle belirlenen akademik gündemlerin niteliksel olarak zengin ya da derinlikli iş yapmayı engellediğini söyledi. Örneğin, yıllar sürececek bir kitap projesiyle "kaybedilecek zaman" olmadığı için, akademisyenlerin hem okumak hem de üretmek için kitaptan ziyade makalelere yönlendiğini belirtti. Yasemin ise farklı disiplinler açısından projecilik beklentisini değerlendirip benzer bir sonuca vardı. Örneğin, mühendislik ya da sosyal bilimlerde yapılan işi projelendirmenin görece daha kolay olduğunu

⁴ Bu yazıyı hazırlamak için etnografik bir çalışma yapmadım. Ancak işim itibarıyla tanışıklığım olan meslektaşlarımla sohbetler etme fırsatı buldum. Bu yazıda bu sohbetlerden ve yine meslektaşlarımla olan gündelik başka irtibatlarımdan izlenim ve alıntılarım var. İki meslektaşım için kullandığım Can ve Yasemin isimleri, kimliklerini gizli tutabilmek için benim seçtiğim mahlaslar. Yazının konuyla ilgili etnografik çalışmalara zemin hazırlamasını umuyorum.

fakat hukuk ya da bazı sanat dallarında “proje yapabilirliğin” daha kısıtlı olduğunu anlattı. Bu bölümleri “istenmeyen” kategorisine sokan projecilik baskısının böylece aslında akademik özgürlüğü kısıtladığını ve kendisini “üniversitenin neye tekabül ettiğini sorgulamaya” ittiğini dile getirdi. Yani, projecilik sadece bilginin metalaşmasına ve güvencesizliğe yol açmıyor, akademi, bilgi ve entelekle ilişkilene biçimimize ciddi biçimde müdahale ediyor. Bununla bağlantılı olarak, kendilik tahayyüllerimizi de etkiliyor.

PROJECİLİK VE NEOLİBERAL KENDİLİK

Neoliberalizm ve kendilik üzerine yazan antropolog Gershon (2011, s. 539), neoliberal kendilik tahayyülünü şöyle anlatıyor:

[...] kişi kendisiyle her zaman bir proje olarak karşılaşıyor. Çeşitli ittifaklar sayesinde ve engellere karşı bu projeye bilinçli biçimde yön vermesi gerekiyor. Bu, piyasayla ilişkilenecek üretilen bir kendilik, yani, neoliberal piyasalar katılımcılarının kendi yetenek ve ittifaklarıyla düşünsel biçimde ilişkilene yöneticiler olmasını bekliyor.⁵

Gershon’a göre, neoliberal kendilik bir yetiler ve yetkinlikler yığından oluşuyor; Urciuoli (2008) de bir araştırmasından yola çıkarak buna “yetiler yumağı” ismini veriyor. Kendilik böylece parçalanıyor ve kullanışlı yetilerin yan yana gelmesiyle yeniden toplanıyor. Kişinin “kendisi”nin kurduğu ilişkiler ise piyasa mantığına uyumlu “ittifaklar” haline bürünüyor. Akademi bu tür bir kendilik tahayyülünün nasıl inşa edildiğini ve deneyimlendiğini ABD’de üniversite öğrencileri özelinde inceleyen Wolfram ve Kendall (2023), üniversiteyi “neoliberal kendilik kavramsallaştırması”ndaki birincil alan olarak tanımlıyor. Yazarlara göre, üniversite, kişinin piyasada istihdam edilebilmesi için gereken yeti ve yetkinlikleri biriktirdiği, yani kendiliğin istihdam edilebilirlikle şekillendiği, buna rağmen ve bununla beraber prekar yaşantıların temel taşlarının atıldığı bir alan.

Benim çalıştığım üniversite, yani İstanbul Bilgi Üniversitesi de bu yazıda tarif ettiğim akıntıdan arı değil (Arslan ve Odman 2011). Bizlerin de gündemini sıralamalara ilişkin haberler, akreditasyon raporları, performans değerlendirmeleri ve fon kurumlarının bilgilendirme toplantıları meşgul ediyor. Her ne kadar proje yürütücülüğü sözleşmelere bir koşul olarak girmemiş olsa da akademisyenlerle sık sık farklı fon kurumlarına ilişkin toplantılar düzenleniyor; özellikle üniversitenin kasasına para bırakacak şekilde hibe alınması, formel ve enformel biçimlerde teşvik ediliyor. Tüm bu gidiş, belli bir “akademik-kendilik” (*academic-self*) hayal ve inşa ediyor. Bu inşayı anlatmak için Ocak 2023’te Bilgi’de kadroya yeni giren akademisyenlerle yapılan “araştırmacı bilgilendirme toplantısı”nda katılımcılara dağıtılan “Öğretim Üyelerine Öneriler” isimli belgeyi kullanacağım. Belge, üniversitenin yakın zamana kadar “Projeler Ofisi” olarak bilinen ama 2021’de ismi “Teknoloji Transfer Ofisi” olarak değiştirilen birimi tarafından hazırlanmış.

5 Orijinal dil İngilizceden Türkçeye çeviriyi kendim yaptım.

Önerileri kendilik inşası açısından çözümlenebilmek için üç alt başlık altında topladım: Kendiliğin bir profil olarak, ittifaklar üzerinden ve hibe-merkezli olarak kurulması.

Toplamda 24 tane olan önerilerin 11'i öğretim üyesine gereklilik kipi kullanarak, birtakım "profiller" oluşturulmasını, bunların düzenlenmesini ve yaygınlaştırılmasını tembihliyor. Buna göre, bir öğretim üyesinin YÖK, ARBIS ve ORCID kayıtlarının yanı sıra, Google Scholar, Scopus, Zenodo, OpenAire gibi mecralarda profilleri olmalı. Bunun yanında hem, örneğin, LinkedIn gibi sosyal medya platformlarında profili olmalı ve kişi bu profiller üzerinden kendi duyurularını yapmalı, hem de kurumun hesaplarını takip etmeli. Toplam 11 maddede iletilen mesaj aslında şu: Akademik-kendilik esas olarak bir "profil." Kişi kendini ve yaptığı işi artık farklı mecralar üzerinden farklı biçimlerde yontabileceği bir profil olarak hayal edebilir. Bu profil hem kişi hem de mensubu olduğu kurumlar için bir tanıtım ve pazarlama aracı. Her an güncellenebilir, değişebilir, eğilip bükülebilir. Ayrıca, her bir mecrada farklı bağlantılar, tanımlayıcılar, numaralar ve dolayısıyla farklı ağ ve ittifak kurma imkânlarına kapı açabilir. Bir "profil" olduğunda kendilik, metalaşma aracı ve metanın ta kendisi. Tekeli'nin (2003) de anlattığı gibi, profil-akademisyen artık bir "insan" olarak değil, "mekanik ölçütlerle" ve içinde bulunduğu topluluktan ari biçimde süregelen bir değerlendirmeye tabi.

Geçtiğimiz sene üniversitedeki kıdemli hocalarımızdan biri, benden kişisel internet sitesi hazırlamak için kendisine yol göstermemi rica etmişti. Birkaç ay sonra üniversitede karşılaştığımızda sitesinin ne durumda olduğunu sordum. "Vazgeçtim" dedi. Önce bu konuda heyecanlandığını ama sonrasında kendi faaliyetlerini tanıttığı bir sayfası olması fikrinin ona yabancı ve tuhaf geldiğini anlattı. "Çok saygın araştırmacılar var" dedi, "kendilerine '.com' ile biten adresler alıyorlar. Peki bizler birer şirket miyiz? Birer ticari oluşum muyuz?" Üzerine artık neredeyse hiç düşünmediğimiz ".com" kısaltmasının *commercial* yani "ticari" anlamına geldiğini ben de bu konuşma sırasında hatırladım. Kıdemli bir profesörün akademik rekabetten kendisini soyutlama lüksü olduğu ve buradan hareketle de kişisel internet sitelerine böyle eleştirel bakabildiği öne sürülebilir. Ama bana kalırsa buradaki duraksama her birimize dayatılan neoliberal kendiliği en azından fark etmek ve varsayım haline gelmesinin önüne geçmek için elzem. Tüm bu dayatmalar, hatta bir internet sayfam dahi, var olabilir ama profil-akademik kendiliğimin .com uzantılı bir internet sitesinde tanıtılmasını *varsaymayabilirim*.

Belgedeki önerilere dönelim: Dört tanesi, öğretim üyesinin kurması gereken ittifaklara odaklanıyor. Buna göre yeni kadroya giren akademisyen, bir "araştırma grubu" kurmayı (ya da var olan bir gruba dahil olmayı) ve yine bir internet sayfası aracılığıyla bunun tanıtımını yapmayı hedeflemeli. Ayrıca, "araştırma potansiyeli yüksek" lisans ve yüksek lisans öğrencilerini belirleyip, (onları prekar iş piyasasına eklemek suretiyle) onlarla işbirlikleri yapmalı. Bu tür gruplar ilk bakışta Uğur'un (2020) söz ettiği gibi birer "öğrenme takımı" olarak düşünülebilir. Ancak bana kalırsa öyle değil. Bu gruplar tam da Gershon'un (2011) anlattığı gibi toplumsal ilişkileri birer piyasa ittifakı olarak kurgulamaya ve deneyimlemeye hizmet ediyor. İttifaklar üzerinden kurulan kendilik, kişinin ilişkilendiği insanları birer "iş ortağı" olarak konumlaması

anlamına geliyor. Buradaki öneriler çerçevesinde bakıldığında, bu ortaklıkların, yani ilişkilerin, nihai amacı fon almak. Aynı profillerde olduğu gibi, grup tanıtımlarının da yapılması yine kendiliği ittifaklar üzerinden metalaştırmaya hizmet ediyor. Bir taraftan bu gruplardan söz edilirken, bir taraftan da üniversitelerin çeşitli mekanizmaları fon başvurusu yapacak öğretim üyelerini (çeşitli bireysel teşvik ve ayrıcalıklar sunarak) bireyselleştiriyor. Örneğin, bir keresinde, proje başvurusu yapmanın önemini bizlere anlatıldığı bir toplantıda, alınacak hibeler sayesinde akademisyenin “kendi cumhuriyetini kurabileceği” söylendi. Bu aslında şu demek: Dışarıdan fon alan akademisyen, bölümün yükümlülüklerinden (özellikle ders ve idari yüklerden) kendini soyutlama lüksüne sahip; “cumhur”u “kendilik”le sınırlandırabiliyor. Bölüm dayanışması böylece kırılabilir; “öğrenme takımı”nın ve gündelik dayanışmaların önüne ittifaklar geçiyor. Bu yer değiştirmenin meşruiyetini kurmak, yani bir varsayım haline gelmesi de her gün daha da kolaylaşıyor. Tekeli’nin (2003) işaret ettiği gibi, üniversitenin topluluk niteliği, meslektaş dayanışması ve uyum böylece zedeleniyor.

Belgedeki önerilerin altı tanesi doğrudan hibe-merkezli. Akademisyenlerin hibe veren kurumların çeşitli sitelerine (örneğin AB projeleri için “Hibeler ve İhaleler Portalı”) kayıt olması, “proje pazarı” etkinliklerine katılması ve hem üniversite içinde hem de dışındaki belli başlı hibe kurumlarına düzenli olarak başvuru yapması gerektiği iletiliyor. Her bir hibenin tanıtımının da elbette ki, ayrı ayrı yapılması öğütleniyor. Karşımıza profil ve ittifak kurma yetisiyle donanan ve kendilik değerini, söz hakkını ve akademik varoluşunu aldığı hibeler üzerinden ölçülebilir hale gelen bir öğretim üyesi çıkıyor. Profil, ittifak ve hibe tanıtımlarıyla kurum pazarlanmaya devam ediyor ve neoliberal akademik-kendilik böylece sürekli yetiştirilip geliştiriliyor.

Burada anlattığım özne pozisyonunun hazırlanıyor olması elbette bunu sorgusuzca üzerimize gieceğimiz anlamına gelmiyor. Yukarıda da söz ettiğim gibi, bu süreçleri hem akademi içinden eleştirmek hem de örgütlenip protesto etmek mümkün. Bu tahlil ve deneyimlerden biliyoruz ki, neoliberal kendilik projeleri her zaman yaşayışta karşılık bulmayabiliyor; insanlar bu özne pozisyonuna uygun kendilikler örmeyebiliyor (Gounari, 2012; Thorkelson, 2019). Tüm bunlara rağmen, neoliberal kendilik çok kollu, yoğun ve ar(alık)sızca hazırlanıyor, dayatmalar gitgide meşruiyeti sorgulanmayan varsayımlar haline geliyor.

BİR GÜZELLEME OLARAK “ARAŞTIRMA”

Benim bu yazıda projecilik olarak andığım gidişi, üniversiteler “Araştırma” başlığı altında yürütüyor. Yukarıda alıntıladığım tanıtımların her biri kurumların araştırma sekmesi altında listeleniyor. Hibenin bir araştırma yürütmek için alındığını düşününce, bu şaşılabilir bir durum değil. Fakat bence “araştırma” sözcüğü, Bourdieu’nün (1998) tabiriyle “çıkarsızlık çıkarı”na (*interest in disinterestedness*) hizmet ediyor. Öte yandan bu kapasitesini de korkunç bir hızla, her geçen gün yitiriyor. Böylece sözcük gitgide bir örtmece ya da güzelleme haline geliyor.

Bourdieu'ye (1998) göre, bazı mesleklerin (öğretmenlik, sanatçılık, doktorluk, vb.) kendilerini hayal etme ve tanımlamalarında maddi çıkarı yok sayma ve maddi çıkar ötesinde kaygılar güdüyor olma durumu hâkim. Buna göre yapılan iş para için değil, bundan öte ve üstün ulvi birtakım amaçlar gözetilerek yapılıyor. Bourdieu bu çıkar gütmüyor olduğunu öne sürme halinin kendisinin aslında söz konusu meslekleri icra edenlerin çıkarına hizmet ettiğini anlatır. Yani çıkarsızlık iddiası bir çıkara dönüşür ve mesleki ayrışmaya (*distinction*) hizmet eder.

Akademide bu çıkarsızlık iddiası epeyce yaygın. Bizler kendimizi bilim yapan entelektüeller olarak hayal etmekte pek zorlanmıyoruz. Yazıyoruz, çiziyoruz, röportajlar veriyoruz, derslere giriyoruz ve bitmeyen bir şekilde bilgelik aktarıyoruz. Yeni nesillerin körpe zihinlerini şekillendiriyoruz. Bunları yaparken özgürlüğümüze düşkünüz. Ders izlencelerimize kimse karışın istemiyoruz. Hangi konuda çalışmak istediğimizin kendi entelektüel davalarımızla şekillenmesini arzuluyoruz. Akademideki en makbul sıfatlar “merak uyandırıcı,” “düşündürücü,” “zihin açıcı,” vb. gibi yaptığımız işin entelektüel içeriğine ve derinliğine işaret eden sözcükler. Tüm bu sıfatları hak edebilmek için de yapmamız gereken şey malum: Araştırma. Dolayısıyla, “araştırma” mesleki ayrışmanın, yücelmenin en önemli aracı. Tam da bununla bağlantılı olarak üniversitelerin araştırma ağları, grupları, kulvarları, merkezleri ve alanları var. Yukarıda söz ettiğim öneriler “araştırmacılar” için; üniversitelerde her bir araştırmacının ilgi alanlarını listelemeye ayrılmış internet sayfaları var. Fakat bu sayfalar, ağlar ve gruplar aslında bu yazıda anlattığım piyasa-odaklı projeciliğin birer ürünü ve aracı. Yani ismine ulvi amaçlarımızı yüklediğimiz “araştırma”nın içi fon, sıralama, performans değerlendirmesi, akreditasyon hesaplarıyla doluyor ve piyasa-odaklı düşünmenin güzellemesi oluyor. Araştırmacının kendiliğini bu hesaplar çevresinde örgütlemesi gerekiyor.

Geçtiğimiz günlerde çalışma arkadaşlarımdan birisiyle sohbet ederken, “bari bankada çalışsaydım,” dedi, “en azından başka bir şey uğruna çalışıyormuş gibi farz etmek zorunda kalmazdım.” “Başka bir şey uğruna çalışıyormuş gibi farz etmek” tam olarak Bourdieu'nün (1998) “çıkarsızlık” (*disinterestedness*) olarak tarif ettiği durum. Ama bunun bir “farz ediliş” olduğunu gizlemek (ve dolayısıyla buradan hareketle bir ayrışma kurabilmek) artık neredeyse imkânsız. Can'la konuşurken bana doktora “kitap okumak, öğretmek, öğrenmek” gibi emellerle başladığını, akademiye “böyle” kurmadığını anlattı. Şimdi ise bunun aksine, herhangi bir araştırma fikri aklına geldiğinde bir sonraki düşüncesinin projelendirme ve uygun hibe kurumu bulma olduğunu söyledi. Yukarıdaki kendilik tartışmasını hatırlatacak biçimde “düşünce tarzım böyle şekillenmeye başladı” dedi ve “sistemin yapısal olarak” kendisini buraya ittiğini söyledi. Sadece bu yazıda örneklediğim proje-merkezli şekillenen hedef, arzu, kurumsal ve kendilik tariflerini bile düşünelim, akademide çıkarın maddi olduğu son derece açık. Gizleme aracı olarak elimizde kalan son öge ise “araştırma” sözcüğü, o da inceldikçe inceliyor.

Tüm bunları yazmaktaki amacım aslında maddi çıkar için çalışıyor olduğumuzu daha iyi gizlememiz ve buradan hareketle de mesleki (ve dolayısıyla sınıfsal) ayrışmayı daha sağlam kurmamız gerektiğini düşünmem değil. Bunu yapabildiğimiz eski bir zamanı nostaljik ve romantik

bir yerden yüceltmek de değil. Birçok insanın hakkını vererek aldığı fonları ve bu fonlar sayesinde yürüttüğü araştırmaları hiçe saymak da istemiyorum. Elbette tüm bu işleyiş sadece bireylerin ittifaklarını değil, zenginleştirici sırt sırta vermeleri de doğuruyor. Bu sırt sırta vermeler sayesinde çekinmeden “zihin açıcı” diyeceğimiz içgörüler üretiliyor; bunlar üniversite içinde ve dışında yayılıyor ve dolayısıyla maddiyattan öte “çıkar”lar elde edilebiliyor. Tam da bunlar olabildiği için bu toplumsal alanda ve bu kurumlarda çalışmaya devam ediyoruz.

Çok sevdiğimiz hocamız Aydın Uğur’u kaybetmemizin ardından onu anmak için bir araya gelme fırsatlarımızdan birinde Ozan Zeybek, Aydın Uğur’un “akıntıya karşı durduğunu” söylemişti. Söz ettiği akıntı bu yazıda tarif ettiğim gidiş. Aydın Uğur’un “Fonu alınmış bir proje kapsamında,” proje ya da yayın “peşinde koşarak” değil, başka bir tempoyla, “bugünün dünyasına uymayarak,” “yavaşlıkla” ve “ince işçilikle” düşünenlerin önünü açtığından, onları bir araya getirdiğinden söz etmişti. Böyle insanların üniversitelerde var olmasının aslında “dünyanın genel ahvaline ilişkin fikir ve dil üretilmesi” için önemli olduğunu anlatmış, tam da gitgide bu yavaşlıktan yoksun kaldığımız için aynı bölümde dahi birbirimizin yazdıklarını okumadığımızı dile getirmişti (SosyalKafa, 2022). Benim bu yazıyı yazma nedenim tam da buradaki tespitlerle ilgili. Bu gidişi varsayıyor hale gelmemiz akademide başka kaygılar, ritimler ya da önceliklerle var olmanın önünü tıkıyor. Proje ve hibe gündemleri kurum prestiji, işe alımlar, yükseltme ölçütleri ve gündelik toplantı konuşmaları üzerinde o kadar baskın ki, akademide var olmanın (para etmeyen) başka biçimleri gittikçe marjinalize oluyor, değersizleşiyor ve suskun kalıyor – hele ki temsilcileri kıdemli profesörler değilse. Bu furyanın kurduğu baskı (hem varoluşsal hem de sınıfsal bir yerden) var gücümüzle tutunmaya çalıştığımız maddiyat ötesi kaygıları da gülünç hale getiriyor.

SONUÇ: ETİK VE AHLAKLA İLİŞKİLİ ÇIKARIMLAR

Bu kitaba vesile olan konferans, Türkiye’nin (en az) bir asırlık hikâyesini çeşitli toplumsal alanlar üzerinden irdelemeyi hedefledi. Bu hikâye içinde neoliberalizmin birçok süreci nasıl şekillendirmiş olduğu yıllardır etraflıca tartışıldı (örnek: Özbay vd., 2016). Ben bu yazıda yüksek öğretim alanına odaklandım ve yüksek öğretimde neoliberalizmin kendini gösterme biçimlerinden birini, projeciliği mercek altına aldım. Projeciliğin bir kendilik tahayyülü olduğunu ve araştırma mefhumunun içini boşalttığını öne sürdüm.

Söze intihalle başlamıştım. Kendi araştırma alanım bu olduğu, yani etik ve ahlak mefhumlarını merkeze alarak düşünmeyi önemseydiğim için, bitirirken de burada anlattıklarımın etik ve ahlak açısından çıkarımlarının ne olduğuna dönüyorum. Özellikle 2010’lardan sonra gelişen etik ve ahlak antropolojisinde birden çok ekolden söz etmek mümkün olsa da antropologların üzerinde mutabık olduğu çeşitli kabuller var. Bunların başta gelenlerinden biri şu: Neyin haklı, hakkaniyetli, adil, etik ya da ahlaklı olduğu (burada kullanılan kavram ve anlatılar konjonktürle değişebilir) durum, bağlam ve koşullardan bağımsız olamaz (Mattingly ve Throop, 2018). Öy-

leyse bu yazıda anlattığım neoliberal gidişin de etik ve ahlak deneyim ve pratikleri üzerinde belirleyici olduğunu söylemek gerekir. Nitekim neoliberalizmin etik/ahlak tezahürleri halihazırda ve üniversitenin dönüşümü üzerinden de tartışılan bir konu (Bloom, 2017; Nalbantoğlu, 2003). Bu yazıda söz ettiğim insan ilişkilerinin ittifaklar üzerinden kurulması, bireyin topluluğun önüne geçmesi, kişinin kendiliğini pazarlayabileceği bir profil üzerinden düşünmesi ve nihai amacının kişi ve kurum ölçeklerinde rekabette öne geçmek olmasının her biri etik ve ahlak açısından ele alınabilecek deneyim ve pratikler.

Öte yandan yine etik ve ahlak antropolojisinin, hukuk antropolojisine (özellikle de yasal çoğulculuk kavramına, bkz. Merry, 1988) göndermeyle bize hatırlattığı önemli bir nokta var: Herhangi bir toplulukta her ne kadar hâkim, ayrıcalıklı ya da meşru bir etik/ahlaki anlayış olsa da bu hâkim anlayış tek değildir. Farklı toplumsal kırımlar ve konjonktürler alternatif birtakım etik/ahlak oluşumlarını çağırır. Dolayısıyla tekil ya da evrensel bir etik/ahlak kabulünden değil, çoğul, kendi içinde tutarsızlıklar, çatışmalar ve müzakereler olan hiyerarşik ve politik olarak yüklü bir etik/ahlak yıldız haritasından söz etmemiz gerekir. O zaman bu yazıyı bitirirken sorabileceğimiz bir soru şu: Projecilik, vb. kaygıların baskın olduğu bugünün yüksek öğretiminin etik/ahlak yıldız haritası neye benzer? Hangi köklerden beslenen, hangi duruşlar mümkün ve mevcuttur? Bu duruşlar arasında nasıl mücadele ve müzakereler vardır? Bu soruların yanıtı bize asırlık Türkiye tarihinin yüksek öğretim hikâyesine ilişkin ne öğretebilir? Ben bu yanıtları kendi araştırmamda intihal üzerinden arıyorum. Başka olgulara odaklanıp benzer soruları irdelemek de mümkün.

Yine etik ve ahlak üzerinden düşünmeye devam edersek ikinci bir çıkarım daha yapabiliriz. Bugün akademisyenler öğrenci intihalini önlemek için hatırı sayılır emek sarf ediyorlar. Sırf bunun için tasarlanmış yazılımlar var. İçinde bulunduğumuz yılın başında yapay zekânın bilgiyle ilişkilenebildiği değişimle beraber, üniversitelerde intihal konusu başka bir boyuta taşındı. Artık sadece var olan yazılı kaynaklardan kopya ya da para karşılığı yazdırılmış ödevlerin değil, yapay zekâyı yazdırılmış işlerin de peşindeyiz. Neden? Çünkü yazarak düşünmeyi, düşünerek yazılı sav kurmayı öğretmek istiyoruz ve yazı hazırlarken yapay zekâyı başvurmanın bunu engellediğine inanıyoruz. Neden? Çünkü son tahlilde, yapay zekânın ürettiği bir yazıyı kendinmiş gibi sunmak bir çeşit intihal. Geçtiğimiz aylarda bir öğrencimle bu konuyla ilgili yüzleştim. Ben ona yaptığının intihale eş olduğunu anlattım. O ise bana yapay zekâyı "verimli" bir şekilde kullanmanın önemli bir "yeti," hatta bir "sermaye" olduğunu anlattı. Öyle ki kendi anlatısına göre o yapay zekâ kullanmamıştı. Ödevini yapay zekâyı "birlikte" yazmıştı. Buyurun size yeni bir ittifak! O zaman kendini yetilerle donatmayı ve buradan hareketle öne geçmeyi tembihleyen bir düzen içinde biz bu öğrencinin yaptığını nasıl etik ve ahlakla ilişkili bir yerden cezalandırırız? Cezalandırmayı düşündüğümüz an bir üst paragrafta anlattığım çoğul ve iç çatışmalı etik/ahlak yıldız haritasını aydınlatıyor. Çünkü yüksek öğretimin neoliberal gidişi etik/ahlak üzerinde belirleyici olabilir ama tek etkin referans değil. Öyleyse, sadece yüksek öğretimde değil, genel ola-

rak yapay zekâ üzerine konuşurken sıkça gündeme gelen etik/ahlak sorgulamasını da neoliberal konjonktür içinden ve çatışmada olduğu başka etik/ahlak şekillendiricileriyle birlikte yürütmek gerekiyor.

Yine Bourdieu'yle (1977) bitireyim. Çoğumuz kurallarını bildiğimiz bu oyun (*ludos*) içinde ve onun hedeflerini benimseyerek oynamaya rıza gösteriyoruz. Ben bu yazıyı yazıyorum ve bu yazıdan performans puanı alacağım. Ama bir taraftan da *bu* yazıyı yazıyorum. Elbette bir faillğimiz var. Ayrıca elbette birtakım projelerde çalışırken samimi insan ilişkileri kurmak, düşündürücü bilgi üretmek için fırsatlar var. O zaman aslında Navarro'nun (2017) çağrısına geri dönüyorum: İçinde bulunduğumuz bu ortamda kendi konumumuzla düşünümsel bir yerden anjaje olmakla yükümlüyüz. Bu ortamın birer ürünüyüz; bu alanın *doxa*'sını devam ettiriyoruz. Ama belki birtakım altüst etme fırsatlarını da kullanıyoruz. Belki bu altüst etme fırsatları her zaman topyekûn bir reddediş değil, bazen sadece duruma ilişkin sinik bir yazı oluyor.

KAYNAKÇA

- Arslan, H. ve Odman, A. (2011). İstanbul Bilgi Üniversitesi'ndeki şirketleşme ve sendikalaşma süreci. F. Ercan ve S. Korkusuz Kurt (der.) *Metalaşma ve İktidar Baskısındaki Üniversite*. SAV.
- Ataç, A. C. (2017). Bilgi toplumu ve sermaye: neoliberal üniversite karşısında bir hegemonya kırıcı olarak hackerlar. D. Kutlu ve Ç. Kaderoğlu Bulut (der.) *Sınıfın Suretleri: Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler*. Notabene.
- Bahçeşehir Üniversitesi. (2023). Stratejik hedefler ve performans göstergeleri. URL: <https://bau.edu.tr/icerik/16769-stratejik-hedefler-ve-performans-gostergeleri>.
- Birler, Ö. (2012). Neoliberalization and foundation universities in Turkey. K. İnal ve G. Akkaymak (der.) *Neoliberal Transformation of Education in Turkey: Political and Ideological Analysis of Educational Reforms in the Age of the AKP*. Palgrave Macmillan.
- Bloom, P. (2017). *The Ethics of Neoliberalism: The Business of Making Capitalism Moral*. Routledge.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1998). *Practical Reason: On the Theory of Action*. Stanford University Press.
- Di Leo, J. (2013). *Corporate Humanities in Higher Education: Moving Beyond the Neoliberal Academy*. Palgrave Macmillan.
- Gambetti, Z. ve Gökarıksel, S. (2022). Introduction: Universities as new battlegrounds. *South Atlantic Quarterly* 121 (1): 174-177.
- Gershon, I. (2011). "Neoliberal Agency." *Current Anthropology* 52 (4): 537-555.
- Gounari, P. (2012). Neoliberalizing higher education in Greece: new laws, old free-market tricks. *Power and Education* 4 (3): 277-288.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Ivancheva, M. P. (2023). *The Alternative University: Lessons from Bolivarian Venezuela*. Stanford University Press.
- Kadir Has Üniversitesi. (2023a). Kadir Has Üniversitesi. <https://www.khas.edu.tr/>.
- Kadir Has Üniversitesi. (2023b). Ar-Ge kaynakları direktörlüğü. <https://arge.khas.edu.tr/>.
- Kadir Has Üniversitesi. (2023c). Yönetmelikler ve yönergeler. <https://www.khas.edu.tr/yonetmelikler-ve-yonergeler/>.
- Koç Üniversitesi. (2023a). Koç Üniversitesi'ne hoş geldiniz. <https://www.ku.edu.tr/>.

- Koç Üniversitesi. (2023b). Koç Üniversitesi'nde araştırma projeleri. <https://www.ku.edu.tr/arama/koc-universitesinde-arama-projeleri/>.
- Maisuria, A. ve Cole, M. (2017). The neoliberalization of higher education in England: an alternative is possible. *Policy Futures in Education* 15 (5): 602-619.
- Mattingly, C. ve Throop, J. (2018). The anthropology of ethics and morality. *Annual Review of Anthropology* 47: 475-492.
- McGeown, C. ve Taylor, L. (2022). Striking against the neoliberal university. *Green European Journal*. <https://www.greeneuropeanjournal.eu/striking-against-the-neoliberal-university/>.
- Merry, S. (1988). Legal pluralism. *Law & Society Review* 22 (5): 869-896.
- Naidoo, R. ve Williams, J. (2014). The neoliberal regime in English higher education: charters, consumers and the erosion of the public good. *Critical Studies in Education* 56 (2): 208-223.
- Nalbantoğlu, H. Ü. (2003). Üniversite A.Ş.de bir 'homo academicus': "ersatz" yuppie akademisyen. *Toplum ve Bilim*, 97: 7-42.
- Navarro, T. (2017). But some of us are broke: race, gender, and the neoliberalization of the Academy. *American Anthropologist* 119 (3): 506-517.
- Olsen, M. ve Peters, M. A. (2005). Neoliberalism, higher education and the knowledge economy: from the free market to knowledge capitalism. *Journal of Education Policy* 20 (3): 313-345.
- Önal, N. E. (2012). The marketization of higher education in Turkey (2002-2011). K. İnal ve G. Akkaymak (der.) *Neoliberal Transformation of Education in Turkey: Political and Ideological Analysis of Educational Reforms in the Age of the AKP*. Palgrave Macmillan.
- Özbay, C., Erol, M., Terzioğlu, A. ve Türem, Z. U. (der.) (2016). *The Making of Neoliberal Turkey*. Ashgate.
- Özyeğin Üniversitesi. (2023a). Özyeğin Üniversitesi. <https://www.ozyegin.edu.tr/tr>.
- Özyeğin Üniversitesi. (2023b). Araştırma politikası. <https://www.ozyegin.edu.tr/tr/arama/ozyegin-de-arama/arama-politikasi>.
- Sabancı Üniversitesi. (2023). Araştırma olanakları: merkezler ve forumlar. <https://www.sabanciuniv.edu/tr/merkezler-ve-forumlar>.
- Saunders, D. B. ve Ramirez, G. B. (2017). Resisting the neoliberalization of higher education: a challenge to commonsensical understandings of commodities and consumption. *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies* 17 (3): 189-196.
- Sharff, J. W. ve Lessinger, J. (1994). The academic sweatshop: changes in the capitalist infrastructure and the part-time academic. *Anthropology Today* 10 (5): 12-15.
- Shore, C. ve Wright, S. (1999). Audit culture and anthropology: neo-liberalism in British higher education. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 5 (4): 557-575.
- Somay, B. (2021). Neoliberalizm üniversitede. *Saba* 8: 5-13.
- SosyalKafa. (2022). Aydın Uğur anısına. <http://sosyalkafa.net/2022/11/08/sosyalkafa-11-sezon-aydin-ugur-anisina-yaptigimiz-ozel-programla-basladi/>.
- Tekeli, İ. (2003). Dünyada ve Türkiye'de üniversite üzerinde konuşmanın değişik yolları. *Toplum ve Bilim* 97: 123-143.
- Thorkelson, E. (2019). A campus fractured: Neoliberalization and the clash of academic democracies in France. *Anthropology & Education Quarterly* 50 (1): 97-113.
- Tight M. (2018). The neoliberal turn in higher education. *Higher Education Quarterly* 73 (3): 273-284.
- Uğur, A. (2020). Hakikatin evini sular mı bastı? Dünyada ve Türkiye'de bilim, bilim insanları ve üniversiteye dair bir ufuk turu. *Reflektif* 1 (1): 155-169.
- Urciuoli, B. (2008). Skills and selves in the new workplace. *American Ethnologist* 35 (2): 211-228.
- Wolfgram, M. ve Kendall, N. (2023). "Piling on the stress": Low-income students' experiences in a neoliberal majoritarian university. *Anthropology & Education Quarterly*. DOI: 10.1111/aeq.12458.
- Yıldız, N. (2008). Neoliberal küreselleşme ve eğitim. *D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 11: 13-32.
- YÖK. (2023). Üniversiteler. <https://www.yok.gov.tr/universiteler/universitelerimiz>.
- Yükseköğretim Kanunu. (1981). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2547.pdf>.
- Zigon, J. ve Throop, C. J. (2014). Moral experience: Introduction. *Ethos* 42 (1): 1-15.

SEKİZİNCİ KISIM

İlk Yüzyıl Nasıl Başladı ve Nasıl Bitiyor?

Türk Devrimi Hangi Yönleriyle Devrimdi?

İLTER TURAN

Cumhuriyetimiz ikinci yüzyılına girerken, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp yerine bir cumhuriyet kurulmasının neleri değiştirip neleri değiştirmede tartışma konusu olmaya devam ediyor. Cumhuriyet fikriyle barışamayan, daha doğrusu son zamanlarda barışmadıklarına karar verenlerin eleştirilerine bakılacak olursa, Cumhuriyet'in kuruluşu gerçekten de her şeyiyle mükemmel olduğunu düşündükleri bir geçmişten keskin bir kopuşu simgeliyor. Buna karşılık, Cumhuriyet'in getirdiği değişimin tamamlanmaya muhtaç olduğunu düşünenler toplumun geçmişin istenmeyen boyutlarından bir türlü yeterince kurtarılamadığından yakınıyorlar. Toplumlar her zaman değişik sebeplerden kaynaklanan değişimler yaşarlar. Değişimin hızı ve kapsamı, değişimi zorlayan faktörlerin gücü, kapsamı ve toplumun verdiği tepkilere göre belirlenir. Ancak, toplumların normal zamanlar dahil her zaman yaşadığı değişim olgusunun devrim niteliğini kazanması için olağan değişim süreçlerinde bulunmayan bazı niteliklere sahip olması gerekiyor.

Devrim sözcüğünün anlamı araştırıldığında, muhtelif kaynakların üzerinde birleştiği üç nitelik ortaya çıkıyor: Değişimin hızlı, köklü ve nitelik değiştirici olması lazım. Günümüzde herhangi bir alanda gerçekleşen ve saydığımız özellikleri haiz değişikliğe “devrim” adı veriliyor. Örneğin “antibiyotiklerin keşfi tıp alanında bir devrim yarattı” diye bir cümle kuracak olursanız, kimse bunu yadırgamaz çünkü çabuk ilerlemiş, tıpta köklü değişiklik yapan, nitelik bakımından geçmişteki ilaçlardan ayrılan bir yenilik var. Ancak daha erken kullanıldığı şekliyle “devrim” (ya da Latince karşılığı *revolutio*) sözcüğü siyaset alanında cereyan eden, güç dağılımını ve dolaşımıyla yönetim biçimini geriye doğru gidilemeyecek biçimde tekrardan şekillendiren değişimleri anlatmak için kullanılmıştır. Tabii, siyaset alanındaki değişikliği iktisat, kültür vb. alanlardaki değişiklikler izleyebilir ancak güç dağılımındaki değişikliğin önce gelmesi gerekir. Elde siyasi güç olmayınca diğer alanlarda değişiklikler yapılması mümkün olmuyor ya da çok zor oluyor. Örneğin, Fransız veya Rus devriminden söz ederken, hızlı gelişen olaylar sonunda toplumun eski güç

yapısında meydana gelen değişiklikler ve bunların yönetim biçimine yansiyarak, öncelikle siyaset alanına getirdiği kalıp değişikliklerinden söz etmiş oluyoruz. Devrim, olağan değişim sürecinin aşamadığı engelleri yıkmış, devrim sonrası her alanda değişiklikler devrimin getirdiği yeni kurumlar ve kurallar çerçevesinde ilerlemeye başlamıştır. Nitekim Fransa’da devrim, topluma ege-men olan asiller-kilise ittifakını çökertmiş, o dönemde yükselen ticari burjuvaziye iktidara ortak edecek gelişmenin önünü açmıştır. Bu olay sonrası yaşanan siyasal değişim, yeni güç dağılımının öngördüğü çizgide ilerlemiştir. Keza Rus ihtilali, kısa bir süre içinde çar ve asillerin yerine işçi sınıfının adına hareket ettiğini ileri süren bir seçkin zümresinin iktidarı ele geçirmesiyle sonuçlanmış, daha sonra yaşanan toplumsal gelişme Komünistlerin belirlediği kurumlar ve kurallar çerçevesi içinde cereyan etmiştir.

Devrim hızlı ve kapsamlı değişikliği ifade eden bir kavram olduğu için, geçmişin etkilerinden arındırılmış, tümüyle yeni kurum, yapı ve uygulamalar getiren bir değişim olgusu olarak algılanabiliyor. Devrimin sert, hızlı, kapsamlı ve niteliksel değişim getirdiği doğru olsa da bir “geçmişin” içinden doğduğu, bünyesinde bilinçli veya bilinçsiz olarak geçmişin kurumlarını, yapılarını, etkilerini ya da daha genel ifade edecek olursak kültürünü barındırdığını görmezden gelemeyiz. Bir başka deyişle, devrim öncesi durum bünyesinde devrimin tohumlarını barındırırken, devrim sürerken ve sonrasında ortaya çıkan durum da devrim öncesi durumun unsurlarını ihtiva eder. İşaret etmeye çalıştığım sorunu bir doktora dersimde yaşadığım bir örnekle de somutlaştırmaya çalışayım: “Türk Siyasal Hayatı” konulu doktora dersimde yüksek rütbeden emekli olmuş bir subay, öğrencilerim arasındaydı. Belli ki benim devrimin, geçmişin unsurlarını da barındırdığını öneren açıklamam kendisini rahatsız etmişti. Söz istedi: “Efendim, Cumhuriyet geçmişle alakası olmayan yepyeni bir yapıdır. Her şeyiyle yenidir, geçmişle alakası kurulmamalıdır çünkü geçmişin devamı değildir.” Söz sırası bana gelince şöyle devam ettim: “Cumhuriyet’in birçok yenilik getirdiğini, toplumda kapsamlı değişmelerin yolunu açtığını hepimiz biliyoruz. Bunu inkâr edemeyiz. Ancak ben size bir soru sormak isterim. Bilebildiğim kadarıyla siz Harbiye mezunusunuz. Acaba bu okulun kuruluş tarihini hatırlıyor musunuz? Emin değilim ama ilk faaliyete geçiş tarihi 1834 veya 1835 diye aklımda kalmış. Bilahare mezun olduğunuz Harp Akademileri de ‘Erkan-ı Harbiye Mektebi’ adıyla yine 19. yüzyılda kurulmuştur diye biliyorum.” Öğrencim biraz bozulmuştu. “O bir istisnadır” diye geçiştirdi. Ben de üstüne varmadım. Kendisi dahil, sınıf ne demek istediğini anlamıştı.

Devrim yaşayan bir toplumda devrim öncesinde toplumun rejimin cevap veremediği hangi ihtiyaçlarla karşı karşıya bulunduğu, nelerin nasıl değişmesi gerektiği, devrimin ne gibi yenilikler getirmesi beklendiğine ilişkin tartışmalar yapılır. Değişimi destekleyenler kendi ilgi alanlarında nelerin değişmesi gerektiği üzerine düşünceler üretirler. “Devrim öncesi” diye isimlendirebilecek bu dönemde değişimin nasıl gerçekleştirileceği ve kapsamının neler olacağı konusunda da tartışmalar yaşanır. Mutediller olarak nitelendirilebilecek gruplar, değişimin mevcut kurumsal yapılar ve güç dağılımı içinde gerçekleştirilebileceğini savunurken, radikaller aynı kurumları ve güç dağılımını ya da iktidar yapısını sorunların temelinde yatan ve değişimi engelleyen başlıca

unsurlar olarak değerlendirebilirler. Hepsini birleştiren nokta, değişime ihtiyaç duyulduğudur. Ne gibi değişikliklerin yapılması ele alındığında bazı konular üzerinde birleşip, bazılarında da birbirlerinden bir hayli uzağa düşebilirler.

Değişim taleplerini yaratan sorunlara mevcut iktidarın yapısı ve icraatı cevap vermediği ölçüde radikal değişimi savunanların durumu güçlenebilir. İktidar sahipleri değişim yandaşlarını baskı altına almaya çalışsalar da sorunlar sürünce, iktidar içinden gelen bazı kadroların da değişim yandaşlığına kaymaları söz konusu olur. İktisadi çöküşler veya savaşta yenilgi türü gelişmeler siyasi değişimi hızlandırabilir, önünü açabilir. Ancak devrimi yapacak kadrolar eski ortamda yetişmiş, o kurumlarda görev yapan, bir oranda o toplumun kültürünü paylaşan kadrolardır. Dolayısıyla, başarılı olsa bile, devrimin geçmişten geleceğe doğru uzanan bir süreklilik çizgisi barındırdığını gözlemek mümkündür. Bu şekilde düşünüldüğünde, örneğin Türkiye’de cumhuriyetin kurulması yepyeni bir oluşumu mu yansıtıyor, yoksa geçmişte yakalanan bir gelişme çizgisinin devamı mı sorusu, ilk bakışta görüldüğü kadar anlamlı olmayabilir. Herhalde her ikisi de.

Devrimin geçmişte yakalanan bir gelişme çizgisiyle bağlantılandırılması, değişimin ne yönde ilerleyeceğinin ve sonuçlarının ne olacağını önceden bilindiği anlamına gelmez. Değişimin nasıl ilerleyeceği, nereye gittiği, sonuçlarının ne olduğunun önceden bilinebileceğini ileri süren determinist düşünceler uzun vadede doğrulanmamışlardır. Toplumsal değişim, sonuçta, çizgisi insanlar tarafından belirlenen bir süreçtir. Lider konumunda olanların zihinlerinde, toplumu nereye götürmek istediklerine dair vizyonlar olabilir, bunlar zaman içinde kazanılan tecrübelerle değişebilir. Lider kadroları içinde her zaman liderlik için yarışmalar ve vizyon farklılaşmaları da bulunur. Kimin istediklerini ne oranda gerçekleştirebileceği peşinen belli olmaz. Kaldı ki, değişimi gerçekleştirecek kişilerin arkalarına bir oranda hem kadro desteği hem de toplumsal destek almak zorunlulukları vardır. Kimi kısa kimi uzun vadeli düşünen, kimi maddiyata kimi manevi konulara ağırlık veren insanları belirli değişikliklerin yapılması konusunda ikna ederek saflarınıza katmak pek de kolay değildir. Neler yapılabileceğini bir miktar da kurulabilen koalisyonlar belirler. Geçmiş ne kadar başarısız olarak algılanırsa, yenilik getirmek o oranda daha kolay olabilir. Sonuçta bazı şeyler değiştirilir, bazıları değiştirilmez veya değiştirilemez. Bazen de değiştirildiği zannedilen hususların değişmediği, yeni isimler veya görünümüler altında süregeldikleri görülebilir. Dolayısıyla devrim her şeyi değiştirir, demek isabetten uzak bir değerlendirme olur.

Devrimin getirebileceği değişikliklerin sınırlarından söz ederken, son bir hususa işaret etmek yerinde olacaktır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, devrim öncesi devrim gelmesi halinde neler yapılabileceği konusunda çok değişik konular tartışılmış, tasavvurlar geliştirilmiş olabilir. Devrim eskinin savunulmasını sağlayan duvarların yıkılmasıdır ki, bu gerçekleşince çok sayıda yeniliği hayata geçirmenin önündeki engeller de kalkmış olur. Bu süreci en iyi, yıllar önce *New York Review* dergisinde Robert Darnton, “What was Revolutionary about the French Revolution” adlı makalesinde dile getirmiştir (Darnton, 1989). Darnton’a göre, Fransız devriminin getirdiği ileri sürülen yeniliklerin hemen hemen tümü devrim öncesi muhtelif çevrelerde muhtelif vesilelerle konuşulmuş, aralarında devreye sokulmak istenenler olmuş, fakat uygulanmaları

mümkün olamamıştır. Devrim adeta bir barajın yıkılması ve suların hızla akmaya başlamasına benzemektedir. Birçok yeniliğin denenmesinin önü açılmış, bir kısmı pek “tutmamış” ve uygulamasından kısa sürede vazgeçilmiş, diğer bazıları ise yerleşiklik kazanmıştır.

Biz, makalemizin geri kalan kısmında bu ana kadar yürüttüğümüz tartışmanın ışığı altında Türk devrimini ele alacağız. Devrimin hangi unsurlarının geçmişten geri dönülemez kopuşları temsil ettiğini, hangilerinin geçmişin etkilerini taşıdığını, hatta bir oranda geçmişe geri dönüşleri temsil ettiğini değerlendireceğiz. Şüphesiz, bütün değişiklikleri en ince ayrıntısına kadar ele almak imkânımız bulunmuyor. Dolayısıyla, temel gördüğümüz birkaç konu üzerinde yoğunlaşacağız. Devrimlerin anatomisini çözümleyen Crane Brinton, devrimci kalkışmayla iktidarın değişimini izleyen dönemde radikallerin öne geçerek topluma her türlü yeniliği empoze etmeye kalkıştıklarını ama elendiklerini, radikallerin gitmesinden sonra bir hazmetme dönemine girildiğini, bilahare bazı eski unsurların geri gelmesine imkân sağlayan bir restorasyon döneminin başladığını ifade etmiştir (Brinton,1965). Brinton, Amerikan, İngiliz, Fransız ve Rus devrimlerini inceleyerek bu sonuçlara varmıştı. Acaba bu sonuçlar Türk devrimi için kullanacağımız bir çerçeve oluşturuyor mu? Bu soruya cevap vermeden, Ellen K. Trimberger’in işaret ettiği bir noktayı hatırlayalım. Brinton’un incelediği devrimler yaygın toplumsal hareketleri içeriyordu. Türk devrimi ise daha ziyade yönetici sınıfın kendi içindeki bazı unsurların zorlamasıyla yapılan değişikliklerden oluşmuştur (Trimberger, 1978). Dolayısıyla, Brinton’un önerdiği çerçevenin ihtiyatla kullanılması gerekecektir.

TÜRK DEVRİMİNE GİDEN YOL

Osmanlı İmparatorluğu’nun 1683, II. Viyana Kuşatması’nın başarısızlıkla sona ermesinden sonra Avrupa karşısında askeri yenilginin giderek sıradanlaşması, Osmanlı siyasi seçkinleri arasında bu gidişin nasıl durdurulabileceği ve tersine çevrilebileceğini sık tartışılan bir konuya dönüşürmüş olmakla birlikte, ileri sürülen çareler, toplumdaki güç ilişkilerini değiştirmeyi öngören nitelikte değillerdi. Yenilgi daha çok Batı’nın elde ettiği silah üstünlüğü ve ona bağlı olarak geliştirdiği savaş stratejileriyle açıklanıyordu. Bununla birlikte, gerileme askeri imkânların iyileştirilmesiyle durdurulamayınca, diğer yandan da ortaya imparatorluğun bütünlüğünü tehdit eden milliyetçilik akımları çıkınca, toprak kayıpları hızlanmış, daha kapsamlı değişimi öngören çözüm türleri tedricen gündeme girmiştir.

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın ilk dönemi, arayışların hızlandığı yıllardır. Örneğin, III. Selim, Nizam-ı Cedid ismiyle yeni bir ordu kurmuş, bu ordu Mısır’ın Napolyon’a karşı savunulmasında belirli başarı sağlamış, fakat artık işlevini yitirmeye başlayan Yeniçerilerin isyanı sonucu dağıldığı gibi, III. Selim’in kendisi de önce tahtından ve bilahare canından olmuştur. Buna karşılık, yeni tür bir ordu kurulması gereği ortadan kalkmamış, nitekim II. Mahmut, 1826’da artık askeri işlevini yitirmiş olan Yeniçeri Ocağı’nı dağıtarak Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı altında yeni orduyu kurmuştur. Biraz sonra göreceğimiz gibi, Cumhuriyet’e giden yolun başlangıcı yeni bir ordu kurulmasıyla yakinen ilişkilidir.

Değişimin tezahür ettiği bir diğer alan, Sultan'ın yetkileri alanında gerçekleşmiştir. Toplumda yaşanan iktisadi hareketlilik, ayanın güçlenmesi ve merkez karşısında özerkleşmeye çalışmasını da beraberinde getirmiştir. Ayan özellikle sarayla ilişkilerinin kurallara bağlı olmasını, sarayın keyfi müdahalelerine muhatap olmamayı istiyordu. Ülkeyi yönetmenin, özellikle Rumele'yi elde tutmanın ancak ayanın desteğiyle mümkün olacağını kestiren Sultan, ayanı görüşmeye davet etmiş, sonuçta 1808 yılında ortaya padişah ve ayanın karşılıklı sorumluluklarını tanımlayan ve dolayısıyla padişahın yetkilerine de sınırlar koyan Sened-i İttifak çıkmıştır. Önde gelen bir kısım ayanın zaten katılmadığı toplantıda üzerinde anlaşmaya varılan Sened-i İttifak belgesi uygulamada etkili olmamış, gözetilmemiştir. Ancak padişahın yetkilerinin kurala bağlanması fikrinin ortaya çıkması ve ilk defa belgelendirilmesi açısından önemli bir gelişme yaşandığı kesindir.

19. yüzyılın ilk yarısında imparatorluğu derinden sarsan bir gelişme de Fransız ihtilalinin çok uluslu Avusturya İmparatorluğu'na karşı bir silah olarak yaymaya çalıştığı milliyetçilik fikrinin, Mora yarımadasına sıçraması ve imparatorluğun Yunan isyanından başlayarak önce Balkanlar'da, sonra Kafkaslar ve Arap dünyasında milliyetçi temelli ayrılıklarla karşılaşmasıdır. Yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun Avrupa yakasındaki topraklarında milliyetçi hareketler yaygınlaşmış ve bu hareketler önce özerkleşme, sonra da bağımsızlaşma yolunda Osmanlı'nın rakibi Avrupa devletleriyle işbirliği yapmış, onların himayesini aramışlardır. Başarı da sağlamışlardır. Bu gelişme, Osmanlı'da da milliyetçilik arayışlarını teşvik etmiş, sırasıyla Osmanlılık, yani ahaliyi bir Osmanlı milletine dönüştürme, bu başarılı olmayınca Müslümanları bir millet yapma ya da İslamcılık ve nihayet Pantürkist türden bir Türk milliyetçiliğine dönme düşünceleri ortaya atılmıştır. Milliyetçilik akımlarının imparatorluğun bütünlüğüne meydan okumasına bir diğer tepki de Tanzimat döneminde dini-etnik mensubiyetlerine bakılmaksızın tebaanın eşitliğinin, biraz da Batı Avrupa ülkelerinin bastırmasıyla kabul edilmesidir.

Bu örnekleri, devrim öncesi dönemde bilahare devrimde ön plana geçen fikirlerin tartışıldığını, hatta hayata geçirilme deneyleri yapıldığını göstermek için verdim. Ancak fikirlerin varlığı ve tartışılması, bunların kendiliğinden bütünleşerek bir devrim hareketinin fikrî temeline dönüşmesini sağlamıyor. Böyle bir fikrî temelin inşası ve önemli güçlerce desteklenen bir değişim talebine dönüşmesi için "devrimciler" lazım. Türk tecrübesinde bu kadrolar, yenilgiyi önlemek için kurulan modern okullarda yetişen ve çoğunluğu asker olan kadrolar arasından gelmiştir. 19. yüzyıl ilerledikçe, Batı karşısında süreklilik kazanan mağlubiyetin ancak askeri alanda kapsamlı bir yenileşmeyle mümkün olacağı, bunun için de düzenli ve çağdaş askerlik eğitimi görmüş kadrolar yetiştirilmesi ve ordunun yeni esaslara göre düzenlenmesi gerektiği fikirleri yaygın kabul görmeye başlamıştır. Bunun sonucunda Harbiye'nin açılması, onu diğer çağdaş okulların açılışının izlemesi söz konusu olmuştur. Süreç şöyle gelişmiştir: Savaşı sevk ve idare edecek subayların yetiştirilmesi atılan önemli bir başlangıç adımıdır. Bunun ardından yeni beliren ihtiyaçlara uygun başka kurumlar geliştirilmiş, eskileri yeni ihtiyaçlara uyarlanmış, böylece eğitimin başını çektiği bir yenileşme hareketi gelişip güçlenmiştir. Modern savaşın yüksek sayıda askerle yapılmasının gereği olarak, bir yandan savaşta yaralananların tedavisi, diğer yandan orduların salgın

hastalıklardan korunması için zaten tıbbiye mektebi önceden açılmıştı (1827). Keza ulaşımda yüksek sayıda hayvana ihtiyaç duyulması nedeniyle de baytar mekteplerine ihtiyaç olduğu anlaşılmış, bu okul da açılmıştır (1842).

Askerî alanda başlayan ve kısa sürede gelişen çağdaş öğretim veren kurumlar dizisine kısa aralıklarla askerî alanda olmayan yenileri eklenmiştir. Örneğin, imparatorluk hem daha yetkin kamu yönetimine hem de daha donanımlı hariciyecilere ihtiyaç duymuş, buna cevap vermek üzere Mekteb-i Mülkiye (1859) kurulmuştur (Ergin, 1977).¹ Devlet görevlilerinin iyi yabancı dil öğrenerek yetişmelerini temin için Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi, 1868) açılmıştır. Aynı dönemde askerî liseler açılması da söz konusu olmuştur. Örneğin bilahare Kuleli Askerî Lisesi'ne dönüşen kurumun ilk açılışı 1845'tir. Şurası muhakkak ki, askerî alanda modernleşmenin kendi başına mümkün olmadığı, modern ordunun ancak diğer modern kurumlarla desteklenmesi halinde varlığını sürdürüp kendisinden beklenen hizmeti verebileceği kısa sürede anlaşılmış ve imparatorluklarını kurtarmaya çalışan sultanlar da bu modernleşme sürecini destekleme mecburiyetini hissetmişlerdir.

Açılan modern kurumların öğrencileri modern eğitim alıyorlar, yabancı dil öğreniyorlardı. Hocalarının da bir bölümü yabancı idi. Dolayısıyla, başta askerlik sanatı olmak üzere sadece kendi uzmanlık alanlarına inhisar edecek bilgiler edinmekle kalmıyorlar, dış dünyayla ilgili çok yönlü bilgiler ediniyorlar, Avrupa ülkelerinin nasıl yönetildiğini, toplumsal yaşamın nasıl olduğunu, toplumsal ve siyasal yaşamda dinin yeri ve kadının rolü gibi konularda bilgiler ediniyorlardı. Bu gelişmelerin tabii sonucu olarak, kendi toplumlarıyla Avrupa toplumlarını mukayese ediyorlar, kendi toplumlarının ilerlemesi için neler yapılması gerektiği konusunda düşünceler geliştiriyorlardı. Bu ortamda en fazla ilgi uyandıran ve kabul gören düşünce meşrutî monarşiydi. Özetle, toplumun iyi yönetilmesi ve ilerlemesi ancak toplumun katılmasına imkân veren ve padişahın otoritesini sınırlayan bir sistemin kurulmasıyla mümkün olacaktı.

Anlattığımız durum, karşımıza **sultanın ikilemi** diye isimlendirebileceğimiz bir sorunu çıkardı. İmparatorluğun gerilemesini durdurmak için modernleşme yolunda ilerlemek gerekiyordu. Bu sultanın “mülkünü” koruyabilmesinin de ön şartı idi. İlerlemenin anahtarı modern kurumların sayısını artırmak, modernleşmeyi devletin her kurumuna yaygınlaştırmaktı. Nitekim 19. yüzyılda göreve gelen padişahlar yeni modern kurumlar kurmakta tereddüt etmemişlerdir. Belki de en yaygın modernleşmeyi uygulayan II. Abdülhamit'tir. Buna karşılık, hiçbir padişah bu değişimler sonunda kendi mutlak otoritelerinin sınırlanmasını benimsemiyor, iktidarı paylaşmaya rıza göstermiyordu. Nitekim 1876'da “padişah tarafından ilan edilen” ve ilk Osmanlı anayasası olduğu kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu padişaha Meclis-i Mebusan'ı süresiz

1 Örnek teşkil etmesi açısından Mülkiye'nin kurulmasına duyulan ihtiyacın şu cümlelerle ifade edilmesi öğreticidir. “[...] elviye kaymakamlarıyla kaza müdürleri umuru mülkiyeye ait fûnun ve malumatın mücerred [...] Kendilerine gönderilen evamirin ahkâmını anlamaya kadir olmadıkları [...]” veya “memuriyetin hükmünü verecek lisan ve tavrı kullanmağa muktedir olmadıklarından gerek ahali gerek ecnebi memurların yanında itibarları kalmayıp [...] Ecebilerin bir takım müdahalatına ve ahaliyi ızraza sebebiyet vermekte [...]”

kapatma yetkisini vermiş, Abdülhamit de bu yetkiyi Osmanlı-Rus Harbini vesile ederek hemen kullanmakta ve ülkeyi 1877-1908 arası koyu bir mutlakiyetle yönetmekte tereddüt göstermemiştir. Aslında bu “anayasa” ilk defa göreve seçimle gelen bir yasama kurumunun kurulmasını öngörüyor, vatandaşların kanun önünde eşitliğini kabul ediyor, bireysel özgürlükleri güvence altına alıyor, yargı bağımsızlığını benimsiyordu. Ancak aynı belge, padişaha “emniyeti ihlal ettikleri polis marifetiyle tespit edilen kişileri sürgüne gönderme yetkisi de veriyordu. En önemli yetki, yukarıda işaret edildiği gibi, parlamentoyu süresiz tatil etme yetkisiydi ki, bu yetkinin kullanılması vasıtasıyla başlayan tatil 1878’den 1908’e kadar sürmüştür. Özetle, padişah ilan etmeye mecbur kaldığı anayasayı derhal işlemez hale getirmiştir. Buna karşılık, kendisini anayasayı uygulamaya zorlayacak bir güç yapısı oluşmamıştır. Gücüne tehdit olarak gördüğü her görevliyi sürgüne gönderdiği de bilinmektedir.

“Mülkü” korumaya çalışan padişahlar bir ikilemeyle karşılaşmışlardır. İmparatorluğu kurtarmak için geliştirmek mecburiyetini hissettikleri kurumlar, aynı zamanda sayıları giderek artan ve padişahın otoritesinin sınırlanması gerektiğini savunan kadroları yetiştiriyorlardı. Padişah ise mutlak iktidarını sürdürmek, siyasal gücü kimseyle paylaşmak istemiyordu. 1876’da bu kadroların ısrarıyla Kanun-ı Esasi’yi ilan etmek mecburiyetinde kalan Abdülhamit, çözümü bir yandan Osmanlı-Rus Savaşını gerekçe ittihaz ederek Meclis’i süresiz tatil ederek gücünü sınırlayacak yapıları etkisizleştirmekte, diğer yandan modernleşme gruplarının gücünü, önemini giderek yitiren ve mezunlarına iş bulamayan medrese kadrolarını kollayarak dengelemeye çalışmakta bulmuştur. Bu çabalar, kendisinin tahtını kaybetmesini önleyememiş, ancak 31 Mart 1909’da kendisinin tahtını kaybetmesi ve modernleşmecilerin galibiyetiyle sonuçlanan kanlı bir mücadeleye zemin oluşturmuştur.

1909 sonrası iktidar büyük ölçüde modern askerî mekteplerde yetişmiş kadroların eline geçmiş; padişah, fiilen hükümeti oluşturan kadroların icraatını onaylayan bir makama dönüşmüştür. Bu değişim hukuk alanında değil, uygulamada görülen bir değişikliklerdir. Değişimin hukuk alanına yansımamasının sakıncaları Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda bütünüyle ortaya çıkmıştır. Savaş kaybedilince, ülkeyi savaşa sokarak imparatorluğu eski topraklarına kavuşturma hayalleri kuran İttihat ve Terakki kadrosu, kurtuluşu iktidarı terk etmekte bulmuş, uzun süredir siyasi gücünü yitirmiş olan padişah birdenbire iktidarın adeta mutlak sahibi konumuna gelmiştir.

DEĞİŞİMİN DEVRİME DÖNÜŞÜMÜ: SALTANATIN İLGASI

Savaşı kazanan müttefikler, karşısındaki ana sorunu elde kalanın padişahı olmak şeklinde tanımlayan Sultan’a isteklerini kabul ettirmekte zorluk çekmemişlerdir. Padişah, Misak-ı Milli hükümlerinde bağımsız bir Türk devleti kurmayı öngören Müdafaa-i Hukuk hareketine de cephe almış, onun bastırılması, liderlerinin cezalandırılması için girişimlerde bulunmuştur. Bu durum Cumhuriyet’in kurulmasını mümkün kılan Türk devriminin de önünü açmıştır. Şöyle ki, Müdafaa-i Hukuk hareketi işgali sonlandırmış, ülkenin hemen her yerinde otoritesini kurmuştur.

Daha önce kullandığımız terminolojiyle ifade edecek olursak, siyasi güç dağılımında değişiklik sonucu, güç padişaha bağlı İstanbul hükümetinden Ankara hükümetine kaymıştır. Müttefiklerin barış görüşmelerine Ankara yanında İstanbul hükümetini de davet etmeleri, Ankara hükümetinin otorite belirsizliğini gidermesi için fırsat yaratmış, saltanat 1 Kasım 1922’de ilga edilmiştir (Turan, 1969, s. 43-88). Dolayısıyla, devrim kavramını tanımlarken kullandığımız **toplumdaki güç dağılımının geri döndürülemez biçimde değişmesi** şartının bu olayla gerçekleştiğini çekinmeden ifade edebiliriz. Her ne kadar TBMM’nin Ankara’da toplanması sonucu kesin bir dille ifade edilen “hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu” ilkesinin temelinde, hâkimiyetin artık Sultan’a ait olmadığı gerçeği yatmaktaysa da saltanat ilga edilmediği sürece, durumun meşruti bir monarşi yönünde gelişmesi de mümkündü. Saltanatın ilgasının simgelediği kesin değişiklik, olayı izleyen dönemde sert, hızlı ve kapsamlı değişiklikleri engelleyecek çerçevenin ortadan kalkmasına başlangıç teşkil etmişse de Cumhuriyet’i kuran radikallerin üstün konuma geçmeleri birdenbire gerçekleşmemiş, ancak radikallerin 1923 Ekimi’nde, Cumhuriyet ilan edilmeden kısa bir süre önce yapılan seçimlerde iktidara tamamen hâkim olmaları sonrasında başta Cumhuriyet’in ilanı olmak üzere kapsamlı değişikliklerin kapısı aralanmıştır.

Böylece, Türk devriminde değişime engel olan yapılaşmanın yıkılmasında belirleyici olayın saltanatın yıkılması olduğunu ifade etmiş oluyoruz. Sultan’ın otoritesinin meşruiyeti din ve gelenek temeline dayanıyordu. İnsanlar Sultan’ın kararlarının haklı olduğuna ve uymaları gerektiğine, yani Sultan’ın otoritesinin meşruiyetine, Sultan’ın Tanrı’nın iradesini temsil ettiği ve ezelden beri kendilerini Sultan yönettiği için yönetmesinin tabii hakkı olduğu ilkelerini benimsedikleri için inanıyorlardı. Padişahın iradesine rağmen Anadolu’da gelişen direniş hareketi, başlangıçta padişahın işgal altında serbest iradesini kullanmadığı tezine sarılmış, mücadelenin onun kurtarılması için yapıldığını ileri sürerek destek sağlamıştı. Şayet İstanbul hükümeti, “Beni Ankara hükümeti temsil ediyor” deseydi, saltanatın ilga gerekçesi ortadan kalkacak, bir ihtimal meşruti monarşiye geçişin temeli atılacaktı. İstanbul hükümeti başarısına herhangi bir katkıda bulunmadığı kurtuluş hareketinin başarısından yararlanmayı kabullenerek, kendisini kurtarmayı isteyenlerin bile savunamayacağı bir tutum sergilemiştir çünkü İstanbul hükümetine yapılan davetin, Ankara hükümetinin karşısına meşruiyet sorunu da çıkaracak ve Müttefikler karşısında pazarlık gücünü kırarak bir adımdan öteye bir amaç gütmeyeceği aşikârdı.

Saltanatın yıkılması hâkimiyetin kime ait olduğu sorusuna verilen cevabı kesinleştirmiştir. Sorunun cevabı, yukarıda da kısaca belirtildiği gibi, daha önce Büyük Millet Meclisi’nin açılışında “Hakimiyet bila kaydû şart milletindir” şeklinde verilmiş ve aynı ibare 1921 Teşkilat-ı Esasiye kanununda tekrarlanmış olmakla beraber, İstanbul hükümeti varlığını sürdürdüğü ve meşru otoritenin kendileri olduğunu ileri sürdüğü sürece, meşru otoritenin kim olduğu sorusuna, bazı milletvekilleri de dahil, farklı cevaplar verebiliyordu. Saltanatın ilgasıyla birlikte “Hakimiyet Sultana ve/veya onun hükümetine aittir” cevabının verilmesi olanağı ortadan kalkmıştır. Bu söz hâkimiyetin kime ait olmadığını berraklıkla ifade etmekle birlikte, hâkimiyetin sahibi olduğu ifade edilen milletin yeterince tanımlandığını söylemek kolay değildir. Osmanlı İmparatorluğu’nun

son döneminde, yukarıda da ifade edildiği gibi, bir milletleşme arayışına girilmiş, Osmanlı, İslam ve Türk milleti gibi muhtelif cevaplar önerilmiş ancak bunlar yerleşiklik kazanmamıştı. Hatta bir kişinin eşanlı olarak kendisini bu üç millete mensup, yani Osmanlıcı, İslamcı ve Türkçü olarak görmesi dahi mümkündür. Ankara hükümeti, zaman içinde milleti tanımlamak, bu ibareye bir içerik kazandırmak, başka bir ifadeyle adına hâkimiyetin tasarruf edilen milleti inşa etmek yönünde faaliyet göstermiştir.

KÖKLÜ VE NİTELİK DEĞİŞTİRİCİ ADIMLAR

“Türk devrimi neyi değiştirdi” sorusunun ilk cevabını yürüttüğümüz çözümleme çerçevesinde vermiş olduk. Devrim iktidarın kaynağını değiştirilemeyecek ya da geriye döndürülemeyecek şekilde Sultan’dan alarak, tanımlanmaya muhtaç olduğunu teslim ettiğimiz “millete” vermiş, daha sonraki dönemlerde milleti oluşturmaya gayret etmiştir. Bu analize göre, Cumhuriyet’in kurulması devrimin tabii sonuçları arasındadır. Darnton’un benzetmesini kullanacak olursak, baraj saltanatın ilgasıyla yıkılmış, ardından çok sayıda değişiklik gelmiştir. Şüphesiz bunların başında Cumhuriyet’in kurulması vardır ki, onu da geriye döndürülemeyecek bir olay olarak vurgulamamız gerekmektedir. Artık ülkenin bağımsız cumhuriyet kalıbından çıkması, farklı bir yönetim biçimine geri dönmesi mümkün gözüküyor. Şimdi de köklü ve nitelik değiştirici bulduğumuz diğer değişiklikler üzerine eğilerek, Türk devrimi hangi yönleriyle devrimdi sorusunu yanıtlamaya devam edeceğiz.

SINIRLARI DEĞİŞMEZ MİLLİ DEVLET

Yeni kurulan devlet, bir milli devlettir. Milli devletin özelliği, bir milletin yaşadığı topraklar üzerinde kurulu olması ve sınırlarının belli olmasıdır. Hemen belirtelim ki, millet olarak tanımlanan toplulukların yaşadıkları alanların bir bölümünde birden fazla millet yaşayabiliyor. Ayrıca, bir milletin kendisinin olduğunu ileri sürdüğü bazı alanlar, başka devletlerin yönetiminde olabileceği gibi, milletin kendi toprağı olarak gördüğü alanlarda başkaları da hak iddia edebiliyor. Dolayısıyla, komşu devletlerin millete ait topraklar konusunda birbiriyle sınır ihtilafları yaşamaları istisnai bir olay değildir. Ancak bu, milli devletin sınırları belli bir toprak üzerinde hâkim olduğu ilkesini ortadan kaldırmaz. **Sınırların belli olma ilkesi, imparatorlukların toprak anlayışından köklü bir biçimde ayrılmaktadır. İmparatorluğun yöneteceği toprakların nereleri olacağını milletin yaşadığı alan gibi bir ilke değil, imparatorluğun askerî gücünün nereleri ele geçirip elde tutmaya yeterli olduğu belirler.** İmparatorluklar, nitelikleri itibarıyla çokuluslu oldukları gibi, sınırları da her zaman değişime açık olmuştur.

Yeni kurulan Türk devleti başlangıçtan itibaren sınırların değişmezliği ilkesini benimsemiştir. Bu hemhudut komşu bölgelerde bazı toprak ihtilafları olmadığı anlamına gelmemiştir. Nitekim Misak-ı Milli hudutları içinde bulunan Musul’un Türkiye’ye verilmesi için İngiltere’yle mücadele edilmiş, sonunda Cemiyet-i Akvam’ın kurduğu komisyonun İngiltere lehine kararı

isteksizce olmakla birlikte kabul edilmiş, bilahare Ankara Antlaşması'yla sınır kesinleşmiştir (Hürmüzlü, s. 109-120). Keza, Hatay'ın anavatana katılması için de mücadele edilmiş, bu defa yeni bir dünya savaşına gidilirken Türkiye'nin dostluğunu korumak isteyen Fransa, bölgenin statüsünde değişiklik yapmaya ikna edilerek, ikinci aşamada bir halkoylaması istenen sonucu getirmiştir (Gürkaynak, 2008, s. 181-184).

Bu değişiklikler esas perspektifi kaybetmemize neden olmamalıdır: Türk milli devleti sınırların değişmezliğini tanıyan bir milli devlettir. Günümüzde bu ilke, ülkenin siyaset anlayışına değişmez biçimde yerleşmiştir. Bugün siyasi liderler sık sık, "başkasının toprağında gözümüz yok, kimseye verecek toprağımız da yok" türünden demeçler verirken, bu ilkeyi dile getirmekte ve yinelemektedirler. İmparatorlukları niteleyen, "gücünün yettiği kadar toprağı elde et ve elinde tut" diye özetlenebilecek anlayış bir daha geri gelmeyecek şekilde değişmiştir. Toplumda başka ülkelere ait torakları ele geçirmek türünden yaygın bir özlem de bulunmamaktadır.

MİLLET İNŞA ETME SORUNU

Kurulan devletin bir milli devlet olduğunu ifade ettik, bu da milletin devleti anlamına geliyor ama devletin sahibi olan millet nedir, kimlerden teşekkül etmektedir? Tartışmamıza, "millet" sözcüğünün siyasette yaygın bir kavram olarak kullanılmasının Fransız İhtilali'nin bir ürünü olduğuna işaret ederek başlayabiliriz. Şüphesiz, Fransız İhtilali'nden önce de daha çok belirli coğrafi bölgelerde yoğunlaşmış olarak yaşayan, aynı dili konuşan, aynı kültürü paylaşan insanlar bulunuyordu, bunlara belki millet diye atıfta da bulunuluyordu ama kavramın içeriği siyasi olmaktan ziyade etnik-sosyolojikti. Bazı ortak niteliklere sahip toplulukların bağımsız siyasi yapılaşmanın temel taşı oluşturduğuna dair yaygın bir siyasi düşünce yoktu. Fransız İhtilali öncesi uluslararası düzenin temel aktörü çokuluslu imparatorluklardı.

İhtilal, Fransız krallığını yıkıp, yönetme hakkını da Fransız milletine dayandırınca, Avrupa'yı yöneten asiller, eğer tedbir almazlarsa iktidarlarının elden gideceğini kestirdiklerinden Fransa'daki ihtilal rejimini bir an önce sonlandırma gayretine giriştiler. Fransa'nın bu saldırı karşısında başvurduğu silahlardan biri de özellikle Avusturya İmparatorluğu'na karşı İtalyan milliyetçiliğini tahrik etmek olmuştur. Hemen belirtelim ki, yaşanan iktisadi gelişme ve bunun sosyopolitik sonuçları zaten geliri yaratan bölgelerde imparatorlukların maddi kaynak taleplerine karşı direnme, başka bir ifadeyle imparatorluk boyunduruğundan kurtulmak için bir zemin oluşturmuştu. Çoğu insan gelir yaratmakta fazla rolü olmayan, buna karşılık arazinin büyük bölümünün maliki olup yaratılan gelirlere el koyan asiller-kilise ittifakına karşı vaziyet almıştı. Yine de unutmayalım ki, Napolyon'un kendi imparatorluğunu kurmaya dönük hatalı girişimleri sonucunda tükenen Fransa'yı Avusturya yenmiş; 1815 Viyana Kongresi'ne "milliyetçilik görüldüğü yerde ezilmelidir" yaklaşımı diye özetlenebilecek bir yaklaşım egemen olmuştur. Ancak bu girişimlere rağmen milletlerin bağımsız devlet kurma düşünce ve istekleri öldürülemedi, gelişmesini sürdürmüştür. Takriben yüzyıl sonra Birinci Dünya Savaşı bitiminde, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı gibi çokuluslu imparatorluklar da sona ermiştir.

Fransız İhtilali'nin yaymağa çalıştığı ve hedefi milli devlet kurmak olan siyasi milliyetçilik kısa sürede Osmanlı İmparatorluğu'na da sıçramıştır. Nitekim 1820'de başlayan Mora İsyanı, 1829'da Yunanistan'ın bağımsızlığıyla sonuçlanmıştır. Aynı yüzyılın ikinci yarısı Romanya ve Bulgaristan gibi ülkelerin ayrılma mücadeleleriyle geçmiş, 20. yüzyılın başında bu milliyetçi kopma sürecine Araplar da katılmışlardır. İmparatorluğun kurucu unsuru olan ve yönetimi çokuluslu bir kadroyla gerçekleştiren Osmanlıların milliyetçilik akımları karşısında kendi milliyetçiliklerini oluşturmakta isteksiz ve müteredit tutum sergilemesine şaşırılmamalıdır. Bu belirsizlik Kurtuluş Savaşı esnasında dahi devam etmiş, adına mücadelenin yürütüldüğü "milletin" niteliği belirsizliğini korumuş, bir din birliği mi, bir etnik birlik mi, yoksa mahiyeti pek de belli olmayan "kaynaşmış bir kitlenin" kader birlikteliği mi sorusunun üzerinde durmaktan kaçınılmıştır.

Değindiğimiz belirsizliğin altında yatan unsur, milletin etnik veya sosyolojik tanımı ile siyasi tanımlarının birbirleriyle örtüşmemesi ve aralarında gerilim yaşanmasıdır. Siyasi statüsünden bağımsız olarak etnik anlamda bir millettense söz etmek mümkündür. Nitekim Avusturya İmparatorluğu'nun ahalisi Alman kökenliler yanında Macarlar, muhtelif Slav kökenli topluluklar, Romenler, İtalyanlar ve diğer nüfustan oluşuyordu. Bir ideal tip² olarak tanımlanacak olursa, etnik bir millet, o millete mensup olduğunu düşünenlerin oluşturduğu bir camiadır. Mensubiyet duygusu aynı dili konuşmak, aynı inanç sistemini benimsemek, aynı coğrafi bölgede yaşamak, hatta aynı tarihi veya ortak bir kültürü paylaşmış olmak gibi muhtelif ve farklı ortak niteliklerden kaynaklanabilir. Buna karşılık ideal tip olarak siyasi milleti tanımlayacak olursak, burada sınırları belli topraklarda aynı yönetim altında yaşayan; başka bir ifadeyle aynı siyasi birimin vatandaşı olanların oluşturduğu bir topluluğun varlığı söz konusudur. Bu kişiler, etnik anlamdaki milletin niteliklerini haiz olmayabilir, millet üyeliği sıfatını vatandaş olmakla edinirler. Doğal olarak, sözünü ettiğimiz ideal tipler bu yalın halleriyle görgül olarak yoktur. Etnik milletler siyasi bağımsızlık peşinde koşup, aynı zamanda siyasi bir millet sıfatını da kazanmayı amaçlayabilirler, fakat çoğu zaman bağımsız devlet kurmayı öngördükleri alanlarda farklı etnik nitelikleri olan bazı toplulukların da barındığını kabul etmek zorundadırlar. Buna karşılık, milli devlet modelinde kurulan bir siyasal yapıda yönetilen farklı etnik niteliklere sahip unsurlara ortak etnik nitelikler kazandırmak için muhtelif siyasetler izlenebilir.

Konuya tarihî bir bakış açısıyla yaklaşacak olursak, milli devletin ortaya çıkışı belirli bir coğrafi bölgede yoğun olarak yaşayan ve kendini sosyolojik anlamda millet olarak algılayan toplulukların bağımsız devlet kurmaya yönelmesiyle gerçekleşmiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi, böylece çokuluslu imparatorluklar yıkılmıştır. Ancak, milli devlet bir siyasi örgütlenme modeli olarak yerleşmeye başlayınca, belirli bir toprağa egemen olan farklı yapıdaki devletler yönettikleri nüfusu milletteştirmeye yönelmişlerdir. Bunu gerçekleştirmek için başvurulan yöntemler arasında, nüfusa ortak etnik nitelikler kazandırmak ya da böyle nitelikleri güçlendirmek de bulunmaktadır. Bu gelişme etnik-siyasi millet geriliminin de temelini oluşturmaktadır. Birden fazla

2 İdeal tip, bir tanımın bütün gereklerine istisnasız uymak gibi gerçekte gözlenemeyen bir olguyu anlatmak için kullanılan bir ifadedir. İlk olarak Alman sosyolog Max Weber tarafından önerilmiştir.

etnik millet aynı topraklarda yaşadığı için, siyasi millete etnik nitelik kazandırma girişimleri sayıca baskın olan etnik milletlerin niteliklerinin diğerlerince de özümsemesi yönünde baskılar yaratmış ve bu nedenle gerilimler doğmuştur. Gerilimleri hafifletmek veya siyaseten önemsizleştirmek için siyaseti laikleştirerek dinî farklılaşmaları siyasetin dışına çıkarmak, siyasi eşitliği ön plana çıkararak dil, köken vb. farklılaşmaları ikinci plana itmek ya da kültür alanındaki etnik farklılaşmaya olumlu yaklaşarak ifade edilmesine fırsat tanımak ve böylece farklılaşmayı tabiiileştirmek türünden yollara gidilmiştir. Bu yoldan birçok toplumda etnik-siyasi millet gerilimi giderilmiş gibi görünmekle birlikte, son yıllarda yaşanan göç olaylarına karşı verilen toplumsal tepkiler, gerilimin tamamen giderilmediğini, alenen ifadesinden kaçınıldığını, ama koşulların değişmesiyle birlikte avdet edebileceğini göstermiştir.

Şimdi bu genel çözümlenmeyi, Türk tecrübesinin değerlendirmesinde kullanalım. Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesinden sonra, başını Osmanlı subaylarının çektiği kurtuluş mücadelesi yeni bir devletin kurulmasıyla sonuçlandı. Bu devlet meşruiyetini milletin hâkimiyetine dayandırmıştır. Önce TBMM açılmış, daha sonra saltanat lağvedilmiş, nihayet Cumhuriyet ilan edilmiştir. Pekiyi, adına devlet kurulan bu milleti nasıl tanımlayabiliriz? Bu soru karşısında, Türk devleti kurulduğu dönemde cevabın bulanık olduğunu teslim etmemiz gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan ayrılıkçı milliyetçilikler, geri kalanların kendilerini nasıl tanımlayacakları sorusunu da beraberinde getirmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, geri kalanları bir arada tutmak için önce onları Osmanlılık bayrağı altında toplamak denenmiş, süreç durdurulamayınca İslam'ın bütünlleştirici bir tutkal olacağı ümit edilmiş, sonuç yine hüsrana olmuştur. Daha sonra Türkçülük aşaması gelmiş, fakat bu düşünce tarzı da bir yandan başka ülkelerde yaşayan Türkleri de bir araya getirmeyi öngörmek gibi gerçekçi bir temelden uzak kalırken, diğer yandan toplumun önemli bölümünün farklı kökenlerden gelmesi dolayısıyla yeterince bütünlleştirici bulunmamıştır. Kaldı ki, toplumun önemli bir kesiminde Türk sözcüğü daha ziyade kaba bulunan Anadolu köylüsünü tanımlamak üzere kullanılan bir isimdi. Sözü edilen üç akım tarihi bir sıra izleyerek ortaya çıkmışlarsa da birinin gelmesi öbürünün gitmesi şeklinde cereyan etmemiştir. Dolayısıyla, bir kişi eşzamanlı olarak her üç akımı da benimsediğini düşünebilmiş, ifade edebilmiştir. İlginçtir ki, bir yandan etnik temeli de olan millet arayışları devam ederken, diğer yandan, bir miktar da dış dünyanın baskısıyla, Tanzimat döneminden başlayarak tebaanın eşitliği kabul edilmiş ve gayrimüslim kişiler önemli devlet görevlerine gelmeye başlamışlardı.

Birinci Dünya Savaşı sonrası İmparatorluk dağılıp, savaş sırasında da önemli iki azınlık olan Rum ve Ermenilerin önemli bir bölümü kendi milli devletlerini kurma çabalarının içinde yer alınca, ulusal kurtuluş hareketi çoğunluğu Türkçe konuşan bir Müslüman hareketi olarak gelişmiştir. Bununla birlikte, milletin nasıl tanımlandığı konusundaki karışıklık Cumhuriyet kurulana kadar süregelmiştir. Atatürk'ün dahi, bir Türk-Müslüman ayrışmasını engellemek için "Hepimiz Türküz, hepimiz Müslümanız" şeklinde beyanda bulunduğu bilinmektedir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti milli devlet modelinde kurulduktan sonra, bu devletle uyumlu bir siyasi millet inşası gereği duyulmuştur.

Bu millet nasıl bir millet olacaktı? Lozan'da azınlıklara imtiyazlar tanınmayacağı konusunda direnen Türk heyeti, herkesin kanun önünde eşit olacağını beyan ederek, siyasi anlamdaki milletin kimliklerine bakılmaksızın eşit haklara sahip olan vatandaşlardan oluşacağını kabul etmişti. Ancak, siyasi eşitliğin toplumu aynı kaderi paylaşan bir varlığa dönüştürmek için yeterli olamayacağı endişesi, Cumhuriyet sonrası vatandaşlar topluluğunun etnik-dinî kimliğinin vurgulanması ve geliştirilmeye çalışılmasıyla sonuçlanmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra izlenen millet inşa etme politikasının temelinde “herkes Türktür” anlayışı yatmaktadır. Gayrimüslim azınlıklar, kullanılan sıfattan da anlaşıldığı üzere “azınlıklar,” ve hukuk önünde eşit konumda olsalar da siyaset açısından bakıldığında millet tanımının içinde yer almamaktadırlar. Müslüman olma şartına uyup Türkçe konuşanların ise hepsi Türk'tür (Turan, 1991).³ Türkçe bilmeyen “Müslümanlar” da zamanla Türkçeyi öğreneceklerdir.

Türk milletini inşa etmenin başlıca aracı okullar ve eğitim, erkekler için buna ilaveten askerliktir. Millet inşa etme sürecinin daha yoğun seyrettiği dönemlerde, okulda çocuklara “ülkelerini ve uluslarını özünden çok sevmeleri” düşüncesi benimsetilmek istenmiş, Türklerin tarihi olarak Anadolu yarımadasında yaşadıklarını, Etilerin ve Sümerlerin Türk kökenli oldukları ama ayrıca Orta Asya'dan da buraya büyük bir göç dalgasının geldiği öğretilmiş, kendilerine dünya dillerinin Türkçe kökenden geldiği anlatılmış, ayrıca içinde çok sayıda zaferin yer aldığı şanlı bir Türk tarihiyle tanışmaları sağlanmıştır. Okulda izlenen bu toplumsallaştırma siyaseti yanında, toplum hayatında da kişilerin Türk etnik kimliğini benimsemeleri, farklı bir kamusal kimlik ifade etmemeleri, kamu hayatında (örneğin devlet dairelerinde, mahkemelerde, iş sözleşmelerinde) Türkçeden başka dil kullanmamaları esas alınmış, diğer yerel dillerin kamu hayatında kullanılmalarının yasaklanması öngörülmüştür.

Doğal olarak, milli kimlik zaten farklı milletler oldukları bilinen İngiliz, Fransız veya Almanlara karşı değil, İmparatorluk döneminde aralarında fark gözetilmeyen fakat yeni kurulan devletin sınırları dışında yaşayan çoğu Arap kökenli Müslüman ahalisine karşı oluşturulacaktı. Bu çerçevede, devrimler sürerken 1928 yılında Latin alfabesinin benimsenmesi, 1930'lu yıllarda dilde Türkçeleşme hareketi aracılığıyla Arapça ve Farsça kelimelerin dilden ayıklanmaya girilmesi de milli kimlik oluşturma sürecinin bir parçası olarak görülebilir. Şüphesiz harf devrimi ve dil devrimi gibi adımlar birden fazla amaca hizmet eden gelişmelerdir. Örneğin, harf devrimi Türkçe okumanın standartlaşması için de zorunlu idi, okuryazarlık kazanmayı da kolaylaştırıyordu. Keza, dil devrimi de yönetici dili-toplum dili gibi bir farklılaşmayı gidermeyi, yeni kurumları eski çağrışımlardan kurtarmak gibi hedefleri gerçekleştirmeyi de öngörüyordu. Ancak, bu değişikliklerin farklı bir milli kimlik oluşturmakta, dolayısıyla millet inşa etmekteki rolü de gözden kaçırılmamalıdır.

³ Müslüman olma şartından kasıt, kişinin inançlı, dinin vecibelerini yerine getiren bir kişi olması değildir. Kişinin isminin Hıristiyan veya Musevi olmaması, anne ve babasının isimlerinin de aynı nitelikte olması, kişinin Müslümanlık dışında bir dine bağlılığını alenen beyan etmemesi Müslüman olarak nitelendirilmesi için yeterlidir.

Cumhuriyet'in millet inşa etme çabalarının geçmişten bir kopuşu simgelemekten çok, eskinin yeni kalıplar içinde tekrarı biçiminde değerlendirilmesi mümkündür. Şüphesiz, egemenliği millete atfetmek, milletin sınırları belli bir toprakta yaşadığını, sınırların değişmezliğini şiar edinmek imparatorluk geleneğinden kesin çizgilerle ayrılan tutumlardır. Hızlı, köklü, nitelik değiştirici, ya da devrim kavramını tanımlayıcı ifadeleri hatırlayacak olursak, yapılanlar devrim niteliğindedir. Bir milli devlet kurulmuş, bir milletin inşasına uğraşılmış ve başarı sağlanmıştır. Bunların değişmesi ve eskinin avdet etmesi mümkün gözükmemektedir.

Buna karşılık, Cumhuriyet'in kurulmasını izleyen millet inşa etme sürecinde siyasi toplumun dini-etnik kalıplarla tanımlanması, geçmişten yeterince kopulamadığına işaret etmektedir. Hatta benimsenen anlayışın içerdiği dinî azınlıklara dönük tavır, kurulması hedeflenen siyasi toplumun daha ziyade Tanzimat öncesini andırdığını akla getirmektedir. Dünya Savaşı öncesi ve sırasında bazı gayrimüslim azınlıkların milli devlete temel teşkil edecek toprakları kendilerinin de içinde yer alacağı başka devletlere mal etme çabaları bu tercihe bir zemin hazırlamış olabilirse de, sonuç, millet inşasında eskiye dönüş olmuştur. Bu anlayış günümüzde de süregelmekte, ülkede etnik ve dinî farklılaşmanın tabii telakki edildiği bir siyasi millet oluşmamaktadır. "Siyasi" milletin bütünlüğünü etnik ve dinî bakımdan homojenleşmek yoluyla kurma gayretleri gerek içerde gerek dışarda ağır maliyetler doğurmakta, fakat başarılı bir sonuç alınmamaktadır. Bununla beraber, toplumsal farklılıkların tabiileşmesi ve siyasi toplumu bu farklılıkları içerecek şekilde yeniden tanımlama süreçleri, yavaş olsa da işlemektedir.

LAİKLEŞME

Türk devriminin geçmişten kopuşunu en iyi simgeleyen olgunun, yeni cumhuriyetin laikliği benimsemesi olduğu her zaman dile getirilen bir husustur. Gerçekten de otoritenin dinle meşrulaştırıldığı bir sistemin yerine milletle meşrulaştırılan bir sistemi getirmenin, kapsamlı, kesin ve niteliksel değişimi içeren bir adım olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Saltanatın ilgasıyla başlayan süreç, siyasi otoritesini kaybettiğini kabullenemeyen halifenin eylemleri karşısında 1924 yılında hilafetin de ilgasıyla devam etmiş (Turan, 2017 ve Turan, 1969, s. 77-83) nihayet 1928 yılında devletin dininin İslam olduğuna ilişkin hüküm de anayasadan çıkarılmıştır. Bu arada, daha sonra ele alacağımız gibi, 1926'da tüm vatandaşlara eşit uygulanacak nitelikte, başka bir deyişle, bir din ve mezhebe mahsus olmayan bir düzenleme olan Medeni Kanun kabul edilmiş, din temelli yasalardan uzaklaşarak kadın ve erkeğin eşit bireyler olduğu hususu benimsenmiş, çokeşli evlilik yasaklanmıştır. Hemen ekleyelim, uygulamaya geçirilen fikirler Osmanlı İmparatorluğu döneminde şu veya bu çevrede konuşulmuş ve dile getirilmiş olmakla birlikte, uygulamaya geçirilmeleri ancak saltanat ve hilafetin ilgasıyla mümkün olmuş, bu olaylar adeta bir barajın setlerinin yıkılmasına benzer biçimde değişimin önünü açmıştır.

Bu eylemlerden geri dönülmesi olanaksız olanı hilafetin ilgasıdır. Bilindiği gibi bu kurum, 1512 yılında Mısır'da Memluk iktidarının himayesinde yaşayan halifeden Yavuz Sultan Selim

tarafından teslim alınan bir mevkidir. Görevin devir teslimini “Kutsal Emanetler”in Osmanlı korumasına geçmesi temsil eder. Uzun süreler Sultan’ın bu sıfatı iktisabı, ilerde kendisinin otoritesine karşı kullanılabilir bir mevkii etkisizleştirmek için alınmış bir tedbir olarak görülmüştür. Nitekim Abdülhamit’in İngilizlere karşı bir kaynak olarak kullanabileceğini düşünmesinden önce, herhangi bir sultanın bu sıfatını ön plana çıkarması söz konusu olmamıştır. Başta Abdülhamit olmak üzere onu izleyen ve geleneksel otoriteleri zayıflayan sultanların otoritelerini güçlendirebileceği ümidiyle halifelik üzerinde durmaları, bekledikleri sonucu vermemiştir. Ülke içinde gelişen modernleşme hareketleri açısından, böyle bir sıfatın ya da titrin onları Sultan’ın iktidarını sınırlamak fikrinden caydıracak bir etkisi bulunmuyordu. Ülke dışına bakıldığında, nüfusu çoğunlukla Müslüman olup dinî esaslara göre yönetilen ülkelerin Osmanlı halifesinin otoritesini tanıdıklarına dair fazla kanıt yoktur. 20. yüzyılın başından itibaren Osmanlı’ya karşı Arap bağımsızlığını savunan hareketlere Müslüman Araplar da katılmışlardır. Sultanın Halife sıfatını da taşıması bu hareketleri durdurmamıştır. Savaş sırasında Mekke Şerifi Hüseyin, Osmanlı’ya karşı İngilizlerle işbirliği yapmıştır. Hilafetin, Müslümanların etrafında birleştiği, onların davranışlarına yön verecek bir kurum olmadığı kesindir. Tabii, kurumun bir Sünni Müslüman kurumu olarak görüldüğü, Şii’lerin arasında herhangi bir etkiye zaten hiçbir zaman sahip olmadığı bilgisinin de buraya eklenmesi gerekecektir.

Hilafetin yeniden ihdası olanaklı gözükmemektedir. İlğasından hemen sonra, bu titri kendi uhdesine almak isteyen bazı liderler olmuştur. Mısır Kralı, Mekke Şerifi ve Suud ailesi bu tür özelemleri görmüşlerdir. Fakat kimse ilga sonrasında başkasının uhdesine aldığı bir hilafeti tanımak düşüncesinde değildir. İslam dünyası zaten her biri milli devlet niteliği sergileyen birimler arasında bölünmüştür, hilafet gibi uluslarüstü olmaya özenen bir kurumun halihazırdaki dünya düzeninde bir yeri olmadığı anlaşılmaktadır.

Hilafetin geri gelmesinin olanaksızlığı bir yana bırakılacak olursa, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılan iki faaliyet alanı olarak kavramsallaştırılması ve düzenlenmesi diye tanımlayabileceğimiz laikliğin uygulamasında sorunlar yaşanmaktadır. Konunun berraklığa kavuşması için neyi kastettiğimizi ayırtılandırmak gerekiyor. Dünyanın her ülkesinde toplumda egemen olan inanç sistemleri ve dinden kaynaklanan ahlak kuralları kamusal hayatta önemli bir yer tuttıkları gibi, kamu politikalarına da sınır çizebilirler. Bundan farklı olarak laiklik, devletin tüm inançlara eşit konumda olmasını, herhangi birine öncelik vermemesini, herhangi birinin temsilcisi olmamasını öngörür. Bu açıdan bakıldığında, devrimin, özlediği laiklik ilkesini hayata geçirmekte sorun yaşadığı görülmektedir.

Sorun nedir? Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasi ve dinî otorite Sultanlık mevkiinde birleşiyordu. Devletin muhtelif sorumlulukları arasında Sünni-Hanefi çoğunluğa dinî hizmetler vermek de vardı. Bu hizmeti sultan hükümetinin atadığı memurlar yürütüyor, din bürokrasisinin başında da şeyhülislam bulunuyordu. Ancak, şeyhülislam, devlet dışında yapılmış, kendi faaliyet gelirlerini yaratan, yetki paylaşımı konusunda tarihi bir süreç içinde devletle mücadele ederek

karşılıklı olarak faaliyet ve yetki alanlarını belirlemiş kilise benzeri bir örgütün temsilcisi değil, devletin bir memuru idi. Sultan istediği zaman kendisini görevden alabileceği gibi, erken dönemlerde bazılarının sultan emriyle başının vurulduğu da bilinmektedir. Cumhuriyet kurulduktan ve hilafet ilga edildikten sonra dahi, bir yandan devletin çoğunluğa din hizmeti verme zorunluluğu, diğer yandan bir din bürokrasisinin mevcudiyeti devam etmiştir. Bu gerçek 1921 anayasasında Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin de yer alması vesilesiyle tescil edilmiştir. 1924'te bakanlık statüsü sona erdirilen kurum Diyanet İşleri Başkanlığı adı altında başbakanlığa bağlanmıştır. Bir dönem çok dar bir kadro ve mütevazı bir bütçeyle faaliyet gösteren, hatta yasa değişikliğiyle cami yapımı ve restorasyonu görevini bile Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devretmek mecburiyetinde kalan kurum, siyasi rekabete geçildikten sonra gelişme çizgisine girmiş, günümüzde devlet bütçesinden büyük pay alan, eğitimden hac turizmüne kadar değişik faaliyetler yürüten, ideoloji ile ticareti birleştiren bir yapıya dönüşmüştür.

Din-devlet kaynaşmasının tezahür ettiği diğer bir alan, içinde çocuklara dinî eğitim verilmesinin de yer aldığı dinî eğitim sorunudur. Dinin devletin dışında örgütlendiği ortamlarda dinî eğitim hizmetinin dinî örgütlere ait bir sorumluluk olması tabiidir. Buna karşılık, devletten dinî hizmet de beklenen ortamlarda, din öğretimi tüm dinlere eşit mesafeyi koruyarak nasıl yapılacaktır? 1928'de devrimlerin olanca hızıyla uygulandığı dönemde, devletin dinî niteliği anayasadan çıkarıldıktan sonra ilk ve ortaöğretimdeki din dersleri de müfredattan çıkarılmış, 1933'te Üniversite Reformu yapılırken Darülfünun'daki ilahiyat kısmı da kapatılmıştır. Devlet dinî öğretim alanından çekilmiştir. Nihayet, 1937'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilkeleri anayasaya eklenirken laiklik de bir ilke olarak anayasada yerini almıştır.

1948'de çok partili hayata geçilirken üniversite öncesi öğretimde din dersleri tercihe bağlı olarak müfredata geri dönmüştür. 1949'da ise Ankara Üniversitesi'nde bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır (Ayhan, t.y.). Daha sonraki yıllarda devletin sağladığı din öğretimi giderek yaygınlaşmıştır. Gelişmeler üç alanda yoğunlaşmıştır. İlk olarak ilk ve ortaöğretimde din dersleri ihdas olunmuş ve 1982'ye kadar seçimlik olan din dersleri o tarihten itibaren zorunlu kılınmıştır. İkinci olarak, ortaöğretimdeki meslek okulları listesine İmam Hatip okulları diye bir okul türü eklenmiştir. Başlangıçta imam-müezzin ihtiyacına cevap vermesi amaçlanan bu kurumlar, günümüzde bir meslek okulu olmaktan ziyade bir tür dinî lise kimliğini kazanmış, iktidarda dindar-muhafazakâr kadrolaşmanın çekirdeğini oluşturmuşlardır. Üçüncü olarak, ilahiyat fakülteleri, yüksekokulları ve araştırma enstitüleri en hızla yaygınlaşan yükseköğretim kurumları arasına girmişlerdir. Tüm bu kurumlarda Sünni-Hanefi düşünce, yorum ve tatbikat ön planda gelmektedir.

Dinî öğretimin devlet eliyle ve bir mezhebin öğretisi ve tatbikatını esas olarak yürütülmesi, azınlık haklarını korumayı ve tüm vatandaşlara eşit muamele etmeyi Lozan'da kabul eden Türkiye açısından bir sorun teşkil etmez mi? Uluslararası anlaşmalara ya da en azından Lozan barış görüşmelerine konu olan azınlıkların kendi dinî kurumlarını kurmaları ve her türlü dinî hizmeti kendi kaynaklarıyla vermeleri devlet tarafından kabul edilmiştir. Türkiye, böylelikle uluslararası taahhütlerine sadık kaldığını ileri sürmektedir. Ancak, Türkiye'de hakları uluslararası anlaşma-

lara konu edilmemiş gayrimüslim, diğer farklı inanç sistemlerine bağlı veya Müslüman olup da Hanefi-Sünni olmayan azımsanmayacak bir nüfus bulunmaktadır. Cumhuriyet bu nüfusun din işlerini farklı biçimde düzenlemekle ilgilenmemiş, onların farklı oldukları görmezlikten gelinmiş, çoğu zaman devletin uyguladığı din öğretimi programlarına uymaları beklenmiştir. Özellikle Müslüman olup Hanefi-Sünni tercihin dışında kalanların hâkim olan dinî tercihin öğretimine katılmalarında ısrarcı olunmuştur.

Görüldüğü gibi, laik olması gereken bir devlet, tarihî bir gelişme çizgisinin devamı olarak nüfusun Sünni-Hanefi kesimine giderek yoğunlaşan, hatta her zaman toplumca talep edildiği kesin olarak bilinmeyen çok boyutlu din hizmeti sunmaktadır. Bu hizmet herkesin ödediği vergilerden karşılanmakla birlikte, resmi inancı paylaşmayanlara (gayrimüslimler, Şiiler, Aleviler, agnostikler, ateistler, hatta deistler) herhangi bir din hizmeti verilmemektedir. Böylece devletin tüm inançlara eşit mesafede olması yönündeki en önemli laiklik prensibi ihlal edilmektedir. Toplum kesimlerinin din hizmeti ihtiyacını bedelini kendilerinin ödemesi yoluyla karşılaması veya her türlü inanç grubunu fonlama türünden laik devletle daha uyumlu olacak çözümler aranmamıştır. Günümüzde kamuoyundan (seçmenden) gelen yoğun baskılar sonucu Alevi inancına sahip vatandaşlara tatmin edici bulunmayan bazı desteklerin sağlanması söz konusu olmaktadır. Ancak genel sonuca varmak gerekirse, her ne kadar hilafet geri gelmeyecek bir şekilde ortadan kalkmışsa da devletin belirli bir din ve mezhebe destek vermesi ve bu desteğin giderek artması, devrimin laik niteliğini hayata geçirmekte ve korumakta başarısız kaldığı göstermektedir. Özellikle siyasi rekabete geçilirken ve sonrasında, Crane Brinton'un deyimiyile bir "restorasyon" döneminin başladığı ve kapsamının genişleyerek sürdüğü dikkati çekmektedir.

TOPLUMDA KADININ DEĞİŞEN YERİ

Türk devrimini incelerken, kadın devrimi diye bir dönüşümden söz edilmediğini biliyoruz. Ancak, değişik alanlarda yapılan değişimler toplumda kadının yeri ve rolünün güçlü bir dönüşüm yaşadığını görmemize engel teşkil etmemelidir. Günümüzde Türk toplumunda kadının yeri ve rolü, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan diğer ülkelerden çok farklıdır. Bu alanda kaydedilen gelişme, ısrarla uygulanan siyasetler fakat tedricen ilerleyen bir süreç sonucu ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma sürecinin hızlandığı 19. yüzyılın sonuna doğru ve 20. yüzyılın başında ileri gelen kişilerin ve ailelerin yaşam biçiminde meydana gelen değişiklikler arasında kadının yeri ve rolü de bulunuyordu. Bu değişiklik sadece giyimde değil, hayatın hemen her alanında ifadesini buluyordu. Örneğin, nüfusun bu kesiminde taaddüd-ü zevcat (çokeşlilik) daha az uygulanır hale gelmişti. Eşler, hayatın ikinci bir eşle paylaşılmasını kabullenmiyorlardı. Yine bu dönemde, ilk defa kadın yazarların çoğaldığına şahit oluyoruz. Daha genel olarak, kadınların da okumaları yönünde baskılar yoğunlaşmış, kadınların devam edeceği okulların sayısında artış meydana gelmişti. Ancak, bu gelişmeler kadın-erkek eşitliğinin kurulması yönünde köklü bir değişiklik çerçevesinin bir parçasını oluşturmuyor, eşitsizlik çerçevesinde iyileşmelere işaret ediyorlardı.

Öncelikle, Cumhuriyet'in kadının toplumdaki yerini erkeklerle eşit biçimde tanımlamasının önündeki temel engellerden birinin İslam medeni hukuku çerçevesinde kadının statüsünün erkekten farklı olduğunu ve bunda kadınları erkeklerden daha düşük konuma yerleştiren bir yaklaşımın egemen olmasının başlıca rolü oynadığını tespit etmemiz gerekiyor. Miras haklarından başlayıp, boşanmanın bir erkek imtiyazı olması ve mahkemede kadının şahitliğinin geçerlik seviyesine kadar uzanan bir dizi kural, kadın ve erkeklerin eşit olmadığı varsayımı üzerine bina edilmişti. Lozan'da tüm vatandaşların aynı kurallara tabi olacağına ilişkin yapılan vaatlerde, muhtemelen herkes Müslümanların ve gayrimüslimlerin eşitliğini düşünüyor, cinsiyet eşitliği zihinleri meşgul etmiyordu. Ancak, 1926'da yeni Medeni Kanun kadın-erkek eşitliğini kabullenerek yasalaşmıştır. Buna imkân veren koşulların birden fazla olduğunu düşünmek mümkündür. İlkin, biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, bu yönde gerek yönetim gerek toplum katında ilerleyen Batılılaşma çizgisi kadın-erkek eşitliğini destekler mahiyette idi. İkinci olarak, savaş sırasında kadınların da mücadeleye vazgeçilmez katkılar yaptıkları görülmüştü. Üçüncü olarak, kanun büyük ölçüde İsviçre'nin Neuchatel kantonunda yürürlükte olan ve kadın-erkek eşitliğini benimseyen medeni kanundan esinlenerek hazırlanmıştı. Dördüncü olarak, 1924'te hıfzın lağvından sonra, böyle bir değişikliğe kurumsal düzeyde muhalefet edecek bir kurum kalmamıştı. Son olarak, devrimci kadronun kendisi kadın-erkek eşitliğinin kurulmasını toplumu çağdaştırma vizyonu ve projesinin bir parçası olarak görüyordu. Hangi faktörün belirleyici olduğunu belirlemek güç olmakla birlikte, böyle bir dönüşümün devrimci kadronun iradesinin arkasında olmadan gerçekleşmesinin düşük bir olasılık olduğunu vurgulamamız gerekiyor. 1928 yılında devlet dinine ait referansların anayasadan çıkarılması değişime itiraza dayanak teşkil edecek bir temelin de etkisizleştirilmesi anlamına gelmiştir.

Medeni kanunda kurulan eşitlik, medeni kanunla düzenlenen konularla sınırlı kalan hukuki bir eşitlik olup, her alanı kapsamamaktadır. Değişim, zaman içinde ilerleyecektir. Nitekim bu yönde önemli bir adım kadınlara oy hakkının tanınmasıdır. Önce 3 Nisan 1930'da çıkan Belediye Kanunu'nda kadınlar da seçme ve seçilme hakkını elde etmişler; bunu 26 Ekim 1933'te Köy Kanunu'nda yapılan değişiklikle kadınların muhtar seçimlerinde oy kullanma ve seçilebilme hakkına kavuşmaları izlemiş, nihayet 5 Aralık 1934'te yapılan anayasa ve 11 Aralık'ta yapılan milletvekili seçim kanunu değişiklikleriyle hak milletvekili seçimlerine de yaygınlaştırılmıştır ("Türkiye'de kadınlara", t.y.)

Hukuk alanında sağlanan ilerlemeler toplumsal kültürde ve siyaset alanında aynı hızda paralel bir değişimin gerçekleşeceğine güvence oluşturmadığı gibi, eşitsizliği veri kabul eden ve yasalarda yer alan birçok hüküm ya bir sorunla karşılaşılınca ya da toplumsal anlayışlar değiştikçe zaman içinde değişmiştir. Örneğin, kadınların bir işte çalışmak için kocalarından izin aldıklarını belgelemeleri, keza yurtdışına yalnız çıkışlarının izne tabi olması gibi uygulamalar zaman içinde kalkmıştır. Karma öğretim, Cumhuriyet'in erken yıllarından itibaren imkân dahilinde olmakla birlikte, okulların özel nedenler olmadıkça karma olacakları ilkesi ancak 1973 yılında

kurallaşmıştır. Okullaşma oranları zaman içinde birbirine yaklaşıp da kadınlar erkekleri geriden izlemeye devam etmektedirler. Buna karşılık kadınların faal işgücü içinde işgal ettikleri yer erkeklerin çok gerisindedir ve gelişmiş Batı ülkelerine kıyasla da çok mütevazıdır. Aynı şekilde, siyasette seçimle gelinen görevlerde kadın oranı çok düşüktür ve çok yavaş değişmektedir.

Kadın-erkek eşitliği yönündeki ilerleme siyasette egemen olan koşulların etkisi altındadır. Başka bir ifadeyle, değişik dönemlerde göreve gelen hükümetlerin kadın erkek eşitliğine verdikleri önem ve eşitliği sağlamaya dönük olarak attıkları adımlar birbirinden farklı olmuştur. Genel bir gözlemlerde bulunmak gerekirse, yasalarda dönem dönem yapılan değişiklikler değişimin önünü açmış olmakla beraber, daha güçlü değişme toplumda kadın-erkek eşitliğinin giderek tabiileşmesi sonucu gerçekleşmiştir. Kentleşme, iktisadi gelişme, kadın emeğine duyulan ihtiyacın yoğunlaşması ve benzeri faktörleri bu değişimin itici güçleri arasında saymak gerekecektir. İlginç olarak, kadın-erkek eşitliği toplumun dinen muhafazakâr kesimleri arasında da yaygın destek bulabilmektedir. Bu bağlamda, Türk hükümeti kadınların maruz kaldığı şiddete karşı hazırlanan İstanbul Sözleşmesi'ni 2011 yılının 11 Mayıs günü ilk imzalayan ve hayata geçirmeyi öngören ilk ülkelerden biri olmuştur. Sözleşme 1 Ağustos 2014'te yürürlüğe girmiştir. Anlaşmayı imzalayan hükümet 20 Mart 2021'de sözleşmeden çekilmiştir ("İstanbul Sözleşmesi nedir", t.y.) İyi örgütlü bazı muhafazakâr yapılanmaların baskısı altında alındığı tahmin edilen bu hükümet kararı, hükümete yakın kadın örgütleri arasında dahi memnuniyetsizlik uyandırmıştır. Hükümet bir yandan kadın haklarını korumaya ve ilerletmeye kararlı olduğunu açıklarken, diğer yandan da kadınların toplumsal eşitlik alanında kazandıklarını ellerinden almak isteyen muhafazakâr çevrelerin baskıları altında bocalamaktadır.

Kanaatimizce, Medeni Kanun'un başlangıcını oluşturduğu kadın-erkek eşitliğinin yerleşik kılınması süreci devam etmektedir. İşaret edildiği gibi, inişli ve çıkışlı seyreden bir süreç olmakla birlikte, böyle bir durumu arzulayanlar bulunsun da geriye dönülmesi, devrim öncesi durumun iade edilmesi mümkün ve muhtemel gözükmemektedir. Cumhuriyet devrimi kadın ve erkeğin toplumsal konumlandırılmalarının temelini değiştirmiş, değişmezliği sağlayan hukuki-dinî çerçeveyi yıkmış, böylece kesin ve niteliksel değişiklik taşıyan bir adım atmıştır.

MERKEZİYETÇİLİK VE SİVİL TOPLUM KUŞKUSU

Türk devrimi, siyasi iradenin millettten kaynaklandığı felsefesi üzerine bina edilmiş olmakla beraber, çalışmamızın başlangıcında da belirttiğimiz gibi, geniş kitlelere dayalı bir toplumsal hareketin gerçekleştirdiği bir değişim değildir. Yönetici seçkinler arasında doğmuş, gelişmiş, güçlenmiş ve Birinci Dünya Savaşı sonunda imparatorluğun haritadan silinmesini kabullenemeyen Osmanlı bürokratik seçkinlerinin yerel seçkinlerle işbirliği yapması sonucu başarıya ulaşmış bir çağdaş millî devlet kurma projesidir. Bu durumda, iktidar millettten kaynaklanma gereğiyle meşrulaştırılsa bile, Osmanlı yönetim geleneğinin bazı unsurlarının Cumhuriyet tarafından tevarüs edildiğini teslim etmemiz gerekecektir. Sözü edilen yönetim geleneğinin unsurları nelerdir?

1. Değişimin Toplumdan Değil Merkezden Kaynaklanması

Geleneğin ilk unsurunu cumhuriyet projesinin toplumdaki kaynaklanmadığını ve yönetici seçkinler arasında gelişerek uygulamaya konduğunu belirterek zaten ifade etmiş bulunuyoruz. Türk tecrübesinde ve geleneğinde siyasette değişme ve yenileşme girişimleri adeta bir kural olarak devletten kaynaklanmıştır. Bilindiği gibi, Osmanlı tarihinde yönetime karşı ayaklanmalar eksik değildir. Bu hareketlerin sonucunda sadrazam ve vezirlerin görevden alınmaları, bazen başlarının vurulması, padişahların dahi tahtlarından olmaları söz konusu olmuştur. Ancak yönetime karşı gerçekleşen toplumsal kaynaklı (ya da toplumun bir kesiminden gelen) hareketler yöneticilerin değişmesini talep etmekle birlikte, rejim değişikliği türünden sistem düzeyinde değişiklik talep etmemişlerdir. Bu çerçevede, 1876'da Kanun-u Esasi'nin kabulü için gösteri yapan medrese ve askerî okul öğrencilerinin bile sistematik bir gelecek vizyonunu savunmadıkları, yönetici seçkinler tarafından padişahın mutlak yönetimine karşı tahrik edildikleri anlaşılmaktadır. Kendileri de yönetici seçkinlik yolunda ilerleyen gençler, bir kısım yönetici seçkinin telkinleriyle hareket etmişlerdir (Turan, 1978, s. 171-190).

Toplumsal değişimin devlet seçkinleri tarafından üstlenilmesi yönünde toplumun sergilediği alışkanlık, açıklanmaya muhtaç bir durumdur ve ancak kapsamlı araştırmalarla çözümlenebilir. Bu makale çerçevesinde böyle bir tahlilin yapılması mümkün değildir. Bununla birlikte araştırmalar için hipotez oluşturacak bazı önermeler ileri sürülebilir. İlk, yukarıda da kısaca ifade ettiğimiz gibi, İmparatorluk döneminde toplumsal değişim hareketleri Batı karşısında yenilgiye tepki olarak başlamış, devlet kendini değiştirerek yenilgiye çare ararken, toplumda da bazı değişiklikler yapmak mecburiyetini hissetmiştir. Burada üzerinde durmamız gereken husus devletin kendi varlığını sürdürmek için çareler ararken, toplumu da değiştirmeye ihtiyaç duyması, toplumdaki kaynaklanan herhangi bir değişim ihtiyacına cevaben harekete geçmesinin söz konusu olmamasıdır. Hatta toplumun devletten gelen değişim taleplerine direnmesi ve uygun hareket etmemesi, kitlelerin cehaletiyle açıklanmış, direnişin ne gibi nedenlerden kaynaklandığı üzerinde dahi fazla durulmamıştır. Cumhuriyet'in getirdiği yeniliklerin de uygulamaya konulması, Atatürk'ün kişisel karizmasını kullanarak kitleleri ikna etme girişimleri bir yana bırakılacak olursa, yine merkezde belirlenen değişikliklerin uygulamaya sokulması biçiminde olup, merkezi değişim modeliyle uyum içerisindedir. Hatta günümüzde dahi yeniliklerin benimsenmemesi bazı çevrelerde bilgisizlik ve cehaletin sonucuymuş gibi algılanmakta, olumsuz davranışların neden kaynaklandığı üzerinde durulmamaktadır.⁴

4 Basit bir örnek vermekten kendimi alkoyamıyorum. Bir orta Anadolu ilinde Teknik Ziraat, köylünün koyunlarını merinos ırkıyla aşılması sonucunda daha yüksek yün verimi alacağını ve gelirinin artacağını ifade ederek bir deney başlatmış fakat köylü iki yıl sonra merinos aşılmasından vazgeçmiştir. Ziraat mühendislerine göre, bunun nedeni cehalettir. Köylüyle yaptığımız mülakatlardan anlaşıldığına göre, merinos koyunları otu bol meralarda yetişmektedir. Köyde otu bol mera yoktur. Havyanlar gece soğukunda bir meradan bir diğerine yürütülmekte, bu sırada hastalanarak ölmektedir. Yerli ırk ise mera değiştirmek için yürümeğe ve soğuğa karşı daha dirençlidir, hastalanıp ölmemektedir. Acaba burada merkezden alınan karar benimsenmeyen köylü cahil midir, okuyucunun takdirine bırakıyorum.

İkinci olarak, gerek İmparatorluk gerek Cumhuriyet'in İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan döneminde, ülke nüfusunun büyük bölümü kırsal alanda ve iktisaden bütünleşmemiş biçimde yaşamaktaydı. Bu dağınık yerleşim örüntüsüne sahip nüfustan toplumsal hareketler beklemek gerçekçi değildi. Devletin merkezde belirlediği politikalar yoluyla değişim talep etmesine direnecek, alternatifler üretecek yapılanmaya müsait bir sosyolojik zemin de bulunmamaktaydı. Dolayısıyla, devlet toplum tarafından denetlenemeyecek kadar güçlü bir konumda bulunuyor ve uygun gördüğü politikaları devreye sokuyordu. Bunun karşısında, toplum ancak bazı ihtiyaçlarını devlet kurumlarına aktararak devletin ilgi göstermesini bekliyordu ki, burada üçüncü faktörü de hatırlamamız gerekiyor.

Üçüncü olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlete atfedilen ve Cumhuriyet'e de intikal eden temel rol; toplum dengelerini korumak, her toplum kesiminin ihtiyacını karşılamak ve devlet gelirlerinin yönünde artırmak ya da devletin fakirleşmesini engellemek yönünde idi (Genç, 2013, s. 41-48). Bu kavramsallaştırmanın gerek devlet katında gerek toplum katında devlet algısını uzun süreler şekillendirdiğini, dolayısıyla değişim taleplerinin devletten gelmesinin doğal bulunduğunu, buna karşılık devletin her türlü ihtiyaca cevap vermekten sorumlu olduğu anlayışının yolunu açtığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede, toplumun dertlerini dile getirmek veya bunları toplumun kendisinin çözmesi için harekete geçmesinin de şüpheyle karşılandığını değerlendiren, devletin sivil toplumun gelişmesi karşısında benimsediği tavra bakmak gerekecektir.

2. Sivil Toplumla Dönük Kuşkucu Yaklaşım

Türk yönetim geleneğinde devlet denetimi dışında ya da devletten bağımsız olarak, devletin onayını almadan örgütlenerek toplumsal sorunlara çözüm oluşturmak, başka türlü ifade edecek olursak, sivil toplum olarak kamuya dönük sorunları duyurmak ve çözümü için toplumsal kaynakları harekete geçirmek genellikle kuşkuyla karşılanmıştır. Devlet dışında harekete geçen toplumdaki neden kuşku duyulmaktadır? Önce tarihî bir nedenle başlayalım. Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılması sonucu Anadolu'da hüküm sürmeye başlayan beyliklerden Osmanlı'na ait olanın diğerlerini zaman içinde fethederek denetimi altına alması sonucu kurulmuştur. İmparatorluğu kuranlar, Türk yönetim geleneğinde mülkün (yani yönettikleri toprakların) erkek çocukları arasında üleştirilmesini (yani paylaşılmasını) öngörüyordu. Böyle bir anlayışla kurulan sistemlerin uzun ömürlü olamayacağını gören Osmanlılar, temasta oldukları Sasani ve Bizans devletlerinin varlıklarını uzun süreler devam ettirmesini istihlaf sorununun (yani gücün bir yöneticiden diğerine devrinin) mümkünse en büyük erkek çocuğa verilmesi (yoksa da kime verileceğinin) kuralına bağlanması sonucu mümkün olduğunu idrak etmişlerdi. Ancak böyle bir sistemi ne Osmanlı Beyi'nin diğer oğulları ne de üleş geleneğine alışmış toplum yeterince benimsiyordu. Dolayısıyla Sultanlar erkek kardeşlerinin bazı toplum kesimlerini de arkalarına alarak iktidara talip olmalarından, en azından mülkün bir bölümünün kendilerinin olduğunu iddia etmelerinden korktuklarından, yeni istihlaf sistemi

yerleşinceye kadar kardeşlerinin katlini dahi, devleti korumak için doğal bir yöntem olarak benimsemişlerdir (Mumcu, 2017).

Böylece toplumdan duyulan kuşkunun tarihsel temeline inmiş oluyoruz. Ancak, insanların topluluklarda bir araya gelmesinin yönetim açısından korkulan bir olgu olması daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Örneğin, 16. yüzyılda Mısır'ın fethinden bir süre sonra Yemen'den gelen kahvenin içimi mükeyyifat olarak yaygınlaşmış, ancak kahvehanelerin ortaya çıkması halkı bir araya getiren merkezler olarak kuşkuyla karşılandığından, açılmaları engellenmiştir. Bu çerçevede, gençlerin toplu olarak bir arada bulunmasını zorunlu kılan yükseköğretimin de her zaman korkulan ve denetlenmek istenen bir görünüm sergilediği de unutulmamalıdır. Korkunun tamamen yersiz olmadığı, özellikle 19. yüzyıl sonunda gerek medreselerin gerek yeni açılan askerî okulların Kanun-ı Esasi'nin kabulünde oynadıkları rol hatırlanınca, anlaşılacaktır (Turan, 1978). 1876'da göreve başlayan ve 1909'a kadar görevde kalan II. Abdülhamit, paranoid kişiliği nedeniyle her türlü örgütlenmeye kuşkuyla yaklaşmış, sivil toplumun gelişmesi türünden bir süreç yaşanmamıştır. Bu dönemde kurulan "cemiyetler" genellikle gizli ve padişahı devirmeyi öngören yapılaşmalardır.

Toplumsal değişimin bir siyasi merkezden planlanarak uygulamaya sokulması geleneğini koruyan Cumhuriyet de sivil topluma şüpheyle yaklaşmış, sadece tek parti döneminde değil, çok partili hayata geçtikten sonra dahi sivil toplum örgütlenmesini denetim altında tutmak, yönetim geleneğinin temel kurallarından birini oluşturmuştur. Bilindiği gibi, dernek kurma yasaklanmış değildir, ama her türlü dernek faaliyeti kayıt altında ve devletin müdahalesine açıktır (Yücekök, 2007, s. 147-160). Özellikle derneklerin siyasi konularla ilgilenmeleri, "uygun olmayan" siyasi düşünceleri yaymaları, toplumu devletten talepkâr olacak şekilde örgütlenmeleri hiçbir zaman istenmemiştir. Evet, günümüzde dernek kurmak serbesttir fakat tüm derneklerin faaliyete geçmek için devlete bildirimde bulunması, genel kurullarını rapor etmesi, yöneticilerinin kimler olduğunu ve erişim bilgilerini ilgililere bildirmesi gerekmektedir. Kısa bir süre öncesine kadar, derneklerin yıllık toplantılarına mutlaka bir hükümet komiserinin de katılması gerekirdi. Dernekler, İçişleri Bakanlığına bağlı Dernekler Genel Müdürlüğü'nün (şimdiki adıyla Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü) daima gözetimi altındadır. Bu kurum, daha önce Emniyet Genel Müdürlüğü'ne bağlı Cemiyetler (bilahare Dernekler) Masası olarak hizmet vermiş, demokratikleşme süreci içinde ayrı bir yapıya kavuşturuluyormuş gibi gözükse de başlangıçta yeni kuruma Cemiyetler Masası personeli geçtiğinden, polisiye kimliği fazla değişmemiştir. Daha sonraki dönemlerde emniyet müdürlüğü şubesi havası zayıflamıştır, ama denetleyici ve kısıtlayıcı yaklaşım süregelmektedir.

3. Merkeziyetçilik

Değişimin öncülüğünü devletin yapması ve sivil topluma kuşkuyla yaklaşılması, yönetimde aşırı merkeziyetçi bir tutumu da beraberinde getirmiştir. Örneğin yaptıkları işler ve ilgilendikleri konular ne olursa olsun, bütün devlet kurumlarının yönetimleri ağırlıklı olarak Ankara'dadır.

Bakanlıkların yerel birimleri Ankara'dan onay almadan herhangi bir girişimden uzak dururlar. Seçimle göreve gelen başkanlar ve meclis üyeleri tarafından yönetilen belediyeler ise tamamen merkezin vesayetindedir. Bütçeleri valiler tarafından onaylanır. Görülen lüzum üzerine belediye başkanları görevden alınabilir, yerlerine kayyumlar atanabilir. Belediyelerin vergilendirme yetkileri yoktur. Merkezî hükümet bazı vergilerin belediyeler tarafından toplanmasını öngörmekle birlikte, büyük meblağlara ulaşan vergileri kendisi toplamakta, bilahare belediyelere belirli kriterlere göre saptanan bir pay aktarmaktadır. Böylece hükümetin eline belediyeye karşı kullanılacak, icabında esirgenebilecek güçlü bir mali araç geçmektedir. Keza, özellikle son yıllarda belediyeleri imar konusunda karar verici olmaktan uzaklaştıran, başta turizm olmak üzere muhtelif gerekçelerle bu yetkiyi merkezî hükümete devreden düzenlemeler artmıştır.

İdarenin merkezîleşmesi, yerel birimlerin inisiyatif kullanmaktan uzak tutulmaları, büyük oranda merkeze bağımlı kılınmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında başlayan ve Cumhuriyet döneminde devam eden bir süreçtir. Yerelin potansiyelini zayıflatan, gelişmenin hızını düşüren, ülkenin çeşitliliğine karşı duyarsızlık gösterdiği ölçüde merkezkaç düşüncelere ortam hazırlayan bu tavır Cumhuriyet döneminde sadece sürdürülmemiş, ayrıca güçlenmiştir.

4. Korporatizm

Sivil toplum modeli devletten özerk olarak örgütlenerek siyasal süreçleri bağımsız biçimde etkileyen aktörlerin varlığını öngörürken, sivil toplumun güçlenerek siyasette söz sahibi olmasını, iktidarı denetlemesini ve sınırlamasını bir sorun olarak algılayan yönetimler, toplumdaki çeşitli faaliyet alanlarını devletin düzenlemesiyle iktidarlara uyumlu çalışan topluluklara dönüştürmek istemişlerdir. Korporatizm olarak bilinen bu yapılanma en yalın haliyle demokrasiyle yönetilmeyen faşist İtalya'da ve Sovyetler Birliği'nde görülmüştür. Bu ülkelerde toplumsal faaliyet alanları devletin kurduğu (veya kurdurttuğu) tekil örgütler çerçevesinde düzenleniyor, örgütlerin liderleri hükümete kendi camialarının isteklerini aktarıyor, diğer yandan da başkan oldukları örgütlerin hükümetle uyumlu bir çizgi izlemesini sağlamayı üstleniyorlardı. Ancak sivil toplum kuruluşlarının varlığına izin verilen daha demokratik toplumlarda da devletin standartlar getirmek, gelişmelerini teşvik etmek, öldürücü rekabeti sınırlamak ve benzeri bir dizi saikle muhtelif toplumsal faaliyet alanlarını düzenleyici bir rol üstlenmesi; bu işlevi ifa ederken de kuruluşların temsil ettiği camiaları kendisine bağımlılaştırması ya da üzerinde bir denetim gücü kurması söz konusu olabilmektedir.

Bu çerçevede Türk tecrübesine bakacak olursak, toplumda sivil toplum tipi örgütlenmelere zaten kuşkuyla yaklaşan devletin, muhtelif faaliyet alanlarını hem düzenlemek hem de denetlemek için aktif bir rol üstlendiğini belirtmek pek şaşırtıcı olmayacaktır. Tek parti döneminde bu yapılanma tabii görülebilirse de siyasal rekabete geçildikten sonra da aynı yapılanma devam etmiş, hükümetler kanunla kurulmuş, üye olunması ve aidat ödenmesi zorunlu kuruluşları kendilerine bağlı örgütler olarak görmek istemişlerdir. 1960'a kadar uzanan dönemde toplumun ağırlıklı olarak kırsal nitelikte olması, coğrafi bakımdan bütünleşmiş ulusal ekonominin henüz

oluşuyor olması, büyük sanayi alanında devletin öncülük yapması gibi faktörler, devletin toplum kesimlerini kendi himayesi altında geliştirme rolünü güçlendirmiştir.

Türk toplumunun kentleşmesi, sanayileşmenin ilerlemesi, hizmet sektörünün öneminin giderek artması, sosyoekonomik yapının giderek giriftleşmesi, eğitim düzeyinin yükselmesi ve bunların yanında en önemli faktör olarak siyasal sistemin özgürleşmesi sonucu olarak hükümetlerin korporatist yapıyı kendi lehlerine işletmeleri zorlaşmıştır. Günümüzde, TOBB, TİM gibi bazı kuruluşlarda hükümetin ağırlığı hissedilebiliyorsa da TMMOB, Barolar Birliği ve diğer bir dizi kurum da hükümete karşı eleştirel yaklaşımları savunmaktadırlar. Hükümetler özellikle kendilerine karşı tutum benimseyen kuruluşları etkisizleştirmek için çok yönlü çaba göstermiş ve girişimlerde bulunmuşlarsa da şu ana kadar başarı sağlayamamışlardır. Cumhuriyet'in erken dönemlerinde oluşan korporatist yapı, korporatizmden beklenen faydayı sağlayamamaktadır.

SONUÇ

Tartışmamıza Türk devriminin attığı adımlardan hangilerinin devrim olduğunu sorgulayarak başladık. Türk devrimi siyasi gücün kaynağını tanrısalıktan ve geleneksellikten tamamen kopartmış ve siyasi meşruiyetin merkezine millet kavramını yerleştirmiştir. Bunun değişmesi söz konusu değildir. Millet egemenliğine dayalı sistem olan milli devletin iki niteliği de kuruluşun başlayarak günümüz Türkiye'si'ne yön vermektedir. Bunlardan ilki, milli devletin sınırlarının biliniyor olması ve değişmezliğidir. Bu nitelik, imparatorluğun gücünün yettiği her yere hükmetmesinden tamamen farklıdır ve güçlü bir millet-toprak bağının varlığının varsayılmasından yola çıkmıştır. İlke yaygın kabul görmektedir, değiştirilmesi fikrini benimseyen ve savunan yaygın veya güçlü kadrolar yoktur. İkinci nitelik, sınırları belli toprakta yaşayanları siyasi anlamda bir millete dönüştürme projesidir ve bu konuda ancak kısmi bir başarı sağlandığından söz edilebilir. Cumhuriyet tecrübesinde millet inşa etmek, toplumda etnik tecanüsü güçlendirmek ve bu maksatla herkesi Türkleştirmek şeklinde yorumlanmıştır. Etnik kimliğin bir boyutu din olarak benimsendiğinden, Sünni-Hanefilik yazılı olmayan bir koşul olarak millet tanımı içinde yer almış, farklı tercihleri yansıtan Müslümanları bu inanca dönüştürme girişimleri uygulanmış ve bunlar dönem dönem tepkiler doğurmuştur. Müslüman olmayanların ise vatandaş olmakla birlikte, siyasi toplumun ne oranda üyesi oldukları meçhul kalmıştır ve kalmaya devam etmektedir.

Devrimin inşa etmeye çalıştığı laikleşme, din-devlet bütünselliğinde gedikler açmışsa da Sünni-Hanefi nüfusun manevi ihtiyaçlarının devlet dışında, kendi maddi kaynaklarına sahip özerk bir yapı tarafından karşılanmıyor olması, devletin tüm inanç sistemlerine eşit mesafede olması biçiminde tanımlanabilecek laiklikten bir oranda uzak düşmesiyle sonuçlanmıştır. Buna karşılık yasaların dinî gerekçelere dayandırılması, bu yoldan meşrulaştırılması söz konusu değildir. Devlet bu yönüyle laiktir; bu nitelik değiştirilmezlik kazanmış gibi gözükmektedir. Belki de Cumhuriyet'in getirdiği en güçlü yenilik kadınların hukuk alanında eşit konuma getirilmiş olmasıdır. Henüz kadınların erkeklerle birçok bakımdan eşit konuma gelmediği (örneğin kadınlarda öğrenim görme süresi erkeklerin gerisindedir, ya da parlamentoda kadın milletvekili

sayısı erkeklerle kıyaslanamayacak kadar azdır) aşikâr olmakla birlikte, kadınların hayatın her alanında yükselmelerinin önü açıldığı gibi, birçok alanda eşitlik yönünde ilerleme kaydettiklerini de not etmek gerekecektir.

Cumhuriyet'in aşmakta zorlandığı en güçlü miras, topluma yenileşme ve değişim getirme işlevinin merkezî devlet tarafından üstlenilmesi, sivil topluma kuşkuyla yaklaşılması sonucunda toplumsal gelişmede onun potansiyelinden yeterince yararlanılamaması ve son olarak da yönetimde aşırı merkezîyetçiliği benimsenerek toplumsal taleplere karşı daha az duyarlı ve hantal bir devlet yapılaşması şeklinde sıralanabilir. Bu alanda Cumhuriyet devrimi geçmişin mirasını fazla değiştirmemiştir. Ancak bu üç bağlantılı temayül, son yıllarda kentleşme, iktisadi gelişme, öğrenim düzeyinin yükselmesi, uluslararası temaslar ve işbirliğinin yoğunlaşması gibi faktörlerin etkisiyle yumuşamaya başlamıştır. Özetleyecek olursak, Cumhuriyet bir yandan geçmişten önemli kopuşları gerçekleştirirken, diğer yandan geçmişin etkilerini yansıtmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ayhan, H. (t.y.) İlahiyat Fakültesi. *İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilahiyat-fakultesi>; erişim tarihi 25 Şubat 2023.
- Brinton, C. (1965). *The Anatomy of Revolution*. Vintage Books.
- Darnton, R. (1989). What was Revolutionary about the French Revolution. *The New York Review*, 19: 1-13.
- Ergin, O. (1977). *Türkiye'de Maarif Tarihi*, Cilt 1-2. Eser Neşriyat.
- Genç, M. (2013) *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken.
- Gürkaynak, M. (2008). Fransa ile İlişkiler. H. Çakmak (der). *Türk Dış Politikası 1919-2008* içinde. Platin.
- Hürmüzlü, E. (2021). *İkili ve Uluslararası Antlaşmalar Işığında Türkiye-İrak İlişkileri*. Kerkük Vakfı.
- İstanbul Sözleşmesi nedir, zaman kabul edildi? İşte maddeleri. (t.y.) *Cumhuriyet*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/galeri/istanbul-sozlesmesine-yakindan-bakalim-fesih-sonrasi-ne-oldu-1913731>; erişim tarihi 28 Şubat 2023.
- Mumcu, A. (2017). *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*. Phoenix.
- Trimberger, E.K. (1978). *Revolution from Above: Military, Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*. Transaction Books.
- Turan, İ. (1969). *Cumhuriyet Tarihimiz*. Çağlayan.
- Turan, İ. (1991). Religion and Political Culture in Turkey. R. Tapper (der.) *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State* (s. 31-55) içinde. I.B. Tauris.
- Turan, İ. (1978). Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde öğrenci siyasal faaliyeti. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 29: 171-190.
- Turan, S. (2017). *Hilafet*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Türkiye'de kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması. (t.y.) *Wikipedia*. [https://tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye'de_kadınlara_seçme_ve_seçilme_hakkının_tanınması](https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye'de_kad%C4%9Fnlara_se%C7Ime_ve_se%C7Ilme_hakk%C4%9Fının_tan%C4%9Fması); erişim tarihi 28 Şubat 2023.
- Yücekök, A. N. (2007). Türk Hukukunda Tüzel Kişilik. A. Yücekök, İ. Turan, M. Ö. Alkan (der.) *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar* (s. 147-160) içinde. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Yoğurtçu Parkı'ndan İstanbul Sözleşmesi'ne Cumhuriyet Reformları ve Türkiye'de Kadın Hareketi

YEŞİM ARAT

Demokratikleşme, Cumhuriyet'in modernleşme projesinde, ilk yüzyılda karşılaştığı belki de en güç sınavı olmuştur. Son 15 yılda dinin araçsallaştırılması ile seçimlerin yozlaştırılması ve hak ve özgürlüklerin kısıtlanması da bu sınavı gittikçe zorlaştırmaktadır. 1980'lerde ortaya çıkan kadın hareketi, demokrasinin gerek derinleşmesine, gerek savunulmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu yazıda, ben, 1980'lerden bugüne, kadın hareketinin demokrasiye katkılarındaki dönüşüme odaklanacağım. Kadın hareketi, Cumhuriyet reformlarını, “kadın hak ve özgürlükleri” açısından eleştiren küçük bir grup olarak ortaya çıkmış, önemli kazanımlar elde etmiş, ancak zaman içinde kadın hakları tehdit altına girince, savunmaya geçmiş ve bu bağlamda reformları sahiplenen muhalefetin itici bir gücü olmuştur. Kadın hareketi, marjinal bir konumdan siyasal ve toplumsal direnişin odak noktasına gelmiştir. Bu hareketin eylemleri, söylemi ve konumu, düzenin yapıtaşlarını sorguladığı için radikaldir; bu nedenle, Cumhuriyet reformlarıyla ilişkisi de 1930'larda veya daha sonraları Cumhuriyet reformlarını sahiplenen devlet veya muhalefetinkinden farklıdır. Ancak kadın hareketinin değerleri, Cumhuriyet'in modernleşme projesinin, biçimi olmasa da, özü olan evrensel demokratik değerleri yaşatmaya dönüktür. Eğer demokratikleşme anlarından veya süreçlerinden konuşacaksak, “sıradan insanlar”ın dönüşümü diyorsak, kadın hareketi bu anların ve süreçlerin olmazsa olmazlarından.

Cumhuriyet'in kuruluşu kadınlara pek çok hak ve olanak verdi. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlayan birinci dalga kadın hareketiyle kadınlar hak talep etme süreçlerini başlatmışlardı (Çakır, 1994; Tekeli, 1998). Kurtuluş Savaşı'nda da gerek cephede gerek ekonomik alanda kadınlar etkin bir rol oynamış, eğitimde, siyasal ve toplumsal hayatta erkeklerle eşit şartlarda yer alma isteklerini dile getirmişlerdi. Bu gereksinim de Cumhuriyet'le karşılığını bulma sürecine girdi.

Yeni hak ve hukuk düzeni kadınların, güçlenerek, Cumhuriyet'in güçlenmesine, sağlam temellere oturmasına katkıda bulundu (Arat, 1997). Kadınlara tanınan toplumsal ve siyasal haklar, özellikle laikliğin kök salmasına, Türklük bilincinin gelişmesine destek verdi. Başta 1926 Medeni Kanunu olmak üzere, laikliğin yerleşmesini sağlayan tüm reformlar, halifeliliğin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, eğitimde birliğin sağlanması, laik bir eğitim sistemine geçiş, daha sembolik olan harf devrimi veya şapka devrimi gibi reformlar, kadınlara seçme ve seçilme haklarının verilmesi dahil, dinî kuralların kadınların toplumsal rollerini tanımlamadaki belirleyici etkisini azalttı. Cumhuriyet'in modernleşme projesi, farklı reformlarla bir bütün olarak, kadınların eğitim olanaklarını artırdı, onların kamusal alanda yer almalarına, kendilerini çeşitli mesleklerde başarıyla ilerleyerek tanımlayabilmelerine yol açtı. Özellikle şehirli orta sınıf kadınlar modernleşme projesine ve laiklik ilkesine hevesle sahip çıktı, hem kendilerini hem de toplumsal yapıyı dönüştürmeye katkıda bulunarak, laik bir kültür yaratmaya meşhur "Cumhuriyet kadınları" olarak katkıda bulundular. 1970'lere gelindiğinde, Türkiye'deki avukatların, doktorların ve eğitim sektöründeki kadınların görece yüksek oranları (Öncü, 1979), Medeni Kanun'un kadınların erkeklerle eşit şartlarda evlenmeye, boşanmaya, çocuk sahibi olmaya olanak tanıdığı bir ortamda gerçekleşebildi.

Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında tasarlanan modernleşme projesi, toplumsal cinsiyet eşitliğinin gerçekleşeceği veya zaman içinde kadınların özgürlük taleplerinin karşılanacağı anlamına gelmiyordu. Tersine bu proje bağlamında tabu şekline dönüşen "Atatürk kadınları kurtardı" söylemi, bir yandan doğru olsa da (Atatürk Kurtuluş Savaşının başkumandanıydı ve reformlar kadınlara yeni yaşamlar sunan olanaklar açtı), öte yandan, gerek siyasal, gerek akademik alanda, devrimlerin eleştirel bir biçimde değerlendirilmesini ve kadınların eşit şartlarda yaşama katılmalarını engelleyen ataerkilliğin incelenmesini engelliyordu. Medeni Kanun'da ailenin reisi erkekti. Zaman içinde devrim yasaları, değişen eşitlik ve özgürlük taleplerinin arkasında kaldı (Arat, Z. 1998). Modernleşme projesi ataerkilliğe eklenmişti. Serpil Sancar'ın deyişiyle kadınlar, bir yandan kamusal hayata katılırken diğer yandan "muhafazakâr modern" aileyi kurmakla görevlendirilmişlerdi (Sancar, 2014). 1980'lerde kadınların okuma-yazma oranı sadece %55, ekonomiye katılanları ise %36 idi. Ekonomiye katılan kadınların %88'i tarımda aile işçisi olarak çalışıyordu. Parlamentoda kadınların temsili 1934'te seçme ve seçilme haklarını almalarından sonra %5'i geçememişti. (Arat ve Pamuk, 2019, s. 231). Kadına yönelik aile içi şiddet kamusal alanda konuşulmuyordu. Ayrıca Türkiye toplumu, Cumhuriyet'in modernleşme projesinin amaçladığı homojen toplum niteliğine kavuşamamıştı. Kadın olmaktan doğan sorunların yanında, dindar Müslüman kadınlar laikliğin katı uygulamalarına (Akman, 2008), Kürt kadınları da kendi etnik kimliklerinin ve bilhassa anadillerinin modernleşme projesi bağlamında tanınmamasına karşı idi (Çağlayan, 2016). Bu kadınlar için Cumhuriyet reformları yeterince kapsayıcı değildi. Tüm bu eleştirileri 1980'lerin kadın hareketi gür bir sesle dile getirdi.

Kadın hareketi, kadınlara eşitlik ve özgürlük vaat eden ancak bunu gerçekleştiremeyen laiklik sürecinin radikal bir uzantısıydı. Bu hareketin içindeki kadınlar, yıllar içinde dönüşen

direnış biçimleriyle farklı taleplerini kamusal alanda duyurdu. Kadın hareketinin nüvesini oluşturan bir grup feminist kadının ilk toplu protesto eylemi 1987 yılında gerçekleşen Yoğurtçu Parkı'ndaki "Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşü" idi (Savran, 2005). Bu yürüyüşten günümüze, kadın hareketinin gerek devletle ilişkileri, gerek toplumdaki marjinal statüleri değişti. Ses getiren kampanyalar –ki bunlara 1989'daki Mor İğne kampanyası, "Flört, fahişelikten farksızdır" diyen zamanın Devlet Bakanı Cemil Çiçek'in düdüklemlerle protesto edilmesi ve 1990'da geleneksel aileyi güçlendirmek için Çiçek'in oluşturduğu "Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu" nun toplu boşanma eylemiyle protesto edilmesi (Berber, 2019) gibi etkinlikleri örnek olarak verebiliriz– bu değişime katkıda bulundular. Ayrıca Medeni Kanun'un ve Ceza Kanunu'nun cinsiyetçi öğelerden arındırılması için daha geniş kadın grupları ve koalisyonlarıyla oluşturulan çeşitli kampanyalar gerçekleştirildi.

1990'larda Kadın Hareketi ve devlet toplum ilişkileri değişmeye başladı. Kadınlar farklı eylemlerle görünürlük kazanmayı ve kalıcı çözümler üretmeyi başardılar. 1990'da Kadın Kütüphanesi kuruldu. Aynı yıl Mor Çatı, 1997'de de KAMER gibi şiddete karşı oluşan güçlü kurumlar filizlendi. Kadınların siyasal temsilini artırmak için 1997'de Kadın Adayları Destekleme Derneği, KADER oluşturuldu. Dergiler çıktı, iletişim ağları kuruldu, feminist film festivalleri yapılmaya başlandı.

Kadınlar bir yandan devleti eleştirdikleri konularda alternatif kurumlar oluşturdular, diğer yandan devletle işbirliği yaparak, devlet ve toplumu dönüştürmeye başladılar. Devlet ise içerde kadın hareketinin yükselen sesi, uluslararası alanda ise kadın sorunlarına çözüm bulma konusunda artan baskılar sonucu, kadın hareketinin taleplerine, yanıt verdi. 1990'da "Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü" ile 1991'de "Kadın ve Aile"den sorumlu bir devlet bakanlığı kuruldu. Genel Müdürlük çeşitli projelerle kadın çalışmalarına destek oldu. Partiler değişik organlarında kadın kotaları koymaya başladılar. Devlet üniversitelerinde Kadın Çalışmaları programları ve merkezleri açıldı. Bu birimler kadın hakları bilincini yaydı ve feminist bürokratlar yetiştirdi. 1998'de, feminist bürokrat ve akademisyenlerle işbirliği yapan "Kadın ve Aile"den sorumlu Bakan Işıl Saygın'ın döneminde aile içi şiddeti engellemeye yönelik 4320 Sayılı Kanun kabul edildi. Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği başarılı bir işbirliğiyle Sosyal Hizmetler çalışanlarına bir eğitim programı verdi. Farklı nesilleri, kimlikleri ve ideolojileri bir araya getiren etkin koalisyonlar ve devlet bürokrasisinde çalışan femokratların içerden çabalarıyla 2001'de Medeni Kanun ve 2004'te Ceza Kanunu yeniden düzenlendi (Acuner, 2006).

Feministler kadın olmaktan kaynaklanan eşitsizliklere ve kısıtlamalara karşı çıkarken, farklı kadın grupları da kadın olmaktan kaynaklanan farklı sorunlarını dile getirdiler; olanaklarını genişletmek ve kendi tanımladıkları özgürlüklerini kabul ettirmek için uğraş verdiler. Kadın hareketi, bu bağlamda başörtüleriyle üniversitelere devam etmek isteyen ve bu yönde direnen dindar Müslüman kadınları ve kadın olmaktan doğan sorunlarının yanında etnik kimliklerinin tanınmasını bekleyen Cumartesi anneleri, Barış anneleri dahil, Kürt kadın gruplarını da kapsıyordu. Kadın hareketindeki hak arayışları, modernleşme projesi çerçevesinde oluşmuş hegemo-

nik söylemlere karşı, ancak güçlenmekte olan diğer hak arayışlarından farklıydı. Kürt vatandaşların eşit yurttaşlık arayışı şiddet eylemleriyle yol alıyordu. Dindar kesimin alan genişletme çabalarını içeren İslami hareket de otoriter ve hiyerarşik bir yapıyı içselleştirmişti.

2000’li yıllarda yapılan çeşitli araştırmalar, kadın hakları bilincinin toplumda yerleşmeye başladığını, kamuoyu araştırmalarında görüş bildirirken, kadınların en az %80’inin, “ev işlerinin eşler arasında eşit paylaşılması gerektiğini” beyan ettiğini göstermektedir (Altınay ve Arat, 2007; Kalaycıoğlu ve Toprak, 2004). Hem kadınlar hem erkeklerle yapılan kamuoyu araştırmalarında, erkek-kadın “politikada, işyerinde, toplumda ve aile hayatında eşit haklara sahip olmalıdır” diyenler %90’a yakındır. (Yılmaz, 2012). Bu çalışmalar, görüş sahiplerinin, belirttikleri görüşler doğrultusunda hareket ettiklerini göstermez; ancak feminist değerlerin söylem düzeyinde yaygınlaştığını ve kamuoyu araştırmalarında doğru cevap olarak verilmesi gereken bir meşruiyete sahip olduklarını gösterir ki bu sonuç da çarpıcıdır.

Zaman içinde, Türkiye laiklikten uzaklaştıkça, kadın hareketi ve devlet ilişkileri yeni bir evreye girdi. Kadınlar, haklarını genişletirken, kendilerini haklarını savunma konumunda buldular. Adalet ve Kalkınma Partisi, iktidara geldiği ilk beş yılda meşruiyetini sağlamak, gerek yurtiçinde, gerekse yurtdışında yaygın kabul görmek amacıyla kadın hareketi tarafından talep edilen birtakım düzenlemeleri yapmış (Ceza Kanunu düzenlemelerinin 2004 yılında Meclis’ten geçip yasallaşması, 2006 yılında feministlerin işbirliğiyle hazırlanan “Çocuk ve Kadınlara Yönelik Şiddet Hareketleriyle Töre ve Namus Cinayetlerinin Önlenmesi” için hazırlanan Başbakanlık Genelgesi gibi) ve İstanbul Sözleşmesi’nin hazırlanmasına katkıda bulunup 2011 yılında ilk imzacı olmuş olsa da, özellikle gücünü tekelleştirmek için gerekli medya ve adalet kurumlarını ele geçirdikten sonra, farklı kollardan cinsiyetçi bir ideolojiyi yaymaya girişti (Arat, 2022). Yapılan hukuki düzenlemeler uygulanmadığı gibi, İstanbul Sözleşmesi’nden de siyasi hesaplar nedeniyle 2021 yılında çıkıldı. Kadınların şiddetten korunma ve yaşam hakkı gibi anayasayla korunmaya alınmış varoluşsal bir eşitlik sorunu önemsizleştirildi.

Bu süreçte kadın hareketi, devletten kadın haklarını genişletme taleplerinde bulunan ve toplumu kadın hakları konusunda bilinçlendirip dönüştürme çabalarını sürdüren bir sivil toplum hareketi olmanın ötesinde, iki önemli işlevi bir arada yürütmeye başladı. Birincisi, AKP’nin cinsiyetçi politikalarına güçlü bir direniş sergiledi. İkincisi de bu direnişinde toplumun tüm muhalif güçlerini arkasına alarak, otoriter bir rejime direnişi ateşleyen bir harekete dönüştü.

AKP’nin ileri gelenleri ve desteklediği cemaat veya tarikat üyeleri Anayasa’nın eşitlik maddesine karşı bir söylemle, kadın-erkek eşitliğinin olamayacağını savunmaya başladılar. Kadına yönelik şiddeti önemsizleştirirken, 2014’te kürtajı sınırlamaya çalıştılar. Diyanet’in etkisi artarken, kurum gerek söylemleri, yayınları, bünyesinde kurulan Aile İrşad Büroları’yla, gerekse Milli Eğitim kurumlarında verilen din ağırlıklı eğitimin yoğunlaşmasıyla kadının ev işlerine mahkûm edildiği “kutsal aile” söylemini yaygınlaştırdı (Adak, 2021). Muhafazakâr dini yorumlarla kadınların geleneksel rollerini meşrulaştıran ve yayan İmam-Hatip okullarının sayısı arttı, daha fazla artması için gerekli mevzuat değişikliğine gidildi. Bu okulların açılabilmesi için ilgili

yerleşim merkezinde en az elli bin nüfus yerine beş bin nüfusun yeterli olmasına izin verildi. AKP iktidarı, kendi görüşlerini topluma mal etmek ve feminist kadın hareketini marjinalleştirmek üzere alternatif bir sivil toplum oluşturmaya başladı. 2013 yılında “Cinsiyet Adaleti” kavramı altında cinsiyetçi işbölümünü teşvik eden Kadın ve Demokrasi Derneği, KADEM kuruldu (Geçer ve Kıymaz, 2019).

Belki en önemlisi; 2015 yılında iktidarın atadığı üyelerin hâkim olduğu Anayasa Mahkemesi, imam nikâhıyla evlenmeyi kolaylaştırarak, laik hukuk sistemin delinmesine yol açabilecek bir karara imza attı. Resmi nikâh olmadan dinî nikâh yapanlara verilen ceza kaldırıldı. Böylece sırf dinî nikâhla evlenenlerin Medeni Kanun’un tanıdığı çeşitli haklardan yararlanmaları da mümkün olmayacaktı. Kısa bir süre sonra da 2017 yılında müftülere medeni nikâh kıyma yetkisi verildi. Devlet görevlisi olsalar da, müftülerin dinî kurallara saygı duymak ve yaymak üzere eğitim aldıkları göz önüne alınırsa, kendilerinin Medeni Kanun’un dinî hukukta yeri olmayan, asgari evlenme yaşı, çokeşli olmama kuralı gibi kuralları kontrol edip uygulamalarını beklemek de çelişkili bir durumdu (Arat, 2022).

Kadın hareketi tüm bu girişimlere hızla tepki gösterdi. Feminist kadınlar, özellikle “cinsiyet adaleti” kavramının anlamı üzerinde farklı düşündükleri KADEM’le işbirliği yaparak kürtaj konusunu gündemden düşürdüler. Yine benzer bir dayanışmayla ceza yasasının, tecavüz edenin, tecavüz ettiği kişiyle evlendiği takdirde cezasının ertelenmesine olanak sağlayacak şekilde düzenlenmesini engellediler. Medeni nikâhı savundular. Kısaca her türlü cinsiyetçi söylem ve politikaya direndiler.

2021 yılında Türkiye’nin bir Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle İstanbul Sözleşmesi’nden çıkması kadın hareketinin savunduğu değerlerin muhalif sivil toplum güçleri ve siyasal partiler nezdinde ne denli benimsendiğini de gösterdi. İstanbul Sözleşmesi’nin feshinin iptali için açılan 200’ü aşan davada, barolar, muhalif siyasal partiler, sendikalar ve meslek örgütleri, kadın sivil toplum örgütlerinin yanında yer aldı (Taştan, Sönmezocak ve Kelavgil, 2022, s.18). İYİ Parti Genel Başkanı Meral Akşener, genel başkan sıfatıyla, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrasi ve Atılım Partisi, Halkların Demokrasi Partisi ve Gelecek Partisi de kadın kolları kanallarıyla fesih iptali için Danıştay’da dava açanlar arasındaydı. CHP İstanbul il başkanı Canan Kaftancıoğlu, İstanbul Sözleşmesi İstanbul kadınlarının birleşmesi için bir vesile oluyor, diye görüş bildirdi (Cumhuriyet, 2022). Eğitim-Sen ve Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası da konuyu Danıştay’a götürdü.

Yoğurtçu Parkı’nda dayağa hayır sloganıyla yürüyen kadınlar, İstanbul Sözleşmesi feshedildiğinde aynı konuyu çok daha geniş bir kitleyle savunurken arkalarına, siyasi partiler ve sivil gruplar dahil, Türkiye’nin yarısının desteğini almışlardı. Bir yandan Cumhuriyet reformları dini kullanan koalisyonlarla tehdit altına girerken, özgürlük ve eşitlik adına bu reformları güçlendirmek, güncellemek isteyen kadınlar, güçlendirdikleri reformlara sahip çıkmış, tek adam rejimine karşı birleşen muhalefeti de bu süreçte kendi koalisyonlarının bir parçası yapmışlardı.

Kadın sorunları, başta kadınlara yönelik şiddet, ekonomik ve siyasal hayata erkeklerle

eşit katılım hâlâ çözüm beklemekte. 2022 Küresel Toplumsal Cinsiyet Aralığı endeksine göre değerlendirmeye alınan 146 ülke arasında Türkiye 124. sırada yer alıyor. Evrensel değerlere öykünen tüm Cumhuriyet kurumları tehdit altında iken, kendi sorunlarının çözümü için direnen kadın hareketi demokratik değerlerin savunucusu olarak da öncü bir rol oynamaktadır.

KAYNAKÇA

- Acuner, S. (2006). *Yapıcı Sabırsızlık*. Yalçın Matbaası.
- Adak, S. (2021). Expansion of the Diyanet and the politics of family in Turkey under AKP rule. *Turkish Studies*, 22(2): 200-221.
- Akman, C. A. (2008). Sivil toplumun yeni aktörleri olarak islami eğilimli kadın dernekleri. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 2(4): 71-90.
- Altınay, A. ve Arat, Y. (2007). *Türkiye’de Kadına Yönelik Şiddet*. Punto Baskı Çözümleri.
- Arat, Y. (1997). The Project of Modernity and Women in Turkey. S. Bozdoğan ve R. Kasaba. (der.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (s. 95-112) içinde. University of Washington Press.
- Arat, Y. (2022). Democratic backsliding and the instrumentalization of women’s rights in Turkey. *Politics & Gender*, 18(4): 911-941.
- Arat, Y. ve Pamuk, Ş. (2019). *Turkey Between Democracy and Authoritarianism*. Cambridge University Press.
- Arat, Z. (1998). Kemalizm ve Türk Kadını. A. B. Hacımırzaoğlu (der.), *75 Yılda Kadımlar ve Erkekler* (s. 51-70) içinde. Tarih Vakfı Yayınları.
- Berber, N. (2019). Türkiye Kadın Hareketinin “En Radikal” Anlarından Biri: Boşanma Eylemi. S.U. Çubukçu (der.) *Türkiye’de Kadın ve Toplumsal Cinsiyet: Deneyim, Hafıza, Politika* (s. 63-92) içinde. Derlem Yayınları.
- Cumhuriyet (2022, 12 Mayıs). Tek adama karşı çok kadın.
- Çağlayan, H. (2016). *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadımlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*. İletişim Yayınları.
- Çakır, S. (1994). *Osmanlı Kadın Hareketi*. Metis Yayınları.
- Geçer, E. ve Kıymaz, E. (2019). Kadın hakları ve algısının ideolojik örüntüsü: KADEM örneği. *İnsan ve İnsan*, 6 (20): 185-204.
- Global Gender Gap Report (2022). <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2022/in-full/1-2-global-results/#:-:text=1.2.%20Global%20results,has%20stalled%20in%20most%20countries>
- Kalaycıoğlu, E. ve Toprak, B. (2004). İş Yaşamı, Üst Yönetim ve Siyasette Kadın. Tesev Yayınları.
- Öncü, A. (1979). Uzman Mesleklerde Türk Kadını. N. Abadan Unat (der.), *Türk Toplumunda Kadın* (s 271-286) içinde. Çağ Matbaası.
- Sancar, S. (2014). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadımlar Aile Kurar*. İletişim Yayınları.
- Savran, G. (2005). 80’li Yılların Kampanyaları ve Özel Alanın Politikası. E. Çakır (der.) *Özgürlüğü Ararken: Kadın Hareketlerinde Mücadele Deneyimleri* (s. 81-99) içinde. Berdan Matbaacılık.
- Taştan, İ. Ö., Sönmezocak, E.B. ve Kelavgil, A.(2022). İstanbul Sözleşmesini Savunmak: Toplumsal Cinsiyet Temelli Nefret Söylemiyle Mücadele İçin Politika Önerileri. *AĞ-DA Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dayanışma Ağı Raporu*. <https://ag-da.org/wp-content/uploads/2022/07/1%CC%87st.-Soz.-Politika-Onerileri-Raporu-29-Temmuz.pdf>
- Tekeli, Ş. (1998). Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme. A. B. Hacımırzaoğlu (der.) *75 yılda Kadımlar ve Erkekler* (s. 337-346) içinde. Tarih Vakfı Yayınları.
- Yılmaz, H. (2012). *Türkiye’de Muhafazakârlığın Değişkenleri Araştırması*. Açık Toplum Vakfı ve Boğaziçi Üniversitesi.

Cumhuriyet'in İkinci Yüzyılında “Nafile Biraderlik Sözleşmesi”ne Devam mı?*

FATMAGÜL BERKTAY

Yıllar önce yazdığım bir makalede¹ Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki en önemli süreklilik zemininin ataerkillik olduğunu ve yeni dönemde bir “erkek kardeşlik sözleşmesi”yle yüz yüze kaldığımızı savunmuştum. Aradan geçen yirmi yıldan sonra bu “nafile biraderlik” sözleşmesinin yeni veçheler kazanarak devam ettiğini, ancak kadınlar gibi “biraderler”in de bugün tayin edici bir yol ayrımında olduklarını düşünüyorum.

“MİLLİ DAVA”NIN DİŞİLLEŞTİRİLMESİ

Osmanlı toplumunda Tanzimat sonrasında modernleşme bağlamında yaşanan değişimler, kadınlar açısından bir yandan eşitlik yönünde adımlara yol açarken diğer yandan bu eşitliğin çerçevesinin devlet tarafından çizilmesini ve kadınlar üzerinde, deyim yerindeyse, yeni bir “efendi”nin de ortaya çıkmasını getirdi. Nitekim 19. yüzyıldan itibaren aile ve evlilik kurumunun, giderek daha fazla devletin koyduğu hukuksal kurallardan etkilendiğini görüyoruz. Bu süreçte kadınlar bazı hukuksal güvencelere kavuştular ama bu aynı zamanda devletin aile ve nüfus politikalarının araçları olmalarına da yol açtı. Tanzimat döneminde başlayan ve ulus-devletleşme süreci içinde giderek güçlenen bu eğilim sonucunda, eskiden “özel” alan kapsamına giren aile kamusallaşarak “milli aile”ye doğru yönlendirilmiş oldu.

Kadının geleneksel olarak madde ve toprakla (içkinlikle) ilişkilendirilmesi, yabancı egemenliğine karşı mücadele eden ulusçu hareketlerin çok sık kullandığı bir sembolizmdir. Vatanın tecavüze uğramış, namusu bütün ve saf bir bakire, milliyetçi hareketin ise onu kurtaracak ve sonunda yeni devleti kurarak onu “özgürleştirecek” erkek kahraman olarak tasavvur edilmesi,

(*) Bu makale, *Düşünme Etiği* (Metis, 2021) kitabımda yayımlanmış olan yazının gözden geçirilmiş ve kısaltılmış versiyonudur.
1 Bkz. Berktaş (2001) ve Berktaş (2003).

milli davanın dişilleştirilmesi anlamına gelir. Yeni ulus-devletin ataerkilliği, kadınlık metaforundan hem modernleşme amacı açısından hem de milli birliğin ve düzenin istikrarının sağlanması açısından simgesel bir öge olarak yararlanır. Böylece kadınlar, artık hem cemaat merkezli (gele-neksel), hem de devlet merkezli (modern) politikaların nesnesi durumuna gelirler ve bu nedenle modernleşmeye geçiş dönemlerini her iki cins açısından farklı şekillerde okumak mümkündür. Osmanlı-Türk modernleşmesi de elbette istisna değildir.

Modernleşmeye geçiş döneminde aile, artık ulus-devletin nüvesi, “aile ahlakı” ise ulusal dayanışmanın çimentosu olacaktır. İttihatçıların solidarist ve toplulukçu bir yönseme taşıyan “yeni hayat” ve “içtimai inkılâp” görüşleri, aynı zamanda aileyi de kapsayan dönüştürücü bir niteliğe sahip olduğu ölçüde Osmanlı feminizmine ortam hazırladı ve gelişmekte olan kadın hareketinde yansımasını buldu (Toprak, 1992, s. 237). Tanzimat “maarifçiliği” işçi kadının yanı sıra entelektüel kadın tipini de yaratmış ve kadınlar çeşitli dergilerde sözlerini söylemeye başlamışlardı.

Artık iyi bildiğimiz gibi, bugünkü feministlerin Osmanlı büyükanneleri vardı ve onlar daha 19. yüzyıldan itibaren kamusal alanda “eksiksiz insan” sayılma ve eşitlik talebini dile getirmişlerdi. Osmanlı kadınlarının “eksiksiz insan” olma talebini modernleşmeci erkekler de destekledi. Aslında erkeklerin desteği salt ilkesel ya da hayırhah nedenlerden kaynaklanmıyordu. Genç Türkler’in kadın sorununa duydukları ilginin önemli bir nedeni, kendileri modernleşme çabasında olan orta ve üst sınıf erkeklerinin, eşleri birbirine yabancılaştıran cinsiyetlerin tecridi (kaçgöç) uygulamasından, görücü usulü evliliklerden ve cariyelik kurumundan vb. duydukları, edebiyata da yansıyan, samimi hoşnutsuzluktu. Hak talebinde bulunan kadınların ise, yaşamın her alanında egemen olan erkeklerin desteğini almak istemeleri doğaldı. Bu koşullarda, “kadın sorunu”na ilişkin tartışmanın sınırlarını çizenlerin erkekler olmasına şaşırılmaması gerekir.²

Osmanlı kadınları ve onları hem destekleyip hem de söylemin ve pratiğin sınırlarını çizen erkek aydınlar, kadın eğitiminin gerekliliğini Batı’daki tartışmalara benzer biçimde kadının eş ve annelik rolünü daha iyi yapabilmesiyle temellendiriyorlardı. Eğitim gören kızlar daha “itaatkâr, iffetli ve kanaatkâr” olacak ve böylece ailelerine refah ve saadet getireceklerdi. Erkeklerin, kadın haklarıyla ilgilenmeleri ne yeni bir şeydi, ne de salt Osmanlı’ya özgüydü.³ Burada, kadınlara haklarının verilmesini engelleyen en önemli faktörün, “erkek kibri ve gururu” olduğunu söyleyen Mahmud Sadık Bey’i anmadan geçmek olmaz: “Erkekler şimdiye kadar kadınları kendilerinden aşağı görmeyi itiyad edinmişler; kadınlara nisbetle derebeyleri gibi, birçok feyzle hukuk ve imtiyazatı yed-i kudretlerinde (kendi güçlerinde) tutagelmışler, böylece kibirli azametlerini büyüttükçe büyütmişlerdir. En ziyade güç olan bu kibri kırmaktır [...] Erkekler tamamıyla bugün hak ve hürriyetlerine kendilerini layık görüyorlar, ben böyle görmüyorum.” Mahmud Sa-

2 Bu tartışmalar için Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı’nın *Hanımlara Mahsus Gazete, Kadınlar Dünyası*, vb. Osmanlıca kadın dergilerinin çevriyazımını içeren Kadınların Belleği Dizisi’ne başvurulabilir.

3 Bu bağlamda Fransa’da Condorcet’yi, İngiltere’de John Stuart Mill’i, ABD’de Seneca Falls Bildirgesi’nin kaleme alınmasına katılan erkekleri hatırlamak yeterlidir.

dık, J. S. Mill'in "başkalarını köleleştirenlerin kendilerinin kölelikten kurtulamayacağı" savını yinelercesine, ancak kadınlara "bütün hukuk-ı insaniyyenin verildiği gün" kendisinin de gerçek-ten haklarını hak etmiş olacağını düşünmektedir (akt. Zeki, 1908, s. 10-11).

"Osmanlı feminizmi", elbette salt Müslüman-Türk kadınlarıyla sınırlı değildi. Bu açıdan son zamanlarda yapılan araştırmaların özellikle Rum ve Ermeni kadınların kurdukları dernekleri ve faaliyetleri giderek daha fazla sergilemesi bir yana, Müslüman-Türk kadın derneklerinin bazılarının (örneğin Şefkat Dernekleri) "bütün milletlerden kadınlara" açık olduğunun hatırlanması gerekir (gerçi bunun pratikte ne kadar geçerli olduğu şüphelidir). Ancak, imparatorluğun dağılma sürecinin hızlanmasına paralel olarak yükselen Türk ulusçuluğu ile Türk feminizmi arasında hem ampirik hem de teorik, içsel bir bağlantı vardır. Dolayısıyla, "öteki kadınlar"ın –Rum, Ermeni, Yahudi, Süryani, Çerkes, Kürt vb.– mücadelelerini görünmez kılmamak konusundaki uyarıyı çok anlamlı bulmakla birlikte, Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi olan ulusçuluk ile "Türk feminizmi"nin el ele gittiğini bugün de özellikle vurguluyorum. Bu bir gerçeği yansıtmakta ve aynı zamanda Türkiye'deki kadın hareketinin sınırlılığını da belirlemektedir (Altınay, 2000, s. 24-25).⁴

Bu bağlamda, ulusçu yönsemeyi salt Kemalist dönemin özelliğiymiş gibi ele almanın da yanlış olduğu kanısındayım. "Kadın" meselesi Cumhuriyet öncesinde de milliyetçi projenin bir parçasıdır ve hem Osmanlı hem de Cumhuriyet feminizmine esas rengini veren olgudur.⁵ Sabiha Zekeriya'nın (Sertel), kadınlara oy hakkını savunurken gösterdiği gerekçe, başka söze gerek bırakmayacak kadar açıktır:

Biz de bu vatanın evladı, bu memleketin hayatı, istiklali için en ağır fedakârlıklara katlanan, yavrularını canından koparıp hudutlarda kurban veren analarız. Hiç olmazsa ölen çocuklarımızın namına bizim de söyleyecek sözlerimiz vardır. Evlatlarımızın kanını asırlardan beri emen bu toprağa herkesten ziyade merbutuz. *Vatana karşı olan kayıtsızlıklarını ilan eden anasırı*, musiren intihabata iştirake davet ederken bizleri ihmal etmek hem günah hem cinayettir (Zekeriya, 1919, s. 218-219; akt. Toprak, 1998).

DEĞİŞİME DİRENME VE ATAERKİLLİĞİN ENDİŞESİ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde genel olarak değişim yönündeki çabaları vurguluyoruz, ancak değişime önemli bir direnmenin hep var olduğunu da unutmamak gerekir. Bu konuda erkekler arasında cereyan eden "asrılık" taraftarları ile gelenekçiler arasındaki tartışmaları daha fazla biliyoruz.⁶ Ancak yenileşmeye karşı hemen her toplumda görülen gelenekçi direnişin Osmanlı kadınları arasında ne ölçüde yaygın olduğunu henüz iyi bilmiyoruz. Ancak Seçil Karal Akgün ve Ceren Aygül'ün "Türk Kadın Haklarında Erkek Gölgesi" makalesinde alıntılanan, Keçecizade İkbâl Hanım'ın *Tanın* gazetesindeki "Cevabım" yazısı bu konuda yeterli ipucu veriyor:

⁴ Benzer eleştiriler, özellikle son yirmi yılda Kürt kadın hareketinin gelişimiyle ilgili çalışmalarda yoğunlaşmaktadır.

⁵ Örneğin bkz. Tekeli (1998). Meltem Ağduk-Gevrek de "Cumhuriyet'in Asil Kızlarından 90'ların Türk Kızlarına" adlı çok ilginç makalesinde (*Vatan, Millet, Kadımlar*, İletişim, 2000) aynı görüşü paylaşıyor.

⁶ Bu tartışmaları özellikle kadın kıyafeti üzerinden ele alan kapsamlı bir makale için bkz. Turan (2013).

İslam ahlaki antifeminist usulünü kabul eder ve erkek, korumakla mükelleftir. Erkek kadına üstün olmalıdır... Biz kadınlar ne onlar kadar malikiz ne de aklımız onlar derecesindedir... Bir hükümetin iki hükümdarı olamayacağı gibi ailenin de iki hâkimi olamaz... Siyasal haklarda eşitlik, vazifede eşitliği gerektirir, kadın asker olamaz... *Kadınların memur olmak, mühendis olmak, amele olmak gibi mesleklerle geçimlerini sağlamaktansa aç kalmaları yeğdir* (abç) (Akt. Yaldir vd. 2014).⁷

Cumhuriyet reformları geçmişle önemli bir kopuşu ifade ettiği için toplumun tüm kesimlerinde direnme ve tedirginlik yaratması doğaldı. Mustafa Kemal, Osmanlı İslami kurumlarının yıkılması ve dönüştürülmesi konusunda, hâlâ imparatorluk düşlerinden vazgeçmeyen Genç Türkler'in ve İttihatçıların hayal edebileceğinden çok daha ileri gitmişti. Söz konusu "ileri gidiş" in "fazla" olarak damgalanacağını ve en çok da erkekler cenahında endişe yaratacağını tahmin etmek zor değildir. Üstelik bu endişe, Cumhuriyet öncesinde de kadın hareketinin kendisini göstermeye başlamasıyla gündeme gelmişti. Örneğin Necmettin Sadak, "Bizde Feminizm" yazısında "kadınlık cereyanı"ndan söz ederken hareketin etkili olduğunu ifade ediyor ama hemen ardından uyarıyı ihmal etmiyordu: "Yalnız bu cereyana istikamet vermek, onu bir şey suretinde etrafı harap edici bir kuvvet olmaktan kurtararak intizam dairesinde tabii seyrini takip etmesine gayret etmek lazımdır" (Akt. Keşoğlu, 2020, s. 47-48).

1924'te Hilafet'in kaldırılmasıyla başlayan ve dinsel kurum ve mekanizmaların lağvedilmesini kapsayan genel laikleştirme süreci, Cumhuriyet reformlarının uygulanabilmesi için gerekli zeminin yaratılması açısından önemliydi ve artık kadınlar için medeni ve siyasi haklar gündemdedi. Dinsel kurumlar ve zihniyet, cinsiyetçi düzeni doğal ve "ilahi takdir" eseri olarak kabul edip pekişmesine hizmet ettiği için, laikleşme ataerkilliğin *o döneme kadarki* en önemli meşruiyet kaynağının ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Ne var ki, artık meşruluk kaynağı olarak dini kullanamayan ataerki biçim değişirse de ortadan kalkmadı.

Nitekim yeni Medeni Kanun'un bir yandan kadınları ulus-devletin yurttaşları kabul ederken diğer yandan cinsiyetçi kalıpları yineleyen bir zihniyetle kaleme alınmış olması, bu ataerki yapıya işaret eder. Burada ilginç olan, "geleneğin" (ataerkillik diye okumak gerekir) bu yeni, devrimci yasalarda neden kendisine böylesine kolay yer bulduğudur. Bunun bir açıklaması, Cumhuriyet'le birlikte kadınların kamusal alana çıkmasına izin verilmesinin erkeklerde yarattığı tehdit algısını, psikolojik travmayı hafifletmek ve ataerkilliğin "endişesi"ni gidermektir.⁸

DOĞUCULUK/BATICILIK TARTIŞMASI VE "ERKEKLİK AZALMASI" ENĐİŞESĐ

İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişe eşlik eden Doğuculuk/Baticılık eksenindeki –hâlâ devam eden!– tartışma, Türkiye toplumunu çeşitli biçimlerde ifade edilen (eski/yeni, geleneksel/modern, sağ/sol, makbul/öteki, İslamcı/laik vb.) kutuplara böldü. Toplumun geçirmekte olduğu hızlı de-

7 Bu, İsmet Hanım'ın 1908'deki yazısına (s. 58) cevaptır. İkbâl Hanım'ın cevabında dile gelen anlayış, günümüzde de "fitrat" tartışmalarında ve "Kadınlar, erkeklere emanettir" görüşünde varlığını sürdürüyor.

8 Burada, sadece şeriatı ataerkillikle özdeş tutmadığımı vurgulamak isterim; "örf"ün kendisi ataerki olduğu gibi, örneğin 19. yüzyıl İngilteresi'nde kadına ve aileyle ilişkin birçok kural ve uygulamanın da Osmanlı toplumuyla büyük benzerlikler taşıdığını hatırlamak önemlidir.

ğişim içinde bölünmüşlük ve bastırılmışlık durumunun yarattığı korku, kaygı ve hatta paranoya duygularıyla yaşamak zorunda kalındığı anlaşılıyor.⁹

Modernleşme öncesinin klasik ataerkil argümanı, aileyi siyasal düzenin metaforu olarak kullanmaktır. Bütün ilişkiler babanın egemenliği altında ve hiyerarşiktir, kralın/sultanın da halk üzerinde babalık iktidarı vardır. Geleneksel dünyadan modern dünyaya, toplumsal sözleşme anlatılarının teorik olarak özetledikleri geçiş, ataerkinin bu geleneksel baba merkezli biçiminden, yeni modern biçimine geçişi içerir. Bu geçişte kendisini egemen özne olarak kuran modern erkek bireyin (oğulun ya da erkek kardeşin) hesabına, yalnızca anne değil esas olarak baba bastırılır. Babanın bastırılması, bir yandan oğlu özgürleştirip onu egemen konuma getirirken, diğer yandan güçlü bir babanın koruyuculuğundan yoksun bırakarak ayağının altındaki zeminin zayıflamasına yol açar. Babadan bağımsızlık ve kendi iktidarını kurmak, aslında oğul'un hep özlediği şeydir ama birdenbire tek başına kalıverdiğinde kendisini güvensiz hissedip omuzlarındaki yükün ağırlığı altında bocalaması da kaçınılmazdır. Dolayısıyla eski ile yeni, Doğu ile Batı arasında yalpalarken bilincinde meydana gelen "çatlama"yla baş etmeye çalışan erkeğin, yeni bir kimlik özelliği olarak, dışarıdaki "öteki"ye (dış ve iç etnik düşman/lar) karşı olduğu kadar, içerideki "öteki"ye (kadın) karşı da paranoya geliştirmesi şaşırtıcı değildir.¹⁰ Modern dönemde kadına ilişkin algı değişikliğinin erkekler üzerinde yarattığı ek bir güçsüzleştirici etki vardır; çünkü geleneksel erkeklik kavramı, kadınların doğal olarak daha aşağı olduklarının evrensel kabulüne dayanır. Bu durumda birçok erkeğin, kadınların kazandığı her yeni özgürleşme edimi karşısında kendisini daha güçsüz, daha az "erkek" hissetmesi de doğaldır.

Burada vurgulanması gereken, böyle kritik dönemlerde hemen her toplumda gözleendiği gibi Türkiye'de de gelenekle kopuşun yol açtığı kaygıların simgesel olarak cinsel kimlikler alanına, özellikle de "kadın" kimliğinin kurgulanmasına yansıtılmış olmasıdır. Yeni koşulların zorladığı yeni bir kimlik arayışı içindeki Türk (erkek) aydını, çevresindeki bildik dünyanın değişiyor olmasının yarattığı yersiz-yurtsuzluk ("muhacirlik") duygusuyla ve geleneği temsil eden Baba'nın artık var olmamasından kaynaklanan, gerektiğinde sığınabileceği güvenli bir korunaktan yoksunluğun yol açtığı endişeyle baş etmek durumundadır. Ayaklarının altındaki zemin kayganlaşırken "tutunduğu dal" ise, Batı'daki modernleşmeci erkek kardeşlerinin yaptığı gibi, *kendi denetiminde* bir "yeni kadın" imgesi yaratmak ve yeni koşullar altında bile değişmeyen bir şeyler olduğunu kanıtlamak üzere *eski ataerkil ideolojiyi yeni koşullara uygun biçimde yeniden üretmektir*.

⁹ Bu bölünme sürecinde birbirlerine yaslanan erkek kardeşlerin, komik gibi görünse de epey yaygın hissiyatını yansıtan örneklerden biri, Kadınlar Birliği'nin aktif üyelerinden Efzayiş Suat Hanım'ın eşi olan Hüseyin Suat Yalçın'ın, "Gavei Zalim" takma adıyla yazdığı şiir, "Kadın Devri": Ey kılıbık, kılıbık / Burma artık gel bıyık / Felek yıktı hayatı / Değişirdi nebatı / Kurulmak üzere zannım / Kadınlar Saltanatı / Kadına hak verilmiş / Değişmiş alışverişi / Hakikat böyle ise / Hapı yutmuş kel Memiş *** Oynattım da kanımı / Her gün sıkar canımı / Koyduysan gel bul artık / *Aza olmuş hanımı* / Kapı kapı dolaşır / Gizli dosyaları taşır / Durdur dökse eğer / Bıyık bükmez baş kaşır / Ne günlere kaldık ah / Neler yaptık hak Allah / Kadınlar her gün bize/Giydirecekler külah! ["Gave diyor ki", 1930, s. 3 (abc)]. Hicivde, kadınların "aza" yani bir derneğe, örgüte, partiye vb. üye olmalarının bu şekilde vurgulanması, kadın örgütlenmesinin ne kadar etkili ve bir o kadar da (erkekler açısından) tehditkâr olduğunu ortaya koyuyor.

¹⁰ Bu konuda bkz. Bertay (2002).

Bu savı daha iyi anlayabilmek için Batıcı erkeğin hayalindeki “yeni kadın” a yakından bakmak gerekir. Cumhuriyet’in hiç de yeni olmayan “yeni adam” ının imgelemindeki kadın, “ai-levi, içtimai, milli vazifelerini benimseyen ve başkaları için yaşayan” bir varlıktır. Üstelik yukarıdaki satırların yazarı İsmail Hakkı Baltacıoğlu’nun “evli kadının 12 meziyeti” olarak saydıklarına baktığımızda, kadınlardan beklenen vazifelerin iyice zorlaştığı anlaşılır: “Açlığa dayanmak; tuvalet, *bilgisini satmamak*; turşu, reçel, salata yapmasını bilmek; paragöz olmamak; zevkiyle moda dışına çıkmak; sevimlilik; tasarruf; *sebepsizce kıskanmamak*; neşeli olmak; *erkeğin kaprislerini anlamak*; çocuk nedir bilmek” (Akt. Köksal, 1998, s. 33). Sayılan “meziyetler”, artık kadından yalnızca aile içinde ve özel alanda değil, toplumsal alanda da fedakârlık ve üretkenlik beklendiğini ortaya koyuyor.

HAYALLERDEKİ “İDEAL KADIN”

Milli bilincin oluşmaya başladığı toplumlarda, yeni toplumun birleşmesini, uyanmasını, kurtulmasını ya da yaratılmasını sağlayacak milli kimliklerle onları uygar toplumlar arasına katacak milli bir ilerleme ve gelişme çizgisi arayışı vardır ve bu toplumlardaki ortak bir strateji, kadınların milli geçmişin inşasına, hatta “uydurulması”na dahil edilmesidir. Ne var ki, bu noktada modernleşmeci erkekler çözümü zor bir ikileme karşı karşıya kalırlar. Ziya Gökalp’in yapıtlarında örneklenen Müslümanlık öncesi eski Türk toplumunun ideal “milli kadın” imgesi, milletin uzak bir geçmişte sahip olduğu erdemleri kendinde toplasa da “çağdaş kadın” bu ideale ne yazık ki pek uymaz. Var olan toplumdaki “edilgen ve geri kalmış” kadınları kurtarmak da tabii gene erkeklere düşer! Ama bir yandan da hayallerdeki “ideal kadın” ı birleştirici bir simge olarak kullanarak içine düştükleri ikilemden kurtulmaya çalışırlar.

Milli bilincin uyanma dönemlerine özgü bu “var olan/reel kadın” ile uzak geçmişteki “ideal kadın” arasındaki karşıtlık, Cumhuriyet sonrasında İstanbul kadını/Anadolu kadını, kentli kadın/köylü kadın, asri kadın-“tango”/iffetli kadın, modern kadın/geleneksel kadın vb. karşıtlıklarda somutlaşır. Ancak burada ilginç olan, Batıcı modernleşmeci erkekler ile gelenekselciler arasında hâlâ fazla bir fark olmamasıdır. Onların, yanında kendilerini güvende hissettikleri kadın, ailenin ya da toplumun, tercihan her ikisinin de “anası” olan kadındır ve öyle tutulması gerekir. Çünkü yıllar önce Mehmet Emin Bey’in veciz ifadesiyle, “[...] kadın, ne kadar diğer ‘mevcut’lar için fedakâr olur, ne dereceye kadar bir erkeğin hayatta muvaffakiyetini temin eyleyecek ihtiras ve kuvveti verebilir ve çocuğu için bir muhabbet ocağı haline gelebilirse o kadar mesut, cemiyetin kuvvet ve ahengi de o nispette ziyade olur” (akt. Köksal, 1998, s. 33; Emin, 1928, s. 1-2).¹¹

Kadını esas olarak bir cinsel nesne sayan (onu bedeni/biyolojisiyle tanımlayan) ve dolayısıyla onun aile ve topluluk (cemaat) şerefini zedeleme potansiyelinden takıntı derekesinde koruyan geleneksel/dinsel ataerki, kadının “sınırları yıkma” ihtimaliyle baş edebilmek için onu özel

¹¹ Ayrıca, Cumhuriyet aydınlarının bilinçaltına ilginç bir yolculuk için bkz. Köksal (1997).

alanla sınırlar, dışarı çıktığında da gene özel alana ait olduğunu hep hatırlatacak biçimde örtünmesini ister. Ama artık kadının da kamusal alana çıkmasına izin veren yeni toplumsal yapıda, süregiden bu korkuyla baş etmenin yolu, bir yandan kadını kamusal alanda cinsiyetsizleştirmek, diğer yandan da özel alanda ailenin ve toplumun “anası” rolünü benimsemesini sağlamaktır. “Ana ve bacı” kimliği dışındaki kadını tehdit olarak gören zihniyetin ister Kemalist, ister İslamcı isterse sosyalist olsun erkekler arasındaki yaygınlığı şaşkırtıcı gibi görünse de aslında toplumsal yapının temelinde varlığını sürdüren ataerkil zeminin göstergesidir.

Erken Cumhuriyet'in kadın kalıbına ilişkin karşıtıkları, bugün de dindar, iffetli ve tercihan örtülü “aile kadını/ana” ile Batıcı, aile değerlerini bilmeyen, geleneksel annelik rolünü kabul etmeyen, tüketim delisi “cinsel nesne kadın” klişelerinde varlığını sürdürüyor ve erkek egemenliğinin “ideal kadın” hayali, günümüzde de “nafile biraderlik sözleşmesi”nin ortak paydası olmaya devam ediyor. Ama bugün önemli bir farklılık da var. Eski ve yeni ideal kadın arasındaki temel fark, “Kemalist temsilde kadınların modern ama cinsiyetsiz olmasıyken Erdoğan'ın söyleminde kadının dindar olması tam da cinsiyetli olması, daha doğrusu cinsiyetine indirgenmiş olması”dır: “Aile, toplum ve devlet ilişkilerinin yeni yapılandırılmasında dindarlığın ve sekülerliğin değişken sınırlarını çizen ve yeniden çizen kadınların, erkeklerin ve LGBTİ bireylerin görünür olarak vurgulanmış cinsellikleridir” (Mutluer, 2019).

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE

1980'lerde ortaya çıkan yeni feminist hareketin gelenekten devralınan toplumsal cinsiyet rollerine meydan okuduğunu biliyoruz. Burada, önemli bir gecikmenin varlığı söz konusu. Geleneksel ataerkinin yerini alan yenisinin kadınları sınırlandırma çabası, yukarıda değindiğim ideolojik önlemlerin yanı sıra, Kadınlar Birliği'nin kapatılmasının ortaya koyduğu gibi, kadınların bağımsız örgütlenmesini ve kendilerine ait kurumsal bir hafıza oluşturmalarını engelledi. Özellikle Osmanlı kadın hareketinin mücadelesinin ve önemli yazar ve edebiyatçıların bellekten silinmesinin yanı sıra erken Cumhuriyet dönemindeki kadın mücadelesi ve Sabiha Sertel, Suat Derviş, Nezihe Muhittin gibi kamusal ve yazınsal alanda muhalif kadınlar ile sonraki kuşaklar arasındaki bağ koptu.¹² Bir yandan orta sınıf kadınların kendilerine gerçekten önemli alan açan Kemalist ideolojiyi sorgulamayacak kadar ona bağlı oluşları ile devletin giderek artan otoriterliğinin birleşik etkisi, kadın hareketinin ivme ve bellek yitiminde rol oynadı. Çeşitli koşulların ('68 hareketi ve devamında sol örgütler içindeki kadınların olumlu-olumsuz deneyim birikimi, uluslararası feminist teori ve pratiğin yükselmesi ve Türkiye'ye de yansımaları, 12 Eylül darbesinin etkisi vb.) bir araya gelmesiyle ancak 1980'lerin ortalarından itibaren sorgulayıcı bir feminist meydan okuma gerçekleştirebildi.

¹² Örneğin ben, 8 Aralık 1986'da İstanbul'da Bilsak tarafından düzenlenen İnsan Hakları Paneli'ne “Kadın İnsan mıdır?” başlıklı bir bildiri sunduğumda, 1930'larda Suat Derviş'in aynı soruyu soran ve çok benzer yanıtları içeren bir yazısının varlığından haberdar değildim. Bu konuyu ele alan yetkin bir çalışma için bkz. Timuroğlu (2019).

Toplumun ve cinsiyetçi ataerkil anlayışların dönüştürülmesini talep eden bu meydan okuma içinde hegemonik ideoloji karşıtı radikal bir yaklaşım şekillenmeye başladı. Türkiye’de kadınlar, artık yalnızca eşit haklar için mücadele etmekle yetinmiyor, aynı zamanda ataerkil sistemi sarsacak şekilde kimliklerini kendileri tanımlama, kendi “adlarını kendileri koyma” mücadelesine girişiyorlardı.

Yeni feminist hareket toplumun gündemine çok önemli, bazıları yakın zamanlara dek tabu sayılan, kadına yönelik aile içi şiddet, cinsel taciz, evlilik içi tecavüz, işyerinde taciz, ensest vb. konuları soktu ve üstelik bu tartışmalar dar bir çevreyle kısıtlı kalmayıp kitleleşme yoluna girdi. Ayrıca, *kişinin bedeniyle zihninin bir bütün* olduğunu vurgulayarak, kendisine ancak ya “cinsiyetsiz” meslek kadını ya da tümüyle cinsel nesne olması kaydıyla tahammül edebilen ataerkil zihniyete karşı ciddi bir söylem ve pratik oluşturdu. Farklı kadın gruplarının kendi alanlarını belirlemede geliştirdikleri stratejilerin toplumsal bir ivme kazanmış olması, kadınların birey olarak güçlenmesini desteklediği gibi, bir grup olarak önemli yasal hak kazanımlarına da yol açtı. Nitekim 1990’ların ortalarından itibaren çeşitli kadın grupları ve örgütleri arasındaki farklılıklar ve bölünmeler artmış olsa da kadınların özellikle Medeni Kanun ve Ceza Kanunu değişiklikleri ve kadına yönelik şiddet konusunda birleşebildiklerini gördük. Yasal kazanımlar aynı zamanda kadın hakları konusunda iç hukuku uluslararası hukukla uyumlu hale getirdi (örneğin bu değişiklikler sayesinde Türkiye’nin CEDAW sözleşmesine koymak zorunda kaldığı çekinceler kaldırılabilir). Diğer bir önemli nokta ise, kadın hareketinin, cinsel kimlikler de içinde olmak üzere *farklılıkların tanınmasını* talep ederken LGBTİ bireylerin mücadelesi için de bir alan açmış olmasıdır.

DEĞİŞİMİ GERİ DÖNDÜRME ÇABASI

Ne var ki, son yıllarda, dünyanın başka birçok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de toplumsal cinsiyet eşitliği alanında dinsel ve kültürel gerekçelerle savunulan bir geriye gidiş ve kadınların insan haklarının evrensel niteliğinin reddedilmesi çabası var. Kadınların kazanımlarının dünya çapında artışı, günümüzde küreselleşme ve demokrasi krizinin yanı sıra bir de toplumsal cinsiyet krizi yaşanmasına yol açıyor ve ataerkil politik söylem artık demokratik olmayan rejimlerin bir markası haline geliyor.

Üstelik Türkiye’nin önemli bir özelliği, kadın-erkek ilişkisinin toplumdaki otorite ilişkisini simgeleyen bir kültür olması. Bizimki gibi kültürlerde cinsel olan ile siyasal olanın birbiriyle sıkıca ilişkili olduğunu biliyoruz. Doğuştan itibaren egosu şişirilen erkeğin gücü ve kimliği kadını denetleme, onun itaatini sağlama gücüyle eşdeğer. Bu nedenle kadının ve bedeninin hem aile içinde hem de toplumsal olarak denetlenmesi merkezî önem taşıyor. Otoriter eril devlet ile ataerkil aile bu konuda el ele veriyor. Toplumsal cinsiyet şiddetinin en önemli gerekçelerinden birini kadının “itaatsizliği” iddiasının oluşturması, o yüzden. Ne var ki günümüz koşullarında erkeklerin önemli bir kısmı, şişirilmiş erkeklik kimliğinin yarattığı beklentileri pratik hayatta karşılama gücünden yoksun. Ekonomik koşulların kötüleşmesi, işsizlik, göç vb. sorunların yanı

sıra kadınların güçlenmesi karşısında bir “eril güç kaybı” yaşıyorlar ve bu kaybın acısını da gene kadınlardan –siddete başvurarak– çıkarıyorlar. Elde edilen yasal hakları her şeye rağmen kullanan, dolayısıyla eskisi gibi kaderine razı olmak yerine boşanmak isteyen, yeni bir hayat kurma iradesini gösteren, yani “itaat etmeyen” kadınların varlığını tabloya eklediğimizde, “niye bu kadar erkek şiddeti?” sorusunun cevabı önemli ölçüde verilmiş oluyor. Bir anlamda *ataerkilliğin ve erkek egemenliğinin intikam alma refleksiyle* karşı karşıyayız.

Türkiye’de iktidarın, özellikle 2010’dan itibaren kadınların rolü ve işlevi konusunda git-tikçe gericileşen¹³ söylemi ve uygulamaları, otoriter devlet ile ataerkil ideoloji ve yapı arasındaki sıkı ilişki ve işbirliğine tanıklık ediyor. Gericileşen söylemin bir başka özelliği de dinsel bir kisveye bürünmesi. Aslında, Türkiye toplumunda seküler yasaların yanı sıra ve belki onlardan daha güçlü, dinsel gelenekten ve toplumsal kültürden kaynaklanan “içselleştirilmiş kurallar” her zaman vardı. Bugün yeni olan, bu “alttaki” kuralların ve anlayışların varlığı değil, bunların daha fazla görünürlük ve daha önce olmadığı kadar kamusal meşruiyet kazanması ile yasalarda bunlara aykırı olarak gerçekleşmiş kazanımların geri alınmaya çalışılması.

“FITRAT” HAYRANLIĞININ ANLAMI

Bugün Türkiye toplumunda hayatın her alanında kadın-erkek eşitsizliği devam ediyor. Üstelik bu durum, “eşitlik” kavramı tartışmaya açılarak ve onun yerine “adalet” kavramı geçirilerek meşrulaştırılmaya çalışılıyor. Toplumsal ve yasal düzlemde hak eşitliği talebi, biyolojik farklılıkların ortadan kaldırılması ve “aynılık” isteğiymiş gibi sunuluyor ve onun yerine yüzyıllardır “oranlı eşitlik” diye bilinen, aslında eşitliği reddetmek için kullanılan bir “adalet” kavramı çıkarılıyor.¹⁴ Oysa çağdaş feminizmin eşitlik savunusu “aynılık” savına dayandırılmaz. Tam tersine feminizm, liberal demokrasi teorisinin soyut (aynılaştırıcı) yurttaşlık kavramını eleştirir ve bunun aslında erkeği merkeze aldığını, “rasyonel erkek özne”nin kendisini evrensel norm olarak sunmasına yol açtığını saptar. Ve tam da bu yüzden yeni feminist hareket, dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sadece kadınlar ile erkekler arasındaki farklılığa değil, kadınların, erkeklerin ve diğer grupların *kendi içlerindeki farklılıklara* da dikkat çeker ve heterojenlik üzerine vurgu yapar.

Aynı tartışmanın parçası olarak gündeme gelen “fitrat” konusu ise binlerce yıllık kadim doğa-kültür, akıl-beden, kadın-erkek kutupsal hiyerarşisinin bugüne taşınmasından ibaret. Kadın ve erkeğin biyolojik farklılıktan kaynaklanan değişmez doğaları olduğu ve bu farklılığın toplumda bir ast-üst ilişkisine yol açtığı anlayışı... Oysa biyoloji daima belirli bir kültürel rasyonele

¹³ Gericileşme, muhafazakârlıkla aynı şey değildir. Şimdiye ilişkin derin bir hoşnutsuzluktan kaynaklanır ve geçmişte var olduğu düşünülen, “her şeyin yolunda gittiği eski güzel günlere” geri dönme çabasını içerir. Muhafazakârlar var olan kurumları korumaya çalışırken gericileşme yanlıları onları ortadan kaldırmaya çalışır.

¹⁴ Bu *justice* değil, *equality* eşitlik yerine kullanılan *equity*/hakkaniyet kavramına denk düşüyor ve Platon’dan bu yana “kim neyi hak ediyorsa ona o kadarını vermek” anlamına geliyor. Genel olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini reddetmek için kullanılan bu kavramı İran ve Vatikan, Pekin’deki BM Kadın Konferansı’nda (1995) aynı amaçla savunmuştu. Bkz. BM Dördüncü Dünya Kadın Konferansı’na Türkiye heyetinden katılan Fatmagül Berktaş’la yapılan röportaj; Çalışlar (1995), Berktaş (1992).

göre anlaşılır, yani objektif biyolojik olgular sübjektif kültürel kategorilere dönüştürülür. Bu tartışmanın yeniden ısıtılıp önümüze sürülmesi, siyasal iktidarın sadece kadınlar üzerinde değil toplumun tümü üzerindeki denetimi artırma çabasıyla ilişkili. Çünkü daha önce de değindiğim gibi, aile içindeki hiyerarşi toplumun genelindeki hükmetme ve itaat ilişkisini örnekliyor, doğallaştırıyor, pekiştiriyor. Ve kadının aile içindeki işlevi *devlet dolayımıyla* bir kere daha toplumun istikrarının ve milletin “bekası”nın temel taşı yapılmaya çalışılıyor. Yani kadınlar feministlik yapıp “fıtratları” dışına çıkmaya çalışırlarsa bu sadece ailelerinin değil, tüm toplumun ahlakını ve düzenini tehlikeye atacak mesajı veriliyor. Burada bir kere daha, biçimsel farklılıklar içermekle birlikte, ataerkinin dünü ve bugünü arasındaki sürekliliği izlemek mümkün.

Toplumsal ve ailesel düzeni ve ahlakı korumakla görevlendirilen, bu ahlaki bekçiliği şeref/namus koduyla pekiştirilen erkek için, kadının “yoldan çıkıp” sınırları ihlal etmesi ihtimalinin tehdit olarak algılanması şaşırtıcı değil. Çünkü her iki alanda da dengeler, kadının kendisine biçilen rolü kabul edip yerini/haddini bilmesi ve buna uygun davranması üzerine kurulu. Bu noktada kadının “fitne” yaratma, yani var olan düzenin katı cinsiyet ayırımına dayanan normlarını ve dengesini bozma potansiyeli kritik önem kazanır. Kadınların özel/mahrem alana ait sayılarak burada tutulmaya çalışılmaları, dışarı çıktıklarında bunu sürekli hatırlatacak biçimde örtünmeye ya da “edepli” davranmaya zorlanmaları, erkeğin arzularına ve bedenine teslim olarak aklın denetiminden çıkmasının da sorumluluğunu kadına yükleyen bir anlayışı sergiler.¹⁵ Ama aynı zamanda, “kutsal anne” olarak kadın yüceltilir ve ona birey-yurttaş olarak tanınmayan bir “statü” kazandırılır. Bu anlayışı paylaşan “kadıncı” yaklaşımlar da vardır.

Nitekim feminizm tek bir ideolojiden ibaret değil, heterojen ve farklı yaklaşımlar içeren bir ideoloji/hareket ve 19. yüzyıldan bu yana kadın hareketi içinde kadınların annelikten kaynaklanan özelliklerini vurgulayan özcü anlayışlar olduğunu biliyoruz. Bu yaklaşım kadınların analık özelliğini yüceltir ve buradan onların daha barışçı, merhametli, yardımsever, fedakâr vb. olduğu sonucunu çıkarır. Doğrudur, bu tür özellikler binyıllar boyunca kadınlara atfedildiği, *onları özel alanın sınırları içinde tutmanın bir yolu* olarak kullanıldığı için kadınlar da bu özellikleri genelde içselleştirmişlerdir. Ama bu değerli özelliklerin doğuştan gelen nitelikler olmadığını, kadınların da diğer insan varlıkları gibi her türlü iyiliği ve her türlü kötülüğü yapmaya muktedir olduklarını biliyoruz. Anne oldukları için daha barışsever olduklarını iddia ettiğiniz anda bazen kadınların kendi çocuklarını korumak için başka çocukları görmezden gelebildiklerini, bazen de kendi çocuklarını umursamadıklarını, üstelik de her kadının anne olmadığını kendinize hatırlatmanız gerekiyor. Golda Meir’leri, Margaret Thatcher’ları, Tansu Çiller’leri hatırlamak gereki-

¹⁵ Bu elbette salt İslam’a özgü değildir. Örneğin ünlü Kilise babası Augustinus’a göre erkeğin cinsel organı aslında kadının denetimindedir, çünkü erkeğin arzusuna (ereksiyona) neden olan odur. Dolayısıyla penis, ait olduğu erkeğin bedeninden çok kadına ait sayılmalıdır. Kadının baştan çıkarmasıyla erkeğin denetimi dışına çıkan penis, böylece akıl ve iradenin dışına çıkmış olur, bunun –tecavüz filan gibi– tüm sonuçları da bu inanılmaz akıl yürütmeyle kadına yüklenir! Bkz. Berkay (1996).

yor. Avrupa'da "femonasyonalizm" in yükseldiğini ve aşırı sağcı/ırkçı hareketlerin başını bazen kadınların çektiğini (Marie Le Pen vb.) hatırlamak gerekiyor.

HAKLARA SAHİP OLMA HAKKINI SAVUNMAK

Dolayısıyla, kadınların annelikten kaynaklanan özleri itibariyle "doğal bakım verenler" olduğu ve buradan bir "üstünlük" türetilebileceği savı gerçeği yansıtmıyor. Ancak tarihsel koşullar altında kadınların çoğunun içselleştirmiş olduğu bakım verme, fedakârlık, başkalarını düşünme ve ilişkilere ihtimam gösterme gibi özellikler insan ilişkilerinin ve topluluğun sürdürülmesi açısından elbette çok değerli. Ama bunlar, kadın-erkek bütün insanların sahip olması gereken ve *sahip olabilecekleri* özellikler.

Dolayısıyla, aslında var olmayan bir "doğal özü" ve buradan türetilebilecek bir sözüm ona üstünlüğü değil, *haklara sahip olma hakkını*¹⁶, yani kamusal alanda yurttaşlık ve özerk bireylik konumunu savunmak ve söz konusu soylu özelliklerin kadın-erkek tüm insanlara mal olmasını talep etmek anlamlı.¹⁷ Özellikle bizimki gibi cinsiyet sınırlarının katı bir şekilde çizildiği ve kadınların kamusal varoluşlarının zayıflatılmak istendiği toplumlarda bu daha da önem kazanıyor. Özcülük yahut "kadıncılık" tuzağına düşülürse, bunun hiç akla gelmeyen biçimlerde kullanılmasına da şaşırılmamak gerekir.¹⁸ Farklı olduğunuz halde eşit olabilirsiniz ama bunun için öncelikle eşit yurttaş olduğunuzun, özerk birey olduğunuzun teslim edilmesi gerekir. Yoksa bazı İslamcı yazarların öne sürdüğü üzere, "eşit olmayana eşit davranmak adaletsizlik" ve (kadın, fitratı dolayısıyla ast konumunda olduğuna göre) "kadına eşitlik, erkeğe zulüm" olur (Akdemir, 1991, s. 268).

Aslında "fitrat", mahalle namusu, kutsal annelik, aile değerleri vb. kavramların bu toplumda daima ideolojik hegemonyanın parçası olduğunu biliyoruz ama egemen söylem, haklar tartışmasından günah/sevap eksenine kaydığı ve devletin resmi ağızlarından dile getirildiği zaman durum farklı bir boyut kazanıyor ve konu dinsel söylem düzlemine çekilmek isteniyor. Oysa dinsel metinlerin ve söylemlerin daima *devlet dolayımıyla* yapılandırıldığını ve yorumlandığını unutmamak gerekir. Fitrat tartışmasının anlamı aslında nettir. İstenen, kadınların kendi haklarına sahip birey-yurttaşlar olmaktan çıkmaları ve otoriter bir yönetimin istediği biçimde hem itaat eden hem de itaatkâr nesiller yetiştiren ve ancak bunun karşılığında lütuf olarak korunmayı "hak eden" annelere dönüşmeleri. Böyle olduğu içindir ki, bu konuda mücadeleyi teolojik düzlemde değil politik düzlemde, haklar düzleminde sürdürmek önemli.

¹⁶ Bu önerme, Hannah Arendt'e aittir.

¹⁷ Örneğin Joan Tronto, bakımın sadece kadınlar için değil, herkes için bir "yurttaşlık görevi" sayılması gerektiğini savunur (Tronto, 1993).

¹⁸ Bugün Türkiye'de "kadını korumak" adı altında yapılmak istenenler (yarım gün çalışma, tam gün maaş alma; "annelik kariyeri"ni destekleme; çok çocuk teşvikleri, büyükannelere torun bakım ücreti ödeme, vb.) hep böyle bir amaca hizmet ediyor. Fitrat tartışmasıyla birlikte gündeme gelen "Kadınlar erkeklere emanettir" şeklindeki, görünüşte pek hayırhah olan (ve bir hadise dayanan) söylem de gene kadınların özerk ve eşit bireyler olduğunun inkârı anlamına geliyor. Erkeklerin "emanet"e sürekli hıyanet ettiklerini ise her ay ortalama 40 kadının erkek şiddetine kurban gitmesi yeterince ortaya koyuyor.

“TOPLUMSAL CİNSİYET” DÜŞMANLIĞI

Sağcı, gerici muhafazakârlığın ve otoriterliğin yükseldiği toplumlarda, kadın hakları doğrudan hedef alınıyor ve toplumsal cinsiyet düşmanlığı¹⁹ yükseliyor. Türkiye’de de bu kavramın hem YÖK hem de Milli Eğitim Bakanlığı’nca yasaklandığını görüyoruz. LGBTİ düşmanlığını da içeren toplumsal cinsiyet karşıtlığı, medyada kol gezen ve esas olarak kadınlara had bildirmeyi amaçlayan “feminizm öcüsü”yle birlikte, erkek egemenliğini yeniden sağlamlaştırma çabasını ifade ediyor. Toplumsal cinsiyet düşmanlığı en çok, kadına yönelik şiddetin ve LGBTİ bireylere saldırıların artmasında ve kazanılmış hakların geri alınması çabasında kendisini gösteriyor. Ekonomik ve diğer zorlayıcı koşullarla baş edemeyen siyasal iktidarlar buna dört elle sarılıyor ve ideolojik bir silah olarak kullanıyor. Küresel olarak deneyimlemekte olduğumuz cinsel ve bedensel haklar konusundaki geri gidiş çabası ve toplumsal cinsiyet kimliğini, cinsel yönelimi, kadınların üreme sağlığını ve haklarını hedef alan “geleneksel değerler” ve “ailenin korunması” kampanyaları tam da bu gidişin göstergeleri. Türkiye’de “mağdur babalar” ve “nafaka mağduru erkekler” platformlarının toplumsal cinsiyet şiddetine karşı en ileri uluslararası hukuksal korumayı içeren İstanbul Sözleşmesi’nden çıkılması ve 6284 sayılı yasanın iptal edilmesi için yürütükleri kampanyada kullandıkları dille Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinin bizzat üyesi oldukları Avrupa Birliği’nin kendi sözleşmesini iptal etmesini isterken kullandıkları dilin benzerliği –“Bu sözleşme aileyi mahvediyor”– kendi başına bir gösterge.

Küresel eril restorasyon çabasının sağcı gerici otoriterlikle ilişkisi, toplumsal cinsiyet düşmanlığı ve kazanılmış hakları koruma zorunluluğu kadın hareketini kesişimsel alanları genişletmek için daha geniş ittifaklar arama ve politik dayanışmayı gerçekleştirme göreviyle yüz yüze bırakıyor. Kadın haklarına karşı kurulan eril ittifak blokunu (bunu Türkiye’de 2001’deki Medeni Kanun değişiklikleri sırasında Meclis’teki tartışmalarda gözlemiştik. Kadınlar lehindeki değişikliklerin aileyi yıkacağını düşünen parlamenterler sadece İslamcı parti mensupları değildi!) alt edebilmek için yeni strateji ve ittifak arayışlarının gerektiği, üzerinde birleşilen bir nokta. Kadınlar ve kadın örgütleri bu anlayışı uygulamaya geçirebilmek için gerçekten çaba gösteriyor ve bazen başarılı da olabiliyorlar.

Ne var ki Türkiye’de muhalif ve demokrat olduğunu söyleyen erkekler bile kadın sorununun iktidarın inşasında nasıl bir rol oynadığının, demokrasi ve özgürlük sorunuyla ne denli iç içe olduğunun farkında değiller ve yeni bir toplumsal cinsiyet rejimi oluşturma çabasının gerici otoriterleşmeyle bağımlı görmüyorlar. Örneğin nafaka hakkının sınırlandırılması ihtimaline karşı erkeklerin genelde tavrı “Bu, kadınların meselesi, onlar uğraşsın” şeklinde oldu. Bunun bir ne-

¹⁹ Benim de Türkiye adına Nihai Deklarasyon Komitesi’nde yer aldığım 1995 Pekin BM Kadın Konferansı’nda, İran ve Vatikan da “eşitlik” yerine “adalet/hakkaniyet”i savunmuş ve “toplumsal cinsiyet” yerine “kadın” kavramının kullanılmasında ısrar etmişlerdi. Aradan geçen bunca yıl sonra aynı tartışmanın daha da güçlenerek karşımıza çıkması hazin. Elbette ülkemiz açısından daha da hazin olanı 2021 Temmuz’unda Türkiye’nin ilk imzacısı olduğu ve İstanbul adını taşıyan Sözleşme’den çekilmiş olması.

deni erkek kamuoyunda “kadına nafakanın sınırsız ve süresiz olduğu, bunun da hakkaniyetle bağdaşmadığı” algısının varlığı. Eril restorasyon çabası içindeki lobilerin işe taktik olarak böyle “elverişli” bir konuyla başlamaya dikkat ettikleri görülüyor. Oysa bu girişimin kapsamlı bir paket olduğunun ve bir kere yol açıldığında arkasının geleceğinin, özellikle laikliğin ve herkes için eşitlik ve özgürlüğün tehlikede olduğunun farkına varılması gerekir. Nitekim bugün önerilen anayasa değişiklikleri tam da bu amaca hizmet ediyor ve Meclis'teki muhalefetin tehlikeyi gördüğü çok şüpheli.

Türkiye’de laiklik çeşitli zaafarla malul olsa ve esas olarak hukuk alanında, anayasada ve yasalarda kendini gösterse de demokrasi ve kadınlar açısından büyük bir kazanımdı; bugün gene en çok kadınlar tarafından savunulması da tesadüf değil. Türkiye’de kadınlar çok uzun bir süre kamusal alana çıkma hayali kurdular ve Cumhuriyet bu hayali gerçekleştirdi. Demokrasi açısından bütün açıklarına ve laiklik uygulamasının laikçiliğe dönüştürülmesi zaafına rağmen, Türkiye’de laiklik, toplumun tümü açısından Cumhuriyet’in kısıkançlıkla korunması gereken en büyük kazanımı. İkinci yüzyılda siyasetin demokratikleşmesiyle birlikte laikliğin demokratikleşmesini tartışacağımızı umut ederken laik hukukta kadınlar aleyhine gedikler açılmasının gündeme gelmesi, kadınların eşit katkısının dışlandığı bir “Türkiye yüzyılı” hayalinin kofluğunu ve biraderlik sözleşmesinin nafileliğini sürdürmekte olduğunu gözler önüne seriyor. Bu gerçeği sadece kadın hareketinin görmesi yeterli değil. Erkeklerin de, erkek-egemen toplumsal ve siyasal yapının demokrasi açısından oluşturduğu engeli görmesi ve bu konuda alınması gereken önlemleri “kadınlara tanınan (lütfedilen?) haklar” olarak değil, kendi özgürlüklerinin de garantisi ve toplumda demokrasinin yerleşmesi bağlamında kavraması elzem.

Ataerkil ideolojinin egemen olduğu bir toplumsal ve siyasal kültür, demokrasiyi tam anlamıyla üretmez, üretmiyor. Birey kendisini özgürce tanımlayamazsa, kendi istek ve ihtiyaçları konusunda özgür seçimler yapamazsa o toplumda ne demokrasiden ne de özgürlükten söz edilebilir. Türkiye’de dindar olsun olmasın her kesimden kadınlar bugün bir yol ayrımında ve Cumhuriyet’in ikinci yüzyılı onların uyanık davranarak haklarına ve kazanımlarına sahip çıkıp çıkmayacaklarına göre şekillenecek. Ama erkekler de özellikle laik ve demokrat olduklarını düşünenler de bir yol ayrımında. Türk modernleşmesinin bu yeni dönemecinde kiminle ittifakı seçecekler? Ataerkil önyargıları ve yapıları sürdüren bir “nafile biraderliğe” devamı seçip eşitlik karşıtı “mağdur babalar” yahut “nafaka mağduru erkekler”le açık ya da örtük ittifak içine girerek Türk modernleşmesinin cinsiyetçi niteliğinin daha da derinleşmesine göz mü yumacaklar, yoksa kadınlarla ve LGBTİ bireylerle dayanışmaya girip herkes için demokrasi ve özgürlüğü mü savunacaklar?

KAYNAKÇA

- Akdemir, S. (1991). Tarih boyunca ve Kuran-ı Kerim’de kadın. İslami Araştırmalar 5 (4).
- Altınay, A. G. (2000). Giriş: Toplumsal Cinsiyet, Milliyetçilik, Feminizm. A. G. Altınay (der.) *Vatan, Millet, Kadımlar* içinde. İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (1992). *Kadın Olmak, Yaşamak, Yazmak*. Pencere Yayınları.
- Berktaş, F. (1996). *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. Metis Yayınları.
- Berktaş, F. (2001). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, 1: 348-360. İletişim Yayınları
- Berktaş, F. (2002). Doğu ile Batı’nın Birleştiği Yer: Kadın İmgesinin Kurgulanışı. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık*, 3: 275-285. İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (2003). *Tarihin Cinsiyeti*. Metis Yayınları.
- Berktaş, F. (2021) *Düşünme Etiği*. Metis Yayınları.
- Çalışlar, İ. (1995). Feministler Olmasa Dünya Bugün Burada Olmazdı. *Cumhuriyet Dergi* 497: 6-8.
- Emin, M. (1928, 30 Ağustos). İstikbalde kadın. *Hayat*, 92.
- Hacımırzaoğlu, A. (Der). (1998). *75 Yılda Kadımlar ve Erkekler*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hüseyin Suat (Yalçın). (1930, 5 Nisan). Gave diyor ki. *Cumhuriyet*.
- Keşoğlu, B.T. (2020). Engellenemez bir kadının inkılabı ile karşı karşıyayız. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 44-49.
- Köksal, D. (1997). İsmail Hakkı Baltacıoğlu, inkılap ve terbiye: ulusun çocukluğu. *Toplumsal Tarih*, 40: 7-12.
- Köksal, D. (1998). Yeni adam ve yeni kadın: 1930’lar ve 40’larda kadın, cinsiyet ve ulus. *Toplumsal Tarih*, 51 (9): 31-35.
- Mutluer, N. (2019). The intersectionality of gender, sexuality, and religion: Novelties and continuities in Turkey during the AKP era. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19 (1): 99-118.
- Tekeli, Ş. (1998). Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme. A. B. Hacımırzaoğlu (der.) *75 yılda Kadımlar ve Erkekler* içinde (s. 337-346). Tarih Vakfı Yayınları.
- Timuroğlu, S. (2019). Anlatılan “Bizim” Hikâyemiz Değil. S. Kaygusuz ve D. Gündoğan (der.) *Gaflet* içinde. Metis Yayınları.
- Toprak, Z. (1992). II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt 1 içinde. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.
- Toprak, Z. (1998). Sabiha (Zekeriya) Sertel ve Türk feminizmi. *Toplumsal Tarih*, 51: 7-14.
- Tronto, J. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. Routledge.
- Turan, N. S. (2013). Modernleşmeyi semboller üzerinden okumak: son dönem Osmanlı kadın kıyafetinde değişim ve toplumsal tartışmalar. *Kadın Araştırmaları Dergisi* 12(1): 103-138.
- Yaldır, N., Koyuncu, M. ve Direnç, D. (2014). *Kültür ve Edebiyatta Cinsiyet, Cinsellik, Şiddet*. Ege Üniversitesi Basımevi.
- Zekeriya, S. (1919, 30 Teşrinvevel). Kadımlar ve intihabat. *Büyük Mecmua*, 14.
- Zeki, M. (1908). Kadımlar hakk-ı intihab. *Kadımlar Dünyası* 145.

SONSÖZ

Yüzyıllık Cumhuriyet'i Anlamak, Aktarmak ve Okumak

Pınar Uyan Semerci

Yüzyıllık Cumhuriyet nasıl anlatılır? Her tür anlatı bir çerçevelemeyi içerdiğinden, bu çerçevenin mutlaka dışında kalacaklar olacaktır. Benzer bir biçimde Sosyal ve Beşeri Bilimler'in farklı disiplinleri, Ekonomi disiplini, Mimarlık disiplini Cumhuriyet'i nasıl değerlendirir? Tarih, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler, Sosyoloji, Edebiyat, her bir disiplin ve disiplinlerin alt disiplinleri de kapsadıkları kadar dışarda bıraktıklarıyla Cumhuriyet'i nasıl değerlendirebilir? Aynı şekilde içinde yaşadığı, kuruluşunda olmasa da, parçası olduğu bir tarih, o tarihin farklı anlatılarına doğmuş farklı deneyimlere sahip kuşaklar, araştırmacılar, akademisyenlerce Cumhuriyet nasıl anlatılır? Hem mekânsal hem tarihsel analizle toplumsal yapıları, süreçleri ve siyasal yansımaları anlamak, aktarmak?

Tam da bu sorular açısından *İlk Yüzyılı Biterken Cumhuriyet: Demokratikleşme Momentleri, Sıradan İnsanlar ve Siyaset* başlıklı bu derleme, bize her bir makaleyle aktardığı Cumhuriyet'in yüzyıllık değerlendirmesinin çok ötesinde bir fotoğraf sunuyor. Her bir makale, yalnızca o makalenin sınırlarıyla bize aktardığı bilgiyi değil, aynı zamanda o makalenin ana sorunsalı, o sorunsalın çerçevesi, o çerçevenin küresel/yerel sınırları, odaklandığı mekânsal ve zamansal bağlamıyla değerlendirildiğinde farklı disiplinlerden, farklı ekollerden gelen dört farklı nesil akademisyenin Cumhuriyet'in yüzyılına dair bakışlarını da gösteriyor. Mutlaka belirtmek gerekir ki 28-30 Nisan 2023 tarihlerinde İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde aynı başlıklı konferansın düzenleme ekibi ve tabii ki bu kitabı derleyen Gencer Özcan, Ömer Turan, Buke Boşnak ve Tuğçe Erçetin'in kıymetli emekleriyle seçilen her bir makale ve her bir kısım başlığı, bu anlatının oluşmasında belirleyici bir rol oynadılar. Ancak yine de her kitap, ister derleme olsun ister tek yazarlı, okuyucuyla buluştuğu anda kendisine ait bir yolculuğa başlar. İşte kitabın bu sonsözü de derlemenin akışında yer alan düzenlemeden farklı okuma önerilerini okuyucuya sunarken, her bir okuyucuyu da aslında kendi okumasını yapmaya davet ediyor.

101. yılda bu derlemenin okuyucuları, derlemede yer alan her bir makaleyle Cumhuriyet'i anlamaya ve aktarmaya sunduğu katkıyı izlemenin yanı sıra Cumhuriyet'in farklı dönemlerinde, farklı şehirlerinde, farklı disiplinlerinde, farklı odakları ve soruları olan her bir makale yazarıyla da tanışıyorlar. Bu açıdan makalelerin yazarları da Cumhuriyet'e doğan, Cumhuriyet'in farklı dönemlerinde büyüyen, sosyalleşen, eğitim gören akademisyenler olarak, kendi kimlikleri ve deneyimleriyle de makalelerde kendilerine ve/ya disiplinlerine dair bir değerlendirme imkânı sunuyorlar. Yağmur Nuhurat'ın üniversitelerin günümüzdeki durumunu ele alan ve proje merkezli neoliberal üniversite yapısında akademisyen/araştırmacı olmanın ne anlama geldiğini özdüşünümsel bir perspektifle ele aldığı çalışmada en somut örneğinin görülebileceği gibi, birçok makale, yazarların kendi kimlikleri, kendi deneyimleriyle de şekillenen ve zenginleşen bir içgörüyü yapılmış ve yazılmış çalışmaları içermekte. Başak Tuğ'un Sabiha Sertel'e odaklanan "Feminist Tarih yazımında Dalgaları Aşmak" başlıklı çalışması ve Emre Erdoğan'ın "Türkiye'de Seçim/Seçmen Davranışları Çalışmalarının Gelişimi" üzerine olan, başta veri sorunu olmak üzere altını çizdiği tüm noktalar yine benzer bir biçimde Tarih ve Siyaset Bilimi alanlarında Cumhuriyet tarihinde bu disiplinlerin altidisiplinlerine dair kapsamlı bir değerlendirme, bu altidisiplinlerin durumuna dair bir analiz sunuyor. Derlemede "yeniden düşünmek" başlığının yer aldığı makalelerde de bu çabayı görmek mümkün. Özellikle Asım Karaömerlioğlu'nun "Dünyada ve Türkiye'de 1968 Kuşağını Yeniden Düşünmek" başlıklı makalesi kuşak kavramına bu perspektifle odaklanarak, 1968 kuşağının hem dünyada hem Türkiye'deki etkilerini yeniden değerlendiriyor.

İzini sürmenin ufuk açıcı olduğu bir başka okuma akışı ise Osmanlı'yla kurulan bağın nasıl ele alındığı. Bir modernleşme öyküsü olarak aktarılabilecek olan Cumhuriyet'in Osmanlı'dan bir geçiş/devamlılık bakışıyla anlatılması ya da bir kırılmayla, yeni bir toplum sözleşmesiyle kurulduğu anlatıları ve bu anlatıların çeşitli biçimleri, Türkiye siyasi tarihi açısından önemli bir belirleyicidir. İlder Turan'ın "Türk Devrimi Hangi Yönleriyle Devrimdi?" sorusuna verdiği yanıt, Fatmağül Berktaş'ın Cumhuriyet'te var olan toplum sözleşmesini "biraderler" sözleşmesi olarak tanımlaması ve ikinci yüzyılda bu sözleşmenin devam edip etmeyeceği ve nasıl bir değişim içinde olduğunu ele aldığı makale bu tartışmaya katkı sunuyor. Ali Cengizkan'ın "Ankara ve Cumhuriyet Şehirleri: Türkiye Şehirleri İçin Bir Örnek Model Yaratmak" başlıklı makalesi ise Cumhuriyet şehirlerine odaklanarak okuyucuyu modernleşmenin en önemli mekânsal yanısımasıyla buluşturuyor. Benzer biçimde Cumhuriyet'in Doğu ve Batı arasında Avrupalılaştırma yolculuğuna dair bir yorumu, Özge Onursal Beşgül'ün "Cumhuriyet'in 100. yılında Türkiye, Avrupa Birliği ve Avrupalılaştırma" başlıklı makalesinde okuyabiliyoruz. Ozan Kuyumcuoğlu ise Cumhuriyet'in Ortadoğu politikasını "Model Ülke, Denge Politikası ve 'İmparatorluk Mirası'" başlığıyla tartışıyor. İnan Rüma'nın makalesi Türkiye Cumhuriyeti'ni dünya düzeni bağlamında anlama çabasıyla yalnız ve güzel Cumhuriyet'in öyküsünün o kadar da izole olmadığını gösterirken, özellikle küresel neoliberalizm ve kapitalizm bağlamında Cumhuriyet tarihinde "1920'lerden Günümüze Türkiye'de Sermaye İlişkilerinin Dönüşümü"nü Evren Hoşgör ve "İstanbul'da Neoliberal Kentleşme Dinamikleri"ni Evren Aysev ele alıyor. Eylem Ümit Atılğan'ın çalışması

da Cumhuriyet hukuk devriminin ‐aile ideali‐ ve Medeni Kanun’un ruhuna odaklanarak Türkiye’deki toplumsal yapının temel taşlarını anlamaya dair önemli bir katkı sunuyor. Cumhuriyet dönemi kamu kurumlarının gelir ve giderlerini, verileri mümkün olan en uzun dönem için incelemek hedefinde olan Nurhan Yentürk’n ‐100. Yılda Türkiye’de Bütçeyi Konuşmak‐ st başlıklı makalesi ise kamunun genel gelir gider dengesini ele alırken, gerek uzun dönemli gelişmelere gerekse uluslararası karşılaştırmalara da yer veriyor.

Nancy Fraser’ın daha adaletli bir toplumun nasıl sağlanabileceği çerçevesinde önerdiği üç ayaklı çerveyi, yani yeniden bölüşüm, tanınma ve temsil/katılım eşitliğini ele alarak (Fraser, 2001; 2003) Cumhuriyet’i düşündüğümüzde de derlemede yer alan makaleleri sınıflamak mümkün. 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Kanun-i Esasi’yle başlayan modernleşme sürecinin farklı alanlarda yansımaları ve ‐tebaa‐dan vatandaşlığa geçişin adımları, ulus-devlet oluşum sürecinde vatandaşlığın tanımları, kimlerin vatandaş olabileceği temel soruları farklı örneklerle derlemede ele alınıyor. Bu çerçevede, vatandaşlığın nasıl bir biçimde deneyimlendiğini, Cuma iek, Kürtlerin Cumhuriyet’le olan ilişkilerini ‐srekliликler, kırılmalar ve potansiyeller‐ çerçevesinde ele alırken; Fırat Genç, Diyarbakır Suriçi zerinden ‐Kürt Sorununun Mekânsallığı‐ bağlamında konuyu değerlendiriyor. Bülent Bilmez, ‐Cumhuriyet’in Cumhuriyet Husumetinin Doruğu olarak Dersim-Kırım (1937-38)‐ başlıklı makalesi ve Cemil Boyraz, Alevi siyasallaşmasının dinamiklerini ‐eşit vatandaşlık, kimlik ve insan hakları‐ bağlamında tartıştığı çalışmasıyla Cumhuriyet’te cumhurun kim olduğuna; vatandaşlığın tanımı ve sınırlarının farklı tarihsel dönemlerde nasıl ele alındığına dair değerlendirmelerle katkı sunuyor. Bu çerçevede de Cumhuriyet’in ikinci yüzyılına girerken I. M. Young’ın (1990) ‐farklılıkların siyaseti‐ olarak ifade ettiği sınıf, cinsiyet, etnisite temelli farklılıkların tanınarak, eşit vatandaşlığın gerçekten mümkün olabilmesi için imtiyazların görülmesi gerektiği vurgusu, ikinci yüzyıla girerken hâlâ geçerliliğini koruyor. Cumhuriyet’te vatandaşlık deneyimi ve pratiklerinin kimleri içerdiği sorusu aynı zamanda, kimleri dışarda bıraktığını da gösteriyor. Nuray Mert’in ‐Ulusal Kimlik, Laiklik ve Demokrasi‐ başlıklı çalışması bu açıdan geniş bir perspektifle bu tartışmaların nasıl ie geçtiğini gösteriyor. Bu çerçeveden yine derlemede yer alan gayrimüslim grupların durumunu değerlendiren alışmalar, ‐Sevr sendromu‐yla Cumhuriyet’in kuruluş sürecinde başlayan ‐biz‐ ve ‐öteki‐ ayırımının, eğitim başta olmak üzere sosyalizasyon araçlarıyla nasıl pekiştiğini ele alıyor. Arus Yumul Müslüman olmayanları; Karel Valansi Cumhuriyet’in daha az eşit vatandaşları olarak Türk Yahudilerini ele alırken, Pınar Sayan ve Elmas Kkn tüm dünyada en fazla toplumsal dışlanma yaşayan grupların başında yer alan Romanlara yönelik devlet politikalarını Osmanlı’dan günümüze ‐düzene sokma, görmezden gelme, fayda sağlama‐ eksenleriyle aktarıyor. Bu bağlamda Ayşe Ozil’in ‐Mağduriyetin tesisi: Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Uluslararası Ticaret ve Gayrimüslim Aktörler‐; Erol lker’in ‐Aşağıdan Milliyetçilik, Emek Süreçleri ve Türkleştirme: Silaharağa’dan Cumhuriyet’e Bakmak‐ makaleleri yukarıda önerilen çerçevelerin aslında nasıl da birbirinden bağımsız ele alınamayacağını göstermeleri açısından oldukça kıymetli örnek alışmalar. Ayhan Kaya’nın ‐Avrupa’daki Türkiyeliler ve Türkiye’nin Dönüşen Di-

aspora Siyaseti: Göçmenlerin Araçsallaştırılması” başlıklı makalesi de ulusötesi alan ve ulusötesi Türkiye’den gidenleri ele alarak derlemeye önemli bir katkı sunuyor.

Demokratikleşme çabaları, yeni talep ve yeni hak arayışları, muhalif hareketlere odaklanmak da derlemede yer alan yazıların bir başka okuması olabilir. Ahmet Demirel’in Türkiye kurulurken muhalefeti ele aldığı çalışması ve Lozan Nüfus Mübadelesi’nin siyasal kültür açısından etkisini Mübadil Örgütleri ve toplumsal muhalefet açısından ele alan Tutku Vardağlı’nın makalesi daha erken dönem muhalefetin ele alındığı önemli çalışmalar olarak derlemede yer almakta. Ömer Turan’ın Cumhuriyet tarihinde solun etki momentlerini dönemsel olarak ele aldığı çalışma; “Yoğurtçu Parkı’ndan İstanbul Sözleşmesi’ne Cumhuriyet Reformları ve Türkiye’de Kadın Hareketi” başlıklı Yeşim Arat’ın makalesi ve yine kadın hareketine odaklanan bir başka çalışma olarak Büke Boşnak’ın “1990’lı Yılların Türkiye’de Kadın Hareketine Etkisini Yeniden Düşünmek”, bu gözle bakıldığında Cumhuriyet tarihinde muhalif hareketlerin haritalandırması ve etkisini analiz etmeye katkı veriyor.

Ersin Kalaycıoğlu’nun “Türkiye’de Çok Partili Seçimler ve Seçmen Davranışı (1946-2023)” makalesi ve Tuğçe Erçetin’in “1950’lerden Günümüze Türkiye Siyasetinde Popülizm” makalesi siyasetin çok partili hayata geçiş sonrası nasıl bir akış izlediğini kapsamlı bir biçimde ele alan çalışmalar olarak belirtilmeli. “Farklı İdeoloji Tanımları ve Kemalizm” başlıklı makaleyle Mehmet Ali Tuğtan, Cumhuriyet’in kuruluşundan bugüne Kemalizm ideolojisini kapsamlı bir biçimde ele alıyor. Gencer Özcan ise Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren siyasal hayatta yer alan sloganları detaylı ve kapsayıcı bir biçimde ele aldığı “Sloganlar Eşliğinde Cumhuriyet Tarihi” makalesiyle Cumhuriyet döneminde siyasal iletişimin tarihsel süreçteki dönüşümünün izlerini aktarıyor. Ceren Ünlü’nün “Solda İletişim Patlaması” üstbaşlıklı makalesi, yine siyasal iletişim alanında 1960’lar ve 1970’lere odaklanırken, yine 1960’lar dönemini ele alan Emre Gönen’in makalesi “Yeni Umutlar, Yeni Açılımlar” başlığıyla Cumhuriyet’in önemli bir döneminin kapsamlı analizini sunuyor.

Aslında derlemede yer alan neredeyse tüm çalışmalar, ele aldıkları tarihsel dönemlerin yanı sıra bugünle de konuşan, ikinci yüzyıla ışık tutan çalışmalar olsa da Ayşegül Bozan’ın “2002 Sonrası Türkiye Sağ” başlıklı makalesi; Umut Azak’ın “Cumhuriyet’in 100. Yılında Laikliğin Anlamları ve Yaşamsal Bir İhtiyaç olarak Laiklik” ve yine benzer konuda İsmail Kara’nın “Türk Usulü Laiklik Türkiye’yi Taşıma Kapasitesine Sahip mi?” makaleleri, Cumhuriyet tarihi boyunca siyasal etkileri devam etmiş ama bugün günümüz siyasetindeki durumu anlamayı ve aktarmayı hedefleyen makaleler.

Bir başka okuma önerisi ise derlemede yer alan çalışmaların dönemsel çerçevelerine karşılaştırmalı bakarak, farklı disiplinler ve konularda yer alan dönemlerin birbiriyle olan ilişkisinin/ilişkisizliğinin izlerini sürmek. Emre Altürk, “Cumhuriyet Döneminde Konut Üretimini Tarihsel Dönüşümü” başlıklı makalesinde Türkiye kentleşme tarihinin anlatısında kullanılan yaklaşık olarak 1950, 1980 ve 2000 yıllarının ayırdığı dört dönemin, konut tarihine bakmak için de kabul edilebileceğini söylerken, örneğin İnan Rüma’nın uluslararası çerçevede önerdiği dönemsel

analizler; Evren Hoşgör'ün Türkiye'de kapitalizmin dönemsel eşikleri veya Ömer Turan'ın solun etki momentlerini anlamaya dair önerdiği dönemselleştirmeye bu dört dönemin kesişip kesişmediğine ve makalelerin soruları bağlamında ortaklıklara ve farklılıklara bakmak da ufuk açıcı olabilir. Yalnızca bu derlemede yer alan çalışmalarla sınırlı olmayan bir biçimde, Cumhuriyet'in ilk yüzyılını değerlendirirken yapılan dönemlendirmelerle bu derlemede yer alan çalışmaların önerilerinin karşılaştırılması da Cumhuriyet'i anlama ve aktarmaya katkı sunabilir.

Adalet Ağaoğlu, Sevgi Soysal ve Füzulan'ın kıymetli romanlarından alınan kesitlerle otoritenin farklı biçimleri ve yansımalarını ele alan Erol Köroğlu'nun makalesi ve Çimen Günay-Erkol'un Hilmi Ziya Ülken'e odaklanan, *Yarım Adam* romanı üzerinden yaptığı değerlendirme de aslında Cumhuriyet'in kuruluşundan beri önemli görevler yüklenen "aydın bürokrat"ın sınırlarını ve sınırlılığını ele alan çalışması, edebiyatın toplumsal anlamadaki hayati rolüyle Cumhuriyet'in anlama ve aktarma çabasına yeni bir okumayla katkı sunuyor. Yine benzer bir biçimde Türkiye'den Almanya'ya işçi göçünün 60 yıllık tarihinin iki ülkenin sinema diline nasıl yansıdığı, sinema kültürlerine etkisi ve nasıl bir değişime uğradığı Deniz Güneş Yardımcı'nın "Göç ve Kültürel Etkileşimleri: Türkiye'den Almanya'ya Göçün Sinemada Temsili" makalesiyle sanatın toplumu anlamadaki rolünü ortaya koyuyor.

İklim krizi ve infodemi başta olmak üzere üst üste binen krizlerin yaşandığı, belirsizlik çağı olarak tarif edilen bir dönemde Cumhuriyet ikinci yüzyılına giriyor. Dünya gezegeni ve bu gezegenin sahibi olarak kendini gören insan türü bir varoluş krizinde. Anlaşılabileceği gibi ilk yüzyılla olan muhasebe sona erecek bir süreç değil. Bununla birlikte ikinci yüzyılın ilk yılı hızla geçerken yeni bir toplum sözleşmesi de ancak ve ancak Cumhuriyet'in ilk yüzyılının farklı okumalarından elde edilecek ipuçlarıyla örülebilecek. Tam da bu nedenle, bu sonsözde, derlemede yer alan kıymetli çalışmalara farklı çerçevelerden bakılarak, Cumhuriyet'in ilk yüzyılı için yapılan değerlendirmelere yönelik farklı okumalara bir davet hedefleniyor.

KAYNAKÇA

- Fraser, N. (2003). *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation*.
Fraser, N. ve Honneth, A. (der.). *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange* içinde (s. 7-109). Verso.
- Young, I. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press.

Cumhuriyet'in kurulduğu 1923'ten 2023'e uzanan 100 yıllık dönem hakkında bir bilanço, bir döküm ya da genel bir değerlendirme yapmak nasıl mümkün olabilir? Bu hacimli derleme kitap, temelde işte bu soruya bir yanıt verme çabası olarak görülmeli. Kitapta bir araya gelen çalışmalar, Türkiye'de Cumhuriyet'in 100 yılına, sıradan insanlara odaklanan bir çerçeveye öncelik vererek yaklaşıyor. Bazı çalışmalar 100 yıllık dönemin tamamını değerlendirmeyi, bazıları ise sadece belirli bir dönemi yakından incelemeyi tercih ediyor. Kitabın bütünü, okurlara tarihten siyaset bilimine, sosyolojiden mimarlığa, edebiyat çalışmalarından ekonomiye farklı disiplinlerden gelen akademisyenlerin çalışmalarıyla seçmen davranışı, demokrasi, modernleşme, siyaset mücadeleleri ve yurttaşlık deneyimleri gibi konular hakkında detaylı bir perspektif sunuyor. Siyasi sloganların uzun tarihi, Medeni Kanun'un çevirisi, Ankara'nın imarı, Dersim'deki askerî operasyonlar, ideolojiler, popülizm, kadın hareketi, Kürtler, gayrimüslimler, Aleviler, laiklik, AB reformları, kentsel dinamikler, sermaye ve üniversitelerde neoliberalleşme karşımıza çıkan odaklar arasında.

Bu kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü tarafından Cumhuriyet'in 100. yılı için Nisan 2023'te düzenlenen üç günlük konferansla yola koyuldu. Bu konferans, Cumhuriyet'in 100. yılı için düzenlenen en kapsamlı akademik etkinliklerden biri olmuştu. Elinizdeki derleme, bu konferansa konuşmacı ya da moderatör olarak katkı sunmuş akademisyenlerin çalışmalarını okurlara sunuyor. *İlk Yüzyılı Biterken Cumhuriyet: Demokratikleşme Momentleri, Sıradan İnsanlar ve Siyaset* bir yanı sıra bir konferans kitabı. Fakat diğer bir yanı sıra bu kapsamlı çalışma bundan çok daha fazlası. Dikkatli okurlar, kitapta yer alan önemli sayıda bölümün konferans tebliğlerine oranla çok daha hacimli olduğunu fark edeceklerdir. Kitapta "Erken Cumhuriyet'e Bakışlar", "Türkiye Siyasetinde Fikirler ve Davranışlar", "Demokratikleşme Momentleri", "Laiklik", "Yurttaşlık", "Kentsel Mekân", "Ekonomi ve Kurumlar" ve "İlk Yüzyıl Nasıl Başladı ve Nasıl Bitiyor?" başlıklı sekiz kısımda, 43 bölüm yer alıyor.

İlk Yüzyılı Biterken Cumhuriyet: Demokratikleşme Momentleri, Sıradan İnsanlar ve Siyaset Türkiye'de eleştirel sosyal bilimlerin, Cumhuriyet'in 100. yılının önemine uygun düşen, geniş çerçeveli ve titiz bir yorumlama çabası.

EMRE ALTÜRK **YEŞİM ARAT** EVREN AYSEV **UMUT AZAK** FATMAGÜL BERKTAY **BÜLENT BİLMEZ**
BÜKE BOŞNAK **CEMİL BOYRAZ** AYŞEGÜL BOZAN **ALİ CENGİZKAN** CUMA ÇİÇEK **AHMET DEMİREL**
TUĞÇE ERÇETİN **EMRE ERDOĞAN** FIRAT GENÇ **EMRE GÖNEN** ÇİMEN GÜNAY-ERKOL **EVREN HOŞGÖR**
ERSİN KALAYCIOĞLU **İSMAİL KARA** ASIM KARAÖMERLİOĞLU **AYHAN KAYA** ELMAS KÖÇKÜN
EROL KÖROĞLU OZAN KUYUMCUOĞLU **NURAY MERT** YAĞMUR NUHRAT **ÖZGE ONURSAL-BEŞGÜL**
AYŞE OZİL **GENCER ÖZCAN** İNAN RÜMA **PINAR SAYAN** BAŞAK TUĞ **MEHMET ALİ TUĞTAN** İLTER TURAN
ÖMER TURAN PINAR UYAN SEMERCİ **EROL ÜLKER** EYLEM ÜMİT ATILGAN **U. CEREN ÜNLÜ** KAREL VALANSI
TUTKU VARDAĞLI DENİZ GÜNEŞ YARDIMCI **NURHAN YENTÜRK** ARUS YUMUL

KAPAK FOTOĞRAFI: ZAFER MİTİNGİ. 1930 YILINDA KADINLARA BELEDİYE SEÇİMLERİNE KATILMA HAKKININ TANIMLANMASININ ARDINDAN, TÜRK KADINLAR BİRLİĞİ TARAFINDAN İSTANBUL'DA DÜZENLENEN KUTLAMA MİTİNGİNDEN BİR FOTOĞRAF.
(YAPI KREDİ TARİH ARŞİVİ, SELAHATTİN GİZ KOLEKSİYONU)

ISBN: 978-605-399-655-2

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI